

REFERENCE DEPARTMENT

DESK

Literature Dept.

2

Book No.

ACCESSION

39 IL9¹

314751 ✓

NOT TO BE TAKEN FROM THE LIBRARY

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY

3 1223 06899 4434

Digitized by the Internet Archive
in 2023 with funding from
Kahle/Austin Foundation

ILUSTROWANA

ENCYKLOPEDJA

TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO

Z WIELOMA MAPAMI, TABLICAMI
I ILUSTRACJAMI W TEKŚCIE

OPRACOWANA POD REDAKCJĄ
Dra STANISŁAWA LAMA

TOM PIERWSZY

A-E

NAKŁADEM KSIĘGARNI TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO
WARSZAWA, KRAKÓWSKIE-PRZEDMIEŚCIE NR. 15 GMACH HOTELU EUROPEJSKIEGO

WSZYSTKIE PRAWA ZASTRZEŻONE
TRZASKA, EVERT i MICHALSKI, SP. AKC. WARSZAWA
PRAWA AUTORSKIE NA AMERYKĘ ZASTRZEŻONO NA PODSTAWIE
PROKLAMACJI PREZ. ST. ZJED. AM. PÓŁN. z d. 16/II 1927 (DZ. URZ. RZPL. POL.
NR. 12 z r. 1927)

x 39
ILg¹
314751

KOMITET REDAKCYJNY
ILUSTROWANEJ ENCYKLOPEDJI
TRZASKI, EVERTA i MICHAŁSKIEGO

- Dr. Wł. Antoniewicz*, prof. Uniwersytetu Warsz. (archeologia)
Dr. St. Arnold, prof. Uniw. Warsz. (historja)
Dr. J. St. Bystroń, prof. Uniw. Jagiell. (kultura i obyczaj polski)
Dr. Inż. St. Bryła, prof. Polit. lwowskiej (technika)
Dr. M. Dominikiewicz, dyr. gimn. (chemja)
Dr. A. Fischer, prof. Uniw. lwowskiego (ludoznawstwo)
Dr. R. Fleszarowa, bibl. Państw. Inst. Geolog. (geologia)
Dr. T. Grabowski, prof. Uniw. Pozn. (liter. polska)
Inż. J. Groszkowski, doc. Polit. Warsz. (radjotelegrafia)
Dr. J. W. Grott, asyst. I Kliniki Chorób Wewnętrz. Uniw. Warsz. (medycyna)
R. Gumiński, asystent Państw. Inst. Meteorolog. (meteorologia)
Fr. Herod, red. „Wiadomości Farmaceutycznych“ (farmaceutyka)
Dr. Wł. Jampolski, (polityka, liter. powszechna)
Dr. J. Jarocki, asyst. Zakł. Zool. Uniw. Warsz. (zoologia, biologia)
Prof. T. Joteyko, (współczesna muzyka polska)
Dr. Fel. Kępiński, doc. Uniw. Wileńskiego (astronomia)
Kobyłański, (łowiectwo)
Dr. J. Kramsztyk, (fizyka)
J. Kurnatowski, prof. Szkoły Nauk Politycznych (ekonomja)
A. Lange, (lit. powszechna)
Mjr. O. Laskowski, (wojskowość)
Dyr. J. Lorentowicz, (teatr)
E. Maliszewski, (biografie, polonica)
Dr. J. Mikołajski, prof. Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu (paleontologia)
St. Niewiadomski, prof. Konserwatorium Muzycznego w Warszawie (encykl. instrumentów muzycznych)
B. Olszewicz, Bibl. Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu (geografia)
B. Pohorecki, prokurator Sądu Najwyższego (prawo)
Dr. W. Porzeziński, prof. Uniw. Warsz. (językoznawstwo)
Dr. G. Przychocki, prof. Uniw. Warsz. (filologia klas.)
Dr. E. St. Rappaport, sędzia Sądu Najwyższego. sekr. gen. Komisji Kodyfikacyjnej, prof. W. W. P., (ustawodawstwo)
Ks. Dr. Fr. Roślaniec, doc. Uniw. Warsz. (teologia)
Dr. W. Roszkowski, prof. Uniw. Warsz. (zoologia)
Dr. Fr. Skupieński, doc. Politechniki Warsz. (botanika)
K. Stromenger, (hist. muzyki)
Ks. Lic. J. Szeruda, prof. Uniw. Warsz. (semitystyka i biblistyka)
Arch. T. Tołwiński, prof. Polit. Warsz. (architektura)
Dr. M. Treter, doc. Uniw. Lwowskiego (sztuka)
Dr. Z. Weyberg, prof. Uniw. Lwowskiego (mineralogia)
Dr. L. Wolfke, doc. Polit. Warsz. (matematyka)
Dr. St. Woycicki, asystent Zakł. Bot. Polit. Warsz. (botanika)
Stanisław Woźnicki, (malarstwo obce).

WYMOWA WAŻNIEJSZYCH JĘZYKÓW OBCYCH

W Y M O W A   A N G I E L S K A

Podał prof. Dr. Wł. Kierst.

Pisze się:	Wymawia się jak:	Przykłady:
Samogłoski:		
a	a	Margaret [Margaret], Darnley [Darnli], far [far] (daleko).
"	e (długie), jak w franc. wyrazach épée, bié	James [Dżems], Bacon [Beken], Draper [Dreper].
"	e (krótkie)	late [let] (późno).
"	o	hat [het] (kapelusz), Chatham [czetem], Addison [Edison].
e	e	Warsaw [Uor'so], Dalton [Dolten], Galsworthy [Gols'uersi].
"	jest nieme (w zakończeniach wyrazów)	Aden [Eden], to get [tu get], (uzyskać)
i	i	England [Ingland], Bede [Bid], here [hir], (tu).
"	aj	date [det], (data), face [fes], (twarz).
"	e	Dickens [Dikens], Fisher [Fiszer], Livingstone [Li- vingston].
o	o (długie), jak w franc. wyrazie mort	Bright [Brajt], Clive [Klajv], Sophia [Sotaj'a].
"	o (krótkie)	Virginia [Verdżi'nia], Irving [Er'ving].
"	e, jak w franc. wyr. fleuve	Pope [Pop], or [or], (lub).
"	u	not [not], (nie), God [God], (Bóg).
u	a, jak w franc. wyrazie patte	Wordsworth [Uerds'uers].
"	e, jak w franc. wyrazie neuf	to prove [tu pruv], Wolseley [Uul'sli].
"	u	Huxley [Haxli], but [bat], (lecz)
y	iu, ju	Burns [Berns].
"	i	Juliet [Dżuljet], Rupert [Rupert].
"	j	Buchanan [Biuken'en], Hume [Hjum]
"	aj	Wycliffe [Uik'lif].
Dwugłoski:		
ae	i — w wyrazach greckiego pochodzenia	yes [jes], (tak), Yeats [jits].
"	e	Dryden [Drajdén], July [Dżulaj], (lipiec) Byron [Bajron]
ai, ay	e (długie)	Carlyle [Karlajl].
"	e (krótkie)	Achaea [Aki'a], Aegean sea [Idzi'en si], (morze Egejskie).
au	o	Michael [Majkel].
"	a	Gray [Gre].
aw	o	Fairfax [Ferfex].
ea	i	Chaucer [Czoser], Macauley [Mako'li], Austin [Ostin].
"	e	aunt [ant], (ciotka).
"	a	law [lo], (prawo), Hawthorne [Hozorn]
ee	i	Beaconsfield [Bik'onsfild], Shakespeare [Szekspir].
ei	e (długie)	to bear [tu ber], (nieść), Castlereagh [Kas're].
"	i	heart [hart], (serce).
eo	aj	to create [tu kriet'], (tworzyć), theatre [sieter].
eu (w końców- kach eous)	e	Beecher [Biczer], Freeman [Frimen].
"	e	to feign [tu fen], (udawać), Leicester [Lester]
eu, ew	o	to conceive [tu konsiv'], (pojąć), foreign [forin], (obcy).
"	u (gdy poprzedza r)	height [hajt], (wysokość).
"	ju	jeopardy [dżepardi], (niebezpieczeństwo), surgeon [sar'dżén], (chirurg).
ey	e (długie)	courageous [keredżies], (odważny), hideous [hidzi's]
"	i	(okropny).
oa	o	outrageous [autredżes], (gwałtowny), advantageous [edventedżes], (korzystny).
oo	u	to sew [tu so], (szyć), to strew [tu stro], (ściąć)
ou	o	screw [skru], (śruba).
"	au	Eustace [justes], Lewes [Luis], new [nju], (nowy).
"	e	grey [gre], (siwy), prey [pre], (zdobycz).
ow	o	Burkley [Berkli], Boleyn [Bu'lin], Pusey [Piuzi].
"	u	boat [bot], (czółno), coast [kost], (brzeg).
"	u	Cook [Kuk], moon [mun], (księżyc), book [buk], (książka).
"	u	door [dor], (drzwi), floor [flor], (podłoga).
"	u	Sourthey [Sau'zi], about [ebaut], (około).
"	u	courage [keridż], (odwaga), journey [dżer'ni], (podróż)
"	u	soup [sup], (zupa), you [ju], (wy).
"	u	court [kort], (dwór), Gloucester [Głoster].
"	u	how [hau], (jak), Browning [Brauning], to allow [tu alau]
"	u	(pozwalać).

Pisze się:	Wymawia się jak:	Przykłady:
ow	o	bow [bo], (tłuk), known [non], (znany), Rowland [ro'lend].
oy	oj	a boy [e boj], (chłopiec).
Spółgłoski		
i, końcówki		
c	k	cat [ket], (kot).
"	s (przed e, i)	centre [senter], (środek), city [siti], (miasto).
"	sz	ocean [oszien], (ocean).
"	sz w zakończeniach: cious	gracious [greszes], (łaskawy).
ch	cz	Charles [czariz], Richard [riczard].
"	k	w wyrazach greckiego pochodzenia: Achaea [Akia].
d	jak polskie d	dead [ded], (umarły), Davids [Devids].
"	jest często nieme	Hidepark [Hajpark], handsome [hensom], (piękny).
ge	dż	large [lardż], (obszerny), Coleridge [Kolridż].
gi	dżi	Gibraltar [Dzibrol'tar].
"	wyjątkowo gi	to give [tu giv], (dawać), Gibbon [Gib'en].
gh	jest nieme	light [lajt], (światło), weight [uet], (waga).
h	h	Henry [Hienri], Homer [Homer].
"	jest nieme	honest [onest], honour [oner].
j	dż	Julia [Dżiulia], John [Dżon].
kn	k jest nieme	knee [ni], (kolano), knot [not], (węzeł).
l	l	Lydia [lidia], Louisa [luiza].
"	jest często nieme	to talk [tu tok], (rozmawiać), half [haf], (połowa).
mb, mn (w koń-	b jest nieme	limb [lim], (członek).
cówkach)	n " " } po m	hymn [him], (hymn).
pn, ps, pt	na początku wyrazów przed n, s, t litera p jest niema	pneumatic [niümetik], (pneumatyczny), Psyche [sajki].
s	s	ptisan [tizen], (tyzanna).
"	z	Sigismund [Sidżismend].
-sion	-żen	Moses [Mozez], Susan [Siuzen], herbs [erbz].
"	-szen	confusion [konfiużen], (zamieszanie).
sh	sz	dimension [dimenszen], (rozmiar).
sch	sk	Shakespeare, [szekspir], Gresham [Greszem].
t	t	school [sku!], (szkoła).
"	cz	to tell [tu tel], (powiedzieć).
t	często jest nieme	actual [ak'czuiel], (aktualny), scripture [skripczur].
-tion	-szen	(biblja).
th	s (twarde, syczące)	Christmas [Krismes], often [ofen].
"	z (miękkie, szepleniące)	nation [nesz'en], (naród).
"	t	to thank (dziękować), to think (myśleć).
w	u	father (ojciec), mother (matka).
"	jest samogłoską na końcu wyrazów	Thames [Temz], Anthony [Antoni], Mathilda [Matilda].
"	jest nieme w połączeniu wr	Wilson [uilsen], Watts [uots].
wh	hu	to write [tu rajt], (pisać).
x	ks	what [huot], (co)? Whitman [hult'men].
"	gz	six [siks], (sześć), box [boks], (skrzynka).
"	z (na początku wyrazów greckich)	to examine [tu egzam'in], (badać).
z	z	Xenophon [zenofon], Xerxes [zerxiz].
-zier	żer	zeal [zil], (gorliwość).
-zur	żur	brazier [brażer], (mosiężnik).
		azure [ażur], (lazurowy).

Akcent w angielskich wyrazach przypada rozmaicie, jak w języku rosyjskim. Wielosylabowe wyrazy mają po 2 albo nawet 3 akcenty. Zauważyć należy, że akcent w pochodnych wyrazach spoczywa zazwyczaj na tejże sylabie, co i w wyrazach głównych.

W Y M O W A C Z E S K A

Podał Dr. B. Vydra.

Pisze się:	Wymawia się jak:	Przykłady:
a, á	a, a	ano (tak); máslo (masło).
b	b	buben (bęben).
c	c	clo (cło).
č	čz	člověk (człowiek); čin (czyn).
d	d	dub (dąb).
ď	di (i = słabe i) = pol. dż	káď (kadź).
e, é	e, e	leden (styczeń); lépe (lepiej).
f	f	frak (frak).
g	g	granát (granat).
h	h (wymowa jest jednak dzwieczna; wymawia się lekko tchem, por. niem. haben)	noha (noga); hora (góra).
ch	ch (nieco dalej w gardle niż w języku polskim)	chrt (chart).
i, í	i, i	bible (biblia); více (więcej).
j	j (w grupach jd-, js- wymawia się j krótko, tak że w mowie potocznej nawet zanika)	jak (jak); jdu (w mowie pot. du, pol. idę); jsem (w mowie pot. sem, pol. jestem).
k	k	kalina (kalina).
l	l (średnie, wymawia się mniej więcej jak polskie l, ł niema)	lid (lud); lakomy (skąpy).
m	m	maso (mięso).
n	n	nabídka (oferta).
ň	ň	kůň (koń).
o, ó	o, o (długie o)	otec (ojciec); ol (ol).
p	p	panna (panna).
r	r	rád (rad).
ř	řz (wymowa jest jednak ostrzejsza; spółgłoska czeska powstaje mniej więcej z połączenia dźwięków řš (řž), zależnie od pozycji w wyrazie)	řeka (rzeka); hřích (grzech).
s	s	syn (syn).
š	sz	myš (mysz).
t	t	ten (ten).
ť	ti (i = słabe i) = pol. ć	nať (nać).
u, ú	u, u (ú zwykle stoi na początku wyrazu, ů pisze się w środku i na końcu wyrazów)	nuda (nuda); úvod (wstęp); stůl (stół).
v	v (w w pisowni czeskiej spotyka się tylko w wyrazach obcego pochodzenia)	vfra (wiera).
y, ý	í, i (w wymowie samogłosek i, í, y, ý niema ważniejszej różnicy; samogłoski te wymawiają się jednakowo, jak i, í)	byl (był); mýdlo (mydło).
z	z	zub (ząb).
ž	ž	žena (żona).
ě	ie	běh (bieg); rybě (rybie).
ou	ou (samogłoska ta w wymawianiu stanowi jeden dźwięk)	mouka (mąka); doufati (ufać).

UWAGI: 1) Spółgłoski l, r są w języku czeskim zgłoskotwórcze, t. j. z poprzedzającą spółgłoską albo grupą spółgłosek tworzą zgłoskę: vl k (jedna zgłoska), pol. wilk; vl-ka (2 p. l. poj., dwie zgłoski), pol. wilka; kr k, pol. kark; kr k u (2 p. l. poj.), pol. karku.

2) Jeżeli po d, t, n następuje i (í) lub ě, nie piszemy nad temi spółgłoskami znaku ˇ; wymienione głoski zmiękczają poprzedzającą spółgłoskę: dítě (wymawiamy: dítě), pol. dziecko; nic, ticho i t. p. Natomiast w wyrazach pochodzenia obcego i nie zmiękcza poprzedzających spółgłosek d, t, n: diplomat (wym. dyplomát), pol. dyplomata; titul (wym. tytuł), pol. tytuł; infinitiv (wym. infinytyf) itd.

3) Spółgłoski p o d w ó j n e zlewają się w środku wyrazów w wymawianiu w spółgłoskę jedną: cenný (wym. ceny), pol. cenny; panna (wym. pana), pol. panna; p o d d a n ý (wym. podany), pol. poddany.

4) W grupie v + poprzedzająca bezdzwieczna spółgłoska zachowuje się charakter dzwieczny spółgłoski v; wymawia się więc: květ, pol. kwiat i t. d.; na końcu wyrazu spółgłoski dzwieczne w wymawianiu zmieniają się jak w polskim w bezdzwieczne: chlép (chleb), pol. chleb; vrh (pol. rzut, wym. vrch); grupa sh- wymawia się zwykle sch-; shoda (wym. schoda, pol. zgoda; lecz: shora (wym. zhora, pol. zgóry).

5) Akcent w języku czeskim jest stały; pada zwykle na pierwszą zgłoskę wyrazu. W wyrazach wielozgłoskowych jest jeszcze akcent poboczny (zwykle na zgłosce nieparzystej), nie odgrywa jednak w praktycznym języku żadnej ważniejszej roli: prósil (pol. prosił); pracovati (pol. pracować).

W Y M O W A F R A N C U S K A

Podał prof. Paweł Kalina.

Pisze się:	Wymawia się jak:	Przykłady:
S a m o g ł o s k i		
a	a przymknięte, krótkie	chasse, chaste, datte, fat (fat).
ā, â, ā	a otwarte, półdługie	chat, chocolat, voilà, bâton.
ā, ā	a " długie	char, barre, fromage, langue, pâte.
e, é	e przymknięte	parler, cavalier, bébé.
e, è	e otwarte, krótkie	bec, net, chèque.
e, è, ê	e " długie	mer, mère, bête.
e	e nieme	danse, parle.
ë	ö niemieckie, krótkie	je (žö), le (lö), revoir (röwuar).
î	i przymknięte, krótkie	triste, artiste, distance.
î	i półdługie	ami, silence, vite.
ī, ī	i przymknięte, długie	lire, chemise (szmiz), abîme.
o	o otwarte, krótkie	bosse, botte, choc, dot (dot).
o	o " półdługie	analogue, notre, tome.
o	o przymknięte, półdługie	poser, mot, dos.
o	o otwarte, długie	encore, tort.
ō, ō	o przymknięte, długie	rose, rôle, vêtre.
u	ū niemieckie, przymknięte, krótkie	buste, brusque.
u, ū	ū " " półdługie	but, lu, rude, brûler.
u, ū	ū " " długie	ruse, lecture, mûre.
y	i półdługie	style (stil).
y	i przymknięte, długie	analyse (analiz), lyre (lir).
S a m o g ł o s k i z ł o ż o n e		
ai	é przymknięte	j'ai (žé), finirai, parlerai.
ai, ai	è otwarte, półdługie	j'avais (žawè), finirais, aîné.
ai, aî	ê " długie	clair, faire, maître.
ei	è " półdługie	peiner, seigneur.
ei	ê " długie	reine, Seine.
ay, ey	èj " "	payer, rayon, asseyez vous.
ay	è otwarte	Fontenay.
ay	aj	bayadère (bajadèr).
ay	è (j) i	pays (pèjjj), paysage (pèizaž).
ey	è otwarte, długie	Leyde (léd), Beyle (bél).
au, eau	o " półdługie	causer (kozé), chaud, chapeau.
au, eau	ō " długie	cause (kôz), chaude (szôd), Beauce (bôds).
eu, oeu	ö niemieckie, otwarte, krótkie	neuf, boeuf.
eu, oeu	ö " " półdługie	pleurer, écoeurer.
eu, oeu	ö " " długie	heure, beurre, coeur.
eu, eû	ö " przymknięte, długie	curieuse, jeûne.
eu, oeu	ö " " półdługie	curieux, voeu.
eu	ū " " półdługie	j'ai eu (žé ū), j'eus (ž'ŭ).
oi	ua półdługie, wym. jedną emisją głosu	bois (bua), loi (lua).
oi, oi	ua długie " " " "	soir (suar), boire (buar), boîte (buat).
oi	ua krótkie " " " "	boîte (buat), moite (muat).
ou	u przymknięte, krótkie	moustache (mustasz), loustic (lustik).
ou	u " półdługie	cou (ku), toucher (tusze).
ou, oû	u " długie	douze (duz), voûte (wut).
oy	uaj	aboyer (abuaje), employer (ampluaje), loyal (luajal).
ui	ūi niemieckie, półdługie, wymawiane jedną emisją głosu	nuit (nŭi).
ui	ūi niemieckie, długie, wymawiane jedną emisją głosu	suiivre (süiwr), cuir (külr).
S p ó ł g ł o s k i.		
ç	k przed a, o, u, na końcu wyrazu i przed spółgłoskami	car (kar), costume, culte, bec, (bek), clef (kle), créer (kréé).
ç	s przed a, o, u	ça (sa), leçon (l'są), conçu.
c	s przed e, i, y	cela (sla), citron (sitra), cylindre (silędr).
cc	ks i k	accent (aksan), accompagner (akąpanié), accuser (akă zé).

Pisze się:	Wymawia się jak:	Przykłady:
ch	sz i k	char (szar), cher (szer), chic (szik); écho (eko)
g	g przed a, o, u i przed spółgłoskami	gare (gar), gomme (gom), guerre (ger), grand (gran).
g	ż przed e, i, y	gens (zan), gilet (żile), gymnase (żimnaz).
gn	ń, ńj	ligne (liń), daigner (dęńje).
gn	gn w wyrazach uczonych	stagnation (stagnasia), diagnose (diagnoz).
h	h nieme (muette)	habit (abi), homme (om).
h	h przydechowe (aspirée)	hache (hasz), honte (hą).
j	ż	jamais (żamè), journal (żurnal), juste (żüst).
j	w połączeniach:	
aill, aill	aj długie	travail (trawaj), trouvaille (truwaj).
aill	aj półdługie	travailler (trawajé).
eill, eill	ej długie	conseil (kasej), viel (wiej).
eill	ej półdługie	conseiller (kaseje), vieillir (wiejlr).
euil, euill, oeil	øj niem., długie	deuil (døj), veuille (wøj), oeil (øj).
euill, oeill	øj „ półdługie	veuillez (wøjé), oeillade (øjjad)
ill	ij długie	filie (fij), grille (grij).
ill	ij półdługie	briller (brijé), griller (grijé)
ill	ll	ville (wil), village (wilaż), tranquille (trankil)
ouill	uj długie	douille (duj), brouille (bruj).
ouill	uj półdługie	bouillon (bują), brouiller (bruje).
ph	f	phare (far), philosophe (filozof).
q, qu	k	coq (kok), liqueur (likör), quantité (kantité).
qu	kw	aquarium (akwariom), aquarelle (akwarèl).
rh	r	Rhin (Rę), rhume (rüm).
s	s na początku wyrazu przed samogłoską	son (są), savoir (sawuar).
s	s przed spółgłoską i po spółgłosce	absent (absan), scandale (skandal), absolument 'absolüman).
s		
s	z między 2-ma samogłoskami	cause (koz), rose (roz).
s	s „ „ „ „	entresol (antrsol), vraisemblable (wr ësamblabl).
s	w wyrazach złożonych	
sc	s i sk	scène (sën), sceau (so), scandale (skandal).
sch	sz i sk	schéma (szema), scherzo (skerco).
t	s w -tion, -tience, -tient, -tial, -tiel, -tieux	aviation (awjasią), patience (pasians), patient (pasian), partial (parsial), partiel (parsiel), contentieux (kątansjö).
v	w	dévoré (dëworé), violon (wjolą).
x	ks	Alexandre (Aleksandr), texte (tekst).
x	gz	examiner (ëgzaminé), exécuter (ëgzeküte) exiger (ëgzizé).
Dźwięki nosowe		
am, an, en	długie, nosowe an	chambre (szambr), charmante (szarmant), langue (lang), vendre (vandr).
am, an, em	półdługie, nosowe an	champs (szan), chambrette (szanbrèt). charmant (szarman), temps (tan), compliment (kąpliman).
en		chien (szię), Européen (öröpéj).
aïn, ein	długie, polskie „ę“	contraindre (konrtędr), atteindre (atędr), timbre (tębr), sphinx (sfęks), larynx (laręks).
im, in, yn		train (trę), faim (fę), plein (plę), vin (wę), timbrer (tębré).
ain, aim	półdługie, polskie „ę“	longue (ląg), bombe (bąb).
ein, in, im		long (lą), plomb (plą).
on, om	długie, polskie „ą“	loin (luę), moins (muę).
on, om	półdługie, polskie „ą“	moindre (muędr), joindre (żuędr).
oin	uę krótkie	humble (öębl), défunte (defüę).
oin	uę długie	brun (bröę), parfum (parfüę)
un, um	długie ö niem., z brzmieniem nosowym	
un, um	półdługie ö niem., z brzmieniem nosowym	

UWAGA 1. W niektórych wyrazach pochodzenia łacińskiego *um* wymawia się jak *om*: album (albom), minimum (minimom), maximum (maksimom).

UWAGA 2. Brzmienie nosowe zanika: a) przed samogłoską, np. inachevé (inaszwé), image (imaż), laine (lën), aime (ëm), brune (brün), moine (muan), zone (zon). b) przed podwójnem *m* lub *n*, np. constamment (kąstaman), baronne (baron), paysanne (pëzan), innovateur (inowatör).

UWAGA 3. W niektórych wyrazach *e* przed podwójnem *m* wymawia się jak *a*, np. femme (fam) récemment (r ësaman).

Łączenie wyrazów (liaison).

Spółgłoska końcowa łączy się z samogłoskowym początkiem następnego wyrazu, przyczem *d* brzmi jak *t*: quand il parle (kantil parł), pied-à-terre (pietatêr); *s*, *x*, *z* brzmią jak *z*: vous avez (wuzawé), deux enfants (dōzanfan), chez eux (szézō).

Przy łączeniu samogłosek nosowych z samogłoskami, brzmienie nosowe samogłosek zanika, np. en Espagne (anêspan), mon ami (monami).

UWAGA. Spójnik *et* nie łączy się nigdy.

TRÉMA. Jeśli dwie samogłoski mają być wymówione każda oddzielnie, wtedy kładzie się na drugą dwie kropki (tréma): np. naïf (naif), Noël (noel)

W Y M O W A H I S Z P A Ń S K A

podał prof. Uniw. Warsz. dr Maurycy Mann.

Ważniejsze różnice w stosunku do języka polskiego.

c	przed <i>a</i> , <i>o</i> , <i>u</i> oraz przed spółgłoskami i na końcu wyrazów wymawia się jak <i>k</i> : cata (kata), como (komo), culpa (kuipa), clavo (klawo).
c	przed <i>e</i> lub <i>i</i> nie ma w jęz. polskim odpowiedniego dźwięku. Słyszymy go na początku angielskich wyrazów: thing, there, thank, lecz w południowych prowincjach Hiszpanji jest on bardzo zbliżony do pols. <i>s</i> . Wymawiać jak pols. <i>s</i> , przykładając równocześnie koniec języka do lekko rozwartych zębów. W braku osobnego znaku, oznaczamy tu ten dźwięk literami <i>ts</i> : cena (<i>tsena</i>), cerdo (<i>tserdo</i>), ciento (<i>tsiento</i>), ciencia (<i>tsientisia</i>), cigarillo (<i>tsigariljo</i>).
ch	wym. się jak pols. <i>cz</i> , lecz nie tak twardo; zbliżone do pols. <i>ć</i> ; chico (cziko, bliż. do ciko), mucho (muczo), muchacho (muczaczo), cosecha (kosecza).
d	na końcu wyrazów nie wymawia się: beldad (belda), ciudad (<i>tsiuda</i>), Madrid (Madri). Wyjątek stanowią formy trybu rozkazującego: ved (wet).
g	przed <i>e</i> lub <i>i</i> wym. się jak pols. <i>ch</i> : gitano (chitano), gente (chente), imagen (imachen).
h	nie wymawia się wcale: hablar (ablar), hijo (icho), hecho (ecz), hombre (ombre).
j	wym. się jak pols. <i>ch</i> : jardin (chardin), jinete (chinete), joven (chowen), aguja (agucha), reloj (reloch).
ll	wym. się jak pols. <i>lj</i> : llama (ljama), lleno (ljeno), llover (ljowé), caballo (kabaljo).
ñ	wym. się jak pols. <i>ń</i> (lub <i>n</i> zmiękc. przez <i>i</i> : bańka, niania): ño (ninio), seña (senia), paño (panio), señor (senior).
qu	wym. się jak <i>k</i> : que (ke), quedar (kedar), quien (kien), quinta (...i ta).
s	wym. się jak pols. <i>s</i> , nigdy jak <i>z</i> , czasem zbliża się do <i>ś</i> lub <i>s</i> : sano (sano), selva (selwa), sino (sino), casa (kasa), cosa (kosa); <i>s</i> przed <i>b</i> , <i>v</i> , <i>d</i> , <i>g</i> , zbliża się do pols. <i>z</i> : desde (dezde), riesgo (riezgo)
u	wym. się jak pols. <i>u</i> . W grupach: <i>gue</i> , <i>gui</i> , <i>que</i> , <i>qui</i> — wcale się nie wymawia: guerra (gerra), guitarra (gitarra), que (ke), quinta (kinta). W nielicznych wyrazach, gdzie <i>u</i> w grupie <i>gue</i> lub <i>gui</i> wymówić trzeba, kładzie się nad <i>u</i> dwie kropki: antigüetad (antigueta), argüir (arguir).
v	wym. się jak pols. <i>w</i> , lecz silnie zbliżone do <i>b</i> ; jest to dźwięk pośredni między <i>b</i> a <i>w</i> , z wątpliwą przewagą <i>w</i> (viento słyszy się prawie jak biento): vela (wela), viejo (wiecho), volver (wolwer).
x	wym. się jak <i>ks</i> : exacto (eksakto), éxito (eksito), extrano (ekstrano, czasem — estrano).
y	wym. się jak pols. <i>j</i> : ya (ja), yedra (jedra), rayo (rajo), ley (lej). Tylko zosobna użyte (jako spójnik) czyta się jak <i>i</i> : tu y yo (tu i jo).
z	wym. się jak hiszp. <i>c</i> przed <i>e</i> lub <i>i</i> (patrz wyżej): zarcillo (<i>tsartsiljo</i>), ceniza (<i>tsenitsa</i>), zarza (<i>tsartsa</i>), corazon (koratson), hallazgo (aljatsgo), voz (wots).

Dwugłoski hiszp. nie łączą się jak w jęz. francuskim w jeden dźwięk, lecz zachowują osobne brzmienie, a tylko akcent spoczywa bądź na pierwszej, bądź na drugiej samogłosce; na pierwszej: *causa* (kausa, jak pols. skaut, autor). *deuda* (deuda), *oiga* (oiga), *voy* (woj); na drugiej: *cuando* (kuando), *bueno* (bueno), *ruido* (ruído), *viudo* (wiudo).

Dźwięków nosowych, odpowiadających pols. *q*, *ę* lub franc. *an*, *on*, *un*, *in* jęz. hiszpański nie posiada: bien (bien, jak pols. len), don (don, jak pols. dzwon), nacion (natsion).

W Y M O W A N I E M I E C K A

Podał prof. Paweł Kalina.

Główne zasady

Pisze się:	Wymawia się jak:	Przykłady:
	Samogłoski	
a	a zwarte, krótkie	Kamm, Hand, krank.
a	a „ półdługie	Laterne, Matrose.
a	a „ długie	Gras, Haar, kam.

Pisze się:	Wymawia się jak:	Przykłady:
ä	e otwarte, krótkie	Kämme, Lämpchen,
ä	e „ półdługie	Prälat, Präsident.
ä	e „ długie	Käse, nämlich, Rätsel.
e	e „ krótkie	best, Brett, denn, weck.
e	e zwarte, półdługie	Metall, Reklame, Theater,
e	e „ długie	Meer, den, Weg.
e	e krótkie, słabe, nieraz prawie niemo	backen, Gehör, kochen.
i	i otwarte, krótkie	bin, Bitte, Tinte.
i	i zwarte, półdługie	Isabelle, Minute.
	i „ długie	Bibel, Bier, Krieg.
o	o otwarte, krótkie	Bock, Gott, offen, Stoff.
o	o zwarte, półdługie	Lokal, Monarch, Moral.
o	o „ długie	los, Boot, Montag, Ofen, Rosa.
ö	(w języku polskim brak odpowiednika)	
ö	otwarte, krótkie	Löffel, Wölfe, plötzlich.
ö	zwarte, półdługie	Diözese, Ökonom.
ö	„ długie	Börse, böse, schön.
u	u otwarte, krótkie	Bund, Kunst, Turm.
u	u zwarte, półdługie	Ruine, Statue, Zuave.
u	u „ długie	Bube, Buch, Hut, Kur.
ü	(niema odpowiednika w mowie polskiej)	
ü	otwarte, krótkie	Fülle, Hütte, Künstler.
ü	zwarte, półdługie	Büro, Prünelle.
ü	„ długie	Glüte, Hüte.
y	i otwarte, krótkie	Aegypten, Myrte.
y	ü zwarte, długie	Analyse, Asyle, Lyrik.
Samogłoski złożone.		
ah	a otwarte, długie	Bahn, Mahlzeit, mahnen.
äh	e zwarte, długie	ähnlich, mähen, während.
ai	aj	Hain, Kaiser, Mai, Mais.
ai	a + i	Danaide, Haiti.
au	au	aus, Dauer, Haus.
äu	oj	Bäumchen, Häuser.
ay	aj	Bayern.
eh	e zwarte, długie	Lehre, Mehl, mehr.
ei	aj	Arbeit, leiden, Seide.
eu	oj	Beute, Europa, Leute.
eu	ö w wyrazach pochodzenia francus.	Deserteur, Gouverneur.
ey	aj	Meyer.
ih	i zwarte, długie	Ihn, Ihnen, sieh.
oe, ou	ö zwarte, długie	Goethe, Coeur.
oh	o „ „	Bohne, Lohn, Sohn.
öh	ö „ „	Höhe, Söhne.
oi	ua w wyrazach francuskich	Boudoir, Comptoir.
ou	u w wyrazach pochodzenia francus.	Gouvernement, Journal.
oy	oj	Boykott.
uh	u zwarte, długie	Kuh, Uhr.
üh	ü „ „	fühlen, Kühle, Mühle.
Spółgłoski.		
c	c w wyrazach obcych	Cäsar, Ceres, Ceylon.
c	k „ „ francuskich	Café, Cancan, Flacon.
c	cz „ „ włoskich	Cello, Violoncellist.
g	g	gehen, Glück.
g	g bezdźwięczne	schräg, Weg.
g	ch w końcówce lg	ewig, König, lustig.
g	ż w wyrazach pochodzenia francuskiego	Etage, Genie, Giro, sich genieren.
h	h krtaniowe	haben, holen, husten.
h	oznacza tylko długość poprzedniej samogłoski	
j	j	begehren, Ehre, ihn.
j	ż w wyrazach pochodzenia francus	Jahr, jetzt, jung.
s	z	Jackett, Journal.
		Häuser, Reise, sehen, Sohn.

Pisze się:	Wymawia się jak:	Przykłady:
s	s	Haus, deshalb, Desdemona, Sklave,
v	f	Vater, Verlust, vier, vor.
v	w	Eva, Vakanz, Villa, nervös.
x	ks bezdźwięczne	Examen, Exemplar, Existenz, Exekutor.
z	c	Zarathustra, Zeitung, ziehen, Zoll.
Spółgłoski złożone.		
bb	b podwójne	Abbau, Abbitte, abbeissen.
bb	b pojedyncze	Robbe, Robber.
cc	kk i cz	Boccaccio (Bokaczo).
ch	ch twarde	Buch, Dach, hoch.
ch	ch miękkie	Büßchen, brechen, ich, Eiche.
ch	k w wyrazach pochodzenia greckiego	Charakter, Chlor, Cholera, Chor.
ch	sz w wyrazach pochodzenia francus.	Champignon, Chaussee, Chef.
chs	ks	Achse, Fuchs, Ochs, wachsen.
ck	k	Bock, Glück, zurück.
cd	d	addieren.
ff	f	Affe, offen.
gg	g podwójne	weggeben, weggehen.
gg	g pojedyncze	Agglomerat, aggressiv.
gn	ń w wyrazach pochodzenia francuskiego	Champagner, Champignon.
ll	l	Rolle, wollen, Villa.
mm	m podwójne	Baummast.
mm	m pojedyncze	Kamm, kommen, Zimmer.
ng	n nosowe, g słabe	bange, lang, Drang.
ng	ng	Kongo, Ungarn, ungeschickt.
nn	n podwójne	annehmen, Bahnnetz.
nn	n pojedyncze	können, nennen.
pf	pf	Pfad, Pferd, empfehlen.
ph	f	Phantasie, Philosoph
qu	kw	Quadrat, quälen, Quelle.
qu	k w wyrazach francuskich	Claqueur, Clique.
rr, rh	r	Narr, Rhabarber, Rhein.
sch	sz	schön, schweigen.
sch	sch	Häuschen, Mäuschen, Gräschen.
sch	sk w wyrazach włoskich	Scherzo.
sp	szp na początku wyrazu	Spiel, Spur, spazieren.
sp	sp	Respekt, konspirieren.
ss	s	Gruss, schliessen.
st	szt	sterben, Strom, Student.
st	st	bester, Stenographie.
t	t	tadeln, Tor.
t	c	Lektion, Patient, rationell.
th	t	Theater, Theorie, Thron.
th	t + h w wyrazach złożonych	Nothafen, Nothilfe,
tz	c	Katze, Netz, Putz.
Dźwięki nosowe.		
an	an nosowe	avancieren, balancieren.
in	ę	Cousin.
on	ą	Comptoir, Flacon.

W Y M O W A W Ł O S K A

podał prof. Uniw. Warsz. Dr Maurycy Mann.

Ważniejsze różnice w stosunku do języka polskiego.

Pisze się:	Wymawia się:	Przykłady
au	{ au ad	lauro, gaudjo (gaudio), audace (audące, jak w pols. „autor“). baule (ba-u-le), paura (pa-ura), jak w pols. „zauważ“

Pisze się:	Wymawia się:	Przykłady:
c	przed <i>a, o, u</i> i przed spółgłoskami — jak <i>k</i>	caro (karo), corto (korto), scuro (skuro), clima (klima), credo (kredo).
cc	przed <i>a, o, u</i> — jak <i>kk</i>	bocca (bokka), secco (sekko), ricco (rikko).
c, cc	przed <i>e, i</i> jak pols. <i>cz</i>	cena (czena), cibo (czibo), vicino (wiczino), facile (fączile), eccetto (eczetto), uccido (uczido).
ci, cci	przed samogłoską jak <i>cz</i> zmiękczone (i w tem złożeniu nie wymawia się)	ciascuno (czaskuno), Francia (francza), cieco (czeke), cielo (czelo), braccio (braczo); <i>cz</i> — dźwięk podobny do rosyjsk. w wyr. „czin, czestnyj, czaj“.
ch	<i>k</i>	scheda (skeda), schermo (skermo), che (ke), chi (ki), chiaro (kjaro), chiesa (kjeza), vecchio (wekkjo), chiudo (kjudo).
g	przed <i>a, o, u</i> i przed spółgłoskami prócz <i>n, li</i> — jak <i>g</i>	gatto, gola, gusto, ghiaccio (gjaczto), grande.
g, gg	przed <i>e, i</i> — jak <i>dż</i>	gesto (dżesto), giro (dżiro), oggetto (odżetto), oggi (odži).
gh	<i>g</i>	ghetto (getto), ghiotto (gjotto), luoghi (luogi); <i>h</i> jest tu tylko znakiem chroniącym <i>g</i> od zmiany brzmienia przed <i>e, i</i>
gi, ggi	przed <i>a, o, u</i> — jak <i>dż</i> lekko zmiękczone (i w tem złożeniu nie wymawia się)	giallo (dżallo), giorno (dżorno), giusto (dżusto), maggio (madžo), maggiore (madżore).
gl	<i>gl</i>	globo, gloria, Anglia, inglese, negligente (neglidżente) i kilka jeszcze wyrazów uczonego pochodzenia.
gli	przed samogłoską, jak <i>l</i> bardzo miękkie (znak <i>lj</i>)	voglia (wołja), moglie (mołje), maglio (małjo), foglio (fołjo).
gli	na końcu wyrazu jak <i>l</i> miękkie + i (<i>li</i>)	gli (<i>li</i>), egli (<i>elji</i>), figli (<i>filji</i>).
gn	jak pols. <i>n</i> miękkie (w wyr. „koń, niania“)	ogni (oni), degno (denio, jak w pols. <i>Henio</i>), segno (senio), Bologna (bolonia, jak w pols. „konia“), vigna (winia), signore (sinioire, jak w pols. <i>niose</i>).
h	nie wymawia się wcale	ho (o), ha (a), hanno (anno), harem (arem), ghetto (getto), loughi (luogi), chiaro (kjaro).
	przed samogłoską $\left\{ \begin{array}{l} \text{jak } i \\ \text{jak } j \end{array} \right.$	via (wfa), Maria (marfa), poesia (poezfa), riesco (ri-esko), zio (cfo), pio (pfo), trionfo (tri-onfo), diurno (di-urno).
q	<i>k</i>	piano (pjano), commedia (kommedja), Polonia (polonja), Italia (italja), piede (pjede), fiore (fjore), biondo (bjondo), più (pju), fiume (fjume).
s	$\left\{ \begin{array}{l} \text{jak } s \\ \text{jak } z \end{array} \right.$	quadro (kuadro), questo (kuesto), qui (kuf). quota (kuota).
ss	wyraźne <i>ss</i>	sacco (sakko), sì, sopra, spalla, studio, penso, casa (kasa), cosa (kosa), naso (naso), riso, Pisa, così, spesa, mese, susino, risalire, preservare, impresa, disegno (disenio), amoroso, curioso;
sc	przed <i>a, o, u</i> i spółgłoską jak <i>sk</i>	rosa (roza), caso (kazo), uso (uzo), isola (izoła), deserto (dezerto), paese (paeze), presente (prezente), francese (franczeze), sbaglio (zbałjo), sdegno (zdenio), slavo (zlawo), snello (znello).
sch	<i>sk</i>	disse, stesse, sasso.
sc	przed <i>e, i</i> — jak pols. <i>sz</i>	scala (scala), fresco (fresco), scudo (scudo), scrofa (skrofa).
sci	przed samogłoską jak <i>sz</i> (i w tem złożeniu nie wymawia się)	scherzo (skerco), schifo (skifo), schiuma (skjuma), scelta (szelta), crescendo (kreszendo), scimmia (szimja), fascina (faszina).
ua	$\left\{ \begin{array}{l} \text{úa} \\ \text{uá} \end{array} \right.$	scialbo (szalbo), fascio (faszo), asciutto (aszutto).
ue	$\left\{ \begin{array}{l} \text{úe} \\ \text{ué} \end{array} \right.$	sua, tua
ui	$\left\{ \begin{array}{l} \text{úi} \\ \text{uí} \end{array} \right.$	quanto, quanto (kuánto), acqua (ákkua).
uo	$\left\{ \begin{array}{l} \text{úo} \\ \text{uó} \end{array} \right.$	bue, due
v	<i>w</i>	quello (kuello), quercia (kuercza), questo (kuesto), sangue (sángue).
		fui (fu-i), cui (ku-i).
		gilda (gufda), seguire (segufre), genuino (dżenufno), qui (kuí), quindi (kufndi), quinto (kuínto).
		tuo, suo
		buono (buóno), cuore (kuóre), quota (kuóta), suolo.
		vero (wero), vivace (wiwacze), savio (sawjo).

Pisze się:	Wymawia się:	Przykłady:
z	{ pols. <i>c</i> { pols. <i>dz</i>	zecca (cekka), zio (ci-o), zitto (cytto), zuppa (cuppa), calza (kalca), danza (danca), Firenze (firence), grazia (gracja), vizio (wicjo), marzo (marco), terzo (terco), zabaione (dzabajone), zelo (dzelo), orzo (ordzo), bronzo (brondzo), manzo (mandzo), romanzo (romandzo), razza (racca), tazza (tacca), pezzo (pecco), prezzo (precco), svizzero (zwiccero).
zz	{ pols. <i>cc</i> { pois. <i>dz</i>	gazza (gadza), Lazzaro (ladzaro), mezzo (medzo), azzurro (adzurro).

A

A, pierwsza litera w przeważającej liczbie alfabetów, z tego powodu symbol początku (od A do Zet); w fizyce: amper, techniczna jednostka natężenia prądu; w technice określenie „pracy”; w muzyce: 6-ty stopień gamy C dur, dźwięk zasadniczy akordu molowego (a, c, e). A-bateria, skrót dla oznaczenia anodowej baterji; łac. anno; à przy określaniu miary lub ceny — po (à 4 mt., à 2 zł.); àa na receptach lekarskich = ana, w równych częściach.

α-promienie, ob. promieniotwórczość.

Aa, nazwa wielu rzek w Niemczech i w krajach nadbałtyckich: 1) A. kurlandzka, połączenie Muszy i Niemenka, wpada do Bałtyku, dług. 130 km.; 2) A. inflancka (Treyder-Aa), ujście do zat. Ryskiej, dług. 380 km.

Aabenraa, m. port. i miejscowość kąpielowa w Jutlandji pld. (Danja), 8.000 mieszk.; budowa okrętów; handel drzewem.

a. a. C. (łac.), anno ante Christum, w roku... przed Chrystusem.

Aachen, ob. Akwizgran.

Aalborg, m. okręg. i port. w Jutlandji (Danja), nad fiordem Lim m. Północnego, 42.000 mieszk.; handel produktami rolniczymi i śledziami.

Aalen, m. w okręgu Jagst w Wirtembergii (Niemcy), nad rz. Kocher, 12.000 mieszk.; przemysł przedziałniczy i metalurgiczny.

Aalesund, m. portowe na ptn.-zach. wybrzeżu Norwegii, w okręgu Romsdal, 17.000 mieszkańców; rybołówstwo.

Aali-pasza Mehemed Emin, mąż stanu turecki, * 1815, † 1871; główny przedstawiciel stronnictwa młodo-tureckiego.

Aalst, ob. Alost.

Aalten, m. w Geldrii (Holandia), 7.500 mieszkańców; przemysł tkacki i garbarski.

Aar, l. dopływ Renu, dług. 285 km., źródła w lodowcach góry Grimsel (1.877 m.) w Alpach Berneńskich (Szwajcaria), przepływy przez jez. Brienz i Thun.

Aarau, stol. kantonu Argowji (Szwajcaria), nad rz. Aar, 11.000 mieszk.; fabr. wstążek jedwabnych i przyrządów optycznych.

Aargau, ob. Argowja.

Aarhus, m. i port Jutlandji (Danja), nad Katedatem, 74.500 mieszk.; obserwatorium astronomiczne; handel zbożem i bydłem.

Aarö, wysypka duńska w pld. części Małego Beltu, 11 km², 300 mieszk.

Aaron, brat Mojżesza, pierwszy kapłan izraelski, zmarł w drodze do Ziemi Obiecanej. **a. a. u. c.**, skrót anno ab urbe condita (łac.), w roku... od założenia miasta.

Ababdechowie, szczep pasterski między Nilem i morzem Czerwonym, w Egipcie Górnym, ok. 40.000 głów.

Abacja (włosk. Abbazia), miejsc. kąpielowa morska i klimatyczna zimowa w Istrii (Włochy), nad zatoką Quarnero m. Adriatyckiego, pod Fiume, 4.000 mieszk.

Abaj, nazwa górnego biegu Nilu Niebieskiego.

Abakanowicz Bruno, matematyk, * 1852, † 1900; napisał „Zarys statyki wykresłej” (Lwów, 1879) i in.; wynalazł integrator czyli przyrząd do obliczania wartości liczebnej całek, lampę elektryczną własnego systemu, sygnały magnetyczne.

Abakus (greck.), płyta czworokątna, pokrywająca głowicę i dźwigająca belkowanie.

Abakus

Abancourt Franciszek, publicysta polski, * 1815, † 1892; praca: „Era konstytucyjna au tro-węgierskiej monarchji od 1848—1881” (Kraków, 1881).

Abandon, pozostawienie okrętu na morzu; w prawie morskiem odstąpienie statku wraz z towarem wierzycielowi.

Abano Pietro d', lekarz i astrolog włoski, * 1250, † 1316 w więzieniu; potępiony za kacerstwo.

Abarbanel, ob. A br a v a n e l.

Abarim, góry we wschodniej Palestynie; góra Nebo (845 m.), na której według St. Test. zmarł Mojżesz.

Abba (po aramejsku ojciec), w Now. Test. Bóg. u Etyopów, Koptów i Syryjczyków tytuł biskupów.

Abbas, 1) stryj Mahometa, * 566, † 652, przodek Abbasydów; 2) A. Abul, pierwszy kalif z rodu Abbasydów; † 754; obalił Omajadów 750.

Abbas I Wielki, szach perski z dynastji Safi 1586—1628; A. II, prawnuk poprzed. 1641—1666; A. III, ostatni z dynastji Safi, 1731—36; A. I (Abbas-pasza), władca Egiptu 1848—1854, następca Ibrahima paszy, * 1813, † 1854; A. II, kedyw (wicekról) Egiptu, od 1892 następca Tewfika, 1914 zdetronizowany.

Abbasydzi, dynastia kalifów Bagdadu, panowali 750—1258; obalwszy Omajadów, przenieśli stolicę kalifatu do Bagdadu. Zwycięstwo A. stało się jednocześnie początkiem rozpada-

nia się kalifatu ogólno-arabskiego, gdyż ostatni z Omajadów, zbiegłszy, oderwał od kalifatu arabskiego Hiszpanię (kalifat kordowski). Wkrótce odpadły i inne ziemie i ostatni z A. pozostali wyłącznie w posiadaniu Mezopotamii.

Abbate (Abati) Niccolo dell', malarz włoski z epoki późnego odrodzenia, *1512, †1571.

Abbazia, ob. Abacja.

Abbe Ernst, astronom i fizyk niemiecki, *1840, †1905; dyrektor obserwatorium w Jenie; 1875—1889 twórca i kierownik Instytutu optycznego Zeissa; wynalazca aparatu, oświetlającego obiekty mikroskopowe.

Abbeo przyrząd, część mikroskopu, przyrząd oświetlający, stosowany przy badaniach mikroskopowych, wymagających bardzo silnego powiększenia, naprz. w bakterjologii.

Abbeville, m. okręg. w dep. Somme (Francja), nad rz. Somme, 21.500 mieszk.; wyroby sukienne, dywany.

Abbiategrosso, m. okręg. w prow. medjołańskiej w Lombardii (Włochy), 12.600 mieszk.; przedziałnie, jedwabiarne.

Abbot Charles, astrofizyk amerykański, *1872; prace nad promieniowaniem słonecznym; skonstruował pyrheljometr, nazwany jego imieniem.

Abbot George, arcybiskup w Canterbury, *1562, †1633; teolog anglikański, autor „Opisu wszechświata”.

Abbot Robert, brat poprzedniego, *1560, †1617, teolog angielski, kapelan Jakóba I, biskup salisburski (1615); autor dzieła „O szczególnej potędze królów”.

Abbt Thomas, pisarz i filozof niemiecki (racjonalista), *1738, †1766; dzieła: „Vom Tod fürs Vaterland”, „Vom Verdienst”.

A.B.C.—Code, spis skrótów telegraficznych, używanych w międzynarodowej służbie telegr.

Abchazja, kraj na pld. stokach Kaukazu zachodniego, zamieszkały przez Abchazów i Czerkiesów mahomet.; łagodny klimat, winnice, figi; od 1921 sowiecka republika, 11.000 km², 121.000 mieszk.; stol. Suchum.

Abdallah ben Jasin, założyciel dynastji Almorawidów, †1059.

Abdank lub **Habdank**, herb polski, według tradycji sięgający czasów Bolesława III, jeden z herbów bardzo rozpowszechnionych w Polsce.

Abd-el-Kader (El-Hadzi), wódz arabski w wojnach z Francją o niepodległość Algierji, *1807, †1883.

Abd-el-Krim, przywódca szczepu Riffenów w Marokku w walce o niepodległość przeciwko Francji i Hiszpanji w 1925; *1882.

Abd-el-Wahab, założyciel sekty Wahabitów, nieuznającej Koranu, *1692, †1787.

Abdera, miasto greckie w dawnej Tracji, którego mieszkańcy uchodzili powszechnie za ludzi ograniczonych i głupich. **Abderyci** służyli pisarzom za temat do wesołych opowiadań.

Abderhalden Emil, fizjolog szwajcarsko-niemiecki, *1877; 1908 dyrektor Instytutu fi-

zjologicznego w Berlinie, 1911 prof. w Halle; autor podręcznika chemii fizjol.

Abderhaldena odczyn, odczyn, pozwalający rozpoznać ciążę lub nowotwory złośliwe przez zbadanie surowicy krwi osoby ciężarnej lub dotkniętej nowotworem.

Abdjasz, prorok biblijny, należący do grupy tzw. Mniejszych; księga A. wypowiada groźbę przeciwko Edomitom.

Abdomen, ob. brzuch, odwłok.

Abdukcja (łac.), odwiedzenie, w przeciwieństwie do addukcji, przywiedzenia; a. kończyn, odsunięcie jej od linii środkowej ciała; a. palców, odsunięcie od osi dłoni lub stopy.

Abduktory (łac.), mięśnie, wykonywujące abdukcję (ob.).

Abd-ul-Azis, sułtan turecki, *1830, zabity 1876; 1861 usiłował wprowadzić reformy.

Abd-ul-Asis, sułtan Marokka, *1878, stracony z tronu 1908 przez swego brata Mulej Hafida, 1915 osadzony przez Francuzów w m. Pau we Francji.

Abd-ul-Hakk Hamid, poeta turecki, *1852; twórca nowoczesnej poezji tureckiej; wyeliminował wpływy szkoły perskiej; twórca dramatu tur., opartego na wzorach europejskich.

Abd-ul-Hamid II, sułtan turecki 1876—1909, *1842, †1918; 1876 nadał konstytucję, później cofniętą. Po przegranej wojnie z Rosją 1877—8 przeprowadził 1881 reformę wojskową i finansową; 1908, wskutek zwycięstwa rewolucji młodotureckiej, zmuszony do przyznania Turcji ustroju konstytucyjnego; po zgnczeniu przez młodoturków kontrewolucyjnego ruchu garnizonu stambulskiego zdetronizowany 1909.

Abdulino, m. w pow. bugurusłańskim, gub. samarskiej (Rosja wsch.), 15.300 mieszk.

Abd-ul-Medżid, 31-szy sułtan turecki, *1823, †1861; panował w czasie najzacieklejszych walk turecko-egipskich; ogłosił wiele reform wolnościowych; dawał przytułek wygnańcom politycznym węgierskim i polskim.

Abd-ul-Medżid, kalif turecki, *1868, syn sułtana Abd-ul-Asisa; po skasowaniu sułtanatu (1922) wybrany 19. XII. kalifem przez Zgromadzenie Narodowe w Angorze; 1924 wygnany z kraju.

Abd-ul-Mumin, założyciel dynastji Almohadów, *1094, †1163; panował 1130—1163.

Abd-ur-Rahman, emir Afganistanu, *1830, †1901; panował od 1880.

Abdur-Rahman ibn Ahmed, poeta perski, ob. Dżami Mawlana.

Abdykacja, zrzeczenie się władzy państwowej przez panującego. Może być dobrowolna lub przymusowa. W dziejach Polski pierwszy abdykował Jan Kazimierz 1667 (dobrowolnie); przymusowo August II 1707, Stanisław Leszczyński 1735 i Stanisław August 1795.

Abecadlnik, ob. elementarz.

Abecadło (alfabet, od pierwszych dwóch greckich liter: alfa, beta), spis kolejno po sobie następujących liter. Pierwsze systematyczne abecadło polskie ułożył Jakób Parkosz, rektor Akademii Krakowskiej (1438—1440).

A'Beckett Artur William, pisarz angielski, * 1844, † 1909; autor utworów dramatycznych i nowel humorystycznych.

Abel, wg. Biblii drugi syn Adama, zamordowany przez Kaina.

Abel de Pujol Alexandre, malarz francuski, * 1785, † 1861.

Abel Frederick, chemik angielski, * 1827, † 1902; badania nad materiałami wybuchowymi; napisał „Researches on explosives” (1875).

Abel Niels Henrik, matematyk norweski, * 1802, † 1829; pracował nad algebrą wyższą, teorią grup przekształceń, teorią funkcji analitycznych, teorią funkcji eliptycznych (całki A., funkcje A., grupy A., równanie A.); wywarł duży wpływ na całą matematykę późniejszą.

Abélard Pierre, scholastyk i dialektyk francuski, * 1079, † 1142; słynny ze swej miłości ku Heloizie, z którą połączył się ślubem tajemnym. Za staraniem jej stryja, kanonika Fulberta, ukarany wyjałowieniem; założył klasztor Parakleta, którego opatką była Heloiza. Za nauki, niezgodne z kościołem, dwukrotnie potępiony. Listy Abelarda i Heloizy pozostały wzorem wielkiej, płomiennej miłości.

Abelici (Abeljanie), 1) sekta chrześcijańska w IV w. w płn. Afryce, potępiała życie małżeńskie; 2) w XVIII w. nazwa pewnego zakonu w Gryfji (Prusy).

Abelin Johann Philipp, historyk niemiecki, † ok. 1636; rozpoczął wydawnictwo „Theatrum Europaeum”.

Abeljanie, ob. abelici.

Abelly Louis, biskup, teolog francuski, * 1603, † 1691; napisał: „Żywot św. Wincetego à Paulo”, „Medulla Theologica” i inne.

Aben, hiszpański wyraz, odpowiadający arabskiemu ibn czyli syn.

Abencerragowie, maurytański ród książęcy w Grenadzie (XIV w.), opiewany często przez poetów.

Abekuta, osada w pld. Nigerji (bryt. Afryka zach.), nad rz. Ogun, 100.000 mieszk.

Aberacja (łac.), odchylenie; a. chromatyczna, zjawisko, powodujące wadę soczewki zwykłej, dającej przy użyciu światła białego obraz niewyraźny i na brzegach zabarwiony. Wszelką soczewkę uważać można jako złożoną z szeregu pryzmatów, z których każdy rozszczepia światło zwykle na promienie barwne, różnie łamiące się, przeto dające obraz każdej barwy w innym miejscu. Ognisko fioletowych promieni, jako promieni silniej łamiących się, znajduje się bliżej soczewki, aniżeli ognisko promieni czerwonych. Wada ta została usunięta w soczewce tzw. achromatycznej. A. sferyczna, niezgodność ognisk promieni środkowych i skrajnych, przechodzących przez zwykłą soczewkę. Promienie świetlne, po załamaniu się w soczewce, zbierają się w jednym punkcie, zwanym ogniskiem; zasada ta słuszna jest dla promieni środkowych, przechodzących w pobliżu optycznej osi (środką) soczewki; natomiast promienie, padające na krawędzie jej, załamują się silniej i przecinają się w punktach, znajdu-

jących się bliżej soczewki, niż ognisko główne; w rezultacie powstaje obraz niezupełnie wyraźny. Usunąć niejasność obrazu wskutek aberacji sferycznej można, zastępując soczewkę kombinacją kilku soczewek odpowiedniego kształtu i gatunku szkła. Taki układ soczewek posiadają np. aplanaty. A. światła, zjawisko, polegające na pozornym zbroceniu promienia świetlnego, idącego od ciał niebieskich, wskutek czego wydają się nam gwiazdy przesunięte w kierunku ruchu ziemi. Przesunięcie to = stosunkowi prędkości ziemi do prędkości światła. W mierze łukowej równa się kątowi 20,5". Z pomiarów ab. obliczono, że światło przebiega od słońca do ziemi dokładnie w ciągu 8 minut i 18,5 sekundy.

Aberavon, m. portowe nad zatoką Bristolską w hr. Glamorgan w Walji (Anglja), 15.500 mieszk.; kopalnie węgla i rudy żel., warsztaty okretowe.

Abercorn (książę Hamilton), polityk angielski, * 1811, † 1885, wice-król Irlandji 1866.

Abercromby Ralph sir, generał angielski, * 1734, † 1801; odniósł zwycięstwo nad Francuzami pod Abukir 1801, gdzie został śmiertelnie rany.

Aberdare, m. w hr. Glamorgan w Walji (Anglja), 55.000 mieszk.; kop. węgla, huty żel.

Aberdeen, stol. hr. A. i m. port. w płn.-wsch. Szkocji, nad ujściem rz. Dee, 148.000 mieszk.; katedra, uniwersytet; przemysł włókienniczy i maszynowy, fabr. konserw.

Aberdeen George Hamilton Gordon hr., mąż stanu angielski, * 1784, † 1860; minister spraw zagran. 1841—46, premier gab. 1852—55.

Abergavenny, m. w hr. Monmouth (Anglja), nad rz. Usk, 8.500 mieszk.; kopalnie węgla i rudy żelaznej.

Abersee, ob. Sankt Wolfgang.

Abersychan, m. w hr. Monmouth (Anglja), 27.000 mieszk.; kop. węgla i rudy żelaznej.

Aberystwith, m. portowe i kąpielowe w hr. Cardigan w Walji (Anglja zach.), 12.000 mieszk.; uniwersytet; kopalnie cynku i grafitu.

Abesr, stol. dawnego sultanatu Uadaj (Wadai) w środk. Sudanie (franc. Afryka równikowa), 15.000 mieszk.

Abicht Henryk, polski działacz polityczny, * 1835; 1857, zagrożony aresztowaniem, zbiegł zagranicę (do Londynu); jako sekretarz komitetu stowarzyszenia „Gromada rewolucyjna polska w Londynie” („Lud polski”) podpisywał korespondencję z policją pruską w Poznaniu, która w celach prowokacyjnych podszywała się pod miano spiskowców polskich (słynna afera Baerenspranga, ujawniona przez posła Niegolewskiego); w marcu 1862 przybył jako emisariusz do Warszawy; aresztowany w listop. 1862, stawiał zbrojny opór; skazany na śmierć, stracony w czerwcu 1863.

Abies alba, jodła pospolita, drzewo iglaste z rodziny Abietaceae (jodłowate), rosnące w środk. i pld. Europie. Ma korę szarobiałą, gładką, igły zimotrwałe płaskie, na

spodzie z 2-ma białymi paskami, dwustronnie ustawione; szyszki do góry skierowane, ich łuski odpadające. W Polsce występuje w pld. części niżu oraz w Karpatach.

Abietaceae, jodłowate, rodzina roślin nagolazłkowych (Gymnospermae) z klasy Coniferae (iglaste). Należą tu drzewa o igłach skrótoległych: jodła, świerk, modrzew, sosna, z obcych cedr, araukaria, tsuga i in.

Abildgaard Nikolai Abraham, duński malarz obrazów historycznych, *1743, †1809; od 1789 dyrektor akad. kopenhaskiej. Nauczyciel Thorwaldsena.

Abiogeneza, samoródtwo, ob. generatio spontanea.

Abiologia (greck.) lub **anorganologia** (greck.), nauka o ciałach nieorganicznych; przeciwstawienie biologii.

Abisynja (staroż. Aethiopia, abisyń. Mangesta Itiopia, arab. el-Habesz), cesarstwo w pñ.-wsch. Afryce, 1,200.000 km², 12.000.000 mieszk.; dzielnice: Gondar, Amhara, Semja, Tigre, Wollo, Dzima, Harrar, Szoa, Kafa itd.; stolica Adis Abeba, siedziba negusa negesti (króla królów); kraj górzysty (Ras Daszan 4.620 m.), otoczony od wsch. i zach. wysokimi, niedostępnymi krawędziami, przecięty dolinami rzek Abai, Atbara, Omo, Dżub, Webi Szebeli, Hawasz, Baraka; największe jezioro Tana; klimat: Amhara gorąca i sucha; Kolla do 1800 m., gorąca i bagnista, lasy dziewicze, bawełna, trzcina cukrowa, tytuń, kukurydza; Woina Dega do 2.500 m., uprawa win, oliwek i kawy; Dega do 4.500 m., uprawa zboża, pastwiska; wywóz: skóry bydłce, kauczuk, kawa, kość słoniowa, воск; wielkie bogactwa kopalniane: złoto, sól, żelazo, węgiel, niewyżyskane; zaludnienie: ludy Tigre — Semici, Dankali — Hamici, Somalowie i Gallanowie — Murzyni; dialekty semickie (ghez), urzędowy amharycki; koptyjski chrześcijaństwo z wpływami muzułmańskimi, żydowskiemi i pogańskimi; jedyna kolej ze stolicy Adis-Abeba przez Dire Dawa do portu francuskiego Dżibuti, 762 km.; szlaki karawanowe (osły, konie juczne). W starożytności wpływy egipskie i greckie. W IV w. po Chr. rozpowszechniło się chrześcijaństwo (monofizytyzm). Do XVIII w. władza jednego monarchy (negus negesti — król królów) i jego namiestników. Wskutek wzrostu władzy namiestników władza negusa zczasem stała się czysto nominalną i ok. 1831 kraj rozpadł się ostatecznie na 3 państwa: Tigre, Amhara (Gonda) i Szoa. Próba zjednoczenia A., podjęta przez Teodora, namiestnika z Amhary, który ogłosił się negusem (1855—68), zakończyła się rozbiem wojsk negusa przez Anglików i jego samobójstwem. Negus Jan z Tigre, broniący A. przed najazdem włoskim, poległ 1889 w wojnie ze stronnikami Mahdiego. Następca jego, Menelik z Szoa, uznał początkowo protektorat Włoch (1889), 1896 zerwał układ, rozbił Włochów pod Aduą i zapewnił A. niepodległość; 1909 zrzekł się tronu; od 1917 cesarzowa Wołsero Zeoditu, 1928 Räs Taiffari.

Ablefaria (greck.), wrodzony lub nabyty brak powiek.

Ablegat (łac.), poseł nadzwyczajny papieża, poseł drugiego rzędu.

Abnoba Diana, celtycko-rzymska bogini, czczona w okol. Schwarzwaldu i Baden-Baden, gdzie odkryto jej ołtarz wotywny.

Abo (fińsk. Turku), stol. dep. (län) Abo-Björneborg (Finlandja), nad zat. Botnicką, 59.000 mieszk.; uniwersytet; znaczny przemysł i handel; do 1817 stol. państwa.

Abo-Björneborg, dep. w Finlandji, 21.745 km², 500.000 mieszk., stol. Abo.

Abolicja, jedna z form ulaskawienia, dotyczy przestępstw nie osadzonych jeszcze, umarzając wszelkie postępowanie karne przed wyrzeczeniem kary. Nie obejmuje skutków cywilno-prawnych czynu przestępnego. Prawo a. nie jest znane współczesnym państwom konstytucyjnym, w szerszej mierze było znane w okresie monarchji absolutnej.

Abolicjoniści (łac.), stronnictwo w Płn. Ameryce, które walczyło o zniesienie niewolnictwa przed 1861. Obecnie nazwa zwolenników ruchu, wszczętego przez Józefinę Butler (1880) przeciwko policyjnej reglamentacji prostytucji.

Abomasus, trawieniec, ob. księgl, ob. Ruminantia.

Abomej, m. murzyńskie w kolonji franc. Dahomeju (Afryka zach. franc.), 12.000 mieszk.

Abonament (franc.), przedpłata, opłata zgóry za prawo korzystania z pewnych usług lub dóbr.

Abonent (franc.), osoba, posiadająca abonament i uprawniona do korzystania z usług lub dóbr, stanowiących przedmiot abonamentu. Abonent dziennika, czasopisma itp., osoba, która uiściła przedpłatę na te pisma.

Abongo (Obongo), szczep karłów nad rz. Ogoue w kol. franc. Gabon (Afryka równik.).

Abortiva (łac.), środki, powodujące przedwczesne wydalenie płodu z macicy, przyjmowane do wewnątrz lub działające miejscowo. Wobec tego, że użycie ich połączone jest często z niebezpieczeństwem dla matki, wolno je stosować wyłącznie na zlecenie lekarza.

Abortus (łac.), poronienie, obumarcie i wydalenie płodu z macicy przed osiągnięciem zdolności jego do życia, tj. do 28 tygodnia ciąży. Nastąpić może samoistnie wskutek chorób macicy, niedorozwoju narządu rodowego, kiły itp., przypadkowo wskutek upadku, uderzenia, wstrząsu, lub może być wywołane celowo zapomocą środków farmaceutycznych, narzędzi chirurgicznych itp.

Abortywne leczenie, ob. poronne leczenie.

Aborygeni (łac. Aborigines), nazwa pradawnego szczepu, niezrozumiała już dla starożytnych; wg. Zielińskiego oznacza mieszkańców gór.

About Edmond, pisarz francuski, *1828, †1885; założyciel 1871 „Le XIX siècle”; 1884 członek akademji; powieści: „Tolla”, „Les mariages de Paris”, „Madellon”, „Le nez d'un notaire”, „Le roman d'un brave homme” i in.

Abraham, biblj. patriarcha, protoplasta ludu izraelskiego, ojciec Izaaka.

Abraham a Santa Clara (pseud. Hansa Ulricha Megerle), mnich augustjański, *1644, †1709; kaznodzieja nadworny w Wiedniu, pisarz satyryczny; główne dzieło „Judas der Erzscheml” (1686—95).

Abraham ben Meir, ob. Ibn Esra.

Abraham Władysław, historyk, *1860; prof. prawa kościelnego na Uniwersytecie Lwowskim; dzieła: „Organizacja Kościoła w Polsce do połowy w. XII” (1890), „Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi” (1904), „Jakób, arcybiskup Halicki” (1908).

Abrahamici, sekta czeska w XVIII w., uważająca Chrystusa za człowieka i trzymająca się bardziej Starego, niż Nowego Testamentu.

Abrahamowicz Adolf, komedjopisarz, *1849, †1899; napisał: „Utwory dramatyczne” (1881), „Propinacja” i in.

Abrahamowicz Dawid, polityk, *1843, †1926; poseł do parlamentu austriackiego i sejmu galicyjskiego, gdzie był jednym z najwybitniejszych przedstawicieli wielkiej własności rolnej; 1897 prezydent parlamentu wiedeńskiego; 1907—09 minister dla Galicji; 1919 do 1922 poseł na Sejm Ustawodawczy.

Abrahamowicz (na Wornianach) Jan, stał w obronie ewangelików, †1602.

Abrahamowicz Mikołaj, wojownik i dyplomata; walczył 1620 podczas wojny szwedzkiej; 1639 otrzymał dowództwo nad artylerią litewską; wojewoda mściławski, potem trocki; dwukrotnie występował jako przedstawiciel Polski w układach o pokój ze Szwedami.

Abrahamson August, pedagog szwedzki, *1817, †1898; założyciel i kierownik seminarium dla nauki prac ręcznych w Naeaes koło Göteborga w Szwecji.

Abrakadabra, słowo tajemne, mające według wierzeń starożytnych chronić od febrów. Amulet w kształcie trójkąta równoramiennego.

Abramis brama, ob. **Abracadabra**.
leszcz.

Abramis sapa, ob. sapa.

Abramowicz Bronisław, malarz, *1837; obrazy historyczne: „Uczta Wierzyńka” i in.

Abramowicz Jędrzej, kasztelan brzeskolitewski w połowie XVIII w., wraz z braćmi Jerzym i Antonim stronnik Radziwiłłów w sporze z Czartoryskimi.

Abramowicz Salomon, pisarz żydowski, *1836, †1918; autor powieści: „Don Kiszot żydowski”, „Szkapa”, które Klemens Junosza przełożył na język polski.

Abramowski Edward, psycholog i socjolog, *1868, †1918; studj. w Genewie; jeden z pierwszych krzewicieli kooperatywnu w Polsce; napisał szereg studjów, m. in. „Badania nad pamięcią”; założyciel Instytutu Psychologicznego w Warszawie; 1915 prof. psychologii na Uniwersytecie Warszawskim.

Abranchez, kolonia polska w stanie Parana (Brazylja pld.), w pobliżu m. Kurytyby, 4.000 mieszcz.

Abrantes, m. w prow. Estremadurze (Portugalia), 7.000 mieszcz.; port nad rz. Tagiem.

Abrányi Kornel, poeta i polityk węgierski, *1849; redaktor „Pesti Naplo”; pisał pod pseudon. Kakai Aranyos powieści i sztuki teatralne.

Abrasio, ob. skrobanie macicy.

Abravanel (Abarbanel) Izak ben Jehuda, finansista żydowski, *1437, †1508; zarządca finansów portugalskich za Alfonsa V, wygnany za Jana II, zarządca finansów hiszpańskich za Ferdynanda Katolickiego, wygnany 1492; autor dzieł teologiczno-filozoficznych.

Abraxas, słowo, wprowadzone w użycie przez gnostyka Bazylidesa na oznaczenie Pana Wszechświata, wypisywane później na amuletach i talizmanach, zwanych „abraxasowymi kamieniami”.

Abraksowe kamienie.

Abrazja, ścinanie, zjawisko, polegające na wyrównywaniu powierzchni zwolna zapadającego się lądu wskutek niszczącej działalności morza.

Abrewiatura (łac.), skrócenie.

Abrogacja (łac.), w dawnym prawie polskim zniesienie, uchylene, cofnięcie prawa.

Abrudbanya, m. w Siedmiogrodzie (Rumunia), 3.000 mieszcz.; kop. złota.

Abruzzi, dzielnica Włoch środk., obejmująca trzy prow.: Aquila degli Abruzzi. Chieti i Teramo.

Abruzzów Wyżyna, najwyższa część Apeninu środk. z najwyższym szczytem Gran Sasso d'Italia, 2.921 m.

Abryna, jad roślinny, otrzymywany z nasion modligrosza (Abrus praecatorius); przyłożony do oka, wywołuje wessanie się zmętnienia na rogówce.

Absalon, bibl. syn króla Dawida; zbuntowany przeciw ojcu, zginał z ręki Joaba.

Absces, ob. ropień.

Abscyssa (łac. abscessis — odcięty), jedna z współrzędnych — oś odciętych.

Absencia (łac.), nieobecność.

Absinthii herba, wermut, goryczka, otrzymywana z piołunu (Arthemisia absinthium), stosowana jako środek wzmagający łaknienie (stomachicum). Dawniej miała zastosowanie jako środek przeciwczerniowy.

Absolucja (łac.), w religii kat. odpuszczenie grzechów po uczynionej spowiedzi; w nauce prawa uwolnienie od oskarżenia.

Absolutna wielkość, w matematyce wielkość, rozpatrywana z punktu widzenia ilościowego, bez względu na wartość ujemną czy dodatnią. **Absolutna wysokość**, wysokość miejsca nad poziomem morza. **Absolutna wilgotność**, masa pary wodnej, która się znajduje w 1 m³ powietrza. **Absolutne 0°** temperatury stanowi — 273° C., gaz wtedy traci zupełnie własność sprężystości. **Absolut-**

ny system miar, system, w którym wszystkie jednostki miernicze wyprowadza się z 3 zasadniczych: centymetra dla długości, gramu dla masy i sekundy dla czasu; system ten nosi miano C. G. S. — centymetro-gramosekundowego.

Absolutna wielkość gwiazd, ob. wielkość absolutna gwiazd.

Absolutny (łac.), bezwzględny, wolny od wszelkich warunków i ograniczeń, czysty, doskonały (przeciwieństwo: relatywny, względny). **Absolut**, termin filozoficzny, oznaczający praprzyczynę wszelkich zjawisk.

Absolutorium (łac.), 1) świadectwo z ukończenia studiów uniwersyteckich; 2) uwolnienie od jakiegoś zobowiązania.

Absolutum dominium, w politycznym słownictwie dawnej Polski dążenie królów do wzmocnienia władzy państwowej.

Absolutyzm (łac.), samowładztwo, ustrój państwowy, w którym władza monarchy nie jest ograniczona żadną ustawą zasadniczą czyli konstytucją, i nie dający poddanym żadnego udziału w rządach; **absolutyzm oświecony**, który rozwinął się w Europie zachodniej w XVII i XVIII w., wyróżniał się pewnymi tendencjami reformistycznymi, dzięki którym zamierzano przystosować ustrój państwa do potrzeb nowożytnego społeczeństwa. Najwybitniejszymi przedstawicielami absolutyzmu oświeconego byli: Ludwik XIV (we Francji), Józef II (w Austrii), Fryderyk II (w Prusiech).

Absorbcja, ob. pochłanianie.

Absorbcja światła, ob. pochłanianie światła.

Absorbcyjne widmo, ob. widmo.

Absorbujące ciała, ciała, posiadające zdolności absorbcyjne, np. węgiel drzewny, ob. pochłanianie.

Abstrakcja, 1) czynność umysłowa, polegająca na wyodrębnianiu w myśli zapomocą uwagi cechy przedstawienia, wzgl. przedmiotu, która nie może w rzeczywistości istnieć samodzielnie z pominięciem reszty, np. białości cukru, wysokości tonu itp. Czynność skierowania uwagi na cechę nosi nazwę a. pozytywnej (abstrahere aliquid), czynność zaś pomijania reszty cech — a. negatywnej (abstrahere ab aliqua re); 2) wytwór tej czynności; 3) w logice — tworzenie pojęcia bardziej ogólnego z mniej ogólnego.

Abstynencja (łac.), powściągliwość, nieużywanie pewnych potraw, napojów etc.

Absurd (łac.), niedorzeczność, głupstwo.

Absynt, nalewka spirytusowa z liści i gałązek kwitnących *Artemisia absinthium*; bardzo aromatyczny, gorzki, koloru zielonego, najczęściej używany we Francji, wprowadzony tam od czasów wojny angielskiej (1832—47), jako lekarstwo przeciw febrze. Od 1915 sprzedaży absyntu zakazano, gdyż częste użycie wywołuje zaburzenia żołądka i systemu nerwowego, halucynacje a nawet omdlenie.

Abszłus (niem.), zamknięcie, zakończenie; 1) w buchalterii zamykanie rachunku bieżącego, zakończenie ksiąg; 2) na giełdzie za-

warcie, zakończenie transakcji kupna-sprzedaży.

Abu (arab.), ojciec.

Abu Bekr, pierwszy kalif Arabów 632—34, * 573, † 634; ojciec Aiszy, małżonki Mahometa.

Abu-Dżafar, „Niepokonany“, drugi kalif z dynastji Abbasydów, założyciel Bagdadu (762).

Abukir, w. na wsch. od Aleksandrii (Egipt Dolny), 500 mieszk.; 1798 zwycięstwo Nelsona nad flotą franc., 1799 zwycięstwo lądowe Napoleona nad Turkami.

Abul-Abbas, prawnuk Alego, 750 stanął na czele powstania Szytów, które doprowadziło do obalenia dynastji Omajadów; pierwszy kalif z rodu Abbasydów, † 754.

Abulfeda Ismail Ibn Ali, geograf i dziejopis arabski, * 1273, † 1331; zostawił: „Annales moslemici“, „Historia anteislamica“ i zarys geografii.

Abulja (greck.), chorobliwy brak woli, niezdolność powzięcia postanowienia.

Abul-Wefa, matematyk i astronom arabski, * 940, † 998.

Ab urbe condita (łac.), od założenia grodu (tj. Rzymu). Dzień założenia Rzymu był u Rzymian momentem początku ich ery, stąd też lata liczono ab urbe cond.; tytuł pracy Liwiusza, obejmującej historję państwa od czasów legendarnych.

Abu Simbel, skała nad Nilem z wykutemi świątyniami z czasów Ramzesa II (1348—1281 przed Chr.); w 1843 znaleziono napisy

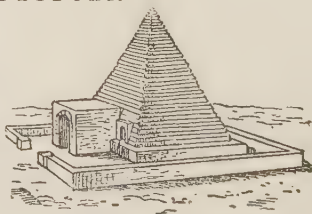

Abu Simbel; wejście do świątyni wykutych w skałach.

w jęz. greckim i fenickim, wyrzyte na posągach przez greckich i fenickich najemników w służbie Psametycha II (594—89 przed Chr.).

Abuszehr, ob. Buszehr.

Abydos, 1) jedno z najstarszych miast Egiptu Górnego, na lewym brzegu Nilu, słynne z ruin i grobów; 2) w starożytności miasto w Azji Mniejszej z mostem, zbudowanym na Hellesponcie przez Kserksesa 480 przed Chr.

Grobowiec pod Abydos.

Ac, symbol chemiczny pierwiastka aktynu. a. c., skrót anni currentis (łac.), roku bieżącego.

a. C. (n), ante Christum natum (łac.), przed narodzeniem Chrystusa.

Acacia, drzewa lub krzewy lasów zwrotnikowych, z rodziny Mimosaceae (czułkowate).

Acacia catechu.

Acacia lophanta.

Niektóre hodowane w okolicach śródziemnomorskich, do nas przywożone pod nazwą mimozy (Acacia Catechu). Gatunek A. Senegal dostarcza gumy arabskiej.

Acajutla, najważniejszy port rep. Salwador (Am. Środk.), nad oc. Spokojnym, 1.100 mieszkańców.

Acanthus, akant albo rozdzieniec, zioła trwałe z rodziny Acanthaceae (akantowate); należy tu około 20 gatunków, rosnących w Europie pld., Azji i Afryce. Gat. A. mollis i A. spinosus, właściwe okolicom nadśródziemnomorskim, są uprawiane jako rośliny ozdobne. Stylizowane liście obu gat. stanowią ornament na głowicach kolumn.

A capella (włosk.), pieśni chóralne bez akompaniamentu instrumentalnego.

Acapite(łac.), od głowy, od początku; w gwarze drukarskiej od ustępu.

Acapulco, m. portowe nad oceanem Spokojnym, w stanie Guerrero (Meksyk pld.), 6.000 mieszk.; stacja na drodze okrętów z San Francisco do Panamy.

Acarina, ob. roztocze.

Acc., skrótowa forma łac. accepi, tj. przyjąłem, akceptowałem (na wekslach itp.).

Accipiter nisus, ob. krogulec.

Accius Lucius, pisarz rzymski, *170, † ok. 90 przed Chr.; zachowały się fragmenty jego tragedji.

Accra, ob. Akkra.

Accrington, m. w hr. Lancaster (Anglia), 46.000 mieszk.; przemysł tkacki; kopalnie węgla.

Acephalia (greck.), nieprawidłowość rozwoju, polegająca na niewykształceniu głowy płodu.

Acephalus (greck.), płód, dotknięty acefalją, niezdolny do życia.

Acer, klon, drzewa lub krzewy z rodziny Aceraceae (klonowate), właściwe strefom po-

zazwrotnikowym; mają liście naprzeciwległe, pojedyncze, nieraz dłoniastoklapowane, lub pierzastozłożone. U nas rosną dziko: A. campestre, k. polny, A. platanoides, k. zwyczajny, A. pseudoplatanus, jawor.

Acerina cernua, ob. jaszgarz.

Acerinus, ob. Klonowicz Sebastian.

Acetale, związki organiczne, powstające przy łączeniu się jednej cząsteczki aldehydu z dwiema cz. alkoholu, np. $\text{CH}_3\text{COH} + 2\text{C}_2\text{H}_5\text{OH} \rightarrow \text{CH}_3\text{CH}(\text{OC}_2\text{H}_5)_2 + \text{H}_2\text{O}$; ciecze bezbarwne o przyjemnej woni; ogrzewane z kwasami rozkładają się z powrotem na aldehyd i alkohol.

Acetofenon, metylofenyloketon, związek organiczny $\text{C}_6\text{H}_5\text{COCH}_3$; ciało krystaliczne, bezbarwne, o przyjemnym zapachu, temp. topnienia 20° , temp. wrzenia 202° ; trudno rozpuszcza się w wodzie; używany do fabrykacji gazów trujących.

Aceton, związek organiczny CH_3COCH_3 , najprostszy keton tłuszczowy, ciecz bezbarwna o przyjemnym zapachu, temp. topn. -94° , temp. wrzenia 56° , cięż. wł. 0.812; z wodą i alkoholem miesza się w każdym stosunku. Powstaje przy suchej destylacji drzewa oraz podczas suchej destylacji octanu wapnia. Znakomity rozpuszczalnik dla wielu związków organicznych.

Acetonemija, stan chorobowy, wywołany nagromadzeniem się większej ilości acetonu we krwi. Powstaje przy głodzeniu, cukrzycy, chronicznych chorobach jelit i żołądka i przy pewnych stanach gorączkowych. Wydychane przez chorych powietrze oraz ich mocz mają swoisty zapach owocowy. A. jest objawem groźnym, występującym przy tzw. śpiączce diabetycznej.

Acetum, łac. ocet.

Acetylen, związek organiczny $\text{CH}\equiv\text{CH}$, najprostszy węglowodór o potrójnym wiązaniu; gaz bezbarwny o odrażającej woni, temperatura topn. -81° , temp. wrzenia -84° ; trujący; w wodzie rozpuszcza się trudno; otrzymuje się przez działanie wody na węglík wapnia CaC_2 . Pali się jasnym niekopącym płomieniem, z tego powodu używany jest do oświetlania wagonów kolejowych, latarni automobilowych, latarni morskich itp. Do tzw. spawania autogenowego stosuje się płomień acetylenowy z tlenem. W handlu znajduje się w roztworze acetonowym w butlach stalowych pod ciśnieniem 12 atm. Z powietrzem tworzy niebezpieczne, silnie wybuchowe mieszaniny.

Palnik acetylenowy.

Acetyloceluloza, związek bezwodnika octowego i celulozy; niepalna i bez zapachu. Używa się przy fabrykacji filmów kinematograficznych, izolatorów elektrotechnicznych i sztucznego jedwabiu.

Achab, król izraelski 874—853 przed Chr.; zwycięzca w walkach z Aramejczykami; zwalczał proroków, popierając religię fenicką.

Achaja, do epoki powstania Iliady nazwa każdej okolicy, zamieszkałej przez greckie plemię

Acanthus mollis.

Stylizowany liść Acanthusa.

Achajów; w epoce historycznej północna część Peloponezu, przez tychże zaludniona; obecnie wraz z Elidą tworzy nomarchję, 5.153 km², 277.000 mieszk., stol. Patras.

Achajos (mitol.), syn Ksutosy i Kreuzy, protoplasta plemienia Achajów.

Achajowie, starożytny szczepek grecki; wg. ostatnio odczytanych napisów hetyckich stanowili w XIII i XII w. przed Chr. potężną monarchję z ośrodkiem najpierw w Grecji pñ., następnie na Peloponezie; monarchowie achajscy byli suwerenami szeregu państweczek greckich, odbywali wyprawy na wyspy morza Egejskiego i na wybrzeża Azji Mniejszej (do tych wypraw obecnie uczeni zaliczają wojnę trojańską). W pñd. Peloponezie ulegli podbojowi Dorów. U Homera nazwa A. oznacza wogóle Greków.

Achajski związek, utworzony przez państewka Achai 280 r. przed Chr., stopniowo rozrósł się, ogarniając cały niemal Peloponez. Rozkwit w. achajskiego przypada na czasy stratego Aratosa (245—213). Wskutek wojny z Rzymianami 146 związek achajski został zniszczony i Grecja stała się prowincją rzymską pod nazwą Achai.

Achalcych, m. pow. w Gruzji, nad rz. Kura, 15.300 mieszk.

Achard Franz Karl, chemik niemiecki, * 1753, † 1821; twórca fabrykacji cukru z buraków, autor dzieła o europejskiej fabrykacji cukru.

Acheloos, ob. *Aspropotamos*.

Achemenidzi, starożytna dynastia perska, pochodząca od Cyrusa, wygasła ze śmiercią Dariusza III 330 przed Chr.

Achenbach Andreas, pejzażysta niemiecki, * 1815, † 1910; realistyczne i nastrojowe nadmorskie krajobrazy norweskie, niderlandzkie.

Achenbach Oswald, brat poprz., pejzażysta, * 1827, † 1905; prof. akademii w Düsseldorfie; malował krajobrazy włoskie i sceny z życia włoskiego.

Achensee, jez. w pñ. Tyrolu (Austria), 929 m. n. p. m., 7,34 km², do 133 m. głęb., wpływ rz. Achen, dopł. rz. Izary; letniska: Pertisau i Achensee.

Achenwall Gottfried, statystyk niemiecki, * 1719, † 1772; profesor filozofii i prawa. Pierwszy wprowadził wyraz „statystyka” i zapoczątkował kierunek opisowy w nauce statystycznej.

Acheron, obecnie *Phanariotikos*, rz. w Epirze, przepływa przez błotniste jezioro Acherusia, wpada do m. Jońskiego. W mitologii rzeka podziemna.

Acheson Edward Goodrich, chemik amerykański, * 1856; wynalazca i wytwórca grafitu czystego chemicznie i mechanicznie.

Acheta domestica, ob. *Gryllus domesticus*.

Achiar, ob. *Sewastopol*.

Achillea, krwawnik, zioła trwałe z rodziny Compositae (złożone). *A. millefolium*, kr. pospolity, bylina do 60 cm. wys., rozpowszechniona w całej Polsce na łąkach, brzegach lasów; kwiaty drob-

ne, języczkowe, białe lub bladoróżowe, tworzą koszyczki, zebrane w baldachokształtne kwiatostany.

Achilles, bohater wojny trojańskiej, jedna z najpopularniejszych postaci Grecji starożytnej. W dzieciństwie wykąpany w Styksie

Achilles, wciągający Hektora (rzeźba, Kapitol).

przez matkę, trzymającą go za piętę, tę tylko część ciała miał wrażliwą na strzały. Rażony w nią strzałą Parysa, zginął pod Troją.

Achillesowe ścięgno, ścięgno mięśnia trójgłowego łydki (*musculus triceps surae*); przyczepia się do kości piętowej. Za pośrednictwem tego ścięgna mięsień trójgłowy wykonywa swą czynność, zginając stopę ku dołowi. Ścięgno A. jest najsilniejszym ścięgiem ustroju ludzkiego; uszkodzenie go uniemożliwia stanie i chodzenie oraz powoduje zniekształcenie stopy.

Achillesowe ścięgno.

Achlat (Aklat), m. w Armenii tureckiej, w wilajecie Bitlis, na zach. brzegu jez. Wan, dawna stol. królów armeńskich, 5.000 mieszk.

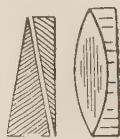
Achmet Zogu, prezydent republiki albańskiej, * 1896, od 1928 król Albańczyków.

Achmim (Ak h m i m), m. okręg. w Górnym Egipcie (staroż. Panopolis), nad Nilem, 30.000 mieszk.; groby neolit. ze szkieletami skurcz.

Acholja (greck.), brak wydzielania żółci do jelit wskutek zatkania wspólnego przewodu żółciowego, najczęściej przez kamień przy kamicy żółciowej. Kał przy acholji traci swe ciemne zabarwienie, staje się szarawy, gliniasty, silnie cuchnący. Upośledzeniu ulega trawienie tłuszczów w jelitach.

Achromatopsja, ślepota barwna, wada oka, polegająca na niemożności odróżniania poszczególnych barw.

Achromatyczna soczewka (gr. a = nie, chroma = barwa), układ soczewek, usuwający aberrację chromatyczną; składa się (ob. rysunek) z soczewek ze szkła koronnego, tzw. crown, i z flintu, gatunku szkła inaczej łamiącego promienie, niż crown. Soczewki te sklejone są balsamem kanadyjskim lub terpentyną wenecką.

Soczewka achromatyczna

Achromatyna, substancja, zawarta w jądrze komórkowym, nie barwiąca się zwykłymi odczynnikami.

Achtuba, l. ramię dolnej Wołgi od Carycy na do delty, dług. 700 km.

Achtyrka, m. pow. na Ukrainie, gub. charkowska, nad rz. A., 23.400 mieszk.

Acidalbumina, ob. *syntonina*.

Acidosis, ob. *kwasyca*.

Acidum, łac. kwas.

Acipenser, ob. *jesiotr*.

Acipenser ruthenus, ob. *sterlet*.

Acipenser sturio, jesiotr zachodni, ob. sterlet.

Acireale, m. okręg. i port. w prow. Katanji, na Sycylii (Włochy pld.), u pld.-wsch. podnóża Etny, 36.000 mieszk.; siedz. bisk.; miejscowość kąpielowa; winnice.

Acne, ob. trądzik.

Acne rosacea, ob. rosacea.

Aconcagua, najwyższy szczyt wulkaniczny w Andach chilijskich (Kordyljerach) Ameryki Pld., 7.040 m. (najwyższa góra Ameryki).

Aconcagua, prow. rep. Chile (Ameryka Pld.), 14.000 km², 117.000 mieszk.; stol. San Felipe.

Aconitum, tojad, zioła trwałe z rodzaju Ranunculaceae (jaskrowate), właściwe okolicom górzystem półkuli pln.; mają kwiaty złożone z 5 barwnych działek, z których górna tworzy rodzaj hełmu, osłaniającego 2 ostrogowate miodniki. W ogrodach często uprawiany dla pięknych ciemnofioletowych kwiatów. **A. Napellus**, t. właściwy (t. mordownik), okazała bylina łąk górskich Europy i Azji, roślina trująca i lekarska, zawiera alkaloid akonitynę.

Aconitum Napellus.

Acorus Calamus, tatarak zwyczajny, ziele trwałe z rodziny Araceae (obrazkowate), pospolite w Europie na brzegach wód; ma kłącze grube, czołgające się, aromatyczne, liście mieczowate. Pochodzi z Azji, do Europy przywędrował w połowie XVI w., zawleczony prawdopodobnie przez Tatarów (stąd nazwa polska). Kłącze „Rhizoma Calami” ma zastosowanie w medycynie.

Acorus Calamus
(a korzeń, b kolba kwiatów, c jeden kwiat, d przekrój owocu).

Acosta Gabriel, bohater dramatu Gutzkowa „Uriel Acosta”, *ok. 1591, † 1640 śmiercią samobójczą; za usiłowania zreformowania religii żydowskiej wyklęty przez rabinów.

Acqui, m. w prow. Aleksandrii w Piemoncie (Włochy pln.), nad rz. Bormida, 15.250 mieszk.; źródła siarczane.

Acrania, ob. beczaszkowce.

Acre, terytorium w Brazylii (Am. Pld.), 180.000 km², 92.500 mieszk.; lasy kauczukowe; stol. Rio Branco; w 1903 odstąpione Brazylii przez Boliwję.

Acrocephalus turdoides, ob. trzciniak.

Acrocomia, rodzaj palmy.

Act (ang.), postanowienie władzy państwowej; acts of Parliament, uchwały, powzięte przez parlament i zatwierdzone przez króla; act of settlement, porządek następstwa tronu w Anglii, zatwierdzony

przez Wilhelma III w 1701, powołujący dynastję hanowerską na tron angielski.

Acta (łac. rzeczy dokonane), u starożytnych Rzymian wszystkie urzędowe rozprawy i zapiski, ustawy, edykty itd. **Acta populi Romani**, **Acta publica**, oficjalne sprawozdania dzienne, które za czasów cesarzy podawały do wiadomości publicznej najważniejsze zdarzenia państwowe. Potem **Acta** służyły za tytuł dzieł i publikacji zbiorowych. **Acta Sanctorum** lub **Martyrum**, zbiór dokumentów o męczennikach i świętych. **Acta Apostolorum**, dzieje Apostolskie.

Acta Tomiciana, akta dyplomatyczne biskupa krakowskiego i podkanclerza w. kor. Piotra Tomickiego (1464—1536), opracowane przez kanonika krakowskiego Stanisława Górskiego i wydane przez Tytusa hr. Działyńskiego, zawierają pierwszorzędną materię do panowania Zygmunta I i polityki jagiellońskiej.

Actaea spicata, czerniec gronkowy, ziele trwałe z rodziny Ranunculaceae (jaskrowate), rosnące w cienistych, wilgotnych lasach liściastych w całej Polsce; ma liście podwójnie lub potrójnie 3-dzielne, kwiaty drobne, białe, w gronach. Kwitnie V—VI.

Actinaria, ob. ukwiały.

Actinomyces, ob. promieniczny grzybek.

Actinomycosis, ob. promienica.

Acton, m. w hr. Middlesex (Anglia), 61.300 mieszk.; przedmieście Londynu.

Acton John lord Aldenham, historyk angielski, * 1834, † 1902; prof. historii w Cambridge; napisał: „Kardynał Wolsey i Henryk VIII”, „Historja wolności w starożytności i chrześcijaństwie” i in.

Aculeus, ob. żądło.

Acydymetria, ob. miareczkowa analiza.

Aczyńsk, m. pow. w gub. jenijskiej na Syberji, nad rz. Czulyma, 11.000 mieszk.

A. D., anno Domini (łac.), roku Pańskiego.

Ada, m. w Baczce, nad rzeką Cisą (Jugosławia), 15.000 mieszk.; chów bydła.

Adagio (włosk.), w muz. poważnie, powoli.

Adaikok, szczyt w Kaukazie środk. 4.646 m., z najdłuższym lodowcem Karagam, 15 km. dł.

Ada Kaleh, rumuńska wyspa na Dunaju pod Orsową, 1/2 km², 600 mieszk.; ruiny twierdzy z czasów Karola VI.

Adalberg Samuel, autor „Księgi przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich”, * 1868.

Adalbert św., biskup praski, ob. Wojciech św.

Adalia, m. portowe na wybrzeżu pld. Azji Mniejszej (Turcja), nad zatoką A., 25.000 mieszk.; ośrodek handlowy Anatoliji.

Adam, imię pierwszego człowieka według Biblii.

Adam Adolphe, kompozytor francuski, * 1803, † 1856; prof. konserwatorium w Paryżu; opery: „Le postillon de Longjumeau”, „La marquise”, „Si j'étais roi”, „Cagliostro” i in.

Adam Albrecht, malarz niemiecki, * 1786,

† 1862; batalista; brał udział w wojnie przeciw Austrii 1809 i w pochodzie na Moskwę 1812; główne dzieło: „Bitwa pod Moskwą”.

Adam de la Halle, zw. le Bossu d'Arras, poeta i kompozytor francuski, * ok. 1235, † ok. 1288; pierwszy układał utwory na kilka głosów; utwór jego „Le jeu de Robin et de Marion” uważany jest za najdawniejszą operę komiczną.

Adam Ernest, polityk, działacz narodowo-demokratyczny, * 1868, † 1926; studja we Lwowie; 1908—1914 poseł na sejm galicyjski, po wskrzeszeniu Państwa Polskiego poseł na Sejm Ustawodawczy, 1922 senator; dyrektor Ziemskiego Banku Kredytowego.

Adam Paul, powieściopisarz francuski, * 1862, † 1920; utwory: „Chair molle”, „L'Epoque”, „Volontés merveilleuses” i in.

Adam von Bremen, kanonik kapituły bremeńskiej w XI w., autor „Historia Ecclesiastica”, ważnego źródła do dziejów Słowian nadodrzańskich.

Adam z Łowicza, prof. Akademii Krakowskiej z końca XV w., lekarz Aleksandra Jagiellończyka.

Adama góra, góra na wyspie Cejlon, 2.241 m.
Adama most (ang. Adams Bridge), szereg ławic piaskowych i skał podwodnych między Indiami Wsch. a Cejlonem, 23 km. długi.

Adamaszek, tkanina o splocie wzorzystym; a. lniany używany bywa na ręczniki, obrusy, a. wełniany i jedwabny na pokrycie mebli, pledy, szale, dywany, kobierce.

Adamaa, wyżyna w Sudanie zach., dział wodny między Nigrem, jez. Czad i rz. Kongo, część Nigerji bryt. i Afryki równikowej franc.

Adamczewski J a k ó b, wydawca „Wyboru pisarzy polskich” (1801—5), tłumacz sztuk dla Teatru Narodowego, * 1763, † 1812.

Adamek J ó z e f, działacz robotniczy, * 1875; z zawodu górnik, b. sekretarz Związku górników w Niemczech i b. kierownik okręg. tegoż Związku. Odegrał znaczną rolę podczas plebiscytu i powst. górnośląskiego. Poseł na Sejm Śląski. Założyciel i pierwszy przewodn. Central. Związku Zawodowego Polskiego w Katowicach. B. redaktor „Gazety Robotniczej” (Bochum) i „Wolnego Związkowca” (Katowice).

Adamello, masyw górski w Alpach Wsch., na płn. od góry Ortler, na granicy tyrolsko-włoskiej; najw. szczyty Presanella 3.564 m., Adamello 3.548 m.

Adamici, sekta chrześcijańska kierunku mistycznego, powstała w II w. w Afryce płn., odróżniona w późnym średniowieczu. W czasie wojen husyckich występowała pod nazwą Mikulaszców (skrajna lewica taborytów). Zgniecenie a. przez bardziej umiarkowane odłamy taborytów pod wodzą Žyžky w 1421 było pierwszym krokiem na drodze rozbicia rewolucyjnych sił husyckich i podważyło popularność wodzów husytyzmu wśród części ludności. Sekta ta ukazała się w Czechach ponownie w połowie XIX w.

Adamkiewicz A d a m F e r d y n a n d, lekarz, * 1802, † 1881; 1834 prof. anatomii w Akademii Chirurgiczno-Medycznej w Wilnie i pre-

zes Wileńskiego Tow. Lekarskiego. Wydał wiele prac z zakresu historii medycyny w Polsce.

Adamkiewicz A l b e r t, lekarz, * 1850, † 1924; pracował początkowo w zakładzie fizjologicznym Heidenheina a potem Recklinghausen'a w Würzburgu; 1876 wykładał w uniwersytecie berlińskim; 1879 profesor patologii w Uniw. Jagiellońskim; liczne prace w różnych językach.

Adamklissi, pomnik grobowy i triumfalny w Dobrudży, wzniesiony 106 po Chr. przez

Adamklissi (rekonstr. wedł. Niemanna).

ces. Trajana na cześć 4.000 legionistów rzymskich, którzy 87 przed Chr. padli tu w walkach z Dakami.

Adamowicz A n t o n i, dowódca oddziału pomocniczego, posłanego 1656 przez Bohdana Chmielnickiego królowi szwedzkiemu, Karolowi X.

Adamowicz B o g u s ł a w, powieściopisarz, * 1870; napisał: „W starym dworze”, „Nieśmiertelne gupstwo”, „Tragedia krwi”, „Poezje”.

Adamów, m-ko w pow. łukowskim (woj. lubelskie), 1.700 mieszk.

Adamówka, osada pod Brzeżanami, pamiętna porażką Adama Śmigilewskiego w 1709.

Adampol, osada polska w Azji Mniejszej, niedaleko Konstantynopola, założona przez ks. Adama Czarotoryskiego 1835.

Adams, m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 22.300 mieszk. (1/3 Polaków).

Adams J o h n, 2-i prezydent St. Zj. Am. Płn. 1797—1801, * 1735, † 1826.

Adams J o h n C o u c h, astronom angielski, * 1819, † 1892; prof. astronomii w St. Andrews (Szkocja), następnie w Cambridge, 1861 dyrektor Obserwatorium tamże. W 1845, na zasadzie badań nad perturbacjami ruchu Urana, niezależnie od Leverrier'a stwierdził, że perturbacje te powoduje nieznaną wielką planetę, której orbita położona jest za orbitą Urana; dociekań teoretycznych nie wyzyskał dla odkrycia nowej planety. Spór między A. i Leverrier'em o priorytet został rozstrzygnięty na korzyść Leverrier'a.

Adams John Quincy, 6-ty prezydent St. Zj. Am. Płn. 1825—29, * 1767, † 1848; pozostał — „Memoirs“.

Adams Samuel, bojownik o niepodległość Ameryki Płn., * 1722, † 1803.

Adamsia palliata, gatunek ukwiału morskiego, żyjącego w symbiozie z rakiem *Eupagurus bernhardus*; osiedla się na pustyj muszli ślimaka, w której rak umieszcza swój miękki odwłok. Ukwiał korzysta z resztek pożywienia raka, broniąc go za to swemi parzydełkami.

Adamski Stanisław ks., polityk i działacz społeczny, * 1875; organizator spółek zarobkowych w b. zaborze pruskim; poseł na Sejm Ustawodawczy 1919—22, członek Senatu, wybrany z listy Chrześcijańskiej Demokracji; członek Państw. Rady Spółdz., patron Zw. Sp. Zarobk.; napisał: „Zasady pracy spółkowej“, „Zadania chrześcij. demokracji w Polsce“ i in.; redaktor „Poradnika dla spółek“.

Adams-Stokes'a zespół objawów polega: 1) na zmniejszeniu ilości uderzeń tętna (30—40 na minutę), 2) na zawrotach głowy, 3) na omdleniach i 4) na drgawkach padaczkowatych. Objawy te, opisane poraz pierwszy przez Adamsa w 1827 i przez Stokes'a w 1846, występują wskutek zerwania łączności między przedślonkami a komorami sercowymi przy uszkodzeniu pęczka Hiss'a.

Adamsyt, ob. sternity.

Adana, stol. wilajetu A. w pld.-wsch. Azji Mniejszej (Turcja), nad rz. Seihun, 64.000 mieszkańców, st. kol. bagdadzkiej; handel bawełną.

Adanson Michel, przyrodnik francuski, * 1727, † 1806; badał florę Senegalu 1749—53; dzieła: „Histoire naturelle du Sénégal“, „Familles des plantes“ i in.

Adansonia digitata, baobab, nazwany na cześć francuskiego botanika Adansona, drzewo okazałych rozmiarów, rosnące w gorących stepach afrykańskich. Owoce jadalne.

Adaptacja (łac.), przystosowanie.

Ad calendas graecas (łac.), odwołanie sprawy do nieskończoności; sens tego zwrotu polega na tem, że calendae, ściśle określony dzień miesiąca w kalend. rzymskim, u Greków nie były znane.

Adda (łac. Addua), l. dopływ żeglowny rz. Po (Włochy płn.), wypływa z Alp Retyckich, przepływa jez. Como i wpada do Adriatyku, dług. 298 km.

Addison Joseph, uczony i poeta angielski, * 1672, † 1719; prace, umieszczane w pismach periodycznych: „Tatler“, „Spectator“ i in.; napisał dramat „Cato“, hymny religijne i in.; jeden z twórców nowożytnej wzorowej prozy angielskiej.

Addison Thomas, lekarz angielski, * 1793, † 1860; dermatolog; opisał chorobę nadnerczy, od jego nazwiska oznaczaną jako choroba Addisona.

Addisona choroba, opisana poraz pierwszy przez T. Addisona w 1855, objawia się znacznym ogólnym osłabieniem mięśni, zaburzeniami żołądkowo-jelitowymi i zaburzeniami układu nerwowego; najbardziej charakterystyczne

jest brązowe zabarwienie skóry i błon śluzowych. Przyczyną choroby A. jest schorzenie nadnerczy, najczęściej na tle gruźliczem; także nowotwory, zapalenia, krwawienia nadnerczy mogą dawać objawy tej choroby.

Adductor, nazwa mięśni, przybliżających dany organ ku środkowej płaszczyźnie ciała.

Adelajda (ang. Adelaide), stol. stanu Australii Płd., nad rz. Torrens, wraz z przedmieściami 270.000 mieszk.; uniwersytet, muzeum i zbiory sztuki; znaczny przemysł i handel; w pobliżu m. port. Port Adelaide.

Adelajda, księżniczka pomorska, żona Bolesława Łysego Rogatki, księcia wrocławskiego.

Adelajda, siostra Mieszka I, druga żona Gejzy węgierskiego, zwana „Białą Knehinią“.

Adelajda Heska, druga żona Kazimierza Wielkiego, osadzona przezeń na długie lata w Żarnowcu, † 1367.

Adelji ziemia, część antarktycznej ziemi Wilkesa, odkryta w 1840 przez Dumont-d'Urville'a.

Adelnau, ob. Odolanów.

Adelsberg, ob. Postojna.

Adelung Johann Christoph, lingwista niemiecki, * 1732, † 1806; główne dzieła: „Grammat.-kritische Wörterbuch der hochd. Mundart“, „Mithridates oder allgem. Sprachenkunde“.

Aden, m. port. na półwyspie Arabii pld., nad zatoką A. oceanu Indyjskiego, 23.000 mieszk.; ufortyfikowana st. węglowa i kablowa; wraz z wyspą Perim, Sokotrą i częścią prow. arab. Hadramut tworzy obszar, podległy bryt. rezydentowi w Bombaju.

Aden, zatoka, przedłużenie zatoki Oman pomiędzy Arabią i półwyspem Somali.

Adenina, aminopuryna, związek organiczny $C_8H_5N_5$; ciało krystaliczne, temp. topn. 360°; rozpuszcza się w wodzie. Występuje w liściach herbaty, śledzionie itd.

Adenitis, ob. zółzy.

Adenoidalna tkanka, ob. retykularna tkanka.

Adenomata, ob. gruczolaki.

Adenopatja (greck.), schorzenie gruczołów chłonnych, najczęściej gruczołów, leżących między wielkimi oskrzelami. Tło schorzenia przeważnie gruźlicze.

Adenostyles, miłosna, roślina z rodz. Compositae (złożone). Łodyga 5—15 cm. wysoka, kwiaty różowe. Pospolita tylko w wyższych Karpatach, od regli począwszy.

Adeps (łac.), tłuszcz zwierzęcy, zaprawa do przyrządzania maści leczniczych. A. suillus, axungia porci, tłuszcz świński, przy leżeniu psuje się (jełczeje). A. (suillus) benzoeatus, tłuszcz z dodatkiem 2% kwasu benzoowego (benzoesowego), trudniej jełczeje, ma zapach przyjemny. A. lanee anhydricus, tłuszcz bezwodny z wełny owczej i a. lanee cum aqua, lanolina, tłuszcz z wełny owczej uwodniony, zawierają cholesterynę i kwasy tłuszczowe, nie jełczeją, łatwo wsiakają w skórę, pochłaniają dużo wody; lepsze i częściej używane obecnie zaprawy, niż a. suillus.

Aderno, m. w prow. Catania na Sycylii (Włochy pld.), u stóp Etny, 30.000 mieszk.

Adhezia (łac. adhaesio), ob. przyleganie.

Adiabatyczne przemiany, przemiany, podczas których układ nie pobiera z zewnątrz ani nie oddaje nazewnątrz ciepła.

Adiantum, paprocie okolic zwrotnikowych i podzwrotnikowych, głównie Ameryki; u nas rośliny ozdobne, szkła niowe.

Adiaphon, fortepian z widelkami stroikowymi zamiast strun, wynaleziony przez Fischera i Fritzscha w Lipsku 1882.

Adiaphora (greck.), pojęcie na określenie rzeczy obojętnych pod względem etycznym. Pojęcie to odgrywa wielką rolę w etyce cyników i ich następców stoików, którzy nauczali, że istnieje tylko jedno dobro: cnota i jedno zło: nieprawość, wszystko inne zaś, jak życie, zdrowie, piękno, bogactwa itd. jest obojętne.

Adiatermiczność, ob. diatermiczność.

Adige, ob. Adyga.

Adigetto, rz. w prow. Rovigo (Włochy pñ.), łączy systemem kanałowym rz. Adygę i Po, 72 km. dług.

Ad infinitum (łac.), w nieskończoność.

Ad interim (łac.), tymczasowo.

Adipocera, ob. tłuszczowosk.

Adipositas dolorosa (łac.), choroba, opisana w 1892 przez lekarza franc. Dercum'a, zwana też „maladie de Dercum”. Charakterystyczny objaw: nienormalne nagromadzenie się tkanki tłuszczowej na powierzchni ciała i bolesność jej przy ucisku; występuje przeważnie u kobiet, najczęściej między 40 a 60-tym rokiem życia.

Adipsia (greck.), brak pragnienia; przeciwstawienie polidypsja.

Adis Abeba, stol. Abisynji (Afryka wsch.), w prow. Szoa, 2.550 m. n. p. m., 50.000 mieszkańców; końcowy punkt kolei Dżibutti-A.

A discrétion (franc.), bez ograniczeń; stąd pojęcie władzy dyskrecyjnej, tj. nieograniczonej żadnymi przepisami.

Adjudykacja (łac. adjudicatio), przysądzenie nieruchomości na publicznej licytacji sądowej (ob. a. wyrok).

Adjudykacyjny wyrok, wyrok, przysadzający nieruchomości na publicznej licytacji sądowej osobie najwięcej dającej. Wyrok taki wydaje sąd na rzecz nabywcy nieruchomości po zapłaceniu przez niego wszelkich należnych opłat. A. w. stanowi dla nabywcy tytuł własności.

Adjunkt (łac. adjunctus), pomocnik urzędnika (a. sądowy, policyjny itp.).

Adjustować, ob. justować.

Adjutant, oficer, przydzielony wyższemu rangą oficerowi do roznoszenia jego rozkazów; w wojsku polskim spotykany poraz pierwszy w drugiej połowie XVIII w.; w czasie Sejmu

czteroletniego ustanowiono 4 adj. hetmańskich; brygadjer kawalerji narodowej miał 2 adjutantów.

Adjuvantia, środki lekarskie, dodawane do innych w celu wzmocnienia ich działania. W receptach zwykle pisze się je na drugim miejscu (pierwsze miejsce zajmuje główny środek działający, basis).

Adler Friedrich, architekt niemiecki, *1827, †1908; 1875—81 współkierownik wykopalisk w Olimpij; budował przeważnie kościoły; napisał: „Mittelalterliche Backsteinbauwerke”, „Baugeschichtliche Forschungen”.

Adler Friedrich, polityk austriacki, syn Wiktora, *1879; 1907—11 docent przy katedrze fizyki w Zurychu, 1911—16 sekretarz socjalno-demokratycznej partii robotniczej Austrii; 21. X. 1916 zastrzelił prezydenta ministrów hr. Stürkh'a, 1917 skazany na śmierć, ułaskawiony na 18 lat ciężkiego więzienia, 1918 amnestjonowany; 1919 poseł do Zgromadzenia Narodowego, przywódca austr. partji social-demokrat.; napisał: „Die Erneuerung der Internationale”, „Ernst Machs Ueberwindung des mechanischen Materialismus” i in.

Adler Viktor, polityk austriacki, *1852, †1918; założyciel i redaktor naczelną „Arbeiterzeitung”, wódz austr. partji socjalno-demokratycznej, 1905—18 poseł do parlamentu, 1918 wicemin. spraw zagran.

Adlergebirge, ob. Podgórze kładzkie.

Ad libitum (łac.), dowoli, dowolnie.

Ad limina apostolorum (łac.), do progów apostolskich, tj. do Rzymu; obowiązek udawania się ad limina apostolorum dotyczy biskupów, którzy muszą się zeń wywiązywać przynajmniej raz na pięć lat.

Admet (mitol.), władca tessalski, uczestnik łowów na dzika kaledońskiego i wyprawy Argonautów. Apollo, wygnany na pewien czas z Olimpu, służył u niego.

Administracja (łac.), zarząd, kierownictwo, władza wykonawcza. Administracja państwowa, władza wykonawcza państwa. Administracyjny podział terytorjalny, podział obszaru państwa na mniejsze obszary czyli jednostki administracyjne, celem wykonywania władzy państwowej, np. stany, kantony, województwa, powiaty itp. Administrator, zarządca, np. administrator majątku, domu itp. Administratora, zarządzać, kierować.

Administracyjne kary, kary, nakładane przez władzę administracyjną. W myśl art. 72 Konstytucji z 1921 r. od karnych orzeczeń władz administracyjnych, zapadłych w pierwszej instancji, przysługuje stronom prawo odwołania się do właściwego sądu.

Administracyjne prawo, ob. prawo administracyjne.

Administracyjne sądy, ob. sądy administracyjne.

Admiralicji 1) cieśnina (ang. Admiralty Sound), zatoka na pld.-zach. wybrzeżu Ziemi Ognistej (Am. Pld.); 2) góry, łańcuch górski

Adiantum Capillus Veneris.

na Ziemi Wiktorji w Antarktydzie; 3) wyspy (ang. Admiralty Islands), grupa 24 wysp archipelagu Bismarcka, główna Manus, ogółem 3.524 km², pod administracją Australji; połów perel; 4) zatoka (ang. Adm. Bay), zatoka na pñ.-zach. wybrzeżu Australji, pomiędzy przylądkami Bougainville'a i Voltaire'a.

Admirał, nazwa najwyższych stopni oficerów marynarki (naczelny admirał, wiceadmirał, kontradmirał). Okręt, na którym znajduje się admirał, oznaczony jest specjalną flagą, dla każdego stopnia admirałskiego odmienną. Admirała wita się w marynarce pewną ściśle określoną liczbą wystrzałów.

Admirał, *Pyrameis atalanta*, motyl z rodziny *Nymphalidae*, aksamitno-czarny, czerwona ukośna pręga na przednich i czerwony szeroki brzeg na tylnych skrzydłkach oraz białe plamy na przednich; pospolicie.

Adnexa, ob. przydatki maciczne.

Ad oculos (łac.), naocznie.

Adolf-Fryderyk, książę Holstein-Gottorp, * 1710, † 1771; 1743 dzięki wpływom rosyjskim wybrany następcą tronu w Szwecji, wstąpił 1751 na tron.

Adolf von Nassau, król niemiecki 1292—98, * 1250; zdetronizowany 1298, † w tymże roku w bitwie pod Gellheim przeciwko Albrechtowi Austriackiemu.

Adonai (hebrajsk., Pan mój), słowo, określające Jehowę, którego imienia nie wolno Żydom wymawiać.

Adoni, m. w prow. madraskiej (Indje wsch. bryt.), 30.000 mieszk.

Adonis (mit.), przez starożytnych uważany za bóstwo wschodnie, symbol życia południowego, wg. mitu greckiego syn Kinyrasa z Cypru i jego córki Myrrhy, zabity przez Aresa, zazdroszczącego mu miłości Afrodyty; uchodził również za kochanka Persefony; u Fenicjan zwany *Thammam*, uosobienie życia roślinnego, które corocznie obumiera i odradza się znowu.

Adonis, młęk, zioła trwałe z rodziny *Ranunculaceae* (jaskrowate). Żółto kwitnący *A. vernalis*, m. wiosenny (Europa, Azja), zawiera glukozyd adonidynę; liście „Herba Adonidis” mają zastosowanie w medycynie.

Adopcjanie, sekta chrześc. w VIII w., wyznająca naukę, iż Chrystus według swej natury boskiej był prawdziwym synem Bożym, według swej natury ludzkiej synem przybranym.

Adopcja czyli **przypodobienie**, akt prawny, wytworzący między dwiema osobami, tj. przypodobiającym (adoptującym) i przypodobionym (adoptowanym), sztuczne pokrewieństwo. W przeciwieństwie do prawa rzymskiego większość prawodawstw współczesnych stanowi, że a. nie powoduje zmiany rodziny, gdyż przypodobiony z jednej strony zachowuje

swe prawa i obowiązki względem właściwej rodziny, z drugiej strony nie wchodzi w żaden stosunek prywatno-prawny z krewnymi przysposabiającego.

Ador *Gustav*, mąż stanu szwajcarski, * 1845, † 1928; członek Rady Związkowej, 1919 prezydent Związku Szwajcarskiego; prezydent komitetu międzynarodowego Czerwonego Krzyża.

Adoracja (łac.), uwielbienie, graniczące z ubóstwieniem. **A. Przenajświętszego Sakramentu**, godzinne trwanie na modlitwie u ołtarza. **A. Magów**, pokłon Trzech Królów Jezusowi w stajenke betlejemskiej; temat obrazów Rafaela, Pawła Veronese, Dürera i in.

Adorf, m. w okr. Zwickau (Saksonja), nad rz. Białą Elstera, 7.300 mieszk.; przemysł przędzalniczy, instrumenty muzyczne, wyroby z perłowej masy.

Adour, rz. w pñ.-zach. Francji, dług. 335 km., wpada do Atlantyku pod Bajonną.

Ad patres (łac.), na łono ojców; przenieść się na łono ojców, umrzeć.

Ad perpetuum rei memoriam (łac.), na wieczną rzecz pamiętkę.

Ad pias causas (łac.), na pobożne cele (formułka w testamentach).

Adra, m. port. w prow. Almeria (Hiszpanja pñ.), nad m. Śródziemnem, 10.000 mieszk.; kop. ołowiu.

Adramelech, 1) bóstwo asyryjskie, któremu składano w ofierze dzieci; 2) syn króla asyryjskiego Sanheriba, zamordował swego ojca 681 przed Chr.

Adrar, kraina w zach. Saharze (franc. Afryka zach.), przeważnie piaski i stepy, słabo rozwinięte rolnictwo w oazach (pszenica, melony, daktyle), handel solą; gł. miejscowości Szingiet, Wadan i Atar.

Ad referendum (łac.), do zreferowania, do złożenia sprawozdania.

Ad rem (łac.), do rzeczy, do sprawy.

Adrenalina, *suprarenina*, związek organiczny $C_9H_{13}O_3N$; ciało krystaliczne, bezbarwne. Występuje w nadnerczu koni i innych zwierząt. Posiada zdolność silnego zważania naczyń krwionośnych i tamowania krwotoków, stąd zastosowanie w lecznictwie, głównie w chirurgii. Otrzymuje się obecnie na drodze syntetycznej pod nazwą *suprareniny*.

Adres, 1) napis na liście, na posyłce, zawiadamiający dla kogo posyłka przeznaczona; 2) pismo uroczyste, wystosowane przez jakąś korporację lub zgromadzenie do władzy państwowej lub monarchy (np. adres parlamentu do monarchy w odpowiedzi na mowę tronową).

Adria, m. w prow. Rovigo (Włochy pñ.), nad ramieniem rz. Po, 17.500 mieszk.; staroż. gród etruski; wykopaliska.

Adrian, cesarz rzymski, * 76, † 138; panowanie jego (21 lat) było okresem rozkwitu państwa. Przeprowadził reformy prawne i administracyjne.

Adrian, dominikanin, spowiednik Zygmunta Starego, słynny kaznodzieja.

Adonis vernalis
(a przekrój owocu).

Adrian (**Hadrian**), imię papieży: A. I 772—795, był w sojuszu z Karolem Wielkim; A. II 867—872, walczył zwycięsko z kościołem bizantyńskim; A. III 884—885; A. IV 1154—1159, pochodzenia angielskiego; A. V rządził Kościołem tylko 38 dni, † 1276; A. VI 1522—1523, nieulubiany przez współczesnych za prostotę obyczajów i dążności do reform.

Adrianopol (tur. Edirne), m. w Tracji tur., nad rz. Marycą, 56.500 mieszk.; wywóz perfumacji i dywanów; zdobyty 1361 przez Murad I, do 1453 stol. Turcji, zajęty 1829 i 1878 przez Rosjan, 1913 przez Bułgarów, 1919—1923 grecki, obecnie należy do Turcji.

Adrianopol. Meczet sułtana Selima.

Adrianopolski traktat, zawarty pomiędzy Rosją a Turcją 1829, zakończył wojnę rosyjsko-turecką, wywołaną przez interwencję rosyjską na korzyść Grecji. Rzekę Prut i dolny bieg Dunaju uznano za granicę rosyjsko-turecką w Europie. Rosja zyskała prawo swobodnej żeglugi handlowej na Dunaju i niewielkie zdobycze na pograniczu Turcji Azjatyckiej. Obie traktujące strony uznały niepodległość Grecji.

Adriatyk lub **morze Adriatyckie** (włosk. Adria, jugosł. Jadran), część wschodnia morza Śródziemnego między Włochami i półwyspem Bałkańskim, połączona kanałem Otranto z morzem Jońskim, podzielona stopniem Pelagocy na basen półn., 243 m. głęb. (zatoki: Wenecka, Triestefska i Quarnero) i basen płd., 1.645 m.

Adscripti glebae, ob. glebae adscripti.

Adsorbacja, własność gromadzenia na powierzchni ciał ciekłych lub stałych cząsteczek substancji, znajdujących się w ich bezpośrednim otoczeniu. Zdolność chłonna adsorbentów stałych (ciekłych) zależna jest od wielkości powierzchni; osiągamy to przez rozdrobienie lub porowatość. Przez poddawanie adsorbentów działaniu odpowiednich czynników czyli „aktywację” zwiększamy zdolność chłonna. Substancje adsorbujące, np. węgiel drzewny, stosujemy do masek przeciwwązowych, dla otrzymywania próżni itd.

Adstringentia (łac.), środki ściągające: garbniki (tanina), kwas garbnikowy, catechu, sole glinu, bizmutu i ołowiu, np. zasadowy octan glinu czyli woda Burowa, octan ołowiu czyli woda gulardowa, dermatol i inne, powodują ściąganie się tkanki zwierzęcej, zmniejszanie ukrwienia jej oraz zmniejszanie przepuszczalności naczyń, działają przeciwwapalnie. Zastosowanie mają w chorobach skórnych oraz w chorobach żołądkowo-jelitowych.

Adua, stol. prow. Tigre (Abisynja półn.),

1.960 m. n. p. m., 5.000 mieszk.; wyroby bawełniane, z drzewa cedrowego; 1896 zwycięstwo Menelika nad Włochami.

Adula, masyw w Alpach Lepontyjskich, do 3.398 m.; źródła Renu.

Adular, odmiana ortoklazu. Kryształy występują w dawniejszych skałach krzemianowych. Alpy Szwajcarskie (Mons Adula St. Gottard) dostarczają pięknych okazów. Kryształy bardziej mięte ale doskonale wykształcone pochodzą z Jeleniej Góry i Stryglowa na Śląsku.

Adultus, dojrzały pociowo.

Ad valorem (łac.), według wartości.

Adventitia capillaris, ob. przydawa włosowa.

Ad vocem (łac.), co się tyczy, w sprawie.

Adwent (łac. adventus), przyjście; czas przygotowywania się na przybycie (narodzenie się) Chrystusa, obejmujący cztery niedziele przed Bożym Narodzeniem; z pierwszą niedzielą adwentu rozpoczyna się rok kościelny.

Adwentowiec **Karol**, artysta dramatyczny, * 1871; na scenę wstąpił 1896, 1900 na scenie lwowskiej, w okresie powojennym gra przeważnie w prowincji, od czasu do czasu występuje w Warszawie, Lwowie, Krakowie i Wilnie.

Adwentyści, sekta, oczekująca przyjścia Chrystusa i 1000-letniego państwa szczęśliwości; stosuje się do wielu nakazów zakonu Starego Testamentu, np. o potrawach, sabacie i dziesięcinie.

Adwersarz, przeciwnik w sporze lub w procesie.

Adwokackie izby, ob. izby adwokackie.

Adwokat (łac.), w Rzymie w epoce Cyce-rona doświadczony w zagadnieniach prawnych obywatel, który w okresie śledztwa wstępnego bronił spraw podsądnego przed trybunałem pretora i dawał rady podsądnemu; obrońca (patronus), którym bywał przede wszystkim mówca, często nawet słabo znający się na prawie obowiązującym i procedurze sądowej; następnie obrońca, początkowo bezpłatny, później płatny. W średniowieczu instytucja ta przyjęła się we wszystkich krajach. Obecnie obrońca, rzecznik, pełnomocnik strony przed sądem. Czynności a. polegają na udzielaniu porad prawnych oraz na prowadzeniu spraw klientów i obrony ich we wszystkich instancjach sądowych i administracyjnych. A. obowiązany jest do zachowania tajemnicy co do wiadomości, otrzymanych z tytułu wykonywania zawodu. W Królestwie Polskiem do 1876 r. były 4 stopnie adwokatury: 1) obrońcy przy Sądach Pokoju, 2) patroni przy Trybunałach, 3) adwokaci przy Sądzie Apelacyjnym i 4) mecenasi przy Sądzie Najwyższym. Od 1876 adwokaci w Królestwie Polskiem dzielili się na: 1) adwokatów przysięgłych, mających prawo występowania przed wszystkimi sądami (prawnicy z uniwersyteckim stopniem), 2) pomocników adwokatów przysięgłych, tj. kandydatów do stopnia adwokata przysięgłego (również z dyplomem uni-

wersyteckim), którzy mieli prawo występowania przed sądem, o ile otrzymali upoważnienie od danego sądu, i 3) adwokatów lub pełnomocników prywatnych (dla których wyższe kwalifikacje naukowe nie były wymagane), których sąd mianował po złożeniu egzaminów. Obecnie we wszystkich dzielnicach Polski adwokatura jest zorganizowana jako samorządna korporacja. W b. Królestwie Polskiem i województwach wschodnich organizację tę normuje Dekret Naczelnika Państwa w przedmiocie Statutu Tymczasowego Palestry Państwa Polskiego. W b. zaborze austriackim i pruskim obowiązują dawne ordynacje austriacka i pruska. W myśl Statutu Tymczasowego palestrę stanowią adwokaci i aplikanci adwokacy. Adwokaci i aplikanci adwokacy, mający siedzibę w okręgu jednego Sądu apelacyjnego, tworzą Izbę Adwokacką. W b. zaborze austriackim dla uzyskania praw adwokackich wymagane jest złożenie egzaminu doktorskiego i odbycie 7-ioletniej aplikacji. W b. dzielnicy pruskiej adwokatem może zostać każdy obywatel Rzeczypospolitej Polskiej, posiadający kwalifikacje dla zajęcia urzędu sędziowskiego, tj. dyplom z ukończenia wydziału prawnego i trzyletnią aplikację.

Adwokatura, inaczej *palestra*, ogół adwokatów.

Adyga, włoskie Adige, niem. Etsch, rz. Włoch pñ., dług. 414 km., wypływa z przełęczy Reschen (Tyrol), w dolnym biegu łączy się kilkoma ramionami z rz. Po i wpada do Adriatyku.

Adypinowy kwas, związek organiczny $\text{CO}_2\text{H}(\text{CH}_2)_4\text{CO}_2\text{H}$; dwuzasadowy kwas nasycony; bezbarwne kryształki, temp. topn. 151° . Powstaje przy utlenianiu tłuszczów.

Adyton, w świątyniach greckich miejsce, gdzie znajdował się posąg boga, dostępne tylko dla kapłanów.

Adżanta, w. w państwie Hajderabad (Indje wsch.-bryt.), słynne klasztory buddyjskie.

Adźmir (ang. Ajmer), stol. prow. A.-Merwara w Bengalji (Indje bryt.), 113.500 mieszk.; miejsce pielgrzymek mahometan, liczne meczety.

Acidia, ogień, ob. *Uredinales*.

Acidiospory, ob. *Uredinales*.

Aecius, wódz rzymski, 451 po Chr. odparł wojska Attyli w bitwie na polach Katalaunskich; zamordowany 454.

Aegeus, ob. *Egeusz*.

Aegidius, ob. *Idzi święty*.

Aegospotamos, rz. w Chersonesie Trackim; 405 przed Chr. zwycięstwo morskie Spartan nad Ateńczykami.

Aehrenthal Aloys hr. Lexa, polityk i dyplomata austriacki, *1854, †1912; 1906 minister spraw zagranicznych. Z jego inicjatywy w październiku 1908 r. przeprowadzono aneksję Bośni i Hercegowiny.

Aelfric, biskup Anglosasów, † między 1015 a 1020; przełożył ewangelję, rozpoczął przekład biblii, autor homilii etc.

Aelst Willem van, malarz holenderski, *1626, †1682, odtwórca martwych natur.

Aemilia via, droga, zbudowana przez Rzymian w 187 przed Chr. pomiędzy Ariminum i Placentia.

Aeolina, aeolodjon, aeolodikon, w muzyce harmonjum.

Aeroby, istoty, które żyć mogą tylko w powietrzu, w obecności tlenu wolnego.

Aerodynamika (gr. aér — powietrze, dynamis — siła), dział fizyki, traktujący o ruchu gazów.

Aerofagia (greck.), łykanie powietrza, szczególnie częste u niemowląt, które przy karmieniu piersią, wskutek nieuwagi karmiących, mają główkę niżej od nóżek. Objawem a. jest częste odbijanie.

Aerofobia (greck.), chorobliwa obawa wdychania powietrza, spotykana u niektórych nerwowo chorych.

Aerofor, aparat, który umożliwia oddychanie pod wodą.

Aerofotogrametria, zastosowanie fotografii do kartografii przy pomocy prostopadłych zdjęć z balonu lub samolotu. Skośne zdjęcia przy pomocy transformatora, po ustaleniu kąta nachylenia (fotoperspektograf Scheimpfluga), są fotografowane powtórnie i łączone w jedną całość.

Aerolity, ob. *meteory*.

Aeromechanika, mechanika gazów.

Aeronauta, żeglarz powietrzny.

Aeronautyka, ob. *lotnictwo*.

Aeroplan, ob. *samolot*.

Aeroskop, przyrząd, zbierający z powietrza pył, który następnie poddaje się badaniom mikroskopowym.

Aerostat, ob. *balon*.

Aerostatyka (greck. aér — powietrze, státos — stojący), dział fizyki, zajmujący się prawami równowagi gazów.

Aeroterapia (greck.), leczenie zapomocą powietrza w postaci kąpieli powietrznych albo nagrzewañ gorącym suchym powietrzem. Gorące suche powietrze jest środkiem leczniczym, wzmagającym wchłanianie wysięków.

Aerotonometr, przyrząd do mierzenia prężności gazów, zawartych w krwi, zbudowany przez Pflügera.

Aerotropizm, wrażliwość na powietrze.

Aeschna grandis, żagnica wielka, ob. *Odonata*.

Aesculus, kasztanowiec, drzewa z rodziny Hippocastanaceae (kasztanowcowate), o liściach palczasto złożonych; należą tu 14 gat., rosnących w pñ. umiark. strefie. Powszechnie u nas sadzony *A. hippocastanum*, k. zwyczajny, mylnie kasztanem zwany, pochodzi z pñ. Grecji.

Aesis, ob. *Asowie*.

Aesteziologia, ob. *anatomia*.

Aethalium septicum (Fuligo septica), grzybek, jeden z większych śluzowców, tworzący niekiedy olbrzymie, do 30 dm. średnicy mające, plazmodja o żywym żółtem zabarwieniu, spotykane często w lecie na wilgotnej korze debowej, używanej do garbowania.

Aether, (łac.), eter.

Aetes, mityczny król Kolchidy, ojciec Medei, posiadacz złotego runa.

Aethiopia, ob. Abisynia.

Aethusa cynapium, blekot pospolity, ziele roczne z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate); wyrasta koło domów, w ogrodach, na polach; ma łodygę 1—5 dm. wys., góra rozgałęziona, liście 2—3-krotnie pierzaste, o listkach jajowato-lancetowatych, ząbkowanych, kwiaty białe. Roślina trująca, często brana za pietruszkę dla pewnego podobieństwa liści (łatwo odróżnić je po zapachu: stare liście pietruszki są aromatyczne, blekotu — cłkiwe).

Aetolia, ob. Etolia.

Aetowie, mieszkańcy wysp Filipińskich (Luzon, Negros, Panay i płn.-wsch. Mindanao), rasy negryckiej, wypierani przez Malajów; myśliwi.

Aetyt, minerał, wodny tlenek żelazowy, $\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot \text{H}_2\text{O}$; rombowy; twardość 5—5,5, ciężar wł. 3,8—4,2; barwy żółtawej, czerwonej i brązowej. Ruda żelazna.

A. f., skrót anni futuri (łac.), w przyszłym roku.

Afar, część płn.-wsch. Abisynji, zamieszkała przez mahomet. plemię Danakil.

Afazio, ob. mowy zaburzenia.

Afekt (łac.), stan psychiczny, powstający jako reakcja na silne wrażenia; w dawnej Polsce a. oznaczał to samo, co miłość.

Afeljum, punkt odsłoneczny, najdalszy punkt względem słońca, osiągany przez planety i komety.

Afganistan, niepodległy emirat, królestwo dziedziczne w płn.-wsch. Iranie, między Indjami, Beludżystanem, Persją i Bucharą; prowincje Kabul, Herat, Turkistan i Kandahar, 558.000 km², 6.000.000 mieszk.; główne miasto Kabul, rez. król., od 1923 Dar-ul-Aman. Kraj przeważnie górzysty, z odnogami gór Hindukusz (6—7.000 m.); do Indji przełęcz Chaber (2.080 m.) i Peiwar (2.600 m.); pld. część jest pustynią z bagnami słonymi, w bagnie Hamanu ujście rz. Hilmend (Hel-mund); rzeki: Heri-Rud na zach., Kabul (500 km.) na wsch., Murgab i Kunduz na płn. Klimat suchy, zimne zimy i gorące lata; wegetacja górna podobna do europejskiej, na pld. daktyl i flora hinduska; zwierzęta drapieżne, małpy, dzikie osły. Mieszkańcy irańscy Afganowie, najstarszy szczep Tadżykowie, oraz Ajmakowie i Hazarowie pochodzenia mongolskiego, w niedostępnym płn.-wsch. Kafiristanie pogańscy Kafirowie; pismo arabskie; wyznanie sunicki mahometanizm. Rolnictwo: ryż, kukurydza, pszenica, jęczmień, soczewica, owoce; chów tłustoogoniastych owiec; wyrób dywanów; bogactwa mineralne (złoto, srebro, miedź, ołów, żelazo, węgiel, siarka) mało wyzyskane. Kraj ten został zajęty przez irański szczep Afganów w IV w. po Chr. Zdobywcy afgańscy władali kalifatem gasnawdzkim (961—1140) i północnymi Indjami (1193—1525). 1772 opawali Persję, zwyciężeni i podbici przez

Nadir-Szacha (1729). Wódz afgański Achmed Szach (1747—1773), założyciel dynastji Abdali, zrzucił jarzmo perskie i stał się założycielem nowoczesnego p. afgańskiego. Anglicy od 1838 rozpoczęli próby uzależnienia A. Powstanie 1841 doprowadziło do wypędzenia okupantów angielskich. Anglicy wielokrotnie ponawiali próby opanowania A. Emirowie afgańscy, zawiedzeni w swych próbach oparcia się o Rosję (najazd rosyjski 1885), lawirowali pomiędzy jednym a drugim mocarstwem. Wobec klęski Rosji w wojnie japońskiej emir Abder Rahman jawnie przechylił się na stronę Anglii i 1905 przyjął żółd od rządu indyjskiego. Traktat rosyjsko-angielski 1907 sankcjonował zrzeczenie się wpływów rosyjskich w Afganistanie, uznając w formie zamaskowanej protektorat angielski nad krajem. Po rewolucji sowieckiej w Rosji nowy emir Afganistanu, panujący od 1919, Aman Ullach Khan, opierając się o sojusz z Rosją sowiecką, wyparł (1919) Anglików z kraju i zmusił ich do uznania pełnej niepodległości Afganistanu (1921); od 1923 konstytucyjna monarchja; w ostatnich latach szybki rozwój kulturalny.

Afgański język należy do grupy dialektów wschodnio-irańskich; w kraju nazwa jego brzmi: „pasztu”. Językiem tym porozumiewa się 3½ miliona ludzi.

Afiks (łac. affigere, lepić), część wyrazu, następująca albo po pierwiastku (sufiks, przyrostek), albo przed pierwiastkiem (prefiks, przedrostek).

Afiliacja, to samo, co adoptacja; dawniej również przyjęcie osoby świeckiej do zakonu.

Afisz, ogłoszenie o widowiskach, koncertach, zabawach itp., rozlepione w miejscach publicznych i zawierające różne szczegóły; a. znany był już w starożytności.

Afiun-Kara-Hisar, m. w środk. Azji Mniejszej, na wyżynie Frygijskiej (Turcja), 17.000 mieszk.; wywóz opium i dywanów.

Afonia (greck.), bezgłos, jeden z objawów przy niektórych chorobach krtani, wywołujących upośledzenie drgania strun głosowych. Chory, dotknięty afonią, mówi tylko szeptem, ponieważ wydawanie głośnych dźwięków jest niemożliwe.

Aforyzm, zwięzłe wypowiedzenie się w jednym lub kilku zdaniach na temat o obfitej treści.

Afragola, m. w Kampanji, w prow. neapolitańskiej (Włochy pld.), 23.000 mieszk.; uprawa wina.

Afrancesados albo **Joselinos**, nazwa Hiszpanów, przychylnych Francji po otrzymaniu w 1808 konstytucji, nadanej przez Józefa Bonaparte.

Afranlus Lucius, komedjopisarz rzymski, tworzył prawdopodobnie w ostatnich dziesięcioleciach II w. przed Chr.; przedstawiciel tzw. fabula togata.

Africanus Sextus Julius, dziejopis grecki, 232 po Chr. Twórca chronografji chrześcijańskiej.

Afridi, wsch. szczep Afganów (Azja zach.).

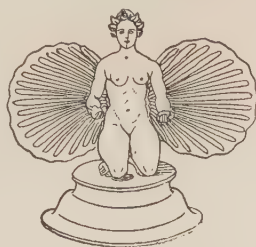
AFRYKA.

Afrodyte (rzymska Venus), córka Zeusa i Diany, według mitu powstała z piany morskiej, bogini wlosny i miłości, ucieleśnienie piękna kobiecego. Najpiękniejsze posągi starogreckie (V. milońska i kapitolijka) oraz najsłynniejsze obrazy z czasów odrodzenia włoskiego (zwłaszcza szkoły weneckiej) wyobrażają ją w nierzownych kształtach i pozach. Typ nagich A. zapoczątkował Praksyteles.

Afrodyta (Louvre).

Afryka, druga co do wielkości część starego świata, położona pomiędzy 37°20' szer. płn. i 34° 51' szer. płd. a 17° 30' dług. zach. i 51° 15' dług. wsch., od płn. oblana morzem Śródziemnym, od zach. oceanem Atlantyckim, od wsch. Indyjskim i morzem Czerwonym, obejmuje 29,207.100 km², łącznie z wyspami 29,818.964 km² (1/16 lądu stałego, 1/17 powierzchni kuli ziemskiej), ok. 135.000.000 mieszcz. (śr. gęstość zaludnienia 4 mieszcz. na 1 km²). **Ukształtowanie poziome.** Rozczłonkowanie lądu słabo rozgałęzione, brak wyraźnych półwyspów z wyjątkiem Somalijskiego; linia brzegowa jednostajna (1 km. wybrzeża na 1067 km²), brak większych rozgałęzień (zatok i mórz); uboga w wyspy, na płn. brak ich zupełnie, jedynie na zach. i płd. wsch. rozrzucone są drobne archipelagi lub samotne, odosobnione wyspki (najw. wyspa Madagaskar). **Ukształtowanie pionowe** A. przedstawia wielką, jednostajną wyżynę płytową. Na krystalicznym podłożu spoczywają ułożone poziomo utwory paleozoiczne na płd., mezozoiczne i trzeciorzędowe na płn. Cała ta wyżyna, zakłębiona nieco wewnątrz, wyższa jest na wybrzeżach i opada stromo ku morzu, co czyni ją z natury rzeczy niedostępną. A. podzielić można na dwie części: 1) część płn. niższą (w formie czworoboku) i 2) część płd. wyższą (w postaci trójkąta). Część płn., średnio do 500 m. wys., obejmuje: a) Saharę, przedzieloną w środku łańcuchami górskimi na zach. Saharę i pustynię Libijską; cały ten obszar oparty jest na płn.-zach. o fałdowe góry Atlasu, na płd.-wsch. o górką krainę Abisynji; b) Sudan, przedzielony kotliną jez. Czad na zach. Sudan wysoki i na wsch. Sudan płaski i c) dorzecze rz. Kongo, oparte na zach. o góry Kamerunu, na wsch. o wyżynę wsch. afryk. Część płd. wyższa, o średn. wys. 1000 m., obejmuje: a) wsch. afryk. wyżynę, w której skład wchodzi: górska kraina abisyńska, płyta Somali i wsch. afryk. płyta jeziorna (jez. Rudolfa, Wiktorii, Njassa i Tanganika) z rowami i stożkami wulkanicznymi (Kenja 5.800 m. i Kilimandżaro 6.010 m.) i b) płd. wyżynę afryk., obejmującą w środku basen wyżynny w postaci pustyni Kalahari, otoczony od płn. i zach. masywem, wzniesionym do 2.700 m., ku płd. masywem

Karru, przybierającym kształty wysokich gór, jako góry Smocze (Drakenbergen, 3.650 m. wys.), który to masyw ku morzu opada terasami. Klimat A. jest gorący o śr. temperaturze 20°. Pod względem klimatycznym można podzielić A. na jeden obszar klimatyczny międzyzwrotnikowy i dwa obszary klimatyczne pozazwrotnikowe: płn. i płd.; obszar międzyzwrotnikowy posiada klimat bardzo gorący z dwoma porami roku: suchą i deszczową (pas deszczów zenitalnych), o śr. temperaturze ponad 25°; oba obszary pozazwrotnikowe płn. i płd. posiadają klimat wybitnie kontynentalny (suchy i gorący) z bardzo rzadkimi opadami atmosferycznymi, leżą bowiem w sferze pasatów, wskutek czego powstały tam wielkie pustynie: w obszarze płn. Sahara, w płd. pustynia Kalahari. Wybrzeża morza Śródziemnego mają klimat nadśródziemnomorski (wilgotne zimy i bezdeszczowe lata). Odrębną krainę klimatyczną tworzy Abisynja, gdzie klimat ma charakter górski. Rzeki i jeziora A. jest krainą wielkich rzek i jezior. Układ pionowy i warunki klimatyczne sprawiają, że rzeki afryk., wskutek terasowatej budowy lądu, obfitują w prądownie i wodospady i nie przedstawiają wskutek tego dogodnych dróg komunikacyjnych; o ile rzeki strefy międzyzwrotnikowej są bogate w wodę, o tyle rzeki obu stref pozazwrotnikowych są tzw. rzekami sezonowymi (wadi); najw. rz. jest Nil, następnie Kongo, Niger, Zambezi, Oranje i in. Jeziora powstały przeważnie na wsch.-afryk. wyżynie i ciągną się wzdłuż systemu rowów na płd. od Abisynji; największe z nich: jez. Wiktorii, Tanganika, Njassa, Rudolfa i bezodpływowe jez. Czad; odrębny charakter noszą słone jeziora w Algierze i Tunisie, tzw. szotty, leżące niejednokrotnie w depresjach. Świat roślinny i zwierzęcy. Strefa międzyzwrotnikowa posiada zwrotnikowe lasy o gęstym podszyciu (lżany), dostarczające kauczuku, tzw. drzewa chlebowego i licznych gatunków palm. Tu żyją słonie, lwy, lamparty, małpy (goryl i szympansy), w wodach hipopotamy i krokodyle; świat owadów bardzo bogaty; liczne termyty; z muchówek zabójczą dla bydła i sprowadzającą śpiączkę dla ludzi jest mucha tse-tse. Oba obszary pozazwrotnikowe posiadają roślinność ubogą; typową formą tej roślinności są we wnętrzu kraju sawanny czyli wielkie stepy, zarosłe rzadką kępami drzew akacjowych i baobabów; błotniste brzegi rzek i wybrzeża porośnięte są trzciną, papirusem i mangrowią. W tej strefie żyją szakale, hjeny, antylopy, strusie, zebry i żyrafy i bogaty świat jaszczurek, węzłów i skorupiaków; jedynym zwierzęciem domowym jest jednogarnby wielbłąd (dromader). W krajach, położonych nad morzem Śródziemnym, znajduje się flora nadśródziemnomorska: palma daktylowa, drzewo pomarańczowe i cytrynowe, dąb korkowy, cyprysy, oliwki, w Afryce płd. (przylądkowej) dużo roślin odrębnych (wrzosów, pelargonii i in.). Z roślin użytkowych uprawia się pszenicę, ryż, bawełnę, pal-

mę olejną, proso „durra“, wino, banany i in. Ludność. Stosownie do rasy i kultury dzieli się ludność afryk. na: 1) ludy starych ras afryk., będących już na wymarciu, do których należą płowo-żółci Hotentoci i Buszmani oraz karłowate ludy (Pigmeje) środk. i płd. Afryki, na niskim stopniu kultury, trudniące się łowiectwem; 2) ludy rasy czarnej, murzyńskiej, najliczniejsze, dzielące się na: a) Murzynów Bantu, koczowników, mieszkających w A. równikowej, pogan, zajmujących się pasterstwem; do grupy tej należą plemiona Kafrów, szczepie z nad rz. Zambezi, Kongo i wybrzeża zach.; b) Murzynów sudańskich (Negrytów), stojących na wyższym stopniu kultury, zajmujących się rolnictwem, handlem i rzemiosłem, tworzących małe państwa, wyznających rel. mahomet.; 3) ludy rasy białej: a) o ciemniejszym odcieniu: Chamici (Berberowie, ludy Fulbe, Egipcjanie, Somalis, Nubijszczy, ludy Galla) i Semici (Arabowie i Żydzi) i b) o jaśniejszym odcieniu: Europejczycy, którzy jako osadnicy przybyli i osiedlili się w większych skupieniach w A. płd., w mniejszych na wybrzeżach i w faktoriach handl. i 4) ludy rasy malajskiej we wsch. Madagaskarze (Howa). Kultura i stosunki gospod. W strefie międzyzwrotnikowej uprawa roli odbywa się przy pomocy motyki, poza tem pasterstwo; rolnictwo przy pomocy pługa tylko w Egipcie, Abisynji i Atlasie. Tryb życia pasterski prowadzi ludy w płd.-zach. Afryce, w Saharze, Sudanie i we wsch. Afryce równikowej. Myślistwo uprawiają Kafrowie i ludy karłowate. Mieszkańcy na płd. i w obszarze Konga chaty kuliste, na wsch. cylindryczne, na zach. prostokątne. Broń: we wsch. Sudanie noże do rzućania, na płd. łuk i strzały, poza tem u wszystkich ludów murzyńskich włócznia. Ozdoby przeważnie z metalu, piór i pereł, na zach. przeważają surowce roślinne i drzewo, na wsch. skóry; tatuowanie bardzo częste, przebijanie warg i uszu; instrumenty muzyczne prymitywne. Rzemiosła bardzo rozwinięte, szczególnie garncarstwo, kowalstwo i wyroby z drzewa. Handel przeważnie karawanowy i zamienny, środkiem pieniężnym jest sól, żelazo, miedź itp. Bogactwa mineralne bardzo wielkie: diamenty w Kraju Przylądkowym, 70% produkcji światowej (gł. ośrodek Kimberley), złoto szczeg. w A. płd. (Natal, Transvaal) i w zach. A. na Wybrzeżu Złotem, w Abisynji srebro i miedź, w A. płd.-zach. ołów i cynk, w Algierji i Tunisie żelazo, sól w Saharze, Egipcie i Abisynji, drogie kamienie w Afryce środk. i na Madagaskarze, szmaragdy w górach nad morzem Czerwonym. Wywóz diamentów, złota, wełny owczej, kakao, kauczuku, bawełny i trzciny cukr. Historia odkrycia i stosunki polityczne. Pod nazwą A. w odległej starożytności rozumiano część płn. dzisiejszej A., położoną nad m. Śródziemnem, gdzie istniało państwo egipskie i liczne kolonie fenickie i greckie; obszary te weszły w skład imperjum rzymskiego, jako prowincja „Africa“. Rzymianie w II w. po Chr. zapuszczali się głęboko w głąb Sahary. W VIII

wieku po Chr. podbili A. płn. Arabowie, tworząc wielkie państwo i zaprowadzając islam. W XV w. Portugalczycy pierwsi zapuszczali się dalej na płd.; pierwszym, który odkrył przylądek Dobrej Nadziei, był Bartłomiej Diaz (1488), Vasco de Gama opłynął A. i dotarł do Indji (1498); od tego czasu zaczęło się powolne odkrywanie wybrzeży zach. a następnie wsch., powstały liczne faktorie handlowe, które początkowo były terenem skupu i wywozu niewolników do Ameryki, później stały się ośrodkiem handlu wymiennego towarów europejskich na produkty i surowce afrykańskie. Faktorie te były pierwszym zaczątkiem późn. kolonji na wybrzeżu afryk. W 2-iej poł. XIX w. nastąpił szereg wypraw angielskich podróżników, którzy rozpoczęli badania wnętrza kontynentu afrykańskiego: w płn.-zach. A. Barth, Rohlf, w Abisynji bracia d'Abbadie, Nil — Speke, Grant i Baker, w środkowej Afryce Livingstone i Stanley. Pomimo tych i dalszych wypraw wewnątrz A. pozostało jeszcze niezupełnie zbadane. Tworzenie się organizmów politycznych w rozwoju dziejowym przedstawia się następująco: pierwszym zorganizowanym państwem był Egipt. Rzymianie utworzyli z płn. A. prowincję, która przeszła później pod władzę Bizancjum. W VIII w. Arabowie stworzyli aż po Sudan państwo, które przetrwało do XV w., podbite następnie przez Turków; resztki Arabów osiedliły się na wsch. wybrzeżu. Od XVI w. powstawały w dorzeczu rz. Zambezi potężne państwa Mokaranga i Monomotapa, ludy Galla wkroczyły do Abisynji i Górnego Egiptu, w środk. Afryce powstało państwo murzyńskie Kongo; w pocz. XIX w. lud Fulbe stworzył państwo w Sudanie, którego niektóre części jeszcze dziś istnieją, jako kol. europejskie. Wszystkie te kraje wyznawały islam, tylko w Abisynji przyjęło się chrześcijaństwo. W obecnej chwili A. pod względem politycznym przedstawia się jako jeden olbrzymi obszar kolonialny wielkich mocarstw europ. za wyjątkiem samostajnych państw: Abisynji i Liberji oraz Egiptu, zostającego pod wpływami Anglii. Największe posiadłości posiadają: W. Brytania (Sudan, Gambia, Sierra Leone, Wybrzeże Złote, Nigeria, Somali bryt., Swaziland, Rodezja, kraj Bassutów, kraj Beczuanów, Transvaal, Natal, Oranje, Kraj Przylądkowy, Uganda, Niassa, Zanzibar, Seszele, Mauritius, wyspa św. Heleny i Ascension); Francja (Algierja, Tunis, Marokko, Sahara, Afryka zach. franc., Afryka równikowa franc., Somali franc., Madagaskar, Reunion); Włochy (Trypolitanja, Erytrea, Somali włosk.); Belgja (Kongo); Portugalia (Angola, Gwinea portug., Afryka wsch. portug., Sao Thome i Principe, Wyspy Ziel. Przylądka); Hiszpanja (Marokko hiszp., Rio de Oro, Gwinea hiszp., wyspy Kanaryjskie); dawne posiadłości niemieckie, po 1919 z mandatu Ligi Narodów, przekazane państwu europ.: Togo część wsch. — Francji, zach. — W. Brytanji, Kamerun część płn. — W. Brytanji, część środk. i płd. — Francji; Afryka płd.-zach. niem. — pod zarządem Unji Afryki płd., Afryka wsch. niem. — pod zarządem bryt. jak Tanganika.

1. Lew i twica (Felis leo). 2. Zebra (Equus zebra). 3. Okapi (Okapia johnstoni). 4. Ścierwnik biały (Neophron percnopterus). 5. Malpa guereza (Colobus occidentalis). 6. Malpa Magot (Macacus inuus). 7. Słoń (Elephas africanus). 8. Trzewikodźb (Balaeniceps rex). 9. Flaming (Phoenicopterus roseus). 10. Pelican (Pelecanus onocrotalus). 11. Nosorożec afr. (Rhinoceros africanus). 12. Krokodyl (Crocodylus niloticus). 13. Hippopotam (Hippopotamus amphibius). 14. Lampart (Felis pardus). 15. Okulamik egipski czyli zmija Kleopatry (Naja hajje). 16. Hyena centkowna (Hyaena crocuta). 17. Szakal (Canis aureus). 18. Chrzyszcz Goliat (Goliathus giganteus). 19. Sekretarz (Serpentarius secretarius). 20. Antylopa Kudu (Strepsiceros strepsiceros). 21. Ternity (Termes bellicosus). 22. Antylopa Gnu (Connochaetes gnu). 23. Żyrafa (Camelopardalis giraffa). 24. Struś afr. (Struthio camelus). 25. Tkacz (Euplectes melanogaster). 26. 28. Ptaki Tkacze. 27. Wróbel towarzyszy (Philaeterus socius).

Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego.

Część posiadłości bryt. w A. pld. tworzy od 1910 autonomiczne dominium pod nazwą Unji Pld. Afryki (Union of South Africa), w którego skład wchodzi 4 prowincje: Transvaal i Oranje, zamieszkałe przez Boerów (Burów), podbitych 1902 przez Anglików, oraz Kraj Przylądkowy i Natal; siedz. rządu Pretoria, siedz. parlamentu Capetown; rozwinięte rolnictwo (uprawa zboża, kawy, herbaty, tytoniu, trzciny cukr. i owoców), kop. złota, diamentów, węgla i miedzi; jako piąta prow. ma w przyszłości należeć dawna pld.-zach. Afryka niem., która na mocy mandatu Ligi Narodów należy do Unji i tworzy Protektorat pld.-zach. A. (Protectorate of South-West Africa) ze stol. w Windhuk.

Afryka południowo-zachodnia niemiecka (Deutsch Südwest Afrika), ob. Afryka (Unja Pld. Afryki).

Afryka równikowa francuska (Afrique équatoriale française), do 1918 Kongo franc., obejmuje kolonie: Gabon, środk. Kongo, Ubangi-Szari i Czad oraz większą część kolonii niem. Kamerunu (z mandatu Ligi Narodów), ogółem 2.256.000 km², 2.800.000 mieszk., stol. i siedz. gubern. Brazzaville; płyty wyżynne do 1100 m. wys., góry w Kamerunie, na pld. bogate lasy, wewnątrz zajmują sawanny; wywóz kauczuku, oleju palmowego, kakao i kości słoniowej.

Afryka środkowa brytyjska (British Nyassaland Protectorate), ob. Niasa.

Afryka wschodnia brytyjska (British East Africa) obejmuje protektoraty: Uganda, Kenia (Kenya Colony) i wyspy Zanzibar oraz dawną Afrykę wsch. niem., obecnie terytorium Tanganika (z mandatu Ligi Narodów); płyta jeziorna do 1000 m. wys., poprzeczana jez. Alberta, Tanganika, Wiktorji, Niasa i in., wzdłuż tych zapadnięć stożki wulkaniczne (Kenia i Kilimandżaro), pokryte śniegiem, klimat zwrotnikowy, lasy i sawanny, wyrzeże błotniste i niezdrowe.

Afryka wschodnia niemiecka, ob. Tanganika (terytorium).

Afryka wschodnia portugalska (Estado d'Africa oriental), inaczej Mozambik, kolonia w pld.-wsch. Afryce wzdłuż kanału Mozambickiego, 761.100 km², 3.120.000 mieszk. (Murz. Bantu), stol. Mozambik, siedz. gubern. Lourenço Marquez; wyrzeże błotniste i niezdrowe, wielkie lasy, wewnątrz zajmują sawanny, obfitujące w kopaliny (złoto, węgiel); wywóz drzewa mahoniowego, kauczuku, tytoniu i cukru.

Afryka zachodnia francuska (Afrique occidentale française), obszar kolonii w pln.-zach. Afryce w dorzeczu Senegalu i Nigru, obejmujący: Senegal, Gwineę franc., Wybrzeże Kości Słoniowej, Dahomej, Sudan franc., Górną Wolte, Nigerję i Maurytanję oraz część niem. kol. Togo (z mandatu Ligi Narodów), ogółem 4.000.000 km², 12.000.000 mieszk., stol. i siedz. gubern. Dakar; w pld. części lasy podzwrotnikowe, w pln. sawanny; wywóz orze-

chów ziemnych, oleju palmowego, gumy, kauczuku, skór i bawełny.

Afrykander, potomek osadnika holenderskiego lub angielskiego, urodz. w Afryce pld.

Afrykańska śpiączka, ob. śpiączka afrykańska.

Ag, symbol chemiczny pierwiastka srebra.

Agades, m. w krainie Air w Saharze środk. (franc. Afryka zach.), 5.000 mieszk. (przedtem 50.000); handel solą.

Agadir, m. portowe nad Atlantykiem w pld.-zach. Marokku franc., 2.500 mieszk.

Agalactia (greck.), brak zupełny lub zmniejszone wydzielanie się mleka u położnic; może być wrodzona wskutek niedostatecznego rozwoju gruczołu mlecznego lub nabyta: 1) wskutek zaniku gruczołu, wywołanego sprawami zapalnymi (mastitis), występuje najczęściej na jednej piersi, podczas gdy druga wydziela mleko normalnie; 2) u osób bardzo osłabionych wskutek nieodpowiedniego odżywiania lub przewlekłych chorób (gruźlica).

Agamemnon, syn Atreusza, król micencki, dowódca wyprawy trojańskiej.

Agamidae, rodzina, należąca do rzędu Lacertilia, gromady gadów (Reptilia); jaszczurki, bytujące na ziemi lub na drzewach, często o dziwacznym kształcie ciała. Tu należy m. in. smok latający (*Draco volans*), mogący wykonywać dalekie skoki przy pomocy błony lotnej, rozpiętej na nadmiernie rozwiniętych żebrach (Jawa).

Agapa (greck.), wieczerza w gminie pierwszych chrześcijan na pamiątkę wieczerzy Jezusa Chrystusa; podczas a. dawano sobie pocałunek pokoju. Agapy zostały zniesione przez Kościół w pierwszych wiekach chrześcijaństwa.

Agapit, imię papieży: 1) A. I św., papież 535—536, bezskutecznie usiłował pojednać cesarza Justynjana z królem Ostrogotów Teodatem; 2) A. II 946—955.

Agar, ob. Ha gar.

Agar-agar, maczka, otrzymana z glonów morskich (Cejlon, Japonja, Chiny); przez gotowanie przechodzi w galaretę; używana jako pożywka przy hodowli bakterij.

Agaricaceae, bedłkowate, rodzina grzybów z rzędu Hymenomycetes (Obłóczniaki); zaliczane tu grzyby posiadają duże kapeluszuwate ciała owocowe, zaopatrzone w długi trzon; dolna powierzchnia kapelusza pokryta jest promienisto rozchodzącymi się blaszkami, powleczonemi warstwą (Hymenium). Z ważniejszych należą tu rodzaje: *Agaricus*, *Cantharellus*, *Lactarius*, *Russula*.

Agaricus melleus (*Armillaria mellea*), bedłka opieńka, grzyb z rodziny Agaricaceae (bedłkowate). Bardzo rozpowszechniony i szkodliwy pasorzyt drzew leśnych, szczególnie szpilkowych, powoduje gnicie korzeni. U podnóża porażonych drzew wyrastają liczne miodowozółte, kapeluszuwate, z środkowym trzonkiem owocniki. Z korzeni grzybnia przedostaje się do pnia, wówczas między korą a drewnem znajdujemy sznurowate sploty grzybnia (*Rhizomorpha*).

Agarycyna, ob. **agarycynowy kwas**. **Agarycynowy kwas**, **agarycyna**, związek organiczny $C_{14}H_{27}(OH)(COOH)_2$; ciało krystaliczne o temp. topn. 138—39°. Nieużywany obecnie środek przeciwcgruźliczy.

Agasias, rzeźbiarz grecki z Efezu, żył ok. 100 przed Chr., twórca wspaniałej statui zapasnika zw. Borghese, znajdującej się w zbiorach Luwru.

Agassiz Alexander, przyrodnik szwajcarski, * 1835, † 1910; dyrektor muzeum zoologicznego w Cambridge; badacz głębin morskich.

Agassiz Louis, przyrodnik szwajcarski, * 1807, † 1873; 1846 prof. w San Francisco; badacz łodowców, zoolog, zwłaszcza ichtiolog, zajmował się zagadnieniami anatomii porównawczej; stanowczy przeciwnik teorii Darwina.

Agassiza jezioro, jez. w epoce lodowej na zach. od dzisiejszych jezior kanadyjskich, obecnie żyzna równina.

Agat, minerał, odmiana chalcedonu, bezpostaciowa krzemionka SiO_2 ; powstał jako minerał osadowy na drodze wodnej. Uwarstwienie (kilkaset na 1 mm.) nadaje mu specjalne piękno. Twardość 7, ciężar wł. 2,6; barwa szara, brunatna, czerwona, żółtawa. Półszła chętny kamień ozdobny. Ze względu na twardość wyrabiane są z a, części różnych przyrządów, moździerze itp. Piękniejsze okazy pochodzą z Brazylii, Indji, Siedmiogrodu.

Agata, księżniczka saska, żona Konrada I, księcia mazowieckiego.

Agata św., rodem z Sycylii, poniosła śmierć męczeńską 251; pamiętała 5 lutego.

Agata albo Oika, ob. **Eufemja**.

Agatarchos, malarz grecki z epoki Peryklesa; malarz dekoracji do tragedji Eschilosa, pierwszy zastosował prawo perspektywy.

Agatokles, tyran Syrakuz, * 361, † 289 prz. Chr.; podbił całą prawie Sycylię.

Agaton, tragedjopisarz grecki z Aten, przyjaciel Platona i Eurypidesa, † ok. 401 przed Chr.

Agave, **agawa** (**agauos** — wspaniały), rośliny zielne, trwałe z rodziny **Amaryllidaceae** (**amaryllkowate**), pochodzące z okolic gorących Ameryki; mają grube kłaczę podziemne, z którego nad ziemią wychodzą różyczki olbrzymich, mięsistych, po brzegach kolczastych liści. Kwitną raz w życiu po 7—12 latach (hodowane w Europie potrzebują do zakwitnięcia kilkunastu i więcej lat), wydają w ciągu kilku dni pęd kwiatonośny wysoki do 10 mtr., zakończony wiechą kwiatów żółtych i wonnych, poczem giną. Z soku liści **A. mexicana** Meksykanie wyrabiają napój upajający, zwany „pulque”. Z liści tego gat. oraz gat. **A.**

Agave americana.

americana otrzymuje się włókna, zbliżone własnościami do włókien manilskich, używane do wyrobu lin, mat.

Agawa, ob. **Agave**.

Agawa, ob. **Liwski Edmund**.

Agde, m. w dep. i nad rz. Hérault (Francja pld.), 9.300 mieszk.; wywóz wina.

Agder (Aust), prow. pld. Norwegii, 9.350 km², 74.800 mieszk., stol. Arendal.

Agder (Vest), prow. pld. Norwegii, 7.260 km², 83.000 mieszk., stol. Kristiansand.

Agen, stol. dep. Lot-et-Garonne (Francja), nad rz. Garonną, 23.300 mieszk.; wywóz wina, śliwek; wiadukt o 23 łukach.

Agencja celna lub **agencja celna**, biuro, które załatwia formalności celne i kolejowe przy wysyłaniu zagranicę i otrzymywaniu z zagranicy towarów i przesyłek. W Polsce istnieją kolejowe agencje celne, prowadzone na pogranicznych stacjach kolejowych przez odnośne dyrekcje Polskich Kolei Państwowych. Te same czynności wykonywują prywatne przedsiębiorstwa transportowo-ekspedycyjne.

Agencja telegraficzna lub **agencja telegraficzna**, instytucja, dostarczająca piśmem, instytucjom i osobom prywatnym wiadomości telegraficznych. Agencje telegraficzne istnieją obecnie w wielu państwach i mają charakter bądź przedsiębiorstw prywatnych, bądź instytucji państwowych, bądź mieszanych, nawpół oficjalnych. W Niemczech istnieje agencja Wolffa, we Francji — Havasa, w Anglii — Reutersa, we Włoszech — Stefanięgo, w Polsce oficjalna „Polska Agencja Telegraficzna” (skrót: PAT) i półoficjalna „Agencja Wschodnia”, która dostarcza przeważnie wiadomości o charakterze gospodarczym.

Agenda (łac.), księga liturgiczna, przepisująca formy obrzędów, modlitwy przy udzielaniu sakramentów i porządek wszelkich czynności kapłana.

Agentezia (greck.), brak całkowitej narządu wskutek niewykształcenia jego zawijazka.

Agent (łac.) lub **agent**, osoba trudniąca się wykonywaniem wszelkich czynności na zlecenie innych osób lub instytucji. Agent działa w imieniu i na korzyść zleceniodawcy.

Agent handlowy, pośrednik handlowy, wykonujący zlecenia o charakterze handlowym. Agent dyplomatyczny, przedstawiciel państwa w innym państwie. Agent konsularny, urzędnik, sprawujący w poruczonemu zakresie funkcje konsularne w miejscowościach, wyznaczonych przez konsula właściwego okręgu. Agent policyjny, wywiadowca (detektyw).

Agentura (łac.) lub **agentura**, zajęcie agenta; stałe przedstawicielstwo jakiejś firmy, podejmowanie przez inną firmę. Przedsiębiorstwo agenturowe może być przedstawicielstwem kilku firm jednocześnie, może również prowadzić samodzielny własny interes.

Agesandros, rzeźbiarz grecki z Rodosu, żył ok. 100 przed Chr. Twórca wraz z Polydorem i Athenodorem tzw. grupy Laokona w zbiorach watykańskich.

Agesilaus II, król Sparty 401—360 przed Chr., * ok. 444, † 360; walczył od 397 szczególnie przeciw Persom w Azji Mniejszej, pobił Tebańczyków pod Koroneą 394, poniósł w walce z nimi klęskę pod Leuktrą 371 i pod Mantineą 362.

Ageuzja (greck.), brak smaku całkowity lub częściowy; objaw rozmaitych schorzeń centralnego układu nerwowego.

Aggregatae, skupieńce, rząd roślin, do którego należy wielka rodzina złożonych i szczeciowatych.

Aglo, ob. a ż i o.

Agiotage, ob. a ż i o t a ż.

Agis, imię wielu królów spartańskich: A. I, ok. 1000 przed Chr., protoplasta rodziny Agidów czyli Eurystynidów; A. II 427—401 przed Chr., wspólnie z Lizandrem zmusił Ateny do poddania się (404); A. III, syn Archidamosa III (338—331 przed Chr.), walczył przeciwko Aleksandrowi W.; A. IV, syn Eudamidasa II (246—240 przed Chr.), zamierzał przywrócić Sparcie urządzenie Likurga, skazany przez eforów na karę śmierci.

Agitator (łac.), 1) woźnica na wyścigach cyrkowych; 2) osobnik, namawiający do pewnych wystąpień politycznych.

Aglutynacja (łac.), zdolność zlepiania odpowiednich bakterij przez surowicę krwi chorych na choroby zakaźne lub surowicę ozdrowieńców po tych chorobach. Ma zastosowanie praktyczne przy rozpoznawaniu duru brzusznego, płamistego, cholery i czerwoni.

Aglutynacyjne języki, języki, w których wyrazy i formy powstają przez mechaniczne zlepianie zgłosek, np. jęz. węgierski, fiński, lapoński, turecki itd.

Aglutyniny (łac.), zlepniki, ciała zawarte w surowicy krwi, powodujące aglutynację bakterij.

Agłona, łot. Aglone, w. w Inflantach Polskich (Łotwa), pow. dyneburski, siedziba biskupów rz.-kat.

Agnaci (łac.), 1) w prawie rzymskim związek pokrewieństwa, polegający na wspólnej władzy ojcowskiej, której agnaci podlegają albo podlegaliby, gdyby wspólny rodzic żył jeszcze; 2) krewni, pochodzący od wspólnego protoplasty w linii męskiej (po mieczu), w odróżnieniu od kognatów, krewnych, pochodzących od wspólnego przodka w linii żeńskiej (po kądzieli).

Agnano, jez. kraterowe w pobliżu Neapolu (Włochy), 130 ha, od 1870 osuszone; u pld. wyłociska znajduje się „Psia grotą“.

Agnieszka, księżniczka klasztoru w Trzebnicy, córka Henryka II Pobożnego.

Agnieszka, żona Władysława II, księcia krakowskiego, córka Leopolda III, margrabiego Austrii, † ok. 1157.

Agnostycyzm (greck.), kierunek filozoficzny, który ogranicza poznanie do rzeczy dostępnych rozumowi ludzkiemu a rozstrzyganie kwestyj metafizycznych uważa za bezcelowe. Agnostykami byli sceptycy greccy, pozytywści (Comte, Spencer i inni). Określenie to wprowadził Tomasz Huxley (1869).

Agnozja (greck.), 1) niewiedza; u Sokratesa

niewiedza świadoma siebie: „wiem, że nic nie wiem“; 2) zaburzenie umysłowe funkcji postrzegania, polegające na niemożności rozpoznawania przedmiotów bądź widzianych, bądź też dotykanych (a. wzrokowa, dotykowa itp.) przy nienaruszonej naogół wrażliwości zmysłów.

Agnus Dei (łac.), baranek boży, symbol dobroci i łagodności Chrystusa, którego przedstawiają jako baranka z choągiewką. W mszy św. modlitwa.

Agnus Dei.

Agon (greck. bitwa), walki i zapasy, staczane przez starożytnych podczas igrzysk i uroczystości; agona rcha, przewodniczący zapasów, przyznający zwycięzcom nagrody.

Agonia (greck.), konanie, walka ze śmiercią, przy której występują widoczne oznaki powolnego przejścia z życia do śmierci: oddech nieregularny, charczący, zmienione rysy twarzy, zanik czucia i głosu, osłabienie lub nieregularność pulsu itp. Przytomność może być zachowana aż do zupełnego ustania czynności serca, lub umierający traci przytomność nawet na kilka dni przed śmiercią. A. trwa, zależnie od choroby a głównie od stanu serca, do 24 a nawet do 48 godzin; kończy się z ostatniem uderzeniem serca, tj. z nastaniem śmierci. Niezawsze przed śmiercią występuje agonia, przy nagłej śmierci (np. wskutek porażenia serca, krwotoku mózgowego itp.) niema konania.

Agora (greck.), rynek, pierwotna nazwa zgromadzeń ludowych w starożytnej Grecji.

Agorafobia (greck.), obawa przed przestrzenią, występująca u niektórych neurasteników. Chory taki boi się przejść sam przez ulicę lub plac i już na ich widok doznaje lęku, zawrotu głowy, bicia serca itp.

Agosta, ufort. m. port. na wsch. wybrzeżu Sycylii (Włochy pld.), 15.000 mieszk.; 1676 zwycięstwo floty franc. nad hiszp.-holend.

Agoutt Marie hr. d' (pseud. Daniel Stern), pisarka francuska, * 1805, † 1876; ze związku z Lisztem miała 2 córki, z których Cosima była żoną Hansa Bülowa, potem R. Wagnera; napisała: „Nélida“ (powieść), „Esquisses morales“, „Mes souvenirs“.

Agra, m. w prow. A. w pñ.-zach. Indjach bryt., nad rz. Dżumna, 186.000 mieszk.

Agra-Oudh, zjednocz. prow. w pñ.-zach. Indjach bryt., ok. 300.000 km², 47.000.000 mieszkańców; stol. Allahabad.

Agrafia (greck.), utrata zdolności pisania wskutek schorzenia odpowiednich ośrodków mózgowych lub dróg, do nich wiodących. Występuje najczęściej jako objaw towarzyszący przy afazji ruchowej, nie zależy ani od utraty inteligencji, ani od porażenia górnej kończyny.

Agram, ob. Zagrzeb.

Agrariusze (łac.), 1) właściciele ziemscy, zjednoczeni w Niemczech w partii politycznej pod nazwą „Deutsche Steuer-und Wirtschafts-reforme Partei“; 2) wielcy właściciele ziemscy w ogóle.

Agrarny (łac.), rolny, rolniczy.

Agregaty, skupienia minerałów, np. geody, druzzy, skupienia skrytokrystaliczne, nerkowe, blaszkowe, włókniste, współśrodkowe.

Agrement (franc.), zgoda państwa, do którego ma być wysłany przedstawiciel dyplomatyczny innego państwa, na wykonywanie przez niego funkcji.

Agresja (łac.), napad, działanie zaczepne.

Agrast, *Ribes grossularia*, ob. *Ribes*.

Agricola Gnaeus Julius, mąż stanu i wódz rzymski, *39 po Chr., †93; 77 konsul, 78 namiestnik w Brytanii, którą podbił.

Agrirentum, ob. *Girgenti*.

Agrimonia, rzepik, ziola trwałe z rodziny Rosaceae (rózowate). U nas w zaroślach, przydrożach, na suchych łąkach i zboczach: *A. eupatoria*, rz. pospolity, *A. odorata*, rz. wonny, kwitną żółto od VI do VIII.

Agrippa Cornelius Heinrich von Nettesheim, lekarz i filozof niemiecki, *1486, †1535; wiódł życie awanturnicze; napisał satyrę na ówczesny poziom wiedzy „*De incertitudine et vanitate scientiarum*” (1527).

Agrippa Marcus Vipsanius, wódz rzymski, *63, †12 przed Chr.; zwycięzca z pod Akcjum 31; zbudował Panteon w Rzymie.

Agrippa Menenius, konsul rzymski 502 przed Chr.; odniósł zwycięstwo nad Sabinami i Samnitami; w 494 skłonił zbuntowanych plebejusów do powrotu do Rzymu.

Agrippina, 1) starsza, matka Kaliguli, małżonka Germanika, po śmierci jego wygnana na wyspę Pandaterję, † z głodu 33 po Chr.; 2) młodsza, córka poprzedniej, *16 po Chr.; spowodowała otrucie trzeciego swego męża, cesarza Klaudjusza. Na rozkaz syna jej z pierwszego małżeństwa (z Domicjuszem Ahenobarbem), Nerona, zamordowana 59 po Chr.

Agronomia (greck.), nauka o rolnictwie; agronom, rolnik, wykształcony naukowo w swym zawodzie.

Agrostemma githago, kakolnica kakol (kakol), ziele roczne z rodziny Caryophyllaceae (goździkowate). Pospolity chwast zbożowy; kwitnie purpurowo-lila od VI do VII. Nasiona zawierają substancję trującą gitaginę, wskutek czego znaczniejsza ich przymieszka w zbożu nadaje mące własności szkodziwe.

Agrostis, mietlica, trawa pastewna naszych łąk.

Agrykultura, kultura rolna.

Agrypina, ob. *Agrippina*.

Agrypnia, ob. *bezsennaść*.

Agua, wygasły wulkan w Guatemali (Ameryka środk.), 3.752 m.

Agua, kolonia polska w Paranie (Brazylja pld.), nad rz. Iguassu, 1.500 mieszk.

Aguadas, m. w prow. Antioquia (Kolumbia pln.), 26.000 mieszk.

Aguarico, l. dopływ rz. Napo w Ekwadorze (Am. Pld.), wypływa z Andów, dług. 675 km,

Agrostis.

Aguas Calientes, stol. stanu A. C. w Meksyku środk. (Am. Pln.), 48.000 mieszk.; źródła ciepłe (40°); przedsiębiorstwa bawełny, huty miedzi i srebra.

Agnesseau Henri d', mąż stanu francuski, *1668; kanclerz za regencji ks. Orleańskiego.

Aguilár (A. de la Frontera lub A. del Río Alhama), m. w prow. Cordoba (Hiszpania pld.), 15.000 mieszk.; wywóz wina i oliwy; w pobliżu jez. słone Laguna de Zonar.

Aguilera Ventura Ruiz, poeta hiszpański, *1820, †1881; autor poezji lirycznych, pieśni itd.

Agulhas, pld. przylądek Afryki (34° 51' 15" szer. pld.).

Agulhas, ciepły prąd morski na pld. brzegach Afryki.

Ahaggar, kraina górską w Saharze środk., 600—800 m. wys., z odosobnionymi szczytami granitowymi wulkanicznymi, do 2.800 m. wys., zamieszkana przez Tuaregów.

Ahaswer, 1) hebrajska nazwa króla perskiego Kserksesa; 2) ob. Żyd wieczny tułacz.

Ahlen, m. w rej. münsterskiej w Westfalji (Prusy), 18.000 mieszk.; kopalnie węgla, fabryki maszyn i wyrobów emaljowanych.

Ahlquist August, pisarz fiński, filolog, *1826, †1889; wydał stare pieśni i podania fińskie pt. „*Blyskawice*”, napisał „*Studjum o narzeczeniach uralско-alfajskich*” i in.

Ahlwardt Hermann, agitator-antysemita pruski, *1846, †1914; napisał pamflet „*Berlin w rękach gieldziarzy żydowskich*” i in.

Ahmed Zogu, ob. *Achmet Zogu*.

Ahmedabad, m. w prow. Bombaj (Indie zach.), nad rz. Sabarmati, 274.000 mieszk.;

Ahmedabad; świątynia.

wspaniałe budowle; przemysł włókienniczy (brokaty).

Ahmednagar, m. w prow. Bombaj (Indie zachodnie), 50.000 mieszk.; wyroby bawełniane i złotnicze.

Ahmes, Egipcjanin (ok. 2000 przed Chr.), autor najwcześniejszego ze znanych dokumentów matematycznych „*Papyrus Rhind*”, przechowywanego w Muzeum Brytyjskim w Londynie.

Ahn Johann Franz, pedagog niemiecki, *1796, †1865; liczne podręczniki do nauki języków.

Ahr, lewy dopływ Renu, wypływa z gór Eifel, ujście pod m. Sinzig w Nadrenji, dług. 89 km.

Aide mémoire (franc.), nota dyplomatyczna, nie podpiswana przez składającego ją; zawiera dane, które były poruszone w notach ustnych.

Aidin, m. w pld.-zach. Azji Mniejszej (Turcja), 36.000 mieszk.; stacja kolejowa.

Aigai, ob. V o d e n a.

Aigeus, ob. E g e u s z.

Aigis, ob. e g i d a.

Aigner Piotr, architekt, * 1746, † 1841; kształcił się w Rzymie; budowniczy wojskowy; od 1817 prof. architektury na uniwersytecie warszawskim. Prace ważniejsze w Warszawie: przebudowa elewacji kość. ks. bernardynów i dzwonnicy przy tymże kościele (1788), przebudowa pałacu ks. Radziwiłła na Krak. Przedmieściu (1817—1818, dziś gmach Prezydium Rady Ministrów), restauracja pałacu Kasińskich (1822), dwie studnie na placu Kasińskich (1824), kościół św. Aleksandra (1818—1826) i in. Napisał: „Rozprawa o świątyniach“ (1808), „Budowa kościołów“ (1825), „Budownictwo wiejskie z cegły glino-suszoney“ (1791) i in.

Aiguilles, nazwa szczytów w Alpach Wysockich franc., np. A. du Midi (3.843 m.), A. d'Argentiere (3905) i in.

Ailurus fulgens, ob. Procyonidae.

Ain, dep. w pld.-wsch. Burgundji (Francja wsch.), 5.826 km², 316.000 mieszk.; stol. Bourg-en-Bresse.

Ain, pr. dopływ Rodanu, dług. 190 km.

Ain, po arabsku źródło, stąd początek nazw miejscowości w Saharze i Arabji.

Aineias, ob. E n e a s z.

Ainowie, szczerp staroazjatyckiej rasy; zamieszkują na Kamczatce, Sachalinie i Jesso, dawniej przypuszczalnie w całej Japonji; rybacy.

Ain-Seфра, dzielnica Algierji pld., 164.000 mieszk., stolica i stacja kol. A.

Ainsworth William Francis, geolog i podróżnik angielski, * 1807, † 1896; badał 1831—1841 Turcję azjatycką.

Ainsworth William Harrison, powieściopisarz angielski, * 1805, † 1882; napisał: „Sir John Chiverton“, „Rookwood“, „Jack Sheppard“ i in.

Aintab, m. w prow. Alep (Syrja), st. kol. bagdadzkiej, 49.000 mieszk.; taktwo.

Air lub Asben, góry w Saharze środk. franc., do 1.800 m. n. p. m.

Aira, śmiałek, trawa pastwna, należy do rodziny trawiastych (Gramineae); rośnie na miejscach piaszczystych.

Aird John, inżynier-budowniczy angielski, * 1833, † 1911; dzieła: kanał manchesterski w Anglii, grobla koło Assuan nad Nilem i in.

Airdrie, m. w hr. Lanark (Szkocja), 25.000 mieszk.; węgiel, żelazo, przemysł maszynowy i włókienniczy.

Aire, 1) pr. dopływ rz. Ouse w pld. wsch. Anglii, połączony kanałem z rz. Ribble; 2) pr. dopływ rz. Aisne we Francji, dług. 131 km.

Airiogala, ob. E i r a g o ł a.

Airol, preparat bizmutowy (połączenie bizmutu z jodem i kwasem garbnikowym). Sza-

ry proszek, używany jako środek przeciwnie i osuszający przy gojeniu rany.

Airola, m-ko w kantonie tessyńskim (Szwajcaria), nad pld. wylotem tunelu gotardzkiego, ok. 2.000 mieszk.

Airy George Biddell, astronom i fizyk angielski, * 1801, † 1892; 1826 prof. matematyki w Cambridge, 1828 astronomji, 1836—1881 astronom królewski i dyrektor obserwatorium w Greenwich. Liczne prace i obserwacje astronomiczne; napisał podręczniki z akustyki, magnetyzmu i in.

Aischines, ob. Eschines.

Aischylos, ob. Eschilos.

Aisne, 1) l. dopływ rz. Oise we Francji pld., wypływa z gór Argońskich, dług. 279 km., kanał do Mozeli; 2) dep. we Francji pld., 7.352 km², 422.000 mieszk.; stol. Laon.

Aisza, małżonka Mahometa, córka Abu Bekra, czczona jako prorokini, † 678.

Aitken William, lekarz angielski, * 1825, † 1892; prof. w „Army Medical School“ w Netley. Zaprowadził w Anglii zastosowanie termometru w medycynie.

Aiton William, botanik szkocki, * 1731, † 1793; dzieło: „Hortus Kewensis“.

Aitzema Lieuwe van, dziejopis holenderski, * 1600, † 1669; napisał obszerną historję Niderlandów.

Aiwalik, m. port. na zach. wybrzeżu Azji Mniejszej (Turcja), naprzeciw wyspy Lesbos, 20.000 mieszk.

Aix, 1) A.-en-Provence (staroż. Aquae Sextiae), m. okręg. w dep. Bouches du Rhône (Francja pld.), 30.000 mieszkańców; uniwersytet; słynne kąpiele; 2) Ile d' A., wyspa na Atlantyku blisko ujścia rz. Charente (Francja); 3) A.-les-Bains (staroż. Aquae Gratiannae), m. w dep. Savoie (Francja), 8.000 mieszk.; kąpiele siarczane.

Aj, l. dopływ rz. Ufy (Rosja), dług. 281 km.

Ajaccio, stol. i port wyspy i dep. franc. Korsyki, 22.000 mieszk.; stacja lecznicza zimowa; miejsce urodzenia Napoleona I.

Ajaks, imię bohatera, opiewanych w Iliadzie: A. m n i e j s z y, syn Ojleusza z Lokrydy, brał udział w oblężeniu Troi. Po zdobyciu Troi shałbił Kassandrę i został za to przez Palladę ukarany śmiercią. A. wielki, syn Telamona, króla Salaminy, po Achillesie najdzielniejszy z Greków, walczących pod Troją. Zadał sobie śmierć, gdy broń Achillesa przyznano Ulissesowi. Bohater tragedji Sofoklesa „Ajaks szalejący“.

Ajaks, ob. K w i a t k o w s k i R e m i g j u s z.

Aichler Stanisław (Glandinus), humanista polski z XVI w.

Ajdukiewicz, 1) T a d e u s z, malarz, * 1852, † 1916; studia w szkole krakowskiej, w akademji wiedeńskiej i monachijskiej; malował portrety, sceny sportowe i manewry wojskowe; po wybuchu wojny wstąpił do Legionów; 2) Z y g m u n t, kuzyn poprzedniego, malarz, * 1858, † 1917; studia w krakowskiej Szkole Sztuk Pięk. i Wiedeńskiej Akademji; malował obrazy rodzajowe z końmi. Pozostawił cykl obrazów, ilustrujących życie Tadeusza Kościuszki.

Agent, ob. agent.

Ajentura, ob. agentura.

Ajgun, m. i port w Mandżurji (Chiny), nad rz. Amurem, 15.000 mieszk.

Ajmakowie, mongolski szczepek koczowniczy w pln. Afganistanie.

Ajmer, ob. Adżmir.

Ajsopos, ob. Ezop.

Ajuga, dąbrówka (gądział), zioła roczne lub trwałe z rodz. Labiatae (wargowe). A. reptans, d. rozłogowa, pospolita w Polsce w lasach i zaroślach; kwitnie niebiesko od IV do VI.

Ajuin, minerał grupy sodalitu, $3(\text{Nr}_2, \text{Ca})\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_8 \cdot 2(\text{Na}_2\text{Ca})\text{SO}_4$; regularny; twardość 5—5,5; ciężar wł. 2,4—2,5; błękitny, rzadziej bezbarwny; pochodzenia wulkanicznego.

Ajutja (ang. Ayuthia), m. w Syjamie, dawna stol., nad doln. biegiem rz. Menam, 30.000 mieszk.; 600 klasztorów.

Ajwazowski Iwan, malarz rosyjski, marynista, * 1817, † 1900; 1844 prof. akademii w Petersburgu. Nadzwyczaj płodny, liczba jego dzieł przewyższa 5.000.

Ajwkste, ob. Ewikszta.

Akacja fałszywa albo grochodrzew, Robinia pseudoacacia, ob. Robinia.

Akademizm, pedantyczne trzymanie się wzorów klasycznych lub wogóle form tradycyjnych; **akademik**, członek akademii; **akademicki**, odnoszący się do uczelni wyższych (młodzież akademicka, wykład akademicki).

Akademja (greck.), w starożytności plac, poświęcony bohaterowi Akademosowi w pobliżu Aten, na którym znajdowało się gimnazjum z cieniściami kolumnadami. Ponieważ Platon tutaj wykładał swoją filozofię, szkoła jego została nazwana akademicką, uczniowie zaś akademikami. Od tej „starej Akademii” odróżniano „średnią Akademię”, założoną około 270 przez Arkesilaosa i „nową Akademię”, którą około 160 założył Karneades. Obecnie oznacza przede wszystkim tzw. akademie umiejętności, stworzone dla grona uczonych, których zadaniem jest dalszy rozwój nauki. Pierwsze instytucje tego rodzaju powstały w XV i XVI w. w Neapolu, Florencji (Accademia della Crusca), Rzymie i Wenecji. Pierwsza Francja nadała założonej w Paryżu w 1635 „Académie française” właściwy charakter „akademii umiejętności” w jej dzisiejszym znaczeniu. W Niemczech istnieje kilka A. (Berlin, Getynga, Monachjum, Lipsk, Mannheim, Stuttgart), Austria posiada jedną w Wiedniu (1846), Czechosłowacja w Pradze, Jugosławia w Zagrzebiu. W Anglii istnieją „Royal Society” dla nauk przyrodniczych i matematyki w Londynie (1663), „British Academy” dla historii i filozofii (1901) i „Royal Irish Academy” w Dublinie (1782). W Ameryce Północnej istnieje „National Academy of sciences”. W 1899 został założony „Międzynarodowy Związek Akademii Umiejętności” celem wzajemnej wymiany prac i popierania nauk. Wiele

akademii nagradza prace pieniędzmi albo medalami. Nazwę „akademja” przyjęły także wyższe uczelnie sztuk, jak malarstwa, rzeźbiarstwa i muzyki („Akademja Sztuk Pięknych” w Krakowie) i szkoły fachowe (akademje handlowe, górnicze, wojskowe, dyplomatyczne itd.). W Polsce niektórym uniwersytetom czyli wszechnicom nadawano dawniej nazwę akademii: akademja krakowska, wileńska itd.

Akademja Krakowska, 1) obecnie Uniwersytet Jagielloński, założona przez Kazimierza Wielkiego w 1364, zreformowana w 1400, miała 4 wydziały: filozoficzny, prawny, medyczny i teologiczny. Rozkwit Akademii przypada na XV i początek XVI w. Zasklepienie w teologii i scholastyce przyszło ją do upadku, z którego podniosła ją Komisja Edukacyjna; 2) Polska Akademia Umiejętności, przekształcona w 1873 z dawnego Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, dzieli się na wydziały: historyczno-filozoficzny, filologiczny, matematyczno-przyrodniczy, z członkami czynnymi i korespondentami. Ponadto istnieją komisje, których członkom przysługuje tytuł współpracownika danej komisji. Prezesami Akademii Umiejętności byli dotychczas: Józef Majer (do 1890), Stanisław Tarnowski (do 1917), Kazimierz Morawski (do 1925) i J. Rozwadowski (od 1925).

Akademja Lwowska, założona przez jezuitów w 1606, jako collegium o rozszerzonym programie, które pozyskało przywilej akademicki za Augusta III, po pierwszym rozbiórze przeobrażona w Uniwersytet Józefiński z wykładami w języku niemieckim, polski charakter odzyskała w 1873. Obecnie nosi nazwę Uniwersytetu Jana Kazimierza.

Akademja Wileńska, założona przez Batorego w 1579, po zniesieniu zakonu jezuitów, którzy mieli sobie powierzono kierownictwo, zreformowana równocześnie z Akademią Krakowską, nazwana Uniwersytetem Wileńskim, 1832 zamknięta, od 1919 nosi nazwę Uniwersytetu Stefana Batorego.

Akademja Zamojska, założona przez kancлера Jana Zamoyskiego w Zamościu w 1595, połączona z drukarnią i kolegiatą (przywileje fundacyjne dla akademii i kolegiaty w 1600, przywileje potwierdzające, wydane przez Zygmunta III w 1601), przestała istnieć w 1784.

Akadyjskie góry (ang. Acadian Mountains), pasmo na wsch. wybrzeżu St. Zjedn. Am. Płn., nad Atlantykiem, do 1.917 m. wys.

Akant, ob. Acanthus.

Akarnanja, w staroż. zach. kraina Grecji środk., obecnie wraz z Etolją tworzy nomarchię, 7.583 km², 196.000 mieszk., stol. Mesolongion.

Akar (arab. „bardzo wielki”), właściwie Dżelal-eddin Mohammed, wielki Mogoł Hindostanu 1556—1605; jeden z najpotężniejszych monarchów Azji, † 1605.

Akceptacja (łac.), przyjęcie wekslu przez płatnika czyli zgoda na zapłacenie oznaczonej w wekslu sumy. **Akceptant**, osoba, akceptująca weksel. **Akcept**, adnotacja, zrobiona

na wekslu przez płatnika o przyjęciu wekslu przez niego czyli o zgodzie na zapłacenie oznaczonej w wekslu sumy.

Akces (łac.), przystąpienie do czegoś, zwłaszcza do umowy, już przez innych zawartej.

Akcesja, przybycie, przybytek; prawo przybytku (droit d'accession), przysługujące właścicielowi rzeczy ruchomej lub nieruchomości, z którego wynika prawo właściciela do przychodów z tych rzeczy i do wszystkiego, co z nimi się łączy w sposób naturalny lub sztuczny.

Akcesyjny układ, w prawie międzynarodowym akt przystąpienia przez jedno państwo do układu, zawartego między dwoma lub większą ilością państw; państwo przystępujące korzysta z praw i bierze na siebie obowiązki, wynikające z tego układu. A. układ dotyczy przeważnie umów, zawieranych w interesie ogólnym i wspólnym wielu państwom. A. układ winien być sporządzony na piśmie i przyjęty w sposób wyraźny przez wszystkich kontrahentów.

Akcja (łac.), 1) dokument, stwierdzający udział jej posiadacza w kapitale spółki akcyjnej na sumę oznaczoną w akcji; 2) działanie, czynność, wystąpienie, np. akcja oszczędnościowa rządu, akcja przeciwpństwowa.

Akcionariusz (łac.), posiadacz akcji spółki akcyjnej.

Akcjum (greck. Aktion, łac. Actium), m. i przylądek nad m. Jońskim w Akarnanii (Grecja pñ.-zach.); pamiętne bitwą między Oktawianem i Markiem Antoniuszem w 31 przed Chr.

Akcyza (łac.), podatek pośredni, pobierany zwykle od przedmiotów pierwszej potrzeby wyrobu krajowego. Akcyznik, urzędnik państwowy, pobierający akcyzę.

Ak-Dag (tur. biała góra), nazwa licznych gór na Kaukazie i w Azji Mniejszej; A.-D. w Armenii 3.589 m., w Taurusie likijskim 3.429 m. wys.

Aken, m. w rej. magdeburskiej w Saksonii prus., na l. brzegu Elby, 8.000 mieszk.; tkactwo, fabry. zapalek.

Akerman (rum. Cetatea Alba), m. okręg. w Besarabii (Rumunia), nad limanem dniestrowym, 35.000 mieszk.; port, winnice, rybołówstwo.

Akershus, prow. pñd.-wsch. Norwegii, 5.321 km², 180.000 mieszk., stol. Oslo.

Ak-Hissar, m. w wilajecie Aidin w Azji Mniejszej (Turcja), 12.000 mieszk.; uprawa bawełny i zboża, jedwabniarstwo, marmury.

Ak-hissar, ob. Kruja.

Akhmim, ob. Achmim.

Akiba ben Józef, uczony żydowski, jeden z twórców Miszny, rabin w Jaffie. Z powodu udziału w powstaniu Bar Kochby stracony przez Rzymian 135 po Chr.

Akineza (greck.), bezruch całkowity lub ubóstwo ruchów; występuje przy katatonii lub po zapaleniu mózgowia, tzw. encephalitis lethargica. A. algera, bezruch, nie wywołany zmianami organicznymi, występujący u o-

sób neurastenicznych lub histerycznych; towarzyszą mu zwykle silne bóle.

Akita, m. w pñ. części wyspy Hondo (Japonia), 36.000 mieszk.; jedwabnictwo.

Akjab, m. port. w prow. Arakan, w Birmie (Indie zagangosowe bryt.), nad zatoką Bengalską, 36.000 mieszk.

Akka, murzyńskie plemię wzrostu karłego (wzrost 1 1/4 m.), żyjące w środk. Afryce.

Akka, m. port. w Syrii (Palestyna), 11.000 mieszk.; starożytne Akko fenickie, ok. 1400 przed Chr. egipskie, zdobyte 1191 przez krzyżowców i nazwane St. Jean d'Acre.

Akkadowie, lud, który jeszcze przed Semitami zamieszkiwał Babilonję północną (Akkad); posiadał stosunkowo wysoką kulturę.

Akkra (Accra), stol. Złotego Wybrzeża, bryt. kolonji w Afryce zach., port nad zat. Gwinejską, 39.000 mieszk.; st. telegr. iskr.

Aklat, ob. Achlat.

Aklimatyzacja, przystosowanie się zwierząt lub roślin do klimatu obcego.

Akmezet, ob. Symferopol.

Akmit, ob. egiryn.

Akmollńsk, m. gub. w rep. Kirgiskiej (Rosja azjat.), nad rz. Iszym, 10.000 mieszk.; gub. akmolińską 541.631 km², 1.250.000 mieszk.

Akola, m. w prow. Berar w Indiach zach., 38.000 mieszk.

Akolita (greck.), 1) kleryk, czyniący posługę przy ołtarzu; 2) w dawnej Polsce także służebnicy w domach pańskich.

Akologia (greck.), dawna nazwa farmakologii.

Akomodacja (łac.), zdolność oka, polegająca na przystosowaniu się do wyraźnego widzenia przedmiotów z różnej odległości. Przystosowanie to skutecznia się przez zmianę krzywizny soczewki, mechanizm zaś skrzywienia soczewki zależny jest od działania mięśnia rzęskowego. Niektóre leki, jak atropina, skopolamina, powodują chwilowy zanik akomodacji. Akomodacja zmniejsza się u ludzi starszych, między 60-tym a 70-tym rokiem życia ustaje zupełnie.

Akonina, związek organiczny C₂₅H₄₁O₆N; ciało bezpostaciowe o smaku gorzkim, temp. topn. 140°. Powstaje z akonityny.

Akonityna, związek organiczny C₃₈H₄₇O₁₁N; alkaloid; bezbarwne kryształki o temp. topn. 184°; trudno rozpuszcza się w wodzie, łatwo w alkoholu i eterze; silnie trująca. Występuje w roślinach Aconitum. Stosuje się w lecznictwie.

Akord (franc.), umówiona płaca za wykonanie określonej ilości przedmiotów. Robić na akord, pobierać płacę nie według zużytego czasu, lecz zależnie od ilości zrobionych sztuk.

Akord, w muzyce równoczesne brzmienie kilku tonów.

Akord tredecymowy, ob. tredecymowy akord.

Akord undecymowy, ob. undecymowy akord.

Akosmizm (greck.), doktryna filozoficzna, odmawiająca rzeczywistego bytu zmiennym zjawiskom i uznająca jedynie w Bogu nie-

zmienny byt. Tak nazwał Hegel system filozoficzny Spinozy.

Akr (ang.), miara powierzchni, używana w Anglii i Stanach Zjednoczonych Ameryki Płn., zawiera 4.840 jardów kwadratowych; odpowiada 0,722 morga; 640 akrów stanowią angielską miłę kwadratową.

Akrai, ob. **Pałac zolo Acreide**.

Akranja (greck.), nieprawidłowość, polegająca na niedorozwoju czaszki.

Akratotermy (greck.), źródła mineralne, oznaczające się wyższą temperaturą, wahającą się między 19°C a 70°C. Ze składników stałych zawiera woda tych źródeł chlorek sodowy i sole alkaliczne, z gazów azot i tlen. W zależności od temperatury a. dzielą się na: 1) obojętne (do 37° C); działania ich polega na wzmoczeniu przemiany materii i na wzmoczeniu układu nerwowego (najbardziej znane źródła w Landeck i Wildbad); 2) gorące (powyżej 37° C); działania ich jest silniejsze i dlatego kąpiele są wskazane przy rozmaitych przykurczach, niedowładach i porażeniach na tle przebytych zapaleń (źródła w Gastein, Krapinske Toplice w Chorwacji, Teplice Šanov w Czechosłowacji i Warmbrunn).

Akredytować (łac.), w bankowości wydawać akredytywy; w dyplomacji upoważnić posła, agenta dyplomatycznego do przedstawiania interesów państwa w innym państwie; uwierzytelniać, wydawać listy uwierzytelniające.

Akredytywa (łac.), dowód pieniężny, stanowiący odmianę przekazu. Osoba, wpłacająca do banku pieniądze lub posiadająca w nim kredyt, otrzymuje dokument, uprawniający ją do podnoszenia pieniędzy we wszystkich oddziałach banku oraz innych instytucjach, wskazanych w akredytywie.

Akrobata (greck.), linoskoczek.

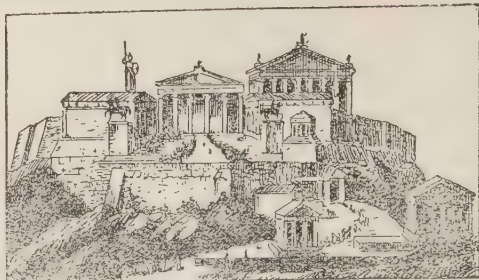
Akrokorynt, ob. **Korynt**.

Akroleina, związek organiczny $\text{CH}_2\text{:CH.CO.H}$, aldehyd nienasycony. Ciecz bezbarwna o bardzo przenikliwym zapachu, temp. topnienia — 87° 5, temp. wrzenia 52° 5; rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze. Powstaje podczas przypalania się tłuszczów. Używana w wojnie gazowej, jako środek łzawiący i powodujący wymioty.

Akrolit (greck.), posąg, którego części nagie wykonane były z marmuru a części przykryte odzieżą z drzewa złoconego lub malowanego, rozpowszechniony w starogreckiej sztuce; okazem akr. z epoki Fidjasza jest tzw. **Atena Medici** w Luwrze.

Akromegalia (greck.), nadmierny rozrost kończyn; choroba rzadka, będąca w związku ze zmianami w tzw. przysadce mózgowej. Występuje u osób młodych; polega na przeroście kości rąk i nóg, czasami ulegają przerostowi także kości twarzy, rzadziej czaszka i kręgosłup oraz chrząstki nosa, ucha itp. Często następuje rozrost całego ciała, które przybiera wówczas olbrzymie rozmiary.

Akron, m. w stanie Ohio (St. Zjedn. Am. Płn.), 208.000 mieszk. (3.400 Polaków); fabryk samolotów.

Akropolis w Atenach (rekonstrukcja).

Akropolis, warownia w starogreckich miastach; jednym z najslawniejszych był A. w Atenach.

Akrostych (greck.), utwór zazwyczaj rymowany, w którym pierwsze litery każdego wiersza tworzą razem imię, nazwisko lub zdanie.

Akroterjum (naszczytnik), ozdoba narożników dachów, spotykana najczęściej na świątyniach greckich.

Aksakow Aleksandr, teoretyk i krzewiciel spirytyzmu w Rosji, * 1832, † 1903; wydawał w Lipsku własne pismo „Psychische Studien“.

Aksakow Iwan, publicysta rosyjski, panslawista, * 1823, † 1886; wydawał własny organ „Dzień“, następnie „Ruś“ (1881).

Aksakow Konstantin, historyk i publicysta rosyjski, * 1817, † 1860; teoretyk i krzewiciel idei słowiańskich.

Aksakow Sergiej, pisarz rosyjski, * 1791, † 1859; utwory: „Kronika rodzinna“, „Dziecięce lata wnuka Bagrowa“ i inne.

Aksamit (greck.), tkanina z jedwabiu i wełny lub z jedwabiu i lnu albo z czystego jedwabiu. Prawdziwy aksamit indyjski był tkanym z czystego jedwabiu sposobem sześcionicianym. Najdawniej wyrabiano aksamit w Indiach. Ze Wschodu przejęli fabrykację Włosi i Francuzi; ostatni udoskonalili wyrób (w Lyonie). W Polsce aksamit znany był już w XIV wieku.

Aksamitka, góra na Spiszu (Czechosłowacja), na pogr. Polski (Szczawnica); jaskinie stalaktytowe.

Aksamitki, ob. **Tagetes**.

Akselrod Paweł, socjalista rosyjski, * 1850, † 1928; członek „Ziemli i Woli“, emigrował; założyciel w 1883 wraz z Wierą Zasulicz, Plechanowem i Dejczem „Grupy Oswobodzenia Truda“; po rewolucji przeciwnik bolszewizmu, mieniszewik.

Ak-Serał, m. w wilajecie Konja w Azji Mniejszej (Turcja), 15.000 mieszk.

Aksjomat, zasada; w filozofii twierdzenie, którego nie trzeba udowadniać, gdyż jest oczywiste i przeto służy za punkt wyjścia dla innych twierdzeń.

Ak-Su, m. w Turkiestanie chińskim, nad rz. Tarim, 68.000 mieszk.; ważny punkt karawanowy.

Akroterjum.

Aksynit, minerał, kwaśny glinokrzemian wapnia $H_2ReAl_6Si_8O_{32}$ ($RO = CaO$ (głównie), FeO , MgO , MnO), Al_2O_3 zastąpiony częściowo przez B_2O_3 i Fe_2O_3 ; trójskośny; twardość 6.5—7; ciężar wł. 3.3; barwy brunatnej, fiołkowo-niebieskiej, brzoskwiniowej.

Ak-Szehr, m. w wilajecie Konja w Azji Mn. (Turcja), 15,000 mieszk.; wyrób dywanów.

Akt nawigacyjny, prawo, wydane w Anglii przez Kromwela w 1651, uprawniające wyłącznie statki angielskie do prowadzenia handlu z koloniami amerykańskimi. Statki cudzoziemskie mogły przywozić do Anglii tylko towary własnego kraju.

Akt o następstwie tronu („Act of Settlement”), wydany w Anglii w 1701 po drugiej rewolucji za rządów Wilhelma Orańskiego, ustanawiał wyłączne prawo sukcesji tronu angielskiego dla protestantów, wykluczając przez to męskich potomków Stuartów; jako następczynię tronu wyznaczył Annę a w razie bezdzietności króla i Anny uznawał prawo do sukcesji linii hanowerskiej. Jednocześnie akt ten ustanawiał odpowiedzialność ministrów, tworząc w ten sposób prawne podstawy do ugruntowania w Anglii ustroju parlamentarnego.

Akt o przysiedze, ob. **Testact**.

Akt oskarżenia, zredagowany przez prokuratora i złożony w sądzie wniosek o zarządzenie przeciwko oskarżonemu rozprawy głównej. Akt oskarżenia zawiera: 1) opis zdarzenia, zawierającego cechy przestępstwa, 2) czas i miejsce spełnienia przestępstwa, 3) imię i nazwisko oskarżonego, 4) treść dowodów i poszlak, zebranych w sprawie przeciwko oskarżonemu, 5) zakwalifikowanie przestępstwa według ustawy, 6) wskazówkę, przed jakim sądem sprawa toczyć się będzie. Akt oskarżenia doręcza się oskarżonemu przed rozprawą główną.

Akta stanu cywilnego, dokumenty, stwierdzające główne fakty, odnoszące się do stanu cywilnego danej osoby a mianowicie: urodzenia, śmierci, ślubu, rozvodu, uprawnienia, przysposobienia, uznania dziecka naturalnego. Na terenie b. Królestwa Polskiego Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego z 1825 ustanowił, że akty stanu cywilnego dla głównych wyznań chrześcijańskich połączone zostały z metrykami kościelnymi i obowiązkowi spisywania aktów stanu cywilnego sprawują duchowni parafialni, dopełniający obrządków religijnych. Dla innych wyznań chrześcijańskich oraz dla wyznań niechrześcijańskich spisywanie aktów stanu cywilnego należy po wsiach do wójtów, w miastach do burmistrzów a w Warszawie do komisariatów policji. Akty stanu cywilnego wpisywane są do ksiąg stanu cywilnego (księgi urodzeń, małżeństw i zgonów). Każdy akt pisany jest w dwóch księgach: w księdze, pozostającej w Urzędzie Stanu Cywilnego, i w księdze, która corocznie składana jest do archiwum hipotecznego. Na terenie b. dzielnicy pruskiej kwestja aktów stanu cywilnego uregulowana jest specjalną ustawą z 1875 r., która stanowi, że akty stanu cywilnego dla wszystkich mieszkańców, bez względu na różnice wyznaniowe, prowadzą gminni urzędnicy

stanu cywilnego przez wniesienie aktów do właściwych rejestrów. W b. zaborze austriackim akta stanu cywilnego dla chrześcijan prowadzą przełożeni parafij, dla żydów — żydowskie urzędy metrykalne, dla osób, nie należących do żadnego prawnie uznanego wyznania, władze administracyjne. W b. Galicji akta stanu cywilnego prowadzone są w języku łańskim. Na Kresach wschodnich akta stanu cywilnego mają charakter religijny i prowadzone są przez duszpasterzy.

Akta ziemskie, księgi, do których wpisywane były w dawnej Polsce umowy przy sprzedaży lub kupnie majątków ziemskich. Księgi takie istniały przypuszczalnie już za Kazimierza Wielkiego; za Jagiellów znane były pod nazwą *ksiąg wieczystych*.

Akteon (mit.), syn Arysteusza; zapalony myśliwy, którego Artemida, obrażona przezeń, zamieniła na jelenia; rozszarpany przez własne psy. Powód obrazy różnie bywa podawany; przeważna część mitów mówi o tem, że Ak. podpatrzył boginię w kąpielu.

Aktion, ob. **Akcjum**.

Aktiubińsk, m. pow. w gub. orenbursko-turgańskiej, w rep. Kirgiskiej (Rosja azjat.), nad rz. Iłakiem, 12,000 mieszk.

Aktualizm, zasada historii przyrody, zwłaszcza historycznej geologii i biologii, według której siły i prawa, obecnie działające, są te same, jakie działały w dawniejszych epokach historii Ziemi. Słuszności tej zasady dla historii Ziemi udowodnił Karol Ernest Adolf v. Hoff (1822), potem Anglik Lyell w swych „Zasadach geologii” (1830). Lyell a szczególnie Darwin (1859) wykazali płodność zasady aktualistycznej w zastosowaniu do świata organicznego i jego historii. Zasada ta odnosi się także do historii kultury i ducha ludzkiego.

Aktykowanie, **aktykacja**, wpisanie aktu do ksiąg.

Aktyn, pierwiastek promieniotwórczy; ciężar atomowy nieznany; liczba atomowa 89; okres półtrwania 20 lat; promieniotwórczość β (słabe). Pod względem chemicznym zbliżony do lantanu. Pierwiastek macierzysty protoaktyn. Ob. **promieniotwórczość**, **promieniotwórcze pierwiastki**.

Aktyniczny, nazwa łączna promieni widma słonecznego, które wywołują reakcje chemiczne.

Aktynografia, fotografia przy pomocy promieni Röntgena.

Aktynofit, minerał, jeden z amfibolów, zwany też **aktynotem** albo **promieńcem**; tremolit barwy pięknie zielonej, w doskonałych kształtach, bardzo często pozbieganych w skupienia promieniste.

Aktynometr, przyrząd, przy którego pomocy można mierzyć natężenie promieniowania, np. słonecznego.

Aktynoterapia (greck.), leczenie energią promienistą słoneczną lub sztucznie wytworzoną. Leczniczo czynne są tylko promienie krótkofaliste, fiołkowe i pozafiołkowe; w promienie naturalne najbardziej obfitują okolice górskie, mniej nadmorskie, najmniej nizinne. Promienie pozafiołkowe sztucznie wytwarzane są

przez lampy kwarcowe lub Finsenowskie. Działanie promieni czynnych skierowane jest przede wszystkim na skórę, na której wywołuje początkowo zaczerwienienie (rumień, erythema), potem ściemnienie (opalenie). Zbyt silne naświetlanie skóry prowadzi do zmian zapalnych. Ze skóry działanie promieni przenosi się w głąb, prawdopodobnie za pośrednictwem czerwonych ciałek krwi. Najbardziej czułe na działanie promieni są tkanki chorobowo zmienione; ulegają one zanikowi i wesyaniu.

Aktywa (łac.), stan czynny majątku przedsiębiorstwa w odróżnieniu od pasywów — stanu biernego. Do aktywów zalicza się w buchalterii nieruchomości, urządzenia, towary, gotówkę i wszelkie zobowiązania osób trzecich względem przedsiębiorstwa.

Aktywiści, politycy polscy, dążący w czasie wojny światowej do porozumienia z Niemcami i Austrią i wskrzeszenia Polski przy pomocy tych państw.

Akumulacja (łac.), nagromadzenie, napływ. W geologii proces gromadzenia się napływów, osadów czyli warstw ziemi, nanoszonych przez rzeki, wiatry, lodowce. W ekonomii nagromadzenie kapitałów, połączenie przedsiębiorstw różnego rodzaju w jednych rękach.

Akumulator, w technice wtórne ogniwo elektryczne, używane jako zbiornik energii elektrycznej; wydajność a. wynosi około 85% (najwięcej); zwykły a. ołowiany zbudowany jest następująco: do naczynia, napelnionego 30% kwasem siarkowym, zanurzamy elektrody; obydwie elektrody sporządzają się z kraty ołowianej, otwory anody wypełniamy ołowiem porowatym (Pb), katody — dwutlenkiem ołowiu (PbO₂); tak sporządzony a. jest naładowany. Gdy akumulator poddamy rozładowywaniu, zachodzi w nim reakcja następująca:

1) anoda $Pb + 2H^+ + SO_4^{2-} \rightarrow Pb^{2+} + 2H_2O$,
2) katoda $PbO_2 + 2H^+ + (2H^+ + SO_4^{2-}) \rightarrow PbSO_4 + 2H_2O$,
czyli anoda przechodzi w siarczan ołowiu, zaś dwutlenek ołowiu katody, redukując się, również tworzy siarczan ołowiu. Przy ładowaniu akumulatorów proces ten przebiega odwrotnie. Napięcie a. wynosi 2 wolt; rozładowywanie poniżej 1.8 wolta jest bardzo szkodliwe. Pojemność a. mierzymy w amper-godzinach.

Akupresura (łac.), dawna metoda tamowania krwi, polegająca na przyciśnięciu krwionośnego naczynia do skóry lub do kości za pomocą igły.

Akusilaos z Argos, historyk grecki z VI w. przed Chr.; autor tzw. „Genealogii”, z których zachowały się fragmenty.

Akustyka (łac.), dział fizyki, traktujący o zjawiskach dźwiękowych.

Akuszer (franc.), lekarz, zajmujący się specjalnie położnictwem; a k u s z e r k a, kobieta, wyszkolona w pomocy i usłudze przy porodach, położna.

Akuszerja, ob. p o l o ż n i c t w o.

Akwaforta, ob. m i e d z i o r y t n i c t w o.

Akwamania, miedziane lub brązowe naczynie do wody; w wiekach średnich służyło do umywania rąk kąpana przy mszy św. A. w kształcie ryce-rza, siedzącego na koniu, należy do najrzadszych. Jedną tego typu posiada muzeum uniwersyteckie w Wilnie.

Akwamaryn, odmiana minerału berylu o barwie zielonawej. Kamień szlachetny, używany do ozdoby. Ameryka Północna i Syberja (Ural).

Akwamania.

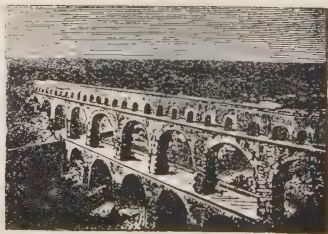
Akwarela, rodzaj farb, proszek barwny, utarty z gumą arabską. Dla dodania elastyczności farbom lub zachowania jej w stanie półpłynnym dodaje się miodu (a. miodowe), gliceryny itp. Akwarele trwałe: kadminy (żółty i czerwony), ochry, sjeny, czerwienie żelazne, kraplak, kobalt, ultramaryna, zieleń szmaragdowa, kobalt fioletowy i fioletowa mineralna Nr 2. Nietrwałe: karmin, gumiguta, indygo, neutralna, sepija i zielone miedziane. Maluje się akwarelowymi farbami, rozpuszczonymi w wodzie, na papierze klejowym, drzewie, kości słoniowej lub innym materiale. Technika akwarelowa rozwinęła się stosunkowo późno, początek jej sięga zaledwie stu kilkudziesięciu lat wstecz. Do wielkiej doskonałości doprowadzili ją Anglicy (Turner, Hunt, Burne Jones, Herkomer, Crane); w Niemczech uprawiali ją m. i. Hildebrandt, Menzel, Alt; w Polsce: Franc. Tepe, Juliusz Kossak, Julian Fałat.

Akwarjanie, ob. e n k r a t y c i.

Akwarjum, sztuczny zbiornik wody, w którym mogą żyć i rozwijać się zwierzęta i rośliny wodne. Najprostsze akwarjum pokojowe jest to słój szklany, napelniony wodą; w takim ak. można hodować złote rybki, piskorze, trytony, błotniarki, żyworódki, skojki, żaby a zwłaszcza kijanki, owady błotne. W Londynie, Berlinie, Hamburgu, Neapolu, Monako itd. znajdują się wielkie akwaria, które mają znaczenie naukowe. Największe jest w Berlinie. Akwaria są budowane często przy stacjach zoologicznych, jako tereny pracy eksperymentalnej, np. w Neapolu, Roscoff.

Akwedukt, most, służący do przeprowadzenia wodociągu nad doliną, koleją, drogą itd., otwarty lub zamknięty (kryty).

Akwedukty mogą być z różnych materiałów, najczęściej dawniej z kamienia, dzisiaj z betonu i żelazno-betonu. Z czasów rzymskich zachowało się do dziś dnia b. wiele akweduktów, np. Pont du Gard (obok Nîmes).

Akwedukt „Pont du Gard” obok Nîmes.

Akwileja, włoskie Aquileia, m. w prow. Gorizia (Włochy póln.), dawny port rzymski,

obecnie odcięty od zatoki Triesteńskiej aluwjami rz. Isonzo; 2.650 mieszk., starożytna katedra.

Akwitania (franc. Aquitaine), południowozach. część dawnej Galii. Od czasów ces. Augusta tworzyła odrębną prowincję, 419 przeszła w skład państwa Wizygotów, 507 przyłączona do Frankonii. W czasach feudalizmu rozpadała się na szereg senjoryj, które, wskutek małżeństwa Eleonory ks. A. z Henrykiem ks. andegawęnskimi, od 1154 królem angielskim (Henryk II), zostały połączone z Anglią. W wojnie z Filipem II Augustem (klęska pod Bouvines 1214) Anglicy utracili wszystkie niemal posiadłości w Akwitanii; ku końcowi wojny stuletniej (1453) cała A. wróciła do Francji.

Akwitański basen, nizina we Francji pld.-zach., przez którą płynie rz. Garonna; rolnictwo.

Akwitańskie piétro, piétro w oligocenie. W tym czasie nastąpiła regresja morza, powstały słodkowodne utwory z węglem brunatnym.

Akwizgran (niem. Aachen, franc. Aix-la-Chapelle), stol. rej. A. w Nadrenji (Prusy), 155.000 mieszk.; źródła siarczane i kąpiele; katedra z grobem Karola Wielkiego i Ottona III, politechnika; sukiennictwo, przedziałnie, w pobliżu kopalnie węgla i rudy żel. Założony przez Rzymian (Aquisgranum), rezydencja Karola W., 813—1531 m. koronacyjne królów niem., 1801—1815 należał do Francji, odtąd do Prus.

Akwizgrański pokój, 1) 1668 r. zakończył tzw. wojnę dewolucyjną pomiędzy Francją a Hiszpanią o sukcesję Flandrii, doprowadzając do podziału Flandrii pomiędzy oba te państwa; 2) 1748 r. zakończył wojnę sukcesyjną austriacką uznaniem przez mocarstwa walczące praw Marji Teresy do dziedzictwa Habsburgów z wyjątkiem zagarniętego przez Prusaków Śląska.

Akwizycja (łac.), kupowanie, nabywanie; akwizytor, osoba, która zjednywa dla przedsiębiorstwa kupujących lub zamówienia.

Al, symbol chemiczny pierwiastka glinu.

Ala, m. w Tyrolu pld. (Włochy pld.), nad rz. Adygą, 5.300 mieszk.; wyroby aksamitne.

Alabama, 1) rz. w St. Zjedn. Am. Płn., ujście do zatoki Meksykańskiej pod Mobile, dług. 1.350 km., żeglowna; 2) pld. stan St. Zjedn. Am. Płn., 134.669 km², 2.400.000 mieszk. (42% Murzynów); port wywozowy Mobile, stol. Montgomery; bawełna, węgiel, ruda żel., grafit, miedź, złoto.

Alabamy kwestia, sprawa pancernika, zamówionego przez Stany południowe w Anglii podczas wojny secesyjnej w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej; budowa statku tego w Anglii wywołała między Stanami Północnymi a Anglią zatarg, który został załatwiony przez sąd polubowny w Genewie 1872; zatarg ten dał powód do ustalenia zasad wyznagających o neutralności.

Alabaster, kamień z Alabastry, miasta egipskiego, drobnziarnisty, śnieżno-biały gips, sto-

sowany w rzeźbiarstwie. Szczególnie piękna odmiana koło m. Volterra we Włoszech.

Ala-Dag, nazwa kilku łańcuchów, górskich w Azji Mniejszej i Armenii.

Alae, ob. skrzydła.

Alagoas, 1) stan wsch. Brazylii nad Atlantykiem, 55.000 km², 979.000 mieszk.; trzcina cukrowa, tytuń, bawełna; stol. Maceió; 2) dawna stol. stanu A., 16.000 mieszk.

Alai, pasmo gór między Pamirem i Tienszanem w Azji centralnej, ok. 6.000 m. wys.

Alais, m. okręg. w dep. Gard (Francja pld.), u pld. stoków Sewennów, 36.000 mieszk.; kopalnie węgla i rudy żelaznej.

Alajuela, stol. prow. A. w rep. Costa-Rica (Am. Środk.), 12.000 mieszk.

Ala-Kul, jez. w Turkiestanie ros., 1.870 km².

Alalia (greck.), niemożność tworzenia artykułowanych dźwięków z powodu zaburzeń w organach mowy (choroby nosa, podniebienia, języka itp.) lub zaburzeń wrodzonych, np. jakanie się.

Alamanowie albo **Aleman**i, plemię germańskie, które w III i IV w. poważnie zagrażało kresom cesarstwa rzymskiego, atakując linię graniczną Renu; w V w. wtargnęli A. na terytorjum dzisiejszej Alzacji, w VI w. ulegali władzy królów frankońskich.

Alameda, m. w stanie Kalifornji (St. Zjedn. Am. Płn.), nad zatoką San Francisco, 29.000 mieszk.

Alandzkie wyspy, archipelag na Bałtyku, w zatoce Botnickiej, 300 wysp, 90 zamieszk., 1442 km², 27.000 mieszk. Szwedów; na w. Aland (475 km²) stol. Marienhamm. Ogłoszone w pokoju paryskim 1856 za neutralne, ufortyfikowane przez Rosję 1915—16, 1918 zajęte przez wojska niemieckie i szwedzkie; po wojnie spór o nie między Szwecją i Finlandją rozstrzygnęła Liga Narodów w czerwcu 1921 na rzecz Finlandji.

Alanina, kwas α-aminopropionowy, związek organiczny CH₃.CH(NH₂).COOH; ciało kryształiczne, bezbarwne; ogrzewana ponad 200° sublimuje; rozpuszczalna w wodzie; powstaje podczas gnicia ciał białkowych.

Alanowie, scytyjski szczep koczowniczy między Kaukazem i Donem, w 370 po Chr. podbity przez Hunnów, przeszedł częściowo do Hiszpanji i Afryki.

Alarcon Don Pedro Antonio de, poeta i polityk hiszpański, * 1833, † 1891; autor powieści, nowel i poezji lirycznych.

Alarcon y Mendoza Juan Ruiz de, dramaturg hiszpański, * 1590, † 1639; twórca tzw. „comedias de costumbres“.

Alaryk, imię królów wizygockich: 1) A. I, * 376, † 410; napadł na Grecję, spustoszył wiele krajów i miast, przez Stylichona wyparty do Epiru; 400 podbił Włochy północne; dwukrotnie pobity przez Stylichona, w 408 wyprawił się ponownie na Włochy, obległ Rzym, który 410 opanował i spustoszył; 2) A. II 484—507, † 507, zabity przez Chłodwiga, króla Franków. Za jego panowania wydany został kodeks „Breviarum Alaricianum“.

Aías, najwyż. szczyt górski na wyspie Timor w archipelagu Malajskim, 3.600 m.

Alasan, l. dopływ Kury w Gruzji.

Alaska, 1) półwysp, należący do terytorjum A. (St. Zj. Am. Płn.), 22.000 km², górzysty i wulkaniczny; 2) terytorjum St. Zj. Am. Płn. (sprzedane 1867 przez Rosję St. Zj. za 7.200.000 dol.), 1.518.700 km², 55.000 mieszk. (50% białych i 50% Eskimów); góry nadbrzeżne (najw. Mac Kinley 6.241 m.) dzieli terytorjum A. na część północną, bezleśną o surowym klimacie i mniejszą pld., lesistą, o klimacie wilgotnym, łagodnym. Stol. Juneau. Komunikacja kolejami 1.190 km. i latem na rz. Kujon. Wielkie bogactwa naturalne: złoto, srebro, miedź, węgiel, nafta. Myślistwo i rybołówstwo, handel skórami fok i wyder oraz futrami; 1920 eksport do St. Zj. Am. Płn. 69,9 milj. dol., import 38,4 milj. dol.

Alasio, m. port. i stacja klimat. w prow. genueńskiej (Włochy płn.), nad m. Śródziemnem, 5.500 mieszk.

Alastor (mit. greck.), duch zemsty, którego działanie ogranicza się do jednego rodu; niekiedy przyjmuje postać jakiegoś boga.

Ala-Szan, pasmo górskie w Mongolji, 3.500 m. n. p. m., na wsch. płynie rz. Hoang Ho.

Ala-Szan, prow. Mongolji pld., część pustyni Gobi.

Alaszehr, m. w zach. Azji Mniejszej (Turcja), 22.000 mieszk.; plantacje bawełny i tytoniu.

Alatau, ob. Ała Tau.

Alatri, m. w prow. rzymskiej (Włochy środkowe), 15.500 mieszk.

Alava, prow. w kraju górzystym Basków (Hiszpania), 3.045 km², 97.000 mieszk.; stol. Vittoria.

Alb, pasmo górskie, zwane Schwäbische-A. albo Rauhe-A., najwyższa część Jury szwabskiej.

Alba (łac.), biała długa szata, noszona przez księży pod ornatem.

Alba, m. w prow. Cuneo (Włochy pld.), 14.000 mieszk.

Alba Fernando Alvarez książę Toledo, wódz i mąż stanu hiszpański, * 1507, † 1582; odniósł 1547 zwycięstwo nad Sasami pod Mühlbergiem, podbił 1555—57 państwo kościelne, 1567 wysłany do Niderlandów dla stłumienia powstania, wślawił się okrucieństwem; 1573 odwołany przez Filipa II; 1580 zajął Portugalję.

Alba dolens, ob. phlegmasia.

Albacete, prow. w Hiszpanji, część był. królestwa maurytańskiego Murcia, 14.863 km², 290.000 mieszk.; stol. A., 32.000 mieszk.

Albalonga, staroż. m. w Latium, według podania macierz Rzymu.

Albani Francesco, malarz boloński, * 1578, † 1660; ważniejsze dzieła: „Św. Magdalena“ (1599, Bolonja), „Wniebowzięcie M. Panny“, „Cztery elementy“ (Turyn i Rzym).

Albanja, kraj górzysty nad m. Adriatykiem i Jońskiem, państwo bałkańskie, 37.554 km², 817.500 mieszk., wojowniczych potomków Ili-

rów, zwanych się Szkipetarami („mieszkańcami skał“), przez Turków Arnautami, składających się z plemion Gegów, Tusków i in.; większość tworzą mahometanie (70%), reszta wyznania greckiego i katolickiego; pasterstwo, rybołówstwo, wywóz oliwy i tytoniu. Brak kolei i dróg. Stol. Tirana; porty San Giovanni di Medua i Valona. A. (starożytna Ilirję) podbili Rzymianie, w średniowieczu Bułgarzy i Serbowie, Turcy 1479—1912; w czasie wielkiej wojny zajęta przez Austrię i Bułgarię, usamodzielniona po wojnie, od 1924 republika, od 1928 królestwo.

Albano (A. L a z i a l e), m. will pod Rzymem, nad jez. Albańskim (156 m. głęb.), u podnóża gór Albańskich (szczyt Monte Cavo, 955 m.), 8.800 mieszk.; winnice, wydające słynne wino a.; jeziora w kraterach.

Albany, celtycka nazwa Szkocji.

Albany, 1) stol. stanu N. York (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Hudson, najstarsza osada w stanach płn., założona przez Holendrów jako Fort Oranji, 113.000 mieszk. (3.500 Polaków); uniwersytet; przemysł metalurg.; 2) port Australji Zach., nad cieśniną Króla Jerzego, 14.000 mieszk.

Albany Louise hr., córka Gustawa Adolfa księcia Stolberg-Gedern, * 1753, † 1824; poślubiła 1772 pretendentą do tronu angielskiego, Karola Edwarda Stuarta, wnuka Jakóba II-go; opuściła go i wstąpiła w 1780 do klasztoru. Po śmierci męża żyła w wolnym związku z poetą włoskim Alfierim.

Albańskie góry i **A. jezioro**, ob. Albano.

Albategnius, ob. Al-Battani.

Albatros, *Diomedea exulans*, ptak z rz. *Procellariidae*, rzędu *Tubinares*, zamieszkujący pld. części oceanów Atlantyckiego i Wielkiego; jeden z najlepszych lotników.

Albatros.

Al-Battani albo **Albategnius**, właśc. Mohammed ibn Dżabir al-Battani, astronom arabski, * ok. 854, † 929; określił elementy drogi ziemi dookoła słońca oraz precesję. Jego tablice astronomiczne opublikował C. A. Nallino pt. „Opus astronomicum“ (Medjolan, 1899—1907).

Albay, m. w prow. A. na wyspie Luzon (Filipiny), 53.000 mieszk.

Albedo, zdolność odbijania światła. Wyraża się ułamkiem, wskazującym, jaką część padających promieni dane ciało odbija, np. albedo papieru białego 0,7, księżyc 0,2.

Albemarle, 1) albo **Isabela**, największa z wysp Gallapagos (wyspy Żółwie) na oceanie Spokojnym, należy do Ekwadoru; 2) zatoka nad Atlantykiem, na wsch. wybrzeżu Karoliny Płn. (St. Zj. Am. Płn.).

Albert, m. w dep. Somme (Francja płn.), nad rz. Ancre, 7.400 mieszk.

Albert, 1) biskup kujawski, † 1283; 2) wójt krakowski, przywódca buntu mieszczan krakowskich przeciw Łokietkowi 1311; 3) **Albert**

Alba.

Wojciech Jastrzębiec, arcybiskup gnieźnieński, kanclerz koronny za Jagiełły, uczestnik wojny 1410 r., delegat do układów z Krzyżakami; 4) Albert Jan, przyrodni brat Władysława IV króla polskiego, biskup krakowski, † 1634; 5) Albert Kazimierz, syn Augusta III, króla polskiego, generał austriacki, kandydat na tron polski po Stanisławie Augustcie, * 1738, † 1826; 6) Albert Starszy, syn Fryderyka Anspachskiego i Zofii Jagiellonki, ob. Albrecht; 7) Albert Fryderyk, syn poprzedniego, lennik polski, w. książę Prus Wschodnich.

Albert I, król belgijski, * 1875; wstąpił na tron po Leopoldzie II w 1909. W czasie wielkiej wojny (1914—1918) walczył przeciwko Niemcom na czele wojsk belgijskich.

Albert I, książę Monaco, * 1848, † 1922; oceanograf, założyciel Instytutu Oceanograficznego w Monaco.

Albert (brat Albert), założyciel zakonu Albertynów; prawdziwe nazwisko Adam Chmielowski, * 1848; brał udział w powstaniu 1863 r. Z zawodu artysta malarz.

Albert Eugen d', pianista i kompozytor niemiecki, * 1864; napisał koncerty na fortepian, koncert wiolonczelowy, utwory symfoniczne, pieśni, opery: „Zamarłe oczy“, „Rubin“, „Niziny“ i in.

Alberta, stan w płn.-zach. Kanadzie, 661.200 km², 588.500 mieszk. (ok. 5.000 Polaków); gł. miasta: Edmonton i Calgary; rolnictwo, hodowla bydła.

Alberta Edwarda jezioro, ob. Edwarda jezioro.

Alberta jezioro (Mwutan Nsige), jezioro Afryki wsch. bryt., 3.900 km², dług. 160 km., przepływa je rz. Semliki, dopływ Białego Nilu.

Alberta księcia zatoka, zatoka oceanu Lodowatego płn.

Alberta księcia ziemia, część wyspy archipelagu antarktycznego.

Alberta Wiktora góry, łańcuch górski na N. Gwinei, do 4.000 m.

Alberti Domenico, kompozytor włoski, * 1711, † 1740; opery, motety, 8 sonat fortepianowych. Twórca hiperhomofonicznego stylu w utworach na fortepian.

Albertrandy Jan Chrzcziciel, jezuita, * 1731, † 1808; współpracownik Józefa Żółckiego w organizowaniu biblioteki jego imienia, lektor Stanisława Augusta i zawiadowca biblioteki królewskiej; powiększył znakomicie zbiory rękopiśmienne króla, za co otrzymał medal „Merentibus“; po utworzeniu się „Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk“ pierwszy jego prezes. Pozostawił szereg prac historycznych.

Albertus Magnus, wł. hrabia Bollstaedt, zw. także Doctor universalis, scholastyk niemiecki, dominikanin, * 1207, † 1280; nauczał w Kolonii, Hildesheimie, Fryburgu, Strassburgu, Paryżu; 1254 prowincjał dominikanów, 1260—62 biskup w Regensburgu; filozofję Arystotelesa ujął w system i przekształcił w duchu dogmatów kościelnych.

Albertyni, zakon polski, zbliżony do franciszkanów, przestrzegający b. surowej reguły, założony przez „brata Alberta“; utrzymuje bezpłatne przytuliska dla włóczęgów i nędzarzy.

Alberus Erasmus, poeta niemiecki, * ok. 1500, † 1553; napisał: „Geistliche Lieder“, „Buch von der Tugend und Weisheit“.

Albi, stol. dep. Tarn (Francja), nad rz. T., 25.000 mieszk.; b. siedziba sekty albigensów.

Albien, piętro dolnej kredy.

Albigenski, sekta chrześcijańska, która w XII i XIII w. szerzyła się w Prowansalji, głównie w okolicach m. Albi. Nauka a. prześlągnięta była duchem dualizmu; wierzyli, iż świat materialny został stworzony przez złego ducha, organizację kościoła katolickiego uważali również za narzędzie szatana. Po zabójstwie legata papieskiego Castelnau (1208) papież Inocenty III ogłosił przeciwko nim wielką wyprawę krzyżową 1209—29; rycerstwo północno-francuskie pod dowództwem Szymona de Monfort, po zwycięstwie oporze a., zajęło prowincje południowe, niszcząc jednocześnie starą bogatą kulturę prowansalską. Do walki z herezją zostały powołane również zakony żebracze franciszkańskie i dominikanów oraz inkwizycje; a. zostali doszczętnie niemal wytepieni.

Albigowa, w. pod Łańcutem (woj. krakowskie), 2.360 mieszk.; wzorowe przedsiębiorstwa włóściańskie.

Albin, biały apofilit (ob.).

Albinaeus, ob. Aubigné Théodore Agrippa.

Albinizm (łac.), bielactwo, wrodzony brak barwnika w organizmie w miejscach, w których normalnie powinien występować. Osobnik, dotknięty bielactwem (tzw. albinos), posiada włosy białe i cienkie, źrenice o czerwonym odbłasku, skórę różową. Albinizm może być całkowity lub częściowy.

Albinos, ob. albinizm.

Albis, ob. Elba.

Albistan, m. w górach Taurus w Azji Mniejszej (Turcja), 1.100 m. n. p. m., 8.000 mieszk. (Ormian).

Albit, minerał, odmiana plagioklazu, glino-krzemian sodu Na₂Al₂Si₆O₁₆; trójskośny; twardość 6—6,5, ciężar wł. 2,6. Ładne kryształy w dolomitach Szwajcarii, Tyrolu i w Uralu.

Albjon, celtycka nazwa Anglii.

Alboin, król Longobardów 561—573, zaważował 568 Włochy północne. Zamordowany (573) z poduszczenia żony swej Rozamundy.

Albrecht, pierwszy książę pruski, ostatni Wielki Mistrz krzyżacki, * 1490, † 1568; spokrewniony z domem Jagiellonów (siostrzeniec Zygmunta I); 1511 W. Mistrz; nie chcąc złożyć hołdu królowi, naraził się na wojnę z Polską, kilkakrotnie zwyciężony, zawarł czteroletni rozejm w Toruniu (1521); przyjął wraz z całym zakonem protestantyzm i po upływie terminu rozejmu złożył Zygmunтови I hołd w Krakowie 1525, jako lenny książę pruski.

Albrecht Achilles, elektor brandeburski 1470—86, trzeci syn Fryderyka, pierwszego elektora brandeburskiego z rodu Hohenzollernów. Ustanowił porządek sukcesyjny, zwany „Dispositio Achillea“.

Albrecht Friedrich Rudolf, arcyksiążę austriacki, feldmarszałek-porucznik wojsk austriackich, * 1817, † 1895; głównodowodzący (obok Radetzky'ego) w zwycięskiej dla Austriaków bitwie z Włochami pod Custoza 1866.

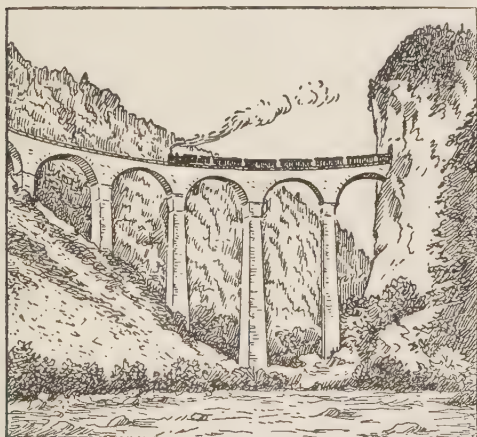
Albrecht Niedźwiedź, władca starej Marchii, protoplasta dynastji askańskiej, * ok. 1100, † 1170; 1147 wraz z Henrykiem Lwem przedsięwziął wielką wyprawę krzyżową na Słowian połabskich; założył Marchję Brandenburską.

Albrechtów, w. w pow. pińskim (woj. poleskie), nad rz. Piną; odlewnia żelaza.

Albret Jeanne d', córka Henryka, króla Nawarry, * 1528, † 1572; matka Henryka IV; główna podpora hugonotów.

Albufera, rybne jez. nadbrzeżne na pld. od Walencji (Hiszpanja wsch.), 100 km².

Albula, 1) najwyższa część Alp Retyckich w kantonie Gryzonów (Piz Kesch 3.422 m.); 2) przełęcz (Albulapass), 2.315 m., dawna droga rzymska; 3) rzeka, pr. dopływ Renu; 4) najdłuższy tunel (Albulatunnel) kolei wąskotor. Thusis — St. Moritz — Pontresina z wia-duktem 65 m. wys.

Albula: wiadukt kolejowy.

Album (łac.), w star. Rzymie: 1) drewniana tablica pokryta gipsem, na której pisało czar- na farbą obwieszczenia oficjalne; 2) a. sena- torów, oficjalnie ustalony spis członków senatu rzymskiego; 3) a. iudicum, spis sędziów przysięgłych. Obecnie: 1) oprawna księ- ga z kartami, odpowiednio naciętymi do wkle- dania fotografii lub pocztówek z widokami; 2) księga z kartami, przystosowanymi do wkle- jania marek pocztowych.

Albumina surowicza, ob. serum albu- mina.

Albuminiany, związki organiczne, należące do białek, produkty przemiany białek właści-

wych, powstałe bez rozpadu cząsteczki pro- tein.

Albuminoidy, związki organiczne, należące do białek właściwych (protein); występują w organizmach zwierzęcych; należą tu: 1) elastyny, tkanki elastyczne; 2) keratyny, masa rogowa, główna część składowa naskórka, rogów, włosów, kopyt, piór; 3) kolageny, ciała klejowe. A. nie rozpuszczają się w wodzie.

Albuminometr, rurka szklana zamknię- ta z dołu, zaopatrzona w podziałkę; przyrząd do oznaczania ilości białka w moczu.

Albuminuria (łac.), białkomocz, wydzielanie z moczem rozpuszczonego białka. Normalnie moczu nie zawiera białka, występuje ono przy samoistnych chorobach nerek (zapalenia) oraz przy schorzeniach nerek na tle chorób za- Albu- kających gorączkowych (difteryt, tyfus), nometr. przy chorobach krwi (anemia, żół- taczka), przy chorobach układu nerwowego (padaczka), przewodu pokarmowego, przy za- burzeniach w krążeniu (niedomoga serca) itp.

Albuminy, związki organiczne, należące do białek właściwych (protein), najdostępniejsze i najbardziej znane; wszystkie zostały otrzy- mane w stanie krystalicznym. Do nich należą: białko surowicze, jaj ptasich, mleka, mięsno- we. Rozpuszczalne w wodzie; z roztworów obojętnych nie wysalają się ani chlorkiem so- du ani siarczanem magnezu.

Albumozy, związki organiczne, należące do białek; produkty rozkładu białek właściwych.

Albuquerque, m. w stanie N. Meksyku (St. Zj. Am. Płn.), 15.500 mieszk.; uniwersytet.

Albuquerque Alfonso, wojownik portu- galski, * 1453, † 1515; wicekról Indyj, zdobył 1510—15 Goe, Malakke, Cejlon itd.

Alburs, ob. Elburs.

Albus (łac.), biały.

Alcala de Henares, m. w prow. madryckiej (Hiszpanja), 12.000 mieszk.; miejsce urodzenia Cervantesa, b. siedziba uniwersytetu, przenie- sionego 1836 do Madrytu.

Alcala-la-Real, m. w prow. Jaen (Hiszpanja pld.), 16.000 mieszk.; winnice.

Alcamo, m. w prow. Trapani w zach. Sy- cylii (Włochy pld.), 32.000 mieszk.

Alcantara, m. okr. w prow. Caceres w Es- tremadurze (Hiszpanja zach.), nad rz. Tagiem, 4.000 mieszk.; siedziba zakonu rycerskiego przeciwko Maurom.

Alcazar de San Juan, m. w prow. Ciudad Real (Hiszpanja), 16.000 mieszk.

Alcedinidae, zimorodki, ob. Halcyo- nidae.

Alcedo ispida, zimorodek, ob. Halcyo- nidae.

Alceusz, poeta grecki z Mityleny, żył w VII—VI w. przed Chr.; twórca strofy, jego imieniem nazwanej; z utworów lirycznych zachowały się fragmenty.

Alchemja, wyraz poraz pierwszy spotykany u Arabów; (do wyrazu „chemja“, który ozna- cza „naukę egipską“, Arabowie dodali arabski przedimek „al“). Umiejętność przemiany metali

nieszlachetnych na metale szlachetne przy pomocy tajemniczego proszku, zw. „eliksirem“ lub „kamieniem filozoficznym“. Alchemicy twierdzili, że proszek ten, stopiony z jakimkolwiek metalem, przestacza go na złoto lub srebro. Pierwszym alchemikiem, który pozostawił prace wartościowe, był uczony arabski Geber; ostatecznego celu alchemików nie osiągnął, ale, czyniąc liczne próby, otrzymał najważniejsze odczynniki chemiczne: kwas solny, azotowy i wodę królewską. Alchemicy, poza wieloma wypadkami, w których okazali się oszustami, dla rozwoju chemii dzisiejszej położyli duże zasługi. Z polskich alchemików Michał Sędziwój (ob.).

Alchimowicz Hiacynt, malarz, * 1841; brał udział w powstaniu 1863, wyemigrował do Paryża i pracował z Andriollim, następnie pod kierunkiem brata swego Kazimierza. Od 1876 prof. w kolegium Perpignakiem. W 1892 otrzymał dekorację rządową, palmę srebrną (oficier d'Académie).

Alchimowicz Kazimierz, malarz, * 1840, † 1917; powstaniec 1863, skazany na ciężkie roboty; 1869 przybył do Warszawy, uczył się w szkole rysunkowej i u prof. Gersona; kształcił się następnie w Monachjum i Paryżu. Najważniejsze prace: „Milda“, „Pogrzeb Gedymina“, „Kacper Karliński“.

Alcira, m. w prow. Valencia (Hiszpanja wsch.), 23.000 mieszk.; wywóz wina, oliwy i owoców pld.; hodowla jedwabników.

Alcoy, m. okr. w prow. Alicante (Hiszpanja pld.-wsch.), 35.000 mieszk.; przemysł włókienniczy i papierniczy.

Alcyata Jan, pisarz polityczny, * 1810, † 1855; uczestnik powstania listopadowego, emigrował do Francji, potem udał się do Anglii. Po powrocie do Francji członek „Centralizacji“; napisał „Rzecz o rozumie stanu w Polsce“.

Alcybjades, mąż stanu i wódz ateński, * 451 przed Chr. Skłonił Ateńczyków 415 do wojny przeciw Syrakuzom; odwołany z powodu sfałszowania świętości, uciekł do Sparty, którą podburzył do wojny przeciwko Atenom i skłonił do sojuszu z satrapą perskim Tissafernelem. Straciwszy popularność w Sparcie, umknął do Tissafernesa i pozyskał go dla Aten. Jako wódz naczelny Aten pobił Spartan pod Abydos 411, pod Kyzikos 410. Z powodu przegranej bitwy pod Notion skazany na banicję; zamordowany we Frygji 404.

Alcyone, najjaśniejsza gwiazda (3-ej wielkości) skupienia gwiazd, zw. Plejadami; według błędnego przypuszczenia Mädler'a gwiazda centralna układu galaktycznego.

Alcyone (mitol.), żona Keyksa, wraz z nim przemieniona w ptaka za pychę, która wzbudziła gniew Zeusa i Hery.

Aldabra, grupa bryt. wysepek koralowych na pln.-zach. od Madagaskaru, 152 km.².

Aldebaran, najjaśniejsza gwiazda gwiazdozbioru Byka.

Aldegrever Heinrich, malarz i rytownik niemiecki ze szkoły dürerowskiej, * 1502, † po 1550.

Aldehyd salicylowy, ob. salicylowy aldehyd.

Aldehydokwasy, związki organiczne, kwasy, zawierające grupę aldehydową — $\text{C} \begin{smallmatrix} \text{O} \\ // \\ \text{H} \end{smallmatrix}$. Najprostszy a. jest kwas glioksalowy $\text{COOH} \cdot \text{CHO} + \text{H}_2\text{O}$; bezbarwna gęsta ciecz; rozpuszcza się w wodzie i alkoholu. A. wykazują wszystkie charakterystyczne reakcje aldehydowe.

Aldehydy, związki organiczne, zawierające grupę — $\text{C} \begin{smallmatrix} \text{O} \\ // \\ \text{H} \end{smallmatrix}$ (tlen związany z węglem wiązanem podwójnem). Nazwa „aldehyd“ powstała przez połączenie skrótów al(cohol) i dehyd(regenatus) czyli alkohol, od którego odłączono wodór. A. powstają jako pierwszy produkt utleniania pierwszorzędowych alkoholi, dalsze utlenianie prowadzi do kwasów, od których a. otrzymują nazwę, np. a. octowy, a. salicylowy itd.

Alderney (franc. Aurigny), wyspa bryt. w kanale La Manche, 8 km², 2.500 mieszk.; hodowla bydła rasy aldernejskiej.

Aldershot, m. w hr. Southampton (Anglia pld.), 35.000 mieszk.; od 1855 stałe obozy wojskowe.

Aldoheksozy, ob. monoz.

Aldoksymy, związki organiczne, powstające z aldehydów i hydroksylaminy; pospolita reakcja na aldehydy; ciała krystaliczne albo płynne o właściwościach zarówno zasadowych, jak i kwasowych.

Aldol, związek organiczny $\text{CH}_3 \cdot \text{CHOH} \cdot \text{CH}_2 \cdot \text{CHO}$, produkt kondensacji dwóch cząsteczek aldehydu octowego; ciecz bezbarwna, temp. wrzenia 77° (przy 16 mm. ciśnienia); miesza się z wodą i alkoholem w każdym stosunku; łatwo polimeryzuje się; posiada własności aldehydowe.

Aldona, córka w. ks. lit. Gedymina, od 1325 żona Kazimierza Wielkiego, † 1339.

Aldozy, nazwa ogólna cukrów prostych monoz, zawierających grupę aldehydową.

Aldrovandia vesiculosa, aldrovandia pęcherzykowata, roślina podwodna, należąca do rodz. Droseraceae (rosiczkowate); ma liście zakończone 4—6 wrażliwymi szczecinkami oraz stulającą się w pęcherzyk łatką, która chwyta drobne stworzenia wodne. Kwitnie biało VII—VIII. Stawy; u nas rzadka.

Ale, gatunek piwa angielskiego, wytwarzanego przez górną fermentację. Są dwa gatunki: „Scottish ale“ o smaku łagodnym, spożywany głównie w Szkocji, i „India ale“, gorzki, produkowany przeważnie na eksport. Zawiera 6% alkoholu.

Allea iacta est (łac.), „kości padły“, słowa rzekomo wypowiedziane przez Jul. Cezara, gdy przekroczył Rubikon.

Alegoria, wyobrażenie pojęć abstrakcyjnych w sztuce zapomocą personifikacji czyli uosobień, np. religja, miłość, wiosna etc. występują jako osoby mówiące i działające. Alegoryczny wykład, w teologii taki wykład Biblii, który domyśla się, poza zwykłym znaczeniem słów, treści wyższej i bardziej duchowej. Alegoryczny wykład Starego Testa-

mentu był bardzo rozpowszechniony wśród Żydów aleksandryjskich, kształconych na filozofii greckiej.

Alegria, m. na wyspie Cebu (Filipiny), 12.000 mieszk.

Aleksander, syn Ziemowita, ks. mazowieckiego, rektor Akademii Krakowskiej, później biskup trydencki i kardynał, † 1444; posłował do Niemiec i Polski w sporze papieża Eugeniusza IV z Feliksem V.

Aleksander, imię 8 papieży: 1) A. I św. 109—116; 2) A. II 1061—73, pierwszy papież, wybrany przez kolegium kardynalskie; 3) A. III 1159—81; zatwierdził uchwały zjazdu łęczyckiego 1180; 4) A. IV 1254—61, zatwierdził donację Konrada Mazowieckiego dla Krzyżaków; 5) A. V 1409—10, wykład nauki Wiclefa i Husa; 6) A. VI 1492—1503, ob. Borgia; 7) A. VII 1655—67; 8) A. VIII 1689—91.

Aleksander I, syn Pawła, car rosyjski 1801—1825, * 1777; walczył przeciwko Napoleonowi I, pokonany pod Austerlitz, Rawą Prusą i Friedlandem, zawarł z nim przymierze zaczepno-odporne na zjeździe w Tylży 7. VII. 1807; 1812 zerwał je i przystąpił do koalicji przeciwnapoleońskiej. Początkowo skłaniał się ku liberalizmowi, nadał nawet Królestwu Kongresowemu konstytucję, później przechylił się ku najsłabszej reakcji.

Aleksander II, syn Mikołaja I, car rosyjski 1855—81, * 1818, zamordowany przez członków „Narodnej Woli” 1881; po wstąpieniu na tron zakończył wojnę krymską (traktat paryski 1856); 19 lutego czyli 3 marca n. s. 1861 wydał manifest, znoszący poddaństwo chłopów i zapowiadający zniesienie pańszczyzny i pełne uwłaszczenie chłopów na koszt państwa w ciągu 2 lat. Przeprowadził reformę finansową, uniwersytecką (1863), sądową (wprowadzenie sądów przysięgłych 1864), wprowadził samorząd ziemski (1864). Stłumił krwawo styczniowe powstanie polskie 1863—64; za jego rządów ukończono zajęcie Kaukazu, podbijając ludy czerkieskie (1864), zagarnięto kraj Nadamurski (1858) i Nadussuryjski (1860) i podbito Turkestan. Zwycięska wojna z Turcją 1877—1878 zapewniła Rosji wpływ na sprawę bałkańską.

Aleksander III, car rosyjski 1881—1894, * 1845; rządy jego zaznaczyły się polityką rusyfikatorską względem Polaków oraz wzrostem biurokratyzmu; stworzył tzw. „ochranę”.

Aleksander I, król serbski 1889—1903, * 1876; syn Milana I, zamordowany przez spiskowców wojskowych.

Aleksander I, król jugosłowiański, * 1888, wstąpił na tron 1921. Brał udział w wojnie światowej 1914—1918.

Alegria (sztych z r. 1529).

Aleksander de Hales, scholastyk, franciszkanin, zwany doctor irrefragabilis (którego wywodów niepodobna odeprzeć), pierwszy głosił naukę o łasce Boskiej; † 1245.

Aleksander Egzegeta, filozof grecki, * ok. 200 po Chr. Przywrócił czystą naukę Arystotelesa. Autor komentarza do metafizyki Arystotelesa.

Aleksander Jagiellończyk, syn Kazimierza i Elżbiety austriackiej, * 1461, † 1506; w. książę litewski od 1492; król polski od 1501. Od pierwszej niemal chwili jego wstąpienia na tron litewski rozpoczęły się najazdy moskiewskie na granice Litwy. Pierwsza wojna moskiewska 1493—94 doprowadziła do przyłączenia drobnych pogranicznych księstw kresowych czernihowskich oraz Wiaźmy do Rosji. W wyniku drugiej wojny z Moskwą 1499—1503 reszta ziem czernihowsko-siewierskich odpadła na rzecz Moskwy. Pod wpływem niebezpieczeństwa moskiewskiego w 1499 i 1501 rozpoczęto próby ściślejszego związania Litwy z Polską. Przywilej mielnicki 1501, rozszerzający kompetencję senatu z uszczerbkiem izby poselskiej, nie wszedł w życie. Konstytucja „Nihil novi” 1505 określiła ostatecznie tok ustawodawstwa (izba poselska, senat, król).

Aleksander Karol Waza, syn Zygmunta III, * 1614, zmarł na ospę 1634, pochowany w Krakowie.

Aleksander Severus, cesarz rzymski 222—235 po Chr., następca Heljogabala, zamordowany wraz z matką przez pretorianów w czasie wyprawy przeciwko Germanom.

Aleksander święty, pierwszy biskup Konstantynopola 317—340.

Aleksander Wielki, król macedoński, syn Filipa II i Olimpij z Epiru, wychowaniec i uczeń Arystotelesa, * 356 przed Chr., † 323; wstąpił na tron 336. W 334 podjął wyprawę przeciw Persom. Przeszedłszy Hellespont, pobił wielką armię perską nad rz. Granikiem (334) a następnie samego króla perskiego Darjusza na równinach Issos (333), zdobył Tyr (332) i po ponownym zwycięstwie nad Darjuszem pod Arbela (331) opanował całą Persję. Po zajęciu Egiptu wyruszył przeciw Indjom i po rozbiciu armii króla Porusa (327) stał się panem całego starożytnego wschodu. Pojawiwszy za żonę córkę Darjusza, ogłosił się jego prawowitym spadkobiercą. W czasie pobytu w Egipcie założył w delcie Nilu miasto Aleksandrię, późniejszy ośrodek kultury hellenistycznej.

Aleksandr Newskij, bohater i święty rosyjski, * 1218, † 1263; pobił 1240 Szwedów nad Nową, 1242 rycerzy mieczowych; 1247 w. ks. nowogrodzki, 1252 w. ks. włodzimierski. Ku jego czci Piotr Wielki założył klasztor Aleksandra Newskiego (1712), Katarzyna I ustanowiła order tegoż imienia (1725).

Aleksandra, siostra Jagielly, żona ks. mazowieckiego, Ziemowita IV, czynna w łagodzeniu sporów z Krzyżakami, † 1434.

Aleksandra archipelag, grupa wysp na pld.-zach. wybrzeżu Alaski, 36.782 km²; kop. złota, rybołówstwo.

Aleksandra Fiedorowna, ostatnia carowa rosyjska, * 1874, zamordowana 1918 w czasie rewolucji rosyjskiej.

Aleksandra góry, łańcuch górski w rep. Turkiestańskiej (Azja środk.), zach. przedłużenie gór Ala Tau, najw. szczyt Semonow 4.180 m.

Aleksandra I ziemia, ziemia antarktyczna pod 69° szer. pld.

Aleksandretta (tur. Iskanderun, franc. Alexandrette), port w prow. Alep (Syria pñ.), nad zat. A., 15.000 mieszk.

Aleksandria, 1) (arabsk. Iskanderieh), gł. port Egiptu, w delcie Nilu, 445.000 mieszk. (20.000 Europejczyków); wywóz bawełny, zboża, cukru; liczne zabytki; staroż. stol. Egiptu za Ptolomeuszów, założona w 331 przed Chr. przez Aleksandra W.; 2) (włosk. Alessandria), silnie ufortyfikowana stol. prow. A. w Pie-

Aleksandria. Latarnia morska (rekonstr. wedł. Adlera).

moncie (Włochy), 78.000 mieszk.; akademja; fabryki wyrobów włókienniczych; 3) (rum. Alesandria), m. w prow. Teleorman (Rumunia pld.), 15.800 mieszk.; 4) m. pow. w gub. kremieńczuckiej na Ukrainie, 22.000 mieszk.; 5) (ang. Alexandria), m. w Wirginji (St. Zj. Am. Pñ.), nad rz. Potomakiem, 18.000 mieszk.; 6) m-ko w pow. rówieńskim (woj. wołyńskie), nad rz. Horyniem, 2.000 mieszk.

Aleksandropol (orm. Gumri), m., niegdyś twierdza w Armenji, nad rz. Arpaczajem, 1.548 m. n. p. m., 34.000 mieszk.; jedwabnictwo, handel.

Aleksandrow, m. pow. w gub. włodzimirskiej (Rosja środk.), 11.000 mieszk.

Aleksandrowicz Jerzy, botanik, * 1819, † 1894; od 1855 prof. botaniki, zoologii i anatomji porównawczej w Akademji Medyko-Chirurgicznej w Warszawie, od 1862 prof. botaniki w Szkole Głównej, 1869—1873 na Uniw. Warsz.; od 1862 dyrektor ogrodu botanicznego. W 1864 dzięki jego staraniom został założony w Marymoncie ogród pomologiczny. Założył szkołę ogrodniczą (1879—86). I-szy prezes Tow. Ogrodniczego.

Aleksandrowsk, 1) obecnie Zaporozże, stol. gub. zaporoskiej na Ukrainie, nad rz. Mokrą Moskowską przy jej ujściu do Dniepru, 40.000 mieszk.; 2) niezamarzający port morza Lodowatego nad Murmanem (półwysep Kolski) w Rosji pñ.

Aleksandrowsk Hruszewskij, m. górnicze w o-

kręgu donieckim na Ukrainie, 42.500 mieszk.; w pobliżu wielkie pokłady węgla (antracytu).

Aleksandrowskij kanał, kanał między Wołgą i Suchoną, dopływem Dwiny (Rosja), 32 km. dług.

Aleksandrowskoje, m. pow. w gub. stawropolskiej (Rosja pld.).

Aleksandrów, 1) m. w pow. i woj. łódzkim, 11.400 mieszk.; fabryka wyrobów wełn., rekodzielnictwo; 2) A. Kujawski, m. w pow. nieszawskim (woj. warszawskie), 8.200 mieszk.

Aleksandry królów góry, łańcuch górski w poprzek Antarktydy.

Aleksandry ziemia, pld. część Terytorjum Australji Pñ., ok. 1.032.870 km², prawie zupełnie niezamieszkała.

Aleksandryjska Biblioteka, założona przez Ptolomeusza II w Aleksandrii, zawierała do 700.000 zwojów; poczęści spalona w czasie wojny z Cezarem (48—47 przed Chr.), poczęści zburzona w 391.

Aleksandryjska epoka, okres rozkwitu poezji i nauki w Aleksandrii pod Ptolomeuszami 323—30 przed Chr. i okres od upadku Ptolomeuszów do najazdu Arabów 30—640 po Chr. Poeci tej epoki: Apoloniusz z Rhodos, Lykophron, Aratos, Kallimachos, Theokritos, Timon, Nikander, Dionysios i poeci, znani pod nazwą 7-iu tragiców aleksandryjskich.

Aleksandryjska szkoła, w pełni rozkwitu w III w. po Chr. w Aleksandrii. Neoplatonizm. Siedzibą szkoły był Musaion, wielki zakład wraz z biblioteką, która kilkakrotnie płonęła. Przedstawiciele szkoły: Origenes, Pantaenus i in.

Aleksandryjska sztuka, sztuka grecka z czasów Ptolomeuszów o kierunku realistycznym.

Odtwarzała w mistrzowski sposób sceny z życia codziennego, obrazy przyrody, dążyła do jaknajbogatszego ozdabiania miast i wznoszenia monumentalnych budowli. Najwspanialszym zabytkiem tej epoki jest sarkofag Aleksandra Wielkiego w Konstantynopolu, odnaleziony w staroż. Sydonie 1877. Sarkofag ten, wykonany z marmuru, pokryty jest płaskorzeźbami, prawdopodobnie przedstawiającymi ważniejsze momenty z życia Al. W.

Aleksandryjska sztuka (płaskorzeźba z sarkofagu Aleksandra W.).

Aleksandryjska wojna, wojna, prowadzona przez Cezara w Egipcie 47 przed Chr.

Aleksandryn (greck.), wiersz jambiczny 12-o zgłoskowy, rozpowszechniony w poezji francuskiej począwszy od XIII w., obecnie mało używany.

Aleksandryt, minerał, ob. chryzoberyl.

Aleksiej, ostatni carewicz rosyjski, * 1904, zamordowany w czasie rewolucji rosyjskiej 1918.

Aleksiej, car rosyjski 1645—76, * 1629, † 1676; 1654 przyjął akt poddaństwa, złożony w imie-

niu Ukrainy przez Bohdana Chmielnickiego, pcczem gwarantował Ukrainie samorząd i 60-tysięczny rejestr z hetmanem na czele, co doprowadziło do wojny z Polską (1654—56); uгода hadziacka i cudnowska wywołały drugą wojnę (1658—1667), w której Rosja została wyparta z większej części zajętych posiadłości. Na mocy rozejmu andruszowskiego Rosja została w posiadaniu ziemi smoleńskiej, Ukrainy zadnieprzańskiej i Kijowa. W 1671 został stłumiony wielki bunt chłopów i kozaków dońskich (bunt Steńki Razina). Za jego panowania podboje rosyjskie na Syberji sięgnęły aż do oceanu Spokojnego.

Aleksiejew, 1) Iwan, wódz rosyjski, * 1843; dowodził 1894—95 flotą rosyjską w Azji Wschodniej, zajął port Artura; 1899 otrzymał komendę nad całą rosyjską flotą wojenną na Oceanie Spokojnym; 11. II. — 24. X. 1904 wódz naczelny w wojnie z Japonją; 2) Michail, generał rosyjski, * 1857, † 1918; 1914 sprawował dowództwo naczelną na froncie północnym, 1915 szef sztabu gen., 1917 naczelny wódz wojsk rosyjskich; w 1918 zorganizował korpus ochotniczy przeciw bolszewikom w Kubaniu.

Aleksiejewka, m. pow. w gub. woroneskiej (Rosja środk.), 12.000 mieszk.

Aleksis, komedjopisarz grecki z IV—III w. przed Chr. Z dzieł zachowały się fragmenty; przedstawiciel komedji tzw. średniej (ob. grecka literatura).

Aleksja, ob. mowy zaburzenia.

Aleksjusz (Alexios) św., pędził żywot pustelniczy. Żył w V w. Grób i kościół jego imienia na wzgórzu Awentyńskiem w Rzymie.

Aleksota, przedmieście Kowna (Litwa).

Aleluja, alleluja, haleluja (hebr. hallelu-Jah, chwalcie Boga), przyspiew w pieśniach wielkanocnych, w liturgji pochwalny okrzyk radości.

Aleman, ob. Alamanowie.

Alembert Jean le Rond d', filozof i encyklopedysta francuski, matematyk, * 1717, † 1783; napisał: „Traité de dynamique“ (1743), „Traité des fluides“ (1744), „Réflexions sur la cause des vents“ (1747), „Essais sur les gens de lettre“, „L'art de traduire“, „Réflexions sur le style“, „A Frédéric II sur le démembrement de la Pologne“ i in.

Alembik, 1) naczynie dawniej używane przez alchemików, najczęściej miedziane, służące do oczyszczania gorzałki i innych płynów, spotykane jeszcze w początku XIX w. po dworach szlacheckich; 2) rodzaj napoju wysokowego.

Alemtejo, prow. Portugalji między rz. Tagiem i Guadianą, 24.390 km², 479.000 mieszk.; stol. Evora.

Alençon, stol. dep. Orne (Francja), nad rz. Sarthe, 17.300 mieszk.; wyroby płócienne i koronki.

Alep (arab. Haleb, włosk. Aleppo), m. w Syrii pñ., 140.000 mieszk. (1/2 chrześcijan, 1/3 mahometan, reszta Żydów); wywóz wełny, oliwy, skór, tkanin.

Alesia, za czasów rzymskich stol. szczepu Madubiów w dzis. dep. Côte-d'or (Francja).

Ostania twierdza broniących się przeciw Rzymianom Celtów, których wódz Vercingetorix poległ tu w obronie niezawisłości Galji.

Alessio, m. nadbrzeżne w Albanji, przy ujściu rz. Drin, 3.000 mieszk.

Aletsch, największy lodowiec europ. w Alpach Berneńskich, na pñd. stoku Jungfrau, 129 km², 24 km. długi.

Aleurometr, przyrząd do oznaczania lepkości maki.

Aleuron, ciała białkowe, występujące najczęściej w komórkach bielma nasion pod postacią ziaren wielkości 1—60 mikronów; osadza się w miarę wysychania wodniczek.

Aleurolat, mąka o 80% białka.

Aleuty lub wyspy Aleuckie, łańcuch 150 wysp, przedłużających półwysep Alaski, w Am. Pñ., 37.840 km², 2.500 mieszk.; czynne wulkany; gł. wyspa Unalaszk.

Alexis Willibald, pseudonim niemieckiego powieściopisarza Wilhelma Häringa, * 1798, † 1871; napisał: „Walladmor“, „Cabanis“, „Isegrimm“ i in.

Alfabet, ob. abecadło.

Alfa-promienie, ob. promieniotwórczość.

Alfarabi albo El Farabi, arabski teoretyk muzyczny, * 900 po Chr., † 950; znawca muzyki greckiej.

Alfieri Albate Pietro, włoski teoretyk muzyczny, * 1801, † 1863; napisał „Accompagnamento coll organo“ i in.

Alfieri Vittorio hr., włoski poeta dramatyczny, * 1749, † 1803; reformator sceny włoskiej; napisał: „Filippo II“, „Antigona“, „La congiurazione dei pazzi“, „Don Garcia“ i in.

Alföld, nizina węgierska między Karpatami, górną-węgierskimi i siedmiogrodzkimi Rudawami i Dunajem, 90.000 km², 80—120 m. n. p. m., nawodniona przez Cisę, Dunaj i Keresz; uprawa zboża, kukurydzy i tytoniu.

Alfons I Zdobywca, król portugalski, * 1110, † 1185; 1128 pozbawił swą matkę regencji; po bitwie z Maurami pod Ourique przyjął tytuł królewski 1139; rozszerzył swe państwo do Algarvy.

Alfons V Afrykańczyk, król portugalski, * 1432, † 1481; za jego panowania powstał zbiór ustaw i rozpoczęła się działalność kolonizatorska.

Alfons X, król Leonu i Kastylji, * 1226, † 1284; panował 1252—82; 1257 obrany królem niemieckim; 1282 pozbawiony tronu przez syna; popierał studia astronomiczne.

Alfons XII, król hiszpański 1874—85, * 1857, † 1885; stłumił powstanie karlistów.

Alfons XIII, syn A. XII, król hiszpański, * 1886; do 1902 pod opieką matki, od 1902 panuje samodzielnie.

Alfred Wielki, król angielski 871—901. Obalił władztwo Duńczyków, stworzył fundament potęgi Anglii.

Al fresco, ob. freski.

Alfreton, m. w hr. Derby (Anglia środk.), 20.500 mieszk.; kopalnie węgla, huty żel.

Alfurowie, szczepy Negrytów na wyspach arch. Malajskiego (Moluki, Celebes i in.).

Algae, glony, rośliny wodne, jedno- lub wielokomórkowe, samożywne, których ciało (plecha) nie wykazuje różnicowania na zasadnicze organy: korzeń, łodygę, liście. Należą tu następujące grupy układu Wettsteinowskiego: Flagellatae, Schizophyceae, Conjugatae, Bacillariae, Chlorophyceae, Phaeophyta, Rhodophyta.

Algarve, prow. pld. Portugalji między Atlantykiem a Guadianą, 4.850 km², 274.000 mieszk.; roślinność podzwrotnikowa, uprawa wina, rybołówstwo; stol. Faro.

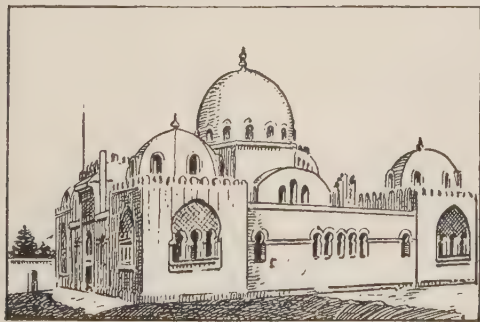
Algäu lub **Allgäu**, kraj alpejski, pld.-zach. część Szwabji w Bawarii, część Wirtembergii i Tyrolu, w dolinie rz. Iller; na granicy tyrolskiej Alpy Algawskie (Allgäuer Alpen) ze szczytami Mädelegabel 2.645 m. i Hochvogel 2.594 m.; chów bydła; gł. m. Kempten.

Algebra (arab.), część matematyki, nauka o równaniach i funkcjach. Dawniej do algebry zaliczano wszelkie działania nad liczbami symbolicznymi, które obecnie stanowią część arytmetyki i mają dla algebry znaczenie pomocnicze. Kolebka a. są starożytne Indie (IV w. po Chr.), w średniowieczu zajmowali się nią Arabowie; Indusi i Arabowie rozwiązywali już równania linjowe i kwadratowe. Na rozwój a. wpłynęło dodatnio wprowadzenie do matematyki w XV—XVI w. symbolów zmiennych (liter). W XVI w. pracowali nad a. Cardano (rozwiązanie równań sześciennych), Tartaglia, Vieta, w XVII i XVIII w. Newton i Euler. Znaczny swój postęp zawdzięcza a. pracom matematyków XIX w.: Gaussa, Abela, Kroneckera i in.

Algebraiczne liczby, równania, ułamki, wielomiany, ob. liczba itd.

Algeciras, m. okręg. i port. w prow. Kadyks (Hiszpania), nad zatoką A. morza Śródziemnego, naprzeciw Gibraltaru, 20.000 mieszk.; st. klimat. zimowa; gł. port wywozowy do Marokka. W 1906 odbyła się tu konferencja międzynarodowa, która zapewniła Francji uprzywilejowane stanowisko w Marokku.

Alger, stol. Algerji i dep. A., najważniejszy port handl. i woj. w pln.-zach. Afryce, 200.000 mieszk.; uniwersytet; załóż. przez Rzymian,

Alger: Wszechnica.

zburzony przez Wandalów, później wieś berberyjska, w XVI w. hiszpański, jeszcze w XIX w. miejsce schronienia korsarzy algerskich.

Algerja, kolonia francuska w Afryce pln.

z 3-a departamentami pln.: Alger, Konstantyna i Oran, oraz pld. terytorjami: Ain Sefra, Gardaję i Tugurt z oazami sacharskimi, 575.289 km², 6.000.000 mieszk.; stol. Alger. A. obejmuje pod względem geograficznym trzy krainy: 1) Atlas Telski, do 2.803 m., wznosi się w półokrągłych pasmach, ma nieliczne doliny nadbrzeżne między rz. Isser i Kebir; 2) w głąb rozciąga się równina wyżynna (700—1.000 m.), pomiędzy Atlassem Telskim i Atlassem Saharskim, pokryta stepami i słonemi jez. (szottami) i 3) Sahara algerska na pld. od Atlasu Saharskiego (do 2.330 m., szczyt Szelia, fr. Chélia). Liczne rzeki (Szelif 700 km. dług., Isser, Kebir itd.) nie są żeglowne, po stronie saharskiej kończą się w jeziorach. Klimat w dzielnicy telskiej łagodny z licznymi opadami, wewnątrz stepowy, w Saharze gorący i suchy ze skrajnymi wahaniami dobowymi. Flora na pln. od Atlasu telskiego śródziemnomorska, na wyżynach środkowych stepowa, w oazach Sahary akacja gumowa, palma daktylowa; fauna śródziemnomorska, stepowa i pustynna. Ludność: 4.200.000 krajowców (Arabów koczowniczych i Berberów), 443.000 Francuzów, 135.000 Hiszpanów, resztę stanowią Włosi, Turcy, Żydzi, Murzyni. Zarząd w rękach gen. gubernatora, ustawodawstwo izb francuskich; wojsko: żuawi, szaserzy, legja zagraniczna, strzelcy algerscy, spahisowie. Uniwersytet w Algerze, liczne szkoły francuskie i mahometańskie. Rolnictwo w kraju nadbrzeżnym: zboże, kukurydza, winnice, owoce pld., oliwki; chów bydła. Bogactwa kopalniane: ruda żel., fosfat, ołów, cynk, miedź, nafta. Wywóz: wino, zboże, tytuń, cygara, owoce południowe, ruda żelazna, wełna. A. stanowiła w czasach rzymskich kwitnące prowincje: Numidię na wsch. i Maurytanję Caesariensis na zach., które zniszczyli Wandalowie 429 i Arabowie 690. W 936 książę arabski Zeiri zbudował m. Al-Dżesair (Alger). Potomkowie jego rządili do 1148; w XVI w. A. opanowali korsarze tureccy, od XVII w. zależna od Turcji. Wyprawa francuska 1830 położyła kres rozbójnictwu i doprowadziła do stopniowego zajęcia kolonii.

Algezia (greck.), ból, zwłaszcza w zakresie pni i gałązek nerwowych.

Algezmetr (greck.), przyrząd Björnströma, służący do badania wrażliwości na ból; składa się z kleszczyków, którymi zaciska się fałd skóry, i z podziałości, na której odczytuje się w gramach siłę uciskową. Nowszy a. Bucha uwzględnia również czas, upływający między założeniem przyrządu a wystąpieniem uczucia bólu.

Algoa, zatoka oceanu Indyjskiego na pld.-wsch. wybrzeżu kraju Przylądkowego (Afryka); port Elizabeth.

Algol, β Persei (Perseusza), gwiazda konstelacji Perseusza, należy do tzw. gwiazd zmiennych. Jasność zmienia się w ciągu ok. 2,81 dni od 2,3 do 3,5 wielkości; gwiazda zmienna zaćmieniowa, posiada ciemnego towarzysza, z którym krąży dookoła wspólnego środka ciężkości. Gdy ciemny towarzysz znajduje się pomiędzy a. i ziemią, następuje czę-

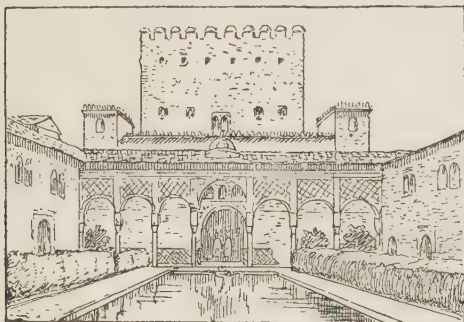
ściowe zaćmienie i blask spada; zaćmienie trwa około 9,3 godzin.

Algonkinowie, największa grupa językowa Indian w Ameryce Płn., nad zatoką Hudsonską, na zach. od gór. Missouri, ok. 100.000 głów, przeważnie w Kanadzie; szczepy: Abnaki, Delaware, Kri, Mohikanie, Odszibwa, Sac, Otawowie, Arapaho itd.

Algonkjańska era albo **eozoiczna era** (ob.).

Alhama, m. w prow. Murcia (Hiszpania), 9.000 mieszk.; gorące źródła siarczane.

Alhambra, król. zamek maurytański pod Granadą w Andaluzji (Hiszpania), budowany od XIII—XIV w., z dziedzińcem i tworzą i halą Abencerragów.

Alhambra.

Alhazen albo **Abu Ali al Hasan Alhatham**, uczony arabski, żył ok. 1100; sformułował poraz pierwszy całkowite prawo odbicia promieni. Podał pierwszy anatomiczny opis oka.

Alias (łac.), inaczej.

Alibi (łac. gdzieindziej), w prawie karnym dowód, że obwiniony w czasie, w którym popełnione zostało przestępstwo, znajdował się na innym miejscu.

Alicante, stol. i port prow. A. w Walencji (Hiszpania wsch.), nad m. Śródziemnym, 65.000 mieszk.; fabryki tytoniu, wyrobów żelaznych, stalowych i bawełnianych; wywóz wina A. (vino tinto), rodzynków i owoców.

Alifatyczne związki, ob. tłuszczowe związki.

Aligarh, m. w Indiach bryt. nad koleją Agra-Delhi, 65.000 mieszk.; uniwersytet mahomet.

Aligator, **Alligator mississippiensis**, zwierzę z rzędu krokodyli (Crocodylia), gromady gadów (Reptilia); dochodzi do 5 m. długości; zamieszkuje rzeki Ameryki Płn.

Alighieri, ob. Dante.

Ali Hasan ibn Mohamed Alwazzan, ob. Leon Afrykański.

Ali ibn Abi Taleb, zięć Mahometa, mąż Fatmy, jeden z najpierwszych wyznawców proroka; kalif w 656; zamordowany w Kufie 661. Stronników jego przeważnie szytami.

Alimenty, środki utrzymania. Zobowiązanie alimentarne, obowiązek jednej

osoby dostarczania środków utrzymania drugiej osobie. Do dostarczania alimentów zobowiązani są według prawa w zasadzie krewni w linii prostej i małżonkowie. Obowiązek ten jest wzajemny. Niektóre prawodawstwa znają również obowiązek alimentarny pomiędzy innymi osobami, np. powinowatym, obdarowanym — na korzyść obdarowującego, przysposobionym — na korzyść przysposabiającego.

A linea (łac.), od nowego wiersza, od początku; a linea, ustęp w piśmie lub druku.

Aliscans, pole z archeologicznymi wykopaliskami pod Arles (Francja pld.).

Alismataceae, **żabieńcowate**, rodzina roślin jednoliściennych, rozpowszechniona w płn. umiarkowanej strefie, obejmuje rośliny zielne, rosnące w wodach lub miejscach wilgotnych. Pospolitszymi przedstawicielami naszej flory są tu: *Alisma plantago*, **żabieniec pospolity** (babka wodna), *Sagittaria sagittifolia*, **strzałka wodna**, *Butomus umbellatus*, **łączeń baldaszkowy**.

Alisma plantago
(a kwiat z góry, b w przekroju, c owoc).

Alison Archibald, historyk szkocki, *1792, †1867; główne dzieło: „History of Europe” (w 14 tomach).

Aliteracja (nowołac.), najstarszy rodzaj rymu w językach germańskich, powtarzanie się tego samego dźwięku na początku kilku wyrazów, następujących po sobie w jednym wierszu; nieużywana w Niemczech od IX w., wznowili ją w naszych czasach m. in. W. Jordan i Ryszard Wagner w swych dramatach muzycznych.

Alizaryna, 1,2 — dwuoksyantrachinon, związek organiczny $C_{14}H_8(CO)_2C_6H_5(OH)_2$; ciało krystaliczne barwy czerwonej, temp. topnienia 305°; w wodzie prawie nie rozpuszcza się, łatwiej w alkoholu. Stosuje się jako piękny i trwały barwnik czerwony do barwienia wełny i bawełny na zaprawie. Dawniej otrzymywano a. z korzeni marzanny farbierskiej (*Rubia tinctorum*), obecnie prawie wyłącznie syntetycznie z antracenu; produkcja roczna a. syntetycznej wynosi około 25.000 tonn (głównie Niemcy).

Aljans (franc.), przymierze dwóch lub kilku państw.

Aliaż, stop kilku metali razem.

Alienacja, wszelki sposób zbycia praw; przeniesienie własności przez jedną osobę na rzecz drugiej w formie sprzedaży, darowizny, testamentu. A. nieruchomości, sprzedaż nieruchomości.

Alkaios, liryk grecki z Mitylene, ok. 600 przed Chr.

Alkaliczne metale, grupa metali: lit, sód, potas, rubid i cez.

Alkaliczne wody mineralne, wody źródlane lub sztuczne, zawierające, prócz dwutlenku węgla, dwuwęglan sodowy; zawierać mogą jeszcze

chlorek sodu, magnez, wapń, siarczan sodowy, związki jodu i bromu. Rozróżniamy: 1) szczawy proste, zawierające dużo dwutlenku węgla; działają na układ pokarmowy, stosowane są jako napój dietetyczny zamiast wody zwykłej; 2) szczawy alkaliczne, zawierające prócz dwutlenku węgla znaczną ilość dwuwęglanu sodowego, stosowane są przy nadkwaśności i katarach żołądka, dróg oddechowych oraz pęcherza moczowego, przy kamieniach żółciowych. Należą tu wody Bilińska, Fachigenńska. Ze szczaw alkalicznych gorących znane są Vichy i Neuenahr; 3) szczawy alkaliczno-słone, zawierające przeważnie chlorek sodowy (1—5 gr. na litr), stosowane są jak poprzednie ale u osobników wycieńczonych i skroficznych, poza tem do wzięcia przy katarach krtani oraz jako środek, wzmagający wchłanianie wysięków pozapalnych, np. po zapaleniu opłucnej. Należą tu wody: Emska, Selterska i Szczawnicka; 4) szczawy alkaliczno-słone, zawierające przeważnie siarczan sodowy, tzw. sól glauwerska lub siarczan magnezowy, tzw. sól gorzka, wody przeczyszczające i wzmagające przemianę materji, stosowane przy zaparciach, otłuszczeniu, chorobach wątroby, cukrzycy (przy której działają głównie źródła gorące). Należą tu Karlsbad, z polskich Morszyn i Truskawiec.

Alkalimetria, ob. miareczkowa analiza.

Alkalja, ogólna nazwa wodorotlenków metali alkalicznych.

Alkaloidy, azotowe związki organiczne, wytwarzane przez rośliny, o własnościach zasadowych i budowie często bardzo zawiłej. Większość a. są to ciała krystaliczne, niektóre tylko są w zwykłej temperaturze płynne (nikotyna, koniina). Roztwory a. często wykazują charakterystyczne widmo absorbcyjne (kokaina) albo fluorescencję (chinina). Liczne a. są optycznie czynne, głównie lewoskrętne. Posiadają smak gorzki i zazwyczaj są trujące. Rozpuszczają się w alkoholu i eterze, w wodzie bardzo trudno. Za wyjątkiem berberyny o barwie żółtej, ciała bezbarwne.

Alkmenes, rzeźbiarz grecki z V w. przed Chr., uczeń Fidjasza, twórca wielu posągów.

Alkanna (arab. al-henna), barwnik czerwony, otrzymywany z korzeni tureczni (Lawsonia alba v. inermis), hodowanej w pñ. Afryce (Egipt, Alger). Podczas badań mikroskopowych służy do wykrywania żywic, które barwi na kolor ciemnoczerwony.

Alkar, pseudonim Kraushara Aleksandra.

Alkatifa, wspaniały kobierzec, haftowany złotem i srebrem.

Alkesta, w mit. greck. żona Admeta, króla Tessalii, ofiarująca się na śmierć dobrowolna, by uratować męża. Od śmierci wybawił ją Herakles. Dzieje Alkesty uwiecznił w tragedji Eurypides.

Alkhasini, fizyk arabski z XII w.; dzieło: „Księga o wadze mądrości”, obejmujące rys ówczesnej mechaniki; przeważają rozważania o wadze.

Alkitron, pisarz grecki z II w. po Chr., autor zmyślonych listów, których tematy opierały się o literaturę epoki aleksandryjskiej oraz o komedję tzw. nową (ob. grecka literatura).

Alkileny, ob. olefiny.

Alkmaar, m. w prow. Noord-Holland (Holandia), nad kanałem N.-Holl., 24.000 mieszk.; warsztaty okrętowe, wywóz sera; w 1799 konwencja franc.-ang.

Alkman, liryk grecki z Sardes, głowa doryckiej szkoły poetyckiej, około 640 przed Chr.

Alkmene, w mitol. greck. małżonka Amfitriona, zrodziła Zeusowi syna Heraklesa. Grecy opiewali ją wielokrotnie w swoich poezjach jako matkę Heraklidów.

Alkmeon (Alkmeion), 1) lekarz i filozof w początku V w. przed Chr., uczeń Pytagorasa, rodem z Krotonu w pñd. Italji; pierwszy dokonywał sekcji na zwierzętach; 2) syn Amphiaraoa, brał udział w wyprawie 7-miu przeciw Tebom; po zamordowaniu swej matki Eriphyle uciekł, ścigany przez furje, do króla Phegeusa z Psophis; potem zamordowany przez jego synów.

Alkmeonidzi, potężny ród arystokratyczny w Atenach, brał wybitny udział w walkach o ustrój państwa, toczonych w V w. przed Chr.

Alkohol absolutny, 100% (zwykle 99.3—99.8%) alkohol etylowy.

Alkohol amilowy, ob. amilowy alkohol.

Alkohol etylowy, związek organiczny C_2H_5OH ; ciecz bezbarwna o zapachu przyjemnym i słodkawym smaku, temp. topn. — 114°, temp. wrzenia 78°; z wodą i eterem miesza się w każdym stosunku. Posiada obszerne i różnorodne zastosowanie, np. jako istotna część składowa napojów alkoholowych (piwo, wódka, likier, wino itp.), jako rozpuszczalnik itp. Otrzymuje się przez fermentację cukru oraz materiałów, zawierających krochmal, np. kartofle, zboża itp.

Alkohol zwyczajny, spiritus, to samo co a. etylowy; handlowy a. z. zawiera 90—96% a. etylowego.

Alkoholany, związki metaloorganiczne, powstające przez zamięanie wodoru w grupie wodorotlenowej alkoholów na metale. Najlepiej znane: metylan sodowy CH_3ONa i etylan sodowy C_2H_5ONa , proszki barwy białej; stosują się do licznych syntez organicznych. Woda rozkłada a. na alkohol i wodorotlenek metalu.

Alkohole, grupa związków organicznych, powstająca z węglowodorów, w których jeden lub kilka atomów wodoru zastępowujemy grupą wodorotlenową (OH). Alkohole aromatyczne, w których grupa wodorotlenowa połączona jest bezpośrednio z węglem pierścienia, zw. fenolami, posiadają odmienny charakter chemiczny. A. występują w przyrodzie jako estry różnych kwasów. W zależności od położenia grupy (OH) w łańcuchu, odróżniamy: 1) a. pierwszorzędowe, np. $CH_3CH_2CH_2CH_2OH$ (pierw. a. butylowy), 2) a. drugorzędowe, np. $CH_3CH_2CH(OH)CH_3$, 3) a. trzeciorzędowe $(CH_3)_3C.OH$. W zależności od ilości podstawionych grup (OH) odróżniamy: 1)

a. jednoatomowe (jednowartościowe), np. etylowy — C_2H_5OH , 2) a. dwuatomowe (glikole), np. glikol — $CH_2OH.CH_2OH$, 3) a. trójatomowe, np. gliceryna — $CH_2OH.CH_2OH.CH_2OH$ itd.

Alkohole trójwodorotlenowe, ob. trójwodorotlenowe alkohole.

Alkohole wielowodorotlenowe, ob. wielowodorotlenowe alkohole.

Alkoholizm, nadużywanie napojów wysokowych w postaci wódki, piwa, wina, araku itp. Alkohol jednorazowo użyty w mniejszych ilościach zmniejsza czynności hamujące wyższych ośrodków mózgowych, prowadzi przeto do mniejszej sprawności ruchów, podniecenia oraz niepowściągliwości w mowie; ciśnienie krwi wzrasta i praca serca się wzmacnia. Większe ilości alkoholu prowadzą do utraty przytomności i śpiączki. Nadużywanie alkoholu, nawet w małych ilościach (15 gr. — kieliszek wódki na dzień), prowadzi do przewlekłych nieżytych żołądka z charakterystycznymi porannymi wymiotami, do zwyrodnienia tłuszczowego serca, wątroby, do zapalenia nerek z białkomoczem, zapalenia nerwów oraz do przewlekłych chorób umysłowych (ogłupienie alkoholowe, przewlekły obłąd pijacki itd.). Jako stany przemijające u nałogowych alkoholików występują tzw. majaczenia alkoholowe (delirium tremens). Alkoholizm przewlekły odbija się na potomstwie w postaci padaczki lub zwyrodnienia cielesnych.

Alkoholikasy, to samo co oksykasy.

Alkoholometr, areometr dla oznaczania zawartości alkoholu głównie w roztworach wodnych.

Alkoholu skażenie, ob. skażenie alkoholu.

Alkora, ob. koran.

Alkuin, uczony angielski, doradca i przyjaciel Karola W., * ok. 735, † 804; wezwany przez Karola W. do Frankonii, zakładał szkoły, zwłaszcza w Tours, gdzie był opatem.

Alkyle, jednowartościowe grupy (rodniki) atomów, niezdolne do samodzielnego występowania, które można przedstawić sobie, jako powstałe z węglowodorów przez odjęcie jednego atomu wodoru. Nazwę urabiamy z odpowiednich węglowodorów, dodając końcówkę „yl“, np. metan — metyl itd.

Alla breve, w muzyce takt czteroćwierciowy, rachowany na dwa, oznacza się 2/2.

Allach, nazwa jedynego Boga w religii mahometańskiej. Mahomet, wzorem religii żydowskiej i chrześcijańskiej, wyposażył pojęcie Allacha w atrybucje jedyności, wszechmocy i wszechwiedzy. Z rozwojem dogmatyki stało się pojęcie Allacha i jego atrybucyj przedmiotem sporów teologicznych: wykład prawowierny nadawał Allahowi cechy antropomorficzne, wykład mistyczny posuwał się aż do panteistycznego wyobrażenia bóstwa.

Allahabad, stol. prow. Agra-Oudh w Indjach bryt., przy ujściu rz. Dżumny do Gangesu, 172.000 mieszk.; uniwersytet, miejsce pielgrzymek; wywóz zboża.

Allain — Targé François Henri René, polityk i mąż stanu francuski, * 1832, † 1902;

w gabinecie Gambetty 1881 minister finansów, minister spraw wewnętrznych 1885 w gabinecie Brissona.

Allan, 1) Dawid, malarz szkocki, * 1744, † 1796; malował przeważnie sceny rodzajowe z życia szkockiego; 1786 dyrektor akademii sztuk pięknych w Edyburgu; 2) William, malarz szkocki, * 1782, † 1850; w młodości bał w Zofiówce i Tulczynie, skąd wystąpił na wystawę w Londynie obraz „Wesele polskich Żydów“; malował obrazy historyczne, ilustrował francuskie wydanie poematu Trembeckiego „Zofiówka“; 1837 prezydent akademii sztuk pięknych w Edyburgu.

Allantoina, związek organiczny $C_4H_6O_4N_4$, produkt rozpadu kwasu moczowego; ciało krystaliczne, temp. topn. 231°; trudno rozpuszcza się w wodzie, łatwo w alkoholu.

Allantois (greck.), omocznia, ob. błony płodowe.

Alla polacca, w muz. tempo poloneza.

Alla stretta, w muz. styl skupiony (w fugach).

Alle, ob. Łyna.

Allegheny, 1) rz. w Pensylwanii (St. Zj. Am. Płn.), dług. 480 km., tworzy rz. Ohio; 2) góry w Ameryce Płn., ob. Apalache.

Allegramente, w muzyce żwawo, wesoło.

Allegro, w muzyce szybko, żywo.

Allemande, w muz. stara forma tańca; tempo wesołe, takt $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{3}{8}$ albo $\frac{4}{4}$; pierwsza część suity, powstała około 1575.

Allen, związek organiczny $CH_2 : C : CH_2$, węglowódor nienasycony; gaz bezbarwny, temp. tcn. — 146°, temp. wrzenia — 32°.

Allen George Benjamin, kompozytor angielski, * 1822, † 1897; opery, kantaty, pieśni, utwory na fortepian.

Allenstein, ob. Olsztyn.

Allentown, m. w stanie Pensylwanii (St. Zj. Am. Płn.), 73.000 mieszk.; przemysł żelazny.

Alleppey, m. portowe w Indjach pld.-zach., 30.000 mieszk.; wywóz kawy, pieprzu i orzechów kokosowych.

Aller, pr. dopływ Wezery w Niemczech z lewymi dopływami Ocker i Leine, dług. 162 km.

Allergia, ob. uczulenie.

Allgäu, ob. Algäu.

Allia, l. dopływ Tybru na płn. od Rzymu; 387 przed Chr. zwycięstwo Gallów.

Alliance, m. w st. Ohio (St. Zj. Am. Płn.), 22.000 mieszk.

Alliance israélite universelle, międzynarodowe stowarzyszenie dla obrony interesów żydowskich, założone w Paryżu 1860 przez Crémieux.

Alliaria, ob. czosnaczek.

Allier, 1) l. dopływ rz. Loary, dług. 375 km., z Sewennów, mało żeglowny, liczne powodzie; 2) dep. franc. na płn. od krainy Auvergne, 7.382 km², 371.000 mieszk.; stol. Moulins.

Allil, rodnik związków allilowych, znajdujących się w cebuli, czosnku, chrzanie, rzodkwi i roślinach krzyżowych i liljowatych, C_6H_5 .

Allilen, związek organiczny $H_3C.C \equiv CH$, węglowódor grupy acetyleny; gaz bezbarwny,

temp. topn. —118°, temp. wrzenia 23°,5. Rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze.

Allilu siarczek, ob. siarczek allilu.

Allium, ob. czosnek.

Allium porrum, ob. pory.

Alloa, m. port. w hr. Clackmannan (Szkocja), 13.000 mieszk.; wywóz węgla.

Allobrogowie, celtycki szczep górski między rz. Izera, Rodanem i jez. Genewskim, podbity przez Rzymian w 121 przed Chr.

Allochtoniczny (allos — inny, chton — ziemia), pochodzenia wtórnego: tworzenie się np. węgla w jeziorach lub zatokach morskich z pni drzewnych, z materiałów przyniesionych z innych miejsc.

Alloksan, związek organiczny $C_4H_8O_4N_2$; ciało krystaliczne; rozpuszcza się w wodzie i alkoholu. Ważny produkt rozpadu kwasu moczowego. Redukując a., otrzymujemy alloksantynę.

Alloksantyna, związek organiczny $C_8H_8O_8N_4$; ciało stałe, temp. topn. 170° (z rozkładem); trudno rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze. Powstaje z alloksanu (ob.).

Allosaurus, przedstawiciel kopalnych gadów jurajskich z grupy dinosaurów; roślinożerny; zęby słupkowate rzadko ustawione lub brak ich zupełny, natomiast wykształcona rogowa pochwa na szczękach, jak u żółwi.

Allotheria, ssaki kopalne, torbacze z okresu jurajskiego.

Alluvium, najmłodsza epoka geologiczna współczesna.

Almaden, m. w prow. Ciudad Real (Hiszpanja), u podnóża Sierra de A., 9.000 mieszk.; kopalnie rtęci.

Almadyn, minerał, szlachetny granat, barwy czerwonej z odcieniem nieskawkim, przezroczysty. Kamień ozdobny.

Alma mater (łac.), dosłownie żywiąca matka, tytuł, nadawany w wiekach średnich akademjom i uniwersytetom.

Almanach (arabsk.-hiszp. Almanaque — kalendarz), w średniow. tablice, układane w formie kalendarza z uwagami astrologicznymi i in., później tablice, zawierające wiadomości o genealogiach rodów, urzędach, jarmarkach itp., wreszcie o treści literackiej z anegdotami i opowiadaniem itp.; do najznacześniejszych w obecnej dobie należy a. gotajski (Almanach de Gotha), wydawany w jęz. niem. i franc., założony w 1763, zawiera genealogie rodzin panujących, skład ministerjów wszystkich państw, wykazy ambasadorów i konsułów oraz wykazy statystyczne (gospod.-komunikacyjno-handl.).

Almanzor, drugi kalif z dynastji Abbasydów 754—775, *712, †775; zbudował Bagdad 763.

Alma Tadema Laurens, malarz holenderski, *1836, †1912; malował sceny rodzajowe, zaczerpnięte z życia starożytnych Greków i Rzymian, sceny biblijne i portrety; dzieła: „Posłuchanie u Agrippy“, „Czytanie Homera“, „Święto wiosny“, „Znalezienie Mojżesza“ i in.

Almemo, m. w prow. Oberyssel (Holandia), 25.500 mieszk.; przemysł bawełniany.

Almerja, stol. i port nad m. Śródziemnem

w prow. A. w Andaluzji (Hiszpanja pld.-wsch.), 49.000 mieszk.; wywóz owoców i minerałów.

Almohadowie, ob. Almorawidowie i Almohadowie.

Almondbury, m. w hr. Yorku (Anglja zach.), 27.000 mieszk.

Almorawidowie i Almohadowie, dwie dynastje maurytańskie, Almorawidowie zajęli 1062 państwo marokańskie i zdobyli, począwszy od 1080, prawie całą maurytańską Hiszpanję. Almorawidów wyparli Almohadowie, którzy 1146 zdobyli Marokko a potem walczyli w Hiszpanji ze zmiennem powodzeniem; 1212 wypędzeni przez Kastylijczyków z Hiszpanji i Marokka.

Alnus, ob. olsza.

Alochromatyczne minerały (ἄλλος = inny, το χρώμα = kolor), ciała bezbarwne w stanie bezwzględnej czystości w okazach wyjątkowo pięknych, w okazach pospolitych zabarwione domieszkami, które bywają albo rozproszone w nich mechanicznie albo rozpuszczone. Przeciwnieństwem minerałów zabarwionych są minerały barwne czyli idiochromatyczne.

Alodjalny (starogerm.), dziedziczny; dobra alodjalne, dziedziczne, w przeciwstawieniu do lennych.

Aloë, aloes, rośliny zielne lub drzewiaste, należące do rodziny Liliaceae (liljowate), mają liście mięsiste (podobne do liści agaw), często na brzegu i grzbiecie kolczastymi wyrostami pokryte, kwiaty barwy żółtej lub czerwonej, zebrane w kłosowate lub groniaste kwiatostany, wyrastające z posród liści. Sok gatunków: *A. africana*, *A. succotrina*, *A. ferox* (Afryka pld.) oraz *A. vera* (okolice nadśródziemnomorskie), wyciekający z liści przy ich nacięciu, ma po zaschnięciu zastosowanie w medycynie, głównie jako środek przeczyszczający. Liczne gatunki uprawiane są jako rośliny ozdobne.

Aloë succotrina (a kwiatostan).

Aloes, ob. Aloë.

Aloesowe włókno, włókno, otrzymywane z aloesu drzewiastego, lekkie, miękkie, trwałe i mocne, podobne do włókna agawy, służy do wyrobu grubych tkanin, papieru, lin itp.

Alokucja (łac.), przemowa publiczna, w szczególności przemowa papieża do kardynałów.

Alonż, przedłużek wekslu; można na nim wypisać indos lub awal (poręczenie wekslowe).

Alopatja (greck.), metoda lecznicza, przeciwieństwo do metody homeopatycznej (ob. homeopatja).

Alopecia (greck.), łysienie.

Alopecurus pratensis, wyczyniec łąkowy, pospolita trawa pastwna.

Alor, ob. Ombay.

Alorytmja (greck.), niemiarowość tętna.

Alopecurus..

Alost (flam. Aalst), m. okręg. w Flandrii wsch. (Belgia), nad rz. Dender, 36.000 mieszk.; wyrób płótna i koronek, garbarnie.

Alotriofagia (greck.), zjadanie niepożytecznych lub wstrętnych rzeczy; występuje u chorych umysłowo.

Alotriogeuzja, halucynacja smaku.

Alotropja, zdolność występowania ciał pod kilkoma postaciami. Odmiany (postacie) alotropowe danego ciała posiadają jednakowy skład chemiczny, lecz różny zapas energii wolnej lub rozporządzalnej, stąd wynikają różne właściwości chemiczne i fizyczne, np. tlen-ozon, fosfor żółty — fosfor czerwony itp.

Alouatta seniculus, wyjecz rudy, ob. *Primates*.

Alpaka, ob. *Tylopoda*.

Alpaka, stop o składzie: 50% miedzi, 25% niklu i 25% cynku; metal biały, używany do wyrobu ozdób, naczyń kuchennych itp.

Al pari (włosk.), na równi, na parzystości, równość kursów dwóch walut.

Alpena, m. w stanie Michigan (St. Zj. Am. Płn.), nad jez. Huron, 15.000 mieszk. (3.000 Polaków).

Alpera, m. w pld.-wsch. Hiszpanji z późno-paleolitycznymi petroglifami, czyli malowidłami na skale, wyobrażającymi sceny z życia myśliwców.

Alpes-Basses, dep. we Francji pld. na granicy włoskiej, 6.988 km², 92.000 mieszk.; stol. Digne.

Alpes-Hautes, dep. we Francji pld. na granicy włoskiej, 5.643 km², 89.000 mieszk.; stol. Gap.

Alpes-Maritimes, dep. we Francji pld. na granicy włoskiej, nad m. Śródziemnym, 3.736 km², 358.000 mieszk.; stol. Nicea.

Alpheios (obecnie *Ruphja*), główna rzeka Peloponezu (Grecja), wypływa w Arkadii, ujście do m. Jońskiego, dług. 90 km.

Alpidy, nazwa ogólna łańcuchów fałdowych gór europejskich, wygiętych ku północy, np. Alpy, Karpaty.

Alpines (Canal des), kanał między rz. Durance i Rodanem (Francja), dług. 313 km.

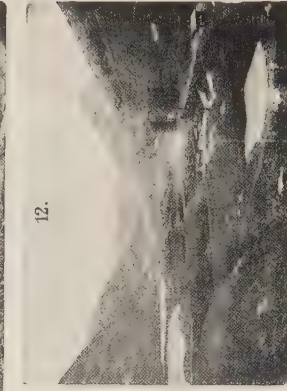
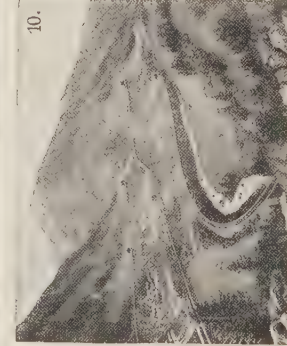
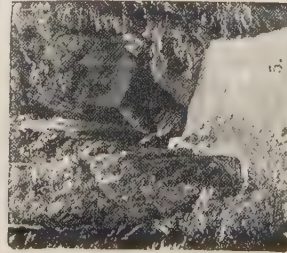
Alpinizm, ogół wiadomości, wchodzących w zakres badań nad Alpami, zwłaszcza wiadomości, dotyczących sportu alpejskiego (ob. *tańernictwo*).

Alpuhara (Alpujarras), pasmo górskie w prow. Grenada i Almerja (Hiszpanja), do 1.510 m.; ostatnie schronienie Arabów w walce z Hiszpanami.

Alpy (celt. alp — wysoki), pasmo górskie w Europie środkowej, 1.200 km. dług., 150—300 szer., 175.000 km²; ciągną się od m. Liguryjskiego łukiem, wygiętym ku płn. i wsch. do niziny węgierskiej, łącząc się na pld.-wsch. z systemem gór Dynarskich na Bałkanach a na płn.-wsch. z Karpatami, oddzielenymi od nich Dunajem; najw. szczyt Mont Blanc 4810 m. Według kształtu i budowy geologicznej. podzielone linią jez. Bodeńskiego, przesmyku Splügen i jez. Como, dzielą się na wyższe A. zachodnie (wewn. pas gnejsowy, zewn. pas gnejsowy i płn.-zach. strefa wapienna)

i niższe A. wschodnie (środk. pas gnejsowy, strefa łupkowa, płn. i pld. A. wapienne). Odwodnienie przez Rodan do m. Śródziemnego, przez Ren do m. Północnego, przez dopływy Dunaju do m. Czarnego, przez Po, Adygę i in. do m. Adriatyckiego. Jeziora (Genewskie 538 km², Bodeńskie 540 i in.) powstały przeważnie z lodowców w epoce lodowej. A. zachodnie. I. Do wewn. pasa Alp gnejsowych należą: 1) Liguryjskie do 2.650 m., nad zatoką Genueńską; 2) Kotyjskie (Monte Viso 3.843 m.); 3) Grajskie, z licznymi lodowcami, między przesmykami dorzecza Dora Baltea do dorzecza Izery i dorzecza Dora Riparia do dorzecza Durance (Gran Paradiso 4.061 m.); 4) Pennińskie (Walijskie) z licznymi lodowcami, między Rodanem i doliną rz. Dora Baltea a Wielkim Św. Bernardem i Simplonem (Monte Rosa 4.639 m., Matterhorn 4.482 m.); 5) Lepontyjskie (Tessyńskie), z grupą Adula w kantonie Gryzonów (Rheinwaldhorn 3.398 m.). II. Do zewn. pasa Alp gnejsowych należą: 1) Morskie (Punta dell'Argentera 3.297 m.); 2) Delfinackie (A. du Dauphiné) z grupą Pelvoux (wielkie lodowce, i strome szczyty: Barre des Ecrins 4.103 m.); 3) Sabaudzkie z bogatym w lodowce, krystalicznym masywem najwyż. szczytu Alp Mont Blanc 4.810 m.; 4) Fryburskie (Wildhorn 3.264 m.) i Emmenalskie; 5) Berneńskie, graniczące z Fryburskimi, między Rodanem i rz. Reuss, obejmujące Berner Oberland (potężne szczyty: Finsteraarhorn 4.275 m., Jungfrau 4.167 m.; lodowce: Oberrar, Altesch, Grindelwald) i A. Czterech Kantonów (Pilatus 2132 m.); 6) Galleńskie, między rz. Reuss i Renem, z grupami Tödi 3.623 m. i Säntis 2.504, oraz Szwyckie i Appenzelskie (St. Gallen'skie). III. Płn.-zach. strefę wapienną tworzą franc. Alpy wapienne: 1) Prowansalskie (Mont Pelat 3.053); 2) Drôme; 3) Jura (Grand Chartreuse 2.087 m.); 4) Chablais (Dent du Midi 3.285). Alpy wschodnie. Do środkowej strefy gnejsowej należą: 1) Retyckie (Gryzońskie) od przesmyku Splügen do Reschenscheideck i przełęczy Stifser Joch z grupami: Silvretta, Bernina (4.052 m.), na pld. Adamello (Adamello 3.548 m., Presanella 3.564 m.), na płn. Ortler (3.902 m.); 2) Oetztańskie (Ötztaler A.) z Wildspitze (3.774); 3) Zillertalskie (Zillertaler A.) z Hochfeiler (3.523 m.); 4) Wysokie Tauern (Hohe Tauern) z Grossglockner (3.798 m.); 5) Niskie Tauern (Niedere Tauern) z Hoch-Golling (2.863 m.); A. gnejsowe kończą się w 6) Noryckich (Karyńskie, Styryjskie), które nad Dunajem przechodzą w góry Litawskie i 7) Cetyckich. Strefę łupkową tworzą: 1) Plessurskie i Salzburskie oraz 2) Eisenerckie (Eisenerzer A.). Płn. Alpy wapienne (w Niemczech A. Bawarskie) składają się z: 1) Algawskich (Allgäuer A.) z łańcuchami Rhätikon i Lechtalskie (Mädelegabel 2.645 m.); 2) Lasu Bregencckiego; 3) Północnych Tyrolskich Alp wapiennych (grupa Wellerstein z Zugspitze 2.964 m.); 4) Salzburskich na zach. od rz. Salzach (Watzmann 2.714 m., Wysoki Dachstein 2.996 m.); 5) Salzkammergut z licznymi jeziorami.

Główne formacje górskie: 1. Kraj podalpejski: Góry i jeziora pod Hohenschwangau (Alpy Algawskie). 2. Płn. Alpy Wapienne: Góry Wetterstein pod Garmisch (Bawarskie Alpy Wapienne). 3. Alpy Krystaliczne: Góry Blümlis i jezioro Oeschinen (Wyżyna Bernńska). 4. Płd. Alpy Wapienne: Szczyt Dreischuster i St. Veit w dolinie Sexten (Dolomity Płd.-Tyrolskie). — **Hydrografia:** 5. Formacja doliny Partnachklamm (Bawarskie Alpy Wapienne). 6. Jezioro w dolinie: Jezioro Królewskie (Bawarskie Alpy Wapienne). 7. Kottlina górska i lodowiec: Waxeggkees (Alpy Zillertalskie). 8. Lodowce: Mittelbergerner (Alpy Ötztalskie). — **Antropogeografia:** 9. Gospodarsko pastwiskowe: Pastwisko na wyżynie Bernńskiej. 10. Kolej alpejska: kolej Gottharda pod Wasen. 11. Droga alpejska w paśmie Ötztal. 12. Przekłęcz alpejska: Schronisko turystyczne Bernina w grupie Bernina.

Pin.- wsch. zakończenie Alp tworzą Alpy Austrjackie z Lasem Wiedeńskim (piaskowcowym). **Płd.** Alpy wapienne dzielą się na: 1) Lombardzkie, w których skład wchodzi Trydenckie z grupą Brescia, Brenta, Monte Baldo; 2) wyżynę południową Tyrolską z grupą Cima d'Arta (granitowa), porfirową wyżyną Bozen, Plose i płd.-tyrolskimi Dolomitami, szczytem Marmolata (2.990 m.) i Monte Cristallo (3.199 m.) na płd. od Drawy; 3) Karyńskie na granicy Karyntji i Krainy; 4) Karawanki, ich dalszy ciąg; 5) Steinerzkie (Steiner A.); 6) Weneckie (dalszy ciąg Dolomitów); zakończeniem płd.-wsch. Alp są Julijskie z Triglav (Tricorno) 2.864 m., przechodzące na płd. w wyżynę Krasu na półwyspie bałkańskim. Pod względem wysokości i związanych z nią stosunków klimat. i wegetacyjnych rozróżniamy w A. trzy pasy: 1) pas wyżyn podalpejskich (do 600 m.) z wielkimi jeziorami, gęsto zaludniony, uprawa zbóż, wina i owoców, 2) podgórze alpejskie (600—1800), pas lasów i pastwisk i 3) Alpy właściwe: a) A. średnie (1800—2800 m.), kraina letnich pastwisk, słabo zaludniona i b) kraina wiecznych lodów i śniegów (6.700 km², z czego na same lodowce ok. 4.000 km²). Klimat wybitnie górski (śr. temp. 9°), obfite opady (250 cm.), wiatry Föhn i Bora. Pod względem ludnościowym A. zamieszkują na zach. Francuzi, na płd. Włosi, na płd.-wsch. Słowacy, resztę obszaru Niemcy, w dolinach Innu, Renu i Adygi utrzymały się resztki staroż. Reto-Romanów. Podstawą życia gospodarczego jest chów bydła, gospodarstwo mleczne, hotelarstwo oraz przewodnictwo. Siła wodna potoków alpejskich została wykorzystana w przemyśle metalurgicznym, włókienniczym, chemicznym i drzewnym; rozwinęły b. przemysł zegarmistrzowski. Skarby mineralne nie obfite (węgiel kamienny i ruda w A. wsch.). Dzięki obfitości dolin podłużnych i poprzecznych oraz przełęczy należą A. do b. dostępnych gór, przez które prowadzi sześć głównych linii kolejowych.

Alpy australijskie, łańcuch gór w Now.-Płd. Walji, wzdłuż płd.-wsch. wybrzeża Australji, zbudowany z granitu i gnejsu; najwyższy szczyt góra Kościuszki (2.241 m.); bogactwa kopalne: węgiel, złoto.

Alpy Nowozelandzkie, łańcuch gór na płd. wyspie Nowej Zelandji, wzdłuż zach. wybrzeża; najwyższy szczyt góra Cook'a (3.768 m. wys.), wielkie lodowce.

Alrauna, w mit. germańskiej duch, przepowiadający przyszłość, później maleńka istota o cechach diabelskich a postaci ludzkiej, stąd nazwa korzeni Mandragory (ob.), przypominających kształtem postać ludzką i przypisywanie im mocy czarodziejskiej.

Al rovescio, ob. *rovescio*.

Alsen, żywna wyspa na Bałtyku, oddzielona od płd. Jutlandji wąską cieśniną A. (przeprawa Czarnieckiego w 1658), 321 km², 30.000 mieszk.; stol. Sønderburg; powróciła 1920 do Danji.

Alster, pr. dopływ Łaby (Elby), ujście pod Hamburgiem.

Alt, najniższy rodzaj głosu kobiecego.

Altair, najjaśniejsza gwiazda gwiazdozbioru Orła (ob. Orzeł i Antinous).

Altaït, minerał, tellurek ołowiu PbTe; regularny; barwy biało-żółtej; twardość 3—3,5, ciężar wł. 8,1—8,2.

Altamira, w hiszpańskiej prow. Santander jaskinia z wspaniałemi malowidłami bizonów na sklepieniu z paleolit. okr. magdaleńskiego.

Altamonti Marcin, z pochodzenia Włoch, malarz na dworze Jana III, * 1657, † 1745; malował w pałacu Wilanowskim, do kościołów Łwowa, Wilna i Żółkwi. W tym ostatnim znajdują się trzy obrazy z dzieł Jana III: „Bitwa pod Chocimem“, „Bitwa pod Parkanami“ i „Odsiecz Wiednia“.

Altamura, m. okręg. w prow. Bari w Apulji (Włochy), 26.000 mieszk.; winnice, chów bydła.

Altanniki, budniki, Chlamydodera, ptaki z rzędu wróblowatych (Passeres). W okresie godowym budują kunsztowne altany, nie na gniazda, lecz jako miejsca schadzek. Do budowli tych, zrobionych z gałęzi, traw itp., znoszą różne błyszczące i ozdobne przedmioty; zamieszkują Australję.

Altazymut, ob. uniwersalne narzędzie.

Alt-Berun, ob. Bieruń Stary.

Altdorf, 1) m. w Bawarii blisko Norymbergi, 3.000 mieszk.; 1623 — 1809 uniwersytet; 2) (Altorf) stol. kantonu Uri (Szwajcaria), nad rz. Reuss, 4.000 mieszk.

Altembas, albo *Alt en bas* (tur.), nazwa materji jedwabnej, przetykanej złotem, używanej w dawnej Polsce na ubiory uroczyste świeckie i kościelne.

Altena, m. pow. w rej. Arnsberg w Westfalji (Prusy), nad rz. Lenne, 15.000 mieszk.; zamek; fabr. drutu.

Altenberg Peter (wł. Richard Engländer), pisarz austriacki, * 1859, † 1919; napisał obrazki nastrojowe: „Wie ich es sehe“, „Was der Tag mir zuträgt“, „Märchen des Lebens“, „Mein Lebensabend“ i in.

Altenburg, m. w Turyngji, dawna stol. b. ks. Sachsen-Altenburg, nad rz. Pleisse, 41.000 mieszk.; zamek; fabr. instrumentów muz.

Alteracja (łac.), zmiana, wzburzenie, irytacja.

Alter ego (łac.), „drugie ja“, zaufany następca.

Alternat, zwyczaj dyplomatyczny, według którego mocarstwa, zawierające akt dyplomatyczny, wymieniane są w zmiennej kolei.

Alth Alojzy, mineralog i geolog polski, * 1819, † 1886; 1862 prof. mineralogji i geologji w Krakowie; prace: „Geognostisch — paläontologische Beschreibung der nächsten Umgebung von Lemberg“ (1849), „Rzecz o bryłach kulistych w okolicy Kałusza i Ładawy na Podolu“ (1861) i in.

Althaea, prawoślaz (ślazówka), ziola roczne lub trwałe z rodziny Malvaceae (ślazowate), właściwe okolicom umiarko-

oświaty, następnie prof. jęz. arabskiego w uniw. we Florencji; napisał: „La guerra del Vespro Siciliano“, „Istoria dei Musulmanni in Sicilia“ i in.

Amarna El, ob. El-Amarna.

Amarylka, ob. *Amaryllis Belladonna*.

Amarylkwate, ob. *Amaryllidaceae*.

Amaryllidaceae, amarylkwate, rodzina roślin jednoliściennych, spokrewniona z rodziną lilijowatych (*Liliaceae*), charakteryzujące się słupkiem dolnym. Należą tu rośliny cebulkowe lub kłączowe, rzadko krzewy, właściwie przeważnie okolicom zwrotn. Ważniejsze rodzaje: *agawa* (*Agave*), *narcyz* (*Narcissus*), *przebiśnieg* (*Galanthus*), *śnieżyca* (*Leucojum*).

Amaryllis Belladonna, amarylka, roślina cebulkowa z rodziny *Amaryllidaceae* (amarylkwate); pochodzi z Afryki pld., hodowana niekiedy w ogrodach. Powszechnie pod nazwą amarylek hodowane w szklarniach i pokojach rośliny cebulkowe należą do rodzaju *Hippeastrum* (Ameryka zwrotn.), blisko spokrewnione go z poprzednim.

Hippeastrum vittatum hybr.

Amathus, starożytne miasto greckie na Cyprze, kult Afrodyty.

Amati, rodzina konstruktorów skrzypiec w Cremonie; założyciel firmy *Andrea Amati*, *1530, †1611; wnuk jego *Nicola*, *1596, †1684, nauczyciel *Guarneri*'ego i *Stradivari*'ego.

Amaurosis (greck.), ślepotą zupełną z całkowitym brakiem wrażliwości na światło, skutek zmian w nerwie wzrokowym lub w mózgu.

Amazja, m. w Anatolii w pñ.-wsch. Azji Mn. (Turcja), nad rz. Jezil Irmak, 35.000 mieszk.; jedwabniarstwo; m. urodzenia geografa Strabona.

Amazonas, 1) pñ.-zach. stan Brazylii w dorzeczu Amazonki, 1,894.950 km², 460.000 mieszkańców (ok. 100.000 Indian); klimat podzwrotnikowy, olbrzymie lasy dziewicze, wywóz kaczuku, kakao, wanilii; stol. Manáos; 2) dep. na wsch. rep. Peru (Am. Pld.), nad rz. Marañon (tj. górna Amazonka); kauczuk, tytuń, trzcina cukrowa; stol. San Carlos; 3) prow. Wenezueli pld., lasy dziewicze, sawanny, kauczuk; stol. San Fernando de Atabapo.

Amazonit, ob. mikroklin.

Amazonka, największa rz. świata w Am. Pld., 5.340 km. dług., dorzecze 7 milj. km², wypływa jako Marañon w Kordyljerach peruwiańskich, żeglowna od Pongo de Manseriche, 2,5 km. szer.; środkowy bieg zwie się Solimões; ma liczne odgałęzienia, tworzy wyspy i otrzymuje potężne dopływy dług. do 3.500 km.; prawe: Madeira, Tapajoz, Xingu, Tocantins, lewe: Napo, Iça, Rio Negro. Wylewy dwukrotnie rocznie do 40 km. szer.; wpada do Atlantyku, ujście 90 km. szer.; statki morskie dochodzą do Manáos, rzeczne do stóp Andów; eksploatacja lasów, kauczuk.

Amazonki, wojowniczy lud niewieści. Pod-

nie głosi, że wypalały sobie prawa piersi, aby móc lepiej napinać łuk.

Amazoński kamień, ob. mikroklin.

Amazys, dwaj królowie egipscy: A. I 1684—39 przed Chr., zwycięzca Hyksosów; A. II 570—526, przyjaciel Greków, w szczególności Polikratesa z Samos.

Amabala (Umballa), m. w prow. Pendżab (Indje bryt.), 79.000 mieszk.; bawełna, wyrób dywanów.

Amalema, m. w dep. Tolima w Kolumbii (Am. Pld.), 9.000 mieszk.; kopalnia złota, trzcina cukrowa.

Ambarawa, m. na wyspie Jawie (Indje wsch. holend.), 13.000 mieszk.

Ambargo, dawne represalia wojenne, polegające na tymczasowym zatrzymaniu obcych okrętów w porcie celem zapobieżenia rozgłoszeniu pewnej wiadomości.

Ambasador, najwyższy stopień w hierarchii dyplomatycznej, ustalony przez protokół wiedeński z 1815 r. Polska ma dwóch ambasadorów: przy Stolicy Apostolskiej i we Francji.

Amberg, m. okr. w Palatynacie górnym w Bawarii, nad rz. Vils, 26.000 mieszk., dawna stol. Palatynatu; fabr. wyrobów porcelanowych, glinianych i emalowanych. Obok miejscie pielgrzymek Marienhilfberg.

Amberger Christoph, malarz niemiecki, *ok. 1500, †ok. 1560; obrazy w rodzaju Holbeina młodszego.

Ambicja, pragnienie uznania, sławy, zaszczytów, oparte na silnym poczuciu swej wartości.

Ambit (łac.), dawna nazwa krużganku czyli przykrytego korytarza, okalającego budynek. A. gotycki otacza dziedziniec Biblioteki Jagiellońskiej, ambit w dziedzińcu zamkowym na Wawelu.

Ambitus, diapazon, w muzyce objętość tonów instrumentu albo głosu.

Ambignonit, minerał ($(\text{F}_1\text{OH})\text{Al}(\text{Na}_1\text{Li})\text{PO}_4$; trójskośny; twardość 6, ciężar wł. 3.1; barwy zielonawej, szarzielonej.

Ambliopia (greck.), niedowidzenie, zmniejszenie ostrości wzroku przy braku stwierdzalnych zmian w narządzie wzrokowym, spowodowane przez zatrucie alkoholem, nikotyną itp.

Amblypoda, przejściowy typ zwierząt kopytnych, występuje tylko w paleocenie.

Amblypterus, ryby z okresu permskiego.

Amblystoma mexicanum, ob. *Urodela*.

Ambo, ob. loterja.

Ambo, pñ. część protektoratu bryt. pld.-zach. Afryki, zamieszkaną przez szczepy Owambo.

Amboceptor, ob. sensybilizatory.

Amboina, pld. wyspa archipelagu Moluckiego w Indiach wsch. holend., 997 km², 39.000 mieszk.; na niej stol. wysp Moluckich i m. port. A., ok. 8.000 mieszk.; siedz. rezydenta.

Amboise, m. w dep. Indre-et-Loire (Francja), nad Loarą, 4.500 mieszk.; pamiętne edyktem

Amazonka

1563 r., zapewniającym hugonotom wolność religijną.

Amboise George d', franc. mąż stanu i kardynał, * 1460, † 1510; 1498 pierwszy minister Ludwika XII.

Ambona, kazalnica.

Ambos, ob. ucho.

Ambroid, surogat bursztynu, otrzymywany z odpadków bursztynowych przez ogrzewanie do 250° C pod ciśnieniem 400 atmosfer. Zastosowanie podobne jak bursztynu.

Ambros August Wilhelm, pisarz muzyczny austriacki, * 1816, † 1876; prof. historii muzyki w uniwersytecie w Pradze; główne dzieło „Historia muzyki“.

Ambrowiec, ob. Liquidambar.

Ambrozja (greck.), pożywienie bogów, które dawało im wieczną młodość i nieśmiertelność. **Ambrozkiewicz** Ambroży, ob. Korzeniowski Józef.

Ambroży św., biskup w Medjolanie, * ok. 340, † 397; jeden z twórców Kościoła Zachodniego; układał hymny, antyfony i responsoria.

Ambrym, wyspa w Nowych Hebrydach (Melanezja), 644 km², 10.000 mieszk.; czynny wulkan.

Ambulakralne nóżki, ob. układ ambulakralny.

Ambulakralny układ, ob. układ ambulakralny.

Ambulatorium (łac.), lecznica, w której chorodnim chorym udziela się porady lekarskiej.

Ameba, pełzak, ob. Amoebozoa.

Amebocyty, komórki amebowate.

Ameboidalny ruch, ruch pełzakowy na podobieństwo ameby, która przenosi się z miejsca na miejsce, wypuszczając protoplazmatyczne wypustki, przyczem przelewa całą masę protoplazmy w kierunku tych wypustek.

Amebowce, ob. Amoebozoa.

Amelia (rymsk. America), m. w prow. Perugia (Włochy), 6.500 mieszk.; winnice.

Amélie-les-Bains, miejscowość kąpielowa w dep. Pyrénées-Orientales (Francja), 1.600 mieszk.; znane już staroż. Rzymianom kąpiele siarczane.

Amelioracja, ulepszanie ziemi, ob. melioracja wodne.

Amen (hebr. „zaprawdę, niech się tak stanie!“), wyrażenie, potwierdzające i uroczyste kończące modlitwę, błogosławieństwo, mowę lub przysięgę.

Amencja (łac.), przejściowy stan psychiczny, cechujący się bezładnymi ruchami, bezładną mową, nierozpoznanianiem otoczenia, bezcelowością a gwałtownymi czynami oraz omamami. Stan taki trwać może miesiącami. Występuje po chorobach zakaźnych; u kobiet często zdarza się po porodzie lub podczas karmienia.

Amenhotep, ob. Amenophis.

Amenophis (Amenhotep), imię królów egipskich; najwybitniejsi: 1) A. III w XV w. przed Chr.; za jego panowania wzniesiono słupy Memnona obok Teb, olbrzymie postacie kamienne w pozycji siedzącej, które miały wydawać dźwięki przy wschodzie słońca, świą-

tynię Ammona w Tebach; 2) A. IV. uśilo- wał wprowadzić w Egipcie monoteizm solarny (wyłączny kult Ammona).

Amenorrhoea (greck.), brak okresowych krwawień miesięcznych u kobiet płciowo dojrziałych. Fizjologiczna, tj. normalną jest a. podczas ciąży u wszystkich kobiet, podczas karmienia zaś u 60%. A. patologiczna (chorobowa) występuje wskutek: 1) chorób ogólnych, jak gruźlica, nowotwory, zatrucia przewlekłe, wyniszczenie; 2) miejscowych zmian zapalnych w narządzie rodnym kobiecym, np. zapalenie jajnika; 3) niedorozwoju tegoż narządu. Niekiedy zdarza się z powodów nerwowych.

Amerigo Vespucci, żeglarz włoski, * 1451, † 1512; odbył w latach 1499, 1501 i 1503 podróże do nowego kontynentu, nazwanego za radą księgarza Waldseemüllera, wydawcy opisów podróży Vespucciego, według imienia tegoż Ameryka.

Amersfoort, m. w prow. Utrecht (Holandia), nad rz. Eem, 33.000 mieszk.; przedsiębiorstwo, huty szklane; uprawa tytoniu.

Ameryka (Nowy Świat), część świata, położona na półkuli zach., oblana od wschodu oceanem Atlantyckim, od zachodu oceanem Spokojnym, od płn. oceanem Lodowatym Płn., obejmuje dwa trójkątne kontynenty: Am. Płn. i Am. Płd., połączone przemykiem, Am. Środk., wraz z wyspami 43.400.000 km² (bez Grenlandji 40.400.000 km²), 210.000.000 mieszk. Wydłużony kształt w kierunku z płn. na pld. powoduje, że rozciągłość kontynentu amer. jest bardzo wielka, oddalenie bowiem od płn. przylądka Murchisona (72° szer. płn.) do pld. przylądka Froward (53° 54' szer. pld.) wynosi 14.500 km., podczas gdy największa szerokość wynosi w Am. Płn. 5.950 km, a w Am. Płd. 5.200 km. Pod względem ukształtowania powierzchni obu części Am. wspólny jest system wysokich gór fałdowych (Kordyljery i Andy) na zach. i niższych gór z kotlinami i wyżynami na wsch.; w środku kontynentu znajdują się charakterystyczne baseny, wypełnione przez potężne rzeki. Pod względem klimatycznym A. Płd. należy do strefy międzyzwrotnikowej, Am. Płn. do umiarkowanej. W świecie roślinnym i zwierzęcym zachodzą wielkie różnice: Am. Płn. wykazuje pewne cechy roślinne i zwierzęce, podobne do azjatyckich i europejskich, Am. Płd. do form afryk. i austral. Ludność A. stanowią ludy starych ras amerykańskich: Indian w Płn. i Płd. Am. i Eskimów w okolicach polarnych A. Płn. Wskutek kolonizacji i procesu osiedlania się ludów europ. od XV w., można A. podzielić na dwa obszary kolonizacyjne: 1) obszar kolonizacji hiszpańskiej i portugalskiej, zw. A. łacińską, obejmujący przemyk A. Środk., Meksyk, Indie zach. i Am. Płd., i 2) obszar kolonizacyjny anglosaski, obejmujący Am. Płn., początkowo kolonizowany przez Anglików i Francuzów, od połowy XVIII w. wyłącznie Anglo-Sasów. Historia odkrycia. Najdawniejsze wiadomości o lądzie A. są bardzo nikłe. Pewnem jest tylko to,

że pierwszymi żeglarzami, którzy dotarli do A., byli Normanowie, którzy w X w. pierwsze kolonie założyli na zach. wybrzeżu Grenlandji i w okolicy dzis. Nowej Fundlandji i Labradoru. Obszary te nie zostały skolonizowane w całem tego słowa znaczeniu; dalsze posuwanie się w głąb ładu było przez Indian paraliżowane i wkońcu w Europie o podróżach i odkryciach Normanów zapomniano. Dopiero po upływie kilkuset lat, w czasach, gdy znaleziono drogę do Azji przez opłynięcie Afryki, rozpoczęły się pierwsze próby przebycia oc. Atlantyckiego i pierwszym, który dotarł do ładu amerykań., był Krzysztof Kolumb. W pierwszej swej podróży odkrył 12. X. 1492 wyspy Bahama, 28. X. wyspę Kubę, 6. XII. Haiti, w drugiej podróży (1493—1496) odkrył wyspy pod Wiatrem, Portoriko, Jamajkę, w trzeciej podróży (1498—1500) odkrył Trinidad i dotarł do ładu stałego (ujście rz. Orinoko) w Płd. Am., w czwartej (1502—1504) dotarł do środk.-amer. przemyku. Wszystkie te podróże odbył Kolumb w przeświadczeniu, że dotarł do Indyj wsch. azjat. i dzięki tej omyłce wyspy środkowej A. noszą nazwę Indyj zach. a mieszkańcy A. nazwani zostali Indianami. Nazwę swą zawdzięcza A. podróżnikowi Amerigo Vespucci, który pierwszy wydał mapę i opis ziem amerykańskich. Dalsze podróże odbywali Hiszpanie i Portugalczycy. Cabral odkrył w 1500 Brazylię, żeglarz portugalski Magellan opłynął w 1520 Am. Płd., Ferdynand Cortez, Hiszpan, podbił Am. Środk. (Meksyk), Pizarro w XVI wieku podbił Peru. W poszukiwaniu przejścia północnego do Indyj opłyneli Am. Płn. Davis, Hudson i Baffin w pocz. XVII w., Bering i Vancouver w XVIII w., Parry i Franklin w pocz. XIX w. Naukowe badania A. i odkrycie wnętrza ładu amerykań. przypadają na wiek XIX. Największe zasługi w badaniu A. położyli Aleksander Humboldt i Aimé Bonpland, Levis i Clarke (odkrycie źródła Missoury i Góry Skaliste), Franklin (krainy polarne), Martinus Darwin, Sievers i in., Tworzenie się państw. Prawie przez trzy wieki od czasu pierwszych odkryć znajdowała się A. pod panowaniem państw europ., które ją eksploatowały. Hiszpania posiadała $\frac{2}{3}$ Am. Płd., cała Am. Środk. i płd.-zach. część Am. Płn. do Kalifornji; Portugalia usadowiła się w Brazylii, Francuzi — w obszarze Mississipi i rz. św. Wawrzynca, w części Gujany i na niektórych wyspach Antylskich, Anglicy — na wybrzeżach wsch. Am. Płn., w Labradorze, w obszarze zat. Hudsonskiej i części Indyj zach. Szwedzi i Holendrzy zostali wyparci przez Anglików, w 1763 panowanie nad Kanadą przeszło z rąk franc. do Anglii. Wojna o niepodległość 1783 stworzyła pierwsze niezależne państwo St. Zj. A. Płn. i posiadłości angielskie ograniczyły się do Kanady i krajów płn. W dalszym rozwoju St. Zjedn. uzyskały resztę franc. obszarów w Am. Płn. i posiadłości hiszp.-meksykańskie do oc. Spokojnego, w 1867 powiększyły swój stan posiadania przez kupno Alaski od Rosji i w 1917 wysp w Indjach zach. od Danji. W Indjach zach. wyzwoliło się Haiti w 1804 z pod

władzy europejskiej. Od 1810 rozpoczęły się walki o niezawisłość w kolonjach hiszp. ładu stałego, które zakończyły się zupełnem uniezależnieniem Meksyku i utworzeniem pięciu republik środk.-ameryk.; Kuba i Portoriko, pozostałe w posiadaniu hiszp. do 1898, po wojnie hiszp.-amer. przeszły do St. Zj. Am. Płn. W A. łacińskiej ruch niepodległościowy zaczął się w pocz. XIX w. i doprowadził w latach 1820—1830 do utworzenia republik Wenezueli, Kolumbji, Ekwadoru, Peru, Boliwji, Chile, Argentyny, Paragwaju i Urugwaju. Brazylija, wyzwolewszy się w 1822 z pod władzy portug., ogłosiła się cesarstwem, w 1889 republika. Do europejskich państw należą w Am. tylko Grenlandja (Danja), Kanada i bryt. Honduras (W. Brytania), Jamajka, przeważna część wysp Antylskich, Gujana (franc., bryt. i holend.) i wyspy Falklandzkie.

Ameryka Południowa, płd. część kontynentu amerykań., położona przeważnie na półkuli płd., 17.600.000 km² (bez wysp), ok. 64.000.000 mieszkańców, oblana od płn. morzem Karaibskim, od wsch. Atlantykiem, od zach. oceanem Spokojnym; największa długość kontynentu 7.580 km., najw. szerokość 5.200 km.; linja brzegowa słabo rozwinięta (1 km. wybrzeża na 700 km²). Podo względem ukształtowania pionowego 1) wzdłuż zach. wybrzeży ciągnie się potężny system gór Andów, 2) środkową część zajmują niziny (większą część całego kontynentu), 3) na wsch. znajdują się dwie wielkie wyżyny Gujańska i Brazylijska, przedzielone nizinami Orinoko, Amazonką i La Plata. 1) Andy dzieli się na: a) A. płn., fałdowe góry o krystalicznym trzonie, wulkaniczne (Cotopaxi 5.934 m. i Chimborasso 6.310 m.), obejmujące równoległe łańcuchy, obfite w opady atmosferyczne (źródłoko Amazonki); b) A. środkowe, składające się z licznych kotlin do 4.000 m. wys. (Boliwijska, Peruwijska, Atacama), które otaczają wysokie łańcuchy Andów wsch. i zach. 6.000—7.000 m. wys. (najw. szczyty Sorata i Aconcagua), obfitujące w jeziora, i c) Andy płd., obejmujące A. nadbrzeżne, kotłinę podłużną i pasmo główne (wschodnie) do 5.000 m. wys. 2) Kraina równin i nizin obejmuje: a) Llanos, równiny 100—300 m. wys. pomiędzy Andami płn. a wyżyną Gujańską, wielki step, zroszony rz. Orinoko, b) Selvas, niziny rz. Amazonki, szeroką nieckę, wypełnioną osadami młodszymi i pokrytą wielkimi lasami dziewiczymi i c) Gran Chaco między Andami środk. a wyż. Brazylijską, lesisty step o charakterze parkowym, przechodzący ku płd. w step trawiasty (pampasy); 3) Wsch. część Am. Płd. zajmują dwie wyżyny: a) wyżyna Gujańska, stary krystaliczny twór o formach zaokrąglonych, na zach. sawanny, na wsch. lasy pierwotne; b) wyżyna Brazylijska również archaicznej budowy, 300—1.000 m. wys., poprzerynana dopływami Amazonki i Paragwaju na szereg stepowych wyżyn; we wsch. części ciągną się Góry nadmorskie (najw. szczyt Itaja 2.987 m.), obfitujące w kopaliny (złoto, diamenty, ruda żel.). Klimat w części płn. zwrotnikowy o bogatych opadach

AMERYKA PŁD.

atmosferycznych, w części pld. umiarkowany; Andy stanowią ważną granicę klimatyczną, dzieląc cały kontynent na dwie dziedziny klimat.: wsch. i zach.; część wsch. ma klimat cieplejszy, zach. chłodniejszy. Flora, zależnie od klimatu i ukształtowania pionowego, przedstawia trzy odmienne obszary: a) północny zwrotnikowy, największy i najbogatszy kompleks leśny, na wyżynach sawanny i llanosy, przechodzące ku pld. w pampasy; b) obszar środk.-andyjski, posiadający na wsch. wiecznie zielone lasy, w środku stepowy, na zach. do wybrzeża obszar pustynny, tylko nad samym oceanem spokojnym flora nadmorska, w Andach wysokogórska; c) obszar pld. obfity w opady, chłodny, lasy szpilkowe (cedry) i liściaste (buk), ku pld. torfowiska. Fauna w pld. części podobna do Am. Płn., na pld. posiada swoiste formy (lama, leniwce, tapiry, mrówkojady, kajmany i żółwie szylkretowe, z ptaków kondory). Ludność pierwotną tworzą Indianie (ok. 10,000,000). Najwyższy stopień kultury osiągnęły szczepy, zamieszkujące Peru i Boliwję; za panowania Inkasów wprowadzili rolnictwo, górnictwo i przemysł, budowali miasta i drogi, znali pismo tzw. węzłowe i obrabiali metale i drogie kamienie. Państwo Inkasów upadło z chwilą zdobycia przez Hiszpanów. W pld. części żyją Indianie, pokrewni Karaibom, na niskim stopniu kultury, uprawiają myślistwo i rybołówstwo. Wyższy stopień kultury wykazują szczepy, zamieszkujące obszary stepowe; na pld. mieszkają Patagofczycy. Przeważną część ludności Am. Płd. stanowią napływowi Hiszpanie i Portugalczycy, ok. 15,000,000 oraz Murzyni, zamieszkujący obszar pld.-wsch. Wskutek zmieszania się ras, zwłaszcza białych z Indianami, mieszanczy (metysi) tworzą połowę liczby mieszkańców (ok. 20,000,000). Pod względem politycznym dzieli się Am. Płd. na republiki: Brazylię, Argentynę, Boliwję, Chile, Ekwador, Kolumbię, Paragwaj, Peru, Urugwaj i Wenezuelę oraz kolonie bryt., franc. i holend. Gujanę.

Ameryka Północna, pld. część kontynentu ameryk., na pld. przez wąski przesmyk Środk.-A. i wyspy Indj zach. łącząca się z Am. Płd., na pld.-zach. odgraniczona cieśniną Beringą od Azji, obejmuje 19,813,000 km² (razem ze środk. Am. 20,580,000 km², z Indjami zach. 20,817,000 km², z archipelagiem polarnym 24,150,216 km²), 131,000,000 mieszk. (razem ze Środk. A. 137 milj., z Indjami zach. i archip. polarnym 146 milj.); oblana od pld. oceanem Lodowatym Płn., od wsch. Atlantykiem, od zach. oceanem Spokojnym, od pld. zatoką Meksykańską, posiada zwłaszcza na wsch. dobrze rozwiniętą linię brzegową, umożliwiającą komunikację przez liczne porty; jedynie wybrzeże pld., pomimo silnego rozczłonkowania ładu (wyspy i półwyspy), z powodu zamarzania wód nie przedstawia praktycznego znaczenia. Pod względem ukształtowania pionowego można Am. Płn. podzielić na cztery krainy geograficzne: 1) Kordyljery, ciągnące się wzdłuż zach. wybrzeża nad oc. Spokojnym i obejmujące: a) Góry Nadbrzeżne (Coast

Range), przedłużenie gór Alaski (z najw. szczytem Am. Płn. Mc. Kinley 6.188 m. wys. w Alasce), b) Góry Wodospadowe i Sierra Nevada z wygasłymi wulkanami, c) Wielką Kotlinę (Great Basin) z wyżyną Kolumbji i wyżyną Meksykańską, otoczoną górami wulkanicznymi (Orizaba 5.550 m.) i d) Góry Skaliste (Rocky Mountains), do 4.800 m. wys., poprzecinane stromymi wąwozami rzek; 2) basen środkowy z krainą preryj i krainą wielkich jezior, na pld. i pld.-wsch. niziną rzeki Mississippi; 3) Góry Atlantyckie, zw. Apalachami, zbudowane ze starych skał krystalicznych na wsch. i osadowych na zach., obfitujące w liczne kopaliny (węgiel, ruda, nafta) i 4) nizinę nadatlantycką (50—300 km. szer.), łączącą się ku pld.-zach. z niziną rz. Mississippi. Pod względem klimatycznym rozróżnić należy trzy krainy: 1) część środk. i wsch., od Apalachów do Gór Skalistych, posiada klimat kontynentalny, na wsch. zimniejszy niż w Europie w tej samej szerokości, obfite opady, w środku kraju suchszy, różnice temper. występują tylko między pld. a pld.; 2) pas wyżyn na zach. o klimacie górskim, miejscami bez opadów atmosferycznych (pustynnym) i 3) pas nadmorski zach. o łagodnym klimacie. W pld. części Am. Płn. (w Meksyku) klimat śródziemnomorski. Roślinność i świat zwierzęcy urozmaicony. Na obszarze pld. tundra, do której przylega pas lasów iglastych (jodła, świerk, modrzew). W obszarze środk. na wsch. przeważa flora atlantycka, ku zach. ogromny step amerykański (prerja), na Wielkiej Kotlinie step pustynny; na obszarze pld. na wyżynie lasy dębowe i szpilkowe, na nizinie flora zwrotnikowa. Fauna w pld. części właściwa chłodniejszemu pasowi strefy umiarkowanej: niedźwiedzie, wilki, jelenie, lisy, bizona, w tundrze ren; w pld. części zwrotnikowej: małpy, jaguary, pumy, aligatory, papugi, kolibry i t. n. **Ludność**: Pierwotni mieszkańcy Indianie zamieszkują przeważnie zach. obszary. W chwili przybycia Europejczyków stali na dość wysokim stopniu kultury (szczepy Maja na Jukatanie i Aztekowie w Meksyku), posiadali ustrój państwowy, świątynie kamienne, pismo obrazowe, wysoko rozwinięte ogrodnictwo, wyroby z metalu, twierdze i miasta, domy wykute w skale; na prerjach trudnili się myślistwem, w żyznych dolinach rolnictwem; obecnie w St. Zjedn. i w Kanadzie żyją w tzw. rezerwatach, jedynie w Meksyku liczba ich dosięga 5,000,000. W pld. części i na wyspach arktycznych mieszkają nieliczni Eskimowie, rozrzućeni po tundrze. Ludność napływową stanowią Europejczycy ok. 100,000,000 i sprowadzeni z Afryki Murzyni ok. 10,000,000, zamieszkujący obszary pld.-wsch. Poważny odsetek ludności stanowią mieszanczy (metysi) ok. 6,000,000 i rasa żółta (Chińczycy i Japończycy) ok. 200,000. Pod względem politycznym dzieli się Am. Płn. na: 1) kolonie bryt. Kanadę, 2) St. Zjedn. Am. Płn. i 3) Meksyk.

Ameryka Środkowa, wąski przesmyk kontynentu ameryk. (46—220 km. szer.), łączący oba trójkątne łądy Am. Płn. i Am. Płd., oblany od zach. oc. Spokojnym, od wsch. morzem Śród-

ziemno-amerykańskiem, wśród którego rozsiągnięty jest archipelag zach.-indyjski, 767.000 km² (razem z archipelagiem zach.-ind. 1.004.000 km²), 6.000.000 mieszk. (z arch. zach.-ind. 13.000.000 mieszk.); górzysty, z licznymi, czynnymi wulkanami (Tajamuko 4.210 m.), częste trzęsienia ziemi, tylko płw. Jukatan stanowi nizinę. Klimat zwrotnikowy, w obszarze górskim umiarkowany, na wsch. wybrzeżu wielkie opady atmosferyczne. Flora na nizinach i wybrzeżach tropikalna (wielkie lasy dziewicze), w środku kraju sawanny, wyżej lasy liściaste i iglaste; plantacje kawy, ryżu, bawełny, trzciny cukrowej, tytoniu i bananów. Mieszkańcy przeważnie Indianie i mieszkańcy. Pod względem polit. Am. Śr. dzieli się na szereg republik: Honduras, Nikaragua, San Salvador, Gwatemala, Costa Rica i Panama, które tworzyły do 1840 Związek rep. Am. Środk., oraz kolonie bryt. Honduras. W archipelagu zach.-ind. przeważnie kolonie państw europ., oraz niezawisłe republiki: Haiti, San Domingo i Kuba, znajdująca się pod zwierzchnictwem St. Zjedn.

Amerykańskie morze Śródziemne, ob. Śródziemne morze Amerykańskie.

Ames Joseph Alexander, malarz amerykański, * 1818, † 1872; portrecista.

Ametopia (greck.), niemiarowość wzroku, nieprawidłowe załamywanie promieni świetlnych wskutek zmian w aparacie załamującym oka. Przy a. ognisko promieni, zdala idących (równoległych), przecina się nie na siatkówce, jak normalnie, ale przed nią (tzw. krótkowzroczność, miopia) lub za nią (tzw. nadwzroczność, hipermetropia).

Ametyst, kryształ kwarcu, zabarwiony fioletowo, tani kamień ozdobny. W starożytności amulet przeciwko pijaństwu. Znajduje się w Brazylii, na Cejlonie, u nas w Porebie pod Alwernją w Krakowskim. **Ametyst** wschodni, przezroczysta odmiana korundu o zabarwieniu fioletowym.

Amfibole, wielka grupa minerałów skałowotwórczych, minerały pryzmatyczne, rombów, jednoskośne i trójskośne o kacie łupliwości około 120° i o zbliżonej postaci kryształów; mieszaniny równopostaciowe metakrzemianów wapnia, magnezu, żelaza (CaSiO₃, MgSiO₃, FeSiO₃) oraz margarycjianów, np. CaAl₂SiO₆ i pirofilicjanów Na₂Al₂Si₄O₁₀. Amfibole są wielopostaciowym stanem tych samych połączeń co pirokseny, różnią się łupliwością.

Amfibolity, ob. łupki amfibolowe.

Amfibolija (greck.), dwuznaczność.

Amfibolowe łupki, ob. łupki amfibolowe.

Amfibrach (greck.), stopa wierszowa, złożona z trzech zgłosek, z których środkowa jest długa, dwie inne krótkie (— — —).

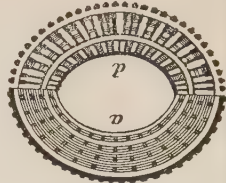
Amfigonia, amphigonia, rozmnażanie płciowe przy pomocy jaj i plemników.

Amiktioński związek, związek szczepów greckich, pierwotnie ku pieczy nad wspólną świątynią, czasem o charakterze politycznym. Najślawniejszy związek w Delfach.

Amiprostylos, świątynia grecka o dwóch przyczółkach dachu.

Amfiteatr, budynek drewniany lub murowany, przeznaczony na przedstawienia cyrkowe lub teatralne.

Wewnętrzna budowa elipsoidalna lub kolistą, z ławami dla widzów, wzniesionymi piętrowo. Do najslawniejszych należą a. w Nîmes (rys.), w Pompeji i Colosseum w Rzymie. W Warszawie zbudowano amfiteatr w końcu XVIII w. dla przedstawień cyrkowych. Stanisław August wybudował w Łazienkach amfiteatr dla przedstawień teatralnych.

Amfiteatr w Nîmes
(a widok z góry,
d podstawa).

Amfitirion, w mit. greck. król Tirynsu, syn króla Alkeosa, mąż Alkmeny, która przez Zeusa stała się matką Heraklesa. W komedjach Plauta i Molière'a przedstawiany jako typ meża zdradzonego, u Molière'a także jako gościnnie gospodarz.

Amfitryte, w mit. grec. królowa morza, córka Nereusza, małżonka Posejdonu; wyobrażana ją na wozie kształtu muszli, ciągnięciem przez trytony.

Amfion, w mit. greck. syn Zeusa i Antiopy, mąż Niobe, poeta i grajek na lutni, zrobionej dlań przez Hermesa, uczeń Orfeusza; gdy budował mury, okalające Teby, kamienie przy dźwięku jego muzyki układały się same. Zabił się z rozpaczy po stracie dzieci.

Amfora, u star. Greków i Rzymian waza z wąską szyją, zaopatrzona w dwa ucha; zwykle artystycznie zdobiona.

Amfora.

Amfoteryczne związki, związki chemiczne, posiadające własność reagowania z kwasami jako zasady, zaś z zasadami jako kwasy, np. wodorotlenek glinu Al(OH)₃.

Amga, dopływ Aldanu w gub. jakuckiej w Syberji (Rosja azjat.), dług. 820 km.

Amhara, prowincja Abisynji środk., nad jez. Tana, stol. Gondar.

Amherst, 1) m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 5.500 mieszk.; szkoła rolnicza, kolegium; 2) m. w Nowej Szkocji (Kanada), 10.000 mieszk.

Amiata (Monte), szczyt wulkaniczny w Apeninach tokańskich, 1.735 m. wys., kopalnie rtęci.

Amici Giovanni Battista, astronom i przyrodnik włoski, * 1786, † 1863; od 1835 dyrektor obserwatorium florenckiego; prace nad biologią roślin; udoskonalił mikroskop i teleskop.

Amicinus Jan, sufragan krakowski w XVI w., kilkakrotnie rektor Akad. Krak.

Amicis Edmondo de, pisarz włoski, * 1846, † 1908; napisał powieść dla młodzieży „Il cuore”, opowiadania, opisy podróży.

Amiconi Jacopo, ob. Amigoni Jacopo.

Amicus certus in re incerta cernitur (łac.), prawdziwego przyjaciela poznaje się w biedzie.

AMERYKA PLN.

Amicus Plato, sed magis amica veritas (łac.), przyjacielem jest mi Platon, lecz więcej Kocham prawdę; słowa Arystotelesa, oznaczające stawianie prawdy ponad osobiste względy i przyjaźń.

Amida albo **Amitabha**, od V w. rozpowszechniona w Chinach i Japonii nazwa Buddy.

Amidaizm, sekta buddystów, czczących specjalnie Buddę pod nazwą Amida.

„Ami du peuple”, gazeta, redagowana przez Marat'a, wychodziła od 12. IX. 1789 do 21. IX. 1792.

Amiel Henri Frédéric, poeta szwajcarski, *1821, †1881; prof. literatury francuskiej i filozofii w Genewie; napisał pamiętnik „Journal intime” i in.

Amiens, stol. dep. Somme (Francja), nad rz. Somme, 93.000 mieszk.; katedra gotycka z XIII w.; przemysł przedziałniczy, wyrób dywanów.

Amigoni albo **Amiconi** Jacopo, malarz włoski, *1675, †1752; od 1747 nadworny malarz w Madrycie; obrazy: „Miłostki Jupitera z Jo”, „Flora i Zefir” i in.

Amilowy alkohol (izo), związek organiczny $C_5H_{11}OH$; ciecz bezbarwna o przyjemnym zapachu, temp. topn. —12°, temp. wrzenia 102°; rozpuszcza się w wodzie i alkoholu. Używany jest jako środek nasenny.

Amimja (greck.), częściowa lub zupełna utrata zdolności mimicznych.

Aminokwasy, pochodne kwasów organicznych, które, zamiast jednego lub kilku atomów wodoru w rodniku, posiadają grupę aminową (NH_2). Kwasy te posiadają wielkie znaczenie fizjologiczne, gdyż są głównymi produktami rozpadu białek. Najprostszy a. — glikokol (ob.).

Aminopuryna, ob. adenina.

Aminy, związki organiczne, pochodne amoniaku (NH_3), powstają przez zamianę w nim atomów wodoru na rodniki organiczne. W zależności, ile wodorów zostało podstawionych przez rodniki, odróżniamy: a. pierwszorzędowe $R.NN_2$ (R =rodnik), a. drugorzędowe $R.R_2NH$ i a. trzeciorzędowe $R.R_2R_3N$; aminy, w których azot jest pięciowartościowy $R.R_2R_3R_4N.OH$, posiadają nazwę czwartorzędowych zasad amonowych. A., podobnie do amoniaku, posiadają odczyn alkaliczny oraz zdolność tworzenia soli.

Amirankie wyspy, 11 bryt. wysp koralowych na oc. Indyjskim, należących do archipelagu Seszeli, 83 km², ok. 200 mieszk.

Amitabha, ob. Amida.

Amiant, ob. azbest.

Amman, m. w Transjordanii, 5.000 mieszk., staroż. Rabbath-Ammon, później Filadelfia; ruiny akropolisu, teatru, odeonu.

Amman Jost, malarz i miedziorytnik rodem z Szwajcarii, osiadły w Norymberdze, *1539, †1591; liczne sztychy, ilustracje Biblii, dzieł Cezara, Tytusa Liwiusza i in.

Ammanati Bartolommeo, rzeźbiarz i architekt włoski, *1511, †1592; główny mistrz stylu barokowego, twórca studni Neptuna w Florencji, wykonał pałac Pittich tamże.

Ammianus Marcellinus, dziejopis rzymski, *330 po Chr., †ok. 400; autor historii Rzymu od 96—378 po Chr. Z 31 ksiąg zachowało się 18.

Ammon (hebr. amon = godny ufności), gł. bóstwo staroż. Egipcjan, pierwotnie miejscowe bóstwo Teb, potem utożsamiany z Ra i Zeusem (Jupiter-Ammon); świątynia w Karnaku.

Ammonici, według Biblii potomkowie Lota, lud semicki, zamieszkały w płn. Arabii, wojowniczy, prowadził walki z Moabitami, Amorytami i Izraelitami; w III w. po Chr. niema o nich już żadnych wiadomości.

Ammonoidea, amonity, grupa wymarłych głowonogów (Cephalopoda), prawdopodobnie z podrzędu Tetrabranchiata. Stanowiły wybitny składnik fauny mezozoicznej (aż do kredy); posiadały zwinętą spiralnie skorupę, złożoną z komory mieszkalnej i wielu komór powietrznych. Wielkość do 1,5 m.

Amonit.

Amnestja, jedna z form ulaskawienia; nie dotyczy poszczególnego konkretnego wypadku, jak przy prawie łaski, lecz może obejmować wszystkie kary i wszystkie przestępstwa lub tylko pewne kategorie przestępstw; może dotyczyć wyroków już prawomocnych i wykonywanych, jak również wyroków wydawanych w chwili działania amnestji; może darować kary całkowicie lub częściowo, albo zastępować innemi łagodniejszymi karami. A. nie obejmuje skutków cywilno-prawnych czynu przestępnego. Pierwsza amnestja w Państwie Polskiem udzielona była przez Naczelnika Państwa J. Piłsudskiego 8. II. 1919. Konstytucja z 1921 w art. 47 stanowi, iż a. udzielana być może jedynie w drodze ustawodawczej. Następne amnestje, już w formie ustawy, udzielone były: 24. V. 1921 z powodu uchwalenia ustawy konstytucyjnej; 6. VII. 1923 z powodu uznania granic Rzeczypospolitej Polskiej i 22. VI. 1928 z powodu dziesięciolecia odzyskania niepodległości przez Państwo Polskie.

Amnezja (greck.), niepamięć bądź pewnych przeżyć (a. częściowa), bądź wszystkich wspomnień (a. całkowita) pewnego okresu. A. całkowita jest b. rzadka. Przyczyną jest krócej lub dłużej trwająca utrata przytomności (np. omdlenie, napad padaczki), albo zamroczenie świadomości (np. amencja). Niepamięć obejmować może albo tylko sam okres zamroczenia, albo szerszy lub węższy zakres wspomnień z przed okresu zamroczenia. Oba te rodzaje noszą nazwę niepamięci wstecznej (a. retrograda). A. 3-go typu obejmuje niepamięć przeżyć, doznanych bezpośrednio po okresie bezprzytomności. Tego rodzaju amnezja występuje u osób histerycznych.

Amnion (gr.), owodnia, ob. błony płodowe.

Amniota, owodniowce, ob. Vertebrata.

Amoebozoa, amebowce, rząd pierwotniaków z gromady korzenionózek (Rhizaria).

zopoda). Ciało naogół nagie, o b. zmiennym kształcie dzięki ciąglemu tworzeniu się wypustek plazmatycznych, tzw. nibynózek (pseudopodia), przy których pomocy odbywa się ruch oraz pobieranie pokarmu. Utworów szkieletalnych brak. Należą tu zarówno formy wolnożyjące w stojących wodach (Amoeba, Pelomyxa), jak i pasorzytnice (Entamoeba dysenteriae, powodująca szarwonkę u człowieka, Ent. coli, nieszkodliwa, z grubego jelita człowieka i in.).

Amoj (Amoy), port wolny w Chinach pld., w prow. Fu-kien, położony na wyspie, 300.000 mieszk.; wywóz cukru i herbaty.

Amol, m. w prow. Mazenderan (Persja), 9.000 mieszk., w XIII w. stolica państwa; uprawa ryżu i bawełny.

Amon, pochodna amonjaku NH_4 , jednowartościowa grupa, nie posiadająca zdolności samodzielnego występowania. Pod względem chemicznym a. podobny jest do metali alkalicznych i tworzy amalgamat. Ob. amonjak.

Amonity, ob. Ammonoidea.

Amonjak, związek nieorganiczny NH_3 , gaz bezbarwny o charakterystycznej ostrej woni, temp. topn. -77.7° , temp. wrzenia -33.4° ; nader obficie rozpuszcza się w wodzie przy 0° w 1 obj. wody — 1148 obj. a. Roztwór wodny jest dość silnie alkaliczny, z kwasami tworzy sole, tzw. sole amonu z azotem pięciowartościowym, np.: $\text{HCl} + \text{NH}_3 \rightarrow \text{NH}_4\text{Cl}$, $2\text{NH}_3 + \text{H}_2\text{SO}_4 \rightarrow (\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$. Otrzymuje się w wielkich ilościach: 1) drogą bezpośredniego łączenia się azotu z wodorem pod ciśnieniem i ogrzewaniem w obecności katalizatorów (Haber); 2) jako produkt uboczny podczas suchej destylacji węgla kamiennego; 3) działaniem wody na cyjanamidy metali, głównie wapnia: $\text{CaCN}_2 + 3\text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{CaCO}_3 + 2\text{H}_2\text{N}$. Przy dwóch ostatnich metodach a. zazwyczaj pochłania się kwasem siarkowym. Powstający siarczan amonowy jest ważnym produktem handlowym.

Amor (łac.), Kupidyn, bóg miłości, ob. Eros.

Amoralny, pozbawiony poczucia moralności.

Amorejczycy, ob. Amoryci.

Amorficzne ciała, ob. bezpostaciowe ciała.

Amorfijne ciała, ob. bezpostaciowe ciała.

Amorfny węgiel, ob. węgiel.

Amorgos albo **Amurgos**, najdalej na wsch. wysunięta wyspa w Cykladach (Grecja), górzysta (do 780 m.), 134 km², 3.500 mieszk.; stol. Chora.

Amoroso (włosk.), w muzyce czule.

Amorphophallus, rośliny zielne trwałe z rodziny Araceae (obrazkowate), rosnące w krajach zwrotn. Afryki i Azji; mają krótki kłacz podziemny, wydający corocznie jeden, często znacznej wielkości (do 5 m. dług.), podwójnie pierzasto złożony liść oraz kolbowaty, niekiedy do 2 mtr. wys. kwiatostan, ujęty w barwną pochwę. Gat. A. titanum, A. bul-

biferum i in. hodowane są niekiedy w cieplarniach.

Amorphus (greck.), potworek urodzony bez głowy i kończyn.

Amortyzacja (łac.), umorzenie, 1) stopniowe spłacanie długów, np. państwowych, hipotecznych, spółek akcyjnych itp.; 2) w przedsiębiorstwach wszelkiego rodzaju stopniowe pokrywanie wydatków na budynki, maszyny, urządzenia itp., które przez używanie tracą wartość i muszą być odnawiane, żeby można było utrzymywać przedsiębiorstwo w ruchu. Sumy, przeznaczone na amortyzację, odlicza się od zysków przedsiębiorstwa.

Amor vincit omnia (łac.), miłość wszystko zwycięża.

Amoryci, Amorejczycy, według Biblii wojowniczy lud, zamieszkały w pln. części Kanaanu, podbity przez Jozuego.

Amoryści, nazwa grupy poetów angielskich z epoki Odrodzenia, uprawiających przeważnie poezję erotyczną; pierwszy zbiór ich utworów ukazał się pod tytułem „Tottel's Miscellany” (1557).

Ampato, wulkan w Kordyljerach peruwiańskich, 6.900 m. wys.

Ampelofagi, pasorzyty, niszczące winorośl.

Ampelografia (greck.), opis winorośli, studja nad winoroślą.

Ampelopsis, ob. wino dzikie.

Ampelos, w mit. greckiej syn satyra i nimfy, ulubieniec Dionizosa, przemieniony po śmierci w winorośl.

Amper, techniczna jednostka do mierzenia natężenia prądu galwanicznego. 1 amper = 1 wolt: 1 om. Prąd o natężeniu 1 ampera wydziela podczas elektrolizy w ciągu sekundy 0.001118 gr. czystego srebra z roztworu, zawierającego jakiś związek srebrowy (np. azotan srebra).

Ampère André Marie, fizyk i matematyk francuski, * 1775, † 1836; od 1801 prof. w Bourq, od 1809 w szkole politechnicznej w Paryżu, 1814 członek Akademii, 1824 prof. fizyki w Collège de France w Paryżu. Najważniejsze jego prace dotyczą zjawisk magnetycznych i elektrycznych; twórca teorii elektrodynamiki i elektromagnetyzmu. Prace, zebrane pt. „Théories des phénomènes électro-dynamiques”. W „Essai sur la philosophie des sciences” podał klasyfikację wszystkich nauk.

Ampère'a teoria magnetyzmu, ob. magnetyzm.

Amperogodzina, techniczna jednostka do wyrażenia pojemności akumulatora, np. akumulator, dający w ciągu 5 godzin po 2 ampery, posiada pojemność $2 \times 5 = 10$ amperogodzin.

Amperometr, przyrząd, służący do mierzenia natężenia prądu, które wyraża się bezpośrednio w amperach.

Amphibia, ob. płazy.

Amorphophallus titanum.

1. Koza górska (*Oreamnos americanus*), 2. Niedźwiedź czarny (*Ursus americanus*), 3. Niedźwiedź szary amerykański (*Ursus horribilis*), 4. Dzięcioł czerwonołowy (*Melanerpes erythrocephalus*), 5. Indyk (*Meleagris gallopavo*), 6. Gołąb wędrowny (*Ectopistes migratorius*), 7. Przepiórka leśna (*Colinus virginianus*), 8. Jeleń wirginijski (*Odocoileus americanus*), 9. Świsłak stepowy (*Cynomys socialis*), 10. Bizon (*Bison bison*), 11. Kura stepowa (*Tympanuchus americanus*), 12. Wilk stepowy, kojot (*Canis latrans*), 13. Śmierdziel pi-*am.* (*Mephitis mephitis*), 14. Praczą szopy (*Procyon lotor*), 15. Bóbr (*Castor canadensis*), 16. Jeleń Wapiti (*Cervus canadensis*), 17. Antylopa amerykańska (*Antilocapra americana*), 18. Grzechotnik (*Crotalus horridus*), 19. Malpa czerwono-ogonowa (*Callithrix jacchus*), 20. Malpa kapucynska (*Cebus capucinus*), 21. Matka czerwona (*Lachesis muta*), 22. Kajman (*Caiman sclerops*), 23. Aksamit, larwa pająka (*Amblystoma mexicanum*), 24. Pł-*am.* leśny zółw (*Testudo tabulata*), 25. Wąż suruku (*Lachesis muta*), 26. Zółw zielony (*Chelonia mydas*), 27. Ara hiacentowa (*Anodorhynchus hyacinthinus*), 28. Kolibry, 29. Tapir (*Tapirus terrestris*), 30. Jaguar (*Felis onca*), 31. Puma (*Felis concolor*), 32. Ocelot (*Felis pardalis*), 33. Nandu (*Rhea americana*), 34. Lama huanachus, 35. Sęp królewski (*Cathartes papa*), 36. Mrowkojad wielki (*Myrmecophaga tridactyla*), 37. Pancerznik (*Tatusia novemcincta*).

Amphioxus, ob. lancetnik.

Amphipolis, od 437 przed Chr. kolonia ateńska w Macedonii, w 424 niezależna, w 358 przyłączona do Macedonii.

Ampla (łac. ampulla), lampka wisząca, naczynie zawieszane na sznurach lub łańcuchach.

Amperometr.

Amplifikacja, rozwijanie myśli w zdaniu za pomocą licznych określeń, dokładne przedstawienie rzeczy.

Amplifikator, ob. wzmacniacz.

Amplituda, 1) największe wychylenie ciała w ruchu wahadłowym; 2) łuk horyzontu od wschodu do zachodu słońca. **Amplituda drgania**, ob. drganie. **Amplituda dzienna**, różnica pomiędzy najniższą i najwyższą temperaturą powietrza w ciągu doby. **Amplituda roczna**, także różnica między średnią temperaturą najcieplejszego i najzimniejszego miesiąca w okresie rocznym.

Ampulla, ob. ucho, ampla, ampułka.

Ampułka (łac. ampulla), naczynie z gliny lub szkła, służące do przechowywania środków leczniczych. W kościele kat. naczynie, w którym podaje się przy mszy św. kapłanowi wino i wodę.

Ampułkowe rośliny, rośliny o wiotkich, wijących się łodygach, odpowiednie do hodowli w ampułkach, tj. w doniczkach zawieszonych, np. *Tradescantia* (trzykrotna), *Fragaria indica* (poziomka indyjska), *Ipomoea*, *Campanula* i in.

Ampułka starożytna.

Ampurdan, żywna równina w prow. Gerona w Katalonii (Hiszpania pld.-wsch.).

Amputacja (łac.), operacja chirurgiczna, mająca na celu całkowite lub częściowe odcięcie kończyn lub części miękkich zewnętrznych, np. piersi kobiecej. **Amputacja**, uskuteczniwana w stawie, nosi nazwę **eksartkulacji**.

Amra Kusejr, ruiny zamku, odkryte z końcem XIX w. przez Musil'a w pustyni na wschód od Morza Martwego; zabytek architektury z VIII w. po Chr.

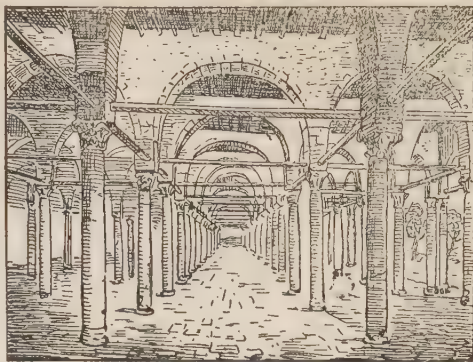
Amra (wedł. Musil'a).

Amran, m. w Jemenie (Arabja pld.-zach.), 10.000 mieszk.; handel.

Amraoh albo **Amroha**, m. w okręgu Moradabad (Indje wsch. bryt.), 42.000 mieszk.

Amraoti, stol. okręgu Berar w Indiach środk., w równinie rz. Purny, 40.000 mieszk.; taktwo.

Amr ibn al Asz, wojownik arabski, zdobyw-

Świątynia Amr w Kairze.

ca Egiptu w 640 r., † 664. Jego imieniem nazwano najstarszą świątynię w Kairze.

Amrita, w mitologii hinduskiej napój, dający nieśmiertelność; odpowiada greckiej ambrozji.

Amritsar, m. w prow. Pendżab (Indje bryt.), 160.000 mieszk.; handel, wyrób szalów kaszmirskich i dywanów.

Amroha, ob. **Amraoh**.

Amrum, wyspa fryzyjska na m. Północnem, na zach. wybrzeżu Szlezwigu (Niemcy), 20 km², 1.000 mieszk.; latarnia morska; kąpiele.

Amsler Jakób, matematyk szwajcarski, * 1823, † 1912; prof. matematyki na uniwersytecie w Zurychu; wynalazca planimetru polarnego i integratora.

Amsler Samuel, miedziorytnik niemiecki, * 1791, † 1849; prof. akademii w Monachium; sztychy: „Triumf Aleksandra Wielkiego“ według Thorwaldsena, „Magdalena“ według Carlo Dolce i in.

Amstel, skanalizowana rz. w Holandji póln., ujście do Zuidersee.

Amsterdam, 1) stol. (ale nie rezydencja) Holandji i prow. Noord-Holland, nad zatoką Y, przy ujściu rz. Amstel, z licznymi kanałami, 700.000 mieszk.; uniwersytet, akademja sztuk pięknych, muzeum, zamek król.; port, połączony kanałem z m. Północnem; handel towarami kolonialnymi i zbożem; wyrób maszyn i okrętów; szlifiernie diamentów. Około 1.300 małych miasteczek, od XIV w. m. portowe, w XVII w.

Amsterdam: Gmach Muzeum.

największy port i ośrodek handlu świata; po upadku nowy rozkwit przez wykopanie kanału do m. Północnego 1875; 2) m. w stanie N. Jorku

(St. Zjedn. Am. Płn.), nad kan. Erie, 33.000 mieszk. (w tem 6.000 Polaków); 3) franc. wyspa wulkaniczna na oceanie Indyjskim.

Amstetten, m. w Dolnej Austrii (Austria), nad rz. Ybbs, 8.000 mieszk.; pamiętne zwycięstwem Francuzów nad Austriakami i Rosjanami 5. XI. 1805.

Amu-Darja (staroż. Oxus), rz. w Turkiestanie, wypływa z małego Pamiru, tworzy deltę przy ujściu do m. Aralskiego, dług. 2.250 km.

Amu-Daryjski obwód, część rep. Turkiestańskiej (Rosja azjat.), 110.497 km², 253.500 mieszk. Kirgizów, Kajsaków, Turkmenów, Sar-tów; stol. Petro-Aleksandrowsk.

Amulet (arabsk. hamāle), drobny przedmiot z kamienia, metalu, papieru itp., niekiedy noszony jako ozdoba; według wierzeń starożytnych i ludowych chroniący przed nieszczęściem. Często na amuletach są tajemnicze napisy, niekiedy znaki, podobizny zwierząt etc.

Amulety starożytne.

Amundsen Roald, podróżnik norweski, * 1872; uczestniczył 1879—1899 w ekspedycji belgijskiej do bieguna południowego; 1903—1906 poszukiwał bieguna magnetycznego na północnych wybrzeżach Ameryki i odkrył przejście północno-zachodnie w 1908; 18 grudnia 1911 dotarł do bieguna południowego; 1925 wyprowadził się aeroplanem do bieguna północnego, nie dotarł jednak do ostatecznego celu; 1928 brał udział w ratowaniu ekspedycji gen. Nobile; w wyprawie tej zginął.

Amunicja, proch, kule, gotowe ładunki, zapalę, lonty, wogóle wszelki materiał do użytku broni palnej (dział, karabinów ręcznych i maszynowych) oraz broni krótkiej (pistoletów i rewolwerów), również wszelki materiał wybuchowy, używany przez wojska w celu burzenia mostów, fortyfikacji itp.

Amunicja ślepa, ob. ślepy nabój.

Amur, rz. w Syberji (Azja wsch.), utworzona z połączonej rz. Szyłki i Arguni, ujście do m. Ochockiego, naprzeciw Sachalinu, dług. (łącznie z Argunią) 4.500 km., dorzecze 2,010.000 km².

Amur (Dżebel), masyw Atlasu Saharskiego, szczyt Dżebel Tuila, 1937 m.

Amurat, imię sułtanów tureckich, ob. Murad.

Amurgos, ob. Amorgos.

Amurski kraj, część Mandżurji, odstąpiona Rosji w 1858 przez Chiny, pomiędzy Górami Jabłonnymi na płn., rz. Amurem i Ussuri na zach. i pld. i oc. Spokojnym na wsch.; do 1918 tworzył generalne gubernatorstwo amurskie, obecnie wchodzi w skład rep. Dalekiego Wschodu i dzieli się na dwa obwody: 1) obwód Amurski i 2) obwód Nadbrzeżny. 587.000 km², 648.000 mieszk.; stol. Władywostok.

Amurski obwód w rep. Dalekiego Wschodu w Syberji wsch., na płn. od rz. Amuru, 447.750 km², 337.000 mieszk., stol. Błagowieszczeńsk; bogactwa mineralne.

Amurskie ludy: Gołdowie, Giljaki, Ortoszonowie, Manegiriowie, należą przeważnie do szczepu altajskiego.

Amuzja, ob. mowy zaburzenia.

Amygdalitis, ob. tonsillitis.

Amyklea, w staroż. m. nad Eurotasem, w pobliżu Sparty, siedziba władców achajskich; ślady kultury staromykeńskiej.

Amyloid, związek organiczny, koloidalna odmiana błonnika, powstająca przez działanie kwasu siarkowego na błonnik. Jod i skrobię barwi na niebiesko.

Amyloidosis organorum, ob. amyloidowe zwyrodnienie.

Amyloidowe zwyrodnienie, amyloidosis organorum, skrobiowate zwyrodnienie narządów, degeneratio amyloidea organorum, proces, polegający na odkładaniu się ciała białkowego, tzw. amyloidu, w narządach, najczęściej w śledzionie, wątrobie, nerkach i w żołądku, przyczem ulegają zniszczeniu drobne naczynia krwionośne. Narząd, dotknięty niem, daje z jodem charakterystyczne zabarwienie mahoniowo-brązowe; występuje w stanach kachetycznych, jako następstwo długotrwałego ropienia (przy gruźlicy płuc, kile, białaczce, rzadko raku). Choroba nieuleczalna, powoduje w ciągu kilku miesięcy śmierć.

Amylu azotyn, ester amilowy kwasu azotowego, związek organiczny C₅H₁₁.O.NO; ciecz żółtawa o przyjemnym zapachu i ostrym smaku, temp. wrzenia 90°; w wodzie nierozpuszczalna. Stosuje się w lecznictwie.

Amylum (łac.), skrobia, ob. krochmal.

Amymona, w mit. greckiej córka Danaosa, ze związku z Posejdonem matka Naupliosa.

Amyntas, imię królów macedońskich: 1) A. I, pierwszy niezawisły król maced., * 540, † 498 przed Chr.; 2) A. II, ojciec Filipa Macedońskiego, * 394, † 369.

Amyostenja (greck.), brak siły mięśniowej; występuje u osób długi czas leżących w łóżku lub bardzo osłabionych.

Amyotrophia (greck.), zwyrodnienie i zanik mięśni poprzecznie prążkowanych bądź skutkiem tego, że nerwy, dochodzące do tych mięśni, utraciły łączność z komórkami ruchowym w rdzeniu, bądź wskutek zwyrodnienia samych komórek ruchowych. Zmiany amyotroficzne występują miejscowo lub ogólnie.

Anabaena, gat. sinic, ob. Azolla.

Anabaptyści (nowochrześcijcy), nazwa, obejmująca różne sekty protestanckie w okresie reformacji; wszystkie uważały za ważny jedynie chrzest dorosłych, przeto każdy przystępujący do sekty musiał być ponownie chrzczony. Ruch anabaptystów szerzył się w Saksonii, gdzie 1520 działał Thomas Münzer, w Niemczech południowych i północno-zachodnich (Jan z Leydy), w Szwajcarii (Jan Denk), w Niderlandach (Dawid Joris). Kierowniczą rolę odegrali anabaptyści w powstaniu chłopskim 1525, krwawo stłumionem po klęsce, jaką pod Frankenhäusen ponieśli chłopcy i górnicy, walczący pod wodzą Tomasza Münzera. W 1534 założyli w Monasterze Jan Mattys i Jan z Leydy państwo anabaptystów, które trwało do zdobycia miasta w 1535 przez biskupa przy pomocy sąsiednich książąt.

Anabara, rz. w Syberji wsch., ujście do oc. Łódowatego, dług. 650 km.

Anabas scandes, ob. łązciec.

Anabasis (greck.), wyprawa od brzegu morza w głąb kraju, tytuł dwóch dzieł historycznych w starożytności: 1) A. Ksenofonta, opis wyprawy Cyrusa Młodszego przeciw Artakserksowi II i odwrotu 10.000 Greków pod dowództwem Ksenofonta w 400 przed Chr.; 2) A. Arrianusa, historia wypraw wojennych Aleksandra Wielkiego.

Anabioza, anabiosis, zdolność powrotu do życia pewnych zwierząt bezkręgowych po pozornej śmierci, w jaką zapadają wskutek zmarznięcia lub wyschnięcia; typowo występuje u wrotków (Rotatoria), niesporczaków (Tardigrada) i in.

Anacardiaceae, nanerczowate, rodzina roślin dwuliściennych, rozpowszechniona pod zwrotnikami i w okolicach cieplejszych stref umiarkowanych. Należą tu drzewa lub krzewy, rzadziej rośliny zielne. Ważniejsze rodzaje: *Mangifera* (posmaka), *Pistacia* (pistacja), *Cotinus* (perukowiec), *Rhus* (sumak).

Anacharsis, mędrzec scytyjski, przybył ok. 600 przed Chr. do Grecji.

Anachoreci (greck.), chrześcijańscy pustelnicy począwszy od III w.

Anachronizm (greck.), sprzeczność z następstwem czasu, błąd chronologiczny.

Anaconda, m. w stanie Montana (St. Zj. Am. Płn.), 12.000 mieszk.; największa na świecie gisernia miedzi.

Anadir, rz. w płn.-wsch. Syberji, ujście do morza Beringa, dług. 1230 km.

Anadyomene, przydomek Afrodyty w związku z legendą o powstaniu jej z piany morskiej.

Anaeroby, beztlenowce, istoty, posiadające zdolność rozwoju w atmosferze beztlenowej; należą tu liczne bakterie, np. bakt. kwasu masłowego, tężca i in.

Anafesto Paolo Lucca, pierwszy doża wenecki 697—717; rozszerzył i ustalił granice rzezypospolitej weneckiej.

Anafilaksja, ob. uczulenie.

Anafilaktyczny shock, ob. uczuleniowy wstrząs.

Anafora (greck.), w poetyce powtarzanie jednakowych wyrazów na początku paru zdań, np.: „szkoda pereł, które leżą w morzu toni, szkoda uczuć, które młodość roztrwonii, szkoda marzeń, co się w ciemności rozproszą“ (Asnyk).

Anafiorta, m. i zatoka przy zach. wybrzeżu Gallipoli (Turcja).

Anagallis arvensis, kurzyślad polny, drobna roślina jednoroczna z rodziny Primulaceae (pierwioskowate), pospolita u nas na polach, między zbożem; ma łodygę płożącą się, liście naprzeciwległe, jajowate, kwiaty czerwone. Rzadziej spotyka się *A. coerulea*, k. błękitny, podobny do poprzedniego, o kwiatach niebieskich. Kwitną V—X.

Anaglif, a n a g l i p t, rodzaj bardzo wypukłej płaskorzeźby.

Anaglip, ob. a n a g l i f.

Anagni, m. w prow. rzymskiej (Włochy); 10.000 mieszk.; miejsce uwieńczenia 1303 papieża Bonifacego VIII z rozkazu Filipa IV, króla francuskiego.

Anagnorismos (greck.), sytuacja dramatyczna, często stosowana przez komediopisarzy greckich i rzymskich; polegała na rozwiązaniu węzła dramatycznego w ten sposób, że osoby dramatu dowidywały się, że są ściśle ze sobą związane przez pokrewieństwo, np. ojciec w cudowny sposób odnajdywał dzieci itp.

Anagram (greck.), zagadka, w której, czytając litery jakiegoś słowa wstecz lub przestawiając je, tworzy się nowy wyraz.

Anahuac, wyżyna meksykańska w Am. Płn., dawny ośrodek cywilizacji Azteków i Tolteków.

Anaitis, bogini płodności w starożytnej Persji, identyfikowana z Wenereą.

Anaklet, 1) A. św., trzeci biskup Rzymu, † za panowania Domicjana; 2) A. II, antypapież za papieża Inocencja II (1130—1138).

Anakonda, *Eunectes murinus*, nazwa węży z rodziny Boidae, rzędu Ophidia; największy z żyjących węży, dosięga 12 m. długości; niejadowity; Brazylja.

Anakreon, liryk grecki, ok. 520 przed Chr.; opiewał miłość i wino. Z poezyj jego niewiele się zachowało.

Anakreontyk, liryczny wiersz o charakterze erotyczno-bacicznym.

Anakruzis (greck.), w muzyce i poezji pierwsza sylaba, pierwszy ton.

Anaksagoras, filozof grecki, * ok. 500, † 428 przed Chr.; pochodził z Klazomeny w Azji Mniejszej, nauczał w Atenach a po wygnaniu go za bezbożność — w Lampsakos.

Anaksymander, filozof grecki, * 611, † po 546 przed Chr. Pochodził z Miletu. Dzieło jego „O naturze“ było pierwszym prozą napisanym wykładem filozoficznym w literaturze greckiej.

Anaksymenes, filozof grecki, * ok. 550 przed Chr., † ok. 500; pochodził z Miletu; uważał powietrze za pramaterję, z której przez ochłodzenie i zgęszczenie powstały inne materje, te zaś mogą się drogą ogrzewania i rozcieńczania napowrót przemieniać w powietrze.

Analcy, minerał $\text{Na}_2\text{Al}_2\text{Si}_4\text{O}_{12}\text{H}_2\text{O}$, dzeolit, regularny; twardość 5,5; ciężar właściwy 2,2. Pospolity w zwietrzałych skałach bazaltowych wraz z innymi dzeolitami. Jako minerał skałotwórczy w Cieszyńskich koło Nowego Jczy na Morawach.

Analekta (greck.), zbiór poszczególnych wyjątków z dzieł.

Analeptica, ob. stimulantia.

Analfabetyzm, nieumiejętność pisanie i czytania. Procent analfabetów jest wyrazem kultury danego kraju.

Analgetica, ob. uśmierzające środki.

Analityczna geometria, ob. geometria.

Analityczna metoda polega na sprowadzaniu danego faktu do uznanej zasady, syntetyczna na wyprowadzaniu czegoś z uznanej zasady. Metoda analityczna zaczyna od faktów poszczególnych i dochodzi do uogólnień, metoda syntetyczna postępuje drogą przeciwną: od uogólnień zmierza ku faktom poszczególnym.

Analityczna teoria liczb, ob. teoria liczb.

Analityczny sąd, sąd, którego orzeczenie jest już właściwie zawarte w podmiocie.

Analiza (greck. rozkład), rozłożenie jedności (jednego rodzaju) na mnogość (różnego rodzaju), całości na jej poszczególne części, czegoś złożonego na składniki poszczególne, akcji na jej poszczególne czynniki, pojęcia na jego znamiona. Przeciwnieństwem analizy jest synteza. Niemiecki filozof Wundt rozróżnia analizę elementarną, przyczynową i logiczną. Pierwsza rozkłada zjawisko na jego części bez względu na stosunki, zachodzące między nimi; druga rozkłada zjawiska na jego części bez względu na stosunki przyczynowe, jakie między nimi zachodzą; trzecia rozkłada jakiś fakt na składniki ze względu na logiczne związki tych składników.

Analiza chemiczna. Odróżniamy a. ch. jakościową czyli określenie pierwiastków chemicznych, wchodzących w skład ciała badanego, oraz a. ch. ilościową, określającą stosunki ilościowe między poszczególnymi częściami składowymi. Badania te przeprowadzamy zapomocą specjalnych metod, wypracowanych przez chemię analityczną.

Analiza dźwięków, rozbiór danego dźwięku na składowe proste, harmoniczne tony, czego dokonać można metodą Helmholtz'a, stosując szereg rezonatorów dla różnych wysokości tonów, lub przy pomocy widełek stroikowych.

Analiza matematyczna, dziedzina matematyki, której przedmiotem są liczby i zależności między liczbami, zwłaszcza zależności funkcjonalne. Analiza obejmuje wszystkie działy matematyki, wyłączając geometrię. Algebrę, częściowo teorię liczb i arytmetykę uważa się za działy a. elementarnej, gdyż nie operują one naogół pojęciem granicy. Kolebką pierwszej z tych nauk są Indie, dwóch innych — starożytna Grecja; w szybszym tempie zaczęły się rozwijać dopiero w XVI i w I-szej połowie XVII w. Pozostałe działy a., zaliczane do analizy wyższej, powstały dopiero później na

gruncie rachunku różniczkowego, stworzonego w 2-giej połowie XVII w. przez Newtona i Leibniza.

Analiza miareczkowa, ob. miareczkowa analiza.

Analiza widmowa, a. spektralna, poszukiwanie chemicznego składu ciał zapomocą badania ich widma. Metoda a. w., opracowana przez Bunsena i Kirchhoffa (1859), opiera się na fakcie, że widma różnych ciał różnią się między sobą zależnie od składu chemicznego i stanu skupienia; badając widma ciał, można rozpoznać rodzaj ciała, wysyłającego dane widmo i stwierdzić jego skład chemiczny. A. w. jest nadzwyczaj czułą metodą badania (wykrywa $\frac{1}{14000000}$ gr. sodu) i odegrała dużą rolę w fizyce, chemii (wykrycie nieznanych pierwiastków helu, rubidu, cesu) i w astronomii fizycznej, gdzie pozwoliła dowieść składu chemicznego ciał niebieskich.

Analogia (greck.), podobieństwo, zgodność dwóch rzeczy w zakresie pewnego stosunku; wnioskować według analogii, z podobieństwa dwóch rzeczy pod pewnymi względami wnosić o ich podobieństwie i pod innymi względami; w biologii podobieństwo narządów odmiennego pochodzenia, spełniających podobne czynności, np. skrzydło owada i ptaka; przeciwieństwo homologia.

Analysis situs, ob. topologia.

Anam, ob. Annam.

Anamba, holend. archipelag na m. Chińskim, pomiędzy Borneo a płw. Malakka, 673 km², 3.000 mieszk.

Anamezyt, ob. bazalty.

Anamneza (greck.), wywiady, zebrane przez lekarza od chorego lub otoczenia przed właściwym badaniem.

Anamnia, bezowodniowce, ob. Vertebrata.

Ananas, *Ananas sativus*, roślina zielna, trwała z rodziny Bromeliaceae (ananasowate); pochodzi z Ameryki zwrotnikowej, obecnie powszechnie hodowana w okolicach gorących oraz w cieplarniach dla jadalnych złocisto-żółtych, o silnie aromatycznym miąższu, owocostanów; ma liście długie, sztywne, rynienkowate, po brzegach kolczaste, kwiaty błękitne, zebrane w gęsty kłos, uwieńczony pekiem liści.

Ananas.

Ananjasz, 1) arcykapłan żydowski 47—59 po Chr., przewodniczył najwyższej radzie, rozważającej sprawę św. Pawła; 2) członek pierwszej gminy chrześcijańskiej w Jerozolimie, sprzedał na korzyść gminy swoje grunta, część otrzymanej zapłaty ukrył dla siebie; badany przez św. Piotra, wyparł się tego; pod karzącym wzrokiem apostoła padł martwy wraz ze swą współwinną żoną Safirą; 3) członek pierwszej gminy chrześcijańskiej w Damaszku, ochrzcił nawróconego Szawła (św. Pawła).

Ananjew, m. pow. w gub. odeskiej na Ukrainie, nad rz. Tiligulem, 17.000 mieszsk.

Ananke, bogini przeznaczenia, los, fatum.

Anapa, port nad m. Czarnem (Rosja pld.), 16.000 mieszsk.

Anapest (greck.), stopa wierszowa, składająca się z dwóch zgłosek krótkich i trzeciej długiej (—).

Anaphi, jedna z greckich wysp pld. Cykladów, na m. Egejskim, 47 km²; kopalnie ołowiu.

Anaphrodisia (greck.), chorobowy zanik popędu płciowego; zdarza się niekiedy przy wadzie rdzenia.

Anaphrodisiaca remedia (łac.), środki zmniejszające popęd płciowy; należą do nich kamfora, lupulina, sole bromowe.

Anaradhapura, ruiny starej stol. Cejlunu.

Anarchizm, kierunek społeczny, którego głównym dążeniem jest usunięcie państwa i wogóle przymusu zewnętrznego w stosunkach między ludźmi. Na miejsce dzisiejszego ustroju społeczno-politycznego zwolennicy anarchizmu (anarchiści) usiłują wprowadzić „wolny związek jednostek, zawierających między sobą umowę”. Za pierwszego teoretyka anarchizmu uchodzi myśliciel angielski William Godwin. Przedstawicielami myśli anarchistycznej byli: P. Proudhon, J. Schmidt (Stirner), M. Bakunin, Piotr Kropotkin, Benjamin Tucker, Lew Tołstoj, E. Reclus i J. Grave. Pod względem zasad teoretycznych, stosunku do własności, praktycznego stosunku do państwa, zasad organizacyjnych i taktyki anarchiści dzielą się na szereg niekiedy sprzecznych ze sobą kierunków. Wśród teorii anarchistycznych wyróżniamy: genetyczne, uznające za kryterjum postępowania prawo natury (Bakunin, Kropotkin), idealistyczne, oparte na pojęciu obowiązku (Proudhon, Tołstoj) i endajmonistyczne, oparte na wyłącznym dążeniu jednostki do szczęścia (Stirner, Tucker). Praktycznie najpoważniejsze znaczenie ma podział anarchistów na anarchistów - indywidualistów (Stirner, Tucker) i anarchistów-komunistów (Kropotkin). Pierwsi uznają nieograniczone prawo jednostki do samowoli (Stirner), częściowo nawet nieograniczone prawo własności indywidualnej (Tucker), drudzy pod względem teoretycznym zbliżają się do właściwych komunistów, różniac się od nich głównie poglądami na formy rewolucji.

Anarchja (greck.), bezrząd, stan społeczeństwa, w którym niema przymusu prawnego.

Anarchosyndykalizm, syndykalizm rewolucyjny, odrzucający działalność parlamentarną i samą ideę państwa.

Anartria, ob. mowy zaburzenia.

Anas boscas, ob. kaczka krzyżówka.

Anasarka (greck.), obrzęk skóry prawie całego ciała, spowodowany przez choroby serca lub nerek.

Anastasia hierochuntica, ob. róża jerychońska.

Anastatyczny druk, sposób kopjowania dawnych druków lub sztychów zapomocą środków chemicznych, wynaleziony w 1841 r.

Anastazja św., spalona za czasów Dioklecjana w 303 r.

Anastazy, imię 4 papieży: A. I św. 398—402; potępił błędy Orygenes; A. II 496—498; A. III 911—913; A. IV 1153—1154.

Anastazy, imię cesarzy bizantyńskich: A. I 491—518 po Chr., * 430; wysoki urzędnik dworski u cesarza Zenona, przez poślubienie jego wdowy uzyskał tron; usiłowania jego wprowadzenia ugody między monofizytami a ortodoksyjnymi wyznawcami spęłzył na niczem; A. II 713—716, przez senat i lud wybrany na miejsce zdetronizowanego Filipikosa; stracony z tronu przez Teodozjusza, schronił się do klasztoru; za usiłowania odzyskania władzy 721 uwięziony i zamordowany.

Anastomoza, ob. zespolenie.

Anastygmat, układ soczewek, używany w aparatach fotograficznych, usuwający tzw. astygmatyzm. Należy do soczewek, dających najlepsze obrazy pod względem jasności i ostrości.

Anataz, minerał TiO₂, tetragonalna odmiana dwutlenku tytanu, twardość 5,5—6, ciężar wł. 3,8—3,9; niebieski, czarny, czerwony, rzadziej bezbarwny.

Anathema (greck.), początkowy wyraz klątwy kościelnej: *anathema sit*, niech będzie przeklęty.

Anatolja (greck. anatole), wschód, dawna nazwa Azji Mniejszej.

Anatomiczna tabakierka, ob. tabakierka anatomiczna.

Anatomiczne preparaty, wypreparowane i utrwalone różne części składowe organizmu.

Anatomiczny teatr, to samo co prosektorjum.

Anatomja (gr.), nauka o budowie organizmu bądź zwierzęcego (zootomja), bądź ludzkiego (antropotomja). A. zwykła, opisowa zajmuje się badaniem narządów zdrowych. A. patologiczna uwzględnia zmiany chorobowe w narządach, nieprawidłową ich budowę i ułożenie. A. specjalna czyli systematyczna obejmuje pewne części składowe organizmu, jak kości (osteologia), mięśnie (myologia), naczynia (angiologia), nerwy (neurologja), zmysły (aestezjologia) i wewnętrzności (splachnologia). A. mikroskopowa ogólna zajmuje się badaniem pod drobnowidzem tkanek ustroju (histologia). A. topograficzna stosowana (chirurgiczna) opisuje położenie wzajemne narządów różnych części ciała względem siebie. A. porównawcza porównywa budowę wszystkich istot żyjących i poszukuje wzajemnych podobieństw w narządach. Rozwój anatomji datuje się dopiero od XVI w., ponieważ względy religijne w starożytności, jak również Kościół katolicki były zawsze przeciwne rozczłonkowaniu ciała ludzkiego. W nowszych czasach zajęto się nie tylko a. opisową, lecz głównie patologją i a. porównawczą.

Anax imperator, ob. Odonata.

Ancachs, dep. w pld. Peru (Am. Pld.), 38.100 km², 430.600 mieszsk.; kopalnie srebra; uprawa

ryżu, wina, trzciny cukrowej, kauczuku; stol. Huaraz.

Ancelot Jacques Arsène, dramaturg francuski, *1794, †1854; napisał: „Louis IX“, „Fiesque“ (naśladownictwo Schillera) i in.

Ancher Michael Peter, malarz duński, *1849; sceny z życia rybaków duńskich.

Anchitherium, gatunek konia trójpalczastego, żyjącego w Europie w okresie miocenu.

Anchizes, w mitol. greck. władca Dardanji, krewny Priama, ojciec Eneasza, wyniesiony przez niego z pałacej się Troi; według podania rażony przez Jowisza piorunem za przechwalanie się łaskami Wenery.

Anchusa officinalis, farbownik lekarski, roślina zielna dwuletnia lub trwała z rodz. Boraginaceae (szorstkolistne), pospolita u nas po przydrożach, suchych wzniesieniach; ma łodygę 3—9 dm. wys., szorstko owłosioną, podobnie jak podługowato lancetowate liście; kwitnie purpurowo-fioletowo V—X.

Ancien régime (franc.), stara forma rządów, określenie czasów z przed rewolucji francuskiej.

Anckarström Jakob Johan, kapitan gwardji szwedzkiej, *1762, †1792; członek grupy spiskowców w obronie przywilejów szlacheckich, zamordował na balu maskowym Gustawa III za jego tendencje absolutystyczne; po zamachu stracony. Opera Verdi'ego „Bal maskowy“ ma za temat zamach A. (ze względu na ówczesne warunki cenzuralne przeniesiony na grunt amerykański).

Ancon, m. port. w Peru (Am. Płd.), cmentarzysko szczepu Inka.

Ancona, ob. Ankona.

Ancona Alessandro d', uczony włoski, *1835, †1914; od 1860 prof. literatury włoskiej w Pizie; prace: „Sacre rappresentazioni dei secoli XIV, XV e XVI“, „Origini del teatro in Italia“, „Manuale della letteratura italiana“ i in.

Ancre, pr. dopływ rz. Somme, walki francusko-niemieckie 1916 i 1918; klęska niemiecka 8. VIII. 1918 była początkiem odwrotu armji niemieckiej.

Ancus Martius, według podania 4-ty król rzymski, prawdopodobnie panował 640—616 przed Chr.; założył port Ostia, umocnił Janiculum.

Ancuta, herb polski: w polu błękitnem złota strzała żelazcem do góry; na jej stronie prawej ośmioróżna gwiazda złota, na lewej złoty księżyc na nowiu, rogami zwrócony do strzały.

Ancylostomum duodenale, ob. robaki pasorzytnicze.

Ancylus, jezioro w okresie dyluwialnym. Bałtyk stanowił wtedy olbrzymie, zamknięte, wysładzające się jezioro o faunie i florze wód słodkich. W dużych ilościach występował ślimak *Ancylus fluviatilis*, skąd pochodzi nazwa jeziora.

Anchusa officinalis.

Ancylusowe morze, ob. Yoldjowe morze.

Anczyc Władysław Ludwik, autor dramatyczny i publicysta, *1823, †1883; uczestnik rewolucji 1846, więziony 1846/47; w 1875 założył drukarnię; napisał: „Chłopi arystokracji“, „Łobzowanie“, „Flisacy“, „Kościuszkę pod Racławicami“, „Jan III pod Wiedniem“ i in.

Andabatowie, gladiatorzy rzymscy, walczący w hełmach bez otworów na oczy.

Andaluzja (dawn. Vandalitia), żyzna dzielnicą pld. Hiszpanji, w nizinie Gwadalkiwiru, 87.275 km², 4.300.000 mieszk., obejmuje 8 prow.; oliwki, pomarańcze, bambus, palmy; chów koni, bydła, byków (do walki); winnice (Jeres, Malaga). Należała pierwotnie do Fenicjan, 500 przed Chr. do Kartaginy, 206 przed Chr. do Rzymian, 400 po Chr. do Wandalów (stąd nazwa), 711—1250 do Maurów.

Andaluzyt, minerał, krzemian glinowy Al₂SiO₅; rombowy; twardość 7—7.5, ciężar wł.: 3.1—3.2; bezbarwny, szary, żółty, czerny, brunatny i zielony. Półszlachetny kamień ozdobny. Najładniejsze okazy Brazylja, także Tyrol, Bawaria.

Andamańskie wyspy, archipelag bryt. w zatoce Bengalskiej, 6.500 km², 18.000 mieszk. rasy negryckiej (niskiego wzrostu); stol. Port-Blair, 16.000 mieszk.

Andante, w muzyce umiarkowanie wolne tempo.

Andchoi, m. w Afganistanie (Azja zach.), przy drodze karawanowej Herat-Samarkanda, 15.000 mieszk.; hodowla wielbłądów.

Andegawenja, ob. Anjou.

Andelys (Les), m. w dep. Eure (Francja), 5.400 mieszk.; ruiny zamku Gaillard.

Anderlecht, przedmieście fabryczne Brukseli (Belgja), 67.000 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Anderluis, m. w prow. Hainaut (Belgja), 11.000 mieszk.

Andermatt, w. w kantonie Uri (Szwajcaria), na drodze św. Gotarda, 1.444 m. n. p. m.; miejscowość kuracyjna i sportowa; w pobliżu Mostu Djabelskiego w 1799 walki Suworowa z Francuzami.

Andernach, m. w prow. nadreńskiej (Prusy), nad Renem, 10.000 mieszk.; założone przez Rzymian.

Andersen Hans Christian, poeta duński, *1805, †1875; autor bajek, tłumaczonych na wszystkie języki europejskie; pisał również powieści.

Andersen-Nexö Martin, ob. Nexö Martin.

Anderson, m. w stanie Indiana (St. Zjedn. Am. Płn.), 30.000 mieszk.

Anderson Lars, reformator szwedzki, *ok. 1480, †1552; kanclerz Gustawa Wazy; wraz z Olaussem Petri przełożył Biblię na język szwedzki.

Andes (Los), terytorjum Argentyny płn.-zach., 90.000 km², 2.700 mieszk. Indian; stol. San Antonio de los Cobres.

Andezyn, minerał grupy plagioklazu, mieszanina jednopostaciowa prawie równych części albitu i anortytu; trójskośny. **Andy**.

Andezyt, skała wylewna, neowulkaniczna, przejście od porfirów kwarcowych i liparytów do bazaltów i melafirów. Budowa porfirowa. Plagioklaz zastępuje ortoklaz. Małe ilości kwarcu. Występuje w Andach, na Kaukazie, w Polsce koło Szczawnicy i Krościenka nad Dunajcem.

Andiżan, m. w obw. fergańskim rep. turkieskiej (Rosja azjat.), 80.000 mieszk.; stacja kolej.; wywóz bawełny i jedwabiu.

Andö, najbardziej płn. wyspa z grupy norweskich Lofot, na oc. Lodowatym, 489 km², 4.800 mieszk.; rybołówstwo; stol. Andenös.

Andokides, mówca ateński, * ok. 439, † 390 przed Chr., zaliczany do najlepszych; z mów jego zachowały się cztery.

Andora (hisp. Andorra), mała republika we wsch. Pirenejach, pod zwierzchnictwem Francji, 452 km², 5.200 mieszk., stol. A. la Vieja; pastwiska, lasy, wywóz drzewa, rudy żel. w. w. n.

Andover, 1) m. w hr. Hamps (Anglia), 9.000 mieszk.; ruiny willi rzymskiej; 2) m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 7.000 mieszk.; przemysł przedziałniczy i kauczukowy.

Andrade Olegario, poeta argentyński, * 1838, † 1882; główny utwór: poemat „Atlantida”.

Andrassy, 1) Gyula (Juliusz) hr., austriacki mąż stanu, * 1823, † 1890; uczestniczył w powstaniu węgierskim 1848/49, skazany na śmierć 1850, następnie ulaskawiony; 1867 prezydent węg. ministerjum, 1871—1879 austro-węgierski minister spraw zagranicznych; 2) Gyula (Juliusz), syn popr., węgierski mąż stanu, * 1860; 1893 węg. minister oświaty, 1906 węg. min. spraw wewnętrznych, 1918 węg. prezydent ministrów.

Andrea del Sarto, ob. Sarto.

Andrée Salomon August, inżynier szwedzki, * 1854, † 1897; podejmował dwukrotnie (1896 i 1897) podróż balonem dla odkrycia bieguna północnego; zginął bez śladu podczas drugiej z tych podróży.

Andrejew Leonid, pisarz rosyjski, * 1871, † 1919; napisał opowiadania: „Bez dna”, „Krasnyj śmiech”, „Żili-byli”, „W tumanie” i in.

Andreoli Emil, uczestnik powstania 1863 r. (oddział Fr. Nullo), * 1835; dr. filozofji, socjolog, profesor liceum paryskiego. Po powrocie z dwuletniej katorgi syberyjskiej wydał swe wspomnienia „De Pologne en Sibirie”.

Andréssy Antoine François, generał i dyplomata francuski, * 1761, † 1828; walczył w Egipcie pod Napoleonem, brał czynny udział w zamachu 18 brumaire’a; mianowany ministrem wojny, kolejno ambasador w Londynie, Wiedniu i Konstantynopolu.

Andrews Thomas, fizyk angielski, * 1813, † 1885; najważniejsze jego badania dotyczą skraplania gazów.

Andria, m. w prow. Bari w Apulii (Włochy pld.), 53.000 mieszk., starogot. katedra; wywóz pomarańcz i migdałów.

Andriolli Michał Elwir, rysownik historyczno-rodzajowy, * 1837, † 1893; wykonał ilustracje do dzieł Kraszewskiego, Mickiewicza („Pan Tadeusz”), Malczewskiego („Marja”).

Androcoecum, ob. pręcikowie.

Androgawie (greck. ludożercy), nazwa, nadawana w starożytności Seytom, Etiopom i in.

Androginja (greck.), hermafrodytyzm.

Android (greck.), automat o kształcie ludzkim.

Androkles, niewolnik rzymski, uciekł do Afryki, napotkanemu w puszczy lwu opatrzył ranę; schwytany, oddany w Rzymie na pastwę dzikim zwierzętom, nie został rozszarpany, gdyż lew, któremu oddano go na pożarcie, poznał swego dobroczyńcę.

Androlatryja (greck.), oddawanie czci boskiej ludziom.

Androlepsja, represalia wojenne, polegające na zatrzymaniu obcych poddanych jako zakładników.

Andrologia (greck.), dział medycyny, zajmujący się chorobami płciowymi mężczyzn.

Andromacha, małżonka Hektora, po upadku Troi dostała się synowi Achillesa Pyrrhosowi, wkońcu zaślubiła brata Hektora Helenosa; postać z Iliady Homera, bohaterka tragedji Eurypidesa.

Andromachos, przyboczny lekarz Nerona, wynalazca rzekomego środka przeciw otruciu.

Andromania (greck.), ob. nimfomanja.

Andromeda, w mitol. greck. córka króla Keфеusa i Kasjopei; oddana na łup potworowi morskemu, oswobodzona została przez Perseusza, który pojął ją za żonę.

Andromeda, gwiazdozbiór z mgławicą, widzialną w noc bezksiężycową okiem nieuzbrojonym. Jaśniejsze gwiazdy: α—2,2 wielkości w odległości około 55 lat świetlnych (paralaksa = 0"0.60), β—2,4 wielk., odległa o 77 lat świetlnych (par. = 0"0.49), γ (potrójna)—2,3 wielk., odległa o 325 lat świetlnych (par. = 0"0.10).

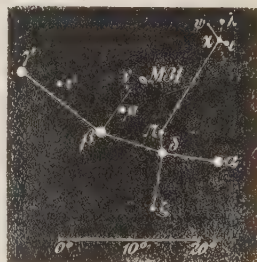
Andromedydy, rój meteorów okresowych; radiant położony jest niedaleko gwiazdy Andromedy (α = 24°, δ = + 42°), maximum 22—26 listopada.

Andronikos, budowniczy grecki z I w. przed Chr., zbudował w Atenach Wieżę Wiatrów, dotąd istniejącą.

Andronikus, imię cesarzy bizantyńskich: A. I 1183—1185, 12 lat więziony przez cesarza Manuela, uciekł do w. ks. kijowskiego Jarosława, potem do Jerozolimy, wreszcie do Azji Mniejszej; 1180 po śmierci Manuela wrócił do Konstantynopola, stracił z tronu regentkę Marię, 1183 został współregentem; wkrótce kazał zamordo-

Andorra.

Andromeda.

wać następcę tronu Aleksiosa, syna Marii, zaślubił jego narzeczoną Agnieszkę, córkę Ludwika VI francuskiego; 1185 pozbawiony tronu i zamordowany; A. II 1282—1328, walczył z Turkami w Azji Mn., stracony z tronu przez swego wnuka A. III, † 1332; A. III 1328—1341; Turcy zawładnęli krajem aż po Bosfor, Serbowie zdobyli Bułgarię, Macedonię i Epir; A. IV, w porozumieniu z tureckim następcą tronu stracił swego ojca Jana V 1375, uwięziony i oślepiiony przez ojca 1376, uwolniony z więzienia przez Genuńczyków, † 1385.

Andronikus, perypatetyczny filozof grecki z Rodos, ok. 60 przed Chr.; wydawca i komentator dzieł Arystotelesa.

Androniszki (lit. Androniskis), m-ko na Litwie, w pow. kupiskim, nad rz. Święta.

Andronitis, w domach greckich część zamieszkała przez mężczyzn; przeciwieństwo gineceum.

Androphobia (greck.), wstręt kobiet do mężczyzn.

Andropogon sorghum (Sorghum vulgare), sorgo zwykle, gryża, gaolan, trawa roczna do 4 m. wys., o źdźbłach silnych, blaszkach liściowych szerokich, przypominających kukurydzę; kwiatostan wiecha. Roślina zbożowa, pochodzi z Afryki, dziś powszechnie w okolicach gorących uprawiana, dostarcza pożywnego ziarna. Twarde i sżytywne wiechy odmiany A. S. technicus, pochodzącej z Europy pld., są używane na wyrób miotełek i szczotek, zwanych posp. ryżowemi.

Andros, 1) pln. wyspa z grupy Cykladów (Grecja), na n. Egejskiem, 405 km², 19.000 mieszk., stol. A., 5.000 mieszk.; 2) największa z wysp Bahamskich (bryt.), 5.500 km², 7.000 mieszk.

Androsace, n a r a d k a, rośliny zielne roczne lub trwałe z rodziny Primulaceae (pierwiosnkowate); w Polsce kilka gatunków.

Androsfinks, sfinks z głową ludzką.

Androstenes, rzeźbiarz ateński z IV w. przed Chr., wykonał fronton świątyni Apollina w Delfach.

Andrusowo, ob. Andruszów.

Andruszów (Andrusowo), w. w gub. smoleńskiej (Rosja), pamiętna rozejm, którego mocą 30. I. 1667 Polska rzekła się Smoleńska, Czernihowa i Zadnieprza.

Andrychiewicz Zygmunt, malarz, * 1861; studia w Warszawie, Krakowie, Paryżu; portrecista.

Andrychów, m. w pow. wadowickim (woj. krakowskie), 3.200 mieszk.; tkactwo.

Andrzej św., jeden z dwunastu apostołów, brat Piotra, umęczony na krzyżu o skośnych belkach (tzw. krzyż św. Andrzeja X); patron Rosji.

Andrzej, imię królów węgierskich: A. I 1046—1061, z rodu Arpadów, zrazu zwalczał chrześcijaństwo, potem je krzewił, zginął w walce przeciwko bratu swemu, Beli; A. II 1205—1235, podjął bezskuteczną wyprawę krzyżową 1217. Ustanowił w tzw. „Bulla aurea“

zasadnicze prawa Węgier; A. III, wnuk A. II, ostatni z Arpadów, panował 1290—1301.

Andrzej, 1) A. herbu Zaremba, biskup poznański 1299—1311, za ucisk dóbr duchownych nałożył kłatwę na Łokietka; 2) A. Wasilo, pierwszy biskup rz.-katolicki w Wilnie, delegat do układów z Krzyżakami, † 1399; 3) A. z Kokorzyna, profesor i rektor Akademii Krakowskiej, teolog i dziejopis z XV w.

Andrzejowczyk Maciej, drukarz krakowski, wydawał książki 1615—1640 naprzód w drukarni Łazarzowej, później we własnej.

Andrzejów, m-ko w pow. ostrowskim (woj. białostockie), nad rz. Broczkiem, 2.500 mieszk.

Andujar, m. w prow. Jaen (Hiszpanja), nad Gwadalkiwirem, 18.000 mieszk.

Andy lub **Kordyljery** (hiszp. Cordilleras de los Andes), łańcuch górski w Am. Pld., nad oceanem Spokojnym, od m. Karaibskiego do cieśniny Magellana, dług. 7.200 km., szer. 90—350 km. Młode góry fałdowe o dolinach podłużnych i bardzo wysokich przełęczach (4.000 m.). Tunel kolei transandyjskiej z Valparaiso do Buenos Aires, dług. 3.165 m., przecina przełęcz Cumbre (3.900 m.). Tworząc ważną granicę klimatyczną i florystyczną, dzielone bywają zwykle na trzy części: 1) A. pld. od m. Karaibskiego do Nudo de Pasco, dzielą się na 2—4 łańcuchy, szczyty wulkaniczne w krainie wiecznego śniegu: Cotopaxi 5.943 m., Chimborasso 6.250 m., Tolima 5.580 m.; 2) A. środk., składające się z szeregu wyżyn (Peruwiańska, Boliwijska i in.), otoczonych masywami Cerro del Mercederio 6.800 m., Sorata 6.310 m., Cerro Miniques 6.030 m. i in., z przełęczami 4.000 m. wys.; na wybrzeżu pustynnem Kordyljery nadbrzeżne (Cordillera de la Costa), bogate w minerały; 3) A. pld., na terytorjum Chile, ciągną się od szczytu Aconcagua 7.040 m., do wyżyny Patagońskiej.

Anecho, port w Togo (Afryka zach.-franc.), 3.200 mieszk.

Anegdota (greck.), 1) w staroż. rzecz jeszcze nieogłoszona pismem, później starożytne pisma oraz pierwszy ogłoszone; 2) krótkie, dowcipne opowiadanie proza.

Aneks (łac.), rzecz dołączona do większej całości, np. aneks do umowy pisemnej, zawierający dodatkowe szczegóły.

Aneksja, w prawie międzynarodowem przyłączenie terytorjum jednego państwa do terytorjum innego państwa; a. może nastąpić podczas wojny lub podczas pokoju i może być dobrowolna, np. Stany Zjednoczone 1845 zaanektowały Texas na jego żądanie; a. p o k o j o w a, np. Austro-Węgry 1908 anektowały Bośnię i Hercegowinę.

Anemja (greck.), niedokrewność, choroba krwi, polegająca na zmniejszeniu czerwonych ciałek krwi. Występuje po krwotokach, ciężkich chorobach zakaźnych, przy gruźlicy, tasiemcach, kile i nowotworach zaraźliwych. Niekiedy występuje samoistnie, prowadząc w krótkim czasie do śmierci.

Anemograf, przyrząd, samozapisujący kierunek wiatru.

Anemometr, wiatromierz, przyrząd służący do mierzenia siły i kierunku wiatru.

Anemone, zawilec, zioła trwałe z rodz. Ranunculaceae (jaskrowate), właściwe pln. umiarkowanej strefie. W Polsce w cienistych lasach: *A. silvestris*, z. leśny, *A. nemorosa*, z. gajowy, kwitną białą III—V, *A. ranunculoides*, z. żółty, żółto kwitnący również III—V. Gatunki obcokrajowe: *A. coronaria* (okolice nadśródziemnomorskie), *A. japonica* (Japonia), hodowane są w ogrodach.

Anemonia, ob. ukwały.

Anemophilae, wiatropylne, rośliny, u których przenoszenie pyłku na znamię (zapylanie) odbywa się za pośrednictwem wiatru.

Anepigraf, pismo lub dzieło sztuki, pozbawione tytułu.

Anepu, ob. Anubis.

Aneroid (greck.), barometr metalowy, składa się z płaskiej puszkii, w której znajduje się rozrzedzone powietrze. Puszka jest szczelnie zalutowana, wierzch falisty z cienkiej i sprężystej blachy, bardzo czuły na ciśnienie atmosfery. Drobne ruchy blachy rejestruje wskazówka, połączona z puską zapomocą dźwigni.

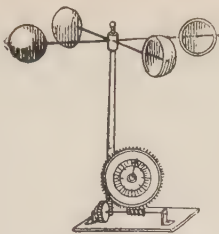
Anestetyczne środki, ob. znieczulające środki.

Anestezja (greck.), znieczulenie, które występować może miejscowo lub ogólnie. Anestezja ogólna jest wynikiem utraty świadomości wskutek omdlenia, śpiączki, agonii, albo wskutek wzięwania środków znieczulających, jak eter, chloroform, tlenek azotu. Anestezja miejscowa jest wynikiem schorzenia nerwów obwodowych lub układu nerwowego ośrodkowego, albo miejscowego zastosowania środków znieczulających, jak kokaina, chlorek etylu, działanie zimna; bywa objawem hysterji.

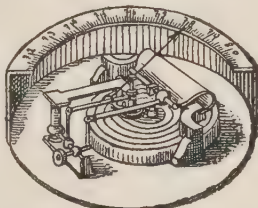
Anestezyna, ester etylowy kwasu aminobenzoowego, związek organiczny $\text{NU}_2 \cdot \text{C}_6\text{H}_4 \cdot \text{CO} \cdot \text{OC}_2\text{H}_5$. Środek miejscowo znieczulający.

Anet Claude (właśc. Schopfer Jean), literat francuski, *1868; opisy podróży: „Voyage idéal en Italie“, „La Perse en automobile“; powieści: „Ariane, jeune fille russe“, „Quand la terre trembla“; szkice, utwory dramatyczne.

Anethum graveolens, koper ogrodowy, ziele roczne z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate), pochodzi z okolic nadśródziemnomorskich i Wschodu; ma łodygę do 1 m. wys., kreskowana, liście modre, 3-krotnie pierzaste, o odcinkach nitkowatych, kwiaty żółte. Roślina uprawiana po ogrodach; nasiona oraz łodygi wraz z liśćmi używane są jako przyprawa.

Anemometr.

Aneroid.

Aneto (Pic d'), szczyt w Pirenejach, w masywie Maladetty, 3.404 m.

Aneuryzmat, tętniak, workowate lub wrzecionowate rozszerzenie ściany tętnicy; powstaje najczęściej na tle kiłowym, czasem wskutek miażdżycy; bywa często przyczyną nagłej śmierci.

Anfossi Pasquale, kompozytor włoski, *1729, †1797; opery, oratoria, kantaty, psalmy, msze.

Angara, pr. dopływ Jeniseju w Syberji, przepływa jez. Bajkalskie, w dolnym biegu nosi miano Górnej (Wierchniej) Tunguzki, dług. 2.200 km.

Angaria, powinności, ciężary, usługi względem panującego. W prawie międzynarodowym, użycie za wynagrodzeniem do celów naukowych okrętów neutralnych, znajdujących się na wodach, podległych władzy państwa wojującego. Dzisiejsze prawo międzynarodowe nie uznaje angarii.

Angarus, u starożytnych Persów posłaniec konny, pośredniczący w wymianie korespondencji między królem a satrapami.

Angeles (Los), 1) m. portowe nad oceanem Spokojnym, w stanie Kalifornji (St. Zj. Am. Płn.), 576.000 mieszk.; uniwersytet; przemysł naftowy; 2) stol. prow. Biobio w Chile pld., 17.000 mieszk.

Angeli Diego, powieściopisarz włoski, *1870; powieści: „L'orda d'oro“, „Centocelle“ i in.

Angelica, dzięgiel, zioła trwałe z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate). U nas na nizu, w zaroślach, na mokrych łąkach rośnie pospolicie. *A. silvestris*, dz. leśny, roślina do 12 dm. wys., o łodydze obłej, delikatnie brózdkowej, liściach potrójnie pierzastych z rozrzedzonymi pochwami; liści naprzeciwległe, jajowate, nierówno ząbkowane; baldachy 15—30 szypułkowe, bez pokryw. Kwitnie białą VII—IX.

Angelico Fra Giovanni, ob. Fiesole Fra Angelico.

Angelicy, monofizyci z III w., oddawali cześć aniołom, których uważali za twórców świata; potępieni przez synod laodycejski 362.

Angellier Auguste Jean, literat francuski, *1848, †1911; poezje: „Amisae Amicae“, „Le chemin des saisons“ i in.; praca „La vie et les ouvrages de Robert Burns“, zwalczająca teorię Taine'a.

Angeln, kraj żyzny w Szlezwigu niem., nad Bałtykiem, 830 km², 45.000 mieszk.; gl. m. Kappeln; pastwiska, hodowla bydła.

Angelolatria, oddawanie czci aniołom, aprobowane przez kościół rz.-k. na soborze nicejskim 787 i potwierdzone na soborze trydenckim 1545—1563.

Angelologia, dział dogmatyki, traktujący o oddawaniu czci aniołom.

Angelus, dominikanin, rodem z Mazowsza, misjonarz i biskup w Armenji, posel szacha perskiego do króla polskiego Augusta II, †1721.

Angelus Dei (łac.), Anioł Pański, modlitwa na pamiątkę Wcielenia Pańskiego, rozpoczyna się od słów „Anioł Pański zwiastował

Marji Pannie“, składa się z 3-ch „Zdrowaś Marja“. Odmawia się trzy razy dziennie: rano, w południe i wieczorem na odgłos dzwonu kościelnego.

Angelus Silesius Anioł Ślązak, (właściwie Jan Scheffler), poeta religijny, *1624, †1677. Główne dzieło „Cherubinischer Wandersmann“.

Angerapp, ob. Węgorapia.

Angerburg, ob. Węgobork.

Angerman-Elf, rz. w Szwecji, ujście pod Hernösand do zatoki Botnickiej, dług. 450 km.

Angermanland, dzielnica w szwedzkiej prow. Västerorrland.

Angermünde, m. pow. w prow. brandenburskiej (Prusy), 8.200 mieszk.

Angerona, staroitalskie bóstwo, przedstawiane z palcem na ustach. Kult A. pozostaje w związku z zimowem przesileniem dnia z nocą.

Angers, stol. dep. Maine-et-Loire (Francja), nad rz. Maine, 84.000 mieszk.; budowle renesansowe; przemysł włókienniczy, kopalnie łupku, uprawa nasion warzywnych.

Angkor, stol. prow. A. w Indochinach franc.; słynne ruiny i zabytki induskie.

Angielska choroba, ob. krzywica (rachitis).

Angielska literatura. Do niedawna jeszcze angielska opinia literacka uważała, że początek angielskiego piśmiennictwa przypada dopiero na wiek XIV-ty. Po odkryciu szeregu nieznanych poprzednio manuskryptów, datę narodzin poezji angielskiej cofnięto ku wiekowi VII-emu i, w ten sposób, dołączono do jej dziejów długi okres „anglosaksoński“, upamiętniony szeregiem cennych bardzo zabytków, wśród których epos o „Beowulfie“ i wierszowane utwory Caedmon'a stoją na pierwszym planie. W XI w., po zawojowaniu Anglii przez Normanów, tak w języku jak i umysłowości anglosaksońskiej począł dokonywać się proces, którego następstwem była radykalna zmiana w charakterze angielskiej literatury. Po zlanii się normandzkich elementów językowych ze starami, anglosaksońskimi, po ustaleniu nowego języka literackiego, jakoteż skryształizowaniu tu nowych pojęć i tendencji, w dziejach literatury angielskiej otwarła się karta, od poprzednich zasadniczo odmienna, i na samym już wstępie zapisana arcydziełem o sławie wszechświatowej „Kanterberyjskimi opowiadaniem“ Geoffrey'a Chaucer'a (†1400). Wśród współczesnych Chaucer'owi poetów widnieją nazwiska Williama Langland'a (1332—1400), Johna Gower'a (1325—1408), Johna Barbour'a (†1395), najstarszego poety szkockiego. Po Chaucerze nastąpił okres zastoju, który trwał z górą sto lat; nowy ruch ożywczy w poezji rozpoczął się od Sackville'a (1536—1608) i Filipa Sidney'a (1554—1586), który, poza poezją, tworzył również dzieła prozaiczne i przeniósł do Anglii uprawiany w Europie romans pasterski. W XVI w., „złotym okresie“ literatury angielskiej, centralne miejsce zajmują poezje Edmunda Spensera (1552—1599), przedewszystkiem zaś je-

go „The Fairy Queen“, epos alegoryczno-romantyczny. Dzięki poparciu, jakiego królowa Elżbieta używała do teatrowi, rozwinęła się twórczość dramatyczna. Za najstarszą komedię angielską uchodzi „Ralph Royster Doyster“ Nicolasa Udall'a (†1557), najstarszą tragedię upatrują w „Gorboduc or Ferrex and Porrex“, utworze, napisanym przez Thom. Sackville'a i Thom. Norton'a. Dalszy rozwój dokonywał się przez pracę szeregu wybitnych talentów, jak: J. Lyly, G. Peele, Th. Kyd, Thom. Lodge, Christopher Marlowe. Wszystkich przerósł William Shakespeare. Wśród współczesnych i następców Szekspira wyróżniają się: G. Chapman, Th. Heywood, Ben Johnson, Fr. Beaumont, J. Fletcher, James Shirley. Wojna domowa i purytanizm oddziaływały przez dłuższy czas ujemnie na rozwój poezji. Jedyną wielką indywidualnością w poezji tego okresu a zarazem przedstawicielem ducha purytanizmu był John Milton, podczas gdy grupę wrogich purytanizmowi poetów satyrycznych reprezentował Samuel Butler (*1612, †1680). Wraz z restauracją Stuartów nastąpiła pod wpływem francuskim epoka chłodnej, formalistycznej poezji dworskiej; najwybitniejsi wyraziciele tego kierunku: John Dryden, Al. Pope, John Gay (†1732), James Thomson (†1748), poeta sentymentalnych kontemplacji Ed. Young (†1765). Równocześnie dramaty dworski, zainicjowany przez Davenanta (*1668), był uprawiany przez Addisona, Cibbera, Nicholas Rowe'go i in. Tragedię mieszczańską tworzył G. Lillo. Komedię obyczajową uprawiali: Wycherley (1640—1715), William Congreve (1672—1728), George Farquhar i John Vanbrugh. Najwybitniejszym komedjopisarzem tej epoki był Richard Bensley Butler Sheridan (1751—1816). Pojawienie się zbioru staroangielskich ballad i pieśni ludowych („Reliques of ancient English poetry“) oraz Macphersona opracowania baśni ludowych („Ossian“) było reakcją przeciwko francuskiemu gustowi i zwrotem ku naturalności. Tu należą: W. Cowper (1731—1800), Chatterton (†1770), Robert Burns (*1759, †1796), G. Grabbe (*1754, †1832), poeci tzw. „szkoły jezior“: William Wordsworth (*1770, †1850), Sam. Coleridge (*1773, †1834), R. Southey (†1843), romantycy Walter Scott. Przedstawicielami drugiego po „poetach jezior“ pokolenia romantyków ang. są: największy genjusz poetycki Anglii nowoczesnej Byron, oraz inni jak P. B. Shelley (*1792, †1822), J. Keats (*1796, †1821), na dalszym planie stoi drugorzędny liryczny Th. Hood (†1845) i poetki: F. Hemans, E. B. Browning; sławnym poetą epoki wiktoriańskiej był Alfred Tennyson (*1806), R. Browning (†1889), Ph. Bailey (†1902). Osobną grupę stanowią „prerafaeliści“: William Morris, Gabriel Rossetti, John Ruskin. Neo-romantyzm znalazł wyraz przede wszystkim w poezji Algernona Ch. Swinburne'a (1837—1909). Z liryków współczesnych wyróżniają się: W. Watson, J. Davidson, N. Galle, L. Binyon, W. Sharp, W. B. Yeats. W dziedzinie dramatu: Pinero, O. Wilde, St.

Phillips, Galsworthy, B. Shaw. Proza. Proza angielska rozwinęła się później niż poezja. Po pierwszych usiłowaniach, nie mających większego znaczenia dla literatury, zaznacza się postęp w opisie podróży Johna Mandeville'a (* 1300, † 1371); na dalszy rozwój wpłynęły tłumaczenia Biblii (od 1526) i pisma polemiczne reformatorów. Zboczenia, wywołane działaniem stylu „eufuistycznego” i „pasterskiego” przewyciężone zostały dzięki bujnemu rozwojowi piśmiennictwa filozoficznego i historycznego (Bacon, Hobbes, sir Th. Brown, Raleigh, Milton, Clarendon). Na początku XVIII w. zdziały wiele dla udoskonalenia prozy angielskiej pisma periodyczne, założone przez Addisona i Steele'a, mianowicie: „Tatler” (1709), „Spectator” (1711), „Guardian” (1713). Rozwinęły się rozmaite rodzaje stylu (satyryczny, dydaktyczny, historyczny itd.). Powstała powieść w znaczeniu nowoczesnym. Twórcą powieści podróżniczej jest D. Defoe („Robinson Crusoe”, 1719), powieści sentymentalnej S. Richardson („Pamela”, „Clarissa”), powieści satyrycznej Jonathan Swift. Powieści realistyczne uprawiali: Fielding („Tom Jones”), T. Smollett („The expedition of Humphrey Clinker”), powieść humorystyczną Lawr. Sterne („Tristram Shandy”). Twórcą angielskiej powieści historycznej jest Walter Scott (1771–1832); wybitne dzieła w tej dziedzinie stworzył Bulwer († 1873); wielki humorysta Dickens i M. W. Thackeray uprawiali powieść o podkładzie społecznym, pierwszy nadał jej formę patetyczno-humanitarną, drugi zaś utrzymywał ją w ramach trzeźwej rzeczywistości; powieści racjonalizujące pisała George Eliot; nowsi powieściopisarze: Hardy, Th. Hall Caine, Meredith, Wells, Kipling, Zangwill, Conrad (Korzeniowski). Bogata jest literatura angielska w dziedzinach filozofii, historii, ekonomii, polityki, zwłaszcza we wszelkich dziedzinach przyrodoznawstwa. Filozofia: Th. Hobbes († 1679), Bacon z Verulam († 1626), J. Locke († 1704), Shaftesbury († 1713), D. Hume († 1776), Herbert Spencer. Historia: Hume, G. Grote, Tylor, Th. B. Macaulay († 1859), Th. Buckle († 1862), Thomas Carlyle († 1881). Nauki ścisłe: Isaac Newton († 1727); fizycy: Cavendish († 1810), Priestley († 1804), Brewster († 1868), Wollaston († 1828); chemicy: Davy († 1829), Faraday († 1867); przyrodnicy: Lyell († 1875), Darwin († 1882), Wallace, Huxley, Lubbock i in.; ekonomia społeczna: A. Smith († 1790), Malthus († 1834), Ricardo († 1823), Bentham († 1832), John Stuart Mill († 1873); podróżnicy: D. Livingstone († 1873), R. Burton († 1890), J. H. Speke († 1864), H. Stanley i in.

Angielska rewolucja 1640–1660 r. Konflikt między koroną a parlamentem doprowadził do rządów bez parlamentu 1629–1640; po wybuchu powstania w Szkocji i zwołaniu parlamentu angielskiego (tzw. Długi Parlament) dla uchwalenia podatków na wojnę, zaostriżył się jeszcze bardziej i wkrótce (1642) przekształcił się w otwartą wojnę domową. Wojna wysunęła na pierwszy plan armię rewolucyjną, w której przeważały wpływy radykalnego stronnictwa

independentów; z ich łona wyszedł główny wódz rewolucji Oliwer Cromwell. Zwycięstwa independentów skłoniły Karola I do ucieczki do Szkocji. Wzięty do niewoli, pod naciskiem armii, która rozpędziła większość parlamentu, postawiony przez rewolucyjną mniejszość w stan oskarżenia, Karol I został zasądzony i stracony 1649 r., Anglja zaś ogłoszona republiką. Odtąd zaczęły się rządy independentów, którzy przeprowadzili szereg zasadniczych reform: zniesienie izby lordów, praw wyborczych „zgnitych miasteczek”, oddzielenie kościoła od państwa, tolerancję dla dyssydentów itd. Cromwell, otrzymawszy tytuł protektora (1653), opierając się na armii, faktycznie zagarnął w swe ręce władzę dyktatorską. Independenti rozpadli się wkrótce na kilka odcłamów. Lewe ich skrzydło konsekwentnie dążyło do ustroju demokratycznego, najsłabszy odcłam, tzw. diggerzy, usiłowali urzeczywistnić komunizm agrarny. Po zgnieceniu przez Cromwella ruchu skrajnych stronnictw (1657) stracił on popularność wśród ludu i zaczął szukać dróg porozumienia z obalonymi stronnictwami prawicy i centrum (przywrócenie izby lordów itp.). Siły rewolucji zaczęły słabnąć. Po śmierci O. Cromwella, za protektoratu jego syna Ryszarda, jeden z generałów republikańskich, Monk, wziął na siebie inicjatywę zwołania na zasadach przedrewolucyjnych parlamentu, który 1660 dokonał restauracji monarszej Stuartów i powierzył tron synowi straconego króla, Karolowi II. Wszystkie reformy z czasów rewolucji zostały usunięte.

Angielska rewolucja 1688 r., tzw. druga rewolucja angielska. Po restauracji 1660 w ciągu najbliższych lat przewagę miało stronnictwo konserwatywne (torysów), wkrótce jednak stronnictwo wigów znów zaczęło wzrastać, oponując przeciwko sukcesji Jakóba II. Gdy Jakób II (katolik) po wstąpieniu na tron samowolnie zawiesił działanie aktu o przysiędę, dopuszczając katolików i dyssydentów do sprawowania rządów a na protest episkopatu angielskiego odpowiedział represjami, większość stronnictw torysów porozumiała się z wigami i parlament w 1688 pozbawił Jakóba II tronu, powołując na jego miejsce Wilhelma Orańskiego.

Angielska sól trzeźwiaca, węglan amonu, podbuzza silnie oddech dzięki swemu ostremu zapachowi; stosowana bywa przy omdleniach.

Angielska sztuka. Okres staroangielski: ornamentyka bogata o oryginalnych motywach (wyroby z metalu, zdobnictwo książek), zwłaszcza w Irlandji. Architektura: styl romański pod wpływem normadzkim (katedry w Gloucester, Norwich, Durham etc.). Z okresu gotyckiego: katedry w Lincoln, Canterbury, York, Lichfield, Opactwo westminsterskie i Guildhall w Londynie, uniwersytety w Oxford i Cambridge. Brak właściwego renesansu. Styl Tudorów do 1558 jest gotykiem, zmieszanym z motywami renesansowymi. Budownictwo w okresie panowania Elżbiety i Jakóbów zachowało również charakter rodzimy. Reforma nastąpiła w duchu klasycyzmu palladiań-

skiego w XVII i XVIII w.: Inigo Jones, Chr. Wren, John Soane i R. Smirke. W drugiej połowie XVIII w. powstały znowu budowle gotyckie. Architekci: Pugin, Barry, G. Scott. Równocześnie rozwijała się architektura mieszczańska (styl królowej Anny), kontynuowana w budownictwie prywatnym XIX w.: Shaw, Waterhouse, Webb. Malarstwo: do XVIII w. prawie wyłącznie malarstwo portretowe, reprezentowane przez artystów zagranicznych (H. Holbein, van Dyck, Lely, Kneller). Około 1750 rozkwit narodowego malarstwa portretowego; pierwszym wielkim malarzem angielskim był W. Hogarth, następnie Reynolds, Gainsborough, Raeburn, Romney, Hoppner, Lawrence. Pejzażyści: Old Crome, Constable. Malarstwo rodzajowe uprawiali Morland, Wilkie, Leslie. Wiek XIX: Turner, jeden z najświetniejszych odtwórców światła w malarstwie nowoczesnym. Przeciwko akademizmowi malarstwa historycznego zwracał się prerafaelizm (Ruskin), który wkrótce wszedł na tory symbolizmu i mistycyzmu (Hunt, Millais, D. G. Rossetti, Burne Jones i pokrewny im G. F. Watts). Klasycyzmowi hołdowali Leighton i Alma Tadema. Malarz świata zwierzęcego Landseer. Portreciści współcześni: Millais, Oulles, Herkommer, Whistler, Sargent. Od 1890 wyodrębniła się sztuka szkocka (Boys of Glasgow): F. Macgregor, Guthrie, Lavezy. W plastyce: J. Flaxman. Sztuki graficzne: Whistler, Straug, Cameron, Crauze, Braugwyn. Sztuka stosowana: Ruskin, W. Morris.

Angielski język ukształtował się drogą skrajania z językiem starofrancuskim pierwotnych dialektów anglo-saskich, zasilonych pierwiastkami celtyckimi a potem łacińskimi. W czasach reformacji ustalił się literacki język angielski. Język angielski posiada liczne dialekty, podzielone na cztery grupy: północna, wschodnia, środkowa i południowa. Wielkie znaczenie dla rozwoju języka i literatury angielskiej ma dialekt szkocki, należący do grupy północnej. Język angielski w St. Zjednoczonych różni się od języka w kraju macierzystym odmienną wymową.

Angielski plaster, warstewka muślinu lub jedwabiu, powleczone klejem z nalewką benzoową; służy do zalepiania drobnych skałceń.

Angielskie kolonie Pierwsza kolonia angielska została założona w końcu XVI w. na wybrzeżach Ameryki północnej i na część kr. Elżbiety otrzymała nazwę Wirginia. W ciągu XVII i XVIII w. Anglicy założyli w sąsiedztwie Wirg. 12 kolonii. Jednocześnie (1600) utworzyła się kompania wschodnioindyjska, która zdobyła dla Anglii pierwsze punkty oparcia w Indjach, gdzie wkrótce Anglicy zajęli ważne miasta portowe Bombaj i Madras. Również w początkach XVII w. Anglicy utrwaliли swe panowanie na wybrzeżach Gwinei w Afryce. Wojna o sukcesję hiszpańską oddała w ręce Anglii fr. kolonie Akadje (dzis. Nowa Szkocja w Kanadzie). W czasie wojny 7-letniej Anglicy zagarnęli niemal wszystkie kolonie fran-

cuskie: Kanadę, Luizianę (wschodnią), pobraża Indyj. W czasie wojen napoleońskich, korzystając z opanowania Holandji przez Francję, Anglia zagarnęła kolonię holenderską w połudn. Afryce — Kaplandję, następnie i Natal. Z początkiem XIX w. Anglicy rozpoczęli kolonizację Australji. Po przeprowadzeniu kanału sueskiego w 1882 zajęli Egipt (ogłosili tu swój „protektorat“ 1914—22). W szeregu wypraw wojennych ujarzmiłi szczepy murzyńskie południowej Afryki, w rezultacie wojny burskiej (1898 do 1902) zagarnęli republiki burskie Oranję i Transvaal. Z początkiem XX w. opanowali jako tzw. „sfery wpływów“: Afganistan, południową Persję, Tybet, wielkie części Chin. Wojna 1914—1918 oddała w ręce Anglii większość kolonii niemieckich (połudn.-zach. Afryka niem., wschodnia Afryka niem.), protektorat nad Palestyną, Irakiem i całym szeregiem kresowych państw arabskich. Jednocześnie i to głównie pod wpływem rewolucji rosyjskiej Anglicy utracili wielką część dawnych sfer wpływów (Afganistan, Persja). Dawniejsze kolonie angielskie o ludności anglo-saskiej, tzw. dominja (Kanada, Australia, N. Zelandja, Unja Pld. Afryki) z pocz. XX w. usamodzielnili się tak dalece, iż dzisiaj tworzą już faktycznie odrębne państwa, we wszystkich zaś niemal pozostałych posiadłościach angielskich wzmagą się coraz bardziej emancypacyjny ruch narodowy, zmierzający również do wywalczenia samodzielności politycznej.

Angina, zapalenie gardzieli, wywołane przez różne bakterje mniej lub więcej złośliwe. Charakterystyczne objawy: dreszcze, gorączka, bóle głowy, trudności w połykaniu, a dzieci wymioty i konwulsje.

Angina pectoris vera, ob. dusznica bolesna prawdziwa.

Angiospermae, ob. okrytozależkowe. **Angiologia** (greck.), część anatomji, nauka o naczyniach.

Anglaise, ob. kadryl.

Anglesey, wyspa bryt. na wybrzeżu Walji, 715 km², 52.000 mieszk.; pastwiska, hodowla bydła, nabiał; złoża rudy; stol. Beaumaris.

Anglezyt, minerał, siarczan ołowiu PbSO₄; rombowy; twardość 3, ciężar wł. 6,3—6,4; bezbarwny, żółtawy, brunatny; często przezroczysty; towarzyszy galenitowi, którego utlenienia jest produktem.

Anglikański kościół, protestancki kościół państwowy Anglii, 1534 ustanowiony przez Henryka VIII. Za panowania Edwarda VI i Elżbiety nadano mu charakter reformowany (akt wiary „Uniformitas“, obejmujący 39 artykułów, zatwierdzoney przez parlament w 1571 r.). Prymasem kościoła anglikańskiego jest biskup Canterbury, któremu przysługuje prawo koronowania króla i któremu podlega 35 biskupów z arcybiskupem Jorku na czele. Wyższy kler (arcybiskupi i biskupi) jest formalnie wybierany przez kapitułę, istotnie przez króla. W kościele anglikańskim istnieją trzy kierunki: arystokratyczny (High Church), skłaniający się do katolicyzmu, pietystyczny (Low Church) i wolnomyślny, krytyczny (Broad Church).

Anglja (England), pld. część wyspy W. Brytanji, oddzielona od Szkocji zat. Solvay, górami Cheviot i rz. Tweed, 131.753 (z Walja 151.094) km², 36,678.000 wzgl. 38,158.000 mieszk., 52 hrabstwa, stol. Londyn; część zach. górzysta, na płn.-zach. góry Pennińskie, na zach. Kumberlandzkie, na pld.-zach. Kornwalijskie i Walijskie (najw. szczyt Snowdon 1085 m.); węgiel, ruda żel., miedź, cynk, ołów; część wsch. nizinna obejmuje na pld. dwie wyniosłości wapienne: Dawns płn. i pld. i płaszczynę Weald; uprawa chmielu i ogrodnictwo; płn. część, poprzecinana wzgórzami, opada tarasami ku wsch.; nizina płn. była od najdawniejszych czasów ośrodkiem rolnictwa i hodowli bydła; na pld.-wsch. kotlina londyńska ze stol. kraju i z najważniejszymi portami; wielki przemysł metalurgiczny (Birmingham i Sheffield), bawełniany (Manchester i Liverpool), wełniany (Leeds i Bradford) i in. Ob. Brytania Wielka.

Anglo-Normandzkie wyspy, ang. Channel Islands, położone przy wybrzeżu franc. Normandji, należą do Wiel. Brytanji (autonomja), 196 km², 90.000 mieszk. stol. St. Helier na wyspie Jersey.

Anglosasi, ogólna nazwa plemion germańskich, które w połowie V w. po Chr. rozpoczęły podbój Brytanji i z których w głównej mierze powstał dzisiejszy naród angielski. Według podania byli to przywołani na pomoc przez ludność Brytanji Jutlandczycy, Anglowie i Sasi, którzy założyli państwa, zwalczające się wzajemnie. W IX w. nastąpiło połączenie ich pod hegemonją Wessex'u. Od tego czasu może być mowa o królestwie Anglii, w którym żywioł anglosaski wiódł prym i zachował się we względnej czystości.

Anglosaska rasa, ludność, powstała ze złączenia się elementów anglosaskich, normandzkich, skandynawskich z pierwotną ludnością celtycką; zaludniła w nowszych czasach Amerykę Północną, Kaptandję, Australję.

Anglosaski język i literatura. Język Anglów, Sasów i Jutlandczyków dzielił się po ich wejściu do Anglii na kilka dialektów. Przeważał dialekt zachodniosaski, który wraz z językiem starosaskim i starofryzyjskim tworzył pień starego języka dolnoniemieckiego, z którego rozwinął się, w połączeniu z językiem północno-francuskim, w okresie od końca XI do połowy XIII w. język angielski. Literatura. Zaczątki pojawiły się w końcu VIII w.: przeważnie utwory epickie z aliteracją (Beowulf), poematy na tematy biblijne i legendy Caedmona i Cynewulfa, poematy bohaterów, utwory liryczne i dydaktyczne. Najdawniejszymi dziełami są zbiory praw, z dzieł historycznych „Anglosaxon chronicle”.

Anglowie, szczep germański, który w V w. przeniósł się z Szlezwiugu do Brytanji.

Angola, kolonia portugalska w pld.-zach. Afryce, na wsch. wybrzeżu Atlantyku, pomiędzy rz. Kongo i Kunene, 1,255.775 km², 4,150.000 mieszk. (w tem 2,150.000 szczepu Bantu), stol. São Paulo de Loanda; wybrzeże niezdrowe, wewnątrz kraj (1.000 do 2.400 m.

n. p. m.) bardziej suchy; lasy podzwrotnikowe, sawanny, stepy i pustynia; wywóz kawy, kauczuku, wosku, cukru, orzechów kokosowych, korzenia manjokowego, kości słoniowej; kopalnie malachitu, miedzi, nafty i soli.

Angora (tur. Engiri), od 1920 stolica Turcji, w Azji Mniejszej, 40.000 mieszk.; punkt końcowy kolei anatolijskiej; chów kóz, kotów i morskich świnek angorskich, wywóz wełny i opium; pamiętna zwycięstwem 1402 Tamerlana nad Bajazetem.

Angostura, ob. Ciudad-Bolivar.

Angoulême, stol. dep. Charente (Francja pld.-zach.), nad rz. Charente, 38.000 mieszk.

Angoulême Louis - Antoine de Bourbon książę d', najstarszy syn hrabiego d'Artois, późniejszego króla Karola X, *1775, †1844; wyemigrował 1789, proklamował Ludwika XVIII królem 1814 w Bordeaux, zdusił rewolucję w Hiszpanji 1823, mianowany księciem Trocadéro; od 1830 na wygnaniu.

Angra-do-Heroismo, stol. i port wysp Azorskich, na wyspie Terceira, 10.000 mieszk.; st. telegr. iskr.

Angra-Pequena, niem. Lüderitzbucht, port nad zatoką A. P., dawniej niem., obecnie w Protektoracie pld.-zach. Afryki; kopalnie diamentów.

Angraecum, angurek albo drzewięsta, rodzaj storczyków (rodz. Orchidaceae) nadrzewnych, właściwych Afryce zwrotn., pospolitych na Madagaskarze.

Angri, m. w prow. Salerno (Włochy pld.), 11.600 mieszk.; wyrób jedwabiu.

Angström Anders Jonas, astro-fizyk szwedzki, *1814, †1874; profesor fizyki w Upsali; badania: nad widmem słońca, komety Halley'a; wydał atlas widma słońca pt. „Spectre normal du Soleil (1868).

Angström Knut, fizyk szwedzki, syn poprzedniego, *1857, †1910; skonstruował pyrheljometr.

Angströma jednostka (A) służy do mierzenia długości fal świetlnych i równa się 10⁻⁸ cm.

Anguilla (Snake Island), bryt. wyspa w grupie Małych Antylów (Am. Środk.), 90 km², 4.300 mieszk.

Anguilla anguilla, ob. węgorz.

Anguis fragilis, ob. padalec.

Angurek, ob. Angraecum.

Anhalt, republika niemiecka, 2.229 km², 334.000 mieszk., część wsch. nizinna, w dorzeczu Elby i jej dopływów Saali i Muldy; część zach. górzysta, dotyka gór Harcu; stol. Dessau.

Anharmoniczny stosunek, ob. dwustosunek.

Anhidrosis, ob. anidrosis.

Anholt, wyspa duńska w płn.

Kategacie, 22 km², piaszczysta; połów ryb.

Anhydryt (kamień trzewiowy), mineral, bezwodny siarczan wapnia, CaSO₄; rombowy; twardość 3,5—4, ciężar wł. 2,9—3,0; bezbarwny lub zabarwiony w różne odcienie; niekiedy przezroczysty. Pochłaniając wodę, przechodzi w gips i powiększa swoją objętość,

Anhalt.

tworząc fałdy powyginane. Używany jako nawóz sztuczny.

Ani, ruiny miasta w Armenji, od 961 stol. Bagratydów, 1319 zburzona przez trzęsienie ziemi.

Anicetus, wyzwoleniec rzymski, jeden z wychowawców Nerona; dowódca floty rzymskiej, zamordował Agrypinę.

Anidrosis, **anhidrosis** (greck.), całkowity brak lub zmniejszenie się wydzielania potu; powstaje wskutek zniszczenia gruczołów potnych bądź przez procesy, zachodzące w skórze, jak zaniek, oparzenia, owrzodzenia, lub pośrednio (wzd. prof. Strzygowskiego). wskutek uszkodzenia nerwów, pobudzających wydzielanie potu; bywa objawem chorób rdzenia.

Anielskie pozdrowienie, ob. **pozdrowienie anielskie**.

Aniene (dawn. Anio), l. dopływ Tybru (Włochy), dług. 110 km., tworzy pod Tivoli wodospady (96 m.), dostarczające siły elektr. Rzymowi; w starożytności dostarczał mu wody.

Anilina, aminobenzol, związek organiczny $C_6H_5NH_2$, amina pierwszorzędowa; ciecz bezbarwna o swoistym zapachu, temp. topn. -6° , temp. wrzenia 184° ; rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze; posiada wielkie znaczenie, jako produkt wyjściowy licznych barwników organicznych; poraz pierwszy na drodze syntetycznej otrzymana przez N. Zinina (1842) przez redukcję nitrobenzolu siarczkiem amonu; obecnie zamiast siarczku amonu używa się opilek żelaznych i kwasu solnego.

Anima vilis (łac.), podła dusza.

Animalia vivipara, ob. **zwierzęta żyworodne**.

Animalkuliści, ob. **spermiści**.

Animizm (łac.), 1) wiara w duchy i dusze, według angielskiego antropologa Tylora najniższy szczebel w rozwoju religji; 2) system medyczny G. E. Stahla, upatrujący w chorobach walkę duszy przeciwko przyczynom chorobotwórczym.

Animozja (łac.), zapalczywość, zacieklność.

Animuccia Giovanni, kompozytor włoski, * 1500, † 1571; kapelmistrz w kościele św. Piotra w Rzymie; utwory kościelne; wprowadził kilkogłosowe „Laudi” (chóry ludowe), z których rozwinęły się oratoria.

Anio, ob. **Aniene**.

Anioł (greck. angelos, posłaniec, zwiastun), istota duchowa, według Pisma Św. stworzona na początku świata.

Anioł morski, *Rhina squatina*, ryba morska, należąca do rzędu *Selachii* (spodoustę); dochodzi do 2 m. długości; żyworodna; skóry używa się do polerowania drzewa.

Anizol, eter fenylometylowy, związek organiczny $C_6H_5 \cdot O \cdot CH_3$; ciecz bezbarwna

o swoistym zapachu, temp. topn. -37° , temp. wrzenia 154° ; rozpuszcza się w alkoholu i eterze.

Anizotropja, własność ciał krystalicznych załamywania promieni świetlnych różnie w różnych kierunkach.

Anizotropowe ciała czyli różnokierunkowe, ciała, których własności fizyczne są różne w kierunkach różnych, np. kryształ soli kamiennej, uderzony młotem, pęka gładkimi płaszczyznami równoległymi do ścian sześciangu, a więc w tych kierunkach spójność jego jest mniejsza, niż w innych. Anizotropowe są kryształy oraz ciała bezpostaciowe zdeformowane, tj. w jednym kierunku ściśnięte lub skręcone, albo wogóle znajdujące się w stanie napięcia, np. szkło raptownie ostudzone.

Anion, atom lub grupa atomów, naładowana ujemnie; powstaje wskutek dysocjacji elektrolitów pod wpływem rozpuszczalników, np. wody.

Anjou (Andegawenja), dawna prow. francuska, obecnie część czterech dep. ze stol. Angers, 1480 wcielona do posiadłości król.

Ankaratra, masyw górski na Madagaskarze, 2,680 m. wys.

Ankieta (franc.), dochodzenie, prowadzone przez rzeczoznawców celem zbadania jakiejś sprawy, wyrażenia opinji, opracowania projektu ustawy itd.

Ankwicz Julian, architekt, * 1820, † 1903; ważniejsze prace: kaplica Zamoyskich w Puławach (1861), Biblioteka Ordynacji hr. Zamoyskich przy ul. Zabiej (1868), gmach T-wa Kredytowego m. Warszawy przy ul. Czackiego (1870); napisał: „O piękności w sztuce, ze szczególnym do praktyki zwrotem” (1847).

Ankiłoz (greck.), zeszywnienie stawów bądź wskutek spraw zapalnych w samym stawie (chrząstki, torebka stawowa), bądź w otoczeniu (mięśnie, ścięgna, skóra itp.); powstaje na tle zapalnym, po oparzeniach, w starości i przy artritach deformans.

Anklam, m. w rej. szczecińskiej w Pomeranii prusk., nad rz. Peene, 15,000 mieszk.; przemysł maszynowy i okrętowy.

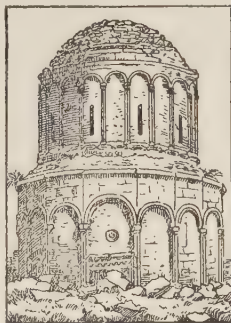
Ankogel, masyw górski w paśmie Wysoki Tauern w Alpach wsch., 3,263 m. wys.

Ankona, włosk. Ancona, stol. prow. A. (Włochy), ważny port nad Adriatykiem, 68,000 mieszk., liczne zabytki; warsztaty okrętowe, przemysł metalurgiczny, skórzany, wełniany; wywóz asfaltu. Kolonia Syrakuz w 380 przed Chr., od 1100 ośrodek samodzielnego hrabstwa, 1275 pod panowaniem papieża, 1832—38 — Francji, 1848—59 — Austrii.

Ankry, ob. **kotwy**.

Ankwicz Józef, kasztelan sandecki; wysługiwał się za pieniądze państwu rozbiorowym; uwięziony 1794, powieszony.

Ankwiczówna Henryka Ewa, córka Henryka, * 1810, † 1879; zetknęła się w Rzymie 1830 r. z A. Mickiewiczem, który zaplaonął do niej z wyższym uczuciem; występuje jako Ewa w III cz. „Dziadów”, wspomnienia w „Panu Tadeuszu”; w 1837 poślubiła Sołtyka.

Ani: ruiny świątyni (wzd. prof. Strzygowskiego).

Ankryra (Ancyra), starożytna nazwa miasta Angory, centrum handlowe na drodze strategicznej z Bizancjum do Syrii; w ruinach świątyni Augusta znaleziono wielki napis, zawierający przegląd czynów cesarza Augusta, przez niego sporządzony (tzw. Monumentum Ancyranum).

Anna św., poślubiona św. Joachimowi, po 20-letniej bezpłodności powiła Marię, matkę Jezusa Chrystusa.

Anna, księżna mazowiecka, żona Konrada II Rudego, córka Mikołaja Radziwiłła, wojewody wileńskiego, * 1476, † 1522; na sejmie piotrkowskim 1504 uzyskała przywilej, oddający jej synom, Stanisławowi i Januszowi, Mazowsze prawem lennem w dożywocie; bezwzględniemi rządami wywołała kilkakrotne rozruchy.

Anna Boleyn, królowa angielska, druga żona Henryka VIII, * 1507, ścięta 1536 na rozkaz męża, który ją oskarżył o zdradę, chcąc wstąpić w nowe związki małżeńskie z Jane Seymour.

Anna Bretańska, królowa Francji, * 1476, † 1514; żona Karola VIII, po jego śmierci, Ludwika XII, córka Franciszka II, ostatniego księcia Bretanii. Po jej śmierci została Bretania włączona do Francji.

Anna Iwanowna, bratanica Piotra Wielkiego, cesarzowa rosyjska 1730—1740, * 1693, † 1740; rządy sprawował jej ulubieniec Biron.

Anna Jagiellonka, 1) córka Zygmunta Starego i Bony, * 1523, † 1596; kandydatka do tronu po śmierci brata, Zygmunta Augusta, powołana na tron po Walezyi, pojechała za męża Stefana Batorego; po śmierci Batorego nakłoniła stany do wyboru Zygmunta III; 2) córka Władysława II Jagiellończyka, * 1503, † 1547, poślubiła 1515 wnuka cesarza Maksymiljana I, Ferdynanda.

Anna Komnena, córka cesarza bizantyńskiego Aleksego I, * 1083, † 1148; pozostawiła dzieło, opisujące dzieje jej ojca, tzw. „Alexiadōs libri XIX”.

Anna Marja Austriacka (Marja Mauritia), królowa francuska, * 1601, † 1666; córka Filipa III, króla hiszpańskiego, żona Ludwika XIII, króla Francji; po śmierci męża regentka w imieniu małoletniego Ludwika XIV (1643—1661); uległa wpływom Mazariniego, z którym wzięła potajemnie ślub.

Anna Stuart, królowa W. Brytanii i Irlandii 1702—1714, córka Jakóba II, * 1665, † 1714; następczyni Wilhelma III; prowadziła wojnę przeciw Francji, zakończoną pokojem utrechkim 1713; doprowadziła do unii realnej Anglii ze Szkocją 1707.

Annaberg, m. w okr. Zwickau (Saksonja), 17.000 mieszk.

Annales (łac.), ob. roczniki.

Annaty, ob. roczniki.

Annam (A nam), królestwo na półwyspie Indochińskim, nad m. Chińskim, od 1884 pod protektorem franc., 159.890 km², 5.700.000 mieszk. (2.000 Europejczyków); zajmuje wsch. pas nadbrzeżny, wzdłuż którego biegnie łańcuch górski do 2.500 m. wys. (Pu Akuat); rze-

ki nieżeglowne, brak komunikacji; flora i fauna podzwrotnikowe; stol. Hue, największe m. Binh-Dinh. W górach złoto, miedź, węgiel, sól; na wybrzeżu z licznymi lagunami uprawa ryżu, trzciny cukrowej, kawy, herbaty, bawełny; drzewo bambusowe, kauczuk. Budowle na palach. W przeszłości był A. przeważnie pod zwierzchnictwem chińskim. Skutkiem wyprawy franc. utrata Kochinchiny w delcie Mekongu (1862) i Tonkingu (1882).

Annamicci, lud rasy mongolskiej w Annamie, Tonkinie i Kochinchinie, buddyści, ok. 12.000.000; rolnicy.

Annapolis, stol. stanu Maryland (St. Zjedn. Am. Płn.), 11.000 mieszk.; szkoła morska.

Ann-Arbor, m. w stanie Michigan (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Huron, 19.500 mieszk.; uniwersytet.

Annaty (łac.), opłaty od dochodów z beneficjów na rzecz stolicy Apostolskiej, przeznaczone na utrzymanie misjonarzy. Znane już w XII w.; istniały również w Polsce. Za Zygmunta III zabronione, wyszły z użycia w XVII w.

Annecy, stol. dep. Haute-Savoie (Francja), nad jez. A., 15.000 mieszk.; resztki mieszkań palowych.

Anneldes, ob. pierścienice.

Annen, m. w rej. arnsberskiej w Westfalii (Prusy), 15.000 mieszk.; kopalnie węgla, huty szklane.

Anni currentis (łac.), roku bieżącego, skrót a. c.

Anniviers (Val d'), wyżynna dolina w Alpach Pennińskich w kantonie walijskim (Szwajcaria).

Anno (łac.), w roku; a. ab urbe condita, w roku po założeniu miasta Rzymu; a. ante Christum, w roku przed Chrystusem; A. Domini (A. D.), w roku Pańskim (tj. po Chrystusie); a. mundi, w roku po stworzeniu świata.

Annobon, wulkaniczna wyspa hiszpańska w zatoce Gwinejskiej (Afryka zach.), 17 km², 1.200 mieszk.

Annonay, m. w dep. Ardèche (Francja), 17.500 mieszk.

Annopol (Rachów), m. w pow. janowskim (woj. lubelski), 2.500 mieszk.

Annulty (łac.), 1) coroczne opłaty, wnoszone w stałych terminach w ciągu określonego czasu, przeznaczone albo na stopniowe spłacanie długu, albo na utworzenie pewnego kapitału; 2) renty dożywotnie i wieczyste; 3) w Anglii specjalny rodzaj papierów publicznych (państwowych), których posiadacze otrzymują od państwa rentę doroczną.

Annularia, rośliny kopalne, pokrewne skrzypom; mają liście lancetowate, początkowo pochwiasto zrosnięte, później rozdzielone, ułożone w naprzemianległe okółki; występują w formacjach węglowych.

Annunzio Gabriele d', poeta włoski, * 1863; 15. IX. 1919 zajął na czele oddziałów ochotniczych Fiume, które 29. XII. 1920 musiał oddać regularnym wojskom włoskim; powie-

ści: „L'innocente“, „Trionfo della Morte“, „Il fuoco“, „Notturmo“ i in.; dramaty: „La Gioconda“, „La città morta“; poezje liryczne i in.

Anoda, elektroda dodatnia, tj. doprowadzająca napięcie dodatnie do cieczy lub gazu, w którym odbywają się wyładowania elektryczne.

Anodonta, szczeżuja, ob. Unionidae.

Anodowa bateria, bateria, zwykle złożona z suchych ogniw, o napięciu 30—100 wolt, włączona między anodę a katodę lampek katodowych.

Anodyna, mieszanina alkoholu etylowego i eteru etylowego; środek znieczulający.

Anoksemia (greck.), upośledzenie utlenienia w ustroju, bardzo rzadko spowodowane brakiem tlenu w powietrzu wdychanym, przejawnie skutek schorzenia narządu oddechowego i krwionośnego; prowadzić może do bezdechu (apnoe) lub duszności (dyspnœ) albo do następujących po sobie stanów bezdechu i duszności.

Anomalja (greck.), nieprawidłowość.

Anomalje optyczne, właściwość niektórych kryształów wykazywania własności optycznych, nie odpowiadających symetrii ich kształtów krystalograficznych.

Anona, flaszowiec, drzewa lub krzewy z rodziny Anonaceae (flaszowcowate), właściwe okolicom Ameryki zwrotnikowej. Niektóre gatunki, np. *A. Squamosa*, fl. łuskowaty, wydają smaczne, soczyste owoce („Caneel Appel, Sugar Appel“), z tego powodu są uprawiane w okolicach zwrotnikowych starego świata (w Indjach Wsch.).

Anona (owoc, a przekrój).

Anonaceae, flaszowcowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Polycarpiceae (wielooowokowe). Należą tu drzewa i krzewy okolic zwrotnikowych, przeważnie Ameryki i Azji; typowym przedstawicielem jest *Anona*.

Anonim, 1) autor bezimienny; 2) pismo bezimienne.

Anonim podolanin (Cieszkowski), autor „Pamiętnika anegdotycznego z czasów Stanisława Augusta“, opracowanego i wydanego przez J. I. Kraszewskiego. *ok. 1750, †ok. 1810.

Anonim protestant, poeta polski XVI w.; odbył z Janem Tęczyńskim 1561 lub 1562 podróż do Szwecji; pisał fraszki, erotyki, obrazki i epigramaty (w rękopisie w Bibl. Zamoyskich w Warszawie).

Anopheles maculipennis, komar widliszek, ob. Culicidae.

Anopsja (greck.), ślepotą.

Anoreksja (greck.), brak łaknienia, spowodowany najczęściej przewlekłymi chorobami zakaźnymi, np. gruźlicą, nowotworami złośliwymi itp., niekiedy pochodzenia nerwowego.

Anorganologia, ob. abiologia.

Anormalny, nieprawidłowy, sprzeczny z normą.

Anortyt, minerał, glinokrzemian wapnia $\text{CaAl}_2\text{Si}_2\text{O}_8$; trójskośny; twardość 6, ciężar wł. 2,73—2,76; bezbarwny, biały, żółtawy, czerwony; często przezroczysty.

Anosmia, brak powonienia wrodzony lub powstały wskutek schorzenia obwodowego aparatu węchowego albo chorób mózgu.

Anquetil Louis Pierre, historyk francuski, *1723, †1806; napisał: „Hist. de France depuis les Gaules jusqu'à la fin de la monarchie“.

Anquetil-Duperron Abraham Hyacinthe, orientalista francuski, brat poprz., *1731, †1805; główne dzieło przekład „Awesty“; napisał: „Législation orientale“, „Recherches historiques et géographiques de l'Inde“ i in.

Ans, przedmieście górnicze Leodjum (Belgia), 9,000 mieszk.

Ansbach, stol. średniej Frankonii (Bawaria), nad rz. Rezat, 21,000 mieszk.; fabryki szcetek i guzików. Niegdyś stol. samodzielnego księstwa, wcielonego 1791 do Prus, 1806 do Bawarii.

Anseele Edouard, socjalista belgijski, *1856; twórca belgijskiej partii robotniczej; założyciel dziennika „Vooruit“ w Gandawie; 1918 minister pracy.

Ansary (Anscharius) św., apostoł krajów północnych, *801, †865; 831 pierwszy arcybiskup Hamburga, 847 Bremy.

Ansonia, m. w stanie Connecticut (St. Zj. Am. Płn.), nad zatoką Long Island, 18,000 mieszk. (500 Polaków).

Ansorge Konrad, pianista i kompozytor niemiecki, *1862; utwory kameralne, symfoniczne i Requiem.

Antaba, ob. kłamra.

Antagonizm (greck.), przeciwdziałanie; antagonista, przeciwnik.

Antakiech (Antakia), staroż. Antiochia (ob.), m. w płn. Syrii, 28,000 mieszk.; ruiny.

Antalkidas, Spartańczyk, 388 zawarł z królem perskim traktat pokojowy, który kładł kres tzw. wojnie korynckiej; miasta greckie w Azji Mniejszej wracali pod władzę króla perskiego, wszystkie pozostałe (na wyspach) otrzymały niezależność; przymierza między państwami greckimi zostały rozwiązane, co dało przewagę Sparcie. Traktat A. unicestwił korzyści i zdobycze wojen perskich.

Antananarivo, stol. Madagaskaru i siedziba francuskiego gubernatora, 67,000 mieszk.; siedziba wikariusza apostolskiego, akademja, obserwatorium.

Antares, najjaśniejsza gwiazda gwiazdozbioru Niedźwiadka.

Antarktyda, kontynent wewnątrz i na zewnątrz pld. koła podbiegunowego, oblany odnogami pld. oceanów Atlantycznego, Indyjskiego i Spokojnego, otoczony olbrzymim pierścieniem lodowatym, około 14,000,000 km², niedostępny, niezamieszkały. Cześćciowo zbadane wybrzeża Ziemi Wiktorji i Wilkesa, oddzielone morzem Rossa; nieznane: półwysep Antarktydy zach. z wyspami, ziemie Luitpolda,

Coatsów, Kempa i Enderby. A. jest wyżyna, przecięta wysokim systemem górskim do 4.500 m. z wygasłymi i czynnymi wulkanami (Erebus w Ziemi Wiktorji). Biegun pld. 3.127 m. na wyżynie Haakona VII.

Antarktyk, zwany także oceanem Lodowatym pld., odnogi pld. oceanów Atlantyckiego, Indyjskiego i Spokojnego.

Antecedens (łac.), poprzednik, ob. następnik.

Antedon rosacea, ob. liljowiec różowaty.

Anteflexio (łac.), przodozgięcie macicy, nadmierne zgięcie trzonu względem szyjki macicznej; może być wrodzone lub nabyte wskutek spraw zapalnych.

Antena, drut lub system drutów, ewentualnie innych dobrych przewodników elektryczności, służący do wysyłania lub chwytania fal elektromagnetycznych. Współczesna radiotechnika wytworzyła cały szereg form anten, wśród których wyróżnić można anteny ramowe (inaczej kierunkowe) i otwarte. Radioamatorzy często zastępują a. właściwe przez zastępcze, np. zużytkowują linję świetlną instalacji elektrycznej (przy pomocy odpowiedniego kondensatora), balkony, rynny itp.

Antenat, przodek.

Antennata, ob. Tracheata.

Antenor, 1) położony miasta Troi, który radził, aby wydano Helenę; 2) rzeźbiarz ateński z VI w. przed Chrystusem; wykonał grupę, wyobrażającą Harmodiosa i Aristogejtona, zabójców tyrana Hiparcha, oraz posąg kobiecy (Ateny, muz. Akropolu).

Antepositio (łac.), nieprawidłowe ułożenie macicy, przy którym trzon wraz z szyjką są przesunięte ku przodowi.

Antequera, m. w prow. Malaga w Andaluzji (Hiszpanja), nad rz. Guadalhorce, 32.000 mieszkańców; wyroby bawełniane, wywóz owoców; zabytki maurytańskie i rzymskie.

Anteros, w mit. greckiej syn Aresa i Afrodyty, bóg miłości odwzajemnionej.

Antesignani (łac.), oddziały wojska rzymskiego, którym powierzano specjalnie trudne zadania taktyczne; pierwotnie awangarda i wogóle oddziały, walczące w pierwszych liniach frontowych.

Antesterje (greck.), trzydniowe święto Dionizosa, połączone ze świętem zmarłych, święcone uroczystości w ósmym miesiącu kalendarza attyckiego, który od nich otrzymał nazwę **Antesterjon**.

Anteusz, w mit. greck. olbrzym libijski, syn Ziemi; w walce z Heraklesem odzyskiwał siły, ilekroć dotknął ziemi. Herkules uniósł go w górę i udusił.

Anteversio (łac.), zmiana położenia macicy, przy której trzon macicy jest pochylony ku przodowi a szyjka macicy ku tyłowi.

Anthelmintica (greck.), środki przeciwczerwcowe, stosowane celem usunięcia pasorzytniczych robaków, bytujących w jelitach człowieka; środki trujące dla organizmu ludzkiego, dlatego podaje się po ich użyciu środki przeczyszczające.

Anthem, nazwa pieśni kościelnych o treści biblijnej (psalmy) w stylu motetów, śpiewanych w kościele anglikańskim w XV w. Najbardziej sławniejsze komponowali Purcell i Händel.

Anthemion (greck.), ozdoba płyta poniżej głowicy kolumn jońskich.

Anthemios z Tralles, architekt grecki, współz Izydorosem z Miletu 532—37 wybudował kościół św. Zofji w Konstantynopolu.

Anthemis, rumian, zioła roczne lub trwałe z rodziny Compositae (Złożone), właściwe Europie, Azji zach., Afryce pñ.; mają koszyczki kwiatowe średnio duże, stojące pojedynczo, kwiaty języczkowate białe lub żółte, kwiaty rurkowate żółte, dno koszyczka z płewkami (tem różnią się od rodzaju *Matricaria* — rumianek), owoce niesplaszczone. W Polsce pospolitsze: *A. tinctoria*, r. żółty, o kwiatach języczkowatych żółtych, oraz *A. cotula*, i. psi, roślina niemilej woni, o kwiatach języczkowatych białych. Kwitnie VI—IX; słoneczne wzgórza, przydroża. Uprawiany *A. nobilis*, r. szlachetny, pochodzi z Europy zach.

Antherae, pylniki, ob. przecikowie.

Antherisium, plemnia, męski organ płciowy roślin skrytopłciowych (Cryptogamae); u brunatnic, krasnorostów, zielenic, grzybów utwór jednokomórkowy, u mszaków i paprotników — wielokomórkowy.

Anthocerothaceae, ob. glewikowate.

Anthophyta, ob. Phanerogamae.

Anthoxanthum odoratum, tonka wonna, trawa (rodz. Graminaeae) o wieszce ściągniętej, prawie kłosokształtnej, kłoskach jednokwiatowych, z dwoma precikami i dwoma znamionami, nitkowato wydłużonemi; pachnie kumaryną. Jedna z najbardziej rozpowszechnionych traw naszych, szczególnie na suchych łąkach.

Anthozoa, ob. koralowce.

Anthraxosis (greck.), pylica węglowa, choroba płuc, wywoływana przez ciągłe wdechanie pyłu węglowego, sadzy lub grafitu; występuje najczęściej u robotników w kopalniach węgla, w fabrykach ołowiu, u palaczy okrętowych i u kominarzy.

Anthrax, ob. wągliki.

Anthriscus, trybula, zioła roczne lub trwałe z rodziny Umbelliferae (Baldaszkowate). *A. cerefolium*, t. ogrodowa, roślina jednoroczna, pochodzi z pld. Europy, u nas uprawiana w ogrodach warzywnych; ma liście 2—3 krotnie pierzaste o listkach pierzasto wcinanych, kwiaty białe, drobne; owoc silnie wydłużony, opatrzone dziobkiem. Kwitnie V—VIII. Liście używane są na przyprawy kuchenne.

Anthropinae, ob. Primates.

Anthurium, kitnia, zioła trwałe z rodziny Araceae (Obrazkowate), właściwe okolicom zwrotn. Ameryki. Liczne gat. są powszechnie uprawiane w szklarniach bądź dla ozdobnych liści (np. *A. Crystallinum*, *A. Lindleyi*).

Anthoxanthum
(Po prawej stronie: kwiat).

nianum), bądź dla pięknych, żywych barw pochwem kwiatostanowych (A. Scherzerianum).

Anthyllis, przelot, zioła trwałe lub krzewy z rodziny Papilionaceae (Motylkowate), właściwe przeważnie okolicom cieplejszym; mają liście nieparzysto pierzaste, kwiaty w zbitych główkach, objętych u nasady okrywą, złożoną z 2 dłoniastowrębnych liści; kielich rozdęty, pięciorzębny. W Polsce: A. vulneraria, prz. zwyczajny, kwitnie żółto od V—VIII; pospolity na łąkach, miedzach. Roślina pastewna.

Antipeks, punkt przeciwny apektowi.

Anti-Atlas, łańcuch górski w płn.-zach. Afryce, równoległy do Atlasu Wysokiego, do 2.000 m. wys.

Antibes, m. port. nad m. Śródziemnym w dep. Alpes-Maritimes (Francja pld.), na Riwierze franc., 13.000 mieszk.

Antibrachium, ob. przedramię.

Anticł Tomaso, kardynał, prowadzący przy Stolicy Apostolskiej sprawy polskie za panowania Stanisława Augusta.

Anti-corn-law-league (ang.), liga przeciw cłom zbożowym; powstała 1838 w Manchester (Anglia) do walki o zniesienie ceł zbożowych; po osiągnięciu celu 1846, rozwiązana 1849.

Anticosti, wyspa w zatoce św. Wawrzyńca, 8.150 km², nieurodzajna, słabo zaludniona; rybołówstwo.

Antigua, 1) wyspa bryt. w Małych Antylach (Indje Zach.), 260 km², 35.000 mieszk., stol. Saint John, 11.000 mieszk.; uprawa trzciny cukr.; 2) m. w Guatemali (Am. Środk.), 12.000 mieszk.

Antikirra (Antycyrra), miasto w Focydzie, nad zatoką Korynecką; okolica obfitowała w ciemierzycę czarną, uważaną za środek przeciwko tępcie umysłowej, stąd przysłowie, odnoszące się do ludzi ograniczonych: „Idź do Antycyrry“.

Anti-Liban (Antilibanon), łańcuch gór wapiennych w Syrii, szczyt Wielki Hermon 2.760 m.

Antimachos, poeta grecki z Kolophonu, * 440 przed Chr.; napisał epos „Thebais“ i elegię „Lyde“.

Antimery, u zwierząt o promienistej symetrii ciała części, ułożone symetrycznie naokoło głównej osi; u zwierząt dwubocznie symetrycznych prawa i lewa część ciała.

Antinous, piękny młodzieniec, ulubieniec cesarza Adrijana, utopił się 130 po Chr. w Nilu.

Antinous i Orzeł, ob. Orzeł i Antinous.

Antiochos, ob. Antioch.

Antiparos, grecka wyspa w grupie Cyklad na morzu Egejskim, 45 km², 800 mieszk.; kopalnia oliw.

Antipatros (Antipater), wódz macedoński, † 319 przed Chr.; 334 namiestnik Macedonii,

po śmierci Aleksandra W. 323 wraz z Kraterosem namiestnik krajów europejskich; pobił Spartan w bitwie pod Megalopolis, 322 Ateńczyków; 321 regent państwa.

Antiphonarum, antiphonaris, antiphonale, zbiór antyfonicznych części mszy: introitus, offertorium i communio.

Antirrhinum, ob. wyżlin.

Antisana, wulkan w Andach w Ekwadorze (Am. Pld.), 5.756 m.

Antiseptica, ob. odkażające środki.

Antispasmodica, przeciwdrgawkowe środki.

Antisthenes, filozof grecki, twórca szkoły filozoficznej cyników, * ok. 444, † 365 przed Chr.; uczeń i przyjaciel Sokratesa, nauczyciel Diogenesa.

Antisyphillitica, przeciwkiłowe środki.

Anti-Taurus, pasmo górskie w Azji Mniejszej, równoległe do gór Taurus, do 2.450 m. wys.

Antium, ob. Anzio.

Antivari, ob. Bar.

Antioch, imię królów syryjskich: A. I Soter (Zbawca) 281—261 przed Chr., zwyciężył Galatów; A. II Theos (Bóg) 261—247, postradał Partję i Baktję, otruty przez małżonkę Laodike; A. III Wielki 222—187 przed Chr., pobity przez Rzymian w wojnie antiocheńskiej 191—189 i zmuszony do oddania Azji Mniejszej, zabity 187; A. IV Epiphanes 175—164 przed Chr.; za jego panowania wybuchło powstanie Machabeuszów.

Antiocheńska szkoła, kierunek w starym Kościele od początku IV w., tłumaczył Biblię sposobem gramatyczno-historycznym.

Antiochia, stol. staroż. Syrii, nad rz. Orontes, założ. 300 przed Chr., rezydencja Seleucydów, od 64 przed Chr. we władaniu Rzymian, siedziba patriarchy, 541 po Chr. zdobyta przez Persów, 638 przez Arabów, 1098 przez krzyżowców (księstwo A.). Za cesarzy rzymskich ok. 500.000 mieszk. Dzisiejsza Antakieh (ob.).

Antjopa, w mitol. greckiej córka króla tebańskiego Nykteosa, zapłodniona przez Zeusa, zrodziła dwóch synów: Amfiona i Zetosa.

Antochlor, ob. antoksyantyna.

Antocyjany, grupa barwników roślinnych, pochodnych flawonu; rozpuszczalne w wodzie i wodnym roztworze alkoholu, nierozpuszczalne w eterze; barwy niebieskiej, fioletowej i czerwonej. Zawierają chlor, bezpośrednio połączony z tlenem pierścienia benzopironowego flawonu. Barwa wielu kwiatów, liści i łodyg zależy od obecności a. Wielkie zasługi w badaniu nad a. położył chemik polski Kostanecki.

Antofagasta, stol. prow. A. i port nad oc. Spokojnym w Chile (Am. Pld.), 52.000 mieszk.

Antofalla, łańcuch górski i wulkan w terytorium argentyjskim Los Andes.

Antokol, przedmieście Wilna na lewym brzegu rz. Wilji; kościół św. Piotra i Pawła z XVII w.

Antoksyantyna albo **antochlor**, żółty barwnik, występujący w soku komórkowym roślin, np.

Antinous (Villa Albani).

w kwiatach dziewanny, w skórce owocu cytryny.

Antologia (grec.), wybór wierszy, sentencji, aforyzmów itd.

Antoni Padewski św., * 1195, † 1231; 1220 franciszkanin.

Antonienhütte, ob. Wirek.

Antoniewicz, herb polski: w srebrnym polu gałąź z czerwonymi różami i zielonymi listkami.

Antoniewicz Bołoz Jan, historyk sztuki, * 1858, † 1922; 1893 prof. nadzw. historii sztuki nowożytnej w Uniw. Lwowskim, 1899 prof. zwyczaj. tamże, członek Akademii Umiej. w Krakowie, 1902—1904 prezes Tow. Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie, potem członek Grona Konserwatorów dla Wschodniej Małopolski; prace: „Artur Grottger“ (1910), „O młodości Z. Krasińskiego“ i in.

Antoniewicz Bołoz Karol, poeta i autor pism o treści religijnej, * 1807, † 1852; walczył w powstaniu 1830/31; 1839 wstąpił do zakonu jezuitów; utwory: „Poezje“, „Poezje religijne“ (1895) i inne.

Antoniewicz Włodzimierz, archeolog, * 1893; 1923 prof. archeol. przedhistor. Uniw. Warsz.; 1924 kier. Muzeum Arch. im. E. Mąjowskiego w Warszawie; wydał: „O fałszowaniu zabytków“ (1916), „Cmentarze ciałopalne z ep. brązu“ (1918), „Z dziedziny organizacji nauki“ (1926), „Metalowe spinki góralskie“ (1928), „Archeologia Polski“ (1929) i in.

Antonin, w. w pow. ostrowskim (woj. poznańskie); dwór myśliwski Radziwiłłów.

Antoninus, 1) A. Pius, Tytus Aureliusz Fulvus, cesarz rzymski 138—161; 2) A. Marcus Aurelius, filozof (Annius Verus), adoptowany przez poprz., cesarz rzymski 161—180, wyznawca zasad stoickich, wróg chrześcijan, † 180; walczył zwycięsko przeciwko Partom i Markomanom. Ku jego czci kolumna Antonina na Piazza Colonna i posąg konny na Kapitolu w Rzymie.

Atoniny, w. w pow. zasławskim na Ukrainie; pałac i park Potockich, zniszczony w czasie przewrotu bolszewickiego.

Antonius Marcus, triumwir rzymski, * 83, † 30 prz. Chr.; 44 konsul równocześnie z Cezarem; zwalczający przez partię republikańską, poniósł klęskę pod Mutiną (43); następnie zawarł z Oktawianem i Lepidusem triumwirat; po klęsce pod Actium (31) odebrał sobie życie.

Antonowicz Władimir, historyk ukraińsko-rosyjski, * 1834, † 1908; prace: „Studjum o kozaczyźnie według aktów 1500—1648“ (1862), „Akty o ekonomicznych i prawno-państwowych stosunkach włościan w XVIII w.“ (1870), „Studjum o hajdamaczyźnie“ (1876), „Iwan Gonta, setnik humański“ (1882), „Bunt wołyński 1789“ (1902) i in.

Antopol, mko w pow. kobryńskim (woj. poleskie), 4.000 mieszk.

Antracen, związek organiczny $C_{14}H_{10}$, węglowodor aromatyczny; oślepiające białe kryształki o pięknej fiołkowej fluorescencji; temp. topn. 217°, temp. wrzenia 351°. Łatwo rozpu-

sza się w benzolu. Występuje w smole pogazowej w ilości 0.25—0.45%. Ważny produkt wyściowy barwników, np. alizaryny.

Antrachinon, związek organiczny $C_{14}H_8(O)_2$, $C_{14}H_8$; ciało krystaliczne barwy żółtej, temp. topn. 286°; przy wyższej temperaturze sublimuje; w wodzie nie rozpuszcza się, trudno w alkoholu i eterze. Powstaje przez utlenienie antracenu. Związek b. trwały; środki utleniające i mocne kwasy nieorganiczne działają na niego powoli; b. ważny produkt wyściowy licznych barwników, np. alizaryny.

Antracyt, węgiel kopalny, zawierający do 98% czystego węgla; barwa szaro-czarna lub żelazista, połysk szklisty. Występuje w Anglii, Francji, Norwegii, Rosji (zagł. Donieckie) i w Ameryce Płn.; doskonały materiał palny; wywiązuje największą ilość ciepła z pośród wszystkich rodzajów węgla.

Antrakolityowy okres, nazwa łączna dla okresu permskiego i węglowego.

Antranilowy kwas, kwas orto-aminobenzoesowy, związek organiczny $NH_2 \cdot C_6H_4 \cdot COOH$; bezbarwne kryształki, temp. topn. 145°; rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze. Produkt wyściowy syntetycznego indyga. Od czasu wynalezienia taniego sposobu otrzymywania kw. a. datuje się rozwój syntetycznej produkcji indyga.

Antresola, półpiętro, pięterko między partem a 1-szem piętrem.

Antrim, hr. w prow. Ulster (Irlandia pñ.-wsch.), kopalnie węgla i rudy żel.; stol. Belfast.

Antropizm (grec.), uczłowieczanie, światopogląd, który kwestję stanowiska człowieka w przyrodzie uważa za najwyższe zagadnienie.

Antropocentryczny przesąd, pogląd, jakoby człowiek był ośrodkiem świata.

Antropofagowie, ludożercy.

Antropofobia, *anthropophobia*, obawa przed ludźmi (u chorych nerwowo).

Antropogenja (grec.), nauka o rozwoju rodu ludzkiego.

Antropogeografja, nauka o związku ziemi i człowieka.

Antropoidy, nazwa małp, najbardziej budowa ciała zbliżonych do człowieka; orangutang, szympan, goryl i gibbony.

Antropologiczne typy, ob. typy antropologiczne.

Antropologia (grec.), nauka o cielesnej (fizycznej lub somatycznej) i duchowej (psychicznej) naturze człowieka, o społecznym i politycznym jego życiu, o rozwoju jego kultury.

Antropometria (greck.), mierzenie ciała ludzkiego w celach naukowych lub policyjnych.

Antropomorfizm, upodabnianie Boga do człowieka.

Antropoteizm, ubóstwianie człowieka.

Antropotomia, ob. *anatoma*.

Antropozofja, jeden z kierunków współczesnej mistyki, którego twórcą jest dr. Rudolf Steiner; zwolennicy jego zgrupowani są

w Międzynarodowym Towarzystwie Antropozoficznym, założonem 1913.

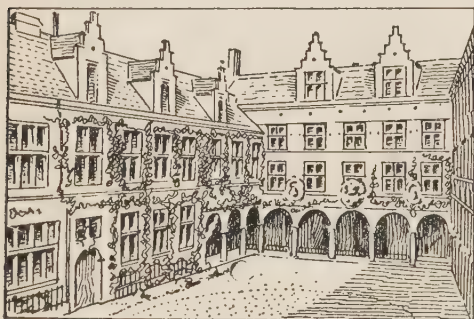
Antropozoiczna epoka, czwartorzędna epoka geologiczna z pierwszymi śladami człowieka.

Antrum Highmori, zatoka Highmora, ob. szczeka górna.

Antuco, czynny wulkan w Andach chilijskich (Am. Pld.), 2760 m. wys.

Antung, port w pld. Mandżurji (Chiny pñ.), przy ujściu rz. Jalu, założony 1900 przez Japończyków, 94.500 miesz.

Antwerpja, flam. Antwerpen, franc. Anvers, stol. prow. A. (Belgia), jeden z największych portów kontynentu, b. silna forteca, na pr. brzegu Skaldy, wraz z przedmieściami 413.000 miesz.; katedra (XIV—XV w.), zamek Steen (1520), ratusz, giełda, zamek król.; szlifiernie diamentów, fabryki cygar, koronkarstwo, rafinerie cukru, gorzelnie, browary. Miasto znane od VII w., oblegane i zdobywane przez Holendrów i Francuzów, zajęte przez Niemców w wojnie światowej 9. X. 1914.

Antwerpja; Muzeum.

Anty (poprzednice), wydłużenia ścian bocznych, tworzących przedsionek w jednym z najprostszych typów świątyń greckich.

Antybaptysta, przeciwnik chrztu.

Antychlor, ob. tiosiarczany sodu.

Antychryst (greck.), wróg Chrystusa, który, gdy świat się skończy, z wielką potęgą wyruszy przeciw Chrystusowi, będzie jednak pokonany; w przenośni diabeł.

Antykyklon, ob. cyklony.

Antycypacja (łac.), uprzedzenie czegoś, czynność, wykonana przed czasem właściwym; antycypować, z góry sąd wydawać.

Antycyra, ob. Antikirrha.

Antyczny (łac.), starożytny, odnosi się szczególnie do dawnych Greków i Rzymian i ich dzieł sztuki.

Antyczny świat, ob. świat antyczny.

Antyczny teatr, ob. teatr.

Antydor (greck.), odtrutka, środek, dzięki swym chemicznym własnościom, znoszący działanie trucizny, np. słabe kwasy przy zatruciu ługami, mleko przy zatruciu sublimatem itp.

Antyfona, śpiew dwóch chórów na prze-

mian; chóru męskiego i chłopięcego; najstarszy rodzaj śpiewu, wprowadzony do kościoła przez św. Ambrożego.

Antygeny, skały antogeniczne, utworzone z materiału, który był na miejscu.

Antygon (Antigonos), 1) A. Cyklops (Jednooki), wódz macedoński, *381 przed Chr.; po śmierci Aleksandra Wielkiego otrzymał 306 tuteł królewski, zginął 301 pod Ipsos; 2) A. I Gonatas, król macedoński 276—239 przed Chr., walczył z Pyrrhusem z Epiru; 3) A. II Doson, król macedoński 229—220 przed Chr., pobił Spartan pod Sellazją; 4) A. III, ostatni król Judy z rodu Machabeuszów, 39—37 przed Chr., zdetronizowany przez Heroda i stracony przez Rzymian.

Antygona, w podaniach greckich córka Edypa i Jokasty, poszła z ojcem na wygnanie; wbrew zakazowi Kreona pogrzebała brata swego Polineksa, zabitego na wojnie 7-ju przeciwko Tebom, i za to pogrzebana żywcem. Bohatka tragedji Sofoklesa.

Antykamera, przedsionek, przedpokój.

Antykatoda, jedna z elektrod rurki rentgenowskiej, umieszczona naprzeciwko katody i wysyłająca wiązkę promieni rentgenowskich.

Antikleja (Antikleia), w mitol. greckiej matka Odysseusza.

Antyklina (przeciwnie nachylona), w geologii układ warstw, nachylonych względem siebie w ten sposób, że wierzchołki fałd tworzą siodło geologiczne.

Antykonstytucyjny, sprzeczny z konstytucją.

Antykwa, proste czcionki łacińskie, pospolicie używane.

Antykwariusz (łac.), dawniej badacz starożytności, dziś handlarz starymi książkami lub tzw. antykami.

Antykwarnia, sklep ze starożytnościami lub używanymi książkami.

Antyle (Wyspy Antylskie), archipelag wysp, ciągnących się 3.300 km. długim łańcuchem od Jukatana do ujścia rz. Orinoko; odgraniczają morze Karaibskie od Atlantyku. Dzieli się na: 1) Wielkie A. (Kuba, Jamajka, Haiti i Portorico) i 2) Małe A., które jako „Wyspy nad Wiatrem“ ciągną się od wysp Dziewiczich do wyspy Trinidad i jako „Wyspy nad Wiatrem“ ciągną się od Trinidad wzdłuż Wenezueli dalej na zach., ogółem ok. 240.000 km², ok. 6.000.000 miesz. (2/3 murzynów, mulatów i mieszanów, 1/3 białych). Wraz z wyspami Bahama i Wyspami Dziewiczymi tworzą archipelag Indji zach.; przeważnie górzyste (przedłużenie Kordyllerów); klimat zwrotnikowy: uprawa ryżu bawełny, kukurydzy, tytoniu, ananasów. Część A. stanowi posiadłości państw europejskich i St. Zjedn. Am. Płn., jako niezawisłe republiki: Haiti, San Domingo i Kuba (pod protektorem St. Zjedn.).

Antylopy, nazwa kilku podrodzin (Antilopinae, Hippotraginae, Cephalophinae, Bubalinae, Saiginae i in.) z rodziny pasterogich (Bovidae),

podrzędu Ruminantia, rzędu Artiodactyla. Ciała zwykle smukłe i zgrabne, nogi

Gazella dorcas.

Antylopa szablорога
(Oryx leucoryx).

cienkie, rogi b. różnorodnie ukształtowane. Liczne gatunki zamieszkują stepy Afryki pod-

Kozioł wodny
(Cerv capra
elaphium).Antylopa
dere-zov-ata
(Hippotragus
equinus).Cephalophus
mergens.

zwrotnikowej, po kilka gat. żyje w Azji i Ameryce, dwa w Europie (suhak, Saiga tatarica i kozica, Rupicapra rupicapra).

Antylskie morze, zwane również morzem Karaibskim, ob. Śródziemne morze Amerykańskie.

Antymon (Stibium), pierwiastek chemiczny; ciężar atomowy 121,8; metal szary, kruchy, łatwo daje się sproszkować; temp. topn. 630°. temp. wrzenia 1440°, ciężar wł. 6,69. W związkach chemicznych występuje głównie jako pierwiastek trój- i pięciowartościowy — SbX_3 i SbX_5 . Tlenki a. Sb_2O_3 i Sb_2O_5 posiadają charakter amfoteryczny. A. używany jest w stopach z innymi metalami do wyrobu czcionek, metalu łożyskowego itp. W stanie wolnym otrzymamy poraz pierwszy przez B. Valentinusa w XV w.

Antygon, minerał, rodzimy antymon, Sb; heksagonalny; twardość 3—3,5, ciężar wł. 6,6—6,8; barwy szarej; blask metaliczny.

Antymonit, minerał Sb_2S_3 rombowy. Łupliwość doskonała. Na płaszczyznach łupliwości żywy połysk metaliczny. Twardość 2. Ciężar właściwy 4,5—4,6. Ołowiano-szary. Pięknie krystaliczny. W żyłach kruszcowych z galenitem, barytem, sfalerytem. Na Węgrzech w Felsőbani, w okolicach Przybramu w Czechach, w Toskanji, na Borneo, w Japonji. Główne źródło antymonu.

Antynomja, sprzeczność nierozwiązalna między dwoma twierdzeniami, które wydają się równie słuszne. Kant wylicza 4 antynomje, w które popada rozum, dążąc do bezwzględnej prawdy.

Antypiryna, fenylodwumetylopyrazolon, związek organiczny $C_{11}H_{12}ON_2$; bezbarwne kry-

ształki, temp. topn. 113°; rozpuszcza się łatwo w wodzie i alkoholu. Środek przeciwgorączkowy.

Antypki, cygarniczki, laski itp. przedmioty, zrobione z drzewa śliwy pachnącej, zwanej także drzewem św. Łucji, rosnącej dziko w południowej Europie, u nas spotykanej na pld. (Podole).

Antypodalne komórki, ob. zalażek.

Antypodów wyspy (ang. Antipode Islands), bryt. grupa skalistych wysepek na pld.-wsch. od Nowej Zelandji, 52 km², niezamieszkałe.

Antypodzi (greck.), mieszkańcy dwóch przeciwnych względem siebie punktów kuli ziemskiej; gdy jedni mają lato, inni — zimą, jedni — dzień, inni — noc. Od a. należy odróżniać: a) mieszkańców dwóch punktów, położonych po dwóch stronach równika w równych od niego odległościach, różniących się porami roku; b) mieszkańców dwóch punktów, położonych po jednej stronie równika, lecz na przeciwnych południkach, różniących się porami dnia.

Antysemita, przeciwnicy Żydów, występują w Niemczech jako czynnik polityczny od 1875. W Austrii antysemityzm polityczny wprowadził Schönerer i Lueger. Na wzór tych stronnictw powstały stronnictwa antysemityczne i w innych krajach. W Polsce pierwsze wystąpienia antysemityczne w „Gazecie Warszawskiej” 1859, później w „Roli” Jeleńskiego.

Antyseptyczne środki (antiseptica), ob. o dkażające środki.

Antytoksyny, ob. przeciwydady.

Antytrynitarze, przeciwnicy dogmatu o Trójcy św.; z kierunku tego powstał socynjanizm (ob. socynjanie) i unitarjanizm (ob. unitariusze).

Anubis (Anepu), bóstwo starożytnego Egiptu, odpowiadające greckiemu Hermesowi; przewodnik i sędzia zmarłych; przedstawiany w postaci ludzkiej z głową szakala.

Anura, płazy bezogonowe, nazwa rzędu z gromady płazów (Amphibia). Skóra naga z licznymi gruczołami śluzowymi; formy dorosłe posiadają 4 kończyny, brak im ogona, który istnieje jedynie u larw (kijanek). Skrzela istnieją tylko w okresie larwalnym, potem oddychanie odbywa się za pośrednictwem płuc i skóry. Kręgi przeważnie procoeliczne, w okolicy ogonowej zrosnięte w os coccygis. Zęby znajdują się na vomer oraz kościach szczęki górnej i dolnej, z wyj. Bufonidae i Pipidae, które są bezzębne. Język (brak u Aglossa) przyczepiony zwykle do przedniej części dolnej szczęki, służy jako narząd chwytny. Niektóre A. pędzą tryb życia lądowy (np. Bufonidae), inne napół lądowy na brzegach wód; metamorfoza odbywa się (z wyj. rodz. Pipa i in.) w wodzie, gdzie przedtem składane są jaja i następuje zewnętrzne zapłodnienie. A. dzielimy na 2 podrzędy:

Anubis.

Aglossa (np. *Pipa americana*) i **Phaneroglossa** (liczne rodziny, np. rzekotki *Hylidae*, ropuchy, *Bufo*nidae, żaby, *Ranidae* i in.).

Anurja (greck.), bezmocz, brak całkowity lub zmniejszenie wydzielania moczu; bywa przy chorobach nerek i serea. Przejściowa a. zdarza się po operacjach jednej nerki, wtedy bowiem na krótki czas druga nerka zaprzestaje swej pracy. A. prowadzi do zatrucia ustroju przez niewydzielane szkodliwe składniki.

Anus, otwór odbytowy, ob. odbytnica.

Anusz Antoni, polityk, * 1884; poseł na Sejm Ustawodawczy 1919—1922, członek Rady Obrony Państwa 1920, poseł na Sejm.

Anvers, ob. Antwerpja.

Anyż, ob. *Pimpinella*.

Anzariowie (arabsk.), „obrońcy“, zaszczytna nazwa pierwszych wyznawców Mahometa.

Anzelm Polak, Bernardyn, kaznodzieja z pocz. XVI w., autor opisu podróży do Ziemi św., wydrukowanego przez Jana ze Stopnicy przy dziele „Introductio in Ptolomei Cosmographiam“, (Kraków 1512).

Anzelm z Canterbury św., teolog angielski, * 1033, † 1109; 1093 arcybiskup w Canterbury; twórca metody ontologicznej; napisał: „Monologium“, „Prologium“, „Cur Deus homo“ i in.

Anzengruber Ludwig, dramaturg i powieściopisarz austriacki, * 1839, † 1889; napisał dramaty: „Der Pfarrer von Kirchfeld“, „Der Meineidsbauer“, „Die Kreuzelschreiber“, „Der Gewissenswurm“, „Das vierte Gebot“, powieści i opowiadania z życia wiejskiego, pisane przeważnie w dialekcie austriackim.

Anzin, m. w dep. Nord (Francja), nad rz. Skalda, 14.500 mieszk.; kopalnie węgla, huty szklane.

Anzio, staroż. Antium, m. portowe nad m. Tyreńskim, w prow. rzymskiej (Włochy), 6.000 mieszk.

Aorta (greck.), główna tętnica, która u ssaków wychodzi z lewej komory serca i roznosi krew po całym ciele. Cofanie się krwi do serca uniemożliwiają zastawki półksiężycowe. Aorta dzieli się na wstępującą i zstępującą. Wstępująca, wznosząc się w górę, zagina się łukowato (łuk aorty) i zbliża do kręgosłupa, wzdłuż którego jako zstępująca idzie do miednicy, gdzie tworzy dalsze rozgałęzienia.

Aosta, m. w prow. turyńskiej (Włochy pñ.), 7.000 mieszk.

Apafy Michał, książę siedmiogrodzki, * 1632, † 1690; uczestnik wyprawy polskiej Rakocznego; podczas oblężenia Wiednia walczył po stronie tureckiej.

Apage (greck.), idź precz, wynoś się!

Apalachy, *Allegheny* lub *Atlantyckie góry* system górski we wsch. St. Zjedn. Am. Pñ., ciągnący się kilkoma równoległymi pasmami wzdłuż wybrzeży Atlantyku, 2.600 km. dług., ok. 2.040 m. wys. (Black Dome), dobrze zalesiony, bogaty w kopaliny (węgiel, srebro, rudy metali, nafta).

Apanaże (łac.), osobista własność panują-

cego; dochody, dobra, przeznaczone na utrzymanie rodziny panującego.

Aparat, 1) w znaczn. ogólnem zbiór narzędzi, środków lub metod organizacyjnych, potrzebnych do dokonania pewnej czynności; 2) w naukach przyrodniczych wogóle przyrząd.

Aparat Riva-Rocci'ego, ob. *Riva-Rocci'ego* aparat.

Aparat tlenowy, ob. tlenowy aparat.

Apastron, najdalszy punkt względem gwiazdy głównej, osiągany przez gwiazdę — satelitę podczas jej drogi dookoła gwiazdy głównej.

Apatin, m. w Jugosławiji, na l. brzegu Dunaju, 13.000 mieszk.

Apatja (greck.), stan obojętności na wszystko, objaw zarówno nieorganicznych chorób nerwowych (neurastenii), jak i organicznych.

Apaturje, narodowe święto jońskie ku czci bogów-opiekunów rodów i rodzin (Zeus Fratrios, Atena Fratria). W czasie a. wpisywano dzieci do spisów ludności.

Apatył, minerał, chlorofosforan wapnia $\text{Ca}_2(\text{Cl}, \text{F}, \text{OH})(\text{PO}_4)_3$, zwykle zawierający mniejsze lub większe domieszki fluorapatytu $\text{Ca}_5(\text{F}, \text{OH})(\text{PO}_4)_3$. Heksagonalny; twardość 5, ciężar wł. 3,17—3,23; bezbarwny, biały, zielonkawy, niebieskawy, czerwony; często przezroczysty. Piękne kryształy w szczelinach łupków krystalicznych; występuje również w próchniach granitów wspólnie z turmalinem i lepidolitem; spotykany w postaci wielkich mas, często kilkadziesiąt metrów grubości (Kanada, Norwegia południowa, Hiszpanja); służy do wyrobów nawozów sztucznych; a. zmielony również stosuje się jako nawóz sztuczny. Szeroko rozpowszechniony we wszystkich skałach magmowych w postaci kryształków mikroskopijnych.

Apeks, punkt na sklepieniu niebieskiem, do którego jest skierowana ziemia w danym momencie jej ruchu rocznego.

Apeks słonecznego układu, punkt na sklepieniu niebieskiem, w którego kierunku odbywa się ruch słońca (wspólnie z planetami). Według Bossa położenie a. określają współrzędne: wznoszenie proste = 271° ; deklinacja $+34^\circ$, czyli a. leży w gwiazdozbiórce Herkulesa niedaleko Wagi.

Apel (franc.), wezwanie, powołanie; zwołanie żołnierzy w celu sprawdzenia ich obecności; s t a nąć do apelu, stawić się na wezwanie.

Apelacyjna skarga, środek prawny, którego mocą strona, uważająca wyrok sądowy za niesłuszny, odwołuje się do sądu wyższego (II-ej instancji) z żądaniem uchylenia zaskarżonego wyroku.

Apeldoorn, m. w Geldrii (Holandia), 51.500 mieszk.; kanał do rz. Yssel; papiernie; opodal letnia rezydencja królewska Het Loo.

Apelles, 1) najslawniejszy malarz grecki z drugiej połowy IV w. prz. Chr.; używał czterech zasadniczych barw i ich mieszanin; 2) gnostyk rzymski z II w. po Chr.

Apeniny lub *Apenin* (włosk. Appennino), główny łańcuch górski Włoch na przestrzeni 1.200 km., dzieli się na: 1) A. Liguryjskie od

Bocchetta di Altare (495 m.), 2) A. Toskańskie od przełęczy La Cisa (1,042 m.) z Monte Cimone (2.163 m.), ciągnący się w kierunku Adriatyku, 3) A. Rzymskie od Metauro (od Tronto w 2 łańcuchach; wyżyna Abruzzów z Gran Sasso d'Italia, 2,921 m.) do Monte Pollino (2.271 m.); dalej rozpada się na wyżyny Apuańska i Kalabrijska. Strona wschodnia stroma z krótkimi rzekami nadbrzeżnymi. Preapenin zach. jest wulkaniczny (Wezuwiusz, solfatary, tj. kratery z wyziewami siarczanymi, kratery, wypełnione jeziorami); rzeki Arno, Tyber, Garigliano, Volturno, płynące przez żyzne równiny. Klimat ostry, flora u podnóża gór i w dolinach śródziemnomorska, ponad 1.600 m. zanika uprawa zbóż i owoców.

Apenrade, ob. Aabenraa.

Apercepcja (łac.), spostrzeżenie, które dokonuje się z jasną, czynną świadomością. Psychologia apercepcyjna, kierunek w psychologii, wszczęty przez Wundta, uważający przebieg zmian czy zdarzeń psychicznych za akt woli w przeciwieństwie do psychologii asocjacyjnej.

Apertura (łac.), otwór; 1) w przyrządach optycznych otwór obiektywu, wpuszczający promienie świetlne; 2) w medycynie otwór, utworzony sztucznie w celu zapewnienia odpływu ropy.

Apex pulmonis, ob. szczyt płucny.

Aphakia (greck.), brak soczewki w oku po operacji zaćmy ocznej; wyrównywa się przez zastosowanie szkielek wypukłych o sile łamiącej = 13—15 dioptryj.

Aphaniptera, ob. Siphonaptera.

Aphididae, ob. mszyce.

Aprodisiaca remedia (łac.), środki pobudzające popęd płciowy. W działaniu wątpliwe i szkodliwe.

Aphrophora spumarius, ob. skoczek pienik.

Apthae, stomatitis aphthosa (łac.), ostre zakaźne zapalenie błony śluzowej w jamie ustnej, przeważnie u dzieci, wywołane przez *Bacillus fusiformis* i krętki. Występuje w postaci białożółtych plam, otoczonych czerwonym rąbkim, bardzo bolesnych przy dotknięciu.

Apthae epizooticae, ob. jaszczur.

Apthae tropicae, ob. sprue.

Apia, stol. i gł. port zach. wysp Samoa (bryt.) na oc. Spokojnym, na wyspie Upolu, 6.000 mieszk.

Apianus Petrus, właściwie Bienewitz, matematyk i astronom niemiecki, * 1495, † 1552; od 1527 profesor matematyki w Ingolstadt; napisał: „Cosmographia” (1524), „Astronomicum Caesareum” (1540). Pierwszy zauważył, że warkocz komety posiada kierunek odsłoneczny.

Apis (egipsk. Hapi), byk, którego w Memfisie oddawano cześć boską.

Apis mellifica, ob. pszczoła.

Apium graveolens, ob. seler.

Apis.

Aplanat (greck. a = przeczenie, planao = błądzi), układ soczewek, złożony przynajmniej z dwóch o różnej krzywiznie, usuwający wady optycznych przyrządów, polegający na aberracji sferycznej. John Dollond, Herschel, Gauss, Fraunhofer ulepszyli stopniowo układ aplanatyczny soczewek. Współczesne aplanaty usuwają jednocześnie aberrację kształtu, tzw. dyktorsję. Taki aplanat wprowadził poraz pierwszy w 1866 Steinheil. Ten typ rozpowszechnił się najbardziej i znany jest pod różnymi nazwami: aplanoskopów, rapid apochromatów i innych.

Aplauz (łac.), poklask, głośnie pochwała.

Aplazja, brak wrodzony narządu przy równoczesnym istnieniu zawiązka tego narządu. Obecność zawiązka odróżnia aplazję od agenezji.

Aplikacyjne szkoły, wyższe szkoły wojskowe poszczególnych broni. Między 1820 a 1830 istniała taka szkoła w Warszawie, komendantem jej był płk. Józef Sowiński.

Aplikant sądowy, adwokacki, ob. adwokat.

Aplity, skały drobnopieziste, nieraz prawie zbite, należące do grupy granitów, składające się prawie wyłącznie z kwarcu i skalenia potasowego lub sodowego; towarzyszą granitom; są rezultatem zakrzepnięcia resztek magmowych, pozostałych po zastygnięciu wielkich mas granitowych.

Apłomb (franc.), śmiałość, pewność siebie.

Apnoë (greck.), bezdech, stan zupełnego braku lub znacznego upośledzenia oddechu; trwać może rozmaicie długo. Zdarza się przy chorobach serca, płuc, miażdżycy tętnic mózgowych. A. towarzyszy silnie napięcie mięśni oddechowych.

Apo, wulkan na wyspie Mindanao (Filipiny). 3.200 m. wys.

Apocynina, związek organiczny $C_{19}H_{22}O_2N_2 + 2H_2O$ alkaloid; ciało bezpostaciowe, temp. topn. 210° ; rozpuszcza się w wodzie i alkoholu. Produkt utlenienia chininy.

Apocynaceae, toinowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Contortae (zwitne); należą do niej wieczniezielone byliny, krzewy lub drzewa o liściach całobrzegich, naprzeciwległych; w łodydze często rury mleczne. Rodzina rozpowszechniona przeważnie w okolicach zwrotn. Ważniejsze rodzaje: *Apocynum*, *Tabernaemontana*, *Nerium*, *Vinca*.

Apocynum, toina, zioła trwałe, wieczniezielone z rodziny Apocynaceae (toinowate), właściwe głównie Ameryce. *A. cannabinum* z Ameryki płn. dostarcza włókien, zwanych konopiem indyjskim.

Apodyktyczny sąd, ob. modalność sądu.

Apofilit (albin), minerał, kwaśny krzemian wapniowo-potasowy $H_2KCa_2Si_8O_{24} + 4\frac{1}{2}H_2O$; tetragonalny; twardość 4,5—5, ciężar wł. 2,3—2,4; bezbarwny lub czerwony, często przezroczysty. Pod ciśnieniem i przy wysokiej temperaturze rozpuszcza się w wodzie, po ostudzeniu krystalizuje się z powrotem.

Apofizy, odgałęzienia czyli szczeliny skalne, rozchodzące się od dużych mas głębinowych, wypełnionych skałą magmowa.

Apoftegmat (greck.), krótkie wypowiedzenie się w jednych słowach, sentencja; czasem i w znaczeniu przypowieści.

Apogamia, zjawisko, polegające u paprotników (Pteridophyta) na tem, że pokolenie zarodnikonośne rozwija się nie z zapłodnionego jaja rodni, lecz bezpośrednio z tkanki przedrośla; u kwiatowych zarodek rozwija się nie z komórki jajowej, lecz z którejkolwiek innej komórki woreczka zalążkowego a nawet z komórki ośrodka zalążka.

Apogeum, najdalszy punkt względem ziemi, osiągnięty przez księżyc na drodze dookoła ziemi.

Apokalipsa (greck.), objawienie, w szczególności objawienie św. Jana, Apokaliptyka, gałąź późniejszej literatury żydowskiej, przedstawiająca w sposób obrazowy spełnienie się proroctw, nadejście Mesjasza i koniec świata. Apokaliptycy, autorzy alegorycznych proroctw. Apokaliptyczna liczba: 666. Apokaliptyczni jeźdźcy, symboliczne figury, wyobrażające dżumę, wojnę, głód i śmierć w objawieniu św. Jana.

Apokatastaza (greck.), powrót do stanu pierwotnego; nauka o wchłanianiu wszechrzeczy z powrotem przez bóstwo.

Apokope (greck.), opuszczanie jednej lub więcej zgłosek na końcu słowa, w niektórych językach dość częste w mowie potocznej i poezji.

Apokryfy (greck.), nazwa niekanonicznych pism Starego i Nowego Testamentu. Pisma Nowego Testamentu: 12 ksiąg Ewangelji, 15 ksiąg Dziejów Apostolskich, 6 listów, 4 Apokalipsy (nieuznane) i in. Pisma St. Testamentu: księgi Machabeuszów, Judyty, Tobjasza, Syracha, Mądrości, Salomona, Barucha, uzupełnienia ksiąg Ezry, Daniela, Estery i in.

Apoksymenos, posąg marmurowy, znaleziony 1849 w Rzymie, przedstawiający młodzieńca-ateletę, oczyszczającego ciało z kurzu i oliwy; uważany za kopię brązowej statui Lyzya.

Apolda, m. w Turynji w rep. sasko-weimarskiej (Niemcy), 27.000 mieszcz.; wyrób czekolady, odlewnia dzwonów.

Apolita, osoba, nie posiadająca przynależności państwowej.

Apollinaire Guillaume, ob. Kostrowicki.

Apollo, Parnassius apollo, motyl z rodz. Papilionidae, biały z czarnymi plamami na przednich skrzydłach i z dwiema czerwonymi plamami w czarnych obwódkach na skrzydłach tylnych. Unas w Tatrach.

Apollo, w mif. greckiej syn Zeusa i Lety, brat bliźniaczy Diany, jeden z dwunastu głównych bogów Olimpu, bóg słońca (Phoebus Apol-

Apollo.

lo, Helios, Sol i in.), sztuk i nauk (Musagetes), wieszczbiarstwa (Loxias) i lecznictwa (Paeon); objawiał swą wolę zapomocą wyroczni delickich. Wyobrażany jako młodzienciek idealnie piękny. Ku jego czci odbywały się igrzyska pityjskie. Drzewem mu poświęconem był wawrzyn.

Apollodoros, 1) malarz ateński, ok. 420 przed Chr.; pierwszy zastosował w malarstwie światło i cień; 2) gramatyk grecki, ok. 140 przed Chr., zebrał mity starożytne; 3) A. z Damasku, architekt, wybudował Forum Trajanum; stracony 123 po Chr.

Apologia (greck.), obrona oskarżonego zapomocą słowa i pisma; dzieło napisane w obronie chrześcijaństwa. Apologeci, obrońcy chrześcijaństwa. Apologetyka, nauka o obronie chrześcijaństwa.

Apolonjusz, 1) A. z Rhodos, poeta grecki, * 240 przed Chr. w Aleksandrii; autor poematu bohaterskiego „Argonautica”; 2) A. z Pergii (w Pamfilji), matematyk grecki, ok. 250 przed Chr.; 3) A. z Tralles, rzeźbiarz grecki z III w. przed Chr., stworzył z bratem swym Tauriskosem rzeźbę „Byk farnezyjski” (Neapol); 4) A. z Tiany, filozof z I w. przed Chr., neopitagorejczyk, moralista i cudotwórca; 5) A. Dyskolos, gramatyk grecki z Aleksandrii, ok. 160 po Chr., autor dzieła: „De Syntaxi”.

Apomorfina, związek organiczny $C_{17}H_{17}O_2N$; ciało bezpostaciowe, trudno rozpuszczalne w wodzie, łatwo w alkoholu i eterze. Powstaje przez działanie mocnego kwasu solnego na morfina i kodeina. Chlorowodorek a. stosuje się w lecznictwie jako środek wymiotny.

Aponeurosa (greck.), ob. rozścięgn.

Apopleksja, apoplexia cerebri, ob. udar mózgowe.

Aporka (greck.), powatpiwanie.

Aporky, w znacz. handl. wszelkie wkłady rzeczowe (np. budynki, urządzenia fabryk, grunta itp.), wchodzące jako kapitał zakładowy firm handlowych.

Aposorka, zjawisko, obserwowane u niektórych paproci: na liściach nie wykształcają się zarodnie, na ich miejscu rozwijają się bezpośrednio z tkanki liściowej przedrośla.

Apostazja (greck.), odszczepieństwo, zwłaszcza od kościoła. Apostata, odszczepieniec.

Apostema (greck.), ropień, owrzodzenie.

A posteriori, ob. a priori.

Apostolicale sedis modificationi convenit, konstytucja, dotąd obowiązująca, nazwana od pierwszych wyrazów tekstu, wydana przez papieża Piusa IX 1869; wprowadziła nowe przepisy o karach kościelnych, przewidzianych przez prawo kanoniczne.

Apostolscy bracia, sekta heretycka z XIII—XV w., założ. przez Gerarda Segarelli'ego z Parmy, spalonego na stosie z wyroku inkwizycji.

Apostolscy ojcowie (nazwa powstała w XVII w.), uczniowie i następcy apostołów pierwszych okresów chrześcijaństwa którzy pozostawili po sobie pisma; należą do nich: 1) Kle-

mens Rzymski, autor „listów do Koryntczyków“, 2) Ignacy Antiocheński, pozostawił siedem listów, 3) Polikarp, biskup Smyrny, pozostawił jeden list, 4) Barnaba—jeden list, 5) nieznany autor „listu do Diogneta“, 6) Hermas, autor „Pasterza“, 7) Papias, biskup hierapolitański, autor pisma „Logion Kirjakon exegesis“, 8) Dionizy Areopagita i 9) autor „Didache“.

Apostolska stolica, ob. *Stolica Apostolska*.

Apostolski skład, ob. *skład apostolski*.

Apostolski symbol, ob. *symbol wiary*.

Apostolski wikariusz, ob. *vicarius apostolicus*.

Apostolskie gminy, gminy chrześcijańskie, założone przez apostołów; najznakomitsze były w Jerozolimie, Antiochji, Efezie, Koryncie, Rzymie.

Apostolskie konstytucje ob. *Konstytucje apostolskie*.

Apostoł (greck.), pełniący poselstwo od Boga do ludzi. Nazwę tę nadał Chrystus wybranym z pośród swoich uczniów wysłannikom, którzy mieli za zadanie rozpowszechnianie jego nauki. Ap. Chrystusa było 12: Szymon Piotr, Andrzej, brat jego, Jakób, syn Zebedeusza, Jan, brat poprzedniego, Filip, Bartłomiej (Nataaniel), Tomasz, Mateusz (celnik), Jakób, syn Alfeusza, Lebbeusz z przydomkiem Tadeusz (Juda, brat Jakóba), Szymon Zeleles albo Kananejczyk i Judasz Iskariota. Po śmierci Judasza apostołowie wybrali na jego miejsce Macieja, potem przybył św. Paweł, apostoł pogan.

Apostrofa (greck.), żywa przemowa.

Apoteoza (greck.), ubóstwienie, wzniesienie ludzi do rzędu bogów, np. bohaterów, cesarzy rzymskich itp.

Apothecium, owocnik grzybów z rzędu *Discomycetes* (miseczniki); ma postać płaskiej lub wklęsłej miseczki, której ścianki pokryte są warstwą worków (asci) i wstawek (paraphysae).

Apozycja (łac.), dopowiedzenie; w gramatyce przydawka.

Appassionato (włos.), w muzyce namiętnie.

Appel Karol, językoznawca polski, * 1857; profesor uniwersytetu warszawskiego, autor wielu prac fachowych.

Appell Paul Emile, matematyk francuski, * 1855; od 1885 profesor analizy i mechaniki teoretycznej w Sorbonie; prace: „Mécanique rationnelle“ (Paryż), wspólnie z E. Gour-sat „Théorie des fonctions algébriques et de leurs intégrales“ (Paryż, 1895), wspólnie z A. E. Lacour „Principes de la théorie des fonctions elliptiques et applications“ (Paryż, 1897) i in.

Appendicitis (łac.), zapalenie wyrostka robaczkowego, choroba dość częsta, którą obecnie leczy się przeważnie drogą operacyjną.

Appenzell, kanton ptn.-wsch. Szwajcarii, podzielony na dwa półkantony: 1) A. Inner-Rhoden, 173 m², 14.600 mieszk. katol., stol. A.; 2) A. Ausser-Rhoden, 242 km²,

55.500 mieszk. protest., główne m. Herisau i Trogen; chów bydła, nabiał, koronki, przemysł tkacki.

Appianus, dziejopis rzymski z II w. po Chr.; napisał po grecku historję rzymską, sięgającą do Augusta.

Appius Claudius, decemwir 451 przed Chr., usiłował godność decemwirów uczynić dożywotnią; shańbieniem Wirginji, zabitej za to przez swego ojca, wywołał rozgoryczenie ludu; odebrał sobie życie w więzieniu.

Appleton, m. w stanie Wisconsin (St. Zj. Am. Ptn.), nad rz. Fox, 20.000 mieszk.

Apponyi, węgierski ród hrabiowski: 1) Antoni Jerzy, mąż stanu, * 1751, † 1817; założyciel biblioteki Apponyi'ch w Preszburgu; 2) Jerzy, wnuk poprz., * 1808, † 1899; 1846—1848 węg. kanclerz nadworny, 1860—63 *judez curiae* w Peszcie; 3) Albert Grzegorz, syn poprzedniego, * 1846, przywódca węg. partii narodowej; 1906—1909 i 1915—1918 minister oświaty.

Apraksin Fjedor hr., naczelny admirał za Piotra W., * 1671, † 1728; twórca rosyjskiej floty wojennej.

Apretura, wykończanie tkanin po zdjęciu z krosien: pranie, suszenie, osmalanie, postrzyganie, szczotkowanie, gładzenie, wytłaczanie, fryzowanie, bieleńie i zabarwianie.

A priori, a posteriori (łac.), określenie rodzaju poznania. Poznanie *a priori*, poznanie z przyczyn; poznanie *a posteriori*, poznanie ze skutków. Kant nadał określeniom tym inne znaczenie; według niego poznanie *a priori* jest poznaniem niezależnem od doświadczenia, poznanie *a posteriori* poznaniem, pochodzącem z doświadczenia.

Aprobacja (łac.), uznanie za dobre, pochwała.

Aprobata (łac.), przyzwolenie; zezwolenie władzy duchownej na drukowanie książki o temacie religijnym.

Aproprijacja (łac.), przywłaszczenie.

Apro wizacja (łac.), zaopatrzenie w żywność.

Apsyd linja, ob. *linja apsyd*.

Apsyda (absyda), półkoliste zamknięcie ściany, położonej nawprost wejścia w bazylicę rzymskiej; w kościele chrześcijańskim w miejscu tem zwykle mieści się wielki ołtarz.

Apszeroński półwysp, skalisty występ w morze Kaspijskie na Kaukazie, w ros. Azerbejdżanie; kop. nafty.

Aptenodytes patagonica, ob. *bezlotek*.

Apteryx australis, nietot, kiwi, ob. *Heterognathae*.

Aptychy, płytki wapienne lub rogowe, które znajdują się czasem w wielkiej ilości w wapieniach górnej jury.

Apuchtin Aleksandr, kurator warszawskiego okręgu naukowego 1879—1897, rusyfikator i gnębiciel szkolnictwa polskiego.

Apulejus Lucius, literat rzymski, przedstawiciel tzw. afrykańskiego kierunku literatury rzymskiej, * ok. 124 po Chr.; dzieła: „Metamorfozy“ (11 ksiąg), fantastyczno-satyryczny romans obyczajowy „Apologia“ i in.

Apulja, włosk. Puglia, dzielnica pld.-wsch. Włoch, 19.109 km², 2.345.000 mieszk., obecnie prow. Foggia, Bari delle Puglie i Lecce; prze-ważnie skalista płaszczyna wapienna, uboga w wodę, z odosobnionym szczytem Monte Gar-gano i słonemi jeziorami nadbrzeżnymi; żyzne równiny na płn. od rzeki Ofanto; chów bydła.

Apure, l. dopływ rz. Orinoco, dług. 1.580 km, żeglowny.

Apurimac, dopływ rz. Ucayali w Peru, dług. 1.000 km.

Apus cancriformis, przekopnica, skorupiak z rzędu liścionogich (Phyllo-poda); ciało pokryte płaską skorupką; długość do 5 cm.; częsty w wysychających kałużach.

Aqua (łac.), woda.

Aqua rosae, ob. różana woda.

Aquae Tarbellicae, ob. Dax.

Aquila, ob. orzeł.

Aquila degli Abruzzi, stol. prow. A. d. A. (Włochy środk.), 24.000 mieszk.

Aquila naevia, ob. orlik.

Aquileia, ob. Akwileja.

Aquinite, chlorpikryna, związek organiczny CCl₃NO₂; ciecz o ostrej woni, temp. topn. -69°, temp. wrzenia 112°; trująca. Używa się w wojnie gazowej.

Aquitaine, ob. Akwitania.

Ar, jednostka powierzchni = 100 m².

Ar (lub A), symbol chemiczny pierwiastka argonu.

Ara ob. Psittaci.

Arabeski, bogaty i fantastyczny układ moty-wów zdobniczych według wzorów sztuki arab-skiej.

Arabinoza, związek organiczny C₆H₅(OH)₄CHO, należy do monosacharydów pentoz. Bez-barwne kryształki o smaku słodkim, temp. topn. 160°; łatwo rozpuszcza się w wodzie. Występuje w gumie arabskiej, gumie drzew wiśniowych itp.

Arabi-Pasza, wódz egipski, przywódca stron-nictwa narodowego w Egipcie, 1882 faktyczny władca Egiptu, 13. IX. t. r. pobity przez Angli-ków pod Tell-el-Kebir; † 1911.

Arabistan lub Chusistan, prow. perska nad zatoką Perską, na pograniczu Mezopota-mji, 100.000 km²; górzysta (do 4.000 m. wys.); stol. Szuszer.

Arabia, półwysep Azji pld.-zach., 3.100.000 km²; płyta wyżynna 500—1.000 m. wys., kra-wędzie zach. i pld. do 4.000 m., półwysep Sinai 2.835 m., na krawędzi wsch. góry Oman do 3.000 m. W pld. części pustynia ok. 800.000 km². Klimat suchy i gorący; w oazach dak-tyle, w dzielnicy Jemen kawa, bawelna, ryż. Fauna: lew, hiena, szakal; ludność przeważnie Arabowie semiccy, 2.200.000 głów, najgęściej na zach. i wsch. wybrzeżu. Wywóz kawy moka, daktyli, koni, gумы; rybołówstwo nad m. Czerwonym, połów pereł w zatoce Perskiej. Święte miasta mahometan: Mekka i Medyna; m. portowe: Dżidda, Hodeida, Aden, Maskat. Do VI w. włącznie większość Arabów pro-wadziła życie koczowniczo-pasterskie, wyznając politeizm. Ośrodkiem życia gospodarczego i religijnego Arabów wówczas już była Mek-

ka, w której znajdowała się główna świąty-nia arabska Kaaba z posagami wszystkich a-rabskich bóstw plemiennych. W VII w. pod dowództwem proroka Mahometa (Hedżra 622 r.) A. rozpoczęli gwałtowne najazdy na kraje sąsiednie i dalsze pod sztandarem nowej reli-gji. Ok. 640 podbili Syryję, Egipt i Persję, ku końcowi wieku północno-zachodnią Afrykę, z początkiem VIII w. (711) przeszli na pół-wysep Pirenejski, obalili państwo Wizygotów i wkroczyli do Frankonii. Odparci w bitwie pod Tours i Poitiers przez majordoma frank. Karola Martela, cofnęli się za Pireneje. Olbrzymie ich państwo, sięgające od oceanu Atlan-tyckiego i Pirenejów do Indu (ok. 10 mil. km²) było największym państwem świata. Gdy 750 zwyciężyli Abbasydzi (szyici), oder-wanie kalifatu kordowskiego w Hiszpanji zapoczątkowało proces rozpadania się kali-fatu ogólnoarabskiego (bagdadzkiego). W cią-gu VIII—X w. prócz kalifatu kordowskie-go oderwały się jeszcze: północno-afrykański, kairski (egipski), gasnewicki (irański). W cią-gu XI—XII w. znaczna część b. posła-dłości arabskich (Syryja, Egipt) została opa-nowana przez Turków Seldżuków. 1258 padł kalifat bagdadzki, obalony przez najazd Mongołów. Poczynając od XVI w. wielka część b. posiadłości arabskich przeszła pod władzę Turków-Osmanów. Turcy opanowali też stop-niowo półwysep Arabji. Ludność arabska poza półwyspem pozostała w wielkich masach w Syr-ji wraz z Palestyną oraz w Mezopotamji, sta-nowiąc rdzeń egipskich Fellachów, znaczną do-mieszkę wśród Berberów północno-afrykań-skich (Maurowie) i pozostawiła pewne ślady wśród ludności Hiszpanji (moryskowie). Po wojnie światowej Anglicy, którzy już i przed-tem mieli pewne posiadłości w Arabji (Aden, Oman), doprowadzili do utworzenia na kresach Arabji szeregu państwek pozornie samodziel-nych (Asir, Hedżas, Jemen) lub pozostających pod jawnym protektorem angielskim (Irak, Palestyna). Najpotężniejszą z niezależnych szczepliwo arabskich organizację tworzą Wa-habici.

Arabkir, m. w Azji Mniejszej (Turcja), 20.000 mieszk.

Arabska filozofja wieków średnich odgry-wała rolę wybitną jako pośredniczka między filozofją i nauką grecką a myślą Zachodu. Opierała się na filozofji Arystotelesa, kojarząc ją z poglądami platońskimi, stoickimi, neo-platońskimi, jakoteż z ideami perskimi i hin-duskimi. Najwybitniejsi przedstawiciele: Alfa-rabi, Avicenna, Algazel, Avempace i Averroës.

Arabska literatura wywarła wpływ głębo-ki na literaturę światową. Poezja przeważnie liryczna. Najsławniejsze utwory z czasów przedmahometanickich są „Móallakât”; póź-niejsi lirycy: Mutanabbi († 965), Abul-Alal († 1058), Toghrat († 1121). Zbiór sentencyj wydał Meidani († 1124). Wybitnym satyry-kiem był Thabit, pisarz współczesny Mahome-towi. Epopeja z życia zwierząt: „Kalila wa Dimna”. Powieść („Życie Antara”), bajki: „Tysiąc i jedna noc”. Formę „makame” upra-

wiali: Hamadari († 1007), Hariri (1054—1121). Dziejopisarstwo: Mohammed ibn Ishak († 768), Al-Wākidī († 822), Ibn-Kobeida († 884), Tabari († 922), Masudi († 957), Hamsa al-Isfahani († 987), Abulfeda († 1331) i in. Geografia: Ibn Fodh-lan († 921), Ibn Haukal (podróż 931—960), Ibn Batuta (XIII w.), Edrisi (XII w.); słowniki geograficzne ułożyli al-Bekri († 1094) i Jakut († 1221). Teologia: zbiór tradycji „Sunna”, dokonany przez Bokhārī’ego († 869) i jego ucznia Moslima († 874); Gazzālī († 1111) i Fachr ud Din ar Rāzi († 1209) kojarzyli filozofię Arystotelesa z Koranem i Sunnami i stworzyli odpowiednik scholastyki chrześcijańskiej. Prawo: Fetāvi czyli Fetvas: zdania sławnych prawników, „Hirāja” (XII w.), najpełniejszy wykład prawa arabskiego. Filozofia, ob. arabska filozofia. Matematyka, zaczerpnięta od Greków, uzupełniona własnymi odkryciami. Arabom zawdzięcza Europa liczby tzw. arabskie i rozmaite matematyczne operacje i metody tak w algebrze, jak w geometrii. Astronomia: od IX w. badania astronomiczne w obserwatoriach w Bagdadzie, Damaszkę i Kairze, potem w Cordowie. Astronomowie: Albatani († 929), Abulwāfa (X w.); Ibn Junis (X w.) posługiwał się metodą obliczeń, wyprzedzającą naukę europ. o wiele wieków, Bērūni, Ibn al Haitham (Alhazon), autor „Optyki”. Przyrodoznawstwo i medycyna: szkoła medyczna w Dżondisabur w Khusistanie, akademja bagdadzka. Rozkwit chemji, botaniki, farmacji etc.

Arabska sztuka. Architektura oryginalna, nasiąknięta wpływami Rzymu i Bizancjum, świątyniowa i pałacowa. Meczety kopulaste o formie kwadratowej z wysokimi wieżami (minaretami), z dziedzińcem pośrodku, otoczonym kolumnadą o łukach ostrych, o wykroju u dołu więcej szerokim, niż półkolistym. Piękne zabytki archit. arabsk. (maurytańskiej) posiada Hiszpanja; słynne: Alhambra, Alkazar, Granada, Sewilla. Religja mahometańska zabrania wyobrażać człowieka, zwłaszcza w sztuce świątyniowej, stąd brak rzeźby figuralnej. Wspaniale rozwinięte zdobnictwo, które cechuje niezmiernie bogactwo form i materiału; motywy przeważnie linijne; dużą rolę zdobniczą odgrywa pismo, szeroko stosowane. U nas bardzo były znane i cenione tkaniny, naczynia, broń i ubiory.

Arabski język, panujący w Arabji, Syrii, Palestynie, Egipcie, Afryce północ. i w Iraku, jest południowem odgałęzieniem zachodnio-semickiego pnia językowego. Istnieje płn. i pld. grupa dialektów. Klasyczny język arabski jest od VI w. naogół jednolity. Na nim jest wzorowany język Koranu. Ze względów religijnych zachował się niezmiernie długo, jako język światowy. Po dziś dzień jest używany w religji i poezji. Prócz języka klasycznego istnieje od XIII w. ludowa mowa arabska. Język południowo-arabski wygasł prawie zupełnie, północno-arabski dzieli się na liczne nowoczesne dialekty: syryjsko-arabski, egipsko-arabski, tunizyjsko-arabski, maurytański i omański (Oman i Zanzibar). Pismo arabskie czyta się

od prawej strony ku lewej. Pismo, obecnie używane, nazywa się nedže, składa się z 28 spółgłosek i 3 znaków samogłoskowych.

Arabskie morze (zatoka Oman), płn.-zach. część oceanu Indyjskiego.

Aracaju, stol. stanu Sergipe w Brazylii wsch., 37.500 mieszk.

Aracaty, m. port. w prow. Ceará w Brazylii (Am. Pld.), 33.500 mieszk.; ośrodek wywozu bawełny, kawy i bydła.

Araceae, obrazkowate, rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Spadiciflorae (pochwowatowate); należą do niej zioła trwale z bulwą lub kłączem podziemnem, mające kwiaty bez okwiatu, drobne, 1—2 płciowe, zebrane w mięsistą kolbę, objętą szerokim, pochwowatym, kolorowym liściem; owoc jagoda. Rodzina rozpowszechniona przeważnie w okolicach zwrotn. i podzwrotnikowych. Ważniejsze rodzaje: Acorus, Arum, Anthurium, Amorphophallus, Calla, Monstera, Philodendron, Zantedeschia.

Arachis, orzacha, zioła z rodziny Papilionaceae (motylkowate). A. hypogea, o. podziemna, pochodząca z Ameryki pld., powszechnie uprawiana w okolicach zwrotn., kwitnie żółto; kwiaty, osadzone na długich szypułkach, po okwitnięciu schylają się ku ziemi a zwiasek owocowy w niej się pogrąża; dojrzewa podziemnie, przybierając postać walcowato nerkowatych, do 3 cm. długich, niepekających straków; w straku znajduje się jedno lub dwa obfitujące w tłuszcz nasiona. Tłuszcz z nich wyciśnięty, zwany olejem katjang, jest używany jako surogat oliwy, do fabrykacji mydła.

Arachne, w mitol. greckiej dziewczica lidyjska, pierwsza uczennica Minerwy w sztuce tkackiej, przemieniona w pajaka za to, że ośmieliła się współzawodniczyć z boginią.

Arachnida, pajęczaki, ob. Tracheata.

Aarachnoidea (greck.), opona pajęcza, jedna z opon mózgowych.

Arachnolizyna, jad niektórych pajaków; działa zabójczo na zwierzęta, rozpuszczając czerwone ciała krwi.

Arad, stol. okręgu A. w Siedmiogrodzie (Rumunja), nad rz. Marossem, 63.000 mieszk.; fabr. maszyn, wagonów, przemysł rolniczy i drzewny; dawna stol. komitatu weg. A.

Aragao, m. na wyspie Cebu (Filipiny), 35.000 mieszk.

Arago Dominique François Jean, fizyk i matematyk francuski, * 1786, † 1853; profesor analizy i geodezji w szkole politechnicznej w Paryżu. W 1811 odkrył polaryzację chromatyczną. Razem z Biotem wyznaczył załamanie światła w gazach. Zbudował polaryskop i fotometr. W 1820 dostrzegł, że opłuki żelazne przyciągane są przez drut, po którym płynie prąd elektryczny, jak przez magnes, co doprowadziło do wynalezienia elektromagne-

Arachis (obok u dołu kwiat i owoc),

sów; wykrył magnetyzm obrotowy; 1848 członek rządu tymczasowego.

Aragona, m. w prow. Girgenti na Sycylii (Włochy), 16.000 mieszk.; kopalnie siarki.

Aragonit, minerał, węglan wapnia, CaCO_3 ; rombowy; twardość 3,5—4, ciężar wł. 2,9—3; bezbarwny, szlifowany, niebieskawy, czerwony, fioletowy; często przezroczysty. Dymorfny z kalcylem. Występuje często w szczelinach skał wulkan. itd. Najpiękniejsze okazy z Girgenti (Sycylia). Istotna część składowa muszli.

Kryształ aragonitu.

Aragonia, dzielnica Hiszpanji płn. w dorzeczu Ebro, kotlina otoczona zewsząd górami, obejmuje prow. Saragossa, Huesca i Teruel, 47.391 km², 1.011.000 mieszk.; stol. Saragossa; chów bydła, winnice; ok. 1000 część Nawarry, 1035 samodzielne królestwo, 1137 połączona z Katalonią, 1469 z Kastylią.

Aragua, stan rep. Wenezueli (Am. Płd.), 5.851 km², 96.000 mieszk.; uprawa kawy, kakao i trzciny cukrowej; stol. Maracay.

Araguaya, l. dopływ Rio Tocantins w Brazylii, dług. 2.200 km., 1.200 km. żeglownych.

Arak (arabsk.), napój alkoholowy, otrzymywany z fermentacji ryżu, melasy z trzciny cukrowej lub innych specjalnych surowców; alkoholu zawiera około 60%.

Arakan, kraj górski w Dolnej Birmie (bryt. Indie wsch.), wzdłuż zatoki Bengalskiej.

Araks, pr. dopływ rz. Kury w Armenji, 810 km. dług.

Arald, ob. herold.

Araliaceae, araliowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Umbelliflorae (baldachokwiatowe); należą do niej rośliny drzewne, często pnącza, o liściach skrętoległych, kłopotawych, często pierzasto lub dłoniastodzielnych, kwiatach 5-krotnych, zebranych w baldachy. Rodzina rozpowszechniona przeważnie w Ameryce zwrotn. i Azji Wsch.; u nas przedstawicielem jej jest bluszcz (Hedera).

Araliowate, ob. Araliaceae.

Arańskie morze, morze w Turkiestanie (Azja środk.), 50 m. n. p. m., 64.490 km², 15 m. przeciętnej głęb., 1,05 proc. soli; dopływy Syr-Darja i Amu-Darja.

Aram, starożytna nazwa Syrii.

Aramejczycy, lud semicki, zamieszkiwał przed Hetytami Syrię i część Azji Mniejszej.

Aramejski język należał do północnej grupy języków zachodnio-semickich; miał dwa narzecza. W dialekcie zach. aram. spisane są niektóre części ksiąg Ezry i Daniela, w dialekcie wsch. aram. (syryjskim), literatura kościelna.

Araneida, pająki, ob. Tracheata.

Aranjuez, m. w prow. madryckiej (Hiszpanja), nad rz. Tagu, 13.500 mieszk.; rezydencja król. ze zbiorami sztuki, park nawodniony.

Arany János, poeta węgierski, *1817, †1882; napisał trylogię „Toldi”, ballady.

Aranyos (Aries), pr. dopływ Maroszu w Siedmiogrodzie (Rumunia), zawiera złoto.

Aranżować (franc.), urządzać, przysposabiać.

Arara, szczep Karaibów w Brazylii.

Ararat, wulkan w Armenji tur. o 2 szczytach (Wielki A. 5.160 m., Mały A. 4.030 m.), wieczne śniegi; wdl. legendy armeńskiej miejsce wyładowania arki Noego.

Aras, tkanina artystyczna o zamkniętej kompozycji, polegająca na tem, że o ile na dywanach rysunek barwy „ustawia się” niejako ze sterzających, strzyżonych supełków, zawiązanych rzędami na osnowie, na haftach zaś ornament czy postacie naszyte są na gotową tkaninę, to na arasach obraz jest wetkany w osnowę. Arasy istniały już w starożytności na wschodzie, skąd w czasie krucjat sztuka ich wyrobu przeszła do Europy, zwłaszcza do Francji. W XV w. słynęło z najpiękniejszych tkanin dekoracyjnych miasto Arras (stąd nazwa), w XVI w. — Bruksela. Do Polski sprowadził je Zygmunt August, zamiawiając w tkalniach brukselskich 156 sztuk „flandryjskich opon”; wywiezione do Rosji 1795 wróciły na Wawel na podstawie postanowień traktatu ryskiego.

Aratos, wódz grecki i mąż stanu, *ok. 272 przed Chr.; 245—213 stał na czele związku achajskiego.

Araucaria, m. i kolonia polska w stanie Parana (Brazylja płd.), 6.000 mieszk.; 6 szkół polskich.

Araucaria, igława, wieczniezielone drzewa iglaste z rodziny Abietaceae (jodłowate), właściwe Ameryce płd. i Australji. A. excelsa, pochodzące z wyspy Norfolk, jest powszechnie uprawianą w mieszkaniach i szklarniach. Nasiona niektórych gat., np. A. imbricata (Chile), są jadane przez krajowców.

Araukanie, szczep Indian w Andach chilijskich w Am. Płd.

Arbela, stolica Assuru (prow. staroż. monarchji perskiej), później nazwana Adiabene; 331 prz. Chr. zwycięstwo Aleksandra W. nad Dariuszem.

Arber, najwyższy szczyt Lasu Czeskiego w Bawarii Dolnej, na granicy czeskoślowskiej. Dwa szczyty: Wielki A. 1.457 m., Mały A. 1.389 m. (po czesku Arborec).

Arbes Jakób, publicysta i powieściopisarz czeski, *1840, †1914; tematy społeczne ze środowiska robotniczego.

Arbiter, ob. rozjemca, ob. arbitraż.

Arbiter elegantiarum (łac.), sędzia w sprawach mody.

Arbitraż (łac.) rozjemstwo, powierzenie sporu do rozstrzygnięcia osobie bezstronnej z warunkiem poddania się orzecznictwu. Arbitrażowa umowa, umowa zawarta w warunkach arbitrażu, stosowana w sporach pomiędzy kapitałem a pracą. W bankowości spekulacja na różnicach kursów, współcześnie notowanych na różnych giełdach. W stosunkach międzynarodowych międzynarodowe sądy rozjemcze, Arbiter, rozjemca, 1) osoba powołana przez strony do rozstrzygnięcia sporu prywatnego, drogą sądu polubownego; 2) sędzia przy zawodach sportowych, który przyznaje nagrody, pilnuje przestrzegania prawideł itp.

Arboretum (łac.), drzewozbiór, zbiór okazów różnych gatunków drzew.

Arbor vitae (łac.), drzewo życia, 1) drzewkowa figura, widoczna na przekroju przez mózdzek; 2) ob. marszczki pierzaste.

Arbroath, m. portowe w hr. Forfar (Szkocja wsch.), 20.000 mieszk.; fabr. płótna żaglowego.

Arbuz (persk. Cherbuze), *Citrullus vulgaris*, *Colocynthis Citrullus*, roślina zielna roczna, należąca do rodziny Cucurbitaceae (dyniowate); pochodzi z Afryki pld.; ma łodygę czółgającą się, liście 3—5 kłapowe, owoc prawie kulisty, duży (do 15 kg. wagi), gładki, zazwyczaj zielonej barwy, o miąższu lekko kwaskowatym, cielistym lub różowym. Uprawiane są głównie 2 odmiany: o nasionach czarnych i o nasionach czerwonych. Dawniej był w Polsce zwyczaj, że gdy starającemu się o rękę panny chciano dać grzeczną odprawę, stawiano na stole a., stąd przysłowie: dostać arbuza.

Arbuzowski Bonifacy, ob. Morawski Szczesny.

Arc Jeanne d', ob. Dziewica Orleańska.

Arcachon, 1) zatoka na Atlantyku w Gaskonii, w dep. Gironde (Francja); 2) m. port. w dep. Gironde nad zat. Biskajską, 10.600 mieszk.; miejsce kąpielowe; wywóz ostryg.

Arcadelt Jacques, kompozytor niderlandzki z XVI w.; twory kościelne, motety, chansons i madrygały.

Arcella, nazwa pierwotniaka z gromady krzenuńców (Rhizopoda) ciało opatrzone delikatną pseudochitynową skorupką z otworem u dołu, przez który mogą być wysuwane nibynóżki (pseudopodia).

Arceberski, herb polski; na podzielonej tarczy u góry jeleni, u dołu szachownica czerwono-srebrna.

Arch Joseph, socjalista angielski, * 1826 † 1919; założyciel „Narodowego Związku Robotników Rolnych” (National Agricultural Labourers Union).

Archaeopteryx, pierwoptak, jedyny przedstawiciel podgromady Saururae w gromadzie ptaków (Aves). Znany z dwóch okazów, znalezionych w łupku litograficznym w Bawarii (Solnhofen). Łączył cechy gadów (szczególnie ubióre, ogon z wielu kręgów, kończyny przednie z trzema wolnymi, zakończonymi pazurami, palcami) i ptaków (dziób, pióra etc.). Żył w okresie jurajskim.

Archaiczna epoka, epoka pierwotna, w której zaczęła się tworzyć skorupa ziemi, powstały pierwsze zbiorniki wody i najstarsze skały osadowe (gnejsy i łupki łyszczykowe) a wśród nich stare wapienie i grafit. Pokłady archaiczne leżą najgłębiej i dlatego uległy znacznym przeobrażeniom. Zupełnie pewnych śladów życia organicznego nie znaleziono, stąd dawniej nazywano tę epokę azoiczną (bezzwierzęcą). Formacje arch. otaczają całą ziemię, ale leżą zwykle pod formacjami młodszymi. Na powierzchni ziemi występują na półw. Skandynawskim dookoła póln. Bałtyku, w Ameryce

Płn. dookoła zatoki Hudsonskiej i w Grenlandji, w wysokich miejscach Afryki środkowej, w pasie Alp, w Tatrach, w dolinach Dniepru, Bohu, Dniestru.

Archaizm (greck.), przestarzałe wyrazy, zwroty lub formy gramatyczne.

Archangelica, litwor arcydzięgiel, zioła z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate). *A. officinalis*, l. arcydzięgiel, roślina lekarska, ma łodygę dętą, grubą, 1—1,5 m. wys., liście 1—2-krotnie pierzaste, olbrzymie, o listkach jajowatych, nieregularnie zębatych, spodem sino-zielonych; baldach wieloszypułkowy, pokryw brak, kwiaty zielonawe; kwitnie VI—VIII. Rośnie w okolicach górzystych Europy (u nas w Tatrach, niekiedy zdziczały na niżu). Korzeń „*Radix Angelicae*” jest środkiem moczącym.

Archangelsk, stol. gub. archangelskiej, port obok ujścia Dwiny do m. Białego, 45.000 mieszk.; rybołówstwo, handel drzewem; wraz z gub. od 5. VIII. 1918 do X. 1919 zajęty przez Anglików.

Archaniol, najwyższy z aniołów; Pismo Św. wymienia następn. a.: Michała, Gabriela, Rafała i Uriela; w późn. teologii żyd. było ich siedmiu.

Archegoniatae, ob. rodniowce.

Archegonium, rodnia, żeński organ płciowy roślin skrytopłciowych naczyniowych (mszaków i paprotników); twór wielokomórkowy, charakterystycznego flaszkowatego kształtu.

Archelaos, król Macedonii 413—399 przed Chr.; otworzył drogę dla wpływu kultury greckiej na Macedonję; prowadził budowę gmachów i dróg, zorganizował regularną piechotę w wojsku.

Archena, znana już w starożytności miejscowość lecznicza w prow. Murcja (Hiszpanja), 5.800 mieszk.; źródła siarczane 52° C.

Archeolog (greck.), badacz starożytności.

Archeologia (greck.), nauka, zajmująca się badaniem śladów kultury materialnej przedhistorycznego człowieka (a. przedhistoryczna) albo badaniem starożytności historycznej narodów w postaci zabytków dotykanych (a. historyczna), ob. Prehistoria Europy.

Archannelida, prapierścienice, nazwa gromady pierścienic (Annelides) o wyraźnej metamerji i ciele pozbawionem szczecinek.

Archias, poeta grecki, współczesny Cyceronowi; autor epopei o wojnie z Mityrdatem i z Cymbriami.

Archikonfraternia literacka, bractwo listu Madonny, wymagające od swych członków znajomości sztuki pisanja; w Warszawie założona 1547.

Archilochos, najstarszy liryk grecki z Paros, między 688 a 640 przed Chr.

Archimandryta (greck.), w kościele greckim tytuł dostojnika, sprawującego nadzór nad kilkoma klasztorami.

Archimedes, najwybitniejszy z fizyków i matematyków starożytności, * ok. 287, † 212 przed Chr., zabity podczas zdobycia Syrakuz przez

Rzymian; twórca statyki, wynalazca wielu maszyn i przyrządów mechanicznych, opartych głównie na zasadzie dźwigni, którą to zasadę pierwszy odkrył i wyjaśnił. Wiele z tych wynalazków ma do dnia dzisiejszego szerokie zastosowanie, jak bloki złożone, śruba bez końca; przypisują mu również wynalezienie zwierciadła wklęsłego i modelu, wyobrażającego bieg planet dookoła ziemi. Z dzieł A. doszło do nas 5 geometrycznych: o sferze i walcu, o wymierzaniu koła, o konoidach i sferoidach, o linjach spiralnych, o kwadraturze paraboli; jedno arytmetyczne: „O liczbie piasku”; 2 mechaniczne: „O równowadze płaszczyn” i „O ciałach pływających”.

Archimedes a liczba, ułamek $\frac{22}{7}$, wyraża stosunek obwodu koła do średnicy, oznaczany literą π od wyrazu greckiego perimetr, tj. obwód.

Archimedes a pewnik, ob. pewnik Archimedes a.

Archimedes a śruba, ob. śruba Archimedes a.

Archimedes a zasada. Około 220 przed Chr. A. dowiódł, że każde ciało, zanurzone w płynie, traci pozornie na swym ciężarze tyle, ile ważył płyn w objętości danego ciała. Zastosowanie przy wyznaczaniu ciężaru właściwego ciał.

Archipel de la Société, ob. Towarzystwo wyspy.

Archipelag, 1) pierwotna nazwa morza Egejskiego, pokrytego wyspami; 2) obecnie nazwa grupy wysp.

Archipenko Aleksandr, rzeźbiarz rosyjski, * 1887; od 1909 w Paryżu; przedstawiciel kubizmu w plastyce.

Archipelago de Colon, ob. Żółwie wyspy.

Architektura, ob. budownictwo.

Architrav, dolna część belkowania pod fryzem (pasem), bezpośrednio spoczywająca na abakusie (wieku głowicy).

Archiwolta, pasy dekoracyjne, zdobiące zewnętrzne łuki otworów budowli lub fasady. Często a. były bardzo bogate i składały się z szeregu pasów (np. w portalach kościołów). Największy rozwój w okresie romańskim i gotyckim.

Archiwum (greck. archeion), ułożony według pewnego systemu zbiór dawnych dokumentów. Każdy rząd, każda ważniejsza instytucja społeczna oraz większe rodziny prywatne posiadają swe archiwa. Archiwum państwowe (zwłaszcza skarbowe, sądowe, dyplomatyczne itp.) a niekiedy i prywatne mają wielkie znaczenie dla badaczy historii. W dawnej Polsce główne archiwum państwowe, obejmujące dokumenty kancelarii królewskiej oraz akta sejmowe, nosiło nazwę metryki koronnej (na Litwie — litewskiej). Do metryki kor. wcielone było również archiwum dawnych ks. mazowieckich. Osobno przechowywano archiwum sekretne królewskie. Największe archiwa polskie: w Warszawie: Archiwum Główne (zawiera m. i. metrykę koronną częściowo w kopji i litewską, akta

Komisji Edukacyjnej, akta grodzkie i ziemskie itd.); Archiwum Akt dawnych (obejmuje archiwum rządu Ks. Warsz. i Król. Kongresowego oraz gen.-gubernatorstwa warszawskiego do 1915, akta sejmowe, sądowe i w. in. z XIX w.); Archiwum Skarbowe (akta od końca XV w.); arch. ministerstwa oświaty, centralne archiwum wojskowe. Poza Warszawą: Krakowskie archiwum ziemskie, Lwowskie arch. ziemskie, b.-arch. namiestnictwa we Lwowie, arch. państwowe w Poznaniu, arch. centralne wileńskie itd.

Archontowie, władcy, przewodnicy, po upadku królestwa najwyżsi urzędnicy w Atenach. Zrazu godność archonta była dziedziczna, potem obieralna. Od 683 obierano z pośród eupatrydów (szlachty), przez areopag, następnie przez losowanie z grona obywateli pierwszej klasy majątkowej, dziewięciu archontów na 1 rok; od 457 przed Chr. ogół obywateli trzech pierwszych klas majątkowych był uprawniony do piastowania archontatu. Na czele stało trzech zwierzchników archontów: eponymos, od którego rok miał swą nazwę; basileus, który z tytułem królewskim łączył pieczę nad sprawami religijnymi; polemarchos, zwierzchnik w sprawach wojskowych; inni archontowie w liczbie sześciu sprawowali obowiązki sędziowskie.

Archytas, matematyk grecki, wódz i mąż stanu, * ok. 400 przed Chr. w Tarencie.

Archipelago Toscano, ob. Toskański archipelag.

Arcis-sur-Aube, m. w dep. Aube (Francja), 3.000 mieszk.; miejsce urodzenia Danton'a; pamiętne zwycięstwem Napoleona nad Austriakami pod wodzą Schwarzenberga 20. III. 1814.

Arciszewski Krzysztof, generał artylerji, * 1592, † 1656; 1621—1622 odbywał pod hetmanem Krzysztofem Radziwiłłem wyprawę przeciwko Tatarom i Turkom. Skazany na banicję za zabójstwo, zaciągnął się do armji holenderskiej, odznaczył się w wyprawach brazylijskich; 1645 wrócił do kraju, wezwany przez Władysława IV; podczas wojen kozackich bronił Lwowa, umocnił Zbaraż i obóz w Zborowie. Napisał „Traktat o artylerji”.

Arciszewski Tomasz, działacz socjalistyczny, * 1877; stolarz, potem ślusarz; członek partji P. P. S.; w więzieniu rosyjskiem 3½ r.; brał udział w akcji bojowej P. P. S. Po wybuchu wojny walczył kilka miesięcy w szeregach I Brygady Leg. Pol. W gabinecie Moraczewskiego minister poczt i tel.; poseł na Sejm Ustawodawczy i na Sejm.

Arco, zimowa miejscowość kuracyjna w Trydencie (Włochy pñ.), na pñ. od jez. Garda, 2.500 mieszk.

Arcole, miejsc. w prow. Verona (Włochy pñ.), nad rz. Alpone; pamiętną zwycięstwem Napoleona I nad Austriakami 15—17. XI. 1796.

Arçon Jean Claude Éléonore Le Michaud d', inżynier francuski, * 1733, † 1800; wynalazca baterji pływających.

Arcos de la Frontera, m. w prow. Kadyks (Hiszpania pñ.), 15.500 mieszk.

Arct Michał, księgarz i wydawca polski, * 1840, † 1916; wydał „Słownik języka polskiego“, „Słownik wyrazów obcych“ i in.

Arct-Golczewska Marja, przyrodniczka, * 1872, † 1913; studia w Krakowie; napisała: „Podręcznik do nauki botaniki“, „Botanika na przechadzce“, „Świat roślinny“, „Rośliny kwiatowe“, „Grzyby jadalne i trujące“.

Arctium, ob. *Lappa*.

Arctostaphylos, mącznica, drobne krzewy z rodziny Ericaceae (wrzosowate), właściwe ptn. umiark. i podbiegunowej strefie. *A. uva ursi*, m. lekarska, pospolita u nas w lasach sosnowych między wrzosem, ma gałązki na ziemi rozestlane, liście zimotrwałe, skórzaste, odwrotnie jajowate, całobrzegie, kwiaty białe lub bladoróżowe w kilkukwiatowych zwisłych gronach; kwitnie V—VI; jagody kuliste, czerwone, mączne. Roślina lekarska, liście „Folia uvae ursi“, używane są jako środek w cierpieniach dróg moczowych.

Arctowski Henryk, podróżnik, geograf i klimatolog, * 1871; prace: „Antarktyka“ (Wszczęświat XVI, 1897), „Materiały do bibliografii prac naukowych polskich. Zestawienie treści 14 tomów Pamiętnika Fizjograficznego 1881—1886 r.“, „Projekt zbadania południowych krain podbiegunowych“ (Wszczęświat XVIII, 1899), „Belgijska wyprawa do bieguna południowego“ (Tyg. Ilustrowany, 1900), „Samochód w wyprawach do bieguna południowego“ (Przyroda I, 1904).

Arceuil, w. na pld.-wsch. od Paryża, 15,000 mieszk.; wodociągi, zbudowane w XVII w.

Arcus (łac.), łuk. *Arcus-sinus* (symbolicznie *arc sin*), *arcus-cosinus* (*arc cos*), *arcus-tangens* (*arc tg*), *arcus-cotangens* (*arc cotg*), *arcus-secans* (*arc sec*) i *arcus-cosecans* (*arc cosec*)—funkcje kołowe, odwrotne względem funkcji gonjometrycznych. *Arcus-sinus* danej liczby jest to łuk, którego sinus jest równy danej liczbie, anal. dla pozostałych funkcji. Nazwa funkcji kołowych tem się tłumaczy, że przy określaniu funkc. gon. zamiast kąta rozważa się nieraz dowolny łuk, zawarty między ramionami kąta i zatoczony z wierzchołka kąta jako ze środka.

Arcus triumphalis, ob. triumfalny łuk.

Arcybaszew Michał, powieściopisarz rosyjski, * 1878, † 1927; powieści: „Sanin“ (1907), „Milliony“ i in. Po przewrocie bolszewickim mieszkał w Polsce.

Arcybiskup, tytuł biskupa, mającego przy swej diecezji zwierzchnictwo nad biskupami-usturanami innych diecezji, stanowiących tzw. prowincję kościelną. W Polsce na podstawie konkordatu z 1925 istnieje pięć prowincji obrządku łacińskiego: 1) gnieźnieńsko-poznańska, 2) warszawska, 3) wileńska, 4) lwowska i 5) krakowska. Ponadto istnieje arcybiskupstwo grecko-katolickie oraz metropolia obrządku ormiańskiego we Lwowie.

Arcydziesiąt, ob. *Arangelica*.

Arcyksiąże, tytuł dawnych książąt niemieckich, nadany im na mocy Złotej Bulli (1356).

Do końca wojny światowej tytuł książąt, należących do austriackiego domu panującego.

Arda, pr. dopływ Maricy, ujście pod Adrianopolem, spławny, dług. 300 km.

Ardea, ob. czapla.

Ardebil, m. w prow. Azerbejdżan (Persja ptn.-zach.), 16,000 mieszk.; miejsce pielgrzymek.

Ardèche, 1) pr. dopływ Rodanu; 2) dep. we Francji pld., 5,556 km², 332,000 mieszk.; stol. Privas.

Ardennes, 1) dep. w ptn. Szampanji (Francja ptn.-wsch.), stol. Mézières; 2) ob. Ardeny.

Ardeny, fr. Ardennes, ptn.-zach. część łupkowych gór Nadreńskich w Belgji pld. i francusko-luksemburskim terenie pogranicznym; wyżyna lesista, pokryta trawą lub bagnista (550 m.), z głębokimi dolinami Mozy i jej dopływów, bogata w rudy (żelazo, cynk, ołów), na stokach ptn. węgiel.

Ardigo Roberto, filozof włoski, pozytywista, * 1828, † 1920; prof. w Padwie; główne dzieło: „La coscienza vecchia“.

Arditi Luigi, kompozytor włoski, * 1822, † 1903; pisał: opery, utwory kameralne, tańce ze śpiewami.

Areae gastricae, ob. półka żołądkowa.

Areca, areka albo żuwipalma, rodzaj palm (rodz. Palmae) o liściach pierzastych, właściwych Azji zwrotn. archipelagowi Malajskiemu i Australji. Nasiona gat. *A. Catechu* (archipelag Malajski) używane są do wyrobu betelu. Niekóre gat., np. *A. rubra*, *A. Sapida* (*A. Baueri*) hodowane są w cieplarniach.

Arecibo, port na wyspie Porto-Rico (Antyle), 10,000 mieszk.

Areka, ob. *Areca*.

Arekolina, związek organiczny $C_8H_{17}O_2N$, alkaloid; ciecz bezbarwna, silnie alkaliczna, temp. wrzenia 220°. Występuje w roślinie *Areca Catechu*. Stosowana w weterynarji w postaci chloro- lub bromowodoru.

Arelat, dawne król. Burgundji ze stol. Arles, państwo powstałe z podziału monarchji ces. Lotara 880. W 1032 Rudolf III przekazał *A.* cesarzowi Konradowi II. Z czasem kr. to rozpadło się na mniejsze senjorie: *Franche-Comté* (hr. Burgundji), *Sabaudje*, *Delfinat* i *Prowansję*, o które toczyły się długotrwałe walki pomiędzy Francją a cesarstwem. Ostatecznie wszystkie te ziemie weszły w skład Francji.

Arena (łac. piasek), 1) w amfiteatrze rzymskim część środkowa, zasypana piaskiem; 2) miejsce zapasów.

Arenda (łac.), dzierżawa.

Arendal, stol. i port prow. Aust Agder (Norwegja pld.), 11,000 mieszk.; zbudowane na palach; budowa okretów, wywóz drzewa, rybołówstwo; kopalnie rudy żel.

Arenga, winosłoc, rodzaj palm (rodzina Palmae) o kłodzinie wyniosłej, liściach pierzastych, zebranych pekiem u wierzchołka; znanych jest 8 gatunków, rosnących w Azji zwrotn. na wyspach archipelagu Malajskiego, w Australji. *A. saccharifera*, palma cukrowa, z Indji Wsch., dostarcza po ścięciu za-

wiązków na kwiatostany soku, który po sfermentowaniu daje wino palmowe (toddy) albo po zżeszczeniu — cukier.

Arenicola, ob. Polychaeta.

Arensburg (est. Kuresaare), stol. wyspy Ozylii (Estonia) i port nad zatoką Ryską, 5.000 mieszk.; zakład leczniczy.

Arensky Antoni, kompozytor rosyjski; * 1861, † 1906; opery „Sen na Wołdze” i wiele in.: Utwory kameralne, koncert fortepianowy, utwory symfoniczne, fortepianowe, pieśni, utwory kościelne. Także „Nauka harmonii”.

Areografja, opis planety Marsa (Ares).

Areometr (gr. araios — rzadki, metron —

miara), przyrząd do wyznaczania cięż. wł. cieczy i ciał stałych, oparty na zasadzie pływania ciał; ciało zanurza się w cieczach tem głębiej, im mniejszy jest cięż. wł. cieczy i im bardziej jest obciążone. Podziałka na areometrze dla cieczy wskazuje ciężary właściwe badanych cieczy. W technice używa się (a) ze stopniami Baumé (Bé). W niektórych areometrach (a) podziałka może być zastąpiona zmiennem obciążeniem (c). Według podobnych zasad urządzone są inne a., o ile im nadamy stosowną podziałkę; **densymetr** wskazuje wprost ciężar własc. przez liczbę, stojącą obok punktu, do którego się a. погруża, **wolumetr** wskazuje objętość części zanurzonych, skąd łatwo obliczyć ciężar własc.

Areometr.

Areopag, rada najwyższa w Atenach; nazwa pochodzi od „Areios pagos” tj. od wzgórza „Aresa”, na którym odbywały się posiedzenia areop. A. powstał prawdopodobnie z dawnej związkowej Rady Starców. Na mocy ustaw Solona (594 przed Chr.) składał się z b. archontów (wybieranych tylko z najwyższej klasy) i miał powierzony sobie, prócz spraw kryminalnych, nadzór nad utrzymaniem religii i działalnością wszystkich innych instytucji państwowych. Reforma Efilatesa 461 pozostawiła mu tylko sądownictwo kryminalne w zakresie spraw o obrazę religii i morderstwo. Po wojnach peloponeskich i obaleniu rządu „30 tyranów” znaczenie a. znowu wzrosło; prawdopodobnie przestał istnieć w końcu I w. po Chr.

Areopiknometr, połączenie areometru z piknometrem.

Arequipa, stol. dep. A. w Peru (Am. Płd.), 2.325 m. n. p. m., 35.000 mieszk.; uniwersytet.

Ares (łac. Mars), w mitologii greckiej syn Zeusa i Hery, pierwotnie bóg huraganu, u Homera bóg wojny.

Areszt, kara pozbawienia wolności w formie najłagodniejszej, wymierzana z nakazu władzy sądowej lub administracyjnej. A. śledczy (prewencyjny), pozbawienie wolności oskarżonego o przestępstwo przed zapadnięciem wyroku prawomocnego, w wypad-

Ares.

ku obawy ucieczki i celem uniemożliwienia oddziaływania przez niego na bieg śledztwa; a. majątku, zajęcie cudzej własności celem zabezpieczenia swej pretensji; a. dłużnika, a. cywilny lub przymus osobisty, dawny środek egzekucyjny, zwrócony do osoby dłużnika na żądanie wierzyciela, pragnącego tym sposobem odzyskać swoją należność; a. cywilny nie jest znany współczesnemu ustawodawstwu.

Aresztanckie rotty, w carskiej Rosji kara, ustanowiona kodeksem kar głównych z 1847, przewidziana za przestępstwa kryminalne, szeroko stosowana względem przestępców politycznych; polegała na przymusowych robotach w twierdzach, gdzie więźniowie pozostawali pod karnością wojskową.

Aretalogia (greck.), opowiadanie lub zbiór opowiadań w jednej księdze, traktujące o cudownych objawach potęgi bogów.

Aretino Pietro, satyryk i komedjopisarz włoski, * 1492, † 1556; napisał „Ragionamenti capricciosi e piacevoli”, przetłumaczone na wszystkie niemal języki.

Aretuza, nimfa, która wg. mitu greckiego prześladowała swą miłością bóg peloponeskiej rzeki Alfejosu.

Aretyńskie sylaby, sylaby, wprowadzone do śpiewu przez Gwidona z Arezzo: ut, re, mi, fa, sol, la, wyjęte z hymnu do św. Jana: Ut queant laxis, Resonare fibris, Mira gestorum, Famuli tourum, Solve polluti, Labii reatum Sancte Joannes.

Arezzo, dawne Arretium, stol. prow. A. w Toskanji (Włochy środk.), 52.000 mieszk.; miejsce urodzenia Petrarki; wykopaliska rzymskich naczyń brązowych (aretyńskich).

Arfedsontit, minerał, żelazokrzemian żelazosodowy (Na₂FeSi₄O₁₂; jednoskośny; twardość 5,5—6, cięż. wł. 3,3—3,6; barwy czarnej.

Argand Aimé, fizyk i mechanik szwajcarski, * 1755, † 1803; wynalazł lampę argandzką, którą później zmienił nieco Quinquet i dlatego zwaną kinkietem.

Argania, tłuszcianka, drzewa cierniste z rodziny Sapotaceae (sacyńcowate), właściwe okolicom podzwrotnikowym. A. sideroxyton z Marokka dostarcza bardzo twardego i ścisłego drzewa, zwanego niekiedy drzewem żelaznem.

Argas, pajęczak z rzędu roztoczy (Acarina), pasorzytujący na ptakach; niektóre gatunki atakują człowieka (np. A. persicus).

Argander Friedrich Wilhelm August, astronom niemiecki, * 1799, † 1875; 1837 astronom obserwatorium w Bonn. Razem ze swymi współpracownikami Schönfeld'em i Krügerem wykonał skatalogowanie wszystkich gwiazd do 9-ej, nawet niektórych 10-ej wielkości, zawartych między deklinacjami +90° do —20°; liczba gwiazd wynosiła 324.198; była też oznaczana przybliżona wielkość gwiazdy na drodze wizualnej (metoda A.). Praca ta, pod nazwą „Bonner Durchmusterung”, została ukończona w 1862.

Argemone, bielmok, zioła roczne z rodziny Papaveraceae (makowate), właściwe Ame-

ryce Środk. A. mexicana, kwitnący żółto, oraz A. grandiflora, o kwiatach białych, są wysiewane w ogrodach jako rośliny ozdobno-kwiatowe.

Argenau, ob. Gniewkowo.

Argens Jean Baptiste de Boyer markiz, filozof francuski, *1704, †1771; dzieła: „Lettres chinoises“, „Lettres cabalistiques“, „Lettres juives“, „Histoire de l'esprit humain“.

Argentana (nowe srebro), podobny do alpaki stop, złożony z 50—60% miedzi, 19—30% cynku i 13—18% niklu. Twardszy od mosiądzu, odporny na działanie powietrza.

Argentera (Rocca dell'), najwyższy szczyt Alp Morskich we Włoszech, 3.300 m.

Argenteuil, m. w dep. Seine-et-Oise (Francja), nad Sekwaną, na pñ.-zach. od Paryża, 32.000 mieszk.; winnice.

Argentiera albo Kimolos, wyspa grecka z grupy Cykladów, 42 km², 2.000 mieszk.

Argentum (łac.), ob. srebro.

Argentum proteinicum, ob. protargol.

Argentum vivum, ob. vivum argentum.

Argentyna (Republica Argentina), republika związkowa w Am. Płd., 2.789.462 km², 8.700.000 mieszk.; składa się z 14 prowincji, 10 terytoriów i 1 terytorium federalnego, stol. Buenos Aires. Kraj zajmują głównie pampasy, równiny trawiaste, urodzajne, z błotami słonecznymi, lagunami i wysychającymi rzekami; główna rz. La Plata; na pñ.-zach. wyżyna 200—500 m. z łańcuchami gór do 1.200 m. wys.; na pñ. chaco, równiny bezkamieniste, pokryte lasami parkowymi, częściowo żyzne, częściowo ubogie w wodę; rzeki: Pilcomayo, Bermejo, Salado i in.; na wsch. od Parana Misiones gęste lasy, od Corrientes i Entre Rios pastwiska i równiny, pokryte krzewami; na pñ. Patagonia, uboga w wegetację wyżyna z rzekami: Colorado, Negro, Chubut, Deseado, oraz Ziemia Ognista; na zach. lesiste Andy. Klimat wewnątrz pampasów suchy, na wybrzeżu wilgotny, w chaco letnia pora deszczowa, w Patagonji ostry i suchy, na zach. wilgotny. Fauna: w pampasach bydlę, konie, struś; w chaco jaguar, niedźwiedź, tapir; w Patagonji struś, guanako (rodzaj lamy); w Andach jeleni, sarna, kondor. Ludność pierwotna Indianie (Puelcze, Araukanie, Patagńczycy) wymiera (30.000 głów), potomkowie dawnych Hiszpanów i mieszkańcy 5.530.000 głów, obcokrajowcy (Włosi, Hiszpanie, Francuzi, Niemcy) 2.360.000 głów, Polaków ok. 10.000. Ustrój republikański, 2 izby, prezydent i zastępca na 6 lat, sekretarz stanu; samorządy prowincjonalne z wybranymi i terytorjalne z mianowanymi gubernatorami; od 1905 powszechna służba wojsk. z nowoczesnym uzbrojeniem i dość znaczna flota, zwłaszcza handlowa. Analfabetów ok. 35 %; uniwersytety w Buenos Aires, La Plata, Cordoba (1613), Santa Fé, Tucuman. Chów bydła,

Argentyna.

owiec i koni, rolnictwo (głównie pszenica i kukurydza). Główne porty: Buenos Aires, Rosario, Bahia Blanca; żegluga rzeczna głównie na La Plata. Wywóz do Anglii, St. Zjedn. Am. Płn. i Francji: pszenica, mięso, wełna, nasiona lnu, skóry, tłuszcze, owiec, kukurydza, masło, mąka, quebracho; przywóz: wyroby wełniane, bawełniane, żelazne i stalowe, chemikalia, papier, drzewo, herbata (z Paragwaju), węgiel. Pieniądz: pesety złote i papierowe. Po odkryciu 1508 zajęta 1515 i 1527 przez Hiszpanów, od 1555 kolonizowana, od 1776 część wicekrólestwa hiszpańskiego Buenos Aires, samodzielna od 1816; 1822 odłączyły się Paragwaj i Urugwaj. W walkach wewn. 1817—29 zwyciężyli federaliści; 1865—70 wojna z Paragwajem, 1898 spór graniczny z Chile, rozstrzygnięty 1902 przez króla angielskiego.

Argentyt, minerał, siarczek srebra Ag₂S; regularny; twardość 2—2,5; ciężar wł. 7,2—7,4; barwy czarnej; kowalny i ciągliwy, daje się krajać nożem. Cenny kruszec srebra. Saksonja, Nowada.

Arges, l. dopływ Dunaju, spławny, dług. 300 km.

Arginuzy, trzy małe wysepki na pñ. od Lesbos; zwycięstwo floty ateńskiej w ostatnim okresie wojny peloponeskiej 406.

Argiope, ob. Terebratulidae.

Argirodyt, minerał, siarczek germano-srebrowy 4Ag₂S. GeS₂; regularny; twardość 2,5; ciężar wł. 6,26; barwy stalowo-szarej. Źródło germanu. B. rzadki. Niemcy, Boliwia.

Argo, 1) okręt, który wioził Jazona na wyprawę po złote runo; 2) konstelacja nieba południowego, obejmująca z górą 40 gwiazd.

Argolida (Argolis), kraj we wschodniej części Peloponezu, zamieszkały pierwotnie przez ludność achajską, później podbity przez Doryczków; 229 przed Chr. wszedł w skład związku achajskiego. W Grecji nowoczesnej tworzy (wraz z Koryntem) osobną nomarchję (2.585 km²). W starożytności gł. miasto Argos, obecnie Nauplia.

Argon (Argonium), pierwiastek chemiczny; ciężar atomowy 39,94; gaz bez barwy i zapachu; temp. topnienia — 189,3°, temp. wrzenia — 185,8°, ciśnienie krytyczne 48 atm. Należy do grupy 0-ej układu okresowego czyli do tzw. „gazów szlachetnych“, nie tworzących związków chemicznych. W atmosferze ziemskiej znajduje się w ilości 0,935% objętościowych. Odkryty przez Rayleigh'a i Ramsay'a 1894.

Argonauta, legendarni bohaterowie greccy, którzy pod przewodnictwem Jazona wyruszyli do Kolchidy po złote runo.

Argonauta argo, żeglarek, mięczak z gromady głowonogów (Cephalopoda);

Argonauta.

podgromada Dibranchiata, rząd Octopoda. Samica posiada cienką łódkowatą muszlę; samiec mniejszy, bez muszli. Ocean Atlantycki, morze Śródziemne.

Argony (franc. Argonne), wyżyny pomiędzy rz. Moza i rz. Marna (Francja pń.-wsch.), do 342 m. wys.; w wiekach średnich granica cesarstwa niemieckiego.

Argos, dawna stol. Argolidy, u stóp zamków Larisa i Aspis, w Peloponezie, obecnie Nauplia.

Argostoli, stol. wyspy Cefalonji i m. port. (Grecja), 7.400 mieszk.

Argowja (niem. Aargau), kanton pń. Szwajcarii, 1.403 km², 231.000 mieszk.; ogrodnictwo, winnice, chów bydła; przemysł bawełniany, fabr. wstążek jedwabnych, koronkarstwo; stol. Aarau.

Argument (łac.), 1) dowód lub część dowodowa, na którym opiera się siła przekonywująca wyprowadzonego wniosku; 2) w matematyce, ob. zależność funkcjonalna.

Arguń, rz. w Azji wsch., granica między Mandżurją i Syberją, po połączeniu z Szytką tworzy rz. Amur; dług. 1.773 km.

Argus, *Argusianus argus*, ptak z rodziny Phasianidae, zamieszkujący Sumatrę i Indochiny. Samiec posiada wspaniały ogon o charakterystycznym rysunku na piórach; przeważa barwa brązowa; wielkość indyka.

Argus (*Argos Panoptes* — wszechwidzący), według podań greckich potwór stuoki, któremu Hera powierzyła straż nad nimfą Jo; uśpił go i zabił Hermes z polecenia Zeusa.

Argyll, wraz z pńd. wyspami Hebrydskimi hr. nadmorskie w Szkocji zach., stol. Inverary.

Argyll-Robertsona objaw, ob. żreniczne odruchy.

Argyroneta, topnik, rodzaj pajaków z rzędu Araneida; żyje w wodzie, gdzie buduje sobie z pajęczyny gniazdo w kształcie dzwonu, który napęnia powietrzem.

Argyropulos Jan, uczony grecki, * 1416, † 1486; pracował nad odrodzeniem studiów hellenistycznych we Włoszech.

Argyrosis, *argyria*, *argyriasis* (greck.), srebrzyca, odkładanie się drobnutkich cząsteczek srebra w tkankach ustroju ludzkiego. Może być ogólna wskutek dłuższego używania do wewnątrz *Argentum nitricum*, lub miejscowa u robotników, stykających się ze srebrem. A. charakteryzuje szafirowo-szare zabarwienie skóry, głównie na twarzy; nos i wargi są niebieskawe.

Ariana, dawna nazwa Iranu.

Ariano di Puglia, m. okręg. w prow. Avellino w Apulji (Włochy pńd.), 18.000 mieszk.

Arica, stol. dep. w prow. Tacna (Chile pń.), 9.000 mieszk.; wywóz złota, srebra i miedzi.

Ariège, pr. dopływ Garonny (Francja pńd.), dług. 163 km.; żeglowny.

Ariège, dep. w Gaskonji pńd.-wsch. (Francja pńd.), 4.900 km², 190.000 mieszk.; stol. Foix.

Ariel, pierwszy według oddalenia satelita Urana, odkryty przez Lassel'a w 1851; odległość = 7,71 równikowych promieni Urana;

obrót gwiazdowy wynosi 2^d 12^h 29^m 21^s.1; wielkość gwiazdowa 15,2; średn. ok. 900 km.

Aries, gwiazdozbiór, ob. Baran.

Arietites, głowonogi, najczęstsze skamieliny jury.

Arietta (włosk.), mała aria, piosenka.

Arion poeta, muzyk i śpiewak grecki, żyjący ok. 600 przed Chr. na wyspie Lesbos; według podania, zagrożony śmiercią przez żeglarzy, chwycił jego bogactw. rzucił się do morza, ale delfin, oczarowany jego śpiewem, uratował go i zaniósł na ląd.

Arion, ślimak leśny, podróżec, mieczak, należący do rzędu brzuchonogów (Gastropoda). Szczątkowa skorupka, ukryta wewnątrz płaszczu. A. *subfuscus*, pospolity w Polsce.

Arioso, krótki śpiew w rodzaju arji, zaliczany do „recitativa”.

Ariosto *Lodovico*, poeta włoski, * 1474, † 1533; pisał komedje, satyry, sonety itd.; główne dzieło „Orlando furioso” (Orland szalony), poemat epiczny w 46 pieśniach.

Aristippos, ob. Arystyp.

Aristoksenos z Tarentu, teoretyk w dziedzinie muzyki staroż., uczeń Arystotelesa, * 350 przed Chr.; napisał o „Elementach harmonii”.

Aristolochia, kokornak, rośliny zielne lub zdrewniałe pnącza z rodziny Aristolochiaceae (kokornakowate), właściwe przeważnie okolicom zwrotn. i podzwrotnikowym. U nas w pńd.-wsch. i środk. części kraju, przeważnie w dolinach większych rzek, spotyka się A. *clematis*, k. powojnikowy, o lodydze do 1 m. wys., liściach sercowatych. Kwiaty jasno-żółte po 2—8 w kątach liści; cała roślina nie-mięj woni. Kwitnie V—VI. Liczne gat. pń. i pńd. amerykańskie są uprawiane w szklarniach dla pięknych, szczególnego kształtu, barwnych kwiatów.

Aristolochia
(a przekrój kwiatu przed zapyleniem, b po zapyleniu).

Aristolochiaceae, kokornakowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Polycarpiceae (wielooowockowe); należą tu rośliny zielne lub (nie u nas) pnące krzewy o liściach skrytoległych, bez przylistków, kwiatach obupłciowych, promienistych lub grzbiecistych; okwiat zwykle pojedynczy, zrosłolistkowy, 3-krotny; przekrój 5—12, często zrosłonych z szyjką słupka; słupek dolny 6-krotny z licznymi zalążkami; owoc torebka. Rodzina rozpowszechniona głównie w Ameryce Pńd., poza tem rozprzeczona po całej kuli ziemskiej. Rodzaje: *Asarum*, *Aristolachia*.

Ariston men hydor (grec.), najlepszą rzeczą jest woda. Przysłowie zaczerpnięte z Pindara, liryka greckiego.

Arizona, pńd.-zach. stan w St. Zjedn. Am. Pń., 295.134 km², 335.000 mieszk. (16% Indian); stol. Phoenix; chów bydła, kopalnie miedzi i złota.

Arjadna, w mitol. greckiej bogini rozkwitającej przyrody, córka króla Minosa; dała Te-

zeuszowi kłębek nici, który mu umożliwił wydostanie się z labiryntu po zabiciu Minotaura.

Arjadny nić, sposób rozwiązania zawilej sprawy.

Arjanie, wyznawcy nauki Arjusza, który przeczył boskości Chrystusa, uznając jedynie podobieństwo między istotą Boską a Chrystusową. Arjanizm został potępiony na soborach w Nicei 324 i Konstantynopolu 381. Herezja ta odnowiła się później w postaci socynjanizmu.

Arjanie w Polsce, ob. socynjanie.

Arjergarda (franc.), oddziały wojskowe, przeznaczone do zabezpieczenia odwrotu.

Arjowist, wódz Swewów, przekroczył 72 przed Chr. Ren, by nieść pomoc Sekwanom przeciw Aedom, chronionym przez Rzymian, pobity przez Cezara 58 przed Chr. w miejscu, gdzie obecnie m. Milhuza.

Arka przymierza, u Izraelitów skrzynia z drzewa akacjowego ze złotem wiekiem, złożona zewnątrz i wewnątrz, w której przechowywano tablice Dziesięciorga Przykazań, naczynie z manną i laską Aarona; była największą świętością.

Arkabuz albo arkebuza, nazwa dawnej broni palnej (rusznicy) wielkiego kalibru, bardzo ciężkiej, opieranej na przenośnych koziolkach; w użyciu w Europie od XV—XVII w.

Arkada, łuk wspierający się na dwóch, przeciwnych ścianach lub słupach.

Arkadia, starożytna kraina w środk. Peloponezie (Grecja) 4.300 km², obecnie nomarchia ze stol. Trypolis; pastwiska. W starożytności zależna od Sparty, wchodziła w skład związku peloponeskiego. W czasie wojen tebańskich z inicjatywą Epaminondasa został utworzony samodzielny związek arkadyjski ze stolicą Megalopolis (ok. 370).

Arkadiusz, pierwszy cesarz wschodnio-rzymski, syn Teodozjusza W., *377, † 409; przy podziale państwa w 395 otrzymał wschód, brat zaś jego Honoriusz — zachód.

Arkadyjska pasterka, postać z pogodnych „pasterskich” dramatów i powieści, charakterystycznych dla literatury włoskiej (Tasso: „Aminta”), francuskiej i angielskiej (Sidney’a „Arcadia”) w XV i XVI w.

Arkana, łac. arcanum — tajemne środki, służące do zaklinaliania bogów, później nauki tajemne wogóle.

Arkanzas, 1) pr. dopływ Mississippi, dług. 2.400 km., żeglowny; 2) stan w pld. St. Zjedn. Am. Płn. w dolinie Mississippi, 138.130 km²,

Śpiąca Arjadna.

Arkady.

Pasterka z Arkadii.

1.750.000 mieszk. (28% murzynów), stol. Little Rock; bawełna, ryż, tytuń, kukurydza, diamenty, węgiel, ołów i glin.

Arkatury, szereg małych łuków, stosowanych jako ozdoby.

Arkeryt (arquerit), ruda srebra, wydobywana w Chili. Żegota Domejko, mineralog polski, wykazał, że a. jest amalgamatem srebra.

Arkesilaos, filozof grecki, *ok. 315, † 241 prz. Chr.; kierownik Akademii platońskiej; zapoczątkował okres średniej Akademii.

Arkona, płn.-wsch. przylądek wyspy Rugji w Pomeranii pruskiej, 46 m. wysoki brzeg kredowy z latarnią morską; słowiańska świątynia Światowida zburzyli Duńczycy 1168.

Arkozy, skały okruczowe, składające się z okruców skaleni, kwarcu, łyszczyków oraz granitu lub gnejsu, spojone drobną ilością lepiszcza ilastego, krzemionkowego lub hematytowego.

Arkturus, najjaśniejsza gwiazda w gwiazdozbiornie Wolarza.

Arktyda, kraje i wyspy dookoła bieguna płn. na oceanie Lodowatym płn. (ziemia Baffina, Grenlandia, Szpicberg, Nowa Ziemia).

Arktyk, ob. Lodowaty Północny ocean.

Arkwright Richard, mechanik angielski, *1732, † 1792; wynalazł maszynę przedziałniczą (mull jenny), która jednocześnie przędła i nawijała przędze, wprowadzana w ruch zapomocą siły wodnej.

Arlberg, przełęcz pomiędzy Alpami Retyckimi i Algawskimi, na granicy między Tyrolem i Vorarlbergiem, 1.802 m.

Arlekin (włosk. arlecchino), komiczna maska na dawnej ludowej scenie włoskiej.

Arles, m. okręg. w dep. Bouches-du-Rhône (Francja pld.), nad Rodanem, 31.000 mieszk.; ruiny rzymskie.

Arlon, stol. prow. Luxemburg (Belgia), 11.300 mieszk.; handel bydłem, garbarnie.

Armada (hiszp.), siła zbrojna, zwłaszcza flota wojenna. Armada niezyciężona, wielka flota hiszpańska, wysłana przez Filipa II przeciwko Anglii, rozgromiona przez Anglików 1588.

Armagedon, fikcyjna miejscowość, pod którą, według Apokalipsy, mają się zgromadzić wojska Antychrysta do walki z Chrystusem.

Armagh, stol. hr. A. w Ulsterze (Irlandia płn.), 10.000 mieszk.

Armagnac, historyczna część Gaskonii (Francja pld.-zach.), po lewej stronie Garony; wywóz wina białego i wódki. Ród hrabiów A. wyginał 1497.

Armata, ob. działo.

Armator, dawniej przedsiębiorca okretowy, uzbrajający okręty na swój koszt i wynajmujący je państwu.

Armatury, 1) części dodatkowe do uzupełnienia maszyny lub instalacji. A. maszyny parowej stanowią: manometry, krany, kłapy; a.

Arlekin.

instalacji oświetleniowej: świeczniki, lampy itd.; 2) dawniej wszelkie uzbrojenie żołnierza i okrętu.

Armawir, m. w gub. kubańsko-czarnomorskiej (Rosja pld.), 64.000 mieszk.

Armenia, kraj górzysty w Azji Mniejszej, ok. 300.000 km², obejmuje szereg łańcuchów górskich (najw. szczyt Ararat 5.160 m. wys.); klimat kontynentalny, wielkie bogactwa mineralne niewyzyskane, bujna roślinność tylko w dolinach, uprawa zbóż (do 2.000 m. n. p. m.), bawełny, winnej latorośli, ryżu i owoców, chów koni i owiec, ok. 4.500.000 mieszk., przeważnie Ormian, Kurdów i Tatarów. Pod względem politycznym część płu-wsch. jest ros. rep. sowiecką; 36.000 km², 9.200 mieszk.. stol. Erywań; część zach. należy do Turcji, stol. Erzerum, część pld.-wsch. do Persji, stol. Choi. W VII w. przed Chr. zajęta przez Ormian, przeważnie ulegała władzy Persów, Macedończyków, Seleucydów syryjskich.

190 przed Chr. odzyskała niepodległość, lecz wkrótce dostała się pod władzę bocznej linii dynastji partyjskiej (Arsakidów). Po zwycięstwie Rzymian nad Pontem 63 przed Chr. popadła w zależność od Rzymu; za Trajana przez czas krótki prowincja rzymska, 259

podbita przez perską dyn. Sassanidów, w IX w. pod dyn. Bagratydów, w XI w. najazdy Seldżuków, 1242 podbita przez Mongołów, 1472 przez Persów. W 1522 zachodnia część A. została opanowana przez Turków. Północna część tureckiej A. 1877—1778 przeszła pod panowanie Rosji. Po rewolucji 1917 A. została proklamowana niepodległym państwem. Gdy po przegranej wojnie z Turcją 1920 rząd armeński uznał faktycznie protektorat turecki, w A. wybuchła rewolucja sowiecka i Turcja pod presją Rosji sowieckiej uznała niepodległość Armenji (1921). Wkrótce potem A. weszła w skład Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Rad.

Armentières, m. w dep. Nord (Francja płu.), nad rz. Lys, 15.000 mieszk.; przędzalnictwo i tkactwo.

Armeńska literatura rozwijała się bujnie od IV do XIV wieku. Najświetniejsza jej epoka w w. V, bogatym w dzieła historyczne (Mojżesz z Horenuv, † 487) i teologiczne, jakoteż w tłumaczenia z greckiego. Literatura arm. jest uboga w dziedzinie poezji.

Armeński kościół, zwany także gregorjańskim, powstał ok. 300; wyznaje monofizytyzm (ob. monofizyci); głową kościoła jest katolikos.

Armila, powierzchnia obrączkowa, utworzona przez obrót koła dookoła linii prostej, leżącej w jednej płaszczyźnie z powierzchnią koła.

Armenja.

Biskup armeński.

Armilarna sfera, kula obrączkowa, utworzona z pierścieni zwykle metalowych, wyobrażających koła astronomiczne. Jeżeli kula w środku wyobraża słońce, s. a. daje pojęcie o położeniu planet względem słońca (planetarium), jeżeli w środku znajduje się ziemia, s. a. stanowi sieć globusa niebieskiego. Ostatni posługiwał się s. a. Tycho Brahe.

Armilaria mellea, ob. *Agaricus melleus*.

Arminius Jacobus (właściwe nazwisko Harmensen), reformator nauki o predestynacji, pochodził z Niderlandów, * 1560, † 1609.

Arminianie lub remonstranci wyznawcy nauki Jakóba Arminjusa, przez pewien czas prześladowani, od 1636 posiadają swobodę wyznania. Gminy ich rozpowszechnione są w Holandji, Anglii i Ameryce.

Arminjusz (mylnie Hermanem zwany), książę Harmusków, * 17 przed Chr., † 21 po Chr.; walczył z Rzymianami; odniósł zwycięstwo nad Varusem 9 po Chr. w lesie Teutoburskim.

Armiński Franciszek, astronom * 1789, † 1848; 1816 prof. astronomii na Uniwersytecie Warszawskim, od 1825 dyrektor Obserwatorium Warszawskiego; od Aleksandra I uzyskał fundusz na zamówienie narzędzi astronomicznych i budowę Obserwatorium, ukończonego 18. VIII. 1825; napisał: „Krótki rys historyczny, tyczący się umiejętności astronomji“ (Pamiętnik Tow. Przyjaciół Nauk, 1827), „O aberacji światła i nutacji, oraz o paralaksie gwiazd stałych“ (tamże, 1830).

Armistycjum (franc.), zawieszenie broni, rozejm.

Armitage Edward, malarz angielski, * 1817, † 1896; malował obrazy historyczne.

Armja, siła zbrojna.

Armja terytorjalna, ob. terytorjalna armja.

Armja Zbawienia, ob. Salvation Army.

Armor, celtycka nazwa Bretanii i jej górn.

Armstrong William George, inżynier angielski, * 1810, † 1900; 1846 wynalazł nowy typ armaty.

Arnauci, turecka nazwa Albańczyków.

Arnaud de Villeneuve, lekarz i alchemik hiszpański, * ok. 1240, † 1313; wykładał w Barcelonie i Paryżu; jego dzieła, wydane poraz pierwszy w Lyonie 1504, mają wartość dla historii chemji.

Arnauld Antoine, przywódca jansenistów, * 1612, † 1694; uciekł do Belgji przed prześladowaniem jezuitów.

Arnault Antoine Vincent, dramaturg francuski. * 1766, † 1834; napisał: „Les Vénitiens“, „Germanicus“, „Scipion“ i in.

Arnhem, stol. prow. Geldrij (Holandia), nad dolnym Renem (Lekiem), 73.200 mieszk.; tkactwo, papiernie, fabr. tytoniu, odlewnie czcionek.

Arnica, kupałnik albo pomornik, zioła trwale z rodziny Compositae (złożone). U nas i w całej Europie środk. pospolity jest k. górski (A. montana); ma łodygę 2—6 dm. wys.,

z 1—3 parami odległych od siebie, ku górze malejących liści; liście dolne w różyczce, dość grube, podługowato jajowate; kwiaty żółte, w wielkich 6—8 cm. średnicy koszykach. Kwitnie VI—VIII. Łąki, połoniny, brzegi lasów. Roślina lekarska; kwiaty „Flores Arnicae” mają zastosowanie jako środek pobudzający głównie w silnych gorączkach, stłuczeniach, wstrząśnieniach mózgu itp.

Arno, rz. w Toskanji (Włochy), wypływa z Monte Falteroma w Apenninie środk., ujście pod Pizą do zatoki Liguryjskiej morza Śródziemnego, kanał do Livorno; dług. 248 km.

Arnobiusz, retor łaciński z końca III wieku po Chr.; po przyjęciu chrześcijaństwa ogłosił dzieło apologetyczne „Adversus nationes”.

Arnold Matthew, poeta i krytyk angielski, * 1822, † 1888; profesor poetyki w uniwersytecie oksfordzkim; dzieła: „On translating Homer”, „Essays in criticism”, „Culture and anarchy”, „Friedschop's garland”.

Arnold Stanisław, historyk * 1895; 1929 prof. Uniwersytetu w Warszawie; prace: „Dymitr z Goraża”, „Odrodzenie Kr. Pol. w w. XIV”, „Wyprawy krzyżowe”, „Geografia Polski”, „Budowniczości państwowości polskiej” w wyd. zbior. „Polska, jej dzieje i kultura”.

Arnold Thomas, pedagog angielski, * 1795, † 1842; reformator wyższego szkolnictwa w Anglii.

Arnold z Brescji, reformator włoski, potępiony 1139 przez synod loretański; 1145 zmusił papieża Eugenjusza III do opuszczenia Rzymu, ustanowił tam formę rządu, wzorowaną na starożytnej republice rzymskiej i ustroju pierwszych chrześcijan; gdy Adrian IV rzucił 1155 interdykt na miasto, rzymianie wydalili reformatora, który, wkrótce pojmany, został udużony, zwłoki jego spalone a popioły wrzucone do Tybru.

Arnolfo di Cambio, architekt i rzeźbiarz włoski, * po 1240, † 1300; twórca katedry i kościoła S. Maria del Fiore we Florencji.

Arnsberg, stol. rej. A. w Westfalji (Prusy), nad Ruhra, 12.000 mieszk.; przemysł górniczy i drzewny.

Arnstadt, m. w Turynji (Niemcy), nad rz. Gerą, 20.000 mieszk.; kąpiele solankowe; przemysł maszynowy i tkacki.

Arnswalde, m. pow. w reg. frankfurckiej (Prusy), 10.000 mieszk.

Arnulf, król niemiecki z dyn. Karolingów, syn Karlomana, * 850, † 899; 880 ks. Karyntji, 887 król Niemiec, 896 koronował się w Rzymie na cesarza.

Aroeba, ob. Oruba.

Arolas Juan, poeta hiszpański, * 1805, † 1849; poezje religijne, erotyki.

Arolsen, stol. republiki Waldeck (Niemcy), 2.600 mieszk., zamek.

Aromatyczne związki, związki organiczne, które można uważać za pochodne benzolu.

Arnica montana.

Nazwa pochodzi stąd, że wiele z nich posiada przyjemną woń.

Arona, m. w prow. Novara (Włochy), nad jez. Lago Maggiore, 6.300 mieszk.; miejsce urodzenia św. Karola Boromeusza.

Arouet François Marie, ob. Voltaire.

Arpa, ob. harfa.

Arpad, węgierski bohater narodowy, protoplasta dynastji Arpadów, zasiadającej na tronie królewskim od św. Stefana do Andrzeja III (997—1301).

Arpeggio (włosk.), akord muzyczny, w którym słychać poszczególne nuty.

Arpino, m. w prow. Caserta (Włochy pld.), 10.000 mieszk.; kopalnie marmuru.

Arquerit, ob. arkeryt.

Arquien, rodzina francuska, z której pochodziła Maria Kazimiera, żona Jana III.

Arrah, m. w prow. bengalskiej (Indje bryt.), 39.000 mieszk.

Arran, wyspa u zach. wybrzeży Szkocji, 430 km², 9.000 mieszk.

Arrangements (franc.), w prawie międzynarodowym umowy i porozumienia się dwóch państw w drobnych sprawach spornych.

Arras, gł. m. dep. Pas-de-Calais (Francja ptn.-zach.), nad rz. Scarpe, 25.000 mieszk.; przemysł koronkarski, niegdyś wyrób tkanin, zw. arasami (ob.).

Arrebo Anders Christensen, poeta duński, * 1587, † 1637; najważniejsze dzieło: „Hexaemeron”, poemat o stworzeniu świata.

Arrest Heinrich Ludwig d', astronom niemiecki, * 1822, † 1875; odkrył (1851) komętę okresową, nazwaną jego imieniem.

Arrhenius Svante August, fizykochemik szwedzki, * 1859, † 1927; prace o przewodnictwie elektrycznym soli, kwasów i zasad (1885); 1887 ogłosił pierwsze przyczynki do teorii dysocjacji elektrolitycznej; prace nad przewodnictwem elektr. powietrza, zależnością między promieniowaniem słonecznym a zjawiskami elektro-magnetycznymi w atmosferze ziemi, tworzeniem się meteorytów, kosmogonią. Twórca hipotezy o przenoszeniu pod wpływem ciśnienia światła drobnych organizmów jednego układu słonecznego na inne.

Arrianus Flavius, historyk grecki z Nikomedji, * 95, † 180 po Chr.; dzieła: „Anabasis” (historja Aleksandra W.) i „Rozmowy z Epiktetem”.

Arrière pensée (franc.), myśl uboczna, ukryta pobudka czynu.

Arrow-root, łatwo strawna, pożywna mączka, otrzymywana z kłącza rośliny Maranta arundinacea.

Ars longa, vita brevis (łac.), sztuka jest długa, życie krótkie.

Ars obstetrica, ob. położnictwo.

Arsen (Arsenium), pierwiastek chemiczny; ciężar atomowy 74,96; występuje w dwóch postaciach: 1) a. metaliczny, barwy szarej, ciężar wł. 5,72; 2) a. żółty, cięż. wł. 2,0. Ogrzewany, ulatnia się nie topiąc, temp. wrzenia 630°. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek trój- i pięciowarto-

ściowy — AsX_3 i AsX_5 . Tlenki As_2O_3 i As_2O_5 posiadają bardziej kwasowy charakter, niż odpowiednie tlenki antymonu. W stanie wolnym otrzymany przez Alberta Magnus'a w XIII w.

Arsen, minerał, rodzimy arsen As ; heksagonalny; twardość 3,5 ciężar wł. 5,7—5,8; barwy ołowiano-szarej. Występuje w żyłach kruszcowych. Niemcy, Czechy, Norwegia.

Arsenał (arabsk.), zbrojownia, skład broni albo odlewnia dział wraz ze składem dział, ławet i wszelkiej amunicji. Nazwa ta pochodzi z XVIII w., przedtem nazywano składy broni i amunicji cekkhausami.

Arsenawy kwas, związek nieorganiczny H_3AsO_4 , znany tylko w postaci bezwodnika As_2O_5 ; słaby kwas tróźasadowy.

Asenawy tlenek, **arszenik**, związek nieorganiczny As_2O_3 ; ciało stałe, występuje w dwóch postaciach: krystalicznej i bezpostaciowej; ciało białe, szkliste; poddany ogrzewaniu ulatnia się; w wodzie rozpuszcza się trudno. Silnie trujący. Używany w lecznictwie.

Arsenit, minerał As_2O_3 , rodzimy bezwodnik arsenawy; w postaci nalotu mączystego bywa na minerałach, zawierających arsen.

Arsenjak, ob. arsenowódór.

Arsenobenzol, związek organiczny $\text{C}_6\text{H}_5\text{As}$; $\text{As} \cdot \text{C}_6\text{H}_5$; ciało krystaliczne barwy żółtej. B. ważnym związkiem jest pochodna a., dwuaminodwuoksyarsenobenzol, którego sól chlorowodorowa naz. *salwarsanem*.

Arsenolampryt, minerał, odmiana rodzimego arsenu o silniejszym połysku; układ krystalograficzny nieznan; twardość 2, ciężar wł. 5,3—5,5. Rzadki.

Arsenopiryt czyli *mispikiel*, minerał, FeAsS , rombowy. Czasami zawiera niewielkie ilości srebra i złota. Rozpowszechniony w żyłach kruszcowych. Z kruszcami srebra w Saksonji, z minerałami, zawierającym kobalt w Norwegii; twardość 5—6, ciężar wł. 6—6,2.

Arsenowe kwasy, odróżniamy: orto — a. kw. $\text{H}_3\text{AsO}_4 + \frac{1}{2}\text{H}_2\text{O}$, bezbarwne kryształki; meta — a. kw. HAsO_3 , białe kryształki; pyro — a. kw. $\text{H}_4\text{As}_2\text{O}_7$, bezbarwne kryształki. Wszystkie łatwo rozpuszczalne w wodzie. Kwasy meta i pyro po rozpuszczeniu w wodzie natychmiast przechodzą w kwas orto.

Arsenowe preparaty, nieorganiczne i organiczne związki arsenu. Pochodne nieorganiczne zmniejszają utlenianie w ustroju i wyrównawczo wywołują zwiększenie ilości ciałek czerwonych. Stosowane przy niedokrwistości. Pochodne organiczne już w bardzo małych ilościach zabijają krętki, świdrowce oraz pasorzyty malarji. Stosowane są przy kile, śpiączce afrykańskiej, durze powrotnym i zimnicy (malarji). Do preparatów organicznych a. należą atoksyl, arsacetyna, salwarsan, neosalwarsan.

Arsenowódór, **arsenjak**, związek nieorganiczny AsH_3 ; gaz bezbarwny o zapachu czosnku, temp. topn. —114°, temp. wrzenia —55°; silnie trujący; nie posiada własności zasadowych.

Arsinoe, obecnie Fajum, stolica nomosu w Egipcie w epoce Ptolomeuszów; bogate wykopaliska papyrusowe.

Arsiny, związki organiczne, pochodne arsenowodoru — arsenjaku (AsH_3), podobne do odpowiednich aminów, mniej od nich trwałe, łatwo utleniają się na powietrzu.

Arszenik, ob. arsenawy tlenek.

Arszyca, szczyt w paśmie Gorganów w Karpatach, 1589 m. wys.

Arszyn, rosyjska miara długości = 71,12 centymetra; zawiera 16 wierszków; 3 arszyny stanowią 1 sażeń rosyjski.

Arta, 1) m. na wyspie hiszp. Majorce w Balearach, 5.800 mieszk.; przedhistoryczne budowle i jaskinie stalaktytowe; 2) stol. nomarchji w Epirze (Grecja pñ.), nad rz. A., 11.000 mieszk.; 3) zatoka m. Jońskiego na zach. wybrzeżu Grecji.

Artakserkses, imię królów perskich; 1) A. I 464—424 przed Chr., 449 pokonany przez wodza ateńskiego Kimona; 2) A. II Mnemon, syn Darjusza II, 405—358 prz. Chr., zwyciężył brata swego Cyrusa w bitwie pod Kunaksą 401, na moey układu ze Spartą odzyskał poboże Azji Mniejszej; 3) A. III Ochus, syn A. II, 358—338; 4) A. I, założyciel państwa nowoperskiego ok. 227 po Chr., protoplasta dyn. Sassanidów.

Artel (ros.), spółka robocza, związek zarobkowy, odpowiadający solidarnie za wykonanie pracy i dzielący zapłatę między swych członków.

Artemida (Artemis, łac. Diana), w mitol. greckiej córka Zeusa i Latony, bogini księżycy, władczyń świata zwierzęcego, opiekunka łowów.

Artemidor, geograf grecki z Efezu w I w. przed Chr., podróżnik po m. Czerwonym. Śródziemnem i oceanie Atlantyckim; podróże te opisał w 11 księgach „Periplos”.

Artemisia, b y l i c a, zioła trwale lub krzewy z rodziny Compositae (złożone), rozpowszechnione w liczbie około 200 gat. na całej kuli ziemskiej, głównie na półk. pñ. Jednym z ważniejszych gat., dziko u nas rosnących, jest *A. Absinthium* m. (rys.), b. pióło, bylina 4—8 dm. wys., o liściach 1—3 krotnie pierzastosięciowych, zwierzechu szaro-zielonych, spodem białych, kwiatach jasno-żółtych, w drobnych, zwieszających się koszyczkach; kwitnie VII—IX. Przydroża, nieużytki, polany leśne; posp. w całym kraju. Liście „Herba Absinthii” mają zastosowanie w medycynie, używa się ich także do zaprawiania wódki, zw. absyntem. Zawierającesantoninę kwiaty gat. *A. Cina*, b. cytwarowej (z Turkiestanu), mają zastosowanie jako środek przeciwbaczn. *A. Abro-*

Artemis (Louvre).

Artemisia a) koszyczek; b) kwiat rurkowy; c) kwiat promienisty.

tanum, b. Boże drzewko (z Europy pld.), jest krzewem ozdobnym, pospolicie sadzonym w ogrodach. A. Dracunculus, b. draganek, zwana także estragonem, jest uprawiana w ogrodach do użytku kuchennego; pochodzi z Europy pld.-wsch. i zach. Azji.

Artemizja, 1) królowa Halikarnasu od 480 przed Chr.; z pięcioma okrętami wyruszyła razem z armją Kserksena na Grecję. Wslawiła się męstwem w bitwie pod Salaminą; 2) żona Mausolusa i jego następczyni w rządach nad satrapią karyjską 353—351 przed Chr. Ufundowała mauzoleum.

Arteria basilaris, ob. basilarna tętnica.

Arteria brachialis, ob. tętnica ramieniowa.

Arteriae coronariae cordis, ob. wieńcowe tętnice.

Arteritis, zapalenie ściany tętnic; powstaje najczęściej na tle kiłowym u osób młodych, lub wskutek miażdżycy u starszych, prowadzi do zgrubienia a nieraz, wskutek utraty elastyczności, do pęknięcia ścian naczyń i wylewów krwi.

Arteriosclerosis, ob. arterioskleroza.

Arterie (greck.), tętnice, naczynia krwionośne, w których płynie krew, idąca z serca ku obwodowi ciała, rurki różnego kalibru, sprężyste, za życia rytmicznie bijące. Bicie a. wyczuć można na skroni albo na dolnej części przedramienia. W a. krążenia wielkiego płynie krew jasna, nasycona tlenem, tzw. krew tętnicza; w a. krążenia płucnego czyli małego płynie krew gęsta, ciemna, nasycona dwutlenkiem węgla (krew żylna).

Arterjotakza (greck.), rozszerzenie naczyń tętniczych.

Arterioskleroza, **arteriosclerosis**, miażdżycza tętnic, zmiany, polegające na zwyrodnieniu ściany tętniczej; największym zmianom ulega błona wewnętrzna; wyrodnienia w niej włókna sprężyste, odkładają się tłuszcz, cholesterolina i sole wapniowe. Ściana tętnicy staje się słabsza i mniej oporna, wskutek czego krew płynie, uderzając o ścianki, wytwarzając rozszerzenie tętnic lub tętniaki. Ten sam powód doprowadzić może do pęknięcia tętnic i do wylewania się krwi poza ich ściany.

Arterjotomia (greck.), otwarcie tętnicy celem upustu krwi; obecnie dla upustu krwi otwiera się żyły.

Artes liberales (łac.), sztuki wyzwolone, w starożytności nauki, udzielane tylko ludziom wolnym; według szkoły aleksandryjskiej było 7 nauk wyzwolonych: gramatyka, retoryka, filozofia, arytmetyka, geometria, astronomia i muzyka.

Artevelde, 1) Jakób van, przywódca flamandzkiej partii ludowej, zamordowany w czasie powstania przeciwko Francuzom 1345; 2) Philipp van, syn poprz., przywódca powstania przeciwko Ludwikowi II, * 1340, † 1382 w bitwie pod Roosebeke.

Artezyjskie studnie, znane w starożytności,

poraz pierwszy wiercone w Europie w XII w. w prowincji francuskiej Artois, dziś bardzo pospolite. Są to otwory świdrowe, dostarczające wody z głębszych warstw ziemi. Woda jest pod takim ciśnieniem, że podnosi się samorzutnie a nawet bije fontanną.

Arthritis, ob. artretyzm.

Arthropoda, stawonogi, obszerny typ zwierzęcy, należący do działu Protostomia. Ciało dwubocznie symetryczne, o wyraźnej metamerji, zaopatrzone w członkowane odnóża; jamy ciała; pierwotna i wtórna połączona w jedną wspólną; układ krwionośny otwarty; narządy wydzielnicze dadzą się sprowadzić do typu nephridjalnego. W rozwoju przeważa metamorfoza; ciało okryte warstwą chityny. Typ Arthropoda dzieli się na 6 podtypów: Crustacea (skorupiaki), Chelicerata (pajęczaki), Panto-poda (kikutnice), Progonaeta i Chilopoda (wije), Hexapoda (owady).

Articulatio, ob. staw.

Articulatio coxae, ob. biodrowy staw.

Articulatio cubiti, ob. staw łokciowy.

Articulatio humeri, ob. barkowy staw.

Artiodactyla, ob. parzystokopytne.

Artocarpus, chlebowiec, drzewa z rodziny Moraceae (morrowate); około 40 gat. w Azji zwrotn. na wyspach Sundzkich i Afryce zwrotn. A. communis (A. incisa) rośnie dziko na Jawie i w lasach sąsiednich; niezupełnie dojrzałe ołbrzymie (do 2 kg. wagi) owocostany są jadalne, po upieczeniu zastępują krajowcom chleb, stąd nazwa rośliny. Również jadalnych owocostanów dostarcza A. integrifolia, pochodzący z gór zachodniego Hindostanu.

Artocarpus communis; a gałązka kwitnąca, b owocostan, c część jego powierzchni.

Artois, kraina w Francji pñ., między Flandrą a Pikardią, należy dziś w przeważnej części do dep. Pas-de-Calais, stol. Arras.

Artretyzm, **arthritis**, cały szereg przewlekłych schorzeń, obejmujących układ stawowy. Należą tu poliartthritis rheumatica, arthritis urica i arthritis deformans.

Artropatja (greck.), schorzenie stawów rozmaitego pochodzenia; najczęściej bywa w stawie kolanowym przy wrodzonym rdzenia (tabes dorsalis) i prowadzi do zniekształcenia tego stawu.

Artroplastyka (greck.), zabieg chirurgiczny, mający na celu wytworzenie stawu po operacyjnym usunięciu stawu chorobowo zmienionego.

Artur, ob. Artus.

Artus (Artur), legendarny wódz Celtów w VI w.; według podania w rezydencji swej

w Caerlleon w Walji uczłował wraz z 12 najdzielniejszymi rycerzami przy okrągłym stole (rycerze okrągłego stołu); bohater licznych pieśni walijskich i bretańskich.

Artykuł wiary, ob. skład apostołski.

Artykuły grodzkie określały w dawnej Polsce występki, dochodzone przez starostów grodowych z urzędu.

Artykuły henrycjańskie, ob. henrycjańskie artykuły.

Artykuły hetmańskie, ob. hetmańskie artykuły.

Artykuły marszałkowskie, zatwierdzone w konstytucji 1678, zawierały przepisy postępowania sądów marszałkowskich.

Artykuły szmalkaldzkie, ob. szmalkaldzkie artykuły.

Artylecja (franc.), ogół broni palnej większego kalibru, wymagającej do obsługi więcej niż jednego człowieka. Zasadniczo rozróżniamy a. lądową i okrętową (morską). A. lądowa dzieli się na a. polową, używającą lżejszych dział z obsługą pieszą, i a. konną, której obsługa posiada konie wierzchowe. A. górska ma działą małego kalibru, dostosowane do transportu na zwierzętach jucznych; używana jest podczas działań wojennych na terenie górskim. A. forteczna oprócz dział lekkich używa także dział ciężkiego kalibru; służy do obrony miejsc ufortyfikowanych, jak również do oblężania twierdz. A. nadbrzeżna ma na celu obronę wybrzeża morskiego wzgl. portów wojennych przed nieprzyjacielskimi okrętami wojennymi, które opatrzone są w działą okrętowe. Różne rodzaje a. zaopatrzone są w rozmaite działą, zależnie od zadania, jakie im w wojnie przypada (np. a. przeciwlotnicza i in.).

Artysta (łac.), twórca lub odtwórca dzieła sztuki: poeta, malarz, rzeźbiarz, rysownik-illustrator, muzyk-kompozytor, muzyk-wirtuoz, aktor itd. Do artystów zalicza się w szerszym pojęciu autorów dzieł literackich. Artyzm, zdolność wrodzona do tworzenia rzeczy pięknych, sprawiających wrażenie estetyczne w najszerszym zakresie. W tem znaczeniu artyzm objawiać się może niemal w każdej dziedzinie pracy ludzkiej.

Aru, archipelag 80 wysp w Indjach wsch. holenderskich, na pld.-zach. od Nowej Gwinei, 8.614 km², 22.000 mieszk.; stol. Dobbo.

Aruakowie, grupa językowa Indian w Am. Pld., od Artyłów do Paraguaju i od ujścia Amazonki do Andów.

Aruba, ob. Oruba.

Arum, obrazkowiec, zioła trwałe z rodziny Araceae (obrazkowate); mają kłaczca bulwiaste, liście strzałkowate, pochwę kwiatostanową barwną, w dolnej części tutkowato zwiniętą, kolbę przedłużoną u góry w nagi maczugowaty wyrostek; owoc jagoda. Należy tu około 20 gat., rosnących w Europie, okolicach nadśródziemnomorskich, Azji zach. W Polsce spotyka się, choć rzadko, *A. maculatum*, o. plamisty, o liściach ciemnopłamistych,

pochwach zwierzchu zielonych, wewnątrz u dołu purpurowych, wyżej zielonawych, dwa razy dłuższych od kolby; kwitnie V. Cieniste, wilgotne lasy.

Arura, żywica, ob. Spondias.

Aruwimi, pr. dopływ rz. Kongo, dług. 1.300 km.

Arve, l. dopływ Rodanu w Sabaudji, ujście pod Genewą, przepływa dolinę Chamoni, dług. 100 km.

Aryjczycy, w ścisłym znaczeniu to samo, co szczepy indyjskie i irańskie, grupy indo-europejskiej; w szerszym znaczeniu, aczkolwiek niesłusznie, a. nazywają wszystkie ludy indo-europejskie (lub arjo-indyjskie); ob. indo-europejczycy.

Aryman, szatan zoroastryzmu, głowa wszelkiej złej i piekielnej mocy, wróg Ormuzda, przez którego kiedyś ma być zwyciężony. Wyobrażano go w postaci jaszczurki.

Arystagoras, tyran Miletu, podległego Persom; w 500 przed Chr. podburzył miasta greckie w Azji Mniejszej przeciwko Dariuszowi; zwyciężony, uszedł do Tracji; † 497 przy oblężeniu Amfipolisu.

Arystarch z Samos, astronom grecki z III w. przed Chr.; nauczał, że słońce i gwiazdy stałe są nieruchome a ziemia obraca się naokoło swej osi i zarazem zatacza naokoło słońca koło, nachylone względem równika.

Arystarch z Samotraki, gramatyk grecki w Aleksandrii w II w. prz. Chr., † dobrowolną śmiercią głodową, by się uwolnić od cierpień choroby nieuleczalnej. Zajmował się głównie wyjaśnianiem i krytyką poetów greckich, zwłaszcza Homera.

Arystofanes, największy komedjopisarz starożytności, * ok. 444, † około 387 przed Chr.; z 54 jego utworów zachowało się tylko 11: „Acharnowie”, „Rycerze”, „Chmury”, „Qsy”, „Święto miru”, „Ptaki”, „Lizystrata”, „Thesmophoriadzusai” (Kobiety na uroczystości Thesmophoria), „Żaby”, „Ekklesiadzusai” (Wiece kobiece) i „Plutos”. Z przekonań zwolennik starego porządku i dawnych obyczajów, kierował ostrze swej satyry przeciw nowatorom, m. i. atakował Sokratesa w „Chmurach”, Eurypidesa w „Żabach”.

Arystogeiton, 1) ob. Harmodios; 2) polityk ateński, * ok. 370 przed Chr.; przeciwnik polityczny Demostenesa, sykofanta i kwerulant.

Arystokracja (dosłownie rządy doskonałych, szlachetnie urodzonych), ustrój polityczny, oparty na uprzywilejowaniu szlachty rodowej, w szerszym znaczeniu na uprzywilejowaniu politycznym jednego lub kilku odłamów klas posiadających. W starożytności ustrój arystokratyczny opierał się zwykle na zapewnieniu przewagi w rządach państwa „Radzie Starców” (areopag, senat); zgromadzenia ludowe musiały głosować nad wnioskami Rady Starców bez uprzedniej dyskusji,

Arum maculatum: a kwiatostan, b owocostan

wejście w życie uchwał zgromadzeń ludowych było uzależnione od zgody Rady Starców. W średniowieczu właściwemu ustrój arystokratyczny (feudalny) opierał się na dopuszczeniu do udziału w rządach państwa jedynie posiadających ziemię na prawie lennem i pełniących z tego tytułu służbę wojenną.

Arystoksenos, ob. **Aristoksenos**.

Arystomenes, bohater grecki, król i wódz Meseńczyków w drugiej wojnie meseńskiej (645—628); trzykrotnie brany do niewoli.

Aryston, mechaniczny instrument muzyczny.

Aryston z Chios, filozof stoicki, ok. 275 przed Chr. Przypisywane mu dzieła, oprócz „Listów do Kleantesa“, mają być pióra **Arystona z Ceos**.

Arystoteles, filozof i przyrodnik grecki, * 384 przed Chr. w Stagirze, † 322 w Chalcis na Eubei. Uczeń Platona, wychowawca Aleksandra Wielkiego, założyciel szkoły perypatetycznej, twórca logiki naukowej. W swej metafizyce „nauczał, że ostatecznymi przyczynami wszystkiego, co istnieje, są materia i forma. Ostateczną przyczyną wiecznego ruchu jest czysta i niematerialna forma, duch, czyli myślenie, czyli Bóg. Bóg jest czystą formą istnienia wogóle, dusza zaś jest formą istot żyjących i jest również czystą formą, jako myślicy rozum człowieka. Życie według czystego rozumu daje człowiekowi szczęście najwyższe. Cnota polega na wyszukiwaniu właściwego środka między nadmiarem a niedostatecznością i stosowaniu się do tej rozsądnej miary. Człowiek jest z natury istotą społeczną i może tylko w państwie osiągnąć doskonałość etyczną. Zewnętrzna forma państwa jest pod względem etycznym obojętna; każda jest dobra, gdy odpowiada stopniowi rozwoju politycznego i gdy dobro wspólnoty jest celem rządu. Realistyczna filozofia **Arystotelesa** wywierała decydujący wpływ na myśl świata zachodniego w ciągu półtora tysiąca lat. Z dzieł bardziej znane: „Metafizyka“, „Fizyka“, „Poetyka“, „Organon“, „Etyka“; szereg dzieł treści biologicznej, które stały się podwaliną przedwzrostkiem zoologii i dziedzin pokrewnych.

Arystotelesa latarnia, ob. **latarnia Arystotelesa**.

Arystydes, 1) Sprawiedliwy, wódz ateński i mąż stanu, * ok. 540, † 467 przed Chr.; dowodził pod Maratonem 490, wygnany jako przeciwnik Temistoklesa 483, z powrotem do ojczyzny wezwany 480, przyczynił się do zwycięstw pod Salaminą i Plateą. Doprowadził do skutku związek delicki; 2) pisarz grecki z Miletu w II lub I w. przed Chr.; autor lubieżnych „Historyjek miletyjskich“.

Arystyllos, astronom aleksandryjski z Samos, około 300 przed Chr.; poraz pierwszy określił położenie gwiazd stałych.

Arystyp (Aristippos), filozof z Cyreny (w Afryce), * ok. 380 przed Chr.; twórca cyrenejskiej szkoły filozoficznej, głoszącej hedonizm.

Arytmetyczna proporcja, ob. **proporcja**.

Arytmetyczny postęp, ob. **postęp arytmetyczny**.

Arytmetyka (greck.), 1) teoretyczna, nauka o własnościach liczb (gałąź matematyki wyższej, mianowicie analizy). Najważniejsze działy: klasyfikacja liczb, teoria działań arytmetycznych (4-ch niższych: dodawania, odejmowania, mnożenia, dzielenia, i 3-ch wyższych algebraicznych: potęgowania, pierwiastkowania, logarytmowania), teoria działań nieskończonych (ciągi, szeregi i iloczyny nieskończone, ułamki łańcuchowe). Historia a. teor. wiąże się ściśle z rozwojem i stopniowym uogólnianiem pojęcia liczby. Ludy pierwotne znały tylko najmniejsze liczby naturalne (np. 1, 2, 3; więcej niż 3 — „wiele“). Jako wynik procesu liczenia rozwija się następnie pojęcie liczb naturalnych w całej rozciągłości; już Grecy zbadali głębiej sięgające własności liczb naturalnych, np. własności liczb pierwszych. Liczby ułamkowe, wprowadzone dla potrzeb mierzenia, spotykamy u staroż. Egipcjan (Ahmes, ok. 2000 przed Chr.), operowali nimi swobodnie Grecy. Pojęcie liczby niewymiernej zostało należycie ugruntowane dopiero w drugiej połowie XIX w. (Weierstrass, Dedekind, Cantor), choć geneza jego sięga epoki Greków (Euklides). W pierwszej połowie XIX w. została rozwinięta teoria liczb urojonych i zespolonych (Hamilton, Cauchy); ok. 1900 podał Hilbert układ pewników, wystarczający do zbudowania arytmetyki teoretycznej w całej jej rozciągłości metodą ściśle dedukcyjną; 2) **elementarna** czyli **nauka rachunków**, przedmiot nauczania w szkołach niższych i średnich, zawiera zbiór reguł, dotyczących oznaczania liczb naturalnych i ułamków oraz wykonywania nad nimi działań arytm. (niższych) wraz z zastosowaniem tych reguł do życia praktycznego; 3) **handlowa**, ogół wiadomości matemat., przydatnych w stosunkach handlowych, ze szczególnem uwzględnieniem reguł skróconego wykonywania działań oraz rachunku procentów, rent i wypłat terminowych; 4) **polityczna** zawiera podstawowe wiadomości z teorii prawdopodobieństwa, matemat. ubezpieczeniowej i statystyki matematycznej.

Arytmetyzacja matematyki (greck.), tendencja, która zmierza do przedstawienia możliwie całej matematyki jako działu arytmetyki liczb naturalnych. Skrajnym zwolennikiem i propagatorem tej tendencji był Kronecker.

Arytmja (greck.), niemiarowość tętna.

Arytmometr (greck.), maszyna do liczenia; pierwszą skonstruował matematyk francuski Pascal 1642, potem Leibniz w 1673. Zapomocą a. można dodawać, odejmować, mnożyć, dzielić, podnosić do potęgi, wyciągać pierwiastek itp.

Arzamas, m. pow. w gub. niżegorodzkiej (Rosja środkowa), 11.000 mieszk.

Arzignano, m. w prow. Vicenza (Włochy pñ.), 11.000 mieszk.; przemysł tkacki i jedwabniczy.

As, 1) symbol chemiczny pierwiastka arsenu; 2) u Rzymian jednostka ciężarów i monet;

3) w muzyce ton *a* z bemolem, tzn. o pół tonu niższy (La bemol); 4) w kartach jedność, zwykle najwyższa karta w grze.

Aš, niem. Asch, m. pow. w żupie Karlovy Vary (Czechosłowacja pñ.-zach.), 21.500 mieszkańców; przemysł tkacki.

Asafetyda (czarcie łajno), gumo-żywica, otrzymywana z azjatyckich roślin baldaszkowych, np. *Perula Asa foetida* (zapalniczka asafetydy); posiada zapach czosnkowaty, ostry, smak gorzki. Używana w lecznictwie.

Asagai, broń plemion afrykańskich, składająca się ze stożkowatego trzonu, wyrabianego z drzewa asagajowego, i z żelaznego grotu 16—48 cm. dług., zatruwanego substancjami roślinnymi.

Asaphus, trylobit sylurski, zwierzę kopalne.

Asarhaddon, król asyryjski 681—668 przed Chr. Podbił Arabję wsch. i Egipt.

Asarum, kopytnik, ziola trwale z rodziny

Aristolochiaceae (kokornakowate), właściwie pñ.-umiarkowanej strefie. W Europie i Azji pñ. roślinie *A. europaeum*, k. pospolity (rys.) o kłaczach cienkich, pełzających, liściach skórkowatych, zimozielonych, długoogonkowych, nerkowatych; kwiaty ma osadzone pojedynczo na szczytach krótkich pędów, tuż przy ziemi; okwiat 3 listkowy dzwinkowaty, zielono-brunatny. Kwitnie III—V. Cieniste lasy, zarośla.

Asarum europaeum.

Asaula, urząd wojewski w Siczy zaporoskiej

Asben, ob. Air.

Ascaris lumbricoides, ob. robaki pasorzytnicze.

Ascension (ang.) czyli Wyspa Wniebowstąpienia, wyspa na oceanie Atlantyckim, 88 km², gl. m. Georgetown.

Aschabad, od 1927 Połtorack, stol. rep. Turkietańskiej (Rosja środk. azjat.), 47.000 mieszk.

Aschaffenburg, m. w rej. dolnofrankońskiej (Bawaria), nad Menem, 33.000 mieszk.; zamek St. Johannisburg; założone przez Rzymian.

Aschersleben, m. pow. w rej. magdeburskiej (Saksonia pruska), nad rz. Eine, 28.000 mieszk.; wyroby wełniane.

Ascidia, Tethyodea, zachwy, ob. Tunicata.

Ascites, puchlina brzuszna, nagromadzenie się płynu przesiekowego w jamie brzusznej. Powstaje przy chorobach serca, nerek, wątroby itp.

Asclepiadaceae, trojeściowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Contortae (zwitne); należą tu rośliny zielne (u nas zawsze) lub drzewiaste, charakteryzujące się obecnością gąszczystych naczyń mlecznych oraz pyłkiem, zrosłym w maczużki (pollinia) na podobieństwo storczyków; niektóre A. mają postać bezlistnych sukkulentów, podobnych do kaktusów (np. *Stapelia*, *Trichocaulan*). Rodzina rozpowszechniona głównie w okolicach podzwrotnikowych.

Ascoli Graziadio Isaia, lingwista włoski, * 1829, † 1907; prof. akademii w Mediolanie; przedstawiciel teorii lingwistycznej aryjsko-semickiej; wydawca „Studi orientali”.

Ascoli Piceno, stol. prow. A. P. (Włochy środk.), nad rz. Tronto, 32.000 mieszk.

Ascoli Satriano, m. w prow. Foggia w Apulii (Włochy pñd.), 9.200 mieszk.; 279 przed Chr. zwycięstwo Pyrrusa.

Ascomycetes, ob. workowce.

Askuracja, ob. ubezpieczenia na życie.

Asellus aquaticus, ośliczka, skorupiak z rodziny Asellidae, rzędu Isopoda. Ciało szare, spłaszczone; segmenty odwłokowe złane w wielką tarczę ogonową; odnóża odwłokowe przystosowane do oddychania w wodzie. Długość ciała 2—3 cm.; b. rozpoznawczona w wodach słodkich Europy.

Asenizacja, uzdrowotnienie, stosowanie środków higienicznych.

Aseptyczny, jałowy, niezakażony.

Aserotyczny sąd, ob. modalność sądu.

Asesorja, sądy królewskie, zwane także nadwornymi albo kanclerskimi, datują się w Polsce od Zygmunta Augusta. Urząd sędziowski sprawowali w nich kanclerze, względnie podkanclerze wraz z asesorami. Sądy te rozpoznawały ważność przywilejów, wyroki miejskie z apelacji i sprawy o dobra królewskie.

Asfalt, smoła ziemna, minerał pochodzenia dostatecznie nie wyjaśnionego. Skład chemiczny: węgiel, wodór, nieco tlenu i azotu. Występuje w postaci gniazd i żył w skałach lub rozdrobniony przerzyna skały jako wapień lub piaskowiec bitumiczny. W ogniu rozpada się na proszek, który, ogrzewany i ubijany, przybiera formy najczęściej powłoki, jako asfalt ubijany. Znajduje się w Alzacji, Harcu, Szwajcarii (Val de Travers), na wyspie Trinidad, Baku, Meksyku, Peru, Palestynie (morze Martwe). A. ubijany używany jest jako powłoka jezdni drogowych, najczęściej na podłożu betonowym; a. l. a. n. y — na chodniki uliczne, zalewanie przestrzeni wolnych między kostkami brukowymi, na izolacje. Piłsń asfaltowa (filc a.), pilśń przesiąknięta asfaltem, używana na izolacje. A. używa się też do tektury (papy) do krycia dachów, przy sporządzaniu lakierów itd.

Asfikcja (greck.), uduszenie, nieoddychanie przy zachowaniu bicia serca; u dorosłych bywa przy utopieniu, powieszeniu, udławieniu się itp., u noworodków powodem a. najczęściej bywa przedłużający się poród.

Ashburton, rz. w Australii zach., wpada do oceanu Indyjskiego, 700 klm. dług.; w dorzeczu złoto.

Ashford, m. w hr. Kent (Anglia), 14.000 mieszk.

Ashtabula, m. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Pñ.), 22.000 mieszk.

Ashton-in-Makerfield, m. w hr. Lancashire (Anglia pñ.-zach.), 23.000 mieszk.; kopalnie węgla, wyroby bawełniane.

Ashton under Lyne, m. w hr. Lancashire (Anglia pñ.-zach.), 44.400 mieszk.; przedsiębiorstwa wełny i bawełny.

Asilidae, ob. łowiki.

Aslo otus, sowa uszata, ob. *Striges*.
Askalon, ruiny m. filistyńskiego w Palestynie nad m. Śródziemnem; 1099 zwyc. krzyżowców.

Askanjusz, syn Eneasza, inaczej zwany Iłus lub Julus, uchodził za protoplastę rodu Juluszów, do którego należeli Julusz Cezar i Oktawian August.

Askenazy Szymon, historyk, * 1867; studja w Warszawie i w Getyndze; 1887 docent historii powszechnej, następnie profesor na Uniwersytecie Lwowskim; prace: „Studia historyczne” (1897), „Przymierze polsko-pruskie” (1900), „Dwa stulecia” (1901), „Ks. Józef Poniatowski 1763—1813” (1904), „Rosja i Polska 1815—1830” (1907), „Łukaszyński” (2 t., 1908), „Wczasy historyczne” (3 t., ost. 1909), „Uwagi” (1924) i in. Po wojnie zajmował stanowisko przedstaw. Polski w Lidze Narodów.

Asklepiodoros, malarz ateński, współczesny Apellesowi, mistrz perspektywy.

Asklepios, ob. *Eskulap*.

Asklepiadejski wiersz, złożony ze spondeja, dwóch lub trzech choryjambów i jednego jambu, podług wzoru:

— — | — — — — | — — — — | — — — —

np. „Maecenas atavis editis regibus”, wprowadzony przez poetę Asklepiadesa.

Asklepiades, poeta grecki, przyjaciel Teokryta, twórca 39 epigramów przeważnie erotycznych.

Askolina, roztwór stężony kwasu siarkowego w glicerynie.

Asmara, stol. kolonii włoskiej Erytrej (Afryka wsch.), 13.500 mieszk.

Asmodi (*Aszmedai*), niszczyciel, zły duch w pismach żydowskich.

Asnières, m. w dep. Seine, nad Sekwaną, przedmieście Paryża, 50.000 mieszk.

Asnyk Adam, pseud. *El...y*, poeta, * 1838, † 1897; studja medyczne w Warszawie i Wrocławiu; 1860 więziony w cytadeli warszawskiej; 1863 członek Rządu Narodowego; 1872—1894 redaktor „Nowej Reformy”, poseł na sejm galicyjski; pochowany na Skałce. Dzieła: „Poezje” (pod pseudonimem *El...y*), dramaty i komedje: „Gałązka heliotropu” (1869), „Walka stronnictw” (1869), „Cola Rienzi” (1874), „Kiełstut” (1878), „Przyjaciele Hioba” (1879), „Bracia Lerche” (1888) i in.

Asocjacja (łac.), 1) łączenie się wyobrażeń przy biernym stanie świadomości; 2) łączenie się drobin (cząsteczek) prostych w większe kompleksy.

Asoka albo *Pigadasi*, król Pataliputry w Indiach Wschodnich 259—222 przed Chr.; zwołał do Pataliputry buddystyczne trzecie koncylium, na którym ustanowiono kanony buddyzmu; zbudował ok. 84.000 stupa’ów, tj. pomników, w których przechowywano relikwie Buddy.

Asonans, zakończenie wyrazów o podobnym brzmieniu, nie tworzące jednak rymu; polega na powtarzaniu się tych samych samogłosek w kilku następujących po sobie wyrazach.

Asortyment (franc.), zbiór różnych gatunków

przedmiotów jednego rodzaju; a. towarów, zbiór próbek wszystkich gatunków towarów danego przedsiębiorstwa.

Asowie lub *Azowie*, starogermań. *Aesis*, w germańskiej mitologii pokolenie bogów, pochodzących od olbrzymów.

Asparagina, kwaśna amina kwasu aminobursztynowego, związek organiczny $\text{CO}_2\text{H} \cdot \text{CH}(\text{NH}_2) \cdot \text{CH}_2 \cdot \text{CONH}_2$; bezbarwne kryształki, temp. topn. 226°; rozpuszczalna w wodzie. Występuje w kielkach roślin strączkowych, szparagach itp. oraz w produktach rozkładu białek.

Asparagus, ob. *szparag*.

Aspazja, Atenka o wielkiej kulturze umysłowej i artystycznej, * ok. 470 przed Chr.; przyjaciółka Peryklesa, potem małżonka Lizyklesa.

Aspekt (łac.), względne położenie planet, Słońca i Księżyca, z którego astrologowie wróżyli przyszłość.

Aspergillus, kropidlak, rodzaj grzybków pleśniowych z podklasy *Ascomycetes* (workowce). Pleśnie te tworzą na substancjach organicznych (słodzie, chlebie, owocach) początkowo białe naloty, które z chwilą owocowania zabarwiają się rozmaicie, zależnie od gatunku. A. *Oryzae* znajduje w Japonii zastosowanie do cukrowania ryżu przy wyrobie krajowego piwa „*Sake*”. A. *fumigatus* powoduje u ludzi pleśnięcie czyli mykozę gardła, uszu i płuc.

Aspermatyzm, stan chorobowy, polegający na braku wydzielania nasienia; bywa powodem niepłodności mężczyzny.

Aspern, wieś pod Wiedniem, w dolnej Austrii, pamiętna bitwa Napoleona z wojskami austriackimi 22. V. 1809.

Aspidium (*Dryopteris*), *narecznica* albo *paprotnik*, rodzaj paproci z rodziny *Polypodiaceae* (paprotkowate); mają liście zarodniokośne i płonne jednakowego kształtu, podwójnie pierzaste, kupki kuliste, położone głębiej, nie na brzegu liścia, pokryte często nerkowatymi zawijkami. Należy tu około 600 gat., rozpowszechnionych na całej kuli ziemskiej. U nas w lasach pospolita jest *A. (D.) filix mas*, n. samcza; kłace grube, gęsto ulistnione, liście do 1 m. długie; ogonek i oś liścia okryte dużymi brunatnymi łuskami. Kłace „*Rhizoma Filicis*” ma zastosowanie w lecznictwie.

Aspidosperma, krzewy z rodziny *Apocynaceae* (toinowate), rosnące w Ameryce zwrotn.

A. Quebracho-blanco z Argentyny dostarcza kory *quebracho*, „*Cortex Quebracho*”, mającej zastosowanie w lecznictwie w chorobach płuc.

Aspirator, przyrząd, służący do otrzymywania prądów gazu.

Aspiryra, octan salicylowy, związek organ. $\text{CO}_2\text{H} \cdot \text{C}_6\text{H}_4 \cdot \text{OC}_2\text{H}_5\text{O}$; bezbarwne kryształki rozpuszczalne w wodzie, środek przeciwo-rączkowy.

Aspidium: a korezeń, b liść płonny, c liść zarodnikonośny.

Am. Płn.), nad rz. Kolumbja, 10.600 mieszk.; handel futrami.

Astrachań, stol. gub. astrachańskiej i autonomicznego obwodu kalmuckiego (Rosja), w delcie Wołgi, 175.000 mieszk.; rybołówstwo, wywóz kawioru. A. gubernja, 236.532 km², 1.427.000 mieszk., po obu brzegach dolnej Wołgi i nad n. Kaspijskiem, stepy, zamieszkałe przez Kirgizów i Kalmuków.

Astrachański chanat powstał w końcu XV w. wskutek rozpadnięcia się Złotej Hordy; w XVI w. uznawał zwierzchnictwo Turcji lub Krymu, w połowie XVI w. dostał się w zależność od Rosji, pokonany ostatecznie i wcielony do Rosji 1556; władcy rosyjscy nosili odtąd m. in. tytuł „carów astrachańskich“.

Astragal, 1) zdobny perełkami profil, oddzielający trzon kolumny jońskiej od głowicy; 2) małe kości kręgowe zwierząt, używane w staroż. do gry „w kości“.

Astragalus, traganek, zioła trwałe lub podkrzewy z rodziny Papilionaceae (motylkowate), rozpowszechnione w licznych gatunkach głównie w Azji Mniejszej. A. microcephalus, A. gummifer, A. adscendens (z Azji Mniejszej), A. cylleneus (z Grecji) dostarczają traganentu „Gummi Tragacantha“.

Astralne duchy, w kulcie gwiazd duchy gwiazdne, u ludów starożytnego Wschodu uosobienie ciał niebieskich. Nauka o nich przeszła do religijno-kosmicznych poglądów Greków, Rzymian a następnie świata chrześcijańskiego.

Astralne światło, blade światło gwiazdne, rozsiiane po całym niebie dzięki gwiazdom dostrzegalnym i niedostrzegalnym okiem nieuzbrojonym. Szczególnie silne jest światło astralne w Drodze Mlecznej. Na wysokich górach, ponad najsilniej pochłaniającą dolną warstwą atmosfery, a. ś. jest tak silne, że pozwala czytać bez sztucznego oświetlenia.

Astralny świat, niematerialny świat spirytystów, zamieszkały jakoby przez różne duchy.

Astrantia, jar z mianka, zioła trwałe z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate), właściwe Europie i Azji zach.; mają liście palczasto-sieczne, pokrywki lancetowate, otaczające gwiazdkowato baldach. U nas w lasach liściastych Karpat A. major, j. większa, o kwiatach białych lub różowych; kwitnie VII—VIII.

Astrea, bogini grecka, córka Zeusa i Temidy, zw. także Dike, wyobrażana z szalką w rękę i wieńcem gwiazd nad głową. Świecić miała na niebie w zodiakalnym znaku Panny.

Astrofizyka, nauka o stanie fizycznym i chemicznym ciał niebieskich, dział astronomii, w który wchodzi: astrofizyka, astrofizjometria, astrofizjografia i statystyka gwiazdna.

Astrofizjografia, dział astrofizyki, zajmujący się fotografowaniem ciał niebieskich; przyczyniła się do wielu odkryć, których niepodobna było dokonać na drodze wizualnej, np.: wielkich mas mgławicowych rozsianych na wielkich obszarach nieba, mgławic ciemnych, liczy-

nych planetoid, księżyców, planet, małych komet. Metoda ta pozwala także na fotografowanie gwiazd poniżej 18—19 wielkości i in.

Astrofotometr, fotometr, skonstruowany do celów astrofizjografii, np. Zöllner'a, Graffa i in.

Astrofizjometria, dział astrofizyki, zajmujący się pomiarami natężenia światła ciał niebieskich, głównie gwiazd.

Astrognozja, znajomość gwiazd i gwiazdozbiorów oraz umiejętność orientowania się w czasie i kierunkach, według gwiazd.

Astrograf, przyrząd do fotografowania ciał niebieskich, luneta astronomiczna (refraktor lub reflektor), w której zamiast okularu umieszczona jest kamera fotograficzna.

Astrolabe Bay, zatoka na płn.-wsch. wybrzeżu N. Gwinei.

Astrolabjum, przyrząd do mierzenia kątów; obecnie stosuje się do pomiarów geodezyjnych.

Astrolatryja, kult gwiazd.

Astrologja, w starożytności i średniowieczu umiejętność przepowiadania przyszłości poszczególnych osób a nawet narodów. Na podstawie różnych kombinacji gwiazdozbiorów i planet astrologowie układali tzw. „horoskopy“ czyli przepowiednie przyszłości. Prawie u wszystkich ludów, które osiągnęły pewną znajomość naukową nieba, spotykamy się z astrologją, jako studjum przejściowem od astrolatry do astronomii. A. była szczególnie pielęgnowana przez Arabów, zwalczana zaś przez ojców Kościoła. Holdowali jej niektórzy wielcy astronomowie, jak Tycho Brahe a nawet Kepler. Astrologowie polscy: Latosz, Rogalski, Herka z Kurzelowa, Wojciech z Kraśny, Bernard z Krakowa i inni. Od XVII w. zaczęto uważać wierzenia astrolog. za przesadę.

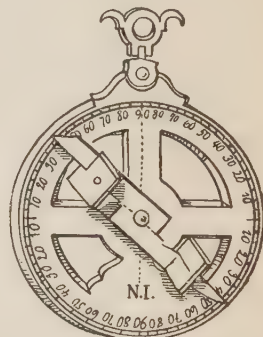
Astrometeorologia, pogląd o wpływie ciał niebieskich na zjawiska atmosferyczne, w dawnych wiekach ściśle związany z astrologją; nie posiada znaczenia naukowego.

Astronomiczne Biuro Centralne, międzynarodowe biuro w Kilonji, do którego przesyłane są wszelkie wiadomości o nowych odkryciach astronomicznych, udzielane następnie wszystkim obserwatoriom na kuli ziemskiej.

Astronomiczne obserwatorium, ob. obserwatorium astronomiczne.

Astronomiczne tablice, tablice, zapomocą których można oznaczać położenie ciał niebieskich; układane przez obserwatoria astronomiczne lub specjalne instytuty rachunkowe (Niemcy, Rosja).

Astronomja (greck. astron — ciało niebieskie i nomos—prawo), nauka o ciałach niebieskich, dzieli się na: a. ogólną, opisową czyli kosmografię; a. sferyczną, zbiór reguł

Astrolabjum (z r. 1633).

geometrycznych, dotyczących się położenia ciał niebieskich na sferze nieba; a. teoretyczną badającą ruch ciał niebieskich; a. mechaniczną nieba (ob.); a. praktyczną, podającą metody obserwacji astronomicznych; a. morską czyli żeglarską, dającą wskazówki do określania długości i szerokości geograficznej na morzu; astrofizykę (ob.) i chronologię, zajmującą się układaniem kalendarza. W starożytnych Chinach, Egipcie i Chaldej astronomia, jak wszelkimi innymi naukami, zajmowali się tylko kapłani. Pierwszym z greckich filozofów, zajmujących się a., był Tales z Miletu, żyjący w VII w. przed Chr. Tales nauczał, że gwiazdy składają się z ognia, Księżyc otrzymuje swoje światło od Słońca, Ziemia ma kształt kuli itp. Eratostenes pierwszy obliczył obwód Ziemi, Hipparch wymierzył paralaksę Księżyca, obliczając jego odległość od Ziemi, Ptolemeusz zebrał wszelkie istniejące wówczas wiadomości astronomiczne, uporządkował je i wydał w swem dziele (Wielka budowa), które pod nazwą arabską „Almagest“ znane jest do dzisiaj. Dzięki tej pracy Ptolemeusz został nazwany twórcą systemu geocentrycznego, uznającego Ziemię za środek wszechświata; układ ten jest znany również jako „system Ptolemeusza“. Takie pojmowanie wszechświata panowało wszędzie w nauce i religii aż do początków XVI w., dopiero Kopernik stworzył nowy system, tzw. heliocentryczny, uznający Słońce za środek naszego układu planetarnego. Od czasów Kopernika, dzięki pracom i odkryciom Galileusza, Keplera, Newtona, Herschela i wielu innych astronomów, a. szybko się rozwinęła.

Astrospektrograf, spektrograf do fotografowania widm ciał niebieskich, ob. widmo.

Astrospektroskop, spektroskop do badań ciał niebieskich, ob. widmo.

Astrospektroskopia, dział astrofizyki, badający widma ciał niebieskich. Wynikiem tych badań jest określanie stanu fizycznego i chemicznego ciał niebieskich, oznaczanie prędkości radialnych, badanie spektroskopowych gwiazd podwójnych itd.

Astur palumbarius, ob. jastrząb gołębiarz.

Asturja, dawne księstwo na płn. wybrzeżu Hiszpanii, obecnie prow. Owiedo na płn. stoku gór Kantabryjskich; chów bydła, winnice, kopalnie węgla i rudy żel.; niegdyś ośrodek państwa Gotów. Od 1388 hiszp. następca tronu nosi tytuł „Księcia Asturji“.

Astygmatyzm (greck.), niemiarkowość, wada wzroku, spowodowana przez to, że rogówka lub soczewka niejednakowo załamują promienie świetlne w rozmaitych swoich przekrojach. Dla oka astygmatycznego przedmioty przedstawiają się niewyraźnie i nieostro.

Asuncion, stol. Paragwaju (Am. Płd.), nad rz. Paragwaj, 100.000 mieszk.; uniwersytet; wywóz skór, tytoniu, owoców.

Asurol, organiczny związek rtęciowy; biały, w wodzie łatwo rozpuszczalny, proszek. Stoso-

wany w zastrzykach domięśniowych działa b. silnie moczopędnie. Używa się przy obrzękach lub puchlinie brzusznej; obecnie zamiast a. stosowany jest novasurol, połączenie a. z weronalem.

Asygnacja (franc.), kasowy dokument biurowy, na którego podstawie kasjer przyjmuje (asygnacja przychodowa) lub wypłaca (asygnacja rozchodowa) pieniądze. Asygnariusz, książka asygnacji, kasowych, zawierająca drukowane formularze w dwóch egzemplarzach, z których jeden odrywa się i jest przeznaczony dla kasjera, drugi pozostaje, jako dowód wydania asygnacji.

Asygnaty (franc.), bony skarbowe, pieniądze papierowe, wprowadzone podczas rewolucji francuskiej celem pokrycia długu narodowego, oparte początkowo na wartości skonfiskowanych dóbr kościelnych, później również królewskich i innych.

Asygnować, przeznaczać na coś sumę pieniędzy.

Asymetryczność, własność stosunku, polegająca na spełnieniu warunku: jeżeli jakiś przedmiot jest w danym stosunku do drugiego, to drugi przedmiot nie może być w tym samym stosunku do pierwszego, np. starszeństwo jest stosunkiem asymetrycznym.

Asymilacja (przyswojenie), 1) w fizjol. proces, do którego zdolne są komórki żywe, polegający na wytwarzaniu z rozmaitego materiału związków podobnych do tych, które już komórki składają; 2) wchłonięcie jednego narodu przez drugi; 3) przystosowywanie się dźwięków sąsiadujących bezpośrednio lub pośrednio.

Asymilacja węgla, zjawisko chemiczne, polegające na przyswajaniu przez rośliny (właściwie przez części zielone roślin) dwutlenku węgla z powietrza. W roślinie dwutlenek węgla pod wpływem światła, w obecności wody i chlorofilu, rozkłada się na węgiel, który pozostaje w roślinie, i na tlen, wracający do atmosfery. Węgiel w roślinie tworzy szereg połączeń organicznych, z których najważniejszym dla rośliny jest skrobia. A. węgla jest zjawiskiem fotochemicznym, gdyż tylko przy współdziałaniu promieni słonecznych może mieć miejsce. 1 km² dobrze uprawnej łąki Europy środkowej przyswaja rocznie pod wpływem promieni słonecznych 350.000 kg. węgla (C) z dwutlenku węgla (CO₂), zawartego w atmosferze.

Asymptota (greck.), niemiarkowa, prosta, do której dana krzywa zbliża się nieograniczenie. Z pośród bardziej znanych krzywych dwie a. posiada hiperbola. A. w szerszym znaczeniu mogą być również liniami krzywymi.

Asyria, w starożytności górzysty kraj nad górnym biegiem Tygrysu, ok. 165.000 km², najdawniejsza stolica Assur nad Tygrysem (między obecnym Mossulem a Bagdadem), później Kalach, w VII w. przed Chr. Niniwa. Asyryjczycy utworzyli potężne, największe w owych czasach państwo zdobywcze. Dokonali wielu wynalazków i ulepszeń w dziedzinie sztuki wojennej (fortyfikacje, podkopy, taranny). Podobnie asyryjskie zaczęły się z końcem

1. Słońce (według fotogr. Lohse'go); *a* plamy; *b* pochodnie; *f* nitka orientacyjna w lunecie. 2. Słońce podczas całkowitego zaćmienia (wedł. fotogr. ekspedycji Instytutu Smithsa w Wadesboro 28 maja 1900); *k*, *k* Korona; *p*, *p* protuberancje. 3. Plama słoneczna i granulacje części powierzchni słońca (wedł. fot. w Meudon 2 czerwca 1893 r.). 4. Księżyc (wedł. fotogr. Hartmanna 10 czerwca 1900). 5. Część tarczy księżyca (wedł. fotogr. Loewy'ego i Puiseux w Paryżu). 6. Mars (wedł. rys. Schiaparelli'ego). 7. Jowisz z czerwoną plamą (wedł. rys. Lohse'go). 8. Saturn (wedł. rys. Trouvelot'a w Cambridge). 9. Komet 1907 *d* Daniela (wedł. fotogr.). 10. Komet 1908 *c* Morehouse'a, *a* zdjęta 10 listop., *b* 16 listop. 1908 r.). 11. Linje Widmanstätten'a wytrawione na żelazie meteorycznym. 12. Planetoidy widoczne wśród gwiazd stałych jako jasne kreski. 13. Droga mleczna (wedł. zdjęcia Wolfa). 14. Skupienie gwiazd w gwiazdozbiornie Antinous'a (wedł. fotogr. Roberts'a). 15. Mgławica spiralna w gwiazdozbiornie Psów Gończych (wedł. fot. Ritchey'a, obserwatorium Yerkes.)
(Rys. 4, 5, 6, 7, 8 i 15 podane są tak, jak je widać przez odwracającą obraz lunetę astronomiczną.)

XII w. za króla Tiglat-Palasara I, który rozpoczął podbój Armenii; Tiglat-Palasar II zajął Babilon i uzależnił Babilonję południową (729). Kilkakrotnie powstania Babilonu krwawo były stłumione i samo miasto zniszczone i zrabowane przez zdobywców; król Sargon podbił Syrię, królestwo izraelskie (718), uzależnił Medję (713); Assarhaddon podbił Egipt (ok. 670), skąd Asyryjczycy wkrótce zostali wyparci; Assurbanipal podbił Elam (645). Wskutek powstania Medów i Babilończyków 606 państwo asyryjskie rozpadło się i zostało rozdzielone między Medję (płn.-wsch.) i Babilonję (Mezopotamja i Syria).

Asyryjska sztuka była przede wszystkim architektoniczna; budowano imponujące pałace, wykładane barwioną cegłą glazurowaną. Rzeźba, zastosowana do budownictwa w postaci olbrzymich byków uskrzydłych o ludzkich głowach, które strzegły bram pałacowych. Bogate płaskorzeźby opiewały zwycięstwa i polowania władców. Na sztuce asyryjskiej oparte było obronne budownictwo zamków i twierdz średniowiecza i odrodzenia; sklepienia zwykłe i o formie kopulastej mają wzory w sztuce asyryjskiej.

Asyryjskie starożytności, wśród ruin Niniwy i in. wydobyte szczątki wspaniałych świątyń i pałaców, płyty, zdobne w wypuklorzeźby, które przedstawiają postacie o niezmiernie wydatnych muskulach, dzieła plastyki i odlewnictwa, napisy, wykonane pismem klinowym i in.

Asystencja (łac.), towarzyszenie, dopomaganie, np. przy operacjach chirurgicznych; lekarz asystent, lekarz pomocniczy.

Asystent tronu biskupiego, ob. tronu biskupiego asystent.

Asyż, włosk. Assisi, m. w prow. Perugii w Umbrii (Włochy), 18.500 mieszk.; miejsce urodzenia i grób św. Franciszka z Asyżu.

Asz Szalom, pisarz żydowski; * 1880; wydał powieści: „Miasteczko“, „Bogacz Szlojme“, „Wuj Mozes“ i in.

Aszanti, dawne państwo murzyńskie w Afryce zach., należy obecnie do bryt. Wybrzeża Złotego; stol. Kumassi (Coomassie); założone w 1719, zajęte 1895 przez W. Brytanię. Wywóz kakao, kauczuku, drzewa cedrowego.

Aszelski okres (archeol. nazwa od m. St. Acheul koło Amiens we Francji), kultura staropaleolityczna z narzędziami z rdzenia krzem. w kształcie tłuków pięściowych; kultura asz. pochodzi z płn. Afryki i rozszerzyła się w Europie płn. i zach.

Aszikaga, m. na wyspie Hondo (Japonja), 30.000 mieszk.

Atabaska, rz. w Kanadzie zach., wpada do jeziora A., dług. 1.240 km.

Atabaskowie, grupa językowa Indian Am. Płn., w dorzeczu Mackenzie i Jukonu, na zach. od zatoki Hudson, w Kalifornji płn. (grupa Hupa), w Arizonie i N. Meksyku (Nawaho, Apasze).

Atacama, 1) słona pustynia w Chile płn., między rz. Loa i Copiapo; saletra, srebro i miedź; 2) Puna de A., wyżyna na wsch.

od pustyni A., ok. 4.000 m. wys., czynne wulkany, liczne słone jeziora; większa część należy do Argentyny, 1/4 do Boliwji; 3) prow. w Chile (Am. Płd.), na płd. od pustyni A., stol. Copiapo.

Atacinus, ob. Varro Publius Terentius.

Atak (franc.), 1) w znac. taktycznem natarcie, ruch zaczepny wojsk celem przełamania frontu nieprzyjacielskiego; w znac. strategicznem ofensywa, zaczepne prowadzenie operacji woj.; w kawalerji natarcie w galopie, szarża; 2) w medyc. napad, paroksyzm.

Atakamit, minerał, zasadowy chlorek miedziowy, Cu₂ Cl(OH); rombowy; twardość 3—3,5, ciężar wł. 3,75—3,77, barwy trawistozielonej, szmaragdowo-zielonej; bywa przezroczysty. Często towarzyszy malachitowi. Większe kryształy kopalnia Burra-Burra w Australji. Chile, Boliwja.

Ataksja (greck.), zaburzenie koordynacji ruchów; bywa 2 rodzajów: 1) a. pochodzenia rdzeniowego (przy wadzie rdzenia, tabes dorsalis) występuje tylko przy ruchach, tzw. ataxie locomotrice; chory chodzi sztywno, szeroko wyrzucając nogi i całym ciężarem stawiając stopy; 2) a. mózdkowa (statyczna) objawia się chwieaniem kończyn nawet wtedy, gdy nie wykonywują ruchów; podczas chodzenia niemożność utrzymania równowagi i chwieanie się na boki (chód pijanego).

Atalanta, mityczna bohaterka arkadyjska; jako dziecko wyrzucona z domu przez ojca, Jazonosa, zawdzięczała życie niedźwiedzicy (ulubione zwierzę Artemidy; tej bogini hypostaza jest wogóle postać Atalanty), która ją wykarmiła; wychowywała się wśród myśliwych i zasłynęła, jako bohaterka łowów kalidońskich. Żądała, aby starający się o jej rękę stawali do wyścigów, zastrzegając, że pokonałego zabije. Wszystkich przeganiała w wyścigu i zabijała. Hipomenes zwabił ją złotymi jabłkami, otrzymanymi od Afrodyty, i zwyciężył; za niełożenie ofiary dziewczynnej oboje zamienieni zostali w lwy i zaprzęgnięci do rydwanu bogini.

Atalaryk, król Ostrogotów 516—534 po Chr., następca dziadka swojego, Teodoryka.

Ataman, wódz kozaków zaporoskich w Siczy, wybierany pospolicie na jeden rok. W epoce zależności od Rzpłtej zwał się „starszym wojsk Jego Królewskiej Mości Zaporoskich“, podlegał hetmanowi w. koronnemu. Elekcja odbywała się na Nowy Rok, wotowano czapkami, rzucanymi w powietrze. Prócz głównego czyli kosztowego był ataman kurenni, dowodzący oddziałem, nakażny, pochodny, sielski itd.

Atanazja (greck.), nieśmiertelność.

Atanazjusz św., arcybiskup Aleksandrii, * 295, † 373; główny przedstawiciel nauki o równości istoty Ojca i Syna.

Ataraksja (greck.), spokój, równowaga, niewzruszoność duszy, wielbiona przez filozofów greckich Demokryta, Epikura i Pyrrhona, jako warunek szczęśliwości.

Ataulf, król Wizygotów w Hiszpanji 410—415 po Chr. Szerzył cywilizację rzymską, przez co

wzbudził nienawiść poddanych. Zamordowany w Barcelonie 415.

Atawizm, zjawisko występowania u osobnika cech gatunkowych przodków dawniejszych, które u rodziców nie występowały.

Atbara, 1) dopływ Nilu w Sudanie (Afryka płn.-wsch.), wypływa z wyżyny abisyńskiej, 1.200 km. dług.; 2) m. nad ujściem A. do Nilu; warsztaty kolejowe.

Atchison, m. w stanie Kansas (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Missuri, 16.000 mieszk.

Ate, w mitol. greckiej córka Zeusa, bogini zaślepienia, za które winni ponoszą natychmiast karę.

Ateizm (greck.), niewiara w Boga, pogląd, przeczący istnieniu Boga. Ateista, człowiek niewierzący, niedowiarek.

Atelektaza (greck.), niedodma płuc, brak powietrza w pęcherzykach płucnych. Może być: 1) wrodzona wskutek niedorozwoju płuc lub zatknięcia wyższych dróg oddechowych; 2) nabyta wskutek zapalenia najdrobniejszych oskrzeli, uciskania płuc przez płyn lub gazy, niedostatecznego wentylowania płuc u ludzi starszych, osłabionych i leżących długi czas w łóżku.

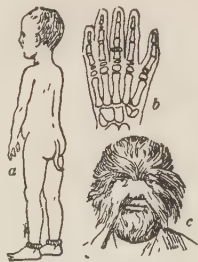
Ateles paniscus, czepiak koata, ob. Primates.

Atena (Pallas Athene), grecka bogini mądrości (równoznaczna z rzymską Minervą), powstała z głowy Zeusa a, również bogini wojny i opiekunka miast. Urządzenia krajowe w całej Attyce łączono z kultem A., wielbiąc ją jako: A. Nike czyli zwycięską, A. Parthenos czyli dziewiczą (skąd nazwa Partenonu), również jako opiekunkę miasta, na której część co 3 lata obchodzono wielkie uroczystości Panateneje. W Partenonie stał posąg A., wykonany przez Fidiasza ze złota i kości słoniowej.

Atenaos, gramatyk grecki, * ok. 200 po Chr.; autor dzieła „Deipnosophistai”, ważnego dla poznania życia starogreckiego, zwłaszcza muzyki starogreckiej.

Atencja (łac.), okazywanie komuś szczególnego poważania i szacunku.

Ateneum (greck.), 1) budowla pozostająca pod opieką bogini Ateny w Atenach; pierwsze a. wznosił ces. Hadrian w Rzymie 133—139, gdzie uczeni i poeci odczytywali swe utwory; na wzór a. rzymskiego założono a. w Lyonie i w Nimes; w V w. ufundował ces.

Atawizm (według Günthera): a człowiek z wyrostkiem ogonowym; b kciuk z trzecim członem; c silny zarost.

Posąg Ateny.

Głowa Ateny na monecie.

Teodozjusz a. w Konstantynopolu; 2) w czasach późniejszych nazwa instytucji i czasopism naukowych.

Ateny, stol. Grecji i siedz. metropolity kościola wsch., 300.000 mieszk.; uniwersytet, politechnika, akademija handl., wspaniałe zabytki staroż. sztuki greckiej (Akropolis, Propyleje ze świątynią Nike, Partenon, Erechtejon, świątynia Tezeusza, ruiny teatru Dionisosa, Areopag i in.). Ateny starożytne, stawszy się ośrodkiem całej Attyki, wytworzyły jedno z najpotężniejszych państw dawnej Grecji. Do VII w. przed Chr. włącznie były arystokratyczną republiką pod rządami eupatrydów (szlachty rodowej). W początkach VI w. (594) za archontatu Solona dokonano pierwszego wyłomu w ustroju arystokratycznym, tworząc wielką radę, pochodzącą z wyborów i przejmującą część funkcji poprzedniego aeropagu, oraz oddając wybory urzędników w ręce zgromadzenia ludowego. Walki pomiędzy stronnictwem demokratycznym (mieszczkańskim) a arystokratycznym doprowadziły do przejściowej tyranii (za Pizystratesa i jego synów), poczem za archonta Klistenesa 509 doszło do nowej reformy w duchu demokratycznym. Utrwaliła się nowa organizacja terytorjalna (podział na file terytorjalne i demy), została zdeokratyzowana ordynacja wyborcza do wielkiej rady, zaczęły funkcjonować sądy ludowe itd. Wojny perskie, wykazując wielki rozwój floty ateńskiej, która zwłaszcza w bitwach pod Salaminą (480) i Mykale (479) odniosła świetne zwycięstwa nad przeciwnikiem, wzmocniły ogromnie znaczenie Aten. Wypieranie Persów z wysp Archipelagu i z wybrzeży Azji Mniejszej doprowadziło do wytworzenia się 477 wielkiego związku morskiego pod przewodnictwem Aten (tzw. związek w Delos). Związek ten, obejmujący przeszło 300 miast, mógł wystawić potężną flotę i stanowił po wojnach perskich największą siłę polityczną w Grecji. Samo miasto A. liczyło przeszło 100.000 mieszk., Attyka około 500.000 (w tem 400.000 niewolników). Stopniowe uzależnianie państewek związkowych od Aten i obracanie opłat związkowych miast sprzymierzonych na korzyść Aten i obywateli ateńskich doprowadziło do całego szeregu buntów w miastach sprzymierzonych i osłabiło wewnętrzną spójność związku. W tym czasie wskutek reform Arystydesa, Efialtesa i Peryklesa około połowy V w. właściwe państwo ateńskie uległo zupełnej demokratyzacji; wszyscy obywatele zostali zrównani w prawach, władza arystokratycznego aeropagu została ograniczona wyłącznie do spraw sądowych o obrazę religii i morderstwo, państwo wprowadziło zasadę płatności za służbę w wojsku, za urzędy, nawet za udział w zgromadzeniu ludowym. Ateny stały się głównym ośrodkiem kultury umysłowej całej Grecji. Wkrótce współzawodnictwo handlowe z Koryntem i polityczne ze Spartą doprowadziły do rozstrzygającej wojny pomiędzy związkiem ateńskim a związkiem peloponeskim, pozostającym pod przewodnictwem Sparty, czyli tzw. wojen peloponeskich

(431—404). Klęska Ateńczyków w wyprawie na Sycylię (415—413), w czasie której armia ateńska wyginęła lub dostała się do niewoli, zachwiała potęgą Aten. Pod koniec wojny liczne miasta związkowe, niezadowolone ze swego położenia, zaczęły przechodzić na stronę Sparty, zapewniając jej w końcu przewagę i na morzu. Po klęsce floty ateńskiej na Helesponcie Ateny zostały zdobyte i zmuszone do przyjęcia narzuconych im warunków pokoju (404).

Ateny: Akademja Umiejętności.

Związek morski ateński został rozwiązany, fortyfikacje Aten i Pireusu zniszczone, w murach Aten stanął garnizon spartański. Pokonaniem miastu narzucono rząd oligarchiczny. Jakkolwiek wkrótce (403) garnizon spartański z Aten wypędzono i obalono narzucony krajowi ustrój i, korzystając z osłabienia Sparty, odbudowano częściowo ateński związek morski, państwo to nie doszło już nigdy do dawnej potęgi. A. wraz z całą Grecją, pomimo dzielnego oporu, 338 uległy podbojowi macedońskiemu i dzieliły odtąd losy innych państw środkowej Grecji. Po uzyskaniu niepodległości 1829 miasto A. stało się stolicą królestwa a po przewrocie 1924 — republiki greckiej.

Atetoza (greck.), zespół objawów, wyodrębniony 1871 przez lekarza amerykańskiego Hammonda; polega na rytmicznych, powolnych, niezależnych od woli ruchach palców rąk lub nóg. Zdarza się u idiotów, u chorych z porażeniem połowicznym oraz po przebytem nagminnym zapaleniu mózgowia.

Ath, m. okręg. w prow. Hainaut (Belgia), nad rz. Dender, 11.000 mieszk.; przemysł tkacki.

Athene noctua, pódzka, ob. *Striges*.

Athens, 1) m. w stanie Georgia (St. Zj. Am. Płn.), 11.000 mieszk.; uniwersytet; 2) m. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Płn.), 5.000 mieszk.; uniwersytet.

Atheroma (greck.), kaszak, właściwie torbiel, wypełniona miazgą z rozpadłych komórek, powstająca wskutek zatkania ujść gruczołów potowych. Najczęściej bywa na skórze głowy.

Atherton, m. w hr. Lancaster (Anglia płn.-zach.), 20.000 mieszk.; kopalnie węgla.

Athribis, ruiny staroż. m. w Egipcie Górnym, na l. brzegu Nilu.

Athyrium, wietlica, rodzaj paproci z rodziny Polypodiaceae (paprotkowate); należy tu przeszło 110 gatunków, rozpowszechnionych po całej kuli ziemskiej, głównie w okolicach zwrotn. Mają kłacza gęsto skrótoległe, ulistnione, liście zarodnikonośne i płonne jednakowego kształtu, 2-3-krotnie pierzaste; kupki

nieczo wydłużone o zawijce łatwo zanikającej, położone głębiej, nie na brzegu liścia. U nas pospolita jest w wilgotnych lasach i zaroślach. *A. filix femina*, w. samicza.

Atitlan, wulkan w Guatemali (Am. Środk.), 3.525 m. wys., nad jez. A.

Atkarsk, m. pow. w gub. saratowskiej (Rosja wsch.), 19.300 mieszk.

Atkinson Thomas William, malarz angielski, * 1799, † 1861; pejzażysta.

Atlanta, stol. stanu Georgia (St. Zj. A. Płn.), 200.000 mieszk.; uniw.; fabryki wagonów, papierne, wyroby bawełn., wywóz zboża i drzewa.

Atlantic-City, m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Płn.), 51.000 mieszk.; kąpiele morskie.

Atlantico, prow. Kolumbji płn. (Am. Płd.), 2.610 km.², 136.000 mieszk., stol. Barranquilla.

Atlantosaurus, gad kopalny z rzędu Dinosauria, 30 m. dług. Kończyny tylnie silnie rozwinięte, ciało olbrzymie, czaszka mało rozwinięta. Najlepiej poznany w dolno-kredowych warstwach Ameryki Płn.

Atlanty, figury meskie, przeważnie nagie, podpierające belkowanie, zastępujące kolumny. Nazwa pochodzi od Atlas, podtrzymującego na swych barkach strop nieba.

Atlantycki ocean lub **Atlantyk**, ocean pomiędzy Europą, Afryką i Ameryką oraz obu oceanami Lodowatemi. Środkiem A. ciągnie się próg podwodny 2.000 do 4.000 m. głęboki z wyspami wulkanicznymi, po obu stronach progu leżą dwa rowy, wschodni i zachodni; 81.500.000 km² (łącznie ze wszystkimi morzami pobocznymi i oc. Lodowatym Płn. 106.000.000 km²); największa głębokość na płn. od Porto Rico w pobliżu Antylów 8.341 m. Przepływa go prąd Atlantycki (Gulfstream, Golfstrom), biorący początek z zatoki Meksykańskiej, wpływający łagodząco na klimat Europy.

Atlantyda, według Platona i późniejszych uczonych bajeczny ląd, zatopiony między Am. Płn. i Europą, wzgl. płn. wybrzeżami Am. Płd. i Afryki.

Atlas, w mitolog. greckiej tytan, za udział w buncie tytanów przeciwko Olimpowi skazany na dźwiganie na swych barkach sklepienia niebios.

Atlas, system górski w płn.-zach. Afryce, 2.300 km. dług., rozciągający się od Atlantyku do Małej Syryi, obejmuje trzy główne strefy: 1) na płn. Mały A. albo Telski; 2) na płd. Wysoki A. albo Marokański (najw. szczyt Tundzurt, 4.700 m.) z dwoma równoległe biegnącymi pasmami: A. Średni i Antiatlas, i w środku 3) wyżynę 800—1.000 m. wys., z zapadliskami, wypełnionymi słonymi jeziorami (tzw. szoty).

Atlas, szereg map, ułożonych w pewnym porządku.

Atlas, nazwa pierwszego kręgu zwierząt kręgowych, na którym oparta jest czaszka. Ob. *Vertebra*.

Atlas Niski, ob. *Rif*.

Atleta, człowiek wielkiej siły fizycznej, zapasnik.

Atletyka, ob. zapaśnictwo ob. lekka atletyka.

Atlas, tkanina wełniana lub jedwabna, używana na suknie, podszewki, i pokrywanie mebli.

Atman (âtma), według filozoficznych pojęć starożytnych ludów duch najwyższy, z którego powstał cały świat realny, czyli dusza wszechświata, początek i koniec wszelkiego istnienia.

Atmoliza, metoda rozdzielania mieszaniny gazów, polegająca na różnicach w prędkości dyfundowania gazów, poddanych ciśnieniu, przez przegrodę dziurkowatą.

Atmosfera, powłoka gazowa, otaczająca kulę ziemską; teoretycznie wznosi się do wysokości, na której przyciąganie ziemi zrównoważone jest przez siłę odśrodkową, wynikającą z obrotowego ruchu a. wraz z ziemią, tj. średnio do 30.000 km. Zjawiska świetlne, obserwowane w atmosferze, jak meteory i zorza północna, odbywają się najwyżej 400 km. nad powierzchnią ziemi. A. jest mieszaniną azotu, tlenu, argonu, dwutlenku węgla, wodoru, neonu, helu, kryptonu i ksenonu, które razem stanowią powietrze. Na 100 cm³ powietrza przy powierzchni ziemi jest 78 cm³ azotu, 21 cm³ tlenu, na 1 cm³ składają się gazy pozostałe. Ze wzrostem wysokości maleje procentowa zawartość gazów cięższych (azotu, tlenu, argonu, kryptonu itd.), a wzrasta zawartość wodoru, jako najlżejszego; na wysokości 100 km. jest 96% wodoru. A. dzieli się na dolną troposferę, 10 km. wysokości, w której odbywają się zmiany pogody, i wyższą stratosferę, wolną od tych zmian. Składnikami są jeszcze: para wodna, opady atmosferyczne (deszcz, śnieg, grad itd.) i zanieczyszczenia, jak bakterie, grzybki i drobne cząstki pochodzenia organicznego i nieorganicznego, tworzące kurz; w 1 cm³ a. przy powierzchni ziemi znajduje się do 1/2 miliona cząstek kurzu. Gęstość a. przy 0°C, 760 mm. Hg pod 45° szer. geogr. wynosi 0.001.293 gr./cm³. Masa całej a. wynosi 5.2.10¹⁸ (5.2 trylionów) kilogramów. A. pochłania przeważnie część pozazerwoną i pozafioletową widma słonecznego; dla promieni widzialnych jest prawie zupełnie przezroczysta. Rozpraszanie światła słonecznego wskutek obecności zawieszonych w a. cząsteczek jest przyczyną zmroku i błękitnej barwy nieba.

Atmosfera, jednostka ciśnienia; ciśnienie, wywierane na podstawę przez słup rtęci wysokości 76 cm. przy 0° C. na powierzchni morza pod 45° szer. geogr. A. = 1,0333 kg./cm² albo 1013.3.10³ dyn./cm². Ciśnienie to równoważy w przybliżeniu ciśnienie a. ziemskiej na powierzchni morza. Obecnie za jednostkę ciśnienia przyjmuje się ciśnienie = 1 kg./cm².

Atmosferyczne opady, ob. opady atmosferyczne.

Atoksyczny (greck.), nietrujący.

Atol, pierścień zwarty lub poprzerywany o kształcie koła, rzadko wydłużony, eliptyczny lub nieprawidłowy, utworzony przez wynurzoną z morza i skrzepłą rafę koralową, otaczającą nieznacznej głębokości zatokę, zwaną laguną. Wielkość średnicy atolu jest rozmaita, od kilku do 100 km., szerokość pierścienia stosunkowo mała, np. obszar 70 wysp Paumotu zawiera tylko 1.000 km² lądu. A. znajdują się w morzach zwrotnikowych, czasem wzdłuż prądów ciepłych sięgają poza zwrotniki. Do atolów należy np. szereg wysp Polinezji oraz Maledywy i Lakadywy na oc. Indyjskim.

Atom (greck. âtomos — niepodzielny), według dawnych pojęć najmniejsza, niepodzielna ilość pierwiastków chemicznych; łącząc się, a. tworzą najmniejsze ilości związków, zwane cząsteczkami lub drobinami. Pojęcie a. wprowadzone zostało przez Demokryta z Abderi (470—369 przed Chr.). Współczesne pojęcie a. ob. atomu modele.

Atol.

Atomistyka, ob. kinetyczna teoria materii.

Atomowe ciepło, iloczyn ciepła właściwego przez ciężar atomowy. W 1819 Dulong i Petit wykryli zależność pomiędzy ciężarem atomowym pierwiastków a ich ciepłem właściwym. Prawo to, zwane prawem D. i P. głosi: ilość ciepła, potrzebna do ogrzania jednego gram-atomu pierwiastka o jeden stopień, jest wartością stałą, niezależną od indywidualnych właściwości badanego pierwiastka. Stała ta waha się około liczby 6 dla temperatur pokojowych. Niektóre pierwiastki wykazują znaczne odchylenia od prawa D. i P. (bor, beryl, węgiel, krzem), jednak w temperaturach wyższych mają a. c. bliskie 6.

Atomowy ciężar, liczba wskazująca, jaki ciężar względny posiada atom danego pierwiastka, jeżeli ciężar atomu tlenu przyjmiemy za 16,000. A. c. poszczególnych pierwiastków, ob. okresowy układ pierwiastków chemicznych, tablica.

Atomu modele, mechanizmy ukryte wewnątrz atomu, mające zdawać sprawę ze zjawisk, zależnych od wewnętrznej budowy atomu. Rozpad promieniotwórczy atomów dowodzi, że nie są one niepodzielne, jak przypuszczano dawniej, ale że składają się z cząstek, naładowanych dodatnią i ujemną elektrycznością. Pierwszym modelem atomu był model J. J. Thomsona (1904). Według Thomsona atom składa się z kuli o naboju dodatnim średnicy 10⁻⁸ cm., wewnątrz której wirują elektrony po drogach kołowych. Model ten jednak źle tłumaczył rozproszenie cząsteczek α w materii, został więc zmodyfikowany przez Rutherforda (1911). Według Rutherforda atom składa się z jądra, opatrzonego nabojem dodatnim, dookoła którego obracają się elektrony po drogach kołowych. Model ten jest jednak niestabilny, ponieważ wirujące elektrony powinny, zgodnie z elektromagnetyczną teorią Maxwella, promieniować energię, nie mogą się więc stale utrzymywać na swoich drogach ko-

łowych. Trudność tę usunął Bohr, tworząc nowy model atomu (1913), który jest podstawą współczesnych pojęć o budowie atomu. Model ten tłumaczy przedewszystkiem istnienie seryj linii widmowych. Atom według Bohra składa się z jądra o wymiarach 10^{-13} do 10^{-12} cm., opatrzonego nabojem dodatnim. Dookoła tego jądra krążą po drogach kołowych elektrony. Jądro składa się z elektronów ujemnych i dodatnich cząsteczek materji, tzw. protonów. Dodatni nabój jądra Z (liczba nabojów elementarnych) jest więc różnicą pomiędzy wspólnym dodatnim nabojem protonów i wspólnym ujemnym nabojem elektronów, zawartych w jądrze. Nabój Z równa się liczbie porządkowej danego pierwiastka w układzie periodycznym. Ponieważ atomy pierwiastków są naogół elektrycznie neutralne, liczba elektronów, krążących dookoła jądra, musi być również Z, bo każdy elektron ma jeden elementarny nabój elektryczności ujemnej. Bohr twierdzi, że istnieją pewne drogi kołowe dookoła jądra, po których ruch elektronów nie jest połączony z promieniowaniem energii. Wybór tych dróg uskuteczniany jest na zasadzie teorii kwantów Plancka. Podczas skoku z jednej drogi na drugą, bardziej wewnętrzną, elektron traci energję i energia ta zostaje wypromieniowana; tak powstaje świecenie. Długość fali wysłanej jest ściśle zależna od wielkości straty energii podczas skoku i określona również na zasadzie teorii kwantów. Wszystkie linje danej serii widmowej powstają przez skok elektronu na jedną i tą samą drogę; różne linje tej samej serii powstają przez skok elektronu z różnych dróg. Zapomocą swojego modelu otrzymał Bohr wzory dla serii widm wodoru, helu i litu. Model atomu Bohra udoskonalił Sommerfeld (1916). Według niego elektrony krążą dookoła jądra atomu po drogach eliptycznych, jak planety dookoła słońca. Stosuje on do zjawisk wewnątrzatomowych prawa Keplera dla układu słonecznego. Według współczesnych pojęć atom jest więc drobnym układem słonecznym. Sommerfeld wprowadza do swojej teorii, teorię względności Einsteina, zakładając zależność masy elektronu od jego energii. Dzięki temu otrzymuje teoretyczne objaśnienie tzw. złożonej budowy oddzielnych linii widmowych, zbadanej doświadczalnie i opisanej przez Paschena (1916). Model atomu Sommerfelda ma zastosowanie nie tylko do spektroskopji ale i do promieniotwórczości, zjawisk fotoelektrycznych i magnetycznych oraz do teorii widm promieni Röntgenów.

Atonalność, ob. tonalność.

Atonia uteri, niedowład macicy, niezdolność do odkurczenia się mięśni macicy po porodzie, wywołana długotrwałym porodem lub osłabieniem rodzącej; powoduje krwotoki bardzo silne, nieraz śmiertelne.

Atonja (łac.), włośność, brak napięcia mięśniowego; a. miejscowa bywa często wywołwana przez choroby rdzenia i mózdzku.

Atos (greck. Hagion Oros, bułg. Sveta gora,

staroż. Akte), wsch. cypel półwyspu Chalcydejskiego w Macedonji i nazwa góry, 1.935 m., z 21 ufortyf. klasztorami, siedziba dawnej republiki zakonnej z 10.000 mnichów, rolników,

Klasztory na górze Atos.

rekodzielników i ogrodników wyznania prawosławnego. Zabytki sztuki bizantyjskiej, biblioteka z 13.000 rękopisów.

Atrament, przetwór barwny, służący do pisania, powstaje: a) przez działanie siarczanu żelazawego na wyciąg galasówek; wytworzony bezbarwny dwugalan żelazawy, utleniając się na powietrzu, przechodzi w sól żelazową trwałą, ciemnej barwy; zwykle dodaje się nieco gumy arabskiej, kwasu salicylowego (przeciw pleśnieniu), indyga i kwasu octowego; b) z alizaryny, skombinowanej z indygiem.

Atrament chemiczny, ob. sympatyczny atrament.

Atrament sympatyczny, ob. sympatyczny atrament.

Atrebatowie, szczep celtycki w dawnej prow. franc. Artois.

Atreusz, w podaniach greckich syn Pelopsa i Hippodamei, wnuk Tantalosa, brat Tyestes, który uwiódł mu żonę, ojciec Agamemnona i Menelaosa (Atrydów); zdobył władzę nad Mykenami, wygnał brata swego Tyestes, zabity przez syna Tyestes, Aigisthosa (Egista).

Atrezja (greck.), patologiczne zarośnięcie otworów naturalnych w ciele ludzkim (pochwa, otwór odbytowy itp.); bywa wrodzona lub nabyta wskutek spraw zapalnych.

Atriplex, ob. łoboda.

Atrium, najcharakterystyczniejsza sala w domu rzymskim. Odpowiednio powiązany dach umożliwiał pozostawienie dużego otworu w suficie, przez który woda z opadów atmosferycznych spływała do zbiornika w podłodze; a. stanowiło ośrodek domu, w którego kącie stała szafa z podobiznami przodków pana domu. Konstrukcja dachu w a. pochodzi od etrusków (ob.), i jest obcą praitalskiej architekturze.

Atrofia, ob. zanik.

Atropa (nazw. od bogini Parki Atropos, przecinającej nić żywota), pokrzyk, zioła trwałe z rodziny Solanaceae (psiankowate); należą tu 2 gat., rosnące w strefie umiark. Europy, Azji oraz w Afryce pñ. W Polsce w lasach i zaroślach na Podkarpaciu, rzadziej na niżu (tyl-

ko na pld.) spotyka się *A. belladonna*, p. wilcza jagoda; wyrasta do 2 m. wys., ma liście ogonkowe, jajowate, kwiaty o okwiecie dzwonkowatym, brudno-fioletowym, w dole i wewnątrz brudno-żółtawym, osadzone zwykle pojedynczo w kątach liści; owoc jagoda lśniąco czarna. Kwitnie VII—VIII. Roślina trująca i lekarska; zawiera w korzeniach, liściach i owocach trujących alkaloid atropinę.

Artrophia, atrofja, ob. zanik.

Atrophia hepatis acuta flava, ob. żółty ostry zanik wątroby.

Atropina, związek organiczny $C_{17}H_{23}O_3N$, alkaloid; bezbarwne kryształki o smaku gorzkim, temp. topn. 175°; trudno rozpuszcza się w wodzie, łatwiej w alkoholu i eterze; silnie trująca. Występuje w wilczej jagodzie (*Atropa belladonna*) i in. Stosowana w lecznictwie; działa rozszerzająco na źrenicę.

Atrybut (łac.), cecha, znamię, istotna właściwość. Spinoza przez atrybut rozumie to, co rozum poznaje w materji (substancji), jako stanowiące jej istotę.

Atrydzi, ob. *Atreusz*.

Atsuta, m. na wyspie Hondo (Japonja), 26.000 mieszk.

Atszyn (ang. Achin), król. hołdownicze w pln. części Sumatry (Indje wsch. holend.), 55.550 km², 736.000 mieszk.; stol. A. (Kota Radża).

Attaché poselstwa lub **legacyjny**, najniższy stopień członków poselstw, wchodzących w skład personelu dyplomatycznego, oraz tytuł urzędników, przydzielonych do poselstw z określonymi specjalnymi funkcjami, np. attachés handlowi, wojskowi, emigracyjni.

Attalea, miaglina, rodzaj palm o liściach pierzastych, właściwych Ameryce zwrotn. Z liści i pochwów kwiatostanowych gat. *A. funifera*, miagliny tkankodajnej, są otrzymywane włókna „Pissava”, służące do wyrobu mat, szczotek, miotełek i t. p.

Attalos, imię królów Pergamu, miasta w Azji Mn.: 1) A. I 241—197 przed Chr., walczył wraz z Rzymianami przeciwko Filipowi III Maced., rozszerzył państwo dzięki zwycięstwu nad Antiochem II, królem syryjskim; założyciel słynnej biblioteki w Pergamie; 2) A. II Philadelphos, syn poprzedniego, sojusznik Rzymian, † 138 przed Chr.; 3) A. III Philometor, bratanek i następca poprzedniego, przekazał państwo Rzymianom, † 133 przed Chr. Wszyscy trzej opiekowali się nauką i sztuką.

Attar Ferid-eddin, poeta perski, * 1119, † 1229; zachowało się po nim ok. 100.000 dwuwierszy, m. in. „Pend-Náme” (Księga rad) i „Mantikat-tair” (Rozmowa ptaków).

Atterbom Per Daniel Amadeus, filozof i poeta szwedzki, * 1790, † 1855; prof. filozofii w Upsali; założyciel literacko-krytycznego związku „fosforystów”, walczących przeciwko sztywności akademickiej i francuszczyźnie; główne dzieła: „Lycksalighetens Ö”, „Svenska Siare och Skalter”.

Attersee (Kammersee), jez. w Austrii górnej, 44,7 km², do 170 m. głęb.; wypływa z niego rz. Alger do rz. Traun, pr. dopływu Dunaju.

Attigny, miejsc. w dep. Ardennes (Francja), nad rz. Aisne, siedziba królów frankońskich od Chlodwiga II.

Attleborough, m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Pln., 20.000 mieszk.; wyrób zegarków.

Attyka, najdalej na wsch. wysunięta kraina Grecji 8600 km²; górzysta i nieurodzajna, jedynie na stokach gór winnice i gaje oliwne; łomy marmuru; obecnie wraz z Beocją nomarchja, 5.998 km², 582.000 mieszk.; stol. Ateny.

Attyka, ścianka ozdobna nad przednią elewacją budynku, zasłaniająca dach. Attyki polskie, ścianki na murach dawnych twierdz polskich i innych budynków obronnych, osłaniające od pocisków łatwopalnych dachy drewniane albo słomiane, jakimi najdawniejsze nasze zamki były pokrywane.

Attyla (Bicz Boży), król i wódz Hunnów, † 453; na Węgrzech panował od 434 wraz ze swym bratem Bledą, którego zamordował 445; zmusił cesarza wschodniego Teodozjusza II do zawarcia pokoju, został pobity przez Aetiusa, wspieranego przez Franków i Wizygotów, na równinie katalaufskiej pod Châlons-sur-Marne; ruszył 452 na Włochy, ale pod wpływem papieża Leona I cofnął się.

Atwood George, fizyk angielski, * 1745, † 1807; zbudował przyrząd do wyznaczania przyspieszenia ciał spadających.

Au, symbol chemiczny pierwiastka złota.

Aubac Stefan, publicysta polsko-franc., * 1886; stale przebywa w Paryżu; w 1916—18 korespondent „Temps’a” z Petersburga; artykuły polityczne w „Temps”, „Journal de Debats”, „Figaro”, „Revue Mondiale” i in.; korespondencje z Paryża w „Kurierze Warszawskim”; wydał: „Les Problemes de minorités nationales”, „L’Assainissement de finances polonaises” i in.

Aube, 1) pr. dopływ Sekwany, dług. 248 km.; 2) dep. we Francji wsch., 6.026 km², 241.000 mieszk., stol. Troyes.

Auber Daniel François Esprit, kompozytor francuski, * 1782, † 1871; 1842 dyrektor konserwatorium paryskiego; napisał opery: „Niema z Portici”, „Fra Diavolo”, „Manon Lescaut” i in.

Aubervilliers, pln. przedmieście Paryża, nad kanałem St. Denis, 41.000 mieszk.; przemysł chemiczny.

Aubigné Théodore Agrippa d’ (Albinaeus), historyk i poeta francuski, * 1552, † 1630; napisał: „Histoire universelle” (skazana na spalenie), „Tragiques”, „Aventures du baron de Foeneste” i in.

Aubrac (Monts d’), masyw granitowy, pokryty wylewami wulkanicznymi świeżej formacji (Francja pld.), 1471 m. wys., na stokach pastwiska, chów bydła.

Aubry Jean Baptiste, filozof francuski, * 1736, † 1809; benedyktyn; napisał: „Ami philosophe et politique”, „Théorie de l’âme des têtes”, „Questions philosophiques sur la religion naturelle, réfutation des doctrines matérialistes, déistes, athées etc.” i in.

Auburn, 1) m. w stanie N. Jork (St. Zjedn. Am. Płn.), 36.000 mieszk. (2.500 Polaków); 2) m. w stanie Maine (St. Zj. Am. Płn.), 17.000 mieszk.; 3) m. w Now. Płd. Walji (Australja płd.), 11.000 mieszk.

Auch, stol. dep. Gers (Francja płd.), w średniowieczu stol. hr. Armagnac, 12.000 mieszk.; winnice.

Auchenia, 1 a m a, ob. Tylo p o d a.

Auckland, m. na wyspie płn. N. Zelandji, 158.000 mieszk.; kolegium uniw.; handel i żegluga.

Aucklandzkie wyspy, 7 wysp na płd. od N. Zelandji, 852 km², niezamieszkałe.

Aucuba, ospieliца, krzewy z rodziny Cornaceae (dereniowate). *A. japonica*, o. plamista, z Azji wsch. i płd., hodowana jest pospolicie w szklarniach zimnych i mieszkalniach; ma liście eliptyczne, trwałe, skórkowate, błyszczące, pospolicie żółtawo-plamiste.

Audaces fortuna iuvat (łac.), odważnym szczęście sprzyja.

Audacter calumniare, semper aliquid haeret (łac.), tylko śmiało szkalować zawsze coś się przylepi.

Aude, 1) rz. we Francji płd., wypływa w Pirenejach wsch., wpada do m. Śródziemnego, 223 km. dług.; 2) dep. we Francji płd., część Langwedocji, 6.342 km², 300.500 mieszk., stol. Carcassonne.

Audenarde, ob. O u d e n a a r d e.

Audh, ob. U d.

Audiatur et altera pars (łac.) należy wysłuchać i drugiej strony, tj. obwinionego, zanim się go potępi.

Auditus, ob. s ł u c h.

Audjencja (łac.), posłuchanie, udzielone przez osobę, zajmującą wybitne stanowisko (monarchę, prezydenta państwa, ministra itd.).

Audjometr, przyrząd do określania dokładności słuchu; połączenie mikrofonu z telefonem.

Audjon (łac. audio — słyszę), 1 a m p k a a u d j o n o w a, lampka katodowa, działająca jako detektor fal elektromagnetycznych; wyższość jej nad detektorami dawniejszemi polega na większej czułości, pozwalającej słyszeć stacje radiofoniczne, znajdujące się w znacznej odległości.

Audżila, grupa oaz w Libji włoskiej (Afryka płn.), nad drogą karawanową Kair-Murzuk, 11.000 mieszk.; palmy daktylowe.

Aue, m. w okręgu Zwickau (Saksonja), nad rz. Zwickauer Mulde, 19.000 mieszk.; odlewnia żelaza, fabryki maszyn, taktwo.

Auenbrugger Leopold, lekarz austriacki, *1722, †1809; wynalazca metody opukiwania klatki piersiowej w celu stwierdzenia w niej zmian chorobowych.

Auer Aloys, drukarz wiedeński, *1813, †1869; wynalazł rodzaj druku, zw. autoplastyką, i ulepszył prasy drukarskie; profesor języka włoskiego w Lincu, od 1847 członek akademii nauk w Wiedniu. Wydał „Ojciec nasz” w 608 językach i narzeczcach.

Auer Erhard, socjalista niemiecki, *1874; od 1907 poseł do sejmu bawarskiego; brał

czynny udział w wielkiej wojnie; 1918 bawarski minister spraw wewnętrznych; 1919 członek Zgromadzenia Narodowego, 1924 parlamentu.

Auer von Wellsbach Karl, chemik austriacki, *1858; liczne prace nad pierwiastkami „ziem rzadkich”; 1885 rozdzielił dydym na dwa pierwiastki przeiodym i neodym. Wynalazł siatkę do oświetlenia (ob. Auera siatki).

Auera siatki, wprowadzone przez Auer'a von Wellsbach'a (1886), służą do oświetlenia gazowego, naftowego i spirytusowego. Wyrabiane w kształcie stożka z włókien pokrzywy chińskiej „ramie”; siatki napawa się roztworem stężonym azotanów toru i ceru. Po zetknięciu się z płomieniem tkanina spala się i pozostaje szkielec, złożony z tlenków toru — 99% i ceru — 1%; rozżarzone tlenki są źródłem światła.

Auerbach, m. w okręgu Zwickau w Saksonji, nad rz. Göltzsch, 20.000 mieszk.

Auerbach Berthold, poeta i powieściopisarz niemiecki, pochodzenia żydowskiego, *1812, †1882; napisał: „Schwarzwälder Dorfgeschichten”, „Barfüssele”, „Edelweiss”, powieści: „Auf der Höhe”, „Das Landhaus am Rhein” i in.

Auersperg Karl książę, mąż stanu austriacki, przywódca partii konstytucyjnej, *1814, †1890; 1868 prezydent tzw. gabinetu mieszczkańskiego.

Auerstedt (A u e r s t ä d t), wieś w rej. mersburskiej w Saksonji pruskiej, nad rz. Saale; zwycięstwo marsz. Davout nad Prusakami 14. X. 1806.

Auffenberg von Komarow Moritz, generał austriacki, *1852; 1911 minister wojny, 1914 wódz armji, operującej w Galicji.

Augendré'a proch, mieszanina o składzie 50% chloranu potasu, 25% żelazocyjanku potasu i 25% cukru. Działanie silniejsze od prochu zwykłego.

Augereau Pierre François Charles, ks. Castiglione, marszałek i par Francji, *1757, †1816; 1800 wódz naczelny w Holandji, 1804 marszałek, 1805 ks. Castiglione, 1813 dowódca korpusu w Berlinie, potem generał-gubernator w Frankfurcie i Würzburgu; brał udział w bitwie pod Lipskiem. Za czasów restauracji par i członek rady wojennej.

Augier Emile, pisarz francuski, autor utworów scenicznych o tendencji obyczajowej, *1820, †1889; członek akademii; napisał: „Gabrielle”, „Maitre Guérin”, „Les Fourchambault” i in.

Augity, odmiana piroksenów jednoskośnych, minerały składu bardzo zawilego, w przybliżeniu $\text{Ca}(\text{Mg}, \text{Fe})\text{Si}_2\text{O}_6 + (\text{Mg}, \text{Fe}, \text{Ca})\text{Al}_2\text{SiO}_6$; twardość 5—6, ciężar wł. 2.88—3.5. Gazy wulkaniczne Etny i Wezuwiusza często wyrzucają kryształki a. w wielkich ilościach.

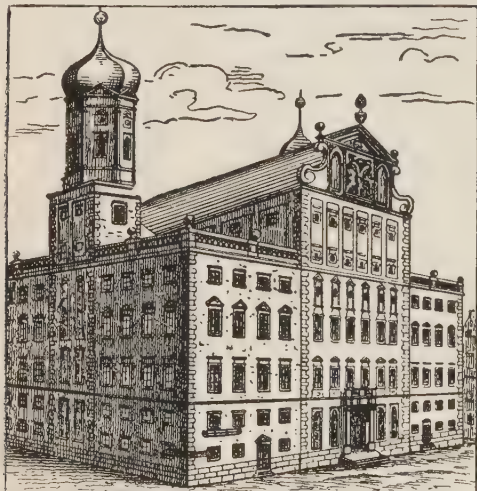
Augityty, skały magmowe, składające się prawie wyłącznie z ziarn augitu. Znajdują się w okolicach Cieszyna.

Augit.

Augjasz, jeden z Argonautów, syn Heljosa, król Elidy. Jedną z prac Herkulesa było oczyszczenie stajni A. w ciągu jednego dnia, co uskutecznił przez doprowadzenie do stajni koryt dwóch rzek Peneusa i Alfeusa. Ponieważ A. nie oddał Herkulesowi obiecanej dziesiątej części bydła, Herkules zabił go i osadził na tronie syna jego, Fileasa. Od podania o stajniach A. pochodzi wyrażenie: *oczyścić stajnię Augjasza*.

Augsburg, stol. rej. szwabskiej w Bawarii, przy połączeniu rzek Lech i Wertach, 167.500 mieszk.; stare m. handlowe, założone przez Rzymian (Augusta Vindelicorum); fabryki

Augsburg: Ratusz.

sukna, przedziałnie; zabytki budowlane z XV do XVII w., między innymi dom Fuggerów, od których pochodzą Fukierowie warszawscy.

Augsburskie wyznanie, pismo, którego autorem był Melancton, zawierające ewangelickie wyznanie wiary, wręczone na sejmie Rzeszy w Augsburgu 1530 Karolowi V, 1540 zmienione przez Melanctona.

Augurelli Giovanni Anselio, poeta i alchemik włoski, *ok. 1454, † ok. 1537; napisał „Chrysopoeia, sztuka robienia złota” (1515); papież Leon X, któremu autor dedykował swe dzieło, ofiarował mu wzamian wielką lecz pustą sakiewkę, mówiąc, że ten, kto umie robić złoto, potrzebuje tylko worka na złoto.

Augurowie (łac. Augures), u Rzymian członkowie kolegium kapłańskiego, którzy z lotu ptaków, z grzmotu, błyskawicy itd. przepowiadali przyszłość i wolę bogów.

August II Fryderyk Mocny, elektor saski 1694—1733, król polski 1697—1733, syn elektora Jana Jerzego III, *1660, †1733; 1697 przeszedł na katolicyzm, aby przyjąć koronę polską; 1698 walczył z Turkami; 1699 brał udział w zawarciu z Turcją pokoju karłowickiego, wskutek którego Polska odzyskała Ukrainę i Podole z Kamieńcem, zrzekając się wszelkich praw do Mołdawji i Multan; 1700 wraz

z Danją i Rosją rozpoczął, wbrew opinii znacznej części szlachty, wojnę ze Szwecją (tzw. „wojnę północną”), Pobity, wypędzony z Polski, zmuszony rzec się korony polskiej 1706, odzyskał ją wskutek zwycięstwa Piotra Wielkiego pod Połtawą 1709. Swoją polityką autokratyczną wywołał opór konfederacji tarnogrodzkiej (1715—17), przyjął mediację rosyjską i wycofał wojska saskie z granic Rzeczypospolitej.

August III Fryderyk, syn poprzedniego, elektor saski i król polski 1733—1763, *1696, †1763; zdobył koronę polską przy poparciu Austrii i Rosji w walce ze Stanisławem Leszczyńskim, wybranym przez większość szlachty i ogłoszonym przez prymasa królem. Walka jego z Leszczyńskim dała początek tzw. wojnie sukcesyjnej polskiej na zachodzie (1733—1736). Od czasów wstąpienia A. III na tron aż do końca jego rządów nie doszedł do skutku ani jeden sejm polski z wyjątkiem sejmu pacyfikacyjnego 1736.

Augusta, 1) stol. stanu Maine (St. Zj. Am. Ptn.), 14.000 mieszk.; 2) m. w stanie Georgia (St. Zj. Am. Ptn.), 53.000 mieszk.; 3) m. portowe w prow. Syrakuzy na Sycylii (Włochy), 16.000 mieszk.; wywóz wina i oliwy; 4) kolonia polska w stanie Parana w Brazylii południowej.

Augusta Maria Luise Catharina, cesarzowa niem. i królowa pruska, *1811, †1890, żona ces. Wilhelma I.

Augustalia (łac.), za cesarstwa rzymskiego igrzyska na cześć Augustusa.

Augustaticum albo **augusticum**, dary pieniężne, udzielane przez cesarzy rzymskich żołnierzom przy składaniu pierwszej przysięgi na wierność lub przy jej odnawianiu.

Auguste Viktoria, cesarzowa niemiecka i królowa pruska, *1858, †1921, żona Wilhelma II, b. cesarza niemieckiego.

Augustenborg, miejscowość kuracyjna na wyspie Alsen (Danja), 770 mieszk.; zamek z XVII w.

Augustin-Thiery Gilbert, pisarz francuski, *1843, †1915; napisał dzieło o rewolucjach angielskich i szeregu powieści, przeważnie historycznych: „La mystérieuse affaire Donna-dien”, „La fresque de Pompéi” i in.

Augustianie, zakon sprowadzony do Polski w XIII w.; klasztory w Chojnicach, Bydgoszczy, Krakowie, Wieluniu, Olkuszu, Warszawie, Rawie, Ciechanowie, Książu, Pilźnie itd. Regułę swą wywodzili od św. Augustyna, w istocie otrzymali ją od papieża Aleksandra IV.

Augustjanki, zakonnice reguły św. Augustyna; pierwszy klasztor założ. 1177 w Wenecji.

Augusto Felclor, Trajano mellor (łac.), szcześliwszy od Augusta, lepszy od Trajana.

Augustowski kanał łączący Wisłę z Niemnem przez rz.: Nette, Sajownice, jeziora: Sajno, Necko, Białe i Studzieniczne i rz. Hańcze, dług. 102,4 km., zbudowany 1824—1839, 21 śluz.

Augustjanin.

Augustów, m. pow. (woj. białostockie), nad rz. Netą i kanałem Augustowskim, założ. 1561 przez Zygmunta Augusta, 13.000 mieszk.; handel drzewny.

Augustówki, karabele z wyróżnioną cyfrą Augustów saskich i Stanisława Augusta Ponia-towskiego, wyrabiane w sandomierskim i kra-kowskim.

Augustus (łac.), wzniosły, uświęcony, tytuł cesarzy rzymskich, poraz pierwszy nadany Oktavianowi 27 przed Chr. Począwszy od Kon-stantyna Wielkiego używali cesarze tytułu: „perpetuus A.” albo „semper A.” (zaw-sze uświęcony); tytuł ten przeszedł na cesa-rzy państwa rzymsko-niemieckiego.

Augustus Cajus Julius Caesar Octa-vianus, pierwszy cesarz rzymski, * 63 przed Chr., † 14 po Chr.; 43 wraz z Antonjuszem i Lepidusem utworzył 2-gi triumwirat i otrzy-mał zachodnią część państwa. Pokonał Anto-njusza pod Actium 31; został samowładcą 27 (z tytułem Augustus). Popierał nauki i sztuki piękne, rozszerzył granice państwa nad Renem i Dunajem.

Augustyn św., ojciec kościoła, * 354, † 430; 374 przyłączył się do sekty manichejskiej, 387 nawrócony przez biskupa medjolańskiego św. Ambrożego, wstąpił 391 do stanu duchow-nego, 395 współbiskup w Hippo; dzieła: „De civitate Dei”, „Confessiones” (Wyznania), autobiografia.

Augustynowicz Aleksander, malarz akwarelista, * 1865; studja w Krak. Szk. Szt. Pięk. i w Monachjum; portret kardynała Sem-bratowicza, autoportret, sceny rodzajowe z ży-cia górali podhalańskich.

Augustynowicz Jan Tobiasz, arcybiskup lwowski, † 1781; napisał życiorysy swych po-przedników na katedrze ormiańskiej we Lwo-wie.

Aukcja (łac.), to samo, co licytacja.

Auksanometr (greck.), wzrostomierz, przyrząd, notujący wzrost roślin.

Auksochromowe grupy, grupy atomów, po-głębiające barwę związku organicznego (barw-nika); odróżniamy je od grup chromofo-rowych, warunkujących barwę związku. Za-liczamy tu: 1) grupy hipsochromowe, powodujące wzrost intensywności posiadanego zabarwienia oraz przesunięcia absorpcji od barwy czerwonej do fioletowej, są następujące: nitrowa NO₂, aminowa NH₂ i in.; 2) grupy batochromowe, działające w kierunku odwrotnym, od fioletowej do czerwonej; wo-dorotlenowa OH, metylowa CH₃, me-toksylova OCH₃, karboksylowa COOH, fenylowa C₆H₅ i atomy chlorow-ców.

Auksometr, przyrząd do mierzenia stopnia powiększenia lunet.

Auksztajskie narzecze, ob. litewski je-zyk.

Aula (łac.), sala odczytów, wykładów, uro-czystych zebrań w uniwersytetach.

Aulaeum (łac.), kurtyna w staroż. Rzymie.

Aulard François Victor Alphonse, historyk francuski, * 1849, † 1928; profesor

w Paryżu 1887—1922; dzieła: „Société des Ja-cobins”, „Histoire politique de la Révolution française” i in.

Auli-Ata, m. w gub. syr-daryjskiej w auto-nom. republice kozackiej (Rosja), 25.000 mieszk.; w pobliżu mauzoleum Aisza-Bibi z XI—XII w., całe pokryte rzeźbionymi tabli-cami terakotowymi.

Aulich Ludwik, rewolucjonista węgierski, * 1792, † 1849; zwycięski wódz w szeregu bi-tew, 1849 generał, po zdobyciu Pesztu mini-ster wojny; po zawarciu rozejmu powieszony przez Rosjan.

Auliček Dominik, czeski rzeźbiarz i mo-delarz porcelany, * 1734, † 1804; 1773 inspek-tor fabryki porcelany w Nymphenburgu; grupy zwierząt, biusty portretowe z porcelany, po-sazi kamienne Jupitera, Junony, Plutona i Pro-zerpiny i in.

Aulin Tor, kompozytor szwedzki * 1866, † 1914; kapelmistrz Towarzystwa filharmo-nicznego w Sztokholmie, założyciel kwartetu; napisał na skrzypce symfonie i utwory kame-ralne.

Aulis, miejsce zgromadzenia floty greckiej przed wyprawą przeciw Troi.

Aullagas, jez. w Boliwji (Am. Płd.), 3.630 m. n. p. m., obok kopalnie srebra.

Aulne, albo Aune, rzeka w dep. Finistere (Francja), dług. 140 km.

Aulnoy Marie Cathérine, pisarka fran-cuska, * 1654, † 1705; napisała powieści: „Hip-polyte comte de Douglas” i in.; bajki: „Contes des fées”; pamiętniki „Mémoires secrets sur la cour de France”, „Mémoires d'Espagne”.

Aulon Jean d', szlachcic z Langwedocji, towarzyszył broni Joanny d'Arc, świadczył w procesie o rehabilitację.

Aulos, starogrecki instrument muzyczny dęty.

Aulus Gellius, krytyk i gramatyk łaciń-ski z II w. po Chr.; napisał „Noce attyckie” (20 ksiąg).

Aul, u rosyjskich plemion azjatyckich osada.

Aum, mistyczna sylaba braminów, oznacza-jąca najgłębszą treść bóstwa, wymawiana na początku i na końcu każdej modlitwy.

Aumale, hrabstwo, utworzone w XI w. przez Wilhelma Zdobywcę, 1547 podniesione do god-ności księstwa przez Henryka II, obecnie część dep. Seine-Inférieure (Francja).

Aumale Henri Eugène Philippe Louis d'Orléans ks. d', czwarty syn Lud-wika Filipa, * 1822, † 1897; 1873 przewodni-czący Rady wojennej, sądzącej Bazaine'a; wydany z Francji 1886, powrócił 1889; zamek swój w Chantilly z bogatymi zbiorami zapisał Instytutowi Francuskiemu; napisał: „Les insti-tutions militaires de la France” i „Histoire des princes de Condé”.

Aumonier Stacey, powieściopisarz angielski, * 1887; napisał „Olga Bardel” i in.

Aura (łac.), stan pogody.

Aura epileptica (łac.), zwiastuny, poprze-dzające napad epileptyczny: uczucie bólu, lę-ku, drgawki itp.

A una corda (włosk.), na jednej stronie.

Aune, ob. Aulne.

Au pied de la lettre (franc.), dosłownie.

Aura popularis (łac.), podmuch przychylności ludu, wyrażenie pierwszy raz użyte przez Cicerona.

Auramina, związek organiczny $\text{HN:C}[\text{C}_6\text{H}_4\text{N}(\text{CH}_3)_2]_2$; barwnik żółty. Stosuje się w technice farbiarskiej.

Aurangabad, m. w państwie Hajderabad w Indjach bryt., 35.000 mieszk.; przemysł jedwabniczy; mauzoleum.

Aurang-Zeb (Wielki Mogol), cesarz Indyj Mongolskich, * 1619, † 1707; wstąpił na tron 1659 po zamordowaniu trzech swoich braci i wtrąceniu do więzienia ojca. Doprowadził Indie do rozkwitu.

Auray, m. port. w dep. Morbihan (Francja), 7.000 mieszk.; w pobliżu Champ des Martyrs, grobowiec rojalistów, rozstrzelanych w Quiberon podczas rewolucji.

Aurea mediocritas (łac.), złote umiarkowanie.

Aurelia (via), starożytna droga rzymska, biegła od Rzymu do Antipolis w Galji, wzdłuż wybrzeża morza Śródziemnego, poprzez Civita Vecchia, Pizę i Genuę; jeden z głównych traktów rzymskich.

Aurelianum, łac. nazwa m. Orléans (Francja).

Aurelianus Lucius Domitius, cesarz rzymski 270—275, * 214, † 275; odparł Gotów i Wandalów, pobił Tetricusa w Galji, umocnił Rzym (mur aureliański), zajął państwo Zenobii (Palmire).

Aurelius Victor Sextus, historyk rzymski z IV w. po Chr., mąż stanu za cesarza Teodozjusza Wielkiego; dzieła: „Origo gentis romanae”, „De Caesaribus” i in.; dochowały się tylko fragmenty.

Aurelia św., 1) dziewica rzymska z III w., umęczona za Walerjana; pamiątka 2. XII; 2) córka Hugona Capet, siostra króla Roberta, żyła w X w.; pamiątka 15. X.

Aurette de Paladines Louis Jean Baptiste d', generał francuski, * 1804, † 1877; dowodził pierwszą armią nad Loarą, złożony przez Gambettę z dowództwa z powodu wycofania się z Orleanu.

Aureola, krag świętyni, otaczający na obrazach głowy świętych.

Aureolus Manius Acilius, wódz rzymski z III w., 267 ogłosił się cesarzem; zwyciężony przez Klaudjusza II, wzięty do niewoli, zamordowany przez żołnierzy 268.

Aures habent et non audient (łac.), mają uszy a nie słyszą (psalm CXIII).

Aureus (złoty), moneta starorzymska, bita ze złota, wprowadzona za cesarstwa; ważyła początkowo $\frac{1}{160}$ funta; za Konstancyna zastąpiona przez monetę solidus.

Aurevilly Barbey d', ob. Barbey d'Aurevilly.

Auri sacra fames (łac.), przeklęty głód złota, cytata z Eneidy Wergiljusza.

Aurla Vincenzo, poeta i uczonek włoski, * 1625, † 1710; dzieła. „Istoria cronologica de

vicere di Sicilia”, „Dell' origine ed antichità di Cefalu” i in.

Auriac Bernard, zwany Maître de Béziers, trubadur francuski, † ok. 1285; zachowały się cztery jego utwory.

Auribus lupum teneo (łac.), za uszy trzymam wilka.

Aurich, stol. regencji A. w prow. hanowerskiej (Prusy), nad kanałem Ems-Jade, 6.300 mieszk.; handel końmi.

Auriga, u dawnych Rzymian woźnica, który kierował wozem w czasie igrzysk publicznych.

Aurigny, ob. Alderney.

Aurillac, stol. dep. Cantal (Francja), nad rz. Jordanne, 18.000 mieszk.; wyrób serów, kolarstwo; źródła mineralne.

Aurlol Jean Georges Huyot, poeta i ryownik francuski, * 1863; napisał piosenki: „Rondes et chansons d'avril”, „Chansons d'Ecosse et de Bretagne”, i in.; fantazje humorystyczne: „Histoire de rire”, „Ma chemise brûle”, „Hôtellerie du Temps perdu” i in.; skomponował mnóstwo winietek i in.; napisał „Livres de chachets et monogrammes” (3 t. 1902, 1909 i 1924).

Aurispa Giovanni, uczonek włoski, * ok. 1369, † 1459; z podróży na wschód (1418) przywiózł liczne rękopisy greckie, m. in. Pindara, Platona, Ksenofonta, Strabona; po powrocie wstąpił do zakonu i został sekretarzem papieża Eugeniusza IV i Mikołaja V.

Auris, ob. ucho.

Auro quaeque janua panditur (łac.), złoto wszelkie drzwi otwiera.

Aurora, 1) m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Pn.), nad rz. Fox, 36.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny; 2) m. w stanie Indiana, nad rz. Ohio, 5.000 mieszk.; 3) m. w stanie Missouri, 7.000 mieszk.

Aurora (greck. Eos), bogini zorzy porannej, siostra Heliosa i Seleny, matka wiatrów, Hesperusa i gwiazd.

Aurora Musis amica (łac.), jutrzienka jest przyjaciółką muz.

Aurosan, chemoterapeutyczny związek złota przeciw gruźlicy $\text{AuS} \cdot \text{SO}_2\text{O} \cdot \text{Na}_2\text{O}_3\text{Na}$; produkt krystaliczny w postaci igiełek, łatwo rozpuszczalny w wodzie, nierozpuszczalny w alkoholu i eterze; złota zawiera około 37%.

Aurum (łac.), ob. złoto.

Aurum coronarium (łac.), girlanda złota, ofiarowywana zwycięskim wodzom rzymskim przez podbite lub sprzymierzone ludy.

Aurum igni probatum est (łac.), złoto próbuje się w ogniu.

Aurum recludit cuncta (łac.), złoto otwiera wszystko.

Aurypigment, minerał, siarczek arsenawy As_2S_3 ; rombowy; twardość 1,5—2, ciężar wł. 3,4—3,5; barwy cytrynowo-żółtej, pomarańczowej; połysk perłowy. Węgry, Bośnia, Kurdistan.

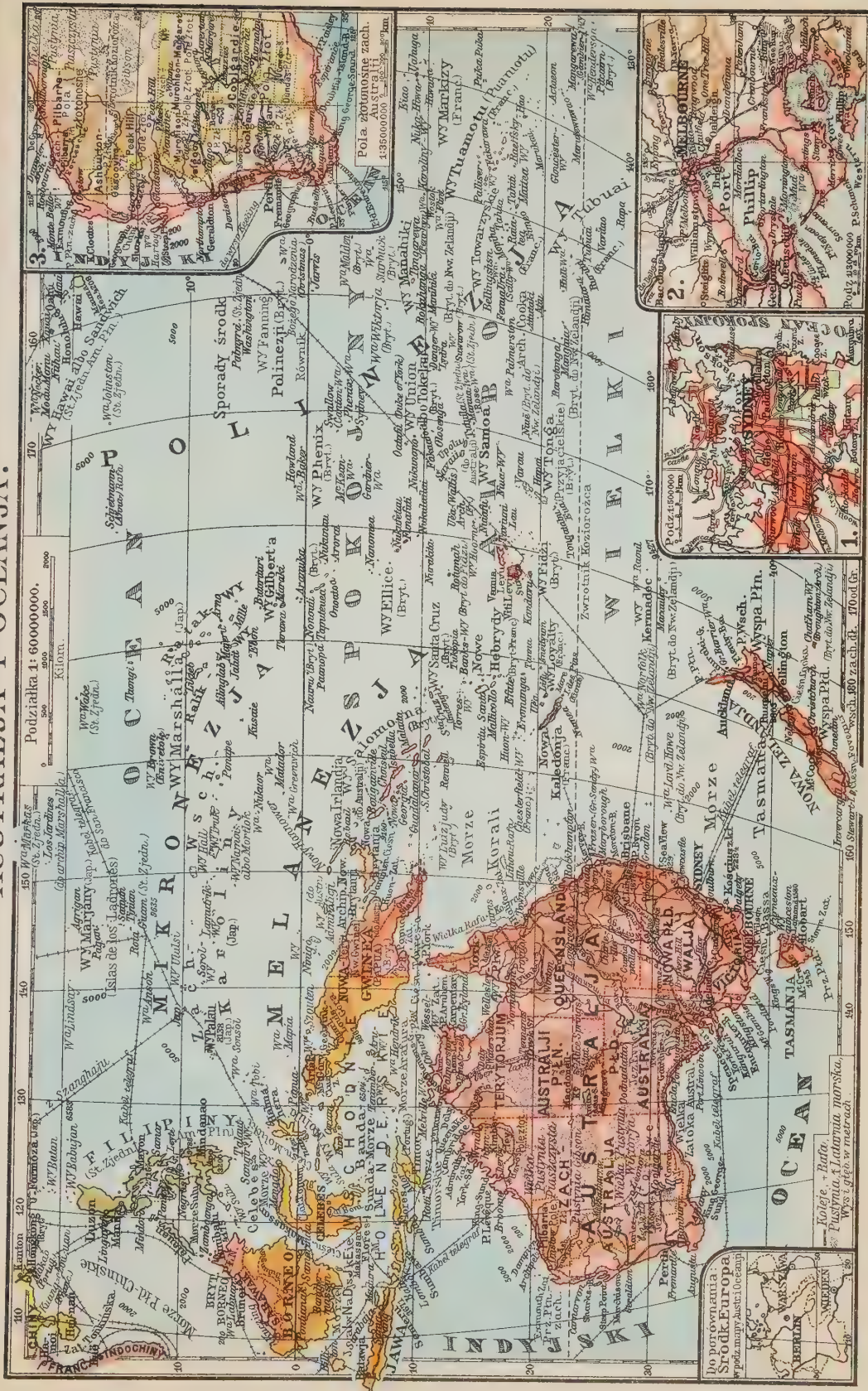
Auryskop, przyrząd do badania ucha.

A. U. S., skrót actum ut supra (łac.), działo się jak wyżej.

Ausculta, fili (łac.), „słuchaj synu”, pierwsze słowa bulli papieża Bonifacego VIII, skiero-

AUSTRALJA I OCEANJA:

vanej do Filipa Pięknego, króla francuskiego powodu królewskiego zamiaru obłożenia duchowieństwa nadzwyczajnym podatkiem w celu zapewnienia wyczerpanego wojnami skarbu, z powodu uwięzienia biskupa Bernarda Sais-et.

Auskultacja (łac.), osłuchiwanie.

Auskultant, niższy urzędnik sądowy, aplicant, dependent.

Auspicie (łac.), 1) u Rzymian staroż. poznanie woli bogów z lotu ptaków; 2) opieka, kierownictwo.

Aussee, mko i miejsc. lecznicza w Styrii (Austria), nad rz. Traun, 710 m. n. p. m., ok. 2.000 mieszk.; saliny.

Aussig, ob. Ustí nad Labem.

Aussigny Thibaud d', biskup orleański, ur. 1473; napisał „Histoire du siège d'Orléans et des faits de Jeanne la Pucelle”.

Austen Antoni Jan, malarz, * 1865; studiował w Warszawie pod kierunkiem Gersona w Paryżu; założył w Warszawie szkołę „l'atelier”.

Austen Jane, powieściopisarka angielska, * 1775, † 1817; napisała: „Pride and Prejudice”, „Emma” i in.

Austerja (włosk.), oberża, zajazd, hotel podrzędny.

Austerlitz, ob. Slavkov.

Austin 1) stol. stanu Teksas (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Kolorado, 35.000 mieszk., uniwersytet, kapitol, instytut dla głuchoniemych; 2) jez. w Australii zach. pod 27° szer. półd. i 117° dług. wsch., 427 m. n. p. m., 100 km. dług.

Austin Alfred, poeta i publicysta angielski, * 1835, † 1913; napisał satyrę „The season”, poemat „The human tragedy”, dramaty, powieści.

Austin Stephen Fuller, założyciel stanu Teksas, * 1793, † 1836; od rządu meksykańskiego otrzymał 1821 wielkie koncesje terenowe w Teksasie, sprowadził Amerykanów i skolonizował w krótkim czasie tak, że 1836 utworzony został autonomiczny stan T., 1845 zaanektowany przez St. Zj. Am. Płn.

Australazja, zbiorowa nazwa posiadłości bryt. na oc. Spokojnym: Australia, N. Zelandja, N. Gwinea oraz wyspy Fidzji.

Australijski związek. W XVII w. część wybrzeży Australji znana już była Holendrom. W drugiej połowie XVIII w. wybrzeża australijskie opalone zostały przez Anglików, którzy od 1788 zaczęli wysłać tu przestępców. Odkrycie wielkich kopalni złota w połowie XIX w. ściągnęło tu wielkie masy ludności. Do 1859 powstało 6 kolonii angielskich: N. Półd. Walja, Wiktorja, Queensland, Połudn. Australia, Zach. Australia oraz Tasmanja. W 1901 kolonie te utworzyły państwo związkowe (dominium) pod nazwą Rzeczpospolita Australijska (Commonwealth of Australia). Konstytucja związku australijskiego jest demokratyczna i oparta na równouprawnieniu kobiet. Prócz zupełnej samodzielności w sprawach wewnętrznych posiada r. a. własną siłę zbrojną i własną politykę zolną. Związek z Anglią jest b. luźny, wyraża się głównie w sprawie mia-

nowania przez rząd angielski generał-gubernatora Australji (i gubernatorów kolonii), który może rządzić tylko przez odpowiedzialnych przed parlamentem australijskim ministrów. W 1907 doszła do władzy Partja Pracy oraz pierwszy, tworząc rząd mniejszościowy, w 1910 zdobyła większość w parlamencie.

Australia, najmniejsza część świata, położona na półd. półkuli, między 10° 47' i 39° 11' szer. półd. a 113° 5' i 153° 16' dług. wsch., wraz z wyspą Tasmanją 7.703.848 km², 5.437.000 mieszkańców; rozczłonkowanie lądu słabo rozwinięte, jedynie na półn. i półd. znajdują się dwie zatoki (Karpentaria i W. Zat. australijska), brak wysp na zach., wsch. i półd. wybrzeżu, jedynie na półn. z ładem azjatyckim zwaną jest archipelagiem malańskim. Wzdłuż półn.-wsch. wybrzeża ciągnie się Wielka Rafa Koralowa (Great Barriere-Riff) dług. 2.000 km. Pod względem ukształtowania pionowego A. przedstawia wielką kotlinę wyżynną do 500 m. wys., otoczoną krawędziowymi górami, opadającymi stromo ku wybrzeżu. Wzdłuż wsch. wybrzeża ciągną się bogate w minerały góry fałdowe, tworzące w półd.-wsch. części najwyższe pasma: Góry Niebieskie albo Błękitne i Alpy Australijskie (najw. szczytem w masywie Mount Townsend jest góra Kościuszki, 2241 m.); ku zach. góry te opadają łagodnie. Na zach. A. ciągnie się łańcuch gór Darling (Mount William 1.122 m. wys.), opadający łagodnie ku wsch., we wnętrzu kraju liczne oddzielne grupy górskie, oddzielające szereg równin, pływ i obszarów bezodpływowych. W wsch. części płynie jedyna, miejscami słowna, rz. Murray z licznymi dopływami (Darling) i krótkie rzeki wybrzeża: Fitzroy, Brisbane i Hunter, na półn. Flinders i in. Między temi dolinami rzeczniemi półn. a półd. znajduje się bezodpływowy obszar jez. Eyre z wysychającymi w porze letniej a wzbierającymi w porze deszczowej rzekami, tzw. creeks (krik), odgraniczony górami Flinders'a, Grey'a i Stanley'a. Ośrodek zajmuje wielka wyżyna pustynna, poprzecinana górami (najw. pasmo Mac Donnell 1.450 m. wys.), wypelniona jeziorami słonemi i błotami. Wyżyna zach. na półn. dobrze nawodniona, posiada bogate pola złotowe. Klimat na półn. zwrotnikowy, na półd. podzwrotnikowy, we wnętrzu kraju suchy i gorący. Opady atmosferyczne tylko w obszarze zwrotnikowym i na wsch. zboczach Alp Australijskich obfite. Flora w obszarze zwrotnikowym bujna (palmy, araukarje, liany), na półd. podzwrotnikowa z gajami parkowymi (eukaliptusy); wnętrzu kraju przedstawia wielkie sawanny i pustynie; w półn.-zach. części wielka i gęsta roślinność krzaczasta (scrub), b. trudna do przebycia. Fauna bardzo uboga (przestarzała i przejściowa): zwierzęta workowate (kangury), dziki pies dingo, dziobak, czarne ląbedzie, ptaki rajskie, papugi, kazuar, emu i charakterystyczna ryba rogozab. Ze sprowadzonych do A. zwierząt domowych największe znaczenie ma owca, której hodowla stanowi główne bogactwo kraju. Wielką plagą są króliki w olbrzymiej ilości,

niszczące pola uprawne. Ludność A. stanowi: 1) pierwotni czarni Australczycy (ok. 50.000 głów), na najniższym stopniu kultury stojący; ubiór: przepaski z kozy i skóry, rozpowszechniony zwyczaj tatuowania, nosy i uszy przebijane i ozdobione kółkami drewnianymi i bronią: oszczepy, tarcze, dzidy, niekiedy siekiery kamienne i charakterystyczny bumerang; mieszkania: parawany od wiatru, wydrążenia w drzewach, jaskinie (resztki w stanie Wiktorji); potrawy: mięso pieczone na rożnach. Przeważnie trudnią się myśliwstwem i rybołówstwem, nierzadko spotyka się szczepy uprawiające ludożerstwo; poligamia, fetysyzm; 2) ludność biała napływowa, przeważnie rasy anglo-saskiej, przeszło 5.000.000, która zawiadnęła całą A. i stworzyła obecną kulturę; 3) ludność napływowa rasy żółtej: Chińczycy i Japończycy, osiedlona w płn. A. i 4) Malajczycy w płn.-wsch. obszarach, sprowadzeni do robót plantacyjnych. Pod względem politycznym A. jest państwem związkowym, składającym się z 6 państw pod nazwą Commonwealth of Australia czyli Związek Australijski, wchodzącym w skład W. Brytanji jako dominium bryt. Siedzibą rządu jest Melbourne; przysłała stol. Canberra w budowie od 1913. Podstawą gospodarstwa jest chów bydła i owiec (ok. 80.000.000 sztuk owiec, 13.000.000 bydła, 2.500.000 koni, 700.000 świń), w stanach pld.-wsch. rozwinięte rolnictwo (uprawa pszenicy, winnice, ogrodnictwo), w płn.-wsch. uprawa bawełny, trzcinny cukr.; wielkie bogactwa mineralne: złoto, srebro, miedź, ołów, cyna, węgiel; przemysł w stanach pld.-wsch. silnie rozwinięty. Stosunki handlowe z W. Brytanią, St. Zjedn. Am. Płn., Francją, Belgią i Włochami. Wywóz: złoto, cyna, pszenica, mięso mrożone, wełna i produkty rolnicze; przywóz: wyroby metalowe, włókiennicze, chemikalia i in. Długość linii kolej. ok. 40.000 km., w budowie kolei transaustralijskiej z pld. na płn. (2.700 km.). Do Związku Australijskiego należą jeszcze bryt. Nowa Gwinea czyli Papua, wyspa Norfolk oraz z mandatu Ligi Narodów w 1920 płn.-wsch. część N. Gwinei czyli dawna niem. Nowa Gwinea z archipelagiem Bismarka i wyspy Salomona.

Australja Południowa (South Australia), państwo, wchodzące w skład Związku australijskiego, położone pomiędzy 129° i 141° dług. wsch. oraz pomiędzy 26° szer. pld. a oc. Indyjskim, 984.330 km², 513.194 mieszk.; w zachodniej i środkowej części kraj pustynny, w pld.-wsch. zroszony rz. Murray, rolniczy (uprawa pszenicy, wino i owoców), chów bydła i owiec; bogactwa mineralne: złoto, miedź, srebro; stol. Adelaide.

Australja Zachodnia (Western Australia), największe państwo, należące do Związku australijskiego (2/3 część kontynentu), rozciągające się na zach. od 129° dług. wsch. do oc. Indyjskiego, pomiędzy 13° 30' i 35° szer. pld., płyta wyżynna, częściowo górzysta, przeważnie pustynna, na płn. roślinność krzaczasta (scrub), na pld.-zach. liczne pastwi-

ska; od czasu odkrycia w 1890 wielkich pól złotych zaczęła się rozwijać, tworząc wielkie ogniska górnicze (Coolgardie Kaalgordie, Murchison i in.). Rolnictwo, leśnictwo i ogrodnictwo rozwinięte na pld., chów bydła b. znaczny. Najważniejsze produkty wywozu: pszenica, wełna, złoto, drewno; stol. Perth.

Australji Północnej Terytorjum (The Northern Territory of Australia), część kontynentu austral. na płn. od 26° szer. pld., pomiędzy 129° i 138° dług. wsch., 1.356.130 km², 4.921 mieszk., oprócz 20.000 tubylców nie zaliczonych do spisu; wybrzeże niezdrowe, wnętrze pustynne, niewyżyskane bogactwa mineralne: złoto, miedź i żelazo; podstawą życia kolonistów jest na wybrzeżach rolnictwo, w głębi kraju pasterstwo; gl. m. Palmerston. Zależne początkowo od N. Pld. Wali, 1863—1911 należało do Australji Pld., od 1911 pod bezpośrednim zwierzchnictwem Związku Australijskiego.

Austrazja, „Królestwo wschodu“, przeciwstawienie Neustrii, w Galji francuskiej obejmowała Turynię, księstwa Alemanji, Bawarii i Fryzji i wszystkie kraje między Renem i Mozela; stol. Metz; od 511 do 751 samodzielne państwo.

Austria erit in orbe ultima (łac.), „Austria trwać będzie aż do końca świata“, dewiza cesarza Fryderyka III.

Austriæ est imperare orbi universo (łac.), „cały świat podwładny jest Austrii“, dewiza cesarza Fryderyka III.

Austrija (Republika Austrjacka), kraj alpejski, zajmujący część Alp wsch. oraz leżące na kręwdziach ich kotliny: wiedeńską, gracką i klagenfurcką, na płn.-wsch. opiera się o góry Czeskie, na wsch. graniczy z kotliną morawską i nizina węgierska, 83.991 km², 6.428.000 mieszk. Niemców, dzieli się na kraje związkowe: Austrię Górna, Austrię Dolną, Salzburg, Styrię, Karyntję, Tyrol i Vorarlberg (Przedarlania); stolica Wiedeń stanowi oddzielną jednostkę; kraj rolniczy; ziemi uprawnej 1.652.800 ha; w Alpach znaczne obszary łąk i pastwisk (chów bydła i koni), lasy (przemysł drzewny) oraz nieużytki. Ruda żel., miedź, cynk, sól, węgiel brun. Przemysł metalurgiczny i hutniczy, drzewny, papierniczy, tkacki i konfekcyjny. Ważny kraj tranzytowy, dług. kolej 6.339 km. Historia. Karol Wielki, zwyciężywszy Awarów, utworzył w końcu VIII w. nad Dunajem Marchię Panońską. W końcu IX w. Marchja ta została zagarnięta przez Węgrów. 955 król niemiecki Otton I, zwyciężywszy Węgrów w wielkiej bitwie nad rzeką Lechem, odebrał im część byłej M. Panońskiej i utworzył z niej naddunajską Marchię Wschodnią (Ostmark), wskutek połączenia z ks. Bawarskiem zwana też M. Wschodnią Bawarską. 1156 Marchja Wschodnia, oddzielona od Bawarii, utworzyła odrębne księstwo (Österreich), wchodzące jako samodzielna jednostka na prawach lenna w skład cesarstwa rzymsko-niemieckiego. Po wygaśnięciu dynastji Babenbergów (975—1246) Austrija, połączona już w tym cza-

1. Zmrocznik (Podargus strigoides). 2. Koala (Phascolarctus cinereus). 3. Kakadu różowy (Cacatua leadbeateri). 4. Kakadu nosaty (Licmetis rasica). 5. Psy latające (Pteropus). 6. Palanka kuzus (Trichosurus vulpecula). 7. Mrówkojad przegowany (Myrmecobius fasciatus). 8. Jamraj czyli bandikoot (Peregrine lagotis). 9. Zimrodek olbrzymi (Dacelo gigas). 10. Lotopalancka (Macropus robustus). 11. Kazuar helmiasty (Casuarinus emeu). 12. Lirógon (Menura superba). 13. Kangur olbrzymi (Macropus giganteus). 14. Pies Dingo (Canis dingo). 15. Kangur górski (Macropus robustus). 16. Kolczatka (Tachyglossus aculeatus). 17. Dziobak (Ornithorhynchus anatinus). 18. Kuna workowata (Dasyurus viverrinus). 19. Wilk tasmański (Thylacinus cynocephalus). 20. Palanka plamista (Phalanger maculatus). 21. Emu (Dromaeus novaehollandiae). 22. Wombat pospolity (Phascolumys ursinus). 23. Łabędź czarny (Chenopsis atrata).

sie ze Styrią, Krainą i Karyntją, została 1251 opanowana przez Ottokara I, króla Czech a po klęsce Ottokara 1278, przez Rudolfa Habsburga. Odtąd dzieje Austrii aż do rewolucji 1918 r. nierozdzielnie były związane z losami Habsburgów. 1363 bezpośrednie posiadłości austriackie powiększyły się przez przyłączenie Tyrolu. Od 1438 książęta austriaccy piastowali godność cesarzy rzymsko-niemieckich, Austria otrzymała tytuł arcyksięstwa (1453). Po podziale posiadłości Karola V 1556 Austria przeszła na brata jego Ferdynanda i jego potomków, czyli na młodszą linię Habsburgów. Ferdynand przez małżeństwo z Anną Jagiellonką 1515, po śmierci króla czesko-węgierskiego Ludwika 1525, doszedł do korony czeskiej (Czechy, Morawy, Śląsk) i węgierskiej, jakkolwiek zdołał zająć tylko zachodnią część Węgier (reszta pod zwierzchnictwem Turcji). Po odparciu przy pomocy wojsk polskich najazdu tureckiego pod Wiedniem 1683 i długotrwałej wojnie ligi chrześcijańskiej przeciwko Turcji, traktatem karłowickim 1699 reszta Węgier wraz ze Słowacją, Chorwacją i Siedmiogrodem została również połączona z Austrią. Po wojnie o sukcesję hiszpańską (1700—1714) Austria zagarnęła wszystkie niehiszpańskie posiadłości Habsburgów hiszpańskich w Europie: król. Sycylijsko-neapolitańskie, ks. Medjolańskie, południowe Niderlandy. Po wojnie o sukcesję polską (1738) Austria musiała zrzec się Sycylii i Neapolu na rzecz Burbonów hiszpańskich. Po objęciu na mocy sankcji pragmatycznej Karola VI posiadłości austriackich przez Marię Teresę wojna sukcesyjna austriacka 1740—1748 przypisała Austrię o utratę całego niemal Śląska na rzecz Prus. Austria przekształcała się w tym czasie w państwo absolutne („absolutyzm oświecony“). 1781 zniesiono poddaństwo chłopów. 1777 Austria zagarnęła Turcji północną część Mołdawii czyli Bukowinę. Rozbiory Polski I—1772 i III—1795 oddały w ręce Austrii całą Małopolskę i Ruś Czerwoną. Powstanie w Belgii, wybuch rewolucji francuskiej i wojna z Francją doprowadziły do utraty południowych Niderlandów czyli Belgii. Wojny z Francją rewolucyjną i napoleońską doprowadziły do szeregu dalszych klęsk (Austerlitz 1805, Wagram 1809 i in.) i strat terytorjalnych: Lombardji (dawnego ks. Medjolańskiego, 1797), Tyrolu, Istrii, Dalmacji (1805), ostatniego zaboru w Polsce (1809). Franciszek II 1804 przyjął tytuł cesarza austriackiego, który nosili wszyscy jego następcy. 1806, wskutek zupełnego rozbitcia terytorjalnego cesarstwa rzymsko-niemieckiego przez Napoleona, zrzekł się niemieckiej korony cesarskiej. Po klęsce Napoleona w Rosji Austria 1813 przyłączyła się do koalicji antynapoleońskiej i na mocy uchwał kongresu wiedeńskiego 1814—1815 odzyskała Tyrol, Istrię, Dalmację i otrzymała królestwo lombardzko-weneckie we Włoszech. Wiek XIX nie przyniósł Austrii żadnych więcej nabytków terytorjalnych, prócz zagarnięcia wolnego miasta Kra-

kowa i obwodu (1846). A., wchodząc w skład Świętego Przymierza, narzuciła mu w znacznej mierze swą politykę. Kanclerz austriacki Metternich stał się głową całej reakcji europejskiej. Rewolucja marcowa 1848 (powstanie Wiednia 13/III), obudziwszy ruchy narodowe w posiadłościach włoskich, na Węgrzech, w Czechach, w Polsce wstrząsnęła podstawami monarchii. Stłumienie powstania włoskiego i wojna z Sardynią 1848—49 wymagały wielkiego wysiłku (Radetzky). Powstanie węgierskie udało się zgnieść jedynie dzięki interwencji rosyjskiej (1849). Rewolucja doprowadziła do zniesienia pańszczyzny w całym państwie. Trwałych politycznych rezultatów rewolucja 1848 nie dała. Klęski w wojnie z Francją i Sardynią (Magenta, Solferino) 1859 oraz w wojnie z Prusami (Sadowa) i Włochami 1866 zmusiły do gruntownego przekształcenia ustroju państwowego w duchu konstytucyjnym z uwzględnieniem żądań narodów z Austrią złączonych. Patenty cesarza Franciszka-Józefa (październikowy 1860 i lutowy 1861) stworzyły podstawy prawne dla rozwoju ustroju konstytucyjnego a konstytucja grudniowa 1867 przebudowała monarchię habsburską w duchu dualizmu, opartego na uznaniu odrębności państwowej i zupełnej równości Węgier (Zalitawji) i Austrii (Przedlitawji). Odtąd państwo to nosiło nazwę Austro-Węgier. Wskutek wojny i rewolucji listopadowej 1918 monarchia austro-węgierska rozpadła się, ostatni cesarz Karol I abdykował i Austria właściwa wraz z częścią utrzymanych posiadłości bezpośrednich (północny Tyrol, północna Styria i półn. Karyntja) została ogłoszona republiką.

Austria Dolna, kraj związkowy rep. Austriackiej, 19.317 km², 1.457.300 mieszk., stol. Wiedeń.

Austria Górna, kraj związkowy rep. Austriackiej, 11.982 km², 858.800 mieszk., stol. Linz.

Austriacka wojna sukcesyjna (1740—1748). Po śmierci Karola VI mocarstwa sąsiednie nie uznały sankcji pragmatycznej zmarłego cesarza i wystąpiły przeciwko spadkobierczyni jego Marii Teresie. Francja, Prusy i Saksonia wypowiedziały Austrii wojnę. Jedynie Anglia, wskutek antagonizmu względem Francji, stała po stronie Austrii. Maria Teresa za cenę pewnych ustępstw uzyskała czynną pomoc Węgrów. Mocarstwa walczące, prócz Prus, które w dwóch wojnach tzw. śląskich zagarnęły prawie cały Śląsk, nie odniosły znaczniejszych korzyści. Wojnę zakończył pokój akwizgrański, który ratyfikował zabór, dokonany przez Prusy. Maria Teresa utrzymała wszystkie pozostałe posiadłości Habsburgów.

Austronacja (łac.), sztuka przepowiadania przyszłości z kierunku wiatrów.

Austronezyjska grupa językowa składa się z języków indonezyjskich, melanezyjskich i polinezyjskich i wraz z grupą austroazjatycką tworzy jedną rodzinę językową.

Austro-Węgry, do 1918 cesarstwo austriackie, wraz z król. węgierskiem, oraz Bośnią

i Hercegowina liczyły 677.000 km², 51.400.000 mieszk., (12.000.000 Niemców, 10.000.000 Węgrów, 24.300.000 Słowian, w tem Czechów i Słowaków 8.500.000, Chorwatów i Słoweńców 6.800.000, Polaków 5.000.000, Rusinów 4.000.000 pozatem Rumunów 3.500.000 i Włochów 1.000.000). Monarchia austro-węgierska, powstała wskutek przekształcenia monarchji Habsburgów na zasadach ścisłego dualizmu (1857—1858), posiadała tylko niektóre instytucje wspólne a mianowicie: monarchję („cesarza austriackiego, króla węgierskiego“), wspólnych ministrów spraw zagranicznych, wojny i austro-węgierskiego skarbu oraz wspólne delegacje, wyłaniane przez parlament austriacki i sejm węgierski, poza tem wszelkie instytucje zarówno wykonawcze, ustawodawcze, jak i sądowe, były odrębne dla Austrii i Węgier. Językiem państwowym w Austrii był język niemiecki, na Węgrzech — węgierski. W celach gospodarczych co 10 lat odnawiano ugodę austr.-węgierską, na której mocy państwa tworzyły jednolite terytorjum celne. Wszystkie ziemie dawnej korony węgierskiej (wraz z Chorwacją) zostały zaliczone do Węgier, wszystkie pozostałe prowincje państwa (prócz Austrii właściwej i dawnych bezpośrednich posiadłości austriackich: Czechy, Morawy, Śląsk Cieszyński i Opawski, Galicja, Bukowina, Dalmacja) — do Austrii. Konstytucja austriacka opierała się na uznaniu odrębności historycznych krajów i ich praw do samorządu oraz równouprawnieniu wszystkich języków krajowych. Walka pomiędzy kierunkiem federalnym (opierającym się głównie na ludności słowiańskiej) a względnie centralistycznym (reprezentowanym przez liberałów niemieckich), wskutek wprowadzenia 1873 bezpośrednich wyborów do izby niższej parlamentu (tzw. Reichstratu), zakończyła się klęską kierunku federalnego i kraje korony austriackiej zmuszone były pozostać na względnie szczupłej autonomji prowincjonalnej. Walka narodowościowa, zwłaszcza Czechów przeciwko Niemcom, nie ustała i później, paraliżując niekiedy zupełnie działalność parlamentu centralnego. Ku końcowi XIX w. walka ta, wskutek uformowania się silnego stronnictwa socjalno-demokratycznego i powstania narodowych partij chłopskich, komplikowała się walką o demokratyzację ustroju politycznego i reformy społeczne. Rząd austriacki nie miał stałej większości w parlamencie i najczęściej opierał się na chrześcijańskiej demokracji i Kole Polskiem (w którym przewagę mieli konserwatyści), coraz bardziej wszakże ulegał presji stronnictw lewicy. 1896 za premjera Badeniego przeprowadzono reformę wyborczą, dodając do czterech kurj już istniejących (wielkiej własności, miast, izb handlowych i wsi) kurję piątą — powszechnego głosowania, oddając jej 72 mandaty obok 353 dawnych; z tego Galicja otrzymała 15 mandatów obok 63 dawnych. Pod wpływem rewolucji w Rosji i w Królestwie Polskiem, pod presją strajku powszechnego, za ministerstwa Becka w grudniu 1906 przeprowadzono nową reformę wyborczą, znoszącą system kurjalny i wprowadzającą do

parlamentu powszechne, równe, tajne i bezpośrednie głosowanie (system kurjalny przy wyborach do sejmów krajowych pozostał). Okupacja przez wojska austriackie Bośni i Hercegowiny 1878 wytworzyła podłoże dla rozwoju konfliktu bałkańskiego. 1879 Austria zawarła przymierze z Niemcami (1883 po przyłączeniu się Włoch przekształcone w „trójprzymierze“). Odtąd wzrastał antagonizm austriacko-rosyjski, gruntujący się zarówno na sprzecznościach interesów w sprawie bałkańskiej, jak i na niezadowoleniu Rosji z ustępstw na rzecz Polaków i Ukraińców w Galicji. 1888, 1909 i 1912 konflikt ten wzrastał coraz bardziej, pod koniec wiążąc się ściśle z protestem, jaki w nadziei oparcia się o Rosję podjęła Serbia przeciwko aneksji Bośni i Hercegowiny, dokonanej przez Austrię 1909. Zabójstwo następcy tronu austriackiego arcyksięcia Ferdynanda w Sarajewie w czerwcu 1914 stało się bezpośrednim powodem ultimatum austriackiego do Serbji, które wywołało wojnę austriacko-serbską a w konsekwencji wojnę światową (VIII. 1914). W rezultacie tej wojny w listopadzie 1918 monarchja austro-węgierska została obalona przez rewolucję i rozdzielona pomiędzy republikę austriacką a państwa narodowe (Węgry, Rumunje, Jugosławie, Polskę, Czechosłowację).

Aut vincere aut mori (łac.), zwyciężyć lub umrzeć; hasło bojowe staroż. Spartan.

Autentyczność (greck.), prawdziwość, wiarygodność.

Auteuil, okręg m. Paryża, na pr. brzegu Sekwany; wyścigi konne.

Autobiografia (greck.), opis własnego życia.

Autobus, skrót automobil — omnibus.

Autocefalia, ob. autokefalia.

Autochton (greck.), pierwotny mieszkaniec kraju.

Autochtoniczne powstanie węgla, formacje, powstałe na tem samem miejscu, na którym dawniej rosły lasy, czasem zatopione i zamienione na węgiel.

Auto-da-fé (portug.), dosłownie akt winy, palenie kacerzy, skazanych przez inkwizycję w Hiszpanji i Portugalji; trwało do 1781.

Autodiciae ius (łac.), prawo własnego sądu, przysługujące dawniej różnym korporacjom, obecnie tylko oficerskim.

Autoerotym, ob. narcyzm.

Autogamiczne rośliny (samopylne), ob. zapylenie.

Autogamia, samozapłodnienie.

Autograf (greck.), pismo własnoręczne, zwłaszcza wybitnych osobistości.

Autogeneza (greck.), samorództwo.

Autografia, sposób uwielokrotniania pisma i rysunku zapomocą tuszu litograficznego i kamienia litograficznego.

Autointoksykacja (greck.), samozatrucie, ob. intoksykacja.

Autokataliza, przyspieszające lub tamujące działanie substratów i produktów reakcji chemicznej na jej przebieg. Teorię a. podał W. Ostwald (1890). Duże zasługi w dziedzinie a. położył J. Zawidzki (prace z lat 1916—1928).

Autokefalia (greck.), w kościele wschodnim (prawosławnym), niezależność zarządu kościelnego od zagranicznych władz duchownych. Istnieje obecnie 16 niezawisłych kościołów prawosławnych, które uznają autorytet patriarchy ekumenicznego w Konstantynopolu jedynie w sprawach kanonicznych. W Polsce uchwalili autokefalię sobór biskupów prawosławnych 1922, odłączając się od władzy soboru i patriarchy w Moskwie. Uchwała ta zatwierdzona została przez patriarchat w Konstantynopolu 13. XI. 1924, odpowiadający dekret został uroczystie ogłoszony w Warszawie 18. IX. 1925.

Autoklaw, przyrząd, składający się z kotła o szczelnym zamknięciu, posiadającego manometr; służy do ogrzewania pod ciśnieniem.

Autokracja (greck.), samowładztwo; forma rządów, w której naczelnik jednocy w swym reku nieograniczoną władzę prawodawczą i wykonawczą.

Autolikos, astronom i matematyk grecki, około 300 przed Chr., autor najstarszego ze znanych dzieł greckich o matematyce.

Automat, przyrząd, wprawiany w ruch za pomocą ukrytego mechanizmu. W czasach dawniejszych budowano a. imitujące ruchy ludzi i zwierząt, np. android Alberta Wielkiego (XIII w.) albo kaczka Vaucansona (XVIII w.).

Automat gazowy, ob. gazowy automat.

Automatyczne ruchy, w fizjologii ruchy w organizmie, odbywające się bez udziału woli bez bodźców zewnętrznych, np. bicie serca, krążenie krwi i in. Według Descartes'a życie zwierząt jest kompleksem ruchów automatycznych; zwierzęta, według niego, pozbawione są myśli, uczucia i woli.

Automobile, ob. samochody.

Autonomiczna taryfa celna, taryfa, ułożona jedynie w uwzględnieniem interesów danego państwa.

Autonomiczny układ nerwowy, ob. układ nerwowy autonomiczny.

Autonomia (greck.), ob. samorząd.

Autoplastyka, 1) w drukarstwie otrzymywanie form drukarskich z samych przedmiotów przez odbijanie ich kształtów pod wielkim ciśnieniem na płycie ołowianej; 2) w chirurgii, ob. transplantacja.

Autopsja (greck.), oględziny trupa, najczęściej połączone z sekcją zwłok naukową lub sądowo-lekarską, w celu stwierdzenia przyczyny śmierci i spisania protokołu sekcyjnego.

Autorament (łac.), określenie, używane w dawnej Polsce w stosunku do siły zbrojnej. Istniał autorament polski czyli narodowa część siły zbrojnej (husarze, kozacy, piechota łanowa itp.) i autorament cudzoziemski czyli oddziały, urządzone na wzór cudzoziemski (piechota niemiecka, artylerja, chorągwie węgierskie, janczarskie itd.).

Autorskie prawo, ob. prawo autorskie.

Autorytet (łac.), 1) władza; 2) przewaga umysłowa, moralna lub prawna.

Autoryzacja udzielanie pozwolenia.

Autosugestia, 1) wyobrażenia, uczucia podczas autohipnozy; 2) sugerowanie samemu sobie jakiejsz idei.

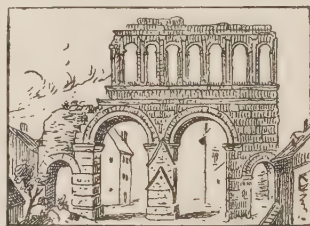
Autoszczepionki, szczepionki, otrzymane z hodowli bakterij, wziętych od osobnika chorego i zastrzyknięte temuż osobnikowi; mają zastosowanie szczególnie przy zakażeniach ropnych.

Autoterapia (greck.), stosowanie przez zastrzyki podskórne lub dożylnie płynów (krew, wysięków), pochodzących od samego chorego; używana przy chorobach zakaźnych, zapaleniach płucnej itd.

Autotomia, zdolność pewnych zwierząt odrzucania niektórych części swego ciała, które następnie są regenerowane, np. jaszczurki w razie niebezpieczeństwa odrzucają ogon, który im potem odrasta.

Autotypia, metoda, wynaleziona przez Meisenbacha, polegająca na przenoszeniu zdjęć fotograficznych na kamień litograficzny albo na płytę metalową.

Aunton, m. okręg. w dep. Saône-et-Loire (Francja środk.), 14.000 mieszk.; zabytki rzymskie.

Aunton: Brama miejska z czasów rzymskich.

Auvergne (Owernia), kraina w Francji środk., 13.760 km², 690.000 mieszk., środk. część franc. Masywu Centralnego, wyżyna z wierzchołkami: Cantal 1.858 m., Mont Dore 1.886 m., Puy-de-Dôme 1.468 m. i wygasłymi wulkanami; źródła gorące i jez. kraterowe. Do A. należy dolina rz. Allier i kotlina władowa górnej Loary. Mieszkańcy (Celtowie) zajmują się hodowlą bydła i uprawą pszenicy.

Auwers Arthur von, astronom niemiecki, * 1838, † 1915; od 1866 członek Akademii Berlińskiej, od 1878 sekretarz wydziału matematyki; prace nad ruchem własnym Syriusza i Procyona, liczne prace z astronomii stellarnej.

Auxerre, stol. dep. Yonne w póln.-zach. Burgundji (Francja), nad rz. Yonne, 22.000 mieszk.; katedra św. Stefana, założona w IV w., przebudowana w ciągu następnych stuleci; winnice (Chablis); miejsce zgonu Mauricego Mochnackiego.

Ausoniusz Decjusz (Decimus Magnus Ausonius), poeta łaciński, * 310, † ok. 395 po Chr.; nauczyciel Gracjana, potem jego kwestor i pretor, wreszcie konsul Galji; utwory: „Mozella”, „Ukrzyżowanie miłości” i „Centonuptialis”.

Ava, m. w Birmie bryt. w Indiach zagangeskich, nad rz. Irawadi, 8.000 mieszk.; niegdysz stol. król. Birmy.

Avanti, ob. Glass Grzegorz.

Ave! Bądź pozdrowiony! powitanie rzymskie. Ave pia anima, bądź pozdrowiona duszo pobożna, słowa, któremi żegnano zmarłych.

Ave, Caesar, morituri te salutant! (łac.), bądź pozdrowiony Cezarze, ci, co mają umrzeć, witają Cię!, powitanie cesarza przez gladiatorów w cyrku.

Aveiro, stol. okręgu A. (Portugalia), nad jez. nadbrzeżnem i lagunami, 11.000 mieszk.; sól, rybołówstwo.

Avellaneda, m. w prow. Buenos Aires (Argentyna), nad rz. Parana, 46.000 mieszk.

Avellaneda Gertrudis Gomez de, poetka hiszpańska, * 1814, † 1873; autorka nowel, wierszy i utworów scenicznych.

Avellino, stol. prow. A. w Kampanji (Włochy pld.), 26.000 mieszk.; wywóz orzechów.

Avena, ob. owies.

Avenarius Richard, filozof szwajcarski, * 1843, † 1896; profesor w Zurychu; twórca kierunku filozoficznego, zw. empirjokrytycyzmem; napisał „Kritik der reinen Erfahrung“ (1890).

Averescu Aleksander, polityk i generał rumuński, * 1859; szef rumuńskiego sztabu generalnego 1916—1918; 1918 prezydent ministrów.

Avernus (Lago Averno), jez. pod Cumae w Kampanji (Włochy pld.), zapelnia krater dawnego wulkanu, otoczone wysokimi górami i wielkim gestym lasem. Wergiliusz nazwał je bramą do piekieł.

Averrhoa, oskomy, drzewa z rodziny Oxalidaceae (szczawikowate), właściwe Indjom Wsch.; mają liście nieparzysto pierzaste, kwiaty purpurowe; owoc jagoda. A. Bilimbii i A. Carambola są dla jadalnych owoców często sadzone w okolicach zwrotnikowych.

Averrhoës, właściwie Ibn Roszd, filozof i lekarz arabski, * 1126, † 1198; interpretował Arystotelesa, tworząc kierunek filozoficzny (awerroizm), który zbliżał się do poglądu panteistycznego i przeczył istnieniu duszy indywidualnej. Kościół filozofję tę potępił.

Aversa, m. w prow. Caserta w Kampanji (Włochy pld.), 24.000 mieszk.; winnice.

Aves, ob. ptaki.

Aveyron, 1) dep. w dawnym księstwie Guyenne (Francja pld.), 8.771 km², 396.500 mieszk.; stol. Rodez; 2) pr. dopływ rz. Tarn (Francja), dług. 250 km.

Avezzana Giuseppe, generał włoski, * 1797, † 1879; 1849 minister wojny, walczył 1860 u boku Garibaldi'ego; 1878 wódz irredentystów.

Avezzano, m. w prow. Aquila (Włochy środk.), 11.200 mieszk.; winnice.

Avianus, bajkopisarz rzymski z końca IV w. po Chr.; przełożył na język łaciński 42 bajki Ezopa.

Avicenia, rozcięża, niewysokie drzewa z rodziny Verbenaceae (werbenowate), właściwie zaroślom bagniskowym („mangrove“) okolic zwrotnikowych.

Avicenna, właściwie Ibn Sina, filozof i lekarz arabski, „książę lekarzy“, * 980, † 1037; napisał: „Kanon medycyny“, „Metafizyka“ i „Logika“.

Avicula margaritifera, perłopław, ob. Meleagrina margaritifera.

Avienus Rufus Festus, poeta rzymski z IV w. po Chr.; napisał „Descriptio orbis terrarum“ i „Ora maritima“.

Avigliano, m. w prow. Potenza (Włochy pld.), 17.000 mieszk.; łomy marmuru; chów bydła.

Avignon, stol. dep. Vaucluse (Francja), nad Rodanem, 48.000 mieszk.; katedra gotycka, pałac papieży, liczne zabytki; jedwabnictwo, winnice, owoce; 1309—1377 siedziba papieży, do 1791 własność kościoła rzymskiego.

Avignon: Pałac papieski.

Avila, stol. prow. A. w Starej Kastyli (Hiszpanja), 14.000 mieszk.; zabytki starożytności, uniwersytet (1482 do 1808); fabryki tkackie i kapeluszy.

Avila Gil Gonzalez d', dziejopis hiszpański, * 1577, † 1658.

Avila y Zuniga don Luis d', dyplomata, wódz i dziejopis hiszpański, * 1490, † ok. 1560; towarzyszył Karolowi V w licznych wyprawach wojennych.

Avogadra liczba, liczba cząsteczek gazu, jednakowa dla wszystkich gazów, zawartych w jednym molu gazu = $60,7 \cdot 10^{22}$.

Avogadra prawo, prawo ogłoszone przez Avogadra w 1811: różne gazy w równych objętościach pod tem samym ciśnieniem i w tej samej temperaturze zawierają taką samą liczbę cząsteczek (molekuł). Prawo to, w zastosowaniu do roztworów rozcieńczonych, głosi: w roztworach rozcieńczonych, pod tem samym ciśnieniem osmotycznym i w tej samej temperaturze, znajdują się jednakowe liczby cząsteczek, równe liczbie cząsteczek gazu w tych samych warunkach. Liczba cząsteczek, zawartych w 1 cm³ gazu w warunkach normalnych, wynosi ok. $2,76\text{--}2,77 \cdot 10^{18}$ (liczba Loschmidta).

Avogadro Amadeo hrabia, fizyk włoski, * 1776, † 1856; 1820 profesor fizyki wyższej w Turynie. Najważniejsze dzieło, które dało podstawę chemii teoretycznej: „Metoda oznaczania względnych ciężarów cząsteczek pierwiastków oraz stosunków, według których wchodzą w związki“ (Journ. de Physique, 1811).

Avola, m. portowe w prow. Syrakuzy na Sycylii (Włochy), 16.000 mieszk.; wywóz wina i oliwy.

Awal, poręczenie wekslowe, zabezpieczające zapłatę weksla. Poręcznie takie umieszcza się na samym wekslu i wyraża się słowem „poręczam” i podpisem poręczyciela.

Awangarda (franc.), pieszy lub konny oddział wojska, wyprzedzający, jako straż przednia, cały korpus lub pułk na danym odcinku, celem zabezpieczenia i ułatwienia działań wojennych.

Awans (franc.), 1) zaliczka, wypłata pieniędzy zgóry na poczet jakichkolwiek należności; 2) przesunięcie na wyższe stanowisko.

Awanturyn, ob. k w a r c.

Awarja (franc.), uszkodzenie, któremu uległ okręt lub towar od chwili załadowania do chwili wyładowania.

Awarowie, gałąź plemienia Lezginów; w VI w. przez nizinę Dunaju wkroczyli do środkowej Europy; 796 rozbił przez Karola Wielkiego, przestali odgrywać rolę w historii.

Awentyńskie wzgórze (Mons Aventinus), najbardziej na pld.-zach. wysunięty pagórek m. Rzymu.

Awerczenko Arkadij, rosyjski pisarz humorysta; * 1881, † 1925; 1905 redaktor „Satyrykona”; współpracownik „Żurnala dla wsiach”; „Utra”, „Zritiela”; szereg zbiorów humoresek oddzielnie.

Awersja (franc.), niechęć, wstręt.

Awesta lub **Zendawesta**, biblia wyznawców zoroastryzmu, składa się z 5 części i jest objawieniem boskiem, daną Zaratusztrze.

Awiatyka, ob. lotnictwo.

Awinjońska niewola papieża 1309—1377, okres, w którym stolica apostolska przeniesiona była z Rzymu do Awinjonu i podlegała całkowicie wpływowi Francji. Zaczął się od papieża Klemensa V, wybranego na rozkaz Filipa Pięknego po śmierci Bonifacego VIII.

Awion, aeroplan.

Awionetka, mały samolot, zbliżony formą do normalnego samolotu, o silniku małej mocy 10—50 HP, granice ciężaru 200—500 kg., powierzchnia płaszczyzn nośnych 10—15 m².

Awitaminoza, ogólna nazwa chorób, powstających wskutek niedostatecznej zawartości witamin w pokarmach. Do typowych a. należą: rachitis, szkorbut, beri-beri.

Awiz (franc.), list, zawierający zawiadomienie o nadejściu przekazu, czeku, akredytywy itp. zleceń na wypłatę pieniężne; a w i z a c j a, zawiadomienie, uprzedzenie.

Awomori, port japoński nad zatoką A. na wyspie Hondo, 45.000 mieszk.

Awratyńska wyżyna, pñ.-wsch. część wyżyny Podolskiej, tworzy dział wodny między dopływami Prypeci a Bohem, 341 m. dług.

Axamitowski Wincenty, oficer artylerji polskiej, * 1763, † 1828; walczył pod Kościuszką w 1794, w legionach walczył pod Dąbrowskim; po powrocie z San Domingo objął dowództwo I-ej brygady w wojsku Ks. War-

szawskiego i brał udział w wojnach napoleońskich; w armji Królestwa Kongresowego służył w stopniu generała brygady do 1825.

Axenberg, szczyt nad jez. Czterech Kantonów (Szwajcaria), u jego stóp wyżyna i kaplica Tella; nad brzegiem jeziora Axenstrasse droga wykuta w skałach, 15 km. dług.

Axenowicz Teodor, malarz, * 1859; studja w Krakowie, Monachjum i Paryżu; od 1895 profesor Akademii Krakowskiej; kompozycje historyczne („Kapitulacja Würzburga” i „Zaproszenie na tron polski Henryka Walezjusza”); przerzucił się do portretu, rysując przeważnie pastelami.

Axios, ob. Wardar.

Axolotl, larwa płazu z rodziny Salamandridae, rzędu Urodela, zwanego Amblystoma mexicanum, dawniej opisywana jako odrębny gatunek Siredon pisciformis, gdyż w okresie larwalnym może osiągać płciowość i rozmnażać się przez szereg pokoleń, tylko w wyjątkowych warunkach tracąc skrzela i stając się osobnikiem dorosłym. Typowy przykład zjawiska neotenyi. Meksyk, u nas hodowany w akwariach.

Axopodia, ob. Pseudopodia.

Axum, m. w prow. Tigre (Abisynja), 5.000 mieszk.; ruiny średniowieczne; dawna stolica kraju.

Ayacucho, stol. dep. A. (Peru), 14.000 mieszkańców; uniwersytet; 9. XII. 1824 wywalczenie przez Bolívara niepodległości Peru.

Ayala Adelardo Lopez de, poeta i mąż stanu hiszpański, * 1828, † 1879; poseł do kortezów, 1867 wygnany z kraju, po powrocie przewodniczący kortezów; pisał dramaty historyczne i obyczajowe.

Ayamonte, m. okręg. w prow. Huelva (Hiszpanja), 13.300 mieszk.; wywóz konserw rybnych.

Aye-aye, Chiromys madagascariensis, ob. Prosimiae.

Aylesbury, stol. hr. Buckingham (Anglia), nad Tamizą, na pñ.-zach. od Londynu, 12.200 mieszk.; chów bydła, owiec i kaczek, fabr. koronek.

Ayr, stol. hr. A. w pld.-zach. Szkocji, 36.000 mieszk.; w okolicy kopalnie węgla; port przy rz. Ayr, wpadającej do zatoki Clyde.

Ayuso Francisco Garcia, filolog hiszpański, * 1835; założyciel akademii języków w Madrycie.

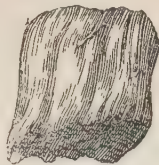
Azalea, azalja, krzewy zaliczane obecnie do rodzaju Rhododendron; niektóre gat. wschodnio azjatyckie np. A. indica (R. indicum), A. mollis (R. sinense) hodowane są w szklarniach lub mieszkaniach dla pięknych kwiatów. W Polsce w lasach Wołynia i Polesia występuje A. pontica, ob. Rhododendron flavum.

Azalea.

Azalja ob. A z a l e a.

Azbest, minerał, drobnowłóknista postać niektórych amfibolów, w szczególności tremolitu. Najstławniejsze jego łóżyska znajdują się w prowincjach Sondrio i Turyn we Włoszech oraz w okolicach Gasteinu (Austria). Z powodu odporności na działanie ognia używa się go na powłoki ogniotrwałe. Na tkaniny ogniotrwałe używa się azbestu serpentynowego, zwanego też chryzotylem. Jest to minerał cienkowłóknisty o pięknym połysku jedwabistym, składu $\text{H}_2\text{Mg}_3\text{Si}_2\text{O}_{10}$; tworzy żyły w pospolitym serpentynie ziarnistym, np. w Reichensteinie na Śląsku, Zöblitz w Saksonii, na Uralu i w Kanadzie. Niektórzy azbestem nazywają tylko azbest serpentynowy, miękki i giętki, a azbest tremolitowy, kruchy i na wyrób tkanin nieprzystatny, nazywają amiantem.

Azbest.

Azeł Jewno Fiszlewicz, prowokator rosyjski; 1893 jako student politechniki w Karlsruhe rozpoczął służbę w dep. policji; 1899 wstąpił do zagr. sekcji S. R.; 1901 z Gierszunim dokonał zjednoczenia partji socjal.-rewolucyjnych; 1903 stanął na czele bojowej organizacji partji i przeprowadził szereg akcji terrorystycznych (zamordowanie Plehwego, wielk. księcia Siergieja); 1908 wydał w ręce policji całą organ. bojową; dowody prowokacyjnej działalności przedstawił Burcew, potwierdził je dyr. dep. policji Łopuchin; skazany przez C. K. S. R. uciekł za granicę i osiadł w Berlinie; 1915 tamże aresztowany; 1918 pojawili się w prasie zagr. wiadomości o jego śmierci.

Azeglio Massimo Taparelli marquisse d', małż. stanu i pisarz włoski, * 1798, † 1866; 1842—49 min. spraw zagr. i prezes min.; pisał powieści historyczne: „Nicolo de Lapi” i in.

Azemmur, m. portowe nad Atlantyką w Maroku (protekt. franc.), 14.000 mieszk.

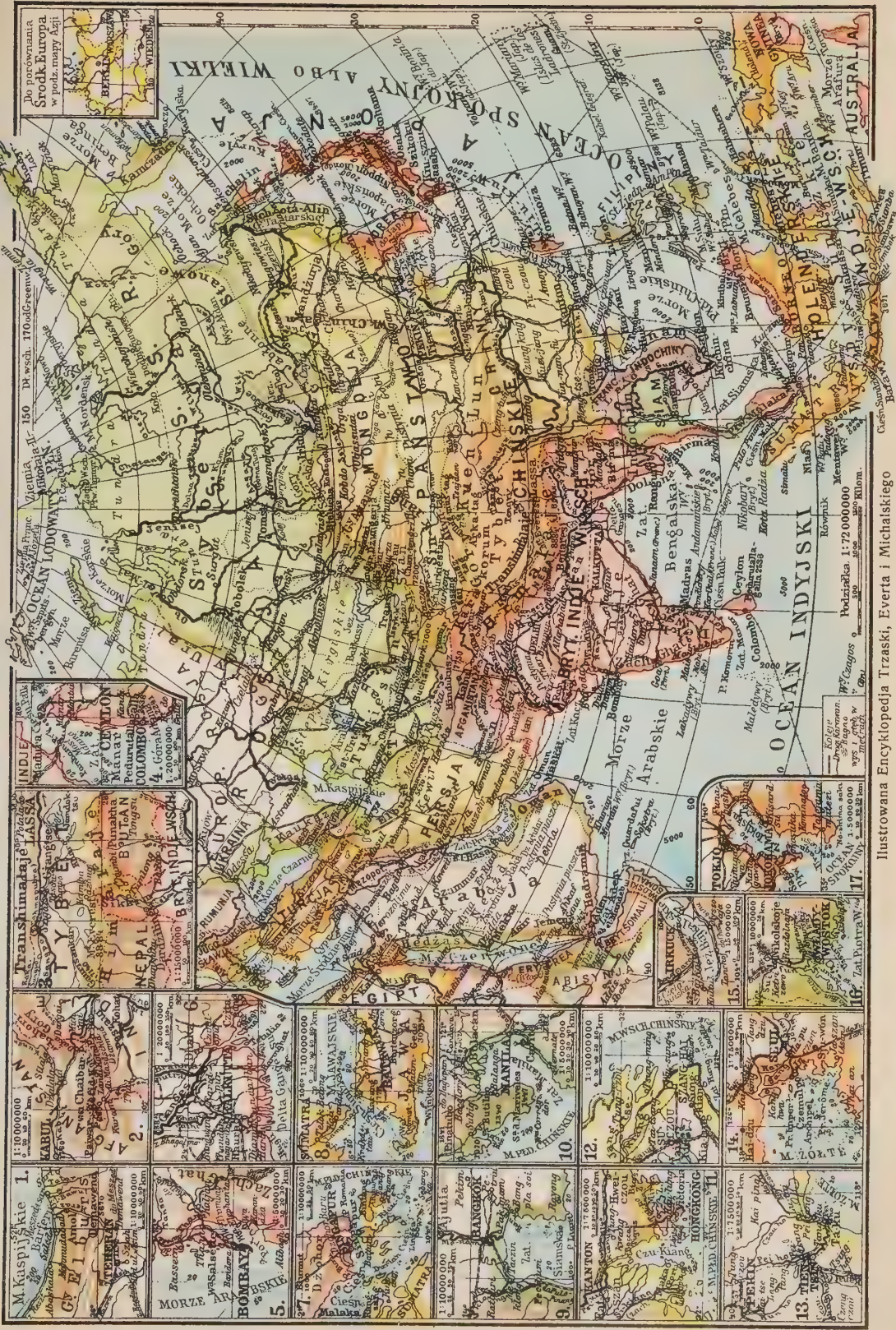
Azerbejdżan, 1) płn.-zach. prow. Persji, pomiędzy Armenią a Kaukazem, 100.000 km², ok. 2.000.000 mieszk. (Armeńczyków, Kurdów, Turków, Persów); górzysta, z wygasłymi wulkanami (do 4000 m. wys.), żyzne kotliny, uprawa roli, ogrodnictwo, wyrób dywanów; stol. Tebriz; 2) od 1920 część sowieckiej republiki Zakaukaskiej (Rosja), 97.000 km², 2.860.000 mieszk.; uprawa, zbóż, owoców, tytoniu, winnice, chów bydła i owiec, wielkie bogactwa mineralne (nafta, mangan); stol. Baku.

Azincourt, wieś w dep. Pas-de-Calais (Francja płn.), pamiętna zwycięstwem Anglików nad Francuzami 25. X. 1415.

Azja, największa część świata ($\frac{1}{3}$ całego kontynentu), na półkuli wschodniej i płn. położona, rozciąga się pomiędzy 77° 34' szer. płn. (przyl. Czeluskin) i 1° 23' szer. płd. (przyl. Buru), 26° 4' dług. wsch. (przyl. Baba) 169° 44' dług. zach. (przyl. Wschodni), 44.000.000 km² (z czego na wyspy przypada 2.700.000), ok. 970.000.000 mieszk. Linia brzegowa bardzo długa i dobrze rozwinięta; liczne zatoki i wielkie półwyspy. Najwięcej wysp posiada wybrzeże wsch. i płn.-wsch., tworząc łańcuchy

wysp, odgraniczające od oc. Spokojnego morza przybrzeżne; największą grupę tworzy archipelag Malajski na pld.-wsch. Najslabiej rozczłonkowane jest wybrzeże oc. Lodowatego Płn. Na pld. oc. Indyjski wciska się głęboko, tworząc wielkie zatoki i wielkie półwyspy Indochin, Indyj Wsch. i Arabii, morze Śródziemne od zach. półwysp Azji Mniejszej. Pod względem ukształtowania pionowego przedstawia A. jedną wielką wyżynę ok. 1.000 m. wys.; tylko $\frac{1}{4}$ ładu przypada na niziny, $\frac{1}{8}$ leży ponad 1.000 m. n. p. m. Poza tem A. posiada największe i najwyższe na świecie góry. Przez całą długość A. ciągnie się z zach. na wsch. wielka wyżyna, która góry Hindukusz dzieli na: 1) wyżynę zach.-azjat. i 2) wyżynę wsch.-azjat., zwaną centralną wyżyną. 1) Wyżyna zach.-azjat., dzieli się na szereg pomniejszych: a) wyżynę Iranu i otoczoną od płn.-wsch. i pld. krawędziami gór, b) armeńską z najw. szczytem Ararat, c) wyżynę Anatolii z odosobnionym łańcuchem gór Kaukaskich i d) wyżynę Arabii; odosobnioną wyżynę tworzy Dekan na płw. Hindostańskim. 2) Wyżyna Wsch.-azjat. przedstawia jeden wielki płaskowyż, otoczony krawędziami gór: na płn. Altajskimi, Sajańskimi i Jabłonniemi, przechodzącymi dalej ku płn.-wsch. w góry Stanowe, na pld. Himalajami, Karakorum i wyż. Pamirską. Wsch. krawędź stanowią góry Czingasz. Ten wielki płaskowyż przecięty jest łańcuchami poszczególnych gór Tien-Szan, Kuen-Lun i in. i tworzy odrębne krainy: a) Tybet, b) Dżungarię, c) Turkestan Wsch. i d) Mongolię z pustynią Gobi. Odosobniony łańcuch górski tworzą góry Uralskie, oddzielające A. od Europy. Na płn. od pasa wyżyn ciągnie się wielki niż płn.-azjat., składający się z niziny Turańskiej i niziny Syberyjskiej; w pld. A. rozmięciły się odosobnione niziny: Mezopotamij, Hindostańska, Indochińska i na wsch. nizina chińska. Środkowa wyżyna stanowi obszar bezodpływowy z jez. Aralskiem, Lob-Nor i rzekami, giniącymi w piaskach pustynnych. Z krawędziowych gór spływają rzeki we wszystkie strony; na płn. Ob, Jenisej i Lena, na wsch. Amur, Hoang-ho i Jang-tse-kiang, na pld. Menam, Irawadi, Ganges, Bramaputra, Indus, Tygrys i Eufrat, na zach. Syr- i Amu-Darja. Wielkie jeziora: Aralskie, Baikal i Bałkas oraz szereg bezodpływowych słonych jezior wyżyny azjat. Klimat wybitnie kontynentalny, odznaczający się wielkimi różnicami temperatury. W A. rozróżnić należy następujące dziedziny klimatyczne: 1) A. płn. o klimacie zimnym i suchym (biegun zimna w Wierchojańsku —70°); 2) A. środk. o klimacie wybitnie łądowym i suchym, przeważnie ostrym, z małą ilością opadów atmosferycznych; 3) A. pld.-zach. o klimacie suchym i gorącym (Arabia), stanowiąca przejście do Afryki; wewnętrzne kraju suche, jedynie zbocza gór zroszone i 4) A. pld.-wsch. i wsch., tzw. monsunowa, dzieląca się na krainę zwrotnikową o klimacie gorącym i wilgotnym, o największych opadach atmosferycznych (dwie pory roku: sucha i deszczowa) i krainę pozazwrotnikową, wilgotną, gdzie

monsum pld.-wsch. sprowadza silne opady a wiatry, wiejące z głębi, sprowadzają w lecie posuchę a w zimie nawet częste mrozy. Stosownie do takich warunków klimatycznych rozłożyła się flora i fauna: 1) pas północny (syberyjski) zajmuje tundra (mchy i porosty), odczynna renifera i zwierząt, dostarczających cennych futer (lisy czarne, niebieskie itp.); 2) poniżej tajga, olbrzymie lasy szpilkowe, w pld. części liściaste, bogata fauna (jelenie, niedźwiedzie, wilki i in.); 3) środk. pas stepów i pustyń, ciągnący się wzdłuż całej A. od zach. ku wsch. z fauną stepową (wielbłądy, antylopy, yak, hieny, szakale, owce, dzikie, w Arabji struś, pawian i lew) i 4) strefa monsunowa, obejmująca: a) pas zwrotnikowy o bujnej roślinności (palma sagowa i kokosowa, ryż, bawełna) z bogatą fauną (słoń indyjski, tygrys bengalski, nosorożce, pantery, różnorodny świat małp i papug, krokodylów i węzów i b) pas pozazwrotnikowy o glebie urodzajnej (grube pokłady loessu), uprawa ryżu, herbaty, opium, hodowla jedwabnika. Odrębną strefę roślinną stanowią obszary nad morzem Śródziemnem z uprawą zbóż, drzew owocowych, oliwnych i winnej latorośli. Ludność A. należy do czterech ras: 1) resztki pierwotnych ras azjat.: a) ludy Drawida w Dekanie i na Cejlonie, b) Negryci na archip. malajskim i c) Ajnowie na wsch.; 2) rasa mongolska, najliczniejsza: Chińczycy, Japończycy, Koreańczycy, mieszkańcy Indochin: Aramici, Birmanie, w Azji zach. Turcy i plemiona fińsko-urskie i tursko-tatarskie w A. pld. i pld.-zach. (Samojedzi, Ostjacy, Tunguzi, Jakuci, Uzbekowie, Tatarzy, Turkmeni i in.); 3) rasa biała: a) Arabowie, b) ludy kaukaskie (Czerkiesi, Gruzini, Czeczeńcy, Ormianie, Lezgijowie i in.) i c) Hindusi i ludy irańskie (Persowie). Pod względem wyznania A. jest kolebką najstarszych i najróżnorodniejszych religij: bramińskiej, buddyjskiej, możeszowej, mahometańskiej i chrześcijańskiej. Kultura ludów azjat. sięga odległych czasów, wykazuje rozwój od najniższej do najwyższej i da się podzielić na następujące cztery obszary kulturalne: 1) Azja pld.-zach., kolebka najstarszej kultury świata staroż., gdzie na 3.000 lat przed Chr. powstała odrębna cywilizacja; 2) Azja pld. i pld.-wsch., gdzie, poza prymitywną kulturą ludów czarnych (Drawida, Negrytów) i Malajów, wysoką cywilizację wytworzyły ludy aryjskie (Hindusi i ludy irańskie), zhel-lenizowane w IV w. przed Chr., od IX w. po Chr. zostające pod silnymi wpływami islamu; 3) Azja wsch. z prymitywną kulturą ludów starych ras azjat. (Ajnosów), gdzie na 4.000 lat przed Chr. wtargnęły ludy mongolskie, z których najwyższą cywilizację stworzyły Chiny i 4) Azja środk. i pld. z prymitywną kulturą Hunnów, Mongołów i in. Stosunki gospodarcze. Skarby mineralne b. znaczne: złoto (Syberja, Indje, Japonja), platyna (Ural), srebro i ruda ołow. (Chiny, Japonja, pld. stoki Himalajów, Altaj, Azja Mniejsza), miedź (Armenja i Japonja), cyna (Malakka), ruda żel. (Chiny, Korea, Mandżu-

rja), mangan (Indje), węgiel kam. (Chiny, najbogatsze pokłady na świecie, Indje, Indochiny, Japonja, Syberja), nafta (Kaukaz, Mezopotamja, Persja, Birma, Japonja i Indje wsch.-holenderskiej); rolnictwo bardzo rozwinięte, uprawa zbóż, kukurydzy, ryżu, ogrodnictwo, bawełna, trzcina cukr., kakao, kawa, herbata, tytuń, opium, produkcja gumy, kauczuku, oleju palmowego i in., chów bydła rozwinięty na stepach (konie, owce). Przemysł przeważnie o charakterze rękodzielniczym: jedwabniczy, porcelanowy i brzoźniczy (Chiny), wyroby lakowe (Japonja), włókienniczy i metalowy (Indje), wyrób dywanów (Azja Mniejsza); właściwy przemysł o charakterze europ. rozwinięty tylko w Japonji. Handel uprawiany przez krajowców, szczególnie Chińczyków, na zach. Arabów i Armeńczyków; handel zamorski w rękach Europejczyków. Najważniejsze ośrodki handlowe: Władywostok, Jokohama, Osaka, Tien-tsin, Szanghaj, Hong-kong, Kanton, Singapur, Rangun, Batawia, Kalkuta, Bombaj, Karaczi, Bejrut, Smyrna; wewnątrz kraju: Alep, Bagdad, Tebriz, Taszkient, Kaszgar, Han-kou. Handel o charakterze karawanowym przy pomocy osłów, mułów, wielbłądów, yaków (Tybet), psów i renów (Syberja) a nawet ludzi jako tragarzy (Chiny); żegluga na rzekach i kanałach; koleje żel. istnieją tylko w Indjach bryt., Japonji, na Jawie, po części w Chinach, w Azji Mniejszej i Syberji. Historia odkrycia i stosunki polityczne. A. znana była już w starożytności Grekom, wyprawy Aleksandra Wielkiego zapoznały świat helleński z Azją pld.-zach. Ptolomeusz w 150 po Chr. dał już opis Azji do Chin i Indyj zagangesowych. W VIII i IX w. Arabowie dotarli do A. pld.-wsch., w XI w. Palestyna została dokładnie przez krzyżowców poznana, w XIV w. Marco Polo odkrył Chiny, w końcu XV w. Vasco da Gama znalazł drogę morską z Europy do Azji; od tego czasu datują się właściwe wyprawy dla poznania A. Najwcześniej dotarli Portugalczycy, odkrywając Molukki, Maledywy, wyspy Riukiu; w 1571 Hiszpanie osiedli na Filipinach, w 1579 Anglicy w Indjach. Holendrzy w XVII w. na archipelagu Malajskim. W XVIII w. Rosja wzięła w posiadanie Syberję aż do Kamczatki i Azję środk. Przy badaniu Syberji położył wielkie zasługi podróżnik polski Przewalski, następnie Ben. Dybowski. Ocean pld. Lodowaty odkryli w XIX w. Bering i Deszniew. Właściwe badanie A. nastąpiło dopiero w drugiej połowie XIX w.; od czasu przekopania kanału Sueskiego (1869) rozpoczął się okres wielkich badań i wypraw, z których do najważniejszych należą wyprawy szwedzkiego podróżnika Swen Hedina do A. środk. i wielu podróżników ang., franc., niem. i in. Pod względem politycznym w A. istnieją niezawisłe państwa: Afganistan, Chiny, Japonja, Persja, Nepal i Butan (pod protekt. bryt.), Syjam, Turcja oraz na pld. Arabskim szereg państw bądź pod wpływem bryt. jak Oman i in., bądź niezawisłych (państwo Wahabitów);

kolonie państw europ.; W. Brytania: Aden, Ceylon, Cypr, Hong-kong, Indie wsch., protekt. Malajski, Mezopotamja (Irak), Palestyna, Straits Settlements, Sarawak z pln. Borneo i Weha-wei oraz poszczególne archipelagi na oc. Indyjskim; Francja: Indochiny i Syria; Japonia: Formoza, Korea, pld. Sachalin (Karafuto); Portugalia: Goa, Macao i Timor; Holandia: Indie wsch.-holend. (Borneo, Sumatra, Jawa, Celebes, Moluki, Timor zach. i zach. część N. Gwinei; St. Zj. Am. Pln.: Filipiny; Rosja: Syberja, Azja środk.-ros. i pln. część Sachalinu; terytoria te stanowią szereg republik sow. auton., tylko 5 gub. zach. Syberji wchodzi w skład R. S. S. R.

Azja Mniejsza (Anatolia), półwysep Azji zach. pomiędzy M. Śródziemnem, Egejskim i Czarnem, 525.000 km², 8—9.000.000 mieszk., przeważnie Turków; wyżyna nasykowa (loess), 800—1.400 m. wys. z wulkanem Erdżias Dag (4.000 m.) pomiędzy łańcuchami fałdowych gór Tauryckich i Pontyńskich; na zach. bogato rozczłonkowane wybrzeże. Rzeki: Kizil-Irmak na pln., Gediz i Menderes na zach., Geksu i Seihun na pld. Klimat wybrzeży wilgotny i łagodny, śródziemnomorski, wewnątrz suchy, flora i fauna stepowa; uprawa kukurydzy, tytoniu, drzew owocowych i morwowych, na wybrzeżu śródziemnomorskim drzewa oliwne, pomarańcze, cytryny, figi, latorośl winna, na wybrzeżu pld. bawełna. Kraj dzierżyli od 1200 przed Chr. Hetyci, Frygowie i Lidowie; wybrzeże zach. kolonizowali Grecy. Dzielnice: Frygia, Galacja, Likonia, Kapadocja, Pontus, Paflagonia, Bitynia, Mizja, Lidja, Karja. Podbita przez Cyrusa perskiego, 333 przez Aleksandra Wielkiego, 133 rzymska prow., od 1400 turecka. Po wojnie światowej ośrodek Republiki Tureckiej.

Azjanizm, ob. retoryka.

Azalczna epoka, ob. archaiczna epoka.

Azolla, rodzaj paproci wodnych (Hydropteridales), właściwych okolicom podzwrotnikowym; rośliny pływające po powierzchni wody, opatrzone b. drobnymi liśćmi, ułożonemi na łodydze naprzemiennie w 2 szeregi; krótkie korzenie zwieszają się wdół, nie sięgając dna. *A. Caroliniana*, rozpowszechniona w Ameryce, spotyka się w stanie dziczyńskim w Europie zach.

Azolla Caroliniana.

Azoospermja (greck.), jedna z przyczyn niepłodności męskiej: chorobowy brak plemników w wydzielanym płynie nasiennym. Powodem a. często bywa przebyta rzeżączka.

Azory lub **wyspy Azorskie**, portugalski archipelag wysp wulkanicznych na oceanie Atlantyckim, 9 większych (Fayal, Pico z górą Pico Alto 2.320 m. wys., Terceira, San Miguel, Flores, Sta-Maria, Graciosa, San-Jorge i Corvo) i szeregu mniejszych, 2.393 km², 243.000 mieszk.; stol. Angra do Heroísmo (Terceira), gł. port Ponta Delgada (San Miguel); klimat

morski, wiecznie zielona roślinność. Ludność: Portugalczycy katol., w portach Anglicy, Amerykanie, Brazylijczycy. Rolnictwo, chów bydła, winnice, owoce pld., trzcina cukr. Znane w starożytności, odkryte na nowo przez Portugalczyków 1431.

Azot (Nitrogenium), pierwiastek chemiczny; ciężar atomowy 14.008; gaz bez barwy i zapachu, temp. topn. —210°5, temp. wrzenia —195°7, gęstość 0.97 gęst. powietrza. Pod względem chemicznym pierwiastek mało czynny, łączy się z innymi pierwiastkami tylko przy ogrzewaniu; w związkach chemicznych występuje jako pierwiastek jedno- i dwu- i cztero- i pięciowartościowy, od NX do NX₅ włącznie; istotną część składową powietrza, ok. 78%. Wielkie znaczenie posiadają związki azotu, szczególnie kwas azotowy. Odkryty został przez Rutherford'a 1772.

Azotan potasu, ob. potasu azotan.

Azotan sodu, ob. sodu azotan.

Azotany, sole kwasu azotowego; wszystkie są mniej lub więcej rozpuszczalne w wodzie.

Azotawy kwas, związek nieorganiczny HNO₃; istnieje tylko jako roztwór rozcieńczony, barwy blado-niebieskiej; b. nietrwały, przy ogrzewaniu rozkłada się: 3HNO₃ → HNO₃ + 2NO + H₂O. Trwałe są jego sole (azotyny).

Azotki, sole kwasu azotowodorowego; a z otek ołowiawy Pb(N₃)₂, używany do wyrobu kapsli (zapalników). Wszystkie a. są mniej lub więcej wybuchowe.

Azotniak wapnia, ob. wapnia azotniak.

Azotobacter chroococcum, bakteria gleby, posiadająca zdolność wiązania azotu powietrznego, wybitny tlenowiec; występuje w postaci pojedynczych lub podwójnych pałeczek.

Azotowodorowy kwas, związek nieorganiczny HN₃; ciecz bezbarwna, temp. topn. —80°, temp. wrzenia +37°; łatwo rozpuszcza się w wodzie. W stanie czystym silnie wybuch.

Azotowy kwas, związek nieorganiczny HNO₃; ciecz bezbarwna, ruchliwa, o ostrym zapachu, temp. topnienia —41,3°, temp. wrzenia 86°, ciężar wł. 1.53; z wodą miesza się w każdym stosunku; silny kwas jednozasadowy. Kwas 68% posiada najwyższy punkt wrzenia 120°5, jest to handlowy kwas stężony. Metody otrzymywania k. a.: 1) działaniem kwasu siarkowego na azotany, np. NaNO₃ + H₂SO₄ → HNO₃ + NaHSO₄; 2) przez spalanie powietrza w łuku elektrycznym (Mościcki, Birkeland i Eyde i in.); otrzymany NO utlenia się w kamerach specjalnych do NO₂, który pochłania się w odpowiednich wieżach, gdzie zachodzą procesy następujące: a) 2NO₂ + H₂O → HNO₃ + HNO₂ i b) 3HNO₂ → HNO₃ + 2NO + H₂O; 3) przez spalanie amoniaku, zmieszanego z nadmiarem powietrza przy 300° w obecności platyny (Ostwald).

Azotu wiązanie, ob. wiązanie azotu.

Azotyn amylu, ob. amylu azotyn.

Azotyny, sole kwasu azotawego; a. sodu (NaNO₂) i potasu (KNO₂) posiadają duże zna-

1. Dzik koza (Capra falconeri).
2. Dzik owca Argali (Ovis ammon).
3. Półkoza (Hemitragus jemlahicus).
4. Antylopa Suhak (Saiga tatarica).
5. Gazela półn.-chińska (Gazella gutturosa).
6. Koni dziki (Equus przewalskii).
7. Bazant królewski (Phasianus reevesi).
8. Koziorożec syberyjski (Capra sibirica).
9. Pizmowiec (Moschus moschiferus).
10. Polatucha (Sciuropterus russicus).
11. Niedźwiedź wargacz (Melursus ursinus).
12. Panda (Ailuurus fulgens).
13. Binturong (Arctitis binturong).
14. Półsioł Kulon czyli Dzyggetat (Equus hemionus).
15. Kura tragopan (Tragopan satyra).
16. Yak (Poephagus grunniens).
17. Irbis (Felis uncia).
18. Wilk czerwony (Canon alpinus).
19. Kurka stepowa (Syrnapietes paradoxus).
20. Wielbiad dwugarbny (Camelus bactrianus).
21. Skoczek (Alactaga saliens).
22. Mała tybetańska (Macacus thibetanus).
23. Nosorożec indyjski (Rhinoceros unicornis).
24. Słoń indyjski (Elephas maximus).
25. Tygrys królewski (Felis tigris).
26. Gepard (Cynailurus jubatus).
27. Nilgau (Boselaphus tragocamelus).
28. Python (Python molurus).
29. Niedźwiedź malajski (Ursus malayanus).
30. Salamandra olbrzymia (Megalobatrachus maximus).

czenie w przemyśle barwników organicznych.

Azow, m. blisko ujścia Donu do m. Azowskiego, 18.000 mieszk.; rybołówstwo.

Azowie, ob. **Asowie**.

Azowskie morze (staroż. Palus Maeotis), łączy się z m. Czarnym zapomocą cieśniny Kerczeńskiej, 37.605 km², 350 km. dług., b. płytkie (7—16 m.), obfituje w ryby; zamulone przez Don. Porty: Taganrog, Rostow, Marjupol, Berdjańsk, Kercz.

Azpetlla, m. w baskijskiej prow. Guipuzcoa (Hiszpanja pñ.), 7.000 mieszk.; źródła mineralne; klasztor św. Ignacego Loyoli.

Aztekowie, starożytne plemię indyjskie w środkowej Ameryce. W połowie XV w. opanowali cały Meksyk; stworzyli wspaniałą kulturę i silne państwo; zajmowali się głównie rolnictwem, znali system sztucznego nawadniania, pozostawili liczne artystyczne wyroby metalowe, znali pismo obrazkowe. Ustrój polityczny mieli kastowo-wojenny z licznymi pozostałościami wspólnoty rodowej. 1519—1526 podbici przez Hiszpanów pod dowództwem Korteza.

Azuaga, m. w prow. Badajoz (Hiszpanja), 16.600 mieszk.

Azuay, 1) prow. w pñd. Ekwadorze (Am. Pñd.), stol. Cuenca; kopalnie srebra, ołowiu, żelaza; chów bydła, uprawa trzciny cukr., przemysł wełniany; 2) wulkan 4.727 m. wys. w pñd. Ekwadorze.

Azuryt, minerał, zasadowy węglan miedziowy $2\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu}(\text{OH})_2$; jednoskośny; twar-

dość 3,5—4, ciężar wł. 3,73—3,83; barwy lazuru-ro-niebieskiej; połysk szklisty; nieprzezroczysty. Towarzyszy malachitowi, w który się przeobraża. Banat, Kornwalja, Syberja, Australia.

Azyl (łac.), miejsce schronienia, przytułek.

Azylski okres (archeol.) kultura, nazwana wedł. m. Mas d'Azil w pñd. Francji, odkryta w jaskini M. d'A., skrzyżowane elementy późnomagdaleńskiej kultury we Francji i tzw. kult. późnokapskiej, która przez półwysep pirenejski przybyła z pñn. Afryki w okresie ancylusowym (ob.). Odznacza się płaskimi harpunami z rogu, drobnymi narzędziami krzemieniami i otoczkami z malowanymi znakami symbolicznymi.

Azymut, kąt odpołudnikowy od 0° do 360°, licząc od punktu północnego (0°) w stronę biegu wskazówki zegara do punktu wschodniego (90°), do południowego (180°), zachodniego (270°) i z przeciwnej strony do północnego (360°), określa kierunek linii geodezji.

Azymutalny montaż lunet astronomicznych, ob. montaż lunet astronomicznych.

Ażjo (włosk.), zwyżka wartości monety bankowej nad obiegową lub odwrotnie, zwyżka ceny giełdowej pieniędzy lub papierów publicznych ponad ich wartość nominalną. Dyżjo, spadek ceny poniżej wartości nominalnej. Pari, równość ceny z wartością nominalną.

Ażjotaż (włosk.), gra giełdowa, spekulacyjna gra na różnicach kursów giełdowych.

B

B, druga litera alfabetu; w chemii symbol pierwiastka boru; w muzyce skrót słowa basso.

B. A., na napisach rzymskich bonis auspiciis lub bonis avibus, tj. z pomyślną wróżbą. U Anglików stopień naukowy (Bachelor of arts, bakałarz).

β promienie, ob. beta promienie.

Ba, symbol pierwiastka baru.

Baader Franz Xaver, filozof niemiecki, * 1765, † 1841; profesor w Monachjum. Wywarł wpływ na teozofję Schellinga.

Baal lub **Bel**, bóg babilończyków, Fenicjan i innych plemion pochodzenia semickiego. W Tyrze i w Kartaginie składano mu ofiary z ludzi.

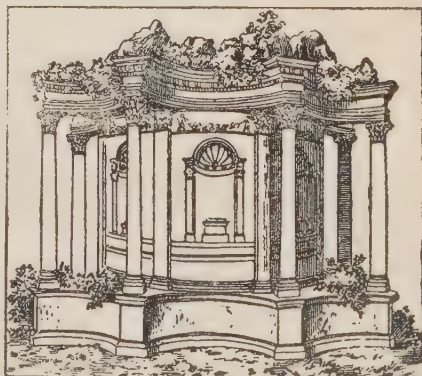
Baal šem Tob, rabbi Izrael ben Eliezer, zwany także Beszt, mistyk żydowski, * 1700, † 1760; założyciel sekty chasydów.

Baalbek, m. w Syrii, pomiędzy Libanem i Antylibanem, 5.000 mieszk.; staroż. m. fenickie z słynnymi zabytkami.

Baalitis (Astarte, Mylitta), u dawnych ludów semickich bogini miłości i płodności, małżonka Baala.

Bab, arab., brama, podwoje.

Bab, właśc. Mirza Ali Mohamed, twórca babizmu (ob.), * 1820, † 1850; przyjął przydomek „Bab“, tj. bramy, przez którą lu-

Baalbek: świątynia.

dzie muszą przejść, aby zdobyć duchową wiedzę, przez niego samego posiadana.

Baba, rzeczka, zanikająca w piaskach pod Olkuszem.

Baba, 1) ciężar z lanego żelaza lub drzewa, służący do wbijania pali w ziemię; 2) złośliwa istota nadprzyrodzona: baba-jędra, baba-jaga, postać o zębach żelaznych, kościanej nodze, włosach rozczochrzanych, jeździ na miotle, żywi się małymi dziećmi, duszami zmarłych; 3) posąg kamienny, zwykle żeński, znajdowany w krajach słowiańskich.

Baba (tur. ojciec), w Persji i Turcji tytuł honorowy, nadawany znakomitym duchownym; czasami dołączają go także do nazwiska osób poważnych innego stanu.

Baba, babka wiejska, wyraz ludowy, oznaczający akuszerkę.

Baba Ali, bej algerski, panował 1718—1724; nie chciał płacić daniny sultanowi i pierwszy uniezależnił się od Porty Otomańskiej.

Baba-Dag, 1) łańcuch górski w Azji Mniejszej do 2.315 m.; 2) szczyt w wsch. górach Kaukaskich 3.637 m.

Babar lub **Babber**, grupa wysp w archipelagu Malajskim, 843 km², 25.000 mieszk.

Babbage Charles, matematyk angielski, * 1792, † 1871; prof. w Cambridge, Zbudował maszynę do obliczania i drukowania tablic matematycznych i żeglarskich. Wydał: „Tablice logarytmów”, „Porównanie różnych instytucji ubezpieczeń na życie”, „O ekonomii maszyn i przemysłów”.

Babbar, bóg chaldejski, symbol światła, które rozprasza kłamstwo.

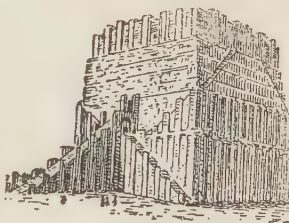
Babczyński Tytus, matematyk i fizyk, * 1832; 1857—1862 profesor wyższej matematyki i mechaniki w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie, 1862—1868 prof. matematyki w Szkole Głównej, 1869—1887 na uniwersytecie warszawskim. Ogłosił: „Wstęp do dynamiki wyższej”, „Sposób mnożenia funkcji symetrycznych i algebraicznych wymiernych”, „Kurs algebry wyższej”, „Rachunek różniczkowy i całkowity”.

Babeau Albert Arsène, historyk francuski, * 1835, † 1914; napisał: „L'histoire de Troyes pendant la Révolution”, „La ville sous l'ancien régime”, „La province sous l'ancien régime” i in.

Babel, wieża babilońska, wg. biblij wielka budowla, jaką mieli wznieść na równinie Mezopotamji nad Eufratem potomkowie Noego; wieża ta miała dosięgnąć nieba, nie została jednak ukończona z powodu pomieszania języków, którym Bóg zuchwałę przedsięwzięcie ukarał.

Babel, herb polski; w polu błękitnym wieża i oparta o nią księga.

Bab-el-Mandeb, cieśnina pomiędzy m. Czerwonem a oceanem Indyjskim, przedzielona wyspą Perim.

Wieża babilońska (wedł. rekonstr. Koldewey'a).

Babelon Ernest, archeolog francuski, * 1854, † 1924; wydawca: „Revue numismatique” i „Gazette archéologique”. Kontynuował Lenormant'a „Histoire ancienne de l'Orient”, napisał „Manuel d'archéologie orientale” i in.

Babelsberg, zamek pod Potsdamem z pięknym parkiem i bogatą galerią obrazów.

Babeuf François Noël, zwany Gracchus, * 1760, † 1797; krzewiciel komunizmu w okresie wielkiej rewolucji francuskiej. Równość własności uważał za warunek niezbędny do osiągnięcia celów rewolucji. Żeby wprowadzić „społeczność równych”, utworzył 1796 wraz z Buonarrotti'm spisek przeciwko Dyrektorjatowi; aresztowany, skazany na śmierć i stracony 1797.

Babi Jean François, rewolucjonista francuski, * 1759, † 1796; podczas terroru dowodził lotnym oddziałem do chwywania podejrzanych i rojalistów; za czynny udział w ruchu babuwistycznym aresztowany 1796, skazany na śmierć i rozstrzelany.

Babia góra, najwyższy szczyt Beskidu zach., 1725 m.; na szczycie schronisko.

Babiak, mko w pow. kolskim (woj. łódzkie), 1.100 mieszk.

Babice, mko w pow. przemyskim (woj. lwowski), nad Sanem, 1.100 mieszk.

Babicz Jakób, burmistrz i drukarz wileński (początek XVI w.), z którego drukarni wychodziły książki skromnym ruskim cerkiewnym, m. in. „Apostof” Skoriny.

Babicz Lubomir Tytus, powieściopisarz chorwacki, * 1854; utwory: „Pod starymi strzechami”, „Biedne powiatki” i in.

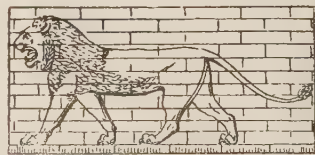
Babie lato, cienkie, białe nitki pajęczyny, unoszące się podczas pogodnych jesiennych dni w powietrzu. Nici te przęda młode pajęczki przeżawiać z rodziny Thomisidae.

Babienica, ob. pętówka.

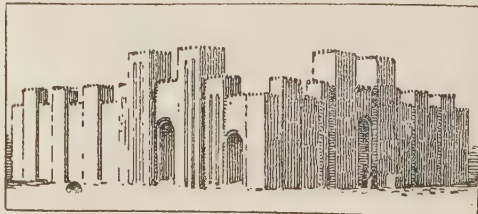
Babienie, dawna nazwa akuszerji.

Babilon (asyryj. Bab-ilu = „brama boża”),

staroż. m. na l. brzegu Eufratu w dzisiejszej Mezopotamji, zbudowane około 3000 przed Chr.; ok. 2000 stol. państwa babilońskiego, 688 i 648 zburzone przez Asyryjczyków, pod Nabuchodonozorem (605—562) w największym rozkwicie. Zdobyte przez

Babilon: Lew z murów obronnych Nabuchodonozora.

Babilon: świątynia (według Koldewey'a).

Cyrusa 539, przez Aleksandra W. 331. Ruiny na pln. od m. Hille, wykopaliska.

Babilonia, w starożytności Sennar, kraj nad dolnym Eufratem i Tygrysem. Ludność najstarsza Sumerowie, pochłonięta w 4-em tysiącleciu przed Chr. przez emigrację semicką. Około 2000 przed Chr. król babiloński Hammurabi władał już całym Sennarem i panowanie swe rozciągnął na obce narody. Około 729 przed Chr. nad B. utrwaliło się zwierzchnictwo asyryjskie. W ostatnich latach VII w., z upadkiem Asyrii, Babilonia odzyskała przodującą rolę w Azji dzięki talentowi i energii Nabuchodonozora, który rozgromił Egipcjan, zmusiwszy ich do opuszczenia Azji. Po objęciu tronu zdobył i zburzył Jerozolimę po półtorarocznym oblężeniu 586. B. została podbita przez Persów 538. Podwaliny kultury i religii babilońskiej stworzyli Sumerowie. Naczelne bóstwa były uosobieniami przyrody. Badanie ciał niebieskich, jako siedziby bogów, należało do najważniejszych obowiązków kapłańskich. Obserwacje ich doprowadziły do odróżnienia planet od gwiazd, poznania faz księżyca, przewidywania zjawisk, dokładnego obliczenia rocznego biegu słońca. Babiloński podział roku przetrwał bez istotnych zmian do chwili obecnej. Babiloński system miar i wag został przyjęty przez wszystkie prawie narody starożytne. Obrazkowe pismo babilońskie, wynalezione przez Sumerów, z czasem przekształciło się w klinowe i rozpowszechniło się w Azji zach. Po upadku p. perskiego Babilonia podlegała Aleksandrowi W., Seleucydom, Persom, 640—1258 kalifom, do 1918 Turkom; obecnie, jako Irak Arabi, podlega Anglikom.

Sztuka babilońsko-asyryjska.

Babilońska niewola, 1) siedmdziesięcioletnia niewola Izraelitów, którzy zostali ujarzmieni i uprowadzeni do Babilonu przez Nabuchodonozora 586 przed Chr.; 2) przymusowy pobyt papieża w m. Avignon 1309—77.

Sceny z życia rodzinnego.

Babilońska niewola, 1) siedmdziesięcioletnia niewola Izraelitów, którzy zostali ujarzmieni i uprowadzeni do Babilonu przez Nabuchodonozora 586 przed Chr.; 2) przymusowy pobyt papieża w m. Avignon 1309—77.

Babilońska niewola, ob. B a b e l.

Babimost (niem. Bomst), m. w pow. babimojskim, odcięte wraz z kilkunastu wsiami polskimi od woj. poznańskiego i przyznane traktatem wersalskim Prusom.

Babimór, ob. L y c o p o d i u m.

Babin, m. w pow. i woj. lubelskim, w XVI w. siedziba Stan. Pszonki, założyciela „Rzeczypospolitej Babińskiej”.

Babinet Jacques, fizyk francuski, * 1794, † 1872; prace nad optyką minerałów, meteorologią i konstrukcją aparatów fizycznych.

Babington Antony, spiskowiec szkocki, * 1561, † 1586; zawiązał sprzysiężenie w celu zamordowania królowej Elżbiety i uwolnienia więzionej przez nią Marii Stuart; stracony po wykryciu spisku.

Babington Charles Cardale, botanik angielski, * 1808, † 1895; prof. w Cambridge; napisał „Manual of british botany” i in.

Babini, kruchta, przysionek kościoła, w którym przeważnie przesiadują baby kościelne.

Babińska rzeczpospolita, instytucja humorystyczna, zorganizowana w XVI w. w Babinie pod Lublinem przez Stanisława Pszonkę i Piotra Kaszowskiego, miała swój senat i urzędy, analogiczne do urzędów państwowych. Tytułem do otrzymywania urzędu były wady i przymioty, nie dające się pogodzić z charakterem urzędu krajowego, oraz prawdziwy dowcip, humor i żartobliwość. Dyplomy, wydawane na piśmie i opatrzone pieczęcią, przyjmowali najwyżsi nawet dygnitarze krajowi. Rz. B. utrzymała się do poł. XVII w.

Babiński Józef, neurolog, * 1857; badania nad centralnym układem nerwowym, szczególnie nad fizjologią mózdzku; opisał specjalny odruch, mający wielkie znaczenie w neurologii.

Babiński Józef Jan, chemik, * 1873, † 1921; od 1911 dyrektor Centralnego Labor. Cukrowniczego w Warszawie, w którym wykonał szereg badań z zakresu cukrownictwa. Wykładał chemię na Wyższych Kursach Rolniczych, w Tow. Kursów Naukowych i 1918 technologię węglowodanów na Politechnice Warszawskiej.

Babińskiego objaw, objaw, świadczący o organicznej chorobie ośrodkowego układu nerwowego, mianowicie o zajęciu dróg piramidowych. Objaw ten polega na wyprostowywaniu wielkiego palca u nogi przy mechanicznym podrażnieniu stopy.

Babirusa babirusa, zwierzę z rodziny świni (Suidae), rzędu parzystokopytnych (Artiodactyla); zamieszkuje Celebes. Kły obu szczek bardzo silnie rozwinięte, widoczne z zewnątrz. Mięso jadalne.

Babista, wyznawca babizmu (ob.).

Babizm, ruch religijny w Persji w połowie XIX w. o charakterze panteistyczno-społecznym.

Babka, ob. P l a n t a g o.

Babka, 1) kamień, służący zamiast drzwiczek do zamykania wielkiego pieca do wytapienia żelaza i rudy; 2) w dawnej Polsce drobny pieniądz (nie wart złamanej babki).

Babois Marguerite Victoire, poetka francuska, * 1760, † 1839; napisała „Elégies maternelles” i „Elégies nationales”.

Babolein św., pierwszy opat Saint-Maur-les-Fossés, † ok. 670; założyciel licznych kościołów i szpitali w Paryżu; pamiątka 26. VI.

Babor, masyw wapienny w Algierji franc., do 1.990 m. wys.

Baborów (niem. Bauerwitz), m. w pow. głupczyckim na Śląsku pruskim, 2.600 miesz.

Babosze (tur.), trzewiki (tureckie, papucie, pantofle.

Babrios, poeta grecki z II w. po Chr.; wydał zbiór bajek Ezopa, wielokrotnie w średniowieczu przerabiany i jako podręcznik szkolny używany; rękopis znalazł grek Minoides w klasztorze na górze Atos 1843.

Babu, hind. książę, w potocznej mowie odpowiada naszemu „pan”.

Babujan (ang. Babuyan), grupa wysp w archipelagu Filipińskim, 330 km², 10.000 mieszk.; wulkaniczne, urodzajne (banany, orzechy kokosowe).

Babuwiści, wyznawcy zasad Babeuf'a (ob.).

Baby-zebra, nazwa, którą nadają rybacy na Helu roślinie nadmorskiej *Eryngium maritimum* (oset nadmorski, mikołajek morski).

Baca (weg.), stary pasterz, dozorujący juhasów, pasących owce w Tatrach.

Bacachery, kolonia polska na pń.-zach. od m. Kurytyby w stanie Parana (Brazylia).

Bacău, stol. okr. B. w Mołdawii (Rumunia), nad rz. Bystrzyca, 19.000 mieszk.; kopalnie nafty.

Bacca, jagoda, ob. o w o c, ob. j a g o d a.

Baccarat, miasto w departamencie Meurthe-et-Moselle [Francja], 7.300 mieszk.; fabryki szkła i kryształów.

Bacchides, 1) wódz Demetriusa Sotera, króla Syrii, zarządca Mezopotamii, w II w. przed Chr. zwyciężył i zabił Judę Machabeusza, pokonany przez Jonatana; 2) zarządca Synopy, eunuch, zmuszony do zamordowania żony i dzieci Mitrydata po klęsce, zadanej przez Lucullusa.

Bacchiglione, rzeka nadbrzeżna w pń. Włoszech, 113 km. dług., wpada do m. Adriatyckiego; od Vicenzy żeglowna.

Bacchius, trzyzgłoskowa stopa wierszowa: — — —, rzadko używana przez Greków, często stosowana przez komików rzymskich.

Bacchius Senex, muzykolog grecki w IV w. po Chr.; napisał pierwszy muzyczny katechizm w formie dialogu „Isagoge musicae artis”.

Bacchylides, liryk grecki w V w. przed Chr.; pisał w dialekcie doryckim.

Bacciarelli M a r c e l i, malarz włoski w służbie polskiej, * 1731, † 1818; powołany 1765 przez Stanisława Augusta do Warszawy, współdziałał z królem w realizacji jego planów artystycznych. Na dworze Stanisława Augusta miał tytuł „generalnego dyrektora budowy królewskich”, prócz tego był pierwszym malarzem dworu i profesorem „Malarni na Zamku”, pierwszej szkoły sztuk pięknych, założonej przez króla. Wykonał wiele portretów króla i współczesnych znanych osobistości, obrazy i plafony do zamku i Łazienek.

Baccio da Monte-Lupo B a r t o l o m m e o Lupi, zwany Monte-Lupo, rzeźbiarz i architekt włoski, * ok. 1445, † 1533; dzieła „Herkules” dla Piotra Medici, „św. Jan Ewangelista”, „Mars” i in.

Bacciocchi Felice Pasquale, książę Lukki i Piombino, * 1762, † 1841; 1797 zaślubił Elizę, siostrę Napoleona I.

Bacenis silva, łacińska nazwa Lasu Turyn-gijskiego.

Bach A l e x a n d e r, austriacki mąż stanu, * 1813, † 1893; 1848 minister sprawiedliwości, 1849—59 minister spraw wewnętrznych. Przeprowadził system rządów centralistycznych w duchu klerykalno-absolutystycznym; zniósł pańszczyznę.

Bach J o h a n n S e b a s t i a n, kompozytor niemiecki, * 1685, † 1750; organista dworski w Weimarze 1708, od 1714 kantor i dyrektor; skomponował około 200 kantat (na wszystkie niedziele i święta w roku), msze, oratoria pasyjne, motety, kanony i fugi na fortepian i organy, utwory muzyki kameralnej.

Bachanalje (bakchanalje), gwarne i radosne uczty na cześć Bachusa; orgie pijackie.

Bachantki, kobiety, poświęcone czci tajemnic bachusowych; brały udział w uctwach na cześć Bachusa.

Bachelier J e a n J a c q u e s, francuski malarz owoców i kwiatów, * 1724, † 1806.

Bachellin A u g u s t e, malarz szwajcarski, * 1830, † 1890; malował obrazy historyczne i rodzajowe.

Bacheller I r v i n g, powieściopisarz pń.-amerykański, * 1859; napisał „Eben Holden” i in.

Bachmat (tatar.), koń tatarski, gruby, na niskich nogach, wytrzymały, zdalny do boju.

Bachmatowicz K a z i m i e r z, malarz, * 1807, † 1837; prace: „Św. Magdalena”, „Apoteoza sztuk pięknych”, „Rzeź hajdamacka”.

Bachmut, obecnie Artiemowsk, m. pow. w gub. donieckiej na Ukrainie, nad rz. Bachmutką, 30.000 mieszk.; kopalnie soli, węgla i rtęci.

Bachofen J o h a n n J a k o b, szwajcarski historyk prawa i kultury, * 1815, † 1887; inicjator porównawczej nauki prawa; dzieła: „Das Mutterrecht” i in.

Bachorza, łąka błotnista, niegdyś dno jez. lub rzeki, łączące Gopło z Wisłą, w pow. nieśzawskim (woj. warszawskie); kanał z 1858.

Bach-Society, związek muzyków dla kulturowania muzyki Bacha. Istniał 1849—1870.

Bachtjarowie, plemię kurdyjskie w Persji zach., 250.000 głów, wyzn. mahometańskiego; pasterstwo.

Bachus (Bacchos, Dionysos), u Greków radosny bóg wina i zyciodajnych sił przyrody. Syn Zeusa i Semeli, ocalony przez ojca przed zemstą Hery (stąd nazwa Dytyrambijski — dwakroć urodzony), wychowany przez nimfy i satyrów; w wędrówkach dotarł do Indyi, ucząc ludzi uprawy winnic i radosnego życia.

Baciccia G i a m b a t t i s t a, malarz włoski, * 1639, † 1709; liczne freski i obrazy w kościołach rzymskich i innych miast.

Bacillus, ob. bakterie.

Bacillus rossii, pręcik, owad z rodziny Phasmatidae, rzędu prostoskrzydłych (Orthoptera). Ciało i odnóża bardzo wydłużone, kształtem zbliżone do uschniętej gałązki. Przez szereg pokoleń może rozmnażać się partenogenetycznie; samce występują bardzo rzadko. Europa południowa.

Bacillus smegmae praeputialis, ob. smegmae Baccillus.

Back sir George, żeglarz angielski, *1796, †1878; towarzyszył Franklinowi i Richardsonowi w wyprawach 1825—1826, podróżował po nieznanym przedtem krajach arktydy i poczynił liczne odkrycia.

Back River, rz. w Kanadzie, wpada do m. Północnego, odkryta przez George'a Back.

Baćka (węg. Bacska lub Bacs-Bodrog), do 1919 komitat węg. między dolną Cisą i Dunajem, obecnie żupanja w Jugosławii, bardzo żyzna, 9.905 km², 798.000 mieszk.; stol. Sombor.

Backer Jakob Adriaensz, malarz holenderski, *1608, †1651, uczeń Rembrandta; portrety; „Zgromadzenie luczników“ i in.

Backhuysen Ludolf, ob. Backhuyzen.

Backhuyzen albo Bachuisen Ludolf, malarz holenderski, *1631, †1708; marynista; główne dzieła znajdują się w muzeach paryskich, drezdeńskich, monachijskich, amsterdamskich i berlińskich.

Backlund Johann Oskar, astronom szwedzki, *1846, †1916; od 1895 dyrektor obserwatorium w Pułkowie; liczne prace teoretyczne.

Backnang, m. okręg. w Wirtembergii (Niemcy), nad rz. Murr, 8.400 mieszk.

Bacler d'Albe Louis Albert Guillaumin, malarz i kartograf francuski, *1762, †1824; nadworny kartograf Napoleona I, któremu do 1813 towarzyszył we wszystkich wyprawach wojennych; główne dzieło ogólna mapa Włoch (1802); malował krajobrazy i obrazy batalistyczne.

Bacolor, m. na wyspie Luzon (Filipiny), 12.000 mieszk.

Bacon, m. na wyspie Luzon (Filipiny), ok. 14.000 mieszk.

Bacon Delia, nauczycielka amerykańska, *1811, †1859; pierwsza postawiła hipotezę, jakoby Francis Bacon był autorem dramatów Shakespeare'a.

Bacon Francis, lord Verulam, filozof i mąż stanu angielski, *1561, †1626; 1618 lordkanclerz i baron Verulam, 1620 wicehrabia St. Albans, 1621 oskarżony o przekupstwa i uwięziony, wkrótce uwolniony i zrehabilitowany. Uważany za ojca filozofii empirycznej. Nauca, że jedynie pewnym źródłem poznania jest doświadczenie (obserwacja i eksperyment). Główne dzieła: „De dignitate et augmentis scientiarum“, „Novum organon scientiarum“, „Essays“, „Nova Atlantis“ (utopia przyrodnicza).

Bacon John, rzeźbiarz angielski, *1740, †1799; liczne posagi.

Bacon Roger, mnich, przyrodnik i filozof angielski, zwany „Doctor mirabilis“, *ok. 1214, †1294; wskazał na doświadczenie, eksperyment i matematykę, jako na podstawy nauki; wynalazł szkła powiększające; oskarżony o czary, dwukrotnie więziony, poraz drugi dziesięć lat; dzieła: „Opus majus“, „Opus minus“, „Opus tertium“.

Bacska, ob. Baćka.

Bacup, m. fabryczne w hr. Lancaster (Anglia póln.-zach.), nad rz. Irwell, 21.000 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł bawełniany.

Baczan (holend. Batjan), wyspa w archipelagu Moluków (Indje wsch. holend.), 2.367 km², 12.000 mieszk.; złoto, węgiel.

Baczność, w gimnastyce postawa zasadnicza, stanowiąca punkt wyjścia do innych ćwiczeń: pięty złączone, stopy rozwarne pod 45°, kolana wyprostowane, brzuch wciągnięty, ramiona ścignięte do tyłu, głowa wzniesiona, broda ścignięta ku dołowi.

Badachschan, żyzny kraj górzysty w Afganistanie póln.; stol. Fajzabad.

Badagri, m. portowe w Nigerji bryt. (Afryka zach.), 20.000 mieszk.

Badajoz, stol. prow. B. w Estremadurze (Hiszpanja zach.), forteca graniczna z Portugalią, nad rz. Gwadjana, 38.000 mieszk.; zabytki maurytańskie; przedalnia, wyroby sajanowe; 1812 zdobyta przez Wellingtona.

Badalocchio Sisto zwany Rosa, malarz i rytownik włoski, *1581, †1647; obrazy religijne.

Badalona, m. port. w prow. Barcelona w Katalonji (Hiszpanja), 29.000 mieszk.; cukrownie, chemikalia.

Badarocco Giuseppe, zwany il Sordo, malarz włoski, *1588, †1657; naśladowca Andrea del Sarto; malował obrazy religijne.

Badby John, uczeń Wiclifa, stawiony na sąd przed arcybiskupą Canterbury, skazany na spalenie żywcem; miał być uwolniony w razie odwołania swych błędów; odrzucił propozycję, stracony 1410.

Badecki Karol, historyk literatury; *1886; od 1921 dyr. Archiwum m. Lwowa; wyd. m. in.: „Literatura mieszczańska w Polsce XVII w.“ (1925), „Średniowieczne ludwisarstwo lwowskie“ (1921), „Zbiory B. Orzechowicza“ (1922) oraz edycje dzieł J. Dzwonowskiego, Zbylitowskiego i in.

Baden, ob. Badenja.

Baden, 1) Baden-Baden, m. w rep. Badenkiej (Niemcy), 26.000 mieszk.; źródła gorące 44—68°; miejscowość kuracyjna, wyścigi konne; 2) B. bei Wien, m. okręg. i kuracyjne w Austrii Dolnej, 14.000 mieszk.; winnice; 3) m. w kantonie Argowji (Szwajcaria), 8.200 mieszk.; gorące źródła siarczane 46—48°, miejsc. lecznicza; winnice.

Badeni Ignacy, prezes Komisji b. województwa sandomierskiego, *1786, †1859; dyrektor generalny w Radzie Stanu Królestwa Kongresowego, od 1833 dyrektor wyznań i oświecenia, później administracji ogólnej w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych.

Badeni Kazimierz, działacz polityczny w Galicji, *1846, †1909; 1888 namiestnik Galicji, 1895 premier austriacki w Wiedniu, uregulował prawa językowe Słowian w Austrii i rozszerzył prawa wyborcze do parlamentu.

Badeni Marcin, szambelan Stanisława Augusta, senator Królestwa Kongresowego, od 1820 minister sprawiedliwości, †1824.

Badeni Stanisław, poseł do sejmu galicyjskiego, * 1849, † 1913; od 1895 marszałek sejmu, członek austriackiej Izby Panów.

Badenia, republika Niemiec pld.-zach., 15.071 km², 2.186.000 mieszk., stol. Karlsruhe. Do 22. XI. 1918 księstwo. Obejmuje prawe wybrzeże Renu, Schwarzwald i części dorzecza Dunaju, Neckaru i Menu; ludność w 60% rz.-kat.; kraj bardzo żyzny; przeważa mała własność rolna; winnice, owoce, tytoń, chmiel; przemysł maszynowy, chemiczny, przedziałniczy; w Szwarzwaldzie wyrób zegarów, Kraj, podzielony na kilka samodzielnich państweczek, połączonych 1806, przystąpił do związku niemieckiego 1815, złączony po wojnie austr.-pruskiej przymusowo z Prusami 1867, od 1870 część Rzeszy niem.

Baden.

Baden-Powell Robert, generał angielski, * 1857; w czasie wojny boerskiej kierował obroną Mafekinga. Nadał harcerstwu angielskiemu charakter wojskowy. Napisał „Scouting for boys” (1908).

Badia Carlo Agostino, kompozytor włoski, * 1672, † 1738. Opery, serenady, oratoria.

Badia y Lablich Domingo, podróżnik i dyplomata hiszpański, * 1766, † 1818. Opisy podróży.

Badiale Alessandro, malarz i rytownik włoski, * 1623, † 1668; namalował „Zdjęcie z krzyża” i in.

Badiat-Al-Djinn, w mitologii muzułmańskiej kraina, do której Bóg zesłał demony, odjawszy im moc rządzenia ziemią, którą przekazał Adamowi i jego potomkom.

Badile Giovanni Antonio, malarz włoski, * 1479, † 1560; nauczyciel Pawła Veronese; dzieła: „Złożenie do grobu” „Wskrzeszenie Łazarza” „Madonna” i in.

Badin Pierre Adolphe malarz francuski, * 1805, † 1877; za cesarstwa długoletni dyrektor fabryki gobelinów; obrazy: „Saint-Germain” „Lekarz wiejski” i in.

Badinguet (franc.), nazwisko murarza, w którego ubraniu Napoleon III umknął z więzienia w Ham 1846. Po klęsce sędańskiej lud paryski pogardliwie tak nazwał cesarza, wołając: à bas Badinguet!

Badjan, *Illicium anisotum*, anyż gwiazdzisty, roślina chińska z rodziny Magnoliaceae. Owoce (*fructus anisi stellati*) dają w lecznictwie anyż.

Badoaro Federico, literat i dyplomata wenecki, * 1518, † 1593; poseł republiki weneckiej na dworze francuskim za Karola V i Filipa II; założył w Wenecji akademię „Della Fama”.

Badowski Adam, malarz, * 1857, † 1903; uczeń szkoły rysunkowej Gersona i szkoły krakowskiej; długoletni członek komitetu Zachęty Sztuk Pięknych. Po śmierci Gersona 1901 profesor szkoły rysunkowej.

Badowski Zygmunt, malarz, * 1875; studja w Warszawie pod kierunkiem Gersona, potem w Krakowie i w Paryżu; portrecista.

Badrinat, szczyt w Himalajach (źródła Gangesu), 7.308 m.; na wysok. 3.075 m. osada B. z gorącymi źródłami i świątynią boga Wisznu.

Badurski Jędrzej, lekarz, * 1740, † 1789; profesor i wieloletni dziekan krakowskiego wydziału lekarskiego. W rozprawie „Dissertatio medica de variolis” gorąco popierał ochronę szczepienia przeciwospowe.

Baackstroem Per Johan Edward, poeta szwedzki, * 1841, † 1886; zbiory poezji; utwory dramatyczne: „Pierwszy maj”, „Dagward Frey” i in.

Baedecker Karl, księgarz niemiecki, wydawca podręczników, zawierających niezbędne informacje dla podróżnych, * 1801, † 1859.

Baena, m. pow. w prow. Cordoba (Hiszpanja). 18.400 mieszk.; pozostałości budowli rzymskich; hodowla koni.

Baer Karl Ernst, przyrodnik niemiecki, * 1792, † 1876; badania nad embriologią i anatomią porównawczą. Uważany jest za twórcę teorii typów; zwolennik zasady niezmienności form organicznych. Zwrócił pierwszy uwagę na równoległość rozwoju osobnika i rodu, co stało się podstawą rozwiniętego później przez Haeckla tzw. prawa biogenetycznego. Dzieła: „Entwicklungsgeschichte der Tiere”, „Geschichte der Entwicklung der Fische” i in.

Baertson Albert, malarz belgijski, * 1866, † 1922; malował miasteczka flandryjskie w oświetleniu wieczornem i zimowem.

Baetica, w starożytn. rzymska prowincja, obejmująca pld. Hiszpanję.

Baetis, ob. Gwadalquivir.

Baeza, rzymsk. *Beatia*, m. pow. w prow. Jaén (Hiszpanja), 15.500 mieszk.; katedra, seminarjum (pozostałość uniw., zał. 1533); do 1128 siedziba kalifów i królów maurytańskich.

Baffin William, angielski podróżnik, * 1584, † 1622. Przedsięwzięty wyprawy morskie celem odkrycia drogi z oceanu Atlantycznego do Spokojnego. Pierwszy wynalazł sposób określania długości geograficznej na morzu zapomocą obliczania czasu przechodzenia księżyca przez południk. Na jego cześć jedna z zatok oceanu Płn. Lodowatego została nazwana zatoką Baffina.

Baffina, 1) ziemia, wyspa Arktydy amerykańskiej, 610.900 km², należy do Kanady; 2) zatoka, część oceanu Lodowatego między Grenlandją i ziemią B.

Baffo Giorgio, poeta wenecki, * 1694, † ok. 1768, pisał w dialekcie weneckim swawolne, dowcipne wiersze.

Bagagem, m. w stanie Minas Geraes (Brazylja), 10.000 mieszk.; kop. diamentów.

Bagalkand (ang. Baghelkhand), okrag w środk. Indjach bryt., 29.328 km², 1.640.000 mieszk.; kraj pagórkowaty, mało urodzajny.

Bagalkot, m. w prow. bombajskiej (Indje bryt.), 20.000 mieszk.; wyroby jedwabne i bawełniane.

Bagalpur (ang. Bhagalpur), m. w prow. Bihar-Orissa (Indje), nad Gangesem, 74.000 mieszk.

Bagamojo (ang. Bagamoyo), port nad oc. Indyjskim, na teryt. Tanganiki (Afryka wsch. bryt.), 13.000 mieszk.

Baganda, plemię Bantu w Ugandzie (Afryka wsch.-bryt.), 785.000 głów, przeważnie chrześcijanie.

Bagard César, rzeźbiarz francuski, * 1639, † 1709; większość prac znajdowała się w kościołach w Nancy, zniszczone podczas Rewolucji.

Bagard Charles, lekarz nadworny Stanisława Leszczyńskiego w Nancy, * 1696, † 1772.

Bagattino, dawna wenecka moneta miedziana.

Bagdad: wybrzeże Tygrysu.

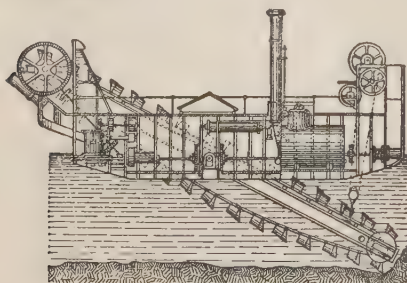
Bagaż (franc.), pakunek podróży, zbiór pakunków, towarzyszących wojsku na pochodzie; b. mały, przedmioty, niezbędne na polu bitwy; b. duży, wozy z żywnością, kuchnie polowe etc.

Bagdad, stol. Mezopotamji, nad Tygrysem, 145.000 mieszk.; za Abbasydów stol. kalifatu i ośrodek islamizmu; miejsce pielgrzymek.

Bagdadzka kolej, przedłużenie kolei anatolijskiej z Konji przez Adanę, Mosul, Bagdad do zat. perskiej, ok. 2500 km.; czynna na odcinku Konja-Nisibin i Tekrit-Basra.

Bage Robert, pisarz angielski, * 1728, † 1801; napisał: „Mount Kenneth“, „James Wallace“ i in.

Bagehot Walter, ekonomista angielski, * 1826, † 1877. Zastosował w swem dziele „Physics and politics“ (1872) teorię Darwina do badań społecznych.

Bager do pogłębiania koryta rzek.

Bager, statek, zaopatrzony w maszyny do pogłębiania koryta rzek.

Bagetti Giuseppe Pietro, malarz włoski, * 1764, † 1831; akwarelista.

Baggala, żaglowy statek arabski, którym przewożono towary i niewolników. Na dalekie morze wyjeżdżał tylko podczas musonów, gdyż poruszał się zapomocą żagli.

Bagge Jakob, admirał szwedzki, * 1502, † 1577; dowodził licznymi wyprawami przeciw Rosjanom i Duńczykom, 1563 wziął do niewoli admirała Brockenhusen'a.

Baggesen Jens, poeta duński, * 1764, † 1826; przeciwnik romantycznego kierunku Ohlen-schlägera; pisma satyryczne.

Bagheria, m. w prow. Palermo na Sycylii (Włochy pld.), 21.000 mieszk.

Bagieński Stanisław, malarz - batalista i ilustrator, * 1880; studja w Szkole rysunkowej i krakowskiej Szkole Szt. Pięknych; od 1918 odtwarza fragmenty wojenne wojsk Rzeczypospolitej Polskiej.

Baglione Giovanni, włoski malarz i historyk sztuki, * 1571, † 1644; napisał „Vite de' pit-tori“.

Baglivi Giorgio, lekarz włoski, * 1669, † 1706; uczeń i przyjaciel Malpighi'ego; dzieła: „Opera omnia medico-practica et anatomica“.

Bagna, obszary podmokłe, powstające wskutek zanikania jezior, do czego przyczynia się bujna roślinność wodna, zarastająca dno jezior lub ich powierzchnie.

Bagnacavallo, właśc. Bartolommeo Ramenghi, malarz włoski, * ok. 1484, † 1542. Należał do szkoły Rafaela.

Bagnara Calabra, m. w pow. Reggio di Calabria (Włochy), 10.000 mieszk.

Bagnères de Bigorre, m. w dep. Haute Pyrénées (Francja), nad rzeką Adour, 8.300 mieszk.; cieplice siarczano-wapniowe (ok. 50°).

Bagnères de Luchon, miejsce lecznicze w departamencie Haute Garonne (Francja), nad granicą hiszpańską, 3.500 mieszk.; źródła siarczane o ciepłocie 17—68°.

Bagnet (franc. bayonette), broń biała, kłójca i sieczna, z przyrządem do nasadzania na koniec lufy karabinowej, równocześnie broń boczna długości 20—50 cm.; zastosowana poraz pierwszy przez Holendrów w Indjach Wschodnich i przez Francuzów 1570.

Bagni, 1) di Lucca, miejsc. kap. pod m. Luccą w Toskanji (Włochy), 12.000 mieszk.; źródła gorące 31—56°; 2) di Romagna, m. w prow. florenckiej (Włochy środk.), 14.000 mieszk.; kąpiele mineralne; 3) di San Giuliano, m. w prow. Pisa (Włochy środk.), 21.000 mieszk.; gorące kąpiele siarczane 24—39°, znane od X w.

Bagniewski Adam, ostatni dyrektor Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, autor rozpraw prawniczych, drukowanych w „Bibliotece Warszawskiej“, † 1875.

Bagno, 1) roślina, ob. Ledum palustre; 2) ob. bagna.

Bagno, kąpiele w Seraju, gdzie było więzienie dla niewolników; nazwa ta przeniosła się na ciężkie więzienia francuskie (Toulon, Brest), zniszczone przez Napoleona III.

OBJAŚNIENIA DO TABLICY BAKTERJE I

(Wszystkie obrazy w znacznym powiększeniu)

- 1) Łańcuszkowiec (*Streptococcus pyogenes*), jeden z głównych zarazków ropotwórczych; hodowla czysta; barwione.
- 2) Między komórkami ropnemi (na rys. różowe) nieregularne zbiorowiska bakterij w kształcie gron, tzw. gronkowca (*Micrococcus* lub *Staphylococcus*, na rys. fioletowe); barwione.
- 3) Komórki ropne (błękitne), wśród nich (ciemnoniebieskie) dwójniki (*Micrococcus* lub *Diplococcus gonorrhoeae*) w rozmazie wydzieliny z cewki moczowej osobnika chorego na rzeżączkę; barwione.
- 4) Łaseczki duru (*Bacillus typhi*), ruchome, z rzęskami, uwidocznionemi przez odpowiednie barwienie.
- 5) *Pseudomonas synchyanea*, prątek ruchomy, powodujący błękitne zabarwienie mleka; na rysunku uwidoczniiony pęk biegunowo ułożonych rzęsek; barwione.
- 6) Kolonie ziarenkowca (*Sarcina ventriculi*), kształt pakietów; rozwija się w żołądku ludzkim przy nadmiernej fermentacji; barwione.
- 7) Barwione dwójniki zapalenia płuc (*Pneumococcus*) między komórkami ropnemi, 2—4 w otoczkach galaretowatych; rozmaz płwociny przy zapaleniu płuc.
- 8) Między ciałkami krwi (na rys. błękitne) ziarenkowiec tzw. zarazy płucnej u koni (ciemno-niebieskie); rozmaz krwi końskiej; barwione błękitem metylowym.
- 9) Jednorzęskowe ruchome prątki, tzw. zarazka ropy błękitnej (*Bacillus pyocyaneus* lub *Pseudomonas pyocyanea*); wytwarzają barwnik zielonkavo-niebieski; zabarw. na czerwono metodą Löfflera barwienia rzęsek.
- 10) Lekko zgięte ruchome prątki cholery azj. (*Vibrio cholerae*); zabarw. na czerwono (rzęski barw. metodą Löfflera).
- 11) Między ciałkami krwi (błękitne) łańcuchy nieruchomych pałeczek wąglika (*Bacillus anthracis*); rozmaz krwi; barw. błękitem metylowym.
- 12) Niekształtne zaokrąglone pałeczki durowe (*Bacillus typhi*), czysta hodowla, barw. błękitem metylowym.
- 13) Prątki błonicy (*Bacillus diphtheridis*); cecha charakterystyczna różnokształtność pałeczek; kilkudniowa kolonia (hodowla czysta), barw. błękitem metylowym.
- 14) *Spirillum volutans*, słabo zwinięty skrętek, powodujący gnicie w wodzie, jedna z największych bakterij (0,03 do 0,05 mm. długości), ruchoma; barw. metodą Löfflera dla uwidocznienia biegunowo osadzonych rzęsek.
- 15) Prątki kwasu mlecznego (*Bacillus acidi lactici*), barw.; powodują fermentowanie cukru mlecznego na kwas mleczny, przez co stracają białko mleka (kazeinę) = zsiadanie się mleka.
- 16) Prątki gruźlicze (*Bacillus tuberculosis*) w płwocinie suchotnika, barw. czerwono fuksyną karbolową; barwienie dodatkowe błękitem metylowym.
- 17) Grupki prątków trądu (*Bacillus leprae*) z tkanek trędowatego; barw. jak 16.
- 18) Prątki grypy (influenzy, *Bacillus influenzae*), bardzo małe pałeczki z zaokrąglonemi końcami; hodowla czysta, barw. fuksyną.
- 19) Zarodniki tężca, czerwone (*Bacillus tetani*), wewnątrz ruchomych pałeczkowatych komórek (błękitne); barw. fuksyną karbolową i błękitem metylowym.
- 20) Zarodniki wąglika, czerwone (*Bacillus anthracis*), leżące wewnątrz i zewnątrz szeregu pałeczkowatych komórek (błękitne); barw. jak 19.
- 21) Prątki dżumy (*Bacillus pestis*), krótkie nieruchome pałeczki, dające się barwić tylko na biegunach; barw. błękitem metylowym.
- 22) Prątek cholery azj. (*Vibrio cholerae*), drobne, przecinkowato zgięte pałeczki; hodowla czysta; barw. błękitem metylowym.
- 23) Prątek nosaczyny (*Bacillus mallei*), wydłużone pałeczki; barw. błękitem metylowym.

Bagno a Ripoli, m. w prow. florenckiej w Toskanji (Włochy), 18.000 mieszk.; ciepłe źródła.

Bagnolet, m. w dep. Seine (Francja), pod Paryżem, 20.000 mieszk.

Bagnoli miejsc. kap. w prow. neapolitańskiej (Włochy), nad zat. Pozzuoli; źródła mineralne, znane już w starożytności.

Bagnoli Pietro ks., poeta włoski, * 1767, † 1847; prof. literatury greckiej w Pizie; kla-

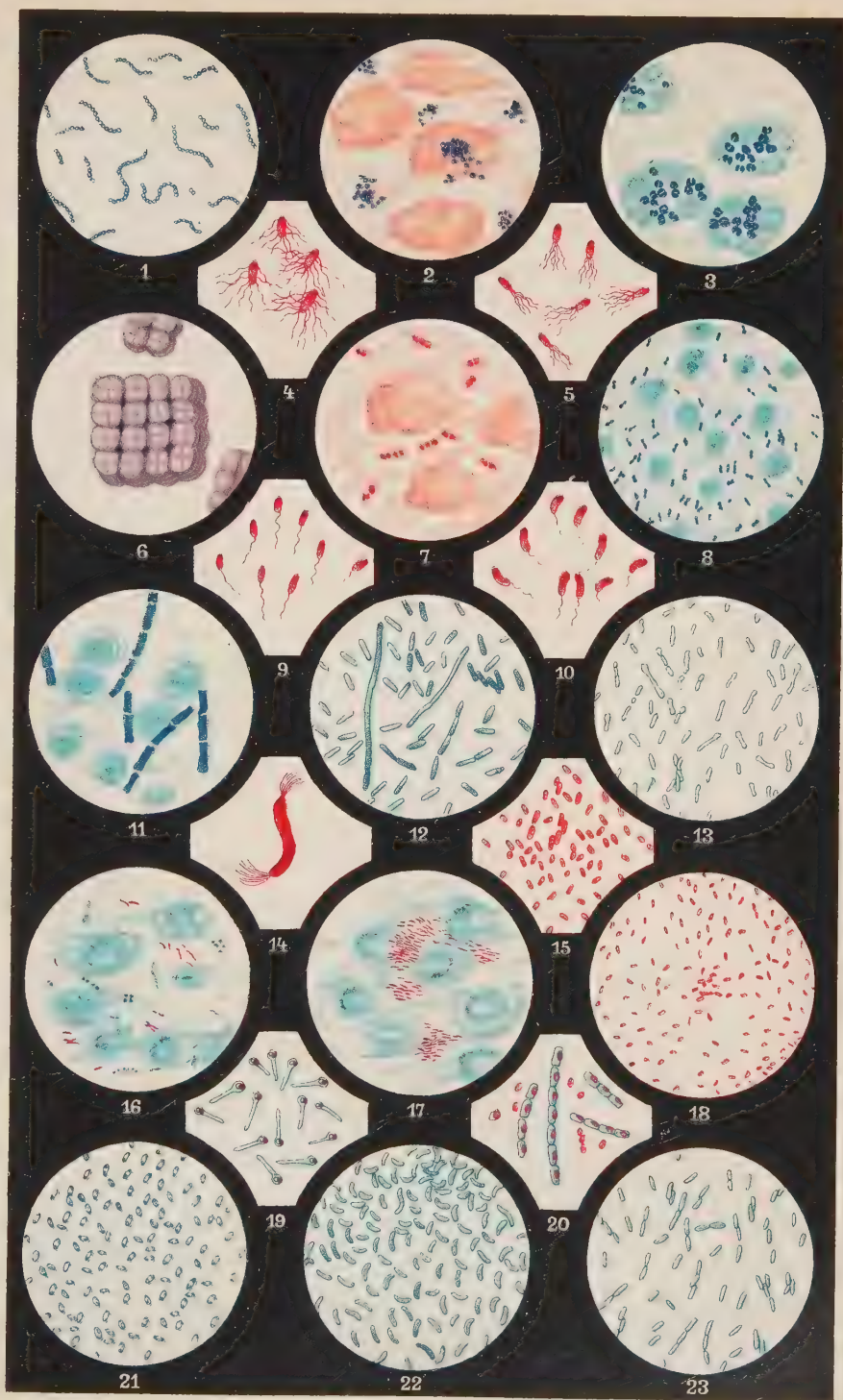
syk; napisał „Cadmó“, alegorię o rozwoju cywilizacji w dwudziestu pieśniach, „Orlando il savio“, poemat bohaterski w 48 pieśniach i „Canzoní“, pieśni religijne.

Bagnolo Mella, m. w prow. Brescia w Lombardji (Włochy pñ.), 12.000 mieszk.

Bagnols-les-Bains, miejsc. kąpielowa w departamencie Lozère (Francja); źródła siarczane o cieplecie 31—42°.

BAKTERJE I.

Bagoas, eunuch i wódz króla perskiego Artakserksesa III Ochusa; 354 przed Chr. zdobył Egipt; 339 otruł Artakserksesa, ogłosił królem Dariusza Kodomana; z rozkazu króla wypił 336 przed Chr. truciznę, którą dla swego pana przygotował.

Bagration Piotr, książę, generał rosyjski, * 1765, † 1812; walczył od 1792 przeciw Polsce, Francji, Szwecji i Turcji, 1812 dowodził drugą armją zachodnią.

Bagration Piotr, bratanek poprzedniego, odkrywca minerału, nazwanego bagratjonitem, † 1876.

Bagratjonit, minerał, należący do grupy epidotu. Tw. 6,5, cięż. wł. 4. Kryształy o barwie czarnej, nieprzezroczyste. Ural.

Bagratydzi, starożytny ród książęcy w Armenii i Gruzji, królewską władzę sprawujący od 886 do 1045.

Bagrowina, maszyna do pogłębiań, to samo co **bag'er**.

Bahajizm, sekta religijna, powstała w XIX w., oparta na babiźmie, zbliżona do chrystjanizmu, założona przez Baha Allah (właśc. Mirza Husain Ali Nuri, * 1817, † 1892); szerzy się w Anglii, Ameryce, Francji i Niemczech.

Bahama lub wyspy **Lukajskie** (ang. Bahamas), archipelag bryt. na Atlantyku, na pld.-wsch. od Florydy; 690 wysp koralowych i 2.387 raf i skał, ok. 53.000 mieszk. (murzynów); najw.: Wielka Bahama, 1542 km², Abaco i Andros; stol. Nassau na wyspie New-Providence, oddalonej o 3 dni jazdy statkiem od N. Jorku; połów gąbek i żółwi, ogrodnictwo (ananasy).

Bahawalpur, państwo lenne w prow. Pendżab (Indje bryt.), 44.760 km², 782.000 mieszk.; większa część kraju stanowi pustynię, tylko dolina Indusu jest urodzajna; stol. B., 18.500 mieszk.

Bahia, stan w Brazylii, nad Atlantykiem, 426.427 km², 3.300.000 mieszk.; tytuń, cukier, kakao, bawelna; stol. San Salvador da B., nad zatoką B., port dla wywozu tytoniu, kawy i kauczuku, 348.000 mieszk.

Bahia Blanca, m. port. w prow. Buenos Ayres (Argentyna), nad zatoką B., 44.000 mieszk.

Bahnens Julius, filozof niemiecki, * 1830, † 1881; napisał „Beiträge zur Charakterologie“, „Der Widerspruch im Wissen und Wesen der Welt“ i in.

Bahr Hermann, pisarz austriacki, * 1863; krytyk literacki i komedjopisarz.

Bahracz (ang. Bahraich), m. w prow. Agra-Oudh (Indje bryt.), 25.000 mieszk.

Bahrain (ang. Bahrein), grupa wysp w zatoce Perskiej, pod protektoratem bryt.-ind., 550 km², 103.000 mieszk.; stol. Menaméh (Menama), 30.000 mieszk., na wyspie Bahrain; wywóz perel, ryżu, kawy, cukru, owoców.

Bahr-el-Azrak, wsch. ramie górnego Nilu, wpada do głównego koryta Nilu (Bahr-el-Abiad) na pln. od Chartumu, 1.350 km. długi.

Bahr-el-Hedžas, arabska nazwa m. Czerwonego.

Bahr Jusuf, kanał w Egipcie, długi. 334 km.

Bai Tommaso, muzyk włoski, * ok. 1650, † 1714; tenor w kaplicy papieskiej; napisał „Misere“ na pięć głosów, naprzemian z „Misere“ Allegri'ego, corocznie w kaplicy watykańskiej wykonywane.

Balae, miasto w Kampanii (Włochy), już w starożytności znane miejsce kąpielowe. Siarczane źródła gorące.

Baiburt, m. w Armenii (Turcja), 1550 m. n. p. m., ok. 8.000 mieszk.; kop. srebra i miedzi; 1473 zwycięstwo Turków nad Turkmenami, 7. X. 1829 Rosjan nad Turkami.

Baif Jean Antoine, poeta francuski, jeden z siedmiu członków Plejady, * 1532, † 1589; napisał: „Passe-Temps“, „Mimes, enseignements et proverbes“, „Amours de Méline“.

Baikie William Balfour, podróżnik szkocki, * 1825, † 1864; zbadał 1854 i 1857 bieg rz. Benue w Nigerji bryt.

Bailén, m. okręg. w prow. Jaén w Andaluzji (Hiszpania); 1808 kapitulacja franc. gen. Dupont de l'Étang, początek powstania hiszpańskiego.

Bailey John, rolnik i mechanik szkocki, żył pod koniec XVIII w. Pierwszy zbudował pług na podstawie wyliczeń matematycznych i w ten sposób zapoczątkował mechanikę rolniczą.

Bailey Philipp James, poeta angielski, * 1816, † 1902; główne dzieło „Festus“.

Bailleul, m. w dep. Nord (Francja pln.), nad rz. Becque, 15.000 mieszk.; wyrób koronek.

Baillie Joanna, poetka angielska, * 1762, † 1851; komedje i tragedje „Plays on the passions“.

Baillon André, powieściopisarz belgijski, * 1875; napisał: „Moi quelque part“ (1919), wydane 1923 pt. „En sabots; histoire d'une Marie“, „Zonzon Pépette“, „Un homme si simple“ i in.

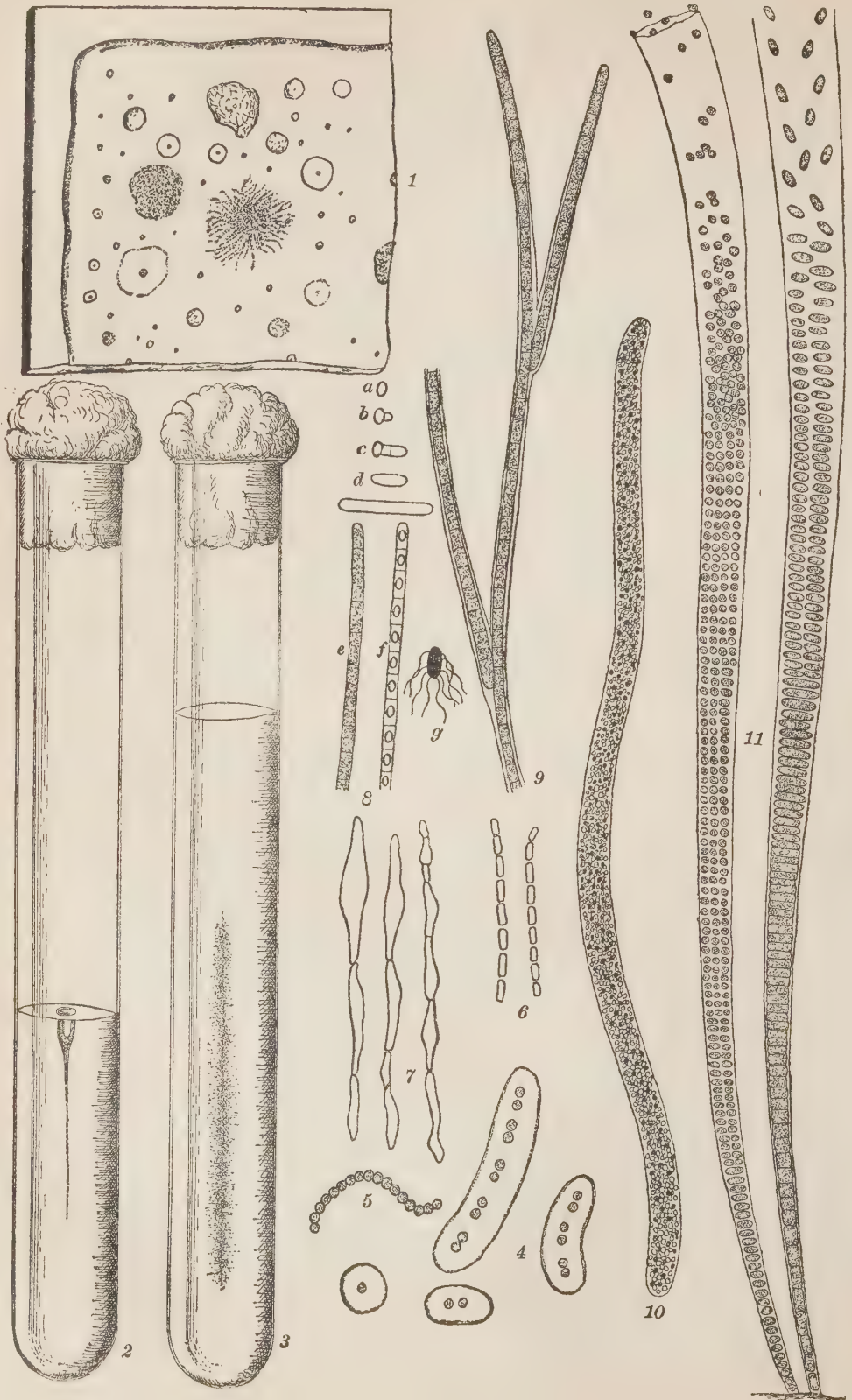
Baillon Ernest Henri, lekarz i przyrodnik francuski, * 1827, † 1895; prof. w École de médecine w Paryżu; napisał: „Dictionnaire de botanique“ i „Histoire des plantes“.

Baillon albo **Baillou** Guillaume, zwany **Ballonius**, lekarz francuski, * 1538, † 1617; uwolnił medycynę ówczesną od wpływu arabskiego i powrócił do oryginałów starogreckich; pierwszy zwrócił uwagę na związek przyczynowy między wpływami atmosferycznymi a występowaniem chorób w pewnych porach roku.

Baillot Pierre Marie François de Vales, skrzypek, pedagog i kompozytor francuski, * 1771, † 1842; utwory skrzypcowe i orkiestrowe, szkoła gry na skrzypcach „L'art du violon“.

Bailly Jean Silvain, historyk astronomii i polityk francuski, * 1736, † 1793; 1789 prezydent Zgromadzenia Stanów Generalnych, przewodniczący konstytuancy, mer Paryża, 1793 zgilotynowany. Napisał: „Histoire de l'astronomie moderne“ (1779, 3 t.), „Histoire de l'astronomie ancienne“ (1775), „Traité de l'astronomie indienne et orientale“ (1787).

Baily, 1) Edward Hodges, rzeźbiarz ang., * 1788, † 1867; posągi, popiersia; jedno z jego

OBJAŚNIENIA DO TABLICY BAKTERJE II

(1—3 wielkość natur., 4—11 w znacznem powiększeniu)

- 1) Część hodowli rozmaitych bakteryj na płytce żelatynowej.
- 2) Kolonja tlenowców (prątki cholery azjat.); bakterje te zostały wprowadzone igłą do wnętrza pożywki żelatynowej.
- 3) Hodowla żelatynowa beztlenowców (prątki tężca), powstała podobnie jak 2. Bakterje rozwijają się tylko na głębokości kilku centymetrów pod powierzchnią kanału uklucia, dokąd niema dostępu tlen z powietrza.
- 4) *Streptococcus mesenterioides*, ziarenkowiec, wywołujący ześluzowacenie cukru; podobny do skrzeku żabiego z powodu swej śluzowatej otoczki.
- 5) *Streptococcus mesenterioides* na pożywce bezcukrowej; brak otoczek śluzowych.
- 6) Prątki kwasu octowego (*Bacillus aceti*), postać zwykła.
- 7) Prątki kwasu octowego, postać zniekształcona (inwolucyjna) przy zahamowaniu wzrostu.
- 8) Rozwój prątka siennego (*Bacillus subtilis*); do hodowli czystej otrzymuje się zarodki z siana, gotowanego w wodzie przez godzinę: a) zarodnik przed kiełkowaniem; b), c) zarodniki kiełkujące, młoda pałeczka wychodzą-

ca z pękniętej otoczki zarodnikowej; d) młode pałeczkowate komórki ruchome, chociaż rzęski niewidoczne, gdyż niezabarwione; e) pałeczka, zmieniająca się w nić (przy dalszym wzroście), część nici; f) nić, tworząca zarodniki w jeszcze dalszym okresie wzrostu lub przy wyższej cieplocie; g) pałeczka z uwidocznionemi przez barwienie rzęskami, służącemi do poruszania się.

- 9) Bakterje w kształcie rozgałęzionej nici (*Cladotrix dichotoma*, inaczej *Sphaerotilus dichotomus*), znajdują się w stojących wodach; część nici w otocze galaretowatej tworzy rzekome rozgałęzienie.
- 10) Bakterje siarczane (*Beggiatoa alba*), kształt nitkowaty, znajdują się w wodzie, zawierającej siarkowodor; wężykowata nić składa się z komórek prawie niedostrzegalnych, zawiera wiele ziarenek siarki, wydzielonej z siarkowodoru.
- 11) *Crenothrix polyspora*, nitkowata bakteria, rosnąca w rurach studziennych i powodująca ich zatykanie; nić w otocze galaretowej; poszczególne komórki przekształcają się w zarodniki ruchome (konidia), które poruszają się przy pomocy rzęsek, oddzielają się od macierzystej nici i dają początek nowej.

dział: pomnik Nelsona na placu Trafalgarskim; 2) Francis, astronom angielski, * 1774, † 1844; określił 1841 gęstość ziemi zapomocą wagi Coulomba.

Bain Alexander, filozof angielski, przedstawiciel kierunku doświadczonego, * 1818, † 1903; dzieła: „The emotions and the will” (1859, 4-te wyd. 1899), „Logic, deductive and inductive” (2 t., 1870), „Education as a science” (1879) i in.

Bain Alexander, mechanik szkocki, * 1810 † 1877; wynalazca udoskonaleń telegrafu i zegarów elektrycznych. Zbudował telegraf wielokrotnie i drukujący.

Baindir, m. w Azji Mniejszej (Turcja), 25.000 mieszk.

Baini Giuseppe, kompozytor włoski i teoretyk muzyki, * 1775, † 1844; biograf Palestriny; utwory kościelne.

Bainville Jacques, pisarz francuski, * 1879; jeden z twórców nowego kierunku rojalistycznego i założycieli „Action Française”; napisał: „Comment placer sa fortune”, „Comment est née la révolution russe”, „Jaco et Lori” i in.

Baird Spencer Fullerton, przyrodnik ameryk., * 1823, † 1887; profesor w Dickinson-College; główny założyciel Muzeum Narodowego w Waszyngtonie.

Baire René Louis, matematyk francuski, * 1874; prace nad teorią funkcji zmiennych rzeczywistych; „Leçons sur les fonctions discontinues” (Paryż, 1905).

Baisse (fr.), spadek kursów papierów na giełdzie.

Baj Tommaso, kompozytor włoski, * 1650, † 1714; kapelmistrz papieski w Rzymie; utwory kościelne.

Baja, wełniana albo bawełniana tkanina, miękka, gruba z długim włosem; używana na odzież i na derki.

Baja, m. w Baczce (Jugosławja), nad Dunajem, 21.500 mieszk.; handel zbożem i nierogacizna.

Baja California, ob. Kalifornia Dolna.

Bajadera (port.), tancerka i śpiewaczka publiczna w Indiach; dzieli się na Devadasi, tj. niewolnice bogów, poświęcające się służbie kościelnej, oraz na Nacni, występujące po 10—12 pod przewodnictwem starszej tancerki.

Bajazet I, sultan turecki, * 1347, † 1403; 1390 podbił Serbję; popierał cesarza bizantyńskiego Jana VII przeciwko jego ojcu, Janowi V i uzależnił od siebie Bizancjum; zdobył Bułgarię, Tessalię, Macedonię, zagroził Siedmiogrodowi;

pobity 1402 pod Angorą przez Timura, wzięty do niewoli i uwięziony w żelaznej klatce.

Bajazet II, sultan turecki, *1447, †1512; wznosił meczety, budował mosty itp.; zdetronizowany przez swego syna Selima, popieranego przez chana tatarskiego.

Bajdak, barka żaglowa, używana na Ukrainie, Białorusi i na Morzu Czarnem.

Bajdaracka zatoka, ob. **Karska zatoka**.

Bajer Andrzej, biskup chełmiński, *1712, †1785; odmówił złożenia przysięgi homagialnej Fryderykowi II, przeniósł rezydencję biskupią do Chełmży.

Bajka, krótki utwór prozą lub wierszem, w którym często zwierzęta mówią i działają jak istoty ludzkie, i który, zapomocą zdarzenia nierzeczywistego, wyraża tem dobitniej jakąś prawdę moralną, oświecla tem jaskrawiej jakieś wady charakteru ludzkiego. W literaturze polskiej rodzaj ten uprawiany był przez licznych pisarzy. Najoryginalniejszym twórcą w tej dziedzinie był Ignacy Krasicki, po nim pisali bajki: Jachowicz, Niemcewicz, Franciszek Morawski, Adam Mickiewicz; wśród współczesnych: B. Herz, J. Lemański, i J. Ejsmond.

Bajkalit, minerał, odmiana piroksenu, ob. **diopsyd**.

Bajkał, największe jezioro w Azji, ósme co do wielk. na kuli ziemskiej, w pld.-wsch. Syberji, 476 m. n. p. m., 37.000 km², dług. 646 km., szer. 35—90 km., głęb. do 1.600 m.; nad brzegami źródła gorące; fauna bogata w stare formy; do jej zbadania przyczynił się najwięcej zoolog polski B. Dybowski; od pld. kolej bajkalska 260 km., stanowiąca część kol. transsyberyjskiej.

Bajocco (włosk.), drobna moneta miedziana w państwie kościelnym 1592—1867, $\frac{1}{100}$ scudo; na Sycylii 1 b. = 2 grana.

Bajonna, ob. **Bayonne**.

Bajonńskie sumy, 47 milionów fr., które Napoleon przekazał w Bajonnie Księstwu Warszawskiemu wzamian za 20 mil., płatnych przez skarb Księstwa w ciągu 3 lat z 5%; skarb zapłacił 20 mil., wierzytelności 47 mil. nie mógł wyegzekwować. Sumy te kongres wiedeński przekazał Prusom.

Bajram, uroczyste święto mahometańskie, trwające przez cały miesiąc. W czasie bajramu obowiązują wiernych całodzienny post; spożywać posiłki wolno wyłącznie po zachodzie słońca.

Bak, przednia część pokładu.

Baka, beczka pływająca, umocowana na kołowach, służąca jako drogowy kacz.

Baka Józef ks., nauczyciel, jezuita, *1707, †1780; napisał „Uwagi o śmierci niechybnej”.

Bakairi, plemię z grupy Karaibów nad rz. Xingu i Arinos w Brazylii zach.

Bakaj Michail, tajny agent rosyjskiej ochrony w Warszawie, oskarżyciel Stanisława Leopolda Brzozowskiego o oddawanie usług ochronie, wezwany przez sąd partyjny na świadka do Krakowa, płatał się w zeznaniach

i dowodów winy Brzozowskiego nie przedstawiał.

Bakałarz Błażej, ob. **Krasicki Ignacy**.

Bakałowicz, herb polski: w polu czerwonym półksiężyc złoty, nad nim skrzyżowane strzała i miecz.

Bakałowicz Stefan, malarz, *1856; studja w szkole rysunkowej w Warszawie i akademji petersburskiej; obrazy na tle historii greckiej i rzymskiej.

Bakałowicz Władysław, malarz historyczno-rodzajowy i portrecista, *1831; kształcił się w Warsz. Szk. Szt. Pięknych; „Posłuchanie u króla”, „Zwada” i inne.

Bakałowiczowa z Szymanowskich Wiktoria, artystka w rolach komiczno-charakterystycznych, *1835, †1874.

Bakan albo **buja wytyczna**, przyrząd do wskazywania statkom bezpiecznej drogi; bywa stawiany na lawicach piaszkowych albo na brzegach; sygnały na nim oznaczają się na dzień jaskrawym kolorem, na noc oświetla się je.

Bakarat, francuska hazardowa gra w karty.

Bakbort, lewy bok okrętu.

Bakchjadowie, ród królewski w Koryncie; panował w ciągu 144 lat do poł. VII w. przed Chr., potem stał na czele rządów oligarchicznych; wygnany przez Kipselosa w poł. VII w. przed Chr.

Bakczyseraj, dawna stol. chanów tatar. na Krymie, 14.000 mieszk.; 35 meczetów, pałac maurytański.

Baker Samuel White, podróżnik ang., *1821, †1893. Zwiedził całą prawie pld.-wsch. Afrykę, zbadał dopływ Nilu Błękitnego i odkrył jezioro Albert Njanza (Mwutan), które daje początek Nilowi Białemu.

Bakersfield, m. w stanie Kalifornji (St. Zj. Am. Płn.), 13.000 mieszk.; źródła naftowe.

Bakewel Robert, agronom angielski, *1726, †1795. W 1755 pierwszy prowadził doświadczalną hodowlę bydła przez dobór osobników rozplodowych i doszedł do poprawienia rasy a nawet do wytworzenia nowej, zwłaszcza owiec Dishley.

Bakgardy, liny do podciągania do rejd. dolnej krawędzi żagla.

Bakologia, umiejętność hodowania jedwabników.

Bakony, kraj górzysty na Węgrzech zach., na pld. od jez. Balaton, do 713 m. (szczyt Kőröshegy); lasy dębowe, chów świń (bakońskich), winnice.

Bakowiecki Józef Mokosiej, sekretarz Zygmunta III, następnie biskup unicki włodzimierski, †1655.

Baksar (ang. Baxar), m. w prow. bengalskiej (Indje bryt.), nad Gangesem, 16.000 mieszk.

Baksztag, lina, umocowująca przedni maszt.

Bakszysz, (tur.), napiwek, datek.

Bakterje, drobnoustroje, najdrobniejsze jednokomórkowe, bezchlorofilowe istoty żyjące, odgrywające w życiu człowieka i gospodarcze przyrody rolę pierwszorzewną. Wymiary wahają się w granicach tysięcznych czę-

ści milimetra (w mikronach). Rozmnażają się przez prosty podział, dający dwa nowe osobniki. Dzięki szybkiemu wzrostowi co pół godziny następuje nowy podział, tak że liczba ich niepomiaralnie szybko wzrasta (teoretycznie 1 bakterja długości 2 mikronów po upływie 2 dni wydałaby 281 milionów potomków, zajmujących objętość $\frac{1}{2}$ litra). W warunkach niesprzyjających tworzą zarodniki (endospory), zdolne przetrzymać posuchę, wyższą temperaturę, brak pożywki. Dzięki nadzwyczajnej swej żywotności wszędzie są rozpowszechnione. Co do kształtów dają się wyróżnić: kuliste ziarniki czyli kokki (Coccus), wydłużone pałeczko- wato laseczniki, pałeczki (Bacillus, Bacterium), śrubowato zgięte przecinki (Vibrio), zakręcone spiralnie skrętki, spiryle (Spirillum), jednokomórkowe bakterje. Często osobniki, powstające przez podział, pozostają ze sobą w związku i tworzą bakterje wielokomórkowe: diplokokki (po dwie kuliste bakt.), sarciny (złożone z 8), streptokokki (łańcuszkowy zbiór kokków) i wiele innych form. Często tworzą milionowe zbiorowiska, złączone wspólnym śluzem (zogloba). Ze względu na czynności rozróżnia się grupy: b. autotroficzne czyli samożywne, żywią się substancjami nieorganicznymi, np. bakterje Nitrosomonas, żyjące w glebie, utleniają amoniak na kwas azotawy, b. Nitromonas utleniają kwas azotawy na azotowy. Węgiel czerpają wyłącznie z dwutlenku węgla; b. fermentacyjne czyli zaczynowe należą do b. saprofitycznych. Praca ich polega na utlenianiu węglowodanów; b. saprofityczne czyli roztoczne odżywiają się martwą materią organiczną; b. saprogeiczne czyli gnilne należą do b. saprofitycznych. Posiadają własność rozkładu złożonych związków azotowych organicznych roślinnych i zwierzęcych (mięso, białko) na związki prostsze. Gnicie mięsa i innych ciał białkowych dzieje się za sprawą Bacillus vulgaris. Micrococcus prodigiosus żyje na mleku i pieczywie; są to bakterje pigmentowe, tworzą krwisto-czerwone kolonie, uważane za krwawiące hostje.

Bakterje chorobotwórcze, rozmnażając się w ustroju ludzkim lub zwierzęcym, tworzą substancje trujące — jady, które zatrują ten ustrój. Tu należą: prątki durowe, rzekomo- durowe, gruźlicze, błonnicze, tężcowe itd. Choroby, wywołane przez b. chorobotwórcze, noszą miano chorób zakaźnych. Nie dla wszystkich chorób zakaźnych znane są już obecnie bakterje, choroby te wywołujące.

Bakterjobjęzyczne ciała, substancje bliżej nieokreślone, znajdujące się we krwi ozdrowieńców po niektórych chorobach zakaźnych. Krew a właściwie surowica krwi tych osobników, zmieszana z odpowiednimi bakterjami, wywołuje rozpuszczenie bakterji.

Bakterjobjęzyczne środki lekarskie, środki, uniemożliwiające rozwój bakterji; dzielą się: 1) na fizyczne: działanie promieni słonecznych, wysoka temperatura, para wodna, itp., oraz 2) na chemiczne (inaczej środki antyseptyczne): sublimat, karbol, lizol, kwas borny, woda utleniona.

Bakterjofagi (gr.), hipotetyczne drobnoustroje przesączalne, znajdujące się w stolcu osób chorych na czerwonkę i mające własność rozpuszczania bakterji czerwonych, o ile hodowlę ich zmiesza się ze stolcem chorych czerwonych. Zjawisko bakterjofagii wykryte zostało w ostatnich latach przez bakterjologa ameryk. d'Herelle'a. Przypisują bakterjofagi ważną rolę w samoleczeniu chorób zakaźnych.

Bakterjoliza (greck.), zdolność rozpuszczania bakterji. Zdolność tę posiada surowica krwi ozdrowieńców po chorobach zakaźnych dzięki zawartym w tej surowicy ciałom bakterjobjęzycznym. Bakterjoliza poraż pierwszy stwierdzona została przez bakterjologa niemieckiego Pfeiffera w drugiej połowie XIX w.

Bakterjolog (greck.), lekarz lub przyrodnik, zajmujący się bakterjologią.

Bakterjologia (greck.), nauka o budowie, życiu i właściwościach bakterji. Faktyczny początek bakterjologii datuje się od wynalezienia mikroskopu i od odkrycia wymoczków przez Leeuwenhoekea 1675. Odkrycie Leeuwenhoekea popierało istniejące podówczas poglądy, że choroby przenoszone są za pośrednictwem okiem niedostrzegalnych istot, drobnoustrojów (contagium vivum). W XVIII i połowie XIX w., wskutek zbytnej swej jednostronności, nauka o bakterjach i wiara w contagium vivum stały zachwianie. Dopiero Pasteur przywrócił b. właściwe znaczenie. Od tego czasu zdobycze b. idą coraz szybciej: wykrycie krętka duru powrotnego przez Obermaeyera 1868, wykrycie laseczników trądu przez Hansena, laseczników durowych przez Ebertha, i laseczników gruźliczych przez Kocha, ziarenkowców zapalenia płuc przez Friedlaendera i Frenkla, ziarenkowców rzeżączkowych przez Neissera, pasorzytów ziemnicznych przez Laverana, krętków kilowych przez Schaudinna 1905. Obecnie metodyka b. jest udoskonalona i staje się coraz niezbędniejszą w rozpoznawaniu i leczeniu chorób zakaźnych.

Bakterjoterapia (greck.), metoda leczenia zapomocą szczepienia choremu podskórnie bakterji lub wyciągów z nich; ma zastosowanie przy leczeniu chorób zakaźnych; do zaszczepiania używa się takich samych bakterji, jakie daną chorobę wywołały.

Bakteriozy, choroby, wywoływane u roślin przez bakterje.

Baktra, ob. Balch.

Baktrja, kraj staroż. nad Amu-Darją, kołębka religij Zoroastri, stol. Baktra (obecnie Balch w Afganistanie). Podbita przez Medów, Persów, po śmierci Aleksandra W. przez Seleucydów, tworzyła w III w. prz. Chr. samodzielne państwo, sięgające po Indus, w I w. po Chr. zawojowana przez Sycytów.

Baku, stol. rep. Azerbejdżańskiej na Kaukazu, nad m. Kaspijskiem, 447.000 mieszk.; najbogatsze źródła naftowe na świecie.

Bakulity, präciaki, głowonogi kopalne z okresu kredowego.

Bakulometria, mierzenie odległości i wysokości jedynie zapomocą tyk.

Bakunin Michail, rewolucjonista rosyjski, * 1814, † 1876; przywódca i teoretyk anarchizmu, członek pierwszej Międzynarodówki. Przyjmował czynny udział w wielu ruchach rewolucyjnych w różnych państwach europejskich. W Paryżu zaprzyjaźnił się z emigrantami polskimi i stał się gorliwym zwolennikiem walk o wyzwolenie Polski z pod jarzma zaborców.

Bakwark Walenty, zwany pospolicie Bekwarkiem, lutnista Zygmunta Augusta, * 1515, † 1576.

Bal, w budownictwie deska grubsza od 2-ch cali.

Bal Piotr, podkomorzy sanocki za Zygmunta III; oczyścił Beskidy z opryszków, wystawił w sanockim m. Baligród z warownym zamkiem i opatrzył go silną załogą.

Balaam, prorok z Mezopotamji, według Biblii wczwany przez moabickiego króla Balaka, aby przeklął zbliżających się Izraelitów; jadącemu na wezwanie zastąpił drogę anioł z dobytym mieczem, aby go powstrzymać; nie widział go B., tylko oślica, na której jechał, i ta przemówiła ludzkim głosem; wówczas dojrzał anioła i prorok, zamiast przeklinać, błogosławił Izraelitów.

Balabac, cieśnina morska i wyspa na płn. od Borneo, w archipelagu Sundajskim.

Balaena mysticetus (wieloryb grenlandzki), zwierzę ssące, rząd Cetacea. Wieloryb bezzębny. Z podniebienia zwisają liczne (do 400) wasy rogowe, tzw. fiszby. Krata, utworzona przez „wasy“, służy do zatrzymywania drobnych zwierząt, jak skorupiaki, mięczaki, meduzy, którymi wiel. grenlandzki się żywi. Długość średnia 18 m. Morza północne.

Balaeniceps rex (wieloryboglów królewski), ptak, rząd, czaplowate. Wysokości 1½ metra. Bardzo długi i szeroko rozrosły dziób, podobny z kształtu do drewnianego trzewika. Żywi się rybami. Dorzecze Białego Nilu.

Balaguer Victor, poeta i historyk hiszpański, * 1824, † 1901; prócz utworów poetyckich, napisał historię Katalonii i historię trubadurów katalońskich.

Balander, płaska, jednomasztowa łódź hollenderska.

Balaninus nucum (słonik orzechowiec), owad, rząd tęgopokrywe (Coleoptera). Szkodnik orzechowy. Samica składa jajka w młodych orzechach.

Balanitis (greck.), zapalenie żołądki prącia.

Balansjer (franc.), w maszynach część, oparta na zasadzie drąga prostego, podpartego w środku, obracającego się około osi poziomej lub pionowej, specjalnie obciążona w celu zrównoważenia ciężaru korby obracającej lub w celu nadania większej siły rozpędowej przy obrocie (prasa balansierowa) lub ruchu jednostajnym wahadłowym (wahacz w maszynach parowych, wahadło Hyughensa w zegarkach). Na teźże zasadzie oparte są przyrządy, używane przez linochodów w celu łatwiejszego utrzymania równowagi.

Balantidium coli, wymoczek (Infusorium), często znajdujący się w jelitach grubych trzody

chlewnej, b. rzadko u człowieka. Wykryć go można w kale. Wywołuje długotrwałe, nie podające się leczeniu biegunki.

Balanza, statek sycylijski o 2 masztach.

Balard Antoine Jérôme, chemik francuski, * 1802, † 1876; odkrył 1826 brom.

Balart Federico, poeta hiszpański, * 1831, † 1905; napisał: „Dolores“ i „Sombras y destellos“.

Balasek, słupek okragły.

Balator (ang. Balasore), m. w prow. bengalskiej (Indje bryt.), 21.500 mieszk.

Balassa Balint, poeta węgierski, * 1551, † 1594; pisał liryczne pieśni miłosne, przemysłowe i żołnierskie.

Balast, materiały ciężkie, używane w celu utrzymania niezbędnego zanurzenia okrętu lub równowagi balonu w powietrzu. Materiał używany jest możliwie najmniej wartościowy (piasek, kamienie itp.). Łodzie podwodne stosują balast wodny, usuwany w razie potrzeby przy pomocy pomp. W kolejnictwie pokład żwirowy lub piaszkowy, na którym spoczywała progi kolejowe.

Balata, substancja podobna do kauczuku i gutaperki, otrzymywana przez wysuszenie soku drzewa Sapota Muellera, rosnącego przeważnie w Gujanie. Używana głównie w przemyśle angielskim, zastępuje doskonale skórę i służy do wyrobu pasów transmisyjnych, podeszw i izolatorów w przemyśle elektrycznym.

Balaton (niem. Plattensee), najw. jez. na Węgrzech między Dunajem i Drawą, 690 km²; dopływ Zala, wypływ rz. Sio, kanał do Dunaju; obfite w ryby.

Balazs Bela, poeta węgierski, * 1884; 1919 członek rządu komunistycznego, po zwycięstwie kontrrewolucji schronił się do Berlina; nowele, poezje, szkice, opowiadania, dramaty: „Dr. Margit Szélpál“ i in.

Balbi Adriano, geograf włoski, * 1782, † 1848.

Balbin Bohuslaw, historyk czeski, jezuita, * 1621, † 1688. Wydał w języku łacińskim szereg dzieł historycznych oraz „Obronę języka czeskiego“.

Balbina św., dziewica rzymska, umęczona ok. 115; święto 31. III.

Balbo Cesare hr., mąż stanu i historyk włoski, * 1789, † 1853. Wywarł znaczny wpływ na polityczny rozwój Włoch.

Balboa Vasco de, hiszpański podróżnik i kolonizator, * 1475, † 1517; w wyprawie przedsięwziętej 1513 pierwszy z Europejczyków dotarł przez przesmyk Panamski do oceanu Spokojnego. Przez zazdrość gubernator Avila oskarżył go przed rządem, że zamierza wywołać powstanie w nowoodkrytych prowincjach, wskutek czego B. został skazany na śmierć i ścięty.

Balbuena Bernardo de, poeta hiszpański, * 1568, † 1627; biskup od 1620; napisał: „La grandezza mejicana“, „El siglo de oro en las selvas de Erifile“ i „El Bernardo, ó la victoria de Roncesvalles“.

Balbywith Hexthorpe, m. w hr. York (Anglja), 12.000 mieszk.; cegielnia.

Balch, 1) m. w płn. Afganistanie, 20.000 mieszk., tkaniny jedw.; w pobliżu ruiny Baktry, zburzonej 1220 przez Dżyngis-chana; 2) rz. w Afganistanie, ginie w piaskach.

Baldach, ob. **Umbella**.

Baldachim, daszek, pokrycie z drzewa, metalu, tkaniny, rozpostarte nad tronem, krzesłem, łóżem lub miejscem czczonym; stosowane we wszelkich czasach i stylach, stałe lub przenośne, skromne i bardzo ozdobne, zależnie od przeznaczenia.

Baldachokwiatowe, ob. **Umbelliflorae**.

Baldamus August Karl Eduard, ornitolog niemiecki, * 1812, † 1893; napisał: „Das Leben der europäischen Kuckucke“, „Haus und Nutzgeflügel“ i in.

Baldaskowate, ob. **Umbelliferae**.

Baldenburg, Białembork, m. w marchii Posen-Westpreussen (Prusy), 2.600 mieszk.; od 1466 do 1772 należało do Polski.

Baldi Bernardino, poeta i uczonego włoski, * 1553, † 1617; napisał: „La Nautica“, „Vita e fatti di Federigo di Montefeltro, duca d'Urbino“, „Invenzione del bossolo da navigare“ i in.

Baldini Baccio, miedziornik włoski, * 1436, † 1480; rytował głównie według Botticelli'ego.

Baldinucci Filippo, włoski historyk kultury, * 1624, † 1696; napisał: „Notizie de professori del disegno da Cimabue in qua...“ (1681—1728), dzieło, mające na celu uzupełnienie Vasari'ego życiorysów artystów włoskich, doprowadzone do 1670 r.

Baldo (Monte), grzbiet górski na wsch. od jez. Garda w Alpach Trydenckich (Włochy płn.), 2.218 m.

Baldovinetti Alessio, malarz włoski, * 1427, † 1499; malował freski i obrazy ołtarzowe, ulepszył perspektywę krajoobrazową.

Baldr, ob. **Baldur**.

Balduin François, prawnik francuski w XVII w. Wydał między innymi „De legatione polonica oratio Francis Baldui J. C. ad Joannem Sarium Zamoyscium, legatum polonum“ (1573), „Histoire des Rois et Princes de Pologne“ (1573).

Baldung Hans, zwany **Grien**, malarz i drzeworytnik niem., * ok. 1480, † 1545; obraz w ołtarzu katedry we Fryburgu.

Baldur (Baldr), bóg słońca w mitologii skandynawskiej, syn Odyna, zamordowany przez swego brata ślepcę Hödra za namową Lokiego.

Baldwin, imię pięciu królów Jerozolimy: B. I (1100—1118), brat Gottfryda z Bouillon, * 1058, † 1118; B. II, brat stryjeczny i następca poprzedniego, rządził 1118—31; za jego panowania powstały zakony templariuszów i joannitów; B. III, * 1129, † 1162; panował 1143—1162; walczył zwycięsko z Nureddinem, sułtanem Aleppu; B. IV, panował 1173—83; B. V, † 1186.

Baldwin, hrabia Flandrii; pomagał Wenecjanom w zdobyciu Konstantynopola 1204; założyciel cesarstwa łacińskiego i pierwszy cesarz, † 1205.

Baldwin James Mark, psycholog i filozof płn.-amerykański, * 1861; napisał: „Men-

tal development in the child and the race“, „Thought and thinks, or Genetic logic“ (1906).

Baldwin Stanley, ang. mąż stanu, * 1867; od maja 1923 do stycznia 1924 i od list. 1924 prezydent ministrów.

Bâlê, ob. **Bazylea**.

Baleary, grupa wysp hiszp. na m. Śródziemnym (większe z nich: Majorka, Minorka, Cabrera), wraz z Pityuzami prow. balearska, 5.014 km², 331.000 mieszk.; stol. Palma.

Balen Hendrik van, malarz holenderski, * 1575, † 1632; nauczyciel Van Dyck'a; malował obrazy biblijne i mitologiczne drobnych rozmiarów.

Balenit, sztuczny fiszbin z gumy, szellaku i palonej magnezji.

Balet, akcja, przedstawiona zapomocą tańca i mimiki, ilustrowana muzyką. Kolebką baletu były Włochy, gdzie go uprawiano na dworach. Z Włoch przeniesiony do Francji, stał się tam również ulubioną rozrywką dworską. W baletach występowali Ludwik XIII i Ludwik XIV za młodu. Jeszcze w XVII w. balet był złączony z operą a także z komedią (Molière). Dopiero Noverre w połowie XVIII w. wyodrębnił balet i uczynił go samoistnym tworem dramatycznym. Dalej poszedł w tym kierunku Vincenzo Galeotti w Kopenhadze, kładąc nacisk na wyraz plastyczno-dramatyczny.

Balfe Michael William, angielski kompozytor, * 1808, † 1870; opera „The bohemian girl“.

Balfour Arthur James, mąż stanu angielski, * 1848; 1886 sekretarz stanu dla Szkocji, 1887 dla Irlandii, 1891—93 i od 25. VI. 1895 pierwszy lord skarbu, 1902—5 premier gabinetu; w czasie wojny pierwszy lord admiralicji, członek wydziału wojennego 1916; 1916 i 1920 minister spraw zagranicznych. Doprowadził do uznania Palestyny jako siedziby państwowej Żydów pod protektorem Anglii.

Balfour Francis Maitland, biolog angielski, * 1851, † 1882; od 1875 prof. embriologii i anatomii porównawczej w Cambridge, 1882 objął katedrę morfologii zwierząt. Badał rozwój ryb chrząstkowych w stacji zoologicznej w Neapolu. Pozostawił liczne prace, dotyczące rozwoju jaszczurek, pajaków itd. Wydał podręcznik embriologii porównawczej.

Bali, najbardziej na zach. leżąca wyspa w archipelagu Małych Wysp Sundzkich (Indie wsch. holend.), górzysta, z czynnym wulkanem Gunung Agung 3.200 m., 5.808 km², wraz z wyspą Lombok prow., 10.546 km², 1.565.000 mieszk.; lasy, ryż, bawełna, kawa, indygo; stol. Buleleng.

Balice, w. pod Krakowem, pałac i park Radziwiłłów.

Balicka Gabriela, działaczka społeczna, * 1870; posłanka na Sejm Ustawodawczy (1919—1922) i od 1922 na Sejm.

Balicki Karol, malarz, * 1820, † 1859; widoki Krakowa i portrety.

Balicki Wincenty, teolog i historyk, * 1798, † 1844; wydał dzieło „Miasto Tarnów pod względem historycznym i naukowym“. Skutkiem sporów z władzą duchowną uszedł do

Prus, został polskim kaznodzieją ewangelickim i tam zmarł.

Balicki Zygmunt, polityk i teoretyk kierunku narodowo-demokratycznego, * 1858, † 1916; prace: „Liberalizm i demokratyzm” (1886), „L'organisation spontanée de la société politique” (1895), „Indywidualizm i indywidualność” (1897) i in.

Baliński Adam, kasztelan bydgoski i starosta kruszewicki, odznaczył się w bitwie z gdańszczanami 1577 pod Tczewem; 1589 posłował w sprawie pokoju z Maksymilianem austriackim, pobitym pod Byczyną.

Baliński Ignacy, prawnik i literat, * 1862; poezje, artykuły lit. w „Życiu”, „Tyg. Ilustr.”, „Kurierze Warszaw.”, „Stowie” i innych pismach.

Baliński Jan, podskarbi ziem pruskich i kasztelan gdański, mąż stanu za panowania Zygmunta Starego.

Baliński Karol, poeta, * 1817, † 1864; więziony kilkakrotnie, jakiś czas przebywał na Syberji. Po powrocie do kraju należał do grona entuzjastów i entuzjastek, skupiających się około „Przeglądu Naukowego” Skimborowicza. Przesiedziawszy w cytadeli warszawskiej parę miesięcy, udał się do Lwowa, skąd wydalony przebywał w Poznaniu, redagując przez pierwsze półrocze 1850 tygodnik „Krzyż a Miecz”. Prześladowany przez policję, wyjechał do Francji. Na wieść o powstaniu wrócił do kraju i w Krakowie redagował pismo „Wolność”; utwory poetyckie: „Farys wieszcz” i „Męczeństwo Zbawiciela”; tłumaczenie Kalderona „Kochanków nieba”.

Baliński Michał, historyk i archeolog, * 1794, † 1864; członek Tow. Szubrawców. Należał do założycieli „Biblioteki Warszawskiej”. Wydał: „Starożytna Polska”, „Pisma historyczne”, „Historia m. Wilna”, „Studia historyczne”, „Dawna akademja wileńska”, „Opisanie statystyczne m. Wilna”, „Pielgrzymka do Jasnej Góry”, „Życie Jędrzeja Śniadeckiego”, „Pamiętniki o Janie Śniadeckim” i in.

Balis, Barbalissos, ruiny starożytnego portu m. Aleppo, na pr. brzegu Eufratu (Syria pñ.-wsch.).

Balista, oblężnicza machina wojenna u Rzymian, służąca do ciskania kamieni, belek itp.

Balista.

Balistyka, nauka, badająca prawa ruchu ciężkich ciał, przeważnie pocisków artyleryjskich. Balistyczna krzywa (linia), zdeformowana wskutek zewnętrznych oporów parabola, po której biegnie wyrzucony pocisk; balistyka zewnętrzna zajmuje się biegiem pocisków, wyrzucanych nazewnątrz działa; balistyka wewnętrzna bada bieg pocisku wewnątrz działa. Wahadło balistyczne, przyrząd w rodzaju wahadła, służący do oznaczania początkowej prędkości pocisku, wyrzuczonego z działa. Przyrządy elektrobalistyczne zastępują dziś wahadło balistyczne, nieużyteczne przy olbrzymich prędkościach pocisków.

Balk Hermann, pierwszy landmistrz zakonowi krzyżackiego w Prusiech; podbił znaczną część Prus, założył szereg miast; † około 1239.

Balkis, u pisarzy arabskich królowa Saba. **Balkon**, ganek, na wysuniętych belkach ściany ułożona płyta z drzewa, kamienia lub żelaza, otoczona balustradą.

Balkospust, w dawnych twierdzeniach połączone ze sobą długie bale, zawieszone w środku bramy; w razie niebezpieczeństwa szybko spuszczone, zatarasowywały wejście.

Ballaarat, ob. Ballarat.

Ballada (włosk. ballata), od XII w. we Włoszech i Francji wiersz liryczny, przeważnie miłosny, złożony z 3—4 strof, pierwotnie śpiewany do tańca. W Anglii i Szkocji określano wyrazem tym liryczno-epickie pieśni ludowe, opiewające przeważnie czyny bohaterskie. Wydane poraz pierwszy przez Percy'ego w „Reliques of ancient English poetry” (1765), wywarły głęboki wpływ na literaturę europejską, zwłaszcza niemiecką. Na balladach angielskich wzorował się Bürger; prócz niego twórczość rozwinęli w tym rodzaju Goethe, Schiller, Uhland i Heine. W Polsce pierwszy stosował formę ballady Mickiewicz, po nim Odyńiec, Witwicki, Ujejski i inni. Cechą ballady jest, w przeciwieństwie do romanzy, przewaga żywiołu epickiego, często nastroj ponury, tajemniczy.

Ballagi Aladar, historyk węgierski, * 1853; prof. historii nowożytnej w Budapeszcie; napisał: „Historia królewskiej lejbgwardji węgierskiej”, „Kroaccy karabinjerzy Wallensteina” i in.

Ballanche Pierre Simon, pisarz francuski, * 1776, † 1847; 1842 członek Akademii; dzieła: „Essai sur les institutions sociales”, „Essai de palinésie sociale”, „La ville des expiations”.

Ballantyne James, orientalista angielski, * 1813, † 1864; 1841 dyrektor kolegium w Benares, 1861 bibliotekarz w East India Office.

Ballarat (ang. Ballaarat), m. w stanie Wiktorji (Australja pñd.), 40.000 mieszk.; kopalnie złota od 1851.

Balleny, wyspy antarktyczne, czynne wulkany, szczyt Young Island 3.950 m.; odkryte 1839.

Balli, m. w prow. bengalskiej (Indje bryt.), 20.000 mieszk.

Balistol, tłuszcz do konserwacji i czyszczenia luf po strzałach prochem dymnym i bezdymnym; zawiera pierwiastki, neutralizujące kwasy, powstałe przy spalaniu głównie białego prochu, a żrące stal lufy.

Ballon, nazwa niektórych szczytów łupkowych w Wogezech: Ballon d'Alsace 1250 m., Ballon de Servance 1189 m.

Ballon captifs (franc.), balony uwiązane na linach, używane w celach obserwacji strategicznych.

Ballon d'essai, balon próbny; w przenośni: wiadomość, rozszerzana w celu wybadania opinii.

Ballons sondes (franc.), balony, zaopatrzone w przyrządy samozapisujące, używane do obserwacji naukowych.

Ballota, mierzniça, roślina, należ. do rodz. wargowych (Labiatae), o niemiłej woni, do metra wys., o jasno-różowych kwiatach. Przydroża, zarośla. *B. nigra*, m. czarna i *B. foetida*, m. cuchnąca.

Ballottage (franc.), ob. balotowanie.

Ballotement (franc.), balotowanie własność, którą posiada główka płodu, będącego w łonie matki a mianowicie główka, wyczuwana rękami lekarza, badającego ciążną kobietę, daje się przerzucać z ręki do ręki, jak kula bilardowa. Ponieważ własności tej nie posiadają pośladki płodu, przeto b. pozwala ustalić, gdzie znajduje się główka płodu.

Bally François Victor, naczelny lekarz armii francuskiej na San Domingo, *1775, †1886; prace o żółtej febrze, cholerze, wścieklicznie, o alkaloidach makowca oraz własnościach leczniczych chininy.

Ballymena, m. w hr. Antrim (Irlandja), nad rz. Braid, 12.000 mieszk.; kop. rudy żel.

Balmaceda José Manuel, prezydent republiki Chile, *1840, †1891.

Balmain, przedmieście Sydney w N. Płd. Walji (Australia płd.-wsch.), 32.000 mieszk.

Balmat Jacques, góral sabaudzki, *1762, †1834; pierwszy znalazł drogę na szczyt Mont Blanc, na który wszedł 7. VIII 1786.

Balme (Col de), przełęcz w Alpach 2.200 m. wys., między Martigny i Chamonix.

Balme-les-Grottes (La), w. w dep. Isère (Francja); grotty z kaplicą z XI w., jeziorem, wodospadem i pięknymi stalaktytami.

Balmes Jaime Luciano, teolog i filozof hiszpański, *1810, †1848; bronił katolicyzmu przeciw Kantowi i Heglowi.

Balmont Konstantin, poeta rosyjski, *1867; przywódca modernistów; napisał: „Pod niebem północnem“, „Cisza“, „Bądźmy jak słonce“ i in.

Balmoral, ang. zamek król. w hr. Aberdeen (Szkocja), nad rz. Dee.

Balneografia, opis zdrojowisk.

Balneologia, balneoterapia (greck.), część nauki lekarskiej, zajmująca się sposobem działania kuracji kąpielowej i zdrojowej. Dzieli się: 1) na ogólną, rozpatrującą czynniki ogólne (farmakologiczne, higieniczne, wodolecznice), wpływające leczniczo podczas kuracji zdrojowej, i 2) na szczegółową, zajmującą się: a) klasyfikacją zdrojowisk i wód mineralnych podług przewagi jednego lub więcej czynników działających; b) opisem szczegółowym zdrojowisk (balneografia); c) wskazaniem do poszczególnego stosowania danego źródła przy różnych stanach chorobowych (balneologia kliniczna) i d) urządzaniem źródeł, ochroną ich i sporządzaniem sztucznych wód mineralnych (balneotechnika).

Balneoterapia, ob. balneologia.

Balon, naczynie metalowe, które służy do przechowywania gazów, np. tlenu, używane w laboratoriach chemicznych i w przemyśle.

Balon (aerostat), poraz pierwszy zbudowany przez braci Montgolfier z Annonay 1782 i puszczony 13 września 1783 w Wersalu, na-

pełniony był ogrzanem powietrzem. Balony, napełnione powietrzem, zwane są mongolfierami. 1783 w grudniu Charles M. zastosował do napełniania balonów wodór, jako gaz lżejszy od powietrza. B. takie noszą nazwę szarlierów. Charles wzniósł się na 1000 m. Szarlijery nie miały dużego zastosowania, gdyż napełnianie wodorem było kosztowne i wodór przenikał przez powłokę balonu, przez co uniemożliwiał systematyczne wznoszenie się, które do pewnego stopnia było regulowane przez zastosowanie kłapy do wypuszczania gazu i balastu z ciężkich worków piasku. Pilâtre de Rozier zbudował inny typ balonu, łącząc montgolfier z szarlijerem; próba nie powiodła się, aeronauta zginął, gdyż wodór, jako ciało łatwo palne, zapalił się. Anglik Green zastosował do napełniania balonów gaz świetlny, który do tych celów nadaje się w zupełności i obecnie jest też stosowany. Pierwszy balon w Warszawie był puszczony 1788 przez Blanchard'a, któremu towarzyszył Jan Potocki.

Balotowanie, 1) tajne głosowanie zapomocą galek białych (tak) i czarnych (nie), obecnie zapomocą odpowiednich katek; 2) ob. ballotement.

Balrampur, m. w prow. Agra-Oudh (Indje bryt.), 20.000 mieszk.

Balsall Heath, przedmieście Birminghamu (Anglja), 42.000 mieszk.

Balsam (balsamum), mieszanina materii żywicznych, zawierających olejki lotne oraz kwas beżwinowy lub cynamonowy. Dzięki tym składnikom balsamy mają zastosowanie w lecznictwie, szczególnie przy chorobach skórnych, jako środki przeciwparazyticzne. Niektórych używa się jako leków wewnętrznych, np. Balsamum Copaivae z amerykańskiego drzewa *Copaifera officinalis*, stosowany jest przy rzeżączce. B. otrzymuje się z drzew południowych, z których kory wpływają one bądź samoistnie, bądź przez umyślnie zrobione nacięcia. B. mogą na powietrzu krzepnąć.

Balsaminaceae, balsaminowate, rośliny dwuliścienne, należące do rzędu Grinales; ziola soczyste o pędach przeświecających. Kwiaty mają grzbieciste z 5 wolnymi przęciami. Owoce — torebki, elastycznie pękające. Do tej rodziny należą: *Impatiens noli tangere* (niecierpek pospolity), *I. parviflora* (n. drobnokwiatowy), *I. Balsamina* (n. balsamina), przeważnie zamieszkujące okolice podzwrotnikowe oraz umiarkowane strefy starego świata, ogółem ok. 130 rodzajów.

Balsamo Giuseppe, ob. Cagliostro.

Balsamowanie, czynność, przedsięwzięta w celu zabezpieczenia zwłok od rozkładu. Zwłoki zabalsamowane zachowują swoje kształty i rysy. B. znane było od dawna, doskonałości dosięgło w starożytnym Egipcie. W zabalsamowanych zwłokach egipskich (mumjach) znaleziono użyte do b. rozmaitego rodzaju żywice. Obecnie zwłoki balsamuje się w prosektorjach anatomicznych w celu umożliwienia przechowywania preparatów anatomicznych. Sposób balsamowania, stosowany

ostatniemi czasy, polega na wstrzykiwaniu przez tętnicę płynów utrwalająco-barwiących.

Balsamum tolutanum, ob. tolutański balsam.

Balta, bagnista wyspa dolnego Dunaju w Rumunii.

Baltard Victor, architekt francuski, * 1805, † 1874; prowadził w Paryżu liczne budowle publiczne, odbudował kościoły Saint-Eustache i Saint-Séverin, zbudował hale centralne i kościół Saint-Augustin.

Baltazar, jeden z trzech królów, którzy przybyli do Betleem do stajenki, aby złożyć hołd Dzieciątku Jezus.

Baltazar, według 5-tej księgi Daniela ostatni król babiloński (556—539), zabity w walce przy zdobywaniu Babilonu przez Cyrusa.

Baltazarini, kompozytor i skrzypek włoski, zwany we Francji Balthazar de Beaujoyeula; pierwszy pokojowiec Katarzyny de Medici; zarządzający wielkimi uroczystościami dworskimi za Henryka II.

Balti, ob. Bielce.

Baltimore, najw. m. w stanie Maryland (St. Zj. Am. Płn.), 734.000 mieszk. (24.500 Polaków); port nad zatoką Chesapeake, uniwersytet, rozwinięty przemysł i handel.

Baltimore Cecil lord, syn George Calverta, założyciel kolonii w kraju, oddzielonym od Wirginii, nazwanym Maryland, jako wolnego państwa katolickiego; potomkowie jego rządili kolonią do 1776.

Baltimore George Calvert lord, mąż stanu angielski, * ok. 1580, † 1632; sekretarz stanu za Jakóba I; uprosił Karola I o prawo założenia kolonii katolickiej nad Potomakiem w Ameryce Płn., prawo to po jego śmierci przyznano jego synowi Cecil'owi.

Baltistan, kraj na pograniczu Indyj i Tybetu, 33.864 km², 60.000 mieszk. (mahom.); stol. Skardo.

Balukiewicz Józef, malarz rodzajowy i portrecista, * 1831, † 1893; kształcił się w warsz. Szk. Szt. Pięknych. Dzieła: „Krajobraz z widokiem na klasztor“, „Cyganka“ i inne.

Balustrada, ogrodzenie, złożone z szeregu małych słupków, kolumnienik, które służą jako osłona okna, drzwi, balkonu, schodów itp., będąc zarazem ich ozdobą.

Baluze Antoine de, dyplomata francuski, † 1681; w orszaku Marii Ludwiki Gonzaga przybył do Warszawy; obdarzony ważnymi misjami dyplomatycznymi przez Jana Kazimierza, 1660 otrzymał tytuł „rezydenta francuskiego“.

Baluze Etienne, historyk francuski, * 1630, † 1718; napisał: „Histoire générale de la maison d'Auvergne“ (1708), „Historia Paparum Avenionensium“ (1693) i in.

Balwierz, barbierz, cyrulik, golibroda, ob. felczer.

Bälz Erwin, lekarz i antropolog niemiecki, * 1849, † 1913; 1872—1902 prof. w Tokio; ważne przyczynki do znajomości chorób egzotycznych.

Balzac Honoré, powieściopisarz francuski,

* 1799, † 1850; utwory: „Scènes de la vie privée“, „La physiologie du mariage“, „La Peau de chagrin“, „La femme de trente ans“, „Scènes de la vie de province“, „Le père Goriot“, późniejsze pod wspólnym tytułem „La comédie humaine“. „Le Lys dans la Vallée“. „La recherche de l'absolu“, „Histoire de la grandeur et de la décadence de César Birotteau“ i in. Dramaty: „École des ménages“, „Mercadet“. Był ożeniony z Polką, panią Hańską z Rzewuskich. Przekładano utwory jego często na język polski. Współczesny jego tłumacz Boy-Zeleński.

Balzac Jean Louis Guez, pisarz francuski, * 1597, † 1654; napisał: „Les lettres“, które zrewolucjonizowały prozę francuską i przygotowały język klasyczny, „Le prince“, „Socrate chrétien“, „Les entretiens“ i „Aristippe“.

Balzer Oswald, Marjan, historyk polski, * 1858; 1887 prof. nadzw., 1890 zwyczajny, 1895—96 rektor Uniw. Lwowsk. od 1901 dyr. arch. ziemskiego we Lwowie, 1891—1894 redaktor „Kwartalnika historyczn.“; 1901 zorganizował we Lwowie Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, które 1920 przetworzono w Towarzystwo Naukowe; członek Akademii Umiejętności w Krakowie i w Pradze, honorowy doktor filozofii uniwersytetów lwowskiego, warsz. i czeskiego w Pradze; dzieła: „Geneza trybunału koronnego“ studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI w. (1886); „Studia nad prawem polskim“ (1889), „Reformy społeczne i polityczne konstytucji 3 maja“ (wyd. 1891); „Genealogia Piastów“ (wyd. Akad. Umiejętn. w Krakowie 1895, dzieło uwieńczone 1896 nagrodą Akademii), „O następstwie tronu w Polsce“, studia historyczno-prawne (1897), „Przyczynki do historii źródeł prawa polskiego“ (1903), „Corpus juris Polonici“ (tom III 1906, tom IV 1910), „Z zagadnień ustrojowych Polski“ (1915), „Skarbiec i archiwum koronne“ (1917), „Królestwo Polskie“ (1919—20) i in.

Bałaaban Arseni, grecko-kat. biskup lwowski i przemyski, † 1566.

Bałaaban Dionizy, metropolita kijowski, † 1663; poprzednio biskup łucki i ostrogski; z metropolii ustąpił, nie chcąc przyjmować święceń od patriarchy moskiewskiego; † na wygnaniu.

Bałaaban Gedeon, następca Arseniego na biskupstwie lwowskim, założył drukarnię w Krylosie i Stratyniu, z których staraniem jego wyszło wiele dzieł treści religijnej.

Bałaabanówka, m-ko na Ukrainie, w XVIII w. wyrób dubeltówek.

Bałaachany, kopalnie ropy naftowej w pobliżu Baku.

Bałağa (hebr.), furman najęty albo jego fura; junak, zawadziak.

Bałaakirew Mili, kompozytor rosyjski, * 1837, † 1910; utwory orkiestrowe i fortepianowe.

Bałaakow, m. pow. w gub. samarskiej (Rosja wsch.), 24.000 mieszk.

Bałałajka, instrument strunowy ludu rosyjskiego.

Bałaszow, m. pow. w gub. saratowskiej (Rosja wsch.), nad rz. Choprem, 23.000 mieszk.

Bałchasz, ob. Bałkasz.

Bałkany lub **Bałkańskie góry**, staroż. Haemus, lesiste góry fałdowe w Bułgarii, zbudowane ze skał osadowych i łupków krystalicznych, ciągną się od Timoku do m. Czarnego, dług. 600 km., granica klimatyczna między płn. a pld. Bułgarią; najwyż. szczyt Jumrukczal 2.374 m., przełęcz Szyпка 1.334 m.

Bałkański wojny, 1) wojna skoalizowanych państw bałkańskich: Bułgarii, Grecji, Serbii i Czarnogórze przeciwko Turcji 1912—13, zakończona klęską Turków i wyparciem ich z Macedonii a poczęści i z Tracji. W skutkach swych doprowadziła do wybuchu; 2) wojny pomiędzy Grecją, Serbią, Czarnogórzem i Rumunią z jednej a Bułgarią z drugiej strony. Wojna ta (VII—IX 1913) zakończyła się klęską Bułgarii i podziałem Macedonii pomiędzy Grecję i Serbię.

Bałkański półwysep, pld.-wsch. półwysep Europy, z bogatym rozczłonkowaniem, przecięty czterema systemami góorskimi; Ilirysko (Dynarsko)—greckim (Szar Dag 2510 m.), Wschodnio-greckim (Rila Dag 2900 m.), wyższą macedońsko-tracką i Bałkanami, posiada trzy większe płaszczyny: tessalską, tracką i bułgarską. Rzeki: do m. Czarnego Dunaj z Sawą, Morawa i Ister; do Egejskiego Marica, Struma, Wardar; do Adriatyku Drin, Na-renta. Na obszarze 440.000 km² leżą kraje: Jugosławia, Grecja, Turcja eur., Albania, Bułgaria i część Rumunja. Na płn. i wewnątrz klimat kontynentalny, na pld. i na wybrzeżach śródziemnomorski. Na 18.500.000 mieszk. przypada 12 narodowości i plemion.

Bałkasz (Bałchasz), bezodpływowe jez. słodko-wodne w ros. Azji środ., wśród stepów, 18.432 km², 11 m. głęb.; gl. dopływ Ili.

Bałta, dawna turecka broń sieczna w kształcie szerokiej siekiery, osadzonej na długim drzewcu.

Bałta, m. pow. w gub. odeskiej na Podolu (Ukraina), nad rz. Kodymą, 30.000 mieszk.

Bałtadzi, w toporki uzbrojona gwardia pałacowa dawnych sultanów tureckich.

Bałtów, w pow. iłżeckim (woj. kieleckie); kop. marmuru, rudy żelaznej i glinki porcelanowej.

Bałtramajtis Sylwester, geograf i etnograf litewski, * 1863; autor litewskiej bibliografii krajoznawczej.

Bałtyckie morze lub **Bałtyk**, m. śródziemne w Europie płn., 406.720 km², połączone Skagerrakiem i kanałem ces. Wilhelma z m. Północnym, dzieli się na Kategat, Bełty (W. i M. oraz Sund) i właściwy Bałtyk z zatokami: Pomorską, Gdańską, Ryską, Botnicką i Fińską. Wyspy: Bornholm, Rugia, Oeland, Gotland, Oesel (Ozylja), Dagö. Alandzkie i in. Średnia głębokość 55 m., najw. na wsch. od Gotland — 275 m.; słoność 17,5‰; przypływ i odpływ b. nieznaczne. Temperatura w sierpniu do 16°; zat. Botnicka i Fińska zimą zamarzają. Śledzie, fladry, sandacze, węgorze, szprotki; bursztyn na wybrze-

żu pld. Liczne miejsc. kąpielowe. Porty: Kilonja, Lubeka, Szczecin, Gdańsk, Królewiec, Ryga, Kronsztat, Helsingfors, Sztokholm, Kopenhaga. Do Polski należało niegdyś wybrzeże od ujścia Odry do Wisły i dalej do Dźwiny; obecnie tylko 61 km. w ok. zat. Gdańskiej; przystanie w Pucku i Helu i port w Gdyni.

Bałtyckie państwa, nazwa zbiorowa państw, powstałych po 1918 z dawnych nadbałtyckich gubernij cesarstwa rosyjskiego; należą tu Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandja.

Bałuch, echo, odgłos, rozlegający się po lesie w czasie polowania.

Bałucki Michał, pseud. Elpidon, powieściopisarz i dramaturg, * 1837, † śmiercią samobójczą 1901; powieści: „Młodzi i starzy“, „Przebudzeni“, „Tajemnica Krakowa“, „Siostrzenica księdza proboszcza“, „Błyszczące nędze“, „Pańskie dziady“; nowele: „Nowele i obrazki“ i „Pan burmistrz z Pipidówki“; komedje: „Grube ryby“ i „Dom otwarty“.

Bałyk, w języku myśliwskim podkradanie się psa myśliwego na brzuchu ku zwierzynie.

Bamako, stol. Sudanu franc. w Afryce zach., nad Nigrem, 16.000 mieszk.

Bamberg, m. w Górnej Frankonii (Bawaria), nad rz. Regnitz i kanałem Ludwika, 49.000 mieszk.; katedra z XII w.; przemysł metalurg. i przedziałniczy, browary, ogrodnictwo; biskupstwo, zał. 1007; uniwersytet 1585—1803.

Bambini Giacomo, malarz włoski, * ok. 1590, † 1629; pierwszy założył w Ferrarze akademię nagości; malował obrazy religijne, m. in. „Męczeństwo św. Małgorzaty“.

Bambino (wł.), dziecko, nazwa drewnianego posążka Chrystusa w kościele Aracoeli w Rzymie, słynącego jako cudotwórca.

Bambrowie, mieszkańcy m. Bambergu w Bawarii, sprowadzeni w pocz. XVIII w. w okolicę Poznania, dziś spolszczeni; noszą przeważnie charakterystyczne stroje bamberskie.

Bambuk (franc. Bambouk), dzielnica Afryki zach.-franc. pomiędzy rz. Senegal i Falémé, zamieszkała przez plemię Mandingo; kraj górzysty; złoto, żelazo, ryż, kukurydza, chów bydła.

Bambusa, bambus, największa z pośród wszystkich traw, charakterystyczna dla okolic podzwrotnikowych. Zdźbło ma liczne zastosowania, młode pędy i nasiona są jadalne. Najważniejsza z nich b. trzcinowa (B. arundinacea), którego zdźbło dochodzi do 25 m. wysokości, 20—30 cm. grubości, rośnie w Indiach wschodnich. Bambusowa trzcina odznacza się wielką lekkością przy znacznej wytrzymałości i odporności na wpływy atmosferyczne, wobec czego ma duże zastosowanie w budownictwie (szczególnie w krajach podzwrotnikowych), w technice oraz w przemyśle

Bambusa:
a gałązka z liśćmi;
b kwiat.

(wyrób mebli, lasek). W niektórych krajach używa się jej również do fabrykacji papieru.

Bamo (ang. Bhamo), m. okręg. w Birmie (Indje bryt.), nad żeglowną stąd rz. Irawadi, 12.000 mieszk.

Ban, 1) do 1918 tytuł namiestnika w krajach słowiańskich, złączonych dawniej z Węgrami (Chorwacja); 2) w średniowieczu węgierski głównodowodzący w nadgranicznych krajach.

Bana, pisarz hinduski z VII w. po Chr.; napisał powieści: „Kadambari“ i „Harshacarita“.

Banachiewicz T a d e u s z, współczesny astronom i geodeta; prof. Uniw. Jagiell., dyrektor obserwatorium astron. w Krakowie, założyciel Narodowego Instytutu Astronomicznego.

Banan, ob. Musa.

Banana, m. port. w Kongo belg., przy ujściu rz. Kongo.

Bananowate, ob. Musaceae.

Banat, kraj między Dunajem, Maroszem i Cisa, dawniej trzy komitaty węgierskie: Temes, Torontal i Krasso, 28.040 km², 1.528.600 mieszk. Traktat pokojowy w Neuilly 1919 podzielił Banat pomiędzy Rumunię (część wsch.) i Jugosławię (część zach.).

Banbury, m. w hr. Oxford (Anglia), 13.500 mieszk.; wyrób biszkoptów; w pobliżu ruiny amfiteatru rzymskiego.

Bances-Candamo F r a n c i s c o A n t o n i o, poeta hiszpański, * 1662, † 1704; pisał krótkie utwory sceniczne, tzw. zarzuela.

Banchieri A d r i a n o, kompozytor włoski, * ok. 1565, † ok. 1634; pisał sonaty i madrygały.

Banco N a n n i d' A n t o n i o d i, rzeźbiarz włoski, * 1374, † 1421; uczeń Donatello'a; dzieła: grupa „Czterech świętych“, „Św. Filip“ i in.

Bancroft G e o r g e, historyk i mąż stanu póln.-amerykański, * 1800, † 1891; założyciel obserwatorium astronomicznego w Waszyngtonie i akademii morskiej w Annapolis; 1846—49 poseł w Londynie, 1868—74 w Berlinie; główne prace: „History of the United States“ (10 t., 1834—74), „History of the formation of the Constitution of the U. S.“ (2 t., 1882) i in.

Bancroft H u b e r t, etnolog i historyk póln.-ameryk., * 1832, † 1918; napisał „History of the Pacific States“ i in.

Bancrofta umowy, traktaty międzynarodowe, zawarte przez Stany Zjednoczone Ameryki Północnej z państwami europejskimi przed 1870 dzięki zabiegom amerykańskiego ambasadora w Berlinie Bancrofta; regulowały sprawę podwójnego obywatelstwa emigrantów.

Banda, 1) grupa wysp w archipelagu Moluków (Indje wsch.-holend.), 42 km², 10.000 mieszk., stol. B.; 2) morze między archipelagiem Moluków a Timorem; 3) m. okręg. w prow. Agra-Oudh (Indje bryt.), nad rz. Ken, 25.000 mieszk.; bawełna, trzcina cukr., indygo, ryż.

Banda, 1) zgraja, gromada ludzi w znaczeniu pogardliwym; 2) zmowa kilku ludzi, mających na celu dokonanie szeregu przestępstw. W większości prawodawstw europejskich ta-

kie przestępne porozumienie zagrożone jest karą, niezależnie od tego, czy zamierzone przestępstwa zostały dokonane, czy nie; 3) wewnętrzny elastyczny brzeg bilardu; 4) w średniowieczu i wcześniej wojska najemne; 5) dawniej orkiestra instrumentów dętych. „Grande bande“, orkiestra smyczkowa za czasów Ludwika XIV.

Bandaisan, wulkan 1.964 m., w póln. części wyspy Hondo (Japonja).

Bandaż, 1) obwód zewnętrzny kół wagonowych i parowozowych; z drutu stalowego zewnętrzne owinięcia rotorów (bębnów) dynamomaszyn i motorów elektrycznych, zabezpieczające uzwojenia od działania siły odśrodkowej; 2) opaska, taśma z płótna, gazy zwykłej lub krochmalonej, flaneli lub mocnego bawełnianego materiału, mniej lub więcej szeroka, zwinięta w rolkę i służąca do owinięcia chorej części ciała.

Bandelchand (ang. Bundelkhand), kraj w środk. Indjach bryt., pomiędzy rz. Dżumna i Czambal, górami Malwa i Kaimur, 53.250 km², 4.000.000 mieszk.; dżungle, kopalnie rudy żel., i miedzi, kauczuk, bambus, proso.

Bandello M a t t e o, nowelista włoski i historyk kultury, * ok. 1485, † 1562; od 1550 biskup w Agen we Francji; napisał „Nowele“.

Bandera, miejscowość w stanie Texas (St. Zjedn. Amer. Płn.), jedna z najstarszych osad polskich w Ameryce; parafia polska zorganizowana 1855.

Bandera, państwowa flaga morska. Polska: ręka biała z mieczem w polu czerwonym.

Banderia Prutenorum, tytuł dzieła Długosza, zawierającego opis 56 chorągwi, zdobytych przez Jagiellę w bitwach pod Grunwaldem i Koronowem na Krzyżakach i pod Nakłem na Kawalerach Mieczowych.

Banderilla (hisp.), ubrana chorągiewkami lanca banderillerosów, walczących z bykami na arenach.

Bandier, w średnich wiekach orszaki zbrojne węgierskich magnatów i wyższych duchownych. Obecnie oddziały konne podczas uroczystości.

Banderola (włosk.), 1) opaska, używana do przesyłania druków, papierów itp.; 2) opaska papierowa, naklejana na niektóre towary, jako dowód opłacenia akcyzy, np. na pudełka zapalek, butelki napojów itp.

Bandinelli B a c c i o, rzeźbiarz włoski, * 1493, † 1560; naśladowca Michała Anioła.

Bandjermasing, ob. B a n d ż e r m a s i n.

Bando, starop. obwieszczenie, obwołanie.

Bandoch (b a n d o s), żniwiarz najemny z dalekiej okolicy; robotnik rolny, wynajmujący się do pracy sezonowej.

Bandoeng, ob. B a n d u n g.

Bandolet, muszkiet z krótką lufą, używany w ciężkiej konnicy polskiej.

Bandos, ob. b a n d o c h.

Bandrowski A l e k s a n d e r, tenor dramatyczny, * 1860, † 1913.

Bandrowski E r n e s t, chemik, * 1853; studia we Lwowie, Bononji i Bernie; 1880 docent

Uniw. Krakowskiego, 1884 profesor szkoły przemysłowej we Lwowie. Prace z chemii organicznej; liczne syntezy związków organicznych; napisał „Wykład chemii ogólnej“.

Bandrowski Jerzy (pseudonim Tersytes), powieściopisarz i publicysta, * 1883; napisał: „Romans Marty“, „Bałki uciężne“, „Osaczona“ (nowele), „Biały lew“, „W płomieniach“, „Pielgrzymi“, „Syn Dniepru“, „Krwawa chmura“, „Przez jasne wrota“, „Czerwona rakietka“, „Wściekle psy“, „Siła serca“, „Lintang“ i „Niezwalczone sztabdary“.

Bandrowski Kaden Juliusz, powieściopisarz, * 1885; wydał: „Nieżgula“, „Zawody“, „Proch“, „Zbytki“, „Piłsudczycy“, „Konary“, „Iskry“, „Mogili“, „Spotkanie“, „Pamiętniki porucznika Pękzyca Grudzińskiego“, „Łuk“, „Wyprawa wileńska“, „Podpułkownik Lis-Kula“, „Wianki“, „Wiosna“, „Rubikon“, „Generał Barcz“, „Wakacje moich dzieci“, „Przymierze serc“, „Miasto mojej matki“, „Powoje“, „Lenora“, „Tadeusz“.

Bandrów, wieś w pow. liskim (woj. lwowski), kopalnie ropy.

Bandtke Jan Wincenty (Steżyński), brat Jerzego, prawnik, * 1783, † 1846; lektor języka polskiego na uniwersytecie w Halli, profesor prawa rzymskiego w szkole prawa i administracji; dzieła: „Jus Culmense“, „Jus Polonicum“, „Historja prawa polskiego“, „Prawo prywatne“; wydał „Monumentum“ Ostrogora.

Bandtke Jerzy Samuel, bibliotekarz profesor bibliografii w Akademii Jagiellońskiej, * 1768, † 1835; dzieła: „Historja drukarni krakowskich“, „Dzieje narodu polskiego“, „Historja biblioteki uniwersytetu Jagiellońskiego“, „Historja drukarni w Królestwie Polskiem i Wielkiem Księstwie Poznańskiem“.

Bandung (holend. Bandoeng), stol. prow. Preanger na Jawie (Indje wsch. holend.), 59.000 mieszk.; plantacje trzciny cukrowej.

Bandura, instrument podobny do mandoliny, rozpowszechniony na Ukrainie.

Bandurski Władysław ks. dr., biskup „in partibus infidelium“ * 1865; napisał: „Czem Wyspiański dla Polski“, „Złote usta, złote serce“, „Ducha nie gaście“ i in.

Bandzega, piła taśmowa.

Bandžermasin (holend. Bandjermasing), m. w Indjach wsch. holend., na pld.-wsch. wybrzeżu wyspy Borneo, nad rz. Martapura, 52.000 mieszk.

Banfi, hr. w Szkocji pld.-wsch., stol. B.

Bang Herman Joachim, poeta i powieściopisarz duński, * 1858, † 1912.

Bangalore (ang. Bangalore), stol. państwa hołd. Majsur w Indjach bryt. pld., 190.000 mieszk.; garbarnie, fabryki dywanów, przemysł metalurg., handel produktami rolniczymi; stol. biskupia rz.-kat. dla Indyj pld.; stacja wojskowa.

Bangka, ob. B a n k a.

Bangkalan, gł. m. na wyspie Madura (Indje wsch. holend.), 15.000 mieszk.

Bangkok, ob. B a n k o k.

Bangor, 1) m. w hr. Carnarvon w Walji (Anglia zach.), naprzeciw Anglesey; uniwersy-

tet, łomy łupku; 2) m. w stanie Maine (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Penobscot, 26.000 mieszk., port.

Bangweolo, jez. bagniste w pld.-wsch. Rodezji (Afryka środk.), w porze deszczowej 15.000 km².

Banicja (łac.), wygnanie, wywołanie z kraju, kara w starożytności i średniowieczu aż do nowych czasów. W Polsce statut z 1523 nazywa banitami tych, którzy sprzeciwiają się rozkazowi królewskiemu lub sawiają opór wyrokom sądowym. Banicja była czasem połączona z innymi karami, np. z konfiskatą majątku.

Banieczki, kuliste przestrzenie, zawarte w protoplazmie pierwotniaków, wypełnione wodnistą cieczą; tworzą się dookoła kawalków pokarmu i wtedy ciecz ich zawiera fermenty trawiące (banieczki odżywcze), albo zbierają w sobie produkty rozpadu, które następnie wskutek skurczu banieczki zostają wyrzucone nazewnątrz (banieczki tętniące).

Banim John, pseud. O'Hara, nowelista irlandzki, * 1798, † 1843; obrazki z życia ludowego Irlandji.

Banjaluka, m. pow. w Bośni (Jugosławia), nad rz. Wrbą, 16.500 mieszk.; źródła gorące; 4.200 kolonistów polskich; końc. st. kol.

Banjanowie, kasta kupców w Indiach Wsch.; mają kantory we wszystkich większych miastach Azji i Afryki wschodniej.

Banjo, instrument murzyński w rodzaju gitary.

Banjoewangi, ob. B a n j u w a n g i.

Banjuwangi (holend. Banjoewangi), m. okręg. na wsch. wybrzeżu Jawy, 16.000 mieszk.; kabel do Port Darwin w Australji.

Bank (włosk.), instytucja, pośrednicząca w kredycie i obrotach pieniężnych. Przyjmując wkłady od posiadaczy gotówki, banki skupiają wielkie sumy pieniężne, które wypożyczają następnie różnym przedsiębiorstwom. Załęcie bankierskie znane było w starożytności. Wędrówki narodów w wiekach średnich wstrzymywały rozwój bankowości, który się wznowił z ożywieniem handlu. Pierwsze banki powstały w Wenecji (XII w.), w Barcelonie i Genui (na początku XV w.). W Polsce bankierstwo zjawiało się bardzo wcześnie. Początkowo zajmowali się niem Żydzi, od XV w. ukazali się bankierzy chrześcijańscy. Pierwszym bankierem, który używał tej nazwy, był Adam Ziemian (w XVIII w.). W epoce stanisławowskiej bankierstwo rozszerzyło się wraz z rozwojem handlu i przemysłu. Rozkwit banków we wszystkich krajach rozpoczął się od XIX w. Powstały banki: 1) akcyjne, stanowiące własność spółek akcyjnych, w odróżnieniu od domów bankowych, będących własnością osób poszczególnych; 2) dewizowe, uprawnione do handlu walutami i dewizami w okresie ograniczeń walutowych; 3) emisyjne (banknotowe, obiegowe), centralne instytucje bankowe, uprawnione do emitowania biletów bankowych. Pierwszym takim bankiem był Bank Angielski (Bank of England), założony 1694. W Polsce bankiem emisyjnym jest Bank Polski; 4) hipoteczne, udziela-

jące pożyczki pod zastaw nieruchomości z odnośnym zapisem w księgach hipotecznych. Banki hipoteczne wypuszczają listy zastawne celem powiększenia swych funduszy; 5) meljoracyjne, odmiana banków hipotecznych, które pod zastaw nieruchomości wydają pożyczki na meljoracje.

Bank Pobożny w Krakowie, ufundowany przez ks. Piotra Skargę 1585, udzielał pożyczki na zastawy bez procentu.

Bank Polski, 1) dawny, założony przez Ksawerego Lubeckiego 1828 celem zaspokojenia długu publicznego, rozszerzenia handlu, kredytu i przemysłu w Królestwie Kongresowym, ugruntuwał przemysł w Polsce; 1870 pod zarządem ministerstwa skarbu w Petersburgu, 1886 zamknięty; 2) obecny, założony przez ministra Władysława Grabskiego 1914, spółka akcyjna z udziałem państwa.

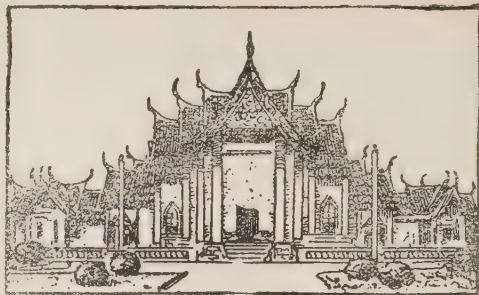
Banka (Bangka), wyspa w Indiach wsch. holend., obok Sumatry, 11.782 km², 154.000 mieszk.; kopalnie cyny; stol. Muntok, 5.000 mieszk.

Bankier (włosk.), osoba, zawodowo trudniąca się wypożyczaniem pieniędzy oraz handlem papierami wartościowymi; bankierstwo, zawód bankiera, zawodowe wypożyczanie pieniędzy oraz handel papierami wartościowymi.

Banknoty (niem.) albo bilety bankowe, zobowiązania pieniężne, wypuszczane w obieg przez banki emisyjne i odgrywające rolę prawnych środków płatniczych. Najważniejszą cechą banknotów, którą różnią się zarówno od pieniędzy papierowych, jak od wszelkich innych zobowiązań i środków obiegowych, stanowi ich obowiązkowa wymienność na metal (złoto, srebro). Wartością banknotu jest wartość tej sumy pieniędzy metalowych, którą posiadacz może za niego otrzymać z banku emisyjnego. Żeby zabezpieczyć wymienność banknotów, prawo obowiązuje banki emisyjne do trzymania zapasów metali szlachetnych, tzw. pokrycie metalowe. Bank Angielski obowiązany jest trzymać takie pokrycie prawie dla całej sumy wypuszczanych banknotów, tylko 22,6 milionów funtów sterlingów może być zabezpieczona poręczeniami skarbu. Taki system prawie całkowitego pokrycia metalowego nazywa się systemem obiegowym (po angielsku currency system). W większości innych krajów pokrycie metalowe wymagane jest tylko dla 1/3 części obiegu, reszta wypuszczonych banknotów może być zabezpieczona weksłami przedsiębiorstw prywatnych, papierami procentowymi itp. System częściowego pokrycia metalowego nazywa się systemem bankowym (po angielsku banking system). Statut Banku Polskiego wymaga 1/3 pokrycia metalowego.

Bankocetel, pieniądz papierowy.

Bankok (Bangkok), stol. Syjamu (Azja pld.-wsch.), nad rz. Menam, 629.000 mieszk.; domy na palach lub łodziach, liczne kanały; ożywiony handel wywozowy; uniwersytet od 1917,

Świątynia w Bankoku.

liczne świątynie buddyjskie, węzł. st. kol. st. radiowa.

Bankructwo, ob. upadłość.

Banks'a wyspy, 1) wyspy archipelagu amerykańskiego pod 71–74° szer. płn.; 2) grupa wysp na pld. od N. Hebrydów w Melanezji, 800 km², 5.000 mieszk.; port Paterson.

Banksja, roślina ozdobna, cieplarnia, należy do rodziny Proteaceae (owelkowatych), nazwana na cześć przyrodnika angielskiego Józefa Banksa.

Bann, rz. w Irlandji płn.-wsch., dług. 93 km., żeglowna, obfitująca w lososie.

Banówka, szczyt w Tatrach zach., 2.178 m. **Bansemier Jan Marcin**, matematyk, * 1798, † 1841; 1840 ogłosił w Londynie „Atlas Polski”, który opracował wraz z Piotrem Falkenhagenem Zaleskim.

Bantam, prow. na zach. Jawy w Indiach wsch. holend., 7.913 km², 898.000 mieszk.; klimat niezdrowy; ryż, chów bydła, rybołówstwo; stol. Serang.

Banti choroba (morbus Banti), choroba a właściwie zespół objawów chorobowych, polegający na marskości wątroby, powiększeniu śledziony, puchlinie brzusznej (ascites) oraz postępującej niedokrwistości. Nie wiadomo, jakie czynniki powodują chorobę B., niekiedy bywa wywołana przez zimnicę (malaria).

Banting Frederick Grant, lekarz amerykański, * 1891; 1923 prof. medycy w Toronto; 1921 odkrył insulinę; 1923 otrzymał nagrodę Nobla.

Banting William kupiec z Kensingtonu, twórca metody leczenia otyłości, pacjent ang. lekarza Harvey'a (1863). Metoda ta polegała na zupełnym odjęciu węglowodanów, zmniejszeniu ilości tłuszczów i niemal wyłącznie podawaniu pokarmów białkowych.

Bantock Granville, kompozytor angielski, * 1868.

Bantry, zatoka na pld.-zach. wybrzeżu Irlandji; port B. w hr. Cork.

Bantu, pld. szczep Murzynów afrykańskich, na pld. od linii Kamerun, Wiktorja Njanza, Mombasa, z wyłączeniem pustyni Kalahari i Kraju Przylądkowego; obejmuje 3 grupy: 1) zachodnią w dorzeczu Konga; 2) wschodnią na wsch. od Wielkich Jezior, pod wpływem chamiccko-semickim; 3) południową na pld. od Zambezi (Kafrowie, Beczuani, Herero).

Banville Théodore de, poeta francuski, * 1823, † 1891; utwory liryczne, sceniczne i nowele.

Banza! (japońskie: 1000 lat!), odpowiada naszemu okrzykowi: niech żyje!

Banzemer Jan, ekonomista polski, * 1841, † 1896; pisał: „Ogólne uwagi nad urządzeniem kredytu dla nieruchomości miejskich“, „Instytucje przezorności w Królestwie Polskim“, „Obraz przemysłu w kraju naszym“.

Bańka, ampulla, ob. ucho.

Bańki, przyrządy lecznicze w kształcie wydłużonej półkuli, zrobione ze szkła, kauczuku lub, jak na początku średniowiecza, z miedzi, używane do wywoływania przekrwienia na skórze. Rozszerzenie naczyń i obfitsze ukrwienie skóry wywoływać mają niedokrwienie narządów wewnętrznych, np. płuc, czyli działanie baniek, jako odciągające, wtedy jest wskazane, gdy narządy wewnętrzne ulegają przekrwieniu zapalnemu, np. przy zapaleniu płuc, oskrzeli, przy bólach tzw. reumatycznych (wtedy b. działają również znieczulająco). B. suche, stawiane na skórę suchą; b. cięte, gdy się b. suchą po kilku minutach odejmie, miejsce przekrwione nacina się nożykiem chirurgicznym a potem na nie przykładą bańkę.

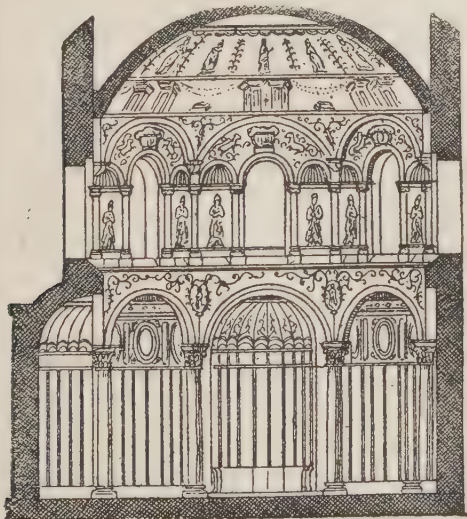
Bańka, u Kaszubów młoda niewyrosła flądra.

Baobab, ob. *Adansonia digitata*.

Baour-Lormian Louis, pisarz francuski, * 1772, † 1854; pisał wiersze, dramaty itd.

Bapaume, m. w dep. Pas-de-Calais (Francja pñ.), miejsce licznych bitew 1871 i 1914—18.

Baptysterjum, chrzcielnica, mały kościółek-kaplica, budynek najczęściej formy okrągłej, zbudowany obok kościoła, przeznaczony na

Baptysterjum w Rawennie.

aktu chrztu. B. były bardzo liczne w pierwszych wiekach chrześcijaństwa; najpiękniejsze w Florencji, Pizie, Rawennie, Rzymie.

Baptyści, sekta chrześcijańska, odrzucająca chrzest dzieci a zachowująca chrzest dorosłych przez zanurzenie. Liczne grupy. Pierwsza gmina baptystów powstała 1618 w Anglii. W Niemczech pierwszą gminę założył Oncken 1834 w Hamburgu. W Ameryce Pñ. przeszło 6.000.000 baptystów.

Bar (barium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 137,37; metal barwy srebrzystej, temp. topn. 850°, ciężar wł. 3,6; pierwiastek b. czynny, w powietrzu utlenia się, ruguje wodór z wody. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwuwartościowy — związki typu BaX_2 . W przyrodzie występuje głównie jako baryt lub szpat ciężki, siarczan b. $BaSO_4$ i witeryt, węglan b. $BaCO_3$. Odkryty przez Scheele'go 1774, Gahn'a 1775 w stanie wolnym, przez Bunzen'a i Matthiesen'a sposobem elektrolitycznym.

Bar (wł. Antivari), m. port. nad Adriatykiem w Czarnogórze (Jugosławia), 5.000 mieszk.

Bar, m. w pow. mohylowskim w gub. podolskiej (Ukraina), nad rz. Rowem, 26.000 mieszk.; ruiny zamku, miejsce zawiązania konfederacji 1768.

Baraba, step niski w Syberji zach., pomiędzy rz. Irtyszem i Obiá, w części pñ. porośły lasami brzoźowemi, przeplataniemi licznymi jeziorami i bagnami, zamieszkały przez szczep koczowniczy Barabińców tatarskich, 40.000 głów.

Barabas, w Piśmie św. zbrodniarz, na żądanie ludu zamiast Chrystusa, uwolniony z więzienia.

Barabas Jan, pułkownik czerkaski, † 1648; zastępca hetmana Kozaków ukraińskich; pozostał wierny Polsce w okresie buntu Chmielnickiego, zabity w walce przeciw Chmielnickiemu przez własnych żołnierzy.

Baradla, jakinia stalaktytowa, 9 km, dług. w gminie Agtelek (Węgry pñ.).

Baraetheslometr (greck.), barestezjometr, przyrząd do mierzenia odmiany czucia, zwanej czuciem ucisku lub obciążenia; pozwala oznaczać najmniejsze różnice ucisku w miejscu badanem na powierzchni ciała.

Barak, lekki budynek do pomieszczenia wojska, robotników, chorych itp., zazwyczaj przenośny, składający się ze szkieletu, obłożonego deskami, płytami gipsowemi, papą filcową, azbestem lub blachą.

Barak, dopływ delty Bramaputry w Indiach, dług. 600 km.

Baraka, rz. w Abisynji pñ., dług. 520 km., wpada do m. Czerwonego.

Baran (łac. aries), maszyna, używana przez starożytnych do celów wojennych; zawieszona na łańcuchach belka, zakończona ciężarem żelaznym w postaci głowy baraniej, która służyła do rozbijania bram i murów.

Baran, gwiazdozbiór. Jaśniejsze gwiazdy: α 2,2 wielkości, paralaksa 0",044 czyli odległa od ziemi ok. 74 lat świetlnych; β 2,7 wielk., paralaksa 0",029 — 112 lat św. Gwiazdy podwójne γ , λ , ϵ 30.

Baran hydrauliczny, ob. hydrauliczny baran.

Baranek Boży, *Agnus Dei*, symbol Chrystusa.

Barania Góra, szczyt w Beskidach Śląskich, 1.214 m., na zboczach Wisły.

Baranie łby, skały porysowane i oszlifowane przez lodowiec, nieraz bardzo gładkie.

Baraniec Wielki, szczyt w Tatrach zach., 2.184 m.

Baraniecki Adrian, lekarz, * 1828, † 1891, syn Tomasza; 1868 założył własnym kosztem w Krakowie muzeum przemysłowo-techniczne, które ofiarował miastu.

Baraniecki Marjan, matematyk, * 1848, † 1895; 1876—1885 docent matematyki teor. na uniwersytecie warszawskim, od 1885 profesor w Krakowie. Redagował „Bibliotekę matematyczno-fizyczną” i w tym wydawnictwie wydał: „Arytmetykę”, „Krótki wykład syntetyczny elementarnych własności przecięć stożkowych”. Oprócz tego napisał: „Ueber die gegeneinander permutablen Substitutionen”, „O funkcjach hypergeometrycznych”, „Teoria wyznaczników”, „O funkcjach Bernoullego” (Zbiór rozpraw Akad. Krak., 1885) i in.

Baraniecki Tomasz lekarz, * 1801, † 1859; przełożył na język polski traktat Bella o chorobach pecherza oraz dzieło Bruenningshausera „O amputacjach w ogólności” (Wilno, 1824).

Baranowice, m. pow. w woj. nowogrodzkiem, 11.500 mieszk.; węzeł kolejowy, fabr. maszyn i kamieni młyńskich.

Baranowski Albrecht, synowiec Wojciecha, 1577 sekretarz królewski, 1613 wysłany do układów z konfederatami Cieklińskiego w Moskwie celem zerwania tego związku, czego dopełniono aktem lwowskim 1614.

Baranowski Ignacy, lekarz, * 1833, † 1922; 1871 profesor terapii ogólnej i diagnostyki lekarskiej na Uniw. warsz.

Baranowski Ignacy Tadeusz historyk, * 1879, † 1917; dyr. Bibl. Krasieńskich w Warszawie. Wyd.: „Wieś polska w dobie między Unję lubelską a konst. 3 maja”, „Przemysł polski w XVI w.” i in.

Baranowski Jan, synowiec Wojciecha, 1624 wojewoda sieradzki.

Baranowski Jan, astronom, * 1800, † 1879; studia w Warszawie; od 1848 dyrektor Obserwatorium Warszawskiego; 1862—69 profesor Szkoły głównej. Wyznaczył drogę komety Bieli; przełożył kilka dzieł Humboldta, Kopernika i Foissac’a.

Baranowski Piotr, z ziemi Czerskiej, przywódca skonfederowanego wojska, które z powodu zaległej płacy podniosło rokosz i pustoszyło Ruś; 1697 rozwiązał konfederację.

Baranowski Stanisław, poseł mazowiecki za Władysława IV, spowodował zerwanie sejmiku 1639.

Baranowski Władysław, dyplomata, * 1885 we Lwowie; studia na Uniw. lwow.; podczas wojny przedstawiciel galicyjskiego Nacz. Komitetu Nar. we Włoszech i Szwajcarii, 1920 kierownik urzędu propagandy przy radzie Obrony Państwa, 1922 poseł polski w Konstantynopolu.

Baranowski Wojciech, od 1584 biskup

przemyski, potem plocki i kujawski, wkońcu arcybiskup gnieźnieński, * 1548, † 1613; rozpoczął budowę pałacu prymasowskiego w Warszawie przy ul. Senatorskiej.

Baranów, 1) m. w pow. puławskim (woj. lubelskie), 3.100 mieszk.; 2) m. w pow. tarnobrzekim (woj. lwowski), 1.800 mieszk.; pałac z XVI w., należący do najpiękniejszych budowli renesansu polskiego.

Baranówka, m-ko w pow. zwiahelskim (Ukraina), nad rz. Słuczą; w pocz. XIX w. słynna fabryka porcelany.

Barante Guillaume Prosper Brugière baron de, maż stanu i historyk francuski, * 1782, † 1866; 1819 par Francji, 1830—40 poseł w Turynie i Petersburgu; dzieła: „Histoire des ducs de Bourgogne”, „Histoire de la Convention nationale”.

Baranya, komitat na Węgrzech pomiędzy Dunajem i Drawą; część pld.-wsch., 1920 przyłączona do Jugosławii, tworzy prow. B. w żupanji Bačka; winnice.

Barat Madeleine Sophie, założycielka Stowarzyszenia „Dames du Sacré-Coeur”, * 1779, † 1865.

Baratpur lub **Bartpur** (ang. Bharatpur), stol. państwa hold. B. w Radżputanie (Indie bryt.), 45.000 mieszk.

Barącz Sadok, historyk Ormian w Polsce, * 1814, † 1892; wydał: „Pamiętki miasta Żółkwi”, „Żywoty sławnych Ormian w Polsce”, „Rys dziejów ormiańskich” i „Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce”.

Barącz Tadeusz, rzeźbiarz, * 1849, † 1908; kształcił się w Krakowie i Monachjum. Prace: medaliony Siemiradzkiego, Tepy, Rodakowskiego, popiersia Szewczenki, Lenartowicza, Leona księcia Sapiehy, pomnik Jana Sobieskiego we Lwowie i inne.

Barbacena, m. w stanie Minas Geraes (Brazylja), 55.000 mieszk.; 1.140 m. n. p. m.

Barbados, najbardziej na wsch. położona wyspa w Mał. Antylach bryt., 430 km², 198.000 mieszk. (90% murzynów); trzcina cukrowa, bawelna; stol. Bridgetown.

Barbakan, zewnętrzny bastion ze strzelnicami w dawnych fortyfikacjach średniowiecznych; zabytek takiej budowli znajduje się w Krakowie.

Barbara św., córka Dioskora, umęczona w Nikodemji 306. Święto 4 grudnia.

Barbara, 1) Cylejska, druga żona Zygmunta Luksemburskiego, stryjczna siostra Anny, drugiej żony Władysława Jagielly, dążyła do zaślubienia Wł. Jagielly i wyniesienia go na tron czeski; 2) Zapolya, córka woj. siedmiogrodzkiego Stefana, żona Zygmunta Starego, † 1515; 3) Jagiellonka, córka Kazimierza Jagiellończyka, * 1478; żona Jerzego, księcia Miśni; 4) Radziwiłłówna, druga żona Zygmunta Augusta, córka hetmana w. litewskiego ks. Jerzego, wdowa po Gasztołdzie, wojewodzie nowogrodzkim, * 1520, † 1551. Potajemnie poślubiła 1547. Z. A., podówczas w. książę litewski. Małżeństwo to wywołało niezadowolenie Bony i szlachty, żądają-

cej od króla zerwania tego związku na sejmie piotrkowskim 1548. Koronacja Barbary odbyła się 1550.

Barbarea, gorczycznik, z rodz. krzyżowych (Cruciferae), pospolita roślina na całym niżu; liście lirowate, grono zbite, płatki złociste, łuszczyzny czworoboczne. Kwitnie V—VI. Gatunki: *B. vulgaris*, g. pospolity, *B. stricta*, g. prosty.

Barbari Jacopo de, zwany Jakób Walch, malarz włoski, *ok. 1445, †1515. Pracował w Wenecji 1472—1500, potem w Norymberdze, gdzie wywarł wpływ na Dürera.

Barbarorum leges (łac.), zbiory ustaw germańskich w odróżnieniu od rzymskich (*Leges romanae*). Zbiory te, pisane w języku łacińskim, przeplatany wyrazami germańskimi, zawierały przedewszystkiem miejscowe prawa ludów nowych. Najdawniejszym takim zbiorem jest *Lex salica*.

Barbarossa Fryderyk I, cesarz Niemiec z dynastji szwabskiej Hohenstaufów, *1121, †1190; 1157 wyprawił się na Polskę, aby uzyskać uznanie swego zwierzchnictwa od Bolesława Kędzierzawego (tzw. hołd w Krzyszkanie). Większą część jego panowania zajęły sprawy włoskie. Polityka terroru, jaką do miast zdobytych i do papieża stosował, sprawiła, że miasta zorganizowały się w ligę dla odparcia najazdu niemieckiego; 29-letnia walka zakończyła się kompromisowym pokojem w Konstancji 1183. Wziął udział w III wyprawie krzyżowej, podczas której utonął w rzecze Salef w Azji Mniejszej. Bohater licznych niemieckich opowieści ludowych.

Barbaroux Charles Jean Marie, żyrodysta francuski, *1767, †1794; przyrodnik, znawca administracji państwowej i spraw handlu; sekretarz za czasów Konwencji, walczył z Robespierrem. Prześladowany przez wrogów politycznych, popełnił zamach samobójczy i zranił się ciężko, ale nie śmiertelnie; ścięty na gilotynie.

Barbaryzm, 1) b. językowy, używanie wyrazów cudzoziemskich w mowie lub piśmie; 2) b. stylistyczny, błędny sposób wyrażania myśli pod względem składni.

Barbarzyństwo, wielki okres w rozwoju kulturalnym ludów przedhistorycznych, następujący po okresie dzikości. Obejmuje czasy późnego neolitu, epokę brązu i wczesną epokę żelaza. Ludy barbarzyńskie od ludów dzikich różnią się przedewszystkiem znajomością wiercenia kamienia. W okresie barbarzyństwa ludność żyje przeważnie z pasterstwa (lub jak w Ameryce z kopienictwa). Własność prywatna czyni znaczne postępy. Zarysowuje się wyraźny podział na klasy społeczne (starszyzna rodowa, lud, niewolnicy). Organizacja matriarchalna ustępuje partjarchalnej. Wyraz barbaro (barbarzyńcy) w języku greckim pierwotnie oznaczał poprostu cudzoziemców, w przenośni ludy obce, stojące na niższym stopniu kultury, nie znające pisma.

Barbastro, m. w pow. Huesca (Hiszpania), 8.000 mieszk.; fabryki sukna.

Barbe bleue, ob. Sinobrody.

Barberinul, 1) Francisco, kardynał, *1597, †1670, założyciel biblioteki Barberinich (60.000 tomów i 9.000 rękopisów) w Rzymie; 2) Maffeo, od 1623—44 papież Urban VIII.

Barberton, m. w Transwalu (Afryka pld.), 2.600 mieszk.; ośrodek kopalni złota.

Barbette Paul, chirurg amsterdamski z XVII wieku; w dziele swem „Chirurgie” starał się utrzymać związek między medycyną wewnętrzną a chirurgią; prócz tego napisał: „Anatomia practica” (Amsterdam, 1659) i „Tractatus de peste” (Lejda, 1657 albo 1667).

Barbey d'Aureville Jules, powieściopisarz francuski, *1808, †1889; utwory: „L'amour impossible”, „La bague d'Annibal”, „Les prophètes du passé”, „L'ensorcelé” i inne.

Barbier Henri Auguste, poeta francuski, *1805, †1882; napisał satyry „Jambes”, poematy „Il Pianto”, „Lazare” i in.

Barbieri Francesco, ob. Guercino Giovanni.

Barbiton, instrument muzyczny staroż. Greków, w kształcie liry, strunowy; wynalezienie go przypisywano Anakreontowi.

Barbiturowy kwas, związek organiczny $\text{CH}_2 : (\text{CO} \cdot \text{NH})_2 : \text{CO}$, pochodna mocznika; ciało stałe, trudno rozpuszcza się w wodzie.

Barbizon, w. wdep. Seine-et-Marne (Francja), w pobliżu lasów Fontainebleau; latem przebywali tam malarze: Corot, Th. Rousseau, Diaz, Millet, Troyon i in. z tzw. szkoły barbi-zońskie j.

Barbour John, poeta szkocki, *ok. 1320, †1395; napisał w dialekcie poemat epiczny „The Bruce”.

Barbuda, wyspa w Antylach bryt., 157 km², chów bydła, bawełna.

Barbula z wiojek, rodzaj mchów, rośnie przeważnie na kamieniach. B. ruralis spotyka się często na dachach słomianych.

Barbusse Henri, powieściopisarz francuski, *1873; powieście: „Le feu”, „Clarté” i in., oraz studia: „Manifeste aux intellectuels”, „Les Judas de Jésus” i in. Stworzył organizację międzynarodową o tendencjach pacyfistycznych „Clarté”.

Barca, ród stojący na czele partji wojennej w Kartaginie podczas wojen punickich; do rodu tego należał Hamilkar, ojciec Hannibala.

Barcelona, stol. prow. B. i Katalonii (Hiszpanja pld.-wsch.), m. portowe, handlowe i przemysłowe, nad morzem Śródziemnem, 720.000 mieszk.; katedra, uniwersytet od 1430; wyroby bawełniane, jedwabne, żelazne, metalurgiczne, budowa okrętów; założona przez Kartagińczyków (Barcinum).

Barcelona Pozzo di Gotto, m. portowe w prow. messyńskiej na Sycylii (Włochy pld.), 25.000 mieszk.; chów jedwabników, tkalnie.

Barcelońska konwencja, dotycząca wolności tranzytu, podpisana 20 kwietnia 1921 w Barcelonie.

Barcewicz Stanisław, artysta-skrzypek, *1858; 1910—1919 dyrektor konserwatorium, od 1885 członek opery warszawskiej, 1893 jej

dyrektor. Jako kompozytor pisał wyłącznie utwory na skrzypce i transkrypcje skrzypcowe.

Barchan, rodzaj wydmy piaszczystej o kształcie sierpowato zgiętym.

Barchan.

Barchany, nazwa tkanin bawełnianych z grubej przędzy ze splotami skośnymi bywają gładkie lub włochate; mogą być wyrabiane z prążkowiem lub pikowem wzorami po jednej a puszystą powierzchnią po drugiej stronie. B. włochate tkane są zwykle skosami 3—5 nitkowem albo atlasem 5 lub 8 nitkowym. Wątek jest albo grubszy od osnowy, albo bardzo gęsto wbijany, z przędzy o bardzo słabym skręcie. Strona prawa bywa następnie poddawana kosmaceniu czyli drapaniu zapomocą szyszek ostowych lub stalowych zgrzebel, wskutek czego powierzchnia tej strony staje się włochata.

Barcin, m-ko w pow. szubińskim (woj. poznańskie), 1.650 mieszcz.

Barcinum, ob. Barcelona.

Barcińskie jezioro albo **Wolickie**, jez. w pow. międzychodzkiem (woj. poznańskie), 104 ha, do 4 m. głęb.

Barcka ziemia, ob. Bartonja.

Barclay Alexander, pisarz i poeta ang., * 1480, † 1552; autor alegorycznych utworów „Zamek pracy” i „Okręt szalonych”.

Barclay John, satyryk angielski, * 1582, † 1621; napisał romans, wymierzony przeciwko jezuitom „Euphormionis Satyricon” i „Ar-genis”.

Barclay de Tolly Michaił Andrej ks., generał rosyjski, * 1761, † 1818; odbył kampanję 1788—89, walczył 1790 przeciw Szwedom, 1792 i 1794 przeciw Polsce; minister wojny 1810—13, ułożył plan kampanji 1812, dowodził pod Borodino prawem skrzydłem i centrum, kierował odwrotem przez Moskwę. Jako naczelny wódz wojsk rosyjskich walczył pod Dreznem, Lipskiem i Paryżem; 1814 feldmarszałek, 1815 książę.

Barć, gniazdo pszczoł, umieszczone w dziupli lub w wydrążonym drzewie w lesie.

Bard, poeta i śpiewak u ludów celtyckich.

Bardesanes, gnostyk syryjski, * 154, † 222; twórca syryjskiego śpiewu kościelnego.

Bardjów, m. u pld. podnóża Karpat, w żupie koszyckiej (Czechosłowacja), 7.000 mieszcz.; źródła żelaziste, kąpiele błotne.

Bardowski Piotr, rewolucjonista rosyjski, sędzia pokoju w Płocku, następnie przeniesiony do Warszawy; 1884 wszedł w stosunki z polską organizacją socjal.-rewolucyjną „Proletariat”, z której ramienia kierował organizacją rewolucyjną, zawiązaną wśród oficerów rosyjskich w Polsce. Aresztowany, wraz z kilkoma innymi skazany na śmierć i stracony 28. I. 1886.

Barduny, liny podtrzymujące maszt ztyłu, uwiązane do burt statku.

Bardwan (ang. Burdwan), m. okręg. w prow. bengalskiej (Indie zach. bryt.), 33.500 mieszcz.; trzcina cukrowa, indygo, tytuń; „ogród Indyi”.

Barèges-les-Bains, kąpiele siarczane w dep. Hautes-Pyrénées (Francja).

Bareilly, ob. Bareli.

Barell (ang. Bareilly), m. okręg. w prow. Agra-Oudh (Indie bryt.), 130.000 mieszcz.; bawełna, trzcina cukr.; wyrób dywanów.

Barents Wilhelm, żeglarz holenderski XVI w.; przedsięwziął podróż wzdłuż pld. brzegów Azji celem odkrycia drogi do Japonii i Chin; odkrył 1594 Nową Ziemię, 1596 wyspy Niedźwiedzie i Szpicberg.

Barentsa, 1) morze, część oceanu Lodowatego pld. pomiędzy wyspami Szpicberg i Nową Ziemią; 2) dwie wyspy: a) na pld.-zach. wybrzeżu N. Ziemi i b) w wsch. części archipelagu Szpicberg.

Barère de Vieuzac Bertrand, jeden z wodzów rewolucji francuskiej, * 1755, † 1841; założyciel pierwszego politycznego dziennika rewolucyjnego „Lepoint du jour”, członek Konwentu, przewodniczący w procesie Ludwika XVI; 1815 wygnany z kraju, jako królobójca; 1831—40 prefekt departamentu Hautes-Pyrénées.

Barestezjometr, ob. baraesthesiometer.

Baretti Giuseppe, pisarz włoski, * 1719, † 1789; pisał poezję, ułożył „Dictionary of the English and Italian Languages”, ogłosił opis swych podróży po Europie pt. „Lettere famigliari”.

Barerusz, m. w prow. Mazenderan (Persja pld.), niedaleko m. Kaspijskiego, 50.000 mieszcz.

Barge, m. w pow. Cuneo (Włochy), 9.500 mieszcz.

Bargello (Il), pałac we Florencji, zbudowany w XIII w.; rezydencja podestów, od XVI w. do 1859 — barge 'llo'a", tj. szefa policji; obecnie, po odrestaurowaniu, zawiera zbiory Muzeum Narodowego.

Bargiel kowalik (Sitta caesia), ptak z rzędu wróblowatych, rodziny kowaliki. Gnieździ się w dziuplach drzew.

Barham Richard Harris, pisarz angielski, humorysta, * 1788, † 1845; napisał „The Ingoldsby legends” (88 wydań).

Barl delle Puglie, stol. i port prow. B. w Apulji (Włochy pld.), nad Adriatykiem, 132.000 mieszcz.; katedra, uniwersytet, fabryka maszyn i mebli, wywóz oliwy.

Baribal, *Ursus americanus*, ob. Ursidae.

Barine Arvède, pisarka francuska, * 1840, † 1908; napisała studia: „Princesses et grandes dames”, „A. de Musset”, „La Grande Made-moiselle” i in.

Baringo, bezodpływowe jez. w Afryce wsch. bryt., 500 km².

Barisan, łańcuch górski na wyspie Sumatrze, 66 częściowo czynnych wulkanów.

Barito, rz. na wyspie Borneo, długość 920 km. **Bariański Aleksandr** książę, feldmarszałek rosyjski, * 1814, 1879; 1856—62 wódz naczelny armii kaukaskiej, pobił pld. Kaukaz, wziął szturmem 1859 Guniń, ostatnią twierdzę, broniąną przez Szamila.

Bark, łuk barkowy, nazwa anatomiczna, oznaczająca górną część kończyny górnej. B.

składa się z dwóch kości: z łopatki (scapula) i z obojczyka (clavicula). Łopatka, jako płaska trójkątna kość, stanowi tylną część barku, ku przodowi łączy się łopatką stawem z obojczykiem, wydłużoną pałeczkowatą kością, która stanowi przednią część barku i która drugim swym końcem łączy się z mostkiem za pośrednictwem stawu, zwanego stawem obojczykowomostkowym. Bark łączy się z kończyną górną za pośrednictwem specjalnego stawu.

Barka, 1) łódź bezpokładowa, służąca do żeglugi przybrzeżnej, z jednym lub dwoma masztami; 2) okręt handlowy, trójmasztowy, posiadający jednak reje tylko na maszcie przednim; wielkim. Obciążenie do 100 tonn.

Barka (Barki wżyna), płyta 500 m. wzdłuż wybrzeży m. Śródziemnego w Trypolitanii, część włoskiej kolonii Libji, dawna Cyrenaika, stol. Bengasi.

Barkarola, łódź włoska bez masztów, gondola; również pieśń gondoljerów weneckich.

Barkas, 4-o lub 8-o wiosłowa łódź z podnoszonym masztem.

Barker, 1) Edm. Henry, filolog angielski, *1788 w Hollym, †1839 w Londynie; 2) Charles Spackmann, sławny konstruktor organów, *1806 w Bath, †1879 w Maidstone. Wynałazca pneumatycznej dźwigni i mechaniki elektrycznej organów; 3) Thomas Jones, malarz angielski, *1815 w Bath, †1882 w Londynie. Uczeń Horacego Vernet'a. Malował najpierw portrety, potem kompozycje batalistyczne.

Barking, m. w hr. Essex (Anglia poł.-wsch.); 25.000 mieszk.; dostawa jarzyn i ryb do Londynu.

Bar-Kochba (syn gwiazdy) Szymon, wódz Żydów w ostatnim ich powstaniu przeciw Rzymowi za cesarza Adrijana (132—135 po N. Chr.). † podczas zdobywania twierdzy Beher w 135 r.

Barkowy staw (articulatio humeri), staw między kością ramieniową a łopatką. Staw ten utworzony jest w ten sposób, że kulista głowka kości ramieniowej styka się z płyszą mniejszą od siebie powierzchnią stawową łopatki. Przy ruchach kończyny górnej głowka kości ramieniowej posuwa się po powierzchni stawowej łopatki. Dzięki takiej budowie anatomicznej stawu b-ego umożliwione są wydajne ruchy kończyny górnej.

Barlach Ernest, rzeźbiarz, grafik i poeta niem., *1870. Utwory dramatyczne: „Der Arme Vetter“, „Die echten Sedemunds“.

Bärland, m. okręg. w Mołdawji (Rumunia) nad rz. B., 25.000 mieszk.

Bar-le-Duc, stol. dep. franc. Meuse, nad rz. Ornain, 17.000 mieszk.; kanał Marna-Ren; rzędzalnictwo, winnice.

Barletta, m. port. w prow. Bari (Włochy poł.) nad Adrijatykiem, 49.000 mieszk.

Barka.

Barlicki Norbert, socjalistyczny poseł na Sejm, *1880 r., nauczyciel szkół średnich, podsekretarz stanu M. S. W. w gabinecie Moraczewskiego, członek Rady Naczelnej i C. K. W. Pol. Partji Socjal., przewodniczący klubu sejmowego P. P. S.

Barlow Joel, poeta i polityk półn.-amerykański, *1754 w Reading (Connecticut), 1811 poseł amerykański w Paryżu, †1812 niedaleko Krakowa, w drodze do Wilna, dokąd Napoleon I powołał go na konferencję.

Barłowa choroba, choroba wieku dziecięcego, występująca w pierwszym roku życia i charakteryzująca się bólami w kościach, niedokrwistością, oraz wybroczynkami w skórze. Choroba ta wywołana jest przez karmienie niemowląt mlekiem krwiewnym przegotowanym lub zgęszczonem (skondensowanym). Leczy się chorobę B. przez stosowanie soków owocowych.

Barmekidzi, dostojny ród z Chorasanu, który w Bagdadzie za panowania Abbasydów piastował najwyższe urzędy. Za kalifa Harum-al-Raszda (ok. 803) Barmekidzi popadli w niełasce.

Barmen, m. w pruskiej prow. nadreńskiej, nad rz. Wupper, 169.000 mieszk.; kolej napowietrzna do Elberfeldu nad doliną rz. Wupper; przemysł jedwabniczy, guzikarski, chemiczny, farbiarni.

Bar-micwa (hebr. — syn obowiązku), wyraz w religii mojżeszowej, używany na oznaczenie chłopca, który, ukończywszy lat 13, doszedł temsamem do pełnoletności religijnej.

Barnabasz, lewita z Cypru, założyciel gminy chrześcijańskiej w Antjochji, zrazu towarzysz św. Pawła, potem rozszedł się z nim. Mylnie przypisywano mu autorstwo t. zw. „listu Barnabasza“.

Barnabici (paulini), kongregacja 1530 założona we Włoszech, której członkowie poświęcają się duszpasterstwu, pielęgnowaniu chorych i nauczaniu.

Barnard, 1) Henry, pedagog amerykański, *1811 w Hartford (Connecticut), założył 1855 r. pismo: „American Journal of Education“, autor dzieł pedagogicznych; 2) John Gross, amerykański inżynier wojskowy, *1815 w Massachusetts, zasłużony w budownictwie fortów w St. Zjedn., †1822 w Detroit; 3) Edward Emerson, prof. astronomji w Chicago, *1857; odkrył 16 komet, 5-ty księżyc Jowisza (1892) i „gwiazdę-strzałę“ (1916). Ogłosił wiele publikacji astronomicznych. †1923.

Barnaul, stol. gub. altajskiej na Syberji (Rosja azjat.) nad rz. Obi, centrum przemysłu górniczego na Altaju.

Barnave Pierre Joseph Marie, rewolucjonista francuski, *1761 w Grenobli, 1789 członek zgromadzenia narodowego, założyciel klubu jakobinów. Z powodu przejętej korespondencji z dworem, został przez trybunał rewolucyjny skazany na śmierć. †1793 zgilotynowany.

Barnay Ludwig, znakomity niemiecki artysta dramatyczny, *1842 w Budapeszcie. Grywał na scenach w Weimarze, Frankfurcie

nad Menem, w Hamburgu. W r. 1888 założył teatr „Berliner Theater“, którego dyrektorem był lat kilka, potem był dyrektorem król. teatru (König. Schauspielhaus) w Berlinie.

Barner Jakób, lekarz, * w Elblagu w roku 1641, † w r. 1686; nauk filozoficznych i lekarskich słuchał w Lipsku; pod koniec życia powrócił do Polski i wykładał nauki lekarskie i filozoficzne w gimnazjum gdańskim. Barner był zwolennikiem Helmonta i gorącym jatrochemikiem.

Barnes (wym. Barns), angielski przywódca robotników, 1916 minister do spraw amunicji, 1917 członek ściślejszego gabinetu, 1919 minister do spraw personalnych.

Barni Jules Romain, filozof francuski, * 1818 w Lille, † 1878 w Mers. Tłumaczyl i komentował dzieła Kanta. Autor dzieła: „Histoire des idées morales et politiques en France au XVIII siècle“ i innych.

Barnsley, m. w hr. York (Anglia pñ.), 54.000 mieszk.; fabr. płótna lnianego, jedwabiu, papieru; kopalnie węgla i rudy żelaznej.

Barnstaple, m. portowe w hr. Devon (Anglia pñ.-zach.), 20.000 mieszk.; warsztaty okrętowe, przedziałnictwo.

Barnum Phineas Taylor, słynny speculant amerykański, pomysłowy w swych „humbugach“, * 1810 w Bethel (Connecticut), założył muzeum w Nowym Yorku, † 1891 w Bridgeport. Napisał swą autobiografię.

Baroccio Federigo, malarz włoski, * 1528 w Urbino, † 1612 tamże. Naśladował Correggia. Znany obraz jego „Zdjęcie z krzyża“, znajduje się w Perugii.

Baroque Pierre Jules, mąż stanu francuski, * 1802 w Paryżu, 1850 minister spraw wewn., 1860 minister spraw zagranicznych, 1863—69 minister sprawiedliwości i oświecenia, zwolennik Napoleona III, † 1870 na wyspie Jersey.

Barocz lub Brocz, ang. Broach, m. okręg. w Gudźeracie (Indje bryt. zach.), nad rz. Narbada, 43.000 mieszk.; handel bawełną, przedsiębiorczość.

Baroda, państwo hold. w Indjach bryt. zach., 21.000 km.², 2,12 milj. mieszk.; wywóz bawełny, tytoniu, opium, zboża, koni, bawołów; stol. B., 99.000 mieszk.

Barogil, przełęcz (3.660 m.) pomiędzy górami Hindukusz i Karakorum.

Barograf, przyrząd notujący ciśnienie atmosferyczne. Składa się z kilku pudełek aneroidowych; zamiast wskazówki aneroidu, ma ołówek lub pióro, którego koniec przesuwają się po papierze, nawiniętym na wałek, wprawiany w ruch przez mechanizm zegarowy.

Barok. Styl barokowy panował w sztuce plastycznej w okresie od połowy XVI, poprzez cały XVII wiek, aż niemal do połowy XVIII w. Jest przeobrażeniem, jakby przekwitem renesansu; pojawił się jak i renesans w Rzymie. Cechuje go dążenie do okazałości drogą nadmiernego przerostu form, daleko wybiegających poza granice powagi i harmonji, które cechowały renesans. Za ojca duchowego baroku uchodził Michał Anioł Buonarroti, za ko-

łębkie Rzym. Później zrodził się specjalny typ kościoła barokowego, tak zw. „jezuicki“, którego pierwszym wzorem jest kościół del Gesu w Rzymie, zbudowany przez architekta Giacomo Barozzi da Vignola (1507—1573). Barok powraca do wydłużonego krzyża w planie kościołów, na skrzyżowaniu naw stawia kopułę wysmukłą, mury zewnętrzne pozostawia zwykle w zupełnym zaniedbaniu. Całe bogactwo form skupia się na licu (fasadzie) i we wnętrzu kościoła. Lica podzielone gzymzami na pietra, w dolnej części występują kolumny i pilastry, w górnej zwykle tylko pilastry, esownice i różnie łamane gzymсы. W licznych niszach figury świętych o wymownych ruchach i bogato fałdowanych szatach. Całość pokrywają mniej lub więcej liczne (zależnie od okresu), ozdoby z girland owoców, wieńców i aniołków. Wewnątrz wyłącznie bezkolkowe sklepienia, nawy boczne, zamienione na szereg kaplic. Ściany zdobne stiukami, płaskorzeźbami gipsowymi, freskami. Liczne kręcone kolumny zdobią ołtarze, w niszach i na gzymсах pełno świętych, a na bombiastych obłokach, unoszą się tłuste aniołki, wszystko bogato złoczone i polichromowane. Snopy światła, wpadające przez duże okna, ujmują wnętrza w bogatą i malowniczą całość o nieco teatralnym wyrazie. Pięknym przykładem baroku pałacowego są wspaniałe wnętrza wersalskiego pałacu Ludwika XIV. U nas najpiękniej rozwijał się barok kościelny, którego mnóstwo zabytków mamy we wszystkich zakątkach kraju. Najlepiej sprzyjały mu czasy Zygmunta III, kiedy to powstały liczne klasztory. Do najcenniejszych zabytków naszego baroku należą: kościół św. Piotra, k. św. Anny (wnętrze), kaplica Wazów w Krakowie, kościół św. Krzyża, kościół Wizytek (wnętrze) w Warszawie, kościół św. Bonifacego w Czerniakowie pod Warszawą, k. św. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie (wnętrze), pałac Jana III w Wilanowie.

Barometr, przyrząd służący do mierzenia ciśnienia atmosferycznego. Składa się z rurki szklanej, wypełnionej rtęcią i wstawionej do naczynia z rtęcią (b. naczyniowy), lub też z rurki zgiętej w kształcie odwróconego lewara (barometr lewarowy). Górny koniec rurki jest zasklepiony, dolny otwarty. Ponad rtęcią w końcu górnym rurki jest próżnia. Ciśnienie atmosferyczne mierzy się wysokością słupa rtęci w rurce, licząc od poziomu rtęci w dolnym ramieniu lub naczyniu barometru. Ciśnieniu normalnemu, czyli ciśn. 1 atmosfery odpowiada wysokość słupa rtęci 760 mm. Barometr metalowy, ob. aneroid.

Baron. W dawnych dokumentach polsko-łacińskich nazwa używana na oznaczenie możnowładców, „panów“. W średniowieczu, w kra-

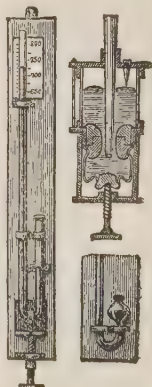

Fig. 1 i 3 Barometry lewarowe
Fig. 2 Barometr naczyniowy.

BAROK I ROKOKO

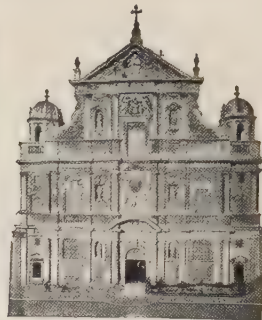
Architektura

1

2

3

4

5

6

7

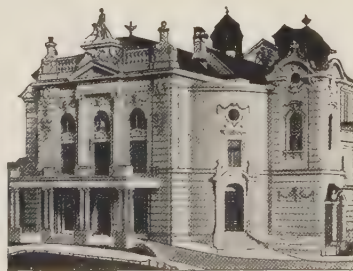
8

9

10

11

1. Kościół św. Zuzanny w Rzymie (Maderna 1600). 2. Wnętrze kościoła św. Ignacego w Rzymie (Algardi 1626—75). 3. Fasada kościoła Jezuitów w Antwerpii (Aguillon 1614—21). 4. S-ła Maria della Salute w Wenecji (1631—82). 5. Kościół Sorbony w Paryżu (Lemerier 1635—53). 6. Kościół św. Karola w Wiedniu (Fischer v. Erlach 1716—37). 7. Kościół nadworny w Dreźnie (Chiaveri 1737—56). 8. Kościół w St. Gallen (F. Bär 1756—65). 9. Zwinger w Dreźnie (Pöppelman 1711—22). 10. Belweder w Wiedniu (Hildebrand 1693—1724). 11. Teatr miejski w Mor. Ostrawie (Graf 1907).

1. Górny narożnik lustra. 2. Część owalnej ramy. 3. Solniczka. 4. Koneweczka na mleko. 5. Zegar stołowy. 6. Lichtarz. 7 i 8. Figurki z porcelany miśnieńskiej. 9. Wachlarz. 10. Krzesło. 11. Lektyka. 12. Kanapa. 13. Część drzwi. 14. Kominiek z lustrem. 15. Ołtarz. 16. Słudnia ozdobna.

1

2

3

4

5

6

7

8

1. Kościół ks. Misjonarzy w Krakowie. 2. Katedra św. Jura we Łwowie. 3. Kościół parafialny w Złoczowie.
4. Kościół ks. Bonifratrów w Krakowie. 5. Kościół parafialny w Mikulincach. 6. Kościół św. Piotra w Krakowie.
7. Pałac w Rogalinie. 8. Sala pałacu w Łańcutcie.

(Według fotografii Dra Fr. Kleina)

jach o rozwiniętym feudalizmie, nazwa B. oznaczała normalnie seniora drugiego rzędu, tj. zależnego od jednego z seniorów głównych (książąt, hrabiów i t. p.), a jednocześnie mającego własnych swoich wasalów. Baronia — posiadłość feodalna barona, niewielka senjorja stanowiąca część składową większej dzielnicy politycznej.

Barospirator, aparat do sztucznego oddychania, wynaleziony w r. 1923 przez szwedzkiego prof. Thumberga, służący do automatycznego wprowadzania powietrza do płuc w wypadkach, jeśli człowiek nie jest w możności wykonywania ruchów oddechowych z powodu uszkodzenia lub paraliżu klatki piersiowej.

Barotrop, maszyna, mająca na celu spożytkowanie siły, jakiej może dostarczyć własnym ciężarem człowiek lub jakieś zwierzę pociągowe. Składa się z dwóch pedałów, na których robotnik naśladuje chód, lub pochyłej ruchomej podłogi, na której postawiony koń lub krowa spycha ją swoim ciężarem w dół.

Barotropizm, wrażliwość na ucisk.

Barotse, plemię murzyńskie, pokrewne Zulusom i należące do Bantu pld., zamieszkujące dorzecze górnoe Zambezi w Rodezji bryt. (Afryka pld.).

Barowe związki, pochodne metalu baru, w lecznictwie mają małe zastosowanie; chlorek barowy działa na serce, bywa używany jako odczynnik na kwas siarkowy i jego sole. Siarczany b. (Barium sulfuricum), prawie nierozpuszczalne, stosuje się w rentgenologii przy prześwietlaniu przewodu pokarmowego.

Barozzi Giacomo zw. Vignola, znakomity budowniczy włoski, *1507 w Vignola koło Modeny, †1573 w Rzymie; prowadził po śmierci Michała Anioła budowę kościoła św. Piotra w Rzymie, wybudował kościół del Gesu.

Barquisimeto, stol. stanu Lara w Wenezueli (Am. Pld.), 35.000 mieszk.; nad rz. B.; kolej B. — port Tucacas, wywóz kakao, kawy, cukru, rumu.

Barra, pld. wyspa Hebrydzka na wybrzeżu Szkocji, 57 km.².

Barramunda, ryba, ob. *Neoceratodus forsteri*.

Barrande Joachim, paleontolog i geolog francuski, *1799 w Saugues, †1883. Prace jego obejmują bardzo szczegółowe badania nad fauną formacji sylurskiej w Czechach, a pierwsza część „Système silurien du centre de la Bohême” (1852—1877) jest najszczegółowszym dziełem o trylobitach.

Barranquilla, największy port Kolumbji (Am. Pld.), nad ramieniem rz. Magdaleny, 64.000 mieszk.

Barras Paul Jean François Nicolas, hr., rewolucjonista francuski, *1755 w Fox-Amphox (Var), 1792 członek Konwentu, 1794 obalił Robespierre’a, 1795 prezydent Konwentu w tymże roku mianowany naczelnym generałem. Jako członek Dyrektorjatu wyjechał dla Bonapartego naczelną dowództwo we Włoszech. Od 1797 do 1799 b. wpływy

czyłonek Dyrektorjatu. Po 18-tym Brumaira odsunięty od władzy. †1829 w posiadłości swej Chaillot pod Paryżem.

Barreau (franc.), ogół adwokatów we Francji. **Barre-des-Eclairs**, najwyż. szczyt w Alpach Delfinackich (Francja pld.-wsch.), 4.103 m.

Barrès Maurice, znakomity powieściopisarz i polityk francuski, *1862 w Charmes (Vosges). Jeden z ideowych wodzów nacjonalizmu francuskiego, członek Akademii, 1914 przewodniczący Ligi Patriotów, †1923 w Paryżu.

Barrett Elisabeth, ob. Browning.

Barrias Louis Ernest, rzeźbiarz francuski, *1841 w Paryżu, †1905 tamże, uczeń Cavalier’a i Cognieta. Najbardziej znane rzeźby: Spartakus (Tuilerie), Mozart (Muz. Luksemb.), oraz olbrzymi pomnik Wiktora Hugo.

Barrier Reef (Great), Rafa Koralow a (Wielka), na pld.-wsch. wybrzeżu Australji.

Barrière Theodore, dramatopisarz francuski, *1823 w Paryżu, †1877 tamże. Napisał około 100 utworów scenicznych, z których najbardziej są znane: „Filles de marbre”, „Les faux bonshommes”, „Cendrillon”, oraz, przez pewien czas zabroniona, sztuka p. t. „Malheur aux vaincus”.

Barrili Antonio, powieściopisarz włoski, *1836 w Savonie, †1908. Był 1866—7 sekretarzem Garibaldi’ego.

Barrister (ang.), pierwszy stopień w adwokaturze angielskiej

Barros (wym. Barrus) Joao, dziejopis portugalski, *1496 w Vizeu, 1521 gubernator kolonii portug. w Gwinei, 1533 podskarbi w Indiach, †1570. Autor dzieła: „Asia” (historja Portugalczyków w Indiach 1522—63) i pierwszej gramatyki portugalskiej.

Barrot, 1) Camille Hyacinthe Odilon, mąż stanu francuski, *1791 w Villefort, †1873 w Bougival. Do roku 1848 wódz opozycji; 20. XII. 1848—31. X. 1849 minister sprawiedliwości; 2) Victorin Ferd., brat poprzedniego, mąż stanu, *1806 w Paryżu, †1883; był za Napoleonem III ministrem spraw wewn., radcą stanu, senatorem.

Barrow, 1) rz. żeglowna w pld.-wsch. Irlandji, dług. 194 km.; 2) B. Point, przylądek Alaski (Am. Pld.); 3) B. in-Furness, m. port. w hr. Lancaster (Anglja pld.-zach.), 79.000 mieszk.; warsztaty okrętowe, fabryki armat (Vickers-Maxim) i wagonów; pokłady rudy żel.; 4) cieśnina w Ameryce arktycznej.

Barrow, 1) Izaak, fizyk, matematyk i teolog ang., *1630 w Londynie, †1677 tamże. 1664 profesor w Cambridge, nauczyciel Newtona, kapelan Karola II; 2) John sir, geograf i podróżnik angielski, *1764, †1848 w Londynie, odbywał podróże do Chin i Afryki pld., był gorącym orędownikiem wypraw do bieguna północnego.

Barry, port w hr. Glamorgan w Walji (Anglja pld.-zach.), 30.000 mieszk.

Barry, 1) Charles, architekt angielski, *1795 w Westminster, †1860 w Clapham. Główne jego dzieło pałac parlamentu w Londynie, zbudowany w stylu późnego gotyku; 2)

Martin, fizjolog i embriolog, angielski, *1802, †1855, badał krążenie krwi, ciała nasienne, krążki krwi, histologię mięśni i t. d.

Bars, okręg Słowacji, część komitatu węg. Esztergom na płn. od Dunaju, należąca od r. 1918 do Czechosłowacji, nad rz. Hronem.

Bars Franciszek, mieszczanin warszawski, 1793 prezydent miasta Warszawy, uczestnik powstania Kościuszki, †1799.

Barska konfederacja. Związek zbrojny szlachty za czasów Stanisława Augusta, zawiązany w r. 1768 z inicjatywy Adama Krasieńskiego, biskupa kamienieckiego, brata jego Michała oraz Józefa Pułaskiego i jego synów. Bezpośrednią przyczyną K. B. były gwałty Repnina, popełnione względem Konfederacji Radomskiej, oraz wywiezienie opornych senatorów. Konfederacja zawiązała się w celu obrony niepodległości, dawnych swobód szlacheckich i katolicyzmu przeciwko Rosji, królowi, reformom i równouprawnieniu inowierców. Był to ostatni zbrojny patriotyczny ruch starszszlachecki. Marszałkiem konfederacji został Michał Krasieński (podkomorzy rożański), regimentarzem Józef Pułaski (pisarz w. koronny). Pierwsze główne punkty oparcia konfederatów Bar i Berdyczów w czerwcu t. r. zostają zdobyte przez połączone wojska królewskie i rosyjskie. Wielkie powstanie chłopów (t. zw. Kołyszczczyzna) zadaje konfederacji na Ukrainie cios stanowczy, natomiast konfederacja rozrasta się w Wielkopolsce, na Litwie i t. d., tak iż walka rozlewa się po całym kraju. Po ogłoszeniu aktu bezkrólewia, konfederaci 3. XI. 1771 r. dokonywują porwania króla z Warszawy, król wszakże zdołał zbiec. W tym czasie konfederacji, po kilku lokalnych zwycięstwach, zaczyna doznawać ciężkich klęsk: Sawa Caliński zostaje pobity pod Szeńskiem, Dumouriez pod Lanckorona, M. Ogiński pod Stołowiczami i t. d. Wiosną 1772 następuje upadek głównych punktów oparcia konfederatów na zachodzie Kraja, Lanckorony i Częstochowy. Konfederacja upada, w rezultacie czego w tymże roku dochodzi do pierwszego rozbioru Polski.

Barszczewski Stefan, literat, *21. VI. 1862 w Warszawie. Wydał: „Cztery odczyty z dziejów Polski“, „Czerwony Mesjasz“, „W osiem dni dokoła świata“, oraz pow.: „Eliksir prof. Bohusza“ i „Czandru“

Bart (Baert) Jan, *1651, †1702 w Dunkierce, znakomity marynarz francuski, syn rybaka holenderskiego, odznaczył się 1689—98 wielokrotnie w walkach przeciwko Anglikom i Holendrom.

Bart Joseph z Malty, znakomity anatom, *1745, †1818, profesor anatomii w Wiedniu (1773), nadworny okulista cesarza Józefa II (1776). Zajmował się szczególnie zębami.

Bart-Cisinski Jakób, poeta serbsko-łużycki, *1856, †1909. Ogłosił kilka tomów poezji lirycznych. Zasłużył się wzbogaceniem języka górno-łużyckiego. Był w stosunkach przyjacielskich z pisarzami i działaczami polskimi.

Bartel Kazimierz, polityk; *1882; profesor politechniki, b. szef kolejnictwa wojskowego Sztabu Gener. w Warszawie, poseł na

sejm; 1919 i 1920—21 minister kolei, 1926 premier, 1927 wicepremier w gab. Piłsudskiego, 1928—29 ponownie premier; autor prac z dziedziny geometrii wykreślnej, m. in. „Perspektywa malarska“ (1928)

Bartels Artur, *1818 na Polesiu, † w grudniu 1885 w Krakowie, popularny piosenkarz, satyryk i rysownik. Wydał szkice rysunkowe i satyry w r. 1858 p. t. „Łapigrosze“, „Pan Eugeniusz“ i „Pan Atanazy Skorupka, człowiek postępowy“, „Satyry“, „Piosnki i satyry“ i inne.

Bartels, 1) **Hans von**, malarz niemiecki, *1856 w Hamburgu, †1913 w Monachium; 2) **Adolf**, historyk literatury niemieck., *1852, pisze w duchu antysemitycznym; „Geschichte der deutschen Literatur“.

Bartenstein, ob. **Bartoszyce**.

Barth Heinrich, znany podróżnik niemiecki, *1821 w Hamburgu, †1865 w Berlinie jako profesor geografii. Odbił wiele podróży naukowych po Afryce północnej i środkowej, oraz po Syrii i Azji Mniejszej, odkrył Benuë, lewy dopływ Nigru.

Barthélemy, 1) **Jean Jacques**, badacz starożytności, *1716 w Cassis (Prowancja), 1753 dyrektor król. gabinetu numizm. w Paryżu. †1795 tamże. Autor słynnego dzieła: „Voyage du jeune Anacharsis en Grèce“ (obraz życia starogreckiego).; 2) **François**, markiz de, dyplomata francuski, *1750 w Aubagne (dep. Bouches-du-Rhône), w 1795 zawarł w Bazylei pokój z Prusami, w 1797 wybrany na członka Dyrektorjatu, wkrótce potem został deportowany do Cayenne jako royalista. Uciekłszy stamtąd do Anglii, powrócił do kraju w r. 1799 na wezwanie Napoleona i został mianowany wiceprezydentem senatu. W r. 1814 przeszedł na stronę wrogów Napoleona; 1815—19 minister. †1830; 3) **August**, poeta francuski, *1796 w Marsylii, †1867 tamże. Pisał satyry przeciwko Burbonom i Orleanom przekupiony przez rząd (1832), za drugiego cesarstwa poeta nadworny Napoleona III.

Barthélemy - Saint - Hilaire Jules, uczony francuski, *1805 w Paryżu, †1895 tamże. W 1838—51 profesor filozofii greckiej i rzymskiej w Collège de France, w 1871—1873 sekretarz Thiers'a, w 1876 wybrany dożywotnim senatorem, w 1880—81 był ministrem spraw zagranicznych. Przetłumaczył Arystotelesa, pisał o buddyzmie.

Barthold Fryderyk Wilhelm, historyk niemiecki, *1799 w Berlinie, †1858 w Gryfii. Dzieła m. in. o wojnie trzydziestoletniej, z historii miast niemieckich itd.

Bartholdi Fryderyk August, rzeźbiarz francuski, *1834 w Kolmarze, †1904 w Paryżu. Największe dzieło jego: olbrzymi posąg wolności w porcie nowojorskim, dar narodu francuskiego.

Bartholdy Jakob Salomon, dyplomata pruski z pochodzenia żydowskiego, *1779 w Berlinie. Zredagował dekret o landsturmie 1813; od 1815—25 przedstawiciel rządu prusk. we Florencji i w Rzymie. †1825 w Rzymie,

gdzie wybudował był pałac „Casa Bartholdy“, słynny ze zbiorów sztuki.

Bartholin, nazwisko rodowe znakomitych anatomów szwedzkich, 1) **Kacper** starszy, zwany B. Malmongiensi, * 1585, † 1629; dzieła jego „*Institutiones anatomicae*“ oraz „*Controversiae anatomicae*“ stały się podstawą podręcznika syna jego Tomasza; 2) **Tomasz**, syn Kacpra, * 1616, † 1680, uczony wielostronny (lekarz, filozof, filolog, archeolog, prawnik), w latach 1646—48 profesor filologii uniwersytetu kopenhaskiego i 1648 prof. medycyny. Odkrył t. zw. limfatyczny przewód piersiowy u człowieka, badał krążenie limfy, oraz znaczenie wątroby w wytwarzaniu krwi; 3) **Erazm**, brat poprzedniego (1625—98), bardziej zasłużony, zwłaszcza w przyrodoznawstwie; odkrył minerał szpat islandzki i podwójne załamywanie światła w nim; 4) **Kacper**, młodszy syn Tomasza, * 1655, † 1738; jako anatom opracowywał przeważnie fakta, wykryte przez swego rodaka Stenona. Przewód B. w gruczole podjęzykowym i gruczoły B. w narządzie rodnym kobiecym od niego wzięły swe nazwy.

Bartholiniego gruczoły (glandulae Bartholinianae, glandulae vestibulares maiores et minores), gruczoły narządu rodnego kobiecego, otwierające się koło błony dziewiczej i wytwarzające lepka śluzową wydzielinę.

Bartholinitis, zapalenie gruczołów Bartholiniego, często zdarza się przy rzeżączce kobiecej.

Bartholomé Albert, rzeźbiarz francuski, * 1848; autor pomnika „Monument aux morts“ na cmentarzu „Père Lachaise“ w Paryżu.

Barthou Jan Ludwik, mąż stanu francuski, * 1862 w Oloron-Sainte-Marie, w r. 1894 i 1896 minister robót publicznych, 1896—1898 minister spraw wewnętrznych, 1909 minister sprawiedliwości, 1913 prezydent ministrów, 1917 minister pracy, 1921 minister wojny, 1922 przewodniczący komisji reparacyjnej.

Bartkiewicz Zygmunt, nowelista polski, * 1870 w Łodzi. Wydał: „*Słabe serca*“, „*Psie dusze*“, „*Pierwszy grzech*“, „*Krwia i atrament*“, „*Historja jednego podwórze*“ i „*Polityka w lesie*“. Drobne utwory i nowele rozproszone w „*Świecie*“, „*Tygodniku Ilustrowanym*“, „*Kurjerze Warszawskim*“ i w in.

Bartlett John Russel, etnolog amerykański, * 1805 w Providence, † 1886.

Bartling Ferd. Gottlieb, botanik niemiecki, * 1798 w Hanowerze, † 1875 jako prof. w Getyndze. Zasłużony systematyk.

Bartłomiej św., apostoł, zginął w Armenii, dzień jego 24 sierpnia.

Bartłomiej św. Noc, czyli krwawe wesele paryskie z 23 na 24 sierpnia w r. 1572; wymordowanie 20.000 Hugonotów za sprawą Katarzyny Medycejskiej. Epizod z walki książąt de Guise z Burbonami.

Bartłomiejczyk Edmund, malarz grafik, * 1885 w Warszawie, kształcił się w krakowskiej Akad. Szt. Pięknych i w warsz. Szk. Szt. Pięknych. Prace z dziedziny architektury i sztuki stosowanej (grafiki).

Bartnictwo, ob. pszczelnictwo.

Bartnik, gatunek mniejszego niedźwiedzia, wyjadającego miód z barci, spożywającego również i mrówki, stąd nazywany mrownikiem.

Bartoli, 1) **Taddeo di**, malarz włoski ze szkoły sienieńskiej, 1363—1422; 2) **Danielo**, uczony włoski, * 1608 w Ferrarze, † 1685 w Rzymie jako rektor kolegium Jezuickiego; 3) **Pietro Santi** (przydomek Perugin o), malarz i sztycharz włoski, * 1635 w Bartola, † 1700 w Rzymie; 4) **Adolf**, historyk literatury włoskiej, * 1833, 1875 prof. we Florencji, † 1894 w Genui. Dzieło „*Storia della letteratura italiana*“.

Bartolomeo Fra (właśc. Baccio della Porta), słynny malarz szkoły florenckiej, * 1472 we Florencji, † 1517 tamże. Gorący zwolennik Savonaroli, wstąpił po jego śmierci w r. 1500 do zakonu dominikanów. Najbardziej znane dzieła jego są: „*Zwiastowanie*“ (Louvre), „*Chrystus i czterej ewangelisci*“ (galeria Pitti), oraz „*Wniebowzięcie Marii*“ (muzeum w Neapolu).

Bartolozzi Francesco, miedziorytnik włoski, * 1728 we Florencji, † 1813 w Lizbonie jako dyrektor akademii malarskiej.

Bartolus (Bartolo), nauczyciel prawa rzymskiego w Bolonii i w Pizie, * 1314 w Sasso Ferrato, † 1357 w Perugii. Główny przedstawiciel średniowiecznej, scholastycznej szkoły prawniczej „postglossatorów“, zwanej niekiedy, od jego nazwiska, szkołą bartolistów.

Bartonja (Barcka ziemia, niemieck. Barten), średniowieczna nazwa części dzisiejszych Prus Wsch. między Pregolą i Łyną od Olsztyna do Gierdaw z m. Barcianami.

Bartosz Wojciech, ob. Głowacki Bartosz.

Bartoszewicz, 1) **Juljan** (pseud. Wiśniewiecki, Lemnicki), historyk polski, * 17. I. 1821 w Białej podlaskiej, † 5. XI. 1870 w Warszawie. Pracował na niwie nauczycielskiej, poczem do r. 1869 był kustoszem Biblioteki Głównej. Mnóstwo rozpraw z dziedziny historii i literatury drukował w czasopiśmie. Z osobno wydanych dzieł najważniejsze: „*Królewicze biskupi*“, „*Panowie niemieccy na dworze Stanisława Augusta*“, „*Królowie polscy*“, „*Hetmani polscy*“ i „*Historja literatury polskiej*“. Tłumaczył poetów: Puszkina, Oelenschlägera, Silvio Pelli. „*Dziennik i pamiętniki*“ jego ogłosił częściowo Kaz. Bartoszewicz w latach 1906, 1907 i 1912; 2) **Kazimierz**, syn poprzedniego, historyk i publicysta, * 19. XI. 1852; studja prawnicze i filozoficzne na uniwersytecie krakowskim. Prócz artykułów w pismach z dziedziny historii i literatury, wydał szereg prac w edycji książkowej: „*Życie Jana Kochanowskiego*“, „*Małpa-człowiek*“, „*Zapiski Tym. Lipińskiego*“, „*40 kronik*“, „*Polityka galicyjska*“, „*X. Paweł Rzewuski, sufragan warsz.*“, „*Księga pamiątkowa konstytucji 3 maja*“, „*Rok 1863*“, „*Historja na usługach ludzi i stronnictw*“, „*Rzeczpospolita babińska*“, „*Kronika dni kwietniowych i majowych 1791*“, „*Dzieje insurekcji kościuszkowskiej*“, „*Wojna żydowska*“, „*Odrodzenie*“.

Polski za Stan. Augusta“, „Muza Margrabiego“, „Przyjaciel ks. Józefa“, „Tadeusz Oginiński“, „Antysemitizm w literaturze XV i XVI w.“, „Michał Bałucki“, „Dzieje Galicji“, „Łyki i kołtuny“ i w. in.; 3) Joachim dr., senator (Związek Ludowo-Narod.), *1867, publicysta, studja medyczne na uniwersytecie warszawsk., polit. i prawnicze w szkole nauk. polit. w Paryżu i na uniw. we Lwowie. B. prezes Rady Międzypartyjnej na Rusi, członek Pol. Kom. Nar., b. redaktor „Rocznika Statystycznego“, organizator i redaktor „Słowa Polskiego“, redaktor „Dziennika Kijowskiego“ (1906—1918). Prace w dziedzinie podatkowej, autor „Podręcznego słownika politycznego“.

Bartoszyce (niem. Bartenstein), m. w pow. frydlańskim w Prusiech Wsch. (Niemcy), nad rz. Łyna, 7.600 mieszsk.

Batramia, mech. należący do grupy Acrocarpi. Roślina pospolita, spotykana też w okolicach górskich.

Bartsch, ob. **Barycz**.

Bartsch, 1) Karol, wybitny germanista, *1832 w Sprottau, †1888 w Heidelbergu. Wydawał stare poezje niemieckie (Nibelungenlied), prowansalskie pomniki językowe; badania krytyczne; 2) Rudolf Hans, powieściopisarz austriacki, *1873 w Gracu; „Zwölf aus der Steiermark“; „Schwammerl“ (z życia muzyka Schuberta).

Bartsia alpina, bartsja, rośl. z rodz. trędownikowatych (Scrophulariaceae), do 20 cm. wys., liście siedzące, jajowate, kwiaty fioletowe, kwitnie w czerwcu, lipcu i sierpniu w Karpatach.

Bartusówna Marja, poetka polska, * w r. 1854, †1885 r. „Dzieła“ zebrano i wydano we Lwowie w r. 1907.

Baruch, przyjaciel i towarzysz proroka Jeremiasza. Po zburzeniu Jerozolimy 586 przed Chr. udał się wraz z Jeremjaszem do Egiptu. Przypisywano mu autorstwo apokryficznej księgi „Barucha“, która powstała w pięćset lat później.

Barwa, kolor — cecha światła. Wrażenie barwy zależy od częstości drgań fali świetlnej lub jej części składowych. Oko ludzkie jest wrażliwe na częstość drgań w granicach 450—800 tryljonów na sekundę; 450.10¹² dla światła czerwonego, 800.10¹² dla fioletowego.

Barwa ciał, ob. rozpraszanie światła.

Barwa dźwięku, własność dźwięku, niezależna od jego wysokości ani natężenia, charakteryzująca np. dźwięki, o jednakowej wysokości i jednakowym natężeniu, dwóch różnych instrumentów muzycznych. B. dźwięku zależy od ilości i jakości współbrzmiających tonów harmonicznych i jest różna dla różnych układów drgających i dla różnych sposobów wzbudzania danego układu.

Barwani, państwo hołd. w Indjach środk., 3.527 km.², 60.000 mieszsk.; b. niezdrowe dla Europejczyków; bydło, zboże, opium.

Barwena, ryba, ob. *Mullus barbatus*.

Barwniki, związki chemiczne, uzdolnione do pochłaniania ze światła tylko promieni o pew-

nej długości fali, a przepuszczania lub odbijania pozostałych. Bywają to związki organiczne (np. indygo, lakmus, koszenila i tysiace innych) lub nieorganiczne (cynober, minja, ultramaryna), naturalne lub syntetyczne. Ostatnie wytwarzane są z surowców, dobowanych ze smoly pogazowej (anilina, benzol, antracen, naftalina). Setki tych barwników stosuje się do farbowania tkanin. Znamy je pod nazwą b. anilinowych, choć nie wszystkie są wytwarzane z aniliny, dalej naftalinowych, antracenowych i t. d., często nazywane są prosto b. smołowemi. B. stosowane w farbiarstwie są rozpuszczalne w wodzie, natomiast b. mineralne są nierozpuszczalne; ostatnie nazywane zwykle farbami, stosowane są do malowania.

Baryakusis (greck.), ob. głuchota.

Barycz (niem. Bartsch), pr. dopływ Odry, źródło w pow. odolanowskim, ujście 14 km. powyżej Głogowy, 165 km. dług.

Baryczka, 1) Marcin, wikary i kaznodzieja krakowski. Utopiony w Wiśle 1349 z polecenia Kazimierza Wielkiego. Wysłany z kłatwą i dekretem od króla przez biskupa krakowskiego Bodzantę, uchylającego się wraz z całym duchowieństwem od płacenia danin na rzecz państwa; 2) Jacek, *1650, przeor dominikanów, oddał cały majątek na budowę klasztoru dominikanów w Warszawie; 3) Stanisław, sekretarz króla Jana Kazimierza 1650, podstoli czernihowski 1665, artylerzysta.

Baryencefalja (greck.), tępość myśli, trudność myślenia. Zjawisko to być może przemijające (przy zmęczeniu, chorobach gorączkowych) lub też stałe (przy otępieniu umysłowem lub przy niedorozwoju psychicznym).

Baryka Piotr, pochodzenia mieszczańskiego, służył wojskowo w latach 1625—29. Napisał komedię „Z chłopów król“. Szczegóły biograficzne nieznane.

Barykada, zaporą, wzniesiona pośpiesznie, przeważnie na ulicy dla wzbronienia przejścia; zwykle robią barykady z wozów, beczek, bruku etc.

Barykady — dzień barykad — nazwa nadawana dwu rewolucjom w Paryżu. Pierwsza 12 maja 1588 r. przeciwko Henrykowi III, zorganizowana przez spisek szesnastu. Druga 25—26 sierpnia 1648 stanowi początek wojen domowych t. zw. *f r o n d y*, czyli walki możnowładców francuskich z dążeniami centralistycznymi monarchji francuskiej.

Barysiera, głębokie warstwy kuli ziemskiej, złożone prawdopodobnie z ciężkich metali, przeważnie żelaza i niklu.

Barysz, m. w pow. buczackim (woj. tarnopolskie), nad rz. B., 4.800 mieszsk.

Baryt, minerał, siarczan baru BaSO₄. Rombowy. Piękne kryształy jego są pospolitym towarzyszem żyłowych minerałów kruszcowych. Twardość 3 do 3,5. Ciężar właściwy od 4,3 do 4,7, stąd nazwa pospolita „szpat ciężki“. Aczkolwiek w żyłach pospolity, nie jest minerałem skałotwórczym, ani w większych nie występuje skupieniach. Eksploatują go na preparaty barytowe.

Baryton, najpiękniejszy odcień męskiego głosu. Istnieją dwa rodzaje barytonu: tenor-baryton i bas-baryton. Pierwszy może zastąpić tenora bohatera.

Barytowa biel, czysta biała farba mineralna, otrzymuje się ze szpatu ciężkiego (siarczan baru). Barytowa biel jest bardzo trwała, daje się łatwo mieszać z innymi farbami i nie jest trująca. Ma zastosowanie jako farba malarska, dodatek do masy papierowej, oraz przy farbowaniu tapet i papieru.

Barzykowski Stanisław, *1792, †1872, poseł ostrołęcki na sejm Król. Polskiego. Po wybuchu powstania listopadowego 1831 był przeciwnikiem dyktatury Chłopskiego. Członek I Rządu Narodowego. Po upadku dyktatury członek Rządu Pięciu, z przekonani konstytucjonalista, popierał ks. Czartoryskiego, również na emigracji. Napisał 5-tomowe dzieło o powstaniu listopadowym, które ukazało się w r. 1833 p. t. „Historja powstania listopadowego. spisana przez... posła ostrołęckiego, członka Rządu Narodowego, kawalera Krzyża Virtuti Militari” (Poznań, 1833).

Barzyński Wincenty, ks., najwybitniejszy z organizatorów i działaczy narodowych Polonii w Ameryce Północnej, członek i przełożony tamtejszych księży Zgromadzenia Zmartwychwstańców. *1838 w Sulistawcach, w Sandomierskiem, szkoły w Lublinie, tamże święcenia kapłańskie w r. 1861. Brał udział w pracach przygotowawczych do powstania 1863. Ścigany przez rząd rosyjski wyjechał do Ameryki, gdzie długie lata pracował na stanowisku proboszcza parafii polskiej w Chicago. Był założycielem szeregu instytucji filantropijnych i społecznych, m. in. zorganizował spółkę wydawniczą „Dziennika Chicagowskiego”. †1899.

Barża, statek ciężki do przewozu towarów za holownikiem.

Bas, najniższy odcień ludzkiego głosu. Istnieją głosy basowe niskie i wysokie. Niski bas sięga do kontra b. a nierzaz i niżej. Basy dzielą się na poważne o bardzo szlachetnej barwie („basso serio”) i jaskrawe, ale ruchliwe, nadające się do partyj komicznych („basso buffo”).

Basalyk (tur.), narzędzie do bicia nakształt maczug.

Basanity, ob. tefryty.

Basedow (Bassedau) Jan Bernard, pedagog niemiecki, *1723 w Hamburgu; pod wpływem „Emila” Rousseau’a usiłował zreformować wychowanie; założył w r. 1774 w Dessau szkołę wzorową: „Philanthropinum”, wydał dzieło pedagogiczne: „Elementarwerk”. †1790 w Magdeburgu.

Basedowa choroba, opisana w r. 1840 przez lekarza niemieckiego Karola Basedowa (1799—1854); w Anglii zwrócono uwagę na tę chorobę jeszcze przed Basedowem (Graves, 1835). Chorobę Basedową (choroba Graves’a) cechują trzy główne objawy: 1. wyбульszenie gałek ocznych (exophthalmus); 2. powiększenie gruczołu tarczowego, czyli wol, oraz 3. wzmocniona i przyspieszona czynność serca t. zw. tachy-

cardia. Do tych głównych objawów dołączają się objawy bardziej ukryte: lekkie drżenie rąk, nieznaczne podniesienia ciepłoty ciała, chudnięcie, pocenie się, rzadkie mruganie powiekami. Choroba B. ciągnie się zwykle całymi latami, czasami słabnąc, to znów nasilając się. Istotą choroby jest nieprawidłowa, prawdopodobnie nadmierna, czynność gruczołu tarczowego.

Baiselhae Jan, chirurg paryski, *1703, †1781, znany lepiej pod nazwiskiem brata Koźmy („frère Côme”), wynalazł specjalny przyrząd do usuwania kamieni pęcherzowych, t. zw. lithotome caché i odznaczył się w chirurgii dróg moczowych.

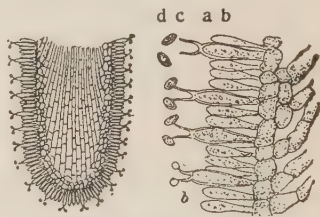
Basel, ob. Bazylea.

Basen (z franc.), zbiornik wody.

Basford, m. w hr. Nottingham (Anglia środkowa), 40.000 mieszk.; przemysł koronkarski i pończoszniczy.

Basidia, podstawki, komórki grzybów charakterystyczne dla całej grupy grzybów t. zw. podstawczaków. Wytwarzają drogą pączkowania zarodniki (basidiosporeae) w liczbie 4, niekiedy więcej, na nóżkach (sterigma). Łącznie z t. zw. wstawkami (paraphysae) tworzą zwartą pionową warstwę, zwaną Hymenium (np. u Hymenomycetes).

Basidiomycetes, podstawczaki, grzyby, wytwarzające zarodniki na podstawkach. Najliczniejszy rząd wśród grzybów. Jako przykład: Psalliotia campestris (Pieczarka), Amanita muscaria (Mushroom), Boletus edulis (Borowik).

Hymenium (a podstawka, b wstawka c nóżka, d zarodniki).

Basilarna tętnica (arteria basilaris), tętnica, leżąca u podstawy czaszki i doprowadzająca krew do tylnych części mózgu.

Basilarny, leżący u podstawy jakiegoś narządu.

Basileus (greck.), król, ob. archontowie.

Basilides, gnostyk aleksandryjski za czasów Adrijana nauczał, że istnieje 365 stopni, przez które przechodzi duch.

Basilus Valentinus, alchemik, od 1413 członek zakonu benedyktynów w Erfurcie. Wynalazł kwas solny, wprowadził preparaty antymonowe do lecznictwa, pierwszy otrzymał czystą rtęć, oraz pierwszy podał metody analizy jakościowej.

Basis (greck.), podstawa. W anatomii — najniżej leżąca część jakiegoś narządu, np. basis cerebri, podstawa mózgu; basis cranii, podstawa czaszki; basis linguae, podstawa (nasada) języka itp. W farmakologii, podstawowe lekarstwo, które ma działać skutecznie przeciw danej chorobie. W receptach b. pisze się na pierwszym miejscu.

Basiur (basior): w gwarze myśliwskiej nazywa wilka; kobylak.

Baskerville (wym. Beskerwil) John, drukarz angielski, * 1706, † 1775 w Birmingham, twórca nowoczesnego angielskiego typu pisma drukarskiego.

Baskowie, we własnym języku Esculdunac, pierwotny lud liguryjski lub iberyjski w Pirenejach zach. z własnym językiem, po stronie franc. 125.000, po stronie hiszp. 300.000 głów; krótkogłowcy, cera biała, rozmaita barwa włosów; dawniej marynarze i poławiacze wielorybów; ortodoksyjni i konserwatywni; mowa bez związku z indoeuropejską. Stanowią jądro ludności franc. dep. Basses-Pyrénées i hiszp. prow. Biscaya, Guipuzcoa i Alava.

Baskunczak, jez. słone w dolnym biegu Wołgi, 124 km.², 28,4% soli; saliny.

Basra lub Bassora, m. w Mezopotamji pld., połączone kanałem z rz. Szat-el-Arab, 20.000 mieszk.; handel wełną, skórą, koźmi, zbożem.

Bas-relief (franc.), ob. płaskorzeźba.

Bass Edward, współczesny powieściopisarz czeski, utwory: „Fanusia“, „Jedenastka Kłapuby“ i in.

Bass Jerzy, lekarz angielski, odkrył w r. 1798 cieśninę, noszącą jego imię. Towarzyszył Flindersowi w jego podróży dookoła Australji (1801—1806).

Bass'a cieśnina, pomiędzy Australją i Tasmanją.

Bassano (właściwie Jacopo da Ponte), malarz włoski, * 1510 w Bassano, † 1592 w Wenecji. Twórca malarstwa rodzajowego. Czterej jego synowie byli również malarzami; z nich wybitniejszy i nader płodni: Francesco (1548—91) i Leandro (1560—1628).

Bassano, m. w prow. Vincenza (Włochy pñ.), 17.000 mieszk.; w r. 1796 zwycięstwo Bonaparte'go nad Austriakami.

Basse fondamentale, nazwa generalbasu z czasów Rameau (1683—1764).

Basse-contre, najniższy głos basowy.

Basse-danse, poważny taniec w XV i XVI w. Pierwszą część tańca wykonywano w takcie 4/4, druga w 3/4.

Bassein, 1) m. portowe w Birmie Dolnej (Indje bryt.) nad rz. B., wywóz ryżu; 2) m. w prow. bombajskiej (Indje bryt. zach.), 12.000 mieszk.

Basselin Olivier, francuski poeta ludowy w XV w., młynarz z Vaux-de-Vire; piosenki jego „Chansons du Vaux de Vire“ (z czego podobno powstało określenie: wodewil) zaginęły. Piosenki znane pod jego imieniem ułożył jego rodak, Jean Le Houx z Vire († 1616).

Bassermann, 1) Albert, wybitny aktor niem., * 1867 w Manheim, od 1899 w Berlinie; 2) Ernest, polityk niem., * 1854 w Wolfach (Badenja), 1893—1903 członek parlamentu Rzeszy, 1905 przywódca partji narodowych liberalów, † 1917 w Baden-Baden.

Basses-Alpes, departament franc., stol. Digne.

Basses-Pyrénées, departament franc. w pld.-zach. Gaskonii, stol. Pau.

Basse-Terre, 1) gł. m. na wyspie Guadelupie w Antylach franc., 8.500 mieszk.; 2) gł. m. na wyspie św. Krzysztofa (St. Kitts) w Antylach bryt., ok 10.000 mieszk.

Bassetto, wysoki głos basowy w chórze w XVI w.

Bassia, masłosz; drzewo masłowe, roślina okolic zwrotnikowych. Owoc-jagoda zawiera dużo tłuszczu, który jest jadalny.

Basta (włosk.), basta così, dosyć bastować, strejkować.

Bastar, państwo hołd. w środk. Indjach bryt., 33.829 km.², 464.000 mieszk.; kraj górzysty i febryczny, dżungle; stol. Żagdalpur.

Bastard czyli mieszaniec, potomek rodziców, należących do różnych ras albo do różnych gatunków lub do różnych rodzajów roślin lub zwierząt. Np. mieszaniec brzośkwini i drzewa migdałowego, mieszaniec rozmaitych ras zwierząt domowych, mieszaniec cietrzewia i głuszcza, psa i wilka, lwa i tygrysa, konia i osła. Zależnie od cech tych mieszaneńców, odziedziczonych po rodzicach, odróżniamy mieszanece: 1) pośredkowe, których cechy są czemś pośredniem pomiędzy cechami rodziców; 2) t.zw. mozaikowe, które odziedziczyły pewne cechy ojcowskie, inne od matki, zależnie od tego, które z tych cech są dominujące, np. muły dziedziczą głowę, ogon i nogi matki, a narządy głosowe ojca; osłomuły, mieszanece ogiera i osli cy, dziedziczą również głowę, ogon i nogi matki, a więc osli cy, zaś narządy głosowe ojca (rzą jak konie); 3) mieszanece, podobne zewnętrznie do jednego tylko z rodziców, które jednak w następnych pokoleniach wykazują obecność cech obojga rodziców.

Bastard roślinny.

Bastard zwierzęcy.

nych po rodzicach, odróżniamy mieszanece: 1) pośredkowe, których cechy są czemś pośredniem pomiędzy cechami rodziców; 2) t.zw. mozaikowe, które odziedziczyły pewne cechy ojcowskie, inne od matki, zależnie od tego, które z tych cech są dominujące, np. muły dziedziczą głowę, ogon i nogi matki, a narządy głosowe ojca; osłomuły, mieszanece ogiera i osli cy, dziedziczą również głowę, ogon i nogi matki, a więc osli cy, zaś narządy głosowe ojca (rzą jak konie); 3) mieszanece, podobne zewnętrznie do jednego tylko z rodziców, które jednak w następnych pokoleniach wykazują obecność cech obojga rodziców.

Basti, m. w prow. Agra-Oudh w Indjach bryt., 15.000 mieszk.

Bastia, m. okręg., port i twierdza na Korsyce pñ.-wsch., 29.000 mieszk., oliwa, antymon, tytuń; budowa okrętów.

Bastian Adolf, etnolog i podróżnik niemiecki, * 1826 w Bremie, † 1905 w Port of Spain (Trinidad). Odbił podróże naukowe po Australji, N. Zelandji, Peru, St. Zjedn., Meksyku, Indjach, Syrii, Palestynie, krajach nadniliowych, Afryce pld. i środk., po wszystkich niemal krajach europejskich, zwiedził Syberję, Sachalin i Azję środkową (ogółem przeszło 16 lat w drodze). W 1886 profesor i dyrektor muzeum etnograficznego w Berlinie; napisał wiele dzieł z dziedziny etnologji.

Bastian Henry Charlton, neurolog angielski, * 1837, w r. 1871 wybrany profesorem patologii systemu nerwowego „University College” w Londynie, zasłużony w neurologii badaniem nad porażeniami (paralysis), oraz nad afazją czuciową (t. zw. afazja Bastian-Wernickiego).

Bastiat Fryderyk, znany ekonomista i działacz polityczny francuski, * 1801, † 1850. Skrajny zwolennik liberalizmu ekonomicznego i wolnego handlu; przeciwnik protekcjonalizmu i socjalizmu.

Bastide Jules, historyk i polityk francuski, * 1800 w Paryżu, 1832 jako jeden z wodzów rewolucji, skazany na śmierć, uknął do Anglii, 1848 członek konstytuanty, od 10. V.—10. XII. 1848 min. spraw zagr. † 1879 w Paryżu.

Bastien-Lepage Juliusz, znakomity malarz francuski, * 1848 w Damvillers, † 1884 w Paryżu. Malował sceny z życia chłopów. Przywódca naturalistów.

Bastion (z franc.) fort, wystająca część głównego wału twierdzy, składa się z czterech ostro wysuniętych kątów. System bastionowy, ob. fortyfikacje.

Bastonada, kara cielesna na wschodzie, chłosta w płecy lub w pięty (wymierzana w Turcji do roku 1840).

Bastyja, więzienie państwowe w Paryżu, zdobyte przez ludność miasta w początkach wielkiej rewolucji 14 lipca 1789. Zburzenie tej twierdzy dało początek powstaniom lokalnym na prowincji. Rocznicą tego dnia stała się świętem narodowym Francji.

Basutoland, posiadłość bryt. w Afryce pld. 30.343 km.², 406.000 mieszk. szczerpu Beczuana, kraj górzysty, chów bydła i koni; wywóz wełny i ryżu; stol. Maseru.

Baszkirczew Marja, malarka ros., * 1860 w gub. połtańskiej, † 1884 w Paryżu. Zastępną pośmiertnie wydanym pamiętnikiem.

Baszkirska auton. republika w Rosji sowieckiej na pograniczu Europy i Azji; stol. Sterlitamak.

Baszkirzy, szczep turecko-tatarski w pld. Uralu, 1,300.000 głów, mahometanie.

Baszko Godysław, kustosz poznański, autor t. zw. „rocznika kapituły poznańskiej” (1965—1273), żył w poł. XIII w. Dawniej uważano go za autora t. zw. „Kroniki wielkopolskiej” (napisana w w. XIV).

Baszta, wieża okrągła lub graniasta, oddzielnie stojąca, obok dawnych murów miejskich lub zamku, a służąca do strażowania lub obrony.

Baszty, cztery szczyty w pld. Tatrach: Za-

dnia 2.390 m., Przednia 2.366 m., Mała 2.289 m., Skrajna 2.205 m.

Baszybuzuki, nieregularne oddziały ochotników w wojsku turekiem, które dopuszczają się często gwałtów i okrucieństw.

Bat (bathonien), pietra środkowej czyli brunatnej Jury, inaczej Doggeru.

Bat, miara hebrajska, równająca się około 60 litrom.

Bat, po kaszubsku bot, łódź morska o jednym maszcie, służy do przewożenia towarów i do połowu ryb.

Batak (Battak, Batah), plemię indonezyjskie na Sumatrze pld. nad jez. Toba, 262.500 głów, częściowo ludożercy, częściowo chrześcijanie.

Batala, m. w Pendżabie (Indje bryt.), 30.000 mieszk.

Bataljon, jednostka taktyczna w piechocie (w niektórych armjach także w artylerji fortecnej), składająca się z 2—4 kompanij, licząca 700—1000 ludzi. Dwa do czterech b-ów stanowi pułk piechoty; w niektórych rodzajach broni stanowi b. osobną jednostkę.

Batalpaszyńsk, m. pow. w gub. kubańsko-czarnomorskiej (Rosja pld.), 17.000 mieszk.

Batam, ob. Batawg.

Batan, grupa wysp w Filipinach, 620 km.², 10.000 mieszk.; kopalnie miedzi.

Batang lub **Batam**, wyspa w archipelagu Sundzkim, 421 km.² w Indjach wsch. holend.

Batangas, m. na wyspie Luzon w Filipinach, 43.600 mieszk.; wywóz drzewa i kakao.

Batavia, 1) ob. Batawia; 2) m. w stanie N. York (St. Zjedn. Am. Płn.), 13.500 mieszk. (w tem 750 Polaków).

Batawia, hol. Batavia, port i stol. Indyj wsch. holend., na wybrzeżu pln. wyspy Jawy, 140.000 mieszk. (18 tys. Europejczyków, 28 tys. Chińczyków), założona w r. 1610.

Batawska republika, w 1795 r. zorganizowana przez jednego z wodzów rewolucji, Pichegru, na terenie Holandji. Stanowiła jedną z 6 „cór-republik” francuskich. Przetrwała do r. 1806, poczem zamieniona została na Królestwo Holandji, które Napoleon nadał bratu, Ludwиковi Bonaparte.

Batawskie łezki, szklane krople z wyciągniętym cienkim końcem, otrzymywane przez szybkie krzepnięcie roztopionego szkła, wrzuczonego do wody. Wytrzymują uderzenie młota, lecz po ułamaniu końca lub delikatnem zadrapaniu powierzchni rozsypują się gwałtownie na drobny pył.

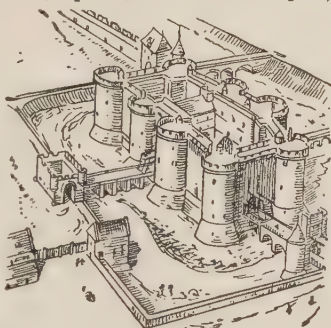
Bateke, szczep plemienia Bantu w Kongo nad rz. Ogowe w Afryce środk.

Bateman Tomasz, lekarz, znakomity dermatolog angielski z pierwszej połowy XIX-go wieku, autor jednego z najpoczytniejszych w XIX w. podręczników o chorobach skórnych.

Bateria, jednostka taktyczna artylerji polowej (także konnej), składająca się z pewnej ilości dział (zwykle 4—8) pod jednolitą komendą, przeznaczona do ścisłego współdziałania. W twierdzach i fortyfikacjach nazywa się b. także nasyp wzgl. szaniec, uzbrojony

Bastion.

Bastyja.

Batawia.

w działu, wraz ze schronami dla ludzi i amunicji, punktami obserwacyjnymi i t. p.

Bateria anodowa, bateria złożona z kilkudziesięciu suchych ogniw galwanicznych, posiadająca napięcie od 30 do 120 volt; używa się do ładowania anody lampek katodowych w odbiornikach radio. Używane są b. anodowe, złożone z odpowiedniej ilości akumulatorów, lub t. zw. „suchych” baterijek, połączonych szeregowo. Bateria elektryczna, połączenie kilku butelek lejdejskich. Bateria galwaniczna, połączenie dwu lub więcej ogniw galwanicznych.

Bates Henryk-Walter, przyrodnik i podróżnik angielski, *1825 w Leicester, †1892 w Londynie. Początkowo praktykant sklepowy, w 1848 przedsięwziął wraz ze swym przyjacielem A. R. Wallace'em 11-letnią podróż po Ameryce pld. Zbadał kraje nad Amazonką. Od 1864 sekretarz Towarzystwa Geograficznego w Londynie.

Batgong (ang. Bhatgong), m. w państwie Nepal w Himalajach, 30.000 mieszk.

Bath, 1) m. w hr. Somerset (Anglia pld-zach.), 69.000 mieszk.; nad rz. Avon, słynna katedra, znane już Rzymianom gorące źródła mineralne; 2) m. w stanie Maine (St. Zj. Am. Płn.), 15.000 mieszk.

Bathurst, 1) port i stol. Gambii bryt. w Afryce zach., 8.800 mieszk.; wywóz kauczuku, skór, bawełny, złota; 2) m. w N. Płd. Walji (Australia pld-wsch.) nad rz. Macquarie, 9.100 mieszk.; kopalnie złota, srebra, miedzi.

Bathybius, masa śluzowa, powstała przez stracenie soli z wody morskiej pod wpływem alkoholu, mylnie przez Huxley'a uważana za najprostsza istotę żywą (Protozoa).

Batik, sposób ozdabiania tkanin, zdawiedawna stosowany w Indjach, polega na pokrywaniu woskiem tych części, które nie mają być barwione poczem całą tkaninę poddaje się kąpieli w barwnikach roślinnego pochodzenia. Operację taką powtarza się aż do osiągnięcia pożądanych wyników. Batik ma u nas szerokie zastosowanie w zdobnictwie artystycznym, zwłaszcza, że technika ta nie była nam obcą. Pisanki, których tak liczne i piękne wzory wytwarza nasz lud, wykonywane są tą samą techniką, co i batiki jawańskie.

Batik.

Batiuszkow Konstanty, poeta i pisarz rosyjski, *1787, †1855, autor elegji „Tass umierający”.

Batjan, ob. Baczan.

Batka Ryszard, *1868, wybitny czeski teoretyk muzyczny. „Studia do historii muzyki w Czechach” i wiele innych monografii.

Batley, m. w hr. York (Anglia płn.), 30.000 mieszk.; sukiennictwo.

Batoe, ob. Batu.

Batolit (gr. bathos — głębina, lithos — kamień), zakrzepła pod powierzchnią ziemi masa magmatyczna, najczęściej granitowa, która wydobyla się w odległych okresach geologicznych; w przeciwieństwie do lakkolitów, b. nie leżą na skałach osadowych, B. stanowią granity Bretanii, gór kruszcowych i in.

Batometr (batymetr), przyrząd do mierzenia głębokości wód. Zasadniczo składa się z liny i ciężaru ołowianego, przy głębokościach większych dochodzącego do 80 kg. W celu uchwycenia momentu zetknięcia się ciężaru z dnem stosowane są mechanizmy, zwalniające ciężar, co służy jako sygnał. Stosowane są też przyrządy, automatycznie notujące ciśnienie wody (rura szklana od dołu otwarta, wewnątrz której woda pozostawia ślad; aneroid maksymalny), wreszcie automaty zegarowe ze śrubą, pozwalające obliczyć liczbę obrotów śruby w drodze od dna do powierzchni.

Batoni Pompeo Girolamo, malarz włoski, *1708 w Lucca, †1786 w Rzymie, autor „Magdaleny pokutującej” (Gal. Drezdeńska), „Upadku czarnoksiężnika Szymona” (rzym. kościół San-Michele del Angeli), „Poezji” i „Sztuk pięknych” (Wilanów).

Bäton-Rouge, stol. stanu Louisiana (St. Zj. Am. Płn.), na l. brzegu Mississipi, 22.000 mieszkańców; uniwersytet.

Batornicki, ob. Lewestam Fryderyk Henryk.

Batory, 1) Krzysztof, brat króla Stefana, 1570 książę siedmiogrodzki, 1579 sprowadził do Siedmiogrodu jezuitów, oddał się pod opiekę Turcji, †1581; 2) Zygmunt, syn Krzysztofa, uległ wpływowi Austrii i jezuitów, ustąpił rządu siedmiogrodzkie cesarzowi Rudolfowi II 1601, †1613; 3) Andrzej, synowiec króla Stefana, *1562, 1584 kardynał w Rzymie, 1587 biskup warmiński w Polsce, opuściwszy Polskę, walczył przeciwko Austrii, †1599; 4) Gabrijel (Gabor), *1587, 1608 książę siedmiogrodzki, popierał rokosz Zebrzydowskiego w Polsce 1607, pretendent do tronu polskiego. †1613.

Batory Stefan, książę siedmiogrodzki, ożeniony z Anną Jagiellonką, obrany królem polskim 1576. Panował do 1586. Miasta pruskie i Gdańsk zmusił do uległości. Iwan Groźny zażądał Inflanty. Batory odzyskał Inflanty w trzykrotnych wyprawach 1579, 1580 i 1581. Przyłączył Połock i Wieliz do Polski. Szlachcie zapewnił swobody, samowolę możnowładztwa ukrócił; ściał Hrehorego Ościka i Samuela Zborowskiego. B. popierał duchowieństwo, osadzał i wyposażał jezuitów.

Batorz, w. w pow. janowskim (woj. lubelskie); 6. IX. 1863 poległ tu Marcin Lelewel-Borelowski.

Batowski-Kaczór Stanisław, malarz polski, *1866 we Lwowie. Studja odbył w Krakowie, Wiedniu, Monachjum i Paryżu, potem osiadł na stałe we Lwowie. Maluje przeważnie kompozycje, oparte na motywach historycznych i religijnych.

Batowski Zygmunt, historyk sztuki, * 27. VII. 1876. Wydał monografię „Norblin“.

Batpara (ang. Bhatpara), m. w Indiach bryt. 50.400 mieszk.

Batrachomyomachja (gr.), wojna żabio-myśia, komiczny poemat epicki, mylnie przypisywany Homerowi.

Batrachospermum, trzęśło, należy do rzędu krasnorostów (Florideae). Są to rośliny słodkowodne, nitkowate galaretowate, o barwie blade-różowej lub zielonkawej. Spotyka się je często w potokach górskich, którym nadają zielony perełkowy wygląd. U nas najczęstsza jest skrzeczka paciorkowata (*Batrachospermum moniliforme*).

Battaglia, m. w prow. Padua (Wenecja, Włochy pñ.), kąpiele solankowe; obok zamek Cattajo ze zbiorami archeologicznymi.

Battarismus, bełkotanie, gwałtowne, popędliwe mówienie, zdarza się przy podnieceniu, gniewie, opojeniu, w gorączce, przy nagłym nadpadzie obłędu.

Battenberg, rodzina książęca, pochodząca od ks. Aleksandra heskiego († 1888). Dzieci jego otrzymują od r. 1917 nazwisko Mountbatten, ponieważ byli poddanymi angielski. Z nich: Aleksander był księciem Bułgarii; Henryk, ożeniony z ks. Beatriczą angielską. † 1896. Córka jego Wiktorja Eugenja (Ena) poślubiła w 1906 r. Alfonsa XIII, kr. Hiszpanji.

Battersea, pñd.-zach. dzielnica Londynu na pr. brzegu Tamizy.

Batthyány, węgierski ród magnacki, wywodzący się od jednego z wodzów Arpada, 1) Karol, książę, generał austr., * 1697, † 1772, odznaczył się w austriackiej wojnie sukcesyjnej; 2) Kazimierz hr., polityk węgierski, * 1807, † 1854 w Paryżu, brał udział w rewolucji węg. 1848 r., 1849 r. minister spraw zagr., następnie zbiegł do Turcji, 1851 do Francji; 3) Ludwik hr., mąż stanu węgierski, * 1806, † 1849, jeden z najlepszych mówców opozycji w izbie wyższej; 1848 prezes ministrów; za udział w rewolucji skazany na śmierć i rozstrzelany; 4) Teodor, * 1859, przywódca partji konstytucyjnej.

Battle, m. w hr. Sussex (Anglja pñd.), 26.000 mieszk.

Battle Creek, m. w stanie Michigan (St. Zj. Am. Pñn.) nad rz. Kalamazoo, 36.000 mieszk.

Batu (hol. Batoe), grupa 51 wysp na zach. od Sumatry (Indje wsch. holend.), 1.154 km.², 3.000 mieszk.; olej kokosowy.

Batua, szczepy karłowate afrykańskie nad rz. Sankuru, na zach. od jez. Alberta-Edwarda w kraju Urundi.

Batu-chan, założyciel Złotej Hordy nad Donem i Wołgą, podbił Ruś południową i zburzył Kijów w r. 1240. Ruszył na podbój Węgier i Polski, dotarł aż do Śląska. Henryk Pobożny stawiał mu opór pod Lignicą, poczem Batu-chan cofnął się w głąb stepów nadwołżańskich. † 1256.

Batum, gł. port w Gruzji na wsch. pobrzeżu m. Czarnego, wywóz nafty.

Batuta, paleczka, którą kapelmistrz wybija takt.

Batymetr, ob. batometr.

Batyst, bardzo cienka tkanina lniana lub bawełniana, niezbyt ścisła, o splocie płóciennym. Grubszy i bardziej ścisły rodzaj nazywa się płótnem bawełnianem, najradszy zaś, wyglądający jak delikatna siatka — wuałem; pośrednie miejsce zajmuje t. zw. linon. B-y są przeważnie gładkie, ale spotyka się także prążkowe i wzorzyste.

Batyzowiecki, 1) staw w Tatrach na pñd. od Garlucha, 1.898 m. n. p. m.; 2) szczyt w Tatrach wys. pomiędzy Kaczym a Garluchem, 2.458 m.

Baucis, ob. Filemon.

Baudelaire Karol Piotr, znakomity poeta francuski, * 1821 w Paryżu, † 1867, autor zbioru poezji: „Les fleurs du mal“, „Les petits poèmes en prose“; świetny tłumacz Edgara Poeo. Wywarł duży wpływ na lirykę wszystkich narodów europejskich.

Baudelocque, 1) Jan Ludwik, znakomity akuszer francuski, * 1746, † 1810, profesor paryskiej „Ecole de santé“. Zasułowany badaniami nad fizjologią porodu. Podstawowe jego dzieło: „Principes des accouchements“; 2) August, synowiec Jana Ludwika, profesor w Paryżu, akuszer, znany z wynalezienia przyrządu do miażdżenia główki, t. zw. kefalotryptor.

Baudouin de Courtenay, 1) Jan, jeden ze świetnych publicystów polskich z doby sejmu wielkiego. Największem uznaniem cieszą się jego „Uwagi ogólne nad stanem rolniczym i miejskim“, nadto „Bezstronne uwagi nad mową J. W. Jezierskiego“. Obie rozprawy wydał bezimiennie. Zajmował się też gorąco sprawami Teatru Narodowego, dla którego przetłumaczył „Świętoszka“, „Skapca“ i „Mieszczanina szlachcica“ Moliera, oraz kilka komedji innych autorów; 2) Jan Ignacy Nieciśław, znakomity językoznawca polski, * 1845 w Radzyminie, kształcił się w Szkole Głównej (1862—1866), w Pradze, Jenie i Berlinie. Doktor uniwersytetu lipskiego i petersburskiego; od 1875—1883 profesor uniwersytetu w Kazaniu, od 1883—1893 profesor uniwersytetu w Dorpacie, następnie w Krakowie, od 1918 w Warszawie. Członek Akademji Umiejętności w Krakowie. Napisał mnóstwo prac po polsku, rosyjsku, czesku, słowiańsku, włosku, francusku i niemiecku. Uznaje metodę psychologiczną w nauce językoznawstwa.

Baudouin Piotr Gabriel, misjonarz i filantrop, * 1869 w Avesnes we Francji, † 1768 w Warszawie. Przybył 1717 do Warszawy gdzie założył z funduszów, zebranych drogą kwesty, dom podrzuktów (1732) i szpital Dzieciatka Jezus (1754).

Baudry Paweł Jakób Aimé, malarz francuski, * 1828, † 1886 w Paryżu, autor dekoracyj ściennych gmachu paryskiej opery i obrazu: „Porwanie Psychy“ (w pałacu Chantilly).

Bauer, 1) Antoni, kryminolog, * 1772 w Marburgu, † 1843 w Gettyndze; 2) An-

Batrachospermum.

drzej Fryderyk, inżynier, * 1783 w Stuttgarcie. † 1860. Jeden z wynalazców pośpiesznej prasy drukarskiej, założył w r. 1818 wraz z F. Königiem fabrykę maszyn w Oberzell pod Würzburgiem do wyrobu pras pośpiesznych; 3) Bruno, filozof i krytyk Ewangelii, * 1809, † 1882 w Rixdorf pod Berlinem; 4) Wilhelm, technik, * 1822, † 1875 w Monachium, budował statki podwodne i dźwignie do wydobywania zatopionych okrętów; 5) Maks, wybitny mineralog, * 1844, † 1917 jako profesor w Marburgu; 6) Stefan, teoretyk polityki socjalnej, * 1865 w Wiedniu, prof. w Bazylei, w r. 1901 został dyrektorem Międzynarodowego Biura Pracy w Bazylei; 7) Gustaw, przywódca socjalistyczny, * 1870 w Darkehmen, 1903 był sekretarzem centralnego sekretariatu robotniczego, 1918 podsekretarzem stanu w min. pracy Rzeszy Niem., 1919 prezydentem ministrów, 1920 kanclerzem; 8) Otton, przywódca socjalistyczny w Austrii, w r. 1918 był sekretarzem stanu, 1919 ministrem.

Bauer Otton, malarz polski, * 1878 w Tomaszowie Piotrkowskim. Po ukończeniu szkoły średniej w Łodzi, kształcił się w Norymberdze i w Monachjum. Prace: autolitograficzne portrety, pejzaże, studia dekoracyjne. Wystawiał je bądź za granicą w „Secesji“ wiedeńskiej, „Glaspaläste“ w Monachjum i t. d., bądź w kraju.

Bauernfeind Karol Maksym, inżynier niemiecki, * 1818 w Arzberg, 1851 został profesorem na politechnice monachijskiej, a potem dyrektorem teże. † 1894 w Monachjum. Epokowe prace w dziedzinie geodezji.

Bauernfeld Edward von, ceniony komedjopisarz austriacki, * 1802 w Wiedniu, † 1890 tamże.

Bauhin, nazwisko-rodowe 3 lekarzy szwajcarskich, z nich najślawniejszy jest B. Kacper, * 1560 r. w Bazylei, † 1624 tamże; znakomity anatom i botanik, opisał zastawkę, od jego nazwiska nazwana, wydał wiele zielników botanicznych.

Bauhina zastawka (valvula Bauhini albo valvula ileocaecalis), nazwa anatomiczna, nadawana fałdzie, umieszczonej na pograniczu między kiską grubą (ślepa), a jelitem cienkim.

Baumé Antoni, chemik francusk., * 1728, † 1804, znany ze skonstruowanego przezeń areometru; wynalazł sposób farbowania sukna, pozłacania wyrobów zegarmistrzowskich, pracował nad fabrykacją mydła. Autor „Chemji doświadczalnej i rozumowanej“ oraz „Elementów farmaceutyki“.

Baumégo skala, jedna ze skal technicznych, służących do porównywania ciężaru właściwej cieczy cięższych od wody. Stopień 0 (zero) skali B. przypada w tem miejscu areometru, do którego areometr zanurza się w wodzie destylowanej o temp. 10° R., a stopień 15 w miejscu, do którego areometr zanurza się w 15%-m wodnym roztworze soli kuchennej. Odległość pomiędzy temi dwoma „punktami stałymi“ skali podzielona jest na 15 równych części, z których każda odpowiada 1° Bé. Skala ta przedłużona jest poza 15°. Naprzykład odpowiada:

Stop. Baume 0° 13° 24° 34° 42° 49° i t. d.
Cięż. wł. 1.0 1,1 1,2 1,3 1,4 1,5
Podobna skala istnieje również dla cieczy lżejszych od wody.

Baumfeld-Boleski Andrzej, literat polski, * 1877 w Przemysłu. Studiował w Krakowie. Ogłosił prace komentarskie o nauce Towiańskiego.

Baumgarten, 1) **Aleksander Gottlieb**, filozof niemiecki, * 1714, † 1762, usiłował stworzyć teoretyczne podstawy estetyki, jako nauki; 2) **Michał**, teolog protestancki, * 1812, † 1889, profesor w Rostocku, członek parlamentu, autor „Lutherus redivivus“; 3) **Herman**, historyk, * 1825, † 1893, napisał „Historję Karola V“; 4) **Otto**, teolog protestancki, * 1858, wydawca „Evangelische Freiheit“.

Baumgartner, 1) **Andrzej**, baron, austriacki mąż stanu i uczony, * 1793, † 1865, w r. 1848 minister górnictwa i robót publicznych, 1851 przemysłu i handlu, 1855 również minister finansów; dzieła z dziedziny mechaniki i przyrodoznawstwa; 2) **Gallus Jakób**, szwajcarski historyk i mąż stanu, przywódca stronnictwa liberalnego, które następnie opuścił i zwalczał, * 1797, † 1869, autor „Walk Szwajcarji“; 3) **Aleksander**, szwajc. historyk literatury, syn popr., * 1841, † 1910, od 1860 r. jezuita; pisał rozprawy o Göthem, Longfellowie, Lessingu i t. d.

Bautzen, ob. **Budziszyn**.

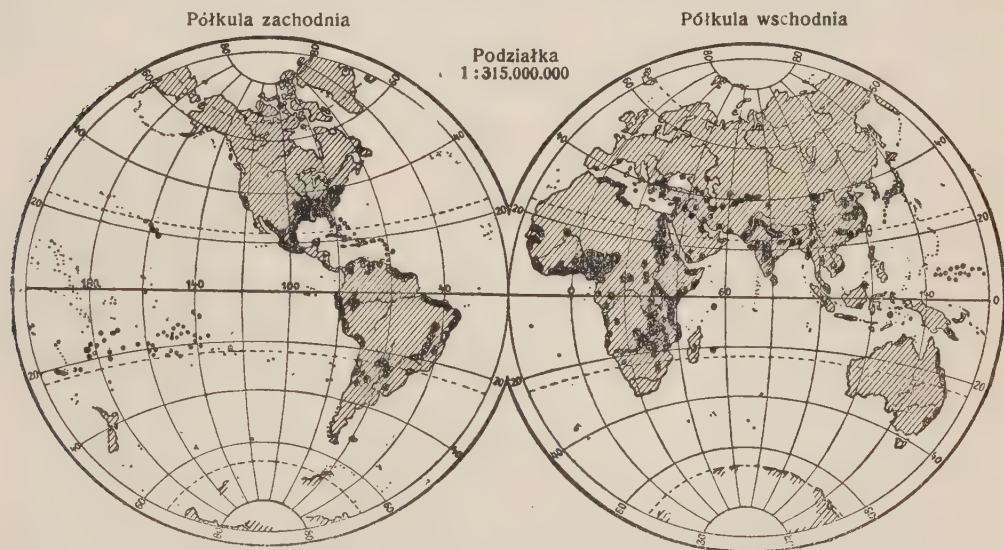
Bawaria (Freistaat Bayern), republika Niemiec pld. (od 22. XI. 1918), wraz z Palatynatem 75.859 km.², 6,887.000 mieszk.; powiększona 1. VII. 1920 przez przyłączenie Ks. Koberg o 562 km.² i 75.000 mieszk.; stol. Monachjum. Na południe od Dunaju, oparta o lesiste stoki Alp wapiennych północnych, pagórkowata błotnista wyżyna z licznymi jeziorami; na ptn. Las Bawarski, Las Czeski, płyty Jury frank. i szwabskiej aż do masywu wulkanicznego Rhoen. Trzy kotliny; rzeki: Dunaj z licznymi dopływami i Men. Klimat w dolinach, wyżynie Palatynatu i 3 kotlinach frankońskich łagodny; w Palatynacie Górnym i podnóżu alpejskim ostrzejszy i wilgotny. Ludność: 4,8 mil. katolików, 2,01 protestantów, 56 tys. żydów; 77% rolników. Czteroletni sejm liczy 155 posłów i wybiera prezesa ministrów. B. dzieli się admin. na 8 rejencji: Bawaria Górna, B. Dolna, Palatynat Górny, Frankonia Górna, Średnia i Dolna, Szwabia i Palatynat (oddzielony terytorjum heskiem, część zajęta przez wojska koalicji na lat 15), pozatem Ks. Koberg. Rolnictwo w B. Dolnej i Frankonii Dolnej; chmiel w Frankonii Średniej; winnice w Frankonii Dolnej; chów bydła w Algowji i Frankonii Górnej; 1/4 powierzchni zajmują lasy; górnictwo mało wydajne. Przemysł w Augsburgu (włókiennictwo), Norymberdze i Fürth (maszyny i farby), Monachjum i Kulmbach (słynne piwowarstwo). Historia kraju: Dawna prowincja frankońska, po wygaśnięciu Karolingów na początku X wieku, stanowiła odrębne księstwo. Od XII w. zapanowali w niej Wittelsbachowie. Rozbita na drobniejsze części, w których panowali poszczególni

członkowie domu książęcego, Bawaria nie odegrała donioślejszej roli. W 1255 r., wskutek układu w rodzinie panującej, Bawaria podzieliła się na dwie części: Górną Bawarię i Palatynat Reński, oraz Dolną Bawarię. W roku 1313 Palatynat oddzielił się od Górnej B., do tej ostatniej zaś przyłączono w r. 1340 B. Dolną. Palatynat w 1356 r. podniesiony został do godności elektorskiej przez Karola IV. Książę G. Baw. Ludwik został wybrany w r. 1314 na ces. Niemiec. Podziął w 2-jej poł. w. XIV i w. XV rozbiły jedność B.; wznowiono ją w pocz. XVI w. Podczas wojny 30-letniej Bawaria powiększyła się terytorjalnie przez przyłączenie Górnego Palatynatu. Była to nagroda za gorliwe wspieranie podczas wojny cesarza i katolików przeciwko Czechom i protestantom. Podczas wojen napoleońskich Bawaria weszła w przymierze z Francją w r. 1805 i pokojem presburskim elektor Maksymilian IV Józef został podniesiony do godności króla. W r. 1813 porzucił przymierze i za cenę uznania tytułu królewskiego i prawa Bawarii do pewnych nabytków terytorjalnych

wy (Indje wsch. holend.), 199 km.², 33.000 mieszk.; stol. i port Sangkapura.

Bawelna, włókno, złożone z włosków wyrastających na powierzchni nasion rośliny zwanej bawelnicą (*Gossypium*). B. znana jest w wielu gatunkach; ze stanowiska praktycznego odróżnia się trzy główne odmiany, mianowicie zielna, krzewna i drzewna. Przedmiotem hodowli jest głównie b. krzewna. Nasiona bawelnicy (zwanej również bawelną) zawarte są w trzech lub pięciu przegródkach torebek owocowych, które po dojrzewaniu pękają, a zawarta w nich bawelna wydostaje się wraz z nasionami nazwanątrzą. Nasiona te, oddzielone od włókna zapomocą maszyn do wyziarniania, dostarczają pokarmu dla bydła, nawozu i oleju tłustego, włókno zaś znajduje szerokie zastosowanie jako jeden z najważniejszych surowców w handlu światowym. B. pochodzi podobno z Indji Wsch., była jednak znana i uprawiana oddawna w Chinach, Arabji i Egipcie, a również i w Ameryce. Uprawę jej wznowiła na dużą skalę Ameryka płn. w XVII w., a równocześnie prawie powstała w Anglii wiel-

Produkcja bawełny na kuli ziemskiej

(Czarne pola wskazują tereny bawełniane).

złączył się z Austrią. Do r. 1866 Bawaria rozwinęła się pod znakiem przymierza z Austrią i opierała się polityce Prus. Nie weszła do Związku Północno-Niemieckiego. Dopiero zwycięstwo Prus nad Francją w wojnie 1870—71 r. skłoniło ją do zmiany polityki i wejścia w skład cesarstwa Niemiec. Po wojnie europejskiej i rozpadnięciu się rządu Rzeszy, Bawaria zorganizowała się jako republika.

Bawarskie Alpy, łańcuch płn. Alp wapiennych w Bawarii pomiędzy rz. Lechem i Innem.

Bawean lub **Lubok**, wyspa na płn. od Ja-

kie przedalnie bawełny (w Manchester); w r. 1812 Anglia posiadała już 4 milj. wrzecion, a w r. 1816 rozpoczął się wywóz towarów bawełnianych. Od tego czasu wzrosła uprawa bawełny tak ogromnie, że dziś zajmuje po zbożu drugie miejsce w rolnictwie światowym. Największe plantacje posiadają Stany Zjednoczone Ameryki Płn.; drugie miejsce zajmują Indje Wsch., trzecie Egipt. Poza tem uprawiana jest b. w Azji środkowej, w niektórych krajach Ameryki połudn., a także w kolonjach państw europejskich w Afryce. Najlepszych gatunków bawełny dostarczają Stany Zjedn. Ameryki

Póln. i Egipt. Głównymi portami przywozowymi dla b. są w Europie: Liverpool, Hamburg i Brema, gdzie również istnieją giełdy bawełniane. Przeważną część produkcji bawełnianej przerabia przemysł włókienniczy, poza tem służy bawełna do wyrobu waty, kolodjum, papieru i materiałów wybuchowych. Z przędzy bawełnianej wyrabiane są najrozmaitsze tkaniny. Roczna produkcja bawełny wynosi przeszło 4 miliardy kilogramów, wartości około 6 miliardów złotych.

Bawełna strzelnicza, ciało wybuchowe, otrzymuje się z oczyszczonej i odtłuszczonej bawełny przez działanie kwasu azotowego; wybuchu od uderzenia. Sprasowana pod ciśnieniem 500—1000 atmosfer wybucha tylko od działania zapafu. Jest jednym z najważniejszych materiałów wybuchowych w czasach dzisiejszych.

Bawełniany olej otrzymuje się przez wytłaczanie nasion bawełnianych. Ma zastosowanie jako smar do maszyn, materiał do wyrobu mydła i do oświetlenia; najczystszy używa się zamiast oliwy i jako domieszka do innych drogich olejów.

Bawnagar (ang. Bhavnagar), m. w prow. Bombaj nad zatoką Kambaj (Indje bryt. póln.), 61.000 mieszk.; przemysł i handel bawełniany.

Bawoły, zwierzęta ssące; rzad: kopytne; podrząd: parzystokopytne, przeżuwające. Do nich należą: Bo (Bubalus) bubalis, bawół pospolity, zwierzę domowe, rozpowszechnione w Indjach, Persji, Egipcie, na bagnach Pontyjskich we Włoszech, w bagnistych miejscowościach Węgier. Czarno-szary albo zupełnie czarny, w rzadkich wypadkach biały. Mięso jego traci piżmem. Bawolica daje dużo mleka. Skóra jego jest bardzo ceniona. Zwierzę juczne, pociągowe i wierzchowe. Lubi ogromnie wodę, pływa doskonale. Bywa także w stanie dzikim. Bos caffer (bawół kafryjski). Zamieszkuje Afrykę południową od przylądka Dobrej Nadziei do źródeł Nilu. Żyje w stanie dzikim, wielkimi stadami. Złośliwy i niebezpieczny.

Baworowski Wiktor, tłumacz i bibliofil, * 1826, † 1894. Większość życia poświęcił gromadzeniu biblioteki i zbiorów, które przekazał krajowi jako wieczystą fundację. Wydał przekłady „Oberona” Wielanda, „Pielgrzymki Czajld Harolda” i „Don Juana” Byrona.

Bawół kafryjski, ob. Bawoły.

Bawół pospolity, ob. Bawoły.

Baxar, ob. Baksar.

Bayamo, m. na wyspie Kubie w Antylach, 20.000 mieszk.; port Manzanillo.

Bayard Pierre du Terrail, seigneur de, wódz francuski, zwany „rycerzem bez strachu i skazy” (Chevalier sans peur et sans reproche), * 1473 na zamku Bayard pod Grenoble, † 1524, walczył 1513 pod Guinegate, 1515 pod Marignano, bronił 1521 Mézières przeciwko Karolowi V.

Bay-City, m. w stanie Michigan (St. Zj. Am. Płn.) i port nad zatoką Saginaw jez. Hu-

ron, 48.000 mieszk. (w tem 10 tysięcy Polaków).

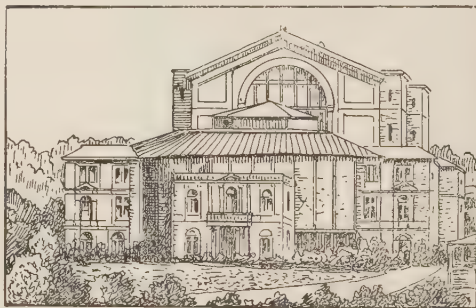
Bayer Adolf, von, chemik, * 31. X. 1835 r. w. Berlinie. 1872 profesor w Strassburgu 1875—1915 w Monachjum; odkrył eozyne, wytworzył sztucznie indygo. Laureat Nobla. † 20 sierpnia 1917 r. w Starnbergu.

Baykowski Karol, literat polski, * 1823 w Owrukiem, † 1904 w Krakowie. Gorący wyznawca Towiańskiego. Wydał pisma Towiańskiego i przełożył jego żywot, napisany przez T. Canonico. Nadto ogłosił swój pamiętnik p. t. „Z nad grobu”.

Bayle Pierre, filozof francuski, * 1647, † 1706, sceptyk, wywarł swem dziełem „Dictionnaire historique et critique” (1697) głęboki wpływ na rozwój duchowy XVIII w. Dowodził niezależności postępowania etycznego od przekonań religijnych.

Bayonne, 1) (Bajonna), m. okręg., port i forteca w dep. Basses-Pyrénées, nad rz. Adour i Nive, 30.000 mieszk.; wywóz drzewa, terpentyny, zboża; przywóz węgla i rudy żel.; 2) m. port. w stanie N. Jersey (St. Zjedn. Am. Płn.), 77.000 mieszk. (w tem 16.000 Polaków).

Bayreuth (Baireuth), stol. rej. Frankonii Górnej (Bawaria póln.-wsch.), nad Menem Czerw-

Teatr w Bayreuth.

nym, 33.000 mieszk.; teatr im. Ryszarda Wagnera, który tu mieszkał od 1872 do 1883; przemysł bawełniany, meblarski i ceramiczny.

Baza (rzym. Basti), m. w prow. hiszp. Granada (Andaluzja) nad rz. B., 16.000 mieszk.; ruiny zamku maurytańskiego.

Baza, podstawa, na której wspiera się słup. W architekturze greckiej bazę miały słupy jońskie i korynckie.

Baza geodezyjna, podstawa, bardzo starannie odmierzona odległość między dwoma punktami na ziemi, będąca początkiem pomiaru trójkątnego.

Bazaine Franciszek Achilles, marszałek francuski, * 1811, wódz armii nadreńskiej w wojnie francusko-pruskiej. Po ogłoszeniu w Paryżu republiki wydał Prusakom twierdzę Metz i poddał się sam ze 175-tysięczną armją. Oskarżony o zdradę skazany został w 1873 r. na degradację i śmierć, ułaskawiony jednak, przyczem karę zamieniono mu na 20-letnie więzienie na wyspie św. Małgorzaty, skąd umknął. † 1888 w Madrycie.

Bazalty, skały wybuchowe młodsze (trzeciorzęd, czwartorzęd, a także niektóre współczesne lawy np. Wezuwiusza) koloru przeważnie ciemnego do czarnego, o cięż. wł. około 3. Bazalty posiadają szczególną własność pękania na słupy sześciokątne. W skład b. wchodzi skalenie, zielone kryształki oliwinu, drobne lecz liczne kryształki magnetytu i augit, często kryształki leucytu. W zależności od budowy bazaltów odróżniamy: anamezyty, drobnopiezniście, których części składowe widoczne są przez lupę, ciecżynity, jawno krystaliczne i bazalty właściwe skrytokrystaliczne. W Polsce bazalty występują: na Śląsku — cieszyń (w okolicy Cieszyna); w Małopolsce — limburgit (w Tatrach); anamezyt na Wołyniu (w Berestowcu koło Równego). Słynną jest bazaltowa grota Fingala w Szkocji.

Bazard Saint Amand, uczeń i komentator Saint-Simona, *1791, †1832. Wygłaszał odczyty o teorii mistrza, które wywoływały ożywioną dyskusję. Razem z Buchez'em stworzył tajną organizację „Przyjaciół Prawdy“ dla wywalczenia demokracji. Twórca karbonaryzmu francuskiego.

Bazardzi, szczyt w pld.-wsch. górach Kaukaskich, 4.480 m.

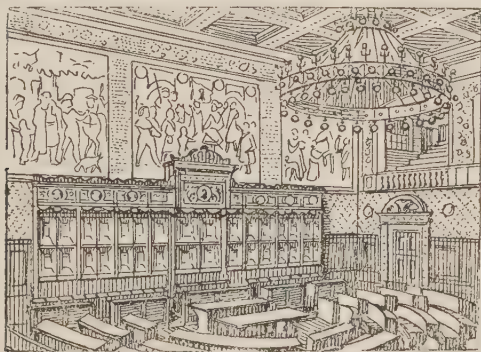
Bazardzyk (rum. Bazargic, bułg. Dobricz), m. w Dobrudży (Rumunia pld.-wsch.), 17.000 mieszk. (Turków i Bułgarów).

Bazarewski Stefan, prof. Uniw. wil., *1871, wyd. „Beiträge zur Kenntniss der Nitrifikation u. Denitrifikation im Boden“ i in.

Bazia czyli kotka, kwiatostan groniasty w formie kłosa. Po okwitnięciu kłosa opada w całości. Charakterystyczny dla rzędu kotkowych np. wierzby.

Bazin Piotr Antoni Ernest, lekarz francuski, jeden z najznakomitszych syfilidologów i dermatologów, *1807, †1878, pracował nad świerzbem, zakażeniami grzybkowymi oraz wysypkami żołtewi.

Bazylea (niem. Basel, franc. Bâle), dwa półkantony Szwajcarii pld.-zach.: 1) Bazylea miasto (Basel-Stadt), 37 km², na stokach Jury ku dolinie Renu; 2) Bazylea (Basel-Land), 427 km², na wyżynie Ju-

Wielka sala posiedzeń w ratuszu bazylejskim.

ry, 82.000 mieszk., stol. Liestal; zboże, owoce, saliny tkactwo. Stol. półkantonu Bazylea-miasto, 136.000 mieszk.; nad Renem. Katedra

gotycka, uniwersytet od 1460 r., galeria obrazów; przemysł chemiczny, jedwabniczy, metalurgiczny. Miasto b. stare. Od VIII do XVII w. siedziba biskupa. W r. 1501 w związku szwajc., w r. 1529 reformacja.

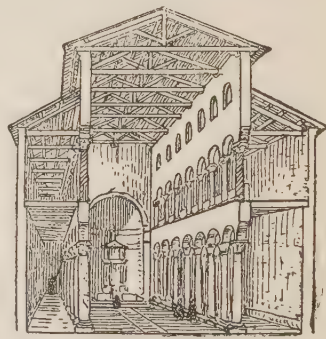
Bazyłejski sobór (1431—1449), odbywał się przy współudziale przedstawicieli niemal wszystkich państw europejskich, w tem 6 monarchów. Zajmował się sprawami reformy kościoła, położył kres schyzmie husyckiej (kompaktaty bazyłejskie), ustalił supremację soboru powszechnego nad papieństwem, poruszył sprawę unii kościołów wschodniego i rzymskiego.

Bazyli (Basilius), imię cesarzy bizantyńskich, 1) B. I panował 867—886, zaprowadził skarbowość, sądownictwo i ulepszoną administrację; 2) B. II panował 976—1025, podbił 996—1018 państwo bułgarskie.

Bazyli Wielki albo Święty, jeden z gr. kat. ojców kościoła, *331 w Cezarei, †379 tamże jako biskup. Przeciwnik Ariusza. Jego regułę zachowuje większość zakonów wschodniego, niezunifikowanego kościoła.

Bazylik Cyprian, tłumacz z łac., odznaczający się piękną polszczyzną. Przełożył: dzieło Andrzeja Frycza Modrzewskiego „O poprawie Rzeczypospolitej“, Kallimacha „Historia spraw Atyli, króla węgierskiego“ i in. Szczegóły biograficzne nieznane.

Bazylika, budowa artystyczna, przeznaczona na zebrania obywateli, trybunały, targi. B. ma kształt wydłużonego prostokąta, podzielonego kolumnadą na 3 nawy, ozdobiona portykami, nawprost którego mieści się tak zwana apsyda, półkola ściana, zakończona muszlą; tu mieściły się fotele sędziów trybunału. Pierwsi chrześcijanie stworzyli z bazyliki rzymskiej kościół rozszerzając i nieco

Bazylika z apsydą.

wydłużając nawet poprzeczną, przez co plan bazyliki chrześcijańskiej otrzymał formę krzyża. Najpiękniejsze bazyliki: św. Jana, św. Piotra, św. Pawła extra muros (za murami).

Bazylika, w prawie kanonicznym: kościół, posiadający szczególne przywileje w zakresie duchownym.

Bazylianie, zakon, założony przez św. Bazylego, szerzył się przeważnie na wschodzie. Rozkwit zakonu w Polsce w XVII i XVIII w.

Bażant złocisty, ob. *Phasianus pictus*.

Bażantarnia, sztuczna hodowla bażantów w miejscu, gdzie jest odpowiednia ilość różnorodnego żeru, wody, żwiru i piasku, miejsce, pełne światła i wolnych przestrzeni, np. drzewoły chronione przed czworonożnymi i skrzydlatymi drapieżnikami. B. posiada maszyny do wylęgania, kokoszki-wylęgarki, bu-

dynek do hodowli, wolję do pomieszczenia bażantów i wykwalifikowany personel.

Bąbel (urtica), płaskie wzniesienie naskórka, zwykle barwy różowej, samoistnie znikające i nie pozostawiające żadnych śladów. B. zdarzają się po oparzeniu pokrzywą. Samoistne występowanie bąbli na skórze, często połączone z podniesieniem temperatury i zaburzeniami żołądkowo-kiszkowymi, nosi miano pokrzywki (urticaria).

Bablowiec, ob. *Echinococcus*.

Baciewicz Jan, lekarz i filantrop polski, * 1799 w Kowieńszczyźnie, † 1864 w Warszawie. Był członkiem towarzystw lekarskich: wileńskiego i warszawskiego, od r. 1833 egzaminatorem z patologii i terapii, członkiem Rady Instytutu Głuchoniemych i Rady Opiekuńczej zakładów dobroczynnych w Królestwie. Uczynił liczne zapisy na cele dobroczynne, a Towarzystwu Lekarskiemu w Warszawie ofiarował na własność dom, który Towarzystwo to dotychczas posiada.

Bączek, w słowniku myśliwskim: rurka pod osadą strzelby, w którą wkłada się wycior (stempel) do czyszczenia luf.

Badziński Stanisław, współczesny chemik polski, profesor chemii fizjologicznej (lekarskiej) na uniwersytecie lwowskim i warszawskim. Zasłużony: 1) odkryciem produktów rozkładu białka, t. zw. kwasów oksyproteiny, oraz 2) zbadaniem przemiany, jakiej ulega cholesterolu w jelitach ludzkich.

Bak, przyrząd fizyczny, służący do badania ruchu wirowego ciał.

Bak (*Botaurus stellaris*), ptak; rząd: brodzące, rodzina: czapli. Nazwa naśladuje dźwięk, jaki wydaje B., podobno głos ten wydaje wypychając powietrze gardłem, gdy głowę trzyma pionowo. Barwa upierzenia doskonale zlewa się z barwą błotnistych łąk, wśród których lubi przebywać. Napadnięty przez psa kładzie się na grzbiecie i broni się pazurami i ostrym jak szylet dziobem. W miarę wysychania bagien, gatunek ten ulega zanikowi.

Bak bydłęcy, ob. *Tabanus bovinus*.

Bakowski Józef, zoolog i pedagog polski. * 1848 w Zalesiu, w Małopolsce, † 1887. Pisywał do „Pamiętnika Tatrzńskiego”, „Kosmosu” etc. Prace: „Ślimaki z gór Mikulczyńskiej i Czarnohory”, „Mieczaki galicyjskie”. Przetłumaczył „Atlas zoologiczny”, wydany przez Bondego.

Be, symbol berylu.

Beachy-Head, wysoki przylądek kredowy (170 m.) na pld. wybrzeżu hr. Sussex (Anglia) pomiędzy Bastings i Brighton z latarnią morską.

Beaconsfield, m. w prow. Przylądkowej Afryki pld., 22.000 mieszk.; kopalnie diamentów.

Beaconsfield (wym. Bikensfield), Benjamin Disraeli Earl of B., Viscount Hughenden, znakomity mąż stanu i pisarz angielski, * 1804 w Londynie, syn historyka literatury Izaaka Disraeli'ego, z którym razem 1817 przyjął chrześcijaństwo. Zyskał naprzód uznanie i sławę jako powieściopisarz (najbardziej cenione: „Vivian Grey”, „Contarini Fleming a psy-

chological autobiography”), poczem poświęcił się działalności politycznej. Początkowo przeko- nań radykalnych, zbliżył się potem do konserwatystów i wszedł 1837 do izby gmin jako zwolennik Peela. Zdobywszy wpływ polityczny, stworzył „stronniczo młodą Anglię”, 1848 został przywódcą torysów w izbie gmin, był od lutego do grudnia 1852, od lutego 1858 do czerwca 1859, od lipca 1866 do lutego 1868 kanclerzem podskarbis, poczem do listopada 1868 premierem ministrów. W r. 1874 objął ponownie ster rządów, który utrzymał do r. 1880. Jako kierownik polityki zagranicznej, podniósł wielkomocarstwowe znaczenie Anglii i uważany jest za twórcę imperializmu angielskiego. W r. 1876 uzyskał dla królowej Wiktorji tytuł cesarzowej Indji. Prowadził politykę antyrosyjską, po wojnie rosyjsko-tureckiej doprowadził do kongresu berlińskiego, na którym osiągnął wielkie dla Anglii korzyści. † 19. IV 1881.

Beardsley Aubry Vincent, angielski rysownik i ilustrator, * 1872, † 1898; utwory o osobliwym, groteskowym charakterze; przemawia z nich wyobraźnia, przypominająca Wilde'a.

Béarn, dawna prow. w pld.-zach. Francji, stol. Pau, obecnie część dep. Basses-Pyrénées.

Beatenberg, miejsc. kuracyjna w kantonie Bern (Szwajcaria), na ptn. od jez. Thun.

Beatriks, córka Polco Portinari, włoszka z Florencji, * 1266, † 1290; imię jej w dziełach swoich unieśmiertelnił Dante.

Beau Józef Honoriusz, znakomity lekarz i fizjolog francuski, * 1806, † 1865, krzewiciel fizjologii patologicznej, zasłużony swemi badaniami nad fizjologią serca i płuc.

Beaufort Henryk, kardynał i legat papieski. Głosił w Czechach krucjatę przeciwko Husytom 1429 r. W 1430 koronował Henryka VI na króla Francji w katedrze Notre-Dame. Stał na czele trybunału skazującego Joannę d'Arc. † 1447.

Beaufort'a skala służy do oznaczeń subiektywnych (bez przyrządów) szybkości wiatru:

Stopień	0	oznacza zupełną ciszę.
"	1	— wiatr b. słaby, dym uchodzi do góry zupełnie prostopadle—1—2 m/sek.
"	2	— wiatr dość słaby; odczuwa się lekki wietrzyk, 2—4 m/sek.
"	3	— wiatr słaby, lecz poruszający liśćmi drzew, 4—6 m/sek.
"	4	— wiatr umiarkowany, poruszający poły surduta i małe gałązki, 6—8 m/sek.
"	5	— wiatr średni odczuwa się go silniej na twarzy, porusza lekko gałęzie, 8—11 m/sek.
"	6	— wiatr dość mocny, poruszający silnie gałęzie, słychać dźwięk drutów telegraficznych, 11—14 m/sek.
"	7	— wiatr mocny, porusza słabe pnie, wzbudza na wodzie przelewającą się fale, 14—17 m/sek.
"	8	— wiatr b. mocny, porusza silnie pnie (burza), 17—21 m/sek.

- Stopień 9 — wichur, zrywa dachówki, przenosi lżejsze przedmioty, 21—25 m/sek.
 „ 10 — wichur gwałtowny, łamie gałęzie, 25—29 m/sek.
 „ 11 — wichur ogromnie gwałtowny, łamie pnie i zrywa dachy, 29—34 m/sek.
 „ 12 — huragan, niszczy wszystko, więcej niż 34 m/sek.

Beauharnais, 1) **Aleksander**, wicehrabia, * 1760 na Martynice, ożenił się z Józefiną Tascher de la Pagerie, później żoną Napoleona I, 1793 wódz naczelny armii nadreńskiej; oskarżony o udział w poddaniu Moguncji † 1794 zgilotynowany; 2) **Eugeniusz**, * 1781, † 1824, syn poprzedniego i Józefiny, później żony Napoleona I. Wierny sprzymierzeniec Napoleona, któremu zawdzięczał szybką karierę wojskową. Wyniesiony był przez ojczyznę na namiestnictwo włoskie, a po upadku cesarza zamieszkał w Bawarii, ojczyźnie swej żony, Augusty-Amelii córki króla bawarskiego; 3) **Franciszek**, markiz, dyplomata francuski, * 1756 w La Rochelle, zrazu zdecydowany rojalista potem w służbie Napoleona, 1814 par, † 1823; 4) **Hortensja** * 1783 † 1837 córka Aleksandra B., była żoną Ludwika Bonaparte go króla holenderskiego i matką Napoleona III; 5) **Józefina**, * 1763, † 1814, żona Napoleona I, z którą rozwiódł się w 1809 r. dla przeprowadzenia kombinacji politycznych. Z pierwszego małżeństwa z Aleksandrem Beauharnais matka ks. Eugenjusza.

Baumarchais **Piotr Augustyn** **Caron**, de, pisarz francuski, * 1732, † 1799. Autor „Cyrułika sewilskiego“ (1775), „Wesela Figara“ (1784) i innych utworów. Swą działalnością pisarską przygotowywał w opinii ogółu francuskiego grunt dla rewolucji.

Beaumont **Elie** de, * 1798, † 1874 geolog francuski, prof. Collège de France, kierował pracami nad wykonaniem pierwszych map geologicznych Francji.

Beaumont **Francis**, angielski pisarz dramatyczny, * 1584, † 1616, pisał utwory sceniczne wspólnie z Johnem Fletcherem (* 1579, † 1625).

Beaumont, m. w stanie Teksas (St. Zi. Am. Płn.), 40.000 mieszk.

Beaune, m. okręg. w dep. Côte-d'Or (Francja wsch.), 13.400 mieszk.; wina burgundzkie.

Beauplan, **Wilhelm le Vasseur** de, * ok. 1600, inżynier wojskowy, artylerzysta i kartograf francuski w służbie polskiej za Władysławem IV. Autor mapy Polski, Ukrainy i Dniepru, oraz dokładnego opisu Ukrainy, ważnego ze względu na dane o klimacie, flory i faunie obok wiadomości etnograf.

Beauvais, stol. dep. Oise (Francja płn.), 20.000 mieszk., fabryka rządowa dywanów od 1664; w latach 845 i 1114 sobory.

Bebber **Wilhelm Jakob** von, meteorolog niemiecki, * 1841 w Grieth. Jako naczelnik stacji meteorologicznej w Hamburgu opracował wiele zagadnień z meteorologii, między innymi zbadał drogi, które posuwały się minima barometryczne.

Bebel **August**, jeden z głównych przywódców socjal-demokracji niemieckiej, * 1840 w Kolonii, 1864 tokarz w Lipsku, 1869 współtwórca niemieckiej partii socjal-demokratycznej, 1867 członek sejmu północno-niem., 1871 — 1881 i od 1883 członek parlamentu Rzeszy, 1881 — 1891 sejm saski, znakomity mówca i wybitny polityk; autor poczytnych dzieł: „Unsere Ziele“, „Der deutsche Bauernkrieg“, „Die Frau und der Sozialismus“ i innych. † 1913 w Szwajcarii.

Beccadelli **Antonio**, zw. Panormitanus, poeta włoski, piszący po łacinie, * 1394, † 1471 w Neapolu. 1432 obdarzony przez cesarza Zygmunta wieńcem poetyckim. Autor zbioru drobnych wierszy „Hermaphroditus“, lekkich i gładkich, ale o nieprzyzwoitej treści. Papież Eugeniusz IV pod karą klątwy zabronił ich czytania. W r. 1435 B. dostał się na dwór Alfonsa, króla Neapolu.

Beccafumi **Domenico di Pace**, malarz ze szkoły sieniejskiej, * 1486, † 1551 w Sienie. Malował freski.

Beccaria **Cesare Bonesano** de, uczony prawnik włoski, reformator więziennictwa, * 1738 w Medjolanie. Przejęty ideami humanitaryzmu XVIII w. wystąpił przeciwko stosowaniu tortur względem więźniów w dziele p. t. „O przestępstwach i karach“ (1764). Pierwszy przeciwnik kary śmierci. † 1794 w Medjolanie.

Becchi **Stanisław**, bohater włoski, poległy za Polskę, * 1828 w Portoferraio, major wojsk włoskich, w powstaniu 1863 r. pułk., dowódca oddziału włocławskiego, wzięty do niewoli, rozstrzelany we Włocławku 17. XII. 63 r. Tablica pamiątkowa ku czci B. dłuta Teofila Lenartowicza, 1882, we Florencji, 1924 pomnik B. we Włocławku.

Beczej, 1) **Stary**, węg. Ó-Becse, m. w żupie Backa (Jugosławia) na pr. brzegu Cisy, 20.000 mieszk.; 2) **Turki**, węg. Török-Becse, m. w Banacie (Jugosławia) na l. brzegu Cisy, 7.260 mieszk.

Becher **Jan Joachim**, lekarz, chemik i ekonomista niemiecki, * 1635, † 1682. Był poprzednikiem teoretycznym Stahla, twórcy teorii flogistonu. Uważał bowiem, że metal składa się z ciała ziemistego, wspólnego dla wszystkich ciał, z istoty palnej i z ciała merkurjalnego, odrębnego dla każdego metalu. Podczas palenia metali ciało merkurjalne uchodzi, a to co pozostaje nazywał wapnem metalu. Palenie się uważał za zjawisko analizy chemicznej.

Bechon **Karol**, miniaturzysta francuski w służbie polskiej, * 1732 we Francji. Malował na dworze Augusta III i Stanisława Augusta. Osiadł w Polsce, gdzie pozostawił wiele mistrzowskich miniatyr rodziny królewskiej i znakomości współczesnych. † 1812 r. w Warszawie.

Bechuana land, ob. Beczuanów kraj.

Bechstein **Fryderyk Wilhelm** **Karol**, fabrykant fortepianów w Berlinie, * 1826 w Gotha, † 1900 w Berlinie.

Bechtierew **Włodzimierz**, wybitny psychiatra rosyjski, * 1857, 1893 prof. w Peters-

burgu, prace z psychiatrii oraz anatomii, fizjologii i patologii układu nerwowego.

Beck Adolf, współczesny fizjolog polski, profesor, 1913—1915 — rektor uniwersytetu lwowskiego, prowadził badania nad fizjologią układu nerwowego i pokarmowego.

Beckenham, m. w hr. Kent (Anglia pld.-wsch.), blisko Londynu, 27.000 mieszk.

Beckerek Veliki, węg. Nagy Becskerek, stol. jugosłowiańskiej części Banatu, do 1919 węg. komitatu Torontal, 27.500 mieszk., nad rz. Bega.

Becket Tomasz, przyjaciel Henryka II jako kanclerz, potem zwalczał go jako biskup kanterburijski za uchwalone w r. 1164 konstytucje klarendońskie, ograniczające prawa duchowieństwa w Anglii. Prześladowany schronił się do Francji, po powrocie do Anglii został zamordowany w r. 1170. Kościół zaliczył go w poczet świętych.

Beckford John William, pisarz angielski, * 1759, † 1844, zyskał sławę fantastyczną i sarkastyczną powieścią wschodnią „Vathek”.

Beckmann Ernst chemik niemiecki, * 1853 w Solingen, † 1923. Był profesorem w Lipsku, a od r. 1912 kierownikiem Kaiser Wilhelm Institut'u w Dahlem. Prace z dziedziny chemii fizycznej. Wynałazł termometr, stosowany do wyznaczania ciężarów cząsteczkowych metodą kryoskopową i ebulioskopową.

Beckmann Jan, technolog niemiecki, * 1739 w Hoya. Napisał pierwszy podręcznik technologii, w którym zebrał różne działy przemysłu. Dzieła ważniejsze: „Entwurf einer allgemeinen Technologie”, „Grundsätze der deutschen Landwirtschaft” i inne. † 1811 w Getyndze.

Béclard Piotr Augustyn, fizjolog franc., profesor anatomii w Paryżu, * 1785, † 1825, przeprowadzał badania nad płodami bezczaszkowymi i wadami rozwojowymi.

Becque Henryk, dramaturg francuski, * 1837 w Paryżu, † 1899 tamże. Znana komedia: „Les corbeaux” (1882).

Bequerel, 1) Antoni Cezar, znakomity fizyk francuski, * 1788 w Châtillon-sur-Long. Prace jego obejmują przeważnie zjawiska elektryczne, magnetyczne i elektromagnetyczne, które opracował w „Traité expérimental de l'Electricité et du magnétisme”, „Electrochimie appliquée aux arts” i w „Traité de physique considérée dans ses rapports avec la chimie”. Szczegółowiej badał: wywiązywanie się elektryczności przez zetknięcie różnych kawałków tego samego metalu, wpływ elektryczności na fizjologię roślin i inne zjawiska. † 1878. 2) Aleksander Edmund, syn poprzedniego, * 1820 w Paryżu. 1852 prof. tamże, † 1891. Badania z dziedziny elektryczności, fotografii. 3) Ant. Henryk, fizyk francuski, † 1852. Jeden z najbardziej zasłużonych badaczy w dziedzinie ciał promieniotwórczych. W r. 1896 wykrył promienie radioaktywne uranu: t. zw. promienie Becquerela, (ob. promieniotwórczość), † 1908 r. laureat Nobla. 4) Alfred (1814—1866), lekarz francuski, syn fizyka, Antoniego Cezara, podał szereg prac z badań

chemicznych i fizycznych nad składem moczu krwi, mleka. Prócz tego, badania nad gruźlicą zapaleniem płuc u dzieci.

Bécu August, lekarz polski, * 1771, † 1824 profesor patologii, higieny i pomocy lekarskiej w uniwersytecie wileńskim. Wydał: „Ciążenie medycyny z chirurgią” (Wilno, 1817), „O walcynie czyli tak zwanej ospie krowiej” (1803), oraz cały szereg prac z dziedziny higieny i szpitalnictwa. Ojczym Juljusza Słowackiego.

Beczka, dawna jednostka miary objętości. B. nowopolska = 100 litrom; okrętowa jest jednostką ciężaru; w Anglii ton of shipping = 20 centnarom = 1016 kg.; w Ameryce b. okrętowa, short ton = 907 kg.; b. ok. francuska od r. 1800 = 1000 kg.; w Niemczech Schiffstonne = 1000 kg.

Beczuanów kraj, ang. Bechuanaland protectorate, część afryki pld. pomiędzy rz. Mołopo i Zambezi, ok. 700.000 km.², 153.000 mieszk., zamieszkała przez szczepy Beczuanów, rządzona przez rezydenta bryt. z siedzibą w Mafeking, w kraju Przylądkowym; chów bydła, rolnictwo, kopalnie złota i srebra. Beczuanie, plemię Kafrów pomiędzy rz. Oranje i Zambezi.

Beda, uczony mnich anglosaski, zwany „Venerabilis”, * 674 w Monkton (Northumberland), sławiony napisaniem historii kościoła angikańskiego. B. był pierwszym wogóle historykiem Anglii. † 735.

Bedeguar, narośl, która powoduje ukąszenie galasówki *Rhodites rosae*. Przeważnie występuje b. na liściach róż. We wnętrzu tej narośli przebywają gąsienice galasówki.

Bederski Adam, literat i poeta polski, * 1893 r. w Poznaniu. Studja filozoficzne w Berlinie, Monachium i Poznaniu. Utwory w „Krytyce” i „Zdroju”.

Bodford stol. hr. B. (Anglia wsch.), 40.000 mieszk., nad rz. Ouse, fabr. maszyn roln. i koronek; garbarstwo.

Bedikowate, ob. Agaricaceae.

Beduin, arab. Bedawi, koczownicy arabscy (semici), mahometanie, hodowcy kóz i wielbłądów, handlarze i rabusie z ustrojem patriarchalnym, w Syrii, Mezopotamii i Afryce pld.

Bedwellty, m. w Monmouth (Anglia pld.-zach.), 13.000 mieszk., kopalnie węgla.

Bedża, grupa plemion murzyńsko-hamickich w Afryce pld.-wsch. pomiędzy m. Czerwonym i Nilem.

Beecher-Stowe (wym. Biczer-Sto) Harriet, powieściopisarka amerykańska, * 1812, † 1896, autorka słynnej powieści p. t. „Chata wuja Toma” (przetłumaczonej niemal na wszystkie języki europejskie), w której maluje ciężki los niewolników w Ameryce Pldn.

Beechey (wym. Bicz) Fryderyk Wilhelm, znakomity podróżnik i marynarz angielski, * 1793 w Londynie, † 1856 tamże. Przedsięwziął z Franklinem, a potem z Parrym podróże do Szpicbergu i do bieguna północnego. Od 1847 kierownik departamentu marynarki w min. handlu, 1854 kontradmirał, 1855 prezydent Tow. Geograficznego.

Beelzebub, bóg Baal Filistynów, czczony w Ekron, w Now. Testamencie najwyższy ze złych duchów.

Beer Jerzy Józef, znakomity okulista, * 1763, † 1821, profesor uniwersytetu wiedeńskiego na specjalnie dla niego w r. 1812 utworzonej katedrze oftalmologii, wykształcił cały szereg znakomitych lekarzy okulistów.

Beerberg, najwyższy szczyt Lasu Turyngijskiego, 984 m., w Niemczech środk.

Beethoven Ludwik, van, największy mistrz nowoczesnej muzyki instrumentalnej, z którego dzieł przemawia niezrównany polot, potęga i szlachetność uczuć. * 1770 w Bonn, † 1827 w Wiedniu, dokąd udał się 1792 celem dalszej nauki u Haydna. Zrazu występował jako wirtuoz na fortepianie, później się odesabniał, tracąc powoli słuch, wreszcie ogłuchł zupełnie. Mistrz we wszelkich rodzajach muzyki, doprowadził muzykę instrumentalną do niebywałego przedtem rozkwitu. Twórczość Beethovena dzieli na trzy główne okresy: w pierwszym wzorował się na Haydnie i Mozarcie, w drugim objawia się dojrzała samodzielność mistrza, w trzecim geniusz jego dosięga najwyższych szczytów. Z dzieł: symfonie, wśród nich es-dur (Nr. 3 Eroica), c-moll (Nr. 5), f-dur (Nr. 6, Pastorale), a-dur (Nr. 7), d-moll (Nr. 9) najsławniejsza i największa, ukończona w r. 1823, opera „Leonore” (1803), zwana później „Fidelio”, sonaty i koncerty fortepianowe, koncert skrzypcowy, sonaty na skrzypce i fortepian sonaty wiolonczelowe, utwory kameralne, uwertury orkiestrowe „Missa solemnis”, oratorium: „Chrystus na górze oliwnej” i wiele innych utworów. Muzeum Beethovena w domu w którym się urodził w Bonn. Zupełne wydanie dzieł 1864—67. Biografie B. przez Thayera (1866—1908), Bekera (1911), Frimmla (1923).

Bega Kornelis, malarz holenderski, * 1620 w Haarlem, † 1664 tamże. Ze szczególnem zamiłowaniem malował humorystyczne sceny karzemne.

Begas Reinhold, wybitny rzeźbiarz niem., * w Berlinie 1831, † 1911 tamże. Dzieła: pomniki Schillera i Humboldta w Berlinie, „Porwanie Sabine”, i inne.

Beghardowie, ob. Beguinki.

Begna-Elv, rz. żegl. w Norwegii, dług. 228 km.

Beguinki, zakon świecki kobiet niezamężnych; rozwinął się we Flandrii pod koniec XII wieku. Oprócz stowarzyszeń kobiecych, istniały zakony męskie t. zw. begwardów z podobną regułą. Za papieża Jana XXII, rozpoczęły się prześladowania beguinek i begwardów, którym zarzucano herezję. W w. XIV wielu z pośród nich skazano na śmierć i spalono, zwłaszcza w diecezji mogunczkiej.

Behaim (Beheim), 1) Michał, rzemieślnik-poeta niem. (Meistersänger), zw. Poeta Weinsbergensis, z zawodu tkacz, * 1416 w Sülzbachu pod Weinsbergiem, † ok. 1475. 2) Marcin, Martinus de Boemia, żeglarz i kosmograf niem., * 1459 w Norymberdze, † 1506 w Lizbonie, 1480 w służbie portugalskiej, 1484—86

w Afryce zach., 1486—90 i 1494—1506 na Azorach. Jego globus ziemski zachowany w Norymberdze.

Behar, ob. Bihar.

Behera, prow. w Egipcie Dolnym, od Rosetty do pustyni libijskiej, 2.477 km.², 892.250 mieszk., stol. Damanhur.

Behm Ernest, geograf niemiecki, * 1830; założył „Geograph Jahrbuch”; współpracownik wydawnictw geograficznych J. Perthesa w Gotha.

Behrens, 1) Krystjan, wybitny rzeźbiarz niem., * 1853 w Hamburgu, † 1905 w Wrocławiu. 2) Piotr, malarz i architekt niem., * 1868 w Hamburgu, prof. w Berlinie, 1921 w Düsseldorfie; wywarł wielki wpływ na współczesną sztukę stosowaną.

Behring Emil Adolf, von, znakomity lekarz niem., * 1854 w Hausdorf w Prusiech zach., † 1917 w Marburgu, bardzo zasłużony na polu higieny i bakteriologii. W r. 1894 był profesorem w Halle, od r. 1895 kierownikiem Instytutu Higieny w Marburgu. Zapoczątkował i ugruntował t. zw. seroterapię, zasłużył się w medycynie szczególnie przez wykrycie surowicy przeciwbłoniczej i przeciwżółciowej.

Beilstein Fryderyk Konrad, chemik, * 1838 w Petersburgu, † 1906 tamże. Pracował nad zagadnieniami chemii organicznej, głównie nad ciałami aromatycznymi, z początku jako asystent Wöhlera, następnie jako profesor Instytutu Technologicznego i Akademii Inżynierów Wojskowych w Petersburgu. Badania B. nad naftą amerykańską i kaukaską przyczyniły się znacznie do rozwoju tego przemysłu.

Beira, 1) prow. Portugalii środk. pomiędzy Tajo i Duero, winnice, żyto; sztucznie nawodniana; stol. Coimbra; 2) m. port. Afryki wsch. portug., nad oceanem Indyjskim kolej przez Umtali-Salisbury do Bulawajo; 4.200 mieszkańców.

Beiser Mojżesz, zasłużony lekarz i filantrop, * 1806 we Lwowie, † 1880 tamże. Łączył światłość umysłu (stosował metody leczenia, przyjęte dopiero przez lekarzy nowoczesnych) z wielką dobrocią i wyjątkowym samozaparciem się. Był rzetelnym opiekunem ludności ubogiej, bez różnicy wyznania.

Bej, tytuł nadawany w Turcji wyższym urzędnikom.

Beja, ob. Beza.

Beja, stol. dystryktu B. w prow. portug. Alentejo, 10.000 mieszk.; zboże, winnice, oliwki.

Bejar, m. okręg. w prow. Salamanka (Hiszpanja środk.), 10.000 mieszk.; sukiennictwo.

Bejce, zaprawy, są to związki chemiczne lub ich mieszaniny, zapomocą których zaprawia się materiał włókienniczy lub jakikolwiek inny (drzewo, skóra, metale) przed barwieniem. Celem zapraw jest spotęgnowanie lub stworzenie powinowactwa materiału barwionego względem barwników. Zaprawą łączy się z barwnikiem w związki trwałe, nierozpuszczalne. Niekiedy barwnik właściwy powstaje dopiero na podłożu bejcy. W farbiarstwie do zaprawiania stosuje się najczęściej sole glinowe, żelazawe, chromowe, cynowe, tanine,

emetyk. B. stosuje się zwykle w roztworach. Częstość nazw bejc oznaczane są środki stosowane do sztucznego polepszania wyglądu artykułów handlowych.

Bejła Jarosz, pseud. Henryka Rzewuskiego.

Bejrut, arab. Berut, franc. Beyrouth, główny port Syrii nad zatoką św. Jerzego m. Śródziemnego, 180.000 mieszk., 2 uniwersytety, ośrodek piśmiennictwa arabskiego, wywóz jedwabiu, tytoniu, bawełny, owoców; zajęty przez Anglików 6. X. 1918.

Bek (back), obrońca, gracz w piłkę nożną, którego zadaniem jest bronić bramki.

Bekas słonka, ob. *Scolopacidae*.

Beke Charles Tilstone, podróżnik ang., * 1800, † 1874, zwiedził Palestynę, Syrię, Abisynję, Egipt; szukał źródeł Nilu. Pisał o Abisynji i Nilu.

Bekelit, minerał, cerokrzemian wapnia $\text{Ca}_2\text{Si}_2\text{O}_7$ — regularny, zawierający obficie domieszki analogicznego lantano- i dydymokrzemianu. Odkrył go mineralog polski Józef Morozewicz w mariupolicie (ob.).

Békés, 1) komitat w wsch. Węgrzech na wsch. od rz. Cisy, stol. B. Gyula; 2) m. w komitacie B. na Węgrzech nad Czarnym i Białym Körösu, 28.000 mieszk.

Békés-Csaba, m. węg. komitatu Békés nad kanałem Białego Körösu, 42.500 mieszk., zboże, winnice, taktwo.

Bekier Edward, prof. chem. fiz. Uniw. wil., * 1883; prace z zakr. chemii fiz. i elektrochemii.

Bekiesz, właściwie Békéssy, 1) Kacper, dworzanin Jana Zygmunta Zapołskiego, współzawodnik Stefana Batorego do tronu siedmiogrodzkiego. Gdy Stefan Batory został obrany królem polskim, B. przybył do Polski i został ulubieńcem tego monarchy. † w Grodnie 1580 r. 2) Władysław, syn Kacpra. Za zasługi wojenne dopuszczony od indygenatu polskiego w 1593 r.; obdarowany majątkami osiadł w Polsce.

Bekri (Abu-Obaid al), najdawniejszy geograf hiszpańsko-arabski, * 1040, † 1094, autor słownika geogr. i dzieła p. t. „Drogi i prowincje“, w którym jest pomieszczony opis podróży Ibrahima ibn Jakóba do Polski.

Bel canto, system pięknego włoskiego śpiewu w przeciwstawieniu do dramatycznego wyrazu w śpiewie nowej opery.

Bela, 1) miara papieru, obejmująca 10 ryz po 20 liter; 2) nazwa paki niektórych artykułów włóknistych, jak np. wełny, bawełny. Wielkość b. bywa w rozmaitych krajach różna.

Bela, imię królów węgierskich. 1) B. I, 1061—63, zaprowadził sejmy; 2) B. II Ślepy 1131/41, nałogowy pijak (przysłowie: „pijany jak Bela“), uległ okrutnej swej żonie Helenie, 3) B. III, 1173/96, wprowadzał kulturę bizantyńską; 4) B. IV, 1235/70, podniósł rolnictwo przez wprowadzenie kolonistów.

Bela Khun, węgierski przywódca komunistyczny, * 1886 w Szilagycz, 1919 minister spraw zagr. węgierskiej Republiki Rad, po obaleniu teje umknął do Austrii, gdzie był internowany; 4/III 1920 wydany Rosji.

Belari, ang. Bellary, m. okręg. w prow. maderskiej (Indje bryt.), 35.000 mieszk.

Beleck Waldemar, archeolog i podróżnik niemiecki, * 1862 w Gdańsku. Podróżował po Armenii, gdzie badał zabytki kultury chaldejskiej. Odkrył wraz z Fr. Lehmannem ważne napisy klinowe.

Belcredi Ryszard, hr., mąż stanu austriacki, * 1823 w Morawij, 1864 namiestnik Czech, przywódca partii klerykałno-faudealnej, 1865—67 prezydent ministrów. † 1902.

Belebej, m. pow. w gub. ufańskiej w Rosji wsch., 11.300 mieszk.

Bélem, 1) przedmieście Lizbony; 2) do Gran Para, stol. stanu Para w Brazylii ptn. nad ujściem rz. Tocantins, port handlowy, wywóz kaczuki; 275.000 mieszk.

Belemnity, głowonogi kopalne, należące do podrzędu dwuskrzelnych, zwierzęta morskie. Skamieliny te mają przeważnie kształt strzałek, gdyż tylko ta część skorupy się zachowała i dlatego niesłusznie bywają nazywane strzałkami piorunowymi. Są to najbardziej charakterystyczne zwierzęta dla okresu jurajskiego, w którym dosięgają najwyższego rozwoju. W okresie kredowym powoli wymierają.

Beletrystyka (z franc. belles lettres), literatura piękna. Znaczenie określenia tego podlega jednak wahaniom. Dawniej termin ten obejmował szerszy zakres piśmiennictwa; dziś służy do określenia literatury przeważnie powieściowej (i nowelistycznej) późniejszego rodzaju.

Belfast, stol. i port nad zatoką B. prow. Ulster w Irlandji ptn., 387.000 protest. mieszk.; uniwersytet, przemysł bawełniany i lniany, warsztaty okrętowe, ożywiony handel zamorski, wywóz produktów Zielonej Wypsy.

Belfort, stol. terytorjum B. w Francji wsch., silna forteca nad rz. Savoureuse, 39.400 mieszk., przemysł metalurgiczny i bawełniany, fabryka wagonów i lokomotyw; broni bramy burgundzkiej (belforckiej) pomiędzy Wogezami i górami Jura, przeciętej przez kanał rodańsko-reński i linje kol. z Milhuzy do Paryża.

Belgaum, m. okręg. w prow. bombajskiej w Indiach bryt., 37.000 mieszk.

Belgia, królestwo konstyt. Europy zach. nad m. Północnem, 30.437 km.², 7,57 milj. mieszk. z małemi wyjątkami wyznania rzym.-katol. (30.000 ewang., 15.000 żydów); na mocy traktatu wersalskiego powiększone przez b. powiaty pruskie Neaux (Eupen), Malmédy i neutralny Moresnet o 992 km.² i 65.000 mieszk., stol. Bruksela. W pld.-wsch. Belgii górnej rozległe wyżyny Ardenów (Baraque Michel 675 m.), zalesione, stanowią łącznik pomiędzy górami Łupkowemi Nadreńskimi i górami Francji. Na zach. od Mozy rozciągają się równiny, niedosięgające 100 m. wys. Równinne te niziny są bardzo żyzne, na piaskach i żuławach Flandrii dzięki starej kulturze rolnej, w Brabancji dzięki gli-

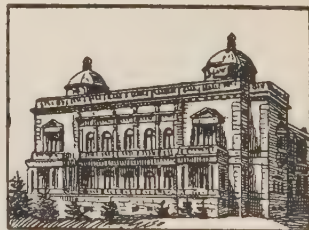

Godło państwowe Belgii.

niastej glebie. Wyjątek stanowi piaszczyste Campine, kraj na pograniczu holenderskiem, zajęty na pastwiska. Przejście od nizin do Ardenów stanowi lössowa żyzna równina Herbaye (198 m. n. p. m.), sama zaś płyta ardeńska wznosząca się do 300 m., uboga i słabo zaludniona, stanowi kontrast z dolinami Sambrzy i Mozy, gdzie bogate zagłębia węglowe skupiły belgijski przemysł metalurgiczny. Rzeki: Skalda, Lys, Moza. Klimat morski. B. należy do najmniejszych, lecz najgęściej zaludnionych państw Europy: przeciętnie 257 głów na 1 km.², w Brabancji 464, w Luksemburgu 53. Po flamandzku mówi 42,2%, po francusku (Walonowie) 38,5, oboma językami 12%, po niemiecku 2,1%; do rasy germańskiej należą pokrewni Holendrom Flamandowie, do romańskiej Walonowie. B. jest od r. 1831 konstytucyjną monarchją; ustawodawcze władze: król, senat i sejm; prawo wyborcze jest powszechne; 12 ministrów; podział kraju na 9 prowincyj z gubernatorami na czele: Antwerpia, Brabancja, Hainaut, Limburg, Leodjum, Luksemburg, Namur, Flandria wsch. i zach.; oprócz tego nabytki z r. 1919. Uniwersytety w Lowanium, Leodjum, Brukseli, Gandawie. Uprawa ziemi zajmuje 42,6% kraju (owies, żyto, pszenica, ziemniaki, buraki cukrowe, tytuń); 27,4% przypada na łąki i pastwiska, 16% na lasy, 11,5% na nieużytki. Bogactwa kopalniane: węgiel i ruda żelaz. Przemysł: żelazny, sukieniczny, bawełniany, lniany, koronkarski, szklany, szlifiernie diamentów. Sieć kolei państwowych 4.719 km., kolejek 4.745 km., kanałów 1.980 km., poczt 1.708, telegrafu 8.314 km., telefonów 305.093 km. Flota handlowa w r. 1919: 313.000 ton. Dowóz: 5.076, wywóz: 2.297, przewóz 2.437 milj. fr. Dowóz z Niemiec, W. Brytanji, St. Zj. Am. Ptn., Holandji, Argentyny: wena, zboże, bawełna, skóry, węgiel, nasiona, kauczuk, kukurydza żelazo surowe; wywóz do Niemiec, Wielkiej Brytanji, Francji, Holandji: żelazo i stal, maszyny i wagony, len, nici, cukier, wyroby skórzan, szlifowane diamenty, wyroby szklane. Kolonia: Kongo belgijskie w Afryce równikowej, 2.365.000 km.², 16 milj. mieszk.; stol Boma. Na mocy traktatu wersalskiego Belgia jest mandatarjuszem Ligi Narodów w byłych niemieckich wschodnio-afrykańskich dystryktach Urundi i Ruanda: 54.000 km.², 3 milj. mieszk. Kongo belg. obejmuje dorzecze rz. Kongo; klimat równikowy, olbrzymie lasy dziewicze, otoczone leśnistami sawanami. Ludność: Bantu, Sandeh (Niam-Niam) i szczepy karłowate, 5.400 Belgijszczyków. Administracja: gen. gubernatorstwo z 22 dystryktami (182 stacje) z podgubernatorstwami; Kataranga (stol. Elisabethville), prow. wschodnia (Stanleyville) i prow. równikowa (Coquilhatville). Produkty: kauczuk, orzechy i olej palmowy, żywica kop., kawa, kakao, kość słoniowa; na wyżynach Katangi i Kivu chów bydła; kopalnie miedzi (Kambove) i złota. Koleje 2.017 km., poczt 50, telegrafu 2.339 km., 5 stacyj iskrowych, telefonu 2.836 km. Komunikacja na Kongo od ujścia do Matadi, potem z powodu wodospadów koleja, dalej od Stanley Pool (Leopoldville) aż do wodospadów Stanleja

wodą. Wywóz 130 milj. fr.: miedź, złoto, kauczuk, kość słoniowa, orzechy palmowe, kopal., olej palmowy; dowóz 54 milj. fr. Konferencja berlińska 1884—5 uznała państwo Kongo, które od r. 1908 jest kolonią belgijską. Historia. Belgia weszła do kultury europejskiej, gdy podbita została przez Cezara w 57 przed Nar. Chr. Bunt przeciw srogiej tyranji rzymskiego panowania zakończyły się niepowodzeniem i Belgja dzieliła losy rzymskich prowincji. Za czasów frankońskich weszła w skład monarchji Kłodwika, a po traktacie w Verdun 843 przyłączona została częścią do Francji, częścią do Niemiec. W drugiej połowie IX-go wieku przyjęła chrzest, ale wskutek najazdów romańskich, dopiero w XI w. kościół chrześcijański zapanował w niej na stałe. Belgja rozwijała się szybko jako kraj rolniczy i przemysłowy. Komuny miejskie odrywały w niej dużą rolę np. Bruges, Gandawa, Ypres, w XIV w. walczyły po stronie margrafa Flandrii przeciwko zaborczyści Filipa Pięknego. W połowie XV w., Belgja weszła w skład posiadłości księcia Burgundzkiego Filipa Dobrego i poprzez małżeństwa i spokrewnienie się domów Burgundzkiego, Austrjackiego i Hiszpańskiego przyłączona została do Hiszpanii. Przetrwała okres reformacji i wojen religijnych, jakie ją pustoszyły, pozostając wierna katolicyzmowi. Dom Hiszpański panował w Belgji do początków XVIII w. Traktat w Rastadt 1714 r. oddał Belgję Austrii, kiedy zaś Francja rewolucyjna wydała w 1792 r. wojnę Austrii, Belgja zajęta została przez gen. Dumouriez'a. Po zniesieniu Republiki Batawskiej, przyłączona została w r. 1815 do Holandji, od której oddzieliła się po rewolucji 1830 r. Na tron belgijski powołany został Leopold z rodziny sasko-koburskiej. Belgja nadała sobie ustrój monarchiczny-konstytucyjny. Na początku wybuchu wojny europejskiej, w sierpniu 1914 r., Belgja zalana została przez wojska niemieckie, które w ten sposób naruszyły jej neutralność. Okupacja niemiecka trwała do końca prawie 1918 roku i dopiero zwycięstwo koalicji i wybuch rewolucji niemieckiej przyniosły Belgji wyzwolenie.

Konak belgradzki.

Belgrad lub **Białogród**, serb. Beograd, stol. Jugosławji, przy ujściu Sawy do Dunaju, połączona mostem kolejowym z Zemuniem, ośrodek handlowy i komunikacyjny Serbji, twierdza, 112 tys. mieszk. Konak (pałac król.), akademja nauk, uniwersytet, muzeum narod. Miejscość ta znana już była w starożytności jako rzym. Singidunum. Należała kolejno do Serbów, Węgrów i Turków, którzy dopiero w r. 1867 opuścili twierdzę.

Belgram, pseudonim Adama Czartoryskiego, generała ziem podolskich.

Belial (hebr.), nicpoń, w literaturze żyd. prz. Chr. nazwa szatana.

Belina, herb polski: na tarczy w polu błękitnym trzy srebrne podkowy, zwrócone ku sobie barkami, jedna u dołu, a dwie wyżej; pomiędzy temi podkowami miecz o rękojeści złotej, ostrzem ku dołowi; nad hełmem w koronie szlacheckiej prawe ramię zbrojne z ręką złotą, w której dzierży miecz, wzniesiony do cicia w prawo.

Belina, pułk., ob. Prażmowski Władysław.

Belizarjusz, wódz bizantyński z czasów Justynjana, * 505. Wstawiony stłumieniem buntu Zielonych w 532 r. i zwycięskimi walkami z Wandalami w Afryce, w której przywrócił panowanie Cesarstwa. Rozbił państwo Ostrogótów we Włoszech, † 565.

Belize, stol. kolonii bryt. Honduras w Ameryce środk., port, 12.000 mieszk.

Belka, prosta, wydłużona bryła, służąca w budownictwie jako podpora sufitów, sklepień lub, w położeniu poziomem, jako pokrycie przestrzeni między podporami lub murami. Materjał używany: drzewo, żelazo, kamień. B. drewniane — o przekroju prostokątnym lub kwadratowym. B. żelazne posiadają przekroje bardziej skomplikowane: Kątowe, Uowe, T-owe, X-owe, oprócz jednolitych bywają złożone przez połączenie za pomocą nitowania żelaza płaskiego z fasonowem. B. kamienne są mało używane ze względu na kruchość materiału.

Belke, lub *Beelcke*, 1) Józef Ignacy, sekretarz króla Stanisława Augusta. Przetłumaczył z francuskiego i wydał 1783—87 ośmiotomowe dzieło p. t.: „Nowy dykjonarz historyczny albo historia skrócona wszystkich ludzi, którzy się wstawili cnotą, mstwem“ i t. d. 2) Gustaw, przyrodnik, * 1810, † 1873; napisał: „Mastologia czyli historia naturalna zwierząt ssących obejmująca opisy ich rodzajów, gatunków i odmian“ (3 t. Wilno 1847—1850); „Rys historii naturalnej Kamieńca Podolskiego“ (Warsz. 1859); „O owadach szkodliwych i wiejskiem gospodarstwie“ (Żytomierz 1861) i t. d. Przełożył pracę Fleurensa: „Jerzy Cuvier i jego prace“ (Wilno, 1851).

Bell, 1) Aleksander Graham, fizjolog, amer. * 1847. W r. 1875 wynalazł telefon, w fizjologii poczynił szereg odkryć i wynalazków, † 1922. 2) Andrew, duchowny angikański i pedagog, * 1753 w St. Andrews (Szkocja), † 1832 w Cheltenham. Wprowadził i udoskonalił system nauczania, zwany „Bell-Lancaster-skim“, 3) Karol, lekarz angielski, znakomity chirurg, anatom i fizjolog, * 1774, † 1842. W r. 1824 profesor chirurgii i medycyny w londyńskim Kollegium.

Belladonna, od nazwy rośliny *Atropa Belladonna* — wilcza jagoda, z której liści wyrabia się ekstrakt (*extractum Belladonnae*) i nalewka (*tinctura B.*), często stosowane w lecznictwie z powodu zawartości atropiny.

Bellaire, m. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Płn.), 15.000 mieszk.

Bellamy (wym. Bellamaj), 1) Jakób, poeta niderlandzki, * 1757 w Vlissingen, † 1786. 2) (wym. Bellemi) Edward, powieściopisarz

północno-amerykański, * 1850 w Chikopee Falls (Massachusetts), † 1898. Autor słynnej powieści (w polskim przekładzie „W roku 2000“), opisującej socjalistyczne państwo przyszłości.

Bellarmin Robert, * 1542, † 1621, kardynał, arcybiskup Capui, mąż stanu i wybitny teolog, autor dzieła p. t. „Disputationes“.

Bellary ob. Belari.

Bellatriks, γ Orjona, gwiazda 2-ej wielk. w konstelacji Orjona.

Bellavitts Giusto, hr., znakomity matematyk włoski, * 1803 w Bassano, był profesorem w Vicenza i w Padwie, † 1880.

Belle-Ile, wyspa franc. na pld. od Bretanii, połów sardynek i homarów; 10.200 mieszk. rybaków.

Belle-Iste, cieśnina pomiędzy N. Fundlandją a Labradorem w Am. Płn.

Bellerophon, mityczny bohater w starożytnym Koryncie, syn króla Glauka lub Posejdon, wnuk Syzyfa. Pokonał potwora Chimere przy pomocy skrzydatego rumaka Pegaza. Według Pindara ściągnął na siebie nienawiść bogów, ponieważ pragnął na Pegazie wnieść się do samego Olimpu.

Belleville, m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.), 25.000 mieszk.; walcownie.

Bellidiastrum Michellii, stokroćca górską, spotykana w Tatrach i Pieninach na skałach wapiennych.

Bellingham, m. w stanie Waszyngton (St. Zj. Am. Płn.), 33.000 mieszk.

Bellingshausen Fabjan Gottlieb, von, żeglarz rosyjski, * 1778 na wyspie Oesel; 1819—21 prowadził ekspedycję w okolicy antarktycznej, dotarł do 70° szerokości i odkrył kraj Aleksandra i wyspę Piotra. † 1852 jako gubernator Kronsztadu.

Bellini, rodzina malarzy weneckich, 1) Giacomo, * 1400, † 1464. 2) Gentile syn poprzedniego, malarz, a szczególnie znakomity medaljer * 1427, † 1507. 3) Giovanni (zwany Giambellini), * 1428, † 1516, głowa starszej szkoły weneckiej; uczniami jego byli Giorgione i Tycjan.

Bellini Lorenzo znakomity anatom włoski z końca XVII i początku XVIII-ego. Zastąpił się głównie badaniem anatomii i fizjologii nerek, wykrył kanalik nerkowe, od niego nazwane cewkami Belliniego. Prócz tego, prowadził badania narządu smaku.

Bellini Vincenzo, * 1801, † 1835, sławny kompozytor włoski operowy. Opery „Montecchi e Capuletti“, „La somnambula“ i wiele innych.

Bellinzona, stol. szwajc. kantonu tessyńskiego nad rz. Tessino i kolejną Gottharda, 10.400 mieszk.

Bellis perennis, stokrotka pospolita roślina pastwisk i łąk, rodz. złożonych (Compositae), kwitnie od III—IX.

Bellis perennis.

Bellman Karol Michał (pseudonim Fredman), ludowy poeta szwedzki, * 1795 w Sztokholmie, † 1740 tamże.

Autor piosenek tryskających humorem. Najważniejsze z nich zebrane są w zbiorach „Fredman's Epistlar” i „Fredman's Sanger”.

Bello Horizonte, stol. brazyl. stanu Minas Geraes, 40.000 mieszk.

Bellona, rzymska bogini wojny, siostra Marsa. Miała na polu Marsowem w Rzymie swoją świątynię, gdzie odbywały się posiedzenia senatu celem wysłuchania posłów i wodzów.

Belloq Jan Ludwik, chirurg francuski, * 1730, † 1807, znany z wynalezienia licznych narzędzi i przyrządów do tamowania krwi, z pomiędzy których t. zw. sonda Belloq'a do tamowania krwotoków nosowych po dziś dzień jest w użyciu.

Belloto Bernard, zw. Canaletto, malarz włoski na dworze Stanisława Augusta, * 1720 w Wenecji, † 1780 w Warszawie. Pejzażysta, celował w malowaniu włoskich miast. Na Zamku warsz. jest komnata zwana salą Canaletta, w której mieści się galeria widoków Warszawy i Wilanowa jego pendzla. Cenniejsze obrazy: „Elekcja króla Stanisława Augusta na Woli”, „Wiadz uroczysty posła Rzeczypospolitej Jerzego Ossolińskiego, do Rzymu 1663”.

Belluno, stol. prow. B. w Wenecji (Włochy pñ.) nad rz. Piave, 27.000 mieszk.; wywóz jedwabiu, skór i drzewa.

Belmez, m. górnicze w prow. Kordoba w Andaluzji (Hiszpania pñ.), 9.400 mieszk.; w górach Sierra Morena kopalnie węgla, rudy żel., ołowiu i miedzi.

Belmont L e o, powieściopisarz i publ., * 1865, wydał szereg utworów beletr. i rozpr. krytycznych.

Belmontyna, substancja podobna do parafiny, używana do wyrobu świec.

Beloit, m. w stanie Wisconsin (St. Zj. Am. Pñ.), 21.000 mieszk.

Below Otto gen. pruski, * 1857, dowódca 8 armii w bitwie na Mazurach (1915) później przeciw Włochom (1917).

Belpasso, m. w prow. Catania na Sycylii (Włochy pñ.), u stóp Etny, 10.000 mieszk.

Belper, m. w hr. Derby (Anglia środk.), 12.000 mieszk.

Belsazar, biblijna nazwa Naboneda, ostatniego króla babilońskiego (555—538 przed Chr.). Jemu to tajemnicza ręka wypisała na ścianie: „Mene, tekell, ufarsin”.

Beltrami Eugeniusz, * 1835, † 1900, znakomity matematyk włoski.

Beludźowie, lud pochodzenia indo-irańskiego zamieszkujący pñ.-wsch. część Iranu w Azji zach. i niektóre okolice Pendżabu i Sindu bryt., o niskiej kulturze, wyznania mahom.-sunnickiego, pasterski i rozbójniczy, dzieł się na plemiona, wynosi ok. 1,3 milj. głów.

Beludżystan ang. Baluchistan, prow. bryt.-ind. z protektoratem nad państwami Kelat i Las Bela w pñ.-wsch. Iranie (Azja zach.), 348.698 km.², 835.000 mieszk., stol. Ketta (Quetta). B. jest płytą wyżynną, pociętą licznymi łańcuchami górskimi; chów bydła na stokach gór,

rolnictwo w dolinach i na wybrzeżu morskiem; reszta kraju pustynie i stepy; ludność Beludźowie, Irańczycy z domieszką Tatarów; wyznanie mahometanie sunnicy; w części pñ.-wsch. Bramani. (Drawida.)

Belweder po włosku oznacza piękny widok. Jest to mały budynek, najczęściej otwarty, o kształcie muszli, ustawiony na wzgórku, na brzegu tarasu jakiegoś parku, skąd rozciąga się piękny widok. Słynne jest Cortile di Belvedere w Watykanie w Rzymie ze zbiorem rzeźb starożytnych (m. in. Apollo Belwederski). W Warszawie pałacyk, zbudowany w r. 1822, dzieło budowniczego Jakóba Kubickiego. (Obacz „Warszawa” Alfreda Lauterbacha; wydawn. „Bibl. Polskiej”).

Belyando, pr. dopływ rz. Burdekin w Australii wsch., dług. 650 km.

Belzoni Jan Chrzyciel, włoski podróżnik i zbieracz starożytności. * 1778 w Padwie, † 1823 w Gato w górnej Gwinei. W latach 1815—1819, będąc w Egipcie, zajmował się badaniem tamtejszych starożytności.

Bełchatów, m. w pow. piotrkowskim (woj. łódzkie), 5.700 mieszk.; tkactwo, browar.

Bełcikowski, 1) A d a m, dramaturg i historyk literatury, * 1839 r. w Krakowie, † 1909 r., szkoły średnie i uniwersytet w Krakowie, gdzie był docentem historii literatury. Z utworów dram., zawartych w 5 tomach: „Dwa poematy”, „Wieczór w Czarnolesiu”, „Hunyady”, „Adam Tarło”, „Francesca di Rimini”, „Kmita i Bonarówna”, „Król Mieczysław II”, „Król Władysław Warneńczyk”, „Przysięga”, „Bolesław Śmiały”, „U kolebki narodu”; komedie: „Nie jesteście sobie nic winni”, „Wizyta pana Feliksa”, „Król Don Juan”, „Dwaj Radziwiłłowie”, „Protegujący i protegowani”, oraz obraz historyczny „Przekupka warszawska”. Z utworów powieściowych wymienić należy: „Dług honorowy”, „Patriarcha” oraz nowele: „Domowe ognisko” i „Stary kawaler”. 2) J a n, pisarz współczesny, * w Owsiołowie na Podolu 1874 r., studja w Odessie i w Krakowie. Wydał: „Psychian”, „Piotr Skarga” — dramat, „Książę Poniatowski”, „Samo słońce”, „Współczesna literat. pol. W. Feldmana”, „Leon Tołstoj”, „O Monsalwacie”, „Dwie cywilizacje”.

Bełt Wielki i Mały, 2 cieśniny pomiędzy morzem Północnem a Bałtykiem; Wielki B. pomiędzy wyspami duń. Zelandją i Fionją, do 30 km. szer., 16 m. głęb.; Mały B. pomiędzy Jutlandją (Szlazwigiem) i Fionją, do 15 km. szer., 26 m. głęb. Bełtów morze od wysp duńskich na wsch. aż do Rugii.

Bełty, herb polski: na tarczy w polu czerwonym trzy srebrne bełty, na krzyż złożone; nad hełmem w koronie szlacheckiej pięć piór strusich.

Bełza, 1) J ó z e f, chemik polski, * 1805 r. w Masłowicach (w Kaliskiem), † 1888. Kształcił się w uniwersytecie warszawskim, gdzie pracował przez pewien czas jako adiunkt. Następnie zajmował się pracą nauczycielską w gimnazjum wojewódzkim warszawskim. Był prof. Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa,

komisarzem fabryk przy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych do r. 1869. Prace: „Zasady technologii chemicznej“, „Chemja policyjno-prawna“, „Krótki rys chemji“, „Dodatek do chemji“ i inne. 2) Stanisław, prawnik, podróżopisarz * 1849 adw. przys. w Warszawie, zajmował się pracą społeczną na Śląsku, ogłaszał długi szereg opisów podróży: „W Danji i z Danji“ (1882), „Odgłosy Szkocii“ (1889), „Holandia“ (1890) i w. in.; 3) Władysław, brat poprz. literat., * 1847, prac. w Zakładzie im. Ossolińskich we Lwowie, ogłosił parę zbiorów poezji, pisał wiele dla dzieci, † 1913. 4) Witold, syn Stanisława, dyr. Biblioteki miejskiej w Bydgoszczy, * 1886 wydał rozprawę o „Zmijach“ J. Słowackiego.

Bełzecki Stanisław, inżynier, * 1856, studia w Petersburgu, 1907 prof. politechniki petersburskiej, 1921 prof. zagadnień wyższych z nauk inżynierskich w politechnice warszawskiej.

Bełz m. w pow. sokalskim (woj. lwowskie), nad Sołokią, 4.200 mieszk.; 1462—1793 stol. woj. bełskiego.

Bełżyce, m. w pow. i woj. lubelskiem, 4.700 mieszk., stary zamek z XV w. W 1446 r. odbył się tu zjazd szlachty, która wyparła posła do Kazimierza Jagiellończyka, w. ks. litewskiego, aby przyjął koronę polską. W XVI w. siedziba dość znaczna arjan i ewangelików reformowanych.

Bem Antoni Gustaw, krytyk literacki, * 1848, † 1902. Wydał: „Studia i szkice literackie“, „Zarys wykładu mowy polskiej“, „Jak mówić po polsku“, „Teoria poezji polskiej“.

Bem Józef, generał polski, * 1794 w Burku, syn adwokata sądów szlach. Studja uniwersyteckie w Krakowie. W 1809 wstąpił do korpusu kadetów w Warszawie. W 1812 jako porucznik artylerji odbywa kampanię rosyjską. Od 1815 do 1825 w wojsku Król. Kongresowego. W r. 1830 przybywa do W-wy i zostaje majorem artylerji, potem generałem. W roku 1831 wraz z falą emigrantów udaje się do Paryża. W r. 1848 kieruje obroną Wiednia. W wojnie węgierskiej złożył dowody niezwykłej waleczności i wielkiego talentu wojskowego, za co w 1880 Węgrzy postawili mu pomnik w Marosch Vasarhely. Po skończonej wojnie węgierskiej usunął się do Turcji; tu przyjął islamizm i znany był pod imieniem Muratabaszy. Bem znany jest jako autor wielu pism treści matematycznej, wojskowej i historycznej. † 10. XII. 1850 r. w Aleppo.

Bembex rostrata, owad, rzad: błonkoskrzydły, rodzina grzebacz. W bardzo ciekawy sposób zabezpiecza pokarm swojemu potomstwu. Wygrzebuje maleńki korytarzyk w ziemi i tam składa muchę, uprzednio ukłuciem żądła zabita. Następnie składa na muchę jajko. Z jajka wylęga się larwa, która tą muchą się karmi. Po paru dniach, gdy mucha już jest zjedzona, przynosi samica świeży pokarm. Takich norek ma dużo i o wszystkich pamięta.

Inne gatunki tej rodziny nie zabijają owadów, lecz tylko paraliżują je ukłuciem żądła, mogą więc przed złożeniem jajka nagromadzić w norce większy zapas pożywienia.

Bembo Piotr, słynny kardynał i humanista, * 1470, † 1547. Jako poeta odznaczał się wytwornością i wdziękiem, włoską mowę ujął w rozumne gramatyczne formy, przez co stworzył podstawę dla jednolitego włoskiego języka książkowego. W swych utworach łacińskich odnowił czystość i dźwięczność stylu cyceronńskiego.

Bemmelen Jan Marcin, van, wybitny chemik holenderski, * 1830 w Amsterdamie, † 1911 w Leodium. Zajmował się chemją kolloidów, oraz chemją rolną.

Bemol, obniżenie o pół tonu.

Benares, m. okręg. w prow. Agra—Oudh w Indjach bryt. na lewym brzegu Gangesu, 204.000 mieszk., ośrodek nauki bramini-

stycznej, święte miasto Indusów (1 milj. pielgrzymów rocznie), uniwersytet, ożywiony handel, wyroby jedwabne i bawełn.

Benavente Jacinto, pisarz hiszpański * 12.8 1866 w Madrycie. W r. 1922 odznaczony nagrodą Nobla; dramaty, komedje.

Benczur Juliusz, malarz węgierski, * 1844, † 1920 w Budapeszcie. Uczeń Piloty'ego, dyrektor akademii szt. pięk. w Budapeszcie.

Benda Feliks, polski artysta dramatyczny, * 1832, † 1875; występował w Krakowie, potem we Lwowie, brat Heleny Modrzejewskiej.

Benda Grzegorz, kompozytor melodramatów i niemieckich „Singsspiele“, * 1721, † 1793. Melodramat „Ariadne z Naksos“ i wiele innych. Utwory instrumentalne i kameralne.

Bender-Abas, m. portowe nad cieśniną Ormuz zatoki Perskiej (Persja pld.), 10.000 mieszk.

Bendery, m. w Besarabji (Rumunja), nad Dniestrem, 40.000 mieszk.; warzywnictwo, handel zbożem, winem i bytlem.

Bendigo lub Sandhurst, m. w Wiktorji (Australja pld.), 40.000 mieszk., kopalnie złota.

Beneden, 1) Piotr Józef, van, zoolog belgijski, * 1809 w Malines, † 1894 w Louvain. Od 1836 profesor w Louvain. 2) Edward, syn poprzedniego, wybitny biolog, * 1846 w Liège, od 1870 profesor tamże. † 1894.

Benedictus, jedna z części mszy śpiewanej.

Benedykt, święty, * około r. 480 w Nursji, opat klasztoru na Monte Cassino we Włoc-

Świątynia w Benares.

szech, założyciel klasztoru benedyktynów, którzy odegrali dużą rolę w rozwoju kultury średniowiecznej. Reguła klasztoru obowiązywała mnichów do pracy umysłowej i fizycznej. Zajmowali się pracą naukową, jak przepisywanie i zdobienie rękopisów; humanitarną: pielegnowaniem chorych; gospodarczą: uprawą roli, ogrodnictwem, pszczelnictwem.

Benedykt, imię 15-tu papieży; z nich B. VIII (1012—24) odebrał Bizantyńczykom Apulię, a Arabom Sardinję; B. IX (1033—48), bratanek poprzedniego, usunięty w Sutri przez cesarza Henryka III; B. XI, święty (1303—04); B. XIV (1740—58), podniósł dyscyplinę kościelną i popierał wiedzę; B. XV, kardynał Giacomo della Chiesa (1914—22), wybitny uczony, wydał I. VIII. 1917 wezwanie do zawarcia pokoju do wszystkich walczących i „Codex juris canonici”, następca Piusa X, a poprzednik obecnego papieża Piusa XI (od 6. II. 1922).

Benedykt Polak, franciszkanin, pierwszy podróżnik polski, w misji dyplom. jedzie od Innocentego IV do chana mongolskiego wraz z Janem Piano di Carpine; jego relacje uzupełniają opis podróży Carpińskiego do Azji środk.

Benedyktowicz Ludomir Ludwik Dominik, malarz polski, * 1844 we wsi Świnia-ry z. siedl. W powstaniu 1863 stracił kciś prawej ręki i przedramię lewej. Odtąd pracuje za pomocą przyrządu przez siebie obmyślonego. Studia malarskie odbył pod Gersonem w Warszawie, potem w Monachjum i w Krakowie, gdzie osiadł w r. 1874. Prace: pejzaże, obrazy religijne i inne. † 1926.

Benedyktyn (-ka), jeden z najbardziej rozpowszechnionych i cenionych likierów francuskich, wyrabiany przez jeden z tamtejszych klasztorów. Nazwa prawnie zastrzeżona, sposób wyrobu zachowany w tajemnicy. B. bywa często fałszowany przez różne fabryki likierów.

Benedyktyni, zakon reguły św. Benedykta z Nursji, jeden z najstarszych; szerzył od VI w. chrześcijaństwo i cywilizację za Zachodzie, gdzie szkoły jego były przez długi czas jedynymi ogniskami nauki. W IX i X w. reformy zakonu oraz wyłonienie się z niego — nowych zakonów, jak kameduli, cystersi i in. W XV w. największy rozkwit zakonu (przeszło 15000 klasztorów). Po reformacji upadek, dziś zaledwie 500. Z zakonu tego, jednego z największych zasłużonych, wyszło b. wielu dostojników Kościoła i mężów nauki. W Polsce ukazali się b. wcześniej jako misjonarze (św. Wojciech); w XI wieku założono pierwsze klasztory na Łysej górze, w Tyńcu, itd.; od tego czasu szybko rozszerzyli się w kraju.

Beneficium (łac.), dobry czyn, obdarowanie, uprzywilejowanie; b. kościelne: urząd kośc., związany z prawem do pobierania dochodów z uposażenia; b. iuris — dobrodziejstwo ustawy; b. i nventarii — dobrodziejstwo inwentarza (w prawie spadkowym), b. competentiae — dobrodziejstwo niezamocności (zastrzeżenie prawne na korzyść dłużnika, ażeby przy egzekucji zostawił mu niezbędne środki do życia).

Benefis, przedstawienie teatralne, z którego dochód idzie na rzecz jednego z członków teatru; b.-ant, ten, na którego korzyść dano przedstawienie benefisowe.

Benesz Edward, wybitny mąż stanu czeski, * 1884 w Kozlanach. Studja gimnazjalne i uniwersyteckie odbył w Pradze. Zrazu poświęcił się filologii, potem studiom prawniczym, socjologicznym i politycznym we Francji, Anglii i Niemczech. W r. 1908 otrzymał doktorat prawa na uniwersytecie w Dijon, a w r. 1909 doktorat filozofii na uniwersytecie w Pradze. W r. 1912 został docentem socjologii na uniwersytecie w Pradze. W r. 1918 wszedł do tymczasowego rządu czeskiego w Paryżu jako minister spraw zagr.; urząd ten pełni bez przerwy aż dotychczas (1925). W okresie od 21. IX. 1921 — 7. X. 1922 był prezesem gabinetu. Prócz licznych rozpraw politycznych i artykułów publicystycznych napisał obszerne dzieło: „Rozwój nowoczesnego socjalizmu”.

Benesz Wincenty, malarz czeski, * 1883, wybitny pejzażysta, profesor Akademii Sztuk Pięknych w Pradze Czeskiej.

Beneszowa Borzena, powieściopisarka, czeska, * 1873 w N. Jiczynie na Morawach. Utwo-ry: „Zwycięstwa niezdojbyte”, „Myszki”, powieść „Człowiek” i in.

Benesz-Trzebizky Wacław, powieściopisarz czeski, * 1849, † 1884, autor powieści historycznych, o tendencji patriotycznej.

Benevento, stol. prow. B. w Kampanji (Włochy pld.), 27.500 mieszk.; pod Benevento (przejście przez Apeniny dolinami Calore i Ofanto) w r. 275 przed N. Chr. zwycięstwo Rzymian nad Pyrusem.

Benfey Teodor, znakomity znawca sanskrytu, * 1809 w Nörten pod Getyngą, † 1881 jako profesor w Getyndze. Napisał „Handbuch der Sanskritsprache“ (2 tomy).

Bengalia, pln.-wsch. prow. Indyj bryt. w dorzeczu dolnego Gangesu i Bramaputry, wraz z państwami holdów. 217.729 km.², 47.500.000 mieszk. (mahometan i wyznawców braminizmu); klimat wilgotny i niezdrowy, żyzna gleba, gęste zaludnienie, uprawa zboża, opjum, indygo; stol. Kalkuta; 1652 pierwsza kolonia angielska.

Bengalska zatoka pomiędzy Indjami zach. i wsch., 1.600 km.².

Bengalskie ognie, różnobarwne ognie sztuczne, pierwotnie fabrykowane w Indiach, składają się z ciał łatwopalnych (np. prochu) z domieszką w odpowiednim stosunku ciał, nadających charakterystyczną odmienną barwę płomieniowi. Np.: zielony o. b. składa się z chloranu potasowego 25 cz., siarki 15, węgla 10, saletry 15, azotanu baru 30; ten ostatni jest ciałem barwiącym płomień. Czerwony: chloran wapnia 22 cz., siarki 15, węgla 2, azotanu strontu 50 części wagowych.

Bengazi, włosk. Bengasi, staroż. Berenika, m. port. prow. Barka w Libji włosk. (Afryka pln.), 35.000 mieszk.

Benguella, m. port. kolonji portug. Angola nad Atlantykiem (Afryka zach.), 2.000 mieszk.

Benha, stol. prow. Kaliubeh w Egipcie Dolnym, 18.600 mieszk.

Benicarlo, m. port. i okręg. w prow. Castillon de la Plana (Hiszpanja wsch.), przy ujściu rz. B. do m. Śródziemnego, 7.500 mieszk.; winnice.

Beni (Rio), rz. w Boliwji (Am. Płd.), tworzy wraz z Mapore i Guapore rz. Madeira.

Beni(El), płn. prow. Boliwji (Am. Płd.), 250.000 km.², 52.000 mieszk.; stol. Trinidad.

Beni-Hassan, w. w Egipcie Górnym nad Nilem, z grobowcami skalistymi królów z dynastji XII (2160—1785 przed N. Chr.).

Benin, 1) dawn. państwo murzyńskie w dzis. bryt. Nigerji płd. (Afryka zach.); stol. Benin, 15.000 mieszk. szczepu Beni, kultura brązu; 2) rz., ujście do Atlantyku w Nigerji bryt.; 3) zatoka, część zatoki Gwinejskiej (Afryka zach.).

Beniowski Maurycy August, syn generała austriackiego, * 1741 na Węgrzech w m. Werbowie. Wychowuje się w Wiedniu. W 14 roku życia wstępuje do wojska. W 1758 opuszcza służbę austriacką i przybywa na Litwę, obejmując majątek po zmarłym stryju. Na wieść o śmierci ojca z powrotem na Węgrzech. Tutaj wskutek nieporozumień ze szwagrami, których przemocą wygnął z majątku, został uznany za przestępcę i musiał uchodzić. Przebywa w Niemczech, Holandji, w Anglii. Wezwany do Polski przez kierowników konfederacji barskiej, bierze w niej udział w stopniu pułkownika. W 1770 ranny, wzięty do niewoli i zesłany na Kamczatkę. W 1772 przybywa do Francji. Dwór wersalski powierza mu wyprawę na Madagaskar. Tu B. ogłasza się królem. Niezadowolony z tego rząd francuski wysłał wojska, w walce z którymi ginie B. w 1786 r. Postać tego awanturniczego bohatera zajmowano się b. żywo. W lit. polskiej uniemożliwił go Słowacki w „Beniowskim“, a współcześnie Sieroszewski.

Benis Artur, historyk i prawnik polski. * 1865 w Krakowie. Ważniejsze prace: „Historja obrony praw autorskich w Polsce“ (Kraków, 1887); „Materiały do historji drukarstwa i księgarstwa“ (Kraków, 1891).

Benisławska Konstancja, poetka religijna, * 6. I. 1747, † 8. XI. 1806 r. Wydała: „Pieśni sobie śpiewane“.

Beni-Suef, stol. prow. tejsze nazwy w Egipcie Górnym na l. brzegu Nilu, 32.000 mieszk.

Benjamin, (hebr.), najml. syn Jakóba i Raheli; praojciec plemienia B., które mieszkało na północ od Judei. Jerozolima leżała na terytorjum B.

Bennett, 1) James Gordon, publicysta amerykański, * 1795 w Keith w Szkocji, † 1872 w N. Jorku. Założyciel „New York Herald“; 2) James Gordon, syn poprzedniego, * 1841 w N. Jorku, † 1918 w Beaulieu. W 1871 wysłał Stanley'a celem odszukania Livingstone'a, własnym kosztem wyekwipował ekspedycję do bieguna północnego. 3) John Hughes, lekarz angielski, * 1812, † 1875,

wprowadził do lecznictwa użycie tranu oraz wykrył w r. 1852 chorobę krwi, zwaną białaczką (leukaemia). 4) William Sterndale, wybitny kompozytor angielski, * 1816, † 1875, twórca t. zw. „szkoły angielskiej“. Utwory orkiestrowe kantaty, utwory kameralne, instrumentalne, pieśni.

Ben-Nevis, najwyż. szczyt na wyspie brytańskiej w zach. części gór Grampjan w Szkocji pñ.; obserwatorium meteor.

Benni Karol, lekarz polski z drugiej połowy zeszłego i początku obecnego wieku, * 1843 w Tomaszowie Rawskim, w r. 1867 otrzymał stopień doktora medycyny i chirurgji w Paryżu, w r. 1868 — także stopień w uniwersytecie petersburskim. Od tego czasu mieszkał w Warszawie, pracując początkowo jako asystent kliniki chirurgicznej, poczem jako ordynator oddziału chirurgicznego w szpitalu Dzieciątka Jezus. W r. 1883 założył tygodnik lekarski p. t. „Medycyna“. W r. 1893 porzucił szpital i zaczyna pracować nad chorobami umiennymi. Pracował także w dziedzinie historji; odnalazł w czasie swej podróży do Ameryki, testament Tadeusza Kościuszki.

Benningsen, 1) Lewin August Teofil, hrabia, wódz rosyjski, * 1745 w Brunświku, † 1826 w Hannoverze. Dowodził wojsk. ros. na Litwie, w Persji, od 1805 walczył przeciwko Francuzom. Odnaczył się pod Lipskiem. 2) Rudolf, von, polityk niemiecki, * 1824 w Lüneburgu, † 1902 w Hanowerze. Przywódca liberalnej opozycji w izbie hanowerskiej; 1857 do 1867 prezydent Niemieckiego Związku Narodowego. W 1866 założył razem z Laskeirem partję narodowo-liberalną, 1872—73 wiceprezes parlamentu Rzeszy, 1873—79 prezydent izby deputowanych.

Benoe Paweł, kasztelan warszawski, jako dyplomata odznaczył się w pertraktacjach z Turcją w 1743 r. Spokrewniony przez żonę z Paleologami, † 1755 w Roguźnej.

Benoit Gedeon, poseł pruski w Polsce za panowania Stanisława Augusta, przysyłany do Warszawy w roku 1748; w machinacjach dyplomatycznych prusko-austriacko-rosyjskich odgrywał jedną z najważniejszych ról. Opuścił Warszawę w 1776 r.

Benoit Pierre, powieściopisarz francuski, * 1886; wydał: „Koenigsmark“, „L'Atlantide“, „Pour don Carlos“, „Le Lac salé“, „Made-moiselle de la Ferté“, „La Châtelaine du Liban“.

Benoni, m. w Transwaalu (Unja płd. Afryki), 33.000 mieszk.

Bensheim, m. pow. w prow. Starkenburg w rep. Hessen (Niemcy płd.), 10.000 mieszk.

Bentham Jeremi, uczony prawnik i filozof ang., twórca t. zw. „utilitaryzmu“, * 1748, † 1832, znany działacz na polu reformy więziennictwa. „Traité de législation civile et pénale“ uczyniło go sławnym.

Bentkowski Feliks, jeden z pierwszych polskich historyków literatury, * 27. V. 1781 w Lubartowie, † 23. VIII. 1852 w Warszawie.

Po ukończeniu szkół w Warszawie kształcił się w Züllchau pod Frankfurtem n/O. Tu wykłada język polski. Studując na uniwersytecie w Halli był równocześnie lektorem języka polskiego. Po założeniu liceum w Warszawie był od r. 1805 prof. języków starożytnych. Od r. 1817 wykładał na uniwersytecie warszawskim historię powszechną. Wydał: „Historię literatury polskiej“, „Wiadomość o najdawniejszych książkach, drukowanych w Polsce“, „Trzy rozprawy o ortografii“, „O znakach przecinkowych w piśmie czyli znakach pisarskich“, „O znamionach prawdziwej oświaty“, „Program historii powszechnej“, „Wstęp do historii powszechnej“ i „Spis medalów polskich“; 2) Władysław, syn Feliksa, publicysta i członek sejmiku pruskiego, * 1817 w Warszawie. Po ukończeniu uniwersytetu przeniósł się w 1843 do W. Ks. Poznańskiego. Brał udział w powstaniu węgierskim 1848—49 r., po zlikwidowaniu którego emigruje do Turcji. Wróciwszy do Poznania redaguje „Gońca Polskiego“ (1851—56). Od r. 1854 obierany posłem na sejm pruski, bronił wymownie interesów polskich. Jest autorem rozprawy o sejmach polskich, tłumaczy Macaulaya „Dzieje angielskie od wstąpienia na tron Jakóba II“ (Poznań, 1854, wyszły tylko dwa tomy); pozatem wiele pomniejszych prac. † 1887 r. w Warszawie.

Bentley Richard, filolog ang., * 1662, † 1742, wydał Horacego, Terencjusza, Maniljusza, Milтона i in.

Bentos (gr. benthos, głębia), zespół organizmów, przebywających stale na dnie wód, w przeciwstawieniu do organ. pelagicznych, pływających na powierzchni lub w głębszych warstwach wody (nekton — własnowolnie poruszających się i plankton — poruszających się biernie).

Bentschen, ob. Z b a s z y Ń.

Benue (Binue), najw. l. dopływ Nigru (Afryka zach.), żeglowny, 800 km. długi.

Benzenberg Jan Fryderyk, fizyk, meteorolog i publicysta niemiecki, * 1777 w Schöller pod Elberfeldem, † 1848 w Bilk pod Düsseldorfem. Założyciel obserwatorium astronomicznego w Bilk pod Düsseldorfem. Znany z doświadczeń nad spadaniem ciał, a także z wyznaczeń wysokości atmosfery z jednoczesnych obserwacji zjawiania się i znikania meteorów. Dzieła: „Versuch über das Gesetz des Falles“, „Versuch ueber die Umdrehung der Erde“ i in.

Benzoës (bądźwin), stwardniała żywica drzewa *Styrax Benzoin*, rosnące w Indo-Chinach i na wyspach wschodnio-indyjskich. Ma zapach przyjemny, przypominający wanilię. B. stosowany jest w lecznictwie, kosmetyce, perfumerji i do wyrobu kwasu benzoesowego.

Benzoesowy kwas, $C_6H_5.COOH$, ciało stałe, topnieje w 121,4°, łatwo sublimuje, wre w 250. W przyrodzie znajduje się w wielu żywicach i balsamach np. w b. peruwiańskim i tolukańskim. Otrzymywany jest teraz syntetycznie.

Benzol (bensen) węglowodór o składzie chemicznym C_6H_6 , otrzymywany jako jeden z wy-

tworów destylacji smoły pogazowej. Część cząsteczka b-u ma budowę pierścieniową, jednak atomy węgla są w niej związane inaczej, niż u węglowodorów nienasyconych i nasyconych. Zdradza on niejako cechy pośrednie, odrębne, dzięki którym uznano go za głównego przedstawiciela grupy węglowodorów aromatycznych; b. bowiem rzeczywiście jest podstawą wielu związków organicznych pachnących (np. wanilii, olejku migdałów gorzkich i in.). Stąd pochodne b-lu nazwano związkami szeregu aromatycznego. B. jest cieczą bezbarwną, pali się płomieniem kopącym, wrze w 80,4°, świetnie rozpuszcza żywice, tłuszcze, siarkę, fosfor, jod. Ma duże zastosowanie przy wyrobie wielu preparatów chemicznych i farmaceutycznych, oraz barwników sztucznych, t. zw. anilinowych.

Benzydynowa próba, próba chemiczna, pozwalająca wykryć krew w moczu, kale lub wymiocinach.

Benzyzna, mieszanina węglowodorów płynnych o punkcie wrzenia 55°—100°C. B. surową otrzymuje się z ropy naftowej; celem oczyszczenia dystyluje się ją i rafinuje w celu usunięcia węglowodorów nienasyconych. B. rozpuszcza się w alkoholu, w eterze; w wodzie jest nierozpuszczalna. Jest nadzwyczaj łatwo zapalna, rozpuszcza kauczuk, gutaperkę i tłuszcze. Największe zastosowanie ma benzyzna jako materiał popędowy motorów, pozatem w przemyśle tłuszczowym, gumowym; służy również do oświetlenia. B. otrzymuje się również z węgla kam. i brunatnego przez suchą destylację.

Beocja, w starożytności część środkowej Grecji na przestrzeni około 58 km.² pomiędzy Attyką, Lokrydą, Focydą i Megarą. Głównie miasto Teby. Mieszkańcy: plemię eolskie z Tesalii (Boiotoi), które ujarzmiło pierwotną ludność. Dynastia królewska w Tebach, założona przez mitycznego Kadmosa. Po nim panowali Labdakos, Amphion, Lajos, Edyp, Eteokles, Kreon i t. d. W XII w. przed Chr. władza królewska została zastąpiona przez rządy oligarchiczne. 14 miast sformowało związek z Tebami na czele. Wobec wojen perskich miasta Beocji z wyjątkiem Platei i Tespii zachowywały się dwuznacznie. W IV w. przed Chr. na przeciąg drugiego dwudziestolecia (379—360) dzięki Epaminondasowi uzyskały Teby hegemonję w Helladzie. Epaminondas chwilowo zaledwie blaskiem opromienił swoje miasto, po jego śmierci nie występują już Teby w sposób decydujący w życiu politycznym Hellady. Mieszkańcy Beocji wśród starożytnych uchodzili za gburów i prostaków. Dziś Beocja w połączeniu z Attyką stanowi prowincję królestwa greckiego.

Beöthy, 1) Z y g m u n t, pisarz węgierski, * 1819 w Komorn, † 1896; 2) Z o l t a n, nowelista węgierski (syn poprz.), * 1848 w Komorn, profesor w Budapeszcie, wydawca „Historji literatury węgierskiej“.

Ber, „iść berem“, oznaczało w dawnym języku łowieckim podchodzić skrycie pod lotną zwierzynę, celem jej złowienia.

Bera (ang. Bhera), m. w Pendżabie (Indie bryt.), 20.000 mieszk. mahom., handel bawełną.

Bera (franc.), odmiana gruszek, kształtu stożka ściętego, o długości większej, niż grubość, powierzchnia gładkiej; miąższ rozplywa się w ustach. B. dojrzewają we wrześniu i w październiku; należą do najbardziej cenionych gatunków gruszek, a to ze względu na wyborny smak, piękny kształt i łatwe znoszenie transportu. Do bardziej rozpowszechnionych gatunków ber należą: b. Hardy'ego, b. Lebruna, b. ljońska.

Béranger Piotr Jan, *1780, †1857. Znakomity i najpopularniejszy piosenkarz francuski, którego pieśni tłumaczono na wszystkie niemal języki europ. Słynne są: „Le vieux caporal”, „Les souvenirs du peuple”. Na język polski tłumaczyli je Syrokomla, Rodoc i inni.

Berar, okręg w Hajdarabadzie (Indie bryt.), w żyznej dolinie rz. Purny; bawełna, kopalnie węgla, ruda żel., chów bydła.

Beraun, ob. Beroun.

Berbecki Leon, generał, *1875, jako kapitan w ros. uczestniczył w wojnie japońskiej 1904—05, potem inż. w Zagłębiu Dąbrowskim, 1914 w I-ej brygadzie Legionów Piłsudskiego, 1916 dow. 2-go (później 5-go) pułku, 1919 generał.

Berber, m. w prow. B. w Nubii nad Nilem (Sudan anglo-egipski) wyroby skórzane, dywany, 10.000 mieszk.

Berbera, port i stol. Somalisu bryt. nad zatoką Adeńską (Afryka wsch.), podczas targów liczba mieszkańców dosięga 30 tys.

Berberidaceae, berberysowate, należą do rzędu wieloolowokowych (Polycarpicae). Są to przeważnie krzewy albo zioła o liściach kołczastych, naprzemiennieglętych pierzastych lub rozdzielnich. Kwiaty tworzą grona lub wiechy. Kielich 3—9 działkowy, przyczem każdy kwiat ma budowę odpowiednią do liczby działek kielicha. Owoc — jagoda. Rodzina pospolita w strefie umiarkowanej na półkuli póln.

Berberis vulgaris, berberys, kwaśnica pospolita, krzew, należy do rodz. Berberidaceae, porasta lasy i pola. Czerwone owoce (jagody) zawierają kwas jabłkowy, winny i cytrynowy, jadalne jako konfitury. Na liściach żyje rdza (*Puccinia graminis*), przenosząca się w następnym swym stadium rozwojowym na liście zbóż. Kwiaty żółte posiadają charakterystycznie otwierające się pylniki.

Berberowie, hamicka, przeważnie rolnicza ludność Afryki póln., silnie zmieszana z elementami arabskimi na póln. i murzyńskimi na pld. Języki berberyjskie zachowały ludy koczownicze i pasterskie: Riffeni w Marokku, Kabyle i Beni Mzab w Algierji, Krumirowie w Tunisie, Tuaregowie w Saharze.

Berberis vulgaris (po prawej stronie: kwiat, przekrój owocu).

Berberów kraj, państwa nadbrzeżne Afryki póln.-zach.: Marokko, Algierja, Tunis, Tripolitania. W r. 800 przed Chr. państwo Fenicjan, założycieli Kartaginy; 146 przed Chr. prowincja rzymska; 429—534 po Chr. panowanie Wandalów; 648—699 Arabów, chrześc. ludność uległa islamizmowi; od r. 800 państwa samodzielne; kres rabunkom piratów położyło w r. 1830 zdobycie Algierji przez Francuzów.

Berberyna, alkaloid, znajdujący się w korzeniu gorzknika (*Hydrastis canadensis*) w ilości 4%, pozatem w berberysie (*Berberis vulgaris*). Są to żółte kryształki o składzie $C_{20}H_{15}NO_5$; jest słabą trucizną.

Berberysowate, ob. *Berberidaceae*.

Berceuse (franc.), kołysanka.

Berchem (Berghem) Nicolaas, malarz i rytownik holenderski, *1620 w Haarlem, †1683 w Amsterdamie. Malował sceny biblijne i mitologiczne, obrazy z polowań i życia żołnierzy, a przedewszystkiem krajozrazy włoskie, pełne słońca.

Berchem, pld.-wsch. przedmieście Antwerpii (Belgia), włączone do miasta.

Berchtesgaden, 1) dzielnica w Alpach Salzburskich z jez. Królewskim (Königssee) i szczytem Watzmann 2.713 m.; 2) stacja klimatyczna i solanki tamże, 3.200 mieszk., kopalnie soli, rzeźby w drzewie; opactwo augustynów od 1100—1803, sekularyzowane i połączone z Salzburkiem, 1805 z Austrią, 1810 z Bawarią.

Berchtold Leopold, hr., mąż stanu austriacki, *1863 w Wiedniu, 1906—11 ambasador w Petersburgu, 1912—15 minister spraw zagranicznych, 1914 prezydent ministrów, 1915 ustąpił. Prowadził politykę wojenną.

Berdanka, strzelba rosyjskiego systemu Berdana.

Berdau Feliks, botanik polski, *1826 w Krakowie, †1895 w Warszawie. Uniwersytet skończył w Krakowie. Jako asystent wydał prace: „Wycieczki botaniczne w Tatry” (Biblioteka Warsz., 1855) i „Geographisch-botanische Skizze des Tatragebietes” (Oesterreichisches Botanisches Wochenblatt). W roku 1858—59 studiował botanikę w Rzymie, Wiedniu i Berlinie. W r. 1862 profesor botaniki i zoologii w politechnice warszawskiej i instytucie rolniczo-leśnym w Puławach. Prace jego drukowane bądź w czasopiśmie, bądź też jako książki. Z ważniejszych: „Flora Ojcowa i jego okolic”, „Flora Tar, Pienin i Beskidu Zach.”.

Berdebuska (berdebucha), gatunek palnej broni, używanej do polowania w XVII wieku.

Berdiańsk, m. i port. nad m. Azowskim na Ukrainie w gub. aleksandrowskiej, 32.000 mieszk.; handel zbożem, skórami i rybami.

Berdyczów, m. pow. w gub. kijowskiej na Ukrainie, nad rz. Hniiopiatem, 79.000 mieszk. (78% Żydów); kościół i klasztor karmelitów z XVII w.; z cudownym obrazem Matki Boskiej, 10.000 parafian rzym.-kat.

Berdysz, bardysz (łac.), kij z siekiera, nakształt halabardy.

Bereg, komitat na Węgrzech do r. 1919, 3783 km.², 209.000 mieszk.; między Cisą i Karpatami Lesistemi; obecnie, po przyłączeniu znacznej części do Czechosłowacji, tylko 459 km.², 25.000 mieszk.; stol. Munkacs.

Beregsasy (węg. Beregszász), m. na Rusi Podkarpackiej (Czechosłowacja), 14.000 mieszkańców.

Berek Joselowicz, pułkownik wojsk polskich, * w Kretyndze w pow. telszewskim. Był faktorem ks. Massalskiego, biskupa wileńskiego. W 1794 r. sformował pułk kawalerii, po rozbiciu którego przez Suworowa, emigruje zagranicę, zaciągając się do legionów Dąbrowskiego. W r. 1809 jako dowódca szwadronu ułanów zginął w walce z Austriakami pod Kockiem.

Berendt Gottlieb, geolog niem., * 1836 w Berlinie, † 1920 w Friedenau pod Berlinem.

Berengarjusz, 1) B. I w r. 888 król włoski, 915 koronowany na cesarza, † 924 (zamordowany); 2) B. II 950 król włoski, od 952 lennik Ottona I, 961 pozbawiony tronu, 964 wzięty do niewoli, † 966 w Bambergu; 3) B. z Tours, scholastyk, w r. 1000 w Tours, † 1088 na wyspie St. Côme pod Tours.

Bereniki warkocz (Coma Berenices), niewielki gwiazdozbiór między gwiazdozbiorami Lwa i Wolarza. Posiada piękne zbiorowisko gwiazdne, widoczne nawet przez lornetkę teatralną. Według starych mitów, Berenika, żona jednego z Ptolomeuszów, królów egipskich, ofiarowała swoje włosy jednej ze świątyń egipskich na znak wdzięczności dla bogów za odniesione przez jej męża zwycięstwo nad nieprzyjaciółmi. Ktoś ukradł warkocz Bereniki, a kapłani powiedzieli, że to Jowisz umieścił go dla większej chwały na niebie w postaci gwiazdozbioru.

Berent, miasto, ob. Kościerzyna.

Berent Wacław (pseud. S. A. M. — Wł. Rawicz), powieściopisarz polski, * 28. IX 1873 w Warszawie. Studia uniwersyteckie odbył w Zurychu i Monachjum. Powieści: „Fachowiec“, „Próchno“, „Ozimina“ i „Żywe kamienie“. Prócz tego wydał „Źródła i ujścia Nietzscheanizmu“ oraz przekład Nietzschego „Tako rzecze Zaratustra“.

Berentowa Anna, z domu Lübeck, współczesna malarka polska, * 1871 w Karlsruhe, mieszka od 1896 r. w Warszawie. Kształciła się w Monachjum. Wystawia w T. Z. S. P. obrazy, malowane pod wpływem niemieckich symbolistów (Klinger, Thoma i t. d.); ważniejsze: „Trujące grzyby“, „Wiosna“, „Grajek“, oraz mnóstwo subtelnych rysunków piórkowych, wystawionych na „Jednobarwnej wystawie“ w Warszawie 1913 r.

Beresteczko, m. w pow. dubieńskim (woj. wołyński), nad Styrem, 5.650 mieszk.; 30. VI. 1651 zwycięstwo króla Jana Kazimierza nad Kozakami i Tatarami.

Beresniewicz Aleksander, biskup kujawsko-kaliski, * 1823, † 1902.

Bereza Kartuska, m. w pow. prużańskim (woj. poleskie), nad rz. Jasiołdą, 3.430 mieszk.; klasztor Kartuzów z XVI w., zamknięty w r. 1831.

Berezowska-Grusowa Marja, wybitna malarka, poświęca się głównie grafice i zdobnictwu książek. Szereg okładek do pism ilustrowanych („Pani“, „Naokoło Świata“, etc.)

Berezow Niżny, miejscowość klimatyczna wieś w pow. peczeniżyńskim, woj. Stanisławowskie, własność Skarbu Państwa. Jest to jedyna osada polska na Huculszczyźnie. Na miejscu istnieje włościański „Sokół“ i oddział T. S. L. Położenie w okolicy górzystej, 400 m. n. p. m., wśród sadów nad rz. Jabłonka, osłoniętej od północy wzgórzami. Podobnie, jak Kosów ma największą ilość dni pogodnych w Polsce. Dojazd koleją do Stobody Rungurskiej (7 km.) lub do Kołomyi.

Berezyna, 1) Dnieprowa, pr. dopływ Dniepru w ros. gub. mińskiej, dług. 543 km., spław drzewa; kanał Berezynski łączy Dniepr z Dźwiną, pośrednio m. Czarne z Bałtykiem; 2) Niemnowa lub Berezynka, pr. dopływ Niemna; 3) Dolna, m-ko na Białorusi nad Berezyną (Rosja Zach.), kościół kat. z r. 1644; 4) Górna, m-ko na Białorusi, nad Berezyną, słynne klęską Napoleona I w r. 1812.

Berg Fryderyk Wilhelm Rembert, hr., ostatni namiestnik cesarsko-królewski w Królestwie Polskim, * 1790 r. w Liflandji. W kampanji 1812—14 oficer kwatremistrzostwa. Od r. 1817—1822 przy poselstwach rosyjskich w Monachjum, Rzymie i Neapolu. W r. 1828—29 kampanja turecka, 1830—31 kampanja polska. Do r. 1843 kwatremistrz armji rosyjskiej w Król. Polskiem. Od tego czasu używany do różnych misyj dyplomatycznych. W 1855 zostaje generał-gubernatorem Finlandji. W r. 1863 namiestnikiem Królestwa Polskiego. Po jego śmierci w 1874 namiestnikowstwo zostało zamienione na generał-gubernatorstwo warszawskie.

Berg, dawne ks. w póln.-zach. Niemczech, stol. Düsseldorf, na pr. brzegu Renu dolnego, od r. 1815 należy do Prus.

Bergama, staroż. Pergamon, m. w zach. Azji Mniejszej (Turcja), 15.000 mieszk.

Bergamasco, taniec jako ilustracja do słów XVI i XVII w.

Bergamaskie Alpy, część wsch. Alp w prow. Bergamo (Włochy) ze szczytem Monte Redorta 3.039 m.

Bergamo, stol. prow. B. w Lombardji (Włochy póln.), 62.300 mieszk.

Bergedorf, m. i 4 parafie (Vierländer), należące od 1867 do Hamburga, 85 km.² i 25.000 mieszk. Dostawa jarzyn do Hamburga.

Bergen, 1) m. port. w pld.-zach. Norwegji nad Wägenfjordem, 97.000 mieszk.; zamek Bergenhus, handel rybami, budowa statków; 1340—1630 siedziba faktorji hanzeatyckiej; 2) gł. m. na wyspie Rugji (Pomerania, Prusy), 4.600 mieszk.

Bergen op Zoom, m. w prow. Brabancji póln. (Holandia pld.), przy ujściu rz. Zoom do Oester-Skaldy; rybołówstwo i fabr. cukru.

Berger Antoni Stanisław, lekarz lwowski z końca wieku XIX, popularyzator wiedzy lekarskiej. Wydał „Higiję“ (Lwów,

1876), oraz rozprawy o chorobach zakaźnych wieku dziecięcego.

Berger Ernest Hugon, niemiecki historyk geografii, *1836, †1904, od 1899 r. prof. hist. geogr. w Lipsku, autor prac o geografii greckiej i rzymskiej.

Bergera aparat, przyrząd do wywożenia nieczystości z dołów kloacznych. Części składowe aparatu stanowią beczki, szczególnie zamknięte, służące do przewożenia nieczystości, i pompa ssąco-tłocząca, przeznaczona do napełniania beczek.

Bergerac, m. okręg. nad rz. i w dęp. Dordogne (Francja pld.-zach.), 16.000 mieszk., wywóz win i trufli.

Bergerac Savinien Cyrano de, autor utworów scenicznych i powieści satyryczno-fantastycznych, *1619 w Paryżu, †1655 tamże. Wyszadzany z powodu nader wydatnego nosa, miał liczne pojedynki. Bohater jednej z komedyj Rostanda.

Berghaus, 1) Henryk Karol, geograf i kartograf niemiecki, *1797, †1884, autor atlasu geografii fizycznej; 2) Herman, bratanek poprzedniego, kartograf niemiecki, *1828, †1890, współpracownik zakładu Justusa Perthesa w Gotha.

Bergisch-Gladbach, m. w rej. kolońskiej w prow. nadreńskiej (Prusy), 17.000 mieszk.; huty cynkowe.

Bergman Tobern Olof, chemik szwedzki, *1735 w Katharinaberg (Gotlandja), 1758 profesor w Upsali, †1784 w Medevi. Położył zasługi dla mineralogii i chemii analitycznej.

Bergmann, 1) Ernest, von, znakomity chirurg niemiecki, *1836 w Rujen (w Inflantach), 1871 prof. w Dorpacie, 1878—82 prof. w Würzburgu i w Berlinie. †1907 w Wiesbaden; 2) Juljusz, filozof niemiecki, *1840 w Opherdicke (w Westfalji), prof. w Królewcu, Marburgu, †1904 w Marburgu. Napisał historię filozofii.

Bergonzoni Michał, lekarz włoski, *1744, †1819, przybył w r. 1775 do Polski (początkowo na dwór ks. Sanguszkii, potem zaś był lekarzem w. hetmana Rzewuskiego). W r. 1790 profesor szkoły chirurgicznej w Warszawie, 1792 lekarz naczelny wojsk polskich; urząd ten piastuje do 1794 r. Po rozbiorze również służy w wojsku (do r. 1812). Od r. 1805 do śmierci B. był prezesem działu umiejętności przy Towarzystwie Przyjaciół Nauk.

Bergson Henri, filozof francuski, *1859 w Paryżu. Filozofia Bergsona jest jedną z najciekawszych współczesnych prób stworzenia jednolitego światopoglądu spirytualistycznego. Według filozofii tej życie duchowe jest samoderadne i samodzielne. Inteligencja pojąć może tylko to, co jest przestrzenne, a więc martwe, życie jest w istocie swej aktywnością twórczą i rozwija się w czasie, nie może być przeto ujęte w stałe pojęcia. Życie pojąć tylko można mocą własnych przeżyć, drogą intuicji. Taksamo tylko drogą intuicji pojąć można wszechświat, który rozwija się mocą działającego w nim i przezeń popędu twórczego (élan vital). Bergson jest przeciwnikiem determini-

zmu. Z dzieł głównejsze: „Essai sur les données immédiates de la conscience“ (rozprawa o bezpośrednich danych świadomości), „Matière et mémoire“ (rozprawa o stosunku między ciałem a duchem), „L'Evolution créatrice“ (Ewolucja twórcza), „Le Rire“ (Śmiech), „L'énergie spirituelle“ (Energia duchowa). 1928 nagroda Nobla.

Berhampur lub Burhampur, 1) m. w prow. bengalskiej (Indie bryt.), 25.000 mieszk.; 2) m. w prow. madraskiej (Indie bryt.), 25.000 mieszk.

Beri-beri, choroba, panująca w Indiach wschodnich, Chinach i Japonii, wywołwana jednostajnym odżywianiem się (nadmiernym spożywaniem ryżu). Objawy b.-b. są: osłabienie, trudność chodzenia, płynne zielonkawe stolce, porażenie i stopniowy zanik mięśni kończyn, nieprawidłowe tętno. Najnowsze badania wykazują, że b.-b. należy do t. zw. awitaminoz i, że nie samo spożywanie ryżu, ale dokładne oczyszczenie jego przed spożyciem (odrzućcie zewnętrznym, trudniej strawnym, warstw ziarna ryżowego), chorobę tę powoduje. Łuska ryżu bowiem zawiera niezbędne witaminy, wobec czego spożywanie ryżu niemłóconego chroni przed chorobą. B.-b. leczy się przez zmianę odżywiania (dawanie mięsa oraz soków owocowych).

Berici Monti, odosobniona grupa gór pochodzenia wulkanicznego w Lombardji (Włochy pln.) na pld. od Vincenzy, 419 m., kamień budowlany.

Bering Vitus, żeglarz duński, *1680; w wyprawie na północ w r. 1726 zbadał, że pomiędzy Azją i Ameryką niema połączenia lądowego, lecz istnieje cieśnina, która później na jego cześć została nazwana cieśniną B. Od B. pochodzi nazwa morza Beringa. Odkrył 1741 wyspę, nazwaną jego nazwiskiem. †1741.

Beringa, 1) cieśnina (lub Cooka), łączy ocean Spokojny i m. B. z oceanem Lodowatym; 2) morze, pln.-wsch. część oc. Spokojnego; 3) przylądek na pln.-wsch. wybrzeżu Syberji; 4) wyspa, największa z wysp Komandorskich na wsch. od Kamczatki, 1.593 km.², 300 mieszk.

Bériot Karol August de, muzyk belgijski, świetny skrzypek i kompozytor utworów skrzypcowych, *1802, †1870 w Brukseli.

Berkeley, m. w stanie Kalifornji (St. Zj. Am. Ptn.), 56.000 mieszk.; uniwersytet.

Berkeley George, filozof i teolog angielski, *1684 w Kilkrin (Irlandja), od 1733 był biskupem w Cloyne, †1753 w Oxfordzie. Filozofia jego — to bezwzględny immaterializm (idealizm). Niema substancji materialnych, niema ciał, istniejących poza duchem. T. zw. świat zewnętrzny istnieje tylko jako idea (wyobrażenie), istnienie rzeczy polega tylko na tem, że są postrzegane. Wogóle nie istnieje nic poza duchami, ideami i Bogiem, który jest przyczyną naszych idei. Niematerialne te idee i ich kompleksy są prawdziwymi „rzeczami“, niema zaś idei abstrakcyjnych. Główne dzieło: „Treatise concerning the principles of human knowledge“ (Rozprawa o zasadach ludzkiego poznania).

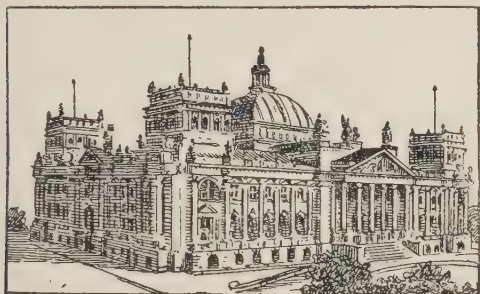
Berkowicz Józef, syn Berka Joselowicza. Brał udział w kampanji r. 1809, w czasie której poległ jego ojciec pod Kockiem. Patrz A. Kraushara „Biografia Berka i jego synów“, „Świat“ z r. 1889.

Berks, hr. w Anglii pld., 1.870 km.², 295.000 mieszk.; stol. Reading; rolnictwo, chów świń rasy czarnej Berkshire.

Berlepsch Jan, baron, ornitolog niem., *1858 w Seebach, †1915. 1883—88 podróże naukowe po Sacharze i połudn. Ameryce.

Berlichingen Goetz, von, *1480. Jeden z ostatnich przedstawicieli średniowiecznego rycerstwa niemieckiego. Przy oblężeniu miasta Landshut stracił rękę, a gdy zastąpił ją przez żelazną, otrzymał od współczesnych przezwisko „Żelazna Ręka“.

Berlin, stol. Prus i Rzeszy niem., samodz. okręg. admin. pod nadprezydentem prow. brandenburskiej, obejmuje 8 gmin miejskich (B.-Charlottenburg, Cöpenick, B.-Lichtenberg, Neukölln, B.-Schöneberg, Spandau, B.-Wilmersdorf), 59 gmin wiejskich i 27 obszarów dworskich, razem 790 km.², 3,8 milj. mieszk. Rada miejska: 225 radnych, magistrat: 30 członków.

Parlament w Berlinie.

Siedziba władz centralnych i ośrodek życia niemieckiego; parlament, sejm. ok. 90 kościołów (16 kat.), zamek królewski, liczne muzea, biblioteki, instytucje naukowe, uniwersytet (od 1810), politechnika, wyższe szkoły: sztuk pięknych, muzyczna, rolnicza, weterynaryjna; z licznych parków największy Tiergarten (255 ha); znaczny przemysł konfekcyjny i chemiczny, handel zbożem, spirytusem i wełną. B. leży nad kanałami berlińsko-szczecińskim i b.-szpandawskim. Osada pierwotnie słowiańska, później stolica elektorów brandenburskich i królów pruskich, od 1871 cesarzów niemieckich.

Berlinek (niem. Berlinchen), m. w rej. frankfurckiej (Prusy), przy wyplywie Płony z jez. Berlińskiego, 5.800 mieszk.

Berlinka, żaglowy statek handlowy do żeglugi rzecznej. Na Wiśle kursują b. pojemności do 600 tonn, w górę rzeki przeważnie holowane przez małe parowce, tworząc pociągi po kilkanaście. Przewożą przeważnie zboże.

Berliński kongres (1878), pertraktacje przedstawicieli sześciu wielkich mocarstw z Turcją o wykonaniu traktatu pokojowego w San-Stefano, zawartego tegoż roku po wojnie rosyjsko-tureckiej (1877—1878).

Berlińskie żelazo, przyrząd, służący do chwywania lisów i wilków.

Berlińsko-szczeciński kanał, dług. 99,5 km., łączy Hawelę z Odrą, wykończony i pogłębiony dla dużych statków w r. 1914. Berlińsko-szpandawski kanał łączy Sprewę z Hawelą, dług. 15 km., zbud. 1848—59 r.

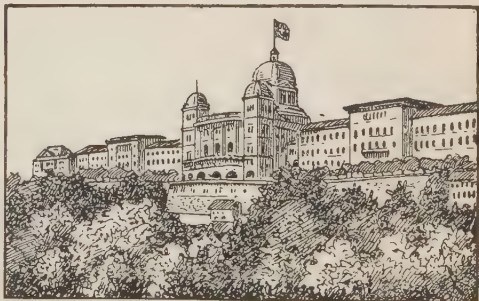
Berlioz Hektor, *1803, †1869, wybitny kompozytor francuski, twórca muzyki programowej. „Symphonie fantastique“ i inne poematy symfoniczne. Dzieło teoretyczne „Traité d'instrumentation“ i wiele innych.

Berto (łac. sceptum), rodzaj laski ozdobnej, godło najwyższej władzy, panowania i dostojności królewskiej.

Berto Arseni, †1744. Został mianowany biskupem grecko-katolickiego obrządku na Białej Rusi. Król August II odmówił przywileju, ponieważ B. nie pochodził ze szlachty karmazynowej, lecz zaściankowej. Z tego powodu wywiązała się paroletnia korespondencja dyplomatyczna z cesarzem Piotrem II i cesarzową Anną. Ostatecznie synod petersburski mianował B. włądką perejesławskim.

Bermudy lub wyspy Bermudzkie (ang. Bermudas), archipelag bryt. na Atlantyku, na wsch. od Am. Płn., 50 km.², 22.000 mieszkańców; 360 wysepek koralowych, 20 zamieszkałych; ważna stacja morska (z dokami) i węglowa, stol. Hamilton; wywóz jarzyn i warzyw do N. Jorku, połów wielorybów; stacja klimatyczna.

Bern, 1) kanton środk. i płn.-zach. Szwajcarii, 6.884 km.², 674.400 mieszk. (82% Niemców, 86% protest.), największy i najludniejszy, od Alp do Jury szwajc.; rz. Aar; winnice,

Pałac związkowy w Bernie.

zboże, hodowla bydła, wyrób sera, wyrób zegarków, fabr. sukiennicze i drzewne; 2) stol. kantonu B., siedziba władz centr. Szwajcarii i pocztowego związku światowego, nad rz. Aar, 105.000 mieszk.; parlament związku szwajcarskiego, uniwersytet od 1834, muzea (alpejskie); przemysł włókienniczy i metalurgiczny, fabr. czekolady i instrumentów.

Bernacki Ludwik, historyk literatury polskiej, dyrektor Zakł. Nar. im. Ossolińskich we Lwowie. *1882. Studja gimnazjalne w Chyrowie, uniwersyteckie we Lwowie. Ogłosił: „Przyczynki do dziejów najdawniejszej powieści polskiej“, „Źródła niektórych komedji Fr.

Zabłockiego“, „Jan Nepomucen Kamiński“, „Szekspir w Polsce do końca XVIII w.“, „Pierwsza książka polska“, „Teatr, dramaty i muzyka za czasów Stanisława Augusta“ i wiele innych rozpraw historyczno-literackich w czasopiśmie.

Bernadotte Jean, marszałek francuski, * 1764, † 1844; odznaczył się w szeregu wypraw wielkiej rewolucji i Napoleona, z którym spowinowacił się przez małżeństwo. W r. 1810 powołany na tron w Szwecji jako Karol XIV.

Bernard z Clairvaux, św., organizator klasztoru Cystersów, * 1091 pod Dijon, 1115 opat Clairvaux. Uczony mnich i kaznodzieja, inicjator drugiej wyprawy krzyżowej (1147) i właściwy twórca pierwszego zakonu rycerskiego templariuszów. Wywierał znaczny wpływ na stosunki polityczne w Europie, † 1153, kanonizowany 1173.

Bernard Klaudjusz, znakomity fizjolog francuski, * 1813, † 1878, początkowo poświęcił się zawodowi aptekarskiemu w Ljonie, potem przeniósł się na wydział lekarski, który skończył w Paryżu w r. 1843. Następnie B. został asystentem słynnego fizjologa Magendi'ego, a w r. 1853 sam objął katedrę fizjologii w Sorbonie francuskiej. W r. 1868 zostaje B. obrany członkiem akademii francuskiej i otrzymuje nominację na dożywotniego senatora Cesarstwa. Rezultaty jego badań niezmiennie doniosłe: wykrycie glikogenu, zbadanie roli wątroby przy przemianie cukrów w ustroju, prace nad układem współczulnym oraz nad trzustką.

Bernarda św. przełęcz, pomiędzy Montblanc i Grand Combin w Alpach Walijskich, 2.472 m., droga, schronisko, ogród alpejski.

Bernardyna św. przełęcz w kantonie Gryzonów (Szwajcaria), 2063 m.

Bernardyni, gałąź zakonu Braci mniejszych Obserwantów, przybrała nazwę swą od Bernarda Seneńskiego, który zaprowadził reformę w r. 1415. W ciągu 2 wieków zakon tak się rozszerzył, że w r. 1625 liczył 95 prowincji, 23.000 klasztorów i 100.000 zakonników; w Polsce istnieją od r. 1453. Pierwszy klasztor w Krakowie.

Bernatowicz Feliks, powieściopisarz historyczny, * 18. V. 1786 w Kownie, † 7. IX. 1836 w obłąkaniu w Łomży. Nauki w Wilnie i w Liceum Krzemienieckim. Jako sekretarz księcia Czartoryskiego odbywał podróże zagranicą. Po śmierci księcia pełnił obowiązki bibliotekarza w Puławach. Po r. 1831 wyjechał zagranicę, a w 1834 osiadł w Warszawie i objął redakcję „Dziennika Powszechnego“. Wydał powieści: „Pojata, córka Lizdejki“, „Nałęcz“, „Nierozsądne śluby“ i „Powieści z podań ludu i wydziałów krajowych“. Ogłosił nadto: „Żywot ks. Adama Czartoryskiego“.

Bernatowicz Krzysztof Awedyk, ormiański kupiec lwowski, sekretarz Władysława IV, administrator cel ziemie ruskiej, starszy sądów ormiańskich we Lwowie. Za znaczne pożyczki dla wycieńczonego skarbu otrzymał od Władysława IV wiele przywilejów dla swych współwyznawców.

Bernau, m. w rej. poczdamskiej w Brandenburgii (Prusy), 9.300 mieszk.

Bernburg, m. pow. w rep. Anhalt (Niemcy), nad rz. Saale, 34.000 mieszk., kąpiele solankowe; wyroby chemiczne, metalurg., papiernie, handel zbożem. Ważne wykop. neolityczne.

Berneńska wyżyna, stoki płn. Alp Bern. z jeziorami Brienz i Thun.

Berneńskie Alpy, część Alp zach., na płn. od Rodanu, pomiędzy jez. Genewskim i Czerw. Kantonów.

Bernhard, książę sasko-wejmarski, wódz z czasów wojny 30-letniej, * 1604 w Weimarze, w 1625 pułkownik w służbie Chrystjana IV duńskiego, w 1630 dowódca gwardji konnej Gustawa Adolfa. W 1635, obrażony przez Oxenstiernę, przechodzi na stronę Francji, skłoniony obietnicą Richelieu'go oddania mu Alzacji, bije wojska cesarskie w całym szeregu bitew nad Renem i zdobywa w 1638 Breisach, † 1639 w Neuenburgu nad Renem.

Bernhardi, 1) Karol, polityk niemiecki, * 1799 w Ottrau, † 1874. W 1848 czł. frankfurckiego parlamentu, 1860—70 w pruskiej izbie poselskiej i północno-niemieckim Reichstagu. 2) Teodor, von, historyk i dyplomata niemiecki, * 1802 w Berlinie, † 1887 w Kunersdorf. W 1866 pełnomocnik wojskowy we Włoszech, w 1869—71 w Hiszpanji. Napisał: „Geschichte Russlands von 1814/31“. 3) Fryderyk, von, generał niemiecki, * 1849. W 1891 attaché wojskowy w Bernie, 1908 generał kawalerji, w 1914—18 dowódca wojskowy na wsch. froncie (ros.).

Bernhardt Robert, lekarz polski, dermatolog, * 1874; wydał „Choroby skóry“, „Semjotyka chorób skóry“.

Bernhardt Sara, słynna francuska artystka dramatyczna, * 1844 w Paryżu, † 1923. W 1871—80 w „Théâtre Français“, potem występy gościnne na prowincji i zagranicą.

Berni Francesco, poeta włoski, * 1497 w Toskanji, † 1535 w Florencji, twórca rodzaju poezji komicznej, zwanej „bernesco“.

Bernina, grupa Alp Retyckich, pom. Engadinem i Veltlinem, 4.052 m. (Piz. B.), wielkie lodowce; przez przełęcz B. (2.364 m.), droga i kolej wąskotor. elektryczna.

Bernini Lorenzo, rzeźbiarz i architekt włoski, główny przedstawiciel stylu barokowego, * 1598 w Neapolu, † 1680 w Rzymie. Jego dziełem są: kolumnada przed kośc. św. Piotra w Rzymie i Scala regia (Wielkie schody) w Watykanie.

Bernis Franciszek Joachim Piotr, de, hrabia Lyonu, kardynał, francuski mąż stanu, * 1715, ulubieniec pani Pompadour, 1757—58 min. spraw zagr., 1758 kardynał, 1769 poseł w Rzymie, † 1794 tamże.

Bernitz Marcin Bernard, lekarz nadworny króla Jana Kazimierza, zamilowany szczególnie w botanice, wydał katalog roślin ogrodów królewskich (1655).

Bernoläk Antoni, uczony słoweński, * 1762, † 1813, pierwszy głosił teorię odrębności języka słowackiego i Słowaczyni, jako całości

historycznej i etnograficznej; nie znalazł jednak wówczas posłuchu w swem społeczeństwie.

Berno morawskie, ob. Brno.

Bernoulli, szwajcarska rodzina uczonych, 1) Jakób, matematyk, * 1654 w Bazylei, † 1705, jeden z twórców rachunku prawdopodobieństwa. 2) Jan, brat poprzedniego, matematyk, * 1667 w Bazylei, † 1748 tamże. Zasłużony w dziedzinie rachunku całkowego. Nauczyciel Eulera. 3) Daniel, syn Jana, fizyk i matematyk, * 1700 w Gröningen, † 1782 w Bazylei. Dziesięć razy otrzymał nagrodę akademii paryskiej. Pracował nad hydrodynamiką. Dla medycyny zasłużony rozprawą o oddychaniu (1721). 4) Krzysztof, technolog, * 1782 w Bazylei, † 1863 tamże. Wydał „Handbuch der Dampfmaschinenlehre”. 5) Jan Jakób, archeolog, * 1831 w Bazylei. Pisał o rzymskiej ikonografii.

Bernowicz Michał, poseł nowogrodzki na sejm elekcyjny 1764 podpisał wybór Stanisława Augusta. W sejmie z r. 1780 brał udział w najważniejszych pracach reformatorskich. Autor dzieła p. t.: „Sumaryusz praw i konstytucji sejmowych od r. 1764 do r. 1780 w materjach skarbowych i t. d.” (Grodno 1782). Również wybitny poseł sejmu 1791 r. Po upadku Polski był marszałkiem śluskim.

Bernstein, 1) Edward, socjaldemokrata niemiecki, * 1850, publicysta i teoretyk socjalizmu, twórca rewizjonizmu, kierunku oportunistycznego w ruchu robotniczym. Po wojnie wydał: „Dokumenty wojny światowej”, był współtwórcą partii niezależnych socjaldemokratów, która w r. 1923 wsiąknęła do niemieckiej socjaldemokracji. 2) Henryk, dramaturg francuski, * 1876 w Paryżu. Dramaty: „Le marche” (1901), „La Raffale” (1906), „Samson” (1907) i in.

Bernstorff, 1) Jan Hartwig Ernest, hr., minister duński w latach 1751—70, * 1712 w Hannoverze, † 1772. 2) Andrzej Piotr, hr., kuzyn poprzed., minister duński w latach 1772—80 i 1784—97, * 1735, † 1797. Zniósł poddaństwo w Danii. 3) Jan Henryk, hr., dyplomata niemiecki, * 1862 w Londynie, 1908—17 ambasador w Waszyngtonie, 1917—18 w Konstantynopolu.

Berosos, historyk babiloński, współczesny Aleksandrowi W. Napisał po grecku historię Babilonii (w 3 księgach), z której zachowały się tylko ułamki.

Beroun, niem. Beraun, m. w żupie praskiej (Czechosłowacja) nad rz. B., 11.500 mieszk.; przemysł tkacki i przedziałniczy; łomy marmuru i kopalnie węgla.

Berounka, niem. Beraun, l. dopływ Węławy w Czechosłowacji, 213 km. dług.

Berre (Etang de), jez. nadbrzeżne w dep. Bouches-du-Rhône (Francja pld.), 155 km.², łączące się pod Martigues kanałem z m. Śródziennem.

Berres Józe f, lekarz, * 1796, † 1844, profesor anatomii we Lwowie. Za skuteczną walkę z cholerą, która panowała we Lwowie w r. 1831, wybrany został obywatelem honorowym m. Lwowa; założył lwowskie muzeum anatomi-

czne, które istniało do r. 1848. W r. 1841 przeniesiony na katedrę anatomii do Wiednia.

Berry, dawna dzielnica Francji środk. w dep. Indre i Cher, na l. brzegu Loary, bogata w rudy żel. Kanał B. łączy Loarę z rz. Cher.

Berry Karol Ferdynand, książę, de, syn hr. d'Artois, późniejszego króla Karola X, * 1778, † 1820 (zamordowany). Wdowa po nim Karolina Ferdynanda Ludwika księżna B. usiłowała na rzecz syna, późniejszego hr. de Chambord, wywołać powstanie w Wandei w r. 1832.

Bersezio Wiktor, pisarz włoski, * 1830 w Peveragno pod Cuneo, † 1900 w Turynie. Napisał nowele i komedie, oraz historię Wiktora Emanuela II.

Berson Artur, meteorolog i aeronauta polski, * 1859 w Nowym Sączu, 1890 prof. w berlińskim Instytucie meteorologicznym; w podróży balonem badał temperaturę wyższych warstw atmosfery. Wzniósł się dnia 31. VII. 1901 aż do wysokości 10.500 m., najwyższej, jaką dotychczas osiągnięto.

Berteroa incana, pylenieć pospolity. Rośnie na niżu w miejscach piaszczystych, liście lancetowate, szare, owłosione; kwiaty drobne, białe, rodzina krzyżowych (Cruciferae), kwitnie V—IX.

Berthelot Marcelin Piotr, znakomity chemik i polityk francuski, * 1827 w Paryżu, tamże prof. 1886/7 minister oświaty, 1895/6 minister spraw zagr., 1900/2 minister rolnictwa, † 1907 w Paryżu. Prace jego dotyczą chemii organicznej; między innymi otrzymał na drodze laboratoryjnej acetylen; pozatem wiele prac poświęcił zjawiskom termochemicznym.

Berthier Aleksander, szef sztabu generalnego za Napoleona, * 1753 w Wersalu, odbył z Napoleonem kampanię włoską i egipską. W 1799 był ministrem wojny, w 1804 mianowany marszałkiem, w 1807 otrz. tytuł księcia Neuchâtel, w 1809 księcia Wagram (z powodu zasług, położ. w bitwie pod Wagram), poddał się Ludwikowi XVIII, po powrocie Napoleona uciekł do Bamberg, gdzie † w 1815 r.

Berthold v. Regensburg, słynny kaznodzieja ludowy, * 1220 w Regensburgu, † 1272 tamże.

Berthollet Claude Louis, hr., de, słynny chemik francuski, * 1748 w Talloire, † 1822 w Arcueil. Wynalazca piorunianu rtęciowego. Nap. „Essai de statique chimique”.

Bertholleta sól, ob. chlorany.

Bertillon Alfons, antropolog francuski, * 1853 w Paryżu, † 1914 tamże. Wynalazca metody antropometrycznej dla celów policyjnych.

Bertoldo di Giovanni, rzeźbiarz włoski, * ok. 1420, † 1491 w Florencji. Uczeń Donatela, nauczyciel Michała Anioła.

Bertoloni Antoni, botanik włoski, * 1775 r. w Sarzano, † 1869 w Bolonii. Dzieła: „Flora italica”, „Flora italica cryptogama”, „Miscellanea botanica”.

Bertonl Karol, minister pełnomocny i poseł nadzw., * 1876. Prowadzi dep. og. M. S. Z., wykłada w Szkole Nauk politycznych. (1926).

Bertrand, 1) Henryk Gracjan, hr., * 1773 w Châteauroux, generał francuski, wziął

udział w wyprawie egipskiej Napoleona jako jego adjutant. Towarzyszył mu na wygnaniu na wyspie Elbie i św. Heleny. Pozostał wierny Napoleonowi i jako członek Izby bronił w r. 1830 praw byłych jego żołnierzy. † 1844. 2) Fryderyk Oskar, agronom niem., * 1824. Heilbronn, † 1903; pierwszy w Europie zastosował drenowanie.

Bertrand Józef Ludwik Franciszek, matematyk francuski, * 1822 w Paryżu, 1860 prof. fizyki matematycznej, † 1900 w Paryżu. Pracował głównie nad rachunkiem prawdopodobieństwa.

Bertrand Marceli, geolog francuski, * 1847, † 1907, autor wybitnych prac dotyczących powstawania gór, stosunków geolog. przesmyku panamskiego i znaczenia Alp w dziejach geolog. kontynentu europ.

Bertran(d) de Born, vicomte de Hautefort, trubadur, * 1140, † 1215.

Bertrich, osada lecznicza w prowincji nadreńskiej, 150 m. nad poziomem morza. Zawiera szcawki alkaliczno-solne (właściwie alkaliczno-glauberskie), przypominające Karlsbad swym składem chemicznym i ciepłotą (24,5°R).

Berut, ob. Bejrut.

Berwick, hr. nadmorskie w pld.-wsch. Szkocji, 1.193 km.², 28.400 mieszk., stol. Greenlaw.

Berwick-on-Tweed, najbardz. na płn. wysunięte m. port. Anglii w hr. Northumberland, 13.000 mieszk.; rybołówstwo.

Berwiński, 1) Ryszard Wincenty, poeta, publicysta i etnograf, * w r. 1819 w Polwicy, † 19. XI. 1879 w Konstantynopolu. Studja w Lesznie, Wrocławiu i w Berlinie. Bierze czynny udział w życiu narodowym. Dwukrotnie więziony, bierze po zwolnieniu udział w zjeździe słowiańskim w Pradze. W r. 1852 jest posłem na sejm w Berlinie. Około r. 1854 wyjeżdża do Paryża, a stąd do Turcji, gdzie zostaje oficerem dragonów otomańskich Sadyka Paszy. Wydał: „Poezje“, 2 t., „Powieści wielkopolskie“ i „Studia o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki“, 2 t. Poza tem ogłosił szereg artykułów i wierszy w ówczesnych czasopismach. 2) Teofil, * 1823, † 1865, brat poprzedniego, autor licznych rozpraw z zakresu historii polskiej.

Berwyn (mountains) łańcuch górski w Walii (B. Bryt. zach.), do 900 m.

Beryl, Be₃Al₂Si₆O₁₈, minerał rzadki, heksagonalny, barwy żółtawo-zielonej. Występuje w Północnej Ameryce i na Uralu w granitach, gnejsach i łupkach krystalicznych; kryształły do metra długości. Piękna odmiana beryl barwy ciemno-zielonej, nosi nazwę szmaragdu, a niebiesko-zielonej — akwamarynu.

Beryl, pierwiastek chemiczny (Be = 9.1), należący do grupy magnezowców. Metal dwuwartościowy, nie ma ważniejszych zastosowań. Występuje w przyrodzie jako beryl — minerał.

Berzellus Jan Jakób, znakomity chemik szwedzki, * 1779 w Väfersunda w Szwecji. Z zawodu lekarz, wszelako prace jego i badania obejmują zjawiska chemiczne. Dla rozwoju chemii teoretycznej, jako nauki ścisłej, poło-

żył duże zasługi: oznaczył ciężar atomowy wielu pierwiastków, analizę chemiczną oparł na pewnych stałych podstawach, odkrył nowe pierwiastki: cer, selen, tor. Na drodze laboratoryjnej otrzymał po raz pierwszy: metaliczny wapń, bar, cyrkon, tantal, krzem. Pozostał wiele liczne prace, z których najważniejsze: „Próba wykrycia oznaczonych i prostych stosunków, według których łączą się z sobą pierwiastki natury nieorganicznej“, „Essai sur la cause des proportions chimiques et sur l'électricité“, „O zastosowaniu dmuchawki w chemii i mineralogii“. † 1848 w Sztokholmie.

Berzsényi Daniel, liryk węgierski, * 1776 w Hetye, † 1836.

Besançon, staroż. Vesontio, stol. dep. Doubs (Francja wsch.), twierdza nad rz. Doubs i kanałem rodańsko-reńskim, 57.000 mieszk.; uniwersytet z r. 1485, Porta Nigra, pałac kardynała Granvella i gotycka katedra św. Jana (XI—XIII w.); zegarmistrzostwo, handel winem.

Besant Annie z domu Wood, teozofka ang., kierowniczka Tow. Teozoficznego, * 1847.

Besant Walter, pisarz angielski, * 1838, † 1901. Autor powieści i studjów z dziedziny kultury. Wraz z James'em Rice'm pisał t. zw. „Besant-Rice novels“, z których najbardziej znana: „All sorts and conditions of men“, (1882).

Besarabia, płn.wsch. część Rumunii pomiędzy Dniestrem, Prutem i m. Czarnem, niegdyś własność Mołdawji i Turcji, 1812—1919 — Rosji; żyzna, czarnoziemna wyżyna, 45.632 km.², 2.637.000 mieszk. (58% Rumunów, 23% Rusinów, 11% Żydów, 3,5% Niemców); stol. Kiszyniów; klimat umiark. kontynentalny; pszenica, kukurydza, wino i owoce pld.; chów bydła i owiec.

Beseler Hans, von, generał pruski, * 1850 w Gryfii, 1904—11 szef korpusu inżynierów i pionierów w wielkiej wojnie zdobył 1914 Antwerpję, 1915—18 z ramienia niem. władzy okupacyjnej generał-gubernator w b. Królestwie Polskiem. † 1921.

Beskidy, gł. pasmo Karpat od górnej Odry do Czeremoszu. B. Zachodnie od Bramy Morawskiej po przełęcz Dukielską z Beskidem Wysokim (tu Babia góra 1.725 m. i Piłsko 1.567 m.); B. Wschodnie do Karpat Siedmiogrodzkich z Bieszczadami, Gorganami i Czarnohorą (szczyty Howerla, Pop Iwan, Pietros ponad 2.000 m.), przełęcz Pantyrską 1.225 m.

Besnard Paweł Albert, znakomity malarz francuski, * 1849 w Paryżu.

Besnl, m. w Azji Mniejszej (Turcja) 15.000 mieszk.

Bessarion Jan lub Bazyl, uczony bizantyński, * 1403 w Trapezuncie, † 1472 w Rawennie. W r. 1439, na soborze florenckim jako biskup nicejski oddziaływał w kierunku unji kościoła greckiego z rzymskim, w 1463 został patriarchą konstantynopolitańskim; jeden z pierwszych krzewicieli kultury klasycznej na Zachodzie; ofiarował miastu Wenecji zbiór 900 rękopisów greckich, stanowiących podstawę późn. Bibl. św. Marka

Bessel Fryderyk Wilhelm, astronom niemiecki, * w 1784 r. w Minden. Wstąpiwszy jako uczeń do pewnego domu handlowego w Bremie studiował równocześnie matematykę i astronomję. Poznawszy słynnego astronoma Olbersa, za jego rekomendacją dostał się do obserwatorium astronomicznego w Lilienthal, gdzie pracował jako obserwator pod kierownictwem Schrötera, potem otrzymał stanowisko dyrektora zbudowanego przez siebie obserw. astr. w Królewcu. Wśród wielu prac najsłynniejszą była praca, dotycząca wyznaczenia paralaksy gwiazdy podwójnej 61 w gwiazdozb. Łabędzia, odległej od słońca o 10,9 lat światła. B. wykazał również podwójność gwiazdy Syryusza, potwierdzona przez Clark'a. B. † 17 marca 1846 r.

Bessels Emil, jeden z podróżników do bieguna północnego, * 1847 w Heidelbergu, † 1888 w Stuttgarcie. W 1869, oraz 1871—73 odbył podróże do bieguna północnego, potem sekretarz generalny „Smithsonian Institution” w Waszyngtonie.

Bessemer Henryk sir, inżynier angielski o epokowym znaczeniu, * 1813 w Hertfordshire. W r. 1855 podał nową metodę otrzymywania stali z żelaza kowalnego, która wywołała przewrót w przemyśle, pozwala bowiem odwieźć kilkadziesiąt ton żelaza w ciągu kilkunastu minut, poza tem dokonał licznych ulepszeń technicznych, † 1898 w Londynie.

Bestużew, 1) Aleksander, pisarz rosyjski, pseud. Marliński, dekabrysta, * 1795, † 1837, wydawał z Rylejewym almanach „Polarная Zvezda”. Powieść „Fregata Nadzieja” przetłumaczona na polski (W-wa, 1842). Trzej bracia jego również dekabryści, z nich Michał został stracony. 2) Konstanty, historyk rosyjski, * 1829, † 1897, autor „Historji Rosji”. W r. 1878 utworzył w Petersburgu wyższą kursa dla kształcenia kobiet.

Besztercze ob. Bistrita.

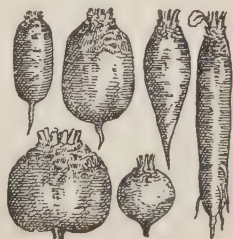
Besztercze Banya, ob. Bystrica Bńska.

Beta-promienie, elektrony, wysyłane przy rozpadzie ciał promieniotwórczych, różnią się od promieni katodowych jedynie znacznie większą prędkością, która może dochodzić do 99% prędkości światła (300.000 km. na sek.). Odgrywają rolę w leczeniu przy naświetlaniach radem.

Beta vulgaris, burak, rodz. komosowatych

Beta vulgaris
(a wierzchołek,
b kwiat, c owoc).

Beta: buraki.

(Chenopodiaceae), uprawiany w kilku odmianach: b. jadalny o grubym korzeniu; b. dziki o cienkim korzeniu; b. ćwikła o korzeniu

równowazkim oraz b. cukrowy, zawierający w soku rozpuszczony cukier (do 25%).

Betanja (obecnie El-Azarie), w. pod Jerozolimą, miejsce zamieszkania św. Łazarza.

Beteigeza, Betelgheise, α Orjona, gwiazda zmienna 1-szej wielkości w gwiazdozbiorze Orjona, barwy pomarańczowej. Należy do kategorii gwiazd olbrzymów; wypełniłaby sobą przestrzeń od słońca naszego do Marsa. — Jej odległość od nas wynosi około 160 lat światła, gdyż paralaksa jej = 0,02".

Betel (Betin), dawne miejsce święte kananejskie, później izraelskie na drodze z Jerozolimy do Sychem.

Betel, mieszanina, utworzona z liści pieprzu Piper Betle i ziarn palmy Areca Catechu z dodatkiem wapna, używana przez malajczyków do żucia. W medycynie weterynaryjnej b., a właściwie składowa część jego (orzeczki betelu, czyli ziarna Areca) ma zastosowanie jako anthelmintica.

Bet-el-Fakih, m. w Arabii pld.-zach., 9.000 mieszk., jedna z najgorętszych miejsc. świata; kawa, jedwab.

Béthencourt Jakób de, lekarz z Rouen najdawniejszy syfilidolog francuski, który pierwszy w r. 1527 nazwał przymiot chorobą weneryczną (morbus venereus).

Béthencourt, Jan de, żeglarz francuski, podbił 1402 r. dla Kastylji wyspy Kanaryjskie, † 1425 we Francji. Bratanek jego i następca w sprawowaniu władzy nad wyspami kanaryjskimi, Mariot de B. odstąpił je w r. 1424 Portugalii.

Béthlehem, 1) m. w Palestynie (Betleem obecnie Bet-Lahm), miejsce narodzenia Jezusa Chrystusa, 8.000 mieszk., klasztor; 2) m. w Pensylwanji (St. Zi. Am. Płn.), 60.000 mieszk.

Bethlen Gabor (Gabriel Bethlen), książę siedmiogrodzki, potem Węgier, * 1580, † 1629. W r. 1620 król węgierski. Wziął udział w początku wojny 30-letniej początkowo po stronie Czech poczem przeszedł na stronę Austrii.

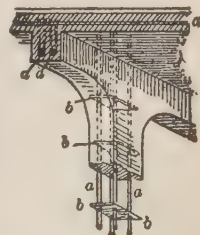
Bethman-Hollweg Teobald, mąż stanu niemiecki, * 1856, † 1921. Od 1909 do lipca 1917 kanclerz Rzeszy i minister spraw zagr.

Bethsaida, w. nad jez. Genezaret w Galilei, niejsze pobytu apostołów Piotra, Andrzeja i Filipa.

Béthune, m. okręg. w dep. Pas-de-Calais (Francja płn.), nad rz. Lawe, 14.000 mieszk. kopalnie węgla.

Betley Wojciech, malarz polski, * 1867 r. w Warszawie. Kształcił się w Warszawie u Gersona, w Krakowie w szkole Matejki w Monachjum. Prace: „Cmentarz”, „Noc”, „Triumf złego” i in.

Beton, jeden z najważniejszych nowoczesnych materiałów budowlanych. Składa się z mieszanki cementu z grubym żwirem. Główną zaletą b. jest jego trwałość i odporność na wpływy atmosferyczne; nadaje się szczególnie do budowy wodnych, zbiorników, wyrobu rur kanalizacyjnych.

Beton, wzmocniony wkładkami żelaznymi
(a b).

Betonica officinalis, bukwica, zwyczajna roślina łąk, zarośli i wzgórz, dorasta 1,5 m., liście sercowate karbowane, kw. o dużej koronie purpurowej, kwitnie VI—IX; rodz. wargowych (Labiales).

Betsiboka, rz. na Madagaskarze, wpada do zatoki Bombetoka, dług. 400 km.

Bettiah, m. w Bengalji (Indje bryt.), 25.000 mieszk.

Betula alba, brzoza biała. Kora zewnętrzna łuszczy się na białe papierowate blaszki. **B. a.** należy do rodziny Betulaceae. Listki ma trójkątne, długoogonkowe; wszystkie młode części są pokryte licznymi gruczołami, wydzielającymi zapach. Kwiaty męskie i żeńskie tworzą kotki, które znajdują się bądź na wierzchołkach pędów zeszłorocznych (męskie) lub też na wierzchołkach pędów nowych (żeńskie). Owoce — szyszki. **B. a.** rośnie w całej Europie i półn. Azji.

Betulaceae, brzozowate, przeważnie drzewa o liściach naprzemianległych, piłkowanych. Kwiaty oddzielne męskie i żeńskie, t. zw. kotki. Zalążnia dwukomorowa, w każdej komorze po 1 zalążku uwieszonym i odwróconym. Owoc tworzy szyszeczkę. Rosną w klimacie umiarkowanym, tworząc gaje i rozległe lasy, w górach karłowacieją. Ważniejsze rodzaje: *Alnus glutinosa* (olcha czarna), *Alnus incana* (olcha biała), *Betula verrucosa* (brzoza pospolita), *Carpinus Betulus* (grab pospolity), *Corylus Avellana* (leszczyna pospolita).

Betulina, żywica brzozowa, olejek lotny, znajduje się w korze brzozowej, rozpuszcza się w alkoholu.

Betuwe, dzielnica bagnista w Holandji pomiędzy rz. Waal i Lek, niegdyś siedziba Batawów.

Betwa, pr. dopływ rz. Dżumna w Indjach bryt. środk., dług. 700 km.

Beust Fryderyk Ferdynand, hr. austriacki mąż stanu, * 1809 w Dreznie, † 1886 w Altenbergu pod Wiedniem. W 1846 saski minister rezydent w Londynie, 1849 min. spr. zagranicznych, a od 1853 także i wewnętrznych i szef gabinetu. Po bitwie pod Königgrätz zwolniony, zostaje austriackim min. spr. zagranicznych, w r. 1867 austr. prezydentem ministrów i kanclerzem państwa, w 1868 otrzymał tytuł hrabiowski. W 1871 poseł w Londynie, w 1878—82 w Paryżu. Przeprowadził układ Austrii z Węgrami.

Beuthen, ob. Bytom.

Beveland, dwie wyspy w delcie Skaldy (Holandia): 1) Noord B., 80 km.², 6.500 mieszk.; 2) Zuid B., 340 km.², 40.000 mieszk.

Beverley, 1) m. staroż. w hr. York (Anglia póln.), 14.000 mieszk., kopalnie węgla; 2) m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 22.000 mieszk.

Beweren-Waes, m. w Flandrii wsch. (Belgia), 12.000 mieszk., wyrób koronek.

Bewick (wym. Bujik) **Thomas**, znakomity drzeworytnik angielski, * 1753 w Cherrybu † 1828 w Newcastle.

Bex lub **Bex-les-Bains**, miejsc. lecznicza w

kantonie Vaud (Szwajcaria), 5.000 mieszk., źródła siarczane.

Bexhill, kąpiele morskie w hr. Sussex (Anglia pld.), źródła żelaz.

Beyer Karol, zasłużony numizmatyk i archeolog polski, * 1817, † 1877 w Warszawie, autor licznych artykułów i prac z zakresu numizmatyki i archeologii.

Beyle Henryk Marja (pseudonim Stendhal), jeden z najznakomitszych pisarzy francuskich, * 1783 w Grenobli, † 1842 w Paryżu. Z powieści najsłynniejsze: „Le Rouge et le Noir“ i „La Chartreuse de Parme“. Oddawał się także studjom estetyczno-krytycznym, pracował nad historią sztuki i pozostawił szereg świetnych pism z tego zakresu. Szkice: „Rome, Naples et Florence“ i „Promenades dans Rome“ należą do najpiękniejszych, jakie napisał o Włoszech. Beyle'a jako psychologa i artystę oceniło należyście dopiero późniejsze pokolenie.

Bez czarny, ob. *Sambucus*.

Bez lilak, ob. *Syringa*.

Beza Teodor (de Bèze), genewski reformator religijny, * 1519 w Genewie, * 1605 tamże. Od 1558 kaznodzieja w Genewie; po śmierci Kalwina, od r. 1564, głowa francuskiego kościoła reformowanego.

Bezczaszkowce (Acrania) podtyp zwierząt, obejmujących rybokształtne strunowce (ob. Chordata) bez wyodrębnionej głowy; struna grzbietowa (ob. Chorda dorsalis), zachowana przez całe życie jako jedyny utwór szkieletowy; kończyn parzystych brak. Morskie. Przedstawiciel: lancetnik.

Beziers, m. okręg. w dep. Hérault nad kanałem du Midi (Francja pld.-zach.), nad rz. Orb. 56.000 mieszk., handel winem, spirytusem, zbożem, budowa statków i maszyn; siedziba pld.-franc. Hugonotów.

Bezimienna kość (os innominatum), ob. międnica.

Bezimienny pień tętniczy (truncus anonymus arteriosus), w org. ludzkim krótki pień tętniczy, wychodzący z tętnicy głównej (aorta) i dzielący się na dwie tętnice: podobojczykową prawą (arteria subclavia dextra) i dogłową prawą (arteria carotis communis dextra).

Bezjelitowe, ob. Jamochłonne (Coelenterata).

Bezkrólewie (interregnum), oznacza w państwach elekcyjnych czas od śmierci lub ustąpienia z tronu ostatniego monarchy, aż do wstąpienia na tron jego następcy. Bezkrólewie w Polsce, ob. Polska, dzieje.

Bezkwiatowe, rośliny rozmnażające się nie przy pomocy kwiatów, lecz zarodników. Do nich należą: paprocie, widłaki, skrzypy, mchy, grzyby i glony.

Bezłotek olbrzymi czyli królewski (*Aptenodytes patagonica*), ptak, rzad: pływaki (Natatores). Żyje na oceanie Spokojnym, w południowej Ameryce. Skrzydła szcztątkowe, pletwowe, niezdatne do lotu. Nogi osadzone w tyle ciała, tak że ma na łodzi postawę pionową. Żywi się drobnymi zwierzętami morskimi.

Bezład, ob. a t a k s j a.

Bezmian, rodzaj prostej wagi; **b.** składa się z drażka, na którego jednym końcu zawieszona jest szalka lub haczyk, służący do umieszczenia przedmiotu ważonego. Po drugiej stronie punktu podparcia na drażku umieszczony jest ciężar, który posuwa się dopóty, dopóki nie nastąpi równowaga. Podziałką skali drażka, odpowiadającą temu położeniu ciężaru, wskazuje szukany ciężar ciała ważonego. **B.** bywają również wykonywane z nieruchomym ciężarem a ruchomym punktem podparcia.

Bezoary, kamienie, znajdujące w żołądku lub jelitach różnych zwierząt przeżuujących, a niekiedy ludzi. Kamienie te ongi uchodziły powszechnie za bardzo skuteczny lek przeciw otruciu. Obecnie w skuteczność b-ów wierzą tylko w Indiach i w Persji. B-y powstają wskutek polykania włosów, które nie zostają wydalone przez przewód pokarmowy, pozostają natomiast w nim i ulegają zwapnieniu.

Bezogonowe (Anura), nazwa ogólna rzędu gromady: płazy (Amphibia); charakterystyczne cechy: ciało krótkie, spłaszczone, u dorosłych zwierząt pozbawione ogona. Skóra naga. 4 pary nóg, tylne dłuższe od przednich. Należą tu: bezjęzykowe (Aglossa), np. *Pipa americana* (grzbietoród) i językowe (Phanerglossa), jak: ropuchy, kumki, żaby.

Bezold Albert, von, znakomity fizjolog niemiecki, uczeń du Bois-Reymond'a, *1836, †1868, dzięki swym pracom studentkim jeszcze w r. 1859 bez zdawania egzaminów i doktoryzacji powołany został na profesora nadzwyczajnego fizjologii w Jenie. Badania B. dotyczyły pobudliwości elektrycznej nerwów i mięśni (1861), oraz unerwienia rozmaitych narządów (serca, jelit).

Bezout Etienne, *1730, †1783, matematyk francuski. Gł. dzieło: „Théorie générale des equations algebriques“.

Bezpiecznik, w elektrotechnice drucik lub pasek łatwotopliwego metalu, włączony w obwód prądu przy nadmiernem obciążeniu przewodników, z powodu podwyższenia temperatury, bezpiecznik topi się i przerywa automatycznie obwód, usuwając niebezpieczeństwo pożaru.

Bezplciowe — osobniki, których organy rozrodcze znajdują się w zaniku tak, że nie mogą one wydawać potomstwa. Np. robotnice pszczoł i mrówek.

Bezpostaciowe ciała, takie ciała, które nie przybierają form krystalicznych. Własności fizyczne mają jednakowe we wszystkich kierunkach. Np. opal.

Bezrobocie, jako zjawisko społeczne, oznacza stan robotnika lub pracownika, który chcąc i mogąc pracować, nie może znaleźć pracy zarobkowej z przyczyn natury gospodarczej, od woli jednostki niezależnych. Głównymi przyczynami bezrobocia obiektywnego są: 1) kryzysy gospodarcze, powodujące całkowite zamknięcie warsztatów pracy lub ograniczenie produkcji, 2) koniunktury gospodarcze, jako to: brak rynku zbytu, nadprodukcja towarowa, złe stosunki finansowe, zwłaszcza brak kredytu,

3) niewłaściwa organizacja produkcji, 4) kłeski żywiołowe, 5) brak właściwej organizacji rynku pracy oraz 6) sezonowe przerwy w produkcji (cukrownie, roboty rolne, roboty budowlane, kanalizacyjne, drogowe). Według Marxa bezrobocie jest zjawiskiem stałym w ustroju kapitalistycznym, wynikającym z samej istoty tego ustroju. Normalny procent liczby bezrobotnych w stosunku do liczby zatrudnionych stanowi 3%. W okresie przedwojennym, t. z. przed 1914 r., znane były wielkie bezrobocia w czasach perjuryjnie następujących po sobie kryzysów przemysłowych. Po wojnie, wskutek ogólnego kryzysu gospodarczego, zjawisko to ostro zaznaczyło się w Anglii i Niemczech, zwłaszcza w pierwszej, gdzie od szeregu lat liczba bezrobotnych nie spada poniżej 1.000.000. W Niemczech problem bezrobocia przestał istnieć w czasie inflacji. W Polsce największa liczba bezrobotnych sięgała, podług urzędowych danych w maju 1919 roku 351.000 osób, najniższa, w listopadzie 1920 r. — 40.000 osób. Od lipca 1925 r. bezrobocie stale wzrasta i sięgało w dniu 1-y września 184.000 osób na ogólną liczbę około 1.000.000 rob., zatrudnionych w przemyśle, handlu i komunikacji. — W starożytności bezrobocie znane było w Grecji, zwłaszcza w 5 w. przed Chr., w Rzymie (I wiek przed Chr., proletarij bezrolny, rozdawnictwo chleba za Cezara). Walka z bezrobociem jest w okresie po wojnie światowej jednym z najważniejszych międzynarodowych problemów społeczno-politycznych. Prowadzona jest w kierunku: a) regulowania rynku pracy przez równomierny podział siły roboczej w danym kraju, b) tworzenie i uruchamianie warsztatów pracy, c) inicjowanie i prowadzenie robót publicznych w celu zatrudniania bezrobotnych.

Bezrucz Piotr, współczesny poeta czeski, *1867 r. w Opawie, autor utworów lirycznych o wyrazistej tendencji narodowej i społecznej.

Bezsenność (agrypnia), stan chorobowej niemożności spania; zdarza się przy chorobach gorączkowych, nerwowych i umysłowych.

Bezsonow Piotr Aleks., historyk literatury ros., *1828, †1898, prof. uniw. w Charkowie, wydawca pieśni serbskich, bułgarskich i rosyjskich.

Bezwała, m. w prow. madraskiej (Indje bryt.), na l. brzegu rz. Kriszny, 25.000 mieszk.

Bezwałd, ob. porażenie.

Bezwładność, w mechanice klasycznej (t. j. mechanice takiej, jaką była przed powstaniem uogólnionej teorii Einsteina w r. 1915), jest to cecha materji, polegająca na tem, że materja „stara się” pozostawać zawsze w tym samym stanie ruchu lub spoczynku. Pierwsza zasada dynamiczna Newtona, zwana zasadą bezwładności, głosi, że „ciało niepoddane działaniu siły zewnętrznej, albo jest w spoczynku, albo porusza się ruchem jednostajnym po linii prostej”. Zasada ta jest jednak oparta na fikcjach, bowiem: 1) ruch ciała musimy odnieść do układu, leżącego poza sferą działania wszystkich mas, a układu takiego nie znamy; 2) nie może-

my obserwować ciała, „niepoddanego działaniu żadnej siły zewnętrznej, ponieważ wszędzie w przestrzeni rozmieszczone są masy, wywierające działania grawitacyjne. Niejasności te zostały usunięte przez Einsteina dzięki jego zasadzie równoważności, głoszącej, że każdy układ, poruszający się ruchem zmiennym, można uważać za układ nieruchomy, ale znajdujący się w odpowiednio dobranym polu grawitacyjnym. A więc wszystkie zjawiska, które tłumaczono przed Einsteinem bezwładnością materii, można również wytłumaczyć działaniem stałego lub chwilowego pola grawitacyjnego. Dzięki Einsteinowi zasadzie równoważności i bezwładności i grawitacja nie są już dzisiaj pojmowane jako dwie niezależne od siebie własności materii, ale są w istocie swojej identyczne. Ob. Względności teoria.

Bezwodniki kwasowe, są to tlenki metaloidów, nazywane tak dlatego, że w połączeniu z wodą tworzą kwasy np.: SO_3 (bezwodnik siarkowy) + $\text{H}_2\text{O} = \text{H}_2\text{SO}_4$ (kwas siarkowy). Znane są: bezwodnik arsenawy, fosforowy, węglowy i inne.

Bezwzględny, ob. absolutny.

Bezzagonowy, bezrolny, nieposiadający własnego gruntu.

Bezzębne, ob. Szczerbate i Edentata.

Beża, franc. Béja, m. w Tunisie (Afryka pñ.), 10.000 mieszk., rynek zbożowy.

Beben, walec, służący do nawijania liny dźwigów (wind).

Bebenkowa błona, b e b e n k o w a j a m a, ob. ucho.

Bębica (tympania, meteorismus), wzdęcie brzucha, wywołane nadmiernem zebraniem się gazów w jelitach.

Bębnowski Lucjan, współczesny malarz polski, *1861, †1919. Studiował najpierw przyrodę, później medycynę we Lwowie, malarstwo zaś w Warszawie u prof. Gersona. Wykonał wiele szkiców kompozycyjnych i kilka obrazów z powstania 63 roku: „Opatrywanie rannych“, „Zesłanie na Sybir“ i t. d. Wystawa pamiątkowa w Zachęcie 1925.

Bedzin, m. pow. (woj. kieleckie) nad Czarną Przemszą, 28.100 mieszk., przeważnie Żydów, kopalnie węgla, huta cynkowa, wyroby żelazne, cegielnie; ruiny zamku z XIV w.

Bedźwin, ob. benzoës.

Betkowski Norbert (Narbrzan), autor rozprawy „Bogarodzica, pieśń z czasów zaprowadzenia chrześcijaństwa w Polsce. Słowa z muzyką, z najdawniejszych pomników zestawione, pod względem historycznym, filozoficznym, estetycznym, jako też muzycznym rozebrane“ (1869).

Bhagalpur, ob. Bagalpur.

Bhagavad-Gita (pieśń boże), religijno-filozoficzny poemat, stanowiący epizod VI księgi eposu staroindyjskiej „Mahabharaty“; w poemacie tym, ujętym w formę dialogu, Kriszna wykłada uczniowi swemu Ardzunie hinduska filozofię religijną. Poemat ten powstał przypuszczalnie w 3 w. po Chr. Najlepsze wydania oryginału sanskryckiego przez A. W., Schlegla w Niemczech (1846), Thompsona (1855).

Liczne tłumaczenia na języki europejskie; na język polski przełożyli wyjątki: Kremer, Lange, Michalski.

Bhamo, ob. Bamo.

Bharatpur, ob. Baratpur.

Bharavi, poeta indyjski w X w. po Chr., autor „Kirātārjunīya“, eposu w 18 pieśniach.

Bhartrihari, poeta indyjski, prawdopodobnie z VII w. po Chr. Przypisują mu autorstwo zbioru 300 przysłów i aforyzmów, które jednak prawdopodobnie pochodzą od rozmaitych autorów.

Bhat, śpiewacy indyjscy, opowiadacze legend, stanowią kastę, w Radżputanie około 300.000; dzielą się na historyków, genealogów i śpiewaków.

Bhatgong, ob. Batgong.

Bhatpara, ob. Batpara.

Bhatti, gramatyk i poeta indyjski VI—VII w. po N. Chr., autor poematu „Bhattikavya“ w 22 pieśniach, w którym opisuje przygody Ramy.

Bhavabhūti, poeta ind. VIII w. po Chr.; po Kalidasi największy dramaturg, autor dramatów: „Malati i Mādhava“, przygody miłosne dwojga kochanków, „Czyny Ramy“, epizod z Ramajany.

Bhavnagar, ob. Bawnagar.

Bhera, ob. Bera.

Bhikszu (żebrak), najwyższy stopień bramiń, który osiągnąć można dopiero po 72 roku życia; uważany jest za życia za świętego; popularnie — mnich buddyjski.

Bhilowie, starożytny naród indyjski (około 1.000.000), wojowniczy, żyjący w górach (Narbada i Tapy) w Radżputanie; odrębny język; są to szczytki pierwszych niearyjskich mieszkańców Indyj.

Bhima, ob. Bima.

Bhiwani, ob. Biwani.

Bhopal, ob. Bopai.

Bhuta, istniejące, istota; w mitologii: widma, złe duchy, upiory, ożywające zmarłych i zabijające żywych; czczony przez plemiona niearyjskie w Indiach przez składanie krwawych ofiar z szarych wieprzów, czarnych kozłów i t. d.

Bhutan, ob. Butan.

Bi, symbol chem. pierwiastka bizmutu.

Biak, wyspa holend. na pñ. od N. Gwinei, 2.400 km.², 12.000 mieszk.

Biała, 1) pr. dopływ górnej Wisły, przepływa pomiędzy m. Bielskiem i m. Białą; 2) pr. dopływ Dunajca; 3) m. pow. (woj. krakowskie) nad B., 8.000 mieszk., naprzeciw Bielska; wyroby żelazne i włókiennicze.

Biała Podlaska, m. pow. (woj. lubelskie), nad rz. Krzną, 13.000 mieszk., ruiny zamku Radziwiłłów z XVII w.

Biała Spiska, słow. Belà Spisskà, m-ko na Spiszu (Czechosłowacja) nad rz. Popradem, zakład kąpiel. ze źródłem siarczanem.

Białacerkiew m. pow. na Ukrainie, gub. kijowska, nad rz. Rosją, 60.000 mieszk. (65% żydów).

Białaczka (Leukaemia), choroba narządów krwiotwórczych, wytwarzających białe ciała,

wskutek czego we krwi pojawiają się niedojrzałe postacie tychże ciałek. Ze względu na to, jakiego rodzaju ciała białe się powiększają — rozróżnia się dwa typy b—i: b. szpikowa — zwiększa się we krwi ilość t. zw. leukocytów i zjawiają się formy młode leukocytów. W tej postaci chory jest przedewszystkiem szpik kostny. 2. B. limfatyczna, gdy zwiększa się ilość t. zw. limfocytów, gdzie przedewszystkiem chore są gruczoły chłonne, które ulegają znacznemu powiększeniu. B. zwykle przebiega przewlekłe (choć bywają i ostre b—i), najczęściej kończy się śmiercią. Ciężkość przebiegu choroby zależy od ilości i stopnia dojrzałości białych ciałek, pojawiających się we krwi. Leczy się b—ę za pomocą związków arsenu lub, jak ostatnio, za pomocą benzolu i promieni Roentgena.

Białe morze, zatoka oceanu Lodowatego na płn. od Rosji, 120.000 km.² połów śledzi i łososi.

Białe mrówki, ob. Termity.

Białe upławy, ob. Upławy.

Białka, nazwa zbiorowa związków, będących istotną częścią składową komórek roślinnych i zwierzęcych, i odgrywających w zjawisku życia rolę najważniejszą. Tworzą się syntetycznie w komórkach roślin ze związków nieorganicznych, zawartych w powietrzu i glebie, w zwierzętach zaś, żywiących się roślinami lub innymi zwierzętami, są odpowiednio tylko przetwarzane. Skład chemiczny posiadają bardzo zawiły, nie dający się ująć prostym wzorem chemicznym. Składają się naogół z pospolitych pierwiastków jak węgiel (około 52%), wodór (ok. 7%), azot (ok. 16%), tlen (ok. 22%), wreszcie siarka (ok. 1%). Pierwiastki te jednak tworzą dużą, wielce skomplikowaną budowę cząsteczek, łatwo ulegającą rozkładowi w pierwszym rzędzie pod wpływem hydrolizy, dając jako produkty, jak to dowiódł E. Fischer, szereg ciał, należących do grupy aminokwasów (jak glikokol, kwas aminooctowy $\text{NH}_2\text{CH}_2\text{COOH}$, leucyna czyli kwas dwumetyloaminomasłowy, $(\text{CH}_3)_2\text{CH}\cdot\text{CH}_2\cdot\text{CH}\cdot\text{NH}_2\text{COOH}$ kwas asparaginowy $\text{COOH}\cdot\text{CH}_2\cdot\text{CH}\cdot\text{NH}_2\text{COOH}$ i inne). W wodzie są nierozpuszczalne, albo tworzą roztoczyny koloidalne. Pod wpływem wyższej temperatury (50—80°), alkoholu, eteru ścinają się. Wogóle badanie białek jest nadzwyczaj trudne z powodu wielce złożonej budowy ich cząsteczek (ciężar cząsteczkowy albuminy jaja kurzego wynosi ponad 5000) i zdolności ulegania zmianom (hydroliza, denaturacja, koagulacja). Rozróżniamy trzy grupy: 1. białka właściwe czyli proteiny; 2. albuminoidy, związki nierozpuszczalne, powstające w organizmach z protein; 3. proteidy, białka złożone, w skład których, prócz ciała białkowego, wchodzi grupa niebiałkowa, nieraz złożonej budowy. Do protein należą: albumina krwi, jaja i mleka, globuliny, myozyna, sernik (kazeina) i inne; do albuminoidów: kollagen, keratyna włosów i in.; do proteidów hemoglobina krwi, chlorofil.

Białkomocz, ob. albuminuria.

Białkowski Antoni, oficer wojsk armji Królestwa Kongresowego, * 1788, † 1858 r.

uczestnik kampanji napoleońskiej. Zostawił „Pamiętnik starego żołnierza“.

Białkówka, ob. oko.

Białobrzski Czesław, prof. zw. fizyki teor. Uniw. Warsz., * 1878. Napisał „Sur les théories des diélectriques“, „Budowa atomu i pojęcie materji w fizyce społecznej“, „Wykłady o teorii względności“ (1923, wyd. Trzaska, Evert i Michalski).

Białobrzski Marcin, biskup kamieniecki, uczony i działacz polityczny, * 1522, † 1586. Z pism najważniejsze: „Wykład świętych Ewangelji“.

Białocerkiewskie starostwo, w województwie kijowskiem, nadawane było wysokim dostojnikom krajowym. Należało do Janusza ks. Ostrońskiego, † 1620 r., Stanisława Lubomirskiego † 1649 r., Konstantego Jacka Lubomirskiego † 1663 r., Dymitra Jerzego ks. Wiśniowieckiego, † 1682, Stanisł. Jana Jabłonowskiego, † 1702, Jana Stanisława Jabłonowskiego, † 1731, Stanisł. Wincentego Jabłonowskiego, † 1754 i Jerzego Wandalina Mniszcha, † 1778. W r. 1774 Stanisław August, otrzymawszy s. b. od Rzpltej na prawie dziedzicznem, darował je Franciszkowi Ksaweremu Braniczemu.

Białogród, niem. Belgard, m. pow. w Pomeranii (Prusy) nad rz. Prośnicą, 11.000 mieszk.

Białoleka, wieś pod Warszawą, pamiętna bitwą w dn. 24 lutego 1831 r. pomiędzy wojskiem polskiem a rosyjskiem.

Białopiotrowicz Jerzy, mąż stanu za panowania Stanisława Augusta, członek Rady Nieustającej.

Białoruski statut, ustawa wydana w r. 1468 przez Kazimierza Jagiellończyka w celu zabezpieczenia własności ziemskiej, tycząca się głównie stosunków białoruskich.

Białoruś, kraj w Europie środk-wsch. w górnych dorzeczach Dniepru, Dźwiny i Niemna, na płn. płyta białoruska na pld. kotlina poleska z Prypecią i licznymi dopływami; zajmuje trzy gub. przedwojenne: mińska, mohilewską i witebską. Białoruska rep. sowiecka składa się z 6 pow. b. gub. mińskiej z stol. w Mińsku, 39.623 km.², 1.634.000 mieszk. Ogółem Białorusinów ok. 6 milj. głów.

Białowieska puszcza w pow. bielskim (woj. białostockie), najw. obszar leśny w Europie, miejsce nietykalne łowów królewskich w Polsce; w r. 1914, podczas wojny światowej wypędzono ok. 450 żubrów i ok. 1500 łosi. Obszar, podzielony przez rz. Narwę, wynosi 114.378 ha; wewnątrz w. Białowieża.

Białozor, 1) Jan Karol, proboszcz wileński, regent kancelarii mniejszej, później referendarz Wielkiego ks. Litewskiego, † 1631 r. 2) Marjan, † 1707 r., od r. 1665 biskup piński, słynny ze swych sporów z bazylianami.

Białozór, inaczej raróg lub sokół, gatunek drapieżnego ptaka, używanego ongiś do polowania, zw. sokolnictwem.

Biały Piotr Janowicz, wojewoda trocki, hetman litewski, za panowania Aleksandra

Jagiellończyka posłował w r. 1494 do Moskwy w celu zawarcia pokoju. † 1498.

Białykamień, m-ko w pow. złoczowski (w. tarnopolskie), 3.100 mieszk., ruiny zamku, miejsc urodz. króla Michała Wiśniowieckiego.

Białynia, herb polski: na tarczy w polu błękitnym srebrna podkowa, barkiem zwrócona w dół; w pośrodku srebrny krzyż kawalerski, a nad nim strzała, grotem zwrócona ku górze; nad hełmem w koronie szlacheckiej pięć białych piór strusich.

Białystok, m. pow. i woj. nad rz. Białą, 80.000 mieszk., pałac J. K. Branickiego, przemysł sukieniczy. Woj. białostockie: 14 powiatów, 32.518 km.², 1.303.000 mieszk. (76,5% Polaków).

Bianchini Franciszek, astronom włoski, * 1662 w Weronie, † 1729 w Rzymie, ogłosił obszerny traktat o ruchu wirowym planety Wenus.

Blandrja, dwumęstwo związek małżeński kobiety z dwoma mężczyznami.

Biarritz, m. i kąpiele morskie w dep. Basses-Pyrénées (Francja pld. zach.), nad zatoką Biskajską. 18.000 mieszk.

Bias, (wym. Bajas) dopł. rz. Satleń w Indjach bryt., dług 460 km.

Bias, jeden z siedmiu mędrców antycznej Grecji, * w Jonii (w Małej Azji), około 570 r. przed Chr. O mądrości jego świadczą fragmenty, zachowane u Plutarcha, Diogenesa Laercjusza i Tebeusa.

Bibbiena Bernardo Dovizio, pisarz włoski, * 1470, † 1520. Sekretarz papieża Leona X, później kardynał. Napisał komedję p. t. „Calandrja”, wystawioną w Wenecji w r. 1508, oraz na dworze papieskim. W komedji tej naśladuje „Menechmów” Plauta, wyjaskrawiając silnie wszystkie drastyczne sytuacje. Jest to jedna z pierwszych prób komedji włoskiej, zbudowanej podług wzorów klasycznych.

Biberach, m. pow. w Wirtembergii (Niemcy), 10.000 mieszk.

Biberstein Jan, wódz książąt Głogowskich, synów Henryka, pobity został w r. 1313 przez Dobrogosta Szamotulskiego. Osiedlił się w Polsce.

Bibersztejn, herb polski: na tarczy w złotym polu czerwony róg jeleni o pięciu odnogach; nad hełmem w koronie szlacheckiej takż róg.

Biblia pauperum (biblia ubogich), zbiór 48—60 rycin, wyobrażających najważniejsze momenty z Biblii.

Biblijne Towarzystwa, stowarzyszenia, powstałe w łonie kościoła protestanckiego do rozpowszechnienia Biblii w języku ojczystym każdego narodu. Pierwsze towarzystwo założył 1710 r. baron Canstein w Halli. Największe z tow. bibl. jest angielskie (The British and foreign Bible Society), założone 1804 r., które w r. 1924 wydało około 9 milionów egzemplarzy B. w blisko 200 językach, ogółem zaś wydało 150 milionów egzemplarzy Biblii.

Biblia (greck.: książki, księga ksiąg, Słowo

Boże, Pismo święte) dokument żydostwa i chrześcijaństwa, zawiera literaturę religijną od 1500 przed Chr. aż do 150 po Chr. Składa się ze Starego Testamentu i Nowego Testamentu. St. Test. obejmuje 45 ksiąg w jęz. hebr. chaldejskim i greck., stanowiących szczytki starohebrajskiej literatury i dzieli się na: 1) zakon (5 ksiąg Mojżesza), 2) księgi proroków, 3) księgi hagiograficzne, (Joba, przypowieści, psalmy, pieśń nad pieśniami, ks. kaznodziei, Ruth, Estery, treny Jeremiasza itd.), N. Test. składa się z 27 ksiąg: 1) 5 historycznych: 4 ewangelie i dzieje Apostolskie, 2) 21 dydaktycznych; gł. listy św. Pawła, 3) Objawienie św. Jana (Apokalipsa). Kanon ustalony St. Test. przypuszczalnie około 100 przed Chr., N. Test. ok. 390 po Chr. St. Test. ukazał się po raz pierwszy w druku 1488 w Soncino i 1494 w Brescii; N. Test. 1514 i 1516 (wyd. Erazma). Kościół katolicki dozwala tylko z wielkimi zastrzeżeniami laikom czytania Biblii. Przekłady: najstarszym przekładem St. Test. jest przekład grecki Septuaginta. Według Septuaginty uskuteczniło prawie wszystkie przekłady na języki europejskie. Starołaciński przekład Biblii, t. zw. itala, zastąpiony został przez przekład św. Hieronima, t. zw. Vulgatę, za autentyczny uznany przez Kościół kat. Luther przełożył N. Test. (1521) a St. Test. (1523—34) wraz z apokryfami z oryginału. Gramatyczno-historyczny wykład Biblii zaczyna się dopiero od Spinozy († 1677) i Ernestiego (1781).

Biblie polskie. Najdawniejszy przekład całkowitego Psalterza Dawidowego („Psalterz Florjański”) pochodzi z XIV w.; późniejszy, Psalterz Puławski, pochodzi z XV w. (obecnie w bibl. Czartoryskich w Krakowie), z tegoż wieku Biblia królowej Zofii, zw. Szaroszpatacka (przekł. St. Test.). Nowy Test. w przekładzie polskim wyszedł po raz pierwszy w Krakowie u Mikołaja Szarfenbergera w r. 1556. Cała Biblia, przełożona przez dominikanina Leonarda, a poprawiona i do druku przygotowana przez Jana Leopolda Nicza († 1572), ukazała się u Szarfenbergera 1561. Tłumaczenia całej Biblii z Vulgaty dokonał Jakób Wujek z Wągrowca; N. Test. w przekładzie jego ukazał się w r. 1593, cała Biblia w r. 1599. Z ewangelickich przekładów polskich: przekład N. Test., dokonany przez Jana Seklucjana (1551 i 1552); Biblia (St. i N. Test.) Radziwiłłowska w Brześciu litewskim 1563, Biblia, przełożona przez Szymona Budnego (dla socynjanów) 1570—72 w Nieświeżu; wreszcie Biblia tzw. Gdańska (1632), która jest poprawioną edycją Biblii Brzeskiej.

Biblijofilja, zamiłowanie do zbierania książek ze względu na ich wewnętrzną wartość; biblijofil, miłośnik i zbieracz książek ze względu na ich treść.

Biblijografia (biblijoznazja, biblijologia), wiedza o książkach, drukach i rękopisach, nauka, zajmująca się spisaniem utworów piśmiennictwa wszystkich ludów i czasów. Sposób ze-

stawiania spisu, może być: chronologiczny, systematyczny lub alfabetyczny z uwzględnieniem lub bez uwzględnienia wartości książek.

Bibliomancja (greck.), wrózenie z miejsca, pierwszym spojrzeniem dostrzeżonego w książce, otworzonej na chybi trafi; wrózenie z Biblii.

Bibliomanja, namietność do zbierania książek bez względu na treść, a raczej dla rzadkości wydawniczej (białe kruki, czyli rzadkie okazy) lub jakichkolwiek cech nieistotnych.

Biblioteka, zbiór książek, księgozbiór, księżnica, także gmach, mieszczący zbiór książek; bibliotekarz, zawiadowca biblioteki, znawca bibliotekarstwa.

Biblioteki znane były już w starożytności: w Memfis, w Suzie, w Atenach, oraz największa w Aleksandrii i Pergamie. Pierwszą publiczną bibliotekę w Rzymie założył Asinius Pollio, przyjaciel Wirgilusza i Horacego. Rozwinęły się znacznie po wynalezieniu sztuki drukarskiej. B. polskie w. XIV i XV: w Lublińcu, Sieciechowie, Opatowie, Miechowie, Hebdowie i na Łysej Górze. W XVI w. krakowska b. akademicka liczyła 2000 rękopisów, kilka tysięcy inkunabulów i kilkanaście tysięcy książek; znaczne były wileńska, ufundowana przez Zygmunta Augusta, zamojska i prywatna. W połowie XVIII w. (1747 r.) otwarto bibliotekę publiczną w pałacu Daniłowiczów (przy obecnej ulicy teje nazwy), ufundowaną i zebraną przez Załuskiego o Józefa Andrzeja, znaną jako Biblioteka Załuskich; obejmowała 300.000 książek i kilkanaście tysięcy rękopisów i była jedną z największych w Europie. 1795 r. wywieziono ją do Petersburga; w r. 1923 wróciła częściowo do Polski. Obecnie większe biblioteki: Jagiellońska w Krakowie, uniwersyteatów: warszawskiego, lwowskiego, Publiczna w Warszawie, Czartoryskich w Krakowie, Zamoyckich i Krasieńskich w Warszawie, Ossolińskich we Lwowie oraz Narodowa w Rapperswyłu. Największe biblioteki: w Anglii: Muzeum Brytyjskie (1.600.000 tom. i 60.000 ręk.); Bodlejańska w Oksfordzie (350.000 t. i 33.000 ręk.); we Francji: Narodowa (4 miliony tomów), Arsenalu, Mazariniego, Parlamentarna i Św. Genowefy; w Niemczech: lipska, berlińska, drezdeńska i monachijska; we Włoszech: Watykańska, przeszło 100.000 t., Ambrozjańska w Medjolanie oraz uniwersytecka w Bolonii (zgorą 400.000 tom.).

Biblioteki polskie w Ameryce: Najstarsza i największa b. „Związek Narodowego Polskiego“ w Chicago, w Domu Związkowym. Dawniej przy bibliotece tej istniało również małe muzeum i zbiory numizmatyczne, które Związek przeniósł do swego kolegium w Cambridge Springs. Zawiera około 20.000 tomów dzieł polskich, a także nieco dzieł litewskich, francuskich i niemieckich, więcej angielskich. Drugą co do wielkości jest biblioteka „Zjednoczenia Polskiego“ w Chicago, w gmachu tegoż „Zjednoczenia“. Mniejsze biblioteki posiadają: Kolegium św. Stanisława w Chicago, Związek Polek w Chicago, Sokoli; parę wreszcie małych bibliotek istnieje w innych osadach polskich, jak w Milwaukee, w Buffalo, w Pittsburgu i w Detroit.

Bibliotekoznawstwo, całokształt wiedzy o zakładaniu i utrzymywaniu bibliotek. Dzieli się ją: na naukę historyczną o bibliotekach dawnych i nowszych i naukę systematyczną o samej technice zarządzania biblioteką.

Bibula, papier porowaty, niezaprawiony klejem, a więc posiadający własność wchłaniania i przepuszczania cieczy. B. używa się do filtrowania płynów, osuszania pisma z atramentu, opakowań; cienka bibulka używana bywa do wyrobu tutek do papierosów, opakowania i t. p.

Bichat Maria Franciszek Ksawery, znakomity anatom i fizjolog francuski, * 1771, † 1802, twórca histologii.

Bickmore Albert Smith, północno-amerykański naturalista i podróżnik, * 1839 r., odbył w r. 1865—1867 podróż do Indji Wschodnich i Azji W., od 1868 r. prof. w Nowym Yorku.

Bicornis (łac.) dwurożny.

Biczownicy, bractwo pokutnicze, występujące po raz pierwszy publicznie we Włoszech w r. 1260; urządzało tłumne procesje, podczas których uczestnicy chłostali się, czyniąc w ten sposób pokutę za grzechy. Bractwo to szybko rozszerzyło się na całą niemal Europę; lecz z powodu scysji z władzami kościelnymi i świeckimi, podlegało prześladowaniom i z pocz. XIV w. przerzedziło się znacznie; w czasie morowego powierza (1348—49) występują b-y ponownie i znikli ostatecznie dopiero w połowie XV w. W Polsce zjawili się po raz pierwszy w r. 1261, później w 1394 przyszli z Węgier; ostatnie ich ślady spotykamy w końcu XV w.

Bidar, m. w państwie hołdown. Hajdarabad (Indje bryt.), 17.000 mieszk., kopalnie miedzi i cynku.

Bidassoa, rz. graniczna pomiędzy Francją i Hiszpanią, wpada do zatoki Biskajskiej, przy ujściu wyspa Bażancia, 1659 pokój pirenejski.

Biddeford, m. w stanie Maine (St. Zj. Am. Płn.), 18.000 mieszk., przedziałnictwo.

Bidens, uczep, pochodzi z Amer., spotykany nad brzegami rzek, dorasta 1 m. wysok., owoce posiadają wyrostki ościste, czepne, kwiaty żółte do rodz. złożonych (Compositae); gatunki: B. tripartitus — u. dwuzębny, B. cernuus — u. zwisły, B. frondosus — u. amerykański.

Bidet (franc.), specjalna miednica podłużna, ustawiona na nóżkach, przeznaczona do użytku kobiet.

Bidło Jarosław, profesor historii słowiańskiej i wschodnio-europejskiej na uniwersytecie w Pradze; * 1868; wybitny uczony czeski. Pracą naukową, stosunkami osobistymi i sympatjami związany z Polską, informuje Czechów o dawnym i współczesnym życiu polskim. Tłumaczył Bobrzyńskiego „Historię Polski“.

Bidżaja, franc. Bougie, m. port. w Algierji (Afryka płn.), nad zatoką B., 18.000 mieszk.

Bidżapur, ang. Bijapur, m. w prow. bombajskiej (Indje bryt.), 25.000 mieszk.; 1489—1686, stol. oddzielnego państwa B.; ruiny i grobowce.

Bidżawar, ang. Bijawar, stol. państwa B. w agencji bryt. Bandelchand (Indje bryt.); kopalnie węgla i djamentów.

Bidżnur, ang. Bijnaur, m. okręg. w prow. Agra-Oudh (Indje bryt.), 17.000 mieszk., tkactwo, ryż, cukrownie.

Bie Oskar, teoretyk muzyczny, * 1864. Dzieła: „Die Oper“, „Der Tanz“ i wiele innych.

Biebrich, m. w rej. wiesbadeńskiej (Prusy) nad Renem, 20.000 mieszk., fabr. chemikalij, cygar i farb.

Biebrza, pr. dopływ Narwi, połączona kanałem augustowskim z Niemnem, dług. 144 km.

Biechoński Wojciech, działacz społeczny i polityczny, * 1839, w organizacji powstania 1863 r. komisarz województwa krakowskiego, potem członek Rządu „wrześniowego“ w Warszawie; po powst. w Galicji, burmistrz Gorlic, potem prezes Banku związkowego.

Biecz, m. w pow. gorlickim (woj. krakowski), jedno z najstarszych miast w Polsce, 3.700 mieszk., ruiny zamku i murów obron., fara got. z XIV w., znana w dziejach jako miejsce kaźni opryszków.

Biedermeier, figura pocieszna z niem. pisma humorystycznego „Fliegende Blätter“, filister dobroduszny i ograniczony. W przenośni: okres biedermeierowski: okres spokojny, pod względem politycznym bezbarwny, między 1816 a 1848 r. Wreszcie styl biedermeierowski. Styl ten powstał w Niemczech pod wpływem rozpanoszonego naówczas empiru; zbliżony doń rysunkiem zasadniczym, odznacza się uproszczeniem linii, odrzuceniem pretensjonalnych ozdób, oraz przystosowaniem do trwałości i potrzeb praktycznych.

Biedronka siedmiokropkowa, ob. *Coccinella septempunctata*.

Biedrusk, w., pow. i woj. poznańskie, nad rz. Wartą, 20 km. od Poznania, pole ćwiczeń wojsk. i lotniczych.

Biedrzycki Stefan, prof. zw. maszynoznawstwa rol. Szkoły Gł. Gosp. Wiejsk., docent Politechn. Warsz., * 1876; ogłosił szereg rozpraw w „Roczn. Nauk Roln. i Leśnych“ i „Pracach Zakładu Maszynoznawstwa Rol. S. G. W.“. Oddzielnie: „Zarys mechanicznej uprawy roli“, „Maszynoznawstwo rolnicze“.

Bléve Edouard, de, belgijski malarz historyczny, * 1809 w Brukseli, † 1882 tamże. Pionier nowoczesnej techniki kolorystycznej.

Bieg, ćwiczenie cieleśne, posuwanie się naprzód za pomocą szeregu krótkich skoków, B. na przela i, wyjściu na terenie naturalnym, przez pola i lasy. B. maratoński, wyjściu na przestrzeni 42.250 metrów (odległość od Maratonu do Aten). B. rozstawny, sztafeta, wyjściu drużynowy, polegający na tem, że drużyny złożone z kilku biegaczy rozstawiają się na pewnym terenie i ścigają się tak, że każdy zawodnik przebiega część terenu i oddaje pałeczkę następnemu. B. trwały, bieg pozbawiony cech wyścigu, dla rozgrzania się przed ćwiczeniami, dla treningu. B. z płótkami, odbywa się na przestrzeni 110 m. lub 400 m.; w biegu na 110 m. każdy zawodnik ma prosta

bieżnię na której rozstawia się 10 płótków, które musi w biegu przeskoczyć. Płotki są na odległości 9.14 m. od siebie, odległość do pierwszego płotka 14.02 m., a od ostatniego do mety 13.72, wysokość płotka 106 cm., szerokość 120 cm. W biegu na 400 m. płotki są na odległości 35 m. od siebie, odległość do pierwszego 45 m. od ostatniego do mety 14 m., wys. 90 cm. B. krótki, bieg na 60—200 m., bieg taki odbywa się odrazu całym pędem. B. długi od 2000 m.

Biegacz, zawodnik w biegu, ten, który przedko biega.

Biegański Władysław, ceniony lekarz i filozof, * 1857 w Poznańskim, studiował w Warszawie, Berlinie i Pradze, praktykował w Częstochowie. Prócz prac w „Medycynie“ i „Gaz. Lekarskiej“, ogłosił „Diagnostykę chorób wewnętrznych“, „Logikę medycyny“ i prace z zakresu filozofii i medycyny. † 1917.

Biegas Bolesław, współczesny rzeźbiarz polski * na wsi pod Ciechanowem 1884 r. Zdobywa rozgłos już w r. 1897 jako twórca-samouk. Poparty przez społeczeństwo pracuje w szkole krakowskiej, potem w Paryżu, gdzie na stałe osiada. Obok fantastycznych rzeźb Biegas wystawiał obrazy i rysunki, a także wydał kilka utworów scenicznych.

Biegeleisen Henryk, krytyk i historyk literatury, * 1855 r. w Toustem we wschodniej Małopolsce. Studja filozoficzne odbył w Uniwersytecie lwowskim, monachijskim i lipskim. Prace: „Pan Tadeusz A. Mickiewicza — studjum estetycz.-liter.“, „Studjum o życiu i dziełach Szekspira“, „Ilustrowane dzieje literatury polskiej“, „Lirnik mazowiecki“, oraz „Historia literatury polskiej w zarysie“. Nadto wydał w swoim opracowaniu dzieła Mickiewicza (4 tomy), Słowackiego (6 t.), Fredry (4 t.) i Szekspira (16 t.).

Biegunka (diarrhoe), wzmożone oddawanie stolca płynnego, często zmieszanego ze śluzem lub krwią. Powodem b-nek bywają: uchybienia w dziecie, przejedzenie, choroby zakaźne (dur, cholera, czerwotka), zatrucia (np. arszenikiem, sublimatem), niekiedy zaś stany silnego zderzowania.

Bieguny magnesu, są to miejsca, znajdujące się na magnecie w pobliżu ich końców, na których objawia się najsilniej działanie magnetyczne; odróżniamy biegun północny (N) i południowy (S).

Bieguny magnetyczne ziemi, punkty na powierzchni ziemi, w których inklinacja magnetyczna = 90°; stale nieco przemieszczają się w pobliżu biegunów ziemi. Obecnie b. magn. północny znajduje się około 70½ st. szer. geograf. półn. i 97° 40' długości geograf. zach. (od Greenw.), południowy pod 73° 39' szer. geogr. połudn. i 146° 15' wsch. dług. geogr.

Bieguny ogniwa galwanicznego, inaczej elektrody, są to końce dwu różnych płyt zanurzonych w elektrolicie ogniwa; w zestawieniu płyt cynkowej i węglowej, cynk posiada nabój ujemny (—), węgiel — dodatni (+).

Bieguny świata — punkty, w których wyobrażalna oś świata (oś obrotu dziennego ziemi) przecina kulę niebieską.

Bieguny ziemi, dwa przeciwległe punkty, w których wyobrażalna oś świata przecina się z powierzchnią kuli ziemskiej.

Biegury, ob. *Cursors*.

Biel, franc. *Bienne*, m. w kantonie szwajc. Bern, u podnóża Jury nad jez. B., 34.600 mieszkańców, wyrób naczyń i zegarków.

Biel jezioro, niem. *Bieler See*, 43 km. kw. ze szczątkami przedhist. domów na palach.

Biel, młodsza zewnętrzna warstwa drewna, znajdująca się w pniach drzew wieloletnich, zwykle jaśniejsza i miększa.

Biel cynkowa, tlenek cynku ZnO , powstaje przez ogrzewanie pyłu cynkowego na powietrzu, ciało białe, nierozpuszczalne w wodzie. Ma zastosowanie jako farba malarska.

Biel ołowiana, węglan ołowiawy $PbCO_3$ używany w malarstwie olejnym jako bardzo ważna biała farba, która z czasem pod wpływem siarkowodoru, znajdującego się w powietrzu, ciemnieje, tworząc siarczek ołowiu; na tem polega ciemnienie starych obrazów.

Biela Wilhelm, astronom czeski, * 1782 r., † 1856, znany jest z odkrycia w 1826 r. komety, która na jego cześć została nazwana kometa Bieli.

Bielany, 1) w. w pow. krakowskim na wysokiej lesistej górze; 2) w. w pow. warszawskim na wysokim, lesistym brzegu Wisły, grób Staszka, w obu klasztorzy kamedułów z 17-go w.

Bielawski, pseudonim, ob. *Trembecki Stanisław*.

Bielawski Bruno, poeta i dziennikarz, † 1861 r. Wiersze rozproszone w „Gwiazdce Cieszyńskiej”, w „Nowinach” i w „Dzienniku Literackim”. Był założycielem pierwszego pisma ludowego w b. Galicji p. t. „Dzwonek” (1859).

Bielawski Józef, pisarz sceniczny, * 1739 r., † 1809. Komedje: „Natręci” (wystawiono w 1765 r.) i „Dziwak”.

Bielce, rum. *Balti*, ros. *Bielcy*, m. pow. w Besarabji (Rumunia), 30.000 mieszk.

Bielec bitny, ob. *Termes bellicosus*.

Bielecki Jan, wybitny chemik polski, * 1869 r., † 1926 r. Studja odbył w Uniwersytecie warszawskim i w Politechnice zuryckiej, doktoryzował się w 1900 r. na Uniwersytecie w Zurychu. Po powrocie do kraju był przez dłuższy czas redaktorem „Chemika Polskiego”. Następnie wyjechał znów zagranicę, gdzie był kolejno docentem w Uniwersytecie genewskim i asystentem na Uniwersytecie w Fryburgu. Podczas powtórnego pobytu w kraju był przez czas dłuższy kierownikiem pracowni chemicznej w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, oraz wykładał na ówczesnej wszechpolskiej w T-wie Kursów Naukowych. Od r. 1909 pracował przez lat 10 w Instytucie Pasteura. Był pierwszym redaktorem wielkiego miesięcznika „Chimie et Industrie”. W r. 1919 został mianowany profesorem zwyczajnym chemii organicznej na Politechnice warsz.

W roku 1924 ozdobiony został krzyżem francuskiej legii honorowej. Pozostawił wiele prac naukowych z zakresu chemii organicznej.

Bielefeld, m. (od r. 1233) w rej. mindeskiej (Prusy), pod Lasem Teutoburskim, nad rz. Luter; 79.000 mieszk., przemysł lniany, maszyny do szycia, rowery, chemikalia.

Bielenie, blichowanie, rozkładanie i usuwanie barwnika lub zanieczyszczeń, szczególnie z włókien przedalnych. Dawniej bielono za pomocą słońca i powietrza, w nowszych czasach przeważnie za pomocą środków chemicznych, a mianowicie chloru, kwasu siarkowego, wody utlenionej.

Bielew, m. pow. w gub. tulskiej (Rosja środk.) nad rz. Oką, 11.000 mieszk.

Bielic, w gwarze myśliwskiej zdejmowanie skóry z łosia, jelenia, daniela, sarny, kozicy i dzika.

Biel kometa, kometa perijodyczna, którą po raz pierwszy widziano na niebie w r. 1772. Okresowość jej rozpoznano w r. 1826. Dokonał tego astr. czeski Biela, który okres obrotu wyznaczył na $6\frac{3}{4}$ roku. Słynna jest z tego, że w 1846 r. rozpadła się początkowo na dwie mniejsze komety, a wreszcie zupełnie się rozproszyła, dając początek spadkowi licznych meteorów, posiadających swój punkt promieniowania w gwiazdozbiornie Andromedy i wskutek tego zwanych Andromedami. Spadek Andromedidów można obserwować co roku pod koniec listopada, zwłaszcza w okresie, odpowiadającym czasowi przejścia komety przez punkt przysłoneczny.

Bielik, ob. *Haliaeetus albicilla*.

Bielinek kapustnik, ob. *Pieris brassicae*.

Bieliński 1) Franciszek, wojewoda chełmiński, marszałek nadworny koronny, starosta czerski, * 1683, † 1766 r. Zasłużony dla Warszawy. 2) Franciszek, dydaktyk, † w r. 1809. Był członkiem Komisji Edukacyjnej. Wydał: „Sposób edukacji w XV listach opisany, które do Komisji Edukacyjnej Narodowej od bezimiennego autora były przesyłane R. P. 1775”. 3) Piotr, mąż stanu, * 1754, † 1829. W r. 1807, wysłany przez Napoleona do Dreżna, podpisał konstytucję, nadaną Księstwu Warszawskiemu, był jednym z twórców sławnej konwencji bajońskiej. W r. 1827 był prezesem sądu sejmowego. 4) Józef, doktor medycyny, * w r. 1848 na Kujawach, studiował w Szkole Głównej, oprócz praktyki, zajmował się historią medycyny, której profesorem honorowym został wybrany przez Uniwersytet Warszawski (1923). † 1926.

Bielinskij Wissarjon, krytyk i publicysta rosyjski, * 1811, † 1848.

Biella, m. w prow. Nowara (Włochy pñ.), 22.500 mieszk., wyroby sukiennicze i przedalnie.

Bielmo, część składowa nasienia, t. zw. tkanka odżywcza; komórki b. wypełnione są skrobią, tłuszczem, białkiem; są to substancje zapasowe, które służą do rozwoju zarodka.

Bielmo (leucoma), zmiana na rogówce oka w postaci nieprzezroczystej plamy. B. bywa albo

wrodzone, albo też nabyte (po zapaleniach rogówki); ze względu na swą rozległość b. bywa całkowicie lub brzęczne.

Bielowski August, literat i historyk, *1806 w Krechowicach, †1876 we Lwowie. Był jednym z budzicieli ruchu literackiego w Galicji po powstaniu w r. 1831. Ogłosił między innymi: „Wyprawa Igora na Połowców“, „Pieśń o Henryku Pobożnym“, „Dumki“, a nadto: „Monumenta Poloniae historica“ i „Wstęp krytyczny do dziejów Polski“.

Bielsk, m. pow. (woj. białostockie), nad rz. Białą i Lubczą, 5.000 mieszk.; powiat bielski wraz z włączonym do niego pow. białowieckim, ma 5.264 km.² i 146.634 mieszk., bardzo liczne osady drobnej szlachty.

Bielski, 1) Marcin, *około r. 1495, †1575, historyk i satyryk XVI w. Wydał dzieła następujące: „Żywoty filozofów“, „Kronika wszystkiego świata“, „Sprawa rycerska“, „Komedia Justyna i Konstancji“, „Sen majowy“, „Sejm niewieści“, i „Rozmowa nowych proroków“. 2) Joachim, syn Marcina, *w r. 1540, †1599 r., pisał po łacinie i po polsku wierszem i prozą. Wydał po łacinie: „Instulae convivium in nuptus Stephani I regis“, „Satyra in quendam Dantiscanum. Anno 1577“, „Carminum Joachimi Bielscii, liber I“; po polsku: „Monodia na pogrzeb św. pam. Stefana I“, „Pieśń nowa o szczęśliwej potrzebie pod Byszyną“ i najważniejsze dzieło p. t. „Kronika polska Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydana“. Jest to przeróbka i uzupełnienie kroniki ojca, doprowadzone przez Joachima do r. 1586. 3) Jan, autor kilku tragedji szkolnych, był nauczycielem wymowy w kolegiach jezuickich, *1714, †1768 w Poznaniu. Wydał: „Zayfiadyn, król Ormuzu, trag.“, „Tytus Japończyk, trag.“, „Apolloniusz Chrystusów rycerz, trag.“ i „Aleksy, cesarz wschodni, trag.“

Bielskie jaskinie, stalaktytowe jaskinie w Tatrach spiskich, 3,2 km. dług.

Bielsko, m. pow. (woj. śląskie), na l. brzegu rz. Białej, w daw. ks. Cieszyńskim, 20.000 mieszk., b. rozwinięty przemysł metalowy, sukienniczy, lniany, urządzeń gazowych, sanitarnych, elektrycz.

Bielskowice, w. w pow. rudzkim (woj. śląskie), 12.600 mieszk., kopalnie węgla, huta cynkowa.

Bieluń, roślina ob. *Datura*.

Bielaja, rz. w Rosji wsch., dopływ Kamy, dług. 1.285 km.

Bielgorod, m. pow. w gub. kurskiej (Rosja środk.), 20.000 mieszk., handel wełną i skórami.

Bielooziero, jez. w gub. nowgorodzkiej (Rosja póln.), obfituje w ryby, 1.125 km.²; kanał Marjański do jez. Onega.

Bielopolje, m. na Ukrainie, gub. charkowska, nad rz. Wyra, 15.000 mieszk.

Bielowodsk, m. na Ukrainie, gub. charkowska, 12.000 mieszk.

Bielucha, szczyt w górach Altajskich na Syberji, 4.542 m.

Biennerth Ryszard, Freiherr von, mąż stanu w Austro-Węgrzech, *1863 w Weronie, 1893 radca ministerjalny w min. oświaty, 1899

wiceprezydent rady szkolnej w Austrii Dolnej. 1905 minister oświaty, 1906 minister spraw wewnętrz., potem dwukrotnie (1908—10 i 1911) premier gabinetu.

Bien-hoa, m. w Kochinchinie (Indochiny franc.), 20.000 mieszk.

Bienne, ob. Biel.

Biełkiewicz Stanisław, malarz polski *1855 w Krakowie. Studja artystyczne odbył pod kierunkiem Matejki. Malował obrazy, religijne, pejzaże, portrety.

Bier August, obecnie żyjący chirurg niemiecki, ur. w r. 1861, profesor w Greifswaldzie, Bonn i Berlinie, opracował specjalną metodę leczenia zapaleń przez wywoływanie zastojów biernego w narządach, dotkniętych zapaleniem. Najprostszy zastawianiem metody leczniczej Biera jest założenie mocnej opaski na zgięcie łokciowe przy t. zw. zastrzale.

Bierbaum Otton Juliusz, poeta i powieściopisarz niemiecki, *1865 w Grünbergu (Śląsk), †1910 w Dreźnie. Z dzieł znane: „Pankratus Graunzer“, „Stilpe“ i inne. Talent wybitnie humorystyczny.

Bierkowski Ludwik lekarz polski, *1801, †1860, profesor w Krakowie początkowo chirurgii, a następnie (1851), syfilidologii.

Bierley, m. w hr. York (Anglja póln.), 22.000 mieszk., kopalnie węgla i huty żel.

Biernacka Aniela, malarka polska, *1858 na Woli pod Warszawą. Kształciła się w Warszawie u Gersona, w Paryżu, Rzymie, Madrycie. Wystawiała w Salonie Paryskim i w Warszawie, przeważnie portrety i studja. †1918 r.

Biernacki, 1) Michał Marian, dyrygent i kompozytor, *1855. Utwory orkiestrowe, skrzypcowe, fortepianowe. 2) Mikołaj (pseudonim Rodoć), poeta-satyryk, *1836, †1901. Wydał: „Satyry“, 12 t. 3) Wiktor, fizyk, *1863 w Opocznie. Ogłaszał prace w „Wszechświecie“ i „Przeglądzie Technicznym“, †1918.

Biernacki Jan, współczesny rzeźbiarz polski, *1875 r. Kształcił się w Warszawie. Z prac wymienić należy popiersia: Aleksandra Wielopolskiego i d-ra Benniego. Zajmuje stanowisko konserwatora rzeźb w Zbiorach państwowych.

Biernawski Aleksander, dr., jako student Szkoły Głównej czynny w ruchu nar. 1863 r., zrazu członek tajnego „Komitetu akademickiego“, potem komisarz województwa kaliskiego; po powst. lekarz w Vichy, †1913.

Bieruń Stary, niem. Alt-Berun, m-ko w pow. pszczyńskim (woj. śląskie), 3000 mieszk., fabr. dynamitu.

Bierzowanie, sakrament w kościele katolickim niepowtarzalny, dopełnienie chrztu, udzielany przez biskupa dla utwierdzenia w wierze.

Biesagi, wyraz dawny, oznaczający torby, zawieszane przez plecy lub u siodła konia, w które myśliwy zabierał żywność, wyruszając na łowy.

Biesbosch, bagniste, bogate w wysepki jez. na wybrzeżu morskim w Holandji, 200 km.², powstałe skutkiem katastrofy przetrwania tamy

przez rz. Mozę w r. 1421, po części osuszone i uprawne.

Biesiadecki Alfred lekarz polski. * 1839, † 1889, asystent Rokitańskiego w Wiedniu, profesor anatomii patologicznej w Krakowie (1868), w 1876 mianowany został protomedykiem Galicji, dał początek instytutom: weterynaryjnemu i bakteriologicznemu we Lwowie.

Biesiekiński Julian, * 1838 r., syn kasztelana z Konecka. na Kujawach. Brał udział w powstaniu 1863 r. przy boku Mierosławskiego, co okupił 15-letniem wygnaniem w Narymie. Badał przyrodę. Wydał monografię zaającą i pracę, odznaczoną pierwszą nagrodą p. t. „Kuropatwa szara czyli pospolita”. † 1910 r.

Bieszczady, pasmo górskie w Karpatach, w Beskidzie Wysokim (szczyt Pikula 1.405 m.).

Bieżnia, równy pozbawiony przeszkód i kamieni teren do biegania; bieżnia do wyscienia 100 m. musi być prosta; dla każdego biegacza powinna być wyznaczona ścieżka 1,2 m. szeroka.

Bieżuń, miasteczko w ziemi płockiej, pamiętne przez urodzenie się w nim w 1716 r. Andrzeja Zamojskiego, wielk. kanclerza koronnego.

Biężycza, osada w pow. i gub. briańskiej (Rosja środk.), 21.000 mieszk.

Biferno, rz. w prow. Foggia (Włochy środk.), ujście do Adriatyku, dług. 150 km.

Biformizm (łac.), dwukształtność.

Bifurkacja rzeki, połączenie się systematów dwu rzek, zwykle obniżeniem się lub zupełnym zanikiem na pewnej przestrzeni działu wód, np. bifurkacja między Amazonką a Orinoko, w Polsce perijodyczna b. między Bugiem i Prypecią i t. p.; wykorzystywana jest w żegludze rzecznej.

Bigamia (grec.). dwużeństwo; zawarcie nowego małżeństwa, gdy poprzednie nie jest jeszcze prawomocnie rozwiązane.

Big-Black-River, dopływ rz. Mississipi (St. Zj. Am. Płn.), dług. 320 km.

Big-Blue-River, l. dopływ rz. Kansas (St. Zj. Am. Płn.), dług. 450 km.

Big-Horn, dopływ rz. Yellowstone (St. Zj. Am. Płn.), dług. 880 km.

Bigorre, dawna dzielnica w Gaskonii, obecnie część dep. Hautes Pyrénées (Francja płd.).

Bigoteria, przesadna gorliwość w wypełnianiu zewnętrznych form religijności.

Big-Sioux, l. dopływ Missuri w stanie Dakota Płd. (St. Zj. Am. Płn.), dług. 480 km.

Bihar, 1) pasmo górskie w Siedmiogrodzie (Rumunia), szczyt. B. lub W. Kukurbeta, 1849 m.; 2) komitat weg. na l. brzegu Cisy, którego część wsch. wraz z stol. W. Waraždynem 1919 włączona do Rumunii (pokój w Neuilly).

Bihar-Orissa, prow. Indyj bryt. wraz z państwem hold. Czota Nagpur, 289.620 km.², 38,4 milj. mieszk., mówiących dialektem bihari, stol. Bihar, 45.000 mieszk.

Bihé, dzielnica środk. kolonii portug. Angola w płd.-zach. Afryce.

Bijapur, ob. Bidżapur.

Bijawar, ob. Bidżawar.

Bijelina, m. w Bośni (Jugosławia), przy ujściu Driny do Sawy, 11.000 mieszk. (50 proc. mahometan).

Bijaur, ob. Bidżnur.

Bijsk, m. w gub. altajskiej (Rosja azjat.), 41.600 mieszk.

Bikanir lub Bikaner, stol. państwa holdow. w Radżputanie (Indje bryt.), w oazie wśród pustyń bezpłodnych, 69.000 mieszk.

Bilans (włosk.), zestawienie, porównanie wydatków i dochodów przedsiębiorstwa; stan rachunków w określonym momencie (w końcu roku, miesiąca itp.), odzwierciedlający stan majątkowy przedsiębiorstwa. To co przedsiębiorstwo według bilansu posiada stanowi: aktywa (stan czynny), to co jest winne — pasywa (stan bierny); b. g. o. s. p. o. d. a. r. c. z. y.: różnica pomiędzy wartością dóbr wytworzonych, a wartością spożytych przez kraj. B. g. o. s. p. o. d. a. r. c. z. y. c. z. y. n. n. y. (dodatni, aktywny), gdy wytwarza się więcej, niż się spożywa; bierny (ujemny, pasywny), gdy wytwarza się mniej, niż się spożywa; b. h. a. n. d. l. o. w. y., różnica pomiędzy wartością towarów przywożonych z zagranicy, a wywożonych zagranicę. B. h. a. n. d. l. o. w. y. c. z. y. n. n. y. (dodatni, aktywny), gdy wywóz przewyższa przywóz; bierny (ujemny, pasywny), gdy wywóz jest mniejszy, niż przywóz; b. p. ł. a. t. n. i. c. z. y. (rachunkowy) — różnica pomiędzy ilością pieniędzy wpływających do kraju a wysyłanych z kraju. B. p. ł. a. t. n. i. c. z. y. c. z. y. n. n. y. (dodatni, aktywny), gdy wpływa więcej, niż wychodzi z kraju; bierny (ujemny, pasywny), gdy wpływa mniej, niż wychodzi.

Bilansista, doświadczony buchalter, umiejący sporządzać bilanse.

Bilard, gra, oparta na zasadzie prawa fizycznego odbijania się ciał sprężystych, w tym wypadku kul, wytoczonych z kości słoniowej lub odlanych z odpowiedniej masy. Gra polega na tem, iż na stole prostokątnym, posiadającym marmurowy blat, obciążony cienkiem sukniem, a krawędzie wystające wyłożone kauczukiem, grający, uderzając za pomocą kija jedną z kul, stara się trafić w drugą tak, aby odbiwszy się od niej trafiła w drugą (karambol) lub, żeby uderzona pierwsza wpadła do luzu, t. j. do jednego z sześciu otworów, umieszczonych w rogach stołu i środkach dłuższych boków.

Bilaspur, państewko holdow. w Pendżabie (Indje bryt.), węgiel, ruda żel., stol. B., 19.000 mieszk.

Bilateralny (łac.), obustronny.

Bilbao, stol. baskijskiej prow. Vizcaya (Hiszpania płn.), nad dolnym Rio Nervion, port nad zatoką Vizcaya z przystaniami Portugalete i Las Arenas, 99.000 mieszk.; uniwersytet, fabryki papieru, przemysł metalurg., budowa statków.

Bilcze lub **Złote B.**, m-ko w pow. borszczowskim (woj. tarnopolskie), nad Seretem, 3.000

mieszk., słynne jaskinie z wykopaliskami, kurhany, horodyszcze.

Bilczewski Józef, ks. arcybiskup, pisarz teologiczny i archeolog, * 1860 w Wilanowicach (pow. Biała), 1886 uzyskał doktorat teologii w Wiedniu, poczem prof. uniwersytetu we Lwowie, 1900 arcybiskup obrz. łac. we Lwowie, † 1923. Dzieła: „Archeologia chrześcijańska wobec historii Kościoła i dogmatu“, „Geneza i historia symbolu apostołskiego“, „Eucharystja w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych, ikonograficznych i epigraficznych“, liczne prace w „Przeglądzie powszechnym“, „Przeglądzie Polskim“, „Bibliotece Warszawskiej“.

Bilderdijk Willem, znakomity poeta holenderski, * 1756 w Amsterdamie, † 1831 w Harlem. Pisał „Historję Ojczyzny“ i w. in.

Bilek Franciszek, wybitny współczesny rzeźbiarz czeski, autor „Golgoty“, „Chrystusa na krzyżu“, „Niewidomych“, „Pomnika poległych w Horowicach“.

Bilety bankowe, ob. banknoty.

Bilety skarbowe, krótkoterminowe zobowiązania skarbu, wypuszczane zwykle celem pokrycia doraźnych braków skarbowych.

Bilharzia haematobia, robak z rodzaju Trematodes (przywry), pasorzytuje w jelitach ludzkich, najczęściej napotykaną jest w Egipcie.

Bilina, niem. Bilin, m. w żupie Louny w Czechosłowacji, nad rz. Biela, 9.700 mieszk. niem., źródła alkaliczne, kąpiele węglowe (B. Kisielka).

Bilińska (Bohdanowiczowa) Anna, malarka, portrecistka i pejzażystka, * 1858 na Ukrainie, † 1893 w Warszawie. Kształciła się pod kierunkiem prof. W. Gersona, następnie w Paryżu, gdzie otrzymała medal za autoportret.

Biliński Leon, polityk i mąż stanu, * 1846 w Zaleszczykach, studja gimn. w Stanisławowie i Tarnopolu, prawnicze w Uniwersytecie lwowskim, gdzie następnie (od r. 1868) był docentem, profesorem ekonomji politycznej, dziekanem (1876) i rektorem (1878). Od r. 1883 poseł do austriackiej Rady państwa. Od r. 1892 prezydent austr. kolei państw. Od r. 1895—7 i 1909—1911 minister skarbu. Od 1900—9 gubernator banku austro-węgierskiego, od 1911—1912 i 1915—1917 prezes koła polskiego w Wiedniu, 1912—14 minister finansów wspólnych, od 1917—18 czynny w austr. Izbie Panów, 1919 polski minister skarbu, † 1922 w Wiedniu. Prace naukowe: „Studja nad podatkiem dochodowym“ 2 t. 1870, „Wykład ekonomji społecznej“ 2 t. 1873, „System nauki skarbowej“ 1876, „System ekonomji społecznej“ 2 t. 1880, „Wspomnienia i dokumenty“ (1923/4).

Bilińskie pastylki, wyrabiane z soli bilińskich wód mineralnych.

Bilirubina, barwnik żółci o składzie $C_{33}H_{38}N_4O_6$, barwy żółto-czerwonej, nierozpuszczalny w wodzie, o charakterze kwasu; w żółci występuje jako sól rozpuszczalna potasowa lub sodowa, natomiast w kamieniach żółciowych jako nierozpuszczalna sól wapniowa.

Biliton, wyspa w Indiach wsch. holend., pomiędzy Sumatrą i Borneo, 4.842 km.², 68.600 mieszk., kopalnie cyny i rudy żel., gł. m. Tandjong-Pandang.

Biliwerdyna, barwnik żółci o składzie $C_{33}H_{38}N_4O_6$, powstaje przez utlenienie bilirubiny (ob.). Ma barwę zieloną.

Billion, milion milionów; u ludów romańskich — tysiąc milionów.

Bill (łac.), projekt ustawy, wniesiony do Izby w Anglii i Stanach Zjednoczonych Ameryki; również sama ustawa lub prawo, przyjęte przez izby i zatwierdzone przez króla, względnie prezydenta.

Billings, m. w stanie Montana (St. Zj. Am. Płn.), 15.100 mieszk.

Billroth Teodor, chirurg niemiecki, * 1829, † 1894, profesor w Zurichu i Wiedniu, genialny operator, podał wiele nowych metod operacyjnych.

Bilon (ang.), monety zdawkowe, wybijane z miedzi, niklu, żelaza i t. p., czasami z domieszką srebra. Wartość metalu w bilonie jest mniejsza, niż wartość obiegowa, wskazana na monetach. Według polskiej ustawy monetarnej z r. 1924 są wybijane monety bilonowe z niklu i bronzu.

Bilston, m. w hr. Stafford (Anglia środk.), 25.000 mieszk., kopalnie węgla i rudy żel.

Bilgoraj, m. pow. (woj. lubelskie) nad rz. Ładą, 5.600 mieszk., wyrób sit i przetaków.

Bim, bims, żelazne lub drewniane połączenie przeciwegłych żeber okrętu.

Bima, ang. Bhima, l. dopływ rz. Kriszny w Indiach bryt., dług. 800 km.

Bimanae (łac.), dwurękie.

Bimetalizm, system monetarny, oparty na dwóch metalach: srebrze i złocie. Przy bimetalizmie prawo ustala wagę jednostki pieniężnej w każdym z metali i wprowadza stały przymusowy stosunek wartości obu metali. Bimetalizm istniał dawniej w wielu krajach, obecnie jest zastąpiony wszędzie przez monometalizm.

Bimorfizm (łac.), dwupostaciowość.

Binche, m. w belg. prow. Hainaut, 12.000 mieszk., wyrób koronek od XVIII w.

Binchois Gilles, ulubiony autor pieśni w XV w. „Chansons“ i utwory kościelne.

Binding Karol, prawnik i historyk niemiecki, * 1841 w Frankfurcie n. Menem, od 1873 profesor prawa karnego w Lipsku, twórca teorii norm prawnych, pisał dzieła z dziedziny prawa karnego.

Bindraban, m. w prow. Agwa-Oudh (Indje bryt.), nad rz. Dżumna, 23.000 mieszk.

Bingel-Dag, pasmo górskie w Armenji, do 3.300 m.

Bingen, m. pow. w prow. Rheinhessen w Hesji (Niemcy), na l. brzegu Renu, 9.100 mieszk., winnice; na Renie Mysia wieża.

Binghamton, m. w stanie N. Jork (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Susquehanna, 66.800 mieszk., tytuł.

Bingley, m. w hr. York (Anglia pñ.), nad kanałem Leeds-Liverpool, 19.000 mieszk.

Binh-Dinh, stol. prow. B. w Annamie (Indochiny franc.), 74.400 mieszk.

Biunang, m. na wyspie Luzon (Filipiny), 20.000 mieszk.

Binokle (łac.), rodzaj okularów; za pomocą sprężyny b. trzymają się na nosie noszącego je człowieka.

Binswanger Otto, znakomity psychiatra, * 1852 w Münsterlingen w Szwajcarii, w 1882 profesor i dyrektor kliniki psychiatrycznej uniwers. w Jenie.

Bintang, najw. wyspa archipelagu Riu na pñd. od półwyspu Malakki w Indjach wsch. holend., 1.075 km²; pieprz, indygo, trzcina cukr.

Biobio, 1) najw. rz. w Chile (Am. Pñd.), wypływa z Andów, wpada do oceanu Spokojnego, dług. 500 km., żeglowna 70 km.; 2) prow. w Chile (Am. Pñd.), 13.863 km², 107.000 mieszk., rolnictwo, chów bydła; stol. Los Angeles.

Bioblasty, ob. Biophory.

Biochemia, chemia istot żywych, roślinnych i zwierzęcych, nauka o ich składzie chemicznym i o procesach chemicznych, w nich zachodzących.

Biodro, kość biodrowa (femur, os femoris).

Biodrowy łuk, łuk kończyny dolnej, (cingulum extremitatis inferioris), są to 3 kości: kość biodrowa (os ilium), łonowa (pubis) i siedzeniowa (ischii), u dzieci oddzielone od siebie, u dorosłych natomiast łączące się w jedną kość miednicową (os coxae).

Biodrowy staw (articulatio coxae), staw, łączący kość miednicową z kością udową, najmocniejszy ze wszystkich stawów ustroju ludzkiego.

Biodynamika (greck.), nauka o siłach, działających w ustrojach żywych.

Biofory (greck. phorein — nosić), według hipotez najrozmaitszych biologów, są to najdrobniejsze, dające się jeszcze podzielić, posiadające swoistą organizację, cząsteczki protoplazmy żywej. Cząsteczki te są podstawą życia. Noszą one najrozmaitsze nazwy urodzonych biologów: plasomy (Wiesner), bioplasty (Hertwig), gemmule (Darwin), pangeny (de Vries), biofory (Weissman).

Biogenetyczne prawo, pogląd na rozwój zwierząt, według którego historia rozwoju poszczególnego zwierzęcia (ontogenia) jest krótkim powtórzeniem historii rozwoju odródnego gatunku (phylogenia). Ważniejsze stadja rozwoju dalekich przodków zwierzęcia powtarzają się w indywidualnym rozwoju danego organizmu. Tak naprz. w zarodkach gadów, ptaków i ssaków pojawiają się w okolicy szyjowej szczeliny skrzelowe, które potem ulegają zanikowi, chociaż zwierzęta te nigdy skrzelami nie oddychają; tzw. strunę grzbietową, charakterystyczną dla niższych strunowców (lancetnik), znaleźć można w zarodkach ssaków i ptaków; zarodek wieloryba pokryty jest gęstymi włosami, choć dorosłe osobniki mają skórę zupełnie nagą.

Biogenja (greck.), historia rozwoju.

Biogeografia, część geografii, zajmującej się związkami wzajemnymi pomiędzy ziemią a organizmami roślinnymi, zwierzęcymi i człowiekiem.

Biologia (greck.), nauka o istotach żywych (zwierzętach i roślinach), o ich czynnościach życiowych i o warunkach, w jakich żyć mogą. Ostatecznym celem biologii jest dać syntezę wszystkich zjawisk życiowych na ziemi, wyjaśnić prawa, rządzące życiem i przeniknąć istotę życia.

Biomechanika (greck.), nauka, starająca się objaśnić zjawiska życiowe za pomocą fizyki i chemii.

Biometria (greck.) albo bioarytmetyka, dział statystyki, który za pomocą rachunku prawdopodobieństwa określa śmiertelność oraz długość życia. Ma szerokie zastosowanie w ubezpieczeniach na życie oraz społecznych.

Bion, 1) ze Smyrny (koniec II w. przed n. Chr.), poeta grecki z okresu hellenistycznego, autor utworów sielankowych. 2) z Borysthenes, filozof i pisarz z końca IV w. przed Chr. Był wyznawcą kolejno filozofii kynickiej, kyrenańskiej, perypatetycznej. Autor satyrycznych wykładów, t. zw. diatryb.

Bionomia (greck.), nauka o prawach życia.

Biosfera, obszar rozprzestrzenienia istot żyjących na ziemi w pasie zetknięcia się sfer nieorganicznych: litosfery, hydrosfery i atmosfery. Najdalej przenika biosfera w atmosferze i w głąb hydrosfery, powierzchownie — w głąb litosfery (szczeliny i jaskinie).

Biot Jan Chrzciciel, matematyk i fizyk francuski, * w 1774 r. w Paryżu. Badania jego obejmują m. in. zjawiska polaryzacji optycznej, które jako jeden z pierwszych zbadał. † 1862.

Biotaksja, opis i klasyfikacja organizmów roślinnych i zwierzęcych.

Biotron jest kombinacją dwu lampek katodowych (radio), zwanych negatronami, posiada tylko znaczenie naukowe.

Biotyty, minerały, jest to szereg tlenków ciemnych, barwy przeważnie brunatnej, czarnozielonej lub czarnej. Ogólny ich wzór przybliżony: $(\text{KH})_2(\text{MgFe})_2(\text{AlFe})_2\text{Si}_4\text{O}_{12}$. Są one mniej odporne na działanie czynników fizycznych i chemicznych niż muskowity, stąd więc w przyrodzie często zwietrzałe i rozłożone. Nigdy nie występują w kryształach tak wielkich jak muskowity, ale są więcej rozpowszechnione: biorą udział w budowie i składzie bardzo wielu skał magmowych, a także łupków krystalicznych. Znaczenia użytkowego nie mają. Mineralodzy odróżniają kilka ogniw tego szeregu i opatrują je osobnymi nazwami: flogopit czerwonoaw-brunatny z małą zawartością żelaza, meroksen brunatny z większą, lepidomelan czarny z zawartością tlenków żelaza największą dochodzącą do 38 proc.

Biozy, są to cukry złożone, $\text{C}_{12}\text{H}_{22}\text{O}_{11}$, składające się prawie wyłącznie z dwu cząsteczek heksoz. Otrzymane na drodze laboratoryjnej przez Fischera. Do bioz należy: cukier słodowy (maltoza), cukier mleczny (laktoza), cukier trzcinowy (sacharoza).

Bipedae, dwunogie.

Birch Samuel, archeolog angielski, * 1813 w Londynie, † tamże w 1885. Konserwator British Museum; zajmował się egiptologią i antyczną ceramiką.

Birdżand, m. w prow. Chorasán (Persja), 1.400 m. n. p. m., 20.000 mieszk., wyrób dywanów.

Birema, statek rzymski o dwóch rzędach wiosel.

Birh, m. w prow. Hajdarabad (Indje bryt.), 20.000 mieszk.

Birkdale, m. portowe w hr. Lancaster (Anglja pñ.-zach.), 14.000 mieszk.

Birkenfeld, eksklawa oldenburska w pruskiej prow. reńskiej (Niemcy), 503 km.², 51.260 mieszk.; zajęta na lat 15 przez wojska sojusznice. Ciekawe muzeum regionalne.

Birkenhain, ob. Brzezina.

Birkenhead, m. w hr. Chester (Anglja pñ.-zach.), port przy ujściu rz. Mersey, 145.600 mieszk., doki, warsztaty okrętowe, przemysł metalurg.

Birkenmajer Ludwik Antoni, matematyk i astronom polski, * 1855 w Lisku w Małopolsce, kształcił się we Lwowie i w Wiedniu. Od r. 1882 wykładał na Uniwersytecie Jagiellońskim. Prace: „O rozszerzalności ciał“, „O całkowaniu algebraicznym funkcji algebraicznych“, „O kinetycznej równowadze elipsoidy nieobrotowej“, nadto pracował nad historią matematyki, szczególnie w Polsce.

Birkental, ob. Brzezinka.

Birkowski Fabjan, * w r. 1566 we Lwowie, † 1636 w Krakowie, był profesorem teologii i kaznodzieją nadwornym po ustąpieniu Skargi. Brał udział w wyprawach wojennych Władysława IV. Na dwa lata przed śmiercią porzucił dwór i wraca do Krakowa, gdzie został przeorem klasztoru dominikanów. Pisał po łacinie, po grecku i po polsku, wierszem i prozą. Wydał po łacinie z ważniejszych: „Lacrymae in funere Annae Jagellonicae“, po grecku: „Listy św. Ignacego“, po polsku: „Mowy pogrzebowe i przygodne“, „Kazania obozowe“ i „Kazania na niedziele i święta doroczne“.

Birkut bielik, ob. *Haliaetetus albicilla*.

Birma lub **Burma**, największa, wsch. prow. Indyj bryt. w Indochinach, 613.126 km.², 13.206.000 mieszk.; kraj przecięty dwoma łańcuchami górskimi i doliną rz. Irawadi, żyzna z polami ryżowymi i stokami, porośłymi drzewami tekowymi; stol. Rangun; po wojnie, 1824—27 z W. Brytanią dawne królestwo stopniowo (do r. 1885) przechodziło w jej posiadanie.

Birmingham, 1) m. w hr. Warwick (Anglja środk.), nad rz. Rea, ośrodek ang. przemysłu metalurg., amunicyjnego i elektrycznego; z przedmieściami 1.151.000 mieszk., uniwersytet; 2) m. w stanie Alabama (St. Zjedn. Am. Pñ.), 179.000 mieszk., kopalnie węgla, przemysł metalurg. i maszynowy.

Birnbaum, ob. Międzychód.

Biron (Biren) Ernest Jan, książę kurlandzki. Faworyt rosyjskiej cesarzowej Anny

Iwanowny. * 1690. Nazywał się właściwie Bühren; przyjął nazwisko francuskiego księcia Birona, 1737 książę kurlandzki; opiekun ks. Iwana i regent państwa, po śmierci Anny uwięziony przez Münnicha i zesłany na Sybir; 1741 przez Elżbietę napowrót do znaczenia przywrócony. † 1772.

Birs, l. dopływ Renu w Szwajcarii, wpada pod Bazylea, źródło w górach Jury.

Birsk, m. pow. w gub. ufańskiej (Rosja wsch.), 13.000 mieszk.

Birsztany, miasteczko na Litwie w pobliżu Kowna nad Niemnem, gdzie znajdował się niegdyś dwór myśliwski wielkich książąt litewskich.

Birże, m. pow. na Litwie nad jez. Szyrwany, 5.000 mieszk., ruiny zamku Radziwiłłów.

Biscaya, ob. Vizcaya.

Bisceglie, m. port. nad Adriatykiem (Włochy pñ.), 35.200 mieszk., wywóz wina, oliwy, owoców.

Bischoheim, osada fabr. w Alzacji w dep. Haut-Rhin (Francja wsch.) nad rz. Ill, 10.000 mieszk.; przemysł metalurg.

Bischof Karol Gustaw, geolog i chemik, * 1792 w Norymberdze. Badania geologiczne opierał nie tylko na podstawach chemicznych ale i mechanicznych. Z prac ważniejsze: „Lehrbuch der chemischen und physikalischen Geologie“ (1863 3 t.), „Die Wärmelehre des Innern unseres Erdkörpers“. † 1870 w Bonn.

Bischofswerda, ob. Biskopice.

Bischofswerder, ob. Biskupiec.

Bishop Auckland, m. w hr. Durham (Anglja pñ.), 14.000 mieszk.

Bisier Kazimierz, malarz polski, * 1875 w Warszawie. Studował w Monachjum, w Krakowie i w Paryżu. Malował pejzaże, studia rodzajowe i inne.

Bisio Stefan, * 1720, † 1790, lekarz nadworny ks. Jabłonowskiej, później ks. Karola Radziwiłła, profesor anatomii i fizjologii w uniwersytecie wileńskim. Pierwszy pisał w 1772 r. w Polsce o kołunie, manji i melancholji po polsku i po łacinie.

Bisior, włókna jedwabiste, wydzielane z tzw. gruczołu bisiorowego małżów. U niektórych gatunków małżów nitki te są cienkie, mocne, trwałe i świetnie połyskujące. We Włoszech i w połudn. Francji nitki te zbierane są pod nazwą „morskiego jedwabiu“ i służą do wyrobu rozmaitych przedmiotów np. rękawiczek, woreczków do pieniędzy itp.

Biskajska zatoka, ob. Vizcaya.

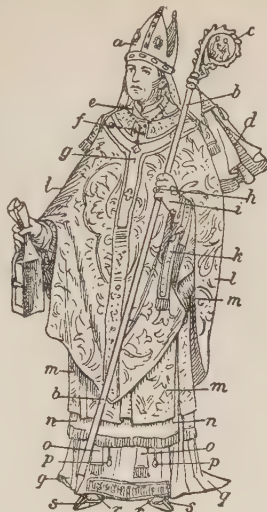
Biskie Karol, malarz polski, * 1863, † 1928, studiował pod kierunkiem Gersona w Warszawie, potem w Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu. Prace: pejzaże nastrojowe i inne.

Biskopice, niem. Bischofswerda, m. na Łęczach Górnych (Saksonia) w okręgu budziński, 8.340 mieszk., przemysł garncarski i sukienniczy.

Biskra, m. i stacja klimatyczna zimowa w Algierji u stóp gór Aurès, 8.500 mieszk.

Biskup (episkopos), tytuł starszych kościoła, posiadających konsekrację. Biskupi uważani są za następców apostołów i mają pełnię władzy kościelnej w swej diecezji, wszelako w zależności od papieża. W kościele ewangelickim władza biskupia przeszła na panujących. Kościół anglikański i kraje skandynawskie zachowały instytucję biskupów. Tytuł b. wprowadzono w krajach bałtyckich, w kościele ew. augsb. w Polsce i w niektórych kościołach krajowych Rzeszy niemieckiej.

Biskup w szatach pontyfikalnych: a) mitra lub infuła (mitra), b) pastorał (pastorale, pedum), c) zakręt (curvatura), ozdobiony wizerunkami Świętych, symbolami lub napisami, d) sudarium, pannisellus, e) humerał (humerales), f) krzyż napierśny (pectorale), g) paliusz (pallium), h) pierścień (annulus), i) rękawiczki (chirothecae), k) manipularz (phanon), l) ornat (casula, planeta), m) dalmatyka (dalmatica), n) tunika (subtile), o) stuła (stola), p) pasek (cingulum), q) alba, r) pończochy (tibialia), s) sandały lub trzewiki (sandalia).

Biskupice, niem. Biskupitz, gmina w pow. zabrzańskim na Śląsku pruskim, 14.250 mieszk., huty żelazne i stalowe, tworzące osadę Borsigwerk.

Biskupiec, 1) niem. Bischofsburg, m. na Warmii w Prusiech Wsch. (Niemcy), 5.000 mieszk. 2) niem. Bischofswerder, m.-ko w Prusiech Wsch. (Niemcy) nad rz. Ossą.

Biskupińskie jezioro w pow. żnińskim (woj. poznańskie), 128 ha, do 14 m. głęb.

Biskupizna, składka, dawana przez księży grecko-uniickich dla uczczenia biskupa, zniesiona w 1775 r.

Biskupski Ignacy, * 1865, matematyk i prawnik, specjalista spraw ubezpieczeniowych, lektor Uniw. pozn. Wyd.: „O ubezpieczeniach” (1925).

Bismarck Otto Edward Leopold, książę, mąż stanu niemiecki, * 1815 w Schönhofen, † w Friedrichsruhe 1898. Działalność polityczną rozpoczął w roku 1847 jako poseł w sejmie krajowym. 1851—59 był posłem pruskim przy Sejmie Rzeszy. 1859 posłem w Petersburgu, 1862 w Paryżu; tegoż roku został pruskim prezydentem ministrów i ministrem spraw zagr. W r. 1863 udaremniał austriacki projekt związku niem., 1864 doprowadził do wojny Prus i Austrii przeciw Danii. W r. 1866 konflikt z Austrią i wojna przeciw Austrii, zakończona zwycięstwem Prus i wykluczeniem Austrii ze związku niemieckiego. W r. 1867 został kanclerzem związku północno-niemieckiego. Po zwycięstwie nad Francją wskrzesił 1871 cesarstwo niemieckie, w którym Prusy otrzymały stanowisko dominujące. Jako kanclerz Rzeszy prowadził od r. 1872 walkę z centrum katolickim, przyczem oparł się na stron-

nictwie narodowo-liberalnem, od którego się jednak 1878 odsunął, przechodząc do polityki ochrony celnej. W tym czasie wszczął ostry kurs przeciwko socjalistom (ustawa przeciw socjalistom 1878), niemniej jednak przeprowadził szereg reform socjalnych, jak Kasy Chorych, ubezpieczenie od wypadków, ubezpieczenie na starość. W r. 1878 przewodniczył B. na kongresie berlińskim, 1879 zawarł sojusz zaczepno-odporny z Austrią, do którego 1883 przystąpiły Włochy. Zgodnie z całokształtem swej polityki zagranicznej zabiegał zarazem o przyjaźń Rosji. Z powodu zatargu z cesarzem Wilhelmem II ustąpił 1890.

Bismarcka archipelag, obecnie archipelag Nowej Brytanii, grupa wysp na pń.-wsch. od N. Gwinei, 47.100 km.², 1899—1919 kolonia niemiecka, 1914 zajęta przez W. Brytanię, w administracji Australii. Mieszk. 200.000 Malajczyków i Papua; kawa, bawełna, guma.

Bismarcka góry na N. Gwinei, do 4.300 m. **Bismarckhütte**, ob. Hajduki Wielkie. **Bison bonasus** (Żubr), ob. Bizony.

Bissagos, w s p y wulkaniczne, należące do Gwinei portug. w Afryce zach., na wyspie Bolama, stol. Bolama.

Bissing Maurycy, baron, generał pruski, * 1844; w czasie wojny światowej, 1914—1917, generał-gubernator okupowanych terenów w Belgii. † 1917 w Brukseli.

Bisson Aleksander, francuski autor utworów scenicznych, * 1848 w Briouze, sekretarz w min. oświaty w Paryżu. Napisał m. in. „Feu Toupinel” oraz „Madame Bonnard”. † 1912 w Paryżu.

Bistolfi Leonardo, rzeźbiarz włoski, * 1859 w Casal Monferrato, twórca wielu znakomych nagrobków.

Bistrifa, ob. Bystrzyca.

Bistrifa, węg. Besztercze, m. w pld. Siedmiogrodzie (Rumunia) nad rz. B., 13.200 mieszk.

Bistur, mały nożyk chirurgiczny, używany do cięcia skóry.

Biszkopty, rodzaj pieczywa słodkiego, sporządzonego z najlepszej maki pszennej z dodatkiem masła, jaj, cukru i korzeni. Ciasto to zawiera bardzo mało wilgoci, wskutek czego odznacza się znaczną trwałością.

Bitków, kopalnie ropy w pow. bohorodczańskim (woj. stanisławowskie).

Bitlis, stol. wilajetu B. w Armenii tur., na pld.-zach. od jez. Wan; 40.000 mieszk.

Bitol lub **Bitolija**, tur. Monastir, m. w Macedonii serb. (Jugosławia), 60.000 mieszk. (Turków, Albańczyków, Serbów, Bułgarów, Greków), ożywiony handel, wywóz zboża, dywanów, wyrobów srebrnych.

Bitonto, m. w prow. Bari (Apulia, Włochy pld.), 34.000 mieszk., wywóz oliwy.

Bitterfeld, m. okręg w rej. merseburskiej w Saksonii pruskiej nad rz. Mulda, 17.000 mieszk., przemysł chemiczny i ceramiczny, kopalnie węgla brunatnego, w pobliżu centrala elektryczna dla Berlina.

Bittner Jerzy, literat i wybitny aktor cze-
ski, * 1846, † 1904. Był serdecznym przyjacie-

lem Polaków. Brał czynny udział w powstaniu 1863 r.; ranny w bitwie pod Szklarami.

Bitumiczne skały, wapienie, margle, piaskowce, łupki gliniaste, nasiąknięte węglowodarami ciekłymi i stałymi, odpowiadającymi ropie naftowej, ozokerytowi, asfaltowi i pokrewnym. Mieszanina tych ciał znana jest pod nazwą bitumów.

Bitumy, związki węgla z wodorem z domieszką żywicy. Np. nafta, воск ziemny, asfalt. Przeważnie pochodzenia organicznego.

Bitynja, staroż. kraina pomiędzy m. Czarnem i Marmara w Azji Mniejszej, w dorzeczu Sakarii. Gł. m. Boli; w r. 300 przed N. Chr., samodzielna, w r. 74 przed N. Chr. rzymska, w r. 1074 po N. Chr. seldżuska, 1079 chrześcijańska, 1326 turecka.

Biuletyn (franc.), urzędowy komunikat o wypadkach, obchodzących ogół; doniesienie o stanie zdrowia osoby wysoko postawionej; sprawozdanie z działalności towarzystwa naukowego i t. p.

Biura i urzędy międzynarodowe, wspólne organy państw, które zawarły konwencje, powołujące do życia takie biura. Najważniejsze z tych biur są: biura Powszechnego Związku Poczтового, biuro związków ochrony własności literackiej, własności przemysłowej i t. d.

Biuret, ciało krystaliczne o składzie $\text{NH}_2\text{CO}\cdot\text{NH}\cdot\text{CO}\cdot\text{NH}_2$, powstające z mocznika po wydzieleniu z dwu jego cząsteczek cząsteczki amoniaku. Z siarczanem miedzi w roztworze alkalicznym daje fioletowe zabarwienie, podobnie jak peptony. Jest to t. zw. reakcja biuretowa; pozwala ona śledzić przebieg hydrolizy ciał białkowych i oznaczyć moment, kiedy białko całkowicie rozpadło się na aminokwasy, które tej reakcji nie dają.

Biuretowa reakcja, ob. biuret.

Biuro Długości (Bureau des longitudes), instytucja naukowa, ustanowiona w Paryżu w r. 1795, której zadaniem jest poprawa tablic astronomicznych, udoskonalanie przyrządów astronomicznych, kierownictwo wyprawami dla badania kształtu i pomiarów ziemi i wydawanie sprawozdań z wypraw naukowych. Wydaje rocznik astronomiczny p. t.: „Connaissance des temps”, a także „Annuaire”.

Biuro Międzynarodowe Wag i Miar w Paryżu, zał. w r. 1876 w celu ujednolinitania systemu metrycznego; biuro przechowuje pierwowzory metra i kilograma.

Biurokracja, system władzy, oparty na urzędnikach państwowych.

Biwa, najw. jez. w Japonii na wyspie Hondo, 1575 klm. kw., do 85 m. głęb.

Biwami, ang. Bhiwami, m. w Pendżabie (Indie bryt.), 36.000 mieszk.

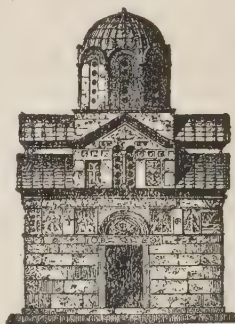
Bizancjum (Byzantium), miasto, według legendy założone przez kolonistów z Miletu na czele z Byzasem w 657 r. przed Chr. na t. zw. Złotym Rogu przy Bosforze. Za panowania Rzymian Biz. było zrujnowane przez cesarza Septymiusza Sewera, gdyż stało po stronie wrogiej mu partii (196 r. po Chr.). Odnowił Bizancjum dopiero Konstantyn Wielki (325 r. po Chr.), który z Bizancjum chciał stworzyć

drugie miasto na siedmiu pagórkach. Odtąd Biz. nazywa się Konstantynopolem, jako nowa i wspaniała stolica cesarstwa.

Bizantyńska literatura — ożywienie literatury greckiej, datujące się od 527 r. i trwające do 1453 r., zwłaszcza w w. IX przez nawrót do studiów klasycznych; przeważnie traktowała zagadnienia historyczne, częściowo historię sztuki i obyczajów państwa bizantyńskiego, będąc niedostępną dla ludu.

Bizantyńska sztuka.

Cechuje ją uroczyście powaga i zamilowanie do symboliki w połączeniu z niezmiernym przepychem. Do wyrobu dzieł sztuki używano, z wielką rozrzutnością, najdroższych materiałów: złota, srebra, pereł, cennych kamieni, marmurów, spiżu, kości słoniowej i t. p. Obrazy i ornamenty układano o drobnych kamyczków (t. zw. mozaika) o wielkiem bogactwie barw i złota, opierając kompozycję na poważnej, ale martwej symetrii. W architekturze planem był równoramienny krzyż grecki z wielką kopułą na skrzyżowaniu ramion, często otoczoną wieńcem mniejszych kopuł. Z zewnątrz budowle

Bizantyńska sztuka. Stara świątynia w Atenach.

przeważnie skromne i proste; wielki przepych koncentruje się wewnątrz. Głowica bizantyńska ma kształt odrębny o charakterze trapezoidu podwójnego o bogato zdobionych płaszczynach. Wpływ sztuki bizantyńskiej, przeniesionej przez artystów bizant., którzy rozsypali się po wszystkich ziemiach dawnego imperjum rzymskiego, był silny i długotrwały. Sztukę tę cechuje pewna strupieszność, która zwa-

Bizantyńska sztuka. Relief z kościoła św. Marka w Wenecji.

szcza w malarstwie, powstrzymała rozwój na długie wieki; dopiero Giotto (1266—1337) zwał-

Bizantyńska sztuka. Miniatūra z psalterza.

na długie wieki; dopiero Giotto (1266—1337) zwał-

czył martwotę bizantyńską i przywołał sztukę do życia. Sztuka bizantyńska wywarła wpływ na tworzenie się stylu romańskiego. Najstynniejsze zabytki sztuki bizant.: kościół św. Zofii w Konstantynopolu, św. Witalisa w Rawennie, św. Marka w Wenecji.

Bizantyńskie Cesarstwo, albo Wschodnie Cesarstwo Rzymskie, powstało w r. 395 po Chr., kiedy Teodozjusz Wielki podzielił państwo rzymskie pomiędzy dwóch synów, przeznaczwszy młodszemu Arkadiuszowi wschodnią część (Syria, Azja Mniejsza, Pont, Egipt, Tracja, Mezja, Macedonia i Kreta) ze stolicą Bizancjum czyli Konstantynopolem. Za panowania następców nieudolnego Arkadiusza, z których najznakomitszym był Justynian (527—565), sławny ze swego prawodawstwa i czynów wojennych, buntury oraz ustawiczne spory religijne przyczyniły się do wewnętrznego rozprzeżenia państwa, a niezawsze szczęśliwe wojny z sąsiadami (z Izaurami i Arabami) do poderwania jego powagi nazewnatrz. Za panowania Heraklusa (610—41) Arabowie opanowali kraje nad Eufratem, Syryję i Egipt. Ród Heraklusa wygasł na zamordowanym w r. 711 Justynianie. Za panowania Leona III (717—41) śród ciągłych walk z Arabami wybuchł spór o oddawanie czci obrazom, na tle którego powstały dwa stronnictwa Ikonodulów i Ikonoklastów. Spór ten trwał przeszło sto lat. Dynastję cesarzów macedońskich rozpoczął Bazyli I Macedończyk, który zabiwszy swego poprzednika Michała III rządził mądrze i sprężysie (867—86), zwyciężył Paulicianów i Arabów. Dynastja macedońska z małemi przerwami utrzymała się na tronie bizantyńskim do r. 1056. Jeden z następców Bazylego I, dzielnik Bazyli II w roku 1018 wcielił Bułgarię jako prowincję w skład państwa bizantyńskiego. Po nim nastąpił: jego brat Konstantyn VIII (1025—28) i Roman III (1028—34), ożeniony z Zoą, córką Konstantyna, która w r. 1034 skazała na śmierć męża i wyniosła kolejno na tron Michała IV i Michała V. Izaak I rozpoczął szereg cesarzy z domu Komnenów. Roman IV Diogenes (1067—71), mąż Eudoksji, po raz pierwszy wystąpił do walki z Seldżukami. Za czasów Aleksego II Komnena (1081—1118) rozpoczęły się wojny krzyżowe. Ostatni cesarz z rodu Komnenów, Andronik, po zamordowaniu Aleksego II, zginął w czasie powstania w r. 1185. Po nim Izaak II Anioł stracony w r. 1195 przez swego brata Aleksego III został w 1203 przywrócony na tron przez Krzyżowców. Podczas czwartej krucjaty Konstantynopol został zdobyty przez Wenecjan i Francuzów (10-go kwietnia 1204 r.), którzy, osadziwszy na tronie cesarskim Baldwina, hrabiego Flandrii, założyli t. zw. Cesarstwo Łacińskie (1204—61). Panowaniu „łacinników“ położył kres Michał VIII Paleolog, który przy pomocy Genuńczyków 25 lipca 1261 r. zdobył Konstantynopol. Paleologowie, mimo wysiłków, nie zdolali obronić się przeciwko Turkom. Za panowania Jana V (1341—91) sułtan Murad (1361) zajął Adrianopol i uczynił go stolicą swego państwa. Cesarstwo Bizantyńskie upadło ostatecznie, gdy

za panowania Konstantyna XI Paleologa (1448 do 1453) Mahomet II zdobył Konstantynopol 29 maja 1453 r.

Bizerta, franc. Bizerte, m. portowe w Tunisie (Afryka pñ.), 22,000 mieszk., port woj. franc.

Bizet Georges, * 1838, † 1875, franc. kompozytor operowy. Twórca „Carmen“ i in.

Bizmut, pierwiastek chem. (Bi = 208) o własnościach metalicznych, kruchy, o połysku szarym. Topi się w 271°. W przyrodzie występuje w postaci rodzimej lub też jako siarczek Bi₂S₃ i tlenek Bi₂O₃. Mieszaniny Bi z innymi metalami łatwo topliwymi topią się w temperaturze niższej, niż 100°, np. stop Wood'a topi się ok. 70°.

Bizmutowe związki, w lecznictwie dotychczas używane były jako środki, działające ściągające, od r. 1923 zaczęto je stosować jako środek przeciwko kile (badania są w toku). Najważniejsze są: Bi subnitricum, inaczej Magisterium Bismuthi; Bi subgallicum (dermatol) i subsalicylicum — wszystkie one stosowane są przy biegunkach i chorobach żołądkowych, prócz tego dermatol stosuje się do osuszania ran. Nowe środki bizmutowe (przeciwkiflowe) są luatol i quinby (połączenie chininy z bizmutem).

Bizmutyn, minerał, Bi₂S₃, jasnoszary prawie cynowobiałe, mało rozpowszechniony.

Bizony, zwierzęta kregowe, gromada: ssące (Mammalia), rząd: kopytne, podrząd: parzystokopytne, przeżuwające. Grzbiet ponad łopatkami podnosi się naksztalt garbu. Krótkie silne rogi, szeroko rozstawione. Ogromna kudłata grzywa, długa gęsta broda. Bison bonasus (żubr). Długość do 2 m. 50 cm., wysokość w łopatkach 1 m. 80 cm. Obecnie gatunek ten znajduje się w stanie dzikim tylko na Kaukazie. W innych miejscowościach Europy został już wytępiony. Do niedawna jeszcze w puszczy Białowieskiej chowało się stado żubrów pod ochroną rządową. Stado to, które w 1857 r. liczyło 1898 żubrów, zmalało do kilkuset sztuk w 1914 r. Podczas wielkiej wojny wszystkie te okazy wyginęły. Bison bison (= americanus): dawniej spotkać można było miliony bizonów w prerjach północno-amerykańskich. Ponieważ stanowiły one podstawę bytu dla wielu plemion indyjskich, biali w celu wyniszczenia Indian pośrednio w ciągu kilkunastu lat wytępiili bizona niemal zupełnie. Obecnie kilkaset sztuk żyje pod ochroną w „parkach narodowych“ Ameryki Północnej.

Björneborg, m. port. w prow. Abo-B., nad zatoką Botnicką, Finlandja, 17.000 mieszk., handel drzewem i smołą.

Björnson Björnstjerne, wybitny poeta norweski, * 1832 w Kvikne (Oesterdalen), † 1910 w Paryżu. Autor opowiadań z życia wiejskiego, powieści, dramatów i poezji lirycznych. Dramaty późniejszego okresu realistyczne o silnie uwydątnionej tendencji demokratycznej. Zaznaczył się również jako działacz społeczno-polityczny. Znane dramaty: „Bankructwo“, „Ponad siły“ i inne. W r. 1903 otrzymał nagrodę Nobla.

Blacas d'Aulps Pierre książę, dyploma-

ta francuski, * 1771 pod Aulps, † 1839. W 1814 minister dworu i min. stanu za Ludwika XVIII i Karola X, w 1820—22 poseł w Rzymie i Neapolu, założył muzeum egipskiego w Paryżu.

Black Józef chemik szkocki, * 1728 w Bordeaux, † 1799 w Edynburgu. Epokowe prace nad gazami i ciepłem ujął.

Blackburn, m. w hr. Lancaster (Anglia pñ.-zach.), nad rz. teje nazwy, 133.000 mieszk., znaczny przemysł bawełniany i metalurg., kopalnie węgla.

Blackburne James Harry, znany szachista. * 1842. B. równocześnie grywał kilka partij, nie patrząc na szachownicę; † 1924.

Blackie John Sturt, szkocki filolog i pisarz. * 1809, † 1895, przełożył trag. Ajschylosa, „Iliadę“ oraz „Fausta“. Wydał kilka tomików poezji, napisał „O wychowaniu samego siebie“ (polskie tłum. 1891 r.), „Historja ateizmu“, utworzył katedrę języków celtyckich na uniwers. edyńskim.

Blackmore Ryszard Doddridge, powieściopisarz angielski, * 1825 w Longworth, w hrabstwie Berks, † 1900 w Londynie.

Black Mountains, 1) łańcuch górski w Walji pld. (Anglia zach.); 2) Cześć Apalachów, w Karolinie pñ. (St. Zj. Am. Pñ.), szczyt Black Dome (Mount Mitchell), 2045 m.

Blackpool, m. port. w hr. Lancaster (Anglia pñ.-zach.) nad m. Irlandzkim, 100.000 mieszk., kąpiele morskie.

Black River, 1) rzeka w stanie N.-Jork (St. Zj. Am. Pñ.), ujęcie do jez. Ontario, dług. 200 km., niezeglowna; 2) l. dopływ White River, dopływu rz. Arkansas (St. Zj. Am. Pñ.), dług. 600 km.; 3) kilka mniej ważnych rzek w St. Zj. Am. Pñ.

Blackstone William prawnik angielski, * 1723 † 1780. Wydał: „Komentarze do prawodawstwa angielskiego“, uważane dotychczas za najlepsze dzieło w tej dziedzinie.

Blackwater, 1) rz. w hr. Essex (Anglia), ujęcie do zatoki B.; 2) rz. żeglowna w Irlandji pld., dług. 17 km., ujęcie do Atlantyku, obfituje w łososie.

Blaeuw (Blaeu, Blauw, po łacinie: Caesius) Wilhelm, drukarz i uczony holenderski, * 1571, † 1638 w Amsterdamie, autor szeregu atlasów geogr., żeglarskich oraz globusów.

Blahosław Jan, biskup Unji czesko-braterskiej, * 1523, † 1571, jeden z najwybitniejszych pisarzy czeskich wieku XVI-go, zasłużony zwłaszcza jako propagator piękna języka macierzystego. Oprócz historii Unji braterskiej napisał „Gramatykę“, „Błędy kaznodziej“ tłumaczył Nowy Testament, który to przekład stał się zawiązkiem przyszłej sławnej czesko-braterskiej „Biblii Kralickiej“, napisał dzieło o „Muzyce“, zebrał i zredagował „Nową kantyczkę“, zawierającą 750 śpiewów religijnych i kościelnych czesko-braterskich, oraz szereg innych dzieł o treści naukowej i religijnej. W Unji braterskiej propagował i wspierał wprowadzenie wyższego kształcenia księży oraz zamilowanie do pracy naukowej.

Blake, 1) Robert, admirał angielski, * 1598, † 1657, w 1640 przywódca partji republikań-

skiej w parlamencie 1649 mianowany przez Cromwella dowódcą floty, osłabił potęgę holenderską, zwyciężał Turków, zapewniając Anglii przewagę na morzu Śródziemnem. 1657 r. pokonał Hiszpanów pod Santa Cruz i zabrał im ładunki srebra; pochowany w opactwie Westminsteru. 2) William, malarz i poeta * 1757, † 1827.

Blanc (Cap), 1) skrajny pñ. przylądek Afryki w Tunisie; 2) lub Capo Blanco, przylądek w Afryce zach. franc. 3) Mont ob. Mont Blanc.

Blanc Louis, * 1811, † 1882. Socjalista, publicysta historyk i działacz polityczny francuski. Odegrał wybitną rolę podczas rewolucji francuskiej 1848 r.

Blanc Piotr. Za panowania Stanisława Augusta — bankier w Warszawie. 1776 dzierżał monopol tytoniowy. Był kasjerem króla. Pośredniczył w zawarciu pożyczki holenderskiej 1791. † 1797.

Blanchard François, aeronauta francuski, wynalazca spadochronu, * 1753, † 1809, w rok po upadku podczas swej 66 podróży powietrznej. W 1785 przeleciał przez kanał La Manche.

Blandrata Giorgio, * 1515 w Saluzzo w Piemontie. Z zawodu lekarz przeszedł do historii jako jeden z reformatorów religijnych. W 1558 przybywa do Polski i zyskuje względy Mikołaja Radziwiłła. Zostaje pastorem zboru w Pińczowie; tu wraz ze współuczniami pracuje nad przekładem biblii na język polski. Od 1563 przebywa w Siedmiogrodzie. W 1576 r. zaprzysięga w imieniu Stefana Batorego pacta conventa. † 1590 w Polsce, zamordowany przez własnego synowca, którego wydziedziczył jako zwolennika wyznania rzym.-kat.

Blank Antoni, malarz historyczny i portrecista, * 1785 w Olsztynie, † 1844 w Warszawie. Kształcił się w Warsz. Szk. Sztuk Pięknych i w Dreźnie u Grassiego. W 1817 został prof. malarstwa przy uniwersytecie warszawskim.

Blankenberghe, miejsc. kąpielowa nad m. Północnem w sąsiedztwie Ostendy (Belgia), rybołówstwo.

Blankenburg, 1) a m Harz, m. i miejsc. kuracyjna w Brunświku pld. (Niemcy środk.), 12.000 mieszk., kamieniołomy; 2) in Thüringen, miejsc. kuracyjna w Turyngji (Niemcy środk.), 3.900 mieszk.

Blankenese, przedmieście Hamburga nad Elbą, 12.000 mieszk.

Blanki — w zamkach obronnych nazywano tak wystające, zębione przedpiersie murów, tworzące kryte korytarze.

Blankista (lac.) spekulant giełdowy, sprzedający papiery, waluty lub dewizy, których nie posiada, spekulując na zniżkę i licząc na tańszy odkup późniejszy.

Blanko-kredyt (lac.), kredyt otwarty bez ograniczenia sumy.

Blanko-weksel albo weksel in blanco, blankiet wekslowy niezapełniony, lecz zaopatrzony w podpis wystawcy.

Blanqui Louis Auguste, rewolucjonista francuski, * 1805, † 1881. Za wielokrotny

udział w ruchach rewolucyjnych spędził połowę swego życia w więzieniach i na wygnaniu. Wyróżniał się ascetyzmem w życiu prywatnym. Był członkiem pierwszej międzynarodówki, gdzie wraz z Bakuninem zwalczał Marksa i jego zwolenników.

Blastoidea, szkarłupnie kopalne, pokrewne lilowcom; najobficiej występują w okresie węglowym.

Blastomery (greck.), komórki, powstające z podziału zapłodnionego jaja zwierzęcego. Ilość blastomerów wzrasta stopniowo w ciągu rozwoju jaja (z 2 na 4, 8, 16 i t. d.).

Blastula (greck.), stadium rozwojowe zapłodnionego jaja zwierzęcego; b. przedstawia się jako pecherzyk, wypełniony białkowatym płynem. Ściana pecherzyka jest utworzona przez jedną warstwę komórek zarodka.

Błaszka liściowa, ob. liść.

Błaskowiec, listownica, ob. *Laminaria*.

Blatta (karaluch), owad, rząd prostoskrzydłe. *B. orientalis* (k. wschodni, karakan). Podobno przywędrował do nas ze wschodu, jak wskazuje zresztą nazwa. Lubi ciemne wilgotne miejsca. Pospolity w mieszkaniach, szczególnie w starych domach gdzie gnieździ się w szparach. Żeruje w nocy. Zjada niemal wszystko, co przegryźć może. Przykrym mieszkaniem brudno utrzymywanych i dawno nieodnawianych domów jest również brudno-żółtej barwy prusak albo francuz (*Phyllodromia germanica*). Większy od tych gatunków jest znany w połud. Europie karaluch amerykański (*Periplaneta americana*) i karaluch olbrzymi, który napastuje nawet śpiących ludzi.

Blavet, rz. w Bretanii (Francja zach.), dług. 140 km., część kanału z Nantes do Brestu.

Blaydon-on-Tyne, m. w hr. Durham (Anglia pń.-wsch.), nad rz. Tyne, 31.100 mieszk., kopalnie węgla, huty żelazne.

Blazonowanie (fr. blason, tarcza herbowa), opisywanie herbów według przepisów heraldycznych.

Blechnum *Spicant*, podrzeź, paproć do 1/2 metr. wysokości posiada inne liście zarodniowe, a inne płonne (krótsze). spotykana w ciennistych lasach w Karpatach.

Blednica (*Chlorosis*), anemia występuje przeważnie u młodych dziewcząt; cechą jej jest zmniejszenie ilości czerwonych ciałek, a zwłaszcza obniżenie poziomu hemoglobiny we krwi. Objawy: osłabienie, błądź, częste bóle głowy. Leczy się przetworami żelaza.

Bleiberg w. w Karyntji (Austria) bogate kopalnie ołowiu.

Bleibtreu Karl pisarz niem., * 1859, autor dramatów, powieści i „Historji literatury angielskiej”. Zwolennik hipotezy, iż autorem dzieł szekspirowskich był Bacon. † 1928.

Blejtram, drewniana rama na takichże nogach, na której stawiano piece; w XVIII w. nazywano tak kulisy teatralne. B. jest to także rama, służąca do naciągnięcia płótna, na którym ma być malowany obraz.

Blekinge, prow. pń.-wsch. Szwecji, nadbrzeżna, żywna, 2.895 km.², 147.000 mieszk., stol. Karlskrona, chów bydła.

Blekot pospolity, ob. *Aethusa*.

Blenda aksamitna, subtelne powłoki getytu włóknistego, będące właściwością występowania mineralnych Prybramu (Czechy).

Blenda cynkowa inaczej sfaleryt, (gr. sfaleiros — zwodniczy, gdyż dawniej, gdy jeszcze nie umiano wytopiać z niej cynku, odrzucano ją, mimo że podobna była do minerałów kruszonośnych). Jedną z ważniejszych rud cynkowych jest siarczkiem cynku (ZnS) często z domieszką żelaza i kadmu. Krystalizuje się w w. ukl. regularnym tworząc często bliźniaki. Tward. 4, cięż. gat. 4. Silny połysk i łupliwość. Barwa najczęściej brunatna do czarnej, zdarzają się odmiany bezbarwne. Występuje razem z galeną i galmanem w okolicach Olkusa (Bolesław, Sławków) i Bytomia (Górny Śląsk), gdzie jest eksploatowana na wielką skalę (1913 r. 550.000 tonn). Z b. c. otrzymuje się też kwas siarkowy.

Blenda smolista, to samo co uranit (ob.).

Blendy, grupa minerałów, zawierających siarkę i metale ciężkie; są to proste siarczki: cynku (blenda), rtęci (cynober), manganu (alabandyn) kadmu (grenokit), miedzi (kowelin). Ale pewne amfibole (metakrzemiany żelaza, wapnia, magnezu) przez tradycję nazywają się hornblendy, co niektórzy tłumaczą na „blenda rogowa”.

Blennorrhoea (greck.) ropotok; *B. conjunctivae*, inaczej *b. neonatorum*, zapalenie spojówek rzeżączkowe. Najczęściej zdarza się u noworodków i prowadzi do ślepoty. *B. urethrae*, rzeżączka cewki moczowej.

Blepharitis (greck.) zapalenie brzegu rzęsowego powiek. Zdarza się bardzo często, szczególnie u dzieci. Nielezione prowadzi do wypadnięcia rzęs.

Blepharon (greck.), powieka.

Blepharospasmus (greck.), kurczowe zaciśnięcie powiek, zdarza się przy zapaleniach spojówki (conjunctivitis) lub brzegu powiekowego (blepharitis).

Blériot Louis, lotnik francuski i konstruktor aeroplanów, * 1872, pierwszy dokonał 1909 r. przelotu nad kanałem La Manche.

Blida, m. w Algierji, 19.000 mieszk., kopalnie miedzi i ołowiu, wywóz pomarańcz.

Blind Karl rewolucjonista badeński. * 1826, † 1907. W rewolucji 48 r. dowodził ze Strumem powstaniem w Badenji, skazany na 8 lat więzienia, uwolniony był po zwycięstwie rewolucji; z polecenia rządu rewoluc. wysłany do Paryża gdzie brał udział w powstaniu czerwcowym 1849 r., wygnany przez rząd francuski; przeniósł się do Londynu. Jako demokrat i republikanin pozostawał w ścisłym kontakcie z przywódcami ruchu demokratycznego w Europie.

Blindaż, opancerzenie statku wojennego.

Bliziński Józef, komedjopisarz, autor humoresek i tłumacz. * 10.III 1827 w Warszawie, † 29.IV. 1893 w Krakowie. Ważniejsze komedje: „Konkurencja”, „Przezorna mama”, „Marecowa kawa”, „Ojczulek”, „Chleb ludzi bodzie”, „Pan Dama z y”, „Rozbitki”, „Ciocina na wydaniu”, „Dzika różyczka”, „Lekkoduch”,

„Szach i mat“, „Mąż w drodze“ i „Chwast“; humoreski: „Dziwolagi“, „Nowe humoreski“ i „Nowele“. Wydał nadto broszurę: „Barbaryzmy i dziwolagi językowe“.

Bliźniński Wacław, ksiądz, działacz społeczny, *1870, proboszcz w Liskowie; poseł na Sejm ustawodawczy (1919—1922) z ziemi Kaliskiej; założyciel stronnictwa, zwanego: „Polskiem Zjednoczeniem Ludowym“.

Blizna (cicatrix), ślad po zagojeniu rany. B. zjawia się zwykle w 4—6 dni po zabliźnieniu rany i wygląda jak różowe spoidło, łączące brzoje rany. Przy dłuższym trwaniu zmienia się zabarwienie blizny z różowego na białe. Po takim bledszym od otoczenia zabarwieniu, po braku włosów i otworów potowych bliznę łatwo można rozpoznać.

Bliźniaki, w mineralogii tak nazywamy zrosty dwóch kryształów, ułożonych względem siebie symetrycznie tak, iż jeden kryształ jest odbiciem drugiego w płaszczyźnie zwierciadlanej, albo też po obrocie o 180° dookoła osi daje się sprowadzić do położenia, zajmowanego przez kryształ drugi. Znamy bl. przerastające się, krzyżujące, uzupełniające, dwójaki, trojaki, czworaki i wieloraki. Kryształy bliźniacze cechują się często występowaniem kątów wklęsłych i prążków.

Bliźnięta (Gemini), jedna z konstelacji zodiaku, posiada między innymi dwie jasne gwiazdy: Kastora i Polluksa. Kastor, czyli alfa Bliźniąt, posiada jasno-zielonkawą barwę, jego paralaksa wynosi 0".07, to znaczy, że jest od nas odległy o ca 47 lat światła. Polluks, jaśniejszy od Kastora, beta Bliźniąt, różowawego koloru, ma paralaksę 0".06, co odpowiada około 54 l. światła. Według mitu greckiego, Kastor i Polluks są to dwaj bohaterscy bracia, synowie Jowisza i Ledy.

Bloch Jan, finansista i statystyk polski, *1836 w Warszawie, przedsiębiorca dróg kolejowych, długoletni prezes kolei łódzkiej i dąbrowskiej (od 1890 r.), wybudował kolej łódzką (Fabryczno-łódzką), dąbrowską (1882 r.). Autor prac z dziedziny kolejnictwa, finansowości, głośny jako autor dzieła „Przyszła wojna“ (1893 r.), w którym starał się udowodnić, że wojna europejska nie może dojść do skutku, gdyż spowodowałaby ruinę finansową i ekonomiczną państw wojujących.

Bloemaert Abraham, malarz i sztycharz holenderski, *1564, †1651. 2) **Cornelius**, syn poprzedniego, *1603, †1680, słynny sztycharz.

Bloemfontein, stol. prow. Oranje (Unia pld. Afryki), 38.000 mieszk. (51% białych), handel wełną.

Blo's, stol. dep. Loire-et-Cher (Francja środk.), nad rz. Loire, 24.000 mieszk., zamek renesansowy Walezjusów w. XIII—XVI.

Blok, kratek metalowy lub drewniany, posiadający na obwodzie wgłębienie, przez które przechodzi lina; służy przy zmianie kierunku ciągniętej liny w celu uniknięcia tarcia. Jest częścią składową mechanizmów do podnoszenia ciężarów za pomocą lin. Blok w budownictwie: obrobione większe bryły kamienia, marmuru, żelaza.

Blokada, w prawie międzynarodowym: zamknięcie przez państwo wojujące dostępu do portów przeciwnika. Blokada ma dopiero wtedy moc, gdy jest ogłoszona i zakomunikowana państwu neutralnym w drodze dyplomatycznej. Statki państwa blokującego mają prawo zabrać statek neutralny, usiłujący przedostać się do portu blokowanego, jako zdobycz wojenna. W wojnie europejskiej blokada odegrała decydującą rolę przez wstrzymanie dowozu do Niemiec wszelkich środków spożywczych i surowców.

Blokada kontynentalna, ogłoszona dekretem Napoleona, wydanym w Berlinie 21. XI. 1806 r., ustanowiła blokadę Anglii i zabroniła wszelkim krajom zależnym od Francji importowania jakichkolwiek towarów pochodzących z Anglii. Przez zamknięcie portów kontynentalnych Napoleon chciał zrujnować morski handel Wielkiej Brytanii.

Blokauz, 1) budynek z belek i kłoców dla osłony oddziałów wojskowych; 2) schronienie drewniane lub murowane (cementowane), mogące pomieścić do 250 żołnierzy, przykryte z wierzchu ziemią, służy do stawiania oporu. Od 1901 r. jako system wprowadzono blokauzy w wojnie południowo-afrykańskiej; w wielkiej wojnie odgrywały dużą rolę.

Blondel, poeta XII—XIII w., * w Pikardji, giermek Ryszarda Lwie Serce. Według podań odszukał on swego pana, uwięzionego przez ks. Austrii, śpiewając pod oknami zamków w różnych częściach Niemiec pieśń jego kompozycji.

Bloomington, 1) m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.), 29.000 mieszk., uniwersytet, przemysł. metalurg.; 2) m. w stanie Indiana (St. Zj. Am. Płn.), 10.000 mieszk., uniwersytet.

Blos Wilhelm, pisarz socjalistyczny, *1849 w Wertheimie, autor „Historji rewolucji francuskiej“; w r. 1918 po rewolucji niemieckiej był prezesem rady ministrów Republiki Wirtemberskiej, a 1919 r. obrany prowizorycznym prezydentem tej republiki; ustąpił w końcu tegoż roku.

Blücher Gebhard Leberecht, książę Wahlstatt, *1742, †1819. Wódz naczelny armji pruskiej w kampanji 1813 r. Brał udział w bitwie pod Lipskiem w 1813 r. i pod Waterloo w 1815. Dwukrotnie z armją koalicyjną wkroczył do Paryża. Wskutek szybkości swoich obrotów i ataków nazwany: „Marschall Vorwärts“.

Blue Mountains (Góry Niebieskie), pasmo górskie w Australji wsch., na zach. od Sidney, do 1.200 m. wys.

Bluetka (franc.), drobny utwór sceniczny. fraszka sceniczna.

Bluff (wym. bléf. ang.), synonim polskiego wyrazu „kawał“, w znaczeniu podawania łatwowiernym fałszu za rzekomą prawdę.

Blumenau, kolonia niem. w stanie Santa Catharina (Brazylja pld.) nad rz. Itahy, 70.000 mieszk., trzcina cukrowa, tytuń, chów bydła.

Blumenbach Jan Fryderyk, zasłużony przyrodnik niemiecki, *1752 w Gotha, †1840 w Gettjndze. Jeden z twórców antropologii.

Główne dzieło: „De generis humani varietate nativa”.

Blumenstock Leon (Halban Leon), lekarz, profesor medycyny sądowej w uniw. Jagiellońskim, † 1838 w Krakowie, autor przeszło 150 prac, przeważnie z zakresu medycyny sądowej.

Blumenthal, m. pow. w rejencji Stade (Niemcy), 11.000 mieszk., fabr. chemiczna, garbarnia.

Blümlisalp, szczyt w Alpach Berneńskich, 3.670 m.

Blumer Ignacy, * 1773. Walczył w brygadzie gen. Dzierżka 1792. Po rozejściu się armii polskiej wyjechał do Turcji. Walczył w legionach polskich we Włoszech 1797—1801, na wyspie St. Domingo. 1806 dowodzi 5 p. piechoty w Polsce. 1818 generał brygady wojsk polskich. Walczył w powstaniu listopadowym, w którym † 1830.

Bluszcz, ob. *Hedera*.

Bluszcz, ob. Glechoma.

Błudźnictwo, w pojmowaniu prawa kanonicznego — przestępstwo obelgi względem Boga lub świętych. Świeckie prawodawstwa karne otaczają naogół kult religijny bezpośrednią ochroną, uznając bluźnierstwo za samowolny występki; wyjątek stanowi kod. karny norweski, który zna tylko przestępstwo naruszenia porządku publicznego przez obrażenie cudzych uczuć religijnych.

Blachowski Stefan, prof. psychologii w Uniw. poznańskim, * 1889 w Opawie na Śląsku. Napisał m. i.: „Zjawiska kontrastu optycznego u anormalnych trichromatów”, „Nastawienia i spostrzeżenia”, „Struktura typów wyobrażeń”, „W sprawie analizy wybitnych zdolności rachunkowych”.

Blągowieczeniśk, m. w rep. Dalekiego Wschodu (Syberja wsch.), nad rz. Amurem, 33.000 mieszk., ośrodek kopalń złota, handel z Mandżurią.

Bławatek, ob. *Centaurea*.

Bławatska Helena Petrowna, słynna spirytystka i teozofka, * 1831 w Ekaterynosławiu, † 1891 w Londynie.

Błazen, śmieśzek, dowcipniś, trefniś, bawiący monarchów lub wielkich panów. W Polsce zasłynęli: Bieńko czyli Bieniasz, trefniś Krzysztofa Szydłowieckiego, wielkiego kanclerza koronnego, oraz Stańczyk na dworze Zygmunta I-go.

Błędowska pustynia, obszar piasków lotnych, dług. 6 km., szer. 3 km., w pow. będzińskim i olkuskim (woj. kieleckie), przecięty Białą Przemszą, „polska Sahara”.

Błękit metylenowy, cenny barwnik organiczny, zasadowy, o składzie $C_{16}H_{18}N_4SCl + ZnCl_2$, wybarwienie zielono-niebieskie. Barwi bawełnę, zaprawioną garbnikami, wełnę i jedwab w kąpieli obojętnej i kwaśnej. Stosowany w mikroskopii.

Błękit pruski, zwany także berlińskim, $Fe_3(Fe(CN)_6)_3$, niebieski osad żelazocjanku żelazowego, powstający przez działanie żelazocjanku potasowego (żółty) na sole żelazowe. Używany bywa jako farba malarska.

Błękit Turnbulla, $Fe_3(Fe(CN)_6)_3$, błękitny osad żelazocjanku żelazowego, powstający przez działanie na sole żelazawe żelazocjan-

kiem potasowym, jest więc charakterystyczna reakcją na związki żelazawe.

Błociarz, myśliwska nazwa dzika, od miejsca jego pobytu.

Blocki Włodzimierz, współczesny malarz polski, * 1886 we Lwowie, † 1920 w Zakopanem. Kształcił się w Krak. Ak. S. P. u prof. Wyczółkowskiego, następnie w Paryżu i we Włoszech Malował akty kobiece, stylizowane portrety; w ostatnich latach poświęcił się prawie wyłącznie akwareli, a w technice tej doszedł do ogromnego wirtuozostwa. Wystawa pośmiertna w Warszawie w Zachęcie (1921 r.), „Tyg. Ill.” nr. 42, 1921 r.

Błok Aleksander, poeta rosyjski, * 1880 w Petersburgu, † 1921 w Moskwie.

Błona (membrana), nazwa histologiczna, nadawana zbiorowi tkanek w charakterystyczny sposób ułożonych. Ze względu na swą czynność dzieli się błony na śluzowe i surowicze.

Błona celulozowa, używana w fotografii do wyrobu klisz taśmowych, zwijanych na rolki lub też płaskich błon w pakietach. Wygodniejsze są niż szklane klisze w użyciu, gdyż są znacznie lżejsze i umożliwiają szybkie załadowanie do aparatu przy świetle dziennym.

Błona komórkowa, ob. *komórka*.

Błonica (dyfteryt greck.), zakaźna gorączkowa choroba, wywołwana przez bakterie błonnicze i objawiająca się tworzeniem brudnoszarawych błon w gardzieli, nosie lub krtani. Błonica krtani nosi nazwę dławca (croup). Błonica trwa średnio 7—10 dni. Już po przejściu błonicy grozić mogą następne choroby: zapalenie nerek lub porażenie mięśni (najczęściej mięśni podniebienia miękkiego = niemożność polykania płynów, lub mięśnia akomodującego = niemożność czytania). Błęczy się obecnie przez zastrzykiwanie surowicy przeciwbłonicznej (serum antidipteriticum).

Błonicze bakterie, bakterie, wywołujące błonicę. Od badacza, który je ujawnił pierwszy, zwane prątkami Löfflera. Znaleźć bakterie błonnicze można w gardzieli lub nosie ludzi, chorych na błonicę.

Błonie, m. pow. w woj. warszawskim, 5.350 mieszk., fabryka zapalek, garbarnie.

Błonkoskrzydłe czyli *błonkówki*, ob. *Hymenoptera*.

Błonnik czyli celuloza, stanowi główny składnik włókien i wogóle błon komórkowych roślinnych, odpowiada składowi chem. $(C_6H_{10}O_5)_n$, co wskazuje, że cząsteczka b. ma budowę wielce złożoną i składa się z wielu cząsteczek pojedynczych węglowodanów (cukrów). Jest związkiem niekryształicznym, nierozpuszczalnym w wodzie, b. odpornym na wpływy atmosferyczne, rozpuszcza się tylko w amoniakalnym roztworze tlenku miedziowego. Gotowany z kwasami, błonnik przechodzi w glukozę.

Błony płodowe, błony otaczające zarodki gadoń, ptaków i ssaków. Błon tych jest trzy: 1. owodnia (amnion), jest to błona, najbliższa zarodka leżąca; między owodnią a zarodkiem znajduje się płyn, przez owodnię wydzielany (t. zw. płyn owodni, liquor amnii, w akuszerji noszący miano wód płodowych); 2. kosmówka

(chorion) jest to błona, leżąca nazewnątrz od owodni, gładka u ptaków i gadów, pokryta całym szeregiem kosmków u ssaków. Kosmki te wrastają wgłąb macicy i służą do odżywiania zarodka; 3. omocznia (t. zw. allantois), błona ta wychodzi z tylnej części zarodka i rozpościera się między owodnią a kosmkówką. Odgrywa rolę narządu oddechowego i wydzielniczego równocześnie. U ssaków naczynia omocznia wrastają w komórki kosmkówki i w ten sposób wytwarza się t. zw. łożysko, narząd, zapewniający zarodkowi dostateczną ilość materiału odżywczego i oddechowego.

Błotniak stawowy, ob. *Circus palustris*.

Błotniarka stawowa, ob. *Lymnaea*.

Błotnica, ob. *Triglochin*.

Błotnicki Tadeusz, rzeźbiarz polski, * 1858 we Lwowie. Studja artystyczne odbył w Krakowie, Wiedniu i Paryżu. Prace: „Samson“, „Świtezianka“, „Głowa Chrystusa“ i inne.

Błotnik ob. halif.

Błotny gaz, ob. metan.

Błyskawica, wydładowanie elektryczne w atmosferze, połączone z zjawiskami świetlnymi i głosowymi (grzmot). Rozróżniamy błyskawice linijowe (przecinające chmurę świetlaną wstęgą), rozproszone, (bez kształtu wyraźnego) i kuliste (w postaci kuli ogniowej). Błyskawice bez grzmotu, odnieść należy do błyskawic bardzo oddalonych.

Błyszcz, szczyt w Tatrach zach., 2.170 m.

Błyszcz żelaza, to samo co hematyt (ob.).

Błyszczce, grupa minerałów o wyglądzie metalicznym, lecz barwie ciemnej, małej twardości (2—3), łupliwości doskonałej. Są to przeważnie związki metali z siarką, selenem i tellurem. Nazwę bł. nadano też niektórym tlenkom metalicznym (bł. żelaza). Do bardziej rozpowszechnionych należą: Błyszcz antymonowy, ob. antymonit. Błyszcz miedziasty, to samo co chalkozyn (minerał), (ob.). Błyszcz molibdenowy, minerał, to samo co molibdenit (ob.). Błyszcz ołowiu, galenit, PbS, siarczek ołowiu, minerał barwy ołowianoszarej z czerwonawym odcieniem. Tw. 3. Krystalizuje się w układzie regularnym. Minerał pospolity, występuje najczęściej w żyłach. W Polsce spotyka się w żyłach wśród marmurów kieleckich (Karczówka, Ołowianka), większe ilości b. o. znajdują się w oluszkach i na Górnym Śląsku.

Boa constrictor, boa dusiciel, zwierzę, gad (Reptilia), rzad: węże (Ophidia). Niejadowity. Dosięga 6 m. długości. Owija zdobycz swym ciałem i ściska tak długo, aż ją udusi. Środkowa i Południowa Ameryka.

Boaco, m. w rep. Nikaragua (Am. Środk.), 14.350 mieszk. plantacje kawy, kukurydza.

Bobak (Marmota bobac), ssak, należący do rzędu gryzoni, bliski krewniak tatrzańskiego świstaka, wyglądem i obyczajami do niego zbliżony. Zamieszkuje stępy od Dniepru do Kamczatki.

Bober, ob. Bobrawa.

Boblińska-Paszkowska Janina, malarka rodzajowa i miniaturzystka, portrecistka, * 1885 w Warszawie; kształciła się w Warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych i w Paryżu.

Bobliński Stanisław, malarz, wnuk Gersona, * 1897, wyróżnił się jako zdolny ilustrator o charakterze kompozycji w stylu czysto polskim.

Bobkowe liście, liście drzewa laurowego.

Bobolice, 1) niem. Bublitz, m. pow. w rej. koszalińskiej w Pomeranii (Prusy), 5.300 mieszk. 2) wieś, pow. Będziński. Ruiny zamku.

Bobrawa, niem. Bober, l. dopływ Odry, z gór Olbrzymich.

Bobrek, ob. Menyanthes.

Bobrować, myśliwska nazwa czynności psa, przeskakującego dokładnie teren — w pogoni za zwierzyzną.

Bobrowisko, tak nazywają myśliwi miejsce, pełne moczarów, gdzie latem przebywa łos.

Bobrowski, Michał, * 1785 w Wólce, † 1848, ksiądz, oddający się z zamiłowaniem studjom biblijnym oraz orientalistyce i slawistyce. Był profesorem na uniwersytecie w Wilnie, skąd usuwa go Nowosilcow i zesłał do klasztoru. Odkrył słynny rękopis Supraślski. Wydał: „Rzeczy większej wagi w podróży z Wilna do Austrii i Włoch“, oraz „Listy“. 2) Emil, dr., poseł na Sejm z m. Krakowa, * 1876, lekarz, poseł do parl. austriackiego (1913—1918), był posłem na Sejm Ustawodawczy, członek Rady Nacz. P. P. S.

Bobrowski Stefan, jeden z inicjatorów powstania Styczniowego, * 1840, † 1863; członek Kom. Centr. Nar., działającego jako Tymczasowy Rząd Narodowy. Padł w pojedynku z hr. A. Grabowskim.

Bobrujsk, m. pow. na Białorusi (Rosja zach.) na pr. brzegu Berezyny, 30.000 mieszk., od 3. II. do 22. V. 1918 zajęte przez I korpus polski pod gen. Dowbór-Muśnickim; handel zbożem i drzewem.

Bobrzyński Michał, znakomity historyk i prawnik, * 30. IX. 1849 r. Wykładał na Uniwersytecie Jagiellońskim. Był posłem na Sejm i członkiem Rady Państwa, potem namiestnikiem Galicji za czasów austriackich. Wydał m. in.: „O ustawodawstwie nieszwawskiem“, „O dawnem prawie polskiem“, „Sejmy polskie za Olbrachta i Aleksandra“, „Dzieje Polski w zarysie“, „Geneza społeczeństwa polskiego“, „Jan Ostroróg“, „Wskrzeszenie państwa Polskiego“ t. I i II i w. in.

Bocca (wl., liczba mnog. bocche), usta, otwór, ujście rzeki, zatoka, wawóz.

Boccaccio Giovanni, znakomity pisarz włoski ze starszego pokolenia humanistów, twórca artystycznej prozy włoskiej, * 1313 w Paryżu, † 1375 w Certaldo we Włoszech. Obok Petrarki był jednym z pierwszych, którzy stworzyli kulturę Odrodzenia. Po łacinie pisał dzieła historyczne oraz mitologiczne. Dantemu poświęcił dwa utwory po włosku: „Origine vita e costumi di Dante Alighieri“, „Commento sopra la commedia di Dante“. Z innych włoskich dzieł jego: „L' amorosa Fiammetta“, wzruszająca opowieść o cierpieniach porzuconej Fiammetty. Najznakomitszym jednak dziełem jest „Decameron“ (opowieść dziesięciu dni), zbiór stu nowel skąd później czerpali Shakespeare, La Fontaine,

Voltaire i inni. „Decameron“ był dla prozy włoskiej tem, czem „Boska komedia“ lub sonety Petrarki dla poezji. Jako uczony położył Boccaccio niespożyte zasługi przy odnajdowaniu i kopiowaniu zaginionych dzieł klasycznych autorów.

Bocche di Cattaro (= zatoka Kotorska), zatoka wsch. Adriatyku w Dalmacji pld. z m. Cattaro, otoczona górami do 1.800 m. wys., b. malownicza.

Boccherini Luigi, * 1734, † 1805, wybitny kompozytor utworów kameralnych. Oratorja, utwory kościelne.

Bochnia, m. pow. w woj. krakowskim, nad Rabą, 10.800 mieszk., kopalnie soli, produkcja roczna 10 milj. kg., kąpiele solankowe.

Bocholt, m. w zach. Westfalji (Prusy), 25.000 mieszk., przedziałnie, przemysł metalurg.

Bochum, m. pow. w rej. arnsberskiej w Westfalji (Prusy), 143.000 mieszk., kopalnie węgla, huty żelazne, znaczny przemysł metalurg.

Bochwiec Florian, polski pisarz filozoficzny. * 1799, † 1856 w Waszkowcach. Wydał: „Obraz myśli mojej na pamięć egzystencji mojej żonie i dzieciom“, „Obraz myśli mojej o celach istnienia człowieka“. „Zasady myśli i uczuć moich“ i „Pomysły o wychowaniu człowieka“.

Bocian biały, ob. *Ciconia alba*.

Bockflinta, dubeltówka z lufami, umieszczonemi jedna nad drugą, przyczem górna lufa jest na śrut, dolna na kulę. Są tylko bezkurkowe.

Böckh August, słynny filolog niemiecki, * 1785 w Karlsruhe, † 1867 w Berlinie.

Böcklin Arnold, malarz szwajcarski, jeden z najświetniejszych przedstawicieli malarstwa nowoczesnego, * 1827 w Bazylei, † 1901 w Fiesole koło Florencji. Słynne obrazy: „Insel der Seligen“, „Toteninsel“, „Wellenspiel“, „Villa am Meer“, „Pietà“ i inne. Odznaczają się oryginalną koncepcją siłą nastroju i świetnym kolorytem.

Bocksburg, m. w Transvaalu (Unja pld. Afryki), 44.000 mieszk. ($\frac{1}{4}$ białych).

Bod, państwo hold. w prow. bengalskiej (Indje bryt.), 5.346 km.², 110.000 mieszk. stol. B. nad rz. Mohanadi.

Bodajbo, 1) rz. na Syberji, w dorzeczu Leny, kopalnie złota. 2) m. w gub. Irkuckiej (Syberja).

Bodarz, rodzaj harpuna na węgorze; używany przez rybaków zimą i latem w zatoce Puckiej. Jest to drag długi, zakończony żelaznemi kolcami.

Bodden, nieregularne, płytkie jeziora, utworzone wskutek zapadnięcia się nizin nadbrzeżnych pld.-zach. Bałtyku, zwłaszcza na Rugji.

Bode Johann Elert, astronom niemiecki, * 1747, † 1826. Twórca roczn. p. t.: „Berl. Astr. Jahrbuch“. Znany jest w astronomji z tak zwanego szeregu B.

Bodego szereg (albo prawo Titiusa) polega na tem, że średnie odległości planet od słońca obliczone być mogą zapomocą następującego szeregu liczb: 0, 3, 6, 12, 24, 48, 96, 192, 384. Żeby otrzymać wzgl. odległości kolejnych planet, trzeba do każdej liczby tego szere-

gu dodać 4 i sumę podzielić przez 10. Otrzymane rezultaty wskazują, ile razy odległość danej planety od słońca większa jest od odległości ziemi od słońca, przyjętej za 1. Dotychczas brak teoretycznego uzasadnienia tego prawa.

PLANETA	Liczba Bodego	Odległość rzeczywista
Merkury . . .	$\frac{0+4}{10} = 0,4$	0,39
Wenus . . .	$\frac{3+4}{10} = 0,7$	0,72
Ziemia . . .	$\frac{6+4}{10} = 1,0$	1,00
Mars . . .	$\frac{12+4}{10} = 1,6$	1,52
Planetoidy . .	$\frac{24+4}{10} = 2,8$	1,5 — 5,3
Jowisz . . .	$\frac{48+4}{10} = 5,2$	5,20
Saturn . . .	$\frac{96+4}{10} = 10,0$	9,55
Uran . . .	$\frac{192+4}{10} = 19,6$	19,22
Neptun . . .	$\frac{384+4}{10} = 38,8$	30,11

Bodenbach, ob. Podmokły.

Bodenstedt Friedrich, poeta niemiecki i tłumacz. Autor opisów podróży, * 1819, † 1892. Poezje: „Pieśni Mirza Szaffy“, przekłady: Szekspira, Puszkina, Lermontowa, Hafisa i innych.

Bodeńskie jezioro, niem. Bodensee, na pln. brzegu Alp pomiędzy Szwajcarią, Niemcami i Austrią, 538,5 km.², 63,5 km. dług., do 252 m. głęb., 395 m. n. p. m., z wyspami Lindau, Reichenau i Mainau, dzieli się pod Konstancją na jez. Górne i Dolne (Überlinger, Untersee), rybołówstwo. Ślady osad nawodnych przedhistorycznych.

Bodin Jean, * 1530, † 1596, uczony francuski, autor dzieła „Sześć ksiąg o Rzeczypospolitej“ (Les six livres de la République), był pierwszym badaczem prawa państwowego, który starał się przeprowadzić koncepcję suwerenności państwowej.

Bodio Luigi statystyk włoski, * 1840 r. w Medjolanie, od 1872 r. dyrektor biura statystycznego w Rzymie, wydawca czasopisma „Archivio di statistica“.

Bodley sir Thomas, angielski uczony i polityk, * 1544, † 1612, za królowej Elżbiety poseł na wielu dworach, ufundował słynną bibliotekę uniwersytetu oksfordzkiego, zwaną „Bodlejańską“, ofiarując 200.000 funtów szter.

Bodrog, pr. dopływ rz. Cisy na Węgrzech pln., ujście pod Tokajem.

Boduła, herb polski: na tarczy w polu błękitnem trzy linie srebrne, jedna nad drugą; nad hełmem w koronie szlacheckiej pięć białych piór strusich.

Bodzanta, arcybiskup gnieźnieński, * 1320 w sandomierskiem. Popierał jako kandydatów na tron polski Zygmunta Luksemburskiego, potem Ziemowita Mazowieckiego. Po obraniu królem Władysława Jagiełły, ochrzcił go i koronował 1386. † 1388.

Bodzanta (z r. Porajów), 1348—1366 biskup krakowski toczył długoletnie spory z Kazimierzem W. oraz rycerstwem polskiem w sprawie dziesięciny.

Bodzantowicz K. S., ob. Suffczyński K.
Bodzentyn, m-ko w pow. i woj. kieleckiem, u stóp gór Świętokrzyskich, 3.900 mieszk., ruiny zamku biskupów krakowskich.

Bodziszek, ob. Geranium.

Bodziszkowate, ob. Geraniaceae.

Boëdromios („spieszący z pomocą”), przydomek Apollina. Boëdromia, święto Apollina w Atenach na pamiątkę zwyc. Tezeusza nad Amazonkami lub może bitwy maratońskiej. Boëdromion, miesiąc Apollina (wrzesień — październik).

Boehmeria nivea, szczmiel biały, należy do rodz. pokrzywowatych (Urticaceae). Roślina dostarczająca włókien.

Boemund z Normandji, * 1065, uczestnik pierwszej krucjaty, zdobywca (1068) i książę Antiochji. Wrócił do Europy, zostawiwszy tron kuzynowi Tankredowi. † 1111 we Włoszech.

Boeroe, ob. Buru.

Boëthius Anicius, * ok. 480 w Rzymie, ceniony przez cesarza Teodoryka, konsul w r. 510, później oskarżony o zdradę i bez rozprawy stracony w r. 524. Zachowały się z jego pism dzieła, odnoszące się do muzyki, matematyki, objaśnienia do Organon Arystotelesa i in. Najślawniejszym jest jego dzieło „Philosophiae consolatio” w 5 ks., napisane w więzieniu w celu pocieszenia się; ulubiona lektura w wiekach średnich.

Bofors, m. w prow. szwedzkiej Örebro, przemysł metalurg., najw. fabryka broni i materj. wybuchowych w Szwecji.

Bogarodzica, jedna z najstarszych pieśni kościelnych. Autorstwo tej pieśni przypisywano mylnie św. Wojciechowi. Badania stwierdziły, że powstała w XIV w.

Bogdański, ob. Dziekoński J. B.

Bogdo-Ola, masyw górski w wsch. górach Tienszanu (Azja środk.).

Bogoliubow Aleksy, rosyjski malarz, marynista, * 1824, † 1896 w Paryżu.

Bogorja, herb polski: na tarczy w polu czerwonym dwa srebrne łożyska, osadami zwrócone ku sobie; nad hełmem w koronie szlacheckiej paw z rozpustnym ogonem, głową zwrócony w prawo, trzymający w dziobie srebrną złamaną strzałę.

Bogorodsk, m. pow. w gub. moskiewskiej (Rosja środk.), wraz z przedm. 16.000 mieszk.

Bogota (Santa Fé de B.), stol. Kolumbji (Am. Płd.), w Andach, 2.645 m. n. p. m., 160.000 mieszk., uniwersytet, handel.

Bogovic Mirko, poeta chorwacki, * 1816, † 1893 w Zagrzebiu.

Bogucice, w. w pow. katowickim (woj. śląskie), 23.000 mieszk., kopalnie węgla, huty cyn-

kowe, odlewnie stali, fabryki maszyn, motorów elektr., nawozów sztucznych.

Bogumiłowie, sekta, założona przez popa Bogumiła na terenie Bułgarji w połowie X w. o charakterze religijno-społecznym. Walczyła z bojarami, opierając się na masach chłopskich. Dzieliła się na doskonałych i wiernych. W XI wieku rozpoczęły się prześladowania z rozkazu papieża i trwały do XIV wieku. W XV wieku bogumiłowie przyjęli mahometanizm.

Bogumin, niem. Oderberg, m. w żupie cieszyńskiej (Czechosłowacja), przy ujściu Olśzy do Odry, węzeł kolej., 7.000 mieszk.

Boguski Józef Jerzy, chemik, * 1853 w Warszawie, studja uniwersyteckie odbył w Petersburgu pod kierunkiem prof. Mendelejewa z którym pracował nad prawem Mariotte'a. W kraju zajmował się pracą nauczycielską a od r. 1888—1894 kierował pracownią fizyczną przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. W 1882 r. otrzymał bronz glinowy metodą elektrotechniczną. Napisał wiele prac z dziedziny chemji: „O budowie związków aromatycznych”, za którą otrzymał złoty medal, „O szybkości z jaką zachodzą przemiany chemiczne” (Kosmos, 1876), „O wpływie wagi cząstki kwasów na szybkość reakcyj chemicznych” (Kosmos, 1876) i inne.

Bogusławski, 1) Konstanty, autor polityczny, * 1754, † 1817. Jako należący do zakonu pijarów, prowadził wykłady w kolegiach pijarskich, następnie w akademii wileńskiej. Wydał dzieło p. t. „O doskonałym prawodawstwie”. 2) Wojciech, dramaturg, ojciec sceny narodowej i dyrektor, * 9. 4. 1757 we wsi Glinnie w Wielkopolsce, † 23. 7. 1829 w Warszawie. W r. 1783 mianowany dyrektorem Teatru Narodowego w Warszawie. W latach 1784—90 występuje ze swą trupą w Grodnie, Wilnie, Dubnie i Lwowie. W r. 1790 wraca do Warszawy i prowadzi teatr do r. 1794. Potem przenosi się do Lwowa i gra ze swoją trupą w latach 1795—99. Od r. 1799 do 1814 prowadzi teatr w Warszawie. Z jego inicjatywy powstaje w r. 1811 pierwsza szkoła dramatyczna. Napisał około 80 sztuk. Są to przeważnie przeróbki lub tłumaczenia. Najważniejsze z jego sztuk są: „Henryk VI na łowach”, „Dowód wdzięczności narodu” (komedia ta przez cały rok 1791 nie schodziła z repertuaru), „Cud czyli krakowiaczy i górale” i „Spazmy modne”. Tłumaczył: Moliera „Szkolę kobiet” i „Przekory miłosne”, Diderota „Ojciec rodziny”, Lessinga „Emilia Galotti”, Sheridan „Szkolę obmowy” i Szekspira „Hamleta”. Napisał nadto pamiętnik p. t. „Dzieje Teatru Narodowego”. 3) Stanisław, syn Wojciecha, komedjopisarz i dziennikarz, * 1805 w Warszawie, † 1870. Służył w wojsku, następnie wstąpił do teatru. Przez kilkanaście lat był współpracownikiem „Kurjera Warszawskiego” a redagował go od r. 1867 do końca stycznia 1868 r. Wydał komedje: „Lwy i lwice”, „Stara romantyczka”, „Krewni” oraz dwa libretta: „Kontrabandzista” (do muzyki Damzego) i „Flis” (do muzyki Moniuszki). 4) Władysław, syn Stanisława, wnuk Wojciecha, świetny krytyk literacki

i jeden z najznakomitszych znawców i krytyków teatralnych, * 1838. Wydał: „Siły i środki naszej sceny“ i „Studjum o Wojciechu Bogusławskim“. Poza tem szereg większych prac drukował w „Bibliotece Warszawskiej“ o Prusie, Ibsenie, Zoli, Zorilli, o d'Annunzia dramatach, o „Quo vadis“ Sienkiewicza; † 1910. 5) Edward, historyk polski. Wybitniejsze prace: „Historja Słowian“ (2 t.), „Teoria nazwisk na „awa“, „Metoda i środki poznania czasów przedhistorycznych w przeszłości Słowian“ i in. 6) Wilhelm, historyk polski, * 1824 na Wołyniu, † 1901; prace: „Rys dziejów serbo-łużyckich“, „Dzieje słowiańszczyzny północno-zach. do poł. w. XIII“ (4 t.).

Boh, staroż. Hypanis, rz. dług. 935 km., źródła na pograniczu Wołynia i Podola, ujście do m. Czarnego, żegluga utrudniona z powodu porohów, dopiero od Woznesieńska.

Bohdanowicz Karol, geolog i geograf polski, * 1867, prof. Akad. Górniczej w Krakowie, prezes Pol. Tow. Geogr. w Warszawie, były prof. Instytutu Górniczego w Petersburgu, odkrył szereg pokładów złota na Syberji, autor cennych prac z zakresu geogr. i geolog. Azji.

Bohema (fr. bohème), cyganeria, ludzie żyjący z dnia na dzień bez troski o jutro; bohema nazywają przeważnie artystów: literatów, malarzy, rzeźbiarzy. Nazwa pochodzi z trzeciego dziesiątka lat ubiegłego stulecia, kiedy Murger, pisarz francuski napisał powieść pod tym tytułem z życia artystów na bruku paryskim.

Bohemia, łac. nazwa Czech.

Bohm von Bawerk Eugen, jeden z najwybitniejszych teoretyków szkoły psychologicznej, t. zw. austriackiej, w ekonomji politycznej, * 1851, † 1914. Był kilkakrotnie austriackim ministrem finansów; prof. na uniw. wiedeńskim. Udoskonalił teorię użyteczności krańcowej. Najważniejsze dzieła jego są: „Kapitał i zysk z kapitału“ oraz „Teoria wartości dóbr gospodarczych“.

Böhme Jakób, mistyk niemiecki, * 1575 w Altseidenberg. Z zawodu był szewcem, † 1624 w Görlitz.

Böhmer-Wald, ob. Czeski Las.

Böhmisch Leipa, ob. Lipa Ceska.

Bohol, wyspa w Filipinach, 3.528 km², 250.000 mieszk.; ryż trzcina cukr., tytuń, kukurydza.

Bohomolec Franciszek, * 1720, † 1784 r. Komedjopisarz, poeta, monografista. Wstąpiwszy do zakonu jezuitów, po ukończeniu akademji wileń. i trzyletniej praktyce naucz., został wysłany przez zakon na dalsze studia do Rzymu. Po powrocie do kraju wykładał retorykę początkowo w Wilnie, potem w Warszawie. Był redaktorem „Wiadomości Warszawskich“, „Monitora“ i „Kurjera Warszawskiego“. Wydał: „Komedje“ (szkolne) 5 t., nadto komedje dla teatru publ.: „Małżeństwo z kalendara“ i „Komedje na teatrum JKMci wypracowane“ (dwa zbiory), wodewil „Nedza uszczęśliwiona“, „Monitor“ — kom., nadto „Rozmowa o języku polskim“, „Zbiór dziejopisów polskich“, „Życie Jana Zamojskiego“ (Heidensteina), „Życie Jerzego Ossolińskiego“ i „Rozgrywki uciесzne i dowcipne“.

Böhtlingk Otto, orientalista * 1815, † 1904, profesor w Jenie i Lipsku, opracował słownik języka sanskryckiego.

Bohus, dzielnica w Szwecji zach. nad Skagerrakiem, na pld. od granicy norweskiej; rybołówstwo. B. łacińska nazwa Bugu.

Bohusz Marian, ob. Potocki J. K.

Boieldieu François Adrien, * 1775, † 1834, kompozytor francuski. Opera „Kalif z Bagdadu“ i wiele innych.

Boileau-Despréaux Nicolas, poeta i krytyk francuski, * 1636 w Paryżu, † 1711 w Auteuil. Przez długi czas jego „L'art poétique“ był miarodajnym kanonem klasycyzmu.

Boilly Louis Léop., malarz i litograf francuski, * 1761 w La Bassée, † 1845 w Paryżu. Malował przeważnie obrazki rodzajowe z życia codziennego, nader cenne dla historii kultury.

Bois-Colombes, m. w dep. Seine (Francja), 14.700 mieszk. Produkcja perfum, przemysł cyklowy.

Bois-Duval Alphonse, entomolog francuski, * 1801 w Ticheville, † 1879 tamże.

Boise-City, stol. stanu Idaho (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Boise, 21.500 mieszk.

Boisko, równy wolny od przeszkód i kamieni teren do ćwiczeń gimnastycznych i gier ruchowych; boisko powinno być przepuszczalne, aby po krótkim deszczu mogło być natychmiast użyte, ściśle, ażeby przy wietrze nie dawało zbyt wiele kurzu i o ile możliwości, pokryte krótko strzyżoną trawą. Rozmiar boiska zależy od jego przeznaczenia; dla piłki nożnej i lekkiej atletyki potrzeba minimum 100×60 m.

Boissier, 1) Edmond, botanik, * 1810 w Genewie, † 1885 tamże, systematyka roślin; 2) Gaston, historyk, * 1823 w Nimes, † 1908, stały sekretarz Akademji francuskiej od 1895, autor dzieł: „Cyceron i jego przyjaciele“, „Roma i Pompei“.

Boito Arrigo, * 1842 w Padwie, poeta i kompozytor. Opera „Mefistofeles“ i inne † 1918.

Bojador, przykład na zach. stronie Afryki płn., na wybrzeżu hiszp. Río de Oro.

Bojanus Ludwik, * 1776 w Bichsweiler w Alzacji. Znakomity anatom, od 1806 profesor weterynarii i anatomji porównawczej uniwersytetu w Wilnie. Długi szereg prac nad anatomją zwierząt kregowych i bezkregowych uwieńcza „Anatomją zółwia europejskiego“, wydana w Wilnie 1819—1821, dzieło do dnia dzisiejszego nieprześcignione. † 1827.

Bojar. Bojarzy stanowili grupę szlachecką na Rusi oraz Litwie; później określano nazwą b. w granicach Rzplitej także stan pośredni między szlachtą a chłopami (t. zw. b. putni). Jedni służyli w wojsku, inni przy zamkach warownych, inni jeszcze używani byli przez starostów do posyłek z listami, egzekwowania podatków i t. p. Z bojarów putnych powstało wiele drobnej szlachty na kresach Rzplitej.

Bojardo Matteo Maria, hr. de Scandiano, poeta włoski, * ok. 1430 w Scandiano, † 1494 jako gubernator w Reggio. Główne dzieło poemat rycerski „Orlando innamorato“.

Bojca, herb polski; na tarczy w polu czerwonym trzy złote krzyże; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy białe pióra strusie.

Bojki, górale ruscy na płn. stokach Beskidu Wschodniego, sąsiedzi Huculów.

Bojko Jakób, działacz ludowy, * 1857, rolnik z Małopolski, b. nauczyciel wiejski, poseł na Sejm galicyjski i do parl. austriackiego, poseł na Sejm Ustawodawczy, b. redaktor „Przyjaciela Ludu” i „Piasta”, wybrany do Senatu jako członek „Piasta”, wicemarszałek Senatu.

Bojkot wywodzi się od nazwiska kapitana angielskiego Boycotta, który jako zarządca dóbr hr. Ene w Irlandji surowością względem dzierżawców taką wzbudził ku sobie nienawiść, iż Liga irlandzka w r. 1880 wydała zakaz utrzymywania z nim stosunków, co się wyraziło m. i. w tem, że nikt nie chciał mu sprzedać chleba, strzec bydła, uprawiać roli i t. p. B. oznacza wyłącznie z obcowania, stosowany jest w życiu ekonomicznym; b. towarów pewnego pochodzenia, b. pracodawcy przez robotników, b. towarzyski.

Bojowie, szczep celtycki, osiedlony pierwotnie w Czechach (Boihaemum = kraj Bojów).

Boks angielski, walka na pięści, znana w czasach starożytnych w Grecji pod nazwą pugilatu; ojczystą dzisiejszego boksu jest Anglia, gdzie już w 14 wieku znajdujemy pierwowzory tego sportu. Zasady tej walki uległy z czasem wielu zmianom, dziś bokserzy nie owijają sobie rąk rzemieniami z żelazem jak ongi w Grecji, nawet walka na gołe pięści została w ubiegłym stuleciu wzbroniona; walczyć wolno jedynie w rękawicach skórzanych, wypchanych włosiem (aby uderzenia nie były zbyt bolesne). Pokonany jest ten, kto w określonym czasie otrzymał więcej uderzeń lub po upadku nie podniósł się do walki w przeciągu 10 sekund. Boks jest ćwiczeniem wszechstronnym, wzmacnia ręce, nogi, tułów, wyrabia odwagę, pewność oka i reki, nie powinien być brutalny. B. francuski różni się tym od angielskiego, że walczący oprócz pięści używają nóg.

Boks respirator, angielska maska ochronna przeciwgazowa, wprowadzona od połowy 1916.

Bokserzy, tajna organizacja w Chinach, wroga względem obcych, powstała po detronizacji cesarza Tsai-Tien. W r. 1900 spowodowała powstanie i interwencję państw europejskich.

Boksyt (bauksyt), wodorotlenek glinowy z domieszką krzemionki i tlenku żelazowego. Używa się do wyrobu czystego metalicznego glinu przez działanie prądu elektrycznego na tlenek glinu. Na katodzie osiada glin.

Bol Ferdynand, malarz niderlandzki, * 1616 w Dortrechcie. † 1680 w Amsterdamie. Uczeń Rembrandta. Portrety, sceny biblijne, sztychy.

Bolan, przełęcz w Beludżystanie, 1740 m., brama z dorzecza Indusu do Iranu.

Bolas, przyrząd do łowienia zwierząt, składający się z silnego długiego sznurka, zaopatrzonego na końcach kulami.

Bolbec, m. w dep. Seine-Inférieure (Francja zach.), 12.000 mieszk.; przemysł bawełn.

Bolechów, letnisko kąpielowe solankowe, w pow. dolinańskim, woj. stanisławowskiego, 360 m. n. p. m. Żupa solna, rafineria nafty.

Bolero, taniec hiszpański w takcie $\frac{3}{4}$. B. z towarzyszeniem gitary nazywa się Seguidilla Bolero.

Bolesław, imię królów polskich, 1) Wielki, Chrobry, król polski, syn Mieszka I, * 967, † 1025. Objął rządy 992. Podbił Pomorzan. Szerzył chrześcijaństwo wśród Prusaków (męczeństwo św. Wojciecha 997). Posiadał — poza ziemiami polskimi — Morawy i Słowację, po śmierci Ottona III 1002 zajął Miśnię, Łużycę i Czechy. Wojna z ces. Henrykiem II. Pokój w Budziszynie 1018. B. osadził Świętopełka na tronie, zdobywszy Kijów. Przyłączył wtedy do Polski Grody Czerwieńskie. Koronował się w Gnieźnie 1025. W organizacji wewnętrznej ustanowił hierarchję kościelną. Pozostawił syna Mieszka II; 2) Śmiały, Szczodry, * 1043. Syn Kazimierza I Sprawiedliwego. Król polski. Panował 1058—1079. Koronowany 1077. Zdobył Kijów 1069. Przywrócił tron ks. Izasławowi. Zatał B. z biskupem krakowskim Stanisławem, którego B. skazał na śmierć, przypisał go o upadek. W walce ze stronnictwem brata Władysława uległ. Uszedł na Węgry z synem Mieszkim, gdzie umarł na tularce; 3) III Krzywousty, król polski, syn Władysława Hermana, * 1085. Panował 1102—1138. Brat B. był przyczyną wojen z Czechami, Pomorzanami i Niemcami (Henryk V) 1103—1110. Uwieszony i oślepiiony z rozkazu B. III. B. zdobył Pomorze, ziemie Słowian zaodrzańskich 1120, 1121, zaprowadził chrześcijaństwo. 1132 wyprawa przeciwko Beli. Sobiesław czeski spustoszył Śląsk 1135. Pokój zawarto 1137. 1138 B. podzielił państwo między 4 synów, † 1138; 4) IV Kędzierzawy, król polski, syn Bolesława Krzywoustego, * 1125. Panował 1146—1173. Wojna z bratem B., Władysławem II, który wspierany przez Niemców (Konrad III, Fryderyk Rudobrody), upominał się o swoje prawa. 1163 B. oddał synowi Władysławowi Śląsk. 1164. 65, 67 walki z pogańskimi Prusakami. Klęska 1166. † 1173. Dzielnice krakowska objął Mieszko Stary. Leszek, syn B. — Mazowsze i Kujawy; 5) Wstydlawy, król polski, syn Leszka Białego, * 1226, † 1279. Wojna domowa 1227—1238 o opiekę nad nieletnim B. między Henrykiem Brodatym a Konradem mazowieckim. Najazd tatarski 1241. Wojna z Konradem 1243, 44, 46. Drugi napad Tatarów 1259. Kraj zniszczony, wyludniony. B. sprowadził kolonistów Niemców. Odkryto w Bochni i Wieliczce kopalnie soli. B. ożeniony z Kingą, córką Beli węgierskiego. Zmarł bezpotomnie.

Bolesław, 1) książę mazowiecki, syn Konrada I, panował 1233—1248 (za życia ojca). Religijny, bogato uposażał kościoły; 2) II, syn Ziemowita I, książę mazowiecki. Rządził 1264—1313. Pokonał Prusaków 1267, 1281. Napadł na Ruś 1285. 1289 chciał objąć tron krakowski, po wejściu do Krakowa Henryka IV Probusa, wrócił na Mazowsze. Popierał Ło-

kietka. Wraz z Litwinami walczył przeciwko Krzyżakom; 3) III, syn Wacława ks. płockiego; Od 1330 ks. płocki. 1343 zrzekł się praw do Pomorza i ziemi Chełmińskiej na rzecz Kazimierza Wielkiego, † 1351 w wyprawie Kazimierza na Litwę. 4) IV, książę mazowiecki, syn Bolesława i Anny. Rządził 1428—1454. Miał zatargi z Litwą o Podlasie. Na zjeździe piotrkowskim, gdy Kazimierz Jagiellończyk wahał się przyjąć koronę polską, obrany królem 1446. Do koronacji B. nie doszło z obawy zerwania unii z Litwą.

Bolesław, m. pod Olkuszem (woj. kieleckie), kop. ołowiu.

Bolesław, niem. Bunzlau, m. w rej. lignickiej na Śląsku pruskim nad rz. Bobrawą, założ. przez ks. Bolesława Wysokiego, 16.000 mieszk., przemysł szklany i garncarski.

Bolesław Młoda (niem. Jungbunzlau), stol. żupy B. w Czechosłowacji, 17.200 mieszk., wyroby bawełn. i wełn., fabr. samochodów

Bolesławiec, m-ko w pow. wieluńskim (woj. łódzkie), nad Prosną, ruiny zamku ks. Bolesława Pobożnego.

Bolesławita, ob. Kraszewski J. I.

Bolgrad, m. port. w Besarabii (Rumunja) na płn.-zach. od delty Dunaju, 15.000 mieszk., handel bydlęm i łojem.

Bolidy, ob. meteory.

Bolimuszka, ob. *Stomoxys calcitrans*.

Bolivar, 1) prow. wsch. Ekwadoru, stol. Guayana; 2) prow. Kolumbii płn.-zach., stol. Cartagena, lasy dziewicze; 3) stan Wenezueli, stol. Ciudad-Bolivar, lasy dziewicze; nazwa od bohatera w walkach Am. Płd. z Hiszpaniami, Simeona Bolivara.

Bolivar Simeon, bohater wojen o wyzwolenie Am. Płd., * 1783, † 1830. Od imienia jego pochodzi nazwa kraju w Ameryce Poł. Boliwii.

Boliwia, republika Am. Płd., wraz z 8 departamentami i terytorium Colonias i Chaco: 1.330.050 km.², 2,9 mil. mieszk., stol. Sucre, 30.000 mieszk., siedziba rządu La Paz, 107.000 mieszk. Kraj dzieli się na nizinę Amazonki (rzeki Beni, Mamore i Guapore) i wysoko położone (3—4.000 m.) kotliny Andów. Na zach. nizinie lasy zwrotnikowe (kauczuk) pomiędzy Mamore i Guapore oraz na płd.-wsch. sawanny. Pomiedzy Andami wsch. (Sora 6.617 m.) i A. zachod. (Sajama 6.415 m.) surowe, wyżynne stepy (puna) z jez. Titicaca i jez. słonemi. W tierra fria (kraj zimny, puna) od 3.000 w dół — górnictwo i chów bydła (lama), w tierra templada (kraj umiarkowany 2.000—1.500 m.) — rolnictwo, drzewo chinowe, winnice, kawa, chów bydła, górnictwo, w gorących yungach (od 1.500 m. w dół) na zalesionych wschodnich stokach Andów — kawa, kakao, drzewo chinowe. Ludność 51% Indian, 27% metysów, 13% białych, potomków Hiszpanów, przeważnie rz.-kat. Konstytucja

Boliwia.

z r. 1880: senat, sejm, prezydent i 2 wiceprezydentów, wybieralni bezpośr.; ogólny obowiązek służby wojsk. 19—50 roku; uniwersytety w Sucre i La Paz. Rolnictwo, słabo rozwinięte; chów bydła, owiec, kóz i lam; w górnictwie największa produkcja świata cyny, miedź, antymon, bizmut, wolfram; waluta: peso = 1/5 Ł. Komunikacja: 2.418 km. linii kolejowej, 427 poczt., 6.133 km. telegr., 2.097 km. telef., 18 stacji radio. Handel zewn. przez porty Arica i Mollendo w Peru, Antofagasta w Chile i na rzekach Paraguay, Itenez, Madeira, Acre; wywóz: cyny, kauczuku, miedzi, srebra; dowóz: wyrobów bawełn. i wełn., bydła, żywności, maszyn i żelaza, win, spirytualii i konfekcji. Dawna dzielnica górnego Peru, zdobyta 1538 przez Hiszpanów, wyzwolona 1819—25 przez Bolivara, pierwszego prezydenta rep.; 1882 utrata na rzecz Chile wybrzeża Atacama, 1903 ter. Acre na rzecz Brazylii.

Boll Franz, fizjolog niemiecki, * 1849, † 1879, profesor w Rzymie; odkrył purpurę żreniczną (rodopsynę).

Bollandyści, jezuiti, którzy od r. 1643—1794 wydawali „Acta Sanctorum”, legendy o świętych kościoła kat. Nazwa pochodzi od Jana Bollandy (1596—1665).

Bolm, jez. w Szwecji pld., 183 km.², z wyspą Bolmsö.

Bologna Giovanni da, rzeźbiarz włoski, * 1524 w Douai w Flandrii, † 1608 w Florencji. Był uczniem Michała Anioła.

Bolometr, przyrząd do mierzenia małych wahań temperatury, wywołanych przez promieniowanie.

Bolonia lub Bononja, stol. prow. B. w Emilii (Włochy płn.), 211.000

mieszk.; najstarszy uniwersytet Europy z r. 1200, pałace Podesta i Comunale, 2 pochyłe wieże; przemysł maszynowy, instrumentów chirurg., chemikalii, mięsny.

Bolońskie flaszki, oparte na tejże samej zasadzie co bawarskie lezki.

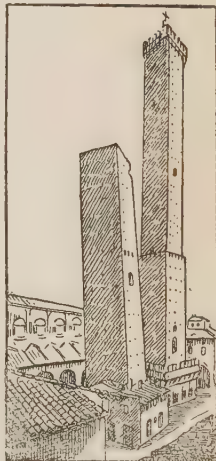
Bölsche Wilhelm, pisarz - popularyzator niemiecki, * 1861 w Kolonii; przyczynił się do spopularyzowania nauk Darwina. Główne dzieło: „Das Liebesleben in der Natur“.

Bolsena, jez. w prow. rzymskiej (Włochy śrd.), dawny krater wulkan, 100 km.².

Bolson de Mapimi, równina pustynna w Meksyku, 100.000 km.² wydmy, jez. słone.

Bolswert, 1) Boetius Adam, rytownik niderlandzki, * 1580, † 1633; 2) Schelte, brat poprzedniego, wybitny rytownik szkoły flamandzkiej, * 1586, † 1659 w Antwerpii.

Bolszewizm, teoria i taktyka rewolucyjnego socjalizmu, polegająca na przeświadczeniu, że

Pochyłe wieże w Bolonii (XII w.).

ustroju kapitalistyczny jest w okresie upadku oraz na twierdzeniu, że klasa robotnicza zmuszona jest koniecznością historyczną do objęcia władzy politycznej celem wprowadzenia ustroju socjalistycznego. Taktykę bolszewizmu zapoczątkował Lenin na zjeździe ros. socjal-dem. partii w r. 1903, gdzie kierunek jego uzyskała większość, skutkiem czego zwolnienie jego też (centralizacja partii, kwestia rolna, stosunek partii do włościaństwa i inne) nazywali się bolszewikami czyli większościami (bolszynstwo — większość) w przeciwieństwie do mniejszościowców — mniešzewików. Organem b. był „Wpieroł”, mniešzewików, których tamci nazywali oportunistami — „Iskra”. W rewolucji 1905 r. różnice obu kierunków uwydatniły się na tle stosunku do zadań najbliższych, następnie do taktyki w Dumie (parlament), którą b. wyzykali jako trybunę, a nie jako teren pracy prawodawczej. Podczas wojny europ. na zjazdach w Kientalu i Zimnerwaldzie (Szwajcaria) b. wysuwali hasło „wojny wojnie”, to zn. walki klasy robotniczej każdego kraju z własną burżuazją. Po klęsce rosyjskiej i wybuchu rewolucji 1917 r. Lenin i Trocki udali się do Petersburga, gdzie stanęli na czele walki o dyktaturę proletariatu, który ich zdaniem reprezentuje partia bolszewicka (nazwana komunistyczną), oraz bezrolnego i małorolnego włościaństwa. Po zdobyciu władzy w listopadzie 1917 r., zawarli w r. 1918 pokój z Niemcami, upaństwowili przemysł i handel, wprowadzili terror. W następnych latach prowadzili nazęwną politykę ekspansji politycznej, nawęwną zmieniali taktykę kilkakrotnie.

Bolton-le-Moors, m. w hr. Lancaster (Anglia pñ.-zach.), nad kanałem Manchester-Bury, 179.000 mieszk.; przemysł bawełn., maszynowy, chemiczny, kopalnie węgla.

Boltzmann Ludwig, fizyk, * 1844 w Wiedniu, prof. w Wiedniu, Monachjum, Lipsku, † 1906 w Duino (Istria). Rozwinął teorię kinetyczną gazów.

Bolus (mineral.), jest to nazwa zbiorowa różnych minerałów gliniastych, które składają się nie tylko z kwasów glinokrzemowych ale zawierają domieszki różnych związków, będących żelazikrzemianami uwodnionymi. Są to utwory, przeważnie wypełniające próżnię w niektórych skałach magmowych wylewnych, jak bazalty i migdałowce.

Bolus, farba mineralna koloru od żółtego do brunatnego, jest mieszaniną gliny, tlenku żelazowego i wody. Używa się jako farba w malarstwie akwarelowym i olejnym. Najlepsze gatunki: ormiański żółto-czerwony i sienneński (Terra di Siena) żółto-brunatny.

Bolzano, ob. Bozen.

Bolzano Bernard, filozof i matematyk, * 1781 w Pradze, † 1848 tamże. Był profesorem religioznawstwa w Pradze, w r. 1820 pozbawiony katedry z powodu zapatrywań wolnomyślnych. Kierunek myślenia, pokrewny filozofii Leibniza i Kanta.

Bom, 1) drzewo poziome, jednym końcem przytwierdzone do masztu, drugim zawieszone na linie, służy do wyciągania dolnego brzegu

trójkątnego żagla; 2) określenie części ozaglenia i olinowania.

Boma, stol. Kongo belg. (Afryka zach.) i port rzeczny nad Kongo.

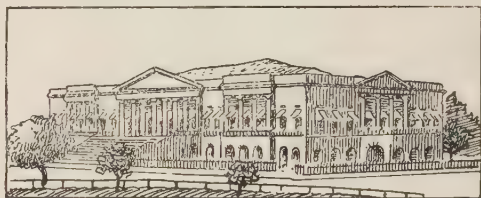
Bomarsund, cieśnina morska na Bałtyku przed zatoką Botnicką koło wysp Alandzkich.

Bomba (fr.), kula żelazna, napelciona materiałem wybuchowym; 2) wiadomość sensacyjna.

Bombaj (ang. Bombay), 1) prow. bryt. indyjska na wybrzeżu zach. Indii zach. nad zatoką Perską wraz z państwami wasalnymi 483.903 km.², 27 milj. mieszk.; 2) m. port.

Przekrój bomb.

Gmach Magistratury w Bombaju.

i twierdza na wyspie B., 1,173.000 mieszk., uniwersytet, od 1857, znaczny przemysł i handel.

Bombinator igneus (kumka), zwierzę kręgowce, gromada: płazy (Amphibia), rząd: płazy bezogonowe (Anura). Kumka z wierzchu popielata, pod spodem niebiesko-czarna z dużymi pomarańczowymi plamami. Żyje w kałużach, odznacza się właściwym sobie głosem (charakterystyczne kumkanie). Ikrę składa w maju i czerwcu. W Europie żyje drugi gatunek, kumka górską (B. pachypus), u nas występującą w całym paśmie karpacczym.

Bombus terrestris (Trzmiel), owad, rząd: błonkoskrzydłe (Hymenoptera). Czarny z żółtą przepaską na odwłoku. Mieszka w rozpadlinach ziemnych w nielicznych rojach. Nie buduje woskowych komórek. Miód i pyłek gromadzi w gnieździe w jedną bryłę, w którą królowa składa jajka. Jesienią robotnice i trutnie giną, zimują tylko królowe.

Bomby wulkaniczne są to bryły zastygłej lawy, jakie pospolicie wybuchy wulkaniczne wyrzucają z krateru wulkanu. Bardzo często są one spiralnie skręcone; dowodzi to, że wybuchy gazowe, porywają kawały lawy jeszcze ciepłej i wprawiają je w ruch obrotowy. Zastygają one w powietrzu i krzepnąc zachowują kształt plastycznego ciała, które biegło z wielką szybkością ruchem wirowym.

Bombycidae (prądkówki), motyle nocne, o ciele skupionem, pokrytem włoskami; skrzydła niewielkie, trąbka uwsteczona. Do prądkówek należy np. motyl jedwabnik (Bombyx mori).

Bombycilla garrula (jemiołuszka), ptak, rząd: wróblowate, rodzina: jemiołuszk. Lubi owoce jemioły, którymi się karmi podczas zimy. Przylatuje do nas z północy na okres zimy.

Bombyx mori (jedwabnik), motyl, należący do rodz. prądkówek. Niepozorny, żółtawo-biały, 4 cm. długi, na przednich skrzydłach dwie

lub trzy ciemniejsze poprzeczne pręgi. Gąsienica żywi się wyłącznie liśćmi białej morwy. Przed zamianą w poczwarkę otacza się gąsienica oprzędem i tworzy kokon koloru żółtego, czasem białego lub zielonawego. Oprzęd ten utworzony jest z nitki długości od 300 do 900 metrów. Hodowcy jedwabników zabijają znajdujące się w kokonie poczwarki, parząc kokon gorącą wodą. Gorąca woda rozpuszcza kleistą ciecz, spajającą nitki kokonu, który następnie się rozwija. Nitka ta stanowi jedwab surowy. Z tego jedwabiu wyrabiają potem tkaniny jedwabne.

Bon (Cap), płn.-wsch. przylądek Tunisu w Afryce płn.

Bon mot (fr.), dowcip, żart.

Bon sens, zdrowy rozum.

Bon ton, dobry ton, wytworne zachowanie się.

Bona Sforza, królowa polska, druga żona Zygmunta I Starego, * 1494. Sprowadziła do Polski humanistów. Budowała zamki, kościoły, szpitale, kolonizowała nieużytki. Posiadała wpływ na sprawy publiczne. Rokosz szlachty 1537. Zgromadziła olbrzymie skarby i wyjechała do Włoch 1556. * otruta przez Papagodę 1558. Oprócz Zygmunta Augusta, miała 4 córki: Izabellę, Zofię, Annę i Katarzynę.

Bona, franc. Bône, m. okręg. w Algierii (Afryka płn.), 42.000 mieszk., ($\frac{2}{3}$ Europejczyków).

Bona fides (łac.), dobra wiara, przeświadczenie o słuszności sprawy.

Bonaire lub **Buen Ayre**, wyspa z archip. Pod Wiatrem (Antyle) w Indjach holend. zach., 245 km.²; 7.000 mieszk.

Bonald Louis Gabriel Ambroise de, filozof francuski, * 1753 w Monna, † 1840. Wprowadził do Francji kierunek teologiczny w filozofii.

Bonaparte (Buonaparte), starożytny ród szlachecki we Włoszech, znany już w X w.; jedna z linii osiada w r. 1512 w Ajaccio na Korsyce. Z tej linii 1) Karol Marja, * 1746, † 1785, ojciec Napoleona I-go, protoplasta dynastji Napoleona, uczoney prawnik, ożeniony z Marją Letycją Ramolino (* 1750, † 1836), która po wstąpieniu Napoleona na tron cesarski otrzymała tytuł „Królowej Matki”. 2) Józef (* 1768, † 1844) syn 1), dyplomata, 1797 r. poseł Republiki Franc. w Rzymie, współuczestnik zamachu stanu 18 brumaire’a, 1806 król Neapolu i Sycylii, 1808 król Hiszpanji, która się przeciwko niemu zrewoltowała; po klęsce pod Vittoria (1813 r.), uciekł do Francji, gdzie otrzymał stanowisko naczelnego dowódcy gwardji narodowych. Po upadku Napoleona wyjechał do Szwajcarii, po bitwie pod Waterloo odpłynął (1815 r.) do Ameryki, gdzie osiadł jako hr. Survilleers, 1830 r. udał się do Anglii, 1841 r. zamieszkał we Włoszech. 3) **Napoleon** (ob. Napoleon); 4) **Lucjan** (* 1775, † 1840), syn 1), 1798 członek rady 500, popierał zamach 18 brumaire’a, 1799 minister spraw wewnętrznych, 1800 poseł w Madrycie, 1803 senator, 1804 wielki oficer legji honorowej. Poróżniony z Napoleonem, uśnął się do Włoch, 1810—1814 w niewoli angielskiej, 1814 papież nadał mu jako lenno księstwo Canino, 1815 ksją-

żę franc. i par, † w Viterbo pod Rzymem. 5) **Ludwik**, * 1778, † 1846, syn 1), król Holandji; poróżniwszy się z Napoleonem abdykował 1810, poczem żył jako hr. St. Leu zagranicą, ożeniony z Hortensją Eugenią Beauharnais, córka generała i późniejszej cesarzowej Józefiny. Synem ich był Karol Ludwik Napoleon, cesarz Francuzów (ob. Napoleon III), 6) **Hieronim** (Jérôme), książę Monfort, król Westfalji (* 1784, † 1860), syn 2), viceadmirał floty francuskiej, w r. 1812 przybył jako dowódca armią do Polski, 1813 roku wygnany ze swego królestwa; w r. 1847 uzyskał pozwolenie powrotu do Paryża, 1850 mianowany marszałkiem, 1851 prezydentem senatu i następcą tronu.

Bonapartyści, zwolennicy powrotu do władzy cesarskiej rodziny Bonaparte; popierają jako pretendenta ks. Wiktora B., wnuka Hieronima B.

Bonaventura (właśc.: Giovanni da Fidenza), * 1221 w Toskanji, generał zakonu franciszkanów i autor biografii Św. Franciszka. Uczony scholastyk, wywierał duży wpływ na sprawy kościoła i wpłynął na wybór Grzegorza X papieżem. Mianowany przez niego został biskupem i kardynałem. † w 1274 w Lyonie. W r. 1482 kanonizowany. Dla egzaltowanego stylu pism zwany „doctor seraphicus”.

Bond, 1) William, astronom amerykań., * 1789 r. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Płn. Początkowo pracował u zegarmistrza, następnie zajął się astronomją. W r. 1839 wybudował obserwatorium astr. w Cambridge, którego został dyrektorem, 16 września 1848 r. odkrył 8-my księżyc Saturna, † 1859 r. w Cambridge. 2) **George Philipps**, syn i następca poprzedniego. * 1825, † 1865 r. Główną jego pracą jest obserwacja mgławicy w Orjanie; przyczynił się w dużym stopniu do rozwoju astrofotografii i astrofotometrii.

Bondeno, m. w prow. Ferrara (Włochy płn.), 19.000 mieszk.

Bondou, dzielnica Senegalu, 33.000 km.².

Bône, ob. Bona.

Bonebed, resztki kości, zębów, koprolitów, które tworzą pokład kostnego zlepieńca w górnym kajprze Niemiec i Anglii.

Bonellia viridis, robak, należący do gromady Gwiazdnic (Gephyrea). Żyje w Atlantyku i w morzu Śródziemnem. Wybitny dimorfizm płciowy. Bezcuklowate zielone ciało samicy mierzy kilka cm. długości; na przodzie wybiega długi do 1 metra, na końcu rozdwojony płąt głowowy. Samce długości 1 mm. żyją jako pasorzyty w przewodach płciowych samicy.

Bonhomme (Col du), dwie przełęcze: 1) w Alpach Sabaudzkich, 2.483 m.; 2) w Wogezach, 949 m.

Boni, dwa państwa hołd.: 1) na pld. wyspy Celebes (Indje wsch. holend.), 4.754 km.², 75.000 mieszk.; 2) w prow. bengalskiej (Indie bryt.), 2.750 km.², 50.000 mieszk.

Boniecki **Fredro** **Adam**, * 1842, † 1909, heraldyk. Opracował: „Poczet rodów w W. Ks. Litewskiem w XV i XVI w.”, „Herbarz Polski” i in.

Bonifacy święty (Winfried), apostoł Niemiec,

Anglosas rodem. Z ramienia Rzymu szerzył chrześcijaństwo wśród Niemców, opierając się na pomocy orężnej Karola Martella. Przyczynił się do ugruntowania władzy monarchy w Królestwie Frankońskim. Zamordowany w r. 754 przez Fryzów.

Bonifacy VIII, papież od r. 1294, † 1303. Ostatni z papieży, dążących do zwierzchnictwa nad Cesarstwem. Dla okazania potęgi papież ogłosił w r. 1300 jubileusz, który ściągnął setki tysięcy do Rzymu. W walce z Filipem Pięknym wydaje bullę „Ausculta fili” oraz „Unam Sanctam”, w której po raz ostatni zostaje siornulowana średniowieczna teoria przewagi papieża nad władzą świecką. W walce z Francją został porwany w mieście Anagni przez Nogareta, poczem wpadł w obłęd i wkrótce umarł.

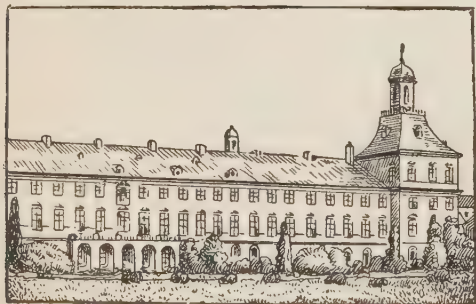
Bonifikata (łac.), wynagrodzenie za stratę, odszkodowanie; również zniżka sumy, należnej za towar, udzielona przez sprzedawcę bez względu na powód.

Bonin'a (w wyspy), 27 wysp japońskich na oc. Spokojnym pochodzenia wulkanicznego, 70 km², 5.000 miesz.

Boniowanie, uwydatnianie rowków przy układzie kamieni w murach. Tak samo nazywa się rowkowanie gładkiego tynku na podobieństwo kamieni.

Bonivard François, patriota genewski, * 1493, † 1570, przeor klasztoru św. Wiktora w Genewie, więziony przez 6 lat w lochach zamku Chillonu za wystąpienie w obronie rodzinnego miasta przeciwko uciskowi księcia Sabaudji; posłużyło to Byronowi za temat do poematu „Wieżień z Chillonu”.

Bonn, m. w rej. kolońskiej w prow. reńskiej (Prusy) nad Renem, 92.000 miesz., katedra, zamek, uniwersytet od r. 1777; przemysł ma-

Uniwersytet w Bonn.

szynowy, przedziałniczy i porcelanowy; rzymskie Castra bonnensia, od r. 1265 siedziba arcybiskupów.

Bonnat Joseph Léon, malarz francuski, * 1833, † 1922. Portrecista pełen siły i wyrazu.

Bonnet Charles, de, filozof i przyrodnik szwajcarski, * 1720, † 1793.

Bonner Durchmusterung, katalog fotometryczny, wykonany przez astr. Argelander, Schönfelda i Kruegera, a zawierający wielkość i pozycję przybliżoną około $\frac{1}{2}$ miliona jaśniejszych gwiazd aż do $9\frac{1}{2}$ wielkości.

Bononcini, 1) Giovanni Maria, * 1640 w Modenie, † 1678 tamże, wybitny kompozytor sonat kameralnych i teoretyk muzyczny. 2)

G. Battista, syn poprzedniego, ongiś sławny kompozytor oper, * 1668 w Modenie, † 1758 w Londynie.

Bononia, łac. nazwa Bolonii (Włochy) i Boulogne-sur-Mer (Francja).

Bonsels Walde mar, powieściopisarz niem. * 1881. Wyd. „Die Biene Maja”, „Indienfahrt”.

Bonvalot Gabriel, francuski podróżnik, * 1853 r. w Epagne. W 1889—90 wraz z księciem Henrykiem Orleańskim odbył podróż po Tybecie.

Bonvicino Aleksander, malarz włoski, uczeń Tycjana, * 1500, † 1564.

Bony (franc.), krótkoterminowe zobowiązania na wypłatę. B. skarbowe, wypuszczane przez skarby przy realizacji krótkoterminowych pożyczek państwowych, przeważnie z rocznym, rzadko dłuższym terminem płatności.

Bonzowie, kapłani Buddy w Japonii i Chinach.

Bończa, herb polski: na tarczy w polu błękitnym jednorożec biały, wspięty wprawo; nad hełmem w koronie szlacheckiej takiż jednorożec.

Bookmaker, pośrednik przy grze w totalizatora na wyścigach.

Boom, m. w prow. antwerpskiej (Belgia) nad rz. Rupel, 18.000 miesz., warsztaty okretowe, cegielnie.

Boote, ob. Wolarz.

Booth Willia m, twórca i generał „Armji Zbawienia”, * 1829, † 1912, kaznodzieja metodystów.

Boothia Felix, płu. półwysep Ameryki arktycznej z biegunem płu. magnetycznym ziemi (odkryty przez kap. Rossa w 1831 r.).

Bootle, m. w hr. Lancaster (Anglia płu-zach.), 76.500 miesz., blisko Liverpoolu, doki, przedziałnie, przemysł maszynowy, handel.

Bopal, ang. Bhopal, m. w bryt. agencji Indyiśrodk., 56.000 miesz.

Bopp Franz, twórca filologii porównawczej, * 1791, † 1867, prof., uniw. w Berlinie.

Bor, pierwiastek chem. (B. cięż. atom. = 11), odkryty przez Gay-Lussaca i Thénarda w r. 1807. W stanie rodzimym nieznany, spotyka się tylko jako kwas borny (źródła gorące Toskanji) oraz boraks. Można go otrzymać w drodze laboratoryjnej jako ciało krystaliczne, twardością zbliżone do diamentu i jako ciało bezpostaciowe (szaro-czarny proszek).

Bora, zimny, gwałtowny wiatr, wiejący na wybrzeżach Adriatyku z północy, płu.-wsch. i wschodu. Powstaje gdy na pn., na lądzie zgromadzi się zimne powietrze a nad Adriatykiem zapanuje niż barometryczny.

Boracyt, Mg $\cdot$ Cl $\cdot$ B $\cdot$ 10O $\cdot$ 30, minerał rzekomo regularny naśladowczy; kryształy jego pseudoregularne składają się z symetrycznie ułożonych płytek rombów. W temperaturze 265° C. staje się on istotnie regularnym. Twardość 7. Ciężar gatunk. 2.95. Polysk szklisty. Bezbarwny. Około Lüneburga i Segebergu w gipsie i anhydrycie, oraz pod Stassfurtem.

Boraks, czteroboran sodowy, Na $\cdot$ 2B $\cdot$ 4O $\cdot$ 7 + 10H $\cdot$ 2O, w stanie rodzimym znajduje się w Tybecie (t. zw. tinkal) i na Cejlonie. Ogrzewany oddaje wodę krystalizacyjną i łatwo się topi

posiada wtedy zdolność roztwarzania tlenków metali, stąd zastosowanie jego podczas lutowania, jak również w analizie chemicznej dmuchawkowej, daje bowiem z tlenkami niektórych metali (miedź, mangan, żelazo, chrom, kobalt) charakterystycznie zabarwione szkliska t. zw. perły boraksowe; używa się pozatem do prasowania bielizny jako błyszcz.

Boraksowa perła, ob. boraks.

Boras, m. w prow. Elfborg (Szwecja pld.-wsch.), 28.000 mieszk.; przemysł wełniany.

Boragini Tytus Liwjuś, Włoch, †1682. Dzierżawił mennicę krakowską za Władysława IV i Jana Kazimierza. Od 1658—1667 bił drobne monety miedziane, zwane boratynkami lub szelagami. Napisał „Informacja o mennicy szelagowej”.

Boratyński Ludwik, historyk polski, *1867, †1920; prace: „Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom”, „Caligari, nunc. ap. w Polsce”, „Studia nad nuncjaturą polską Roloquetti’ego”, „Stefan Batory, Hanza a powstanie Niderlandów” i w. in.; nadto wydawnictwa źródłowe.

Boratyński Piotr, *1509. Walczył za Zygmunta I. Wystąpił na Sejmie w Piotrkowie przeciwko małżeństwu Zygmunta Augusta z Barbarą 1549. Mianowany kasztelanem 1554—1555. Utwierdził władzę Rzeczypospolitej na Wołoszczyźnie 1557. †1558.

Borbeck, gmina wiejska pod Essen w rej. düsseldorfskiej, 71.000 mieszk.; kopalnie węgla, hut.

Borborygmus (greck.), burczenie, przelewanie się w żołądku i w kiszki, są to szmery, powstające wskutek ruchu gazów i wywołujące wzmożenie robaczkowego ruchu jelit. Borborygmus zdarza się przy katarach i zwężeniach w jelitach; często występuje też u neurasteników i histeryków.

Borch Jan Jędrzej, *1715, †1780; 1767 kanclerz wielki koronny za Stanisława Augusta. Mąż stanu wielkich zasług.

Borchgrevink Carsten, podróżnik norweski, *1864 w Chrystianji; 1894—95 odbył podróżę w krajach antarktycznych, 1898—1900 kierował wyprawą podbiegunową i dotarł do 78° 50.

Bordeaux, stol. dep. Gironde (Francja zach.), nad rz. Garonną, 98 km. od oc. Atlantyckiego, 267.000 mieszk.; port handlowy, ruiny amfiteatru rzym., uniwersytet od r. 1441, warsztaty okrętowe, fabr. szkła, beczek, likierów, chemikali, brykietów i konserw, cukrownie; wywóz wina, zboża, ryb i wyrobów bawełn.; staroż. Budigala, stol. Akwitani, w r. 1793 siedziba żyrodystów.

Bordeaux, wysoko ceniony gatunek win francuskich, zarówno czerwonych, jak i białych, pochodzących z winnic, położonych w okolicy Bordeaux. Z czerwonych najczęściej cenione są: Latour, Lafitte, Larose, Chateau Margaux, Chateau Leoville i St. Emilion; z białych: Haut Sauterne, Barsac, Graves i Hautes Gaillac.

Bordet-Gengou bakterje, bakterje, wywołujące krztusiec (koklusz), wykryte przez uczonych francuskich, od których przejęły swą nazwę.

Bordighera, m. nad m. Liguryjskiem w prow. Porto Maurizio (Włochy pln.), miejsc. kuracyjna Riviery.

Bordö, wyspa duńska w grupie Färöer, 110 km.².

Bordone Paris, malarz włoski, *1500, †1571. Wybitny uczeń Tycjana.

Borealny (boreas, łac. wiatr północny), północny.

Borecky Jaromir, poeta czeski, *1869 r. w Cz. Budziejowicach. Tłumacz poezyj francuskich i wschodnich oraz szeregu dzieł literatury polskiej, zwłaszcza utworów Mickiewicza i Wyspiańskiego.

Borejkwoszczyzna, w. w. pow. wileńskim, siedziba Ludwika Kondratowicza (Wł. Syromkomi).

Borel Emil, współczesny matematyk francuski, *1871. Pracuje nad teorią mnogości, analizą, teorią funkcji i in. (wzór interpolacyjny B., twierdzenie B.). Z prac B. wymienić należy „Leçons sur les fonctions de variables réelles etc.”, „Eléments de la théorie des probabilités”, „Le hasard”, „Leçons sur la théorie des fonctions” i inne. Ponadto redaguje „Collection des monographies sur la théorie des fonctions” w Paryżu.

Borelli Giacomo Alfonso, matematyk, astronom i lekarz włoski, *1608 w Castelnovo pod Neapolem, 1665 prof. matematyki w Pizie, †1678 w Rzymie.

Borelowski Marcin (Lelewel), nac. sił zbrojn. woj. podlaskiego w powst. styczniowym. *1829 w Krakowie. Zginął w bitwie pod Batorzem w Lubelskiem, d. 6. 9. 1863 r. Żył gorącą cześć dla Lelewela, którego nazwisko przyjął w powstaniu.

Borgerhout przedmieście Antwerpii, 51.000 mieszk., fabr., świec i tytoniu, szlifiernia diamentów.

Borghese, 1) bogata rodzina rzymska, pochodząca z Sieny: założyciel jej Kamil B., papież pod imieniem Pawła V (1605—1621).

2) willa w Rzymie, wybudowana w XVII w., sławna ongi zbiorami dzieł sztuki (słynny „Gladjator”, dzieło rzeźbiarza Agazjasza, obecnie w Paryżu).

Borgia, słynna rodzina włoska pochodzenia hiszpańsk. 1) Rodrigo (1431 —

1503), został 1492 roku papieżem jako Aleksander VI; 2) Cezar, *1478, †1507, syn poprzedniego, 1493 kardynał, 1597 rzekł się godności, 1499 poślubił Kariolinę d’Albert, siostrę Jana, króla Navarry. Zdobył Romanję, 1501 otrzymał tytuł księcia Romanji, zabrał Urbino i Piombino, przyczem kazał zamordować swych przeciwników. Za papieża Juliusza II 1503 uwięziony w Hiszpanji, odzyskał wolność 1504, potem dwa la-

Gladjator borgejański.

ta więziony przez Ferdynanda Aragońskiego, umknął. Padł w potyczce pod zamkiem de Viana; 3) Lukrecja, siostra Cezara, słynna ze swej piękności, zamiłowana w sztuce i naukach. *1480, †1519.

Borgo, przełęcz w Karpatach, 1.090 m. z Bukowiny do Siedmiogrodu.

Borgognone, właściwe nazwisko Ambrogio da Fossano, malarz włoski szkoły medjołańskiej. *1455, †1523.

Borgo San Donnino, m. w prow. Parma (Włochy pñ.), 13.500 mieszk.

Borgo San Lorenzo, m. w prow. florenckiej (Włochy środk.), 15.000 mieszk.

Borinage, zagłębie węglowe w prow. Hainaut w Belgii.

Borkowicz Maciej, wojewoda poznański 1343—58, przewodniczył pierwszej konfederacji 1352. Za gwałty i rozboje skazany przez Kazimierza Wielkiego na karę śmierci 1358.

Borkowski, 1) Dunin Józef, tłumacz pieśni greckich, *1809, †1843 we Lwowie. Ogłosił: „Uwagi nad przekładem pieśni gminnych nowogreckich Aleks. Chodźki”, „Grecyzna w Polsce” i „O języku łowieckim polskim”; 2) Dunin Leszek, brat poprzedn., poeta, polityk i mówca, *1811, †1896. Wydał: „Wieszczenia Lechowe” (poemat); dzieło polityczne „Sejm ustawodawczy rakuski”, „Pierwszy sejm słowiański we Lwowie” oraz „Mowy”. Nadto ogłosił rozprawę p. t. „Uwagi ogólne nad literaturą w Galicji”.

Borkowski Dunin Józef, *1879 na Podolu, †1922. Do wielkiej wojny był asystentem w instytucie Cybulskiego uniw. w Krakowie. Ogłosił prace o hemolizie, aglutynacji.

Borkowski Dunin Stanisław, historyk, bibliofil, wybitny mineralog i podróżnik, *1782, †1851. Prace: „Geognostische Beobachtungen in der Gegend von Rom” (1817), „Podróż do Włoch” (1820), „O obowiązkach bibliotekarza” (1829); Pierwszy ogłosił psalterz florjański (1834).

Borku franc. grupa oaz w Saharze, 16.000 km.², 12.000 mieszk. (Berberów).

Borkum wyspa na m. Północnem z grupy Wsch.-Fryzyjskich, należąca do prow. hallowerskiej (Prusy), 30 km.², 3.200 mieszk.; kąpiele morskie.

Bormida, l. dopływ rz. Tanaro (Włochy pñ.) z Alp Morskich, ujście pod Aleksandrią.

Bormio, m. w prow. Sondrio (Włochy pñ.), 1225 m. n. p. m., źródła mineralne (32°).

Börne Ludwig (Löb Baruch), pisarz polit. i krytyk niemiecki, *1786 w Frankfurcie nad Menem. W r. 1830 przeniósł się do Paryża, gdzie †1837.

Borneo, najw. z wysp Sundajskich (Azja pñ.-wsch.), 758.210 km.², przecięta kilkoma łańcuchami górskimi (na pñ. Kinibalu 4.175 m., na pñd. Radża 2.270 m.), pomiędzy niemi równiny z węglem i lignitem, rzeki Barito, Kutei, Kapuwas; klimat gorący i wilgotny; gęste lasy, zamieszk. przez dzikich Dajaków, na wybrzeżach mahom. Malaje i Chińczycy; oranгутan, gibbon, słoń; ryż, trzcina cukr., pieprz, tytoń sago, kawa, wywóz drzewa. Podział po-

lit.: część zach., pñd. i wsch., 553.310 km.², 1.625.000 mieszk.; należy do Holandji, stolicy i porty: Pontianak i Bandżermasin; część pñ. wraz z państwami hold. Brunei i Sarawak, 240.900 km.², 851.000 mieszk.; należy do W. Brytanji. Stol. Sandakan.

Bornholm, wyspa duńska na Bałtyku na pñd. od Szwecji, 582 km.², 41.000 mieszk.; lasy i pastwiska, chów świń i owiec, rybołówstwo; stare kościoły okrągłe; gł. m.-ko Rønne.

Bornit, minerał, Cu₂FeS₃, regularny. Kryształy rzadkie. Stały towarzysz chalkopirytu. Jest ważnym kruszcem miedzi. U nas w woj. leckiem w Miedzianej Górze.

Bornu, kraj na zach. i pñd. od jez. Czad w Sudanie (Afryka pñ.), 15.000 km.², niegdyś niezależny, obecnie podzielony pomiędzy Nigerję bryt. i Afrykę zach. franc.

Borny kwas, ob. borowy kwas.

Borodin Aleksander Parfiriewicz, *1834, †1887, kompozytor utworów orkiestrowych. Opera „Książę Igor”.

Borodina, w. w Rosji środk., 110 km. na zach. od Moskwy; 7. IX. 1812 zwycięstwo Napoleona i ks. Józefa Poniatowskiego nad Rosjanami.

Boromejskie wyspy na jez. Lago Maggiore we Włoszech pñ.: Isola Bella, Madre, de Pescatori i San Giovanni.

Bororo, szczep indiański w Am. Płd.

Borowski Leon, historyk literatury, *1784 w Pińszczyźnie, †1846 w Wilnie. Wykładał po Euz. Słowackim wymowę i poetykę na uniwersytecie wileńskim. Po zniesieniu uniwersytetu był cenzorem. Od r. 1833—42 wykładał homiletykę i historję literatury polskiej w Akademji Duchownej w Wilnie. Był członkiem wolnomularstwa wil. i Tow. Szubrawców. Pisał rozprawy i wiersze, tłumaczył Moliera, Byrona i Milтона. Najważniejsze rozprawy jego: „Uwagi nad poezją i wymową”, „Zyciorys Euz. Słowackiego”, „Rozbiór kom. Niemcewicz „Samolub”, „Uwagi nad „Monachomachją” Krasieckiego” i inne.

Borowski Marjan dr., pisarz filozoficzny, *1879 w Lisku w Małopolsce, szkołę średnią i wydziały prawa i filozofji ukończył na uniw. lwowskim, gdzie był czynny przy założeniu Towarzystwa Filozoficznego (1902). Prace z dziedziny teorii poznania, ontologii, psychol. i praxeologii, drukowane przeważnie w „Przeglądzie Filozoficznym”: „Krytyka pojęcia przyczynowości” (1907), „O konieczności” (1909), „O rozwoju psychicznym” (1913), „O rodzajach przedmiotów złożonych” (1915), „Instynkt, intelekt i intuicja” (1922), „O składnikach czynu”, „O rodzajach czynu” (1924) i inne. W latach 1919—23 był redaktorem „Przeglądu Filozoficznego”. Jest w filozofji polskiej przedstawicielem kierunku pragmatycznego.

Borowski Wacław, współczesny polski malarz, *1886 r. w Warszawie. Kształcił się w Warszawskiej szkole sztuk pięknych. Zaczął wystawiać w Warszawie około 1918 r. Obrazy jego są stylizowane na sposób prymitywów. Otrzymał dwie nagrody na dorocznym wystawach w Tow. Zachęty. Należy do zwiaz-

ku artystów pod godłem „Rytm“. Zajmuje w tej grupie wybitne stanowisko.

Borowy Wacław, hist. liter. pol., *1890; wyd. „Ze studjów nad Fredrą“, „O wpływach i zależnościach w literaturze“ i in.

Borowy kwas o składzie H_2BO_3 , ciało stałe bezbarwne, krystalizuje w postaci łusek pozornie tłustych, rozpuszczające się łatwo w wodzie gorącej. Posiada własności antyseptyczne (stosowany do przepłukiwania pęcherza moczowego, do płukania gardła i do okładów na oczy). Z alkoholem tworzy związki lotne, barwiące płomień zielono.

Borówka, roślina, ob. *Vaccinium*.

Borówka, trawka myśliwska, używana podczas polowania na grubego zwierza; dawna nazwa strzelby myśliwskiej.

Borraginaceae, szorstkolistne, rodzina roślin, należąca do rz. rurkokwiatowych (Tubiflorae) o kwiatach promienistych lub grzbiecistych, 5 płatkach często opatrzonych t. zw. osklepkami, zamykającymi gardziel korony, 5 działkach, 5 pręcikach, przyrośniętych do korony, 1 słupku dwukomorowym, podzielonym fałszywą przegrodą na 4 jednozależkowe komory, owoc rozłupnia czterodzielna. Z pospolitych roślin należą tu: *Symphitum*, *Borrago*, *Anchusa*, *Echium*, *Myosotis* — niezapominajka. Wszystkie posiadają liście szorstkie, uwłosione, stąd nazwa rodziny.

Borrago officinalis, ogórecznik lekarski, rzadki chwast ogrodowy, pochodzi z okolic śródziemnomorskich, dał nazwę łacińskiej rodzinie, do której należy (*Borraginaceae*); liście posiada duże, owłosione, kwiaty niebieskie, kwitnące V—X.

Borrromeusz św. Karol hr., arcybiskup Medjolanu, *1538, †1584, przyczynił się do powstania „złotego związku“ 7-miu kantonów szwajcarskich dla obrony wiary katolickiej; kanonizowany 1610 r.

Borroni Franciszek, architekt włoski i rzeźbiarz, *1599, †1667 w Rzymie, główny przedstawiciel stylu barokowego.

Borsig, 1) August, przemysłowiec niem., *1804 w Wrocławiu †1854. Zainicjował budowę lokomotyw w Niemczech w r. 1837; 2) Albert, syn poprzedniego, *1829, †1878; założył w r. 1862 znaną fabrykę „Borsig Werk“ na Górnym Śląsku.

Borsod, komitat węgierski na pr. brzegu Cisy, stol. Miskolcz.

Borsuk, ob. *Meles taxus*.

Borszczów, m. pow. w woj. tarnopolskiem, 5.000 mieszk.

Bort, odmiana djamentu, czarna, nieprzezroczysta.

Bortkiewicz, Ludwik, wybitny współczesny statystyk, przedstawiciel szkoły matematycznej w statystyce i ekonomji politycznej. Polak, profesor uniwersytetu berlińskiego.

Boruciński Michał, malarz historyczny i portrecista, *1885 w Siedlcach. Kształcił się w Warsz. Szk. Szt. Pięknych, poczem w Paryżu, Rzymie i Florencji. Obrazy „Warneń-

Borrago
officinalis.

czy“, „Polska w roku 1916“, „Pieśń miłosna“, „Portret żony“, „Polonez“ i inne.

Borussia, łac. nazwa Prus.

Boruta, według podań ludowych zły duch, mieszkający na błotach, szkodzący myśliwym w lasach; na Białorusi zwany Borowikiem. Starano się go ułagodzić, stawiając mu misy z jadłem. Znany też jako zły duch, pilnujący skarbów w zamku Łęczyskiem.

Borysław, m. w pow. drohobyckim (woj. lwowskie), 16.500 mieszk.; kopalnie ropy naftowej i wosku ziemnego, 268 otworów wiertniczych, 22.876 cystern ropy rocznie; przeważnie w rękach obcych firm.

Borysoglebsk, m. pow. w gub. tanbowskiej (Rosja środk.), 24.300 mieszk.; młyny.

Borysów, m. pow. na Białorusi (Rosja zach.) na l. brzegu Berezyny, miejsce przeprawy Napoleona I w r. 1812.

Boryszewski, Boryszewski Jędrzej Poraj, *około 1435, †1510, biskup przemyski 1498, arcybiskup gnieźnieński i prymas od 1503. Duże zasługi położył w sprawach kraju. Jako poseł jeździł na Wołoszczyznę 1475, do ces. Fryderyka III 1477, na Węgry do króla Macieja 1479. Zgromadził sejm piotrkowski 1507. na którym Zygmunt w ks. lit. obrany królem i koronowany przez B.

Borzym Kazimierz, art. malarz, *1885; uczeń Wyczółkowskiego.

Bos bubalus, ob. Bawoły.

Bos caffer, ob. Bawoły.

Bos indicus (Zebu), gatunek bydła rogatego, oswojony w Indiach, Chinach i na wyspach azjatyckich. Wysoko ceniony i bardzo pożyteczny jako zwierzę juczne i pociagowe.

Bos primigenius (tur), zwierzę kopalne przodek dzisiejszego bydła domowego, przynajmniej niektórych jego ras. Żywe tury najdłużej przechowywały się w Polsce, dzięki ochronie królów polskich. Ostatnia krowa tura padła w XVII w. Spotyka się w utworach pleistocenicznych.

Bosak, na długim dragu osadzone widełki dwuzębne, których jeden koniec wygięty w formie haka. Służy do przyciągania i odpychania przedmiotów, do których dostęp jest utrudniony.

Bosco, don Giovanni, ksiądz, założyciel zakonu Salezjanów, *1815, †1888.

Boscovale, m. w prow. neapolitańskiej (Włochy pld.), 10.000 mieszk., pod Wezuwuszem, wykopaliska rzymskie.

Bosfor lub cieśnina Konstantynopolitańska, (tur. Stambul Bogazi), z m. Czarnego do m. Marmara, 28,5 km. dług., 660 m. do 3300 m. szer., do 120 m. głęb., od r. 1920 (traktat w San Remo) zneutralizowany; na brzegu europejskim leży Konstantynopol, na azjatyck. Skutari.

Bosman, starszy majtek okrętowy.

Bosna, pr. dopływ Sawy, główna rz. Bośni, ujście pod Szamacem, 200 km. dług.

Boss Lewis, astr. amer., *1846, †1912. Wyd. klasyczne dzieło: „Preliminary Gen. Catalogue of 6188 stars“.

Bosscha Jan *1831, holender. fizyk. Badał teorie elektrolyzy, polaryzacji galwanicznej. Wykazał możliwość jednoczesnego przesyłania dwóch depech po jednym drucie.

Bossi Enrico Marco, *1861, kompozytor. Utwory na orkiestrę, organy, opera „Paguita” i inne.

Bossos (Glacier des), płn. lodowiec na Mont Blanc.

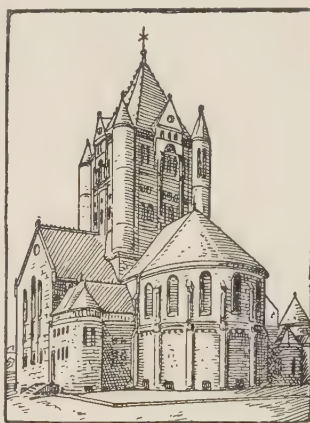
Bossowski Franciszek, prawnik, prof. Uniw. w Wilnie, *1879; szereg rozpraw fachowych.

Bossuet Jacques-Bénigne, teolog i kaznodzieja, *1627, †1704. Autor pism polemicznych antyprotestanckich, przeciwnik Fenelona.

Bossut Charles, *1730, †1814, matematyk francuski. Prace z zakresu hydrodynamiki.

Bostel Ferdynand, historyk polski, *1860, we Lwowie, studja gimn. i uniwersyteckie we Lwowie. Jest dyrektorem gimnazjum II we Lwowie. Liczne jego prace w „Przewodniku nauk i lit.”, „Kwartalniku Histor.”, „Archiwum” Kom. Hist. Akad. Umiej.”, „Muzeum” i t. d.

Boston, 1) m. w hr. Lincoln (Anglja wsch.), nad rz. Witham, port, kanał do m. Północnego, 16.000 mieszk.; 2) stol. stanu Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.) nad zatoką Massachusetts Oceanu Atlantyckiego, założ. w 1623, liczy wraz z przedmieśc. 1.072.000 mieszk., wielki port handlowy, wywóz wełny: ośrodek życia naukowego i artyst. w St. Zjedn.; na przedmieściu Cambridge uniwersytet Harvarda, w B. uniwersytet metodystów i liczne szkoły wyższe. Ojczyście miasto Franklina. W Bostonie wychodzi pismo polskie: „Kurier Bostoński”.

Kościół Trynitarzy w Bostonie.

Boström Christoffer Jacob, filozof szwedzki, *1797 w Pitea, 1840—63 profesor w Upsali, †1866 tamże. Stworzył kierunek, który wywarł znaczny wpływ na ówczesny ruch umysłowy w Szwecji.

Bośnia i Hercegowina, kraj na półwyspie Bałkańskim, niegdyś samodzielne królestwo, od r. 1525 prowincja Turcji, od 1878 pod administracją Austro-Węgier, w 1908 anektowany przez A.-W. od r. 1919 część królestwa Jugosławji; przecięty licznymi pasmami gór od płn.-zach. na płd.-wsch. (Alpy Dynarskie, Cvernica 2227 m.), lesisty z żyznymi dolinami; rzeki: Sawa z Uną, Wrba, Uhrina, Bosna i Drina. Narenta; węgiel, ruda żel., rolnictwo, chów bydła i owiec, śliwki, winnice, tytuń, 1.877.000 mieszk. Serbów i Chorwatów, 14.500 Polaków; 44% prawosławnych, 22% rzym.-kat., 25% maho-metan, 0,6% żydów; stol. Sarajewo.

Botalla przewod. połączenie między tętnicą

główną a płucną, istnieje tylko u płodu, po urodzeniu przewód ten zwykle zarasta.

Botali Leonard, lekarz nadworny Henryka III, króla francuskiego, *1530. Wprowadził zabieg puszczania chorem krwi i pierwszy wykrył połączenie między tętnicą główną a płucną.

Botanika, nauka o roślinach, stanowi część biologji. B. dzieli się na kilka gałęzi: morfologię (nauka o kształtach i budowie roślin), organografię (opis zewnętrzny kształtów ze stanowiska ich nazwy), anatomię (nauka o budowie wewnętrznej rośliny), fizjologię (n. o zjawiskach życia w roślinie), systematykę (klasyfikacja, podział roślin), geografję roślin (n. o rozmieszczeniu roślin na kuli ziemskiej i warunkach tym zjawiskom towarzyszących), paleontologję roślin (n. o ewolucji świata roślinnego, od form najprostszych do najbardziej złożonych na podstawie skamieniałości roślinnych); działy te stanowią b. teoretyczną. B. praktyczna ma zastosowanie w ogrodnictwie, w rolnictwie i leśnictwie, w medycynie i przemyśle. Historia b.: pierwszy opisuje rośliny Arystoteles w IV w. przed Chr., następnie Theophrastus w wiekach średnich. Te dzieła, wraz z pracami Pliniusza, stanowią jedyny materiał aż do XVI w. Twórcami botaniki właściwej, tzw. „ojcami” b., są: Brunfels (†1534), Bock (†1554), Fuchs (1566), B. Gesner (†1565) podał jedną z pierwszych klasyfikacji roślin. Z końcem XVII w. Linneusz (†1778) ustalił klasyfikację na podstawie cech płciowych kwiatów, którą następnie uzupełnili botanicy: Jussieu, Decandolle, Brown, Endlicher, Engler i inni. Wreszcie Darwin (†1882) wywarł decydujący wpływ na rozwój botaniki. Al. Humboldt (†1859) był twórcą geografji roślin, Boussigault, Liebig, Sachs i Pfeffer — fizjologii roślin. Z pośród Polaków botaników najwybitniejsi: Syrenjusz, Kluk, Waga, Berdau, Rostafiński, Raciborski, Wójcicki, Safer i inni.

Botany-Bay, zatoka na płd.-wsch. wybrzeżu Australji, na płd. od Sydney.

Botelho de Magalhaes Benj. Constant, mąż stanu brazylijski, *1838; sprawca upadku cesarstwa brazylijskiego w r. 1889; potem był ministrem wojny i oświaty. †1891 w Rio de Janeiro.

Botha Louis, znakomity dowódca wojsk Burów i mąż stanu, *1862. Po śmierci Jouberta został naczelnym wodzem wojsk rzeczypo-spolitej poł.-afrykańskiej. Odnaczył się przy obaleniu Ladysmith; odniósł zwycięstwa pod Warmbath (1900) i Utrecht (1901). W r. 1907 prezydent Transwalu, w r. 1910 prezydent ministrów Zjednoczonych (brytyjskich) Stanów Południowej Afryki. W r. 1915 zajął kolonje niem. w połudn.-zachodn. Afryce. †1919 w Pretorji.

Bothriocephalus latus (greck), brzożdglowiec szeroki, pasorzyt, żyjący w jelitach ludzkich, należy do rzędu tasieńców z klasy robaków płaskich (plathelmintha). Człowiek zakaża się brzożdglowcem przez spożycie rybiego mięsa, w którym znajduje się przejściowa postać, tzw. wągier brzożdglowca.

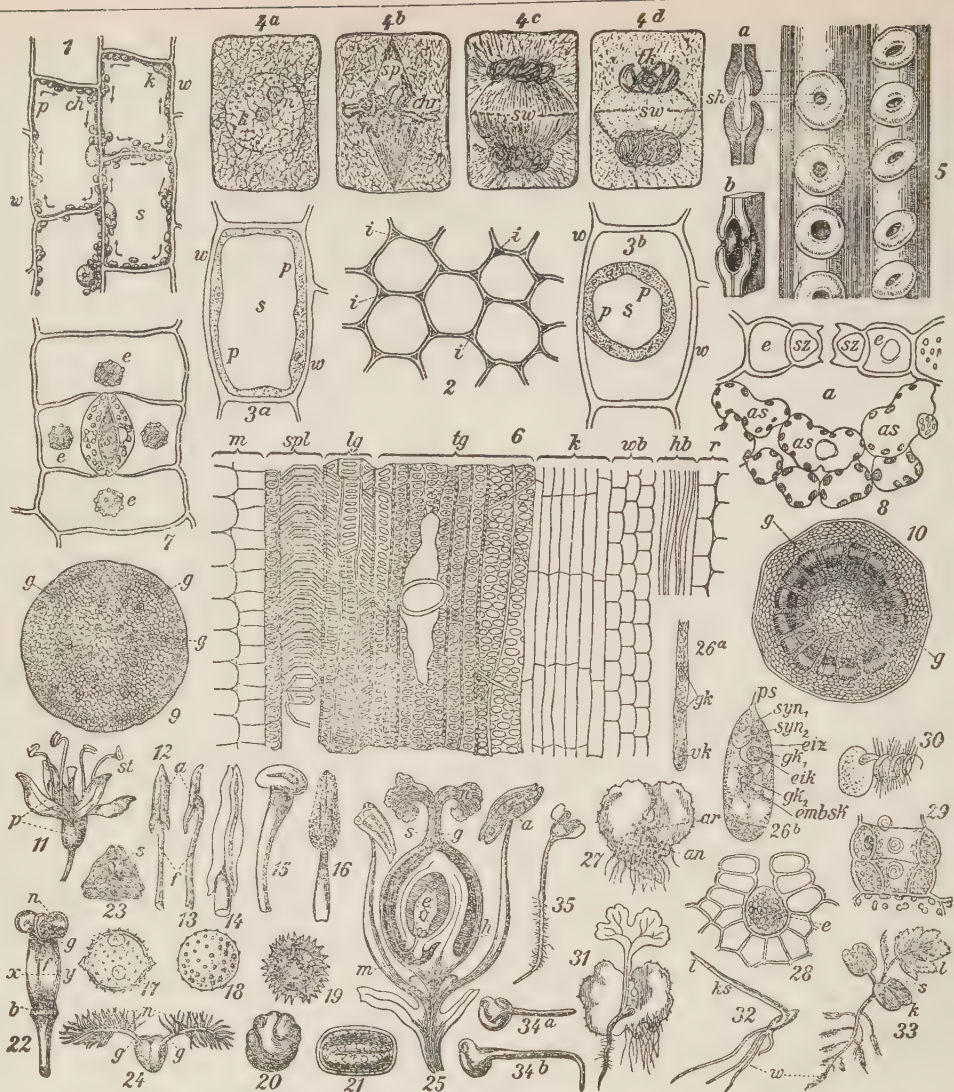

Bośnia.

Korzeń. 1) Korzeń rozgałęziony (korzeń główny i korzenie boczne), 2) Korzeń wiązkowy, 3) Korzenie wiązkowe, przybyszowe u cebuli (St. skrócona łodyga „piętka“) 4) Korzenie przybyszowe powietrzne, 5) Bulwy korzeniowe. **Łodyga.** 6) Podziemna łodyga (korzeniak, Rhizoma), 7) Kształty łodyg nadziemnych: a) obła; b) wpół obła, c) czworoboczna; d) czterokańciasta, e) trójboczna, f) trójkańciasta. **Liść.** Kształty blaszki: 8) linijny, 9) lancetowaty, 10) łopatkowaty, 11) sercowaty, 12) nerkowaty, 13) strzałkowaty, 14) jajowaty, 15) odwrotnie jajowaty; brzegi blaszki: 16) całobrzegi, 17) piłkowane, 18) ząbkowane, 19) karbowane, 20) falisty, 21) zatokowaty; wcięcia blaszki: 22) trójwłębny, 23) pięciowłębny (dłoniasty); liście dłoniasto-złożone: 24) siedmiopalczasty; liście pierzasto złożone: 25) parzysto-pierzaste, 26) nieparzysto-pierzaste, 27) 28) przyliski, 29) 30) pochwy liścia. **Kwiat.** 31) Cztery rodzaje liści kwiatowych (schemat): k) działki kielicha, b) płatki korony, s) pręciki f) słupki. Kształty kwiatów: 32) kw. rurkowaty, 33) kw. lejkowaty, 35) dzwonkowaty, 36) okrągły, 37) kw. tacowaty, 38) kw. kółkowy, 39) kw. poczworowaty, 40) kw. motylkowy, 41) kw. wargowy. **Kwiatostany.** 42) Kłos, 43) grono, 44) baldachogrono, 45) główka (koniczyna), 46) kłosyczek (w rodz. złożonych), 47) baldach, 48) kotka (baria). **Owoc.** 49) Orzech (żołędź dębu wraz z miseczką), 50) niełupka, 51) skrzydlak wiązu, 52) mieszek, 53) strąk, 54) torebka (makówka), 55) łuszczyńka, 56) łuszczyzna.

Komórka, tkanka. 1. Komórki tworzące tkanę; części składowe: w błona komórkowa, *p* protoplazma (tub plazma), *k* jądro, *ch* ciążka zieleni (chlorofilowe), *s* sok komórkowy; plazma porusza się w kierunku strzałek, 2. Tkan- ka złożona z komórek z przestworami międzykomórkowymi (*i*). 3. Komórka *a*) plazma, *p*) wskutek ciśnienia wy- wieranego przez sok komórkowy (*s*) naciska na błonę w; *b*) ta sama komórka w stężonym roztworze soli; sok ko- mórkowy utracił wodę; nastąpiło k-rzenie się plazmy (zjawisko zw. plazmoliza). 4. Stądja podziału komórki i ją- dra: a) komórka przed podziałem, *k* jądro, *n* jąderka; *b*) powstawanie wrzesciona *sp* i rozczepianie chromozomów *chr*; c) powstawanie błony dzielącej komórkę *sw*; d) zakończenie podziału, *tk* jądra. 5. Cewki (tracheidy) drzew iglastego *a*) przekrój podłużny przez „jamkę lejkowatą” (*sh* zgrubienie soczewkowane na błonie między cewkami); *b*) schemat „jamki lejkowatej”. 6. Przekrój podłużny przez łodygę dwuliściennej roślin: *m* tkanki z zasadnicza (rdzeń) *sp*ł naczyzna śrubowe, *tg* naczyzna drabiniaste, *tg* naczyzna centkowane, *k* miąższa (kambium) *wb* meristemata wtórna, *hb* tkanki żyłkowe, *r* mięksisz. 7. Szparka oddechowa (*S*) w naskórku (*e*) dolnej strony liścia. 8. Tożsamo w przekroju poprzecznym (*e*) komórki naskórka, *sz* komórki zamykające, *a* jama powietrzna, *as* komórki tkanki asymilującej. 9. Przekrój poprzeczny przez łodygę jednoliściennych. 10. dwuliściennych; wiązki naczynio- we (*g*) w pierwszym wypadku rozrzucone, w drugim tworzące pierścień. **Owocowanie.** 11. Kwiat, *st* pręciki, *p* słupek ze znamieniem, *sz*żyka i zalążnia, wytwarzająca nasiona. 12. Pręcik; *a* pylnik *f* nitka, 13 pręcik z boku, 14. pręcik powiększony z pękniętym pylnikiem, 15 i 16 inne formy pręcików. 17—21. Różne kształty pyłku. 22. Słupek (*b* tożsamo kwiatowe, *f* zalążnia, *g* b krótka szyjka, *n* znamie). 23. Przekrój przez trójkomorową zaląż- nię. 24. Słupek traw: zalążnia z 2-oma szyjkami i pierzastymi znamionami. 25. Przebieg zapłodnienia u roślin okrytonasiennych: z pylników (*a*) pyłek dostawczy się na znamie słupka (*n*) kiełkuje, wypuszcza długą łagiewkę (*s*) przez tkanę szyjki (*g*) do wewnętrznej komory (*h*), skąd przez mikropyle (*m*) okienko, koniec łagiewki do- staje się do osrodka zalążkowego, gdzie znajduje się woreczek zarodkowy z komórką jajową (*e*). 26 Woreczek zalążkowy silnie powiększony (według Strasburgera): *a*) koniec łagiewki z jądrem wegetatywnym (*sk*) i dwoma generatywnymi (*gk*) tworzącymi wraz z plazmą 2 plemniki; *b*) woreczek zarodkowy w momencie zapłodnienia ko- niec łagiewki (*ps*) przedostaje się przez synergide (*syn*) woreczka zarodkowego i wyzwała plemniki z których je- den zapładnia komórkę jajową (*eik*) zaczątek zarodka, drugi — komórkę środkową woreczka zarodkowego (zaczę- tek bielma). 27. Przedrośle paproci, plemnie: organy męskie (*an*, antheridia) i organy żeńskie: rodnie (*ar*, arche- gonia). 28. Przeróbki przez rodnie, e komórka jajowa. 29. Przeróbki przez plemnie. 30. Plemnik z rzęskami (na- rząd ruchu). **Kiełkowanie.** 31. Początek rozwoju pokolenia zarodnikowego paproci. 32. Kiełek rośliny jednolisci- ciennej. 33. Tożsamo u dwuliściennej; w korzeń, *K* liście, *S* łodyga, *L* liście, *ks* pochwka kiełkowa. **Geotrop- izm.** 34. Kiełek *a*) ułożony poziomo, *b* rosnący korzonkiem jego zgina się ku dołowi. **Heliotropizm** (Fototrop- izm). 35. Łodyga zgina się w stronę światła, korzonek odwrotnie.

Bothwell, m. w hr. Lanark w Szkocji nad rz. Clyde, 55.000 mieszk.

Bothwell James Hepburn, hr., * 1536, † 1578, trzeci mąż Marii Stuart, uciekł, po zamordowaniu Darnleya, do Danii; zmarł w więzieniu skutkiem obłądu.

Botnicka zatoka, póln. część Bałtyku, liczne wyspy, skały i ławice, zimą zamarza.

Botosani, m. handl. w póln. Mołdawii (Rumunia), 33.000 mieszk. (46% Żydów).

Botrychium Lunarja, podejrzrzon, paproć, należy do rodziny Ophioglossaceae o krótkiej łodydze, na kt. znajduje się najczęściej jeden liść. Roślina pospolita.

Botta Paulo Emilio, asyriolog, * 1802 w Turynie, † 1870 w Achères koło Poissy. Odkrył w 1843 Niniwę.

Böttger, 1) **Johann Friedrich**, alchemik niemiecki, * 1682 w Schleiz, † w Dreźnie. wynalazca porcelany europejskiej (1709); 2) **Rudolf**, chemik, * 1806 w Aschersleben, † 1881 w Frankfurcie nad Menem. Odkrył bawełnę strzelniczą, kolodjum i dokonał szeregu ważnych wynalazków.

Botticelli Sandro (właśc. Alessandro Filipepi), wielki malarz włoski, mistrz wczesnego renesansu florenckiego, * 1447 w Florencji, † 1510 tamże. Najśłynniejsze utwory: „Narodziny Wenus“, „Wiosna“ i inne. W nowszych czasach zaznaczył się bardzo silnie wpływ jego na twórczość prerafaelitów angielskich.

Botto Jan, poeta słowacki, * 1829, † 1881, autor utworów epicznych, opartych na tradycji ludowej. Najwybitniejszym jego utworem jest epos: „Śmierć Janosika“.

Bottrop, m. w Westfalii (Prusy), 71.000 mieszkańców, kopalnie węgla.

Botulismus (łac.), zatrucie jadem zepsutych wędlin.

Boucher de Perthes Jacques, znakomity prehistoryk francuski, * 1788 w Rethel, † 1868 w Abbeville. Twórca archeologii prehistorycznej. Autor dzieł: „De la création“, „L'homme antédiluvien“ i w. in.

Boucher François, malarz i sztycharz francuski * 1703, † 1770. Nieprześcigniony mistrz rokoka o wykwintnym rysunku i kolorycie pełnym słodczy. Łączył ogromną siłę i swobodę pociągnięcia z subtelnym zmysłem dekoracyjnym, gracją i wybujałą wyobraźnią liryczno-erotyczną.

Bouches-du-Rhône, dep. w Francji pld. przy ujściu Rodanu, stol. Marsylja.

Bougainville Louis Antoine, żeglarz francuski, * 1729 w Paryżu. W latach 1766—69 odbył podróż naokoło świata; było to pierwsze tego rodzaju przedsięwzięcie francuskie. Brał udział w wojnie póln.-amerykańskiej. † 1811. Napisał: „Description d'un voyage autour du monde“.

Bougainville'a wyspa w archipelagu Salomńskim z czynnym wulkanem Balbi 3.700 m.

Bougie, ob. Bidżaja.

Bougie (franc.) świeczka, laseczka walcowata z wosku, celuloidu, kauczuku lub metalu, służy do badania i leczniczego rozszerzania zwożonych przewodów mocno płciowych i pokarmowych.

Bouguer Piotr, * 1698, † 1758, hydrograf, fizyk i matem. franc. wraz z Lambertem, twórca fotometrii.

Bouillon, dawne księstwo i m. w prow. Luksemburg (Belgia).

Boulanger Georges Ernest Jean Marie, gen. franc., * 1837, † 1891, odznaczył się w Algierze (1856), we Włoszech (1859) i w Kochinchinie (1861), przeciw Niemcom i komunie 1870—71, 1886 minister wojny, 1888 deputowany, na czele partji, żądającej zmiany konstytucji, 1889 oddany pod sąd za dyktatorskie dążenia, zbiegł z Francji i zastrzelił się w Brukseli.

Boule de neige, roślina hodowana sztucznie, odmiana kaliny pospolitej, piękne, duże kwiaty.

Boulongne-sur-Mer, m. i port w dep. Calais (Francja póln.-zach). 55.000 mieszk., ożywiona komunikacja z Anglią, wywóz owoców, wina, cukru i tkanin.

Boulogne-sur-Seine, m. w dep. Seine (Francja), 68.000 mieszk., pomiędzy B. a Paryżem lasek Buloński; pole wyścigowe Longchamps.

Boulton Matthew, mechanik angielski. * 1728, † 1809. Do spółki z Watem założył wielką fabrykę maszyn parowych.

Bounty (Islands), grupa 24 wysypek niezamiesz., należąca do N. Zelandji.

Bourbon, stary ród francuski, który doszedł do kilku tronów w Europie; we Francji obejmuje tron w osobie Henryka IV w r. 1589. Do rodziny tej należą monarchowie po Henryku IV: Ludwik XIII od 1610, Ludwik XIV od 1643, Ludwik XV od 1715, Ludwik XVI od 1774; po przerwie rewolucyjnej i okresie Cesarstwa panuje Ludwik XVIII od 1814 do 1824 i Karol X do 1830 r.

Bourbon Karol, książę, zwany konetabblem * 1490, † 1527. Mianowany konetabblem 1515 pobił Szwajcarów pod Marignano (1515), zdobył Medjolan, przeszedł 1523 na stronę cesarza Karola V; zginął podczas szturm Rzymu.

Bourbon, 1) **Lancy**, m. w dep. Saône-et-Loire (Francja), ruiny l'Archambault, m. w dep. Allier (Francja), ruiny zamku Bourbonów; w obu źródła mineralne; 3) **Ile**, ob. Réunion.

Bourbonnais, dawna prow. Francji środk., 1651—1793 posiadłość linji Bourbon-Condé.

Bourdelle Emile, rzeźbiarz francuski, * 1861.

Bourg-en-Bresse, stol. dep. Ain (Francja) pld.-wsch.), nad rz. Reyssouze, 21.000 mieszk., handel zbożem, winem i drobiem.

Bourgeois Léon Victor Auguste, wybitny polityk francuski, * 1851 w Paryżu, był w r. 1887 prefektem policji, 1890 ministrem oświaty, 1892—93 ministrem sprawiedliwości, 1895—6 premierem i ministrem spraw wewnętrznych, 1906—9 ministrem spraw zagranicznych, w r. 1920 prezydentem Ligi Narodów † 1925.

Bourges, stol. dep. Cher (Francja środk.), 46.000 mieszk., nad kanałem Berry; stare kościoły i domy (XV i XVI w.); pod B. w Mazières fabr. metalurg., odlewnie armat.

Bourget Paul, współczesny powieściopisarz francuski, * 1852 w Amiens, członek Akademii

Francuskiej, autor powieści psychologicznych, studjów literackich. Porusza zagadnienia społeczne i religijne.

Bourgneuf, zatoka na wybrzeżu Bretanii w Francji zach.

Bourgogne ob. **Burgundja**.

Bournemouth, m. w hr. Hants (Anglja pld.) 92.000 mieszk., kąpiele morskie.

Bourrée, starofrancuski taniec, wesoły, w takcie $\frac{3}{4}$.

Boussingault Jean Baptiste Joseph, Dieudonné, chemik i agronom francuski, 1802 w Paryżu; podróże po Ameryce Połudn., potem prof. w Lyonie i Paryżu. †1887 w Paryżu. Zasłużony dzięki badaniom chemicznym, fizycznym i fizjologicznym. Główne dzieło: „Agronomie, chimie agricole et physiologie“.

Boutade (franc.), kaprys, improwizacja muzyczna.

Bouton d'Alep (franc.), zaraza alepska, endemiczna; choroba skórna, panująca na wschodzie, polega na tworzeniu się guzów, które z czasem rozmiękają, ropieją i rozpadają się, pozostawiając oszpecające blizny. Choroba ta umiejscawia się najczęściej na twarzy.

Boutroux Emil, filozof franc., * 1845 w Montrouge, †1921. Czł. Akad. nauk, moral. i polit. oraz Ak. franc.

Bouvard Alexis, astronom francuski, * 1767, †1843, badacz ruchu wielkich planet. Odkrył 8 komet, wykonał badania nad zaburzeniami w ruchu Urana, przypisując je planetom, znajdującym się poza orbitą Urana. Przypuszczenia B. zostały uzasadnione przez Leverrier'a i Adamsa, zaś stwierdzone przez Gallego, który w 1846 odnalazł planetę Neptuna we wskazanym przez Leverrier'a miejscu.

Bouvet wyspa, antarktyczna, na pld.-zach. od przylądka Dobrej Nadziei.

Bouvines, w. w dep. Nord (Francja pln.); w r. 1214 zwycięstwo króla franc. Filipa Augusta nad ces. Ottonem IV.

Boveri Teodor, zoolog, * 1862 w Bamberg, prof. i kierownik zoologiczno-zoologicznego Instytutu w Würzburgu, †1915 tamże. Badania głównie nad Chromozomami.

Bowman sir William, znakomity oftalmolog i patolog angielski, * 1816 w Nantwich, †1892 w Dorking.

Bowman Isaiach, geograf amerykański, * 1878, brał udział jako rzeczoznawca w pracach kongresu pokojowego (1919).

Bowring (wym. Bauring) John, mąż stanu i poeta angielski, * 1792 w Exeter; jako członek izby gmin 1832—37 i 1841—49 przemawiał za wolnym handlem, 1849 był konsulem w Hongkongu, 1854—9 gubernatorem Hongkongu. †1872. Zbierał i tłumaczył poezje rozmaitych ludów europejskich, m. i. wydał: „Specimens of Polish poets“ (1827). Należał do założycieli „The Westminster Review“.

Boxhagen-Rummelsburg, m. nad Szprewą pod Berlinem (Prusy), przemysł metalurg., włókienniczy i chemiczny, 52.000 mieszk.

Boy, ob. **Żeleński Tadeusz**.

Boyaca, prow. Kolumbji (Am. Pld.), stol. Tunja.

Boye Kacper Jan, poeta duński, 1791

w Konsberg (Norwegia), †1853 w Kopenhawie. Autor utworów scenicznych, popularnych ballad.

Boyle Robert, fizyk angielski, * 1626 w Lismore, †1691 w Londynie. Badał zjawiska sprężystości powietrza, ogłosił w r. 1660 pracę p. t. „New experiments physico-mechanical“. Podał prawo, wyrażające zależność pomiędzy ciśnieniem a objętością gazu. W nauce to prawo znane jest pod nazwą prawa Boyle-Mariotte'a; przy stałej temperaturze objętość gazu jest odwrotnie proporcjonalna do ciśnienia.

Boyle'a prawo, ob. **Boyle**.

Boym Michał, jezuita, misjonarz polski w Indjach i Chinach, * 1612, †1659, autor mapy Chin i prac o tym kraju.

Boyneburg Kurt von, dowódca landsknechtów. * 1487, †1567. Służył pod Sickingenem i Frundsberg'em. 1527 następca Frundsberga, 1527 zdobył Rzym, przyczynił się do zwycięstwa pod St. Quentin 1557.

Boz Dag, łańcuch górski w zach. Azji Mniejszej, do 2.000 m. n. p. m.

Bodzich Edward, dramaturg czeski, * 1841, †1889. Utwory sceniczne: „Z epoki kotyjonów“, „Egzamin meża stanu“, „Pan świata w szlafroku“, „Baron Goertz“ i inne.

Bozen, włoskie Bolzano, m. na pr. brzegu rz. Eisak (Włochy pln.), 24.000 mieszk. (Niemców), stacja klimatyczna.

Boznańska Olga, * w Krakowie 1865 r. Kształci się początkowo u Ant. Piotrowskiego w Krakowie, potem w Monachjum u Kriekeldorfa i Dürra, gdzie przebywa do 1892 r., następnie wyjeżdża do Paryża. Jej portrety wysoko są cenione przez krytykę i znawców. Otrzymała szereg medalów złotych, srebrnych i brązowych, oraz odznaczeń konkursowych na wystawach w Londynie (1900 i 1901), Paryżu, Lwowie i Warszawie. Jeden z jej portretów został zakupiony do galerji Luksemburskiej. Jest członkiem krakowskiego stowarzyszenia „Sztuka“, paryskiego narodowego stow. Sztuk Pięknych. Stale mieszka w Paryżu.

Bożawola, herb polski; na tarczy w polu błękitnem złoty półksiężyc, rogami zwrócony do góry; nad nim podkowa żelazna; na podkowie, jako też między ocelami, srebrne krzyże kawalerskie nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy białe pióra strusie.

Bożego Narodzenia (wyspa), ang. Christmas Island, 1) wyspa bryt. na oceanie Indyjskim, na pld.-wsch. od Jawy, wielkie pokłady fosfatu, 102 km.²; 2) atol polinezyjski bryt., 607 km.², połów pereł.

Bób, ob. **Faba**.

Bóbr, ob. **Castor fiber**.

Bóg, bóstwo, jako przedmiot wierzenia religijnego, występuje w najrozmaitszych formach w religiach pierwotnych i politeistycznych. W religij chrześcijańskiej B. jest najwyższa Istota, która stworzyła wszechświat i rządzi nim według Swego planu. Już w 2 w. po Chr. starano się naukowo uzasadnić i jasno określić wyobrażenie o Bogu w dowodach istnienia Boga. Do najważniejszych dowodów należą następujące: a) D. ontologiczny, podany już przez św. Augustyna, a rozwinięty przez Anzelma z

Canterbury, wyprowadza byt Boga z pojęcia najdoskonalszej istoty, b. kosmologiczny, rozwinięty przez Anzelma z C., wnioskuje z ruchu z przypadkowości wszechrzeczy i zjawisk świata, których przyczyny w nich samych niema, o pierwszej przyczynie, c) teleologiczny, wyprowadza wniosek o bycie Boga, jako istoty rozumnej i najdoskonalszej z ładu, prawdziwości i celowości, panującej w przyrodzie, d) moralny, wyprowadzany z faktu istnienia praw moralnych całej ludzkości, e) etnologiczny, opierający się na fakcie rozpoznania wierzeń w bóstwo lub w boga u wszystkich ludów na ziemi. Istotę Boga i Jego przymioty (atrybuty) poznajemy z rzeczy stworzonych i z objawienia. Do przymiotów należą: nieskończoność, jedność, osobowość, niezłożoność, niezmiennność, wieczność, niezmierzoność, wszeźdobność, wszechwiedza, świętość, wszechmoc, najdoskonalsza wola, sprawiedliwość, miłosierdzie i dobroć.

Ból, wrażenie czuciowe swoiste, powstające przez podrażnienie zakończeń nerwowych w skórze lub narządach wewnętrznych. Wrażenie to przechodzi przez pnie nerwowe do rdzenia, z którego specjalnymi drogami dąży do kory mózgowej i tam w t. zw. sferze czuciowej mózgu powstaje uświadomienie bólu jako wrażenia przykrego. W zależności od siły działającego bodźca powstaje silniejszy lub słabszy ból. Zniszczenie nerwów obwodowych, szlaków rdzeniowych lub sfery czuciowej w korze mózgu może osłabić lub nawet znieść całkowicie uczucie bólu (analgizja). Do mierzenia wrażliwości na ból służy przyrząd Björnströma, zwany algemetrem.

Bóle porodowe, ob. poród.

Br. w chemii symbol pierwiastka bromu.

Bra, m. w prow. Cuneo (Włochy pñ.) 17.000 mieszk., jedwabianie

Brabancja, dawne księstwo domu Burgundzkiego i Habsburgów hiszp., którego część pñ. w r. 1648 weszła do Unii Niderlandzkiej, część pñd. należy od 1830 do Belgii; obecnie B. dzieli się na: 1) holend. prow. pn. B. stol. s'Hertogenbosch; 2) belg. prow. Antwerpii; 3) belg. prow., B., stol. Bruksela.

Brac, włos. Brazza, wyspa dalmacka (Jugosławia), 394 km.², 25.000 mieszk., górzysta; wino, owoce, chów bydła; stol. Supetar (St. Pietro).

Brachialis arteria (łac.), tętnica ramieniowa.

Brachiopoda (ramienionogi), zwierzęta, należące do typu Tentaculata (czułkowce). Są to małe żyjątka, wyłącznie morskie. Tryb życia osiadły. Podobne zewnętrznie do małży, ponieważ ciała ich pokryte jest dwuklapową skorupą. Obie połowiki muszli pokrywają zwierzę od góry i od dołu, a nie, jak u małży — boki. Skorupka ta bywa wapienna lub rogowa. Skorupka brzuszka jest większa od grzbietowej. Przez otworek w skorupce przechodzi t. zw. słupek, przy pomocy którego zwierzątko przytwierdzone jest do podłoża. Otwór gębowy znajduje się w przedniej części ciała. Po obu jego stronach wyrastają ramiona, opatrzone czułkami. U wielu gatunków brak otworu odbytowego. Stanowią cha-

rakterystyczne skamieliny dla wielu pokładów geologicznych: Spirifer i Productus dla epoki pierwszorzędnej, Rhynchonelle i S. tebratulata dla jury.

Brachipinakoid czyli dwuścian podłużny t. j. prawa i lewa ściana kryształów.

Brachium ecclesiasticum (łac.), władza kościelna.

Brachium seculare (łac.), dosłownie ramię świeckie, wyrażenie, oznaczające władzę świecką, pomagającą władzy kościelnej lub wykonywującą jej wyroki.

Brachycephalia (greck.), krótkoczaszkowość, cecha budowy czaszki, przy której wymiar podłużny jest mniejszy niż normalnie, a wymiar poprzeczny większy. Brachycephalia bywa cechą dziedziczną, a nieraz nawet plemienną.

Brachypodium, kłosownica, trawa (Gramineae).

Brachyura (kraby, krótkoodwłokowce), zwierzęta, należące do typu: stawonogi (Arthropoda), podgromady: skorupiaki (Crustacea, rząd: słupkookie (Thoracostraca). Głowotulów silnie rozszerzony, odwłok niedorozwinięty i zagięty pod głowotulów. Tu należy: Cancer pagurus (krab pospolity czyli kieszeniec), i inne.

Bracia polscy, ob. Socynianie.

Braciano, m. w prow. rzymskiej (Włochy środk.) na pñn.-zach. od Rzymu, nad jez. B. (dawnym kraterem), 5.600 mieszk.

Bracław, m. pow. w gub. podolskiej na Ukrainie nad Bohem, 1569—1793 stol. woj. bracławskiego, 6.000 mieszk.

Bractwa religijne, stowarzyszenia osób świeckich, zwłaszcza w kościele rzymsko-katolickim, mające na celu spełnianie religijnych lub dobroczynnych obowiązków.

Braddon Marja Elżbieta, powieściopisarka angielska, * 1837 w Londynie, głośna ze swych romansów sensacyjnych.

Bradford, m. w zach. hr. York (Anglia pñ.), 286.000 mieszk., kopalnie węgla, huty, przemysł sukienniczy i metalurgiczny.

Bradlaugh (wym. Bradlaw) Charles, polityk angielski, radykał, * 1833, † 1891, wybrany 1880 r. do parlamentu, odmówił złożenia przysięgi według formuły chrześcijańskiej, wydalony z izby, agitował za zniesieniem przysięgi przez posłów, co uskuteczcono 1886 r.

Bradley James, słynny astronom angielski, * 1692, † 1762. Początkowo studjuje teologię i otrzymuje święcenia kapłańskie. Od r. 1715 poświęca się wyłącznie astronomii. W r. 1721 zostaje profesorem astronomii w Oksfordzie, później następcą Halleya na stanowisku dyrektora obserwatorium w Greenwich. B. odkrył astr. aberrację światła i nutację osi ziemi. Poprawił tablice ruchu Jowisza, ułożył nowe tablice dla satelitów Jowisza, podał wzór na refrakcję. Pozostawił 13 tomów obserwacji, z których tylko dwa zostały opublikowane. Pod względem dokładności stanowią one epokę w dziejach astronomii.

Bradycardia (greck.), zmniejszona ilość uderzeń tętna, występuje po zatruciach (nikotyną, naparstnicą, ołowiem, miedzią), przy infekcyjnych chorobach (tyfus), przy uremji, żółtaczce i zapaleniu mięśnia sercowego. B. p a r o c s y s

malis, napady bradycardji, występujące okresowo, zdarzają się przy zespole Adams-Stokes'a (ob.).

Bradylajja (greck.), zwolniona, monotonna i utrudniona mowa, fizjologicznie występuje przy silnem zmęczeniu narządów mowy; patologicznie w stanach ogólnego osłabienia, przy porażeniach mózgowych; jako objaw, towarzyszący anatrji i przy dementia paralitica.

Bradypepsja (greck.), powolne, utrudnione trawienie.

Bradypodidae (Leniwece), zwierzęta ssące, należą one do rzędu: szczerbate (Edentata). Palce ich zaopatrzone są w potężne pazury, służące do czepiania się gałęzi. Wszystkie zęby ich są jednakowe (homodontyzm). *Bradypus tridactylus* (leniwiec trójpalczasty), zwany leniwcem dla niezwyklej ostrożności i powolności, z jaką łązi po drzewach. Zamieszkuje najwyższe drzewa, wędruje z gałęzi na gałąź, mając nogi w górę, a grzbiet w dół zwrócony. Śpi, zawieszony na gałęzi, z głową umieszczoną między łapami, z grzbietem na dół zwróconym.

Bradypus tridactylus, ob. *Bradypodidae*.

Braekeler Henri de, znakomity malarz flamandzki, * 1840, w Antwerpii, † 1888 tamże. Ulubiony temat — wnętrza o bogatym kolorycie.

Braetz, ob. *Brójece*.

Braga, staroż. m. w prow. Entre-Minho-e-Douro (Portugalia), 25.000 miesz., siedziba arcybiskupa Portugalji, przemysł metalurg. i galanteryjny, wyrób kapeluszy.

Braga Teofil, mąż stanu i pisarz portugalski, * 1843 na wyspie Azorskiej San-Miguel; od 1910 do 1911 oraz w r. 1915 prowizoryczny prezydent republiki portugalskiej.

Bragança, 1) m. okręg, i twierdza w prow. Tras-os-Montes (Portugalia pñ.), 6.000 miesz.; 2) m. port w stanie Para (Brazylja pñ.) 8.000 miesz.; 3) m. w stanie Saõ Paulo (Brazylja wsch.), 10.000 miesz.

Braganza, ród, panujący od 1640 do 1853 w Portugalji, oraz 1822—1889 w Brazylji; protoplasta *Alfons I*, syn naturalny króla portugalskiego *Jana I*.

Bragi, syn Odyna i Fryggi, w mitologii skandynawskiej bóg poezji, małżonek Iduny; możliwe, że jest identyfikowany z najdawniejszym skaldem północy *Bragi Boddasonem* (około 800 r. przed Chr.), którego czczono jak boga.

Brahe, ob. *Brda*.

Brahe Tycho de, twórca praktycznej astronomji, * 1546 w Knudstrup (Schonen) † 1601 w Pradze. Wytłumaczenie systemu słonecznego, jakie dał *Brahe*, zajmuje miejsce pośrednie między systemem *Ptolomeusza* a *Kopernika*. Obserwacje Marsa, dokonane przez *Brahe'a* w słynnym obserwatorium w Uranienburgu, na wyspie Hveen, posłużyły *Keplerowi* za podstawę do odkrycia praw ruchu planet.

Brahm Otto, krytyk i dramaturg niemiecki, * 1856 w Hamburgu. Jeden z założycieli sceny „Freie Bühne“, na której wystawiano pierwsze utwory *Gerharda Hauptmanna*. Następnie był dyrektorem teatru im. *Lessinga* w

Berlinie. Autor monografii o *Lessingu*, *Henryku Kleiscie*, *Gotfrydzie Kellerze* i *Ibsenie*, † 1912 w Berlinie.

Brahma (brahman), wyraz sanskrycki, w kosmogonji staroindyjskiej najwyższa istota, substancja bytu, absolut. W późniejszych czasach w mitologii religijnej *B.* jest uosobieniem stwórcy wszechświata i wszechrzeczy, który ludzkości objawił *Wedy* i prawa *Manu*; wraz z *Wiszną* i *Sziwą* stanowi on w religijnym systemie brahmińskim, który powstał na tle tej mitologii, tróję (Trimurti). Wyobrażany jest z czterema twarzami, patrzącymi w 4 strony świata; żoną jego jest *Saraswati*. *Bramini* m: nazwa religij, opartej na wierze powyższej. *Bramini*, kapłani, pierwsza kasta indyjska, licząca około 15 milj. osób.

Brahmini, rz. w Indiach bryt., łączy się z deltą rz. *Mahanaddi*, dług. 350 km.

Brahms Jan, * 1833 w Hamburgu, † 1897 w Wiedniu, jeden z najwybitniejszych kompozytorów XIX w., klasyk i następca *Beethovena* w symfonji. Utwory kościelne, „Niemieckie Requiem“, pieśni, utwory kameralne, solowe, koncerty na fortepian, skrzypce, wiolonczelę, utwory na chór. *B.* pogłębił w swojej twórczości wartości motywów pieśni ludowych.

Brahul, szczep grupy *Drawida* w Beludżystanie (Azja zach.), 340.000 głów.

Braid James, lekarz angielski, pierwszy zwolennik stosowania hypnotyzmu w lecznictwie, * 1795, † 1860 w Manchesterze.

Braia, m. okręg. na Wołoszczyźnie (Rumunia) nad Dunajem, 66.000 miesz.; ożywiony rzeczny i morski port, wywóz zboża.

Braille Louis, nauczyciel ociemniałych (sam ociemniały), * 1809, w Coupvray, † 1852 w Paryżu. Wynalazca pisma dla ociemniałych.

Braine-le-Comte, flam. 's Grawen-Brakel, m. w prow. *Hainaut* (Belgia), ok. 10.000 miesz.

Brakonjer, kłusownik, złodziej zwierzyny.

Brakteat, drobna moneta, używana w średniowieczu, z bardzo cienkiej blaszki srebrnej i dlatego stemplowana tylko po jednej stronie.

Bralin, m. w pow. kępińskim, woj. poznańskie, 3.000 miesz.

Bram, określenie części olinowania i ożaglowania, przymocowanych do drugiej stangi masztu.

Brama, wrota, otwór w murze lub ogrodzeniu, zamknięty słupami, do których są przymocowane na zawiasach drzwi, wierzje. Budynek mieszkalny z przejazdem na przestrzał, wiodącym z drogi na dziedziniec zamku, dworu, ogrodu, cmentarza.

Bramante (Donato d' Angeli Lazzari), znakomity architekt włoski, * 1444, † 1514 w Rzymie. Główne dzieła: kościół *Santa Maria delle Grazie* (Mediolan), *Cancellaria*, *Cortile di San Damaso*, projekt kościoła św. *Piotra* w Rzymie (1506), ten ostatni *B.* rozpoczął zaledwie budować, ukończył *Michał Anioł*.

Bramaputra, jedna z gł. rz. Azji, dł. 2.900 km., wypływa jako *Tsangpo* z pld.zach. *Tybetu*, przedziera się jako *Dihong* przez Himalaje, ujście w delcie *Gangesu*.

Bramka, przyrząd do gry w piłkę nożną, składający się z dwóch pionowych żerde i jednej poprzecznej, połączonych w kształcie bramki. Wysokość bramki 2,4 m., szerokość 7,3 m. Bramki wkopuje się pośrodku krótszych boków boiska do gry w piłkę nożną.

Branchiata, skrzelodyszne, nazwa gromady zwierząt, należących do typu: stawonogi (Arthropoda). Skrzelodyszne, po większej części opancerzone, przeważnie w wodzie żyjące zwierzęta. Tu należą trylonity, skorupiaki i ostrogony (Palaeostraca).

Branchiosaurus, pierwsze zwierzęta kopalne czworonożne, lądowe, przypominały salamandry. Oddychały skrzelami. Pojawiły się w okresie węglowym, a w permie doszły do najwyższego rozwoju.

Branchiostoma (Amphioxus) lanceolatum. Ob. Lancetnik.

Brandel Konstanty, współczesny malarz i grafik polski, * 1879 r. w Warszawie, kształcił się początkowo w Krak. Akad. S. P., następnie zaś w Paryżu, gdzie przeważnie stale przebywa.

Brandenburg, słow. Branibor, m. pow. w rej. poczdamskiej w Brandenburgii (Prusy) nad rz. Hawelą, 53.000 mieszk., fabr. maszyn i rowerów.

Brandenburgia, wsch. prow. Prus, 39.843 km.², 4.093.000 mieszk., stol. Poczdami, piaszczysta i błotnista, rzeki Odra z Wartą i Elbą z Hawelą i Szprewą, rej. poczdamska i frankfurcka; istniejące tu w w. X księstwo słowiańskie zostało uzależnione od ces. niem. (928—9), a w XII w. przeszło w ręce Albrechta Niedźwiedzia, margr. niem.; w rękach Hohenzollernów (od XV w.) stała się Br. ośrodkiem potęgi pruskiej i niemieckiej wraz z leżącym w niej Berlinem.

Brander, statek, naładowany materiałami palnymi, przeznaczony do podpalenia statków nieprzyjacielskich lub zagrozenia drogi do portu.

Brandes Jerzy, estetyk i historyk literatury duński, * 1842, † 1927. Wykładał jako docent w Kopenhadze; od r. 1877 do 1882 przebywał w Berlinie, poczem wrócił do Kopenhagi, gdzie 1901 został profesorem uniwersytetu. Najbardziej znane i wielce cenione dzieło: „Główne prądy w literaturze XIX w.” (przełożone na język polski). Napisał liczne rozprawy, m. i. o Tegnerze, Kirkegaardzie, Lassalu, Beaconsfieldzie, Björnsonie, Ibsenie. Zwiedził Polskę, poczem wydał krótkie studium o poezji polskiej w XIX w.

Brandka, mały minek, zapal przy zamku dawnej strzelby, t. zw. kapiszonówki, na który nakładano kapslę, czyli kapiszon.

Brandon, 1) m. w hr. Durham (Anglia płn.-wsch.), 15.000 mieszk., kopalnie węgla; 2) m. w prow. Manitoba w Kanadzie (Am. Płn.), 15.400 mieszk.

Brandt Józef, malarz polski histor.-rodzajowy, * 1841 w Szczepieszynie, † 1915 w Radomiu. Kształcił się pod kierunkiem Juliusza Kossaka, u Cognieta w Paryżu i Fr. Adama w Monachjum, gdzie 1866 utworzył własną pracownię. Celował w realistycznym ujmowaniu

konia i jeźdźca. Był członkiem honorowym Akademii Sztuk Pięknych w Monachjum i Berlinie. Cenniejsze dzieła: „Przeście Czarnieckiego pod Koldyngą”, „Powitanie stepu”, „Bitwa pod Chocimem”, „Wyjazd Jana III i Marysieńki z Wilanowa”.

Branibor, ob. Brandenburg.

Brannicki, 1) Jan Klemens, prawnik Czarnieckiego, * 1689, † 1771. Hetman wielki koronny. Stronnik Augusta III, odegrał wybitną rolę w życiu politycznym. Przeciwnik Czartoryskich, po śmierci króla złożony z urzędu. Opuścił kraj. Ostatni z rodu Gryfów. 2) Sebastian, herbu Korczak, * 1484, † 1544. 1532 kanclerz gniezdziński, biskup kamieniecki, 1538 chełmski i 1539 poznański. 3) B. Franciszek Ksawery, syn kasztelana bractawskiego, piastował wiele urzędów. 1773 hetman polny. W końcu generał rosyjski. Walczył z konfederatami, zdobył Bar z Apraksinem. 1771 oblegał bezskutecznie Częstochowę (Pułaski). Przyczynił się do zawiązania konfederacji targowickiej. 1793 złożył urzędy i wycofał się z życia politycznego, † 1819.

Brannicki Konstanty, hr., podróżnik i przyrodnik, położył duże zasługi dla rozwoju zoologii w Polsce przez urządzanie i popieranie wypraw naukowych do Europy Zachodniej, Afryki (A. Waga, Wł. Taczanowski, H. Dziedziński) oraz Ameryki Południowej (K. Jelski, J. Sztolcman). Wspaniałe zbiory tych wypraw stanowią chlubę dzisiejszego Państwa. Muzeum Przyrodni. w Warszawie. † w Paryżu 1884.

Braniewo, ob. Brunsberg.

Brant Sebastian, satyryk alzacki, * 1457 w Strassburgu, † 1521 tamże. Główne jego dzieło: „Das Narrenschiff” (Bazylea, 1494).

Brantford, m. w prow. Ontario (Kanada), nad Grand River, 23.000 mieszk., przemysł metalurg.

Branting Hjalmar, * 1860, † 1925, polityk szwedzki i astronom, jeden z twórców szwedzkiej socjaldemokracji (1889 r.), której był przywódcą od 1897 r.; po wojnie europ. brał udział w rządach, dwukrotnie będąc prezesem ministrów, delegat szwedzki do Ligi Narodów.

Brantôme Pierre de Bourdeilles, pisarz francuski, * 1527 (lub 35), † 1614. W „Pamiętnikach” swoich przedstawił obyczaje na dworze Karola IX i Henryka III.

Branża lub bransza (franc.), gałąź. Handel obejmujący wszystkie towary jednego rodzaju, stanowi branżę. Np. branża manufakturowa obejmuje handel wszelkiego rodzaju towarami włókienniczymi; branża żelazna: handel towarami żelaznymi.

Bras, brasy, liny, służące do obracania rei w płaszczyźnie poziomej.

Brasidas, syn Tellisa, jeden ze znakomitych dowódców spartańskich podczas wojny peloponeskiej. Zginął w Macedonii (422 r. przed Chr.) pod Amfipolis w walce z Ateńczykami.

Brasław, m. pow. (woj. wileńskie) nad jez. Drywiaty.

Brasov, węg. Brassia, niem. Kronstadt, stol. komitatu B. w Siedmiogrodzie (Rumunia), 41.000 mieszk.

Brassica, kapusta, roślina dwuletnia, należy

Brandenburgia.

do rodz. krzyżowych (Cruciferae), o kwiatach żółtych. Gatunki: *B. oleracea* — k. ogrodowa, *B. Napus* — rzepak, *B. campestris* — rzepa, *B. nigra* — gorczyca.

Bratianu, 1) *Joan*, rumuński mąż stanu, * 1822, † 1891, kilkakrotny prezes ministrów, zasłużony w sprawie niepodległości Rumunii. 2) *Dymitr*, brat poprzedniego, * 1818, † 1892, minister oświaty, poseł w Konstantynopolu (1868), prezes ministrów (1881), przywódca radykałów. 3) *Joan*, syn 1-go, * 1864, minister robót publ. 1895 r., minister spraw wewnętrznych 1907, prezes rady ministrów 1909—1911 oraz 1914—1918, od 1916 minister spraw zagr.; ustąpił 1919; 1926 ponownie prezes min.; † 1927.

Bratislava, węg. Pozsony, niem. Pressburg, stol. Słowaczyny (Czechosłowacja), nad Dunajem, 93.300 mieszcz. ($\frac{1}{3}$ Niemców, $\frac{1}{3}$ Węgrów), uniwersytet, znaczny przemysł.

Bratkowski Roman, współczesny pejzażysta polski, * 1869 r. we Lwowie. Wykształcenie artystyczne otrzymał w Krakowie, Wiedniu i w Monachjum. Mieszka we Lwowie, gdzie przeważnie wystawia swe krajobrazy.

Bratzpil, braszpil, maszyna do wyciągania kotwicy.

Braun Karol Ferdynand, fizyk i radiotechnik niemiecki, * 1850 r. w Fuldzie, twórca syst. tel. bez drutu, umożliwiającego promieniowanie wielkich ilości energii elektromagnetycznej. Wynalazł także detektor kryształkowy (galenowy) i antenę ramową, † 1918 w Nowym Yorku.

Braunschweig, ob. Brunświk.

Braunsztyn, nazwa zbiorowa rud manganu, a więc piroluzytu, psylomelanu, wadu.

Brazos, rz. w stanie Teksas (St. Zj. Am. Płn.), ujście pod Velasco do zatoki Meksykańskiej, żeglowna, dług. 1.350 km.

Brazylja, pld.-amerykańska rep. związkowa 20 stanów, wraz z terytorjum federalnem i ter. narodowem Acre 8,497.540 km.², 30,645.000 mieszcz., stol. Rio de Janeiro. Na wsch. i pld.-wsch. rozciąga się wyżyna Brazylijska z łańcuchem gór nadbrzeżnych i równoległymi pasmami górkami (Serra do Mar z Pico dos Orgãos 2.234 m., Serra da Mantiqueira z Itatiaia 2.987 m.), w wnetrzu płyta Mato Grosso, na płn.-zach.; nizina Amazonki. Rzeki: Amazonka z Madeira, Araguaya, Rio Negro i San Francisco na wsch.; Paraguaj, Parana i Uruguaj na pld. Klimat na płn. w kraju lasów dziewiczych (Selvas) równikowy, w dorzeczu Amazonki i na wybrzeżu wilgotny; kauczuk, orzech, drzewa barwikowe; kraj słabo zaludniony; na płycie brazylijskiej w sawannach (Campos) suchy, kopalnie złota i diamentów, na wybrzeżach uprawia kawy, bawełny i tytoniu; w Brazylii pld. umiarkowany (stany Parana, Santa Catharina, Rio Grande, do Sul), emigracja europejska, uprawa zbóż, ziemniaków, herbaty parańskiej (herva mate) chów bydła. Fauna najbogatsza świata, równikowa i podrównikowa (odrębne: pancerniki i mrówkojady). Ludność: 50% białych, potomków Portugalczyków i kolonistów, 28% metysów (Caboclos), 9% murzynów (w stanach nadmorskich), 13%

Indian autochtonów (Aruauków, ludy Ges, Tupi i Karaibów). Immigrantów od r. 1820—1920 3,647.300: Włochów, Portugalczyków, Hiszpanów, Niemców, Polaków (w stanie Parana 200.000 głów), Rusinów, Syryjczyków. Państwo konstytucyjne z ścisłym podziałem ustawodawstwa, administracji i prawodawstwa; senat i sejm, prezydent i wiceprezydent, w stanach gubernatorowie, powszechny obowiązek służby wojsk.; zamiast uniwersytetów osobne fakultety: prawniczy, medyczny, farmaceutyczny, dentystyczny. Kauczuk brazylijski ($\frac{1}{2}$ produkcji światowej) 11 $\frac{1}{2}$ milj. worków po 60 kg., tytuń, cukier, „mate“, kakao, bawełna, skóry; chów bydła świni, owiec, kóz, koni, mułów głównie na pld. Wywóz=107 $\frac{1}{2}$ milj. £., dowóz=125 milj. £. Porty: Rio de Janeiro, Bahia, Manaus, Para, Porto Alegre, Sieć kolejowa 28.721 km., drogi wodne 65.000 km., sieć telegr. 44.534 km. B. była do r. 1815 kolonią portugalską, do 1822 królestwem, związanem z Portugalią, do 1889 cesarstwem niezależnem, wreszcie republika, wzorowaną na St. Zj. Am. Płn.

Brazza, 1) *Pierre Savorgnan* de podróżnik francuski (* 1852, † 1905). W r. 1870 wstąpił do marynarki francuskiej. Zasłynął podróżą do Senegambji, zbadał dorzecza Kongo i rzeki Ogowe. Założył wiele stacji kolonizacyjnych we franc. Kongo; 1886—94 gubernator tej kolonii. 2) *Jacques*, brat poprzedniego, również podróżnik francuski. Odkrył rzekę Lekoli, prawy dopływ rz. Kongo † 1888.

Brazzaville, stol. Afryki równikowej franc., na pr. brzegu Kongo, 4.000 mieszcz.

Brda, niem. Brahe, l. dopływ Wisły, źródła na płycie jezior pomorskich, ujście pod Fordonem, połączona z Notecią kanałem bydgoskim, dług. 195 km.

Breakwater (ang.), łamacz fal, molo, mur, wał, tama, odgradzająca port od morza.

Breclav, niem. Lundenburg, m. pow. w żupie Uherské Hradiste (Czechosłowacja). 12.500 m.

Breda, stol. prow. Brabancji płn. (Holandia pld.), 30.000 mieszcz., akademja wojsk., przemysł włókienniczy i metalurg.

Bredichin Teodor, astronom rosyjski * 1831 r.; kształcił się w astronomji w Rosji i Francji, po powrocie został 1862 r. profesorem astronomji moskiewskiego uniwersytetu, a następnie dyrektorem obserw. astron. w Pułkowie pod Petrogradem (Leningradem). B. zajmował się specjalnie badaniem kształtu komet i ich warkoczy, a także ich widm i na tem polu położył ogromne zasługi dla nauki, † 1904.

Breede, rz. w kraju Przylądkowym (Afryka pld.), dług. 300 km.

Bregenz, łac. Brigantium, stol. prow. Vorarlberg (Austria) nad jez. Bodeńskim, 13.000 mieszcz.

Bregenzer Wald, część Alp Algawskich w Vorarlbergu (Austria), szczyt Hoher Ifen 2.232 m.

Brehm Alfred Edmund zoolog niemiecki, * 1829, † 1884; autor cenionych dzieł: „Illustriertes Tierleben“, „Das Leben der Vögel“, „Die Tiere des Waldes“, „Vom Nordpol zum Equator“

Breisgau, ob. Bryzgowja.

Breiter Emil, współczesny polski krytyk literacki, tłumacz Sorela, *1886.

Breithorn, 1) szczyt w Alpach Berneńskich, 3.779 m.; 2) szczyt w górach Monte Rosa w Alpach Walijskich, 4.171 m.

Breitscheid Rudolf, socjaldemokrata niemiecki, *1874 r. w Kolonii, członek parlamentu, jeden z przywódców partii niezależnych socjalistów, obecnie, po jejłączeniu z partią soc. dem., członek tejże.

Brekcia, brekcja, ob. družgot.

Brema (Freie Hansestadt Bremen), 1) wolne m. hanzeatyckie, państwo związkowe Rzeszy niem. po obu brzegach doln. Wezery, m. i okręg wiejski: 256 km.², 311.000 mieszk.; 2) m. wolne, niem. Bremen (Niemcy póln.), nad rz. Wezerą wraz z portem (Bremerhaven), drugi z rzędu ośrodek handlu zamorskiego Niemiec, 258.000 mieszk.; bazylika z XI w., ratusz renesansowy; dowóz bawełny, wełny, kawy, ryżu, tytoniu, nafty; warsztaty okrętowe i maszynowe, młyny, browary, fabr. cygar; główny punkt emigracyjny do Ameryki, do 240.000 głów rocznie.

Brema.

Bremerhaven, port Bremy przy ujściu Wezery do m. Płn., 4 przystanie, doki, warsztaty okręt. fabr. cygar, 22.000 mieszk.

Brenne, nizina Francji środk., pomiędzy rz. Indre i Creuse, lesista, osuszona, 1.050 km.².

Brenner, przełęcz w Alpach Tyrolskich, pomiędzy dopływami Adygi i Dunaju, 1.370 m. wys., droga jezdna od 1772, kolej żel. od 1867; od r. 1919 granica pomiędzy Austrią i Włochami.

Brenno, jez. w pow. leszczyńskim (woj. poznańskie).

Brennus, wódz Gallów, którzy w r. 390 przed N. Chr. zajęli Rzym. Legenda rzymska przypisuje mu słowa: Vae victis (biada zwyciężonym).

Brenszejn M i c h a ł, bibliograf polski, *1874. Wydał m. i.: „Druki litewskie“, „Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie“, „Informator o tow. nauk.-ośw. artyst., popul. i filantr. na Litwie i Rusi Białej“.

Brenta Alpy, grupa pld. Alp Wapiennych.

Brenta, rz. we Włoszech póln., wypływająca z jez. Caldonazzo, do zatoki Weneckiej Adriatyki, 170 km., żeglowna.

Brentano, 1) K l e m e n s, poeta niemiecki, jeden z głównych przedstawicieli romantyki niem. *1778, †1842. Wydał wspólnie z poetą Achimem v. Arnim zbiór niem. pieśni ludowych p. t.: „Des Knaben Wunderhorn“; 2) L u j o, wybitny ekonomista niemiecki, *1844, prof. w Strassburgu, potem w Wiedniu, od r. 1891 w Monachium.

Brentford, stol. hr. Middlesex (Anglia), przedmieście Londynu, 16.000 mieszk., fabr. mydła, browary.

Brescia, stol. prow. B. w Lombardji (Włochy póln.), 96.500 mieszk., fabr. broni, przemysł metalurgiczny, jedwabiarstwo, zboże, winnice.

Breslau, ob. Wrocław.

Breslauer Krystjan, artysta malarz, pejzażyzysta, *1805 r. w Warszawie, †1882 tamże. Prace w krajowych i zagranicznych galeriach.

Bresse, kraina we Francji wsch., pagórkowata, żyzna, ok. 3000 km.², wywóz zboża, drobiu, bydła; gł. m. Bourg, Chalon-sur-Saône; przyłączona do Francji w r. 1601.

Brest, m. okręg. w dep. Finistère w Bretanii; port handl. i wojsk. nad Atlantykiem, 74.000 mieszk.; dowóz węgla, drzewa, fosfatu, wywóz jarzyn, owoców, wina, rudy żel.

Bretania, (franc. Bretagne), póln.-zach. półwysep Francji, obejmujący 5 dep., 34.007 km.², 3.075.000 mieszk. Celtów. Pomiędzy wyniosłościami nadbrzeżnymi mało urodzajna płyta z pastwiskami; chów koni i bydła; rybołówstwo, połów ostryg i sardynek, żeglarnia. Przy zatokach porty woj.: Brest, Lorient; porty handlowe: Nantes, St. Nazaire. B. zajęta w IV w. po Chr. przez Celtów z W. Brytanii; królestwo ze stol. w Rennes; w 1532 wcielona do Francji. Kamienne zabytki przedhistoryczne.

Bret-Harte Francis, nowelista amerykański, *1839, †1902, autor humorystycznych „Nowel kalifornijskich“.

Breton Jules Adolphe, *1827, †1906, malarz francuski, wybitny pejzażyzysta.

Bretonski język, narzecze używane w póln. zach. Francji, należące do rodziny języków celtyckich, stanowiące odrębny gałąź kimryjskiej. Literaturę bretońską od V do XII w. stanowiły pieśni bardów kimryjskich które powstały po obu stronach kanału La Manche i wywarły wpływ na literaturę angloromańską i francuską (cykl podań o królu Arturze). Zbiór pieśni bretońskich ogłosił Hersart de la Villemarqué p. t. „Barzaz-Breiz“. Od wydania przez Le Gonidec'a (†1838) gramatyki, zbierano i wydawano zabytki literackie, założono czasopisma i pisano poezję po bretońsku.

Bretschneider Emil (*1883, 1901), geograf i sinolog, lekarz poselstwa rosyjskiego w Chinach, autor prac z dziedziny geografii fizycznej i hist., etnologii i archeologii Chin.

Breughel (lub Brueghel), słynna rodzina malarzy flamandzkich. 1) Breughel Peter, zw. „starym“, *1530, †1600, kiermasze i sceny z życia wiejskiego; 2) Breughel Peter „młodszy“, syn poprzedn., *1565, †1637, miał szczególne upodobanie do scen karczemnych, bijatyk, dobre wnętrza, silniejszy jako technik od ojca; 3) Breughel Jan, brat poprzedn., *1570, †1625, więcej sielankowy, ogromna świeżość kolorytu.

Brevet (franc.), patent na wynalazek, dyplom, wydany przez rząd na dowód ukończenia studiów; dla oficerów franc. — oznacza prócz tego zakwalifikowanie do sztabu generalnego; angielskich — brevet rank, tymczasowy tytułarny stopień wyższy od posiadanego faktycznego stanowiska służbowego. Pochodzi od brève, krótki, gdyż początkowo oznaczało krótki list królewski, nadający przywilej lub odznaczenie.

Brevi manu (łac.), odręcznie, bez zwłoki i formalności.

Breviarium Alaricianum, zbiór przepisów prawa rzymskiego, obowiązujących w królestwie Wizygotckiem, dokonany z rozkazu króla Alaryka II w r. 506.

Brevis, nuta mensuralna.

Brewiarz, w kościele katolickim księga modlitw i psalmów, ułożonych kolejnością dni w roku; uległ rewizji za Leona XIII, skróciłem za Piusa X (1912 r.).

Brewster David, fizyk angielski, *1781, †1868, był profesorem i rektorem uniwersytetu w Edynburgu, wiceprezydentem Edinburgh Royal Society, założycielem i redaktorem „Edinburgh Philosophical Journal”. Wymalował kalejdoskop i dioptryczny stereoskop. Badał polaryzację światła.

Breyer Tadeusz, współczesny rzeźbiarz polski, *1882 w Krakowie. Wychowaniec szkoły krakowskiej, uczeń prof. Laszczki. Po ustąpieniu Dunikowskiego, mianowany profesorem w warszawskiej szkole Sztuk Pięknych K. Stabrowskiego, po kilku latach zastąpiony przez Wittiga, usuwa się, aby w 1919 r. na nowo zająć to stanowisko.

Breza Stanisław, *1752 na Wołyniu, 1790 poseł na Sejm Wielki z Gnieźnieńskiego. Zasłużony mąż stanu. Po utworzeniu Ks. Warszawskiego 1807 był ministrem, sekretarzem stanu. †1847.

Brezent, grube płótno, nieprzemakalne, służące do okrywania towarów i otworów na pokładzie w celu ochrony od deszczu.

Brezina Ottokar, wybitny poeta czeski, *1868, †1929. Poezje jego cechuje głęboka, mistyczna religijność. Utwory poetyckie: „Tajemnicze dale”, „Światła nad zachodem”, „Wiatry od biegunów”, „Budowniczy chramu”, „Rece”, oraz essaye p. t. „Muzyka źródeł”.

Briançon Karol Julian, *1785, †1864, matematyk francuski; prace B. dotyczą głównie teorii stożkowych (twierdzenie B. o sześcioboku, opisanym na stożkowej) i powierzchni drugiego stopnia.

Briançon, m. okręg. i twierdza w dep. Hautes-Alpes (Francja pld.-wsch.), 8.000 mieszk.; nad rz. Durance; przemysł jedw., bawełn. i kapelusznicy.

Briançonnais, kraj alpejski w dolinie górnej Durance (Francja pld.-wsch.).

Briand Aristide, mąż stanu francuski, *1862 w Nantes. Rozpoczął karierę polityczną jako socjalista, obecnie jeden z przywódców radykałów; 1905 minister kultury i oświaty, 1908 sprawiedliwości, 1909 prezes ministrów i minister spraw wewnętrznych, 1910 ustąpił, 1912 i 14 minister sprawiedliwości, 1913, 1916—1917 oraz 1921 prezes ministrów, po upadku rządu Herriota (1925) nie zdołał utworzyć rządu z powodu sprzeciwu socjalistów, wszedł do gabinetu Painlevé jako minister spraw zagranicznych. Jest jednym z twórców traktatu locarneńsko-londyńskiego (1925); 1926 pokojowa nagroda Nobla.

Briansk, m. gub. w Rosji środk., 34.000 mieszkańców; przemysł metalurgiczny.

Brianza, żywna kraina pagórk. w Lombardii (Włochy pln.), na pld. od jez. Como; winnice.

Bridgeport, m. w stanie Connecticut (St. Zł.

Am. Pln.), nad zatoką Long Island, 143.600 mieszk.; fabr. maszyn do szycia.

Bridgeton, m. w stanie N. Jersey (St. Zł. Am. Pln.), 15.000 mieszk.; przemysł metalurg.

Bridgetown, stol. i port na wyspie Barbados (Antyle bryt.), 17.000 mieszk.

Bridgewater, 1) m. w Somerset w Anglii pld.-zach., 14.000 mieszk.; 2) kanał w Anglii środk.; łączy m. Irlandzkie z Północnem (L. verpool i Manchester z Hull).

Bridlington, m. i kąpiele morskie we wsch. hr. York (Anglia pln.-wsch.), 13.000 mieszk.

Brie, dawne hr. we Francji, pomiędzy Marna i Sekwana, obecnie dep. Seine-et-Marne; dostawa żywności do Paryża, wyrób sera.

Brieg, 1) (franc. Briège), m. w kantonie Valais (Szwajcaria), nad Rodanem; 2) ob. Brzeg.

Brieger Ludwik, lekarz, *1849, †1919, prof. w Berlinie zajmował się chemią lekarską i pierwszy pisał o ptomainach w r. 1886.

Brienne (B. le-Château), m. w dep. Aube (Francja), w zamku szkoła woj. Napoleona I.

Brienx, m. w kantonie berneńskim (Szwajcaria), nad jez. B. (28 km.², przepływ rz. Aar), 5.000 mieszk.; przemysł rekodzielniczy.

Briesen, ob. Wąbrzeźno.

Briggs (Briggs) Henryk, matematyk, angielski, *1556, †1630, twórca pierwszej kompletnej tablicy logarytmów, zwanych pospolitemi lub Briggsa.

Brighouse, m. w zach. hr. York (Anglia pln.), 23.000 mieszk.; przemysł włn. i metalurg.

Bright John, *1811, †1889, wybitny mąż stanu angielski. Jeden z twórców i przywódców szkoły i partii manchesterstej (skrajnie liberalnej). Członek Ligi przeciw cłom zbożowym. 1868—70 minister handlu. Przeciwnik polityki irlandzkiej Gladstone'a.

Bright'a choroba, zapalenie nerek (nephritis), opisane przez Bright'a w 1827 r. w Londynie.

Brighton, m. w hr. Sussex (Anglia pld.), największe kąpiele morskie w Anglii, 142.500 mieszk.

Brightside Bierlow, przedmieście m. Sheffield w zach. hr. York (Anglia pln.), 60.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny.

Briège, ob. Brieg.

Brindaban, m. w prow. Zjedn. Indyj bryt. 23.000 mieszk.; miejsce pielgrzymek.

Brindisi, m. okręg. i port nad Adriatykiem w prow. Lecce (Włochy pld.), 37.500 mieszk.

Brindley James, hydraulik, *1716, †1772, kierował budową kanału Bridgewater.

Brioni, grupa 12 wysp na pln.-zach. wybrzeżu Istrii (Włochy pln.) w pobliżu Poli, znaczenie strategiczne, wywóz marmuru.

Brioschi Franciszek, *1824, †1897, znakomity matematyk włoski.

Brisbane, stol. prow. Queensland (Australia wsch.) nad rz. B., 210.000 mieszk.; port, uniwersytet.

Brisement forcé (franc.), gwałtowne uruchomienie zeszytniałego stawu.

Brisighella, m. w prow. Rawenna (Włochy pln.), 14.000 mieszk.

Brisson Henri, *1835, †1912 w Paryżu; francuski mąż stanu, adwokat i dziennikarz, członek, potem przewodniczący Izby deputo-

wanych, 1885—86 i 1898 prezyd. gabinetu, kilkakrotny kandydat na prezydenta republiki.

Brissot Jacques Pierre, *1754, †1793, był jedną z wybitnych postaci w dobie rewolucji francuskiej, dziennikarz i działacz polityczny, potem przywódca żyronistów. Oskarżony przez Robespierrea zostaje stracony (1793 r.).

Bristol, 1) m. portowe i przemysłowe w hr. Gloucester (Anglia pld.-zach.), nad rz. Avon, 377.000 mieszk., uniwersytet, fabr. tytoniu, mydła, szkła; wywóz maszyn i miedzi; 2) 4 miasta w St. Zj. Am. Płn. w stanach Rhode-Island, Connecticut, Pensylwania, Tennessee.

Bristolska zatoka, 1) (ang. B. Channel), na pld.-zach. wybrzeżu Anglii ujęcie rz. Severn; 2) na wsch. wybrzeżu Alaski w Am. Płn.

British Columbia, ob. Kolumbia bryt.

British Museum (muzeum brytyjskie) powstało w r. 1753 w Londynie, zawiera bibliotekę, złożoną z przeszło 2 milj. tomów, manuskrypty, mapy, sztychy, zbiory archeologiczne i numizmatyczne. Jedno z najsłynniejszych muzeów świata.

Briusow Walery, poeta rosyjski, *1873 w Moskwie, przedstawiciel t. zw. „dekadentyzmu“ rosyjskiego. Wydał: „Tertia Vigilia“, „Urbi et orbi“ (1903), †1924.

Brive, staroż. m. okręgowe w dep. i nad rz. Corrèze (Francja środk.), 21.500 mieszk., kamieniołomy, handel zbożem i drobiem.

Briza media, drzazka średnia, trawa (Gramineae), kwiaty zebrane w kłoski sercowate, skupione w kwiatostan wiechę, pospolita na suchych łąkach i zrebach.

Brno lub **Berno** morawskie (niem. Brünn), stol. Moraw (Czechosłowacja), nad rz. Cernavą i Svitavą, 221.500 mieszk.; ośrodek czeskiego przemysłu sukienniczego, fabryki tkackie i metalurg. uniwersytet im. Massaryka, 2 politechniki, szkoły techniczne; w zach. części miasta dawna twierdza Spielberg, od 1621—1855 więzienie dla przestępców politycznych.

Broach, ob. Barocz.

Broad Sound, zatoka na wybrzeżu Queensland w Australii wsch.

Broadcasting (ang. broad — szeroki, cast — rzucać), oznacza dosłownie szeroki rzut; nazwą tą oznacza się rozsyłanie przy pomocy radio-aparatów wszelkich wiadomości, jak giełdowych, meteorologicznych, prasowych, sygnałów czasu, wreszcie odczytów, koncertów itp. Rozwój broadcastingu datuje się od roku 1920. Nazwie tej odpowiada niemiecka: Rundfunk (okreźny ruch iskrowy); polska — radiofonja (nieustalona).

Broads, płaskie jeziora w hr. Norfolk w Anglii wsch.

Broadstairs m. i kąpiele morskie w hr. Kent (Anglia pld.-wsch.), 6.000 mieszk.

Broadwater, m. w hr. Sussex (Anglia pld.-wsch.), 16.000 mieszk.

Broca Paul, znakomity francuski antropolog, fizjolog i chirurg, *1824, †1880, wykrył

ośrodek mowy w mózgu (t. zw. ośrodek Broca), pierwszy zajmował się antropometrią.

Brochocki Walery, pejzazysta polski, *1849 r. we Włocławku. Uczęszczał do warsz. Szkoły Rysunkowej 1867 r. pod kier. Breslaiera i tu rozpoczął swe studia pejzażowe. W r. 1869 wyjechał do Monachium. Rozpocząwszy pracę samodzielną, wystawiał swe wysoko cenione obrazy w Wiedniu, Berlinie, Londynie. 1873 r. w Wiedniu medal. Od 1876 r. mieszka w Paryżu i bierze udział w oficjalnych Salonach. Zwiedza dla studjów Alger. 1880 r. powraca do kraju, najprzód na wieś na Podole, potem osiada w Warszawie, gdzie też †1923.

Brochwicz, herb polski; na tarczy w polu srebrnem jeleń czerwony w biegu, zwrócony w prawo, ze złotą koroną na szyi; nad tarczą niema helmu i korony, jedynie w odmiennie tegoż herbu, zwanej B. II.

Brockdorff-Rantzau Ulrich hr., dyplomata niemiecki, *1869, poseł niemiecki w Kopenhagie, po rewolucji minister spraw zagranicznych (1918—19), przewodniczący delegacji niemieckiej do rokowań pokojowych w Wersalu; 1922 poseł niem. w Moskwie; †1928.

Brocken, najw. szczyt w górach Harzu (Niemcy środk.), 1.142 m., obserwatorium meteorologiczne.

Brockenu zjawisko (wieńce Ulloa), polega na tem, że obserwator, stojący na szczycie góry podczas mgły, gdy słońce znajduje się w pobliżu horyzontu, widzi na chmurze, znajdującej się po stronie przeciwnej względem słońca, swój cień własny, otoczony pierścieniami barwnymi. Zjawisko to daje się często obserwować ze szczytu góry Brocken w Harzu i w Kordyljerach. Przyczyną zjawiska jest dyfrakcja światła, spowodowana przejściem promieni słońca między cząsteczkami chmury.

Brockhaus, 1) Friedrich Arnold, księgarz i wydawca niem., *1772, †1823; znana encyklopedia Brockhausa; 2) Herman, syn popr., orientalista, *1806 †1877, zaprojektował przyjęty obecnie sposób drukowania tekstów sanskryckich literami łacińskimi.

Brockton, m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 66.000 mieszk.; fabr. obuwia.

Brodaczka, ob. Usnea.

Brodawka (verruca), narośl skórna zwykle o powierzchni nierównej, najczęściej umiejscawiająca się na rękach lub na twarzy. B-i dają się łatwo usuwać chirurgicznie, względnie wypalać.

Brodnica (niem. Strasburg in Westpreussen) m. pow. nad Drwęcą (woj. pomorskie), 7.000 mieszk.

Brodno, jez. w pow. kartuskim (woj. pomorskie).

Brodowski Antoni, malarz historyczny, *1784, †1832 w Warszawie, kształcił się w Warszawie i w Paryżu gdzie pracował pod kierunkiem Davida i Gérarda. Pierwszorzędnym malarzem kierunku klasycznego, znakomity portrecista. Od r. 1819 był profesorem malarstwa na uniwersytecie warsz. Znany obraz: „Aleksander I, wręczający dyplom uniwersytetowi warszawskiemu“.

Brodowski Feliks, literat polski, *1864.

Briza media.

Wydął: „Chwile“, „Liote“, „Drzewa“, „O duszę Polski“ i „Dom cedrowy“.

Brodowski, 1) Józef, malarz polski, * 1772 w Warszawie. Studja w Wiedniu pod kier. Lampi'ego. 1809 r. osiadł na stałe w Krakowie. Był przez długie lata profesorem malarstwa w krakowskim uniwersytecie. Malował portrety i pejzaże. † w Krakowie 1853 r.; 2) Józef, malarz polski, * 1828 r. w Warszawie, był synem Antoniego Brodowskiego, prof. uniwersytetu. Należał do pierwszej generacji wychowawców warsz. Szkoły Sztuk Pięknych, która ukończył 1853 r. Następnie wyjeżdża do akademii petersburskiej, gdzie studjuje konia. W 1856 r. wyjeżdża do Paryża, gdzie pracuje pod kierunkiem H. Verneta. 1859 r. osiada w Warszawie. Należy do najczynniejszych ówczesnych malarzy. Maluje z J. Kossakiem „Bitwę pod Beresteckiem“, † 1900 r. w Warszawie.

Brodowski Zbigniew, * 1852 r. w Poznaniu, wyemigrował do Ameryki 1876 r., redagował tam „Kurier Nowojorski“, potem „Gazetę Chicagorską“, wreszcie „Zgodę“, organ urzędowy „Związku Nar. Pol.“. Pod koniec życia konsul Stanów Zjedn. w Niemczech. † 1901 r.

Brody, m. pow. (woj. tarnopolskie), 11.000 mieszk.; zamek z XVI w. Powiat brodzki ma 1.240 km.² i 76.000 mieszk.

Brodzic, herb polski: na tarczy w polu czerwonym trzy krzyże złote, osadzone w trójkąt w złotem kółku; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy białe pióra strusie.

Brodziński, 1) Kazimierz, znakomity krytyk na przełomie dwóch prądów umysłowych, esteta, poeta i tłumacz, * 8. III. 1791 w Królówce w Galicji, † 10. X. 1835 w Dreźnie. Kształcił się w gimnazjum w Krakowie i w Tarnowie. Bierze udział w kampanii r. 1812 i 13. Raniony pod Lipskiem, dostaje się do niewoli pruskiej. Zwolniony udaje się do Poznania, a stąd do Warszawy. Tu dostaje stanowisko nauczyciela w konwiktie pijarskim. Następnie obejmuje profesurę w liceum warszawskim, a od r. 1822 katedrę literatury polskiej, estetyki i stylistyki na uniwersytecie warsz. Najważniejsze z jego prac krytyczno-estetycznych są: „O klasyczności i romantyczności“, „O poetycznej literaturze niemieckiej“, „Listy o polskiej literaturze“, „Myśli o dążeniu polskiej literatury“, „Listy Sieciecha i Żeliszława o literaturze“, „O satyrze“, „O elegji“, „O idylli“, „O Barbarze Radziwiłłównie, trag. Felińskiego“, „O wdzięku naturalności“, „O życiu i pismach Franc. Karpińskiego“, „O Fabianie Birkowskim“, „O wymowie u dawnych Polaków“, „O krytyce i „O egzaltacji i entuzjazmie“; z prac pedagogicznych: „O powołaniu i obowiązkach młodzieży akademickiej“; z rozpraw o języku polskim: „O lagodzeniu języka polskiego“ i „Zdanie sprawy Deputacji... z wniosków, dotyczących ustalenia pisowni polskiej“; z wierszy, artykułów i odezów patriotyczno-rewolucyjnych: „Do Boga“, „Do Polek“, „Odezwa do narodu“, „O narodowości Polaków“ i „Posłanie do braci wygnañców“; z utworów oryginalnych: „Wiesław“; z tłumaczeń:

„Cierpienia młodego Wertera“ Goethego, „Elegje“ łacińskie Kochanowskiego i w. in. 2) Andrzej, poeta, brat poprzedniego, wzorujący się na Karpińskim i Gessnerze, * 1786 w Lipnicy pod Krakowem, † 1812 podczas odwrotu Napoleona z Rosji. Wydął: „Zabawki wierszem“ (sielanki) i przekład swój „Dziwicy Orleańskiej“ Schillera.

Brodzki Wiktor, rzeźbiarz polski, * na Wołyniu 1825 r. w Oleksinku. Gimnazjum ukończył w Żytomierzu, skąd wyruszył do Petersburga. Akademię opuścił z wielkim złotym medalem 1856 r. Jako stypendysta cesarski osiadł na stałe w Rzymie. Bierze udział we wszystkich wielkich wystawach, gdzie zdobywa liczne odznaczenia. Do wybitnych prac jego należą: „Nagrobek Laury Przeździeckiej“, „Ucieczka z Pompei“, liczne rzeźby kościelne, nagrobki, oraz biusty i medaliony. † 1904 w Rzymie, pozostawiając swój majątek akademii krakowskiej na stypendja dla rzeźbiarzy polskich.

Brodzce, ob. Grallatores.

Brok, m-ko w pow. ostrowskim (woj. białostockie) nad Bugiem, 2.600 mieszk.; ruiny zamku biskupów płockich.

Brok, najdrobniejszy, słaby śrut, t. zw. maczek, używany do wyrobu ładunków do polowania na drobne ptactwo.

Brokat (-a), gruby, ciężki materiał jedwabny z tkaniną złotem i srebrnem kwiatami.

Broken Hill, m. w Now. Płd. Walji (Australja pld.-wsch.), 23.000 mieszk.

Brom (Br = 79.92), pierwiastek chemiczny, zbliżony własnościami do chloru. Odkryty w r. 1826 przez Balarda. Jest to ciecz barwy brunatno-czerwonej, c. wł. 3.18 wrze w 59°, para jego jest ciemno-czerwona. Ma woń odrażającą (bromos = feter). B. wolny w przyrodzie nie występuje, znane są połączenia z metalami, t. zw. bromki, np. bromek sodowy NaBr, który w ilości niewielkiej występuje w wodzie morskiej. B. srebrowy AgBr stosuje się do wyrobu klisz i papierów fotograficznych. B. sodowy i potasowy są ważnymi środkami leczniczymi, działającymi na układ nerwowy. Dłuższe używanie bromu wywołuje chroniczne zatrucie (bromismus).

Bromberg, ob. Bydgoszcz.

Bromek benzylu — $C_6H_5CH_2Br$. — ciecz ciemno-brunatna o zapachu przykrym, gryzącym. Cięższy od powietrza 5,7 razy. Stosowany jako broń chemiczna w walce gazowej. Przy stężeniu 1:200.000 żołnierz może wytrwać w atmosferze bromku benzylu do 5 minut, później odczuwa ucisk w piersiach i mdłości. Poza to b. b. działa na oczy, wywołując silne łzawienie.

Bromek ksylolu, związek o własnościach podobnych do bromku benzylowego.

Bromeliaceae, ananasowate, należą do jednoliściennych, rosną prawie wyłącznie w Ameryce w okolicach podzwrotnikowych. Liście typowo suchorostowe.

Bromley, m. w hr. Kent (Anglja pld.-wsch.), 28.000 mieszk.

Bromocjanek benzylu, camite, kamit, $C_6H_5CH(CN).Br$, technicznie otrzymywany ja-

ko ciecz o zapachu zbliżonym do zapachu chloru. Działanie na organizm ludzki bardzo gwałtowne. W rozcieńczeniu 1:20.000.000 już po 5 minutach jest dla żołnierza nie do zniesienia. W większych ilościach powoduje długotrwałą ślepotę. Należy do materiałów bojowych, używanych jako broń chemiczna.

Bromowa woda, roztwór bromu w wodzie, silnie utleniający, używa się do dezynfekcji.

Bromus, stokłosa, trawa (Gramineae), kwiatostan wiecha; znanych jest dużo pospolitych gatunków.

Brona, narzędzie rolnicze, służące do spulchniania i oczyszczania roli oraz przykrywania siewu. Składa się z kraty drewnianej lub żelaznej, opatrzonej w równomiernych odstępach zębami. Ulepszone sprężynowe (kultywator).

Bronchi, ob. oskrzele.

Bronchiolity (grec.), kamienie oskrzelowe, tworzą się wskutek zwapnienia obumarłych organicznych mas (ropa, krew) lub ciał obcych.

Bronchitis (grec.), nieżyt oskrzeli, zapalenie błony śluzowej oskrzeli ostre lub przewlekłe; w zależności od tego wytwarza się wydzielina sucha, ciągnąca się lub śluzowo-ropna. Do objawów przy b. należy kaszel, gorączka, sinica, klucie w bokach. U dzieci i starców zapaleniu ulegają najdrobniejsze oskrzeliki, powstaje t. zw. bronchiolitis, dająca silną duszność i prowadząca często do zapalenia płuc. Samoistnie powstaje b. wskutek zaziębienia, wtórnie przy wadach serca, rozedmie płuc i towarzyszy chorobom infekcyjnym (np. tyfus).

Bronchjalny oddech, oddech oskrzelowy, zmer o charakterze chuchającym, słyszalny normalnie przy przyłożeniu ucha do krtani lub tchawicy, nad płucami normalnie takiego oddechu nie słychać, o ile zaś występuje to jest objawem chorobowym, spotykanym przy zapaleniu płuc, gruźlicy i zapaleniu opłucnej.

Bronchopneumonia (grec.), zapalenie płuc.

Broniewska Janina, współczesna rzeźbiarka polska, * 1892 w Płockiem, kształciła się w Krakowie i w Paryżu u prof. Bourdelle'a. Wystawia swe prace (studja, portrety) w Warsz. T. Z. S. Pięknych.

Bronikowski Aleksander, autor powieści historycznych, * 1783 w Dreźnie, † 1834 tamże. Powieści jego obejmują 31 tomów, z nich ważniejsze: „Jana Kazimierza Wazy wzięcie we Francji“, „Mysia wieża“, „Hipolit Boratyński“, „Kazimierz Wielki i Esterka“, „Elekcja“, „Pretendenci“, „Olgiard i Olga“, i „Polska w XVII czyli Jan III Sobieski i dwór jego“.

Bronikowski Ksawery, publicysta, jeden z org. powst. list., * 1797, † 1852. Był przewodzącad. akad. org. „Wolnych braci Polaków“, red. „Dekady polskiej“ i „Wolnego Polaka“, na emigracji wydał: „Les griefs nouveaux des cabinets europeens contre le cabinet russe“ (1832).

Broniowski Marcin, podróżnik za czasów Stefana Batorego, autor opisu Krymu. † ok. 1620 r.

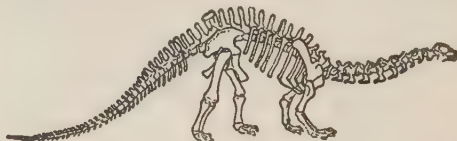
Bronowski Szczesny, lekarz, * 1864; wydział lekarski w Charkowie, od 1893—1900 ordynator kliniki diagnostycznej byłego Uni-

wersytetu Warszawskiego, później ordynator szpitala Przemienienia Pańskiego w Warszawie. Od 1923 lekarz naczelny w szpitalu św. Ducha w Warszawie. Od 1922 docent chorób wewnętrznych w Uniw. Warsz. Liczne prace naukowe, między innymi: „Podstawowe sposoby klinicznego badania chorób wewnętrznych“, „Epidemia grypy w latach 1918—19“.

Bronte, m. w prow. Katanji na Sycylii (Włochy pld.), na zach. od Etny, 18.000 mieszk., tkactwo.

Bronte Charlotte (pseudonim: Currer Boll), powieściopisarka angielska, * 1816, † 1855. Utwory: „Jane Eyre“, „Shirley“, „Villette“. Jest jedną z pierwszych rzeczniczek emancypacji kobiet.

Brontosaurus, gad kopalny, był to olbrzym, dochodzący do 30 m. długości, zwierzę lądowe

Brontosaurus.

czworonożne, kończyny tylne miał znacznie lepiej rozwinięte niż przednie. Charakteryzuje okres jurajski.

Bronx, dzielnica N. Jorku (St. Zi. Am. Płn). 732.000 mieszk.

Bronz, ogólna nazwa stopów (alajazów) miedzi z cyną, niekiedy z dodatkiem cynku i ołowiu. Stopy te nadają się doskonale na odlewy, lepiej, niż oddzielne metale, wchodzące w ich skład. Pewne domieszkę, jak np. fosfor ($\frac{1}{2}\%$), glin, potęgują jeszcze dodatnie cechy bronzów. Barwa b. zależy od stosunku ilości miedzi do ilości cyny. Rozróżniamy b. dzwonowy, armatni (z domieszką fosforu), pomnikowy, na monety i medale. Zawartość miedzi w b. wynosi 60%—95%, cyny 1%—20%. Dobry b. posiada tę własność, że pod wpływem powietrza pokrywa się po pewnym czasie zieloną patyną, która sztucznie nie daje się wywołać.

Bronzino Angiolo di Cosimo, poeta i malarz włoski, * 1502, † 1572 we Florencji. Jako portrecista, jeden z wybitnych, o doskonałym rysunku, koloryst chłodny.

Bronzyty, pirokseny rombów, zawierające metakrzemian magnezu $MgSiO_3$ i żelaza $FeSiO_3$ z przewagą magnezowego. Twardość $5\frac{1}{2}$. Ciężar właściwy 3.25, wielkie kryształy; Kraubatz w Styrii, Kupferberg w Bawarii, drobne w bardzo wielu skałach magnezowych.

Broń chemiczna, środki walki, działające chemicznie i fizjologicznie na organizm ludzki. Pierwowzorem b. ch. były w starożytności, zatrute strzały, trucizny, przygotowywane przez alchemików. W średniowieczu próbowano już fabrykować granaty, wytwarzające dymy, ale dopiero rozwój chemii i techniki w wieku XIX i XX b. ch. udoskonalił i na teren walki wprowadził. Po raz pierwszy b. ch. zastosowali Niemcy 31.1 1915 r. w Bolimowie, między Łowiczem a Skierniewicami, przeciwko wojskom rosyjskim; drugi napad w Newport na froncie

zachodnim 21.2 1915 r., jednak wyniki były znikome wobec niesprzyjających warunków zimowych. Dzięki jednak chemikom niemieckim prof. Nernstowi i Haberowi Niemcy przygotowali napad w okolicach Ypres we Flandrii d. 22.4. 1915 r.; na odcinku 6 km. ustawiono 6.000 balonów ze steżonym chlorem, który jako gęsta chmura popłynął na wojska francuskie. Napad trwał tylko 15 minut, a 5.000 żołnierzy francuskich zginęło. Od tej chwili zaczyna się obrona przeciwgazowa, a jednocześnie obustronna walka gazowa, która obecnie stanowi jedną z najważniejszych form walki. Praca nad tym rodzajem broni jest b. intensywna i w tym celu tworzą się specjalne instytuty. Związki chemiczne, stosowane tu, dadzą się podzielić na: gazy duszące np. dwufosgen, chlor; gazy drażniące, np. dwufenylochloorarsyny; gazy parzące, np. iperyt, chlorek nitrobenzylu i gazy trujące, np. kwas pruski, luizyt. Ogółem ilość gazów, wprowadzonych podczas ostatniej wojny, doszła do 60-ciu.

Broń myśliwska. Jej rodzaje i nazwy w dawnej i obecnej Polsce: strzelba, pojedynka, dwururka, dubeltówka, dryling, trójlufka, flinta, buchflinta, bockflinta, skałkówka, kapiszonówka, kabzlówka, pistoniówka, iglicówka, odcylcówka, śrutówka, dziwerówka, drutówka, gwintówka, sztuciec, rusznica, szmigownica, berdebuska, arkaż, bagnetówka, cyganka, damascenka, borówka, fugówka, fuzja, grzbietówka, guldynka, janczarka, tyrolka, kniejówka, jastrząb, batorówka, ptaszniczka, kurkówka, bezkurkówka, berdanka, ferlachówka, lancastówka, hammerlesska lefauchetka i t. d. Rodzaje kul: Witzleben, Brenneke, Jackan. Najlepsze firmy: Purdey, Greener, Holland and Holland, Scott, Westley Richards, A. Lebeau, Francotte, Pieper, Pirlet, Manufaktura St. Etienne, Sauer, Heym, Springer, Novotny, Husquarna, Lepage, Remington, Winchester.

Brooke James wojskowy i podróżnik angielski, * 1803, † 1866, wyprawił się 1838 na Borneo, założył 1840 państwo Sarawaku (rodzina jego do dziś włada tem państwem pod protektoratem bryt.); autor prac o Borneo.

Brookline, przedmieście Bostonu w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.)

Brooklyn, 1) dzielnica N. Jorku (St. Zj. Am. Płn.), połączona z nim mostem wiszącym 1825 m. dług., przerzuconym przez cieśninę East-River, 2.018.000 mieszk. (50.000 Polaków; tygodnik polski „Czas“); 2) m. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Płn.) 5.000 mieszk.

Brouncker William, lord viscount Castle Lyons, matematyk angielski. * 1620 w Irlandii, † 1684 w Londynie; kanclerz królowej. Podał kwadraturę hyperboli.

Brouwer Adrian. * 1606, † 1638, znakomity malarz niderlandzki, przyjaciel Rubensa, obrazy rodzajowe, przeważnie sceny z szynkowni.

Browicz Tadeusz, lekarz, * 1847; od r. 1880 prof. anat. patolog. w Uniw. Jagiell., autor cenionych rozpraw fachowych.

Brown John, abolicjonista amerykański, filantrop. * 1800, † 1859, skazany na śmierć i po-

wieszony za wezwanie Murzynów do walki. Śmierć jego wywołała wojnę Secesji.

Brown (Mount), szczyt w górach Skalistych w Kanadzie (Am. Płn.), 5.400 m.

Brown Robert, botanik angielski, * 1773 w Montrose. Odbył podróż do Australii, skąd przywiózł 4000 nowych, nieznanych dotąd roślin. Opracował je w „Prodromus florae Novae Hollandiae“ (1810), pozatem badał zjawiska fizjologiczne u roślin. Badania te zebrał w „The miscellaneous works of Robert Brown“. Zbiory jego znajdują się w Muzeum Brytyjskiem, † 1858 jako kustosz Muzeum Brytyjskiego w Londynie.

Brownhills, m. w hr. Stafford (Anglia środk.), 16.000 mieszk., kopalnie węgla.

Browning Robert, poeta angielski, * 1812, † 1889, wstąpił się dramatem „Paracelsus“ który ma pewną analogię z Faustem. Kilka dramatów, tragedji („Strafford“, „Pippa passes“). Pięknością obrazów odznacza się „Men and women“. Poezje: „Dramatis personae“, „The ring and the book“, „Asolando“, nacechowane niezwykłą oryginalnością. Literatura o B. jest bardzo obszerna. Żona jego Elisabeth, z domu Barret, * 1806, † 1861, również poetka, autorka romansu poetyckiego „Aurora Leigh“. Poezje jej wydawane były kilkakrotnie.

Browning, pistolet automatyczny, płaski, szybkostrzelny.

Browniści, sekta, utworzona w r. 1581 przez Roberta Browna (1549, † 1630), dążąca do niezależności każdej gminy kościelnej.

Brown-Séguard Karol Edward, znakomity fizjolog francuski, * 1817, † 1894, badał układ nerwowy, wprowadził do lecznictwa użycie wyciągów z narządów zwierzęcych, t. zw. organoterapie.

Broje, rz. żeglowna od jez. Morat do ujścia w jez. Neuchâtelskiem w Szwajcarii.

Brożek Jan (Broscius), wybitny matematyk polski, * 1585. Wykładał matematykę w Akademii krakowskiej. † 1652. Autor prac, z których najważniejsza dla historii matematyki jest: „Apologia pro Aristotele et Euclide contra Petrum Ramum“ (1652); podano tam badania nad wielokątami gwiaździstymi.

Brożik Wacław, czeski malarz historyczny, * 1851 w Trzemesznie p. Pilzнем, † 1901 w Paryżu. Uczeń Piloty'ego. Obrazy: „Osądszenie Jana Husa“ (wyst. w Warsz. 1885), „Uroczystość w domu Rubensa“ i w in.

Brójce, niem. Braetz, m., odcięte w r. 1919 od Poznańskiego, w prow. Grenzmark Posen-Westpreussen, nad rz. Zgniłą Obrą, 2.000 mieszk.

Bruay, 1) m. w dep. Nord (Francja płn.), nad Skaldą, 7.500 mieszk., kopalnie węgla; 2) m. w dep. Pas-de-Calais (Francja), 15.000 mieszk., kopalnie węgla.

Bruce James, podróżnik szkocki, * 1730, † 1794, od 1769—1772 r. badał północną Afrykę i odkrył źródła Niebieskiego Nilu.

Bruch Maks, * 1838, wybitny kompozytor. Utwory na chóry mieszane, utwory kościelne, organowe i orkiestralne kameralne, koncerty skrzypcowe, pieśni, † 1920.

Bruchnalski Wilhelm, historyk i profesor literatury polskiej na uniwersytecie lwowskim, * 21.V. 1859 we Lwowie. Studja średnie i wyższe tamże. Wydał (najważniejsze): „O źródłach niektórych utworów poetyckich XV i XVI w.“, „Legenda Aurea w literaturze polskiej XV w.“, „O rymie w poezji polskiej do Jana Kochanowskiego“, „Studja nad pismami Mikołaja Reja“, „Reminiscencje w Panu Tadeuszu z Homera, Wergilusza i Tassa“, „Geneza Grażyny“, „Źródła historyczne Konrada Wallenroda“, „Bibliografia o Adamie Mickiewiczu za r. 1890“, „Mickiewicz-Niemcewicz“, „Wizja Krasńskiego“, „Z dziejów panegiryku w Polsce“, „Poezja polska średniowieczna“, „Epistolografia“, „Panegiryk“, „Rozwój wymowy w Polsce“. Nadto wydał wiele tekstów.

Bruchsal, m. w okręg. Karlsruhe w rep. Baden (Niemcy pld.-zach.), 15.400 mieszk., przemysł metalowy, chmiel, winnice.

Bruck, 1) an der Mur, m. okręg. w Styrii, 5.900 mieszk.; 2) an der Leitha, m. okręg. w Austrii Dolnej, 5.000 mieszk.

Bruck Karol Ludwik, baron, austriacki mąż stanu, * 1798, † 1860, założyciel „Lloydu“ austriackiego.

Bruckner Anton, * 1824, † 1896, wybitny kompozytor niemiecki. Utwory kościelne, 8 symfonij, 3 msze z tow. instrumentów. O ile Brahms jest następcą Beethovena, o tyle Bruckner pozostaje pod wpływem Wagnera.

Brückner Aleksander, historyk literatury polskiej i profesor filologii słowiańskiej w uniwersytecie berlińskim, * 29. I. 1856 w Tarnopolu. Wydał: „Różnowiercy polscy“, „Litwa starożytna“, „Cywilizacja i język“, „Literatura religijna w Polsce średniowiecznej“, „Studja i szkice językowe“, „Walka o język“, „Mitologia słowiańska“, „Geschichte der polnischen Literatur“, „Geschichte der russischen Literatur“, „Dzieje literatury polskiej“, „Dzieje języka polskiego“ i wiele innych; ponadto: „Słownik etymologiczny języka polskiego“ (1928).

Brückner Edward, geograf, * 1862 w Jenie, profesor wiedeński, uniwersytetu; prace: „Die feste Erdrinne und ihre Formen“ (1897), „Die Alpen im Eiszeitalter“, „Klimaschwankungen seit 1700“.

Brucyna alkaloid o składzie $C_{23}H_{25}N_2O_4$ znajduje się w nasionach kulczyby (*Strychnos nux vomica*). Silna trucizna, działająca podobnie jak strychnina, choć słabiej. Z kwasem azotowym, w którym się rozpuszcza, daje czerwone zabarwienie, przeto jest odczynnikiem, za pomocą którego dają się wykryć nawet drobne ilości kwasu azotowego lub azotanów.

Brucyt, minerał $Mg(OH)_2$ heksagonalny (skalenoedrycznie dwutrygonalny). Kryształy tabliczkowate. Z poзору podobny do talku. Twardość 2. Ciężar właściwy 2,35. Żyły i żyłki w serpentynach (Texas w Pensylwanji), ziarniste skupienia w wapieniach (Szwecja, Tyrol).

Bрудnica mniszka, ob. Liparis monacha.

Bрудnica nieparka, ob. Liparis dispar.

Bрудno, przedmieście Warszawy na pr. brzegu Wisły; w r. 1656 bitwa króla Jana Kazimierza ze Szwedami i Brandenburgczykami.

Bрудzewski Wojciech, * 1445, † 1497 r.

w Wilnie, znakomity astronom. Wykładał w akademii krakowskiej matematykę, astronomię i objaśniał Arystotelesa. Wydał: „Commentaria utilissima in theoricis planetarum“.

Brudziński Józef, lekarz, * 1877 r., zmarł w 1917 w Warszawie. Lekarz Szpitala Dziecięcego w Łodzi, później jeden z twórców szpitalika dziecięcego „Karola i Marii“ w Warszawie. Organizator i pierwszy rektor wskrzeszonego polskiego Uniwersytetu Warszawskiego od 1915 do 1917 r. Profesor propedeutyki lekarskiej. Zasłużony w badaniach chorób nerwowych i dziecięcych.

Bruges, flam. Brugge, (niem. Brügge), stol. prow. Flandrii zach. (Belgia) nad kanałem morskim do Zeebrugge, 54.000 mieszk.; w XIV i XV w. wybitny punkt handl., zabytki architekt.: ratusz, hala z wieżą; koronkarstwo, fabr. mydła, warsztaty okrętowe; kanały do Gandawy i Ostendy.

Brugge, ob. Bruges.

Brugsch Heinrich Karl, znakomity egiptolog niemiecki, * 1827, † 1894. Profesor w Getyndze, potem kierownik „Ecole d'égyptologie“ w Kairze. Napisał wiele dzieł z dziedziny egiptologii.

Brühl Heinrich hr., * 1700, † 1763. Minister saski króla polskiego Augusta III. Odegrał wielką rolę w polityce. Popierany przez Czar-toryskich, uzyskał szlachectwo polskie Ucie-skich. Powiernik króla, działał dla osobistych materialnych korzyści ze szkodą Polski. 2 synowie B.: Fryderyk Alojzy, * 1739, † 1793, starosta warszawski, generał artylerii i Karol Adolf, * 1742, † 1802, cześnik wielki koronny, starosta spiski.

Bruhns Karl Christian, astronom niemiecki, * 1830, † 1881, profesor i dyrektor obserwatorium astron. w Lipsku, odkrywca sześciu komet, jeden z założycieli Międzynarodowego Komitetu Astronomicznego. Napisał: „Die astronomische Strahlenbrechung“ i wiele in. dzieł astron. i matemat.

Brukitt, minerał, TiO_2 , odmiana rombowa dwutlenku tytanowego (ob. rutyl i anataz). Polysk diamentowy lub półmetaliczny. Twardość 5½. Ciężar właściwy 4. W wielu skałach magmowych i w łupkach krystalicznych. Największe kryształy w Tyrolu.

Pałac sprawiedliwości w Brukseli.

Bruksela, franc. Bruxelles, flam. Brussel, stol. Belgji i prow. Brabancji, nad rz. Senną

1 kanałem morskim, 170.000 mieszk., wraz z przedmieściami 802.500 mieszk.; 3 dzielnice: stara, górna i dolna; bulwary, zamek król., uniwersytet, muzea, pałac sprawiedliwości; staroż. rynek z ratuszem z XV w., katedra św. Guduli (XIII—XVII w.), instytut Solvaya; rozwinęty przemysł: koronki, meble, dywany, maszyny, wyroby wełn., bawełn. i złotnicze. B. wymieniona w VII w., od XVII w. stol. dynastji Brabanckiej, od XV w. stol. Niderlandów, od 1830 Belgji.

Brumaire'a 18 (9 listopada 1799 r.) zamach stanu, dokonany przez Napoleona. Upadek dyktatoratu i zorganizowanie nowej formy rządu, konsulatu, do którego weszli Napoleon i dwaj byli dyktatorowie, biorący udział w tym przewrocie, uważanym za zakończenie Wielkiej Rewolucji.

Brumer Wiktor, teatrolog, red. „Życia teatru“, * 1894, wyd. „Scena i widowia“ i in.

Brunatna jura, ob. jura.

Brunei, stol. państwa B. na płn. wyspy Borneo (Azja pld.-wsch.), od 1888 pod protektorem bryt., 10.000 mieszk.; sultanat B.: 20.400 km.², 25.500 mieszk.; wywóz węgla, kauczuku, sago; dowóz ryżu i tytoniu.

Brune, 1) Marc Isambard, znakomity inżynier angielski, * 1769 w Hacqueville; † 1849 w Lond. Fortyfikował port w N. Jorku, zbudował tunel pod Tamizą. Wynałazca maszyny do czyszczenia bawełny. 2) Isambard Kingdom (syn poprz.), inżynier angielski, * 1806 w Portsmouth; † 1859. Pierwszy zaczął budować wielkie statki morskie (Great Western i Great Eastern).

Brunelleschi Filippo, architekt włoski, * 1379, w Florencji, † 1446 tamże. Twórca renesansu w architekturze. Zbudował kopułę kościoła S-ta Maria di Fiore we Florencji, oraz pałac Pitti.

Brunetiére Ferdinand, historyk literatury i krytyk francuski, * 1849 w Tulonie, † 1907 roku; od 1896 r. naczelny redaktor „Revue de deux mondes“, członek Akademii.

Brunhilda (Brynhild) walkiria, w „Nibelungach“ małżonka króla burgundzkiego Gunthera, który ją zdobył w turnieju dzięki pomocy Zygryda, zabitego następnie za namową B.

Brünig, przełęcz w Alpach na drodze z Interlaken do Lucerny, 1.004 m., kolej wązkotorowa.

Bruner Ludwik, fizykochemik, * 1871, † 1913, prof. chemii w uniwersytecie krakowskim, ogłaszał prace z chemii fizycznej. Napisał (z Tolłoczko) podręcznik chemii nieorganicznej i organicznej. Pracował również w dziedzinie literackiej pod pseudonimem Jan Sten. („Dusze współczesne“, „O Wypiańskim i inne szkice krytyczne“, tłumaczenia z franc.).

Brunner Jerzy, bakterjolog i lekarz, * 1870 w Warszawie, † 1925. Uniwersytet ukończył w Warszawie 1894; 1897—1912 był asystentem przy katedrze patologii ogólnej i bakterjologii uniw. warszawskiego, od 1904 do śmierci — ordynatorem szpitala św. Ducha i kierownikiem pracowni chem.-bakterjologicznej szpitali warszawskich; wykładał bakterjologię, anatomję, fizjologję, epidemjologję na

rozmaitych kursach. W r. 1911 wykładał bakterjologję na uniwersytecie warszawskim. Ostatnio był kierownikiem oddziału bakterjologicznego państw. Zakładu Epidemiologicznego w Warszawie. Ogłosił drukiem kilkadziesiąt prac naukowych.

Bruno Giordano, filozof włoski, * 1548 w Noli, dominikanin, z powodu przekonań kacerskich prześladowany, przebywał w Genewie, Paryżu, Londynie, w Wittenberdze; po powrocie do Włoch pochwycony i, po siedmioletnim więzieniu, spalony w Rzymie w r. 1600. Stworzył z pierwszych nowoczesnych wiadomości przyrodniczych, łącząc je z ideami filozofii epikurejskiej, stoickiej i neoplatonickiej, światopogląd panteistyczny, który głosił z zapalem i poetycką potęgą słowa. Wszczę świat jest nieskończony. Jest on jedynym bytem, wiecznym i niezmiennym, rzeczy zaś poszczególne podlegają ustawicznym zmianom. Nic z zewnątrz nie porusza świata. Ruch jego dokonywa się mocą wewnętrznych jego sił. Ten sam rozum działa we wszystkich rzeczach, jednakowoż w rozmaity sposób, zależnie od stopnia organizacji. B. twierdził, że najlepiej się czci Boga przez poznanie praw wszechświata. Każde poznanie prawa natury jest czynem etycznym. Główne dzieła: „Della causa, principio ed uno“, „Del infinito universo e mondi“, „Spaccio della bestia trionfante“.

Brunsb erga lub Braniewo, niem. Braunsberg, m. pow. na Warmji w prow. Prus Wsch. nad rz. Passargą, 13.600 mieszk.; Lyceum Hosianum założ. w XVI w. przez biskupa warmińskiego Hozjusza.

Brunswick, 1) półwysep Am. Płd. (Chile), nad cieśniną Magellana; 2) zatoka Australji zach.; 3) m. w państwie Wiktorja w Australji, 32.000 mieszk.; 4) m. w stanie Georgia (St. Zj. Am. Płn.), przy ujściu Berwick River, 10.000 mieszk.; miejsc. kąpielowa.

Brunświk (Freistaat Braunschweig), republika w Niemczech środk., 3.672 km.², 494 tys. mieszk. Stol. Brunświk, niem. Braunschweig. Kraj składa się z 3 oddzielnych części (eksklaw): część główna płn. na płaszczynie płn.-niem.; część zach. w dorzeczu Wezery, część płn. na stokach płn. Harzu. Rzeki: dopływ Elby; Bode, dopływ Wezery; Aller, Leine, Ocker. Tymczasowa konstytucja z 27. II. 1919. Rozwinięte rolnictwo: zboże, buraki cukr., warzywnictwo (szparagi); kopalnie lignitu, soli, rudy żel., węgla brun.; przemysł: cukrownie, fabr. konserw.

Brunświk, (niem. Braunschweig), stol. rep. brunświckiej, nad rz. Ocker. Katedra z r. 1173, ratusz z r. 1393; politechnika; przemysł maszynowy, fabr. konserw, wyrobów mięsnych i pierników.

Brusiłow Aleksy, generał rosyjski, * w 1853 roku. Głównodowodzący armią rosyjską w czasie wielkiej wojny; stracił twierdzę przemyską; po rewolucji przeszedł na służbę do bolszewików.

Brussa, (tur. Bursa), m. w Azji Mniejszej (Turcja) na pld.-wsch. od m. Marmara, 110.000

Brunświk.

mieszk., dawna stol. turecka, groby pierwszych sultanów, fabr. jedwabiu, handel oliwą i wi-

Świątynia Ulu w Brussie.

nem; w r. 74 przed Chr. rzymska, od r. 1326 turecka.

Brussel, ob. Bruksela.

Brutto (włosk.), nieoczyszczony, nieodrobiony, 1) waga brutto, waga towaru wraz z opakowaniem; 2) cena brutto, cena zasadnicza bez potrąceń; 3) dochód brutto, dochód ogólny bez potrąceń kosztów, wydatków.

Brutus, 1) **Lucius Iunius**, nadał Rzymowi ustrój republikański; pierwszy konsul rzeszypolitej. Synów swoich, spiskujących przeciwko nowemu ustrojowi skazał na śmierć † 509 roku przed Chr. 2) **Marcus Iunius**, rzekomo potomek pierwszego Brutusa, * około 85 r. przed Chr., jeden z morderców Cezara, † śmiercią samobójczą podczas bitwy pod Philippi (42 r. przed Chr.), konfudowany czasem z 3) **Decimus Iunius**, * 85, (adoptowany przez Postumiusa Albinusa), walczył po stronie Cezara w r. 49. W r. 48 był pretorem, należał również do spisku na Cezara, znany głównie z obrony prowincji Galji Przedalpejskiej przeciw Antoniuszowi, w t. zw. wojnie mutinejskiej (od miasta Mutina). Zabity w 43 z polecenia Antoniusza.

Brüx, m. w Czechach, ob. Most.

Bruxelles, ob. Bruksela.

Brwinów, lotnisko pod Warszawą w pow. błońskim.

Bryan (wym. Breien) **William**, polityk póln.-amerykański, * 1860 r., pacyfista, w r. 1913 sekretarz stanu, ustąpił 1915, będąc zwolennikiem neutralności Ameryki w wojnie światowej.

Bryanowskie umowy są traktatami międzynarodowymi, zawartymi za sprawą amerykańskiego pacyfisty Bryana w latach przed wielką wojną, a które, obok arbitrażu, przewidują zgóry opiniodawcze komisje państw trzecich, mające się wypowiadać w sporach między układającymi się stronami.

Bryant **William Cullen**, poeta amerykański. * 1794, † 1878 w Long Islng. Utwory: poemat „Thanatopsis“ (o śmierci), ogłoszony (1817), „To a waterfowl“ (1815). W r. 1825 zaczął wydawać pismo „The evening Post“, które redagował do śmierci.

Brydziński **Wojciech**, artysta dram., * 1877 r. w Stanisławowie. Karierę artystyczną rozpoczął w 1894 r. w Stanisławowie za dyr. Antoniewskiego. W teatrze łódzkim pra-

cował przez lat 6. W r. 1906 wstępuje do teatru „Rozmaitości“, a od r. 1914 pracuje w „Teatrze Polskim“.

Bryg, dwumasztowy statek morski.

Brygada, największa jednostka taktyczna, składająca się z 2—3 pułków tej samej broni; dowodzi nią pułkownik lub generał brygady (brygadier).

Brygant (wl. brigante), rozbójnik.

Brygantyna, brygoletta, dwumasztowy statek morski, na którym tylny maszt nie posiada rei.

Bryinae, mchy właściwe. Do tego rzędu należy większa część najpospolitszych mchów. Różnicowane są na oś i liście, właściwych korzeni brak. Zarodniki rozwijają się wewnątrz puszki, które mają bardzo złożoną budowę. Przy dojrzewaniu puszki pękają i rozmaicie otwierają się, wieczko odpada. Brzeg otworu puszki jest ząbiony jednym lub kilkoma szeregiem ząbków, t. zw. ożębnią o bardzo urozmaiconej budowie, cecha charakterystyczna dla mchów z rzędu Bryinae. Zależnie od umieszczenia puszki Br. dzielimy na: 1) *Br. acrocarpae*, posiadające puszkę na szczycie głównych łodyżek; należą tu: *Mnium undulatum* (meszek), *Polytrichum commune* (płonik). *Funaria hygrometrica* (skrętek wilgociomierczy); 2) *Br. pleurocarpae* posiadają puszkę, umieszczoną na osobnych, krótkich bocznych gałązkach. Należące tu mchy tworzą często darnie i poduszki. *Hypnum* (rokiet), *Hylacomium* (gajnik) i in.

Brykzyński **Józef**, tłumacz, † w r. 1830 w Paryżu. Przełożył: „Pieśni Ossjana“, kom. Racine'a „Pieniacze“ i „Barbarę“ Felińskiego na język francuski.

Brykiety węglowe, cegielki prasowane z miału węgla kamiennego lub brunatnego, niekiedy z dodatkiem smoły węglowej. Stanowią doskonały materiał opałowy.

Brylanty (franc.), drogie kamienie, szczeg. diamenty, szlifowane w ten sposób, iż tworzą dwie piramidy ścięte, o wspólnej podstawie.

Bryła **Stefan**, inżynier, doktor nauk technicznych, profesor politechniki lwowskiej. * 1886. Autor około 30 prac z zakresu statyki budowli i budownictwa inżynierskiego, redaktor „Podręcznika Inżynierskiego“. Wykonał wiele większych budowli inżynierskich, głównie żelazo-betonowych, żelaznych i mostowych. Nadto autor kilku podręczniczych książek, m. in. „Ameryka“ i „Daleki Wschód“.

Bryły, obszerna kategoria figur geometrycznych przestrzennych, zawierająca m. in. wielościany, kule, walce i stożki. Punkty każdej br. dzielą się na wewnętrzne i brzegowe; punkt wewn. taki, który jest środkiem pewnej kuli, będącej częścią danej br. Punkty wewn. tworzą w n e t r z e, a brzegowe — p o w i e r z c h n i e br.; mówi się, że br. jest ograniczona przez swą powierzchnię. Br. obrotowa, ob. Obrót. **Bryłowy kąt**, ob. **Naroże**.

Bryndza, odmiana sera, wyrabianego z mleka owczego; jest to ser biały, lub kremowy, kruchy, kwaskowaty i nieco ostry. Najlepszy gatunek, znany pod nazwą bryndzy liptawskiej,

pochodzi ze Słowaczyny; pakowany w beczki, faski lub skrzynki.

Brynica, pr. dopływ Czarnej Przemszy, granica woj. kieleckiego i śląskiego.

Brynów, w. w pow. katowickim (woj. śląskie), 3.000 mieszk.; kopalnie węgla.

Bryozoa (mszywioly), zwierzęta, należące do typu: Tentaculata (czułkowce). Są to istoty kolonijalne, obrastające na kształt mchu, różne przedmioty podwodne (stąd nazwa). Pojedyncze osobniki są bardzo małe. Liczne czułki otaczają otwór gębowy, niedaleko którego, u nasady czułków, znajduje się też otwór odbytowy. Systemu krwionośnego i oddechowego brak, system nerwowy składa się z jednego węzła nerwowego. Obupłciowe. Morza i wody słodkie. Kopalne mszywioly, występują licznie już w okresie sylurskim, spotyka się je w utworach wapiennych, gdzie tworzą nieraz rafa, podobne do koralowych.

Bryt, pasy płótna szerokości fabrycznej, z których zszywa się większe płaty żagli i brezentów.

Brytan, ciężki, silny pies brytyjski, używany do polowań na niedźwiedzie, wilki i dziki (*Canis familiaris molossus*).

Brytania Wielka, najw. z wysp bryt. (Anglia, Walia i Szkocja) tworzy wraz z Irlandią i ok. 5.000 wyspami Zjednocz. Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii: 315.016 km.², 46,3 milj. mieszkańców, 118 hrabstw, stol. Londyn, wraz z koloniami przeszło 33 milj. km.², 444 milj. mieszk. Anglia na wsch. nizinna (kotliny wsch. angielska); na zach. górzysta (Cornwall 740 m., wyżyna Walijska ze szczytem Snowdon 1090 m.; bezleśne płyty, strome wybrzeża, żyzne doliny); na płn. Penniny i góry Kambryjskie. Szkocja, na płd. nizinna, pagórkowata, na płn. wyżynna z bagnistymi i bezleśnymi płacami, bogata w wawozy i jeziora. Irlandia: wewnętrzna płaszczyna, otoczona szczytami gór. Rzeki przeważnie żeglowne jak Tamiza, Sewern i in.; bogate rozczłonkowanie wybrzeży, zwłaszcza na zach., zatoki: Cardigan, Liverpool, ujścia Tamizy, Humber; w Szkocji fiordy. Wypsy: Wight, Man, wewn. i zewn. Hebridy, Orkney i Shetland. Klimat morski: chłodne lata, łagodne zimy, dużo opadów, mgły. Flora i fauna płu-europejskie, tylko 5% obszaru leśnego, powyżej 600 m. żuławki i bagna. Ludność przeważnie anglo-fryzyjska, Celtów ok. 6 milj. na zach. w Walii, Cumberland, Szkocji, Irlandii, na wyspach. Monarchja dziedziczna z władzą wykonawczą króla, ograniczoną parlamentem (izba panów i izba gmin.), 17 ministrów, odpowiedzialnych przed parlamentem. Powszechna służba wojskowa tylko na czas wojny, pozątem dobrowolny zaciąg. Najpotężniejsza marynarka wojenna i handlowa świata; porty wojenne: Chatham, Sheerness, Dover, Portsmouth, Plymouth, Queenstown; punkty oparcia: Gibraltar, Malta, Aden, Bombay, Kalkutta, Rangun, Singapore, Hongkong, Halifax, Sydney, Melbourne. Wyznania: anglikańskie (Anglia) i presbiterjańskie (Szkocja); dysydentów 10 milj., katolików 5,5 milj., wyznawców szkockiego kościoła niezależ. 1 milj., mnóstwo sekt, 200 tys. żydów; w Irlandii 75% rz.-kat.

Ziemi uprawnej 13%, łąk i pastwisk 66%. Wysooko rozwinięta hodowla bydła, koni, owiec, świń; znaczne rybołówstwo (połów śledzi). Kopaliny: węgiel kam. i ruda żel. w Walii płd., cyna i miedź. Przemysł bawełn.: Glasgow, Manchester; welniany: Leeds, Bradford; metalurg. i trykotaż.: Sheffield, Birmingham; budowl. statków, 60% zapotrzeb. świat.: Newcastle, Glasgow, Greenock. Waluta: funt szterling (£) = 20 szylingom; miary: 1 jard = 0,914 m., 1 mila ang. = 1609,3 mtr., 1 mila morska = 1854,96 mtr., wagi: 1 tona rejstr. = 2,83 mtr.³, 1 funt = 453,59 gr.; 1 tona = 20 hundredweights po 50,8 kg. Komunikacja: 42.524 km. linii kolej., 24.509 urzędów poczt., 89.511 km. telegrafu, 2.502.500 km. telefonu. Flota wojenna ok. 300 jednostek bojowych, flota handlowa ok. 22 tys. statków; porty handlowe: Londyn, Liverpool, Cardiff, Newcastle, Hull, Glasgow, Southampton. Wywóz: wyroby bawełn., węgiel, wyroby weln., maszyny, chemikalia, półsurowiec bawełn.; dowóz: mięsa, bawełny, zboża, oliwy, tłuszczów, smarów. Kolonje. W r. 1497 odkryli Anglicy Nową Fundlandję, anektowaną przez Humphreya Gilberta w r. 1583, w r. 1587 Wirginję; posiadłości północno-amerykańskie rozszerzyli w XVII i XVIII w. Przeciwięstwa ekonomiczne i społeczne doprowadziły do wyzwolenia się Stanów Zjednoczonych Am. Płn. W XVII w. osiadali Anglicy w Indiach zach., w r. 1655 zdobyli nadto Jamajkę, lecz w r. 1783 utracili Tobago na rzecz Francji. Dążenia do skolonizowania Indji wsch. datują od początku XVII w.; tam w 7 letniej wojnie zyskują Anglicy przewagę nad Francuzami. W Afryce osiadają w XVIII w. najpierw na zach., na wybrzeżu Złotem i w Sierra Leone; do utrwalenia ich władzy przyczynił się handel niewolnikami. Podczas wojen koalicyjnych zdobyła Anglia kolonie franc. i uzyskała w r. 1815 Helgoland, Malte, protektorat nad wyspami Jońskimi, Mauritius, wyspy zach.-indyjskie franc., kraj Przylądkowy, część Guajany, kolonie holend. na kontynencie indyjskim i Cejlon. W Am. Płn. nastąpiła w r. 1867 konfederacja Brytyjskiej Am. Płn. (Dominion of Canada), obok niej samodzielną kolonią N. Fundlandji. Wiek XIX przynosi rozszerzenie się państwa ang.-indyjskiego w Azji, zwłaszcza po r. 1840. Powstanie krajowców, uśmierzone 1855—57, doprowadziło do rozwiązania Kompanii Wsch.-Indyjskiej. Indie stają się odrębnym państwem; od r. 1876 istnieje tytuł „cesarza Indji”. Równocześnie rozciągnięto protektorat nad płn. częścią Borneo i sultanatem Sarawak. W wojnie z Chinami zdobywa Wielka Brytania (1839—42) Hongkong i wydzierżawia Wei-hai-wei. W Australji, gdzie w r. 1787 rozpoczęła się kolonizacja N. Walji Płd., powstał w w. XIX Związek Australijski (Commonwealth of Australia), obok niego N. Zelandja z własną administracją, nadto nabywa W. Brytania wyspy Fidzi, część N. Gwinei, wyspy Tonga, część wysp Salomona i t. d. W r. 1815 przechodzi pod panowanie ang. kolonia Przylądkowa, w r. 1843 Natal, w r. 1902 republiki Transvaal i Oranje. Kraj Przylądkowy, Natal, Oranje

i Transvaal tworzą od r. 1909 Unję Południową Afryki. W r. 1882 uśmiercono powstanie Arabi baszy w Egipcie, w r. 1900 zdobył Kitchener Sudan. Dzięki konwencji kolonialnej w r. 1904 zyskuje W. Brytania wolną rękę w Afryce pñ. i połączenie nad górnym Nilem ze zdobytymi na wsch. w XIX w. kolonjami: Wsch.-Afryką bryt., Ugandą i Zanzibarem. W r. 1914 rozciąga swój protektorat nad Egiptem, a po wojnie światowej zyskuje Syrię, Arabię, Mezopotamię, kolonie niemieckie w Afryce i Australji i zyskuje wpływy w Persji celem przeprowadzenia planu drogi lądowej Przyładek — Kair — Kalkutta. Wszystkie kolonie z przeważnie białą ludnością posiadają własną administrację z parlamentem i ministerstwami; rząd wielkobryt. mianuje gubernatorów. Korona posiada tylko prawo veto. W koloniach koronnych urzędy obsadza król. Kolonie podlegają własnemu urzędowi (Colonial Office), Indie posiadają osobny India Office. Przez konferencje swych przedstawicieli zyskały kolonie w wojnie światowej wpływ na politykę zewn. państwa. Historia. Brytania zamieszkana była pierwotnie przez Celtów, którzy zwali się Albjonami (Albinami). Cezar przedsięwziął w r. 55 i 54 przed Nar. Chr. dwie wyprawy do Anglii, lecz Rzymianie zdobyli część pñd. wyspy dopiero pomiędzy r. 43 i 85 po Nar. Chr.; po r. 400 legiony rzym. opuściły W. Brytanie. Anglo-saksończycy zdobyli ok. r. 450 pñd. i wsch. część wyspy. Istniejące wówczas królestwa (od r. 600 chrześcijańskie): Kent, Essex, Wessex, Sussex, Mercia, Angellja wsch., Northumberland połączył król Egbert z Wessex (802—836) w jedno państwo, Anglię. Wyprawy Normanów (Duńczyków) opierał z powodzeniem król Alfred Wielki (871—901). W latach 1016 do 35 panował nad Anglią Knut duński; ks. Wilhelm z Normandji pobił Anglosaksończyków w r. 1066 pod Hastings i zabrał część kraju. Wilhelm II (1087—1100) rozciągnął swą władzę na Szkocję, Henryk I (1100—35) zatwierdził w Charta libertatum anglosaksońskie prawo krajowe i połączył w r. 1106 Normandję z Anglią. Henryk II Plantagenet (1154—89), wnuk Wilhelma II panował nad Anglią, Normandją, Andegawją, Maine, Poitou, Guienne, zdobył w r. 1171 część Irlandji i uzależnił w r. 1174 Szkocję. Ryszard I Lwie Serce (1189—99) w powrocie z III wyprawy krzyżowej był jeńcem w Niemczech, Jan Bezziem, otrzymawszy koronę Anglii i Irlandji w r. 1213 jako lenno od papieża i pobity pod Bouvines 1214 przez Francuzów, wydał 15. VI 1215 Magna charta praw i wolności swym poddanym. Walka z baronami trwała nadal pod Henrykiem III (1216—72), który w pokoju w Bordeaux (1243) utracił kraje nad Garonną, a w r. 1264 pobity przez hr. Leicesteru, Szymona z Montfortu, zgodzić się musiał na powołanie parlamentu w r. 1265 (początek Izby gmin). Edward I (1272—1307) podbił ostatnich książąt ang. i przyznał parlamentowi prawo zatwierdzania podatków. Edward III (1327—77) zwyciężył Filipa VI francuskiego pod Crécy i pokojem w Brétigny w r. 1360 uzyskał Poitou, Guienne, Gaskonię, Calais i Guines. Wraz z Henrykiem IV wstępuje

gałąź Lancaster na tron. Henryk V pobił w r. 1415 Francuzów pod Azincourt, a w r. 1420 odziedziczył koronę franc. Henryk VI (1422—61) był królem Anglii i Francji, lecz utracił dla kraju w r. 1429 francuskie posiadłości. W r. 1452 rozpoczyna się wojna domowa między ks. Yorku Ryszardem (biała róża) i hr. Lancaster (czerwona róża). W r. 1485 wyładował Henryk Tudor, hr. Richmondu, w Anglii, pobił Ryszarda III pod Bosworth i jako Henryk VII (1485—1509) wprowadził na tron Tudorów (1485—1603), szukając oparcia w mieszczaństwie i uniezależniając się od parlamentu. Henryk VIII (1509—47) walczył wraz z Hiszpanją i Austrią przeciwko Francji zawarł w r. 1525 pokój; w r. 1533 ogłoszono niezależność Kościoła angielskiego od Stolicy Apostolskiej. Pod Edwardem VI arcybiskup Cranmer z Canterbury przeprowadził reformację. Katolicyzm przywróciła Marja Katolicka (1553—58) żona Filipa II hiszpańskiego; utraciła Calais, Elżbieta (1558—1603) niezamężna, ukończyła reformację i kazała ściąć (1587) Marię Stuart, królowę Szkocii. Atak armady hiszpańskiej nie udał się (1588), zakwitł handel i przemysł, siła morską wzrosła i równocześnie rozpoczęła się kolonizacja Ameryki Pñ. Jakób I Stuart (1603—25), król Szkocii, połączonej z Anglią naraził unją personalną, prześladował purytanów i katolików. Karol I (1625—49) doprowadził do wojny domowej (tło religijne i polityczno-społeczne; parlamentaryzm); Karol poniósł szereg klęsk i został ścięty. Anglija stała się republiką. Pierwotnie rządziła Rada Państwa, od r. 1653 Oliver Cromwell jako protektor; po uśmierzeniu Irlandji (1650) i Szkocii (1651) podniósł on potęgę morską Anglii kosztem Holandji przez t. zw. akta nawigacyjne, pobił Holandję (1652—54) oraz Hiszpanię (1654—58) i zdobył Jamajkę. Syn jego Ryszard abdykował w rok po śmierci ojca (1659). Nowy Parlament powołał Karola II (1660—85) na tron, wywalczając na nim dalsze ustępstwa aż do aktów habeas corpus, lecz król w końcu zwyciężył, rządząc bez parlamentu (od 1681) i prześladowując wigów. Jakób II (1685—89) był katolikiem, przeprowadził równouprawnienie obu wyznań, lecz naraził się konserwatywnym torysom. Oba stronnictwa, wigowie i torysi, powołali na tron Wilhelma III. ks. Oranji, który uznał prawa parlamentu (bill of rights), opierał się na wigach i zwyciężył na morzu Ludwika XIV (1689—1702). Podczas panowania Anny (1702—14) ks. Marlborough pobił wojska francuskie i połączył (1707) Anglię ze Szkocją w jedno królestwo W. Brytanji, do której w r. 1713 przyłączono zatokę Hudsona, N. Fundlandję, N. Szkocję, Gibraltar i Minorke. W r. 1714 na tron wstępuje gałąź domu hanowerskiego. W Am. Pñ. powstaje w r. 1755 nowy spór z Francją. W. Brytania łączy się w r. 1756 z Prusami, zwycięża w Niemczech, Ameryce Pñ. i Indjach wsch. i zyskuje w pokoju paryskim 1763 r. Kanadę, N. Brunświk, Luizjanę aż do Mississippiego, Florydę, wyspy zach.-indyjskie i zwierzchnictwo nad Indjami wsch. Za panow. Jerzego III (1760—1820) nałożone na kolonie pñ.-amerykańskie podatki wywołały

powstanie w r. 1775, a kongres 13 kolonii proklamował 4. VII 1776 niepodległość Stanów Zjedn. W. Brytania utrzymywała swą przewagę na morzu, uległa jednak w wojnie lądowej (1781), wobec czego w pokoju wersalskim (1783) uznała St. Zjedn. i ich sprzymierzeńcom odstąpiła część kolonii. William Pitt młodszy zerwał jako prezes ministrów (1783—1801) stosunki przyjazne z Francją. W wojnach przeciwko Francji republikańskiej i napoleońskiej W. Brytania pozostała niezwytyczona, a flota jej panowała na wszystkich morzach (zwycęstwo Nelsona pod Abukirem 1798 r. i Trafalga-rem 1805 r.). W r. 1800 nastąpiło połączenie Irlandji z W. Brytanią; w r. 1807 zabrali Anglicy flotę duńską, od r. 1808 popierali Hiszpanję i Portugalję przeciw Francji. Wszystkie państwa, które przystąpiły do bojkotu handlowego (system kontynentalny) uważała W. Brytania za wrogów. W I pokoju paryskim (1814) uzyskała W. Brytania nowe kolonie (Malte i in.), w II-gim zwierzchnictwo nad wyspami Jońskimi. Lord Grey przeprowadził reformę ustroju parlamentarnego (1832), zniósł niewolnictwo w kolonjach (1833), lord Melbourne stworzył nową ustawę miejską (1835). Za panowania królowej Wiktorji (1837—1901) ustapili w r. 1841 liberalowie torysom, w r. 1842 po wojnie opiumowej zyskano Hongkong i wprowadzono podatek dochodowy (1842). Peel zaprowadził wolny handel. Aby osłonić Turcję przed Rosją wypowiedziała W. Brytania wraz z Francją tej ostatniej wojnę (wojna krymska 1854—56). W r. 1877 stała się Indie cesarstwem. W amerykańskiej wojnie secesyjnej popierała W. Brytania państwa południowe. Reformę parlamentarną przeprowadził gabinet konserw. Derby-Disraeli (1867); ruch narodowy irlandzki (Sinfelnizm); liberał Gladstone (1868—74) dążył do kompromisu, w r. 1869 odebrał Kościołowi anglikańskiemu w Irlandji charakter Kośc. państw. i starał się ustawowo zaprowadzić małą własność rolną. Irlandczycy wypowiedzieli się za rządem narodowym (homerule) i stosowali w parlamencie obstrukcję. Disraeli (lord Beaconsfield konserw. 1874—81) obsadził wyspy Fidżi, zakupił (1875) akcje kanału Sueskiego, zmusił Rosję do zredukowania swych żądań wobec Turcji (1878), zyskał Cypr, prowadził wojnę z Afganistanem i uzależnił od Anglii (1881) republikę Transvaalu. Gladstone obsadził (1882) Egipt, Salisbury przyłączył (1886) Birme do państwa indyjskiego, poczem (1886—93) zmieniając się kilkakrotnie oba gabinety w wysiłkach uspokojenia Irlandji. Po wstąpieniu na tron Edwarda VII, zdobył Balfour obie rep. burskie i starał się uspokoić Irów nową ustawą ziemską. Układ z Francją co do uregulowania spraw spornych w kolonjach i sojusz z Japonją (1905) wzmocniły międzynarodowe stanowisko W. Brytanji. Rozpoczęta przez króla Edwarda VII akcja celem otoczenia coraz bardziej niebezpiecznego rywala niemieckiego doprowadziła do zacieśnienia stosunków przyjaznych z Francją (Algéciras 1906, Haga 1907). Również za panowania króla Jerzego (od 1910) rosło napięcie z Niemcami, które z powodu pogwałcenia neu-

tralności Belgji w chwili wybuchu wojny światowej postawiło Anglię w roli czynnej po stronie ententy. Rewolucja irlandzka r. 1916 zakończyła się klęską sinfeinistów. Ofiary, poniesione w wojnie światowej, najwięcej korzyści przyniosły W. Brytanji głównie przez zniszczenie potęgi morskiej Niemiec i odebranie im kolonii; niemniej W. Br. ma do zwalczania poważne trudności wewnętrzne natury politycznej i ekonomiczno-społecznej. (O obecnym stanie sprawy irlandzkiej ob. Irlandja).

Bryum, prątnik, mech, należący do rzędu Bryinae.

Bryza, kaszubskie briża, wiatr stały, lekki, sprzyjający połowom.

Bryzgowa, niem. Breisgau, dzielnica w pld.-zach. Badenji (Niemcy), gl. m. Fryburg.

Brzana, kaszubskie brzona, gatunek sielawy morskiej (*Coregonus lavaretus*).

Brzeg, niem. Brieg, m. pow. na Śląsku pruskim w rej. wrocławskiej, nad Odrą, 26.000 mieszk., ruiny zamku piastowskiego, fabr. sukna i płótna. Po śmierci ostatniego z Piastów, ks. na Brzegu, w r. 1675 księstwo zagarnęła Austria, w r. 1741 Prusy.

Brzeg Adam, publicysta, * 1891. Wyd. „Przecucia” (nowele), „Do źródeł twórczości Wyspiańskiego”, „Zmierzch romantyzmu”; „O poezji 1863 r.”, „Haszysze” powieść, „Zwierciadło kobiety” i in.

Brzegówka, ob. jaskółka brzegówka i *Hirundo riparia*.

Brzesko, m. pow. w woj. krakowskim, 3.200 mieszk.; browar w Okocimie.

Brzeszcze, w. w pow. oświęcimskim (woj. krakowskie), 3.500 mieszk., kopalnie węgla.

Brzeszczot, ostrze broni białej bez rękojeści, inaczej klinga.

Brzesznik (brzeznik), dawniejsza nazwa myśliwskiego psa gończego.

Brześć Kujawski, m. w pow. włocławskim (woj. warszawskie) nad rz. Zgłowiączką, 4.000 mieszk., cukrownia.

Brześć nad Bugiem (dawn. Brześć Litewski), m. pow. i stol. woj. poleskiego, przy ujściu rz. Muchawca do Bugu, twierdza, 30.000 mieszk.; unja kościelna w r. 1596.

Brzezia Zbigniew (z), marszałek wielki koronny za Władysława Jagiełły, 1403 uczestniczył w zjeździe z Wacławem IV w Wrocławiu. 1413 podpisał akt unji horodelskiej, † 1425.

Brzezina, (niem. Birkenhain), w. w pow. katowickim (woj. śląskie), 5.000 mieszk., kopalnie rudy cynku i ołowianej.

Brzezinka, (niem. Birkental), w. w pow. katowickim (woj. Śląskie), 4800 mieszk., kopalnia węgla.

Brzeziny, m. pow. w woj. łódzkim nad rz. Mroźnicą, 10.700 mieszk., tkactwo, chałupnicza produkcja ubrań.

Brzeziński Jan, malarz pejzaży i dekorator, * 1885 w Warszawie, kształcił się w Warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych i w Paryżu. W 1914 wykonał polichromję kościoła farnego w Radomsku.

Brzeziński Mieczysław, * 1858, jeden z najwybitniejszych polskich popularyzatorów nauk przyrodniczych. Książki jego obejmują całokształt wiedzy przyrodniczej, a z pośród wielu zaznaczyć należy te, które doczekały się licznych wydań, jak: „O wnętrzu ziemi“, „Maszyny parowe i koleje żelazne“, „Najważniejsze i najciekawsze zwierzęta ssące, ich życie i obyczaje“, „Z dziedziny przyrody i przemysłu“, „Pogadanki o owadach“, „Jak zbudowane jest ciało człowieka“ i inne. † 1911.

Brzeżany, m. pow. w woj. tarnopolskim nad rz. Złotą Lipą, 10.100 mieszk.; zamek Sieniawskich z XVI w. („Podolska Szwarzycarja“).

Brzęczyk, w radiotechnice jest to przerywacz różnego kształtu, w zasadzie podobny do dzwonka elektrycznego, przerywający jednak prąd galwaniczny kilkaset razy na sekundę; drgająca sprężyna wydaje dźwięk, podobny do brzęczenia; b. stosuje się do wytwarzania słabych fal elektromagnetycznych, spożytkowanych w falomierzach.

Brzostkwinia, ob. *Prunus*.

Brzostowski Cyprian Paweł, * 1612, wybitny dyplomata za Jana Kazimierza, króla Michała i Jana III. Wielkie zasługi położył dla kraju, posłując do Moskwy. Od 1683 wojewoda trocki, † 1688.

Brzoza, ob. *Betula*.

Brzoza biała, ob. *Betula alba*.

Brzozowate, ob. *Betulaceae*.

Brzozowice (niem. Brzezowitz), w. w pow. tarnowskim (woj. śląskie), 2.250 mieszk.; kopalnia rudy cynkowej.

Brzozowski Feliks, pejzażysta polski, * 1836 r. w Warszawie. Uczeń Breslanera w Szkole Sztuk Pięknych, którą kończy w r. 1859. Osiada w Warszawie, wystawiając w Tow. Zachęty pejzaże w duchu Calame'owskim. Rysuje też do pism obrazkowych. † 1892

Brzozowski Korab, 1) Karol, poeta i tłumacz, * 1821 w Warszawie, † 1904 we Lwowie. Znaczną część życia spędził w Turcji jako urzędnik W. Porty. W 1863 r. brał udział w wyprawie Jeża. W r. 1883 powraca do kraju i osiada we Lwowie. Wydał: „Noc strzelców w Anatolii“, „Ognisty lew“, „Deli Petko“ i „Sen w Balkanach“. Prócz tych poematów wydał dramaty: „Malek“, „Obłężenie Lwowa w r. 1648“, „Eryk XIV“, „Joanna Neapolitańska“. Tłumaczył: „Osmanidy“ Gundulicza, „Salomona Pieśń nad pieśniami“ i w. in.; 2) Stanisław, poeta Młodej Polski, parnasista, * 1876, † 1901. Wiersze jego rozproszone po czasopiśmie wydano po śmierci p. t. „Zanim serce ucichło“; 3) Wincenty, brat Stanisława, poeta Młodej Polski, * 1874. Wiersze rozproszone. Część z nich w tomie p. t. „Dusza mówiąca“.

Brzozowski Stanisław (pseud. Adam Czepiel), poeta, krytyk i autor rozpraw filozoficznych, * 1878, † we Florencji 1911. Wydał powieści: „Wiry“, „Płomienie“, „Sam wśród ludzi“; dramaty: „Milczenie“, „Warszawa“; dzieła krytyczne: „St. Wypiański jako poeta“, „St. Żeromski“, „T. Dostojewski“, „Współczesna powieść polska“, „Współczesna krytyka

polska“, „C. Norwid“, „Legenda Młodej Polski“, „Idee“, „Widma moich współczesnych“; dzieła filozoficzne: „Wstęp do filozofii“ i szereg drobnych publikacji o charakterze popularyzatorskim.

Brzozów, m. pow. w woj. lwowskim, 4.200 mieszk.

Brzóska Stanisław, ksiądz, polak. Ostatni dowódca powstania 1863. Dowodził na Podlasiu. Utrzymał się do 1865. Stracony na szubienicy w Sokołowie 23. V. t. r.

Brzuch (łac. abdomen, venter), dolna część tułowia między klatką piersiową a miednicą. W brzuchu rozróżniamy 3 części: 1) okolica nadbrzusza (regio epigastrica) z żołądkiem, wątrobą i śledzioną; 2) okolica środkowa, pepkowa (regio mesogastrica) z nerkami, częścią jelit cienkich i grubych; 3) okolica podbrzusza (regio hypogastrica) z resztą jelit cienkich, górną częścią pęcherza moczowego, kiszka ślepa i odbytnica, a u kobiet z narządami rodnymi.

Brzuchowice, lotnisko pod Lwowem.

Bua, wyspa na wybrzeżu dalmatyńskim (Jugosławia); w pobliżu miasta Split i Trogir.

Buazerja, osłona, obicie muru z drzewa, służy do zatrzymywania ciepła i przeciwdziała wilgoci. B. najczęściej używano w XVII w., były one bogato rzeźbione, złożone i wraz z malowidłami, pokrywającymi ściany, stanowiły ozdobę komnat.

Bubastis, star. miasto greck. w Egipcie Dolnym; dziś ruiny (Tell Basta).

Bublitz, ob. *Bobolice*.

Bubo (łac.), dymienica; obrzmienie gruczołów chłonnych, najczęściej zdarza się w gruczołach pachwinowych. B. spowodowane zwykle bywa przez choroby weneryczne (przy kile jako niebolesne obrzmienie; przy wrzodzie, szankrze miękkim, jako obrzmienie bolesne).

Bubo bubo (*Bubo maximus*), Puhacz, największy z naszych drapieżnych ptaków nocnych; należy do rzędu Raptatores (drapieżne), gromada ptaków (Aves).

Bucaramanga, stol. prow. Santander Sur w Kolumbji (Am. Ptd.), 929 m. n. p. m., 25.000 mieszk., plantacje kawy.

Buccinari (Isule), grupa 10 wysp w cieśninie Bonifacio, na pń.-wsch. od Sardynji (Włochy); najw.: La Maddalena i Caprera.

Bucegi, szczyt w pld. Karpatach siedmiogrodz. koło m. Sinaia (Rumunja), 2.508 m.

Bucephalus, znakomity koń Aleksandra Wielkiego, którego Aleksander ujeździł, gdy był jeszcze dzieckiem.

Bucer (Kuhhorn) Martin, teolog niemiecki, jeden z główniejszych reformatorów kościelnych w Niemczech (* 1491 † 1551); gorący zwolennik Lutra, którego starał się pojednać z Zwinglim. 1549 na wezwanie arcybiskupa Cranmera udał się do Anglii i tam został profesorem uniwersytetu w Cambridge.

Buch Leopold, von znakomity geolog niemiecki, * 1774, † 1853, przedstawiciel skrajnego wulkanizmu.

Buchalterja (niem.), rachunkowość, księgowość, prowadzenie ksiąg handlowych. Buchalterja notuje transakcje zachodzące w przedsiębiorstwie, posiada charakter pieniężny i ma na celu uwydatnienie wyników materialnych przedsiębiorstwa (ob. tablice).

Buchara, kraj Azji środk., 203.430 km.², 1,5 milj. mieszk., zamieszkały przez mahometańskich Uzbeków, Tadżyków, Turkmenów i in.; na pñ. od rz. Amu Daria, na zach. step i pustynia, na wsch. górzysty, klimat kontynentalny; chów bydła, uprawa bawełny jedwabnictwo; wywóz jedwabiu; stol. B., 75.000 mieszk. Władcami byli Dżingis-Chan, Timur, Szaiban Asztażbhan i ich następcy; od r. 1868 emirat B. podlegał Rosji; obecnie rep. sowiecka.

Buchbinder 1) Józef, malarz religijny polski. * 1839 r. w Radzynie. Należał do ostatniej generacji uczniów Szkoły Sztuk Pięknych. 1861 r. wyjechał zagranicę, studiował kolejno w Dreźnie, Monachjum i Rzymie. Powrócił do kraju 1866 r., osiadł w Warszawie. Po zgonie Hadziewiczza był jedynym poważnym religijnym malarzem. Robił również rysunki do „Kłosów“, a przez lat kilka był kierownikiem artystycznym „Tyg. Ilustr.“. Malował też portrety. † 1908 r. w Warszawie. 2) Szymon, malarz, brat poprzedniego. * 1850 r. w Radzynie. Początki w Warsz. Szkole Rysunkowej, potem studia w Akademjach wiedeńskiej i monachijskiej. Malował niewielkie kostiumowe obrazy, minjaturowo wykonane. W kraju poza paru zaledwie pracami jak „Zygmunt III przy złotniczym warsztacie“ i studium głów — nic nie wystawiał. Mieszkał w Monachjum.

Buchez Filippé Benjamin Joseph, lekarz i publicysta francuski szkoły Saint-Simona. * 1796, † 1865. W r. 1848 był prezydentem Zgromadzenia narod. Wydał wraz z Roux Lavergue „Histoire parlementaire de la révolution française“ (40 t. 1833—38).

Buchloe, dactyloides, trawa, rosnąca w pręgiach pñ.-amerykańskich, wysoki gatunek trawy pastewnej.

Buchner Edward, chemik niemiecki, * 1860, † 1917, profesor w Tybindze i Berlinie, zasłużony badaniami nad fermentacją. (Otrzymał nagrodę Nobla 1907).

Buchner Władysław, humorysta i satyryk polski, * 1860; prace wierszem i prozą w „Kolcach“, „Kurjerze Porannym“ i „Musze“, której jest redaktorem.

Büchner, 1) Georg, poeta niemiecki, * 1813 w Goddelau pod Darmstadt, † 1837 w Zurychu. Z dzieł: słynna tragedia „Dantons Tod“. 2) Ludwig, autor dzieł popularno-filozoficznych, jeden z głównych przedstawicieli popularnego materializmu. * 1824 w Damstadi, † tamże 1899. Autor dzieła p. t. „Kraft und Stoff“.

Buchta, mała zatoka.

Buchta, w myślistwie miejsce, poryte przez czarną zwierzyne, t. j. dziki, poszukujące żywności w formie korzonków.

Buchtowie najw. wodospad w Karpatach wsch. 16 m. wys.

Bucina, 1) rzymski instrument dęty, czyli trąba, ślimakowatej formy, używana przez pasterzy, a także przy zwoływaniu publicznych zgromadzeń; w wojsku używana do dawania głównych sygnałów przez naczelnego wodza (classicum) do marszu i natarcia, tudzież przy zmianie warty w nocy. 2) Muszla, na której trąbią Trytony.

Bückeburg, stol. rep. Schaumburg-Lippe (Niemy); kąpiele siarczane i szlamowe, 5.000 mieszk.

Buckingham, hr. w Anglii środk. na pñ. od Tamizy, żyźne, rolnicze, chów bydła, stol. Aylesbury.

Buckingham George, książę faworyt Jakóba I. Popiera protestantów francuskich z La Rochelle wbrew opinii parlamentu, * 1592, zabity przez fanatycznego wroga swojej polityki, Feltona, w r. 1628.

Buckle Henry Thomas, historyk kultury. * 1821, † 1862. Autor „Historji cywilizacji w Anglii“. Usiłował wykazać prawa rozwoju, rzadzące dziejami ludzkości.

Buczacz, m. pow. w woj. tarnopolskim nad Strypą. 7.600 mieszk.; fabr. kilimów i makat, rokokowy ratusz, ruiny zamku.

Buda w myślistwie oznacza dół w ziemi, przykryty galeziami, w którym myśliwy czai się na cietrzewie w czasie tokowania.

Budapeszt, (węg. Budapest), stol. Węgier, po obu brzegach Dunaju (Buda na pr., Peszt na l.), 926.000 mieszk., z przedmieściami 1.185.000 mieszk.; zamek król., wspaniałe gmachy parlamentu, akademja nauk, uniwersytet, politechnika, muzeum narod., ożywiony handel winem, zbożem, bydlęm; źródła gorące i gorzkie; przemysł: młyny, browary, gorzelnie, fabr. ma-

Budapeszt.

Gmach parlamentu w Budapeszcie.

szyn i wagonów; w pobliżu pole sejmowe Rakos i zamek Gödöllő. B. rzymskie Aquineum, 1541—1686 turecki.

Budaun, m. w prow. Agra-Oudh (Indje bryt.), 39.000 mieszk.

Budda, oświecony, obudzony, mąż doskonały. Przydomek ten nadawany był w Indiach starożytnych wielkim ascetom. Nadano go również legendarnemu Gautamie Sakia-Muni, uchodzącemu za twórcę buddyzmu, który w VI wieku przed Chrystusem urodził się w Kapilawastu w króla Suddhodany i królowej May (złudy — rzeczywistości). Wychowany w bogactwach, porzucił w 29 r. życia żonę i rodzinę i z misą żebracza i kijem pielgrzyma w rękę ruszył w świat szukać prawdy. Po wielu latach rozpoczął nauczać innych nowej wiary, zdobywając szerokie rzesze zwolenników.

Przegląd różnych systemów buchalterji

Tabl. A. Dziennik

Debet   Kredyt

1. Rachunek wydatków handlowych do Rachunku Kasy zapłacone komorne za m. styczeń	1900	1000
2. Rachunek towarów do Rachunku Kasy za nabyte towary pg. rachunku N.	5000	5000
3. Rachunek Kasy do Rachunku Towarów za sprzedane towary pg. rach. N.	1000	1000
4. Rachunek Odbiorców do Rachunku Towarów za sprzedane na kredyt towary p. T. Szymańskiemu	500	500
5. Rachunek Towarów do Rachunku Dostawców za kupione na kredyt towary od p. Marjańskiego	600	600
6. Rachunek Dostawców do Rachunku Kasy za wypłacone p. Marjańskiemu	300	300

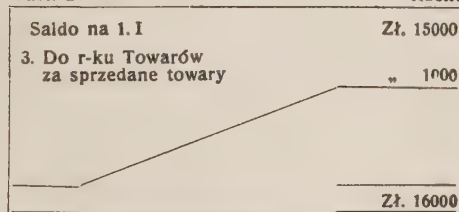
rachunki, które nie przynoszą ani zysków ani strat, a tylko trafiają albo do aktywów, albo do pasywów bilansu przedsiębiorstwa, bilansowo-wynikowe (rachunki, które dają zysk lub stratę i jednocześnie trafiają do bilansu) i wynikowe (do bilansu nie trafiają, dają zysk lub stratę).

Przykłady księgowania (ob. tabl. A i B).

1. Płacimy komorne	Zł. 1000	4. Sprzedajemy na kredyt towarów za	Zł. 500
2. Nabywamy towarów za	" 5000	5. Kupujemy na kredyt towarów za	" 600
3. Sprzedajemy towarów za	" 1000	6. Płacimy dostawcy	" 300

Księga Główna Rachunek Kasy

Tabl. B.

Rachunki Bilansowe

I. Aktywne

Kasa Towary Odbiorcy Ruchomości itd.	}	rachunki
Saldo (majątek przedsiębior.)		

Pasywne

Dostawcy Akcepty Wierzyciele itd.	}	rachunki
Saldo (zobowiązania przeds.)		

II. Rachunki Bilansowo-Wynikowe

Towary Waluty Dewizy Pap. wart. itd.	}	Rachunki
Saldo (Zysk)		
		Remanenty (Faktyczna pozostałość)

III. Rachunki Wynikowe

Procenty Wydatki Handlowe Prowizja itd.	}	Rachunki
Saldo jednych rachunków (zysk)		
		Saldo drugich rachunków (strata)

IV. Bilans Zamknięcia

Aktywa Salda r-ków aktywnych, bilansowych i bilansowo-wynikowych — przeniesione z poszczególnych rachunków Księgi Głównej — Majątek przedsiębiorstwa.	Pasywa 1. Salda rachunków pasywnych bilansowych; 2. Kapitał; 3. Czysty zysk, przeniesiony z rachunku zbiorowego strat i zysków.

Straty i Zyski

Straty przeniesione z poszczególnych kont.	Zyski przeniesione z poszczególnych kont
Saldo (czysty zysk)	

1. BUCHALTERJA PODWÓJNA WŁOSKA

Zasadnicze podstawy buchalterji. Na każdą kategorię stanu czynnego (aktywa, majątek przedsiębiorstwa) i stanu biernego (pasywa — zobowiązania przedsiębiorstwa) poświęcony jest oddzielny rachunek (conto). Każdy rachunek dzieli się na dwie części: Debet (lewa strona rachunku) i kredyt (prawa strona). Po stronie Debet zapisuje się przychód, po stronie Kredyt — rozchód odpowiedniego dobra. A więc przychód gotowizny zostaje zaksięgowany na Debet Rachunku Kasy, rozchód gotowizny na Kredyt; przychód towaru (kupno) Debet rachunku Towarów, rozchód (sprzedaż) na Kredyt. Rachunki muszą między sobą korespondować, bowiem przychód jednego rachunku stanowi rozchód drugiego, na przykład kupno towarów za gotówkę jest przychodem towarów i rozchodem kasy.

Podstawowe księgi podwójnej buchalterji: inwentarz, dziennik, księga główna. Do inwentarza zapisuje się raz do roku majątek przedsiębiorstwa i jego zobowiązania. W dzienniku są zapisywane codziennie w chronologicznym porządku wszystkie operacje przedsiębiorstwa, przyczem wskazuje się rachunki, które zostają zadebetowane i zakredytowane. Księga główna składa się z szeregu poszczególnych rachunków. Księgowanie w tej księdze przeprowadza się na mocy zapisów dziennika.

Podział rachunków. Wszystkie rachunki mogą być podzielone na trzy kategorie: bilansowe (te przedsiębiorstwa), bilansowo-wynikowe (rachunki, które dają zysk lub stratę i jednocześnie trafiają do bilansu) i wynikowe (do bilansu nie trafiają, dają zysk lub stratę).

Zamykanie ksiąg i wyprowadzenie rezultatu działalności. W końcu roku operacyjnego przedsiębiorstwo zamyka poszczególne rachunki, wyprowadza zyski lub straty i sporządza bilans zamknięcia. Salda (pozostałości) rachunków bilansowych zostają przeniesione do aktywów lub pasywów bilansu przedsiębiorstwa: salda rachunków wynikowych zostają przeniesione na rachunek zbiorowy Strat i Zysków; na rachunkach bilansowo-wynikowych wyprowadza się zyski lub straty, które przenosi się na rachunek zbiorowy Strat i Zysków, faktyczne zaś pozostałości (remanenty) przenosi się do bilansu. Saldo rachunku Strat i Zysków przenosi się do bilansu zamknięcia lub na rachunek kapitału. Schematycznie przedstawia się to jak obok.

2. SYSTEM AMERYKAŃSKI

polega na połączeniu w jednej księdze

dziennika i księgi głównej. Księgowanie operacji podanych poprzednio zostanie przeprowadzone w sposób następujący:

T R E Ś Ć	Suma	K a s a		T o w a r y		O d b i o r c y		D o s t a w c y		W y d a t. H a n d l.	
		Debet	Kredyt	Debet	Kredyt	Debet	Kredyt	Debet	Kredyt	Debet	Kredyt
1. Komorne	1000		1000							1000	
2. Kupione towary	5000		5000	5000							
3. Sprzedane towary	1000	1000			1000						
4. Sprzedane na kredyt towary	500				500	500					
5. Kupione na kredyt towary	600			600					600		
6. Wypłac. p. Marjańskiemu	300		300					300			
	8400	1000	6300	5600	1500	500		300	600	1000	

W księdze powyższego wzoru zapisujemy sumę każdej pozycji trzykrotnie: raz w rubryce „suma” a następnie w rubryce „debit” i „kredyt” odpowiednich rachunków.

W małych przedsiębiorstwach system ten jest bardzo praktyczny, nie nadaje się jednak do przedsiębiorstw większych ze względu na konieczność prowadzenia większej ilości kont, co spowodowałoby zbyt wielki rozmiar księgi i trudności przy księgowaniu.

3. SYSTEM ROSYJSKI

dąży do możności określenia w każdej chwili wyników działalności przedsiębiorstwa. W tym celu w dzienniku, prócz zwykłej kolumny sum, znajdujący się trzy po-

dwójne (debit i kredyt) kolumny do zapisywania obrotów nar-kach bilansowych, bilansowo-wynikowych i wynikowych. Suma każdej pozycji dziennikowej zapisuje się trzykrotnie: raz w zwykłej kolumnie sum dziennika, następnie zaś na debecie i kredycie odpowiednich grup rachunkowych. W ten sposób z podsumowania obrotów w grupie rachunków wynikowych, można w każdej chwili określić osiągnięty zysk lub poniesioną stratę; tak samo z podsumowania obrotów w grupie rachunków bilansowo-wynikowych z jednoczesnym oszacowaniem remanentów.

Przykłady tranzakcji poprzednio podanych zaksięgowane będą w sposób następujący:

T R E Ś Ć	Suma Dzien.	Rachunki bilansowe		R-ki bilans.-wynikowe		Rachunki wynikowe	
		Debet	Kredyt	Debet	Kredyt	Debet	Kredyt
Zapisy jak w dzienniku zwykłym (włoski system)	1000		1000			1000	
	5000		5000	5000			
	1000	1000			1000		
	500	500			500		
	600		600	600			
	300	300	300				
	8400	1800	6900	5600	1500	1000	

System ten nie osiąga całkowicie swego celu, gdyż niepodobna jest obliczać codziennie wartości remanentów (co wymaga wielkiego nakładu pracy), sam system zaś wymaga dużo dodatkowej roboty i uwagi.

4. SYSTEM NIEMIECKI

dąży do wydatnego zmniejszenia ilości pozycji w księdze głównej. W tym celu zamiast dziennika prowadzi się „miesięcznik”, w którym zapisuje się obroty miesięczne, a nie dzienne, na każdym rachunku istniejącym w księdze głównej. Miesięcznik prowadzi się na zasadzie księgowania w księdze kasowej i w memorjale, gdzie obroty zapisują się codziennie. Co miesiąc z księgi kasowej i z memorjału wybiera się i zsumowuje obroty na debecie i kredycie każdego poszczególnego rachunku i ugrupowane w ten sposób obroty wciąga się do „miesięcznika”, skąd przenosi się je na odpowiednie rachunki księgi głównej. W ten sposób ilość pozycji w księdze głównej jest niewielka, reprezentuje bowiem obroty miesięczne, a nie codzienne.

K A S A

Przychód	Rozchód
Saldo na 1.I Zł. 15000	1) Komorne Zł. 1000
3) Sprzedaż towarów . . . 1000	2) Kupno towarów . . . 5000
	3) wypłacone dostawcy p. Marjańskiemu, 300
	Saldo 9700
Zł. 16000	Zł. 16000

M E M O R J A Ł

Winien	Ma
4) R-k odbiorców za sprzedane na kredyt towary . . . Zł. 500	5) R-k Dostawców za kupione na kredyt towary . . . . Zł. 600

Tylko pozycje dotyczące
klijentów

Tylko pozycje dotyczące
klijentów

KSIEGA GŁÓWNA

D-t	R-k Dostawców	K-t
6) Marjański—wypłata gotówką . . . Zł. 300	5) Marjański—zakupione na kredyt towary Zł. 600	
Saldo 300		
Zł. 600	Zł. 600	

D-t	R-k Odbiorców	K-t
4) T. Szymański, za dostarczone na kredyt towary . . . Zł. 500	Saldo . . . . Zł. 500	
Zł. 500	Zł. 500	

Umarł w 80 roku życia. Z życiem B. złączono mnóstwo legend.

Buddyzm, nauka Gautamy Buddy (przypuszczalnie 557—477 przed Chrystusem), a raczej religia i światopogląd, za którego twórcę uważany jest Gautama Budda. W religii buddyjskiej wszystko się sprowadza do jednej sprawy: cierpienia i wyzwolenia odeń. Podstawą więc nauki Buddy są cztery prawdy: 1) wszelkie życie jest cierpieniem; 2) przyczyną cierpienia są namiętności (pragnienie istnienia, żądza życia); 3) wyzwolenie od namiętności (żądzy życia) oswobadza od cierpienia; 4) droga do wyzwolenia prowadzi przez ośm stopni. Kto tą drogą postępując, uwolnił się od „żądzy” życia, wstępuje w Nirwanę, w stan błogiego spokoju, wolny od namiętności i cierpienia i nie wciela się już odtąd w nowe istnienia. Kto zaś czyni tak, jak mu każe żądza życia, stwarza w sobie „Karmę”, która musi się wcielić w dalszym istnieniu. Filozoficzne swe podstawy buddyzm zaczerpnął z dawniejszego jeszcze systemu filozofii hinduskiej Samkya a, opartego na pięciu zasadach: dualizmu (materii i ducha), ewolucjonizmu (materii), pesymizmu (wszelkie życie świadome jest cierpieniem), ateizmu i idei samowyzwolenia (wyzwolenie się duszy od materii, bez pomocy Boskiej, mocą własnego postanowienia). To też buddyzm pierwotnie nie znał Boga i nie uznawał służby ku czci Boskiej. Głównym nakazem etyki była miłość, obejmująca wszystkie istoty. Religia buddyjska uległa jednak z czasem skażeniu; przystosowano ją do istniejących przyzwyczajeń religijnych. Mimo, iż buddyzm pierwotnie przeczył istnieniu Boga osobistego, wprowadzono do religii buddyjskiej demony i bóstwa, wreszcie stał się Budda najwyższym rozumem i Bogiem. Buddyzm panuje na Ceylonie, w Birnie i Siamie (jako szkoła południowa), a w bardzo skażonej formie (szkoła północna) w Mongolji, Chinach, Japonji. Religie buddyjską wyznaje 1/4 część całej ludzkości.

Budiejowice Ceské (niem. Budweis), stol. żupy w Czechosłowacji, m. handlowe przy ujściu rz. Malsy do Wławy, 44.000 mieszk.; przemysł metalurg., cukrownie, wyrób porcelany.

Budisyn, ob. Budziszyn.

Budkowski Gustaw Daniel, malarz polski. * 1813 r. w Rydze. W 1846 r. ukończył jako stypendysta akademję petersburską. Dłuższy pobyt w Brukseli i Paryżu, najdłuższy w Rzymie. Malował damy w wytwornych strojach. Dwa jego obrazy posiadają zbiory Zachęty, wogóle jednak dzieła jego są rzadkie w kraju. † 1884 r. w Rzymie.

Budny Szymon, * ok. 1535, † m. 1590—96 r.; antytrynitariusz polski; tłumacz i krytyk Pisma św. Wydał: „Biblia, t. j. księgi starego i now. przym. na polski przełożone” (1572), „Nowy Testament znowu przełożony” (1574), „O urzędzie miecza używającym wyznanie zbroju Pana Chrystusowego” (1583) i in.

Budowa sferulitowa, ob. Liparyty.

Budownictwo (architektura), sztuka i zara-

zem nauka, której zadaniem jest tworzenie siedzib, będących nie tylko mieszkaniem, ogarniającem sobą ognisko rodzinnego życia. Budownictwo musi podołać także zadaniu stworzenia świątyni dla ducha i umysłu. Najtrudniejszym, ale zarazem najwyższym, jego zadaniem jest stworzenie związku między formą a przeznaczeniem, zwłaszcza, że wchodzi tu w grę: charakter i jakość materiału, konieczność utrzymania harmonji z tłem, którem jest przyroda i środowiskiem ludzkim, z którem budowla musi się wiązać. Umiejętność uwzględniania tych wszystkich czynników jest najwyższą sztuką budowniczego (architekta), a stworzenie harmonijnego wyrazu, w zespoleniu całości, stanowi styl i jest obrazem ducha epoki.

Budrum, staroż. Halikarnas, port na pń. zach. wybrzeżu Azji Mniejszej, naprzeciw wyspy Kos. 12.000 mieszk. miejsce urodzenia Herodota.

Budweis, ob. Budiejowice Ceské.

Budzanów, m. w pow. trembowelskim (woj. tarnopolskie), nad Seretem. 4.500 mieszk.

Budziak, dawna ziemia Nogajców (Tatarów) budziackich, pomiędzy ujściami Dniestru i Dunaju.

Budziński Stanisław, literat, tłumacz i autor prac z dziedziny prawa, * 1824, † 1895. Był profesorem prawa karnego w Szk. Głównej, a następnie na uniwersytecie warsz. Wydał: „Z obcego Parnasu” (zawiera przekłady z Schillera, Goethego, Heinego, Bérangera i in.) oraz „Wykład porównawczy prawa karnego”.

Budziszyn (łuz. Budisyn, niem. Bautzen), główne miasto górnych Łużyc i okr. budziszynskiego w Saksonji, nad rz. Szprewą. 34.000 mieszk. (1/10 Łużyczan, ich Matica i Dom Narodowy), przemysł włókienniczy, metalowy i papierowy; w r. 1004 znane jako warownia.

Budziński Wincenty, * 1815, † 1866, publicysta i powieściopisarz. Z ważniejszych utworów następujące: „Partie”, „Lechia w IX w.”, „Biała kniehini”, „Wyprawa pruska”, „Półtora krzyża”, „Rewucha”. Nadto wydał: „Kilka słów o poezji, z powodu utworów Olizarowskiego”. Po francusku pisywał do „Revue contemporaine”, od 1859—62 o liter. pol. romant.

Budż (ang. Bhuj), m. w państwie hold. Kacz w prow. bombajskiej (Indje bryt. pń.-zach.), 26.500 mieszk.

Budżet (z franc.), całokształt wydatków i dochodów gospodarstwa za pewien okres czasu. Część wydatkowa nazywa się budżetem rozchodowym, część przychodowa, budżetem przychodowym. W zależności od rodzaju gospodarstwa różniemy: 1) budżety domowe, albo rodzinne, obejmujące domowe wydatki i dochody rodzin pojedynczych; 2) budżety rolne, dotyczące gospodarstw rolnych; 3) budżety robotnicze, urzędnicze itp.; 4) budżety państwowe, określające dochody i wydatki państwowe na rok zgóry. Izby ustawodawcze zatwierdzają co rok budżet państwowy, którego projekt, t. zw. preliminarz budżetowy, rząd jest obowiązany przedłożyć Izbie w określonym terminie.

Buea, stol. Kamerunu bryt. w Afryce zach.
Buen Aire, ob. Bonaire.
Buenavista, najw. z portug. wysp Zielonego Przylądka (Afryka zach.), 593 km.², 3.000 mieszk.

Buenos Aires, stol. rep. argentyńskiej (Am. Płd.), na pr. brzegu Río de la Plata, najw. m. portowe i handlowe w Am. Płd., 1.676.000 mieszk., uniwersytet, fabr. konserw mięsnych i wyrobów żel., wywóz zboża, maki, kukurydzy, mięsa mrożonego, skór; założ. 1580, 1776—1810 rezydencja wicekróla hiszpańskiego, 1880 stol. Argentyny wyzwolonej.

Buenos Aires

Buenos Aires (Lago), jez. w argentyńskiej prow. Santa Cruz i w Chili.

Buer, m. pow. w Westfalji (Prusy), 89.000 mieszk., kopalnie węgla.

Buía, wulkan w Meksyku nad oceanem Spokojnym, 2.560 m.

Buffalo, m. w stanie N. York (St. Zj. Am. Płn.) na wsch. brzegu jez. Erie, 539.016 mieszk. (81.850 Polaków i dużo Niemców); rzeźnie, młyny, przemysł metalurg., handel zbożem i mięsem. Polskie dzienniki: „Telegram” i „Dziennik dla wszystkich”.

Buffon Georges Louis Leclerc wybitny przyrodnik francuski, *1707, †1788, autor „Histoire naturelle”; uważany za twórcę zoogeografii; jego dzieło p. t. „Les époques de la nature” jest próbą ujęcia historii ziemi i podziału jej na okresy.

Bufo viridis (ropucha zielona), zwierzę kręgowie, należące do gromady: płazy (Amphibia), rząd: bezogonowe (Anura). Z wierzchu na oliwkowym lub brudno-szarym tle, ciemnozielone lub oliwkowe plamy. Pod spodem brudno-biała. Skrzek składa w kwietniu, maju.

Bufo vulgaris (ropucha szara), zwierzę kręgowie, należące do gromady: płazy (Amphibia), rząd: bezogonowe (Anura). Najpospolitsza u nas ropucha. Ciało jej z wierzchu brudno-żółto-brunatne lub szare z ciemno-brunatnymi plamami pod spodem brudno-białe albo żółtawo-szare, pokryte jest licznymi brodawkami. Dorosła żyje na lądzie. Rozwój z jaj dokonywa się w wodzie. Żywi się owadami, pajakami, robakami i nagimi ślimakami. Jest bardzo pożyteczna. Wydzielana z gruczołów ciecz jest gryząca, lecz mało szkodliwa. Składa skrzek na początku kwietnia.

Bug, l. dopływ Narwi, źródła u stóp wyżyny podolskiej, ujście naprzeciw Serocka, dług 785 km.; dopływy prawe: Muchawiec, Leśna, Nurzec, Brok; lewe: Pełtew, Sołokija, Huczwa, Uherka, Krzna, Liwicz.

Buga, m. w prow. Cauca w Kolumbji (Am. Płd.), 11.000 mieszk.

Bugenhausen Johann, reformator kościelny, *1485 w Wollinie, †1558 w Wittenbergu. Przyjaciół i współpracowników Lutra, działacz w pln. Niemczech w Danji i na Pomorzu (stąd przydomek „Pomeranus”). Napisał dzieło historyczne p. t. „Pomerania in IV libros divisa”.

Bugi, szczep malajski na wyspie Celebes.

Bugres, szczep grupy Ges w Brazylii płd.

Bugszpryt (bukszpryt, buszpryt), kaszubska

nazwa droga, służącego zamiast masztu, do rozpinania żagli trójkątnych; B. umieszczony jest na przodzie statku. Na Wiśle tę nazwę dają zwykle dźwżkowi żelaznemu, używanemu do zawieszania kotwicy.

Buisson Ferdinand Edouard, pedagog i polityk francuski, *1841, †1929. 1866—70 prof. w Lozannie, potem generalny inspektor szkół powszechnych, a od 1879 dyr. dep. szkolnictwa powszechnego w min. oświaty. Wydał: „Dictionnaire de pédagogie”; 1927 nagr. pokojowa Nobla.

Bultenzorg, m. na wyspie Jawie (Indie wsch. holend.), 25.000 mieszk. ogród botaniczny i muzeum.

Bujak Franciszek, prof. historii społecznej i gospodarczej na uniwersytecie lwowskim. Prace: „O średniowiecznych mapach żeglarskich”, „Studja nad osadnictwem Małopolski”, „Galicja”, „Z dziejów wsi polskiej” i inne rozprawy, drukowane w „Ekonomiście”, „Kwartalniku historycznym”, w publikacjach Akademii Umiejętności.

Bujaki, boje, pływaki na kotwicy do wyznaczania mielizny.

Bujrep, lina przytrzymująca bujak.

Bujwid Odo, bakteriolog polski, * w r. 1857; profesor higieny w Krakowie; zapoczątkował w Polsce leczenie metodą Pasteura osób, pokąsanych przez wściekłe zwierzęta.

Buk, ob. Fagus.

Bukareszt (rum. București) stol. Rumunii, nad rz. Dimbovica, 346.000 mieszk., okolona fortami; uniwersytet, pałac król.; handel. Pokój między Rosją a Turcją 1812; między Serbią a Bułgarią 1886; między Bułgarią a Rumunją, Grecją i Serbią 1913; między mocarstwami centralnymi a Rumunją 7. V. 1918.

Bukaty, 1) Franciszek, *1747. Szambelan

króla polskiego Stanisława Augusta, wybitny dyplomata, ostatni poseł Rzeczypospolitej w Anglii (do 1794) † 1779, 2) Antoni, mistyk * 1908 r. w Augustowskiem, † 19. IX 1876. Uczył się w Sejnach, w Łomży, studja uniwersyteckie (wydz. prawn.) w Warszawie, potem w Paryżu w szkole dróg i mostów. Wyznawca i propagator nauki Hoene-Wroń-

Bujaki.

Bu kareszt.

Bukareszt: Atheneum.

skiego. Wydał: „Sprawa Polski, wywołana przed sąd miecza i polityki w r. 1830“, „Polska w apostazji i w apoteozie“, „Hoene-Wronski i jego udział w rozwinięciu wiedzy ludzkiej“ i „Trzy grzechy śmiertelne Polski“.

Bukiejewska gub. w rep. Kirgiskiej (Rosja pld.-wsch.), 94.291 km.², 234.000 mieszk.

Bukowiecka Zofja z Konarskich, literatka, * 1848, ogłosiła szereg powieści i opowiadań dla ludu i dla młodzieży, † 1920 w Warszawie.

Bukowiecki Stanisław, prawnik, ekonomista i polityk, * 1867, studia uniw. w Warszawie i Heidelbergu, adw. przys. w Warszawie, wybitny działacz polityczny i społeczny w okresie przedwojennym, 1916 kierownik departamentu sprawiedliwości, 1918 minister sprawiedliwości, ogłosił szereg prac, m. in.: „Rosja w stosunku do Polski“ (1913).

Bukowina (rum. Bucovina), kraj pomiędzy Czeremoszem i Dniestrem, od r. 1775—1919 podległy Austrii, 10.441 km.², 802.000 mieszk. (38% Rusinów, 34% Rumunów, 21% Niemców i Żydów, 4,5% Polaków); stol. Czerniowce (uniwersytet). Na zach. Karpaty lesiste, na wsch. pagórkowaty; rzeki Prut i Seret do Dunaju; lasy (bukowe) 43,2% powierzchni, rolnictwo (kukurydza, owies, ziemniaki, len), sól, ruda manganowa, przemysł drzewny. Od XII w. w posiadaniu Rumunii (Księstwo Mołdawii), przechodzi w r. 1527 pod panowanie Turcji; zajęty w r. 1775 przez Austrię, tworzy od 1786 do 1849 część Galicji. Od r. 1919 B. należy do Rumunii.

Bukowina.

Bukowiński Władysław, poeta i publicysta (pseud. Selim), * 1871 w Świącicy (powiat sandomierski). Uniwersytet w Warszawie. Poezje p. t. „Z marzeń i życia“, „Nowy zeszyt“, „Na greckiej fali“, „Echa“ i „Na przemłocie“.

Bukowski Jan, malarz, * w Krakowie. Pracuje w dziale sztuk zdobniczych. Wykonał szereg polichromii kościołów, jak: św. Józefa w Krakowie, kościoła w Skrzyszowie pod Tarnowem i inne; nadto wiele prac w dziale grafiki zdobniczej ksiąg.

Buks, walec metalowy, podpierający w mechanizmach koniec osi; stosowany tylko dla osi o niewielkiej ilości obrotów.

Buksa, lina do ciągnięcia holowanego statku, buksować, ciągnąć statek na linie.

Bukskin, tkanina wełniana, sukienna, po jednej stronie strzyżona. Wyrabia się zarówno z przędzy zgrzebnej, jak i z czesankowej; używa się na ubrania męskie.

Bukszan, ob. Buxus.

Bukszan zawsze zielony. ob. Buxus sempervirens.

Bukszpir, przedłużenie bukszprytu.

Bukszpryt, ob. Bugszpryt.

Bukwica, ob. Betonica.

Bulacan, m. na wyspie Luzon (Filipiny), 14.000 mieszk.

Bulanżeryt, minerał, PbSb₄Si₁₁, rombowy. Występuje we Francji, w Czechach i w Nerczyńsku.

Bulawajo, m. w Rodezji pld. (Afryka pld. bryt.), 1.360 m. n. p. m., pola złote.

Buldur, m. w Azji Mniejszej (Turcja), 20.000 mieszk., tkactwo, wyroby skórzan.

Bulgar Dag, najw. część Taurusu Cylicyjskiego w Azji Mniejszej, do 3.500 m. n. p. m.

Bulimja (greck.), obżarstwo, żarłoczność.

Buljon, odparowany czysty ekstrakt mięsny rozpowszechniony dawniej w handlu w postaci płytek. W nowszych czasach do ekstraktu dodają tłuszcz zwierzęcy, wyciągi z jarzyn i korzeni oraz sól; taki buljon preparowany jest w postaci kostek. Po rozpuszczeniu kostki w wodzie wrzącej otrzymuje się żupę, przypominającą w smaku rosół.

Bulioniści (od ang. bullion — drogie kruszce w sztabach), w XVI—XVIII w. zwolennicy poglądu, że bogactwo narodu zależy od ilości metali szlachetnych w kraju. Dlatego należało powiększać wywóz towarów celem sprowadzenia tych metali do kraju. (Ob. Merkantyizm).

Bull John, przezwisko nadawane ludowi angielskiemu przez angielskich pisarzy i mówców. W sposób lekko pogardliwy określa charakterystyczne rysy narodu angielskiego (bull — byk).

Bull, 1) John, słynny organista i kompozytor angielski, * 1563 w Somersetshire, † 1628 w Antwerpii; 2) Ole, skrzypek norweski, * 1810 w Bergen, † 1880.

Bulla (łac.), u Rzymian staroż. (złoty) medalion noszony jako amulet przez chłopców szlacheckiego rodu i triumfatorów, później (w w. średnich) nazwa metalowej pieczęci okrągłej, przytwierdzonej do ważnych dokumentów; stąd nazwa dokumentu: Bulle monarsze (złota bulla), lub papieskie. Papieskie b. w rzeczach prawodawstwa kościelnego, wiary i t. d. nazywane są według słów początkowych.

Bulla, pieczęć cesarska. Karola IV.

Buller (wym. Beller) Redwers Henry, generał angielski, * 1839, odznaczył się w walkach w pldn. Afryce i Egipcie, w r. 1899 naczelny wódz w wojnie przeciw Burom. † 1908 w Londynie.

Bullinger I. Heinrich, reformator szwajcarski, * 1504 w Bremgarten w Aargau, 1532 następca Zwingliego w Zurychu. † 1575 tamże. Autor „Dziejów reformacji“.

Bulmerincq August, wybitny prawnik niemiecki, * 1822 w Rydze, 1882 prof. w Heidelbergu, † 1890 w Sztuttgarcie. Prace z dziedziny prawa międzynarodowego: „Das Asylrecht“, „Das Völkerrecht“ i inne.

Bülow, 1) Friedrich Wilhelm hr., generał pruski, * 1755, † 1816. Odznaczył się w bitwie pod Lipskiem (1813) i pod Waterloo

(1815); 2) Bernhard, książę, mąż stanu. * 1849 w Klein-Flottbeck, kilkakrotnie poseł zagraniczny Niemiec, w 1900—1909 kanclerz Rzeszy Niem.; w 1905 otrzymał tytuł księcia.

Bülów Hans, * 1830, † 1894, wybitny pianista, dyrygent i kompozytor utworów orkiestralnych.

Bulsar, m. w prow. bombajskiej (Indje bryt.), 21.000 mieszk.; sukiennictwo.

Bulthaupt Henryk Alfred, niem. historyk literatury, * 1849 w Bremie, 1879 architekt miejski tamże, † 1905. Znany ze studjów nad dramatem i operą. Główne dzieło: „Dramaturgie des Schauspiels“.

Bulwa — lodyga podziemna niektórych roślin, zawiera obfite materiały zapasowe, posiada pączki („oczka“ u kartofli), które, czerpiąc pożywienie z bulwy, rozwijają się na wiosnę i w ten sposób umożliwiają bezpłciowe rozmnażanie tych roślin.

Bulwary (fr. boulevard), szerokie ulice, wysadzone drzewami; nazwa pochodzi od wałów fortecznych (Paryż), po których zburzeniu założono plantacje.

Bulwer, 1) sir Henry Lytton Earl, lord Dalling, dyplomata angielski, * 1801, † 1872 w Neapolu. Autor biografii Palmerstona; 2) sir Edward George Earl Lytton, brat poprzedniego, mąż stanu i znakomity pisarz angielski, * 1803 w Londynie, † 1873 w Torquay. Autor powieści, poezji i dzieł etnograficznych. Zne powieści histor.: „Ostatnie dni Pompei“, „Cola Rienzi“ i inne; 3) Edward Robert baron Lytton, syn poprzedniego, dyplomata i poeta (pseudonim, Owen Meredith), * 1831, od 1876—80 wicekról Indji, od 1887 ambasador w Paryżu, † 1891 tamże.

Buława (tatarsk.), maczuga, krótka laska z żelaza lub z drogiego metalu, której jeden koniec w kształcie kuli ozdobiony był drogiemi kamieniami. Symbol władzy hetmańskiej. Innego kształtu buławy, noszone były na uroczystościach przez mistrzów cechów rzemieślniczych, jako godła cechu.

Buława Ernest, pseudonim Władysława Tarnowskiego (ob.).

Bułgaria, od r. 1908 królestwo konstytucyjne w płn.-wsch. części półwyspu Bałkańskiego; po odstąpieniu pld. Dobrudży Rumunii (1913) i utracie uzyskanych w r. 1913 dzielnic Tracji pld., Macedonii (Strumica) i części pld.-zach. Bułgarii na mocy traktatu w Neuilly (27. XI. 1919) 105.329 km.², 5 milj. mieszk., 15 okręgów; stol. Sofja, większe m.: Filipopol, Warna, Ruszczuk. Bałkany dzielą B. na płn. i pld.; na pld. góry Rila Planina i Rodopskie; płn. stoki Bałkanów przechodzą w urodzajną płytę (löss). Na płn. dopływy Dunaju: Iskar, Jantra, na pld.: Struma i Marica z Tundzą. Klimat kontynentalny; na pld. roślinność podzwrotnikowa; flora: lasy dębowe i bukowe, 1/3 powierzchni; fauna: niedźwiedź, wilk, szakal, ryś, kozica, ptaki drapieżne. Ludność: Bułgarzy pochodzenia mongolskiego z nad Wolgi, tam wystąpieni, tu złączyli się z ludnością słowiańską zupełnie;

jest ich 3,8 milj.; reszta przypada na Turków, Rumunów, Greków, Żydów hiszp., cyganów, Niemców. B. jest dziedziczną monarchją konstytucyjną z jedną Izłą (Sobranje) i Radą ministrów; religja panująca: prawosławie; uniwersytet w Sofji, kalendarz gregoriański od 1. IV. 1919 r. Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo na 1/3 obszaru kraju; uprawa pszenicy, jęczmienia, żyta, owsa, tytoniu, wina, owoców; produkcja oleju różanego, głównie pod Kazanlykiem; chów owiec, bydła, kóz, koni. Węgiel w Perniku i Trewnie, przemysł wełn. i bawełn. w Gabrowie i Siłwinie, zresztą słabo rozwinięty. Waluta: 1 lej złoty = 1 fr. Koleje żel. 2.544 km., linje telegr. 4.960 km.; przywóz (przez porty Warna i Burgas) surowców i materiałów włók., metali i maszyn; wywóz tytoniu, zboża, produktów spożywczych, bydła, oleju różanego, jedwabiu, skór, tłuszczów. Bułgarzy zmieszani z Słowianami utworzyli w r. 679 w dawnej Mezji państwo, podbite przez cesarza Bazylego II (976—1025), zyskali samodzielność w r. 1186, ulegli Turkom w r. 1393. Dopiero kongres berliński 1878 utworzył auton. Rumelię wsch. i ks. bułgarskie, połączone 1886. W r. 1887 Ferdynand Sachsen-Koburg księciem, 1909 królem B. Nabytki I wojny bałkańskiej 1912—13 (Macedonje, Adrianopol) traci B. w II wojnie 1913 przeciw Serbii, Grecji i Rumunii. W wojnie światowej brała B. udział po stronie Niemiec, co, prócz utraty Tracji, spowodowało ustąpienie Ferdynanda; od 1918 r. panuje syn Ferdynanda, Borys III.

Bułgaria.

Bułgarowie, ob. Bułgaria.

Bułharyn, Jerzy, major wojsk polskich * 1798. Po rozwiązaniu armji, walczył w szeregach wojska francuskiego. 1849 generał wojsk węgierskich, † 1885 na wyspie Jersey.

Bum, przyrząd gimnastyczny szwedzki; belka drewniana o przekroju owalnym, przymocowana poziomo. Belkę tą można dowolnie podnosić i opuszczać. Służy do zbiorowych ćwiczeń gimnastycznych.

Bumerang, broń australijskich krajowców; wygięty odpowiednio kawałek drzewa, z jednej strony półokrągły, z drugiej płaski; przy rzucaniu nadaje mu się ruch wirowy; posiada tę własność, iż o ile nie trafi celu, zatacza w powietrzu krzywą linję i wraca do rzucającego.

Bund, żydowska partja socjalistyczna. Istniała w Rosji, Polsce i na Litwie. Obecnie dawne organizacje Bundu w Polsce utworzyły samodzielną partję p. n. „Powszechny Żydowski Związek Robotniczy w Polsce“.

Bundelkhand, ob. Bandelchand.

Bundi, stol. państwa hołd. B. (5732 km.²), w Radżputanie (Indje bryt.), 25.000 mieszk.

Bundschuh, wielki, wysoki, sznurowany w górze trzewik chłopów szwabskich w śred-

niowieczu, godło stanu chłopskiego; podczas wojen chłopskich XVI w. godło powstańcze.

Bungalow — willa, letnisko Europejczyków w Indjach.

Bunge, 1) Mikołaj, *1823, †1895, ekonomista i działacz polityczny rosyjski. Profesor ekonomji i statystyki, minister skarbu (1881—1886) i przewodniczący komitetu ministrów od 1880 r. aż do końca życia. Zwolennik szkoły historycznej w ekonomji politycznej. Przeprowadził liczne reformy podatkowe o charakterze liberalnym. Wprowadził inspektorów fabrycznych i zapoczątkował prawodawstwo o ochronie pracy; 2) Aleksander, botanik i podróżnik rosyjski *1803 w Kijowie, 1834 prof. w Kazaniu, 1836—68 w Jurjewie; odbył liczne podróże po Azji, †1890; 3) Gustaw, fizjolog, *1844 w Dorpacie, prof. w Bazylei; znany z niestrudzonej walki przeciwko alkoholizmowi.

Bunikiewicz Witold, poeta, krytyk i komedjopisarz, *1884 w Dobrkowie w Małopolsce. Studjował w Berlinie i w Monachjum. Wydał „Komedję olimpijską“, „Złote czasy“, „Piosenki ułańskie“, „Sowizdrzały“ i „Wazon i róża“, z poematów: „Wiosna“ i „Ballady“. Nadto zbiór utworów czeskich we własnym przekładzie p. t. „Współczesna liryka czeska“.

Bunsen Robert Wilhelm, słynny chemik i fizyk niemiecki, *31. III. 1811 w Getyndze, gdzie ukończył uniwersytet; w r. 1841 został profesorem chemji na uniwersytecie w Kassel, następnie we Wrocławiu, a potem w Heidelbergu. Niezrównany eksperymentator w dziedzinie chemji i fizyki. Zajmując się początkowo chemją organiczną, otrzymał kakodyl (arsindymetyl). Wynalazł również: palnik B., wodną pompę B., ogniwo B. (ob. elektryczność). Najdonioślejszem jednak jego dziełem jest odkrycie anal. widmowej. Współz. z Kirchhofem dzięki analizie widm. odkrył wiele rzadkich pierwiastków chemiczn. na ziemi, w widmach zaś słońca i gwiazd znalazł pierwiastki, wchodzące w skład ziemi co dowodzi, że w skład wszystkich ciał niebieskich wchodzi zasadniczo jedne i te same pierwiastki. †16. VIII. 1899.

Bunyan (wym. Benjen) John, teozof angielski, *1628 w Elston, †1688 w Londynie. Autor alegorycznego utworu religijnego: „The pilgrims progress“.

Bunzlau, ob. Bolesław.

Buńczuk, sztandar turecki, noszony przed wyższymi dygnitarzami. Długie drzewce, zakończone u góry złotą gałką albo półksiężcem, pod którym wiszą końskie ogony. Liczba ogonów zależy od wysokości zajmowanego stanowiska danego dygnitarza. Sułtański buńczuk ma ich siedem. W dawnej Polsce noszone były również przed hetmanami na wojnie.

Buonaccorsi Filippo (przydomek Callimach), *1437 r. w San Gimignano, †1496 w Krakowie, znakomity humanista, poeta i prozaik. Był wychowawcą synów Kazimierza Jagiellończyka, który powierzał mu niejednokrotnie sprawy i misje dyplomatyczne. Napisał: „De vita et moribus Gregorii Sanocei“, „Vita et mores Sbignei Cardinalis“, „Historia rerum gestarum... contra Turcos per Vladislaum Pol.

et Hung. regem“, „Consilia Callimachi“, „Fanietum“ i w. in.

Buonarroti, ob. Michał Anioł.

Buonarroti Filippo, *1761, †1837. Pochodził z rodziny, która wydała Michała Anioła; od 1793 r. obywatel i działacz polityczny francuski. Był gorliwym zwolennikiem Babeufa i uczestnikiem jego spisku.

Buontalenti Bernardo, malarz i architekt włoski, *1536 we Florencji, †1608 tamże. Zbudował wiele pałaców.

Buphtalmus, buphtalnie (greck.), wodoocze. Choroba wieku dziecięcego, polega na zebraniu się płynu wewnątrz gałki ocznej, prowadzi do ślepoty, lecz się bardzo trudno.

Buquoy (Boucoui) Charles Bonaventure de Longueval, hrabia, wódz austriacki w wojnie trzydziestoletniej, *1571 w Arras, 1618 głównodowodzący wojsk cesarskich w Czechach, 1619 pod Nadelitz pobił Mansfelda, 1620 w bitwie pod Pragą dowodził prawem skrzydłem, 1621 odniósł zwycięstwo nad Bethlenem Gaborem na Węgrzech, †1621 w bitwie pod Neuhausel.

Burak, ob. Beta.

Burckhardt, 1) Jakob znakomity historyk kultury i sztuki, *1818 w Bazylei, gdzie był profesorem 1858—93, †1897 tamże. Szczególnie cenione dzieła jego o renesansie włoskim. „Cicerone Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens“, „Die Kultur der Renaissance in Italien“, „Geschichte der Renaissance in Italien“; 2) Johann Ludwig, podróżnik, *1784 w Lozannie, †1817 w Kairze. Badał Syrię, Egipt, Nubję, Arabję.

Burdach, 1) Karl Friedrich, fizjolog, *1776 w Lipsku, †1847 jako prof. w Królewcu. Studja nad rdzeniem pacierzowym i mózgiem 2) Konrad, germanista, *1859 w Królewcu, w r. 1887 został profesorem w Halle.

Burdeau Auguste Laurent, polityk francuski, *1851 w Lyonie, 1885 deputowany, 1890 przedstawiciel Francji na konferencji berlińskiej w kwestji robotniczej, 1892 minister marynarki, 1893 minister finansów, 1894 przewodniczący Izby deput. †1894. Przełożył dzieła Spencera i Schopenhauera.

Burdekin, rz. w Queensland (Australja wsch.). dopływ Belyando, dł. 750 km.

Burdwan, ob. Bardwan.

Burdzula, lub Karagan Choch, szczyt w górach Kaukaskich, 4357 m.

Bureau des Longitudes, ob. Biuro długości.

Bureja, l. żeglowny dopływ Amuru w Syberji, dług. 771 km.

Burejskie góry, w okr. nadamurskim w Syberji wsch., do 1500 m.

Burell Thomas Tank, inżynier amerykański. *1880 w Williamsport, †1918 w Waszyngtonie. Wynalazca samochodu pancernego, zwanego od jego drugiego imienia tankiem.

Burg (an der Ihle), m. pow. w rej. Magdeburgskiej w Saksonji pruskiej, nad kanałem Ihle, 23.000 mieszk., sukiennictwo, maszyny rolnicze.

Burgas, m. okręg. i portowe nad zat. m. Czarnego w Bułgarii, 22.000 mieszk., wywóz zboża i olejku różanego.

Burgenland, dzielnica Austrii wsch. pomiędzy Dunajem i Raba, podzielona w r. 1921 pomiędzy Austrię i Węgry.

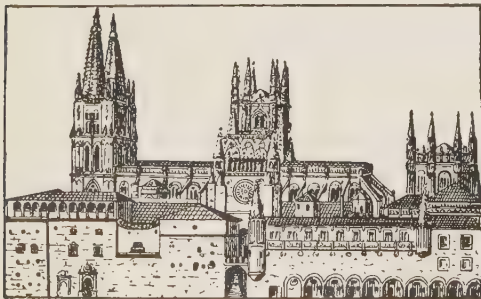
Burger Ludwik, malarz, * 1825 w Krakowie, † 1884 w Berlinie. Malowidła ściennie w zbrojowni i w ratuszu berlińskim.

Bürger Gottfried August, znakomity poeta niemiecki. * 1747 w Molmerswende, pod Halberstadt, † 1794 w Getyndze. Ballady jego należą do najlepszych w literaturze niem. Słynna zwłaszcza „Lenore” (powstała pod wpływem ballad angielskich). W latach 1778—94 wydawał „Göttinger Musenalmanach”.

Burgess (wym. Berdżes), James, orientolog angielski. * 1832 w Kirkmahoe (Szkocja), 1855 prof. w Kalkucie, 1861 w Bombaju, 1886 kierownik poszukiwań archeologicznych w Indiach. Wydawał: „Indian Antiquary”, założył: „Epigraphia indica”.

Burgkmair (Burckmair) Hans, znakomity malarz i drzeworytn. niemiecki. * 1473 w Augsburgu † 1531 tamże. Był w bliskich stosunkach z Dürerem, zachował jednak swą artystyczną samodzielność. Drzeworyty jego są wiernym odzwierciedleniem życia pierwszej połowy XVI w. Jest jednym z pierwszych przedstawicieli renesansu w Niemczech. Dzieła jego znajdują się w Augsburgu, Norymberdze (Madonna pod drzewem), Monachjum, Wiedniu (słynny drzeworyt: Pochód triumfalny Maksymiljana I).

Burgos, stol. prow. B. w Starej Kastylji (Hiszpanja pñ.), nad rz. Arlanzon, 30.500 mieszk.,

Katedra w Burgos.

katedra (1442—58), pałac arcybiskupi, ratusz, grób Cyda; sukiennictwo, wyroby skórzan.

Burgoine (wym. Bergoin), 1) John, generał i pisarz angielski. * 1772; był w wojnie amerykańskiej o niepodległość (1777) głównodowodzącym armii angielskiej w Kanadzie, 17/X tegoż roku w bitwie pod Saratogą podał się z całym swym wojskiem Amerykanom. † 1792 w Londynie. 2) sir John Fox, feldmarszałek angielski. * 1782, 1845 generalny inspektor fortyfikacji, przyczynił się do ufortyfikowania wybrzeży angielskich. Brał udział w wojnie krymskiej, jako kierownik robót fortyfikacyjnych. † 1871 w Londynie.

Burgrabia (z niem.), zastępca kasztelana lub starosty, mianowany przez tychże; urzędnik grodzki, którego obowiązkiem było czuwać nad zamkiem. Burgrabiowie utrzymywali w miastach policję dla zabezpieczenia porządku. Burgrabiowie zamku krakowskiego byli mianowani przez króla i należeli do urzędników ziemskich; urząd mógł im odebrać tylko sejm.

Burgtheater w Wiedniu, do r. 1918 nadworny teatr wiedeński, założony 1776. Uważany był w ciągu XIX w. za najpoważniejszy teatr niemiecki. Scena tego teatru poświęcona pielegnowaniu dramatu klasycznego, jakoteż dramatu i komedji nowoczesnej. W w. XX zazna- czył się w działalności Burgteatru pewien konserwatyzm, bez szkody jednak dla wysokiego poziomu. Wybitni kierownicy artystyczni, dramaturgowie: Schreyvogel, Laube, Dingelstedt, Wilbrandt, Schlenker, Burckhard. Słynni aktorzy: Sonnenthal, Lewiński, Mitterwurzer i in.

Burgund, znany i ceniony gatunek czerwonego wina francuskiego, produkowanego w Burgundji, Mâconnais i Beaujolais.

Burgundja, (franc. Bourgogne), dawniej księstwo, od 1477 prow. Francji wsch. z stol. Dijon, obecnie dep. Saône-et-Loire, Ain, część dep. Côte-d'Or, Yonne, Aube, Haute-Marne i Nièvre. Historia. Burgundowie (szczerp germański) mieli pierwotnie siedziby swe nad Wisłą i Odrą, skąd zostali wyparci podczas wędrówki ludów. Około 410 przekroczyli Ren i osiedlili się w okolicy Wormacji. Po klęsce, zadanej przez Hunnów 437, udali się pod zwierzchnictwo Rzymian i otrzymali od nich 443 r. siedliska w Sabaudji. Stąd rozprzestrzynie- ni się dalej i opanowali, po upadku państwa rzymskiego, cały obszar Rodanu. W r. 534 zo- stała B. połączona z państwem frankońskim, zachowała się jednak jako osobne królestwo. Po upadku państwa frankońskiego, B. odzyskała samodzielność. Hrabia Bozo de Vienne stał się 870 królem państwa burgundzkiego, zwanego od rezydencji Boza, Arles, Are- late, czyli (według położenia) B. cisjura- rajska. W r. 889 książę Rudolf uczynił się panem Burgundji transjurskiej, obejmującej Franche-Comté, część obecnej Szwajcarii i część Sabaudji. Rudolf II (912—937) uzy- skał na mocy zamiany Arelat i połączył go w r. 930 z państwem transjurskiem. Od 1034—1364 wchodziło królestwo burgundzkie w skład cesarstwa niemieckiego, choć więz, łącząca je z cesarstwem była dość luźna. Już w XIII w. odpadały poszczególne części do Francji. W końcu XIV należał już Arelat (wyjąwszy Mömpelgard i Sabaudję) do Francji. Podobne dzieje miało Księstwo burgundzkie, założone w r. 900 przez brata Boza, Ryszarda hr. Autun. Wskutek małżeństwa wnuczki Ryszarda, Ludgardy z bratem króla francuskiego Hugona Capet, przypadło księstwo bo- cznej linii Kapetyngów. Po wygaśnięciu jej (1361) król Jan wcielił księstwo do włości ko- ronnych, wszelako 1363 nadał je jako lenno, najmłodszemu swemu synowi, Filipowi Śmia- łemu. Okres panowania księcia Filipa Śmia- łego jest najświetlejszym w dziejach Burgun-

dji, okresem rozkwitu handlu, przemysłu i sztuki. Przez małżeństwo z córką hrabiego Flandrii, powiększył swe władztwo o Flandrię, Antwerpię, Franche-Comté i inne obszary. Wnuk jego, Filip Dobry zdobył Hennegawję, Holandję i Zelandję, nabył Namur, otrzymał prawem dziedzictwa Brabancję i Limburg, wreszcie na podstawie pokoju w Arras (1435) znaczne obszary Francji. Po śmierci syna jego, Karola Śmiałego (1477), król francuski Ludwik XI otrzymał miasta Pikardji i ks. burgundzkie. Reszta władztwa burgundzkiego przypadła Austrii, a potem Hiszpanji. W r. 1674 odebrał Ludwik XIV Burgundję Górną Habsburgom hiszpańskim i zatrzymał ją na mocy pokoju w Nimwegen 1678 r. Od tego czasu zrosły się obie części Burgundji z Francją, która posiada obecnie wszystkie ziemie dawniej Burgundji z wyjątkiem części, wchodzącej w skład Szwajcarii.

Burgundzka brama (lub belforcka), nizina pomiędzy Wogezami i górami Jura, szer. 30 km.

Burgundzki kanał, łączy dorzecza Sekwany i Rodanu za pośrednictwem rz. Yonne i Saône (Francja wsch.), dług. 242 km., zbud. 1775—1832.

Burhampur, ob. Berhampur.

Burlan Stephan Freiherr von Rajecz, mąż stanu austriacki. * 1851, był w latach 1906—1912 ministrem finansów Austro-Węgier, 1915—16 i 1918 ministrem spraw zagranicznych monarchii. † 1922.

Buridan Jean, filozof scholastyczny, kierunku nominalistycznego (ob. nominalizm). * około 1300 w Béthune (Artois), uczeń Occama, prof. filozofii w Paryżu, 1327 rektor uniwersytetu. Przebywał również w Wiedniu, gdzie — jak mniemają — dał inicjatywę do założenia uniwersytetu. Przypisują mu — mylnie — autorstwo słynnego przykładu, zwanego osłem Buridana. (Należy wyobrazić sobie osła zgłodniałego, znajdującego się w równej odległości od dwóch wiązek siana, równej jakości i wielkości. Pytanie scholastyczne: co stanie się z osłem? Odpowiedź scholastyczna: zginie!).

Buriaci, lud mongolski, wyznania lamaickiego w gub. irkuckiej i zabaikalskiej na Syberji, 300.000 głów.

Burke (wym. Bōrk). 1) Edmund, mąż stanu angielski. * 1729 w Dublinie, † 1797 w Beaconsfield. Jako członek parlamentu domagał się wolności prasy, sądów przysięgłych, później stanowiący przeciwnik rewolucji francuskiej. 2) Robert O'Hara, podróżnik angielski, * 1820 w St. Cleavans (Irlandia). Kierownik ekspedycji dla zbadania Australji w l. 1860—61; † w drodze powrotnej w r. 1861, skutkiem braku wody i środków żywności.

Burkot, stacja klimatyczna w powiecie kowowskim, (województwo stanisławowskie) 1012 m. nad poziomem morza; szczawa obojętna (ob. alkaliczne wody mineralne). Kuracja w B-je zalecana jest przy chorobach narządu trawienia, niedokrewności, oraz cięższych postaciach otyłości i cukrzycy.

Burleska (włosk.), utwór komiczny niższego rzędu, zbliżony do farsy.

Burlington, 1) m. w stanie Iowa nad rz. Mississippi, 24.000 mieszk.; 2) m. w stanie N. Jersey, 8.000 mieszk.; 3) m. w stanie Vermont, 23.000 mieszk., uniwersytet; (St. Zj. Am. Pln.).

Burlo(u)s, jez. słone w delcie Nilu, 1.120 km.².

Burma, ob. Birma.

Burman Piotr 1) starszy, * 1668, † 1741, filolog klasyczny holenderski, profesor Uniw. w Utrechcie, potem w Lejdzie. Sławne są jego wydania Petronjusza, Klaudjana, Kwintyljana, Owidiusza, Lukana i in. 2) B. młodszy, * 1714, † 1778, również filolog klasyczny, profesor Uniw. we Franeker i w Amsterdamie; wydawca Antologii Iacińskiej.

Burman, szczep mongolski w Indiach wsch. wyzn. budaistycznego, odrębny język indochiński.

Burmeister Hermann, przyrodnik entomolog, * 1807 w Stralsundzie, † 1892 jako dyrektor przyrod. Muzeum w Buenos Aires. Znany w dziedzinie systematyki zoologii.

Burmester Willy, wybitny skrzypek, * 1869 w Hamburgu. Uczeń Joachima.

Burmistrz (z niem.), według prawa magdeburskiego był głową samorządu miejskiego. W w. XVII przełożeni rad miejskich w większych miastach zaczęli się tytułować prezydentami, a tytuł burmistrza zachował się w małych miastach.

Burnabat, m. w Azji Mniejszej (Turcja), 15.000 mieszk., wywóz bawełny.

Burne-Jones (wym. Bōrn-Dżons) Edward, znakomity malarz angielski. * 1833 w Birminghamie, † 1898 w Londynie. Naczelnym przedstawicielem szkoły prerafaelitów. Główne dzieła: „Sześć dni stworzenia“, „Śpiew miłości“, „Pan i Psyche“, „Zwiastowanie“.

Burnes sir Alexander, podróżnik szkocki, * 1805, † zamordowany 1841 w Kabulu, badał Azję Środkową.

Burney (wym. Berni) Charles, angielski historyk muzyki. * 1726 w Shrewsbury, † 1814 w Londynie. Główne jego dzieło: „General history of music from the earliest ages to the present period“ (4 tomy); nadto biografie: Händla, Metastasia.

Burnham Sherburne Wesley, astronom amerykański, * 1840; słynny badacz gwiazd podwójnych. Odkrył kilka tysięcy takich gwiazd. † 1921.

Burnley, m. w hr. Lancaster (Anglia pñ.-zach.), nad kanałem Leeds-Liverpool, 103.000 mieszk.; kopalnie węgla, wyroby bawełnianie i wełniane.

Burnouf Eugene, znakomity orientolog francuski. * 1801 w Paryżu, 1832 członek Instytutu i prof. sanskrytu w Collège de France, † 1852. Wielce zasłużony studiami nad językiem Zend i zawartymi w języku tym śladami literatury świętej dawnych Persów. Dokonał jednej z pierwszych prób odcyfrowania staroperskich napisów klinowych („Mémoire sur deux inscriptions cunéiformes“). Dziełem swym „Introduction à l'histoire du Bouddhisme indien“ dał impuls do szczegółowych studiów nad buddyzmem.

Burns (wym. Boerns), 1) Robert, najznakomitszy liryk szkocki. * 1759, † 1796. Liryka

jego wywarła ożywczy wpływ na poezję angielską. Przekładu niektórych jego utworów dokonali: Wł. Syrokomla i A. Paygert (1876). 2) John, socjalista angielski. * 1858 w Londynie był w latach 1905—1914 ministrem handlu.

Burnside (wym. Bernsajd) **Ambrose Everett**, generał amerykański. * 1824 w Liberty w stanie Indiana. Brał wybitny udział w wojnie secesyjnej; w r. 1862 kierował ekspedycją do półn. Karoliny, od 7 listop. 1862 był głównodowodzącym armii Potomaku, 13 grudnia 1862 został przez gen. Lee pobity pod Friederiksburgiem. W styczniu 1863 odwołany, otrzymał komendę nad stanem Ohio, 1866 gubernator w Rhode-Island, potem członek senatu St. Zjednoczonych. † 1881 w Bristolu.

Burowie, potomkowie kolonistów holend. od XVII w. w Afryce pld., w Kraju Przylądkowym, później w Oranji i Transvaalu. Nazwa: Bur, pochodzi od holenderskiego: boer = chłop.

Burra Burra, kopalnie miedzi w Australji pld.

Burriana, m. portowe przy ujściu Rio Seco do m. Śródziennego w prow. Castellon de la Plana (Hiszpanja wsch.), 16.000 mieszk.

Burrit Elihu, filantrop amerykański, zwany **Apostosem pokoju**. * 1810, † 1879, autor „Gałazki oliwnej”, tłumaczonej na wszystkie języki europ. i wydanej w milionach egzemplarzy.

Bursa, ob. **Brussa**.

Bursa (z łac.), w staropolsk. portmonetka, worek, masek, także nazwa aparatów kościelnych: bursę, zawierającą wewnątrz korporał. kładzie się do mszy św. na welonie, pokrywającym kielich. Bursa służy też do schowania naczyń z Najśw. Sakr. lub olejem św., które kapłan zabiera do chorego. Bursa oznacza wreszcie i konwikt lub kolegium, czyli utrzymanie pewnej ilości osób ze wspólnej kasy.

Bursche Juliusz, ks., superintendent generalny Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce, * w r. 1862 w Kaliszu, studja teologiczne w uniwersytecie dorpuckim. Od r. 1888 wkrzesił wydawanie niegdyś przez ks. D. L. Ottego „Zwiastuna Ewangelicznego” i był jego redaktorem przez 18 lat, t. j. do chwili, kiedy władze rosyjskie, jako „zbyt gorliwego obrońcę ewangelików”, wysłały go w głąb Rosji. Po powrocie — był członkiem Tymczasowej Rady Stanu, następnie jednym z ekspertów przy opr. Traktatu Wersalskiego.

Bursche Edmund, prof. teologii hist. na wydz. teol. Ewang. Uniw. Warsz. * 1881. Wydał: „Piotr Skarga”, „Die Reformarbeiten des Basler Konzils”, „Augustyn w rozwoju religii chrześcijańskiej” i in.

Burschenschaft, niemiecki związek studencki, założony 1815 w Jenie, 1817, podczas uroczystości na zamku Wartburg znacznie rozszerzony, otrzymał nazwę: „Allgemeine Deutsche Burschenschaft”. Miał na celu krzewienie patriotyzmu ogólnoniemieckiego w przeciwstawieniu do tendencji prowincjonalnych. W r. 1819 został rozwiązany, istniał jednak potajemnie aż do uchylecia zakazu 1848. Dzieli się obecnie na kilka organizacji. Pokrewnym związkiem są: „Teutoni”. Nasze studenckie

korporacje kolorowe są naśladownictwem Burschenschaftów i Teutonów, mają jednak polską tradycję w życiu studentów polskich na uniwersytetach niemieckich w Rosji.

Burslem, m. w hr. Stafford (Anglia środk.), 39.000 mieszk.

Bursztyn, m. w pow. rohatyńskim (woj. stanisławowski), nad rz. Lipą, 3.600 mieszk.; łomy alabastru.

Bursztyn, minerał, żywica kopalna, pochodząca z nieistniejących już drzew iglastych, przeważnie z *Pinus succinifera*. Tak samo, jak społeczne nam żywice drzewne, tak też i bursztyn, ma kształty zaokrąglone, rozlane, naciekowe, a wewnątrz często wrostki: owady i zdżbła roślinne. Przeźroczysty, lub mętny pochodzi. org. Barwy od białej i miodowo żółtej (przeważnie) do brunatnej. Bursztyn sycylijski fluoryzuje niebiesko. Twardość od 2 do 2½, ciężar właściwy 1 do 1,1: w wodzie słodkiej tonie, w morskiej pływa. Przy temperaturze około +287° C. topi się, pali płomieniem jasnym i wydaje woń przyjemną, dlatego używany do kadzidła. Najpospolitszy bursztyn występuje na wybrzeżach Bałtyku.

Bursztynowe w y b r z e ż e, niem. Bernstein Küste, w pln. części półwyspu Sambińskiego w Prusiech wsch., od Piławy do przylądka Brüsterort i m. Kranz, gdzie znajdują się kopalnie bursztynu.

Bursztynowy k w a s, kwas organiczny, dwuzasadowy, o wzorze: $C_6H_6O_4$; krystalizuje się w słupy bezbarwne, topi się przy 182° C. Znajduje się w bursztynie i wielu roślinach. Syntetycznie otrzymuje się przez działanie cjanu potasowego na bromek etylenu i zmydlenie powstałego w ten sposób cjanu etylenu.

Burta, kaszub. borta — bok okrętu, poręcz.

Burton, 1) John Hill, historyk szkocki, * 1809, † 1881, autor „Historii Szkocji”. 2) Sir Richard Francis, podróżnik angielski, * 1821, † 1890, podróżował po Afryce środk. i połudn. (odkrył jezioro Tanganika).

Burton-upon-Trent, m. w hr. Stafford (Anglia środk.), 49.000 mieszk., wyroby ceramiczne przemysł metalurg.

Buru, 1) holend. Boeroe, wyspa w Molukach (Indie wsch. holend.), 8.584 km.², 12.000 mieszk., klimat niezdrowy, ziemia żyzna, port Kajeli; 2) przylądek na półwyspie Malakka.

Burudżird, m. w prow. Luristan (Persja zach.), 20.000 mieszk.; wyrób dywanów.

Burum, kraj Tuaregów w Saharze (Afryka zach. franc.), na l. brzegu rz. Niger.

Bury, m. w hr. Lancaster (Anglia pln.-zach.), 56.500 mieszk.; sukiennictwo, przemysł metalurgiczny.

Bury-Saint-Edmunds, m. w hr. Suffolk (Anglia pld.-wsch.), 17.000 mieszk.

Burza, układ zjawisk meteorologicznych o charakterze typowym: przy atmosferze spokojnej, jednak przysięgającej, ciemne potężne chmury o barwie sinej, ulewny deszcz, porwy wiatru, zmieniającego swój kierunek raptownie, wreszcie błyskawice i grzmoty, często pioruny. Ponieważ nie wszystkie te ce-

chy występują razem, przeto pospolicie nazywa się burza takie zjawisko meteorologiczne, podczas którego dają się słyszeć grzmoty.

Burzyński Piotr, prawnik, * 1818, † 1879. Był profesorem prawa polskiego w Uniwersytecie Jagiellońskim. Napisał szereg prac z zakresu prawa prywatnego i jego historii.

Burżuazja (franc.), dawniej — mieszczaństwo, stan miejski wogóle, w odróżnieniu od duchowieństwa i szlachty. Obecnie: kapitaliści, klasa posiadaczy, w przeciwstawieniu do klasy robotniczej, proletariatu.

Busbecq Augier Ghislain de, dyplomata i uczony, * 1522 w Comines w Flandrii. Był posłem Ferdynanda w Konstantynopolu 1555—62, potem w Paryżu. † 1592 na zamku Mailloil koło Rouen. Podczas pobytu w Turcji zebrał liczne napisy greckie, m. i. w Angorze słynne „Monumentum Ancyranum” i ok. 100 rękopisów greckich. Autor ważnych dzieł: „Legationis Turcicae epistolae quatuor”, „Epistolae ad Rodolphum II imperatorem e Gallia scriptae”.

Busch, 1) Emil, optyk niem. * 1820 w Berlinie, † 1888; udoskonalił obiektyw fotograficzny; 2) Moritz, publicysta niem., * 1821 w Dreźnie, 1857 współredaktor, 1859 redaktor „Grenzboten”, 1870—3 pomocnik Bismarcka w sprawach prasowych, † 1899 w Lipsku. Autor znanych prac o Bismarcku, np.: „Graf Bismarck u. seine Leute während des Krieges mit Frankreich”. 3) Wilhelm, humorysta-rysunek i poeta, * 1832 w Hanowerze, † 1908. Rysunki jego pojawiały się w czasopiśmie „Fliegende Blätter”, znane zbiory rysunków z własnym tekstem: „Max und Moritz”, „Hans Hucklebein, der Unglücksrabe” i inne.

Busento, dopływ rz. Crati w Kalabrii (Włochy pld.-zach.); na dnie rzeki pochowano króla Gotów zach. Alaryka w r. 410 po N. Chr.

Busk, 1) m. w pow. kamienieckim (woj. lwowskie), przy ujściu Pełtwi do Bugu, 6.300 mieszk.; 2) m. w pow. stopnickim (woj. kieleckie), 4.000 mieszk.; zakład leczniczy, silne źródła siarczano-słone, znane już od końca XVIII wieku.

Buskerud, prow. Norwegii pld., 14.868 km.², 137.500 mieszk., stol. Drammen.

Busola, ob. kompas.

Busoni Ferruccio, * 1866, † 1924, wybitny pianista i kompozytor. Utwory kameralne, orkiestrowe, fortepianowe, organowe — koncert skrzypcowy, koncert fortepianowy z chórem i wiele innych.

Buss Ernest, teolog protestancki. * 1843 w pobliżu Bazylei, 1880 pastor w Glarus, 1883 założył powszechne ewangelicko-protestanckie stowarzyszenie misyjne.

Bussa, punkt handl. w Nigerji pñ., bryt. (Afryka zach.), nad Nigrem.

Busse Karl, liryk niemiecki, * 1872 w Poznaniu, wydał też nowele, osnute na tle wspomnień z życia polskiego („Im polnischen Wind“). † 1918 w Zehlendorf pod Berlinem.

Bustamante Anastasio, generał i mąż stanu meksykański. * 1780 koło Queretaro, † 1853 w Queretaro. Był prezydentem Meksyku 1829—32 i 1837—41.

Busto Arsizio, m. w prow. medjolańskiej (Lombardia, Włochy pñ.), 26.000 mieszk., przedsiębiorczość jedwabiu.

Bustul, szczyt w Gorganach (Beskidy wsch.), 1.700 m.

Buszehr (Buszir, Abuszeher), najw. port w Persji, w prow. Farzistan, nad zatoką Perską, 15.000 mieszk.

Buszmeni, karłowaty (140—144 cm.) lud łowiecki w pustyni Kalahari, w Afryce pld.-zachodniej; prymitywna kultura, język odrębny.

Buszyński Ignacy, krajoznawca polski, * 1807, † 1873, autor opisów Żmudzi, Dubissy i Niewiaży.

Butan lub **Botan**, ang. Bhutan, niezależne państwo w pld.-wsch. Himalajach, pod dziedzicznym maharadzą, 51.800 km.², 250.000 mieszk. (buddystów); w dolinach ryż, proso, kukurydza, pszenica; stol. letnia Taziczoong,

Butan, C₄H₁₀, węglowodór nasycony, z szeregu metanowego, o ogólnych własnościach, zbliżonych do metanu; gaz.

Bute, hr. w Szkocji zach. na 2 wyspach: B. i Arran, stol. i miejsc. kąpielowa Rothesay.

Butelka lejdecka, kondensator (ob.) w kształcie butelki lub słoika, oklejony do mniej więcej $\frac{2}{3}$ wysokości wewnątrz i zewnątrz cynfolią, zamknięty izolującą przykrywką przez którą przechodzi drut (dobry przewodnik), zakończony nazewnątrz kulką metalową. Ładuje się elektrycznością przez dotyk kulki do ciała naładowanego, łącząc jednocześnie okładkę zewnętrzną z ziemią. Wyładowanie w postaci iskry następuje przez połączenie jednego końca wygiętego drutu (rozbrajacza) z jedną z okładek cynfoliowych i zbliżenie drugiego końca do drugiej okładki. Ilość elektryczności, jaką b. może przechować, zależy od jej pojemności — od wielkości powierzchni okładek cynfoliowych, od grubości i rodzaju warstwy izolującej.

Buthus afer (Niedźwiadek afrykański), zwierzę bezkręgowie, należące do typu: stawonogi (Arthropoda), gromady: pajęczaki (Arachnoida), rzędu: niedźwiadki (Scorpionidea). Długości do 16 cm. Bardzo jadowity. Po ukąszeniu następują nudności i kurcze, a nawet i śmierć. Podobno wiele dzieci umiera od jego ukąszeń. Jad jest tak gwałtowny, że już po kilku minutach odczuwa się ból w danym organie, a nawet w całej połowie ciała. Żeruje w nocy. Karmi się owadami.

Butjadingerland, żyzne żuławy nad Wezerą w Oldenburgu (Niemcy); chów bydła i koni; gl. m. Brake.

Butkiewicz Henryk, dziennikarz, * 1889; założył „Kurjer Czerwony”, którego jest redaktorem naczelnym.

Butler, m. stanie Pensylwania (St. Zj. Am. Pñ.), 24.000 mieszk.; kopalnie nafty.

Butler (wym. Boettler), 1) Samuel, poeta angielski, * 1612 w Strensham (Worcester); † 1680 w Londynie. Autor satyrycznego poematu bohaterckiego „Hudibras”. 2) Benjamin Franklin, generał amerykański, * 1818 w Deerfield (New Hampshire); zdobył w r. 1863 New Orleans, w r. 1864 został od-

wołany. W latach 1866—75 członek kongresu. † 1893 w Washingtonie.

Butomaceae, łączniowate, rodzina roślin, należąca do rzędu wodnicowców (Helobiae), spokrewniona z rodz. Alismaceae. Należą tu rośliny wodne z kwiatami promienistymi, złożonymi z kielicha i korony 6 + 3 pręcików, 3 + 3 słupków, zebrane w kwiatostan baldachokształtny.

Butomus umbellatus, łączeń baldaszkowaty, roślina pospolita w wodach i na moczarach, dorasta 1,5 m. o sztywnych, równoważkich liściach do metra długich, kwiatach, zebranych w pozorny baldaszek, różowych, kwitnących VI—VII, należy do rodz. łączniowatych (Butomaceae).

Buton(g.), (holend. Boeton,) wyspa na płd.-wsch. od Celebes (Indje wsch. holend.), 4.226 km.², ryż, korzenie; wyroby bawełn.

Bütow, ob. B y t ó w.

Butrymowicz B o g u s ł a w, poeta i tłumacz, * 1872. Studia uniwersyteckie w Krakowie i Wiedniu. Wydał: „Poezje“ t. 1 i „Za słońcem“; przetłumaczył Arystofanesa „Żaby“, „Chmury“, „Rycerze“, Eurypidesa „Medea“ i „Fedra“, Schillera „Pieśń o dzwonie“ i Kornarskiego ody łacińskie.

Butrymowicz E d w a r d, artysta-malarz, * 1884 r. Kształcił się w Warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych pod kierunkiem Krzyżanowskiego i Stabrowskiego. Maluje portrety i obrazy rodzajowe. W zbiorach Warsz. Tow. Z. S. P. Znajduje się jego obraz olejny p. t. „Po maskaradzie“.

Butt I s a a k, polityk irlandzki, * 1813; w r. 1836 profesor ekonomii polit. w Dublinie. 1852 członek Izby gmin, Założyciel stronnictwa home-rule. † 1879 w Dublinie.

Butte City, m. w stanie Montana (St. Zj. Am. Płn.), 42.000 mieszk.; kopalnie miedzi, srebra i złota.

Buturlinowka (Pietrowskoje), miejsc. w guberneskiej (Rosja płd.) nad rz. Osereda. Liczne garbarnie, 20.000 mieszk.

Butwienie, proces utleniania ciał organicznych pod wpływem działalności drobnoustrojów w obecności powietrza (głównie bakterii tlenowe). Produktami butwienia są: dwutlenek węgla, woda, amoniak i kwas azotowy, kwasy siarkowy i fosforowy i sole mineralne.

Butyl, jednowartościowa grupa atomów C_4H_9 —, wywodzi się z butanu, nie występuje samodzielnie.

Butylen, C_4H_8 , węglowodór nienasycony (ob. oleiny), z szeregu etylenowego, w wodzie rozpuszcza się trudno, w alkoholu i eterze łatwo. Cecha charakterystyczna: łatwość łączenia się z chlorowcami, zwłaszcza z bromem. Woda bromowa odbarwia się w obecności butylenu.

Buxtehude Dietrich, wybitny muzyk niem. * 1635 w Helsingör, 1668 organista w Lubece. † 1707 tamże. Słynął z mistrzowskiej gry na organach. Kompozycje Buxtehudego przeważnie zginęły.

Buxton, m. i miejsc. lecznicza w hr. Derby (Anglia), 10.000 mieszk., źródła mineralne,

Buxton Sir Thomas Fowell, filantrop i polityk socjalny ang. * 1786, † 1845, walczył o zniesienie handlu murzynami w koloniach angielskich, autor dzieła: „Handel niewolnikami w Afryce“.

Buxtorf J o h a n n, orientalista niemiecki, * 1564, † 1629, jako profesor w Bazylei. Inicjator studiów hebrajskich i chaldejskich w Niemczech.

Buxus, sempervirens, bukszpan zawsze zielony, należy do rodz. ostromleczowatych (Euphorbiaceae). Liście posiada małe, podługne, jajowate, trwałe przez zimę. Hodowany jako ozdobna roślina w ogrodach. Drzewo posiada b. zwężle i ciężkie, używane do wyrobów najdelikatniejszych: snycerskich, tokarskich i muzycznych.

Buys-Ballot (wym. Bauis-Ballo) Christop meteorolog holenderski, * 1817 w Klötinge (Zelandia); był dyrektorem Instytutu meteorolog. w Utrechcie. † 1890 tamże. Odkrywcą ważnego w meteorologii prawa „Buys-Ballota“; wynalazca aeroklinoskopu (przrządu, ostrzegającego sygnałami przed zbliżającą się burzą); autor poważnych prac meteorologicznych.

Buys-Ballota prawo wiatrów, określa miejsce niskiego i wysokiego ciśnienia w następujący sposób: odwróciwszy się plecami pod wiatr, będziemy mieli po lewej ręce i nieco przed nami zniżkę barometryczną, po prawej zaś i za nami — wyżynkę barom.

Buzan, ramię rz. Wołgi, wpada z rz. Achtubą do m. Kaspijskiego.

Buzáu, m. na Wołoszczyźnie (Rumunia), 29.000 mieszk., rafineria nafty, garbarnie, tkactwo.

Buzdygan (z tureck.), broń. Podługowatej formy stal, osadzona na długim drzewcu, używana jako odznaka przez rotmistrzów, poruczników i chorążych w dawnym wojsku polskim.

Buzek J ó z e f, dr., podsekretarz Stanu i dyrektor Gł. Urzędu Statystycznego, senator (z partii „Piast“), * 1873 r.; b. profesor i dziekan uniwers. we Lwowie, 1907—18 poseł do parlamentu austriackiego, 1919—22 poseł na Sejm ustawodawczy, autor „Projektu Konstytucji Rzeczp. Polskiej oraz „Ordynacji wyborczej do Sejmu i Senatu“ i dzieł fachowych z dziedziny statystyki.

Buzułuk, 1) pr. dopływ Dniepru, ujście pod Nikopolem; 2) l. dopływ Chopra w dorzeczu Donu; 3) l. dopływ Samary w dorzeczu Wołgi; 4) m. pow. w gub. samarskiej (Rosja wsch. nad Samarą, 31.300 mieszk.

B. V. (łac.), skrót wyrażenia: *bene vale*, bądź zdrów, także *beata virgo*, Panna Najświętsza.

Bychawa, m-ko w pow. i woj. lubelskim 3.600 mieszk.

Bychów, Nowy i B. Stary, 2 m. nad Dnieprem w gub. homelskiej (Rosja zach.)

Buczyna, (niem. Pitschen), m. w pow. kluczborskim na Śląsku pruskim, 3.000 mieszk.;

14. 1. 1588 zwycięstwo Jana Zamoyskiego nad Maksymilianem austriackim.

Bydgoski kanał, łączy Brdę z Notecią — Wisłę z Odrą, 27 km. długości, 19,5 m. szer., 1,6 m. głęb., 9 śluz, spław drzewa; zbudowany w r. 1774.

Bydgoszcz, (niem. Bromberg), m. pow. w woj. poznańskim, nad Brdą i kanałem bydgoskim. 88.000 mieszk.; gród obronny za Leszka Białego, wspomniany w r. 1239; znaczny przemysł mechaniczny, garbarnie, młyny, tartaki, fabr. kabli, papieru, mebli, obuwia, spichrze.

Bydło, zwierzęta domowe, należące do gromady parzystokopytowych, podgromady przeżuwaczy, rodziny pochworogich, gatunku wołu domowego. Pochodzenie naszego bydła domowego nie jest naukowo stwierdzone; według przypuszczeń, pochodzi ono od tura, który żył na obszarze ziem polskich, a wyginał w XVI w. Obecnie istniejące rasy bydła dzielą na: 1) bydło stepowe — w większej części Azji, Rosji wschodniej, południowej i wschodnio-południowej, na Podolu. Węgrzech, w Siedmiogrodzie, Rumunii, Serbii, Grecji. Podziały: b. podolskie, ukraińskie, węgierskie, romańskie itd. Cechy: na wysokich nogach, ma głowę wąską, klinowatą, rogi długie, często odchylone w tył, kłab wysoki i ostry, maść siwą w jaśniejszych lub ciemniejszych odcieniach. Rasa najbardziej nadająca się do pracy. Mleczność jej średnia lub mała; 2) b. nizinne, rozprzestrzenione na wybrzeżach morza Niemieckiego i Bałtyku, na poręczach większych rzek Europy północnej. Główną jego cechą jest mleczność. Jest zdolne do opasu, ale nie nadaje się do pracy. Wśród rasy nizinnej rozróżnia się: a) bydło holenderskie (czarno, stalowo lub czerwono-srokate), b) oldenburskie (maści czarno-srokate), c) szlezwicko-holsztyńskie, rozmaitych odmian (maści czerwone, czerwono-srokate), d) żuławskie w nizinach nadwiślańskich, pochodzące prawdopodobnie od holenderskiego (maści czarno-srokate), e) wielkobrytańskie (wśród niego słynne było krótkonogie t. zw. Shorthorny, przedewszystkiem opasowe, dalej Ayrshiry (mleczne i opasowe), f) francuskie (normandzkie, bretońskie) i inne; 3) b. górskie, cechy: kości silne, przód bardziej rozwinięty, niż tył, wzniesiona nasada ogona, szyja krótka i gruba, podgardle wydatne. Rozróżnia się dwie główne grupy: a) bydło górskie srokate, b) alpejskie siwo-brunatne. Obie grupy, w średnim stopniu, zdolne do wszelkich kierunków produkcji. Do pierwszej grupy należy bydło fryburskie, simentalerskie, do drugiej bydło rasy Szwyj, algauskie w Alpach bawarskich, ostatnie o maści siwej w różnych odcieniach, dalej bydło murzalskie w Styrii północno-wschodniej, tyrolskie i inne; 4) b. krajowe, powstałe z krzyżowania rozmaitych ras. Na obszarze dzisiejszej Polski: prócz bydła podolskiego (ob. wyżej) bydło brunatne czyli majdańskie (maść płowa, kasztanowata lub brunatna) w północnej Małopolsce, huculskie na Podhalu i na podgórzach Beskidu, dalej czerwone polskie, zwane także staroniemieckiem,

znajdujące się w zachodniej części Małopolski i w Cieszyńskim i inne. (Wychów bydła ob. Hodowla).

Byk (Taurus), wielki i piękny gwiazdozbiór pomiędzy gwiazdozb. Barana i Bliźniat, leżący w zodiaku (ob.). Zawiera gwiazdę pierwszej wielkości Aldebarana (ob.) oraz skupienia gwiazd: Plejady (ob.), w podaniach ludowych Babbkami zwane i Hyjady (ob.) znane również pod nazwą Dżdżownic. W wierzeniach religijnych Egipcjan był B. utożsamiany z Ozyrysem (ob.). Według mitu greckiego pewnego razu piękna Europa, córka Agenora, bawiła się na łące ze swoimi służebnicami. Wtem zauważyła pięknego, białego byka, pasącego się opodal. Chcac mu się przyjrzeć, podbiegła ku niemu, lecz b., którym był Zeus, pochwyił Europę i rzuciwszy się z nią w morze, uniósł ją na wyspę Kreta.

Bykowski Jaksa Piotr (pseud. Stary gracz), autor powieści historycznych, * 1823 na Podolu, † 1889 w Warszawie. Wydał powieści: „Pamiętniki włóczęgi“, „Skarby prababki“, „Syn znajdy“, „Jełowiczowie Bukojemscy“, „Trzy epizody z dawnego życia szlacheckiego“, „Choraowie Kmitów“, „Sady podkomorskie“, „Szlachetczyzna“, „Konkurenci kasztelanek“ i „Glinkowie“. Pod pseudonimem wydał: „Gry w karty dawniejsze i nowe“.

Bylandt-Rheydt, 1) Arthur, hr. generał austriacki, * 1821 w Wiedniu, † 1891 tamże, 1876—88 minister wojny, przeprowadził austriacką organizację wojskową; 2) Arthur, mąż stanu austriacki, * 1854 w Pradze, 1897 minister rolnictwa, 1898—99 minister oświaty, 1904 minister spraw wewnętrznych.

Bylica polon ob. Artemisia.

Bynkershoek Kornelius van, prawnik holenderski, * 1673, † 1743, pisał w zakresie prawa międzynarodowego. Jego nazwiskiem nazywana jest zasada, że szerokość morza nadbrzeżnego równa jest długości celnych strzałów z armat, ustawionych na wybrzeżu.

Byrd William, * 1543, † 1623, wybitny kompozytor angielski w stylu Palestriny. Utwory kościelne.

Byron George Noel Gordon, lord, wielki poeta angielski. * 1788. Pierwsze poezje wydał 1807. W r. 1809 udał się w podróż po Grecji i Azji Mniejszej, z której wrócił 1811. W r. 1812 pojawiły się pierwsze dwie pieśni poematu „Childe Harold's pilgrimage“, który rozstawił jego imię. Wnet ukazywały się kolejno opowiadania poetyckie: „The Giar“, „The bride of Abydos“, „The Corsair“, „Lara“, „The siege of Corinth“ i inne. W r. 1815 poślubił Annę Izabelę Milbanke, która go po roku współżycia opuściła. Wskutek rozterki z opinia publiczną, opuścił Anglię w r. 1816 i nigdy już do niej nie wrócił. W następnych latach przebywał w Szwajcarii i we Włoszech (w Wenecji, Pizie, Rawennie, Genui). W r. 1823 udał się do Grecji, by wziąć udział w walce Greków o niepodległość. 1824 utworzył na koszt własny brygadę Suliotów. Wśród przygotowań do ataku na Lepanto, † w Missoloungi (1824). Utwory: „Childe Harold“ (ukończony

1821), „The prisoner of Chillon (1816); poematy dramatyczne „Manfred“, „Cain“, „Marino Falieri“, „The two Foscari“, „Sardanapalus“ i inne. Najznakomitszem i najwyższemu ceniomem dziełem jest niedokończony mistrzowski poemat: „Don Juan“, w którym najjaśniejszy i najlepiej wyraża się świetny styl i światopogląd poety. Byron wywarł przemożny wpływ na poezję wszystkich europejskich narodów w XIX w. (Bajronizm). Był niezrównanym piewcą tragicznej rozterki, odczuwanej przez najszlachetniejsze duchy jego epoki. Wiele jego dzieł przełożono na język polski. Tłumaczyli poszczególne utwory: Chodźko, Mickiewicz, Odyniec, Baworowski, Paygert, Morawski, Porębowicz („Don Juana“) i inni. Pisali o Byronie: Spasowicz, Porębowicz, Marian Zdziechowski („Byron i jego wiek“).

Byrsa, ob. Kartagina.

Bystra, 1) szczyt w Tatrach zach., 2.250 m.; 2) miejscowość lecznicza w pow. bielskim (woj. śląskiej) u stóp Beskidów.

Bystrica Banska (węg. Besztercze Banya, niem. Neusohl), m. w żupie Zwolen na Słowaczynie (Czechosłowacja) nad rz. Hronem, 11.000 mieszk.; fabryki sukna, narzędzi roln., mebli.

Byström Joh. Niklas, rzeźbiarz szwedzki, *1783, †1848, posągi królów szwedzkich w zamku sztokholmskim i inne.

Bystron Jan, językoznawca, *1860 w Cieszyńsku; studia odbył w Krakowie i Lipsku; 1891 nauczyciel gimn. w Krakowie.

Bystron Jan Stanisław, ludoznawca, prof. Uniw. Jagiell., *1892. Wyd.: „Zwyczajne

żniwarskie w Polsce“, „Polska pieśń ludowa“, „Artyzm pieśni ludowej“, „Pieśni ludu polskiego“, „Wstęp do ludoznawstwa polskiego“, „Człowiek i książka“.

Bystrzyca, 1) lewy dopływ Wieprza, płynie koło Lublina; 2) prawy dopływ Dniestru, powstaje z połączenia B. nadworniańskiej i solotwińskiej; 3) prawy dopływ Tyśmienicy; 4) B. Złota, prawy dopływ Seretu w Mołdawii.

Byt, lina, służąca do umocowania mniejszych kotwic.

Byta, zdobycz, którą mieszkańcy wybrzeży morskich, znajdują po burzy.

Bytom (niem. Beuthen), m. pow. na Śląsku pruskim (Niemcy), w rej. opolskiej, 71.200 mieszk.; kopalnie węgla, żelaza, cynku; dawny gród, odstąpiony w r. 1179 przez Kazimierza Spraw. książętom śląskim. Skrawek pow. bytomskiego przeszedł w r. 1922 do Polski.

Bytownit, ob. plagioklaz.

Bytów (niem. Bütow), m. pow. na Pomorzu pruskim, 8.500 mieszk., od r. 1657 niemieckie; w okolicy szczątki ludności kaszubskiej.

Bytyńskie jezioro w pow. szamotulskim (woj. poznańskie).

Bzowski Abraham, historyk kościelny *1567, †1637. Dominikanin, wykładał w Medjolanie i w Bolonii.

Bzura, l. dopływ Wisły, źródła pod Zgierzem, ujście pod Kamionką, dług. 135 km.; dopływy B. z prawej strony: Mroga, Skiernewka, Rawka, Sucha, Pissa, Utrata; nad B. od grudnia 1914 do lipca 1915 uporczywie walki Niemców z Rosjanami.

C

C, trzecia z kolei litera alfabetu w większej części nowożytnych języków. W chemii: C symbol chemiczny węgla (od łac. Carboneum); w muzyce: pierwszy stopień gamy C-dur; również znak taktu czterocięciowego; przekreślone zaś C oznacza takt „alla breve“. C w rzymskich napisach oznaczało: Caesar, Claudius, Casius, Consul lub Censor; jako liczba rzymska C oznacza 100.

Ca, symbol chemiczny wapnia (łac. Calcium).

Cabal lub **Cabale**, przezwisko nadane angielskiemu ministerjum według początkowych liter 5-ciu nazwisk: Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley, Lauderdale. Rządziło 1667 do 1673 i stało się synonimem intryg i przepukstwa.

Cabanel Aleksander, malarz francuski, *1823 w Montpellier, †1889 w Paryżu. Uprawiał malarstwo rodzajowe i historyczne. Do jego dzieł celniejszych należą m. in.: „Poeta florencki“ (1861) i „Narodziny Wenery“. Od roku 1864 był profesorem w zreorganizowanej Szkole Sztuk Pięknych w Paryżu.

Cabanis Pierre Jean George, filozof

francuski, materialista, *1757, †1808; główne dzieło: „Traité de physique et de morale de l'homme“.

Cabat Louis Nicolas, malarz francuski, *1812, †1893, pejzażysta, jeden z prekursorów kierunku p. n. „paysage intime“. Od r. 1877 do 1885 był dyrektorem akademii francuskiej w Rzymie.

Cabet Etienne, komunista francuski adwokat, *1788, †1856. Jeden z przywódców Karbonariuszy. Po rewolucji francuskiej w roku 1848 udaje się do Ameryki i tam bierze udział w ruchu rewolucyjnym. W r. 1842 wydał romans utopijny „Podróż do Ikarji“.

Cabezon (de) don Antonio, kompozytor hiszpański, organista nadw. Filipa II, *1510, †1566. Z utworów C. najważniejsze: 2 i 3 głosowe preludia, transkrypcje hymnów, motetów, pieśni i tańce.

Caboche Simonet, przywódca ludowy paryski w wojnie domowej, toczącej się we Francji za Karola VI. Od imienia jego nazwane zostało stronnictwo księcia Burgundzkiego, który szukał oparcia przeciwko partii Orleań-

skiej w ludności miejskiej. Wielką rolę odegrała w walkach tych, toczących się na terenie Paryża w 1413 r., korporacja rzeźników, w której Caboché był osobą bardzo popularną. Uniwersytet paryski stanął po stronie tzw. Cabochienów i, gdy ci ostatni owdłasniali miastem, stał się wyrazicielem ich żądań. W 1414 r. nastąpiła krwawa reakcja przeciw władzy Cabochienów.

Caboclos, metysi, mieszańcy Indian i białych w Brazylii.

Caboto (Cabot), słynni żeglarze, 1) Giovanni, * ok. 1420 w Genui, † 1498 w Bristolu. Odkrył, będąc w służbie angielskiej, 24 czerwca 1497 r. ląd północno-amerykański (Labrador). 2) Sebastiano, syn poprzedniego, * 1472 w Wenecji, † 1557 w Londynie; odkrył 1498 r. Nową Fundlandję, 1517 r. cieśninę Hudsona, w latach 1526—30 jeździł wzdłuż wschodniego wybrzeża Ameryki pld., poczem w roku 1544 ułożył w Sewilli słynną mapę świata.

Cabral Pedro Alvarez, żeglarz portugalski, * 1460, odkrył w r. 1500 Brazylię i wziął ją 24 kwietnia w posiadanie na rzecz Portugalii. † 1526.

Cabrera don Ramon, hr. Morella, wódz karlistów, odegrał wybitną rolę w hiszpańskiej wojnie domowej, * 1810 w Tortozie † 1877 w Wentworth w Anglii.

Cabrera, wyspa hiszp., należ. do Balearów na morzu Śródziemnym, 16 km², bez roślinności, rybołówstwo.

Caccamo, m. w prow. Palermo na Sycylii (Włochy pld.), 9.000 mieszk., kopalnie półszlachetnych kamieni.

Caccia (wym. Kaczia), dosłownie: polowanie. We Włoszech od XIV w. począwszy, nazwa ulubionej formy pieśni, której tekst opiewał polowanie, a później i inne charakterystyczne sceny. Podstawą tej formy był ścisły dwu- lub więcej głosowy kanon z basem, swobodnie prowadzonym. Kanon taki nie wykluczał instrumentalnych przygrywek przed utworem, w środku i na zakończenie. Forma ta była później szczególnie ulubioną w Anglii i znana już tam w średnich wiekach pod nazwą Katch (czyt. Kecz). Uprawiali ją najwybitniejsi angielscy kompozytorowie, jak Bird, Gibbons, Purcell, Taylor i in. Według Riemana istnieją w Anglii, od połowy XVIII w. osobne kluby w celu pielegnowania tego rodzaju pieśni.

Caccini Giulio (zwany Giulio Romano), kompozytor włoski, * 1550 w Rzymie, † 1618 w Florencji. Zasłużył się wydoskonaleniem śpiewu solowego (bel canto); komponował opery. Należał do założycieli dram. lir. szkoły tzw. florentyńskiej.

Cáceres Andrés Avelino, generał peruwiański, * 1836, w latach 1886—90 i 94 prezydent republiki, 1895 wygnany przez rewolucjonistów.

Caceres, stol. prow. C. w Estremadurze pln. (Hiszpanja zach.), 17.000 mieszk., przemysł korkowy, kamieniołomy.

Cachani, wulkan, w Andach peruwiańskich (Am. Pld.), 6.096 m.

Cachexia (grec.), wyniszczenie, ob. charłactwo.

Cachoeira, m. w stanie Bahia (Brazylja pln.), nad rz. Paragassu, 50.000 mieszk., przemysł tytuiniowy.

Cachou, cukierki z mentolem, używane do odświeżania ust.

Cachucha (wym.: kaczuczka), taniec hiszpański w takcie trójdzielnym, z towarzyszeniem kastanietów.

Cactaceae, Kaktusowate, rodzina roślin o dzwacznych kształtach łodyg mięsistych (gałęziaki), bezlistnych lub posiadających liście zamienione w kolce. Należy do rzędu Śródłożnych (ob. Centrospermae). Kwiaty obupłciowe, piękne, barwne o licznych pręcikach i słupkach, dolnej zalążni ze ściennymi zalążkami. Właściwe są suchym pustyniom Ameryki Pln. i Pld. i zawierają wiele hodowanych rodzajów (Opuntia, Cereus, Echinocactus, Phyllocactus). Niektóre z nich, jako to Cactus grandiflorus, mają zastosowanie w medycynie przy chorobach serca.

Ca da Mosto, (* ok. 1432, † 1477), żeglarz wenecki w służbie Henryka Żeglarza portugalskiego, odkrył wyspy Zielonego Przylądka.

Cadenza (wymaw. Kadenca), ob. Kadenca.

Cadiz, ob. Kadyks.

Cadogan George Henry hr., angielski mąż stanu, * 1840, od 1873 członek izby gmin, od 1895 do 1902 był lordem - namiestnikiem Irlandji.

Cadorna, 1) Carlo, hr., włoski mąż stanu, * 1809 w Palanza, w latach 48—49 minister oświaty w król. Sardynji, w 67 minister spraw wewnętrznych król. włoskiego, 69—75 poseł włoski w Londynie. † 1891 w Rzymie; przyjaciel polityczny Cavour'a; 2) Raffaele, generał włoski, * 1815, odbył kampanję z roku 1848—9, 55 i 59, w 1860 zajął z ramienia Wiktora Emanuela Toskanję, w 1870 Rzym, wycofał się ze służby w r. 1877. † 1897 w Turynie; 3) Luigi, generał włoski, * 1850 w Palanza, w latach 1912—17 szef sztabu generalnego, mianowany naczelnym wodzem w roku 1915, przetrwał na tem stanowisku do listopada 1917, w 1918 zwolniony z czynnej służby; w 1924 mianowany marszałkiem.

Cadoudal George, wódz szuanów, * 1771. walczył 1793—96 w Wandei, w 1799 w Bretonji; stracony w r. 1804 za udział w spisku Pichegru.

Caelius mons (obecnie Monte Celio), jedno z siedmiu wzgórz Rzymu, najbardziej wysunięte na południowy wschód.

Caedmon, pierwszy znany poeta staroangielski, żył w w. VII, w klasztorze Whitby. Utworem przypisywanym Caedmonowi, jest poetyczna parafraza pierwszych ksiąg starego testamentu.

Caen, stolica dep. Calvados w Normandji (Francja pln.-zach.), nad rz. Orne, 50.000 mieszkańców, fabr. koronek, włókiennictwo, przemysł metalurg., handel zbożem; zamek Wilhelma Zdobywcy; uniwersytet.

Caesalpinia brasiliensis, Brezylja bezbronna, drzewo rosnące na Antylach (Jamajka), z którego wiórków otrzymuje się farbę ciemną i czerwoną; echinata, Brezylja najczonka, drzewo wyniosłe, rosnące w Brazylii, posiadające strąki zażęzione; z niego otrzymuje się tzw. fernambuk, barwnik czerwony. Należy do rodziny Caesalpiniaceae. *C. Sappan*, brezylja indyjska, drzewo wschodnio-indyjskie, z którego wiórków otrzymuje się farbę czerwoną.

Caesalpinia echinata.

Caesalpiniaceae, Brezylkowate, rodzina roślin, należąca do rzędu Leguminosae (ob.) obejmująca drzewa lub krzewy krajów zwrotnikowych o kwiatach nieregularnych, o kielichu z 5 działek, koronie z 5 płatków, przecików w liczbie 10 i 1 słupku. Należą tu: *Caesalpinia*, rodzaj obejmujący drzewa właściwe strefie gorącej, dostarczające różnych leków, balsamów, żywic i barwników; *Senes*; *Chleb świętojański*; *Copaifera*; *Gleditschia* i in.

Caesarea, 1) ad Argaeum, staroż. stol. Kapadocji w Azji Mniejszej, obecnie ruiny; 2) Palaestina, staroż. m. portowe w Palestynie, siedziba namiestników rzymskich, obecnie ruiny (Kaisariye).

Caffieri, rodzina giserów - cyzelatorów, osiadłych we Francji od XVII w., słynna z wytwornych wyrobów bronzowych (zegarów, kandelabrow itp.). Najznakomitszy z tej rodziny *Jean Jacques C.*, rzeźbiarz francuski *1725, †1792, uczeń swego ojca *Jacques'a* i *J. B. Lemoyne'a*. Z żywym odczuciem natury wykonywał przeważnie rzeźby portretowe (współczesnych dramaturgów i aktorów), z których najznakomitsze „*Rotrou*” i „*Jean Racine*”.

Cagliari, stol. wyspy i prow. Sardynji (Włochy), nad zatoką C., 62.000 mieszk., port warowny, uniwersytet, winnice, wywóz zboża, bydła, ryb, soli, rudy.

Cagliostro Alexander, hrabia, *1743, †1795, słynny awanturnik, uchodzący za magika i cudotwórcę (właściwe nazwisko *Giuseppe Balsamo*).

Cagni Humbert, marynarz włoski, uczestnik wyprawy ks. Abruzzów do bieguna póln., która dotarła do 86°34' szer. póln. (1899—1902).

Cagniard de la Tour Charles, fizyk francuski, *1777 w Paryżu, †1859. Z licznych wynalazków największy rozgłos zjednał mu syrena.

Cagnola Luigi, architekt włoski, *1762 w Medjolanie, †1833, twórca łuku triumfalnego (Arco della pace) w Medjolanie, dzwonnicy w Urgano (1824) i kaplicy św. Marcelliny w kościele św. Ambrożego w Medjolanie.

Cagnoni Antonio, kompozytor włoski, *1828. Tworzył głównie kompozycje religijne. Z oper: „*Il testamento di Figaro*”, „*Michele Perrin*”, „*Claudia*”, „*Il duca di Tapigliana*”, „*Papa Martin*” i w. innych.

Cahors, stol. dep. Lot (Francja pld.-zach.). 15.000 mieszk., wywóz wina, trufli, owoców, w średnich wiekach centrala zmiany pieniędzy w Francji (cahorsini).

Cahours Auguste Andre Thomas,

chemik francuski, *1813, †1891. Ogłosił liczne prace z chemii organicznej. Wydał chemję nieorganiczną, organiczną i tlomaczoną na język polski, chemję ogólną elementarną.

Caicos Islands, pld.-wsch. grupa wysp bryt. Bahamskich (Antyle), 550 km², wraz z wyspami Turks 5.612 mieszk., saliny.

Caillaux Joseph, wybitny współczesny polityk i mąż stanu francuski, *1863. Zwolennik współdziałania państw kontynentu europejskiego i porozumienia francusko-niemieckiego. Specjalista w sprawach finansowych. Jeden z przywódców stronnictwa radykalnego. Temperament gwałtowny i władcy zjednał mu gorących przyjaciół i zawziętych wrogów. Ministrem finansów był wielokrotnie: 1899—1902, 1906—09, 1913—1914. Prezydentem ministrów 1911—12. W r. 1918 jako zwolennik pokoju pod zarzutem rzekomej zdrady dostaje się do więzienia. W 1924 na podstawie amnestji, przeprowadzonej przez rząd radykalny Herriota, powraca do życia politycznego. W r. 1925 minister finansów w rządzie Painlevego; radykalną politykę usiłował dla sanacji finansów skierować na bardziej umiarkowane tory.

Caillé Ren é, *1799, †1838, podróżnik francuski, pierwszy Europejczyk, który dotarł do średniego biegu rz. Niger.

Cailliet Louis Paul, fizyk i chem. francuski, *1832 w Châtillon-sur-Seine. Znany jest ze swych prac nad skrapianiem gazów. Twierdzenie, że skroplił on tlen, azot i wodór (1877) okazało się, w świetle badań Wróblewskiego i Olszewskiego, nieprawdziwem. †1913.

Cailliaud Frédéric, *1787, †1869, podróżnik francuski po Afryce, pierwszy Europejczyk, który dotarł do zlewu Nilu Niebieskiego i Białego.

Cain Auguste Nicolas, rzeźbiarz francuski, *1822 w Paryżu, †1894 tamże. Mistrz w odtwarzaniu zwierząt.

Caine (wymaw.: Kejn) **Thomas Henry Hall**, powieściopisarz angielski, *1853. Utworzył: „*The Deemster*”, „*The Scapegoat*”, „*The Mauxman*”, „*The Eternal City*”.

Čajira (pójdzie, uda się), słynna pieśń rewolucyjna francuska z r. 1790.

Caingorm, masyw w górach Gramplan (Szkocja póln.), szczyt Ben Macdui 1.309 m., źródła rzeki Avon, Dee i in.

Cairo, m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.), przy ujściu Ohio do Mississippiego, 15.200 mieszk., wylewy, niezdrowe.

Caionli Benedetto, mąż stanu włoski, towarzysz broni Garibaldiego, *1826 w Pawli, w latach 1878, 1879—81 prezes ministrów. †1889 w Neapolu.

Calthness, hr. póln.-wsch. Szkocji, 20% ziemi ornej, reszta pastwiska, chów bydła, rybołówstwo; stol. Wick.

Cajamarca, stol. prow. C. w Peru póln. (Am. Pld.). 15.000 mieszk.; zabytki Inków, kopalnie srebra, źródła gorące; prow. C. najgęściej zaludniona w Peru, 32.482 km², 442.500 mieszk.

Cajuela (hiszpańsk. wym.: kachuela), miara w Ameryce środk., równa 2,22 litrom.

Cakes (wym. kejs), biszkopt angielski.

Cakile maritima, dziobak nadmorski, niewielka nadmorska roślina o kwiatach liljowych (rodzina krzyżowych), częsta na piaszczystych wybrzeżach Bałtyku.

Cal, polska miara długości = 2,4 cm.

Calabrese, il Cavaliere (Mattia Preti), malarz włoski, * 1613 w Kalabrii, † 1699 na Malcie. Pracował w sposób łączący cechy szkoły bolońskiej i neapolitańskiej. Dzieła jego, przeważnie freski, znajdują się w Rzymie, Medenie, Neapolu i na Malcie.

Calabria, ob. Kalabryja.

Caladium Belyemi, roślina podzwrotnikowa, hodowana dla pięknych liści, z rodziny Araceae.

Calais, 1) m. portowe w dep. Pas-de-Calais (Francja zach.), 73.000 mieszk., przemysł włókienniczy i metalurg., wyrób koronek, kabli i drutów teleg., rafinerie nafty, cukrownie, budowa statków, komunikacja z Anglią (39 kilom.), wielki ruch handlowy. Od roku 1347—1558 angielskie, 1596—98 hiszp. W roku 1639 zwycięstwo holendrów pod wodzą Trompa nad flotą hiszpańską. W ost. wojnie europ. obsadzone czasowo przez Anglików; 2) m. w stanie Maine (St. Zj. Am. Płn.), nad St. Croix River, 6.000 mieszk., wywóz drzewa.

Calamagrostis, trzcinnik, wysoka pospolita trawa.

Calamatta Luigi, znakomity sztycharz włoski, * 1802 w Civitavecchia, 1837 prof. akademii w Brukseli, od 1867 w Medjolanie, † 1869 tamże.

Calame Alexandre, znakomity pejzażysta szwajcarski, * 1810 w Vevey, † 1864 w Mentonie. Do jego najlepszych prac należą „Pory dnia i roku”.

Calamianes, grupa wysp na pld. od Mindoro (wyspy Filipińskie), 1.618 km², 20.000 mieszk., ryż, indygo, kawa, trzcina cukr., wywóz drzewa, rybołówstwo.

Calamintha, Czyścica, rodzaj roślin, należących do rodziny Labiateae, o kwiatach purpurowych lub lila, pospolite u nas. *C. officinalis*, Cz. lekarska o silnej aromatycznej woni, posp. w zaroślach.

Calamites, rośliny kopalne, zbliżone do dzisiejszych skrzypów, charakterystyczne dla okresu węglowego, po raz pierwszy ukazują się w górnym dewonie; są to drzewa okazałe. Na wierzchołkach pędów tworzyły kłosa z zarodnikami, jak u dzisiejszych skrzypów, liście ułożone były okółkowo, rozdzielone, niezrośnięte w pochewkę.

Calanda, góra w kantonie Gryzonów 2.808 metrów.

Calando, wyraz muzyczny, oznacza zwolnienie tempa, zliczanie tonu.

Calandra granaria (wółczak zbożowy), ob. *Curculionidae*.

Caladium Belyemi.

Calărăsi, m. w prow. Muntenia na Wołoszczyźnie (Rumunja), nad rz. Borcea, 12.500 m.

Calas Jean, kupiec w Tuluzie, * 1698, stracony w r. 1762 pod zarzutem, że jako protestant zamordował syna za to, iż chciał on przejść na katolicyzm. Voltaire wystąpił w jego obronie i sprawił, że w r. 1765 parlament paryski uznał go za niewinnego.

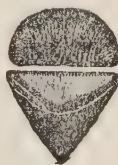
Calatafimi, miasto w zachodniej Sycylii (w r. 1911) 10.332 mieszk., wyrób serów; pamiętne zwycięstwem, odniesionem przez Garibaldiego nad wojskami neapolitańskimi 15 maja 1860.

Calatayud, m. okręg. w prow. Saragossa (Aragonia, Hiszpanja pñ.), nad rz. Jalon, 11.000 mieszk., zboże, owoce, przemysł skórzaný i jedwabny, zabytki maurytańskie.

Calatrava, don José María, mąż stanu hiszpański, * 1781, † 1846. W latach 1836—7 był prezesem ministrów.

Calcaria saccharata, cukrzacz wapnia, związek organiczny; bezbarwna masa, rozpuszczalna w wodzie i stosowana jako odtrutka przy zatruciu kwasem karbolowym lub szczawowym.

Calceola sandalina, koral z okresu dewońskiego, kielich nakryty.

Calceola sandalina (z podniesioną pokrywą).

Calceolaria hybrida.

Calceolaria hybrida, rodzaj roślin ozdobnych, z rodziny Scrophulariaceae, bogaty w mieszańce.

Calcium, łacińska nazwa wapnia, ob. wapń.

Calcutta, ob. Kalkuta.

Caldara (zwany Polidoro da Caravaggio) malarz włoski, * 1495 w Caravaggio, † 1543, zamordowany w Mesynie. Uczeń i pomocnik Rafaela. Malował sposobem realistycznym.

Caldara Antonio, wybitny kompozytor wenecki w zakresie muzyki kościelnej. * 1670, † 1736. Był drugim kapelmistrzem na dworze cesarza Karola VI w Wiedniu. Tworzył kompozycje kościelne (słynne Crucifixus), również i opery, oratoria, tria sonatowe, serenady i kantaty kameralne.

Caldas, prow. Kolumbji zach. (Am. Pld.), 20.500 km², 428.000 mieszk. stol. Manizales.

Caldas (hiszp. i portug. „ciepłe źródła”), nazwa wielu miejsc kąpielowych w Hiszpanii i Portugalji. Ważniejsze: *C. de Mombuy*, w prowincji hiszp. Barcelonie 3.474 mieszk., źródła siarczane (70° C.); *C. de Reyes*, w hiszp. prowincji Pontevedra, 7.505 mieszk., źródła siarczane (30—46° C.); *C. de Gerez* w Portugalji; *C. de Vizella* tamże.

Caldera (hiszp. caldera — kocioł), krater

Calamites cruciatus (wygląd pnia).

wulkanu o dużej średnicy, powstający przez eksplozję lub usunięcie się środkowych części wulkanu.

Calderon, don Pedro C. de la Barca, wielki hiszpański poeta dramatyczny. *1600 w Madrycie; po studiach w Salamance, wstąpił 1625 do służby wojskowej, 1635 powołany przez Filipa IV do Madrytu, gdzie jako dramaturg tworzył „Autos sacramentales” na Boże Ciało i utwory okolicznościowe dla dworu. W roku 1651 został księdzem, 1653 kapelanem w Toledo; 1663 wrócił do Madrytu, gdzie † 1681. Jeden z najświetniejszych poetów katolicyzmu. Po śmierci Lope de Vega dzierżył niepodzielne władztwo na scenie hiszpańskiej; w w. XVIII prawie zapomniany, w w. XIX wydobyty z zapomnienia i przywrócony do chwwały przez romantyków niemieckich (zwłaszcza A. W. Schlegla). Twórczość Calderona odznaczała się zadziwiającą płodnością; napisał: 73 „autos sacramentales”, 123 utworów dramatycznych rozmaitego rodzaju, i ok. 300 prac pomniejszych (przeważnie zaginionych). C. jest najdoskonalszym wyrazicielem ideałów narodu hiszpańskiego w epoce jego potęgi i świetności, ale zarazem i jednostronności ducha, który go wówczas ożywiał. Najbardziej znane dzieła: „Życie snem” (przekł. polski J. Szujskiego), „Książę niezłomny” (przekł. Słowackiego), „Czarnoksiężnik”, „Sędzia z Zalamei” (przekł. Chłopickiego), „Uwielbienie krzyża” (przekł. Porębowicza), „Lekarz swego honoru” (przekł. Porębowicza).

Calendae (fac.), pierwszy dzień każdego miesiąca w kalendarzu starożytnych Rzymian.

Calendula, ногіetek, roślina o żółtych kwiatach (rodzina Złożonych), hodowana często w ogródkach, czasami zdziczała, pochodzi z pld. Europy.

Calgary, m. w prow. Alberta (Kanada zach.), nad Bow River, 63.000 mieszk., ośrodek chowu bydła.

Calhoun John Caldwell, mąż stanu północno amerykański, inicjator idei odłączenia stanów południowych; *1782; w latach 1817-24 minister wojny, od 1824—29 wiceprezydent Stanów Zjednoczonych. † 1850.

Call, stol. prow. Valle w Kolumbji zachodn. (Am. Pld.), nad Cauca, 46.000 mieszk.

Callari Paolo, malarz, ob. Veronese.

Calicut, ob. Kalikut.

California, ob. Kalifornia.

Caligari Jan lub **Kaligarjusz**, nuncjusz papieski. Przebywał w Polsce za panowania Stefana Batorego do 1581. Wywierał duży wpływ religijny. Prześladował inowierców.

Calliński S a w a, konfederat barski, wódz oddziału partyzanckiego 1770. Zasłynął z waleczności.

Calla palustris, czermień błotny, rośl. porastająca miejsca błotniste; dorastająca 30 cm. wysok. o liściach sercowatych, długoogonkowych, o kwiatach stanach (kolba) opatrzonych dużymi, rzucającymi się w oczy pochwa, wewnątrz białymi; owoc jak w rodz. Araceae (Obrazkowate), kwiat: czerwona jagoda. Hodowana nieraz w doniczkach.

Callao, stol. prow. C. w Peru (Am. Pld.), największy port kraju na zach. od Limy, 53 tysiące mieszk.; kąpiele morskie.

Calliano, osada w Tyrolu włoskim nad Adygą; pamiętna zwycięstwem Bonapartego nad Austriakami 4 września 1796.

Callier Edmund, pułkownik w powstaniu styczniowym, literat i krajoznawca, *1833 w Szamotulach, służył 5 lat w legii cudzoziemskiej w Algierze, 1863 naczelnik wojew. mazowieckiego, osiadł potem w Poznaniu, pracując głównie na polu geografii historycznej Wielkopolski; ogłosił monografię historyczną szeregu powiatów oraz dwie serje „Szkiców geograficzno-historycznych”; † 1893 w Poznaniu.

Callières François, hrabia, dyplomata francuski, rodem z Normandji *1645, † 1717; w 1672 r. wysłany został przez Ludwika XIV do Polski celem zjednoczenia stosunków wśród posłów sejmu elekcyjnego dla osoby księcia de Longueville.

Callipteris, nieliczne pseudo paprocie kopalne z okresu permskiego.

Callisto (Kalisto), czwarty księżyc Jowisza, licząc w porządku odległości od planety. Odległy jest od środka Jowisza prawie o 1900000 kilometrów. Jego czas obiegu dokoła planety wynosi 16 dni 17 godzin. C. został odkryty przez Galileusza w 1610.

Callitrichaceae (rześlowlate), rośliny wodne o jednym rodzaju *Callitriche* (rześl) i kilku gatunkach, rosną w strumykach i kałużach, górne liście zebrane zwykle w rozetkę, pływająca po powierzchni wody, kwiaty drobniotkie. — *Callitriche verna* (rześl wiosenna) gatunek najpospolitszy, kwitnie od wiosny do jesieni.

Callopeltis Aesculapii, ob. *Coluber longissimus*.

Callot Jacques, świetny rysownik i sztyczarz, *1592 w Nancy, † 1635 tamże. Uczył się sztycarstwa u F. Tomassina w Rzymie i J. Parigi w Florencji. Pracował przeważnie w Florencji i Nancy. Rysunki C. odznaczają się dużą spostrzegawczością satyryka, brawurą, humorem i dobitnością. W 1617 wydał w Florencji „Capricci di vario figure”, 50 tablic scen ulicznych. Sławne też są jego sztycchy p. t.: „Les misères de la guerre”, w których w sposób wstrząsający zobrazował klęski wojny trzydziestoletniej. Pozostawił około 2000 prac, które są dla badaczy niewyczerpaną skarbnicą typów, kostiumów i obyczajowości w. XVII. Miał mnóstwo naśladowców, z których wyróżnił się najbardziej Bosse Abraham (1605—78).

Calluna vulgaris, wrzos, rośl. trwała, do 1/2 metra wysokości, rozgałęziona, o liściach wąskich, różowych kwiatach (rodz. Wrzosowatych), pospolita na niżu, gdzie tworzy nieraz charakterystyczne krajobrazowo wrzosowiska; ponadto rośnie w suchych lasach sosnowych i brzożowych.

Calomel, calomelanos, kalomel, chlorek rtęciawy Hg Cl (Hydrargyrum chloratum). Białe, w wodzie nierozpuszczalny proszek. Używa-

ny jest jako środek przeczyszczający, moczo-
pędny i przeciwkłowy.

Calonder Felix, polityk szwajcarski, * 1863;
w latach 1913—1919 członek Rady Związkowej,
1918 prezydent Federacji, 1922 przewod-
niczący Komisji mieszanej na Górnym Śląsku.

Calonne Charles Alexandre de, mąż
stanu francuski, * 1734, † 1802. Jako minister
finansów na dworze Ludwika XVI przyczynił
się przez swoją gospodarkę do wzrostu defi-
cytu. Zwołane przez Calonne'a zgromadzenie
notablów w 1787 zażądało dymisji ministra
i Calonne ustąpił. W okresie rewolucji przeby-
wał zagranicą i w pismach swoich zwalczał
rząd francuski. Wrócił do kraju podczas kon-
sulatu.

Calopteryx splendens, ob. Odonata.
Calosoma sycophanta (gąsienicznik, tę-
cznik), ob. Carabidae.

Calowy, flis (ob.), kierujący tratwą.

Calpurnius, 1) Lucius Calpurnius Pi-
so Frugi, rzymski annalista w II w. przed
Nar. Chr.; 2) Calpurnius Flaccus, retor
rzymski z końca I(?) w. po Nar. Chr.; 3) Ti-
tus Calpurnius Siculus, poeta rzymski
z czasów Nerona, któremu przesadnie pochle-
bia w swych 7 Sielankach (Eclogae), na-
śladowanych z Wergilego i Theokryta. Być mo-
że, że był on też autorem Panegiriku na
część Pizona („Panegyricus in Pisonem“).

Caltagirone, m. w prow. Catania na Sycylii
(Włochy pld.), 43.000 mieszk., garncarstwo.

Caltanissetta, stol. prow. C. na Sycylii, 60
tysięcy mieszk., kopalnie siarki, źródła mineral.

Caltha palustris, knieć błotna,
charakterystyczna dla mokrych
łąk i rowów, wiosenna roślina
o kwiatach żółtych (rodz. Ja-
skrowatych). Pączki kwiatowe
używane często jako surogat
kaporów ob. Capparis spinosa.

Calvados, dep. w Normandii
(Francja zach.), nad zatoką Se-
kwany, kraj żyzny, chów bydła,
wyroby bawełn., koronki; miej-
scakąpielowe (Deauville, Trou-
ville, Houlgate); stol. Caen.

Calvaert Dionysius, zw.
Dionisio Flammingo, znakomity
malarz, * 1540 w Antwerpii, gdzie w r. 1556 jest
zanotowany jako uczeń w cechu św. Łukasza.
Kształcił się u Prospero Fontana w Bolonii,
gdzie następnie otworzył własną szkołę, z któ-
rej wyszli Albani, Guido Reni i Domenichino.
Do najcenniejszych jego prac należą: „Danae“
(Lubeka) i „Objawienie się M. Panny św.
Franciszkowi i Dominikowi“ (Drezno); † 1619.

Calvin, ob. Kalwin.

Calymene, trylobity z okresu sylurskiego,
mają silnie rozwinięte oczy i zdolność zwija-
nia się.

Calyptra, czepeczek, są to szczątki rodni
u mchów, znajdujące się często na puszcze za-
wierającej zarodniki.

Całka, „functio integra“, funkcja pierwotna
(„fonction primitive“ według Lagrange'a), jedno

z głównych pojęć analizy matematycznej, stwo-
rzonej przez Leibniza i Newtona. Całka danej
funkcji nazywamy funkcję, której pochodna jest
funkcją daną (ob. pochodna). Euler uogól-
nił pojęcie całki, określając rachunek całkowy
jako metodę poszukiwania związku pomiędzy
wielkościami zmiennymi na podstawie danego
związku, istniejącego między różniczkami (ob.
różniczka) tych wielkości („calculus inte-
gralis est methodus ex data differentialium re-
latione inveniendi relationem ipsarum quantita-
tum“, por. „Institutiones calculi integralis“, t. I,
str. 1, 1768). Dalszy rozwój pojęcia całki za-
wdzięczamy głównie pracom Riemann'a, Cau-
chy'ego, Darboux, Lebesgue'a i St. Banacha,
prof. Uniw. lwowskiego.

Całobrzegi liść, którego brzegi są całkowite
t. i. niepocięte.

Całostki pocztowe (niem. Ganzsachen),
karty pocztowe, koperty pocztowe, listy kart-
kowe, przesyłkowe adresy pocztowe i dowody
nadania depesz. Druki pocztowe z wydruko-
wanym znaczkiem opłaty tworzą zbiór
całostek pocztowych, ponieważ oprócz
znacznaka, zbieracz zwykle przechowuje w cało-
ści i druk pocztowy.

Camaguey, m. na Kubie, 98.000 mieszk., fa-
bryki cygar.

Camajore, m. w prow. Lucca (Włochy śr.),
19.000 mieszk.

Camaldoli, klasztor macierzysty kamedu-
łów w prow. Arezzo (Toscana, Włochy), obec-
nie również miejsc. lecznicza górska.

Camargue, równina aluwialna w delcie Ro-
danu, bagnista, pln. część żywna, reszta pust-
kowie, pastwiska, rybołówstwo, 740 km².

Cambacérès Jean Jacques Régis de,
książę Parmy, mąż stanu franc., * 1753, † 1824.
Rozpoczął swoją karierę podczas rewolucji
francuskiej. Jako członek Konwentu głosuje z-
odroczeniem wykonania wyroku śmierci na
Ludwika XVI. Potem był członkiem Rady Pie-
ciuset, a po zamachu 18 Brumaire'a stał się
zwolennikiem Napoleona. Był drugim konsu-
lem za Konsulat, kanclerzem za Cesarstwa,
ministrem sprawiedliwości podczas Stu Dni.
Restauracja Burbonów położyła kres jego ka-
rierze politycznej.

Cambay, ob. Kambaj.

Cambert Robert, kompozytor francuski.
* 1628 w Paryżu, † 1677 w Londynie. Uważa-
ny jest za twórcę opery francuskiej.

Cambium, miazga, nazwa tkanki roślinnej,
tkanki twórczej, złożonej z drobnych, płaskich
żyjących komórek, wypełnionych plazmą
o cienkich błonach komórkowych. Występuje
w wiązках sitkowo-kazyniowych między
drewnem a łykiem, które wytwarzają się
z dzielących się komórek miazgi: od strony
rdzenia powstaje drewno; od strony kory —
łyko.

Cambo, francuskie miejsce kąpielowe w Pi-
renejach zachodn. (1911), 2087 mieszk., źródła
siarczane; (willa Rostanda).

Cambon, 1) Joseph, rewolucjonista francu-
ski, * 1754, † 1820, członek Zgromadzenia Pra-
wodawczego i Konwencji, pracował nad finan-

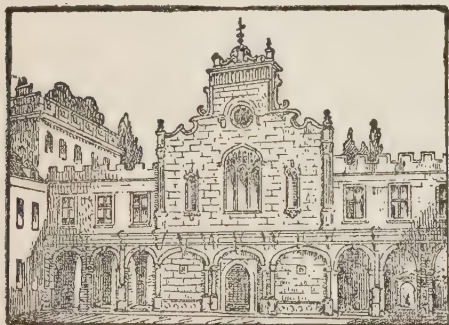
Caltha (a kwiat od
spodu b pylniki;
c zawiązek owocu;
d owocostan).

sami państwa, wprowadził w życie szereg pożytecznych zarządzeń, np. księgę długów państwowch. W okresie Stu Dni został wybrany do Izby, restauracja Burbonów zmusiła go do opuszczenia kraju i szukania schronienia w Brukseli; 2) Jules, dyplomata francuski, *1845, †1924. Od 1907—1914 był ambasadorem w Berlinie, w 1915 generalnym sekretarzem ministerstwa spraw zagranicznych.

Camborne, m. w hr. Cornwall (Anglia pld.-zach.), 15.000 mieszk., kopalnie miedzi.

Cambrai, m. okręg. w dep. Nord (Francja pln.), nad rz. Skalda, 28.000 mieszk., wyrób koronek i batystów; rzymska kolonia Camaracum, od 1678 franc.; miejsce licznych walk w wojnie światowej. Liga, zawarta w Cambrai w r. 1508 między papieżem Juljuszem II a Hiszpanją, Francją i Cesarstwem przeciwko Wenecji. Pokój w C. w r. 1529 między Francją a Hiszpanją, w którym Franciszek I zrzekł się zwierzchnictwa nad Flandrią i hrabstwem Artois na rzecz cesarza Karola V.

Cambridge, 1) stol. hr. C. (Anglia pld.-wsch.), nad rz. Cam, 59.000 mieszk., uniwersyt.

Kolegium Peterhouse w Cambridge.

z 1229 r.; 2) miasta w St. Zj. Am. Pln.; w stanie Maryland; w stanie Massachusetts, przedmieście Bostonu 110.000 mieszk., uniwersytet Harvarda z 1636; w stanie Ohio, 13.000 m.

Cambridge (wym. Kembridż) George Frederic książę, *1819 w Hanowerze, 1854—55 dowódca dywizji w wojnie krymskiej, 1856—95 naczelny wódz armii brytyjskiej, od 1862 feldmarszałek. †1904 w Londynie.

Cambonne Pierre Jacques Etienne baron de, generał francuski, *1770. Uczestniczył w wojnach rewolucyjnych, toczonych przez Francję, potem w kampaniach napoleońskich. Odnazczył się wielokrotnie. — W bitwie pod Waterloo wezwany do poddania się, odmówił wezwaniu. Miał zawołać: „La garde meurt, mais elle ne se rend pas” (gwardja ginie, ale nie poddaje się). †1842.

Camden, m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Pln.), nad rz. Delaware, przedmieście Filadelfji, 116.500 mieszk. (5320 Polaków), warsztaty okrętowe, przemysł drzewny, metalurgiczny, szklany, chemiczny.

Camden (wym. Kemdn) William m., historyk angielski, *1551 w Londynie; rektor szkoły westminsterskiej tamże, †1623. Głównie dzieło: „Britannica”. Camden-Society, to-

warzystwo założone w 1838 r. ma na celu ogłaszanie dawnych dokumentów historycznych i literackich.

Cam Diego, żeglarz portugalski, odkrywca ujścia rz. Kongo w 1484 r., dotarł do przylądka Negro (Afryka) pod 15°40' szer. pld.

Camelina sativa, lnianka siewna, jednoroczna roślina krzyżowa, pochodząca z Europy pld., uprawiana dla nasion, zawierających olej, rośnie też i dziko, często między lnem.

Camellia japonica (Thea japonica), kamelia japońska, zw. różą japońską, sprowadzona do Europy w r. 1739, jako ozdobna roślina, często hodowana; nasiona zawierają olej tłusty, liście posiadają lekki aromat, przypominający herbacę, z którą jest spokrewniona. Należy do rodziny Cistronkowatych (Ternstroemiaceae).

Camelopardalis giraffa (żyrafa), zwierzę, należące do gromady: ssaki (Mammalia), rząd: kopytne (Ungulata), parzystokopytne, przeżuwające. Dosięga wysokości 5 m. 70 cm. Bardzo wysokie i cienkie nogi i niezwykle długa szyja. Para małych rogów. Długi (45 cm. dochodzący) język. Górna warga silnie rozwinięta i chwytana. Kopyta do 30 cm. długości. Skóra twarda, na cał gruba. Wszystkie te cechy pozwalają żyrafie przedzierać się z łatwością przez gęste zarośla, gdzie żaden koiec jej nie szkodzi, i karmić się liśćmi drzew akacji, które językiem swym z wysokości zrywa. Maść jasna w nieforemne ciemne plamy (żyrafa kapska) lub ciemno orzechowa z białymi liniami i figurami geometrycznymi (żyrafa nubijska). Mieso jej jest nadzwyczajnym smakołykiem. Tępiona przez krajowców i boerskich myśliwych dla twardej skóry, z której robią baty, używane przez kolonistów. Afryka.

Camelot, po francusku sprzedawca uliczny, wywoływacz, kolporter gazet. — Camelots du roi — organizacja rojalistycznej młodzieży francuskiej, która urządza częste i hałaśliwe manifestacje.

Camelus dromedarius (wielbłąd jednogarbny czyli dromader). Zwierzę, należące do gromady: ssaki (Mammalia), rząd: kopytne (Ungulata), parzystokopytne, przeżuwające, bezrogię, szyja b. wydłużona. Nogi długie, tułów z garbem tłuszczowym na środku grzbietu. Głowa mała. Sierść miękka, wełnista, barwy piasku. „Określ pustyni”, bez którego wędrowka po pustyni Sahara byłaby utrudniona. Nogi jego przystosowane są do stąpania po piasku, ponieważ dwa palce opatrzone są grubą mięsistą podeszwą. Jest bardzo wytrzymały na głód i pragnienie; zadawałnia się bylejaką paszą. 4 dni wytrzymać może bez wody. Żołędek jego posiada 3 oddziały. Pierwszy oddział tzw. zwacz pomieścić może w swych zbiornikach do 6½ litrów wody zapasowej. W stanie dzikim nieznany. Zdziczałe stada spotyka się w pustyni. Nazwa „dromader” stosuje się tylko do lekkich, jednogarbnych, używanych pod wierzch. Z wielbłądziej sierści tkają ubrania. Kość zastępuje kość słoniową. Mleko jego jest bardzo pożywne. Bardziej ościężała, na krótkich, silnie zbudowanych nogach wielbłąd dwugarbny (*Camelus bactrianus*).

pochodzi z Azji Środk. Dwa tłuszczowe garby na grzbiecie. Nogł przystosowane do stapania po skalistym terenie. Używany pod wierzch i jako zwierzę juczne. Żywi się roślinami, zawierającymi dużo potażu, piotunem i dzikim czosnkiem. W braku roślin staje się zwierzęciem wszystkożernym. Stada wielbłądów błakają się w chińskim Turkiestanie.

Camembert, nazwa sera deserowego, bardzo rozpowszechnionego. C. ma smak przyjemny, nieco ostry, zapach przypomina pieczarki; pokryty jest nalotem pleśni, białym, kremowym, niebieskawym lub szarym; nazwa pochodzi od miejsc. Camembert w Francji.

Camera lucida (widnia optyczna), przyrząd optyczny, wynaleziony przez Wollastona (1809), ułatwia szkicowanie przedmiotów. W połączeniu z mikroskopem służy do przerysowywania powiększonych obrazów. Urządzenie polega na otrzymywaniu w płaszczyźnie rysunku, z pomocą pryzmatów lub soczewek, obrazów przedmiotów rysowanych.

Camera obscura, inaczej

Camera obscura.

ciemnia optyczna, przyrząd optyczny opisany przez Leonarda da Vinci (1519), a głównie przez J. B. Portę (ob.) w 1558. W najprostszej postaci jest to zamknięte pudło, do którego promienie światła, pochodzące od przedmiotów zewnętrznych, dostać się mogą jedynie przez wąski otwór; promienie, krzyżujące się w otworze, tworzą na ścianie przeciwległej odwrócone obrazy przedmiotów. Zastosowanie w aparatach fotograficznych.

Camertino Ridolfino da, budowniczy w. XVI. Był nadwornym budowniczym Stefana Batorego.

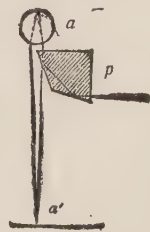
Camertengo (włosk.), kardynał, zarządzający skarbcem papieskim.

Cameron Verney Lovett, podróżnik angielski po Afryce i Azji Mniejszej, * 1844, † 1894; zbadał pld. część jez. Tanganika, odkrył Lukugę, stwierdził tożsamość Lualaby i Zairy z rz. Kongo.

Cameron Simon, polityk północno-amerykański, stronnik Granta, * 1799, w latach 1861—2 minister wojny. † 1889 w N. Jorku.

Camillus przydomek wielu osób z rzymskiego rodu Furjuszów. Najslawniejszy Marcus Furius, zdobywca Veii 396 przed Nar. Chr. zwycięzca kilkakrotnie Gallów i ludów Italii środkowej (Ekwów, Wolsków i Etrusków). Umarł podobno w 365 przed Nar. Chr.

Camões Luiz de, najznakomitszy poeta portugalski. * 1524 w Coimbrze lub Lizbonie, † tamże 1580. Najważniejsze dzieło: „Os Lusíadas” (tj. Luzytanie czyli Portugalczycy),

Camera lucida. (a oko; p pryzmat czteropłaszczyznowy; a' płaszczyzna rysunku).

epopeja narodowa, opiewająca czyny bohater-skie odkrywców portugalskich, ich dalekie wyprawy pod wodzą Vasco da Gama.

Camorra. (włosk.), tajna, zbrodnicza organizacja we Włoszech pld., powstała za czasów Król. Neapolitańskiego, trudniąca się wszelkimi oszustwami, używana nieraz w celach politycznych. Po dziś dzień jeszcze niewytępiona. Podobna, ale bardziej niebezpieczna organizacja jest maffia, zagnieżdżona na Sycylii.

Campana di Roma (Kampania rzymska), staroż. Latium, nizina na zach. od Rzymu nad Tybrem i Anio, falista z licznymi jeziorami w kraterach wulkanów, pokryta lawą, niegdyś żyzna, obecnie malaryczna; chów bydła koni i owiec.

Campana Giovanni, margrabia de Cavelli, antykwariusz rzymski z początku XIX w. Zbiory jego przeszły po katastrofie bankructwa C. do muzeów: Ermitażu w Petersburgu, Luvru w Paryżu i in.

Campanella Tommaso (właśc. nazwisko: Giovan Domenico) filozof, zakonnik, * 1568 w Stilo w Kalabrii, † 1639 w Paryżu. Autor wielu prac, pisanych przeważnie w więzieniu, w którym przebył lat 29, podejrzany o czary i porozumiewanie się z Turkami przez rząd hiszpański. Najbardziej znaną z jego prac jest „Civitas solis” (1623 r.), w której przedstawił idealny ustroj państwowy.

Campanile (włosk.) dzwonnica.

Campanula, dzwonek, dzwonniki, rodzaj pospolitych roślin z rodz. Campanulaceae (ob.), o kwiatach lilijowych. Z pospolitych znane gatunki: C. patula (dz. rozpięchły), C. persicifolia (dz. brzoskwinolistny).

Campanulaceae, dzwonnkowate, rodzina roślin o kwiatach promienistych (ob. Campanulinae) i trójkomorowej zalążni; obejmuje pospolite rodzaje: Campanula (dzwonki), Phyteuma (Zerwa), Jasione (Jasieniec).

Campanulinae, dzwonnkowce, rząd roślin dwuliściennych, zrosłopłatkowych, o kwiatach, posiadających 5 działek kielicha, 5 płatków korony zrosłych, 5 precików, słupków 2—3 dolnych. Obejmuje rodziny: Campanulaceae, Lobeliaceae, Cucurbitaceae.

Campbell, wyspy niezamieszkane na oceanie Spokojnym na pld. od N. Zelandii, 184 km².

Campbell, klan szkocki, odegrał wybitną rolę w XVI i XVII w. Najpierw wierni Stuartów, członkowie klanu usiłowali skłonić Jakóba VI do walki o pogwałcone prawa Marji Stuart. Po podpisaniu Covenantu w 1637 r. zaczęli zwalczać Stuartów, na co monarchja odpowiedziała krwawymi prześladowaniami. Ród ten wrócił do dawnej świetności po wprowadzeniu na tron angielski dynastji Orańskiej.

Campbell 1) John lord, mąż stanu angielski, * 1779, † 1861, w latach 1858'9 lord kanclerz, 2) Colin sir, lord Clyde, wódz angielski, * 1792, † 1863; walczył w Hiszpanji, Ameryce, Indjach i na Krymie; w roku

Campanula persicifolia.

1858 zgniółł powstanie hinduskie; w 1862 mianowany marszałkiem polnym.

Campbell Thomas, * 1777, † 1844, poeta i dziennikarz angielski. Główne dzieła: poemat dydaktyczny: „The pleasures of hope”, opowiadanie poetyckie: „Gertrude of Wyoming”. Odnosił się z sympatią do powstańców polskich w 1831 i założył „The Polish association”.

Campbell William Wallace, współczesny astronom amerykański, * 1862; dyrektor obserwatorium Lick na Mount Hamilton w Kalifornii, znany z licznych prac z astrospektrografii, dotyczących ruchu gwiazd.

Campbell-Bannerman Henry, mąż stanu angielski, * 1836, od 1868 członek izby gmin, w latach 1884—5 nadsekretnarz stanu dla Irlandji, w czasach od 1886—1900 był kilkakrotnie ministrem wojny, w latach 1905—8 prezes ministrów i pierwszy lord kanclerz skarbu. † 1908 w Londynie.

Campbiel (Pic de) szczyt w Pirenejach Włoskich, 3175 mtr.

Campeador (hisp.), bohater, przydomek Cyda.

Campeche, stan w pld.-wsch. Meksyku, na półwyspie Jukatan, 46.855 km², 87.000 mieszk.; stol. i port nad zatoką Jukatanu C.; uprawa ryżu, kukurydzy i tytoniu.

Campeon Edouard, generał francuski, * 1819 w Tonnerre, podczas wojny francusko-pruskiej z r. 1870 oficer sztabu generalnego, wzięty do niewoli w Metz, od 1880—1886 był kilkakrotnie ministrem wojny. † 1891.

Camper Peter, lekarz, * 1722, † 1789; był profesorem anatomji w Amsterdamie i Groningen. Pracował nad pomiarami czaszki ludzkiej i wyznaczył stały stosunek między rozmiarami czaszki i twarzy ludzkiej (kąć Campera).

Campthora officinarum, ob. **Cinnamo-**

Camphuysen Rafael, malarz holenderski, * 1597 albo 1598 w Gorkum. † 1657. Malował pejzaże, zwłaszcza nastroje nocne.

Campinas, m. w st. Sao Paulo w Brazylii wsch., 30.000 mieszk., plantacje kawy i trzcinny cukrowej.

Campine, kraina na wsch. od Skaldy w prowincji antwerpskiej (Belgia) i w Brabancji pld. (Holandia), bagnista i piaszczysta, chów bydła; w części nawodnionej (Canal de la Campine) uprawa rolna.

Campoamor don Ramon de, poeta hiszpański, * 1817, † 1901 w Madrycie. Autor słynnych elegji: „Doloras”, poematu filozoficznego: „Drama universal”, bajek, dramatów, nowel, dzieł filozoficznych i politycznych.

Campobasso, stol. prow. C. we Włoszech środkowych; 16.500 mieszk.

Campo-Formio, wioska we Włoszech półn., gdzie zawarty został pokój w 1797 r. między Francją i Austrią. Francja zyskała lewy brzeg Renu, prowincję belgijską, Medjolan i Mantuę, Austria — Wenecję oraz część Lombardji do rzeki Adygi.

Campomanès don Pedro Rodriguez hr., mąż stanu hiszpański. Zaznaczył się usi-

lowaniem urzeczywistnienia idei fizjokratów i Smitha i zaprowadzenia wolności handlu i przemysłu, * 1723, † 1802.

Campos, 1) m. w stanie Rio de Janeiro (Brazylja), 30.000 mieszk., nad rz. Parahyba do Sul; cukrownie, plantacje kawy, bawełny i ryżu, wywóz drzewa palisandrowego; 2) nazwa dawana sawanom brazylijskim oraz stepom pokrytym wysokimi trawami; w Hiszpanji używana na określenie bezdrzewnych obszarów Starej Kastylii, pokrytych przez wrzosowiska i krzewy.

Campra André, francuski kompozytor, * 1660. Kapelmistrz w katedrach w Arles, Tuluzie, Notre-Dame, później w Wersalu. Autor wartościowych oper: „Le carnaval de Venise”, „Iphigénie en Tauride”, „L'Europe galante”. Komponował również kantaty i motety, wprowadzając do muzyki kościelnej orkiestrę. † 1744.

Câmpulung lub **Campa-Lung**, 1) stol. prow. Muscel na Wołoszczyźnie (Rumunia), na pld. stoku Karpat, 16.000 mieszk., miejscowość kuracyjna; 2) (Kimpolung), nad rz. Mołdawą, u stóp Karpat, 10.000 mieszk.

Campus Martius, Pole Marsowe, wielki plac w Rzymie starożytnym (strona pld.-zach.), pierwotnie między murem serwuszowskim a Tybrem, dawniej własność Tarkwiniuszów; po ich wypędzeniu poświęcony Marsowi, który miał tam także ołtarz (stad nazwa). Pld. część placu służyła do ćwiczeń fizycznych (wyścigów konnych, pieszych itd.), a część pldn. do zgromadzeń ludu. Z biegiem czasu plac pokrył się wspaniałymi budowlami, np. cyrk Flaminjusza, marmurowa budowla do zgromadzeń ludu, zbudowana przez Juliusza Cezara (*Saepta Julia*), portyki Oktawji, Pompejusza, teatry: Pompejusza Balbusa, Marcellusa, termy i Panteon Agryppy (do dziś istniejący), Mauzoleum Augusta, kolumna Marka Aureljusza (zachowana) i w. in.

Canadian Pacific Railway, jedna z wielkich linii kolejowych, przecinających wszerz Amerykę Pld., biegnie z Quebec do Vancouver.

Canadian River, pr. dopływ rz. Arkansas w St. Zjedn. Am. Pld., dług. 1.450 km.

Canalejas y Mendez José, hiszpański polityk liberalny, zacięty wróg klerykalizmu, * 1854 w Madrycie, w latach 1910—11 prezes ministrów, zamordowany w r. 1912.

Canaletto (Canale), 1) Antonio, znakomity malarz włoski, * 1697 w Wenecji, 1746 do 1748 w Londynie. † 1768 w Wenecji; malował perspektywy miejskie, kanały weneckie; 2) Bernardo Bellotto, zwany również Canaletto, siostrzeniec i uczeń poprzedniego, ob. Bellotto B.

Canaria Gran, druga co do wielkości z hiszpańskich wysp Kanaryjskich (prow. Canarias), 1.667 km², 127.500 mieszk., górzysta i żyzna, chów bydła i koszenili, rybołówstwo, gl. m. Las Palmas.

Canberra, przyszła stol. Związku australijskiego nad rz. Molonglo na terytorjum federalnem Yass-C.; kamień węgielny położono w roku 1913; obecna stol. Melburn.

Cancer, ob. Rak.

Canciano, szczyt na pld. od szczytu Ber-nina (Szwajcaria), 3.107 m.

Canceroid, (lac.), rak (ob.) skóry. Jedyny z raków, nadający się do leczenia nie przez operację, ale przez naświetlanie promieniami Roentgena. Nawet nie leczony c. trwa dłużej (7—8 lat), niż zwykłe raki, trwające 1—1½ r.

Candia, m. na ptn. wybrzeżu wyspy Kreta, 25.000 mieszk., port zapiaszczony, fabr. mydła.

Candia, ob. Kreta.

Candiano, rodzina wenecka, z której pochodziło 5 dożów (IX i X w.). Najslawniejszy z nich Piotr III, sprawował rządy od 942 do 959 r.

Candle, (ang. świeca), praktyczna jednostka natężenia światła, obowiązująca od 1909 w myśl umowy międzynarodowej; równa się 1/20 jednostki Violle'a.

Candolle A l p h o n s o (de), * 1806, † 1893, jeden z twórców geografii botanicznej, autor „Géographie botanique raisonnée”.

Cangas, m. w prow. Pontevedra (Hiszpanja ptn.-zach), nad zatoką Vigo; 9.000 mieszk.

Cangas de Tingo, miasto w prow. Oviedo w Asturji (Hiszpanja ptn.), 25.000 mieszk.

Canicatí, m. w prow. Girgenti na Sycylii (Włochy pld.), 30.000 mieszk., kopalnie siarki.

Canidae (psy), nazwa rodziny zwierząt, należących do rzędu: drapieżne, gromada: ssaki. Nogi wysokie, przystosowane do ścigania i chwytania zdobyczy w biegu. Pysk spiczasty, język gładki. Kończyny przednie mają po 5 palców, tylne — po cztery. Pazury niewysuwalne. Chodzą na palcach (ob. Canis).

Canina Luigi, włoski architekt i archeolog, * 1795 w Casale, † 1856 we Florencji. C. był profesorem architektury w Turynie, od roku 1839 kierownik rzymskich wykopalsk. Z prac jego ważniejszych należy wymienić: „L'architettura antica descritta e dimostrata col monumenti” (Rzym, 1844) i „Gli edifici di Roma” (1849—52).

Canino, miejsc. w prow. rzymskiej, w roku 1814 zamieniona przez papieża Piusa VII na księstwo dla Lucjana Bonapartego.

Canis lupus (wilk), zwierzę, należące do gromady ssaki (Mammalia), rzędu: drapieżne (Carnivora) i do rodziny: psy (Canidae). Żarłoczny, przebiegły, wytrwały, o doskonale rozwiniętych zmysłach, choć niebardzo odważny. Napada wszystkie drobniejsze od siebie zwierzęta leśne i stada bydła domowego, latem w pojedynkę, zimą w gromadach. Zimą jest odważniejszy; zmuszony do tego głodem zbliża się do osiedli ludzkich i napada nie tylko na bydło i konie, ale i na człowieka. Dawniej pospolity w całej północnej półkuli, obecnie trzyma się tylko w gęstych lasach. Ośwaja się z trudnością. C. aureus (szakal). Rozpowszechniony w połudn. Europie, w półn. Afryce i w ciepłych krajach Azji. Sierść jego ma w Afryce barwę pustyni, w Europie podobna jest do wilczej, a w Azji do koloru stepu, wśród którego przebywa. Zuchwały, przebiegły a tchórzliwy. Wszystkieżerny. Rabuś owiec i kur. W braku pożywienia grzebie w śmietnikach przy mieszkaniach ludzkich. Nie gardzi też padliną, czem przynosi duży pożytek; C. vulpes

(lis). Najchytrzejszy ze wszystkich drapieżnych zwierząt, ostrożny i odważny. Nora jego posiada oprócz głównego kanału jeszcze jedno albo i dwa ujścia. Zapędza się do osiedli ludzkich, podkopuje się pod kurniki i kradnie drob. Jako wielki szkodnik, jest on ciągle prześladowany, trudny jest jednak do wytopienia. Futro jego jest bardzo cenione. Szczególnie cenne są skórki lisów północnych, tzw. „krzyżaków”, mających 2 poprzeczne ciemne pręgi na plecach, a także lisów srebrzystych, których czarny włos na końcu jest srebrny. Pokrewny lisowi, C. lagopus (Piesiec), zamieszkuje najzimniejsze kraje północy. Sierść jego jest latem szara, a zimą śnieżno-biała z niebieskawym odcieniem. Skórka jego stanowi tzw. lisy niebieskie, cenione bardzo wysoko. — C. zerda (Fenek), zamieszkuje pustynię Sahary. Najmniejszy ze wszystkich lisów. Jedwabista sierść koloru pustyni. Doskonale rozwinięte zmysły, szczególnie słuch. Trudny do schwytania. W ogrodach zoologicznych rzadko spotkać go można.

Canisius Petrus, ksiądz, * 1521, † 1597, pierwszy niemiecki członek zakonu jezuitów, znakomity kaznodzieja.

Cankow, 1) Dragon, polityk bułgarski, * 1827, † 1911; w 1880 minister spraw zagranicznych, w r. 1883—4 prezes ministrów, przywódca uczestników powstania z r. 1886; zwyciężony przez księcia Aleksandra, działając następnie w interesie Rosji; w roku 1894 skorzystał z amnestji, wybrany do „sobranja” został jego przewodniczącym w 1902; 2) Aleksander, polityk bułgarski; * 1879; prof. uniwers. w Sofji, w 1923 premier gabinetu.

Canna, wyspa z grupy Hebrydów na zach. wybrzeżu szkockiem z skałą zwaną kompasową, na której igła magnetyczna znacznie odchyła się ku zachodowi.

Canna indica, Canna, Paciorecznik indyjski, rośl. ozdobna, hodowana w ogrodach, należy do niewielkiej rodziny Cannaceae (przeważnie zamieszkująca Amerykę), odznaczająca się kwiatami o jednym preciku (inne przekształcone na płatki) rozszerzonym i kolorowym oraz słupku spłaszczonym; owoce kuliste ziarna, twarde, czarne, używane na paciorki. Niektóre gatunki dostarczają purpurowego barwika

Cannabaceae. Konopiowate, nazwa rodz. roślin należących do rzędu Pokrzywowych (Urticales). Należą tu zioła dwupienne o kwiatach drobnych, zielonawych; męskie zebrane w gronka tworzą wiechę, posiadają kielich z 5 działek i 5 precików; żeńskie bezszypułkowe, złożone z kielicha o 2 działkach i 1 słupka górnego. Należą tu Cannabis (ob.) Konopie, Humulus (ob.) Chmiel.

Cannabis indica, gatunek konopi, zawierających w gruczołach rozsianych na łodygach i liściach substancję upajającą, zwaną na wschodzie cherries, z której otrzymuje się preparat o własnościach odurzających, zielonawej barwy, zwany z arabską haszys

Canna indica (na lewo u góry kwiat, u dołu owoc).

s z e m (hachich). — *C. sativa*, Konopie siewne, jednoroczne ziele, pochodzące z Indyi, od niepamiętnych czasów uprawiane w krajach umiarkowanych; należy do rodziny Cannabaceae (ob.). Jest rośliną dwupienną, osobniki męskie zw. „płoskunki“ są szczuplejsze i liście mają większe niż osobniki żeńskie, zw. „głowaczami“. Dostarcza włókna lękowego, które, oddzielone przez moczenie od części drzewnej, daje mocną przędę, szczególnie liny, szpagaty. Nasiona zawierają olej konopny.

Cannae, miejsc. w Apulji (Włochy), zwycięstwo Hannibala nad Rzymianami w roku 216 przed Nar. Chr.

Cannanore (Kananur), m. portowe w prow. madrańskiej (Indje bryt.), 27.000 mieszk., wywóz orzechów kokosowych, drzewa i pieprzu.

Cannes, m. w dep. Alpes Maritimes (Francia pld.), nad zatoką Napoule, 30.000 mieszk., stacja klimat. zimowa, wywóz oliwy, mydła, perfumerji, owoców; rybołówstwo (sardynki).

Canning George, znakomity mąż stanu angielski, * 1770, † 1827. W r. 1822 był ministrem spraw zagranicznych i dał się poznać jako polityk liberalny. Przyczynił się do oderwania Anglii od świętego przymierza i do zawarcia potem przez Anglię sojuszu z Francją i Rosją dla poparcia dążeń wolnościowych Grecji w jej walce z Turcją.

Cannizzaro Stanisław, chemik włoski, * 1826 w Palermo, † 1910; wykładał w Aleksandrii, Genui, Palermo i Rzymie. Ważne prace w dziedzinie chemji teoretycznej; wskazał właściwe metody oznaczania ciężarów atomowych pierwiastków.

Cannobio, stacja klimatyczna zimowa nad Lago Maggiore (Włochy pln.).

Cannock, m. w hr. Stafford (Anglia środk.), nad rz. Trent, 29.000 mieszk., kopalnie węgla.

Cano Alonzo, rzeźbiarz i malarz hiszpański, * 1601 w Grenadzie, † 1667 tamże. Uczeń Fr. Pacheco i M. Montanes'a w Sewilli. Pracował w Sewilli do 1637, w Madrycie jako nadworny malarz króla do 1651, następnie w Grenadzie, gdzie założył własną szkołę. Był pierwszym z hiszpańskich malarzy, którzy przy komponowaniu obrazów posilkowali się sztuchami dzieł artystów obcych, Ribery, Corregia, Tycjana i in. Najlepsze jego dzieła należą do ostatniej epoki twórczości w Grenadzie, m. in. „Madonna del Rosario“ w katedrze w Maladze.

Cano (del) Juan Sebastian, * 1526, żeglarz hiszpański, towarzysz Magellana, kapitan statku „Victoria“, który jedyny z 5 statków wyprawy odbył pierwszą podróż dookoła ziemi.

* **Cañon**, (hiszp. rury) kanjony, głębokie o ścianach niemal prostopadłych wąwozy i doliny, powstałe skutkiem działania erozyjnego wody rzecznej (erozja wsteczna ob.). Znané są w Ameryce (Colorado, Yelowstone), u nas dolina Ojcowska, wąwóz „Kraków“ w dolinie Kościelskiej w Tatrach.

Canony Rio Colorado.

Canopus, (Kanopus), gwiazda 1-ej wielkości w gwiazdozbiornie Argo Navis, właściwie w części jego, zwanej Carina. Pod względem jasności ustępuje z pośród gwiazd tylko Syryuszowi, aczkolwiek dzieli go od nas znacznie większa odległość, niż od Syryusza. Jest wielokrotnie większą od naszego Słońca i jednym z największych ciał niebieskich.

Canosa di Puglia, m. w prow. Bari w Apulji (Włochy pld.), 26.000 mieszk.; starożytności rzymskie.

Canossa, wieś w prow. modeńskiej (Włochy pln.); ruiny zamku, miejsce pokuty cesarza Henryka IV przed papieżem Grzegorzem VII; 25—28. I. 1077.

Canova Antonio jeden z najznakomitszych rzeźbiarzy włoskich czasów nowożytnych, * 1757 w Possagno, † 1822 w Wenecji. Znakomicie przyczynił się do rozkwitu stylu klasycznego we Włoszech. Wywarł na swoje pokolenie wpływ olbrzymi. Dzieła: „Tezeusz“ (Wiedeń), „Perseusz“ (Rzym), „Amor i Psyche“ (Paryż), „Trzy gracie“ (Leningrad), pomniki papieży Leona XII i Piusa VI (w Rzymie), Alfieri'ego (Florencja), Napoleona I (Medjolan) i inne.

Canovas del Castillo don Antonio, polityk hiszpański, kilkakrotnie prezes ministrów, * 1828, zamordowany w 1897.

Canrobert François Certain de, marszałek Francji, * 1809, † 1895. Od r. 1835 walczył w Algierze, w r. 1856 mianowany marszałkiem, podczas wojny w 1870 r. więziony do niewoli w Metz, od r. 1871—76 deputowany, od 1879 senator.

Cantal, 1) zapadnięty stożek wulkaniczny w Owernji (Francia) ze szczytem Plomb du C. 1.858 m., 600 km²; 2) dep. w Francji środk. (Owernja Górna, pld.), 5.741 km², stol. Aurillac.

Cantarini Szymon, zwany Simone da Pesaro, malarz włoski, * 1612 pod Pesaro, † 1698 w Wenecji. Uczeń i naśladowca Guido Reni'ego.

Cantelmi Jakób, * 1640. Nuncjusz papieski w Polsce od 1688—1690. Był przeciwnikiem dynastycznych dążeń Sobieskiego i bezwzględnympiepicielem kacerstwa. Kazimierza Łyszczyńskiego, posadzonego o ateizm, pod wpływem C. poddano torturom i stracono 1689.

Canterbury, 1) m. w hr. Kent (Anglia pld.-wsch.), 24.000 mieszk., siedziba biskupa prymasa Anglii, katedra zbudow. XI—XV w., źródła mineralne; handel zbożem i chmielem, wyroby bawełn. i jedwabne; 2) prow. wyspy Nowej Zelandji, 35.172 km², rolnictwo, chów bydła, stol. Christchurch.

Cantharellus cibarius (pieprznik jadalny), grzyb z rodziny Agaricaceae (bdty), pospolity w lasach iglastych, w lecie i jesieni. Ma osobliwą słodkawą woń. Kapeluszyk ma kształt nieregularny.

Canto, (włosk.; cantus łac.), śpiew; c. a capella śpiew bez towarzyszenia instrumentaln.

Canton, 1) m. w hr. Glamorgan (Szkocja) 15.000 mieszk., 2) m. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Pln.), 87.000 mieszk., przemysł włn. i me-

talurgiczny, wywóz zboża i węgla; 3) miasto w Chinach, ob. Kanton.

Katedra w Canterbury.

Cantor Georg Ferdinand, znakomity matematyk niemiecki. *1845 w Petersburgu, od r. 1872 prof. w Halle, † tamże 1918. Twórca teorii mnogości. Pracował nad arytmetyką (teoria liczb niewymiernych, ciąg podstawowy), nad teorią funkcji (metoda zagęszczania osobliwości), nad teorią rozwinieć na szeregi. Był jednym z pierwszych matematyków, opierających swój przedmiot na podstawach wyłącznie logicznego rozumowania. Rozprawy o teorii mnogości: „Über eine Eigenschaft des Inbegriffs aller reellen algebraischen Zahlen“, „Ein Beitrag zur Mannigfaltigkeitslehre“; rozprawy o pojęciu nieskończoności: „Über die verschiedenen Standpunkte in Bezug auf das aktuelle Unendliche“, „Mitteilungen zur Lehre vom Transfiniten“.

Cantus firmus, w kontrapunkcie śpiew stały, główny temat opracowania polifonicznego; c. planus, szeroki śpiew kościelny, nie ujęty miarą taktu.

Cantyre, górzysty półwysep Szkocji zach.

Capablanca y Granperra José Raoul, słynny szachista, *1888 w Hawannie.

Capamori, m. w prow. Lucca (Włochy śr.), 48.000 mieszk.

Cap Breton (Island), wyspa na wybrzeżu N. Szkocji (Kanada wsch.), 10.771 km², 100.000 mieszk., kopalnie węgla, rybołówstwo.

Cape Coast Castle, m. na Złotem Wybrzeżu bryt. nad Atlantykiem (Afryka zach.), 11.000 mieszk.; olej palmowy, kość słoniowa, złoto.

Capek Karol, *1890, współczesny powieściopisarz i dramaturg czeski. Pierwsze utwory pisał wspólnie z bratem Józefem, malarzem i krytykiem sztuki. Niektóre z nich tłumaczone są na język polski. Dramaty: „R. U. R.“, „Życia owadów“, „Sprawa Makropulosa“, powieści: „Krakatit“, „Fabryka absolutna“, oraz zbiór nowel p. t. „Boża męka“.

Capek-Chod Karol Maciej, *1860, †1927 w Domážlicach, powieściopisarz czeski kierun-

ku naturalistycznemu. Z dzieł najważniejsze: „W trzecim podwórzu“, „Podarunek św. Floryjana“, „Kacper Len, mściciel“, „Antoni Wondrej“, „Turbina“, „Jindrowie“.

Capella (Koza), gwiazda pierwszej wielkości w gwiazdozbiorze Woźnicy. Paralaksa C. wynosi prawie 0'07, co odpowiada odległości od nas około 47 lat świetlnych; C. wiele razy większą jest od naszego Słońca. C. posiada światło jasne, złocistej barwy.

Capelle Eduard, admirał niemiecki, *1855; był następcą Tirpitz w ministerstwie marynarki niemieckiej, przeprowadził w 1917 zasadę wojny łodziami podwodnymi bez ograniczeń.

Cape of Good Hope, ob. Dobrej Nadziei Przylądek.

Capet, przydomek Hugona, założyciela dynastji francuskiej w 987 r. Następcy Hugona w prostej linii panowali do r. 1328, poczem tron przeszedł w ręce młodszej linii Walezjusów 1328—1589 i wreszcie Burbonów, którzy z przerwami panowali do 1848 r.

Capetown, holend. Kapstad, stol. Kraju Przylądkowego (Unja Płd. Afryki), nad zatoką Stołową, 206.600 mieszk. (112.600 białych), parlament federalny, uniwersytet, najw. port Afryki południowej.

Cap-Haitien, m. portowe na płn. wybrzeżu wyspy Haiti (Antyle), 30.000 mieszk., wywóz kawy, kakao, drzewa i skór.

Capl Staw, na pld. stoku Tatr, 2.069 m. nad poziomem morza.

Capite censi = „liczeni według głów“. Nazwa w starożytnym Rzymie tych obywateli, którzy przy zaliczaniu do klas obywatelskich (centuriae) według majątku, nic innego zgłosić nie mogli, prócz własnej osoby (caput — głowa). Są to więc obywatele najubożsi, identyfikowani zwykle z proletariuszami, uwolnieni od podatków.

Capitis deminutio, (łac.), = „upośledzenie“, oznacza w starożytnym Rzymie każdą zmianę w zaliczeniu do głównych grup obywateli gminy rzymskiej. Capitis deminutio maxima oznacza stratę wolności osobistej — największe upośledzenie.

Capitolium, ob. Kapitol.

Capitularia, rozporządzenia Karola Wielkiego na zgromadzeniach ludowych, pozostałych jako przeżytek dawnych germańskich wieców ludowych. Nazwa pochodzi od wyrazu „caput“ cz. rozdział, gdyż w ten sposób dzieliły się rozporządzenia te, które dotyczyły spraw świeckich i duchownych. Słynne zwłaszcza jest Capitulare „De Villis“ — o miastach. Capitularia zmierzały do ujednolinitenia prawodawstwa i zespolenia wszystkich ludów, wchodzących w skład państwa Karola W.

Capo, wyrażenie muzyczne oznaczające początek. Da capo — od początku. Da capo al fine, al segno, od początku do końca, do znaku.

Capo di Monte, zamek pod Neapolem (Włochy) z fabryką porcelany.

Capodistria, m. port w Istrii (Włochy płn.) nad zatoką Triesteńską, 12.000 mieszk., saliny, wywóz wina i oliwy.

Caporal, kapral; „Le petit caporal“ —

przezwisko, nadawane przez współczesnych Napoleonowi I.

Capotasto, podstawka strunowa u gitary itp. instrumentów; przyrząd, który się kładzie na strunach gitary w celu podwyższenia jej stroju.

Capparidaceae, Kaparowate, rodzina, należąca do rzędu Rhoeadinae, obejmująca rośliny zwrotnikowe, posiadające pręciki rozczepione i załaznię osadzoną na t. zw. słupkonóżce (gynophorus) wysoko ponad kwiatem. Należą tu kapary (Capparis), Crataeva, Polanista i in.

Capparis spinosa, Kapar ciernisty, krzew śródziemnomorski o liściach jajowatych z ciernistymi przylistkami, o kwiatach wielkich, lekkoróżowych. Kora korzenia posiada substancję gorzką i ściągającą, używaną od niepamiętnych czasów, jako środek czyszczący i moczopędny. Pączki zamarynowane w occie są przyprawą znaną pod nazwą kaparów.

Cappelle van der Je an, malarz holenderski, *1620, †1700. Przyjaciel i wielbiciel Rembrandta. Malował pejzaże i portrety.

Capra hircus (koza domowa), zwierzę, należące do gromady: ssaki (Mammalia), rząd: kopytne, podzród: parzystokopytne, przeżuwające. K-y znane od niepamiętnych czasów, jako zwierzę domowe. Niepodobna już teraz wykazać, od jakiego dzikiego gatunku pochodzi. Nie są hodowane w większych ilościach; są zuchwale i szkodliwe. Niszczą drzewa. Najlepiej chowają się w górskich i skalistych miejscowościach. Bruk, otaczający komórkę jest dla kozy zdrowszy i przyjemniejszy, niż ziemia gliniasta. U nas hodują kozy głównie ze względu na mleko. Koza angorska, hodowana obecnie w połudn. Afryce i Australji, dostarcza delikatnej wełny, a słynne szale kaszmirskie wyrabiane są z sierści kóz tybetańskich, hodowanych przez Kirgizów. — **C. ibex** (koziół skalny alpejski), odznacza się potężnymi rogami, zagiętymi łukowato; zaliczony jest do najpiękniejszych zwierząt europejskich. Dawniej pospolity był w całej Szwajcarii, obecnie został już prawie doszczętnie w Alpach wytępiony; utrzymał się tylko na pimonckich stokach Monte Rosa. Pokrewne mu gatunki zachowały się w innych górach: koziół synajski w Arabji połudn., Palestynie, Synaj i Egipcie, koziół abisyński w Abisynji, koziół syberyjski — w Azji Środkowej. Te ostatnie mają olbrzymie rogi, dochodzące do 1 m. 35 cm. długości.

Capraja, włoska wyspa wulkaniczna na morzu Śródziemnym, na ptn.-zach. od Elby.

Caprara Jan Baptysta, kardynał. ur. 1733 w Bolonii, †1810 w Paryżu. W r. 1802 przeprowadził zawarcie konkordatu z Francją (pierwszy konkordat), w r. 1805 koronował Napoleona jako króla Włoch.

Caprera, włoska wyspa na ptn.-wsch. od Sardynii. siedziba i grób Garibaldi'ego (1854—1882),

Capri, (łac. Capreae), wyspa w zatoce i prow. neapolitańskiej, 10,4 km², 5.000 mieszkańców, Monte Solaro 585 m., grotty: niebieska i Mitrasa, zabytki rzymskie i greckie (pałace ces. Augusta i Tyberjusza); miasteczka C. i Anacapri.

Capriccio — utwór muzyczny w stylu wesółym, zmiennym. A. capriccio — kapryśność, według upodobania.

Capricornus, ob. Koziorożec.

Caprifoliaceae, Przewiertniowate, rodzina roślin (rząd Rubinales, Marzanowe), obejmująca drzewa i krzewy o kwiatach często grzbiecistych, trójkomorowej załazni, owocach, jagodach; należą tu pospolite: Sambucus, Viburnum, Lonicera i inne.

Capparis: a pączek kwiatu; b owoc.

Monte Solaro na Capri.

Caprimulgus europaeus (lelek kozodój), zwierzę, gromada: ptaki (Aves), rząd: łażące (Picuriidae). Dość duży, bo do 25 cm. długości mający, ptak nocny. Brunatny, w liczne białe kropki. Dziób głęboko rozcięty, obrosły ciemnymi szczecinowatymi włosami. Oczy duże. We dnie śpi przytulony do drzewa, w nocy cicho lata, uganając się za nocnymi owadami. Jest bardzo pożyteczny. Przelotny. Przyłot w końcu maja, odlot we wrześniu.

Caprivi de Caprara de Montecuculi Georg Leo hr., mąż stanu niemiecki, *1831 w Berlinie, w latach 1883—88 kierownik admiralicji, od 1890—94 kanclerz Rzeszy; do 1892 prezes ministrów pruskich; †1899.

Capella bursa pastoris, Tazznik pospolity, chwast rozpowszechniony na całej prawie kuli ziemskiej, należy do rodz. Cruciferae.

Capsicum annuum, Pieprz hiszp. albo turecki, należący do rodziny Solanaceae, pochodzi z Meksyku, hodowany dla owoców stożkowato-podługich, zielonych w młodości, czerwonych w stanie dojrzałym o smaku ostrym, gryzącym (papryka).

Capstrzyk (Zapfenstreich), znak do spoczynku wieczornego żołnierzy, dawany dźwiękami bębna lub trąby.

Capsicum, Pieprz hiszpański (a kwiat; b prze-kroj podłużny; c przekrój poprzeczny owocu).

Captatio benevolentiae, zjednywanie sobie względów.

Capua, m. w prow. Caserta (Włochy połudn.), nad rzeką Volturno 13.200 mieszk., obok ruiny starożytnego C., zniszczonej w II wojnie punickiej w w. IX. przez Arabów.

Capuccino, przydomek malarza włoskiego Strozzi (ob.).

Capus Alfred, * 1858, † 1922. Komedjopisarz, autor powieści i dziennikarz francuski. Redaktor „Figaro”.

Caput Medusae, (łac.), rozszerzenie żył na skórze brzucha w okolicy pępka. Caput Medusae dowodzi, że istnieje utrudnienie krążenia krwi w żyłach wrotnej (ob. wątroba).

Caqueta, komisarz w Kolumbii (Am. Płd.), stol. Florencia.

Car, skrócenie wyrazu caesar (cezarsza, cesarz) tytuł cesarzy rosyjskich. Pierwszy nosił ten tytuł wielki książę Iwan IV Groźny (od r. 1547). Ks. bułgarski Ferdynand ogłosił się carem Bułgarii w 1908.

Carabidae (szczypakowate), nazwa rodziny chrząszczy (Coleoptera). Chrząszcze te chodzą po ziemi i drzewach, karmią się owadami, wyjadają liście i poczwarki innych szkodliwych owadów. Pożyteczne. Carabus (szczypak), Calosoma sycophanta (tęcznik, gasienicznik), bardzo pożyteczny.

Carabobo, stan Wenezueli płn. (Am. Płd.), 4399 km², stol. Valencia z portem Puerto Cabello; kauczuk, kawa, trzcina cukr., przedział bawełny, fabr. tytoniowe.

Carabus (szczypak), ob. Carabidae.

Caracal, m. na Włoszczyźnie (Rumunja), 15.000 mieszk., handel zbożem.

Caracalla Marcus Aurelius Antoninus, Caesar Caracalla (pierwotnie Septimius Bassianus) cesarz rzymski, syn Septimiusza Sewera, * 188 po Nar. Chr. w Lyonie. Z powodu ulubionego swego płaszcza galijskiego, zwany Karakalla. Wstąpił w r. 211 na tron wraz z swym bratem Geta, którego kazał zamordować w roku 212. Rządy jego pełne samowoli i okrucieństw. † 217, zamordowany pod Edessą. Najważniejsze jego zarządzenie: Constitutio Antoniniana z 212, czyli nadanie prawa obywatelstwa wszystkim mieszkańcom państwa rzymskiego. Wybudował w Rzymie słynne termy (łaźnie), których olbrzymie ruiny stoją po dziś dzień.

Caracas, stol. Wenezueli (rep. Am. Płd.) z portem La Guaira, 92.000 mieszk., uniwersytet; plantacje kawy i trzciny cukr.; okręg federalny, którego C. jest stolicą, 1.930 km².

Caraccioli, rodzina neapolitańska. Pochodziło z niej wiele wybitnych postaci historycznych: 1) Giovanni sekr. królowej neapol. Joanny II (w I-ej poł. XV w.); 2) Marino, * 1469, † 1538 na usługach Karola V; 3) Dominico, * 1715, † 1789, wicekról Sycylii, zaprzęgnięty w encyklopedystami, usiłuje wprowadzić w życie idee ich na terenie swego królestwa; 4) Francesco, admirał, * 1748, † 1799, powieszony przez Nelsona przy kapitulacji Neapolu.

Caracas

Caragana arborescens, akacja syberyjska, grochownik, krzew pochodzący z Syberji, należy do rodziny motylkowatych (Papilionaceae), o kwiatach żółtych; gatunek C. frutescens jest mniejszy i bardziej rozgałęziony; używany nieraz na żywopłoty.

Caran d'Ache (Emanuel Poiré), rysownik karykaturzysta francuski, * 1858 w Moskwie, † 1909 w Paryżu. „Comédie du jour”, „Journal satirique” i in.

Carău mari, węg. Nag Karoly, m. w Siedmiogrodzie (Rumunja), 18.000 mieszk.

Caravaca, m. okrug. w prow. Murcia (Hiszpanja wsch.), 18.000 mieszk.; kopalnie rudy żelaznej, miedzi, jaspisu.

Caravaggio Michelangelo Amerighi da C., znakomity malarz włoski, * 1569 w Caravaggio, † 1609 w Porto Ercole. Pracował przed 1592 w Medjolanie, następnie jako głowa szkoły naturalistów w XVII w. Rzymie, Neapolu i Sycylii. Sztuka jego była protestem przeciwko pasorzytniczemu eklektyzmowi akademickiemu, jaki podówczas panował we Włoszech. Chętnie stosował tzw. oświetlenie piwniczne, ostro oświetlające jakąś partję obrazu przy pograżeniu reszty w cieniu. Osiągał przez to skoncentrowanie uwagi na tematowo ważnych częściach obrazu. Pędził żywot awanturniczy. Umarł od ran odniesionych w potyczce ze zbrojami. Do jego prac celniejszych należą: „Falszywy gracz” w Dreźnie i „Złożenie Chrystusa” w Galerji Watykańskiej.

Carbo (łac.), węgiel. Jako węgiel drzewny (C. ligni), powstający z wypalania drzewa bez dostępu powietrza i jako węgiel zwierzęcy (C. animalis), powstający z wypalania kości. C. ma zastosowanie w lecznictwie, jako środek, pochłaniający nadmierną ilość gazów, tworzących się w jelitach.

Carbonari (dosł. „węglarze”), członkowie włoskich organizacji konspiracyjnych, założonych w latach 1806—15 celem prowadzenia walki z rządami Napoleona w Italji; w okresie reakcji włoskie związki węglarskie łącznie z bratnimi związkami francuskimi walczyły przeciw rządowi absolutystycznego legitymizmu w imię demokratycznego hasła stanowienia o sobie; likwidacja stowarzyszeń węglarskich we Francji i Włoszech przypada na r. 1841.

Carbondale, 1) m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.), 6.300 mieszk.; 2) m. w Pensylwanji (St. Zj. Am. Płn.) nad rz. Lackawanna, 19.000 mieszk., kopalnie węgla.

Carcagente, m. w prow. Walencji (Hiszpanja wsch.), 13.000 mieszk., w dolinie Jucaru, wyroby wełny, i jedwabne; pomarańcze.

Carcassonne, stol. dep. Aude (Francja płd.), nad rz. Aude i kanałem du Midi, 31.000 mieszk.; fortyfikacje z VI—XIV w., kościół św. Nazaryusza z XI w.; sukiennictwo, winnice, otoczone średniowiecznymi murami, doskonale zachowanymi.

Carcharias glaucus (Żarłacz niebieski), ob. Carcharias melanopterus.

Carcharias melanopterus (rekin, żarłacz, ludojad), ryba należąca do rzędu: spondolustne (Selachii). Dochodzi do 4 metr. długości.

Cztery rzędy ostrych, piłkowatych zębów. W miarę zużycia zębów, narastają świeże. Przednia płetwa grzbietowa jest bardzo wysoka i trójkątna. Po niej można zbliżającą się rybę. Jest ona nadzwyczaj żarłoczna. Pływa doskonale i wytrwale. Stada rekinów towarzyszą stale okrętom na morzu i pożerają wszelkie okrętowe odpadki, nawet pakuly. Łowi się na wędke, której haczykiem jest stara kotwica, przyczepiona do łańcucha. Morza stref cieplejszych, czasem morze Śródziemne. W półn. częściach oc. Atlantyckiego mieszka *Selache maxima* (żarłacz olbrzymi), dochodzący do 10 m. długości. W morzu Północnem *Acantias vulgaris* (żarłacz kolczasty), w Śródziemnem *Carcharias glaucus* (żarłacz niebieski).

Carcharodon, rekin kopalny, wielki żarłacz, zęby C. dochodziły do 15 cm. długości, spotyka się w utworach miocenich Polski (Tatry).

Carchi, prow. w Ekwadorze pñ. (Ameryka Płd.), stol. Tulcan.

Carcinoma (łac.), ob. r. ak.

Cardamine pratensis, Rzerzucha łąkowa, pospolita wiosenna roślina krzyżowa (kwiecień, maj), porastająca wilgotne łąki, o białe lilijowych kwiatach.

Cardana umocowanie lub zawieszenie, przez Cardano'a podany sposób zawieszenia przedmiotu wewnątrz dwóch pierścieni umieszczonych i obracających się jeden w drugim, dzięki czemu przedmiot nie bierze udziału w wahaniach podstawy. Ma to zastosowanie w konstrukcji kompasów bakowych, używanych na okrętach, przy lampach itp.

Umocowanie Cardana.

Cardano Geronimo, (*Cardanus Hieronymus*), znakomity lekarz, fizyk i matematyk włoski. * 1501 w Pawji, 1534 prof. matematyki w Medjolanie, 1559 prof. medycyny w Pawji, potem w Bolonji, † 1576 w Rzymie. W matematyce pracował szczególnie nad teorią równań (wzór C. na rozwiązywanie algebraiczne równania ogólnego stopnia trzeciego).

Cardenas, m. port. na pñ. wybrzeżu Kuby, 33.000 mieszk., wywóz cukru.

Cardiff, m. port. w hr. Glamorgan w Walji, przy ujściu rz. Taff do kanału bristolskiego (Anglia zach.), 200.000 mieszk., uniwersytet, przemysł metalurgiczny, warsztaty okrętowe; dowóz zboża, drzewa, rudy żel., wywóz węgla, koks, brykietów, żelaza, stali, miedzi.

Cardigan, stol. hr. C. w Walji zach., przy ujściu rz. Teifi do zatoki C., będącej częścią kanału św. Jerzego; żegluga nadbrzeżna.

Cardiologia, kardiologia, (gr.), nauka o budowie, czynnościach i chorobach serca; — kardiolog, lekarz, zajmujący się kardiologią.

Cardita Gümbeli, przewodnia skamielina tryasu górnego.

Cardium, małże morskie, mające linję płaszczową opatrzoną zatoką; wiele gatunków, charakter. dla okresu trzeciorzędowego. Obecnie pospolite w wielu morzach np. *Cardium edule*, w morzach europejskich.

Cardona, m. w prow. Barcelona w Katalonii (Hiszpanja pñ.-wsch.), saliny, przemysł włókienniczy.

Carducci Giosuè (pseudonim Enotrio Romano), znakomity poeta włoski i historyk literatury. * 1835 w Valdicastella (Toskanja), 1861—1904 prof. w Bolonji. 1906 otrzymał nagrodę Nobla. † 1907 w Bolonji. Dzieła: „Inno a Satana“, „Odi barbare“ i in.

Carducho Vincenzo (Carducci), malarz, * 1585 we Florencji, † 1638 w Madrycie. Był głową szkoły Madryckiej w pierwszej połowie XVII wieku.

Carduus, oset, rodzaj roślin dwurocznych złożonych, Compositae; odznaczający się liśćmi pierzastosiecznymi, opatrzonymi igłami, które pokrywają także łodygę i inne części rośliny. Należą tu ważniejsze gatunki: *C. nutans*, o. zwisty; *C. crispus*, o. kędzierzawy, *C. acanthoides*, o. najężony — pospolite wszędzie, o kwiatach czerwonych. Nazwa osu obejmuje też inne rodzaje, jak n. p. *Onopordon* (popłoch), *Carlina* (dziewięć sił).

Cardwell Edward Biscourt, mąż stanu angielski, reorganizator armii angielskiej. * 1813, † 1886; od r. 1868 do 1874 minister wojny.

Carew John, rzeźbiarz angielski, * ok. 1800, wykonał pomnik Kean'a w galerji westminsterskiej.

Carex, Turzyca, rodzaj roślin należący do rodziny Cyperaceae (ob.). obejmuje około 600 gatunków, występujących szczególnie licznie na północy i w strefie umiarkowanej (u nas z górą 90). Charakteryzuje mokre „kwaśne“ łąki, trzęsawiska i błota, które zarasta gęstymi kępami. *C. acuta*, T. ostra, wysoka (50 cm.), porasta brzegi rzek i stawów, posiada liście o ostrych brzegach, kłosa precikowe oddzielne od słupkowych (precikowe na wierzchołku pędu). Inne t. posiadają kwiaty precikowe i słupkowe pomieszczone w kłosie, np. *C. arenaria* (ob. rys.), T. *Carex arenaria* piaszkowa (lekarska) i *C. pseudoarenaria* tworzą długie, płozące się korzeniaki, służące do utrwalania lotnych piaszków.

a — męski, b — żeński kwiat.

Coriboo Mountains, góry w Kanadzie zachodniej do 2.600 m., kopalnie złota, miedzi i ołowiu.

Carica papaya, gatunek roślin z rodziny Caricaceae, rosnący w podzwrotnikowych krajach, wydaje jadalne owoce, podobne do melonu (ob. rys.).

Carignano, m. w prow. turyńskiej w Piemontie (Włochy pñ.) nad rz. Po; C. jest nazwa panującego linji domu sabaudzkiego od XVII wieku.

Carikal, stol. kolonii franc. w delcie rz. Koweri na wsch. wybrzeżu Indyj pñ. 16.500 mieszkańców, gł. port Indyj franc., wywóz ryżu i drzewa tekowego.

Carica papaya (na lewo u dołu owoc).

Carillon, rodzaj instrumentu muzycznego, niegdyś bardzo rozpowszechnionego, zwłaszcza w Holandji. Złożony z dzwonków różnej wielkości, które za pomocą przyrządu zegarowego wydzwaniają melodie.

Carissimi Giacomo, *1604. Kompozytor włoski. Twórca kantat pokojowych. Napisał oratoria: „Abraham i Izaak“, „Baltazar“, „Felicitas beatorum“, w których wprowadził ważne zmiany. †1674.

Carlina acaulis, oset górski, dziewięciśl, kasina, rodzaj roślin złożonych, Compositae (ob), rosnący na łąkach w górzystych miejscach Polski (Karpaty); posiada krótka, przyziemną łodygę, wydającą liście klujące, rozpostarte po ziemi (rózyczka) i duży koszyczek kwiatów trwałych. Zbierany jako ozdoba mieszkań; motyw rzeźby podhalańskiej.

Carlisle Anthony, fizyk angielski, *1768, †1840. Pierwszy dokonał razem z Nicholsonem elektrolizy wody.

Carlisle, 1) stol. hr. Cumberland (Anglia pñ.-zach.), nad rz. Eden, siedziba biskupa, klucz strategiczny Szkocji, 53.000 mieszk., przemysł tkacki; 2) m. w stanie Pensylwanji (St. Zj. Am. Pñ.), 11.000 mieszk.

Carlitte (Pic de), szczyt granitowy w Pi-renejach wsch., 2.921 metr.

Carlos don, książę Asturji, pierworodny syn Filipa II, kr. Hiszpanji, z pierwszej jego żony, infantki portugalskiej, Izabelli. *1545. Będąc prawnukiem Joanny Obłąkanej z czasem sam popadł w obłęd widoczny. Gdy w roku 1568 zamierzał wyjechać do Genuś z rozkazu ojca, został uwięziony i wkrótce zmarł w więzieniu (1568). Schiller w słynnej swej tragedji pt.: „Don Carlos“ przedstawił jako główną przyczynę wrogich jego stosunków z ojcem miłość do maochy, która podczas układów pokojowych w Chateau Cambresis (1559 r.), była pierwotnie przeznaczona na żonę dla Don Carlosa, a którą następnie pojął za żonę jego ojciec.

Carlos (don Carlos Maria Isidoro de Bourbon) pretendent do korony hiszpańskiej, syn Karola IV, młodszy brat kr. Ferdynanda VII. *1788. W 1808 r. uwięziony przez Napoleona, wkrótce wraz z bratem powrócił do Hiszpanji. Wobec bezdzietności brata przez długi czas uważany był za następcę tronu, wskutek czego wytworzyła się przystosowująca się do tego stanu rzeczy „karlistowska“ kamaryla. Gdy wreszcie Ferdynandowi VII z czwartego małżeństwa urodziła się w r. 1830 córka Izabella, C. odrzucił sankcję pragmatyczną brata, na mocy której ten przelewał prawo następstwa tronu na córkę, wskutek czego został skazany na wygnanie, a po śmierci brata w 1833 przyjąwszy tytuł Karola V, wystąpił do walki o koronę hiszpańską. Dało to początek długotrwałej wojnie domowej, którą on i jego następcy prowadzili przy pomocy swych stronników czyli „karlistów“. Pomimo chwilowego powodzenia C. ostatecznie został pokonany i w r. 1839 zbiegł do Francji. W r. 1845 rzekł się praw do korony na rzecz

najstarszego swego syna Don Carlosa hr. Montemolin.

Carlos I., król Portugalji, *1863, panował od 1889 do 1908, w którym to roku został zamordowany w Lizbonie.

Carlyle Thomas, znakomity pisarz angielski. *1795 w Ecclefechan (w Szkocji), 1866—7 rektor uniwersytetu w Edynburgu. †1881 w Londynie. Najważniejsze dzieła: „The French revolution“, „Sartor resartus“, „On Heroes, hero-worship and the heroic in history“, „The past and the present“. Cechuje go śmiałość i polot myśli, oryginalność stylu. Jako historyk jest przedstawicielem poglądu, iż decydującym czynnikiem w historii jest myśl i energia niepospolitych jednostek (kult bohaterów).

Carmagnola Francesco, kondotier walczący po stronie Viscontich, książąt Medjolanu. *1390, †1432. W r. 1425 przeszedł na służbę Wenecji. Rada Dziesięciu obwiniała go o zdradę z powodu łagodnego postępowania z wodzami nieprzyjacielskimi, wziętymi do niewoli, odwołała do Wenecji w r. 1432 i straciła.

Carmagnole taniec sabaudzki, także francuska pieśń rewolucyjna z r. 1792, skierowana przeciwko Marji Antoninie.

Carmarthen, stol. hr. C. w Walji (W. Brytania pñ.-zach.), 12.000 mieszk., huty żel. i cynowe.

Carmaux, m. w dep. Tarn (Francja pñ.), nad rz. Cérrou, 11.000 mieszk., kopalnie węgla, huty szklane.

Carmen, (łac.), u Rzymian staroż. formury, zawierające proroctwa, zaklęcia, modły do bogów itd. Oznacza też później wszelki utwór rytmiczny.

Carmen Sylva, pseudonim literacki królowej rumuńskiej Elżbiety; *1843, †1916.

Carmona, m. w prow. Sewilli (Hiszpanja pñ.), 18.000 mieszk., wywóz wina i oliwek; starożytności rzymskie (Nekropolis).

Carna, bogini rzymska, opiekowała się rozwojem fizycznym dzieci. Zajmowała się utrzymywaniem w zdrowiu wnętrzości, głównie serca, płuc i watroby. Miała świątynię w Rzymie, na górze Celwijskiej, założoną przez Junjusza Brutusa, po wypędzeniu królów. Owidjusz identyfikuje C. z boginią Cardea.

Carnac, kąpiele morskie w dep. Morbihan w Bretanii pñ. (Franc. pñ.-zach.).

Carnarvon, 1) zatoka m. Irlandzkiego na pñ. wybrzeżu Walji; 2) stol. i port hr. C. w Walji pñ. nad cieśniną Menai, 10.000 mieszkańców, kąpiele morskie.

Carnarvon Charles, lord, egiptolog angielski; *1866; odbył w 1903 podróż naukową do Egiptu i rozpoczął (1906) badania archeologiczne, z których zdał sprawę w dziele: „Five Years Explorations at Thebes“ (1912). W dalszych badaniach odkrył słynny grobowiec Tut-ench-Amuna. †1923.

Carnegie Andrew, wielki przemysłowiec amerykański, *1837 w Edynburgu; porzucił jako młody chłopiec ojczyście strony, żeby w krótkim czasie zostać „królem“ stali. Osta-

rował sumy o łącznej wartości przeszło milijarda złotych na cele naukowe, artystyczne i oświatowe. † 1919.

Carnivora, (drapieżne), nazwa rzędu zwierząt; gromada: ssaki (Mammalia), podgromada:łożyskowce (Placentalia). Zwierzęta o budowie silnej, zręcznej, przystosowanej do walki z innymi zwierzętami. Nogi opatrzone czterema lub pięcioma palcami i ostrymi silnymi pazurami. Mięśnie silnie rozwinięte. W uzębieniu charakterystyczną jest liczba siekaczy (po 3 z każdej strony i w każdej szczęcie), bardzo silne, długie, wygięte kły, służące do chwytania i podtrzymywania zdobyczy, a w zębach trzonowych wyróżnia się 3-ci ząb, tzw. ząb tnący czyli mięsożerny, oznaczający się wielkością i ostrymi krawędziami korony; za nim idą zęby, przystosowane do tarcia i opatrzone sęczkami. Mózg o wybitnie rozwiniętych przednich półkulach mózgowych. Zmysły dobrze rozwinięte. Przeważnie mięsożerne. Przeszło 300 gatunków we wszystkich częściach świata. Podział na rodziny: Canidae (psy), Ursidae (niedźwiedziowe), Felidae (koty), Hyaenidae (hyeny), Viverridae (wiewiórki czyli lasze), Mustelidae (kuny), Procyonidae (szopy).

Carnot 1) Lazare Nicolas Marguerite hr., mąż stanu franc., * 1754, † 1823. Rozpoczął życie polityczne jako deputowany do Zgromadzenia Prawodawczego, a później do Konwencji Narodowej. Jako członek Komitetu Ocalenia Publicznego zorganizował wojskowość francuską. Pracując w tej dziedzinie od sierpnia 1783 r. wystawił 14 armii, oddając tem rewolucji i młodej republice francuskiej wielkie usługi. Nazwano go „organizatorem zwycięstwa”. Zbliżał się poglądami politycznymi do jakobinów, jednocześnie był wrogiem wszelkiego działania przeciw konstytucji i dlatego, zasiadając w Dyktatoracie, nie wziął udziału w zamachu 18 Fructidora 1797. Wskutek tego musiał się ratować ucieczką do Genewy i Augsburga przed prześladowaniem przeciwników politycznych. Napoleon po 18 Brumaire'a powołał go na stanowisko ministra wojny. Niebawem jednak nastąpił konflikt między szczyrem republikanizmem Carnot'a i dążeniami Napoleona. Carnot podał się do dymisji (1804) i do służby wojskowej wrócił dopiero w 1814 r., ofiarowując współpracę Napoleonowi; został mianowany min. spraw wewnętrznych. Po klęsce pod Waterloo skłaniał Napoleona do stawienia dalszego oporu. Restauracja Burbonów i proskrypcja skłoniły go do powtórnego opuszczenia kraju; wyjechał do Warszawy 1815 r., gdzie przyjęto go entuzjastycznie, potem do Magdeburga, gdzie osiedlił się na stałe; Carnot jest jednym z twórców geometrii nowoczesnej, jako autor dzieł: „Géométrie de position” (1803) i „Essai sur la théorie des transversales”; 2) Joseph François Clement, * 1752, † 1835, wybitny prawnik francuski. Autor dzieł: „L'instruction criminelle considérée dans ses rapports généraux et particuliers avec les lois nouvelles et la jurisprudence de la cour

de cassation” (Paryż 1812—1817, 3 tomy), „Commentaires sur le code pénal (2 t. 1824); 3) Sadi, Nicolas Léonard, syn 1-go, fizyk francuski, * 1796 w Paryżu, † 1832. Wstąpił się jedyną za życia ogłoszoną rozprawą o „Sile poruszającej ognia” (1824), w której z materialnej teorii ciepła (ob. ciepłok) wyprowadził zasadę nazwaną od jego imienia i stanowiącą podstawę termodynamiki klasycznej. W notatkach, ogłoszonych już po śmierci autora, Carnot wygłasza zasadę równowagi pracy i ciepła; 4) Lazare Hippolyte, polityk i publicysta francuski, * 1801; w 1848 min. oświaty, członek zgromadzenia narodow. w 1871—75, następnie senator; † 1888; 5) Marie François Sadi, syn Hipolita, inżynier i polityk; * 1837; członek zgromadzenia narodowego z r. 1871—75, w r. 1880—81 minister robót publicznych, w roku 1885—86 minister skarbu, od r. 1887—94 prezydent republiki; zamordowany w r. 1894 w Lionie przez anarchistę Caserio.

Caro, 1) Heinrich, chemik niemiecki, * 1834, † 1910 w Dreźnie; opracował nowe sposoby otrzymywania barwników ze smoły pogazowej; 2) Jakob, historyk niemiecki, * 1836, † 1904, autor dzieła „Geschichte Polens” (1300 do 1506) Gotha 1863.

Caro Leopold, * 1864, Dr. praw, profesor ekonomii w Politechnice lwowskiej, były adwokat. Autor wielu prac ekonomicznych, prawniczych i socjologicznych („Lichwa”, „Wstęp do socjologii”, „Ku nowej Polsce”, „Zasady ekonomii społecznej”).

Caroli Luigi, Włoch ze znakomitej rodziny, * 1834, oficer wojsk włoskich, jako adiutant Nulla walczył w 1863 pod Krzykawką, wzięty do niewoli, zmarł w katordze na Syberji w 1865.

Carolsfeld, Juliusz Schnorr, obacz Schnorr.

Caroni, pr. dopływ rz. Orinoko w Am. Płd., dług. 600 km.

Carosi Jan Filip, * 1744, † 1799, pułkownik w p. i dyr. górnictwa, badacz geologii Polski; wyd.: „Reisen durch verschiedene polnische Provinzen” (1781).

Carotis (greck.), tętnica dogłowa, nazwa dwóch wielkich tętnic, doprowadzających krew do głowy. Lewa tętnica C. u człowieka wychodzi z tętnicy bezimiennej, prawa z łuku aorty. Bicie tętnic C. łatwo wyczuć można na szyi.

Carotto Gian Francesco, znakomity malarz wenecki, * 1470 w Weronie, † 1545 tamże. Uczeń Mantegna w Mantui. Pracował w Mantui i Weronie, gdzie też w kościele św. Eufemji znajdują się najcenniejsze jego obrazy.

Carp Petrache, mąż stanu i dyplomata rumuński, * 1837; 1888—89 minister spraw zagranicznych, 1891—95 minister rolnictwa, w 1900 do 1901 i 1911—12 prezes ministrów; † 1919.

Carpaccio Vittore, jeden z najświetniejszych malarzy szkoły weneckiej z okresu wczesnego Odrodzenia, * ok. 1455, † ok. 1519. Najcenniejsze prace jego: „Historja św. Urszuli” (Akademja wenecka) i „M. Panna wstępująca do świątyni” (Wenecja).

Carpeaux Jean Baptiste znakomity

rzeźbiarz francuski, * 1827 r. w Valenciennes, † 1875 w Courbevoie. Wywarł olbrzymi wpływ na rzeźbę francuską okresu drugiego Cesarstwa. Prace jego odznaczają się wielką maestrią, przepojone są ruchem i zadziwiającym poczuciem rytmiki. Sławę zyskał grupą „Ugolino i jego dzieci” (1863) w ogrodzie Tuilleryjskim. Najślawniejszym jego dziełem jest grupa „Taniec” w Operze paryskiej. Pozostawił szereg portretów (posągów i popiersi) oraz wykonał wodotrysk „Cztery części świata” w ogrodzie Luksemburskim.

Carpe diem (łac.), wyrażenie z jednej z ód Horacego: „uszczęknij dzień”, czyli korzystaj z dnia dzisiejszego.

Carpentaria (zatoka) na płn. wybrzeżu Australii.

Carpinus betulus, Grab pospolity (rodzina Betulaceae) drzewo średniej wielkości, tworzące lasy, o korze gładkiej, szarej, drewnie twardem, ściśłem, używanem na śruby, trzonki itp. Kwiaty rozwijające się równocześnie z liśćmi, zebrane w kotki, złożone z łusek; w męskich pod każdą łuską znajdują się liczne pręciki, w żeńskich 1—2 kwiaty z okrywą rozrastającą się w trójkłapowe skrzydełka, opadające wraz z owocem.

Carptor (od *carpere*) niewolnik rzymski, krąjący potrawy do stołu podczas uczyty.

Carracci, znakomita rodzina malarzy we Włoszech, 1) **Lodovico**, * 1555 w Bolonii, † 1619 tamże. Studja we Florencji, Parmie i Wenecji, zwłaszcza nad wzorami Correggia w Parmie, doprowadziły go do wytworzenia nowego stylu, tzw. „stylu eklektycznego” XVII wieku. Założyciel „Accademia degli Incamminati” w Bolonii. Pracował w Rzymie i Piacenzy, przeważnie jednak w Bolonii. Dzieła ważniejsze: „Madonna delle Convertite (Bolonia), „Widzenie Św. Hiacynta” (Louvre) i inne. — 2) **Agostino**, bratanek poprzedniego, malarz i rytownik boloński, * 1557, † 1602. Teoretyk grupy Carracciów. — 3) **Annibale**, brat poprzedniego, najwybitniejszy z rodziny, * 1560 w Bolonii, † 1609 w Rzymie. Wraz z Lodovico i Agostino założyciel „Accademia” w Bolonii i „Szkoly eklektycznej”. Pracował przeważnie w Bolonii, od 1590—1609 w Rzymie, gdzie ozdobił freskami szereg pałaców. Najważniejsze z nich freski galerii w pałacu Farnese.

Carrantuohill, najw. szczyt w irlandzkich górach Kerry, 1.040 m.

Carranza Venustiano, polityk meksykański, osiągnął po okresie licznych rewolucyj krajowych stanowisko prezydenta republiki; na stanowisku tem utrzymał się od roku 1915 aż do r. 1920, w którym został zamordowany.

Carrara, m. w prow. Massa C. (Włochy środkowe), 49.000 miesz., w pobliżu m. Ligujskiego (port Avenza), słynne łomy marmurowe.

Carrara Francesco, * 1805, † 1888, profesor prawa w Pizzie, senator; dzieła: „Programma del corso di diritto criminale” (1863—1870), „Opusculi di diritto criminali” (1874—

1877), „Lineamenti di pratica legislativa penale” (1874) etc.

Carrare, ród paduański, odgrywający doniosłą rolę w XIV i XV wieku. Oddany Gwelfom.

Carrel 1) **Armand** publicysta francuski, jeden z przywódców opozycji republikańskiej z okresu restauracji. * 1800, † 1836 po pojedyńku z Girardinem. W r. 1830 uczestniczył w proteście przeciw ordonansom Karola X; — 2) **Alexis**, znakomity biolog. * 1873 w Rouen, prof. w Instytucie Rockefellera w Nowym Yorku.

Carrér Luigi, włoski poeta liryczny, * 1861 w Wenecji, † 1850.

Carrler Jean Baptiste, * 1756, † 1794, członek Konwencji Narodowej w 1792 i komisarz na terenach, objętych wojną domową w r. 1793. Był jednym z najokrutniejszych terrorystów. Jego pomysłem były okręty, które zatapiały na Loarze podejrzanych o działanie kontrrewolucyjne. Komitet Ocalenia Publicznego wytoczył mu proces o nadużywanie władzy i po zamachu 8 Thermidora skazał na śmierć.

Carriera Rosalba, malarka włoska, * 1675 w Wenecji, † 1757 tamże. Odnaczyła się jako pastelista i miniatuzystka. Pracowała w Wenecji, Wersalu i Wiedniu. Wykonała wiele portretów, m. in. portret Augusta III, króla polskiego.

Carrière Eugène, malarz francuski, * 1849 w Gournay-sur-Marne, † 1906 w Paryżu. Prace ważniejsze: „Macierzyństwo” (Luksemburg), „Rodzina” (Luksemburg); portrety Daudet’a, Geffroy i in.

Carska Duma, rada przyboczna czyli дума bojarska, spełniała w Rosji analogiczne funkcje, jak stany gen. i sejmy stanowe w reszcie Europy. Zwała się także Złotaja lub Bolszaja Pałata. Od roku 1905 ob. Duma.

Carskoje Sielo, obecnie Dietskoje Sielo, m. pow. w gub. petersburskiej (Rosja płn.), do roku 1917 rezydencja letnia carów, pałac barokowy z XVIII w. z parkiem, 14.000 miesz.

Carson Edward sir, polityk angielski, * 1854, unionista, zorganizował powstanie przeciw rządowi celem uniemożliwienia samodzielności Irlandji (Home rule), zwany „niekoronowanym królem Irlandji”, 1916 pierwszy lord admiralicji, 1917—18 zasiadał w gabinecie wojennym.

Carstens Asmus Jakob, malarz niemiecki, * 1754 w St. Jürgen pod Szlezwygiem, † 1798 w Rzymie. Należał do najczystszych przedstawicieli prądu neoklasycznego w wieku XVIII i w kartonach swych wniećnie przestępował teoryj Winkelmanna. Dzieła: „Bitwa centaurów”, „Argonauci”, „Uczta Platona” i in.

Cartagena, 1) staroż. Carthago Nova, założ. przez Hasdrubalę, m. port. nad m. Śródziemnem w prow. Murcia, 103.000 miesz., kopalnie ołowiu i cynku, wywóz wina; 2) m. stoł. i port. w prow. Bolivar w Kolumbji (Am. Płd.), 51.000 miesz., uniwersytet.

Cartago, 1) m. w prow. Cauca w Kolumbji (Am. Płd.), 10.000 miesz., wywóz kakao, kawy, tytoniu; 2) stoł. prow. C. w rep. Costa

Rica (Am. środk.), 1.588 m. n. p. m., 17.500 mieszkańców.

Carteret, 1) Antoine Alfred Désiré, zasłużony działacz oświatowy szwajcarski i przywódca tamtejszych radykałów, *1813, †1889; 2) Philip, żeglarz angielski. Odbił dwie podróże naokoło ziemi: w latach 1764—66 i 1769, dokonał odkryć w Polinezji, †1796.

Cartesius Renatus, ob. Descartes René.

Carthago ob. Kartagina.

Carthamus tinctorius, gatunek roślin z rodziny Synanthereae, pochodzący z Indji wsch., hodowany także w południowych Niemczech jako roślina farbiarska, zawierająca barwnik żółty lub czerwony (kartaminę). Owoc gorzkie, są środkiem przeczyszczającym.

Cartier Jacques, *1491, †1557, żeglarz francuski, jeden z pierwszych zdobywców i badaczy Kanady.

Cartouches - suffocantes, pociski francuskie, napełnione bromoocetanem etylu, drażniącym oczy.

Carum Carvi, kminek zwyczajny, dwuletnia roślina baldaszkowa pospolicie i od dawna hodowana oraz dziko rosnąca na suchych łąkach. Owoc aromatyczny, używany jako przyprawa do sera i chleba.

Caruso Enrico, słynny śpiewak włoski (tenor), *1873 w Neapolu, †1921 tamże.

Carycyn, m. guber. na pr. brzegu Wołgi (Rosja wsch.), 81.000 mieszkańców, handel rybołówstwo.

Caryophyllaceae, goździkowate, rodzina roślin, należąca do rzędu Centrospermae; zawiera rośliny jednoroczne lub byliny o liściach podługnych przeciwnych; kwiaty pięciokrotnie: kielich o 5 działkach, korona o 5 płatkach, pręcików 5+5 słupek (5). Rozpowszechniona na całej kuli ziemskiej. Należą tu rodzaje: Cerastium, Stellaria, Arenaria, Sceleranthus, Agrostemma, Lychnis, Silene, Dianthus, Saponaria i w. in.

Casa, (łac.), pierwotna chata pasterska, okragła, pleciona ze słomy i trzciny, wgłębiona w ziemię na 1 m. Chałup takich używała też ludność osiadła. Typ ten przetrwał na lagunach w mieszkaniach rybackich, zwanych „casone”. Wedle tradycji miała być taką chatą Romulusa na Palatynie, a także świątynia Westy.

Casablanca, arab. Dar-el-Beida, m. port. nad Atlantykiem w Maroku (protekt. franc.), 102.000 mieszk. (39.000 Europejczyków), wywóz wełny i bydła.

Casale Monferrato, m. i twierdza w prow. Aleksandrii w Pemoncie (Włochy póln.), 34.000 mieszk., nad rz. Po, jedwabniarstwo.

Casamance (Kazamans), rz. w Senegambii

Carthamus tinctorius (na prawo u dołu pojedynczy kwiat).

Carum; kminek zwyczajny (a kwiat, b owoc, c przekrój poprzeczny owocu).

(Afryka zach.) franc., do oc. Atlantyckiego, słowna i żeglowna.

Casamicciola, kąpiele na włosk. wyspie Ischia, źródła alkaliczne, solankowe 70°.

Casanova Francesco, malarz włoski, batalista, *1727 w Londynie, †1805 w Wiedniu. Malował dla ces. Katarzyny II obrazy, ilustrujące wojnę rosyjsko-turecką. Nasiadował Wouvermanna.

Casanova de Selgalt Giovanni Jacopo, *1725 w Wenecji, †1793 w Dux w Czechach; życie jego było pełne awanturniczych przygód. Uprawiał również politykę, co wywołało uwięzienie go w Wenecji, jako oskarżonego o zdradę stanu. Uciekł stamtąd w 1755 r.; podróżując po Europie wszedł w korespondencję z osobami koronowanymi, jak Fryderyk II, Katarzyna II i z wybitnymi postaciami swej epoki, jak Voltaire, Rousseau i t. d. Krótko bawił w Warszawie; musiał ją opuścić wskutek pojedynku. W 1773 r. wrócił do Wenecji i oddał jej w tym czasie jakieś tajne usługi. W roku 1782 udał się do Czech, jako bibliotekarz hr. Waldsteina. Zostawił pamiętniki.

Cascade Range (Wodospadowe góry), w północno-wsch. St. Zj. Am. Płn., szczyt Mount Shasta 4.386 m.

Casement Roger, polityk irlandzki, *1864; poświęcił się dyplomacji, był konsulem angielskim. W czasie wojny światowej sprzeciwiał się poborowi rekruta irlandzkiego do armii angielskiej. Oskarżony o zdradę i powieszony w r. 1916.

Caserta, stol. prow. C. w Kampanii (Włochy pld.), 35.000 mieszk.

Casimir Périer Jean Paul Pierre, mąż stanu francuski, *1847, †1907; od r. 1876 deputowany, w latach 1885—93 wiceprezes Izby, w 1893 prezes izby, 1894 prezes ministrów, po śmierci prezydenta Carnota 1895 wybrany prezydentem republiki.

Cass Lewis, mąż stanu amerykański, *1782, †1866; w 1831 r. minister wojny, w roku 1835—43 poseł w Paryżu, w 1857—60 sekretarz stanu.

Cassel, stol. pruskiej prow. Hessen-Nassau (Niemcy) nad rz. Fuldą, 162.000 mieszk., zamek Bellevue z akademią sztuk pięknych, fabryka lokomotyw, wagonów, maszyn, tkactwo.

Cassia, strączyńiec, rodzaj drzew należących do rodziny Caesalpiniaceae, rosnących w krajach gorących. C. Fistula z Ameryki zwrotnikowej, C. angustifolia z Afryki wschodniej i Arabii, a także C. acutifolia, dostarczająca owoców lub liści, dla celów medycznych, zwanych pod nazwą senesu (Fructus Sennae).

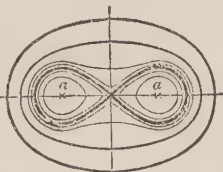
Cassini 1) Giovanni Domenico, astronom, *1625 r. w Perinaldo. Studja matematyczne kończył w Genui, poczem został prof. astronomii na uniwersytecie w Bolonii. Obserwując syst. Jowisza i Saturna, wykrył ruch wirowy pierwszego i wypowiedział mniemanie, że pierścień Saturna

Cassia angustifolia.

składa się z drobnych ciałek; odkrył w nim przerwę. Ludwik XIV zaprosił C. do Paryża na stanowisko dyrektora obserwatorium astronomicznego. Tu C. odkrył cztery księżycy Saturna, wyznaczył paralaksę słońca. † 1712 w Paryżu; 2) Jacques, syn 1-go, astronom i fizyk, * 1677, † 1756; 3) C. de Thury César François, astronom, syn 2-go, * 1714 w Paryżu, † 1784 tamże, jako dyrektor obserwatorium paryskiego. Rodzina Cassinich zasłużyła się w dziejach kartografii. Mapa Cassinich jest pierwszą nowoczesną mapą topograficzną całej Francji; oparta na triangulacji, składa się z 184 arkuszy w skali 1:85400; rozłożona w całości miałaby 11 m²; mapa tą zaczęła nową erę w dziejach kartografii.

Cassiniego linja.

Cassiniego linja: krzywa płaska, algebraiczna 4-go stopnia, mająca tę własność, że iloczyn odległości każdego punktu tej linii od dwóch stałych punktów, jest stały.

Cassiodorus Flavius Magnus Aurelius, uczony rzymski, sekretarz i minister Teodoryka Wielkiego, króla Ostrogotów, * 485, † ok. 580. Wskutek zaostrenia walki Gotów z Rzymianami i najazdu Justyniana na Italię (ob. Belizariusz) zrzekł się stanowiska politycznego. W 538 założył kongregację, poświęconą konserwacji i przepisywaniu manuskryptów starożytnych. Jest autorem „Kroniki” (od stworzenia świata do r. 519), „Historji Gotów” (zachowany tylko wyciąg), oraz zbioru pism urzędowych pt.: „Variae”, które są ważnym źródłem do poznania historii jego epoki.

Cassiopea, Kasjopea, gwiazdozbiór nieba północnego, łatwy do odróżnienia przez układ ważniejszych swoich gwiazd w kształcie rozszerzonej litery W. Gwiazdozob. C. posiada kilka podwójnych i potrójnych gwiazd.

Cassiquiare, rz. w Wenezueli (Am. Płd.), oddziela się od rz. Orinoko i wpada do rz. Guajania, dopływu Rio Negro, łącząc Orinoko z Amazonką (bifurkacja).

Castagno Andrea del, znakomity malarz florencki, * 1390(?), † 1457. Asymilując wpływy Uccella, Donatella i Masaccia, pozostaje nawskróś oryginalnym: dzieła jego znamionuje energia rysunku i siła, wywołująca wrażenie wspaniałej monumentalności. Do jego arcydzieł należą: „Ostatnia Wieczerza” (1450) w refektarzu klasztoru Św. Apolonji (obecnie muzeum C-a); „Farinata degli Uberti” i „Pippo Spano” z cyklu „Uomini famosi” (z willi Sofiano), fresków, po raz pierwszy zastosowanych w renesansie jako ozdoba ścian domu prywatnego.

Castanea vulgaris, kasztan jadalny, krzew lub drzewo dorastające do 30 m. wysokości, rośnie dziko w krajach Europy płd., nie ma nic wspólnego z tak zw. kasztanem, (ob. Aesculus). Należy do Cupuliferae. Liście ma spore, podługne, połyskujące, o brzegu piłkowanym, kwiaty męskie tworzą drobne kotki, żeńskie po 2—5 umieszczone

są we wspólnej pokrywie, w której po dojrzeniu znajduje się 1—5 dużych, zawierających sporo mączki, białka i tłuszczu, jadalnych owoców zwanych pospolicie kasztanami. Odmianna dająca smaczniejsze owoce zwie się maronami.

Castelár Emilio, mąż stanu hiszpański; * 1832, od 1857 r. profesor historii w Madrycie, w 1873 min. spraw zewn., 9 września 1873 do 2 stycznia 1874 dyktator i prezydent ministrów. † 1899.

Castelfranco Veneto, m. w prow. Treviso (Włochy płn.), 14.500 mieszk., wyroby sukienne, płócienne i jedwabne; w r. 1805 zwycięstwo Francuzów nad Austriakami.

Castellamare 1) del Golfo, m. w prow. Trapani na Sycylii (Włochy płd.), 19.000 mieszkańców; 2) di Stabia, m. port. nad zatoką Neapolitańską, 34.000 mieszk., źródła mineralne, przemysł metalurg. i bawełn.; zamek Quisisana, ruiny m. Stabiae.

Castello, 1) Andrzej i Antoni, budowniczy w. XVI, wzniesli kaplice p. w. Św. Katarzyny Sieneńskiej w koście. Dominikanów w Krakowie dla książąt Zbaraskich; 2) C. Matteo, budowniczy w. XVII, był architektem nadwornym Zygmunta III. Pojawia się po raz pierwszy ok. 1620; 3) C. Tomasz, budowniczy książąt Ostrogskich w końcu XVI i pocz. XVII w.

Castello Branco, m. okręg. w prow. Beira Baixa (Portugalia), 10.500 mieszk.; winnice, oliwki, drzewo korkowe.

Castellon de la Plana, stol. prow. C. w Walencji nad m. Śródziemnem (port Grao de Castellon), 32.000 mieszk., handel winem i owocami, przemysł korkowy, cukrowniczy, papierniczy i włókienniczy.

Castellorizo, tur. Meis, staroż. Megiste, wyspa na zach. wybrzeżu Azji Mniejszej, 12.000 mieszk., (Greków), figi, oliwki; zajęta przez Włochy od 1912 r.

Castelnau Clarières margr., generał francuski, * 1851, w 1914 minister wojny, w roku 1915 szef sztabu generalnego, w r. 1916 dowódca armji północnej. Od r. 1919 poseł do Izby deputowanych.

Castelvetro, m. w prow. Trapani na Sycylii (Włochy płd.); 25.000 mieszk., tkactwo; obok ruiny Selinusu (Selinunt).

Castiglione Baldassare hr., pisarz włoski, * 1478 w Casatico pod Mantua, † 1529 w Toledo. Autor dzieła: „Il cortegiano” (rozmowy o ideale ogłady towarzyskiej), często naśladowanego. Na dziele tem wzorował również Górnicki swego „Dworzanina”.

Castiglione, 1) Mikołaj de Castiglione, budowniczy, † 1545. Od 1522 wymieniany w aktach krak. Pracował przy budowie wschodniej i półn. części zamku Wawelskiego, pomagając B. Berecciemu. W latach 1542—1545 wykonał dla H. Szafranca: dom przy ul. Brackiej i przebudowę zamku w Pieskowej Skale; — 2) Kacper, jego syn, był znakomitym złotnikiem krakowskim.

Castilla don Ramon, mąż stanu peruwiański

ski, * 1797, † 1867. W latach 1845—51 i 1855—1862 prezydent republiki.

Castleford, m. w zach. hr. York (Anglia pñ.-wsch.), nad rz. Aire, 18.000 mieszk., huty szklane.

Castlereagh, l. dopływ rz. Darling w Australii pñd.-wsch., dług. 585 km.

Castlereagh Henry Robert Stewart, markiz de Londonderry, mąż stanu angielski, * 1769, † 1822. Był członkiem Izby Gmin, zaś od 1805 r. jako minister wojny i kolonii, zwyciężenie walczył przeciw Napoleonowi. W roku 1807 został ministrem spraw zagr. i wiele wysiłkówłożył celem zawiązania koalicji antyfrancuskich. Podczas kongresu wiedeńskiego w 1815 r. odegrał dużą rolę, wtrącając się do polityki pruskiej i rosyjskiej i ograniczając zaborce pretensje tych obu państw. Polityka Castlereagha była przedmiotem ostrej dyskusji w parlamencie angielskim; skończył śmiercią samobójczą.

Castor, ob. Bliźnięta.

Castor fiber (bóbr), zwierzę ssące, rząd: gryzonie (Rodentia). Palce tylnych łap połączone błoną; ogon szeroki, spłaszczony grzbietowo brzusznie, łuskami pokryty, służy mu za ster. Pływa dosyć zręcznie. Jest roślinożercą. Wygrzebuje w ziemi długie chodniki, które otwierają się pod wodą. Gdzie bobry żyją daleko od osiedli ludzkich, tam budują sobie oryginalne mieszkania nawodne z pni drzewnych, gałęzi itp. Grube pnie drzewne ogryzają dokoła, a potem łamią drzewo i puszczają z prądem rzeki. W domkach swych gromadzą w jednej komorze żywność, a w drugiej mieszkają. Znae są także tamy z drzewa, gałęzi i gliny, które budują bobry, gdy poziom wody opada.

Castoreum, bobrowy strój; płyn brunatny, o przenikliwym zapachu, wydzielany przez samców bobrów do woreczków, okrywających ich narządy płciowe. Dawniej C. miało zastosowanie, jako środek przeciw drgawkom oraz w chorobach serca; obecnie C. nie jest używane głównie z powodu jego braku.

Castres, m. okręg. w dep. Tarn (Francja pñd.), nad rz. Agout, 28.000 mieszk., sukiennictwo.

Castrogiovanni, star. Enna, m. w prow. Caltanissetta na Sycylii (Włochy pñd.), 28.000 mieszkańców, kopalnie siarki i soli, kąpiele siarczane.

Castro-Urdiales, m. okręg. w prow. Santander (Hiszpania, Stara Kastylija), 14.000 mieszk., kopalnie, rybołówstwo.

Casuarus galeatus (kazuar hełmisty), zwierzę, gromada: ptaki (Aves), rząd: strusie (Protonotae), rodzina: kazuary (Casuariidae). Duży ptak o silnych, choć stosunkowo krótkich nogach; 3 palce, środkowy opatrzone dużym pazurem, służącym mu do obrony. Na dziobie hełmiasta narośl. Każde pióro ma 2 osi równej długości. Barwa upierzenia czarna, lśniąca, na podgardlu i bokach szyi granatowa, na wierzchu szyi czerwona. Skrzydła słabe; biega po ziemi. Żywi się wyłącznie roślinami. Australia, Nowa Gwinea, Ceram, Arröe.

Casus (łac.) przypadek, zdarzenie niezamie-

rzane. W prawie ma znaczenie szczególnie w kwestji odpowiedzialności. Np. zasada prawa rzymskiego: *Casum sentit dominus* (przypadek dotyka właściciela). C. belli, termin używany w języku dyplomatycznym i w prawie międzynarodowym: wypadek pociągający za sobą wypowiedzenie wojny (np. napad, niedotrzymanie traktatu itp.). C. foederis: wypadek uprawniający do wezwania pomocy sprzymierzeńców na podstawie zawartego przymierza.

Catalani Angelica, znakomita śpiewaczka koloraturowa, * 1779. Występowała w operach: libońskiej, madryckiej, paryskiej, londyńskiej, † 1849 w Paryżu.

Catamarca, stol. prow. C. w Argentynie pñ. (Am. pñd.), 13.300 mieszk.; prow. C. 123.138 km², kopalnie złota, srebra i miedzi, bawełna, chów bydła.

Catanduanes, jedna z wysp Filipińskich (Azja pñd.-wsch.), 1.749 km², 40.000 mieszk.

Catania, stol. prow. C. i port. na Sycylii (Włochy pñd.), niedaleko Etny, 252.000 mieszkańców, starożytności rzymskie, uniwersytet z r. 1434, rafinerie siarki, fabr. mydła, zapalek, ciasta, wywóz zboża, wina, owoców; częste trzęsienia ziemi; prow. C. 4.937 km², 790.000 mieszk.

Catanaro, stol. prow. C. w Kalabrii (Włochy pñd.), 36.000 mieszk., wyroby jedwabne; prow. C. 5.270 km², 483.250 mieszk.

Catargiu Lascar, mąż stanu rumuński, członek rządu prowizorycznego z 1866, pięciokrotnie prezes ministrów. * 1823, † 1899.

Catarrhini (wąskonosy), małpy, zwierzęta, należące do rzędu: Primates (naczelne). Różnią się od tzw. szerokonosych tem, że mają otwory nozdrzy blisko siebie leżące. Afryka, Azja, Europa. Goryl, orangutan, szympan, pawian.

Catawba, rz. wypływająca z Gór Niebieskich (Blue Ridge) w stanie Karoliny (St. Zł. Am. Pñ.), jako Wateree zlewa się z rz. Congaree i tworzy Santee River, dług. 600 km.

Cateau (Le), m. w dep. Nord (Francja pñ.), nad rz. Selle, 10.600 mieszk., cukrownie, przędalnie, odlewnie; w r. 1559 pokój pomiędzy Francją, Anglią i Hiszpanją.

Catechu, wyciąg (ekstrakt) z kory drzewa wschodnioindyjskiego *Acacia Catechu* (rodzaj Mimosaceae), zawiera kwas garbnikowy. Stosowany jest jako środek przeciw biegunkom; w technice — do garbowania skóry.

Catena Vincenzo do Biagio, malarz wenecki, * 1531. Odznaczał się jasnym i przejrzystym kolorytem. Jego arcydziełem jest „Apoteoza Sw. Krystyny“ (kości. S. Maria Mater Domini w Wenecji) i „Portret doży Loredano“ (Bergamo).

Catgut (ang. struna), nici chirurgiczne z kieszek baranich do zszywania ran i przewiązywania naczyń; rozpuszczają się w ustroju, nie wymagają zatem usuwania ich z ran.

Cathay (Kathay, Kitaj), średniowieczna nazwa Chin.

Cathelineau Jacques, * 1759, † 1793, przywódca Wandejczyków zbuntowanych przeciw-

ko Konwencji Narodowej w Paryżu w 1793 r. Zmarł w St. Florens wskutek ran, otrzymanych pod Nantes.

Cathkin, najwyższy szczyt w górach Smozych (Drakenberge) w kraju Przylądkowym (Afryka pld.), 3.157 m.

Catilina, ob. Katyliną.

Cato, ob. Katon.

Catocala (wstęgówka), nazwa rodzaju motyli, należących do nocnicówek (Noctuae). Duże, piękne, barwne motyle. Skrzydła przednie barwą i deseniem przypominają korę; skrzydła tylne czerwone lub żółte z 2 czarnymi przepaskami lub też czarne z błękitną przepaską pośrodku. Latają późnym wieczorem. *C. fraxini* (wstęgówka błękitna), *C. electa* (w. wybrana), *C. nupta* (w. ponsówka), *C. elocata* (w. czerwotka), *C. sponsa* (w. karmazynka), *C. promissa* (w. narzeczona), *C. paranympa* (w. śliwica).

Catorce, m. w stanie Luis Potosi (Meksyk środk.), 2.679 m. n. p. m., 18.000 mieszkańców, kopalnie srebra.

Catskill Mountains, część Apalachów w stanie N. York (Am. Płn.), pomiędzy rz. Delaware i Hudson, szczyt Mount Slide 1.282 metr.

Cattaro (Kotor), m. pow. w Dalmacji pld. (Jugosławia), port woj. nad zatoką Kotorską, 6.000 mieszk.

Cattleya, podzwrotnikowy rodzaj roślin z rodziny storczyków, rosnący na drzewach w lasach dziewiczych. Znane są liczne odmiany, często hodowane w doniczkach n. p. *C. Harrisoniae*.

Catullus *Cajus Valerius*, najznakomitszy obok Propertiusa liryk starożytny. *87 przed Chrystusem w Veronie, † około 57. (ob. Katullus).

Cattleya Harrisoniae.

Cauca, 1) l. dopływ rz. Magdaleny w Kolumbii (Am. Płd.), liczne wodospady, żeglowny, 1.100 km. długości; 2) prow. Kolumbii zach. (Am. Płd.), 56.675 km², 239.000 mieszk., stol. Popayan.

Cauchy Augustin Louis, baron, słynny matematyk francuski. *1789 w Paryżu, prof. politechniki paryskiej; po rewolucji lipcowej przebywał w Pradze; od 1848—52 prof. uniwersytetu paryskiego. †1857. Pracował w dziedzinie teorii funkcji, teorii liczb zespolonych, teorii wyznaczników, rachunku różniczkowego i całkowego, rachunku różnicowego i sumacyjnego, teorii funkcji analitycznych, równań różniczkowych i teorii grup przekształceń. Dzieła główne: „Cours d'analyse de l'Ecole polytechnique“, „Exercices mathématiques“. Wszystkie prace C. zebrane zostały pt.: „Oeuvres complètes publ. sous la direction scientifique de l'Académie des Sciences“ (Paryż, 1882 i nast.).

Cauda, włoski wyraz muzyczny, oznacza

kreskę pionową, zakończającą nuty i zamykającą szereg ligatur.

Cauda equina, (łac.), ogon koński, nazwa anatomiczna, nadawana dolnej części rdzenia kręgowego, ponieważ nerwy wychodzące z rdzenia i przebiegające w kanale kręgowym przypominają ogon koński.

Cauer, niem. rodzina rzeźbiarzy. 1) Emil, *1800 w Dreźnie, †1867 w Kreuznach; dzieła „Hutten“, „Karol V“, „Melanchthon“; 2) Karl, *1828, †1885 w Kreuznach; autor cenionych popiersi portretowych; 3) Robert, *1831, †1893.

Caulaincourt Armand Augustin Louis, de, mąż stanu francuski, *1773, †1827. Brał udział we wszystkich prawie wojnach rewolucji. Jako ambasador francuski w Petersburgu w roku 1801, wielki zwolennik Napoleona, jednocześnie cieszył się uznaniem Aleksandra I. Był przeciwnikiem kampanji Napoleona w 1812. Podczas Stu Dni był ministrem spraw zagranicznych. Zarzucono mu zamach na ks. d'Enghien i dlatego za Restauracji wycofał się z życia politycznego.

Caulis, lodyga, jest główną osią pędu rośliny. Rośnie zwykle pionowo w górę i wydaje z siebie boczne gałęzie, na których, jak również i na samej lodydze, osadzone są liście. U ziół i bylin lodyga i boczne gałęzie pozostają zielone, u drzew drewnieją i zmieniają się w pień drzewny z grubymi konarami, tworzącymi koronę drzewa.

Caulopteris, rzekome paprocie z okresu triasowego.

Caumont Arcisse de, twórca narodowej archeologii we Francji, *1802, †1873.

Causa (łac.), dosłownie przyczyna, powód; w znaczeniu prawniczym: sprawa sądowa. *C. turpis*, sprawa, żądanie, którego nie można dochodzić sądownie, np. skarżyć o wygraną w karty, dosłownie przyczyna niemoralna, podła w przeciwieństwie do *c. justa* (sprawiedliwa, słuszna).

Causse(s), płyty wapienne we Francji pldn. w depart. Tarn i Lozère, pomiędzy górami Cévennes i masywem Centralnym, nieurodzajne, suche, chów owiec, 5.000 km².

Caussin de Perceval Armand Pierre, orientalista (arabista) francuski, *1795, †1871. Autor dzieła: „Les Arabes avant l'Islamisme“.

Caustica, (greck.), środki żrące. Niszczą tkanki, z którymi się zetkną. Stosowane w celu usuwania brodawek skórnych. Do c. należą kwasy żrące (solny, siarkowy, azotowy), ługi żrące (sodowy i potasowy) oraz lapis.

Cautin, prow. Chile pld. (Am. Płd.), 16.524 km², stol. Temuco.

Cauto, rz. żeglowna na Kubie (Antyle), długości 400 km.

Cauvery (Kaweri), rz. w Indjach pld., ujęcie do zatoki Bengalskiej, wodospady, dług. 700 kilometrów.

Cavaignac, 1) Louis Eugène, generał francuski, *1802, †1857. W r. 1830 w chwili wybuchu rewolucji lipcowej uznał nowy porządek rzeczy; wskutek zatargu z nowym

rzędem, został zesłany do Afryki. Odznaczyl się i zasłynął w szeregu wypraw. W r. 1848 rząd tymczasowy powołał go na stanowisko gubernatora Algeru. Po dniach czerwcowych Zgromadzenie Narodowe powierzyło mu obronę Paryża i Republiki. Był drugim obok Ludwika Napoleona kandydatem na stanowisko prezydenta Republiki. Po zamachu stanu 2-go grudnia 1851 r. wycofał się z życia publicznego. 2) Godefroy, mąż stanu francuski, syn Ludwika, *1853, †1905. W r. 1882 deputowany, 1892 minister marynarki, 1895—96 i 1898 minister wojny.

Cavalcanti Guido, poeta włoski, †1301 r. Przyjaciel Danta. Fanatyczny gibelin. Pisał ballady i sonety w stylu trubadurów.

Cavalleri Bonaventura, *1591, †1647, matematyk włoski, autor dzieła „Geometria indivisibilium continuorum nova quodam ratione promota”, 1635.

Cavalleri Emilio, wybitny kompozytor włoski, *około 1550 w Rzymie. Reformator muzyki operowej, propagował arje i niezależny akompaniament w operze włoskiej. Napisał pierwsze oratorium „Representazione di anima e di corpo”, „Il satiro”, „La disperazione de Filene” i wiele innych utworów i pieśni. Zmarł około 1600 we Florencji.

Cavalli Francesco, wybitny kompozytor włoski, przedstawiciel szkoły weneckiej w operze, kapelmistrz w koście św. Marka w Wenecji. *1600, †1676. Napisał 39 oper.

Cavallotti Felice, poeta włoski. *1842 w Mediolanie, publicysta rewolucyjny, irenista, †1898 w Rzymie. Pisał poezje liryczne i dramaty.

Cavan, stol. hr. C. w Ulsterze (Irlandia pñ.); hr. C. wchodzi w skład Wolnego Państwa Irlandzkiego, 1.932 km², 91.200 mieszk., (81,5% katolików).

Cavanesi, rzeźbiarz, pochodził z rodziny włoskiej, osiadł w Polsce za czasów Zygmunta III. Wykonał 12 posągów apostołów do kościoła św. Piotra w Krakowie i 50 posągów do kościoła Jezuitów w Jarosławiu.

Cavatina, wyrażenie muzyczne, śpiew na jeden głos w rodzaju arji o prostej melodji, z jednej części bez repetycji.

Caveller de la Salle Robert, *1643, †1687, podróżnik i kolonizator francuski, zbadał i podbił olbrzymie terytorja dorzecza rz. Mississippi (1669—1687).

Cavendish Henry, fizyk i chemik angielski, *1731 w Nicei, †1810 w Londynie. Odkrył wodór (1776), rozłożył wodę na składniki, dokonał analizy powietrza, wyznaczył średnią gęstość ziemi i wiele in.

Caverna, (łac.), jama powstająca wskutek rozpadu tkanki płucnej, chorobowo zniszczonej. Najczęściej bywa pochodzenia gruźliczego.

Cavia cobaya (świnka morska), zwierzę, należące do gromady ssaków (Mammalia), rząd: gryzonie (Rodentia). Futerko czarniawe z szaro-żółtawymi i białymi plamami. Zwierzętko to hodowane jest po domach i tylko jako domowe jest znane. Pochodzi z Brazylii.

Caviana, wyspa żyzna przy ujściu Amazonki (Brazylja), rybołówstwo.

Cavite, m. port. na wyspie Luzon w Filipinach w zatoce Manilli, warsztaty okrętowe; zwycięstwo morskie Amerykanów nad Hiszpanami w r. 1898.

Cavour Camillo Benso hr., znakomity mąż stanu włoski, twórca zjednoczenia Włoch. *1810 w Turynie, †1861; od r. 1850 minister najróżniejszych resortów; od 1852 do lipca 1859 i od 1860 prezes ministrów; skłonił Napoleona III w r. 58 do zawarcia przymierza, skierowanego przeciw Austrii; Garibaldię formalnie zwalczał, poufnie popierał, w rezultacie zaś wyzyskiwał jego zwycięstwa dla Piemontu; 18 lutego 61 zwołał pierwszy parlament włoski, który proklamował Wiktora Emanuela królem Włoch.

Cavoura kanał we Włoszech północnych, wykopany w celach nawadniających, od rz. Po do rz. Ticino, dług. 82 kilometry.

Caxias, m. w stanie Maranhao w Brazylii pñ. (Am. Pld.) nad rz. Itapicuru, 25.000 mieszkańców, wywóz bawełny i ryżu.

Caxias Luis Alvez Lima, ks., marszałek brazylijski, *1803, †1880; w latach 1861—62 i 1875—78 prezes ministrów i minister wojny; w 1867—69 dowodził wojskami, walczącymi zwycięsko z Paragwajem.

Caxton (wym. Kestn) William, pierwszy drukarz książek w Anglii. *1422 r. w Kent, kupiec w Londynie, a potem w Bruges. †1491. Drukował naprzd w Bruges, od 1476 w Londynie.

Znak drukarni Caxtona.

Cayambe, szczyt wulk. w Andach Ekwadoru (Am. Pld.), 5.850 m., u stóp góry — ruiny świątyni i twierdzy Inków.

Cayenne, stol. Gujany franc. w Am. Pld. nad Atlantyką, 14.000 mieszk.; na wyspie C. kolonia przestępców.

Cayes (Les), m. port. na pld.-zach. wybrzeżu Haiti, 15.000 mieszk., wywóz kawy i drzewa.

Cayley Arthur, znakomity matematyk angielski, *1821 (Richmond), †1895, profesor uniwersytetu w Cambridge, 1863. W słynnej pracy: „A sixth memoir upon quantics” (1859) wykazał, że miarowe własności przestrzeni są związkami rzutowymi z pewnym utworem „bezwzględny”: „geometria miarowa jest częścią geometrii rzutowej”. Napisał 967 prac matematycznych („Collected mathematical papers”, t. I—XIII, 1889—1897), poświęconych głównie teorii niezmienników algebraicznych.

Caylus Anne Claude Philippe de Tubières hr., archeolog i rytownik francuski, *1692 w Paryżu, †1765 tamże. Autor dzieł: „Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises” (7 tom. in 4-o) i „Description des pierres gravées du cabinet de Roi” z rysunkami Buchardon'a. Sztychy jego są zebrane w wydaniu p. t.: „Oeuvres badines”. Podobnie jak Winckelmann wywarł duży wpływ na artystów współczesnych w kierunku kultu antyczności.

Cayman (wyspy), grupa wysp na pld. od

Kuby w Antylach, należąca admin. do Jamajki, 230 km², 6.000 mieszk., stol. Georgetown, palmy kokosowe, połów żółwi, wywóz skór, ryb, bydła.

Czałès Jean Antoine, polityk francuski, * 1758, † 1805. Członek Stanów Generalnych francuskich z 1789 r., wymowny obrońca monarchii. Po ucieczce króla do Varennes, emigrował do Anglii, usiłując podczas procesu króla skłonić Anglię do wzięcia go w obronę. W 1801 r. wrócił do Francji, ale nie brał udziału w życiu publicznym.

Cazin Jean Charles, malarz francuski, * 1841 w Pas-de-Calais, † 1901. Uczeń L. de Boisbaudran'a i M. Trélat'a. Dzieła jego odznaczają się miękkością kolorytu. Wybitniejsze: „Ucieczka do Egiptu” (1877), „Agar i Izmael” (muz. Luksemburskie), „Tobiasz” (Lille).

Cd, symbol chemiczny kadmu.

Ce, symbol pierwiastka ceru.

Ceara, stan pñ.-wsch. Brazylii nad Atlantykiem, 161.000 km², 1,45 milj. mieszk., uprawa bawełny, wywóz skór; stol. Fortaleza.

Cebu, wyspa w Filipinach, 4.697 km², 600.000 mieszkańców, ryż, kukurydza, tytoń; stol. C., port na wybrzeżu wsch., 46.000 mieszk.

Cebula, lodyga podziemna o skróconym pędzie i grubych, „miesistych” liściach, zawierających materiały odżywcze dla pączka znajdującego się wewnątrz niej, a rozwijającego się na wiosnę. Cebule posiada znaczna część roślin wiosennych, a przede wszystkim liljowate.

Cebus capucinus (kapucynka), małpa należąca do podrzędu: szerokonose (Platyrrhina). Małpa ta łatwo się oswaja. Można ją często spotkać w menażeriach. Jest inteligentna i pojętna. Ma dobry słuch. Gujana, Brazylija do Paragwaju.

Cecco d'Asceoli, astrolog, profesor w Bolonii, * 1257, spalony żywcem we Florencji w r. 1327 za wolnomyslnie przekonania.

Cech Świętopełk, obok Jarosława Wrchlickiego, najwybitniejszy poeta czeski w drugiej połowie wieku XIX-go, * 1846, † 1908, przedstawiciel ideologii narodowej, demokratycznej, słowianofilskiej, oraz dążeń do sprawiedliwości społecznej. Główne dzieła: poematy epiczne „Czerkies”, „Hanuman”, „Havia”, „Europa”, „W cieniu lipy”, „Dagmar”, „Kowal z Leszczyna”, poezje buntu narodowego i społecznego p. t.: „Pieśni niewolnika” (tłumaczone na język polski przez M. Szukiewicz), oraz satyryczne powieści o „Podróżach pana Brączka do księżycy i do stulecia XV-go”. Z utworów prozą mistrzowską „opowieść z registry” pt.: „Jastrząb contra Hordliczka”. Założył i redagował znany miesięcznik literacki „Kvety”.

Cech (niem.), zrzeszenie rzemieślników jednego fachu w celach wzajemnej pomocy i obrony interesów wspólnych. W miastach średnio-wiecznych cechy dosięgły znacznego rozwoju i stanowiły wielką siłę gospodarczą i polityczną. Z rozwojem przemysłu i handlu stopniowo straciły znaczenie.

Cecha, właściwość jakiejś rzeczy, określenie jakiejś rzeczy, znamię, dzięki której rzecz jakąś się poznaje, rozpoznaje i odróżnia od innych.

Cechmistrz (niem.), starszy cechu. W wiekach średnich był władzą administracyjną i sądową cechu.

Cechsztyń, górny oddział okresu permskiego.

Cecidia, galasy, narośle rozmaitego kształtu, wywołane najczęściej nakłuciem rozwijającego się liścia lub innego narządu rośliny przez owady podczas składania jajek. Wylęgłe z jaj gąsieniczki przeobrażają się w galasach.

Cecil Robert, lord, polityk angielski; * 1864, z zawodu adwokat; od 1906 poseł do parlamentu, 1915—16 członek rządu, 1916—18 minister blokady, 1923—24 lord tajnej pieczęci. Zwolennik Ligi Narodów.

Cecora, równina na pr. brzegu rz. Prutu niedaleko Jass (Rumunja); 19 września 1620 bitwa wojsk polskich pod wodzą Stan. Żółkiewskiego z Turkami.

Cecropia Adenopus (drażnia), roślina z rodziny Moraceae (morwowate), rośnie w Ameryce zwrotnikowej i stanowi bardzo ciekawy przykład współżycia (symbiozy) z mrówkami, które ją zamieszkują i bronią jej od nieprzyjaciół.

Cecylja (święta) rzymianka, poniosła śmierć męczeńską około 230 r. Lubiła muzykę, śpiewała psalmy przy dźwiękach arfy; uważana jest za patronkę muzyków. Kościół katolicki na jej pamiątkę święci dzień 22 listopada.

Cecylja Renata, królowa polska, żona Władysława IV, córka ces. niem. Ferdynanda II. poślubiona w celach politycznych 9 sierpnia 1637 r., koronowana 13 września tegoż roku. Rozleglejszego wpływu na sprawy publiczne nie miała. † 24 marca 1644. Pozostawiła syna Zygmunta Kazimierza (* 1640) i córkę Marjanę (* 1642).

Cedar Rapids, m. w stanie Iowa (St. Zj. Am Pñ.), 45.600 mieszk., przemysł metalurg., fabr. konserw mięsnych.

Cedenite, NO₂ C₆ H₅.CH₂.Cl, chlorek nitrobenzylu, ciecz, o zapachu migdałów, działa parząco po kilku minutach. Używana w walce gazowej, jako broń chemiczna.

Cedent, (łac.), osoba, przelewająca swe prawo na drugą osobę przez cesję; **cedować**, przelewać swe prawo na drugą osobę.

Cedr, ob. **Cedrus**.

Cedrus Libani, cedr, wspaniałe drzewo, dochodzące do 40 m. wysokości; może żyć do 3000 lat; należy do rodziny Pinaceae (sosnowate). Rośnie w Syrii, na zboczach Libanu, w północnej Afryce, tworzy miejscami duże lasy. Posiada szyszki eliptyczne, większe niż jodłowe, o łuskach krótkich, szczególnie do siebie przylegających. Gatunek C. Deodora rośnie w Himalajach.

Ceduła giełdowa, urzędowy wykaz cen, tabela cen, osiągniętych podczas zebrania giełdowego. Ceduła giełdy pieniężnej zawiera ceny (kursy) walut, dewiz i monet obcych, pa-

pierów wartościowych i t. p.; ceduła giełdy towarowej: ceny towarów.

Cefalonja, najw. z wysp Jońskich (Grecja), 689 km², 50.000 mieszk., górzysta, żyzna, winnice, oliwki.

Cefeusz, gwiazdozbiór nieba północnego, w pobliżu Małej Niedźwiedzicy, między gwiazdozbiorami Kasjopei i Smoka.

Cegielski, 1) Hipolit, filolog i przemysłowiec, * 1815, studia odbywał w Berlinie, nauczyciel gimn. w Poznaniu, ogłosił kilka prac: „O słowie polskiem” (1842), „O zasadach wychowania po szkołach wyższych”, „Nauka poezji” (1845); 1846 założył handel żelaza w Poznaniu, a potem fabrykę maszyn i narzędzi rolniczych, która z czasem rozrosła się jako jeden z największych zakładów tego rodzaju w Polsce; 1849 posłował na sejm pruski w Berlinie; † 1868; 2) Stefan, syn poprz., * 1852, działacz społeczny i ekonomista w Wielkopolsce, kierownik odziedziczonej po ojcu fabryki, którą przekształcił na spółkę akcyjną, prezes wielu towarzystw i organizacji, m. in. prezes Rady Nadzorczej Banku Związku Spółek Zarobkowych od początku istnienia tej instytucji; poseł do sejmiku pruskiego i parlamentu Rzeszy; † 1921.

Cegliński Julian, malarz polski XIX w. * 1830 r. w Warszawie. Należał do grona pierwszych uczniów Warszawskiej Szk. Sztuk Pięknych. Płodny pejzażysta i odtwórca zabytków budownictwa polskiego. † 1903 w Warszawie.

Cegła, uformowane i wysuszone, lub wypalone w ogniu sztuki gliny, używane następnie jako materiał budowlany, ogniotrwały. C. znana była i używana już w starożytności; w w. XIX poczęto ją wyrabiać maszynowo; wypalanie odbywa się obecnie prawie wyłącznie w piecach kręgowych systemu Hofmanna. Cegła dziurawa ma otwory w celu zmniejszenia wagi. Lekkie są też cegły korkowe. Najmocniej wypalone są klinkiery. Nadto istnieją c. wapniowo-piaskowe i cementowo-piaskowe.

Cejlon, wyspa na pld.-wsch. od pld. cypla Indyj, kolonia bryt. od 1802, 65.990 km², 4,5 milj. mieszk. (3 milj. Syngalezów, 1 milj. Tamulów, 10 tys. Anglików), 9 prow., 1 protektorat (Malediwa); stol. Colombo. Na pld. górzysta, na pln. równina. Klimat zwrotnikowy, wilgotny na zachodzie, suchy na wsch. Ośrodek budaizmu. Produkty: ryż, herbata, kaczuk, kakao, zboże, orzechy kokosowe; kopalnie grafitu, drogie kamienie: rubiny, szafiry i i. Linij kolej. 1.171 km., telegr. 3.380 km., telefonu 6.653 km. Porty: Colombo i Point de Galle. C. znany Grekom, w r. 543 przed N. Chr. nawrócony na buddyzm; w 1518 objęty przez Portugalczyków, w 1658 przez Holendrów; od 1802 zawiądnęty przez W. Brytanię.

Cejnowa ob. Chałupy.

Cekauz, dawniej zbrojownia czyli budynek przeznaczony na skład broni i sprzętu wojennego. Czasami w cekauzach przechowywano

również trofea wojenne i zabytki sprzętu wojennego z dawniejszych czasów.

Cel, wyraz, oznaczający w języku polskim ściśle: kres, punkt, ku któremu skierowane jest jakieś działanie lub zamiar działania, zamierzenie. Wszelki zamiar zmierza do jakiegoś celu. Cel jest więc antycypującym (t. j. z góry powziętym) wyobrażeniem skutku, wyniku działania, które podjęliśmy lub zamierzamy podjąć. W ujęciu szerszym jest to jakiś stan lub akt (czynność) przyszły, który sobie wyobrażamy i którego pragniemy, a którego urzeczywistnienia nie możemy osiągnąć bezpośrednio, lecz tylko za pomocą środków, t. j. tych pośrednich członów przyczynowych, które zamiar powzięty i cel osiągnięty łączą w całość zamkniętą i skończoną. Życie wymaga bezustannego wykonywania celów; celowość jest więc podstawową właściwością myślenia ludzkiego, albowiem już samo myślenie jest ustawicznym wyznaczaniem sobie celów i dążeniem do nich. Najbardziej abstrakcyjne myślenie odbywa się na podobieństwo i według analogii tzw. zewnętrznej (fizycznej, mięśniowej) czynności ludzkiej. Ponieważ człowiek żyje, stawiając sobie cele i dążąc do ich osiągnięcia, przeto niepodobieństwem jest dlań wyobrazić sobie coś, co by istniało poza wszelką celowością.

Cel, jednostka prędkości, równająca się 1 cm/sek.; wymiar: LT⁻¹.

Cel (przy strzelaniu), przedmiot, który zamierzamy ostrzeliwać. Istnieje: C. odkryty, C. osłonięty, C. pomocniczy, przy pomocy którego ostrzeliwuje się cel właściwy, C. ukryty. Celność broni charakteryzuje stopień rozsiewu pocisków. Im mniejszy jest rozsiew broni przy jednakowych warunkach strzału, tem większa jest jej celność. Celowanie polega na takim nadaniu kierunku broni, aby wystrzelony pocisk trafił do punktu, do którego strzelamy. Celowanie bezpośrednie polega na takim nastawieniu broni, aby muszka broni ustawiona w środku szczeliny i na wysokości jej skrajów, oraz punkt do którego celujemy, leżały na prostej linii. Celowanie pośrednie polega na takim nastawieniu celownika i wyborze pomocniczego celu, aby przy celowaniu doń, pociski trafiały w cel rzeczywisty. Celowniczy żołnierz: prowadzący ogień z karabinu maszynowego lub też nacierającego działą. Celownik stanowi część przyrządu celowniczego, ułatwiająca celowanie i umożliwiająca strzelanie na różne odległości. W karabinach używane są celowniki: 1) ramkowe, który składa się z ramki opatrzonej w suwak ze szczeliną; silna sprężyna unieruchamia suwak w danym położeniu; ramka posiada skalę, na której są wypisane odległości; na większe odległości strzela się podnosząc pionowo ramkę i ustawiając odpowiednio suwak; 2) ramkowo-schodowy, który podobny jest do poprzedniego, podstawa jego jednak posiada schodki, pozwalające na łatwe przesuwanie suwaka przy strzale na mniejsze odległości, nawet nie patrząc na celownik; 3) krzyżowy i no-

wy, posiadający ścianki podstawy w kształcie łuków o pewnej krzywiznie; 4) ramienio- wy — posiada podstawę opatrzoną w grzebień, służący jako wodzidło suwaka; ramie (widełki) osadzone na woźniu posiada rowki wodzące suwaka; przesuwając suwak podnosi się odpowiednio ramie.

Celakovsky František Ladislav, poeta czeski i filolog, * 1799, † 1852, jeden z budowniczych odrodzonej literatury czeskiej. Twórczość swoją poetycką oparł na pieśni ludowej czeskiej i słowiańskiej wogóle („Odgłosy pieśni rosyjskich“, „Odgłosy pieśni czeskich“). Wartościowy jest zbiór poezji miłosnych i dydaktycznych p. t. „Róża stulistna“. Wydał również szereg przekładów (Goethe, Walter Scott i in.).

Celano, 1) lub Fucino, dawne jezioro w Abruzzach, w prow. Aquila degli Abruzzi (Włochy środk.), 15.800 ha, osuszone w XIX w. i zamienione na pola uprawne; 2) m. obok byłego jeziora Fucino, 10.000 mieszk.

Celastraceae, trzmielinowate, rodzina z rzędu Celastrales, rozprzestrzeniona na całej kuli ziemskiej; w Polsce posiada jeden tylko rodzaj Trzmielina — *Evonymus*.

Celaya, m. w stanie Guanajuato (Meksyk środk.), 23.000 mieszk., przemysł skórnicy.

Celebes, najbardziej na wsch. wysunięta z wysp Sundzkich na oc. Indyjskim, 179.416 km², górzysta (do 3.075 m.), wulkaniczna, liczne jeziora (Townti), 3 milj. mieszk. Polinezyjczyków i Malajczyków; produkty: kawa, orzechy kokosowe, tytoń, ryż; ruda żelazna. Główne m. i porty: Makassar i Menado; należy do Indyj wsch. holend.

Celerina, stacja klimat. w Engadinie górnym (Szwajcaria), 1.724 m.

Celesta, instrument muzyczny młotkowo-klawiszowy (zamiast strun, sztabki stalowe), wynaleziony przez A. Mustel'a w Paryżu (1886).

Celestyn, minerał, siarczan barytu SrSO_4 . Rombowy, równoplastyczny z barytem. Twardość 3½. Ciężar właściwy 4,0. Piękne kryształy towarzyszą siarce sycylijskiej. Mniej znacznie rozpowszechniony niż baryt; występuje w sposób doń podobny.

Celibat (łac.) stan bezżenności, zakaz wstępowania w związki małżeńskie, wprowadzony przez papieża Grzegorza Wielkiego w r. 1076, dotyczy kleru zachodnich obrządków katolickich. Zwyczaj zachowywania celibatu ustalili się w Polsce dopiero pod koniec XII wieku.

Celichowski Zygmunt, filolog i historyk, * 1845 we Wronkach, studja odbywał we Wrocławiu, Berlinie i Lipsku, od 1869 do zgonu bibliotekarz w Kórniku; z bogatych zbiorów tej biblioteki ogłosił szereg materiałów historycznych i przedruków rzadkich zabytków piśmiennictwa polskiego m. in. tom IX „Acta Tomiciana“, „Ars moriendi“, „Pamiętnik podróży, odbytej w 1661—63 po Austrii, Włoszech i Francji“, Długosza „Insignia seu elenodia regis et regni Poloniae (1885), „Statut wiślicki w polskim przekładzie 1460“ i w. in.; † 1924.

Celiński Józef, farmaceuta, * 1779 w Warszawie, † 1832, wykładał w warszawskiej szkole lekarskiej farmakologię i chemię prawną. Wydał „Farmację“ w dwóch tomach.

Celiński Sławomir, rzeźbiarz polski, * 1852 w Warszawie. Kształcił się w Krak. Szkole Sztuk Pięknych, potem w Wiedniu u Zumbascha. Oprócz kilku prac większych jak „Giermek“, figury Dawida, Wita Stwosza, Chrystusa i t. d., wykonał wiele popiersi i medaljonów znanych osobistości. † 1918.

Celit, octan celulozy, rozpuszczony w acetonie, używany do wyrobu lakierów.

Cellarius Andreas, uczony holenderski, autor opisu Polski (1659).

Cellarius Christoph, uczony niemiecki; historyk i geograf. * 1638 w Schmalkalden, † 1707.

Celle, m. w rejencji Lüneburg (Prusy), nad żeglowną rz. Aller, 24.000 mieszk., przemysł tkacki; do 1705 siedziba ks. Braunschweig-Lüneburg-C. W okolicach m. Celle włocianie mówią najczystszym językiem niemieckim.

Cellini Benvenuto, sławny rzeźbiarz, złotnik i sztycharz włoski, * 1500 we Florencji, † 1571. Znany ze swych awanturnych przygód i niezależnego charakteru. Do najlepszych prac C. należą: „Perseusz“, „Nimfa“ (w Fontainebleau), „Chrystus“ i inne rzeźby. Zwłaszcza niezrównane były jego dzieła z zakresu sztuki stosowanej: medaliony, wazy, puhary itd., wykonane w stylu florenckim. Napisał autobiografię, którą Goethe przełożył na język niemiecki. W języku polskim istnieje przekład St. Machniewicza, C. ponadto napisał rozprawę o sztuce złotniczej (1568).

Cello (wym. czello) ob. wiolonczela.

Cellula, (łac.), ob. komórka.

Celon, mieszanina celitu z kamforą, trójfenylem i t. p., masa elastyczna, plastyczna, o właściwościach zbliżonych do celulozoidu, z tą różnicą, że nie jest łatwopalna, stąd zastosowanie do filmów kinematograficznych. Również używana jest jako lakier celonowy do pokrywania płatów aeroplanowych, gdyż odporna jest na działanie wody i olejów.

Celophan, materiał, z którego są zrobione szybki w maskach przeciwgazowych, uodpornione na potnięcie.

Celosia, gatunek roślin z rodz. Chenopodia-

Celosia.

Celosia.

ceae, przeważnie zioła podzwrotnikowe, podobne do gatunku *Amaranthus*.

Celowiec, ob. Klagenfurt.

Celownica (poszukiwacz), krótkoogniskowa lunetka pomocnicza, o dużym polu widzenia, umieszczona na rurze lunety głównej tak, aby oś optyczna obydwu lunet były do siebie równoległe. Z łatwością odszukawszy pewien przedmiot w poszukiwaczu i nastawiwszy nań krzyż rozpiętych w ognisku jego okularu nittek, osiągamy tem samem, że i w głównej lunecie, zazwyczaj o znacznie mniejszem polu widzenia, widoczny jest tenże obiekt. Posiłkujemy się również celownicą przy zdjęciach fotograficznych, wymagających nieraz kilkogodzinnej ekspozycji. Ponieważ najmniejsze nieprawidłowości w biegu mechanizmu zegarowego, prowadzącego lunetę, odbijają się bardzo szkodliwie na ostrości zdjęć fotograficznych, koniecznem więc jest, aby podczas fotoграфowania ciał niebieskich astronom baczył, by ciało, na które skierowana jest luneta fotograficzna, znajdowało się stale na punkcie skrzyżowania się nittek w polu widzenia lunety-celownicy.

Celownik, muszka przy broni palnej.

Celsius Anders, astronom szwedzki, * 1701 w Upsali, † 1744; zainicjował pomiary długości stopnia południka, dla wyznaczenia kształtu Ziemi. W słynnej rozprawie „o mierzeniu ciepła“ (1742) zaleca podziałki skali termometrycznej na 100 części, pierwszy definiując oba stałe punkty skali: punkt 0° odpowiadał temperaturze wrzenia wody, punkt 100° — temperaturze jej zamarzania. W obecnych termometrach Celsiusa za temperaturę wrzenia wody odpowiada podziałka 100°, temperaturze zamarzania — podziałka 0°.

Celsus, 1) **Aulus Cornelius**, rzymski pisarz za czasów cesarza Tyberjusza i Klaudjusza w Rzymie, napisał encyklopedję pt.: „*Artes*“, o gospodarstwie wiejskiem, medycynie, wojskowości, retoryce, filozofii i prawie. Zachowało się 8 ksiąg o medycynie; 2) grecki pisarz, około połowy II w. po Chr. wyznawca Platona; napisał pierwsze w literaturze znane polemiczne dzieło przeciwko chrześcijaanom pt.: „*Prawdziwe słowo*“.

Celtes (**Celtis**) **Konrad**, (wł. nazwisko **Pickel**), słynny humanista, poeta i prozaik, * 1 lut. 1459 w Wipfeld w Frankonii, † 4 lut. 1508 w Wiedniu. W l. 1489—1491 przebywał w Krakowie. Wydał: „*Ars versificandi*“, „*Quattuor libri amorum*“, „*Libri odarum quattuor*“ i in. Niektóre wiersze Celtesa przełożył na język polski L. Kondratowicz.

Celtowie, szczep indoeuropejski. Pierwsze wyraźne ślady jego kultury dają się wyróżnić w zabytkach przedhistorycznych z epoki brązu w krajach nadreńskich i w południowych Niemczech. W st. okresie żelaza rozpoczęła się ekspansja plemion celtyckich na zachód i południe. Wzmiankowane wędrowki Celtów w źródłach historycznych, rozpoczęły się około V w. przed N. Chr. w czasach panowania kultury t. zw. lateńskiej. Najważniejsze są wpady Celtów do pln. Włoch, do krajów nadnaujskich, niemieckich i węgierskich. Dalszymi etapami są grabieże w krajach bałkańskich, zniszczenie Delf, podboje galackie w Małej

Azji. Inne wędrowki w okresie przedrzymskim doprowadziły Celtów do Hiszpanii, gdzie drogą zmieszania się z pierwotnymi mieszkańcami utworzyli naród Celtyberów. W kierunku północnym dotarli do Belgii i do Bretanii, przeszli na wyspy Brytańskie i zawładnęli Irlandją. Po podboju rzymskim, który ostatecznie dokonał się w Galii około r. 6 przed N. Chr., rozpoczęła się silna romanizacja Celtów, tak pod względem językowym, jak i kulturalnym. Wśród bóstw celtyckich zasługują na uwagę bogowie, Teutates, Taranis, Herus i Belemes. Czczono też półboskie rusalki i elfów, źródła, drzewa święte i t. d. Dużą władzę, wpływ na rozwój społeczny i wychowanie mieli kapłani, t. zw. druidzi. Monety celtyckie były naśladownictwami monet greckich, macedońskich i rzymskich.

Celtycka sztuka, oryginalna, operująca motywami geometrycznymi, t. zw. płomykowemi i symbolami swastyki i triquetrum, wchłonięła w siebie też wzory klasyczne. Przetrwiała w Irlandji aż do wczesnego średniowiecza w iluminacji ksiąg, znana jako sztuka iryjska.

Celuloid, produkt sztuczny, wyrabiany z bawełny strzelniczej i kamfory; rozkłada się przy 130° C, zapala się przy 180° C, przez dodanie chlorku magnezowego staje się niepalnym. Ma zastosowanie jako surogat kości słoniowej, bursztynu, szylkretu, koralu, rogu etc.

Celuloza, ob. **Błonniki**.

Cembalo (czyt. Czembalo), ob. **kława esyn**.

Cement, materiał posiadający własność twardnienia i wiązania na powietrzu i w wodzie, a) c. portlandzki jest produktem otrzymanym z naturalnych ilów wapiennych lub ze sztucznej mieszaniny gliny i wapnia przez wypalenie do granicy topliwości i zmilenie po ostudzeniu. Składa się z 1 części krzemionki, glinki i tlenku żelaza, oraz 1,7 do 2,2 części wapna. Istnieje c. p. szybko wiążący i powoli wiążący. b) C. portl. żelazisty składa się z ok. 70% cementu portl. i 30% żużli wielkopieczowych. c) C. żużlowy składa się z co najmniej 15% cementu portlandzkiego i reszty żużli wielkopieczowych. d) C. romański otrzymuje się z naturalnego marglu wapiennego, zasobnego w glinę, przez wypalenie i zmilenie po ostudzeniu.

Cementowanie, proces nawęglania żelaza; do nawęglania używa się ciał stałych (węgiel drzewny, kostny, sole cyjanowe), gazowych (tlenek węgla, gaz świetlny, acetylen i t. d.). Cementowanie ma wielkie znaczenie, odkąd zastosowano do budowy maszyn stop żelaza z niklem i chromem, któremu c. nadaje większą odporność na wpływy mechaniczne.

Cementyt, cieniutkie blaszki krystaliczne węgliku żelaza w stali perlitycznej.

Cena, wartość wymienna towaru, wyrażona w pieniądzu.

Cenci, można rodzina włoska, staczająca wielokrotnie zawzięte walki z papieżami. W XIII wieku walczyła z Grzegorzem VII i Kalikstem II, który osłabił jej potęgę, burząc warowny

zamek. Ród jednak przetrwał aż do w. XVII; ostatnim jego przedstawicielem był Franciszek Cenci, zamordowany w 1598 przez własne dzieci i żonę, które z kolei z wyroku papieża Klemensa VIII giną na szafocie. Historia nieśczęśliwej córki jego Beatrix, była wielokrotnie opracowywana w literaturze.

Cenere Monte, góra w szwajc. Kantonie Tessin pod Bellinzona, 553 m., z tunelem kolei Gotharda.

Cengler Faustyn, ceniony rzeźbiarz i pedagog, *1828 r. w Krakowie. Kształcił się w Krakowie, Dreźnie i Wiedniu. W 1858 zamieszkał w Warszawie, gdzie wykonał szereg dzieł rzeźbiarskich: pomników cmentarnych, figur kościelnych i portretów. Wykształcił wielu młodych rzeźbiarzy. †1886 w Warszawie.

Cenis Mont, szczyt w Alpach zach., pomiędzy Izère i Dora Baltea, 3.170 m., z tunelem kolei Lyon-Turyń.

Cennino-Cennini, właściwie Cennino di Drea, Cennini di Val d'Elsa, malarz florencki z końca w. XV. Znany jest głównie ze świętego traktatu „Trattato della Pittura“, zaznamiającego nas z podstawami techniki szkoły Giotta.

Cenoman, piętro w środkowej kredzie; nazwa od miasta francuskiego Cenomanum.

Cenowa (Cejnowa) Florian Stanisław lekarz i etnograf kaszubski, *1817, †1881. Praktykował w Bukowcu (Prusy zach.) i zajmował się gorliwie krzewieniem literatury kaszubskiej. Obok podręczników lekarskich pisał prace etnograficzne; zakładał wśród Kaszubów towarzystwa oświatowe i zasłużył się jako jeden z pionierów odrodzenia kaszubszczyzny.

Census, szacowanie majątku obywateli w Rzymie, podział ich na klasy majątkowe głównie w celach służby wojskowej. Cenzus był wprowadzony za panowania Serwusza Tuljusza, przeprowadzony najpierw przez królów, potem przez konsulów, a wreszcie przez cenzorów. Cenzus majątkowy istniał również w prawodawstwie Solona w Grecji i określał prawa i obowiązki obywatela.

Cent, (od łac. centum, sto, $\frac{1}{100}$), moneta zdawkowa w niektórych krajach. (W Holandji, b. Austrii $\frac{1}{100}$ część guldena, we Włoszech $\frac{1}{100}$ część lira; centesimo; we Francji i Belgii $\frac{1}{100}$ franka; w Hiszpanii $\frac{1}{100}$ część pesety: centime).

Centaur, wielki gwiazdozbiór nieba południowego. C. posiada, prócz wielu innych dwie gwiazdy pierwszej wielkości, oznaczone greckimi literami: α (alpha) i β (beta). Gwiazda α jest najbliższą naszą sąsiadką, ze wszystkich gwiazd stałych. Jej paralaksa = $0''75$, co oznacza, że jest od nas oddalona o 258000 odległości Ziemi od Słońca, albo w kilometrach czterdzieści trylionów. Odległość tę promień światła przebiega w ciągu 4.3 lat. Odległość od nas gwiazdy β Centaura jest 25 razy większa.

Centaurea, Chaber, rodzaj roślin Złożonych Compositae (ob.) o kwiatach rurkowych, brze-

nych, płonnych i większych od środkowych. Obejmuje dużo gatunków, z których pospolitsze: C. cyanus, bławatek, wśród zbóż, C. jacea, chaber łąkowy, o kwiatach jasno purpurowych; hodowana w doniczkach C. Margaritae.

Centaurea
Margaritae.

Centaurowie (gr. Kentauros) dzikie, legendarne plemię w górach Tessalii, niszczące uprawne pola w dolinach, walczące o brzośmiemi kamieniami. Od czasów greckiego liryka Pindara (około 500 r. przed N. Chr.) wyobrażano sobie Centaurów w postaci koni z ludzkim tułowiem, co weszło też do dzieł sztuki starożytnej, zwłaszcza do rzeźby, przedstawiającej walki Centaurów z Heraklesem, Tezeuszem i z Lapidami; najwspanialsze rzeźby na Partenonie i na Theseionie w Atenach, oraz na świątyni Zeusa w Olimpii. Według podania Centaurowie pochodzili od Iksiona i Nefeli. Znana była ich bitwa z Lapidami na weselu Peirithoosa (Owidiusz Metamorph. 12). Najznakomitszym z Centaurów był Chejron, który przy pomocy wiedzy i etyki przewyciężył w sobie zwierzęcą naturę. Był nauczycielem znakomitych bohaterów, jak Achillesa, Kastora, Amphiareusa i in.

Centnar, miara masy = 50,802 kg. T. zw. centnar metryczny odpowiada 50 kilogramom, podwójny — stu.

Centnerszwer Mieczysław, fizyko-chemik, *1874 w Warszawie, obecnie prof. politechniki w Rydze, autor licznych prac z chemii fizykalnej, między innymi ogłosił badania nad roztworami elektrolitów.

Central Falls, m. w stanie Rhode Island (St. Zj. Am. Płn.), 24,200 mieszk. (3.350 Polaków).

Centralizacja, (łac.), system rządzenia, polegający na skupieniu wszystkich działań życia publicznego w ręku rządu, zarówno ustawodawstwa, jak i administracji (władzy wykonawczej). Przeciwnieństwem takiego systemu jest decentralizacja.

Central Labour Union, zjednoczenie zawodowych związków tzw. „Knights of labour“ rycerzy pracy) w Nowym Jorku.

Centralne mocarstwa, nazwa, którą określano w czasie wojny światowej Niemcy i Austro-Węgry w przeciwstawieniu do państw zachodnich (Koalicji) i Rosji.

Centre (Canal du), łączy rz. Saône z rz. Loire, długość 127 klm.

Centrosoma, śródciałko, składnik komórki. odgrywający wybitną rolę w procesie podziału komórki, ob. karkokineta.

Centrospermae, Śródożne, nazwa rzędu roślin dwuliściennych, posiadających kwiaty obupłciowe o jednokomorowej zalążni, z zalążkami przytwierdzonemi do środkowego łożyska. Należą tu rodziny: Chenopodiaceae, Caryophyllaceae, Cactaceae.

Centrum, środek, w ugrupowaniach politycznych partie między prawicą a lewicą.

W Niemczech: stronnictwo katolickie w parlamencie.

Centryfuga, po polsku wirówka, wirownica. Ciała, wirujące dokoła osi, wskutek bezwładności oddalają się od osi obrotu. Na tej zasadzie oparte jest urządzenie centryfug, za pomocą których można rozdzielać mieszaniny na składniki. C. mają zastosowanie zarówno w przemyśle, jak i w badaniach naukowych.

Centryfugalna siła, ob. Odśrodkowa siła.

Centripetalna siła, ob. Dośrodkowa siła.

Centumwirowie (centumviri, stu mężów), bardzo starożytne kolegium sądowe w Rzymie, z zakresu prawa cywilnego, głównie w sprawach spadkowych. Działo z ramienia ludu, składało się z przedstawicieli 35 tribus, co stanowiło 105, później (od czasów Trajana) 180 członków kolegium.

Centuria, w starożytnym Rzymie: 1) oddział (teoretycznie) 100 ludzi, forma podziału całej ludności według majątku i wieku od czasów reformy Serwiusza, głównie w celach służby wojskowej i głosowania. Było 193 centurij; 2) pododdział legionu (30–60 centurij, każda pod dowództwem centurjona) pod względem organizacji odpowiada mniej więcej dzisiejszej kompanii. Centurjon, dowódca centurji, pod względem stanowiska hierarchicznego odpowiada dzisiejszemu dowódcy kompanii, kapitanowi.

Centymetr, w skróceniu cm., jednostka długości. Według uchwały konferencji międzynarodowej (1889), cm. jest jedną setną częścią metra wzorcowego, który znajduje się w Międzynarodowym biurze miar i wag w Sèvres pod Paryżem.

Cenzor, wyższy urzędnik państwowy w starożytnym Rzymie. Cenzorowie, których było dwóch, uważani za najdosłowniejszych urzędników, roztaczali opiekę nad obyczajami i moralnością obywateli. Urząd ten, utworzony w 443 przed Nar. Chr., został zniesiony przez Sullę, następnie przywrócony w 70 r. przed Nar. Chr., czasem piastowany później przez cesarzy. Do obowiązków cenzorów należało również oznaczanie wysokości podatków i szacowanie majątków. Pierwotnie cenzorowie, wybierani z pośród byłych konsulów, byli wyłącznie patrycjuszami. Od r. 339 przed Chr. urząd jednego z cenzorów przysługiwał również plebejuszom.

Cenzura (łac.), ustawa przeciwko wolności prasy. W tem znaczeniu pochodzi z XVIII w. Cenzura może być: 1) *prewencyjna*, która polega na tem, że przed ukazaniem się gazety lub książki, należy tekst przedłożyć władzy; 2) *represyjna*, polegająca na odpowiedzialności za dokonane treścią druku przestępstwa, np. obraza władzy. Normalnie obowiązuje u nas, jak i w innych państwach konstytucyjnych, jedynie odpowiedzialność za przestępstwa popełnione treścią druku. W carskiej Rosji, a

więc i w b. zaborze rosyjskim obowiązywała cenzura prewencyjna.

Cenzura kościelna, kara kościelna, która z powodu dokonanego przestępstwa pozbawia człowieka ochrzczonego i upornego niektórych dóbr duchowych na tak długo, dopóki się nie upokorzy i nie otrzyma abszolucji. Cenzura obejmuje bezpośrednio dobra duchowe np. sakramenty, pośrednio zaś materialne np. prawo do posiadania beneficjum.

Cephalalgia (greck.), ból głowy. C. często jest objawem chorób zakaźnych, zaburzeń w trawieniu, samozatruciu (np. mocznicy), niedokrewności, chorób opon mózgowych, kiły („nocne bóle głowy“).

Cephalomyia ovis (Giez owczy), ob. Oestridae.

Cephalopoda, ob. Głównonogi.

Cephalus (greck. Kéfalos), 1) syn Hermesa i Herse, mityczny myśliwy attycki. Podczas polowania został porwany przez boginię Eos. Swoją ukochaną Prokris zabił przypadkiem z łuku, który nigdy nie chybiał; 2) ateński mąż stanu, przyjaciel Peryklesa.

Cepheus, ob. Kephheus.

Cer, (Ce = 140.25) należy do pierwiastków rzadkich; tlenek cerowy CeO_2 , używany jest do wyroku tzw. siatek auerowskich.

Ceram lub **Serang**, wyspa w Molukkach (Indje wsch. holend.), wraz z wyspami przyległymi 17.152 km², 100.000 mieszk., górzysta, leśnista, sago, ryż, orzechy kokosowe.

Cerambycidae (Kózkowate), nazwa rodziny owadów tegopokrywych (Coleoptera). Larwy niektórych gatunków wygrzają długie korytarze w drzewach. Na debach spotkać można *Cerambyx cerdo* (kozióróg). Niszczy topole larwa *Saperda carcharias* (rzemlik).

Ceramonyx cerdo, (kozióróg), ob. *Cerambycidae*.

Ceramika, sztuka wyrabiania naczyń, kafi i przedmiotów ozdobnych z gliny, przeważnie wypalanych. Nazwą tą oznaczają czasem i sam przemysł, zajmujący się wytwarzaniem tych wyrobów. **Wyroby ceramiczne**: nazwa ogólna wyrobów z gliny, różnych pod względem materiału surowego, stopnia wypalania i wykończenia. Do najwyższych gatunków należy porcelana; pozatem wyroby kamionkowe, majolika, fajans, terakota.

Cerargiryt, ob. *kerargiryt*.

Cerastium, Rogownica, należy do rodziny Goździkowatych; drobna roślina pospolita o kielichu wolnodziałkowym i białych płatkach korony.

Cerata, tkanina bawełniana, pokryta z jednej strony barwną warstwą olejną w różnych kolorach i deseniach. Używana bywa do nakrywania stołów, obijania ścian i mebli.

Ceratodus, ryba kopalna, dwudyszna, a przeto zdolna do dłuższego przebywania na lądzie, z okresu triasowego, obecnie żyje jeszcze przedstawiciel tego rzędu w rzekach australijskich (*Neoceratodus forsteri*).

Ceratonia siliqua, Szarańczyn, chleb świętojański, nieraz hodowany w cieplarniach; drzewo pospolite nad brzegami morza Śródziemnego, o grubym pniu i zawsze zielonych liściach pierzastych; wydaje strąki o miększym smaku miodowego, zwane chlebem świętojańskim. Są mało pożywne, lekko rozwalniające; należy do rodz. Caesalpinieaceae.

Ceratopyge, trylobity charakterystyczne dla dolnego syluru.

Ceratosaurus nasicornis, ssak mięsożerny, kopalny, odnóża tylne silne, a przednie krótsze, drapieżnik, dochodzący do 7 m. wysokości, posiadał na nosie narośl do rogu podobną.

Cerazyn Jan (przydomek Kirsztein), wybitny prawnik polski, *1507 we Lwowie, †1561 w Krakowie. Dzieła: „Enchiridion aliquot locorum communium Juris Magdeburgensis per Joannem Kirsteyn Cerasinum, ejusdem juris in arce Cracov. Advocatum orbitei explicatorium Cracoviae” (1556), „O prawach i foliowaniu” (upominaniu się), (Kraków 1529).

Cerber, (gr. Kerberos), nazwa mitycznego psa, stróża Hadesu, o 3 głowach i 3 żmijach zamiast ogonów. Poskromił go Herkules i przywiózł związanego do króla Eurystheusa. W potocznej mowie uszczypliwa nazwa czujnego i wiernego stróża.

Cercha, 1) **Maksymilian**, archeolog i rysownik, *1818 w Krakowie, gdzie się też kształcił. Całe życie poświęcił pomnikom Krakowa, które rysował nader starannie. To dzieło jego wyszło następnie w artystycznych reprodukcjach. † w późnym wieku około 1905 r. w Krakowie; 2) **Stanisław**, malarz i historyk sztuki, z dziedziny malarstwa przeważnie portrety i krajobrazy; ogłosił również wraz z ojcem wydawnictwo: „Pomniki Krakowa” (3 t. 1904).

Cerchneis flinnuncula (pustułka), ptak drapieżny z rodziny sokołów (Falconidae), Wielkość gołębia. Upierzenie popielato-szare. Wszystkie pióra mają trójkątne śpiczaste plamy. Gardziel, piersi i brzuch blade-żółte. Gnieździ się w pustych, niezamieszkałych budynkach lub szczelinach skał. Pożyteczny, gdyż tępi myszy. Przelotny. Europa, głównie środkowa.

Cercis siliquastrum, Grojecznik zwyczajny, zwany drzewem judaszowym, gdyż pod tego gatunku drzewem, jak mówi legenda, Judasz miał udzielić zdradliwego pocałunku Chrystusowi. Należy do rodziny Caesalpinieaceae; okrywa się na wiosnę przed wydaniem liści kwiatem jaskrawej barwy czerwonej.

Cercle (słowo francuskie), koło, wytworne towarzystwo. Wybitne osobistości odbywają cerce, obchodząc swoich gości i zamieniając z każdym parę uprzejmych słów.

Cercydas, ob. **Kerkidas**.

Cerdagne (hiszp. la Cerdaña), dawne hr. na stoku Pirenejów. Część C. ze stolicą Mont-louis połączona z Francją, część zaś ze stolicą Puigcerda z Hiszpanią, przełęcz Col de la Perche.

Cerebellum, (łac.), ob. mózdzek.

Cerebrum, (łac.), ob. mózg.

Cerekwica w. w pow. sępoleńskim (woj. pomorskie); w r. 1454 przywilej Kazimierza Jagiellończyka, rozszerzający prawa szlachty.

Ceremoniał, przepisy obowiązujące na dworach panujących i podczas uroczystości. Istnieje ceremoniał dworski, kościelny, dyplomatyczny etc.

Ceremusul, ob. **Czeremosz**.

Ceres, starorzymka bogini, córka Saturna i bogini Ops, siostra Jowisza. Bóstwo żyzności ziemi i wszelkiej płodności, patronka uprawy roli i pokoju. Matka Proserpiny. Po 496 przed Nar. Chr., w którym wprowadzono do Rzymu kult greckiej bogini Demeter, zidentyfikowano ją zupełnie z tą boginią.

Ceres, jedna z planetoid, krążących koło Słońca w przestrzeni między Marsem a Jowiszem. C. była pierwszą planetoidą, którą odkryto. Odkrył ją d. 1 stycznia 1801 astronom włoski Piazzini w Palermo, układając katalog gwiazd. Średnica C. wynosi 300 do 400 km.

Ceretelli Iraklij, polityk gruziński, minister spr. wewn. w rządzie rewol. 1917.

Cereus, Otąg, rodzaj kaktusa o mięsistym, wydłużonym pniu, pokrytym żebrami z kolcami, pięknych

Cereus; królowa nocy.

Cereus giganteus.

kwiatów (białych, szkarłatnych), krótko kwitnących (1—3 dni). Rozpowszechnione w Kalifornii, Brazylii, Meksyku i Ameryce środkowej (ob. rys.).

Cerezyna, oczyszczony chemicznie wosk ziemny. Używa się do izolacji elektrycznych, do wyrobu świec i materiałów nieprzemakalnych.

Cerignola, m. w prow. Foggia w Apulii (Włochy pld.), 40,000 mieszcz., oliwa, bawełna, owoce, fabr. beczek.

Cerigo, pld.-wsch. wyspa z archipelagu Jońskiego (Grecja), antyczna Cytera, 285 km², 15,000 mieszcz.; wino, owoce.

Cerithium, ślimaki morskie (częściowo słodkowodne) rozpowszechnione w morzach całego świata. W stanie kopalnym znane z trzeciorzędu.

Cerkiew, nazwa kościoła obrządku wschodniego.

Cermak Jarosław, artysta malarz *1831 w Pradze Czeskiej, †1876 w Paryżu; malował obrazy historyczne, sceny z życia słowian bałkańskich, portrety i pejzaże.

Cerna, l. dopływ Wardaru; łuk Cerny pod Monastyrem był terenem krwawych walk w wojnie światowej.

Cernauti, ob. **Czerniowce**.

Černohorski Bogusław (Padre Boëmo), wybitny kompozytor w zakresie muzyki kościelnej XVIII w. *1684, †1740. Działalność twórczą rozwijał w Padwie, Assyżu. Pisał:

Cerithium.

msze, kantaty, motety i in. Zasłużony jako pedagog; do uczniów jego należeli Gluck, Tartini.

Cerný Adolf, poeta i publicysta czeski, * 1825 w Hradcu Králové, propagator słowiańskiej solidarności i współpracy kulturalnej, szerzyciel znajomości życia i kultury polskiej wśród Czechów. Tłumaczył utwory Wyspiańskiego, Konopnickiej, Krasińskiego i in. Zasłużony pracą nad budzeniem i podtrzymywaniem ducha narodowego wśród Serbów Łużyckich. Wydawca znanego miesięcznika „Slovanský přehled”. Pisał pod pseudonimem Jan Rokyta.

Cerotynowy kwas, $C_{37}H_{64}O_2$, kwas nasycony; temp. wrzenia 78° ; znajduje się w stanie wolnym w wosku pszczelnym.

Cerro de Pasco, m. w Peru śr. (Am. Płd.), 4325 m. n. p. m., 20.000 mieszk., kopalnie srebra i miedzi.

Cerro-Largo, prow. pñ.-wsch. Urugwaju (Am. Płd.), stol. Melo.

Certa Tomasz, budowniczy polski w. XVII. Był mistrzem cechu murarskiego w Lublinie w r. 1671.

Certepartja, umowa pisemna na wynajęcie okrętu.

Certhia familiaris (Pelzacz), ptak z rzędu wróblowatych (Passeriformes). Długi do 12 cm., szary, brzuszek i piersi białe. Żywi się owadami i larwami, których szuka na drzewie. Nie kuje dziobem, jak dzięcioły. Okrąża pień i gałęzie po linii spiralnej. Bardzo pożyteczny.

Certosa cmentarz, koło Bolonii we Włoszech w pobliżu klasztoru kartuzkiego. Słynne cmentarzysko etruskie z V i IV w. przed N. Chr., które dostarczyło wielu zabytków, zdołających muzea europejskie.

Certowiczówna Tola, rzeźbiarka polska, * 1860 na Ukrainie w Berdyczowskim. Prace jej zdobią wiele świątyni i zbiorów prywatnych. † 1918 w Warszawie.

Certyfikat (łac.), wogóle zaświadczenie, dowód, świadectwo. 1) Zaświadczenie, zastępujące w obiegu obligacje pożyczek państwowych, zwłaszcza w krajach, gdzie istnieją renty państwowe (Anglia, Francja, Rosja przedwojenna i inne). 2) Świadectwo tymczasowe, wydane przez spółkę akcyjną, jako dowód subskrypcji na akcje. 3) zaświadczenie o pochodzeniu towaru, wysyłanego za granicę, wydawane przez władze krajowe lub społeczne, instytucje przemysłowo-handlowe (izby przemysłowe, handlowe, zrzeszenia kupców, przemysłowców, rzemieślników i t. p.). W kraju przeznaczenia certyfikaty pochodzenia uprawniają do ulg, ustalonych w umowach handlowych z krajem pochodzenia.

Cerularjusz, patriarcha wschodni, który podniósł wszystkie zarzuty przez Focjusza stawiane papieżom, rzucił klątwę na cały kościół rzymski i wywołał rozłam i odszczepieństwo kościoła Wschodniego od Rzymskiego w r. 1054.

Cerulina, barwnik zielony antraonsyflateinowy.

Cerulli Vincenz o, współczesny astronom włoski zajmuje się badaniem powierzchni Marsa.

Cerumen, (łac.), woszczek; substancja gęsta, żółta, wytwarzana w uchu zewnętrznym. Zebrane się duże ilości woszczku (accumulatio ceruminis) w przewodzie słuchowym upośledza słuch.

Cerusyit, minerał, $PbCO_3$, rodzimy węgiel ołowiowy. Rombowy. Twardość $3\frac{1}{2}$. Ciężar właściwy 6,5. Polysk diamentowy. Bezbarwny, biały lub zabarwiony jasno. Cerusyt stale towarzyszy galenitowi. W Polsce: w Będzińskim, pod Krzeszowicami, w górach Tarnowskich, w Olkusz i w Tarnowicach.

Cervantes Saavedra Miguel de, * 1547, † 1616. Jeden z najslawniejszych pisarzy hiszpańskich. Jego Don Kiszot (wyd. 1604—1615), romans satyryczny, obyczajowy i alegoryczny jest jednym z najznakomitszych i najbardziej znanych dzieł literatury światowej, tłumaczonym na wszystkie języki. Cervantes pisał również dramaty, powieści pasterskie, nowele. Jako żołnierz w bitwie pod Lepanto w 1571 stracił lewe ramię. 1575—1580 w ciężkiej niewoli u piratów algerskich.

Cervetri, m-ko niedaleko Rzymu, staroż. Caere, z wspaniałymi grobowcami etruskimi, ozdobionymi płaskorzeźbami i freskami.

Cervin Mont, ob. Matterhorn.

Cervinka Wincenty, publicysta czeski; * 1878, wybitny działacz na polu zbliżenia kulturalnego Słowian, redaktor naczelny dziennika „Narodni Listy”.

Cervus elaphus (jeleni europejski), zwierzę ssące, parzystokopytne, przeżuwające. Rogi rozgałęzione, raz na rok zrzućane, poczem odrastają nowe, za każdym razem posiadające o jedną gałąź więcej. Wiek jeleni określa się według ilości gałęzi na jednym z rogów. Trzyma się teraz tylko bardzo gestych lasów; żeruje tylko w nocy. Samica jest bezroga, nazywa się lania. U nas jelenie spotyka się w wielu okolicach. **Cervus dama** (Daniel), jeleni o rogach gałęzistych ale spleśzczonych u góry. Mniejszego od jelenia europejskiego. Szerść biała nakrapiana, piersi i brzuch nagie, na zadzie duża biała plama. Przebywa w rzadkich porębach, gdzie ogryza korę drzew liściastych. W stanie dzikim spotkać go można tylko w Europie połudn., w Azji Mniejszej i w Palestynie pñ. **Alces palmatatus** (łoś), dochodzi wysokości 1 m. 80 cm. Olbrzymie rogi jego dłoniasto rozgałęzione dochodzą do 1 m. 80 cm. rozwartości. Budowa jego jest ciężka, bieg kołyszający i niezgrabny. Przebywa przeważnie w bardzo gestych lasach, lub na wielkich bagnach. **Rangifer tarandus**, renifer, zamieszkuje najbardziej na północ wysunięte części Europy, Azji i Ameryki. Różni się od innych jeleni kształtem rogów, które są ogromnie rozgałęzione, jak również i tym, że samica jego nosi również rogi. Jedyny to gatunek jelenia, oswojony przez człowieka, choć są jeszcze olbrzymie stada reniferów w stanie dzikim. Żywi się tzw. mchem reniferowym i mchami, porastającymi korę

drzew. *Cervus capreolus* (sarna). Zamieszkuje obecnie całą Europę. U nas sarny są pospolite. Samiec, zwany kozłem albo rogaczem, ma piękne rogi o charakterystycznym kształcie. Samica-koza jest bezroga. *Moschus moschiferus* (piżmowiec), należy do rodzaju jeleni, choć zewnętrznie dla braku rogów, mało do jeleni podobny. Samiec ma dwa duże kły, sterzące z górnej szczęki i służące do obrony. Piżmo, od którego nazwa zwierzęcia pochodzi, znajduje się w gruczołach, mieszczącym się w fałdach skóry w tylnej części brzucha. Piżma tego używa się w medycynie i do wyrobu pachnidel. Syberja, Tybet, Chiny, Indie Zagangesowe.

Cesare da Cesto, malarz lombardzki, *1477, †1527. Uczeń Leonarda da Vinci i jego naśladowca. Z jego dzieł, odznaczających się subtelnością światłocienia, wyróżnia się „Dziewica” w muz. Brera w Medjolanie.

Cesarini Julian de, kardynał-legat, pochodzący z możnej rzymskiej rodziny. *1398. Odegrał doniosłą rolę na soborze bazylijskim, popierając myśl ugody z Husytami (ob. Husyci). Był on jednocześnie promotorem walki z Turcją. W tym celu wysłany został do Węgier przez papieża Eugenjusza IV i skłonił Władysława, króla polskiego i węgierskiego do zerwania sojuszu z Turcją i rozpoczęcia wojny religijnej. Zginął podczas klęski Warneńskiej 1444 r.

Cesáro Ernest, wybitny matematyk włoski, profesor uniwersytetu neapolitańskiego, napisał mnóstwo cennych prac z dziedziny analizy, geometrii, fizyki matematycznej (teorii sprężystości). Jednym z najoryginalniejszych dzieł C. są „Lezioni di geometria intrinseca” (Neapol, 1896), gdzie za podstawę badania krzywej przyjęte jest jej równanie „naturalne”. *1859, †1906.

Cesarskie cięcie, (*sectio caesarea*), operacja położnicza, polegająca na przecięciu brzucha i macicy rodzącej oraz wydobyciu płodu przez wytworzony w ten sposób otwór. Cięcie c. stosowane jest wtedy, gdy z jakichkolwiek powodów niemożliwy jest poród normalny, lub gdy trzeba bardzo szybko zakończyć poród (np. przy drgawkach rodzącej). Cięcie c. znane już było w starożytności.

Cesarz (z łac. *Caesar*); tytułu tego używali od czasów Augusta władcy rzymscy; od czasów Djoklecjana, tylko następcy tronu. Po upadku Rzymu tytuł cesarza utrzymał się tylko na wschodzie, w Bizancjum. Na zachodzie odnowił go Karol Wielki, zaś Otto I przywrócił go w r. 962 na stałe do korony królów niemieckich. W średniowieczu posiadanie tytułu cesarza było związane ze zwierzchnictwem nad całym światem chrześcijańskim (doktryna o władzy duchownej papieża i święckiej cesarza). Tytuł cesarzy rzymskich narodu niemieckiego wygasł w r. 1806; panujący z domu Habsburgów przybrali tytuł cesarzy austriackich. Od r. 1871 do 1918 używali tytułu cesarzy niemieckich królowie pruscy. We Francji godność cesarstwa utworzył Napoleon I, wznowił ją zaś Napoleon III, zdebro-

nizowany w r. 1870. Poza tym tytułu cesarza używali władcy Rosji, Turcji, Chin, Japonii, Marokka i Brazylii.

Cesena, m. w prow. Forli w Emilii (Włochy środk.), 45.600 mieszk., przedalnia jedwabiu, wywóz wina.

Cesja (łac. *przelew*) — ustąpienie praw na rzecz czyjaś. Chodzi tu o prawa w najobszerniejszym tego słowa znaczeniu, a więc zarówno pretensje, jak wiarytelności. Osoba ustępująca nazywa się *cedentem*, osoba nabywająca dane prawo *cesjonariuszem*. Cesje dokonywa się za pomocą dokumentu, zawierającego odnośną umowę, a przy nieruchomościach wymagane jest przepisanie tytułu w urzędowej księdze hipotecznej. Położenie dłużnika nie może się pogorszyć wskutek cesji, gdyż cedent nie może przenieść na nabywcę więcej praw, niż sam posiada. *Cessio bonorum* (łac.) = ustąpienie majątku; może być dobrowolne lub przymusowe (nakazane przez sąd) na rzecz wierzycieli.

Cespedes Pablo de, malarz, architekt i poeta hiszpański, *1538 w Kordobie, †1608 tamże. Pozostawił prace, pełne erudycji, z zakresu sztuki.

Cesti Marc' Antonio, kapelmistrz nadworny cesarza Leopolda I, wybitny przedstawiciel szkoły weneckiej w operze. *1620, †1669. Napisał szereg oper o pierwiastku komycznym. Największą popularność zdobyły sobie: „La Dori” (1663) i „Il pomo d'oro” (1647).

Cestius Kajus, pretor rzymski i bogaty kupiec z czasów Cicerona (o nim mówił Ciceron w mowie swej „Pro Flacco”). Wspaniały grobowiec, który kazał sobie wzniesić, znajduje się koło Porta San Paolo w Rzymie.

Piramida-grobowiec Cestiusa w Rzymie.

C'est la guerre, (zwrot francuski). To jest wojna.

Cestodes (tasiemce), nazwa rzędu zwierząt płazińców (*Plathelminthes*). W większości gatunków składa się z główki i z pewnej ilości członów (*proglotidy*); inne mają ciało jednolite. Ilość członów może dojść do kilku tysięcy. Powierzchnia ciała gładka. Wskutek pasorzytniczego życia, jakie wiodą, organizacja ich jest bardzo uproszczona. Brak układu krwionośnego, oddechowego i przewodu pokarmowego. Zachowały się tylko: narządy rozrodcze, wydalinicze i system nerwowy. Pasorzytują w stanie dojrzałym przeważnie

w przewodzie pokarmowym kręgowców. *Hermafrodyty*. *Taenia solium*. *Taenia saginata*. *Bothricephalus latus*.

Cestrum, bronz. lub żel. łopátka do rozrabiania farb woskowych, używana przez malarzy starożytnych.

C'est tout comme chez nous (zwrot francuski). Wszystko tak, jak u nas.

Cetacea (walenie czyli wieloryby), nazwa rzędu zwierząt ssących (Mammalia). Ciało kształtu rybiego (stąd nazwa), przeważnie bardzo duże. Doskonale przystosowane do życia wodnego. Na ląd nigdy nie wychodzą. Tylne odnoży brak, przednie zamienione na płetwy. Potężna płetwa ogonowa, utworzona z fałdy skórnej, umieszczona poziomo. Niektóre gatunki posiadają płetwę grzbietową. Nozdrza umieszczone na czole. Przez nie wydostaje się przy oddechu powietrze, pomieszczone z wodą. Oczy bardzo małe. Muszli usznej brak. Zęby stożkowate lub też zastąpione przez płyty rogowe, wyrastające z podniebienia, zwane fiszbiniami. Skóra naga. Potężna warstwa tłuszczu. Mięsożerne. 2 podrzędy: *Mysticeti* (wieloryby bezzębne), *Odontoceti* (wieloryby uzębione).

Cetno-lich, para-niepara, gra hazardowa, znana w Polsce od wieków.

Cette, m. i kąpiele morskie nad m. Śródziemnem w dep. Hérault (Francja pld.-wsch.), 33.000 miesz., port, warsztaty okręt., rafinerie nafty ameryk. i kaukaskiej, dowóz węgla ang., fabr. likierów i beczek, wywóz wina.

Cetyckie Alpy, część Alp wsch.

Cetynja, serb. Cetinje (Jugosławia), była stol. Czarnogórze, 600 m. n. p. m., w dolinie otoczonej górami, 5.300 miesz., w odległości 35 km. od portu Bar (Antivari).

Ceuta, (arab. Zaptá) m. portowe i forteca hiszpańska na pln. wybrzeżu Marokka, naprzeciw Gibraltaru, pierwotnie arabskie, w r. 1415 portug., od 1580 hiszpańskie.

Ceva Giovanni, matematyk włoski, †1734; zostawił prace poświęcone geometrii i mechanice; słynne twierdzenie Cevy (dotyczące trójkąta) zawarte jest w jego dziele „De lineis rectis se invicem secantibus statica constructio” (Mediolan, 1678).

Cévennes, wsch. część masywu Centralnego (Francja wsch.), pomiędzy źródłami rz. Hérault i Ardèche, najw. szczyt 1.754 m.

Cewa, rodzaj petlicy, siłda do łowienia wilków, lisów itp.; przyrząd ten jest urządzony w ten sposób, że zgięte drzewko wyprostowuje się za poruszeniem, a złowiony zwierzę zostaje podniesiony w górę.

Cewka indukcyjna, przyrząd służący do wytwarzania prądów elektrycznych przemiennych wzgl. do przetwarzania prądów słabych wysoko napiętych na prądy silne niskiego napięcia lub odwrotnie (nazywa się wtedy przetwornicą lub transformatorem). **Cewka du Bois** Raymonda (c. saneczkowa), cewka, której uzwojenie pierwszorzędne może być przesuwane względem drugorzędnego, wskutek czego daje się zmieniać wysokość napięcia. Używana specjalnie do badań

fizjologicznych. **Cewka tkacka**, rurka z trzciny, służąca tkaczowi do nawijania przędzy. **Cewka moczowa** (urethra), przewód, wyprowadzający mocz z pęcherza na zewnątrz.

Cez, (Cs = 132,8), pierwiastek o własnościach analogicznych do potasu.

Ceza, u Kaszubów sieć o 2 skrzydłach i matni do połowu fląder, obsługiwana przez 3 ludzi z łódki.

Cézallier (Monts du), góry w masywie Centralnym w Owernji (Francja), szczyt Chama-roux 1.478 m.

Cézanne Paul, znakomity malarz francuski, * 1839 w Aix-en-Provence, † 1906. Syn bankiera, studiował prawo w Aix, następnie w Paryżu, poświęcił się malarstwu. Należał do grupy impresjonistów razem z Manetem i Pissaro. W 1879 wrócił do Aix, gdzie pracował prawie 20 lat w zupełnej samotności. Wystawa 50 prac artysty u M. Vollarda (1895) zwróciła na niego uwagę i odtąd datuje się stale wzrastający jego wpływ na malarzy francuskich. C. pierwszy, podczas rozkwitu impresjonizmu, podniósł zagadnienie budowy formy, którą pragnął osiągnąć zapomocą barwy. Rozsądził tem impresjonizm i zapoczątkował ruch nowatorski w malarstwie współczesnym w kierunku konstrukcyjnym.

Cezar (Cajus Julius Caesar), wódz, mąż stanu i pisarz rzymski. * w 100 r. przed N. Chr. † 44. Dzięki niepospolitym swym talentom wypłynął na widownię polityczną jako przedstawiciel partii demokratycznej. W celach polityki osobistej zbliżył się do swego wroga, Pompejusza, okrytego sławą wojenną, zawarł z nim, oraz z bogaczem Krassusem sojusz zwany pierwszym triumwiratem. W r. 59 jako konsul przeprowadził szereg doniosłych reform w duchu demokratycznym, utrwalał w ten sposób swą popularność w masach. Po skończonym konsulacie w roli prokonsula udał się do Galji, którą w ciągu 9 lat pokonał całą, przyłączyszy ją jako prowincję do Rzymu. Swoją działalność w Galji odworzył w słynnych swych „Pamiętnikach o wojnie galijskiej”, (Commentari de bello Gallico). Gdy zaniepokojony powodzeniami prokonsula senat pod wpływem Pompejusza nakazał Cezarowi rozpuścić oddane mu wojsko i powrócić do Rzymu, Cezar nie usłuchał rozkazu, wskutek czego wybuchła wojna domowa (49). Przejście Cezara z wojskiem przez rzekę Rubikon, stanowiącą granicę, poza którą już nie miał Cezar prawa posuwać się z wojskiem, wywołało popłoch w trawionym przez anarchję Rzymie. Pompejusz, jako wódz z ramienia senatu, przeniósł wojnę na wschód a cała Italia poddała się bez walki Cezarowi. Jako nieograniczony dyktator zwrócił się Cezar przeciw Pompejuszowi, którego pokonał w Tesalji pod Pharsalos, (48). Ścigając Pompejusza aż do Egiptu, gdzie Pompejusz zginął, zdołał Cezar zabezpieczyć w tym kraju wpływy rzymskie, oraz osadzić na tronie Kleopatry. Pokonawszy w Afryce i w Hiszpanji stronników Pompejusza wrócił Cezar do Rzy-

mu, gdzie przebaczeniem i łaskawością zjednywał swych wrogów, czarował lud swą hojnością i przepychem olbrzymich igrzysk. Przez senat porażony został mianowany dyktatorem, jedynym konsulem oraz otrzymał tytuł imperatora jako symbol władzy wojskowej. Jakkolwiek jedynowładztwo Cezara było zbawieniem dla Rzymu, wywołało ono jednak opozycję partii republikańskiej. Zorganizował się spisek z Kasjuszem i M. Brutusem na czele. Przez uczestników tego spisku Cezar został zamordowany w senacie 15 marca 44 r. Cezar napisał ponadto „Pamiętniki o wojnie domowej” (Comment, de bello civili) pisał dzieła, dotyczące gramatyki, broszury polityczne, mowy i listy.

Cezaropapizm, połączenie władzy nad Kościołem z najwyższą władzą świecką.

Cezary Franciszek, drukarz i księgarz krakowski; * 1583 † 1654; w latach 1616—51 wydał swoim nakładem szereg cennych dzieł; ogłosił ponadto: „Poprawa niektórych obyczajów polskich potocznych” (1625), „Żywot św. Franciszka z Rzymianki” (1617 i nast.), „Piełgrzym włoski, albo krótkie Rzymu i miast przedniejszych włoskich opisanie” (1614) i in.

Cezary Jan Paweł, syn poprzedniego; napisał przedmowę do dzieła St. Orzechowskiego „Fidelis subditus” (1639).

Cezaryzm napoleoński, system rządów, stosowany przez Napoleona I i III, polegający na fikcyjnym uznaniu zasady zwierzchnictwa narodu przy jednoczesnym utrzymywaniu faktycznie absolutnej władzy.

Cęgi, pomocnicze narzędzie przy obróbce metalu, przytrzymujące obrabiany przedmiot.

CGS, układ miar fizycznych, oparty na centymetrze, gramie i sekundzie, jako na jednostkach zasadniczych odpowiednio określonych. Jednostki, utworzone z pomocą jednostek zasadniczych, noszą nazwę jednostek pochodnych. Wzór symboliczny, wyrażający zależność którejkolwiek jednostki pochodnej od jednostek zasadniczych, nazywa się *wymiarem tej jednostki*. We wzorach wymiarowych przyjęto pisać zamiast **cm**, **gr**, **sek** znaki **LMT**. Naprz. wymiarem jednostki pracy jest **L²MT⁻²** (lub **cm² gr sek⁻²**). Układ CGS, zwany również, aczkolwiek niesłusznie, układem bezwzględny, pierwotnie był stosowany w mechanice, później dopiero wprowadzono go do innych działów fizyki; szczególnie zasłużyli się tutaj Gauss i Weber, którzy uczyli mierzyć wielkości elektryczne i magnetyczne w mierze bezwzględnej.

Chabarowski, gl. m. prow. amurskiej w Syberji wsch. (Rosja), port rzeczny przy ujściu rz. Ussuri do Amuru, 50.000 mieszk., handel futrami.

Chabas, 1) François Joseph, francuski egiptolog, położył duże zasługi przy odcyfrowaniu pisma hieratycznego. * 1817, † 1882. 2) Paul, malarz francuski, * 1869, znakomity portrecista i pejzażyista, zwłaszcza pełne gracji sceny kąpielowe.

Chabazyt, minerał należący do zeolitów: $\text{CaAl}_2\text{Si}_4\text{O}_{12} \cdot 6\text{H}_2\text{O}$. Heksagonalny.

Chaber, ob. Centaurea.

Chaber, gra taneczna dziewcząt wiejskich na Mazowszu.

Chaberski Emil, * 1890. Znany aktor i reżyser. Występował i pracował w Kijowie, Lwowie, Warszawie. Od r. 1922 reżyser teatrów miejskich w Warszawie.

Chablais, kraina górską w Sabaudji (Francja pld.-wsch.), na pld. wybrzeżu jez. Genewskiego, 820 km², źródła gorące lecznicze (Evian-les-Bains), gl. m. Thonon.

Chablis, m. w franc. dep. Yonne, białe wino Chablis.

Chabot François, * 1759, † 1794, mnich, potem rewolucjonista i biskup konstytucyjny. Przypisują mu autorstwo terminów „montagnard” i „sans-culotte”, określających stronnictwa rewolucyjne. Oskarżony o nadużycia pieniężne, zginął na gilotynie.

Chabrier Émmanuel, kompozytor francuski, przedstawiciel stylu wagnerowskiego w operze. * 1841, † 1894. Z oper jego znane: „Gwendoline” (1886), „Le roi malgré lui” i in.

Chachel, długa żerdź, przeprowadzająca pod lodem sznurzy sieci od jednej przerębli do drugiej. W użyciu szczególnie na Kujawach i na Pomorzu.

Chachol, przetrzasko Małorusinów w Rosji, niejako na określenie rozburzonych ich wiosków, jak choćół, czyli rozczapierzony snop.

Chaciński Józef, polityk, * 1889; z zawodu prawnik, od 1922 poseł do sejmu, prezes Nar. Chrześ. Stronnictwa Pracy.

Chaco, 1) kraj w Am. Pld. pomiędzy Boliwią i Paragwajem, pod względem polit. podzielony pomiędzy Argentynę, Boliwię i Paragwaj, lasy i step trawiasty (Pampa) 770.000 km², 350.700 mieszk. (Indian nomadów); 2) dzielnica w Argentynie ptn., 136.635 km², 46.274 mieszk.; stol. Resistencia, lasy (Kwebacho), rolnictwo, chów bydła.

Chaconne (wym. Szakon), dawny taniec francuski w taktie trójkowym, tempie powolnem. Słynne „Chaconne” J. S. Bacha na skrzypce.

Chad, ob. Czad.

Chadderton, m. w hr. Lancaster (Anglia), 25.000 mieszk., przemysł bawełn., kopalnie węgla.

Chadzybejski liman, na ptn.-zach. od Odessy, 4 m. poniżej poziomu m. Czarnego, oddzielony od niego mierzeja, kąpiele, zakłady lecznicze.

Chaetopoda (Szczecionogi), nazwa gromady zwierząt; typ: pierścienice (Annelida). Ciało podzielone wyraźnie na segmenty. Powierzchnia ciała pokryta szczecinkami. Odcinek głowowy wyraźny. Rozdzielnopłciowe lub hermafrodyty. Rozwój prosty lub złożony. 2 rzędy. Polychaeta (wieloszczety), Oligochaeta (skąposzczety).

Chagall Mark, rosyjski malarz ekspresjonistyczny, * 1882 w Witebsku, kształcił się w Paryżu, przebywał od 1922 w Berlinie.

Chagos, ob. Czagos.

Chagres, rz. w rep. panamskiej (Am. Środk.), część kanału Panamskiego.

Chagrin, groszkowana skóra barwna wyra-

biana w Konstantynopolu i Astrachaniu ze skór końskich i oślich. W garbarstwie nowoczesnym wyrabia się **ch.** przez wytlaczanie gotowych wzorów za pomocą maszyn.

Chajber (ang. Khaibar), przełęcz pomiędzy Afganistanem i Indiami pod Peszaur, 1.028 m. n. p. m., ufortyfikowana.

Chalarion (greck.), gradowka; choroba oczu, tworzenie się małych kulistych guzków pod skórą powiek. Leczy się operacyjnie.

Chalatenango, m. w rep. San Salvador (Am. Środk.), 11.000 mieszk.

Chalcedon, miasto na południowym Bosforze naprzeciw Bizancjum, założone przez kolonistów z Megary 675 r. przed Chr. Później nazywało się Iustiniana, było głównym miastem prowincji Bitynii.

Chalcedon, minerał, kryptokrystaliczna odmiana kwarcu; odwodniona, zakrzepła galareta krzemionkowa (SiO_2). Występuje w utworach o powierzchni groniastej, nerkowej lub nacieczowej, bardzo twardych o budowie mikroskopowej, zdradzającej obecność nader cienkich włókienek lub ziarenek, niepodatnych do bliższego badania. Tw. 7. C. wł. 2,6, spłóczyn. załam. światła 1,537. Powstaje na drodze wtórnej z rozkładu wielu krzemianów i glinokrzemianów, występuje albo wewnątrz pasa wietrzenia i wśród złóż rud kruszcowych albo wypełnia przestrzenie migdałowe w skałach wylewnych. Odróżnia się odmiany następujące, oddawna już stosowane jako półszlachetne i tanie kamienie zdobnicze: **karneol** czyli krwawnik, barwy krwistej, **sard** — brunatny, czerwono przeświecający, **chryzopraz** — zielony z powodu obecności niklu; bardzo ważny ze względu na wiele zastosowań — agat o budowie, złożonej z licznych warstw wielobarwnych koncentrycznych; u oniks i sardoniks warstwy są grubsze i przeplatane białymi, czarnymi i czerwonymi. Dzięki porowatości nasiakają roztworami barwników; w ten sposób wyrabia się kamee. **Jaspis** jest to zielona, mętna i nieprzezroczysta odmiana chalcedonu, podobnie plazma i zielony, nakrapiany czerwono heliotrop, podobny do rogu rogowiec, zabarwiony węglem lidy, zwany też kamieniem probierczym, wreszcie zwykły **krzemień**, występujący w postaci utworów bulwiastych i płytek w kredzie; bywa czarny, czerwony i żółty.

Chalcyda (Chalkis). W star. jedno z największych miast na Eubei. Założone prawdopodobnie przez Fenician. Pierwszorzędna forteca Grecji. Rządy spoczywały w rękach arystokracji, tak zwanych Hippobotai, których wypędził Perikles.

Chalcydyjski półwysp wrzyna się od płn. w m. Egejskie trzema odnogami: Atos, Longos i Kassandra; do r. 1913 turecki, potem grecki.

Chaldea, grecka nazwa Babilonii.

Chaldejczycy, mieszkańcy Babilonii pomiędzy Tygrysem i Eufratem (ob. Babilonia).

Chalecki Dymitr, podskarbi wielki litewski. Za panowania króla polskiego Zygmunta

III Wazy był posłem królewskim na synodzie w Brześciu Litewskim, na którym dokonana została unia kościoła wschodniego z rzymskim, 1596.

Chalgrin Jean François, architekt francuski, * 1739 w Paryżu, † 1811. Twórca Łuku Triumfalnego na placu Étoile. Rozpoczął go w r. 1806 i prowadził budowę aż do śmierci.

Chalcosis (greck.), t. zw. pylica kamieniarska, gromadzenie się drobnych cząsteczek kamieni w płucach kamieniarzy.

Chalkantyt, minerał rodzimy pięciowodny siarczan miedziowy $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$. Zdarza się jako produkt wietrzenia chalkopirytu i pirytów, zawierających miedź.

Chalkis, staroż. Egipto, włoskie Negroponte, stol. wyspy Eubei (Grecja wsch.), 13.300 mieszk.

Chalkografja, rytownictwo na metalu (miedzi, bronzie, cynku), przeznaczone do odbijania na papierze.

Chalkopiryt, minerał CuFeS_2 . Tetragonalny. Kryształy doskonałe nie są rzadkością. Polysk metaliczny żywy. Barwa szpizowo-żółta. Twardość $3\frac{1}{2}$ —4. Ciężar właściwy 4,1—4,3. Z pozoru podobny do pirytu, ale znacznie odcień większy. Występuje w sposób bardzo wieloraki i w wielu miejscach. Najpowszechniej jest to minerał żyłowy (Monte Catini w Toskanji; Gumeszewsk na Uralu). Nie najobfitszy ale najważniejszy z powodu swego rozpowszechnienia kruszec miedzi.

Chalkozyn, minerał, Cu_2S zwany też błyszczem miedzi. Rombowy. Kruszec miedzi poszukiwany i ceniony. Dość rozpowszechniony. Twardość $2\frac{1}{2}$ —3, barwa czarna, olowiano-szara. Ciężar właściwy 5,5—5,8. Towarzyszy często chalkopirytowi.

Challemel-Lacour Paul Armand (mąż stanu francuski, * 1827, † 1896; w latach 1879—83 był posłem w Bernie i Londynie, w r. 1883 min. spraw zagr. (sprawca wojny z Chinami), w 1893—95 prezydentem senatu.

Châlons-sur-Marne, stolica depart. Marne (Francja płn.-wsch.), 31.400 mieszk., staroż. Catalaunum, kłeska Hunów pod Atyllą w r. 451 po N. Chr.; na płn. obóz warowny.

Chalon-sur-Saône, m. okręgowe w depart. Saône-et-Loire (Francja środk.), nad rz. Saône, 32.000 mieszk., katedra z XII i XIII w., zboże, wino; franc. od 1477 r.

Chalcha, szczep Mongołów wschodnich, zamieszkały od Altaju do Amuru i na południe aż do pustyni Gobi.

Chałubiński Tytus, lekarz i botanik, * 1820 w Radomiu (podług innych danych w Chociwku pod Radomiem). W 1861 obejmuje katedrę chorób wewnętrznych w Akademii Lekarskiej w Warszawie; po przyłączeniu Akademii do Szkoły Głównej (1862) wykłada dalej na wydziale lekarskim. W 1871, po przekształceniu Szkoły Głównej na Uniwersytet rosyjski, ustępuje z katedry. Wydaje drukiem szereg cennych prac lekarskich. W botanice poświęcił się specjalnie badaniom mchów tatrzańskich i odnośne jego prace do dziś stanowią podstawę

naszych wiadomości o tej grupie roślin w Tatrach. Przebywając w Zakopanem, zwrócił uwagę na klimatyczne jego właściwości; „odkrył Tatry” dla społeczeństwa polskiego, pod jego wpływem Zakopane z nieznanego wioski góralskiej przekształciło się w miejscowość kuracyjną; pociągnął za sobą w Tatry miłośników gór, stwarzając ruch taternicki; † 1889 w Zakopanem.

Chałupa, dawna powszechna nazwa chaty (ob.) wieśniaczej, pozostała częściowo u ludu.

Chałupnictwo, rzemiosło pracujące na zamówienie przedsiębiorcy, który dostarcza rzemieślnikowi materiałów, czasami i narzędzi pracy.

Chałupnik, 1) rzemieślnik, pracujący na zamówienie przedsiębiorcy; otrzymuje od niego materiały, częstokroć również narzędzia. Od robotnika różni się tylko pracą we własnym warsztacie, od rzemieślnika — zależnością od przedsiębiorcy. 2) Chłop bezrolny (chatnik, zagrodnik), posiadający własną chałupę, lecz bez gruntu, albo z małym kawałkiem gruntu, niewystarczającym do prowadzenia własnego gospodarstwa rolnego.

Chałupa lub Cejnowa, osada rybacka na mierzei Helskiej nad Bałtykiem.

Chałwa, wyrób cukierniczy, pochodzący ze wschodu; otrzymuje się przez gotowanie syropu cukrowego lub miodu z białkiem, ubitem na pianę z makiem tartym i orzechami, z dodatkiem oleju sezamowego oraz kwasu cytrynowego lub winnego.

Chamaedorea, palma amerykańska. Świeże kwiaty używane jako żywność (Tepilijote); daje drzewo budulcowe. C. concolor hodowana jako roślina ozdobna.

Chamaedorea concolor.

Chamaeleon (kameleon), zwierzę należące do gadów (Reptilia). Długi, rozciągliwy język, maczugowato zakończony i lekki, może być wyrzucany na 20 cm. Językiem tym chwytają owady, którymi się karmi. Oczy względem siebie niezależne, mogą być skierowane każde w inną stronę. Zmienia ubarwienie skóry, zależnie od pory dnia i usposobienia. Żyje na krzewach i drzewach; nogi i ogon chwytne. Afryka północna.

Chamaerops, jedyna europejska palma (C. humilis) hodowana jako ozdobna roślina. Gatunek C. excelsa rośnie w Chinach.

Chamaerops excelsa.

Chambal ob. Czambal.

Chamberlain (wym. Czemberlen), 1) Joseph * 1836, † 1914. Sławny polityk angielski, poseł i minister. Nacjonalista i imperialista. Przeciwnik ustępstw na rzecz Irlandji. Wywołał wojnę angielsko-burską; 2) Joseph Austen, * 1863

Syn poprzedniego, umiarkowany konserwatywny polityk angielski. Od r. 1892 poseł 1903—5 i 1919—21 ministrem skarbu. 1915—16 sekretarzem stanu dla Indji. W czasie wojny współdziałał z Lloyd Georgem. 1924 w konserwatywnym rządzie Baldwina ministrem spraw zagran. W Anglii uchodzi za zdecydowanego frankofila.

Chambery, stol. dep. Savoie (Francja pld.-wsch.), dawna stol. Sabaudji, 23.000 mieszk., siedziba arcybiskupa, katedra z XIV i XV w., wyroby jedwabne, winnice.

Chambeyron (Aiguille de), szczyt w Alpach Prowansalskich (Francja pld.-wsch.), 3.400 m. n. p. m.

Chambre (słowo francuskie). Pokój. Ch. des députés, izba poselska. Ch. de commerce, izba handlowa. Ch. garnie, pokój umeblowany. Ch. séparé, gabinet, separata. Ch. syndicale, związek robotników lub przemysłowców.

Chamfort (Nicolas Sébastien Roch), wybitny pisarz francuski. * 1740 w Clermont. Jako autor dramatyczny zdobył sobie uznanie dworu, uczestniczył jednak w rewolucji, † 1794 śmiercią samobójczą. Należy do szeregu wielkich aforystów francuskich. Jego „Pensées, maximes, anecdotes, dialogues” nacechowane są ponurym pesymizmem.

Chamiec, 1) Antoni, działacz polityczny i społeczny, * 1840 na Wołyniu, czynny przed 1863 wśród młodzieży uniwers. w Kijowie, podczas powstania komisarz pełnomocny z ramienia Rządu Narod. na Rusi, później zamieszkał w Galicji; poseł do sejmiku w Lwowie, parlamentu w Wiedniu, 1890—1900 zastępca marszałka w Wydziale Krajow.; † 1908; 2) Ksawery, archeolog, * 1848 w Pustowni na Ukrainie, czynny w wielu instytucjach społecznych w Warszawie; ogłosił prace: „Przeddziejowe stosunki ziemi kijowskiej” (1900), „Wśród stepów i jarów”, tłumaczył „Starożytności słowiańskie” Niederlego (1910); † 1910 w Warszawie.

Chamisso Adalbert von (właściwe nazwisko: Louis Charles Adelaide de Chamisso de Boncourt), wybitny poeta niemiecki. * 1781 na zamku Boncourt w Szampanji, 1790 wyemigrował z rodzicami, był 1798—1806 oficerem w służbie pruskiej, odbył 1815—18 podróż naukową naokoło świata jako botanik; † 1838. Pisał przeważnie utwory liryczne. Autor słynnej bajki symbolicznej „Peter Schlemihl”.

Chamonix lub Chamouny, 1) dolina górna rz. Arve w dep. Haute-Savoie (Francja pld.-wsch.), u stóp Mont Blanc; 2) stacja klimatyczna tamże.

Chamotte, glina szamotowa, ogniotrwała.

Champagne (Szampanja), dawna prow. fran. pomiędzy Ile-de-France i Lotaryngią, dzieli się na Ch. basse (lasy i stawy) i Ch. pouilleuse (ziemia uprawna i pastwiska); gl. m. Reims, wino szampańskie.

Champagne Philippe, malarz flamandzki, * 1602 w Brukseli, † 1674 w Paryżu. Wy-

bitny portrecista, rysunek doskonały, koloryt miękki i świeży, lekkość wykonania.

Champion (słowo francuskie). W średniowieczu rycerz, który w pojedynku sądowym walczył w zastępstwie kobiety lub dziecka. Dziś — mistrz w danej dziedzinie sportu.

Championnet Jean Antoine Etienne, generał wojsk rewolucji francuskiej, *1762, †1800. Przyczynił się w znacznym stopniu do zwycięstwa pod Fleurus w 1794. W 1798 zdobył Neapol i organizował republikę Partenopejską; zatarg z komisarzem Dyrektorjatu wywołał uwięzienie Championnet'a. Zamach stanu 30 prairial'a dał mu wolność i postawił na czele armji alpejskiej. Po klęsce pod Genolą podał się do dymisji.

Champlain Samuel, *1567, †1635, jeden z pierwszych pionierów kolonizacji francuskiej w Quebec.

Champlaina jezioro (ang. Champlain Lake), w płn.-wsch. St. Zj. Am. Płn., kanał do rzeki Hudson, 2.000 km², ok. 50 wysepek.

Champollion Jean François, wybitny lingwista i egiptolog. *1790, †1832. Badania jego nad odczytywaniem hieroglifów stworzyły podwaliny naukowych badań pisma staroegipskiego i rzuciły światło na nieznane karty najbar dziej odległych dziejów Egiptu.

Chance & Co, angielski zakład optyczny, przygotowujący największe i najlepsze dotąd soczewki do lunet astronomicznych.

Chancellor Richard, żeglarz angielski XVI w., brał udział w wyprawie Willoughby'ego, wysłanego na poszukiwanie przejścia płn.-wsch.; zawarł traktat z carem Iwanem Groźnym, przyczyniając się do podjęcia stosunków handlowych, a przez to do poznania Europy wsch.

Chandernagor (Czandernagor), m. i posiadłość franc. w Bengalji nad rz. Hugli, 9,4 km², 25.500 mieszk.

Chandler Seth Carlo. *1846 w Bostonie, †1913, fizyk i geodeta amerykański; na podstawie licznych badań wykazał dwa superponujące się okresy wahań biegunów Ziemi o długości 12 i 14½ miesięcy. Zmienność położenia osi ziemskiej przewidywał już Euler (w okr. 10 mies.).

Chandra (Czandra), ob. **Chenab** (Czinab). **Changaj**, góry w płn.-zach. Mongolji, do 3030 m.

Change, (wyraz francuski). Wymiana. Kantor wymiany.

Chaniewski Stanisław, agronom i działacz społeczny, *1859, współpracownik Encyklopedji Rolniczej, 1901 do 1904 prof. hodowli w Akademji Rolniczej w Dublanach, prac. potem na roli w pow. garwolińskim, był wiceprezesem Centr. Tow. Rolnicz., 1920 posłem na sejm ustawodawczy, porwany 1920 przez najazd rosyjski; †1921 w więzieniu w Wołogdzie.

Chanka, jez. w Azji wsch. na pograniczu Syberji i Mandżurji, 3.792 km².

Channel, wyraz ang. na oznaczenie kanału rzecznego lub morskiego (cieśniny), np. kanał

La Manche zwą Anglicy English Channel lub w skróceniu: Channel.

Channel Islands, ob. **Anglo-Normandzkie wyspy**.

Chanson (wyraz francuski), pieśń. **Ch. de geste**, starofrancuska pieśń bohaterska.

Chansonette (wyraz francuski), piosnka, piosnka kabaretowa.

Chant (wyraz francuski), pieśń, melodia.

Chantilly, m. w dep. Oise (Francja środk.), słynny zamek ze zbiorami Instytutu Franc.

Chanykow Mikołaj, *1819, †1878, orientalista i podróżnik rosyjski po Turkiestanie i Kaukazie, kierował wyprawą naukową do Chorasanu (1858).

Chanzy Antoine Eugène Alfred, generał francuski; *1823, †1883. Przed r. 1870 przebywał przeważnie w Algerze, w r. 1870 został twórcą armji zachodniej, w 72 komendantem w Tours, w 83 generałn. gubern. Algeru.

Chaos (greck.), stan rzeczy w najwyższym stopniu nieuporządkowany, zmieszanie wszystkiego. W starożytnych kosmogonjach pierwotny stan świata, z którego bądź stopniowo, bądź odrazu, samorzutnie lub za sprawą Stwórcy, wyłonił się świat uporządkowany: „kosmos“.

Chapeau (wyraz franc.), kapelusz. **Ch. cylaque**: klak, cylinder dający się złożyć.

Chaplain Jules Clément, rytownik i rzeźbiarz francuski, *1839 w Mortagne, †1909 w Paryżu. Wykonał liczne medale okolicznościowe i portretowe.

Chaplin Charles Josuah, wybitny malarz francuski, *1825, †1891. Lekkość i finezja. Postacie kobiece ze szczególnym wdziękiem.

Chapman (wym.: Czepmen) **George**, dramatopisarz i tłumacz angielski. *1559, †1634 w Londynie. Pierwszy przełożył *Iliadę* (1611) i *Odyseę* (1614).

Chara fragilis, Ramienica, pospolity wodorost (głon) z rodziny Characeae, posiada okółkowato ułożone łamliwe gałązki zawierające wapno. Pod względem rozmnażania zajmuje najwyższy szczebel wśród glonów (ob. rys.).

Charakter, pierwotnie znak, znamie; stąd właściwość lub właściwości wydatne, znamionujące jakiś przedmiot lub osobę i wyróżniające je w stosunku do innych przedmiotów lub osób (charakter okolicy, charakter epoki). W stosunku do człowieka charakter oznacza często właściwości umysłu i woli, objawiające się w czynach w sposób stały, jednolity. **Charakterystyka**: określenie właściwości znamiennych.

Charakternik, ludowe określenie czarodzieja i znachora.

Charbin (Harbin), gł. m. handlowe Mandżurji nad rz. Sungari; 370.000 mieszk.

Charcot Jean Martin, lekarz franc., *1825, †1893. Kształcił się w Paryżu, od 1872 był także profesorem; wybitny badacz patologji nerwów, pracował również nad innymi dzia-

Chara fragilis.

łami medycyny, ogłosił kilka dzieł z zakresu chorób nerwowych.

Charcot Jean Bapt. Etienne Auguste, *1867, podróżnik francuski; dwie wyprawy antarktyczne (1903—1905 i 1908—1910).

Chardin Jean Baptiste Siméon, malarz francuski, *1699, †1779, najwybitniejszy przedstawiciel ówczesnego kierunku realistycznego. Malował sceny rodzajowe z życia mieszczańskiego. Do dzieł najważniejszych należą: „Matka pracowita” (Luwr), „Zając zabity” (Stokholm), „Domek z kart” (Ermitaż, Leninrad) i in.

Chareas graminis (kośniczka łąkowa), ob. *Noctuae*.

Charente, 1) rz. we Francji zachodniej, wpadająca do Atlantyku pod Rochefort naprzeciw wyspy Oleron, żeglowna, dług. 361 km.; 2) dep. w Francji zach., stol. Angoulême; 3) Ch. — *Inférieure*, dep. nadmorski w Francji zach. na póln. od rz. Gironde, stol. La Rochelle.

Chares, rzeźbiarz grecki z Rodos, twórca kolosa z Rodos (pomnik wysokości 31 m.), żył około 300 r. przed Nar. Chr.

Charette de la Contrie François Athanase de, przywódca Wandejczyków, *1763, †1796, pochodził z możnej rodziny bretońskiej. Emigrował w 1790 do Koblenck, w 1792 wrócił do kraju, poczem przyłączył się do powstania wandejczyków; odniósłszy klęskę pod Quiberon, został wzięty do niewoli i rozstrzelany.

Charge (wyraz francuski), ciężar, urząd, atak, stopień urzędowy, ranga, przesada.

Chargé d'affaires, stopień dyplomatyczny kierowników poselstw bez tytułu posłów; *chargé d'affaires ad interim* (w skrócie a. i.), jest tytułem urzędnika, czasowo zastępującego posła, jako kierownika placówki; *chargé d'affaires en pied* jest stałym kierownikiem poselstwa. *Chargé d'affaires* nie są akredytowani przy głowie państwa lecz przy ministrze spraw zagranicznych.

Charge, oaza egipska we wsch. pustyni Nubijskiej, 3.100 km², 8.500 mieszk.; bawełna, zboże, daktyl; m. Ch. 5.500 mieszk., zabytki.

Charité (wyraz francuski), litość, miłość bliźniego. Nazwę tę nadaje się nieraz szpitalom, przytułkom.

Chariton, pisarz grecki w V wieku po Nar. Chr., autor awanturniczego romansu pt.: *Chereas i Kallirrhoe* (przygody pary kochanków).

Charity, trzy gracie, boginie świętości, wesołości i radości życia; często występują w orszaku Afrodyty. Wspaniałe rzeźby Praksytelesa.

Charivari (wyraz francuski), kocią muzyka; nazwa znanego paryskiego pisma humorystycznego.

Charków, stol. Ukrainy i gub. tejże nazwy na Ukrainie, 258.000 mieszk., uniwers., instytut technolog., weterynar., centrum handlowe zagłębia Donieckiego, wyroby tytoniowe, cukierki, pierniki; gub. ch. liczy 11 powiatów, 38.850 km², 2.580.000 mieszk., czarnoziem, rolnictwo,

cukrownictwo, kopalnie węgla i rudy żel., huty, warzelnie soli, przemysł skórnicy, handel wełną.

Charleroi, 1) m. w Belgii nad rz. Sambre, 29.000 mieszk., kopalnie węgla, przemysł metalurg., huty szklane; założone w 1666 przez Karola II; 2) m. w stanie Pensylwanii (St. Zj. Am. Płn.), 11.500 mieszk.

Charles Jacques Alexandre César, fizyk francuski, *1746 w Beaugency, †1823. W r. 1783 wpadł na myśl napełnienia balonu wodorem i dokonał kilka udanych wlotów; wynalazł megaskop (ob.); poznał, że objętość gazu wzrasta proporcjonalnie do temperatury (prawo Charles'a, zwane częściej prawem Gay-Lussac'a).

Charleston, 1) m. port. w stanie Karoliny pld. nad Atlantykiem, 68.000 mieszk., uniwersytet, port woj. i handl., wywóz ryżu, bawełny, fosfatu, tytoniu, drzewa, terpentyny; 2) stol. stanu Wirginia zach., 40.000 mieszk., wywóz soli kamiennej.

Charlet Nicol. Toussaint, franc. malarz i rysownik, *1792, †1845. Wykonał szereg rysunków satyrycznych i litografii wysoko cenionych przez zbieraczy.

Charleville, m. w dep. Ardennes (Francja póln.-wsch.), nad rz. Moza, wapno, wyroby żel. i cementowe, 23.000 mieszk.

Charlotte, m. w stanie Karoliny póln. (St. Zj. Am. Płn.), 46.400 mieszk., przemysł bawełn. i metalurg.

Charlottenburg, od 1920 zach. część Berlina, 323.000 mieszk., nad Sprewą; zamek, mauzoleum, politechnika, akademja sztuk pięknych, przemysł metalurg., fabr. samochodów, tapet, chemikali.

Charlottetown, stol. kanadyjskiej wyspy ks. Edwarda, port, 12.000 mieszk.

Charłactwo, *cachexia*, wyniszczenie; wychudnięcie znacznego stopnia. Ch. zdarza się przy długotrwałych chorobach (gruźlica, zimnica), niedokrewności i przy nowotworach złośliwych.

Charme, (franc.), wdzięk, urok, czar.

Charolais, 1) część franc. Burgundji, stol. Charolles; 2) góry Ch. przedłużenie póln. łańcucha Cevennes.

Charon, mityczny syn Ereba i Nocy. Przewoził przez rzekę Styx lub Acheron dusze umarłych, dążące do podziemnego świata. Jako wynagrodzenie dostawał jeden obol, który starożytni Grecy wkładali do ust umarłego.

Charput, m. w Armenji tureckiej, 20.000 mieszk., wywóz bawełny, owoców, wina, oliwy; klasztor z cennymi rękopisami.

Charpy'ego stop składa się z 13 części bismutu, 8 części ołowiu i 4 cz. cyny; topi się przy 96° C.

Charras Jean Baptiste Adolphe, francuski pisarz wojskowy; *1810, w czerwcu 1848 pełnił funkcje ministra wojny, wygnany przez Napoleona III, †1865 w Bazylei. Napisał: „Campagne de 1815” i „Histoire de la guerre de 1813”.

Chart, nazwa rasy psa myśliwskiego, od-

mi zatrutą strzałą — chociaż był nieśmiertelnym, sam prosił Zeusa o śmierć.

Cheiranthus Cheiri, lak, roślina krzyżowa (ob.) hodowana w ogródkach i doniczkach dla milej woni fiołkowej, pochodzi z Europy pld. (ob. rys.).

Chelický Piotr, pisarz czeski okresu husyckiego. *1390, †1460. Głosił konieczność bezwzględnego naśladowania życia i wierzeń pierwszych chrześcijan, równość i braterstwo ludzi, potępiał własność prywatną i wszelki gwałt nawet w obronie wiary. Twórca unii czesko-braterskiej.

Chelléen (od miasta Chelles we Francji), nazwa okresu starszego paleolitu, przypadającego na ostatni okres międzylodowy. Grube tłuki pięściowe, prymitywne skrobacze z krzemienia, znajdujące obok kości *Elephas antiquus*, *Hippopotamus maior*, *Rhinoceros Mercii*, występują w żwirowiskach dyluwialnych, zwłaszcza Sekwany i Sommy.

Chelidonium majus, Glistnik, Jaskółcze ziele, roślina z rodziny Makowatych (*Papaveraceae*), pospolita wszędzie, kwitnąca od wczesnej wiosny do późnej jesieni, posiada w łodydze i liściach głęboko wycinanych żółty, gryzący sok mleczny. Kwiaty w baldaszkach luźne zebrane, żółtej barwy, podobne budową do maku, posiadają jednak słupek jednokomorowy, dający owoc, długą torebkę luszczkową; stosowana dawniej w lecznictwie przeciw robakom.

Chelidon urbica (jaskółka oknówka), ob. *Hirundinidae*.

Cheliter cancröides (kleszczotek książkowy), zwierzę; typ: stawonogi Arthropoda, gromada: pajęczaki (Arachnoidea), rząd: zaleszczotki (*Pseudoscorpionidea*). Małeńki, 3 mm. długi, żółto-brunatny. Chwyta moliki i różne szkodliwe owady, niszczące zbiory przyrodnicze i biblioteki.

Chelmsford, 1) **Frederick Thesiger**, lord, polityk angielski, *1794, †1878; w latach 1858—59 i 1866—68 lord-kanclerz; 2) **Frederick Augustus Thesiger**, lord, syn poprzedniego, generał angielski, *1827, w 1878 do 1879 naczelny wódz w wojnie zuluskiej, †1905; 3) **Frederick**, syn poprzedn., *1862, mianowany w r. 1916 vicekrólem Indyi.

Chelonia mydas, (żółw zielony), zwierzę, gromada: gady (*Reptilia*), rząd: żółwie (*Testudinata*). Zamieszkuje wyłącznie morza głębokie gorącej i umiarkowanej strefy, z wyjątkiem morza Śródziemnego. Na ląd wychodzi tylko dla składania jaj i tu bywa łowiony. Kończyny jego przystosowane są wyłącznie do wodnego życia, przednie są dłuższe od tylnych, stopy zamienione na długie silne płetwy. Skorupa spłaszczona, sercowata. Wylącznie roślinożerny. Mniejszy od niego **Chelonia imbricata** (żółw szylkretowy), również morski, morza międzyzwrotnikowe. Bardzo ceniony, gdyż dostarcza szylkretu. Niejadalny. Mięsożerny. Jaja należą do przysmaków.

Cheiranthus.

Chelsea, 1) przedmieście Londynu na l. brzegu Tamizy, 100.000 mieszk.; 2) m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Ptn.), przedmieście Bostonu, 43.000 mieszk. (3.000 Polaków).

Cheltenham, 1) m. w hr. Gloucester (Anglia zach.), 48.500 mieszk., źródła mineralne, ruiny rzymskie; 2) m. w stanie Pensylwanii (St. Zj. Am. Ptn.), 11.000 mieszk.

Chelbie, ob. *Meduzy*.

Chelchowski, 1) **Stanisław**, przyrodnik, etnograf i działacz społeczny, *1866, zamiesz. w maj. własnym, Chojnowie pod Przasnyszem, ogłosił szereg prac naukowych, m. in.: „Grzyby podstawko-zarodnikowe okolic Warszawy” (1888), „Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Przasnysza” (1889), „Powieści i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza” (2 t., 1890); czynny potem na polu pracy społecznej, wybitny członek organizacji rolniczych, prezes Tow. Roln. w Płocku, wybrany 1906 do Dumy państwowej w Petersburgu; †1907; 2) **Tomasz**, aktor i dyrektor polskich teatrów prowincjonalnych; *1807, †1861 w Kownie. Uczeń Kudlicza. Pod jego okiem rozwijały się talenty aktorskie, jak Królikowski, Rychter i w. in.

Chelm, m. pow. (woj. lubelskie) nad Uherką, dopływem Bugu.

Chelmicki Zygmunt, ks., działacz społeczny i literat, *1851 w Warszawie, studja teologiczne odbył w Monasterze w Westfalii, 1877 został rektorem kościoła popaulińskiego w Warszawie, 1914 prałatem kapituły warszawskiej; założył 1882 schronienie dla nauczycielek w Zielonce, współdziałał przy założeniu kas rzemieślniczych, 1891 w okresie gorączki emigracyjnej odbył podróż do Brazylii, którą opisał p. t.: „W Brazylii” (2 t., 1892); założył wydawnictwo „Biblioteki dzieł chrześcijańskich”, 1917 został sekretarzem jeneralnym Rady Regencyjnej w Warszawie; †1922.

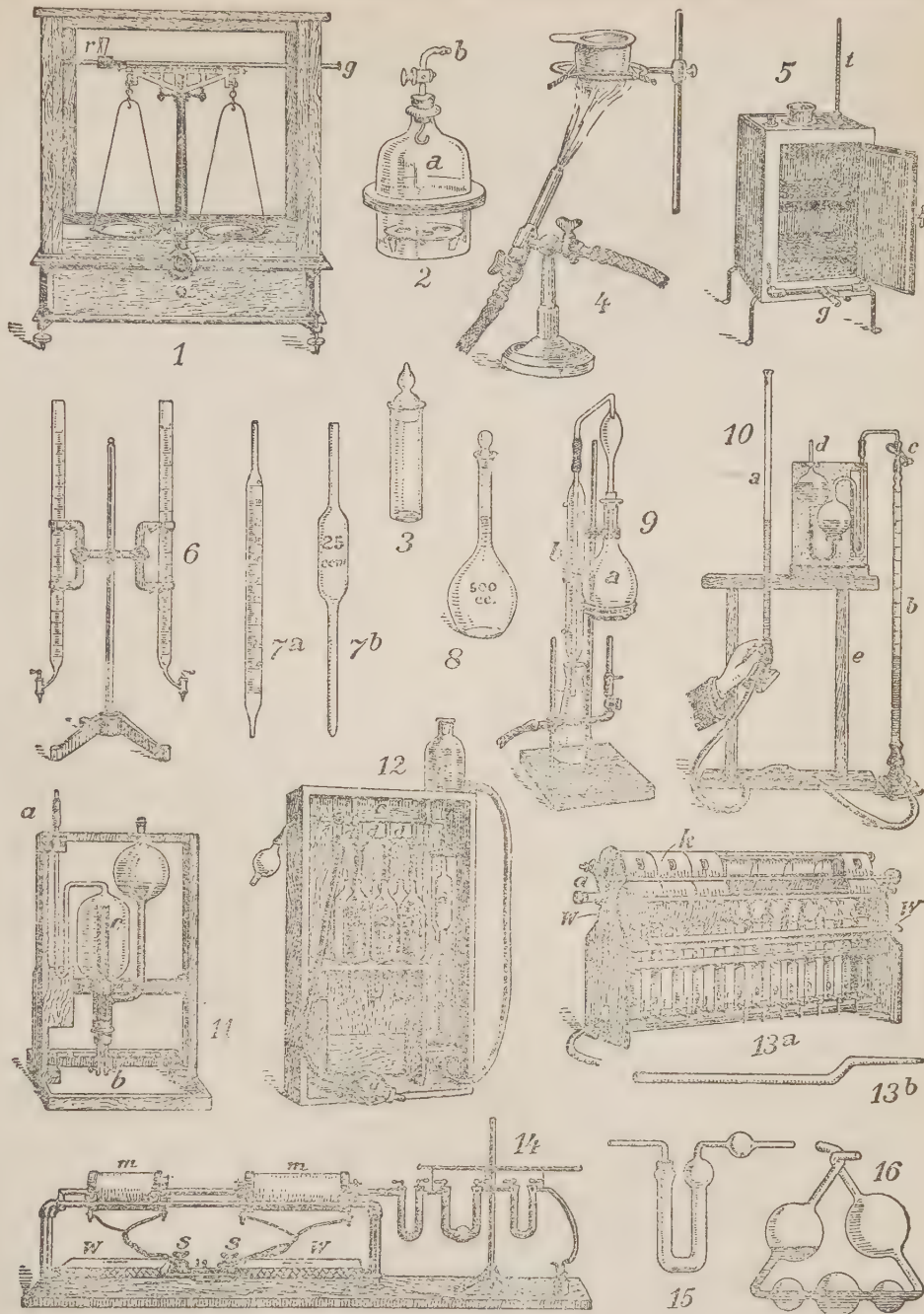
Chelmiński Jan, malarz koni i scen baletystycznych, *1851 w Brzostowie w Radomskiem. Kształcił się w Monachjum pod kierunkiem Brandta i Fr. Adama. Pierwszymi swymi obrazkami: sceny i polowania z XVIII wieku zyskał duże powodzenie. W pełni powodzenia osiada w Anglii, gdzie przeważnie maluje sceny sportowe, zakłada również pracownię w New-Jorku. Mieszkał w Londynie, †1925.

Chełmińsko-Mochałowska ziemia na Pomorzu pomiędzy Wisłą, Drwęcą i Ossą, oddana w 1228 przez Konrada mazowieckiego Krzyżakom, odzyskana w 1466, 1773—1919 (z przerwą 1807—15) niemiecka, obecnie znów polska.

Chełmno, b. niem. Culm., m. pow. na pr. wyniosłym brzegu Wisły (woj. pomorskie), 10.500 mieszk., jedno z najstarszych miast w Polsce, ratusz renesansowy z XVI w., stare mury obronne, fabr. maszyn roln.; woj. chełmińskie 1466—1772, biskupstwo od początku XIII w. z stolicą w Chełmży i Pelplinie.

Chełmoński Józef, jeden z najwybitniejszych malarzy polskich, *1850 w Boczkach pod Warszawą. Po ukończeniu gimnazjum, wstępuje do szkoły Gersona, którego staje się ulubionym uczniem. 1871 wyjeżdża do Akademii

1) Waga: *g* drążek do przesuwania „jeźdźca” *r*. 2) Eksykator: *a* nakrywa, *b* rurka prowadząca do pompy. 3) Naczynko do ważen. 4) Żarzenie w tyglu platynowym. 5) Suszarka: *t* termometr, *g* doprowadzenie gazu. 6) Biurety miareczkowe w statywie. 7a i 7b) pipety skalibrowane. 8) Kolba miarkowa. 9) Określanie amoniaku przez destylację z ługiem sodowym; *a* kolba do destylacji, *b* chłodnica. 10) Analiza gazów: *a* biureta, *b* biureta miareczkowa do gazów, przedostających się poprzez *c* do pipety *d* gdzie zostają pochłonięte; *e* statyw. 11) Pipeta do spalań: *a* doprowadzenie gazu, *c* spirala do rozżarzania, z biegunami *b* do doprowadzania prądu. 12) Aparat do techn. określenia gazów: *a* cylinder skalibrowany, z którego mieszanina gazów dostaje się poprzez *ddd* do naczyń 1, 2, 3, w których odbywa się pochłanianie; doprowadzanie gazu uskutecznia się przez obniżanie *b*; *g* balon do wsysania gazu określanego. 13a) Analiza elementarna: *a* rura do spalań, *k* cegielki ochronne. 13b) Rura *a* w całości. 14) Elektryczna analiza elementarna: *mm* piecyki elektryczne, *ww* reostaty, *ss* wyłączniki prądu; z prawej naczynia do pochłaniania. 15) Rurka z chlorkiem wapnia do pochłaniania wody. 16) Przyrząd do pochłaniania dwutlenku węgla przez ług potasowy.

monachijskiej, pracuje u Anschütza i Wagnera, lecz już w 1872 r. zaczyna malować swe niezrównane sceny z życia polskiego. Po krótkim pobycie w Warszawie wyjeżdża 1875 r. do Paryża. Pierwszym, wystawionym w Salonie 1876 obrazem „Odwiłż” zdobywa niezwykłą sławę. Mieszkał stale w Paryżu do 1889 r., poczem osiadł w swym majątku Kuklówce. Otrzymał najwyższe odznaczenia: medal honorowy, lub dyplom honorowy na wystawach powszechnych w Paryżu 1889 r. i 1900 r., w Berlinie 1891 r., we Lwowie 1894 r. Pozatem w Monachium 1892 r. i w San Francisco 1894 zdobył złote medale. Dzieła jego zdobłą wszystkie największe muzea Europy i Ameryki. Wywarł znamieny wpływ na współczesne malarstwo polskie. † 1914 r. w Kuklówce.

Chelmowa góra, 1) w Ojcowie z widokiem na Kraków i dolinę Wisły; 2) w pasmie Łysogór z państwowym rezerwatem leśnym, obejmującym pierwotny drzewostan modrzewia polskiego.

Chelmski, 1) Piotr, herbu Ostoja, waleczny rycerz za panowania Władysława Jagiełły. Walczył pod Grunwaldem 1410. Otrzymał kasztelaństwo połanieckie. W r. 1436 uczestniczył w pokoju, zawartym z Krzyżakami w Brześciu Kujawskim; 2) Jan, występował przeciwko sądownictwu biskupiemu w czasie sporów Kościoła ze szlachtą 1550. Wydał córkę swoją Magdalenę za księdza Stanisława Orzechowskiego; 3) Andrzej, pułkownik wojsk polskich, zasłynął z waleczności w walkach z kozaczyzną pod Chocimem, Wiedniem, Niedoborem.

Chelmszczyzna, wsch. powiaty woj. lubelskiego z m. Chelmem, w r. 1912 wyodrębnione uchwałą Dumy rosyjskiej w osobną gub. celem rusyfikacji.

Chelmsza, b. niem. Culmsee, m. w pow. toruńskim, (woj. pomorskie), nad jez. Chelmskim, 10.700 mieszk.; największa w Polsce cukrownia, do 1824 siedziba biskupów chełmińskich, katedra z 1251, odbudowana w 1422.

Chemiczne działanie światła, ob. fotochemia.

Chemiluminescencja, ob. luminescencja.

Chemin des Dames, aleja założona dla siostry Ludwika XV na płu. od rz. Aisne, od Malmaison do Hurtebise, długości z górą 20 km., terytorium zaciętych walk w wojnie światowej. Początek istnienia tej drogi sięga czasów rzymskich.

Chemia, nauka przyrodnicza, traktująca o zjawiskach chemicznych i prawach, które temi zjawiskami rządzą. Chemię dzielimy na ch. nieorganiczną (ch. minerałów) i ch. organiczną (ch. związków węgla). Ch. jest jedną z najważniejszych nauk pomocniczych geologii, medycyny, botaniki i zoologii. Ch. techniczna obejmuje: przeróbkę metali, fabrykację kwasów, ługów i soli, całą dziedzinę barwników i środków leczniczych ze smoły, wyrób błonnika, cukru, alkoholu, przeróbkę tłuszczów, garbników, farb. Historia chemii. Po-

czątki chemii są nieznane, naprzód ch. jako alchemia, następnie jatrochemia w XV wieku: środki chemiczne w zastosowaniu do lecznictwa. Na ten czas przypadają prace chemików: Paracelsusa, Van Helmont'a, Bacona z Verulamu. Boyle (1627—1691) daje podstawy ch. naukowej. Becher i Stahl (1660—1734) są twórcami teorii flogistonu, Lavoisier (1743—1794) skierowuje chemię na właściwe tory nauki doświadczalnej, opartej na pomiarach i rachunku matematycznym. W Polsce naukę ch. krzewił pod koniec XVIII i na pocz. XIX wieku Jędrzej Śniadecki. Prace Lavoisier'a kontynuowali Dalton, Proust, Gay-Lussac, Dumas, Berzelius, Rose, Liebig, Wöhler, Kolbe, Kekulé, Bunsen, Berthelot, Hoffman, Becquerel, Fischer, Ostwald, van't Hoff, Curie, Curie-Skłodowska i inni.

Chemjatria, (greck.), ob. jatrochemia.
Chemnitz, słow. Kamienica, m. w Saksonii, zw. „saskim Manchesterem”, 305.000 mieszk., przedziałnie, tkactwo, przemysł elektrotech. i maszynowy, szkoły zawodowe.

Chemosis, (greck.), znaczny obrzęk powiek, wywołany przez zapalenie głębiej położonych błon oka, np. tęczówki.

Chemotropizm, zdolność organizmów reagowania na bodźce chemiczne, np. plemniki paproci dążą do roztworu kwasu jabłkowego, wytłaczanego przez rodnice; podobnie roztwór cukru trzcinowego przyciąga plemniki mchów.

Chemulpo (Czemulpo), m. port. na zach. wybrzeżu wyspy Korei, 26.000 mieszk.

Chenab (Čzinab), rz. w Pendżabie (Indje bryt. płu.-zach.), wypływa z Himalajów jako rz. Czandra, dopływ Indusu, dług. 1.210 km.

Chenes (blaszkodziobe), nazwa rzędu ptaków (Aves). Nogi krótkie, opatrzone błonami pławnymi, łączącymi 3 przednie palce. Dziób spłaszczony, opatrzone na brzegach rogami blaszkami. Do rzędu tego należą łabędzie, kaczki, gęsi i inne.

Chénier, 1) André, * 1762, † 1794. Poeta francuski. Stracony za występowanie przeciw terrorowi rewolucyjnemu. Pisał elegie i idylle; 2) Marie Joseph, * 1764, † 1811. Brat poprzedniego. Najwybitniejszy poeta dramatyczny rewolucji francuskiej. Członek Konwentu. Uczeń Woltera; pisał dramaty historyczne i wiersze liryczne.

Chenopodiaceae, Komosowate, rodzina roślin należących do rzędu Centrospermae (śródożne), należą tu ziola o liściach naprzemianległych, kwiatach pięciokrotnych z pojedynczym okwiatem, słupków 2—5. Porastają wybrzeża morskie lub azjatyckie stony stepy. Należą tu: szpinak, burak komosa (*Chenopodium*), łoboda i w. in.

Chenopodium (gr. chen — gęś, liście niektórych gat. podobne do łapy gęsi), komosa, jednoroczne ziele, pokryte „mączniestami”, opadającymi włoskami, o liściach szerokich, o kwiecie pięciopłozym, 5 pręcikach; rodzaj k. obejmuje

Chenopodium.

je szereg gatunków. Ch. zawiera olej (Oleum Ch-II), używany w lecznictwie, jako środek przeciw robakom obłym (Ascaridae).

Cheops, faraon egipski, należał do IV dynastji, wybudował jedną z trzech największych piramid, noszącą jego imię.

Cheopsa piramida, grobowiec królewski w kształcie olbrzymiego ostrosłupa, położ. niedaleko Kairu, w sąsiedztwie wioski Gizah. Wzniesiona z ciosów i płyt kamiennych. Do dziś jedna z największych budowli na świecie. Wys. jej 137 m. o podstawie czworobocznej 227 m. Ilością użyt. materiału przewyższa wszystkie budowle na świecie. Budowało ją prawdopodobnie 100.000 robotników w ciągu lat dwudziestu.

Cher, 1) l. dopływ, żeglowny i rybny rz. Loary (Francja), ujście pod Tours, dług. 350 kilometr.; 2) dep. w Francji środk., 7.179 km², stol. Bourges.

Cherbourg, m. port., okręg. port woj. i kąpiele morskie nad Atlantykiem, w dep. Manche (Francja zach.), 38.000 mieszk., warsztaty okrętowe, odlewnie, przemysł włókienniczy, garbarnie; przed r. 1200 i od 1418—50 Ch. należał do Anglii.

Cherbuliez Victor, *1829, †1899. Powieściopisarz francuski.

Cherchez la femme, (franc.), szukajcie kobiety.

Chéret Jules, malarz francuski, pastelista, *1836 w Paryżu. Stworzył typ afisza artystycznego (pierwszy „Biche au bois”).

Cheronea, m. w Beocji (w środkowej Grecji), znane ze zwycięstwa Filipa Macedońskiego nad Grekami w 338 przed Nar. Chr. oraz ze zwycięstwa Sulli nad Archelaosem w 85 r. przed Chr. Ojczyście miasto Plutarcha. Ze starożytnej Cheronei, na miejscu której znajduje się obecnie wieś Kaprena, przetrwały do dziś dość znaczne ruiny.

Cherra Punji (Czerra Pundzi), m. w Assamie (Indje bryt.), 1.398 m. n. p. m., 5.000 mieszkańców najw. opady na kuli ziemskiej, 12.539 milimetrów rocznie.

Cherris, ob. *Cannabis indica*.

Chersiphron, architekt kreteński (VI wiek przed Chr.). Jeden z architektów przy budowie świątyni Diany w Efezie, zaliczonej do siedmiu cudów świata. Nie doczekał jednak końca budowy, którą wykonał syn jego Metagenes.

Cherso, chorw. Cres, górzysta wyspa włoska w zatoce Quarnero, 400 km², 15.000 mieszk., wino, oliwa, owoce, rybołówstwo; stol. i port Cherso.

Cherson, m. na Ukrainie, na pr. brzegu Dniepru przy ujściu do m. Czarnego, 98.000 mieszk., handel drzewem i wełną.

Chersonesus (nazwa greck.-łac. półwyspu), 1) Cimbrica — półwysep Jutlandzki; 2) Taurica — Krym; 3) Thracica — półwysep Gallipoli; 4) Heraclea, m. greckie na wybrzeżu zach. Krymu pod Sewastopolem, zburzone w XIV w.

Chertsey, m. w hr. Surrey (Anglja pld.) na pr. brzegu Tamizy, 12.000 mieszk.

Cherubini Luigi Salvador, znakomity

kompozytor włoski, *1760 w Florencji, †1842 w Paryżu, gdzie był dyrektorem konserwatorium. Reprezentant stylu gluckowskiego w operach, kompozytor mszy doskonałych pod względem techniki kontrapunktowej i zasłużony w działalności pedagogicznej („Cours de contrepoint“ r. 1830, podręcznik ten zachował swą wysoką wartość do dnia dzisiejszego). Z kompozycji wymienić należy opery: „Demophon“, „Lodoisca“, „Medea“, „Les deux journées“; wiele uwertur, wytwornych pod względem formy, dzieła kościelne: „Missa solemnis“, „Msza koronacyjna“, „Requiem“, „Credo“ etc., napisanych w duchu muzyki palestrinowskiej.

Cherubowie, aniołowie wyższego rzędu. Występują w Starym i Nowym Testamencie.

Chérueil Pierre Adolphe, płodny historyk francuski, profesor w Poitiers; wydał między innymi listy i pamiętniki Mazarini'ego, *1809, †1891.

Chesapeake zatoka Atlantyku na wsch. wybrzeżu St. Zj. Am. Płn., ujście rzek Susquehanna, Potomac, York River i James River; brzegi błotniste, niezdroje; połów ostryg.

Cheshire, skrócona nazwa Chestershire, hr. Chester w Anglii zach.-płn., kraj rolniczy i górzysty, 2.659 km².

Chesnelong Pierre Charles, francuski polityk legitymistyczny, *1820, w latach 1865—1869 członek ciała prawodawczego, od r. 1872 członek Zgromadzenia Narodowego, od 1877 senator. †1899.

Chesney Francis Rawdon, *1789, †1872, generał angielski, badacz Egiptu i Azji zach., w szczególności Mezopotamji.

Chester, 1) stol. hr. Ch. w Anglii zach., przy ujściu rz. Dee (kanał Ellesmere do Mersey),

Domy z drzewa w Chester.

m. starożytne, handlowe i przemysłowe, fabr. obuwia; 2) m. w stanie Pensylwanja (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Delaware, 58.000 mieszk. (3.200 Polaków).

Chesterfield, 1) m. w hr. Derby (Anglja śr.), 61.000 mieszk., kopalnie węgla, rudy żel. i ołowiu, przemysł metalurg. i włókienniczy; 2) grupa franc. wysepek koralowych w Melanezji, pokłady guano.

Chesterton (wym.: Czesterton) Gilbert Keith, współczesny pisarz angielski. *1874 w Campden Hill koło Londynu. Autor opowiadań („The Napoleon of Notting Hill“, 1904, „The man who was Thursday“, 1908), utworów dramatycznych, rozpraw krytycznych i essay'ów. Ceniony jako satyryk.

Chetimaches lub **Grand Lake**, jez. w stanie Luizjana (St. Zj. Am. Płn.), pomiędzy r. Mississippi i zatoką Meksykańską, 900 km².

Chevalier, (franc.), jeździec, rycerz, kawaler.

Chevalier d'industrie, (franc.), rycerz przemysłu; człowiek, zajmujący się nieczystymi interesami.

Cheveau léger, (franc.), szwoleżer, lekka konnica.

Cheviot Hills, wulk. pasmo górskie pomiędzy Anglią i Szkocją; hodowla owiec.

Chevreau, nazwa skór kozich.

Chevreul Marie Eugène, chemik francuski, *1786, †1889. Najważniejsze jego prace dotyczą tłuszczów i barwników. Jego system barw (1861) zyskał z początku duże uznanie. Dzięki krytyce późniejszej (Ostwald) stracił na znaczeniu.

Cheyenne, 1) pr. dopływ rz. Missouri w St. Zj. Am. Płn., dług. 800 km.; 2) stol. stanu Wyoming St. Zj. Am. Płn., 14.000 mieszk., warsztaty kolej., handel bydłem i zbożem.

Cheyne-Stokes'a chorobowy objaw, rytm oddechowy bardzo charakterystyczny, zaczynający się od oddechów zupełnie powierzchownych, przechodzący w oddechy coraz to głębsze i częstsze, które potem zaczynają maleć, aby przejść wreszcie w zupełny bezdech, poczem cykl ten znowu się powtarza. Oddech Ch.-St. zdarza się najczęściej przy mocznicy (uracmia). Opisał zespół ten poraz pierwszy Cheyenne w 1816 i Stokes w 1854.

Chęciny, m. w pow. i woj. kieleckim, 5.100 mieszk., ruiny staroż. zamku, kopalnie marmuru, zakłady wapienne, garbarnie.

Chęciński Jan, aktor i autor dram., *1826 r. w Warszawie, †1874. W r. 1859 wystawił „Szlachectwo duszy”. Wydał kom. „Krytycy”, „Porzadni ludzie”, „Poświęcenie”, nadto poem. „Jalmużna”, „Anioł i czart” i „Mniejsze poemata i strofy ulotne”. Pisał libretta do oper Moniuszki „Paria”, „Verbum nobile”, „Straszny dwór”; Münchheimera: „Otton Łucznik” i wiele przekładów.

Chęciński zjazd, wiec, zwołany 1331 w Chęcinach (kieleckie) przez króla polskiego Władysława Łokietka, na którym uchwalone zostały ważne ustawy prawodawcze.

Chianti, dzielnica Włoch środk., część prow. Sienny w Toskanii, winnice (wino czerw. Chianti), oliwki, drzewa morwowe.

Chiapas, pld. stan Meksyku, 70.514 km², 456.000 mieszk., nad oc. Spokojnym, stol. Tuxla Gutierrez, największym miastem jest jednak San Cristobal; uprawa kawy i tytoniu.

Chiari, m. w prow. Brescia w Lombardji (Włochy pñ.), 12.500 mieszk., przedziałnie, tkactwo.

Chiasso, stacja graniczna i kolei Gotharda w Szwajcarii, w kantonie Tessyńskim, uprawa tytoniu, fabr. jedwabiu.

Chlasiolli, minerał, jest to andaluzyt, zawierający wewnątrz ciemne ciała obce, które w przekroju poprzecznym tworzą krzyż.

Chlavari, m. port. w prow. genueńskiej w Ligurji (Włochy pñ.), 14.000 mieszk.

Chiaveri Gaetano, budowniczy, *1689 w Rzymie, †1770. Działał głównie w Saksonji i w Polsce za Augusta III. W r. 1740 wykonał projekt przebudowy zamku królewskiego w Warszawie.

Chicago, drugie co do wielkości m. w St. Zj. Am. Płn. w stanie Illinois, przy ujściu rz. Ch. do jez. Michigan, punkt końcowy kanałów Illinois Michigan, 2.700.000 mieszkań., z przedmieściami 3.100.000 mieszk. (351.600 Polaków; liczne instytucje polskie; uniwersytet, zakłady naukowe, bardzo rozwinięty przemysł i handel, największy w świecie rynek zboża i bydła.

Chicago Heights, m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.), 20.000 mieszk. (5.000 Polaków).

Chichester, stol. hr. Sussex (Anglia połudn.), 13.000 mieszk., m. starożytne, siedziba biskupa, katedra.

Chiclayo, m. w Peru (Am. Pld.), 30.000 mieszkańców, plantacje ryżu, bawełny, trzciny cukrowej.

Chicopee, m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 36.250 mieszk. (8.000 Polaków), przemysł metalurg. i bawełn.

Chiemsee, jez. w Bawarii Górnej, przepływ rz. Alz, 86 km², do 80 m. głęb.

Chieti, stol. prow. Ch. w Abruzzach (Włochy środk.), 29.500 mieszk., zakon Teatynów z r. 1524; prow. Ch. 2.958 km².

Chihuahua, stol. stanu Ch. w Meksyku pñ., 1.412 m. n. p. m., 39.000 mieszk., kopalnie srebra; stan Ch. 233.049 km², 423.500 mieszk.; na wsch. pustynny, na zach. na stokach gór Sierra Madre kopalnie, łąki, plantacje.

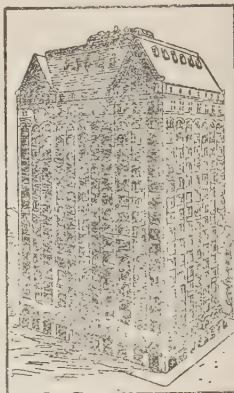
Chijski marmur, z wyspy Chios, czarny z białymi żyłami, w staroż. nazywany marmorem africano.

Chilchen Dawid, *1554, †1609, znakomity prawnik inflancki, zebrał i ogłosił drukiem prawo inflanckie. Z powodu prześladowań uciekł do Polski, gdzie uzyskał szlachectwo i został mianowany sekretarzem Zygmunta III. Potem powrócił do kraju. Prace: „Ius Livonicum”, „Clypeus innocentiae et veritatis Zamosci” i inne.

Child Lydia Maria, filantropka amerykańska, propagatorka idei wyzwolenia murzynów; *1802, †1880.

Childers Hugh Culking Cardley, polityk angielski, *1827, w r. 1864 lord admiralicji, w 1865 sekretarz izby skarbowej, w 1868—71 pierwszy lord admiralicji, w 1880 minister wojny, w 1882—85 kanclerz skarbu, w 1886 minister spraw wewnętrznych. †1896.

Childeryk, 1) syn Merowensa, król franków. Objął rządy po ojcu swym w r. 457 jako Childeryk.

Dom wolnomularzy
w Chicago.

deryk I. Ożeniony z królową Turynską, Bazina. Był ojcem Kłodoweusza, † ok. 481; 2) syn Kłodoweusza, panował jako Childeryk II od 656—673. Zamordowany razem z żoną Bilihilda.

Childeryka grób, odkryty w 1653 w Doornick w Belgji. Zawierał wspaniałe zabytki merowińskie, broni i ozdoby złote, wykładane kamieniami. Sygnet z napisem CHILDERICI REGIS, oznacza niewątpliwie zwłoki króla frankońskiego Childeryka, który zmarł około 481 po Nar. Chr.

Chile, wąski i długi kraj Am. Płd. nad oc. Spokojnym, wraz z wyspami Wielkanocną i Juan-Fernandez 750.527 km², 3,9 milj. mieszk., 23 prowincje i 1 terytorjum Magellana, stol. Santiago, gł. port Valparaiso. Ch. ciągnie się przez 39 stopni geogr.

t. j. na długi. 4.300 km., przy najw. szer. 400 km., najmniej 15 km. Ch. jest położone na zach. stokach Andów (Aconcagua 7.040 m.) i posiada zwłaszcza na płd. bogate rozczłonkowanie wybrzeża; dzieli się na 3 strefy: na pñ. stępy i pustynie (Atakama) z wielkiem bogactwem kopaln.: miedź, srebro, złoto, ruda żel. sól, węgiel, sałetra; w środku żyzna gleba umożliwia uprawę zbóż; winnice i chów bydła rogat., przemysł metalurg.; na płd. lasy, stępy, chów owiec. Ludność przeważnie kreole i metysi; Indianie na stokach Andów i na pñ. (Araukanie i Ajmarowie) oraz na płd. w Ziemi Ognistej (Jaganowie i Ona); cudzoziemców 150.000. Republika konstyt., 2 izby, prezydent wybierany na 5 lat, rada państwa, rada ministrów, powszechna służba wojskowa, marynarka wojskowa i handlowa, nauczanie bezpłatne przymusowe, 40% analfabety; 2 uniwersytety w Santiago. Produkty: pszenica, jęczmień, owies, kukurydza, owoce, ziemniaki, wino, tytuń; chów bydła, szczególnie w Patagonji i Ziemi Ognistej, owce, lama i alpaka. Linij kolej. 9.080 km., 942 urzędów poczt., 34.338 km. telegr., 13 stacyj radio, 71.070 km. telef. Porty: Valparaiso, Iquique, Antafagosta, Punta Arenas. Wywóz saletry, miedzi, wełny, nasion strączkowych, jodu, mięsa; dowóz towarów włókienniczych, chemikaliów, metali.

Chiles, wulkan w Andach pñ. w Kolumbji (Am. Płd.), 4.800 m.

Chilkow Michał Iwanowicz, polityk rosyjski, * 1843, w 1895 minister komun.; kierował budową kol. syberyjskiej. † 1909.

Chillambaram (Czillambaram), m. w prow. madraskiej (Indje bryt. płd.), 20.000 mieszk., świątynia Sziwy.

Chillan, (1) wulkan wygasły w Andach chilijskich (Am. Płd.), 2.904 m., źródła siarczane; 2) m. w Chile środk., 31.000 mieszk., wyroby skórzane, browary, cegielnie, młyny.

Chile.

Chillon, dawny zamek ks. Sabaudzkich nad jez. Genewskim, w kantonie Vaud (Szwajcaria). W zamku tym więziony był w latach 1530—1536 Franciszek Boniard, przeor klasztoru św. Wiktora w Genewie.

(Porównaj utwór Byrona „Wieżień Chillonu“.)

Chiloe, wyspa i prow. w Chile płd. (Am. Płd.) 8.394 km², stol. Ancud.

Chilok, pr. dopływ rz. Selengi, w Syberji 480 km. długi.

Chimay Joseph de Riquet, ks., belgijski polityk klerykalny, * 1836, w 1870—78 gubernator w Hennegau, w 1884 minister spraw zagranicznych. † 1892.

Chimborazo, 1) wygasły wulkan i najwyższy szczyt w Andach zach. w Ekwadorze, 6.530 m.; 2) prow. w Ekwadorze (Am. Płd.), 14.360 km², 122.000 mieszk., stol. Riobamba.

Chimera, u Homera zjeżdżający ogniem potwór. Z przodu miał wygląd lwa, z tyłu smoka, tułów kozy. Chimere zabił Bellerofontes.

Chinidyna, jeden z alkaloidów kory drzewa chinowego, stosowany jest przy niemiarkowości tętna serca.

Chinina, alkaloid z kory południowo-amerykańskiego drzewa chinowego (Cinchona succirubra). Własności lecznicze ch-y wykryte zostały w r. 1638. Obecnie ch. stosowana jest: 1) jako środek leczniczy i zapobiegawczy przy zimnicy, 2) jako środek obniżający gorączkę, 3) przy nerwobólach, 4) jako środek, wzmagający apetyt. Ch. jest ciałem krystalicznym, gorzkim, barwy białej. Rozpuszczalność w wodzie preparatów chininowych jest różna — najłatwiej rozpuszcza się Chininum sulfuricum, trudniej — Ch. tannicum, a najtrudniej Ch. hydrochloricum.

Chingan Wielki, łańcuch górski pomiędzy pustynią Gobi i Mandżurią, do 2.500 m. wys.

Chinolina, zasada organiczna, heterocyklowa, występuje w smole pogazowej; ciecz wraca w 240°. Niektóre jej pochodne stosuje się w lecznictwie np. chinazol; niektóre są barwnikami.

Chinon, m. okręg. w dep. Indre-et-Loire, (Francja zachod.) nad rz. Vienne, 6.000 mieszk.; tu nastąpiło w r. 1429 spotkanie Dziewicy Orleańskiej z Karolem VII.

Chinowa kora (cortex Chinae), kora południowo-amerykańskiego drzewa (Cinchona succirubra); zawiera wiele alkaloidów. Odwar

Zamek Chillon.

Chimera (bronz, Florencia).

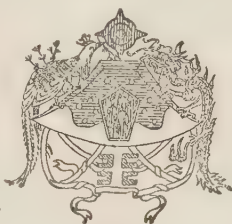

Cinchona succirubra a kwiat.

z kory chinowej (*Decoctum corticis Chinae*) stosowany jest, jako środek, wzmagający apetyt.

Chinowe drzewo, ob. *Cinchona*.

Chiny (Czung-Hua-Min-Kuo, kraj ludu kwiecistego środka), olbrzymie państwo azjatyckie, od Pamiru do oc. Spokojnego i od Amuru do zatoki Tonkińskiej, od r. 1912 republika, 11,138,900 km², ok. 330 milj. miesz., prócz 22 prow. obejmuje Mandżurię, Mongolię i Tybet; stol. Pekin. Państwo chińskie jest krajem górzystym i wyżynnym, którego granice tworzą na pld. i pld.-zach. Himalaje, na zach. Pamir (6.480 m.), i Tianszan (7.840 m.), na pln. Altaj (4.542 m.) i góry Jabłonne (2.815 m.), na wsch. m. Chińskie i m. Japońskie. We wnętrzu pustynne wyżyny: Khor w Tybecie, pustynia Takla-Makan w kotlinie Tarimu, pustynia Gobi w Mongolii, góry Kwenlun (7.000 m.) i Czinglinszan (3.000 m.) na pld. i góry Chingan (2.000 m.) na pln. Na zach. nizina chińska (loess) i płaszczyna mandżurska. Rzeki: Sikiang, Jang-tse-diang, Hoangho do morza Chińskiego, Amur do morza Ochockiego, Tarim do jeziora bagnistego Lob-nor; na wyżynach Khoru źródła rzeczne Indyj wsch. Jeziora górskie w Tybecie: Kuku-nor (3.050 m.) i Tengri-nor (4.690 m.). Klimat: góry Czinglinszanu dzielą Chiny na zwrotnikowe pld. (palmy, ryż, trzcina cukr.; słoń, tygrys) i kontynentalną pln. (dab, pszenica, ziemniaki; niedźwiedź, wilk). Ludność: na 1 km² 30 miesz.; wzrost niski, twarz okrągła, skośne oczy, płaski nos; warkocz zniesiony od zaprowadzenia republiki; kobiety mają jeszcze zniekształcone stopy. Chińczycy stanowią prawie $\frac{1}{3}$ miesz. Azji, przeszło 300 milj. głów w państwie Chińskim, 4 milj. emigrantów w Indochinach, Indjach wsch., Australii, Oceanji, Am. Pld. i Pln. i Afryce pld.); na pln. zmieszani etnicznie ze szczepami mongolskimi, tureckimi i tunguskimi, na pld. z autochtonami (Miao-Tse, Lolo); łączy ludność b. stara kultura i wspólne pismo, przyjęte przez Korańczyków, Japończyków i mieszkańców Indochin. Obok religii Konfucjusza buddyzm i taoizm, mahometanizm, rz.-kat. (2 milj.), protestantyzm (620 tys.). Z cudzoziemców najwięcej Japończyków i Rosjan, pozatem Anglików, Amerykanów, Niemców, Francuzów. Cztery klasy społeczne: uczeni, kupcy, rzemieślnicy i rolnicy. Uniwersytety w Pekinie, Szanghaju, Wuczangu, Kantonie, 300 gazet i czasopism. Konstytucja z r. 1913; rząd centralny w Pekinie, prezydent, wiceprezydent, senat, sejm, 9 ministerstw. Wobec przeciwności pomiędzy pld. i pln., oraz samowoli gubernatorów wojsk, w prowincjach, wpływ centrali jest słaby. Wojska najemne rządu i gubernatorów wojskowych. Rolnictwo: w prow. pln. owies, proso, jęczmień; w środk. pszenica, bawełna (w dolinie Jang-tse-kiangu), w pld. ryż, herbata,

Chiny.

trzcina cukr., wszędzie drzewa owocowe i morwowate (jedwabnictwo), mak, jarzyny. Chów bydła nieznaczny, przeważnie nierogacizna. Górnictwo: wielkie pokłady węgla kamiennego, miedzi i cyny, gliny porcelanowej, rudy żel., metali szlachetnych, soli. Przemysł jedwabniczy (27% produkcji świata) i bawełniany, porcelanowy, papierniczy i lakowy, metalurgiczny (w Hankou). Waluta: haikuan-tach = 3 zł. Komunikacja: 14.573 km. kolei żel., wielka sieć kanałów (Cesarski), 13.652 poczty, 96.161 km. telegr., 14 stacji radio. Porty: Honkong i Szanghaj (bryt.), Kanton, Hankou. Wywóz: surowego jedwab., grochu, oleju, bawełny, skór, wyrobów jedwab., żelaza, herbaty, jaj, cyny. Przywóz: wyrobów bawełn., cukru, tytoniu, nafty, ryżu, węgla, ryb, broni. Historia: W ostatnim tysiącleciu przed Nar. Chr. ludność wielkiego państwa dzieliła się na rolników i rody panujące. Si-hoang-ti w r. 221 przed Nar. Chr. połączył całe Chiny. Uczeń: Kungfutse, Mengtse, Laotse, stworzyli obecny porządek społeczny. Shi-hoang-ti, autokrata „pierwszy cesarz“ (Hoang-ti) kazał zbudować mur chiński. Dynastia Han (202 przed Nar. Chr. do 220 po Nar. Chr.) zaprowadziła buddyzm. Za panowania dynastji Tang (618—907 po Nar. Chr.) Wpływy Ch. sięgały do m. Kaspijskiego. Chrześcijaństwo uzyskało wstęp w r. 638. Powstanie w r. 878 spowodowało upadek handlu. Za panowania dynastji Kin zyskały przewagę młode szczepy północy (Khitan). Mongołowie dotarli w r. 1241 do Śląska († Henryk Pobożny pod Lignicą). Rozkwit Chin pod dynastją Juan 1280—1368. Dynastia Ming (1368—1644) używała wpływy w Azji zach. i Indjach, uległa jednak Mandżurom. Otwarcie drogi morskiej do Indyj wsch. (1498) umożliwiło Portugalczykom uzyskanie kolonii Makao (1557). Hiszpanie nawiązali stosunki z Chinami w r. 1575. Holendrzy założyli Zeelandję na wyspie Formozie, skąd wypędził ich wódz piratów Kowia w r. 1662. Kien-lung (1736—95) rozszerzył państwo przez przyłączenie Turkiestanu, Tybetu i Nepalu i podzielił je na 18 prowincji. Zakaz sprzedaży opium doprowadził do wojny z Anglią (1840—42). Pokój w Nankinie otworzył Chiny dla handlu cudzoziemskiego; odstąpienie dzielnic pod Makao Anglikom doprowadziło do zbudowania Honkongu. Anglia i Francja po zwycięskich wojnach (1857—58 i 1860), zdobyciu fortów Taku i obsadzeniu Pekinu, zmusiły Chiny do dopuszczenia ambasadorów i otwarcia portów. Rosja uzyskała prawy brzeg Amuru (1845), tereny nad Ussuri i Songcza (1860) części Mongolji (1864), kraj na zach. od li i część chińskiego Pamiru. Anglia nabyła teren naprzeciw Honkongu (1860), Burmę (1886) i inne państwa holdownicze (1889—94), Francja zdobyła Anam. Klęska w wojnie z Japonją skutkiem nacisku Niemiec, Francji i Rosji doprowadziła w pokoju w Szmonejski tylko do utraty wyspy Formozy. Niemcy „wydzierżawiły“ (1897) jako odszkodowanie za zamordowanie misjonarzy Klaucza na 100 lat, Anglia zagarnęła Wej-haj-wej, Francja Kuangchowfu, Rosja port Artura i Ta-

lienwa. Straty te wywołały powstanie bokserów, które zostało zgniecione w r. 1901 przez wojska europejskie i japońskie. Obsadzenie przez Rosję Mandżurji doprowadziło do wojny rosyjsko-japońskiej. W 1911 wybuchła rewolucja pod kierunkiem Sun-Jat-Sena. Wysłany w celu stłumienia ruchu rew. Juan-Szikaj przeszedł na stronę rewolucjonistów, został proklamowany 1912 prezydentem Republiki chińskiej, zagarnął faktycznie w swe ręce władzę dyktatorską, a w końcu ogłosił się cesarzem. Po jego śmierci (1916) wybuchają uporczywe walki domowe pomiędzy generałami chińskimi, w toku których zwycięscy przywódcy zagarniają godność prezydenta. Za prezydentury Chin Tsao-Kuna, rządzącego z ramienia gen. Wu-Pej-Fu, walka ta wznowiła się w jeszcze ostrzejszej formie. Przeciwno panującej reakcyjnej partii Wu-Pej-Fu, zwanej Czili i opierającej się o współdziałanie z Ameryką, wystąpiła z jednej strony militarystyczna partia mandżurska z gen. Czang-Tso-Linem, z drugiej strony demokratyczno-rewolucyjna partia Chin południowych Kusmitang z Sun-Jat-Senem na czele. W czasie tych walk gen. Feng, wysłany przez Wu-Pej-Fu od strony Pekinu przeciw zbliżającym się wojskom Czang-Tso-Lina, przeszedł na stronę przeciwnika, zmuszając w ten sposób Wu-Pej-Fu do ucieczki z Pekinu i biorąc do niewoli prezydenta i cały rząd centralny (1924). Rok 1925 obok dalszych walk między współzawodniczącymi generałami przyniósł ogromny wzrost ruchu narodowego i rewolucyjnego w Chinach. Rząd pekiński zawarł traktat z rządem sowieckim (1924) i wykazuje silne tendencje do uniezależnienia się od wpływów wielkich mocarstw. Ruch rewolucyjny zyskuje wielkie sympatie wśród inteligencji chińskiej a zwłaszcza wśród studentów. Masy robotnicze, głównie w Szanghaju, wyraźnie buntują się przeciw jarzmu obcego imperializmu. W Kantonie, pomimo śmierci Sun-Jat-Sena, w oparciu o porozumienie z rządem sowieckim, ustalają się rządy rewolucyjnej partii Kuomintang. Po rewolucji 1911/12 Tybet i Mongolia (ostatecznie od 1921) stały się państwami niezależnymi. — Chiny właściwe w pojęciu ściślejszem, Czung-Kuo = kraj środkowy, 4,044.800 km², 302,110.000 mieszk., 18 prowincji, zabezpieczonych dawniej na płn. zach. murem chińskim, 2.600 km., dzieli się na 2 części: dorzecza Hoang-ho na płn. i Jang-tse-kiang na płd.; na gęsto zaludnionej nizinie (loess) stol. państwa, Pekin.

Chińska literatura jest niezmiernie rozległa. Do VI w. przed N. Chr. składa się głównie z pieśni ludowych patriotycznych i notatek kronikarskich. Księgi King (kanoniczne) komentowane w VI w. przez Konfucjusza stanowią kamień węgielny literatury. Filozof Lao-tse, o pół wieku starszy od Konfucjusza, twórca taoizmu, przekształconego później w taoseizm, komentowany przez uczniów Li-h-tse i Czuan-g-tse (450 przed N. Chr.), pozostawił księgę „Ta-o-te-king”. Dalej idą księgi klasyczne „Sse-szu”, spisane przez

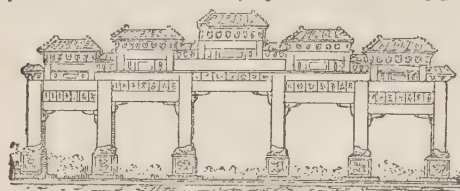
uczniów Konfucjusza; twórcą ostatniej z nich jest Meng-tse al. Mencjusz * 371 przed N. Chr., zwalczający teorię filozofa Puh-hai al. Kao-tse, głoszącego teorię powrotu do natury. Przeciwnikiem Mencjusza był Sinn-Tse, autor dzieła w 32 księgach. Uczeń jego Li-sse spowodował pismami swemi skazanie na śmierć uczonych i spalenie ksiąg. Współczesny im filozof lang-Czu, al. lang-Tse zwalczał teorię Konfucjusza. Za dynastji Song ów (960—1200 po Chr.) powstaje nowa szkoła filozoficzna, której założycielem był Czen-Tun-i albo Czen-tse (1017—1073) twórca teorii ontologicznej. Dzieła Czen-tse i jego uczniów tworzą zbiór Sing-li-tsin-i (Znaczenie i charakter prawdziwej filozofji natury). Od XI w. nie pojawiają się już w Chinach wybitniejsi myśliciele, Chińczycy nie posuwają się naprzód w dziedzinie myśli i wiedzy, przetrzymując mądrość starożytnych filozofów. Chiński epos, tamowany przez warunki dziejowe, przez formułkowość, drobiazgowość i utylitaryzm, prawie nie istnieje. Księga Szu-King (Konfucjusza) obejmuje 308 starodawnych pieśni chińskich o sabarwieniu epickim. Bogatszą jest poezja liryczna i dydaktyczna. Najznakomitsi poeci Li-thai-pe, * 700 po Chr. i Tu-fu jego współzawodnik * 715 r., pierwszy uprawiał lirykę, utwory drugiego mają koloryt dramatyczny. Epoka poezji nowożytnej chińskiej mało liczy poetów wybitnych, z których największym Inan-Tsen-Tsai (1716—1797) filozof, krytyk, historyk i nowelista i cesarz Kien-Lung * 1735. Ch. powieść stoi na poziomie niskim, koncepcja powieści płaska, kolizja — miłość bez efektowniejszych scen i sytuacji. Znana w Europie z tłumaczeń, powieść Jukiao-li (XV w.) „Dwie kuzynki”. Ch. dramat. W X-yim i XI w. przeważa w dramacie liryka nad akcją. Najznakomitszym pisarzem tej epoki Wang-Szy-fu. Sztuki za czasów panowania dynastji mongolskich Ilin i Iuen 1123—1341, noszą nazwę repertuaru klasycznego, ze względu na prawidłowość budowy. Najznakomitszy z tej epoki autor dramatyczny Ma-czy-yun. Aż do dziś dramat ch. wzoruje się na repertuarze klasycznym.

Chińska sztuka. U Chińczyków, jak i u wszystkich narodów starożytnych, główną podniętą twórczości artystycznej była religia. Tematów do dzieł sztuki obficie dostarczały dziedziny wiary, która składała się z kultu przodków, nieba, ziemi i bóstw: gór, rzek, gwiazd, wicheru itp. Architektura nie różniła się specjalnego typu budownictwa świątyniowego czy pałacowego; różnice są w liczbie komnat i ozdobach, zwłaszcza dachów, które nadają odrębny wyraz architekturze chińskiej. Dachy te o róż-

Sztuka chińska. Strona odwrotna lustra z polerowanego brązu (z pierwszych lat po Nar. Chr.)

nej liczbie okapów (jeden nad drugim) silnie wystających, poddanych ku górze, zwłaszcza na rogach, które bywają wydłużone i mocniej wywiniete. Przy świątyniach i pałacach ustawiają pagody (wieże) o znacznej często do 15 dochodzącej liczbie kondyga-

Brama do grobów cesarskich koło Pekinu (1541).

cyj dachu, stopniowo, piramidalnie zniżające się ku górze. Pagody te wykonywano z pięknie glazurowanej cegły, a nawet z porcelany (w Nankinie). Najstarsze i bardzo piękne dzieło architektury chińskiej, to słynne mury, otaczające państwo. Mury te zbudowane w III w. po Chr. w celach obronnych, rozciągają się na 500 mil, mierzą 12 stóp grubości, 20 stóp wysokości, co $\frac{1}{2}$ kilometra opatrzone są potężną wieżą na 40 stóp wysoka.

Sklepienia chińczycy znali od najdawniejszych czasów, stosują je tylko do bram i mostów, z których most pod Pekinem należy do najpiękniejszych zabytków. Rzeźba, zwłaszcza zdobnicza, rozwinięta jest wysoko, jako materiał używa: cennych metali, drzewa, kości słoniowej, koralu, jaspisu, malachitu i innych kamieni. Słynną jest ceramika w postaci porcelany, poza tym szkło, meble, drobne wyroby z laki, pięknie inkrustowane.

Oryginalne malarstwo i drzeworytnictwo. Sztuka chińska w postaci drobnych wyrobów zdobniczych, porcelany i haftowanych jedwabów w XVII wieku przeniknęła do Europy i wywarła wpływ na kształtowanie się stylu rokoka (Ludwika XV). Sztukę chińską cechuje silny konserwatyzm, skutkiem czego, w ciągu wieków swego trwania, podległa bardzo nieznacznym zmianom.

Chińskie morze, część oc. Spokojnego pomiędzy Koreą, wysp. Filipińskimi i Sundzkieimi oraz państwem Chińskiem, dzieli się na m. Żółte, Wschodnio-Chińskie i Płd.-Chińskie.

Chińskie pismo, zasadniczo różne od wszystkich innych pism znanych, jest pismem wyrazowym, gdyż każdy jego znak jest całym wyrazem. Pismo ch. posiada znacznie więcej wyrazów pisanych niż mówionych, ponieważ jęz. mówiony ma wiele homonimów. Jest pismem obrazowym, odtwarzającym przedmioty zmysłowe i znaki symboliczne. Znaki pisma ch. ze względu na sposób ich

powstawania podzielić można na: 1) obrazy przedmiotów zmysłowych, np. kwiat, księżyc, ziemia i t. p., 2) znaki symboliczne, wyrażające stosunek wyrazów do siebie; 3) znaki, powstające przez zestawienie dwu lub więcej obrazów i tworzące jedno pojęcie np. obraz słońca z obrazem księżycy daje pojęcie światła; 4) znaki pisane odwrotnie i otrzymujące przez to znaczenie odwrotne; 5) znaki, wyrażające pojęcia oderwane lub też czynności umysłowe; 6) znaki składające się z dwóch połączonych części, z których druga jest wskaźnikiem fonetycznym. Materiały piśmiennicze: papier, tusz i pendzelek. Przy znajomości 8,000 znaków można czytać wszelkie utwory piśmiennictwa ch. Wszystkich znaków pisma ch. liczy przeszło 40.000.

Chińskie srebro — electroplated, stop 50—60% miedzi, 15—30% cynku i 15—25% niklu, powleczone galwanicznie srebrem prawdziwym.

Chiński język, typowy jęz. jednozgłoskowy, należy do wielkiego szczepu języków indochińskich, posługuje się nim około $\frac{1}{4}$ mieszkańców ziemskiego globu, między innymi Japończycy, Korejczycy i Anami. Język chiński dzieli się na: 1) kua-n-hó a, jęz. ogólny, którym mówią warstwy wykształcone wszystkich prowincji, zwany jeszcze jęz. mandaryńskim; 2) ku-wen czyli jęz. stary, naukowy, znacznie różniący się od jęz. potocznego, ogólnego; 3) cz-un-k-u-wen, jęz. klasyczny z czasów Lao-tse i późniejszych, aż niemal do ery chrześcijańskiej; 4) różne dialekty czyli t. zw. języki prowincjonalne, z których najbardziej znane kuańtuński (kantoński), fukieński, fuczejski i szangajski. Język Kuan-hóa jest żywym językiem współczesnym, w którym dźwięki łączą się nieco z ideografią, bowiem starożytny język pisany nie odpowiadał językowi mówionemu. W języku chińskim przeważają brzmienia syczące, przydechowe. Każdy wyraz jednozgłoskowy posiada własny akcent; ze zmianą akcentu zmienia się znaczenie wyrazu, a przez to i stosunek do wyrazów innych. Akcentów w jęz. chińskim jest pięć.

Chioggia, ufortyfik. m. portowe na płd. od Wenecji, 35.000 mieszk., zbudowane na palach, warsztaty okrętowe, powroźnictwo, rybactwo.

Chios, wyspa grecka na m. Egejskim, 600 km², wybrzeże Azji Mniejszej, 827 km², 60 tysiące mieszk., górzysta (szczyt św. Eliasza 1.268 m.), drzewa owocowe, winnice, oliwki, stol. Ch. z portem Kastron, 15.000 mieszk.

Chippeways (Czipewaje), plemię Indian-Atabasków (ob.) na płd. od W. Jeziora Niewolników w Am. Płn., zwane tak od długiego ostro zakończono go kałtana.

Chiragra, (gr.), zmiany chorobowe w stawach rąk, wywołane przez dno.

Chiriqui, wulkan w Panamie (Am. środk.) 3.433 m.

Chiromancja (greck.), kheir, kheiros — ręka i manteja — odgadywanie), umiejętność wróżenia z ręki, znana i uprawiana w starożytności.

ści przez Egipcjan, Chaldejczyków, Assyryjczyków, Hebrajczyków, filozofów greckich i łacińskich. Później, w XVI, XVII i początkach XVIII w. powrotna fala zainteresowania.

Chiromys (Aye-aye), zwierzątko, należące do rzędu małpatek czyli małpozwierzy (Prosimiae), wielkości lisa. Bardzo długie, cienkie i nagie palce. Palec wskazujący w zaniku. Wielkie i szerokie nagie czarne uszy. Twarz i spód ciała prawie białe, szerść czerwonoawosia. Ogon długi i puszysty. Bardzo duże oczy. Zwierzę nocne. Przebywa w zaroślach bambusowych, gdzie karmi się sokiem trzciny bambusowej, robakami i owadami, wydłubującami z nerek i szczelin. Madagaskar.

Chiron, ob. Chejron.

Chiroptera (Nietoperze), nazwa rzędu ssaków. Niewielkie zwierzęta nocne; w dzień śpią ukryte w rozpadlinach. Uzębienie zupełne. Palce kończyn przednich ogromnie wydłużone i połączone nagą fałdą skórna, dochodząca do tylnych kończyn i ogona. Mięśnie silnie rozwinięte. Latają zręcznie i wytrwale. Karmią się przeważnie owadami, chwytanymi w locie; niektóre karmią się owocami, inne znów wysysają krew ssaków. 2 podrzedy: Megachiroptera (nietoperze wielkie) i Microchiroptera (nietoperze małe).

Chirotherium, płaz kopalny z okresu trias-

Tropy Chirotherium.

sowego. Odnóżę znalezione w pstrym płaskowcu — 40 cm. długie, o 5-ciu palcach.

Chirurg (greck.), lekarz, zajmujący się chirurgią (ob.).

Chirurgia (greck.), dział medycyny, zajmujący się leczeniem chorób przez stosowanie odpowiednich rękoczynów (operacji, masażu, bandaży, okładów itp.). Ch. dzieli się na: 1) tzw. małą chirurgię, czyli naukę o zakładaniu opatrunków, przecinaniu powierzchownych ropni, unieruchamianiu kończyn po złamaniu itp. i 2) wielką chirurgię, zajmującą się techniką większych operacji (np. wycięcie żebra, otwarcie jamy brzusznej itp.).

Chisholm George, * 1850, antropogeograf angielski.

Chisnău, ob. Kiszyniów.

Chislehurst, lotnisko na pld.-wsch. od Londynu; w r. 1873 umarł tu Napoleon III.

Chitarra (czytaj Kitara), instrument starożytny grecki, ob. Kitara.

Chitarrone (czyt. Kitarrone), odmiana gitary, w rozmiarach większych od niej. Skala basowa.

Chiton, spodnia szata grecka, u Rzymian tunika.

Sposób noszenia chitonu.

Chitral (Czital), m. okręg. w pln.-zach. In-

djach bryt. w dolinie rz. Kunar, 1.585 m. n. p. m., fort nad przełęczą Barogil.

Chittagong (Czitagong), m. w prow. bengalskiej (Indje bryt.), nad ujściem Gangesu, 22 tysiące mieszk., wywóz ryżu i herbaty.

Chityna, organiczny związek białkowy, występujący w okrywach skorupiaków i owadów, w rogowej substancji gąbek, jak również w błonach grzybów i bakteryj.

Chiusi, niedaleko Sieny we Włoszech, słynie z grobowców etruskich. Odkryto tam głośną wagę tzw. François.

Chivilcoy, m. w prow. Buenos Aires w Argentynie, 23.250 mieszk.

Chiwa, chanat w Azji centr. na pld. od m. Aralskiego, 67.430 m², 800.000 mieszk., (Uzbeków, Sartów, Turkmenów, Kirgizów), mahomet., włączony do Rosji sowieckiej jako tzw. republika Chiwańska; stol. Ch., 30.000 mieszk.; step i pustynia piaszczysta, oazy; ogrodnictwo i rolnictwo (zboże, melony, bawełna) i chów bydła (dromadery i owce), wywóz: bawełna i jedwab. W staroż. kraj Choraiminów, w XI w. Seldżuków, w 1221 Mongołów, w 1515 Uzbeków, od 1873 do przewrotu bolszewickiego wasalem Rosji.

Chladni Ernst, fizyk, * 1756 w Wittembergu, † 1827 w Wrocławiu. Twórca akustyki naukowej; podał matematyczno-fizyczną teorię dźwięku; zbadał drgania akustyczne płyt, stroików, dzwonów i in.; odkrył linie węzłowe drgających płyt, nazwane figurami Chladniego. Jako muzyk budował nowe przyrządy muzyczne.

Chlamida, podróżny i wojenny płaszcz u starożytnych Greków, mniej więcej w formie peleryny, spiętej jednym guzikiem na piersiach.

Chlamtacz Marcelli, prawnik i działacz narodowy, * 1865 w Szapańcach w Małopolsce, 1891 doktorat praw, 1904 prof. prawa rzymsk. w uniw. lwowskim, 1915 kierownik Zarz. m. Lwowa, 1919 w czasie walk z Ukraińcami prezes Komitetu Bezp. i Obrony Dobra Publicznego, 1919 wiceprezydent m. Lwowa. Prace: „O prawie propinacji w Polsce“, „Die rechtliche Natur der Übereignungsart durch Tradition im römischen Recht“, inne pomniejszych.

Chlamydomonas, mikroskopijny, jednokomórkowy organizm roślinny, obdarzony zdolnością ruchu przez całe życie, spotykany często w naszych wodach. Ruch odbywa się przy pomocy 2 rzęs plazmatycznych, wychodzących przez cienkie otwory błonki, która otacza komórkę.

Chleb, pieczywo z mąki zbożowej, jasnej lub ciemnej, kształtu podłużnego, okrągłego, czasem prostokątnego. Barwa, smak i zapach zależne od mąki, z jakiej chleb wypieczono. Do wyrobu ch. używa się ponadto zwykle drożdży, lub kwaśnego ciasta; pod ich działaniem krochmal przechodzi w dekstrynę i cukier, a ten fermentuje na alkohol i kwas węglowy, który wzdyma ciasto i czyni je pulchnym, łatwo rozpuszczalnym i strawnym. Wypiek ciasta odbywa się przy temperaturze 200—225° C. w piecach piekarskich. Ch. stanowi jeden z najstarszych produktów spożywczych, przy-

gotowywanych przez człowieka; chleb, który oznacza wedle ludu także zboże, używany był przez Słowian w postaci ziarna prażonego, kaszy lub mąki. W tej dawnej formie przetrwał chleb w ludowych obrzędach rodzinnych (chrzciny, wesele, pogrzeb) i doroczných (zapusty, zaduszki, wilja i t. d.). Przyrzędy do wypieku chleba od tysięcy lat w istocie swej nie podległy zmianie i dopiero koniec w. XIX na zachodzie wprowadził w technice wypieku ulepszenia, które nadały piekarstwu charakter przemysłu fabrycznego.

Chlebojedźcy, członkowie rodowej wspólnoty, nazywani tak niegdyś w Małopolsce, a na Mazowszu „uczastnikami”.

Chlebowicz, herbu Leliwa, 1) Jan, * 1544, walczył przeciwko Moskwie za Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. 1586 wojewoda trocki. Wybitny przedstawiciel polityczny Litwy. 2) Mikołaj, wojewoda smoleński, walczył pod Chodkiewiczem ze Szwedami. † 1632. 3) Jerzy, wojewoda smoleński, później wileński, walczył przeciwko Chmielnickiemu 1651 i z Moskwą 1667. † 1679.

Chlebowsk Bronisław, krytyk i historyk literatury, * 10 listopada 1846, † 28 marca 1918. Był w rozprawach swoich wyznawcą teorii H. Taine'a. Wydał: „Zadania historii literatury polskiej”, „Jan Kochanowski w świetle własnych utworów”, „Nieboska i Irydjon”, „Mikołaj Rej jako pisarz”, „Rozwój kultury polskiej”, „Literatura polska”. Pod jego redakcją wydawany był „Słownik geogr. Królestwa Polskiego”, w latach 1880—1904.

Chlebowsk Stanisław, malarz polski, * 1835 w Pokutyńcach na Podolu. Skończył liceum odeskie 1853 i Akademię petersburską w 1858 z wielkim złotym medalem. Potem pracował w Paryżu u Gérôme'a. Przebywał we Włoszech, Hiszpanii, Belgii, Niemczech. Dzięki pośrednictwu Gérôme'a otrzymał zaszczytne stanowisko nadwornego malarza sultana Abdul-Azisa, wyjechał też w 1865 r. do Konstantynopola. Po kilkoletnim pobycie na wschodzie przeniósł się w 1876 r. do Paryża, gdzie namalował kolosalny obraz „Zdobycie Konstantynopola”. Malował też niewielkie, wykończone obrazy w rodzaju Gérôme'a, wysoko cenione. 1880 zamieszkał w Krakowie, skąd przeniósł się w lat parę do Ks. Poznańskiego, † 1884.

Chlebowsk Stanisław, fizyk, † 1872. Wydał „O działaniu prądu elektrycznego na punkt magnetyczny” oraz „Fizykę dla szkół” (1870).

Chleb świętojański, podobne do straków owoce drzewa Ceratonia Siliqua, rosnącego na całym pobrzeżu morza Śródziemnego. Zrywane są przed dojrzewaniem i suszone na słońcu, przyczem zachodzi w straku proces fermentacyjny, dzięki któremu wywiązuje się znaczna ilość (do 50%) cukru owocowego. Zapach niezbyt przyjemny, smak słodki. Na południu spożywany w znacznych ilościach; w Anglii służy za pokarm dla bydła; używany bywa również do fabrykacji spirytusu.

Chliborobi, partja ukraińska, włościańska,

działa na gruncie parlamentarnym od czasu powołania drugiego sejmu 1923 w Polsce. Pod względem politycznym stoi na stanowisku państwowości polskiej i tem różni się od innych partji ukraińskich, mających tendencje separatystyczne. Pod względem społecznym wyznaje program zbliżony do chłpińskiej partji „Piaś”. Na czele grupy parlamentarnej tej partji, złożonej z 6 osób, stoi ksiądz unicki Ilkow.

Chloantyt, minerał, NiAs₂, regularny. Występuje z minerałami kobaltowemi z kwarcem i kruszcami srebra. Znany w Czechach, Saksonji.

Chloasma, (greck.), ostuda, ciemna plama barwikowa, zjawiająca się na ciele lub twarzy. Ch. zdarza się u osób wyniszczonych długotrwałymi chorobami oraz u kobiet ciężarnych, u których umiejscawia się na twarzy.

Chlodwig z rodu Merowingów, wódz Franków, dokonał podboju i zjednoczenia Galji. * 466. Od 486 r., pobliwszy pod Soissons wodzą rzymskiego Sjagrusza, prowadził szereg wojen, zakończonych uznaniem przez cesarza wschodniego Anastazjusza władzy jego nad Galją. W r. 496 przyjął chrzest z rak Remigjusza, biskupa w Reims i w ten sposób zapewnił sobie poparcie kościoła; rozpoczął podbój Germanów za Renem i przyłączył część kraju Alemanów. Zorganizował państwo jako monarchję dziedziczną. Przed śmiercią podzielił je między synów, ale nie wywarło to donioślejszego wpływu, gdyż już za najmłodszego syna Chlotara Galja ponownie złączyła się w jedną całość. † 511.

Chlor (Cl = 35,46), po grecku chloros — zielony, otrzymany po raz pierwszy przez Scheele'go w 1774 r. Gaz o barwie zielono-żółtawej, o zapachu silnie drażniącym błony śluzowe i drogi oddechowe, a nawet wywołującym uduszenie. Cięższy od powietrza 2,5 razy, w wodzie rozpuszcza się b. znacznie. Chemicznie b. czynny, łączy się z większością pierwiastków w temperaturze zwykłej. W stanie wolnym w przyrodzie nie istnieje, tworzy z metalami chlorki: chlorek sodu NaCl, sól morską kopalną (Wieliczka, Bochnia), chlorek potasu KCl itp. Z metaloidami daje chlorki metaloidów: chlorek siarki, chlorek fosforu. Wyjatek stanowią: tlen, azot, węgiel, z którymi chlor łączy się tylko drogą pośrednią. Z wodorem wiąże się b. łatwo, tworząc HCl kwas chlorowodorowy. Na tem samem polega działanie chloru na błony śluzowe oskrzeli, wywołując kaszel. Poza tem chlor posiada własność odbarwiania czyli bielenia, ale tylko w obecności wody, dzięki tworzeniu się kwasu podchlorowego, który właściwie bieli, działając utleniająco, niszcząc barwiki organiczne i bakterje. Znaczne ilości chloru używane są do wyrobu materiałów bielenych i odkażających. Był też stosowany jako gaz bojowy.

Chloral, CCl₃CHO, aldehyd tróichlorooctowy otrzymuje się przez działanie chloru na alkohol etylowy. Ciecz oleista, działa jak chloroform usypiająco.

Chloran potasowy, (KClO₃), sól Berthol-

leta, niezwykle energiczny środek utleniający, używany w pirotechnice do wyrobu różnych ciał eksplodujących, zapalek itp. Wybucho od potarcia i uderzenia.

Chlorany, sole kwasu chlorowego (HClO_3), otrzymywane przez działanie chloru na zasady np. KOH za ogrzaniem. W wodzie rozpuszczają się, w stanie suchym stanowią silny środek utleniający, w wyższej temperaturze oddają swój tlen, który utlenia ciała domieszane (siarka, węgiel, cukier), wybuchają i dlatego mają zastosowanie w pirotechnice. Najważniejszy chloran potasowy KClO_3 (sól Bertholleta).

Chlorek 1) amonu NH_4Cl (salmiak), ma zastosowanie w ogniwie elektrycznym Leclanche'a; przy ogrzewaniu z zasadami np. z wapnem, wydziela amonjak; 2) **bielący**, sól wapniowa dwu rodników kwasowych, chlorek wapniowo-podchloryny CaOCl_2 . Otrzymuje się działaniem chloru na wapno gaszone. Używany do bielenia tkanin i odkażania. Działanie ch. polega na uwalnianiu się kwasu podchlorynego HClO po zakwaszeniu kwasem siarkowym lub octowym; 3) **cynkowy**, ZnCl_2 , środek dezynfekcyjny, używany do konserwowania drzewa, np. do progów kolejowych. Ciało białe, hydropijne; 4) **cynowy**, SnCl_4 , używa się w farbiarstwie do utrwalenia barwników; 5) **etylowy** (aether chloratus), związek organiczny; płyn bezbarwny, bardzo lotny, wrze w temp. $12,5^\circ \text{C}$., stosowany do znieczuleń miejscowych; 6) **nitrobenzylu**, ob. Cedenite; 7) **potasowy**, KCl , jako mineral nosi nazwę sylwinu. Ma zastosowanie w rolnictwie jako nawóz pod buraki, ziemniaki i zboże. Występuje w Polsce pod Kałuszem; 8) **rtęciowy**, HgCl_2 , sublimat, silna trucizna; rozcieńczony roztwór wodny (1 : 1000) — używany jako środek dezynfekcyjny; 9) **sodowy**, NaCl , sól kuchenna. Najbardziej rozpowszechniony i najważniejszy z chlorków. Występuje w przyrodzie jako halit. W wodzie morskiej znajduje się do 1,5%. Ma zastosowanie jako przyprawa do potraw. Człowiek dorosły spożywa około 7 kg. soli kuchennej rocznie. Ch. s. używany jest do wyrobu chloru, kwasu solnego, sody żrącej i węgla sodowego; 10) **srebrny**, AgCl , powstaje przez działanie kwasu solnego lub chlorków na azotan srebrny. Ciało stałe, w wodzie prawie nierozpuszczalne: 1 mg AgCl na 1 l. wody. W kwasach się nie rozpuszcza. Czuły na działanie światła, stąd zastosowanie w fotografii; 11) **wapniowy**, CaCl_2 , ciało stałe, białe, hydropijne, stąd zastosowanie do osuszania gazów, które się przezeń przepuszczają; 12) **złoty**, AuCl_3 , stosowany w fotografii do tonowania odbitek na kolor miły, przyjemny dla oka; 13) **żelazowy**, FeCl_3 , używany jako środek tamujący krew, ciało żółte, hydropijne.

Chloroacetofenon, $\text{C}_6\text{H}_5\text{COCH}_2\text{Cl}$. Ciało stałe, topi się przy $+58^\circ \text{C}$. Cięższy od powietrza 5,2 razy. Stosowany w wojnie gazowej, przy pomocy pocisków.

Chlorofil, zielony, charakterystyczny dla świata roślinnego barwnik, zawarty w ciałkach zieleni (1 kwadr. metr liści zawiera około 0,2—

1,0 gr. chlorofilu). Nierozpuszczalny w wodzie, łatwo natomiast rozpuszcza się w alkoholu (skąd można go wykrystalizować), benzynie, eterze, chloroformie. Roztwór alkoholowy wykazuje zjawisko fluorescencji: w świetle przechodzącym wydaje się jaskrawo-zielonym, w odbitem zaś krwisto-czerwonym. Po wstrząśnięciu z benzyną rozdziela się. Do lżejszej benzyny (nad alkoholem) przechodzi zielony chlorofil, zostawiając w alkoholu żółte barwniki objęte wspólną nazwą ksantofilu; lecz i sam zielony barwnik nie jest ciałem prostym; wyróżnić można chlorofil a o składzie $\text{C}_{55}\text{H}_{72}\text{O}_5\text{N}_4\text{Mg}$; chlorofil b $\text{C}_{55}\text{H}_{70}\text{O}_5\text{N}_4\text{Mg}$. Badania Marchlewskiego i Nenckiego wykazały chemiczne podobieństwo chlorofilu z hemoglobina, zawartą w czerwonych ciałkach krwi, charakterystycznym barwnikiem świata zwierzęcego. Chlorofil tworzy się w ciałkach zieleni pod wpływem niezbędnych warunków światła i obecności w gruncie choćby nieznacznej ilości związków żelaza, bez czego rośliny podlegają chlorozie (bladacze).

Chloroform, CHCl_3 , tróchlorometan, ciecz bezbarwna, lotna, cięższa od wody (c. wł. 1,491) rozpuszcza się w alkoholu i eterze. Otrzymuje się laboratoryjnie przez działanie potażu żrącego na czysty chloral. Wziewanie chloroformu wywołuje uśpienie, podczas którego zniesione jest zupełnie odczuwanie bólu, a nawet i dotyku, dlatego ch. używany jest do znieczulania przy operacjach chirurgicznych. Oprócz tego ch. stosuje się w mieszaninie z oliwą, jako tzw. olej chloroformowy, do nacierania przy nerwobólach. Ch. odkryty został w 1831 przez Soubeiran'a w Paryżu, lecz dopiero Simpson w Edynburgu w 1848 odkrył jego znieczulające działanie na zwierzęta. Chloroform pod działaniem powietrza i światła rozkłada się na trujący związek — fosgen, chlor i chlorowódór.

Chloroformowa narkoza, chloroformowe uśpienie. Znieczulenie ogólne, wywołane wziewaniem chloroformu. Chloroform powoli nalewa się na specjalne muslinowe maski, które przykłada się do twarzy chorego jeszcze przed operacją. Ponieważ narkoza chloroformowa daje stosunkowo duży odsetek śmiertelności (1 na 2500), przeto ostatnio stosuje się narkozę chloroformowo-eterową, albo czystą eterową.

Maska chloroform.

Chloromelanit, mineral ciemno-zielonej barwy, prześwietlający, częsty w Szwajcarii. Wyrabiano zeń siekiery ozdobne w okolicach Neolitycznym.

Chloropikryna, ob. Aquinitte.

Chloroplasty, ob. Ciałka zieleni.

Chlorowanie, część składowa procesu bielenia po pierwotnem ługowaniu zanieczyszczonych włókna. Chlorowanie to odbywa się za pomocą podchlorynów; niszcza one barwniki przez utlenianie. Proces musi odbywać się bardzo ostrożnie, gdyż bardzo łatwo tkanina może ulec zniszczeniu.

Chlorowce, grupa pierwiastków chemicznych, do której należą: chlor, brom, jod i fluor.

Chlorowódor, HCl, związek wodoru z chlorem, powstający przez bezpośrednie połączenie chloru z wodorem. Gaz bezbarwny o duszącym zapachu. Tmp. krytycz. = + 52°, Tmp. wrzenia = + 83,7°, może być skroplony już w temp. zwykłej przy odpowiednim ciśnieniu. Prądu elektrycznego nie przewodzi. W wodzie rozpuszcza się doskonale: na 1 obj. wody 500 obj. chlorowodoru. Wodny roztwór chlorowodoru: kwas solny. W przemyśle otrzymywany przez działanie kwasu siarkowego na sól kuchenną. Chl. ma duże zastosowanie w przemyśle, w medycynie przy złem trawieniu.

Chloroza, bladaczka roślin, choroba roślin, polegająca na braku chlorofilu (ob.) w komórkach zawierających chromatofory.

Chloryty, minerały, szereg jednopostaciowy, który możemy pojmować jako kryształy mieszanego dwu związków: serpentynu $H_4Mg_3Si_2O_{10}$ (oznaczamy go symbolem Sp) i amezytu $H_4Mg_2Al_2SiO_9$ = At. Ogniwa tego szeregu mają nazwy następujące:

penin	Sp_3At_2 do Sp At
klinochlor . . .	Sp At do Sp_2At_2
prochloryt . . .	Sp_2At_3 do Sp_3At_4
korundofilit . .	Sp_3At_7 do Sp At_4
amezyt	Sp At_4 do At

Wszystkie one krystalizują w kryształach jednoskośnych, rzekomo romboedrycznych, z doskonałą łupliwością równoległą do podstawy. Z pozoru i łupliwości podobne są nieco do lyszczyków, od których różnią się mniejszą daleko sprężystością blaszek odłupanych. Barwa ich zielona o różowych odcieniach: od zielonawobiałej do czarnawozielonej i niebieskozielonej. Twardość od 2 do 3. Ciężar właściwy od 2,67 do 29,7. Są to minerały wtórne, występują one w rozpadlinach łupków krystalicznych, oraz są minerałami skałotwórczymi wielu łupków krystalicznych (łupki chlorytowe). Są więc zwykłym minerałem utworów alpejskich i stałych gór kadłubowych.

Chlotar, imię 3 królów frankońskich.

Chlumecky Johann v., mąż stanu austriacki, * 1834, w 1871 minister rolnictwa, w 1875—1879 minister handlu, w 1888 viceprzewodniczący izby posłów, w 1893—97 przewodniczący izby posłów, następnie przywódca lewicy niemieckiej w izbie panów.

Chłapowski, 1) **Alfred**, * 1874, rolnik i działacz polityczny; był posłem do parlamentu niemieckiego, w r. 1922 wybrany posłem na sejm; w r. 1923 był ministrem rolnictwa w gabinecie Witosza; od 1924 polski ambasador w Paryżu. 2) **Dezydery**, pamiętnikarz z czasów napoleońskich, * 1788 r. w Turwi, † 1879 r. tamże. Studia u pijarów w Rydzynie, wojskowe w Akademii artyler. w Berlinie. Był oficerem służbowym Napoleona. Odbił wszystkie kampanie do r. 1813. Bierze udział w powstaniu listopadowym. Wydał: „Lettre du général Chłapowski sur les événements militaires en Pologne et en Lithuanie“, „Pamiętniki“ cz. I i II, „Szlakiem legionów“, nadto dzieło „O rolnictwie“. Był jednym z założycieli i nakładcą „Przeglądu Poznańskiego“. 3) **Fran-ciszek**, lekarz, przyrodnik i działacz spo-

łeczny, * 1847 r. w Czerwonej Wsi w Poznaniu, studja w Berlinie i Heidelbergu, lat kilka mieszkał w Hucie Królewskiej na Śląsku, gdzie położył duże zasługi na polu oświaty polskiej, 1877 posłował na sejm berliński, z czasem osiadł w Poznaniu, gdzie czynny był m. in. w Tow. Przyjaciół Nauk, ostatnio jako jego prezes, a po założeniu uniw. poznańsk. został honorowym profesorem; † 1923 w Poznaniu; zostawił wiele prac drukowanych, m. in. z dziedziny krajoznawstwa Wielkopolski „Osobliwości przyrody poznańskiej“ (1914), oraz „Spis i streszczenie prac, dotyczących fizjografii W. Ks. Poznańskiego“ (1892).

Chłędowski, 1) **Adam Tomasz**, literat polski. * 1790 w Rzeszowskim, † 1855; założyciel pierwszego czasopisma literacko-naukowego we Lwowie „Pamiętnik Lwowski“ 1816—1819; 2) **Walenty**, brat poprzedniego, publicysta polski, * 1798, † 1846. Wydawał: „Pszczółkę Lwowską“.

Chłędowski Kazimierz, mąż stanu i pisarz polski, * 1843 w Lubartówce (Małopolska), 1899—1900 minister dla Galicji w gabinecie austriackim, † 1920 w Wiedniu. Pozostawił wybitne prace z dziedziny historii kultury i sztuki, m. i.: „Siena“ (1905), „Dwór w Ferrarze“ (1910), „Rzym, ludzie Odrodzenia“ (1912), „Rzym, ludzie baroku“ (1913), „Rokoko we Włoszech“. Pisał także powieści.

Chłodnica, przyrząd, którego działanie polega na oziębianiu gazów lub cieczy. Używany w laboratorjach i przemyśle.

Chłonność ciepła, obecnie nazywa się: ciepło właściwe (ob.).

Chłop, niem. Chlop-see, jez. w pow. międzyrzeckim, w prow. Grenzmark Posen-Westpreussen (Prusy).

Chłopi, w pierwotnem znaczeniu „chłop“ oznaczał dorosłego mężczyznę (przeciwstawienie „chłopiec“); z czasem jednak miano to zaczęto nadawać ludności rolniczej, zależnej od stanu przodującego czyli szlachty. Już w ciągu XIII w. cała ludność nierycerska, wolna i niewolna, zlewając się zaczęła w Polsce w jedną masę ludności podległej stanowi rycerskiemu. Proces ten przerwany, a przynajmniej odroczonej został w tym samym jeszcze XIII i XIV w. skutkiem wystąpienia w stosunkach wiejskich nowego czynnika, mianowicie kolonizacji wsi na prawie niemieckiem. Nowy typ osadnictwa oparty był przede wszystkim na zasadzie czynszu rocznego, robocizna, o ile wogóle zastrzeżona była w umowie, wynosiła ledwie od dwóch do czterech dni na rok z łanu. Chłop był w zasadzie człowiekiem wolnym a grunt, na którym osiadał, stanowił jak gdyby wieczystą dzierżawę. Ten układ stosunków społecznych zmieniać się jednak zaczął już w XIV i XV wieku pod wpływem zmiany warunków ekonomicznych. Po zjednoczeniu Polski i Litwy, przyłączeniu Gdańska i Pomorza, wobec ogólnego znacznego wzmocnienia się potęgi państwowej Polski, stan rycerski przekształcać się zaczął coraz bardziej w żywioł wielkorolniczy. Zapotrzebowanie na zboże polskie wzrastało

szybko w krajach Europy zachodniej, jednocześnie też ujawniać się zaczęła w Polsce tendencja do rozszerzania gospodarstw folwarcznych i do przywiązania chłopów do ziemi na stałe wraz ze wzmocnieniem należnej dworowi robocizny. Ustawy niesławnie z 1454 i następne „konstytucyjne” z lat 1520, 1532 i t. d. stopniowo przekształciły półwolny stan kmiecy na zależne już całkowicie od posiadacza wsi chłopstwo. Największy rozwój eksport zboża z Polski osiąga za Zygmunta III i Władysława IV, kiedy przechodzić zaczął cyfrę 100.000 łasztów (łaszt polski = 30 korcom). Jednocześnie wzrastały też bez przerwy gospodarstwa folwarczne, kosztem swobody i rozległości łańów chłopskich. W tym właśnie okresie powstawać zaczęło poddaństwo chłopów, wzorem zresztą wszystkich innych krajów Europy zachodniej i wschodniej, gdzie często zależność chłopów od właścicieli majątków przybierała formy zupełnego nieraz niewolnictwa. W Polsce regulatorem stosunków wiejskich była przez długie lata możność swobodnej ucieczki na wschód, na Ruś zwłaszcza, gdzie olbrzymie obszary żyznej gleby leżały przeważnie odłogiem dla braku rąk roboczych i skąd zawsze uciekać można było dalej jeszcze aż na Niż Dnieprowy, do Kozaków zaporoskich, zasilanych w ten sposób oficie krwią polską. Mniej więcej od połowy XVII w. uważać można za ustalone ostatecznie przykucie chłopów do ziemi; robocizna określona została przeciętnie na 2 dni tygodniowo z ćwierci łańu, czyli 8 dni z łańu, nadto ludność chłopska dostarczać musiała dworom uciążliwych podwół oraz licznych drobnych świadczeń. O poprawie bytu stanu włościańskiego pomyślał dopiero Sejm czteroletni, a Konstytucja 3-go maja 1791 zapewniła chłopom opiekę prawa państwowego t. j. zniesienie jurysdykcji pańskiej. Poważniejsze reformy w stosunku do chłopów usiłował przeprowadzić Kościuszkowski w dwóch swoich uniwersałach, a to z 2 maja z obozu pod Winiarami i z 7 maja 1794 z obozu pod Połańcem: oprócz opieki prawa zapewniały one chłopom swobodę przenoszenia się i wieczyste prawo do gruntów, wraz z jednoczesnym zmniejszeniem obowiązkowej pańszczyzny. Konstytucja Księstwa Warszawskiego z 1807 postanawiała zniesienie niewoli chłopskiej, zapewniając włościanom na równi z innymi obywatelami wolność osobistą oraz równość wobec prawa i sądu. Nie rozwiązała jednak kwestii tak ważnej, jak stosunek włościanina do ziemi. Dopiero w miarę zwycięstwa prądów liberalnych w opinii poszczególnych krajów Europy rozpoczęło się rozwiązywanie ostateczne tej sprawy i na ziemiach byłej Rzeczypospolitej Polskiej. W zaborze pruskim włościanie otrzymali własność gruntów w domenach państwowych w 1808, zaś stan włościan pańszczyźnianych uregulowany został na mocy edyktów z 1811, 1821, 1823 i 1850; w zaborze austriackim w 1848; w zaborze rosyjskim na obszarze Litwy i Rusi poczynając od 1861. W b. Królestwie Kongre-

sowem Rząd Narodowy, ogłaszając powstanie w 1863, obwieścił jednocześnie całkowite uwłaszczenie włościan, — co rząd rosyjski, po stłumieniu powstania, potwierdził na swój sposób drogą ukazu z 1864.

Chłopicki Grzegorz Józef, jeden z najdzielniejszych generałów polskich, *1771 na Podolu. Kształcił się u bazylianów w Szarogrodzie. Wstąpił do wojska w 1787. Brał udział w wojnach 1792—94. Służył w legjonach polsk. we Włoszech. Odnosił się przy szturmie Peschieri oraz pod Modeną. W 1807 dowodził 1-m pułkiem nadwiślańskim. Odnosił się pod Iławą i Frydlandem. Walczył w Hiszpanii, dając dowody niepospolitego męstwa przy szturmie Saragossy i w bitwie pod Epilą, zdobył tytuł barona Cesarstwa. 1809 mianowany generałem brygady. Został ranny w 1812 pod Smoleńskiem. W 1814 otrzymał stopień generała dywizji. Po wybuchu powstania listopadowego objął 5 grudnia 1830 dyktaturę, złożył ją 23 stycznia 1831. Wstąpił do wojska jako ochotnik, lecz faktycznie był wodzem w bitwach pod Wawrem i Grochowem. Ranny w walce o Olszynkę grochowską, przeniósł się do Krakowa, † 1854 w Krakowie. Pochowany w Krzeszowicach.

Chłyst, w gwarze myśliwskiej młody jelen. **Chłystowszczyzna**, sekta religijna w Rosji, założona w 1631 przez żołnierza-dezertera, Daniłę, rozpowszechniana dalej energicznie przez włościanina Susłowa, głosiła m. in. powstrzymywanie się od małżeństw i picia trunków; prześladowana energicznie przez rząd, wyłoniła ze siebie w końcu XVIII w. nową sektę, skopców, która skutkiem dużo jaskrawszych praktyk zwróciła na siebie odą główną uwagę władz rządowych. Sekta chłystów istniała jednak w dalszym ciągu i w XIX w.

Chmiel, roślina z rodz. konopiatych, wijąca się; ch. p. s. polity rośnie dziko w Europie, Azji i Ameryce Półn., pozatem uprawiany jest na tykach lub drutach (szczeg. w Czechach, Austrii, Niemczech połudn., Anglii) dla gęstych kwiatostanów słupkowych, które w listkach swych zawierają lepka, gorzka substancję (mączkę chmielową, lupulinę) używaną w browarnictwie do zaprawy piwa. Substancja ta nadaje piwu smak gorzkawy i konserwuje je.

Chmiel, obrzędowe pieśni, muzyka i tańce w czasie wesela wiejskiego w Polsce.

Chmiel A d a m, historyk i numizmatyk, ogłosił długi szereg prac, m. in.: „Materiały fragistyczne” (1897), „Ustrój miasta i cechów Krakowa” (1904), „Garnarze krakowscy” (1907), „Domy krakowskie” (2 t., 1917—19), „Barwa i chorągiew polska” (1919).

Chmielecki S t e f a n, herbu Bojca, sławny zagończyk w walkach z Tatarami. Walczył w wyprawie smoleńskiej Zygmunta III oraz pod Cecorą. W 1626 r. rozbił sułtana Nuredyna pod Białą Cerkwią. Za swe zasługi został mianowany wojewodą kijowskim. † 1630.

Chmieleński Z y g m u n t, wybitny partyzant w powstaniu styczniowym; * 1833 w Warszawie, po ukończeniu szkoły wojskowej ros. był porucznikiem artylerji; 1861 emigrował z kra-

ju, był instruktorem w szkole wojskowej polskiej w Cuneo, w powstaniu dowodził oddziałem w Kieleckiem, stoczył kilkanaście większych bitew, sam niepostrzeżenie odważny,trzymał w żelaznym rygorze swój oddział, doszedł do stopnia pułkownika, ranny ciężko w bitwie pod Bodzechowem, wzięty do niewoli, rozstrzelany w 1863 w Radomiu.

Chmielewski Marjan, budowniczy polski w. XVIII. Był bud. woj. nowogrodzkiego 1785—90.

Chmieliński Antoni, bud. polski w. XIX. Był bud. pow. plockiego 1847—1865. Budował kościół w Radzanowie (pow. plocki, 1861).

Chmieliński Józef, artysta dram., * 1862 r. Przez lat pięć pracował w Łodzi, przez 30 we Lwowie, ostatnio w Warszawie naprzód w Teatrze Polsk., potem w Narodowym. Z ról ważniejsze: Pankracy w „Nieboskiej“, Cyrano de Bergerac, Derwid, Hamlet, wojewoda w „Mażepie“, rejent w „Zemście“, Burmistrz ze Stylmondu, Benet i w. inn.

Chmielnicki, 1) **Bohdan**, ataman kozaków ukraińskich, * 1593. Mszcząc się za krzywdy osobiste, zbuntował kozaków zaporoskich, niezadowolonych z prawa o schłopeniu kozaków (1638 r.) i wystąpił zbrojnie przeciwko szlachcie polskiej w roku 1647. Wspierany przez hana Tatarów krymskich, zaatakował wojsko polskiemu wielką klęskę nad Żółtymi Wodami i pod Korsuniem w r. 1648. Podjudzany przez Turcję i Moskwę odrzuca warunki ugody (1649). Wreszcie pobity pod Beresteczkiem (1651) przyjmuje warunki ugody pod Białą Cerkwią 28 września t. r. Pobicie hetmana Kalinowskiego pod Batowem podnosi potęgę Chmielnickiego. Zakłada w Kijowie nową stolicę polityczną i religijną. Opuszczony przez Tatarów, szuka opieki w Moskwie, podając Ukrainę carowi Aleksemu Michałowiczowi (1654). Bezpośrednim następstwem tego czynu była wojna moskiewska. † 1657 w Czechryniu. 2) **Tymofij**, starszy syn atamana Bohdana, chciał przez małżeństwo z córką hospodara Multan Lupulego i przy pomocy Turków zasiąść na gospodarstwie multańskiem. Po odmowie Lupulego, wpadł z kozactwem do Multan i zmusił L., aby mu oddał córkę 1652. † 1653 w bitwie pod Soczawą.

Chmielnik, 1) m. w pow. stopnickim (woj. kieleckie), 7.800 mieszk., garbarnie, sukiennictwo; 2) w pow. poznańskim, fabryka wyprawu lnu; 3) m. w pow. lityńskim na Ukrainie nad Bohem, 8.000 mieszk., zamek.

Chmielowski Adam, malarz i działacz społeczny, * 1848 w b. Kongresówce. Brał czynny udział w powstaniu 1863, gdzie wskutek rany utracił nogę. Wyjechał następnie do Monachium i tu po krótkim pobycie w Akademii rozpoczął swą karierę malarską. Był przyjacielem Maksą Gierzyńskiego i wywierał nań wpływ zmienny, potem zbliżył się z Chęłmońskim i Witkiewiczem. 1874 przybył do Warszawy. Z obrazów jego wyróżniają się: „Widzenie św. Małgorzaty“, „Ogród miłości“, „Pogrzeb samobójcy“, oraz szereg scen z powstania. Około 1885 r. zamieszkał w Krakowie, gdzie rozpoczął niezwykle intensywną

działalność humanitarna i oświatowa, wreszcie przyjąwszy imię „brata Alberta“ założył napole religijne stowarzyszenie braci Albertynów. † 1917 w Krakowie (ob. Albert).

Chmielowski, 1) **Benedykt**, autor pierwszej encyklopedji polskiej. Szczegóły życia nieznanne. Napisał: „Nowe Ateny albo Akademja wszelkiej scyencyj pełna“, „Zbiór krótki herbów polskich“, 1763; 2) **Piotr**, historyk literatury, * 1848 w Zawadyńcach na Podolu, † 1904 we Lwowie. Studja w Szkole Głównej i na uniwersytecie warsz., następnie w Lipsku. Jest w latach 1881—97 redaktorem „Ateneum“. W r. 1903 powołany został na katedrę historii literatury pol. na uniwers. lwowskim. Wydał: „Die organischen Bedingungen der Entstehung des Willens“, „Gieneza fantazji“, „Kobiety Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego“, „Rousseau w stuletnią rocznicę śmierci“, „Zarys najnowszej literatury“, „Autorki polskie XIX w.“, „Adam Mickiewicz. Odczyty w Lozannie“, „Adam Mickiewicz, zarys biograficzno-literacki“, „Studja i szkice“, „Nasi powieściopisarze“, „Józef Ign. Krasiński“, „Współcześni poeci polscy“, „Nasza literatura dramatyczna“, „Józef Korzeniowski“, „Zygmunt Kaczkowski“, „Tadeusz Czacki“, „Klementyna z Tańskich Hoffmanowa“, „Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi“, „Estetyka Mickiewicza“, „Metodyka historii literatury polskiej“, „Historja literatury pol.“ w 6 t., „Henryk Sienkiewicz“, „Najnowsze prądy w poezji naszej“, „Dramat polski doby najnowszej“, „Dzieje krytyki literackiej w Polsce“, „Stanisław Wyspiański“, „Stylistyka polska“, „Jan Kasprzowicz“, „Krytyczno-porównawczy przegląd dziełw piśm polskiego“. Nadto zebrał i opracował wydania krytyczne dzieł Mickiewicza, Słowackiego, G. Zielińskiego i Tyszyńskiego. Osobno objaśnił dzieła Górnickiego, Krasickiego, W. Potockiego, Krasińskiego, Naruszewicza, Morsztyna, Zmorskiego, „Lillę Wenedę“, „Nieboską komedję“, „Pana Tadeusza“, „Trzy poemata Słowackiego“, „O klasyczności i romantyczności“ K. Brodzińskiego, „Budnika“ Krasińskiego, „Hamleta“, „Antygone“, „Gaura“, „Marję Stuart“, „Wybór dzieł“ Hoffmanowej i „Pamiętniki kwestarza“ Chodźki. Ułożył wypisy: „O obraz literatury polskiej“ i „Obraz literatury powszechnej“. Z zakresu pedagogji wydał: „Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno“, „Książka do czytania“ i „Poezja w wychowaniu“. Przełożył nadto Kanta: „Krytykę czystego rozumu“ i „Wilhelma Meistra“ Goethego.

Chmura powstaje wtedy, gdy para wodna zawarta w powietrzu na znacznej wysokości ponad powierzchnią ziemi skropi się. Chmura utworzona jest z drobnych (o średnicy mniejszej 0,02 milimetra) kropelek wody lub ziłek lodowych, zawieszonych w powietrzu i ustawicznie spadających tak jednak powoli (około 1,5 cm na sekundę), że najlżejszy powiew wiatru może wstrzymać ten spadek. Masa wody w chmurze wynosi około 2—3 gramów w objętości metra sześciennego, skąd obliczyć łatwo ilość kropelek w tej przestrzeni, docho-

dżąc do 0,5 miljarda. Kształt chmur jest wielce różny. Pomimo nadzwyczajnej zmienności kształtów można wydzielić kilka zasadniczych typów. Podział ten poraz pierwszy przeprowadził Howard w 1803 r., ustanawiając 4 główne typy: 1) cumulus, chmury klebiaste; znajdują się na wysokości 1.700 m. latem, zimą niżej; 2) cirrus, chmury pierzaste, delikatne białe mgliste obłoczki, znajdujące się na znacznej wysokości 10—11 km., zapowiadają zjawienie się cyklonu; 3) stratus, chmury warstwowe, poziome, rozległe, widoczne często o wschodzie i zachodzie słońca, unoszące się niewysoko nad ziemią; 4) nimbus, chmury deszczowe. Najczęściej jednak chmury tworzą formy pośrednie, np.: cirro-cumulus, tzw. „baranki”, albo cumulus, podobne, lecz większe, stalowe (3—5 km), cirro-stratus — pierzasto-warstwowe, zasnowią welonem mgły nieraz całe niebo, zwiastując niepogodę; strato-cirrus — ciężkie ołowiane itp.

Chmurnik, ciągnijchmura, wedle ludu polsk. człowiek, posiadający moc dowolnego rządzenia chmurami.

Chobotnia, sieć na ryby, zastawiana tylko przy upustach.

Choc, szok, ob. wstrząs.

Chochol, w gwarze miśliwskiej wiązka zboża, stawiana dla przynęty zwierza.

Chochółów, w. w pow. nowotarskim (woj. krakowski), nad Czarnym Dunajcem; narodowe powstanie góralskie tzw. „poruszenie chochołowskie” pod wodzą wikarego ks. Leopolda Kmietowicza i organisty J. Kantego Andrusikowicza (1846).

Chociebuż lub. Chósebusz, niem. Cottbus, m. pow. w rej. frankfurckiej (Prusy) nad Szprewą, 48.000 mieszk., ośrodek życia Dolnych Łużyc; przedziałnie wełny i lnu.

Chocim, rum. Hotin, m. pow. w Besarabji (Rumunja), nad Dniestrem, 30.500 mieszk., bitwy Polaków z Turkami w r. 1621 i 1673, zamek.

Chociszewski Józef, pisarz ludowy i działacz społeczny, *1837, był kolejno współpracownikiem „Gwiazdki Cieszyńskiej”, redaktorem „Nadwiślanina” i „Przyjaciela Ludu” w Chełmnie, wreszcie redaktorem „Lecha” w Gnieźnie; ogłosił długi szereg prac popularnych, m. in.: „Dzieje narodu polskiego”, „Piśmiennictwo polskie w życiorysach naszych najznakomitszych pisarzy”, „Skarbczyk poezji polskiej dla ludu i młodzieży”, ponadto czynny na polu społecznym, zakładał w Wielkopolsce kółka rolnicze, towarzystwa wstrzemięźliwości itp., †1914.

Choco, prow. w Kolumbji pñ.-zach. (Am. Płd.), 91.500 mieszk. (18.500 Indjan), stol. Quibdo.

Chocz Wleki, szczyt w górach Krotoszyńskich, przedłużenie Tatr zach., 1.613 m.

Chodakowski Zorjan Dołęga, pseudonim Adama Czarnockiego (ob.).

Chodawendikjar, prow. (wilajet) w zach. Azji Mniejszej (Turcja), 73.800 km² stol. Brussa.

Chodeckie jezioro w pow. włocławskim (woj. warszawskie),

Chodec, m-ko w pow. włocławskim (woj. warszawskie) nad jez. Chodeckiem.

Chodel, m-ko w pow. i woj. lubelskim nad rz. Chodlęm, 2.400 mieszk.

Chodkiewicz Aleksander, *1776 w Czarnobyli na Ukrainie, †1838, autor siedmiotomowego podręcznika chemii. Wykładał chemię na uniwersytecie wileńskim.

Chodkiewicz, 1) Jan, protoplasta znakomitego rodu Chodkiewiczów, marszałek litewski, 1453 uczestniczył na sejmie w Parczowie. 1458 walczył przeciwko Krzyżakom, 1466 odznaczył się pod Chojnicami, 1474 na Śląsku. 1480 został wojew. kijowskim. † ok. 1483; 2) Jan, hr. na Szklowie. W 1564 wielkorządca Inflant, bronił je przeciwko Szwedom i Moskwie, kasztelan wileński, starosta żmudzki, hetman inflancki, †1579. 3) Jan Karol, hetman wielki litewski, wojewoda wileński, syn Hieronima, *1560. Kształcił się w Akademji Wileńskiej, a następnie w Padwie. Brał udział w wyprawie przeciw Nalewajce oraz wyprawie Zamoyskiego do Multan. W r. 1599 starosta żmudzki, w 1600 hetman polny litewski. Po ustąpieniu Zamoyskiego wielkorządca inflancki. Zdobył w 1604 r. Dorpat. 27 września 1605 r. na czele niespełna 4.000 armji rozbił 16.000 armję Karola Sudermańskiego pod Kircholmem. Brał udział w wojnie moskiewskiej Zygmunta III. Po klęsce cecorskiej stanął na czele armji polsko-litewskiej pod Chocimem. † w czasie bohaterskiej obrony tej twierdzy 24 września 1621 na zamku Chocimskim.

Chodnik minowy, korytarz podziemny, którym żołnierz może iść nie schylając się.

Chodorów, 1) m. w pow. bobreckim (woj. lwowski), 4.200 mieszk., stary pałac, cukrownie; 2) m-ko na Ukrainie, gub. kijowska.

Chodowiecki Daniel, znakomity malarz i rytownik XVIII w. *1726 r. w Gdańsku, osiadłszy w 1743 w Berlinie zajmował się na-przód kupiectwem, potem poświęcił się sztuce. Twórczość jego obejmowała tematy z życia rodzinnego, wizyty, sceny zbiorowe wiejskie i miejskie, pojedyncze postacie pełne charakterystyki. Z równą werwą wykonywał swe olejne rodzajowe obrazy jak i rysunki lub akwaforty. Pendzel, ołówek i rylce były mu jednakowo posłuszne. Pod koniec życia został dyrektorem berlińskiej Akademji Sztuk Pięknych. Artysta przyznawał się do swej polskości, pomimo, że go ciągle uważano za Niemca. †1801 w Berlinie.

Chodynki Kazimierz, historyk, *1890; prof. Uniw. Wileńskiego. Prace: „Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386”, „Poglądy na zadania historii w epoce stanisławowskiej”, „Reformacja w Polsce”, i inne.

Chodzież, m. w pow. poznańskim, 5.750 mieszkańców, w okolicy licznych jezior (Chodzieskie, Ratajskie), fabr. porcelany, fajansu, maszyn roln., tartaki parowe.

Chodziński Kazimierz, rzeźbiarz współczesny, *1861 r. w Łańcutcie. Kształcił się w Krakowie pod kier. Gadomskiego, potem w Wiedniu i we Włoszech. Kilkanaście lat

mieszkał w Stanach Zjednoczonych, gdzie zajął poważne stanowisko. Jest twórcą pomnika Kościuszki w Chicago i Pułaskiego w Waszyngtonie. † we Lwowie 1919.

Chodźkiewicz Kazimierz, budowniczy polski, w. XVIII. Był bud. woj. mściławskiego 1771—1790.

Chodźko, 1) **Aleksander**, badacz języków wschodnich, poeta i profesor literatur słowiańskich w Collège de France w l. 1857—1883, * 1804, † 1891. Ukończywszy uniwers. wileński, studiował orientalistykę w Petersburgu. Dłuższy czas przebywał w Teheranie i w Reszt nad morzem Kaspijskim. Zajął się specjalnie językiem i literaturą perską. Wydał: „Poezje“, zawierające między innymi poemat wschodni „Derar“, słynną balladę „Maliny“ i pieśń „Stach mi pierścioneł przyniósł z jarmarku“, nadto osobno „Padyszach i czterech derwiszów“ oraz słownik angielsko-polski i polsko-angielski; 2) **Ignacy**, pamiętnikarz i poeta, * 1794, † 1861. Początkowo szkoły u bazylianów w Borunach, uniwersytet w Wilnie. Był wolnomularzem i członkiem Tow. Szubrawców. Kurator szkolny pow. święciańskiego i członek komitetu statyst. i komisji archeol. W r. 1859 zostaje członkiem Tow. Nauk. krak. Wiersze w duchu pseudoklasycyzmu rozrzucone po czasopiśmie. Wydał osobno: „Obrazy litewskie“ serje I—V, „Podania litewskie“, trzy serje, „Dwie konwersacje z przeszłości“, „Próby nowego dykcjonarza“, „Nowe pamiętniki kwestarza“, oraz wydanie zbiorowe pt.: „Pisma“. Do wydania zbiorowego nie weszły poematy i artykuły, rozprószone w „Dzienniku Wileńskim“, „Athenaeum“ i „Tece Wileńsk.“ 3) **Jan**, powieściopisarz i dramaturg, * 1777, † 1851. Nauki szkolne w Wilnie, poczem oddał się gospodarstwu. Był założycielem i wielkim mistrzem dwu łóż wolnomularskich — w Mińsku i Wilnie. Należał do Tow. Szubrawców. Był wizytatorem szkół gubernji mińskiej i wileńskiej. Z pism wydanych najważniejsze: „Pan Jan ze Świsłoczy“ oraz powieść „Pani kasztelanowa i jej sąsiedztwo“. 4) **Józef**, * 1801, † 1880, filareta, później topograf wojskowy i generał w służbie ros. Brał udział w pomiarach Tenna na Litwie i Łotwie. W latach od 1847 do 1853 przeprowadza triangulację pld. Kaukazu, podczas której wdziera się na szczyt Araratu, dalej triangulację Armenji (1854), pld. Kaukazu (1859—1866) i kraju zakubańskiego. Na pomiarach jego oparta jest cała nowożytna kartografia Kaukazu, o którym ogłosił też kilka prac. 5) **Leonard**, pisarz emigracyjny, * 1800, † 1871. Był urzędnikiem w bibliotece Sorbony, podbibliotekarzem biblj. św. Genowefy, w końcu bibliotekarzem w Ministerstwie Oświecenia w Paryżu. Wydał wiele dzieł i broszur po francusku i po polsku, między innymi: „Żywot Tad. Kościuszki“ i „Recueil des traités, conventions, actes diplomatiques etc. relatifs à la Pologne“. 6) **Michał**, poeta i tłumacz, * na Litwie w 1808, † w Paryżu 1879. Kształcił się na uniwersytecie wileńskim. Brał udział w powstaniu z r. 1831. Emigrował do Francji, gdzie był współredaktorem „Polaka“. Był jednym

z dowódców legionów polskich we Włoszech. Wydał poezje oryg.: „Dziesięć obrazów z wyprawy do Polski 1833 r.“, „Dwa akty“, „Szymon Konarski“, „Wyprawa do Polski w r. 1883“ oraz „Mickiewicz i legion polski we Włoszech“. Ogłosił przekłady „Manfreda“ i „Mazepy“ Byrona. 7) **Witold dr.**, * 1875, studja lekarskie w Warszawie, Paryżu i Gracu, lekarz i działacz społeczny w Lublinie, potem w Warszawie, 1918 minister zdrowia publicznego, pracy i opieki społecznej, potem 1919—1923 minister zdrowia publicznego.

Chodźent (w staroż. Kyropolis), m. pow. w rep. Turkiestańskiej (Rosja środk.-azjat.), nad rz. Syr-Darja, 40 tys. mieszk. (Tadżyków), plantacje bawełny.

Chol, m. w perskiej prow. Azerbejdżan, 25 tys. mieszk. (Tatarów).

Choiński Jan, * 1487, biskup krakowski i kanclerz wielki koronny za panowania Zygmunta Augusta III. Wybitny dyplomata. Z wielką gorliwością oddawał się sprawom kraju i duże położył zasługi. Z polecenia synodu łeczyckiego 1523, układał statuty gnieźnieńskie wraz z J. Myszkowskim. Pomagał niezamożnej kształcącej się młodzieży. † nagle 1538 podczas sejmku piotrkowskiego.

Choiński-Jeske Teodor, powieściopisarz historyczny i publicysta, * 1854, † 1920. Wydał: „Gasnące słońce“, „Ostatni Rzymianie“, „Tyra i korona“, „O mitrę hospodarską“, „Demon Odrodzenia“, „Błyskawice“, „Jakobini“, „Teror“, „Klara z Mikoszyna“, „Trubadurowie“ itd., jako też liczne pisma o tendencji jaskrawo antysemitkiej.

Choiseul Etienne François, * 1719, † 1785, minister spraw zagranicznych Ludwika XV od r. 1758, później minister wojny i marynarki. Jego dziełem było w zakresie wojskowości zreorganizowanie armji, założenie szkół wojskowych. W zakresie polityki, przyłączenie Korsyki do Francji w 1768. Był zwolennikiem polityki popierania Turcji i Polski przeciwko Katarzynie II.

Choiseul-Gouffier hr. Zofja z Tyzenhauzów, literatka i pamiętnikarka, * 1790 w Żołudku, zaślubiła emigranta francuskiego i osiadła z nim w Płotelach na Żmudzi, † 1878 w Nicei; ogłosiła szereg powieści w języku francuskim na tematach z dziejów polskich oraz cenne: „Mémoires sur l'empereur Alexandre I“, przedrukowane kilkakrotnie.

Cholsi, oficer francuski, uczestnik konfederacji barskiej, dowódca załogi tynieckiej 1772. Odnaczył się walecznością. Wzięty do niewoli przy obleganiu zamku krakowskiego, zesłany został w głąb Rosji. Wrócił do Francji po ukończeniu wojny.

Cholsy-le-Roi, m. w dep. Seine (Francja), 16.000 mieszk.

Chojecki, 1) **Karol**, konfederat barski, podał z lat 1768—1776 wiadomości o Syberji w dziełkach „Pamięć dzieł polskich, podróży i niepomysłny sukces Polaków“ oraz „Polak konfederat przez Moskwę na Syberję prowadzony“. 2) **Edmund**, literat polsko-francuski, * 1822, ogłosił w Warszawie „Wspomnienia z po-

dróży po Krymie" (1845) i powieść „Al-khadar“, potem osiadł w Paryżu; pisał powieści francuskie pod pseud. Charles Edmond i pracował w redakcji „Temps“, † 1898.

Chojnice, niem. Konitz, m. pow. w woj. pomorskiem, pomiędzy dwoma jeziorami, 10,500 mieszk., fabr. maszyn i likierów; stary gród z początków XIII w.

Choke-bore (czok-bor), zmniejszenie średnicy lufy do 1 mm. na przestrzeni 4—6 cm. przy wylocie. Lufy czok-bor w porównaniu ze zwykłymi, całkowicie cylindrycznymi, dają do 50 proc. gęstsze pokrycie. Do strzelania kulą ze strzelb o takich zwężonych lufach należy używać specjalnych kul o średnicy odpowiadającej zwężonemu wylotowi.

Cholagoga (gr.), środki żółciopędne, środki, zwiększające wydzielanie żółci. Do cholagoga należą: kwas salicylowy, kwas będzwinowy i sole kwasów żółciowych.

Cholecystitis (gr.), zapalenie pęcherzyka żółciowego. Choroba, często komplikująca kamieć żółciową (ob. cholelithiasis); objawami cholecystitis są bóle w górnej części brzucha, gorączka, powiększenie woreczka żółciowego.

Choledochus (grec.), ductus (łac.), przewód żółciowy; nazwa kanału, doprowadzającego żółć do dwunastnicy. Przewód żółciowy powstaje z połączenia dwóch mniejszych przewodów: wątrobowego (ductus hepaticus) i pęcherzykowego (ductus cysticus).

Cholelithiasis (grec.), kamica żółciowa. Nazwa choroby, polegającej na tworzeniu się kamieni w pęcherzyku żółciowym. Kamienie te składać się mogą z cholesteryny (ob.), wapnia lub barwników żółciowych (bilirubiny). Kamienie, wydostając się z pęcherzyka żółciowego przez przewód żółciowy do dwunastnicy powodują: 1) bóle w górnej części brzucha i prawej połowie pleców; 2) żółtaczkę, trwającą parę dni, oraz 3) objawy cholemlji. Objawy te zwykle po paru dniach mijają. Ch. jest chorobą bardzo częstą, szczególnie u kobiet. Leczy się ch. pićm wody karlsbadzkiej i oliwy oraz odpowiednią dietą.

Cholemlja (grec.), nagromadzenie się we krwi soli kwasów żółciowych (kwasu cholowego i jego pochodnych). Ch. zdarza się przy chorobach wątroby i pęcherzyka żółciowego (np. przy kamieci żółciowej, ob. cholelithiasis). Objawami ch-ji są bóle głowy, swędzenie, rzadsze tętno (bradycardia), zaburzenia wzrokowe.

Cholera, cholera azjatycka (Cholera asiatica), nazwa choroby epidemicznej, wywołanej przez drobnoustroje w postaci przecinków, opisane po raz pierwszy przez bakteriologa niemieckiego Roberta Kocha w r. 1884 i nazwane skrętkami (vibrio) cholery azjatyckiej. Ch. stale panuje w Indjach i stamtąd przez Azję przenoszona zostaje do Europy (po raz pierwszy wybuchła w Europie w r. 1829). Objawami cholery są wymioty, biegunki ze stolcami, przypominającymi odwar z ryżu; drgawki, zapad (ob.) i wreszcie śmierć nieraz po kilku godzinach od początku choroby. Zarazki cholery przenoszone są przez wodę i pokarmy, zanieczyszczone odchodami chorych.

Choleryna (cholera nostras), choroba, panująca u nas podczas lata. Objawy jej (biegunki, wymioty, drgawki) przypominają cholere azjatycką (ob.). Ch. kończy się przeważnie wyzdrowieniem.

Cholesteryna, związek chem. organiczny o składzie $C_{26}H_{44}O.H_2O$, znajdujący się w tkankach roślin, w żółci, mózgu, żółtku, mleku. Krystalizuje w romboidalnych tabliczkach, nierozpuszczalna w wodzie, nie zmydla się, barwi się od kwasu siarkowego na czerwono.

Cholet, m. okręg. w dep. Maine-et-Loire (Francja zach.), nad rz. Maine, 21.000 mieszk., przemysł włókienniczy.

Cholewa, 1) herb polski: na tarczy w polu czerwonym dwie żelazne klamry, barkami zwrócone do siebie, między niemi miecz otłuczony, srebrny, ostrzem ku dołowi, z rękojeścią złotą; w koronie szlacheckiej nad hełmem pięć piór strusich; 2) w znaczeniu myśliwskim powłoka rogowa niższej części goleni nagiej nad przegubem u nóg ptasich.

Cholina, złożony związek organiczny, bierze udział w budowie b. ważnych składników ciała zwierzęcego i ludzkiego, tzw. lecytyn.

Cholon, m. w kolonii franc. Kochinchinie, niedaleko stol. Saigon, 182.000 mieszk.

Cholowy kwas, związek organiczny w postaci białych kryształków, trudno rozpuszczalnych w wodzie, łatwo w alkoholu i eterze. Kwas ch. i jego pochodne są składnikami żółci ludzkiej i zwierzęcej.

Cholula, m. w stanie Puebla (Meksyk środk.), 9.800 mieszk., świątynia (teocalli) Azteków.

Cholofoj, m-ko w pow. radziechowskim (woj. tarnopolskie), 4.200 mieszk.

Choloniowski, 1) Antoni, publicysta, * 1868, współpracownik „Kraju“ petersbursk., potem „Świata“, „Głosu Narodu“ i in.; po odrodzeniu Polski zamieszkał w Bydgoszczy; † 1924; pisał dużo w sprawach dostępu Polski do morza: m. l.: „Nad morzem polskim“ (1912). Ponadto: „Duch dziejów Polski“; 2) Stanisław, kaznodzieja i tłumacz, * 1791, † 1846. Studja uniwers. w Wilnie na wydziale prawnym. Próbuje kariery wojskowej, potem dyplomatycznej. Podczas pobytu w Rzymie kończy akademię duchowną. W r. 1830 zaprzyjaźnił się z Mickiewiczem. Pod koniec r. 1832 wraca do Janowa w Podolskiem. Zostawsz dziekanem kapituły kamienieckiej i kaznodzieja przy katedrze, przebywa w Kamieńcu. Wydał: „Wstęp do dzieła o obojętności w przedmiocie religii“, jako wstęp z dzieła Lamennais'go, „Nauka przy pogrzebie JW. Michała Grocholskiego“, „Sen w Podhorcach“, „Dwa wieczory pani starościn Olbromskiej“ i w. in.

Chomato, herb polski: na tarczy w polu srebrnym chomato czyli jarzmo drewniane, położone ukośnie ku lewej stronie; w koronie szlacheckiej nad herbem toż samo.

Chomętowski, 1) Stanisław, herbu Lis, wojewoda mazowiecki, hetman polny koronny, * 1673, † 1728. Walczył przeciwko Szwedom i Leszczyńskiemu, jako stronnik Augusta II. Posłował do Turcji, Rosji i papieża Klemensa XI; 2) Władysław (pseudonim Wła-

dysław Kwiryna), historjograf, powieściopisarz i poeta, * 1829, † 1876 r. Wydał: „Poezje w trzech obrazach“, „Legends polskie“, „Dzieje teatru polskiego“, „Dziennik J. St. Jabłonowskiego“ i „Pamiętnik F. Lubieńskiego“. W czasopismach ogłosił szereg powieści i opowiadań historycznych. Redagował „Bibliotekę Ordyn. Krasińskich“. W rękopisie zostawił: „Dzieje niewiasty polskiej“.

Chomiak, szczyt w Gorganach (Beskidy Wsch.), 1,544 m. n. p. m., rozległy i piękny widok.

Chomiakow, 1) Aleksy, pisarz ros., * 1804, zrazu wojskowy i literat, potem jeden z głównych przedstawicieli panslawizmu w Rosji, głoszącego konieczność zaopiekowania się wszystkimi ludami słowiańskimi, celem podporządkowania ich przyszłej wielkiej Rosji; † 1860; 2) Mikołaj, polityk rosyjski, * 1850, dyrektor departamentu rolnictwa, członek partii październikowców, wybierany stale z gub. smoleńskiej do Dumy państwowej, był jej przewodniczącym 1909—1910.

Chomik, ob. *Cricetus frumentarius*.

Chomiński, 1) Ignacy, pierwszorzędny aktor w roli amantów, * 1819 r. w Warszawie, † 1846 pod Siedlcami, pędzony w rekruty na Kaukaz. Cechowała go niezwykła piękność, dystynkcja i głos. 2) Michał, brat Ignacego, komik, * 1821, † 1886. Gra w farsach i wodewilach. Potem przechodzi do repertuaru komedjowego, odtwarzając role charakterystyczne, jak Papkina w „Zemście“, Jakóba w „Skapcu“, Marecata w „Naszych najserdeczniejszych“, grabarza w „Hamlecie“ i w in.

Chomor, l. dopływ Słuczy, dług. 112 km.

Chomutov (niem. Komotau), m. pow. w żupie Louny (Czechosłowacja), 21.000 mieszk.

Chondrologia (grec.), nauka o umiejscowieniu chrząstek w ustroju ludzkim lub zwierzęcym.

Chondryna, klej, otrzymywany przy gotowaniu chrząstek ludzkich lub zwierzęcych. Ch. należy do związków białkowych.

Chonetes, ramienionogi kopalne z okresu węglowego.

Chonos (archipelag), grupa górzystych wysp (około tysiąca) na pld. od wysp Chiloe (Chili), 12.000 km².

Chontales, prow. rep. Nikaragua (Am. środ.), 30.000 km², kopalnie złota i srebra.

Choper, l. dopływ Donu, ujście pod stanicą Ust'Choperska, dług. 890 km.

Chopin Fryderyk Franciszek, wielki kompozytor polski, najznakomitszy przedstawiciel muzyki narodowej, romantyk pobeethowskiej epoki. * 1810 w Żelazowej Woli. Uczeń Żywnego, później Elsnera. W r. 1830 wyemigrował do Paryża, gdzie zamieszkał na stałe. † 1849. Muzyka Ch. jakkolwiek wyłącznie fortepianowa, oddziaływała wszechstronnie na modyfikację stylu, rozwój nowych środków muzycznych i techniki. Chopin w kompozycjach swoich stworzył nieznany przedtem system skojarzeń harmoniczych. Do najznakomitszych utworów muzycznych Chopina należą preludia w 24 tonacjach. Oprócz nich

napisał walce, polonezy, mazurki i krakowiaki, prostą formę tych utworów tanecznych przekształcając na przepiękne poematy muzyczne. Stworzył świetne romantyczne typy utworów: ballady i scherza, przepiękne sonaty (słynna B-moll z marszem pogrzebowym), rondo, etudy, utwory na fortepian z orkiestrą koncertu e-moll i f-moll, fantazję na tematy polskie, „Warjacje na temat z Don-Juana“ itd. Dał poznać typ muzyki polskiej poza granicami kraju.

Chorał, oznacza śpiew liturgiczny kościoła katolickiego począwszy od Ambroziańskiego z IV wieku. W VI stuleciu wprowadzono t. zw. Ch. Gregorjański, będący do dziś dnia podstawą śpiewu kościelnego. Oprócz tych dwu, istniały inne chorały: hiszpański, galicki, bizantyjski, ormiański, starosłowiański. Zasadniczo są to śpiewy jednogłosowe, chociaż także zbiorowo śpiewane. W kościele ewangelickim chorałem nazywa się utwór kilku-nastotaktowy, będący ludową pieśnią kościelną szarmonizowaną czterogłosowo i w ten sposób wykonywaną na chórze z tow. organów. Słynne są chorały harmonizowane przez I. S. Bacha.

Chorasan, prow. pldn.-wsch. Persji, 270.000 km², 1,5 milj. mieszk., kraj górzysty, pustynie piaszczyste i solne, oazy (uprawa zbóż i bawełny), owce, wyrób słynnych kobierców. Stol. Meszed, pielgrzymki mahomet. szyitów.

Chorągiew pułkowa, składa się z płachty i drzewca, na którym u nas umieszczony jest orzeł. Dawniej chorągiew, którą posiadał każdy oddział, służyła do skupiania się w walce. Dzisiaj pozostaje symbolem honoru wojskowego; stąd oddawanie przez wojskowych honorów przechodzącym chorągwiom przez stawanie doń frontem. U nas za wybitne czyny pułków chorągwie mogą być dekorowane krzyżami wojskowymi „Virtuti Militari“, „Krzyżem Walecznych“. Zwykle oddziały wypisują na chor. swoje zwyczajstwa. Chorągiew albo rota oddziału wojska w polskim autoramencie, w kawalerji odpowiadający mniej więcej dzisiejszemu szwadronowi, w piechocie dawniej często zwano ją proporcem.

Choraży, dawniej urzędnik, dzierzący chorągiew państwową. Rozróżniano u nas chorażych: 1) wielkich, 2) nadwornych i 3) ziemskich. W czasie pospolitego ruszenia szli oni z chorągwią swego województwa lub powiatu; dziś: podoficer niosący chorągiew swego oddziału.

Chorda dorsalis, (łac.), struna grzbietowa, elastyczny obły pręci, istniejący u beczaszkowców, oraz u zarodków kręgowców. Str. grzb. biegnie wzdłuż ciała po stronie grzbietowej, pod centralnym układem nerwowym i wraz ze swą pochwą stanowi u beczaszkowców jedyny szkielet, gdy u kręgowców zostaje w dalszym rozwoju wypartą i zastąpioną przez szkielet chrząstkowy lub kostny.

Chordata, strunowce, typ zwierząt, które przez całe życie, albo też w stadjach zarodkowych posiadają strunę grzbietową (chorda dorsalis). Dzielią się na trzy podtypy: osłonni-

ce (Tunicata), bezczaszkowce (Acrania) i kręgowce (Vertebrata).

Chorea, chorea minor (greck., od choreia, taniec), płasawica, taniec św. Wita. Choroba wieku dziecięcego, cechująca się ruchami drgawkowymi twarzy, rąk lub nóg. Ruchy te nie dają się powstrzymać siłą woli. Chorea najczęściej występuje po gościecu (reumatyzmie) stawowym.

Chorembański Wawrzyniec, współczesny malarz polski, * 1888 w Zawichoście n. W. Kształcił się w Warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych, następnie zaś w Paryżu. Uprawia malarstwo rodzajowe i krajobraz. Zbiiorowa wystawa w Zachęcie 1922.

Choreografia, (z greck. dosłownie: pismo tańca), sposób oznaczania kroków tanecznych znakami, podobnie jak tonów nutami.

Chorioiditis (grec.), choroba oczu, zapalenie naczyń, tworzenie się plam w naczyniówce.

Chorioretinitis (grec.), choroba oczu, zapalenie naczyń i siatkówki, często spowodowane przez kiłę, prowadzi do znacznego upośledzenia wzroku.

Choripetalae, rozdzielnopłatkowe, grupa roślin okrytonasiennych, do której należą rośliny, posiadające kwiaty bądź pozbawione okwiatu (Monochlamydeae), bądź też z okwiatem pojedynczym lub podwójnym, z koroną jednak rozdzielnopłatkową (Dialypetalae).

Chorley, m. w hr. Lancaster (Anglia pñ. zach.), 30.000 mieszk., przemysł bawełn. i metalurgiczny, fabr. wagonów, kopalnie węgla i ołowiu.

Choro, bułgarski taniec narodowy, podobny do serbskiego „kolo“, rumuńsk. „horo“ i greck. „choros“.

Choroba (morbus, łac.), nieprawidłowy stan, w którym występują zaburzenia w organizmie żywym.

Choroba morska, objawia się w czasie podróży okrętem, wskutek kołysania statku. Towarzyszą jej zawroty głowy, nudności i wymioty.

Chorografia, dawna nazwa geografii szczegółowej; mapy poszczególnych krajów o większej podziale zwano chorograficznymi.

Chorok, ob. Źerskiego wodospad.

Chorologia, rzadko używana nazwa geografii szczegółowej.

Choromański Leon, nowelista, * 1873. Wydał: „Zuzanna“, „Złota droga“, „Pościg za słońcem“, „Firleje momusowe“, „Głowa na kamieniu“.

Choromański Lubicz Kostka Stanisł., * 1777, † 1838. Arcybiskup warszawski 1836, założył w Warszawie Akademię Duchowną, która przetrwała do 1867.

Chorostków, m. w pow. husiatyńskim (woj. tarnopolskie), 6.500 mieszk.

Choroszcz(a), m-ko, pow. i woj. białostockie, przy ujściu Choroszczanki do Narwi, 2.200 mieszk., fabr. sukna i kortów.

Chors, bóg wszechsłowiański, księżyc, tj. nie ciało niebieskie, lecz raczej duch nim władający (wedł. Brücknera).

Chortycza, wyspa na Dnieprze, 20 km², zamieszkała przez Niemców menonitów.

Chorwaci, plemię południowo-słowiańskie. Podbite w IX w. przez Karola Wielkiego, nie utraciło bytu narodowego, rządzone było przez żupanów, własnych urzędników dzielnicowych. W XI w. wytworzył się silny organizm państwowy pod księciem Zwinimirem, który od papieża Grzegorza VII otrzymał tytuł królewski. Pod koniec XI w. królowie węgierscy uzyskali niesnaski wewnętrzne Chorwatów, jakie wybuchły po śmierci Zwinimira, zawarli w 1097 r. umowę ze starszyzną chorwacką, która przyjęła panowanie węgierskie pod warunkiem zachowania samorządu krajowego. Nadmorska część Chorwacji, Dalmacja, podbita została w pocz. XV w. przez Wenecję. Chorwaci niejednokrotnie burzyli się przeciw Węgrom, ale bezskutecznie. Aż do końca wojny w 1918 r. pozostawali przy Węgrzech, a po rozpadnięciu się państwa weszli w skład Jugosławii.

Chorwacja, serb. Hrvatska, niem. Kroatien, wraz ze Sławonią, dzielnica Jugosławii, pomiędzy rz. Drawą i Sawą aż do zatoki Quarnero na zach. Wyżyna górską, w dolinach rzek urodzajna, 42.588 km², 2.592.000 mieszk. (Chorwatów, Serbów, Słowiańców, Niemców, Węgrów). Rolnictwo (85% mieszk.): kukurydza, pszenica, wywóz wina, śliwek, jabłek; przemysł przeważnie roln. koncentruje się w stol. kraju, Zagrzebiu.

Chorzele, m-ko w pow. przasnyskim (woj. warszawskie) nad rz. Źrzycem, na granicy Prus Wsch., 2.500 mieszk.

Chorzów, w. w pow. katowickim (woj. śląskie), 11.700 mieszk., kopalnie węgla, huty cynkowe, fabryka nawozów sztucz. azotowych i karbidu, elektrownia.

Choszczno (niem. Arnswalde), m. pow. w Brandenburgii (Prusy) pomiędzy 4 jeziorami, 10.200 mieszk.

Chotan, m. w pld. części chińskiego Turkiestanu wsch., położone w oazie; jarzyny, owoce, bawełna, 40.000 mieszk.

Chotan Daria, prawy dopływ rz. Tarymu w Turkiestanie chińskim, z gór Kwenlunu, zlew Karagaszu i Jurunkaszu.

Chotek, 1) Jan Rudolf, hr., austriacki mąż stanu, * 1748, † 1824, od 1802 namiestnik Czech; 2) Karol hr., syn poprz., * 1783, † 1868, w 1815 generałn. gubern. Neapolu, w 1819 gubernator Tyrolu, od 1826—43 namiestnik Czech; 3) Bogusław hr. * 1829, w latach 1873—88 poseł w Brukseli, † 1896; 4) Zofia hr. * 1868, od 1900 żona arcyks. Franciszka Ferdynanda, zamordowana w Serajewie w 1914.

Chotkowski Władysław, ks., historyk kościoła, * 1843 w Poznańskim, uczestnik powstania 1863, studia teologiczne w Monasterze i Rzymie, 1882 profesor historii kościelnej w Uniw. Jagiellońskim, ogłosił wspomnienia: „Wyprawa trzemeszeńska roku 1863“ (1913), kilka tomów kazań oraz szereg prac historycznych: „Dzieje zniwienienia św. unji na Białorusi i Litwie w świetle pamiętników Siemaszki“ (1898), „Ostatnie lata benedyktynów w Tyńcu“ (1900), „Historja polityczna dawnych klasztorów panieńskich w Galicji“ (1905) i in.

Chowaniec, chowanek, wedle ludu polskiego, przychylny duch domowy.

Choynowski Piotr, nowelista i powieściopisarz współczesny, * 1885. Wydał: „Zdarzenie“ (nowele), „Historja naiwna“ (nowele), „Pokusa“ (nowele); powieści: „Kuznia“ i „Dom w śródmieściu“; dramat: „Ruchome piaski“, wystawiony przez Pawlikowskiego na scenie teatru krakowskiego w 1913. W jego przekładzie wyszły: „Cierpienia młodego Wertera“ Goethego.

Chód, ćwiczenie gimnastyczne, wykonywanie ruchów nogami. Chody gimnastyczne są następujące: zwykły, na miejscu, na palcach, ćwiczebny, w tył, w bok, z klaskaniem, z tupaniem, z podnoszeniem kolan, z przeżeniem nogi, z zaznaczeniem kroku i dostawianiem nogi ze zmianą kroku, z podskokiem, z zamachem ramion naprzemian, z rzutem ramion w górę, wypadami, chyłkiem, ze skłonami i zwrotami tułowia.

Chór, oznacza: 1) śpiew rozłożony na większą liczbę głosów, z których każdy śpiewany jest przez wielu wykonawców; 2) zespół samych śpiewaków; 3) miejsce w kościele, gdzie znajdują się organy.

Chrabąszcz (*Melolontha vulgaris*), ob. *Lamellicornia*.

Chrapowicki Gozdawa Jan, Antoni, wojewoda smoleński, 1670. Biegły dyplomata. Posłował kilkakrotnie na sejm. Uczestniczył w rokowaniach z Rosją (traktat Andruszowski, 1668); † 1683.

Chreptowicz Joachim, mąż stanu, pisarz i poeta; * 1729, † 1812; piastował wiele urzędów, zasiadał w senacie 1773. Był twórcą Komisji Edukacyjnej, uczestniczył w Radzie Nieustającej 1778—1780, później był ministrem spraw zagranicznych. Za przykładem Brzostowskiego zniósł pańszczyznę w dobrach swoich Szczorsachi Wiszniewie, nadał włościąnom wolność osobistą, za używalność gruntów pobierając czynsz. Przyczynił się wielce do rozwoju przemysłu. Autor dzieł: „O prawie natury“, „Reprodukcja coroczna krajowa“. Przełożył poem. Delille'a „O imaginacji“.

Chrestien de Troyes (Kretjé de Trua), poeta francuski z XII w., autor poematów rycerskich (*Parsifal*, *Wilhelm angielski*).

Chrestomatja (greck.), wybór pism.

Christburg, ob. *Dzierzgoń*.

Christchurch, 1) m. port. w hr. Southampton (Anglia pld.), przy ujściu rz. Avon do kanału La Manche, 4.000 mieszk.; 2) stol. prow. Canterbury na wsch. wybrzeżu pld. wyspy N. Zelandji, 106.000 mieszk., handel bydlęm i wełną.

Christensen Jens Christian, polityk duński, * 1856; w latach 1901—05 minister oświaty, 1905—08 premier gabinetu, 1909 minister wojny, 1920 min. spraw kościelnych.

Christiania, ob. Oslo.

Christicz Filip, polityk serbski; * 1819, † 1902; czterokrotnie prezes ministrów; od r. 1895 przewodniczący rady państwa.

Chrystofor (*Cristofor*), architekt z końca wieku XV i początku XVI. Pracował

w Polsce przy budowie zamku na Wawelu 1507—1509.

Chrom, ($\text{Cr} = 52,01$). Metal bardzo twardy, temperatura topnienia $+ 1514^{\circ} \text{C.}$, używany do wyrobu drucików w żarówkach. Występuje w przyrodzie jako chromian ołowiały tzw. krokoit i chromian żelazawy — chromit. Chrom metaliczny otrzymać można, stapiając tlenek chromowy z węglem w piecu elektrycznym. Chrom metaliczny jest używany w przemyśle stalowym do wyrobu stali chromowej.

Chromatofory, drobne, zazwyczaj kuleczkowate utwory plazmatyczne, występujące w protoplazmie komórek roślinnych, zawierające rozmaite barwniki. W młodych komórkach są bezbarwne, silnie załamują światło; w tym stanie mogą pozostać nadal i w starszych komórkach pod mianem leukoplastów, najczęściej jednak otrzymują barwnik i przekształcają się w chloroplasty, leukoplasty, chromoplasty, które to utwory noszą wspólną nazwę chromatoforów.

Chromatyczna aberacja, ob. *a b e r a c j a*.

Chromatyczna skala muzyczna składa się z szeregu oktaw, złożonych z dwunastu nierównych półtonów. Przez zrównanie wszystkich półtonów otrzymuje się skalę jednostajnie utemperowaną; w skali tej każdy następny ton da się otrzymać z tonu bezpośredniego go poprzedzającego przez zwiększenie częstości drgań 1.0595 razy.

Chromatyna, część składowa jądra komórki, barwiąca się silnie karminem, w postaci ziarn rozrzucona w jądrze; podczas podziału komórki chr. skupia się, tworząc chromozomy. Według poglądu wielu biologów chromatyna jest podścieliskiem cech dziedzicznych, tj. w niej przenoszą się cechy rodziców na potomstwo.

Chromiany, sole kwasu chromowego, np.: K_2CrO_4 , chromian potasu; PbCrO_4 , chromian ołowiały, stosowany w malarstwie jako farba, żółcień chromowy. Mieszanki chromianów z ciałami organicznymi jak: klej, guma, żelatyna, są używane do światłodruku.

Chromit, minerał FeCr_2O_4 , chromian żelazawy. Regularny. Czarny. Nieprzezroczysty. Półk twardość 5½. Ciężar właściwy 4,5. Gniazda w serpentynie. Styria, Norwegia, Ural.

Chromolitografia, litografia barwna, wynaleziona przez Senefeldera w pocz. XIX w.

Chromoplasty, utwory plazmatyczne, zawarte w komórkach roślin, zawierające barwniki żółto-czerwone. Ksantofil nadaje im barwę żółtą, karotyna — pomarańczowo-czerwoną. Spotyka się np. w korzeniu marchwi (*Daucus carota*), w płatkach kwiatków, w owocach.

Chromosfera (greck. *chroma* = barwa), warstwa gazów, otaczająca fotosferę słońca. Posiada barwę czerwoną, podobną do barwy

wysoków słonecznych, których jest siedliskiem. Główną częścią składową chromosfery, jak wykazały badania widma, jest wodór, niemniej jednak w skład jej wchodzi jeszcze inne pierwiastki w ilościach zmiennych.

Chromotypja, druk obrazów barwnych, wielokolorowych.

Chromozomy, utwory powstające w jądrze podczas podziału komórki z chromatyny, posiadające, zależnie od gatunku, kształty pałeczek, ziarn, wstęg, haków, podków itp. Ilość chr. dla każdego gatunku zwierzęcego jest stała.

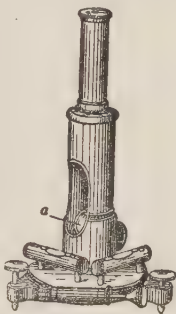
Chroniczny, (greck. chronos = czas), przewlekły, długotrwały, przeciągający się. W medycynie pojęcie choroby ch-ej, jako długotrwałej i wolno postępującej, jest przeciwstawieniem choroby ostrej, mijającej lub kończącej się śmiercią w stosunkowo krótkim czasie.

Chronodeik, przyrząd do wyznaczania momentu prawdziwego południa. Odpowiednio umieszczone lustro (*a*) umożliwia obserwację słońca, gdy znajduje się ono na jednej i tej samej wysokości przed przejściem przez południk i po przejściu przezeń.

Chronograf, przyrząd służący do automatycznego zapisywania czasu, używany przez astronomów i meteorologów.

Chronologia, rachuba czasu, pewne następstwo dat.

Chronometr, przenośny zegar precyzyjny, w którym, w przeciwstawieniu do zegara wahadłowego, jako siła motoryczna, występuje sprężystość spirali stalowej. Istotne części chronometru: balansjer, kółko wychwytowe (roue d'échappement) i mechanizm licznikowy. Działanie chronometru polega na tem, że wspomniana spirala, rozkręcając się, działa, za pośrednictwem systemu wzajemnie zazębiających się kółek, na kółko wychwytowe, które-
go jednostajność ruchu reguluje balansjer. Rozróżniamy chr. morskie (pudełkowe) i kieszonkowe. Pierwsze, będące dawniej głównie w użyciu żeglarzy, cechują większe rozmiary, zawieszenie Cardana i uderzenia półsekundowe; drugie, znacznie mniejsze i mniej precyzyjne, wybijają zazwyczaj 5 uderzeń w ciągu 2 sekund. O wartości chronometrów decyduje jednostajność ich ruchu, uwarunkowana odpowiednim doбором materiału i doskonałą obróbką, a także kompensacją, ze względu na zmiany temperatury. Różnica wskazania chronometru, nastawionego według pewnego południka, względem rzeczywistości w tymże momencie i temuż południkowi odpowiadającego czasu, nazywa się poprawką lub stanem chronometru, zaś dobową zmianą stanu — jego ruchem dziennym. Wahania ruchu dziennego pierwszorzędnego chronometru nie przenoszą 0^s, 1. Stan i ruch chronometru kontrolujemy bądź przez porównywanie go z innymi zegarami, których stan

Chronodeik.

jest znany, np. z nadawaniem drogą radiotelegraficzną sygnałami czasu, bądź też za pomocą wyznaczeń czasu z obserwacji gwiazd.

Chronos (gr. kronos, czas), wedł. kosmogonii orfickiej jeden z pierwiastków świata. Z nasienia Ch. powstał ogień, powietrze i woda, a z tych żywiołów powstał bogowie. W walce, która się weszła pomiędzy bogami o panowanie nad światem, Ofion (wąż — symbol ziemi) wystąpił do walki z Ch., lecz został pokonany i stracony w odmęty morskie. Według innych podań orfickich Ch., bezpoczątkowy czas, spłodził w eterze srebrne jajko, z którego powstał bóg Errikapajos, początek światów, ojciec nocy, ziemi i nieba.

Chronoskop, przyrząd fizyczny, służący do ścisłego oznaczania trwania przebiegu pewnej obserwacji, zwłaszcza krótkotrwałej. Najczęściej stosowane są chronoskopy elektromagnetyczne, automatycznie wprowadzane w ruch z rozpoczęciem obserwacji i zatrzymywane wraz z jej zakończeniem. Mniej dokładne są zegarki, w których można wskazówkę sekundową dowolnie wprowadzać w ruch lub zatrzymywać.

Chronoskop.

Chrostowski, 1) Bronisław, lekarz, *1852, †1922. Kształcił się w Warszawie, gdzie też w r. 1880 uzyskał doktorat. Był przez parę lat asystentem kliniki prof. Baranowskiego, następnie pracował w szpitalu Dzieciątka Jezus, później jako ordynator w szpitalu św. Rocha. Napisał kilkanaście mniejszych prac i rozpraw; 2) Tadeusz, przyrodnik, *1885, jeździł w 1910 i ponownie w 1914 do Parany dla zbadania fauny tamtejszej; po wojnie został kustoszem Polskiego Państwowego Muzeum Przyrodniczego, w 1922 udał się po raz trzeci za ocean, jako kierownik ekspedycji naukowej do Brazylii, gdzie † w r. 1923. Ogłosił: „Parana, wspomnienia z podróży w r. 1914” (1922); z zakresu swej specjalności (ornitologia) wydał szereg rozpraw w języku francuskim, angielskim i polskim.

Chrostówka, mała, najdoniońszsza trąbka myśliwska, używana podczas polowania, głównie w szczerem polu.

Chrotta (czyt. Krotta), instrument muzyczny znany już w VII wieku, uchodzi za najstarszy smyczkowy instrument. Posiadał już 5—6 strun i wygięcie po obu stronach szyjki. Podobna do chrotty rotta była również dawnym lecz odmiennym instrumentem. Chrotta pochodzi z Brytanii, gdzie wśród ludu zachowała się aż do XIX stulecia.

Chróścik (*Phryganea striata*), ob. Trichoptera.

Chróścikowate, ob. Trichoptera.

Chrućki Jan, malarz polski, malował między 1830 a 1870 w Warszawie. Uczył się w pracowni Kokulara, nast. w Akademii Szt. Pięknych w Petersburgu, pod kier. pejzażyisty M. Worobjewa. Malował pejzaże i portre-

ty (m. in. portret Malinowskiego, przyjaciela Mickiewicza).

Chrypka, zmiana głosu ludzkiego z normalnego na niski, cichy, chropowaty. Ch. jest objawem chorób krtani: zapaleń (laryngitis), porażenia mięśni, nowotworów lub gruźlicy.

Chrysanthemum, Złocień, Chryzantem; rodzaj roślin Złotnych, Compositae, o kwiatach kształtów promienistych i pięknych barw; ważniejsze gatunki: Chr. indicum, Zl. * indyjski, roślina podkrzewowa z Chin i Japonii, o kwiatach często pełnych, różnych barw; u nas pospolity polny Chr. leucanthemum (Złocień właściwy), margarytka zwany.

Chrysanthemum.

Chrysanthemum indicum.

Chrysippos, filozof grecki, * ok. 280, † 206 przed Chr., uczeń Arkesilaosa, Lakidesa, a zwłaszcza stoika Zenona; twórca dogmatyki stoickiej, napisał podobno 705 dzieł, wywarł wielki wpływ na rzymskich prawników.

Chrysobalanus, rodzaj roślin z gat. Rosaceae, krzew z Afryki i Ameryki zwrotnikowej; Płd.-amerykańska C. Icaco daje owoce podobne do śliwek.

Chrysobalanus (z lewej strony owoc).

Chrysomelidae (złotki), nazwa rodziny owadów tęgopokrywych (Coleoptera). Ciało krótkie mocno wypukłe, kształt jajowaty. Leptinotassa decemlineata (Słonka ziemniaczana). Chrzaszczyk i jego gąsienica karmią się liśćmi kartofli. Pojawiają się w dużych ilościach. 2 pokolenia jednego lata. Niszczą całe pola kartofli.

Chrysomitris spinus (zool.), czyżyk; ptak, rzędu: wróblowatych (Passeriformes), rodz. łuszczeni (Fringillidae). Głowa czarna, gardło i piersi zielonawo-żółte. Boki matowo-żółte, czarno kreskowane. Lasy, najchętniej w górnych sosnowych. Żywi się nasionami drzew. Gnieździ się na niskich sosnach.

Chrysosplenium alternifolium, Słodziennica, gat. roślin z rodziny Saxifragaceae, pospolita w wilgotnych gajach, kwitnie na wiosnę.

Chrysothemis, córka Agamemnona (ob. Agamemnon).

Chrystian, imię kilku królów duńskich, z których najznakomitsi: 1) Chr. VIII, król duński; * 1786, w 1813 namiestnik Norwegii, w 1814 ogłasza się królem norweskim, rezygnuje 17. V. 1814 r.; od r. 1839 panuje w Danii; † 1848; 2) Chr. IX, król duński, * 1818, wstępuje na tron w r. 1863, przeprowadza w tymże roku ustawę o ści-

Chrysosplenium.

ślem połączeniu Szlezowigu z Danją; prowadzi wojnę z Prusami, zakończoną pokojem wiedeńskim 1864 i utratą zupełną Szlezowigu; † 1906; 3) Chr. X, król duński, * 1870, panuje od 1912; ożeniony z Alexandryną, księżn. Meklenburską.

Chrystian lub **Krystyn**, biskup chełmiński. Założyciel zakonu kawalerów dobrzyńskich. Protektor Krzyżaków, sprowadzonych przez Konrada Mazowieckiego do Polski 1230. Uczestnik wypraw krzyżackich przeciwko Prusom pogańskim. † około 1248.

Chrystus, (greck.), znaczy namaszczonej olejem. W Starym Testamencie oznacza patriarchów, kapłanów, królów i przyszłego Mesjasza. W Nowym T. Chr. nazywa się Jezus z Nazaretu (ob. Jezus Chrystus).

Znak Chrystusowy

Chryzantem, ob. **Chrysanthemum**. **Chryzarobina** (Chrysarobinum), związek organiczny w postaci żółtego krystalicznego proszku. Ch. stosowana jest w dermatologii.

Chryzoberyl, minerał BeAl_2O_4 rombowy, z pozoru rzekomo heksagonalny. Twardość $8\frac{1}{2}$. Ciężar właściwy 3,75. Polysk szklisty. Różnobarwny, niekiedy z bardzo pięknymi odcieniami trawistawo lub oliwkowozielonymi i czerwonymi (aleksandryty). Ceniony jako klejnot. Ural (Stretienski), Connecticut. Nazywany bywa też cymofanem.

Chryzofanowy kwas, dwuoksymetyloanthrachinon, jeden ze składników korzeni rabarbaru (Radix Rhei), senesu (Senna) i kruszyny (Cascara sagrada). Po przyjęciu jednego z tych leków kwas ch. wydziela się w mocz, nadając mu barwę żółtą albo czerwoną.

Chryzografia, sztuka pisanie i malowania złotem, znaną była starożytnym, później duże miała zastosowanie w okresie stylów: bizantyjskiego, starochrześcijańskiego, romańskiego, gotyckiego.

Chryzokola, minerał $\text{H}_2\text{CuSiO}_4 \cdot \text{H}_2\text{O}$, powłoki graniaste barwy grynspanowo-zielonej, towarzyszy wielu kruszcom miedzi.

Chryzolit, minerał; tak nazywają się doskonałe kryształy oliwiny, ładnie oliwkowo-zielonego, przezroczystego tonu.

Chryzopraz, ob. chaledon.

Chryzostom Jan, biskup Konstantynopola, ojciec Kościoła. † 407. Szerzył i rozwijał nauki religijno-etyczne i filozoficzne pod wpływem nauki Platona, stoików i neoplatoników. Autor listów, homilii, kazań i mów. Zastąpił z kampanii przeciw stosunkom na dworze cesarskim i przeciw cesarzowej Eudoksji.

Chryzotyl, serpentyn włóknisty.

Chrzan, ob. Cochlearia armoracia. **Chrzanowska Anna Dorota**, żona Jana, zasłynęła z bohaterskiej odwagi przy obronie zamku Trembowli, obleganego przez Turków w 1675.

Chrzanowski, 1) **Bernard**, prawnik i krajoznawca, * 1865, czynny na polu pracy społecznej w Wielkopolsce, wytrwały krzewiciel zain-

CHRYSTUS

w dziełach sztuki

1. Wizerunek Chrystusa w mozaice (VI. w. oryg. w Kośc. św. Zofji w Konstantynopolu)

2. Schongauer: Chusta św. Weroniki (miedzioryt)

3. Leonardo da Vinci: Głowa Chrystusa (kopja współczesna).

4. Leonardo da Vinci: Wieczerza Pańska (1497).

5. Dürer: Chrystus w czyściu (drzeworyt).

6. Grünewald: Zmartwychwstanie

interesowania się polskiem wybrzeżem morskiem, ogłosił m. in.: „Na kaszubskim brzegu“ (1910), „Z wybrzeża i o wybrzeżu“ (1917); 2) Ignacy, historyk literatury, prof. Uniw. krakow., *1866. Wyd.: „O literaturze polskiej“, „Historja literatury niepodległej Polski“, „Biernata z Lublina Ezop“, „Facjace Mikołaja Reja“, „Zwierciadło Reja“, „Dwa listy łacińskie, Alojzego Lipomana i Mikołaja Radziwiłła“, „Marcin Bielski“, „Mikołaja Sępa Szarzyńskiego poezje“, „Anonima — protestanta XVI w. erotyki“, „O kazaniach sejmowych Skargi“, „Wielka reforma szkolna Konarskiego“, „Hugo Kollataj“, „Z dziejów satyry polskiej XVIII w.“, „Okrucy literackie“, „O komediach Al. Fredry“, „Za co mamy kochać Pana Tadeusza“, „Ojcie nasz Augusta Cieszkowskiego“, „Zygmunt Kaczkowski“, „Konrad Ujejski“, „Liryka patriotyczna Asnyka“, „Władysław Nehring“, „Henryk Sienkiewicz“, „Z epoki romantyzmu“; 3) Józef, budowniczy polski, w. XIX. Był bud. gub. kaliskiej. Zbudował: gmach straży ochotniczej w Kaliszu (1886); ratusz (1887—1888), teatr Nowy — tamże; 4) Wiesław, inż., *1880, studia w Charlottenburgu, 1908 dyr. fabryki maszyn w Westfalii, 1912 prof. budowy motorów ciepliwych w politechnice lwowskiej, 1919 prof. bud. maszyn i turbin parowych w politechnice warszawskiej, od czerwca do grudnia 1920 minister przemysłu i handlu; ogłosił m. in.: „Cylindry maszyn spalinyowych“ (1918), „Turbiny parowe“ (1920); 5) Wojciech, generał w. p., *1793 w Krakowie, kształcił się wojskowo w Warszawie. Służył pod Napoleonem w 1812 i 1813 r. W wojnie rosyjsko-tureckiej 1829 r. odznaczył się pod Warną. W wojnie polsko-rosyjskiej 1831 był szefem sztabu Skrzyneckiego. Rozstrzygnął bitwę pod Dębem W., prowadził operację na Kock, Lubartów i Zamość. Po powstaniu, jako podpułkownik wstąpił do wojska rosyjskiego, lecz wkrótce przeniósł się do Paryża. W 1848 został powołany na reorganizatora wojska sardyńskiego i w czasie kampanii 1849 dowodził tem wojskiem; †1861 w Ameryce Północnej. Autor znakomitej „Mapy Polski“ w 48 ark. (w skali 1:300.000) i kilku cenniejszych prac wojskowych.

Chrzanów, m. pow. w woj. krakowskim, 11.500 mieszk., fabr. lokomotyw, maszyn, wyrobów wełn., odlewnie, kopalnie węgla i galmanu; pow. chrzanowski łączy się ze śląskiem zagłębiem węglowem.

Chrzański Stanisław Teodor, malarz polski, *1821 w Warszawie, †1887 tamże. Kształcił się w Warsz. Szk. Szt. Pięknych pod kier. prof. Piwarskiego. Opracował wespół z J. Dietrichem herby miast polskich, odrysował szereg zabytków budownictwa, posągów i nagrobków w Ciechanowskim i Kieleckim. Opracował tablice odmiann herbowych, które w 1909 r. zostały wydane.

Chrzastka (cartilago), nazwa tkanki zwierzęcej i ludzkiej. Ch. jest tkanką barwy niebieskawobiałej, sprężystą, dość twardą. U kręgowców najniższych ch. tworzy cały szkielet, u wyższych zaś znajduje się w stawach, żebrach, uchu i nosie.

Chrzaszczce, ob. Coleoptera.

Chrzaszczewski Antoni, pamiętnikarz, oficjalista w ekonomji humanśkiej, spisał na starość wspomnienia, rzucając dużo światła na dzieje Ukrainy i rodu Szczęsnego Potockiego na przełomie XVIII i XIX w.; wyjątki z nich ogłosił Kraszewski w uzupełnieniu „Pamiętników Ochockiego“ (t. IV, Wilno 1857).

Chrzaszczyk kartoflowy (Leptinosarsa decemlineata), ob. Chrysomelidae.

Chrzeciel Jan św., głosił zapowiedź przyścia Chrystusa, którego też chrzczył. Król Herod Antypas, kazał go ściąć na żądanie córki Herodjady.

Chrzest, w Kościele chrześcijańskim sakrament, na mocy którego człowiek zostaje włączony do grona wyznawców Chrystusa.

Chrześcijańska Demokracja, stronnictwo polskie o programie chrześcijańsko-społecznym, założone w 1906 na ziemiach b. Królestwa Kongresowego; niemal równocześnie powstało w b. Galicji, jako „Centrum“, wzgl. Stronnictwo Katolicko-Narodowe. W pierwszym (1919—22) Sejmie Chrześcijańska Demokracja tworzyła Narodowo-Chrześcijański Klub Robotniczy.

Chrześcijański Związek Jedności Narodowej, blok wyborczy stronnictw: Związku Ludowo-Narodowego, Chrześcijańskiej Demokracji i Chrześcijańsko-Narodowego Str. Lud., który powstał w r. 1922 podczas wyborów do Sejmu i Senatu; otrzymał dla list swoich Nr. 8.

Chrześcijańskie związki zawodowe, robotnicze związki zawodowe, tworzone na zasadach ruchu chrześcijańsko-społecznego.

Chrześcijańsko-społeczny ruch, prąd, zmierzający do uzgodnienia zasad demokracji z podstawami dogmatyki katolickiej; jako kierunek polityczny rozwija się bujnie, począwszy od kilku ostatnich dziesiątków ubiegłego stulecia, zwłaszcza w Austrii, Niemczech i na Węgrzech. Cieszył się poparciem Leona XIII, który w encyklice „rerum novarum“ z 1891 wyzywa rządy do roztoczenia opieki nad warstwami robotniczymi.

Chrześcijaństwo, 1) zbiór chrześcijan, tj. tych wszystkich, którzy wyznają religję chrześcijańską. Po raz pierwszy wyznawcy nauki Jezusa zostali nazwani chrześcijanami w 43 roku w Antjochji, (św. Łukasz w Dz. Ap. XI, 26).

Przedtem byli oni nazywani uczniami Jezusa lub też Nazarejczykami. Ojcowie i pisarze Kościoła, jak Tertuljan, św. Hieronim, św. Atanazy, Laktancjusz, oraz edykty cesarskie Konstantyna W. i Teodozjusza, a także niektóre sobory kościelne odmawiają heretykom tytułu chrześcijan. Dziś nazwa ta przyjęła się powszechnie dla oznaczenia tych wszystkich, którzy są uważani wogóle za wyznawców nauki Jezusa Chrystusa, bez względu na różny

Prześladowanie chrześcijan (gemma antyczna).

sposób jej pojmowania; 2) chrz-wo albo chry-stjanizm, religia, wyznawana przez chrze-ścijan, czyli zbiór prawd, przykazań i obrzędów, dotyczących prawdziwej czci Boga, objawionych i ustanowionych przez Jezusa Chrystusa; 3) założenie chrześcijaństwa jest faktem historycznym, stwierdzonym przez liczne i pewne dokumenta historyczne, zarówno religijne, jak i świeckie. Świadczą one, iż przed 19 wiekami żył w Palestynie Jezus Chrystus, pochodzący z Nazaretu, który głosił nową religię objawioną i ustanowił nową społeczność religijną, zwaną Kościołem. Świadczenia te znajdują się: a) w czterech ewangeljach kanonicznych: Mateusza, Marka, Łukasza i Jana, w Dziejach Apostolskich św. Łukasza, w listach św. Pawła i w listach innych Apostołów oraz b) w dziełach historyków świeckich: Tacyty, Swetoniusza, Pliniusza i Józefa Flawjusza; 4) Istota. Główne podstawowe prawdy chrześcijaństwa są dwie: a) że jest jeden Bóg w trzech osobach, tj. Bóg Ojciec, Syn Boży i Duch Święty; b) że Syn Boży stał się człowiekiem i przez śmierć swoją odkupił wszystkich ludzi. Jest to Jezus Chrystus, prawdziwy Bóg i prawdziwy człowiek. Wewnętrznym przejawem religii chrześcijańskiej jest przywrócenie ludzkości do stanu nadprzyrodzonego i udzielanie jej przez sakramenta św. łaski Bożej, jako pierwiastka życia nadprzyrodzonego, koniecznego do osiągnięcia celu ostatecznego czyli zbawienia. Zewnętrznym wyrazem chrześcijaństwa jest Kościół, ustanowiony przez Jezusa Chrystusa. 5) Początki chrześcijaństwa. Z razu przez krótki czas chrześcijaństwo było prawie zupełnie ukryte i mało znane, rozwijając się jednak na terenie samej Judei i tylko wśród wyznawców mozaizmu. Potem chrześcijaństwo występuje już zupełnie jawnie i samodzielnie, zrywając ostatecznie wszelkie więzy, łączące je dotąd z judaizmem. Wyssała na wszystkie strony świata swoich misjonarzy, którzy dzięki wprowadzeniu w życie zasady powszechności Ewangelji, przyjmują liczne gromady pogan do społeczności chrześcijańskiej; 6) Prześladowania. Chrześcijaństwo było prześladowane od samego początku istnienia ze strony pogańskiego państwa rzymskiego. Prześladowania te trwały przez trzy pierwsze wieki; zaczęły się za Neroną w r. 64, a skończyły się dopiero z chwilą wydania edyktu tolerancyjnego przez Konstantyna W. w r. 313 w Mediolanie. Co do rodzaju i stopnia napięcia prześladowania różniły się zależnie od woli i usposobienia poszczególnych cesarzy rzymskich. Powszechnie liczy się dziś 10 głównych prześladowań na wzór 10 plag egipskich, a to za przykładem starożytnych pilsarzy chrześcijańskich: Orozjusza (Adw. pag. 7, 27) i św. Augustyna (De Civitate Dei 18, 52). Miały one miejsce za panowania 10 następujących cesarzy: Neroną, Domicjaną, Trajana, Marka Aureliusza, Septymiusza Sewera, Maksymina Traksa, Decjusza, Walerjana, Aureliana i Dioklecjana; 7) Rozwój. Historię rozwoju chrześcijaństwa można podzielić na 4 okresy: a) do 4 wieku — w obrębie pań-

stwa rzymskiego; b) do 13 w. — krajach celtyckich, germańskich, skandynawskich i słowiańskich; jednocześnie jednak chrześcijaństwo straciło większą część wschodniego państwa rzymskiego, półwysep pirenejski i całą północną Afrykę, gdzie zapanował Islamizm; c) do 18 w. — w większej części Ameryki, mniej w Azji i Afryce; ale jednocześnie w Europie tzw. reformacja wywołuje wielki rozłam w chrześcijaństwie na kraje katolickie i protestanckie. Również w Chinach i Japonii krwawe prześladowania na pewien czas wstrzymały rozwój chrześcijaństwa; d) okr. najnowszy: działalność misyjna we wszystkich krajach i częściach świata, zwłaszcza od drugiej połowy 19 wieku, nie tylko ze strony katolików, ale i protestantów. Na początku 20 wieku, według dokładnych obliczeń, na 1537 milionów ludzi na całym świecie, było 549¹/₂ milionów chrześcijan, czyli około 36%, a mianowicie:

Część świata	Chrześcijan	Niechrześcijan	% Chrześcijan
Europa . . .	373.976.000	17.455.000	95,5
Ameryka . . .	133.908.000	9.858.000	93,1
Australia . . .	4.636.000	1.400.000	76,8
Afryka . . .	8.830.000	172.000.000	4,6
Azja . . .	28.636.000	786.300.000	3,5

8) Podział. Chrześcijaństwo dzieli się na cztery główne wyznania: 1) katolików — 264,616.000 (48,1%); 2) protestantów: 166,987 tysięcy (30,4%); 3) prawosławnych 109,147.000 (19,9%); 4) schizmatyków wschodnich 8,728.000 (1,6%). Katolicy stanowią jeden Kościół, czyli jednolitą całość pod względem nauki i organizacji; różnią się tylko obrządkiem. Prawosławni stanowią wprowadzić jedno wyznanie, ale tworzą kilka hierarchicznie niezależnych od siebie Kościołów. Protestanci stanowią kilka różnych wyznań, pod względem nauki i organizacji od siebie zupełnie niezależnych.

Chrzestny, wytworzony z chrzastki.

Chrzypskie jezioro w pow. międzychodzkiem (woj. poznańskie), 323 ha.

Chubut, terytorjum w Argentynie pld. (Am. Pld.), 242.040 km², 29.000 mieszk., stol. Rawson.

Chudeau René (* 1864, † 1921), francuski badacz Sahary i Sudanu.

Chudzewo, jez. w pow. lipnowskim (woj. warszawskie), odpływ do Wisły.

Chulalongkorn, król Sjamu; * 1853, † 1910.

Chuligan. (ros.), włóczęga napastnik, awanturnik.

Chun Karol, * 1852, † 1914, zoolog niemiecki, kierownik wyprawy oceanograficznej (1898—1899), która osiągnęła wydatne rezultaty naukowe.

Chunchuzi, nazwa rozbójników mandżurskich, rekrutujących się zarówno z chińskiej, jak i napływowej (białej) ludności.

Chuquisaca, prow. Bolivijs (Am. Pld.), 68.420 km², 333.250 mieszk., stol. Sucre.

Chur, włosk. Coira, franc. Coire, rom. Cuera,

stol. kantonu Gryzonów (Szwajcaria), nad rz. Plessur, 15.000 mieszk. (Niemców).

Church Richard sir, Anglik, przyjaciel Greków; jako grecki generał odniósł liczne zwycięstwa nad Turkami w lat. 1827—9; *1785, †1873 w Atenach.

Churchill (wym. Czerczil), 1) **Randolph**, lord, angielski mąż stanu, *1849, †1895. Konserwatywny poseł i min. angielski, drogą reform socjalnych i powszechnego głosowania pragnął pozyskać lud dla stronnictwa konserwatywnego; 2) **Winston**, *1874, syn poprz., polityk ang. Z obozu konserwatywn. przeszedł do liberalnego, potem znów do konserwatystów. Zwolennik Rosji, organizował wyprawy pomocnicze (Murmań, Archangielsk i Kubań). W czasie wojny światowej jako major walczył na froncie. Posłem z przerwami od 1900. Minister wojny i lotnictwa 1917—18, Kolonji 1921. W 1924 w charakterze ministra skarbu wstąpił do konserwatywnego rządu Baldwina. Wydał dzieło pt.: „Kryzys świata 1911—1914”.

Churchill, rz. w Kanadzie, ujście do zatoki Hudsonskiej, żeglowna, dług. 1.800 km.

Churfirsten, łańcuch górski w Alpach Galleńskich (St. Gallen).

Churwalden, miejscowość klimatyczna pod Chur w Szwajcarii, położona przeszło 1200 m. ponad poz. morza.

Chusistan, ob. Arabistan.

Chutuktu, zwierzchnik mongolskich lamaitów, uważany za żywe wcielenie Buddy, ma swą siedzibę w Urdzie.

Chwalewik Edward, publicysta i bibliograf, *1875, studja w Warszawie i Moskwie, 1903 zesłany na Sybir, po powrocie współpracownik pism i „W. Encykl. Illustr.”, ogłosił „Zbiory polskie, archiwa, biblioteki” (1916).

Chwalimiaki, szczątki dawnej ludności śląskiej w pow. babimajskim.

Chwałowice, w. w powiecie rybnickim (woj. śląskie), 2.320 mieszk., kopalnia węgla.

Chwaty, żelaza barkowe, denkowe i korkowe; dwie półobrace, leżące płasko i formujące koło, gdy żelazo jest nastawione, ale które za poruszeniem sprężyny podnoszą się gwałtownie, silnie zatrzaszkują w górze i chwytają wilka, lub inne zwierze.

Chwistek Leon, teoretyk formizmu, filozof i malarz; *1884. Wydał: „Zasada sprzeczności w świetle nowszych badań”, „Wielość rzeczywistości”, „Czyżewski a kryzys formizmu”.

Chwolson O. D., współczesny fizyk rosyjski, profesor uniwersytetu w Leningradzie. Zbudował wiele przyrządów demonstracyjnych, jak aktinometr, przyrząd do badania przewodnictwa cieplnego. Światowy rozgłos zyskał jego pięciotomowy „Kurs fizyki”, tłómaczony na język niemiecki i francuski.

Chwytniki, u roślin niższych, plechowych są włoskowatymi organami, wrastającymi w podłoże, na którym żyją i pobierającymi żelazo pożywienie; odpowiadają czynnościami korzeniom roślin wyższych.

Chybiński Adolf, historyk muzyki, *1880 w Krakowie; studja wyższe w Krakowie

i w Monachjum, 1912 prof. historii i teorii muzyki w Uniw. lwowskim, ogłosił m. in.: „Bogurodzica pod względem historyczno-muzycznym” (1907), „O metodach zbierania i porządkowania melodyj ludowych” (1909), „Muzyka kościelna w Polsce” (1906) i w. in.

Chylice, w. i sanatorium pod Warszawą.

Chyliczki, w. pod Warszawą nad rz. Jeziorną, szkoła żeńska gospodarstwa wiejskiego.

Chyliński, 1) **Michał**, publicysta, *1849, nauczyciel historii w szkołach krakowskich, od 1885 naczelny redaktor „Czasu”, wiceprezydent m. Krakowa; †1925; 2) **Konstanty**, historyk, *1881; prof. Uniw. we Lwowie. Wyd.: „Idea narodowa w star. Grecji”, „O powstaniu urzędu cenzorów” i in.

Chyluria (greck.), wydzielanie w moczu tłuszczu i białka. Moc chyluryczny tworzy mleczno-białą emulsję. Chylurję spotyka się w okolicach podzwrotnikowych.

Chylus (greck., od chulos, sok), mlecz; płyn białawy, tworzący się w jelitach ze strawionych tłuszczów. Ch. przez specjalne t. zw. naczynia mleczowe, istniejące w jelitach, przeniesiony zostaje do układu chłonnego (limfatycznego), a stamtąd przechodzi do krwi.

Chyrów, m. w pow. starsamborskim (woj. lwowskie) nad Strwiążem, zakład wychow. jezuitów i kolegium, rafinerja nafty.

Chytridiaceae, skoczki, rodzina drobnych mikroskopijnych grzybów (klasa Oomycetes, pasorzytujących na zwierzętach i roślinach — posiadają słabo rozwiniętą jednokomórkową grzybnie, np. *Olpidium Brassicae*, pasorzytujący na kapuście i powodujący w rozsądzie kapusty chorobę „czarna nóżkę”).

Ciacona (wym. Czjakona), włoska nazwa francuskiej Chaconne.

Cialdini Enrico, ks. Gaëta, włoski generał i dyplomata; *1811, †1892, brał udział w kampaniach z 48/9, 55, 59, 60; w 61 doprowadza do poddania się Gaëty i zdobywa Mesynę; od 76 do 81 poseł włoski w Paryżu.

Ciała niebieskie: słońce, księżyc, komety, asteroidy, gwiazdy stałe.

Ciałka zieleni (chloroplasty), utwory plazmatyczne, gęste, kształtu zwykle kulistego, przesycone barwnikiem zielonym, chlorofilem. Znajdują się w komórkach roślin zielonych (mięksisz, tkanka gąbczasta i palisadowa liścia, komórki szparki oddechowej). Pod wpływem różnego naświetlania mogą wewnątrz komórki odpowiednio zmieniać położenie, przystosowując się najkorzystniej do danej intensywności energii słonecznej, pod wpływem której są zdolne rozkładać dwutlenek węgla i stwarzać węglowodany (cukier, skrobia), (np. $\text{CO}_2 + \text{H}_2\text{O} = \text{CH}_2\text{O} + \text{O}_2$; $6\text{CH}_2\text{O} = \text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_6$ (cukier)). Ziarna krochmalu tworzą się właśnie w ciałkach zieleni; ostatnie są tedy miejscem syntezy (fotosyntezy) naturalnej związków organicznych z ciał mineralnych. Ciałka te mają cechy żywej plazmy; a więc rosną, rozmnażają się przez podział. Obok chlorofilu zawierają niekiedy inne roślinne barwniki jak ksantofil.

Ciałka zieleni glonów zawierają obok chlorofilu brunatną fykofeinę, czerwoną fykoerytrynę (krasnorosty), żółtobrunatną diatominę (okrężemki), błękitno-zielony fykocyan (sinice).

Ciało ludzkie, ob. człowiek.

Ciało, 1) dyplomatyczne (Corps diplomatique), wszyscy reprezentanci dyplomatyczni u wierzyteli przy tym samym rządzie. Dziekanem ciała dyplomatycznego (przewodniczącym) jest albo najstarszy wiekiem, albo nominacją; w państwach katolickich zazwyczaj dziekanem ciała dyplomatycznego jest nuncjusz papieski; 2) geometryczne, to samo co bryła. Ciało obrotowe, ob. Obrót itd. 3) liczbowe, taki zbiór liczb, iż suma, różnica, iloczyn i iloraz dowolnych dwu liczb, należących do danego zbioru, znów są liczbami, należącymi do danego zbioru. Np. zbiór wszystkich liczb wymiernych jest ciałem liczbowym; jest to t. zw. ciało wymierne. Pojęcie ciała liczbowego gra ważną rolę w algebrze wyższej i teorii liczb; 4) prawodawcze, ob. prawodawstwo.

Ciało skalne, zbita niedostajna masa skalna, wśród której rozrzucone są większe kryształki (np. w porfirze).

Ciąg, jedno z ważniejszych pojęć w matematyce. O każdej zależności, która kolejnym liczbom naturalnym 1, 2, 3... przyporządkowuje w zupełnie określony sposób inne liczby (lub wogóle przedmioty) $a_1, a_2, a_3, \dots$, mówimy, że określa ciąg; można też się wyrazić, że ciąg jest to funkcja, dla której wartościami argumentu są kolejne liczby naturalne (ob. zależność funkcjonalna). Liczby $a_1, a_2, a_3, \dots$ — w raz y ciągu (pierwszy, drugi itd.); liczby naturalne 1, 2, 3..., do których wyrazi ciągu są przyporządkowane — w s k a ż n i k i wyrazów; dwa wyrazy ciągu, których wskaźniki różnią się o 1, np. a_2, a_3 , — wyrazy kolejne. W ciągu s k o Ń c z o n y m wskaźniki wszystkich wyrazów nie przekraczają pewnej liczby danej (np. 100); w ciągu n i e s k o Ń c z o n y m wskaźnikami są wszystkie liczby naturalne (dowolnie wielkie). Najprostsze kategorie ciągów — postępy arytmetyczne i geometryczne (ob.). O ciągach zbieżnych i rozbieżnych ob. Granica.

Ciaglica, wyraz używany w górnictwie, oznacza gliny mażące; towarzyszy zwykle pokładom rud brunatnych i ilastych.

Ciągliński J a n, malarz polski, * 1860 w Warszawie. Uczeń Gersona i wychowaniec akademii petersburskiej. Ceniony portrecista i profesor Akademii. † 1912 w Petersburgu.

Ciągliwość metali, własność metali, która pozwala ciągnąć je na druty.

Ciągłość funkcji (zależności funkcjonalnej) — własność, polegająca na tem, że dostatecznie mało różniącym się wartościom argumentu są przyporządkowane dowolnie mało różniące się wartości funkcji (ob. zależność funkcjonalna). Ciągłymi są np. wielomiany algebraiczne i funkcje goniometryczne. Ciągłość przekształceń — ob. Przekształcenie. Ciągłość zbioru liczb rzeczywistych (wzgl. zbioru punktów na prostej) polega na tem, że zbiór nie posiada

skoków ani luk — każdy przekrój tego zbioru jest przekrojem właściwym (ob. Przekrój). Ciągłym jest np. zbiór wszystkich liczb rzeczywistych, nie jest nim zbiór liczb wymiernych. Pojęcie ciągłości zostało należycie zanalizowane dopiero w XIX w. dzięki pracom Cauchy'ego, Weierstrassa, Dedekinda i Cantora.

Ciągłości podróży zasada, jedna z zasad międzynarodowego prawa morskiego, przestrzegana zwłaszcza przez kraje anglosaskie; zasada głosi, że można skonfiskować statek z kontrabandą, przeznaczoną dla portu blokadowanego, nawet gdy statek płynie w drodze do portu neutralnego.

Ciąża, brzemienność (graviditas), stan kobiety od chwili zapłodnienia do chwili urodzenia dziecka. Czas trwania c-y średnio trwa 280 dni (10 miesięcy księżycowych). Ciąża jest prawidłowa, gdy płód rozwija się wewnątrz macicy. Przy ciążach nieprawidłowych, zamacicznych (graviditas extrauterina), płód rozwija się w trąbce, jajniku, a nawet w jamie brzusznej. Wszystkie c-e zamaciczne są bardzo niebezpieczne i prowadzić mogą do śmierci matki wskutek krwotoku wewnętrznego.

Ciążenie powszechne czyli grawitacja, oznacza wzajemne przyciąganie się ciał. Według prawa, odkrytego przez Newtona, wszystkie ciała zachowują się tak, jak gdyby pomiędzy nimi, wzdłuż prostych łączących środki dwóch mas, działała siła przyciągająca, wprost proporcjonalna do iloczynu z ich mas i odwrotnie proporcjonalna do kwadratu odległości ich środków mas: $P = k \frac{m_1 m_2}{r^2}$. Współczynnik

proporcjonalności k jest stałą powszechną i nazywa się stałą grawitacji; równa się ona liczbowo sile, z jaką się przyciągają wzajemnie dwie jednostki mas umieszczone w odległości równej jednostce, mianowicie: 6.6×10^{-8} . Zgodność prawa Newtona z doświadczeniem została stwierdzona zarówno dla zjawisk astronomicznych, jak i dla zjawisk ziemskich (Cavendish 1798, Jolly, Poynting i inni). Objasnienie jednak niektórych zjawisk, jak naprz. pewnych zakłóceń w ruchu planet, wymaga dodatkowych hipotez. Prawo Newtona nasuwa również trudności kosmogoniczne i nie zawsze daje się uzgodnić z zasadą zachowania energii. Według fizyki relatywistycznej, ciążenie powszechne jest bezpośrednim wynikiem własności geometrycznych przestrzeni. Prawo, według którego ciała określają własności geometryczne continuum (ob.) przestrzenno-czasowego i wytwarzają w ten sposób pole grawitacyjne, wynika z ogólnej zasady względności wszystkich ruchów i zostało w r. 1915 przez Einsteina sformułowane matematycznie (ob. w z g l ę d n o ś c i teoria).

Cibao (Sierra), łańcuch górski na wyspie Haiti, szczyt Monte Tina 3140 m.

Cibora, ob. Cyperus.

Ciborowate, ob. Cyperaceae.

Cicadidae (piewiki), nazwa rodziny owadów, rzad: pluskwiaki. Szeroka głowa, cia

ło krępe, skrzydła przednie nieco dłuższe od tylnych. Samce na pierwszym segmencie odwłoka posiadają przyrząd dźwiękowy, przy pomocy którego wydają charakterystyczne dźwięki (stąd nazwa). Wysysają soki roślin. Występują bardzo licznie w krainach podzwrotnikowych i w płd. Europie. Amerykańska cykada *Tibicen septemdecim* słynna jest z tego, że jej larwa żyje 17 lat. U nas w Pieninach żyje *Cicadetta megerlei*.

Cicer, rodzaj roślin z rodziny Leguminosae, rosnącej w płd. Europie i na Wschodzie, wydaje owoce będące surogatem kawy.

Cicero(town), m. przemysł. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.) 45.000 mieszk. (8.500 Polaków).

Cicero Marcus Tullius. *106 około Arpinum, † 43 przed Chrystusem. Znakomity uczony, mąż stanu i mówca rzymski. Na widownię polityczną wystąpił już za dyktatury Sulli. W 63 jako konsul wykrył i unicestwił spisek Katyliny, za co senat nazwał go „pater patriae” (ojciec ojczyzny). W tym okresie powstały 4 jego mowy „przeciwko Katylinie”. Z powodu intryg trybuna ludowego, demagoga Klaudjusza w 58 został wygnany z Rzymu. Za pośrednictwem konsula Metellusa po 17 miesiącach przywołany i mianowany namiestnikiem Cylicji. Podczas wojny domowej pomiędzy Cezarem a Pompejuszem zachowywał się długo niezdeterminowany, nie wiedząc, po czyjej stronie stanąć, by przyczynić się do uratowania republiki, stanowiącej dla niego święty ideał, podczas, gdy o Cezarze i o Pompejuszu wiedział, iż obaj dążą do jedynowładztwa. Wybrał niefortunnie Pompejusza, ale po jego klęsce uzyskał przebaczenie Cezara, który pragnął pozyskać go dla swych celów. Po zamordowaniu jednak Cezara, jako nieublagany wróg Antonjusza, wystąpił znów w obronie republiki. Przeciw Antonjuszowi zwrócone są jego „Filipiki”. Za drugiego triumwiratu (Antonjusz, Oktawian, Lepidus) został wygnany i zamordowany w 43 z rozkazu Antonjusza. Pozostało po Ciceronie 57 mów w całości, ok. 20 w fragmentach, przeszło 20 dzieł retorycznych i filozoficznych i ok. 900 listów. Mowy (sądowe i polityczne) stanowią świetne przykłady wymowy klasycznej, pisma retoryczne obejmują całą prawie teorię wymowy, pisma filozoficzne spularyzowały filozofię grecką u Rzymian. Listy pozwalają nie tylko poznać Cicerona najlepiej z pośród wszystkich postaci antycznych, ale stanowią prosto znakomite tło historyczne epoki. Pisma Cicerona, ze względu na najwybitniej klasyczny rzymski styl i język wywarły ogromny wpływ na potomnych w epoce staro- i nowożytnej. Postać Cicerona była dla humanistów symbolem wszelkich wiadomości ze świata klasycznego, stąd włoska nazwa *cicerone*, oznaczająca przewodnika. Cicero wy-

Cicer (u góry na lewo kwiat, u dołu z prawej strony owoc).

warł wielki wpływ na kształtowanie się polskich pojęć politycznych w XVI w.

Cicero, w drukarstwie określenie pewnej wielkości czcionki.

Cichocki, 1) Edward, budowniczy polski, *1833 w Warszawie, †1899. Był uczniem warsz. Szk. Szt. Pięk. Prace ważniejsze: kościół św. Piotra i Pawła na Koszykach; projekt gmachu Resursy Obywatelskiej w 1861 (zbudował z pewnymi zmianami L. Karasiński); kościół w Radzymiu nad Wisłą; kościół w Ciechocinku (1874) i in.; 2) Feliks, malarz polski, *1861 w Warszawie. Kształcił się w warszawskiej Szkole Rysunkowej (do 1884), następnie w krakowskiej Szkole Sztuk Pięknych (1885), następnie w Monachjum i Paryżu. Malował obrazy rodzajowe i treści religijnej. Ważniejsze: „Wspomnienie”; „Niewolnik turecki”; „N. M. Boska Przódka”.

Cichorium Intybus, Cykorja zwyczajna, zw. podróznikiem, należy do rodziny złożonych (Compositae), roślina gałęzista, pospolita na łąkach, o kwiatach języczkowych błękitnych, zebranych w koszyczki w kątach liści. Ususzone korzenie cykorii hodowanej, należycie upalone stanowią znaną domieszkę do kawy.

Cichorium.

Cichowicz Augustyn, historyk, *1901, †1922, ogłosił pod pseud. Gustawa Ochwicza pracę: „Rok 1809” (1918), przekład „Kampanji polsko-rosyjskiej r. 1831” gen. Willisena; pośmiertne wydanie: „Wybór pism historyczno-wojskowych” (1923).

Cichy Staw w Tatrach wys. na płn. zbocz Szersokiej Jaworzyńskiej, 1.753 m. n. p. m.

Cicikar, m. w Mandżurji (Chiny płn.), 30.000 mieszk.

Ciconia alba (bocian biały), ptak, rzad: brodzie. W Polsce bardzo pospolity.

Cicuta virosa, Cykuta jadowita (szalej), trująca baldaszkowa roślina, rosnąca na mokrych łąkach i stawach. Posiada gruby korzeń wydrążony i podzielony poprzecznie ściankami na komory, kwiaty białe. Sok łądygi lub korzenia jest silnie trujący.

Cidaris coronata, jeżowce kopalne z okresu jurajskiego.

Ciechanowiec, 1) Nowy, m-ko w pow. wysoko-mazowieckim (woj. białostockie), nad Nurcem, 5.100 mieszk.; 2) Stary, m-ko w pow. bielskim (woj. białostockie), nad Nurcem, 3.300 mieszk., ruiny zamku, przedziałnia, sukiennictwo.

Ciechanów, m. pow. w woj. warszawskim nad rz. Łydynią, 12.000 mieszk., ruiny zamku piastowskiego, cukrownia.

Ciechocinek, m. w pow. nieszawskim (woj. warszawskie), nad Wisłą, 2.500 mieszk., zdrojowisko solankowe (12 źródeł słonych o zawartości soli od 0,3% do 6,25%); 36 m. nad poziom. morza. Kąpiele solankowe, borowino-

we i parowe. Tężnie i warzelnie, urządzone w 1823. Liczna ilość kuracjuszków (do 15 tysięcy) z chorobami narządów oddechowego i pokarmowego, dna, zółzami, chorobami kośćcami, zapaleniami nerwów. Źródła ciecho-cińskie znane są od XIII-go wieku.

Ciecierski Faustyn ks., pamiętnikarz syberyjski, przeor dominikanów wileńskich, uwięziony 1797 za udział w związku patriotycznym, zesłany do katorgi na Sybir, uwolniony stamtąd w 1801, zostawił wstrząsający opis swych przeżyć w „Pamiętniku“, ogłoszonym 1865 przez Augusta Bielowskiego.

Ciecioraka, ob. *Coronilla*.

Ciecz, stan skupienia, w którym ciała posiadają własną objętość, nie mają jednak własnego kształtu i przybierają postać naczyń, w których się znajdują.

Ciekiński Piotr, * 1558, † 1604. Podczaszy krakowski, należał do otoczenia kanclerza Jana Zamojskiego, autor szeregu wierszy (częściowo jeszcze niewydanych) i bardzo zręcznej przeróbki Dnia Trzygroszowego (Trinummus) Plauta, której dał formę i w znacznej mierze treść polską p. t. Potrójny z Plauta. Studjował prawdopodobnie w Paryżu, gdzie słuchał zdaje się Karpentariusza i kształcił się w tradycjach szkolnych sławnego znawcy Plauta, Turnebusa.

Cielatkowa, herb polski: na tarczy w polu błękitnem złoty księżyc, jak na nowiu, rogami w górę, barkiem w dół, z którego wychyla się połowa drugiego księżycza na nowiu, rogiem dolnym zwrócona na prawo; nad każdym rogiem księżycza po jednej pięciopromiennej gwiazdzie złotej; w koronie szlacheckiej nad hełmem trzy pióra strusie.

Cieł morskie, ob. *Phoca vitulina*.

Ciemniaczko, ciemię (fonticulus), nazwa przestrzeni łączno-tkankowych, łączących kości w czaszce płodu noworodka i dziecka do lat 3. Ciemniaczek tych jest sześć; z nich najważniejsze są dwa przednie, tak zwane ciemię duże, czyli czołowe (fonticulus frontalis) między kością czołową a kośćmi ciemieniowymi i tylne t. zw. ciemię małe, czyli potyliczne (fonticulus occipitalis) między kośćmi ciemieniowymi, a kością potyliczną. C-a utworzone są po to, aby kości czaszki podczas porodu mogły wzajemnie się nasunąć, co zmniejsza wymiary czaszki i ułatwia poród główki.

Ciemieniowa kość (os parietale), nazwa dwóch symetrycznych kości, wchodzących w skład czaszki (ob.). Każda kość c. wygląda w czaszce ludzkiej jak czworoboczna płaska płytką.

Ciemieniowy szew (sutura parietalis), szew, łączący dwie kości ciemieniowe.

Ciemniernik, ob. *Helleborus*.

Ciemniężca, ob. *Veratrum*.

Ciemniężyk, ob. *Vincetoxicum*.

Ciemnia optyczna, ob. *Camera obscura*.

Ciemnoglów, ob. *Nigritella*.

Ciemnosmreczyńskie Stawy w Tatrach na zboczach Grubego Wierchu: Wyżni 1.723 m., Niżni 1.674 m. n. p. m.

Cienfuegos, m. port. na pld. Kubie, wywóz cukru, wielkie plantacje trzciny cukrowej.

Cienkowski Leon, znakomity przyrodnik, * 1822 w Warszawie, poświęcił życie badaniu najprostszych jednokomórkowych organizmów, zwierząt i roślin. W 1855 został profesorem botaniki na uniwersyt. w Petersburgu, w 1871 przenosi się do Odessy a później do Charkowa, marząc zawsze o powrocie do rodzinnego miasta. Wydał długi szereg prac nad pierwotnikami, glonami i bakteriami w języku rosyjskim i niemieckim. Po polsku ogłosił wspomnienia z podróży po Afryce (Gazeta Warszawska 1853), oraz szereg artykułów we „Wszechświecie“, † 1887.

Cień, zaciemnienie, powstaje wtedy, gdy rozchodzenie się światła w pewnym obszarze, wstrzymane jest przez ciało nieprzezroczyste. Jeżeli świecącym jest tylko jeden punkt, to ciało nieprzezroczyste rzuca cień jednostajny i przejście od światła do cienia jest nagłe. Jeżeli źródłem światła jest ciało rozciągłe, to przejście od światła do cienia jest stopniowe; prócz cienia jednostajnego tworzy się wówczas otaczający go półcień, ku brzegowi coraz jaśniejszy. Kreslenie cienia opiera się na zasadach geometrycznych, przyczem przyjmuje się, że promień świetlny jest prostoliniowy. Konstrukcja ta jednak zawodzi, gdy przedmioty, rzucające cień są dostatecznie małe; powstaje wtedy zjawisko, zwane uginaniem światła.

Cieński Tadeusz, polityk, * 1856, poseł na Sejm galicyjski; od 1906 prezes Rady Narodowej we Lwowie, od 1922 senator, † 1925.

Cieplak Jan ks., * 1857 w Dąbrowie Górniczej, ukończył seminarjum w Kielcach i Akademię Duchowną w Petersburgu; w 1881 sam został w niej profesorem teologii moralnej i pastoralnej, 1908 mian. biskupem-sufraganiem archidiecezji mohilewskiej, prześladowany przez władze ros. już w 1910 za wizytację kościołów na Białorusi, jako arcybiskup mohilewski, uwięziony 1920 przez bolszewików, skazany na śmierć, wydostał się do Polski, dzięki interwencji rządu polskiego, 1925 mianowany został pierwszym arcybiskupem wileńskim; † 1926 w Nowym Jorku, pochowany w Wilnie.

Cieplice lub **termy**, źródła, których woda ma temperaturę wyższą od średniej rocznej otoczenia. Jedyna w Polsce cieplica w Jaszczurówce posiada temp. +16.5° wobec +5° śr. temp. powietrza, w innych cieplach temp. dochodzi do 100°. Wody ogrzewają się, zstępując do głębokości, gdzie panują wyższe temp.; to też cieplce występują zwykle na obszarach, które w niedawnych okresach geologicznych były siedliskiem silnych zjawisk wulkanicznych, bo tam tkwią w ziemi masy o wysokiej temp.; jak np. cieplce w Karłowicach Warach (Karlsbadzie). Źródła gorące, wyrzucające wrzącą wodę lub parę, noszą nazwę gejzerów.

Cieplik. Według materialnej teorii ciepła, ciepło jest substancją nieważką i niezniszczalną. Substancji tej nadano nazwę cieplika. Teoria cieplika służyła jeszcze Carnotowi (1824)

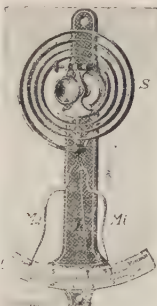

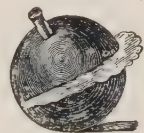
1. Rozszerzalność cieplna: kula k , zimna przechodzi przez pierścień r gorąca nie przechodzi.

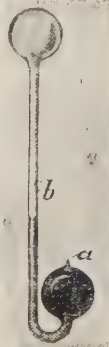
2. Wyznaczanie rozszerzalności ogrzewanego pręta s za pomocą wskazówki z .

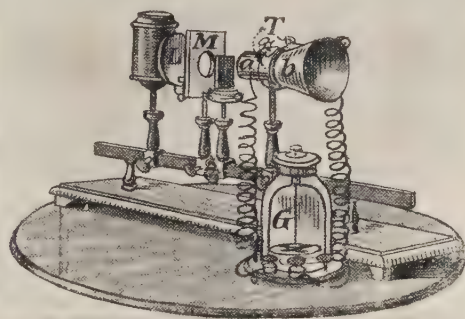
4. Termometr metalowy. S spirala z wskazówką Z ; Ma wskazówka, wskazująca maximum temperatury. Li minimum temperatury.

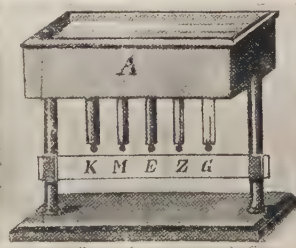
5. Rozsądzenie naczynia żelaznego przez zamarzającą wodę.

10. Termoskop do promieniowania cieplnego. a kula poczerwiona, b rurka z zabarwionym alkoholem.

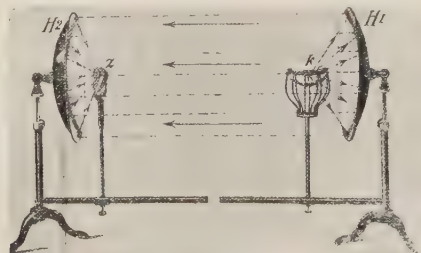
6. Wyznaczanie przezroczystości ciał dla promieni cieplnych za pomocą termomultiplikatora Melloni'ego. L źródło promieni cieplnych (lampa); M diafragma, r ciało badane, T stos termoelektryczny z dwoma odbieralniami (a i b), G galwanometr, wskazujący zmianę natężenia prądu po ustawieniu ciała r .

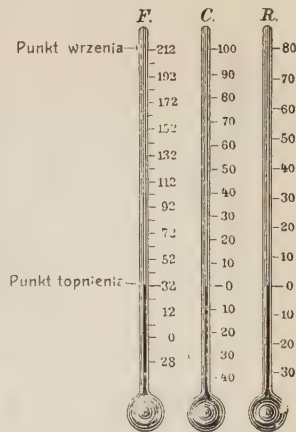
8. Przewodnictwo cieplne. A naczynia z wodą gorącą; K , M , E , Z , G , pręty z różnych materiałów, od których kulki woskowe odpadają się niejednocześnie.

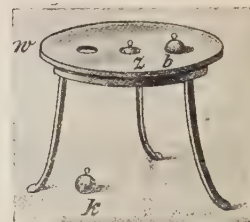
9. Przewodnictwo cieplne. Siatka druciana ochładza płomień gazowy poniżej temperatury zapalenia się gazu świetlnego (zasada Davy'ego lampy bezpieczeństwa).

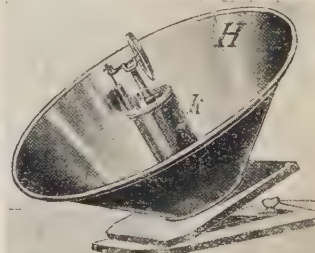
11. Odbijanie promieni cieplnych od zwierciadeł wklęsłych. Ciała rozżarzone k w ognisku zwierciadła H_1 zapala dzięki promieniom cieplnym, ciała łatwo palne z , znajdujące się w ognisku drugiego zwierciadła H_2 .

3. Trzy skale termometru: Fahrenheit F , Celsiusa C , Réaumur R .

7. Ciepło właściwe. Trzy kulki o jednakowej temperaturze, k z miedzi, b cyny i ołowiu, topią niejednakowe ilości płyty woskowej w .

12. Zbieranie promieni słonecznych przez zwierciadło wklęsłe H , na którego linii ogniskowej znajduje się kociołek k z maszynką parową.

za podstawę jego teoretycznych rozważań. Teorię ciepła zwalczali Rumford (1798), Davy (1799), Young, Ampère i inni. Wkrótce teorię ciepła powszechnie uznano za błędą i zastąpiono teorią mechaniczną (ciepło jako energia ruchu).

Ciepło jest rodzajem energii i mierzy się kaloriami lub ergami. Stosunek kalorii do erga, wyraża się liczbą zwaną mechanicznym równoważnikiem ciepła. Jednej kalorii odpowiada $4,19 \times 10^7$ erg. Pomiary ciepła są przedmiotem badań kalorymetrii. Jeszcze w pierwszych dziesięcioleciach wieku ubiegłego uważano ciepło za substancję zwaną ciepłikiem, którą ciało może pobierać lub tracić; stąd też powstały nazwy, jak: ciepło utajone, chłonność ciepła lub ciepłobiorność. Dzięki badaniom Rumforda (1798) i Davy'ego (1799) stopniowo umacniał się pogląd, według którego ciepło jest objawem ruchu cząsteczkowego ciała. Według obecnie powszechnie przyjętej mechanicznej teorii ciepła, ciepło jest sumą energii kinetycznej i potencjalnej cząsteczek, z których ciało się składa. Zamiana ciepła na inną odmianę energii, na przykład na pracę, jest zawsze tylko częściowa, zależnie od różnicy temperatur ciała, pomiędzy którymi odbywa się ruch ciepła (Carnot), naodwrot zaś pozostałe odmiany energii (praca, en. elektryczna, en. kinetyczna i inne) dają się całkowicie zamienić na ciepło. Ta okoliczność nadaje ciepłu charakter energii mniej wartościowej. Przenoszenie się c. odbywa się w trojaki sposób: przez uniesienie lub konwekcję (ciepłe prądy powietrzne, wodne), przez przewodnictwo (naprz. metali) i przez zamianę w inną energię, zwłaszcza przez promieniowanie.

Ciepłobiorność czyli chłonność ciepła, nazwy dawniejsze, zastępowały używany obecnie termin: ciepło właściwe.

Ciepło parowania (inaczej c. utajone parowania) jest to stosunek ilości ciepła, pochłoniętego przez ciało podczas jego przejścia ze stanu ciekłego w stan gazowy, do masy cieczy, w temperaturze stałej i przy ciśnieniu stałym. Liczbowo ciepło parowania wykazuje, ile kaloryj pochłaniania 1 g. cieczy, przechodzącą w parę w danej temperaturze przy danym ciśnieniu. C. sublimowania wskazuje liczbą ilość kaloryj, niezbędną do przemiany 1 g. ciała stałego w stan gazowy w danej temperaturze i ciśnieniu. C. właściwe wskazuje, ile kaloryj w danej temperaturze pochłaniania 1 g. ciała, gdy temperatura jego wzrasta o 1° . Należy rozróżniać ciepło właściwe przy stałym ciśnieniu i zmiennej objętości oraz ciepło właściwe przy zmiennym ciśnieniu i stałej objętości; dla ciał stałych i ciekłych uwzględnia się zazwyczaj tylko pierwsze, dla gazów obydwa, przyczem pierwsze jest większe od drugiego. C. wrzenia mierzy się liczbą kaloryj, niezbędnych do przemiany 1 g. cieczy na parę w temp. wrzenia.

Cierlica, deska bukowa z dwoma rowkami i mieczem o dwu ostrzach, ustawiona na cze-

rech nóżkach; służy do oczyszczania lnu i konopi.

Ciernie, przekształcone pędy roślin w narządy, służące do ochrony przed zwierzętami roślinojerczami. Mogą być pojedyncze lub rozgałęzione, zawsze zdrewniałe i bardzo ostro zakończone, niekiedy posiadają nawet liście (tarnina).

Ciernik ob. *Gasterosteus aculeatus*.

Cierzeniec lub sak, rodzaj sieci ptaszniczej.

Cieszanów, m. pow. w wojew. lwowskim nad Brusienką, 2.250 mieszk.

Cieszkowski, 1) August, filozof, ekonomista polski, * 1814, † 1894 w Poznaniu. Gimnazjum w Warszawie, uniwersytet w Krakowie i Berlinie pod kierunkiem heglisty prof. Micheleta. Jest założycielem „Biblioteki Warszawskiej”. Osiada w Poznaniu, gdzie zakłada Tow. Przyjaciół Nauk. Przez lat 13-cie posłuje na Sejm pruski. W 1870 zakłada wyższą szkołę rolniczą w Żabikowie. W 1873 zostaje członkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydał: „Prolegomena do historiozofii”, „Du crédit et de la circulation”. „Die Persönlichkeit Gottes und die Unsterblichkeit der Seele”, „Bóg i palingeneza”, „O izbie wyższej i arystokracji w naszych czasach”, „O skojarzeniu dążeń i prac umysłowych w W. Ks. Pozn.”, „Zur Verbesserung der Lage der Arbeiter auf dem Lande”, „Du crédit mobilier et immobilier”, „Ojciec nasz”, „O drogach ducha”, „Zusammenstellung von Staats- und Völkerrechtlichen Urkunden”, „Antrag zu Gunsten der Kleinkinderanstalten als Grundlage der Volkserziehung” oraz „Sur l'extinction progressive de l'agiotage sur les fonds publics”; 2) Henryk, malarz pejzaży, * 1832, † 1895 w Rzymie. Uczeń Chrystjana Breslaueira w Warszawie. Malował pejzaże. Ważniejsze: „Pejzaż włoski” (Zach. Szt. P. w Warszawie), „Kampanja rzymska” (Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu); 3) Teodor, wybitny partyzant w powstaniu styczniowym, * 1834 w Ochńowie na Wołyniu, walczył pod Garibaldim, w 1863 na czele oddziału zdobył Sosnowiec, ciężko ranny pod Radoszewicami, zamordowany został przez kozaków we dworze w Leśniakach.

Cieszyn, m. pow. w woj. śląskim nad Olszą, tworzącą tu granicę z Czechosłowacją, 15.350 mieszk., stary gród piastowski, wieża zamkowa, fabr. wyrobów bawełn. i metalowych, mebli, zegarków, likierów, garbarnie, browar.

Cieszyn Czeski, czes. Těšín Český, odcięta część Cieszyna na l. brzegu Olszy wraz z gł. dworcem kolej., stol. pow. i żupy w Czechosłowacji, 8.000 mieszk.

Cieszynianka, ob. *Hacquetia Necker*.

Cieszyński Antoni, dr., profesor stomatologii na uniwersytecie lwowskim.

Cieszyńskie (Księstwo), dawne dziedzictwo potomków Władysława II, syna Bolesława Krzywoustego, po śmierci Fryderyka Wilhelma, ostatniego księcia cieszyńskiego Piasta, w 1625 przeszło w posiadanie korony czeskiej. Obszar, 2.282 km.², podzielony decyzją Rady Ambasadorów z 1920 pomiędzy 1) Czechosłowacją i 2) Polskę: 1) 1280 km.², 295.200

mieszk. (przeważnie Polaków) z Boguminem, Frysztatem, Frydkiem, Jabłonkowem i częścią Cieszyna oraz zagłębieniem węglowem Ostrawsko-Karwińskim i hutami żel. w Trzyńcu; 2) 1002 km²., 139.650 mieszk. (93.500 Polaków, 42.300 Niemców, 2.000 Czechów) z Cieszynem i Bielskiem ich powiatami i skrawkami pow. frysztackiego i jabłonkowskiego.

Cieślewski, 1) *Tadeusz*, współczesny malarz polski, *1870 w Warszawie. Studja pod kierunkiem Gersona, następnie w Paryżu u Collin'a. Początkowo maluje obrazy figuralne, następnie przerzuca się do pejzażu i fragmentów miejskich, które zdobią wszystkie nasze wystawy. Mieszka stale w Warszawie; 2) *Tadeusz* (syn), *1895, kształcił się początkowo w lwowskiej politechn., następnie w Warsz. Szkole Szt. Pięk. Wydał teke starej Warszawy.

Cieśnina, (fr. *défilé*), 1) wąskie przejście. C. może być wawóz, most, przesmyk pomiędzy dwoma jeziorami itd.; 2) pas morza, zawarty między lądami i łączący ze sobą dwa morza. Łądy te bądź odsuwają się od siebie, bądź też ciągną się równolegle na pewnej przestrzeni, wówczas zwiemy je kanałami (kanał La Manche). Posiadają one znaczenie, jako punkty największego zbliżenia, oraz jako drogi komunikacyjne. Cieśniny powstają zwykle wskutek zapadnięć (cieśn. Gibraltarska), wskutek erozji morskiej (Pas-de-Calais), rzadziej przez zalanie dolin rzecznych (Malakka). Szerokość cieśnin rozmaita, średnia szer. najważniejszych cieśnin wynosi od 0,5 km. (cieś. Bosfor) do 350 km. (cieś. Davis).

Cietrzew, herb polski: na tarczy w polu czerwonym czarny cietrzew, zwrócony w prawo; w koronie szlacheckiej nad hełmem półksiężyc złoty, rogami w górę, nad nim dwie gwiazdy złote sześciopromienne.

Cietrzew, ob. *Tetrao tetrix*.

Cięciwa, odcinek prostoliniyny, łączący dwa punkty okręgu lub dowolnej krzywej. Cięciwa przechodząca przez środek okręgu — średnica.

Cięgot, krzyk przestraszonej kuropatwy.

Ciężar atomowy, ob. *Atomowy ciężar*.

Ciężar ciała jest szczególnym skutkiem ciążenia powszechnego, a mianowicie, jest to siła ciążenia pomiędzy ciałem, a ziemią. Wartość ciężaru jest zależna od wysokości nad poziomem morza i od szerokości geograficznej miejsca: to samo ciało waży na równiku około $\frac{1}{8}\%$ mniej, niż na biegunie. Ciężar mierzy się w dynach, w praktyce zaś w gramach, kilogramach itp. (skrótty odpowiednio: Gr., Kgr.).

Ciężar, 1) właściwy, stosunek ciężaru ciała do jego objętości. Wyraża się tą samą liczbą co gęstość, aczkolwiek ma odmienne znaczenie; 2) c. właściwy gazu mierzymy pod ciśnieniem 1 atmosfery przy temperaturze 0°. Np. c. wł. tleny = 0.001429, c. wł. wodoru = 0.00008987, c. wł. powietrza = 0.001293.

Ciężarna, brzemienna (*gravida*), — kobieta w ciąży.

Ciężarowa miara siły, jest nią gram, wzgl. kilogram; skrótty Gr., kgr., wzgl. grc., kgrc.

Ciężkości pole albo **pole grawitacji**. Każde ciało wzbudza dokoła siebie pole ciężkości lub grawitacji. O istnieniu takiego pola świadczą działania grawitacyjne (przyciąganie, którego szczególnym przypadkiem jest ciężar). Siła, z jaką pole grawitacji w danym miejscu pola działa na umieszczoną tam jednostkę masy, nazywa się natężeniem pola ciężkości lub grawitacji. Według prawa Newtona natężenie pola grawitacji, wywołanego przez masę kulistą, jest odwrotnie proporcjonalne do kwadratu odległości od środka kuli. Jednostką natężenia jest dyna/gr. Wymiarem LT⁻². Praca, jaka potrzebna jest dla przeniesienia jednostki masy z danego punktu pola do odległości nieskończenie wielkiej liczbowo równa się potencjałowi grawitacji (ciążenia) w tym punkcie. Według prawa Newtona potencjał grawitacji masy kulistej jest odwrotnie proporcjonalny do odległości uważanego punktu pola od środka kuli. Jednostką potencjału jest erg/gr, wymiarem L²T⁻². Według fizyki relatywistycznej, stosunki te są bardziej zawiłe i wyrażają się równaniami, które w pierwszym przybliżeniu odpowiadają równaniom newtonowskim.

Ciężkości środek, punkt przyczepienia wypadkowej wszystkich sił ciężkości, działających na elementy danego ciała. Siła, przyłożona do środka ciężkości ciała, bez względu na kierunek, w którym jest zwrócona, nadaje ciału ruch czysto postępowy.

Cilli, m. w Styrii pld. (Jugosławia) nad rz. Sann, 7,000 mieszk., winnice, owoce.

Cimabue Giovanni, malarz florencki i architekt, *1240, †1302, któremu Vasari przypisuje zasługę ożywienia sztuki bizantyjskiej. W 1272 był w Rzymie, pracował przy mozaikach absydy w katedrze w Pizie (1301–1302) i w tymże roku wykonał obraz dla szpitala Santa-Chiara. Dzieła jego znajdują się we Florencji i Asyżu. Madonnę w Santa Maria Novella we Florencji obecnie przypisują Duccio, malarzowi sieniejskiemu.

Cima d'Asta, szczyt w Alpach dolomitych, 2,844 m.

Cimarosa Domenico, najznakomitszy z przedstawicieli włoskiej opery „buffa” obok G. Paesiella. *1749, †1801 w Wenecji. Był uczniem konserwatorium w Neapolu. Zyskałszy rozgłos we Włoszech, C. podróżował po dworach Europy (Wiedeń, Petersburg). Z wielu oper jego największą popularność zyskała „Il matrimonio segreto” (1792).

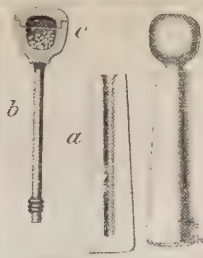
Cimarron, pr. dopływ rz. Arkansas w St. Zj. Am. Płn., dług. 1,000 km.

Cimex (*Acanthia*) *lectularius*, pluskwa domowa, owad należący do rzędu pluskwiaków (Rhynchota). Ciało spłaszczone, prawie owalne, skrzydeł brak. Żyje w szparach murów i sprzętów, w nocy wychodzi, by wysysać ostrym rykiem krew ludzi. Żyje obecnie na całym świecie, pochodzi prawdopodobnie z Afryki.

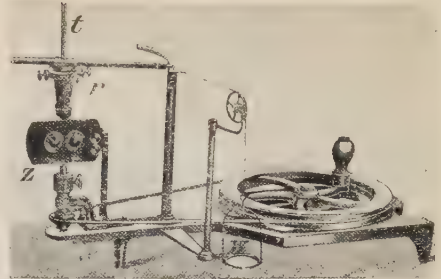

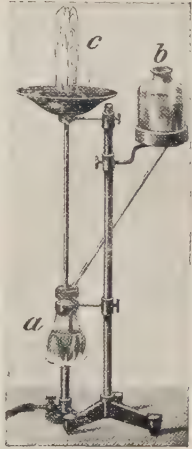
1. Wywiązywanie ciepła przez tarcie (u ludów pierwotnych)

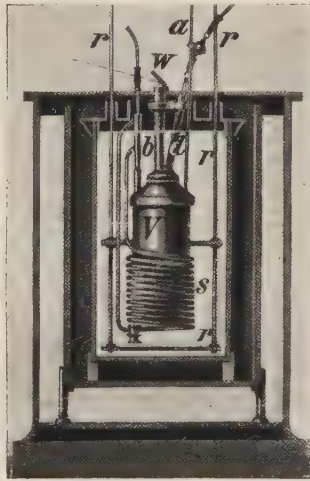
2. Wywiązywanie ciepła przez zgęszczanie powietrza za pomocą krzesiwa pneumatycznego. *a* naczynie cylindryczne, *b* tłok z rączką *c*, zawierającą materiał łatwo palny.

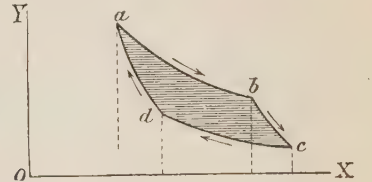
3. Wyznaczanie mechanicznego równoważnika ciepła za pomocą przyrządu Pulj'a; *r* naczynie stożkowe, zawierające rtęć i opatrzone termometrem *t*, którego ścianki trą się podczas obrotu, *w* szalka wagowa do pomiaru siły tarcia, *z* licznik obrotów.

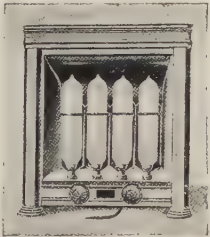
4. Gejzer sztuczny. *a* cegniszko sztuczne, *b* zbiornik wody, *c* fontanna periodyczna.

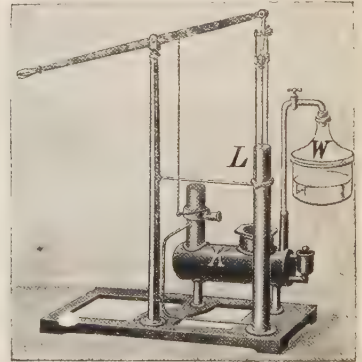
7. Ciepło spalania. Wyznaczanie *c*, *s*, przez pomiar przyrostu temperatury kąpieli wodnej, w której pogrążona jest kamera spalań, *a* wylot kamery, *b* rurka obserwacyjna z lusterkiem *w*, *d* rurka doprowadzająca gazy, *s* rurka odprowadzająca produkty spalania, *r* mieszadło.

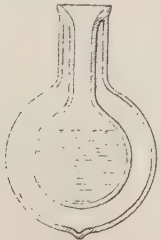
5. Proces kołowy przy całkowitej zamianie ciepła na pracę. *OX* objętości, *OY* prężności pary lub gazu, *ab* i *bc* rozrzedzenie, *cd* i *da* zgęszczenie, pole *abcd* równa się wykonanej pracy.

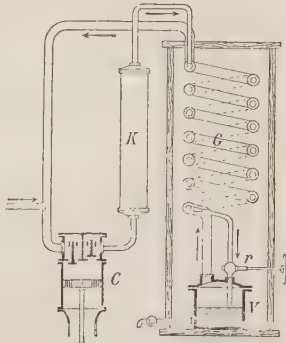
6. Wywiązywanie ciepła przez prąd elektryczny w piecyku z lampek żarowych.

9. Maszyna do wytwarzania lodu. *K* kociołek z zgęszczonym kwasem siarkowym, *L* pompa ssąca, *W* naczynie z wodą, w którym woda zamraża wskutek szybkiego parowania (dzięki absorpcji i zmniejszonego ciśnienia).

10. Naczynie Devar'a dla skroplonego powietrza, z płaszczem próżniowym (chroniącym od przewodnictwa cieplnego) i posrebrzeniem (chroniącym od promieniowania cieplnego).

8. Przyrząd do otrzymywania skroplonego powietrza *C* kompresor, *K* chłodnica, *G* węzłownica, *r* wentyl rozprężający, *V* zbiornik.

11. Stapianie szyn za pomocą „Termitu”.

Cimon, ob. **Kimón**.

Cimone Monte, szczyt w Apeninach płn. (Włochy płn.), 2.163 m.

Cinae flores, kwiat cytwaru; kwiatostany kirgiskiej rośliny *Artemisia Cinae* (rodzina Compositae); ma zastosowanie jako środek przeciwczerniowy (*anthelminticum*).

Cinchona, drzewa chinowe z rodziny marzanowatych (Rubiaceae), pochodzą z górskich okolic Ameryki Południowej (Peru, Brazylija), gdzie tworzą nieraz ogromne lasy, Gorzka kora tych drzew zawiera szereg alkaloidów, wśród których najważniejszym jest powszechnie znana chinina $C_{20}H_{24}N_2O_2$, obniżająca temperaturę, używana przeciw malarji.

Cinciała Andrzej, etnograf i działacz społeczny, * 1825 na Śląsku Cieszyńskim, studia uniwersyteckie w Krakowie, 1866 notariusz we Fryszacie, 1881 w Cieszynie, prezes Czytelni Ludowej i Tow. Domu Narodowego w tem mieście; ogłosił prace: „Przysłowia, przypowieści i ciekawsze zwroty językowe ludu polskiego na Śląsku w Księstwie Cieszyńskim” (1885), „Pieśni ludu śląskiego z okolic Cieszyna” (1885), † 1898.

Cincinnati, m. w stanie i nad rz. Ohio w St. Zj. Am. Płn., z przedmieściami Covington i Newport, 414.000 mieszk., uniwersytet, akademja sztuk pięknych, fabryki obuwi, maszyn, mebli, mydła, wielkie rzeźnię (przezwiśko C. Porkopolis).

Cincinnatus Lucius Quinctius, konsul rzymski w 460 przed N. Chr., obrońca senatu przeciwko atakom ze strony plebejuszów. W r. 458 obrany dyktatorem uratował Rzym przed napadem Ekwów. W 439 r. ponownie obrany dyktatorem stłumił powstanie plebejuszów. Po każdej, oddanej ojczyźnie przysługę wracał na wieś, aby własnoręcznie uprawiać ziemię. W późniejszych czasach uważany był jako wzór rzymskiej cnoty i stał się symbolem prostoty obyczajów.

Cinclus cinclus (pluszcz), zwierzę, gromada: ptaki (Aves), rzad: wróblowate (Passeriformes). Upierzenie popielato-szare, górna część głowy brązowa, górna część piersi biała, spód rdzawo-brunatny. Nogi wysokie, pazury silnie zakrzywione. Buduje gniazda w jamach nadbrzeżnych. Żywi się owadami, najchętniej wodnemi i ich larwami, które wyławia w strumieniach górskich, brodząc po ich dnach, cały zanurzony w wodzie. U nas żyje w Karpatach.

Cineraria hybrida, gatunek roślin z rodziny Compositae; pochodzi z południowej Afryki, hodowany w doniczkach (ob. rys.).

Cini Giovanni ze Sieny, rzeźbiarz włoski w. XVI, pracował w Polsce, † ok. 1565. Ozdobił rzeźbami kaplicę Zygmuntowską w katedrze na Wawelu, oraz wykonał szereg nagrobków, z których najważniejsze: Wojciecha Gasztołda i biskupa Pawła Holszańskiego w katedrze wileńskiej, gro-

Cineraria hybrida.

bowiec Konarskiego w katedrze krakowskiej i in.

Cinna Lucius Cornelius, patrycjusz rzymski. W r. 87 przed Nar. Chr. jako konsul zaprzysiął wykonanie zarządzeń Sulli, ale przysięgi nie dotrzymał. Wygnany z Rzymu połączył się z Marjuszem. Po zajęciu Rzymu przez Oktawjusza i po powrotnym osiągnięciu władzy w sposób okrutny gnębił patrycjuszów. Był konsulem jeszcze dwukrotnie (w r. 86 wraz z Marjuszem i w r. 85). Zabity podczas buntu żołnierzy, których miał prowadzić przeciwko Sulli w 84 r. przed N. Chr.

Cinnamomum, Cynamonowiec, rodzaj drzew podzwrotnikowych, należących do rodziny Lauraceae. Gatunek *C. Zeylanicum*, c. przedni, rosnący dziko na Cejlonie, hodowany w krajach międzyzwrotnikowych dostarcza kory zw. cynamonem o przyjemnej woni, smaku cukrowym i właściwościach podniecających. W Chinach rosnący *C. Cassia*, c. chiński, dostarcza gorszego gatunku kory. *C. Camphora*, drzewo rosnące w Chinach, Japonji, zawiera w drewnie i liściach ciało zwane kamforą.

Cinnamomum (u dołu z prawej strony kwiat).

Cino da Pistoja, prawnik i poeta włoski, * 1270, † 1337. Profesor prawa w Florencji i Perugji. Poezje jego wpłynęły na poetykę twórczość Petrarki.

Cinto, najw. szczyt na Korsyce (Francja), 2.710 m.

Cintra, m. w Estremadurze (Portugalia) u stóp Sierra de C., 5.900 mieszk., zamek, kamieniołomy, winnice. B. rezydencja królów Portugalji.

Ciołek Erazm, zwany po łac. Vitellion, ob. Witelo.

Ciołek, herb polski: na tarczy w polu srebrnym czerwony ciołek, w prawo zwrócony, z rogami i ogonem, podwiniętym pod siebie; w koronie szlacheckiej nad hełmem pół takiegoż ciołka, zwróconego w prawo.

Ciołek, sztuka męska jednorocznego żubra, podrosłe cięło, cielak, młody byczek.

Cios rodzimy albo kształt ciosu są to te postacie geometryczne, jakie przybierają różne skały rozbijane lub pękające samorzutnie w przyrodzie. Bazalty np. pękają na słupy (cios słupowy), granity na bryły zbliżone do równoległościanów (cios równoległościenny); wiele innych skał pęka na cieńsze lub grubsze płyty (cios płytowy) itp. W budownictwie ciosem nazywa się kamienie o kształtach, obrobionych dokładnie według danych wymiarów.

Ciosno, nacięcie, znamię, znak własnościowy, umieszczany na drzewach i kamieniach granicznych.

Ciota, ludowa nazwa na określenie czarownicy.

Cipangu, nazwa dana Japonji przez Marka Polo. Przesadzony opis bogactw tego kraju

w dziele M. P. przyczynił się w dużym stopniu do wyprawy Kolumba na zachód. Kolumb odkryta w 1492 r. wyspę San Domingo nazwał Espanola, sądząc, że jest to poszukiwana Japonia.

Cippus, nazwa starorzymskich kamieni granicznych, opatrzonych napisami.

Circaea, czartawa, rodzaj roślin wiesiołkowatych, rośnie gromadnie w lasach i gajach cienistych (*C. lutetiana*, cz. zwyczajna), drobne białe kwiaty o 2 przęcikach; w Tatrach spotyka się *C. alpina*, cz. drobna.

Circe (gr. Kirke), słynna czarodziejka, według Homera, córka Heliosa i nimfy Perseidy, mieszkanka wyspy Ajaja, przy zachodnich brzegach Italii. Towarzyszów Odyseusza przemieniła w świnię. Odyseusz jednak przy pomocy Merkurego oparł się czarom Circe i zmusił ją do przywrócenia ludzkiego wyglądu swych towarzyszy.

Circulus vitiosus (łac.), dosłownie: błędne koło; dowodzenie, w którym przesłanki zawierają już to, co ma być udowodnione.

Circus cyaneus (błotniak zbożowy), zwierze, gromada: ptaki (Aves), rząd: drapieżne. Upierzenie popielato-brązowe, kark brązowy w białe prążki. Spód ciała biały. Gnieździ się w trzcinach i zbożu lub na niskich krzewach. Karmi się myszami, żabami, jaszczurkami. Niekiedy rzuca się na mniejsze ptaki. Europa środkowa, płaszczyny Azji środkowej.

Cirrenaica, ob. **Cyrenaika**.

Cirripedia (wasonogi), skorupiaki (Crustacea) osiadłe; ciało niewyraźnie członkowane, otoczone rodzajem płaszczu z płytkami muszlowymi (wskutek czego długo uważane były za mięczaki). Przedstawiciele: pąkla (Balanus), kaczennica (Lepas) i in. Żyją wyłącznie w morzach.

Cirro-cumulus, ob. **chmury**.

Cirro-stratus, ob. **chmury**.

Cirrus, ob. **chmury**.

Cis, ob. **Taxus**.

Cis w muzyce, drugi stopień gamy dźwiękowej.

Cisa, (węg. Tisza, niem. Theiss), najw. l. dopływ Dunaju z Beskidów wschodnich, ujście pod Petrowaradynem, dług. 1.332 km, żeglowna od Szigetu.

Cisalpejska republika, proklamowana w roku 1797 przez Bonaparte'go. Składała się z Medjolanu i Mantui, krajów Bergamo, Brescii i Kremony oraz ziem republiki Cispańskiej (ob. Cispańska rep.). Konstytucja jej wzorowała się na francuskiej. W 1802 przekształciła się w rep. Italską ze stolicą Medjolanem, od 1805 zamieniono ją na królestwo.

Cisowate, ob. **Taxaceae**.

Cispańska republika, zorganizowana w roku 1796 przy współudziale Bonaparte'go z prowincji Modeny, Reggio, Ferraty i Bolonii. Po niespełna rocznej egzystencji została przyłączona do rep. Cisalpejskiej.

Cista, metalowe wiaderko cylindryczne, z rączkami, w okr. etruskim opatrzone w trzy

nożki i nakrywkę. Całe naczynie zazwyczaj pięknie ozdobione. Słynna etruska fikorońska cista. Służyła ona do przechowywania kosztowności i pachnidel; w okr. rzymskim do przechowywania zwojów pergaminu.

Cistaceae, czystkowate, rodzina roślin posiadających kwiaty o 3 działkach, 5 płatkach, licznych przęcikach, górnym słupku. Zamieszkują przeważnie okolice nadśródziemnomorskie n. p. *Cistus laurifolius*, czystek wrzynolistny o wielkich białych kwiatkach, *C. purpureus*, cz. purpurowy, krzewinka pochodząca ze wschodu. W Polsce znany jeden tylko gatunek posłonek pospolity (*Helianthemum vulgare*); niektóre gatunki wydają żywicę balsamiczną zw. ladanum.

Cistiflorae, czystkowce, rząd dwuliściennych roślin, obejmujący rodziny: Cistaceae, Violaceae, Resedaceae, Droseraceae, Hypericaceae; kwiaty roślin tu należących są przeważnie pięciokrotne, przęciki zrosłe w wiązki, słupek górny, zalążnia z 3 owocolistków.

Cistrunkowate, ob. **Ternstroemiaceae**.

Cistus, czystek, rodzaj roślin, należących do rodziny Cistaceae (ob.), obejmuje zawsze zielone krzewy Europy południowej o pięknych kwiatkach, hodowanych często w ogrodach.

Cisza, stan atmosfery, przy którym albo wiatru wcale nie ma, albo jest bardzo słaby (słup dymu unosi się pionowo do góry). Najczęściej cisze mają miejsce w okolicy równika, gdzie wahania temperatury są b. niewielkie, a wskutek tego i ruchy powietrza są bardzo słabe. Przed powstaniem żeglugi parowej cisze były wielką przeszkodą dla statków żaglowych.

Ciszewski Stanisław, etnolog, * 1865 w Olkuszu, studia uniwersyteckie w Berlinie i Lipsku, 1910 prof. etnologii w uniwersytecie lwowskim, ogłosił prace: „Lud rolniczo-górnictwa z okolic Sławkowa w pow. olkuskim“ (1887), „Krakowiacy“ (1894), „Ognisko“ (1903), „Prace etnologiczne“ (1925) i in.

Ciszewiczowa Teresa z **Ciszewiczów**, działaczka społeczna, * 1847 w Niewiążnikach na Żmudzi, ukończyła studia lekarskie w Paryżu; zamieszkała w Warszawie, jako jedna z pierwszych pionierek ruchu emancypacyjnego wśród kobiet polskich; należała do tajnej Ligi Narodowej, czynna była zwłaszcza w ruchu oświatowym i położyła na tem polu duże zasługi, † 1921 w Warszawie.

Ciszyński Jakób, poeta łужиcki, * 1856, ksiądz, od 1904 redaktor miesięcznika „Łużica“, ogłaszał pod pseud. J. Barta dramaty, poezje, wzbogacając znacznie swoje piśmiennictwo ojczyste, † 1910 w Kukowie w Saksonii.

Cisnienie jest to siła działająca na jednostkę powierzchni. Mierzy się ją w fizyce w dynach na cm² (wymiar: ML⁻¹T⁻²). W praktyce często mierzy się ciśnienie w Kg. na metr kwadrat. lub w atmosferach. 1) **Cisnienie atmosferyczne**, inaczej **aerostatyczne**

Cistus.

(ob. atmosfera), mierzy się zapomocą barometru lub aneroidu (ob.); 2) ciśnienie hydrodynamiczne, ob. hydrodynamiczne ciśnienie; 3) ciśnienie hydrostatyczne, ob. hydrostatyczne ciśnienie; 4) ciśnienie krytyczne, ob. krytyczne ciśnienie; 5) ciśnienie osmotyczne, ob. osmotyczne ciśnienie; 6) ciśnienie światła wynika z teorii elektromagnetycznej Maxwella (1873); również Włoch Bartoli (1883), a za nim Boltzmann (1884) dowodzą istnienia ciśnienia promieni świetlnych i obliczają jego wielkość; doświadczalnie jednak dowiódł istnienia ciśnienia światła dopiero uczony rosyjski Lebedew (ob.). Według Ehrenhafa (1918) kulki o promieniu 10^{-5} cm. silnie nasświetlane mogą, w zależności od swych właściwości, poruszać się zarówno ku światłu jak i od niego. Wobec tego należałoby rozróżnić dodatnie i ujemne siły fotoforetyczne. Rubinowicz jednak (1920) odrzuca istnienie ujemnych sił fotoforetycznych (ujemnej fotoforezy).

Citellus (*Spermophilus*) **citellus**, susel, ssak należący do rzędu gryzoni (*Rodentia*). Żyje koloniami na stepach Europy wschodniej, przenikając swolna coraz bardziej na zachód.

Cité (franc.), miasto, stare miasto, dzielnica handlowa w wielkich miastach. Isle de la Cité, mała wyspa na Sekwanie w Paryżu, środek miasta.

Citlatpetl, wulkan w Meksyku, 5.580 m., w stanie Veracruz.

Citoyen (franc.), obywatel.

Citromyces, pleśniaki, które w obecności CaCO_3 , węglanu wapnia, przemieniają 50% cukru na kwas cytrynowy; proces ten ma zastosowanie techniczne.

Citrullus vulgaris, arbuz zwyczajny, kawaon, roślina (z rodziny Cucurbitaceae), pochodząca z południa (Afryka), o liściach podzielonych na 3—5 kłapek, wydaje prawie kuliste, gładkie owoce o miększym soczystym, orzeźwiający; hodowany w Europie pld., Węgrzech, Rosji pld.

Citrus, cytryna, rodzaj drzew wieczniezielonych, zaliczanych do rodziny Rutaceae, od której jednak nieco się różni. Pochodzi z Azji zwrotnikowej (Chiny, Himalaje), hodowany dziś we wszystkich krajach gorących. Liście posiada skórzaste, wieczniezielone, opatrzone rozszerzonym ogonkiem. Kwiaty białe, aromatyczne, złożone z 4—8 płatków, licznych pręcików połączonych w pączki. Owoc — jagoda wielokomorowa, soczysta. Ważniejsze gatunki: *Citrus medica*, znana w Europie od czasów Aleksandra Wielkiego, hodowana w licznych odmianach, z których *C. (medica)* Limonum odpowiada naszej cytrynie. *C. Aurantium*, pomarańcza, znana w odmianach *C. vulgaris*, *C. Sineusis* i *C. Bergamia*, z której otrzymuje się olejek bergamotowy; *C.*

Citrus (a kwiat).

nobilis — mandarynka, pochodzenia chińskiego.

Citta di Castello, m. w prow. Perugia (Włochy środk.), 27.000 mieszk., winnice, jedwabnictwo.

Cittanova, m. w prow. Reggio di Calabria (Włochy pld.), w górach Kalabrii, 15.000 mieszkańców.

Cittavecchia, m. na bryt. wyspie Malcie, dawna stol. wyspy, 7.000 mieszk., siedziba biskupa, stare pałace, katakumby.

Ciudad, po hiszp. miasto; liczne nazwy geograf. w krajach, używających języka hiszp. urzędownie rozpoczynają się od tego wyrazu.

Ciudad Bolívar, dawn. Angostura, stol. stanu Bolívar w Wenezueli (Am. Pld.) nad rz. Orinoco, 20.000 mieszk.

Ciudad - Real, stol. prow. C. w Hiszpanii środk., nad rz. Guadiana, 16.000 mieszk., wyrób sukna i rękawiczek.

Ciudad Victoria, stol. stanu Tamaulipas w Meksyku wsch., 17.900 mieszk.

Ciupaga, siekierka z długim toporzykiem, służąca za łaskę do ręki. Trzonek czyli laska ciupagi bywa nabijana gwoździakami i kółeczkami mosiężnymi lub nakładana ozdobami z ołowiu.

Civezzano, koło Trentino, głośnie z powodu bogatego cmentarzyska rycerzy chrześcij. longobardzkich.

Civita Vecchia, m. port. i twierdza nad m. Tyrręńskim w prow. rzymskiej (Włochy środk.), kąpiele morskie, źródła siarczane, arsenał, warsztaty okrętowe, 19.000 mieszk.; starożytne wodocłagi.

Ciwuń (właśc. tiwuń) nazwa urzędnika ziemskiego na Litwie. Ciwuń był posiadaczem królewskiej, zwanej tiwuństwem. Prawem z 1764 sędził spory graniczne. Ciwuniów wileńskich i trockich wybierała szlachta, a za twierdzał król polski, czternastu zaś żmudzkich mianował król. Lud na Litwie i na Podlasiu zowie „ciwunem“ gumienego.

Ciżmy, ciżemki, buciki skórzane kobiece, z krótkimi cholewkami.

Cjan, C_2N_2 , związek węgla z azotem, gaz bezbarwny o zapachu ostrym, silna trucizna, płonie niebieskim płomieniem obrzeżonym czerwono, tworzy szereg połączeń, w których występuje jako rodnik CN, np. HCN, kwas cjanowodorowy; KCN, cjanek potasu, itp.

Cjanit, odmiana trójskośna krzemianu glinowego Al_2SiO_5 (ob. andaluzyt, sylimanit). Twardość różna, zależnie od ściany i od kierunku: od 5 do 7. Ciężar właściwy 3,5—3,7. Bezbarwny lub biały, a bardzo często pięknie acz niejednostajnie błękitny. Mineral niezbyt rozpowszechniony, w niewielkich ilościach pospolity w różnych krystalicznych łupkach łyszczykowych.

Cjanki, związki chemiczne, pochodne kwasu cjanowodorowego HCN, w którym wodor zostaje zastąpiony przez metal, np. KCN, cjanek potasu.

Cjanometr czyli *sinometr*, przyrząd służący do oceniania natężenia błękitu nieba. Pierwszy cjanometr, sporządzony przez Saus-

surą, składał się z szeregu kartek pomalowanych na różne odcienie barwy niebieskiej i umieszczonych na obwodzie krawka. Porównując kartki z błękitem nieba, można stwierdzić, której kartki barwa jest najbardziej podobna do barwy nieba. Ocena barwy nieba ma pewne znaczenie przy przepowiadaniu pogody, gdyż ton błękitu jest zależny od wilgotności powietrza.

Cjanowodór, kwas pruski, HCN; gaz bezbarwny, rozpuszczalny w wodzie i alkoholu; trująca, najszybciej działająca ze wszystkich znanych. Występuje w nasionach migdałów gorzkich, wiśni, śliwek, moreli oraz w liściach wawrzynowiśni (*Prunus Laurocerasus*, roślina południowo-europejska). Otruć c-em przebiega wśród objawów duszności i drgawek. Pochodna cjanowodoru — cjanek potasu — KCN — działa słabiej od niego; jest trującą, często używaną do celów samobójczych. Przy otruciu cjanowodorem lub cjankiem potasu należy wypłukać żołądek sonda, zastosować sztuczny oddech i zastrzyknąć podskórnie kamforę.

Cjanoza, cjanotyczny (od grec. kuanos, siny), ob. sinica.

Cl, symbol pierwiastka chemicznego chloru.

Clackmannan, stol. hr. C. w Szkocji wsch. przy ujściu rz. Forth, 2.000 mieszk.

Cladocera, Wiosesłczaki czyli Plesznice, skorupiaki należące do rzędu liścionogów (Phyllopora). Drobne zwierzątka okryte 2-kłapową cienką skorupką, niezachodzącą na głowę, o 4 do 6 par odnóży. Pospolite wszędzie w wodach słodkich, stanowią ważny składnik planktonu. Do nich należy pospolita rozwielitka (*Daphnia*).

Cladonia rangiferina, chrobotek reniferowy, pospolity porost naziemny o szarej barwie, służy jako pokarm renom nadalekiej północy. U nas pospolity w suchych lasach sosnowych. Otrzymuje się z niego w Szwecji alkohol. C. pyxidata, chr. kubeczkowy (ob. rys.).

Cladonia rangiferina.

Cladonia pyxidata.

Clairaut Alexis Claude, słynny geodeta, astronom i matematyk francuski, *1713. Pierwsza jego praca (1731) traktuje o krzywych skośnych: „Recherches sur les courbes à double courbure” (1731). W 1736—1737 towarzyszy Maupertuisowi w wyprawie do Laponii w celu pomiaru długości jednego stopnia południka, odkrywa wówczas zależność między siłą przyciągania a spłaszczeniem ziemi, znaną pod nazwą twierdzenia Clairaut. †1765. Dzieła C.: „Sur la figure de la terre”, pisane wraz z Maupertuisem, „Théorie de la lune” i „Théorie du mouvement des comètes” (1760).

Clair-obscure, po włosku chiaro scuro, światłociem (malarski). Największym mistrzem światłociemienia był Rembrandt.

Clairvaux, opactwo założ. w 1115 przez św.

Bernarda w dep. Aube (Francja), siedziba zakonu cystersów; obecnie więzienie centralne.

Clam-Martinić, 1) Heinrich Jaroslav, polityk czesko-austriacki, *1826, przywódca czeskiej partii klerykałno-ugodowej w 1861—62 w Radzie państwa, w 1879—85 w sejmie czeskim. †1887; 2) Ryszard hr., brat poprz. *1832, †1891, przywódca klerykałków czeskich w Radzie państwa; 3) Henryk, syn poprz., *1863, w 1916—17 prezes ministrów austriackich w pierwszym gabinecie cesarza Karola.

Claparède Alfred, polityk szwajcarski; *1842; był posłem w Waszyngtonie (1888). Wiedniu (1894) i Berlinie (1904—17); †1922.

Clapeyron Benoît Paul Emile, inżynier francuski, *1799, †1864. Zbudował w Rosji i we Francji wiele kolei i mostów. Oprócz rozpraw z zakresu statyki budowli, ogłosił (1834) słynną rozprawę o „sile poruszającej ognia”, w której rozwijał i uzasadniał zasadę Carnota graficznie i analitycznie.

Clapier Mont, szczyt w Alpach Delfińskich (w masywie Pelvoux), 3.172 m.

Clapperton Hugh, *1788, †1827, podróżnik angielski, brał udział w wyprawie Oudney'a z Trypolis do Kuki, dotarł z wybrzeża Gwinei do Sokoto w 1826—1827. Pierwszy Europejczyk, który zwiedził i opisał tę część dzisiejszej Nigerji bryt.

Clara pacta, wyraźna, jasna umowa.

Clare, hr. nadmorskie w prow. Munster w Irlandji, kraj górski, 3.351 km².

Clarendon George William Frederick Villiers, hr., polityk angielski, *1800, †1870; w latach 1847—52 namiestnik Irlandji, kilkakrotnie minister spr. zagranicznych.

Clarendonskie konstytucje 1164, wydane przez Henryka II, króla angielskiego, celem ograniczenia praw kościoła. Rozciągnęły one sądownictwo i prawo królewskie nad duchowieństwem i zakazały odwoływania się do Rzymu. Część duchowieństwa angielskiego sprzeciwiła się temu.

Claretie Jules, *1840, †1913. Pisarz i krytyk francuski, autor dramatów i powieści; kierownik teatru „Comédie Française”; członek Akademji francuskiej (1888).

Clariden, szczyt w Alpach Glarneńskich (Szwajcaria), 3.270 m.

Clarino (czyt. klarino), włoska nazwa trabki.

Clark Alvan, astronom amerykański, *1804, †1887; w 1862 odkrył gwiazdę towarzyszącą Syriuszowi, wskazana już poprzednio przez Bessela na podstawie teorii.

Clark Latimer, elektrotechnik, *1822 w Anglii, †1898. Wybitny praktyk w dziedzinie elektrotechniki, pracował również teoretycznie. Zbudował ogniwo, noszące jego nazwę.

Clarke A. R., astronom i geodeta angielski, w 1880 obliczył dane, odnoszące się do wymiarów elipsoidy ziemskiej.

Clarke Henri Jacques Guillaume ks. de Feltre, marszałek Francji, *1765, †1818,

w latach 1807 do 1814 i 1815 do 1817 minister wojny.

Clarkes River, dopływ rz. Kolumbji (St. Zi. Am. Płn.), wypływa z Gór Skalistych, 1.000 km.

Clarksburg, m. w stanie Wirginji zach. (St. Zi. Am. Płn.), 28.000 mieszcz.

Clarté (franc.), Światło, nazwa zjednoczenia, założonego przez pisarza francuskiego Henryka Barbusse'a w Paryżu 1919; celem jego jest praca nad pogodzeniem ludów zwądnionych i odrodzeniem ludzkości; znajduje się pod wpływem światopoglądu komunistycznego.

Clary und Aldringen Manfred, hr. von, mąż stanu austriacki, *1852. W 1899 prezes ministrów.

Clathrus cancellatus, gatunek grzyba z rzędu Gasteromycetes; posiada owocnię o charakterystycznie zabarwionym kratkowanym kształcie (ob. rys.).

Claude Lorrain (Claude Gellée), malarz i sztycharz francuski, *1600, †1682. Celował w idealizowanym pejzażu klasycznym.

Claudé Paul Louis Charles, dyplomata i poeta francuski, *1868 w Villeneuve-sur-Fère (Aisne), był konsulem w Ameryce, Chinach, w Pradze, 1911 konsulem generalnym w Frankfurcie nad Menem, 1913 w Hamburgu, 1914—18 posłem w Kopenhadze, od 1919 jest ambasadorem w Tokio. Dzieła: „Connaissance de l'Est“ (1900), „L'Arbre“ (1901), „Ode, Les Muses“ (1905), „Art poétique“ (1907), „Cinq grandes Odes“ (1910), „L'Annonce faite à Marie“ (1912), „Théâtre“ (1911—12).

Claudius, ob. Klaudjusz.

Claus Emile, malarz belgijski; *1849; twórca pejzażu, o jasnym, słonecznym tonie. Obrazy w belgijskim i trydenckim muzeum.

Clausewitz Karl v., generał pruski, słynny pisarz i teoretyk wojskowy, historyk wojskowości, *1780 w Burg, †1831 w Wrocławiu. Uczestnik kampanji jenańskiej 1806, pod jej wrażeniem zaczął szukać istotnych przyczyn klęski niemieckiej, w 1818 mianowany dyrektorem wyższej szkoły wojennej, gdzie wykładał strategię. Autor szeregu głębokich dzieł o sztuce wojennej, z których najśłynniejsze „Vom Kriege“, do dzisiaj ma nieprzedejawnione znaczenie dla nauki wojskowej. Może być uważany za jednego z największych jej teoretyków.

Clausilia, Świdrzyk, mięczak lądowy, należący do rzędu brzochnogów (Gastropoda), o muszce silnie wydłużonej, wrzecionowatej. U nas liczne gatunki w Karpatach, w Puszczy Białowieskiej.

Clausius Rudolf Jul. Emanuel, fizyk niemiecki, *1822 w Koźlinie na Pomorzu, †1888, autor klasycznych prac z dziedziny teorii ciepła. Rozgłos zjednała mu praca „O poruszającej sile ciepła“ (1850), w której pogodził zasadę Carnot'a z twierdzeniem o zachowaniu energii. W licznych pracach uza-

sadził mechaniczną teorię ciepła. O zasadzie Carnot'a-Clausiusa ob. termodynamika.

Clavecin (wym. Klawesę), ob. Klawesyn.

Clavicembalo (wym. Klawiczembalo), ob. Klawesyn.

Clavicorde, ob. Klawikord.

Clavière Etienne, *1735 w Genewie. Kierownik finansów w ministerstwie żyrodystów w 1792. Współpracownik Condorcet'a i Brissot'a przy redagowaniu „Kroniki Miejskiej“. Aresztowany w 1793 popełnił samobójstwo.

Clayton John Middleton, mąż stanu północno-am., *1796, †1856; zawarł z Anglią umowę o neutralności kanału nikaragueńskiego, zwaną umową Clayton-Bulwera.

Clearinghouse (ang., wym. kliringhaus), izba obrachunkowa w Londynie, gdzie domy bankowe regulują codziennie swe pretensje przez umyślnych urzędników (clearing clerks).

Clearing pracy (wym. kliring), wyrównanie popytu na pracę i podaży rąk roboczych, rozdzielnia pracy; kierowanie robotników z jednej okolicy, gdzie jest nadmiar siły roboczej do innej, gdzie robotnika brak.

Clebsch Rudolf Friedrich Alfred, matematyk niemiecki, *1833. Wykładał matematykę w Królewcu, następnie w Getyndze. Pracował głównie nad geometrią analityczną i teorią funkcji. †1872. Dzieła: „Theorie der Elastizität fester Körper“, „Theorie der Abel'schen Funktionen“, „Theorie der binären algebraischen Formen“, oraz „Vorlesungen über Geometrie“.

Cleethorpes, m. i kąpiele morskie w hr. Lincoln (Anglia wsch.), 14.000 mieszcz., połów ostryg.

Cleinow Georg, ekonomista i publicysta niemiecki. *1873 w Lubelskiem, do 1898 był oficerem pruskim, od 1909 wydawcą i redaktorem czasopisma politycznego: „Grenzboten“. — W czasie okupacji niemieckiej był od sierpnia 1915 do końca 1916 kierownikiem biura prasowego i cenzury przy niemieckim gubernatorstwie generalnym w Warszawie. Przedstawił racji stanu prusko-niemieckiej, autor dzieła: „Die Zukunft Polens“.

Cleistogamia, samozapylenie w kwiatach specjalnie wytwarzanych przez niektóre rośliny, które się wcale nie otwierają i nie mogą być zapylane w inny sposób (Viola, Oxalis acetosella i t. d.).

Clematis, powojnik, roślina należąca do rodziny jaskrowatych, nieposiadająca kielicha, 4—5 płatków korony, liście naprzeciwległe, łodyga pnąca się, gładka; spotykany w zarosłach, około płotów; gatunki: C. alpina, p. alpejski w Karpatach, C. vitalba, p. pnący (nad Wisłą); rosnący w Japonii C. florida.

Clemenceau Georges, francuski mąż stanu; *1841; z zawodu lekarz-chirurg; w 1871

Clathrus cancellatus.

Clematis florida.

zaangażowany w Komunie, potem poseł do Zgromadzenia Nar. Przywódca lewego skrzydła radykałów w Izbie Deputowanych, przyczynił się do upadku wielu gabinetów (stad zwany „Le Tigre“). W czasie sprawy Dreyfusa (1898—1901) redagował radyk. soc. pismo „Aurore“ i przyczynił się do rewizji procesu. Przyszłszy do steru rządów poraz pierwszy w gabinecie Sarriena (1906) okazał się równie silnym w rządzeniu jak i w opozycji. Prezydentem ministrów był w latach 1906—1909 oraz w czasie wojny światowej w l. 1917—1920. Od czasu objęcia poraz pierwszy rządów zajmuje się prawie wyłącznie sprawami zagr. Francji i zacieśnił sojusz z Anglią. W 1908 obronił Francję w zatargu o Marokko z Niemcami. Od 1909 w senacie był prezesem komisji spr. zagr. i dążył w kierunku gotowości wojennej. Od początku wojny europ. odznaczał się jako bezkompromisowy zwolennik wojny aż do zupełnego zwycięstwa. Objąwszy 7. XI. 1917 rządy, złamał opozycję we Francji, aresztował Caillaux, wymógł na Anglii ustanowienie jednolitego dowództwa i łącznie z Fochem doprowadził do zwycięstwa. W 1919 przewodniczył konferencji pokojowej oraz na kongresie wersalskim. W wyborach w 1919 zorganizował prawicowy blok narodowy. Część tego bloku wespół z lewicą obalila go przy wyborach na prezydenta Francji, wybierając Deschanela. Od tej chwili Clemenceau przestał brać udział w życiu politycznym.

Clementi Muzio, kompozytor i pianista włoski, *1752 w Rzymie. Pisał liczne dzieła, etiudy, sonaty, koncerty. Słynne „Gradus ad Parnassum“ (1817), uważane jako podstawa nowożytnej gry fortepianowej; †1832.

Clementinae constitutiones, skrócona nazwa uchwał soboru w Vienne (1311), tudzież rozporządzeń papieża Klemensa V. Zbiór ten stanowi część prawa kanonicznego rzymsko-katolickiego.

Clermont - Ferrand, stol. dep. Puy - de - Dôme w Francji środk., 82.600 mieszk., uniwersytet, źródła mineralne, fabryki chemiczne, wyroby gumowe.

Cleve m. w rej. düsseldorfskiej w prow. reńskiej (Prusy), 18.000 mieszk.

Cleveland, 1) dzielnica w hr. York (Anglia); 2) najw. m. w stanie Ohio nad rz. Cuyahoga, port nad jez. Erie, 797.000 mieszk. (45.560 Polaków), uniwersytet, handel skórami, żelazem, węglem, naftą, drzewem, wełną; przemysł metalurg., kanał Ohio.

Cleveland Grover, mąż stanu amerykański, *1837, w 1885—89 i 1893—97 prezydent. St. Zj.; †1908.

Clichy, m. fabryczne na płu.-zach. od Paryża w dep. Seine (Francja) nad Sekwaną, 50 tysięcy mieszk.

Clifford, jedna z najstarszych rodzin angielskich (od XII w.), 1) George, *1558, †1606; jeden z sędziów, skazujących na śmierć Marję Stuart; 2) Thomas, *1630, †1673. Członek parlamentu za Karola II.

Clifford William Kingdon, *1845, †1879, matematyk i filozof angielski.

Clifton, 1) m. w hr. Gloucester (Anglia pld.), nad rz. Avon, przedmieście Bristolu, 35.000 mieszkańców, źródła mineralne; 2) m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Płn.), 26.500 mieszk., przedmieście Jersey City.

Climacterium, menopauza (łac.), okres trwałego ustania miesiączki, występuje u naszych kobiet między 40—48 rokiem życia, a u kobiet na południu znacznie wcześniej, między 30—36 rokiem życia. Ustaniu miesiączki towarzyszy niekiedy tycie, bóle i uderzenia krwi do głowy, zaburzenia w oddychaniu.

Clisson Olivier, de, *1336, †1407, konetabl Francji, zawzięty wróg Anglii. Walczył w 1381 w zwycięskiej bitwie pod Rosebecque we Flandrii, w następnych latach ustalał tamże powagę króla francuskiego Karola VI. Za regencji odsunięty od armji.

Clive Robert, lord, założyciel potęgi angielskiej w Indjach. *1725, †1774. Odznaczył się w wojnach kampanji wschodnio-indyjskiej przeciwko Francuzom i krajowcom. Zwycęstwo pod Plassey 1757 nad nababem Bengalii, ustaliło potęgę angielską; w 1767 zdobył dla kompanji wschodnio-indyjskiej nowe przestrzenie w Indjach.

Cloaca maxima, olbrzymi kanał w starożytnym Rzymie z VI w. przed Nar. Chr.; zbudowany w ten sposób, że płynący strumień zużytkowano do odprowadzania nieczystości.

Clodion (Claude) Michel, rzeźbiarz francuski, *1738, †1814, celował w harmonijnem i wdzięcznem wykonaniu niewielkich grup i figurynek.

Clouet, 1) Jean, malarz francuski, *1485, †1545, zwany Jehannet, jeden z pierwszych wybitnych portrecistów we Francji; 2) François, syn poprzedn., portrecista francuski *ok. 1510 w Tours, †ok. 1572. Malował portrety arystokracji i rodziny królewskiej. W 1540 otrzymał tytuł nadwornego malarza i w tym charakterze pracował za Franciszka I-go, Henryka II, Franciszka II i Karola IX. C. kontynuował portretową szkołę z niezrównanym realizmem i czystością rysunku.

Cluj, węg. Kolozsvár, niem. Klausenburg, stol. pow. Cojocna w Siedmiogrodzie (Rumunia), 61.000 mieszk., uniwersytet, wyroby tytoniowe, maszyny, gorzelnie.

Cluny, 1) m-ko w dep. Saône-et-Loire (Francja środk.), nad rz. Grosne, dopływem rz. Saône, 4.100 mieszk., opactwo C. z 910, obecnie akademja sztuk pięknych; 2) muzeum archeologiczne XIV—XVII w. w pałacu tejże nazwy w Paryżu.

Clupea harengus (śledź), ryba kostnoszkieletowa, mieszkawiec północnych mórz, znany jest u nas tylko w stanie zakonserwowanym. Masowy połów tych ryb odbywa się podczas ich wędrówek, kiedy to śledzie zjawiają się u brzegów morza olbrzymią gęstą ławą. Przyczyna wędrówek nie jest jeszcze zbadana. Według najnowszych teoryj ławy śledzi przenoszą się z miejsca na miejsce, zależnie od pogody i temperatury. Alausa pilchar-

dus (pilchard, sardynka), pokrewny śledziowi, drobny, mający długości do 18 cm., łowiony w morzach u zachodnich brzegów Anglii i Francji. U nas znany jest tylko, jako konserwy, przeważnie w oliwie. Połów trwa od marca do lipca. Na brzegach Kornwalji połów możliwy jest przez cały rok. **Sardela** (*Engraulis encrasicolus*), najmniejszy gatunek śledzi, pochodzi z morza Śródziemnego i wybrzeży Oceanu Atlantyckiego. Bywa solona lub marynowana. **Clupea sprattus** (szprot), śledź, dochodzący do 15 cm. długości; wybrzeża morza Północnego i Bałtyku. **C. kilo** (kilki), morze Niemieckie i Bałtyckie.

Cluseret **Gust. Paul**, komunista francuski; * 1823; w 1870 usiłuje stworzyć w Ljonie republikę komunistyczną; w 1871 szef zarządu wojskowego komuny paryskiej; od 1888 deputowany; † 1900. Napisał „Mémoires“ (1887—1888).

Clyde, rz. w Szkocji pld.-zach., wpada do zatoki Firth of C. m. Irlandzkiego, w górnym biegu, wodospady, poniżej żeglowna, 157 km. długości.

Clydebank, m. w hr. Dumbar-ton (Szkocja), 46.500 mieszk. warstwy okręt., fabryki maszyn do szycia i chemikali, handel rudą żel. i węglem.

Clymenia, rodzaj głowonogów kopalnych (grupa amonitów).

Clymenia undulata.

Cło (niem.), opłata od towarów, przewożonych przez granicę. **Cło przywozowe** (importowe), od towarów sprowadzanych z zagranicy; **c. wywozowe** (eksportowe), od towarów, wywożonych zagranicę; **c. przewozowe** (transzytowe), od towarów, przewożonych przez terytorium państwa a kierowanych do innych państw; **c. autonomiczne** (zasadnicze), ustalone przez państwo jako cło podstawowe, od którego są robione ustępstwa przy umowach handlowych z innymi krajami albo przy udzielaniu ulg celnych; **c. fiskalne**, mające na celu dostarczenie dochodu skarbowi, nakładane bywa na przedmioty użytku powszechnego, niewyrabiane w kraju; **c. ochronne** (protekcyjne, opiekuńcze), chroniące wyroby krajowe przed konkurencją cudzoziemską; **c. wartościowe** (ad valorem), ustalone w formie procentu wartości towaru; **c. specyficzne** (jednostkowe), od jednostki towaru (pg wagi, sztuki, objętości), niezależnie od wartości lub ceny; **c. konwencyjne**, ustalone przez umowę handlową z państwem obcym i zawierające niższe od cła zasadniczego; **c. różniczkowe** (dyferencyjne), gdy wysokość opłat od tego samego towaru zmienia się w zależności od pewnych okoliczności, przewidzianych ustawą (pochodzenia towaru, cen krajowych itp.); **c. wyrównawcze**, nakładane na towary zagraniczne w tej wysokości, w jakiej takie same wyroby krajowe opłacają podatki spożywcze; **c. prohibicyjne** (zakazowe), ustalone w wysokości, uniemożliwiającej przywóz towaru z zagranicy; **c. zwrotne**, pobierane przy wwo-

zie materiału i surowców, a zwracane przy wywozie ich w stanie przerobionym.

Cm, centymetr, $\frac{1}{100}$ część metra; **cm²**, centymetr kwadratowy; **cm³**, centymetr sześcienny.

C + M + B, początkowe litery imion Trzech Królów (Casper, Melchior, Baltazar), którzy przyszli złożyć hołd Małemu Jezusowi w Betleem. W niektórych okolicach znaki te wypisują kredą na drzwiach domów, gdyż mają, według wiary ludu, moc odwracania złego.

Cmentarz; miejsce przeznaczone na grzebienie umarłych. Przepisy kanoniczne rozróżniają cmentarze kościelne i cywilne; pierwsze muszą być poświęcane jako całość; w drugich należy poświęcać z osobna każdy grób katolicki.

Cnemopygopodes (Pygopodes, Nury), nazwa rz. ptaków (Aves). Ciało doskonale przystosowane do pływania. Nogi w tyle ciała, krótkie, opatrzone błonami pławnymi. Ogon krótki, skrzydła krótkie. *Podiceps cristatus* (perkoz czubaty). Na głowie duży czub, tworzący jakby 2 rogi; na szyji kołnierzyk z piórek. Czarno-brązowy, kołnierzyk czerwony, gardło białe. Szeroko rozpowszechniony. Przelotny.

Cnethocampa processionea (Towarzyszka wędrowna cz. dębówka) motyl należący do przadkówkow (Bombycimorpha). Skrzydła przednie żółtawo-szare, z plamką półksiężycową, tylne żółtawo-białe z ciemniejszą prążką. Gąsienice 16-nożne, z brodawkami, w których sterczą długie włoski. Włoski te drażnią mocno błony śluzowe i dlatego są niebezpieczne, gdy się dostaną do oczu, nosa lub żołądka. Żyją towarzysko, we wspólnym gnieździe, a na żer wychodzą też gromadnie, idąc w szeregu jedna za drugą. Są bardzo szkodliwe w lasach dębowych.

Cnidaria (Jamochłony), nazwa typu zwierząt, należących do tkankowców. Organizacja mało skomplikowana. Jest to jakby worek o podwójnych ścianach (ektoderma i entoderma). Między temi warstwami tworzy się trzecia (mezoglea lub mezenchyma), która za właściwą tkankę uznana być nie może. Przez otwór woreczka dostaje się pokarm do jamy trawia-co-chłonnej, gdzie zostaje przez tkanki entodermi bezpośrednio wchłonięty. Układu krwionośnego, oddechowego i wydalniczego brak. System nerwowy w ząbku, równie prymitywne są i organa zmysłów. Ciało o symetrii promienistej. Żyją pojedynczo lub koloniami. Niektóre rodziny wytwarzają twarde wapienne szkielet. Dzieli się na stłubiopławy (Hydrozoa), krążkopławy (Scyphozoa czyli Acalephae) i korale (Anthozoa).

Co, symbol chemiczny kobaltu.

Coahuila, stan pld.-wsch. Meksyku, 165.099 km², 377.000 mieszk., stol. Saltillo.

Coast Range (Nadbrzeżne Góry) w Kalifornii i Oregonie nad oc. Spokojnym, do 3.575 m. wys.; drzewo, nafa.

Coatbridge, m. w hr. Lanark (Szkocja wsch.), 44.000 mieszk., przemysł metalurg.; ruda żel.

Coati (Koati), ob. *Nasua* i *Ryjkonos*.

Coatsów ziemia, część lądu antarktycznego.

Coatzacoalcos (obecnie Puerto Mexico), port nad Atlantykiem w stanie Veracruz (Meksyk), początek kolei Tehuantepec.

Cobaea scandens, gatunek zwrotnikowej południowo-amerykańskiej rośliny z rodziny Polemoniaceae. Posiada długie do 9 cm. purpurowe kwiaty (ob. rys.).

Cobaea scandens.

Coban, m. Gwatemali (Am. środk.), nad rz. C., 31.000 mieszcz., wielkie plantacje kawy.

Cobden Richard, polityk i ekonomista angielski, twórca szkoły „manchesterskiej”, gorliwy obrońca zasad liberalizmu gospodarczego; * 1804; stojąc na czele tzw. Anti-corn-law-league, poprowadził w 1846 zwolenników wolnego handlu do zwycięstwa w izbie gmin; przyczynił się do zniesienia aktów nawigacyjnych; w 1860 podpisał w imieniu Anglii umowę handlową z Francją. † 1865.

Cobenzi Jean Louis Joseph hr., dyplomata austriacki, * 1753 w Brukseli, † 1809 w Wiedniu. Od 1779 ambasador w Petersburgu, przeprowadził sojusz wschodni z Rosją (1787). Doprowadził do sojuszu Austrii z Rosją i Anglią, wymierzonego przeciw Francji w 1793. Brał udział w pertraktacjach pokojowych austriacko-francuskich w 1797 i w 1801. Później minister spraw zagranicznych.

Cobitis fossilis (piskorz), ryba z rodziny karpiowatych, podobna z kształtu do węgorza, długości od 15 do 30 cm. Łuski bardzo drobne. Koło pyszczka 10 szczecinek. Barwa z wierzchu czarno-brunatna z żółtymi pręgami, na brzuchu pomarańczowa, gdzieś czarno nakrapiana. Lubi płytkie wody. Nazwa „piskorz” powstała stąd, że piskorz w rękę ściśnięty, wydaje głos, podobny do pisku myszy.

Coblencz, ob. Koblencja.

Coburg, ob. Koburg.

Cocanada, ob. Kocanada.

Cocceji Samuel, * 1679, † 1755, kanclerz Prus za Fryderyka II i współpracownik jego w zakresie reformy sądownictwa.

Coccidae (Czerwce), nazwa rodziny owadów, rząd: Rhynchota (Pluskwiaki). Małe pluskwiaki. Ogromna różnica pomiędzy płciami. Samce posiadają 1 parę skrzydeł, samice są bezskrzydłe. Samce żyją krótko i nie pobierają pokarmu. Samice pozostają przyssane do powierzchni roślin, którymi się karmią. Wydzielają z siebie na zewnątrz pewne substancje, które tężeją na powietrzu, są zbierane i znajdują zastosowanie w przemyśle. *Porphyrophora polonica* (czerwiec), był dawniej w Polsce hodowany i sprzedawany na rynkach całej zach. i połudn. Europy; wyrabiano z niego czerwoną farbę. *Coccus cacti* (Koszenila), krwisto-czerwony owad, znajdujący na kaktusach; dostarcza on purpurowej farby, z której wyrabia się karmin.

Coccidium cuniculi, pierwotniaki mikrosko-

pijnej wielkości, pasorzytujące w drogach żółciowych oraz w jelitach pewnych zwierząt domowych; najczęściej znajdują się u królików.

Coccidiomorph, nazwa rzędu zwierząt, należących do gromady: sporowce (Sporozoa), typu: pierwotniaki (Protozoa). Postać kulista, jajowata lub amebowata. Rozmnażanie ogromnie skomplikowane. Pasorzyty zwierząt bezkręgowych i kręgowych. Np. *Plasmodium*, *Proteosoma* i inne.

Coccinella septempunctata, (Biedronka siedmiokropkowa), owad, rząd: chrząszcze. Zwana „bożą krówką” lub „zazulą”. Bardzo pożyteczna, gdyż karmi się mszycami.

Coccius Ernst Adolf, lekarz niemiecki, * 1825, † 1890. Znany okulista, od 1858 profesor, od 1867 dyrektor instytutu oftalmicznego w Lipsku. Zbudował oftalmometr; wybitny operator, zasłużony na polu optyki oftalmicznej. Wydał wiele pism z zakresu okulistyki.

Coccus, ob. Coccidae.

Cochabamba, stol. prow. C. w pld. Boliwii (Am. Pld.), nad Rio Mizque 2.568 m. n. p. m., 31.000 mieszcz.

Cochery Louis Adolphe, polityk francuski, * 1819, w latach 1878—1885 minister poczt i telegr., od 1888 senator. † 1900.

Cochin, ob. Koczin.

Cochlearia armoracia, chrzan, roślina uprawna, należąca do rodziny Cruciferae, o dużych, szerokich liściach, wysokiej lodydze i kwiatach białych. Korzeń stanowi znana przyprawę kuchenną.

Cochrane Thomas, hr. Dundonald, marynarz angielski, * 1775; w 1818 dowodził flotą chilijską, 1822 brazylijską, w 1827 grecką; mianowany w 1832 kontradmirałem brytyjskim, w 1851 admirałem błękitnej flagi. † 1860.

Coco Rio (Segovia lub Wanks), rz. na granicy pomiędzy Hondurasem i Nikaragwą (Am. środk.), dług. 650 km., żeglowna.

Cocos nucifera (palma kokosowa), roślina z rodziny palm. Ojczyzna jej są wybrzeża oceanu Spokojnego i Indyjskiego, obecnie hodowana w całej strefie zwrotnikowej. Dosięga 25 m. wysokości; pierzaste jej liście mają długość, przenoszącą 5 m. Owoc tzw. orzech kokosowy posiada pod grubą osłoną jądro w twardej skorupie z 3-ma otworami, z których środkowy przeznaczony jest do kiełkowania. Jądro wypełnione jest początkowo całkowicie sokiem wodnistym, zwanym „mlekiem kokosowym” i stanowiącym bardzo smaczny i pożywny napój. Orzechy dojrzale są jadalne. Z mleka zawartego w owocu kokosu wyrabiają masło kokosowe. Pień palmy kokosowej, nierozgałęziony, otoczony jest u góry koroną liści, które służą do pokrycia dachów, sam pień na wyroby i budowlę, tylko na tkaniny, a z twardych osłon owocu robią naczynia.

Codex, zbiór dokumentów, czy to na tabliczkach woskowych, czy na pergaminie, czy na papierze spisanych, razem zgromadzonych, związanych, wzgl. oprawionych. *Codex aureus* jest to rękopis złotymi literami pisany, c. ar-

genteus, srebrnemi, c. purpureus, purpurowemi i t. d.

Coelia lex, prawo wydane przez trybuna rzymskiego Coeliusa (w VII w. po założeniu Rzymu), wprowadzające tajne głosowanie na zgromadzeniach ludowych (przez rzucanie głosów do urny).

Coello Alonso Sánchez, malarz hiszpański, * około 1515 w Benisayro, † 1590 w Madrycie. Był w Portugalii w charakterze malarza infantki donny Juany. W Madrycie malował portrety dla Filipa II-go: „Infant don Carlos“, „Infanta Isabella“ i in. Z kompozycji religijnych ważniejsze: „Ślub mistyczny św. Katarzyny“ (1578) i Św. Sebastian ze św. Bernardem i św. Franciszkiem“ (Muz. Prado).

Coeur (franc.), serce. Kolor w kartach (kier). **Cogito, ergo sum** (łac.), myślę, więc jestem. Podstawowy aksjomat w filozofii Descartes'a. Zdanie to miało być wyrazem prawdy oczywistej i stanowić podstawę wszelkiego dalszego poznania, było jednak tylko klasycznym wyrazem racjonalizmu.

Cognac, m. okręg. w dep. i nad rz. Charente (Francja zach.), 19.200 mieszk., wyrób i wywóz konjaku.

Cogniet Léon, malarz francuski, * 1794, † 1880, twórca obrazów o tematach antycznych i biblijnych zrazu w stylu klasycznym, później romantycznym.

Cohn Ferdinand, botanik niem., * 1828, prace obejmują zagadnienia wodorostów, bakterij i grzybów. Wydał: „Entwicklungsgeschichte der mikroskop. Algen und Pilze“, „Bakterien“, „Die Pflanze“; † 1898.

Cohnheim Julius, lekarz niemiecki, * 1839, † 1884, anatom-patolog, profesor w Kolonii, Wrocławiu i w Lipsku; pracował głównie nad powstawaniem zapaleń, pozostawił kilka dzieł z tej dziedziny.

Cohoes, m. w stanie N. York (St. Zj. Am. Płn.), nad kanałem Erie, 23.000 mieszk. (1.400 Polaków), wyroby bawełn.

Cohors, oddział w rzymskim wojsku, dziesiąta część legionu; cohors praetoria, przyboczna straż wodza.

Coiba, wyspa na pld. od Panamy (Am. śr.), 550 km². połów pereł.

Coimbra, m. okręg. w prow. Beira (Portugalia), nad rz. Mondego, 21.000 mieszk., uniwersytet z 1290, winnice, gaje pomarańczowe; płóciennictwo; od 1064—1147 stol. państwa.

Coincidentia oppositorum (łac.), zlanie się przeciwieństw w jakiejś wyższej syntezie.

Cojedes, stan Wenezueli płn. (Am. Płd.), 14.800 km², stol. San Carlos.

Cokół, trzon, najniższa część ściany budynku lub kolumny, przejście od ściany do fundamentu.

Cola acuminata, roślina afrykańska z rodziny Sterculiaceae. Nasiona colae zawierają glikozyd kolaninę, która działa jako środek, ułatwiający pracę mięśniową i wzmacniający czynność serca. W lecznictwie C. stosowana jest jako nalewka (Tinctura Colae) i jako wino (Vinum Colae).

Colbert Jean Baptiste, * 1619, † 1683, jeden z najwybitniejszych mężów stanu francuskich za Ludwika XIV; przeprowadził szereg reform finansowych, oraz w dziedzinie przemysłu i oświaty.

Colchagua, prow. Chile (Am. Płd.), 9.987 km², stol. San Fernando.

Colchester, m. staroż. w hr. Essex (Anglia pld.-wsch.), nad żegl. rz. Colne, port, 43.500 mieszkańców, wyroby jedwabne, fabr. maszyn, połów ostryg.

Colchicum autumnale, zimowit jesienny, ziele pospolite, rozwijające w jesieni swe lila kwiaty. C. należy do rodziny lilijowatych (Liliaceae). Kolchicina, alkaloid z nasion C., jest środkiem leczniczym przeciw napadom dny (arthritis urica).

Colding Ludwik August, fizyk duński, * 1815, † 1888 w Kopenhadze, tamże profesor szkoły politechnicznej. Ogłosił szereg prac doświadczałnych (1843—1851) o mechanicznym równoważniku ciepła.

Coleoptera (Tegopokrywe), nazwa rzędu owadów, których przysadki gębowe są żujące. Pierwsza para skrzydeł przekształcona jest na twarde pokrywy, druga błoniasta, może się składać i chować pod pierwsze. Przeobrażenia zupełne. Larwy blade, posiadające 3 pary nóg tułowiowych, niekiedy beznogie. Do 100.000 gatunków. 36 rodzin, z których najważniejsze: Carabidae (Szczypawkowate), Dytiscidae (Pływak), Gyrinidae (Kretaki), Staphylinidae (Kusaki), Histeridae (Gnilikowate), Malocodermata (Miekkoskrzydłe), Elateridae (Sprężyki), Dermestidae (Skórnikowate), Hydrophilidae (Kałużnicowate), Meloidae (Majówki), Lamellicornia (Wachlarzorgie), Tenebrionidae (Czarnuchowate), Cerambycidae (Kózkowate), Chrysomelidae (Złotki), Corculionidae (Ryjkowce), Iridae (Korniki), Sylphidae (Omarlicowate).

Coleridge Samuel Taylor, poeta, krytyk i filozof angielski, * 1772, † 1834. Należał do tzw. „szkoły morskiej“. W wydawnictwie, podjętem wspólnie z Wordsworth'em, ogłosił słynny utwór pt.: „The rhyme of the ancient mariner“, w stylu baład staroangielskich. Z innych utworów: „Christabel“, opowieść cudowna o zaczarowanej niewinnej dziewczycy.

Colette lub Colette Willy (Gabrielle de Jouvenel); powieściopisarka francuska, * 1873. Wyd.: „Aventures quotidiennes“, „Mitsou“, „L'Ingenue Libertine“, „La Vagabonde“ i in.

Coligny Gaspard, * 1519, † 1572, przywódca protestantów francuskich na dworze Karola IX. W 1560 zażądał swobody praktyk religijnych dla wyznawców kalwinizmu we Francji. Usiłował nakłonić króla do interwencji francuskiej na terenie Niderlandów, ogarniętych powstaniem przeciwko Filipowi II. Wpływ wywierany na Karola niepokoił matkę jego Katarzynę Medycejską. Padł ofiarą „nocy św. Bartłomieja“.

Colima, stan w Meksyku zach., 5.887 km², 80.500 mieszk., uprawa bawełny, kawy, tytoniu, trzciny cukr.; stol. C., 25.000 mieszk.; na

pln. od niej czynny wulkan C. (Pico de), 3.886 metr., port Manzanillo.

Colin Jean, generał francuski, wybitny historyk wojskowy, *1864 w Châton. Wykładał historję w Szkole Politechniczn. od 1899, w 1900 został przydzielony do Sekcji Historycznej. Profesor Wyż. Szk. Wojsk. w 1909—12. †1917 na froncie bułgarskim, jako dowódca dywizji. Świetny znawca wojen starożytnych, badacz wojen XVIII w. i Napoleona. Autor klasycznych prac: „Les transformations de la guerre“, „Les grandes batailles de la histoire“, „La place de Napoléon dans l'histoire militaire“, „Éducation militaire de Napoléon“ i wielu innych.

Colia (łac.), klej.

Colladon Jean Daniel, fizyk, *1802 w Genewie, †1892. Za prace nad ściśniętością cieczy otrzymał (wraz ze Sturmem) nagrodę akademii w Paryżu (1826). Wyznaczył prędkość głosu w wodzie (ze Sturmem w r. 1827). Ogłosił wiele prac, mających doniosłe znaczenie dla techniki.

Collargol, argentum colloidalne, srebro koloidalne; ciemny proszek, tworzący z wodą emulsię (zawiesinę), stosowany w zastrzykach dożylnych przy posocznicy (sepsis), czyli t. zw. zakażeniu krwi.

Collège, (franc.), szkoły przygot. do studiów uniwersyt. (analogiczne zakłady państwowe noszą nazwę liceów). W Anglii nazwa korporacji lub instytucji, z których składają się uniwersytety. **Collège de France**, wyższy zakład naukowy francuski, założony przez Franciszka I w 1530, jako „Collège de trois langues“, potem jako „Collège royal“. Studium całkowicie wolne.

Col legno (kol lenjo), w orkiestrze oznacza uderzenie drzewcem (legno) smyczków o skrzypce.

Collenchyma, tkanka wzmacniająca w łodygach i ogonkach liściowych, utworzona z komórek krótkich lub wydłużonych z silnymi zgrubieniami błony w rogach t. j. miejscach zetknięcia się każdych trzech komórek ze sobą. Zabezpiecza miękkie części roślin od uginania, złamania lub rozerwania.

Colleoni Bartolommeo, słynny kondotier włoski, *1400, †1475, generalissimus Republiki Weneckiej. Pomnik C. w Wenecji, wykonany przez Verocchia, jest jednym z arcydzieł rzeźby renesansu włoskiego.

Collins William Wilke, *1824, †1889, współpracownik Dickensa, autor powieści sensacyjnych.

Collodium, kolodjon, rozczyn azotanów błonnika, nitroceluloza w mieszaninie alkoholu i eteru. Po posmarowaniu skóry c., rozpuszczalniki (alkohol i eter) ulatniają się, i pozostaje cienka przezroczysta błonka. C. ma zastosowanie przy zaklejanu małych ran, tamowaniu krwi i przyklejaniu opatrunków. Aby błonka kolodjonowa była bardziej trwała, do c. dodaje się gliceryny lub oleju rycynowego. Mieszanina ta w aptekach zwie się collodium elasticum.

Collongite, francuska nazwa fosgeny.

Colloquia czyli termini generales, sądy wiecowe, iudicio generalia, czyli sądy apelacyjne od sądów ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce; na uniwersytetach zdawanie sprawy z wykładów przez uczniów.

Colloredó, rodzina austriacka; pochodzili z niej: 1) **Fabricius**, *1576, †1645, ambasador Kozmy Medyceusza, wysłany do cesarza Rudolfa II. 2) **Rudolf**, *1585, †1657, feldmarszałek Ferdynanda II i III, odznaczył się w bitwie Lützen 1632; 3) **Rudolph Joseph**, wice-kanclerz cesarstwa od 1737 r.; 4) **Franciscus de Colloredo-Mannsfeld**, *1731, †1807, książę cesarstwa w 1763 i wice-kanclerz od 1789.

Collot d'Herbois Jean Marie, *1750, †1796, członek Konwencji i Komitetu Ocalenia Publicznego. Szerzył terror w zdobytym Lyonie. Po śmierci Robespierre'a i Saint-Just'a przyłączył się do przewrotu Thermidor'a. Zesłany do Kajenny.

Collum (łac.), szyja; c. anatomicum, — szyjka anatomiczna, nazwa linii okrężnej, oddzielającej główkę kości ramiennej od reszty tej kości; c. chirurgicum, szyjka chirurgiczna, linia amputacyjna na kości ramiennej, c. femoris, szyjka kości udowej.

Colne, m. w hr. Lancaster (Anglia płn.-zach.), 15.000 mieszk., wyroby jedwabne i bawełn.

Colombes, m. w dep. Seine, 11 km. od Paryża, zakłady drukarskie, pole wyścigów konnych, stadion sportowy.

Colombier Grand, pasmo Jury w Francji pld.-wsch., szczyt Crêt du Nu 1.555 m.

Colombo, stol. i gł. port wyspy Cejlonu (Indje bryt.), 244.100 mieszk., stacja węglowa, znaczny handel i ruch okrętowy.

Colombo, Radix Colombo, korzeń rośliny podzwrotnikowej Jateorrhiza palmata (rodz. Menispermaceae). Odwar z Radix C. używany jest, jako środek potęgujący łaknienie.

Colón, 1) wyspy Zółwie (Islas de los Galapagos) na oc. Spokojnym, terytorjum Ekwadoru; 2) m. port. nad Atlantykiem (dawniej Aspinwall) w Panamie (Am. środk.), 26.000 mieszk., na pld.-wsch. wjazd do kanału Panamskiego, stacja węglowa amerykań.

Colonel (franc.), pułkownik; w drukarstwie, określenie wielkości czcionki.

Colonia Agrippina, łac. nazwa m. Kolonji.

Colonna, stary ród włoski, znany już w w. XIII. W ciągu średniowiecza toczył zawzięte walki z Orsinimi. Zasłynęli: 1) **Aegidius**, *1247, †1316, nauczyciel króla Filipa Pięknego i profesor Sorbony. Autor traktatu „De regimine principum“; 2) **Giacomo**, kardynał za papieża Mikołaja III, walczył z Bonifacym VIII, †1318; 3) **Victoria**, *1490, †1547, najslynniejsza włoska poetka. 4) **Pompeo**, prałat, toczył kolejno walkę z papieżami: Juliuszem II, Leonem X i Klemensem VIII; †1532. 5) **Giovanni Paolo**, kompozytor, *1640, †1695. 6) **C. di Castiglione**, księżna Adela d'Affry, rzeźbiarka *1839, †1879.

Colorado, ob. Kolorado.

Colorado Springs, m. w stanie Kolorado (St. Zj. Am. Płn.), 1820 m. n. p. m., 30.100 mieszk., kopalnie złota, srebra i węgla.

Colosseum, olbrzymi amfiteatr w Rzymie, skończony przez Tytusa w 80 po Nar. Chr. Wysoki 49 m, posiada owalną arenę 188 na 156 m. Mógł pomieścić 40—50 tys. widzów.

Colt Samuel, amerykański wynalazca rewolwerów; oprócz tego w roku 1843 założył kabel podmorski od wyspy Coney na Atlantyku do Nowego Jorku i od portu tego do giełdy, żeby mieć ważniejsze informacje z Europy. Sztuczery i rewolwery, oraz automatyczne pistolety amerykańskiej fabryki Colta są w powszechnym użyciu.

Coluber longissimus, Wąż Eskulapa, zwierzę należące do gromady gadów (Reptilia), do rzędu węży (Ophidia). Żyje w Europie południowej; w Polsce rzadki.

Columba (Gołąb), ob. Phayes.

Columbia, republika, ob. Kolumbia.

Columbia, 1) stol. stanu Karolina pld., 37.600 mieszk., uniwersytet, wyroby bawełn.; 2) terytorjum związk., St. Zj. Am. Płn., 181 km.², 375.000 mieszk., stol. Washington; 3) rz. w zach. Am. Płn. z gór Skalistych do oc. Spokojnego, żeglowna.

Columbres, grupa wysepek hiszp. (prow. Castellon de la Plana), wulkanicznych, na m. Srdziennem.

Columbus Cristophorus, ob. Kolumb.

Columbus, m. w St. Zj. Am. Płn.): 1) w stanie Georgji, 31.200 mieszk., przedalnia bawełn. i młyny, pędzone siłą wodną rz. Chattahoochee; 2) w stanie Ohio, 237.000 mieszk., uniwersytet, przemysł metalurg., browary.

Columella Lucius Junius Moderatus, pisarz rzymski z poł. I w. po Chr. Napisał dzieło ekonomiczne „De re rustica” (O gospodarstwie wiejskim) w 12 księgach, z których 10 ksiąg o ogrodnictwie heksametrami, naśladującymi Wirgilijusza.

Colutea arborescens, roślina hodowlana, pochodząca z południowej Europy, z rodziny Leguminosae, o kwiatach żółtych, (ob. rys.).

Coma, ob. śpiączka.

Coma Berenices, ob. Bereniki Warkocz.

Comber, część mięsa leżwiowa z jelenia, sarny i wółu; grzbiet zajęczy lub barani; ogólnie grzbiet dzikich zwierząt ssących, których mięso jest jadalne.

Comber, wesoła zabawa zapustna, odprawiana w tłusty czwartek, szczególnie przez przekupki krakowskie.

Combes, 1) François, historyk francuski, * 1816, od 1860 prof. w Bordeaux, † 1890; napisał: „Histoire de la diplomatie européenne”; 2) Emile, polityk; * 1835, w 1893—95 wiceprezes senatu, w 1895—96 minist. oświaty; od 1903 do 1905 prezes min. i min. oświaty;

przeprowadził zniesienie klasztorów i usunął ze szkół naukę religii, † 1921.

Combin albo **Grand-Combia**, szczyt w Alpach Walijskich (Szwajcaria), 4.317 m.

Comedia, wszystkie sztuki narodowe w Hiszpanji pisane wierszem i liczące 3 akty.

Comédie (franc.), komedia. **Comédie Française**, reprezentacyjny teatr państwowy w Paryżu, pierwszy we Francji. Nosi również nazwę Théâtre Français.

Comenius (po czesku Komensky) Jan Amos. * 1592, † 1670. Teolog i pedagog. Członek gminy Braci morawskich; po wydaleniu z Czech przebywał m. i. w Lesznie, gdzie był biskupem gminy. Twórca systematycznej pedagogiki. Oparł naukę na realistycznych podstawach.

Comines Philippe de, mąż stanu i historyk franc. * 1445, † 1509. Od 1472 przebywał na dworze Ludwika XI. Pośredniczył między Ludwikiem i Karolem Śmiałym, księciem Burgundzkim. Po śmierci Ludwika został odsunięty przez regencję od praw publicznych. Karol VIII przywrócił mu stanowisko ambasadora i wysłał do Wenecji. Zostawił pamiętniki, wydane po raz pierwszy w 1524.

Comiso, m. w prow. Syrakuzy na Sycylii, (Włochy pld.), 21.000 mieszk., wywóz bawełny, owoców, papiernie.

Comitas gentium, ogół zwyczajów grzeźnościowych, obowiązujących w stosunkach między państwami.

Comité des forges, organizacja kierownicza francuskiego przemysłu metalurgicznego, która połączyła się z komitetem przedsiębiorstw górniczych (**Comité des houillères**) i tworzy z nim: „Union des industries metallurgiques et minières” (Zjednoczenie przemysłów metalurgicznych i górniczych).

Comme il faut, (franc.). Tak jak być powinno. Poprawnie. Zgodnie z dobrem wychowaniem.

Commendone Giovanni, legat papieski, wysłany przez Rzym, zwalczał ruch reformacyjny w Polsce. Przybył do Polski podczas sejmiku warszawskiego r. 1563 z zamiarem skłonienia narodu do przyjęcia uchwał soboru trydenckiego. Sejm nie dał się skłonić do jego namowy. Wyjednał u króla Zygmunta Augusta podczas sejmiku w Parczowie (1564) dwa dekryty, dotyczące nowowierców: pierwszy, wydał z kraju cudzoziemców autokatólików, drugi, zagrażał Polakom, szkodzącym kościołowi. Opuścił Polskę w 1565.

Commenry, m. w dep. Allier (Francja środk.), 11.200 mieszk., kopalnie węgla, piece hutn., przemysł metalurg.

Commodus Lucius Aelius Aurelius Od 180 po Chr. cesarz rzymski. Syn Marka Aureliusza. Znany ze swego okrucieństwa i rozwiązłego życia i rozrzutności. Występował publicznie jako atleta poskramiacz dzikich zwierząt, kazał się przedstawiać jako Herkules z maczugą i lwią skórą, przez konfiskaty majątków i sprzedaż urzędów zdobywał pieniądze. Zamordowany w r. 192 przez atletę Nar-

Colutea arborescens
(na lewo u dołu strzałki, na prawo kwiat).

cissusa z polecenia prefekta gwardji i konkubiny Marcji. Senat przeklął jego pamięć.

Common Law, w Anglii prawo zwyczajowe.

Common Prayer, śpiewnik, modlitewnik i agenda kościoła anglikańskiego.

Common sense (angielsk. wym. komn sens), zdrowy rozsądek. **Commons** (ang. wym. komns), członkowie Izby Gmin (House of C.) w przeciwieństwie do Izby Wyższej (House of Lords).

Communi consensu (łac.), za wspólną zgodą.

Kościół i loggia w Como.

Como, 1) stol. prow. C. w Lombardji (Włochy pñ.), 48.000 mieszcz., nad jez. tej samej nazwy, taktwo; 2) **Lago di C.**, jez. w Lombardji, przepływ Addy, 146 km², głęb. 414 m.

Comorin (przylądek), pld. zakończenie Indyj zach.

Compassberg, najw. szczyt gór Sneeuwbergen w kraju Przylądkowym (Unja Pld. Afryki), 2.738 m.

Compère (franc.), kmotr, ojciec chrzestny, kum, poplecznik.

Compiègne, m. okręg w dep. i nad rz. Oise (Francja), staroż. Compendium, w okolicy lasy (Forêt de C.), zajmujące 144 km²; 17.100 mieszkańców, w 1430 uwięzienie Joanny d'Arc przez Anglików. W łasku Compiègne nastąpiło spotkanie wysłanników niemieckich z marsz. Fochem i tu podpisano zawieszenie broni, kończące wielką wojnę w 1918 r.

Compositae, złożone, nazwa rodziny roślin, rozpowszechnionych na całej kuli ziemskiej (około 12.000 gatunków t. j. dziesiąta część wszystkich znanych roślin kwiatowych). Przeważnie zioła, chociaż w strefie gorącej są i krzewy. Nazwa rodziny z powodu charakterystycznego ułożenia kwiatów pojedynczych w główki (koszyczki), stanowiące „kwiat”, a właściwie kwiatostan złożony. Kwiaty pojedyncze rurkowe lub języczkowe zrosłopłatkowe posiadają 5 pręcików zrosłych pylnikami, 1 słupek o dolnej zalążni i dwu znamionach; kielich zmarniał bywa często prze-

kształcony na wieniec puchowych włosków, służących do rozprzestrzenienia owoców, niełupek. Należą tu z posp. słonecznik, stokrotka, bławatek, dmuchawiec i t. p.

Compound z ang. sprzężony. W technice stosuje się nazwę tę do maszyn dynamoelektrycznych, w których do pobudzania elektromagnesów służą nietylko odgałęzienia prądu, lecz również i sam prąd główny. W zastosowaniu do maszyn parowych nazwa ta oznacza maszynę, w której rozprężenie pary odbywa się kolejno w kilku cylindrach.

Compte (franc.), rachunek.

Comte (franc.), hrabia.

Comte Auguste, filozof francuski, twórca pozytywizmu jako systemu filozoficznego. * 1798 w Montpellier, † 1857 w Paryżu. Odrzucał metafizykę. System jego opiera się na dwu koncepcjach; na podziale rozwoju ludzkości na trzy stadia (okresy) i na nowym podziale nauk. Duch ludzki przebywa według C. w rozwoju swym następujące okresy: teologiczny, w którym człowiek wywodzi zjawiska przyrody z woli tychże lub też nadprzyrodzonych istot (fetyszyzm, politeizm, monoteizm); metafizyczny, w którym tłumaczy się zjawiska przyrody przyczynami abstrakcyjnymi, ideami lub „siłami”; pozytywistyczny, w którym człowiek zadawała się badaniem związków między zjawiskami i nadaje związkom stałym charakter praw. W trzecim okresie następuje połączenie teorii z praktyką. Poznanie praw umożliwia wywieranie wpływu na rozwój. Comte jest twórcą socjologii jako nauki. Dzieli ją na socjalną statykę i socjalną dynamikę. Pierwsza bada trwałe warunki istnienia społeczeństw, druga prawa ich rozwoju. Dla przyspieszenia rozwoju społeczeństwa ludzkiego potrzeba nietylko poznania naukowego, ale poruszenia uczuć za pomocą religij ludzkości (przedmiotem najwyższego kultu tej religij jest sama ludzkość). Dzieła: „Plan des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la société” (1822); „Cours de philosophie positive” (1830—42); „Système de politique positive ou traité de sociologie instituant la religion de l'humanité”.

Comtesse, (franc.), hrabina.

Comtesse Robert, polityk szwajcarski; * 1847; w 1904 i 1910 prezyd. związek.

Con (włosk.), używane z wyrażeniami muzycznymi: **con abbandono**, swobodnie w takcie i rytmie, **con agitazione**, niespokojnie, **con allegrezza** — wesoło, **con anima** — z duszą, **con brio** — świeżo, **con calore** — z zapalem, **con delicatezza** — delikatnie, **con devozione** — ze skupieniem, **con disperazione** z rozpaczą, **con dolcezza** — łagodnie, słodko, **con dolore** — boleśnie, **con espressione** — z wyrazem, **con forza** — z siłą, **con fuoco** — z ogniem, **con grazia** — z wdziękiem, **con impeto** — gwałtownie, **con morbidezza** — pieszczotliwie, **con passione** — namietnie.

con tristezza — smutnie, con variazioni — z warzajaciami, con vigore — z siłą i t. p.

Con amore (włosk.), z zamiłowaniem.

Concave (franc.), w zastosowaniu do zwierciadeł sferycznych i soczewek, oznacza: wklęsły.

Conception, prow. w Chile (Am. Płd.), 8.579 km², 248.000 mieszk.; stol. C. 66.000 mieszk. nad Biobio, port Talchuano, 23.000 mieszk.

Concha, 1) don José Gutierrez de la, generał i hiszpański mąż stanu; * 1809, † 95, w r. 63 minister wojny, w końcu 64 przewodn. senatu, trzykrotnie gubern. Kuby. 2) don Manuel Gutierrez de la, brat poprzedn., generał hiszpański, * 1808; odznaczył się w walce z karlistami; † 1874 podcz. bitwy pod Estella.

Conchos, pr. dopływ Rio del Norte w Meksyku, wypływający z gór Sierra Madre, dług. 560 km.

Concièrge (franc.), stróż, dozorca, dozorca więzienny.

Conciergerie, więzienie, przylegające do Pałacu Sprawiedliwości w Paryżu, w którym w czasie wielkiej rewolucji francuskiej internowano skazanych na karę śmierci.

Concilium (łac.), w star. Rzymie; 1) wogóle każde zebranie; 2) zebranie wszystkich obywateli lub poszczególnej warstwy narodu rzymskiego, lecz bez prawa powzięcia obowiązujących uchwał; 3) zgromadzenie dostojników kościelnych w celu narad; sobór.

Concini, awanturnik włoski rodem z Florencji. Przybył do Francji jako dworzanie Marji Medycejskiej w 1600. Wkrótce wybił się w ciągu niesłychanie szybkiej kariery został ministrem Ludwika XIII. Bunty szlachty rodowej przeciwko niemu, jako obcemu i jego własna chciwość, usunęły go z tego stanowiska. Został zabity podstępnie w 1617.

Conclave (łac.), zebranie kardynałów w celu wyboru papieża.

Conclusio (łac.), wniosek.

Concord, stol. stanu New Hampshire (St. Zj. Am. Płn.) nad rz. Merrimac, 22.200 mieszk., fabr. wagonów, łomy granitu.

Concordia, m. w prow. Entre Rios w Argentynie (Am. Płd.), nad rz. Urugwaj, 20.100 mieszk., port rzeczny.

Concordia (łac.), uosobienie zgody w starożytnym Rzymie, na której częś wznosiło się świątynie. Pierwszą taką świątynię wznosił w płn.-zach. stronie forum rzymskiego dyktator Kamillus w 367 r. przed Nar. Chr. po zlikwidowaniu sporu pomiędzy patrycjuszami i plebejuszami.

Concubina (łac.), nałożnica, w star. Rzymie niezamężna kobieta z niższej sfery, zwykle wyzwoleńca, utrzymująca związek z nieżonatym mężczyzną. Związek ten był nielegalny, jakkolwiek nie był uważany za hańbiący.

Condé, francuscy książęta krwi, wywodzący się od Ludwika I Condé, * 1530, syna księcia Karola Bourbon'a.

Condé Ludwik II de Bourbon, książę zwany Wielkim Kondeuszem, * 1621, † 1686,

wybitny strateg, znany z szeregu zwycięsko stoczonych bitew. W 1643 pod Rocroi odniósł zwycięstwo nad Hiszpanami. W następnych latach zasłynął z szeregu sukcesów odniesionych w wojnie z Bawarią — fragmencie wojny 30-letniej, w której Francja wspierając protestanckie Czechy, zwalczała katolicką Bawarię, wspomagając cesarza austriackiego. Zwycięstwo „Wielkiego Kondeusza” pod Lens w 1648 przyczyniło się do zakończenia wojny 30-letniej. W następnych latach Condé usiłował odegrać rolę w dziedzinie polityki (ob. Fronde). Wewnętrzne walki we Francji skłoniły go do szukania pomocy w Hiszpanii.

Condillac Etienne Bonnot de, filozof francuski. * 1715 w Grenobli, † 1780. Wywodził wszelkie idee z wrażeń zmysłowych, jako źródła wszelkiego poznania (sensualizm). Dzieła: „Essai sur l'origine des connaissances humaines”, „Traité des sensations”. Na żądanie polskiej Komisji Edukacyjnej napisał „Logikę”, przełożoną na język polski przez Jana Znoske, prof. uniwersyteckiego.

Conditio (łac.), warunek. C. sine qua non, warunek bezwzględny.

Condorcet Antoine Nicolas, markiz, matematyk i filozof franc., * 1743, † 1794. Jedną z najwybitniejszych postaci swej epoki. Członek Akademii Nauk, współpracownik Encyklopedji (ob. Encyklopedia), deputowany w 1791 do Zgromadzenia Prawodawczego i w następnym do Konwencji. Wyjęty z pod prawa, jako żyrodysta, i prześladowany, a następnie więziony, popełnił samobójstwo, zażywając truciznę. Dzieła matematyczne: „Essai sur le calcul intégral”, „Mémoire sur le problème des trois points”, „Essais d'analyse”; traktat o zastosowaniach rachunku prawdopodobieństwa do zagadnień społecznych pt.: „Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendus à la pluralité des voix” (1785).

Condurango, cortex Condurango, kora krzewu południowo-amerykańskiego Gonolobus Condurango (rodzina Asclepiadaceae). Odwar i wyciąg z C. stosowane są w lecznictwie, jako środki, wzmagające łaknienie.

Condyloma, condylomata, łepieże, szyszkowiny, twory płaskie, czerwone, wilgotne (t. zw. łepieże płaskie, condylomata plana, inaczej lata) albo też twory brodawkowate, wystające ponad powierzchnię skóry, drzewkowato rozgałęziające się, miękkie w dotyku (c. acuminata, szyszkowiny kończyste). C. lata występuje w odbycie, w częściach rodnych kobiety, na ustach, charakterystyczne dla kiły II-go okresu. C. acuminata występują na częściach rodnych zarówno męskich, jak i kobiecych (rzadziej zdarzają się w odbycie); częstym, ale nie jedynym powodem występowania ich jest rzeżączka.

Conegliano, m. okręg. w prow. Treviso (Włochy płn.), 13.000 mieszk., wyroby jedwabne i sukienne.

Conegliano Giovanni Battista, Cima da, malarz wenecki, * ok. 1460 w Conegliano, † ok. 1520. Dzieła jego znamionuje przejście

od archaicznego i surowego stylu Vivarini'ego do świetlnych i barwnych harmonii przypomin. Belliniego. Do najważniejszych dzieł jego zaliczają: „Madonna w altanie” (Vicenza), „Madonna” (Louvre), „Wprowadzenie M. Panny do świątyni” (Drezno).

Confédération Générale du Travail (C. G. T.), związek robotniczy syndykatów francuskich, założ. 1895.

Conférencier (franc.), dosłownie: wykładający. W kabarecie c. w kilku słowach przedstawia publiczności artystów.

Confetti (włosk.), cukierki. C. oznacza również sieckie papierków kolorowych, którą tłum obrzuca się podczas zabaw karnawałowych.

Confiteor (łac. wyznaje), modlitwa na poc. Mszy św.

Confusio iurium zachodzi wedle dawnego prawa polskiego wówczas, gdy dłużnik i wierzyciel schodzą się w jednej osobie (np. dłużnik staje się spadkobiercą wierzyciela i wchodzi także w prawo, obejmujące tę wierzycielność).

Congleton, m. w hr. Chester (Anglia zach.), 18.000 mieszk., wyroby jedw. i bawełn.

Congo, ob. Kongo.

Coninck Pierre de, malarz francuski, * 1828, † 1910. Uprawiał kierunek historyczny i rodzajowy.

Conium maculatum, szczwół plamisty, pospolity chwast o swoistym nieprzyjemnym zapachu i czerwono nakrapianych liściach i łodygach. Należy do rodziny baldaszkowych; roślina lekarska i trująca. Zawiera silny jad, koniinę, która wywołuje stopniowo idące od obodu ku górze, tj. wstępujące porażenie członków (przy jednoczesnym zachowaniu świadomości); powoduje w krótkim czasie śmierć. Koniiną zatruty został Sokrates.

Conjugatio, sprzężenie, zjawisko, występujące u wymoczków, odpowiadające dojrzewaniu komórek płciowych i zapłodnieniu u tkaniać, a polegające na czasowym sprzężeniu się dwóch osobników, podczas którego zachodzi wzajemna wymiana jąder oraz skomplikowane zmiany w systemie jądrowym każdego z biorących udział w konjugacji osobników.

Conjunctiva (łac.), spojówka, łączna — ob. o ko.

Conjunctivitis (łac.), zapalenie spojówki. Cechuje się zaczerwienieniem i obrzękiem spojówki, łzawieniem, upośledzonym widzeniem i zwiększonym wydzielaniem śluzu, zasychającego na powiekach. C. leczy się przemywaniem oczu kwasem bornym i zapuszczaniem kropli cynkowych. C. nie leczona przechodzi w formę przewlekłą — oczy wtedy są stale czerwone, schorzone, łzawiące.

Conn, jez. w prow. Connaught w Irlandji póln.-zach., 100 km².

Connaught, prow. Irlandji zach., bagnista, górzysta, uboga, 17.775 km², 611.000 mieszk., 96% rz.-kat., stała emigracja.

Connecticut, 1) rzeka żegl. w póln.-wsch. St. Zj. Am. Płn., wpadająca do zatoki Long Island, dług. 750 km., siła wodna użytkowana przez miasta nadbrzeżne; 2) stan póln.-wsch. St. Zj.

Am. Płn., 12.302 km², 1,4 milj. mieszk. (70.600 Polaków), silnie zaludniony i uprzemysłowiony: wyrób amunicji, dział, przemysł metalurg., samochody, zegarki, wyroby bawełn. i jedw.; stol. Hartford.

Connor Bernard; * ok. 1666, † 1698, irlandczyk, lekarz dworu Jana Sobieskiego, autor „The history of Poland” z opisem Polski.

Conrad-Korzeniowski Józef, * 1857, † 1921. Z pochodzenia Polak, syn Apollona K., powieściopisarz angielski o światowej sławie. W głębokich, poważnych, znakomicie zbudowanych i wystylizowanych utworach opisywał morze i marynarza, charaktery problematyczne, życie tułaczy i wygnańców. Znaczna część jego utworów — „Fantazja Alimayera”, „Opowieści”, „Murzyn z załogi Narcyza”, „Lord Jim”, „W oczach zachodu”, „Szpieg”, „Smuga cienia” i inne — wyszła w przekładzie polskim.

Conrad von Hötendorf Franz, hrabia, były austriacki szef sztabu generalnego, * 1852 w Penzig - Wien. W 1894 mianowany generałem (Feldmarschalleutnant), w 1906 szefem sztabu. Wywierał odąd ogromny wpływ na rozwój wojska austriacko-węgierskiego i politykę zewnętrzną; w 1916 mianowany marszałkiem polnym, prowadził od początku wojny światowej operacje armii austriacko-węgierskich. Autor kilkutomowych pamiętników o wojnie światowej p. t. „Aus meiner Dienstzeit”, posiadających znaczenie pierwszorzędne źródła do historii tej wojny. † 1925.

Conscience Hendrick, * 1812, † 1883. Flamandzki nowelista. Autor powieści historycznych („Lew z Flandrii” 1838; zbiorowe wydanie pism 1867—74).

Consensus (łac.), zgodność, zgoda, przyzwolenie; c. gentium, c. omnium, za zgodą powszechną, Consensus facit legem, zgoda tworzy prawo.

Considérant Victor, * 1808, † 1893, filozof i ekonomista francuski, zwolennik poglądów Fouriera, które w Europie i w Ameryce usiłuje wcielić w życie. 1848 członek Zgromadzenia Narodowego, w 1849 ucieka do Ameryki, do Texas, 1869 wraca do Francji. Autor licznych pism.

Consilium (łac.), 1) w star. Rzymie trybunał do sądzenia pewnych spraw, delegowany z pośród centumwirów; 2) Narada kilku lekarzy w związku z chorobą pacjenta; 3) C. abeundi, porada usunięcia się.

Consolacion del Sur, m. na wyspie Kubie, (Antyle), 18.000 mieszk.

Constable John, znakomity mal. angielski, * 1776 w East Bergholt, † 1837 w Londynie. Twórca współczesnego pejzażu. Zastąpił poprzednią akademicką „brutalność” słynnym swym „tonem zielonym” pejzażów, odznaczających się prawdą i naturalnością. W 1824 uzyskał złoty medal za prace, wystawione w Salonie w Paryżu. Wpłynął na utworzenie się szkoły barbizońskiej we Francji.

Constans, w matematyce oznacza wielkość stałą.

Constant Benjamin, * 1767, † 1830. Fran-

cuski polityk i pisarz. W latach 1799—1802 był członkiem Trybunału; jako przyjaciel pani Stael wygnany w 1802; wrócił w 1815 i pisał o godość posta. Dzieła: „Adolphe” (1816), „Cours de politique constitutionnelle” (1816—20), „Oeuvres politiques” (1875).

Constant Benjamin, malarz francuski, *1845, †1902. Wybitny portrecista i malarz historyczny.

Constantina, m. w hiszp. prow. Sevilla, 10.000 mieszk., pod Sierra Morena, winnice, kopalnie srebra, fabr. spirytusu i octu, założone przez cesarza Konstantyna.

Constanza, ob. Konstanca.

Consulta (łac.), w Hiszpanji Rada Stanu, w Rzymie zebranie kardynałów wybranych do rad w sprawach państwa kościelnego.

Contarini, jedna z 12 rodzin weneckich, które wybierały pierwszego dożę.

Conti Armand de Bourbon, książę, brat ks. Condé (ob. Condé), *1629, †1666. Przywódca armji Parlamentu w wojnie I-ej Frondy.

Conti Nicolaio (de), kupiec i podróżnik wenecki po Indiach, Cejlonie, Indochinach i Egipcie, autor opisu tych podróży, który był jednym z głównych źródeł informacyjnych o Azji pld. w Europie w XVI w.

Continuo (Basso continuo), oznacza w muzyce bas towarzyszący w nieustannej ciągłości danej melodji. Może on być cyfrowany w celu wskazania harmonij czyli akordów, należących do całości. B. c. wprowadzono w użycie w drugiej połowie XVI stulecia.

Continuum lub **kontinuum** oznacza nigdzie nieprzerwaną ciągłość. Przejście od jednego punktu linii do jakiegokolwiek innego punktu tejeż linii odbywa się w sposób ciągły poprzez nieskończoną ilość przylegających do siebie punktów — linja jest więc continuum. Ze względu na to, że jest to continuum najprostsze, nosi ono nazwę continuum jednowymiarowego. Od jednej linii poprzez szereg linii, przylegających do siebie, można przesuwac się po powierzchni; każda powierzchnia jest więc continuum dwuwymiarowym; przestrzeń można sobie wyobrazić jako nieskończony szereg przylegających do siebie powierzchni. Minkowski nazwał świat fizyczny continuum czterowymiarowym lub czasowo-przestrzeniem, chcąc w ten sposób, zgodnie z fizyką relatywistyczną, wyrazić funkcjonalny związek współrzędnych przestrzeni z współrzędną czasu. Przebieg zdarzeń fizycznych należy sobie wyobrażać jako przesuwanie ciał (przeźrzeni) wzdłuż linii czasu. Każdemu zdarzeniu fizycznemu odpowiada tedy pewien punkt w continuum czterowymiarowym; przebieg zaś zdarzeń zostanie odwzorowany przebiegiem pewnej linii, nazwanej przez Minkowskiego linją świata.

Continuum liczbowe (wzgl. punktowe) w matematyce, zbiór wszystkich liczb rzeczywistych lub wszystkich punktów na linii prostej.

Conto, rachunek.

Conto a meta, wspólny rachunek, który

otwierają sobie wzajemnie firmy, prowadzące wspólnie pewien dział interesów.

Conto-corrente (włos.), ob. rachunek bieżący.

Conto loro (jego [ich] rachunek), rachunek powiercy w księgach komisjonaera.

Conto nostro (nasz rachunek), rachunek komisjonaera w księgach powiercy.

Contra, przeciw.

Contrabasso, ob. Kontrabas.

Contractus socidae (łac.), umowa między właścicielem bydła a dzierżawcą, mocą której dzierżawca obowiązuję się po upływie przewidzianego w kontrakcie terminu zwrócić bydło w takiej samej ilości i jakości.

Contradictio (łac.), sprzeczność; **contradictio in adjecto**; sprzeczność w przymiotniku, np. żelazo drewniane.

Contralto, ob. Kontralt.

Contrapunctus, ob. Kontrapunkt.

Contrexéville, miejsc. kuracyjna we Francji, w Wogezach; posiada wody mineralne siarczano-wapniowe, stosowane przy chorobach nerek.

Contumacia (łac.), niestawienie się na termin mimo wręzonego wezwania sądu, powoduje wyrok zaoczny, w którym przyjmuje się za prawdziwe twierdzenie strony przeciwnej. Skazanemu zaocznie przysługuje opozycja. W dawnym prawie polskiem kara za niestawienie się w sądzie nazywała się kondamnata.

Convallaria majalis, konwalja; roślina słojka należąca do rodziny liljowatych (Liliaceae). Napar i wyciąg z liści *C. majalis* używany jest w medycynie, jako środek wzmagający działalność serca.

Conventus generalis, wiece zwoływane przez Karola Wielkiego dwa razy do roku, jesienią i wiosną, na których wyżsi urzędnicy, biskupi i opaci naradzali się nad sprawami państwa. Stanowiły one przeżytek wolnych zgromadzeń germańskich. Uchwały tych zgromadzeń polegały na przyjmowaniu do wiadomości rozporządzeń królewskich.

Conversano, m. w prow. Bari (Włochy pld.), 15,250 mieszk., wywóz owoców i bawełny.

Convexe (franc.), w zastosowaniu do zwierciadeł sferycznych i soczewek, oznacza: wypukły.

Convolvulaceae, powojowate, rodzina roślin (rząd Tubiflorae), obejmująca zioła i krzewy, przeważnie wijące się, o kwiatach pięciokrotnych, 5 pręcikach, słupku górnym. Pospolite wszędzie, najwięcej jednak w strefie gorącej Azji i Ameryki, u nas tylko 2 gatunki: *Convolvulus arvensis*, powój polny, pospolity; *C. sepium*, p. plotowy. Meksykańska *Exogonium Purga* dostarcza *Tubera Jalapae* (medyc.), *C. Scammonium* daje sok mleczny *Scammonium* o właściwościach rozwalniających. Amerykański patat jadalny (*Batatus edulis*) posiada w kłaczku mączkę pożywną, dla której jest często pod zwrotnikami uprawiany.

Convolvulus, ob. *Convolvulaceae*.

Cook James, żeglarz angielski, *1728, †1779; jeden z odkrywców na półkuli pld. Od-

był trzy podróże dookoła ziemi. Podczas pierwszej (1768—1771) zbadał wyspy Towarzystwa, stwierdził wypowość N. Zelandji, rozpoznał dokładnie wsch. wybrzeże australijskie, odnalazł cieśninę Torresa. W czasie drugiej (pierwszej wyprawy dookoła ziemi z zach. na wsch.) dotarł na pld. od Afryki do 67° szer. pld., na pld. od N. Zelandji do 71° szer. pld. zbadał N. Hebrydy, odkrył N. Kaledonie, kilka wysp z grupy Fidżi i wyspy antarktyczne: Georgję pld. i Sandwich. W 1776 szukając przejścia pld.-wsch. z oceanu Spokojnego do Atlantyku, odkrył wyspy, noszące jego imię, wyspy Bożego Narodzenia i Hawajskie, zbadał pld.-zach. wybrzeża Kanady i Alaski, zjął mapę cieśniny Beringa. Zginął w 1779 w walce z krajowcami wysp Hawajskich. Dzięki podróżom Cooka wyjaśnione zostało, iż wielki ląd południowy nie istnieje w tych rozmiarach, jak przypuszczano. Najważniejszym rezultatem jego podróży było stwierdzenie gospodarczej wartości Australji i możność jej kolonizacji. 2) Frederick Albert, *1865, lekarz i podróżnik amerykański, brał udział w wyprawie Peary'ego do Grenlandji, oraz w belgijskiej antarktycznej od 1897—1899, zwiedził Alaskę w 1903 i 1906, w 1908 miał dotrzeć do bieguna pld. 3) Thomas, *1808, †1892, założyciel pierwszego biura podróży, które dotąd istnieje jako światowa instytucja.

Cooka archipelag, odkryty w r. 1773, na wsch. do wysp Fidżi, na oc. Spokojnym, 9 wysp, 368 km.², 8.000 mieszk. Polinezyjczyków, od 1888 należy do W. Brytanji, a od 1901 — do N. Zelandji; kawa, bawelna, owoce.

Cooka, 1) cieśnina, pomiędzy pld. i pld. wyspą N. Zelandji, szer. 80 km.; 2) góra, najwyższy szczyt Alp Nowozelandzkich, 3.768 m. n. p. m.

Coolgardie, m. w Australji zach., wśród pól złotoносnych; wodociąg z Perth najdłuższy na ziemi, 528 km.; ok. 4.000 mieszk.

Coolidge (wym. Kulidż) Calvin, prezydent Stanów Zjednoczonych od 1923, *1872 w Plymouth (Vermont), był adwokatem w Northampton (Massachusetts), 1920 został gubernatorem st. Massachusetts, 1921 wiceprezydentem St. Zjednoczonych.

Cooper James Fenimore, *1789, †1851. Powieściopisarz amerykański. Autor licznych bardzo popularnych powieści z życia Indian i kolonistów („Ostatni Mohikanie”, „Skórzana pończocha” i in.).

Cooper's Creek, rz. okresowa w Australji pld., dług. 1.625 km., dwa ramiona: 1) do jez. Eyre, 2) rzeka Strzeleckiego do jez. Gregory.

Coorg (Kurg) lub Kodagu, prow. w pld.-zach. Indjach bryt., 4.097 km.², 164.000 mieszk.; stol. Merkara; uprawa kawy.

Copaifera officinalis, kopajwa balsamowa, drzewo zwrotnikowe południowo-amerykańskie (rodz. Caesalpinaceae), o kwiatach żółtych zawiera w przewodach balsamowych balsam kopajwę (Balsamum Copaivae).

Copaiva, balsamum copaivae, balsam kopajwianny; gęsty żółto-brunatny płyn, wypły-

wający z rozmaitych gatunków drzewa Copaifera (Ameryka zwrotnikowa). Zawiera olejki i żywice. Stosowany przy rzeżączce.

Copepoda, widłonogi, drobne skorupiaki o wydłużonym, zwykle wyraźnie rozczłonkowanym ciele bez skorupki; odnóża członkowane na tułowiu, odwłok bez odnóży. Żyją w morzach i wodach słodkich. U nas pospolite w planktonie — we wszystkich wodach stojących. Do nich należy pospolity oczlik (Cyclops).

Copapo, 1) wulkan w pld. Andach chilijskich 6.000 m.; 2) stol. prow. Atacama w Chile (Am. Pld.), 11.250 mieszk.

Coppée François, *1842, †1908. Poeta francuski. Autor poezji i dramatów, z których wiele przełożono na język polski. Wyd.: „Le reliquaire” (1866), „Les intimités” (1868), „Le passant” (1869).

Coprinus atramentarius, czerniak, grzyb (Hymenomycetes) niejadalny lecz nietrujący.

Copulatio, rodzaj aktu płciowego (zapłodnienie) prostych, mikroskopijnych organizmów, polegający na zlanii się dwu równowartościowych lub zróżnicowanych na makro- i mikrogamety komórek (gamet), które łącząc się z sobą dają jedną komórkę; za zaś przez szereg podziałów następnych, wytwarza nowe pokolenie. Ten sposób rozmnażania występuje u wielu pierwotniaków i glonów.

Copyright (ang., wym. Kopirajt), prawo nakładu; według ustawy ogłoszonej w Stanach Zjednoczonych Półn. Ameryki d. 4 marca 1909, musi być na dziele, które ma być chronione na terenie Ameryki, w myśl prawa autorskiego nadruk następujący: „Copyright... (rok wydania) by... (nazwisko wydawcy lub autora oraz miejsce jego stałego pobytu).

Coquelin, 1) Benoît Constant starszy, *1841, †1909. Sławny aktor francuski, występujący od 1860—1907 w Théâtre Français; 2) Ernest Alexandre Honorée młodszy, *1848, †1909, znakomity artysta. Występował od 1868 w Théâtre Français.

Coquille, znakomity prawnik francuski; znany też jako Conchylius, *1523, †1603.

Coquimbo, 1) prow. w Chile (Am. Pld.), 34.862 km.², 160.250 mieszk., kopalnie srebra, miedzi, manganu, stol. La Serena; 2) m. port. w prow. C. w Chile, 19.200 mieszk.

Cor, (łac.), serce (ob.); cor bovinum, „serce wolu”, serce ludzkie wskutek zmian chorobowych znacznie rozszerzone we wszystkich swych wymiarach.

Cora Guido, geograf włoski, *1851, †1917, założyciel i wydawca czasopisma „Cosmos”.

Coracias garrula (kraska) — zwierzę, gromada: ptaki (Aves), rzad: łażące (Picariae). Upierzenie przeważnie niebiesko-zielone, grzbiet rdzawo-kasztanowaty. Gnieździ się w dziuplach drzew. Jest b. pożyteczna, gdyż karmi się pędrakami, chrabaszczami, małemi jaszczurkami i żabami. Przelotna. Przyłot w maju, odlot w połowę sierpnia.

Coprinus atramentarius.

Corallina, mech koralowy, koralik, rodzaj wodorostów; żyje w morzach. *C. officinalis* na skałach m. Śródziemnego.

Corallium rubrum, koral szlachetny, żółtątko należące do typu jamochłonów (Coelenterata), gromady koralu (Anthozoa); żyje kolonjami, wytwarzającymi wspólnie szkielec wapienowy czerwony, używany na ozdoby. Morze Śródziemne, szczególnie wybrzeża Tunisu, Algieru, Sycylii.

Corato, m. w prow. Bari (Włochy pld.), 45.200 mieszk., wyprawa skór.

Coram (łac.), przed, c. publico publicznie.

Corazzi Antonio, architekt włoski w służbie polskiej, *1792, †1866 we Florencji. Wydział arch. ukończył w Akad. Szt. Pięknych w Florencji w 1815. W r. 1818 wezwany przez Staszica przybył do Warszawy. W 1820 został generalnym budowniczym rządowym. Był członkiem honorowym Akad. Bolońskiej (od 1826); 1847 otrzymał tytuł członka prof. Akad. Florenckiej. W 1845 powrócił do Florencji, gdzie zmarł w niedostatku. Był jednym z największych naszych architektów. W szeregu pierwszorzędných gmachów rozwinął i wzmocnił w Polsce architekturę klasyczną. Pozostał wielu uczniów Polaków. Prace ważniejsze: Pałac Tow. Przyjaciół Nauk na Nowym Świecie (1820); Pałac K. R. Spr. W. i Duch. (później pałac Mostowskich) 1823; Pałac K. R. Przych. i Skarbu przy ul. Rymarskiej (1824); Teatr Wielki (współ z A. Schuchem) od 1825—1833; Bank Polski (współ z L. Gayem) (1828—1830); dom arcybiskupa Hołowczyca na Nowym Świecie Nr. 1259 C/35, i in.

Corbie m. w franc. dep. Somme, opactwo benedyktynów z r. 662.

Corbières, masyw górski w Francji pld.-wsch. dosięga 1.231 m. (Pic de Bugarach).

Corcovado, wulkan w Andach, 2.300 m. i. z. atoka na wybrzeżu chilijskim (Am. Pld.).

Corday d'Armont Charlotte, *1768 w Champeaux (Orne). †1793. Żyrodystka, zabójczyni Marata. Zginęła na gilotynie.

Cordier Henri, *1849, orientalista fr., autor prac z dziedziny geograf. hist. Azji, wydawca bibliografii prac, dotyczących Chin, Indochin i Japonii. †1825.

Cordoba (Cordova, Kordoba). 1) stol. prow. C. w Andalu-

Corallina officinalis.

luzji (Hiszpanja połud.), 74.000 mieszkańców nad rz. Guadalquivir, katedra (dawn. meczet), król. pałac maurytański, Alkazar, chów koni i byków, załóż. przez Fenicjan, następnie rzymska stol. prowincji Baetica, 755—1031 siedziba kalifów mauryt., w 1236 przechodzi do Kastylii; 2) stol. prow. C. w Argentynie środk., 156.000 mieszkańców, uniwersytet, wyroby skórzane.

Cordyceps, rodzaj grzybów, rząd workowców, pasorzytujący na ciele owadów; *C. militaris* żyje na poczwarkach motyli.

Cordyline, rodzaj roślin z rodz. Liliaceae, zwany niesłusznie przez ogrodników Dracena, korzenie w Chinach jadalne. *C. hybrida* (ob. rys.) hodowane dla dużych liści.

Coregonus maraena (sieja), gatunek ryb łososiowatych, zamieszkujących głębokie jeziora. U nas w jeziorze Wigerskim. **Coregonus albul** (sielawa) — rozpowszechniona we wszystkich jeziorach pojezierza bałtyckiego.

Corelli Archangelo, skrzypek i kompozytor włoski, *1653. Stał na czele rzymskiej szkoły wirtuozów, w czasie świetnego rozwoju lutnictwa włoskiego. Styl kompozycji (sonat) cechowała szlachetna prostota. †1713. Pochowany w Panteonie rzymskim.

Corelli Mary, powieściopisarka angielska, *1864. Zyskała ogromną popularność dzięki umiejętnemu operowaniu fabułą o licznych perypetiach melodramatycznych. Wyd. „Vendetta” (1886), „Temporal power” (1902); †1924.

Coriandrum sativum, koldra siewna, roślina baldaszkowata z pld. Europy o nieprzyjemnym, pluskwanym odorze. Owoce aromatyczne, używane jako przyprawa.

Corinth Louis (Lovis), malarz niemiecki, *1858 w Tapiau, †1925. Jeden z najwybitniejszych przedstawicieli niemieckiego secesyjnego impresjonizmu.

Corinto, m. port. rep. Nikaragua (Am. środk.) nad oc. Spokojnym, wywóz kawy.

Corisco, wyspy, położone w zatoce tejże nazwy, należące do kol. hiszp. Rio Muni (Afryka zach.).

Cork, stol. hr. C. w Irlandji pld.-wsch., przy ujściu rz. Lee, z dogodnym portem, 77.000 mieszk., punkt wyjścia emigracji irlandzkiej, wywóz masła, włókiennictwo, browary, fabr. wyrobów tytoniowych i rękawiczek.

Cornaceae, dereniowate, nazwa rodziny roślin, zbliżonych do baldaszkowych i azaliowatych, z którymi tworzy rząd baldachokwiatowych, Umbelliflorae; charakteryzuje się liśćmi naprzeciwległymi i całobrzegimi, kwiatem

Cordyceps militaris.

Cordyline hybrida.

Coriandrum sativum.

Wnętrze katedry w Cordobie.

czterokrotnym o 4 pręcikach, 1 słupku dwukomorowym z 1 szyjką; rosną przeważnie na półkuli północnej. Z naszych należy tu kilka gatunków krzewu dereń (*Cornus*).

Corneille, 1) *Pierre*, *1606, †1684, ojciec tragedii francuskiej. Zrazu pisał komedje na wzór hiszpański, potem tragedje („*Cid*“, „*Cinna*“, „*Polyeucte*“). Pisane wierszem „aleksandrynem“, rozgrywają się w ciągu jednej doby bez jakiegokolwiek zmiany dekoracji; wolny przekład „*Cyda*“ dał St. Wyspiański; 2) *Thomas*, *1625, †1709, brat poprzedniego, dramaturg. Jego „*Poèmes dramatiques*“ ukazały się w Paryżu w r. 1692.

Cornelius Nepos, ob. *Nepos*.

Cornelius Peter, malarz niemiecki, *1783 w Düsseldorfie, †1867 w Berlinie. Od 1820 do 1824 był dyrektorem nowej Akademii w Düsseldorfie, od 1824 do 1840 w Monachjum. Pseudoklasyk, wskrzesił w Niemczech monumentalne malarstwo ścienne. Do jego prac najważniejszych należą: serja wielkich prac dekoracyjnych w Casa Bartoldi w Rzymie pt.: „Historja Józefa“, freski w Glyptotece w Monachjum (1830), „Sąd ostateczny“ w koś. św. Ludwika w Monachjum i karton „Czterech jeźdźców Apokalipsy“.

Corniche La, droga, zbudowana jeszcze przez Rzymian, z Nizy wzdłuż Riviera di Ponente do Genui.

Corn-laws, (prawo zbożowe), prawa ustanawiające cło na przywóz zboża do Anglii. Zostały wydane w interesie agrariuszy, gdyż, utrudniając konkurencję zagraniczną, podnosiły ceny zboża w kraju. Przeciw tym prawom walczyła Anti-corn-law-league pod wodzą Cobdena.

Cornu Marie Alfred, fizyk francuski, *1841. Przeprowadził badania nad wyznaczeniem prędkości światła, gęstości ziemi, natężenia magnetyzmu ziemskiego, oznaczył linie teluryczne w widmie słonecznym, zbudował doskonały polarymetr. †1902.

Cornus, dereń, krzew (do 5 m. wys.), należący do rodziny Cornaceae (ob.) rosnący w zaroślach i lasach, często hodowany w parkach. *C. sanguinea*, d. świdwa posiada gałązki zimną pięknej czerwonej barwy, liście jajowate, kwiatki białe o 4 płatkach, owoc-jagoda czarna. *C. mas*, d. pospolity, większy od poprzedniego o kwiatkach żółtych, owocach czerwonych, rośnie dziko na Podolu.

Cornwall (Kornwalja), pld.-zach. półwysp i hr. Anglii nad Atlantykiem, 3,513 km², 321.000 mieszk., górzysty, kopalnie miedzi i cyny; stol. Bodmin.

Corocoro, m. w prow. La Paz w Boliwji (Am. Pld.), 4,070 m. n. p. m., wielkie kopalnie miedzi, 5,000 mandek.

Coromandel, półwysp N. Zelandji, kopalnie srebra, ołowiu i węgla.

Corona borealis, ob. *Korona północna*.

Corona Veneris (Iac.), nazwa specjalnego umiejscowienia na twarzy i czole niektórych wysypek kilowych.

Coronella austriaca, gniewosz lub miedzianka; waż. Występuje w całej Polsce, choć niezbyt pospolity.

Coronelli Marco Vinzentio, generał zakonu franciszkanów, geograf i kartograf włoski, *1650, †1718, autor szeregu atlasów, globusów i ok 400 map. Założyciel pierwszego towarzystwa geograficznego (Societas geographica Argonautarum), którego protektorem był król Jan Sobieski.

Coronilla, cieciorka, rodzaj roślin motylkowych (Papilionaceae), pospolita w jasných lasach na słonecznych wzgórzach; główki na długich szypułkach, kwiaty żółte (*C. coronata*, c. żółta) lub różowawe (*C. varia*, c. pstra).

Corosini, budowniczy w. XIX. Restaurował zamek królewski w Warszawie i pałac pod Blachą (1851).

Corot Jean Baptiste, malarz francuski, *1796, †1875 w Paryżu. Malował pejzaże z mitologicznym sztafżem. Był ostatnim z pejzażystów klasyków i pierwszym z impresjonistów. Prace tego realisty-wizjonera charakteryzuje malowniczość, rysunek rozwiany, subtelna gra światłocienia, swoboda kompozycji i wielka znajomość efektów świetlnych i powietrznych. Do dzieł ważniejszych należą: „*L'incendie de Sodome*“ (1843), „*Taniec nimf*“ (muz. w Glasgowie), „*Kapiel Djany*“ (muz. w Bordeaux), „*Route d'Arras*“ (Louvre).

Corps diplomatique (franc.), ob. *ciało dyplomatyczne*.

Corpus delicti (Iac.), rzeczowy dowód popełnionego występk.

Corpus juris (Iac.), zbiór praw, księga praw. I) *C. juris canonici* (Iac.), zbiór praw kościoła rzymsko-katol., składający się z następujących części: 1) Dekret Gracjana (Decretum Gratiani) XII w., 2) Decretalia z XIII w. (wyróki papieżów), 3) Liber sextus, obejmuje postanowienia Bonifacego VIII, 4) Clementinae constitutiones, 5) dekryty Jana XXII z 1340 i tzw. Extravagantes (ustawy rozproszone). II) *C. juris civilis* (Iac.), zbiór prawa cywilnego rzymskiego, ułożony z inicjatywy cesarza Justynjana w latach 529—534 po Chr. Składa się z następujących części: 1) Codex Justinianus; 2) Institutiones w 4 księgach (system naukowy), 3) Digesta czyli Pandecta (zbiór sentencji i komentarzy), 4) Novellae czyli novae leges.

Correggio, m. w prow. Reggio w Emilji (Włochy środk.), 17,200 mieszk.

Correggio Antonio Allegri da, jeden z największych malarzy włoskich, *ok. 1494 w Correggio, †1534 tamże. Pracował w Correggio, zaś od 1518 przeważnie w Parmie. Wyrósłszy ze szkoły ferrańsko-bolońskiej Lorenzo da Costa, ulegając następnie wpływowi Mantegni, stał się wreszcie założycielem nowego kierunku, jako głowa szkoły parmeńskiej. Dzieła najważniejsze: „*Narodzenie*

Cornus (gałązka z owocem, obok z lewej strony wyżej: przekrój podłużny owocu, niżej: kwiat).

Chrystusa" (1523—1530) w Dreźnie, „Madonna del latte" w Ermitażu, „Madonna z dzieckiem" w Uficjach, „Wniebowzięcie Marii", fresk kopuły kość. katedralnego w Parmie (1526—1530). Dzieła jego znajdują się na pograniczu renesansu z barokiem. Doskonale rysunek idzie u Coreggio w parze z miękkim, ciepłym kolorytem i niezmiernym bogactwem światłocienia, w czym wyprzedzał współczesnych, nie wyłączając Rafaela i Leonarda da Vinci.

Corrèze, 1) dep. we Francji środk., 5.866 km², 274.000 mieszk.; stol. Tulle; 2) lewy dopływ Vézère, wpadający do rz. Dordogne (Francja), dług. 88 km; dorzecze 1064 km².

Corrientes. Przylądki: 1) na zach. wybrzeżu Meksyku; 2) na zach. wybrzeżu Kuby; 3) na wybrzeżu Argentyny; 4) na pld.-wsch. wybrzeżu Afryki. 5) Stol. prow. C. w pld.-wsch. Argentynie, nad rz. Parana, 29.000 mieszk., wywóz pomarańczy; prow. C. ma 84.402 km², rolnictwo, chów bydła, cukrownie.

Corriere della Sera (włosk. „Kurjer Wieczorny"), wpływowy dziennik, wychodzący w Medjolanie, założony w 1875. Kierunek liberalny. Redaktor: senator Albertini.

Corriger la fortune (franc.). Poprawiać szczęście. Pomagać szczęściu. Szachrować przy grze w karty.

Corrodentia (gryzki), nazwa rzędu owadów, których przysadki gębowe są gryzące. Obie pary skrzydeł są mniej więcej jednakowe, niekiedy brak skrzydeł zupełnie. Przeobrażenia niezupełne lub też brak przeobrażeń. Termyty, wszy, wszoloy.

Cortereal Gaspard, żeglarz portugalski, odkrywca Labradoru w 1501, zaginął podczas tej wyprawy, jak i wysłany na jego poszukiwanie brat Miguel.

Cortex (łac.), kora drzewna; pod względem leczniczym bardzo ważny materiał surowy, z którego otrzymuje się leki przez gotowanie (decoctum), naparzenie (infusum) i macerowanie (maceratio).

Cortez, ob. Korteż.

Cortier Maurice, oficer francuski, * 1879, † 1914, badacz Sahary.

Cortijo (hiszp.), zagroda chłopska na półwyspie pirenejskim.

Cortona, m. w prow. Arezzo (Włochy środk.), 29.300 mieszk.

Cortona (Berettini) Pietro da, malarz i budowniczy włoski, * 1596 w Cortonie, † 1669. Pracował głównie w Florencji i w Rzymie. Stworzył nowy system zdobienia stropów; ozdobił freskami pałac Barberinich w Rzymie, salę w pał. Pittich w Florencji, wznosił fasadę kość. S. Maria della Pace w Rzymie. Obrazy jego znajdują się w Wiedniu, Dreźnie, Paryżu, Medjolanie etc.

Corty'ego organ, końcowy aparat słuchowy, znajdujący się w ślimaku ucha wewnętrznego.

Coruna (La), m. portowe nad Atlantykiem, stol. prow. C. (Hiszpanja pld.-zach.), 61.250 mieszk., zamek i most mauryt., fabryki konserw, wyrobów bawełn., cygar i szkła, rybactwo, wywóz płótna, skór i drzewa; prow. C. ma 7.903 km², 691.000 mieszk.

Corvidae (kruki), nazwa rodziny ptaków wróblowatych (Passeriformes); cechy charakterystyczne: silny ostry dziób i sztywne szczeniaste włosy, otaczające jego nasadę. Największym z tej rodziny jest *Corvus corax* (kruk), dochodzący do 65 cm. długości. Pióra czarne, błyszczące. Żywi się mięsem trupów zwierzęcych, a także myszami, kretami, chomikami, większymi owadami i drobnymi ptakami, czym przynosi szkodę. Gnieździ się na wysokich drzewach; gniazdo buduje z chróstu. Do tejże rodziny należy *Corvus cornix* (wrona), długa na 50 cm. Głowa, skrzydła, ogon, czarne; reszta ciała popielato-siwa. Karmi się tak samo jak i kruk. Czarny z fioletowym odbłaskiem na głowie i szyi jest *Corvus frugilegus* (gawron). Można go poznać po wytartej naokoło dzioba, nagiej skórze. Karmi się owadami, ślimakami, dżdżownicami i pędrakami chrabąszczy. Jest pożyteczny. Najmniejsza z tej rodziny jest *Corvus monedula* (kawka), dług. do 30 cm. Głowa, skrzydła i ogon czarne; piersi, brzuch i nogawice ciemno-szare, prawie czarne. Gnieździ się gromadnie w starych, wysokich budynkach lub zaroślach, wśród pól położonych. Karmi się owadami, ślimakami, jajami, myszami i ptaszkami. Pożyteczna. Ma długi klinowaty ogon i białe na czarnem tle boki i piersi. *Pica pica* (sroka). Gnieździ się na wierzchołkach wysokich drzew, w zaludnionych okolicach. Żywi się owadami, poczwarkami, owcami, jajkami i młodem piskletami, czym wyrządza na wiosnę duże szkody. Oswaja się łatwo, można ją nauczyć wymawiać niektóre wyrazy. Wykrada błyszczące przedmioty i gromadzi je w gnieździe.

Corvus, ob. *Corvidae*.

Corydalis, kokorycz, rodzaj rośliny należącej do rodziny dymnicowatych (Fumariaceae, ob.); obejmuje kilka pospolitych gatunków, jak: *solida*, k. pełna, pospolita w gajach i zaroślach, posiada bulwę korzeniową, kwiaty fioletowe, groniaste, grzbiście. *C. cava*, k. pusta, podobna do poprzedniej, o bulwę wydłużonej. Rośliny wiosenne.

Corylus avellana, leszczyna, orzech laskowy, krzew dorastający 4 m. wysokości (rodzina Betulaceae). Pospolity w lasach i zaroślach. Roślina jednopienna, wiatropylna, kwiaty męskie, tworzą bazie długie, zwisłe, kwitnące wcześniej na wiosnę przed liśćmi, złożone z łusek, pod którymi znajduje się po 4 precki; żeńskie siedzą w pączku pojedynczo lub po kilka i mają słupek dolny o dwu szykach i długich czerwonych znamionach; owoc — znany orzech laskowy.

Corypha australis, gat. zwrotnikowej palmy, rosnącej w Azji, dosięgającej 20 mtr. wysokości. Daje gorszego gatunku sago.

Cosa Juan de la, żeglarz portugalski,

Corypha australis.

† 1510, towarzysz Kolumba w pierwszej i drugiej wyprawie, autor mapy ziemi (1500), na której zaznaczył nowoodkryte ziemie; jest to najstarsza mapa Ameryki.

Cosban-Bem, gałąź szlacheckiej pomorskiej rodziny Bemów, która w 1669 otrzymała na Węgrzech tytuł hrabiowski prawem pierwszeństwa. Z rodziny tej pochodził sławny generał polski i węgierski Bem Józef (ob.).

Coscans, (łac.), czyli dosieczna, ob. Goniometria.

Cosel Anna, hrabina, * 1680. Faworyta króla polskiego Augusta II, słynna z urody i rozumu. Po 9 latach pożycia, król kazał ją zamknąć w twierdzy Stolpe, gdzie pozostawała do końca życia. † 1765.

Coseley, m. w hr. Stafford (Anglia środk.), 25.000 mieszk., przedmieście m. Wolverhampton.

Cosenza, stol. prow. C. w Kalabrii (Włochy pld.), 26.000 mieszk.; w pobliskiej rz. Busento rzekomy grób wodza Gotów Alaryka (410 po Nar. Chr.); prow. C. 6.646 km², rolnictwo, winnice, owoce, oliwki.

Cosgrave William, polityk irlandzki, * 1880; w r. 1922 premier rządu irlandzkiego.

Cosinus (łac.), czyli dostawa, ob. Goniometria.

Cöslin, ob. Koszalin.

Cosmates, ród, z pokolenia na pokolenie uprawiający pewien rodzaj mozaiki dekoracyjnej w Rzymie w XIII i XIV w. Najpiękniejsze z nich w bazylice św. Pawła za murami (XIII w.), w koście św. Sabiny, Santa Maria Maggiore, Santa Maria all Transtevere, w ambonach kość. św. Lorenzo w Rzymie.

Cossus, trociniarka czerwica albo drzewojad, motyl, należący do prządkówek (Bombycidae), cały szary, z paskowanym odwłokiem; czarne rysy na skrzydłach. Gąsienica do 8 cm. długości, brudno-mięsista, wydziela nieprzyjemny zapach. Toczy pnie drzew, najczęściej topoli i wierzb, czem wyrządza ogromne szkody. Stoczone przez nią drzewa łamią się nieraz od wiatru.

Costa, (łac.), ob. żebro.

Costa Izaak da, poeta niderlandzki, * 1798, † 1860. Ogłosił szereg zbiorów poezji, których pełne wydanie ukazało się w r. 1861—63.

Costae fluctuantes (łac.), żebra luźne, ob. żebro.

Costae spuriae (łac.), żebra rzekome, ob. żebro.

Costa Rica (Republica de Costa Rica), republ. Am. środk., 48.410 km², 472.000 m. (ok. 90% kreolów, 18.000 murzynów z Antyli bryt., 3.500 dzikich Indian); 7 prow., stol. San José. Wyżyna, opadająca terasami, z licznymi wulkanami (Irazu 3.400 m.), klimat zwrotn. Konstytucja z 1871, zmieniona w 1917, kongres (sejm), prezydent na 6 lat, sekretarze stanu; wyznanie rz.-kat., przy-

Costa Rica.

mus szkolny. Rolnictwo: uprawa kawy, bananów, trzciny cukr., kukurudzy, ryżu, chów bydła; kopalnie złota i srebra; 647 km. linii kol., 2.961 km. telegr., 1030 km. telef.; wywóz kawy, bananów, złota, srebra; przywóz wyrobów bawełn., maki. Porty: Punta Arenas nad oc. Spokojnym, Puerta Limon nad m. Karaibskim.

Cosway Richard, malarz angielski, * 1740.

† 1821, słynny miniaturzysta.

Cotaki, odłam Rusinów węgierskich.

Cotangens (łac.), czyli dotyczna, ob. Goniometria.

Côte d'Azur, Riwiera, pobrzeże pld. Francji na pograniczu Włoch.

Côte d'Or, 1) wyżyna wapienna w Burgundji w Francji wsch., do 636 m. n. p. m., winnice; 2) dep. Francji wsch., 8.761 km², stol. Dijon.

Cotellani, budowniczy XVII w. Postawił pałac ordynacki w Zamościu za Tomasza Zamoyskiego w XVII w.

Cotentin lub **Contentin**, półwysep Dolnej Normandji w Francji zach., pastwiska, chów bydła, najsilniejsze w Europie przypływy, stąd znaczna erozja morska.

Côtes de Meuse (C. Lorraines), wyżyna kredowa na wsch. od Mozy (Francja), szaniec naturalny (z licznymi fortami) Verdunu w wojnie światowej; lesista, do 418 m. n. p. m.

Côtes-du-Nord, dep. Francji zach. w Bretanii, 6.886 km², stol. Saint-Brieuc.

Cotes Francis, malarz angielski, * 1725, † 1770. Pierwszorzędny portrecista, tak dałece zbliżony do Reynoldsa i Gainsborough'a, że niepodpisanych dzieł tych trzech malarzy długo nie umiano rozróżnić. C. zwany jest ojcem akwarelistów angielskich. Był jednym z założycieli królewskiej Akademii.

Cotes Roger, fizyk i matematyk angielski, * 1682, † 1716 w Cambridge, gdzie był profesorem astronomji i fizyki. W 1713 opublikował drugie wydanie „Principia” Newtona; w przedmowie do tego dzieła interpretował prawo ciążenia jako działanie na odległość.

Cöthen (Köthen), m. w Anhalt (Niemcy), 23.000 mieszk., cukrownie, fabr. chemiczne; politechnika.

Cotman John Sell, malarz angielski, * 1782, † 1842. Pejzażysta, doszedł do mistrzostwa w akwareli.

Cotopaxi, najwyż. czynny wulkan w Andach Ekwadoru (Am. Pld.), 6.005 m., częste wybuchy i trzęsienia ziemi.

Cotta Johann Friedrich, * 1764, † 1832. Księgarz w Tübingen i Sztutgardzie, wydawca dzieł Goethego i Schillera.

Cottage (ang.), willa.

Cottbus, ob. Chociebuż.

Cottet Charles, malarz franc., * 1863. Lubuje się w tonach ciemnych, manierze szerokiej, dekoracyjnej. Dużo podróżował. Tematem jego obrazów jest przeważnie Bretanja z jej mieszkańcami. Do dzieł wybitnych C. należą: tryptyk „W krainie morza” (muz. luksemburskie), „Feux de la Saint-Jean” (Rzym).

„Procession“ (Wiedeń). Ostatnio poświęcił się sztycharstwu (akwaforcie).

Coturnix coturnix, (przepiórka), zwierzę, gromada: ptaki (Aves), rząd: kurowate (Galli). Wierzch ciała brązowy, czarne poprzeczne pręgi i żółtawe kreski. Gnieździ się wśród zbóż i traw. Karmi się nasionami chwastów i owadami. Przelotna. Przylot w maju, odlot we wrześniu.

Cotyledones, łacińska nazwa liścieni, części składowej nasion roślinnych.

Cotyle riparia (jaskółka brzegówka), ob. Hirundinidae.

Coudreau Henri Anatole, * 1859, † 1899, podróżnik francuski i badacz Am. pld., w szczególności Gujany franc. i brazylijskiej oraz dorzecza rz. Amazonki.

Coulomb, jednostka fizyczna, ob. Kulon.

Coulomb Charles Augustin, fizykiem, inżynier francuski, * 1736 w Angoulême, † 1806. Wsławił się rozprawami o elektryczności i magnetyzmie (1875—1876), które przez pół wieku były wyłączną podstawą następnych prac nad temi działami fizyki. Prawa przyciągań elektrycznych i magnetycznych przez C. odkryte, oznaczono jego nazwiskiem. C. był pierwszy, który zbadał prawa tarcia (1781).

Coulommiers, odmiana deserowego sera brie, wyrabiana w okolicy Coulommiers we Francji.

Council Bluffs, m. w stanie Iowa (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Missouri, 36.000 mieszk., przemysł metalurg., handel drzewem i bydłem.

Coup d'état (franc.), zamach stanu.

Coupé (franc.). Odcinek. Przedział w wagonie kolei żelaznej, tramwaju itd.

Couperin François, kompozytor francuski, * 1668. Pierwszy przedstawiciel muzyki klawicymbałowej francuskiej, nadworny klawicymbalista i organista kościoła St. Gervais. Kompozycje C. posiadały duży wpływ na współczesną muzykę instrumentalną. † 1733 w Paryżu.

Couperus Louis, * 1863, † 1923. Powieściopisarz holenderski. Wyd.: „Eline Vere“ (1889), „De stille Kracht“ (1900), „Heliogabal“ i in.

Courante (fr.), taniec dawny w szybkim trzymiarowym tempie; z czasem poczęto używać nazwy „kurant“ na oznaczanie tańca lub piosenki wogóle (zegary z kurantami).

Courbet Gustave, znakomity malarz francuski, * 1819 w Ornans, † 1877 w Vevey. Wyznawca i bojownik kierunku realistycznego w sztuce. W 1871 wygnany za udział w komunie paryskiej. Pracował przeważnie w Rzymie. Dzieła najwybitniejsze: „L'Enterrement à Ornans“ (Louvre), „Les Baigneuses“ (muz. w Montpellier), portret Proudhon'a (muz. Petit Palais), „Kamieniarze“ (Drezno).

Courbevoie, m. w dep. Seine (Francja), pod Paryżem, nad Sekwaną, 25.500 mieszk., fabr. wagonów i chemikali.

Courcelles, m. górnicze i przemysłowe w prowincji Hainaut (Belgia), 15.000 mieszk.

Courteline Georges, * 1860. Właściwe nazwisko Georges Moinaux, znany komedjopisarz, nowelista i humorysta francuski. Autor „Boubouroche“.

Courtenay, ród francuski, dał w w. XII trzech książąt panujących w zdobytej przez Krzyżowców Edessie. W XII i XIII w. inny ród tego samego nazwiska panował w Konstantynopolu. Należał do niego ostatni cesarz łaciński Baudouin II. * 1217, † 1273.

Courtenay Baudouin Jan de, ob. Baudouin de Courtenay Jan.

Courtrai, flam. Kortrijk, m. w Flandrii zach. (Belgia), nad rz. Lys, 36.000 mieszk., stare budowle, wyroby koronkowe, płóciennicze i bawełniane.

Cousin, 1) **Jean**, malarz i sztycharz francuski, * ok. 1500, † ok. 1589. Jeden z wybitniejszych przedstawicieli odrodzenia we Francji. Z dzieł: „Sąd ostateczny“ (Louvre); 2) **Victor**, * 1792, † 1847. Filozof i polityk francuski. Założyciel tzw. szkoły eklektycznej. W 1840 był ministrem oświaty.

Couston, budowniczy polski, XVIII w. W 1761 był budown. król. (architecte inspecteur). Wykonał projekty pałaców i zabudowań dla Brankich w Białymstoku i w Choroszczy; dla Czackich w Boremlu, Grodnie, Gruszyńcu, Gumiennicach, Hołowiesku (pow. bielski), Howsku, Hrycowie (pow. zaslowski) (1782), Janowie i Jordanowie (pow. błoński).

Coustou, francuska rodzina rzeźbiarzy, 1) **Nicolas**, * 1658 w Ljonie, † 1733, uczeń Coysevox'a, swego wuja. M. in. wykonał „Zdjęcie z krzyża“ w kość. Notre-Dame w Paryżu; 2) **Guillaume**, brat poprzedniego, * 1677, † 1746; autor „Chevaux de Marly“ i „Marji Leszczyńskiej“ (Louvre); 3) **Guillaume**, syn poprzedn., * 1716, † 1777, wsławił się wykonaniem alegorycznego mauzoleum delfina Ludwika w katedrze w Lens.

Couthon Georges, rewolucjonista franc., * 1756, † 1794, członek Zgromadzenia Prawodawczego i Konwencji. Zwolennik najostrejszych środków przeciw działaczom kontrrewolucyjnym. Pierwszy zażądał sądu nad Ludwikiem XVI i głosował za skazaniem go na śmierć. Członek Komitetu Ocalen. Publ., razem z Robespierrem i Saint-Just'em stworzył triumwirat terrorystyczny. Stłumił rewolucję w Ljonie. Po zamachu 9 Thermidor'a i upadku Robespierre'a, skazany na śmierć.

Couture Thomas, wybitny malarz francuski, * 1815 w Senlis, † 1879 w zamku Villiers-le-Bel koło Paryża. Uczeń A. J. Gros'a i P. Delaroche'a w Paryżu. Do prac wybitnych C. należą: „Orgia rzymska“ (1847, Luwr), „Solf de l'Or“ (1844, musée de Toulouse).

Coventry, m. w hr. Warwick (Anglia środk.), 128.200 mieszk., wyrób zegarków, rowerów, wstążek.

Covilhao, m. w prow. Beira (Portugalia), 16.000 mieszk., wyroby włn.; w pobliżu źródła gorące.

Covington, m. w stanie Kentucky (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Ohio, 51.150 mieszk., przemysł metalurg., tytuń.

Cow-boy (ang.), dosłownie: chłopiec od krów. Oznacza konnego dozorcę stada w pre-

riach amerykańskich. Awanturnicze życie, odwaga i dzielność c.-b. stała się popularna.

Cowes, m. port. i kąpiele morskie na wyspie ang. Wight, 10.000 mieszk.; warsztaty okręt., regaty; w pobliżu Osborne House, b. rezydencja królowej Wiktorji.

Cowper William, poeta liryczny angielski, należący do szkoły „odrodzenia romantycznego”. *1731, †1800, Pisał hymny, jest autorem zabawnej historii o Janie Gilpinie „The Diverting History of John Gilpin”.

Cowper William, lekarz angielski *1666, †1709; opisał gruczoł u nasady cewki moczowej (gruczoł C-a).

Coxa, os coxae (łac.), ob. miednicowa kość.

Coxe William, *1747, †1828, podróżnik angielski, zwiedził i opisał szereg krajów europejskich, między niemi Polskę.

Coxcie lub **Coxis Michel van**, malarz flamandzki, *1499, †1592; zasłużył na przydomek flamandzkiego Rafaela.

Coxitis (łac.), zapalenie stawu biodrowego najczęściej na tle gruźlicznym; c. trwa bardzo długo i prowadzi do nieprawidłowych ustawień nogi, uniemożliwiających chodzenie.

Coyppel Noël, malarz francuski, *1628 w Paryżu, †1707. Uczeń Poussina, wybitny kolorysta.

Coysevox Antoine, rzeźbiarz francuski *1640 w Lyonie, †1720 w Paryżu. Pracował nad ozdobieniem Wersalu. Wykonał wiele bustów: „Ludwik XIV” (Dijon), „Louis XIV et Romain” (muz. Carnavalet) i in., grobowiec monumentalny Mazarina (Louvre) etc. Był nadwornym rzeźbiarzem, dyrektorem, rektorem i kanclerzem Akademii królewskiej.

Cr, symbol pierwiastka chemicznego chromu.

Cracovia (łac.), Kraków (ob.).

Crabbe George, poeta angielski, *1754, †1832. Utwory jego są nacechowane realizmem. „The Parish register” (1807), „The borough” (1810), „Tales” (1812).

Craesbeeck Joos van, malarz flamandzki, *1606, †1662; rozpoczął karierę jako piekarz. Śmiały realista.

Craig Edward Gordon, aktor i pisarz angielski, *1872, założył 1911 szkołę dla badań teatralnych, od 1913 we Florencji. Napisał: „The art of the theatre” (1905), „Portfolio of etchings” (1908) i in.

Craik George Lillie, historyk literatury ang.; *1798, †1866, autor książki: „Poursuit of knowledge under difficulties” oraz historii literatury angielskiej, wydanej w 1861 p. t.: „History of English literature and of the English language”.

Craiova, m. na Wołoszczyźnie (Rumunia), nad rz. Jiu, 52.000 mieszk., sukiennictwo, przemysł metalurg., handel produktami rolniczymi, garbarnie.

Cramer Gabriel, matematyk szwajcarski, *1704, †1752, napisał dzieło „Introduction à l'analyse des lignes courbes algébriques” (Genewa, 1750), zawierające początki teorii wyznaczników.

Crampton Thomas Roussel, inżynier angielski, *1816, †1888. Zbudował lokomotywę, noszącą jego nazwę i pierwszy telegraf podmorski między Dowerem a Calais (1851).

Cranach Lucas, malarz niemiecki, *1472 w Kronach, †1553 w Weimarze. Należy do rządu najwybitniejszych. Rozwijał się pod wpływem szkoły frankońskiej. W 1502—1504 był w Wiedniu. W 1505 powołany do Weimaru jako malarz nadworny. Jako taki został głową szkoły saskiej. W 1506 był w Kobergu, w 1508 w Niderlandach; w 1537 został po raz pierwszy, w r. 1540 po raz drugi burmistrzem Wittenberga. Był więziony w 1550 w Augsburgu razem ze swym protektorem Fryderykiem Mądrym, uwolniony w 1552 razem z nim, udał się do Weimaru. Założył pracownię, w której masowo, wspólnie z uczniami, wykonywał obrazy. C. rytował także na miedzi i drzewie. Do najlepszych dzieł należą: „Chrystus i jawno grzesznica”, „Chrystus Pan z dziećmi” (w Wiedniu), „Niewieście postacie” (w Londynie) itd. Z wielu jego uczniów najznakomitszymi byli dwaj jego synowie: Johann, †1536 i Lucas Cranach młodszy, * w Wittenbergu, †1586 tamże, na urzędzie burmistrza. Odznaczył się jako wyborny portrecista.

Znak używany przez Cranacha.

Crane Walter, malarz angielski, *1845 w Liverpoolu, †1915, o bujnej wyobraźni poetyckiej. Należał do szkoły prerafaelitów. Poza malarstwem („Narodziny Wenus”, 1877 i inne), uprawiał z powodzeniem sztuki zdobnicze, zwłaszcza w dziedzinie zdobnictwa książki. Napisał: „Walter Cran's Toy Books” (1869—1875), „Picture Books” (1874—1875), „The Baby's Opera” (1887), „The Sirens Three” (1886).

Cranmer Thomas, pierwszy wprowadził protestantyzm do Anglii, *1489, †1556. Podczas zatargu Henryka VIII z Rzymem uznał zasadę niezawisłości Anglii pod względem kościelnym od papieża. Henryk VIII mianował go arcybiskupem Canterbury za rozwiązanie swojego pierwszego małżeństwa. Podczas reakcji katolickiej, przy wstąpieniu na tron Marii Tudor, został spalony na stosie, jako herezyk.

Cranston, m. w stanie Rhode Island (St. Zj. Am. Płn.), 29.500 mieszk.

Crater Lake, jez. w kraterze środk. Gór Kaskadowych w pld.-zach. stanie Oregon (St. Zj. Am. Płn.), 645 km², 650 m. głęb., część parku narodowego.

Crawford Francis Marion, *1854 w Lucce we Włoszech, †1909 w Sorrento, powieściopisarz amerykański. Wychowany w Ameryce. W 1879 zwiedził Indie. Wyd.: „Sant' Ilario” (1889), „Don Orsino” (1892), „Corleone” (1897).

Crayer Gaspar de, malarz flamandzki, *1584, †1669. Uczeń Rubensa, uprawiał malarstwo religijne. Technika szeroka i swobodna.

Creator (łac.), Stwórca.

Crébillon, 1) Prosper Jolyot, *1674, †1762, dramaturg francuski. Napisał: „Idoménée” (1705), „Atrée et Thyeste” (1707), „Rhadamiste et Zenobie” (1711); 2) Claude, syn poprzedniego, *1707, †1777, autor powieści pornograficznych („Contes”, „Le sophia, conte moral” etc.).

Crécy-en-Ponthieu, m-ko w depart. Somme (Francja póln.), 1.600 mieszk.; w 1346 zwycięstwo Edwarda III ang. nad Filipem de Valois.

Credé Karl Siegmund Franz, ginekolog niem., *1819, †1892. Był dyrektorem berlińskiej szkoły akuserek, a następnie dyrektorem zakładu położniczego w Lipsku. Ogłosił kilka doskonałych prac z zakresu położnictwa, pozatem wydawał „Archiv für Ginekologie”.

Credego zabieg, 1) specjalny sposób uciskania macicy po porodzie dziecka w celu przyspieszenia wydalania łożyska; 2) zapoczątkowane w 1880 przez Credego, wkraplanie do oczu 2% roztworu lapisu, noworodkom natychmiast po narodzeniu. Postępowanie to obowiązuje każdą położną (akuszerkę), przyjmującą poród. Ma ona na celu ochronę oczu przed zarażeniem rzeżączką, która istnieć może w narządach rodnych matki.

Credi Lorenzo di, malarz włoski, *1459 albo 1457 w Florencji, †1537 tamże. Syn złotnika, razem z Leonardem da Vinci był najznakomitszym uczniem Andrea del Verocchio. Pracował przeważnie w Florencji. Był jednym z pierwszych, którzy malowali olejno. Dzieła jego odznaczają się gracją i subtelną rysunkiem i kolorytą. Wielką ilość jego obrazów posiada galeria Uffizjów w Florencji. Do dzieł głównych należą: „Narodzenie Chrystusa” w akademii florenckiej; „Pokłon pasterzy” w Monachjum, liczne „Madonny z Dzieciątkiem” i in.

Credit i Debet (łac.), „Winien” i „Ma” w buchalterji.

Credit Lyonnais (franc.), jeden z największych banków światowych. Założony 1863 w Paryżu.

Credner Rudolf, *1850, †1900, geograf niemiecki, autor prac przeważnie z zakresu geografji fizycznej, pomiędzy innymi o deltach.

Credo, wierzę, wyznanie wiary, wyznanie polityczne.

Creeks, 1) rzeki okresowe w Australji. 2) szczerp Indian w Am. Płn. (Krik).

Creizenach Wilhelm, historyk literatury, *1851 w Frankfurcie n./M., w latach 1883—1913 profesor germanistyki na uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Wydał: „Geschichte des neuern Dramas” (5 tomów), „Schauspiele der englischen Komödianten” i in., †1919 w Dreźnie.

Crelle August Leopold, matematyk i technik niemiecki, *1780, †1855, napisał wiele rozpraw i podręczników matematycznych, wydał tablice rachunkowe, założył (1829) czasopismo matematyczne „Journal für reine und angewandte Mathematik”.

Cremer Will. Randal sir, polityk angielski; *1838; od 1885 czł. Izby Gmin; założyciel

ligi międzyparlamentarnej; w r. 1903 otrzymał nagr. Nobla; †1908.

Crémieux Isaac Adolphe, polityk francuski; *1796, †1880; założyciel „Alliance israélite universelle”.

Cremona, stol. prow. C. w Lombardji (Włochy póln.), nad rz. Po, 59.000 mieszk.; stare kościoły i pałace; fabr. skrzypiec w XVI—XVIII w., przemysł maszynowy i jedwabniczy; w r. 219 przed N. Chr. rzymska kolonia wojsk., w r. 605 po N. Chr. zburz. przez Longobardów.

Cremona Luigi, znakomity matematyk włoski, *1830 w Pawji, †1903 w Rzymie. Główne prace C. dotyczą krzywych sześciennych skończonych, geometrycznej teorii krzywych i powierzchni, oraz statyki wykreślnej („Opere matematiche di L. C.”, t. I—III, 1914—17).

Crenothrix, rodzaj wodorostów rozsączkowych, bakterji, mogących gromadzić wodorotlenek żelaza. Występuje w formie nitów dług. 1 cm.

Créqui, stary ród francuski, którego genealogja sięga X wieku. Wydał szereg sławnych rycerzy w XV, XVI i XVII w.; François, *1624, †1687, marszałek Francji, walczył za Ludwika XIV przeciwko ks. de Ligne w 1667 roku. Po śmierci Turenne'a odniósł szereg zwycięstw w kampanjach 1677 i 1678 pod Kochersberg, pod Rheinfeld itd. W 1684 zdobył Luksemburg.

Crescendo (włosk.), w muzyce wzrastające stopniowanie siły tonów.

Crêt de la Neige, najwyższy szczyt Jury we Francji, 1723 m. n. p. m.

Creuse, 1) pr. dopływ rz. Wienne we Francji, dług. 235 km.; 2) dep. w Francji środkowej, 5.568 km.², stol. Guéret.

Creusot (Le), m. w dep. Saône-et-Loire (Francja środk.), 31.000 mieszk., kopalnie węgla, najw. fran. zakłady metalurg., fabryka broni, dział (Schneider), lokomotywy.

Crewe m. w hr. Chester (Anglia póln.-zach.), 46.500 mieszk., warsztaty kolejowe.

Crex crex (derkacz), zwierzę, gromada: ptaki (Aves), rząd: podkasałe (Gerani). Grzbiet i barki czarno-brązowe, dziób czerwony, brzuch biały. Łata o zmierzchu i wydaje szczególny dźwięk skrzeczący. Żywi się owadami i małymi ślimakami. Wilgotne łąki. Przelotny. Przyłot w maju. Odłot w październiku.

Cricetus frumentarius (chomik), zwierzę, należące do gromady: ssaki (Mammalia), rząd: gryzonie (Rodentia). Około 30 cm. dług. Sierść siwa, na brzuchu czarna, białe centki. Wielki szkodnik, nachyla kłosa i wyjada ziarna. Część ziaren przenosi w swoich torbach policzkowych do nory na zapas zimowy. Jada także węże, jaszczurki, myszy, owady, a nawet drobne ptaszki. Chomiki są bardzo płodne. Europa, Azja Zachodnia.

Cricket (ang.), gra angielska w piłkę, uderzaną zapomocą pałanta.

Crenothrix
a nitczki,
b preczki,
c kokki,
d kolekcja kokków.

Crimmitschau, m. w okręgu Zwickau w Saksonji, 25.500 mieszcz., przędzalnie, sukiennictwo, przemysł metalurg.

Crinolidea (liljowce), nazwa gromady zwierząt, typ: szkarłupnie (Echinodermata). Podobne są do kwiatów, przyczepionych zapomocą długiej łodyżki do dna morskigo. Gatunki rodzaju Antedon żyją wolno. Ciało składa się z okrągłej tarczy, wypukłej od dołu. Otwór gębowy w górnej, miękkiej części tarczy. Od tarczy odchodzą 5 ramion prostych lub rozgałęzionych na 2 lub więcej gałęzi, na których osadzone są bocznie drobniejsze rozgałęzienia tzw. piórka; obecnie stosunkowo nieliczne, przeważnie w znacznych głębokościach morskich. W epokach ubiegłych występowały znacznie obficie, już od pierwszorzędu (palaeozoicum).

Cripple Creek, m. w stanie Kolorado (St. Zj. Am. Płn.), 2990 m. n. p. m., 13.000 mieszcz., pokłady złota.

Crispi Francesco, mąż stanu włoski; * 1819, † 1901; brał udział w rewolucji sycylijskiej z r. 48 i ekspedycji z r. 60; w 61 członek parlam.; w 76 przew. izby deput.; w 77 min. spr. wewnętrznych; w 87—91 i 93—96 prezes ministrów; zwolennik trójpzymierza.

Crispien Artur, współczesny polityk niemiecki. * 1875, z zawodu malarz dekoracyjny, od 1894 sekretarz partii socjaldemokratycznej, 1918—19 minister spraw wewn. w tymczasowym rządzie wirtemburskim, 1919 współprzewodniczący niezależnej partii socjaldemokratycznej.

Cristallo Monte, szczyt w Dolomitach w Tyrolu płd. (Włochy), 3.199 m. n. p. m.

Cristobal, port St. Zj. Am. Płn. pod Colon przy wjeździe do kanału Panamskiego od strony Atlantyku.

Crivelli Carlo, malarz włoski, * ok. 1440, † 1493. Dzieła jego tchną jeszcze duchem średniowiecza, hieratyzmem bizantyńskim, rozmiłowaniem się w barwnym przepychu i złocenjach. Do prac ważniejszych należą: „Madonna” w Wenecji; „Madonna” w katedrze w Ascoli; „Madonna między świętymi”; „Św. Hieronim”; „Św. Augustyn” i „Ukoronowanie M. Boskiej” — w Brera (Medjolan).

Croce Benedetto, * 1866. Znakomity włoski filozof i historyk literatury, prof. w Neapolu, 1910 senator, 1920 minister oświaty; przedstawiciel filozofii idealistycznej w duchu heglowskim; dzieła: „Estetica”, „Logica”, „Ciò che è vivo è ciò che è morto di filosofia di Hegel”; „Teoria è storia della storiografia”; „Goethe”; „La poesia di Dante”; wydaje (od roku 1903) czasopismo: „La Critica”.

Crockera ład, domniemany ład na oc. Lodowatym płn., w r. 1906 widziany przez Peary'ego.

Crocodylus niloticus, ob. E m y d o s a u r i a .

Crocus, krokus, piękna roślina z rodziny Iridaceae, o białych, liljowych płatkach, dużych żółtych słupkach, używanych jako barwnik do ciasta. **Crocus**.

Croix, m. w dep. Nord (Francja płn.), 16.000 mieszcz., odlewnie, płóciennictwo, przemysł wełn.; przedmieście m. Roubaix.

Cromagnon, miejsc. we Francji płd. z zabytymi tzw. rasy kromagnońskiej człowieka dyluwialnego.

Crome John, malarz angielski, * 1768, † 1821, ostatni przedstawiciel akademickich tradycji XVIII w. w pejzażu ang. Ulegał wpływom Holendrów, zwłaszcza Hobbemy; koloryt C. jest ciepły, perspektywa powietrzna doskonała, harmonijność kompozycji i sumiennosc opracowania — wybitne.

Crompton Samuel, inż. angielski, * 1753, † 1827. Wynalazca maszyn tkackich.

Cromwell, ob. K r o m w e l l .

Cronau Karol, znany niemiecki hodowca ptaków, współpracownik pism łowieckich i autor licznych dzieł. * 1825, † 1906. Pracował w t. zw. Parku Angielskim w Bischheim w Alzacji. Specjalnością jego była hodowla bażantów; napisał też cenne dzieło p. t. „Bażant łowny, jego pokrewne gatunki i krzyżowania”. Dzieło to wyszło w 1903 w tłumaczeniu polskiem, nakładem „Łowca Polskiego”.

Crookes William, fizyko-chemik, * 1832 w Londynie, † 1919. Pracował nad analizą widmową i odkrył (1864) tą metodą pierwiastek tal, badał wyładowanie elektryczne w rurkach z rozrzedzonym gazem (t. zw. rurki Crookesa) i w związku z tem zajmował się promieniami katodowymi (ob.). Należał do stronników spirytyzmu i ogłaszał z tej dziedziny prace. Crookes'a ciekawia — przykatodowy obszar ciemny w silnie wypróżnionych rurkach Crookes'a.

Crotalus adamanteus (grzechotnik), wąż, gromada: gady (Reptilia), rząd: łuskonośne (Squamosa), podrząd: Ophidia (węże). Długości 2 metry, z wierzchu zielonawy, o potrójnym rysunku na grzbiecie, ciemne plamy na głowie. Inny grzechotnik *Crotalus durissus*, równie długi, szarobrunatny, poprzeczne czarne pręgi, pod spodem żółtawobiałe z czerwonymi centkami. Stany Zjednoczone Połudn. Najmniejszy *Crotalus horridus* żyje w Ameryce Płn. i środk. Bardzo jadowity. Ukąszenie grzechotnika zabija byka lub konia w przeciągu 10 minut. Na końcu ogona umieszczona jest grzechotka, utworzona z resztek niezrzuconej podczas linienia skóry, wydająca przy ruchach zwierzęcia charakterystyczny dźwięk.

Croupier (franc.), krupier, funkcjonariusz przy stołach w domach gry.

Crown-glas, cz. szkło potasowe albo koronne, używane do celów optycznych. W zestawieniu z flintem (ob.), usuwa aberację chromatyczną soczewek.

Croydon, m. staroż. na płd. od Londynu (Anglia), 191.000 mieszcz., siedziba kupców londyńskich; maszyny, sukno, dzwony, obuwie; obecnie największe i najdoskonalsze w Europie lotnisko, stacja awiacyjna komunikacji międzynarodowej. Część Wielkiego Londynu.

Cruciferae, krzyżowe, rodzina roślin należąca do rzędu Rhoeadinae, obejmuje ziola

o liściach naprzemianległych, kwiatach promienistych, kielichu z 2+2 działek, koronie o 4 płatkach, sześciu czterosiłnych pręcikach, słupku górnym, owocu zwanym luszczyną lub moszczynką, dwukomorowym, zawierającym nasioną często oleiste. Krzyżowe, ze względu na wielkie rozprzestrzenienie i wielką ilość gatunków, występujących nieraz gromadnie, stanowią ważną rodzinę. Znajdują się tu rośliny uprawne jak rzepak, kapusta, chrzan, rzodkiew i t. d., lekarские jak gorczyca, ogro-dowe jak lewkonja, lak.

Crusenstolpe J a k., historyk i polityk szwedzki; * 1795, † 1865.

Crustacea (Skorupiaki), nazwa podgromady zwierząt, gromada: skrzelodyszne (Branchiata), typ: stawonogi (Arthropoda). Ciało podzielone na segmenty, które, zrastając się, tworzą głowę, tułów i odwłok. Niekiedy głowa i tułów zlewają się, tworząc głowotułów. Prawie na każdym segmencie 1 para odnóży, które na głowie przekształcone są na. czułki, żuwaczki, szczęki, szczękonoża. Czulków 2 pary. Odnóży dwudzielne. Nabłonek skóry wydziela o-skórek chitynowy, cienki u jednych, u innych tworzący gruby pancerz, skorupę (stąd nazwa). Linieją. Oddychają skrzelami. Żyją w morzach i wodach słodkich; nieliczne na lądzie w miejscach wilgotnych. Rozwój prosty lub złożony. Larwy nazywają się: pływik (Nauplius), żywik (Zoëa).

Cruveilhier J e a n, lekarz franc., * 1791, † 1874, profesor anatomii patolog. w Montpellier i w Paryżu. Napisał kilka dzieł z zakresu anatomii patologicznej, które miały we Francji epokowe znaczenie. Najważniejsze dotyczy wrzodu żołądka.

Crux, gwiazdozbiór, ob. krzyż południowy.

Crux (łac. krzyż), drewniane narzędzie męki w starożytnym Rzymie w kształcie T lub †, do którego przybijano. lub na którym wieszano skazańca, co łączyło się także z karą chłosty lub łamaniem gołeni. W czasach historycznych na karę tę skazywano przeważnie tylko niewolników, głównie większych zbrodniarzy lub ludzi winnych zdrady stanu (n. p. chrześcijan w myśl ustawodawstwa rzymskiego). Gdy krzyż stał się symbolem chrześcijaństwa, ces. Konstantyn, uznawszy tę religię, zniósł karę krzyża.

Cryptogamae, rośliny skrytopłciowe, rozmnażające się zapomocą zarodników, w przeciwstawieniu do jawnopłciowych (Phanerogamae), które rozmnażają się zapomocą nasion. Cryptogamae dzielimy na plechowe (Thallophyta): glony, grzyby, porosty, i rodnio-wce, (Archegoniatae): mchy, paprocie, skrzypy i widłaki.

Cs, symbol chemiczny cezu.

Csanad, komitat węg. pomiędzy Cisą i Maroszem, 1715 km.², 140.000 mieszk., gł. m. Makó.

Csepel, wyspa na Dunaju, poniżej Budapesztu (Węgry), 330 km.², 25.000 mieszk., tzw. „wyspa zajęczka”; gł. miejsc. Racskeve.

Csic (Csik), komitat w Siedmiogrodzie wsch.

(Rumunja), 4859 km.², 128.400 mieszk., stol. Csic-Szereda.

Csongrad, komitat węg. nad Cisą, 1967 km.², 132.100 mieszk., gł. m. Szegedin.

Cu, symbol chemiczny miedzi.

Cuba, ob. Kuba.

Cubebae, kubeba; owoce jawańskiej rośliny Piper Cubeba (rodzina Piperinae), środek przeciwreżączkowy.

Cubryna, szczyt w Tatrach wys., 2378 m.

Cuculus canorus, kukulka, gromada: ptaki, rząd: kukulki (coccyges). Dwa palce zwrócone ku przodowi i dwa ku tyłowi. Popielato-szara, brzuszki białe w czarne poprzeczne plamy. Ogon czarny z białą plamą na samym końcu. Bardzo pożyteczna, gdyż żywi się bardzo szkodliwymi kosmatymi gąsienicami, których inne ptaki się boją, a także dużymi chrząszczami. Przelotna. Przybywa do nas w połowie kwietnia, odlot w lipcu. Nie buduje własnych gniazd, tylko podrzuca jajka do gniazd cudzych. Przybrana matka wysiaduje podrzucone jajko razem ze swojemi, i karmi pisklę kukulcze, wskutek czego własne pisklęta giną przeważnie z głodu i braku miejsca. Przyczyną tego jednego w świecie ptaków zjawiska jest prawdopodobnie to, że kukulka składa poszczególne jajka w dużych odstępach czasu. Miałaby więc w gnieździe jednocześnie wyklute pisklęta, które musiałaby karmić, i jajka, któreby musiała wysiadywać. Dwu tych czynności naraz nie mogłaby spełniać.

Cucumis colocynthis, kolokwiat, roślina (rodzina Cucurbitaceae), wydająca owoce wielkości pomarańczy, podobne do małego sawona, o mięsistej gąbczastej, gorzkiej, wywołującej wymioty, przeczyszczającej, trującym. Własności te znane były już starożytnym. Rośnie na pobrzużu morza Śródziemnego, w Algierji i Indiach zachodnich.

Cucumis Melo, melon, należy do rodziny Cucurbitaceae, pochodzi z Azji, liście ma szerokie, sercowate, pięcioklapowe, owoce gładkie, wazy nierozgałęzione; jest rośliną dziewopłodną.

Cucumis sativus, ogórek, należy do rodz. Cucurbitaceae, pochodzi z Indji wsch., posiada wazy nierozgałęzione i nasioną ostrokanciaste; hodowany dla owoców. Młode ogórki, konserwowane w occie, noszą nazwę korniszonów.

Cucurbita, dynia, rodzaj roślin pospolicie hodowanych w ogrodach; należy do rodziny Cucurbitaceae; należy tu C. Pepo, dynia, bania o wazach rozgałęzionych, kwiatach rozdzielnopłciowych, umieszczonych w kątach liści, nasionach zgrubiałych na brzegu (jadalne, „pestki“).

Cucurbitaceae, dyniowate, rodzina roślin należąca do rzędu Campanulinea, obejmuje zioła czepiące się za pomocą wazów, o liściach szorstkowłosych, kwiatach rozdzielnopłciowych (1- lub 2-pienne). Należą tu Cucumis sativus, ogórek, C. melo, melon, Cucurbita Pepo, dynia, Cucumis Citrullus, arbuz.

Cucuta, m. w Kolumbji (Am. Pld.), 29.500 mieszk., plantacje kawy.

Cudowa, K u d o w a, miejscowość kuracyjna na Śląsku pruskim, 4 godz. od Wrocławia. Źródła żelaziste.

Cudowna (gwiazda) w gwiazdozbiore Wieroryba (Mira Ceti), gwiazda zmienna. Okres zmienności jej blasku wynosi 331 dni. W czasie maksimum blasku dochodzi czasem do 2-ej wielkości i pozostaje taką około 2 tygodni, następnie blask jej słabnie, w ciągu około 3-ch miesięcy dochodzi do 6-ej wielk.; przez 5 następnych miesięcy jest gołym okiem niewidzialna, spadając w tym czasie do 10-ej wielkości. Wreszcie blask jej stopniowo wzrasta i po 3 miesiącach znów dochodzi do 2-ej wielkości. Zmienność C. odkrył Fabricius w 1596.

Cudzoziemiec, poddany lub obywatel obcego państwa, przebywający w jakimś kraju.

Cuenca, 1) stol. prow. C. w N. Kastylji, 12.000 mieszkańców, nad rz. Yucar, handel wełną; 2) m. w Ekwadorze (Am. Pld.), 2.690 m. n. p. m., 30.000 mieszk., uniwersytet, wyroby wełn. i bawełn., kapiele siarcz.

Cuesta (hiszp. stopień), stroma krawędź pewnego obszaru, złożona z warstw skalnych odpornych na działania niszczące (wiatr, woda).

Cueva, Coiba, szczep indyjski w Panamie.

Cuevas de Vera, m. w prow. Almeria w Andaluzji (Hiszpanja) nad rz. Almanzora, 26.000 mieszk., kopalnie srebra.

Cui Cezar, wybitny kompozytor rosyjski, reprezentant „Młodej Rosji”, należący do słynnej „piątki nowatorów” (Borodin, Mussorgski, Bałakirew, Rimskij - Korsakow), * 1835, † 1910. Uczeń Moniuszki w Wilnie. Wzorował się na muzyce Berlioza, opierając się na pierwiastkach melodii ludowej. Napisał opery: „Jeniec Kaukazu”, „William Ratcliff”, „Le Flibustier”; prócz oper uprawiał pieśń i muzykę salonową. Był również inżynierem wojskowym (prof. fortyfikacji w Petersburgu) i napisał dzieło o fortyfikacjach polowych.

Cui bono? (łac.), z czyją korzyścią?

Cujacius Jacques (de Cujas), * 1522, † 1590, znakomity prawnik francuski; uporządkował zbiory prawa rzymskiego, objaśnił i uzupełnił.

Cujus regio, ejus religio (łac.), czyje panowanie, tego religia. Zasada istniejąca od czasu wojen reformacyjnych, a pozwalająca na narzucanie wyznania poddanym przez panującego.

Cukromierz, nazwa przyrządu do oznaczania cukru w roztworach: na podstawie oznaczenia gęstości — areometr, c. Ballinga; optycznie — polarymetr; gazometrycznie — c. fermentacyjny.

Cukrowa choroba, ob. cukrzyca.

Cukrowa trzcina, ob. Saccharum officinarum.

Cukrownica, ob. Saccharum officinarum.

Cukrownictwo, fabryczny sposób otrzymywania krystalicznego cukru trzcinowego z trzciny cukrowej, zawierającej około 18% i buraka cukrowego, zawierającego około 16% cukru. Początki cukrownictwa w Europie sięgają XV wieku, gdy rozpowszechniono sposób wydobycia cukru z trzciny cukrowej. Cukier trzci-

nowy sprowadzać zaczęli z Ameryki Wenecjanie, którzy pierwsi założyli w XV wieku rafinerie cukru. Po Wenecjanach, przywóz cukru zmonopolizowała Anglia, co trwało do końca XVIII w. W Europie próby plantowania trzciny cukrowej nie powiodły się ze względów klimatycznych: natomiast w końcu wieku XVIII chemik niem. Achard rozpoczął fabrykację cukru buraczanego w cukrowni, zbudowanej przez siebie na Śląsku. Jednocześnie we Francji zaczęto pracować nad uprawą buraków cukrowych, a to wskutek polityki Napoleona I, który w 1803 zabronił przywozu rafinady, a równocześnie obłożył dużym cłem angielski cukier trzcinowy, poatem wyznaczył znaczne premie za uprawę buraków i ulepszenia techniczne. Zarządzenia te postawiły w krótkim czasie Francję na pierwszym miejscu w szeregu państw, produkujących cukier. Istotny rozwój cukrownictwa buraczanego datuje się jednak dopiero od 7-go dziesiątka lat w. XIX, kiedy pierwotne sposoby wydobywania soku z buraka (rozdrażnianie na tarkach i wyłaczanie w prasach) ustąpiły miejsca metodzie dyfuzyjnej Roberta. Buraki pokrajane w płatki wyciąga się gorącą wodą w kotłach zwanych dyfuzerami, otrzymując roztwór, zawierający do 12% cukru. W celu oczyszczenia od barwników i związków organicznych, tamujących krystalizację, sok gotuje się z mlekiem wapniem (nawapnianie cz. defekacja), przyczem zanieczyszczenia tracą się, z cukru zaś tworzy się cukrzan wapniowy rozpuszczalny w wodzie. Następuje potem nasycenie tego roztworu dwutlenkiem węglowym (saturacja), przyczem cukrzan wapniowy rozkłada się na wolny cukier i węglan wapniowy; odsączony roztwór poddaje się ponownej defekacji i saturacji; po ostatecznem przesączeniu czysty roztwór zgęszcza się nieco w wyparnicach próżniowych w niskiej temp. i przesacza przez węgiel kostny celem odbarwienia. Potem odparowywanie prowadzi się dalej aż do krystalizacji cukru. Zastygła masa krystaliczna, zmiażdżona, przechodzi do wirówek, które oddzielają cukier (kryształ) od reszty syropu bardzo ciemnego, zwanego melasa. Melasa służy do wyrobu alkoholu i jako pasza dla bydła. Rafinadę cukrową otrzymuje się przez dalsze oczyszczenie cukru (rafinację). Rozpuszcza się kryształ w wodzie, roztwór przepuszcza przez węgiel kostny, zgęszcza w próżni i krystalizuje w formach. Ulepszenia w fabrykacji cukru buraczanego i uszlachetnienie odmian buraków sparaliżowały dowód cukru trzcinowego z kolonii. W ostatnich dziesiątkach lat produkcja cukru buraczanego w Europie i Ameryce zrównała się, a nawet przewyższyła produkcję cukru z trzciny cukrowej w kolonjach. Najwięcej cukru trzcinowego produkują Kuba i Jawa, w Europie zaś cukrownictwo buraczane rozwinęło się z pocz. XX w. najbardziej w Niemczech, w Austrii i Rosji. Pomimo szybkiego wzrostu spożycia, przemysł cukrowy rozwijał się tak szybko, że wskutek nadprodukcji zaczął zagrażać kryzys; dla zaradzenia temu główne państwa

produkujące, i najpoważniejsze konsumujące (Anglia), zawarły w 1902 w Brukseli konwencję, której głównym postanowieniem było zniesienie premii wywozowych, redukcja akcyzy i cła przywozowego. Konwencja ta odnowiona została w 1907 i aż do wybuchu wojny w 1914 regulowała sprawy cukrownictwa w Europie. Światowa produkcja cukru wynosiła w 1914/15 ok. 15,5 milj., w 1919/20 do 7,1 milj. tonn. W Królestwie Polsk. pierwsza cukrownia Częstocice zbudowana została w 1826; w 1830 powstał Guzów, a w kampanji 1845/6 już było czynnych 27 cukrowni. Od tego czasu przemysł cukrowy rozwinął się na ziemiach polskich w szybkim tempie, tak, że w roku 1924—25 było czynnych 75 cukrowni, które wyprodukowały łącznie 4,372,469 ctr. mtr. Konsumcja cukru na głowę ludności wynosi w St. Zj. Am. Płn. 50,80 kg., we Francji 23,13 kg., w Niemczech 24,04 kg., w Polsce 6,35 kg. Najmniejsza konsumcja cukru jest w Rosji i wynosi 1,36 kg. (statystyka z 1924 wedł. Lamborn Sugar Stat. Rep. New York).

Cukry należą do węglowodanów, czyli związków, złożonych z węgla (C), wodoru (H) i tlenu (O) i zbudowanych w ten sposób, iż na jeden atom C. przypadają dwa at. H i jeden at. O. Stąd pozór, jakoby węgiel był tu złączony z wodą: $C + H_2O = CH_2O$; np. wzór cukru gronowego: $6CH_2O$ czyli $C_6H_{12}O_6$. C. gronowy, glikoza, glukoza, dekstroza $C_6H_{12}O_6$, występuje w owocach słodkich dojrzałych, w miodzie. Sztucznie otrzymuje się przez rozkład hydrolityczny (działanie kwasami) c. trzcinowego, krochmalu, błonnika. Syrop kartoflany wyrabiany z krochmalu, kartofli, jest gęstym roztworem c. gronow. C. g. należy do c. prostych, jest prawoskrętny, fermentuje z drożdżami. C. owocowy, fruktoza, lewuloza $C_6H_{12}O_6$, należy do c-ów prostych, krewniak poprzedniego i obok niego występuje w przyrodzie. Jest lewoskrętny, fermentuje z drożdżami. C. trzcinowy, sacharoza $C_{12}H_{22}O_{11}$ należy do c-ów złożonych, podwójnych. Pod działaniem kwasów w roztw. wodnym przyłącza H_2O i rozpada się na c. gronowy i owocowy (inwersja). Z drożdżami nie fermentuje wprost, lecz dopiero po inwersji. Krystalizuje się w postaci słupów jednoskośnych, rozp. się w wodzie, alkoholu. W 200° topi się, rozkłada się zwolna, brunatniejąc (karmel), ogrzany wyżej zwęglą się. C. t. występuje w trzcinie cukrowej (15—20%), buraku cukrowym (do 18%), kukurydzy i w in. roślinach. C. słodowy, maltoza $C_{12}H_{22}O_{11}$, tworzy się z krochmalu pod działaniem diastazy i in. enzymów, np. pod działaniem słoju, jak przy wyrobie brzcзки piwnej; fermentuje z drożdżami. C. mleczny, laktoza $C_{12}H_{22}O_{11}$ znajduje się w mleku wszystkich ssaków (3 do 6%). Pod wpływem bakterji mleczonej fermentuje na kwas mleczy (kwaśnienie mleka).

Cukrzany, związki cukru trzcinowego z zasadami; ciała krystaliczne. Pod wpływem CO_2 i SO_2 wydzielają wolny cukier.

Cukrzyca, gęsta masa krystaliczna zawierająca 95% cukru; produkt fabr. cukru.

Cukrzyca (choroba cukrowa), diabetes mellitus, jest chorobą przemiany materji. Upośledzona jest w pierwszym rzędzie przemiana węglowodanów, ale istnieją też zaburzenia w przemianie białek i tłuszczów. Właściwą przyczyną choroby jest niedomoga gruczołów t. zw. dokrewnych, znajdujących się w trzustce (wysepki Langerhansa), wydzielających do krwi ciało, zwane insuliną, która normuje przemianę węglowodanową. Objawy choroby są następujące: wilczy apetyt, pragnienie, nadmierne przyjmowanie płynów (co z kolei pociąga za sobą oddawanie wielkich ilości moczu), osłabienie, chudnięcie; w moczu pojawia się cukier, zwiększa się ilość cukru we krwi. W ciężkich przypadkach gromadzą się w ustroju szkodliwe produkty przemiany materji, które wywołują stan zatrucia zwany kwasicą lub śpiączką cukrową — coma diabeticum — mogący spowodować nawet śmierć chorego. Leczenie cukrzycy polega przede wszystkim na zachowaniu odpowiedniej diety; regulować należy zarówno ilość jak i jakość pokarmów. W ciężkich postaciach choroby i w stanie kwasicy, prócz właściwej diety stosuje się wstrzykiwanie insuliny, wyciągu ze wzmiankowanych gruczołów dokrewnych w trzustce, t. zw. wysepek Langerhansa.

Culicidae (Komary), nazwa rodziny owadów podrzędu Namatocera, rzędu: Diptera (Dwuskrzydłe). *Culex pipiens* (komar) pojawia się w cieplej porze roku, w okolicach wilgotnych w większych ilościach, niż w suchych, gdyż larwy jego żyją w wodzie. W wietrzne lata dużo młodych komarów topi się w wodzie. Samica posiada klujące szczelinki, znajdujące się w smoczku, którymi nakłuwia skórę kręgowców, a następnie smoczekiem wysysa krew. Samiec karmi się sokami roślinnymi. Pokrewny gatunek *Anopheles* przenosi zarazki malarii. Stegomyia calopus roznosi żółtą febrę.

Cullen Paul, arcybiskup Dublina; * 1803, od 1852 arcybiskup., od 1866 kardynał; † 1878; gorliwy obrońca sprawy irlandzkiej.

Cullinan, największy diament, znaleziony w Afryce pld. Ciężar pierwotny 3025 karatów, równy 622 gr. Po oszlifowaniu dał 2 największe z istniejących diamentów: 516½ i 309¼ karata oraz 7 mniejszych. Własność Anglii.

Cumae, pierwsza i można grecka kolonia na terytorjum Italji na zach. od Neapolu, założona prawdopodobnie już w VIII w. przed Nar. Chr. Kwitła głównie w w. V przed Nar. Chr., później zaćmiona przez Neapol w w. IV przed Nar. Chr., weszła do związku sprzymierzeńców rzymskich, od II w. przed Nar. Chr. miała już język urzędowy łaciński. Później chyli się coraz więcej do upadku i za cesarstwa nie ma już żadnego znaczenia.

Cumana, m. w Wenezueli, założ. w 1520 przez Hiszpanów, wyroby bawełn.; port: Porto Sucre nad zatoką Caviaco, wywóz kawy, tytoniu, cukru, skór; 16.500 mieszk.

Cumbal, 1) wulkan w Andach Kolumbijskich

(Am. Pld.), 4.790 m.; 2) m. w Kolumbji, 6.000 mieszsk.

Cumberland, 1) hr. w pñ.-zach. Anglii z licznymi jeziorami (Windermere, Ullswater), 3.926 km², 273.000 mieszsk., chów baranów, wyroby wełn., bawełn., lñane, kopalnie węgla i rudy żel.; stol. Carlisle; 2) l. dopływ rz. Ohio w St. Zj. Am. Pñ., dług. 690 km., żeglowny; 3) półwysep Ziemi Baffina w Am. arktycznej; 4) m. w stanie Maryland (Stany Zjedn. Am. Pñ.), 30.000 mieszsk., kopalnie węgla; 5) C. Mountains, góry w St. Zj. Am. Pñ., część gór Alleghany, do 1436 m.

Cumberland Richard, * 1732, † 1811. Pisarz angielski. Autor powieści i dramatów.

Cumberland William August, syn króla Anglii, Jerzego II. * 1721, † 1765. Poniósł klęskę pod Fontenoy w 1745 r. od marszałka de Saxe. W 1746 odniósł zwycięstwo pod Culloden w Szkocji nad Karolem Edwardem Stuartem, wskutek czego upadły pretensje tej dynastji do tronu angielskiego. Wziął udział w wojnie 7-letniej i wskutek przegranej pod Hastenbeck zawarł konwencję pod Kloster-Seven w 1757, która oddała Hanower Francji.

Cumbre de Mulhacen, najw. szczyt gór Sierra Nevada w Hiszpanji, 3.481 m.

Cumbre (Portilla de la), przełęcz w Andach chilijskich Am. Pld., 3.760 m. n. p. m., tunel dług. 3.165 m. kolei transandyjskiej z Valparaíso do Buenos Aires.

Cumbrian Mountains (Hills), masyw górski w hr. Cumberland (Anglia pñ.-zach.), szczyt Sca Fell Pike 963 m.; liczne jeziora.

Cum grano salis, z odrobiną soli; potocznie: z zastrzeżeniem, ostrożnie.

Cuminum cyminum, kmin zwykły, baldaszkowa roślina, pochodząca z Egiptu oraz Azji, posiada owoc aromatyczny o gorzkawym smaku.

Cumulus, ob. chmury.

Cunard Samuel sir, * 1787, † 1865, założyciel stałej komunikacji okrętowej (1839) między Anglią i Ameryką; potężne towarzystwo p. f. Cunard Line.

Cundinamarca, prow. Kolumbji zach. (Am. Pld.), 22.350 km², 812.000 mieszsk., uprawa bawełny; stol. Bogota.

Cuneo (Coni), stol. prow. C. w Piemontcie (Włochy pñ.), twierdza, 31.300 mieszsk., przedsiębiorczość; w r. 1862 istniała tu szkoła wojskowa polska; prow. C. 7.434 km², rolnicza i przemysłowa (jedwab); znaczna emigracja.

Cunha Tristan da, żeglarz portugalski drugiej połowy XV w., zwiedził wybrzeże Afryki od równika do przylądka Guardafui, odkrył szereg wysp na Atlantyku.

Cuno Wilhelm, polityk niem.; * 1876; w latach 1922—23 kanclerz Rzeszy.

Cupido (Kupidyń), gr. Eros, syn Afrodyty i Aresa, bóg miłości i przyjaźni.

Cuprum, ob. miedź.

Cupula, ob. Cupuliferae.

Cupuliferae, miseczkowate, nazwa rodziny roślin, należących do rzędu Querciflorae, dębowce. Należą tu drzewa lub krzewy jednopienne o liściach pojedynczych z przyliska-

mi, kwiatach żeńskich, posiadających słupkę dolny; owoc — orzech, opatrzonej charakterystycznym utworem-miseczką (cupula). Ważniejsze drzewa: Fagus (buk), Quercus (dąb).

Curacao, kolonia holenderska, składająca się z wysp C., Buenayre, Aruba i i. w grupie Wysp pod Wiatrem (Antyle); 1.130 km², 54.000 mieszsk., przeważnie rz.-kat.; stol. Willemstad na C.; wywóz owoców, soli morskiej, fosfatu.

Curacao, znany holender. likier, zaprawiany suszoną skórką pewnej odmiany pomarańczy, hodowanej na wyspie Curacao.

Curara, bardzo silna trucizna pochodzenia roślinnego, używana do zatrąwania strzał przez Indian. Działa paraliżująco na mięśnie, niemal momentalnie, po bezpośrednim przeniknięciu do krwi. Spożyta — nie działa. Dlatego jedynym ratunkiem jest wyssanie zatrutej rany natychmiast po zatruciu.

Curculionidae (Ryjkowce, Słoniki), nazwa rodziny owadów tęgopokrywych (Coleoptera). Głowa zakończona zagiętym wdół rykiem, na którego końcu osadzone są pałkowate rożki. Bardzo szkodliwe. *Hylobius abietis* (Szeliński jodłowiec) szkodnik zagajników jodłowych i świerkowych; wgrzyza się w młode pędy drzew; liszki wgrzyzają się w biel drzewa i tam się przepoczwarzają. *Authonomus pomorum* (Kwieciak jabłkowiec) składa jajka w pączki kwiatowe jabłoni, liszka pożera pączek. *Calandra granaria* (Wolczek zbożowy) składa jajka w ziarnach zboża; gasienica wyżera miąższ ziarna; 2 pokolenia jednego lata. *Balaninus nucum* — Słonik orzechowy.

Curcuma, kurkuma, rodzaj roślin z rodz. Zingiberaceae, rośnie we wschodnich Indiach. *C. longa* daje barwnik żółty, kurkumę, używaną do zaprawy likierów.

Curiatius Materius, mówca i poeta z czasów Domicjana w Rzymie; z jego tragedji, przeznaczonych tylko do recytacji, znane są tytuły: „Medea“, „Thyestes“, „Domitius“, „Ca- to“.

Curiatius, nazwisko trzech braci bliźniąt z Alby. Podczas wojny Rzymu z Alba, walczyli o władzę z trzema braćmi bliźniętami Horacjuszami z Rzymu i byli przez tych ostatnich pokonani.

Curico, stol. prow. C. w Chile środk. (Am. Pld.), 15.600 mieszsk., garbarnie; prow. C. 7.885 km², rolnictwo, chów bydła.

Curie, jednostka fizyczna do mierzenia emanacji (ob.); 1 curie odpowiada 0,63 mm³ lub 6,10⁻⁶ gr. emanacji. Jedna tysiaccza część curie ma nazwę millicurie.

Curie, 1) Maria ze Skłodowskich, * 1867 w Warszawie, żona Piotra (ob.). Odkryła w blendzie smółcowcowej z Jachimowa w Czechach pierwiastek polon, który okazał się potem produktem rozpadu radu, pierwiastka odkrytego przez małżonków Curie.

Curcuma (na lewo),
(na prawo korzeń).

Po tragicznej śmierci męża przejechanego przez samochód, objęła po nim katedrę fizyki w Sorbonie. Za swe prace z zakresu promieniotwórczości otrzymała wiele zaszczytnych odznaczeń, pomiędzy niemi — nagrodę Nobla. 2) Piotr, fizyk francuski, * 1859 w Paryżu, † 1906. Odkrył, łącznie ze swoją żoną Marią ze Skłodowskich, w 1898 rad w postaci czystych soli radowych; badał prędkość rozpadu pierwiastków promieniotwórczych, stwierdził niezależność ich rozpadu od temperatury. Za prace swe otrzymał nagrodę Nobla. W 1904 objął katedrę fizyki w Sorbonie (Paryż). Zmarł wskutek nieszczęśliwego wypadku.

Curiosa. (łac.), rzeczy rzadkie, godne podziwu.

Curitiba, ob. Kurytyba.

Currency notes, ob. banknoty.

Curriculum vitae (łac.), życiorys.

Curry, najważniejsza korzenna przyprawa kuchni przednioindyjskiej.

Cursores, biegusy czyli ptaki strusiowate. Ogólna nazwa rzędu ptaków, których cechami są: 1) nogi przystosowane do biegu, 2) skrzydła niezdolne do lotu, 3) brak grzebienia na mostku. Do biegusów należą: strusie (*Struthio camelus*), kazuary (*Casuarus galeatus*), kiwi (*Apteryx*), rea (*Rhea americana*).

Curtea-de-Arges, m. na Wołoszczyźnie (Rumunia), nad rz. Arges, 6.300 mieszk., bizantyński klasztor z XIII w.

Curtius, 1) Ernst, * 1814, † 1896, archeolog niemiecki, autor „Historji Grecji”; 2) Georg, * 1820, † 1885. Brat poprz., filolog. Zastosował zasady językoznawstwa porównawczego do badań nad językiem greckim.

Curtius, 1) Marcus, odważny młodzieniec, który — według podań rzymskich — rzucił się w r. 362 przed N. Chr. — celem prześlągnięcia bogów — w przepaść, jaka powstała na forum rzymskiem, wskutek trzęsienia ziemi. Przepaść natychmiast zamknęła się. W czasach historycznych była na forum romanum studnia, zwana Lacus Curtius; 2) Rufus Quintus, historyk rzymski z czasów Klaudjusza. Napisał „De rebus gestis Alexandri Magni” w 10 księgach.

Curtze Maximilian, matematyk niemiecki, * 1837, napisał szereg rozpraw z historii matematyki. † 1903.

Curzola, ob. Korzula.

Curzon of Kedleston George Nathaniel, lord, * 1859, polityk angielski; od 1898 do 1905 wicekról Indji. W 1919 i 1919—22 min. spr. zagr. Przedstawiciel imperjalizmu brytańskiego. † 1925.

Cuscuta, ob. Cuscutaceae.

Cuscutaceae, kianiakowate, rodzina roślin (rząd Tubiflorae) zbliżona do powojowatych. Kwiaty posiadają kielich i koronę 4 do 5 działelna, 4—5 pręcików, 1 słupkę o dwu szyjkach, owoc: torebka czteronasienna. Należą tu rośliny jednoroczne, pasorzytujące za pomocą ssawek wyrastających z bezlistnej, nitkowatej, żółtawej

Cuscuta.

lodygi, która oplata rozmaite rośliny zielne, przyczyniając znaczne szkody. Gatunki: *Cuscuta europaea*, kianiaka pospolita; *C. trifolii*, k. koniczynowa; *C. epilinum*, k. inowa; *C. lupuliformis*, k. wielka, pasorzytująca na drzewach i krzewach (wierzby i topole), spotykana w dorzeczu Wisły.

Custoza, w. w prow. Weronia (Włochy płn.), miejsce klęsk włoskich w wojnach austriacko-włoskich 1848 i 1866.

Cuszyna (Tsuszima), wyspa w cieśninie Koreańskiej; w 1905 klęska floty ros. w wojnie ros.-japońskiej.

Cutch, cachou, wyciąg z różnych gatunków akacyj wschodnich, składa się z kwasu katechu garbnikowego i katechiny. Używany jako barwnik brunatny do bawełny, z tlenkiem żelaza daje czerń do farbowania jedwabiu; szeroko stosowany w farbiarstwie.

Cuticula, oskórek, zewnętrzna zgrubiała część naskórka (epidermis) zwierząt lub roślin. Często pokryty jest u roślin warstwą wosku (silny nalot na sliwkach), co czyni go nieprzenikliwym dla wilgoci, chroni roślinę przed zbyt czynnym parowaniem. U zwierząt oskórek często bywa zwapniały.

Cuvier, 1) Georges, przyrodnik francuski, * 1769, † 1832. Twórca anatomii porównawczej i paleontologii. Główne dzieła: „Le règne animal”, „Leçons d'anatomie comparée”; 2) Frédéric, brat poprzedniego, * 1773, † 1838, przyrodnik. Napisał: „Des dents des mammifères”.

Cuxhaven, port zewn. Hamburga przy ujściu Elby do m. Północnego, 15.000 mieszk., przystań okrętów transatlantyckich, przed wojną port marynarki wojennej, miejsc. kąpielowa.

Cuyaba, stol. prow. Matto-Grosso w Brazylii środk. nad żeglow. Rio C., 30.000 mieszk., kopalnie złota i srebra.

Cuyani Rio, l. dopływ rz. Essequibo w Gwjanie bryt. (Am. Płd.), dług. 750 km., żeglowny.

Cuyp Albert, malarz holenderski, * 1605, w Dordrechcie, † 1691 tamże. Wsławił się krajobrazami i scenami myśliwskimi. Celował w sile światła, słonecznych gorących tonach. Doskonały portrecista. Pomimo znacznej liczby pozostałych dzieł (powyżej 1000), bardzo trudny do zdobycia i wysoko ceniony. Usiłowano imitować go do ostatnich czasów, lecz bez powodzenia. Najwięcej (26) obrazów C. posiadają galerie National i Dulwich (Londyn). Poza tem wszystkie muzea europejskie po parę sztuk.

Cuzco, m. w Peru (Am. Płd.), 3.488 m. n. p. m., dawna stol. Inkasów, zabytki; 30.000 mieszk.; prow. C. 404.845 km.², 438.650 mieszk.

Cvijic Jovan, * 1865, geograf serbski, prezes Tow. Geograf. i prof. uniw. w Belgradzie, autor prac, tyczących się geografii krajów bałkańskich. Najważniejsze dzieło: „La peninsule Balcanique” (1918).

Cwórka, cienki rzemyk, który spaja skórzaną kapturę cepów.

Cybant, przyrząd używany w mechanice, służący do ściągania, ewentualnie łączenia dwóch części maszyn.

Cybele (grecka Kybele), frygijska bogini, uosabiająca płododajną przyrodę. Czczona u Greków, jako matka bogów narówni z Rhea, również u Rzymian jako Magna Mater.

Cywichowski Zygmunt, prawnik pol., * 1879, studia w Berlinie, Monachium i Wrocławiu, 1912 prof. encyklopedii nauk prawnych i politycznych oraz historii filozofii prawa w uniwersytecie warszawskim, 1916 objął katedrę w uniwersytecie warszawskim; ogłosił szereg prac, głównie z dziedziny prawa publicznego, państwowego i międzynarodowego. Sędzia stałego trybunału rozjemczego w Hadze.

Cybina, pr. dopływ Warty, ujście pod Poznaniem.

Cyborjum, w starożytności naczynie do picia, podobne do strąka (Kiborion) bobu egipskiego. Obecnie szafka ozdobna, używana w kościele do przechowywania puszki z Najsw. Sakramentem.

Cybuka Mikołaj, sekretarz na dworze Witolda w XV w. Znakomity dyplomata i polityk. Przyczynił się do wzmocnienia unii Litwy z Koroną.

Cybulski, 1) Marjan, budowniczy polski. XIX w. Wykonał: przebudowę kościoła farnego w Poznaniu (1864); pałac w Dąbkach (pow. wyszyski) (1872); przebudował dwór w Oporowie wedł. planu Z. Gorgolewskiego (1877—1878); 2) Napoleon Nikodem, fizjolog polski, * 1854 w Małopolsce, † 1922. Od 1885 profesor fizjologii w uniwersytecie krakowskim. Ogłosił cenne prace o prądach elektrycznych w mięśniach. Wydał „Fizjologię człowieka”. Zajmował się również dentystryką praktyczną; 3) Wojciech, filolog i krytyk literacki, * 1808, † 1867. Studjował w Poznaniu i na uniwersytecie berlińskim. W 1841 został docentem filologii słowiańskiej na uniwersytecie w Berlinie, w 1860 profesorem filologii słów w Wrocławiu. Rozprawy drukował w czasopiśmie „Poznańskich”. Z ważniejszych: „Mickiewicz moralnie i poetycko stanowisko”, „Dziady Mickiewicza” (wyszedł osobno), nadto zaś „Odczyty o poezji polskiej w pierwszej połowie XIX w.”.

Cycas, drzewa z rodziny Cycadeae, podobne do palm i paproci, rosnące we wschodnich Indiach i na Molukach. C. circinalis daje sago przedniego gatunku.

Cyclops (Oczlik), zwierzę wodne, typ: stawonogi (Arthropoda), gromada: skrzelodyszne (Branchiata), podgromada: skorupiaki (Crustacea), rząd: widłonogi (Copepoda). Bardzo pospolity w wodach stojących.

Cyclostomata (kręgoustę), zwierzęta, które dawniej zaliczane były do gromady ryb, zaś obecnie tworzą oddzielną gromadę i należą do najniższych zorganizowanych kręgowców. Szkielet chrzęstny. Struna grzbietowa

istnieje przez całe życie. Szczęk brak. Otwór nozdrzy pojedynczy. Ciało w postaci robakowatej, o jednej słabo rozwiniętej pletwie ogonowej. Skóra pozbawiona łusek. 7 par szczelin skrzelowych otwierających się nazewną. Żyją w morzach i wodach słodkich. Lejkowata jama ustna opatrzona jest rogowymi ząbkami i ma kształt okrągły, stąd nazwa tej gromady. Petrymizon fluvialis (minog rzeczny), Myxine glutinosa (śluznica).

Cyd (arab. sid, pan) z przydomkiem Campeador (po hiszpańsku: wojownik). Bohater narodowy Hiszpanii. Właściwe nazwisko Ruy (Rodrigo) Diaz de Bivar, szlachcic kastylijski, † 1099. Wódz wojsk Sancha II kastylijskiego przeciw Maurów. Skazany na wygnanie przeszedł na stronę Maurów. W 1094 opanował Walencję. Jest bohaterem licznych pieśni ludowych, najstarsza z XII w. Poemat o Cydzie napisał poeta niemiecki Herder. Dramat „Cyd” sławnego dramaturga francuskiego Corneilla przełożył na język polski Stanisław Wyspiański.

Cydyna (niem. Zehden), miejscowość na prawym brzegu Odry, pamiętna pierwszym zwycięstwem Polaków nad Niemcami 972 r.

Cyfra, symbol, służący do oznaczenia liczb, zwłaszcza liczb naturalnych. Cały świat cywilizowany używa dziś c. a r a b s k i c h: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 i 9, z których pierwsza oznacza liczbę zero, dalsze zaś — dziewięć najmniejszych kolejnych liczb naturalnych. Przy pomocy tych c. i ich układów można wyrazić każdą liczbę naturalną. C. arabskie pochodzą z Indji, skąd za pośrednictwem Arabów przedostały się na Zachód. Inne narody starożytne, np. Grecy i Żydzi, jako c. używali liter alfabety. C. r z y m s k i e są to I (1), V (5), X (10), L (50), C (100), D (500), M (1000); stąd np. VI (6) = 5 + 1, LXII (62) = 50 + 10 + 1 + 1, ale IV (4) = 5 - 1. XC (90) = 100 - 10. MCMXXV (1925) = 1000 + (1000 - 100) + 10 + 10 + 5. C. rzymskie są dziś dość rzadko używane (przeznacznie na pomnikach, gmachach itd., dla oznaczenia roku).

Cyfrowe depesze, depesze, w których zamiast liter występują umówione cyfry. Są to tzw. „depesze szyfrowe”, używane w dyplomacji, handlu etc.

Cyganie, lud koczowniczy pochodzenia indoeuropejskiego, przywędrował z Indji północnych, na przełomie XIII i XIV wieku na półwysep bałkański, a stąd rozszedł się po całej Europie: ok. 800.000 głów, z tego 300.000 w Rumunii, 280.000 na Węgrzech, 116.000 w Serbii, 50.000 w Rosji i Hiszpanii, ok. 16.000 w Polsce.

Cyganka, w gwarze myśliwskiej: licha strzelbka.

Cygański Mateusz, autor książki o ptakach i ich łowieniu. Żył w wieku XVI za Stefana Batorego. Wydał: „Myśliwstwo ptasze”. Opis obyczajów ptaków podaje wierszem, sposoby łowienia — prozą; najdawniejsza nomenklatura ptaków.

Cygaro, liść tytoniowy, zwinięty w formę wrzeciona, oklejony drugim liściem, zwykłe

Cycas revoluta.

lepszego gatunku, i przeznaczony do palenia. Ob. Tytuń.

Cygnus olor, łabędź głuchy, gromada: pta-ki (Aves), rząd: blaszkodziobe. Śnieżno-biały; dziób czerwony, nogi czarne. Młode są szare; dopiero w drugim roku upierzenie staje się białe. Bardzo silny. W dzikim stanie na północy Europy i Azji.

Cyjanek potasowy, KCN, sól cyjanowodoru, silna trucizna, rozpuszcza się w wodzie łatwo, w alkoholu trudno. Używany w galwanoplastyce, gdyż rozpuszcza w sobie sole metali ciężkich, np. srebra, złota. C. p. ma zastosowanie też w kopalniach złota, np. w Transvaal'u przy wydobywaniu złota ze skał.

Cykada, ob. Cicadidae.

Cykl, szereg, kilka utworów literackich, lub muzycznych, opracowanych według jednego planu i łączących się formalnie lub treściowo.

Cykl (w astr.), okres czasu, po którego upływie pewien szereg zjawisk astronomicznych zaczyna się powtarzać. C. księżycowy, okres, po którego upływie te same fazy księżyca (np. nów), przypadają na te same dni słonecznej rachuby czasu — wynosi 19 lat. C. słoneczny, okres, po którego upływie te same dni tygodnia (np. niedziele), przypadają na te same daty miesięczne — wynosi 28 lat.

Cykl geograficzny (poprawniej morfologiczny), szereg stadiów, przez które pod wpływem sił zewnętrznych przechodzi rzeźba ładu, zanim rozwinie się ostatecznie do zrównania erozyjnego (penepleny). Każdy cykl ma formy początkowe, przejściowe i końcowe, którym odpowiadają stadia rozwoju rzeźby: młodociane, dojrzałe i zgrzybiałe. Po doprowadzeniu ładu do stanu penepleny procesy morfologiczne nie przeobrażają więcej danej okolicy, o ile nie ulegnie ona nowym ruchom górotwórczym lub zmianom klimat., które, zmieniając zasadniczo warunki modelowania krajobrazu, przerywają cykl dotychczasowy (cykl przerwany) i rozpoczynają nowy, jest to t. zw. odmłodzenie krajobrazu. Ślady takiej przerwy cyklu, a więc odmłodzenia krajobrazu pozostają w rzeźbie danego obrazu. Rozróżniamy cykle: normalny (rieczny lub erozyjny), odbywający się na całej prawie ziemi pod wpływem denudacji ziemskiej; lodowcowy w okolicach zlodowaczonych, pustynny — w obszarach niezarośniętych, nadbrzeżny na brzegach mórz, krasowy — w obszarach o gruncie przepuszczalnym. W cyklu erozyjnym stadium młodociane charakteryzują liczne głęboko wcięte doliny, pomiędzy którymi są, niekiedy prawie, obszary pierwotnej powierzchni; w stadium dojrzałym rozszerzają się doliny, łagodzą zbocza i grzbiety gór, pierwotna powierzchnia ulega zniszczeniu, wreszcie krajobraz zgrzybiały jest prawie równą niziną, niewiele ponad ogólną podstawę erozji (poziom morza) wzniesiona. Czasami tworzą się formy różnych procesów równocześnie (cykl złożony), np. erozyjnych i lodowcowych, albo powstają jedno po drugim w kilkakrotnych cy-

klach, np. erozyjny po lodowcowym. Rozwój rzeźby ładu zależny jest przedewszystkiem od ukształtowania jej z chwilą rozpoczęcia cyklu i od składu petrograficznego okolicy czyli od odporności skał.

Cyklady, grupa wysp wulkanicznych greckich na m. Egejskim (większe: Andros, Naksos, Tinos, Milos, Paros, Keos, Syros i in.; mniejsze: Delos, Santorin, Antiparos, Anaphi i in.); 2,685 km², 120.300 mieszk., stol. i gł. port Hermupolis na Syros; winnice, źródła mineralne. Częste trzęsienia ziemi. Liczne zabytki z okresu neolitycznego obejmują oryginalną kulturę cykladzką.

Cyklamen, cyklameny, fiołki alpejskie, gduła europejska, roślina ozdobna z rodziny Primulaceae. Zawiera cyklaminy, środek wymiotowy i przeczyszczający.

Cykliczne formy w muzyce, w kompozycji formy, składające się z kilku części jak: suita, sonata i t. p.

Cykliczne poematy, epopeje, powstałe w Grecji po Homerze, obejmujące tematy z zakresu podań trojańskich i lokalnych różnych okolic greckich.

Cyklinga, narzędzie stolarskie do gładzenia drzewa.

Cyklista, jeździec na rowerze, kolarz.

Cykłodrom, równy, twardy, pozbawiony przeszkód i kamieni tor do jazdy na rowerze; miejsce do nauki jazdy, teren do wyścigów na rowerach; cykłodrom powinien mieć zakrety zabezpieczone wzniesieniem zewnętrznych boków toru; do jazdy wyścigowej wzniesienia te wynoszą do 3 m. wysokości zależnie od wielkości toru.

Cykloheksan C₆H₁₂, heksahydrobenzol czyli całkowicie uwodorniony benzol. Ciecz bezbarwna o temp. wrz. + 81° C., o zapachu benzynowym.

Cykloida, krzywa płaska, zakreślona przez punkt okręgu toczącego się (bez ślizgania) po linii prostej. Własności cykloidy były zbada-
ne przez matematyków szwajcarskich Jakóba i Jana Bernoullich.

Cyklony (depresje barometryczne), wiry powietrzne powstające dokoła miejsca niskiego ciśnienia atmosferycznego (minimum barometrycznego). Powietrze napływa ze wszystkich stron do tego miejsca, tu wznosi się do góry, by na pewnej wysokości znów odpłynąć na zewnątrz, tam opuścić się na dół, znów spłynąć dołem ku środkowi itd. Pionowe składowe tej cyrkulacji są znikomo małe w porównaniu z jej rozciągłością poziomą (ruch pionowy nie przekracza 14—15 km., ruch poziomy natomiast ogarnia setki i tysiące kilometrów). Wskutek obrotu ziemi dokoła osi, dośrodkowy kierunek prądów dolnych w cyklonie ulega skreśleniu na półkuli północnej w prawo, na południowej zaś w lewo. Ruch wirowy tedy w cyklonach półkuli południowej odbywa się zgodnie z ruchem

Cyklamen (fiołek alpejski).

wskazówek zegara, półkuli północnej — odwrotnie. Wstupujący prąd powietrza powoduje adyabatyczny spadek temperatury, prowadzący do kondensacji pary wodnej. Powstaje stąd duże zachmurzenie i opady właściwe obszarom niskiego ciśnienia. Cyklony są w stanie ciągłego ruchu. Rozchodzą się one w różnych kierunkach, przenosząc wraz z sobą właściwy im układ wiatrów i stan pogody. Cyklony okolic podzwrotnikowych różnią się od cyklonów średnich szerokości geograficznych stosunkowo niewielkimi rozmiarami. Powstają one w pewnych określonych okolicach i tylko na morzach (m. Antylskie, zat. Bengalska, m. Arabskie, m. Chińskie, pld. ocean Indyjski, pld. ocean Spokojny). Wszędzie posiadają swoje nazwy miejscowe, np. w Azji wschodniej nazywają się „tajfunami“, na morzu Antylskim „hurrikani“ lub „orkanami“. Cyklony podzwrotnikowe cechuje wicher, rozwijający olbrzymią siłę, z szybkością powyżej 50 m. na sekundę. Antycyklon (wyż. barometryczny) powstaje dokoła miejsca wysokiego ciśnienia barometrycznego (maximum barometrycznego). Wytwarzają się tu zstupujące prądy powietrza, w związku z czym w górnych częściach antycyklonu ruch powietrza odbywa się ku środkowi, zaś w dolnych od środka wiru. Charakterystyczną cechą antycyklonu jest pogoda jasna, a więc podczas lata upał. Obrót ziemi dokoła osi skreca kierunek wiatrów dolnych, w antycyklonach tedy półkuli północnej, dół wiruje w kierunku wskazówki zegarka. Wyż. barometryczny posiada znacznie mniejszą zdolność przesuwania się niż cyklon, gdyż z natury swojej jest mniej zależny od warunków panujących w dolnych warstwach powietrza. Istnieją wyżej stałe, prawie przez cały rok nie zmieniające swego stanowiska. Należy do nich: wyż Azorski, obserwowany na południowo-zachodnim wybrzeżu Europy.

Cyklopowie (Kyklops = okraglooki). Podług Hezjoda synowie Urana i Ziemi, olbrzymiej siły. Giganci z jednym okiem na środku czoła, kujący pioruny dla Zeusa. Podług Homera dziekię plemię na dalekim Zachodzie, trudniące się hodowlą bydła. Z Cyklopów najbardziej znany jest homerowy Polyphemos, syn Posejdon, któremu Odysseus wykłuł jego jedyne oko, broniąc się i mszcząc za pożarcie swych towarzyszy. Tym olbrzymom przypisuje tradycja wzniesienie tzw. cyklopowych murów w Mikenach, Tirynsie i Argos (ep. bronzowa).

Cyklowe związki, zw. chemiczne, organiczne, w których drobinie przyjmujemy istnienie zamkniętego pierścienia węzłowego; np. benzol.

Cykorja, surogat kawy, otrzymywany przez wyprażenie i roztrarcie korzenia cykorji. Smak i zapach oraz barwa zbliżone są w pewnej mierze do odpowiednich własności kawy naturalnej, c. nie zawiera jednak kofeiny i garbnika. Służy również jako domieszka do kawy (ob. Cichorium).

Cykuta, ob. *Cicuta virosa*.

Cylcija, część tureckiego wilajetu Adana w Azji Mniejszej, nad m. Śródziemnem, w sta-

rożytn. kraj samodzielny, później grecki i rzymski.

Cylinder, nakrycie głowy, rodzaj kapelusza męskiego, obleczonego materiałem jedwabnym.

Cylinder, w mechanice określa część maszyny, w której mieści się tłok, poruszany za pomocą kompresji, przy maszynach parowych, motorach wybuchowych, pompach itp.

Cylindruria (greck.), wydzielanie w moczu wałeczków, objaw choroby nerkowej.

Cylindryczne szkła, ob. walcowate szkła.

Cylista, umiejętność akrobatyczna, chodzenie na rękach i stanie na głowie.

Cylma, l. dopływ Peczory w Rosji płn., ujęcie pod osadą Ust'-Cylma, dług. 2.000 km., spławny.

Cymbały, instrument muzyczny, złożony z płaskiego pudła rezonansowego z napiętymi na niem strunami stalowymi, w które uderza się pałeczkami. Są również cymbały drewniane. Cymbały udoskonalił w 1690 Pantaleon Hebenstreit, zbudowawszy t. zw. „pantaleon“, który stopniowo ulepszano, dał początek dzisiejszym fortepianom.

Cymbarka Cecylja, *1415, siostrzenica Władysława Jagiełły, żona Ernesta, księcia rakuskiego, matka cesarza Fryderyka III.

Cymborjum, ob. *Cyborjum*.

Cymbrowie (Kimbrowie), szczep germański, sławny z ogromnego wzrostu i z odwagi. W 113 przed Chr. wspólnie z Teutonami napadli Rzymian w Illyricum, skąd zwrócili się do Galji. Rzymianie niejednokrotnie doznawali od nich klęsk. W 101 przed Chr. pobił ich Marjusz pod Vercellae.

Cymoian, ob. *chryzoberyl*.

Cymol, $\text{CH}_3\text{.C}_6\text{H}_4\text{.CH(CH}_3)_2$, metyloizopropylbenzol, występuje w olejkach eterycznych. Ciecz lotna, pachnąca.

Cyna (Sn = 118.7), metal barwy srebrzystej, topi się przy $+232^\circ \text{C}$; służy do lutowania metali, miękka, kowalna i daje się walcować na cieniutkie blaszki (staniola czyli cynfolja). W stanie rodzimym nie występuje w przyrodzie, dobywa się z minerału kasyterytu (SnO_2); służy do pobielania naczyń żelaznych i miedzianych, które przez to zyskują na odporności. Cyna z ołowiem tworzy stop, twardszy od cyny, z miedzią — bronz.

Cyna (Cynna) niem. Zinne, l. dopływ Odry, granica języka polskiego i niemieckiego na Śląsku pruskim, ujęcie pod Raciborzem.

Cynamon, ob. *Cinnamomum*.

Cynamonowy kwas (acidum cinnamylum), związek organiczny, znajdujący się w balsamie peruwiańskim i tolutańskim. Przed kilkunastu laty stosowano dożylnie zastrzykiwanie kwasu c-ego, jako środka przeciw gruźlicy (wyniki lecznicze nie są pewne).

Cynara, rodzaj roślin z rodziny Compositae; młode kwiatowe koszyczki gatunku *C. scolymus* ho-

Cynara.

dowanego w południowej Europie, używane są jako jarzyna.

Cynegietyka, łowiectwo, myśliwstwo.

Cynematyka, ob. **Kinematyka**.

Cynetyka, cynetyczna teoria, ob. **kinetyka**, kinetyczna teoria.

Cynewulf (Kynewulf), poeta anglosaski z VIII wieku. Do poetów Cynewulfa historycy literatury anglosaskiej zaliczają utwory: „The Christ”, „Juliana”, „The Fates of the Apostles”, „Elene”.

Cynfolia, cieniułka blaszka cyny, używana do owijania czekolady, herbaty i t. d. dla ochrony od wilgoci; ma również zastosowanie w elektrotechnice.

Cyngiel, haczyk pod zamkiem u strzelby lub karabinu, za którego pociągnięciem spada kurek lub iglica i następuje strzał.

Cynicy, filozoficzna szkoła grecka, która powstała z nauki Sokratesa, rodzaj zakonu żebraczego. Założona w Atenach przez Antisthenesa (* 444, † 365 przed N. Chr.), który uczył w budynku na pagórku Kynosarges w Atenach, skąd nazwa tej szkoły. Cynicy głosili ograniczenie potrzeb i wyrzeczenie się wszystkich dóbr materialnych. Nauka ich o samowystarczalności cnoty pogłębioną była później przez stoików. Najwybitniejsi pośród cyników byli: Diogenes z Synopy, B. Menippos i inni. Ponieważ cynicy, gardząc wszystkimi uznaniami zasadami (również i etycznymi), posługiwali się dosadnymi powiedzeniami, wyrażając cynik i cynizm z biegiem czasu nabrały specjalnego zabarwienia dla oznaczania brutalności lub nieprzyzwoitości. W szkole cyników powstał nowy rodzaj literacki, tzw. „diatriba” (gawęda), który przeszedł następnie do kazań chrześcijańskich.

Cynipidae (galasówki), nazwa rodziny owadów błonkoskrzydłych (Hymenoptera). Składają ją na rozmaitych częściach roślin. Rozwijająca się tam gąsienica wywołuje nabrzmienia rozmaitych kształtów, zwane galasówkami albo orzechami galasowemi. Każdy gatunek galasówki tworzy inne orzeszki. Niektóre z galasówek przepoczwarzają się w orzeszku, inne opuszczają orzeszek jako gąsienice i dalszy rozwój dokonywa się w ziemi. Jest bardzo wiele gatunków galasówek. W Turcji europejskiej i azjatyckiej rośnie dąb tzw. galasowy, którego galasówki pochodzą od zaklęcia przez *Cynipstinctoria* (galasówka farbiarska). Zawierają one dużo kwasu galasowego i garbnika. Używane są do wyrobu atramentu i czarnej farby. W kielichu kwiatu dębu składa jaja galasówka, której orzeszki mają zastosowanie w farbiarstwie.

Cynips tinctoria (galasówka farbiarska), ob. **Cynipidae**.

Cynk (Zn = 65,37), metal, w przyrodzie w stanie rodzimym niespotykany. Otrzymuje się z rud cynkowych: galmanu, sfalerytu. Metal srebrzysto-biały, ciężar właściwy 7,29. Topi się przy temp. + 420°. Na zimno jest kruchy, ale ok. 150° daje się walcować na blachę, która już zachowuje giętkość. Jest odporny na działanie chemiczne wody, zmienia się

tylko na samej powierzchni, stąd używany na pokrycie dachów. Bywa stosowany do wielu ogniw elektrycznych. Rudy cynkowe występują u nas w pasmie olkusko-bytomskim, w Zagłębiu Dąbrowskim i na Śląsku. W tych też okolicach rozwinął się potężny przemysł cynkowy. C. produkują nadto: Belgia, Stany Zjednoczone i Niemcy.

Cynk Florjan Stanisław, malarz i pedagog, * 1838 w Krakowie, kolega i przyjaciel Matejki, uczył się w Krakowie, Monachjum i Dreźnie. Powróciwszy do Krakowa rozpoczął swoją działalność malarską od tematów historycznych w charakterze matejkowskim. Powołany na profesora do akademii krakow., przez długie lata swej pracy pedagogicznej wypuścił w świat kilka generacji artystów. Mało znany poza Krakowem, nie brał udziału w wystawach zachodnich. Krakowskie muzeum posiada kilka jego obrazów; † 1915 w Krakowie.

Cynkenit, minerał $Pb_2Sb_2S_4$, rombowy. Ciemnoszary. Znany w Harcu. Niema nic wspólnego z cynkiem. Nazwany od górnika niemieckiego Zinkena.

Cynkografia, sposób przenoszenia rysunków lub fotografii na płytę cynkową, celem sporządzenia klisz drukarskich, z których drukuje się ilustracje. Kliszę sporządza się w ten sposób, że miejsca na wypolerowanej płycie cynkowej, które mają dać w druku kreskę, pokrywa się sproszkowaną kałafonią i asfaltem, poczem płytę ogrzewa się, tak, że proszek tworzy masę ochronną przeciw kwasom (1 część kwasu azotowego na 40 cz. wody deszczowej), których działaniu poddaje się następnie spreparowaną płytę. Gotową płytkę po wyretuszowaniu, nabija się na deseczkę, odpowiadającą wysokości czcionek, i klisza jest gotowa do druku. Klisze mogą być kreskowe lub siatkowe. Kliszę kreskową sporządza się z rysunków linowych; z fotografii lub obrazów robi się kliszę siatkową. Technika jej polega na tem, że dany przedmiot fotografuje się przez t. zw. rastr, czyli siateczkę, która cały obraz rozkłada na szereg drobnych części, wytrawianych następnie sposobem wyżej opisanym.

Cynkowanie żelaza, drutów telegraficznych i blachy, polega na dokładnem oczyszczeniu powierzchni żelaza zapomocą kwasów, i zanurzeniu danego przedmiotu do roztopionego cynku o temp. + 350° C; zabezpiecza przed rdzewieniem.

Cynkowe związki, w lecznictwie używane przeważnie jako środki ściągające (adstringentia, ob.). **Zincum oxydatum**, tlenek c., biały, nierozpuszczalny proszek, używany jako puder i do maści cynkowej (Unguentum Zinci). **Zincum sulfuricum**, siarczan cynku, białe, w wodzie łatwo rozpuszczalne, kryształki, stosowane jako krople do oczu. **Zincum chloratum**, chlorek cynku, środek odkażający i przyżegający. Związki cynku są trujące.

Cynober (HgS), siarczek rtęciowy, minerał rzadki, występujący zwykle w postaci zbitej. C. wł. = 8,2, twardość = 2. Najważniejszy kruszec rtęci, b. ceniony. W Europie wystę-

puje w Almadenie (Hiszpanja), w Krainie, we Włoszech, w Toskanji, w pld. Rosji w Nikitowie; w Indjach; w Ameryce, w Stanach Zjednoczonych słynna kopalnia w New Almaden. C. otrzymuje się również sztucznie. Używany w malarstwie jako ceniony barwnik czerwony.

Cynocephalus (pawjan), małpy, należące do podrzędu wąskonosych. Głowa ich podobna jest do głowy psa; tułów krótki, ręce ogromnie długie, głos, przypominający przeraźliwe szczerkanie. Bardzo szkodliwe. Rabują owoce, dynie, zboże. Karmią się także owadami, które wyszukują, podnosząc kamienie. Żyją stadami. W obronie rzucają się niespodzianym skokiem i gryza. Bardzo trudne do oswojenia. Afryka. Wizerunki pawjana pospolitego spotyka się w rzeźbach i hieroglifach egipskich, pod nazwą Thoth, jako stworzenie, które obdarzano czcią.

Cynodon, gatunek trawy w wschodnich Indiach pospolity (rosnący i u nas); siału jako dobra pasza, z powodu zawartości cukru.

Cynosurus cristatus, grzebienica, pospolita trawa łąk i pastwisk.

Cynozura (greck., psi ogon), niesłusznie tak nazywana gwiazda Biegunowa. Starożytni żeglarze greccy nie znali wogóle gwiazdy Biegunowej; nasza gwiazda Biegunowa znajdowała się wówczas o 10—12 stopni od bieguny, położonego wtedy między gwiazdą Biegunową, a gwiazdozbiorem Wielkiej Niedźwiedzicy czyli Wielkiego Wozu (ob.). Sterowali wówczas według gwiazd ogona Wielkiej Niedźwiedzicy.

Cynwaldyt, minerał, lityszczyk litowy, szary, żółtawy, brunatny, ciemnozielony. Około Cynwaldu i Altenbergu, a także w Kornwalji; towarzyszy kasyterytowi.

Cyperaceae, turzycowate, rodzina roślin zbliżonych do rodz. traw, z którymi tworzy rząd plewocowców (Glumiflorae); charakteryzuje się żdźbłem pełnem, często trójkanciastem, niepodzielonem kolankami, jak u traw, liście ułożone często w trzech rzędach o pochwie zamkniętej; kwiaty jednopłciowe i najczęściej o 3 pręcikach, jednym słupku o 2—3 pierzastych znamionach. Jednopienne, rozpowszechnione na całej kuli ziemskiej, przeważnie w krajach gorących. U nas rosną na gruntach wilgotnych i bagnistych, „kwaśnych łąkach“. Należą tu rodzaje: (ob.) *Cyperus*, *Scirpus*, *Eriophorum*, *Carex*.

Cyperus, *Cibora*, rodzaj turzyc właściwych krajom ciepłym. *C. esculentus*, c. jadalna, rosnąca w Europie południowej i na wschodzie, często uprawiana dla macznych bulw o smaku migdała (na klęczkach); *C. Papyrus*, c. papierowa, nad jeziorami Egiptu, nad Nilem, wysokością swą dosięga 5 m. z jej rdzenia już starożytni Egipcjanie robili papier; podobnie Rzymianie robili z niej długie i ciągłe arkusze, zwane *liber*. Z gatunków polskich znane są: *C. fuscus*, c. bru-

natna; *C. pannonicus*, c. pannońska w ok. Krzemieńca.

Cypr (greck. *Kypros*, łac. *Cyprus*), wyspa na m. Śródziemnem na pld. od Azji Mniejszej, ośrodek starej kultury jeszcze przedgreckiej (mykeńskiej). Greckie kolonie już z przed VII wieku przed Nar. Chr. Władza nad tą wyspą przechodziła od Greków do Egipcjan, później do Persów, wreszcie do Aleksandra Wielkiego i Rzymian. Obecnie kolonia brytyjska, 9.301 km², 274.000 mieszkańców, przeważnie Greków (56.500 Turków); stol. Nikozja, port Larnaka. Dwa łańcuchy gór kreadowych (szczyt Troodos, 1.953 m.), pomiędzy nimi żyzna dolina Messaria. Klimat wewn. suchy, na wybrzeżach febryczny. Rolnictwo, ogrodnictwo, leśnictwo, winnice, chów bydła. Wywóz: chleb sto-jański, wino, rodzyнки, bydło, owoce, bawełna, wełna, jedwab surowy, gąbki, przywóz: mąka, wyroby bawełn., cukier, pszenica, skóra. Kolonizacja egipska, micońska, fenicka i grecka; w 333 r. przed Nar. Chr. egipska, w 58 r. przed Nar. Chr. rzymska, bizantyjska, w 1184 niepodległa, wenecka, turecka, a od 1878 brytyjska.

Cypraea moneta, mięczak morski, należący do gromady brzuchonogów (Gastropoda). Muszle tego gatunku są w wielu krajach (Indje, Afryka) używane jako drobna moneta obiegu.

Cyprinidae (karpowate), zwierzęta, należące do gromady: ryby (Pisces), rząd kostnoszkieletowe (Teleostei). Tu należą: karp (*Cyprinus carpio*), kielb (*Gobio fluviatilis*), różanka (*Rhodeus amarus*), płóc (*Leuciscus rutilus*), piskorz (*Misgurnus fossilis*). Promienie płetw miękkie lub też płetwy grzbietowe i brzuszne zawierają po jednym promieniu ciernistym. Pęcherz pławny w związku z przewodem pokarmowym.

Cyprinus carpio (karp), ryba, należąca do rodziny Cyprinidae (karpowate). Płetwa grzbietowa z jednym promieniem ciernistym. W kacie szczęk kępka szczecinek, tworzących jakby bródkę. Barwa na grzbiecie czarniawo-brunatna, na brzuchu żółtawa. Dochodzi długości 1 metra i wagi blisko 17 kg. Żyje w niegłębokich jeziorach i stawach, o ile brzegi są zarośnięte i o ile woda w tych stawach zimą do samego dna nie zamara. Na zimę zagrzebuje się w mule. Mięso jego jest smaczne i przez smakoszów poszukiwane. Bardzo płodny. Do pokrewnych karpia należą karaś (*Carassius vulgaris*), różniący się wyższym grzbietem i brakiem szczecinek u pyszczka. Lubi wody muliste, stojące. Tzw. złota rybka (*Carassius auratus*) hodowana w akwariach dla pięknej swej barwy, jest mniejsza niż karaś, dochodzi do 40 cm dług. Pochodzi z Chin, obecnie rozpowszechniona wszędzie.

Cypridium calceolus, obuwik pospol., jeden z najpiękniejszych naszych storczyków dziko rosnących. Kwiat posiada żółty, warżkę bez ostrogi i 4

Cynodon.

Cypridium.

purpurowe listki kwiatu. Rośnie w cienistych zarostach, na gruntach wapiennych na całym obszarze ziem polskich (Tatry, Pieniny, Ojców). Obecnie otoczony opieką z powodu obawy zupełnego wygubienia.

Cyprian Św., biskup kartagiński, męczennik i ojciec Kościoła, * ok. 210 w Kartaginie, święty tamże 258, zostawił liczne pisma w języku łacińskim; święto 14 września.

Cyprys (greck.), rodzaj drzew iglastych, zawsze zielonych, używanych zwłaszcza do ozdoby cmentarzy. C. znany jest w 15 odmianach; c. żałobny pochodzi z Chin. Rośnie w krajach gorących i umiarkowanych.

Cypselus murarius (jerzyk), zwierzę, gromada: ptaki (Aves), rząd: łażące (Picariae). Upierzenie czarne z połyskiem rdzawym, gardło białe. Gnieździ się w szczelinach skał lub murów. Karmi się owadami, które w szybkim locie chwytą. Przelotny. Przyłot w maju, odlot w sierpniu.

Cyranlacz, kaczor cyranki.

Cyranka, ob. Kaczka

Cyrano de Bergerac, ob. Bergerac.

Cyrenajka (włosk. Cirenaiica), kolonia grecka z VII w. przed N. Chr. w Afryce, pomiędzy Egiptem i zatoką W. Syrtu; obecnie autonomiczna wsch. część Libii włosk. z stol. Bangazi.

Cyrk, w starożytnym Rzymie miejsce gonitw wozowych (zwanych „ludi circenses”), obecnie miejsce zabaw, zbudowane najczęściej amfiteatralnie, w którym odbywały się głównie popisy gimnastyczne oraz tresura zwierząt.

Cyrkiel, przyrząd, służący do wykreslania okręgów. C. eliptyczny (przypisywany Leonardowi da Vinci) służy do wykreslania elips.

Cyrk lodowcowy, wielkie kotlinowate zagłębienie w skałach o kształcie amfiteatru, wyżłobione przez lodowiec pod polem firnowym, gdzie ciśnienie jest największe; opuszczone przez lodowce i odgradzone od dolin progami. C. lodowcowe wypełniają się zwykle wodą, tworząc jeziora (Czarny Staw, Morskie Oko w Tatrach).

Cyrkon, minerał $ZrSiO_4$ tetragonalny, pospolicie w doskonałych kryształach mikroskopijnych, rzadziej widzialnych okiem nieuzbrojonym. Bezbarwny lub zabarwiony, przeważnie jednak brunatny, żółty lub czerwony (hjacynt). Twardość 7,5. Ciężar właściwy 4,6. Bardzo pospolity w wielu skałach magmowych.

Cyrkon, pierwiastek ($Zr = 91,2$). Występuje w minerałach cyrkonie oraz w tlenku cyrkonowym, z których bywa dobywany. Z powodu bardzo wysokiej temp. topliwości c. bywa stosowany do wyrobu żarówek elektrycznych.

Cyrkulacja krwi, ob. krążenie krwi.

Cyrkularz (łac.) - okólnik, zawiadomienie.

Cyrkuł, okręg, obwód, dzielnica miasta.

Cyrtowt Kacper, biskup żmudzki, * 1841 na Żmudzi, studia odbywał w Akademii duchownej w Petersburgu, 1868 prof. seminarjum w Kownie, 1877 w Akademii petersburskiej, 1888 rektor seminarjum kowieńskiego, 1908

administrator, 1910 po ks. Pallulonie biskup diecezji żmudzkiej, † 1913 w Berlinie.

Cyrus (Kyros), 1) starszy, założyciel perskiej monarchii, syn Kambizesa i Mandany. Pozbawił tronu swojego dziadka Astjagesa, króla Medji i zespolił w jeden naród Medów i Persów (553–550 przed Nar. Chr.). Podbił Lidję i Babilonję. Zginął w walce ze scytyjskimi Massagetami (529 przed Nar. Chr.). Grób w Passargada; zachowany napis głosi: „Jam jest król Kyros Achemenida”; 2) młodszy, syn perskiego króla Dariusza, zarządca Azji Mniejszej. W 405 roku przed Nar. Chr. został skazany na śmierć przez swego brata, następcę Dariusza, króla Artakserksa. Po cofnięciu wyroku, przez zemstę połączył się z miastami Małej Azji i zaciągnawszy zastęp z greckich ochotników, zorganizował zbrojną wyprawę przeciwko królom (401). Pokonany przez swego brata zginął pod Kunaksą w Babilonii. Piękny opis wyprawy i śmierci Cyrusa dał Ksenofon, grecki ochotnik z armii Cyrusa.

Cyryl św., misjonarz słowiański, pochodzenia greckiego, który wprowadził język słowiański do nauki i liturgii, przetłumaczył razem z bratem Metodym, Cztery Ewangelje, Psalterz i teksty liturgiczne, używając do tego alfabetu zwanego glagolicą. W ten sposób stworzył pierwsze dzieło w języku starsłowiańskim. Po kilku latach pracy misyjnej wstąpił do klasztoru w Rzymie. † 869.

Cysta, ob. torbiel.

Cystersi, zakon duchowny, ascetyczny, nazwany od Citeaux (Cisternum), głównego opactwa we Francji, zał. przez opata benedyktyńskiego Roberta 1098. Do Polski sprowadzeni zostali ok. poł. XII stulecia. Główniejsze opactwa powstały: w Łędzie, Brzeźnicy, Wachocku, Koprzywnicy, Kacicach, Szczyrzycach, Lubiażu, Henrykowie, Trzebnicy. Wielki wpływ cywilizacyjny zakonu polegał głównie na zagospodarowaniu ziemi i zasiedlaniu pustych przestrzeni kolonistami. Rozwój zakonu ustał ok. r. 1290 w Polsce.

Cysticercus, finna (łac.), wągier, niedojrzała postać solitera, znajduje się w mięsie wierzchowym w formie białawych ziaren; wągier składa się z główek o kilku smoczkach, często z haczykami, oraz krótkiej szyjki; dalszy rozwój i przemiana na solitera dojrzałego następuje już w kanale pokarmowym następnego gospodarza.

Cystitis (greck.), zapalenie pęcherza moczowego; choroba objawiająca się gorączką, częstym i bolesnym oddawaniem moczu, dokuczliwym parciem na mocz przy próżnym pęcherzu, oraz zmianami w moczu (zmętnienie, ślady krwi, mikroskopowo wykrywa się ropę). Gdy c. trwa dłużej, mijają bóle i gorączka, pozostają zmiany w moczu. Powodem c. bywa rzeżączka, powiększenie gruczołu krokowego, kamienie pęcherzowe, choroby zakaźne. Leczenie przypadków ostrych (z gorączką), polega na leżeniu, okładach na okolicę pęcherza, diecie mlecznej, picu wody alkalicznej i zażywaniu środków, dezynfekujących

drogi moczowe (salol, urotropina, Folia uvae ursi). W przypadkach przewlekłych zachować należy dietę niedrażniącą i pić wody: Vichy, Ems, Contrexéville, Wildungen, Wiesbaden lub polską truskawiecką „Naftusie“.

Cystoflagellata, nazwa rzędu organizmów, należących do gromady wiciowce (Flagellata), typ: pierwotniaki (Protozoa). Ciało galaretowate, pokryte błoną, kuliste, od 1 do 1,5 mm. średnicy. Żyją wyłącznie w morzu. Do nich należą: *Noctiluca miliaris* (Nocowświatlik) i *Leptodiscus medusoides*.

Cystoidea, grupa szkarłupni kopalnych z okresu sylurskiego, spokrewniona z liljowcami, różniąca się jednak od liljowców właściwych słabo wykształconym trzonkiem i zmarniałymi ramionami; ciało ma kształt kuli lub woreczka.

Cystolity, szczególne utwory, powstałe przez miejscowe zgrubienie błony n. p. w pewnych komórkach liściowych u *Ficus elastica*. Cystolit, sterzący do wnętrza komórki, ma kształt groniastego ciała na cienkiej nóżce, a tworząca go błona komórkowa jest obficie nasiąknięta węglanem wapnia.

Cystophora proboscidea (słoń morski), zwierzę kręgowce, gromada: ssaki (Mammalia), rząd: pletwonogie (Pinnipedia). Ogromne zwierzęta, dochodzące 6 m. długości. Samiec ma nos wydłużony w formie trąby. Dawniej znaleźć można było ogromne ich stada u wybrzeża Kalifornii i na wyspach oceanu Spokojnego i Antarktyki. Obecnie słoń morski został przez łowców wytępiony, a skóra jego jest rzadkością. Stada słoni znajdują się jeszcze prawdopodobnie w mało zbadanych okolicach, bliżej bieguna południowego. Tłuszcz tych zwierząt przetapiają na tran.

Cystoskopia (greck.), wziernikowanie pęcherza, oglądanie wnętrza pęcherza za pomocą specjalnego przyrządu — cystoskopu, wprowadzonego do cewki moczowej.

Cystotomia (greck.), operacja chirurgiczna, polegająca na przecięciu ścianki pęcherza moczowego w celu usunięcia kamieni pęcherzowych lub przerosłego gruczołu krokowego (prostatitis).

Cystynuria (greck.), choroba przemiany materii, polegająca na wydalaniu z moczu kryształków cystyny, związku organicznego, produktu rozpadu białka.

Cytadela, forteca, panująca nad miastem.

Cytinus hypocistis, gatunek rośliny, pasorzytującej na korzeniach krzewów w krajach Śródziemnomorskich z rodzaju *Rafflesiaceae*.

Cytologia, nauka o komórce.

Cytowicz Zygmunt, partyzant w powstaniu styczniowym, * 1828 w Podubisiu na Żmudzi, służył w wojsku ros., potem osiadł na roli, w 1863 dowodził powstaniem w pow. rosieńskim, poległ pod Cytowianami.

Cytra, narzędzie muzyczne strunowe, składające się z płaskiego pudła rezonansowego, długiego $\frac{1}{2}$ metra, szerokiego $\frac{1}{4}$, na którym

Cytinus hypocistis.

znajduje się od 36 do 42 strun metalowych i zwierzęcych.

Cytryna, ob. kwar. c.

Cytryna, ob. Citrus.

Cytrynowy kwas, bezbarwne, w wodzie rozpuszczalne kryształki; stosowane jako odtrutka przy zatruciu ługami. Mieszanina kwasu cytrynowego i sody, jako tzw. napół Rivera (portio Riveri), stosowana jest jako środek orzeźwiający przy chorobach gorączkowych.

Cytwar, ob. Cinae flores.

Cywilizacja (łac.), wyraz, używany dla określenia stanu uspołecznienia, wyższego, niż barbarzyństwo, wszelako niższego gatunkowo od stanu uspołecznienia, określanego obecnie jako kultura. Cywilizacja według tego podziału, obejmuje wszelkie sprawy i działania ludzkie, odnoszące się do bezpieczeństwa i dobrobytu materialnego, a więc pewne niezbędne czynniki współżycia ludzkiego i niewiele ponadto, podczas gdy kultura oznacza całokształt spraw i działań wyższych, które, będąc wynikiem wysubtelnienia psychiki ludzkiej, wiodą do dalszych udoskonalień człowieczeństwa pod względem intelektualnym, etycznym i estetycznym. Według niektórych pisarzy, znaczenie obu wyrazów waha się i trudno je ściśle rozgraniczyć. W etnologii wyróżniamy ludy cywilizowane, posiadające wyższe pismo i ludy niecywilizowane, posiadające prócz tradycji pismo obrazkowe lub inne znaki mnemotechniczne.

Cywilna lista, suma pieniężna, przeznaczona na utrzymanie panującego dworu, uchwalana w państwach konstytucyjnych przez parlament corocznie lub jednorazowo na dłuższy przeciąg czasu.

Cywilna śmierć, pozbawienie za życia wszelkich praw cywilnych. W prawie rzymskiem znana jako capitis deminutio media lub maxima. W kodeksie Napoleona występuje jako skutek kary.

Cywilne prawo, ob. prawo cywilne.

Cywilny ślub, ob. ślub cywilny.

Cywilski, m. pow. w obwodzie auton. czuwaskim w Rosji wsch., 3.000 miesz.

Cywiński Stanisław, hist. liter., * 1888. Wyd.: „O C. Norwidzie słów kilka“, „O Żywych kamieniach“ Berenta i wybory pism Norwida oraz Syrokomli.

Czaadajew Piotr, pisarz filozoficzny i społeczny rosyjski, * 1793, odbywał studia uniwersyteckie w Moskwie, potem służył w wojsku, 1836 ogłosił w piśmie „Tieleskop“ swoje sławne „Filozoficzеское pismo“, w którym wyraził wątpliwość co do przyszłości kultury rosyjskiej i prawosławia, podkreślając jednocześnie rozległość i głębokość kultury zachodnio-europejskiej. „List“ ten ścigał na autora i na redakcję represje; Cz. z rozkazu cara Mikołaja I zamknięty został w domu obłąkanych i niebawem upokorzył się przed władzą i odwołał swe opinie; † 1856 w zupełnem zapomnieniu.

Czachowski Dionizy, wybitny partyzant w powstaniu styczniowym, * 1810, brał udział w rewolucji 1831, potem gospodarował na roli w Radomskiem, po wybuchu powstania walczył

zrazu pod Langiewiczem aż do Grochowsk, następnie samodzielnie na obszarze województwa sandomierskiego; odniósł zwycięstwo pod Stefanowem 22 kwietnia, w czerwcu zmuszony był przejść kordon graniczny, w październiku powrócił; poległ 6 listopada w starciu pod Krępą w Iłżeckim.

Czachórski Władysław, sławny malarz polski, *1850 w majątku Grabowczyku Hrubieszowskim. Gimnazjum w Lublinie, następnie od 1867—1868 Warszawska Szkoła Rysunkowa pod kierunkiem Hadziewicza. Po dwuletnim pobycie w Dreźnie, 1870 przybywa do Monachjum. W akademii pracuje pod Anshützem, Wagnerem, wreszcie w kompozycyjnej szkole Pilotiego. Otrzymuje dwa razy najwyższe akademickie odznaczenie, duży medal srebrny za kompozycję. Obraz jego „Hamlet wśród aktorów” zdobywa na wystawie powszechnej 1879 medal złoty. Odtąd rozpoczyna się szerokie uznanie. Otrzymuje godność honorowego profesora Monachijskiej Akademii oraz tytuł członka Monachijskiej i Berlińskiej Akademii. Przez lat kilkanaście był członkiem wszystkich międzynarodowych komisji wystawowych, urządził polski oddział w Berlinie 1891, za co Warszawskie Tow. Zachęty mianowało go członkiem honorowym. †1911 w Monachjum.

Czacki Tadeusz, historyk, jeden z najuczestniejszych mężów swojego czasu, wielki patriota. *1765 w Porycku. Położył wielkie zasługi, zwłaszcza w dziejach szkolnictwa polskiego. Jako członek Komisji Kruszcowej za Stanisława Augusta, wyjechał na sejmie 1785 fundusze na kształcenie młodzieży polskiej w górnictwie zagranicą. Był jednym z twórców Tow. Przyjaciół Nauk w Warszawie. Będąc wizytatorem szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, zwiększył ilość szkół na tym terenie, a w 1805 założył i wyposażał liceum w Krzemieńcu. W 1807 powstała za jego radą komisja sądowo-edukacyjna w Wilnie i Krzemieńcu, dla odzyskania funduszu edukacyjnego. Gromadził materiały hist. do swej biblj. poryckiej, która później włączona została do biblioteki w Puławach. Z dzieł napisanych przez Cz. najważniejsze: „O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy, 1529 r. wydanym”, „O dziesięcinach”, „Rozprawa o Żydach”, „Rozprawa o Karaitach”, „O prawach mazowickich”, „Czy prawo rzymskie było zasadą praw litewskich i polskich” i w. in. †1813 w Dubnie.

Czacki Włodzimierz, kardynał, *1835 w Porycku, wychowany w Rzymie, był arcybiskupem Salamy, potem od 1879 nuncjuszem papieskim we Francji, w końcu 1882 mianowany kardynałem, †1888.

Czad, gaz powstający przy niezupełnem spalaniu węgla, wskutek zamknięcia pieca, a więc przerwanu ciągu powietrza. Zatrucie czyli zczadzenie, polega na wchłonięciu ulatniającego się tlenku węgla, który dla organizmu ludzkiego jest zabójczy.

Czad, franc. Tchad, ang. Chad; 1) wielkie jez. słodkowodne w Sudanie środk. na pograniczu franc. Afryki zach. i Nigerji bryt., 21.000 km², w czasie wylewów 50.000 km², bezodpływowe; dośrodkowy układ rzek, największa rz. Szari; 2) Czad (terytorjum), część Afryki równikowej franc., na póln.-wsch. od jez. Cz., od 1920 prowincja kolonialna, 1,248.000 km², 2,090.000 mieszk.; stol. Fort Lamy.

Czadecki okręg w dol. rz. Kisucy i Czernianki w Słowacji (Czechosłowacja), u zbiegu Beskidu zach., składa się z 12 wsi polskich, 50.000 mieszk. (47.000 Polaków).

Czagos (ang. Chagos), archipelag na oc. Indyjskim, na pld. od Maladywów, kolonia bryt. Mauritius; wywóz orzechów i oleju kokosowego; 110 km², 1.000 mieszk.; na wyspie Diego Garcia stacja węglowa.

Czahary, miejsce nierówne, porośłe krzakami, zarośla; mokradła na Rusi, porośłe olszyną.

Czajewicz, Aleksander, matematyk *1843 w Warszawie, studja w Szkole Głównej, sekretarz, później dyrektor Tow. Kred. m. Warszawy, 1875 prof. arytmetyki handlowej w Szkole Handlowej im. Kronenberga, ogłosił pracę: „Trygonometria płaska i kulista” (1891), prowadził wydawnictwo Kasy im. Miąnowskiego i „Dzieła i rozprawy matematyczno-fizyczne”.

Czajewski Wiktor, literat i publicysta, *1857, studja uniwersyteckie w Krakowie, był redaktorem „Tygodnika Powszechnego”, później założył w Łodzi dziennik: „Rozwój”, który prowadził do zgonu; osobno ogłosił m. in. „Kaszubi, kilka słów o ich życiu i poezji” (1883), „Katedra św. Jana w Warszawie” (1889), „Warszawa ilustrowana” (4 t., 1895).

Czajka, ob. *Vanellus cristatus*.

Czajki kozackie, małe statki wojenne, na których Zaporozcy zapuszczali się aż na Czarne morze. Były to łodzie długie na 60, szerokie na 10—12 stóp. Posiadały one dwa stery, z tyłu i z przodu i odznaczały się nadzwyczajną zwrotnością i chyżością.

Czajkowski Antoni, poeta i tłum., *1816 w Warszawie, †1873 w Petersburgu. Studja na uniwersytecie krakowskim. Przez kilka lat urzędował w Warszawie, skąd został powołany na profesora prawa polskiego na uniwersytecie w Petersburgu. Wydał: „Niektóre poezje” i „Poezje”; przekłady z Byrona i „Hermana i Dorotę”, Goethego.

Czajkowski Józef, malarz i architekt współczesny. *1872 w Warszawie. Kształcił się w Monachjum i Paryżu, poczem wrócił do kraju i osiadł w Krakowie, a następnie w Warszawie. Zajmuje się też sztuką stosowaną, witrażami, oraz architekturą. Na wystawie Sztuki Dekoracyjnej w Paryżu 1925 zajął kierownicze stanowisko przy budowie polskiego pawilonu. Przez lat parę był profesorem w uniwersytecie wileńskim na wydziale sztuki.

Czajkowski Michał, powieściopisarz i pamiętnikarz, *1804, †1886 samobójczo. Uczył się w Berdyczowie i w Międzyrzeczu. Brał udział w powstaniu listop. W 1841 wyjechał do Turcji

i przyjął później islamizm. Zorganizował kozaków otomańskich i jako Sadyk Pasza brał udział w wojnie wsch. W 1872 wrócił na Ukrainę. Wydał: „Quelle a été l'influence des Kossacks sur la littérature”, „Powieści kozackie”, „Wernyhora”, „Kirdżali”, „Anna”, „Gawędy”, „Stefan Czarniecki”, „Hetman Ukrainy”, „Koszowata”, „Ukrainki”, „Owruczanin”, „Powieści”, „Trzeci Maj”, „Kozaczyzna w Turcji”, „Dziwne życia Polaków i Polek”, „Bułgaria”, „Nemolaka”, „Legends” oraz „Pamiętniki i „Listy”.

Czajkowski Mikołaj, działacz społeczny rosyjski, jeden z twórców ruchu rewolucyjnego, już ok. 1870 organizował w Petersburgu pierwsze kółka, t. zw. „czajkowców”, do których należeli m. in. Krapotkin, Perowska i in.; na przymusowej emigracji w Anglii przyłączył się do anarchistów.

Czajkowski Piotr Iljicz, *1840 w Wotkińsku, znakomity kompozytor rosyjski. Uczeń Rubinsteina. Zaznaczył w swych kompozycjach indywidualny kierunek na tle narodowym, oparty jednak na wzorach niemieckich. Działalność kompozytorska C. najpotężniej objawiła się w Symfoniach (IV F-mol, V E-mol, VI H-mol) i poematach symfonicznych („Burza”, „Romeo i Julia”), koncertach i kwartetach smyczkowych. Z oper: „Eugenjusz Onegin”, „Dama Pikowa”, „Mazepa”, „Yolanta”, „Wojeвода”: z baletów: „Jezioro Łabędzie” i in. †1893.

Czajkowski Stanisław, współczesny pejzażysta, brat Józefa, *1878 w Warszawie, ukończył Akademię krak., poczem pracował w Monachium i Paryżu. Po powrocie do kraju wystawiał swe krajoobrazy w Wiedniu i Warszawie; do najlepszych należy: „Wisła”. Utwór ten zakupiono do Zbiorów Tow. Zachęty.

Czaki, 1) Anicety, budowniczy polski, †1840. Był budowniczym wydziału przemysłu i handlu Komisji Rządowej, Spr. W. i D. i O. P., oraz ludowej Rady Głównej Opiekuńczej inst. dobrocz. od 1835—1837. Napisał: „Nowy sposób budowania sklepień ziemnych”, Izys polska 1826, tom II, str. 57—100, 153—160; „Wzory budowlı wiejskich”, Warszawa 1830; 2) Franciszek Florjan, *1773, kartograf wojskowy polski, Węgier z pochodzenia, autor mapy Polski; 3) Jadwiga, aktorka, *1860 w Warszawie. Początkowo występowała w Krakowie. Do teatru warsz. wstąpiła w 1897, grając role naiwne, charakterystyczne i liryczno-dramatyczne. W 1902 ustąpiła ze sceny. †1921.

Czalkar-Tenis, jez. w gub. orenbursko-turgańskiej, 2.076 km².

Czam, lud pochodzenia azjatyckiego, który przyjął kulturę indyjską, a następnie wyparty przez Annamitów, utrzymał się tylko w pld. Annamie (30.000) i w Kamzidży (100.000).

Czambal, ang. Chambal, prawy dopływ rz. Dżumny w Indiach bryt., dług. 650 km.

Czambuł (z tatarskiego czapu, czapu), najazd czyli zagon Tatarów. U nas w przenośnym znaczeniu używano terminu czambuł na określenie oddziałów tatarskich, wysyłanych

na zagony. Czambułowac, wykonywać zagon lub najazd, połączony z rabunkiem.

Czang-pai-szan, góra w prow. Kirin w Mandżurji (Chiny ptn.), 2.600 m.

Czang-sza, stol. i port prow. Hunan w Chinach środk., 1,272.000 mieszk., wyrób mebli, złotnictwo; miasto istniało już w III w. przed Nar. Chr.

Czantorja, szczyt w Beskidzie zach. na Śląsku Cieszyńskim, 995 m.

Czany, jez. w Syberji zach., 3.368 km², bardzo rybne, dopływy Kargat i Czutyłm.

Czapelski Tadeusz, literat, *1853, działał głównie w dziennikarstwie warszawskim, jako sekretarz „Kurjera Warsz.”, potem „Tygodnika Ilustr.”, w końcu redaktor „Kurjera Codziennego”. 1892 zamieszkał we Lwowie, gdzie zostawszy sekretarzem Biblioteki Ossolińskich, redagował „Kronikę powszechną” i „Niedziele”. Osobno ogłosił „Paż księcia prymasa, fragment z pamiętników Wojciecha Dobieckiego”, oraz „Obiad Czwartkowy” (razem z L. Bernackim).

Czapiński Kazimierz, *1882, współredaktor krakowski, dziennika „Naprzód”, poseł na Sejm Ustawodawczy, 1919—1922 i na Sejm (od 1922). Członek Polskiej Partji Socjalistycznej.

Czapiński Leopold, literat, *1838, walczył w powstaniu 1863, skazany na katorgę, 10 lat spędził na Syberji, po powrocie współpracownik kilku pism; m. in. ogłosił: „Księgę przysłów, sentencji i wyrazów łacińskich, używanych przez pisarzy polskich” (1892), †1911 we Lwowie.

Czapka, nakrycie głowy. Lud polski używa różnych czapek, jak np. magierka, małopolska rogatywka, podlaska barania czapka o ostrym zakończeniu, kaszubska uszata „muca” itd.

Czapka tektoniczna, ob. Płaszczowina.

Czapla, (łac. Ardea), ptak z gatunku brodzących (Grallatores), z wysmukłą szyją i długim dziobem; gniazda zakłada po lasach, na wysokich drzewach lub też na ziemi wśród trzcin; główne gatunki w Polsce: cz. siwa (A. cinerea), purpurowa (A. purpurea), biała (A. egretta) i nadobna (A. garzetta).

Czaplic 1) Celestyn, herbu Kierdeja, *1723, łowczy wielki koronny. 1766 marszałek sejmowy w Warszawie. Polityk. Brał udział w rokowniach z Repinem 1768. 1778—80 członek Rady Nieustającej. †1804; 2) Stanisław, (XVII w.), profesor prawa w Akademji krakowskiej za Zygmunta III. Wydał: „Quaestio de purgatione Canonica”, gdzie występuje przeciwko pławieniu czarownic.

Czaplicka Marija Antonina, *1886, †1921, pracowniczka polska na polu etnologji, podróżniczka po Syberji, autorka prac, zawierających rezultaty badań syberyjskich nad plemionami pierwotnymi, np.: „My Siberian Year” (1916) i w. in.

Czapllicki Franciszek Władysław, literat, więzień stanu i zesłaniec syberyjski, *1828, świadek rzezi w Horożanie w 1846, więziony na Spielbergu, pracował potem jako literat, 1863 wzięty do niewoli na polu bitwy,

zesłany na Sybir, powrócił stamtąd w 1869; ogłosił szereg wspomnień i opisów z przeżyć osobistych; z nich: „Powieść o Horożanie“, „Pamiętniki więźnia stanu“, „Czarna księga“, „Moskiewskie rządy na Litwie“, „Obraz Syberji“, „Pamiętniki autora Czarnej Księgi“ i in., † 1872.

Czaplinek, (niem. Tempelburg), m. w pow. szczecinkowskim w Pomeranii (Prusy), 5.000 mieszk.; był tu zamek templariuszów, stąd nazwa niemiecka; zastawiony wraz w Drahimem elektorem brandenburskim w 1675.

Czaplowate, ob. Herodiones.

Czapski Jan, wielki podskarbi koronny 1738. Przeciwnik Stanisława Leszczyńskiego. † 1742.

Czapski-Hutten, 1) E m e r y k hr., numizmatyk i bibliofil, * 1828, właściciel Stańkowa pod Mińskiem lit., wicegubernator petersburski, potem generalny dyrektor departamentu leśnego w ros. ministerjum dóbr państwowych, kolekcjonował z zamiłowaniem przez całe życie zabytki sztuki, rzadkie dzieła i monety; 1894 przeniósł się wraz ze swemi zbiorami do Krakowa, gdzie nabył w tym celu pałacyk przy ul. Wolskiej. Zbiory te tworzą obecnie część osobną Muzeum Narodowego w Krakowie. Ogłosił osobno: „Catalogue de la Collection des médailles et monnaies polonaises“ (2 t., 1871—1872), i in. † 1896 w Krakowie; 2) Marjan hr., wybitny rolnik i działacz społeczny, * 1816, jako właściciel rozległych dóbr Kiejdań na Żmudzi, powołany był na marszałka szlachty gub. kowieńskiej; czynny w sprawie włościańskiej; w 1863 po skonfiskowaniu dóbr zesłany na Sybir, po powrocie do kraju osiadł w Wieckowicach w Poznańskim, gdzie † 1875; z ogłoszonych drukiem prac jego zasługuje na uwagę „Historja powszechna konia“ (3 t., z atlasem, 1874), tłumaczona na język niemiecki.

Czarcikęs, ob. Succisa.

Czardasz, węgiersko-cygański narodowy taniec, składa się z dwóch części: z poważnego „Lassu“ i żywej „Friski“.

Czardżuż, m. w Bucharze nad Amu-Darją, 30.000 mieszk., most kolei zakaspijskiej, znaczny handel.

Czarkowski, 1) Bolesław, * 1883 w Warszawie, art. malarz-ceramik, kształcił się w Warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych, poczem odbywał studia w Paryżu i we Włoszech. Poświęca się ceramice artystycznej, opierając ją na wzorach starosłowiańskich i motywach ludowych; 2) L u d w i k, lekarz, etnograf i językoznawca, * 1855; ukończył studia na uniwersytecie warszawskim, mieszka w Wilnie, współpracownik „Poradnika językowego“, ogłosił prace: „Powiat bielski w gub. grodzieńskiej, zarys ludoznawczy“ (Rocznik Tow. Przyjaciół Nauk. w Wilnie, t. I), oraz „Pseudonimy i kryptonimy pisarzy polskich“ (1922).

Czarliński Leon, polityk i działacz społeczny, * 1835 na Pomorzu, właściciel Zakrzewka w ziemi Chełmińskiej, czynny w organizacji powstańczej 1863, jako naczelnik wojew. chełmińskiego, potem w ciągu lat blisko 40 poseł do sejmu pruskiego i parlamentu niemieckiego,

czas krótki prezes Koła Polskiego, nieugięty wróg polityki ugodowej, † 1911.

Czarna Hańcza, l. dopływ Niemna, przepływa jez. Wigry, część kanału augustowskiego, dług. 136 km.

Czarna izba, zwana też kurną lub dymną z powodu braku komina, wyprowadzającego dym bezpośrednio z izby nad strzechę. W polskich chatach dwuizbowych tj. sienią na dwie strony przedzielonych, zwie się tak izba po lewej, w przeciwieństwie do izby białej (świetlicy), znajdujące się po prawej stronie.

Czarna Przemsza, wraz z Białą P. lewy dopływ Wisły, ujście pod Gorzowem.

Czarna Ruś, część Rusi litewskiej (dawne woj. nowogrodzkie i zach. część mińskiej).

Czarna Woda (niem. Schwarzwasser), l. dopływ Wisły, powstaje z połączenia kilku rzeczek w pobliżu Kościerzyny, przepływa przez jez. Wdzydzkie, ujście pod Świeciem, dług. 120 km.

Czarńca, w. w pow. włoszczowskim (woj. kieleckie), miejsce urodzenia w 1599 hetmana Stefana Czarnieckiego.

Czarne lub Hamersztyn, niem. Hammerstein, m. w pow. człuchowskim, prow. Grenzmark Posen-Westpreussen (Prusy) nad rz. Czarna, 3.000 mieszk.

Czarne morze, w staroż. Pontus Euxinus, morze między półwyspem bałkańskim, Azją Mniejszą a Kaukazem; 417.000 km², do 2.245 m. głęb., zawartość soli do 22,5‰. Przyptyw i odpływ nie istnieją.

Czarnecki Jędrzej, rycerz, wychowawca Władysława IV. Uczestnik bitw za Zygmunta III. Odznaczony (1618) herbem „Trzy Orły“ za waleczność pod Smoleńskiem. † 1649.

Czarnecka Góra, stacja klimatyczna leśna w górach Świętokrzyskich (województwo kieleckie); 320 m. nad poziomem morza. Dojazd do st. kolejowej Nieklan (linja Koluszy-Nadbrzezie). W okolicy wspaniałe lasy. Zakłady wodolecznicze, elektro- i mechano-terapia.

Czarnecki Stefan, wojewoda kijowski, hetm. polny kor., * 1599 w Czarnocy. Służył pod Koniecpolskim w wojnie z Gustawem Adolfem. Po wojnie tej był przez 2 lata w służbie austriackiej. Brał udział w wyprawie Władysława IV na Smoleńsk. W bitwie pod Żółtymi Wodami (1648) dostał się do niewoli tatarskiej, w której przesiedział rok cały. Walczył pod Zborowem (1649) i pod Beresteczkiem (1651). W wojnie szwedzkiej wyrósł na narodowego bohatera, jako wytrwały partyzant. Pobił Szwedów pod Warką. Walczył z Rakoczym. Wstąpił się w wyprawie do Danii, przeprawiając się wpław na wyspę Alsen. W 1660 rozbił armję kozacko-rosyjską pod Połonką i Lachowiczami. † 1665 w Sokołowie wskutek rany otrzymanej pod Stawiszczami; na kilka godzin przed śmiercią wręczono mu buławę polną.

Czarnkowski Jan, zw. Janko z Czarnkowa, kronikarz, † 1387. Był archidjakonem guzieńskim. Jego kronika ma dużo znamion pamiętnika. Obejmuje okres od 1333-

1384. „Kronika Janka z Czarnkowa“ została wydana dopiero w 1730, przekład polski J. Żerbiły ukazał się w r. 1905.

Czarnkowski, 1) Jan, podkomorzy poznański, ze starożytnego rodu Naleczów. Schwycił w 1430 posłów od cesarza Zygmunta, czem przeszkodził koronacji Witolda litewskiego. Walczył z Krzyżakami 1454. †1460; 2) Stanisław, referendarz wielki koronny, *1526; Marszałek sejmiku lubelskiego (1569), na którym przyjęto unję Korony z Litwą (lubelską). W 1573 marszałkował koło rycerskiemu na sejmie elekcyjnym. Dopuszczał się intryg na korzyść cesarza niemieckiego. Za Stefana Batoiego pozbawiony urzędów; †1602.

Czarnoków (niem. Czarnikau), m. pow. w woj. poznańskim nad Notecią, przy granicy niem., 4.000 mieszk., 62,7% Polaków.

Czarnocki Adam (Zorjan Dołęga Chodakowski), autor szeregu dzieł z zakresu ludoznawstwa, *1784, †1825. Wydał w języku polskim: „O słowiańszczyźnie przedchrześcijańskiej“ (1818); w języku ros. szereg prac z zakresu folkloru.

Czarnogóra, serb. Crna Gora, włosk. Montenegro, na zach. wybrzeżu półwyspu Bałkańskiego, księstwo niepodległe od 1878, królestwo od 1910, połączone 1918 z Jugosławią; 14.627 km.², 238.500 mieszk. (przeważnie Serbów prawosł., Albańczyków rz.-kat. i mahom.). Kraj przecięty górami kredowymi na ptn. i wsch., na zach. wyżyny, na pld. żyzne doliny; rolnictwo, chów bydła. Dowóz środków żywności, wyrobów żelaznych; wywóz tytoniu i ryb. Stol. Cetynie, port Bar (włosk. Antivari). Przy pomocy Wenecji C. zostało uwolnione od Turków, miało od 1421 własnych książąt i od 1516 do 1852 niezależnych arcybiskupów-władcy; arcybiskup Danił został 1851 pierwszym świeckim księciem. Mikołaj nadał w 1905 konstytucję; zdetronizowany z powodu odstępstwa w 1918.

Czarnohora, najwyższe pasmo Beskidów wsch., szczyty: Howerla 2.058 m., Pop Iwan 2.026 m., Pietros 2.020 m., Tomnatyk 2.018 m., Munczel 2.002 m., Turkuł 1.935 m.

Czarnoksiężnik, rodzaj czarownicy.

Czarnokus, w dawnym języku myśliwskim oznaczał dziką kaczkę.

Czarnolas, w. w pow. kozienickim (woj. kieleckie), niegdyś siedziba Jana Kochanowskiego.

Czarnowski Stanisław, rzeźbiarz, *1872 w Wieluniu. Po skończeniu gimnazjum w Kielcach, uczył się w Warszawie u Turowicza, następnie wyjechał do Paryża, gdzie przebywał od 1905 do 1909, pracując samodzielnie. Wystawiony w Salonie „Siłacz“ zdobył ogólne uznanie. Oprócz tego wykonał „Kleopatrę“. Oba te utwory, wraz z innymi jego pracami, znajdowały się na wystawie Akademickiej w Petersburgu, przynosząc artyście 1 nagrodę Akademii. †1919 w Kaliszu, gdzie stałe przebywał.

Czarnowski Stanisław Jan, działacz społeczny i archeolog, *1847, ukończył wydział prawny w Szkole Głównej; kolejno księ-

garz, dziennikarz, adwokat przysięgły, osiadł w końcu w Miechowie, gdzie przeważnie oddaje się pracom archeologicznym; ogłosił m. in.: „Literatura perijodyczna i jej rozwój“ (2 t., 1892–95), „Jaskinie okolic Ojcowa“ (1899), „Wspomnienia trzech stuleci“ (2 t., 1923–25).

Czarnowski Stefan, religjonista, socjolog, profesor religijistyki w Wolnej Wszechnicy w Warszawie; *1879; Autor „Le culte des héros et ses conditions sociales. Saint Patrick, héros national de l'Irlande“ (1919) i in.

Czarnoziem, gleba, zawierająca pewną ilość ciał zwanych humusowemi, powstających z rozkładu części roślinnych; nadają one glebie zabarwienie ciemne. U nas czarnoziem występuje na Podolu; zawiera do 16% części humusowych.

Czarnuchowate, ob. Tenebrionidae.

Czarnuszka, ob. Nigella.

Czarny bóg, zle bóstwo Słowian bałtyckich, powstałe już na tle wpływów chrześcijańskich (pojęcie diabła).

Czarny Dunajec, w. w pow. nowotarskim woj. krakowskie), nad rz. Cz. D., 2.400 mieszk. Letnisko wśród lasów szpilkowych; 700 m. nad poziomem morza.

Czarny Staw, nazwa 5 stawów w Tatrach: 1) pod Kościelcem, 1.620 m. n. p. m.; 2) w Dolinie Pięciu Stawów, 1.724 m., 3) nad Morskim Okiem, 1.584 m., 4) i 5) na zboczach szczytów Lodowego i Kiezmarskiego.

Czarny szlak, droga najazdów tatarskich z Krymu na Polskę, pomiędzy Dnieprem i Bohem w stronę Lwowa.

Czarownica, ciota, wiedźma, guśnica, wedle wyobrażeń ludowych jest to kobieta uległa wpływowi diabła, z którym spotyka się na Łysej górze. Na miejsce diabelskich schadzek, leczą czarownice na ożogach lub miotłach, a czasem nawet na zaczarowanych ludziach. Czarownica diabłu zaprzędana, wykonywała sobie na pożytek, a innym na szkodę różne czary (mleczne, myśliwskie, lecznicze, meteorologiczne). W Polsce znane były nietylko czarownice, ale i czarownicy, wróżbiarze i czarnoksiężnicy. Najgłośniejszym wśród nich był Mistrz Twardowski.

Czartawa, ob. Circaea.

Czartomelik, l. dopływ Buzułuku, na jego brzegu mieściła się do r. 1709 sicz kozaków zaporożskich, wycięta przez wojska rosyjskie.

Czartoryscy książęta, ród magnacki w Polsce; 1) Fryderyk Michał, mąż stanu, *1696; pracował nad podźwignięciem kraju z upadku; 1752 kanclerz w. litewski. Należał do stronnictwa reformatorsko-postępowego, dążącego do zamienienia Rzplitej w monarchję dziedziczną, w celu ukrócenia swawoli szlacheckiej. Żądał przywrócenia praw dysydemtom. W czasie bezkrólewia przywołał wojska obce do Polski. Wyniósł na tron polski Stanisława Augusta Poniatowskiego. †1775. 2) Adam Kazimierz, *1734, książę na Kłevaniu i Żukowie, generał ziem podolskich 1758, marszałek Sejmu Koronacyjnego 1764, członek Komisji Eduk. Nar. 1775,

marszałek Trybunału Litewskiego 1781, Marszałek Sejmu w Warszawie 1812. Popierał reformy Stanisława Augusta. W Puławach utworzył ognisko życia artystycznego, literackiego i naukowego. Gromadził bezcenne pamiątki historyczne i skarby literatury. † 1823. Wydał: „Katechizm moralny dla uczniów korpusu kadetów“, „Definicje“ oraz komedje: „Panna na wydaniu“, której przedmowa jest u nas pierwszą teoretyczną rozprawą o sztuce dramatycznej, „Mniejszy koncept jak przyśługa“, „Kawa“ z dodaniem listu „o dramatycie“, „Bliźnięta“, „Gracz“ i „Koszyk pomarańczowy“. Dwie ostatnie komedje tłumaczone i przerobione z Regnarda. Nadto wydał: „Listy Doświadczyńskiego“ i „Myśli o pismach polskich“. 3) Adam Jerzy, * 1770. Brał udział w powstaniu kościuszkowskim. Wywieziony jako zakładnik do Petersburga, zyskał względy ces. Aleksandra, otrzymał nominację na ministra spraw zagranicznych i kuratora zakładów naukowych polskich. Po upadku Napoleona, Cz. wiele swoim wpływem u cesarza A. wyjednał dla Polski. Był jednym z redaktorów konstytucji 1815 dla Król. Polsk. W 1830 był prezesem Rządu Tymczasowego. Po powstaniu emigrował do Paryża, gdzie przez 30 lat był główną stronnictwa arystokratycznego (Hotel Lambert). Wydał: „Bard polski“ — poemat elegijny, „Pochwała Jana Pawła Woronicza“, „Zbiór mów, mianych od 1838—1847“, „Życie Książczyna“, „Żywot J. U. Niemcewicza“, „Mémoires du prince Adam Czartoryski“ i „Listy“. † 1861; 4) Konstanty, * 1773 w Puławach, brał udział w wyprawie Napoleona I przeciw Rosji, † 1860 w Wiedniu. 5) Jerzy, * 1828 w Dreźnie, był 1869—1891 przywódcą prawnicy w Kole Polskiem w austriackiej Radzie Państwa i długoletnim posłem na Sejm galicyjski, † 1912 w Wiedniu. 6) Władysław, * 1828 w Warszawie, syn ks. Adama Jerzego, spadkobierca tradycji Hotelu Lambert, odegrał wybitną rolę w powstaniu 1863, jako przedstawiciel Rządu Narodowego w Paryżu, założył później w Krakowie Muzeum ks. Czartoryskich, w którym zgromadził znaczną część zabytków z Hotelu Lambert w Paryżu oraz z Sieniawy, † 1894 w Paryżu. 7) Witold, działacz społeczny i polityk, * 1864, poseł na Sejm Konstytucyjny, od 1922 senator, członek stronnictwa Chrześcijańsko-narodowego; uczestnik konferencji w Lozannie przy założeniu Komitetu Nar. w Paryżu.

Czartorysk, m-ko w pow. łuckim (woj. wołyńskie), ruiny zamku Czartoryskich; w latach 1915—17 odcinek Cz. był jednym z najkrwawszych na wschodnim froncie.

Czartoryska z Flemingów Izabella, * 1746, † 1835. Jej zasługą jest założenie w 1800 w Puławach „świątyni Sybilli“, pierwszego w Polsce muzeum starożytności i pamiątek narodowych. Wydała: „Książka do pacierzy dla dzieci wiejskich“, „Pielgrzym w Dobromilu“, „O ogrodach“, „Poczet pamiątek zachowanych w domu gotyckim w Puławach“.

Czartoryskich muzeum, galeria obrazów sta-

rych mistrzów i zbiory w Krakowie. Dyrektorem Muzeum jest obecnie prof. dr. J. Kalenbach.

Czartyzm (ang. chart), ruch radykalno-demokratyczny pierwszej połowy XIX w. w Anglii, ob. Chartyzm.

Czary. Człowiek pierwotny przypisywał wszystko zło, które go mogło spotkać, a więc chorobę, ułomność, śmierć, niepowodzenie, nieurodzaje, susze i deszcze szkodliwe, nieprzychylnym i skutkom przyrodzonym, lecz złej woli duchów, ludzi i całego stworzenia, wieranej za pomocą czarów; więc też czarami starano się od tego obronić. Czary i gusła znane są i praktykowane przez wszystkie bez wyjątku plemiona, nie tylko jednak przez ludy dzikie, ale dość często i przez narody stojące na wysokim szczeblu cywilizacji. Prześladowanie „czarownic“ w drodze sądowej odbywało się w całej prawie Europie do końca XVIII w. Tak np. w diecezji bamberskiej w Bawarii spalono w ciągu pięciu lat 600 kobiet, oskarżonych o czary. W Polsce było znacznie mniej procesów czarownic, niż na Zachodzie, lecz jeszcze w 1775 r. stracono czternaście kobiet w Doruchowie w powiecie ostrzeszowskim. Dopiero sejm z r. 1776 zabronił osobną konstytucją dochodzenia czarów za pomocą tortur i zniósł karę śmierci w tych sprawach. Ostatni bodaj wypadek sądu samowolnego za rzekome czary zaszedł w Polsce w r. 1836 we wsi Chałupach w pow. wejherowskim, gdzie zamęczono 50-letnią Cejnową, obwinioną o „zczarowanie“ chorego rybaka.

Czarysz, rz. w gub. Tomskiej, lewy dopływ rz. Obi, źródła w górach Altajskich; długość 350 km.

Czas. Pojęcie czasu powstaje w umyśle naszym z kolejnego następstwa zjawisk, przez związek naszych przypomnień z teraźniejszością. Gdzie nic się nie dzieje, tam niema czasu. Czas absolutny Newtona jest więc pojęciem bez treści. Należy odróżniać czas fizyczny od czasu fizjologicznego t. j. czucia czasu. Podstawą mierzenia czasu fizycznego może być każdy dowolnie obrany ruch, odbywający się możliwie równolegle z czuciem czasu. Warunkowi temu ze znacznym przybliżeniem odpowiadają regularnie powracające zjawiska astronomiczne, jak obrót Ziemi dookoła Słońca lub około swej osi. Mierzenie czasu polega na mierzeniu odstępów czasu. Zasadniczą jednostką odstępów czasu jest sekunda, czyli jedna 86400-ta część średniej doby słonecznej. Ponieważ czas obrotu Ziemi dookoła osi, a więc i długość średniej doby słonecznej, zmienia się z biegiem tysiącleci, zachodzi więc potrzeba innej definicji sekundy, naprz. jako okresu czasu, w którym światło przebiega w próżni 299890 km (Michelson 1902). Według fizyki relatywistycznej czas jest jednym z czterech wymiarów kontinuum przestrzenno-czasowego, a wielkość mierzonego odstępu czasu jest zależna od prędkości, z jaką układ, w którym pomiary są dokonywane, porusza się względem

układu, w którym odbywa się obserwowane zjawisko.

„Czas“, dziennik krakowski, założony 3. XI. 1848, pod redakcją L. Siemieńskiego; wychodzi przy poparciu konserwatywnej grupy krakowskiej. Do głównych współpracowników w ostatnich czasach należeli: St. Tarnowski, St. Estreicher i prof. Jaworski. Przez długie lata redaktorem „Czasu“ był Rudolf Starzewski, po jego śmierci dr. A. Beaupré.

Czasomierz, ob. chronometr.

Czasopisma, wydawnictwa periodyczne, ukazujące się zazwyczaj stale w pewnych określonych terminach, a więc zarówno dzienniki, jak i pisma tygodniowe, miesięczne, kwartalne i t. d. Potrzeba wydawnictw tego rodzaju zaznaczyła się już za czasów rzymskich; wiadomo, że za panowania Cezara ukazywały się periodycznie rękopiśmienne „Acta diurna“. Później gazety pisane pojawiać się zaczęły na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych, wraz ze wzrostem umiejętności pisanie i znacznym wzmocnieniem się ruchu umysłowego w epoce odrodzenia. Dopiero jednak wynalazek druku pozwolił te wydawnictwa ulotne utrwalić, rozszerzyć i uczynić niezbędną strawą umysłową dla wszystkich polityków i wogóle sfer inteligentnych. Już w 1502 ukazuje się w Niemczech drukiem świstek ulotny pod nazwą: „Neue Zeitung“, w 1609 wychodzi zaczyna w Strasburgu pismo tygodniowe „Relation“. Codziennie (a raczej sześć razy tygodniowo) ukazywać się zaczęła w Niemczech w r. 1660 „Leipziger Zeitung“, w Anglii w 1702 r. „Daily Courant“, we Francji w r. 1777 „Journal de Paris“. Z czasopism periodycznych rzadziej wychodzących, najważniejszym był w Europie „Journal des Savants“, wydawany w Paryżu od roku 1665; na nim wzorowały się angielskie „Philosophical Transactions“ i niemieckie „Acta eruditorum“ (1682—1776). Ogromny rozwój czasopiśmiennictwa datuje się dopiero od XIX w. Dziś literatura periodyczna stanowi jeden z najważniejszych działów życia społecznego i umysłowego, a specjalnie dziennikarstwo odgrywa wybitną rolę w życiu politycznym wszystkich krajów Europy i Ameryki Płn. Najbardziej znane są: we Francji „Journal des Débats“ (od 1789), „Figaro“ (1854), „Temps“ (1861), „Petit Parisien“ (1876), „Matin“ (1884); w Anglii „Morning Post“ (1772), „Times“ (1785), „Daily Chronicle“ (1855), „Manchester Guardian“ (1821); we Włoszech „Popolo Romano“ (1873), „Avanti“ (1897), „Corriere della Sera“ (1875), „Stampa“ (1866), „Tribuna“ (1882); w Niemczech „Deutsche Allg. Zeitung“ (1862), „Vossische Zeitung“ (1704), „Berliner Tageblatt“ (1878), „Vorwärts“ (1884), „Frankfurter Zeitung“ (1856), „Kölnische Zeitung“ (1802); w Stanach Zjednoczonych Ameryki Płn. „New York Herald“ (1835), „Sun“ (1833), „Tribune“ (1841), „Times“ (1851), „World“ (1860). Rozwój piśmiennictwa periodycznego nieodczuwalnego, przeważnie dzielącego się na mnóstwo odgałęzień fachowych, postępuje równorzędnie z całym rozwojem dziennikar-

stwa. Czasopisma w Polsce datują swój początek, jak i w całej Europie, od gazet pisanych, z których jednak przechowały się po dziś dzień tylko drobne ułamki (np. krakowskie „Relationes publicae“ z r. 1568—73). Również już w XVI w. pojawiać się zaczynają ulotne druki z wiadomościami o wypadkach i sprawach bieżących (np. „Nowiny Lubelskie“ z r. 1567). Te gazetki ulotne nosiły zazwyczaj miano „Relacyj“, „Awiz“ „Nowin“ lub „Opisai“. Dopiero w r. 1661 zaczyna wychodzić w Krakowie periodyczny „Merkurjusz polski ordynaryjny, dzieje wszystkich świata w sobie zamykający, dla informacji pospolitej“ nakładem i pod redakcją Jana Aleksandra Gorczyńskiego. Pismo to wychodziło co 2 tyg. przez cały rok 1661 (nie wiadomo, czy i później). Potem ukazywały się przez czas dłuższy tylko luźne „Awizy“ i „Nowiny“. W roku 1698 próbował przez czas pewien Włoch Priami prowadzić systematycznie w Krakowie wydawnictwo periodyczne w jęz. łacińskim „Mercurius polonicus praecipuorum Europae eventuum epitomea“. Dopiero jednak rok 1729 uważa się za początek stałego czasopiśmiennictwa polskiego, w tym roku bowiem Jan Naumański wydawać zaczyna w Warszawie co tydzień „Nowiny polskie“, których tytuł już w grudniu tegoż roku zmienił na „Kurier polski“, i sam prowadził pismo do r. 1753 (wychodziło ono i później). Jednocześnie w latach 1736—38 wydawali pijarzy warszawscy miesięcznik polityczny p. t.: „Merkurjusz historyczny i polityczny, statum praesentem Europae, interesa dworów i książąt europejskich oraz insze ciekawe eventa w sobie zamykający“. W r. 1760 wydawać zaczyna w Warszawie jezuici „Kurier extra-ordynaryjny warszawski“, wychodzący stale co tydzień. W Wilnie ukazywać się zaczyna od r. 1759 „Kurier litewski, czyli wiadomości cudzoziemskie“. Od r. 1773 ks. Stefan Łuski, właściciel i wydawca „Wiadomości warszawskich“, przekształca je na „Gazetę warszawską“ (2 razy na tydzień). Przeciwwagą dla tego organu skrajnego konserwatyzmu usiłują stworzyć posłowie na Sejm czteroletni: T. Mostowski, J. U. Niemcewicz i J. Weissenhoff, rozpoczynając w r. 1791 wydawnictwo „Gazety narodowej i obcej“, zamknięte przez targowiczów w r. 1792. W podobnym duchu wychodzić zaczyna w tymże roku „Korespondent krajowy i zagraniczny“, zawieszony przez rząd pruski w r. 1796, a wznowiony pod zmienionym tytułem „Gazeta korespondenta krajowego i zagranicznego“ w r. 1797. Pomimo ciężkich przejść politycznych kraju, ruch na niwie piśmiennictwa periodycznego już nie zamiera w Polsce. Z ustaleniem Królestwa Kongresowego powstają, obok dotychczasowej „Gazety warszawskiej“ i urzędowego „Monitora warszawskiego“ (1824), organy opinii liberalnej: „Gazeta codzienna narodowa i obca“ (1818), „Orzeł biały“ (1819), „Dekada polska“ (1821), „Sybilla nadwiślańska“ (1821), dalej „Gazeta polska“ (1826), „Kurier polski“ (1829). Z pism informacyjnych: „Gazeta warszawska“,

„Gazeta korespondencyjna warsz. i zagr.“, oraz „Kurjer warszawski“ (1821). Podczas rewolucji listopadowej największy wpływ na opinię publiczną miały: „Nowa Polska“, „Gazeta Polska“ — organy radykalne, „Kurjer polski“ — liberalny, oraz „Polak sumienny“ i „Zjednoczenie“ — konserwatywne. Po upadku rewolucji najżywszy puls uderza w piśmiennictwie na emigracji. Wychodzą tu m. in.: „Kronika emigracji polskiej“ (1834—39), „Pamiętnik emigracji“ (1832—33), „Pielgrzym polski“ (1832—33), „Nowa Polska“ (1833—37 i 1839—45), „Postęp“ (1834), „Kraj i emigracja“ (1835—43), „Trzeci Maj“ (1839—48), „Demokrata polski“ (1837—63), „Orzeł Biały“ (1839—48), „Dziennik narodowy“ od r. 1840, „Wiadomości polskie“ (1854—61), „Przegląd rzeczy polskich“ (1857—63). W Warszawie w tym okresie rozwój piśmiennictwa periodycznego był skrupowany jak najsurowszą cenzurą i odpowiednimi przepisami policyjnemi. Z pism codziennych wychodzą nadal: „Gazeta warszawska“ i „Kurjer warszawski“, powstaje w końcu 1831 r. „Gazeta codzienna“, przekształcona w r. 1861 na „Gazetę polską“, w 1851 „Dziennik warszawski“ (do 1856). Z czasopism miesięcznych powstaje w r. 1841 „Biblioteka warszawska“. W Wilnie wegetuje w dalszym ciągu „Kurjer litewski“, zamieniony w r. 1841 na „Kurjer wileński“, w Petersburgu ukazuje się od 1830 r. „Tygodnik petersburski“ (do 1858). Ruch umysłowy na Litwie i Rusi podtrzymują głównie noworoczniki oraz wydawane przez J. I. Kraszewskiego „Athenaeum“ (1841—52). W zaborze pruskim wychodzić zaczyna m. in. w Lesznie „Przyjaciel ludu“, w Poznaniu „Orędownik naukowy“, powstaje wreszcie „Dziennik poznański“ (1859), który nie przestaje wychodzić po dziś dzień. W zaborze austriackim, prócz licznych czasopism o krótkotrwałym istnieniu, wybijają się na czoło organów prasowych: „Czas“ krakowski (założ. 1848), lwowska „Gazeta narodowa“ (1862); z czasopism literackich: „Dziennik literacki“ we Lwowie. Okres powstania styczniowego 1863 r. zaznacza się bujnym rozrostem czasopism tajnych; w czasie tym wychodziło w miastach na ziemiach polskich 59 czasopism („Ruch“, „Strażnica“, „Prawda“, „Niepodległość“, „Dziennik narodowy“, „Wolność“, „Doniesienia z placu boju“ i w. in.). Po r. 1863, w miarę rozwoju ekonomicznego i kulturalnego poszczególnych dzielnic Polski, uderzać w nich zaczyna coraz żywszym tętnem piśmiennictwo periodyczne. W Warszawie obok dzienników dawniej istniejących, powstaje szereg nowych: „Kurjer Codzienny“, „Kurjer Poranny“, „Wiek“, „Echo“, „Słowo“, rozpoczyna się żywy ruch w piśmiennictwie tygodniowym; tzw. „Młoda prasa“ („Przegląd Tygodniowy“, „Prawda“) występuje do boju w obronie zasad postępu (ruch pozytywistyczny), potem wyróżniać się zaczyna założony w r. 1886 „Głos“, dużą poczynność wyrabiają sobie czasopisma obrazkowe: „Tygodnik ilustrowany“, „Kłosy“, „Wędrowiec“, „Biesiada Literacka“, rozrastać się zaczyna prasa

fachowa (pedagogiczna, literacka, prawnicza, techniczna, chemiczna, rolnicza, ogrodnicza itp.). Obok Warszawy wysuwać się zaczynają na przód, jako główne ośrodki czasopiśmiennictwa Kraków i Lwów. W Krakowie obok „Czasu“ wybijają się szybko na naczelne miejsca w publicystyce: „Nowa Reforma“, „Naprzód“, „Głos Narodu“, we Lwowie obok „Gazety Narodowej“ — „Dziennik Polski“, „Kurjer Lwowski“, „Słowo Polskie“, w Poznaniu obok „Dziennika Poznańskiego“ — „Kurjer Poznański“, „Orędownik“ i in. Z miesięczników, poważne placówki życia umysłowego wytworzyły redakcje: „Przeglądu Polskiego“, „Przeglądu Powszechnego“, „Przeglądu Wszelchopolskiego“ (od 1895), „Krytyki“, „Lamusa“, z pośród tygodników najwięcej ożywienia wywołało krakowskie „Życie“, organ „Młodej Polski“ liter. i artyst. Powstają również stopniowo liczne czasopisma na emigracji w St. Zj. Am. Płn., budzić się zaczyna żywy ruch na tem polu na Śląsku, po r. 1905 powstają pisma polskie w Wilnie i Kijowie. W r. 1800 wychodziło w Polsce ogółem 10 czasopism, w 1810 r. — 12, w 1820 r. — 45, w 1830 r. — 77, w 1848 r. — 105, w 1850 r. — 96, w 1862 r. — 109, w 1870 r. — 134, w 1885 r. — 215, w 1896 r. było wszystkich czasopism polskich 355, mianowicie 178 w Galicji i Austrii, 67 w Królestwie Polskiem i Rosji, 63 w zaborze pruskim, 9 w Europie zachodniej, 38 w Ameryce. W r. 1903 zanotowano już 570 wychodzących wówczas czasopism polskich. Według danych urzędowych z d. 31. XII. 1924 r. wychodziło w obrębie Rzplitej Polskiej ogółem 1122 czasopism, z czego 908 polskich, 86 niemieckich, 66 żydowskich, 36 rusińskich, 10 rosyjskich, 6 hebrajskich, 5 białoruskich, po 2 litewskie i francuskie, 1 esperankie. Z nich w Warszawie wychodziło 341 czas. (27 dzienników), w wojew. poznańskim 130, lwowskim 117, śląskim 106, krakowskim 81, łódzkim 71, pomorskim 54, lubelskim 45, kieleckim 41, wileńskim 38, warszawskim 32, białostockim 28 i t. d.

Czasza, każda z dwóch części, na które dzieli kulę przecinająca ją płaszczyzna. Koło, uzyskane w przecięciu kuli płaszczyzną — podstawa Cz.

Czaszka (łac. cranium), puszka chrzęstna lub kostna kształtu jajowatego, przeznaczona do ochrony zamkniętego w niej mózgowia (encephalon). Cz. ludzi i ssaków wyższych składa się z następującego szeregu kości, połączonych ze sobą nieruchomo zapomocą szwów: nieparzysta kość potyliczna (os occipitale), znajdująca się z tyłu i zdołu i przebita otworem do połączenia rdzenia kręgowego i mózgu; 2 kości ciemieniowe (ossa parietalia) i 2 kości czołowe (os. frontalia), zrastające się w jedną; te cztery kości tworzą sklepienie czaszki; 2 kości skroniowe (os. temporalia), tworzące ściany boczne czaszki; 1 kość klinowa (os. sphenoidale), 2 kości sitowe (ossa ethmoidalia), tworzące część dna jamy czaszkowej, czyli tak zwanej podstawy czaszki; 2 kości szczęki górnej (ossa ma-

xillae), 2 kości nosowe (ossa nasalia), 2 kości jarzmowe, (ossa zygomatica) i 1 kość szczęki dolnej (os. mandibulae) tworzą ścianę przednią czaszki, t. zw. trzewioczaszkę. Prócz tego w skład cz. wchodzi szereg kości mniejszych: 2 kości podniebienne (ossa palatina), 2 kości łzowe (ossa lacrimalia), 1 kość lemieszowa (vomer). Jedyną kością ruchomą w szkielecie czaszki jest kość szczęki dolnej.

Czaszka Tadeusz, ob. Rittner Tadeusz.

Czataldża, m. w Turcji europ. na zach. od Konstantynopola, 15.000 mieszk.

Czaty, posterunki, wystawiane przez oddziały wojsk, zatrzymujące się na postoju w nieznacznej odległości od nieprzyjaciela. Zadaniem czat jest strzeżenie, aby nieprzyjaciel nie mógł wejrzeć w położenie danych oddziałów i nie mógł ich niepokoić. W razie natarcia nieprzyjaciela czaty muszą stawiać opór, aby oddziały miały czas i przestrzeń do rozwinięcia się lub marszu. Czata główna, oddział, składający się zazwyczaj z kompanii piechoty, zajmujący w służbie czat pewien odcinek terenu i stanowiący ubezpieczenie na tym odcinku oddziału, będącego na postoju. D-ca czaty głównej podlega dowódcy czat. Czata główna sama z kolei ubezpiecza się przy pomocy wystawianych na odpowiednich punktach placówek. Czaty bojowe wystawiają oddziały, będące w styczności z przeciwnikiem, w razie przerwania walki wieczorem, w celu ubezpieczenia się. Czaty marszowe wystawiają oddziały, znajdujące się zdala od nieprzyjaciela. Czaty podsłuchowe (w mineralstwie) stanowią posterunki słuchaczów, umieszczone na czołe chodnika. Zadaniem ich jest określenie przy pomocy słuchu, jak posuwają się roboty podziemne przeciwnika. Czaty z warte wystawiają oddziały, znajdujące się w bezpośredniej bliskości nieprzyjaciela. Tworzą one spoisty łańcuch ubezpieczeń.

Czatyrdag, szczyt w górach Tauryckich na Krymie, 1564 m. n. p. m. U stóp jego leży Alusztą.

Czau-czou, m. w prow. Kuang-tung (Chiny pld.), 1 milj. mieszk., port Swatów.

Cząsteczka, drobina, molekula. Tak nazywamy najmniejsze jednostki, z których składają się wszystkie ciała. Cząsteczki nie można metodą fizyczną rozłożyć na ciała prostsze, rozkład zaś sposobem chemicznym prowadzi do jej rozpadu na atomy pierwiastków. Na podstawie ciężaru atomowego i składu chemicznego ciał można obliczyć ciężary cząsteczkowe ciał.

Cząstkowa destylacja, ob. destylacja frakcjonowana.

Czchów, m-ko w pow. brzeskim (woj. krakowski), nad Dunajcem, baszta zamkowa.

Czionki, ob. drukarstwo.

Czionkowy metal, stop 10% cyny, 20% antymonu i 70% ołowiu.

Czebyszew Pafnucy, matematyk rosyjski, * 1827. Od 1860 był profesorem matematyki

na uniwersytecie petersburskim. Pracował szczególnie nad teorią liczb i rachunkiem prawdopodobieństwa (twierdzenie o rozmięszczeniu liczb pierwszych, udowodnienie postulatu Bertranda, metoda momentów C.). † 1894. Z prac jego wymienić należy: „Mémoire sur les nombres premiers“ (1850).

Czech Józef, * 1762 w Krakowie, † 1811 w Krzemieńcu, matematyk i pedagog. Wydał przekład „Elementów“ Euklidesa pod tytułem „Euklidesa początków geometrii ksiąg ośmiorn“ (Wilno, 1807).

Czech Świętopełk, ob. Čech S.

Czechosłowacja (Republ. Československa), kraj w Europie środk., graniczący na zach. i pld. z Niemcami, na pld.-wsch. z Polską, na pld. z Rumunią, Węgrami i Austrią; granice naturalne: Las Czeski, Rudawy, Sudety, Beskidy, rz. Dunaj; kształt wydłużony (z zach. na wsch. 900 km.). Część zach. obejmuje kraje sudeckie, część wsch. — karpackie. Kotlina czeska jest krajem pagórkowatym, odwadnianym przez rz. Elbę i jej dopływy; od wsch. łączy się z nią kotlina morawska. Część karpacka oddzielona od czeskiej Białymi Karpatami; doliny zwracają się ku nizinie węgierskiej. Najwyższe wzniesienie: Garluch (2.633 m.) w Tatrach. Dzielnice zach., Czechy, Morawy, Śląsk Opawski i Cieszyński mają łagodny klimat i żyzną glebę. Rozwój rolnictwa i cukrownictwa jest znaczny: 164 cukrowni i 11 rafinerii cukru. W krajach sudeckich nadto sukiennictwo, przędzalnictwo, przemysł żelazny i szklany. Węgiel kamienny w zagłębiu Ostrawsko-Karwińskim na Śląsku Cieszyńskim, węgiel brunatny, ruda żelazna, srebro, ołów, glina porcelanowa i półszlachetne kamienie (granaty) stanowią bogactwa naturalne. Źródła mineralne, szczyawy i cieplice: Karolowe Wary (Karlsbad), Marijańskie Łaźnie (Marienbad), Franciszkowe Łaźnie (Franzensbad), Teplíce, Luhačovice, Bilina i in., cieszą się światowym rozgłosem. Kraje karpackie na wsch., Słowacja i Ruś Podkarpacka, na pld. mają klimat wyżynny, ostry, gleby ubogie (emigracja zamorska), na pld. klimat ciepły (uprawa win i tytoniu). Źródła mineralne (Trenczyn, Piszczany, Bardów) mało wyzyskane, przemysł słaby. Lasy w całej Cz. (buk, świerk, jodła) tworzą 29% obszaru. Republ. Czechosłowacja składa się z następujących dzielnic, ustalonych przez traktat wersalski 1918 r.:

	km ²	mieszk.
Czechy	52.060	6.576.825
Morawy	22.304	2.616.435
Śląsk Opawski, część Ś.		
Cieszyńskiego, obwód		
Hulczyński	5.480	671.000
Słowacja	50.242	2.993.500
Ruś Podkarpacka	12.097	606.040
Razem (spis z r. 1921)	142.183	13.463.800

Czechosłowaków 8.760.937, Niemców 3.123.568, Węgrów 745.431, Rusinów 461.849, Polaków 166.000 (wedł. stat. czeskiej 75.853); rz.-kat. 85,9%, ewangelików 6,8%, gr.-kat. 4,3%, żydów (370.000) 2,7%. Analfabetów na ziemiach czeskich 3,5%, w Słowacji 40%, na Rusi Pod-

karpackiej 67%. Cztery uniwersytety: 2 w Pradze (czeski i niemiecki), w Bernie i Bratislawie; 4 politechniki: w Pradze i Bernie (czeskie i niemieckie); wyższa szkoła wojskowa w Hranicach, górnicza w Przybramie, leśna w Pradze i Bernie. Administracyjny podział na 22 żupy. Miasta: Praga (676.500 mieszk.), Berno, Ostrawa Morawska, Pilzno, Bratislava, główne miasto w Słowacji (93.500 mieszk.), Liberec, Usti nad Labem, Budziejowice Czeskie, Olomuniec, Koszyce (53.000 mieszkańców). — Sieć kolejowa 13.700 km.; drogi wodne: Elba 415 km., Dunaj z portami w Bratislawie i Komarnie; prawo żeglugi na całej Elbie i Odrze (dost. do morza). Wywóz (w 1920): 6.902.100 t. gotowych fabrykatów, przywóz: 3.902.100 t. surowców i żywności (ob. Czechy).

Czechow Antoni, wybitny pisarz rosyjski, * 1860 w Taganrogu, † 1904. Był lekarzem. Pierwszy tom nowel wydał w 1886. Do najlepszych utworów Cz. należą: „Step“, „Pałata Nr. 6“, „Pojedynek“, „Chłopi“, „Wuj Wania“, „Trzy siostry“, „Czajka“, „Sad wiśniowy“ i wiele nowel. Utwory Cz. cechuje bystra obserwacja i subtelne ujęcie stylistyczne.

Czechowice, w. w pow. bielskim (woj. śląskie), 9.000 mieszk.; rafineria nafty, fabr. elektrotechniczna.

Czechowicz, 1) **Gustaw**, wybitny partyzant w powstaniu styczniowym, * ok. 1835, z wojska ros. przeszedł do powstania i pod zawołaniem „Ostoja“ dowodził ruchem zbrojnym w pow. święciańskim. Po upadku powstania na emigracji w Paryżu; 2) **Szymon**, malarz religijny, * 1689 w Krakowie. Jest to pierwszy religijny malarz polski o wyższym poziomie. Był uczniem Carlo Muratti w Rzymie. Osiadłszy w Warszawie, założył szkołę malarstwa. Malował wielką ilość przeważnie religijnych obrazów, którymi ozdobił kościoły stołeczne i prowincjonalne. Wilno posiada jego najlepsze obrazy; jest ich trzynaście w kośc. św. Katarzyny; w Warszawie jest ich też kilkanaście. Oprócz płócien ołtarzowych, pozostawił portrety i kilka kompozycji historycznych. † 1775.

Czechy, kotlina w Eur. środk., otoczona górami: od pld.-zach. Las Czeski i Szumawa, od pln.-zach. Rudawy, od pln.-wsch. Sudety, od pld.-wsch. Pogórze Czesko-Morawskie; dział wodny pomiędzy Elbą i Dunajem z jego dopływem Morawą. Kotlina wyżynna, przecięta dolina Elby z dopływami: Wełtawą, Cichą Orlicą, Ohrzem, Cydlina. Rozwinięte rolnictwo (51% ziemi ornej, 29% lasów, 15% łąk i pastwisk, 2% ogrodów i winnic, 3% nieużytków); przemysł: przedziałnie, cukrownie, browary, fabr. żelaza, szkła, porcelany, papieru; górnictwo: węgiel kamienny i brunatny, ruda żel. Dziewięć żup i stol. Praga. — Kraj w starożytności zamieszkiwany przez celtyckich Bojów (stad Bohemia), następnie zajęty przez germ. szczep Markomanów, wreszcie w w. VI przez słowiańskie plemiona Czechów. W VII w. Czechy weszły w skład państwa Samona (627), które obejmowało również Morawy i ziemie Słowenów. Za Karola W. ziemie te uległy zwierzchnictwu frankońskiemu, a po jego śmierci w w. IX Cze-

chy wraz z Morawami weszły w skład państwa Wielkomorawskiego. Ku końcowi IX w., gdy państwo Wielkomorawskie zaczęło się rozpaść, Czechy oderwały się od tego państwa, poczem, zholdowane przez króla niem. Arnulfa (895), zostały uzależnione od Niemiec i wraz z nimi, jako osobne księstwo, weszły w skład ces. rzymsko-niemieck. Walki książąt czeskich o wybitcie się z poddaństwa niemieckiego, pomimo chwilowych powodzeń, naogół pozostawały bez rezultatu. Za Bolesława Chrobrego 1003—04 Czechy zostały na krótko połączone z Polską. Ks. Wratisław II, podtrzymujący cesarza Henryka IV w walce z papieżem, otrzymał tytuł królewski 1085. Są przypuszczenia, że przyczynił się on do obalenia Bolesława Śmiałego i wprowadzenia na tron polski Władysława Hermana. Ottokar II zajął Austrię, Karyntię, Styrię, Krainę, lecz pokonany przez ces. Rudolfa, kraje te utracił i sam poległ na polu walki 1278. Wacław II w 1290 zajął Małopolskę, a następnie i Wielkopolskę wraz z Pomorzem i w 1300 koronował się na króla Polski. Na synu jego Wacławie III w 1306 wygłosiła w Czechach dynastia Przemysławów (pochodząca, według podania od Przemysła ze Stadnic, męża księżniczki Lubuszy). Po kilkoletnich walkach w 1310 ustaliła się w Czechach dynastia Luksemburgów. W Czechy dochodziła teraz do rozkwit. W 1327 zwierzchnictwo czeskie uznali wszyscy niemal książęta śląscy, a traktat wyszehradzki (1335) potwierdził zwierzchnictwo czeskie nad tym krajem. Korona czeska składała się odtąd z Czech, Moraw (na stałe od w. XI) i Śląska. W 1348 za Karola IV założono w Pradze uniwersytet. Jednocześnie wszakże zaczęła się silna germanizacja kraju, co, wraz z poddaństwem ludności chłopskiej i opozycją względem kościoła, doprowadziło potem króla Wacława do długotrwałych wojen husyckich (1418—1436). Po wygaśnięciu na kr. Zygmuncie dyn. Luksemburgów (1437), krótkotrwałych rządach Habsburgów — Albrechta i syna jego Władysława Pogrobowca i panowaniu Jerzego z Podiebrada (1458—71), korona czeska przeszła na Jagiellonów (Władysław i syn jego Ludwik). Po śmierci kr. Ludwika w bitwie z Turkami pod Mohaczem w 1526 korona czeska, na mocy układu wiedeńskiego z Jagiellonami polskimi z 1515, przeszła na Habsburgów w osobie Ferdynanda (męża siostry Ludwika, Anny), który w 1556 otrzymał również koronę cesarską. Czechy połączone odtąd z Austrią utraciły znaczną część dotychczasowej odrębności państwowej. W 1618 na tle religijno-politycznym wybuchło w Czechach powstanie, które dało początek wielkiej wojnie trzydziestoletniej (1618—48). Po klęsce pod Białą Górą w 1620, Czechy zdobyte przez wojska cesarskie, stały się prowincją austriacką, wywłaszczone ziemie czeskie masowo nadawano Niemcom, i zrujnowany wskutek wojny kraj uległ gwałtownej germanizacji. Wojny sukcesyjne austriackie (1740—1748) i siedmioletnia (1756—63) doprowadziły do większej jeszcze ruiny gospodarczej. Po wojnach napoleońskich, w XIX w. rozpoczyna się odrodzenie narodowe Czech (Šafařík,

Palacký) i walka o prawa językowe i narodowościowe. W czasie rewolucji 1848 Praga zostaje na krótki czas opanowana przez powstańców czeskich (VI 48). Przebudowa Austrii na zasadach konstytucyjnych i autonomicznych, zapewnia Czechom przewagę w sejmach krajowych w Czechach, na Morawach i Śląsku austriackim, pozwala podjąć ostrą walkę o rozszerzenie samodzielności politycznej i zapewnia językowi czeskiemu na ziemiach tych stanowisko języka państwowego. W tym kierunku działa zwłaszcza stronnictwo młodoczeskie (Kramarz) i narodowo-socjalistyczne (Klofacz). Po wybuchu wojny światowej (1914), wojska czeskie w służbie austriackiej masowo odmawiały posłuszeństwa, a z jeńców czeskich, skoncentrowanych w obozach rosyjskich, po zwycięstwie rewolucji 1917, utworzyły się legiony czecho-słowackie, które po długich walkach w Rosji i na Syberji, wróciły wreszcie do kraju. W 1918, gdy Austria wskutek rewolucji zaczęła się rozpadać, Czechy wraz z Morawami i Śląskiem opawskim stały się państwem niepodległym, zajęły znaczną część Śląska Cieszyńskiego, a na mocy zawartej z Austrią pokoju w St. Germain (1919), zyskały również północne części dawnego kr. Węgierskiego (Słowacja i Ruś podkarpacka). Nowo utworzone państwo nosi nazwę Czechosłowacji (ob.) i stanowi republikę demokratyczną z sejmem dwuizbowym (ob. ponadto Czeska literatura, Czeska sztuka, Czeski język).

Czechy, osada fabr. w pow. garwolińskim (woj. lubelskie), huta szklana, fabr. kryształów. **Czeczeńcy**, górale kaukascy, na pñ. stokach gór, ok. 272.000 głów.

Czeczet Jan, pisarz polski, * 1797, † 1847 w Drusienikach. Do szkół uczęszczał w Nowogródku, gdzie kolegował z Mickiewiczem, następnie przeszedł na uniwersytet wileński. Należał do założycieli Tow. Filomatów. Uwieczony w 1823, został zesłany do Ufy. W 1841 powrócił do kraju i objął bibliotekarstwo w Szczorsach. Wiersze rozrzucone po czasopiśmie. Osobno wydano: „Pieśni ziemianina“, „Piosenki wieśniacze“ i „Tyrtej“. Prozą wydał: „Niekłóre uwagi, szczególnie o względu stylu, nad pieśnią trzecią Anafielas“, „Witoldowe boje“, oraz urywek powieści pt.: „Żmudź i Litwa w karykaturze. Powieść z 1829“. Ponadto ogłoszono szereg jego listów.

Czegled, m. w komitacie Pest-Pilis-Solt (Węgry), 34.000 mieszk., winnice.

Czehryn, ukr. Czykiryń, m. pow. na Ukrainie, nad Taśnią, 20.000 mieszk.; w XVII w. stol. Kozaków i hetm. B. Chmielnickiego.

Czek (ang.), dokument, wydawany przez posiadacza rachunku bieżącego w banku i zawierający zlecenie wypłacenia pewnej sumy z tego rachunku. Czeki bywają na okaziciela lub imienne.

Cze-Ka, komisja nadzwyczajna do walki z kontrrewolucją, działająca w czasie rewolucji w Rosji w latach 1918—1922. Komisję tę zwano czezwyczajką i od tej nazwy pochodzi skrót „cze-ka“.

Czekalski Eustachy (pseud. Dr. Z. M. Firlej. F.), nowelista i dziennikarz, * 1885. Wydał: „Wybór pism Ryszarda Berwińskiego“. Sztukę „Na ratuszu“ grał Teatr Polski w 1917, a komedję „Karjera panny Frani“ Teatr Letni w 1918.

Czekan, broń sprowadzona do nas z Węgier, a używana często przez hussarzy, przypomina jąca kształtem obuch; także — wysoka laska z silnym okuciem i stalową rączką, tworzącą z jednej strony łopatkę, z drugiej wybiegającą w ostry dziób; używana w górach przez taterników i alpinistów.

Czekanowski, 1) Aleksander, * 1830, † 1876, zesłany na Syberję, prowadził badania geograf. i geolog. w okolicy Bajkału, w dorzeczu Dolnej Tunguzki i Leny; autor map geologicznych; 2) Jan, antropolog i etnolog. * 1882 w Głuchowie, pow. grójecki, studiował w Żurychu i w Berlinie. W 1907—1909 brał udział w dwuletniej ekspedycji do Afryki środkowej. W 1910 mianowany kustoszem Muzeum Etnograficznego ces. Akad. Nauk w Petersburgu, w 1913 prof. nadzw. antropologii i etnologii w uniwersytecie lwowskim, w 1920 profesorem zwyczajnym w tymże uniwersytecie. Prace: „Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet“ (Leipzig, 1911—1912, t. I, II, III, VI, dalsze tomy w druku); „Beiträge z. Anthropologie v. Polen“ (Braunschweig, 1911); „Zarys metod statystycznych“ (Warszawa, 1913); „Stosunki narodowościowo-wyznaniowe na Litwie i Rusi“ (Lwów, 1918); „Recherches anthropologiques de la Pologne“ (Paris, 1920); „Prawa Mendla i Galtona“ (Lwów, 1921); „Z badań uwarstwienia etniczno-społecznego Polski“ (Poznań, 1921), a nadto wielka ilość prac w wydawnictwach polskich i obcych.

Cze-Kiang, prow. Chin właściwych nad m. Wschodniocihńskim, 97.800 km², 14 milj. mieszkańców; stol. Hang-czou nad rz. Kien-tang, m. Ning-po i Wen-czou, otwarte dla handlu międzynarodowego.

Czekierski Józef, wybitny lekarz, * 1777 w Warszawie, † 1826 w Marienbadzie. Studiował w Berlinie; był jednym z głównych założycieli wydziału akademickiego nauk lekarskich w Warszawie (1809), gdzie wykładał chirurgię i akuszerję; od 1817—1818 był profesorem chirurgii na uniwersytecie warszawskim. Jako lekarz praktyk cieszył się ogromnym wzięciem; napisał kilka dzieł z zakresu chirurgii.

Czekolada, artykuł spożywczy, otrzymywany ze sproszkowanych, palonych ziarn kakao-wych, cukru, tłuszczu kakaowego, pachnidła i dodatków (mleko zgęszczone i inne). Składniki miesza się na masę jednolitą, którą prasuje się w formach na tabliczki, pakowane w cynfolię lub papier pergaminowy.

Czelabińsk, m. gub. w Rosji wsch. nad rz. Mijase, 57.000 mieszk.

Czeladź, m. w pow. bedzińskim (woj. kielecki), nad Brynicą; 17.300 mieszk., kopalnia węgla, kamieniołomy wapienne.

Czelakowsky Franciszek Ładysław, pisarz czeski, ob. Čelakovský.

Czeleken, najw. wyspa na m. Kaspijskiem, 700 km², źródła nafty, 2.000 mieszk., przeważnie Turkmenów.

Czeluskin, wojskowy rosyjski, dotarł w 1742 do skrajnego przylądka pln. Azji, nazwanego później jego imieniem.

Czemierniki, m-ko w pow. lubartowskim (woj. lubelskie), nad Tyśmienicą, 2.900 mieszk.

Czemiń, m-ko w pow. kościańskim (woj. poznańskie), pałac Szoldrskich z XVIII wieku, 2.100 mieszk.

Czemulpo, gł. port. na zach. wybrzeżu Korei przy ujściu rz. Haokang, 35.000 mieszk., handel międzynar. od r. 1883; w 1904 klęska Rosjan w bitwie morskiej z Japończykami.

Czeng-tu, równina w Chinach zach., 8.000 km², b. żyzna dzięki sieci kanałów; 18 miast i około 7 milj. mieszk.

Czeng-tu-fu, stol. prow. Seczuan (Chiny zachodnie), nad rz. Min, 500.000 mieszk.

Czepigi, rękojeście przy pługu.

Czepiny, oczepiny, obrzęd weselny, powszechny u Słowian, polegający na zdjęciu wianka, ucięciu warkocza panny młodej i przystrojeniu w czepiec.

Czerchał, jez. w gub. uralskiej (Rosja wsch.), 230 km², wypływ Solanki do rz. Uralu.

Czerczen-Darja, rzeka, wysychająca latem, w Turkiestanie wsch., ujście do jez. Lop-nor.

Czeremcha, ob. *Prunus padus*.

Czeremisi, lud, należący do grupy plemion fińskich nad Wołgą, zamieszkujący tereny niektórych powiatów w gub. wiackiej, ufskiej i kazańskiej; 1920 wynosił ok. 413.000 głów. Sami Cz. nazywają siebie Mari (człowiek), stąd republika Marijska.

Czeremosz, (rum. Ceremeşul), prawy dopływ Prutu; powstaje z Białego i Czarnego Cz.; tworzy granicę Polski z Rumunią, 382 km. dł.

Czeremszan, l. dopływ Wołgi, dług. 260 km.

Czerepowiec, m. gub. w Rosji pln. nad Szk-sną, 14.000 mieszk., znaczny handel.

Czeret, bagna zarosłe szuwarem, sitowiem, tatarakiem itp., w których tysiącami przebywa ptactwo błotne (głównie na Polesiu).

Czerkaski Włodzimierz, książę, mąż stanu rosyjski, * 1824, studia prawne w Moskwie; osiadł później w majątku własnym, wybitny działacz w okresie emancypacji włościan w Rosji, przeprowadzał później wraz z Milutinem i Samarinem uwłaszczenie i urządzenie włościan w Królestwie Polskiem, był dyrektorem komisji spraw wewnętrznych w Warszawie, odznaczył się jako rusyfikatory; 1869 wrócił do Rosji i został prezydentem („głową”) m. Moskwy; podczas wojny tureckiej był powołany do zarządzania administracją cywilną w Bułgarii; † 1878 w San-Stefano.

Czerkasy, m. pow. na Ukrainie na pr. stromym brzegu Dniepru, 40.000 mieszk. (30% Żydów).

Czerkawska Maria, poetka, * 1885. Wydała: „Poezje” (1912); nowele: „Z listów do niego” i „Poezje” (1914—1915).

Czerkawski Włodzimierz, prawnik i ekonomista, * 1866; od r. 1897 profesorem ekonomii politycznej i statystyki na uniwersytecie Jagiellońskim; † 1913 w Krakowie. Ogłosił m. in. prace: „Wielkie gospodarstwa, ich istota i znaczenie” (1896), „Teoria czystego dochodu z ziemi” (1897), „Naczelne zasady organizacji gospodarstwa społecznego” (1898), „Polityka ekonomiczna” (wspólnie z prof. J. Milewskim, 1905), „Kwestja sjonizmu” (1908), „Gęstość zaludnienia w Galicji 1890—1900” (1911).

Czarkiesi, grupa ludów kaukaskich w gub. kubańskiej i czarnomorskiej; po podbiciu przez Rosjan, przeważnie wywedrowali do Turcji; pozostało tylko ok. 200.000 głów.

Czermak, 1) Jan Nepomucen, fizjolog polski, * 1828, † 1873, był profesorem w Krakowie, Peszcie, Jenie i Lipsku. Zapoczątkował laryngoskopję i rinoskopję i pozostawił kilka prac specjalnych; 2) Wiktor, historyk, * 1863 w Janowie, studia we Lwowie, prof. historii powszechnej i austriackiej, a od 1905 i polskiej na uniwersytecie Jagiellońskim; ogłosił m. in.: „Plany wojny tureckiej Władysława IV”, „Studia historyczne” (1901), „Ilustrowane dzieje Polski od początku do X w.” (1906), † 1914.

Czermień, ob. Calla.

Czernelica, m-ko w pow. horodeńskim (woj. stanisławowskie), nad Dniestrem, 3.250 mieszkańców, ruiny zamku.

Czerniajew Michał, generał ros., * 1828, zdobył 1864 Taszkent, 1876 nac. dowódca armii serbskiej, pobity 29 paźd. przez Turków pod Aleksinacem, 1882—84 gen.-gub. Turkiestanu, † 1898.

Czerniaków, dzielnica Warszawy, do 1916 wieś, nad Wisłą, 2 jez., kościół z 1691.

Czernica, niem. Czernitz, w. w pow. rybnickim (woj. śląskie), 1.250 mieszk., kopalnie węgla.

Czernichów, w. pod Krakowem (21 km. na zachód od miasta), nad Wisłą; średnia szkoła rolnicza.

Czerniec, ob. Actaea.

Czerniejewo, m-ko w pow. witkowskim (woj. poznańskie), 1.350 mieszk., pałac Skórzewskich ze zbiorami i biblioteką.

Czerniewice, w. pod Toruniem; zdroje solankowo-gorzkie, źródła solankowe 0,5% z siarczanem jodu, magnezu i wapnia.

Czerniewski Ludomił, polityk i poseł na Sejm; * 1883; jeden z założycieli i organ. Stron. Chrześcijańskiej demokracji; na terenie sejmku w-przez klubu Ch. D. i członek Kom. Spr. Zagr.

Czernihów, m. gub. na Ukrainie, nad Desną, 30.000 mieszk.; gród znany już w X w., należał do Polski w 1503 i 1617—1668.

Czernin von u. zu Chudenitz Ottokar hr., polityk austriacki; * 1872, w latach 1913—16 poseł w Bukareszcie, w 1916—18 min. spraw zagranicznych. Zawarł pokój z Ukrainą w Brześciu Litewskim 19 lutego 1918, oraz z Rosją 3 marca 1918. Należał następnie do Nationalratu Republiki Austriackiej. W 1924 wycofał się z życia politycznego. Wydał pamiętniki pt.: „Im Weltkrieg” (1919).

Czerniowce, rum. Cernauti, stol. Bukowiny (Rumunia), nad Prutem, 90.000 mieszk., (48,4% Żydów).

Niemców i Żydów, 17,8% Rusinów, 17,4% Polaków, 15,7% Rumunów); siedziba metropolity kościoła wsch., uniwersytet (od 1875 niemiecki, od 1920 rumuński).

Czerny, przydomek Jerzego Karadzordża, pierwszego księcia serbji, zamordowanego w r. 1817.

Czerny Adolf, ob. Černý Adolf.

Czerny Franciszek, geograf pol., * 1847, † 1917; prof. Uniw. Jagiellońskiego (1877 do 1917).

Czerny Joachim, generał wojsk polskich. 1769 obrany marszałkiem z krakowskiego. Jeden z czynniejszych przywódców konfederacji barskiej. † 1772.

Czerny Karol, kompozytor, pianista, * 1794 w Wiedniu. Nauczyciel Liszta, Thalberga. Napisał wiele utworów, m. i. etiud i szkołę na fortepian, mającą do dziś wysoką wartość. † 1857 w Wiedniu.

Czernyszew Aleksander, książę, generał ros., * 1785, odznaczył się podczas wojen z Napoleonem, 1832—59 minister wojny, † 1859.

Czernyszewski Mikołaj, wybitny publicysta, krytyk i ekonomista ros., * 1828 † 1889. Przywódca ideowy inteligencji radykalnej. Pożyczkodawca socjalizmu rosyjskiego, zwanego ludowym („narodnicestwo“). Wywarł wielki wpływ na cały ruch wyzwoleniczy od sześćdziesiątych do osiemdziesiątych lat zeszłego stulecia. Przez dwa lata był więziony w twierdzy petersburskiej, 7 lat spędził w katorżce i na zesłaniu na Syberji.

Czerń, barwa czarna. Czerń występuje jako barwa samodzielna lub jako składnik barw szarych lub kolorowych przez porównanie barw rozmaitych przedmiotów przy jednokowym ich oświetleniu. Fizykalnym odpowiednikiem czerni jest brak światła, powstały wskutek pochłonięcia przez ciało pewnej części światła, jednakowej dla wszystkich jego składników. Odsetek światła pochłoniętego stanowi o zawartości czerni w barwie ciała. Tak więc czcionki, pochłaniające 80% wszystkich promieni, wydają się czarnymi, bez względu na natężenie oświetlenia. Ciała pochłaniających wszystkie padające promienie, tzn. ciała idealnie czarnych, niema. Najbardziej czarnym jest dostatecznie mały otwór w czarnym pudle, o poczerwionych wewnątrz ścianach.

Czerń platynowa, platyna, w postaci bardzo subtelnego proszku, który otrzymać można przez prażenie związków platyny. Cz. pl. jest katalizatorem w niektórych reakcjach gazów, np. przy łączeniu się dwutlenku siarki z tlenem (fabrykacja kwasu siarkowego).

Czerokesi, szczep Indian płn.-ameryk., wyarty w r. 1839 na terytorjum indjańskie, po odkryciu złota w dawnych ich siedzibach w południowych Alleghanach.

Czerpak, naczynie drewniane z uchem, służące do nabierania żetycy, powszechne po obu stronach Karpat.

Czersk, 1) m. w pow. chojnickim (woj. pomorskie), 6.700 miesz., odlewnia żelaza, fabryka maszyn, przemysł drzewny; 2) m.-ko w pow.

grójeckim (woj. warszawskie), ruiny zamku książąt mazowieckich; cukrownia.

Czerski Jan, przyrodnik polski, * 1845, † 1892. Za udział w powstaniu 1863 zesłany na Sybir, oddał się tam z zapałem pracy w zakresie geologii, zoologii, oraz anatomji porównawczej; ogłosił wiele prac w języku rosyjskim.

Czerskiego wodospad, na Syberji na rz. Chorok, nazwany na cześć uczonego polsk., Jana Czerskiego.

Czerta, wielka naganka na dziki lub wilki, licząca kilkaset ludzi; wyraz z kresów wschodnich.

Czerwce, owady, ob. Coccidae.

Czerwiakowski, 1) Rafał Józef, dr. filozofji i medycyny, * 1743, † 1816. Kształcił się w Rzymie, skąd przeniósł się do Polski; wykładał na Uniwersytecie Jagiellońskim anatomję, chirurgję i położnictwo, przez pewien czas był lekarzem nadwornym Stanisława Augusta. Napisał kilkanaście prac z dziedziny chirurgji stosowanej. 2) Cz. Ignacy Rafał, syn poprzedniego, * 1808, † 1882, lekarz i botanik, był profesorem botaniki i dyrektorem ogrodu botanicznego w Krakowie. Napisał: „Botanika ogólna“ (2 t.), „Botanika szczególna“ (6 t.), „Botanika lekarska do wykładów“.

Czerwiec, rodzaj roślin, ob. Scleranthus.

Czerwieńska ziemia, w dorzeczu górnego Bugu; według Nestora zabrana Lachom w 981 przez ks. kijowskiego Włodzimierza; nazwa pochodzi od grodu Czerwienia w ziemi chełmskiej.

Czerwiński Bolesław, poeta i publicysta, * 1851 we Lwowie, pracował w redakcji „Kurjera lwowskiego“, brał udział w ruchu robotniczym; † 1888; jest autorem pieśni „Czerwony Sztandar“; ogłosił 1881 r. tom swoich poezji, 1882 poemat „Skon Jana Hłaski“.

Czerwiński, m.-ko w pow. płońskim (woj. warszawskie), na pr. brzegu Wisły, 1.800 miesz., opactwo z XII w.

Czerwiński przywilej szlachecki, nadany szlachcie polskiej przez króla Władysława Jagiełłę, podczas wojny z Krzyżakami w 1422, pod Czerwińskiem na Mazowszu. Król rzekł się bicia monety bez zezwolenia palatów i baronów, przyrzekł nie konfiskować dóbr dziedzicznych bez sądu, zapewnił, że we wszystkich ziemiach ma obowiązywać jedno prawo Kazimierza Wielkiego.

Czerwiński Ignacy Lubicz, etnograf, * około 1770 we wsi Grzęda pod Lwowem. † około 1835. Wydał: „Okolica zadniestrka“ (1811), „Swactwa, wesela i uroczyny u ludu polskiego na Rusi Czerwonej“ (1805) i „Rys dziejów kultury i oświecenia narodu polskiego od w. X do końca w. XVII“ (1816).

Czerwionka, w. w pow. rybnickim (woj. śląskie), 3.060 miesz., kopalnia węgla, koksownia.

Czerwula, herb polski, na tarczy pole bez godła; w koronie nad hełmem pięć piór strusich.

Czerwonak, ob. *Phoenicopterus roseus*.

Czerwona Ruś, dzielnica Rzplitej Polskiej, obejmująca do 1772 woj. ruskie i białe.

Czerwone morze, pln.-zach. odnoga oc. Indyjskiego pomiędzy Arabią i Afryką, 449.010 km², do 2.359 m. głęb., słone (4‰), ciepłe (do +32° C.); porty na wybrzeżu afryk.: Suez, Port Sudan, Massawa, na arabskiem: Hodeida i Dżidda. Kanał Suezki łączy je z m. Śródziemnem.

Czerwone Wierchy, 4 szczyty w Tatrach polskich: Kopa Kondracka 2.004 m., Krzesawica 2.128 m., Małofacznik 2.102 m. i Ciemniak 2.399 m.

Czerwonka, biegunka krwawa, dyzenterja, choroba zakaźna, polegająca na tworzeniu się owrzodzeń w jelicie grubym. Wywołana jest przez bakterje czerwonekowe różnych rodzajów. U nas występuje czerwionka epidemicznie w lecie. Do objawów cz. należą częste biegunki krwawo-słuzowe, bolesne parcia na stolec, bóle żołądka, dreszcze, gorączka i t. p. W klimacie ciepłym cz. wywołują pierwotniaki (amoeba).

Czerwony Bór, skarbowy obszar leśny pomiędzy Bugiem i Narwią, 6.500 ha.

Czerwony Klasztor na Spiszu (woj. krakowskie), nad Dunajcem, założ. w 1319 przez kartuzów, od 1711 należący do kamedułów, zniszczony w 1782, chylił się ku ruinie.

Czerwony krzyż, 1) w białym polu, jako flaga albo opaska, oznaka neutralności, przyjęta przez konwencję genewską 1863 roku dla ochrony personelu i urządzeń sanitarnych na terenie wojennym; 2) nazwa instytucji, istniejących obecnie we wszystkich prawie krajach, zorganizowanych przez ochotnicze związki i stowarzyszenia, a mających na celu niesienie pomocy rannym lub chorym żołnierzom. Związki te, rządzące się ustawą, przyjętą przez konwencję genewską, są organizacjami narodowymi z celem międzynarodowym. Siedziba Komitetu Międzynarodowego Cz. Krzyża jest Genewa.

Czerwony spongowiec, nazwa dolnego oddziału okresu permskiego.

Czeska literatura. Początek literatury czeskiej datuje się od pierwszej połowy XII w. Najstarszym czeskim zabytkiem literackim jest znana pieśń „Hospodine, pomiluj ny“. Z późniejszych najwybitniejsze: epos „Aleksandreis“ (ok. 1310), dramat „Mastička“ i kronika Dalimila. Ogólny rozwój oświaty za Karola IV i za Wacława IV odbił się korzystnie również na rozwoju literatury. Wyróżniają się: Smil Flaška z Pardubic, Przybik Pulkawa z Radenina, Benesz Krabice z Veitmile, M. Wawrzyniec z Brzezowej. Wewnętrzne stosunki religijne i społeczne w Czechach wywołały bogatą literaturę teologiczną (Konrad z Waldhausen, Jan Milicz z Kromierzyża, Maciej z Janowa). Najwybitniejszym pisarzem XIV w. był Tomasz ze Štítého. Nowa epoka piśmiennictwa czeskiego rozpoczyna się działalnością

Jana Husa. Literatura tych lat wydała dzieła głównie treści religijnej i moralnej. (Hus, Piotr Chelčický, Ctibor Tovačovský z Cimburka). Pod koniec XV wieku idee humanistyczne wnoszą nowy charakter do literatury czeskiej (Bogusław Hasištejnský z Lobkovic, Wiktorin Kornel ze Všehrd). Równocześnie uwytłumiają się wpływy Unji braterskiej, z którą przychodzi era rozkwitu (1500—1620). Najwybitniejsi pisarze: Jan Blahoslav, M. Wawrzyniec Benedykt z Nudożer, Wacław Břežan, Sikstus z Ottersdorfu, Bartłomiej Paprocký z Glogol, Krzysztof Harant z Polžic, Wacław Vratislav z Mitrovic, Krystjan z Koldína, Daniel Adam z Veleslavína i sławny pisarz polityczny Karol st. z Zerotina. Po klęsce wojsk czeskich pod Białą Górą (1620 r.) wskutek prześladowania języka i kultury czeskiej, literatura podupadała coraz bardziej i w połowie wieku XVIII-go niemal zamarła zupełnie. Utrzymała się prawie wyłącznie w dziełach pisarzy żyjących na emigracji i drukujących czeskie książki w Dreźnie, w Lesznie polskiem w Toruniu, w Berlinie, w Żytawie, w Amsterdamie i in. Należeli tu: Jan Amos Komenský, Pavel Skála ze Zhoře (1583—1640), M. Paweł Stránský (1582—1657). Po stronie katolickiej w kraju wyróżnili się: Bogusław Balbin, Tomasz Pešina z Čechorodu (1629—1680), Jan Franciszek Beckovský (1658—1725). Pod koniec wieku XVIII-go rozpoczęło się odrodzenie narodowe Czechów i nieprzerwany już rozrost piśmiennictwa. (Józef Dobrovský, Gelasjus Dobner (1719—1790), Franciszek Marcin Pelcl (1734—1801), Franciszek Faustus Procházka (1749—1809), Wacław Fortunatus Durych (1735—1802), Wacław Maciej Kramerius (1753—1808), Antoni Jarosław Puchmajer, Sebastian Hněvkovský (1770—1846), Wojciech Nejedlý (1772—1844). Fala romantyzmu, idąca przez Europę, w dopiero co odrodzonej literaturze narodu czeskiego, podkreśliła idee narodowości oraz idee wspólności słowiańskiej (Józef Jungmann, Jan Nejedlý (1776—1834), Antoni Marek (1785—1877), Maciej Milota Zdirad Polák (1788—1856), Jan Świętopełk Presl (1791—1849), Jan Ew. Purkyně (1781—1860), przede wszystkim zaś Jan Kollar i Słowak Jan Holý). Szukając oparcia i pewnej linii wewnętrznej dla rozwoju narodowego i kulturalnego, pisarze czescy w pierwszej połowie wieku XIX-go zwrócili się do historii i badań archeologiczno-etnograficznych. Najbardziej zasłużyli się pod tym względem Franciszek Palacký, Paweł Józef Šafařík, oraz poeci Jan Erazm Vocel (1803—1869), Franciszek Ladislav Čelakovský, Karol Vinařický (1803—1869), Boleśław Jablonský, Wacław Šulc, Franciszek Sušil (1804—1868), Karol

Jaromír Erben i in.; w prozie i w dramacie: Wacław Kliment Klicpera, Józef Kajetan Tyl, Prokop Chocholoušek (1819–1864), Franciszek Jaromír Rubeš (1814–1853) i in. Byronizm odezwał się w utworach Karola Hynka Máchy. Okresem przełomowym stał się rok rewolucji politycznej 1848; literatura dostosowuje się odąd do wszystkich prądów i kierunków umysłowych, nurtujących współczesną Europę. Drogę wskazują utworami swojemi w poezji: Jan Paweł Koubek, Wacław Bolemir Nebeský, w prozie Božena Němcová, Franc. Pravda (1817–1904). Znaczenie specjalne w literaturze czeskiej posiada publicysta i poeta-satyryk Karol Havlíček, surowy, lecz rzeczowy krytyk i pierwszy realista czeski. Literatura czeska wchodziła wówczas już na tory europejskie. Generacja, na której czele stanęli Vítězslav Hálek i Jan Neruda, przedstawia wybitny postęp w tym kierunku; (poeci: Adolf Heyduk, Rudolf Mayer (1837–1868), Wacław Šolc (1838–1871), powieściopisarze: Gustaw Piłger-Moravský (1833–1875), Jakób Arbes, Sofja Podlipská (1833–1897), Alojzy Wojciech Šmilovský (1837–1885), Karolina Světlá, Anta Stásek, dramaturgowie Józef Jerzy Kolar, Franciszek W. Jeřábek (1836–1893), Emanuel Bozděch). Wpływy zachodniego artyzmu coraz bardziej przenikały do twórczości literackiej w Czechach, i znalazły najwybitniejszego przedstawiciela w genialnym poecie Jarosławie Vrchlickim i jego szkole poetycznej (Otokar Mokřý, Franciszek Kvapil, Antoni Klášterský, Jarosław Kvapil, Jaromír Borecký, Jan Rokytal (Adolf Černý), Aug. Eug. Mužík (1859–1924), Bohdan Kamínský (* 1859 r.), Karol Mašek (1867–1924), Franciszek Sekanina (* 1875 r.), Alfons Breska (* 1873 r.), Adolf Bogusław Dostál i in.), oraz w wielkim marzycielu i mistyku Juliuszu Zeyerze; prawie równocześnie inny mistrz poezji, Świętopełk Čech stanął na czele grupy poetów, twórczością swoją opartych o tradycję narodową, o poczucie wspólności słowiańskiej, o ideę demokracji (Eliszką Krásnohorską, Ladisław Quis (* 1846 r.), Fr. S. Procházka). Niejako pomiędzy temi dwoma obozami stanął Józef W. Sládek i poeci jemu bliscy (Rudolf Pokorný, Józef Kuchař (* 1847 r.), Józef Kalus (* 1855) i in.). W dramacie przodują: Fr. Ad. Šubert, Ladisław Stroupežnický, Józef Štolba, Gabriela Preisowa, W. Mrštík, Alojzy Jirásek i in. Równocześnie i proza czeska wchodzi w okres szybkiego rozkwitu. Najwybitniejsi przedstawiciele: Alojzy Jirásek, Zygmunta Winter, Józef Holeček, Karol W. Rais, Ignacy Herrmann, Wacław Štech, Karol Šípek, R. E. Jamot (prof. Józef Tomayer, * 1853 r.), Gabriela Preisowa, Jan Herben,

bracia Wilhelm i Alojzy Mrštíkowie, Franciszek Herites, Methody Jahn, Teresa Nováková, Karol Klosterman (1848–1923), Otokar Bystřina (* 1861 r.), Fr. Sokol-Tůma (1856–1926), Wiktor Kamil Jeřábek i szereg innych. Nowy wstrząs ideowy zachwiał rozwijającą się literaturą czeską z początkiem lat dziewięćdziesiątych zeszłego stulecia, gdy realizm, teraźniejszy i ideowo zreformowany, został przez krytyczny realizm socjalny, głoszony przez prof. T. G. Masaryka i jego zwolenników. Z pisarzy tego kierunku wyróżniają się w poezji: Fr. Tábořský (* 1858 r.), Karol Leger (* 1859 r.), Wojciech Martínek (* 1887 r.), Piotr Bezruč (* 1867 r.), R. Bojko (* 1877), Józef Holý (* 1874 r.), oraz wybitny przedstawiciel realizmu czeskiego Józef Świętopełk Mačhar, wśród powieściopisarzy zaś: Maciej A. Šimáček, Józef Laichter (* 1864 r.), Božena Vikova-Kunětická, Jerzy Sumín, Fr. X. Svoboda, Karol Elgart-Sokol (* 1873 r.), Stanisław Kovanda (* 1878 r.), oraz powieściopisarze-naturaliści: Karol Maciej Čapek-Chod, Józef K. Šlejhar, Józef Merhaut (1863–1907), Wacław Hladík (1868–1913). Równocześnie jednak literacka twórczość czeska odzwierciedla już najnowsze i najbardziej subtelne kierunki artystyczne, które przychodziły z Zachodu, z Północy lub też ze Wschodu. Zaznaczyli się w poezji symboliści: Antoni Sova i Otokar Březina; wyróżniają się dekadenci: Jarosław Karásek ze Lvovic, Arnošt Procházka (1869–1925), Karol Hlaváček (1874–1898), katolicy impresjoniści: Ksawery Dvořák, Karol Dostál-Lutinov (1871–1924), Zygmunta Bouška (* 1867 r.), futurysta St. K. Neumann, Fr. Gellner, nacjonalista Wiktor Dyk, dalej Růžena Jesenská, Karol Toman, Otokar Theer, Jan z Wojkowicz (* 1880 r.), Otokar Fischer, Jan Opolský (* 1878 r.), Fr. Taufer (1885–1915), Adolf Veselý (* 1886 r.) i inni, z młodszych zaś Józef Hora, Miroslaw Rutte, Józef Pelíšek (* 1889 r.), Piotr Křižka i in. W prozie: Karol Kamínek (1868–1915), Miłosz Marten (1883–1917), Růžena Svobodová, Božena Benešová, impresjoniści: Karol Sezima (* 1876 r.), Józef Uher (1880–1908), Rudolf Těsnohlídek, oraz Frania Šrámek i Jerzy Mahen, obaj utalentowani i wybitni dramaturgowie; z młodszych Rudolf Medek, Karol Čapek, Richard Weiner, J. Kopta i in. W literaturze dramatycznej wybitne dzieła tworzą Jarosław Hilbert (* 1871 r.), Jarosław Marja (* 1870 r.), F. W. Krejčí, Arnoszt Dvořák (* 1880 r.), Stanisław Lom (* 1883 r.), Fr. Zavřel (* 1885 r.) i in., oraz najwybitniejszy nowoczesny dramaturg czeski Karol Čapek. Literatura powojenna znajduje się w okresie fermentu, odzwierciedlając

wszystkie próby poszukiwania nowych dróg i nowego wyrazu artystycznego, przez jakie przebiegała obecnie kultura Europy. Najbardziej poczytni są: A. M. Píša, Cestmír Jeřábek, Józef Chaloupka, Z. Kalíš, Miloslav Jírka, Jaroslav Seifert, Wojciech Miksa, Dalibor Chalupa, Lew Biatný, i szereg innych, młodych i najmłodszych. Najwybitniejszym talentem był Jerzy Wolker (†1923 r.). W krytyce współczesnej, znajdującej się na wybitnym poziomie nowoczesnych wymagań, przodują Fr. Ksaw. Salda, F. W. Krejčí, M. Marten, Em. Chalupný, W. Martínek, Arne Novák, Albert Pražák, Miloslav Hýsek, M. Rutte, Z. Nedědly i Fr. Goetz.

Czeska Maria, powieściopisarka i nowelistka polska, *1866. Wyposłał: „Opowiadania Czynstusowe”, „W światło”, „Dwa Pymazowie”, „Kłosa”, „Na różnych stronach” (poezje) i „Wieczór Grottgerowski” (sceny dram.).

Czeska sztuka. Można ją podzielić na 3 okresy. I okres. Gotycki (druga poł. XIV i pierwsza poł. XV w.) — pierwsza katedra św. Wita w Pradze, zamek w Karlowym Tynie (Karlstein), wiele innych kościołów, zamków, baszt, ratuszów, mostów. Równocześnie rozwija się w Pradze malarstwo i rzeźba (t. zw. szkoła czeska), wywierająca dość znaczny wpływ na krakowską sztukę cechową. Przy katedrze św. Wita i freskach w Karlowym Tynie prawdopodobnie pracowali artyści francuscy. Wojny husyckie i zamieszki wewnętrzne hamowały rozwój sztuki czeskiej. II okres. Po bitwie na Białej Górze, hojnie obdarowani przez zwycięskiego cesarza austriackiego wierni mu magnaci i zakoncy, budują w Pradze wspaniałe klasztory, kościoły i palace, przeważnie w stylu barokowym. Pracowali przy nich i zdołali je przezwyciężyć artyści miejscowi, z których najzdolniejszym był Dientzenhofer, ulegający wpływom włoskim i niemieckim. Okres rozkwitu barokowego trwał dość krótko. III okres zaczyna się równocześnie z ruchem odrodzeniowym narodu, koło 1848. Pojawia się duży malarz, przypominający nieco półklastyczny, półromantyczny wdzikiem swoich utworów naszego Grottgera — Józef Mařes. Jaroslav Čermak maluje w stylu „juśte milieu” francuskiego, sceny z życia Słowian bałkańskich. Wacław Brožík zresztą niszczące obrazy z historii Czech. Karol Parkynte intensywnie w kolorze martwe natury i portrety. Mikołaj Aleš w twórczych rysunkach ilustruje ludowe poezje i kłechdy, Antoni Slaviček maluje pejzaże impresjonistyczne. Jan Preisler — harmonijne kompozycje figuratywne. Z żyjących malarzy czeskich najsławniejsi są: Józef Uprka, autor rodzajowych obrazów z życia chłopów morawskich, Meks. Svobinsky, świetny grafik. Z najmłodszych wybitniejsi: Rudolf Kremlíčka i bizantyzujący ekspresjonista Jan Zrzawy. Z rzeźbiarzy: J. Myslíbek, akademik-realista, Franciszek Bílek, twórca wzruszających i ekspresyjnych

rzeźb, dobry portrecista, autor czeskich monet metalowych, Otakar Španiel, Jan Štúrza (†1925) i Karol Kotrba. W ciągu ostatnich lat kilkudziesięciu powstało w Czechach dużo monumentalnych gmachów użyteczności publicznej. Z nich ważniejsze: Narodne Divadlo (projektował Zitek), Muzeum Czeskie (proj. Schulz), Dworzec Wilsona (proj. Panta). Z architektów współczesnych wyróżniają się: Jan Kotěra, Otakar Nowotny i Józef Gořaf.

Czeski język należy do grupy języków zachodnio-słowiańskich. Literacki język czeski powstał z środkowego narzecza czeskiego.

Czeski Las, łańcuch górski pomiędzy Czechami a Bawarią, 220 km. długości, dzieli się na Las Górny Palatynatu Bawarskiego; szczyty: Wielki (1457 m.) i Mały (1388 m.) Arber, Rachel (1452 m.).

Cześnik, nazwa urzędnika, pełniącego funkcje przy dworze królewskim w dawnej Polsce i mającego dozór nad jadem królewskim. Później tytuł honorowy, przywilej podawania królowi potraw przy stole.

Czetanż, m. w Tybecie (Azja środk.), 3500 m. n. p. m.

Czetwertyński, 1) Seweryn, książę, *1873, ziemianin i działacz polityczny, poseł do I-ej Durny (1906), poseł na Sejm Ustawodawczy (1919—1922) i poseł na Sejm (od 1922) z ziemie śledekiej, od 1907 do 1917 prezes Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie; 2) Włodzimierz, książę, działacz społeczny, *1837 w Woronczynie na Wołyniu, czynny w organizacji wołyńskiej 1863, skazany na katorgę, po powrocie do kraju wybitny przedstawiciel organizacji ziemiańskich, prezes komitetu Tow. Kred. Ziemińskiego, nadto prezes Tow. Dobroci. oraz główny opiekun tajnego Tow. Opieki nad Weteranami w Warszawie. †1918.

Czetowski Tadeusz Hipolit, prof. filozofii w uniwersytecie wileńskim, *1889. Napisał: „Teoria klas”, „Imiona i zdania”, „O formalnym pojęciu wartości”, „O niektórych stosunkach logicznych”.

Czedo, nazwa starosłowiańska na określenie dziecka.

Częstochowa, m. pow. (woj. kieleckie) nad Wartą, 80.600 mieszk., przemysł metalurg., włókienniczy, fabryka zapalek, kleju, żelatyny, szkła, papieru, guzików, galanterii, przetworów chemicznych, odlewnie, garbarnie. Na wzgórzu — Jasnej Górze — klasztor paulinów z końca XIV w. z obrazem M. B. słynącym cudami, zdobytym w 1377 przez ks. Władysława opolskiego na ks. wołyńskim. Umieszczony w kaplicy kościoła parafialnego, przeniesiony następnie do klasztoru, ufundowanego przez króla Władysława Jagiełłę. W 1644 arcybiskup gnieźnieński Lubieński przebudował kaplicę klasztoru: prezbiterium w stylu gotyckim, nawę gł. w włoskim. Za Zygmunta III dokonano ufortyfikowania Jasnej Góry, słynnej obroną przeciw Kordeckiemu od 18. XI do 25. XII 1655 przeciw nawałce szwedz-

kiej; powtórne obleżenie przez Szwedów w 1702 i 1705; w 1793 zajęta przez wojsko pruskie, w 1809 i 1813 dwukrotnie odzyskana przez wojska Księstwa Warszawskiego. Jasna Góra gromadzi corocznie ok. 200.000 pielgrzymów z kraju i zagranicy. Święto narodowe 3 maja jest od 1925 równocześnie świętem Królowej Korony Polskiej, M. B. Częstochowskiej, za zgodą papieża Piusa XI. Cz. jest od r. 1925 siedzibą biskupstwa.

Częstochowa, gmina w stanie Teksas (St. Zj. Am. Płn.), 750 Polaków.

Częstokół wilczy, miejsce do chwywania wilka żywcem, urządzone w kształcie ogrodzenia z palów wysokich, gęsto obok siebie wbitych w ziemię.

Czibcza lub **M u i s k a**, najwyżej stojący kulturalnie lud Kolumbji (Am. Płd.), zamieszkujący wyżynę Bogota; przed kolonizacją hiszpańską oddziały bardzo silnie pod względem kulturalnym na okoliczne plemiona. Niektóre ze szczepów Cz., nap. Kagaba i in. dochowały się w Kolumbji.

Cziczerin Jerzy, komisarz ludowy do spraw zagranicznych w Rosji Sowieckiej. *1872. Pochodzenia arystokratycznego; był czynny w dyplomacji rosyjskiej aż do 1905; wówczas przyłączył się do ruchu rewolucyjnego i wszedł do partii socjal-demokratycznej. W 1908 wydalony z Rosji, przebywał jako emigrant w różnych krajach, najdłużej w Anglii, aż do 1917. Po powrocie do Rosji, przystąpił do partii bolszewickiej. W komisarjacie do spraw zagr. był naprzód zastępcą Trockiego; w r. 1918 mianowany komisarzem ludowym, kieruje otdąd polityką zagraniczną Związku Socjal. Republik Rad.

Cziczowie, lud połudn.-słowiański, w Istrii, mniej więcej od Triestu do Castui.

Cziu, m. nad m. Żółtem w prow. Szantung (Chiny wsch.), najdawn. port międzynarodowy (z 1858), handel jedwabiem, makaronem, orzechami, owocami, 54.500 mieszk.

Czili, wsch. prow. Chin właściwych, 321.200 km², 23 milj. mieszk.; płn. część górzysta (góry Wei 3.500 m.), reszta — równina żyzna z dolinami Hoang-ho i Par-ho; klimat kontynentalny; kopalnie węgla, gorzelnie; miasta: Pao-ting-fu (stol. prow.), Pekin (stol. państwa), Tien-tsin.

Czin, lud indochiński, gałąź tybetobirmańska; liczne plemiona tego ludu osiadłe między Birmą a Bengalją.

Czin-kiang, m. w Chinach wsch. w prow. Kiang-su, nad rz. Jang-tse, 150.000 mieszk., port międzynar., wywóz jedwabiu, ryżu, orzechów.

Czipsar, albo **Czypsar**, albo **Czipser**, rodzina budowniczych, w. XIV i XV, z Kazimierza pod Krakowem. Jeden z C. w 1385 pracował przy budowie prezbiterjum kość. Bożego Ciała w Krakowie. Inny C. w 1442 przebudował sklepienie w kość. Mariackim w Krakowie, jeszcze inny wykonywał budowy dla Zbigniewa Oleśnickiego.

Czirka, wrona morska, mniejsza od mewy; rybacy na Helu jedzą jej mięso.

Czita, ob. **Czyta**.

Czkawka (singultus), rytmicznie po sobie następujące skurcze drgawkowe przepony z równoczesnym skurczem mięśni krtani. Każdemu skurczowi przepony towarzyszy odgłos charakterystyczny. Cz. może być objawem chorób mózgowia (np. encephalitis lethargica), chorób jamy brzusznej lub klatki piersiowej (t. zw. czkawka odruchowa), np. przy zapaleniu wyrostka robaczkowego lub otrzewnej, niekiedy przy zapaleniach opłucnej. Do cz. są bardzo skłonni ludzie nerwowi (neuropaci). Długotrwała czkawka, niczem niedająca się powstrzymać, zdarza się podczas agonji. Ośrodek, regulujący kolejność przy czkawce, znajduje się w rdzeniu przedłużonym.

Człowiek, *Homo sapiens*; typ: strunowiec (Chordata), gromada: ssące (Mammalia), rząd: naczelnie (Primates); najwyżej rozwinięta istota wśród świata zwierzęcego. Wysoki rozwój intelektualny związany z rozwojem mózgu, mowa artykułowana, oraz chód prosty na tylnych odnóżach, wyodrębniają człowieka, a jednocześnie umożliwiają mu zdobycie naczelnego stanowiska w świecie. Podobnie, jak u wszystkich kregowców, ciało ludzkie jest zbudowane symetrycznie; odróżniamy w niem następujące części główne: głowę ruchomo na szyi osadzona, tułów, oraz kończyny górne i dolne. Części powyższe składają się z pojedynczych narządów, z których każdy spełnia określoną funkcję. Grupa narządów, spełniających czynności związane ze sobą, stanowi układ narządów. U człowieka rozróżniamy: 1) układ kostny, albo szkielet, w którego skład wchodzi kości i chrząstki. Stanowią one podporę dla części miękkich ciała, ochronę dla wrażliwych narządów (np. mózgu), a potem są biernymi narządami ruchu, służąc jako miejsce przyczepu dla mięśni; 2) układ mięśniowy, składający się z mięśni łączących ze sobą różne kości zapomocą ścięgien. Mięśnie, kurcząc się, powodują ruchy ciała i kończyn; 3) układ nerwowy składa się z części ośrodkowej, czyli mózgu, rdzenia pacierzowego i zwojów współczulnych, oraz z części obwodowych, zw. nerwami. Te ostatnie wychodzą z ośrodków i kończą się w poszczególnych narządach. Mózg jest siedliskiem woli i świadomości, a także organem najwyższych czynności intelektualnych. Nerwy spełniają rolę przewodników od narządów zmysłowych do ośrodków i odwrotnie; 4) narządy zmysłów (najważniejsze): wzrok (oko), słuch (ucho), powonienie (błona śluzowa nosa), smak (język), zmysł dotyku oraz zmysły temperatury (w skórze); 5) narządy trawienia: tu zaliczyć należy żołądek, jelita, oraz gruczoły trawienia, jak: ślinianki, wątroba i trzustka; narządy powyższe dzięki wydzielaniu specjalnych zaczynów trawiennych przeistaczają spożyte pokarmy tak, aby mogły być wchłonięte do krwi i użyte do odbudowy tkanek; 6) układ naczyniowy stanowią: serce, tętnice, żyły, oraz naczynia chłonne (limfatyczne); naczynia krwionośne są wypełnione krwią tłoczona przez serce do

obwodu; krew prócz tlenu roznosi do tkanek substancje odżywcze, a prócz tego uwalnia tkanki od zbytecznych produktów przemiany materii; 7) rolę narządu oddechowego spełniają płuca wraz z górnymi drogami oddechowymi w postaci oskrzeli, tchawicy, krtani, gardzieli i nosa; w płucach odbywa się zaopatrywanie krwi w tlen, niezbędny dla życia komórek ustroju, oraz wydalanie trującego bezwodnika kwasu węglowego (CO_2); 8) nerki, moczowody, oraz pęcherz moczowy, stanowią układ narządów wydalniczych, których zadaniem jest usuwanie z krwi ustroju zbytecznych produktów przemiany materii; analityczna, lecz mniej doniosła czynność spełnia skóra; 9) narządy rozrodcze służą do zachowania gatunku; są one różne, zależne od płci danego osobnika; istotną częścią narządów rozrodczych u mężczyzn, są jądra, wytwarzające plemniki, zaś u kobiet jajniki, wytwarzające jaja. Nauka, traktująca o człowieku, zowie się antropologią (ob. ponadto: Rasy ludzkie).

Człuchów (niem. Schlochau), m. pow. w prow. Grenzmark Posen-Westpreussen (Prusy), pomiędzy 2 jez., ruiny zamku.

Czochron Sebastian, ksiądz, profesor prawa w Akademii krakowskiej, * 1749, † 1819. Prace: „Uwagi moralne, gruntujące się na prawie natury i religii” (Kraków 1782), „Dysertacja o prawodawstwie kryminalnem etc.” (Kraków, 1788) i inne.

Czołg, opancerzony samochód bojowy, uzbrojony w karabiny maszynowe lub działa, posuwający się przy pomocy mechanizmu gasienicowego; dzięki temu mechanizmowi może walczyć na terenie najbardziej poprzeryzanym i przebywać z łatwością najtrudniejsze przeszkody. Używany jest przeważnie jako broń pomocnicza przy szturmie piechoty na umocnione pozycje. Na froncie zachodnim używano czołgów masowo w czasie wojny światowej od bitwy pod Cambrai; u nas oddały znaczne usługi w walkach pod Radzyminem w 1920.

Czołowski Aleksander, historyk polski, * 1865, dyr. archiwum m. Lwowa, ogłosił szereg prac: „Bitwa pod Obertynem w r. 1531” (1890), „O położeniu starego Halicza” (1890), „Pomniki dziejowe Lwowa” (2 t., 1896), „Wojna polsko-turecka 1675 r.” (1894), „Dzieje marynarki polskiej” (1922) i w. in.

Czołówka sanitarna, ekspozytura szpitali dywizyjnych, wysunięta naprzód, w kierunku walczących oddziałów w czasie bitwy.

Czop (w mechan.), metalowy pręt, łączący ruchome części maszyny.

Czopowe, opłata, podatek od wyrobu i wyszynku napojów w dawnej Polsce. Pochodzi od czop — kołek do zatykania otworu w beczce.

Czopowski Henryk, inżynier, * 1863, studja w Rydze, potem kierownik biura technicznego, 1915 prof. mechaniki teoretycznej w politechnice warszawskiej, ogłosił szereg prac specjalnych, m. in.: „Mechanikę teoretyczną oraz podstawy rachunku wektorowego” (2 t., 1911).

Czorsztyń, w. w pow. nowotarskim (woj. krakowskie), nad Dunajcem, państwowy rezerwat przyrody. Słynny, dzięki istniejącemu do dziś dnia ruinom zamku, w którym w 1424 odbył się zjazd Jagielly z Zygmuntem I, cesarzem niemieckim, w sprawie posiadania Rusi Czerwonej.

Czortków, m. pow. w woj. tarnopolskim, 5.250 mieszk., ruiny zamku w Wygnance.

Czosen, japońska nazwa Korei (ob.).

Czosnaczek (*Alliaria*), rodzaj roślin krzyżowych. Przy potarciu wydaje woń ostrą. Europa.

Czosnek (*Allium*), roślina, rodzina liljowate; cebulonośna; zapach i smak ostry; używana do przypraw kuchennych.

Czosnek albo kobyłęń, rodzaj przeszkody sztucznej, używanej dla osłonięcia piechoty przed jazdą w XVII w.

Czółko, ozdobne ubranie głowy młodych dziewcząt, zwłaszcza na Kurpiach; nosi je także panna młoda na weselu, a po oczepinach zastępuje się je czepcem.

Czółno, łódź rzeczna, wydrażona w jednym pniu.

Czran, czeren, staropolska nazwa na większe żelazne naczynie, przeznaczone do warzenia soli.

Czrepienie, jedno z czterech plemion Weletów lub Lutyków.

Czterdziestoośmiościan, jeden z wielościanów krystalograficznych regularnych; każda jego ściana od trzech prostokątnych osi odcina trzy odcinki nierówne.

Czterech Kantonów jezioro (niemieck. Vierwaldstättersee), jez. w Szwajcarii, nad którym stykają się kantony: Lucerna, Schwyz, Uri i Unterwalden, 111 km², głęb. 214 m., przepływ rz. Reuss.

Czteromasztowiec, statek o czterech masztach.

Czterotlenek azotu, N_2O_4 , bezwodnik kwasu azotowego i azotowego, istnieje tylko przy niższych temperaturach.

Czu, rz. stepowa w rep. Turkiestańskiej (Rosja środk. azjat.), ginie w piaskach pustyni Muiun-Kum, dług. 1.000 km.

Czubacz (*Crax*), gołąb dziki, mający na głowie piórka sterczące; zwierzę czubate; rodzaj ptaków grzebiących w Ameryce Półd. wielkości indyków, a dających się z łatwością udomowić.

Czubek Jan, tłumacz, bibliograf, badacz języka i literatury, * 1849. Wydał przekłady: Sofoklesa („Edyp” i „Antyгона”), Homera („Iliada”); studia krytyczne: „Czystość języka”, „O tłumaczeniu”, „W sprawie nowej pisowni”; studia literackie i edycje: „Wacław z Potoka Potocki”, „Jan Chryzostom Pasek”, „Wespazjan z Kochowa Kochowski”, Piotra Cieklińskiego: „Potrójny”, B. Paprockiego: „Dwie broszury polityczne”, „Pisma polityczne” i w. in.

Czuchoncy, ros. nazwa Finnów, zamieszkających w Rosji, głównie w pobliżu zatoki Fińskiej; według spisu z 1897 ogółem w Rosji wynosili 143.068 głów.

Czuchów, w. w pow. rybnickim (woj. śląskie) nad Birawką, 1.800 mieszk., najgłębszy otwór wiertniczy na ziemi, 2.240 m.

Czucie, uświadomienie wrażeń zewnętrznych, jak dotyku, bólu, ciepła, światła, głosu i t. p. Ośrodkowym narządem czucia jest mózg, który różniczkuje rozmaite rodzaje czucia; narządami obwodowymi są narządy zmysłowe (oko, ucho, nos) i zakończenia nerwów czuciowych w skórze.

Czudowie, nazwa star.-słow., a dotąd rosyjska na określenie Finnów, dotycząca właściwie plemienia zamieszkałego między jez. Ładoga a Onega, ale stosowana także do Wepśów, Ingrów, Wotów i Liwów. Wepśów, zamieszkałych w liczbie 25.820 (wedł. spisu z r. 1897) w gub. nowogrodzkiej i ołonieckiej, nazywa się Czudami północnymi.

Czuhańcy, grupa Łemków, zwana tak od czuhań, t. j. opończ.

Czujka, posterunek, złożony z dwóch ludzi, używany w służbie czat, a wystawiony przez placówkę w celu obserwowania terenu. Czujki wystawia się w punktach, z których mogą mieć rozległy widok w kierunku nieprzyjaciela, nie będąc przezeń obserwowane. Linja czujek stanowi linię czuwania czat.

Czuzkce, plemię pierwotne starosyberyjskie, zamieszkałe na płn.-wsch. cyplu Syberji, na półwyspie od nich nazwanym, na zachód aż po rzekę Omolon. Liczba ich wynosi obecnie 13.000.

Czułek, przyrząd, czyniący spust u broni ręcznej wrażliwym na najlżejsze dotknięcie. Używany jest przy karabinach precyzyjnych oraz przy pistoletach.

Czuikowce, ob. *Tentaculata*.

Czumak, ukraiński woźnica-handlarz, który odstawiał wołami pszenicę z Podola i Ukrainy do Odessy, a przywoził sól krymską na Ukrainę.

Czumysz, pr. dopływ rz. Obi (Syberja), ujście pod Barnaułem, dług. 660 km.

Czung-King, m. w prow. Seczuan w Chinach zach., przy ujściu rz. Kia-ling, 1.012.000 mieszk., handel międzynarodowy skórami, jedwabiem i wełną.

Czurłanis Mikołaj, znakomity malarz litewski, * 1875 w Oranach, † 1911; kształcił się początkowo jako muzyk w Warszawie i w Lipsku. Zajmował się spirytyzmem. Jako malarz kształcił się w Szkole Szt. P. w Warszawie pod kier. Stabrowskiego. Z prac ważniejsze: „Burza” (1903), „Rex”, „Sonata słoneczna” (1907), „Zodjak” (1909), „Sonata morska” (1908). W 1910 dostał pomieszczenia zmysłów, częściowo na tle ogólnego wyczerpania organizmu z niedożywiania. Wkrótce objawy obłądki ustąpiły, jednak wskutek wygłodzenia umarł.

Czu-san, grupa 100 wysp w Chinach wsch.; na największej Czusan stol. Tanghai.

Czusowaja, l. dopływ Kamy w Rosji wsch., dług. 690 km.

Czutisgahur, ang. Chattisgarh, żyzna równina w środku Indji bryt., 64.781 km², 3,5 milj. mieszk., uprawa ryżu.

Czuwańcy, plemię pierwotne, zamieszkałe w płn.-wsch. Syberji między rzekami Kolyma i Omolon, zaliczane do grupy paleoazjatów; spis ich z 1897 wykazał 506 głów.

Czuwasze, plemię turecko-tatarskie nad Wołgą środk. w Rosji wsch., które uległo licznym wpływom fińskim; według spisu z roku 1897 liczyło 916.200 głów.

Czwartek, nazwa czwartego dnia w tygodniu.

Czwartek, słow. Štvrtok, m-ko na Spiszu (Czechosłowacja), stary kościół gotycki z XIII wieku.

Czwartorzęd, najmłodszy z periódów geologicznych, obejmujący dwa okresy: dyluwjalny (lodowcowy) i aluwjalny, obecny. Rozkład ładów i mórz ulegał w czwart. niewielkim zmianom (powstanie Bałtyku), ale w okresie dyluwjalnym zaszły wielkie zmiany klimatyczne, gdyż olbrzymia powłoka lodu lądowego pokryła kilkakrotnie Europę płn. i Am. płn. Fauna dolnego czwart. była uboższa od systemu poprzedniego, wiele grup wymarło całkowicie; ssaki czwart., wyjąwszy nieliczne formy wymarłe (mamut, niedźwiedź jaskiniowy), podobne były do dzisiejszych. W czwart. pojawia się człowiek.

Czworobok, to samo, co czworokąt (ob.); **czworob.** zupełny, układ czterech prostych, przecinających się w sześciu punktach; ważne pojęcie w geometrii syntetycznej.

Czworokąt, wielokąt o czterech bokach. Najważniejsze rodzaje czw.: równoległoboki (ukośnik, prostokąt, kwadrat), trapezy i deltoidy. **Czworokąt zupełny** (pojęcie występujące w geometrii syntetycznej), układ czterech punktów współpłaszczyznowych, uzupełniony układem sześciu prostych, łączących dane punkty.

Czworolist, ob. *Paris*.

Czworościan, bryła geometryczna a także forma krystalograficzna, ograniczona czterema płaszczyznami. Gdy czworościan jest umiarowy, czyli foremny albo regularny, jego ściany są trójkątami równobocznymi.

Czychitanie, końcowa pieśń głuszcza.

Czygorin Michał, szachista ros., * 1850, † 1908 w Lublinie.

Czynny stan lub aktywa, określenie buchalteryjne.

Czynownik, nazwa urzędnika w Rosji.

Czynsz, opłata pobierana przez właściciela za używanie rzeczy (np. gruntu). Wysokość opłaty zależy od umowy lub też może być ustawowo określona. Zazwyczaj opłatę tę pobiera się w pieniądzu, dawniej często w naturze.

Czynszownik, 1) każdy kto płaci czynsz; 2) dzierżawca gruntu na prawie wieczystym; 3) za czasów pańszczyźnianych: chłop, zwolniony od odrabiania pańszczyzny za opłatą coroczną.

Czyński Edward, pseud. Merczynga Henryka (ob.).

Czyński Jan, literat, * 1801, po 1831 na emigracji w Paryżu, ogłosił długi szereg rozpraw polskich i francuskich, † 1867 w Londynie.

Czyrniański Emiljan, chemik, *1824 w Małopolsce, †1888; od 1851 prof. chemii na uniwersytecie Jagiellońskim. Ogłosił „Słownictwo polskie chemiczne” (1853) i kilka podręczników chemicznych. W pracach teoretycznych: „Teoria mechaniczno-chemiczna” i „O ruchu chemicznym” podał teorię powinowactwa chemicznego, opartą na ruchach wirowych cząsteczek; teoria ta nie zyskała uznania.

Czyrykać, wabić kaczora, wyraz używany na Polesiu przez myśliwych.

Czyste, jedno z przedmieść Warszawy.

Czystek, ob. *Cistus*.

Czystkowce, ob. *Cistiflorae*.

Czystopol, m. pow. w gub. kazańskiej (Rosja wsch.) nad Kama, 21.200 mieszk., odlewnie, młyny, fabr. zapalek.

Czystowate, ob. *Cistaceae*.

Czyścica, ob. *Calamintha*.

Czyściec, ob. *Stachys*.

Czyściec, według nauki Kościoła rzymskokat. miejsce pośrednie między niebem a piekłem, w którym pokutują dusze zmarłych. Dusze mogą być wyzwolone z czyścica, względnie mogą doznać ulgi, przez modlitwę lub ofiarę Mszy św. Nauka o czyścicu została uznana za dogmat na soborze Trydenckim.

Czyta, ros. *Czita*, m. w obwodzie zabajkalskim (Syberja), nad rz. Cz., 60.000 mieszk., znaczny handel.

Czytanie, nauka czytania, ob. *Elementarz*.

Czyżewicz, 1) **Adam** (ojciec), lekarz, kształcił się w Krakowie, profesor położnictwa przy klinice we Lwowie. Wydał w roku 1872 „Kazuistykę położniczą”, w r. 1868 „Kalendarz lekarski”; 2) **Adam** (syn), lekarz, *1877 we Lwowie; wydział lekarski w 1910 we Lwowie. Studja specjalne w Paryżu (Instytut Pasteura), we Wrocławiu, w Bonn. W 1914 docent we Lwowie; od 1920 profesor zwyczajny i kierownik kliniki ginekologiczno-położniczej

w Uniwersytecie Warszawskim. Liczne prace naukowe w językach polskim i niemieckim, między innymi: „O leczeniu drgawek porodowych”, „O uodpornianiu rodzących przeciw zakażeniu połogowemu”, „O technice i wynikach cesarskiego cięcia nadłonowego”, „O niepowściągliwych wymiotach u ciężarnych”, „O zatruciu ciężowym” i t. d.

Czyżewo, m-ko w pow. ostrowskim (woj. białostockiej) nad rz. Brokiem, 2.000 mieszk.

Czyżewski Tytus, poeta formista, *1883. Wydał: „Zielone oko”, „Elektryczne wizje” i „Śmierć Fauna”.

Czyżowski Kazimierz Andrzej, dramaturg współczesny. Wydał: „Ulica dziwna”, „Pochód” i „Złoty kopiec”.

Czyżyk, ob. *Chrysomitris spinus*.

Ćmielów, m-ko w pow. opatowskim (woj. kieleckiej), 2.300 mieszk., baszta zamku Szydłowieckich, kopalnia gliny białej, fabryka porcelany i wyrobów ceramicznych.

Ćmy, ob. *Noctuae* (Sówki).

Ćwik, harcerz 1-go stopnia.

Ćwik, ptak nie dający się łatwo podejść, ani zwabić; myśliwi nazywają ćwikiem albo „graczem” starego cietrzewia, który już niekiedy w sierpniu poczyna tokować t. j. grać.

Ćwikliński, 1) **Ludwik**, filolog, *1853 w Gnieźnie, studia uniwersyteckie odbywał we Wrocławiu i Berlinie, 1876 prof. filologii klasycznej na uniwersytecie lwowskim, 1893 rektor uniwersytecki, jednocześnie od 1879 konserwator zabytków hist. i art. w Galicji, w latach 1915—18 minister oświaty w Wiedniu. Inicjator czasopisma „Eos”; ogłosił długi szereg prac w zakresie swojej specjalności; 2) **Zefiryn**, malarz polski, *1871 we Lwowie. Gimnazjum także. Akademia krakowska, następnie wiedeńska. Mieszka w Zakopanem. Jako pejzażysta wyróżnił się swoistym lekkim kolorytem o silnych efektach świetlnych.

Ćwikła, ob. *Beta vulgaris*.

D

D, czwarta litera alfabetu; spółgłoska twarda, przednia językowa, słaba; w muzyce drugi stopień zasadniczej gamy C. U Rzymian **D** znaczyło 500, **d** — pens angielski.

δ-promienie, ob. *Delta promienie*.

Daans Jan, niezmiernie bogaty kupiec antwerpijski w XVI w. za panowania Karola V, któremu pożyczal olbrzymie sumy.

Da capo (włos.), od początku.

Dacca (Dakka), m. port. w Bengalii (Indje bryt.) w delcie Gangesu, 117.300 mieszk., uniwersytet, wywóz ryżu, indygo, herbaty.

Dach. W krajach z małą ilością opadów stosowano najczęściej dachy płaskie, poziome (Egipt, Asyria, Rzym). W krajach bardziej północnych przeważają dachy pochyłe, kryte słomą, gontami, dachówką, blachą, asfaltem

i in. Kąt nachylenia dachu zależy od warunków atmosferycznych danej miejscowości, gatunku pokrycia i wreszcie od względów estetycznych. Pod względem kształtu dachy dzieli się na: 1) **D. jednospadkowe** (pulpitowe) o jednej połaci dachowej, łączącej wyższą i niższą ścianę budynku; 2) **D. dwuspadkowe**, z dwóch połaci, przecinających się u szczytu w linii poziomej, tworząc kalenicę d.; 3) **D. czterospadkowe** (walmowe), otrzymywane przez zastąpienie trójkątnych szczytów ścian bocznych połaciami dachowymi; 4) **D. brogowe**, gdy wszystkie połacie dachów przecinają się w jednym punkcie, tworząc kształt ostrosłupa; 5) **D. naczółkowe** tj. dachy dwuspadkowe ze ściętymi szczytami; 6) **D. mansardowe** (wynalezione przez bud. F. Mansard'a w XVII w.), od-

miana dachu łamanego, w którym dolne połacie d. nad ścianą pochyłone są bardzo stromo, górne zaś mniej pochyło; gdy połacie górne i dolne są prawie równoległe do siebie, otrzymujemy łamany d. polski (typ powstały z oszczędności, przez zastosowanie dwóch krótszych krokwi, zamiast jednej, sięgającej

Kształty dachów.

od kalenicy dachu aż do okapu); 7) D. kopułowe, gdy budowle w rzucie poziomym są okrągłe lub owalne. W czasach najnowszych coraz częściej stosują w Europie dachy płaskie. Zwieszająca się nad ścianami część połaci d. (zabezpieczająca ściany od zacieków), nazywa się okapem. Przestrzeń między d. a sufitem najwyższego piętra, zowie się poddaszem. Szkielet drewniany lub żelazny, podtrzymujący pokrycie d., zwie się wiazaniem dachowym; dwa typy: 1) konstrukcja stołcowa (krokwie wsparte na płatwiach, podpartych słupami) i 2) wisząca (tworząca wiazar, który cały ciężar dachu przenosi na ściany zewnętrzne budynku).

Dachel lub **Dachla**, ang. **Dakhla**, oaza w pustyni Libijskiej w Egipcie Górnym, 18.400 mieszk., źródła gorące, uprawa bawełny, ryżu, owoców.

Dachówka, najbardziej wytrzymały i trwały materiał budowlany do pokrywania dachów. Dobra dachówka gliniana musi być wyrabiana z gliny starannie przerobionej i dobrze wypalanej, odłam winien być ścisły, jednostajny, masa w odłamie równomierna, bez obcych przymieszek, chłonność nie przekraczać 4%; ogrzana i zanurzona w wodzie nie powinna pękać. Pod względem kształtu d. dzieli się na: karpiówkę, czyli d. płaską, w formie płyty z piętka (długość najczęściej 350—480 mm, szerokość 150—180 mm, grubość 13—25 mm.), holenderską albo esówkę (w przekr. poprzecznym ma kształt leżącej litery S) z piętka od spodu, z wymiarami przeważnie 320—420 mm × 220—280 mm × 13—25 mm; rzymską (typ najdawniejszy), w kształcie trapezu z załamaniami do góry bokami, które przykrywa się d. specjalną, tzw. gąsiorem (u nas rzadko stosowaną), francuską albo wpustówkę, podobną do karpiówki, posiadającą podłużne żłobki wzdłuż jednej krawędzi, do których przylegały wpusty dachówki sąsiedniej; od spodu piętka; wymiary 390 × 230 mm; pozatem są i inne gatunki: d. kwadratka, romańska, wieżyckowa i t. p. D. piaskowo-cementowa dobra, winna nie przepuszczać wody, mieć powierzchnię gładką, wyrobioną z przesianego proszku cementowego, przepusz-

czonego przez drobne sito i przyglądzona specjalnym żelazkiem. Forma d. cementowej bywa rozmaita, naśladuje jednak w kształtach ogólnych d. z gliny palonej.

Dachstein, pasmo górskie w Alpach Salzburskich; szczyty: Wysoki D. 2.996 m. i Thorstein 2.946 m.

Dacia (dzisiejsza Rumunia), ziemia zamieszкана w starożytności przez tracki szczep Daków. Po długotrwałych wojnach podbita przez cesarza rzymskiego Trajana (101—107 po Chr.); częściowo skolonizowana przez Rzymian, uległa romanizacji. W połowie III w. D. uległa najazdowi Gotów.

Dactylis glomerata, Rżniączka pospolita, trawa pastewna.

Dactylopterus volitans (strwołotka pospolita), ryba; rzad: kostnoszkieletowe (Teleostei); długość do 50 cm. Przednie promienie płetw piersiowych służą do pełzania po dnie. Dalsze promienie bardzo długie. Płetwy piersiowe wielkie i opatrzone silnymi mięśniami, przekształcone na organ lotny, zapomocą którego ryby utrzymują się przez pewien czas w powietrzu ponad wodą. Unoszą się niewysoko, przeskakując przestrzeń do 75 m. długości.

Dactylis.

Daczyński Stanisław Leopold Maksymilian, malarz, * 1856 w Wiśniczu. Do 1884 kształcił się początkowo w krakowskiej Szkole Sztuk Pięknych, następnie w pracowni Matejki. Malował obrazy przeważnie z dziedziny łowiectwa. Za prace dekoracyjne w 1887 otrzymał medal brązowy w Krakowie i w 1894 medal srebrny we Lwowie za obraz „Przed miotem”. Od 1888 wykładał w Szkole ceramicznej w Kołomyi.

Daćbóg, starosłowiański bóg słońca, znany również dawnym Polakom, jak tego dowodzą nazwiska szlachty polskiej: Daćbóg, Dadzibóg i t. d.

Dadaizm (od dźwięku dzieciennego dada), kierunek w literaturze, który pojawił się ok. 1918 r. Stawia sobie za cel wyrażanie wszystkich objawów życia zapomocą silnych a prostych słów.

Dadiszeliani, panujący ród książ. w Swanetji. Ostatni z panujących — pod protektorem Rosji — książą D., ks. Konstanty, stracony (przez Rosjan) w 1856. Brat jego Aleksander został wysiedlony na Sybir.

Daendels Herman Wilhelm, demokrat holenderski, * 1762, † 1818. Generał brygady w armii gen. Pichegru. Mianowany ministrem i marszałkiem, kiedy Ludwik Napoleon został królem holenderskim. W czasie odwrotu Napoleona z Rosji kierował obroną twierdzy Modlin.

Dafne (greck. Daphne), nimfa, córka Penjosa i Gei. W ucieczce przed Apollonem, została przez matkę przemieniona w drzewo wawrzynowe.

Dafnina, $C_{12}H_{22}O_{11}$, glukozyd, znajdujący się

w roślinie *Daphne alpina*, w postaci kryształków o gorzkim smaku.

Dainis (greck. *Daphnis*), syn Hermesa i jednej z nimf; pasterz sycylijski. Za zdradę kochanki, nimfy *Echenais*, ukarany ślepotą. Mityczny twórca poezji pasterskiej; bohater utworów bukolicznych.

Dagda (łot. *Dagdas*), jez. i m-ko w Inflantach Polskich na Łotwie.

Dagerotypja, sposób wywoływania fotografii, odkryty przez *Daguerre'a*. D., dzisiaj już zaniechana, polega na stosowaniu płyt srebrnych lub posrebrzanych miedzianych, uczulanych przez działanie par jodu. Po ekspozowaniu płyty w ciemni optycznej, obraz wywołuje się zapomocą par rtęci, które tworzą amalgamat ciemniejszy lub jaśniejszy, zależnie od oświetlenia. Obraz, utrwalaony w roztworze podchlorynu sodu, jest bezpośrednio pozytywem.

Dagestan (Lezgistan), republika Rosji sowieckiej na pń.-wsch. zboczach Kaukazu, wraz z okregiem chasaw-jurtowskim 36.166 km², 798.200 mieszk. z plemion lezgińskich, rolników i pasterzy; rolnictwo, winnice, chów baranów; stol. *Temir-Chan-Szura*.

Dagnan-Bouveret *Pascal Adolphe Jean*, malarz francuski, *1852 w Paryżu. Uczeń *Gérome'a*. Pod wpływem *Bastien-Lepage'a* malował obrazy rodzajowe, np. „Chleb błogosławiony” (1886, muz. Luksemburskie), „*Pardon en Bretagne*” (1887), „*Les Conscrits*” (*Palais-Bourbon*) i religijne: „*Wieczerza*”, „*Uczniowie z Emmaus*” i in.

Dagö, est. *Hioma*, estońska wyspa na Bałtyku, 960 km², 14.000 mieszk., przeważnie Estończyków i w małej liczbie Niemców.

Dagobert, imię kilku królów frankońskich VII i VIII w.

Dagon, bóstwo Filistynów, wyobrażane jako pół człowieka i pół ryby.

Daguerre *Louis Jacques Mandé*, malarz francuski, *1789, †1851, wynalazł sposób wywoływania i utrwalania zdjęć fotograficznych.

Dagon.

Dahl *Jan Krzysztof*, malarz norweski, *1788 w Bergen, †1857 w Dreznie. Pejzażysta. Patriarcha malarstwa norweskiego. W roku 1821 mianowany prof. Akademii Sztuk Pięknych w Dreznie.

Dahl (*Dal*) *Władimir Iwanowicz*, pisarz rosyjski, *1801; studiował medycynę, potem jednak poświęcił się całkowicie literaturze; pisał utwory beletrystyczne pod pseud. „*Kozaka Ługańskiego*”; najcenniejszym jego dziełem jest: „*Tłkowijski słownik żywego wielkoruskiego narodnego języka*” (1860—67). †1872.

Dahlak, grupa wysp na m. Czerwonym, przy wybrzeżu Erytrei włoskiej w Afryce wsch., połów pereł, rybołówstwo.

Dahlem, pld.-zach. przedmieście Berlina, szkoły i instytucje ogrodnicze i rolnicze, instytut rachunkowy, astronomiczny, zakł. fiz. chem.

Dahlgren, 1) *John Adolphus*, żeglarz

amerykański, *1809 w Waszyngtonie, 1862 kontradmirał, †1870 w Waszyngtonie. Wynalazca dział zwanych działami *Dahlgrena*. Autor dzieł fachowych; 2) *Fryderyk August*, szwedzki poeta i historyk literatury, *1816, †1895 w Sztokholmie. Prócz utworów lirycznych i dramatycznych, napisał historię teatru szwedzkiego; nadto wydał słownik języka szwedzkiego.

Dahlia *variabilis*, georginja, roślina z rodz. *Compositae*, sprowadzona z końcem XVIII wieku z Meksyku, hodowana w ogrodach w wielu odmianach dla pięknych kwiatów, rozwijających się w jesieni.

Dahlia.

Dahlke *Chrystjan*, budowniczy XVIII-go wieku, pracował w Polsce. Pułkownik artylerji koronnej, w 1753 ukończył naprawę obwarowań *Kamieńca Podolskiego*.

Dahlmann *Friedrich Christoph*, wybitny historyk niemiecki, *1785 w Wismar. Od 1829 prof. prawa państw. w Getyndze, od 1842 prof. historii w Bonn. 1848 posel do parlamentu frankfurckiego; †1860. Dzieła: „*Wiadom. o źródłach do historii Niemiec*”, „*Historja Danii*”, „*Dzieje rewolucji angielskiej*”, „*Dzieje rewolucji francuskiej*” i in.

Dahmenit, substancja rozsadzająca, t. zw. „*bezpieczna*”, używana w kopalniach Zagłębia Ruhry, składa się z 91,3% azotanu amonowego, 6,5% naftaliny, 2,5% $K_2Cr_2O_7$ (dwuchromianu potasowego).

Dahn *Felix*, historyk, prawnik i powieściopisarz niemiecki, *1834, †1912. Autor „*Królów germańskich*” w 12 tomach, powieści „*Walka o Rzym*” i w. in.

Dahomej, dawne państwo murzyńskie, od 1892 kolonja franc. w Afryce zach. franc. na Wybrzeżu Niewolników w Gwinei Górnej, 97.220 km², 842.250 mieszk., olej palmowy, kawa, bawełna, 307 km. kol. żel., 2.785 km. telegr.; stol. *Porto Novo*.

Dahschour, w. w dolnym Egipcie, wzmiankowana przez Herodota. jako miejsce wspaniałych piramid kamiennych i ceglanych. Grobowce, ruiny.

Dail Eireann, nazwa parlamentu irlandzkiego, zwołanego po raz pierwszy w 1918 r.

Daily Chronicle (wym. dejli kronikl), wielki dziennik liberalny angielski, zał. 1855. Obecnie wyraża poglądy *Lloyd George'a*.

Daily Herald, organ angielskiej „*Partji Pracy*” (*Labour Party*).

Daily Mail (wym. dejli mejl), wielki dziennik londyński, zał. 1896, antyniemiecki, domaga się wprowadzenia cel ochronnych.

Daily News (dejli njus), wielki dziennik londyński, jeden z głównych organów stronnictwa liberalnego, zał. 1846.

Daily Telegraph (dejli telegraf), wielki konserwatywny dziennik londyński, zał. 1855.

Daimler Gottlieb, inżynier niem., * 1834 w Schorndorf, † 1900 w Cannstatt. Wynalazca w dziedzinie konstrukcji motorów (motor Daimlera) i samochodów. Założył 1890 fabrykę, wytwarzającą motory jego konstrukcji, w Untertürkheim k. Stuttgartu, pod firmą: Daimler-Motoren-Gesellschaft.

Daimonion (grec.), określenie, używane przez Sokratesa, oznaczające „głos wewnętrzny”, który go ostrzegał, ielekróć zamierzał uczynić coś nieodpowiedniego.

Dairen (Talienwan), ros. Dalnij, m. port. w dawn. ros., od 1905 japoń. dzierżawie Kwantung nad m. Żółtem, 137.000 mieszk.

Dajakowie, plemiona indonezyjskie, zamieszkujące wnętrza wyspy Borneo; należą do grupy starych ludów malajskich, o kulturze bardzo pierwotnej.

Dajmjo, dziedziczny książęta lenni w Japonii, ograniczający do 1868 władzę szoguna.

Dajneczka (danajka), krótka piosenka ludowa, zwłaszcza na Mazowszu i w Łęczyskiem. Daj-nami zowią się pieśni ludowe litewskie.

Dakahlia, prow. Egiptu Dolnego, 736.708 km², 987.000 mieszk., stol. Mansura.

Dakar, m. port. nad Atlantykiem w Senegalu, siedziba gen.-gubern. Afryki zach. franc., 32.000 mieszk., doskonała przystań, ożywiony handel.

Dakhlā (Dachla), ob. Dachel.

Dakina płyn, roztwór podchlorynu sodowego, płyn antyseptyczny do leczenia zakażonych ran.

Dako-romański język, ob. rumuński język.

Dakota lub **James River**, l. dopływ rz. Missouri w St. Zj. Am. Płn., dług. ok. 1.000 km.

Dakota, nazwa dwóch stanów w płn.-zach. St. Zj. Am. Płn., 1) D. Płn. (North Dakota), 183.359 km², 647.000 mieszk., stol. Bismarck, gł. m. Fargo; 2) D. Płd. (South D.), 201.110 km², 636.600 mieszk., stol. Pierre, największe m. Sioux Falls; w D. Płn.: rolnictwo, chów bydła; w D. Płd.: górnictwo (złoto, srebro, miedź).

Daks, jamnik, pies długi na niskich, skrzywionych nieco nogach, używany do wypędzania lisów i borsuków z jam.

Daktyl, owoc, ob. Phoenix.

Daktyl (greck. daktylos = palec), stopa wierszowa, składająca się z jednej zgłoski długiej i dwóch krótkich (— ◡ ◡). Najczęściej używane wiersze daktyliczne: heksametr i pentametr.

Daktylogia, sposób rozmawiania z głuchoniemymi zapomocą znaków, dawanych palcami.

Daktyloskopia, metoda rozpoznawania osoby na zasadzie odcisków palców, podług rysunku ich skóry, stosowana w sądownictwie kryminalnym (ob. Bertillon A.).

Daktylowiec, daktyl, ob. Phoenix.

Dala, płyta kamienna w posadzce.

Dalaj-lama, tytuł najwyższego zwierzchnika kościoła lamaitów, którego założycielem był reformator Tsong-kha-pa (1357—1417). Dalaj-Lama, uważany przez wyznawców za wcielenie Buddy, jest zarazem świeckim władcą Ty-

betu pod zwierzchnictwem Chin. Rezyduje w Lhasa.

Dalaj-Nor, jez. w płn. Mandżurii w Chinach, 600 m. n. p. m., 60 km. długości, 40 km. szerokości.

Dalarna(e) (szwed. „doliny”), nazwa, nadawana niekiedy Dalekarlii szwedzkiej.

D'Albert Eugen, ob. Albert d'Eugen.
Dalbör Edmund, prymas Polski, * 1869 w Ostrowie; 1909 wikariusz generalny; 1915 arcybiskup diecezji gnieźnieńsko-poznańskiej; 1919 kardynał. † 1926.

Dalcroze Emil Jacques, muzyk-pedagog, * 1866 w Wiedniu, założył w Hellerau koło Dreznia instytut, mający na celu udoskonalenie gimnastyki rytmicznej.

Dal da ban-pasza, w. wezyr turecki, stracony 1701 za złamanie pokoju z Polską.

Dalekarlija, prow. górską w Szwecji, obejmująca okrag (län) Kopparberg lub Falun, 30.015 km², 250.000 mieszk., kopalnie miedzi, wywóz drzewa; stol. Falun.

Dalekomierz (telemetr), przyrząd do wyznaczania odległości.

Dalekowzroczność (hypermetropja), wada wzroku, polegająca na tem, że oko dalekowzroczne widzi wyraźnie tylko przedmioty oddalone. Oko dalekowzroczne jest mniej wydłużone od normalnego, wskutek czego obrazy przedmiotów bliskich wypadają za siatkówką. D. starcza (presbiopia) polega na wadliwej akomodacji. W obu przypadkach korekcja odbywa się przy pomocy szkieł zbierających (wypukłych).

Dalef (Dal-Elf), główna rz. Dalekarlii (Szwecja), wpada do zatoki Botnickiej, wodospad; niezeglowna, b. rybna, dług. 420 km.; dorzecze ma 320.001 km².

D'Alembert, matematyk, ob. Alembert.

Dalen (niem. Dahlen), wyspa na Dźwinie, zamek z XIII w. zburzony w r. 1628 przez wojska polskie w wojnie szwedzkiej.

Daleszyce, m-ko w pow. i woj. kieleckim, nad Bełnianką, dopływem Czarnej Nidy, 3.600 mieszkańców.

Dalewski, 1) **Aleksander**, zasłużony patriota, * 1827; po ukończeniu gimn. w Wilnie aresztowany za utworzenie wśród młodzieży „Związku bratniego”, którego celem miało być m. in. wywołanie dywersji na Litwie podczas wojny węgierskiej; po trzech latach więzienia skazany na 10 lat katorgi na Syberji, powrócił 1858 do Wilna, gdzie wywierał w dalszym ciągu wielki wpływ na rozwój poczucia narodowego; † 1862; 2) **Franciszek**, brat poprz., * 1825, wiewiony i karany wraz z bratem za założenie Związku, wrócił 1859 do Wilna; niezłomny i nieugięty na duchu, był głównym twórcą organizacji narodowej na Litwie, przygotowującej powstanie 1863, a po wybuchu należał do Wydziału, zarządzającego prowincjami Litwy; aresztowany i skazany ponownie na 12 lat katorgi, powrócił do kraju 1883, † 1904 w Warszawie; 3) **Tytus**, brat poprz., * 1841, studiował prawo w Moskwie, czynny w organizacji narodowej w Wilnie 1863, po aresztowaniu rozstrzelany w styczniu 1864.

D'Aleyrac (Dallerac, Dalerak) Francuszek Paulin, zaufany dworzanin Jana III, towarzyszył królowi w wyprawie wiedeńskiej. Autor cennego źródła do poznania wewnętrznego życia społeczeństwa i wojska pt. „Les Anecdotes de Pologne“.

Dalkousie (wym.: Delhuzi) James Andrew Broun-Ramsay, markiz, mąż stanu angielski, *1812, †1860. W 1868 członek izby lordów, 1845—46 prezydent urzędu handlowego, 1848—56 gubernator generalny Indyi wsch.; podbił Sikhów i zdobył część Birmy.

Dallila (biblij.), kurtyzana żydowska, wydała Filistynom Samsona, po uprzednim obcięciu jego długich włosów, o których wiedziała, że są źródłem ogromnej siły.

Dalin Olof, szwedzki poeta i historyk literatury. *1708, †1763, inicjator kierunku francuskiego w literaturze szwedzkiej.

Dalit, ob. fosforyty.

Dallas, m. w stanie Teksas (St. Zj. Am. Płn.), nad Trinity River, 160.000 mieszk., węzł. st. kol., ważny punkt handl.; uprawa bawełny i kukurydzy.

Dalmacja, do r. 1918 austriacki kraj koronny, 12.732 km.², 329.000 mieszk. Chorwaci i Serbów, rz.-kat. (40 tys. prawosł.), obecnie prow. Jugosławii z wyjątkiem włosk. m. Zadaru (Zara) i wyspy Lagosty; mało wodna i nieurodzajna, wąska wyżyna nad wsch. wybrzeżem Adriatyku, dług. 375 km. z licznymi wyspami i portami; żegluga, rybołówstwo, budowa statków, oliwki, winnice, likiery, hodowla bydła; stol. Dubrownik. Historia. Ziemia w starożytności załudniona przez tracko-illiryski szczep Dalmatów. W r. 23 przed Chr., — za ces. Augusta — podbita przez Rzymian. W końcu V w. uległa najazdowi Ostrogotów. Odzyskana przez ces. bizantyńskie, ulega zalewowi słowiańskiemu. W końcu IX w. częściowo podbita przez Chorwatów. 1052 ks. chorwacki przyjął tytuł króla Dalmacji. W końcu XI w. północne d-ckie zostało opanowane przez Wenecjan. Traktatami z Turcją 1699 i 1718 D. przyznana Wenecji. 1797 oddana przez Napoleona, wraz z Wenecją, Austrii. 1805 przyłączona do królestwa włoskiego. Po pokoju 1809 wraz z ziemiami sąsiednimi utworzyła Prowincję Illiryską. 1814 ponownie zajęta przez Austriaków. Odtąd (1816) pod nazwą Królestwa Dalmacji stanowiła przez przeszło 100 lat prowincję austriacką. 1918 przyłączona do Jugosławii.

Dalmacja.

Dalmatyka, u Rzymian długie białe wierzchnie ubranie z rękawami, zapożyczone od Dalmatów. Później używane przez księży katolickich i przez cesarzy rzymsko-niemieckich w czasie koronacji.

Dalmatyka.

Dalnij, ob. Dairen.

Dalou Jules, rzeźbiarz francuski, *1838 w Paryżu, †1902. Syn robotnika, żarliwy re-

publikanin, uczestnik komuny w 1871. Uczeń Dureta. Należał do szkoły Carpeaux. Wykonał: pomnik Triumfu Republiki (place de la Nation w Paryżu), pomnik Delacroix (ogród Luksemburski), szkic do pomnika Pracy (Petit Palais) i in.

Dal segno (muz.), od znaku, powtórzenie ustępu od znaku aż do końca (al fine).

Dalsland lub **Dal**, prow. szwedzka, na granicy norweskiej, na zach. od jez. Wener, 4.196 km.², 80.000 mieszk.

Dalton John, wielki chemik i fizyk angielski, *1766 w Eaglesfield, †1844. Ogłosił wiele prac o gazach i parach (ob. Daltona prawo) i z dziedzin teorii atomowej. Jest twórcą teorii atomowej (1805). Pracował nad związkami węglowodorowymi, zw. azotu z tlenem i wielu in.

Daltona prawo (1802) o ciśnieniu mieszaniny gazów głosi, że ciśnienie to równa się sumie ciśnień, któreby składniki tej mieszaniny wywierały, gdyby każdy z osobna zajmował w tej samej temperaturze tę samą objętość, co mieszanina.

Dalton-in-Furness, m. portowe w hr. Lancaster (Anglja płn.-zach.), 14.000 mieszk., blisko zatoki Morecambe, ruda żel., huty żel.

Daltonizm, częściowa lub całkowita ślepota barwna, wyrażająca się w częściowym lub całkowitem nierozpoznawaniu barw. Dotknięty ślepotą barwną, najczęściej pozbawiony jest czucia zieleni, rzadziej czerwieni, w bardzo rzadkich przypadkach — czucia barwy niebieskiej, niekiedy bywa pozbawiony dwóch z pośród wymienionych uczuć, wreszcie wszystkich trzech. W przypadku, zwanym **dichromazją**, osoba, dotknięta daltonizmem, rozróżnia w widmie jedynie barwy, które można otrzymać przez zmieszanie dwu barw zasadniczych, na które oko jej jest czułe, np. czerwieni i zieleni; w przypadku zwanym **monochromazją**, rozróżnić może w widmie jako barwne jedynie te części, w których jako składowa występuje barwa, działająca na oko, reszta widma wydaje się szarą; w przypadku zw. **achromazją**, całe widmo wydaje się szare. Nazwa daltonizmu pochodzi od nazwiska fizyka angielskiego Johna Daltona, który w 1799 opisał ślepotę barwną, (sam był nią dotknięty).

Daly, rz. żegl. w Australji płn., wpadająca do m. Timor; w dolinie ruda żel. i błyszcz ołowiany.

Dama (franc., w znaczeniu łac. domina, pani), dawniej tytuł kobiet stanu szlacheckiego. Tytuł ten nadano we Francji Matce Boskiej (Notre Dame). Córkę królów francuskich zwano Dames (Mesdames de France). Kobiety mieszczańskie, choćby zamężne, nazywano w celu odróżnienia ich od szlachcianek: *damoiselles*. Wyjątek stanowiły przepki paryskie, tytułowane *dames de la halle*, ponieważ wolno im było w pewnych okolicznościach składać królowi życzenia. Z postępem demokratyzacji „dama“ traci związek z jakimkolwiek przywilejami. Damą nazywa się dziś we Francji każdą kobietę, która jest lub

o której się przypuszcza, że jest zameżna. U nas wyraz: dama, zawiera w sobie odciśnięć wyróżniający; mówi się: wytworna dama, dama z towarzystwa; jest to ślad dawnego znaczenia tego wyrazu w języku francuskim. W grze szachowej figura naczelną (królowa) zwie się także damą; istnieje także dama w kartach.

Damajanti, bohaterka jednego z epizodów e-popei staroindyjskiej „Mahabharata”. Obacz „Nal i Damajanti” w tłumaczeniu polskim Langego.

Daman, portug. Damao, m. i posiadłość portug. od r. 1588 na zach. wybrzeżu Indyi wsch., na póln. od Bombaju, 80 km.², 30.000 mieszk., saliny, tytuń.

Damanhur, stol. prow. Behera w delcie Nilu, w Egipcie Dolnym, 48.000 mieszk., handel bawełną.

Damao, ob. D a m a n.

Damar, nazwa paru gatunków żywic wschodnio-indyjskich, używanych w lecznictwie do wyrobu plastrów, oraz do fabrykacji lakierów.

Damara, przez Niemców zwane Bergdamara, plemię Bantu, zamieszkujące pld.-zach. Afrykę, ok. 17 tys. głów; język Hotentotów, przed kolonizacją ludność niewolnicza.

Damaraland, póln. część Afryki pld.-zach., zamieszkała przez plemiona Damara, wyżyna pustynna, góry Erongo z Omatako, 2.680 m.; chów bydła, stol. Windhuk.

Damascena, stal damasceńska, znana z dawnych czasów, wysoko wartościowy gatunek stali, specjalnie nawęglanej przez prażenie z warstwami liści drzewnych, używana do wyrobu broni, szczególnie chłodnej; wynalazek mieszkańców Damasku, rozpowszechniony też na wyspie Jawie.

Damaschke Adolf, niemiecki pisarz ekonomiczny. *1865 w Berlinie. Wydał liczne prace, dotyczące zagadnień reformy rolnej.

Damaskios (Damascius), ostatni przełożony Akademii Platońskiej w Atenach, zamkniętej 529 po Chr. przez cesarza Justynjana. Z Damaskiosem wygasła szkoła neoplatońska.

Damaskować albo damaskować, inkrustować złotem i srebrem żelazo, miedź lub stal, drogą wbijania młotem drutów srebrnych lub złotych w uprzednio wycięte rowki ornamentu. Technika znana oddawna na Wschodzie. Rzemieślnicy w Damasku słynęli z wyrobów tego rodzaju (stąd nazwa). W XV w. damaskowano przeważnie zbroje i broń. W XVI w. zdobiono w ten sposób puzdra, skrzynie i biżuterię.

Damasowy lak, roztwór smoły damasowej w terpentynie oczyszczonej, stosuje się w malarstwie olejnym do werniksowania obrazów po wyschnięciu.

Damastes, ob. Prokrustes.

Damaszek (franc. Damas), stol. prow. tejże nazwy i Syrii francuskiej, nad rz. Bagrada, u stóp Antylibanu, nad koleją Hedszas i drogą do Bagdadu; 250.000 mieszkańców (50 tys. chrześcijan, 15 tys. żydów, reszta mahometanie), liczne meczety, główny z kaplicą Jana Chrzciciela, ważny punkt handlowy pomiędzy wybrzeżem, pustynią i Mezopotamją;

przemysł tkacki, przedziałnicy i jedwabny, słynna stal i broń damasceńska; żywność, ogrodnictwo (brzoskwinie, róże, winnice), wywóz oliwy i skór. W starożytności największe z państw aramejskich w Syrii. W VIII w. przed Chr. (732) zdobyty przez kr. Damaszek; kaplica nad urną, zawierającą głowę św. Jana Chrzciciela (przed pożarem w r. 1893).

i wcielony do posiadłości asyryjskich.

Damazy, imię 2-ch papieży, D. I, 366—384. Zwalczał Arjanów. Zachęcił swego przyjaciela Hieronima (św.) do przeróbki łacińskiego przekładu Biblii (Wulgata). Kanonizowany. D. II, poprzednio Poppo, biskup brykseński, obrany 1048 r. † w 23 dni potem.

Damel Jan, malarz wileński XIX w., *1780 w Kurlandji. Uczeń Smuglewicza i Rustema, adjunkt przy katedrze malarstwa w uniwersytecie wileńskim od 1809—1820. Zesłany na Syberję 1820, po dwóch latach powrócił. Autor wielu portretów, oraz znanego obrazu „Francuzi w odwrocie z Moskwy na placu katedralnym w Wilnie”. †1840 w Mińsku.

Damenizacja, w muzyce oznacza system solfiowania, oparty na sylabach da, me, ni, po, tu, la, be, wynaleziony przez Grauna około 1750.

Dames Wilhelm, paleontolog niemiecki, *1843, 1877 prof. w Berlinie, †1898 tamże.

Dangan, m. w prow. Mazanderan (Persja póln.) w pobliżu gór Elburs, 1.139 m. n. p. m., 50.000 mieszk., uprawa tytoniu.

Damiani Piotr (łac. Petrus de Honestis), święty katolicki, inicjator reformy Kościoła, urzędywstniowej przez Grzegorza VII. *1007 w Rawennie, 1057 biskup Ostji i kardynał, †1072 w Faenza.

Damiette, ob. Dumjat.

Damastock, szczyt w Alpach Berneńskich (Szwajcaria), 3.633 m.

Dammscher See, ob. Damskie jezioro.

Damnatio (łac.), potępienie.

Damnum (łac.), szkoda, strata.

Damodar, pr. dopływ Gangesu w Indjach bryt., dług. 550 km.

Damoklesa miecz. Damokles nazwał Dionizjusz Starszego, tyrana Syrakuzńskiego szczęśliwym z powodu wielkich bogactw i wielkiej potęgi. Dionizjusz pozwolił mu tedy nasycić się wszelkimi rozkoszami, dostępnymi dla monarchy, zawieszając jednak nad jego głową ciężki miecz na włosieniu, na znak niepewności, w jakiej żyją władcy. Stąd wyrażenie „miecz Damoklesa”, oznaczające grożące stale niebezpieczeństwo.

Dampier (wym. Dempir) William, żeglarz angielski, *1652, †1715; w latach 1699—1701 odkrył Nową Brytanię (archipelag Bismarcka), cieśninę między Nową Brytanią i Nową Gwinią, tzw. cieśninę Dampiera, oraz wyspę Dampiera, na północ od Nowej Gwinei i archipelag Dampiera na płn. zach. od Australji. Napisał: „New voyage round the world“.

Dampremy, przedmieście górnicze m. Charleroi w Belgji, 12.000 mieszk.

Damrot Konstanty ks., poeta i pisarz śląski, *1841 w Lublińcu, od 1870 do 1883 dyrektor seminarjum nauczycielskiego w Kościelecach na Pomorzu, potem w Opolu; †1895 w Pilchowicach. Ogłosił m. in. pod pseud. Czesława Lubńskiego „Szkice z ziemi i historii Prus Królewskich“ (1886), nadto dwa tomy poezji „Z niwy śląskiej“ oraz w jęz. niemieckim pracę: „Die älteren Ortsnamen Schlesiens“.

Damse Józef, artysta dram. i kompozytor polski, współczesny Moniuszce, *1788, †1852. Autor baletów, wodewilów i operetek.

Damskie jezioro, (niem. Dammscher See), w Pomeranii (Prusy), połączone przez rz. Płonę z Odrą pod Szczecinem, 66 km², żeglowne.

Dan, piąty syn patriarchy Jakóba, urodzony z Bilhy, służebnicy Racheli, mityczny przodek plemienia Dan, które osiadło w północnej części Palestyny.

Dana James Dwight, geolog i podróżnik amerykański, *1813, †1895. W 1839 uczestniczył w wyprawie Wilkesa, 1855 prof. w New Haven (Connecticut). Dzieła: „System of Mineralogy“, „Manual of Geology“, „Corals and Coral Islands“ i in.

Danae (mitol.), córka króla Argos Akrisjosa, który, otrzymawszy wyrocznie, że padnie z ręki wnuka, zamknął córkę w spiżowej komnacie pod ziemią, ale i tam nawiedził ją Zeus w postaci złotego deszczu. Gdy została matką Perseusza, Akrisjos zamknął oboje do skrzyń i kazał wrzucić do morza, ale gdy wiatry zapędziły skrzynie do wyspy Seriphos, panujący tam bracia Diktys i Polidektes uratowali matkę i syna.

Danajda, urządzenie do mierzenia ilości przepływającej wody, wynalezione przez Brauera ok. roku 1892.

Danaidy, córki króla argejskiego Danaosa, za karę za zamordowanie swych mężów, skazane — oprócz jednej Hipermestry, która, brzydząc się tak nieczym czynem, oszczędziła małżonka swego Lynkeusa — na napełnianie w Tartarze beczki bez dna wodą, czerpaną siłami.

Danakil, szczepy hamickie, zamieszkałe pomiędzy Abisynją i wybrzeżem m. Czerwonego, od Massawy do zat. Tadzura, ok. 20.000 głów, pokrewne Somalisom; fanatyczni mahometanie, trudnią się rybołówstwem i chowem bydła.

Danbury, m. w stanie Connecticut (St. Zj. Am. Płn.), 19.000 mieszk.

Danburyt, minerał, $\text{CaB}_2\text{Si}_2\text{O}_8$, jeden z nie-

licznych borokrzemianów. Rombowy. Twardość 7. Ciężar właściwy 3,0. W szczelinach skalnych. Dość rzadki.

Danckelmann, 1) Bernhard, wybitny specjalista niemiecki w dziedzinie leśnictwa, *1831. Od 1866 dyrektor akademji leśniczej w Eberswaldzie; †1901 tamże. Wydawał: „Zeitschrift für Forst- und Jagdwesen“ i „Jahrbuch des preuss. Forst- und Jagdgesetzgebung“ (od 1869); 2) Eberhard Christoph Baltheasar, *1643, †1722, wychowawca późniejszego króla pruskiego Fryderyka I; 1695—1697 pruski prezydent ministrów.

Dandelin Germain Pierre, matematyk, fizyk i technik, prof. uniwersytetu w Leodjum. *1794, †1847.

Dandin George, postać z komedji Molière'a „George Dandin“. W sztuce tej autor wykazuje szaleństwo człowieka, zaślubiającego kobietę wyższego niż on stanu. Postać George Dandina, zmuszonego znosić wszystkie najdziwniejsze kaprysy swojej żony, stała się przysłowiową; słowa jego, zwracane do samego siebie: „Tu l'as voulu, George Dandin, tu l'as voulu“, stosowane są często, gdy chce się wyrazić myśl, że za własne błędy, popełnione wbrew udzielanym radom, należy mieć pretensję do samego siebie.

Dandolo Enrico, *1108. 1192 obrany dożą Wenecji. Jako wódz czwartej wyprawy krzyżowej zajął 13 kwietnia 1204 r. Konstantynopol i na tronie nowoustanowionego Cesarstwa Łacińskiego osadził Baldwina hr. Flandrii. †1205 w Konstantynopolu.

Dandy (ang.), elegant, wielkoświatowiec.

Dandy roller (ang.), walec w maszynach papierniczych do wygniatania znaków wodnych na papierze.

Danebrog, order duński, ustanowiony przez króla Waldemara II (1219), wznowiony w 1671 przez Chrystiana V.

Danger, 1) Point, przylądek w Australji wsch.; 2) lub Pukapuka, wyspy, należące do N. Zelandji w archipelagu Cooka na oc. Spokojnym.

Daniczicz Jerzy (Gjuro), językoznawca serbo-chorwacki, *1825 w Nowym Sadzie, studja w Peszcie i Wiedniu; w pracy „Rat za srbski jezik i prawopis“ (1847) podał projekt reformy pisowni serbskiej, przyjęty następnie w całej Serbji; był redaktorem „Glasnika“ w Belgradzie, wydał tom I-y wielkiego „Słownika języka serbsko-chorwackiego“ (1880—1882); †1882 w Zagrzebiu.

Daniel (po hebrajsku sędzia boży), 1) drugi syn Dawida z żony Abigail; 2) kapłan z czasów Ezedrasza; 3) prorok, ostatni z czterech t. zw. wielkich proroków, żył na wygnaniu w Babilonji na dworze Nabuchodonozora (Nebukadnesara) i ostatnich królów babilońskich, później za Darjusza i Cyrusa, królów perskich. Księga Daniela z 165 r. przed Chr. składa się z 2 części: a) historycznej (rozdz. 1—6) i b) apokaliptycznej (7—12), zawierającej wizję 4-ch wielkich królestw, po których ma przyjść królestwo Mesjasza. Ks. D. jest najstarszą Apokalipsą.

Daniel, 1) D. syn Romana Mściwawicza, książę halicko-włodzimierski, *1202. Panował 1238—64. W celu uzyskania pomocy przeciwko Tatarom zawarł unję z kościołem zachodnim i z upoważnienia papieża Innocentego IV, 1253 koronował się jako król Rusi; 2) D. syn Aleksandra Newskiego, ks. moskiewski. *1261. Początki wzrostu potęgi ks. moskiewskiego; †1303.

Daniel (Cervus dama), ob. Cervus.

Daniel Gabriel, zwany le Père, jezuita francuski, *1649, †1728; autor „Historji wojska francuskiego” i „Historji Francji”.

Danielewicz Adam Bolesław, matematyk i ekonomista, *1846, studja w Szkole Głównej, główny matematyk w tow. ubezpieczeń „Przeorność”, ogłosił: „Z dziedziny statystyki matematycznej” (1884), „Tablice śmiertelności mieszkańców miasta Warszawy” (1885) i w. innych.

Danielewski Ignacy, zasłużony pisarz ludowy na Pomorzu, od 1862 redaktor „Nadwiślanina” w Chełmnie, 1871—77 „Gazety toruńskiej”, potem „Przyjaciela” w Toruniu, ogłosił tom „Poezji” (1855) i cały szereg wydań popularnych.

Daniell John Frederic, fizyk i chemik angielski, *1790 w Londynie, †1845.

Daniella ogniwo składa się z cynku, zanurzonego w kwasie siarkowym i z miedzi, zanurzonej w roztworze siarczanu miedziowego. Napięcie ogniwa wynosi 1,08 volt.

Danilewski Grzegorz, powieściopisarz rosyjski, *1829 w gub. charkowskiej, †1890 w Petersburgu. Z powieści jego najbardziej znane: „Dziewiąta fala”, „Spalona Moskwa”.

Danilewski Mikołaj, pisarz polityczny rosyjski; *1822, pozyskał rozgłos pracą: „Rosja i Jewropa, względ na kulturnia i polityczeskija odnoszenja Sławianskiego mira k Giermano-Romanskomu” (1871, 4-te wyd. 1889), w której dowodził, że słowiańszczyzna powinna utworzyć związek wszechsłowiański pod zwierzchnictwem Rosji ze stolicą w Carogrodzie czyli Konstantynopolu; †1885.

Daniło, książę halicko-włodzimierski, ob. Daniel.

Daniło I Pietrowicz Niegosz, książę czarnogórski, *1826, złożył godność metropolity w 1852 i ogłosił się księciem świeckim. †1860, zamordowany w Cattaro.

Daniłow Jerzy, generał rosyjski, *1866. W chwili wybuchu wojny światowej generał kwatermistrz Sztabu Generalnego i prezes komisji fortecznej. W czasie wojny dowodził kolejno 45 dyw. piech., XXV korpusem i 5 armją. Brał udział w układach pokojowych z Niemcami (1918) w Brześciu, jako rzeczoznawca wojskowy.

Daniłowicz Ignacy, prawnik i historyk, *1789. Po ukończeniu studiów w Wilnie został także docentem prawa krajowego, 1822 prof., 1824 przeniesiony do Charkowa, 1830 powołany do Petersburga, 1835 prof. w Kijowie, 1839 w Moskwie; †1843; pozostawił „Skarbiec dyplomatów, posługujących do wyjaśnienia dzie-

jów Litwy, Rusi litewskiej i ościennych im krajów” (1860—62).

Daniłowski Gustaw, poeta i powieściopisarz współczesny, *1872 †1927. Wydał: „Niego”, „Na wyspie”, „Z minionych dni”, „Poezje”, „Dwa głosy”, „Fragment pamiętnika”, „Jaskółka”, „W miłość i boju”, „Maria Magdalena”, „Lilli”, „Tętent”, „A to się pali tylko serce moje”, „Nad uwriskiem”, „Ida płacze”.

Daniłowski Władysław, działacz polityczny z 1863, pamiętnikarz, *1841. Jako student Akademii medycy-chirurg. w Warszawie, czynny w ówczesnym ruchu narodowym, należał przez czas pewien do Komit. Centralnego; jako zwolennik Mierosławskiego, stał później na uboczu; wyruszył z innymi na emigrację; 1866 dał się wciągnąć z zasadzkę rosyjską i przyjechał do Warszawy, gdzie aresztowany, zesłany został w końcu na Sybir; †1878 w Petersburgu; zostawił „Notatki do pamiętników” ogłoszone 1908.

Danina, opłaty, jakie uiszczali w naturze poddani właścicielom gruntu za użytkowanie ich ziemi. D-a nazywano też opłaty (nie tylko w naturze), jakie ludność zwyciężona płaciła zwycięzcom.

Daniszmendowie, dynastia turkmeńska, panująca w XI i XII w. w Kapadocji.

Danja, duńsk. Danmark, królestwo konstytucyjne w Europie pñ. zajmujące kraje pomiędzy Bałtykiem i m. Północnem, półwysp Jutlandzki, Szlezwig pñ. (odzyskany w 1920, utracony w 1864), wyspy Zelandje, Fionie, Laland, Bornholm; 43.016 km², 3,286.000 mieszł. Duńczyków luteranów. Kolonja Grenlandja, wyspy Faroer, Islandja, połączona unją personalną. Jutlandja na wsch. żyzna, na zach. bagna, gniasta i piaszczysta, z jez. nadbrzeżnemi. Wyspy wsch. płaskie, zalesione, żyzne. Tylko krótkie rzeki nadbrzeżne, klimat oceaniczny, obfite opady. Kraj rolniczy, wysoki rozwój ogrodnictwa i sadownictwa (wywóz warzyw do Anglii i Szwecji), hodowla bydła, mleczarstwo, młynarstwo, piwowarstwo, gorzelnictwo, cukrownictwo; brzo węgiel i przemysł; wzorowe współdzielnie warszt. okręt. (w Kopenhadze), wywóz bydła, masła, mleka, jaj. Ośmnaście okręgów (Amtergasta sieć kolejowa—4.284 km., dobre i liczniejsze. Małe lub średnie gospodarstwa roln. wysoki poziom oświaty. Waluta: korona. Stałowski zniesione w 1925. — Historia. Królestwo obejmujące północną część półwyspu Jutlandzkiego i wyspy sąsiednie. W starożytności zamieszkiwane przez Cymbrów, później przez Sów, Angłów, Fryzów i Jutów, wreszcie przez Normanów duńskich, którzy założyli tu kil drobnych państw, w początkach X wiek zjednoczonych pod władzą króla Gorma Staroego. Harald Blaatand (Blauzahn), syn Gorma Staroego w roku 976 przyjął chrześcija-

Danja.

stwo. W początkach XI wieku król duński Kanut Wielki podbił Norwegię, Anglię i Pomorze. Następnie jego stopniowo posiadłości ze utracili. Królowa duńska Małgorzata (córka kr. Waldemara IV) przez małżeństwo z Hakonem, kr. Norwegii, i przez objęcie Szwecji (1389), przystąpiła do unii Kalmarskiej 3 państw północnych, zawartą 1397. Od poł. XV w. połączone są z Danją Szwecją i Holzsztynią. Duńczycy przyjmują luteranizm. Szwecja odrywa się 1660 zostaje wprowadzony absolutyzm. W pocz. XVIII w. Fryderyk IV. (1699—1730) znosi poddaństwo. 1814—15 Danja zrzuca się na Norwegię na rzecz Szwecji. Po wojnie 1864 z Prusami i Austrią Danja traci Szwecję i Holzsztyń. Na mocy traktatu wersalskiego 1919 i plebiscytu 1920 Danja odzyskuje północną część Szwecji. — **Wojny.** 1) Wojna duńsko-niemiecka 1848—50. Powstanie w Szwecji i Holzsztyń wybuchło 1848, na skutek dekr. Fryderyka VII (króla duńsk.) o wcieleniu Szwecji do Danii, w kwietniu 1848 doprowadziło do wojny pomiędzy Związkiem Niemieckim a Danją. Po zawarciu przez Niemcy pokoju (2. II. 1850) powstańcy Szwecji i Holzsztyń stawiali dalej opór, lecz rozbici, z początku stycznia 1851 zmuszeni byli uznać narzucone im warunki pokoju. Rządy duńskie w obu prowincjach utrzymały się; 2) Wojna duńsko-niemiecka a 1863—64. Na nową próbę (kr. Chrystiana) pełnej inkorporacji Szwecji, Zw. Niemiecki odpowiedział działaniami wojennymi: 23. IX. 1863 Holzsztyń został zajęty przez wojska hanowerskie i saskie, a w lutym 1864 armia prusko-austriacka przekroczyła granice właściwej Danii. Duńczycy zostali pokonani; 30. VII. 1864 zawarto pokój w Wiedniu, na mocy którego Danja zrzuca się na rzecz Prus i Austrii: Szwecji, Holzsztyń i Lauenburga. (ob. ponadto Duńska sztuka, Duński język i piśmiennictwo).

Dankers-de-Ry Piotr (vel Dankerse, Dankörs, Dankörsig), architekt i malarz, * 1583, † 1661 w Rudnikach (zamordowany). Nadworny malarz i budowniczy królów polskich: Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. W 1636 wykonał kaplicę św. Kazimierza i kaplicę Wołłowiczów w katedrze wileńskiej. Przypisują mu odkrycie w górach karpackich marmurów i nauczanie sposobu ich wydobywania.

Dankl Viktor, generał austriacki, * 1854 w Wiedniu, uczestniczył w wielkiej wojnie, znany z zwycięstwa, odniesionego nad wojskiem rosyjskiem w bitwie pod Kraśnikiem 23—25 sierpnia 1914.

Dannecker Johann Heinrich, rzeźbiarz niemiecki, * 1758, uczeń Canovy, prof. w Szkole Sztuk Pięknych w Stuttgarcie; † 1841; główne dzieła: „Arjadna na panterze”, „Safo”, „Amor i Psyche”, biust Schillera.

Dannemora, m-ko w prow. Upsala (Szwecja pld.), bogate pokłady rudy żel.

D'Annunzio Gabriele, ob. Annunzio.

Danse (franc.), taniec. **Danse macabre** według wyobrażeń średniowiecznych: krąg umarłych (szkieletów) wszelkich stanów, kró-

łów i nędzarzy, dorosłych i dzieci i t. d., tańczących pod wodzą śmierci.

Dantan Jean Pierre, rzeźbiarz francuski, * 1800 w Paryżu, † 1869 w Baden-Baden. Znany ze swych statuetek, przedstawiających karykatury ówczesnych sławnych osobistości.

Dante Alighieri, największy poeta włoski, * 1265 w Florencji, † 1321 w Rawennie. Brał czynny udział w sprawach swej ojczyzny. Był członkiem rządu florenckiego (1300). W 1302, na skutek walk wewnętrznych, skazany na dożywotnie wygnanie z Florencji, pędził życie tułacz, przebywając w Weronie, Bolonii, Padwie, Paryżu i Rawennie. Był poetą o płomiennej wyobraźni a zarazem uczonym, który opanował we wszelkich kierunkach ówczesną wiedzę teologiczną. Główne jego dzieła: „Vita nuova”, sonety i kanzony, opiewające jego miłość idealistyczną ku Beatryczy, która w „Boskiej Komedii” występuje jako niebiańska przewodniczka poety; „Divina Commedia”. Jest to poemat, składający się ze 100 pieśni, pisanych tercjami, opisujący wizyjną wędrówkę poety po piekle, czyśćcu (pod przewodnictwem Wirgilijusa) i niebie pod opieką Beatryczy. Poemat ten jest wszechstronnym obrazowaniem życia i światopoglądu średniowiecznego. Alegoryczną treścią i celem dzieła jest przedstawienie drogi, którą pójść musi człowiek grzeszny, aby osiągnąć zbawienie. Dante nazwał swe dzieło komedią; określenie: „Boska” dodała potomność. „Boska Komedja” jest, z powodu zawartych w niej alegoryj i aluzji do dzieł ówczesnych i na gromadzonej erudycji scholastycznej, dziełem niedostępnym bez studjów przygotowawczych. Praca komentatorska nad niem rozpoczęła się wnet po śmierci poety i trwa do czasów obecnych. Przełożono „Boską Komedję” na wszystkie języki kulturalne, na niektóre po kilkanaście razy. Przekładu całego dzieła na język polski dokonali: Korsak (1860), Stanisławski (1870), Kraszewski i Porębowicz; poszczególne pieśni przełożyli Mickiewicz, Lenartowicz, Faleński i inni.

Danton Georges Jacques, jedna z czołowych postaci wielkiej rewolucji francuskiej, * 1759 w Arcis-sur-Aube. Przed rewolucją był adwokatem w Paryżu. W 1790 zorganizował radykalny klub kordeljerów. Po 1792, tj. po obaleniu monarchii, został min. sprawiedliwości. Uważany jest za faktycznego inspiratora ludowych samosądów wrześniejących. Najświetniejszy mówca Konwentu i członek Komitetu Ocalenia Publicznego. Po złamaniu żyrondistów, przeciwstawiając się bezwzględnie terrorystycznej taktyce Robespierre'a, stał się przywódcą prawej frakcji jakobinów, zwanych od jego imienia dantonistami. † 1794, zgilotynowany przez rząd Robespierre'a wraz z kilku ideowymi towarzyszami.

Dantyszek (t. j. Gdańszczanin, właściwie Flachsbander) Jan, dyplomata i poeta polski, piszący po łacinie, * 1485 w Gdańsku, † 1548, jako biskup warmiński, w Heilsbergu. Pierwsze nauki w Gdańsku, wyższe w akad. krakowskiej. Zwiedził Danję, Włochy, wyspy greckie.

Jerozolimę i Arabję. Sekretarz króla Zygmunta Starego, uczestnik zjazdu wiedeńskiego i presburskiego. W 1516—17 poseł przy ces. Maksymilianie w Wiedniu. Uwieńczony wawrzynem poetyckim. Ważniejsze dzieła: „Epithalamium in nuptias Sigismundi ac Barbarae“, „Carmen extemporarium de victoria insigni ex Moschis“, „Congressus trium regum“, „De clade Moschorum“, „De protectione Sigismundi I in Hungariam“, „Victoria Seren. Poloniae Regis contra Voyevodam Muldaviae“, „De nostrorum temporum calamitibus“ („O klęsce czasów naszych“) — poemat zagrzewający mocarstwa europejskie do walki z Turkami, ogłoszony w r. 1529, i „Jonas propheta de interitu civitatis Gedanensis“.

Danubius lub Danuvius, łac. nazwa Dunaju. Podobnie jak Nil, Tybr i Ren przez Rzymian upersonifikowany jako bóg rzeczny i tak wyobrażany w rzeźbach klasycznych.

Danville, 1) m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.), 34.000 mieszk., kopalnie węgla; 2) w stanie Wirginji (St. Zj. Am. Płn.), 21.000 mieszk., uprawa tytoniu.

Danysz, 1) Antoni, pedagog, prof. uniwersyteckiego, ogłosił 64 prace z dziedziny pedagogiki i dydaktyki; † 1925; 2) Jan, serolog polski, * 1858 † 1928; mieszkał w Paryżu i pracował w instytucie Pasteur'a; zasłużony badacz nad niwecznikami; 3) Jan Władysław Dawid, fizyk, † 1914; prace z zakresu radiologii.

Danzig, ob. Gdańsk.

Daphne (mitol.), ob. Dafne.

Daphne mezereum, wawrzynek, wilcze łyko, krzew trujący z rodziny wawrzynkowatych (Thymelaeaceae), pospolity w lasach, kwitnie przed listnieniem wcześniej na wiosnę (II, III), wydając kwiaty pachnące, różowo-czerwone, czterokrotne, bez korony. Owoce — jagody czerwone.

Daphnia pulex (rozwieltka), zwierzę; typ: stawonogi (Arthropoda), gromada: skorupiaki (Crustacea), rząd: liściożni (Phyllopo-da). Są to małe skorupiaki, mające około 1½ mm. długości, znajdujące się obficie w naszych wodach słodkich. Są one zupełnie przezroczyste. Całe ciało pokrywa dwuskorupkowy przezroczysty pancerz, poprzez który widać organy wewnętrzne. Na głowie znajduje się jedno oko, powstałe ze złącia się dwóch. Druga para czułków jest duża i opatrzona licznymi wyrostkami, służy za wiosła przy ruchu. Jajorodne. Dzieworódtwo rozpowszechnione.

Daphnis, ob. Dafnis.

Daponte Lorenzo, librecista włoski, * 1749, † 1838 w Nowym Jorku. Autor tekstów do oper Mozarta: „Wesele Figara“ i „Don Juan“; tłumacz wielu dzieł angielskich. Życiowe swoje przygody opisał w książce p. t. „Memoires“.

Dapsang, ob. Godwin-Austen Peak.

Darasz Wojciech, znakomity demokratyczny polski, zwolennik federacji narodów słowiańskich, * 1808, † na emigracji 1852. Pochodził z ludu, był podobno synem odźwiernego w pa-

lacu Potockich w Warszawie. Ukończył uniwersytet warszawski ze stopniem magistra praw i administracji. Podczas powstania 1830 r. zaciągnął się do wojska jako szeregowiec i wkrótce awansowany został na oficera w 20 p. p. Na emigracji we Francji wstąpił w r. 1835 do Tow. Demokratycznego Polskiego. W r. 1837 wezwany do zasiadania w Centralizacji Tow. Dem. Pol., w której wspierał propagandę demokratyczną. Po rozwiązaniu w r. 1849 Tow. Dem. Polskiego, zmuszony przez rząd francuski do opuszczenia Francji, udał się wraz z Worcellem do Londynu, gdzie brał wybitny udział w zorganizowaniu Centralnego Komitetu Demokratycznego europejskiego (1850), do którego składu wszedł ze strony Polski.

Darbhang, m. okręg. w prow. bengalskiej (Indie bryt.), 62.300 mieszk.

Darbiści czyli bracia z Plymouth, sekta protestancka, założona przez J. N. Darby (* 1800 w Londynie, † 1882), nie uznająca żadnego kościoła, ani też sakramentów w duchu kościołów chrześcijańskich. Darbiści, uważający siebie za świętych czasów ostatecznych, oczekują przyjścia Chrystusa na ziemię.

Darboux Jean Gaston, jeden z najwybitniejszych matematyków francuskich, * 1842, † 1917. Wykładał fizykę matematyczną w Collège de France i geometrię różniczkową w Sorbonie (od r. 1881). Główne dzieła D.: „Leçons sur la théorie générale des surfaces et les applications géométriques du calcul infinitésimal“ (4 tomy, 1887—1896) i „Leçons sur les Systèmes orthogonaux et les coordonnées curvilignes“ (1897); napisał szereg prac podstawowych z analizy matematycznej, mechaniki analitycznej i fizyki matematycznej; założył (1870) i redagował czasopismo: „Bulletin des sciences mathématiques“.

Darboy Georges, * 1813 w Faye-Billot, † 1871. Od 1863 arcyb. paryski. Na soborze watykańskim 1870 był przywódcą odłamu liberalnego. W czasie komunij paryskiej 1871 został uwięziony jako zakładnik i stracony w więzieniu La Roquette dnia 25 maja t. r. w odwet za rozstrzelanie komundarów przez wojska wersalskie. Siostra arcybiskupa D. została uwolniona na skutek prośby Pustowojtówny na żądanie gen. Jarosława Dąbrowskiego.

D'Arc Joanna, ob. Dziewica Orleańska.

D'Arcet Jean Pierre Joseph, chemik francuski, * 1777 w Paryżu, † 1844. Ulepszył fabrykację prochu, wynalazł łatwo topliwy stop metaliczny, zw. metalem d'Arcet'a.

D'Arcet'a stop składa się z 52.5% bizmutu, 32.0% ołowiu, 15.5% cyny; topi się w 96° C.

Darda, rodzaj krótkiej piki o szerokim grocie, osadzoną na drzewcu. W piechocie polskiej XVI i XVII w., w dardy uzbrojeni byli podoficerowie dziesiętnicy.

Dardanele, staroż. Hellespont, cieśnina pomiędzy Europą i Azją, łącząca morze Marmara z morzem Egejskim, nazwana tak od istnieją-

cego niegdyś na jej brzegu miasta Dardanos, ma 65 km. dług., 1,9—7 km. szer., 50—60 m. głęb. Traktat o Dardanelach z 1841 zabronił przejazdu wszystkim okrętom niemieckim. Forty przed wojną światową przy wstępie do m. Egejskiego: Seddil-Bahr po stronie europ., Kum Kalessi po str. azjatyckiej. Baterje nadbrzeżne po obu brzegach do 7 km. na pñ. od Kale-Sultanie; od stycznia 1915 do stycznia 1916 walki łącz. flot franc.-ang., z wyładowaniem na Gallipoli. Od 1923 D. zostały zdemilitaryzowane i udostępnione dla wszelkiej komunikacji morskiej i powietrznej, na wypadek wojny tylko dla flot neutralnych.

Dardanele (tur. Kale-Sultanie, lub Czanak-Kalesi) m. w Azji Mniejszej (Turcja) nad cieśniną D., 20.000 mieszk., wywóz oliwy, wina, dywanów, na pñd.-zach. ruiny m-ka Dardanos i Troi.

Dardanos, 1) mityczny protoplasta Dardanów czyli Trojan, syn Zeusa i Elektry; 2) w starożytności miasto nad Hellespontem.

Dardystan, dziki kraj górski w pñ.-zach. Himalajach, 60.000 km.², $\frac{1}{2}$ milj. mieszkańców Dardów, aryjskiego pochodzenia, mahometan; chów bydła, w dolinach jarzyny, winnice, owoce.

Dardżiling, ang. Darjeeling lub Darjiling, okręg i m. okręg. w prowincji bengalskiej w Indiach bryt., u stóp Himalajów pomiędzy Nepalem i Bhutanem; m. D., 2.185 m. n. p. m., stacja klimat. w Himalajach, 17.000 mieszk., letnia siedziba gubernatora Bengalji, ogród botan., uprawa herbaty.

Dares i Diktys. Pod temi imionami zachowały się dwa utwory łacińskie, opisujące wojnę trojańską, rzekomo według opowiadania Frygijczyka Daresa i Kreteńczyka Diktysa. Oba imiona są zmyślone; utwory są przekładami (częściowo znacznie rozszerzonymi) z greckich opowiadań.

Dar-es-Salam, m. port. i stol. bryt. Tanganiki w Afryce wsch., 25.000 mieszk., punkt handlowy, połączony linią kol. długości 1.255 km. z Kigome nad jez. Tanganika.

Dareste de la Chavanne Antoine Cléophas, historyk francuski, * 1820 w Paryżu, † 1882. Dzieła: „Histoire de l'administration en France”, „Histoire de France” (1877) i „Histoire de la Restauration”.

Darfur lub **Dar Fur**, prow. w anglo-egipskim Sudanie (od 1889), żyzna, wywóz gumy arab., rudy żel. i miedzi; stol. El Fasz.

Darłińcy, plemiona lezgińskie w Dagestanie, tworzące odrębną grupę językową wśród ludów kaukaskich, ok. 121.375 głów.

Dargomyżski Aleksander, kompozytor ros., * 1813, † 1869. Był jednym z wybitniejszych przedstawicieli narodowej muzyki rosyjskiej. W twórczości swojej podlegał wpływowi Wagnera. Stał na czele reprezentantów „Młodej Rosji”, dążącej do odrodzenia muzyki rosyjskiej. Z główniejszych dzieł o silnym kolorystycznym narodowym wymiennie należy opery: „Rusalka” i „Kamienny Gość” (niedokończona).

Dargun Lotar, prawnik polski, * 1853

w Opawie na Śląsku, † 1893. Prof. historii prawa niem. i prawa prywatnego niem. na uniwersytecie Jagiellońskim od 1882. Prace w języku polskim i niemieckim: „O pokrewieństwie przez same tylko matki dawnych Germanów”; „O zastosowaniu etnografii do historii prawa”; „Mutterrecht und Raubehe”; „Ursprung und Entwicklungsgeschichte des Eigentums”; „O źródłach prawa miast polskich w w. XVI” i inne.

Darjański wawóz na Kaukazie, z Władykaukazu do Tyflisu, droga bita „wojenna gruzińska” z XIX w., przy stacji Kazbek dosięgająca 1.750 m. wys., przy st. Gudaaur 2.379 m. W staroż. Portae Caspiae lub Porta Caucasica.

Darjeeling lub **Darjiling**, ob. Dardżiling.

Dariusz (greck. Dareios), imię trzech starożytnych królów perskich z dyn. Achemenidów. 1) Dariusz I Hystaspis, syn Histaspesa, panował 521—485. Zreorganizował państwo po stłumieniu wielu powstań (n. p. w Babilonii i Medji) i zdobyciu Samos i Hellespontu. Nieudale wyprawy na północ i wschód (do kraju Scytów), podbój Tracji i Macedonii, stłumienie powstań Greków małoazjatyckich (zdobycie Miletu w r. 494), dwie nieudane wyprawy na zdobycie Grecji: w r. 492 (niepowodzenie armii perskiej pod wodzą Mardonjosa) i w r. 490 (klęska pod Maratonem); 2) Dariusz II, zwany dawniej Ochos, naturalny syn Artakserksesa I, dochodzi do władzy ok. 424 r. przez uzurpację. Żoną jego była Parysatis, ich synem Cyrus; 3) Dariusz III, zwany czasem Kodomanus, obejmuje władzę ok. r. 336. Znany głównie z wojen z Filipem macedońskim i Aleksandrem Wielkim, w których ponosi klęski pod Issos i Gaugamelą. W czasie ucieczki ginie (r. 330) z rąk swych wodzów, a całe państwo obejmuje Aleksander Wielki.

Darkehmen, ob. Darkiejmy.

Darkiejmy, niem. Darkehmen, m. pow. w prow. Prus Wsch. (Niemcy) nad rz. Węgorapją, 3.500 mieszk.; fabr. wyrobów mosiężnych; powiat darkiejmski ma 759 km² i 31.485 mieszk.

Darków, czes. Darkov, niem. Darkau, w. w pow. fryszackim na Śląsku Cieszy. (Czechosłowacja); solanka jodowo-bromowa.

Darleston, m. w hr. Stafford (Anglia środk.). 16.000 mieszk., kopalnie węgla, przemysł metalurgiczny.

Darling, największy dopływ rz. Murray w Australji, dług. 2.450 km., niezeglowny.

Darlington, m. w hr. Durham (Anglia wschod.), 66.000 mieszk., fabr. lokomotyw, kolei z D. do Stockton, zbud. 1825 r., pierwsza w Europie.

Darlingtonia, roślina z rodz. Sarracenaceae, owadożerna, chwytła owady za pomocą liści w kształcie woreczków, napełnionych płynem. Kalifornja.

Darmstadt, stolica Hesji (Niemcy) nad Menem, 83.000 mieszk., zamek z XV w. z wiel-

Darlingtonia.

ką biblioteka, muzeum, politechnika, przemysł żel., maszynowy, chemiczny.

Darniowa ruda, odmiana limonitu, pochodzenia organicznego, przeważnie tworzy się na terenach błotnistych; stosuje się w przemyśle celem otrzymywania t. zw. zuzli Thomasa, gdyż zawiera kwas fosforowy. Znajduje się często na nizinach Polski i Litwy.

Darnley Henry Stuart, lord, drugi mąż Marii Stuart, *1545. Zamordowany przez Bothwella 1567.

Darń, płaty ziemi, pokrytej trawą, o grubości 7—10 cm., używane do ochrony stoków przy robotach ziemnych.

Darowizna, kontrakt (umowa), mocą którego jedna strona (właściciel) oddaje daną rzecz dobrowolnie i darmo drugiej stronie na własność, a druga strona rzecz tę przyjmuje. Darowizna była już znana w prawie rzymskim, które rozróżnia dwa jej rodzaje: 1) d. między żyjącymi (donatio inter vivos) i 2) d. na wypadek śmierci (d. mortis causa). Kodeks Napoleona zalicza drugiego rodzaju darowiznę do rozporządzeń ostatniej woli. Jak każdy akt prawny dwustronny, tak i darowizna jest w zasadzie nieodwołalna. Od tej zasady istnieją następujące wyjątki, dopuszczające odwołanie darowizny: 1) w razie niewykonania warunku; 2) w razie niewdzięczności obdarowanego; 3) gdy darującemu przybyło dziecko. To są zasady, przyjęte w nowoczesnych ustawodawstwach. W dawnym prawie polskim przepisy, dotyczące darowizn, były zbliżone do tych zasad.

Darowski, 1) Aleksander Weryha, ziemianin z Ukrainy, *1815; ogłosił szereg przyczynków historycznych pod rozmaitemi pseudonimami, m. in. „Awulsa Humania, pamiętnik historyczno-prawny do dzieł wewnątrznych Ukrainy“ (1862), „Lament Skwirski, legenda ukraińska wierszem“ (1862), „Przysłowia polskie, odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości“ (1874), †1874; 2) Adam, historyk, *1851, ziemianin z Kieleckiego, osiadł później w Rzymie, ogłosił m. in. 3 serie „Szkiców historycznych“ (1894—1901), wydał „Pamiętniki ks. Józefa Kossakowskiego, biskupa inflanckiego“ (1890).

Darss, półwysp piaszczysty na wybrzeżu zach. Pomorza (Prusy) w rej. stralsundzkiej, na cyplu płn. w Darsser Ort latarnia morska; kąpiele morskie (Zingst, Prerow, Ahrenshoop).

Dartford, m. w hr. Kent (Anglja pld.-wsch.), 20,000 mieszk., wyrób papeterji.

Daru Pierre Antoine Noël Bruno, hr., francuski mąż stanu i historyk, *1767 w Montpellier, †1829; jeden z najbliższych współpracowników Napoleona. Główny intendent armji w 1806 r. w Prusach i w 1809 r. w Austrii. Członek cesarskiej rady stanu. W czasie pierwszej restauracji pełnił obowiązki szefa administracji wojskowej. 1818 otrzymał godność para. Autor „Histoire de la république de Venise“.

Darwen lub **Over Darwen**, m. w hr. Lancaster (Anglja płn.-zach.), 40,000 mieszk., wy-

roby bawełniane i metalurgiczne, kopalnie węgla.

Darwin, dawn. Palmerston, gł. port. Australji płn.

Darwin, 1) Erasmus, lekarz, przyrodnik i poeta ang., *1731 w Elton, †1802 w Breadwell. Usiłując poezję połączyć z nauką, pisał poematy dydaktyczne. Stworzył swoista teorię rozwoju. Dzieła: „Zoonomia, or the laws of organic life“, „The temple of nature, or the origin of society“ i in.; 2) Charles Robert, wnuk poprzedniego, jeden z najbystrzejszych przyrodników, jakich wydała ludzkość. *1809 w Shrewsbury, †1882 w Down (Kent). Po odbyciu studiów w Edynburgu i w Cambridge, przyłączył się w 1831 jako przyrodnik do ekspedycji kapitana Fitzroy i zwiedził Brazylię, zachodnie wybrzeże Ameryki południowej i wyspy oceanu Spokojnego. W r. 1836 wrócił do Anglii, gdzie, dzięki szczęśliwemu warunkom materialnym, mógł oddać się całkowicie swym badaniom. W 1842 nabył posiadłość ziemską Down koło Beckenham w Kent i tam przebywał aż do końca życia, wypełnionego pracą nieznudzoną. Wyniki swych rozległych badań ogłosił w licznych dziełach, z których najważniejsze o epokowym znaczeniu: „O pochodzeniu gatunków“ („On the origin of species by means of natural selection“, (1859), w którym wyraził przekonanie, że wszystkie zwierzęta i rośliny pochodzą od nielicznych form pierwotnych, a może tylko od jednej wspólnej istoty, i że różnorodność form istot żywych jest skutkiem walki o byt i doboru naturalnego (ob. Darwinizm); „Zmienność zwierząt i roślin w stanie kultury“ („The variation of animals and plants under domestication“ (1868); „O pochodzeniu człowieka“ („The descent of man and selection in relation to sex“, 1871); „Wyraz uczuć u człowieka i zwierząt“ („The expression of the emotions in men and animals“, 1872); „Rośliny owadożerne“ („Insectivorous plants“, 1875); „Tworzenie się gleby wskutek działalności robaków“ („The formation of vegetable mould through the action of worms“, 1881); 3) George Howard, syn poprzedniego, astronom i przyrodnik, *1845 w Down, 1883 prof. w Cambridge, †1912 tamże. Prace z dziedziny mechaniki nieba i geofizyki; 4) Francis, brat poprzedniego, botanik, *1848 w Down, współpracownik ojca w zakresie fizjologii roślin; wydał biografię swego ojca.

Darwinizm czyli teoria doboru naturalnego, wyłożona w formie ostatecznej przez Ch. Darwina (ob.). W 1859, ma na celu wyjaśnienie przyczyn ewolucji organizmów, ich różnorodności i przystosowań do warunków bytu. Podług tej teorii każdy organizm stale musi zwalczać liczne przeciwności, zagrażające jego życiu w postaci bezpośrednich wrogów, pasorzytów, zmian klimatycznych, braku pokarmu itp., tj. musi prowadzić walkę o byt. Organizmy rozmnażają się bardzo silnie; jeśliby wszystkie osobniki dorastały, wkrótce zabrakłoby dla nich miejsca na ziemi; większość jednak osobników liczego potomstwa ginie

w walce o byt i tylko niewielka ich część osiąga dojrzałość. Potomstwo każdego organizmu wykazuje zawsze pewne różnice indywidualne w stosunku do rodziców, rodzeństwa i innych przedstawicieli tego samego gatunku, czy to w budowie, czy we własnościach fizjologicznych, czy psychicznych; pewne z tych różnic mogą być korzystne dla organizmu i pomóc mu w walce o byt, inne mogą być obojętne lub wręcz zgubne. Organizmy o cechach korzystnych, lepiej przystosowane do panujących w danej chwili i miejscu warunków, mają więcej szans utrzymania się przy życiu, osiągnięcia dojrzałości i wydania potomstwa, któremu owe cechy korzystne przekażą. Takie utrzymywanie przy życiu osobników lepiej przystosowanych do walki o byt, a usuwanie innych Darwin nazywa doбором naturalnym; walka o byt odgrywa tu taką samą rolę, jak hodowca, stosujący świadomie dobór sztuczny do zwierząt domowych i roślin uprawnych, gdy chce otrzymać nowe i korzystne dla siebie odmiany. Dobór naturalny, stosowany stale przez szereg pokoleń, wywołuje coraz dalsze różnicowanie się organizmów w różnych kierunkach, przystosowując je coraz dokładniej do warunków bytu. Ponieważ jednak rozwój niektórych cech (tzw. drugorzędnych cech płciowych), nie daje się wyjaśnić działaniem doboru naturalnego, stworzył Darwin dodatkową teorię doboru płciowego. Rzucając się w oczy drugorzędne cechy płciowe występują przedewszystkiem u samców; rozwój ich został wywołany przez walkę, jaką toczą ze sobą samce o posiadanie samic; walkę bezpośrednią, gdzie zwycięzca osobnik silniejszy, obdarzony lepszymi narządami walki, czy też pośrednią, polegającą na roztoczeniu swej piękności przed samicą, która wybiera samca piękniejszego. W obu przypadkach zwycięzca ma możliwość przelania swych cech na potomstwo, gdy przeciwnik jest pozbawiony możliwości rozplodu. Dzięki temu, podług Darwina, rozwinęły się drugorzędne cechy płciowe, jak np. barwny ogon pawia, grzebień koguta, rogi jelenia i wiele innych.

Daryjski przesmyk, nazwa nadawana wsch. części przesmyku Panamskiego pomiędzy zatoką m. Karaibskiego tejsze nazwy i zatoką Panamską.

Darżlubska puszcza (skarbową) w pow. puckim i wejherowskim (woj. pomorskie), sosnowa i bukowa, 240 km², nazwana tak od wsi Darżlubia.

Das Czitta Randżam, jeden z najwybitniejszych przywódców ruchu narodowego w Indjach. *1870. Ukończył studia prawnicze na uniw. w Kalkucie i w Anglii. Później został adwokatem. 1919 pod wpływem Ghandiego wstąpił do partii „swaradżi” i wysunął się na czoło ruchu politycznego Hindusów. Proponowane mu przez gubernatora Bengalu, po zwycięstwie „swaradżi” w wyborach do parlamentu miejscowego, stanowisko ministra odrzucił i chwycił się taktyki bojkotu parlamentarnego, demaskując w ten sposób ukryty autokratyzm angielski. †1925.

Dasychira pudibunda (szczotecznicza szarawka), motyl, należący do prządkówek (Bombycidae). Skrzydła przednie jasno-szare, 3 ciemne pręgi poprzeczne. Gąsienice z żółtymi szczoteczkami. Zjawiają się w dużych ilościach ku końcowi lata, objadają liście, оголаcając całe lasy. Najczęściej na bukach.

Dasypus sexcinctus (pancernik sześciopasiasty), zwierzę; gromada: ssaki (Mammalia); rząd: szczerbaki (Edentata). Grzbiet aż do brzucha, głowa, ogon, zewnętrzna strona nóg pokryte są kostnymi tarczками. Palce opatrzone silnymi pazurami, zapomocą których kopie szybko nory, w których się chowa. Żywi się roślinami. Inne gatunki pancerników żywią się mrówkami, termitami, myszami, węzami. Ameryka Południowa.

Dasyurus viverrinus, (kot workowaty), zwierzę; gromada: ssaki (Mammalia), rząd: torbacz (Marsupialia), rodzina: Dasyuridae. Futro w białe plamy na ciemniejszym tle. Żyje na drzewach, karmi się ptakami. Znanych jest 5 gatunków rodzaju D., różniących się wielkością. Napastują nocą kurniki. Australia. Tasmania.

Daszko, pułkownik kozacki z czasów Chmielnickiego. Zginął 1664, broniąc Stawiszcz przed Stef. Czarnieckim.

Daszkiewicz Ignacy, ostatni kasztelan mścisławski; od 1792 zwolennik konstytucji, prezes sądu sejmowego do sądzenia przestępstw politycznych.

Daszkiewicz Mikołaj, hist. liter. i prof. uniw. w Kijowie; *1852. Nap. „Litowsko-russkoje gosudarstwo” (1882) i in.

Daszkow Katarzyna, księżna, z domu Woroncowa, uczona rosyjska, *1743, zaprzyjaźniona z wielką księżną Katarzyną, wybitna uczestniczka przewrotu 1762, uzupełniała potem swe wykształcenie w Edyburgu; po powrocie do Petersburga zaczęła występować z pracami literackimi, przyczyniła się do założenia 1783 r. Akademii Nauk i została pierwszą jej prezydentką do 1796, poczem musiała zamieszkać na wsi; †1810 w Moskwie; pozostały po niej ciekawe francuskie pamiętniki, zatytułowane: „Mon histoire”, drukowane po raz pierwszy 1840 r. w Londynie w przekładzie angielskim: „Memoirs of the princess Dashkoff”, tłumaczone później również na rosyjski i niemiecki.

Daszkowicz Ostafij (Daszkiewicz Eustachy), hetman zaporoski, starosta czerkaski, słynny zagończyk. Walczył za Aleksandra Jagiellończyka z Moskwą i Tatarami. Przestał następnie do buntu Głińskiego. Uzyskał od Zygmunta I przebaczenie i starostwo czerkaskie. Odtąd z nadzwyczajną wytrwałością bronił granic Rzpltej. W 1515 najechał Siewierszczyznę. W 1521 wraz z chanem pobił nad Oką Dymitra Bielskiego. W 1528 złupił wraz z Lanckorońskim Oczakow. 1532 obronił przed Tatarami Czerkasy. W 1533 przedłożył królówi projekt obsadzenia załogami linii Dniepru i zorganizowanie obrony pogranicza. Uchodzi za pierwszego organizatora kozactwa zaporoskiego. †1535.

Dasznak Cutjun, rewolucyjna partia ormiańska, organizująca ludność rosyjskiej, tureckiej i perskiej Armenii w celu wyzwolenia narodowego i wywalczenia ustroju demokratycznego. Powstała w roku 1890. Organem partii jest „Droszak“, pismo wydawane w Genewie. Pierwotnie partia działała głównie w Armenii tureckiej, po r. 1905 głównym terenem jej działalności był zabór rosyjski (gub. elizawetpolska i erywańska). Partia miała charakter powstańczy i terrorystyczny. Z partji rosyjskich najbliższą była partji socjal-rewolucjonistów. Na zjeździe 1907 r. przyjęła (w stosunku do Rosji) program federalistyczny.

Daszów, m-ko na Ukrainie w pow. lipowieckim nad rz. Sobem, 3.200 mieszk.; 14. V. 1831 bitwa powstańców polskich pod dowództwem gen. Kołyszki z wojsk. rosyjskimi.

Daszt-i-Naumid (po persku = pustynia rozpaczy), pustynia na pograniczu afgańsko-perskim; w płn. jej części leżą bagna słone Nemeksar i Dak-i-Petirgun.

Daszyńska - **Golińska** **Zofja**, ekonomistka polska; * 1866; wykłada w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Wyd.: „Zarys ekonomji społecznej“, „Teoretyczne podstawy polityki społecznej w XIX w.“, „Spółki rolnicze i handlowe“ i in.

Daszyński Ignacy, jeden z wodzów socjalizmu polskiego, działacz polityczny i mówca. * 1866 w Zbarażu w Małopolsce. 1897—1918 poseł do parlamentu austr., członek delegacji austro-węgierskiej, wiceprezes Koła Polskiego w Wiedniu; w czasie wielkiej wojny wiceprezes N. K. N. (Naczelnego Komitetu Narodowego), I. XI. do 11. XI. 1918 prezydent ministrów rządu lubelskiego, 23. VII 1920—8. I. 1921 zastępca premiera, 1919—1922 poseł na Sejm Ustawodawczy i prezes klubu sejmowego P. P. S. 1922 poseł na Sejm. Założyciel i długoletni redaktor „Naprzodu“ w Krakowie.

Data, oznaczenie dnia, przez podanie liczby porządkowej dnia w miesiącu, liczby porządkowej miesiąca w roku i liczby porządkowej roku, licząc od początku ery.

Datia, stol. państwa holdown. D. (2.168 km²), w Indjach bryt. 30.000 mieszk., ośrodek rolniczy.

Dato **Eduardo**, * 1856, † 1921 zamordowany. Polityk hiszpański, z przekonań umiarkowany konserwatysta. W czasie wojny zwolennik neutralności Hiszpanji. Prezydent ministrów 1913—15 i 1917.

Datura stramonium, bielut, dziedzierzawa, trująca roślina roczna, rozprzestrzeniona na półkuli półn., z rodziny psiankowatych, o dużych liściach, wielkich białych lejkowatych kwiatach, kolczastych dużych owocach, pękających na 4 kłapki, wypełnionych czarnymi nasionkami. Zawleczona w XV—XVI w. przez cyganów z zach. Azji. Liście zawierają atropinę. D. używa się w lecznictwie do wziewań przy astmie i do wyrobu kataplazmów, kojących ból.

Daubigny Charles François, malarz francuski, * 1817 w Paryżu, † 1878. Uczeń Delaroche'a. Wybitny pejzażysta. Dzieła ważniej-

sze: „Brzeg Oisy“ (Bordeaux), „Vendanges de Bourgogne“ (Louvre), „Octobre“ (Amsterdam).

Däubler Theodor, ekspresjonistyczny poeta niemiecki; * 1876.

Daubman Jan, drukarz polski XVI w., † 1573, kierownik drukarni akademickiej w Królewcu (od 1558). Druki jego, wykonane niezwykle starannie, należą dziś do rzadkości bibliograficznych. Najwcześniejszy pochodzi z 1554 r.

Daubrée Gabriel Auguste, mineralog i geolog francuski, * 1814, † 1896. 1861 prof. w Paryżu, 1867 inspektor generalny kopalń; zasłużony badaniami nad tworzeniem się minerałów i przemianami skał. Dzieła: „Observations sur le métamorphisme“, „La chaleur intérieure du globe“, „Etudes synthétiques de géologie expérimentale“ i in.

Daucus Carota, marchew zwyczajna, roślina dwuroczna z rodziny baldaszkowych, powszechnie hodowana dla mięsistego, słodkiego korzenia. Spotyka się u nas i w stanie dzikim na łąkach i miedzach i posiada wtedy korzeń żółtawy, drzewiasty.

Daudet, 1) **Alphonse**, * 1840 w Nîmes, † 1897. Wybitny realistyczny powieściopisarz francuski z przymieszką lirycznego sentymentu i satyry. Autor pełnej uroku powieści autobiograficznej „Le petit Chose“, „Listów z mego młyna“, „Safó“, „Nababa“. Sławna powieść „Les aventures prodigieuses de Tartarin de Tarascon“ („Tartarin z Taraskonu“), współczesna ironiczna parafraza Don Kichota, której terenem jest południe Francji; 2) **Ernest**, * 1837, † 1921, brat poprzedniego, powieściopisarz i historyk; 3) **Leon**, * 1867, syn Alfonsa, powieściopisarz, polityk, pamfletista, dziennikarz. Szef stronnictwa rojalistów francuskich i redaktor dziennika paryskiego „Action française“. Od 1919—1924 poseł do parlamentu.

Daugavpils, ob. Dyneburg.

Daugl, jez. i m-ko na Litwie w pow. olickim.

Daugieliszki, m-ko w pow. święciańskim (woj. wileńskie).

Daugas Eugène, generał francuski; * 1803, † 1871; dyrektor spraw Algieru w Ministerstwie wojny, 1859 prezes paryskiego Tow. geograf. Wyd.: „Le Sahara algérien“ (1845), „La grande Kabylie“ (1847).

Daumier Honoré, malarz i litograf francuski, * 1808 w Marsylii, † 1879 w Valmondois (Seine-et-Oise). Jeden z najwybitniejszych przedstawicieli szkoły romantycznej. Wsławił się jako znakomity i cięty karykaturzysta, chłosczący wszelkie przejawy biurokratyzmu. Przewany „Michałem Aniołem karykatury“. Wykonał: „Galerie des illustrations de la bourgeoisie“, „Cent et un parlementaire“, „Robert Macaire“ i in.

Daun Alfred, rzeźbiarz polski, * 1854 w Baranowie. Uczeń prof. Gadowskiego w Krakowie i Hellmera w Wiedniu. 1889 powołał go Jan Matejko na profesora rzeźby w akademii krakowskiej. Wykonał figury „Lilli Wenedy“ i „Grzyźny“, oraz biusty sławnych polaków w parku Jordana. † 1915 w Krakowie.

Daun Leopold Joseph Maria, feldmarszałek austriacki, * 1705 w Wiedniu, † 1766; zwycięzca Fryderyka II pod Kollinem (1757) i Hochkirchem (1758), pobity z kolei przez niego pod Torgawą (1760).

Dauphin, ob. delfin.

Dauphiné, ob. delfinat.

Daurja, nazwa krainy na Syberji w obwodzie Zabajkalskim, górzysta. Nazwa ta ma jedynie historyczne i geograficzne znaczenie, nieuwzględniana jest bowiem zupełnie przy podziałach administracyjnych.

Dauthendey Max, poeta niemiecki, * 1867, † 1918. Autor poezji, powieści i dramatów.

Dauw, ob. Zebra.

Davenport, m. w stanie Iowa (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Mississippi, 57.000 mieszk., przemysł metalurg., handel bydłem.

Davia Giovanni Antonio, kardynał i dyplomata, * 1660 w Bolonii. Służył w armji weneckiej. Przybył do Polski po śmierci Jana III, jako nuncjusz papieski, w celu załatwienia sporów między biskupem wileńskim Brzostowskim a Sapiehami. Popierał wybór Augusta II. W r. 1712 został kardynałem. † 1740 jako nuncjusz w Wiedniu.

David, 1) **Eduard**, polityk niemiecki, * 1863, przywódca skrzydła rewizjonistycznego, umiarkowanego, w obozie socjalistycznym. Specjalista w sprawach agrarnych. Od 1903 poseł do parlamentu. 1918 podsekr. stanu w min. spr. zagr. Pierwszy przewodniczący konstytuanty niem. 1919 min. spraw wewn. 1920 min. bez teki. Autor pracy: „Sozialismus und Landwirtschaft“; 2) **Félicien**, kompozytor francuski, * 1810 w Cadenet. W twórczości swojej podlegał wpływowi Berlioza. Autor ody symfonicznej „Le désert“. Jako apostoł zasad saint-simonizmu wedrował przez lat pięć po Azji Mniejszej i Egipcie, † 1876; 3) **Gérard**, znakomity malarz flamandzki, szkoły z Brügge, * ok. 1460 w Oudewater, † 1523 w Brügge. W 1484 przyjęty do cechu św. Łukasza. Do arcydzieł artysty należą: „Chrzest Chrystusa“ (1507, Brügge) i „N. Panna Maria ze świętymi“ (1509, Rouen); 4) **Jacques Louis**, znakomity malarz francuski, * 1748 w Paryżu, † 1825 w Brukseli. Wielki reformator sztuki europejskiej w kierunku klasycznym. Uczeń Boucher'a i Viena. 1775 Prix de Rome. W Rzymie (1775—1780) wykonał słynnego „Belizariusza“ i portret Potockiego (wł. Branickich). W 1783 za obraz „La douleur d'Andromaque“ uzyskał tytuł członka Akademii. Z polecenia Ludwika XIV wykonał w Rzymie (1784) „Przysięgę Horacjuszów“, przyjętą przez Paryż z entuzjazmem. W rewolucji brał udział czynny. Z tego okresu: „Le serment du Jeu de Paume“ (1790) i „Marat“, oraz portrety: „M-me Récamier“ (Luwr), „M. i M-me Séziziat“ (1795, Luwr) i in. Za Napoleona wykonał „Przeście przez górę św. Bernarda“, „Koronację“, „Rozdanie sztandarów w 1810 r.“ i in. Wygnany podczas restauracji, osiadł w Brukseli, gdzie pozostał do śmierci. Ze szkoły D. wyszli Gros, Gérard, Ingres, Girodet, Isabey, Granet i Rude; 5) **Pierre Jean** (zwany: David d'Angers), znakomity rzeź-

biarz francuski, * 1788 w Angers, † 1856 w Paryżu. Uczeń Rolanda i Canovy. 1826 został członkiem Instytutu i prof. Szkoły Sztuk Pięknych w Paryżu. Dzieła ważniejsze: posąg Kondeusza (1818, Versailles); pomnik Bonchamps'a (1824, Saint-Florent); płaskorzeźba na frontonie Panteonu w Paryżu; 500 medalionów portretowych wybitnych osobistości współczesnych, m. i. medalion Mickiewicza, którego D. poznał w Weimarze.

Davis Jefferson, mąż stanu amerykański, * 1808, odznaczył się w latach 1846—47 jako pułkownik w wojnie meksykańskiej, 1847 do 1851 senator, 1853—57 minister wojny, potem znów senator, 1861 obrany prezydentem „Stanów skonfederowanych Ameryki“, główny kierownik tzw. Secesji czyli stanów południowych, wzięty w wojnie 1865 r. do niewoli, 1868 amnestjowany; † 1889; napisał: „The rise and fall of the confederate government“ (2 t., 1881), a już po zgonie ogłoszono jego „Mémoires“ (2 t., 1891).

Davis, 1) **John**, żeglarz angielski, * ok. 1550, † 1605, w poszukiwaniu przejścia płn.-zach. dotarł do 66°40' szer. płn., odkrył wsch. wybrzeże Grenlandji, cieśninę, nazwaną jego imieniem i wyspy Falklandzie (1592); 2) **William Morris**, geograf amerykański, * 1850, prof. Harvard-University w Cambridge, podróżnik po Am. Płn., Argentynie, Australji, Oceanji, Turkiestanie i krajach europ. D. ujął rozwój form morfologicznych w szereg kolejnych stadiów (ob. Cykl geogr.), wyróżniając — obok cyklu erozyjnego — cykle: pustynny, lodowcowy i nadbrzeżny i stworzył nową terminologię morfol. Teorie Davisa wywarły wielki wpływ na dalszy rozwój morfologii.

Davisa cieśnina pomiędzy Grenlandją i Ziemią Baffina, szer. 300—900 km.

Davos, 1) dolina wyżynna rz. D. w kantonie Gryzonów (Szwajcaria); 2) D. — **Platz**, 1.543 m. n. p. m., 13.000 mieszk., stacja klimatyczna dla chorych płucnych, miejsce sportów zimowych; 3) D. **Dorf**, 1.563 m. n. p. m., również stacja lecznicza.

Davout Louis-Nicolas, książę Auerstädt, ks. Eckmühl, marszałek Francji, † 1770 w Annoux, † 1823. Wychowany w szkole wojskowej w Brienne. Odznaczył się pod Abukir, Ulm i Austerlitz. Zwycięzca pod Auerstädt. Przyczynił się do powodzeń Napoleona pod Eckmühl i Wagram. Położył ogromne zasługi przy organizacji wojska Ks. Warszawskiego. W okresie stu dni minister wojny. Po Waterloo bronił Paryża i wyprowadził armję za Loarę. Został parem Francji za Ludwika XVIII.

Davy Humphry, znakomity chemik angielski, * 1778 w Penzance, † 1829 w Genewie. Odkrył potas i sól. Wynalazł lampę, zabezpieczającą przed eksplozją gazów w kopalniach, tzw. lampkę górniczą.

Davy'ego lampka górnicza, używana w kopalniach, chroni od niebezpieczeństwa wybuchu. Płomień lampki D. zamknięty jest w siatce drucianej, która wskutek dobrego przewodnictwa ciepłego metalu, nie wypuszcza wybuchu nazwanątr.

Dawalagiri (= biała góra), szczyt w Himalajach środkow., 8.180 m., którego lodowiec daje początek rz. Gandak.

Dawes Charles Gates, wybitny finansista amerykański, *1865. Inżynier i adwokat. Poświęcał się sprawom finansowym. Podczas wojny był kierownikiem intendatury w wojsku amerykańskim; za prezydentury Hardinga dyrektorem państwowego zarządu budżetowego i komisarzem oszczędnościowym. W 1924 przewodniczący międzynarodowego komitetu rzeczoznawców do sprawy uregulowania reparacji (odszkodowań wojennych), 1925 wiceprezydent Stanów Zjednoczonych (z ramienia partii republikańskiej).

Dawesa plan, orzeczenie, opracowane pod przewodnictwem Dawesa przez międzynarodowy komitet rzeczoznawców, któremu komisja reparacyjna dnia 30 listopada 1923 r. poruciła zbadanie zdolności płatniczej Niemiec i przedłożenie wniosków w sprawie uregulowania odszkodowań. Komitet ukończył swe prace 9 kwietnia 1924 i przedłożył gotowy plan konferencji londyńskiej, która go uzupełniła i przyjęła w sierpniu 1924. Według tego planu Niemcy mają zapłacić: w 1924/5 — 1.000 milj. marek złotych; w 1925/6 — 1220 milj. m. zł.; w 1926/7 — 1200 milj. m. zł.; w 1927/8 — 1750 milj. m. zł.; w 1928/9 — 2500 milj. m. zł. Źródłami, z których środki te mają być czerpane, są: jednorazowa pożyczka zagraniczna na wysokości 800 milionów, podatki, obligacje kolejowe (11 miliardów), obligacje przemysłowe (5 miliardów). Warunki, ustanowione przez plan Dawesa: suwerenność gospodarza Niemiec w Nadrenji i w Zagłębiu Ruhry, zrównoważenie budżetu państwowego Rzeszy i stabilizacja waluty.

Dawid, drugi z kolei (po Saulu), król izraelski w XI w. przed Chr. Według tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej prorok, śpiewak i poeta, twórca liryki religijnej, psalmów a nadto prototyp Mesjasza. Wstąpił się zwycięstwami nad Filistynami i zdobyciem Jerozolimy.

Dawid, imię wielu książąt udzielnych na Rusi, 1) D. Wsiesławowicz, syn Wsiesława Bracysławicza, księcia połockiego. W r. 1103 wraz z Włodzimierzem Monomachem i innymi książętami wojował z Połowcami; 2) D. Jurjewicz (syn Jerzego), ks. muromski, †1228; 3) D. syn Igora Glebowicza (ks. riaziańskiego), ks. muromski. Zginął w czasie najazdu Tatarów; 4) D. Igorowicz, syn Igora Jarosławicza (ks. włodzimierskiego). 1080 opanował Tmutorakań, wkrótce wygnany. 1086 po śmierci Jaropka Izasławicza został księciem włodzimierskim; †1112; 5) D. Mścisławowicz, ks. torpiecki. Poległ w walce z Litwinami 1226; 6) D. Rościszławowicz, od 1154 książę W. Nowogrodu, później witebski, wreszcie smoleński. †1197; 7) D. Światosławowicz, od 1095 ks. smoleński, później czernihowski. 1101 najechał Polskę.

Dawid Juliusz, malarz polski obrazów historycznych. Malował przeważnie akwarele. Wystawiał w 1837 w Krakowie „Śmierć Czar-

nieckiego“, sceny z czasów Jana III i Zygmunta III.

Dawid, 1) Wincenty, pedagog polski, *1816, †1897. Nauczyciel języka polskiego. Redaktor „Wędrowca“ i „Gazety Lubelskiej“. Z prac: „Metodyka nauczania początkowego“ i in.; 2) Jan Władysław, syn poprzedniego, psycholog, pedagog i radykalny działacz społeczny, *1859. Od 1890—97 był redaktorem „Przeglądu pedagogicznego“. Napisał: „Nauka o rzeczach“, „Program postrzeżeń nad dzieckiem“, „Szkice psychologiczne“. †1911.

Dawidgródek, m. w pow. łuninieckim (woj. poleskie), nad rz. Horyniem, 10.000 mieszk., handel drzewem.

Dawidowicz, Rusin w służbie litewskiej, zięć Giedymina (XIV w.). Słynny z wypraw łupieskich na Polskę, Prusy i in. †1316, zabity przez jakiegoś szlachcica mazowieckiego za spustoszenia, dokonane przez bandę litewską na ziemi polskiej.

Dawison Bogumił, słynny aktor polski i niemiecki, *1818 w Warszawie. W r. 1837 rozpoczął pracę na scenie polskiej w Warszawie, 1839 występował we Lwowie, 1841 wstąpił na scenę niem. we Lwowie, 1849—54 był członkiem Teatru Narodowego w Wiedniu, 1854—64 Teatru Nadwornego w Dreźnie. †1872 w Dreźnie.

Dawkins William Boyd, geolog angielski. *1838, od 1874 prof. w Manchester.

Dawson, 1) pr. dopływ rz. Fitzroy w Queensland (Australia pñ.-wsch.); 2) D. City, gł. miejsce pól złotych na teryt. Jukon nad rz. Klondike w Kanadzie, założ. w 1896; 3) D-na wyspa na pñ.-zach. od Ziemi Ognistej (Am. Płd.).

Dawson George Mercer, geolog amerykański, *1849, †1901, dyrekt. „Geological Survey“ kanad.; brał udział w delimitacji St. Zj. Am. Pñ. i Kanady wzdłuż 49° szer. pñ. Wskutek jego badań odkryto nad rz. Jukon złotodajne tereny Klondike (ok. 1887).

Dawydow Denis, gen. rosyjski i poeta. *1784. Brał udział w wojnie 1812—15, perskiej 1827 i polskiej 1831. †1839 w Moskwie.

Dax (Acqs), główne miasto okręg. w dep. franc. Landes nad rz. Adour; słynne źródła siarczane o temp. 25—62° C. Znane już w starożytności pod nazwą Aquae Tarbellicae.

Day Thomas, pisarz angielski, *1748, †1789; autor słynnej powieści dla dzieci pt.: „Historja Sandforda i Mertona“.

Dayton, m. przemysłowe w stanie Ohio (St. Zj. Am. Pñ.), założ. 1796, 153.600 mieszk.; siła wodna rz. Mad River pędzi przedsiębiorstwa bawełny, fabr. wagonów i maszyn roln., tartaki; rolnictwo.

Dazymetr (baroskop), przyrząd służący do wykazywania parcia gazu na ciała, znajdujące się w tym gazie.

Dąb, ob. *Quercus*.

Dąb (Domb), w. w pow. katowickim (woj. śląskie), 13.700 mieszk., kopalnie węgla, walcownia i stalownia, fabr. tekstury i smoly.

Dąb święty, występuje nieraz w wierzeniach

Dazymetr.

dawnych Słowian i Litwinów. W dębie tym mieszkali bogowie, jak np. Perun (ob.).

Dąb, herb polski: na tarczy w polu czerwonym młody dębeczak z pięciu korzeniami, dwoma liśćmi i trzema żołędziami; nad hełmem w koronie szlacheckiej także dębeczak.

Dąbie, m-ko w pow. kolskim (woj. łódzkie), nad rz. Nerem, 3.800 mieszk.

Dąbkowski Przemysław Roman, historyk prawa polskiego, * 1877 we Lwowie. 1906 docent, 1916 prof. nadzwyczajny, 1919 prof. zwyczajny dawnego prawa sądowego polskiego w Uniwersytecie lwowskim, 1901—1920 sekretarz Towarzystwa do Popierania Nauki Polskiej we Lwowie. Dzieła: „Prawo prywatne polskie“, 2 t.; „Przewóz wodny — studjum z hist. prawa polskiego“; „Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV—XVI w.“ i inne, jakoteż liczne prace z dziedziny archiwistyki polskiej.

Dąbrowa, gał dębowy; pole, na którym niegdyś rosła dębina.

Dąbrowa, 1) m. pow. w woj. krakowskim, 2.700 mieszk.; 2) m. w pow. sokólskim w woj. białostockim, 3.000 mieszk.; 3) w. w pow. chrzanowskim w woj. krakowskim, fabr. szkła kaflowego.

Dąbrowa, czesk. Dombrowa, w. w pow. fryszackim na Śląsku Cieszy. (Czechosłowacja), 5.250 mieszk. (62% Polaków), kopalnie węgla, polska szkoła górnicza.

Dąbrowa, herb polski: na tarczy w polu błękitnym srebrna podkowa, barkiem w górę, na ocyłach i barku po jednym złotym krzyżu; nad hełmem w koronie szlacheckiej sępie skrzydło, przeszyte strzałą.

Dąbrowa (Dąbrowski) Eugeniusz, malarz polski, * 1870 w Przywiłowie. Nie posiadał wykształcenia zawodowego. Wiele podróżował, czerpiąc w motywach Włoch, Algieru, Tunisu i in. tematy do swoich obrazów. Dzieła ważniejsze: „Jesień“ i „Jabłonie“ (1904).

Dąbrowa Tomasz, dowódca husarii za Zygmunta III. W czasie wojny inflanckiej odznaczył się szczególnie pod Białym Kamieniem, Djamentem i Kircholmem (1605), gdzie, dowodząc lewym skrzydłem jazdy polskiej, rozbił rajtarię Mansfeldta.

Dąbrowa Górnicza, m. w pow. bedzińskim (woj. kieleckie), w dolinie Czarnej Przemszy, 40.000 mieszk., osada górnicza i centrum przemysłu fabr.; kopalnie węgla, eksploatawne od 1796, „Huta Bankowa“, huta cynkowa, zakłady kotłarskie i mechaniczne.

Dąbrowica, 1) w. w pow. i woj. lubelskim, ruiny zamku Firlejów z XVI w.; 2) m-ko w pow. sarneńskim (woj. poleskie), na l. brzegu Horynia, 2.700 mieszk.

Dąbrowice, m-ko w pow. kutnowskim (woj. warszawskie), 4.500 mieszk.

Dąbrowno, niem. Gilgenburg, m. na Mazowszu pruskim (Prusy Wsch.), w pow. ostródzkim, rej. olsztyńskiej, między dwoma jeziorami, 1.610 mieszk.; zamek, fabryki płótna.

Dąbrowska Kazimiera, malarka polska (minjaturzystka), * 1891 w Radomiu, wystawia

swe prace w Tow. Zachęty. Zbiorowa wystawa 1924.

Dąbrowska Marja, współczesna nowelistka polska. Wydała: „Uśmiech dzieciństwa“, „Ludzie stamtąd“.

Dąbrowski Antoni, * 1769, † 1825, pijar; wykładał w kolegium pijarskim fizykę i nauki przyrodnicze, a w liceum — matematykę, fizykę i literaturę polską; w uniwersytecie warszawskim wykładał rachunek różniczkowy i całkowity. Napisał kilka podręczników matematycznych.

Dąbrowski Bonawentura, malarz polski, * 1800. Kształcił się na wydziale sztuk pięknych w uniwersyt. warszawskim. Brał czynny udział w powstaniu 1831. Jako oficer skazany był na kilkoletni pobyt w głębi Rosji. Po powrocie zamieszkał w Warszawie, gdzie cieszył się dużym uznaniem, malując portrety. Autor fresków w kościele po-reformackim w Chełmie. † 1861 w Warszawie.

Dąbrowski-Grzywo Wiktor, lekarz współczesny, od 1921 prof. medycyny sądowej na Uniwersytecie warsz. Prócz dzieł specjalnych wydał w 1924 uniwersytecki podręcznik medycyny sądowej.

Dąbrowski Ignacy, powieściopisarz polski, * 1869. Wydał: „Śmierć“, „Felka“, „Nowele“, „Chwila była przedwieczorna“, „Zmierzchy“, „Samotna“, „Matki“.

Dąbrowski Jan, współczesny historyk, prof. Uniw. Jagiellońskiego. Wydał: „Sprawa polska na Węgrzech 1914—16“ (1917), „Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370—1382“ (1918), „Władysław I Jagiełłończyk na Węgrzech“ (1922), „Węgry“ (1924).

Dąbrowski Jan, architekt polski, * 1892. Ukończył Akademię Sztuk Pięknych w Petersburgu; pracę samodzielną rozpoczął pod kier. prof. M. Lalewicza przy odbudowie gmachu Prezydium Ministrów w Warszawie. Od szeregu lat jest rządowym architektem Łazienek Królewskich.

Dąbrowski Jan Henryk, generał polski, * 1755 w Pierzchowcu, w województwie krakowskim. W 1770 wstąpił do wojska saskiego. W 1792 odbył kampanię polsko-rosyjską. W powstaniu kościuszkowskim odznaczył się przy obronie Warszawy. 18 listopada 1794 wzięty do niewoli rosyjskiej pod Radoszycami. Odrzucił propozycję przyjęcia służby pruskiej. W 1796 r. utworzył legiony polskie we Włoszech. Po bitwie pod Jeną przystąpił do tworzenia wojska w Wielkopolsce. Walczył pod Grunizdądem, Tczewem i Gdańskiem. Ranny pod Frydlandem. W kampanji 1809 wywarł znaczny wpływ na przebieg operacji. W 1812 bronił mostów na Berezynie. Po bitwie pod Lipskiem przeprowadził ostatek wojska polskiego za Ren. Po upadku Napoleona zajął się organizacją wojska Królestwa Polskiego, lecz wkrótce usunął się od życia publicznego. † 1818 w Winnogórze. Odznaczał się niepospolitym talentem organizacyjnym i dużymi zdolnościami jako dowódca. Pozostawił po sobie w rękopisach wydane póź-

niej pamiętniki i „Wyprawę do Wielkopolski w 1794“.

Dąbrowski Jarosław, członek Centralnego Kom. Nar. 1862, wódz naczelny komuny paryskiej. * 1836 w Żytomierzu. Ukończył korpus kadetów w Brześciu Litewskim i Szkołę Konstantynowską w Petersburgu. 1854—1859 brał udział w walkach na Kaukazie. 1861 ukończył Akademię Sztabu Generalnego w Petersburgu i w randze pułk. pisarza zaliczony został do Sztabu gen., 1862 objął stanowisko p. o. kwartiermistrza dywizji, konsystującej w Warszawie. Jeszcze w 1859 wraz z Sierakowskim Zygmuntem utworzył w Petersburgu spisek oficerów polskich. Po przyjeździe do Warszawy stanął na czele prac spiskowych w wojsku rosyjskim w Warszawie, został członkiem Komitetu Miejskiego i rewol. Naczelnikiem m. Warszawy, wreszcie członkiem Centr. Narodowego Komitetu. Obok Ignacego Chmielewskiego najwybitniejszy przywódca ówczesnego ruchu rewol. w Polsce. Opracował plan powstania, oparty na idei opanowania fortec rosyjskich w kraju przy pomocy spisku wojskowego. Aresztowany 14 sierpnia 1862, skazany na 15 lat katorgi, w 1865 w przebraniu kobiecem zbiegł z więzienia etapowego w Moskwie i, po ucieczce z zesłania jego żony, wyjechał wraz z nią za granicę. W 1870 r. został obrany wodzem tworzącego się w Lyonie legionu polskiego, ale, wskutek obalenia Paryża, nie objął osobście jego dowództwa. Po wybuchu komuny paryskiej mianowany wodzem armii zachodniej (słynne walki o Neuilly), wreszcie naczelnym wodzem sił zbrojnych komuny. Zginął po wkroczeniu wersalczyków do Paryża w czasie walk barykadowych 23 maja 1871. Pochowany na cmentarzu Père Lachaise w Paryżu.

Dąbrowski, 1) Józef, historyk, * 1876, studja w Warszawie i Krakowie, do 1904 czynny członek P. P. S., korespondent warszawski „Przedświtu“, potem naucz. gimn. w Kaliszu, od 1919 sędzia wojskowy, ogłosił m. in. pod pseudon. Grabca „Rok 1863“ (1912), „Ostatni szlachcic“ (2 t., 1923); † 1926; **2)** Marjan, brat poprz., literat i publicysta, * 1882; major wojsk pol. i szef wydziału wyznań niekatolickich min. spraw wojsk.; prace jego: „Dzieje założenia Państwa Belgijskiego“ (1913), „Żołnierz I-ej brygady i kampania na Wołyniu“ (1919), „Rozaniec życia i śmierci“ (1924); † 1925.

Dąbrowski Marjan, * 1878, założyciel i redaktor „Ilustrowanego Kurjera Codziennego“ w Krakowie; od 1922 poseł na Sejm.

Dąbrowski Stefan, współczesny chemik polski, * 1876; profesor chemii fizjologicznej na Uniwersytecie poznańskim; badał barwnik moczowy, kwasy oksyproteinowe; napisał pracę o dializie. Bierze udział w życiu politycznym, był 1920—21 podsekretarzem Stanu w ministerstwie spraw zagr., od 1922 jest posłem na Sejm.

Dąbrowski Wacław, przyrodnik-mikrobiolog; * 1879; od r. 1918 prof. w Szkole Głównej Gosp. Wiejsk. w Warszawie.

Dąbrowskie Zagłębie węglowe w pow. będzińskim (woj. kieleckie), część Zagłębia

śląskiego, kotlina od Sierszy i Katowic do Siewierza i Sławkowa. Kopalnie węgla od 1796; w 1913 produkcja wynosiła 9 milj. ton, w 1921 7,6 milj. ton. Węgiel dąbrowiecki jest naogół „chudy“, nie koksujący.

Dąbrówka, 1) Mała, niem. Eichenau, wieś w pow. katowickim (woj. śląskie), 8,500 mieszkańców; kopalnie węgla, huta ołowiu i srebra, walcownia ołowiu, fabr. rur ołowianych i śrutu; 2) Wielka, niem. Gross Dombrowka, osada przemysłowa w pow. rudzkim (woj. śląskie), 3,600 mieszcz.

Dąbrówka, córka Bolesława I, króla czeskiego. Żona Mieszka I. † 977.

Dąbski Jan, dziennikarz i działacz polityczny. * 1880, był posłem na Sejm ustawodawczy od 1919—1922; poseł na Sejm od 1922; były wiceminister spraw zagranicznych (1920—21); prezes polskiej delegacji do rokowań pokojowych z Rosją Sowiecką w Mińsku i Rydze; podpisał pokój ryski, jako pierwszy delegat Rządu Polskiego.

Deacona metoda otrzymywania chloru, sposób utleniania chlorowodoru zapomocą tlenu powietrza w obecności chlorku miedziowego, jako katalizatora. Reakcja: $4\text{HCl} + \text{O}_2 = 2\text{Cl}_2 + 2\text{H}_2\text{O}$.

Deak Franciszek, węgierski mąż stanu. * 1803. Po klęsce rewolucji 1848—49 zainicjował politykę ugody z Austrią w duchu dualizmu. † 1876.

Deal, m. port. w hr. Kent (Anglja póln.-wsch.), nad kanałem Kaletańskim; 13,000 mieszcz., kąpiele morskie.

Death Valley (dolina śmierci), pustynna, do 57° C. gorąca dolina w stanie Kaliforniji (St. Zj. Am. Płn.), 67 m. poniżej p. m.

Deauville, m. w Normandji przy ujściu rz. Touques, naprzeciw Trouville. Kąpiele morskie, zał. w 1862.

Débacle (franc.), załamanie się, klęska, pogrom.

Debata (franc.), rozprawa, dyskusja na zgromadzeniu, w parlamencie itd.

Debellatio (łac.), całkowity podbój jakiegoś państwa przez inne, np. Hanoweru przez Prusy w 1866.

Deblin Jerzy Karol, gen szwedzki. * 1758. Odznaczył się w wojnie 1808—09 przeciwko Rosji. 1816 mianowany prezesem nadwornego sądu wojennego. † 1820.

Debet, winien; słowo używane w buchalterji.

Debidour Antonin, historyk francuski, * 1847, profesor historii w Nancy, od 1906 w Paryżu; ogłosił m. in.: „Histoire diplomatique de l'Europe 1815—1878“ (2 t., 1891) oraz „L'Eglise catholique et l'Etat en France“ (2 t., 1906—09). † 1917.

Debit, pozwolenie na zbyt wzgl. sprzedaż czegoś. Głównie używa się w odniesieniu do pozwoleń, udzielanych na sprzedaż pism zagranicznych.

Debut (od franc. debut), pierwszy występ, zwłaszcza na scenie.

Deblokować (franc.), znieść blokadę, obłężenie.

Debo, jez. w Afryce zach., przepływ rz. Niger.
Deboli Antoni, dyplomata polski XVIII w., wychowaniec szkoły kadetów w Warszawie, od 1767 sekretarz legacji polskiej w Petersburgu, 1780 minister pełnomocny przy dworze cesarskim tamże; pracował tam pożytecznie do 1792, potem w Warszawie w 1794 czynny był w wydziale dyplomatycznym Najwyższej Rady Narodowej.

Debora, prorokini i oswobodzicielka ludu izraelskiego w epoce sędziów.

Debra, jar, parów, przez który trudno się przedostać; w górach wyżłobienia głębokie, któremi ścieka woda: w staropolszczyźnie las, gaj.

Debreczyn, węg. Debreczen, m. w wsch. Węgrzech, nad rz. Cisa, w żyznej dolinie (żuławy Debreczyńskie); 103.250 mieszk.; uniwersytet węg. (z 1531); przemysł: jedwabnictwo, wyrób fajok, mydło; handel produktami rolniczymi, 4 jarmarki doroczne.

Debussy Claude, wybitny kompozytor francuski, impresjonista w muzyce. *1862. Muzykę D. cechuje pierwiastek kolorystyczno-nastrojowy, powrót do muzycznych prymitywów francuskich, dążenie do wyzwolenia muzyki z pod wpływu Wagnera. Jedną z form muzycznych D. jest pejzaż muzyczny. D. utrzymuje swoje kompozycje w prostej homofonii, operując jedynie barwą. Napisał poematy symfoniczne: „L'après-midi d'un Faune”, „La mer”, miniaturowe fortepianowe, preludia orkiestrowe, nokturny, sonaty, pieśni do słów Verlaine'a i pięciu poematów Beaudelaire'a, operę: „Pelleas i Melisanda”, w której niematerialność dźwięku posuwa do ostatecznej granicy. †1918 w Paryżu.

Dacaine Joseph, botanik francuski, *1807 w Brukseli, 1851 prof. w Paryżu. †1882; autor prac o wodorostach, burakach, chorobach kartofli.

Decamps Aleksander, malarz francuski, *1803 w Paryżu, †1860 w Fontainebleau. Uczeń Abła de Pujol'a. Odkrył dla Europy piękno Wschodu. Dzieła ważniejsze: „Odwach turecki”, „Policja Smyrneńska”, „Szkoła turecka” i in., oraz obrazy batalistyczne: „Obleżenie Clermontu”, „Porażka Cymbrów” i in.

De Candolle Augustin Pyramus, znakomity botanik szwajcarski, *1778 w Genewie, 1807 prof. w Montpellier, 1816 w Genewie, † tamże 1841. Położył wielkie zasługi dla systematyki i geografii roślin. Główne dzieła: „Regni vegetabilis systema naturale”, „Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis”, „Théorie élémentaire de la botanique” i inne.

Decapoda zwierzęta: 1) podrząd mięczaków głowonogów o muszli wewnętrznej; 2) 10 ramion, z których czwarta para wydłużona i przekształcona w narządy chwytne. Do tej grupy należy np. małwa; 2) skorupiaki o 10 odnóżach chodowych. Należą tu np. rak rzeczny, homar, rak pustelnik, kraby itp.

Decatur, m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.), 44.000 mieszk.; uniwersytet; produkty rolnicze.

Decazes Elie, minister Ludwika XVIII, *1780. W r. 1815 został ministrem policji, 1819

ministrem spraw wewnętrznych i prezesem ministrów. Rządził w duchu umiarkowania, wbrew skrajnej reakcji. Ustąpił po zamachu na ks. Berry (1820), †1860.

Decemwiriowie, Decemviri, w starożytnym Rzymie kolegium założone z 10 urzędników: 1) Decemviri consulari imperio legibus scribundis, wybrani w r. 451 przed Chr. i wyposażeni władzą konsularną celem spisania ustaw. Spisali 12 tablic ustaw, ale za nadużycie władzy straceni w r. 450. Istniały jeszcze inne kolegia decemwirów np. 2) Decemviri litibus iudicandis, kolegium urzędników, których zadaniem było załatwianie sporów, dotyczących praw obywatelskich i spraw spadkowych.

Decentralizacja (łac.), system, polegający na pozostawieniu części władzy ustawodawczej lub jedynie wykonawczej, podrzędniejszemu organizmowi politycznemu, np. prowincjom, powiatom. W pierwszym przypadku (współudział w ustawodawstwie) mówimy o autonomji (ob. autonomja), w drugim (współudział w funkcji wykonawczej) — o samorządzie.

Dechamps Adolphe, belgijski mąż stanu, *1807. Był wodzem partii katolickiej. †1875.

Dechomierz, przyrząd do mierzenia oddechu; pojemności płuc.

Deciar, miara powierzchni, dziesiąta część ara, = 10 metr. kwadrat.

Dečín, niem. Tetschen, m. pow. w żupie Česká Lipa (Czechosłowacja), nad Elbą; 11.260 mieszk.; zamek Thunów, przedsiębiornia.

Decjusz, Publius Decius Mus, bohater rzymski, zwycięzca Samnitów (340 r. przed Nar. Chr.).

Decjusz, budowniczy w Polsce w XVI. Syn Justa Decjusza, sekretarza Zygmunta Starego; budowniczy przy kośc. Panny Marii w Krakowie.

Declaration of rights (ang.), ob. Deklaracja praw.

Decoctum (łac., od coquere, gotować), odwar. Często używany w medycynie sposób przygotowywania leków: surowce, zawierające środki lecznicze, nalewa się zimną wodą i gotuje przez pół godziny od chwili wrzenia, poczem saczy się na gorąco; substancje czynne surowca przechodzą do odwaru.

De Coster Charles, pisarz belgijski, *1827, †1879. Powieść: „Thyl Ulenspiegel”.

Decrescendo (muz.), przejście od forte do piano.

Decubitus (łac.), odleżyna, obumarcie tkanek wskutek niedostatecznego ukrwienia i odżywiania jej. D. powstaje u chorych. wyniszczonych długim leżeniem, u starców; najczęściej na częściach ciała, pozbawionych podściółki tłuszczowej (kość krzyżowa, biodra, ramiona).

Decyma (muz.), dziesiąty stopień skali diatonicznej w górę od danego tonu.

Decymetr, miara długości równa $\frac{1}{10}$ metra.

Decyster, $\frac{1}{1000}$ metra sześciennego.

Dedalos (Dajdalos), potomek starożytnego attyckiego rodu Erechtydów, mityczny budowniczy grecki; zbiegłszy po dokonanej zbrodni na wyspę Kretę, wybudował tam labi-

rynt, poczem uciekł z Krety, sporządziwszy dla siebie i syna swego Ikara skrzydła do lotu.

Dedeagacz, m. port, na półwyspie Bałkańskim, nad m. Egejskim, przy ujściu rz. Maricy; do 1912 tureckie, 1912—1919 bułgarskie, od 1920 greckie, obecnie tureckie; 2.500 mieszkańców.

Dedekind Richard, wybitny matematyk niemiecki. * 1831. Od 1862—1894 był profesorem matematyki w Brunświku. † 1916. D. był jednym z pierwszych matematyków, którzy ugruntowali matematykę na podstawach logicznych i uczynili z niej naukę dedukcyjną. D. pracował nad arytmetyką, teorią liczb i teorią mnogości. Autor jednej z dwóch najważniejszych teorii liczb niewymiernych (Pewnik Dedekinda). Z prac D. wymienić należy: „Stetigkeit und irrationale Zahlen“ (Brunświk, 1870); tłum. na język polski przez St. Straszewicza: „Ciągłość a liczby niewymierne“ (Warszawa, 1914); „Was sind und was sollen die Zahlen“ (Brunświk, 1888).

Dederkały Wielkie, w. w pow. Krzemienieckim (woj. wołyńskie), miejsce urodzenia Hugona Kołłątaja w 1750.

Dederko Jakób ks., pierwszy biskup miński 1798; † 1829.

Dedukcja (łac.), wnioskowanie z prawdziwości zdania ogólnego o prawdziwości zdania szczegółowego. W szerszym znaczeniu nazywamy dedukcyjnym wszelkie rozumowanie, w którym dla danych racji szukamy następstw. Rozumowanie ded. bywa albo wnioskowaniem, albo sprawdzaniem. Ded. metoda, ded. system, ob. Metoda dedukcyjna. Dedukować, wysnuwać wnioski.

Dedykacja (łac.), przypisanie, poświęcenie komuś swojego dzieła.

Dee, rzeki 1) w Walii płn. (Anglia pld.-zach.), do m. Irlandzkiego; 2) w Szkocji, do m. Płn.; 3) w prow. Leinster w Irlandji wsch.

De facto (łac.), istotnie, rzeczywiście.

Defekacja, sposób oczyszczania soku buraczanego przy fabrykacji cukru przez działanie nań wapna palonego, które strąca całkowicie lub częściowo kwas fosforowy, szczawiony, cytrynowy i inne kwasy organiczne, pozatem żelazo; następnie rozkłada związki azotowe, a co najważniejsze, nadaje sokowi buraczanemu odczyn alkaliczny, chroni więc przed procesami fermentacji.

Defekacyjne błoto, szlam, który się otrzymuje po procesach defekacji i saturacji przy fabrykacji cukru z buraków; zawiera 0,2% cukru na wagę buraków; cenne jako nawóz, ze względu na wapno, kwas fosforowy i azot.

Defensor fidei (łac. obrońca wiary), tytuł honorowy królów angielskich, nadany przez Leona X w 1521 królowi Henrykowi VIII.

Defensywa (łac.), prowadzenie walki systemem odpornym, w przeciwieństwie do systemu zaczepnego: ofensywy. Także dział służby wojskowej i policyjnej dla spraw walki przeciwko szpiegowi i działaniom przeciwpasłstwowym.

Deferencja (łac.), uszanowanie, czołobitność; deferować: przepisywać, wyznaczać, używać (do przysięgi).

Defetyzm (franc.), nastrój pesymistyczny, przynębienie, niewiara w powodzenie. Podczas wojny światowej nazywano we Francji defetystami tych, którzy krytycznie zapatrywali się na wyniki wojny i wypowiadali pesymistyczne przepowiednie o jej skutkach.

Deficyt, nadwyżka rozchodu nad dochodem i powstały wskutek tego brak pokrycia wydatków.

Défilé (franc.), wąska droga, wawóz. Stąd defilada — przemarsz oddziału wojskowego przed dowódcą.

Definicja (łac.), zdanie, wyjaśniające znaczenie pewnego wyrazu. Arystoteles przeciwstawiał def. rzeczowe (realne), ujmujące istotę rzeczy, def. słownym (nominalnym), ujmującym znaczenie wyrazu; nauka współczesna zna tylko def. słowne. Def. dzieli się na analityczne, wyjaśniające znaczenie wyrazów znanych i używanych, i syntetyczne, nadające znaczenie nowym terminom. O roli def. w matematyce ob. metoda dedukcyjna.

Definiowanie, wyjaśnianie znaczenia wyrazu.

Deflacja (od łac. deflare — zwięzać), praca wiatru, polegająca na zwięzaniu cząstek pyłu lub ziaren piasku i przenoszeniu ich z jednego miejsca na drugie. Zjawisko d. jest szczególnie silne na terenach pustynnych, niepokrytych roślinnością, a więc na piaskach i glinach. Np. w Chinach, w okolicach, znajdujących się na glinach, wiatr z gościńców wywiewa tak znaczne ilości pyłu glinianego, że drogi te, mając po obu stronach pola uprawne, opuszczają się coraz bardziej w głąb i tworzą wawozy do 36 metrów głębokości.

Deflacja w znaczeniu finansowem, przeciwieństwo do inflacji (ob.).

Deflegmator, nasada, zakładana na przyrząd destylacyjny; ma na celu uprzednie zgęszczanie i oziębianie na sobie pary, zanim ta przejdzie do rurki odprowadzającej. Dzięki temu części ciał przy wyższej temp. wrzących, porwane przez parę, spływają z powrotem do destylatora, więc oddzielają się od cieczy destylowanej.

Deflektor, wentylator mechaniczny.

Defloracja (łac.), przekwitnięcie. Pozbawienie dziewictwa.

Defoe, (wym. Difo) Daniel, pisarz angielski. * 1660, † 1731. Autor słynnych „Przygód Robinsona Cruzo z Yorku”.

Doformacja, ob. Odkształcenie.

Defraudacja (łac.). sprzeniewierzenie; według ustawy karnej przekroczenie lub zbrodnia, zależnie od wartości rzeczy sprzeniewierzonej.

Defregger Franz, malarz niemiecki, * 1835 w Tyrolu, † 1921 w Monachjum. Kształcił się w Insbruku, Monachjum i Paryżu (1863—65), poczem powrócił do kraju. Malował obrazy rodzajowe z życia Tyrolczyków. Ważniejsze

Deflektor.

z nich: „Dwaj bracia“ (1871), „Powrót zwycięzców“ (1876), „Wróżbita“ (1891).

Dega, wyżyny Abisynji ponad 2.400 m.; klimat umiarkowany, łąki; chów bydła.

Degas Edgar, malarz francuski, * 1834 w Paryżu, † 1917. Należał (od 1874) do grupy impresjonistów; odznaczał się nieprześcignionem mistrzostwem w odtwarzaniu ruchów ciała, zwłaszcza ciała kobiecego. Prace ważniejsze: „Danseuse étoile“ (muz. Luksemburskie), „Robert le Diable“ (South Kensington), „Danseuses“ (kol. Lerolle'a), „Femme à la toilette“ (muz. Luksemburskie).

Degeneracja, wynaturzenie się, zwyrodnienie.

Dego, m-ko w prow. włoskiej Genova, położone nad Bormidą, 1.054 mieszk. Pamiętne zwycięstwem Bonapartego nad Austriakami (1796).

Degoutte Jean, generał francuski, * 1866, w czasie wielkiej wojny dowódca dywizji marokańskiej, od r. 1919 komendant wojsk okupacyjnych w Nadrenji, w 1923 dowódca wojsk okupacyjnych w zagłębiu Rury.

Degradacja, 1) według prawa kościelnego najsurowsza kara, wymierzona występnyemu klerykowi; 2) pozbawienie, w drodze dyscyplinarnej lub sądowej, stopnia wojskowego.

Degras, tłuszcz garbarski; powstaje przy garbowaniu skór na tzw. „zamsze“, z utleniania i fermentacji tranów. Otrzymać go można przez wdmuchiwanie powietrza do tranu ogrzanego do 120°. Używa się do natłuszczania skór.

De Gubernatis Angelo, poeta i uczony włoski. * 1840 w Turynie. 1867 prof. filologii w Florencji, 1891 w Rzymie. Od 1887 kierownik czasopisma „Giornale della Società Asiatico Italiana“, od 1894 czasopisma: „La vita italiana“. Pisał dramaty (najbardziej znana trylogia „Il re Nala“), dzieła biograficzno-historyczne („Dizionario biografico degli scrittori contemporanei“, „Ricordi biografici“ i in.), prace z dziedziny orientalistyki („Mitologia vedica“, „Fonti vediche dell'epopea“, „Lecture di archeologia indiana“), studia porównawcze nad mitologią i literaturą. † 1913.

De gustibus non est disputandum (łac.), w sprawach smaku niema dyskusji.

Dehmel Richard, wybitny poeta niemiecki. * 1863, † 1920. Wyd.: „Zwei Menschen“ (1903) i i.

Dehors (franc.), zewnątrz; pozory.

Dehra Dun, m. okręg. w prow. Agra Oudh (Indje bryt.), 30.000 mieszk., instytut leśniczy.

Dehydratyzacja, odwodnienie, termin stosowany głównie w chemii.

Deifobos, syn Priama i Hekuby, jeden z najdzielniejszych Trojan. Po śmierci Parysa, małżonek Heleny, zginął z rąk Menelausa przy zdobyciu Troi.

Del gratia (łac., z Bożej łaski), formułka w tytule arcybiskupów i biskupów, a także w tytule książąt i panujących od czasów Karolingów.

Deimos, zewnętrzny księżyc planety Marsa, odkryty przez astronoma A. Halla z Washing-

tonu w 1877. Okrąża swoją planetę w odległości 23.200 km. od jej środka w ciągu 30 godz. 18 min. Średnica D. jest tak mała, że bezpośrednio nie można jej wymierzyć. Pickeering, na zasadzie pomiarów fotometrycznych blasku, podaje liczbę około 11 km., późniejsze pomiary 7—8 km. D. i drugi księżyc Marsa — Fobos (ob.), należą do najmniejszych znanych ciał niebieskich.

Deiokes, według wersji, przekazanej przez Herodota, stanął na czele powstania Medów przeciwko Asyrii i został królem Medji.

Deizm, światopogląd, który uważa Boga za praprzyczynę wszelkiego istnienia, nie uznaje jednak nadprzyrodzonego działania boskiego, ani objawienia. Deizm odgrywał wybitną rolę i nadawał piętno umysłowości XVIII wieku (ob. Oświecenie). Główni przedstawiciele deizmu w Anglii: Herbert of Cherbury, Antoni Collins, Jan Toland, Mateusz Tindal, hr. Shaftesbury i inni; we Francji: Voltaire, Rousseau; w Niemczech: Reimarus, Nicolai, Lessing, Mendelssohn.

Dejanira (Dejaneira), córka króla m. Kalydonu Ojneusa, żona Heraklesa. Przez nieporozumienie natarła szatę męża jadawitą krwią centaury, wskutek czego straszliwy ogień, przenikający coraz głębiej do wnętrza, poczał palić członki Heraklesa.

Dejean Jean François hr., entomolog francuski; * 1780 w Amiens; służył w wojsku, odznaczył się w kampanii 1812, został 1813 generałem dywizji, był pod Waterloo adjutantem Napoleona. † 1845. Wydał: „Species générales des coléoptères“ (przy współpracy Aube'go) i „Iconographie des coléoptères d'Europe“ (przy współpracy Boisduval'a i Aube'go).

Déjeuner (franc.), śniadanie.

Dejma (niem. Deime), żeglowne pr. ramie dolnej Pregoly w Prusiech wsch. (Niemcy), od Tapiewa do zatoki Kurońskiej; kanał do doln. Niemna.

De jure (łac.), z punktu widzenia prawa; genezy wyrażenia można się dopatrywać w strukturze przewodu sądowego rzymskiego, który się dzielił na postępowanie *de jure* i *de facto*, tj. na ocenę prawnego charakteru sporu i merytoryczne rozstrząsanie sprawy.

Dejwud (przy budowie okrętów), więźba, łażąca sztabę i kontrsztabę z kilem.

Dekabryści, spiskowcy wojskowi rosyjscy, którzy w grudniu 1825 wywołali w Petersburgu powstanie wojskowe, w celu niedopuszczenia Mikołaja I do objęcia tronu, oraz przkształcenia Rosji w państwo konstytucyjne. Po zgnieceniu powstania najwybitniejszych przywódców spisku: Pestala, Rylejewa, Kachowskiego, Bestużewa i S. Murawjewa-Apostola stracono 6 sierpnia 1826.

Dekada (greck.), całość, składająca się z dziesięciu jednostek; okres czasu, złożony z dziesięciu miesięcy, tygodni lub dni. Według rewolucyjnego kalendarza francuskiego, tydzień składał się z dziesięciu dni.

Dekadencja (łac.), schyłek, upadek. W literaturze okres przekwitu, przesytu, przerafinowania.

Dekagram, miara masy albo ciężaru, równa 10 gramom.

Dekalitr, miara objętości, równa 10 litrom.

Dekalog (greck., dziesięć słów, przykazań) jest zbiorem przykazań, według tradycji biblijnej, napisanych na 2 tablicach i objawionych na górze Synaj. Tekst dek. mieści się w 2 ks. Mojż.: 20. w. 1—17 i 5 Mojż.: 5, 1—18. Treść i porządek przykazań w kościołach chrześcijańskich nie są jednakowe. W przeciwieństwie do kościoła rzymsko-katolickiego i ewangelicko-luterańskiego, kościół ewangelicko-reformowany uznaje przykazanie o czci obrazów i posągów jako 2-gie z rzędu, łącząc 9-te i 10-te w jedno przykazanie. Takі sam porządek mają prawosławni, podczas gdy Żydzi wstęp do przykazań liczą jako 1-sze a 1-sze i 2-gie kościoła reform. jako 2-gie przykazanie.

Dekameron, zbiór stu opowiadań prozą włoskiego pisarza Boccaccia, malujących dosadnie i jowialnie obyczaje włoskie XIV w.; żywy i barwny styl.

Dekamet, miara długości, równa dziesięciu metrom.

Dekan, $C_{10}H_{22}$, związek organiczny, złożony z węgla i wodoru, należący do parafin — węglowodorów nasyconych; znajduje się w ropie naftowej.

Dekan Jan, budowniczy polski w. XVII. Obywatel i radny miasta Leszna w Wielkopolsce. Wsławił się okazałymi gmachami, pod jego kierunkiem stawianymi. Najcelniejszy z nich w Zbąszynie, wzniesiony w 1632 dla Abrahama Ciświckiego, kasztelana śremskiego. D. przetłumaczył książkę Diego Ufana, pt.: „Archelia, albo artyleria, to jest fundamentalna y doskonała informacja o strzelbie“.

Dekan (Dekhan), pld. część Indyj, stary ląd ze skał krystalicznych, wyżyna otoczona górami Windia i Ghat. Zach. Ghat, opadając ku zatoce Oman, pozostawia żyzną nizinę nadbrzeżną Malabar, wsch. Ghat — piaszczystą i nieurodzajną Koromandel. Na pld. łączy się oba łańcuchy Ghat w lesistych górach Nilgiri. Wnętrze wyżyny suche, sztucznie nawadniane, nadbrzeżne niziny wilgotne; lasy i dżungle, bawełna, zboża. Kopalnie złota, diamentów (Golkonda), rudy żel., węgla. Ludność pierwotna Drawidowie. Pod względem administracyjnym D. zajmują 2 prow. bryt.: madraska i bombajska, 2 państwa hołdownicze: Hajderabad i Majsur, posiadłość portug. (Goa, Damao) i franc. (Pondichéry, Karikal).

Dekantacja, sposób oddzielania dwóch cieczy o różnej gęstości: np. śmietany i chudego mleka, wody i oleju, alkoholu metylowego i kwasu octowego.

Dekapitacja (łac.), oddzielenie głowy płodu od tułowia, operacja dokonywana przy tzw. położeniu poprzecznym zaniedbanem. Dekapitacja poświęca dziecko, ratując matkę.

Dekatyżacja polega na przepuszczeniu tkaniny pomiędzy dziurkowanymi walcami, napełnionymi parą, w celu nadania trwałego połysku; d. odpornia tkaninę na działanie wilgoci.

Dekert Jan, prezydent miasta Warszawy za

czasów sejmu czteroletniego. † 1790. Pracował nad podniesieniem stanu mieszczańskiego.

Dekker Edward Douwes (pseud. Multatuli), znakomity pisarz holenderski. * 1820 w Amsterdamie; przez 17 lat przebywał jako urzędnik na Jawie; 1857 wrócił do Europy a od 1866 mieszkał w Niemczech. † 1887 w Nieder-Ingelheim. Dzieła: słynna powieść „Max Havelaar“ na tle stosunków w Indiach wschodnich, „Minnebrieven“, „Ideen“; dramaty i inne. Dzieła jego odznaczają się oryginalnością myśli i wysokim poziomem etyki.

Deklamacja, prawidłowe i umiejętne wygłaszanie utworów literackich.

Deklaracja (łac.), 1) oświadczenie; np. oświadczenie rządu w sprawie jakiejś ustawy, traktatu zawartego i t. p., 2) zeznanie podatkowe, 3) wykaz przedmiotów, podlegających ocenie.

Deklaracja niezależności (Declaration of Independence) była aktem oficjalnego zerwania łączności państwowej przez kolonie angielskie w Ameryce północnej z krajem macierzystym (4 lipca 1776).

Deklaracja petersburska 1868 r., umowa międzypaństwowa, zabraniająca używania kul wybuchowych w armiach europejskich.

Deklaracja praw (Declaration of Rights), w 1689 uchwalona przez parlament angielski po wypędzeniu z kraju Jakóba II Stuarta i zatwierdzone przez Wilhelma Orańskiego. Od biera królowi moc zawierania uchwał parlamentu, rozszerza kompetencje parlamentu, przyznaje ludności prawo petycji. Wraz z aktem o następstwie tronu (1701) kładzie podwaliny prawne angielskiego ustroju ściśle parlamentarnego.

Deklaracja praw człowieka i obywatela (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen), uchwalona przez Zgromadzenie Ustawodawcze francuskie w sierpniu 1789 r. i ogłoszona jako wstęp do Konstytucji francuskiej 1791 r. Deklaracja ta wychodzi z założeń demokratycznych i opiera się na zasadach filozofii prawa naturalnego. Proklamuje równość obywateli, suwerenność ludu, prawo nietykalności osobistej, wolność sumienia, słowa i pracy.

Deklinacja (astr.), zboczenie, jedna ze współrzędnych równikowych (ob. Gwiazdy współrzędne).

Deklinacja (w gram.), w językach indo-europejskich i semickich odmiana zakończeń słów w celu wyrażania w mowie różnych stosunków między temi wyrazami.

Deklinacja magnetyczna, ob. Magnetyzm.

Deklinacyjna igła, deklinator, ob. Magnetyzm.

Dekolt (franc.), wycięcie u sukni, odsłaniające szyję i górną część gorsu, niekiedy ramiona i plecy.

Dekompensacja (łac.), ob. Niedomoga serca.

Dekompozycja (łac.), pojęcie, wprowadzone przez pediatrę niemieckiego Finkelsteina, dla oznaczenia stanu ostatecznego wyniszczenia niemowlęcia. D. występuje wskutek długotrwa-

lego głodzenia niemowląt lub wskutek nieodpowiedniego pokarmu sztucznego.

Dekoracja w sztukach plastycznych oznacza ozdobę, upiększenie przedmiotu wzgl. budynku, wykonane zapomocą malarstwa, rzeźby, inkrustacji, mozaiki, albo też emalowania itp. W zastosowaniu do zdobienia wzgl. kształtowania przestrzeni scenicznej nazywa się d. teatralną. Teatr antyczny (klasyczny) posiadał stałą d., wyobrażającą przeważnie ścianę pałacu z trzema wejściami. W wiekach średnich również stosowano d. stałe, przedstawiające w szeregu budowli ustawionych na scenie: raj, Nazaret, świątynię, podium apostołskie, piekło itp. Zasada d. niezmiennych dotrwała aż do epoki romantyzmu, kiedy to utrwalił się obecnie znany system d. zmiennych, całkowicie zastosowanych do wymagań każdej sceny (Daguerre i Bouton). Powstał specjalny kierunek teatralnego malarstwa dekoracyjnego. Zapomocą odpowiednio malowanych kulis i osłon scena miała dawać złudzenie rzeczywistego miejsca akcji. Starano się przytem o zachowanie jak największego realizmu i ścisłości historycznej. Na tem polu wyróżnili się Ciceri, Gay, Gropius, Schinkel, w Warszawie Głowacki, Sacchetti, Groński, Klopfert. W końcu XIX w. G. Craig powrócił do dawnych konwencjonalnych d. i zapoczątkował świetny okres współczesnej twórczości w tej dziedzinie; rozwijający się w dwóch zasadniczych kierunkach: realistycznym i abstrakcyjnym. Skrajny realizm artystyczny w Niemczech u Reinharda, w Rosji u Stanisławskiego, w Polsce — Drabik, Frycz i w teatrze „Reduta”. Impresjonistyczne, kolorystyczne d. Baksta, Golowina i Roericha w Rosji. D. abstrakcyjne: w Niemczech — ekspresjonistyczno-mechanistyczne Münza, Poelziga i Schreyera; w Rosji — d. konstrukcyjne Tairowa, mechanistyczne Meyerholda; we Włoszech — d. simultaneistyczne Prampoliniego i Marinettiego; w Polsce d. malowniczo-ekspresyjne Pronaszków.

Dekoracyjne malarstwo, ob. malarstwo.

Dekrement logarytmiczny, logarytm stosunku kolejnych wychyleń przy drganiach tłumionych.

Dekret (łac.), rozkaz, rozporządzenie.

Dekret Gracjana, prywatna kodyfikacja prawa kanonicznego, zrehabilitowana przez Gracjana, mnicha klasztoru św. Feliksa i Nabora w Bolonii, profesora tamtejszego uniwersytetu, w latach 1139—1150. Dzieło Gracjana stanowi pierwszą kodyfikację prawa kanonicznego.

Dekreta kondyktowe (łac.), w dawnym prawie polskim ugody między stronami, zatwierdzane przez sąd.

Dekretaty, nazwa jednego ze źródeł prawa kościelnego.

Dekretaty Grzegorza IX, urzędowa i wyłączna kodyfikacja prawa kanonicznego, sporządzona przez św. Rajmunda na rozkaz papieża Grzegorza IX; ogłoszona bullą *Rex pacificus* w 1234, pozbawiła mocy wszystkie dotychczasowe zbiory prawa kościelnego. Komentarz do zbioru, *glossa ordinaria*, ułożył Bernard de Bolone († 1263).

Dekretarz (łac.), w dawnej Polsce księga sądowa, do której wpisywano wyroki z motywami.

Dekstryny, $C_6H_{10}O_5$, związki organiczne pomiędzy skrobią a cukrem, z wodą tworzą syropy o własnościach klejących. D. tworzy się ze skrobi pod wpływem temp. od 120°—180°, tzw. d. prażona, lub też przez skraplanie skrobi kw. solnym, tzw. d. kwasowa. Wyrabia się d. w dużych ilościach, gdyż zastępuje drogą gumę arabską, jako środek klejący, np. przy drukowaniu i apreturze tkanin, przy wyrobie atramentów, tanich cukierków i t. d.

Del. skrót 1) zamiast *deleatur* „do przekreślenia”, odpowiedni znak w korekcie; 2) zamiast *delineavit*: „rysował”, skrót, spotykany często na miedziorytach, sztychach.

De la Bèche Henry Thomas sir, znakomity geolog angielski, * 1796 w Londynie. W 1832 podjął pracę nad opisem geologicznym Anglii, po której dokonaniu otrzymał tytuł: „Director of the Geological Survey”. Opracował bardzo cenione mapy geognostyczne. † 1855. Dzieła: „Researches in Theoretical Geology”, „Report on the Geology of Cornwall, Devon and West-Somerset”, doskonały podręcznik: „Geological observer” i inne.

Delaborde, 1) Jean Joseph, finansista franc., * 1724, bankier Ludwika XV, znany z dobroczynności. † 1794; 2) Henri, hr., francuski historyk sztuki; * 1811; kształcił się w malarstwie pod kier. Delaroche. Wyd. „Le cabinet des estampes de la Bibliothèque nationale”. „Marc. Ant. Raimondi”, 1 in.; † 1899.

Delacja, doniesienie, tajne oskarżenie, ob. Delata.

Delacroix Eugène, znakomity malarz francuski, * 1799 w Saint Maurice. Uczeń Guérina i Davida. Zacięty przeciwnik klasycyzmu i żarliwy przywódca kierunku romantycznego. Jego pierwsze obrazy: „Łódź dantejska” (1822, Louvre) i „Rzeź w Chios” (1824, Louvre) jaskrawo zamanifestowały powrót baroku w w. XIX; dokładnie określona forma ginie wśród gry światłocienia, konstrukcja opiera się na kontrastach barwnych i świetlnych, dynamizm, prawie ekspresjonistyczna dążność do spotęgowania siły wyrazu. Wartości te stały się wytycznymi dla całego późniejszego malarstwa w. XIX, łącznie z impresjonizmem. Z jego licznych dzieł ważniejsze: „Sardanapal” (1827), „Marino Falieri” (1827 Coll. Wallace), „Wolność, wiodąca lud na barykady” (1831, Louvre), „Sprawiedliwość Trajana” (1840, Rouen), „Jakób walczący z Aniołem” (1859), portrety Paganiniego, Chopina i in. Pozostawił swoje „Pamiętniki”. † 1863 w Paryżu.

Delacroix Leon, polityk belgijski, * 1865. Członek partii katolickiej. 1918 został prezesem ministrów.

Delagoa, zatoka oceanu Indyjskiego na pld. wybrzeżu Afryki wsch. portug.; zwana także zatoką Lourenço Marques; port naturalny Afryki pld.; kolej do Transwaalu.

Delambre Jean Baptiste Joseph, a-

stronom i geodeta francuski, *1749, †1822, jeden z twórców systemu metrycznego. Wydał tablice ruchu Słońca, Jowisza, Saturna i Urana, a także satelitów Jowisza i Saturna, oraz kilka prac z astr. teoretycznej, praktycznej i historii astronomii.

De lana caprina (łac. „o wełnę kozia”), o rzeź drobnią; przysłowie, używane na oznaczenie kłótni o drobiazgi.

De la Rey Jakób Henryk, generał boerski w czasie wojny południowo-afrykańskiej, *1847 w Oranji. Zwycięzca z pod Noitgedacht 1900. Wzięty do niewoli przez Methenena 1902. †1914 w Johannesburgu.

De la Rive Auguste Arthur, fizyk szwajcarski, *1801 w Genewie, †1873. Prof. w Genewie. Prace z dziedziny elektryczności i magnetyzmu.

Delaroche Paul, malarz francuski, *1797 w Paryżu, †1856. Uczeń Wateleta i Gros'a. Mistrz juste-milieu między czystym klasycyzmem i romantyzmem. Malował obrazy historyczne, operując efektami teatralno-kostjumowymi. Z nich ważniejsze: „Śmierć Elżbiety” (1827, Louvre), „Dzieci Edwarda” (1831, Louvre), „Cromwell przy trumnie Karola I” (1831, Nîmes), portrety Guizota, A. Czartoryskiego i in. Dzieła jego wywarły silny wpływ na sztukę polską (Simmler).

Delata (łac.), w Rzymie tajemne oskarżenie, denuncjacja.

Delator (łac.), oskarżyciel, denuncjant, donosiciel (w starożytnym Rzymie).

Delatyn, m. w pow. nadworniańskim (woj. stanisławowskie) nad Prutem; 6.000 mieszcz., państwowa żupa solna, źródło solankowe; piękne położenie.

Delatynska przełęcz w Beskidach wsch. z doliny Prutu do doliny Cisy, 931 m.

Deleauay, 1) Charles Eugène, matematyk i astronom francuski, *1816 w Lusigny, prof. w Paryżu, 1870 dyrektor obserwatorium. †1872. Dzieła: „Traité de mécanique rationnelle”, „Théorie de la lune”; 2) Jules Elie, malarz francuski, *1828 w Nantes, †1891 w Paryżu. Malował obrazy historyczne i religijne. Z dzieł: dekoracje w kościele Św. Trójcy w Paryżu i w nowej Operze paryskiej; 3) Robert, nowoczesny malarz francuski, *1839 w Paryżu, †1892 tamże. Autor obrazu „Tętniąca wieża Eifla”.

De Laval, szwedzki inżynier, wynalazca i konstruktor nazwanej jego imieniem turbiny parowej ciśnającej, osiowej (około r. 1889).

Delaveaux Ludwik, przyrodnik i etnograf polski; *1784, †1870, ogłosił m. in.: „Górale beskidowi zachodniego pasma Karpat” i „Pamiętnik” (1879).

De Lavcaux Ludwik, malarz polski, *1869 w Jaronowicach. Kształcił się w krajkowskiej szkole, potem w akademii Monachijskiej. Jego obrazy i studia, wystawiane w kraju i zagranicą, zwracały ogólną uwagę. Wyjechał do Paryża, gdzie zyskał uznanie. Dzieła: „Autoportret”, „Strach”, „Praczkę”, oraz wielka liczba paryskich fragmentów miejskich, †1904 w Paryżu.

Delavigne Casimir, poeta francuski, *1793, †1843. Autor dramatów historycznych i poezyj (m. i. „Warszawianki”).

Delaware, 1) rz. w wsch. St. Zj. Am. Płn., z gór Catskill do zatoki D. Atlantyku, dług. 490 km., kanały do rz. Hudson i zatoki Chesapeake; 2) półwysep nad zatoką D. Atlantyku w wsch. St. Zj. Am. Płn., 13.500 km²; 3) stan St. Zj. Am. Płn. na wsch. wybrzeżu półwyspu D., 6.138 km², 223.000 mieszcz. (8.760 Polaków, 30.500 murzynów), klimat łagodny, rolnictwo; stol. Dover, m. Wilmington.

Delbrück, 1) Rudolf, mąż stanu pruski, *1817 w Berlinie, †1903 tamże. 1867—1876 prezes urzędu kanclerskiego, 1868—1876 pruski minister; 2) Berthold, lingwista, *1842 w Berlinie, †1922; od r. 1869 profesor w Jenie; badacz sanskrytu; autor: „Indogermanische Sprachverwandtschaftsnamen”; 3) Hans, historyk, zwłaszcza w dziedzinie wojskowości, *1848 w Bergen na Rugii, 1885 prof. w Berlinie, od 1888—1919 wydawca „Preussische Jahrbücher”. Dzieła: „Perserkriege und Burgunderkriege”, „Strategie des Perikles”, „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte”; przeciwnik Ludendorffa.

Delcassé Théophile, polityk i mąż stanu francuski, *1852, †1923. Min. spraw zagr. 1898 do 1905, min. marynarki 1911—12, ambasador w Petersburgu 1913—14, min. wojny w czerwcu 1914, min. spr. zagr. 1914—15. Twórca porozumienia Francji z Anglią. Mocne stanowisko polityczne Francji w czasie wojny jest w znacznej części jego zasługą.

Deleatur, ob. Del.

Deleda Grazia, poetka i powieściopisarka włoska, *1875; z utworów jej przełożono na język polski: „Po rozwodzie” (1904), „Pociąg” (1907).

Delegacja (łac.), w znaczeniu prawniczym: zlecenie, przekazanie; przelew własnego pełnomocnictwa na osobę trzecią; w Austro-Węgrzech od 1867—1918 wydziały parlamentarne obu części monarchii, obradujące nad sprawami wspólnymi; w Polsce delegacje sejmowe, zastępujące sejmy w 1767—68 i 1773—75; pierwsza dla przeprowadzenia traktatu wieczystego z Rosją, druga uchwaliła trzy traktaty rozbiorowe; delegat: wysłannik w poruczonej mu sprawie.

De Leon Daniel, socjalistyczny działacz amerykański. W 1905 założył rewolucyjne stowarzyszenie robotnicze o charakterze syndykalistycznym pod nazwą „Industrial Workers of the World” (I. W. W.), czyli „Przemysłowi Robotnicy Świata”.

Delescluze Louis Charles, rewolucjonista francuski, *1809. 1836 zesłany do Kajenny na lat 6. Uczestnik rewolucji 1848. Jeden z najwybitniejszych wodzów komuny paryskiej 1871. Poległ w maju 1871 w czasie walk barykadowych po wkroczeniu wersalczyków do Paryża.

Delfin, mały gwiazdozbiór nieba północnego, między konstelacjami Pegaza i Orła.

Delfin, od połowy XIV w., tj. od czasu przyłączenia do Francji Delfinatu, tytuł francuskiego następcy tronu.

Delfin, zwierzę, ob. *Delphinus*.

Delfin, atrybut Posejdona, Afrodyty i Apollona.

Delfinat (franc. *Dauphiné*), dawna prow. pld.-wsch. Francji, obecnie dep. *Isère*, *Hautes Alpes*, część dep. *Drôme* i *Vaucluse*; *Haut Dauphiné* obejmuje *Prealpy* i *Alpy* wysokie, *Bas D.* dzielnicę pomiędzy *Rodanem* i *Izerą*; stol. *Grenoble*; jako część *Burgundii* należała do państwa frankońskiego, w 1032 jako spadek przeszła do cesarza niem., 1349 do Francji, odąd na stałe z nią związana. *Alpy Delfinackie*, część *Alp. zach.* od rz. *Durance* do *Col du Bonhomme*.

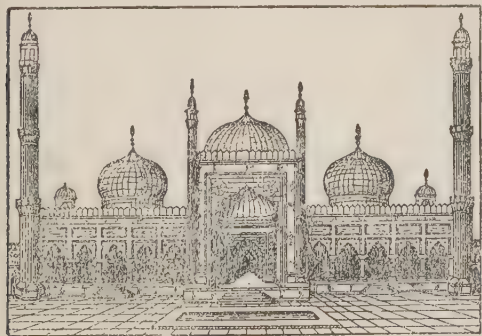

Herb Delfinów
(1349—1830).

Delft, m. w prow. *Zuidholland* (*Holandia*), 40.000 mieszk.; politechnika, kanał do *Hagi*; słynne wyroby porcelanowe.

Delfy, w staroż. m. w *Focydzie* (*Grecja*), u pld. podnóża góry *Parnasu*, jedno z głównych ognisk życia greckiego, głośne z kultu *Apollina*, który miał tu wspaniałą świątynię, mieszczącą w sobie przybytek słynnej wyroczni: przepowiadała tu przyszłość wieszczka, zwana *Pytią*, siedząc na trójnogu ze spiżu nad głęboką rozpadliną w skale, z której wydobywały się gazy ziemne; ciemne nieraz i niezrozumiałe jej słowa ujmowali w ściślejsze orzeczenia otaczający ją kapłani. Znaczenie wyroczni przez długie wieki było ogromne w całym świecie starożytnym, m. in. za jej wskazówką kolonizowali *Grecy* systematycznie, dalekie nawet wybrzeża morza Śródziemnego i Czarnego.

Delhi, stol. cesarstwa i siedziba wicekróla *Indy* bryt. w wsch. prow. *Pendżab* nad rz.

Świątynia w Delhi.

Dżumna; węzeł st. kol.; 304.000 mieszk. (55% braminów, 40% mahometan), punkt handlowy i strategiczny; od 1637 stol. Wielkiego Mo-

gola, od 1803 bryt., w 1857 ośrodek powstańców (*Sipahi*); w 1877 ogłoszenie cesarstwa *Indyjskiego*. Pomniki, wspaniałe budowle, meczety; przemysł cukrowniczy i bawełniany; na pld. ruiny dawnego *Delhi*, meczety i grobowce.

Deliberacja (łac.), rozmyślanie, naradzanie się, debatowanie.

Delibes *Léo*, kompozytor francuski, pedagog, *1836, †1891 w *Paryżu*. W 1865 drugi dyrektor chóru *Wielkiej Opery* paryskiej, 1880 profesor konserwatorium paryskiego. Przedstawił tradycyjnej opery XIX w. z arją, duetami, baletem. Napisał opery: „*Le roi l'a dit*” (1873), „*Lakmé*” (1883) i inne; z muzyki baletowej: „*Coppelia*”, „*Sylvia*” etc.; ostatnią jego operą była „*Kasia*”, na tle motywów polskich. (Wrażenia z podróży po *Galicji*).

Delikwent lub *delinkwent* (łac.), człowiek skazany wyrokiem. Zazwyczaj (w dawnej Polsce) rozumiano przez d. człowieka, skazanego na karę śmierci.

Delille *Jacques*, poeta francuski, *1738, †1813 w *Paryżu*. Autor słynnych poematów opisowych: „*Les jardins*”, „*L'homme des champs*”, „*Les trois règnes de nature*”.

Delimitacja, określenie dokładnej granicy międzypaństwowej. Komisje delimitacyjne, komisje wytyczające granice zgodnie z traktatami.

Delirium (łac.), majaczenie, stan majaczeniowy — stan psychiczny, cechujący się zamroczeniem świadomości, podnieceniem w ruchach i mowie, oraz halucynacjami, przeważnie wzrokowymi. D. zwykle mija po kilku lub kilkunastu godzinach. Zdarza się przy wysokiej gorączce (d. *febrile*) oraz u alkoholików (d. *tremens*). D. alkoholików towarzyszy drżenie całego ciała, halucynacje wzrokowe barwne (z przewagą barwy czerwonej). Po przebyciu D. chorey zupełnie nie pamięta treści swoich majaceń.

Delisle *Léopold*, paleograf francuski, *1826, †1910. Założył i redagował czasopismo „*Bibliothèque de l'école des chartes*”.

Delisle, 1) *Guillaume*, geograf francuski, jeden z twórców kartografii nowożytnej, *1675, †1726. Wykonał około 100 map, opierając się na nowych obserwacjach astronomicznych. Autor mapy *Europy*, na której dług. m. Śródziemnego sprowadzono jest do właściwych rozmiarów (41°); 2) *Joseph Nicolas*, brat poprzedniego, *1688, †1768; brał udział w wykonaniu pierwszej nowożytnej mapy *Rosji* (wyd. w 1745), autor wielu prac astronomicznych i geograficznych.

Delitzsch *Friedrich*, *1850, †1922; orientalista niemiecki, znany z wykładów o „*Biblii i Babilonie*”.

Delitzsch, m. pow. w *Saksonii* prusk., 14.000 mieszk., ogrodnictwo, przemysł cukrowniczy, fabryki cygar.

Delja, krótka wierzchnia suknia, podbita futrem, noszona dawniej przez szlachtę i rycerstwo.

Deljanow *Iwan*, minister rosyjski, *1818, prawnik z wykształcenia, kolejno cenzor, dy-

rektor Biblioteki publicznej w Petersburgu, kurator okręgu nauk, tamże, senator, członek Rady Państwa, od 1882 minister oświecenia; zaznaczył się podczas kilkunastoletnich rządów, jako wybitny reakcjonista i zaciekle rusyfikator.

Dell-Bene, malarz włoski w XVI w., uczeń P. Berettini (Cortony). Sprowadzony przez K. Sapiechę aż do śmierci pracował na Litwie. Wykonał: freski w pałacu Sapiechów na Antokołu w Wilnie, wnętrze kościoła Św. Ignacego (tamże).

Dellmann Friedrich, fizyk i meteorolog niemiecki, * 1805 w Kettwig, † 1870. Pracował głównie nad elektrycznością atmosferyczną.

Delmenhorst, m. w Oldenburgu (Niemcy) nad rz. Delme, 22,000 mieszk.; fabr. wagonów, wyroby wełn., jutowe, linoleum.

De Long George Washington, żeglarz i podróżnik amerykański, * 1844 w New Yorku, † 1881. Kierownik wyprawy polarnej (1879 do 1881), która skończyła się katastrofą.

Delorme Marion, kurtyzana francuska, * 1611, przyjaciółka Ninon de Lenclos, utrzymywała salony i własny dwór w Paryżu; wśród jej kochanków wymieniano: kr. Ludwika XIII, książąt Kondusza i Conti i w. in. † 1650; przeżyła jej brali za temat do swych utworów: powieściopisarz Mirecourt, poeta Alfred de Vigny i Victor Hugo.

Delorme Philibert, architekt francuski, * 1515 w Lyonie, † 1570. Największy architekt renesansu francuskiego. Pracował dla Henryka II i Kat. Medici. Twórca elewacji ogrodowej pałacu Tuileries. Dla Diany de Poitiers wykonał zamek w Anet.

Delos, obecnie Mikra Dilos, mała wyspa granitowa w Cykladach greckich na m. Egejskiem; w staroż. kult Apollina i Artemis; wykopaliska.

Deloskie zadanie, z. o podwojeniu sześcianu, podane w liście Eratostenesa do Ptolemeusza (por. Archimedis opera omnia, ed. Heiberg, Lipsk 1881).

Delphi, ob. Delfy.

Delphinium, ostróżka, roślina z rodziny jaskrowatych, o pięknych kwiatach, których kielich posiada jedną z pięciu działek wydłużoną w ostrogę, długą a wąską, podobną do ogona delfina (nazwa łac.). *D. consolida*, o. zbożowa, kwitnie fioletowo w zbożu przez całe lato. *D. elatum*, o. wyniosła, pochodzi ze środ. Europy, hodowana w ogrodach.

Delphinus delphis (delfin pospolity), zwierzę; gromada: ssaki (Mammalia), rząd: walenie (Cetacea), podrząd wieloryby uzębione (Odontoceti). Do 2½ m. długości, barwy ciemno-szarej, pod spodem białej. Liczne zęby służące do chwytania zdobyczy. Żywi się

Delphinium
(a) przekrój kwiatu,
(b) owoc.

Delfin.

sardynkami, makrelami itp. Żarłoczny. Szeroko rozpowszechniony prawie we wszystkich morzach.

Delpino Federico, botanik włoski, * 1833 w Chiavari (w Ligurji), 1871 profesor w akademii leśnictwa w Vallombrosa, 1874 prof. w Genui, 1894 w Neapolu. † 1905 tamże. Badania z zakresu biologii roślin.

Delpit Albert, powieściopisarz francuski * 1849, † 1893, ogłosił wiele poezyj i utworów powieściowych („Le mariage d'Odette“, „Les amours cruels“, „Comme dans la vie“ itd.); niektóre z nich przerabiane były na scenę.

Delta, (nazwa pochodzi od gr. litery Δ, mającej kształt trójkąta, począł stosowana tylko do ujścia Nilu), obszar, utworzony z mułu rzeczniczego, osadzonego przy ujściu rzeki. Deltę powstają wskutek obfitości mułu, nanoszonego przez rzekę, i płytkości i spokoju morza, do którego rzeka uchodzi. Najstojniejszymi są delty: Nilu, Mississippi, Hoang-ho, Gangesu, Po, Dunaju, Wołgi. Żuławy, przez które płynie Martwa i Śmiała Wisła, Leniwa, Nogat i Szkarpa, są deltą Wisły. Rzeka wśród obszaru delty zwykle się rozgałęzia, jak np. Wisła. Deltę z różną szybkością posuwają się w głąb morza, np. Nil 2—4 m. rocznie, Mississippi 80—100 m., a rz. Terek prawie 500 m. rocznie.

Delta Amacuro, dzielnica Wenezueli (Am. Pld.) przy ujściu rz. Orinoko, 40,200 km², 13,500 mieszk.; klimat niezdrowy, lasy dziewicze (mangrowowe), stol. Tucupita.

Delta metal, stop, zawierający przeszło 50% miedzi, 41% cynku, od 1—2% żelaza oraz po 1% manganu i ołowiu. Kolor zielonawy, daje się kuć, walcować, ciągnąć i obrabiać. Odnacza się odpornością na działanie wody morskiej, z tego powodu używany na śruby okrętowe. Wynaleziony przez Dick'a w r. 1880.

Delta-promienie (β-pr.), jeden z rodzajów promieni, wysyłanych przez ciała promieniotwórcze. Są to, jak i promienie β elektrony swobodne, posiadające jednak znacznie mniejszą prędkość, niż promienie β (ob. Promieniotwórczość).

Deltapurpuryna, czerwony barwnik dwuaminiowy, używany do barwienia bawełny.

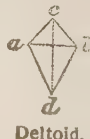
Deltoid (greck.), czworobok płaski, posiadający dwie pary boków przyległych równych.

Deltoiddodekaedr, ob. Dwunastościan deltoidowy.

Deltoidkositetraedr, ob. dwudziestoczworobok deltoidowy.

Deltowy mięsień (musculus deltoideus), mięsień ramieniowy o kształcie trójkąta, przymocowany jednym końcem do kości ramiennej, drugim do łopatki i obojczyka; czynność mięśnia d. polega na podnoszeniu ramienia do poziomu.

Delyannis (Delijamius) Teodor, mąż stanu grecki. * 1826; 1862 deputowany, od 1863 kilkakrotnie minister: spr. zagr., finansów, oświaty, 1878 przedstawiciel Grecji na kongre-

Deltoid.

sie berlińskim; 1885—86, 1890—92, 1895—97, 1902—03 i od grudnia 1904 prezydent ministrów; sprawca wojny Grecji z Turcją 1897; † 1905 (padł ofiarą zamachu).

Demagog (greck.), dosłownie: przywódca ludu. Dziś: uwodziciel ludu, krzykacz, szalbierz polityczny.

Demanczewskie jezioro (Demanczyce), w pow. i woj. poznańskim; 137 ha., do 12 m. głębokości.

Demarche (franc.), krok, środek. Wyraz używany w dyplomacji.

Demarchos, w starożytnych Atenach naczelnik okręgu.

Demarkacja (franc.), odgraniczenie. Linja demarkacyjna, linja, poza którą nie wolno przechodzić oddziałom obu stron wojujących w czasie zawieszenia broni.

Demaskować (franc.), odsłaniać, zdzierać maskę z czyjejś twarzy, ujawniać czyjeś tajne zamiary, wykazywać czyjąś obłudę; 2) w znaczeniu militarnem: usunąć oddział, zakrywający baterię.

Demawend, najw. szczyt wulkaniczny gór Elbrus w Persji pñ., 5.670 m., lodowce.

Dembe Wielkie, ob. Debe Wielkie.

Dembiński Bronisław Dr., historyk polski, * 1858, profesor Uniwersytetu w Poznaniu od 1923; poprzednio profesor i rektor Uniwersytetu we Lwowie i docent Uniwersytetu w Krakowie. Poseł do parlamentu austriackiego (1914—1918) i poseł do Sejmu Ustawodawczego (1919—1922); b. podsekretarz stanu w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia publicznego. Wydał szereg prac hist., m. in.: „Rzym i Europa“ (1890), „Polska na przełomie“ (1913), Ponadto: „Korespondencja Stanisława Augusta z Ks. Józefem Poniatowskim“ (1904).

Dembiński Henryk, generał polski, naczelnny wódz w 1831. * 1781, † 1864 w Paryżu. W 1807 wstąpił do szkoły inżynierji w Wiedniu. W 1809 walczył w Polsce jako szeregowiec. W 1812 został mianowany kapitanem. Po upadku Napoleona osiadł na roli. W 1830, po wybuchu powstania, mianowany podpułkownikiem. Po Ostrołce został wysłany na Litwę i po niepowodzeniach generała Giełguda dokonał świetnego odwrotu do kraju. Przez pewien czas był gubernatorem Warszawy i naczelnym wodzem. Po upadku Warszawy przeszedł wraz z Rybińskim do Prus, a stamtąd do Francji. W 1833 służył w Egipcie. W 1848 był naczelnym wodzem wojsk węgierskich. Po upadku Kossutha udał się do Turcji, a stamtąd do Francji. Autor: „Mémoires sur la campagne de Lithuanie“ i „Pamiętników“.

Dembołęcki Wojciech z Konojad, ksiądz i pamiętnikarz, 1622 kapelan Lisowczyków, ogłosił 1623 historję ich wypraw: „Przewagi elearów polskich, co ich niegdy Lisowczykami zwano“ (przedruki: 1630, 1830 i 1859).

Dembowski Edward, literat i działacz polityczny polski, * 1822 w Warszawie, † 1846 w Podgórzu. Przebywał w charakterze emisariusza Tow. Demokratycznego w Galicji.

W 1846, podczas rewolucji w Krakowie, był prawą ręką Tyssowskiego. Wydał oddzielnie: „Piśmiennictwo polskie w zarysie“.

Dembowski Leon, malarz polski, * 1823, † 1904 w Krakowie. Był profesorem w krakowskiej Szkole Sztuk Pięknych. Malował pejzaże (przeważnie akwarele), widoki Tatr i okolic Krakowa, np. „Widok Bielan pod Krakowem“ (Lwów, muzeum im. ks. Lubomirskich).

Dembowski Leon, kasztelan, pamiętnikarz, * 1789 w Puławach, spędził tamże młodość na dworze Czartoryskich, 1817 poseł, 1829 senator-kasztelan, potem za rządów Wielopolskiego dyrektor Komisji sprawiedliwości, następnie Komisji oświecenia publicznego i wyznań religijnych; † 1877 w Warszawie; zostawił „Moje wspomnienia“ (2 t., 1898).

Démenti (franc.), sprostowanie, odwołanie, zaprzeczenie, pochodzące od osoby zainteresowanej.

Dementia (łac.), stan dementywny, ośpienie umysłowe, utrata zdolności intelektualnych, zanik pamięci, brak zainteresowania się otoczeniem. D. zawsze jest chorobą nabytą, D., występująca wcześniej, nosi miano ośpienia wczesnego (d. praecox, schizofrenia). Prócz ogólnych cech demencji, występuje przy niej brak kojarzenia treści słów (tzw. incoherentia), oraz utrata świadomości swej własnej osobowości. D. starcza (d. senilis) cechuje się chorobowem wzmocnieniem cech wrodzonych charakteru. D. przy padaczkach (d. epileptica) cechuje się zmianami w mowie oraz przesadną łagodnością charakteru. Ośpienie przy porażeniu postępowem (d. paralitica) szybko prowadzi do śmierci.

Demerara, rz. żeglowna w Gujanie bryt. (Am. Płd.), ujście do Atlantyku pod Georgtown; dług. 260 km.

Demeter (ryzm. Ceres, matka ziemia, córka Kronosa i Rei, matka Kory czyli Persefony. Była boginią urodzajnej ziemi, płodności.

Demetrios, 1) Poliorketes („oblężnik“), syn Antygona, jeden z najwybitniejszych wodzów macedońskich po śmierci Aleksandra Wielkiego. Dążył uparcie do władzy nad Grecją, zdobył dwa razy Ateny (w r. 307 i 297 przed Chr.), został jednak stamtąd wypędzony (w r. 287); pobity przez Seleukosa, umarł w Apamei w r. 283 przed Chr.; 2) D. z Faleronu, * po r. 350 przed Chr., uczeń Teofrasta, wielostronny uczony, autor dzieł politycznych, filozoficznych, retorycznych i in. Zarządzał Atenami (bardzo pomyślnie) z ramienia wodza macedońskiego Kasandra od r. 317 do 307, w którym został wypędzony przez Demetriosą Poliorketesą; 3) pod imionami dwóch innych, nieznanych bliżej Demetriosów, zachowane są greckie utwory „O stylu“ i „Listownik“.

Demetrius, złotnik efeski, który w czasach

Demeter.

apost. Pawła, fabrykował ze srebra świątyni Diany.

Demi-mondaine (franc.), awanturka, dama z półświatka. Nazwa pochodzi z dramatu Dumasa młodszego „Demimonde” — półświatka.

Demineralizacja ustroju, utrata soli mineralnych, szczególnie wapniowych i fosforowych. Zdarza się przy nowotworach złośliwych, gruźlicy płuc, chorobach nerwowych, krzywic i zmięczeniu kości (osteomalacia).

Demiurg (greck. demiurgos — pracownik), twórca wszechświata. W gnozie d. oznacza ducha, który stworzył świat materialny.

Demmen, w. w części Kurlandji, zajętej przez Łotwę, w pow. iłkustzańskim; 1.750 mieszk. (70% Polaków).

Demmin (słow. Dymin), m. pow. w rejencji szczecińskiej na Pomorzu pruskim; 12.000 mieszk., przemysł metalurg., płóciennictwo.

Demobilizacja, ogół czynności, związanych z przejściem wojska ze stanu wojennego do stanu pokojowego, i z przekształceniem gospodarki wojennej w gospodarkę pokojową.

Demodex folliculorum, pasorzyt z rzędu roztoczy (Acarina), gromady pajęczaków (Arachnoidea); żyje w gruczołach łojowych, torebkach włosowych lub na skórze twarzy człowieka, wywołując powstawanie t. zw. wargów skórnych (comedo). Inny gatunek (prócz tego) żyje na psach.

Demografia (greck.), nauka o ludności, a zwłaszcza o ruchu ludności.

Demokracja, ludowładztwo, rządy ludu. Różniamy: 1) demokrację bezpośrednią (np. Ateny w drugiej połowie w. V przed Chr.), gdy lud bierze udział w rządach zapomocą zgromadzeń ludowych, które osiągały faktycznie przeważające stanowisko w państwie; 2) demokrację parlamentarną (która panuje we wszystkich niemal państwach zachodnio-europejskich i dominacjach angielskich), gdy ludność rządzi za pośrednictwem obieranego w powszechnym głosowaniu przedstawicielstwa i odpowiedzialnych przed tem przedstawicielstwem ministrów; 3) demokrację radziecką (urzeczywistnioną w „Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich”), która faktycznie jest tylko demokratyczną formą dyktatury, i charakteryzuje się formalnym uznaniem prawa do udziału w rządach całego ludu pracującego (z pozbawieniem praw politycznych klas posiadających), przy faktycznej dyktaturze partii rządzącej. — **Demokracja społeczna**, ob. **Socjalna demokracja**.

Demokryt (Demokritos), filozof grecki, * ok. 460 przed Nar. Chr. w Abderze w Tracji. Najznakomitszy przyrodnik w starożytności, wraz z Leukippossem twórca atomistyki. Oparł swe objaśnianie zjawisk przyrody na zasadzie mechanicznej konieczności. Wszystko dzieje się na mocy mechaniki atomów, które są wieczne, rozmaite pod względem kształtu i wielkości, położenia i układu, i znajdują się w ciągłym ruchu. Wszelka rzecz istniejąca powstaje i ginie wskutek łączenia się i rozłączania atomów. Dusza składa się z najmniejszych atomów, roz-

mieszczonych w całym ciele. Organem myślenia jest mózg. Dusza otrzymuje wrażenia w ten sposób, że odbicia „obrazy” przedmiotów, wnioskują do narządów zmysłowych i wprawiają w ruch atomy duszy. Prawdę poznaje się jednak nie przez wrażenia, lecz przez myślenie. Wzniesienie się ponad zmysłowość nadaje wartość tak poznaniu, jak i życiu ludzkiemu. Najwyższym dobrem jest „eudaimonia”, czyli szczęśliwość, polegająca na spokoju i pogodzie duszy. Uzyskuje się ją przez miarkowanie swych pożądań i przez życie szarmonizowane. Poznanie daje najwyższe zadowolenie.

Demolicja (franc.), zburzenie; np. murów fortecznych, zapomocą ognia z dział dalekonośnych.

Demonstracja (łac.), w logice: dowód. W naukach doświadczalnych: dobitne wykazanie przedmiotu, unaocznienie jakiegoś związku, prawa itp., zapomocą środków zmysłowych. W polityce: działanie publiczne, celem wyrażenia jakiejś opinii, jakiegoś protestu. W sztuce wojennej: pozorne zagrożenie nieprzyjaciela w pewnym punkcie, w celu związania jego sił i odwrócenia uwagi od rzeczywistego punktu natarcia.

Demony (greck.), duchy; w religijnych spekulacjach ludów starożytnych: istoty pośrednie między bóstwami a człowiekiem. Rozróżniano demonów dobrych od złych. U Greków określano wyrazem „demon” (daimon) i bóstwo samo, o ile je wyczuwano w oddziaływaniu na człowieka, lub spostrzegano jego wpływy w przyrodzie. Demonologia, nauka o demonach. Demonolatria, oddawanie czci demonom. Demoniczny, znajdujący się pod wpływem jakiejś tajemniczej siły.

Demoralizacja (franc.), zepsucie moralne, utrata hamulców moralnych, nieliczenie się w postępowaniu z względami moralnymi. Demoralizacja w wojsku: rozprzężenie, brak dyscypliny.

De mortuis aut bene aut nihil (przysłowie łacińskie), o zmarłych należy albo dobrze mówić, albo nic nie mówić.

Demos (greck.), lud, gmina. W starożytnej Attyce kraj cały był podzielony na demosy (gminy); na czele każdego demosu stał demarchos.

Demostenes, znakomity mówca ateński IV w. przed Nar. Chr., * ok. 384. Stronnik niezależności państwa ateńskiego, zdecydowany przeciwnik polityczny Filipa Macedońskiego. Słynne są jego „Mowy Filipyjskie”, z powodu obalenia przez Filipa m. Olintu na Chalcydycie, i „Filipiki”, z powodu interwencji Filipa w sprawie państwów środkowo-greckich. Po zajęciu przez Filipa wawozu Termopileńskiego, Ateny, pod wpływem Demostenesa, wraz z innymi państwami śr.-greckimi, wypowiedziały Filipowi wojnę, lecz zostały pokonane w bitwie pod Chaironeją w 338. Po śmierci Filipa wzywał Ateńczyków do powstania; po jego złamaniu uwięziony, zbiegł, i dopiero po śmierci Aleksandra powrócił do rodzinnego miasta. Gdy ponowne próby powstania przeciw Macedonji

zawiodły, by uniknąć wydania, zakończył życie samobójstwem w 322. Był to człowiek niepospolitego talentu i wielkiej miłości ojczyzny, ale nie bez błędów i rażących przywar. Mowy jego (polityczne i sądowe, zachowane w liczbie 61), odznaczają się wielką potęgą i kunsztem słowa, upiękzone są w znacznej mierze figurami retorycznymi i rytmią prozaiczną.

Demotyczne pismo, staroegipskie pismo ludowe, w przeciwstawieniu do pisma kapłańskiego, hieratycznego.

Dempo, czynny wulkan na pld.-zach. wybrzeżu Sumatry, 3.170 m.

Denain, m. w dep. Nord (Francja pñ.) nad rz. Skaldą; 23.000 mieszk.; kopalnie węgla, wielkie piece, huty szklane.

Denar, w państwie rzymskiem srebrna moneta (równa 10-ci, a od r. 144 przed Nar. Chr., 16-tu asom). W średniowiecznej Europie zach. i w Polsce, drobna moneta srebrna, różnej wartości. W niektórych krajach d. oznaczał wogóle pieniąż.

Denarek (dynarek), podstawka żelazna w kształcie trójnoga.

Denaturacja, zanieczyszczenie czystego alkoholu przez dodanie alkoholu drzewnego, acetonu, związków organicznych azotowych itd.

Dender, 1) (Dendre), pr. dopływ rz. Skaldy, ujście pod Dendermonde; 2) pr. dopływ Nilu Niebieskiego w Sudanie anglo-egipskim, ujście pod Sennaar, dług. 400 km.

Dendera, ob. Datura.

Dendera (gr. Tentyra), ruiny kwitnącego w starożytności miasta w Egipcie Górnym; świątynia bogini miłości Hathor, z I w. przed Nar. Chr.

Dendermonde (franc. Termonde), m. i twierdza w Flandrii wsch. (Belgia), przy ujściu rz. Dender do Skaldy; 12.200 mieszk., wyroby bawełniane.

Dendrobium, roślina z rodziny Storzycowatych (Orchidaceae). Występuje w lasach tropikalnych, zwłaszcza w Ameryce. Silnie rozwinięte korzenie powietrzne; międzywęźla łodygi przekształcają się w ułwory bulwiaste. Kwiaty zebrane w duże, zwieszające się grona.

Dendrologia (greck.), nauka o drzewach.

Dendryt (greck. od dendron, drzewo), nazwa protoplazmatycznych wyrostków, odchodzących od komórki nerwowej i drzewkowato rozgałęziających się na swym obwodzie.

Dendryty, utwory podobne z pozoru do gałęzi drzewnych, występujące często na odupanych powierzchniach skał. Są to bardzo cienkie drzewiaste zrosty minerałów krystalicznych, podobne do kwiatów lodowych na szy-

Dendrobium.

Dendryty.

bach okien w duże mrozy. W postaci dendrytów szczególnie znany tlenki manganu i metale rodzime, np. srebro i miedź.

Deneb, alfa Łabędzia, gwiazda 1-ej wielkości, najjaśniejsza w konstelacji Łabędzia (Cygnus). Newcomb oblicza jej odległość od nas = około 400 lat światła. Mimo tej ogromnej odległości, wiemy, dzięki badaniom spektroskopowym, że jest to gwiazda tego samego typu, co Syryusz.

Denebola, beta Lwa, błękitnawa gwiazda 2-ej wielkości w gwiazdozbiornie Lwa.

Denhof, ród niemiecki, osiadły w Polsce. D. Jan Kazimierz, kanonik warszawski, *1653, †1697; poseł polski w Rzymie, 1686 mianowany kardynałem.

Denikin Antoni, generał rosyjski, *1872. W 1917 mianowany przez Kiereńskiego dowódcą frontu południowo-wschodniego. W latach 1918—20 wódz naczelny południowej armii kontrewolucyjnej, walczącej przeciw władzy Sowieców. Pokonany, zbiegł zagranicę.

Denis Ernest, historyk francuski, *1849, prof. w Sorbonie paryskiej, zajmował się głównie dziejami narodów słowiańskich, zwłaszcza Czechów; †1921. Ogłosił m. in.: „Huss et la guerre des Hussites“ (1878), „La Bohême depuis la Montagne Blanche“.

Denis Maurice, malarz francuski, *1870, pozostający pod wpływem Gauguin'a. Wykonał prace dekoracyjne w kośc. du Vésinet, w teatrze na Champs-Élysées (plafon), w willi Rouché i in.

Denitryfikacja, zjawisko chemiczne, polegające na rozkładzie związków azotowych i uwolnieniu zawartego w nich azotu. Zjawisko to w przyrodzie odbywa się za sprawą tzw. bakterij denitryfikujących.

Denizli, m. w Azji Mniejszej (Turcja); 30.000 mieszk., garbarnie.

Denizot Alfred, prof. fizyki doświadczalnej w Uniw. poznańskim; *1873. Ogłosił szereg rozpraw fachowych, m. in.: „Przyczynek do teorii aksonometrii“, „O zagadnieniu de Saint-Venanta“, „O przestrzeni i czasie w świetle badań fizycznych“ i w. in.

Denk Hans, jeden z wódzów Anabaptystów, * ok. 1495 w Habach (w Bawarii), przebywał w Bazylei, Norymberdze, Augsburgu, Strassburgu; zewsząd wypędzany, włócił życie tułaczę; uzyskał wreszcie bezpieczne schronienie u Oekolampadiusa w Bazylei, gdzie † 1527.

Denkowe żelazo, przyrząd do łowienia zwierzyzny, składający się ze sprężyny, dwóch napiętych obrczy, czyli chwatów i denka.

Denków, m-ko w pow. opatowskim (woj. kieleckie) nad rz. Kamienną; 1.200 mieszk., garncarstwo.

Denner Balthasar, malarz niem., *1685 w Hamburgu, †1747 w Rostocku; autor portretów, wykonanych z zadziwiającą dokładnością w szczegółach. M. in. wykonał wielki portret zbiorowy rodziny książęcej w zamku Gottorp w 1709.

Densymetr, ob. Areometr.

Dent Blanche, szczyt w Alpach Pennińskich (Szwajcaria), 4.364 m.

Dent d'Hérens, szczyt w Alpach Pennińskich (Szwajcaria), 4.180 m.

Dent du Midi, szczyt w Alpach Genewskich (Szwajcaria), 3.285 m.

Denterognathae (Nandu), nazwa rzędu ptaków. Należy tu *Rhea americana*, ptak znacznej wielkości, trochę mniejszy od strusia, różniący się od niego ilością palców (3 palce u nóg). Skrzydła wielkie, odgrywające przy szybkim biegu rolę żagla, lecz do lotu niezdatne. Pióra mają wartość handlową. W jednym gnieździe znaleźć można od 20 do 60 i więcej jaj, składanych przez kilka samic, a wysiadywanych przez samca. Samica znosi prawdopodobnie jaja w znacznych odstępach czasu, dlatego też składa je do wielu gniazd i wysiadywać nie może. Mięso jadalne. Ameryka Południowa. Stepy.

Dentriatria (greck.), nauka o leczeniu i zapobieganiu chorobom zębów.

Dents d'Oche, szczyt w Sabaudji Górnej (Francja pld.-wsch.), pomiędzy rz. Rodanem i Dranse, 2.235 m.

Dentina, zębina, ob. *Zęb y*.

Dentysta, lekarz zajmujący się chorobami zębów.

Denudacja, usuwanie z powierzchni skał, przez wodę i wiatr, materiału zwietrzałego.

Denuncjacja (łac.), tajne oskarżenie, doniesienie, równoznaczne z delacją (ob.).

Denver, stol. stanu Kolorado (St. Zj. Am. Płn.), u podnóża Gór Skalistych: 256.500 mieszkańców (2.000 Polaków), uniwersytet, węzeł kol., przemysł metalurg., wyroby wełn. i bawełniane, ruda żel., kopalnie złota.

Deo gratias (łac.), znaczy: Bogu dzięki!

Deotyma, ob. *Łuszcze wska Jadwiga*.

Departament, oddział, wydział, zwłaszcza w ministerstwach. We Francji również jednostka podziału administracyjnego. Nazwy departamentów francuskich pochodzą przeważnie od rzek, które przez nie płyną. Podział Francji na departamenty sięga czasów rewolucji (1789). Na czele departamentu stoi prefekt; Francja liczy obecnie 90 departamentów. Również Finlandja i niektóre państwa Ameryki Płd. podzielone są na departamenty.

Dependance (franc.), zależność. Boczny budynek (np. hotelu).

Dependent (łac.), pomocnik obrońcy sądowego, adwokata.

Depilacja (łac.), usunięcie włosów ze skóry, dokonane dla celów leczniczych (np. przy chorobach skóry) lub kosmetycznych; wykonywa się mechanicznie przez wrywanie lub zapomocą promieni Roentgena, które niszczą cebulki włosowe.

Depolaryzator, ciało, usuwające polaryzację ogniw galvanicznych niestających. W ogniwie Clarke'a lub Westona d. jest siarczan rtęciowy.

Depopulacja, zmniejszenie się ludności w pewnym kraju, wyłudnienie.

Deportacja (łac.), przymusowe wywiezienie skazańców pewnych kategorii do odległego miejsca, gdzie odbywają karę. D. stosowana była już w Rzymie w epoce cesarstwa. W now-

szych czasach — przez Anglię aż do 1858, przez Rosję carską (wywiezienie na Sybir), przez Francję, wysyłając skazańców do Nowej Kaledonii (do 1914) i do Guayany.

Depot (franc.), skład, magazyn.

Depozyt (łac.), przedmiot złożony u kogoś, względnie oddany w przechowanie. W znaczeniu prawniczym oznacza umowę, mocą której jedna strona (deponent) oddaje dany przedmiot w przechowanie drugiej (depozytariuszowi). Depozytariusz odpowiada za wszelką szkodę, o ile jest wynikiem rozmysłu, a nawet niedbalstwa z jego strony; natomiast deponent zobowiązany jest zwrócić depozytariuszowi wszelkie wyłożone koszty. Depozytariuszowi nie wolno używać depozytu bez zezwolenia deponenta.

Depp Aleksander, generał porucznik armii rosyjskiej. W czasie wojny tureckiej 1877—1878 był naczelnym inżynierem armii roś., działającej na froncie tureckim, później w okregu wojennym warszawsk. Podniósł znacznie stan fortec rosyjskich na granicy zachodniej. † 1889.

Deprés (Des Prés) Josquin (Jodocus Pratensis), słynny kompozytor francuski, * około 1450 r. w Condé; przebywał na dworze papieskim za Sykstusa IV, potem w Ferrarze, wreszcie na dworze Ludwika XII w Francji. † 1521 w Condé. Był największym mistrzem kontrapunktu przed Palestriną. Kompozycje przeważnie kościelne.

Depresja (łac.), przygnebienie. Depresja w geografii: niziny, leżące poniżej poziomu morza; należą do nich: d. m. Kaspijskiego (przeszło 730.000 km²), Holenderska (ok. 10.000 km²). Największymi są: d. m. Martwego (— 394 m), Tianszańska (— 130 m). Depresja w meteorologii: niski stan barometru — d. barometryczna.

Depretis Agostino, włoski mąż stanu, * 1813, zrazu adwokat i dziennikarz, 1859 gubernator Bresci, 1862 minister robót publicznych, 1866 marynarki, 1876—78 minister skarbu i prezes rady ministrów, ponownie prezes gabinetu od 1881 aż do zgonu w 1887.

Deprez Marcel, fizyk i matematyk francuski, * 1843. Od 1890 prof. w Conservatoire des arts et métiers. † 1918. Zasłużony szczególnie przez prace nad przenoszeniem energii zapomocą prądu elektrycznego.

De profundis (łac. z głębi), początek psalmu 129, śpiewanego w kościele katolickim w dniach pokutnych.

Deptak, mechanizm, poruszany ciężarem ludzi lub zwierząt, ustawicznie drepcących po powierzchni wielkiego walca, stale usuwającej się z pod nóg; służy jako motor do poruszania maszyn. Pedaty miechów przy organach, służące do kalikowania. Również chodnik z ubitego żwiru.

Deptford, m. w hr. Kent (Anglja), przedmieście Londynu; jarmarki na bydło.

Deputacja (łac.), grono osób, wybranych przez zgromadzenie lub stowarzyszenie, celem spełnienia jakiegoś poruczonego zadania; de-

putowany, poseł, we Francji członek Izby deputowanych (chambre des députés).

Deputat (łac.), wynagrodzenie, uposażenie dodatkowe w naturze (zboże, drzewo, węgiel itd.). Również sędzia trybunału, wybierany na dawnych sejmikach w Polsce.

De Quincey Thomas, pisarz angielski, ekonomista, 1785, † 1859 w Edyngburgu. Dzieła: „Confessions of an English Opium Eater“, „The Logic of Political Economy“, „Autobiographical Sketches“ i in.

Deradżat (ang. Derajat), dzielnica admin. w Pendżabie (Indje bryt.), 57.793 km², 1,8 milj. mieszk.; częściowo pustynna, częściowo żyzna: zboże, indygo, trzcina cukr., bawełna.

Dera Gazi Chan (ang. Dera Ghazi Khan), m. okręg. w Pendżabie (Indje bryt.), 30.000 mieszk. (66% mahometan); uprawa bawełny, handel z Iranem.

Dera Izmajil Chan (ang. Dera Ismail Khan), m. okręg. w Pendżabie (Indje bryt.), nad rz. Indus, 25.000 mieszk. (66% mahomet.); uprawa bawełny, handel z Afganistanem.

Derajat, ob. **Deradżat**.

Derażne, m-ko w pow. rówieńskim (woj. wołyńskie), nad rz. Horyniem, 1.600 mieszk.

Derbent, m. port. w rep. Dagestańskiej na Kaukazie nad m. Kaspijskim, 20.000 mieszk.; stacja sejsmograficzna, resztki obronnego „muru kaukaskiego“.

Derby, 1) hr. w Anglii płn., rolnicze, przemysłowe (górzyste), kopalnie węgla, rudy żel., ołowiu i cynku; 2.666 km², 715.000 mieszk.; 2) stol. hr. D. nad rz. Derwent, 123.500 mieszk.; ośrodek ang. przemysłu jedwabniczego, wyroby bawełn., fabr. wagonów; 3) m. w stanie Connecticut (St. Zj. Am. Płn.), 11.250 mieszk. (3.500 Polaków); 4) port Australji zach.

Derby, 1) Edward Geoffrey Smith Stanley (Earl of Lord Stanley), wybitny mąż stanu angielski, * 1799 w Knowsley (Lancashire), 1820 członek izby gmin, liberał, 1830 w ministerium wigów pierwszy sekretarz stanu dla Irlandji, 1833 przeprowadził, jako minister dla kolonji, zniesienie niewolnictwa murzynów, 1835 przeszedł do obozu torysów (konserwatystów), 1841—45 w gabinecie Peela sekretarz stanu dla kolonji, od 1844 członek Izby lordów, 1852, 1858—59 i 1866—68 prezes ministrów; przeprowadził 1867 bill o reformie parlamentu, † 1869; 2) Edward George Earl of D., lord, ang. mąż stanu, * 1865; 1915 minister rekrutacji, 1916—18 minister wojny, 1918—20 ambasador w Paryżu, 1922 do stycznia 1924 minister wojny. Konserwatysta, zwolennik sojuszu z Francją.

Derby, słynne wyścigi w Epsom w Anglii dla trzyletnich koni, zaprowadzone przez hr. Edwarda Derby w 1780. Nazwa przyjęła się na całym świecie.

Dereczyn, m-ko w pow. słonimskim (woj. nowogrodzkie), nad rz. Zelwą; pałac Sapiehów, garbarnia; 2.200 mieszk.

Der-el-Bahri, klasztor i świątynia Ammona z II-go tysiąclecia przed Nar. Chr., na zach. od staroż. Teb, w bliskości Luksoru, w górnym Egipcie.

Derelikcja (łac.), dobrowolne wyzbycie się jakiegś rzeczy, bez oddania jej komukolwiek; derelikt, rzecz bezpańskie, porzucone, nienależące do nikogo.

Derenbourg, 1) Joseph, orientalista francuski, * 1811 w Moguncji, 1839 przeniósł się do Paryża, 1876 prof. w „École pratique des hautes études“ tamże, † 1895. Dzieła z historii żydowskiej i literatury żydowsko-arabskiej; 2) Hartwig, orientalista, syn poprzedniego, * 1844 w Paryżu, † 1908. Prof. w „École des langues orientales vivantes“. Prace z dziedziny filologii arabskiej.

Dereniowate, ob. **Cornaceae**.

Dereń, ob. **Cornus**.

Deresz, w staropolszczyźnie koń o sierści biało-żółtej, pstrej, siwowatej. Wino kwaśne, cierpkie, lura, cienkusz.

Derewna, m-ko w pow. woleżyńskim (woj. nowogrodzkie), na skraju puszczy nalibockiej, 900 mieszk.

Derfelden Wilhelm Krzysztof, generał rosyjski, * 1735. Odznaczył się w czasie wojny tureckiej 1789 pod Galacem. Współdziałał z Suworowem pod Rymnikiem. W 1791 dowodził korpusem okupacyjnym na Litwie. W czasie powstania Kościuszkowskiego zebrał rozproszone oddziały rosyjskie i uczestniczył w szturmie Pragi. W 1799 walczył we Włoszech; † 1809.

Derfillinger Georg, wybitny wojownik niemiecki. * 1606 w Neuhoften (Austria Górna), syn wieśniaka; w czasie wojny 30-letniej w służbie szwedzkiej, 1654 generał-major w służbie brandenburskiej, 1670 został feldmarszałkiem, 1675 odniósł zwycięstwo pod Fehrbellin, 1678 zdobył Stralsund, 1679 pobił Szwedów pod Tylżą. † 1695.

Derg, jez. w hr. Tipperary (Irlandja płd.), przepływ rz. Shannon; 400 km², liczne wyspy.

Derkacz, ob. **Crex crex**.

Derketo (również Atargatis), starokanaicka bogini płodności.

Derma (greck.), skóra; dermatitis, zapalenie skóry; dermatologia, dermologia, nauka o skórze i jej chorobach.

Dermatobia cyaniventris (gierz ludzki), ob. **Oestridae**.

Dermatogen, jedna z trzech zarodkowych tkanek roślinnych, okrywająca od zewnątrz stożek wzrostowy. Przy późniejszym różnicowaniu się tkanek, dermatogen wytwarza tkankę naskórkową, epidermis.

Dermatoid, gatunek ceraty, imitującej skórę, używany do pokrywania mebli.

Dermatol, $C_6H_5(OH)_2COO.Bi(OH)_3$, galusan zasadowy bizmutu, środek dezynfekcyjny, stosowany do maści i przysypywania ran.

Dermatologia, ob. **Derma**.

Dermatyna, materiał sztucznie otrzymany, zastępujący gutaperkę i kauczuk.

Dermestidae (skórnikowate), nazwa rodziny owadów tegopokrywych (Coleoptera). Niewielkie chrząszczyki. bardzo szkodliwe. *Dermestes tardarius* (skórnik); larwy jego zjadają futra, niszczą zbiory ptaków i owadów.

Dernburg, 1) Heinrich, prawnik niem., * 1829 w Moguncji, prof. w Zurychu, Halle i Berlinie, 1866 członek pr. Izby panów. † 1907. Dzieła: „Das Bürgerliche Recht des Deutschen Reiches und Preussens“ i in.; 2) **Friedrich**, brat poprzedniego, polityk, pisarz i dziennikarz, * 1833 w Moguncji, 1871—81 poseł do parlamentu Rzeszy, 1875—1890 redaktor naczelny „National-Zeitung“; † 1911 w Berlinie; 3) **Bernhard**, syn poprzedniego, wybitny mąż stanu, * 1864 w Darmsztadzie, 1901—06 dyrektor banku Darmsztadzkiego, od września 1906 dyrektor urzędu kolonialnego, 1907—10 sekretarz stanu dla spraw kolonii, 1919 minister finansów. Autor prac społeczno-politycznych.

Dernier cri (franc.), ostatni krzyk, najświeższa moda.

Der Nilbalkar, państwo holdown. w prow. bombajskiej (Indje bryt.); 1.684 km², 60.000 miesz.

Derogacja (łac.), zniesienie ustawy dawniejszej przez nowszą (także wyrok), wedle zasady, znanej już w prawie rzymskiem: „Lex posterior derogat priori“ (ustawa późniejsza znosi dawniejszą).

Derosne Charles, chemik francuski, * 1780 w Paryżu, † 1846. Zasłużony dla przemysłu cukrowniczego. Odkrył narkotyne (sól Derosne'a).

Deroulède Paul, polityk i poeta francuski, * 1846, † 1914. Założyciel Ligi Patriotów. Brał udział w wojnie 1870. 1889—93 poseł do parlamentu, zwolennik gen. Boulanger'a. Aresztowany parokrotnie z powodu wykroczeń politycznych. 1900—1905 na wygnaniu. Autor „Chants du soldat“ i dramatów.

Derwent, rzeki angielskie: 1) l. dopływ żeglowny rz. Trent; 2) rz. w hr. Cumberland, przepływa przez jez. D. Water i wpada do m. Irlandzkiego; 3) l. dopływ rz. Ouse w hr. York; 4) pr. dopływ rz. Tyne, pomiędzy hr. Durban i Northumberland.

Derwisz (z pers. derwesz, ubogi), mnich mahometański. Zakony derwiszów istnieją od XII wieku. D. mieszkają przeważnie w klasztorach (tekije albo khankah). Najbardziej znane zakony: derwiszów tańczących i d. wyjących, uprawiających się tańcami lub krzykiem w stan ekstazy religijnej. Niektórzy wędrują po krajach mahometańskich, wygłaszając kazania; wywierają znaczny wpływ polityczny.

Derwisz Pasza Ibrahim, generał i mąż stanu turecki. * 1817 w Konstantynopolu, 1873 generał-gubern. Bosni i Hercegowiny, 1877—78 odznaczył się w wojnie przeciwko Rosji, 1881 dokonał pacyfikacji Albanji, 1882 komisarz turecki w Egipcie. † 1896 w Konstantynopolu.

Deryng Marja, wybitna artystka dramatyczna polska, * 1857 w Wilnie. Debiut sceniczny w 1870 we Lwowie. W 1887 opuściła scenę.

Derywacja (łac.), odchylenie; odchylenie toru pocisku (z broni palnej) pod wpływem o-

brotu pocisku dookoła jego osi; derywaty: związki chemiczne, pochodzące od innych, będących w stosunku do nich ciałami macierzystymi. Np. farby anilinowe są pochodniami aniliny, ta zaś jest pochodną benzolu.

Desaguadero, rz. w Boliwji (Am. Płd.), wpływa z jez. Titikaka, wpada do jez. Aullagas, dług. 300 km.; średn. wys. doliny D. 3.800 m. n. p. m.

Desains François Edouard, fizyk francuski. * 1812, † 1865. Pracował nad teorią włoskowatości i polaryzacji światła; 2) **Quentin Paul**, fizyk francuski, * 1817 w Saint-Quentin, † 1885. Znany z prac nad promieniowaniem cieplnem.

De Sanctis Francesco, historyk literatury i mąż stanu włoski. * 1817 w Morra Irpino (Neapol), 1848 podsekr. stanu w ministerstwie oświaty, 1850—53 więziony, 1856 prof. literatury w Zurychu, od 1861 członek parlamentu włoskiego, od 1878 jeden z przywódców lewicy; kilkakrotnie minister oświaty. † 1883 w Neapolu. Dzieło główne: „Storia della letteratura italiana“.

Desargues Gérard, * 1593 w Lyonie, † 1662, architekt i matematyk francuski; stworzył ogólną teorię przecięć stożkowych. D. zawdzięczamy słynne twierdzenia o trójkątach perspektywicznych i pojęcie inwolucji.

Desault Pierre Joseph, znakomity chirurg francuski, twórca anatomii chirurgicznej * 1744, † 1795. Wynalazł specjalny opatrunek, zakładany przy złamaniu obojczyka (opatrunek Desault'a). Był profesorem w Paryżu w École de Santé.

Descabezado, wulkan w Andach chilijskich (Am. Płd.), 3.888 m.

Descartes René (Renatus Cartesius), genialny filozof, matematyk i fizyk franc., * 1596 w La Haye, † 1650. Oparł swój systemat filozoficzny na fundamentalnem przeświadczeniu: *cogito ergo sum* (myślę, więc jestem). Droga dedukcyjną z istnienia w umyśle ludzkim pewnych idei i wyobrażeń wysnuł realność przedmiotów, przez nie wyrażanych. Np.: w umyśle ludzkim istnieje idea Boga, wyobrażenie Istoty nieskończonej, wiecznej itd. Ponieważ idea ta zawiera realność doskonalszą, niżli ta, którą posiada człowiek, więc przyczyna jej jest sam Bóg. Idea Boga jest przeto dowodem istnienia Boga. Bóg jest właściwą substancją, która istnieje sama przez się; dusza zaś i materia są substancjami drugiego rzędu (pierwsza jest substancją myślącą, druga substancją przestrzenną), których istnienie jest uwarunkowane istnieniem Boga. Wzajemne oddziaływanie na siebie obu substancji możliwe jest tylko przy pomocy boskiej. Filozofia Descartes'a jest z istoty swej racjonalistyczna. W swej filozofji przyrody przeprowadził pierwszą, szeroko zakrojoną próbę mechanistycznego objaśniania zjawisk przyrody. W matematyce D. jest twórcą geometrii analitycznej. Znaczenie jego w historii fizyki polega głównie na walce z fizyką scholastyczną. W dziedzinie optyki poznał prawo załamania światła, powstawanie tęczy. Do mechaniki wprowadził wielkość, na-

Derwisz.

zwaną przez niego ilością ruchu, i wypowiedział zasadę stałości ilości ruchu. Główne dzieła: „Discours de la méthode, pour bien conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciences“ (1637), „Meditationes de prima philosophia“, „Principia philosophiae“, „Traité des passions“.

Descartes'a liść (folium Cartesii), krzywa płaska trzeciego stopnia: $x^3 + y^3 = axy$.

Descartes'a twierdzenie, twierdzenie o zależności liczby pierwiastków dodatnich równania algebraicznego wymiernego całkowitego od liczby zmian znaku w ciągu współczynników tego równania (Géométrie, 1637).

Descendencja (łac.), potomstwo, pochodzenie; **descendenci**: potomkowie, krewni linii zstępnej; **teoria descendencji**, zwana inaczej t. transformizmu lub t. pochodzenia, jest teorią biologiczną, podług której wszystkie organizmy roślinne i zwierzęce, żyjące obecnie lub w przeszłości na ziemi, pochodzą od jednej lub, co najwyżej, niewielu form bardzo prostych, rozwijając się z nich z biegiem czasu na podstawie praw przyrody; wszystkie więc wyższe zwierzęta i rośliny, podług tej teorii, pochodzą od zwierząt i roślin niższych, które żyły w poprzednich epokach geologicznych. Człowiek również pochodzi od niższych przodków zwierzęcych. Teorię descendencji przed Darwinem wypowiadano wielokrotnie, najszerzej rozwinął ją Lamarck w 1809 r. (ob. Lamarckizm). Ugruntował ją ostatecznie Darwin (ob. Darwinizm) w 1859 r. Teoria descendencji jest częścią teorii rozwoju, czyli ewolucji, zastosowaną do biologii.

Deschanel, 1) **Emile**, pisarz i polityk francuski. * 1819 w Paryżu; 1851—1859 na wygnaniu, od 1881 profesor w Collège de France, 1876 członek Izby deputowanych, 1881 senator; † 1904 w Paryżu. Dzieła: „Le romantisme des classiques“, „Lamartine“; 2) **Paul**, syn poprzedniego, polityk francuski. * 1855 w Brukseli, 1885 członek Izby deputowanych, 1898 i 1901, potem 1912—19 prezydent Izby, w lutym 1920 wybrany na prezydenta Republiki, ustąpił we wrześniu tegoż roku z powodu choroby. † 1922 w Paryżu.

Des Cloizeaux (właśc.: **Legrand Alfred Louis**), mineralog francuski, * 1817 w Beauvais (Oise), 1858 prof. w Paryżu. † 1897 tamże. Wybitny krytalograf.

Desgodets Antoine, architekt francuski, * 1653, † 1728. Kształcił się w Akademii królewskiej, jako stypendysta był w Rzymie od 1676 do 1678. Z polecenia Colberta studiował budowlę starożytną i wydał znakomite dzieło: „Edifices antiques“, ozdobione planszami rytowanymi. Od 1707 profesor Akademii. Pozostawił wiele traktatów o architekturze.

Deshayes Gérard Paul, zoolog i paleontolog francuski. * 1795 w Nancy, prof. w Paryżu. † 1875.

Desiatina, rosyjska miara powierzchni = 1,09250 ha.

Desiderio da Settignano, znakomity rzeź-

biarz florencki, * 1428, † 1464. Należał do szkoły Donatella. Do arcydzieł D. należą: nagrobek Karola Marsuppini w Santa Croce (Florencja), tabernaculum w kaplicy Św. Sakramentu w kość. St. Lorenzo, fryz z dziećmi w kaplicy Pazzi (kości. Santa Croce, Florencja) oraz kilka portretów kobiecych.

Désintéressement (franc.), brak zainteresowania, pozostawanie na uboczu. Bezinteresowność.

Desjardins, 1) **Abel**, historyk francuski, * 1814 w Paryżu, prof. w Angers, Dijon, Caën, Douai. † 1886. Dzieła: „Vie de Jeanne d'Arc“, „L'esclavage dans l'antiquité“, „Charles IX, deux années de règne“, „La vie et l'oeuvre de Jean de Bologne“; 2) **Ernest**, brat poprzedniego, archeolog i historyk. * 1820 w Noisy-sur-Oise, 1881 prof. w Collège de France w Paryżu, † 1886 tamże. Dzieła: „Aperçu historique sur les embouchures du Rhône“, „Géographie historique et administrative de la Gaule“ i in.

Deski, płyty wycięte z drzewa (kłoców) i służące jako materiał budowlany. D. rznie się pospolicie na tartakach. Stosownie do grubości d. dzieli się na: podłogowe (42 mm); półtorówki (36 mm); stolarskie (30 mm); szalówki (24 mm). Płyta drewniana cieńsza niż 12 mm nazywa się dychtą i bywa w trzech grubościach: 3 mm, 6 mm i 9 mm. Pod względem kształtu d. dzieli się na: obrzynane — jednakowo szerokie z obu końców i posiadające kanty ostre, prostopadłe, i nieobryznane — z pozostawionymi naturalnymi brzegami, t. zw. „ofilisami“, z jednego końca węższe, z drugiego zaś szersze. Deski albo bale gipsowe — materiał budowlany, grubości od 2 cm do 7,5 cm, długość 1,25—2,00 m, szerokość 30—50 cm, używane do wznoszenia ścian wewnętrznych - przedziałowych, wykładania sufitów, ścian itp. Wyrabiane są z masy gipsowej mielonej, zarobionej z wodą klejową z domieszką włosa, włókien drzewnych, piór itp. opal włókniстых.

Deskrypcja (łac.), opis; **deskrypcyjny**: opisowy.

Deskur Andrzej, polski działacz polityczny i społeczny, * 1824; za udział w Związku demokratycznym 1846 skazany na szubienicę, został jednak ułaskawiony i zesłany do kopalni na Syberji; powrócił do kraju 1857 i osiadł w majątku własnym, Sancygniowie w kieleckiem; 1863 czynny w organizacji narodowej, zesłany ponownie na Sybir, po powrocie † 1903.

Deskur Józef, rysownik polski, * 1861, znany ze swych fantastycznych kompozycji, opartych przeważnie na tematach z „Tysiąca i jednej nocy“. Kształcił się w Krakowie, Pradze czeskiej, Monachjum i Paryżu. Na wystawie jednobarwnej w Warszawie 1903 otrzymał I-szą nagrodę.

Deslandres Henri, wybitny współczesny astrofizyk francuski, * 1853; dyr. obserwatorium astrofizycznego w Meudon pod Paryżem.

Desmarests Anselme Gaétan, zoolog francuski, * 1784 w Paryżu, † 1834. Dzieła: „Histoire naturelle des crustacés fossiles“, „Mammalogie“.

Desmidiaceae, desmidię, drobne jednokomórkowe roślinki (głony), należ. do klasy sprężynic (Conjugatae); odznaczają się wielką rozmaitością gatunków, posiadających nieraz nadzwyczaj piękne kształty. Komórka d. jest najczęściej środkowo przewężeniem podzielona na dwie symetryczne połowy. Rozmnażają się przez podział lub kopulację. Z wielu gatunków pospolite są: Cosmarium, Closterium, Micrasterias, Penium.

Desmidię, ob. Desmidiaceae.

Desmin, minerał, jeden z zeolitów; jednoskośny.

Desmodus rotundus, zwierzę; gromada: ssaki (Mammalia), rząd: nietoperze (Chiroptera). Niewielki nietoperz, żyjący w Ameryce środk. i połudn., i karmiący się wyłącznie krwią zwierząt ssących.

Desmold (greck.), nazwa nowotworu dobrośliwego, wytworzonego z tkanki łącznej, i wyróżniającego się bardzo znaczną twardością.

Des Moines, 1) l. dopływ Mississipi; 2) stol. stanu Iowa (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. D. M., 127.000 mieszk.; uniwersytet, siedziba biskupa; węzeł kol., przemysł i handel.

Desmologia (greck.), specjalny dział anatomii, zajmujący się opisem wiązań ciała ludzkiego.

Desmotomia (greck.), przecięcie ścięgien, wykonywane przy niektórych operacjach chirurgicznych.

Desmoulin Camille, słynny działacz z czasów rewolucji francusk., * 1760. Przed rewolucją był adwokatem w Paryżu. Na wieść o dymisji Neckera zawezwał lud do broni, dając tam hasło do szturmowania Bastylji 14 lipca 1789. Zał. pismo: „Les révolutions de France et de Brabant“, domagające się republiki. W konwencie przechylił się na stronę frakcji dantonistów i w organie „Le vieux Cordelier“ (w styczniu 1794) zwalczał politykę rządu Robespiera, przemawiając w duchu umiarkowania. Sądzony wraz z innymi dantonistami i zgilotynowany 1794.

Desmurgja (greck.), dział chirurgii, zajmujący się sposobami bandażowania ran.

Desna, 1) l. dopływ Dniepru, ujście pod Kijowem, dług. 810 km., żeglowny; 2) l. dopływ Bohu, ujście pod Strzyżawkami, dług. 79 km.

Desor Edouard, wybitny geolog, * 1811 w Friedrichsdorfu pod Homburgiem; 1847—1852 przebywał w St. Zjednoczonych, gdzie w służbie Coast Survey przeprowadzał badania geologiczne. W 1852 objął profesurę geologii w Neuchâtel, gdzie został wybrany członkiem Wielkiej Rady, a potem przez nią mianowany prezydentem. 1863—64 odbył podróż do Algieru i Sahary. † 1882 w Nicei. Z dzieł bardziej znane: „Alpejskie podróże geologiczne Agassza i jego przyjaciół“, „Synopsis des échinides“, „Osady nawodne nad jeziorem Neuenburskiem“, i inne.

De soto, ob. Soto.

Desperat (łac.), człowiek zrozpaczony.

Despota (greck. despotes), pan, władca o nieograniczonej władzy.

Despotyzm, nieograniczona władza, przy której istnieniu wola jednostki stoi przed prawem, a życie każdego poddanego pozostaje w zupełnej zależności od samowoli panującego.

Despretz César, fizyk belgijski, * 1791, † 1863. Oprócz podręczników, ogłosił liczne prace, z których najważniejsze dotyczą przewodnictwa cieplnego ciał.

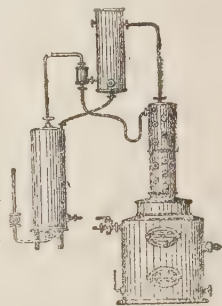
Dessau, stol. rep. anhalckiej (Niemcy), nad rz. Muldą, 58.000 mieszk.; zamek (z r. 1532) z galerią obrazów, muzeum, mauzoleum; fabr. mydła, browary, fabr. aeroplanów.

Dessoir Max, filozof i psycholog niemiecki, * 1867 w Berlinie; prof. tamże. Dzieła: „Geschichte der neueren deutschen Psychologie“, „Aesthetik und allgemeine Kunstwissenschaft“, „Von Jenseits der Seele“ (1917); wydaje od 1906 „Zeitschrift für Aesthetik und allgemeine Kunstwissenschaft“.

Dessous (franc.), pod spodem. Spodnia odzież, bielizna, zwł. damska.

Destrukcja, (łac.), niszczenie, burzenie.

Destylacja (łac.), czynność chemiczna, za pomocą której oddziela się ciała lotne od nielotnych, np. wodę od soli, lub ciecze jedne od drugich. Oddzielanie to odbywa się przez ogrzewanie danej mieszaniny i skierowywanie utworzonej pary do części przyrządu destylacyjnego, zwanej chłodnicą, gdzie para skrapla się w ciecz. Do destylacji używa się retort szklanych lub alembików miedzianych, wewnątrz pobielanych. Ciecz zbiera się w odbieralniku. Powtórna destylacja: rektyfikacja.

Aparat do destylacji alkoholu etylowego.

Celem dokładniejszego oddzielenia cieczy rozmaitej lotności, zbiera się destylat stopniowo, częściami, w miarę wzrastającej temp. ich wrzenia (dest. cząstkowa, frakcjonowana, czyli rozdzielna). Ogrzewanie ciał stałych w naczyniach zamkniętych nazywa się d. sucha, np.: sucha d. węgla w gazownictwie, dostarczająca gazu świetlnego, smoły pogazowej, amoniaku, koksu, benzolu etc. Sucha d. drzewa daje terpentynę, alkoh. metylowy, kwas octowy, aceton, gaz palny, kreozot, oleje, węgiel. Sucha d. kości dostarcza oleju zwierzęcego.

Desygnować (łac.), wyznaczać.

Deszcz, ob. opady atmosferyczne.

Deszczomierz (pluwjometr, ombrometr), przyrząd do zbierania i mierzenia ilości opadów atmosferycznych: naczynie cylindryczne z podziałką do odczytywania wysokości warstwy opadu.

Détachement, oddział wydzielony, składający się zazwyczaj ze wszystkich rodzajów broni, któremu dano jakieś specjalne zadanie.

Détail (franc.), szczegół.

Detaillé *Edouard*, malarz francuski, batalista, * 1848 w Paryżu, † w 1912. Gorący patriota; odznaczał się skrupulatną sumiennością, przejętą od Meissonier'a, którego był uczniem, i wielką łatwością wykonania. Dzieła jego cechuje pewien chłód i brak wrażliwości artystycznej. Prace najcenniejsze: „Division Faron défendant Champigny“, „En Reconnaissance“ i „Salut aux blessés“.

Detektor fal elektrycznych, przyrząd, służący do wykrywania fal. Najprostszym d. jest iskra elektryczna w obwodzie rezonującym (Hertz 1886 i nast.). D-y subtelniejsze składają się z termoelementów, umieszczonych pomiędzy dwoma końcami rezonatora (Klemenčič). Najczęściej używane są obecnie detektory z kryształami; oparte są na fakcie, że przez miejsce zetknięcia przewodnika z kryształem, np. galeny, prąd przechodzi łatwiej w jednym kierunku, niż w drugim.

Determinacja (łac.), dosłownie: określenie, dokładne oznaczenie; w przenośni: stanowcze postanowienie, zdolność do mocnych i śmiałych postanowień. W logice czynność, za pomocą której dodajemy bliższe szczegóły określające do pojęcia ogólnego.

Determinanty, według teorii Weismanna, cząstki protoplazmy komórek płciowych, które zawierają w sobie cechy przyszłego indywiduum. W matematyce ob. Wyznaczniki.

Determinizm (łac.), pogląd filozoficzny, według którego wszelki akt woli ludzkiej jest w całości przyczynowo związany; czyli: żaden akt woli ludzkiej nie dodaje nic do tego, co już jest przesądzone w ogóle warunków, sprawiających, że dany akt woli dochodzi do skutku. Przeciwnieństwem d. jest indeterminizm. Spór między deterministycznym a indeterministycznym sposobem interpretacji aktów woli ludzkiej toczy się w filozofii oddawna, gdyż sprawa ta ma znaczenie zasadnicze dla etyki. We współczesnej filozofii przeważa kierunek deterministyczny, choć indeterminizmowi nie brak znakomitych obrońców (Bergson we Francji).

Detmold, stol. rep. Lippe (Niemcy), u stóp Lasu Teutoburskiego, nad rz. Werra, 15.300 mieszk.; muzeum, zamek z XVI w.

Detonacja (łac.), 1) huk z powodu wybuchu, eksplozji; 2) śpiew fałszywy, zboczenie od tonu właściwego.

Detonator (łac.), ciało, wywołujące wybuch (detonację) materji eksplodującej (dynamitu, nitrogliceryny itp.).

Detroit, m. port w stanie Michigan (St. Zj. Am. Pn.), nad rz. D., łączącą jez. Saint-Clair z jez. Erie; fort z r. 1701; 994.000 mieszk. (z przedmieściami 1,118.000 mieszk.), w tem 102.500 Polaków; do portu wpływa corocznie 60.000 statków z 50 milj. ton towarów; fabr. wagonów kol. i tramwajów, przemysł metalurgiczny, cukrowni. i tytuńowy; ośrodek przemysłu automobilowego; fabr. Forda, zatrudniająca 50.000 pracowników; handel zbożem, wełną, mięsem, rudą żelazną i drzewem.

Detronizacja, pozbawienie panującego władzy monarszej przez naród lub nieprzyjaciół.

W Polsce zdetronizowany został August II przez króla szwedzkiego Karola XII.

Dette (franc.), dług.

Detłłofi, 1) *Adam*, budowniczy polski, * 1852, † 1914 w Nizy. Uczeń Karola Garnier'a. Pracował przy budowie kasyna w Monte Carlo, oraz wznosił na Riwierze liczne wille; 2) *Szczęśny*, prof. historii sztuki na Uniw. w Poznaniu; * 1878. Wyd. „Stosunki artystyczne bisk. Urjela z Górki z Norymbergą“ (1919), „Rzeźba gnieźnieńska Wita Stwosza“ (1922), „Mauzoleum św. Wojciecha w katedrze gnieźnieńskiej“ (1926).

Deukaljon (mitol.), syn Prometeusza, mąż Pyrry, z którą uratował się podczas zesłanego przez Zeusa ogólnego potopu. Protoplasta nowego rodu ludzkiego, który rozmnożył wraz z Pyrrą, rzucanemi poza siebie kamieniami. Z kamieni, rzuczanych przez D. powstawali mężczyźni, z rzuczanych zaś przez Pyrrę — kobiety. Jeden z młodzieńców tego pokolenia, Hellen, stał się praojcem Hellenów.

Deulino lub *Dywilino*, w. w gub. moskiewskiej; traktat pomiędzy Rosją a Polską w 1618, przyznający Polsce ziemię smoleńską i inne sąsiednie.

Deus (łac.), Bóg. *Deus ex machina* (Bóg z maszyny), określenie, zaczerpnięte z dziejów tragedji starogreckiej, w której rozwiązanie beznadziejnego zawikłania odbywało się nieraz przez nagłe pojawienie się bóstwa, opuszczanego za pomocą maszyny na scenę. W przenośni d. ex m. znaczy: osoba lub okoliczność nieprzewidziana, sprowadzająca nagły zwrot w jakiejś sytuacji; w dramacie: nieumotywowane rozwikłanie sytuacji przez wprowadzenie osoby nieprzewidzianej.

Deussen *Paul*, filozof i sanskrytolog niemiecki, * 1845, od 1889 prof. w Kilonji, † 1919 tamże. Był przyjacielem Fryderyka Nietzschego. Dzieła: „Elemente der Metaphysik“, „Vedānta und Platonismus im Lichte der Kantischen Philosophie“ (1903).

Deuteronomium (greck., powtórzenie prawa), piąta księga Mojżesza, która podaje ustawodawstwo (mojżeszowe) w kraju Moabitów, oraz ostatnie mowy i dzieła Mojżesza.

Deutsch Eylau, ob. *Ilawa*.

Deutsch Krone, ob. *Wałecz*.

Deutschland, Deutschland über Alles, popularna nacjonalistyczna pieśń niemiecka (1841).

Deutz, przedmieście Kolonji (Prusy) na pr. brzegu Renu, od r. 1883 włączone do m. Kolonji.

Deux-Sèvres, dep. Francji zach., stol. Niort.

Deva, w języku staroindyjskim Bóg; później tytuł królów.

Devanāgarī (hind. pismo boskie), nowa pisanina sanskrytu klasycznego.

Deventer, m. w prow. Overijssel (Holandia), nad rz. Yssel; 33.000 mieszk., instytut roln. dla krajów równinowych, przemysł i handel.

Deveria *Achille*, malarz i litograf francuski, * 1800 w Paryżu, † 1857. Malował niewiele; zasłynął głównie dzięki litografiom, w których z wielką subtelnością techniczną odtwarzał typy ówczesnych dam światowych i nade wszystko portrety sławnych współcze-

snych. Najcelniejsze jego dzieła: portrety V. Hugo, Vigny, Lamartine'a i in., oraz cykle: „Goût nouveau“ (1830) i „Heures du jour“, oprócz wartości artystycznych mają znacznie dokumentów historycznych.

Dévoluy, łańcuch wapienny w Alpach Wys. w Delfinacie (Francja pld.-wsch.), szczyt Mont-Orion, 2.793 m.; lasy wyrzeźbione, chów owiec.

Devon, hr. nadmorskie pld.-zach. Anglii, 6.729 km², 709.500 mieszk.; górzyste, kopalnie miedzi, ołowiu, cyny; żyźne; owoce, mleczarstwo, rybołówstwo; stol. Exeter, m. port. Plymouth.

Devonport, przedmieście m. Plymouth w hr. Devon (Anglia pld.-zach.), nad zatoką Plymouth; 82.000 mieszk., warsztaty okrętowe, arsenał morski, doki, port woj.

Devonshire Spencer Cavendish książę (margrabia Hartington), mąż stanu angielski, *1833. W r. 1857 członek Izby Gmin, 1865—1866 minister wojny, 1874 obok Gladstone'a przywódca Izby Gmin, 1880—1882 minister dla Indyi, 1882—85 minister wojny, 1886 przywódca ministrów, którzy odsunęli się od Gladstone'a z powodu jego polityki irlandzkiej, 1895 do października 1903 przewodniczący Rady tajnej, potem kierownik Ligi Wolnego Handlu; †1908 w Cannes.

Devrient Ludwik, aktor niemiecki, *1784, †1832. Od 1815 aż do śmierci występował bez przerwy na scenie teatru dworskiego w Berlinie. Równie doskonały w rolach tragicznych, jak i komicznych.

Dewaluacja, obniżenie wartości, zredukowanie wartości nominalnej do wysokości wartości rzeczywistej.

Dewar James, chemik angielski. *1842, w Kincardine-on-Forth (Szkocja); †1923 w Londynie. Badał zachowanie się ciał w niskich temperaturach, wynalazł w r. 1891 wraz z Ablem, kordyt, oraz proch bezdymny, 1897 skroplił wraz z Moissan'em fluor, 1898 wodór.

Dewara naczynia, naczynia szklane o podwójnych ściankach; pomiędzy ściankami płaszcz powietrzny, którego powierzchnie od wewnątrz są posrebrzone. D. n. służą do izolacji cieplnej umieszczonych w nich ciał, i nadają się przede wszystkim do przechowywania gazów skroplonych i mieszanin oziębiających.

Dewarti, święci hinduscy, którzy — według wierzeń ludu — stają się półbogami.

Dewastacja (łac.), spustoszenie.

De Wet Christian, generał Boerów, wsławiony w czasie wojny południowo-afrykańskiej; *1854. W r. 1914 obwołał niepodległość Oranji. W 1915 został skazany za zdradę stanu na 6 lat więzienia, lecz wkrótce został uwolniony. †1922 w Bloemfontein.

Dewey a system, dziesiątkowy system klasyfikacji, mający zastosowanie szczególnie w bibliografii i bibliotekarstwie.

Dewiza (franc.), godło, hasło; zdanie umieszczane na herbach, zwłaszcza w wiekach średnich. Zasada postępowania. W handlu: suma pieniężna, podlegająca zapłacie w kraju obcym i wyrażona w walucie tegoż kraju; głów-

niejsze formy dewiz: weksle zagraniczne; ceki na banki zagraniczne; wypłaty, tj. sumy, podlegające wypłacie zagranicą, na mocy dyspozycji banków lub bankierów krajowych; d. służą w handlu międzynarodowym jako pokrycie i dlatego stanowią przedmiot transakcji handlowych, przechodząc z rąk do rąk na zasadzie cesyji.

Dewjacja (łac.), zboczenie z drogi; odchylenie igły magnesowej pod wpływem otaczającego żelaza.

Dewolucja (łac.), oznacza w prawie przechodzenie prawa z jednej osoby na drugą.

Dewolucyjna wojna 1667—68, wojna o dziedzictwo Flandrii pomiędzy Ludwikiem XIV (kr. franc.) a Filipem V (kr. hiszp.). Południowa część Flandrii z m. Lille, na mocy pokoju akwizgrańskiego (1668), przeszła do Francji.

Dewon, okres geologiczny rozwoju ziemi, który zaliczamy do epoki paleozoicznej (pierwszorzędowej). W tym czasie, oprócz utworów ładowych wapieni i łupków gliniastych, występują na znacznej przestrzeni, bo w całej północnej i wschodniej Europie, masy czerwonego piaskowca pochodzenia pustynnego. Ze skamielin daje się zauważyć świat roślin, które po raz pierwszy mają charakter lądowy, a ze zwierząt znajdują się tylko organizmy wodne, rozwijają się korale rafowe, liljowce i grupa głowonogów, Ammonoidea, tzw. amonity, które żyją aż do kredy włącznie. W d. występują po raz pierwszy ryby opancerzone, które pełzają po dnie morskiem, często wypływając na powierzchnię wody. Są to ryby dziwaczne, pozbawione płetw, natomiast mają odnóża i tylko jedną płetwę ogonową. Poza rybami opancerzonymi, żyły jeszcze w d. ryby chrząstkowe i dwudyszne; te ostatnie mają jeszcze teraz swoich przedstawicieli w Australji, tzw. Barramida, które w czasie posuchy wychodzą na ląd. D. charakteryzują częste wybuchy wulkaniczne, które uwalniając z wnętrza ziemi wielkie ilości dwutlenku węgla, przygotowały warunki dla bujnego rozwoju świata roślinnego w okresie następnym, węglowym. W Polsce utwory dewońskie spotykamy w Górach Ś-to Krzyskich, w Krakowskim i na Podolu.

Dewsbury, m. w zach. hr. York (Anglia ptn.), 54.000 mieszk.; wyroby wełn., dywany.

Dezawuować (franc.), wyprzeć się czegoś lub kogoś.

Dezercja, samowolne opuszczenie szeregów, ucieczka z oddziału. **Dezert**, żołnierz, który uciekł z szeregów.

Dezorganizacja (franc.), bezład, nieporządek, brak spójności, rozprzężenie, w przeciwstawieniu do organizacji.

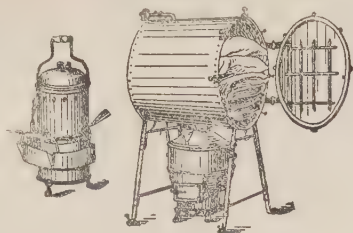
Dezorjentacja (franc.), dosłownie: nierozpoznanie stosunków przestrzennych, zbaczanie z właściwego miejsca, z właściwej drogi; w przenośni: błędne pojmowanie.

Dezyderat (łac.), przedmiot, którego sobie życzymy. **Życzenie**.

Dezyderjusz, ostatni król Longobardów. W 774 rozbiły przez Karola Wielkiego i wzięty do niewoli. Królestwo longobardzkie zostało przyłączone do posiadłości Karola Wielkiego.

Dezynfekcja, odkażanie, niszczenie ciał, szkodliwych dla zdrowia, a więc przede wszystkim produktów gnicia i zarazków chorobotwórczych, jakoteż zapobieganie ich powstawaniu i rozwojowi. D. dokonywa się środkami chemicznymi (formalina, sublimat, lizol etc.) i fizycznymi (wysoka temperatura).

Dezynfekcyjny aparat.

Dezyntegracja (rozpad) atomów pierwiastków promieniotwórczych polega na tem, że atom pierwiastka promieniotwórczego, wyrzucając cząstkę α lub β , zamienia się na atom nowego pierwiastka, mogącego podlegać z kolei również rozpadowi (Rutherford, Soddy 1902). Odkrycie to podkopało wiarę w niezniszczalność atomów. D. odbywa się według prawa P. Curie, głoszącego, że liczba atomów pierwiastka promieniotwórczego, ulegających rozpadowi w ciągu jednostki czasu, jest proporcjonalna do liczby nierozłożonych jeszcze atomów tego pierwiastka. Czas, w ciągu którego liczba nierozłożonych atomów spada do połowy, nazywa się okresem połowicznego zaniku. Okres ten dla radu wynosi ok. 2.000 lat.

Dezyntegrator, maszyna, służąca do rozdrabniania materiałów mniej twardych, jak glina, węgiel. Największe d. rozdrabniają na godzinę 20 ton węgla.

Dezyntegrator.

Dębe (Dembie)

Wielkie, w. w pow. mińsko-mazowieckim (woj. warszawskie); 31. III. 1831 zwycięstwo gen. Skrzyneckiego nad Rosjanami.

Dębianski, chorobliwe narośla na liściach, owocach lub młodych gałązkach dębu; zawierają bardzo wiele (do 70%) garbnika (taniny), wskutek czego używa się ich do wyprawiania skór; pozatem służą do wyrobu atramentu, do barwienia wełny, skór, futer itp.

Dębica, m. w pow. ropczyckim (woj. krakowskie), nad rz. Wisłoką; 4.000 mieszk., drobne zakłady przemysłowe.

Debicki Ludwik hr., publicysta i pamiętnikarz, * 1843, współpracownik „Czasu”, ziemianin, † 1908; ogłosił osobno: „Trzy pokolenia w Krakowie” (1896), „Z teki dziennikarskiej” (2 t., 1893—95), „Portrety i sylwetki z dziewiętnastego stulecia” (3 t., 1905—07), „Z dawnych wspomnień 1846—48” (1903); najcenniejszą z jego prac jest monografia: „Puławy 1762—1830” (4 t., 1887—88).

Debicki Stanisław, malarz i ilustrator współczesny. * 1866 w Lubaczowie. Jeden z naj-

bardziej indywidualnych talentów, twórca wielu dzieł pierwszorzędnych. Kształcił się w szkole krakowskiej, potem w Monachjum. Osiadł we Lwowie. W 1909 został docentem, a potem profesorem Akademii Krakowskiej. Zdobyl rozgłos ilustracjami do bajki Rydla o Kasińce i królewicu, oraz innymi cyklami. Pozostawił kilka poważnych prac dekoracyjnych w teatrze lwowskim i innych gmachach. † 1924 w Krakowie.

Debicki Zdzisław, poeta i publicysta, * 1871. Studja prawnicze w Warszawie i we Lwowie. Wydał: „Ekstaza”, „Noce bezsenne”, „Święto kwiatów”, „Kiedy ranne wstają zorze”, „Ojciec nasz”, „Oglądam się za siebie”, „Wybór poezji”, „Ta, co nie zginęła”, „Książka i człowiek”, „Miasteczko”, „Kryzys inteligencji polskiej”, „Kraj lat dziecińczy”, „Książeczka żołnierza polskiego”, „Powitanie morza”, „Pisarze polscy”, „Za Atlantykiem”, „Podstawy kultury narodowej”, „Narodziny ideału”, „Poezje, 1898—1923, wyd. jubileuszowe”, „Wł. St. Reymont; laureat Nobla”.

Dębienko, w. w pow. i woj. poznańskim; fabr. mebli i wyrobów cementowych, tartaki.

Dębik, rodzaj roślin, ob. Dryas.

Dęblin, w. w pow. puławskim (woj. lubelskie) przy ujściu rz. Wieprza do Wisły; pałac Mniszchów z XVIII w., od 1842—1915 silna twierdza ros., zwana Iwangrodem; obóz warowny.

Dębnik, w. w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie); łomy marmuru.

Dębniki, przedmieście W. Krakowa, dawn. w. na pr. brzegu Wisły.

Dębno, w. w pow. brzeskim (woj. krakowskie); zamek z basztami z XV w.

Dębno, herb polski: na tarczy w polu czerwonym krzyż srebrny, pod lewym jego ramieniem dwie srebrne krokwie; nad hełmem w koronie szlacheckiej, między dwoma rogami bawolemi, krzyż kościelny złoty w promieniach.

Dęboróg, herb polski: na tarczy w polu błękitnym pieńek dębowy w ziemię wkorzeniony, z którego wyrastają ku górze dwa rogi jelenie; w koronie szlacheckiej nad hełmem pięć piór strusich.

Dębowiec, m-ko w pow. jasielskim (woj. krakowskie) nad rz. Wisłoką; 1.500 mieszk., tkactwo.

Dębrze, w języku staropolskim las, bór.

Dębski Jan, inżynier i działacz polityczny. * 1889, członek Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast”, poseł na Sejm Ustawodawczy (1919—1922) i na Sejm z woj. lubelskiego.

Dęga (dąga), klepka bednarska; sztaba żelazna przy drzwiach.

Dęte instrumenty, instrumenty muzyczne, działające na zasadzie piszczałek (ob.). Są to różne formy piszczałek wargowych i strojowych, przyczem rolę stroika odgrywają niekiedy wargi grającego. D. instrumenty dzielą się na 1) drewniane jak flet, klarnet, oboj, fagot i 2) blaszane, jak trąba, puzon, róg, różka. Różną wysokość tonów instrumentów drewnianych otrzymuje się zapomocą odpo-

wiednich kłapek i wentylów, a instrumentów blaszanych — oprócz tego jeszcze zapomocą wyciągania. Kombinacją piszczałek wargowych i stroikowych są organy.

Dhar, państwo hołdow. w Indjach środk. bryt., 4.507 km², 200.000 mieszk.; uprawa ryżu, tytoniu, oliwek; stol. D., 20.000 mieszk.

Dharwar, m. okręg. w prow. bombajskiej (Indje bryt.); 40.000 mieszk.; handel bawlną.

Dholpur, państwo hołdow. w Radżputanie (Indje bryt.), 2.994 km², 230.000 mieszk.; stol. D.

Diabazy, bazyty gruboziarniste, czasami porfirowe, często podległe już dość daleko posuniętym procesom rozkładowym, z powodu czego nieraz mocno zzieleniałe od zawartości różnych zielonych produktów przeobrażania się.

Diabetes mellitus (łac.), ob. cukrzyca.

Diabetes insipidus, moczówka prosta, choroba przemiany materji, polegająca na wydzielaniu dużej ilości moczu (7—8 litrów na dobę). Moczowce prostej towarzyszy silne pragnienie; występuje przeważnie na tle kiły.

Diabetydy (greck., od diabetes), nazwa wykwitów skórnych w postaci żółtych plam (tzw. xanthomata), występujących niekiedy u ludzi z cukrzycą, na powiekach, łokciach lub kolanach.

Diablerets, 1) szczyt w zach. Alpach Berneńskich (Szwajcaria), 3.246 m.; 2) miejsce kuracyjne i plac sportowy zimowy w Alpach Fryburskich, 1.169 m.

Diabolo (włosk.), diabeł; nazwa zabawki, pochodzącej z Chin, a polegającej na wprawianiu w ruch szpulki, podrzucaniu jej i chwytaniu na sznur, owocowany na dwu laseczkach.

Diachylon (diachylum), plaster lub maść ołowiowa (emplastrum albo unguentum diachylon), używana przy chorobach skórnych przeciw uporczywym owrzodzeniom lub wypryskom (egzema).

Diadem, pierwotnie przepaska czołowa, stanowiąca oznakę bogiń, królów i księżnych. Później w Egipcie w postaci kręgu złotego, w Babilonii z blachy złotej. W staroż. Rzymie z blachy złotej, wysadzanej kamieniami, jako oznaka cesarstwa.

Diadochokineza (greck.), pojęcie, wprowadzone przez neurologa polskiego Babińskiego; oznacza zdolność szybkiego wykonywania ruchów, względem siebie odwrotnych, np. zgięcie i prostowanie ręki. Funkcją d-y zarządza mózdzek; brak d-y (adiadochokineza) dowodzi zachorzeń mózdzku.

Diadochowie (greck.), wodzowie, którzy po śmierci Aleksandra W. (323 przed Nar. Chr.), podzielili państwo między sobą. Antipater otrzymał Macedonię i Grecję, Lysimachos Trację, Antigonos Lidję, Pamfilję i Frygię. Ptołomaeus Egipt, Seleukos Babilonię.

Diafanometr, przyrząd służący do wyzna-

czania stopnia przezroczystości ciała. D. dla powietrza skonstruował Saussure.

Diafanoskop, przyrząd używany przez lekarzy, służący do oświetlania od wewnątrz jam naturalnych ciała ludzkiego, w celu oglądania ich przez tkanki przeświecające. Zasadniczą częścią składową d. jest mała lampka elektryczna, umieszczana w jamach zapomocą sond o odpowiednich kształtach.

Diafragma, w przyrządach optycznych przegroda z okrągłym otworem pośrodku, ograniczająca szerokość wiązki promieni. W niektórych przypadkach, jak np. w aparatach fotograficznych, używa się d. o średnicy otworu, dającej się regulować stosownie do potrzeby. Od wielkości i rozstawienia diafragm w przyrządzie zależą: jasność obrazu i wielkość pola widzenia.

Diaagnostyka (greck.), dział medycyny, zajmujący się poznawaniem chorób z cech, dla tych chorób charakterystycznych; d. różniczkowa, dział medycyny, zajmujący się rozpoznawaniem chorób, których cechy są do siebie podobne.

Diagnoza (grec. diagnosis), rozpoznanie choroby; określenie miana choroby. Dział medycyny, zajmujący się stawianiem d. nosi nazwę diaagnostyki.

Diagonalne linje, ob. Przekątne.

Diagraf (greck.), przyrząd do mechanicznego rysowania z natury konturów danych przedmiotów.

Diagram (greck.), linja krzywa, przedstawiająca graficznie przebieg danego zjawiska. Ob. Wykres.

Diahot, gł. rz. Nowej Kaledonii; długość 150 km., ujście do zatoki Harcourt; w jej dorzeczu bogate kopalnie złota i miedzi.

Diakisdodekaedr, ob. dwunastościan podwójny.

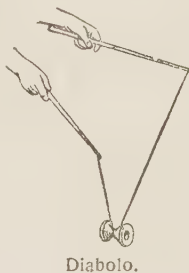
Diakon (greck.), w Nowym Testamencie oznacza usługującego w kościele; w kościele rzymsko-katolickim oznacza najniższą godność, podlegającą prawu celibatu. W kościele ewangelickim d. jest pomocnikiem kościelnym do wykonywania filantropji.

Diakonat, w kościele katolick. przedostatni (szósty) stopień święceń kapłańskich; diakonem może zostać ten tylko, kto ma ukończone 22 lata; funkcję jego stanowi asystowanie przy uroczystej Mszy św., wystawianie Najśw. Sakramentu, nadzwyczajne szafarstwo sakramentu chrztu.

Diakonisa (greck.), niewiasta, wdowa, która w okresie pierwotnego chrześcijaństwa opiekowała się chorymi i ubogimi. W kościele ewangelickim d. zajmują się pielegnowaniem chorych i nauczaniem dzieci.

Dialag, minerał, odłam piroksenów jednoskośnych. Występuje w wielu skałach magmowych, jako ich istotna część składowa, np. w labradorytach wołyńskich.

Dialektyka, pierwotnie: sztuka prowadzenia rozmowy (bądź z innymi, bądź ze sobą samym), potem: sztuka dowodzenia, przeprowadzania dowodu. Sokrates uważał d-e za sztukę

Diabolo.

prowadzenia rozmowy w celu wyjaśnienia pojęć, Platon upatrywał w niej postępowanie, prowadzące do poznania idei. Z czasem jednak domieszał się do pojęcia d. odcień ujemnej oceny. Kant nazwał d. niektórych sofistów „logiką złudy”. Uważał on nawet logikę samą za dialektyczną (za logikę złudy) w każdym przypadku, w którym występowałaby z pretensją, iż zdoła zapomocą swych operacyj rozszerzyć treść poznania. Inni myśliciele nadawali d. znaczenie górujące. Hegel uczynił z niej metodę swej filozofii. D. jest według Hegla rozwojem pojęć, dokonywującym się na mocy wewnętrznej ich prawidłowości (od tezy ku antytezie, wreszcie ku syntezie); a ponieważ w pojęciach zawarte jest istnienie, więc d. jest równoznaczna z rozwojem istnienia, bytu. Innymi słowami: d. jest samorodnym ruchem idei w świadomości myślącego podmiotu. Dialektyczną metodę Hegla zastosował Karol Marx do ujęcia zjawisk ekonomicznych; stwierdził w nich antagonizm sił społecznych, który znajduje wyraz w walce klas.

Dializa, metoda oddzielania ciał rozpuszczonych, oparta na rozmaitej prędkości przechodzenia (dyfuzji) ciał przez błony zwierzęce i roślinne, np. papier pergaminowy.

Dialog (gr.), rozmowa dwu osób, rozmowa wogóle. W utworach scenicznych przeciwstawieniem d. jest monolog.

Dialogit, minerał $MnCO_3$, węglan manganu. Romboedryczny. Mało rozpowszechniony. Barwa różowa do malinowej. Twardość $3\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{2}$. Ciężar właściwy 3,5. Występuje w żyłach kruszcowych.

Dialypetalae, dwuokwiatowe, grupa roślin okrytonasiennych, posiadających kwiat złożony z kielicha i korony rozdzielнопłatkowej. Grupa ta, wraz z grupą jednookwiatowych (Monochlamydae), stanowi rośliny rozdzielнопłatkowe (Choripetalae), w przeciwstawieniu do zrosłopłatkowych (Sympetalae). Należą tu rzędy: Polycarpicae, Rhoeadinae (makowce), Cistiflorae, Columniferae, Gruinales, Sapindinae, Rosiflorae, Leguminosae, Myrtiflorae, Umbelliflorae, Frangulinae.

Diamagnetyczne ciała, ob. **Magnetyczne** a indukcja.

Diamand Herman, współczesny polityk socjalistyczny polski, * 1860. Współzałożyciel „Polskiej Partii Socjaldemokratycznej”; 1907 do 1918 poseł do parl. austr. ze Lwowa, 1919 do 1922 poseł na Sejm Ustawodawczy, a od 1922 poseł na Sejm; 1914—21 przedstawiciel P. P. S. w Międzynarodowym Biurze Socjalistycznym. Delegat do rokowań gospodarczych z Niemcami. Prace: „Tablice statystyczne”, „Polożenie Galicji przed wojną”, „Vademecum statystyczne”.

Diamantina, dawn. Tepico, m. w stanie Minas Geraes (Brazylja pld.), 14.000 mieszk.; kopalnie złota i diamentów.

Diament, minerał słynny ze swej twardości

Dializa.

i gry barw po odpowiedniemu oszlifowaniu. Chemicznie jest to czysty, wolny, rodzimy węgiel krystaliczny. Ogrzany do 770° w czystym tlenie, płonie i spala się całkowicie na bezwodnik węglowy CO_2 . Kryształy regularne. Łupliwość doskonała, równoległe do ścian osmiościanu. W Transwaalu złoża jego są pierwotne, tj. w tej skale (magmaowej), w której powstał. W Indiach oraz w Brazylji w piaskach i w skałach wtórnych, okruchowych. Szlifuje się proszkiem własnym. Szlifowanie odkrył Ludwik van Berquen w r. 1456. Jednostką ciężaru — karat; w różnych krajach wielkość karatu jest różna: od 197 do 207 miligramów. Największy d. „Cullinan” waży 3024 karaty; własność króla angielskiego. Z innych słynnych d.: Koh-i-Noor 106 karatów (Anglia), Regent 136 karatów (Francja). Szlifują diamenty rozmaicie; powszechne: brylant i rozeta.

Diametr, ob. **średnica**.

Diamond Fields, terytorja z kopalniami diamentów w kraju Przylądkowym (Afryka pld.).

Diamond Harbour, m. portowe morskie w prow. bengalskiej (Indie bryt.); 66 km. od Kalkutty, przy ujściu rz. Hugli.

Diana, bogini starorzyska, należąca do najdawniejszych kultów w Lacjum. Jej świątynia na Awentynie w Rzymie była najstarszą świątynią państwową. Diana była opiekunką kobiet, zwłaszcza brzemiennych; później, po zidentyfikowaniu tego kultu z kultem greckiej Artemidy, była i w Rzymie boginią lasów i łowów, przytem uważana za bóstwo Księżyca.

Diana małpa, ob. **Gereza**.

Dianthus, goździk, rodzaj roślin z rodziny goździkowatych (Caryophyllaceae). Posiada kielich rurkowaty (5-krotny), koronę, składającą się z 5-ciu długopaznogłowych płatków, 10 pręcików, słupkę z dwiema szyjkami. Z dziko rosnących pospolite są: *D. carthusianorum*, g. kartuzek, o płatkach białopurpurowych; *D. superbus*, g. pyszny, o płatkach białawych, przyjemnej woni; *D. arenarius*, g. piaskowy, biały, na miejscach piaszczystych, rosnący kępami. Z hodowanych: *D. caryophyllus*, g. ogrodowy, o wielkich, pięknych, pachnących kwiatach; pochodzi z połudn. Europy i Afryki.

Diapazon, skala tonów danego instrumentu muzycznego lub głosu danego śpiewaka. Również widelki strojowe. W przenośni — poziom (nastroić się na wysoki d.).

Diaphoretica (greck.), środki lekarskie na poty, mianowicie kąpiele ciepłe, okłady, owijanie w koce wełniane, herbata z kwiatu lipowego, oraz różne lekarstwa, jak np. salicylan sodu, aspiryna.

Diapozytyw (przezrocze), przezroczysty pozytyw fotograficzny, najczęściej na szkłe. D. używane są do lamp projekcyjnych.

Diarbekr lub **DzARBekr**, m. w Azji Mniejszej (Turcja), nad rz. Tygrysem, 38.000 mieszk. (Ormian, Kurdów i Turków); węzeł dróg, wóz wełny i owoców; 20 meczetów, 6 kościołów; źródła alkaliczne.

Świątynia w Diarbekrze.

Diarchja, wspólne jednocześnie rządy dwóch królów w państwie; np. w starożytnej Sparcie.

Diariusz (łac.), pierwotnie księga, w której zapisywano ważniejsze wypadki rodzinne. Później księgi drukowane, zawierające protokoły czynności sejmowych w porządku chronologicznym.

Diarrhoe, ob. biegunka.

Dias (Diaz) Antonio Gonçalves, poeta brazylijski, * 1823 w Caxias, † 1864. Autor utworów lirycznych („Cantos”), dramatów, epopei „Os Tymbiras”.

Diaskop (greck.), przyrząd projekcyjny dla ciał przezroczystych, szczególnie diapozytów fotograficznych.

Diaskop, minerał, $Al_2O_3 \cdot H_2O$. Rombowy. Twardość 6, ciężar właściwy 3,4. Bezbarwny, przezroczysty. Ural (Jekaterynburg), Szczawnica węgierska, Ticino, Pensylwania.

Diaspora (greck. rozproszenie), rozproszenie wyznawców jakiejś religii wśród wyznawców innych religii.

Diastaza (greck.), zaczyn (ferment), zmieniający skrobię na cukier słodowy (maltozę). Produktem pośrednim są tzw. dekstryny. D. znajdują się w kielkujących nasionach roślin oraz w ślinie. D. odgrywa bardzo ważną rolę przy trawieniu węglowodanów.

Diastole (greck.), rozkurcz serca, który wraz z systole - skurczem, stanowią rytmiczną akcję serca.

Diatermiczne ciała, ob. Diatermiczność.

Diatermiczność, przezroczystość ciał dla promieni ciepłych (pożaczzerwonych). D. bada się zapomocą przyrządów, wrażliwych na działanie promieni ciepłych, jak np. stos termoelektryczny. A diatermiczność polega na własności przeciwnej, pochłaniania promieni ciepłych. Z ciał diatermicznych najważniejszym jest sól kamienna.

Diatermia (greck., inaczej thermopenetratio), metoda, wyzyskująca w celach leczniczych ciepło, tworzące się w tkankach podczas przechodzenia przez nie prądów elektrycznych, bardzo szybko zmieniających swój kierunek (przeszło 2.000 zmian na sekundę). D. ma największe zastosowanie w leczeniu chorób kości.

Diateza (greck.), skaza; skłonność do pewnych chorób, często powtarzających się u danego osobnika. Medycyna rozróżnia kilka d.: d. urica, skaza moczanowa czyli dna, d. exsudativa, skaza wysiękowa, skłonność do zapaleń skóry (wysypek) i błon śluzowych (nieżyty nosa, gardła, krtani), zdara się u małych dzieci przed 2-im rokiem życia; d. haemorrhagica, skaza krwotoczna, skłonność do obfitych krwawień z najblahszych powodów. D. zwykle są dziedziczone przez dzieci od jednego (lub obojga) rodziców, temi skazami dotkniętych.

Diatomeae, okrzemki, klasa jednokomórkowych mikroskopijnych glonów, zamieszkujących przeważnie wody i występujących gromadnie. Komórka o. pokryta jest misterną błoną krzemionkową, złożoną z dwóch połówek, zachodzących jedna na drugą, jak wieczko na pudełko. W błonie tej znajdują się listewki, dołki i drobne otworki, przez które o. wydziela śluz; o. pływają swobodnie przy pomocy wypustek plazmatycznych, wychodzących z otworów błony. Komórka o. posiada jądro i chromatofory, zawierające, obok chlorofilu, żółto-brunatny barwnik diatomine. Rozmnażają się przeważnie drogą podziału. Z pospolitych gatunków znane są: Navicula, Synedra, Pleurosigma. Kopalne o. wytwarzają nieraz całe pokłady tzw. ziemi okrzemkowej, służącej do wyrobu dynamitu i rafinerii ropy naftowej. Łupki krzemionkowe są używane w szlifierniach szkła i drogiej kamieni.

Diatomina, żółto-brunatny barwnik, występujący obok chlorofilu w chromatoforach okrzemek.

Diatoniczna skala tonów, skala, na której opiera się muzyka współczesna. Każda oktawa tej skali składa się z siedmiu tonów. Jeżeli częstość drgań pierwszego tonu oktawy oznaczmy przez n , mamy dla tonów skali dur następujące częstości drgań:

I	II	III	IV	V	VI	VII	Ia
n	$\frac{9}{8}n$	$\frac{5}{4}n$	$\frac{4}{3}n$	$\frac{3}{2}n$	$\frac{5}{3}n$	$\frac{15}{8}n$	$2n$

Ton Ia o częstości $2n$ stanowi początek nowej oktawy. Stosunek częstości drgań dwóch tonów sąsiednich nazywa się interwałem. Interwały te są następujące:

I	II	III	IV	V	VI	VII	Ia
$\frac{9}{8}$	$\frac{10}{9}$	$\frac{16}{15}$	$\frac{8}{7}$	$\frac{10}{9}$	$\frac{9}{8}$	$\frac{16}{15}$	

Interwały $\frac{9}{8}$ i $\frac{10}{9}$ nazywają się całymi tonami, interwały $\frac{16}{15}$ — półtonami. Skala diatoniczna składa się więc z 5 całych tonów i 2 półtonów. Przez podział całych tonów na półtony powstaje gama chromatyczna. Tony gamy diatonicznej, poczynając od II, noszą następujące nazwy: sekunda, tercja większa, kwarta, kwinta, seksta większa, septyma większa i oktawa (ton Ia).

Diatryba, swobodna rozmowa pouczająca, wykład. Forma, w której od IV wieku przed Chr. popularyzowano w Grecji zasady filozofii, głównie etycznej. Jako gatunek literacki pochodzi od Biona z Borysthenes, który miał licznych naśladowców. Grecka d.

literacka wywarła wielki wpływ na satyryków rzymskich, zwłaszcza na Horacego, Juwenala i Persjusza.

Diaz, 1) Armando Vittorio, gen. włoski, *1861, †1928; 1917—18 naczelny wódz armii włoskiej; 2) **Bartholomeo**, żeglarz portugalski, *1450, †1500; pierwszy opłynął pld przylądek Afryki (1488), zw Przylądkiem Dobrej Nadziei; 3) **Porfirio**, meksykański generał i polityk, *1830, †1915. Zwycięsko walczył z cesarzem Maksymilianem 1884—1911 bez przerwy siedm razy wybierany prezydentem republiki, przywrócił spokój w kraju. Po jego upadku nastąpił okres rewolucyj.

Diaz de Escobar Narciso, poeta hiszpański, *1860 w Maladze. Wybitny liryk.

Diaz de la Peña Narcisse Virgile, malarz franc., *1807 w Bordeaux, †1876 w Mentonie. Hiszpan z pochodzenia. Zaczął od malarstwa w fabryce porcelany razem z Duprę, Raffet'em i Cabat'em. Należał do grupy barbizonczyków. Malował przeważnie sceny mitologiczne. Z dzieł ważniejsze:

„La Route“ (Louvre), „La Fée aux Perles“ (Louvre), „L'Amour désarmé“ i in.

Dibothriocephalus latus, ob. Taenia.

Dicentra spectabilis, ładnotka okazała, roślina z rodziny fymnicowatych (Fumariaceae), pochodząca z Chin północnych, hodowana w ogrodach pod nazwą serduszek; posiada kwiaty spłaszczone, różowe, zwisłe w ozdobnych gronach.

Diceras arietinum, muszle małża znajdujące się w wapieniu okresu jury. Francja, Szwajcaria, Polska.

Dichogamja (greck.), właściwość niektórych kwiatów obupłciowych, polegająca na niejednoczesnym dojrzewaniu pręcików i słupków, uniemożliwiająca samozapylenie roślin przedprątnych (np. u złożonych). Pręciki dojrzewają, zanim znamię słupka może pyłek przyjąć (przedprątność — protandria); u roślin zaś przedślupnych (np. trędownik), słupki dojrzewają przed wysypaniem się pyłku (przedślupność — protogynia).

Dichotomia, widlaste rozgałęzianie się pędów przez podział pierwotnego stożka wzrostowego na dwa, początkowo jednakowo silne, jak np. u widlaków.

Dicka odczyn, odczyn wykryty w 1924 r. i pozwalający stwierdzić, czy dana osoba jest podatna do płonicy. Znaczenie odczynu D. polega na możliwości wczesnego izolowania osób, podatnych do płonicy i zastosowania szczepień ochronnych.

Dickens Charles (pseud. Boz), znakomity powieściopisarz angielski, *1812 w Landport koło Portsmouth, †1870. Poeta proletariatu i mieszczaństwa; plastykę charakterów i opi-

sów łączył z głęboką litością i pogodnym humorem. Najbardziej znane utwory: „Klub Pickwicka“, „Dawid Copperfield“, „Oliver Twist“, „Martin Chuzzlewit“ i inne.

Dickson Oskar, mecenas wypraw podbiegunowych Nordenskjölda w l. 1870, 1872—1873 i 1875—1876; *1823, †1897. Od jego nazwiska: Dicksona port przy ujściu rz. Jenisieja pod 73°30' szer. płu.

Dickstein Samuel, współczesny matematyk polski, *1851 w Warszawie, prof. Uniwersytetu Warszawskiego; wychowaniec Szkoły Głównej i Uniw. Warsz. (1866—1870); uzyskał stopień magistra matematyki (1876) na Uniw. Warszawskim; wydawca „Rocznika Pedagogicznego“ (1882—1884); współredaktor i współzałożyciel czasopisma „Prace Matematyczno-Fizyczne“ (od 1888); założyciel i redaktor „Wiadomości Matematycznych“ (od r. 1897). Przetłumaczył wiele rozpraw i dzieł Kleina, Fr. Meyera, Riemanna, E. Pascala, G. Lorii, Maxwella i in. Dzieła oryginalne: „Pojęcia i metody matematyki“ (t. I, 1891) i prace dydaktyczne.

Dicotylae, dwuliścienne, podklasa klasy roślin okrytonasiennych, posiadających w nasieniu dwa liścienie (cotyledones). W łodydze dwuliściennych otwarte wiązki naczyniowe są ułożone pierścieniowo, w korzeniu zaś części naczyniowe i sitkowe ułożone są naprzemiennie. Dla dwuliściennych charakterystyczne jest siatkowe unerwienie liści (tem się różnią od jednoliściennych o unerwieniu równoległym). Kwiaty przeważnie pięciokrotne. Należą tu rośliny rozdzielнопłatkowe i zrosłopłatkowe.

Dicotyles torquatus, zwierzę; gromada: ssaki (Mammalia), rząd: kopytne (Ungulata), podrząd: parzystokopytne (Artiodactyla) nieprzeżuwające. Z wyglądu zewnętrznego podobne do wieprzka, pokrytego gęstą i długą szczytną. Na przednich nogach 3 palce, na tylnych 4. Dług. do 1 m. Żyje w lasach towarzysko w dużych stadach. Żeruje w nocy. We dnie kryje się w zaroślach. Odważne i mściwe. Podobne do pekari, lecz większe. **Dicotyles labiatus** (świnia piżmowa), ma na grzbiecie gruczoł piżmowy, który zaraz po zabiciu wycina, gdyż w przeciwnym razie mięso przechodzi tym zapachem. Ameryka.

Dictamnus albus, dyptam jesionolistny, roślina z rodziny rutowatych, o łodydze wzniesionej (do 1 m.), pokrytej gruczołami wonnymi; posiada liście nieparzystopierzaste, kwiaty pięciokrotne, duże (5 cm. śred.), białe, zebrane w grono wierzchołkowe. Rośnie na Podolu, w ok. Pińczowa, Skierniewic, Włocławka.

Dictum (łac.), powiedzenie; **dictum acerbum**, gorzka prawda; **dictum factum**, powiedziano, dokonano.

Dictyograptus, graptolit; zwierzę z typu jamochłonów; skamielina przewodnia dla kambru górnego; występuje w łupkach.

Diday François, znakomity pejzażysta szwajcarski, *1802 w Genewie, †1877. Pejzaże alpejskie. Obrazy w Bazylei, Bernie, Genewie i Lozannie.

Dicentra (a kwiat).

Diceras arietinum.

Didelphys virginiana (Opossum), zwierzę; gromada: ssaki (Mammalia), rząd: torbacze (Marsupialia). Jedyń przedstawiciel torbaczy w Ameryce Północnej. Gatunek ten spotyka się również i w Ameryce Połudn. Z kształtu podobny do szczura. Osiąga wielkość kota domowego. Ogon nagi, chwytny. Futro delikatne, wełniste. Wszystkożerny. Szkodnik pól, sadów i kurników. Pokrewny mu *Didelphys griseiventris* podobny do myszy, nosi małe na grzbiecie, okrócone ogonkami około podniesionego ogona matki.

Diderot Denis, filozof i genialny pisarz francuski, *1713 w Langres, †1784 w Paryżu. Kierownik słynnej Encyklopedji („Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers etc.”); umysł wielostronny i śmiały. Wcześniej jeszcze, niż Rousseau, pojął naturę jako jedyne źródło, skąd czerpać należy wskazówki i miarę do oceny wszelkich spraw ludzkich. Był jednym z naczelnych wyrazicieli ducha swej epoki. Jego działalność pisarska obejmowała liczne dziedziny: pisał rozprawy filozoficzne, estetyczne, utwory sceniczne, powieści. Najbardziej charakterystyczne utwory: „Pensées sur l'interprétation de la nature”, „Entretien d'un philosophe avec la maréchale de...”, dalej niewydane za życia: „Rêve d'Alembert”, „Supplément aux voyages de Bougainville”, „Jacques le Fataliste” (polski przekład Boya) i „Le neveu de Rameau”.

Didot, słynna francuska rodzina drukarzy. 1) François, *1689, †1759, założył 1713 w Paryżu drukarnię, istniejącą po dziś dzień; 2) François Ambroise, syn poprzedniego, *1730, †1804; udoskonalił sposoby odlewania czcionek, ulepszył maszyny drukarskie; 3) Pierre François, brat poprzedniego, *1732, †1795, założył fabrykę papieru; 4) Pierre, syn Franciszka Ambrożego, *1761, †1853, drukował wspaniałe wydania klasyków: „Editions du Louvre”; 5) Firmin, brat poprzedniego, *1764, †1836, udoskonalil stereotypję. Ku jego czci następcy jego przyjęli nazwisko Firmin-Didot; 6) Ambroise Firmin-Didot, syn poprzedniego, *1790, †1876. Wybitny uczony, zwłaszcza helenista. Rozpoczął wydawnictwo „Bibliothèque des auteurs grecs”.

Didus ineptus (dodo), ptak; rząd: gołębie (Phapae), rodzina: Dididae. Wytopiony już obecnie ptak. Duży, większy od łabędzia, o ogonie i skrzydłach szcztakowatych. Dziób dłuższy od głowy, na końcu haczykowato zakrzywiony. Za czasów Vasco de Gamy pospolity na wschodnich wybrzeżach Afryki, wyspach Maskareńskich i na wyspie Mauritius. Wytopiony przez żeglarzy dla mięsa w XVII wieku. W Oxfordzie przechowuje się jedyny wypchany okaz tego ptaka, lecz bardzo przez mole zniszczony. Mięso jego było bardzo tłuste i smaczne.

Didym, rzadka substancja, dawniej uważana za pierwiastek, przez Auera i Welsbacha w r. 1885 rozłożona na neodym i praseodym.

Didymaion, sanktuarjum Apollina na półwyspie Milet.

Didymos z Aleksandrii, gramatyk grecki, żyjący za czasów Cicerona i Augusta w Aleksandrii; odznaczał się bajeczną pilnością i produktywnością. Prace jego służyły jako główne źródła późniejszym komentatorom i gramatykom bizantyńskim.

Dieburg, m. pow. w rep. Hessen (Niemcy), 5.700 mieszcz.; starożytności rzymskie; garn. carstwo, garbarnie.

Diecezia (greck.), terytorjum, podlegające zwierzchniej władzy duchownej biskupa.

Diebenhofen, ob. Thionville.

Diefenbach Lorenz, lingwista niemiecki, *1806, †1883. Dzieła: „Celtica”, „Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache”, „Origines Europaeae” i in.

Diefenbach Johann Friedrich, profesor chirurgji operacyjnej w Berlinie, *1794, †1847; zasłużony w metodyce operacy plastycznych. Napisał m. in. „Die operative Chirurgie”.

Dielektryczna polaryzacja, stan, jaki przyjmuje dielektryk w polu elektrycznem. Dielektryki podlegają, jak i przewodniki, działaniu pola elektrycznego, ponieważ jednak nie dopuszczają przesuwania się ładunków ani na powierzchni, ani wewnątrz, wyobrażamy sobie, że rozdział elektryczności następuje wewnątrz najmniejszych części dielektryku. Końce tych elementów, zwrócone w jedną stronę, otrzymują w ten sposób ładunek dodatni, a końce, zwrócone w stronę przeciwną — ładunek ujemny: polaryzacja dielektryczna. Działania nazewnątr, sąsiadujących ze sobą ładunków różnoimiennych, znoszą się wzajemnie, pozostają tylko działania na końcach dielektryku; mamy więc wynik taki, jak gdyby tylko te końce otrzymały ładunki elektryczne przeciwnych znaków.

Dielektryczna stała, wielkość stała, wyrażająca stosunek pojemności kondensatora, wypełnionego izolatorem, do pojemności tego samego kondensatora, zawierającego pomiędzy okładkami eter. Stała ta określa również, ile razy siła Coulomb'a, działająca pomiędzy dwoma ciałami, naładowanemi elektrycznie, umieszczonemi w danym izolatorze, jest mniejsza od siły, działającej między temi ciałami w eterze. Stała d. dla każdego izolatora jest większa od jedności i np. dla siarki wynosi 3,84. Stała d. jest liczbą oderwaną. Z określenia wynika, że pomiary stałej d. są pomiarami względniemi. Stałą d. eteru przyjmuje się za jedność. Ponieważ stała d. powietrza bardzo mało różni się od jedności, stałą d. innych ciał wyznaczać można względem powietrza.

Dielektryczne opóźnienie, zjawisko polegające na tem, że izolatory wymagają pewnego czasu do straty elektryczności, wzbudzonej przez indukcję.

Dielektryk, in. izolator, ciało nieprzewodzące elektryczności, w przeciwieństwie do przewodników elektryczności. Dobrymi izolatorami są: siarka, ebonit, szkło i in. Ob. dielektryczna polaryzacja.

Diem perdidit (łac.), straciłem dzień; słowa, wyrzeczone przez rzymskiego cesarza Ty-

tusa (Titus Flavius Vespasianus), gdy pewnego wieczora pomyślał, iż dnia tego nikomu nie dobrego nie uczynił.

Dienger Joseph, matematyk niemiecki. * 1818, † 1894, profesor i dyrektor politechniki w Karlsruhe.

Dieppe, m. port. i okręg. w Normandji nad kanałem La Manche, w dep. Seine-Inférieure; 24000 mieszk., kąpiele morskie, rybołówstwo, połów ostryg, handel z Anglią. Żeglarze z D. docierali w XVI w. do wybrzeży Gwinei.

Dierauer Johannes, historyk szwajcarski. * 1842, † 1920. Autor „Geschichte der Schweizer Eidgenossenschaft”.

Dierżawin Gawril, poeta rosyjski, * 1743, służył za młodu w wojsku, potem w zarządzie cywilnym; pisał i ogłaszał ody i poematy; za zawarte w nich pochlebstwa dla panujących, Katarzyny II i Pawła, otrzymywał liczne nagrody i awanse (był gubernatorem, w końcu ministrem sprawiedliwości); † 1816; z utworów jego największy rozgłos zjednały sobie: oda „Bóg”, „Felica” (o Katarzynie II, stąd D. zwany był „piewczą Katarzyny II”).

Dies (łac.), dzień, termin; d. ater, albo religiosus, albo nefastus, u Rzymian starożytnych dzień nieszczesny, np. dzień, w którym ponieśli klęskę (np. dzień 2 sierpnia, rocznica bitwy pod Kannami); d. fausti, dnie szczęśliwe; d. feriales lub feriatii, święta; d. natalis, dzień urodzin; d. diem doct, dzień dniowi udziela nauki, każdy dzień przynosi naukę.

Dies irae (łac. dzień gniewu), pierwsze słowa słynnego hymnu kościelnego o sędzie ostatecznym. Hymn ten, składający się z 19 strof, opisuje w pierwszej połowie grozę sądu ostatecznego, a w drugiej zawiera błagalną prośbę o złotowanie nad ludźmi. Autorstwo hymnu, wstrząsającego poręą i głębią wrażeń, w nim ucznia, przypisuje niemieckiemu Tilmannowi z Cölen. Hymn ten w XVI wieku. Przekładu hymnu na język polski dokonali ks. Stanisław Grochowski i Antoni Czajkowski.

Diesel Rudolf, inżynier; * 18. III. 1858 w Paryżu, † 30. IX. 1913; wynalazca motoru spalinowego, nazwanego jego nazwiskiem. Napisał „Theorie und Konstruktion eines rationalen Waermemotors” (1893).

Diesel’a motor (D. silnik), skonstruowany przez Diesel’a w 1897 silnik cieplny spaliny, zamieniający energię cieplną paliwa (ropy naftowej) bezpośrednio na pracę mechaniczną. Zasada pracy silnika D. jest tzw. czterosuw. Do cylindra zostaje wessane powietrze (I-szy suw) i sprężone do 34 atm. (II-gi suw); wtedy wtryskuje się ropę, a wskutek wysokiej temperatury sprężonego powietrza następuje powolne (niewybuchowe) palenie się ropy przy stałym ciśnieniu i rozprężanie spalin prawie do ciśnienia atmosferycznego (III-ci suw — suw pracy); wreszcie następuje wydmuch spalin (IV-ty suw). W przeciwieństwie do silników wybuchowych, silnik D. nie wymaga kaboratora ani zapalniczy, nato-

miast konieczna jest sprężarka, rozpylająca ropę. Silnik D. został udoskonalony przez Brons’a. Silnik D. pozwala wyzyskać 35% włożonej energii (silniki wybuchowe 24%, maszyny parowe ok 10%). Silnik D. ma szerokie zastosowanie w przemyśle.

Diesterweg Friedrich Wilhelm Adolf, wybitny pedagog niemiecki. * 1790, † 1866. Kierownik seminarjum naucz. i twórca stowarzyszenia pedagogów niemieckich. Będąc zwolennikiem metody heurystyczno-analitycznej, występował energicznie przeciwko zasadom pedagogicznym ściśle kościelnego stronnictwa, a zwłaszcza przeciwko regulaminom szkolnym Raumera. Napisał: „Wegweiser zur Bildung fuer deutsche Lehrer” i w. in.

Dieta (greck.), 1) całkowite lub częściowe ograniczenie spożywania pokarmów, zalecane chorym; d. bezsolna, stosowana przy chorobach nerkowych; d. bezwęglowodanowa, przy cukrzycy; d. sucha (z ograniczeniem spożywania płynów), przy niektórych rodzajach zapaleń nerek; d. mleczna, przy chorobach żołądkach; 2) płaca dzienna, koszt utrzymania urzędnika w podróży.

Dietetyka (greck.), dział medycyny, zajmujący się celowem stosowaniem diety w lecznictwie.

Dielt Józef, wybitny lekarz polski. * 1804 w Podbożu w Małopolsce, † 1878 w Krakowie. Od 1851 był profesorem Uniwersyt. Jagiellońskiego, przez dłuższy czas sprawował również urząd prezydenta m. Krakowa. Oprócz licznych prac klinicznych w języku polskim i niemieckim, ogłosił kilka broszur o zdrojowiskach krajowych i wiele pism treści politycznej i społecznej.

Dietrich Christian Wilhelm Ernst, (Dieterici, Dietricy), malarz niemiecki, * 1712 w Weimarze, † 1774 w Dreźnie. Od 1741 malarz nadworny, od 1746 inspektor galerji drezdeńskiej, od 1763 dyrektor fabryki porcelany w Meissen, od 1765 profesor Akademii w Dreźnie. Z dzieł ważniejsze: „Gody w Kanie”, „Die Darstellung im Tempel”, „Rodzina Św. pod skałą” — w Dreźnie.

Dietrich, 1) Fryderyk Krzysztof, rytmownik niemiecki, * 1779 w Hohenlohe-Oehringen, † 1847 w Łodzi. Od 1817 pracował w Polsce, gdzie wykonał wiele doskonałych rycin, przeważnie akwatint. Ważniejsze: „Widoki Warszawy i okolic” (32 rytzy do „Przewodnika” J. W. Krasńskiego, 1820), wizerunki Jana i Piotra Kochanowskich, ilustracje do „Pamiętnika Sandomierskiego” i in. Wykonał też 24 obrazy z „Grobów królewskich” w Krakowie; 2) Adolf Fryderyk, syn popr., * 1817 w Poznaniu, † 1860 w Warszawie. Kształcił się na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu w Warszawie oraz u swego ojca w rytmownictwie. Wykonał niezmierną ilość małych rycin dewocyjnych. Prace większe: „Krakowskie Wesele” z obr. J. Suchodolskiego, „Widok Saskiego placu” i in.

Dietrich Józef, budowniczy polski. * 1820 w Warszawie, † 1887. Z prac jego ważniejsze: pałacyk Grabowskiego w Luczynie; pałacyk

w Gołaczewie pod Pruszkowem; przebudowa pałacu w Garbowie w woj. lubelskim.

Dietrichswalde, ob. Gietrzwałd.

Dietskoje Sieło, ob. Carskoje Sieło, Dieulafoy, 1) Georges, słynny chirurg francuski, *1839 w Tuluzie, †1911 w Paryżu; od 1886 prof. w Paryżu; skonstruował przyrząd do usuwania płynów przy wysiękach opłucnej; 2) Auguste Marcel, inżynier i archeolog francuski, *1844 w Tuluzie, odbył 1881 i 1885 z żoną swą Jeanne-Paule-Rachel Magre podróże naukowe do Persji, gdzie zbadał ruiny staroperskie; †1920 w Paryżu. Główne dzieło: „L'art antique de la Perse”. J. P. R. Magre D. napisała: „La Perse, la Chaldée et la Susiane”.

Dievenow, wsch. ramię Odry, oddziela wyspę Wolin od lądu, ujście do Bałtyku; na wybrzeżu wsch. kąpiele morskie.

Diez, 1) Friedrich Christian, inicjator filologii romańskiej w Niemczech. *1794 w Giessen, od 1830 profesor w Bonn, †1876. Dzieła: „Die Poesie der Troubadours”; 2) „Grammatik der romanischen Sprachen”; 3) Wilhelm von, malarz niemiecki, *1839 w Bayreuth, †1907 w Monachium. Od 1872 profesor Akademii w Monachium. Malował obrazy rodzajowo-historyczne, nawiązując do starych mistrzów niemieckich i niderlandzkich. Wykonał: „Landsknecht” (Lipsk), „An der Heerstrasse” (1889, Drezno) i in.

Difficile est satiram non scribere (łac.), „trudno nie pisać satyry”, zdanie, wyjęte z Juwenala.

Difflugia, zwierzęta jednokomórkowe, należące do typu pierwotniaków; gromada: koralonóżki (Rhizopoda), rzad: amebowce (Amoebozoa). Budują sobie domki z drobnitkich ziarenek piasku, znajdujących się na dnie wód. Pospolite w wodach słodkich.

Digesta, zbiór wyciągów z komentarzy najwybitniejszych prawników rzymskich, sporządzony z polecenia ces. Justynjana (w r. 533).

Digestorium (łac.), komora szklana uszczelniona, połączona z wentylatorem, i służąca w laboratoriach chemicznych do wydalenia nazewnątr szkodliwych gazów, wywiązujących się podczas reakcji chemicznych.

Digitalis, naparstnica, roślina zielna z rodziny trędownikowatych, o koronie dzwonkowatej w kształcie długiego naparstka. Posiada 4 dwusilne pręciki. D. purpurea, n. purpurowa, rośnie dziko w lasach i hodowana w ogrodach dla pięknych kwiatów; D. lutea, n. żółta, pochodząca z zach. Europy; D. ambigua, n. pospolita, zawiera glikozydy (digitalinę, digitoksyne) o silnym działaniu na mięsień sercowy (wzmaganie skurczu, przedłużanie rozkurczu, lepsze wypełnianie krwią komór serca). Długotrwałe stosowanie digitalis (2—3 tygodnie bez przerwy) prowadzi do zatrucia (biegunka, mdłości, brak apetytu, niemiarowość tętna).

Digitus (łac.), palec; d. Dei, palec Boży.

Dii (łac. l. mnoga od deus), bogowie; **dii minorum gentium**: bogowie niżsi; herosi,

przyjęci w grono bogów; w przenośni używane w zastosowaniu do artystów, pisarzy i t. d., mniejszej miary.

Dijon, dawna stol. Burgundji, obecnie dep. Côte-d'Or (Francja wsch.), nad rz. Ouche i kanałem burgundzkim; 78.600 mieszk., katedra, siedziba biskupa, uniwersytet od 1722; handel zbożem i winem.

Dikoa, m. w Nigerji bryt. (Afryka środk.), na pld. od jez. Czad, 15.000 mieszk.

Dilatometr, przyrząd, służący do wyznaczania współczynnika objętościowej rozszerzalności cieplnej cieczy. Najprostszy d. jest to kolba szklana z wąską szyjką, opatrzoną dokładną podziałką.

Dillingen, 1) miejsc. w rej. szwabskiej w Bawarii nad Dunajem, 1554—1804 uniwersytet jezuicki, obecnie wyższa szkoła filoz.-teolog.; 5.600 mieszk.; 2) w. w okręgu Saary (Niemcy zach.), 8.100 mieszk.; zamek z XI w., wielkie huty żel.

Dillon John, polityk irlandzki, *1851 w Dublinie, 1880 członek parlamentu i przywódca Ligi krajowej. Zmierza do zupełnego oderwania Irlandji od Wielkiej Brytanji.

Dilthey Wilhelm, filozof niemiecki, *1833, 1882 prof. w Berlinie. †1911 tamże. Dzieła: „Einleitung in die Geisteswissenschaften”, „Erlebnis und Dichtung”, biografje: Hegla, Schleiermachers.

Diminutivum (łac. deminutivum), wyraz zdrobniały, tworzony przez dodanie sylaby do jakiegoś wyrazu, który w ten sposób nabiera odcieniaieszczotliwego (chłopiec — chłopczyk), albo pogardliwego.

Dimorfizm (greck.), ob. Dymorfizm.

Dinan, staroż. m. w pln.-wsch. Bretanji, dep. Côtes-du-Nord (Francja) nad rz. Rance, 11.500 mieszk.

Dinder Juliusz ks., arcyb. gnieźnieńskopoznański, pierwszy i jedyny Niemiec na tem stanowisku, *1830 w Reszlu na Warmji, dziekan w Królewcu, mianowany arcybiskupem do Poznania po ks. kard. Ledóchowskim; †1890.

Dingelstedt Franz, poeta niemiecki, *1814, †1881. 1867 dyrektor wiedeńskiej opery nadwornej, 1871 dyrektor wiedeńskiego Burgtheatru. Z utworów: „Lieder eines kosmopolitischen Nachtwächters”, nadto powieści, nowele i dramaty.

Ding la, przełęcz w górach Transhimalaja w Tybecie pld., 5.885 m.; jedna z najwyższych na ziemi.

Dingo, dziki pies australijski.

Dini Ulisse, matematyk włoski, *1845, †1918. Profesor analizy wyższej w Pizie. Pracował głównie nad teorią funkcji zmiennych rzeczywistych i rachunkiem różniczkowym i całkowym.

Dinka, plemię murzynów, należące do grupy nilockiej, zamieszkujące Sudan anglo-egipski, ok. 1 milj. głów; chów bydła.

Dinoceras ingeus, kopalny ssak, zwierzę kopytne, sięgające do 2 metrów wysokości, długości słońia, o odnóżach pięciopalcowych i po-

teżnych, wystających kłach w szczęce górnej. Czaszka charakterystyczna, na której znajduje się 6 nabrzmiałości, przypominających nasady rogów. Znany z eocenu St. Zj. w Wyoming.

Dinoflagellata, nazwa rzędu zwierząt, gromada: wiciowce (Flagellata), typ: pierwotniaki (Protozoa). Posiadają dwa biczki, z których jeden owinięty jest dookoła zwierzęcia, a drugi zwrócony ku tyłowi. Np. *Ceratium hirudinella*.

Dinornis, olbrzymi ptak kopalny, wysokością dwukrotnie przewyższający człowieka, pokrewny dzisiejszym biegusom; spotyka się w pleistocenie australijskim. Wyginał niespełna 200 at temu na Nowej Zelandii.

Dinornis.

Dinosaury, gady kopalne; charakteryzuje je szczególnie mała czaszka i rozwinięte odnóża tylne. Niektóre z tych gadów były nie większe od kota, inne znów dosięgały jak np. *Diplodocus*, 24 m. długości, a 5 m. wysokości. Poza-tem różniły się sposobem odżywiania; drobniejsze były mięsożerne, większe roślinożerne. Występują w tryjasie, jurze, kredzie.

Dinostratos, matematyk grecki (w IV wieku przed Chr.), podał przybliżoną kwadraturę koła zapomocą krzywej (quadratrix), wynalezioną przez Hippiasa.

Dinotherium, rodzaj zwierząt kopalnych, należących do rzędu trąbowców, nieco większych od słonia; czoło miały mniej wypukłe, w szczęce dolnej, wygiętej ku dołowi, dwa siekacze, a pozatem po 5 zębów trzonowych w każdej szczęce. *D. bavareicum* żył w miocenie górnym, *D. giganteum* w pliocenie.

Dinslaken, m. pow. w rej. düsseldorfskiej w Nadrenji (Prusy), 25.000 mieszk.; przemysł metalurg., fabr. cygar.

Dio Cassius, historyk grecki, * ok. 155 po Chr., † po 230. Autor historii Rzymu, od założenia aż do 229 po Chr., niekompletnie dochowanej.

Diöle, dwupienność, cecha pewnych roślin, jak wierzb, konopie, chmiel itd., rozwijających na jednych osobnikach same kwiaty przecikowe, na innych tylko słupkowe.

Diodon hystrix (rybojeź), ryba; rzad: kostnoszkieletowe (Teleostei), rodzina: kolcobrzuchy (Tetrodontidae). Ciało krótkie, grube, pokryte kolcami, którymi ryba może poruszać. Kolce te chronią ją od nieprzyjaciół. Rybojeź ma zdolność napęnlania gardzieli powietrzem, przez co powiększać mogą swe rozmiary; rozdęte ryby wypływają na powierzchnię wody brzuchem do góry, który, wystając z wody, służy jako żagiel. Ocean Indyjski. Atlantyk.

Diodor sycylijski (D. Siculus), sławny historyk grecki z czasów ces. Augusta. Autor historii powszechnej (w 40 księgach), zawierającej dzieje prawie wszystkich znanych wówczas ludów, aż do 60 r. przed Chr. Dzieło dochowane niekompletnie.

Diogenes, 1) z Sinopy, filozof grecki ze szkoły cyników; żył w IV w. (412—323) przed

Chr. w Atenach i Koryncie. Uczeń Antisthenesa, usiłował w życiu przeprowadzić zasadę swego mistrza, iż do szczęśliwości dochodzi się przez jak największe ograniczenie swych potrzeb i powrót do prawdziwej natury. Nie uznawał żadnych konwenansów i wierzył, że, mimo oporu, gniewu i zysanderstwa człowieka, należy go skłonić do zasad, głoszonych przez siebie, m. in. zupełnej niezależności od otoczenia. Z imieniem jego złączonych jest wiele anegdot, np. o rozmowie z Aleksandrem Wielkim, o szukaniu z latarnią człowieka i t. d. Na wzór D. urobił się typ filozofów-cyników, który zachował się aż do IV w. po Chr. Dochodzili do negacji, wyprowadzając ostateczne wnioski z ideału prostoty życia i wewnętrznej niezależności jednostki ludzkiej; 2) D. Laertios, pisarz grecki, prawdopodobnie z pierwszej połowy III w. po Chr. Autor zachowanej, bezkrytycznej, ale cennej dla nas kompilacji w 10 księgach: „O życiu i naukach filozofów”.

Dioklecjan Gaius Aurelius Valerius, cesarz rzymski. * 245 po Chr. w Dio-klea w Dalmacji, panował 284—305. Reorganizator państwa rzymskiego w duchu biurokratyczno-monarchistycznym, przeprowadził podział państwa na część wschodnią i zachodnią. Przecładował chrześcijan w imię autorytetu religii starorzymskiej, bez której, jak sądził, państwo rzymskie nie mogłoby istnieć. W 305 zrzekł się władzy, † 313 i pochowany został w pałacu swym w Salonae (dzisiejsz. Spalato w Dalmacji).

Diokles z Karystos, lekarz i matematyk grecki z III-go wieku przed Chr., stronnik Hipokratesa, wynalazca krzywej, zw. cissoïdą, autor dzieła: „O ziołach”. Na D-a często powołuje się w swych pismach Galenus (ob.).

Diomedea exulans, ptak, należący do rzędu: rurkonose (Tubinares). Długość 1,16 m., siąg skrzydeł do 3 i pół m. Białe, skrzydła czarne. Lot szybki i nadzwyczajnie wytrwały. Żyje towarzysko. Morza półkuli południowej. Zapęcza się i na północ, tak, że czasem można go spotkać na morzu Behringa.

Diomedes, król Argolidy, walczył pod Tebami i Troją (Iliada).

Dion, 1) Dion z Syrakuz, szwagier starszego Dionizjusza z Syrakuz (ob.), wyznawca nauki Platona, z którego pomocą zamierzał urządzić państwo. Wygnany, wrócił, zdobył władzę w roku 357—6, zamordowany w roku 354 przed Chr.; 2) Dion Cocceianus z Pruzy (w Bitynji), zwany także Chrysostomos, grecki retor (80 mów zachowanych), żyjący za czasów Domicjana (który go wypędził z Rzymu, Italji i Bitynji), Nerwy (odwoła-ny z wygnania) i Trajana. Dużo podróżował. Rok i miejsce śmierci nieznane.

Dionaea, mucholówka, roślina z rodziny Droseraceae, należy do owadożernych; ma liście bardzo wrażliwe, które zamykają się podobnie jak zawiąsy, chwytając w ten sposób owady.

Dionaea.

Dione, 1) (mitol.) córka Okeanosa, z Zeusem matka Afrodyty (Dioneia); czczona wraz z córką w Dodonie; 2) (astr.) czwarty księżyc Saturna (ob.), odkryty przez Cassiniego 22. III. 1684; odległość 6,24 równikowych promieni Saturna; obrót gwiazdowy $2^d 17^h 41^m 9^s.5$; wielkość gw. 11—12; średnica 941 km.

Dionina, związek organiczny, pochodna morfay; stosuje się do wewnątrz jako środek przeciwkaszlowy. Prócz tego d. stosuje się jako zasypka w okulistyce, w celu usuwania zmętnień na rogówce.

Dionizjusz (greck. Dionysios), 1) Starszy, tyran syrakusański, * 430, panował 405—367 przed Chr.; 2) Młodszy, syn poprzedniego, panował od 367—357 i 346—343 przed Chr.; 3) Thrax (tracki), gramatyk aleksandryjski (170—90 przed Chr.), autor pierwszej naukowej gramatyki greckiej; 4) z Halikarnasu w Karii, historyk i retor grecki, żył w Rzymie około 30 przed Chr.; 5) Areopagita, według Dziejów Apostolskich (17 i 34), nawrócony przez św. Pawła; miał zginąć śmiercią męczeńską, jako pierwszy biskup ateński. Przypisywane mu pisma były punktem wyjścia dla mistyki średniowiecznej; 6) Wielki, biskup Aleksandrii 248—264; uczeń Originesa; 7) Exiguus, mnich pochodzenia scytyjskiego, † 556 w Rzymie. Od niego pochodzi sposób liczenia czasu od narodzenia Chrystusa, tzw. era Dionizyjska. Tłumaczył kanony apostołskie, uchwały synodów i urzędowe listy biskupów rzymskich.

Dionizjusz Sprawiedliwy (D. Wielki), król portugalski, * 1261, panował 1279—1325. Twórca wielkości Portugalii. Założył uniwersytet w Lizbonie 1290, przeniesiony przezeń do Coimbrы. Był także poetą.

Dionizos (gr. Dionysos, łac. Bacchus), syn Zeusa i Semeli, czczony przez Greków, jako Bóg wina i rozrodziciel siły w naturze. Z uroczystości na jego cześć rozwinęły się przedstawienia sceniczne.

Dionizos.

Dionizos na pomniku Lysikratesa w Atenach.

Dionizy, papież 259—268, potępił na synodzie w 262 sekte Sabeljusza. W sporze z D. aleksandryjskim zwalczał naukę o stworzeniu Syna Bożego.

Diophantos, wybitny matematyk aleksandryjski, żył ok. 350 r. po Chr. Z jego wielkiego, 13-to tomowego dzieła „Arithmetica“ zostało tylko 6 tomów. D. uważają za twórcę algebry. Zajmował się między in. rozwiązywaniem równań nieoznaczonych w liczbach całkowitych; stał nazwa równań diofantycznych.

Diopsyd, minerał. Przez te nazwę rozumie my pirokseny jednoskośne, składające się prawie wyłącznie z metakrzemianu wapnia i magnezu; przezroczyste, pięknie krystaliczne, o

barwie jasnozielonej, występujące w szczelnosciach łupków krystalicznych. Osadzone w skałach mętne, szarzielonawe d., nazywamy zwykle salitem, bajkalitem lub malaholitem.

Dioplaz, minerał, hydrokrzemian miedzi H_2CuSiO_4 . Romboedryczny. Pięknie szmaragdowozielony. Twardość 5. Ciężar właściwy 3,3. W stepach Kirgizkich. w Chile. w Aryzonie. w Kongo.

Dioptr (dioptra), celownica, przyrząd, służący do wyznaczania kierunku, oparty na zasadzie prostoliniowego rozchodzenia się światła.

Dioptria, w technice optycznej używana miara zdolności zbierającej soczewek. Liczba d. wyraża się przez odwrotność odległości ogniskowej, wyrażonej w metrach, i jest dodatnia dla soczewek zbierających, a ujemna dla rozpraszających.

Dioptryka, dział optyki, traktujący o konstrukcji przyrządów optycznych. Pierwsze podstawy naukowe D. dał Kepler w dziele „swoim pt. „Dioptrice“ w 1611.

Diorama, przyrząd tak urządzony, że obraz przezroczysty, umieszczony w odpowiedniej ramie, może być oświetlony z dowolnej strony przedstawia ten sam widok w rozmaitych porach dnia.

Dioryty, skały magmowe, głębinowe, jednostajnie ziarniste, złożone z kwarcu i ze skaleń sodo-wapniowego (jednego z plagio-klazów). Są to więc niejako granity, w których miejsce potasu zajął sod i wapń. Oprócz kwarcu i plagioklazu zawierają jeszcze jakiś minerał barwny: biotyt albo amfibol. Bardzo wiele skał, nazywanych granitami, jest właściwie diorytami kwarcowymi, np. tatrzańskie. Słynne są z piękności tyrolskie d. kwarcowo-biotytowe (Adamello). Na Korsyce występuje bardzo piękny d. kwarcowo-amfibolowy, budowy kulistej, który na oszlifowanej powierzchni wygląda, jakgdyby składał się z zielonawych pierścieni.

Dioskor, antypapież, obrany w 530 przeciwko Bonifacemu II.

Dioskuro-wie, Kastor i Polluks, synowie Ledy (żony króla spart. Tyn-dareusa) i Zeusa, który posiadał Ledę w postaci labędzją.

Diosmoza, przenikanie ciał przez błony w obu kierunkach.

Diospyros, śliwodaktyl, roślina z rodz. hebankowatych, o liściach naprzemianległych, całobrzegich; kwiaty dwupłciowe lub oddzielno-

Dioskur Kastor jako ujarzmiacz koni (Rzym).

plciowe. *D. lotus*, drzewo około 10 m. wysok., o owocach jadalnych, zw. daktylami czarnemi. Afryka, Europa pld. *D. caci*, krzew, owoc włóski zw. figą kaki. Chiny, Japonia. *D. virginiana*, drzewo o owocach mięsistych, jadalnych. Europa pld. Z innych gatunków *D. ebenum* dostarcza drzewa hebanowego.

Diphilos z Synope, komedjopisarz grecki, jeden z najwybitniejszych autorów tzw. greckiej „Komedji nowej”. Żył ok. r. 300 przed Chr. w Atenach. Autor przeszło 100 komedji, z których zachowały się tylko fragmenty. Na jego sztukach opierali się rzymscy komedjopisarze, np. Plautus (w „Pannie młodej”, „Linie” i „Wespółumierających”).

Diplodocus, gad kopalny należący do rzędu Dinosauria, 24 m. długości, 5 m. wysokości, o odnóżach przednich krótszych, wskutek czego poruszał się, skacząc.

Diploë (greck.), śródkoście; warstwa istoty gąbczastej kości płaskich.

Diplograptus, graptolity sylurskie, wygasły gatunek zwierząt, które żyły kolonjami, tworząc jedną rureczkę, jako kanał dla całej kolonii, i szereg odnóg po obu stronach kanału.

Diplopia (greck., od *diploos*, podwójny i *ops* oko), dwojenie się w oczach; widzenie przedmiotów w zdwojonej ilości, objaw porażenia mięśni, poruszających gałką oczną. D. jest objawem ciężkich chorób układu nerwowego, zapalenia opon mózgowych, kiły mózgu itd.

Diplopora, wodorosty oskorupiające, żyjące w okresie dolnego tryjasu.

Dipnoi, ryby dwudyszne, nazwa rzędu ryb, odznaczających się pęcherzem pławnym, przekształconym na organ oddechowcy do oddychania powietrzem atmosferycznym. Należą tu: *Neoceratodus forsteri* (Barramunda), żyjąca w błotnistych rzekach Australji, zawierających mało tlenu rozpuszczonego w wodzie; *Protopterus* (skrzeliec) w rzekach Afryki, wysychających w lecie, wobec czego ryba zagrzebuje się na lato w mule dennym; *Lepidosiren paradoxa* (niepłaz) występuje w rzekach Brazylii.

Dippel Johann Konrad (pseud. Christianus Demokritus), chemik, lekarz i alchemik niemiecki; * 1673 koło Darmstadt, † 1734.

Dippla olej, płyn, który powstaje przy destylacji kości; zawiera amonjak, zasady pirydynowe, nityle itp.

Diprosopus (greck.), potworki ludzkie lub zwierzęce, posiadające dwie twarze.

Diprotodon, zwierzę kopalne z okresu pleistocenńskiego, należące do rzędu torbaczy, wielkości dzisiejszego nosorożca; roślinożerne o siekaczach gryzonia.

Dipsacaceae, szczeciowate, niewielka rodzina roślin z rzędu Marzanowych (Rubiales), zbliżona do rodz. złożonych, różniąca się od tych ostatnich obecnością tylko 4 pręcików wol-

Diospyros
(a, b, c, kwiaty).

nych. Należą tu pospolite zioła, jak: *Dipsacus* (szczec), *Succisa*, *Scabiosa*, *Knautia*.

Dipsacus, szczec, roślina z rodziny Dipsacaceae. Unas pospolicie rośnie *D. silvester*, sz. pospolita o czerwonych kwiatach, skupionych w główki; przydroża, rowy, zarośla. *D. Fullonum*, sz. barwierska, hodowana dla sztywnych główek, opatrzonych na wierzchołkach haczykowato zgietymi ośmi, używanymi w przemyśle włókienniczym do czesania tkanin wełnianych.

Dipsacus (a korona kwiatu, b kwiat pojedynczy).

Dipsomanja (greck., od *dipsa* — pragnienie i *manja* — szal), choroba umysłowa, polegająca na okresowym upijaniu się do utraty przytomności. Chory na d-e w okresie upicia się jest nieodpowiedzialny za swoje czyny.

Diptera, (dwuskrzydło), nazwa rzędu owadów, których narządy pyszczkowe są klujące i ssące. Skrzydła pierwsze pary błonkowe, silnie rozwinięte; druga para szczątkowa i zamieniona na tzw. przemiarki. Bywają też i bezskrzydłe. Przeobrażenia zupełne. Larwy nie mają nóg i podobne są do robaków.

Dipteros, świątynia grecka, otoczona dwoma szeregami kolumn.

Diptychon, ob. D y p t y k.

Dipygus (greck.), potworek ludzki lub zwierzęcy, posiadający zdwojoną okolice pośladkową.

Dipylon, nazwa podwójnej bramy Aten, wzniesionej za czasów Peryklesa. Odkryto opodal olbrzymie cmentarzysko z 1100 prz. Chr. Znaleziono tam naczynia w stylu geometrycznym nadały nazwę wszystkim analogicznym naczyniom; „wazy dipylonskie”. Okres dipylonski, styl dipylonński.

Dirichlet (Lejeune Dirichlet) Peter Gustav, * 1805, † 1859; jeden z najwybitniejszych matematyków niemieckich; studiował matematykę w Paryżu, w r. 1826 powrócił do Niemiec; wykładał w Wrocławiu, Berlinie i Getyndze. Dzieła D. dotyczą teorii liczb, teorii szeregów, rachunku całkowitego i teorii potencjału. D. zapoczątkował zastosowanie analizy do teorii liczb. Prace D. ogłaszane były w dzienniku Crelle'a i w Rozprawach Akademji Berlińskiej; wykłady z teorii liczb wydane były przez jego ucznia, Dedekinda.

Dirke, małżonka Lykosa z Tebów. Za znięcie się nad Antiopa, przez synów jej przywiązana do rogów byka i rozszarpana.

Dirschau, ob. T c z e w.

Disagio, spadek ceny poniżej wartości nominalnej.

Disakryl, ciało stałe, które powstaje z akroleiny przez działanie kwasów stężonych.

Discomycetes, miseczniki, rząd grzybów workowców, posiadających ciała owocujące, złożone z worków i wstawek w postaci otwartej miseczki. Należy tu *Peziza pomaranczowa*, jadalne wiosenne grzyby smardze: *Morchella*, *Helvella*.

Discorbina veneta (otwornica), zwierzę, należące do typu: pierwotniaki (Protozoa), gromada: korzenionózki (Rhizopoda), rząd: amebowce (Amoebozoa). Pokryte są wielokomórkowym pancerzem wapiennym. Żyją w morzach. Olbrzymie ilości ich skorupki opadają na dno morskie, wytwarzając pokłady mułu otwornicowego.

Disgrazia (Monte della), szczyt w masywie Bernina w Alpach Retyckich (Włochy płn.), 3,678 m.

Disko, wyspa na wybrzeżu Grenlandji, pod 70° szer. płn.; pokłady węglowe; port Godhavn, duńska stacja arktyczna.

Diskobolos, rzucający dyskiem. postać uwieczniona w szeregu arcydzieł rzeźby greckiej. Starożytny posąg Myrona, wykonany w r. 1781 w Villa Palambara, wyobraża atletę, rzucającego dyskiem.

Dispermia (greck.), zapłodnienie jednego jaja dwoma plemnikami.

D'Israeli Isaac, angielski historyk literatury, ojciec lorda Beaconsfielda (ob.), męża stanu i powieściopisarza; * 1766, † 1848.

Distelhorn, szczyt w Alpach Berneńskich (Szwajcaria), 3,748 m.

Ditters v. Dittersdorf Karl, kompozytor austriacki. * 1739, † 1799. Należał do wybitniejszych przedstawicieli niemieckiej opery komicznej; najpopularniejsza z jego oper była: „Doktor und Apotheker”; prócz oper pisał słynne kwartety symfoniczne, koncerty, symfonie etc.

Dittersbach, w. w rej. wrocławskiej (Prusy), 11,600 mieszk.; kopalnie węgla.

Dittman Wilhelm, niemiecki działacz socjalistyczny. * 1874. Jeden z przywódców b. partii socjalistów niezależnych (sekretarz partii).

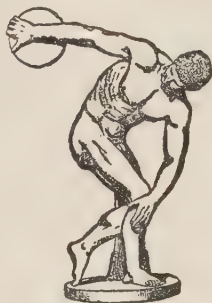
Ditton Humphrey, kaznodzieja i matematyk angielski; * 1675, † 1715.

Diu, wyspa, od 1515 portug., na pld. wybrzeżu półwyspu Katiawar (Indje zach.); 4,8 km², 11.000 mieszk.; saliny.

Diuretica (greck.), środki moczopędne; działają przez zwiększenie ukrwienia nerek (kofeina, digitalis), albo przez znaczniejsze rozwodnienie krwi, dzięki czemu zwiększa się ilość moczu, wydzielanego przez nerki (octan potażu, kalomel i in.). Do środków moczopędnych ludowych należy pietruszka.

Diuretina, związek organiczny, pochodna teobrominy (theobrominum natrio-salicylicum), środek moczopędny, stosowany również przy dusznicy bolesnej (ob.), jako środek rozszerzający naczynia wieńcowe serca.

Divéky Adriaan, historyk węgierski, * 1880; docent Uniwersyt. w Budapeszcie. Przebywał w Warszawie, gdzie studjuje stosunki polsko-węgierskie. Wyd.: „Stosunki handlowe Gór-

Diskobolos.

nych Węgier z Polską“ (1905), „Kwestja polska na Węgrzech z punktu widzenia narodowego“ (1914), „Węgrzy a Polacy w XIX w.“ (1919), „Z zagadnień hist. stosunków polsko-węgierskich“ (1922), „Bem a Petöfi“ (1923).

Divide et impera (łac.), dziel i rządź, zasada polityki waśnienia innych, aby móc rządzić. Główna dewiza rządów dawnej Austrii.

Dividiví, owoce, strąki rośliny zachodnio-indyjskiej Caesalpinia Coriaria, zawierające 40 proc. garbnika; używane jako środek wzmacniający przy garbowaniu korami.

Divisz Prokop, fizyk czeski, * 1696, † 1765, wynalazł piorunochron przed Franklinem.

Dixmude, franc. Dixmude, m-ko w Flandrii zach. (Belgia), nad rz. i kanałem Yser, 4.000 mieszk.; miejsce licznych walk (1914, 1917) podczas wojny światowej.

Djabeł (greck.), w Biblii oznacza oskarżyciela, potwara. Zły duch, szkodzący ludziom.

Djabeł tasmański, ob. Sarcophilus tanius = S. ursinus.

Djakova, m. w Albanji płn. (Jugosławia), 25.000 mieszk.

Djauf, ob. Dżuf.

D-linie, linie żółte, charakterystyczne dla widma rozżarzonej pary sodu. Są to dwie linie jednego z dubletów serii głównej, o długościach fal: $D_1 = 589,6 \mu\mu$ i $D_2 = 589,0 \mu\mu$; ob. Widma.

Dławiec (croup), nazwa objawu, występującego w kilku chorobach: 1) przy błonicy, jako błonica krtani; przejawia się chropawym głosem, szekającym kaszlem i znacznym utrudnieniem oddechu; wymaga natychmiastowej interwencji lekarskiej w formie tracheotomii lub intubacji (ob.); 2) silne nieżyłowe zapalenie krtani, występujące przy odrze — mniej od poprzedniego niebezpieczne; 3) dławiec, bardzo szybko przemijający, zdarzający się u dzieci nerwowych i występujący bez widocznego powodu.

Dławik (bud. maszyn), urządzenie, zapobiegające nieszczelności w otworze naczynia, przez który przechodzi ruchomy element; np. dławiki w denkach cylindrów parowych.

Dłoniak, młody narybek jednoroczny, szczególnie karpia.

Dłoń (vola manus), przednia powierzchnia ręki (bez palców). Na tylnej powierzchni ręki odpowiada dłoni tzw. grzbiet (dorsum manus).

Dłubnia, l. dopływ Wisły, ujście pod w. Mogiła w pobliżu kopca Wandy.

Dług, zobowiązanie jednej strony do świadczenia na rzecz drugiej czegoś, co ma wartość majątkową. Dług bywa zabezpieczony słowem, pismem lub zastawem. Zastaw może być ręczny, jeśli się odnosi do rzeczy ruchomej, lub hipoteka, jeśli się odnosi do nieruchomości. Prawo rozróżnia różne rodzaje długów, np. solidarne (ob. weksel). Sposobem umorzenia długu jest zazwyczaj zapłata; może nim być zrzeczenie się ze strony wierzyciela, potrącenie wierzytelności wzajemnej (czyli kompensacja, utrata rzeczy dłużnej (niezaimiennej) bez winy dłużnika.

Długie (jezioro), 1) w pow. rypińskim (woj. warszawskie), dług. 4 km.; 2) w pow. suwalskim (woj. białostockie), dług. 2,5 km.

Diugoraj Wojciech (Wojtaszek), słynny lutnista polski na dworze Stefana Batorego. Prócz licznych kompozycji napisał 6 Vilanelli włoskich, które Besard umieścił w obszernej Tabulaturze lutniowej „Thesaurus musicus” (Kolonja 1603).

Długosz, paproć, ob. *Osmunda regalis*.

Długosz Jan, pierwszy, we właściwym tego słowa znaczeniu, historjograf polski, *1415 w Brzeźnicy, †1480 w Krakowie. Ukończył akademię krakowską. Sekretarz Oleśnickiego. Posel Kazimierza Jagiellończyka w wielu misjach dyplomatycznych. Z podróży do Włoch przyniósł odpisy historyków rzymskich. Był wychowawcą synów królewskich. Wydał: „Banderia Prutenorum”, „Insignia seu clenodia Regni Poloniae”, „Annales seu cronice inclity Regni Poloniae” w 12 ks., przetłum. na język polski przez K. Mecherzyńskiego pt.: „Dziejów Polskich Długosza ks. XII, doprowadzone do 1480”; nadto: „Liber beneficiorum episcopatus Cracoviensis”, „Vita s. Stanisłai”, „Vita B. Kingae” i „Katalogi biskupów polskich”. Spornem jest autorstwo Długosza co do „Żywota Zbigniewa Oleśnickiego”. D. był też pierwszym geografem i krajoznawcą polskim. Opracował opis Polski pt. „Chorographia Regni Poloniae”.

Długosz Stanisław, historyk i poeta, *1892, oficer I-ej brygady legionowej, poległ 1915 w Lubelskim, napisał pracę o Djonizym Czachowskim (1914); tom pośmiertny poezji: „Przed złotym czasem” (1917).

Długosz Władysław, polityk; *1864. Był posłem na Sejm galicyjski (1908—14) i do parlamentu austr. (1911—18); należał do grupy założycieli stronnictwa „Piast”; był ministrem dla Galicji w Wiedniu, marszałkiem powiatu gorlickiego; od r. 1922 senator.

Długości biuro, ob. *Biuro długości*.

Długości jednostka, zasadnicza — metr (ob.). Metr ma 100 centymetrów (cm), centymetr 10 milimetrów (mm), milimetr 1000 mikronów (μ), mikron 1000 milimikronów ($\mu\mu$). 1 kilometr (km) ma 1000 metrów. W astronomji za jednostkę długości przyjmuje się średnią odległość ziemi od słońca, to znaczy 149.500.000 km., jeżeli chodzi o stosunki odległościowe wewnątrz naszego układu słonecznego; jeżeli chodzi o odległości gwiazd, za jednostkę długości przyjmuje się drogę, jaką przebywa światło w ciągu jednego roku (rok świetlny).

Długość, wymiar linowy przestrzeni Euklidesa. W fizyce relatywistycznej d. jest jednym z trzech wymiarów przestrzennych czterowymiarowego continuum czasowo-przestrzennego. W fizyce klasycznej długość ciała jest niezależna, zaś w fizyce relatywistycznej jest zależna od stanu ruchu układu, w którym jest mierzona (ob. względności teoria). Jednostką naukową długości jest centymetr. Wymiar d. w układzie bezwzględny: [L].

Długość geograficzna, kąt, zawarty mię-

dzy południkiem danego miejsca i pewnym stałym połudn., tzw. głównym; mierzy się go łukiem równikowym, zawartym między dwoma punktami przecięcia się odnośnych południków i równika. Długość (λ) liczy się od głównego połud. od 0° do 180° , wzgl. od 0^h do 12^h ku wsch. i od 0° do 180° , wzgl. od 0^h do 12^h ku zach. Główny połud. był dawniej różny w poszczególnych krajach (połud. Ferro, paryski i t. d.), obecnie jako 0° dług. przyjęto południk, przechodzący przez obserwatorium (koło południkowe) w Greenwich pod Londynem. D. geograficzną między dwoma punktami wyznaczyć można z jednocześnie dokonywanych w nich wyznaczeń czasu miejscowego, oraz z porównań używanych przytem chronometrów.

Dłuski Bolesław, jeden z przywódców powstania 1863 na Litwie, * ok. 1829; z gimnazjum w Wilnie za udział w spisku uczniowskim zesłany do wojska na Kaukaz, po uwolnieniu studiował malarstwo w Petersburgu, ukończył medycynę w Moskwie; w powstaniu pod przybranem nazwiskiem Jabłonowskiego dowodził oddziałem na Żmudzi, był w końcu naczelnikiem wojennym województwa kowieńskiego; na emigracji przebywał we Francji i Anglii, w końcu zamieszkał w Krakowie, gdzie † 1905.

Dłuski Erazm, muzyk i kompozytor, *1857 na Podolu, studiował matematykę i muzykę w Odessie i Petersburgu, gdzie zajął wybitne stanowisko w świecie muzycznym, jako pedagog, krytyk, wreszcie twórca oper: „Romano”, „Urwasi”, dalej „Rapsodji słowiańskiej”, kwartetu smyczkowego itd.; 1918 r. zamieszkał w Warszawie; † 1923.

Dłuski Kazimierz wybitny współczesny lekarz polski, praktyk i teoretyk w sprawie gruźlicy. Zasłużony akcją społeczną przeciwgruźliczą. Założył pierwsze polskie sanatorium przeciwgruźlicze w Zakopanem.

Dłuto, narzędzie stalowe w kształcie sztabki, której jedna krawędź jest zaostrożona; używa się do dłubania otworów i zagłębień w drzewie, kamieniu, kości etc.; jeden koniec dłuta bywa oprawny w drzewo.

Dłutecz (dłużecz, dłużca), długa rzemienna linewka, którą ongiś za czasów sokolnictwa przywiązywano ptakowi w czasie polowania do nogi, aby go w razie potrzeby można było ściągnąć zpowrotem do siebie.

Dm, oznaczenie decymetra.

Dmitrjew Iwan, bajkopisarz i mąż stanu rosyjski, *1760, wiceminister apanaży, potem oberprokurator senatu, w końcu minister sprawiedliwości; † 1837; pisał dużo drobnych poezji i epigramatów, w licznych bajkach był naśladowcą Lafontaine’a i Floriana.

Dmitrjew Radko, generał rosyjski; *1859 w Bułgarii; w r. 1914—15 dowódca trzeciej armii, która zdobyła Przemyśl. † 1919 zamordowany przez bolszewików.

Dmochowska Emma z Jeleńskich, powieściopisarka, *1871, † 1919, ogłosiła utwory: „Panienka” (1899), „Dwór w Haliniszkach”

i in., nadto pracę etnograficzną: „Wieś Komarowicze w powiecie mozyrskim“ (1892).

Dmochowski, 1) **Wincenty**, malarz polski, * 1802 w Nowogrodzkiem. Kształcił się w uniwersytecie wileńskim pod kierunkiem Rustema. Miał duże uznanie na Litwie. † 1861 w Wilnie; 2) **Władysław**, syn poprzedniego, * 1840 w Wilnie. Uczył się u ojca oraz w Paryżu u Juliusza Kossaka. Powrócił do kraju 1861; mieszkał najprzód w Wilnie, potem od 1867 w Warszawie. Był profesorem w Instytucie głuchoniemych. Wystawiał w Warszawie i Krakowie obrazy, przeważnie malowane akwarelami. W 1890 osiadł na wsi; † 1912; 3) **Tadeusz**, malarz współczesny, * 1854 w Wilnie. Uczył się w Warszawie u Andriollego i u Gersona, potem w Akademii Petersburskiej. Po długim pobycie w Petersburgu osiadł na stałe w Wilnie. Zajmował się specjalnie heraldyką. Był kustoszem muzeum miejskiego; 4) **Henryk**, rzeźbarz, * 1810 w Wilnie. Należał do powstania 1831, a potem do wszystkich konspiracji patriotycznych. 1846 osiadł w Paryżu i poświęcił się rzeźbie; szybko zdobył uznanie. Bawił w Londynie, a następnie w Stanach Zjednoczonych, gdzie wykonał pomnik Pułaskiego w Waszyngtonie. † 1863 w kraju.

Dmochowski Franciszek Ksawery, tłumacz, poeta pseudoklasyk i publicysta polski. * 1762 na Podlasiu, † 1808 na popisie między Błoniem a Nową Wsią. Ukończył szkołę pijarską i oddał się pracy nauczycielskiej. Wraz z Kollatajem pracował nad Konstytucją. Po ogłoszeniu insurekcji w Krakowie zrzucił suknie duchowną i został członkiem Najwyższej Rady Narodowej. Po upadku powstania wyjechał zagranicę. W Paryżu bronił sprawy narodowej przed Dyrektoriatem. Był organizatorem i członkiem Tow. Przyj. Nauk. Po powrocie do kraju redagował i wydawał od 1801 „Nowy pamiętnik warszawski“. Mimo że był księdzem, ożenił się. Za Księstwa Warsz. usunął się na wieś. Z najważniejszych jego prac wymieniamy przekład: „Sądu ostatecznego“ Younga, „Ułomki“ z „Raju utraconego“ Milтона, „Sztuka rymotwórcza“, przekład „Iliady“ Homera. Współpracował w dziele „O ustanowieniu i upadku Konstytucji 3 maja“; 2) **Franciszek Salezy**, syn Franciszka Ksawerego, poeta i tłumacz, pisarz książek dla dzieci i pedagogicznych. * 1801 w Warszawie, † 1871. Przebywał przeważnie w Warszawie, oddany pracy literackiej i nauczycielskiej. Wydał oddzielnie przekłady dzieł poetów francuskich Racine'a, Lamartine'a i in. p. t.: „Pisma wierszem“ 2 tomy. Redagował po kolei szereg pism, jak „Tygodnik polski“, „Bibliotekę polską“, „Gazetę korespondenta warsz.“, „Przewodnik warszawski“, „Kronikę wiadomości krajowych i zagranicznych“, a po wyjeździe Kraszewskiego „Przegląd europejski“. Nadto wydał: przekłady powieści Waltera Scotta, dzieła swego ojca, Fr. Zabłockiego, „Satyryczne powieści i gawędy“, „O życiu i pismach Kaz. Brodzińskiego“ i inne.

Dmochowski Jan, ekonomista; * 1877; prof.

w Wyż. Szkole Handlowej oraz w Politechnice Warszawskiej. Wyd.: „M. Kopernik, jako ekonomista“ „Wykłady ekonomiki“; † 1928.

Dmochowski Zdzisław, anatomopatolog polski, * 1866, † 1923. Długoletni prosektor przy katedrze anatomii patologicznej Uniwersytetu Warszawskiego; po stworzeniu Państwa Polskiego, prezes Wojskowej Rady Sanitarnej (1918—1920). Członek Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Napisał podręcznik: „Djagnostyka anatomo-patologiczna“ 2 części.

Dmowski Roman, polityk i działacz społeczny, * 1864, jeden z założycieli i głównych przywódców stronnictwa demokratyczno-narodowego. Od 1895 był redaktorem „Przeglądu Wszechpolskiego“, wydawanego początkowo we Lwowie; 1906 wybrany posłem do II-iej Dumy z Warszawy, zajmował stanowisko prezesa Koła polskiego w Petersburgu, którą to godność piastował aż do chwili złożenia mandatu poselskiego; 1917 podczas wielkiej wojny stanął na czele Komitetu Narodowego w Paryżu i w 1919, jako delegat Polski na Konferencję pokojową, podpisał traktat Wersalski. Do Sejmiku ustawodawczego piastował mandat z Warszawy (od 1919—1922). W roku 1923 był ministrem Spraw Zagranicznych w gabinecie Witosa. Główne pisma D.: „Myśli nowoczesnego Polaka“ (1904), „Niemy, Rosja a sprawa polska“ (1907), „Upadek myśli konserwatywnej w Polsce“ (1914), „Polityka Polska i odbudowanie państwa“.

Dmuchawka, przyrządek pomocniczy do otrzymywania wysokiej temperatury płomienia. Jest to rurka z bardzo wąskim otworkiem na końcu. Gdy koniec ten wprowadzimy np. w płomień świecy i będziemy dmuchali weń przez D. powietrze, ze świecącego utworzy się płomień bezbarwny o wyższej temperaturze. Dmuchawki używają złotnicy do lutowania drobnych przedmiotów.

Dmuszewski Ludwik, aktor, reżyser i dramaturg polski, * 1777 w Sokółce, † 1847 w Warszawie. Był aktorem w trupie W. Bogusławskiego w 1800—26. Za dyrekcji Osieńskiego był reżyserem, a 1827—1832 jednym z dyrektorów teatru. W 1822 objął redakcję „Kurjera Warszawskiego“. Napisał około 150 sztuk dramatycznych. Wydał je zbiorowo w 12 tomach pt.: „Dzieła dramatyczne“.

Dna (arthritis urica), choroba przemiany materii, polegająca na zatrzymywaniu w tkankach soli kwasu moczowego. Tło dny bywa dziedziczne, usposabia do niej nadużywanie napojów wysokokowych oraz nadmierne odżywianie. D. przebiega przewlekłe, prowadząc do zniekształceń i nieprawidłowych ustawień kończyn lub palców, oraz do odkładania się w skórze, szczególnie na płasku ucha, twardych guziczków, utworzonych z kwasu moczowego. Od czasu do czasu występują ostre napady dny: ból w wielkim palcu od nogi (tzw. podagra), gorączka, osłabienie. D. atakuje również narządy wewnętrzne i bywa powodem uporczywych wysypek. D. leczy się dietą bezmięsną, oraz picciem wód alkalicznych.

Dniepr, staroż. Borysthenes, rz. w Rosji, pły-

nie z wyżyny Waldajskiej w gub. smoleńskięj do m. Czarnego, tworząc liman Dnieprowy, 60 km. dług., 17 km. szer; D. ma 2.146 km. dług., spławny od Smoleńska; żegluga utrudniają „porohy”; dopływy pr.: Berezyna, Prypeć, Teterów, Roś, Taśmin; l.: Soż, Desna, Suła, Psiol, Samara. Kanały: Berezynski, Ogińskiego i Królewski łączy przez Dźwinę, Niemen i Wisłę m. Czarne z Bałtykiem.

Dniestr, staroż. Tyras, rz. pld.-wsch. Europy, z Beskidu wsch. do m. Czarnego; granica pom. Besarabiją rumuńską a Polską i Rosją (Ukrainą), dług. 1.342 km.; przy ujściu tworzy liman Dniestrowy, 32 km. dług., 9 km. szer.; żegluga utrudniają progi kamieniste; dopływy pr.: Bystrzyca, Stryj, Świca, Łomnica; l.: Gnila i Złota Lipa, Strypa, Seret, Zbrucz, Smotrycz, Uszyca, Jahorlik.

Do, również ut, albo c; nazwa tonu muzycznego.

Doab, kraj pomiędzy Dżumną i Gangesem w Pendżabie (Indje bryt.), żyzny dzięki irygacjom; zboże, bawełna.

Doan, malarz japoński, jeden z mistrzów XVI wieku. Kapłan buddyjski. Znakomicie imitował Seschin'a i jak on, przebywał w Chinach. Dzieła D. zdradzają silny wpływ chińszczyzny.

Doba, 1) gwiązdo wa, okres czasu pomiędzy dwoma kolejnymi przejściami punktu wiosennego przez południk. D. g. dzieli się na 24 godziny gwiazdowe, godziny zaś na minuty i sekundy. Za początek d. g. uważa się chwilę, w której punkt równonocy wiosennej przechodzi przez południk. D. g. krótsza jest od średniej słonecznej doby o ok. 3 min. 56 sek.; 2) D. średnia słoneczna, okres czasu między dwoma kolejnymi górowaniami słońca średniego (ob.); d. śr. = 24 g. Za początek d. śr. przyjmuje się moment dołowania słońca (północ).

Dobczyce, m-ko w pow. wielickim (województwo krakowskie), nad rz. Raba, 3.000 mieszk.; garniarstwo, tkactwo, koszykarstwo.

Döbeln, m. pod Lipskiem (Saksonja), nad rz. Mulda, 18.500 mieszk.; przemysł wełn., sukienniczy i skórný.

Doberan, m. w rep. Meklenburg-Schwerin (Niemcy), 5.200 mieszk., zamek; o 4 km. najstarsze kąpiele morskie w Niemczech, Heiligen-damm.

Döbereiner Johannes Wolfgang, chemik niemiecki *1780 w Bug, †1849, prof. w Jenie; prace z chemii fermentów. Wynalazł zapalniczkę palną.

Dobermany, pinczer, gatunek psów polichwanych.

Dobień lub **Dobnia**, ubijak, narzędzie do ubijania ziemi, kostek bruku itp.

Dobieszewski Zygmunt, lekarz polski, *1836 na Białorusi, †1881; kształcił się w Warszawie w Akad. chirurg. i Szkole Główn.

Doberman.

doktoryzował się w 1870. Od 1871 był inspektorem szpitalnictwa w Galicji, skąd 1874 przeniósł się do Marjénbadu. Redagował pisma lekarskie „Klinika” i „Służba zdrowia publicznego”, pozostawił sporo rozpraw naukowych, jak również ogłosił kilka broszur, dotyczących szpitalnictwa oraz leczenia klimatycznego.

Dobosz, sławny rozbójnik czarnohorski, rodem z Peczenizyna, dowodził bandą opryszków w latach 1739—45 i wstąpił się w podaniach i pieśniach huculskich.

Dobór naturalny, ob. Darwinizm.

Dobór płciowy, ob. Darwinizm.

Dobór sztuczny, ob. Darwinizm.

Dobra, m-ko w pow. tureckim (woj. łódzkie), 3.000 mieszk.; rolnictwo i rzemiosła.

Dobracki Maciej, pisarz wieluński i ostrzeszowski; w r. 1659 osiadł w Wrocławiu, gdzie nauczał języka polskiego. Od r. 1673 był sekretarzem królewskim. †1681. Wydał: „Wydorny polityk” (1664), „Kancelaria polityczna” (1665), „Goniec gramatyki polskiej, seu Curier der polnischen Sprachlehre” (1668), „Spizarnia duszna” (1671).

Dobrakowski Wojciech Fabian, bakałarz nauk wyzwolonych i filozofii; żył w XVIII w. Wydał: „Strój lutnie Apollina przy solennych aktu weselnego applauzach Jerzego Heynricha kupca lubelskiego i Anny, Henryka Kluga, kupca krakowskiego córą” (1701).

Dobra wiara oznacza w prawie przekonanie danej osoby, że jej działanie, czy też wogóle zachowanie się, jest zgodne z prawem. D. w. ma bardzo ważne znaczenie we wszystkich prawodawstwach.

Dobre, miejscowość pamiętna bitwa, stoczona w 1831 pomiędzy dywizją Skrzyniec-kiego (18 baonów, 4 szw., 12 dział) i korpusem Rosena, posuwającym się ku Warszawie.

Dobre usługi państw trzecich, określenie, używane w dyplomacji; oznacza pośredniczenie innych państw pomiędzy krajami, które dzieli spór międzynarodowy, bez proponowania z ich strony własnego projektu załatwienia sporu; o dobrych usługach wspomina szeroko umowa haska z 1899, uzupełniona w 1907, nazwana wówczas tzw. pierwszą umową haską z 1907.

Dobrej Nadziei Przylądek (angielsk. Cap of Good Hope), pld. koniec lądu Afryki pod 34°24' szer. pld. i 18°29' dług. wsch., odkryty w 1488 przez Bartłomieja Diaza.

Dobremiasto, niem. Guttstadt, m. na Warmji (Prusy wsch.), nad rz. Łyna; 4.300 mieszk.

Dobrocieski (Mikołaj z Dobrocieszy), słynny prawnik polski z końca XVI i początku XVII wieku. Dzieło: „Informacja o niektórych artykułach między duchownym a świeckim stanem, szczególnie o dziesięcinach” (wyd. 3-cie, 1620).

Dobrodziecki Adam, malarz i krytyk polski, *1883, kształcił się w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Redagował w 1916 i 1917 czasop. artyst. „Rzeczy Piękne” (Kraków). Wykonał: projekt wnętrza kościoła w Ka-

mieńcu (nagrodzony), szereg projektów na kilimy. Inscenizował i wyreżyserował w Reducie „Dziwna ulicę” Czyżowskiego (1922), wykazując zupełnie nowe traktowanie gestu i przestrzeni scenicznej. Zwolennik ekspresjonizmu.

Dobrodziejstwo inwentarza, ob. **Inwentarz**.

Dobrodzień, niem. Guttentag, m-ko na Śląsku pruskim w rej. opolskiej, 2.300 mieszk.

Dobrogniewo (niem. Woldenberg), m. w rej. frankfurckiej (Prusy), 4.600 mieszk.

Dobrogojski Ignacy, oficer polski, spiskowiec, *1772; od 1789 służył w wojsku, odbył kampanie kościuszkowską, pruską, austriacką, rosyjską, dymisjonowany 1818 w stopniu podpułkownika, areszt. 1822 za udział w spiskach narodowych, sądzony wraz z Łukasimskim, skazany na 6 lat ciężkiego więzienia; †1825 w kazamatach Zamościa.

Dobrohostów, w. w pow. drohobyckim (woj. lwowskie), kopalnia nafty.

Dobrolubow Mikołaj, krytyk i publicysta rosyjski, *1836, swojemi artykułami w miesięczniku „Sowremennik”, za redakcji Czernyszewskiego, wywarł znaczny wpływ na rozwój umysłowości rosyjskiej; †1861.

Dobromil, m. pow. w woj. lwowskim, nad rz. Wyrwą, 3.460 mieszk.

Dobroszczyce (niem. Juliusburg), m-ko na Śląsku pruskim w pow. oleśnickim, 1.000 mieszk.

Dobrotów, w. w pow. nadwórniańskim (woj. stanisławowskie), nad rz. Prutem, kopalnie nafty.

Dobrotwór, m-ko w pow. kamioneckim (woj. tarnopolskie), nad rz. Bugiem, 3.600 mieszk.

Dobrovský Józef, *1753, †1829, najwybitniejszy uczony czeski w epoce odrodzenia narodowego, właściwy twórca studjum slawistycznego w Czechach i jeden z największych w swoim czasie filologów słowiańskich i badaczów na polu językoznawstwa słowiańskiego, zwłaszcza starosłowiańskiego, oraz historii literatury. Dzieła: „Institutiones linguae slavice dialecti veteris”, „Historia języka czeskiego” (po niemiecku), „Słownik czesko-niemiecki” i inne.

Dobrowolski Antoni Bolesław, meteorolog i podróżnik, *1872; uczestnik belgijskiej wyprawy antarktycznej de Gerlache’a (1897—1899), autor jedynej oryginalnej pracy polskiej o wyprawach polarnych, oraz monografii lodu (1923); pierwszy ustalił symetrię krytalograficzną kryształów lodu.

Dobrowolski Franciszek, polityk i publicysta, *1830, z wykształcenia prawnik, w maju i wrześniu 1863 członek Rządu Narodowego, potem redaktor „Dziennika poznańskiego” i dyrektor teatru polskiego w Poznaniu; †1896.

Dobrowolski Nałęcz, ob. **Nałęcz-Dobrowolski**.

Dobrowolski Sergiusz, generał rosyjski, *1867. W 1913 został mianowany szefem oddziału mobilizacyjnego Sztabu generalnego

i odegrał znaczną rolę przy mobilizacji wojska rosyjskiego w czasie wojny światowej. Podczas wojny dowodził kolejno dywizją i X korpusem (1917).

Dobrzański Julian, znakomity śpiewak, *1811, do 1866 filar opery warszawskiej; †1886.

Dobrucowa, w. w pow. jasielskim (woj. krakowskie), kopalnia nafty.

Dobrudża (rum. Dobrogea), pld.-wsch. prow. Rumunii, pomiędzy Dolnym Dunajem a m. Czarnem, wyżyna loessowa, uboga w wodę: do 456 m. n. p. m., 23.262 km², 693.000 mieszk.: Rumunów, Tatarów, Turków, Cyganów, Gagantów (chrześcijan mówiących po turecku, potomków Kumanów) i i.; gł. m. Konstanca, jedyny morski port Rumunii; do 1878 turecka, potem rumuńska, 1916 zdobyta przez mocarstwa centralne, 1918 bułgarska, obecnie znowu rumuńska.

Dobrycz Stefan, patriota-spiskowiec, jeden z kierowników Związku demokratycznego 1846 w Warszawie, skazany zrazu przez władze ros. na śmierć, potem do katorgi w kopalniach syberyjskich, powrócił do kraju 1858; †1881.

Dobrzański Jan, publicysta lwowski, *1820, †1886. Utwory swoje pomieszczał w „Dzienniku mód paryskich”, który to dziennik redagował od 1847 przez lat 12. Do „Gazety lwowskiej” pisywał recenzje teatralne. Od 1862 do 1885 redagował „Gazetę narodową”. Przez długie lata był kierownikiem teatru lwowskiego.

Dobrzański Mirosław, poeta i publicysta, *1848, studja prawne w Szkole Głównej, ogłosił parę zbiorów poezji, od 1878 do końca życia był redaktorem „Tygodnia” piotrkowskiego; †1914.

Dobrzyca, m-ko w pow. krotoszyńskim (woj. poznańskie), 1.200 mieszk.; park i pałac.

Dobrzycki Henryk, lekarz i literat, *1843, przez lat kilka dyrektor zakładu leczniczego w Sławucie, potem wiceprezes Tow. lekarskiego w Warszawie, ogłosił szereg prac specjalnych, nadto monografię o M. E. Andriollium; †1914.

Dobrzycki Mikołaj, spiskowiec, więzień stanu, pamiętnikarz, *1791, od 1806 w wojsku polskim, odbył kampanie pruską i hiszpańską, w niewoli angielskiej 5 lat na galerach, dym. z wojska 1817 w stopniu kapitana, za udział w Tow. patriotycznym sądzony, skazany i uwięziony razem z Łukasimskim; po uwolnieniu z Zamościa walczył znów 1831, wzięty do niewoli i zesłany do Rosji, osiadł w końcu na wsi; poległ w powstaniu poznańskim w Obornikach w maju 1848; zostawił „Pamiętnik” (wzięcie w Zamościu i w Górze Kalwarii), wyd. 1875.

Dobrzycki Stanisław, polski historyk literatury, *1875 w Krzęcinie w Galicji. Przez długie lata był profesorem w Fryburgu, obecnie w Uniwersytecie poznańskim. Wydał osobno: „O mowie ludowej we wsi Krzęcinie”, „O tak zwanem mazurowaniu w języku polskim”, „Polska poezja średniowieczna”, „Pieśni Kochanowskiego”, „Z dziejów literatury polskiej”, „Nieboska komedia”, „Psalm

terz Kochanowskiego", „Der Geist der poln. Literatur".

Dobrzyń nad Drwęcą, m. w pow. rypińskim (woj. warszawskie), 4.100 mieszk.

Dobrzyń nad Wisłą, m-ko w pow. lipnowskim (woj. warszawskie), 2.700 mieszk., b. stolica ziemi Dobrzyńskiej; pokłady lignitu.

Dobrzyńscy bracia, zakon rycerski, założony ok. 1228 przez Konrada Mazowieckiego dla obrony Mazowsza przed Prusakami. Zakon ten wyginął całkowicie w bojach z Prusakami.

Dobrzyńska ziemia, pomiędzy Wisłą, Skrwą i Drwęcą, w XIII w. część Kujaw, potem, w 2-iej połowie w. XIII i w XIV, oddzielne księstwo, następnie ziemia; ok. 3 tysiące km².

Dobrzyński Ignacy Feliks, kompozytor polski, *1807. W kompozycjach swoich, głównie symfonicznych i kameralnych, naśladował Mendelssohna. Z główniejszych dzieł: opera 3 aktowa „Monbar czyli Flibustierowie". †1867.

Dobszyńska jaskinia w Słowacji w pobliżu granicy Spisza (Czechosłowacja), wypełniona łodem przez cały rok, wejście 969 m. n. p. m.; w niej wykuta sala; w pobliżu m. Dobszyna (Dobšina) nad rz. D., 4.620 mieszk.

Dochodowy podatek, ob. Podatki.

Doce (Rio), rz. w Brazylii wsch., do Atlantyku; dług. 750 km., wodospady, żeglowna w dolnym biegu.

Docent (łac.), habilitowany wykładowca wyższego zakładu naukowego (uniwersytetu, politechniki). D. prywatny, stopień w hierarchii uniwersyteckiej, poprzedzający profesurę nadzwyczajną.

Doczesna błona (membrana decidua), błona śluzowa macicy, przerosła i zgrubiała podczas ciąży. Przy porodzie błona d. odkleja się i zostaje z macicy wydaloną wraz z innymi błonami płodowymi, jako tzw. popiół (ob.).

Dodane linje (górne i dolne), w ortografii muzycznej oznaczają króciutkie linje, umieszczone nad i pod pięciolinia, dla oznaczenia nut, poza jej obręb wychodzących.

Dodatnie liczby, ob. Liczba.

Dodawanie, działanie, polegające na wyznaczaniu sumy liczb, odcinków itd. (ob. Suma). Przedmioty (liczby), które dodajemy, nazywają się składnikami. Własności dodawania: przemienność, łączność (ob. odnośne wyrazy).

Dodawanie prędkości w fizyce relatywistycznej dokonywa się według słynnego twierdzenia Einsteina. Według tego twierdzenia, prędkość wypadkowa dwóch prędkości jest zawsze mniejsza od ich sumy. Prędkość wypadkowa nie może być większa od prędkości światła. Jeżeli jedną z prędkości składowych jest prędkość światła, prędkość wypadkowa, według twierdzenia Einsteina, równa jest również prędkości światła. Ob. Względności teoria.

Dodawanie ruchów jest to odszukiwanie ruchu wypadkowego dwóch lub więcej ruchów

składowych. Wykonywa się na zasadzie ogólnej teorii dodawania wektorów (ob.).

Dodekaedr, ob. Dwunastościan.

Dodekanez, 12 wysp na pld.-wsch. m. Egejskim, część Sporadów (Patmos, Kos, Rodos i in.), 1.421 km², 64.000 mieszk. Greków. Do 1912 tureckie, do 1918 włoskie, od 1919 (z wyjątkiem Rodosu) greckie.

Dodekapolis (greck.), związek dwunastu miast.

Dodo, ob. Didus ineptus.

Dodona, sławna świątynia i wyrocznia Zeusa w Epirze.

Dodwell, 1) Harris, filolog angielski, *1641 w Dublinie, 1688—91 prof. w Oksfordzie. †1711. Prace chronologiczne; 2) Edward, archeolog, *1767 w Dublinie, †1832 w Rzymie.

Doellinger Ignaz, lekarz niemiecki, *1770, †1841. Był profesorem anatomii i fizjologii w Monachjum; bardzo zasłużony w teorii rozwoju, pozostawił kilka ważnych prac z tego zakresu.

Dog, duży pies o wielkiej, okrągłej głowie i krótkich uszach. Gatunki dogów: tybetańskie, medelańskie czyli ruskie, niemieckie, duńskie, angielskie, buldogi, bostońskie, terriery, mopsy.

Dogger, 1) nazwa środkowej jury; 2) holenderski statek rybacki.

Dogiel Maciej ks., wydawca pierwszego dyplomatarjusza polskiego, *1715, pijar, nauczyciel w Szczuczynie na Litwie, potem dyrektor konwikt w Wilnie; zebrał w 8 tomach zbiór aktów dyplomatycznych, wyjaśniających dzieje Polski, z czego ukazały się w druku pt.: „Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae" tylko t. I (1758), IV (1764) i V (1759), nadto ogłosił ważne dzieło: „Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae" (1758); †1760.

Dogiel Stanisław, przyrodnik polski. *1795 we wsi Dogielu ziemi grodzieńskiej. Napisał „O elektryczności i jej fenomenach". †1836.

Dogmat (greck.), w klasycznej literaturze greckiej twierdzenie filozoficzne, później rozporządzenie cesarskie; coś, co jest prawem ustanowione; uchwała synodu; w znaczeniu kośc.: artykuł wiary; dogmatyka: wykład systematyczny dogmatów.

Dogmatycy w filozofii: pierwotnie ci filozofowie, którzy w przeciwieństwie do sceptyków, podających wszystko w wątpliwość, występowali z pozytywnymi twierdzeniami i naukami; dalej ci, którzy występują z twierdzeniami, nienależycie uzasadnionymi, i trwają przy nich, nie zważając na argumenty przeciwne; Kant nazywa dogmatykami wszystkich, którzy głoszą jakieś twierdzenia metafizyczne bez badania, czy rozum ludzki jest uprawniony do twierdzenia tego rodzaju.

Dojlidy, w. w pow. i woj. białostockiem, warsztaty tkackie, fabr. sukna.

Dojnica, naczynie w kształcie oebryzka z rączką, o pojemności kilku litrów, używane przy dojeniu krów; szkopek.

Dojran, jez. i m. w Macedonji (Jugosławja) na granicy grecko-jugosłow., znane z wojny światowej.

Dok (często w l. mn. d o k i), urządzenia portowe z warsztatami dla naprawy okrętów lub dla ich budowy; sztuczna przystań ze składami towarowymi.

Dokeci (greck.), sekta chrześcijańska, która materialne ciało Jezusa i jego człowieczeństwo uważała za pozorne. Doktryna: d o k e t y z m.

Doksologia (greck.), wysławianie Boga albo Trójcy św. w dłuższej lub krótszej formule liturgicznej. (Np.: „Chwała Bogu na wysokościach“ itd., „Chwała Ojcu i Synowi i Duchowi świętemu“ itd.).

Dokszyce, m-ko w pow. duniłowickim (woj. wileńskie), 3.000 mieszk.; źródła Berezyny.

Doktor (łac. doctor), tytuł naukowy, udzielany przez uniwersytety kandydatom, którzy ukończyli studia uniwersyteckie i złożyli przepisane egzaminy. W niektórych krajach wymaga się od kandydatów napisania pracy, tzw. doktorskiej. Dawniej trzeba było pracę tę publicznie ogłosić; **doktor inżynier**: tytuł od niedawna udzielany przez niektóre szkoły wyższe techniczne; d. h o n o r i s c a u s a: tytuł, którym uniwersytety obdarzają osoby zasłużone.

Doktryna (łac.), teoria naukowa, systemat naukowej; całość opinii, przyjętych przez jakąś szkołę filozofów, ekonomistów, polityków itd.; całość dogmatów jakiegoś wyznania religijnego.

Doktryner, zwolennik jakiejś teorii naukowej lub zasady, wierzący w jej niezachwianą prawdziwość i stosujący ją bezwzględnie w życiu, mimo, iż bądź jej założenia okazują się mylne, bądź jej realizacja jest niemożliwa.

Dokument (łac.), akt, stwierdzający jakąś umowę, zobowiązanie; wogóle papier, służący za dowód jakiejś okoliczności.

Dola, wedle wyobrażeń ludowych w Polsce i na Rusi, jest to żeńska istota nadprzyrodzona, będąca uosobieniem szczęścia człowieka. Jej przeciwieństwem jest Niedola lub Licho.

Dolaki, ludność równin na północ od Cieszyńska, nazywana też Lachami.

Dolar, jednostka monetarna w St. Zj. Am. Płn., ustanowiona 1783, a przyjęta powszechnie w kraju od 1792, dzieli się na 100 centów, odpowiada (teoretycznie) 5,18 zł.

Dolce far niente (włosk.), słodka bezczynność.

Dolci Carlo, malarz florencki, * 1616, † 1686. Uczeń Matteo Rosselli. Pracował przeważnie we Florencji. Lubił afektację i teatralizm w pozach. Z dzieł ważniejsze: „Magdalena“ i „Ecce homo“ (Galerja Corsini); „Św. Cecylia“ (Drezno) i in.

Dołcino, przywódca sekty „braci apostołskich“ z początku XIV w. Stał na czele powstania chłopów-kacerzy w północnych Włoszech. Po kilku zwycięstwach rozbity, wzięty do niewoli i stracony 1307.

Doldenhorn, szczyt w Alpach Berneńskich (Szwajcaria), 3.647 m.

Dôle, 1) m. okręg. w dep. Jura (Francja wsch.), nad rz. Doubs i kanałem rodąńsko-reńskim, 16.300 mieszk.; fabr. chemiczne; 2) (L a), szczyt w górach Jura, 1.678 m.

Dolezalek Fryderyk, fizykochemik, * 1873 w Szigeth (Węgry), † 1920; od 1908 prof. w Berlinie. Prace z elektrochemii.

Dolichocephalia (greck. od dolichos, długi i kephale, czaszka), długogłowość; nazwa czaszek, w których wymiar podłużny znacznie przewyższa wymiar poprzeczny. Przeciwwstawieniem D. jest brachycephalia (ob.). D. jest często cechą rasową. D-e przemijająca po kilku dniach, spotyka się u noworodków. **Dolichocephalus**, długogłowiec, człowiek z dolichocephalia.

Dolina, m. pow. w woj. stanisławowskim, nad potokami Turzanką i Siwką, 8.850 mieszk.; państw. warzelnia soli, kopalnia nafty.

Dolina, zagłębienie linearne powierzchni ziemskiej, wąskie i długie, występujące w górach i na równinach, powstałe wskutek dyzlokacji (d. tektoniczne), albo wskutek wyżłobienia, głównie przez wodę płynącą (d. erozyjne). D. tektoniczne mogą być fałdowe lub uskoko-we, należą do nich d. górnego Renu, d. Jordanu, d. podłużnych jezior Afryki wsch. D. e r o z y j n e, najczęściej spotykane, mają początkowo kształty ostre, które z biegiem czasu, wskutek splukiwania, łagodnieją. Pozostaje to w zależności od materiału skalnego, to też w krajach o skałach twardych i przepuszczalnych spotykamy d. o stromych zboczach (np. w wapieniu); są to tzw. jary. D. erozyjne podłużne często wyznaczone zostały liniami tektonicznymi, które wyryły erozję. W stosunku do układu warstw, d. mogą być synklinalne (niekiedy między grzbietami antyklinalnymi), antyklinalne (zagłębienia podłużne na grzbietach antyklinalnych) lub izoklinalne (gdy część warstw została zniesiona lub uległa obsunięciu). W stosunku do kierunku gór łańcuchowych, d. dzieli się na podłużne i poprzeczne. D., występujące gromadnie, tworzą systematy dolin; gdy te przytykają do siebie swymi początkami, zwiemy je łańcuchami dolin (np. Podhale). Zetknięcie poprzecznych d. dwóch przeciwnych stoków górskich stanowi przełęcz. D., przecinające wpoprzek cały łańcuch górski, zwiemy przełomem lub d. przełomową.

Doliński Aleksander, prawnik polski, * 1866 w Łaskowcach w Małopolsce, 1890 doktor praw na uniwersytecie lwowskim, 1895 docent prawa prywatnego austriackiego na uniwers. lwowskim, 1904 profesor nadzwyczaj., 1910 zwycięzajny prawa handlowego i wekslowego. Członek komisji kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej i członek państwowej Rady współdziałczej. Prace: „O zastępstwie przy zawieraniu aktów prawnych“, „O regulatywie spółek akcyjnych“ i in.

Doliński Łukasz, malarz polski, * 1750 we Lwowie, † 1830 tamże. Malował obrazy treści religijnej, znajdujące się przeważnie w kościołach lwowskich, oraz portrety, m. in. portret ks. A. Angellowicza.

Doliwa, herb. Jeden z najstarszych herbów. W polu błękitnym pas ukośny srebrny, na nim 3 róże czerwone. U szczytu między dwiema czarnymi trąbami 3 róże, jedna nad drugą.

Dollabella To m a s z, znakomity malarz włoski osiadły w Polsce w XVII w. * około 1570 we Włoszech; wezwany przez Zygmunta III, przybył do Polski i tu nazawsze pozostał. Z licznych dzieł jego czas i okoliczności wiele zniszczyły. Malował obrazy religijne, portrety, oraz zamówione przez króla kompozycje, jak: „Koronacja Zygmunta III“, „Zamoyski pod Byczyną“, „Wzięcie Smoleńska“, „Wjazd triumfalny Żółkiewskiego“ itd. † 1650 w Krakowie. Pozostawił syna Stefana, również malarza. Współcześnie znanym był również słynny malarz i rytownik, stale mieszkający we Włoszech, della Bella (Stefan), który wykonał olbrzymi sztych: „Wjazd Jerzego Opalińskiego do Rzymu“ (1633), oraz typy szlachty i wojskowych polskich.

Dollart, zatoka m. Północnego przy ujściu rz. Ems, dług. 20 km., powstała w 1277 przez zalew morza.

Dollinger Karol Jan, budowniczy polski w. XIX. Wysłany do Rzymu przez Stanisława Augusta, kształcił się tam w architekturze. Po powrocie pracował w Warszawie, na Ukrainie i Podolu. W 1817, jako pomocnik Piotra Aignera, pracował przy wszystkich budowlach, przez niego wznoszonych. Był budowniczym województwa mazowieckiego 1823—1826.

Dollond John, optyk, * 1706 w Londynie, † 1761. Wynalazca lunety achromatycznej.

Dolman, suknia pochodzenia tatarskiego; pierwotnie długa, obcisła, z jedwabiu lub atlasu. W Polsce zmieniła wygląd, była nieco krótsza, a rękawy miała podbite futrem. Najdłużej zachowała się na Węgrzech, jako krótka kurtka, obszyta barankiem; nosi się ją zwieszoną na jednym ramieniu.

Dolman
węgierski.

Dolmeny (celt.), grobowce z czasów przedhistorycznych, złożone z 4—6 pionowo ustawionych głazów, nakrytych płytą kamienną. Pochodzą one przeważnie z młodszej epoki kamiennej i kryją groby szkieletowe oraz dodatki, kładzione zmarłym na życie pośmiertne. Występują na olbrzymiej przestrzeni od Indji, poprzez Persję, Syryę, Palestynę, Kaukaz, Azję Mniejszą, Afrykę płn. po półwysep iberyjski, Francję, płn. Niemcy, aż po Skandynawię.

Dolmieu Dieudonné Sylvain Guy Tancred de Gravat, geolog francuski; * 1750 w Dolmieu (Isère); † 1801 w Châteauneuf (Saône-et-Loire). Pierwszy rozróżnił dolomit. Napisał: „Philosophie minéralogique“.

Dolomit, minerał, CaMg(CO₃), węgiel wapniowo-magnezowy, romboedryczny, z pozoru podobny do kalcytu. Łupliwość doskonała. Twardość 3½. Ciężar właściwy 2,9. Rozmaitość kryształów nie tak wielka, jak u kalcytu. W żyłach minerałów kruszcowych, w zespołach ziarnistych, oraz w wielkich masach, ja-

ko skały dolomitowe, z pozoru i z pochodzenia podobne do skał wapiennych. Dolomit powstał przez działanie na wapienie wody morskiej, zawierającej sole magnezu. W Polsce skały dol. występują w Górach Świętokrzyskich (dewon). Zagłębiu węglowym (dolomity kruszcowe), w Tatrach.

Dolomitowa cegła, ogniotrwały materiał, zawierający węgiel wapniowo-magnezowy, używany w przemyśle metalurgicznym na wyprawę pieców, rafinujących stal sposobem zasadowym Siemens-Martina i Thomasa.

Dolomity lub **Alpy Dolomitowe**, część pld. Alp wapiennych pomiędzy rz. Piave i Adygą we Włoszech płn.; szczyt Marmolata 3.360 m.; walki austriacko-włoskie w czasie wojny światowej.

Dolor (łac.), ból.

Dołsk, m-ko w pow. śremskim (woj. poznański), nad jez.; 1.580 mieszk.

Dołęga, herb, w polu błękitnym krzyż kawalerski złoty na srebrnej podkowie, w której środku znajduje się strzała. Istnieje kilka odmian.

Dołgorukow lub **Dołgorukij**, nazwisko rosyjskiego domu książęcego, wywodzącego się od Michała ks. Czernihowskiego z domu Ruryka; z nich: 1) Wasyl Włodzimierzowicz, * 1667, za Piotra II feldmarszałek, za Elżbiety prezes kolegium woj., † 1746; 2) Wasyl Łukicz, * 1672, usiłował wraz z ks. Golicynem, przy objęciu tronu przez Anne ograniczyć władzę monarchów, za co został zesłany i potem ścięty w 1739 w Nowogrodzie wraz z Sergiuszem i Iwanem D.; z siostrą tego ostatniego, Katarzyną, ożenił się Piotr II w 1729; 3) Wasyl Michałowicz, * 1722, za Katarzyny II zdobył 1771 Krym, † 1782; 4) Piotr Włodzimierzowicz, * 1817, emigrant, † 1868 w Bernie, autor prac genealogicznych i publicystycznych oraz wspomnień; 5) Piotr i 6) Paweł, bracia, w okresie 1905 wybitni przedstawiciele partji „kadetów“.

Dołhinów, m-ko w pow. wilejskim, 2.675 mieszkańców.

Doły Biskupie, w. w pow. opatowskim (woj. kieleckie); kamieniołomy, tekturownia, młyn par., garbarnia.

D. O. M. (łac.), Deo optimo maximo (Bogu Najlepszemu, Najwyższemu), napis na świątyniach rzymskich, później i na chrześcijańskich.

Doma, forma krystalograficzna, składająca się z dwu przecinających się ścian fizycznie równych, leżących na kryształach symetrycznie względem płaszczyzny odbicia.

Domaniewski Czesław, architekt * 1861, studja w Petersburgu, 1891—1912 architekt kolei warsz.-wiedeńskiej, 1915 prof. budownictwa w politechnice warszawskiej. Wykonał dworce kolejowe w Ciechocinku, Łodzi (odn. kaliska), Zawierciu, szpital dla dzieci im. Karola i Marii w Warszawie, sanatorium pod Brwinowem, kościół w Pruszkowie i w in.

Domański Stanisław, lekarz polski, * 1844 w Krakowie, kształcił się w Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie później był asystentem przy

katedrze fizjologii. Od 1879 był profesorem terapii; piastował również godność wiceprezesa Towarzystwa lekarskiego. Ogłosił wiele prac klinicznych z zakresu chorób nerwowych.

Domaradzki Stefan, malarz polski, * 1897 w Niżnim Nowogrodzie (Rosja), studiował najpierw w Moskwie medycynę, malarstwo zaś u St. Żukowskiego, potem we Francji (Cannes). Maluje przeważnie pejzaże. Zbiorowa wystawa w „Zachęcie” 1926.

Domaszka, tak nazywają w niektórych stronach jaskółkę domową.

Domatia, szczególne utwory, rodzaj kryjówek, wytwarzanych na liściach wielu roślin, w których mieszczą się drobniutkie roztocze (Acarina), należące do gromady pajęczaków (Arachnoidea). U naszej lipy d. są utworzone z drobniutkich włosków, w kątach nerwów na spodniej stronie liści. Pomiedzy rośliną wytwarzającą d. a roztozczami zachodzi pewien rodzaj współżycia: wzamian za bezpieczne schronienie, roztocze oczyszczają liść z zarodników grzybów i innych naniesionych przez wiatr zanieczyszczeń.

Domabek Paweł, działacz społeczny, publicysta i polityk, * 1865 w Bytomiu, przez czas jakiś górnik, potem członek redakcji „Katolika”, od 1886 prezes Tow. robotników w Bytomiu, 1912 wybrany na posła z okręgu bytomskiego do parlamentu niemieckiego.

Domenichino (Domenico Zampieri), wybitny malarz włoski ze szkoły bolońskiej, * 1581 w Bolonii, † 1641 w Neapolu. Uczeń Calvaerta, następnie Akademii Carracciów w Bolonii. Pracował od roku 1600—1617 i od 1621—1630 w Rzymie, od roku 1630—1641 w Neapolu. Wybitny eklektyk szkoły bolońskiej. Stworzył typy świętych poważnych, pełnych namaszczenia i religijnego patosu. Do jego arcydzieł należą: „Męczeństwo św. Andrzeja” (1608, S. Gregorio al Celio w Rzymie); „Komunja Św. Hieronima” (1614, Watykan); „Pieta” (Louvre) i inne.

Domenico Fiorentino, właściwie Domenico del Barbieri, malarz, rzeźbiarz i sztycharz włoski, pracujący we Francji (głównie w Troyes) w połowie XVI w. Z naśladownictwem Michała Anioła łączył elegancję, właściwą szkole Fontainebleau. Najwybitniejszym jego dziełem jest grobowiec Klaudjusza de Guise'a i jego żony. Poza tem wykonał chóry w kościołach św. Pantaleona w Troyes i św. Stefana w Bar-sur-Seine, podstawę pomnika Henryka II (1561), szereg prac w pałacach Polisy i Fontainebleau (w r. 1560 — dziewiec posągów drewnianych) i in. W sztychach kopiował Michała Anioła, Tycjana, Rossa, Primaticcia.

Domenico Veneziano, malarz włoski, w. XV, pracował w Florencji; Vasari identyfikował go z Andrea del Castagno. Rok * nieznany. W 1439 malował wraz z Piero della Francesca w kośc. S. Maria Nuova. W 1454 wyjechał do Perugii dla wykonania robót dekoracyjnych dla Benedetta Bonfigli. Powrócił do Florencji, gdzie † 1461. Zasiłnął portretami kobiecemi w profilu.

Domeny, dobra ziemskie, należące do państwa.

Domesday-book („Księga dnia sądnego”), podatkowy spis ludności, przeprowadzony w Anglii w 1086 przez Wilhelma Zdobywcę. Jest to najstarszy spis ludności, dokonany od czasu upadku państwa rzymskiego.

Domesneas, płn. przylądek Kurlandji na Bałtyku; latarnia morska.

Domeyko Ignacy, podróżnik, pamiętnikarz, chemik, mineralog i górnik polski, * 1801 w Niedźwiadzie nad Uszą; † 1889 w Santiago. Uniwersytet w Wilnie. Filomata i przyjaciel Mickiewicza. Brał udział w powstaniu 1831, potem wraz z innymi pozostał na emigracji. Z Paryża udał się do Ameryki, dokąd został powołany na katedrę chemii i mineralogii w uniwersytecie w Santiago. Ogłosił: „Opisy podróży po Ameryce Południowej”, ogłosz. w „Kronice Rodzinnej” w r. 1876—1889, „Opis podróży przez Kordyljery” w „Bibl. Warsz.”, „Chili” w „Wędrowcu” i w in. Wydał oddzielnie: „Araukanja i jej mieszkańcy”, „Wspomnienia”, „Pierwsze dni kwietnia 1831 w Litwie”, „O młodości Mickiewicza”, „Filareci i Filomaci”.

Domicjan (Imp. Caesar Domitianus Augustus), ces. rzymski, syn Tytusa Flawjusza Wespazjana i Flawji Domicylli, * 51 r. po Chr. w Rzymie, panował po śmierci brata Tytusa od 81—96. Walki w Germanii i nad Dunajem (w Mezji i Dacji, z Swebami, Dakami, Kwadami i Sarmatami). W rządach swych naśladował Tyberjusza; zniechęcił ku sobie senat przez despotyczne wystąpienia. Wielu wybitnych obywateli skazał na śmierć i wygnanie, wypędził z Italii filozofów. Zginął z ręki spiskowców, do których należała jego żona Domicja Longina.

Domicyl (domicilium, łac.), miejsce stałego zamieszkania, stała siedziba. Weksel domicylowany (umiejscowiony), weksel, na którym uwidoczniłono pewne określone miejsce płatności, inne, niż miejsce, w którym weksel wystawiono.

Dominanta (muzyka), kwinta toniki, wyraz pochodzenia włoskiego, oznacza „ton panujący”.

Dominica, wyspa wulkan. w Antylach bryt., pomiędzy Guadelupą i Martyniką, 750 km², 37.000 mieszk.; kawa, kakao, owoce; stol. Roseau.

Dominicus Aleksander, polityk niemiecki, * 1873; poseł do Zgromadzenia Narod. w r. 1919 i do Sejmu pruskiego w 1921 z obozu demokratycznego, pruski minister spraw wewn. 1921 r.

Dominik św. (Dominicus, Domingo), założyciel zakonu dominikanów, * 1170 w Kastylii, 1199 kanonik w Osmie; 1204 udał się do Francji połudn. w celu zwalczania herezji albigensów; † 1221 w Bolonii, kanonizowany 1233 roku.

Dominik Walenty, inż. chemik, prof. Szk. Gł. Gosp. Wiejsk.; * 1891. Prace dotyczą wyzyskania kwasu siarkowego, zawartego w gipsie, oraz właściwości i wyzyskania gazu ziemnego.

Dominikanie, zakon kaznodziejski (fratres praedicatorum), założony 1215 przez św. Dominika, zatwierdzony 1216 przez papieża Honorjusza III. Aż do 1425 był to zakon jałmużniczy. Zadaniem jego było wygłaszanie kazań i obrona nauk kościół.

W 1232 otrzymali dominikanie od papieża Grzegorza IX władzę inkwizycyjną, czyli prawo pociągania heretyków przed Trybunał Inkwizycyjny w Tuluzie w Hiszpanji. W wiekach średnich byli, obok Franciszkanów, najpotężniejszym zakonem, zwłaszcza, że nauka na uniwersytetach była przez nich opanowana. Świętości dodawali D. należący do znakomici mężowie, jak św. Tomasz z Akwinu i Albert Wielki. W czasach rozkwitu zakon liczył 150.000 członków. Do Polski wprowadził dominikanów biskup krakowski Iwon Odrowąż, który w 1223 założył w Krakowie pierwszy ich klasztor.

Dominikańska Republika (San Domingo), samodzielną, murzyńska republika, zajmująca wsch. część wyspy Haiti w Antylach Wielk., 48.577 km², 900.000 mieszkańców, bardzo żyzna; trzcina cukrowa, kawa, tytuń, orzechy kokosowe, korzenie, indygo, drzewo, kopaliny; 240 km. kolei żel., 150 km. telegr. Konstytucja z 1908; władza spoczywa w rękach prezydenta, senatu i sejmu, język urzęd. hiszp. Stoi. San Domingo, założ. przez Hiszpanów w r. 1496, na pld. wybrzeżu wyspy, 31.000 mieszk.; port, katedra z 1540, wywóz cukru.

Dominikiewicz Mieczysław, chemik polski, * 1882 w Kunowie, ukończył Uniwers. Warszawski. Wydał: „Chemję przetworów przemysłu włókienniczego”; „Nasze pokarmy i napoje”, podręcznik szkolny chemji i mineralogji. Ogłosił prace z zakresu barwników, metody badania produktów spożywczych, podał układ analizy mikrochemicznej węglanów.

Dominikowice, w. w pow. gorlickim (woj. krakowskie), kopalnia nafty.

Dominjum, posiadłość W. Brytanji, różniąca się od kolonii tem, że posiada własny rząd i władzę prawodawczą, a od macierzy zależna jest prawie wyłącznie pod względem ekonomicznym. D. są: Kanada (od 1867), Zw. Australijski (od 1901), N. Fundlandja, N. Zelandja (od 1907), Unja Pld. Afryki (od 1909) i Wolne Państwo Irlandzkie (od 1922). Nazwa pochodzi od angielskiego słowa Dominion (skrót nazwy oficjalnej „self governing Dominion”). Dominjum oznacza także większą własność ziemską.

Domino (włosk. „pan”), 1) gra w kostki, wynaleziona przez dwóch benedyktynów z klasz-

toru św. Bernarda na Monte Cassino; wygrywający mówił liturgiczne zdanie: „Dixit Dominus domino meo”. Skrót tego zdania, dał nazwę całej grze; 2) peleryna zimowa z kapturem, używana ongiś we Włoszech i Hiszpanji przez duchownych; 3) płaszcz, używany na maskaradach.

Dominować, górować nad czemś.

Dominus (łac.), pan. Dominus a o Redemptor noster (Pan nasz i Zbawiciel), bulla papieska, mocą której papież Klemens XIV w 1773 zniósł zakon jezuitów. Dominus vobiscum („Pan z Wami”), formuła, którą kapłan katolicki wypowiada od ołtarza, wierni zaś odpowiadają: „et cum spiritu tuo” (i z duchem twoim).

Domitilla, wnuczka Wespazjana, żona Flawjusza Klemensa, konsula w 95 po Chr. Oskarżona razem z mężem o nieoddawanie czci cesarzowi, skazana była przez Domicjana na wygnanie na wyspę Pandatarję przy brzegach Katanji. Od jej imienia otrzymały nazwę katakumby przy Via Ardeatina koło Rzymu, ozdobione pięknymi freskami, stanowiące cenny archeologiczny zabytek. Katakumby D. należą do najrozleglejszych katakumb rzymskich.

Domnickie jezioro w pow. leszczyńskim (woj. poznańskie), 382 ha, do 17 m. głęb.

Domniemanie, wnioskowanie na podstawie znanego faktu odnośnie do faktu nieznanego. Są przypadki, w których ustawa nakazuje domniemanie i wówczas mamy tzw. domniemanie prawne (praesumptio juris). Jeśli strona przeczy temu, musi przeprowadzić dowód przeciwny. Ponieważ ciężar dowodu jest często uciążliwy, przeto przewaga jest po stronie, mającej za sobą domniemanie prawne. Są pewne przypadki, w których ustawa wprowadza tzw. praesumptio juris et de jure, które polega na tem, że nie dopuszcza się nawet dowodu przeciwnego. Przykładem pierwszego rodzaju domniemania jest domniemanie ślubności dziecka, zrodzonego w małżeństwie.

Domowy, duch życzliwy, przebywający wedle wierzeń ludowych słowiańskich najchętniej w cieple za piecem lub koło progą, w łaźni, stodole lub stajni. W Polsce występuje pod nazwami: chowaniec, skrzat, uboże, pokać, podziomek, piecuch, krasnoludek itd.

Dompteur (franc.), pogromca. Pogromca zwierząt.

Don, 1) staroż. Tanais, rz. w Rosji, wypływa z gub. kurskiej, uchodzi do m. Azowskiego; tworzy deltę pod Rostowem, dług. 1.860 km, żeglowna od m. Kałacza do ujścia; 2) rz. w hr. Aberdeen w Szkocji pld., wpada do m. Północnego.

Don (wl. i hiszp.), w języku portug. dom; wyraz pochodzi z łacińsk. dominus = pan. Tytuł ten pierwotnie przysługiwał papieżowi, potem w Hiszpanji królom i książętom, z czasem przeszedł na biskupów, opatów, hrabiów i wysoką szlachtę; obecnie stał się utartym liczmanem grzeczności, jak u nas wyraz pan. Stawia się go nie przed nazwiskiem, lecz przed imieniem; forma żeńska doña (hiszp.) dona (port.), donna (włosk.).

Dominikanka i Dominikanin.

Dominikańska republika (San Domingo).

Dona, siodło na małe ptaszki, szczególnie na kwiczoły.

Donacja (łac.), darowizna; w prawie polskim oznacza też sprzedaż lub przeniesienie własności; **donacje**, majątki państwowe, darowane przez monarchę zasłużonej lub oddanej mu osobie.

Donald, imię kilku królów szkockich wczesnego średniowiecza.

Donalčis Chrystjan, poeta litewski, pastor, * 1714, † 1780, ogłosił pod łaciń. nazwiskiem Donalitiusa poemat w jęz. litewskim: „Cztery pory roku”.

Donar (Thór), u dawnych Germanów bóg piorunu; także bóg sądu.

Donatello (wl. Donato di Betto Bardi), znakomity rzeźbiarz włoski, * 1386 w Florencji, † 1466 tamże. Z Brunelleschi'm studiował zabytki sztuki antycznej w Rzymie. Twórcość D. cechuje energiczny naturalizm. Dzieła najważniejsze: „Św. Jerzy” (muz. narod. w Florencji), biust Niccolò da Uzzano (ibid.), grobowiec kard. Brancacci (1428), konny posąg Gattamelaty (1453. Padwa), „Krucyfik” (Padwa), „Św. Jan Chrzciciel” (Siena), ambona (kat. florencka) i inne. D. miał wielu uczniów i przemownie wpłynął na rozwój i charakter rzeźby włoskiej XV wieku.

Donati Giambattista, astronom włoski, * 1826 w Pizie. W 1858 odkrył wielką kometa (ob. Donatego kometa). Od 1864 był dyrektorem obserwatorium astronomicznego w Florencji; zasłużył się dla nauki swoimi pracami nad spektroskopowem badaniem ciał niebieskich. † 1873 na cholerę w Wiedniu, podczas kongresu meteorologicznego.

Donatowa kometa, wielka kometa z roku 1858, odkryta przez astronoma florenckiego Donatego 2 czerwca tego roku, znikła ostatecznie w marcu 1859. Warkocz (ogon) tej komety rozciągał się na przeszło 70 milionów kilometrów. Okresu obiegu nie można było dokładnie obliczyć, rachunek wykazał około 1900 lat. Droga jej przedstawia się w postaci bardzo wydłużonej elipsy.

Donatus, 1) Aelius, gramatyk w star. Rzymie, ok. 350 r. po Chr. Jego „Ars grammatica” była podstawą gram. w średniowieczu i ep. Odrodzenia. Komentował Terencjusza; 2) Tiberius Claudius, ok. 400 r. po Chr.; komentował „Eneidę” Wergiliusza.

Donatyści, sekta chrześcijańska rygorystów IV w., wywodząca się od Donatusa Wielkiego, biskupa numidyjskiego, a istniejąca aż do końca VII w. D. uważali siebie za prawy kościół katolicki, zerwali przeto łączność z tzw. traditores, tzn. chrześcijanami, którzy w czasie prześladowania wydali poganom księgi święte i naczynia.

Donatywa, złoty pieniądz bity w Gdańsku lub Toruniu, a przeznaczony dla wręczenia królowi polskiemu. D. bito od czasów króla Zygmunta Augusta (1543—71), do czasów Jana III (1676—1696) włącznie.

Donauessingen m. okręg. i miejsc. kuracyjna w Badenji, nad zlewem rz. źródłowych Dunaju, Brege i Brigach; 4.400 mieszk.

Donawitz, miejsc. w Styrii (Austria), 15.000 mieszk.; kopalnie węgla, huty żel.

Doncaster, m. w zach. hr. York (Anglia płu.) nad rz. Don; 54.000 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł metalurg., jarmarki na zboże, wełnę i konie; słynne wyścigi we wrześniu.

Donders Franz Cornelius, lekarz holenderski, * 1818 w Tilburgu, † 1889 w Utrechtu. Zasłużył się wybitnie w optyce fizjologicznej (anomalje akomodacji i refrakcji); wprowadził okulary cylindryczne i pryzmatyczne. Od 1847 był profesorem okulistyki w Utrechtu; był jednym ze współzałożycieli „Archiv für Ophthalmologie”. Pozostawił kilka wybitnych prac specjalnych.

Dondukow-Korsakow Aleksander, książę, generał i mąż stanu rosyjski, * 1822, odznaczył się w walkach na Kaukazie, 1869 gen. gubern. kijowski, 1878, po śmierci ks. Czerkaskiego, komisarz rosyjski w Bułgarii, 1882—90 główny nacz. zarządu na Kaukazie, † 1893.

Donegal, hr. płu.-zach. Irlandji, 4.843 km², 168.550 mieszk. (35,2% mówiących po irlandzku, 78,9% rz.-kat.); kraj ubogi, górzysty; rybołówstwo; stol. Lifford.

Dongola, m. w prow. Merowe w Sudanie anglo-egipskim (Afryka płu.-wsch.) nad 3-cią kataraktą Nilu, 15.000 mieszk.; opuszczona Stara D., w górę rzeki, ma starożytną świątynię chrześcijańską.

Donica, naczynie gliniane, dzieża, forma do pieczenia ciasta, wazon gliniany do kwiatów; kamień ciosowy wyłobiony, umieszczony pod wylotem rynien i pomp do odprowadzania wody.

Doniec, pr. dopływ Donu, przecina węglowe Zagłębie Donieckie w Rosji, dług. 987 km, mało żeglowny.

Doniecka gubernia na Ukrainie, stol. Bachmut, 10 pow., 64.126 km², 2,9 milj. mieszk., rolnictwo i przemysł, związany z kopalniami Zagłębia Donieckiego.

Donieckie Zagłębie węglowe na Ukrainie, 24.000 km², węgiel kam., antracyt, ruda żel.

Donimirski Antoni, publicysta i działacz społeczny polski, * 1846 w Buchwałdzie pod Malborkiem, studja uniwersytetu w Wrocławiu i Heidelbergu, 1872 dyr. Banku rolniczego w Toruniu, 1873 poseł do parlamentu niemieckiego, 1887 osiadł w Warszawie, gdzie redagował „Niwe”, a potem codzienne „Słowo”, zamieszczając nadto artykuły treści ekonomicznej w „Bibl. Warsz.” i „Kraju”; † 1911 w Berlinie.

Donizetti Gaetano, wybitny kompozytor włoski, * 1797 w Bergamo, † 1848 tamże. Przedstawiciel dawnej szkoły neapolitańskiej, tzw. czystego stylu włoskiego bel canto; współczesny Rossiniemu. Napisał opery: „Lucia di Lammermoor”, „L'elisire d'amore”, „La favorita”, „Lucrezia Borgia”, „La fille du régiment”, odznaczające się mistrzostwem techniki kompozytorskiej, lecz zbytino przejaskrawiające maniery Rossiniego.

Don Juan, legendarna postać u narodów romańskich. Don Juan Tenorio zabił kómtura Sewilli, stającego w obronie córki, którą Don Juan chciał uwieść. Don J. zaprosił po-

sąg zamordowanego na ucztę. Kamienna postać zjawiała się i posłała zabójcę do piekła. Legenda, wielokrotnie opracowana w literaturze światowej. (Gabriel Tellez, 1634 Molière, Grabbe, Lenau, A. Dumas, Zorilla; opera Mozarta).

Don Kiszot (Don Quixote, Don Quijote), bohater powieści Cervantesa pod tym tytułem. Mianem Don K. określamy marzycieli, nieliczących się z rzeczywistością.

Donnay Maurice, autor dramatyczny francuski; *1859 w Paryżu; członek Akademii. Ważniejsze dzieła: „Amants”, „La Douloureuse”, „L’Affranchie”, „Le Torrent”, „Le Retour de Jérusalem”, „L’Autre Danger”, „Le Roi Candaule”.

Donndorf Adolf v., rzeźbiarz niemiecki, *1835 w Weimarze, †1916 w Stuttgarcie. Uczeń Rietschla, 1877 prof. w Stuttgarcie. Twórca posągów: Lutra w Wormacji, Bacha, Goethego i innych. Muzeum Donndorfa w Weimarze.

Donosiciel, w dawnym prawie polskim powód, występujący jako oskarżyciel w sprawach kryminalnych. Nazywano go też delatorem.

Donoso Cortès Juan Francisco, polityk, mówca i publicysta hiszpański kierunku kat-zachowawczego; *1809, †1853. Był ambasadorem w Berlinie i Paryżu. Najważniejsza praca publicystyczna: „Essai sur le catholicisme, le libéralisme et le socialisme” (Paryż, 1851).

Dońscy Kozacy, potomkowie Kozaków, przybyłych nad Don w XV w. Uznali nad sobą władzę Rosji.

Doński obwód (obłast') w dorzeczu dolnego Donu, urodzajny, klimat stepowy; 7 pow. 72,275 km², 1,5 milj. mieszk. Kozaków; gł. m. Rostów nad Donem.

Doorn, w. w prow. utrechkiej w Holandji, 2,500 mieszk., zamek; od maja 1920 siedziba b. cesarza Niemiec, Wilhelma II.

Doping (ang.), w jęz. sport. napój (wzbrojony) dla koni, celem podniecenia ich do szybzego biegu.

Dopływ, rzeka, nieposiadająca własnego ujścia do morza, lecz wpadająca do innej rzeki, tzw. głównej. Za rz. główną w praktyce uważa się tę, która nazwę swą zachowuje od źródła do końca systematu, choćby wpadały do niej rzeki, od niej znacznie dłuższe; tak np. Mississippi zachowuje swą nazwę do końca, choć Missouri jest od niej dłuższa. Tak samo Narew, chociaż Bug jest dłuższy.

Doppler Christian, fizyk i matematyk, *1803 w Salzburgu, †1854 w Wenecji. Twórca słynnej zasady D., opisanej w pracy: „Ueber das fragliche Licht der Doppelsterne”, Praga, 1845.

Dopplera zasada, dotyczy względnego ruchu źródła fal i obserwatora. Z zasady D. wynika, że obserwator odbiera inną liczbę fal w ciągu jednostki czasu w przypadku, jeżeli źródło fal i obserwator są w ruchu względem siebie, niż jeżeli są względem siebie w spoczynku. Rachunek wykazuje, że liczba ta jest

większa w przypadku wzajemnego zbliżania się, a mniejsza w przypadku wzajemnego oddalania się, niż w przypadku spoczynku. W ten sposób ton, pochodzący od ciała dźwięczącego, które zbliża się do obserwatora, jest wyższy, a ton, pochodzący od ciała dźwięczącego, które oddala się od obserwatora, jest niższy, niż ton o tej samej rzeczywistej częstotliwości drgań źródła spoczywającego. Zjawisko to można obserwować podczas ruchu gwiazdzącej lokomotywy. Analogiczne zjawisko zachodzi ze światłem. Barwa światła przesuwa się w kierunku fioletowego końca widma, jeżeli źródło światła i obserwator zbliżają się do siebie, a w kierunku czerwonego końca widma, jeżeli oddalają się od siebie. Zjawisko to, obserwowane na źródłach o znacznej prędkości, mianowicie na gwiazdach podwójnych, a także na promieniach kanalikowych (J. Stark, Annalen der Physik, 1906, Bd. 21, s. 401) pozwala obliczyć prędkość tych gwiazd w kierunku promienia światła i prędkość cząsteczek świecących w promieniach kanalikowych.

Dora, w. nad rz. Prutem, w pow. nadworniańskim (woj. stanisławowski), 503 m. nad p. m.; okolica bardzo malownicza (lasy i góry); klimat łagodny; ludność miejscowa — huculi. D. nadaje się na stację klimatyczną letnią.

Dora Baltea, l. dopływ rz. Po w Piemontcie (Włochy ptn.), źródła pod Mont Blanc.

Dora Riparia, l. dopływ rz. Po w Piemontcie, z Alp Kotyjskich, ujście pod Turynem.

Dorażne sady, ob. sady dorażne.

Dordogne, 1) pr. dopływ rz. Gironde w Francji pld.-zach., dług. 472 km., żeglowny, statki morskie do Libourne; 2) dep. pld.-zach. Francji, 9.183 km², 397.000 mieszk., stol. Périgueux. Dolina Dordogne słynna z powodu licznych sadowisk człowieka dyluwialnego. Jaskinie z malowidłami i rysunkami człowieka paleolitycznego.

Dordrecht, w skróceniu Dort, m. w prow. Zuid-Holland (Holandja), 59.000 mieszk.; port, warsztaty okręt., handel drzewem, młyny.

Doré Gustave, rysownik i malarz francuski, *1833 w Strassburgu, †1883 w Paryżu, twórca stu kilkudziesięciu tysięcy rysunków. Ilustrował: Rabelais’go „Gargantua i Pantagruel” (1872), Balzaca „Contes drolatiques” (1856), Montaigne’a „Essais”, Dantego „Piekiło” (1868), Cervantesa „Don Quixote” (1861), „Biblię” (1865).

Doria Andrea, mąż stanu geneueński, *1468, jeden z najznakomitszych wojowników i mężów stanu wolnego stulecia; był kolejno dowódcą floty geneueńskiej i francuskiej, pobił 1524 r., flotę cesarską u wybrzeży Prowancji, po powrocie do Genui objął faktyczny ster rządów; prowadził później flotę cesarza Karola V w wyprawie na Tunis; †1560 w Genui, jako pierwszy obywatel wolnego miasta.

Dormeza (franc. dormeuse), powóz podróżny, urządzony do spania; czepek nocny.

Dormitor, szczyt w Alpach Dynarskich w ptn. Czarnogórze (Jugosławia), 2.528 m.

Dormitorium (łac.), pokój sypialny w klasztorach i konwiktach.

Dornbirn, m. w prow. Vorarlberg (Austria), nad rz. Dornbirner Ach, 14.400 mieszk.; przemysł włókienniczy i żelazny.

Dornierwerke w Friedrichshafen, fabryka aparatów lotniczych, założona 1914 przez Dorniera, współpracownika Zeppelina.

Dorohobuż, m. pow. w gub. smoleńskiej (Rosja), nad rz. Dnieprem, 8.000 mieszk.; w ciągu paru wieków pograniczne między Rzplita Polską a Moskwą, wspominane często w dziejach; w r. 1667 włączone ostatecznie do Rosji.

Dorohostajski, 1) Mikołaj, herbu Leliwa, wojewoda połocki od 1574, odznaczył się w wojnach Stefana Batorego. W 1577 w 80 koni rozbił pod Dorohostajem silny oddział Tatarów. † 1597; 2) Krzysztof, syn poprzedniego, * 1562, wielki marszałek litewski. Brał udział w wojnach Batorego i wszystkich wyprawach Zygmunta III. Walczył ze Szwedami pod Karkusem i Kiesi. Przyczynił się do zwycięstwa pod Kokenhausen (1601), dowodząc prawem skrzydłem. Zginął przy oblężeniu Smoleńska w 1611. Autor sławnego swego czasu dzieła pt.: „Hippica, to jest o koniach księga” (Kraków, 1603).

Doros, mityczny syn Hellenosa, protoplasta plemienia doryckich.

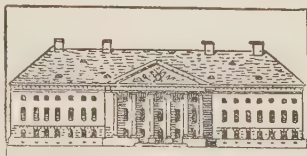
Doroszenko Piotr, hetman zaporoski, * 1627, w Czehrynie, 1660 pułkownik kozacki czechryński, 1666 obwołany hetmanem, zrazu wieny królowi i Rzplitej, oświadczył później wierność sułtanowi tureckiemu, w końcu zdał się na łaskę cara moskiewskiego i zakończył życie 1698 na wygnaniu w Rosji.

Doroszewicz Włás, publicysta rosyjski, * 1864, długoletni współpracownik „Russkiego Słowa”, korespondent z pola walki podczas wojny japońskiej, napisał m. in. „Siemja Obmanowych (Romanowych)”, książkę o Sachalinie, † 1922.

Doroszewski Antoni, chemik, * 1868, † 1917 w Moskwie. Odkrył prawo podziału roztworów między ciałami rozpuszczonymi. Badał przewodnictwo elektryczne roztworów wodnych i załamanie światła w roztworach.

Dorota święta, panna i męczenniczka, poniosła śmierć ok. 310 r. w Cezarei podczas prześladowań za ces. Djoklecjana; święto 6 lutego.

Dorpackie województwo, utworzone po zawarciu pokoju 1582, obejmowało południowo-wschodnią część Inflant. Rozejmem w Altmarku 1629 i pokojem oliwskim 1660 ustąpione Szwecji z wyjątkiem południowej części, tj. tzw. „Inflant Polskich”.

Gmach uniwersytetu w Dorpacie.

Dorpat (est. Tartu, ros. Jurjew), m. w Estonii nad rzeką Embach, 44.000 mieszkańców, uniwersytet z 1632, ufundowany przez Gustawa Adolfa,

D. założony w 1032, od 1582 do 1625 należał do Polski. W dn. 2. II. 1920 zawarty tu został traktat pokojowy pomiędzy Rosją sowiecką a Estonią.

Dorsalja, firanki, zdobiące ołtarz.

Dorset, hr. Anglii pld., 2.531 km², 228.260 mieszk., górzyste, łąki, chów owiec; stol. Dorchester.

Dorsz, ob. Gaudus.

Dortmund, m.

pow. w rej. arnsberskiej w Westfalii (Prusy) nad kanałem Dort-emskim; wez. kol., 295.000 mieszk.

(1. rz. kat.), ratusz z XIII w.; instytut do badań węgla, ośrodek przemysłowy, warsztaty kolej., wyroby żel. i stal., kopalnie węgla, fabr. mydła, świec; browary.

Dortmundzko-emski kanał w Westfalii, pomiędzy Dortmundem a Emden, dług. 200,5 km., wraz z rz. Ems 272 km., głęb. 2,5 m.

Dorycka tonacja, ob. grecka muzyka.

Dorycki porządek, ob. porządki architektoniczne.

Doryjczycy (Dorowie), jeden z czterech głównych szczepów starożytnych Greków. Pierwotnie prawdopodobnie w Tessalii półn., potem w Dorydzie, w środkowej Grecji; w XII lub XI w. przed N. Chr. udali się do Peloponezu (wędrowni doryckie), gdzie założyli kilka państw; najważniejszym z nich była Sparta. Później wzięli wybitny udział w kolonizacji wysp Egejskich i wybrzeża Azji M. Doryjczyków cechowały siła, bitność, surowość i prostota. Cechy te nadały im wybitne i odrębne piętno ich budownictwu i ich naczyniu.

Doryphoros, nosiciel oszczepów, słynna rzeźba starożytna Polikleta. Zachowała się doskonała kopia star., obecnie w muzeum w Neapolu.

Dorzecze, obszar, z którego wszystkie wody spływają do systemu jednej rzeki. Wielkość dorzecza decyduje zazwyczaj o znaczeniu rzeki. Największe d. (w tysiącach km²) mają Amazonka (z rz. Tocantins) 7.000, Kongo 3.700, Mississippi 3.250; z rz. europ. największe d. ma Wołga 1.460; Wisła tylko 198.

Dos à dos (franc.), plecami do siebie; kanapa salonowa o dwóch siedzeniach (siedzący na nich są odwróceny do siebie tyłem).

Dosieczna, ob. Goniometria.

Doskok (w gimnastyce), końcowy, ostateczny moment skoku.

Dossier (franc.), oparcie, pochyłość; teka do aktów, akty; zbiór dokumentów, odnoszących się do jakiejś sprawy lub osoby.

Dosso (Dossi), właśc. Giovanni di Niccolò di Lutero, malarz włoski, * ok. 1479.

Ratusz w Dortmundzie.

† 1542 w Ferrarze. Uczeń Lor. Costa w Bolognii. Rozwijał się dalej pod wpływem szkoły rzymskiej i weneckiej. Pracował w Mantui (1512), przeznając jednak w Ferrarze. Największa chluba ówczesnej szkoły ferrarskiej. Wykonał „Św. Jerzego” (Brera), „Cyrcę” (gal. Borghese) i in. Najcenniejsze prace D. znajdują się w muzeach Ferrary i Modeny.

Dostal Adolf Bogusław, literat i dziennikarz czeski, * 1873. Ogłosił kilka tomów poezji, utworów beletrystycznych i scenicznych, szereg tłumaczeń z literatury polskiej, niemieckiej, duńskiej. Obecnie jako pułkownik W. P., był legionista, mieszka w Polsce, poświęcając swoją pracę literacką i publicystyczną zbliżeniu czesko-polskiemu i solidarności słowiańskiej wogóle. Wydawał i redagował miesięcznik „Kultura Słowiańska”.

Dostłowa Leopolda, * 1882, jedna z najwybitniejszych współczesnych aktorek czeskich, znakomita przedstawicielka tragicznych postaci kobiecych, zwłaszcza w dramacie antycznym, Shakespeare’a, Ibsena i nowocześniejszych dramatach psychologicznych. Występowała jako gość teatru Rozmaitości w 1911 w Warszawie.

Dostawa, umowa o kupno i sprzedaż, przy której towar ma być dostarczony w oznaczonym czasie. Umowy o dostawę zawierają instytucje państwowe, urzędy wojskowe, fabryki etc., i według tego normuje się giełda towarowa. Dostawy przeważnie są oddawane na podstawie zgóry rozpisanych przetargów.

Dostawa, ob. gonjometria.

Dost - Mohammed - Chan, sławny emir Kabulu; * 1798, † 1863.

Dostojewskij Fiedor Michajłowicz, genialny pisarz rosyjski, * 1821 w Moskwie. Po ukończeniu wojskowej szkoły inżynierskiej, służył w wojsku; w 1844 r. wystąpił ze służby i poświęcił się literaturze. W 1846 pojawiła się pierwsza jego nowela: „Biedni ludzie”, o temacie zaczerpniętym z życia petersburskiego proletariatu urzędniczego. Nowela ta znalazła przyjęcie entuzjastyczne u krytyki i publiczności. Inne nowele z owego okresu (jak „Sobowtór”, „Słabe serce”, „Cudza żona”, „Romans w dziewięciu listach”, „Zazdrosny mąż”, „Uczciwy złodziej”) przedstawiają również postacie ze świata urzędniczego. W 1849 zawiąłany w proces polityczny (tzw. spiszek Pietraszewskiego), skazany został zrazu na śmierć, jednak w drodze łaski zamieniono mu karę śmierci na 10 lat ciężkich robót w Syberji. 1854 ulaskawiony, przebywał naprzód w Twerze; 1859 otrzymał pozwolenie na powrót do Petersburgu. † 1881 w Petersburgu. Pierwszą jego większą powieść „Poniżeni i znieważeni” pojawiła się w 1861. Następne dzieło „Zapiski z martwego domu” (opis życia skazańców syberyjskich) objawiło już wspaniałe cechy jego geniuszu: głębokie współczucie i mistrzowska umiejętność widzenia i odtwarzania nieubłaganej prawdy życia. Powieść „Zbrodnia i kara” (1867) jest pierwszym z szeregu arcydzieł, którem Dostojewski rozwarł, nieznanne przedtem powieściopisarstwu psychologicznemu, głębie duszy

ludzkiej. Potężna ta powieść, przełożona na wszystkie prawie języki kulturalne, wywarła nieprzemijający do dziś wpływ na literaturę najoświecześniejszych narodów. Dalsze powieści: „Idjota” (1868), „Biesy” (1870), „Bracia Karamazowy” (1879), są niemniej wspaniałymi dokumentami genialnego wizjonerstwa psychologicznego. Przedstawiają odrębny świat osobliwych postaci, pełen grozy, ale i przebogaty w piękności duchowe. Dostojewski kreśli prawdę rzeczywistą, ale siłą swej wizji wprawia w niewysłowny nastrój mistyczny. Naturalizm metody pisarskiej kojarzy się w jego utworach z religijnością mistyczną, głębia uczucia z przenikliwym, nieubłaganiem krytycznym rozumem. Dostojewski wypowiadał się również jako publicysta. Jego „Dziennik pisarza” jest dokumentem publicystyki wysokiej miary, ciekawy jako obraz swoistych dróg myśli autora, docierających do głębokich pokładów narodowej psychiki rosyjskiej.

Dośrodkowa siła, siła utrzymująca poruszające się ciało na drodze kolistej i nadająca mu przyspieszenie dośrodkowe, skierowane w każdym punkcie drogi ku środkowi koła. W przypadku ruchu jednostajnego po kole, przyspieszenie to równe jest ilorazowi z kwadratu prędkości linowej ciała przez promień koła, stanowiącego drogę ciała. Siła d. równa jest iloczynowi z masy poruszającego się ciała przez przyspieszenie dośrodkowe. Siłę dośrodkowej towarzyszy równa i odwrotnie skierowana siła odśrodkowa.

Doświadczenie, to samo, co doznanie, przeżycie czegoś, zwłaszcza przeżycie świadome; według rozpowszechnionego wśród pisarzy filozoficznych poglądu, d. jest poznanie, oparte na bezpośrednim przeżyciu, na bezpośrednich zmysłowych doznaniach (wrażeniach) w przeciwstawieniu do wiedzy przejętej lub poznania, zdobytego drogą myślenia. Według poglądu tego w skład nauki wchodzi jedynie doświadczenia uporządkowane, sprawdzone, uzupełnione przez myślenie. Poglądu tego nie podziela filozofia empiryczna, która nie uznaje istotnej różnicy między poznanie a doświadczeniem. Pojęcie doświadczenia obejmuje zarówno wrażenia zmysłowe, jak i myślenie. W naturalny sposób można podzielić doświadczenia na: własne (przeżycia zmysłowe, uczuciowe, motoryczne, intelektualne w rozmaitych wzajemnych kombinacjach) i obce, przejęte za pośrednictwem mowy, symbolów, znaków itd., które po przejęciu przez jednostkę ludzką stają się również w pewien sposób jej własnymi doświadczeniami. W naukach przyrodniczych doświadczeniem (eksperymentem) nazywa się odtworzenie lub wywołanie pewnego zjawiska natury w sztucznych warunkach laboratoryjnych.

Doświłki, zimowe zebrania ranne, na które schodzą się dziewczęta wiejskie do jednej chaty w celu przedzenia lnu.

Dotacja (łac.), wyposażenie; dobra, stanowiące uposażenie.

Dotyczna, ob. gonjometria.

Dotyk (tactus), nazwa zmysłu, zapomocą którego odczuwa się ucisk, oraz powierzchnię ciał, stykających się ze skórą. Rolę narządu dotykowego, prócz skóry, odgrywiają także niektóre błony śluzowe, np. ust lub gardzieli. Czucie dotyku umożliwia zakończenia nerwów czuciowych w skórze lub śluzówkach, specjalnie w tym celu zróżniczkowane i mające postać kolbkowatych rozszerzeń.

Dou (Douw, Dow) **Gerard**, malarz holenderski, *1613 w Lejdzie, †1675 tamże. Uczeń Rembrandta. Głowa lejdeńskiej szkoły rodzajowej. Prace jego, przeważnie małych rozmiarów, cechuje niezwykła drobiazgowość wykończenia. Z dzieł ważniejsze: „Chora kobieta” (Louvre), „Szkoła wieczorna” (Amsterdam) i in.

Douai, m. okręg. w dep. Nord (Francja płn.), nad rz. Scarpe, 36.300 mieszk., odlewnia dział, kopalnie węgla, huty żel., przemysł szklany, farby, pilniki.

Douane (franc.), urząd celny.

Douaumont, fort Verdun'u, słynny w czasie wojny światowej w 1916.

Doubs, 1) l. dopływ rz. Saône (Francja), dług. 430 km., żeglowny tylko na przestrzeni 15 km., pomiędzy Navilly i ujściem; 2) dep. we Francji wsch., 5.228 km², 285.000 mieszk., przemysł, winnice; stol. Besançon.

Doughty Thomas, malarz amerykański, jeden z promotorów współczesnego malarstwa pejzażowego w Stanach Zjednoczonych. Najlepsza praca: „Na Hudsonie” (Metropolitan Museum of Arts w Nowym Jorku).

Douglas James, znakomity anatom i lekarz angielski, *1675, †1742 w Londynie. Wstawił się badaniami nad stosunkami anatomicznymi w jamie brzusznej. **Douglasa jama**, zagłębienie, istniejące w jamie brzusznej, opisane poraz pierwszy przez D. Zagłębienie to znajduje się u mężczyzn między pęcherzem a odbytnicą, u kobiet zaś między macicą a odbytnicą.

Douglas, m. na wyspie Man na m. Irlandzkiem (Anglia), 20.200 mieszk., siedziba biskupa; kąpiele morskie, rybołówstwo

Doumer Paul, polityk francuski, *1857, posel do parlamentu 1888, minister finansów 1895, gubernator Indochin, prezydent Izby Deputowanych 1904, senator, minister skarbu 1921.

Doumergue Gaston, polityk francuski z obozu radykalnego. *1863. 1902—05 min. kolonii, 1906—07 handlu, 1909—10 oświaty, 1913—14 prezydent ministrów i min. spraw zagr., 1914 min. kolonii, 1923 prezydent senatu. W 1924 w czerwcu wybrany prezydentem Republiki.

Doumic René, literat i krytyk francuski, *1860, członek Akademii Francuskiej (1909), redaktor „Revue des deux mondes”, autor „Portraits d'écrivains”, „Écrivains d'aujourd'hui” i in.

Douro, portug. nazwa rz. Duero (ob.).

Do ut des (łac.), daję, żebyś dał; formuła z prawa rzymskiego, zasada przy układach dwustronnych.

Dove, 1) **Heinrich Wilhelm**, fizyk i meteorolog niemiecki, *1803 w Lignicy, †1879. Napisał: „Meteorolog. Untersuchungen” (1837).

„Gesetz der Stuerme”, „Ueber Mass und Messen”, „Darstellung der Farbenlehre” (1853) i in.; 2) **Karl**, geograf niemiecki, wnuk poprzedniego, *1863, †1922, prof. uniw. w Fryburgu. Napisał: „Die deutschen Kolonien” (1909—13), „Wirtschaftsgeographie von Afrika” (1917) i in.

Dowego reguła pozwala na wyznaczenie kierunku toru depresji barometrycznej. Jeśli w danym miejscu zauważymy, że kierunek wiatru ulega zmianie zgodnie z ruchem wskazówek zegarowej, jest to dowodem, że miejsce to znajduje się po prawej stronie toru, jeśli zaś zauważymy obrót kierunku odwrotny — po stronie lewej.

Dover, m. i port handl. i wojsk. w hr. Kent (Anglia pld.), nad cieśniną Kaletańską, najbliższej wybrzeży francuskich położony port Anglii (48 km. od Calais), 40.000 mieszk., kąpiele morskie.

Dovera proszek (Pulvis Doveri, Pulvis Ipecacuanhae opiatu); środek przeciw kaszlowi, często używany; składa się z 1 cz. opium, 1 cz. ipecacuanhy i 8 cz. cukru mlecznego. Najwyższa jednorazowa dawka proszku D. dla człowieka dorosłego wynosi 0,5 grama.

Dowbór - Muśnicki Józef, generał broni, *1867 w Grotowie ziemi sandomierskiej. Kształcił się w Konstantynowskiej Szk. Wojsk. w Petersburgu. W 1899 został przyjęty do Akad. Sztabu Generaln. Brał udział w wojnie rosyjsko-japońskiej, a po jej ukończeniu pracował przy organizacji irkuckiego okręgu wojskowego. W 1908 został przeniesiony do sztabu X korpusu. Na wojnę światową wyruszył jako szef sztabu 2 dywizji i odznaczył się w bitwach pod Jarosławiem i Warką (1914) oraz Łodzią. W listopadzie 1914 objął dowództwo 14 pułku strzelców syberyjskich. We wrześniu 1915 mianowany generałem i przeniesiony do sztabu 1-ej armii. Sformował 123 dywizję rosyjską, a następnie objął dowództwo 38 dyw. piech. Na początku 1917 został mianowany szefem sztabu 1 armii i wkrótce otrzymał dowództwo XXXVIII korpusu. W lecie 1917 został powołany przez Naczelny Komitet Wojskowy na dowódcę I korpusu polskiego. Był twórcą tego korpusu. Walcząc na jego czele, zdobył na bolszewikach Bobrujsk. Po demobilizacji korpusu w czerwcu 1918 powrócił do kraju. Po wybuchu powstania wielkopolskiego zorganizował armię wielkopolską. Po złaniu się armii wielkopolskiej z wojskiem Rzplitej na skutek likwidacji frontu wielkopolskiego, opuścił służbę czynną.

Dowden (wym.: Dauden) **Edward**, wybitny angielski historyk literatury. *1843, †1913 w Dublinie. Napisał: „Poems” (1876), „Shakespeare, his mind and art” (1875), „Life of Shelley” (1886), „Michel de Montagne” (1906) i in.

Dowgird, 1) **Anioł**, autor dzieł filozoficznych, *1776 w ziemi mohylowskiej, †1835 w Wilnie. Był profesorem w uniwersytecie wileńskim. Wydał: „O logice, metafizyce i filozofii moralnej”, „Wykład przyrodzonych myślenia prawideł, czyli logika teoretyczna i pra-

ktyczna" (1828), „Rzeczywistość poznać ludzkich"; 2) Tadeusz, artysta malarz i archeolog; *1852, †1920 w Kownie; długoletni kustosz Muz. Arch. w Kownie. Liczne prace specjalne.

Dowkont S z y m o n, historyk litewski, *1793 pod Telszami, studja w Wilnie, urzędnik senatu w Petersburgu, †1864 w Popielanach; ogłaszał dużo prac historyczno-etnograficznych w jęz. litewskim.

Dowland J o h n, kompozytor angielski, znakomity lutnista. *1562, †1626. Słynął również jako twórca cenionych bardzo madrygałów.

Down, hr. nadmorskie w prow. Ulster (Irlandja płn.), 2.478 km², 204.300 mieszk., przemysł lniany; stol. Downpatrick.

Downarowicz, 1) M e d a r d, polityk polski; *1878; w latach 1918—19 minister kultury i sztuki w gabinecie Morawczewskiego; 2) S t a n i s ł a w; *1874; w latach 1919—20 szef sekcji Adm. Zarz. Cyw. Ziem wschodnich, 1921 i 1922—24 wojewoda Poleski, 1921—22 minister Spraw Wewn.

Downing street (wym. Dauning strit), ulica w Londynie w dzielnicy Whitehall, przy której jest min. spraw zagr.

Downs, dwa pasma wyniosłości wapiennych (North D. i South D.) w Anglii, na płn. i pld. od niziny Weald; łąki, pastwiska owiec.

Dowód (dowodzenie), wykazywanie prawdy jakiegos twierdzenia zapomocą innych twierdzeń, uważanych za pewne, prawdziwe, oczywiście. Rozróżnia się dowody bezpośrednie i pośrednie czyli apagogiczne; te ostatnie polegają na tem, że się wykazuje słuszność jakiegos twierdzenia przez wykazanie niesłuszności twierdzenia przeciwnego. W dziedzinie prawa: zbiór środków prawnych, zapomocą których dochodzi się do przekonania o prawdziwości faktów w procesie. Nauka o dowodzie jest częścią prawa procesowego, a więc zarówno procedury cywilnej jak i karnej. Dowody mogą się opierać na dokumentach, na świadkach, na zeznaniach stron, na naoczem przekonaniu się sędziego, wreszcie na domniemaniu i na opinii znawców. Dawniej panowała w nauce i ustawach tzw. legalna teoria dowodu, polegająca niejako na mierzeniu dowodu (1/2 dowodu itp.). Dzisiaj panuje teoria swobodnej oceny dowodu przez sędziego.

Dowsona gaz, mieszanina gazu wodnego z gazem generatorowym (powietrznym), inaczej nazywana gazem silniczym. D. g. ma zastosowanie jako środek opałowy, gdyż ma większą wartość opałową od gazu generatorowego i wytwarza się w zwyczajnych gazownikach.

Doyle (wym.: Dojl) A r t h u r C o n a n, pisarz angielski, *1859, autor znanych opowiadań kryminalnych. Napisał: „Adventures of Sherlock Holmes" (1891), „Memoirs of Sherlock Holmes" (1893), „The great Boer-war" (1900) i in.

Doza, dosis (greck.), dawka, ilość leku, jaka powinna być przyjęta jednorazowo przez chorego; d. m a x i m a l i s, najwyższa dawka lekarstwa, która może być jednorazowo przyjęta bez szkody dla zdrowia; d. l e t a l i s,

dawka śmiertelna; d. r e f r a c t a, dawka bardzo mała, ale często powtarzana; doza dzienna leku, najwyższa dawka, która może być przyjęta w ciągu dnia bez szkody dla zdrowia; dla większości leków d. dzienna równa się 3 dozom maksymalnym. D. m a k s y m a l n e i d z i e n n e dla każdego leku podane są w obowiązujących w danym kraju przepisach aptekarskich (farmakopeach).

Dozory kościelne, ob. K o ś c i ó ł.

Dozory szkolne w Polsce. Do roku 1775 dozór nad szkołami powierzony był duchowieństwu. Komisja rządowa edukacji narodowej powierzyła dozór nad szkołami rektorom wydziałowym. W 1808 Izba Edukacyjna ustanowiła dozory powiatowe i departamentalne. Instytucja dozorów szkolnych zachowała się w b. Galicji i W. Ks. Poznańskiem prawie do ostatnich czasów.

Dozór policyjny, ob. p o l i c j a.

Doża, najwyższy urzędnik rzeczypospolitej weneckiej i genueńskiej. Urząd ten był dożywotni. Początkowo dożę wybierał lud, potem Rada Wielka z 24 członków. Urząd doży dotrał do końca XVIII w.

Dożynki, uroczystość pożywna, nazywana tak w Małopolsce; na Mazowszu określne, a w Wielkopolsce i na Kujawach wieniec, wiecownicy lub pepeki. Głównym momentem tego obrzędu jest oddawanie wianka zbożowego właścicielowi uprzątniętego pola przez żniwiarkę, zwana przodownicą; następnie odbywa się uczta z tańcami.

Dół wilczy (wilkownia), dół okrągły, w ziemi wykopany wśród lasu lub blisko niego, najczęściej przy drogach krzyżowych, służący do łapania wilków żywcem; 9 łokci głęboki, 6—7 szeroki, wyłożony na spodzie i po bokach dębem dylami, przykryty ruchomym krągiem, który zapada się, skoro zwierzę stanie na nim.

Draa (W e d), największa rz. okresowa Marokka w Afryce płn.-zach., ujście do Atlantyku, dług. 1.200 km.

Drabik Wincenty, współczesny malarz dekoracyjny teatrów warszawskich; *1881.

Drabina, przyrząd gimnastyczny, przymocowany pionowo za górny koniec do ściany. Można ją ustawić ukośnie, a nawet poziomo (na specjalnej podstawie); d. s z w e d z k a, ściana szczeblasta, składająca się z pojedynczych drabin, wysokości 3 m., szerokości 80—100 cm.; szczeble oddalone są o 8—10 cm. od siebie.

Drac, l. dopływ rz. Isère, rzeka górską w Delfinacie, ujście pod Grenoble (Francja pld.-wsch.) dług. 125 km.; siła zużyta do napędu maszyn.

Dracaena, smokowiec, drzewo z rodziny liljowatych, odznaczające się dziwacznym kształtem i długowiecznością. Znane było

Dracaena draco.

olbrzymie drzewo *Dracaena draco* na wyspach Kanaryjskich, zniszczone w r. 1868 przez burzę. Sok tego drzewa daje farbę zw. „smoczą krwią”.

Drachma, starogrecka moneta srebrna wagi 4,366 gr. Obecnie drachma jest również jednostką monetarną w Grecji (1 drachma = 100 lept).

Drachmann Holger, poeta duński, *1846 w Kopenhadze, †1908 w Hornbaek. Wybitny liryk, autor nowel z życia marynarzy duńskich, bajek i dramatów. Z utworów najbardziej znane: „Nowele morskie”.

Draco volans (smok latający), zwierzę; gromada: gady (Reptilia), rząd: łuskonośne (Squamata), podrząd: jaszczurki (Lacertilia), rodzina: agamy (Agamidae). Długości (wraz z ogonem) 20 cm., 6 żeber tylnych silnie rozwiniętych, połączonych przezroczystą błoną i tworzących jakby parę skrzydeł. Przy ich pomocy smoki skaczą z drzewa na drzewo. Malakka. Wyspy Malajskie.

Dracz, laska do czyszczenia wnętrza łufy; wycior, stempel.

Draga, statek rzeczny do oczyszczania i pogłębiania koryta rzeki, kanału lub portu, oraz wydobywania zatopionych przedmiotów.

Draga, królowa serbska, *1867. Zamordowana w Belgradzie 1903.

Draga doktryna, zasada prawa międzynarodowego, wygłoszona po raz pierwszy na drugiej haskiej konferencji pokojowej (1907) przez argentyńskiego ministra spraw zagranicznych Drago (*1859, †1921); doktryna ta zakazuje dochodzeń zbrojnych w celu zwrotu przez państwo długów, zaciągniętych u przynależnych innego państwa.

Dragoman (arab.), tłumacz poselstwa; również przewodnik, władający językami. Nazwa używana wyłącznie na wschodzie.

Dragomanow Michał, wybitny pisarz i działacz ukraiński, *1841. Ukończył uniwersytet w Kijowie. Przed powstaniem 1863 był członkiem studenckiej ukr. „Hromady” w Kijowie, organizacji o zabarwieniu wybitnie ludowcowym. Później został profesorem historii na uniwersytecie kijowskim. 1876 emigrował do Genewy, gdzie zajął się rewolucyjną działalnością wydawniczą. Jeden z twórców kierunku ludowo-socjalistycznego. Od 1889 był profesorem na uniwersytecie w Sofii. Ogłosił szereg prac z dziedziny etnografii i historii Ukrainy. †1895.

Dragomirow, 1) Michał Iwanowicz, rosyjski generał i wybitny teoretyk wojskowości, *1830. Brał udział w wojnie rosyjsko-tureckiej. Został ciężko ranny na Sypce 1877. W 1878 został komendantem Akademii Sztabu Generalnego i odtąd wywierał ogromny wpływ na wykształcenie taktyczne wojska rosyjskiego. W tej dziedzinie uważał się za ucznia Suworowa i zwalczał przesadne zaufanie do ognia, zalecając walkę wręcz. Jako pisarz wojskowy zyskał światową sławę, chociaż jego doktryna poniosła klęskę w czasie wojny rosyjsko-japońskiej. †1905 w Konotopie; 2) Abraham, generał rosyjski, *1870. Podczas wojny śwła-

towej dowodził kolejno IX korpusem, 5 armią i frontem północnym (1917), z kolei został oddany do dyspozycji ministra wojny. Po przewrocie bolszewickim przebywał na Ukrainie i po jej zajęciu przez bolszewików wyjechał zagranicę; 3) Władimir, generał rosyjski, *1867. Wybitny sztabowiec. Wyruszył na wojnę światową, jako szef sztabu 3-j armii. Po ustąpieniu Aleksiejewa objął szefostwo sztabu frontu pld.-zach. Później dowodził VIII korpusem. W 1917 opuścił służbę wskutek choroby.

Dragonady, uciążliwe represyjne kwatunki wojskowe w południowej Francji (zwłaszcza w Cévennes), zorganizowane przez Louvois w roku 1685 w celu zrujnowania lub steroryzowania hugenotów.

Dragoni, dawniej jeżdżąca piechota, w XVII wieku przekształcili się stopniowo w lekką jazdę.

Dragowanie, czyszczenie dna rzek; obdługa.

Dragunt, bieg myśliwski za psami.

Drahim (niem. Draheim), m-ko w pow. drawskim w Pomeranii pruskiej, od 1668 zagarnięte przez Prusy.

Drake Francis, żeglarz angielski, *1540, †1596; odbył pierwszą, po Magellanie i deł Cano, podróż dookoła ziemi w kierunku zach.-wsch. (1577—1580), odkrył przylądek Hoorn i zbadał wybrzeże Am. Płn., leżące pomiędzy 41—48° szer. płn.

Drakensberge, góry okalające od wsch. wyżynę wewn. Afryki pld., szczyt Cathkin Peak, 3.658 m.

Drakon, prawodawca ateński w VII w. prz. Nar. Chr., pierwszy spisał prawa na podstawie obyczajów prawnych. Prawodawstwo to nie było tak srogie, za jakie się je powszechnie uważa. Opinia ta — wprost przysłowiowa — pochodzi stąd, że Drakon nie zniósł srogiego prawdzie, lecz dawniej już obowiązującego, prawa o długach.

Drama, m. w pld.-wsch. Macedonii (Grecja), 16.400 mieszk., uprawa ryżu i tytoniu, wyroby bawełniane.

Dramat (greck.), rodzaj utworu poetyckiego, który uważany jest przez wyznawców estetyki spekulatywnej, za najwyższy z rodzajów twórczości poetyckiej. Główną jego cechą jest przedstawianie ludzi w toku działania, w akcji, tak, jakby akcja odbywała się w teraźniejszości. Dramat skutecznia to zapomocą rozmowy i dialogu (rozmowy kilku lub dwóch osób), monologu (rozmowy osoby z samą sobą), wreszcie głosów, okrzyków i t. p. grup i mas ludzkich. Rozmowy złączone są w sceny, kilka scen tworzy akt. Najczęściej dramat składa się z 3—5 aktów. Tej swoistości strony formalnej odpowiada treść, osnowa dramatu, polegająca na rozegraniu się jakiegoś zdarzenia lub szeregu zdarzeń od zawiązku, aż do ostatecznego wyniku. Stąd podział na: 1) ekspozycję (zawiazek działań); 2) najwyższe napięcie zawiązków i zwrot; 3) katastrofę (w tragedji). Ze wszelkich akcji najdalej się najbardziej do zobra-

zowania w formie dramatycznej: walka, zmaganie się ludzi, gdzie racja występuje przeciw racji, wola przeciw woli, gdzie przeciwnieństwa umysłów i charakterów silnie się uwydatniają. Początki dramatu wywodzą się z kultu religijnego. Tem się tłumaczy, że mimo zeświecczenia się dramatu, teoretycy estetyki domagali się, aby akcja dramatu była przedstawieniem walki o jakąś ideę, a wynik akcji był koniecznym triumfem „idei”. Nowoczesna estetyka nie widzi w dramacie rodzaju, ponad inne zasadniczo wzniesionego. Różnica między przedstawieniem dramatycznym, a np. epicznym, tkwi w technice. Zdarzenia, w których przeżywa gra przeciwności, które obfitują w nagłe zwroty i przeto najlepiej dają się przedstawić zapomocą rozmów, nadają się do opracowania dramatycznego. Dramat, jako forma przedstawienia zdarzeń w wycinku teraźniejszości, wymaga szczególnej zwięzłości i koncentracji. Wszystko zaś, co się tyczy samej treści dramatu, odnosi się w równej mierze do przedstawienia losów i zdarzeń ludzkich w formie opowiadania. Istnieją zdarzenia i akcje smutne i wesołe, nieszczęsne i szczęśliwe; dawna estetyka nadaje zdarzeniom pomurym i krwawym wysoką dostojność, wesołym zaś i szczęśliwym — znaczenie pośledniejsze; stąd wywyższanie tragedji nad komedję i jej odmianny. Konwencjonalne odmianny komedji są: farsa, krotoczwila i inne, w których nagromadzenie zdarzeń i sytuacji wesołych odbywa się bez względu na ich prawdziwość, a nawet prawdopodobieństwo. Z formy dramatycznej, połączonej z muzyką, wyłoniły się: opera, dramat muzyczny, operetka, wowedil.

Drammen, m. portowe w pld.-zach. Norwegji nad fjordem Kristjanji, 26.000 mieszk., przemysł drzewny, żegluga, handel.

Dran, pr. dopływ Drawy w Słowenji (Jugosławia), dług. 120 km.

Drandar Antoni, historyk bułgarski, * 1837 w Wales (w Macedonji); dzieła z najnowszych dzieł Bułgarji. Wyd. m. in.: „Le prince Alexandre de Battenberg en Bulgarie depuis 1876”, „La Bulgarie sous le Prince Ferdinand”, „Actualités Balcaniques” (1912).

Drang nach Osten, parcie na wschód, polityczno-ekonomiczna ekspansja Niemców na wschód.

Dranica, cienka i wąska łupana deseczka z pnia drzewa iglastego, służąca do pokrywania dachów.

Drapeau (franc.), chorągiew, sztandar.

Draper, 1) John William, wybitny historyk angielsko-ameryk., * 1811 pod Liverpoolem; studiował chemję i medycynę, potem zajął się historją i filozofją; ogłosił w tym zakresie prace, które wywarły ogromny wpływ na umysłowość paru pokoleń, i tłumaczone były na wiele języków: „History of the Intellectual Development of Europe” (przekład polski T. Korzona, 1873), oraz „History of the Conflict between Science and Religion” (przekład polski J. Karłowicza, 1883), † 1882 w Has-

tings pod Nowym Jorkiem; 2) Henry, syn poprzedniego, przyrodnik, * 1837, † 1882 w Nowym Jorku, zasłużony w dziedzinie fotografii astronomicznej. W r. 1870 zbudował olbrzymi teleskop, ustawiony w Hastings. Wydał „Podręcznik chemji” i rozprawę „On the construction of silvered glass telescope”.

Draper’a prawo (fizyczn.) głosiło, że wszystkie ciała ogrzewane zaczynają wydawać światło w postaci promieni czerwonych przy tej samej temperaturze 525° C. Prawo to zostało jednak obalone przez późniejsze doświadczenia, szczególnie przez doświadczenia Lumera.

Draperja (franc.), malowniczy układ szat, osłon, obić.

Drapeyron Louis, geograf francuski, * 1839, † 1901; założyciel i wydawca „Revue de Géographie”.

Drapieżne, ssaki, ob. Carnivora.

Drapieżne ptaki, ob. Hemeroharpes.

Drastica (greck., od drasticos), środki lecznicze, działające przeczyszczająco przez drażnienie jelita grubego. Do d. należą: rabarbar (Rheum), aloes (Aloë), Cascara sagrada, Senes, Purgin i inne, rzadziej używane. D. wywierają działanie w 8—10 godzin po przyjęciu ich.

Drastyczny (greck.), silnie działający, drażniący; obrażający uczucie moralne.

Dratwa, nitka, używana w szewctwie i rymarstwie, sporządzona z włókien konopnych, z obu stron zakończona włosiem szczeciny.

Drawa, 1) niem. Drau, pr. dopływ Dunaju, źródła w Tyrolu, przepływa przez Karyntję i Styrię, następnie tworzy granicę pomiędzy Węgrami i Jugosławją, ujście pod Umaszem; dług. 749 km., żeglowny na przestrzeni 610 km., dla parowców 150 km.; 2) niem. Drage, pr. dopływ Noteci, wypływa z jez. Wojskiego na pojezierzu pomorskiem, przepływa przez jez. Drawskie i Lube, ujście pod Krzyżem, dług. 165 km.

Drawida lub **Drawidowie**, autochtoni Indyj, pod względem fizycznym zbliżeni do Australczyków (ciemna barwa skóry, silne uwłosienie, wzrost średni lub niski). Ludy D. zostały podbite i częściowo wcielone w społeczną i państwową organizację przybyłych z pln. Aryczyków; resztki ich zamieszkują niewielkimi grupami równiny Gangesu i Bramaputry, głównie zaś pld. i zach. Dekan, spotykane są też w Beludżystanie. Tworzą grupę językową Drawido-Munda, obejmującą 25 języków i 62,7 milj. głów; najważniejszy jest język Tamilów i Telugu (ok. 22 milj. głów), zamieszkujących wnętrze Dekanu, wybrzeże Koromandel i Cejlon.

Drawing (ang.), przyjęcie; drawing-room, pokój bawialny w Anglii.

Drawsk (niem. Dramburg), m. pow. w rej. koszalińskiej w Pomeranji (Prusy), nad rz. Drawą 6.000 mieszk., płóciennictwo.

Drawskie jezioro (niem. Dratzigsee), w Pomeranji, 29 km², przepływ Drawy.

Drażety (franc. dragées), migdały, ziarnka orzechów, anyżu, kminku itp.; owoce, osmażane w cukrze (czasami aromatycznym) i pokryte twardą jego powłoką.

Drag, drażek, ob. dżwignia.

Drażek, rek, przyrząd do gimnastyki; stałowy, obłożony drzewem pret, ustawiony na dwóch żelaznych podstawach, wpuszczonych w ziemię lub przymocowanych do ściany; wykonywać na nim można zwieszenia, wymyki i ćwiczenia zamachowe.

Dreadnought (wym. drednot, z ang. znaczy: „nie bój się niczego”), wojenny okręt liniowy, twierdza pływająca największych rozmiarów, silnie opancerzona i zaopatrzona w najcięższą artylerię. Nazwa pochodzi od pierwszego potężnego okrętu liniowego powyżej 20.000 ton, jaki wystawiła Anglia w 1906. Za wzorem Angli poszły inne mocarstwa morskie. D-y przeciętnie są przez nadreadnoughty, przeciętnie 30.000—35.000 ton, o szybkości 21—25 mil morskich, z 8—12 działami 35—40 cm., prócz średniej i lekkiej artylerji.

Drebbel Cornelis van, fizyk i mechanik holenderski, *1572, †1634. Zbudował mikroskop złożony.

Dregowicze, plemię wsch.-słowiańskie, między Prypiecią a Dźwiną.

Dreieckhorn, szczyt w Alpach Berneńskich (Szwajcaria), 3,822 m.

Dreihermspitze, szczyt w Hohe Tauern w Alpach wsch. (Austria), 3,505 m.

Drelich, gruba tkanina, wyrabiana z lnu, bawełny (lub z obu tych materiałów) w najprostszymi deseniach; używa się na pokrycia materaców, pokrowce, odzież roboczą itp.

Dreny czyli rury drenowe albo saki, cylindry z gliny wypalanej o średn. wewn. 30—150 mm, o grubości ścian od 8—50 mm i długości od 300—450 mm. Służą do zbierania wód gruntowych. Woda dostaje się do wnętrza rur głównie w miejscach ich zetknięcia. Wyrabiają też d. piaskowo-cementowe, biorąc na 1 część cementu 5—6 części piasku, i wytłaczając mieszaninę w odpowiednich formach. D. innego rodzaju używane są w chirurgji. Ob. Drenowanie.

Drenowanie (ang. i franc. drainage), 1) odwadnianie gruntów zwykle zapomocą podziemnego systemu rur glinianych (drenów) celem zwiększenia wydajności roli. Wprowadzone po raz pierwszy w Anglii w 1850; 2) zakładanie cienkich rurek (drenów) do jam ciała, ropni lub ran, w celu stałego odciągania płynów patologicznych.

Drenthe, prow. ptn.-wsch. Holandji, 2,665 km², 209.000 mieszk.; przeważnie żuławy i bagna; stol. Assen, najw. m. Emmen; torf, chów bydła.

Dresseur (franc.), człowiek tresujący zwierzęta.

Dressler Wacław, *1880, krytyk czeski i historyk literatury, polonofil, informujący sumiennie i wszechstronnie społeczeństwo czeskie o rzeczach polskich, zapomocą licznych artykułów w prasie i specjalnych wydawnictw („Polska i Polacy”).

Dreszcz (dreszcze), drżenie mięśni tułowia i kończyn, stadium początkowe gorączki. Podczas dreszczy doznaje się nieprzyjemnego uczucia zimna, poczem odczuwa się gorąco (właściwy okres gorączki). Dreszcze, po których nie następuje gorączka, są pochodzenia nerwowego.

Drewaczyński Jan, malarz polski, *1826 w Warszawie, kształcił się w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie (1849). Malował obrazy religijne. W r. 1859 wstąpił do zakonu Dominikanów. Z prac ważniejsze: „Św. Bruno“, „Chór Kartuzów“ (Lwów); „Madonna na tronie z dzieciątkiem“ (Kraków); „Św. Barbara“ (Wilanów).

Drewlanie, plemię zach.-słowiańskie na lewym pobrzeżu Łaby.

Drewnica, w. w pow. i woj. warszawskiem, 6 km. od Warszawy, zakład dla umysłowo chorych.

Drewno wytwarza się u roślin trwałych w łodygach i korzeniu, z elementów komórkowych wiązek naczyniowych, których błony ulegają przemianie w substancję drzewną. U roślin dwuliściennych miazga wiązkowa daje corocznie przyrosty drewna, widoczne na przekroju poprzecznym w postaci słojów, z których ilości można oznaczyć wiek drzewa.

Drewnowski Kazimierz, inżynier, *1881, studja we Lwowie i w Zurichu, prof. w szkole przemysłowej we Lwowie, 1919 zastępca, 1923 prof. miernictwa elektrotechnicznego w politechnice warszawskiej; ogłosił m. in. „Pomiary elektrotechniczne“ (1914).

Dreyfus Alfred, oficer francuski. *1859. Oskarżony o wydanie obcemu państwu dokumentów, dotyczących obrony narodowej, został skazany w grudniu 1894 roku przez Sąd wojenny na degradację i deportację dożywotnią. Dnia 15 stycznia 1895 r. wyrok wykonano i D. został wysłany na Czarcą Wyspę w pobliżu Gujany francuskiej. Rewizja procesu, wszczęta z inicjatywy senatora Scheurera-Kestnera i Zoli, w ostateczności doprowadziła (1906) do obalenia wyroku zasadzającego, gdyż — jak okazało się — dowód winy D. opierał się na dokumentach podrobionych przez jego przeciwników w celach politycznych. Kasacja wyroku była zarazem triumfem radykałów nad konserwatystami i antysemitami. Napisał: „Cinq années de ma vie“.

Drezdenko lub **Drzeń** (niem. Driesen), m. w Brandenburgji (Prusy), w rej. frankfurckiej, nad Notecią, 6.000 mieszk., handel drzewem, żegluga.

Drezner Tomasz, znakomity prawnik polski, *1560 we Lwowie, †1614 w Zamościu. Kształcił się w Akad. krak., potem we Francji. Był prof. prawa w Akad. zamojskiej. Wydał:

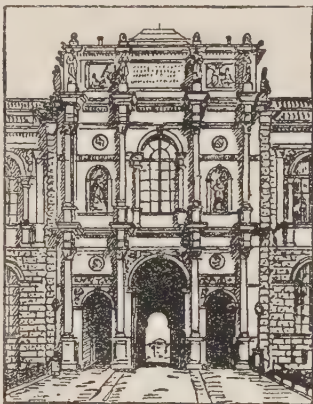
Dreny chirurgiczne.

Dreny w ziemi; przekrój poprzeczny.

„Processus judicarius Regni Poloniae“ (Zamość, 1601), „Similium juris Polonici cum jure Romano centuria una“ (Paryż, 1602), „Institutionum juris Regni Poloniae Libri IV ex Statutis et Constitutionibus collecti“ (Zamość, 1613).

Drezno (niem. Dresden), stol. rep. saksońskiej (od 1918); m. podzielone przez Elbę na Stare i Nowe Miasto, 588.000 mieszk.; ośrodek artystyczn. Niemiec, zamek, Zwinger, muzeum, galeria obrazów, pałac Brühla z tarasem, Albertinum (zbiory i archiwa państw.), politechnika, akademię muzyczne i sztuk pięknych; wyroby chemiczne i fajansowe, maszyny do szycia, aparaty fotograficzne, czekolada, wyroby tytuńowe; przystań rzeczna. Niedgdy słowiańska osada rybicka Draždźany, skolonizowana

Muzeum (Zwinger) w Dreźnie.

1206 przez Niemców, od 1485 rezydencja elektorów saskich z linii albertyńskiej Wettynów; rozwój swój zawdzięcza D. królom polskim Augustowi II i Augustowi III.

Drezyna, mały wózek do jazdy po szynach kolejowych, poruszany korbą, parą lub motorem benzynowym. Wynaleziona przez leśniczego niemieckiego K. v. Drais (*1785 w Mannheim, †1851 w Karlsruhe). Na tej samej zasadzie zbudowano welocyped, potem rower.

Drezyna.

Dretna, ob. *Torpedo marmorata*.

Dretnienie, uczucie nieprzyjemne mrowienia i jakby zamierania. Dretnienie zdarza się w kończynach, długo trzymany w tej samej pozycji. Powtarzające się bezprzyczynowe dretnienie jest niekiedy zapowiedzią organicznych chorób nerwowych.

Drganie, ruch drgający, ruch periodyczny dokoła położenia równowagi, polegający na kolejnym przebieganiu przez punkt drgający jednakowych dróg w jedną i w drugą stronę od położenia równowagi. Prędkość punktu drgającego ma największą wartość w punkcie środkowym, a równa jest zeru w punktach krańcowych drogi. Przyspieszenie punktu drgającego ma wartość największą w punktach krańcowych drogi, a równe jest zeru w punkcie środkowym. Amplitudą d. nazywa się największe wychylenie punktu drgającego w jednym kierunku. Okresem d. nazywa się czas pomiędzy dwoma najbliższymi identycznymi stanami punktu drgającego. Fał d. nazywa się wielkość, pozwalająca obliczyć

chwilowe wychylenie punktu drgającego z położenia równowagi. Jako przykład d. służyć może ruch wahadłowy. D. cząstek ciała sprężystego składają się na ruch falowy. D. bywają podłużne, jeżeli kierunek ich jest zgodny z kierunkiem rozchodzenia się fali, i poprzeczne, jeżeli kierunek ich jest prostopadły do kierunku rozchodzenia się fali. Zależnie od kształtu drogi, d. bywają prostolinijne i krzywolinijne. D. tłumione są to drgania o malejących amplitudach. Stosunek dwóch następujących po sobie amplitud nazywa się współczynnikiem tłumienia. Okres drgań tłumionych jest wielkością stałą; własność ta nazywa się izochronizmem. Ogólnie d. nazywa się każdy ruch periodyczny.

Organie własne, drganie, do którego dostrójone jest każde ciało sprężyste. D. w. jest zależne od postaci ciała, jego rozmiarów, sprężystości i sposobu odkształcenia.

Drganie wymuszone, drganie, narzucone ciału przez periodycznie zmienną siłę zewnętrzną, i obce jego drganiom własnym.

Drgawki, konwulsje (convulsio), nagłe, niezależne od woli, skurcze mięśni. Drgawki bywają dwojakiego rodzaju: 1) d. toniczne, silne długotrwałe skurcze mięśniowe, oraz 2) d. kloniczne, szybkie występujące po sobie skurcze. Jeden rodzaj drgawek przejść może w drugi. Drgawki wystąpić mogą u danego osobnika jednorazowo, np. na początku chorób gorączkowych, przy chorobach opon mózgowych, przy zatruciach (mocznica). Drgawki, stałe powtarzające się u danego osobnika, są wywołane przez padaczkę, histerję lub nowotwory mózgu.

Driady, nimfy leśne w mitologii greckiej, które wraz z drzewami żyją i umierają; należały do orszaku Dionizosa.

Driesen, ob. Drezdenko.

Drin, rz. w Albanii, powstaje na pld.-zach. od Prizrenu z połączenia Czarnego i Białego D., ujście do Adriatyku pod Alessio, dług. 300 km.

Drina, pr. dopływ Sawy w Jugosławii, powstaje z połączenia Tary i Piwy, dług. 267 km.

Drjakiew (Electarium theriac), środek odurzająco-uśmierzający, dawniej bardzo często używany, mieszanina makowca (opium), kozłka (valeriana), cynamonu, dzięgla (angelica) i wielu innych roślin.

Drjakiew, rodzaj roślin, ob. *Scabiosa*.

Drjowk (niem. Drebkau), m-ko w Dolnych Łużycach w Brandenburgii (Prusy), st. kol. 16 km. od Chociebuża, 3.000 mieszk.

Drobin, m-ko w pow. plockim (woj. warszawskie), 4.200 mieszk.

Drobina, to samo co cząsteczka.

Drobisch Moritz Wilhelm, filozof i matematyk niemiecki, *1802 w Lipsku, 1842—1885 prof. na uniwersytecie tamże. †1896. Zwołennik Herberta. Dzieła: „Empirische Psychologie nach naturwissenschaftlicher Methode“, „Über die Fortbildung der Philosophie durch Herbert“ i in.

Drobnoustrój, nazwa polska bakterji. Ob. Bakterie.

Droga administracyjna, działanie władz administracyjnych w jakiejś sprawie, w odróżnieniu od drogi sądowej.

Droga bita (w Malopolsce **żwirowa**), zwana też szosa, droga, posiadająca nawierzchnię wykonaną ze żwiru lub tłucznia (szutru), uwalcaną silnie. Nawierzchnia ta spoczywa albo na pokładzie kamiennym (system Tressagnet, starszy), albo bez takiego pokładu (system Mac Adam); ten system ostatni naz. też makadamem. W celu uniknięcia kurzu można ją smolować. **Droga gruntowa**, ziemna, wykonywana t. zw. włokiem i następnie walcowana, jest drogą najtańszą, ale nadaje się tylko dla ruchu niezbyt ciężkiego. Można ją wzmocnić żwirem, tłuczniem, faszyną. **Droga wodna**, arterja wodna, którą mogą poruszać się statki, albo rzeka spławna albo kanał żeglugi. **Droga żelazna**, ob. kolej żelazna.

Droga Mleczna (astronom), jasna smuga w postaci lśniącego obłoku, wijąca się poprzez niebo i ogarniająca szereg gwiazdozbiorów. Pojedynczych gwiazd oko tu nie rozróżnia; przy użyciu lunety spostrzegamy jednak wyraźnie, że droga ta, to gęste skupienia. Nazwa d. ml. powstała z następującego greckiego mitu: maleńkiego Herkulesa, zrodzonego z boga Zeusa i śmiertelnej niewiasty Alkmeny, Hermes przystawił do piersi śpiącej Hery. Oburzona bogini odrzuciła maleństwo, a cały strumień mleka trysnął z jej piersi, tworząc szeroką matową smugę na niebie. Niekiedy nazywana bywała drogą bogów, a w podaniach naszego ludu uważana jest za ścieżkę, po której Matka Boska kroczy od Częstochowy do Krakowa.

Droga punktu poruszającego się, linia ciągła, przeprowadzona pomiędzy dwoma punktami stałymi przez kolejne położenia poruszającego się punktu.

Droga sądowa, działanie sądów od niższych do wyższych, zależnie od rodzaju sprawy i atrybucyj sądów.

Droga swobodna cząsteczki gazu, średnia droga, przebywana przez cząsteczkę bez zderzania się z innymi cząsteczkami. Droga ta dla gazów idealnych jest odwrotnie proporcjonalna do gęstości gazu i zależna od wielkości promienia cząsteczki.

Drogerja, skład materiałów aptecznych.

Drogheda, m. port. w Irlandji wsch. przy ujściu rz. Boyne do zatoki Drogheda m. Irlandzkiego, 13.000 mieszk., przemysł tkacki i metalurgiczny.

Drogie kamienie, nazwa minerałów, stosowanych do celów zdobniczych, wyróżniających się pięknoscia barwy, czystością, połyskiem, przezroczystością, zdolnością znacznego załamywania i rozszczepienia promieni świetlnych. Odróżnia się k. szlachetne czyli klejnoty, jak np. diament, rubin, szafir, chryzoberyl, spinel, szmaragd, akwamaryn, beryl, topaz, cyrkon, granaty, opal, turkus, turmalin, chryzolit i inne, oraz k. półszlachetne, do których należą: kryształ górski, ametyst, topaz przy-

dymiony, cytryn, kocie oko, prazem, awanturyń, jaspis, chalcedon, karneol, heliotrop, agat, onyks, kryzopraz, lazuryt, fluoryt, malachit, hematyt, hypersten, rodonyt, bursztyn, gagat i inne. Piękny kształt, przystosowany do najkorzystniejszego odbijania promieni świetlnych, uzyskują d. k. dzięki szlifowaniu, według określonych zasad. Najważniejsze szlifiernie znajdują się w Amsterdamie, handel koncentruje się głównie w Paryżu. Barwy dr. k. w pewnych przypadkach związane są ze składem chemicznym, t. j. są barwami samej substancji chemicznej (np. u lazurytu), w wielu natomiast innych nie dają się wytłumaczyć inaczej, jak tylko przez domieszkę pewnej substancji barwiącej o charakterze silnego barwnika, domieszaney w ilości niezmiernie małej, nie dającej się określić chemicznie i rozproszonej w masie minerału. Niektórzy tłumaczą barwy d. k. obecnością pierwiastków rozproszonych koloidalnie. Usiłowania sztucznego wytworzenia d. k. osiągnęły pewne powodzenie, np. zdołano otrzymać rubiny i szafiry sztuczne, lecz zbyt drobne okazy kamieni oraz zbyt wysokie koszty nie wróżą tej syntezie powodzenia praktycznego. Pospolite naśladownictwa d. k. robione są ze szkła barwionego (brylanty ze szkła ołowianego), są to kamienie fałszywe, nie mające wartości. Skład chemiczny oraz szczegóły, dotyczące istoty poszczególnych dr. k., ob. pod stosowną nazwą.

Drogomierz, wszelki przyrząd, służący do mierzenia długości przebytej drogi. D., używany przy pojazdach (samochodach), połączony jest z osią kół i jest właściwie licznikiem obrotów. Liczby wskazywane przez d. wynikają z pomnożenia liczby obrotów przez długość obwodu koła.

Drogomir, herb polski: na tarczy w polu czerwonym trzy nogi w zbroi, zgięte w kolanach, w środku tarczy złączone udami; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Drogosław, herb polski: na tarczy w polu czerwonym żelazna strzała, grotem w górę, wsparta na połowie srebrnego pierścienia; nad hełmem w koronie szlacheckiej pięć piór strusich.

Drogoszewski Aureli, literat, * 1863 na Podolu. Wydał oddzielnie: „Studjum o Syrokomi” i studjum o „Elizie Orzeszkowej”. Pod jego redakcją wyszły, zaopatrzone obszerniejszym wstępem, zbiorowe wydanie pism El. Orzeszkowej.

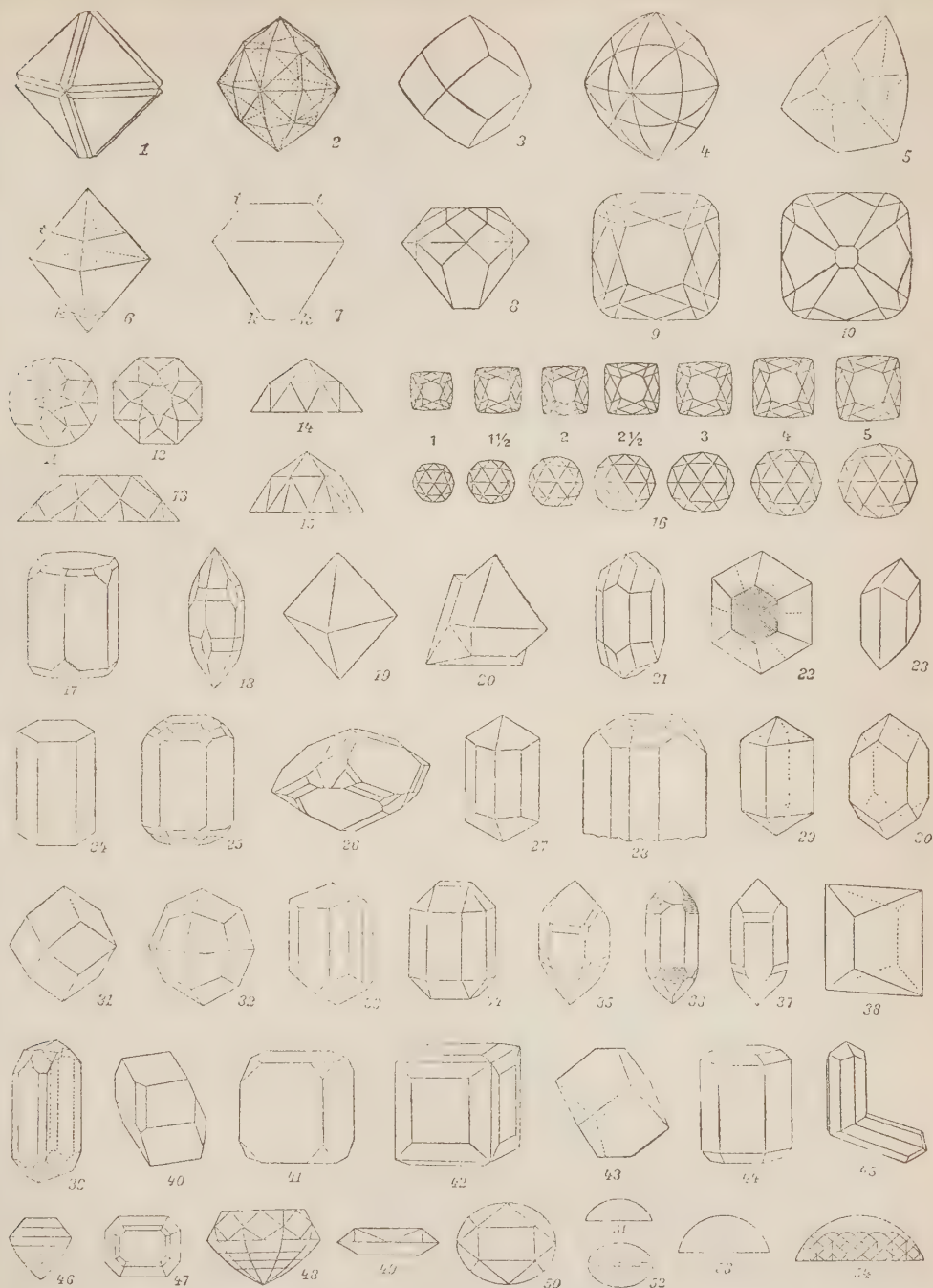
Drohiczyn, 1) m. nad Bugiem w pow. bielskim (woj. białostockie), 2.350 mieszk.; 2) m. pow. w woj. poleskim przy trakcie z Kobrynia do Pińska, 1.550 mieszk.

Drohobycz, m. pow. w woj. lwowskim nad Tyśmienicą, 2 lokalne linje kol. do Borysławia i Truskawka, 27.000 mieszk.; ośrodek przemysłu naftowego w Polsce, rafinerie nafty, fabr. parafiny, świec, wytworów chemicznych, olejów, wielka państwowa odbenzyniarnia, zbud. w r. 1910, warzelnia soli, kaflarnia; znaczny ruch handlowy; w powiecie źródła naftowe,

DROGIE KAMIENIE

Kształt kryształów i sposób szlifowania.

Diafant. 1—5. Kryształy (3—5 o ścianach krzywych). 6. Ośmiościan żupliwosci. 7. Szlif, powstały z 6 przez odjęcie naroży przy *t i k*: stadium pierwotne brylantu. 8. Widok brylantu (również i innych przezroczystych kamieni ozdobnych) z boku — 9. z góry — 10. z dołu. 11. Szlif gwiazdkowy. 12. Szlif gwiazdkowy z płaszczyzną ośmiokątną. 13. Półbrylant. 14. Szlif holenderski. 15. Rozeta. 16. Diamenty (u góry brylanty, u dołu rozety) od 1—5 kar. naturalnej wielkości. **Inne Kamienie szlachetne i półszlachetne.** Kryształy: 17. Rubin. 18. Szafir. 19. 20. Spinel. 21. 22. Chryzoberyl. 23. Euklaz. 24. 25. Beryl (szmaragd, akwamaryn). 26. Fenakit. 27. 28. Topaz. 29. 30. Cykon. 31. 32. Granat. 33. Turmalin. 34. Chryzolit. **Kamienie półszlachetne:** 35. 36. Kryształ górski. 37. Ametyst. 38. Adular. 39. Hypersten. 40. Rodonit. 41. 42. Fluoryt. 43. Hematyt. 44. Apatyt. 45. Rutyl. **Szlify:** 46. Szlif schodkowy, widok z boku. 47. z góry. 48. Połączenie brylantu z szlifem schodkowym. 49. Szlif płaszczyznowy z boku. 50. z góry. 51. Szlif zaokrąglony. 52. Szlif podwójnie zaokrąglony. 53. Szlif zaokrąglony wklęsłowypukły. 54. Szlif zaokrąglony kanciasty.

wosk ziemny, sól, ruda żel. i źródła mineralne lecznicze.

Drohowyż, w. w pow. żydaczowskim (stanisławowski); wielki zakład wychowawczy dla ubogich sierot, fundacji St. Skarbka, z r. 1843.

Dromader, ob. Wielbłąd jednogarnbny i Camelus Dromedarius.

Dromaeus Novae Hollandiae, ptak; rząd: strusie. Nogi wysokie, silne, 3 palce, zakończone dużymi pazurami. Broniąc się, uderza nogami; uderzenie takie jest niebezpieczne. D. należy do ptaków biegających. Skrzydła ma bardzo małe. Brunatny. Pióra o podwójnej osi. Między tchawicą a skórą znaleźć można u samicy rodzaj kieszeni, połączonej z tchawicą. Dzięki tej kieszeni wydaje samica — w czasie rozmnażania — dźwięki, podobne do przytłumionego bębnienia. Jaja składa samica wprost do dołka w piasku. Są one koloru zielonego. Wysiadywanie jaj, dokonywane przez samca, trwa 8—9 tygodni. Mięso smaczne. Żyja towarzysko, w niewielkich grupach. Dawniej bardzo liczne, uległy prawie zupełnej zagładzie. Wnętrze Australji.

Drôme, 1) lewy dopływ Rodanu w Delfinacie (Francja pld.-wsch.), dług. 173 km.; 2) dep. w Delfinacie, 6.522 km², 263.500 mieszk., stol. Valence.

Dronne, l. dopływ rz. Isle w Francji pld.-zach., dług. 189 km.

Drop, ob. Otis tarda.

Dropt, pr. dopływ rz. Garonny (Francja), dł. 125 km.

Drosera, rosiczka, niewielka owadożerna roślina z rodziny rosiczkowatych, rosnąca na torfowiskach; posiada charakterystyczne liście (zebrane w różyczkę), które na górnej powierzchni blaszek, posiadają trzoneczkowe gruczoły czerwonej barwy, wydzielające kwaśną, kleistą substancję. Drobne owady, zetknięwszy się z temi gruczołami, przyklejają się do nich i zostają przez ową wydzielinę (zawierającą kwasy i pepsynę), zwolna strawione. R. ma kwiaty drobne, białe, zebrane w pozorne grono. Kwitnie latem. Nazwa ros-solis (rosa słoneczna — z powodu kropelek wydzielanych przez gruczoły), jaką dawniej tę roślinę oznaczano, pozostała do dziś w nazwie „rosolis“ (li-kier).

Drosera rotundifolia.

Droseraceae, rosiczkowate, niewielka ta rodzina zawiera rośliny o swoistych właściwościach chwytania owadów i żywienia się nimi. Pod względem budowy kwiatów zbliża się do makowców i do fioletowatych. Należą tu *Dionaea* (żywołist) amerykańska, *Aldrowanda vesiculosa* (pęcherzykowata), *Drosera* (rosiczka).

Droste-Hülshoff *Annette*, poetka niemiecka, * 1797, † 1848. Pisała opowiadania („Die Judenbuche“), poezje religijne („Das geistli-

che Jahr nebst einem Anhang religiöser Gedichte“), ballady.

Droszak, organ rewolucyjnej partji ormiańskiej „Dasnakcutjun“, wydawany w Genewie.

Drouet d'Erlon *Jean Baptiste*, generał francuski, * 1765 w Reims. Odnaczył się w wojnach rewolucji i pierwszego Cesarstwa. Gubernator Algeru w 1834—35. † 1844 w Paryżu.

Drouyn de Lhuys *Edouard*, mąż stanu francuski, * 1805, od 1840 dyrektor wydziału w min. spraw zagr., 1848 minister spraw zagr., piastował później tekę tę jeszcze trzykrotnie podczas panowania Napoleona III, † 1881.

Droylsden, wsch. przedmieście Manchesteru w hr. Lancaster (Anglia ptn.-zach.), 15.000 mieszk., wyroby bawełn.

Droysen *Johann Gustav*, wybitny historyk niemiecki, * 1808. 1840 prof. w Kilonji, 1851 w Jenie, 1859 w Berlinie, † tamże 1884. Dzieła: „Geschichte der preussischen Politik“, „Hellenismus“; tłumaczył Eschylosa, Arystofanesa.

Droz *François Xavier Joseph*, filozof i historyk francuski, * 1773, † 1850, napisał m. in. „Essai sur l'art d'être heureux“ (1806), kilka wydań w przekładach polskich („Droga do szczęścia“), „Traité d'économie politique“ (przekład polski Forstera 1863), oraz „Histoire du règne de Louis XVI pendant les années où l'on pouvait prévoir et diriger la Révolution française“ (3 t. 1839—42).

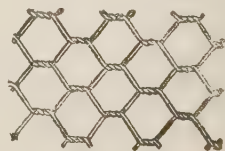
Drozd, ob. *Turdus*.

Drozdowski *Jan*, komedjopisarz, * 1759 w Krakowskim, † 1810 w Warszawie. Był naczelnikiem oddziału relig. w min. spraw wewnętrznych za Ks. Warsz. Wydał: „Literat z biedy“, „Umizgi dla przysługi“, „Bigos hultajski“ i przekład „Meropy“ Woltera.

Drożdże (*Saccharomyces cerevisiae*), grzybyki jednokomórkowe, należące do rzędu workowców (*Ascomycetes*); rozkładają niektóre złożone cukry na cukier prosty, a cukier ten na alkohol etylowy i dwutlenek węgla (fermentacja alkoholowa). Rozmnażają się pączkowan-
niem i zapomocą zarodników.

Drób, ptactwo domowe różnego rodzaju, hodowane dla mięsa, jaj lub pierza. Jeden z ważnych czynników drobnego gospodarstwa.

Drtina *Franciszek*, filozof i pedagog czeski, * 1861, † 1925; profesor uniwersytetu w Pradze, współpracownik naukowy T. G. Masaryka. Jeden z najwybitniejszych uczonych i działaczy kulturalnych w Czechach. Niektóre z jego dzieł tłumaczyli na język polski prof. W. M. Kozłowski oraz J. Rudzka („Rozwój umysłowy ludów Europy“, „Ideały wychowania“ i inne).

Druciana siatka.

Druciana siatka, wiązania z drutów żelaznych, miedzianych lub mosiężnych, dokonywane na specjalnych maszynach.

Druciane liny, liny żelazne, plecione z drutów żelaznych lub stalowych wokół grubszego drutu lub liny sznurowej; służą do transmisji, kolei linowych etc.

Druciane szkło, tafle szklane, zawierające wtopioną siatkę drucianą, celem wzmocnienia szkła; używane głównie do pokrywania dachów.

Drucki-Lubecki Franciszek Ksawery książę, mąż stanu, *1779 na Litwie, wychowany w korpusie kadetów w Petersburgu, uczestniczył w kampanji włoskiej i szwajcarskiej pod Suworowem, w r. 1800 wrócił do kraju, osiadł w Szczuczynie litewskim, potem w Czerlonie pod Grodnem; spełniał posługi obywatelskie, jako marszałek gubernjalny szlachty grodzieńskiej, 1813 roku mianowany przez Aleksandra I członkiem Rady Najwyższej, pracował w wydziale spraw wewnętrznych administracji Księstwa Warszawskiego, 1815 wszedł do Rządu Tymczasowego Królestwa Polskiego, 1816 gubernator cywilny w Grodnie, potem w Wilnie, niebawem mianowany pierwszym komisarzem cesarskim w warszawskiej Komisji Trylateralnej do zlikwidowania wzajemnych pretensyj skarbu Księstwa Warszawskiego i trzech mocarstw rozbiorowych. Po pomyślnem załatwieniu tych czynności został 1821 r. powołany na ministra skarbu w Król. Polskiem i na tem stanowisku położył ogromne zasługi przez uregulowanie skarbowości i całego systemu dochodów i wydatków; m. in. za jego poparciem powstały i rozwinęły się zaczątki przemysłu fabrycznego w Łodzi, Zgierzu, Ozorkowie, Kaliszu, Żyrardowie i t. d.; w grudniu 1830 r. wysłany przez dyktatora Chłopickiego do Petersburga, pozostał już tam na stałe, i zmarł tam w 1846.

Drucki-Lubecki Hieronim książę, pisarz dramatyczny, *1861, ziemianin z pod Mińska lit., poseł do dумы ros., †1919; ogłosił tragedje: „Bolesław Śmiały“, „Erizzo“, „Wal-gierz wdaje“ i in.

Druckować, wytłaczać desenie na tkaninach, zapomocą odpowiednich maszyn.

Druc, pr. dopływ Dniepru, ujście pod Rohaczewem, dług. 254 km.

Drude Oskar, botanik niemiecki, *1852, 1879 prof. w Dreźnie i dyrektor ogrodu botanicznego tamże. Napisał: „Handbuch der Pflanzengeographie“, „Deutschlands Pflanzen-geographie“, „Der herzynische Florenbezirk“, „Die Oekologie der Pflanzen“ i in.

Druga Międzynarodówka, ob. Międzynarodówka.

Drugie prawo krystalografii, ob. prawo odcinków wymiernych.

Drugubica (dryga, drygubica), sieć potrójna na przepiórki, słonki, lub ryby.

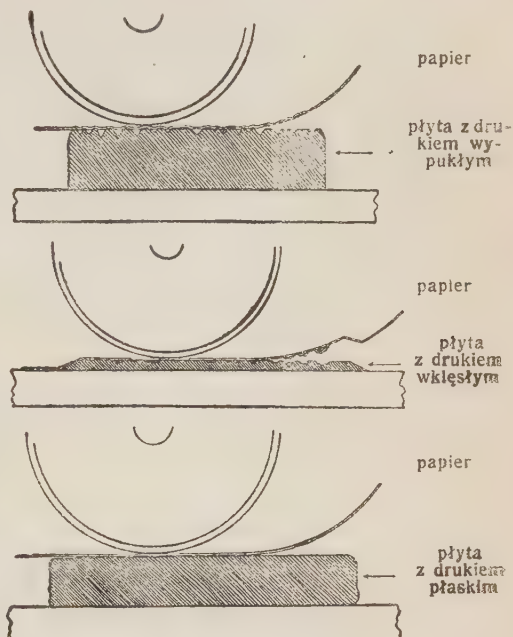
Druidzi (celt.), kasta kapłańska w starożytn. Galji, mająca ogromne znaczenie w hierarchji społecznej, i posiadająca doniosły wpływ na stosunki polityczne.

Druciane liny (u dołu przekrój poprzeczny.)

Druja, m-ko w pow. dziśieńskim (woj. wileńskie), nad Dźwiną, 2.400 mieszcz., przystań, ruiny zamku Sapielów.

Druk (ryt), specjalnie opracowane płyty graficzne, z których rysunek daje się przenieść drogą odbitek na papier. Są trzy rodzaje d.: 1) wypukły, jak drzeworyt, w którym zarysowana (niewyżłobiona) powierzchnia, po wykończeniu płyty wystaje, i do niej tylko przylega farba drukarska; 2) wklęsły, jak miedzioryt lub staloryt, w którym rysunek jest wgłębiony, a farba z wgłębności wydobywa się

przy drukowaniu na papier i 3) płaski, jak litografia, na którym zarysowana powierzchnia pozostaje na płaszczyźnie, a farba osadza się tylko w miejscach, chwytających tłuszcz, i tylko z tych miejsc daje się przenieść na papier.

Drukarskie farby fabrykuje się z oleju lnianego, który gotuje się bez domieszek i bez dopływu powietrza na gęstą masę, tem gęstsza, im przedniejszy ma być druk; następnie miesza się z sadzą dla otrzymania druku czarnego, lub z żółcieniem chromową, ochrą, lakiem krapowym wzgl. innemi farbami stałemi, dla otrzymania druku barwnego. Farby drukarskie do gazet zawierają dodatki kałafonji, oleju żywicznego i mydła.

Drukarnstwo, typografia, nazwa obejmująca czynność układu kolumn tekstu z czcionek oddzielnych, i otrzymywania z nich odbitek przy pomocy pras drukarskich. D. właściwe poprzedzał druk z rytowanych w drzewie całkowitych stron tekstu. D. z czcionek oddzielnych znano w Chinach od 1401 (wynałazca Pi-Cheng). W Europie pierwszy wynalazł je J. Gutenberg z Moguncji, ok. 1450, który też zawiązał z P.

Fustem (wyrabiającym czcionki metalowe) i P. Schöffierem (udoskonalili krój czcionek)

pierwszą spółkę drukarską. Pierwsze ich druki: Biblia 42 wierszowa (1456), Biblia łacińska 36 wierszowa, Psalterz (1457). W w. XV i XVI drukarstwo rozpowszechniło się szybko w Niemczech i w całej Europie. Do rzędu najwybitniejszych drukarzy dawnych należą: Manutius, de Giunti, Elzevir, później Baskerville, Didot i inni. W roku 1722 Haas z Bazylei udoskonalili prasę drukarską, w roku 1800 lord Stanhope wprowadził prasy żelazne, w 1810 Fr. König (niemiec) zbudował pierwsze prasy pośpieszne, uruchamiane mechanicznie, i odąd szereg wynalazków powodował niezwykle wysoki rozwój d.: stereotypia, pośpieszne prasy płaskie ilustracyjne (ob. prasy drukarskie), maszyny do odlewania czcionek, galwanoplastyka, maszyny rotacyjne, maszyny do składania i odlewania wierszy (ob. linotyp), w w. XX — maszyny do tiefdrucku (ob. rotograviura) i offsetu (ob. litografia). Czynność drukarska polega na składaniu i odbijaniu. Składacz (zecer) z rękopisu składa na wierszowniku oddzielne wiersze z czcionek, znajdujących się w kaszcie; złożone wiersze zestawia na

Znak Kaspra Hochfiedera na drukach z r. 1503.

specjalnej szufelce; w miarę naskładanych wierszy układa z nich strony (kolumny), które po skorygowaniu (korekcie) oddaje preserowi, drukującemu je na maszynie. Drukarnie dzielą się na dziełowe (książ-

Znak drukarni Jana Hallera w Krakowie.

ki, tygodniki, tabele i t. p.), drukarnie pism codziennych (z maszynami rotacyjnymi) i akcydensowe. Drukarstwo polskie. Pierwszym drukarzem wzmiankowanym w krak. aktach miejskich był Kasper Bawar, w 1476. W latach 1483—1491 istniała w Krakowie drukarnia Świętopełka Fiola († 1525) z Neustadt we Frankonii, pierwszego drukarza ksiąg słowiańskich. Jan Haller z Rothenburga we Frankonii, we własnej oficynie drukował (od 1499) dzieła treści religijnej i podręczniki, m. in. „Agendy kościelne” (1505) i „Mszał krakowski” (1515). Pierwszą książkę w języku polskim wydrukował Florjan Ungler vel Florjan Bawar († 1515). W 1516 przybył z Wiednia do Kra-

kowa Viotor Philovallensis ze Śląska i drukował zrazu u Marka Szarfenberga, zaś od 1535 we własnej drukarni, pierwszy wprowadzając w Polsce użycie antykwy. Drukował m. in. „Rozmowy Marchołta z Salomonem” (1521) i „Życie Pana Jezusa” Bonawentury (1522). Po jego śmierci w 1546 albo 1547 drukarnię objął Łazarz Andrysowicz, skąd oficynę też zwano „Łazarzową” do 1601. Marek Szarfenberg († 1545) w 1517 założył własną drukarnię. Po jego śmierci synowie jego w 1567 założyli 2 oficyny, w których Stanisław Sz. († 1585) wydrukował „Nowy Testament” (1568), a Mikołaj (1519—1606) — „Konstytucje i przywileje na sejmach walnych koronnychuchwałone”, oraz zorganizował jednocześnie ruchomą drukarnię przy kancelarii królewskiej dla druków państwowych (mandatów, uniwersałów i t. p.), które wykonywa m. in. we Lwowie i w Warszawie. Do rzędu wielkich drukarzy krakowskich w. XVI włączyć należy jeszcze Mateusza Zybenaichera († 1595) i Macieja Wierzbietę, który od roku 1554 drukował w swej oficynie dzieła Reja, Kochanowskiego, Górnickiego i innych. Z drukarzy pomniejszych wymienimy Jana z Sącza, A. Byczka Piotrkowczyka, protoplastę słynnego później rodu drukarskiego, Aleksego Rodeckiego, drukarza arjańskiego, M. Garwolczyka i in. W okresie od połowy XVI w. do połowy XVII w. drukarstwo rozszerzyło się po całej Polsce: we Lwowie od 1570 (książki rusińskie) i od 1578 (polskie); w Wilnie od 1522 (książki słowiańskie), gdzie za Zygmunta Augusta istniały już 2 ruskie drukarnie, oficyna Radziwiłłowska i Jezuicka; w Poznaniu od 1577. W Warszawie pierwszym stałym drukarzem był Jan Rossowski, od 1624 drukujący uchwały konstytucyjne, uniwersały i t. p. Po nim Elert założył w 1647 własną oficynę, którą dalej prowadził K. Szryber; w 1694 przejął ją Piiarzy. (Z dzieł w niej drukowanych m. in. „Konstytucje Sejmowe”, „Volumina legum”, „Słownik” Lindego; wreszcie w 1833 r. przejął ją Unger. Na początku w. XVIII Jezuici założyli w Warszawie drukarnię, która w 1772 przeszła na własność Komisji edukacyjnej, zaś od 1806 weszła w skład drukarni rządowych. W r. 1756 założył oficynę W. Mitzler de Koloff, w której tłoczył pisma periodyczne i dzieła historyczne, a która po jego śmierci przeszła na własność korpusu kadetów. Przed 1831 istniały w Warszawie drukarnie: P. Dufoura (1775); T. hr. Mostowskiego (od 1802); drukarnia rządowa przy klasztorze Karmelitów na Lesznie (od 1809); B. hr. Kicińskiego (od 1817) później własność „Kurjera Warszawskiego”; N. Glücksberga (od 1819) z ozdobnymi czcionkami paryskimi i lipskimi; typografia Banku Polskiego z pierwszą prasą hydrauliczną; A. Chle-

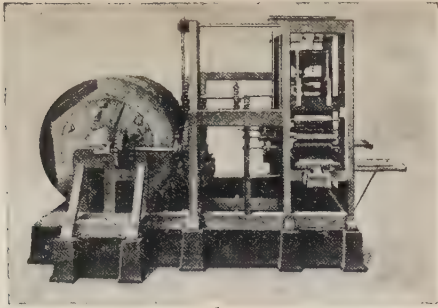

Znak drukarni Florjana Unglera z monogramem króla Zygmunta Starego

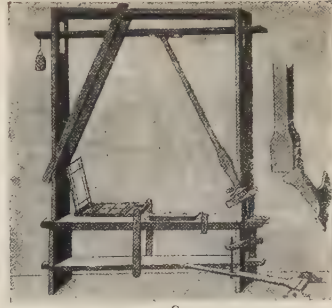

Znak drukarni Łazarza Andrysowicza czyli Łazarzowej.

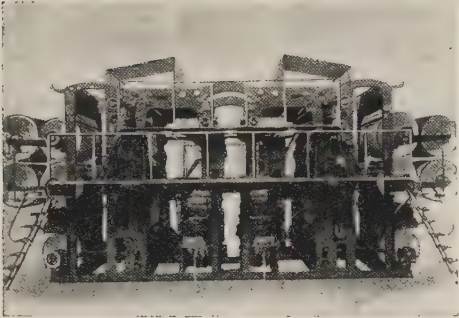

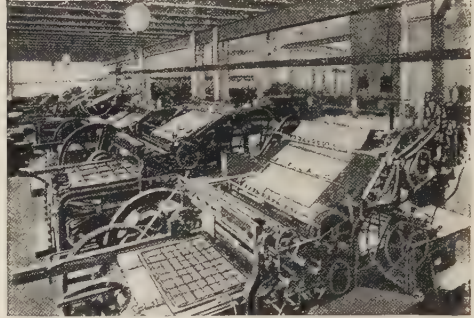
1

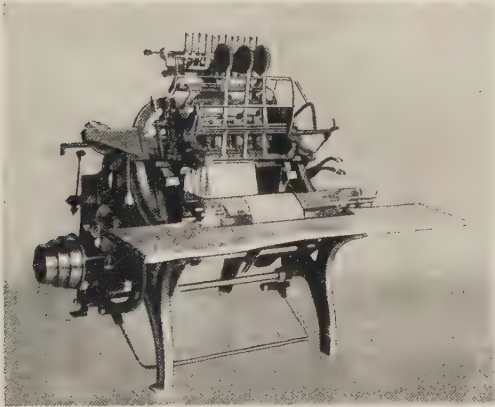
2

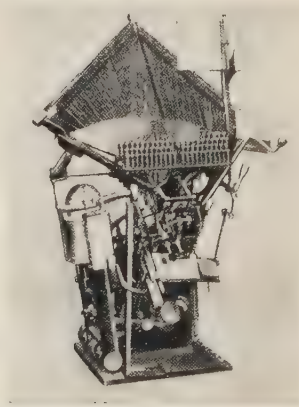
3

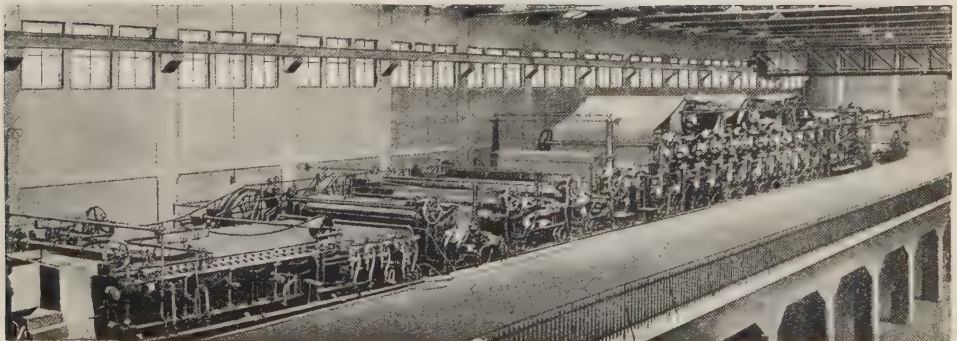
4

5

6

7

1. Maszyna drukarska z początku XIX w. (model Königa z lat 1803/4). 2. Ręczna prasa litograficzna z końca XVIII w. 3. Rotacyjna maszyna, drukująca 96 stron. 4. Maszyny drukarskie z automatycznymi nakładaczami papieru. 5. Maszyna do szycia książek. 6. Maszyna do składania czcionek systemu „Typograf”. 7. Duża maszyna papirnicza.

dowskiego (od 1829), drukująca szereg pism periodycznych. Po chwilowym upadku drukarstwa w związku z powstaniem 1831 r., w 1842 założył J. Unger oficynę z trzema maszynami pośpiesznie i trzema ręcznymi; w 1843 powstał zakład St. Strabskiego; w 1844 S. Orgelbranda; w 1849 E. Miaskowskiego i in. W 1861 Warszawa posiadała 33 drukarnie, w tem 13 hebrajskich. W tymże czasie najwybitniejsze oficyny: w Krakowie — Uniwersytecka (1845), Baumgartena, Wywiatkowskiego i K. Budweisena; we Lwowie — Jabłońskiego, zakłady im. Ossolińskich, Pillarów, Winiarza i Poreby; w Poznaniu — J. K. Zupańskiego, N. Kamieńskiego i Deikera. W Wilnie w XVIII w. ważniejsze drukarnie: pijarska, bazylikańska, misjonarzy i jezuicka. Ta ostatnia przeszła w 1772 na własność Uniwersytetu, a w 1805 została nabyta przez Józ. Zawadzkiego. W poł. XIX w. oprócz niej, wybitniejsze oficyny w Wilnie: A. Żółkowskiego, A. Marcinkowskiego i A. Kirkora. W czasach obecnych wysokim poziomem wykonania, gatunkiem czcionek i doбором maszyn, wyróżniają się drukarnie: w Warszawie — J. Burjana, Br. Koziańskich, zakłady graficzne B. Wierzbickiego i S-ki (wraz z cynkografią, chromo-litografią, e-lektrolizą i offsetem) i Łazarskiego; w Krakowie — Anczyca i „Drukarnia Narodowa”; we Lwowie — Jakubowskiego i Piller & Neuman; w Wilnie — J. Zawadzkiego i „Lux”; w Poznaniu — Zakłady św. Wojciecha.

Znak drukarni
Andrzeja Piotrow-
skiego (z r. 1604).

Znak Drukarni Narodowej
(proj. J. Bukowski)

Drukarnie w Polsce, zatrudniające 20 i więcej robotników 1. IX. 1924.

Województwa	Liczba zakł.	Liczba rob.
(Warszawa)	35	2191
Warszawskie	5	115
Łódzkie	11	426
Kieleckie	6	227
Lubelskie	2	54
Białostockie	2	101
Wileńskie	2	59
Nowogródzkie	—	—
Poleskie	—	—
Wołyńskie	—	—
Poznańskie	23	1422
Pomorskie	11	583
Krakowskie	14	577
Lwowskie	23	1041
Stanisławowskie	2	54
Tarnopolskie	—	—
Śląskie	13	475
Ogółem	149	7325

Drumla, instrument muzyczny Cyganów.

Drumlina, krótkie, przysadziste pagórki formy eliptycznej, materiał morenowy, niewarstwowany; występują gromadnie w kierunku ruchu lodowca; uważane za utwory podłożowe.

Drumann Karl Wilhelm, historyk i archeolog niemiecki; *1786; od r. 1817 był profesorem w Królewcu. Wydał: „Geschichte Roms im Uebergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung“ (tomów 6. 1834—44), „Grundriss der Kulturgeschichte“ (1847), „Bonifacius VIII“ (1852), „Die Arbeiter und Kommunisten in Griechenland und Rom“ (1860). †1861.

Drummond, 1) Wiliam, poeta angielski; *1585, †1649; wydał „Tears on the Death of Moeliades“ (1613), „Wandering muses on the river Forth faesting“ (1617); 2) Jakób, minister Jakóba II, kanclerz Szkocji; *1648, †1716; po rewolucji 1688 uwięziony, wyszedł z więzienia 1693, poczem wyjechał do Francji; mianowany kanclerzem Podwiazki i guwernerem księcia Walji. Zostawił: „Letters from James, Earl of Perth, to his sister, the Countess of Errol“ (wydane dopiero w 1845).

Drummond (wym. Dremond) Eric, polityk angielski, *1876. Od 1919 gen. sekretarz Ligi Narodów.

Drummond, wyspa na jez. Huron w stanie Michigan (St. Zj. Am. Ptn.), 450 km².

Drummond’a światło, powstaje przez rozżarzenie wapna w płomieniu gazu piorunującego. Odnacza się wielką intensywnością.

Drumont Edouard Adolphe, polityk francuski, *1844. Przywódca antysemitów. Autor: „La France juive“. Założyciel dziennika „La libre Parole“, †1917.

Druskieniki, m-ko w pow. grodzieńskim (woj. białostockie) nad Niemnem, przy ujściu Rotniczanki, wśród lasów, lotnisko i zakład kąpielowy z solanką bromo-jodową o zawartości 5—10% soli; st. kol. D. (dawn. Porzecze), odległa o 19 km.

Drusus, 1) Marcus Livius, trybun ludowy 122 przed Chr., użyty przez senat rzymski do zdepopularyzowania Gajusa Grakcha; 2) M. Livius, syn poprzedniego; jako trybun ludowy usiłował doprowadzić do kompromisu między ludem a arystokracją i rozciągnąć prawa obywatelskie na sprzymierzeńców. Zamordowany 91 prz. Chr.; 3) Nero Claudius, brat Tyberiusza, *38 prz. Chr., †9. Jeden z najwybitniejszych wodzów rzymskich. Długie walki, zwłaszcza w Germanji. W 15 prz. Chr. podbił Recję. W wyprawie 12—9 dotarł podobno do Łaby; 4) Drusus, drugi syn Germanica i Agrypiny, zamordowany w 33 r. po Chr.

Druszkiewicz Stanisław, pułkownik husarii, kasztelan chełmski; w r. 1690 wzięty do niewoli tatarskiej pod Żółtymi Wodami. Używany często w służbie dyplomatycznej. Jeździł kilkakrotnie w poselstwie do Ordy; w czasie wojny szwedzkiej wysłany do króla szwedzkiego.

Drut, nitka metalowa, najczęściej o przekroju kolistym, mająca na całej swej jednakową grubość; pręt metalowy; przy fabrycznym wyrobie nici skręcanych, sznurów i powrozów, — jedno pasmo włókien: nić cztero-, pięciodrutowa itd., nić, złożona z czterech, pięciu pojedynczych nitok; iglica do robienia pończoch.

Drutownia, druciarnia, drutarnia, fabryka drutu.

Drutownica, płyta metalowa z otworami stożkowatymi o rozmaitej średnicy z coraz mniejszymi otworami, przez które przeciąga się drut, aż się osiągnie żądana grubość.

Druzgot czyli brekcja, skały okruchowe t. j., powstałe ze spojonych jakimś lepiszczem czyli cementem rodzimym, ostrokończystych okruchów skał innych. Gdy np. procesy górotwórcze lub fale morskie druzgoczą skały a powstałe stąd ostrokończyste okruchy zlepia np. wydzielający się wapień, powstaje brekcja. Od brekcji odróżniamy zlepienie, czyli konglomeraty.

Druzowie, lud zamieszkujący góry Libanu i Hauranu w Syrii w liczbie ok. 100 tys. głów; fanatyczni mahometanie, tworzą oddzielną sektę szyicką; obszar przez nich zamieszkały stanowi odrębną prow. pld. Syrii.

Druzy, rodzime skupienia kryształów, osadzone na powierzchni skał.

Drużba, osoba, towarzysząca panu młodemu podczas uroczystości weselnej, przyjaciel pana młodego, prowadzący pannę młodą do ślubu; drużka, osoba, spełniająca tę samą rolę wobec panny młodej.

Drużbacka Elżbieta, poetka polska, * 1695 na Pomorzu, † 1765 w Tarnowie. Zbiór jej utworów wydał Żałuski w I-ym tomie „Zebrań rytymów”. W zbiorze tym zasługują na uwagę większe poematy religijne: „Życie króla Dawida”, „Pokuta św. Marii Egipcjanki” i „Pokuta św. Marii Magdaleny”; powieści fantastyczne „Fabała o książęciu Adolfie”; wiersze opisowe: „Opisanie czterech elementów”, „Pochwała lasów”; pow. alegoryczne: „Forteca od Boga wystawiona”, „Snopek na polu” i wiersze satyryczne, jak: „Skargi kilku dam”.

Drużbaki Górne i Dolne, dwie wsie na Spisz (Czechosłowacja) nad Popradem, ludność polska; w D. Górnych zakład kąpielowy, 10 źródeł mineralnych, wśród nich cieplice.

Drużbart, gra w karty z XVIII wieku.

Drużyna, pierwotnie orszak zbrojny książęcy, następnie siła zbrojna, będąca na jego utrzymaniu. U nas pierwsze dokładniejsze wiadomości o drużynie książęcej odnoszą się do Mieszka I. Przetrwiała ona jako kościelc polskiej organizacji wojskowej do śmierci Krzywoustego. D. bojowa, najmniejsza jednostka taktyczna w piechocie, której ośrodek stanowi ręczny karabin maszynowy. D. b. liczy wraz z dowódcą 13 ludzi i dzieli się na dwie sekcje: fizylijerską, przeznaczoną do walki ogniowej i skupiającą się koło ręcznych karabi-

o prze-
dłużości

Przyrząd do mierzenia grubości drutów.

nów maszynowych, oraz grenadjerską, przeznaczoną do wykonania uderzenia.

Drużynowy, komendant drużyny harcercskiej, złożonej z 45 ludzi.

Drwęca, pr. dopływ Wisły, źródło pod Olsztynkiem, przepływa przez jez. Drwęskie, ujściem powyżej Torunia, dług. 204 km.; sławny.

Dryander Ernst, teolog protestancki, * 1843; od r. 1890 kaznodzieja nadworny, od 1892 generalny superintendent Kościoła Ewangelick. w Niemczech, od 1907 wiceprezydent Rady kośc. ewang. † 1922 w Berlinie. Wydał szereg dzieł teologicznych, oraz „Erinnerungen aus meinem Leben” (1922).

Dryas octopetala, dębik ośmiopłatkowy, krzewinka zimozielona, tworząca gęste przyziemne darnie na skałach wapiennych w Tatrach i Karpatach. Należy do rodziny Rosaceae (różowatych). Liście pojedyncze, podługnie jajowate, spodem biało omszone, kwiaty do 4 cm. średn. białe; roślina arktyczno-altajskiego pochodzenia, spotykana w osadach dyluwialnych glin lodowcowych.

Dryas octopetala,

Drybus, kadź do mycia naczyń w gorzelniach i browarach.

Dryden (wym.: Drajdn) John, poeta angielski, * 1631 w Oldwinckle (Northampton), † 1700 w Londynie. Od 1668 poeta nadworny. Dzieła: dramaty, satyry polityczne, bajki.

Dryf, zbaczanie okrętu z drogi pod wpływem działania wiatru.

Dryfomierz, przyrząd do pomiarów wielkości dryfu okrętu.

Dryga (drygawica), niewód, sieć olbrzymia, do czterystu metrów długości, ze szpagatu, z wielkimi okami do łowienia dużych ryb: jeziotrów, szczupaków etc.

Drygałski Erich, geograf niemiecki, * 1865, prof. uniwersytetu w Monachium, badacz zach. wybrzeży Grenlandii, kierownik niem. wyprawy antarktycznej (1901—1903), która odkryła ziemię ces. Wilhelma II.

Drygant (drugant), rumak, dobry i bystry koń, rączy ogier, stadnik.

Drygawka, rodzaj olbrzymiego wiosła przy tratwach i galarach, służącego do kierowania.

Dryja, herb polski: na tarczy w polu czerwonym trzy złote kamienie w oprawie srebrnej, między dwiema wąskimi błękitnymi belczkami naukos od lewej ku prawej stronie tarczy; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Drykować, nadawać blasze na tokarni żadaną formę zapomocą przyrządu, zwanego drykstałem.

Dryl, świder do wiercenia otworów w drzewie lub w metalach; przyrząd do robienia dziur w kamieniu.

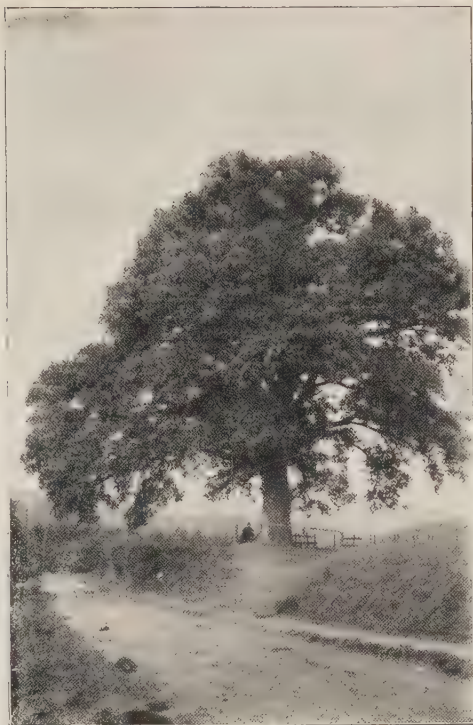

Dryling.

Dryling (trójłufka), broń o trzech lufach; albo dwie górne lufy są śrutowe a dolna kulowa — albo naodwrot, dwie górne kulowe, a dolna śrutowa.

DRZEWA I

1

2

3

4

Drzewa liściaste: 1. Dąb długoszypułkowy (*Quercus pedunculata*). 2. Wiąz (*Ulmus montana*).
3. Buk (*Fagus sylvatica*). 4. Jesion (*Fraxinus excelsior*).

Dryngis, jezioro w pow. święciańskim (woj. wileńskie).

Dryobalanos, drzewo z rodziny Diptercarpaceae; rośnie w Indiach wschodnich. Gatunek *D. Camphora* zawiera w młodych pniach zbiorniki olejku kamforowego, pnie stare zaś zawierają kamforę stałą, tzw. w handlu kamforę z Borneo.

Dryssa, 1) pr. dopływ Dźwiny, wypływa z jez. Snaster, przepływa jez. Uszczo i Drysse, ujście pod m. Dryssa, 259 km.; 2) m. pow. wileńskiej (Rosja), przy ujściu Dryssy do Dźwiny, 4.000 mieszk.

Dryświata, l. dopływ Dżisny, wypływa z jez. Abitele, ujście pod Kozianami (woj. wileńskie).

Dryświaty, 1) jez. w pow. brasławskim (woj. wileńskie), obszaru 41 km², głęb. do 53 m.; 2) m-ko w pow. brasławskim nad jez. D.

Drywiaty, jez. w pow. brasławskim (woj. wileńskie), 35,5 km², bardzo rybne.

Drzemlik, ptak, ob. *Falco*.

Drzewa, rośliny drewniaste o pniu pojedynczym, rozgałęzionym na pewnej wysokości w koronę; dzieli się na d. leśne i ogrodowe; d. leśne tworzą lasy i są liściaste lub szpilkowe (iglaste); d. ogrodowe hodowane są jako d. owocowe lub ozdobne. Z drzew liściastych pospolite w Polsce: dąb, wierzba, buk, jesion i brzoza, z szpilkowych (iglastych), świerk, sosna i jodła.

Drzewica lub **Drzewiczka**, 1) pr. dopływ Pilicy, ujście naprzeciw Nowego Miasta; 2) m-ko w pow. opoczyńskim (woj. kieleckie) nad rz. Drzewiczka, 2.400 mieszk.; ruiny zamku z XVI w., wielki piec, odlewnia żelaza.

Drzewica, herb polski: na tarczy w polu błękitnem złoty półksiężyc, rogami do góry, nad i pod nim sześciopromienne gwiazdy złote; nad hełmem w koronie szlacheckiej pięć piór strusich.

Drzewiecki Józef, legionista, działacz społeczny i pamiętnikarz, * 1772 na Wołyniu, w legionach H. Dąbrowskiego pełnił obowiązki szefa batalionu, po powrocie do kraju opiekun gimnazjum krzemienieckiego, † 1857; zostawił „Pamiętniki z lat 1772—1802” (1850).

Drzewiecki Konrad, lingwista i pedagog, * 1871; studja w Szwajcarii, Niemczech i Francji; po powrocie do Warszawy prof. Wolnej Wszechnicy Polskiej i Wyższej Szkoły Handlowej; ogłosił szereg prac pedagogicznych oraz przekładów, † 1922.

Drzewiecki Piotr, inżynier i działacz społeczny, * 1865; studja w Petersburgu; 1893 założył w Warszawie własną firmę budowy maszyn i urządzeń sanitarnych, wykładał przez lat kilka budowę maszyn w Szkole mech.-technicznej, przez lat 20 (1899—1919) był prezesem Stowarzyszenia techników, współzałożycielem i przez lat 12 prezesem Tow. kursów naukowych, 1914 wiceprezesem Komitetu Obywatelskiego, 1917—21 prezydentem m. stoł. Warszawy; 1919 założył Ligę Pracy; obecnie stoi na czele Polskiego Komitetu Normalizacyjnego, mającego na celu opracowanie norm dla wyrobów przemysłowych.

Drzewiński Feliks, fizyk polski, profesor uniwersytetu wileńskiego i akademii medycznej do 1841. Autor podręczników fizyki i meteorologii.

Drzewo genealogiczne, uzmysłowienie rodowodu; przedstawia drzewo, na którego pniu i konarach pozawieszane są tarcze z nazwiskami osób, pochodzących od jednego protoplasty. W Polsce d. g. były już znane w XVI wieku, rozpowszechniły się jednak dopiero w XVII i XVIII wieku.

Drzewo górne, mineral. Tak dawni mineralogowie nazywali niektóre skupienia minerałów azbestowych.

Drzewojad, ob. *Cossus*.

Drzeworyt, ryt (patrz druk) wypukły, cięty w deseczkach drewnianych, które przedtem wygładzono, ugruntowano na białą i zaopatrzono w rysunek, który jest przeznaczony do wycięcia. Do końca XVIII w. używano do d. drzewa jabloń, gruski lub buki, ciętego na płyty wzdłuż włókien. W 1790 Tomasz Bewick (ryt. ang.) zastosował do d. deseczki z bukszpanu, cięte w poprzek pnia. Ścisłość drzewa ułatwia rycie we wszystkich kierunkach. Drzeworyt nowoczesny posługuje się metodą Bewicka. Rysunek, przygotowany na płycie d., zastępuje często zdjęciem fotograficznym, robionem wprost na desce, pokrytej w tym celu emulsją, jak papier fotograficzny. D. g r o s z k o w a n y, stosowany w wieku XV do ilustrowania książek do nabożeństwa („heures”), polega na sposobie otrzymywania miejsc jasnych zapomocą drobnych białych deseni (punktów, kresek, gwiazdek) na czarnem tle, schematycznie wyrzynanych lub wybijanych w drzewie. U nas drzeworyt ludowy posługiwał się często tą techniką. D. światłocieniowy (d. o kilku tonach barwnych) otrzymywano drogą zabarwienia odręcznego odbitek (d-y najdawniejsze) lub (od XVI w.) przez użycie specjalnie rytých desek, każda dla innego koloru, odbijanych następnie jedna za drugą. Vasari przypisuje wynalazek d. światłocieniowego Ugo da Carpi (1516), znane są jednak z tych samych lat podobnie wykonane d-y Burkmaira, Dürera i Cranacha. D. japoński różni się od europejskiego sposobem zabarwiania. Wszystkie kolory odbija się z jednej deski. W tym celu maluje się na desce farbami wodnymi wzór, nakrapia kłajstrem ryżowym i rozprowadza czystym pendzlem uprzednio nałożoną farbę, od-

Drzeworyt z XVI wieku, przedstawiający M. Kopernika.

powiednio ją cieniując (stąd efekt mgieł). Odbija się na papierze wilgotnym, wobec czego farba z deski łatwo do papieru przylega, dając w odbicie wrażenie oryginalnej akwarieli. Chiny znały d. już w X w. po nar. Chr., używając ich do druku książek, Japonia — do druku obrazków. W Europie znano d. w XIV w. (w Holandii i Niemczech); drukowano z całych płyt rżniętych kalendarze, karty do gry i książki. Znamy d., wyobrażający św. Krzysztofa z 1423 i drukowaną z płyt drzeworytniczych „Biblia paupe-um“ z 1429. Złoty okres d. przypada na lata 1500—1550. Celowali w nim zwłaszcza Niemcy (Wohlgemuth, Dürer i in.). W Polsce d. zajmowali się w w. XV kartownicy i tzw. kołtyniarze, wyrabiający szpalery, tj. obicia na ściany i sprzęty. W XVII w. drzeworytnictwo upadło. Odrodził je Bewick. Nowy rozwój d. datuje się od ukazania się pism ilustrowanych ok. 1833. U nas d. wskrzesił Smokowski, rytując ilustracje do dzieł Wójcickiego, jak „Album Warszawski“, „Niewiasty polskie“ i in. W drzeworytnictwie ilustracyjnym odznaczyli się De la Haye, Reguiski, Holewiński, Nicz i in. Wynalezienie mechanicznych sposobów reprodukcji w II-iej połowie XIX w. znowu zabiło d. W ostatnich czasach drzeworytnictwo ponownie odrodziło się w całej Europie w postaci drzeworytów oryginalnych. W Polsce ruch drzeworytniczy współczesny zawdzięczamy W. Skoczylasowi.

Drzymała Wojciech, chłop z Podgradowic w Poznańskim, któremu rząd pruski nie pozwolił na skutek prawa z 1904, wystawić chałupę na własnym gruncie; zamieszkał wraz z rodziną w wielkim wozie. Fakt ten wywołał wybuch powszechnego oburzenia przeciwko rządowi pruskiemu i stał się przez to ważnym etapem w dziejach stosunków polsko-niemieckich.

Drżenie, drżączka (tremor), faliste ruchy rytmiczne w kończynach, palcach, języku, mięśniach tułowia lub twarzy. Drżenie przemijające zdarza się pod wpływem zimna, wzmuszeń lub też w początkach chorób gorączkowych. Drżenie, stale trwające, jest zwykle objawem chorób organicznych nerwowych (charakterystyczne np. drżenie całego ciała z ruchami rąk, przypominającym krecenie pigulek przy chorobie Parkinsona) lub zatruciu przewlekłych (alkoholem, morfina, ołowiem). Drżenie przy wykonywaniu jakiegoś zamierzonego ruchu (drżenie zamiarowe) jest objawem ciężkiej choroby nerwowej, tzw. stwardnienia wielogniskowego mózgu i rdzenia (sclerosis multiplex).

Duala, lud Bantu, zamieszkujący wybrzeże Kamerunu w Afryce zach., ok. 25 tys. głów.

Duala (franc. Douala), gł. port Kamerunu w Afryce równikowej franc.; punkt wyjścia linii kolejowych do wnętrza kraju.

Dualis (łac.), w gramatyce niektórych języków, forma rzeczowników i słów, wyrażająca podwójność liczby lub działania.

Dualistyczna teoria elektryczności, przez Symmera w połowie XVIII-go wieku stworzona teoria dwóch różnych nieważkich pływów elektrycznych: szklanego albo dodatniego i żywicznego albo ujemnego.

Dualizm (łac.), dosłownie dwoistość. Pogląd kosmologiczno-religijny, przyjmujący dwie przyczyny, dwa pierwiastki świata, wrogi i przyjazny względem ludzi, pierwiastek złego i dobrego, ciemności i światła. W filozofii, nauka o zasadniczej dwoistości wszelkiego istnienia lub też wszelkiego poznania ludzkiego. Dualistyczny pogląd na świat przeciwstawia materię duchowi, ciało duszy, świat organiczny nieorganicznemu itd. W nowszej filozofii usiłowano zastąpić pogląd dualistyczny monistycznym, który stapia przeciwieństwa dualistyczne w syntezie wyższego rzędu. W polityce, unja realna dwóch państw, oparta na zupełnej ich równorzędności (Austro-Węgry 1867—1918).

Dubail Auguste Yvon Edmond, generał francuski, *1851. W czasie wojny światowej dowódca I-iej armii francuskiej, 1916 gubernator Paryża.

Dubanowicz Edward, profesor prawa państwowego Uniwersytetu Łwowskiego, *1881. Był posłem na Sejm Ustawodawczy oraz głównym referentem Konstytucji. Od 1922 jest posłem na Sejm i przywódcą Narodowo-Chrześcijańskiego Stronnictwa Ludowego. Wydał: „Wywłaszczenie w ustawodawstwie angielskim“, „W sprawach sądów pokoju na ziemiach polskich“, „O naprawie podstaw gminy“, „Sprawa politycznej administracji w Polsce“, „Rewizja Konstytucji“ (1926).

Dubarry Marie Jeanne hr., z domu Vaubernier, *1743. Metresa Ludwika XV od 1764 (po p. Pompadour). Dzięki swemu wpływowi na króla obaliła min. Choiseula. Stracona 1793.

Dubas, statek jedno- lub dwumasztowy na Czarnym morzu.

Dubasow Feodor, wiceadmirał rosyjski, *1845, odznaczył się bezwzględnie stłumieniem powstania w Moskwie w grudniu 1906 r.

Dubelt, bekas, ob. Scolopacidae.

Dubi (niem. Eichwald), w. w ptn. Czechach, miejsc. kuracyjna u podnóża Rudaw, st. kol., 4.500 mieszk.; wyroby szklane i porcelanowe.

Dubicze, w. w pow. lidzkiem (woj. nowogródzkie), nad rz. Pielasą i Kotrą, wśród lasów. W bitwie 5 maja 1863 poległ tu Łuwik Narbut.

Dubiecki Marian, historyk, *1838. †1926: po ukończeniu uniw. kijowskiego nauczyciel gimnazjum w Równem, zesłany 1861 do Rosji, po roku powrócił i osiadł w Warszawie, gdzie w 1863 należał do Rządu Narodowego, jako sekretarz do spraw Rusi. Zaufany powiernik Traugutta, aresztowany niemal jednocześnie z nim w pocz. kwietnia 1864, skazany na katorgę w kopalniach syberyjskich, powrócił tym razem do kraju dopiero po dwudziestu latach i osiadł w Krakowie, gdzie wykładał na kursach Baranieckiego; ważniejsze prace: „Kudak“ (1900), „Karol Prozor, przyczynok do dziejów powstania kościuszkowskiego“, „Edmund Różycki“ (1895), „Młodzież polska w uniwersytecie kijowskim przed rokiem 1863“ (1909), „Z przeszłości, 1861—62“ (1910), „O-

5

6

7

8

Drzewa liściaste: 5. Brzoza (*Betula verrucosa*). **Drzewa iglaste:** 6. Świerk (*Picea excelsa*).
7. Sosna (*Pinus silvestris*). 8. Jodła (*Abies pectinata*).

prawy i studia historyczne" (3 serje), „Na kresach i za kresami" (2 serje), „Echa z powstania styczniowego" (1923); najcenniejszym jednak dziełem D. jest monografia, osnuta na tle własnych wspomnień: „Romuald Traugutt i jego dyktatura podczas powstania styczniowego, 1863—64" (5 wydań).

Dubiecko, m. w pow. przemyskim (lwowskie) nad Sanem, 1.800 mieszk.; zamek, miejsce urodzenia Ignacego Krasickiego w 1735.

Dubienka, m. nad Bugiem, pow. hrubieszowski (lubelskie); znane z bitwy stoczonej z Rosjanami przez Kościuszkę w d. 18 lipca 1792 r.

Dubissa, pr. dopływ Niemna, ujście pod Średnikami, dług. 145 km., spławny tylko na wiosnę od Lidowian.

Dublany, w. w pow. i woj. lwowskim, st. kol., 15 km. od Lwowa; od 1856 szkoła rolnicza, przekształcona w r. 1900 na Akademię Rolniczą, po wielkiej wojnie przeniesiona do Lwowa, jako wydział rolniczo-leśny Politechniki.

Dublety, linie podwójne w widmach rozżarzonych par i gazów; podwójne egzemplarze.

Dublin, stol. Irlandji i hr. D. w prow. Leinster nad ujściem rz. Liffey, 299.000 mieszk. (83% rz.-kat.); siedziba parlamentu i władz

Zamek w Dublinie.

Wolnego Państwa Irlandzkiego, uniwersytet, dwa kolegia; przemysł metalurg., fabr. mebli, tkactwo, warsztaty okretowe, gorzelnie, handel produktami roln.; port Kingstown (Dunleary), wywóz bydła, przywóz zboża i nafty. W VIII wieku stol. duńskiego królestwa i biskupstwa, 1170 zdobyta przez Anglię, od 1541 stol. ang. wicekróla Irlandji; początek ruchu sinfeinistów w 1916.

Dubno, m. pow. w woj. wołyńskim nad rz. Łuką, 9.100 mieszk.; fabr. mechaniczne, fabr. gilz do papierosów; zamek niegdyś Ostrofskich i Lubomirskich.

Dubois Marcel, geograf francuski, * 1856, † 1916, prof. uniwersytecki, jeden z założycieli „Annales de Géographie”.

Du Bois-Reymond Emil, wybitny fizjolog niemiecki, * 1818 w Berlinie, † 1896 tamże. Od 1858 profesor w uniwersytecie berl., od 1867 stały sekretarz tamt. Akademii Nauk. Oprócz dzieł z zakresu fizjologii i anatomii, jak: „Untersuchungen über tierische Elektricität”, „Gesammelte Abhandlungen zur allgem. Muskel- u. Nervenphysik”, pozostawił również dzieła treści filozoficznej, jak: „Ueber die Grenzen des Naturerkennens” i in.

Du Bois-Reymond Paul, matematyk niemiecki, * 1831 w Berlinie; wykładał kolejno na uniwersytecie w Heidelbergu (1868), Freiburgu (1870), Tübingen (1874) i na politechnice w Charlottenburgu (1884); † 1889. Napisał: „Die allgem. Funktionentheorie” (1882) i in.

Duboizyna, alkaloid z rośliny australijskiej *Duboisia myoporoides* (rodz. Solanaceae, psiankowate); ma zastosowanie w okulistyce.

Dubowski Ignacy dr., biskup łucki i żytomierski. * 1874, 1899 ordynowany, 1916—1919 prekonizowany, konsekrowany i intronizowany; ustąpił w 1925 r.

Dubrownik (włosk. Ragusa), m. w pld Dalmacji (Jugosławia), nad Adriatykiem, u stóp góry Sergjusza, 13.400 mieszk.; port i st. kol. w Grużu; zabytki i mury z czasów rep. dubrownickiej, która przetrwała od XIII do początku XIX w., siedziba biskupa rz.-kat., szkoła marynarska, akademja handlowa; zimowa stacja klimatyczna.

Dubuque, m. w stanie Iowa (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Mississippi, 40.000 mieszk.; wywóz drzewa i konserw mięsnych; kopalnie ołowiu i węgla.

Ducamp Maxime, pisarz francuski; * 1822; od r. 1880 członek Akademji; wydał: „Souvenirs et paysages d'Orient”, „Égypte, Nubie, Palestine et Syrie”, „Memoires d'un suicidé”, „Les buveurs de cendre”, „Les convulsions de Paris”; † 1894.

Ducange Charles, historyk francuski, * 1610, † 1688; badacz dziejów średniowiecza i bizantyzmu, ogłosił szereg cennych prac francuskich i łacińskich, m. in.: „Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis” (3 t., 1678), „Glossarium ad autores mediae et infimae graecitatis” (2 t., 1688), „Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs françois” (1657).

Duccio di Buoninsegna, znakomity malarz sienieński z końca XIII i pocz. XIV w. Zachował tradycje bizantyńskiego kształtowania, ożywiając je większą swobodą modelowania draperyj, szczegółów, oraz specyficznym uduchowieniem osób przedstawianych. Jego arcydzieła: „Madonna” (1285), przez Vasarię przypisywana Cimabue'mu, i olbrzymi obraz, wykonany dla katedry sienieńskiej „Madonna w majestacie” (1308—1311), którego fragmenty znajdują się w Sienie, Berlinie i Londynie (National Gallery i Coll. Benson).

Du Chaillu Paul, podróżnik afrykański, * 1835 w Paryżu, odbył od 1851 szereg podróży do wnętrza Afryki, zbadał kraj Ogowe, ogłosił szereg opisów, m. in.: „Exploration and Adventures in Equatorial Africa” (1861); potem przebywał przez czas dłuższy w Szwecji, Laplandji i płn. Finlandji („The Land of the Midnight Sun”, 1881); † 1903 w Petersburgu.

Duch Św., trzecia osoba Trójcy św. (Pocieszyciel), współlistotna Ojcu i Synowi, pochodzi od „Ojca” (te słowa od soboru konstantynopolitańskiego w 381) „i od Syna” (te słowa „filioque” od soboru laterańskiego w 1215), czego nie uznaje kościół grecko-katolicki. W sta-

rożytności chrześcijańskiej przedstawiano D. Św. pod postacią gołębicę.

Duchcov (niem. Dux), m. pow. w żupie Louny (Czechosłowacja), 13.000 mieszk., zamek Walensteinów, kopalnie węgla, fabr. żelazne.

Duchêne Denis-Auguste, generał francuski, *1862. W czasie wojny światowej dowódcą 10-tej, później 6-ej armii.

Duchenne Guillaume Benjamin, lekarz francuski, *1806 w Boulogne-sur-Mer, †1875 w Paryżu. Założyciel nowoczesnej elektroterapii; napisał między in.: „De l'électrisation localisée et de son application à la pathologie et à la thérapeutique”.

Duchesne le Père, tytuł pisma, założonego w 1790 przez Héberta, oraz przezwisko, nadawane samemu Hébertowi, przywódcy skrajnej lewicy jakobińców.

Duchńska Seweryna z Żochowskich, 1° voto Pruszkowa, poetka i powieściopisarka, *1825, †1905 w Paryżu. Wydała: „Gawędy i powieści”; „Powieści poetyczne”; „Elżbieta Drużbacka”, poemat; „Obrazki dramatyczne”; nadto książki dla dzieci i szereg studiów o Brodzińskim, Zaleskim, Olizarowskim i Marji z ks. Czartoryskich ks. Wirttemberskiej.

Duchński Franciszek, historyk i etnograf, *1816 na Ukrainie, †1893 w Paryżu. Wydał: „Zasady dziejów Polski i innych krajów słowiańskich” (3 cz., Paryż, 1858—61).

Duchoborcy, sekta religijna w Rosji, powstała w 2-ej połowie XVIII w. Odrzuca kult kościelny, autorytet Słowa Bożego, uznając działanie Ducha św. przez „Słowo wewnętrzne” tylko w ich własnym gronie. W nauce swojej zbliżeni są D. do kwakrów.

Duchowieństwo (kler), nazwa, oznaczająca osoby, poświęcone służbie Bożej.

Duclaux Pierre Emile, chemik francuski, *1840 w Aurillac, †1904; od 1895 prof. w Paryżu, następca Pasteura. Ważne prace z dziedziny fermentów i bakterjologii. Członek Akademii Nauk.

Ducos Pierre Roger, *1754. Członek Dyrektoriatu. Po 18 brumaire'a 1799 jeden z konsulów, dodanych Napoleonowi. †1816.

Ducpétiaux Edouard, generały inspektor więzień belgijskich, *1804 w Brukseli, †1868 tamże. Pracował nad reformą więziennictwa. Dzieła: „Des progrès et de l'état actuel de la réforme pénitentiaire et des institutions préventives aux Etats-Unis, en France, en Suisse, en Angleterre et en Belgique etc.”, „La colonisation pénale et l'imprisonnement cellulaire”, „Réforme des prisons, système cellulaire”.

Ducrey-Unny prątki (bacillus D.-Unna), prątki, wywołujące wrzód miękki (ulcus molle), wykryte przez dermatologa niemieckiego Unnę i, niezależnie od niego, przez bakterjologa francuskiego Ducrey'a.

Du Defland Marie de Vichy Chamrond, markiza, jedna z najznakomitszych kobiet francuskich XVIII w., *1697 w Chamrond, †1780. Przyjaciółka Voltaire'a, D'Alemberta i in.

Dudek, ob. Upupa e p o p s.

Dudik Beda ks., historyjograf morawski, *1815, prof. liceum w Brnie; †1890; ogłosił m. in.: „Mährens Allgemeine Geschichte” (12 t., 1860—88), doprowadzona do 1350.

Dudley (wym. dedli), 1) John, ks. Northumberland. Wielki marszałek Anglii; *1502. Stracony w Londynie 1553; 2) Will. Humble Ward, *1867. Od 1902 wicekról Irlandji 1908—11 gen. gubernator Australji.

Dudley, m. górnicze w hr. Worcester (Anglija środk.), 56.000 mieszk., kopalnie węgla i rudy żel., huty szklane, przemysł metalurg.

Dudnienie, perjodyczne wzmaganie się i opadanie amplitudy drgania, złożonego z dwóch drgań składowych, których częstości mało różnią się od siebie. W przypadku fal głosowych dudnienie powoduje perjodyczne wzmaganie się i opadanie dźwięku. Częstość dudnień, wywołanych przez dwa jednocześnie tony równa się różnicy ich częstości drgań. (Ob. Drganie i Głos).

Dudweiler, w. w okręgu Saary (Niemcy zach.), 22.000 mieszk., kopalnie węgla i rudy żel., kamieniołomy, handel winem i drzewem.

Dudy lub gajdy, instrument muzyczny, używany przeważnie przez pasterzy, (np. na Podhalu). Składa się ze skórzanego mieszkia i piszczałek.

Dudy.

Duero (portug. Douro, staroż. Durus), rz. półwyspu Iberyjskiego; wypływa z gór Sierra Cebollera w Starej Kastylji na wys. 2.176 m. n. p. m., wpada pod Porto do Atlantyku; dług. 790 km., żeglowna.

Duet (włosk.), kompozycja muzyczna na dwa głosy; duetowi do śpiewu towarzyszy zwykle akompanjament, nieraz chór; d., na dwa instrumenty skomponowany, nosi nazwę d. u o. W 1600 duet został po raz pierwszy wprowadzony do muzyki kościelnej przez Paulo Quagliati'ego, zaś dalszy swój rozwój d. zawdzięcza głównie Pucciniemu i Laudiemu; duetti no jest nazwą małego duetu.

Dufaure Armand Jules Stanislas, francuski mąż stanu, *1798. Po zwycięstwie stronnictwa republikańskiego w wyborach 1877 został prezesem ministrów i 1879 spowodował ustąpienie monarchicznie usposobionego prezydenta republiki, marsz. Mac-Mahona. †1881.

Dufay Guillaume, kompozytor niderlandzki, kanonik w Cambrai, *1400 w Chimay, †1474 w Carmbrai. Zasłużony dla muzyki wielogłosowej. Twórca pierwszej szkoły niderlandzkiej, obejmującej okres czasu od 1380—1480. Kompozycje D. znamionuje melodyjność i przejrzystość budowy harmonicznej.

Dufour Guillaume Henri, generał szwajcarski, *1787. Od 1831 szef sztabu generalnego szwajcarskiego. 1847 pokonał kantony secesyjne („Sonderbund”). †1875. Pod jego kierunkiem zdjęto (1832—1864) mapę topograficzną Szwajcarji, arcydzieło kartografji nowoczesnej.

Du Guesclin Bertrand, wódz francuski z czasów wojny stuletniej, * 1314 w La Motte-Broons (Côte-du-Nord). W drugim okresie wojny stuletniej, walcząc po stronie Karola V., wyparł niemal zupełnie Anglików z kraju. † 1380.

Duhamel, 1) Jean Marie Constant, francuski matematyk i fizyk, * 1797, profesor Sorbony i członek Paryskiej Akademii Umiejętności; pracował głównie nad fizyką teoretyczną. † 1872; 2) Georges, literat francuski, * 1884. Napisał: „*Elégies*”, „*La vie des martyrs*”, „*Civilisation*” i in.

Duhem Pierre, fizyk francuski, * 1861 w Paryżu, † 1916. Autor cennych prac z historii fizyki. Napisał: „*Théories modernes de la physique*”, „*Evolution de la mécanique*”, „*Etudes sur Léonard da Vinci*”.

Dühring Eugen, niemiecki pisarz filozoficzny, * 1833 w Berlinie, † 1921. Myśliciel o kierunku pozytywistycznym. Znałe dzieła: „*Der Wert des Lebens*”, „*Der Ersatz der Religion durch Vollkommenes*”, „*Wirklichkeitsphilosophie*”.

Dulius Caius, konsul rzymski 261 przed Chr., rozbił flotę kartagińską u wybrzeży Sytylii (u przylądka Mylae). Było to pierwsze zwycięstwo morskie Rzymian.

Duisburg-Ruhrort, m. pow. rej. düsseldorfskiej w Nadrenji (Prusy), pomiędzy rz. Ruhrą i Renem; przez Ren most 626 m. dług. do Homburga, 244.300 mieszk.; ośrodek przemysłowy, kopalnie węgla, odlewnie, huty, walcownie, tartaki, przędzalnie, warsztaty okrętowe; największy niemiecki port rzeczny; handel zbożem, drzewem i węglem. 1655—1802 uniwersytet reform.

Dujardin Beaumetz Georges, znakomity klinicysta francuski, * 1833 w Barcelonie, † 1895 w Beaulieu pod Nizzą. Pozostawił kilka wybitnych prac z zakresu higieny i terapii. („*Recherches expérimentales sur la puissance toxique des alcools*”, „*L'hygiène alimentaire*”, „*L'hygiène thérapeutique*”, „*Gymnastique, massage etc.*”, „*Considérations générales sur les maladies du foie*”).

Dukas Paul, kompozytor, wybitny przedstawiciel „Młodej Francji”. * 1865. W twórczości swojej łączył formom klasycznym. Do najsłynniejszych utworów D. należą: opera „*Ariane et Barbe bleue*”, poemat symfoniczny „*L'apprenti sorcier*”.

Dukat, złoty pieniądz, ważący stale 3,53 gr., w tem czystego złota 3,5. Pierwszy dukat wybitny został w Wenecji w 1284 r. przez dożę Jana Dandolo. Według ostatniego słowa legendy na reverse moneta ta przezwana została ducatus. Dukat, także cekin (Zecchim) według domu, gdzie była mennica (lazecca) w Wenecji. Pierwsze dukaty wybite były w Polsce za Władysława Łokietka; ostatnie w 1831 w mennicy warszawskiej.

Dukielska przełęcz, blisko m-ka Dukli, 502 m. n. p. m., w Karpatach na granicy Polski i Czechosłowacji, dawna droga handlowa pomiędzy Polską i Węgrami; w 1849 przejście armji cara Mikołaja I na Węgry.

Dukinfield, przedmieście m. Stockfort w hr. Chester (Anglia zach.), 20.000 mieszk., przemysł metalurgiczny i bawelniany.

Dukla, m-ko w pow. krośnieńskim (woj. lwowski), nad rz. Jasiołką, 2.100 mieszk., park i pałac ze zbiorami Mecińskich; pod miastem pustelnia błog. Jana z Dukli; kopalnia nafty.

Dukla, wyraz górniczy, oznacza szybik b. wąski i płytki, do poszukiwań górniczych.

Dukora, m-ko na Białorusi w pow. ihumeńskim, w 1917 miejsce postoju 1 pułku ułanów Krechowieckich.

Dukszy, 1) jez. na pograniczu Polski i Litwy w pow. brastawskim (woj. wileńskie); 2) m-ko tamże; 3) m-ko w pow. wileńskim.

Dukszyńska Duksza Emilja, malarka polska, * 1847 w Petersburgu. Zaczęła kształcić się w malarstwie w Warszawie u Kaniewskiego i Lessera; pracowała następnie zagranicą. Malowała przeważnie portrety olejne i pastelowe. Cieszyła się dużym powodzeniem. † 1898 w Warszawie.

Dukt, prosta droga leśna, poprowadzona celowo, a powstała przez wyrabianie drzew. Na małym polowaniu myśliwi stają na przecinających się czyli krzyżowych duktach.

Dukt (w prawie) nazwa linii, którą w procesie o granicę oznaczał powód swoją granicę. Pozwany oznaczał swoją linię jako „redukt”. Zazwyczaj starano się ślad tego sporu utrzymać jaknajdłużej i dlatego wbijano w to miejsce pale lub też sypano kopce.

Dulce, 1) zatoka w Am. środk.; 2) lub Izabal, jezioro w Guatemali (Am. środk.), 630 km², kanał do zatoki Honduras.

Dulce et decorum est pro patria mori (łac.), miło i zaszczytnie jest umrzeć za ojczyznę.

Dulcian, nazwa fagotu używana w XVI i XVII stuleciu, także jednego z rejestrów organowych 8 i 16 stopowych.

Dulcigno (serb. Ulcinj), m. portowe w Czarnogórze (Jugosławia), 5.100 mieszk., do 1880 tureckie.

Dulcyna, sucrol, NH₂.CO.NH.C₆H₄.OC₂H₅, karbamid fenetolowy; otrzymuje się na drodze laboratoryjnej przez ogrzewanie mocznika z solą chlorowodorową, parafenetydyny, 200 razy słodszy od cukru trzcinowego, dla organizmu ludzkiego nieszkodliwy.

Dulcinea z Toboso, postać z powieści „*Don Kiszot*” Cervantesa. D. jest prostą, nieokrzesaną chłopką, lecz Don Kiszot widzi w niej wzór wszelkich doskonałości.

Dulcyt, alkohol sześciatomowy, znajduje się w roślinach, jak *Melampyrum nemorosum* (Pszeniec gajowy).

Dulebowie, plemię wsch.-słowiańskie, mniej więcej na obszarze dzisiejszego Wołynia.

Dulebianka Marja, malarka polska, * 1862 w Krakowie. Studja malarskie odbywała początkowo u Gersona w Warszawie, następnie w Paryżu. Powróciwszy do kraju, osiadła na stałe we Lwowie. Otrzymała zaszczytne odznaczenie na wystawie krakowskiej 1887 i na powszechnej wystawie paryskiej 1900. Czynna

w pracach społecznych na terenie Wschodniej Małopolski. † 1919 we Lwowie.

Dulka, rodzaj drewnianych lub żelaznych widełek, przytwierdzonych do burt łodzi i służących jako punkt oparcia dla wiosel.

Dulong Pierre Louis, słynny chemik i fizyk francuski, * 1785 w Rouen, † 1838. Główne prace dotyczą ciepła właściwego ciał stałych i gazów. Napisał: „Recherches sur quelques points importants de la théorie de la chaleur” (1819), „Recherches sur la mesure des températures et sur les lois de la chaleur” (1818).

Dulonga i Petita prawo, ob. atomowe ciepło.

Duluth, m. w stanie Minnesota (St. Zj. Am. Płn.), port nad jez. Górnem, 99.000 mieszk. (5.050 Polaków), handel zbożem, drzewem i rudą żelazną.

Duma, ciało ustawodawcze w Rosji za czasów caratu, powstała, w konsekwencji manifestu, w 1905. Pierwsza d. zebrała się w maju 1906. Pierwotnie oparta na stosunkowo demokratycznej ordynacji wyborczej. Po rozpedzeniu II-ej Dumi, o większości rewolucyjnej, w 1907 ordynacja wyborcza drogą zamachu stanu została silnie uwsteczniiona (m. i. liczba posłów z Kr. Polskiego została zmniejszona do 1/3), wskutek czego obie następne Dumi miały większość centrowo-prawicową z przewagą partii październikowców. Kolejność Dum: 1-sza w 1906; 2-ga w 1907; 3-cia od 1907 do 1912, 4-ta od 1912 do 1917. Królestwo Polskie miało w dwóch pierwszych Dumach 37 posłów (36 i jeden od ludności prawosławnej); w 3-ej i 4-ej — 14 posłów (w tem 2-ch od ludności prawosławnej).

Duma, dumka, polska pieśń ludowa, oparta na motywach balladowych i powieściowych, przeważnie tragicznych. Rusini nazywają dumami ludowe pieśni epickie, opiewające wypadki historyczne.

Dumas, 1) **Alexandre**, starszy (ojciec), powieściopisarz francuski, * 1802 w Villers-Cotterêts, † 1870. Autor tłumaczonej na wszystkie języki „Trzech muskietierów”, „Hrabiego Monte Christo” i in.; 2) **Alexandre**, młodszy (syn), * 1824 w Paryżu, † 1895. Autor powieści i bardzo znanych dramatów („Dama Kamelkowa”, „Afera Clemenceau”, „Demi-monde”).

Dumas Jean Baptiste, chemik francuski, * 1800 w Alais, † 1884 w Cannes. Określił ciężary atomowe wielu pierwiastków, badał alotropię pierwiastków. Od 1832 członek, a od 1843 prezydent Akademii Nauk. Autor: „Traité de chimie appliquée aux arts” (8 t., 1828—46).

Dumbarton, stol. hr. D. w Szkocji pld.-zach., przy ujściu rz. Clyde, 22.000 mieszk., zamek, warsztaty okrętowe.

Dumiries, m. portowe i stol. hr. D. w Szkocji pld., przy ujściu rz. Nith do zatoki Solway, 16.000 mieszk.; handel bydłem.

Dumjat (franc. Damiette), m. port. w Egipcie Dolnym na wsch. od ujścia Nilu, 31.000 mieszk.; kanał Mahmuda, tkactwo, wywóz płótna i cukru.

Dumont d'Urville Jules Sébastien César, żeglarz francuski, * 1790 w Condé-sur-Noi-

reau, † 1842; odkrył (1825—1829 i ok. 1837) szereg wysp w Polinezji, dotarł do lądu antarktycznego, odkrył ziemię Ludwika, wyspę Joinville'a i ziemię Adelji i Clarie.

Dumouriez Charles François, generał francuski, * 1739. Brał udział w wojnie 7-letniej. Służył w konfederacji barskiej. 1792 objął dowództwo armii północnej. Po zwycięstwie pod Jemappes zajął Belgię i wkroczył do Holandii. Rozbity pod Neerwinden (1793) zbiegł do obozu nieprzyjacielskiego, † 1824. Wydał: „La vie et les mémoires du général Dumouriez”. Z pamiętników jego w polskim przekładzie wyszła „Wojna w Polsce 1770 i 1771 r.”.

Dumping (ang.), system dumpingowy, sprzedaż wyrobów przemysłu odbiorcom zagranicznym po tańszej cenie, niż odbiorcom krajowym.

Dunaj (w dolnym biegu Ister, łac. Danubius, niem. Donau, węg. Duna, rum. Dunarea), druga co do wielkości rz. w Europie (po Woldze); źródła pod Schwarzwaldem w Badeni (m. Donaueschingen), płynie w kier. wsch. najpierw przez Niemcy (od Ratusbony żeglowna dla parowców), od Passawy przez Austrię, tworzy granicę pom. Czechosłowacją i Węgrami, przepływa koło Budapesztu, wkracza w Jugosławię, przedziiera się koło Orsovy przez Żelazne Wrota w górach Banackich, tworzy granicę pom. Rumunią i Bułgarią, przepływa Wołoszczynę do Galaczu (stad żegl. morska) i wpływa, tworząc delte, trzema ramionami głównymi (Kilja, Sulina, św. Jerzego) do m. Czarnego. Długość 2.860 km., dorzecze 817.000 km²; połączenie z Renem przez Men kanałem Ludwika, z Cisą kanałem Franciszka. Dopływy prawe: Lech, Izara, Inn, Traun, Enns, Litawa (Leitha), Raba (Raab), Drawa, Sawa i Morawa; l.: Wag, Hron (Gran), Cisa, Temes, Aluta, Seret i Prut. W traktatach w Wersalu i St. Germain został Dunaj wraz z żeglownymi dopływami i kanałami umiędzynarodowiony. Dozór rzeczny od m. Czarnego do Galaczu oddany jest europejskiej komisji Dunaju (od 1856), obecnie przedstawicielom W. Brytanji, Francji, Włoch i Rumunii; na przestrzeni od Galaczu do Ulm rządzi komisja mieszana z przedstawicieli państw powyższych i nadbrzeżnych.

Dunajec, pr. dopływ Wisły; powstaje z połączenia Białego i Czarnego D. pod Nowym Targiem, żeglowny od ujścia Popradu, dług. 207 km. Na przestrzeni od Nowego Targu do Starego Sącza jest to najpiękniejsza z rzek polskich.

Dunajewski, 1) **Albin**, książę biskup krakowski i kardynał, * 1817 w Stanisławowie. Studja odbywał na wydziale prawnym Uniwersytetu w Krakowie; za udział w patriotycznych związkach młodzieży więziony był przez ośm lat we Lwowie i na Szipilbergu. W 1856, po śmierci swej narzeczonej, wstąpił do stanu duchownego, w 1879 został biskupem, w 1890 kardynałem, † 1894 w Krakowie. Rozpoczął pierwsze roboty około odrestaurowania katedry na Wawelu; 2) **Julian**, brat poprzedniego, znakomity mąż stanu, * 1824 w Nowym Sączu, 1860 prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego, od 1873

członek austr. Rady Państwa. 1880—91 minister skarbu w Austrii, której finanse poprawił. Mianowany był członkiem dożywotnim Izby panów. † 1907 w Krakowie. Napisał: „Zarys organizacji władz administracyjnych w Galicji“ (1871), „Ziemia i kredyt“, „O zasadach bicia monety“, „Kurs ekonomii politycznej“.

Dunajów, m-ko w pow. przemysłańskim (woj. tarnopolskie), nad rz. Złotą Lipą, 2.200 mieszk., dawny zamek arcybiskupów rz.-kat. lwowskich.

Duncan I, król Szkocji, 1023—1040; zamordowany przez Makbeta.

Duncan Isadora, tancerka, * 1878 w San Francisco. Wskrzesiła dawne klasyczne tradycje tańca i zbudowała na nich podwaliny tańca współczesnego. Napisała: „The dance of the future“.

Dundalk, stol. hr. Louth w Irlandji wsch. i port nad zatoką D. m. Irlandzkiego; 15.000 mieszk., wywóz produktów rolniczych.

Dundee, m. w hr. Forfar w Szkocji wsch., nad zatoką Firth of Tay, przez którą prowadzi wielki most kolej.; 168.000 mieszk.; uniwersytet, wyroby jutowe, port handl. i rybacki.

Dunedin, m. port. na płn. wybrzeżu wyspy N. Zelandji, 72.000 mieszk., uniwersytet, przemysł lniany, kopalnie złota.

Dunfermline, m. w hr. Fife w Szkocji wsch. nad rz. Fife, kopalnie węgla i rudy żel., odlewnie, płóciennictwo.

Dunganie, lud tiurkowski, zamieszkujący Dżungarię w obrębie państwa chińskiego i Turkestan rosyjski; mahometanie, kulturalnie zależni od Chińczyków (jęz. chiński), ok. 3 milj. głów. W latach 1861—1877 D. powstali przeciw Chinom, ale powstanie krwawo stłumiono.

Dungarpur, państwo hołd. w Radżputanie (Indje bryt.), 3.730 km², 100.000 mieszk.

Dungeness, przylądek nad kan. La Manche na pld.-wsch. wybrzeżu Anglii, płaski, niebezpieczny dla żeglugi; liczne latarnie morskie.

Duni Egidio Romualdo, kompozytor, z pochodzenia Włoch, * 1709 w Matera (Potenza), † 1775 w Paryżu. Od 1757 stale mieszkał w Paryżu. Twórca francuskiej opery komicznej i jeden ze świetniejszych jej reprezentantów. Napisał szereg kompozycji (przeszło 30 oper), z których najsłynniejsze były opery: „Les chasseurs et la laitière“ i „La Fée Urgèle“.

Duniecki Stanisław, kompozytor muzyczny, * 1839, odbywał studia muzyczne we Lwowie i w Lipsku, kapelmistrz orkiestry we Lwowie; † 1871; opery: „Koryla“, „Paziowie królowej Marysieńki“ (1864) oraz niedokończony „Igor“.

Dunikowski Emil, geolog i podróżnik polski; * 1855, prof. uniw. we Lwowie, † 1924.

Dunikowski Ksawery, rzeźbiarz polski, * 1876 w Krakowie. Uczył się w Krakowie u Dauna i Laszczki, potem w Rzymie i Florencji, czasowo w Paryżu. W 1904 powołano na profesora rzeźby w warsz. Szkole Szt. Pięknych. W kilka lat potem wyjechał do Krakowa; bierze stale udział w wystawach, urządzanych

przez Stow. „Sztuka“. Obecnie jest prof. rzeźby w Akademii krakowskiej.

Duniłowicze, m. pow. w woj. wileńskim nad jez. Świdno, 1.400 mieszk.

Dunin-Borkowski, ob. Borkowski-Dunin.

Dunin Karol, prawnik, * 1850, studia uniw. w Warszawie, prezes Tow. prawniczego, ogłosił: „Dawne prawo mazowieckie“ (1880), „Romuald Hube, szkic biograficzny i bibliograficzny“ (1909), „Zasady prawa handlowego“ (1907); † 1917 w Moskwie.

Dunin Teodor, wybitny lekarz polski, * 1854 w Wyganowie, † 1909 w Warszawie; szkołę średnią ukończył w Pińczowie, wydział lekarski w Warszawie (1876), gdzie doktoryzował się w 1881. Po ukończeniu wydziału medycznego pracował u prof. Lewickiego jako asystent, od 1880 był ordynatorem Szpitala Dzieciątka Jezus. Położył wielkie zasługi dla rozwoju medycyny w Polsce i pozostawił liczne prace naukowe.

Dunin Sulgostowski Marcin ks., arcybiskup gnieźnieński i poznański; * 1774; studia teologiczne w Rzymie; 1829 administrator archidiecezji, 1830 arcybiskup; skutkiem zatargu z rządem pruskim w sprawie małżeństw mieszanych, więziony przez 10 miesięcy w Kołobrzegu (1839—40); † 1842 w Poznaniu.

Dunkierka (franc. Dunkerque), m. okręgowe i portowe nad m. Północnem w depart. Nord (Francja płn.), 39.000 mieszk.; płóciennictwo, rybołówstwo; od 1662 należy do Francji; w 1666 flota holend. pod dowództwem Ruyter'a pobiła tu flotę angielską; w 1917 i 18 D. została ciężko poszkodowana, wskutek bombardowania Niemców.

Dunmore (Head), zach. przylądek Irlandji.

Dunois Jean, syn naturalny Ludwika Orleańskiego, zwany Bastardem Orleańskim, * 1403. Walczył u boku Joanny d'Arc z Anglikami. Przyczynił się do wypędzenia ich z Francji po śmierci Joanny. † 1468.

Duns Scotus Johannes, sławny scholastyk. * 1265 lub 1274 w Dun (Irlandji), † 1308 w Kolonii. Dla subtelności sposobu argumentowania zwany: „Doctor subtilis“. Przeciwnik Tomasza z Akwinu. Nauczał, że nie wola zależna jest od rozumu, lecz rozum od woli.

Dunst, śrót najdrobniejszy, używany na ptaki.

Dunstable (o f) John, kompozytor angielski, * 1370, † 1453. Położył duże zasługi dla rozwoju muzyki polifonicznej XV w. D. rozpoczął epokę w rozwoju pieśni kościelnej, stosując do niej styl świeckiej pieśni. W kompozycjach posługiwał się pentatoniką całotonową, nadającą jej muzyce podniosły, uroczysty charakter. Jako główny przedstawiciel „szkoły“, do której należeli w Anglii Beneti, Power, wywarł znamieny wpływ również na muzykę niderlandzką i muzykę płn. Francji. Napisał: msze motety i wiele utworów świeckich.

Düntzer Heinrich, filolog i historyk literatury niemieckiej, * 1813, † 1901.

Duńczewski Stanisław, astronom i he-

raldyk, *1701, prof. astronomji w Akademii zamojskiej, †1766; wydawał w latach 1725 do 1766 popularne naówczas „Kalendarze”, ogłosił: „Herbarz wielu domów Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego” (2 t., 1757) oraz „Traktat o starostwach” (1758).

Duńska cieśnina, cieśnina pomiędzy Grenlandją i Islandją na Atlantyku.

Duńska sztuka. Od XII w. — budownictwo kamienne i ceglane w stylu romańskim i późno-gotyckim (wpływ północnej Normandji), m. in. kościół w Kallundborg i katedra w Roskilde. Budowle renesansowe pod wpływem Niemiec północnych i Holandji (Zamek Kronborg, Frederiksberg i in.).

Od poł. XVII w., wraz z wpływami francuskimi, znaczącej rozwój sztuki, zwłaszcza podczas panowania Chrystjana IV. Od w. XVIII rozpowszechnia się architektura klasycystyczna, która stała się wreszcie w końcu XVIII w. podłożem dla rozkwitu duńskiej architektury narodowej. Główni przedstawiciele: Harsdorff, C. F. Hansen, nowsi — Th. Hansen, Storch, Thorwaldsen „Chrystus.” Dahlerup, Nyrop i in.

Thorwaldsen „Chrystus.”

W rzeźbie XVIII w. — J. Wiedewelt. W XIX w. — Thorwaldsen, koryfeusz sztuki duńskiej, i jego szkoła: H. W. Bissen, H. E. Freund, A. A. Jerichau, H. Michelsens, J. O. Middelthun. W malarstwie w końcu XVIII w. — M. A. Abildgaard, w XIX w. — W. Eckersberg, założyciel szkoły historycznej, W. Marstrand, Ch. Koebke, Const. Hansen i in. Od połowy w. XIX wzmacniają się ponownie wpływy francuskie: H. Zahrtmann, P. S. Krøyer, głowa nowożytniej sztuki duńskiej, V. Johansen, V. Hammerskjöld, J. Paulsen, R. L. Tuxen i in. Słynna ceramika kopenhaska pod kierownictwem Ar. Kroga (z malowidłami pod glazurą); znana firma Bing und Gröndal w Kopenhadze.

Duński język i piśmiennictwo. Język duński należy do tej samej gałęzi germańskiego pnia językowego, do której należą języki norwesko-islandzki i szwedzki i jest zbliżony do języka szwedzkiego. Do X wieku panował w krajach północnych język jednolity. Decydujące znaczenie dla wyodrębnienia się języka duńskiego miała reformacja, w szczególności przekład Biblii na język duński. Silny wpływ na dalsze kształtowanie się języka duńskiego wywierała niemieczyzna. Do pełni rozkwitu doszedł narodowy język duński w XIX w. dzięki ożywieniu badań nad piśmiennictwem staronordyjskim i twórczości znakomitych mistrzów słowa, jak: Baggesen, Oehlenschläger, Grundtvig i inni. Język duński dzieli się na liczne dialekty, które różnią się dość znacznie między sobą. Literatura staroduńska jest uboga. Właściwy rozwój literatury rozpoczął się w czasach reformacji. Podstawowe znacze-

nie miała działalność Christiern Pederse- na (1480—1554), który przełożył Nowy Testament i Psalterz, i pod którego kierunkiem przełożona została cała Biblia. Przekład ten jest arcydziełem pod względem językowym. W czasach reformacji rodzą się pierwsze przejawy narodowej poezji duńskiej: na motywach biblijnych osnute hymny, opowiadania budujące próby dramatyczne. Wśród poetów XVII w. wyróżniają się: Anders Arrebo, (*1587, †1637), autor „Hexameronu”; Anders Bordin (*1619, †1677) i Thom. Kingo (*1634, †1703), autor pieśni religijnych. Nową epokę literatury duńskiej zapoczątkował Ludwik Holberg (*1684, †1754), twórca teatru duńskiego. Dzieła jego poetyckie i prozaiczne wywarły niepomnierny wpływ kształtujący na literaturę i charakter narodowy duński. W drugiej połowie XVIII w. poziom literatury wzniosł się jeszcze wyżej dzięki talentom, jak Jan Ewald (†1781), twórca pierwszej tragedji istotnie narodowej p. t. „Rolf Krage”, a zarazem twórca staropółnocnego renesansu w poezji duńskiej. Nadto wyróżniali się w tym okresie: Jan Adolf Brorson (†1764), poeta religijny, Jan Herman Wessel (†1785), Jan Wibe, Frederik Wilhelm Wibet (†1793) i inni. Wpływ niemiecki zaznaczył się silnie w twórczości Jensa Baggesena (†1826), wysoce utalentowanego w rodzaju komiczno-satyrycznym. Znakomitym przedstawicielem poezji romantycznej był Adam Oehlenschläger (*1779, †1850), uważany przez Duńczyków za największego poetę duńskiego. Niepospolitą indywidualnością był Jan Ludwik Heiberg (*1791, †1860), który wielkie położył zasługi dla rozwoju nowoczesnej komedji duńskiej, wprowadził wodewil do literatury duńskiej i jako kierownik teatru królewskiego w Kopenhadze, wywarł niemały wpływ na sztukę aktorską w Danji. Z wybitnych talentów poetyckich i pisarskich tego okresu wymienić należy: C. J. Boye, P. L. Möller (liryka), Steen Steensen Blicher (autor nowel z życia ludowego), Karol Bernhard (Saint-Aubain), M. Goldschmidt (powieściopisarz), J. Carsten Hauch, Henrik Hertz, Frederik Paludan-Müller, (autor słynnego poematu satyrycznego: „Adam Homo”), H. C. Andersen (†1875), którego baśnie zyskały sławę światową. W nowszych czasach dokonał się w literaturze duńskiej zwrot, do którego dały impuls wykłady Jerzego Brandesa o prądach w literaturze XIX stulecia. Nawiązując do zagadnień i walk duchowych, które zajmowały umysły w XVIII w., literatura stała się demokratyczna i podjęła krytykę moralności społecznej. Droga wytkniętą przez Brandesa poszli: Holger Drachmann (*1846, †1908), Schandorph i Jens Peter Jacobsen (*1847, †1885), najoryginalniejszy talent wśród poetów duńskich w nowszych czasach. Do wybitniejszych przedstawicieli współczesnej literatury należą: Henrik Pontoppidan (*1857), czerpiący postacie do swych utworów ze stanu chłopskiego, Karol Gjellerup (*1857, †1919), H. Scharling, Herman Bang, powieściopisarz i kry-

tyk, P. Nansen, K. Larsen; dramatopisarze: Karol Edward Brandes, O. Benzon, L. Bruun, Andersen-Nexö, Wied i in.

Duotal, guajacolum carbonicum; związek organiczny, biały, w wodzie nierozpuszczalny, krystaliczny proszek, stosowany przy leczeniu gruźlicy.

Dupanloup Felix Antoine Philibert ks., prałat i pisarz francuski, * 1802, od 1849 biskup orleański; † 1878; napisał szereg dzieł, m. in.: „De l'éducation“ (3 t., 1855—57).

Duparc Henri, kompozytor, przedstawiciel szkoły młodofrancuskiej, * 1848. Uczeń C. Francka. Napisał poemat symfoniczny „Léno-re“.

Dupin, 1) André Marie Jean Jacques, zw. Starszym, mąż stanu i prawnik francuski, * 1783, † 1865; 1830 prokurator generalny Sądu kasacyjnego, następnie ośm razy prezes Izby Deputowanych; senator. Ważniejsze dzieła jego są: „Principia juris civilis“ (1806), „Manuel du droit public ecclésiastique français“ (1845), „La révolution de 1830“, „Mémoires“; 2) Charles Pierre François, brat poprzedniego, znakomity matematyk francuski, uczeń, wielbiciel i biograf Monge'a, mąż stanu; * 1784, † 1873. W 1834 podczas trzydniowego ministerium ks. Bassano, był ministrem marynarki; w 1837 porem. Rewolucja lutowa (1848) wprowadziła go do Konstytuancy i Zgromadzenia Prawodawczego. Po zamachu stanu został senatorem. W głównym dziele Dupin'a, poświęconem teorii powierzchni: „Developpements de géométrie“ (Paryż, 1813), wprowadzone zostały pojęcia: stycznych sprzężonych, linii asymptotycznych i krzywej wskazującej (indicatrice). Dupin'owi zawdzięczamy słynne twierdzenie o powierzchniach ortogonalnych: powierzchnie takie przecinają się według linii krzywiznowych; 3) Paul, kompozytor, przedstawiciel szkoły młodofrancuskiej, * 1865. Kompozycje jego: „Symphonie populaire à la gloire de la Belgique“ (1904), 300 Canona a capella, sonaty, oratorium „Les Suppliants“.

Dupleix Joseph François, sławny gubernator francuski w Indjach, * 1697, † 1763. Pragnął władzę Francji rozciągnąć na całe Indie. Po odwołaniu go, wskutek intryg angielskich, z Indji (1714), Anglicy wyparli wkrótce Francuzów z całego niemal kraju.

Duplexowe maszyny, używane przy drukowaniu tkanin, drukują jednocześnie ten sam wielobarwny rysunek na obu stronach tkaniny.

Duplika (w prawie), odpowiedź powoda na replikę, tzn. na obronę strony pozwanej.

Dupont Philippe le Masson, inżynier główny artylerji Jana III i jego dworzanin. Towarzyszył królowi we wszystkich jego wyprawach wojennych. W 1685 otrzymał indygenat polski, * około 1650 r., † 1726. Pozostawił niezmiernie cenny, jako źródło do wojen Sobieskiego, pamiętnik pt.: „Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski, roi de Pologne“.

Duport, generał belgijski, szef Sztabu Gene-

ralnego w czasie wojny światowej. Ustąpił ze stanowiska w 1917, obejmując dowództwo VI korpusu.

Dupré Guillaume, rzeźbiarz i znakomity medalier francuski, * 1574, † 1647. W medalach swoich dorównywał artystom włoskim XV w., z siłą i realizmem ujmując postacie portretowane i energicznie podkreślając ich cechy indywidualne. Wykonał m. in.: medale Henryka IV i Marii de Médicis, Ludwika XIII, Piotra Jeannin, doży Antonia Memmo, a także bust Mikołaja de Vic (w Luwrze).

Dupré Jules, pejzażysta francuski, * 1811 w Nantes, † 1889 koło Paryża. Malował pejzaże nastrojowe z okolic Paryża.

Du Prel Karl, spirytysta i filozof niemiecki, * 1839 w Landshut, † 1899.

Dupuis Jean Baptiste Daniel, rzeźbiarz i medalier francuski, * 1849, † 1899 w Paryżu.

Dupuy Charles, polityk francuski, * 1851 w Le Puy. 1885 członek Izby Deputowanych; 1892—93 minister oświaty; od IV. do XI. 1893, 1894—95 i 1898—99 prezydent ministrów i minister spraw wewnętrznych; 1900 senator; 1912—14 minister pracy. † 1923.

Dupuy de Lôme Stanislas Charles, francuski inżynier marynarki, * 1816 w Ploemeur; † 1885 w Paryżu. Zbudował pierwszy okręt linjowy z zastosowaniem śruby (1848 do 1852) i pierwszy pancernik (1859).

Dupuytren Guillaume, słynny chirurg i anatomopatolog francuski, * 1777, † 1835, prof. chirurgji w Paryżu; zajmował się mechaniką złamań kości, podał kilka metod operacyjnych.

Duquesnoy François, zw. il Fiammingo, rzeźbiarz niderlandzki; * 1594 w Brukseli, † 1642 w Livorno. Z prac najbardziej znana: „Manneken-Pis“ w Brukseli.

Dur, w muzyce akord, złożony z toniki, wielkiej tercji i kwinty czystej; dur, tonacja lub gama o wielkiej tercji.

Duran Charles Augustin Emile, zw. Carolus D., malarz francuski, * 1837 w Lille, † 1917. Kształcił się w akademji w Lille, następnie w Académie Suisse w Paryżu. Był wziętym portrecistą; powodzenie doprowadziło go wkońcu do zmanjerowania. Najcenniejsze jego dzieła: „Zamordowany“ (1866), „Dama z rękawiczką“ (1869), „Apoteoza Marii de Médicis“ (1878), „Hiszpan sprzedający gabki“ (1904).

Dur brzuszny (typhus abdominalis), choroba zakaźna, wywołana przez prątki durowe. Zaczyna się od uczucia osłabienia, bólów głowy, zaparcia, nieznacznych wznieścień ciepłoty. W drugim tygodniu ciepłota stale jest wysoka, występuje wysypka, tzw. różyczka; powiększa się śledziona; zaczynają się biegunki. W trzecim tygodniu gorączka zaczyna stopniowo spadać, a w czwartym tygodniu rozpoczyna się rekonwalescencja. Istotą choroby jest tworzenie się owrzodzeń w jelicie. Do duru brzusznego podobne są tzw. dury rze-kome, różniące się tylko rodzajem bakterji, choroby te wywołujących.

Dur osutkowy, wysypkowy, plamisty (typhus exanthematicus), ostra choroba zakaźna, przebiegająca z wysoką gorączką, bólami w krzyżu i głowie, osłabieniem, wysypką, występującą 2—3 dnia choroby i zajmująca zwykle całe ciało z wyjątkiem twarzy i głowy. D. osutkowy najbardziej atakuje serce i naczynia krwionośne, daje przeto duży odsetek śmiertelności. Rekonwalescencja trwa długo i nie jest pozbawiona niebezpieczeństwa dla życia. D. osutkowy przenoszą wszy odzieżowe, w których ostatnimi czasy wykryto drobnoustroj (Rickettsia Prowareki), prawdopodobnie wywołujący dur osutkowy.

Dur powrotny, gorączka powrotna, (typhus recurrens), ostra choroba zakaźna, przenoszona przez wszy i wywołwana przez krętek, wykryty w 1853 przez lekarza niemieckiego, Obermeiera (Spirochaeta Obermeieri). D. powrotny przebiega wśród objawów wysokiej gorączki, trwającej 5—7 dni, bólów łydek i krzyża; około 5—7 dnia gorączka spada wśród gwałtownych potów, polepszenie trwa 7 dni i atak na nowo się powtarza. Obecnie leczą skutecznie d. powrotny stosowaniem salwarsanu lub neosalwarsanu.

Dura mater (łac.), opona twarda, ob. mózgowe opony.

Duraluminium, stop, zawierający 95% glinu, 3—4% miedzi, 1% magnezu i ok. 0,5% manganu. Ciężar wł. ok. 2,8. Stop ten został wynaleziony przez Wilma w r. 1903; ma zastosowanie do budowy aparatów lotniczych, samochodów, maszyn do pisania i t. p.

Durana metal, stop podobny do mosiądzu.

Durance, l. dopływ Rodanu w Francji pld.; wypływa z Mont Genève, ma ujście pod Avignon, dług. 350 km.

Durango, pln.-zach. stan w Meksyku, 109.475 km², 510.000 mieszk.; kopalnie srebra, uprawa bawełny; stol. D. 32.000 mieszk., góra magnetyczna (60—68% czystego żelaza).

Durante Francesco, wybitny muzyk-pedagog i kompozytor kościelny, * 1684. Był jednym z ważniejszych przedstawicieli szkoły neapolitańskiej. Twórczość jego ma wyłacznie charakter kościelny, pozostający pod wpływem stylu rzymskiego a capella. Pisał: msze, psalmy, antyfony, motety, hymny, litanie. † 1755.

Durax, borokrzemian, szkło jenańskie, nadaje się do wyrobu szkieł wodoskazowych.

Durazno, stol. prow. D. w Urugwaju (Am. Pld.).

Durazzo (serbsk. Drac, staroż. Dyrrhachium), m. port. nad Adriatykiem w Albanii, założone w 625 przed Chr.; należało do państwa bizantyjskiego, od 1501 do Turcji, od 1912 do Albanii, w 1913—14 jej stolica.

Durban, dawniej Port Natal, gł. port Natalu (Unja pld. Afryki), 140.000 mieszk.; założ. 1839, ważny punkt handlowy, kąpiele morskie.

Durège Heinrich, matematyk niemiecki, * 1821, † 1893; wykładał w Zurychu i w Pradze; napisał szereg rozpraw matematycznych i kilka podręczników: „Theorie der

elliptischen Functionen“ (1861), „Elemente der Theorie der Functionen einer complexen Veränderlichen“ (1864), „Die ebenen Kurven dritter Ordnung“ (1871).

Düren, m. pow. w rej. akwizgrańskiej w Nadrenji (Prusy), 34.000 mieszk., przemysł włókienniczy, metalurg., maszyn., papierniczy.

Dürer Albrecht, znakomity malarz niem. * 1471 w Norymberdze, † 1528 tamże. Od 1486 uczeń Michała Wohlgemutha; 1490—94 podróżował; 1492 przebywał w Bazylei, 1494 w Norymberdze, od 1494 do 1495 w Wenecji. Potem osiadł i pracował w Norymberdze, od 1503—04 w Wittenbergu, 1505—07 znowu w Wenecji, 1518 w Augsburgu i 1520—21 w Niderlandach. Jako miedziorytnik, rysownik i malarz był największym artystą niemieckiego renesansu. Prace najważniejsze: malarstwo: Autoportrety (1498, Florencja, 1506, Pinakoteka monachijska); Ołtarz Paumgartnera (1500—1504, Monachium); „Pokłon trzech króli“, „Ukoronowanie M. Panny“ (1509); „Czterej ewangelisci“, tzw. „Cztery temperameta“, portret ces. Maksymiljana (Wiedeń); — miedzioryty: „Rycerz, śmierć i djabeł“, „Św. Hieronim“, „Melancholia“. D. napisał dzieło o perspektywie: „Underweysung der Messung mit Zirckel und Richtscheit“, Norymberga, 1525; „O sztuce fortyfikacyjnej“, „O proporcjach ciała ludzkiego“. Pozostawił listy i dziennik z podróży do Niderlandów. Uważany jest przez wielu za wynalazcę techniki akwaforty i drzeworytu światłocieniowego.

Albrecht Dürer.

Dürer Hans, malarz niemiecki, * 1478, brat i uczeń Albrechta D., z którym współpracował przy wykonaniu ołtarza Hellera i modlitewnika cesarza Maksymiljana. Był nadwornym malarzem królów polskich: Kazimierza Jagiellończyka, Jana Olbrachta, Aleksandra i Zygmunta I-go. W 1529 ozdabiał freskami apartamenty zamku na Wawelu.

Duresko, rodzaj tektury nasyczonej asfaltami naturalnymi i przeciągniętej po nasyceniu przez basen wypełniony woskiem ziemnym oraz posypanej drobno zmielonym azbestem. Używa się do krycia dachów.

Durham, 1) stol. hr. D. w Anglii pln., węzeł st. kol., 18.000 mieszk., uniwersytet, siedziba arcybiskupa, katedra; hr. D. (2.619 km², 1.478.500 mieszk.), kopalnie węgla i rudy żel., przemysł metalurg. i szklarski, rolnictwo, chów bydła, rybołówstwo; 2) m. w stanie Karoliny pln. (St. Zj. Am. Pln.), 22.000 mieszk.

Durie Piotr, budowniczy polski w. XVII,

budował kościół szpitalny św. Ducha w Mar-kuszowie w 1609.

Durkheim David Emile, socjolog francuski, twórca szkoły socjologicznej w etnologii, * 1858. Dzieło: „Les règles de la méthode sociologique“, 1895. Założyciel pisma: „L'Année sociologique“. † 1917.

Durlach, m. okręg. w rep. Badeńskiej (Niemcy), nad rz. Pfinz, 15.000 mieszk.; źródła mineralne, przemysł metalurg. i tytoniowy, fabryka organów, owoce.

Durnowo, 1) Iwan, mąż stanu rosyjski, * 1830; od 1889 minister spraw wewn.; † 1903; 2) Piotr, mąż stanu rosyjski, * 1840, czynny jako dyrektor departamentu policji, 1905 minister spraw wewn., odznaczył się bezwzględ-nem zwalczaniem ruchu rewol., potem przy-wódca reakcjonistów w Radzie państwa. † 1915.

Duroc Geraud Christophe Michel, francuski generał i dyplomata. * 1772. Wielki marszałek dworu Napoleona, ks. Frioul. Zgi-nął pod Budziszynem 1813.

Durol, wyższy homolog benzolu, jest 1, 2, 4, 5 czterometylobenzolem. Ciało stałe. Temperatura topliwości 79°, temp. wrzenia 196°. Otrzy-muje się przez destylację smoły pogazowej.

Durostor, powiat w prow. Dobrudży (Rumu-nja), gł. m. Sylistrja.

Durowe prątki (bacillus typhi abdominalis), wykryte przez Ebertha drobne prątki (ob. bakterje), posiadające rzęski na swojej powierzchni; znajdują się w wydzielinach chorych na dur brzuszny; z wydzielinami temi do-stają się do wody (rzecznej, źródlanej); picie takiej zakażonej wody jest źródłem szerzenia się duru brzusznego. Do prątków durowych po-dobne są prątki rzekomo-durowe (bacillus paratyphi), występujące w dwóch odmianach: a) szerzącej się podobnie jak prątki durowe i b) znajdującej się w zepsutem mięsie lub ry-bach.

Durowskie jezioro, w pow. wagrowiec-kim (woj. poznańskie), 161 ha, do 15 m. głęb.

Dürr Ludwig, dr. inżynier, * 1878 w Stutt-garcie, współpracownik Zeppelina, dyrektor za-kładów Zeppelin-Werke w Friedrichshafen.

Dürrenhorn, szczyt w Alpach Pennińskich, 4.035 m.

Durski Antoni, organizator sokolstwa, * 1855, jako student politechniki od 1875 na-czelnik Sokola lwowskiego, 1892 pierwszy na-czelnik związkowy; ogłosił: „Ćwiczenia wolne“ (1906), † 1909.

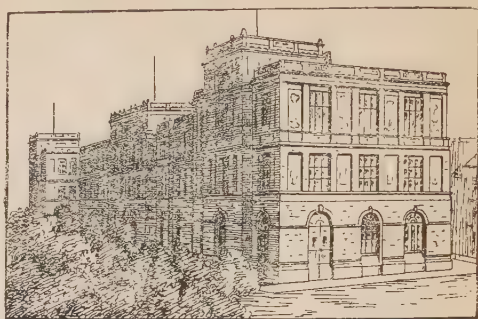
Durszlak, naczynie kuchenne blaszane z dnem podkurkowanem, w kształcie dużej łyżki do odciedzania lub do szumowania.

Duruy Victor, historyk francuski, * 1811 w Paryżu, 1863—69 minister oświaty, † 1894 w Paryżu. Dzieła: „Histoire des Romains“, „Histoire de France“, „Histoire de la Grèce ancienne“.

Duse-Chechi Eleonora, słynna włoska artystka dramatyczna, * 1859 w Vigevano, † 1924.

Düsseldorf, stol. rej. D. w Nadrenji (Prusy) przy ujściu rz. Düssel do Renu, 429.000 mieszk.;

akademia sztuk pięknych; port; fabr. wagonów, odlewnie żelaza, przedziałnie, farbiarnie, garbar-nie; miastem jest od 1288, m. pruskiem od 1815.

Akademja sztuk pięknych w Düsseldorfie.

Dusza (gr. psyche, łac. anima), wyraz, oznaczający różne pojęcia, zależnie od poglą-du filozoficznego, względnie religijnego. Poglą-dy na duszę można podzielić na dwa rodzaje: 1) pogląd, według którego dusza jest substan-cją (w rozumieniu mniej lub więcej materia-listycznym albo spirytualistycznym, pole-gającym na częściowym lub całkowitem za-przeczeniu cech materialnych); 2) pogląd, we-dług którego dusza nie jest „istotą odrębną“, lecz ogółem wrażeń, wyobrażeń, myśli, uczuć, chęci i działań, które jednostka ludzka lokalizuje „wewnątrz“ siebie. Właściwością myślenia ludzkiego jest rozróżnianie między zewnętrzną a wewnętrzną, fizyczną a psychiczną strona wszelkiego doświadczenia, doznawania, ży-cia. Odmiana tego samego rozróżniania wzgl. przeciwstawiania, jest dusza jako przeciwień-stwo ciała. Ob. dualizm, paralelizm.

Dusza, 1) kawał żelaza rozpalonego, które się wkłada do żelazka przy prasowaniu, 2) listwa drewniana, łącząca boki dwóch wyżło-bionych desek; 3) mały drewniany klocek, znaj-dujący się wewnątrz pudła instrumentów smyczkowych.

Dusznicza bolesna prawdziwa (angina pec-toris vera), zespół objawów chorobowych, polegający na napadach silnego bólu w lewej połowie klatki piersiowej i lewej kończynie górnej (ból dochodzi aż do małego palca tej kończyny). Bólom dusznicowym towarzyszy zwykle występowanie zimnego potu na czole, zblednięcie powłok, oraz uczucie bezprzyczynowego strachu. Niekiedy do napadu d-y bo-lesnej dołączają się objawy dychawicy sercowej. D. b. p. występuje u ludzi starszych i jest objawem zmian miażdżycowych (ob. arterio-sclerosis) w tętnicach, odżywiających mięsień sercowy. Napad dusznicowy niekiedy zakończyć się może śmiercią, zwykle jednak mija, aby się po jakimś czasie powtórzyć.

Duszniaki (niem. Reinerz), m. w pow. kładz-kim, w rej. wrocławskiej na Śląsku pruskim, nad rz. Bystrzycą Kładzką, 3.300 mieszk.; za-kład kąpielowy (Bad Reinerz) z 13 źródłami alkalicznymi.

Duszność, ob. dyspnoë.

Duś lub **Dusia**, jez. na Litwie, 19,2 km², bogate w ryby, wypływ rz. Dawini.

Dutkiewicz Walenty, autor wielu dzieł prawniczych, *1798 w Iłkowie, †1882 w Warszawie. Kształcił się w Jarosławiu i Przemysłu i na wydz. prawnym uniwers. warsz. Był profesorem prawa cywilnego i pol. w Szkole Głównej. Wydał: „Prawo hipoteczne Królestwa Polskiego”, „Prawa cywilne, jakie w Polsce od 1347 do wprowadzenia kodeksu Napoleona obowiązywały”, „Spostrzeżenia nad historią prawodawstw słowiańskich W. A. Maciejowskiego” i „Zbiór praw sądowych przez ex-kanclerza Jędrzeja Zamoyskiego ułożony”.

Duval, 1) Emile Victor, wódz naczelny sił zbrojnych komuny paryskiej, *1841. Poległ (1871) przy ataku na redutę Clâtillon; 2) Mathias, anatom i fizjolog; *1884 w Grasse, †1907 w Paryżu.

Duveyrier Henri, podróżnik francuski po Afryce, badacz Sahary, *1840, †1892.

Dux (łac.), wódz, książę; w muzyce temat główny w fudze.

Dux, ob. **Duchcov**.

Dvořák Antoni, znakomity kompozytor czeski, *1841. Podlegał wpływowi Brahmsa. Początkowo występował przeciwko prądowi neoromantycznemu, potem zmienił kierunek swojej twórczości, przeszedłszy do obozu Wagnera i Liszta. Kompozycje D., o wybitnych narodowych cechach, obejmują wszystkie rodzaje twórczości muzycznej. Z wielu symfonii najpopularniejsza jest 5-ta E-mol: „Z nowego świata”; z oper: „Jakobin”, „Selma sedlak”, „Dymitry”, „Rusalka”. Muzyka kościelna, oratoria, mistrzowskie „Stabat Mater”, suity, koncerty, cykl kompozycji kameralnych, tańce słowiańskie, rapsodie słowiańskie, dają obraz bogatej jego twórczości. †1904.

Dvořák Xawery, poeta czeski, *1858. Wydał szereg tomów poezji głęboko religijnych, kontemplacyjnych i tajemniczą mistycyzmu katolickiego owianych, o doskonałej formie i technice wiersza.

Dvur Kralovy nad Labem (niem. Königinhof), m. pow. w żupie Hradec Kralove (Czechosłowacja), nad rz. Elbą, 13.300 miesz.

Dwernicki Józef, generał, *1779 w Warszawie. Służył w legjonach a następnie w Ks. Warszawskim pod Poniatowskim. 1812 przeszedł do korpusu Dąbrowskiego. Walczył w kampaniach 1813—14. W 1815 powrócił do Królestwa i objął dowództwo 2 pułku ułanów. Po wybuchu powstania szybko zorganizował 3 dywizję jazdy i odniósł zwycięstwo pod Stoczkiem. Następnie wysłany na Wołyń, musiał przejść granicę austriacką. Przebywał przez dłuższy czas w Paryżu i Londynie. †1857 w Galicji.

Dwoinki (diplococci), nazwa bakterij, układających się w grupki po dwie; wyglądają jak ziarenka kawy. Do dwoinek należą: bakterie rzeżączkowe (diplococcus gonorrhoeae), bakterie nagminnego zapalenia opon mózgowych (meningococcus), bakterie zapalenia płuc (diplococcus Fraenklii) i in.

Dwoistość w geometrii, ob. **Zasada dwoistości**.

Dworzec, m-ko w pow. słonimskim (woj. nowogrodzkie), nad Mołczadką, 950 miesz.

Dwuazowa reakcja (odczyn) polega na zdolności kwasu dwuazobenzozosulfonowego dawania barwników azowych z aminami. Reakcja dwuazowa stosuje się w medycynie przy badaniu moczu; występuje: przy durach brzusznych i plamistym, gruźlicy rozpadowej, odrze, włóśnicy (trichinosis); rzadziej: przy płonicy, błonicy, zapaleniu płuc; jeszcze rzadziej: przy przewlekłych zmianach wątroby, białaczce, rakach.

Dwuazowe związki, związki chemiczne, których skład cząsteczek obejmuje atomy azotu, połączone ze sobą. Związki dwuazowe, w których jeden lub dwa azoty są pięciowartościowe, powstają przez działanie kwasu azotawego HNO₃ na anilinę i jej homologi; azot w tych związkach może być łatwo zastąpiony przez H grupę OH lub inne. Łatwo się rozkładają. Związki dwuazowe mają azot trójwartościowy.

Dwudyszne, ob. **Dipnoi**.

Dwudziestoczworościan deltoidalowy, jeden z wielościanów krystalograficznych, należący do tzw. form tesselalnych czyli regularnych. Każda jego ściana od trzech osi prostokątnych odcina dwa odcinki równe, a trzeci mniejszy. D. pentagonalny czyli pentagonikositetraedr, jedna z form krystalograficznych regularnych czyli tesselalnych, która składa się z 24-ch ścian, odcinających od trzech osi prostokątnych trzy odcinki nierówne.

Dwudziestościan (foremny) czyli **ikosaedr**, jeden z 5-u wielościanów foremnych, ograniczony dwudziestoma równobocznymi trójkątami.

Dwuetyloeter, ob. **eter etylowy**.

Dwuetyloamina, (C₆H₅)₂NH, ciało stałe, w wodzie nierozpuszczalne, nie posiada własności zasadowych wskutek przewagi składników fenilowych, utlenia się bardzo łatwo, przytem zabarwia się na mocno niebieski kolor (reakcja na kwas azotowy).

Dwukołowiec, rower, bicykl.

Dwukwadratowe równanie, ob. **równanie**.

Dwułściennie, ob. **Dicotylae**.

Dwumian, wielomian o dwóch wyrazach (ob. **Wielomian**). Dł. Newtona: wzór na rozwinięcie potęgi dwumianu.

Dwunastnica (duodenum), część jelita cienkiego, łącząca żołądek z tzw. jelitem czczym (jejunum). W d. otwierają się dwa ważne przewody: przewód żółciowy wspólny (ductus choledochus), przez który wpływa do d. żółt. oraz przewód trzustkowy (ductus pancreaticus), przez który wydziela się do d. sok trzustkowy (ob. **trzustka**). Dzięki żółci i sokowi trzustkowemu d. odgrywa bardzo ważną rolę przy trawieniu, szczególnie tłuszczów i białek. Nowsze badania uczonych angielskich (Bayliss, Starling) starają się dowieść, że rola d. podczas trawienia jest jeszcze znaczniejsza, bowiem wydziela specjalną substancję, sekretynę, która pobudzać ma

wszystkie narządy jamy brzusznej (żołądek, wątrobę, trzustkę) do wydzielania soków trawiennych.

Dwunastościan deltoidowy, jedna z krystalograficznych form regularnych czyli tesselalnych, ograniczona dwunastu ścianami, z których każda od jednej z osi prostokątnych odcina jeden odcinek długi, a od dwu pozostałych dwa dłuższe równe, D. foremny albo dodekaedr, jeden z pięciu wielościanów foremnych, ograniczony dwunastoma pięciokątami foremnymi, D. pentagonalny, jedna z regularnych form krystalograficznych, ograniczona dwunastu ścianami; każda ściana od dwu osi prostokątnych odcina dwa odcinki nierówne, a do trzeciej jest równoległa, D. podwójny, jedna z regularnych form krystalograficznych, ograniczona dwudziestu czterema ścianami, odcinającami od trzech osi prostokątnych po trzy odcinki nierówne i ułożonych tak, że wielościan ten jest symetryczny względem trzech wzajemnie prostopadłych płaszczyzn odbicia, D. rombowy, jeden z wielościanów krystalograficznych regularnych czyli tesselalnych. Każda jego ściana od dwu osi prostokątnych odcina dwa odcinki równe, a do trzeciej jest równoległa. Ponieważ granaty prawie stale krystalizują się w tej formie, wielu nazywa ją granatoedrem, D. tetraedrycznie pentagonalny, jedna z regularnych czyli tesselalnych form krystalograficznych, ograniczona dwunastu ścianami, z których każda od każdej z trzech osi prostokątnych odcina odcinek innej długości, niż od dwu osi pozostałych.

Dwunastu tablic prawo (łac. Leges duodecim tabularum), pierwsze spisane prawo rzymskie. Spisania praw domagali się plebejusze dla ograniczenia władzy i dowolności rządzących patrycjuszów. Spisania tych praw dokonali decemwironie („Komisja dziesięciu“) w 451 i 450 przed Chr. Zostały one wyrzeźbione na 12 tablicach (stąd nazwa) i wystawione na widok publiczny. Jeszcze za czasów Cicerona uczono dzieci w szkole tego prawa, a nawet długo później uważano je za źródło całego ustawodawstwa rzymskiego. Ułamki zebrał Dirksen w: „Uebersicht der bisherigen Versuche zur Kritik und Herstellung des Textes der Zwölftafelfragmente“ (1824).

Dwunitrobenzol, $C_6H_4(NO_2)_2$ powstaje przez działanie długotrwałe kwasu siarkowego i azotowego w nadmiarze na benzol lub nitrobenzol.

Dwupienne rośliny, ob. Diöcie.

Dwuoksybenzol, $C_6H_4(OH)_2$, pochodna benzolu, w której 2 atomy wodoru zastąpione zostały dwiema grupami wodorotlenowymi (OH). Ciało krystaliczne, łatwo się utleniające w roztworach alkalicznych, stąd własności redukujące.

Dwuokwiatowe, ob. Dialypetaleae.

Dwuosiowe optyczne ciała, ob. oś optyczna.

Dwupiramida jest to bryła geometryczna i krystalograficzna, która jest niejako dwiema piramidami, złożonemi swemi podstawami. Za-

leżnie od tego, jakim wielobokiem jest ta podstawa, nazywamy D. odpowiedniemi mianem. W krystalografii mamy piramidy i dwupiramidy trygonalne, tetragonalne, heksagonalne, dwutrygonalne, dwutetragonalne i dwuheksagonalne. Takie same mamy słupy, tj. formy o ścianach równoległych do osi prostopadłej do podstawy, tj. do przekroju poprzecznego.

Dwupłatowiec, latawiec o dwu płaszczyznach nośnych, umieszczonych jedna nad drugą.

Dwupłciowość, ob. hermafrodytyzm.

Dwupunktowy druk, najdrobniejszy druk.

Dwuramiennik (franc. redan), umocnienie, składające się z dwu równych barków, tworzących kąt, wystający w kierunku nieprzyjaciela.

Dwururka (dwururnia), strzelba o dwóch lufach. „Razem zagrzmiały dwururki“ (Mickiewicz). „Z dwururnią w ręku pod wiatr upatruję kusego“ (Wilkoński A.).

Dwusfenoid rombowy jest to forma krystalograficzna, ograniczona czterema ścianami wzajemnie nachylenymi tak, że jest ona symetryczna względem wzajemnie prostopadłych trzech osi przystawiania dwukrotnego, łączących parami krawędzie przeciwległe, D. tetragonalny jest to forma krystalograficzna, ograniczona czterema ścianami nachylenymi wzajemnie do siebie tak, że płaszczyzna, przeprowadzona zarówno przez górną, jak przez dolną krawędź, dzieli go na dwie części symetryczne.

Dwusiarzeczek węgla (CS_2) powstaje bezpośrednio przez ogrzewanie węgla w strumieniu siarki. Ciecz bezbarwna. C. wl. = 1,29, temp. wrz. = 47°. Silnie załamuje światło; woń zgniłej kapusty. W d. w. rozpuszczają się: siarka, fosfor żółty, arsen, brom, jod, tłuszcze i żywice. Zapala się b. łatwo.

Dwusieczna kąta, prosta, przechodząca przez wierzchołek kąta i dzieląca go na dwa kąty równe.

Dwuskibowiec, plug, krający odrazu dwie skiby.

Dwuskrzydło, ob. Diptera.

Dwustosunek, albo stosunek podwójnego podziału (stosunek „anharmoniczny“), pojęcie matematyczne wprowadzone do geometrii przez F. Möbiusa w jego dziele: „Der barycentrische Calcul“ (Lipsk, 1827). Dwustosunkiem czwórki punktów współliniowych: A, B, C, D — jest iloraz stosunków $\frac{AC}{BC} : \frac{AD}{BD}$, czyli $\frac{AC}{BC} \cdot \frac{BD}{AD}$; dwustosunkiem czwórki prostych współpunktowych i współpłaszczyznowych: a, b, c, d, — jest iloraz

$$\frac{\sin \widehat{ac}}{\sin \widehat{bc}} : \frac{\sin \widehat{ad}}{\sin \widehat{bd}}$$

Dwuścian jest to forma krystalograficzna, składająca się z dwu fizycznie równych ścian wzajemnie równoległych.

Dwuścian podstawowy, ob. płaszczyzna podstawowa.

Dwutlenek azotu, NO_2 , powstaje przez dyssocjację czterotlenku azotu N_2O_4 (ob. Czterotlenek azotu).

Dwutlenek krzemu, ob. *krzemionka*.

Dwutlenek manganu (MnO_2) występuje w przyrodzie jako piroluzyt; sztucznie otrzymywany przez działanie środków utleniających na sole manganowe, jako proszek ciemno brązowy. Srodek na odbarwianie szkła zielonego.

Dwutlenek siarki (SO_2), gaz bezbarwny o woni duszącej, przeszło 2 razy cięższy od powietrza. Nie pali się. W technice służy do wyrobu kwasu siarkowego. Silny środek dezynfekcyjny, służy też do bielenia piór i jedwabiu.

Dwutlenek węgla (CO_2), gaz bezbarwny, bez zapachu, od powietrza cięższy 1,53 razy. Nie pali się i palenia nie podtrzymuje, do oddychania nie nadaje się, istoty żywe w atmosferze jego giną. W powietrzu znajduje się 0,03%. Skrapla się w temp. 0° pod ciśnieniem 36 atmosfer. Wytwarza się w czasie palenia węgla i ciał, które węgiel zawierają, skutkiem oddychania ludzi, zwierząt i roślin. Wydobywa się nieraz z głębi ziemi (Dolina śmierci na Jawie, Psia grot koło Neapolu, Druzbaki na Węgrzech). Wody musujące, tzw. szczawy, jak: woda Szczawnicka, Bilińska, Gieshübler i inne, zawierają d. w. Służy do wyrobu wody sodowej.

Dwuwarstwowiec, ob. *Planuloidea*.

Dwuwymiarowa figura, ob. *Wymiar*.

Dyakowski Bohdan, przyrodnik, * 1876, autor szeregu prac popularno-naukowych i podręczników szkolnych, wydał między in.: „Atlas państwa zwierzęcego“ (1905), „Ptaki pożyteczne naszych lasów, pól i ogrodów“ (1905), „Atlas motyli krajowych“ (1906), „Z naszej przyrody“ (2 wyd., 1907), „Od Karpat do Bałtyku“ (1910), „Z puszczy Białowiejskiej“ (1926).

Dyas, ob. *permska formacja*.

Dybek Włodzimierz, lekarz, zasłużony patriota; * 1824; studja odbywał w Berlinie, prof. patologii i terapii ogólnej w Akademii medyko-chirurgicznej, potem w Szkole Głównej; w poc. 1864 czynny w organizacji narodowej za dyktatury Traugutta, zesłany do katorgi na Syberję, powrócił do kraju 1870; † 1883 w Topoli pod Łęczycą.

Dyblcz Jan, generał rosyjski, * 1785 na Śląsku. Za ces. Pawła wstąpił do służby rosyjskiej. 1812 był w ros. Sztapie Generalnym. 1829 został naczelnym wodzem armii ros., walczącej z Turkami; otrzymał wówczas tytuł feldmarszałka i przydomek „Zabalkański“. 1831 był naczelnym wodzem armii ros. w Polsce. Po zwycięstwie pod Ostrołęką † 1831 na cholere.

Dyboski Roman, historyk literatury angielskiej, profesor uniwersytetu krakowskiego, * 1883 w Cieszynie. Studja uniwers. w Krakowie, Wiedniu, Oxfordzie, Londynie i w Cambridge. Wydał oddzielnie: „Tennysons Sprache und Stil“, „Powstanie Kościuszki w pow. angielskiej“, „Kingsley i socjalizm chrześcijański w Anglii“, „Uniwersytety angielskie“, „Milton i jego wiek“, „Literatura i język średniowieczny Anglii“, „Wpływy greckie w poez. ang.“, „Tennyson, jego życie i dzieła“, „Romantyzm a krytyka dzisiejsza w Anglii“, „O sonetach i poematach Szekspira“, „Rytmika wysiłku

i znuzenia w twórcz. Szekspira“, „Periods of Polish Literary History“ i w. in.

Dybowski Benedykt, przyrodnik i podróżnik polski, * 1835 w Adamczynie (gub. mińska); studja na uniwersytetach w Dorpacie, 1862 profesor-adjunkt zoologii i paleontologii w Szkole Głównej; za udział w ruchu 1863 zesłany na Syberję; badał faunę Bajkału, Amuru, Ussuri Mandżurji, Kamczatki; od 1882 prof. uniwersytetu we Lwowie; ogłosił długi szereg prac specjalnych.

Dybowski Jan, podróżnik i agronom polsko-francuski; * 1855 we Francji; syn emigranta polskiego, sekretarz Tow. ogrodniczego franc., odbył od 1889 parę podróży do Afryki dla badań naukowych w Algierji, Saharze i prow. Kongo; ogłosił m. in.: „L'extrême Sud Algérien“ (1891), „La route du Tchad“ (1893).

Dybowski Władysław, przyrodnik, brat Benedykta, * 1839; studja w Dorpacie; osiadł na wsi w pow. nowogrodzkim i ogłaszał studja i prace z zakresu zoopaleontologii i florystyki; nadto wydał: „Przysławia białoruskie“ (1881) i „Zagadki białoruskie“ (1886); † 1910.

Dychawica (asthma), objaw chorobowy, polegający na napadowym występowaniu silnej duszności. Przyczynami dychawicy mogą być choroby serca (tzw. dychawica sercowa, asthma cardiacum), choroby dróg oddechowych, zwykle wrodzone (tzw. d. oskrzelowa, asthma bronchiale), wreszcie choroby przemiany materji (np. mocznica, tzw. asthma uraemicum). Niekiedy d. bywa na tle nerwowem.

Dychroizm, ob. *kordjeryt*.

Dychroizm, ob. *pleochroizm*.

Dychromazja, ob. *daltonizm*.

Dychroskopiina lupa, wynaleziona przez Haidingera (1845), służy do wykrywania i badania pleochroizmu. Składa się z podłużnego kryształu szpatu islandzkiego, do którego końców przylepione są przyrządy szklane. Z jednej strony lupa d. zakończona jest soczewką okularową, z drugiej diafragmą z otworem czworokątnym. Kryształ badany umieszcza się przed otworem. Obserwator widzi dwa różnie zabarwione obrazy otworu, jeżeli kryształ posiada pleochroizm.

Dychta lub dykta, cienka deseczka, sklejana z trzech fornirów, ułożonych jeden na drugim w ten sposób, że włókna każdej warstwy są prostopadłe do włókien warstwy sąsiedniej; używa się do wyrobu lekkich a trwałych pudełek i na siedzenia do mebli.

Dych-Tau, szczyt w Kaukazie środk., 5,197 metrów.

Dyck (wym. Dajk) Van Anthonis, jeden z najznakomitszych malarzy; Flamandczyk, * 1599 w Antwerpii, był uczniem Rubensa; w 1621 udał się do Włoch i przebywał kolejno w Rzymie, Bolonii, Wenecji i Palermo. W 1625 opuścił Włochy i, po krótkim pobycie we Francji, wrócił do Antwerpii. W 1632 powołany został na dwór Karola I do Anglii. † 1641 w Londynie. Nieprzemijającą sławę zdobył sobie przede wszystkim jako portrecista. Namalo-

wał około 350 portretów. Do najbardziej znanych należał: portret Karola I (w Luwrze), trzech najstarszych synów Karola I (w Dreźnie). Malował portrety najwybitniejszych osób swej epoki. Słynny jest wykonany przezeń cykl wizerunków współczesnych mu artystów i miłośników sztuki, który pojawił się jako zbiór sztuczów pt.: „*Icones principum virorum doctorum etc. numero centum ab A. van D. pictore ad vivum expressae*”. Niedościgniony jako portrecista, był także niepospolitym twórcą obrazów religijnych. Najwyżej cenione są: „Opłakiwanie Chrystusa” (Antwerpia i Monachium), „Chrystus na krzyżu” (Wiedeń, Antwerpia), „Ukrzyżowanie” i inne.

Dydaktyczna poezja, poezja nauczająca. Pojęcie przestarzałe; obejmuje rodzaje poezji, dziś już wygasłe lub wygasające. Pogląd na poezję, jaki się ugruntował w XIX w., ściślej rozgraniczenie między poezją a nauką, z których każda wysubtelniła właściwe metody wyrażania swej treści, gdyż każda zwraca się do innych zdolności i potrzeb psychiki ludzkiej (nauka przemawia do rozumu, poezja do uczucia i wyobraźni) sprawiły, że nie pisze się już utworów poetyckich bezpośrednio dla celów dydaktycznych. Dawna poezja dydaktyczna usiłowała metodą naukową (opis) łączyć z językiem poetyckim. Dziś metoda naukowa nie może się obyć bez języka naukowego. Poezja ukazuje świat od innej strony, metoda jej jest inna. Formę poematów dydaktycznych przejęły literatury europejskie z literatury greckiej i rzymskiej (które nie znały ścisłego rozgraniczenia między nauką a poezją). Dawniejsza literatura polska obfituje w poematy dydaktyczne. Znane są: Kajetana Koźmiana: „Ziemianstwo”, Sebastjana Klonowicza: „Flis” itd. Niektóre, dziś jeszcze uprawiane rodzaje utworów, znajdują się na pograniczu między poezją w dzisiejszym znaczeniu a dawną poezją dydaktyczną. Są to: przypowieści (epigramy), alegorie, bajki, wiersze satyryczno-polemiczne.

Dydaktyka (greck.), sztuka nauczania; część pedagogiki, zawierająca prawa nauczania.

Dydell, ob. *Didelphis virginiana*.

Dydona, legendarna założycielka Kartaginy, córka króla Tyryjskiego Mutt'a, siostra Pigmaliiona, żona Sicharbas'a, zabitego przez żądnię jego skarbów Pigmaliiona. D. uciekała jednak ze skarbami do Afryki, gdzie wyprosiła u tubylców tyle ziemi, ile obejmie skóra wołu. Poćnawszy tę skórę na wąskie paski, opasała dość znaczny teren, na którym powstała Kartagina.

Dydyński Teodor, prawnik polski, * 1836, prof. prawa rzymskiego w Szkole Głównej. Napisał m. in.: „Instytucje Gaja” (1866) i „Rzecz o różnicy między zastawem a hipoteką według prawa rzymskiego” (1866).

Dyfamacja (łac.), zniesławienie, oszczerstwo, potwarz.

Dyferencjacja, ob. różniczkowanie.

Dyfrakcja światła, ob. uginanie światła.

Dyfterja (greck. od *diphtera*, błona), ob. błonica.

Dyfuzja cieczy i gazów, wzajemne przenikanie się dwóch różnych cieczy albo gazów przy bezpośrednim zetknięciu, albo przez przegrodę przepuszczającą. W ostatnim przypadku d. cieczy nazywa się osmozą i połączona jest z występowaniem tzw. ciśnienia osmotycznego. Jeżeli jedną z cieczy jest roztwór, ciśnienie to jest w przybliżeniu proporcjonalne do koncentracji roztworu. Spółczynnikiem d. nazywa się liczba gramów ciała dyfundującego, przenikająca przez 1 cm² powierzchni granicznej w ciągu jednostki czasu, przy spadku koncentracji (w przypadku roztworu) albo spadku gęstości (w przypadku gazów), równym jednostki. Spadkiem koncentracji (gęstości) nazywa się przytem stosunek różnicy koncentracji (gęstości) w dwóch punktach do wzajemnej odległości tych punktów. Spółczynnikiem d. przy roztworach zależny jest od rodzaju ciała rozpuszczonego, a przy gazach od rodzaju dyfundujących gazów. Rozchodzenie się zapachów tłumaczy się dyfuzją.

Dyga, grobla nad morzem.

Dygamia (greck.), dwużenstwo, bigamia.

Dygański Adolf, wybitny powieściopisarz i pedagog polski, * 1839 w Niegosławicach nad Nidą, † 1902 w Warszawie. Brał czynny udział w powstaniu 1863. Przez jakiś czas przebywał w Krakowie, gdzie założył księgarnię i pensjonat pedagogiczny. W 1879 wrócił do Warszawy i oddał się pracy pedagogicznej. Wydał: „Nowele”, „Na pańskim dworze”, „Von Molken”, „Nowe tajemnice Warszawy”, „Z siół, pól i lasów”, „Właściciele”, „Beldonek”, „Z ogniw życia”, „Z zagonu i bruku”, „Kuba Gąsior”, „Pan Jędrzej Piszczalski”, „Przygody młodzieńca czyli Robinson polski”, „Na złamanie karku”, „Garstka”, „Krańcowy”, „Gorzałka”, „Wint”, „Bracia Tatarzy”, „Opis imprezy wojennej”, „Wywczasy Młynowskie”, „Przyjaciel koni”, „As”, „Cudowne bajki”, „Pióro”, „Dramaty Lubadzkie”, „Nędzarze życia”, „Złamane życie”, „Szelagi kieleckie”, „Muchy”, „W Swojczy”, „W Kielcach”, „Z naszej niwy”, „Zajac”, „Łabędzia woda”, „Wielkie łowy”, „Margiela i Margielka”, „Gody życia”, „Na odlocie”, „Cham” i „Listy z Brazylii”. Był wielkim miłośnikiem zwierząt, głębokim znawcą psychiki zwierzęcej. Jako pisarz i umysł, niedostatecznie jeszcze oceniony.

Dygestorium, ob. *digestorium*.

Dygresja (łac.), odstępianie, zboczenie od tematu.

Dygresja (astr.), największe oddalenie katowe planet od słońca; położenie gwiazdy okołobiegunowej, gdy jej koło wierzchołkowe tworzy kąt prosty z kołem zboczeń.

Dyherniurt, m-ko nad Odrą (w XIV w. Brzeg) w rej. wrocławskiej na Śląsku pruskim; 1.300 mieszk., zamek.

Dyje (niem. Thaya), pr. dopływ Morawy w Czechosłowacji pld., dług. 287 km.

Dyk Wiktor, literat czeski, * 1877; w poezjach swoich pełen bolesnej ironii, trzeźwego, lecz głębokiego uświadomienia narodowego. Utwory jego powieściowe są znakomitą komentarzem literackim epoki współczes-

snej. Napisał również szereg utworów scenicznych. Od szeregu lat bierze żywy udział w życiu politycznym, jako dziennikarz i poseł do Zgromadzenia Narodowego.

Dykas To masz, rzeźbiarz polski współczesny, * 1850 w Gumniskach. Uczeń Gadomskiego w Krakowie i Zumbuscha w Wiedniu. Zdobyl sławę przez dwukrotne otrzymanie pierwszej nagrody na krakowskich konkursach na pomnik Mickiewicza, roboty tej jednak nie otrzymał, natomiast wykonał 3 pomniki Mickiewicza dla Przemysła, Tarnopola i Złoczowa. Wiele prac jego znajduje się we Lwowie, gdzie stale przebywa.

Dykasterja (greck.), władze rządowe, sądowe, jakoteż administracyjne; dawniej wyrażenia tego używało się na określenie sądownictwa, wzgl. sądów wyższych i sądów kryminalnych.

Dykciarka, maszyna do obróbki drewna; heblarka, obrabiająca deskę z dwóch stron jednocześnie.

Dykcjonarz (franc.), słownik.

Dykta, ob. **dychta**.

Dyktator (łac.), urząd nadzwyczajny w starożytnym Rzymie, nadawany przez senat w razie wielkiego niebezpieczeństwa i w ściśle określonym celu. D. miał władzę nieograniczoną, równą władzy królewskiej i nieobowiązującą do żadnej odpowiedzialności. Oznaki władzy: 24 liktorów (ob.) z toporami w pękach różg, nawet w obrębie Rzymu (do czego nie mieli prawa konsulowie, mający po 12 liktorów). Pierwszy dyktator mianowany w r. 501 lub 498 przed Chr., ostatni w 202 przed Chr. Dyktatury Sulli, Cezara, Antoniusza miały zupełnie inny zakres i znaczenie.

Dyktatura (łac.), nadzwyczajna przejściowa nieograniczona władza jednostki, grupy lub klasy społecznej.

Dykteryjka, dowcipna powiastka; ulubiona ozdoba mów w dawnej Polsce.

Dyl, gruba deska, tarcica, bal przepiłowany wzdłuż.

Dylacja (łac.), odroczenie terminu (transpositio termini), spowodowane niestawieniem się świadków, brakiem należytych dowodów, chorobą lub małoletnością.

Dylatometr, ob. **dilatometr**.

Dylczyński Cyprjan, malarz polski, * 1836 w Warszawie. Uczeń warsz. Szk. Sztuk Pięknych, akademii drezdeńskiej i Wilhelma Kaulbacha w Monachium. Mieszkiał długo w Paryżu, potem w Warszawie, wystawiając w Tow. Zachęty obrazy rodzajowe i historyczne. † 1911 w Warszawie.

Dyletant (włosk. dilettare, lubić), miłośnik sztuki lub nauki, oddający się jej z amatorstwa, nie z zawodu. Inaczej amator. **Dyletantyzm** oznacza też niedokładną znajomość danej sztuki lub nauki, amatorstwo.

Dyliżans (franc.), fura duża, kryta płótnem, prymitywny omnibus do przewożenia pasażerów; omnibus pocztowy.

Dyluwjum, okres dolnego czwartorzędu, w którym temp. znacznie się obniżyła, wzrosła

intensywność opadów, skutkiem czego utworzyły się rozległe lądolody, które z licznych ośrodków, jak z Alaski, Hudsonu, Labradoru i Grenlandji w Am., ze Szkocji i Skandynawji w Europie oraz ze wsch. Syberji w Azji rozeszły się daleko (epoka lodowa). Lodowiec skandynawski pokrył m. Bałtyckie i płn. i środkową Europę do 50° szer. geogr. W okresach oziębienia lodowiec topniał i cofał się na płn. wyjątkowo długo zaścierał obszary na płd. od Bałtyku. Ślady lodowca rozpoznajemy po kształtach powierzchni ziemi, biegu rzek i składzie gleby; w całej Polsce płn. spotykamy utwory lodowca, jak: moreny, piaski fluwjoglacjalne itd. Ze zwierząt kopalnych spotkać można w utworach polodowcowych mamuta, nosorożca włochatego, niedźwiedzia jaskiniowego, hippopotama, wołu piżmowego i rena, wreszcie najstarsze szczątki człowieka (żuchwa znaleziona w Heidelbergu).

Dym, mieszanina gazów, cząstek węgla i pary wodnej, pozostająca przy niezupełnem spalaniu ciał organicznych. Węgiel wydzielający się z dymu, tworzy sadzę.

Dymarka, mały piec do topienia rudy.

Dymienica, obrzmienie gruczołu limfatycznego.

Dymitr, 1) D. IV Doński, w. ks. moskiewski, * 1350, † 1389. Rozbił Tatarów na Kulikowie Polu nad Donem 1380; 2) D., syn cara moskiewskiego Iwana, Groźnego, † 1591; 3) D. Samozwaniec I, zajął tron moskiewski 1605 obalony przez spisek ks. Szujskich i zamordowany 1606; 4) D. Samozwaniec II ogłosił się carem moskiewskim w 1607, zamordowany w 1610; 5) w 1613 stracono D. Samozwańca III-go.

Dymitrowicz Ludomir, malarz polski, * 1844 w Jędrzejowie, † 1923 w Warszawie. Kształcił się u M. Zaleskiego i Gersona. Malował głównie widoki architektoniczne i wnętrza. Wydał album kolorowych widoków Czeszochowy. Popularny nauczyciel rysunków i perspektywy w szkołach warszawskich.

Dymorfizm (greck.), dwupostaciowość; dymorfizm płciowy, rozmaite ubarwienie samców i samic, rozmaita wielkość obu płci, występowanie rogów tylko u samców itp. różnice. Dymorfizm w związku z podziałem pracy (np. królowa pszczoł i robotnice). W krytalografii — krystalizowanie jednego ciała pod dwiema różnymi postaciami.

Dymsza Ludomił, * 1860 † 1916, poseł do Dumy z gubernji siedleckiej, działacz społeczny i polityczny obozu narodowo-demokratycznego.

Dyna, jednostka siły w bezwzględnym układzie miar. Jest to siła, która masie jednego grama nadaje przyspieszenie jednego centymetra na sekundę do kwadratu. Wymiar w układzie bezwzględnym $\frac{m \cdot l}{t^2}$. Jedna megadyna równa się milionowi dyn.

Dynamidon, substancja, składająca się z boksytu, zawierającego 72% tlenku glinu, a przeto b. trudno topliwa; służy do wykładania pieców cementowych.

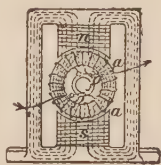
Dynamika, dział mechaniki, traktujący o siłach. Podstawy dynamiki zawdzięczamy Galileuszowi, a ostateczne jej sformułowanie w sensie mechaniki klasycznej Newtonowi, który podał główne zasady d. w słynnym dziele „*Philosophiae naturalis principia mathematica*“ (1687). Pierwsza zasada dynamiczna Newtona, czyli zasada bezwładności głosi, że każde ciało, niepoddane działaniu siły, albo jest w spoczynku, albo porusza się ruchem jednostajnym po linii prostej. Według zasady drugiej ciała, poddane działaniu siły stałej, porusza się ruchem jednostajnie przyspieszonym (opóźnionym), przyczem siła działająca jest proporcjonalna do masy ciała poruszającego się i do przyspieszenia (opóźnienia). W zastosowaniu do ruchu obrotowego zasada ta brzmi: moment siły względem osi obrotu jest proporcjonalny do momentu bezwładności obracającego się ciała i do jego przyspieszenia katowego. Zasada trzecia głosi, że każdemu działaniu towarzyszy równe i odwrotnie skierowane przeciwdziałanie. Na tych trzech zasadach oraz na ich wnioskach i prawach pochodnych, jak również na Newtona prawie grawitacji, opierała się cała mechanika klasyczna i mechanika nieba od czasów Newtona aż do czasów teorii względności Einsteina.

Dynamika w muzyce, nauka o sile dźwięku, oraz o efektach wzmacniania go i zciszenia.

Dynamit, mieszanina 75% nitrogliceryny, ok. 25% ziemi okrzemkowej i 0,5% węgla sodu, wynalazek Nobla w 1862. Używany do rozszarpania skał. Wybuch następuje bardzo szybko i dlatego nie może mieć zastosowania do broni palnej.

Dynamizm (greck.), pogląd filozoficzny na istotę materii, który wszystko, co istnieje, sprowadza do sił działających.

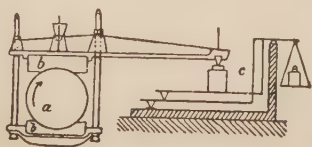
Dynamomaszyna (prądnica), maszyna, zamieniająca pracę mechaniczną na energię elektryczną. D. służy do otrzymywania prądu elektrycznego. D. działa w ten sposób, że w polu magnetycznym elektromagnesu obraca się pierścień żelazny, owinięty drutem, tzw. twornik. Wskutek indukcji w tworniku powstaje siła elektromotoryczna. Zapomocą specjalnych urządzeń, tzw. kolektorów i miotełek, można dzięki tej sile otrzymać prąd elektryczny w obwodzie zewnętrznym. Od roku 1867 d. budowane są na zasadzie Siemens'a, według

Dynamomaszyna.

Dynamometr sprężynowy.

Dynamometr systemu Prony'ego.

której elektromagnes zasilany jest prądem, powstającym w tworniku wskutek jego obrotu

w słabym, zawsze pozostającym polu magnetycznym elektromagnesu.

Dynamometr, przyrząd, służący do względnego mierzenia sił. Działanie d. polega na rozciąganiu albo ściskaniu się sprężyny pod wpływem działania siły. D. wycechowane są w jednostkach siły, zwykle w kilogramach.

Dynarskie góry lub Alpy D., na zach. wybrzeżu półwyspu Bałkańskiego od rz. Isonzo do rz. Drin, szczyt Bielašnica, 2.067 m.; w paśmie Kras szczyt Dormitor w Czarnogórze, 2.530 m.; grotty podziemne.

Dynarydy, w pojęciu geolog. obejmują wygięta ku pld. i pld.-wsch. część Alp, Kras, góry Dynarskie i Greckie.

Dynasowe cegły, cegły ogniotrwałe sylikatowe, składające się z 94–96% krzemionki w formie grubo ziarnistego kwarcytu i drobnej domieszki 3% wapna palonego lub gliny.

Dynastia (greck.), ród panujących, w którym władza jest dziedziczna; w przenośni mówi się o dynastii artystów, uczonych itd.

Dyneburg (tot. Daugawpils, ros. Dwinsk, polsk. Dźwińsk), m. pow. i stol. Inflant Polskich (Łotwa), nad Dźwiną, węzeł st. kol., 29.000 mieszk. (35,6% Polaków, 40,8% Żydów, 15,8% Rosjan i 4% Łotyszów); gimnazjum i 4 szkoły polskie; młyny, wyroby tytoniowe, handel zbożem i drzewem, port rzeczny. Pow. dyneburski 4.400 km², 173.000 mieszk. (36.400 Polaków, 21%).

Dyneburskie starostwo grodowe, starostwo dawnej Polski, położone w województwie inflanckim. Starosta dyneburski był jednocześnie starostą całych Inflant.

Dyngus, śmigus, dzień św. Lejka, starodawny zwyczaj obławiania się wzajemnego wodą w drugi dzień Wielkanocy. Przechowywał się po dziś dzień na wsi.

Dynia, ob. Cucurbita.

Dyniowate, ob. Cucurbitaceae.

Dynów, m-ko w pow. brzozowskim (woj. lwowskie), nad Sanem, st. kolejki z Przeworska, 2.725 mieszk.; rafineria nafty, fabr. stearyny.

Dyplom (greck.), w starożytności: tabliczka z dwóch części złożona; za cesarstwa rzymskiego rozporządzenie urzędowe; od XVII wieku dokument, nadający tytuł, przywileje: dyplom szlachecki, doktorski itd.

Dyplomacja (greck.), ogół zasad i zwyczajów, które powinny obowiązywać w stosunkach między państwami, jako też ich zastosowanie w praktyce. **Dyplomata**, mąż stanu, względnie urzędnik ministerstwa spraw zagranicznych, załatwiający interesy swego państwa w zakresie stosunków z innymi państwami. W przenośni: człowiek zręczny, ale nieszczerzy. **Ciało dyplomatyczne**, ogół obcych dyplomatów, uwierzytelnionych w jakimś państwie.

Dyplomatyka, nauka pomocnicza historii, poświęcona badaniu aktów urzędowych, w pierwszym rzędzie dyplomów, które wyszły z średniowiecznych kancelaryj książęcych i królewskich. Podwaliny nauki tej stworzył w XVII wieku benedyktyn francuski Jean Mabillon swym dziełem „*De re diplomatica*“.

Dyptyk, w starożytności oznaczał dwie tablice, połączone ze sobą zawiasami i zamykające się jak książka. Stronę wewnętrzną pokrywano woskiem, na którym pisało, zewnętrzną zaś była ozdobiona. Przedmiot ten z kości słoniowej albo z drzewa służył m. in. konsulom, i wówczas stronę zewnętrzną miał bogato rzeźbioną. Najstarszy taki dyptyk (konsula Probusa) pochodzi z 406. W okresie chrześcijaństwa zaczęto używać d. jako okładek książek do nabożeństwa. Z czasem zamiast strony zewnętrznej d., zaczęto zdobić wewnętrzną. Wówczas d. jakby zamykał wyobrażone wewnątrz postacie Madonn, świętych i sceny religijne. Stał się rodzajem przenośnego ołtarza. Z powiększeniem ilości tablic zmieniał nazwę, tak więc był tryptyk, polyptyk. Rozmiary ich wahały się od wielkości książki (jak np. tryptyk Harbaville z X w. w Luwrze) do olbrzymiego polyptyka ołtarzowego J. v. Eycka w Gandawie.

Dyrekcja (łac.), kierunek; kierownictwo, nadzór, zarząd np. jakiejś instytucji; dyrektor, kierownik; dyrektywa, reguła postępowania, wskazówka, zlecenie.

Dyrektoriat, rząd francuski powstały na mocy konstytucji III-go roku (1795), obalony 18 brumaire'a VIII r. (1799) przez Napoleona. Rząd ten został wyłoniony z centrowo-prawicowej koalicji tzw. termidorystów, tj. przeciwników jakobińskiej większości konwentu, która 9 termidora (1795) obaliła Robespiera.

Dyrygent (łac.), kierownik orkiestry, chóru; kapelmistrz; w przenośni: ten, co czemś kieruje.

Dysarthria (greck.), zaburzenia w mowie, polegające na niemożności wymawiania dźwięków i, r, l, s, g, k, d, t, w (czyli językowych, gardłowych i nosowych), jeden z wczesnych objawów tzw. porażenia opuszkowego (paralysis bulbaris).

Dysbasia (greck.), zaburzenia w chodzeniu, choroba opisana po raz pierwszy przez neurologa niemieckiego Erba. Chory dotknięty dysbasją, odczuwa bóle przy chodzeniu, które mijają przy zatrzymaniu się na parę chwil. Tłem choroby jest miażdżyca (arterioskleroza) tętnic lub przeżyta kiła. Leczenie bardzo trudne.

Dyscyplina, karność; posłuszeństwo w służbie, zwłaszcza wojskowej. Władza dyscyplinarna, władza przełożonych, mających prawo karania podwładnych za przestępstwa służbowe; sprawa dyscyplinarna, sprawa, wytoczona urzędnikowi przez władzę przełożoną, o przekroczenie przepisów służbowych. D. oznacza również narzędzie kary, bicz.

Dyscyzja (łac. discisio), rozcięcie; jedna z operacji, mających na celu usunięcie zaćmy (ob.); polega na przecięciu torebki soczewki ocznej; płyn, zawarty wewnątrz gałki ocznej dostaje się wówczas do wnętrza zaćmy, powodując jej pęcznienie i rozpyływanie się.

Dysekcja (łac.), rozcięcie, rozcłonkowanie; preparowanie ciała ludzkiego lub zwierzęcego w celu poznania jego budowy.

Dysertacja (łac.), rozprawa.

Dyslagia (greck.), utrudnione polykanie wskutek chorób gardzieli lub przełyku. Niekiedy wczesny objaw raka przełyku, częściej bywa pochodzenia nerwowego.

Dysfajza (greck.), utrudnienie w wymowie.

Dysfunkcja (greck.), nieprawidłowa czynność jakiegoś narządu, szczególnie narządów wydzielania wewnętrznego.

Dysharmonja (łac.), rozdzwięk, zgrzyt, nieporozumienie. Ob. h a r m o n j a.

Dysk, krążek metalowy, kamienny lub drewniany, służący do ćwiczeń sportowych, do rzucania w dal. D. znany był w czasach starożytnych w Grecji. Waga dysku wynosi 2 kg., średnica 22 cm., grubość pośrodku 4,5 cm., na brzegu 2,2 cm.

Dyskant, ob. d y s z k a n t.

Dyskrazja (greck.), nieprawidłowy skład krwi i soków ustrojowych, jako przyczyna pewnych chorób. D. jest pojęciem dawnej anatomii patologicznej. Obecnie teoria dyskrazji jest zupełnie zarzucona.

Dyskrazyt, minerał Ag₂Sb, rombowy. Znany w Andreasbergu i w Chanjarcillo.

Dyskrecjonalne prawo, władza, przysługująca niektórym naczelnikom wyższych urzędów, na mocy której mają prawo postępować wedle swobodnej oceny.

Dyskrepancja, różność, odmienność, niezgodność.

Dyskretny (łac.), odłączony, oddzielny; w dalszem znaczeniu: powściągliwy, cofający się, uprzedzający grzeszny, taktowny; dyskreca: powściągliwość.

Dyskursywne myślenie, rozumowanie; czynność rozumu jest dyskursywna, t. j. przechodzi kolejno od jednego wyobrażenia do drugiego, rozwija jedno pojęcie po drugim; przeciwieństwem myślenia dyskursywnego jest poznanie intuicyjne, obejmujące równocześnie jakąś całość spraw w sposób wizyjny.

Dyskusja (łac.), wymiana zdań, wspólne omawianie, rozpatrywanie jakiejś sprawy.

Dysmenorrhoe (greck.), miesiączkowanie bolesne, objaw, zdarzający się u kobiet ze zmianami zapalnymi w narządzie rodnym lub z wrodzonymi nieprawidłowościami tego narządu. Bóle dysmenorrhoeiczne łagodzą środki znieczulające (aspiryna, antipiryna, pyramidon itp.).

Dysmetria (greck.), objaw, stwierdzany w neurologii przy chorobach mózdku i polegający na wykonywaniu zbyt rozległych ruchów. Na dysmetrję, jeden z pierwszych, zwrócił uwagę polski neurolog Babiński.

Dysocjacja, rozkład cząsteczek na składniki czyli produkty dysocjacji (St. Claire Deville, 1857). Ciała stałe i gazowe dysocjują pod wpływem ciepła. Szczególny przypadek d. stanowi d. elektrolityczna; dotyczy on rozpadu cząsteczek ciał rozpuszczonych na składniki naładowane elektrycznością dodatnią i ujemną, czyli na tak zwane jony. D. elektrolityczna odbywa się pod wpływem rozpuszczalnika, głównie wody.

Dysonans, ob. r o z d z w i ę k.

Dyspensa (łac.), zwolnienie od obowiązującego przepisu prawnego; w prawie kanonicznym: zwolnienie od przepisów kanonicznych, uskuteczniane w poszczególnych przypadkach przez właściwych przełożonych kościelnych. Udzielać dyspensy może tylko prawodawca: tak więc papież dyspensuje od wszystkich przepisów prawa kościelnego powszechnego i partykularnego (jednak nie bożego); biskupi i równolegli niżsi przełożeni dyspensują od praw djecejalnych, od praw zaś powszechnych tylko wtedy, gdy mają upoważnienie, lub gdy sprawa jest nagła. Należy rozróżniać dyspensy, udzielane in foro interno, dla uspokojenia sumienia, od udzielanych in foro externo, dla uregulowania stosunków zewnętrznych; dyspensy, udzielane in foro interno przy spowiedzi, nie mają znaczenia in foro externo. D. w kościele ewangelickim jest zwolnienie od 2 i 3 zapowiedzi.

Dyspepsja (greck.), niestrawność, zaburzenie prawidłowego trawienia żołądkowego. Objawami d. są odbijania, wymioty, palenie (zgaga), brak apetytu. D. wywołana jest zarówno przez przewlekłe choroby żołądka (nieżyty, owrzodzenie, rak), jak i przez ogólne choroby wyniszczające (np. gruźlica). Często d. ma tło nerwowe (u neurasteników).

Dyspersja światła, ob. Rozszczepienie światła.

Dysпноja (greck.), duszność, uczucie głodu powietrznego wskutek zmniejszonej wymiany gazowej. Medycyna rozróżnia dwa rodzaje d.: 1) d. o zwiększonej ilości oddechów na minutę (20—40), zdarzająca się w przebiegu chorób gorączkowych i wywołaną podwyższeniem ciepłoty ustroju; 2) d. o ilości oddechów zmniejszonej (mniej niż 16 na minutę), przyczem w każdym oddechu jest utrudniony wdech albo wydech, albo i wdech i wydech, (duszność danego osobnika do pewnych zachorzeń — zmniejszonej ilości oddechów zdarza się przy chorobach płuc (dychawica oskrzelowa), serca, nerek, opon mózgowych itd.

Dyspozycja (łac.), podział, plan, zarządzenie, rozporządzenie; w fizjologii i psychologii: usposobienie, skłonność; w medycynie: skłonność danego osobnika do pewnych zachorowań — zwykle cecha dziedziczna.

Dyspraksja (greck.), pojęcie, wprowadzone przez niemieckiego psychiatrę Liepmanna, oznacza niezdolność do wykonywania złożonych ruchów, np. salutowania, zapalania zapalki itp. D. dotyczyć może jednej, albo też obu rąk. Powodem d. jest uszkodzenie odpowiednich ośrodków w półkulach mózgowych, albo też przerwanie komunikacji między temi półkulami.

Dysputa (łac.), spór, zwłaszcza spór w sprawach religijnych lub naukowych; dawniej odbywały się spory uczonych publicznie.

Dystans (łac.), odległość, odstęp, przedział.

Dystrakcja (łac.), roztargnienie.

Dystrophia (greck.), zaburzenie odżywiania tkanki lub narządu. D. musculorum pro-

gressiva, stopniowo postępujący zanik mięśni, niekiedy z przemianą ich w tkankę tłuszczową; cierpienie rodzinne, tło nieznanne. D. adiposa genitalis, choroba, spowodowana nieprawidłową czynnością przysadki mózgowej; cechuje się nadmierną otyłością przy równoczesnym niedostatecznym rozwoju narządów płciowych. Występuje w wieku młodym.

Dystrybucja (łac.), rozdzielanie, rozdawanie, np. rozdzielanie majątku dłużnika między wierzycieli.

Dystych (greck. distichon), dwuwiersz (elegijna miara wierszowa), złożony z heksametu i pentametu; używany i do doskonałości doprowadzony w starożytnej poezji greckiej i rzymskiej. Naśladowany wielokrotnie przez poetów nowocześniejszych; w poezji niemieckiej przez Goethego w słynnych „Elegiach rzymskich“.

Dystynkcja (łac.), dosłownie: wyróżnienie, dalej: wyróżnianie się wytwornością towarzyską; *dystyngowany*: wytworny.

Dysuria (greck.), ból przy oddawaniu moczu, objaw spotykany najczęściej przy zapaleniu pęcherza moczowego (cystitis).

Dysydenci (łac. dissidentes de religione, tzn. różniący się w rzeczach wiary), w dawnej Polsce nazwa, obejmująca luteranów (ewangelików), reformowanych (kalwinów), wyznawców Kościoła greckiego i ormiańskiego, braci czeskich, którzy związali się ugodą w Sandomierzu 14 kwietnia 1570. Otrzymali oni, na mocy spisane z nimi w Warszawie w 1573 pokoju dysydenckiego, równe prawa z katolikami, jednakże potem je częściowo utracili. Królowie polscy po wyborze przysięgali na pakta pokoju dysydenckiego. Do dysydentów zaliczano w czasach późniejszych i schizmatyków.

Dysypacja (łac.), rozpróśnienie, roztrwonienie. Przeciwnością tego pojęcia jest koncentracja: skupienie.

Dysza, 1) otwór rury, przez którą włącza się powietrze do pieca hutniczego dla lepszego spalania węgla, lub tzw. świeżenia roztopionego surowca żelaza; 2) kanał wypływowy dla wody, pary, powietrza itp.

Dyszkant (dyskant) w muzyce, oznacza najwyższy głos w śpiewie.

Dyszłowe, opłata na drogach i rogatkach, pobierana od wozów i powozów na utrzymanie dróg i bruków ulic.

Dytiscidae (plywaki), nazwa rodziny owadów tegopokrywych (Coleoptera). Dorosłe owady i larwy żyją w wodzie. Drapieżne, ogromnie żarłoczne. Rodzina obejmuje przeszło 2.000 gatunków. *Dytiscus marginalis*, pływak żółto-brzeżek. Wody stojące. Szkodnik w gospodarstwie rybnym, ponieważ larwa jego niszczy zarybek. Dorosły przyczepia się do ciała ryb i wyjada całe kawały mięsa. Do tejże rodziny należą: *Hydroporus* (Halawnik), *Agatus* (Poniczak).

Dytiscus marginalis (pływak żółto-brzeżek), ob. Dytiscidae.

Dytmar (Thietmar, Dietmar, Dithmar), kronikarz niemiecki; * 975, † 1018. Kronika („Chronicon”) Dytmara (tłum. polskie Zygm. Komarnickiego, Żytomierz 1861), jest jednym z najważniejszych źródeł do pierwotnych dzieł Polski.

Dytyramb (greck. dithyrambos, być może frygijskiego pochodzenia), w starożytnej Grecji pieśń uroczysta ku czci Dionizosa, śpiewana przez chór przy akompaniamencie fletu. Formę artystyczną nadał dytyrambowi Arion; zachowane są dytyramby Bacchylidesa, Pindara, Timotheosa. Niektórzy uczeni dopatrują się w dytyrambie początków dramatu. W znaczeniu dalszem: pieśń pełna polotu, hymn.

Dywan (tureck.), rada państwa i sąd najwyższy w Turcji; salon turecki z niskimi sofami przy ścianach; sofa; zbiór wierszy lirycznych.

Dywany albo kobierce, tkaniny ścienne lub na podłogę. D. ścienne czyli szpalery wykonywano techniką gobelinową na osnowie pionowej lub poziomej. Najprostszy typ — kilimy wschodnie. Rozkwit d. ściennych figuralnych przypada na wiek XVI we Flandrii (arasy) i od roku 1630 we Francji (gobeliny). D. podłogowe są albo wiązane ręcznie lub na osnowie pionowej, albo tkane mechanicznie w rodzaju techniki aksamitu. Najcenniejsze dywany — wiązane jedwabne z nitkami złotymi i srebrnymi. W XVI w. były one znane pod nazwą „Polnische Deppicht” (wł. perskie). Trzy takie posiadał gabinet historii sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dywany (makaty, kobierce, szpalery) wyrabiano w Polsce oddawna. Znaną są nazwiska polskich szpalarników z XVII w.: Wincenty Zigant (1593), Piotr (1609), Wojciech Grodek (1622), Jakób Litwinowicz. W XVII w. istniały też fabryki d. w Brodach (Koniecpolskiego), we Lwowie (pod kier. Korfińskiego) i in. W XVIII wieku: fabryka kobierców gobelinowych w Korlecach (od 1711), fabryka F. Glaizego w Warszawie, fabryki dywanów w Nieświeżu, Słucku (zał. ok. 1750), w Horochowie, Łańcutcie (Lubomirskich), Słonimie (Ogińskiego) i in. W XIX w. ważniejsze fabryki d.: rządowa w Warszawie (od 1817), na Solcu (od 1827) i w Słonimie (od 1813). Obecnie nastąpił rozkwit kilimiarstwa i na tem polu wyróżnili się artyści: Józef Czajkowski, Adam Dobrodzicki i Bohdan Treter.

Dywersja (łac.), działanie, mające na celu odwrócenie uwagi przeciwnika.

Dywilino, ob. Deulino.

Dywin, m-ko w pow. kobryńskim (woj. poleskie), 2.300 miesz.

Dywizja (łac.), wyższa jednostka organizacyjna, uzdatniona do samodzielnego prowadzenia działań wojskowych na większą skalę. Dywizje piechoty i jazdy, poza zasadniczą swą bronią, posiadają organizacyjnie odpowiednią ilość własnej artylerji i innych rodzajów broni, oraz wszystkie niezbędne służby i własny sztab.

Dywizjon, jednostka organizacyjna, odpowia-

dająca w kawalerji i artylerji batalionowi piechoty. Dywizjonem dowodzi z reguły oficer starszy. Poszczególne dywizjony kawalerji (zawyczasz strzelców konnych) zostają przydzielone do dywizji piechoty, jako jazda dywizyjna do służby rozpoznania, służby zwiadowczej, oraz służby czat.

Dyzerentja (greck.), ob. czerwinka.

Dyzjunktywny (łac.), przeciwny. Są dyzjunktywny: A jest albo B albo C.

Dyzlokacja (geologiczn.), zaburzenie tektoniczne, jest to zmiana w układzie pierwotnym warstw ziemi. D. odbywają się w kierunku poziomym lub pionowym. D. w kier. poz. wyginają warstwy, nie zmieniając ich ciągłości, i dają zgięte kompleksy warstw zw. fałdami (d. fałdowe); bywają one rozmaicie rozwinięte; najwyższym stopniem d. fałdowych są płaszczowiny, tj. olbrzymie fałdy, nasunięte na swoje podłoże na dziesiątki km. D. w kierunku pionowym powodują zgięcia warstw, tzw. fleksury lub załamania, przesunięcia i nasunięcia warstw, tzw. uskoki.

Dyzlokacja w znaczeniu wojskowym: rozmieszczenie wojsk.

Dyzmański Wacław, współczesny malarz polski, * 1884 w Warszawie. Kształcił się w Warszawie i Paryżu. Powróciwszy do kraju, osiadł w Warszawie; maluje obrazy figuralne i portrety.

Dyzunicy, w dawnej Polsce wyznawcy kościoła greckiego, którzy nie przystąpili do Unji z kościołem rzym.-kat., zawartej w Brześciu Litewskim w roku 1595. D. pozostawali pod zwierzchnictwem duchownym patriarchów carogrodzkich aż do 1676, kiedy to Sejm zabronił dyzunitom utrzymywania stosunków z Carogrodem. Odtąd d. szukali oparcia w Kijowie, potem w Petersburgu. Dopiero Konstytucja 3 maja 1791 zrównała pod względem praw wszystkie wyznania chrześcijańskie.

Dyżur (franc.), służba, spełniana w danym dniu lub danej nocy według ustalonego porządku; dyżurny, osoba spełniająca tę służbę.

Dzapchin, rzeka w Mongolji pñ.-zach. (Azja środk.), ujście do jez. Kirgiz-nor, dług. 1.100 kilometrów.

Dziadek (niem. Altvater), najwyższy szczyt w Sudetach pñd. nad granicą ślasko-morawską, 1.490.

Dziady, dawna uroczystość ludowa, sięgająca czasów pogańskich, obchodzona na Białorusi, Litwie, Łotwie i w Estonji, celem uczczenia zmarłych przodków; połączona z uczciami i wywoływaniem duchów; „Dziady” Mickiewicza.

Dziakło, ongiś danina na Litwie na rzecz księcia, odpowiadająca „pomocnemu” w Polsce, a składająca się z siana.

Działanie matematyczne czyli operacja matematyczna, wyznaczenie liczby (lub innego przedmiotu, rozważanego w matematyce), przyporządkowanej w sposób jednoznaczny innej liczbie, wzgl. zbiorowi liczb, na

mocy pewnego określonego prawa; np. działaniem matematycznym jest dodawanie. O ile wspomniany zbiór liczb jest nieskończony, działania też nazywamy nieskończonym; najważniejszym z takich działań jest przejście do granicy ciągu (ob. granica). Dz. arytmetyczne, ob. Arytmetyka. Dz. odwrotne są to dz. pozostające do siebie w takim stosunku, jak np. dodawanie do odejmowania. Dz. przemienne, łączne, ob. Przemienność, Łączność.

Działdowo (niem. Soldau), m. pow. w woj. pomorskiem nad Działdówką, węzł. st. kol., 3.600 miesz.

Działdówka lub **Wkra**, pr. dopływ Narwi, wypływa z Mazowsza pruskiego.

Działka, parcela, kawał gruntu.

Działo, rodzaj ciężkiej przewożonej broni palnej, stanowiącej zasadniczo uzbrojenie artylerji i strzelającej ciężkimi pociskami na znaczniejsze odległości. Działo składa się z lufy i łoża. W Europie dz. weszły w użycie po wynalezieniu prochu, w Polsce w połowie XIV wieku. Obecnie rozróżniamy trzy zasadnicze typy dział: 1) armatę, działo, o długiej lufie (140—160 kalibrów) i płaskim torze pocisku oraz stałym ładunku; 2) haubicę, o lufie krótszej (10—18 kalibrów), stromym torze pocisków i zmiennym ładunku, strzelającą pod kątem podniesienia od 0° do 40°; 3) moździerz, o lufie jeszcze krótszej (6—10 kalibrów), torze bardzo stromym (20°—65°) i zmiennym ładunku małej wagi.

Działobitnia, szaniec artyleryjski w fortyfikacji stałej.

Działolejnia, ob. ludwisarnia.

Działomiar, przyrząd, używany dawniej do określania wymiaru dział.

Działon, działo wraz z jaszczem pod dowództwem podoficera.

Działosza, herb polski: na tarczy w polu czerwonym z lewej strony ośmiokąciowy róg jeleni osada wdół; z prawej — szare skrzydło sępie barkiem wprawo; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Działoszyce, m. w pow. pińczowskim (woj. kieleckie), przy ujściu Dzierażni do Nidzicy, 6.800 miesz.; garbarnie, olejarnie, kopalnia gipsu.

Działoszyn, m. w pow. wieluńskim (woj. łódzkie), nad Wartą, 7.400 miesz.

Działowiec, mały statek wojenny, kanonierka.

Działowski Zygmunt, archeolog i mecenas nauki, * 1843, właśc. Mgowa w ziemi Chełmińskiej na Pomorzu, uczestnik powstania 1863, miłośnik zabytków starożytnych; brał udział 1874 w kongresie archeologicznym w Kijowie; następnie sprowadził do Prus Zachodnich Godfryda Ossowskiego w celu prowadzenia badań archeologicznych; był głównym założycielem Towarzystwa Naukowego w Toruniu, wydał własnym kosztem mapę archeologiczną Prus Zachodn., opracowaną przez G. Ossowskiego; 1876 poseł do parlamentu niemieckiego; † 1878.

Dział wodny, linja morfologiczna, która od-

dziela dorzecze i systematy jednej rzeki od dorzeczy i systematów rzek sąsiednich.

Działyński, 1) Jan, syn Tytusa, znakomity obywatel i opiekun nauk; * 1829; studiował matematykę w Paryżu; uczestnik ruchów narodowych 1848 i 1863, w 1860 poseł i sekretarz Koła polskiego w parlamencie niemieckim; po 1863 na emigracji w Paryżu; oskarżony 1864 o zdradę stanu przeciw Prusom, skazany został tegoż roku na śmierć in contumaciam; prezes Tow. Pomocy Naukowej (od 1867) i Tow. Nauk ścisłych (od 1870); wydał 12 tomów „Pamiętnika” tegoż Tow.; po powrocie do kraju prowadził dalej prace wydawnicze swego ojca; wydał 3 t. „Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski”, liczne przedruki homograficzne rzadkich zabytków piśmiennictwa; † 1880, ostatni z rodu; 2) Ksawery Franciszek, senator, wojewoda; * 1756, † 1819. Rzecznik reform i konstytucji majowej; 3) Adam Tytus, zasłużony obywatel, opiekun nauk, * 1797 w Poznaniu, właściciel Kórnika, gdzie odbudował zamek i zebrał wspaniałe kolekcje książek i pamiątek narodowych, założyciel i prezes Towarz. Przyjaciół Nauk w Poznaniu; wydał własnym kosztem szereg cennych prac i dokumentów, m. in.: „Zbiór praw litewskich od 1389 do 1529” (1841), „Zródłopisma do dziejów Unji” (1856—61) oraz „Acta Tomiciana” (8 t., 1852—60); † 1861.

Dzianet (dzienet, dżamet), rumak, piękny koń hiszpański, turecki, mantuański lub włoski pod jeźdźcą lekkozbrojnego; nazwa każdego dzielnego konia wierzchowego w dawnej Polsce.

Dziarkowski Hiacynt August, lekarz polski; * 1747 w Warszawie, † 1827; studiował i doktoryzował się w Halli. W 1807 zainicjował założenie w Warszawie szkoły lekarskiej, w której wykładał następnie fizjologję i patologję. Od 1816—1818 prowadził wykłady patologji na uniwersytecie warszawskim. Rozpowszechnił w Warszawie szczepienie ospy.

Dziąsło (gingiva), ta część błony śluzowej ust, która otacza nasadę zębów. D-a mają barwę różową; błądzość dz. dowodzi ogólnej niedokrwistości (anemji).

Dzida, krótka pika o szerokim grocie, używana w średniowieczu do walki wręcz, oraz na polowaniach.

Dzieci naturalne (nieprawe), dzieci zrodzone nie ze związków małżeńskich. Dzieci te noszą nazwisko rodowe matki. Ich stanowisko prawne jest nieco gorsze, niż dzieci ślubnych, jednak w rozwoju historycznym widzimy tendencję do zrównania ich stanowiska prawnego ze stanowiskiem prawnem dzieci ślubnych. Dzieci nieślubne mogą być uznane za ślubne w razie później zawartego małżeństwa. Jest to tzw. legitymacja (legitimatio per subsequens matrimonium).

Dzieciobójstwo, zabicie przez matkę dziecka nowonarodzonego. Czyn ten jest uważany przez wszystkie ustawodawstwa za zbrodnie, jednak lżejszą niż zwykłe morderstwo, i karany jest zazwyczaj więzieniem kilkuletniem. Zbrodnię tę dlatego traktuje się łagodniej, że

bierze się pod uwagę moralny i fizyczny stan matki. Ustawy karne, niemiecka i rosyjska, do zakwalifikowania dzieciobójstwa wymagają, aby dziecię zabite było nieślubne; ustawa karna austriacka uważa za dzieciobójstwo zabicie przez matkę nowonarodzonego dziecka, bez względu czy ono jest ślubne czy nieślubne.

Dziecki, ongiś urzędnik na Litwie, rozważający rozkazy księcia i pilnujący ich wykonania; dzieckowanie, egzekwowanie rzeczy, potrzebnych dla podróżującego dworu książęcego.

Dzieduszycki, 1) Jerzy, pisarz polityczny, * 1665, † 1730. Posel lwowski na sejm konwokacyjny w 1696. W 1703 łowczy w kor. Wydał: „Traktat o elekcji królów polskich”, „Mowa łacińska do Fryderyka Augusta saskiego” i „Obserwacje, należące do koni i stad polskich”; 2) Mikołaj, publicysta z okresu Sejmu Czteroletniego i tłumacz, * w drugiej połowie XVIII w., † 1795 w Sokołowie pod Lwowem, mając lat dwadzieścia kilka. Zostawił w rękopisie przekłady z Horacego, Wergiljusza, Owidjusza, Woltera, Hagedorna i Utza; 3) Maurycy hr., (pseud. M. J. A. Rychlicki), autor studiów historycznych, * 1813, † 1877 we Lwowie. Uczył się w Drohobyczu, w Czerniowcach i u jezuitów w Tarnopolu, potem w uniwersytecie lwowskim. Był urzędnikiem namiestnictwa, a w 1876 posłem do sejmu krajowego. Główniejsze dzieła: „Krótki rys dziejów i spraw lisowczyków”, „Piotr Skarga i wiek jego”, „Zbigniew Oleśnicki”, „Święty Stanisław, biskup krakowski, wobec dzisiejszej dziejowej krytyki”, „Kronika domowa Dzieduszyckich”, „Żywot Wacława Sierakowskiego”, „Powieść z dawnych czasów”, „Nieprzeliczeni” i in.; 4) Wojciech, wybitny mąż stanu i pisarz, * 1845 w Małopolsce wsch. Był przez długie lata posłem na Sejm Galicyjski, posłem do austr. Rady państwa, z kolei prezesem Koła polskiego tamże, wreszcie ministrem-rodakiem. Znakomity mówca, był jednym z przywódców konserwatystów wschodnio-galicyjskich. Równocześnie wykładał, jako profesor estetyki, na uniwersytecie lwowskim, gdzie cieszył się wielką popularnością wśród młodzieży. Płodną działalność rozwijał jako pisarz w dziedzinie estetyki i historii sztuki („Studia estetyczne”, „Historia malarstwa we Włoszech”) i powieści. † 1909; 5) Karol hr., poseł galicyjski do b. Rady Państwa i sejmu, zasłużony na polu obywatelskim. Wzorowy gospodarz kniei sichowskich, delegat Gal. Tow. Łowieckiego; † 1902; 6) Włodzimierz hr., ornitolog, mecenas nauki; * 1825; marszałek krajowy Galicji 1876—77, założył we Lwowie 1880 „Muzeum im. Dzieduszyckich”, zawierające zwłaszcza bogate kolekcje przyrodnicze; wydał kilka tomów prac naukowych, sam napisał: „Nasze zwierzęta kręgowe stałe i wędrowne” (1876); † 1899.

Dziedzice, w. w pow. bielskim (woj. śląskie), wezl. st. kol. 2.950 mieszk.; kopalnie węgla, rafinerja nafty, fabr. beczek.

Dziedzictwo, zasada prawna, przyjęta we wszystkich ustawodawstwach, opartą na prywatnej własności, a więc zarówno staroży-

nych, średniowiecznych jak i nowożytnych (z wyjątkiem Sowietów), na mocy której jedna osoba wstępuje po śmierci drugiej w jej prawa majątkowe, ewentualnie i obowiązki, o ile nie są czysto osobiste (przywiązane wyłącznie do danej osoby). Osoba przyjmująca nazywa się dziedzicem, a wstępowanie w prawa zmarłej nazywa się dziedziczeniem. Dz. regulowane jest przez prawo spadkowe, stanowiące część prawa prywatnego, cywilnego. Istnieją dwie możliwości: 1) albo sama ustawa wskazuje, kto ma dziedziczyć oraz w jakiej części, jeśli wchodzi w grę kilku dziedziców; 2) albo ustawa pozostawia właścicielowi swobodę co do ustanowienia dziedzica w rozporządzeniu ostatniej woli (testamentu) i tylko w razie, gdy właściciel umiera bez testamentu, posiłkowo mają zastosowanie przepisy prawne. Krewni zstępni (dzieci, wnuki) i wstępni (rodzice, dziadkowie) są tzw. dziedzicami koniecznymi, tzn., że w razie braku rozporządzenia ostatniej woli, dzieli się między nich cały spadek, a w razie sporządzenia testamentu, nie można ich bez przewidzianej w ustawie przyczyny (np. zbrodnie, niewdzięczność wobec spadkodawcy) pominąć. Przysługuje im tzw. część obowiązkowa. Powyższe przepisy obowiązują we wszystkich współczesnych ustawodawstwach, a różnią się tylko w szczegółach. Dziedziczenie ma też znaczenie w prawie publicznym. Chodzi tu przede wszystkim o dziedziczenie praw publicznych, a więc praw do tronu lub gźdźienigdzie praw członkostwa izby wyższej (np. Izby lordów w Anglii). Mogą tu obowiązywać różne zasady, dotyczące porządku dziedziczenia. Najczęściej ma miejsce tzw. *primogenitura* (pierworodztwo), polegająca na tem, że następca jest najstarszy syn itd., a dopiero w braku krewnego zstępnego — brat. Rzadziej ma zastosowanie *majorat*, polegający na tem, że zawsze następuje najbliższy krewny, a więc syn przed bratem, ale brat przed wnukiem; trzecim sposobem następstwa jest *senjorat*, który ma miejsce wówczas, gdy następca jest zawsze najstarszy z członków rodziny.

Dziedziczenie cech nabytych. Nabytymi nazywamy cechy, powstałe w organizmie pod wpływem środowiska, podczas życia indywidualnego danego organizmu. Możliwość dziedziczenia cech takich jest zagadnieniem spornem. Należy z zagadnienia tego wyłączyć przenoszenie chorób infekcyjnych z rodziców na potomstwo, gdyż zachodzi tu najczęściej zarażenie, a nie zjawisko dziedziczności. Doświadczenia wykluczyły również możliwość dziedziczenia uszkodzeń cielesnych (np. obcięcie organu). Dziedziczenie cech nabytych mogłoby zachodzić, gdyby nowa cecha zdołała w tym samym kierunku zmienić komórki rozrodcze danego osobnika. Do tej kategorii zjawisk należałoby dziedziczenie skutków używania i nieużywania organów, czego możliwość przyjmuje bez zastrzeżeń Lamarck, Weismann zaś bezwzględnie odrzuca. Wpływy zewnętrzne mogą bezpośrednio oddziaływać

na komórki rozrodcze, zmienić ich budowę, i wtedy zmiana taka staje się dziedziczna, jak tego dowiodły liczne doświadczenia, np. nad wpływem temperatury na owady.

Dziedziczność, w biologii zjawisko występowania u potomstwa cech przodków. Nauka o dziedziczności bada mechanizm, prawa i warunki przekazywania cech dziedzicznych z pokolenia na pokolenie. Przyjmujemy obecnie, że cechy dziedziczne są wywoływane przez materialne cząsteczki, zawarte w komórkach (podług wielu badaczy w chromosomach komórek), a oznaczane zwykle jako „czynniki genetyczne”, „determinanty” lub najczęściej „geny”. Zespół genów w komórce płciowej tworzy t. zw. plazmę zarodkową („Keimplasma”, termin wprowadzony przez Weismanna) danej komórki. W przeciwieństwie do cech dziedzicznych stoją niedziedziczne. Doświadczenie uczy, że najrozmaitsze warunki zewnętrzne, jak np. odżywianie, temperatura itp., oraz urazy mechaniczne, mogą wywoływać najrozmaitsze zmiany (cechy nabyte), które jednak zwykle na potomstwo nie przechodzą; wpływy zewnętrzne zmieniają w danym przypadku tylko ciało (soma) organizmu, nie wpływają jednak na zmianę genów, ukrytych w komórkach rozrodczych danego organizmu. Czy cecha jakaś jest dziedziczna, czy nie, może pouczyć tylko doświadczenie. Prawidłowość, występującą w przekazywaniu cech potomstwu, wykazał pierwszy Mendel (1865), dlatego cały kierunek nauki, badający prawidłowość w przekazywaniu genów, zowieśmy mendelizmem. W medycynie, według pojęć obecnych, chorób zakaźnych się nie dziedziczy, dziedziczy się natomiast pewne skłonności, względnie pewne cechy budowy (np. klatkę piersiową długą i wąską), usposabiające do danych chorób. Dziecko rodziców gruźliczych, mające gruźlicę, zaraziło się gruźlicą w ciągu pierwszych miesięcy swego życia, ale z gruźlicą się nie urodziło. Również i kity się nie dziedziczy (w ścisłym znaczeniu przyrodniczym), ale się nią zarazią jeszcze w łonie matki, chorej na kitę. Natomiast ściśle dziedziczne są takie nieprawidłowości jak daltonizm, pewne zaniki mięśniowe (ob. dystrophia), zaburzenia w przemianie materji, hemofilja.

Dziedzińskie jezioro (Dziedzina), jez. w pow. dziśnieńskim (woj. wileńskie), oddzielone przemyśniami od jez. Przebrodzie.

Dziegieć (oleum cadinum, oleum Rusci), smoła, pędzona z kory brzozy; ciecz gęsta, ciemno-brunatna, swoistej woni; w medycynie ma zastosowanie w postaci maści przy leczeniu chorób skórnych.

Dzieje Apostolskie, piata z kolei księga kanoniczna Nowego Testamentu.

Dziekani (łac. decanus, franc. doyen), dosłownie: przełożony dziesięciu; najstarszy w służbie, przełożony ciała dyplomatycznego, fakultetu uniwersyteckiego; w hierarchji kościoła kat. — duchowny, sprawujący nadzór nad wykonywaniem kanonów kościelnych w okręgu, złożonym z kilku parafij. Na stanowiska dziekanów biskupi powołują zwykle proboszczów.

Dz. św. kolegium (kardynał dziekan), pierwszy z kardynałów.

Dziekoński, 1) Józef Pius, architekt polski, * 1844 w Płocku. Poświęcił się budownictwu kościelnemu; budował przeważnie w stylu neogotyckim. Z pomiędzy mnóstwa wykonanych przezeń budowli w całej Polsce, najważniejszych w Warszawie: powiększenie kośc. św. Aleksandra, kościół na Woli, kośc. św. Florjana na Pradze, kośc. św. Zbawiciela i in.; 2) Józef Bohdan, powieściopisarz, * 1816 w Warszawie, † 1852 w Paryżu. Studja uniwersyteckie w Dorpacie i Królewcu. Należał do tzw. „cyganerii warszawskiej”. W 1846 wyjechał do Paryża. Był wyznawcą towianizmu. W 1848 związał się do legjonu włoskiego Mickiewicza. Resztę życia spędził w Szwajcarii, gdzie zarabiał na życie po części jako rytmownik, po części jako malarz jarmarczny. Wydał oddzielnie: „Wspomnienia i marzenia Bogdańskiego” i „Sędziwój”.

Dzielenie, działanie arytm., polegające na wyznaczaniu ilorazu liczb (ob. Iloraz). Liczba, którą dzielimy — dzielna; liczba, przez którą dzielimy — dzielnik. Dzielenie jest działaniem odwrotnem względem mnożenia

$$\frac{a}{b} \cdot b = a.$$

Dzielna, ob. Dzielenie.

Dzielnik danej liczby (odcinka, wielkości), każda liczba, przez którą dana liczba jest podzielna, np. 3 jest dz. 6-ciu (ob. Podzielność). Kilka danych liczb naturalnych posiada zawsze wspólne dzielniki (np. 1), wśród nich zaś jeden największy — największy wspóln. dz. Dwie liczby naturalne, których jedynym wspólnym dz. jest 1 — liczby względnie pierwsze. W innym znaczeniu dzielnik, ob. Dzielenie.

Dzielność (sprawność), stosunek pracy do czasu, w ciągu którego ta praca została wykonana. Jednostką teoretyczną dzielności jest erg na sekundę ($\frac{\text{erg}}{\text{sek.}}$), jednostką praktyczną koń parowy tj. 75 kilogrammetrów na sekundę. Wymiar d. w układzie bezwzględny: $\left[\frac{\text{m.}^2}{\text{ts.}} \right]$. W technice koń parowy oznacza się zwykle przez HP.

Dzielność promieniowania, stosunek ilości energii promienistej, wysyłanej na wszystkie strony, do czasu, w ciągu którego ta energia została wysłana. Teoretyczną jednostką d. promieniowania jest erg na sekundę ($\frac{\text{erg}}{\text{sek.}}$). Jednostką praktyczną, służącą do określania dzielności źródeł światła jest świeca (ob. Fotometria).

Dziennik, ob. czasopismo.

Dzień, przeciąg czasu, w którym Słońce znajduje się nad poziomem danej miejscowości. Długość dnia zależna jest od oddalenia miejscowości od równika. Na równiku dzień i noc przez cały rok mają jednakową długość, na biegunach dzień i noc trwają po pół roku. W innych miejscach Ziemi dwa razy do roku, tj. 21. III. i 23. IX. jest zrównanie dnia z nocą.

Dzierlatka, ob. *Galerita cristata*.

Dzierzbicki, 1) Antoni, malarz i dekorator polski, * 1887. Kształcił się w Warszawskiej Szkole Rysunkowej, następnie zaś w Krakowie i Monachjum. W 1910 został laureatem konkursu na urządzenie i dekorację kaplicy Sobieskiego w kościele na Kahlenbergu pod Wiedniem; 2) Stanisław, działacz społeczny i polityczny, * 1854; studja w Gandawie; czynny w Tow. Kred. Ziemiem, w Centr. Tow. Rolniczem, założyciel i prezes Tow. Ubezpieczeń „Snop”, autor wielu prac z dziedziny rolnictwa i gospodarstwa rolnego, 1916 członek Tymczasowej Rady Stanu, minister rolnictwa w dwóch gabinetach, Kucharszewskiego i Steczkowskiego; † 1919.

Dzierzgi, paprocie wodne, ob. *Hydropterydes*.

Dzierzgoń lub **Kiszpork** (niem. Christburg), m. w pow. sztumskim w Prusiech wsch. (Niemcy) nad rz. Dz., 3.000 mieszk., szczytki zamku.

Dzierzgowski Szymon, chemik-fizjolog, * 1866, † 1928; studja w Zurichu; pracował naukowo zrazu w Bernie; od 1891 w Petersburgu, od 1918 w Warszawie; ogłosił szereg prac specjalnych.

Dzierzkowski Józef, powieściopisarz i publicysta, * 1806 na Wołyniu, † 1865 we Lwowie. Był skryptorem w Zakładzie Ossolińskich. Brał udział w powstaniu 1831. Osobno wydał: „Kuglarze”, „Obrazy z życia i podróży”, „Powieści z życia towarzyskiego”, „Dla posagu”, „Salon i ulica”, „Szpicrut honorowy”, „Okolice Galicji”, „Uśmiech szydercy”, „Samuel Zborowski”, „Powieść o życiu poety”, „Rodzina w Salonie”, „Górale”, „Znajda”, „Dwaj bliźnięta”, „Skarbiec”, „Wieniec cierniowy”, „Wielkie nadzieje”, „Z życia aktora polskiego”, „Król dziadów” i inne.

Dzierzłów lub **Dyrłów** (niem. Rügenwalde), m. w Pomeranii pruskiej, przy ujściu Wieprza do Bałtyku, st. kolej., 5.600 mieszk.; handel półgęskami.

Dzierżanowska Maria, działaczka oświatowa, ogłosiła szereg podręczników dla ludu i młodzieży; † 1908.

Dzierżon Jan ks., sławny pszczelarz polski, * 1811 pod Kluczborkiem, proboszcz w Karłowicach pod Opolem na Śląsku; całe życie poświęcał studiom nad hodowlą i życiem pszczół; ogłosił w jęz. niemieckim kilka prac z tej dziedziny; † 1906. Wynałazł rodzaj ula, zw. **dzierżonem**.

Dziesięcina w Polsce, danina na rzecz kościoła, pierwotnie składana w zbożu, miodzie etc., potem także w pieniądzu. Pierwsze wiadomości o dz. z XII w.

Dziesięć (symbol 10), liczba naturalna, będąca zasadą przyjętego powszechnie dziesiętnego systemu numeracji (ob. System numeryczny). Dziesiętne logarytmy, ułamki (ob. Logarytm, Ułamek).

Dziesiętna waga służy do ważenia przedmiotów ciężkich i mających znaczną objętość. Szalka dla ciał ważonych zastąpiona tu jest

przez platformę. Ramię siły (odważników) jest dziesięć razy dłuższe od ramienia oporu (ciała ważonego), dzięki czemu, w przypadku równowagi, ciężar ciała ważonego równy jest dziesięciokrotnemu ciężarowi odważników.

Dziesiętna miary, układy miar, w których jednostka wyższa jest dziesięć razy większa od niższej. Naprzykład miary metryczne (ob.).

Dziewanna, ob. *Verbascum*.

Dziewanna, dawna bogini łowów, czczona przez naszych przodków; nazwa urobiona pod wpływem nazwy Diana.

Dziewica Orleańska, **Joanna d'Arc**, córka wieśniaka, * 1412 w Dom-Rémy; w 13 roku życia pierwsze widzenie skłoniło ją do służbów dziewictwa. Większa część Francji była wówczas w ręką Anglików i sprzymierzonych z nimi Burgundów; w prowincjach pld. trzymał się jeszcze delfin Karol (VII). „Świetlane głosy” kazały D. stanąć w obronie delfina i, obłożonego wówczas przez Anglików, Orleanu; po uznaniu jej posłannictwa przez Karola, stanęła na czele wojska, wdarła się do miasta (29. IV. 1429) i oswobodziła je. Odtąd szła drogą zwycięstwa, aż doprowadziła do ukoronowania delfina. Wśród dalszych walk, zniechęcona intrygami dworskimi, udała się z małym oddziałem na pomoc miastu Compiègne. Schwytana przez Burgundów i wydana Anglikom, stawiona została w Rouen przed sąd duchowny biskupa Cauchon, oskarżona o czary i kacerstwo. Proces skończył się po 4 miesiącach skazaniem na karę stosu; spalono ją 31 maja 1431. Za staraniem rodziny wznowiono proces w r. 1450 i w r. 1456 uznano ją za niewinną i wystawiono w Orleanie i Rouen pomniki. Dokoła osoby J. d'A. rozwinęła się b. bogata literatura francuska, niemiecka (F. Schillera tragedia: „Die Jungfrau von Orléans” i polska K. Libelta monografia: „Dziewica Orleańska”).

Dziewicza błona (Hymen), fałd błony słuzowej, kształtu najczęściej półksiężycowatego lub pierścieniowatego, znajdujący się u dziewcząt przy ujściu pochwy.

Dziewicze wyspy (ang. Virgin Islands), grupa 100 wysp w Antylach Małych, 658 km², 50.000 mieszk. (murzynów i mulatów); dzielą się na wyspy Dziewicze 1) W. Brytanii, 147 km², bawełna, trzcina cukrowa; 2) wyspy Dziewicze St. Zj. Am. Płn., dawn. Duńskie Indie zach., zakupione od Danii w 1917; stolica Charlotte Amalie na wyspie Św. Tomasza, 359 km², rolnictwo, bawełna; 3) wyspy Culebra i Vicques, zdobyte przez St. Zj. Am. Płn. w wojnie z Hiszpanją w 1899.

Dziewierz, w dawniejszym języku polskim: brat męża, szwagier.

Dziewięciornik, ob. *Parnassia*.

Dziewiętnia, w. w pow. święciańskim (woj. wileńskie) nad Wilją, niegdyś posiadłość, siedziba i miejsce śmierci (1861) Ignacego Chodźki, który tu napisał „Obrazy litewskie”.

Dziewin, ob. *Magdeburg*.

Dzieworództwo (Parthenogenesis), rozwój zarodków z jaj niezapłodnionych, występujący u wielu skorupiaków i owadów. Rozwój parten-

genetyczny może występować naprzemian z rozwojem zwykłym (przez zapłodnienie). U pszczoł i niektórych innych błonkówek występuje dzieworództwo fakultatywne, gdyż królowa obok jaj zapłodnionych składa i niezapłodnione; z tych ostatnich wylęgają się samce (trutnie). Dz. sztuczne, pobudzanie do rozwoju jaj, normalnie wymagających zapłodnienia, zapomocą stosowania rozmaitych czynników zewnętrznych (np. zapomocą nakłócia jaja lub zanurzenia do odpowiednio sporządzonych płynów). Dz. sztuczne badał między innymi przyrodnicy: amerykańnin Jacques Loeb oraz francuz Yves Delage.

Dziwosłęb, w dawnym prawie słowiańskim pośrednik przy zawieraniu małżeństwa, dokonywujący połączenia młodej pary. Z czasem rola jego przeszła na swatów, starostów i starszych drózbów; stąd dziś dziwosłęb oznacza swata.

Dziwulski, 1) Eugenjusz, fizyk polski, * 1842, † 1889. Oprócz prac z fizyki ogłosił szereg prac, dotyczących jezior polskich; 2) Stefan, prawnik i ekonomista, * 1876; studja w Warszawie i Berlinie; od 1905 redaktor i wydawca „Ekonomisty”, 1914 sekretarz generalny Komitetu Obywatelskiego, 1917 członek Tymczasowej Rady Stanu; ogłosił (1912) tom 1-szy monografii o Warszawie, nadto: „Polska myśl ekonomiczna na Wszechnicy Wileńskiej” (1919), „Siły gospodarcze Państwa Polskiego” (1920), „Wyniki plebiscytu na Górnym Śląsku” (1921) i in.

Dzięcioł, ob. *Picidae*.

Dziegiel, ob. *Angelica*.

Dzik, ob. *Sus scrofa*.

Dzikie Pola, w XVII w. nazwa stepów po obu brzegach Dniepru, sięgających morza Czarnego, niezamieszkałych z powodu częstych napadów tatarskich i tureckich.

Dzikowski Stanisław (pseud. Drzazga), literat i publicysta, * 1884 we Lwowie. Wydał: „Rok wojny w Warszawie”, „Drogami wojny”, „Gracz”, powieść.

Dzików, w. w pow. tarnobrzskim (woj. lwowski), zamek Tarnowskich z biblioteką i galerią obrazów.

Dziobak, ob. *Ornithorhynchus anatinus*.

Dziobak nadmorski, ob. *Cakile maritima*.

Dzioborożce (*Bucerotidae*), nazwa rodziny ptaków; rząd: łażące (*Coraciiformes*). Rodzina ta odnacza się dziobami olbrzymich rozmiarów, ponad którymi jest osadzona rogowata narośl, zawierająca komory powietrzne. D. mieszkają w lasach, żywią się owocami i owadami. Gnieźdzą się w dziuplach drzew. Samiec zalepia otwór dziupli na czas lęgu, pozostawiając małą szczelinę, przez którą karmi samicę. Samica, po wykluciu młatych, wyszedłszy z dziupli, zakleja ją aż do czasu, gdy podrosną młate. *Buceros rhinoceros* (dzioborożec grzebieniasty), Malakka, Jawa, Borneo, Sumatra; *Bucorvus cafer* (dzioborożec włęślorogi), Afryka pld.

Dziób, ostre zakończenie części przedniej

statku; w zoologii: bezzębne szczęki ptaków, pokryte twardą rogową powłoką.

Dziryt, oszczep do rzucania o cienkim grocie.

Dzisna, 1) jez. w pow. brasławskim (woj. wileńskie), 23,2 km², wypływ rz. Dz.; 2) lub Dzi-sienka, l. dopływ Dźwiny, ujście pod m. Dz., dług. 155 km., spław trudny; 3) m. pow. (woj. wileńskie) na l. brzegu Dźwiny przy ujściu Dz., 4.500 miesz.

Dzیتwa, pr. dopływ Niemna, z pow. lidzkiego, ujście pod Bieniewiczami, dług. 94 km.

Dziurawcowate, ob. *Guttiferae*.

Dziurawiec, ob. *Hypericum*.

Dziurów lub **Dżurów**, w. w pow. śniatyńskim (woj. stanisławowski), kopalnia węgla brunatnego.

Dziwerówka, strzelba, której lufy są zrobione ze stali damasceńskiej, dziwerowanej w żyłki; lufa taka powstaje skutkiem skręcania drutu stalowego i żelaznego naokoło żelaznego pręta i kucia tych zwojów w ogniu, aż się wszystkie druty spoją razem.

Dziwiński Placyd Zasław, współczesny matematyk polski, * 1851, uczeń Weierstrassa i Kroneckera; habilitowany na politechnice lwowskiej (1885), został profesorem tej uczelni (1887); w r. 1926 otrzymał tytuł profesora honorowego politechniki lwowskiej.

Dziwożony, w podaniach ludowych: bądź rusalki, piękne dziewczęta leśne, kuszące młodzińców, bądź istoty brzydkie i złośliwe. Odpowiadają dawnym słowiańskim wilom i brzeżiniom.

Dzwon pod względem akustycznym jest wygiętą płytą, drgającą i wydającą dźwięk wskutek uderzeń młotką metalowego, tzw. serca. Serce może uderzać w dzwon od wewnątrz, jak przy dzwonach wieżowych, albo od zewnątrz, przy dzwonach mniejszych. Dzwony w charakterze instrumentów nie pojawiają się w muzyce często. Ważne zadanie spełniają w Wagnerowskim „Parsywalu”. Użył ich także Puccini w „Tosce”. Bywają zastępowane niekiedy przez specjalne okragłe instrumenty blaszane. W dawnych czasach ulubione były we Francji, Belgii i Holandji t. zw. „Carillon” a w Niemczech „Glockenspiel”, przyrządy wygrywające na dzwonach melodie z wież kościelnych.

Dzwoniec, ob. *Fringilla*.

Dzwonkowate, ob. *Campanulaceae*.

Dzwonkowce, ob. *Campanulinae*.

Dżabalpur (ang. Jabulpore), m. okręgowe w środk. Indjach bryt., wez. kol., 109.000 mieszkańców (²/₃ braministów); handel wyrob. bawełnianymi i dywanami.

Dżaina, (ang. Jaffna), m. na wyspie D., na pln.-wsch. od Cejlonu, z którym jest połączona koleją; 42.000 miesz. (Tamilów); w XVII i XVIII w. osada holenderska; uprawa tytoniu, palmy.

Dżaina, wyznawcy religii, pokrewnej buddyzmowi, w Indjach; w 1911 liczba ich wynosiła tam ok. 1.250 tys.

Dżaipur (ang. Jaipur), stol. państwa hołdown. D. w Radżputanie (Indie bryt. pln.-zach.), wezł. st. kol., 120.000 miesz. (69% braministów, 25%

mahometan); muzeum, farbiarnie, wyroby wełniane.

Dżalandar (ang. Jallundur), m. w prow. Pendżab (Indje bryt.), 69.500 mieszk. (60% mahometan); uprawa bawełny, ryżu, trzciny cukrowej.

Dżalawar (ang. Jallavar), państwo hołdown. w Radżputanie (Indje bryt.), 7.881 km², 400.000 mieszkańców.

Dżamalar, szczyt w Himalajach, 7.300 m.

Dżambi, 1) (holend. Djambi), rz. na wsch. Sumatrze, dług. 800 km.; 2) sułtanat hołdown. na Sumatrze (Indje wsch. holend.), 48.649 km², 233.500 mieszk.; stol. D.

Dżami Mewłana, właśc. Abdur Rahman ibn Ahmed, poeta perski, *1414, †1492. Najważniejsze poezje epiczne: „Jusuf i Zulejcha“, „Leila i Medżnun“ i inne.

Dżanagarh (ang. Junagarh), stol. państwa hołdown. w prow. bombajskiej (Indje bryt.), 35.000 mieszk.; w pobliżu góra Dżinrar ze świątyniami.

Dżanpur (ang. Jaunpur), m. okręg. w prow. Agra-Oudh (Indje bryt.), 45.000 mieszk.

Dżanzi (ang. Jhansi), m. w prow. Agra-Oudh (Indje bryt.), 70.000 mieszk.

Dżarbekr, ob. Diarbekr.

Dżaul, ob. erg.

Dżawza, gatunek psów podobnych do małych setterów, używany na Pamirze do polowania z sokołami.

Dżdżownica (Lumbricus), ob. Oligochaeta.

Dżebel Szamar, góry w Arabji środk., szczyt Fara 1.400 m.; u stóp gór oazy, pom. innemu Hail, stol. państwa Wahabitów, 200.000 mieszk. (koczowniczych Beduinów); owoce, palmy.

Dżehol (ang. i franc. Jehol, chińskie Czengte), m. w prow. Czili (Chiny płn.-wsch.) nad rz. Luan-ho, 200.000 mieszk.; rezydencja cesarzów dynastji mandżurskiej, pałace i park (70 km²).

Dżelal ed-din Rumi poeta mistyczny perski, *1207 w Balkh, †1273. Najważniejsze dzieła: „Mesnewi“ poemat moralno-alegoryczny w duchu panteistycznym; „Dywan“. Złożył zakon derwiszów-mystyków „Mewlewī“.

Dżemal Pasza Ahmed, *1873. 1913—18 minister marynarki w Turcji. 1915—18 wódz armji syryjskiej.

Dżemsonit, minerał Pb₂Sb₂S₃ rombowy; szarawo-szary. Znany w Kornwalji i w Nerczyńsku.

Dżengis - Chan, tytuł Temudżyna, wielkiego zdobywcy mongolskiego, który w 1211 zdobył Pekin, 1218—21 Turkiestan, 1221—22 północno-zachodnie Indje. W 1224 państwo jego uległo podziałowi.

Dżerba (franc. Djerba), wyspa w zatoce Małej Syrty (Tunis), 1.050 km², 32.000 mieszk. (Berberów); żywno, oliwki, daktyle.

Dżerid (Bładel), franc. Djerid, 4 oazy w Tunisie (Afryka płn.), 980 km², 30.000 mieszkańców; palmy daktylowe.

Dżeziret Assuan (ang. Elephantine), wyspa w pierwszej katarakcie Nilu pod Assua-

nem w Egipcie górnym; ruiny staroegipskiego m. i twierdzy.

Dżibuti (franc. Djibouti), stol. franc. Somalisu, 8.500 mieszk.; kolej do Adis-Abeba, handel z Abisynją.

Dżidda, m. portowe nad m. Czerwonem, w Arabji zach. (Hedżas), port Mekki, 30.200 mieszk.; handel, wywóz skór i dywanów.

Dżidżeli (franc. Djidjelli), m. port. w Algierji, 6.400 mieszk.

Dżihan, staroż. Pyramos, rz. w płd.-zach. Azji Mniejszej; wypływa z Taurusu armeńskiego, 350 km. długości, żeglowna.

Dżilam (ang. Jhelum), staroż. Hydaspes, pr. dopływ rz. Czinab w Indjach bryt.; wypływa z Kaszmiru, dług. 800 km.

Dżilolo (holend. Djilolo, Halmahera), wyspa w Molukach (Indje holend.), 17.998 km², 125.000 mieszk.; gł. port D.

Dżodpur (ang. Jodhpur), państwo hołdown. w Radżputanie (Indje bryt. płn.-zach.), 96.979 km², 1.842.000 mieszk.; stol. D., 73.500 mieszk.

Dżof, 2 grupy oaz w Arabji płn. i płd.-zach.

Dżofra (włosk. Giofra), oaza w Trypolitani, 2.000 km², 8.000 mieszk. (Berberów); ryż, jęczmień, daktyle, owoce; stol. Sokna.

Dżohor (ang. Johore), państwo malajskie pod protektorem bryt., na płd. krańcu półwyspu Malakka (Indochiny), 19.400 km², 282.250 mieszkańców (Malajów mahom., Chińczyków, Indusów); lasy dziewicze, wywóz pieprzu, herbaty, kawy, kauczuku; stol. D. Bharu.

Dżokżokarta (holend. Djokjokarta), stol. państwa hołdown. w płd. części Jawy (Indje wsch. holend.), 104.000 mieszk.; państwo D. 3.109 km², 900.000 mieszk.; równina lesista, otoczona wulkanami; kawa, trzcina cukr., tytoń.

Dżonka, jednomasztowy lub dwumasztowy statek chiński.

Dżuba (ang. Juba, włosk. Giuba), rz. w Somalisie (Afryka wsch.); wypływa z Abisynji płd., wpada do oc. Indyjskiego, dług. 1.200 km.; w lutym 1920 odstąpiła W. Brytanja Giubaland na pr. brzegu D. Włochom, z portami Kismaju i Port Dunford.

Dżuf, zach. część Sahary, najmniej znana.

Dżuma (mór, zaraza morowa), choroba zakaźna, wywoływana przez prątek dżumy (bac. pestis). D. występuje w trzech postaciach: 1) gruźlicowej - dymnicowej; 2) płucnej i 3) skórnej. Roznosicielami d. są przeważnie szczury, ludzie zarażają się przez pchły i moskity. W wiekach średnich epidemie dżumy dziesiątkowały ludność Europy; obecnie, dzięki środkom ochronnym, d. panuje tylko w Azji (w Indjach).

Dżumna (ang. Jumna), pr. dopływ Gangesu (Indje bryt.), dług. 1.400 km.; żeglowny; wypływa z Himalajów.

Dżungaria, zach. część Mongolji (Chiny), wyżyna pustynna; przechodzi w nizinę Turanu, zw. „Bramą Dżungarską“; dawniej przejście ludów koczowniczych do Turanu, Indyj i Europy.

Dżungla, nazwa nadawana w Indjach wielkim obszarom, pokrytym nieprzebytymi lasami i tra-

wami, pełnemi dzikich zwierząt, węzów jadowitych i owadów.

Dźurdzura, łańcuch górski w Algierji (Afryka pñ.), pomiędzy rz. Isser i m. Bidżaja; szczyt Lella Chedidża, 2.308 m.

Dźwięk, wrażenie słuchowe, wywołane za pośrednictwem ucha przez fale powietrza.

Dźwig, ob. dźwignica.

Dźwigar, inaczej belka. W budownictwie dż. nazywa się zwykle belki żelazne, służące do przykrywania stropów etc.

Dźwigarka, winda śrubowa.

Dźwignia (drag, drażek), najważniejsza z maszyn prostych. W najprostszej postaci jest to sztywny pręt, podparty w jednym punkcie. Jeżeli punkty przyczepienia sił, działających na d., leżą po obu stronach punktu podparcia, d. jest dwuramienna, jeżeli zaś po jednej stronie, d. jest jednoramienna. Ramieniem siły nazywa się odległość prostopadła punktu podparcia od kierunku działania siły. Iloczyn z siły przez jej ramię nazywa się momentem statycznym siły. W przypadku równowagi, suma momentów statycznych sił, starających się obrócić d. w jednym kierunku, jest równa sumie momentów sił, sta-

rających się obrócić d. w kierunku przeciwnym; prawo momentów statycznych. Z prawa tego wynika, że można, zapomocą d., siłą mniejszą zrównoważyć siłę tyle razy większą, ile razy ramię siły mniejszej jest dłuższe od ramienia siły większej. Zastosowania d. dwuramiennej: waga, nożyczki, obcigi i t. d.; zastosowania d. jednoramiennej: dzia-
dek do orzechów, taczki i t. d.

Dźwignica, maszyna służąca do podnoszenia i przenoszenia ciężarów.

Dźwina (ros. Siewiernaja D.), rz. w pñ. Rosji, z zlewu Suchony i Juga w gub. wologodzkiej, ujście pod Archangielskiem do m. Białego; z dopływem Wyczegda; 1.780 km. dług.; słowna latem.

Dźwina (ros. Zapadnaja Dwina, niem. Düna, łot. Daugawa), rz. płynąca z jez. Dzwina do Bałtyku, zatoki Ryskiej, 970 km.; żeglowna, spław drzewa, zboża i lnu; tworzy granicę polsko-rosyjską i polsko-łotewską.

Dźwinogród, m-ko w pow. borszczowskim (woj. tarnopolskie), średniowieczny gród Zwinhorod.

Dźwińsk, ob. Dyneburg.

E

E, piąta litera alfabetu; w muzyce 3-ci ton (stopień) diatonicznej skali C-dur; na kompasie i w meteorologii międzynarodowej E = East (ang.) albo Est (franc.) — wschód; liczba e — ob. Logarytm.

Eagle (wym. iigl), główna moneta złota St. Zj. Am. Pñ., równa 10 dolarom; oprócz tego bija sztuki po 2, pół i ćwierć eagle.

Ealing, m. w hr. Middlesex (Anglja pñ.-wsch.), 68.000 mieszk., 9 km. na zach. od Londynu.

Earl, stara nazwa anglo-saska i nordyjska (jarl), oznaczająca tyleż, co comes, princeps, t. j. arystokracja wojskowo-urzędnicza w Anglii i Skandynawii.

Earlestown, m. fabr. w hr. Lancaster (Anglja pñ.-zach.), 9.000 mieszk.

Earlom Richard, rytownik angielski, * 1743 w Londynie, † 1822. Ucznił Cipriani'ego, od którego przejął technikę mezzotinty, akwaforty i suchorytu. Znane portrety: „Rubens z żoną“, „Rembrandt“ i in.

Earn, jez. w hr. Perth (Szkocja środk.), 11 km²; przepływa przez nie rz. E., wpadająca do zatoki Tay m. Pñ.

East Africa (British), ob. Afryka wsch. bryt. Kenia i Uganda.

Eastbourne, m. w hr. Sussex (Anglja pñ.-wsch.), nad kanałem La Manche, 62.000 mieszkańców; kąpiele morskie.

East Chicago, m. przemysł. w stanie Indiana (St. Zj. Am. Pñ.), 36.000 mieszk. (6.100 Polaków).

East Cleveland, m. przemysł. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Pñ.), 27.300 mieszk.

East Ham, m. w hr. Essex (Anglja pñ.-wsch.), 143.300 mieszk.; pñ.-wsch. przedmieście Londynu.

Eastlake Charles Lock, wybitny malarz angielski, * 1793 w Plymouth, † 1865 w Pizie; prezes londyńskiej Akademii sztuk pięknych, dyrektor Galerji narodowej; tematy historyczne i rodzajowe.

East Liverpool, m. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Pñ.), nad rz. Ohio, 23.600 mieszk.

East London, m. w Kraju Przylądkowym (Unja Pñ. Afryki), 34.590 mieszk., port woj. i handl., wywóz skór.

East Lothian (Haddington), hr. w Szkocji pñ.-wsch.; rolnictwo, kopalnie węgla, rybołówstwo; stol. Haddington.

East Main, rz. w Labradorze (Am. Pñ.); wpada do zatoki Jamesa; wodospady; 640 km. długości.

Easton, m. we wsch. Pensylwanji (St. Zj. Am. Pñ.), nad rz. Delaware, 34.800 mieszk.; kopalnie węgla i cynku, przemysł metalurgiczny.

East Orange, m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Pñ.), 50.000 mieszk.

East Providence, m. w stanie Rhode Island (St. Zj. Am. Pñ.), 22.000 mieszk.

East River, cieśnina morska dług. 28 km., pomiędzy wyspą Long Island Sound a kontynentem Am. Pñ., z miastem New York. Na wyspie leży przedmieście Brooklyn; 3 mosty wiążące.

East St. Louis, m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Missouri, 66.800 mieszk. (3.500 Polaków).

Eau (franc.), woda; **eau de Cologne** (woda kolońska) woda aromat. z oczyszczonego spirytusu i olejków aromatycznych: pomarańczowego (z kwiatu), rozmarynowego, bergamotowego i innych, wynaleziona w Kolonii przez Farinę; **e. forte**, płyn używany w miedziornictwie; **e. de Luce**, roztwór oleju bursztynowego w amoniaku, środek do wachania, wzmacniająca nerwy; **e. de quinine** (woda chinowa), środek na włosy ze spirytusu i chininy.

Eaux-Bonnes, miejscowość kąpielowa w okręgu Oloron, dep. Niższych Pirenejów (Francja płd.-zach.); posiada sześć źródeł siarczanych od 12 do 33° C.

Eaux-Chaudes, miejscowość kąpielowa w dep. Niższych Pirenejów (Francja pł.-zach.), posiada siedem źródeł siarczanych od 10 do 34° C.

Ebbw-Vale, osada przemysł. w hr. Monmouth (Walja płd.wsch.), 25.000 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł metalurg.

Eberhardt Julian, inżynier komunikacji, * 1867; studja w instytucie dróg i komunikacji w Petersburgu; pracował w kolejnictwie na kolei Nadwiślańskiej; 1919 minister komunikacji, potem wiceminister tegoż ministerjum.

Ebermann Ludwik, inżynier-doktor, profesor Szkoły Politechnicznej we Lwowie; konstruktor i wynalazca w dziedzinie szybkobieżnych motorów spalinowych.

Ebers Georg, egiptolog i powieściopisarz niemiecki; * 1837, † 1898. Napisał: „Papyros Ebers” (1875); „Durch Gozen zum Sinai”; „Aegypten in Wort und Bild” (1878—9); „Aegypt. Studien” (1900), oraz powieści: „Eine ägypt. Königstochter”; „Uarda”; „Homo sum” i in.

Eberswalde m. pow. w rej. poczdamskiej w Brandenburgii (Prusy), nad kanałem Finow w pobliżu drogi wodnej Berlin-Szczecin; 27.300 mieszk., akademja leśnictwa, źródła żelaziste, warsztaty kolejowe, huty żel., papierne, fabryki linoleum. Głośne znalezisko w 1913 skarbu naczyń złotych, pochodzących z IX—VIII w. przed Nar. Chr.

Ebert Friedrich, niemiecki działacz socj.-demokratyczny, * 1871, † 1925. Z zawodu siodłarz; 1912 został przewodniczącym partji socj.-demokrat. Niemiec. Wraz z Scheidemannem i Noskem pchał partję socj. dem. w kierunku współdziałania z rządem. Po przewrocie listopadowym 1918 został kanclerzem, a w lutym 1919 prezydentem republiki. Stał na stanowisku współdziałania z centrowymi partjami mieszczańskimi i niedopuszczenia ani do restauracji monarchji, ani do przewrotu komunistycznego.

Ebingen, m. w Wirtembergii (Niemcy), 11.450 mieszk.; wyroby trykotowe, garbarnie.

Ebjoniel (hebr.), dosł. ubodzy, sekta żydowsko-chrześcijańska, która istniała aż do V w. i używała tzw. ewangelji ebjonitów. E. uznawali tylko ewangelję Mateusza, a odrzucali ap. Pawła. W nauce dzielili się na 2 grupy, z któ-

rych jedna nie uznawała boskości Jezusa, a wobec zakonu zajmowała liberalne stanowisko.

Ebn albo **Ibn** (arabsk. = syn), kładzie się przed arabskimi imionami własnymi.

Ebner-Eschenbach Marie, poetka niemiecka, * 1830, † 1916, autorka nowel i aforyzmów („Aphorismen”, „Parabelo, Märchen und Gedichte”) i in.

Ebonit, kauczuk ogrzany z siarką w znaczniejszej ilości (25—40%), ciało twarde; duże zastosowanie w przemyśle jako zły przewodnik elektryczności.

Ebro, staroż. Hiberus, rz. półwyspu Iberyjskiego w płn.-wsch. Hiszpanji; wypływa z gór Kantabryjskich, uchodzi do m. Śródziemnego przez Aragonję, użyżnianą licznymi kanałami; 750 km dług., delta 400 km², mało żeglowna.

Ebstorfska mapa, kolistą mapą Ziemi z XIII w., pochodząca z klasztoru w Ebstorf, obecnie w muzeum w Hanowerze; jedna z największych i najciekawszych map średniowiecza.

Ebulicja, wrzenie, kipienie, powstawanie pęcherzy.

Ebuljoskop, przyrząd służący do wyznaczania ciężaru cząsteczkowego ciała, rozpuszczonego na podstawie podwyższenia punktu wrzenia roztworu (prawo Raoult'a). Stosuje się do wielu innych badań, np.: oznaczenia stałej równowagi chemicznej, stopnia uwodnienia jonów etc.

Ebuljoskopja, metoda wyznaczania ciężaru cząsteczkowego z pomiaru podwyższenia temperatury wrzenia roztworu.

Ebur (łac.), kość słoniowa; **e. ustum**, kość słoniowa palona, farba czarna, b. delikatna.

Eburonowie, szczep w Galji belgijskiej w okolicy dzisiej. Tongern, wytopiony przez Cezara 53 przed Nar. Chr.

Eça de Queiroz José Maria, podróżnik i powieściopisarz portugalski, twórca naturalizmu w literaturze portugalskiej, * 1845, † 1900.

Ecarté (franc.), rodzaj dwuosobowej gry w karty.

Ecballium elaterum, tryskacz sprężysty, roślina z rodziny dyniowatych (Cucurbitaceae), rosnąca w połudn. Europie; hodowana też i w ogrodach dla dziwnej właściwości owoców, podobnych do małych ogórków, które, po dojrzaniu oderwane, wyrzucają gwałtownie nasiona wraz z sokiem; dawniej środek leczniczy.

Ecbasis captivi (ucieczka więźnia), najdawniejszy poemat zwierzęcy średniowiecza, napisany wierszem łacińskim w X w.

Ecbatana, ob. Ekbatana.

Eccard Johannes, kompozytor niemiecki, * 1553 w Mühlhausen, † 1611 w Berlinie. Reprezentant rozkwitu wielogłosowej muzyki protestanckiej; stworzył typ nowej formy (zw. Festlied) w swoich pieśniach 5-głosowych. Był uczniem Orlanda di Lasso; tworzył pod wpływem włoskiej i niderlandzkiej szkoły.

Ecballium (na prawo owoc).

Eccarius Georg, krawiec i działacz społeczny niemiecki, *1818. W 1846 przeniósł się do Londynu. Jako członek londyńskiej gminy „Związku Sprawiedliwych“, zetknął się z Karolem Marksem i pod jego wpływem porzucił utopijno-socjal. kierunek tajnego stowarzyszenia wraz z Karolem Schapperem, Henrykiem Bauerem, Józefem Mollem i Karolem Pfänderem odegrał wybitną rolę w międzynarodowym ruchu robotniczym. 1864 brał czynny udział w założeniu „Międzynarodowego Stowarzyszenia Robotników“ (I-ej Międzynarodówki), a w r. 1867 został generalnym sekretarzem tej organizacji. Pisywał w „Neue Rheinische Zeitung“ i w „Red Republican“; w 1866 został redaktorem odpowiedz. „Common Wealth“. Oddzielnie wydał: „A Working Man's Refutation of Stuart Mill“ (1867).

Ecce homo, „oto człowiek“, słowa Pilata, ukazującego ludowi Chrystusa w koronie cierniowej; słynny obraz malarza Guido Reni.

Ecchymosis (greck.), wybroczynki, krwawienia punktowe na skórze, blonach śluzowych lub surowiczych.

Eccles, m. w hr. Lancaster (Anglia pñ.-zach.), nad rz. Irwell, przedmieście Manchesteru, 44.300 mieszkańców; przemysł bawełniany i żelazny.

Ecclesfield, m. fabr. w hr. York (Anglia pñ.), 22.400 mieszk.; fabr. papieru, płótna i noży.

Ecclesia (łac. z greck.), kościół; e. mater: k. macierzysty; e. filialis: k. filjalny, e. militans: k. wojujący; e. patiens: k. cierpiący (dusze w czyśćcu); e. triumphans: k. zwycięski (dusze w niebie); zebrania ludowe w dawnych państwach greckich, rozstrzygające w sprawach publicznych; w Atenach uczestniczyć w nich mogli obywatele od 20-go, w Sparcie od 30-go roku życia.

Eccremocarpus, pnącź ozdobny, rodz. Bignoniaceae; w Chile i Peru.

Échange (franc.), wymiana.

Échappade, błąd w miedziorycie, spowodowany osunięciem się rylca.

Échappement (fran.), wychwyt czyli hamulec w mechanizmach zegarowych.

Écharpe (franc.), szarfa.

Échauffement (franc.), rozgrzanie, rozgorączkowanie.

Échec (franc.), szach (w grze w szachy).

Echegaray José, polityk, matematyk i w późniejszym wieku wybitny autor dramatycznych hiszpańskich, *1833, †1916 w Madrycie. Obok prac naukowych napisał 50 dramatów, z których najsłynniejsze: „La esposa del ven-

gador“, „El gran Galeoto“. W 1904 otrzymał nagrodę Nobla.

Echelle (Col de l'), przełęcz w Alpach Wysockich pomiędzy doliną Clairée (Durance) i Granges (Dora Riparia), 1790 m. n. p. m.

Echeneis remora, podnawka, ryba; rzad: kostnoszkieletowe (Teleostei); ma dużą przysawkę owalną, umieszczoną na grzbietowej części głowy, zapomocą której przymocowuje się do zwierząt morskich i do rozmaitych przedmiotów pływających, by w ten sposób przenosić się z miejsca na miejsce, ponieważ sama źle pływa. E. r. są używane przy połowie żółwi, do których się mocno przyczepiają, i wraz z żółwiami bywają wyciągane. Rozpo-
wszechnione w morzach ciepłych.

Echerit - Bułagacki ajmak, w gub. irkuckiej na Syberji, 35.300 głów.

Echeveria metallica, roślina rodz. Crassulaceae (gruboszowatych), ma liście mięsiste, skrętoległe, dolne jajowate, wyższe podługowate; kwiaty czerwone lub żółte; hodowana w pokojach i ogrodach.

Echidna, stwór fantastyczny grecki, pół waż, pół kobieta, matka Cerbera, Hydry lerneńskiej, Chimery, Sfinksy i in.

Echidna aculeata, kolczatka, zwierzę, gromada: ssaki (Mammalia), podgromada: stekowce (Monotremata). Długość ciała do 50 cm. Ciało pokryte kolcami. Nogi opatrzone silnymi zagiętymi pazurami, służącymi do rozgrzebywania mrowisk. Pysk wydłużony, nie posiada zębów. Długim wężykowatym językiem chwytta mrówki, a nadewszystko ich larwy. Zamieszkuje suche, góryste miejsca i lasy. Żeruje w nocy. Składa jaja, które nosi w kieszeni zarodkowej, utworzonej przez sfaldowanie skóry na brzuchu. Po wyjściu z jaj, małe pozostają jeszcze jakiś czas w tej fałdzie. Australia, Nowa Gwinea, Tasmanja.

Echigo, okręg naftowy w Japonji, b. bogaty w ropę (1 milion beczek rocznie).

Echinocactus, jaszgrza, rodzaj kaktusa kulistego lub walcowatego z podłużnymi rowkami, przypominającego jeża (stąd nazwa jacińska); osiąga ogromnych rozmiarów: do 2½ metra wysokości.

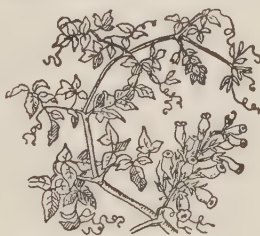
Echinococcus (greck.), bąblowiec; pasorzyt z szeregu czerwii (Vermes), podrząd Cestodes. Dorosły pasorzyt, długości 3—6 milimetrów, w odróżnieniu od innych tasiemców, ma tylko 3—4 członów. Bytuje w jelitach psa. Zapłodnione jaja bąblowców wraz z kałem psa wydostają się nazewnątrz, zanieczyszczają trawę i zarażają owce i bydło domowe, spożywające tę trawę. Ludzie zwykłe zarażają się przez głaskanie psów chorych: szerzyć psa za-

Ecce homo
(według Dürera).

Echeveria metallica.

Eccremocarpus.

Echinocactus.

wierać może resztki kału wraz z jajami bąblowców. Dostawszy się do żołądka owiec, bydła lub ludzi, jaja bąblowców przenoszą się drogą krwionośną do płuc, wątroby (najczęściej), mózgu i tam zmieniają się w pęcherzyki, wypełnione cieczą, tzw. wągry (*Cysticercus*). Wewnątrz każdego pierwotnego wągry rozwijają się wtórne tak, że pierwotny mały pęcherzyk zmienia się stopniowo w pęcherz, dochodzący do wielkości głowy ludzkiej. Rozwój bąblowca w narządach ludzkich prowadził do ciężkich, nieraz nieuleczalnych zachorowań.

Echinodermata, szkarłupnie, typ zwierząt o budowie promienistej lub wtórnie dwubocznej; ciało ich można podzielić zapomocą płaszczyzn na kilka jednakowych części; po większej części pięciopromienne. Pod nabłonkiem szkielet wapienny. Powierzchnia ciała niektórych (jeżowce) pokryta jest utworami szkieletu. Przewód pokarmowy dobrze wykształcony, otwór gębowy i odbytowy. Swoistą cechą szkarłupni jest tak zwany układ wodny, składający się: z kanałów promienistych, znajdujących się w każdym promieniu ciała, z kanału okrężnego, znajdującego się naokoło przełyku, i z kanału kamiennego, zakończonego tzw. sitkiem madreporowym, znajdującym się na stronie grzbietowej zwierzęcia. Woda dostaje się poprzez sitko madreporowe do kanału kamiennego, następnie do kanału okrężnego, a potem do kanałów promienistych i do tzw. nóżek ambulakralnych, odchodzących od kanałów promienistych. Przyływ i odpływ wody z nóżek powoduje skurcz i rozkurcz nóżki i umożliwia pękanie szkarłupni. Systemy: krwionośny i nerwowy mają też układ promienisty. Przeważnie rozdzielnopłciowe. Niektóre posiadają zdolność rozmnażania się przez podział. Zdolność regeneracji. Dzieli się na gromady: *Crinoidea* (jilowce); *Holothurioidea* (strykwy); *Echinoidea* (jeżowce); *Ophiuroidea* (wężowidła), *Asteroidea* (rozwgiazdy). *E.* spotyka się jako skamieliny we wszystkich prawie okresach geologicznych. Jednemi z najważniejszych są *Crinoidea*, występujące w znacznych ilościach w sylurze, dewonie, karbonie oraz triasie, jurze i kredzie. W Polsce znane są występowania wapieni krinoideowych wieku triasowego w zagłębiu węglowym, i jurajskiego w Pieninach (skałki).

Echinoidea, jeżowce, nazwa gromady zwierząt; typ: szkarłupnie (*Echinodermata*); kopalne istnieją już w paleozoicum, ale do wielkiego rozwoju dochodzą w jurze i kredzie, gdzie nieraz stanowią przewodnie skamieliny.

Echinops, Przegorzan, roślina z rodziny złożonych, ziele o liściach koleczastych i kwiatach zebranych w główki kuliste; 70 gatunków w Europie pld., Ameryce pld. i Azji Mniejszej.

Echinops.

Echinus, w architekt., część składowa głowicy słupa doryckiego w kształcie spłaszczonej poduszki okrągłej, znajdującej się pod abakusem (płytą prostokątną, wieńczącą słup).

Echites, popłot, kwiat Aurory, rodz. Apocynaceae; krzew wijący się, występujący na wyspach Indyi wsch. Sok mleczny tej rośliny dostarcza straszliwej trucizny kurara. *E. scholaris* z gorzkim, aromatycznym naskórkciem, który służy jako środek przeciw malarji; 170 gatunków; w krajach gorących.

Echium vulgare, żmijowiec zwyczajny, pospolita roślina zielna z rodz. Boraginaceae, o kwiatach błękitnych, zawierających dużo miodu, liściach szorstkich, kłujących, zalecana dawniej przeciwko ukąszeniom żmij jadowitych. Na miedzach i miejscach kamienistych. Pospolita na całym niżu i w niższych regionach górskich.

Echo, o d g ł o s; głos, odbity od ściany, prostopadłej do kierunku rozchodzenia się głosu, powraca do źródła głosu, jako e. Jeżeli ściana odbijająca jest dostatecznie odległa od źródła głosu, echo wyraźnie powtarza mowę. Głos rozchodzi się w powietrzu z prędkością 340 m. na sekundę, a na wymówienie jednej sylaby potrzeba mniej więcej $\frac{1}{4}$ sekundy. Jeżeli więc ściana odbijająca odległa jest o 34 m., słyszymy e. natychmiast po wymówieniu jednej sylaby — e. jednozgłoskowe. Przy odległości ściany o 2×34 m., 3×34 m., itd., mamy e. dwuzgłoskowe, trzyzgłoskowe itd. Prawa powstawania e. są wyzyskiwane przy budowaniu sal akustycznych.

Echo, nimfa, uosabiająca u starożytnych Greków zjawisko, którego nosi imię.

„**Echo-Ameryka**“, tygodniowe pismo polskie, wydawane w Toledo w stanie Ohio (St. Zj. Am. Płn.). Wydawcą jest A. Paryski.

„**Echo de Paris**“, paryski dziennik z odcieniem narodowo-klerykalnym; znany z świetnych krytyk literackich; założony w r. 1883; redaktor Henry Simond.

Echokineza, echopraksja (greck.), powtarzanie cudzych ruchów, objaw choroby umysłowej, najczęściej katatonji (kurcze przełykowe, zaburzenia głosowe, paraliż muskulów, połączony z melancholią i halucynacjami).

Echolalia (greck.), bezmyślne powtarzanie usłyszanych wyrazów, objaw choroby umysłowej; najczęściej e. zdarza się przy katatonji.

„**Echo z Polski**“, pierwsze pismo polskie, które pojawiło się w Ameryce. Wyszło 1 czerwca 1863 w Nowym Jorku, miało charakter polityczny i poświęcone było sprawom trwającego wówczas w Polsce powstania.

Ecija, m. w prow. Sewilli (Hiszpanja pld.), nad rz. Genil, 30.000 mieszk.; wyroby bawełn. i jedwabne, saliny, plantacje bawełny; najgorętsza miejsc. Hiszpanji.

Eck Johann Mayer v., główny przeciwnik Marcina Luthra, prof. teologii i prokancierz uniwersytetu w Ingolsztacie, *1486, †1543. Słynna jego dysputa z Luthrem i Karlstadem w Lipsku 1519; w 1520 uzyskał w Rzymie bullę, potępiającą naukę swego przeciwnika.

Eck (Eke) Mikołaj, burmistrz Rygi za czasów Stefana Batorego; *1541, †1623. Odegrał wybitną rolę podczas „zaburzeń kalenda-

rzowych", wynikłych z powodu zaprowadzenia w Rydze kalendarza gregoriańskiego.

Eckardt Johannes, pianista kompozytor, zwolennik nowego stylu fortepianowego (przed Mozartem), * 1735, † 1809. Działalność twórczą E. rozwijał na gruncie Paryża; do najcenniejszych utworów E. należały sonaty. Muzyka E. wywarła wpływ na Mozarta.

Ecker Alexander, anatom i antropolog niemiecki, * 1816 w Fryburgu, † 1887 tamże. Był profesorem w Bazylei, następnie w Fryburgu. Pisał o chorobach nerek, pozatem redagował „Archiv für Anthropologie”.

Eckermann Johann Peter, pisarz niem., * 1792, † 1854. Od 1823 sekretarz prywatny Goethego. Autor głośnych „Rozmów z Goethem”.

Eckersberg Christoph Wilhelm, malarz duński; * 1783, † 1853 w Kopenhadze. Odrodziciel malarstwa duńskiego w XIX w. Uczeń Davida, przyjaciel Thorwaldsena. Zwolennik klasycyzmu. Od 1817 profesor Akademii kopenhaskiej. Prace ważniejsze: „Mojesz” (1817), „Przystań Helsingörska” (1826), znakomity „Portret Thorwaldsena” (Kopenhaga).

Eckert Friedrich, geograf niemiecki, * 1868, teoretyk kartografii, prof. wyższej szkoły technicznej w Akwizgranie.

Eckius Walenty, zw. Philoropolitanus, pedagog i poeta, * w pierwszej poł. XVI w. w Lindau w Szwajcarii; kształcił się w akad. krakowskiej, w której po powrocie z Węgier był profesorem poezji; autor licznych dzieł łacińskich.

Eckmühl lub **Eggmühl**, w. w Bawarii; 1809 zwycięstwo Napoleona I nad arcyks. austr. Karolem; stąd marszałek Davout, który tam się odznaczył, otrzymał tytuł ks. d'E.

Éclat (franc.), trzask, wybuch; sensacja, skandal.

Écossaise, narodowy taniec szkocki w takcie 3/4.

Ecrins (Les), część masywu Pelvoux w Delfinacji (Francja pld.-wsch.), szczyt Barre des E., 4.103 m.

Ectopistes migratorius, gołąb wędrowny; rząd: gołębie (Phapes). Ubarwienie niebieskie, spód czerwono-żółty. Nogi krwiste. Gnieździ się wielkimi koloniami na drzewach starych lasów. Wędruje gromadami z miejsca na miejsce w poszukiwaniu pożywienia. Ameryka Płn.

Écu (franc.), talar, moneta srebrna w Francji do 1803.

Ecuador, ob. **Ekwador**.

Eczmiadzyn, klasztor w Armenii kaukaskiej, założony przez Św. Grzegorza, na zach. od Erywanu, siedziba katolikosy (głowy kościoła ormiańskiego od V w.); akademja duchowna.

Ed., skrót wyrazów editio i edidit, wydawnictwo i wydał.

Edam, m. w prow. Zuid-Holland (Holandia), nad jez. Zuider; 7.000 mieszk., wyrób sera.

Edda, nazwa dwu zbiorów starożytnych, legendarnych i mitologicznych podań skandy-

nawskich i germańskich w języku staroislandzkim: 1) **Saemundar E.** czyli E. starsza, składa się z przeszło 30 pieśni z przed r. 800; dodane do tego zbioru, pokrewnego typu poematy, pochodzą z XII w., cały zbiór powstał ok. 1245; 2) **Snorra E.** czyli E. młodsza, jest podręcznikiem dla młodych pieśniarzy skandynawskich (skaldów), zawierająca wzory i wskazówki co do wyrazów i zwrotów, używanych od IX do XII w.; całość zebrał i zaopatrzył wstępem oraz końcowym wierszem Snorre Sturluson ok. 1225. Oba zbiory, odkryte w XVII w. przez biskupa Brynjlufa, przełożone wielokrotnie na języki północne i niemiecki, w swym surowym pięknie są cennym dokumentem ducha skandynawskiego. E. starszą przetłumażył na język polski w całości Lelewel (2 wyd., Wilno, 1828), część pieśni Brodziński.

Eddington A. S., współczesny wybitny astronom angielski, dyrektor obserwatorium w Cambridge. Napisał wiele prac o dynamice układów gwiazdnych. Zwolennik Einstein'a na terenie badań astronomicznych.

Eddystone, grupa wysp skalistych na pld.-zach. od Plymouth (Anglia pld.); latarnia morska 51 m.

Edelfeldt Albert, malarz fiński, * 1854, † 1905. Pracował przez czas dłuższy w Paryżu pod wpływem Bastien-Lepage'a i Dagnan-Bouveret'a. Wpłynął znacznie na rozwój sztuk zdobniczych w swej ojczyźnie. Prace ważniejsze: „Kazanie na brzegu morza” (Luksemburg); portret Pasteur'a; „Pogrzeb dziecka w Finlandii” (1881).

Edelinck Gerard, znakomity miedziorytnik flamandzki, * 1649 w Antwerpii, † 1707 w Paryżu. Odnazczył się jako świetny odtwórca obrazów Leonarda da Vinci, Rafaela i Lebruna. Wykonał też szereg znakomitych portretów, z których arcydziełem sztuki miedziorytniczej jest portret Filipa de Champaigne.

Edelmann Johann Christian, wolnomysliciel niemiecki; * 1698, † 1767; z powodu antireligijnych zapatrywań prześladowany; wybór pism ukazał się w r. 1847; autobiografię wydał Klose w r. 1849.

Edelsheim Ludwig, polityk i mąż stanu niemiecki; * 1823, † 1872; był posłem badeńskim w Wiedniu w r. 1863, premierem gabinetu badeńskiego i ministrem spraw zagranicznych w r. 1865; zwolennik porozumienia z Austrią i Włochami.

Eden (hebr.), raj ziemski, który leżał — według 1 Mojż. 2, 10—14 — nad górnym brzegiem Eufratu i Tygrysu.

Eden, 1) port w N. Walji pld. (Australja) nad oc. Spokojnym; 2) rz. w Anglii pld.-zach., wpadająca do zatoki Solway; dług. 105 km.; nad nią zamek Edenhall.

Edén Nils, historyk szwedzki, * 1871, prof. uniwersytetu w Upsali od 1903; 1917—19 prezes ministrów, autor dzieła: „Program pokojowy Szwecji i kryzys skandynawski”.

Edenkoben, m. w Palatynacie bawarskim (Niemcy), 5.100 mieszk.; broń, meble, zegary grające; winnice; kąpiele mineralne.

Edentata, sszczerbaki, nazwa rzędu zwierząt; podgromada: łożyskowce (Placentalia), gromada: ssaki (Mammalia). Dawniejsza klasyfikacja łączyła zwierzęta, których zęby nie posiadają korzeni i emalii, w jeden rząd. Bliższe badania paleontologiczne i anatomiczne wykazały konieczność podziału na 2 rzędy: Edentata Nomarthra i E. Xenarthra, różniące się budową macicy i pod innymi względami. E. Nomarthra (macica podwójna) dzieli się na dwa podrzędy: Tubulidentata (mrówniki) i Pholidota (łuskowce). E. Xenarthra (macica pojedyncza), dzieli się na rodziny: Bradypodidae (leniwce), Myrmecophagidae (mrówkojady), Dasypodidae (pancerniki). E. kopalne znane są z trzeciorzędu Europy, Ameryki Płn., a szczególnie Ameryki Płd.

Eder, l. dopływ rz. Fuldy, w płn.-zach. Niemczech; wypływa z pod Ederkopf w górach Rothaar, ujście ma pod Guntershausen; dług. 135 kilometrów.

Eder Joseph Maria, chemik austriacki, * 1855 w Krems, od 1882 prof. szkoły przemysłowej w Wiedniu. Wydał podręczniki fotografii i fotografii.

Edessa, dawne m. w płn. Mezopotamji (obecnie Urfa), 50.000 mieszk.; wczesna siedziba gminy chrześc., 1097 (l. wyprawa krzyżowa) — 1144 stol. hr. chrześc. Od 1637 pod panowaniem tureckim.

Edestina, białko, znajdujące się w nasionach roślin; hydrolizowana daje prawie wszystkie aminokwasy, znalezione w innych białkach, poza tym występuje leucyna, kwas glutaminowy, asparaginowy i arginina.

Edfu (łac. Apollinopolis magna), m. w Egipcie Górnym, nad Nilem, st. kol., 15.000 mieszk.; jedna z najlepiej w Egipcie zachowanych staroż. świątyni boga słońca Horusa z czasów Ptolemeuszów.

Edgar, król anglosaski (959—975); wraz z arcybiskupem Dunstanem z Canterbury rozdzielił sprawiedliwie nad Anglikami, Duńczykami i Brytami i zasłużył się pokojem przeprowadzeniem praw, równych dla wszystkich poddanych; stąd jego przydomek „The Pacific“.

Edgeworth Maria, powieściopisarka angielska, * 1767, † 1849; autorka powieści z życia irlandzkiego i dzieł pedagogicznych, z których „Sieroty“, „Wychowanie domowe“ i „Powieści dla młodszej dziatwy“ tłumaczone na język polski. Na niej wzorował się Walter Scott przy odtwarzaniu charakterów szkockich.

Edhem basza, mąż stanu, generał i wielki wezyr turecki; * 1851 † 1909; odznaczył się pod Plevną (1877); został mianowany naczelnym wodzem przeciwko Grecji (1897), zmusił ją do zawarcia pokoju zwycięstwem pod Domokos; pozatem był ambasadorem i ministrem.

Edinburgh, ob. Edyburg.

Edison Thom. Alva, znakomity współczesny fizyk i wynalazca amerykański, * 1847. Do najważniejszych wynalazków E. należą: telefon, megafon, fonograf, lampka żarowa, aerofon, termoskop, telegraf optyczny, lekkie akumulatory i in.

Edisto, rz. w Karolinie pld. (St. Zj. Am. Płn.);

przy ujściu do Atlantyku tworzy 2-ma ramionami wyspę E.; żeglowna.

Edku, jez. w delcie Nilu (Egipt Dolny), 340 km².

Edlund Erik, fizyk szwedzki, * 1819, † 1888; prof. uniwersytetu w Sztokholmie; pracował głównie w dziedzinie elektryczności i meteorologii.

Edmond Charles, ob. Chojcecki Edmund.

Edmonton, 1) m. w hr. Middlesex (Anglia), płn.-wsch. przedmieście Londynu, 66.800 mieszkańców; 2) stol. prow. Alberta (Kanada), węzł. st. kol., 59.000 mieszk., siedziba arcybiskupa; kolegium; handel zbożem i futrami, kopalnie węgla.

Edmund, imię świętych, królów i książąt anglosaskich: 1) król anglosaski, zabity przez Duńczyków 870, kanonizowany 1122; 2) arcybiskup z Canterbury, wypędzony z Anglii, umarł we Francji 1242, kanonizowany 1427; 3) E. Ironside („Żebro żelazne“), syn króla Ethelreda, pobity przez króla duńskiego Knuta 1016, zrobivszy z nim układ na przeżycie co do objęcia panowania nad całą Anglią, zginął nagle tegoż roku; 4) hr. Kentu, najmłodszy syn króla Edwarda I, pomagał królowej Izabelli przy straceniu z tronu jej męża, Edwarda II, lecz poróżnił się z nią i jej faworytem Mortimerem; zginął 1329; 5) ks. Yorku, młodszy syn Edwarda III; † 1402; 6) Mortimer, hr. March, umarł w więzieniu 1425 podczas krwawych zatorów o tron angielski.

Edom, kraj górzysty i przyległe ziemie na pld. Palestyny, siedziba Edomitów, rzekomo potomków Ezawa (Edoma), ojczyzna dynastji Herodów.

Edomici, mieszkańcy Edomu (Idumei) w Palestynie, zamieszkali tam od końca 2-go tysiąclecia przed Chr.; nazwa zniechędzona przez Żydów, nadawana Rzymianom, a później chrześcijanom.

Edredon (Somateria mollissima), ptak morski z rzędu blaszkodziobych (Chenes), rodz. kaczkowatych (Anatidae); żyje towarzysko na dalekiej północy, poszukiwany dla puchu i jaj.

Edrisi Abu Abdallah Mohammed el Szerif geograf arabski, * 1099, † ok. 1164, autor mapy Ziemi w srebrze i dodanego do niej tekstu z mapami, który należy do najwybitniejszych prac średniowiecznych z dziedziny geografji szczegółowej.

Edschmid Kasimir (właśc. Ed. Schmidt), ekspresjonistyczny pisarz niemiecki, * 1890; autor powieści, nowel, szkiców krytycznych („Die sechs Mündungen“, „Timur“ i in.).

Edukacja, wychowanie.

Edukt, z surowca drogą techniczną uzyskany wytwór, np. z buraków cukier; w przeciwieństwie: produkt, przetwór chemiczny.

Eduilis (łac.), nadający się do jedzenia.

Eduowie (łac. Aedui), waleczny szczep celtycki w staroż. Galji, pomiędzy rz. Loara, Saona i Rodanem; stol. Bibracte, dzisiaj. Autun. Pisz o nich Cezar w „De bello Gallico“.

Edward, imię szeregu królów angielskich: 1) E. Wyznawca, ostatni król anglosaski (1042—

1066), kanonizowany 1161; 2) E. I. Plantagenet, (1272—1307). Za niego zwołany był pierwszy legalny parlament angielski (1295); potwierdził Wielką Kartę Swobód; podbił Walię i Szkocję, która powstała znów pod Robertem Bruce; 3) E. II (1307—1327), żonaty z Izabelą, występna córką Filipa Pięknego, króla franc.; 1322 zmuszony był wydać akt o prawach parlamentu, sankcjonujący pełnię jego władzy ustawodawczej. Za sprawą żony wypędzony i zamordowany; 4) E. III (1327—1377), syn poprzedniego. Korzystając z wygaśnięcia głównej linii Kapetyngów we Francji, zgłosił swe pretensje do korony francuskiej, co dało początek „wojnie 100-letniej” z Francją; 5) E. IV (1461—1483), z linii York, zdobył koronę w walce z linią Lancaster; 6) E. V., syn poprzedniego. 1483 zamordowany po kilkumiesięcznych rządach; 7) E. VI (1547—1553), syn Henryka VIII i Joanny Seymour, ostatni z linii Tudor, *1537 w Hampton Court, panował pod opieką lorda Somerset, a po jego upadku (1549) pod kierownictwem hr. Warwick, ks. Northumberland, za którego wpływem wyłączył od następstwa tronu przyrodnie siostry Marię i Elżbietę, a ogłosił Joannę Grey swoją następczynią, co wywołało w r. 1549 groźne powstanie; za niego w Anglii wzmogła się reformacja; 8) E. VII, syn księcia-małżonka Alberta Sachsen-Koburg-Gotha i królowej Wiktorji, *1841, †1910, król W. Brytanji i Irlandji, cesarz Indji (1901—10), podniósł znaczenie państwa, przewidział niebezpieczeństwo niemieckie i starał się mu zapobiec przez system okrażenia „entente cordiale” z Francją; ojciec obecnie panującego Jerzego V.

Edwarda jezioro, do r. 1909 zwane Alberta Edwarda; w Afryce równikowej wsch., na zach. od jez. Wiktorji; w 1876 r. miało 4.000 km², w 1920 już tylko 2.150 km², w nizinie Wielkiego Rowu Afryk.

Edwarda VII ziemia, ląd antarktyczny, na wsch. od morza Rossa, kraj pagórkowaty, pokryty lodem.

Edwin święty, król Nortumbrii na wyspie Wielkiej Brytanji, * ok. 585, przyjął jeden z pierwszych chrześcijaństwo w Anglii, burzył świątynie pogańskie; poległ 633 r. w bitwie z królem pogańskim Mercji pod Heathfield; święto 4 października.

Edycja (łac.), wydanie książki, nakład dzieła.

Edyga, sławny han mongolski, †1431. Podczas wyprawy Witolda na Tatarów Złotej Hordy, E. zadał mu straszną klęskę nad rzeką Worskłą 12 sierpnia 1399.

Edykt, rozporządzenie urzędowe, rzymskie edictum; np. e. nantejski Henryka IV z 1598, zapewniający hugenotom swobodę wyznania (zniesiony przez Ludwika XIV w 1685).

Edyl (łac. aedilis), urzędnik w starożytnym Rzymie, któremu poruczona była piecza nad budynkami publicznymi, nadzór nad zabawami ludowemu, troska o aprowizację miasta, zarząd nad policją miejską; dwaj Aediles plebis, ustanowieni byli w 494 przed Chr. równocześnie z trybunami.

Edyburg (ang. Edinburgh), stol. Szkocji,

nad rz. Leith i zatoką Firth of Forth, wraz z portem Leith 420.300 mieszk.; stary zamek (Holyrood) królów szkockich z XI w., zamek

Zamek w Edyburgu.

Edinburgh-Castle w środku miasta na wysokiej skale, uniwersytet, muzea, obserwatorium astronomiczne, instytucje naukowe, księgarnie; browary, gorzelnie, lejarnie.

Edyp (greck. Oidipus, łac. Oedipus), syn kr. tebańskiego Lajosa i Jokasty. Jedna z najtragiczniejszych postaci mitologii greckiej. Zgodnie z przepowiednią wyroczni delfickiej, działając mimowolnie jako narzędzie karzącej ręki bogów, Edyp zabił swego ojca i został mężem swej matki. Poznawszy swą zbrodnię, E. wylupił sobie oczy i poszedł na tułactwo w towarzystwie córki swej Antygony.

Edyta, święta, córka naturalna Edgara, króla anglo-saskiego, *961, †984. Odmówiła korony, ofiarowanej jej po śmierci brata, Edwarda Meczennika.

Edyta (Eadgyth), królowa angielska, żona Edwarda Wyznawcy, który przez pobożność żył z nią w stosunku braterskim; †1075.

Eeckhout Gerbrand van den, malarz i sztycharz holenderski, *1621 w Amsterdamie, †1674. Uczeń Rembrandta i kontynuator jego szkoły. Malował obrazy treści religijnej i historycznej (w wieku późniejszym). Wyróżnia się: „Dzieci w parku”, „Rodzina Darjusa” (Ermitaż, Petersburg).

Eecloo, m. okreg. w Flandrii wsch. (Belgia), węzł. st. kol., 14.000 mieszk.; płóciennictwo, wyroby wełn.

Eeden Frederik van, wybitny współczesny poeta holenderski, *1860 w Haarlemie; przedstawia w symbolach zagadnienia społeczne i historyczno-cywilizacyjne („Mały Janek”).

Eekhoud Georges, współczesny pisarz belgijski, *1854 w Antwerpii, współredaktor dziennika brukselskiego „Etoile Belge”. Napisał: „La nouvelle Carthage”; „Kermesses” i in. Eest, est. nazwa Estonji.

Efebowie (greck.), młodzieńcy greccy, szczeg. w okresie przygotowania do życia obywatelskiego.

Efekt (łac. effectus), wrażenie, skutek, powodzenie; efekty na giełdzie: papiery wartościowe.

Efemeryda (astr.) oznacza najczęściej tablicę położenia ciał niebieskich dla równooddanych od siebie momentów czasu, np. Słońca w południe, planet lub komet o północy kolejnych dni itd. Mając efemerydę, wyprowadzoną z dawniejszych obserwacji, astronom ma ułatwione zadanie odszukania danego obiektu na

niebie, względnie zestawienia wyników obserwacji z obliczeniami. Porównanie takie prowadzi do poprawienia założeń, na jakich oparta została e. Ponadto: pisemko ulotne, jednolité.

Efendi (tur. pan), dawniej tytuł książąt, należących do rodziny cesarskiej, później urzędników, uczonych i poetów, stawiany za imieniem.

Efetowie, sędziowie kryminalni w Atenach, ustanowieni przez Drakona w liczbie 51.

Efez (greck. Ephesos), w staroż. jedno z 12 miast jońskich na wybrzeżu zach. Azji Mniejszej ze słynną świątynią Artemidy, spalona przez Herostratos. W dziejach kościoła chrześcijańskiego E. miał również wielkie znaczenie, gdyż tutaj w r. 50 św. Paweł Apostoł utworzył pierwszą gminę chrześcijańską. Tu w 431 odbył się także trzeci sobór ekumeniczny. Obecnie w. Ajasoluk; wykopaliska od 1868.

Effigies (łac.), wyobrażenie jakiejś osoby. W numizmatyce głowa lub popiersie na monecie, panującego albo wybitnej osobistości. In effigie, kara zaocznie wymierzana; od XII do XVII w. wizerunek skazanego zaocznie wystawiano za kratami więzienia, przybijano do pręgi albo do szubienicy, palono na stosie; obecnie ogłasza się wyrok w gazetach i miejscach urzędowych.

Efialtes, 1) Grek, zdrajca, w 480 przed Nar. Chr. wskazał Persom drogę do obejścia Termopilów i napadu na tyły wojska greckiego, dowodzonego przez Leonidas; 2) ateńczyk, demokrat, pozbawił aeropag władzy w 460 przed Nar. Chr.; zamordowany w 457; 3) w mitologii greckiej brat Otosa; razem ustawili góry Ossa, Pelion i Olimp, jedną na drugiej, celem zdobycia nieba, ale Apollon przeszył ich strzałami.

Eflorescencja (łac.), 1) rozkwit, akt i czas otwarcia się kwiatu; 2) wyrzut skórny; 3) rozpadanie się kryształów.

Efod (hebr.), szata arcykapłana żydowskiego.

Eforinus (Eforyn) Anzelm, rodem z Fryborka na Śląsku, uczeń akademii krakowskiej; w akademii padewskiej otrzymał stopień doktora medycyny. Wróciwszy do Polski, został mianowany pierwszym lekarzem m. Krakowa. Wydał: „C. Plinii in libros historiae naturalis praefatio” (Kraków, 1527 i 1529); „C. Plinii II naturalis historiae liber XIX medico commentario distinctus ac illustratus” (Kraków, 1530); „De utilitate artis medicae” (wiersz, Kraków, 1542); „Medicinale compendium ad senatum urb. cracoviensis” (Kraków, 1543).

Eforowie (greck.), władza w Sparcie, składająca się z 5 członków, wybieranych na 1 rok, którzy sprawowali zrazu nadzór nad wymiarem sprawiedliwości, potem zdobyli najwyższe kierownictwo w państwie, szczególnie w sprawach polityki zagranicznej.

Efraim, 1) drugi syn Józefa, praojciec plemienia E.; 2) kraj górzysty na północ od Judei.

Efraimity, nazwa monet złotych i srebrnych, fałszywie bitych przez Fryderyka II, króla pruskiego, podczas wojny siedmioletniej w Drez-

nie stemplami polskimi z czasów Augusta III. Monety powyższe zostały wybite na szkodę państwa polskiego w bardzo lichym złocie i srebrze przez Efraima, głównego królewsko-pruskiego dzierżawcę mennicy, i od jego nazwiska zostały przezwane efraimitami.

Efrem, syryjczyk, ojciec kościoła, * 300, † ok. 387, autor wielu dzieł egzegetycznych.

Efuzja, wypływ cieczy i gazów przez wąskie otwory. Prędkość efuzji jest teoretycznie wprost proporcjonalna do pierwiastka kwadratowego z nadwyżki ciśnienia i odwrotnie do pierwiastka kwadratowego z gęstości.

Egadi (Isule), grupa wysp włoskich na zachodnim krańcu Sycylii; największa — Favignana.

Egal (franc.), równy, podobny; obojętny. Egalité, równość; przydomek ks. Ludwika Filipa Orleańskiego (1747—1793).

Egba, szczep murzynów Joruba w Gwinei Górnej (Afryka zach.), ok. 120.000 głów; gł. m. Abeokuta.

Egbert, król angielski, † 839; pierwszy zjednoczył ok. 829 wszystkie szczepowe kraje anglosaskie w jedno państwo angielskie.

Egede Hans, misjonarz norweski, * 1686, † 1758, pierwszy badacz Grenlandii i Eskimów.

Egejska (kretańska) sztuka. Zabytki przeważnie na Krecie, Cykladach i Peloponezie. Okres wczesnominojski (III tysiąclecie przed Chr.). Wazy z ornamentem radiowym; zdobniki spiralne i odciskowe. Początek geometrycznego malarstwa waz, odpowiadający starej ceramice Cyklad: Vasiliki, Gurnia, Palaikastro; początek heroglificznego pisma. Okres średniominojski (do 1600). Malarstwo waz tzw. Kamares (od nazwy głównego znaleziska tych waz u stoków Idy na Krecie); ornament geometryczny, rzadziej konwencjonalne motywy roślinne. Rozwój techniki metalowej. Stare miasta-palace w Knossos i Phaistos (na Krecie). W 1800—1600 nowe palace w Knossos i Phaistos. Malarstwo freskowe w pałacach: sceny kultu. W malarstwie waz naturalistyczne motywy ze świata roślinnego i zwierzęcego, przeważnie białe na fiołk. lub różowym gruncie; figurki fajansowe, naturalistyczne (kozy, ryby itp.). Początek liniowego pisma. Okres późnominojski. Palace w Hagia Triada, Gurnia; przejście do ceramiki mykeńskiej (motywy polipów w malarstwie waz). Od 1600—1450: odnowienie pałacu w Knossos (sala tronowa), willa królewska w Knossos; grobowce w Izipata, Zafer-Papura. W Knossos — malarstwo dekoracyjne; w malarstwie wazowym stylizowane motywy z kwiatów („styl palacowy”), brunatne na złotym tle. Zanik polichromii. W końcu tego okresu palace na Krecie zniszczone przez ogień. Tradycje sztuki kretańskiej przechodzą do Peloponezu i asymilują się ze sztuką mykeńską.

Egejskie morze (greck. Archipelag), między półwyspem Bałkańskim i Azją Mniejszą, do 2.500 m. głęb. (około wyspy Kreta); poszczególne grupy wysp: Cyklady, Sporady, Egejskie.

Egelhaaf Gottlob, historyk niem., * 1848; prof. w Stutgardzie; ogłosił m. in. „Dzieje po-

wszechnie" (przekł. polski St. Krzemieńskiego, 1895).

Eger (czes. Ohře), l. dopływ Elby z gór Fichtel w płn.-zach. Czechach; ujście pod Magdeburgiem.

Eger, m. w płn.-zach. Czechosłowacji, ob. Cheb.

Egerja (łac.), nimfa, doradczyni króla rzymskiego, Numpy Pompiljusza; stąd w znaczeniu przenośnem: doradczyni.

Egeusz (greck. Aigeus, łac. Aegeus), legendarny król Aten. Syn jego, Tezeusz, udając się statkiem z czarną flagą na wyspę Krete w celu zabicia Minotaura, umówił się z ojcem, że biała flaga na powracającym statku będzie świadczyła o pomyślnym wyniku wyprawy, zaś czarna będzie dowodem jego śmierci. Tezeusz zapomniał zmienić flagę i Egeusz, ujrawszy statek powracający z czarną flagą, rzucił się z rozpaczą w morze, które od jego imienia nazwano m. Egejskiem.

Egga, m. handlowe w Nigerji płn. (Afryka zach.), nad rz. Niger, 25.000 mieszk.

Eggishorn, szczyt z rozległym widokiem w Alpach Bernejskich.

Eggmühl, ob. Eckmühl.

Egg-sheils, (ang. „skorupki jajka”), bardzo cienka przejrzysta porcelana chińska.

Egijskie tablice, tablice z gliny wypalanej, zapisane pismem klinowem, znalezione w okolicach staroż. Babilonu, przewiezione do „British Museum” w Londynie. Są to rachunki domu handlowego Bne Ęgibi, rodziny kupieckiej, której ostatni potomek, Marduk-nar-sipal, żył ok. 478 r. przed Chr.; obejmują okres czasu od 602 do 496 r. i stanowią cenne źródło do dziejów starożytnego Wschodu.

Egida (aegis), cudowna tarcza Zeusa, z twarzą Gorgony, dzieło Hefajstosa, oznaka władzy Zeusa nad światem. Przen.: opieka, obrona.

Egin, m. w Armenji tur. nad Eufratem, 20.000 mieszkańców.

Egina, wyspa grecka, należąca do grupy Sporadów, w zatoce Sarskiej, 86 km² i 9.000 mieszk.; gł. m. tejże nazwy, na wybrzeżu zach. wyspy, 5.400 mieszk.; w starożytn. wyspa E., zwana początkowo Ojnone, była ważnym ośrodkiem gospodarczym i handlowym.

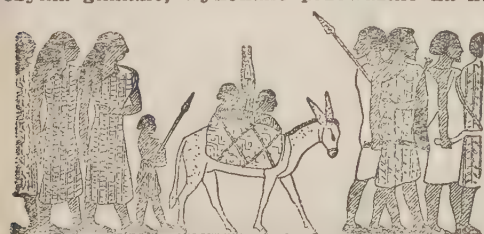
Egipska sztuka. Zabytki jej sięgają czasów najdawniejszych. Z ok. 4500 przed Chr. (okres archaiczny) znane są malowane naczynia gliniane, wykonane przeważnie na kole

Zebid), świątynie (Kom-el-Ahmar), grobowce (Rekak-nah, Naga-ed-der). Ustalenie w płaskorzeźbie i malarstwie charakterystycznego typu kształtowania postaci: głowa i nogi z profilu, pierś z przodu. Wypracowanie typów bóstw. Okres państwa starego (ok. 3500). Ośrodek sztuki — Memfis. Dominują grobowce: kró-

Młócenie zboża przy pomocy osłów.

łów (piramidy), książąt (mastaby). Miasto umarłych w Gizie z piramidami Chefrena, Cheopsa i Mykerinosa. Tamże olbrzymi sfinks ze świątynią u stóp. Ukształtowanie typów kolumn „papiirusowych”, „lotosowych” i „palmowych”. Rzeźba i malarstwo związane z kultem umarłych. Posągi portretowe, monumentalne (Chefrena, ks. Rahotepa i Noffret) i statuetki („Pisarz”, „Starosta” i in.). Płaskorzeźby płaskowypukłe i wypukłokłęsłe (wcięte), malowane. Z malarstwa ściennego znane są motywy ze świata zwierzęcego i roślinnego. Okres państwa średniego (ok. 2600). Centrum — w Fayum. Groby królewskie nadal w kształcie piramid, z zastosowaniem jednak materiału tańszego (cegły niepalonej). Grobowce książąt w skałach — najznakomitsze w Beni-Hassan, z tzw. słupami protodoryckimi. Świątynie przeważnie nadgrobnie (Menthuhotepa, 11 Dyn., w Dei-el-Bahri). Powstanie nowego typu głowicy o kształcie głowy bogini Hathor. Rzeźba monumentalna, wykonana precyzyjnie; figury Amenemheta III (Fajum), Sesostrisa I (Kair), Sesostrisa III (Kair). Głowy młodszych królów idealizowano, starszych — traktowano naturalistycznie. Płaskorzeźby — typ wcięty (reliefs en creux). Rozkwit jubilerstwa. Okres państwa nowego (1580—1090). Ośrodek — Teby. Zakończenie rozwoju typu świątyni: pylon wejściowy, dziedzińiec okolony portykami, sala kolumnowa i cela święta. Do świątyni prowadzą aleje z rzezbami baranów lub sfinksów (Kornak, Luksor i in.). Budowano świątynie podziemne (Abu-Simbel za Ramzesa II) i groby kute w skałach. Rzeźba dochodzi wymiarów kolosalnych (do 20 m.), stając się przeważnie dopełnieniem grobowców i świątyni (kolosy Memnona w Tebach, posągi Ramsesa II w Abu-Simbel). Malarstwo i rzeźbę z okresu przewrotu religijnego (1375—1357) za czasów Echnatona (Amenofisa IV), cechuje kierunek naturalistyczny i impresjonizm. Dużo ruchu, wdzięku i bezpośredniości (sceny zwierzęce, polowania, sceny z życia króla z małżonką itp.). Do tego okresu należą najnowsze wykopaliska w grobowcu Tutenchamuna. Wraz

Przybycie wychodźców azjatyckich do Egiptu.

garncarskiem. Okres tinityjski (przed 4000); twierdze (Abydos), zamki (Szunet-ze-

Statua Chefrena.

ze stopniowym upadkiem niezależności państwa (najazdy narodów azjatyckich), upada i sztuka, zachowując jednak swe tradycje aż do okresu Ptolomeuszów (III w. przed Chr.). Z tego okresu: świątynie w Dendera, Edfu, Ombos, Phile i in. W rzeźbie silne wpływy greckie. Z czasów rzymskich słynne malowidła enkaustyczne: portrety, umieszczane na sarkofagach na miejscu twarzy.

Egipt, kraj w Afryce płn., od 1922 częściowo uniezależniony od protektoratu W. Brytanji, 994.300 km², 13,4 milj. mieszk., 5 gubernatorstw i 14 prowincji, stol. Kair. — Kraj dzieli się na E. Dolny w delcie Nilu i E. Górny w dolinie Nilu aż do Kairu. Żyzna dolina Nilu rozdziela pustynię Arabską na wsch., nagą płaszczynę wys. 1.500 m., od pustyni Libijskiej na zach. z depresjami terenowymi (oazy Fajum, Khargeh, Dachel). Delta Nilu 32.000 km², poprzecinana jest kanałami; nad morzem laguny. Stałe wylewy Nilu, regulowane tamami pod Assuanem (zbiornik o poj. 2.423 milj. m³) Assiut i Esneh, oraz kanałami, powiększają żyzność doliny. Klimat pustynny, ciepły i b. suchy (w Kairze 32 mm. opadów). Flora śródziemnomorska, pustynna, mieszana nilowa i oazowa. Fauna: hiena, szakal, ichneumon, antylopa, dorkas, ryś, flamingo, czapla, marabu, gęś nilowa, węże i szarańcza. Ludność: 11 milj. Egipcjan (650.000 Beduinów), 70.000 Turków, 60.000 Greków; 91% mahometan, 8% chrześcijan (w dużej mierze Koptów), 60.000 Żydów; język przeważnie arabski. Królestwo konstytucyjne. Podział administracyjny E. Dolny ma 5 gubernatorstw i 6 prow., E. Górny 8 prow. Miasta: stol. Kair (gł. uniwers. mahom.), 791.000 mieszk., Aleksandria (Iskanderijeh), 332.000, Port Said 91.100, Suez 31.000 mieszk. Kraj przeważnie rolniczy, uprawiany przez mahom. fellachów i chrześc. Koptów na przestrzeni 32.600 km²; trzy zasiewy i trzy zbiory rocznie; 1) wiosna zboże; 2) latem kukurydza, ryż, proso, jarzyny; 3) jesienią bawełna, trzcina cukrowa, ryż. Chów bydła, przemysł rolniczy i domowy, fabr. papierosów. Funt egipski równy 100 piastrom. Koleje 4.839 km., 2.070 poczt., telegr. i telef. 10.197 km., 1 stacja radio; wywóz do W. Brytanji: surowiec i nasiona bawełny, zboże, jarzyny, jaja, skóry, cukier, guma, papierosy; przywóz z W. Brytanji: wyroby bawełn., węgiel, tytuł, przedmioty użytkowe. Historia: rozwój swój E. zawdzięczał głównie użyźniającym wylewom Nilu. Staroż. ludność egipska jest pochodzenia hamickiego; bezpośrednimi potomkami jej są Koptowie. Początkowo wytworzyło się tu kilkadziesiąt drobnych państweczek, które w IV-em tysiącleciu przed Chr. połączyły się w jedno państwo pod władzą faraonów, rezydujących zrazu w Memfisie, zaś potem w Tebach. Cywilizacja egipska oryginalna i wysoko rozwinięta, wskutek wybitnej izolacji kraju, miała swe okresy skostnienia i nawet zatrzymywania się w swym rozwoju. Największą potęgą mocarstwową był Egipt za faraonów Thutmosisa III (1514—1461) i Ramzesa II (1324—1258); władał wówczas Etopja, Syria i miał zwierzchnic-

two nad Asyrią. 525 podbity przez króla perskiego Kambyzesa. 332 opanowany przez Aleksandra Macedońskiego, po rozpadnięciu się jego monarchii utworzył odrębne państwo pod dynastją Ptolomeuszów. Wówczas to, zwłaszcza w II-w. w. przed Chr., najbujniej rozkwitała w Egipcie kultura hellenistyczna. W 30 przed Chr. Egipt dostał się pod władzę Rzymu, a po rozpadnięciu się państwa rzymskiego, pod władzę Bizancjum. W poł. VII w. po Chr. podbity został przez Arabów, wskutek czego ludność E. zmieszala się z Arabami i przyjęła język zdobywców (fellachowie). W XII w. został podbity przez Turków-Seldżuków, a w XVI w. przez państwo Osmanów (sultan Selim). W XIX w. godność kedywa (namiestnika) Egiptu stała się dziedziczna i zależność kraju od Turcji prawie tylko nominalna. Budowa kanału Suezkiego (1869) rozszerza sferę interesów angielskich w Egipcie. 1882 Anglicy okupują Egipt, a w r. 1904 ogłaszają swój protektorat nad E. Silny ruch narodowo-rewolucyjny w Egipcie zmusił rząd ang. do ustępstw: 1922 Anglicy uznali niepodległość Egiptu, z różnemi wskaz. że, daleko idącymi ograniczeniami.

Egiptologia, nauka o języku, historii i sztuce starożytnego Egiptu.

Egiryń (akmit), minerał, jeden z piroksenów jednoskośnych, prawie czysty żelazopirofilicjan sodowy, Na₂FeSi₂O₇. Pospolity w postaci drobnych zielonych kryształków, jako część składowa przeważnie sjenitów eleolitowych.

Eglantyna (franc. églantine), nazwa róży dzikiej (Rosa canina).

Egli Johann Jakob, geograf szwajcarski, * 1825, † 1896; pracownik na polu onomastyki geogr., autor „Nomina geographica“.

Egmont Lamoral hr., sławny wódz niderlandzki, * 1522. Walczył w szeregach Karola V przeciw Francji. Później w obronie Wolności Niderlandów wystąpił do walki z Hiszpanją. Stracony z rozkazu ks. Alby 1568.

Ego, po łacinie ja.

Egofoonia (greck.), „kozi bek“, specjalny nosowy odcień mowy, stwierdzany podczas osłuchiwania klatki piersiowej; jeden z objawów wysiękowego zapalenia płucnej.

Egoista (od łac. ego = ja), człowiek samolubny; przeciwieństwo: altruista.

Egoizm (od łac. ego = ja), samolubstwo; przeciwieństwo: altruizm.

Egotyzm, sposób indywidualnego pojmowania zjawisk, rozważanie ich w stosunku do własnej osoby.

Egyptienne, gruby gatunek czcionek drukarskich, używany zwykle do tytułów.

Egzageracja (łac.), przesada.

Egzaltacja (łac.), uniesienie, podniecenie uczucia i woli, doprowadzone do przesady.

Egzamin przedślubny, akt, który — według przepisów kanonicznych wyznania katolickiego — powinien poprzedzić uroczystość zaślubin. E. przedśl. ma na celu sprawdzenie, czy nie zachodzą przeszkody, czy strony dobrowolnie godzą się na związek i czy są obzajomio-

ne z zasadami wiary. E. powinien się odbyć przed proboszczem, który ma prawo asystować przy ślubie.

Egzarcha, tytuł namiestnika bizantyńskiego we Włoszech, zwłaszcza w Rawennie; egzarchat raweński obejmował dzisiejszą prow. rzymską i pas nadbrzeżny od Rimini do Ankonu. Zdobyty przez króla Longobardów Aistulfą w 754, darowany został przez Pipina 756 papieżowi, i tworzył do 1860 państwo kościelne.

Egzasperacja (łac.), namiętne rozdrażnienie.

Egzegeta (greck.), ten, który wykłada i objaśnia prawa religijne lub zjawiska prorocze.

Egzegeza, naukowy wykład Biblii.

Egzekracja, odjęcie świętości. Kościół egzekrowany nie może służyć do nabożeństwa, dopóki nie będzie na nowo poświęcony.

Egzekucja, wykonanie wyroku, ściąganie pod przymusem należności; w prawie polskim w XVI w. e. oznaczała też odebranie dóbr, nadanych przez króla (Aleksandra). **Egzektor**, wykonawca wyroku, komornik, również wykonawca testamentu.

Egzekutywa, władza wykonawcza państwa, której zadaniem jest przeprowadzać uchwały i zarządzenia władzy ustawodawczej i sądowej.

Egzekwie, ceremonie kościelne przy zmarłych.

Egzema (od greck. ekzim), wyprysk, uporczywa zapalna choroba skóry. Zależnie od stadium rozwojowego cechuje się b. różnolitemi wykwitami, począwszy od guzków i pęcherzyków aż do strupów, oraz zupełnego pozbawienia naskórka. Przyczyny: a) zewnętrzne, jak np. drażnienie skóry środkami chemicznymi; b) wewnętrzne, uwarunkowane podłożem, zależnie od t. zw. skaz ustrojowych, artretycznej, wysiękowej itp.

Egzempcja (łac. exemptio), w prawie kościelnym oznacza uwolnienie z pod jurysdykcji bezpośredniego zwierzchnika kościelnego, i oddanie pod jurysdykcję wyższego przełożonego.

Egzenterować (greck. od enteron, wnętrzości), wykonywać sekcję w celach naukowych lub sądowo-lekarskich.

Egzercytować się (łac.), ćwiczyć się, uprawiać się.

Egzogeniczny (greck.), nienależący do ustroju; białko e.: białko, zawarte w pokarmach, wprowadzonych do ustroju. Przeciwwstawieniem do pojęcia e. jest pojęcie endogeniczny

Egzorbitancje (łac. Extra orbitam legum), w dawnej Polsce przekroczenie granicy praw, przekroczenie praw; nadużycia urzędników, wykroczenie króla i innych stanów przeciwko prawom w Rzeczypospolitej obowiązującym.

Egzorcysta, zaklinacz złych duchów.

Egzorcystat, trzeci stopień święceń kapłańskich, uprawniający do wypędzania złych duchów.

Egzorcyzm, akt, mający na celu — według określenia nauki katolickiego prawa kanonicznego — unicestwienie złych wpływów względem ludzi i rzeczy. E. może być prosty lub uroczysty; uroczystych e. wolno używać tylko za

wyraźnym pozwoleniem biskupa; e. prostym może się posługiwać każdy kapłan.

Egzorta (łac. exhortatio), okolicznościowe przemówienie religijne, kończące się krótką modlitwą, życzeniem, błogosławieństwem.

Egzosmoza, ob. Osmoza.

Egzotermiczne związki, chemiczne połączenie pierwiastków, któremu towarzyszy wydzielanie się energii cieplnej.

Egzoteryczny (greck.), jawny, popularny, przeznaczony dla niewtajemniczonych. Przeciw. ezoteryczny, tajemny, dla wybranych.

Egzotoksyna (greck.), jad, wydzielany na zewnątrz przez bakterie, hodowane na pożywkach lub rozwijające się w ustrojach. Ustrój zakażony wytwarzać może tzw. niweczniki przeciw e. Przeciwwstawieniem e. są entodoksyny.

Egzotyczny (greck.), zewnętrzny, cudzoziemski, zamorski, z innego świata; uderzający, dziwny.

Egzuberancja, wybujałość, nadmiar.

E.-Hata 606, obecnie salvarsan (nazwa powstała od nazwisk odkrywców: Ehrlich i jego asystent Hata), środek skuteczny przeciwko kile.

Eh bien (franc.), cóż? A więc. Dobrze.

Ehrenberg Gustaw, poeta i dziennikarz, polski; * 1814 w Warszawie, † 1895 w Krakowie. Uniwersytet w Krakowie. Wydał: „Dźwięki minionych lat“, „Wykład bajek Krasickiego“, oraz przekłady: Szekspira „Sen nocy letniej“ i Dantego „Nowe życie“. Autor popularnych pieśni: „Gdy naród do boju“, „Hej tam w karczmie za stołem“ i in.

Ehrenfeucht Feliks, publicysta polski, * 1847, † 1896; kształcił się w Szkole Głównej. 1877 redagował „Tygodnik Powszechny“. Wydał: „Szkice społeczne“ (1872), „Rocznik ubezpieczeń“ (1873), „O opinii publicznej“ i in.

Ehrhardt Hermann, oficer marynarki niemieckiej i działacz nacjonalistyczny, stworzył w 1919 oślawioną brygadę Ehrhardta, która tłumila ruch rewolucyjny w Bawarii i urządziła rzezie na Górnym Śląsku. Przygotowując przewrót monarchistyczny 1920, brał udział w zamachu stanu Kappa w Berlinie; aresztowany pod zarzutem zdrady stanu i krzywoprzysięstwa, uciekł 1923 z więzienia.

Ehrlich Ludwik, doktor praw, profesor prawa państwowego w uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie.

Ehrlich Paul, wybitny niemiecki patolog i serolog, * 1854, † 1915; podjął pracę nad histologią krwi i jadami, odkrył skuteczny środek przeciwko kile (arsenobenzol czyli salvarsan). Od 1899 E. był kierownikiem Instytutu leczenia doświadczonego w Frankfurtu nad Menem, w 1908 otrzymał nagrodę Nobla.

Eibenstock, m. w okregu Zwickau (Saksonja), w zach. Rudawach, 8.142 mieszk.; wyrób koronek.

Eichendorff Josef, baron, znany romantyczny poeta niemiecki; * 1788, † 1857; autor wierszy lirycznych, nowel („Aus dem Leben eines Taugenichts“), powieści, dramatów („Ah-

nung und Gegenwart", „Der letzte Held von Marienburg“).

Eichhorn Hermann von, feldmarszałek niemiecki, * 1848 w Wrocławiu. Odnaczył się w wojnach 1866 i 1870—71. W 1915 zwyciężył Rosjan w bitwie przy jez. Mazurskich i w walkach nad Niemnem, oraz zdobył Kowno i Wilno; zamordowany w Kijowie 1918.

Eichsfeld, wyżyna wapienna w Niemczech na pld.-zach. od gór Harzu, na pograniczu HanoWERu i Turyngji; chów bydła; gł. m. Heiligenstadt i Duderstadt.

Eichwald, ob. Dubi.

Eichwald Karol Edward, przyrodnik, * 1795 w Mitawie; po odbyciu studiów przyrodniczych i medycznych w Berlinie, Paryżu i Wilnie, został 1821 docentem zoologii, paleontologii i mineralogii na uniwersytecie w Dorpacie, 1823 profesorem anatomii porównawczej i położnictwa w Kazaniu; 1827 objął katedrę zoologii i anatomii porównawczej w Wilnie, zrazu na uniwersytecie, a po jego zamknięciu w 1831 r. w akad. medyko-chirurgicznej; od 1838 prof. w wyższych zakładach naukowych w Petersburgu; † 1876; ogłosił wiele prac, m. in.: „Naturhistorische Skizze von Lithauen, Wolhynien und Podolien, in geognostisch-mineralogischer, botanischer und zoologischer Hinsicht“ (1830).

Eickel, m. w rej. arnsberskiej w Westfalji (Prusy), 34.000 mieszk.; kopalnie węgla, kapieliska mineralne.

Eider, rz. graniczna pomiędzy Szwecją i Holandją (Niemcy); uchodzi do m. Północnego, dług. 185 km., żeglowna.

Eiderstedt, błotnisty półwysep na zach. wybrzeżu Szwecji (do 1567 wyspa); łąki, chów bydła; m. pow. Tönning.

Eidsvoll, miejsc. kąpielowa w Norwegji, 10 tys. mieszk., kopalnia złota; tu zebrał się w 1814 pierwszy storting (sejm), który powziął uchwałę odłączenia się od Danii.

Eifel, pln.-zach. część Nadreńskich Gór Łupkowych; nieurodzajna wyżyna z pasmami gór pomiędzy rz. Mozela i Renem; głębokie doliny, wygasłe wulkany, jeziora w kraterach i góry bazaltowe; szczyt Hohe Acht 760 m.

Eiffel'a (EiŃila) wieża, wieża o żelaznej konstrukcji, zbudowana przez architekta Gustawa Eiffela (* 1832 w Dijon, † 1923 w Paryżu), na polu Marsowem w Paryżu 1889; 300 m. wys.

Eiger, szczyt w Alpach Berneńskich (Szwajcaria), 3.975 m., z stacją kolei na Jungfrau.

Eiger Marjan, lekarz-fizjolog polski, * 1873; studia medyczne w Warszawie, Dorpacie i Moskwie; od r. 1923 prof. fizjologii na Uniwersytecie Wileńskim. Wyd. „Topografia zwojów nerwowych wewnątrzsercowych u świnki morskiej, myszy białej i człowieka“, oraz kilkadziesiąt rozpraw w pismach fachowych.

Eilenburg, m. w rej. merseburskiej w Saksonji pruskiej nad rz. Mulda, 18.000 mieszk.; sukiennictwo, wyrób celulozowy i chemikalia.

Eilendorf, w. w prow. reńskiej (Prusy) pod Akwizgranem; kopalnie ołowiu, galmanu i cynku; 11.000 mieszk.

Eilvese, w. w prow. hanowerskiej (Prusy), wielka stacja radiowa, wieża 250 m.

Einbeck, m. pow. w rej. hildesheimskiej (Hanower pruski), nad rz. Ilme, 9.500 mieszk.; wyrób tapet i rowerów, browary.

Einem Karl von, generał pruski, * 1853 w Herzbergu, 1903—1909 minister wojny; na początku wojny światowej dowódca armii działającej w Belgji, skazany zaocznie za okrucieństwa i rabunki.

Einsiedeln, m-ko w kantonie szwajc. Schwyz, 8.500 mieszk.; opactwo benedyktynów z XI w., klasztor z początku XVIII w., biblioteka, miejsce pielgrzymek; 1799 zwycięstwo Francuzów nad Austriakami.

Einstein Albert, wybitny fizyk współczesny, * 1879 w Ulm; od 1902—09 pracował jako ekspert w szwajcarskim urzędzie patent. w Zurychu; później docent uniwersytetu w Bernie, od 1909—14 profesor fizyki teoretycznej w Zurychu, Pradze i znów w Zurychu, od 1914 członek Akademji Berlińskiej i profesor tamtejszego uniwersytetu. Laureat Nobla; jest twórcą teorii względności, stanowiącej nową epokę w fizyce. Pierwsza teoria względności, tzw. teoria szczególna, datuje się od pracy E. „O elektrodynamice ciał poruszających się“, ogłoszonej w „Annalen d. Physik“ w 1905; druga teoria, zw. ogólna teoria wzgl. i teoria grawitacji — od pracy pt.: „Podstawy ogólnej teorii względności“ w Ann. d. Phys., 1916. Ob. Względności teoria.

Einthovena galwanometr, galwanometr strunowy. Cienka posrebrzona nić (struna) kwarcowa, przeciągnięta pomiędzy biegunami silnego elektromagnesu. Jeżeli przez tę nić przechodzi prąd elektryczny, a elektromagnes jest wzbudzony, nić doznaje działania siły ponderomotorycznej i wygina się. To wygięcie, obserwowane przez mikroskop, jest miarą natężenia prądu w nici. Galwanometr E. nadaje się specjalnie do pomiarów prądów słabych o często zmiennym natężeniu.

Eire, ob. Irlandja.

Eis, oznacza w muzyce e z krzyżykiem, tj. e o pół tonu podwyższone.

Eisack (włosk. Isargo), l. dopływ Adygi w Tyrolu, wypływa z pod Brenneru, ujście pod Bozen.

Eisenach, m. okręg. w Turyngji (Sachsen-Weimar), nad rz. Nesse na skraju Lasu Turyngijskiego; węzł. st. kol., 40.000 mieszk.; muzeum muzyczne, solanki, fabryki samochodów, farb, sukna i instrumentów muzycznych; w pobliżu zamek Wartburg, dawn. siedziba landrąfów Turyngji.

Eisenbaum Antoni, publicysta i pedagog, * 1791 w Warszawie, założył 1823 r. czasopismo „Dostrzegacz nadwiślański“, drukowany po polsku i po żydowsku; od 1826 nauczyciel, potem dyrektor Szkoły rabinów w Warszawie; † 1852.

Eisenberg, m. w Turyngji wsch. (Sachsen-Altenburg), 10.000 mieszk.; fabryki porcelany, wyrobów skórzaných i bawełn.

Eisenberg Filip, bakteriolog polski; * 1876 w Krakowie, ukończył wydział medyczny w Krakowie, studia specjalne w Wiedniu, w Berlinie u Kocha i Wassermann, w Paryżu

u Miecznikowa. Przeszło sto prac z zakresu bakteriologii i nauki o odporności. Monografia o mutacji bakterij (1914).

Eisenerz, m-ko w Styrii (Austria) nad rz. Erzbach pod górą Erzberg, 6.300 mieszk.; od czasów rzymskich kopalnie rudy żel.; huty i piece.

Eisenhut, najw. szczyt Alp Noryckich w Austrii, 2.441 m.

Eisleben, m. pow. w rej. merseburskiej w Saksonji pruskiej, 23.000 mieszk.; szkoła górnicza, kopalnie miedzi i srebra; miejsce urodzenia i śmierci Marcina Luthra.

Eisner Kurt, niemiecki przywódca socjalistów niezależnych, *1867; po przewrocie listopadowym 1918 bawarski prezes ministrów, zamordowany 1919 przez studenta hr. Arco-Valley, nacjonaliste.

Ejakulacja (łac. ejaculatio), wytrysk, zwłaszcza nasienia męskiego, czynność fizjologiczna. Brak e. zdarza się przy organicznych chorobach rdzenia; niekiedy bywa wrodzony. E. przedwczesna (e. praecox) jest objawem neurastenii.

Ejchler Zdzisław, współczesny rodzajowy malarz polski; *1883; kształcił się w Warsz. Szkole rysunkowej i Krakowskiej Akademii. Mieszka w Warszawie.

Ejdograf (greck.), przyrząd do kopjowania rysunków z płyty metalowej sposobem galwanicznym.

Ejektor, przyrząd przy strzelbach, wyrzucający automatycznie wystrzelone naboje; ulepszone e. zwie się ekstraktor.

Ejmundowa saga (Eymundar Saga), poemat staroskandynawski nieznanego autora, opiewający bohaterskie czyny Ejmunda, księcia normandzkiego w Gardariku, tj. w państwie Wargów.

Ejragoła (Airigala), m-ko na Litwie w pow. kiejdańskim, nad Dubissa.

Ejrometr, narzędzie wskazujące grubość włosa wełny.

Ejmond, 1) Franciszek, współczesny malarz polski, *1859 w Opoczyńskim, kształcił się w Warszawie, następnie w Monachjum. Malował obrazki małych rozmiarów, miniaturowo wykonane, na tle życia wiejskiego: „Nauka czytania“, „Na upatrzonego“ itd. Powróciwszy do Warszawy w 1893 r., oprócz działalności artystycznej, zajmował się również sprawami społecznymi. Był przez pewien czas prezesem Tow. Z. S. P., jak również i Towarzystwa Artystycznego; 2) Stanisław, syn Franciszka, współczesny malarz polski, wystawia kwiaty i martwe natury; mieszka w Warszawie; 3) Józef, biolog i malarz polski; kształcił się u prof. Bersona, głównie zaś u Brandta. Malował sceny rodzajowe, ilustrację do „Bartka Zwykliczy“, rysunki w Tyg. Ilustr. i „Kłosach“. Jako przyrodnik, będąc asystentem przy katedrze anatomii porównawczej b. ros. Uniwers. w Warszawie, wydał szereg prac naukowych; obecnie prof. biolog. og. na Uniw. warsz.

Ejmond Julian, bajkopisarz współczesny, tłumacz i pisarz łowiecki, *1892. Studja w Kra-

kwie i w Warszawie. Wydał: „Bajki i prawdy“, „Baśń o ziemnych ludkach“, „Antologia bajki polskiej“, „Polska w pieśniach cudzoziemskich“, „Wspomnienia myśliwskie“, oraz „Miłość wieczna“, „Podręcznik całowania“, przekłady: „Przekład łacińskich poezji Kochanowskiego“, „Sztuka kochania“ Owidjusza, „Dziewicza ziemia“ d'Annunzia i „Tęsknota do ojczyzny błękitnej“ Sarbiewskiego.

Ejyszrym, m-ko w pow. lidzkim (woj. nowogródzkie), 2.400 mieszk., jarmarki.

Ejtuny, niem. Eydtkunen, m. w Pruslech wsch. (Niemcy), na pograniczu z Litwą, st. kol.; 5.600 mieszk.; warsztaty kol.

Ejtmynowicz Bogusław, dowódca powstańcy 1863 r., z wojska ros. przeszedł do powstania w Grodzieńskiem, walczył potem na Podlasiu; poległ 1864 r.

Ejubicl, dynastia w Egipcie od 1171 — 1254, założona przez Saladyna, syna Ejuba.

Ekabor, nazwa, nadana przez Mendelejewa nieistniejącemu pierwiastkowi przewidzianemu, analogicznemu do boru, który dopiero w 1879 odkryty został przez Nilsona i nosi obecnie nazwę skandu (Sc).

Ekaglin, pierwiastek analogiczny do glinu, przez Mendelejewa przewidziany w układzie periodycznym pierwiastków, a odkryty przez Lecoque de Boisbaudran'a w 1875; obecnie nosi nazwę galu (Ga).

Ekakrzem, pierwiastek analogiczny do krzemu, przez Mendelejewa w układzie periodycznym pierwiastków przewidziany, a odkryty przez Winklera w 1886; nosi nazwę germanu (Ge).

Ekaterynburg, m. gub. w Rosji wsch. nad rz. Isetem, 70.000 mieszk., urząd górniczy Uralu; miejsce zamordowania rodziny carskiej (Mikołaja II) 1918. Obecna nazwa Swierdłowski.

Ekaterynodar, gł. m. gub. kubańsko-czarnomorskiej na Kaukazie w Rosji pld. nad rz. Kubania, 71.000 mieszk. Obecna nazwa Krasnodar.

Ekaternosław, m. gubernjalne na Ukrainie (Rosja), nad Dnieprem, 156.600 mieszk.; instytut górniczy, port rzeczny, fabr. żelaza i szyn kol., przemysł tytuńowy, handel węglem, drzewem, zbożem, wełną.

Ekawa (lot. Eezawa, niem. Eckau), pr. dopływ rz. Aa kurlandzkiej; ujście poniżej Mitawy, 179 km. dług.

Ekbatana (dzisiejsze Hamadan), stol. państwa Medów, zdobyta przez Aleksandra Wielkiego; ruiny słynnej świątyni słońca, otoczonej siedmioma różnokolorowymi murami, z których najszerszy miał 30 km. obwodu.

Ekchondroma (greck.), nazwa nowotworu dobrotliwego, zbudowanego z tkanki chrzęstnej anormalnej, rozwijającego się w miejscach ustroju, normalnie pokrytych tkanką chrzęstną, np. w stawach, żebrach, tchawicy. Przeciwnością jest enchondroma.

Ekgonina, $C_{10}H_{15}O_3N$, związek organiczny, powstaje przez działanie kwasów na kokainę, która rozpada się na E., kwas benzoesowy i alkohol metylowy. E. otrzymał syntetycznie Wilstädter w r. 1898.

Ekielski Władysław, architekt, * 1855 w Krakowie. Uczeń wiedeńskiego architekta Ferstla. Pracował w Krakowie, gdzie wybudował szereg domów oraz dokonał licznych restauracji, m. in. kościoła Franciszkanów. Poza Krakowem: ratusz i wieżę w Skawinie, bożnicę w Tarnowie, mauzoleum w Brzeziu i in. Redagował pisma: „Architekt” i „Czasopismo Tow. techn. krak.”. Współpracownik kom. historii sztuki w Polsk. Akademii Umiejętności.

Eklirka (węgielnica), trójkąt prostokątny, najcz. z drzewa, służący do rysowania linii prostopadłych.

Eklampsja (greck. od eklampo, olśniewać), rzucawka porodowa; choroba, atakująca kobiety rodzące lub ciężarne (zwykle w drugiej połowie ciąży), i przejawiająca się drgawkami. E. bardzo często kończy się śmiercią. Napady drgawek eklamptycznych zaczynają się nagle, jednak objawy, przepowiadające e. występują wcześniej (nieraz na początku ciąży). Objawami temi są: obrzęk ciężarnych, białkomoc, podwyższenie ciśnienia krwionośnego, bóle głowy, mroczki przed oczyma, omdlenia. E. leczy się przerwaniem ciąży lub, jeśli e. wybuchła podczas porodu, szybkim jego zakończeniem.

Eklektycy (greck.), w dziedzinie filozofii ci myśliciele, którzy ani własnego światopoglądu nie stworzyli, ani też nie wyznają poglądów jednego filozofa, lecz z różnych systematów i poglądów przyswajają sobie to, co uważają w nich za najlepsze; eklektycyzm: łączenie pierwiastków, cech, metod itp., czerpanych z różnych źródeł: eklektycyzm w nauce, malarstwie, architekturze itd.

Eklejastes (greck. mówca), grecka nazwa jednej z ksiąg Starego Testamentu, napisanej przez Salomona, składającej się z 12-tu rozdziałów.

Eklipsy (greck.), zaćmienia; stąd nazwa ekliptyki.

Ekliptyka, płaszczyna pozornej drogi rocznej Słońca, w rzeczywistości — płaszczyna drogi, jaką opisuje środek ciężkości Ziemi i jej Księżyca dookoła Słońca. E. nazywamy również linię przecięcia wspomnianych dróg z kulą niebieską. Nazwa e. pochodzi od wyrazu greckiego ekleiptikos, gdyż zaćmienie (ekleipsis) Słońca i Księżyca zachodzi w pobliżu węzłów orbity Księżyca, a więc w pobliżu ekliptyki. Równik niebieski pochylony jest względem e. pod kątem $23\frac{1}{2}^{\circ}$, czyli że Słońce dwa razy na rok przecina równik niebieski i przez pół roku bardziej oświetla południową półkulę ziemską, a przez drugie pół roku północną. Oba te punkty przecięcia nazywają się punktami równonocnymi (ekwinoksy): 21 marca Słońce znajduje się w wiosennym punkcie równonocnym, zaś 23 września w jesiennym. Koło wielkie, przechodzące przez oba te punkty i bieguny świata, nazywa się kołem wrębnem równonocnym. W odległości 90° od punktów równonocnych przypadają punkty przesilen letniego i zimowego. Cztery te punkty dzieli e. na cztery części, z których każda Słońce przebiega w ciągu jednej pory roku. W rocznej swej drodze po e. Słońce przechodzi

kolejno przez dwanaście gwiazdozbiorów, które zostały nazwane zodiakiem.

Ekloga, sielanka, idylla: Eklogi Wergiljusza.

Eklogity, skały, łupki krystaliczne, składające się z ziarn (plagioklazu), bliskiego anorty-

Ekloga (star. minjatura z muzeum watykańskiego).

towi (od andezynu do anortytu), piroksenu jednoskośnego i granatu. Są to niewielkie zazwyczaj wtarcania, występujące w grupach pospołu z amfibolitami.

Eknomos, góra na pld. wybrzeżu Sycylii; w 256 przed Nar. Chr. zwycięstwo morskie Rzymian nad Kartagińczykami.

Ekologia, nauka, która bada stosunek pomiędzy organizmem żywym a jego środowiskiem.

Ekonom, oficjalista dworski, dozoruujący robotników w polu; zarządca gmachu; szafarz.

Ekonomajzer (ang. economiser), przyrząd do podgrzewania wody, zasilającej kocioł parowy; składa się z systemu rurek, umieszczonych w ciągu gazów kominowych.

Ekonomia (greck. oikos = dom, nomos = prawo), gospodarstwo, umiejętność gospodarowania, racjonalnego używania dóbr. **Ekonomia polityczna**, nauka o prawach powstawania, podziału i spożywania bogactw w gospodarstwie społecznym. Określenie „gospodarstwo społeczne” ujmuje ogół gospodarstw i działań gospodarczych w obrębie społeczeństwa ludzkiego. Do e. politycznej należy badanie produkcji (rolnej i fabrycznej), wykrywanie praw i celowości jej obiegu, poznanie teorii wartości i wyśledzenie stosunku, jaki zachodzi między wartością produktu a związkiem społecznym. W poszczególnych tych działach mieszczą się zagadnienia: pracy, kapitału, organizacji przedsiębiorstw wytwórczych, wzajemnego stosunku pracy i kapitału oraz pracodawcy i pracobiorcy, prawo własności, znaczenie pieniądza i jego obieg, normowanie cen, podaż i popyt, kredyt, kwestia oszczędności i majątku narodowego, bankowość etc. Nauka e. powstała w Grecji; zajmował się nią już Arystoteles. Twórcą nowoczesnej e. jest A. Smith (1723—1790) i D. Ricardo (1772—1823). Początki polskiej e. sięgają XVIII w., kiedy ukazał się „Zbiór niektórych materii politycznych” (1774) ks. Ambrożego Popławskiego. Z późniejszych ekonomistów polskich wymienić należy: Józefa Sułpińskiego, Leona Bilińskiego, A. Kempnera, Z. Daszyńską-Golińską, A. Suligowskiego, Jana Steckiego, Z. Straszewicza, L. Krzywickiego, Henryka Radziszewskiego, Fr. Bujaka.

Adama Krzyżanowskiego, Stefana Dzieluńskiego, Wł. Grabskiego, Hipolita Gliwica i in. (ob. ponadto: Fizjokratyzm, Socjalizm, Komunizm).

Ekonomia sił, naczelną zasadą w sztuce wojennej, dotyczącą racjonalnego gospodarowania posiadanymi środkami. E. sił polega na umiejętnym zgromadzeniu na punkcie rozstrzygającym siłę przeważających nawet w przypadku, gdy naogół posiada się siły słabsze od przeciwnika. Osiąga się to, wiażąc przeciwnika siłami słabszymi na odcinkach drugorzędnych i uzyskując w ten sposób swobodę działań i możliwość zespolenia wysiłków do jednego celu. Za przykład mistrzowskiego zastosowania ekonomii sił, może służyć u nas bitwa pod Kirchholmem, oraz wszystkie działania Napoleona I. W myśl poglądów N. ekonomia sił wymaga, aby w czasie bitwy ani jeden bataljon nie trwał w bezczynności.

Ekonomie królewskie, dobra wyłącznie przeznaczone do użytku królewskiego. Powstały za panowania Zygmunta III, wskutek coraz większego rozdawania starostw i ziem królewskich, i były wolne od wszelkich ciężarów. Do e. zaliczali się: dobra ziemskie, żupy solne, cła, dochody z mennicy i in. E. po roku 1831 i 1863 zostały rozdane generałom rosyjskim jako majoraty i donacje.

Ekran, biała płaszczyzna, najczęściej z płótna, na którą rzuca się obrazy świetlne, pochodzące np. od lampy projekcyjnej, kinematografu itp.

Ekrazyt, kwas pikrynowy, którym napełnia się granaty.

Eks..., ob. też **Ex...** i **Eg...**

Eks, postawione przed wyrazami oznacza był, dawny, np.: eks-minister, eks-cesarz, eks-pijar.

Eksceleńcja, tytuł najwyższych władz cywilnych i wojskowych; w republikach tytuł prezydentów i dyplomatów; we Włoszech — szlachty; w Polsce urzędownie nieprzyjęty.

Ekscenter, ekscentryk, ob. **mimośród**.

Ekscentryczny (łac.), oddalony od środka; dziwny.

Ekscepcja (łac.), w procesie zarzut pozwanego, oparty za zasadzie prawnej, mający na celu opóźnienie pretensji powoda. E. była znana już w prawie rzymskiem.

Ekscepta mazowieckie, akt z 1577 r. usuwający obowiązujące dotąd na Mazowszu odrębne statuty prawne, wprowadzający zaś prawo koronne z pewną ilością dawniejszych przepisów mazowieckich.

Ekscerpt (łac. excerptum), notatki, wyciąg pisemny.

Eksces, wykroczenie, wybryk.

Ekscytator, przyrząd do wyładowywania elektryczności (np. butelki lejdejskiej); wyładowywacz, rozbrzajacz.

Ekscyzja (łac.), wycięcie jakiejś tkanki, najczęściej w celu mikroskopowego zbadania, rzadziej w celach leczniczych.

Eksdywizja (w d. Litwie), podział majątku ziemskiego na części między wierzycieli.

Ekshaustor, pompa ssąca do gazów, używana głównie do wentylacji. E. dzielony na odśrodkowe i smoczkowe.

Ekshibicjonizm (łac.), zboczenie, polegające na zaspakajaniu popędu płciowego przez obnażanie narządów płciowych w obecności osób płci odmiennej. Ekshibicjonistami są zwykle mężczyźni. E. jest karalny, jeśli odbywa się w miejscach publicznych (na placach, w teatrach etc.).

Ekshibit, dowód, dokument, należący do sprawy sądowej; podanie do władzy.

Ekshortacja, przemówienie, zawierające napomnienie, zachętę do pójścia za wskazówkami mówcy.

Ekshumacja (łac. exhumatio), wykopanie zwłok pochowanych. E. wykonać wolno w celach sądowo-lekarskich; e. w innym celu (np. przeniesienie ciała w inne miejsce), bez specjalnego zezwolenia władz, jest zabroniona.

Ekskawator, maszyna do wydobywania ziemi i równania poziomu; w dentyście — narzędzie do wyjmowania rozmiękczonej zębiny.

Eksklastacja, czasowe opuszczenie klasztoru; indultu eksklastacji może udzielić stolica apostolska lub ordynariusz. Ten, kto otrzymał ind. eksklast., związany jest nadal ślubami i ma prawo w każdej chwili wrócić do zakonu.

Ekskluzywa (Exclusiva), urzędowe zastrzeżenie, przysługujące rządowi świeckim przy wyborze papieża. Prawo E. posiadał cesarz niemiecki, później austriacki. Skorzystał z prawa E. cesarz Franciszek Józef I w 1903 r. po śmierci papieża Leona XIII; za pośrednictwem biskupa krakowskiego, kardynała Puzyry, nie dopuścił do obioru, niemiłego cesarzowi Wilhelmowi II, kardynała Rampolla, a przyczynił się do wstąpienia na tron papieski kard. Giuseppe Sarto, który przybrał imię Piusa X.

Ekskomunika (łac.), wykluczenie ze społeczności kościelnej.

Ekskrementy (łac.), wydaliny, kał, zawierający resztki bezużyteczne produktów pożytych. E. osób zapadłych na choroby zakaźne (dur brzuszny, cholera, czerwonka) mieszczą w sobie zarazki tych chorób.

Ekskreta (łac. excretum), wydaliny; substancje, wydalone z ustroju, jako niepotrzebne, a nawet szkodliwe (mocz, kał, pot).

Ekskursja (łac.), wycieczka.

Eksmisja (łac.), wydalenie, usunięcie z mieszkania albo majątku na mocy wyroku sądowego.

Eksogamia, zasada ustroju rodzinnego, obowiązująca wiele ludów, wedle której małżeństwo może być zawarte tylko poza danym rodem lub grupą plemienną. Przeciwnieństwem jej jest endogamia.

Eksostoza (greck.), guzowatość na powierzchni kostnej; najczęściej e. powstają wskutek skostnienia okostnej. Duże e. leczy się operacyjnie.

Ekspansja, rozszerzanie się (gazów). Pojęciem odwrotnym jest kompresja.

Ekspedycja, wyprawa (naukowa, wojenna); również wysyłanie: e. pocztowa, e. towarowa.

Ekspekatwy (łac.), listy królów w Polsce, przyrzekające nadanie posad i godności z chwilą ich zawakowania. Udzielanie ich zostało wzbronione w 1717. Podobne przyrzeczenia były praktykowane odnośnie do urzędów kościelnych w wiekach średnich, i mimo kilkakrotnych zakazów, przetrwały aż do soboru Trydenckiego.

Ekspert (łac.), biegły, rzeczoznawca.

Ekspertyza (łac.), badanie przez biegłych; **E. lekarska** orzeka np. o stanie umysłowym osoby, gdy chodzi o uznanie jej za bezwłaściwną, o ustalenie stopnia odpowiedzialności za popełnione wykroczenie; **E. sądowo-lekarska** rozstrzyga o przyczynach śmierci, gdy na ciele zmarłego są ślady gwałtu.

Eksperyment (łac.), doświadczenie; planowo przeprowadzona, celowa próba; czynność badacza, stwarzającego (dla stwierdzenia prawdziwości jakiegoś prawa natury lub znalezienia nowego prawa) sztucznie zespół warunków, który bez jego świadomego działania nie byłby powstał. Innymi słowy: celowe wyodrębnianie, układanie i odmiennianie warunków, celem badania zjawisk, jakie z nich wynikają. Eksperymentu do badań przyrody domagali się najpierw Roger Bacon i Bacon z Verulam. Pierwszym, który stosował eksperyment w badaniach, był Galileusz.

Ekspiracja (łac. expiratio), w fizjologii wdech; faza oddechu, podczas której wydala się (częściowo) zawarte w płucach powietrze; przy normalnym oddychaniu e. trwa dłużej od inspiracji, czyli wdechu. W prawie: skończenie, wygaśnięcie terminu oznaczonego.

Eksplozja (łac.), wybuch.

EkspONENT, ob. wykładnik.

EkspONować, wystawiać.

EkspORT, handel wywozowy, wywóz.

EkspORTACJA (łac.), wyprowadzenie zwłok z domu albo z kościoła.

Ekspozycja (łac.), przedstawienie, wyłożenie. W dramacie — wyjaśnienie wypadków, które poprzedzają właściwą akcję dramatu, rozgrywającą się w oczach widza. E. w muzyce oznacza pierwszą część kompozycji. W fotografii okres czasu, potrzebny, aby na kliszy fotograficznej powstał obraz fotografowanego przedmiotu. Przy fotografowaniu ciał niebieskich ekspozycja trwa często po kilkanaście godzin, podczas gdy przy zwykłych fotografiach wynosi od tysięcznych części sekundy do kilku sekund.

Ekspozytura, urząd zastępczy, filjalny, szczeg. kościół, który pierwotnie był filjalnym, zwolna wszakże doszedł do praw i przywilejów parafialnego.

Ekspres (łac.), posłaniec umyślny; pośpieszny pociąg kolejowy.

Ekspresja w sztuce, wyraz, uczucie, cechujące utwór.

Ekspresjonizm (sztuka wyrazu), w plastyce oznacza kierunek artystyczny, datujący się od 1912 r., akcentujący w kształtowaniu wyłącznie

wartości duchowe, ekspresyjne. Jedną z konsekwencji rozwoju impresjonizmu, symbolizmu i secesji. Pionierami e. w malarstwie byli francuzi Van Gogh (1853—1890), Matisse (* 1869), norweg Munch (* 1863), belgijczyk Ensor, szwajcar Hodler. W czystej formie rozwinął się jednak tylko w Niemczech: Oskar Kokoschka, Alfred Kubin, Emil Nolde.

Ekspreskula, kula pękająca przy uderzeniu o coś twardego, używana do polowania na grubszego zwierza; inaczej zwana kulą ekspansyjną lub ekspansywną.

Eksprobacja, wyrzut, zarzut, ostra wymówka.

Ekspropriacja (łac.), wywłaszczenie.

Ekspulsja (łac.), wyrugowanie, według Statutu Litewskiego gwałtowne wypędzenie z dóbr.

Ekstabilizacja, wykreślenie zapłaconego długu z księgi hipotecznej.

Ekstaza, najwyższy stopień zachwyty; zachwycenie, uniesienie, graniczące niemal z obłędem; stan, w którym cała istota człowieka skupia się w jednym uczuciu. Według Plotyna i innych mistyków, w ekstazie dusza łączy się z Bogiem, jednostka ludzka stapia się w jedno z przyczyną wszechrzeczy.

Ekstein Jan, malarz czeski; * 1700, † 1770 we Lwowie. Wykonał szereg fresków w kościele Jezuickim we Lwowie (dotąd zachowanych).

Ekstemporale (łac.), mowa, wypowiedziana bez przygotowania; praca piśmienna, wypracowanie, wykonane w szkole w obecności nauczyciela.

Eksterjoryzacja lub **bilokacja**, wydzielenie się ciała astralnego z ciała fizycznego, rozdzielenie się jaźni.

Ekstern (łac.), zewnętrzny; wychowanie zakładu szkolnego, mieszkający poza budynkiem szkolnym. Przeciwn. — intern.

Eksterytorjalność, wyłączenie z pod przepisów krajowego prawa szeregu osób i ich rzeczy. Do osób, które korzystają z prawa eksterytorjalności, należą obcy monarchowie i prezydenci, także korpus dyplomatyczny, rodziny członków korpusu dyplomatycznego oraz służba, o ile ma tę samą przynależność państwową co poseł, u którego służy. Eksterytorjalne są również lokale przedstawicielstw państw obcych. Nie są natomiast z reguły eksterytorjalni konsulowie.

Eksterytorjalny, niepodlegający prawom państwa.

Ekstra (łac. extra), pozatem, nadto; specjalnie.

Ekstradycja, wydawanie przestępców obcemu państwu. Większość państw wyłącza wydawanie obywateli własnych.

Ekstrakcja (łac.), operacja położnicza, polegająca na ręcznym wydobyciu żywego płodu z macicy. E. stosowana jest przy położeniu pośladkowym lub nóżkowem płodu; e. ratuje płód od zaduszenia się (asfiksji); ogólnie: wydobycie, wyciągnięcie.

Ekstrakt, wyciąg.

Ekstraktor, przyrząd u broni palnej, wysuwający automatycznie łuski z komory nabojowej.

Ekstrakty (łac.), w lecznictwie substancje, otrzymywane przez wyciąganie surowca wodą, alkoholem lub eterem, i następne zgęszczanie tych wyciągów.

Ekstrakty (łac.), w dawnym prawie polskim, wypisy z ksiąg urzędowych, z aktów grodzkich, ziemskich lub jakichkolwiek innych; obecnie e. nazywa się wszelkie wypisy urzędowe.

Ekstraordinaryjny, nadzwyczajny; **ekstraordinaryusz**, profesor nadzwyczajny.

Ekstraprądy, prądy elektr., powstałe przez indukcję (samoindukcję) we własnym obwodzie. Przy włączaniu przewodnika w obwód prądu, płynie przez przewodnik krótkotrwały ekstraprąd w kierunku przeciwnym, niż prąd główny; przy wyłączeniu — w kierunku zgodnym z kierunkiem prądu głównego. Napięcie ekstraprądu jest wprost proporcjonalne do prędkości zmian natężenia prądu pierwotnego; jest ponadto zależne od współczynnika samoindukcji obwodu.

Ekstrawagancki (łac.), wykraczający poza przyjęty sposób postępowania, dziwaczny.

Ekstrawaganty (łac. extravaganta), prywatne zbiory dekretów papieskich, dołączone do Corpus juris canonici.

Ekstrem (łac.), ostateczność, kraniec.

Ekstynkcja, gaszenie; w astr. zjawisko osłabiania blasku gwiazd, wywołane absorpcją światła w atmosferze. W odległości 2° od poziomu gwiazdy wydają się nam słabsze o 3 wielkości, w odległości 45° tracą już tylko 0,1 wielkości.

Ekstynktor, przyrząd z płynem albo gazem, zastosowanym do gaszenia ognia.

Ekstyrpacja (łac. od ex i stirpus, korzeń), usunięcie całkowite jakiegoś narządu, np. macicy.

Ekstyrpator, graczownik, pług do karczowania; narzędzie rolnicze do wyrwania chwastów z korzeniem i spulchniania roli.

Eksudat (łac.), wysięk; płyn, znajdujący się w tkankach, dotkniętych zapaleniem. Ze względu na charakter swój, wysięk może być włóknikowy, surowiczy, krwawy, ropny, posokowaty, albo też mieszany, np. włóknikowo-surowiczy, surowiczo-ropny i t. p. Przeciwwstawieniem do e. są transsudaty (prześięki), płyny niezapalne. Klinicznie odróżnia się prześcieki od wysięków na podstawie wysokiego ciężaru właściwego, oraz wysokiej zawartości białka w tych ostatnich (tzw. próba Rivalty). E. po krótszym lub dłuższym trwaniu ulegają zwykle wchłanianiu; jako pozostałość po nich mogą tworzyć się zrosty.

Eksuwja (łac. exuvia), szaty, przechowywane jako relikwie.

Eksykator, przyrząd do wysuszania przedmiotów wilgotnych.

Ektazja (greck.), rozszerzenie jakiegoś narządu, np. oskrzeli (bronchiectasia), żołądka (gastrektasia). E. spowodowana bywa albo przez

wrodzoną słabszą budowę danego narządu albo też przez przebyte zmiany zapalne.

Ektoderma (greck.), listek zarodkowy zewnętrzny, zawierający materiał, z którego wytwarza się układ nerwowy i narządy zmysłowe, oraz naskórek i jego przydatki (włosy, rogi, paznokcie, gruczoły potowe).

Ektoparazyty (greck.), pasorzyty, bytujące tylko na powłokach zewnętrznych ludzi lub zwierząt, np. wszy, świerzbowce. Przeciwwstawieniem do e. są entoparazyty.

Ektopia (greck.), wycinanie; wada rozwojowa, polegająca na niezamknięciu się jakiegoś narządu wewnętrznego. Najczęściej e. dotyczy pęcherza moczowego, tj. niezarośniętej ściany pęcherza i skóry, pokrywającej okolicę pęcherzową. Przez szczelinę w skórze widać błonę śluzową pęcherza. Leczenie e. operacyjne.

Ektoplazma, ob. metapsychika.

Ektoplazma zewnętrzna, bliżej błony komórkowej znajdująca się część protoplazmy w komórce; ob. Endoplazma.

Ektropium, odwrócenie powieki; zwrócenie brzegu powiek nazewnątrz, niemożność zamykania powiek. E. wywołwana bywa przez blizny skórne, ściągające brzegi powiek; niekiedy jest następstwem specjalnego zapalenia spojówek. Leczenie operacyjne. Stan odwrotny: entropium. Pod względem ginekologicznym — patologiczne odwrócenie brzegów macicy.

Ektyma (greck.), choroba skórna; polska nazywa — niesztowice; e. występuje najczęściej na podudziach; początkowo tworzą się pęcherzyki, wypełnione ropą; następnie pęcherzyki zasychają w grube strupy, po których oderwaniu się powstają wrzody. E. bywa wywołwana przez zakażenie paciorkowcami (strep-tococci). Leczenie bardzo długotrwałe.

Ektypografia, drukowanie literami wypukłymi, in. chalkotypia.

Ektypon (greck.), odcisk reliefowy z rżniętych kamieni.

Ekumen, proboszcz w kościele wschodnim.

Ekumeniczny, powszechny, ogólny, uniwersalny; sobór e.; koncylium e.; patriarcha e.

Ekwador, rep. del Ecuador (= „równikowa“).

republika pín.-zach. Am. Pld., 307.243 km², 1½ milj. mieszcz. (Indian na zach. cywilizowanych, na wsch. dzikich i Metysów); na zach. górzysta z 2 łańcuchami Andów z licznymi wulkanami (Cotopaxi, Chimborazo 6.530 metrów); pomiędzy niemi wyżyna, na wsch. nizina górnej Amazonki, rzeki Napo i Tigre, dopływy Amazonki; Mira, Rio Esmeraldas do oc. Spokojnego; klimat, flora i fauna równikowe; rolnictwo: na wybrzeżu i na równinie wsch. kakao, trzcina cukr., banany, tytuń, bawełna; na wyżynie zboża, kukurydza, pastwiska; chów bydła, mało wyzyskane kopalnie złota i srebra,

Ekwador.

miedzi, nafty; wyrób kapeluszy (Panama) i hamaków; wywóz: kakao, kapelusze, skóry, kauczuk, cukier; 1.050 km. linii kol., 7.033 km. telef.; prezydent na 4 lata, senat, sejm; podział na 17 prow. i wyspy Galapagos (Zółwie); stol. Quito (uniwersytet), port Guayaquil (uniwersytet), m. Cuenca (uniwers.). Dawna część państwa Inków (autochtoni Cara), od 1532 hiszp., 1822—1830 część republiki Kolumbijskiej, od 1830 samodzielna.

Ekwatorjał, przyrząd astronomiczny, składający się z lunety, ruchomej dookoła dwóch, do siebie prostopadłych, osi, z których jedna nieruchoma, skierowana jest ku biegunowi, z kół podziałowych, a także całego szeregu przyrządów pomocniczych. W pierwotnej postaci służy do pomiarów mikrometrycznych spólrzędnych równikowych (ekwatorjalnych): zboczenia i wznoszenia prostego. Utożsamiany często z refraktorem.

Ekwidystanta, linia, łącząca punkty jednakowo odległe od morza. Z map e-tant można obliczyć średnią odległość lądów od morza.

Ekwilibrjum, równowaga.

Ekwilibrysta (łac.), skoczek na linie, utrzymujący równowagę.

Ekwinoks, ekwinokcjum, równonoc. Ekwinoksy, punkty, w których linia przecięcia równika z ekliptyką spotyka kulę niebieską.

Ekwipaż (franc. équipage), cała załoga okrętowa; cały przybór polowy oficerski; zbytkowny pojazd.

Ekwitacja, umiejętność jazdy konnej; szkoła ekwitacji, szkoła jazdy konnej.

Ekwiwalent, ob. r ó w n o w a ż n i k.

El (hebr.), oznacza bóstwo; specyficznie izraelska nazwa brzmi elohim.

Elaborat (łac.), opracowanie.

Elaeagnaceae (rokitnikowate), krzak ozdobny, owoce jadalne; niewielka rodzina zawierająca rodzaje: Hippophaë i Elaeagnus.

Elaeagnus, oliwnik, rodzina Elaeagnaceae (rokitnikowate), E. angustifolia, oliwnik wąskolistny, rośnie w krajach śródziemnomorskich i stepach azjatyckich; owoce jadalne, liście srebrno-szare; u nas hodowany jako roślina ozdobna.

Elaeis guineensis, olejowiec, palma rosnąca dziko w Afryce (Gwinea), hodowana w Azji i Ameryce; wydaje owoce żółte wielkości oliwki, zawierające płyn oleisty i pachnący, zwany oliwą palmową; służy do fabrykacji mydła.

Elaeocarpus, rodzina Elaeocarpaceae, drzewo rosnące w Malabarze (Indie zach.); owoce jadalne; w Indiach wsch. z pestek, wielkości grochu, wyrabiane są naszyjniki.

Elaeosacchara, mieszanina olejków eterycznych, ze sproszkowanym cukrem, służąca do poprawiania smaku leków.

Elam, państwo starożytne w południowo-zachodniej części Iranu. Do największej potęgi

doszło w drugiej połowie trzeciego tysiąclecia przed Nar. Chr., kiedy Elamici podbili Sanar, późniejszą Babilonię, i zhołdowali Syrię. Po wypędzeniu Elamitów (ok. 2000 przed Chr.) z Sanaru przez Hammurabiego, mocarstwo to nie wróciło już do dawnej potęgi. W 645 przed Nar. Chr. Elam został podbity przez króla asyryjskiego Assurbanipala. Po upadku Asyrii wszedł w skład państwa medyjskiego, a następnie perskiego, w którym tworzył satrapię, od głównego miasta Suzy zwaną Suzjaną. Od tam dzielił losy historycznej Persji.

El-Amarna, słynne ruiny w Egipcie Górnym na pr. brzegu Nilu; miejsce odkrycia w 1887 tablic z pismem klinowym, zawierających listy do Amenofisa (Amenhotepa) III i IV (ok. 1500 przed Nar. Chr.).

Élan (franc.), zapał, uniesienie, poryw.

Elaphomyces, rodzaj grzybów z rodziny Elaphomycetaceae, rosnących na korzeniach drzew w Europie środk. i Ameryce Płn., poszukiwanych przez jelenie i dziki; podobne do trufli, np. Elaphomyces cervinus.

Elaps corallinus, żmija koralowa, gromada: gady (Reptilia), rzad: łuskonośne (Squamata), podrząd: węże (Ophidia); barwa cynobrowo-czerwona, z czarnymi pierścieniami; bardzo jadowita; Płd. Ameryka.

El Araisz (franc. Larache), m. port. w hiszp. Marokku płn., 15.000 mieszk.

Elasmotherium, zwierzę ssące z okresu diuwajnego, należące do jednej z podrodz. nosorożców; do 5 m. dług.; szczątki na Węgrzech, Sycylii, w Rosji.

Elastiks (ang.), materiał elastyczny przetwarzany niemi kauczukowemi.

Elastyczność, ob. S p r e ż y s t o ś ć.

Elastyna, albuminoid, ciało białkowane, tworzące składnik tkanki łącznej ścian żył, tętnic, ścięgien itp.; zawiera 20% glikokolu.

Elateia, najwaz. m. staroż. dzielnicy Fokis w Grecji środk., z świątynią Asklepiosa.

Elateridae (sprężyki), nazwa rodziny owadów tegopokrywych (Coleoptera). Chrząszczyki te opatrzone są specjalnym wyrostkiem na przedpiersiu, dzięki któremu, położone na grzbiecie, podrzucają swe ciało wysoko do góry. Elater (skoczek); Agriotes segetis (sprężyk zbożowy), podgryza jako larwa korzenie roślin uprawnych.

Elateryt, bitum elastyczny, kauczuk kopalny; minerał miękki, sprężysty, brunatny, połyskujący; daje się krajać, płonie jasno; jest to utleniony olej skalny; w Anglii i Francji.

Elba (łac. Albis, czesk. Łaba), rz. Europy środk.; wypływa z zach. Karkonoszy (Gór Olbrzymich), przepływa wielkim łukiem Czechy płn., przedziera się przez Czeskie Góry Środkowe i Łabskie Góry Piaskowe, przechodzi drezdeńsko-miseńską kotlinę i płn. niem. nizinę, ma ujście pod Cuxhaven, 15 km. szer., do m. Płn.; dług. 1.165 km., żeglowna 846 km., 142 km. do Hamburga przy przypływach morskich dla statków oceanicznych. Dorzecze 146.500 km², z tego 95.200 km² w Niemczech. Dopływy l.: Wełtawa, Ohře, Mulda, Sala; pr.:

Elaeis guineensis.

Izera, Czarna Elstera, Hawela. Połączenia kanałowe: z Odrą — odrzańsko-szprowskim, Fryderyka-Wilhelma i berlińsko-szczecińskim; z Bałtykiem — północnomorsko-bałtyckim i kanałem Elba-Trawa. Porty rzeczne: Bodenbach, Szandawa, Drezno, Groeba, Riesa, Aken, Schoenebeck, Magdeburg, Hamburg. Mocą traktatu wersalskiego umiędzynarodowiona od ujścia Węławy; zarząd sprawuje komisja międzynarodowa z 10 członków.

Elba, włoska wyspa górzysta na m. Śródziemnym, pomiędzy m. Liguryjskiem i Tyreńskim, oddzielona od Toskanii cieśniną Piombino, 223,5 km², 26.000 mieszk.; górzysta (Monte Capanne 1019 m.); kopalnie rudy żelaza (znane od wieków) miedzi i cyny, łomy marmuru; rybołówstwo, owoce pld.; stol. Portoferraio; miejsce wygnania Napoleona I od 1814 do 1815.

Elbasan (lub Ilbasan), m. w Albanii nad rz. Szkumbi, 15.000 mieszk., siedziba biskupa greckiego; przemysł metalurg., źródła siarczane.

Elbée (Gigot d'), Maurice, generał kontrowolucyjnej armii wandejskiej w Francji, * 1752, rozstrzelany przez republikanów 1794.

Elberfeld, m. pow. w rej. düsseldorfskiej w prow. reńskiej (Prusy), nad rz. Wupper, 157.000 mieszk.; dyrekcja kol. żel., ratusz, kolej napowietrzna do Barmen nad rz. Wupper, jeden z największych ośrodków fabr. i główne ognisko przemysłu bawełn. w Niemczech; wyrób farb.

Elbeuf, m. w dep. Seine-Inférieure (Francja zach.), nad Sekwaną, 20.000 mieszk.; sukienictwo.

Elbing, ob. Elbląg.

Elbląg (niem. Elbing), m. pow. w Prusiech wsch. (Niemcy), nad rz. Elblążką, 68.000 mieszkańców; fabr. maszyn i lokomotyw, warsztaty okrętowe, handel. Założone w 1-ej połowie XIII w.

Elbląski kanał (niem. Elbing-Oberländischer Kanal), od jez. Družno do Elbląga i delty Nogatu; dług. 140,5 km, 5 śluz.

Elblążka (niem. Elbing), rz. w Prusiech wsch. od jez. Družno; wpada do Zalewu Świeżego; żeglowna.

Elbrus, staroż. Strobilus, najw. szczyt na Kaukazie; dwa wierzchołki (wygasłe wulkany), 5.629 m. wysok.

Elbuxy, spodnie nieprzemakalne, używane przez marynarzy i rybaków.

Elburs (Alburs), łańcuch górski w Persji płn. nad m. Kaspijskim; szczyt — wulkan Demawend 5.670 m.; stoki płn. wilgotne i pokryte roślinnością, pld. suche i pustynne.

Elche, m. w prow. Alicante (Hiszpania pld.-wsch.), nad rz. Vinalopo; 31.000 mieszk.; największy las palmowy Europy, wywóz daktyli i wina.

Elde, pr. dopływ Elby; wypływa z płyty jezior meklemburskich, z których kilka przepływa; połączony kanałem z Hawelą, dług. 195 km., żeglowny.

Eldorado (hispz. el dorado = złotony), urojony kraj Am. Płd., bogaty jakoby w złoto, według wskazówek Franciszka de Orellana

poszukiwany w XVI w. w Gujanie i Wenezueli; ogólnie: raj, kraj czarowny.

Eldorado, m. w St. Zj. Am. Płn.: 1) w stanie Illinois, 5.004 mieszk.; 2) w stanie Kansas, 10.995 mieszk.

El Dueim, m. w Sudanie anglo-egipskim (Afryka pld.-wsch.), nad Białym Nilem; wywóz gumy arabskiej.

El Dżerid (franc. El Djerid); szot (bagno słone) w Saharze tuniskiej (Afryka płn.), poniżej poz. morza; 5.000 km².

Eleaci, szkoła filozofów greckich, założona przez Xenophanesa z Kolofonu, który później przeniósł się do Elei. Rozkwit szkoły przypada na okres od 540 do 460 przed Nar. Chr. Wybitni Eleaci (prócz założyciela): Parmenides i Zenon z Elei, Melissos z Samos. Nauczali, że wszystko, co się poznaje przez zmysły, jest złudzeniem; był jest jeden i niezmienny (bez mnogości, różnorodności i zmiany). Istoty rzeczy nie można poznać zapomocą zmysłów, lecz tylko drogą myślenia abstrakcyjnego.

Eleazar, trzeci syn Aarona i jego następca w kapłaństwie; od niego wiodą ród wszyscy kapłani w Izraelu.

Electuarium, electuaria (łac.), powidlą, mieszanina środków leczniczych z odwarem z owoców, miodem lub syropem; stosowane są przeważnie przy leczeniu dzieci.

Elegia (gr. elegoi, elegia), oznaczała pierwotnie utwór poetycki w t. zw. dystychu elegijnym (heksametr i pentametr), który występował w greckiej literaturze już w VII w. przed Chr. Najdawniejsze elegie były oplakiwaniem zmarłych, później gr. elegia obejmowała i inne motywy, a więc polityczne i patriotyczne (Kallinos, Tyrteusz, Solon), moralizatorskie, biesiadne (Fokylides, Theognis) tudzież erotyczne (Mimnermos). Elegia rzymska, stanowiąca nie kopię, ale kontynuację greckiego gatunku literackiego, w którym Rzymianie dzielnie rywalizowali z Grekami, rozpoczynając już od I w. przed Chr. (Katullus, Gallus), wydała najlepiej nowoczesnemu światu znanych elegików (Tibullus, Propertiusz, Owidiusz, Maksymianus) o przeważnie erotycznym zabarwieniu. Elegia rzymska wpłynęła na powstanie i rozwój nowoczesnej elegii, tudzież (głównie przez grupę płacziwych elegii Owidiusza, pisanych na wygnaniu) na ukształtowanie się pojęcia „elegijny“ t. zn. tęskny, płacziwy. W muzyce e.: pieśń smutna, skarga; elegia c o, smętnie, żałośnie.

Elekcja, obiór: np. posłów (na sejmikach), kandydatów na urzędy, króla itp. W Polsce od 1573 istniała tzw. elekcja viritum, tj. obiór króla przez zjazd szlachecki, na który każdy szlachcic, obywatel Rzeczypospolitej, mógł przybyć osobiście.

Elektor, książę mający prawo obioru cesarza niemieckiego. Na mocy Złotej Bulli Karola IV 1356 w Niemczech istniało 7 elektorów: król czeski, książęta saski i brandenburski, palatyn reński i 3 arcybiskupów (koloński, moguncki i trewirski).

Elektra, jedna z gwiazd w grupie Plejad.

Elektra, córka Agamemnona i Klitemnestry;

wraz z bratem swym Orestesem pomściła śmierć ojca, zabijając własną matkę.

Elektrochemiczny równoważnik, stosunek masy ciała, wydzielonego na elektrodzie, do ładunku, uzyskanego przez elektrodę w tym samym czasie. E. r. w zastosowaniu do związków chemicznych oznacza ilość ciała, wydzieloną przez prąd, wyzwalający jednocześnie jeden gram-jon wodoru (1.008 gr.). tzn. 1 mol NaCl, $\frac{1}{2}$ mola Na_2SO_4 , $\frac{1}{3}$ mola FeCl_3 itd. E. r. nazywa się wtedy: równoważnikiem gramowym.

Elektrochemiczny szereg napięć, szereg pierwiastków chemicznych ułożony (Volta) w ten sposób, że każdy pierwiastek ładuje się w zetknięciu z którymkolwiek po nim następującym ujemnie, z którymkolwiek zaś go poprzedzającym — dodatnio. Kolejność jest jednak zależna od rodzaju otaczającego gazu (Brown).

Elektrochemitypia, ulepszony sposób trawienia na cynku drogą galwaniczną.

Elektrochemia, nauka o wzajemnej zależności zjawisk elektrycznych i chemicznych, w szczególności zaś o zamianie energii elektrycznej na chemiczną i odwrotnie, o działaniach chemicznych elektryczności i jej zastosowaniu do celów chemicznych. Twórcami e. są Volta i Ritter (1798). Podstawy elektrochemii współczesnej dał Arrhenius i Wilh. Ostwald.

Elektroda, zakończenie przewodnika, wprowadzające (albo wyprowadzające) prąd elektryczny do elektrolitu albo przewodnika gazowego. Elektroda wprowadzająca nazywa się anodą i ma potencjał wyższy od elektrody odprowadzającej, tzw. katody.

Elektrodiagnostyka, dział neurologii, zajmujący się badaniem, jak reagują nerwy i mięśnie na drażnienia prądem elektrycznym. E. ma ważne znaczenie w badaniach, czy zmieniona czynność porażonego nerwu lub mięśnia powróci do stanu normalnego.

Elektrodializa polega na przenikaniu jonów przez błony pod wpływem prądu elektrycznego.

Elektrodynamika, dział nauki o elektryczności, traktujący o prądach elektrycznych.

Elektrodynamometr, przyrząd, służący do mierzenia natężenia prądu i oparty na zasadzie wzajemnego dynamicznego działania na siebie dwóch obwodów, przez które płynie prąd. E. ma zastosowanie w licznikach elektrycznych.

Elektrofizjologia, dział fizjologii, zajmujący się badaniem prądów elektrycznych, powstających w narządach, będących w stanie spoczynku lub w czynności.

Elektrofor, przyrząd wynaleziony przez Voltę w 1775, służący do zbierania naboju elektrycznych. Na tacy metalowej, połączonej z ziemią, leży płyta ebonitowa, która elektryzuje się ujemnie na powierzchni przez potarcie jej futrem. Ten ujemny nabój płyty wzbudza przez indukcję nabój dodatni na górnej powierzchni tacy, który go wiąże. Na płytę nakładamy kraw

Jedna z form elektrod platynowych (a Anoda, b Katoda).

żek metalowy, trzymany w ręce za rączkę izolującą. W krawku tym wzbudzona zostaje również przez indukcję elektryczność dodatnia na dolnej stronie płyty, a ujemna na stronie przeciwnej. Przez dotknięcie ręką odprowadzamy ten nabój ujemny do ziemi, a dodatni, jako związany, pozostaje; możemy przenieść go na konduktor przez dotknięcie krawkiem. Powtarzając tę manipulację wiele razy, możemy zebrać na konduktorze znaczny nabój elektryczności.

Elektroforeza, unoszenie zawieszonych lub koloidalnie rozpuszczonych ciał, zapomocą prądu elektrycznego.

Elektrografia, rytowanie zapomocą prądu elektrycznego.

Elektroindukcja, wzbudzanie prądów elektrycznych przez prądy w przewodnikach sąsiednich.

Elektrokardiografia (greck.), metoda, stwierdzająca istnienie w organizmie prądów elektrycznych, powstających podczas czynności serca. Z charakteru prądów elektrycznych, czyli z tzw. elektrokardiogramu, można dokładnie sądzić o sile i sprawności mięśnia sercowego.

Elektrolit, ciało, ulegające w roztworach wodnych dysocjacji elektrolitycznej. Elektrolitami są roztwory wodne soli, kwasów i zasad. E-y zatem przewodzą prąd elektryczny, podczas gdy woda czysta nie przewodzi go prawie wcale. Każdy e. składa się z jonów, dodatnich i ujemnych, na które rozpada się podczas elektrolizy; każdy rodzaj jonów wędruje osobno do katody i anody i tam się wydziela, bądź wstępuje w dalsze reakcje chemiczne.

Elektrolityczna dysocjacja, rozkład cząsteczek na jony (przeważnie w roztworach wodnych). Stopień rozkładu na jony bywa rozmaity. Jedynie w roztworach wodnych bardzo rozcieńczonych bywa on praktycznie zupełny. Twórcą teorii dysocjacji elektrolitycznej jest Arrhenius (1887).

Elektrolityczna korrozja, miejscowe uleganie niszczeniu przedmiotów metalowych (maszyn, konstrukcji etc.), będących w zetknięciu z elektrolitami, z powodu lokalnych napięć elektrycznych, powstających wskutek niejednorodności materiału.

Elektrolityczna lub galwaniczna polaryzacja, elektrochemiczne zmiany elektrod, powstałe wskutek przepływu elektryczności. Na zjawisku polaryzacji oparte jest urządzenie akumulatorów, w których, uprzednio wywołane zmiany elektrod, są źródłem prądów elektrycznych, zwanych prądami polaryzacyjnymi.

Elektrolityczne przewodnictwo określa stosunek liczbowy pomiędzy stężeniem jonów, a stężeniem cząsteczek niezdysocjowanych w roztworze. Wilh. Ostwald (1888).

Elektrolityczne przewodnictwo, elektryczne przewodnictwo elektrolitów; jest ono związane, w przeciwstawieniu do przewodnictwa metali, z chemicznymi zmianami przewodnika. E.-p. właściwe roztworów oznacza przewodnictwo słupa cieczy o długości 1 cm.

1 przekroju 1 cm². E. p., w przeciwieństwie do przewodnictwa metali, wzrasta z temperaturą.

Elektrolityczny przerywacz służy do periodycznego przerywania i zamykania prądu pierwotnego w cewce indukcyjnej. W e. p. Wehnelta prąd przerywają powstające na anodzie pęcherzyki gazu. Ilość przerywań dochodzi do 2.000 na sek.

Elektroliza, rozkład chemiczny ciała zapomocą prądu elektrycznego. Pierwszej elektrolizy dokonali Deimann i Paets van Trostwyk (1789), którzy rozłożyli wodę na tlen i wodór zapomocą iskielek elektrycznych. Rozkład ciał (elektrolitów) odbywa się dzięki wędrówce jonów, z których anjony wydzielają się przy anodzie, katjony — przy katodzie. Zdarza się, że anjony lub katjony, po utracie ładunków na elektrodach, reagują z rozczynnikami (wodą); wtedy nastąpić może rozkład rozczynnika, i powstałe w ten sposób produkty rozkładu, są wtórnymi produktami elektrolizy. Prawa e. zostały sformułowane w 1834 przez Faradaya; według nich masy ciał wydzielonych na elektrodach są wprost proporcjonalne do natężenia prądu, czasu i równoważników elektrolitycznych. E. ma zastosowanie w metalurgii, w fabrykacji wielu produktów chemicznych, w galwanoplastyce, w lecznictwie i t. d.

Rozkład wody za pomocą elektrolizy

Elektroluminescencja, ob. l u m i n e s c e n c j a.

Elektromagnes, kawałek miękkiego żelaza, owinięty drutem izolowanym. Jeżeli przez drut płynie prąd elektryczny, wewnątrz żelaza powstaje pole magnetyczne, wskutek czego żelazo magnetyzuje się. Po przerywaniu prądu żelazo przestaje być magnesem. E. używane są w licznych przyrządach elektrycznych, jak np. dzwonek, gdzie potrzebna jest przerywana siła poruszająca.

Elektromagnes.

Elektromagnetyczna teoria światła, ob. światło.

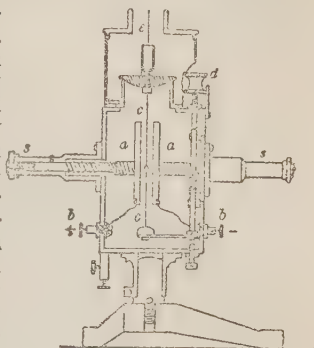
Elektromagnetyzm, ogół zjawisk, polegających na magnetycznym działaniu prądów elektrycznych; ob. e l e k t r y c z n o ś ć.

Elektromaszyna, maszyna, wytwarzająca elektryczność.

Elektrometalurgia, wydobywanie, drogą elektrolizy, metali (glinu, miedzi, złota) z rud. E. żelaza polega na zastosowaniu prądu elektr. do wytopiania surowca. Kanada, Kalifornia, Szwecja stosują ten sposób, gdyż mają czyste rudy i tanie źródło siły elektrycznej w postaci spadków wodnych. Żelazo z pieca elektrycznego odznacza się b. małą zawartością domieszek: węgla 3,3—3,8, krzemu 0,06—0,3, manganu 0,07—0,46, siarki 0,002—0,02%.

Elektrometeory, zjawiska elektryczne, zachodzące w atmosferze, np. błyskawice, zorze piosunowe i in.

Elektrometr, przyrząd, służący do mierzenia napięcia elektrycznego. E. bezwzględny Kelvina jest to waga, której jedna szalka zastąpiona jest krążkiem metalowym. Pod tym krążkiem jest umieszczony izolowany płaski talerz metalowy połączony drutem z elektrodą, której napięcie chcemy zmierzyć. Pomiędzy krążkiem wagi a talerzem występuje przyciąganie, które równoważymy, kładąc ciężarki na szalce wagi, zawieszoną na drugim końcu belki. Z wielkości ciężarków, odległości wzajemnej krążka i talerza i wielkości pola krążka, obliczyć możemy szukane napięcie w miarach bezwzględnych. Czułsze są używane obecnie e. względne, pozwalające porównywać z sobą wielkości napięć elektrycznych, jak np. e. kwadrantowy.

Elektrometr (mod. Wulfa).

Elektrometr włoskowaty (kapilarny), wynaleziony przez Lippmanna, służy do mierzenia różnicy potencjałów i jest oparty na zależności napięcia powierzchniowego słupka rtęci, stykającego się z elektrolitem, od różnicy potencjałów stykających się powierzchni rtęci i elektrolitu. Obserwowane przesuwanie się menisku słupka rtęci w rurce włoskowatej, jest w pewnych granicach proporcjonalne do przyłożonej różnicy potencjałów.

Elektromotor, motor, poruszany zapomocą prądu elektrycznego. Zbudowany jest tak samo, jak dynamomaszyna; podczas gdy w tej ostatniej obrót twornika w polu magnetycznym elektromagnesowy wywołuje prąd elektryczny, w e-motorze dzieje się naodwrot: twornik, znajdujący się w polu magnetycznym, obraca się, jeżeli przepuścimy przez niego prąd elektryczny. Zapomocą pasów i transmisji można ruch obrotowy motoru przenieść na ruch różnych maszyn.

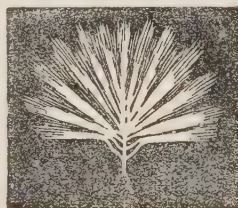
Elektromotoryczna (elektrobódźca) siła, siła wywołująca różnicę potencjałów. Siła ta powstaje przez tarcie, przez reakcje chemiczne, przez ruch przewodnika względem pola magnetycznego, przez zetknięcie dwóch różnych metali albo przez różnicę temperatur w ogniwie termoelektrycznym. Siła e. mierzy się wywołaną przez siebie różnicą potencjałów i ma te same miary, co i potencjał.

Elektron, swobodny nabój elektryczności ujemnej. Teoria elektronowa stanowi podstawę dzisiejszej nauki o elektryczności. Prąd elektryczny tłumaczy się jako ruch elektronów w przewodnikach, dielektryczna polaryzacja jako przesunięcie elektronów z położenia równowagi, a magnetyzm, jako wirowe ruchy elektronów w cząsteczkach magnesu. Drgania elektronów w atomach ciał rozżarzonych wywołują emisję światła. Rozszczepienie światła

powstaje dzięki rezonansowi drgających elektronów. Teoria e. tłumaczy zjawisko elektroлізу, wszystkie zjawiska elektrooptyczne i magnetooptyczne, zjawiska promieniotwórczości i wyładowań w rurkach próżniowych, przedewszystkiem zjawisko promieni katodowych, których obserwacja dała możność pomiarów elektronów. Pierwszy J. J. Thomson (1897) określił stosunek naboju e. do jego masy. Wielu badaczy, jak Wilson, Millikan, Lenard, zajmowało się później pomiarami naboju i masy elektronu. Z doświadczeń ich wynika dla naboju 4, 9.10⁻¹⁰ ES. Z porównania wielkości stosunku naboju do masy elektronu z tym samym stosunkiem dla jonu elektrolitycznego wynika, że masa elektronu jest ok. 1.800 razy mniejsza, niż masa atomu wodoru. Masa elektronu jest innego pochodzenia, niż masa mechaniczna, jest to mianowicie masa pochodzenia elektromagnetycznego i zależna od prędkości elektronów. Elektrony poruszają się ze znaczną prędkością, bliską niekiedy prędkości światła. W przypuszczeniu, że elektrony są kształtu kulistego, wynika dla ich promienia 2.10⁻¹² mm.

Elektron, stop, którego głównymi składnikami są: magnez (ok. 80%) i glin (ok. 20%); zawiera drobne ilości miedzi i cynku; ciężar gat. 1.8. Nieodporny na działanie pary wodnej.

Elektrooptyczne zjawiska polegają na wpływie pola elektrycznego na światło. Do ważnych zjawisk elektrooptycznych należy zjawisko Kerra (1875) i Starka (1913). Zjawisko Kerra polega na tem, że izomorficzne dielektryki w polu elektrycznym załamują podwójnie światło; wykazują one mianowicie własność skrętań jednoosiowych, których oś główna jest równoległa do linii sił pola. Zjawisko Starka polega na rozszczepieniu linii widmowych w polu elektrycznym. Teoria tych zjawisk oparta jest na elektromagnetycznej teorii światła.

Wyładowanie ciche.

Elektroskop, przyrząd, służący do wykazywania naboju elektrycznych, wynaleziony przez Cantona w 1753. Powszechny typ e. składa się z naczynia szklanego, zamkniętego korkiem izolującym, przez który przetknięty jest pręt metalowy. Pręt ten u góry, ponad korkiem, zakończony jest kulką metalową, a u dołu, wewnątrz naczynia — dwoma listkami z folii aluminiowej. Jeżeli udzielimy prętowi z zewnątrz naboju elektrycznego, listki aluminiowe naładują się jednoimiennie i odepchną od siebie, tworząc z sobą pewien kąt. Jeżeli e. opatrzone jest wycechowaną podziałką, można z wielkości kąta, odczytanej na tej podziałce, wnosić o wielkości udzielonego naboju.

Elektrosmoza, przenikanie cieczy przez błony, po wpływie prądu elektrycznego.

Elektrostatyczna indukcja (influcja), elektryzowanie się przewodników w pobliżu ciała naelektryzowanego.

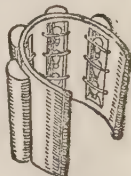
Elektrostatyka, dział nauki o elektryczności, traktujący o nabojach, będących w spoczynku, i o polach elektrycznych.

Elektrostrykcja, odkształcenie dielektryków w polu elektrycznym.

Elektrotaktyzm, galwanotaktyzm, zdolność oddziaływania organizmu na prądy elektryczne.

Elektrotechnika, nauka zajmująca się praktycznym zastosowaniem prądów elektrycznych.

Elektroterapia (greck.), leczenie zapomocą stosowania prądu elektrycznego stałego (galwanizacja), indukcyjnego zmiennego (faryadyzacja), lub prądów wysoko-zmiennych (arsonwalizacja). Działanie e. polega na pobudzaniu do skurczu mięśni gładkich i poprzecznych, na wzmacnianiu krążenia krwi, oraz na zmniejszaniu pobudliwości nerwów czuciowych. Zastosowanie e. przy nerwobólach, porażeniach nerwów, zapaleniach rdzenia.

Przyrząd do kąpiele elektrycznej przy elektroterapii.

Elektrotermiczne zjawisko albo zjawisko Peltier (1834) polega na tem, że prąd elektryczny, przechodzący przez miejsce spojenia dwóch różnych metali, wytwarza w niem ciepło, albo chłonie ciepło, zależnie od tego, czy płynie od metalu, mającego zdolność termoelektryczną wyższą do metalu o niższej zdolności termoelektrycznej, czy odwrotnie. Ilość ciepła, wywołanego albo pochłoniętego, jest proporcjonalna do natężenia prądu i do czasu.

Elektrotermiczny równoważnik, stosunek ilości wywołanego ciepła do odpowiedniej pracy prądu elektrycznego. Równoważnik ten jest wielkością stałą i równa się 0,239 kalorii gramowych przez dżaul. Jest to ilość ciepła, wytworzona w przewodniku przez jeden dżaul w ciągu jednej sekundy.

Elektrotropizm, reagowanie roślin i zwierząt niższych na bodźce elektryczne.

Elektrotypia, odbijanie w druku klisz miedzianych (galwanoplastycznych), otrzymanych drogą elektryczną.

Elektrownia, zakład fabryczny do wytwarzania energii elektrycznej (do oświetlenia, tramwajów, użytku przemysłowego itd.).

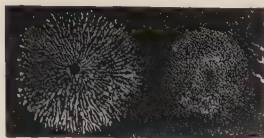
Elektрум, mineral, złoto rodzime z domieszką srebra, występujący w kryształach kostkowych lub osmiokątnych; rozciągliwy, giętki; kolor brudno-biały. W starożytności nazwa bursztynu lub stopu 3 części złota i 1 części srebra.

Elektryczna bateria, ob. ogniwo elektryczne.

Elektryczna iskra powstaje pomiędzy elektrodami, rozdzielonymi dielektrykiem, jeżeli ich różnica potencjałów jest dostatecznie wysoka. Dla powstania iskry w powietrzu przy odległości elektrod (długości iskry) 1,5 cm., potrzebne jest napięcie ok. 17.500 wolt, pozatem zależne od kształtu elektrod. Napięcie początkowe, potrzebne do pierwszego przebicia powietrza jest znacznie wyższe, ponieważ zwykle powietrze

ELEKTRYCZNOŚĆ I

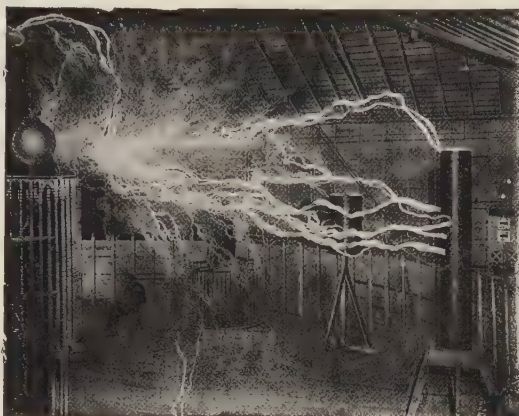
1. Figury Lichtenberga, otrzymane przez wyładowanie elektryczności $+(1)$ i $-(2)$ na płycie żywicznej.

3. Obraz iskry maszyny elektrostatycznej.

4. Obraz iskry induktora.

5. Potężne wyładowania iskrowe podczas doświadczeń Tesli z prądami przemiennymi o wysokim napięciu.

6. Obraz błyskawicy wedł. fot. P. Liebiga

7. Ciągły obraz iskry w zwierciadle wirującym.

8. Oscylujące wyładowania butelki lejdejskiej w zwierciadle wirującym

9. Prązkowane światło w rurce Geisslera.

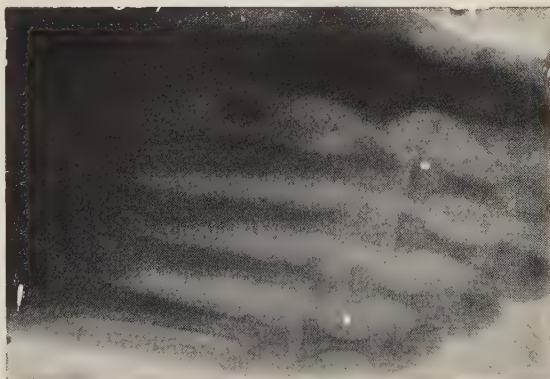
11. Odchylenie promieni katodowych pod wpływem magnesu.

12. Cień powstający na szkle fluoryzującym pod wpływem promieni katodowych.

10. Linie wyładowań przy słabym i znacznym rozrzedzeniu powietrza.

13. Fotografia Röntgena: ludzka stopa z tkwiącą kulą (w zmniejszeniu).

zimne jest złym przewodnikiem elektryczności. Jedno rozbrojenie składa się z szeregu iskier, coraz słabszych, bijących naprzemian od jednej i drugiej elektrody (Feddersen).

Elektryczna kuchnia, daje żar potrzebny do gotowania i pieczenia, dzięki działaniu prądu elektrycznego.

Elektryczna pojemność, stosunek wielkości naboju elektrycznego przewodnika do jego potencjału. E. p. zależy od wielkości i postaci przewodnika i osłony (przewodników postronnych), wzajemnego ich położenia i rodzaju dielektryka, znajdującego się pomiędzy nimi.

Elektryczna praca, wykonana przez prąd elektryczny, równa się, według prawa Joule'a, iloczynowi z różnicy potencjałów przez natężenie prądu i przez czas, w ciągu którego prąd płynął. Jednostką praktyczną pracy elektrycznej jest dżaul: jest to praca, wykonana w ciągu jednej sekundy przez prąd jednego ampera przy stałej różnicy potencjałów jednego wolta. Dzielnoscia prądu nazywa się stosunek pracy do czasu. Jednostką dzielnosci prądu jest watt, równy 1 dżaulowi na sekundę. 1 kilowatt = 1.000 wattów.

Elektryczne jednostki służą do mierzenia wielkości elektrycznych. Mamy dwa zasadnicze układy bezwzględnych jednostek elektrycznych: 1) jednostki elektrostatyczne (ES), oparte na elektrostatycznej definicji jednostki naboju elektrycznego (Gauss 1832 i Weber 1846) i jednostki elektromagnetyczne (EM), oparte na elektromagnetycznej definicji jednostki naboju. Pierwsze wyprowadzają się z prawa Coulomb'a o wzajemnem działaniu na siebie naboju elektrycznych, drugie z prawa wzajemnego oddziaływania pola magnetycznego i poruszającego się w nim naboju elektrycznego. Maxwell znalazł, że stosunek jednostki elektromagnetycznej naboju do jednostki elektrostatycznej naboju równy jest $3 \cdot 10^{10} \frac{\text{cm.}}{\text{sek.}}$

czyli, że równy jest prędkości światła co do wartości bezwzględnej i co do wymiaru. W praktyce używa się jednostek, ustalonych ostatecznie przez kongres naukowy w Chicago w 1893, zamieszczonych w nast. tablicy:

	ES	EM
Jednostka ilości elektryczności	kulon = $3 \cdot 10^9 = 10^{-1}$	
Jednostka prądu elektrycznego	amper = $3 \cdot 10^9 = 10^{-1}$	
Jednostka oporu elektrycznego	om = $\frac{1}{9} \cdot 10^{-11} = 10^9$	
Jednostka pojemności elektrycznej	farad = $9 \cdot 10^{11} = 10^{-9}$	
Jednostka potencjału elektrycznego	wolt = $\frac{1}{9} \cdot 10^{-9} = 10^8$	
Jednostka pracy elektrycznej	dżaul = 10^7 ergom	
Jednostka dzielnosci elektrycznej	watt = 10^7 ES	

Elektryczne koleje i tramwaje, uruchamiane przez działanie prądu elektrycznego, doprowadzanego z centrali przez przewodniki, z których jeden jest drutem, umieszczonym na

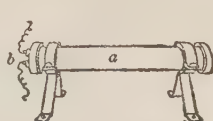
słupach lub pod ziemią, drugi szynami. Elektryczne wagony posiadają akumulatory, naładowane już elektrycznością w centrali. Pierwszy akumulator do ruchu został wynaleziony przez Wernera Siemens 1879.

Elektryczne maszyny służą do zbierania elektrycznych naboju przeciwnych znaków na dwóch konduktorach, i wytwarzania w ten sposób różnicy potencjałów. Działanie ich opiera się na indukcji elektrostatycznej. Najbardziej rozpowszechnione maszyny elektryczne są: typu Wintera (1830), Holtza i Töplera (1865) oraz Wimshurst.

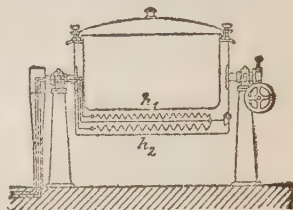
Elektryczne napięcie, różnica potencjałów.

Elektryczne ogniwo, ob. ogniwo elektryczne.

Elektryczne ogrzewanie, zastosowanie do ogrzewania ciepła, wytwarzanego w przewod-

Elektryczny piecyk.

Elektryczny przyrząd do gotowania.

nikach przez prąd elektryczny. Na tej samej zasadzie polegają również elektryczne przyrządy do gotowania.

Elektryczne oświetlenie odbywa się za pomocą dwóch różnych sposobów: żarówek i lamp łukowych. Żarówka jest to naczyne szklane, kształtu gruszkowatego lub kulistego, w które wtopiony jest drucik metalowy trudno topliwy. Drucik ten rozżarza się pod wpływem prądu elektrycznego i daje jasne światło. Na żarówce podana jest zwykle ilość świec i napięcie, potrzebne do wywołania tej siły światła. Początkowo zamiast drucików metalowych używano mniej ekonomicznych nitek węglowych (Edison 1881). Lampy łukowe polegają na zastosowaniu łuku elektrycznego do oświetlenia. Oba węgle lampy łukowej utrzymywane są automatycznie w stałej odległości.

Łukowy piecyk elektryczny, mający zastosowanie w laboratoriach.

Elektryczne pole, część przestrzeni wokoło naboju elektrycznego, objęta działaniem elektrycznym. Natężeniem pola elektrycznego w danym punkcie nazywa się stosunek siły, wywieranej przez pole w tym punkcie na dodatni nabój elektryczny, do wielkości tego naboju. Linje krzywe, wskazujące kierunek natężenia pola w każdym jego punkcie, nazywają się liniami natężenia pola. Linje te mają początek w miejscach, gdzie znajdują się naboje dodatnie, a koniec w miejscach, gdzie znajdują się naboje ujemne, kierunek zaś od naboju dodatniego do ujemnych. Pole jest jednolite, jeżeli w każdym jego punkcie natężenie ma tę samą wartość bezwzględną i kierunek. W każdym punkcie pole posiada pewien potencjał, określony tak samo, jak

potencjał naboju ciała naładowanego. Geometryczne miejsca punktów pola o jednakowym napięciu nazywają się powierzchniami poziomu elektrycznego. Zmienne periodycznie pola elektryczne występują w próżni w falach elektromagnetycznych.

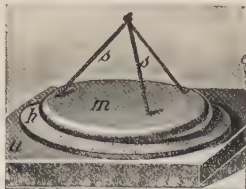
Elektryczność. Od VI w. przed Nar. Chr. do XVII w. po Nar. Chr. znane było tylko jedno zjawisko elektryczne, mianowicie przyciąganie lekkich ciał przez potarty bursztyn. Na początku XVII w. lekarz angielski Gilbert odkrył, że i inne ciała, jak szkło, żywica, siarka, zachowują się po potarciu podobnie do bursztynu, i tę własność ciał nazwał siłą elektryczną (elektron — grecka nazwa bursztynu). Gray w 1729 zrobił odkrycie, że ciała podzielić można na przewodniki elektryczności, rozpraszające stan elektryczny na całą swoją rozciągłość, i nieprzewodniki, albo izolatory, zachowujące stan elektryczny tylko w miejscu potarciem. Pierwszy Dufay, współczesny Grayowi, przekonał się, że istnieją dwa rodzaje elektryczności: e. szklana i żywiczna. Każde ciało naelektryzowane wykazuje jeden albo drugi rodzaj e., przyczem ciała naelektryzowane jednoimiennie odpychają się, a ciała naelektryzowane różnoimiennie przyciągają się. Obecnie e. szklana nazywa się dodatnią, a żywiczną — ujemną. Franklin w 1747 podał teorię zjawisk elektrycznych, przypuszczając, że istnieje nieważki plyn, który jest jednym z rodzajów e. (teoria unitarna). Jeżeli elektryzujemy ciało ujemnie, nadajemy mu nadmiar tego płynu, jeżeli zaś elektryzujemy dodatnio, odbieramy mu część płynu. E. dodatnia byłaby w ten sposób własnością samej materji. W kilkanaście lat później powstała nowa teoria, której twórcą był Symmer. Uważał on, że istnieją dwa płyny elektryczne (teoria dualistyczna), dodatni i ujemny i, że ciało jest nienaelektryzowane albo obojętne (neutrale), jeżeli posiada jednakowe ilości tych płynów. W 1754 odkrył Canton ważną własność ciał naelektryzowanych, polegającą na tem, że wywołują one stany elektryczne w ciałach, znajdujących się w pobliżu nich. Jest to zjawisko, zwane indukcją (influencją) elektrostatyczną. Pierwsze matematyczne ujęcie zjawisk elektrycznych zawdzięczamy K. A. Coulombowi, który znalazł (1785), że siła, działająca pomiędzy dwoma biegunami elektrycznymi (punktami naelektryzowanymi), ma kierunek zgodny z kierunkiem prostej, łączącej te bieguny i, że jest wprost proporcjonalna do wielkości elektrycznych naboju i odwrotnie proporcjonalna do kwadratu ich wzajemnej odległości (prawo Coulomba). Aż do końca XVIII w. znane były tylko zjawiska elektryczne, wywoływane przez pocieranie ciał. Dopiero w 1799 wynalazł Aleksander Volta nowy sposób wzbudzania elektryczności. Wykazał mianowicie, że dwa różne metale, zanurzone do płynnego przewodnika (elektrolitu), wykazują naboje elektryczne. Jeżeli przewodniki te łączymy z zewnątrz drutem i stworzyć w ten sposób tzw. obwód elektryczny, to powstaje w nim stałe przesuwanie się naboju elektrycznych albo prąd elek-

tryczny. Dział nauki o e., zajmujący się prądami elektrycznymi, nazywa się elektrodynamiką, w odróżnieniu od elektrostatyki, zajmującej się nabojami nieruchomymi. Za przyczynę powstawania naboju na przewodnikach uważał Volta zewnętrzne zetknięcie obu przewodników i powstającą w tem miejscu siłę elektromotoryczną, rozdzielającą oba rodzaje elektryczności. Dwa przewodniki stałe, zanurzone w cieczy, tworzą razem ogniwo galwaniczne. Nazwa ogniwa galwanicznego pochodzi od fizjologa Galvani'ego, który w 1791 przypadkowo zauważył ten sposób powstawania prądów elektrycznych. Według poglądów współczesnych, które zawdzięczamy W. Nernstowi (1889), głównem siedliskiem siły elektromotorycznej są miejsca zetknięcia metali z elektrolitem. Po odkryciu prądu elektrycznego liczni fizycy zaczęli badać jego własności. Jedną z najważniejszych jest odkryta przez Oerstedą w 1820 własność prądu, polegająca na wywieraniu działania dynamicznego na magnesy. Odkrycie to dało początek nowemu działowi nauki o elektryczności, mianowicie elektromagnetyzmowi, traktującemu o wzajemnem działaniu na siebie prądów i magnesów, a rozwiniętemu przez Ampère'a w 1820—1826. Głównym wynikiem badań Ampère'a jest fakt, że zamknięte obwody elektryczne działają na siebie wzajemnie i na bieguny magnetyczne tak, jak magnesy. Stąd wypłynęła teoria magnetyzmu Ampère'a, sprowadzająca własności magnetyczne do prądów elektrycznych, obiegających oddzielne cząsteczki magnesu. W dalszym ciągu rozwoju nauki o prądach elektrycznych mnożyły się badania ilościowe. W 1827 ogłosił Ohm pracę, w której podał tzw. prawo Ohma, głoszące, że natężenie prądu elektrycznego jest proporcjonalne do spadku napięcia, i wprowadził pojęcie oporu elektrycznego. W roku 1840 zdał Joule działanie cieplne prądu elektrycznego i obliczył tzw. równoważnik elektrotermiczny. Z prac Joule'a wynikało, że zasada zachowania energii ma zastosowanie również do zjawisk elektrycznych, że istnieje mianowicie elektromagnetyczna forma energii. Nowoczesna nauka o elektryczności datuje się od Faraday'a, który pomiędzy 1831—1854 ogłosił szereg fundamentalnych prac. Faraday wyraził pogląd, że działania elektryczne i magnetyczne przenoszą się za pośrednictwem ośrodka, że niema więc działania elektrycznego i magnetycznego na odległość. Stany elektryczne i magnetyczne ciał mają źródło w stanach elektrycznych i magnetycznych tego ośrodka. Wielkim krokiem naprzód było odkrycie przez Faraday'a zjawisko tzw. indukcji magnetoelektrycznej, podlegające na wzbudzaniu prądów elektrycznych przez poruszanie przewodników w polu magnetycznem. Zjawisko to dało podstawę do stworzenia używanych obecnie prądnic. Wyniki badań Faraday'a ujął w ścisłą formę matematyczną J. C. Maxwell w traktacie swoim, wydanym w 1873. Maxwell wprowadził pojęcie tzw. polaryzacji dielektrycznej, rozszerzając w ten sposób pojęcie prądu elektrycznego i na izolatory. Dowiódł on

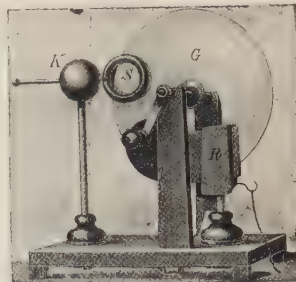
1. Elektroskop, wskazujący na bój elektryczny prądu szklanego.

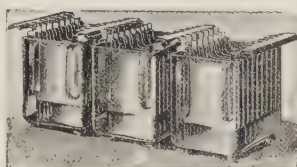
2. Elektrofor, *b* krążek żywny, leżący na dobrym przewodniku elektr. *u*; *m* krążek metalowy, zawieszony na jedwabnych sznurkach izolujących *s*.

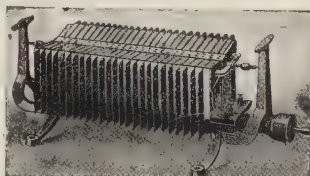
3. Butelka lejdejska *L*, składająca się z naczynia szklanego *b*, zewnętrznej *m* i wewnętrznej *m* z metalowej okładki, zakończonej kulą *k*.

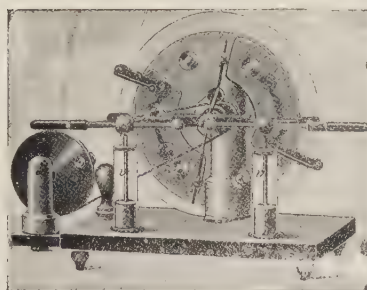
4. Maszyna elektrostatyczna Winthera; *G* płyta szklana, *R* poduszka, *S* szczotka, *k* konduktor.

5. Bateria akumulatorów

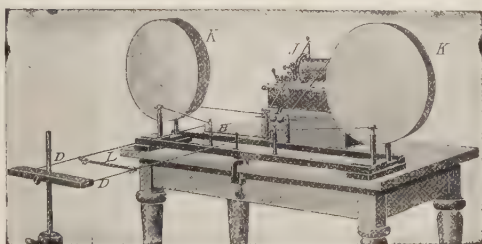
6. Termoelement Gülichler'a.

7. Samowzbudzająca maszyna elektrostatyczna Toeplera; *ee* wzmacniające butelki lejdejskie.

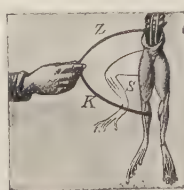

8. Galwanoskop; *b* zgięty pręt metal., przez który przepływa prąd, *m* igła magn., odchylająca się pod wpływem prądu.

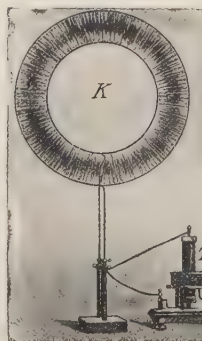
10. Wytwarzanie stojących fal elektrycznych; *J* induktor, *F* iskiernik, *K* kondensatory, *D* druty, *B* pałak z drutu, *L* rurka Lechera.

9. Ogniwo galwaniczne Krügera; *p* płyta ołowiana, zanurzona w skoncentrow. roztworze siarczany miedzi (z kryształami), pokrytym warstwą roztworu siarczany cynku z zanurzonym w nim krążkiem cynkowym (*z*).

13. Doświadczenie Galvani'ego z żabą; *Z* drut cynkowy, *K* drut miedziany, *S* udko drgające.

12. Elektroskop, którego listki złote rozchodzą się pod wpływem zetknięcia się krążków z cyny i miedzi.

11. Lampa Röntgena ze zmienną próżnią i chłodzeniem wodnym; *k* katoda, *r* reflektor platynowy z chłodnicą, *p* warstwa pochłaniająca powietrze.

14. Doświadczenie z prądami Tesli; *I* induktor z wirującym przerywaczem *U*, *L* butelka lejdejska, *F* iskiernik, *T* transformator wysokiego napięcia, *K* zwoje drutu, w których występują wyładowania świetlne.

następnie, że szybkie zmiany w obwodach albo w polach magnetycznych rozchodzą się w próżni w postaci fal elektromagnetycznych z prędkością, równą prędkości światła. Stąd powstała myśl, że ośrodkiem, przewodzącym siły elektryczne i magnetyczne, jest eter świetlny (ob. eter) i na niej zbudował Maxwell elektromagnetyczną teorię światła (ob. światło). Do końca zeszłego stulecia panowała w nauce o elektryczności teoria Maxwella. Dopiero, odkryta w 1896 przez Becquerel'a, promieniotwórczość pierwiastka uran i doświadczenia J. J. Thomsona w 1897 nad promieniami katodowymi (odkrytymi już w 1868 przez Hittorfa), pchnęły naukę o elektryczności na nowe tory. Dzięki tym odkryciom powstała, opracowana przez Thomsona, teoria elektronów, tj. drobnych atomów elektryczności ujemnej, która jest podstawą dzisiejszej nauki o elektryczności.

Elektryczność atmosferyczna, kompleks zjawisk, wywołanych przez istnienie pola elektrycznego w atmosferze ziemskiej. Różnice potencjałów różnych warstw atmosfery występują wskutek jonizacji powietrza, wywołanej przez różne czynniki, między innymi przez pozafotkowe promienie słoneczne i promieniotwórczość skorupy ziemskiej. Powierzchnia ziemi nosi nabój ujemny, a potencjał atmosfery wzrasta naogół z wysokością nad ziemią średnio o 100—300 wolt na długości 1 metra, jednak wzrost ten ulega wielu okresowym i przypadkowym wahaniom. Przy dosyć znacznej różnicy potencjałów występuje wyładowanie w postaci piorunu (ob.).

Elektryczności gęstość, 1) *średnia*: stosunek naboju do powierzchni przewodnika, na której ten nabój jest nagromadzony; 2) *rzeczywista* w danym miejscu: granica, do której dąży średnia gęstość, gdy uważana część powierzchni dąży do zera. Wymiar gęstości el. $M^{1/2} L^{-1/2} T^{-1}$ ES.

Elektryczności ilość, ob. **Elektryczny nabój**.

Elektryczności licznik, przyrząd, służący do pomiarów pracy prądu elektrycznego, oparty na zasadzie elektrodynamometru (ob.).

Skala licznika wycechowana jest w kilowattogodzinach.

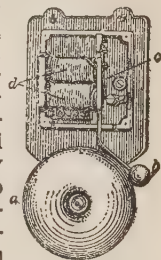
Elektryczny dzwonek jest to praktyczne zastosowanie przewidywacza elektromagnetycznego (ob. elektromagnes).

Elektryczny konduktor, przewodnik, najczęściej kuliści, osadzony na izolującej nóżce. Służy do zbierania naboju elektrycznych.

Elektryczny łuk, zjawisko odkryte przez Davy'ego w 1821. Jeżeli dwie łaski węglowe, stykające się z sobą, połączyć drugimi końca-

mi z biegunami źródła prądu elektrycznego, a później rozsunąć, to prąd nie przestanie płynąć, ale będzie dalej przechodził przez powietrze, rozżarzone uprzednio w miejscu stykania się węgli. Pomiedzy węglami utworzy się jasny łuk o temperaturze ok. 3.000° C. Końce obu węgli rozżarzają się do białości, z nich silniej węgiel, połączony z dodatnim biegunem źródła prądu; temperatura jego sięga 3.500° C. Cząstki węgla odrywają się od węgla dodatniego, w którym tworzy się krater, i narastają na węglu ujemnym. E. ł. ma poważne zastosowanie w elektrotechnice. Różnica potencjałów obu węgli wynosić powinna 40—60 wolt.

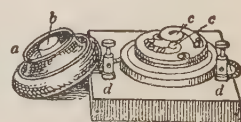
Elektryczny nabój (ładunek) ciała, ilość elektryczności, znajdująca się na ciele. Naboje jednoimienne odpychają się, a różnoimienne przyciągają się. Wymiar naboju w układzie elektrostycznym równa się: $(M^{1/2} L^{3/2} T^{-1})$. Jednostką elektrostyczną naboju jest taki nabój, który na równy sobie z odległości jednego centymetra działa w próżni z siłą jednej dyny. Wymiar naboju w układzie elektromagnetycznym równa się: $(M^{1/2} L^{1/2})$. Jednostką elektromagnetyczną naboju jest taki nabój, który, poruszając się w próżni z prędkością jednego centymetra na sekundę prostopadle do linii sił pola magnetycznego o natężeniu równem jednostce bezwzględnej, doznaje działania siły, równej jednej dynie. Jednostką praktyczną naboju jest kulon, równy 3.10^9 ES, albo 10^{-1} EM.

Dzwonek elektromagnetyczny; a kłosz, b motelek, c kotwica, d elektromagnes.

Elektryczny opór przewodnika, iloraz z podzielenia różnicy potencjałów na końcach przewodnika przez natężenie prądu, płynącego w tym przewodniku. Opór elektryczny jest zależny od rodzaju przewodnika, jest wprost proporcjonalny do jego długości i odwrotnie proporcjonalny do jego przekroju. Opór właściwy jest to opór, sprowadzony do jednostki długości i jednostki przekroju przewodnika. Opór właściwy metali wzrasta, a opór właściwy elektrolitów maleje wraz z wzrostem temperatury. Wymiar E. o. w miarach bezwzględnych elektrostycznych: $(L^{-1} T)$, a w miarach elektromagnetycznych: $(L T^{-1})$. Jednostką praktyczną oporu jest jeden om $= 1/9 \cdot 10^{11}$ ES $= 10^9$ EM. Przewodnik ma opór

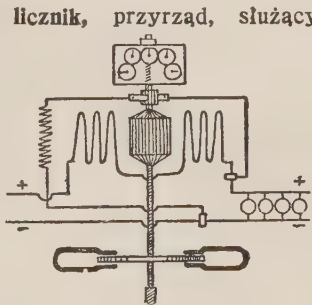
1 oma, jeżeli przy różnicy potencjałów jego końców, równej jednemu woltowi, płynie w nim prąd jednego ampera. Wzorem oma jest opór słupka rąci o przekroju 1 mm^2 i długości 106.3 cm. w temperaturze 0°C.

Przycisk dzwonka elektromagnetycznego; a oprawka, b guzik, c kontakty, d doprowadzenie prądu.

Elektryczny potencjał naładowanego przewodnika, stosunek pracy, wykonanej przy odsunięciu od tego przewodnika do nieskończono-

Licznik elektryczny.

ności dodatniego naboju elektrycznego do wielkości tego naboju. Wymiar w układzie elektrostатыcznym miar równa się ($M^{1/2} L^{1/2} T^{-1}$). Jednostkę elektrostатыczną wynosi potencjał, jeżeli praca powyższa dla jednostki elektrostатыcznej naboju równa jest jednemu ergowi. Wymiar w układzie miar elektromagnetycznych: ($M^{1/2} L^{3/2} T^{-2}$). Jednostkę elektromagnetyczną wynosi potencjał, jeżeli praca powyższa dla jednostki elektromagnetycznej naboju równa jest 1 ergowi. Jednostką praktyczną potencjału jest volt, równy 10^8 EM albo $\frac{1}{300}$ ES. Potencjał jest wtedy równy jednemu voltowi, jeżeli praca powyższa dla naboju jednego kulona równa jest jednemu dżulowi. Potencjał ziemi przyjmujemy za równy zeru.

Elektryczny prąd, ruch elektryczności w przewodnikach. Koniecznym warunkiem istnienia prądu jest różnica potencjałów dwu różnych punktów obwodu. Natężeniem prądu nazywa się stosunek naboju elektrycznego, przepływającego przez przekrój przewodnika, do czasu, w ciągu którego ten nabój przepływa. Wymiar natężenia prądu w miarach bezwzględnych elektrostатыcznych: ($M^{1/2} L^{3/2} T^{-2}$), a w miarach elektromagnetycznych: ($M^{1/2} L^{1/2} T^{-1}$). Jednostką natężenia prądu jest prąd, obliczony na jednostkę naboju i na jednostkę czasu. Praktyczną jednostką natężenia prądu jest amper, obliczony na jeden kulon naboju i na 1 sek. Istotą prądu jest przesuwanie się swobodnych elektronów w przewodniku w kierunku przeciwnym temu, który przyjmuje się za dodatni kierunek prądu. Według prawa Ohma natężenie prądu równe jest ilorazowi z różnicy potencjałów przez opór przewodnika.

Elektryczny wentyl, ob. prostownica.

Elektryzacja, elektryzowanie, leczenie zapomocą elektryczności.

Element w matematyce, przedmiot należący do zbioru; ob. zbiór.

Elementarz albo **abecadlnik**, książka służąca do nauki czytania. Pierwsze elementarze ukazały się w XV w. w Polsce i w Anglii. E. obrazkowe zaczęto drukować w XVIII w. Najlepszymi e. w Polsce były e. pijarskie, potem e. wydany przez Tow. do ksiąg elementarnych za St. Augusta. E. dawne układane są metodą literową i metodą sylabizowania. Obecnie e. układane są metodą wyrazową. Najnowszym jest e. Falskiego.

Elementy, ostateczne składniki, których już dalej rozłożyć nie można. Rozróżnia się e. ciała materialnych i e. psychiczne, czyli składniki stanów i aktów psychicznych. Za elementy psychiczne uważane są przez niektórych psychologów czucia (wrażeniowe) i proste uczucia. Wyodrębnia się je drogą analizy i abstrakcji; to bowiem, co jest dane w rzeczywistości, nie jest sumą elementów psychicznych, lecz ciągłością doświadczenia, w której elementy występują w rozmaitych związkach wzajemnych. Według pojęć starożytnych (szkoła jońska, Arystoteles) wszystkie ciała powstały z 4 elementów: wody, ziemi, ognia i powietrza. Ary-

stoteles przyjmował nadto istotę wolną, żywiołom tym niepodległą: eter, tworzący sklepienie niebios. E. chemiczny, pierwiastek chemiczny; e. elektryczny, ogniwo galwaniczne.

Elementy w astr., cechy orbit ciał niebieskich. Są to: wielka półoś i mimośród, charakteryzujące kształt orbity, nachylenie, długość linii węzłów i długość peryheljum, wyznaczające położenie orbity, oraz anomalia średnia wzgl. czas przejścia ciała przez peryheljum (periastron). Wyznaczone dla pewnej epoki, na mocy praw Keplera, uwzględniających obecność w układzie jedynie ciała centralnego, elementy orbit ulegają, na mocy prawa Newton'a, ciągłym zakłóceniom, perturbacjom, ze strony innych ciał układu.

Elemi, żywica, pochodząca z Indyi wsch. i zach., miękka, lepka, rozpuszczalna w wysochu, zawiera około 10% oleju lotnego. Używana w lecznictwie do maści i plastrów a także do wyrobu lakierów.

Eleolit, ob. nefelin.

Eleolite sienity, ob. sienity eleolite.

Eleometr, areometr do wyznaczania ciężaru właściwego olejów tłustych.

Eleonora Maria Józefa, królowa polska, żona Michała Korybuta Wiśniowieckiego, córka Ferdynanda III, ces. niemieckiego; * 1653, * 1697. Po śmierci króla zamieszkała u Kamedułów na Bielanach pod Warszawą, następnie w Toruniu, wreszcie na Śląsku, gdzie wyszła za mąż za Karola V, księcia lotaryńskiego. Wnuk jej stał się protoplastą panującego później w Austrii domu Lotaryńskiego.

Elephantiasis (greck.), słoniowaczna; choroba, polegająca na nadmiernym zgrubieniu skóry i tkanki podskórnej; w naszym klimacie (e. nostras) spowodowana bywa najczęściej przez przewlekłe zmiany zapalne w naczyńach chłonnych. W klimacie gorącym (e. arabum) słoniowaczna spowodowana bywa przez pasorzyt zw. filaria sanguinis (ob.), bytujący w gruczołach i naczyńach chłonnych. Najczęściej słoniowacznie ulegają kończyny dolne.

Elephas africanus (słoń afryk.), zwierzę; gromada: ssące (Mammalia), rząd: kopytne (Ungulata), podrząd: słoniowate (Proboscidea). Głowa wielka a krótka, tułów ogromny, nogi wysokie, grube, proste jak słupy, opatrzone 5 palcami, zakończonymi kopytkami. Skóra gruba, włos rzadki, sztywny. Oczy małe, uszy do 1 m. szerokości. Nos i górna warga przedłużone w trąbę, na której końcu znajdują się nozdrza i 2 mięsiste wyrostki, służące za narzędzie chwytne. Zapomocą trąby słoń podaje sobie pożywienie i pije wodę. Dwa górne siekacze, zwane powszechnie, aczkolwiek niezupełnie właściwie, kłami (z nich kość słoniowa), są ogromnych rozmiarów; przeciętna długość kła wynosi 1,80 m., obwód 45 cm., a ciężar 25 kg. Bywają kły, ważące 80 kg. Średnia wysokość zwierzęcia 3,15 m., choć bywają znacznie wyższe. Niezwykle silny — wyrwa drzewa z korzeniami. Wzrok i słuch słabo rozwinięte, węch doskonały. Karmi się przeważnie liśćmi i gałęziami drzew, wysysając sok

4 zjadając korę z grubych gałęzi. Żyje tylko w stanie dzikim; schwytany, z trudem daje się oswoić. Środkowa Afryka, na połudn. od Sahary. *Elephas maximus* (słoń indyjski). Mniejszy od afrykańskiego. Przeciętna wysokość 2,70 m. Długość kła do 1,5 m., ciężar przeciętny do 30 kg. Uszy małe. Karmi się trawą, owocami i drobnymi gałązkami. W stanie dzikim w Azji pld.-wsch. Bywa osławiany i używany do najcięższych robót, przeważnie do przenoszenia olbrzymich pni drzewa. Bardzo inteligentny. *Elephas primigenius* (mamut), słoń pierwotny dyluwialny, olbrzymich rozmiarów, którego szkielety całe, czasami z skórą i mięsem, znajdowane bywają w łodach Syberji. Szczątki kości i ciała, oraz skóry z uwłosieniem, dochowały się także u nas, w Małopolsce.

Elert Piotr, kompozytor, reprezentant opery włoskiej w Polsce w XVII w. Napisał operę: „Ślawa królewska albo triumf Władysława IV”, odegraną na otwarcie królewskiej opery w Warszawie (1633).

Elcusine coracana (lub *indica*), korakan, trawa uprawiana w Indostanie, dająca ziarna pożywne, zastępujące ryż; e. *to cusso*, inny rodzaj, w Abisynji (Afryka pld.-wsch.), również z jadalnymi ziarnami.

Eleusis, 1) staroż. m. w Attyce (Grecja), nad zatoką Eleuzyńską, słynne misterjami na cześć Demeter i Persefony; od r. 1882 wykopaliska; muzeum; 2) staroż. m. na wyspie Thera.

Eleuter Jerzy (Semiginowski); † 1711; nadzwyczajny malarz króla Jana Sobieskiego. Obrazy jego, przeważnie treści religijnej, wysoce cenili współcześni. Ważniejsze: „Chrystus na krzyżu” i „Św. Roch” (kość. Św. Krzyża w Warszawie), „Św. Anna” (kość. Św. Anny w Krakowie). Wykonał szereg portretów królewskich.

Eleuterja, nazwa tow. wstrzemięźliwości od alkoholu.

Eleuthera, jedna z wysp Bahamskich (Indje bryt. zach.), 619 km², 6.000 mieszk.; ananasy.

Elève (franc.), wychowanek, uczeń.

Eleven (ang. jedenaście), drużyna piłki nożnej, złożona z 11-tu graczy.

Elewacja (łac.), wyniosłość; w budownictwie: rysunek strony zewnętrznej budynku w przeciwstawieniu do planu; w astronomii: wysokość (gwiazdy) nad horyzontem; w wojskowości: podniesienie lufy armaty według oznaczonego kąta (przeciwieństwo — depresja, obniżenie).

Elewator, przyrząd do podnoszenia ciężarów; e. zbożowy: duży magazyn (śpiclierz), w którym zboże się czyści i przechowuje; dziś wielkie e. najczęściej sa z żelazobetonu.

Elf (st. nord. álfr, dech, dusza), duch właściwy wierzeniom germańskim. Elfy mają swoje królestwo, podobnie jak karły i olbrzymy.

El Fasz, stol. Darfuru w prow. Dongola, w Sudanie anglo-egipskim, 15.000 mieszk.

El Ferrol, m., forteca i port woj. w prow. Coruña (Hiszpanja) nad Atlantykiem, 26.300 mieszkańców.

Elfsborg, prow. w pld.-zach. Szwecji, 12.729 km², 300.000 mieszk., stol. Wenersborg.

El Gharza, szot (bagno słone) w Algierji (Afryka pld.), do 21 m. poniżej p. m., 1350 km².

El Ghor, dolina Jordanu od jez. Genezaret (208 m. poniżej p. m.), do m. Martwego (394 m. poniżej p. m.).

Elgin, 1) lub Moray, hr. w Szkocji środk., 1.234 km², rolnictwo, chów bydła; 2) stol. hr. E. na pld. od zatoki Moray m. Pld., 9.000 mieszkańców, browary, gorzelnie, odlewnie, wyroby wełn.; żyzne okolice, zwane „ogrodem Szkocji”; 3) m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Pld.), 27.500 mieszkańców; fabrykacja zegarków.

Elgin Thomas Bruce, dyplomata i zbieracz starożytności greckich; * 1766; ambasador angielski w Konstantynopolu; za zezwoleniem rządu tureckiego wywiózł do Londynu mnóstwo posągów, płaskorzeźb, fryzów, waz, bronzów greckich, które obecnie tworzą podstawę zbiorów Muzeum Brytyjskiego. † 1841 w Paryżu.

Elgińskie marmury (Elgin Marbles), wielki zbiór starożytnych rzeźb greckich, przywiezionych 1812 do Anglii przez Tomasza Bruce hr. Elginu i Kincardine, zakupiony w 1816 przez parlament i wcielony do British Museum. Zbiór ten obejmuje najpiękniejsze dzieła z epoki Fidiasza i Praksytelesa, zabrane z Partenonu ateńskiego.

El Golea, oaza w Saharze algerskiej, węzeł karawanowy na drodze do Gurary i Tidikelt, stacja wojskowa francuska; owoce, uprawa zbóż.

Elgon, masyw wulk. w Afryce wsch., pomiędzy jez. Wiktorji i Rudolfa, 4.280 m.

El Hamma, dwie oazy w Tunisie pld.: 1) 26 km. na wsch. od Gabesu, źródła gorące (starożytne Aquae Tacapitanae); 2) 10 km. na zach. od El Udian, palmy daktylowe.

El Haza lub **El Ahza**, kraj w wsch. Arabji nad zatoką Perską, pustynny, 80.000 km²; w oazach palmy daktylowe; ryż, trzcina cukr., bawełna, indygo; na wybrzeżu połów perł; stol. E. Hofuf, grupa oaz, 43.000 mieszk.

Elida, ob. Elis.

Eligiusz św. (franc. St. Éloi); * 588 w Châtellac koło Limoges, † 659 lub 666; patron kowali i złotników.

Eliminować (łac.), wyłączać, usuwać.

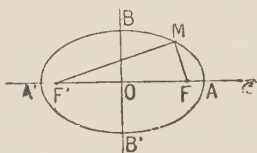
Eling, urządzenia na brzegu morza, służące do wyciągania lub podnoszenia mniejszych statków.

Eliot George, pseudonim literacki powieściopisarki i poetki angielskiej Marij Anny Evans; * 1819, † 1880. — Najlepsze powieści: „Adam Bede”, „The mill on the floss” (1860) „Romola” (1863) z czasów Savonaroli; zbiór poezji „Silas Marner”. E. starała się stworzyć szkołę psychologicznego realizmu. Należy do najlepszych angielskich pisarzy i moralistów.

Eliot John, działacz polityczny angielski, * 1592, wiceadmirał, poseł do parlamentu; kilkakrotnie więziony z powodu opozycyjnego

stanowiska względem króla Karola I; jeden z inicjatorów „Petition of right” (podanie o rzady parlamentarne); † w więzieniu 1632.

Elipsa (greck. ἑλλειψις); stożkowa, nie posiadająca punktów nieskończenie dalekich (ob. stożkowa). E. jest krzywą płaską zamkniętą; na płaszczyźnie elipsy istnieje punkt, noszący nazwę środka elipsy i dzielący na połowy każdą z cięciw przez ten punkt poprowadzonych; cięciwy takie noszą nazwę średnic elipsy. Największą i najmniejszą z pośród średnic elipsy

Elipsa.

nazywamy odpowiednio: osią wielką i osią małą; osie elipsy są prostymi prostopadłymi do siebie, przyczem elipsa jest krzywą symetryczną względem każdej z tych osi. Końce osi noszą nazwę wierzchołków elipsy. Na wielkiej osi elipsy znajdują się dwa punkty: ogniska elipsy — symetryczne względem środka krzywej i posiadające tę własność, że suma ich odległości od dowolnego punktu elipsy (suma promieni wodzących) jest stała i równa się wielkiej osi elipsy. Mimośrodem elipsy nazywamy stosunek odcinka zawartego pomiędzy ogniskami do wielkiej osi elipsy. Elipsa zamienia się na koło, gdy mimośród jej staje się równym zeru.

Elipsograf, przyrząd do wykreślenia elipsy.

Elipsoida, powierzchnia stopnia drugiego nie posiadająca punktów nieskończenie dalekich; dowolna płaszczyzna sieczna przecina elipsoidę według elipsy albo koła. Dla dowolnej elipsoidy mogą być wyznaczone trzy płaszczyzny symetrii, wzajemnie do siebie prostopadłe; proste przecięcia takich płaszczyzn nazywamy osiami elipsoidy. Jeżeli osie elipsoidy przyjęte są za osie prostokątnego układu współrzędnych, to równanie elipsoidy przybiera postać:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1,$$

gdzie a, b, c oznaczają połowy osi elipsoidy, a x, y, z są współrzędnymi prostokątnymi dowolnego punktu tej powierzchni. E. nie posiadająca dwóch równych osi nosi nazwę elipsoidy trójosiowej; wszystkie trzy płaszczyzny symetrii przecinają wówczas elipsoidę według elips; gdy istnieje natomiast jedna para osi równych, a więc np. a = b, to elipsoida jest powierzchnią obrotową i osią obrotu jest pozostała oś elipsoidy. E. zamienia się na kulę, gdy zachodzi równość wszystkich trzech osi.

Elis, starogrecka dzielnica nad m. Jońskim w zach. Peloponezie; kult Zeusa w Olimpii

i igrzyska Olimpijskie zapewniały jej pokój nienaruszalny; obecnie wraz z Achają wchodzi w skład państwa greckiego.

Elisabethville, stol. prow. Katanga w Kongo belg. (Afryka środk.).

Elita (franc.), wybór, kwiat inteligencji, towarzystwa itd.

Elizabeth, m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Płn.), 96.000 mieszk. (7.500 Polaków); przemysł metalurg., fabr. maszyn do szycia Singera.

Elizawetgrad, m. pow. na Ukrainie, nad rz. Ingulem, st. kol., 76.000 mieszk.; znaczny handel.

Elizawetpol, ob. Gandza.

Elizeusz, prorok izraelski, uczeń i następca Eljasza. Był czynny za królów Jorama i Jehu (853—815 przed Chr.).

Elizja (łac. elisio), wyrzutnia, właściwość wymowy starożytnych Greków i Rzymian, polegająca na nadwątleniu, względnie całkowitem usuwaniu samogłoski, kończącej wyraz, przed samogłoską, rozpoczynającą wyraz następny, celem usunięcia przykrego dla ówczesnej wymowy rozdziewu. Odgrywa bardzo ważną rolę w greckiej i rzymskiej poezji i prozie.

Elizjum, pola elizejskie, u Homera kraina, do której przenoszni byli nieśmiertelni bohaterowie; potem miejsce pobytu bogobojnych pozone; w poetyckim zastosowaniu ogólnem: rajska kraina szczęśliwości.

Eljasz, prorok izraelski, obrońca monoteizmu i prawowierności religijnej za króla Achaba (876—854 przed Chr.).

Eljasza góra, 1) wulkan z lodowcami na granicy bryt. Am. Płn. i Alaski, 5.494 m.; 2) góry w Grecji w Taygetosie (2.409 m.), na wyspie Eubei (1.475 m.) i na wyspie Eginie (520 m.).

Eljaszewicz Tadeusz, słuchacz uniw. wileńskiego, krytyk literacki; napisał: „Ogólne uwagi nad klasycyzmścią i romantycznością” (1828), „Wiek Sofoklesa, w którym pisał tragedję: Edyp w Kolonnie” (1829), „Edyp w Kolonnie, tragedia Sofoklesa, przekład z greckiego” (Wilno, 1829), „O sztukach pięknych, przekład z niemieckiego” (1829).

Eljasz-Radzikowski Walery, artysta malarz; urodzony 1840 w Krakowie. Uczeń Wł. Łuszczkiewicza (Kraków), Anschütz i Schwind (Monachium). Ilustrator i malarz obrazów historycznych. Z prac: „Ubiory w Polsce” (I t., 1879, II t., 1889), „Ilustrowany przewodnik do Tatr” (1886, III wyd.), ilustracje do „Marii” Malczewskiego; obrazy: „Zawiazanie konfederacji Tyszwieckiej”, „Zdobycie Wolmaru na Szwedach”, „Stefan Czarniecki” (Lwów, muz. im. Lubomirskich).

Eljasz-Radzikowski Wojciech, malarz; * 1814, † 1904 w Zakrzówku pod Krakowem. Malował przeważnie obrazy religijne.

Eljen (weg.), niech żyje.

Eljezer, imię 11 osób z Pisma św.

El Kab, w. w Egipcie Górnym nad Nilem; ruiny Nechab, dawnej stol. Egiptu Górn.

El Kantara, oaza w dep. konstantyńskim w Algierji (Afryka płn.), na płn. od Biskry.

przy wstępie do bramy saharskiej (Fum-es-Sahara); most rzymski.

El Katif, m. port. nad zatoką Perską w Arabii wsch., 20.000 mieszk.

El Kebir (W e d), rz. w Algierji, wpada do m. Śródziemnego.

Elki, w języku kuśnierskim oznacza futro tchórza lub lasicy kanadyjskiej.

El Lahun (Illahun), w. w oazie Fajum przy przesmyku obok kanału Józefa (Bahr Jusuf), w okolicy ruiny staroż. miast.

Ellalong-with-Greetland, m. w zach. hr. York (Anglia pñ.), 15.000 mieszk.; odlewnie, wyroby bawełn.

Ellei-Ringnes, arktyczna wyspa amerykańska na pñ. od archipelagu Parry'ego.

Ellesmere (k r a j), wraz z krajami Grinnella i Granta najbardziej na pñ. wysunięta amerykańska wyspa arktyczna, stacja policyjna kanadyjska, teren polowań Eskimów polarnych.

Ellichpur, m. okręg. w Berar (Indie bryt. środk.), 40.000 mieszk.

Elliott Edwin Bailey, *1851, współczesny matematyk angielski, prof. uniwersytetu w Oksfordzie; autor dzieła o niezmiennikach form algebraicznych: „An introduction to the algebra of quantics“ (Oksford, 1895).

Ellis Island, wyspa w porcie N. Yorku, stacja kontrolna emigrantów europ. do St. Zj. Am. Północnej.

Ellisa młynek, przyrząd do mierzenia prędkości płynącej wody.

Ellora, w. w państwie hołdown. Hajderabad w Indjach bryt.; słynna grota z świątyniami.

Elmina, osada i port na Złotem Wybrzeżu bryt. w Afryce zach., w kraju szczepu Fanti; 4.000 mieszk.

Elmira, m. w stanie N. York (St. Zj. Am. Pñ.), nad rz. Chemung, 45.400 mieszk. (1.750 Polaków); wyrób fortepianów i obuwia; znany zakład wychowawczo-poprawczy dla nieletnich przestępców.

Elmshorn, m. w rej. szlezwickiej (Prusy) nad żeglowną rz. Krickau, 14.000 mieszk.; handel zbożem, przemysł skórzany.

Elnis, w dawnej pogańskiej Litwie i Żmudzi bóg w postaci jelenia, mający moc odwracania wszelkich chorób.

El Obeid, stol. prow. Kordofanu w Sudanie anglo-egipskim (Afryka pñ.-wsch.), 35.000 mieszkańców (Arabów i murzynów nubijskich); 1883 zwycięstwo Mahdie'go, które spowodowało czasową utratę Sudanu przez Egipt.

Elodea canadensis, moczarka, zaraza kanadyjska, pospolita Elodea canadensis. wodna roślina z rodziny Hydrocharitaceae, o liściach drobnych, kwiatach obupłciowych lub jednopłciowych i dwupiennych (kwiaty męskie u nas nieznanne), wodopłynnych. U nas zjawiała się ok. 1870, zawleczona okretami z Ameryki Pñ. przez Niemcy. Dziś zarasta stawy (zaraza), wyrządzając znaczne szkody w stanie ryb. Hodowana też w akwariach.

Eloge (franc.), mowa pochwalna, pochwała.

Elohim (hebr.), w Biblii nazwa jedynego Boga izraelskiego.

Elokwencja (łac.), wymowa, krasomówstwo.

Elonga, góry nadbrzeżne w Angoli (Afryka zach.), do 2.300 m.

Elongacja, kąt, pod jakim widzimy z ziemi odległość planet dolnych (Merkury, Wenus) od słońca. Obserwator ziemski widzi je na zmianę po jednej i po drugiej stronie słońca, jak gdyby wahające się względem niego. Największa elongacja Merkurego wynosi przeciętnie 23°, Wenus ok. 45°. Można również obserwować e. księżyców planet górnych (Mars, Jowisz, Saturn, Uran, Neptun). Również to samo, co amplituda (ob. drganie).

El Oro de Hidalgo, m. w stanie Hidalgo (Meksyk), 22.000 mieszk.

El Paso, m. w stanie Teksas (St. Zj. Am. Pñ.), nad Rio Grande del Norte, 77.600 mieszkańców; przemysł metalurgiczny.

Elpidon, pseudonim Bałuckiego Michała.

Elsheimer Adam, malarz niemiecki, *1578, †1610, zwany Adamo Tedesco. Twórca obrazów religijnych i mitologicznych: „Ucieczka do Egiptu“ (Pinakoteka, Monachjum), „Dobry Samarytanin“ (Louvre), „Filemon i Baucis“ (Drezno). Lubił efekty sztucznego oświetlenia. Był nauczycielem Lastmana, nauczyciela Rembrandta.

Elsholtzia cristata, marzymięta, ziele z rodziny wargowych, pochodzące z Syberji, podobne do mięty; kwiaty fioletowe.

Elsnier Józef Ksawery, pedagog i kompozytor, *1769, †1854. Wychowanie muzyczne odebrał we Wrocławiu. W 1821 został dyrektorem i profesorem kompozycji w warszawskim konserwatorium; uczniem jego był Chopin. Zasłużył się głównie w dziejach muzyki na polu pedagogicznym. Napisał opery: „Leszek Biały“, „Król Łokietek“ i „Jagiello w Tenczyńcu“, noszące charakter muzyki narodowej, pozostające jednakże pod wpływem opery włoskiej; zostawił wiele mniejszych utworów: polonezów, wodewilów. Większą wartość miały jego utwory religijne, jak oratorium: „Męka Zbawiciela“.

Elster Julius, fizyk niemiecki, †1920. Prace o jonizacji gazów, promieniotwórczości i in.

Elstera (niem. Elster), dwie rz. w Saksonji: 1) Biała (Weisse) E., pr. dopływ Sali; w bitwie pod Lipskiem utonął w niej ks. Józef Poniatowski 1813; 2) Czarna (Schwarze) E., pr. dopływ Elby, dług. 200 km., ujście pod Wittenbergiem.

Eltville, m. w rej. Wiesbaden, prow. nadreńska, nad Renem, 4.300 mieszk.; uprawa wina i owoców; siedziba arcybiskupów mogunckich w XIV i XV w.

Elucja, metoda odcukrzania melasy, wprowadzona w 1870 przez Scheiblera, polega na przeprowadzeniu cukru w stały cukrzak trójwapiowy, który pod działaniem wody ulega rozkładowi; dzięki temu może być wylugowany nawapnionym 35% alkoholem. Metodą e. wydobywano tylko 35% cukru z melasy; obecnie nie jest stosowana.

El Udian, oaza w Tunisie pld.-zach. (Afryka pñ.), 5,000 mieszk.

Elukubracja (łac.), wypracowany utwór, którego wartość nie odpowiada zużytemu wysiłkowi.

Elvas, m. i twierdza w prow. Alemtejo (Portugalia wsch.), nad rz. Guadiana, 11,000 mieszkańców, siedziba biskupa; len, wino, owoce.

Elwend, staroż. Orontes, masyw krystaliczny w Persji zach., 3,270 m.; rudy i nafta; u stóp jego m. Hamadan.

EL.Y., ob. A s n y k A d a m.

Elysée, pałac w Paryżu, od 1871 rezydencja prezydenta Republiki. Niedaleko Pola Elizejskie, wspaniała ulica, jedna z głównych arterij Paryża.

Elyst T h o m a s, autor pierwszego drukowanego dzieła w języku angielskim o wychowaniu pt.: „Wychowawca” (1535). E. był zwolennikiem wprowadzenia do nauczania gimnastyki, śpiewu i wszelkich ćwiczeń fizycznych.

Elzewir, od XVI w. znana rodzina księgarzy i drukarzy holenderskich; od nich nazwa rodzaju członek.

Elżanowski Seweryn, publicysta i działacz emigracyjny; * 1821; wybitny działacz konspiracyjny w okresie 1840—46, po r. 1848 musiał emigrować z kraju do Paryża, gdzie w latach 1857—1863 wydawał „Przegląd rzeczy polskich”. W marcu 1863 r. został komisarzem Rządu Narodowego na Galicję Zachodnią z siedzibą w Krakowie. Od końca t. r. znów w Paryżu; czynny pracownik niemal wszystkich instytucji emigracyjnych, współpracownik „Niepodległości” (1866—70); † 1874 w Paryżu.

Elżbieta, 1) E. Łokietkówna, córka Władysława Łokietka i Jadwigi ks. kaliskiej, królowa węgierska, * 1306, † 1380; kobieta lekkomyślna i dumna, znienawidzona przez Polaków podczas sprawowania rządów w Polsce w imieniu syna swego Ludwika; 2) E. bośniacka, żona Ludwika węgierskiego, matka Jadwigi, † 1387, ubiegała się o korony węgierską i polską dla swych córek; 3) E. pomorska, córka Bogusława V, ks. szczecińskiego, wnuczka Kazimierza Wielkiego, w 1363 wydana za ces. Karola IV niem.; odznaczała się wielką siłą fizyczną; 4) E. Pilecka, trzecia żona Władysława Jagielly, * koło 1380, † 1420, królowała zaledwie 3 lata; 5) E. Rakuszancka, żona Zygmunta Augusta, * 1526, † 1555; 6) E., królowa polska i w. ks. litewska, córka cesarza Albrechta II Habsburza, żona Kazimierza Jagiellończyka, * 1436 † 1505 „Matka Jagiellonów”; Władysława, króla czeskiego i węgierskiego, Jana Obracht, Aleksandra, Zygmunta, Kazimierza (św.) oraz kard. Fryderyka. Córki jej: Jadwiga, Zofia, Anna, Elżbieta, Barbara. Autorka „De institutione regii pueri” (oryginał w Wiedniu, odpis w Ossolineum we Lwowie); jedna z najbardziej wykształconych kobiet XV wieku; 7) E., królowa angielska (1558—1603), córka Henryka VIII i Anny Boleyn, * 1533. Utrwaliła w kraju protestantyzm, zerwała z Filipem II hiszpańskim, zawarła pokój z Fran-

Znak drukarski
Elzewira.

cja, popierała Hugenotów we Francji przeciw Lidze katolickiej i powstańców niderlandzkich przeciwko Hiszpanji. Wieżyla przez 19 lat królową Szkocji, Marię Stuart, i kazała ją ściąć w 1587. Założyła podstawy przemysłu angielskiego i opanowania mórz przez Wielką Brytanię. Na jej cześć pierwsza kolonia angielska w Ameryce została nazwana Wirginia. Na niej wygasała w Anglii dynastia Tudorów; 8) E., caryca rosyjska (1741—1762), córka Piotra Wielkiego, * 1709. Trzymała się polityki sojuszu z Francją przeciwko Prusom; w wojnie 7-letniej wzięła udział po stronie koalicji antypruskiej; założyła uniwersytet w Moskwie i akademję w Petersburgu; 9) E. turyngijska, święta, * 1207, † 1231, córka Andrzeja II, króla węgierskiego, żona landgraфа Ludwika, opiekunka trędowatych, założycielka książecego domu heskiego, kanonizowana w 1235; nad jej grobem katedra w Marburgu; 10) E. Valois, królowa hiszp., córka Henryka II, kr. franc. i Katarzyny medycejskiej, * 1545, † 1568, żona Filipa II; 11) E. Stuart, królowa czeska, córka Jakóba I, kr. angielskiego, żona Fryderyka V; * 1596, † 1662; po jego klęsce pod Białą Górą schroniła się w Brandenburgii, a później w Holandji; 12) E., córka elektora Palatynatu, Fryderyka V, * 1618, † 1680, odmówiła ręki Władysławowi IV, królowi polskiemu, nie chcąc się wyrzec protestantyzmu; bardzo wykształcona, przyjaciółka Descartes'a, który jej dedykował swoje „Principia philosophiae”; 13) E. Karolina, księżna orleańska, żona ks. orleańskiego Filipa I, brata Ludwika XIV, * 1652, † 1722, żyła przy dworze francuskim, autorka cennych pamiętników; 14) E. Karolina, córka poprzedniej, żona ks. lotaryńskiego Karola Leopolda, matka cesarza Franciszka I, * 1676, † 1744; po oddaniu Lotaryngji Stanisławowi Leszczyńskiemu (1736) przybrała tytuł ks. Commercy; 15) E. Filipina Maria Helena (madame), siostra Ludwika XVI, wzór cnoty, * 1764, † 1794, zgilotynowana; 16) E. Farnese, córka ks. Parmy, Edwarda II, królowa hiszpańska, żona Filipa V, * 1692, † 1766, ambitna i chciwa władzy, rządziła przy pomocy jezuitów; 17) E. austriacka, córka cesarza Maksymiljana II, żona Karola IX, króla francuskiego, * 1554, † 1592 w klasztorze św. Klary w Wiedniu; pobożna i dobroczynna; 18) E. Amalja Eugenia, córka króla bawarskiego, Maksymiljana Józefa, żona cesarza austriackiego, Franciszka Józefa od 1854, * 1837, † 1898, zamordowana przez anarchiste Luccheniego w Genewie; wielbicelka Heinego; 19) E. Otylja Luiza, córka ks. Wied-Neuwied, królowa rumuńska, żona Karola I, * 1843, † 1916; otaczała szczególną opieką ślepych; jako Carmen Sylva, autorka poezji, bajek, opisów podróży; 20) E. bawarska, żona króla belgijskiego Alberta I, * 1876, zyskała miłość narodu, jako siostra miłosierdzia w wojnie światowej.

Elżbietanki, zakon żeński reguły bernardynek; patronka św. Elżbiety turyngijska; główne zadanie: opieka nad chorymi i ubogimi; szczególnie rozpowszechnione w Austrii i na Węgrzech.

Ełk (niem. Lyck), 1) m. pow. na Mazowszu pruskim (Prusy Wsch.) nad jez. E., 13.500 mieszkańców; 2) pr. dopływ Biebrzy, wypływa z Mazowsza pruskiego w pow. gołdapskim, przepływa przez jez. E.; pod m. E., ujście dwoma ramionami.

EM, oznaczenie bezwzględnych jednostek elektromagnetycznych; ob. elektryczne jednostki.

Emalia, szkło barowołowiowe, służy do pokrywania i dekorowania metali, porcelany, szkła, wyrobów glinianych itp. Bezbarwna e. otrzymuje się z 48,5% krzemionki, 39,4% tlenku ołowiu, 12,1% tlenku potasu; przez dodanie tlenku cyny otrzymuje się e. białą. Sztuka emalowania znana była w starożytności w Babilonii i Assyrii, oraz w Chinach i Bizancjum; mistrzami w tej sztuce są Japończycy. E. nazywa się również wierzchnia warstwa zębów.

Emanacja (łac.), wpływ, wydzielina; filozofowie neoplatonicy i gnostycy nauczali, że świat jest emanacją bóstwa, które pozostaje jednak niezmiennie.

Emanacje, ciała gazowe, pierwiastki promieniotwórcze, b. silne (α -promienie), tworzące się podczas przemiany promieniotwórczej: radu — E. radu (Em. Ra) = niton (Nt), aktynu — E. aktynu (Em. Ac) i toru — E. toru (Em. Th).

Emancja	Pierwiastek macierzysty	Czas półtrwania	Ciepota atomowa	Odkrywca
Em Ra	rad	3.85 dn.	222.0	Dorn (1900)
Em Ac	aktyń — x	3.9 sek.	(218) ?	R.utherford (1899)
Em Th	tor — x	54.5 min.	(220)	F. Giesel (1902)

Wszystkie E. należą do grupy O-ej układu okresowego.

Emancypacja (łac.), uwolnienie, wyzwolenie; mówi się zwłaszcza o e. (usamowolnieniu) kobiet (emancypantki).

Emanuel, imię królów portugalskich, ob. Manuel.

Emaus, obchód ludowy, odprawiany w Polsce w poniedziałek wielkanocny, zwłaszcza w Krakowskim i Poznańskim.

Emba, rz. w rep. Kirgiskiej (Rosja azjat.), wpada do m. Kaspijskiego, dług. 533 km.

Embach, rz. w Estonii, dopływ jez. Peipus, dług. 260 km., od Dorpatu żeglowna.

Emballage (franc.), opakowanie (towarów).

Embargo (hiszp.), zakaz opuszczania portu przez statki nieprzyjacielskie w razie niebezpieczeństwa wojny; sekwestr statków, znajdujących się w porcie, wraz z ładunkiem.

Embaras (franc.), kłopot, zamieszanie; e. de richesse, kłopot z powodu nadmiaru.

Emberiza citrinella (trznadel), ptak; rząd: wróblowate (Passeriformes). Upierzenie brązowe, głowa, piersi i podbrzusze cytrynowo-żółte. U nas bardzo pospolity. Gnieździ się w gęstej trawie lub krzakach. Owadożerny; żywi się też ziarnem. Europa, Syberia zach. *Emberiza schoeniclus* (potrzeszcz); zwierze czarno-brązowy, pod spodem biały. Okolice bagniste. Gnieździ się w wysokich trawach. Latem owadożerny; jesienią kar-

mi się ziarnem konopli, maku, prosa. Europa, Azja. *Emberiza hortulana* (ortolan), grzbiet i skrzydła rdzawe; przód ciała, piersi, brzuch i boki żółte. Mięso jego uważane jest za przysmak; marynowane w occie, wysyłane bywają z wysp Śródziemnomorskich w beczkach po kilkaset sztuk. Europa, Azja zach., Afryka płn.

Embia mauritanica, ob. *Embidaria*.

Embidaria (nogoprzedki), nazwa rzędu owadów, posiadających przysadki gębowe gryzące i gruczołki przedne na przednich nóżkach. Z wydzielanej pajęczyny budują sobie specjalne galerie nad i pod powierzchnią ziemi. Żyją przeważnie w krajach podzwrotnikowych. *Embia mauritanica*, Alger.

Emblem, emblemat (greck.), nasada, znak cechowy, ozdoby metalowe na starożytnych wazach; symbol.

Emblemat.

Embolia, embolus (greck.), zator; zamyknięcie naczyń krwionośnych przez jakieś ciało obce (stałe, płynne lub gazowe), krążące w krwi. Najczęściej tworzą się zatory przez zakrzepy (thrombus, ob.), których kawałki odrywają się i dążą do naczyń krwionośnych płuc, mózgu, nerek lub śledziony. Następstwem e. bywa martwica (ob.) tkanki, która była odżywiana przez zacopowane naczynie (ob. także zawał, infarctus). E. w płucach może spowodować nagłą śmierć.

Embonpoint (franc.), otyłość.

Embrjokardja (greck.), rytmika uderzeń serca, charakterystyczna dla płodu: uderzenia serca (względnie tętna) idą po sobie bez żadnej przerwy, jedno po drugim. E. w życiu pozapłodowym zdarza się przy chorobach sercowych.

Embrjologia (greck.), nauka o rozwoju zarodka ludzkiego lub zwierzęcego od chwili zapłodnienia jaja do urodzenia się płodu. Podstawy nauki stworzyli: Kasper Fryderyk Wolff (1756) i Karol Baer (1828). Rozwój osobnika zwierzęcego zaczyna się zapłodnieniem, czyli połączeniem komórki piciowej męskiej (plemnik) z żeńską (jajem). Tylko w niektórych przypadkach komórka jajowa może się rozwijać bez zapłodnienia (partenogeneza cz. dziełowórdztwo). Jajo zapłodnione ulega podziałowi na 2, 4, 8 i t. d. komórek potomnych (blastomerów); proces podziału jaja nazywa się bródkowaniem (patrz tabl. Embrjologia); prowadzi ono do wytworzenia skupienia, napozór bezładnego, sporej ilości komórek; zarodek w tem stadium nosi nazwę moruli; po pewnym czasie komórki moruli rozsuwają się i układają w jednej warstwie na powierzchni kuli, otaczając w ten sposób powstałą przy rozsuwaniu blastomerów jamę środkową; stadium takie nazywamy blastulą. Na jednym z biegunów blastuli ścianka jej zwolna wpukła się do wnętrza pierwotnej jamy blastuli, która po dokonaniu wpuklenia zamienia się w gastrulę, złożoną już z dwóch warstw komórek: zewnętrznej i wewnętrznej. Warstwy te noszą nazwę listków zarodkowych: zewnętrzny listek zowie się ektoderma i daje później początek nabłon-

kowi ciała wraz z utworami nabłonkowemi, jak włosy, gruczoły skórne, płyty rogowe, paznokcie i t. p. oraz układ nerwowy i organy zmysłów. Z listka wewnętrznego powstaje wkrótce listek środkowy, czyli mezoderma, umieszczona między ektodermą a pozostałą częścią listka wewnętrznego, czyli entodermą. Z mezodermy rozwija się szkielet wewnętrzny, mięśnie, układ krwionośny, wydalinowy, rozrodczy; z entodermi powstaje przewód pokarmowy. Rozwój jaja może się odbywać poza organizmem ciała matczynego lub też wewnątrz organizmu rodzicielskiego; w ostatnim przypadku rozwijający się zarodek może korzystać z materiałów odżywczych, dostarczanych przez organizm matki, i zwykle przychodzi na świat w dość daleko posuniętym stadium rozwoju, o budowie zbliżonej do postaci dorosłej (np. człowiek); gdy jajo rozwija się poza organizmem matki, często, ale nie zawsze, z jaja wychodzi postać niepodobna do dorosłej, zwana larwą, która dopiero po szeregu przemian (metamorfoza) przybiera postać ostateczną (p. szereg larw różnych zwierząt, oraz metamorfozę żaby na tablicy Embrjologia).

Embrjon (greck.), zarodek. Do 16-go tygodnia włącznie zarodek ludzki ma kształt jaja; urodzenie zarodka w tym okresie nosi nazwę poronienia (abortus). Dopiero po 16-tym tygodniu zarodek nabiera wyglądu, zbliżonego do postaci ludzkiej i od tego czasu nosi miano płodu (foetus). Zarodek, względnie płód, urodzony przed 28-ym tygodniem swego bytu, nie jest zdolny do życia (tzw. poród przedwczesny). E-y, urodzone po 28-ym tygodniu, mogą zachować się przy życiu. Płód donoszony i zdolny do życia rodzi się dopiero w 40-ym tygodniu ciąży.

Embrjonalny (zarodkowy) rozwój przebywa każdy ustrój żywy od chwili zapłodnienia jaja do chwili urodzenia się. Okres rozwoju e. każdego stworzenia jest inny; u człowieka trwa 10 miesięcy księżycowych, równych 9 miesiącom kalendarzowym.

Embrjotomia (greck.), rozkawałkowanie płodu; szereg operacji położniczych, jak rozcięcie płodu (dissectio), wypatroszenie (exenteratio), mających na celu pomniejszenie rozmiarów płodu, nie mogącego urodzić się siłami natury. E. poświęca dziecko, ratując matkę.

Emden, m. pow. w rej. Ostfriesland w prow. hanowerskiej (Prusy) nad kanałem Ems-Jade, 27.000 mieszk.; port żeglugi morskiej, warsztaty okrętowe, rybołówstwo.

Emerson Ralph Waldo, poeta i filozof amerykański, należący do szkoły transcendentalistów, którzy uważali, że myśl jest jedyną rzeczą realną i twórczą i że istnieją idee wrodzone, nienabyte; * 1803, † 1882. W 1840 wydał pierwszą serię „Essays“, a w 1843 — drugą. Z prac jego filozoficznych najważniejsze są: „Representative men“ (1850) i „Society and solitude“ (1870).

Emeryk, król węgierski (1196—1204).

Emeryt (łac.), wysłużony; urzędnik cywilny lub wojskowy, przeniesiony w stan spoczynku.

Emerytura, pensja za wysłużone lata w służbie państwowej, instytucjach samorządowych lub większych instytucjach prywatnych.

Emesa, staroż. m. w Celesyrii nad rz. Orontes, z słynną świątynią Baala, miejsce urodzenia cesarza Heliogabala. Tu Aurelijan pobili w 273 po Nar. Chr. królową Zenobję, do której należało państwo E. i Palmiry, i położył kres jej panowaniu. Obecnie m. Hems w wilajecie syryjskim.

Emetyk (greck.), winian antymonylo-potasowy, związek organiczny, biały, w wodzie rozpuszczalny proszek; środek wykrztuśny, a w większych dawkach — wymiotny, obecnie mało stosowany ze względu na możliwość łatwego zatrucia, przejawiającego się gwałtownymi biegunkami, osłabieniem, biciem serca, porażeniem mięśni.

Emetykowe wino (vinum stibiatum), roztwór emetyku (ob.) w winie; środek popularny przy nieżytach oskrzeli.

Emetyna (greck.), nazwa alkaloidu, znajdującego się w korzeniu wymiotnicy lekarskiej (Cephaëlis Ipecacuanha). E., stosowana doustnie, ma działanie wymiotne; stosowana dożylnie lub podskórnie, jest swoistym lekiem przeciwko czerwonce, wywoływanej przez pierwotniaki (ameby).

Emfaza (greck.), wzniosłość, przesada; e m f a t y c z n y: przesada, napuszone.

Emfiteuza (łac. e m p h y t e u s i s), wleczysta dzierżawa; w dawnej Polsce rozdawano starostwa na prawie emfiteutycznym.

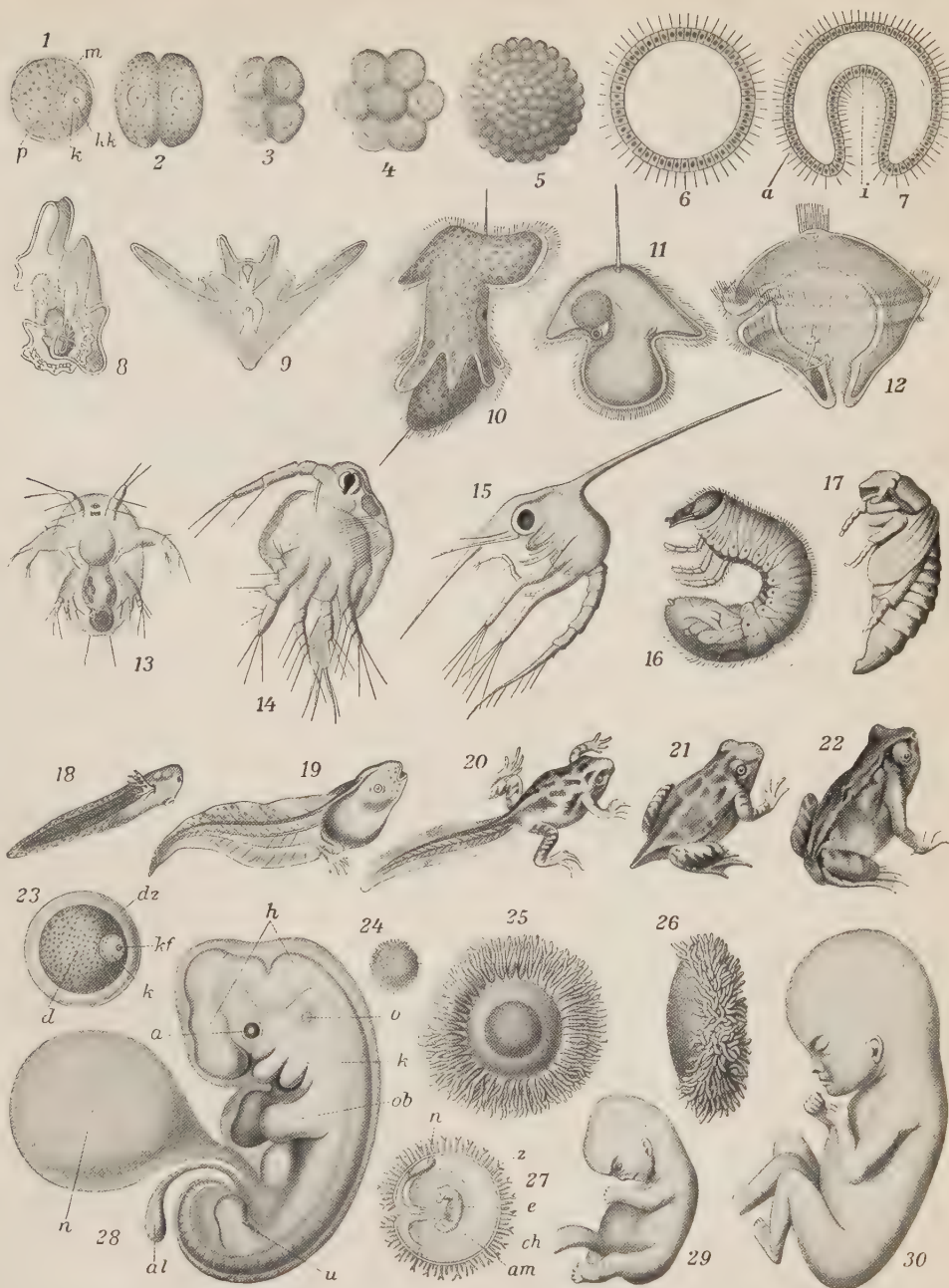
Emigracja (wychodźstwo), wyjazd tubylców z ojczyzny do innego państwa z zamiarem stałego osiedlenia się, z względów politycznych, religijnych lub ekonomicznych.

Emigracja polska (polityczna) po wojnie 1792, po upadku powstania Kościuszkowskiego, listopadowego i styczniowego, zwłaszcza przedostatniego, odegrała wielką rolę historyczną w życiu narodu polskiego. Emigranci drezdeńscy po 1792 (Kollataj i i.) przygotowali powstanie kościuszkowskie; emigracja po 1794 dała inicjatywę utworzenia legionów (H. Dąbrowski). Emigracja po 1831 (zarówno Towarzystwo Demokratyczne jak Hotel Lambert), zwłaszcza do 1846, skupiała niemal całe życie polityczne a w znacznej mierze i duchowe narodu. Mierosławski po 1863 uchodził za naturalnego wodza przyszłego powstania. Emigracja po 1863 odegrała dużą rolę w Komunie paryskiej (Jarosław Dąbrowski, Wróblewski) i w zakresie upowszechnienia idei patriotyczno-socialistycznych w społeczeństwie polskim. Późniejsza emigracja, zwłaszcza paryska (grupa „Pobudki“), sprzyjała utrzymaniu idei patriotycznych w socjalizmie polskim. Najważniejszą instytucją emigracyjną jest Muzeum Narodowe w Rapperswyli.

Emigracja sezonowa, wyjazd ludności jakiegokolwiek kraju do innego państwa, powtarzający się periodycznie w celach zarobkowych, z zamiarem powrotu do ojczyzny.

Emilja (włoskie Emilia), dzielnica Włoch płn. pomiędzy rz. Po, Apeninem płn. i Adriatykiem, nazwana od rzymskiej drogi Via Aemilia pomiędzy Piacenzą i Rimini; bardzo żyzna.

1—7. **Komórka jajowa i jej podział.** 1. Zwierzęca komórka jajowa przedstawiona schematycznie w powiększeniu: *m* błona jajowa, *p* protoplazma, *k* jądro, *kk* jąderko. 2—4. Podział komórki jajowej (bródkowanie) na 2, 4 i 8 (jedną z tyłu) komórek. 5. Skupienie komórek, powstanie z dalszego podziału (kształt morwy, morula). 6. Przekrój poprzeczny przez jednowarstwową, opatrzoną rzęskami, poruszającą się samodzielnie blastulę (larwę urzęsioną). 7. Przemiana blastuli w gastrulę (larwę z uwypuklonym prąjeliem): *a* listek zarodkowy zewnętrzny (ektoderma), *i* listek zarodkowy wewnętrzny (entoderma). 8—9. Formy młodociane (larwy) **szkarłupni**. 8. Larwa rozwigazdy. 9. Larwa węzowidła. 10—12. Larwy **robaków**. 13—15. Larwy **skorupiaków**. 13, 14. Larwa zwana nauplius. 15. Larwa zw. zoëa. 16, 17. Stadia rozwojowe **owadów**. 16. Larwa (gąsienica). 17. Poczwarka chrabąszcza majowego. 18—22. Rozwój **żaby**. 23—30. Rozwój zarodkowy **człowieka**. 23. Jajo ludzkie powiększone (schemat): *dz* otoczka przeźroczysta, *d* żółtko, *k* pęcherzyk zarodkowy, *kf* płamka zarodkowa. 24. Zarodek ludzki, otoczony błonami, t. zw. „jajo” po 14 dniach (wielkość naturalna). 25. To samo w powiększeniu, obraz z powierzchni. 26. Z boku. 27. To samo w przekroju (powiększ.). 28. Zarodek pięcioletni (powiększenie): *am* owodnia, *o* kosmówka, *e* zarodek, *n* pęcherzyk żółtkowy, *z* kosmki. 29. Zarodek w ósmym tygodniu. 30. W dwunastym tygodniu. 28. Zarodek pięcioletni (powiększenie): *a* oko, *al* omocznia, *h* mózgowie, *k* łuki oskrzelowe, *n* pęcherzyk żółtkowy, *o* ucho, *ob* kość czyna górna, *u* kończyna dolna.

Eminencja, „wysokość“, tytuł przysługujący kardynałom od 1630.

Eminescu **Michał**, znakomity poeta rumuński, * 1850, † 1889 w Bukareszcie. Poezje liryczne i satyry.

Eminowicz **Ludwik**, poeta polski, * 1881. Wydał oddzielnie: „Poemat“ i „Noc listopadowa St. Wyspiańskiego“.

Eminowicz **Władysław**, dowódca powstańcy 1863 r.; * 1838 we Lwowie; był oficerem austriackim, przeszedł w lutym 1863 r. do powstania, walczył mężnie; zmarł pod Opatowem 1864 r. z ciężkich ran w randze podpułkownika.

Emin Pasza (**Eduard Schnitzer**), * 1840, z pochodzenia żyd, przeszedł na mahometanizm; badacz Sudanu i Afryki wsch.; od 1878 do 1889 gubernator egipskiej prow. Górnego Nilu, potem w służbie kolonialnej niemieckiej badał ptn.-zach. część posiadłości niem. w Afryce wsch.; zamordowany w Kanena na terytorjum Kongo belg. 1892.

Emir (arab. amir „książę“), pierwotnie dowódca; panujący mahometański, tytuł potomków Mahometa (z prawem noszenia zielonego turbanu).

Emisarjusz (łac.), tajny wysłaniec, głównie w celach politycznych.

Emisja, wydawanie papierów wartościowych i lokacyjnych, banknotów, biletów zdawkowych, akcyj etc., przez banki państwowe lub upoważnione do tego instytucje finansowe i towarzystwa.

Emisja w fizyce, wysyłanie energii promienistej, promieniowanie. W szczególności emisja ciała nazywa się ilość energii promienistej, wysyłana przez jeden centymetr kwadratowy powierzchni tego ciała w ciągu jednej sekundy.

Emisyjna teoria światła, ob. światło.

Emisyjna zdolność, stosunek drobnego przyrostu energii, wysyłanej przez ciało promieniujące, do drobnego przyrostu długości fali wysyłanej. Według prawa Kirchhoffa (1859) stosunek zdolności emisyjnej do zdolności absorpcyjnej jest ten sam dla wszystkich ciał o tej samej temperaturze. Stosunek ten zależy, prócz temperatury, jeszcze od długości fali.

Emmaus, m-ko w Palestynie na wschód od Jerozolimy, gdzie zmartwychwstały Chrystus ukazał się dwóm młodzieńcom.

Emmen, m. w prow. Drenthe (Holandia ptn. wsch.), 38.000 mieszk.; wykopaliska przedhistoryczne.

Emmenagoga (greck.), środki lekarskie, zwiększające krwawienia miesięczne u kobiet; działają albo przez zwiększenie przekrwienia narządów rodnych (aloes), albo jako bodziec zapalny dla tych narządów (liście jałowca, tui, ruty itp.). Większość tych środków działa również jako abortiva.

Emmenthal, dzielnica kantonu berneńskiego w Szwajcarii; sery, zegarki, wyroby lniane.

Emmenthaler, szwajc. ser tłusty, twaróg, wyrabiany w Emmenthal (kanton berneński, Szwajcaria) w postaci wielkich kregów o roz-

miarach kamieni młyńskich, dochodzących do 60 kg. wagi.

Emmerich, m. w rej. düsseldorfskiej nad Renem, 13.200 mieszk.; przemysł metalurg., likiery, czekolada, wyroby tytoniowe.

Emmetropia (greck.), miarowość wzroku; stan oka, przy którym promienie równoległe (tj. idące z oddalonego źródła światła) przecinają się na siatkówce. Przeciwwstawieniem e. jest ametropia, niemiarowość wzroku.

Emocja (łac.), wzruszenie, wstrząśnienie uczuciowe.

Emocjonalizm, nazwa kierunku w psychologii, który upatruje w uczuciu zasadnicze, pierwotne zjawisko życia psychicznego i usiłuje dowieść, że wola i wyobrażenia tkwią już w zarodku uczucia i z niego się stopniowo rozwijają.

Emodyna, trójoksymetyloantrachinon, związek organiczny, substancja czynna środków przeczyszczających, działających na jelita grube, jak rabarbaru, kruszyny, senesu.

Emollientia (łac.), nazwa leków, przeważnie roślinnego pochodzenia, zawierających w swym składzie chemicznym wiele substancji śluzowatych. Do e. należy odwar ze ślazu, guma arabska, guma tragankowa. E. używane są przeważnie do wyrobu emulsyj, niektóre z nich stosowane są jako środki wykrztuśne (expectorantia, ob.).

Empedokles, filozof i lekarz grecki z Agrygentu (na pld. wybrzeżu Sycylii), * 494, † 434 przed Nar. Chr. Nauczał, że istnieje tylko łączenie się i rozłączanie nieodmiennych żywiołów, które ani nie powstały, ani nie giną, mianowicie: ognia, powietrza, wody i ziemi (ale nie w znaczeniu zwykłym); siłami, które wprawiają żywioły te w ruch, są: miłość i nienawiść (przyjaźń i rozterka). W poglądzie jego na rozwój istot żywych niektórzy badacze dopatrują się podobieństwa do myśli, rozwiniętej w darwinizmie. O Empedoklesie głosi legenda, że zginał, rzuciwszy się do krateru Etny. Naukę swoją podał w dwu poetyckich utworach.

Empetraceae, bażynowate, mała rodzina roślin o kwiatach trójkrotnych, wiatropylnych, kielichu 3 działkowym, koronie 3 płatkowej. Należy tu *Empetrum*.

Empetrum nigrum, bażyna czarnojagodowa, krzewinka do 45 cm. wys., leżąca, podobna do wrzosa, dwupienna, o liściach zielonych, kwiatach drobnych różowych, czarnej kulistej jagodzie. Rośnie na torfowiskach (Litwa), halach (Karpaty).

Emphysema (greck.), rozdęcie, rozedma: 1) **płuc** (e. pulmonum), choroba bardzo częsta u osób starszych, polega na zmniejszeniu elastyczności płuc, pękaniu przegrod między pęcherzykami płucnymi, a wskutek tego rozszerzaniu się jam pęcherzyków płucnych. E. objawia się dusznością różnego stopnia; prowadzi do specjalnego ukształtowania klatki piersiowej (klatka piersiowa beczkowata). Rozedma płuc, zdarzająca się u ludzi młodych, nosi miano rozedmy samoistnej (e. essentialis); następstwem rozedmy płuc bywają choroby serca (ob. myocarditis); 2) **skóry**, ze-

branie się powietrza w tkance podskórnej, zdarza się przy niektórych ranach lub przy złamaniu żeber; rozedma skórna przedstawia się, jako wzniesienie skóry, wydające przy ucisku charakterystyczny trzeszczący dźwięk; 3) e. aquosum, rozedma wodna, stan płuc u osób utopionych za życia (w odróżnieniu od oedema aquosum, obrzęk wodny, stan płuc u osób utopionych po śmierci). Odróżnianie tych stanów ważne jest w medycynie sądowej.

Empire, nazwa stylu z czasów pierwszego cesarstwa francuskiego (za Napoleona I). Odmiana pseudoklasycyzmu, powstała w końcu XVIII w. we Francji, skąd rozpowszechniła się w poc. w. XIX na całą Europę. Zasadnicze kształty e. ustalił architekt Percier i Fontaine w dziele: „Recueil de decorations interieurs, comprenant tout ce qui a rapport à l'ameublement“. E. odznaczał się prostotą, wytwornym smakiem, pięknymi proporcjami i logiką form, opartych na starożytnej architekturze klasycznej. W malarstwie pod wpływem rzeźb klasycznych i malowideł z Pompei — powrót (po rococo) do formy i przemysłanych zamkniętych układów kompozycyjnych. Przedstawiciele stylu, malarze francuscy: J. L. David (1748 do 1825), P. Prud'hon (1758—1823) i F. Gérard (1770—1837). Z polskich architektów, budujących w stylu E., najwybitniejszy Corazzi (1792—1866), Jakób Kubicki (1758—1833) i Wawrzyniec Guciewicz (1753—1798). Dzieła Corazziego „Bank Polski“ przy ul. Rymarskiej i Teatr Wielki w Warszawie, są wzorami polskiego E.

Empireum (greck.), u starożytnych filozofów przyrody najwyższa okolica świata; u filozofów chrześcijańskich — niebo najwyższe.

Empirja (greck.), doświadczenie.

Empirjokrytycyzm, system filozofii „czystego doświadczenia“, stworzony przez Ryszarda Avenarius (1890), a zmierzający do zdobycia „naturalnego“ pojęcia świata z wykluczeniem wszelkich domieszek metafizycznych. E. nie uznaje przeciwieństwa między światem zewnętrznym a wewnętrznym, twierdząc, że oba te światy powstały przez odrodzenie późniejsze dwu dziedzin rzeczywistości, pierwotnie i w Istocie swej jednolitej.

Empiryzm, filozofia empiryczna, kierunek teorii poznania, który wszelkie poznanie wywodzi z doświadczenia zmysłowego. Twórcą empiryzmu w filozofii nowoczesnej jest Locke; jako zasada metodologiczna (wprowadzona przez Franciszka Bacona z Verulam) e. oznacza budowanie wszelkiej nauki i wiedzy na doświadczeniu. Przeciwnieństwem empiryzmu, jako metody, jest racjonalizm. Filozofia Kanta łączy empiryzm z racjonalizmem. Według Kanta na poznanie składa się to, co daje doświadczenie i to, co daje rozum.

Emplastrum (greck.), plaster (ob.).

Empoli, m. w prow. florenckiej (Włochy środk.), nad rz. Arno, węzł. st. kol.; 21.600 mieszk., siedziba biskupa.

Empora (greck.), galerja nad nawami kościoła.

Emporiae, najdawniejsza kolonia grecka w Hiszpanji, opodal zatoki Rosas.

Emporium (greck.), miejsce, plac handlowy z składami towarów; punkt środkowy rozległego handlu.

Empusa muscae, zaraza much, grzybek, należą do klasy pleśniaków Phycomycetes, pasorzyt muchy domowej, z której czerpie potrzebne do życia materje odżywcze. Strzępki owocujące wychodzą na zewnątrz pomiędzy pierścieniami odwłoka i tworzą dokoła muchy, zwykle już w tym okresie martwej, biały nalot. Zarodniki wytwarzane na tych strzępkach przez odsnurowanie unoszą się w powietrzu i zarażają zdrowe muchy.

Empyema (greck.), ropniak opłucnej; zebranie się ropy w jamie opłucnej. Leczenie operacyjne przez wycięcie żebra i wypuszczenie ropy.

Ems, 1) rz. w pln.-zach. Niemczech, wypływa z pod Padebornu, wpada do zatoki Dollart morza Płn., dług. 335 km. (224 km. żeglowna), połączona kanałami z Renem i Elbą; 2) (Bad E.), m. w rej. wiesbadenkiej nad rz. Lahn; 6.500 mieszk. źródła gorące (21—50° C.), znane już za czasów rzymskich; zakład leczniczy.

Emscher, pr. dopływ Renu, wpada pod Ruhrort, w dzielnicy węglowej; obok kanał reńsko-herneński.

Ems-Jade-kanał z Emden do Wilhelmshaven w pln.-zach. Niemczech, 73 km. dług., 2,1 metra głęb.

Emsworth, miejscowość w st. Pennsylvania (St. Zj. Am. Płn.), siedziba wzorowej Ochronki Polskiej, znanej w całej Polonji amerykańskiej. Założył ją X. C. Tomaszewski w 1905. W zakładzie tym wychowuje się stale kilkaset sierot polskich, dla których prowadzi się szkołę zwyczajną i szkołę rzemiosł.

Emu, ptak, to samo co *Dromaeus Novae Hollandiae* (ob.).

Emulacja, współzawodnictwo, współubieganie się, rywalizacja.

Emulsja (łac.), zawiesina, płyn mleczno-biały, zawierający ciało nierozpuszczalne w postaci drobno rozproszonej, utrzymujące się w zawieszeniu dzięki obecności substancji kleistej lub śluzowatej (jak np. guma arabska, tragant, żółtko jaja). Od rodzaju i ilości tej substancji zależy trwałość e. Przykładem e. naturalnej jest mleko. E. są często stosowaną formą leków.

Emulsyna (łac.), ferment, zawarty w migdałach gorzkich i słodkich, rozkładający niektóre glikozydy.

Emydosauria (krokodyl), nazwa rzędu gadów (Reptilia). Ciało wydłużone, jaszczurowate, z długim, z boków spłaszczonym ogonem. Skóra opancerzona tarczami rogowymi, pod którymi, szczególnie na grzbiecie, leżą w skórze tarcze kostne. Paszcza szeroka. Liczne, stożkowate, ostre zęby, osadzone w zębodołach. Język przyrosły do dna paszczy. Nozdrza tylne są przesunięte daleko ku tyłowi, aż do otworu krtani. Oczy wystające. Nogi krótkie,

opatrzone krótkimi pazurami, palce tylnych nóg połączone błoną. Serce rozdzielone wyraźnie na 2 komory i 2 przedsionki. Przeważnie bardzo duże; niektóre gatunki dochodzą do 8 m. długości. Jajorodne. Jaja składają w płasku. Drapieżne, wyłącznie mięsożerne. Karmią się zwierzętami wodnymi lub też ściągają z brzegu do wody zwierzęta lądowe, a nawet ludzi. Zamieszkują rzeki i ich ujścia w strefach podzwrotnikowych wszystkich części świata. *Crocodylus niloticus* (krokodyl nilowy), dawniej w Egipcie czczony, a nawet balsamowany. Obecnie przeniół się do górnego biegu rzeki. Pokazywany w menażeriach. W płd. stanach Am. Płn. żyje *Alligator mississippiensis*, mniejszy i mniej niebezpieczny od poprzednio wymienionego. W rzekach podzwrotnikowych Am. Płd. żyje *Caiman sclerops* (kajman). W Indiach *Gavialis gangeticus* (gawja).

Emys europaea (żółw błotny), zwierze, gromada: gady (Reptilia), rząd: żółwie (Testudinata). Bagna, stawy i jeziora płd. i środk. Europy. Długość do 40 cm., grzbiet czarniawy, palce połączone błoną, jadalny. Żywi się rybami, żabami i ślimakami. Jaja składa na brzegu.

Enakici, synowie Enaka, legendarny ród olbrzymów w płd. Kanaanie za czasów Mojżesza.

Enaliosaurus, smok morski, jaszczur z pletwami, od trjasu aż do epoki kredowej, szczególnie w górach Jurajskich.

Enanthema (greck.), wysypka (przy chorobach zakaźnych), na błonach śluzowych.

Enantjomorphiczne formy kryształów hemiedrycznych albo tetraedrycznych, z których jedna stanowi jak gdyby odbicie drugiej w zwierciadle.

Enantjotropja, występowanie trwałych odmian alotropowych pierwiastka, z których każda jest trwała w pewnym zakresie temperatur; np. siarka.

Enantol, $C_7H_{14}O$, ciecz, homolog aldehydu mrówkowego, otrzymywany przez destylację oleju rycynowego pod zmniejszonym ciśnieniem. W wodzie trudno się rozpuszcza.

Enare (fińsk. Inari), jeź. w Finlandji płn. w prow. uleaborskiej, 1.421 km².

Enargit, minerał rombowy, twardość 3, ciężar właściwy 4.4, czarny. W niewielkich ilościach na Węgrzech, w Argentynie, w Meksyku, w Kalifornji i Peru.

En arrière (franc.), wtył.

En avant (franc.), naprzód.

En bloc (franc.), w całości, naraz, ryczałtem.

En cabochon (franc.), kamień szlachetny szlifowany, z jedną stroną płaską, drugą wypukłą, przygotowany do oprawy.

En canaille (franc.), podle; traktowanie pogardliwe.

Encarnacion, stol. prow. E. w Paragwaju (Am. Płd.), 12.500 mieszk., nad rz. Parana; stacja kolejowa.

En carrière (franc.), szybko, pędem.

Enceladus (greck. Enkelados), jeden z gigantów.

Enceladus, drugi księżyc Saturna, odkryty przez W. Herschel'a w 1789. Odległość = 3.94 równikowych promieni Saturna; obrót gwiazdowy $1^d 8^h 53^m 6^s$; wielkość gwiazdowa 13 średnica 635 km.

Encephalitis lethargica (greck.), śpiączka nagminna; choroba zakaźna, na którą zwrócił uwagę po raz pierwszy neurolog wiedeński Oeconomo w 1917. Choroba ta przejawia się gorączką, bólem głowy, drżeniem członków, porażeniem mięśni ocznych, sennością, niekiedy zaś, naodwrot, podnieceniem. Stan taki trwa rozmaicie długo (średnio 3 tygodnie), poczem rozwija się stan, przypominający chorobę Parkinsona: maskowatość twarzy, drżączka, niewyraźna mowa, poruszanie się drobnymi krokami, niemożność wykonywania ruchów z powodu silnego napięcia mięśni. Zarazki e. nieznanie, leczenie dotychczas bezskuteczne. E. lethargica grasowała po całej Europie w latach 1919—1920.

Encephalocoele (greck.), przepuklina mózgowa; wada wrodzona, polegająca na niedorozwoju kości czaszki: przez lukę w kości występuje kora mózgowa w postaci miękkiego sinoczerwonego, pokrytego skórą, guza. Leczenie operacyjne, niepewne.

Encephalomalacia (greck.), rozmiękanie mózgowie; stan tworzenia masy półpłynnej z treści mózgowej. E. umiejscawia się zwykle ogniskowo, nie atakując całej kory mózgowej. Powodami e. bywają zatory (embolus) lub zakrzepy (thrombus) w tętnicach mózgowych albo też wylewy krwawe (haemorrhagia) do mózgu. E. może być niekiedy powodem śmierci, najczęściej jednak powoduje tzw. porażenie połowiczne (hemiplegia).

Encephalon (greck.), ob. mózgowie.

Encephalopathia (greck.), w znaczeniu szerszym wszelkie zachorzenia mózgowie; w znaczeniu węższym zachorzenie mózgowie, wywoływane przez przewlekłe zatrucia ołowiem (e. saturnina), przejawiające się bólami głowy, ataksją, niekiedy drgawkami, oraz stopniowc następującem stopniem umysłowym.

Enchastrayes (L'), szczyt w Alpach Niskich na pograniczu franc.-włoskiem, 2.950 m.

En chef (franc.), na czele, w charakterze dowódcy.

Enchondroma (greck.), nazwa nowotworu dobrotliwego, zbudowanego z tkanki chrzęstnej anormalnej, i rozwijającego się w miejscach, w których chrząstki normalnie niema (np. w okostnej, ścięgnach, mięśniach i t. p.).

Encina (Enzina) Juan del, ojciec dramatu hiszpańskiego, * 1469, † 1534 w Salamance; utwory duchowne i świeckie; był kapelmistrzem papieskim w Rzymie; najlepszy dramat „Placida y Vitoriano“ zniszczyła cenzura inkwizycji.

Encke Johann Franz, astronom niemiecki, dyrektor dawnego obserwatorium astronomicznego w Berlinie, * 1791 w Hamburgu, † 1865 w Spandawie. Zasłynął dzięki Salarn-

nemu obliczeniu orbity pewnej komety okresowej (powraca do słońca co 3,3 lat), nazwanej na jego cześć kometa Enckeego. Z dwukrotnego przejścia Wenus przez tarczę słoneczną obliczył odległość Ziemi od Słońca.

Encyklika, okólnik wyższej władzy kościelnej katolickiej, szczeg. papieża do biskupów. Z ostatnich czasów znane e. papieża Piusa IX z 1864 przeciw błędom współczesnym, z 1875 przeciw prześladowaniu duchowieństwa katol. w Niemczech, papieża Leona XIII z 1891 za usunięciem sprzeczności pomiędzy kapitałem i pracą i za potrzebą reform społecznych („*Rerum Novarum*“).

Encyklografja, wszechstronne przedstawienie jakiejś umiejętności, encyklopedia pewnej gałęzi wiedzy.

Encyklopedia (greck.) oznaczała pierwotnie u Greków zakres wykształcenia (enkyklios paideia), jakie powinien był zdobyć sobie młodzieniec, urodzony wolnym obywatelem, zanim przeszedł do życia praktycznego. Dopiero od drugiej połowy XVI w. zaczęto nazywać encyklopedjami dzieła, podające pewien zasób wiadomości ogólnych lub z pewnego działu wiedzy w porządku organicznym lub alfabetycznym. Jednym z najstarszych wydawnictw tego rodzaju było olbrzymie dzieło zbiorowe p. t.: „*Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*“, o założeniu filozoficznym, które wychodziło od 1751 do 1777 w 35 tomach, redagowane przez d'Alemberta i Diderota; współpracownikami tego wydawnictwa byli: Rousseau, Voltaire, Grimm, Holbach i in. Z innych „*Encyclopaedia britannica*“, „*Handbuch des Wissens*“ Brockhause, „*Meyers Lexikon*“, „*Larousse Universel*“ i in.

Encyklopedje polskie. Pierwszym poważniejszym zbiorem wiadomości z różnych dziedzin wiedzy, ułożonym encyklopedycznie, był w Polsce „*Zbiór potrzebniejszych wiadomości*“, opracowany przez biskupa I. Krasickiego (2 t., 1781); pierwsza zaś „*Encyklopedia powszechna*“ ukazywać się zaczęła drukiem w Warszawie nakładem księgarza Glücksberga w r. 1835, doprowadzona jednak została tylko do litery „P“ i przerwała się w r. 1840. W l. 1859—68 wydana została w Warszawie S. Orgelbranda w 28 tomach (cenne opracowania: J. Bartoszewicza, P. M. Sobieszczańskiego, K. Wł. Wójcickiego i in.). W latach 1872—74 ukazała się „*Podręczna encyklopedia powszechna*“ Wiślickiego w 3 tomach, w latach 1872—75 „*Encyklopedia powszechna*“ Orgelbranda (zwana mniejszą) w 12 tomach, zaś w latach 1872—77 „*Encyklopedia ogólna wiedzy ludzkiej*“, staraniem red. Tyg. Ill. i Wędrowca, pod kierunkiem F. M. Sobieszczańskiego, L. Jenikego i innych. Po dłuższej przerwie w roku 1890 wychodzić zaczęła „*Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*“, wydawana przez S. Sikorskiego i J. Granowskiego pod kierunkiem obszernego komitetu redakcyjnego. Do r. 1914 doprowadzona została zaledwie do początku litery „P“ (55-ty tom); dalsze jej wydawnictwo, z powodu wojny, zostało zawieszone. Wreszcie w latach 1898—1904 ukazała się nowa

Enc. powsz. Orgelbranda w 16 tomach, uzupełniona w 1911 r. dwutomowym „*Supplementem*“. Z licznych encyklopedyj specjalnych wymienić należy: „*Encyklopedję kościelną*“ (44 tomów, 1873—1915), trzy „*Encyklopedje rolnicze*“ (5 tomów, 1879; 3 t. 1888—90, wreszcie 11 tomów, 1890—1902); dwie „*Encyklopedje handlowe*“ (1872 oraz 1914); nieskończoną dotychczas „*Encyklopedję wychowawczą*“ (rozpoczęta w r. 1882), wreszcie „*Encyklopedję staropolską*“ Z. Glogera (4 t., 1900—1903).

Encyklopedysta, osoba posiadająca wiele wiadomości ze wszystkich gałęzi wiedzy. Każdy z wydawców i współpracowników wielkiej encyklopedji francuskiej „*Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences etc.*“ (ob. Encyklopedia). — Wolnomysłiciel francuski XVIII w.

Endarteriitis (greck.), zgrubienie błony wewnętrznej naczyń tętniczych na tle kiły lub miażdżycy (arteriosklerozy); prowadzi nieraz do zupełnego zamknięcia światła naczynia (endarteriitis obliterans). Następstwem e. może być martwica (necrosis) tkanki, przez dane naczynie krwionośne odżywianej.

Endemja, endemiczna choroba, choroba, stale panująca w pewnej miejscowości, a rzadko, albo wcale nieszerząca się poza swem ogniskiem. Endemicznie w Indiach wschodnich panuje dżuma i cholera azjatycka. Przeciwwstawieniem do e. jest epidemja i pandemia.

Enderby, wybrzeże Antarktydy pod 67° szer. pld. i 50° dług. wsch., odkryte 1831; niezbadane.

En détail, na małą skalę; stąd kupiec detalista, kupiec drobny, kramarz.

Endocarditis (greck.), zapalenie wsierdzia: 1) ostre (e. acuta), choroba gorączkowa, przejawiająca się bólami w okolicy serca, osłabieniem, wyniszczeniem, zwykle zaatakowaniem nerek (krwimocz) i kończąca się albo śmiercią (tzw. zapalenie wsierdzia złośliwe, albo wrzodziejące — e. maligna) albo też przejściem zapalenia ostrego w stan przewlekły (tzw. zapalenie wsierdzia dobrotliwe, e. benigna). Postać złośliwa zapalenia wsierdzia bywa przy zakażeniach ropnych; postać dobrotliwa przy gościec stawowym, anginie, płonicy. Stanowisko pośrednie między postacią złośliwą a dobrotliwą zajmuje tzw. e. lenta (powolna), kończąca się śmiercią, przebiegająca jednak z niewielkimi wzniesieniami ciepłoty i ciągnąca się całymi latami; 2) przewlekłe, powstające z zapalenia ostrego, prowadzi do zniekształcenia zastawek i zmiany sprawności ich funkcjonowania, czyli do tzw. wady serca.

Endocardium (greck.), endon, wsierdzie, nazwa błony wyściełającej wnętrze serca. Z e. utworzone są również zastawki sercowe.

Endogamia, zasada ustroju rodzinnego, wedle której małżeństwo zawiera się tylko w obrębie danego rodu lub grupy plemiennej. Przeciwnieństwem jest eksogamia.

Endogeniczny (greck.), pochodzący z ustroju; białko e., pochodzące z tkanek ustrojo-

wych, rozkładające się wtedy, gdy ustrój nie spożywa żadnych substancyj białkowych.

Endokrinologia (greck.), nauka o wydzielaniu wewnętrznym. E. silnie się rozwija w ostatnich czasach (od 10—15 lat).

Endolimfa (greck.), płyn, znajdujący się w tzw. błędniku błoniastym (części ucha wewnętrznego), drgający pod wpływem fal głosowych; drgania te za pośrednictwem nerwu słuchowego odczuwane są jako dźwięki.

Endometritis (greck.), zapalenie błony śluzowej macicy; choroba, wywoływana przez drobniki reżączkowe, bakterie ropne lub prątki gruźlicze. Objawami e. są upławy, okresowo występujące, bóle w dole brzucha, podniesienie ciepłoty (w ostrym okresie ropnienia b. wysokie). Następstwem e. może być bolesne miesiączkowanie i niepłodność. Leczenie: przestrzykiwanie pochwy, tampony, kąpiele, zdrowiska.

Endometrium (greck.), błona śluzowa, wyścielająca jamę macicy. E. ulega rozmaitym zmianom w zależności od tego, czy dana kobieta znajduje się w fazie miesiączki, czy też po niej lub przed nią. Podczas ciąży e. ulega silnemu przerostowi, przystosowując się do odżywiania płodu, rozwijającego się w macicy.

Endoparasytyzm, pasorzytnictwo wewnętrzne, rodzaj pasorzytnictwa, w którym pasorzyt znajduje się wewnątrz organizmu gospodarza; np. tasiemiec.

Endoplazma, wewnętrzna, dalej od powierzchni komórki położona część protoplazmy.

Endoskop (greck.), przyrząd, zapomocą którego obejrzeć można wewnątrz niektórych narządów ciała, szczeg. oskrzeli, pęcherza moczowego, kiszek prostej. E. składa się z rurki, na której końcu znajduje się przyrząd oświetlający.

Endosmometr, przyrząd, służący do oznaczania prędkości endosmozy dwu danych cieczy.

Endosmoza, ob. o s m o z a.

Endosperma, ta część nasienia roślinnego, która służy do odżywiania przyszłej roślinki.

Endospora, bakterja, wytwarzająca w sobie zarodniki.

Endotermiczne związki powstają przez chemiczne połączenie pierwiastków lub ciał, przy czem energia cieplna zostaje pochłonięta.

Endothelioma (greck.), śródbłoniak, nowotwór złośliwy, zbudowany z tkanki śródbłonkowej (endothelium). Najtypowsze punkty wyjścia e.: opłucna i opona twarda mózgu.

Endothelium (greck.), śródbłonek, tkanka nabłonkowa, wyścielająca wewnętrzną powierzchnię serca, naczyń krwionośnych, oraz jam ciała: opłucnej, otwartej i osierdziowej.

Endotoksyna (greck.), jad, zawarty w ciele bakterij i wydzielany nazewnątrz dopiero po ich śmierci. Ustrój, zakażony bakterjami, nie ma własności wytwarzania niweczników przeciwko endotoksynom.

Endród, miejsc. w komitacie Benes na Węgrzech, nad rz. Keresz, 13.500 mieszk.; młyny parowe.

Endymion, syn Aethliosy (lub Zeusa), jedyny kochanek dziewiczej Artemidy (Seleny), zagrożony w trwałym śnie na górze Latmos (góra zapomnienia).

Eneasza (Aineias), syn Afrodyty i Anchizesa, jeden z najdzielniejszych bohaterów trojańskich. Po zdobyciu przez Greków miasta emigrował i po długiej wędrówce osiadł w Lacjum. Syn jego Askanjusz założył tu miasto Alba Longa; potomkiem jego był Romulus, legendarny założyciel Rzymu.

En effet (franc.), w rzeczywistości, faktycznie.

Eneida, epopeja Wergiljusza w 12 pieśniach, której treścią są przygody Eneasza i garstki trojańczyków, ocalonych przy rozgromie Troi. Tłumaczyli na język polski: Jędrzej Kochanowski, J. Przybylski, Fr. Dmochowski, Wężyk, częściowo: A. Kmita, M. Błażowski, St. Trembecki.

Enema (greck.), lewatywa, wprowadzanie płynu do kiszeki stołcowej w celu podrażnienia jelit i wywołania wypróżnienia.

Energetyka, nauka o energii, podstawa fizyki współczesnej, sprowadzająca się do trzech zasad: 1) energia ciała lub układu ciał jest skończona, jednoznaczna i jest funkcją stanu; 2) w układzie, pod względem energetycznym odosobnionym, całkowita ilość energii jest wielkością stałą (zasada zachowania energii); 3) w zamianach energii istnieje kierunkowość: czynnik napięcia energii samorzutnie może ulec tylko obniżeniu (zasada rozpraszania energii).

Energja, każda wielkość fizyczna, odpowiadająca warunkowi: gdy jedna z nich znika, w jej miejsce zjawia się inna w takiej samej ilości. Ponieważ pomiędzy temi wielkościami znajduje się i praca, e. nazywa się często zasobem pracy. Pojęcie energii stworzone zostało przez fizyków pierwszej połowy XIX w., głównie przez Younga i Kelvina. Energię mierzy się w ergach wzgl. dżaulach, niekiedy również grammetrach wzgl. kilogrammetrach lub w kilowattgodzinach. Wymiarem energii jest $ML^2 T^{-2}$. Fizycy rozróżniają energję kinetyczną lub e. ruchu i e. potencjalną lub e. położenia. Nazwa pierwsza obejmuje: e. kinetyczną w znaczeniu ścisłym (siła żywa, Leibnitz 1695), równą potewie iloczynu z masy przez kwadrat prędkości (Coriolis, 1829); e. cieplną; e. promienistą; e. prądów elektrycznych. Nazwa druga obejmuje: e. mas przyciągających się według prawa ciążenia powszechnego czyli e. pola grawitacji; e. ciał sprężystych odkształconych; e. chemiczną, elektrostatyczną, elektromagnetyczną. Podział odmiann energii na dwie wymienione grupy nie jest jednak ścisły; ma on raczej charakter tymczasowy. Według Ernesta Macha każda odmiana energii da się wyrazić jako iloczyn dwu czynników: czynnika pojemności energii i czynnika jej napięcia; np.: ilość elektryczności (czynnik pojemności e. elektry-

Endymion.

eznej) pomnożona przez potencjał (czynnik napięcia e. elektrycznej) tworzy e. elektryczną. Entropia pomnożona przez temperaturę tworzy o. ciepła.

Energumeni (greck.), opętani przez czarta.

Eneström Gustaw, *1852, †1923, matematyk szwedzki, historyk matematyki, założyciel czasopisma „Bibliotheca mathematica“.

En face (franc.), z przodu.

Enfant terrible (franc.), dziecko źle wychowane, nałwień szczerze, niedyskretnie.

Enfantin Barthélemy Prosper, zw. „le Père Enfantin“ z zawodu inżynier, uczeń S. Simona; wraz z Bazardem twórca saint-simonizmu, jako kierunku socjalistycznego, *1796, †1864, pisarz polityczny; idee swe starał się urzeczywistnić we wzorowym zakładzie w Ménilmontant (1832). Napisał: „Traité d'économie politique“; „La Religion Saint-Simonienne“ i in.

Enfida, olbrzymia posiadłość tow. franko-afrykańskiego w Tunisie płn.-wsch. (Afryka płn.), 120.000 ha., gł. m. EnfidaVille; ruiny 17 miast rzymskich.

Enfield, m. w hr. Middlesex (Anglia pld.), niedaleko Londynu, 61.000 mieszk.; fabryka broni.

Engadyna (romańsk. Engiadina, niem. Engadin), dolina wyżynna rz. Inn w kantonie Gryzonów, 90 km. dług., 1019—1811 m. n. p. m.; klimat suchy i słoneczny, źródła lecznicze i stacje klimat. (St. Moritz, Schuls-Tarasp, Samaden, Silvaplana, Pontresina, Sils); mieszkańcy protestanci romańscy; park narodowy (Val Cluosa), 140 km².

Engel, 1) **Eduard**, niemiecki historyk literatury, *1851; 2) **Georg**, pisarz niemiecki, autor powieści i dramatów, *1866. Napisał: „Die Herrin und ihr Knecht“; „Der scharfe Junker“ i in. 3) **Joseph**, lekarz, profesor anatomii patologicznej w Zurychu, Pradze i Wiedniu. Napisał kilka wybitnych dzieł z zakresu patologii ogólnej i szczegółowej; *1816, †1899 w Wiedniu; 4) **Friedrich**, współczesny matematyk niemiecki, profesor uniwersyt. w Gies-sen (od 1913); *1861; wykładał w Lipsku i Greifswaldzie; uczeń i współpracownik Sophusa Lie'go.

Engelbert św., arcybiskup koloński, *1185, †1225; zamordowany przez swego synowca, Fryderyka hr. Isenburg; nakreślił pierwszy projekt katedry kolońskiej. Od 1620 zaliczony w poczet świętych.

Engelhardt Franz, kartograf pruski *1768, †1854; uczestniczył w pomiarze zaboru pruskiego (1796—1805) i w delimitacji polsko-pruskiej (1808—1809); autor map Prus, Ks. Warszawskiego, Ks. Poznańskiego i Kongresówki. Mapy jego b. cenione, używane były przez armję polską 1830—31.

Engelmann Rudolf, *1841, †1888, astronom niemiecki. Od r. 1863 astronom-observator w Obserwatorium Lipskim; w latach 1871—1874 docent. Zajmował się głównie pomiarami gwiazd podwójnych. Dopelniał i wydał: „Popular Astronomy“ S. Newcomba.

Engels Friedrich, socjalista niemiecki, najwybitniejszy ze współpracowników Marxa. Brał udział w powstaniu badeńskim 1848, poczem emigrował do Anglii. Napisał szereg prac naukowych socjalistycznych: „Położenie klasy robotniczej w Anglii“ (1845), „Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa“ (1887), „Ludwik Feuerbach“ (1888) i in. Niemal wszystkie jego prace tłumaczone są na liczne języki, m. in. i na polski. W kwestji polskiej Engels — podobnie jak Marx — był gorącym zwolennikiem odbudowania Polski i położenia w ten sposób tamy wpływowi carskiej Rosji na wewnętrzne stosunki Niemiec. *1820, †1895.

Engeström, 1) **Wawrzyniec**, hrabia, poseł szwedzki w Polsce w ostatnich latach panowania Stanisława Augusta, późniejszy kanclerz nadworny, przyjaciel Ignacego Potockiego i Niemcewicza. Nieprzyjaciel Rosji, po ożenieniu się w Polsce z Rozalią Chłapowską, stał się prawie Polakiem, a wprzód jeszcze należał do gromadki patriotów, pomagając sprawie polskiej; †1827 we wsi Jankowicach; 2) **Wawrzyniec**, wnuk poprz., literat, *1829, †1908 w Poznaniu; przełożył kilka utworów szwedzkich na język polski.

Enghien, 1) **Henryk III Juliusz**, ks. Bourbon, syn słynnego ks. Ludwika II Condé (żonaty z siostrzenicą króla Jana Kazimierza), *1643, †1709; kilkakrotny kandydat stronnictwa francuskiego do tronu polskiego; 2) **Ludwik Antoni Henryk**, ks. Bourbon, syn ks. Ludwika Henryka Józefa Condé, *1772; w czasie rewolucji walczył w szeregach emigrantów przeciw Francji; osiadł w ks. Badeńskim; uprowadzony z rozkazu Napoleona I do Vincennes, na mocy wyroku sądu woj. rozstrzelany 1804.

Enghien-les-Bains, m. w dep. Seine-et-Oise (Francja), st. kol. 12 km. na płn. od Paryża, 6.300 mieszk.; źródła mineralne siarczane; wyścigi konne.

Engler, 1) **Adolf**, botanik niemiecki, prof. w Kilonji, Wrocławiu i Berlinie, dyrektor ogrodu i muzeum botanicznego w Berlinie, podróznik po Afryce pld. i Jawie; prace botaniczne; *1844; 2) **Karl**, chemik niemiecki, prof. polit. w Karlsruhe, wybitny znawca chemii olejów mineralnych; *1842 w Baden, †1925.

Englert Władysław, dowódca powstań-czy 1863 r.; porucznik z 1831 r., potem na emigracji; walczył na Węgrzech 1848 r., w 1862 prof. w Szkole wojskowej w Cuneo, poległ 1863 pod Potokiem w Lubelskiem.

Englich Józef, działacz polityczny i społeczny, urodzony w Poznańskiem, dr. praw; był dyrektorem banku w Poznaniu; w lutym 1919 objął tekę ministra skarbu, złożył ją jednak niebawem; †1924.

English Channel, ang. nazwa cieśniny La Manche.

Engraulis encrasicolus (sardela), ob. Clupea harengus.

En gros (franc.), na wielką skalę; stąd handlarz grosista, handel en gros, w przeciw. do handlu en detail (detalicznego).

Enharmonja, stosunek do siebie dwu dźwięków, brzmiących na niektórych instrumentach równo, na innych zaś różniących się zaledwie o znikomą odległość zwaną komma; enharmoniczne przejścia, następstwa akordów, w których zachodzi najczęściej zamiana krzyżyków bemolami lub bemoli krzyżykami.

Enhaustowanie, nasycanie odlewów gipsowych stearyną albo parafiną, przez zanurzenie rozgrzanej rzeźby do roztopionej stearyny, dla nadania powierzchni gipsu błysku i przezroczystości, a przez to pewnego podobieństwa do wyglądnzonego marmuru lub kości słoniowej.

Enhydros, odmiana chalcedonu (ob.).

Enid, m. w stanie Oklahoma (St. Zj. Am. Pln.), 30.000 mieszsk.

Enjambement (franc.), w poezji dokończenie w wierszu następnym zdania, rozpoczętego w wierszu poprzednim.

Enkaustyka, malowanie farbami woskowemi, rozpuszczonemi odpowiednio na gorącej palecie. Po wystygnięciu nałożona farba twardnieje, zachowując siłę i przezroczystość tonu. Cienionanie wydobywa się zapomocą specjalnego żelazka podgrzewanego (cautère). Sposób malowania stosowany przez Greków. Znane są enkaustyczne portrety z Fajum w Egipcie.

Enkhuizen, m. w prow. Noord-Holland (Holandia), węzł. st. kol. nad Zuiderzee; ok. 8.000 mieszkańców; w XVII w. ważny punkt handlowy i port, obecnie zapuszczony.

Enklawa, wzgl. Exklawa, obszar ziemi, odłączony ze wszystkich stron dzielnicami obcych państw, od państwa, które wykonywa nad niem władzę.

Enkolpjon (greck.), zawieszki zdobnicze, opadające na piersi, używane w czasach wczesno-chrześcijańskich i bizantyjskich; także amulety i relikwiarze, wykonywane z brązu, złota i srebra.

Enkratyci (greck.), sekta chrześcijańska, której wyznawcy nie używali mięsa ani wina. Zamiast wina używali do komunji św. wody. Stąd ich nazwa akwarfanie lub hydroparaści.

Enlil-bel, bóg gór, początkowo główny bóg u Sumirów i starożytnych Babilończyków, ułożsamiiony później z Mardukiem, opiekuńczym bogiem Babilonu. Do niego odnosiły się pierwotnie podania tamtejsze o stworzeniu świata, o potopie, o walce ze złym potworem morskim Tiamat i in.

En masse (franc.), w masie, w wielkiej ilości; oznaczenie cechy lub wartości sumarycznej w przeciwstawieniu do indywidualnej.

En miniature (franc.), w drobnym formacie, w małej ilości, na małą skalę (w malarstwie: minjatura).

Enneper Alfred, matematyk niemiecki; * 1830, † 1885; prof. uniwersytetu w Getyndze (od 1870). Prace E. dotyczą głównie teorii powierzchni i funkcji eliptycznych.

Ennius Quintus, poeta rzymski, * 239, † 169 przed Nar. Chr. Autor tragedji i komedji, które wzorem swych poprzedników przebrał z greckich oryginałów, i pierwszej narodowej epeji rzymskiej (Annales, XVIII

ks.), ujętej w miarę wierszową hexametu (po raz pierwszy w poezji rzymskiej). Poza tem pisał epigramy, utwory treści filozoficznej, gastronomicznej i t. zw. „satury” w rozmaitych miarach wierszowych i o różnorodnej treści.

Enns, pr. dopływ Dunaju, ujście pod m. E., dług. 304 km.; granica pomiędzy Austrią Górną i Dolną.

Enologia, nauka o winach.

Enometr, narzędzie do mierzenia mocy wina.

Enophthalmus (greck.), zapadnięcie gałki ocznej; objaw niektórych organicznych chorób nerwowych: jamistości rdzenia (syringomyelia), chorób układu współczulnego, porażen splotu barkowego. Do e. często przylacza się zwężenie żrenicy i zwężenie szpary ocznej, tworząc tzw. zespół objawów Claude-Bernard-Hornera.

Enoptromancja, wrózenie ze zwierciadła.

Enos, m. port. w okręgu adrianopolskim (Turcja), nad m. Egejskim, przy ujściu rz. Maricy do zatoki Enos, 7.000 mieszsk.; ruiny rzymskiego m. Trojanopolis; starożytne Aenos.

En passant (franc.), po drodze, w przejściu, ubocznie.

En question (franc.), w sprawie; rzecz wątpliwa.

Enquête (franc.), ankieta, badanie, śledztwo.

En regard (franc.), obok, naprzeciw; przekład e. r.: stronica oryginału obok stronicy przekładu.

Enriques Federigo, współczesny matematyk włoski, * 1871; profesor geometrii wykreślnej i rzutowej w uniwersytecie w Bolonii. E. jest autorem następujących dzieł: „Lezioni di geometria proiettiva” (1897), „Lezioni di geometria descrittiva” (1901), „Problemi della scienza” (1906), „Lezioni sulla teoria geometrica delle equazioni e delle funzioni algebriche”, 3 tomy (1915—1924). Na język polski przełożone zostały wykłady geometrii rzutowej (przekład F. Włodarskiego), szkolny podręcznik geometrii elementarnej, napisany przez Enriquesa i Amaldi’ego (przekład Wł. Wojtowicza), oraz praca zbiorowa Enriquesa i innych matematyków włoskich, poświęcona zagadnieniom geometrii elementarnej (2 tomy, przekład St. Kwietniewskiego i Wł. Wojtowicza).

Enriquez Gomez Antonio, poeta i komejdjopisarz hiszpański XVII w., syn chrzczonego Żyda portugalskiego; zbiegł przed inkwizycją, osiadł w Amsterdamie i wrócił do wyznania mojżeszowego; podczas auto da fé 1660 w Sewili został spalony in effigie. Do jego najlepszych komedji zaliczają: „La prudente Abigail” i „A lo que obliga el honor”.

Enschede, m. w prow. Overijssel (Holandia wsch.), 41.400 mieszsk.; przemysł metalurgiczny i włókienniczy.

Ensemble (franc.), razem, całość; zespół w sztuce teatralnej, tupa teatralna; w muzyce kompozycja zbiorowa (zespół).

Ensifer (łac.), miecznik; tytuł elektora saskiego.

Enstatyt, minerał, jeden z piroksenów, prawie czysty metakrzemian magnezu $MgSiO_3$. Szaro-biały, żółtawy, zielonawy. Twardość 5.5. Ciężar właściwy 3,15. Największe kryształy

w Norwegii (Bamle). Drobne w wielu skalach magmowych.

En suite (franc.), w szeregu, po kolei, następnie.

Entebbe, stol. Ugandy (Afryka wsch. bryt.) na płn.-zach. wybrzeżu jez. Wiktorji, 10,000 mieszkańców.

Entelechia (greck.), u Arystotelesa działająca istota wewnętrzna, od której zależne są wszystkie objawy życiowe.

Entella, ob. *Semnopithecus entellus*.

Ententa (franc. entente), początkowo trójpierozumienie Francji, Rosji i Anglii; później, w czasie wojny światowej 1914—18, nazwa, którą obejmowano koalicję wszystkich państw walczących przeciw mocarstwu centralnym (prócz trzech powyższych, Włochy i Belgję). E. cordiale, serdeczne porozumienie, sojusz angielsko-francuski z 1904. Mała ententa, sojusz Czechosłowacji, Rumunii i Jugosławii (1920).

Enteralgia (greck.), ból jelit, kolka jelitowa.

Enteritis (greck.), zapalenie jelit cienkich; choroba, przejawiająca się biegunką, bólem brzucha, brakiem łaknienia, wzmożeniem pragnieniem, gorączką. E. najczęściej zdarza się u dzieci sztucznie karmionych, szczególnie latem. Przewlekła e. objawia się przewlekłymi biegunkami, zmieniającymi się kolejno w zaparcia.

Enter oanastomoza (greck.), operacja chirurgiczna, polegająca na zeszcyciu z sobą dwu odcinków jelita w ten sposób, aby światła tych odcinków łączyły się z sobą. E. stosuje się np. po wycięciu części jelit (z powodu jakichś guzów, gruźlicy jelit itp.), w celu połączenia pozostałych odcinków.

Enterocolitis (greck.), równoczesne zapalenie jelita grubego i cienkiego, wywoływane przez bakterie lub ich jady, albo też przez ptomainy powstające przy rozkładzie mięsa lub ryb. Objawami e. są biegunki, kolki, obecność śluzu a niekiedy i krwi w kale; brak łaknienia, gorączka. Leczenie — dieta (kleiki, supki), środki ściągające (bismut, tanina itp.), podawane doustnie lub drogą lewatywy.

Enterokinaza (greck.), ferment, zawarty w soku jelitowym. Działanie e. polega na tem, że pobudza ona („aktywuje“) trypsynę do rozpoczęcia czynności trawienia.

Enteroklizma (greck.), enema, lewatywa.

Enteroptosis (greck.), względnie gastroenteroptosis, opuszczenie narządów jamy brzusznej (szczeg. żołądka i jelit), choroba, poraż pierwszy opisana przez lekarza francuskiego Glénarda. E. zdarza się najczęściej u kobiet po wielu porodach; objawia się bólami w jamie brzusznej.

Enterotomia, przecięcie, rozcięcie jelit.

Entoderma (greck.), wewnętrzny listek zarodkowy. Z e. tworzy się żołądek, jelita, wątroba, trzustka.

Entomologia, nauka o owadach.

Entoptyczne wrażenia powstają skutkiem tworzenia się na siatkówce cieni drobnych przedmiotów i naczyń, znajdujących się we-

wnątrz oka, albo wskutek deformacji obrazów przedmiotów zewnętrznych, wywołanej przez te przedmioty wewnętrzne.

Entos (greck.), wewnątrz.

En-tout-cas (franc.), na wszelki przypadek; parasol od słońca i deszczu.

Entozoa, endoparazyty (greck.), wnetrzaki; pasorzyty, bytujące wewnątrz ustroju ludzkiego lub zwierzęcego, najczęściej w jeli-tach: tasiemce, przywry, nicienie, pierwotniaki itp.

Entr'acte (franc.), antrakt, przerwa pomiędzy aktami; odegrany w tym czasie utwór muzyczny.

En train (franc.), w biegu, w nastroju, w ciągu.

Entrecasteaux (d') Antoine Raymond Joseph de Bruni, żeglarz i podróżnik francuski, *1737, †1793; dokonał odkryć na oceanie Spokojnym.

Entrecasteaux wyspy, na pld.-wsch. od N. Gwinei, odkryte przez żeglarza franc. E. w 1792, 3,145 km², 13,000 mieszk.; górzyste (do 2,593 m.), kopalnie złota i cyny; od 1888 bryt.

Entrée (franc.), wejście, wstęp, zapłata za wstęp, przedpokój; wstępna potrawa.

Entrefilet (franc.), notatka w dzienniku, umieszczona pomiędzy dużymi artykułami, dla nadania jej większego znaczenia.

Entre Minho e Douro, dawna prow. Portugalji zach., obejmująca dzisiejsze okęgi: Viana do Castelo, Braga i Porto; 7,166 km², 1,170,400 mieszk.

Entre nous (franc.), między nami.

Entrepôt (franc.), skład celny towarów, magazyny okrętowe.

Entrepreneur (franc.), przedsiębiorca; entreprise, przedsięwzięcie.

Entre Rios, prow. Argentyny pomiędzy rz. Parana i Urugwajem, 74,571 km², 475,250 mieszkańców; żyzna, chów bydła; stol. Concepcion del Uruguay.

Entresol (franc.), międzypiętrze (zwłaszcza pomiędzy parterem a 1 piętrem).

Entrevue (franc.), spotkanie ułożone, zjazd.

Entrez! (franc.), proszę wejść!

Entropja, czynnik pojemnościowy energii cieplnej. Mówi się zwykle o różnicy entropji dwu różnych stanów ciała. Różnica ta równa jest różnicy zawartości ciepła, podzielonej przez temperaturę bezwzględną. Prawo cieplne Nernsta (1906) pozwala obliczyć bezwzględną wartość entropji. Procesy naturalne odbywają się zawsze z przyrostem e.: ob. t e r m o d y n a m i k a.

Entropjon (greck.), podwinięcie powiek na wewnątrz; zwrócenie się rzęs ku gałce ocznej; bardzo częste następstwo zaniedbanej jaglicy; leczenie operacyjne.

Entuzjastki, nazwa grona wybitnych kobiet polskich, które głównie w okresie 1840—1850 starały się na gruncie warszawskim podnieść i udoskonalić społeczeństwo polskie, przeważnie drogą dyskusyj nad najwyższymi zagadnieniami ludzkości, jak — doskonałość, wiedza, miłość, szczęście, zbawienie, Bóg. Właściwemi inicja-

torkami i głównymi kierowniczkami tego grona były: Narcyza Żmichowska, Wincenta Ząbłocka, Anna Skimkorowiczowa i Kazimiera Ziemiańska.

Entuzjazm (greck.), zachwyt, namiętne wzruszenie, wywołane ideą lub ideałem, wzniesienie się człowieka ku sprawom i wartościom ogólnym; „napięcie sił, wywołane przez idee, które nadają duszy rozmach silniejszy i trwalszy, niżli popęd, jaki nadają wyobrażenia zmysłowe” (Kant).

Entymemat, w logice: wniosek, syllogizm skrócony; wniosek, w którym jedna przesłanka nie jest wyrażona jako powszechnie znana.

Enukleacja (łac.), wyluszczenie; usunięcie jakiegś tkanki lub jakiegoś narządu, łatwo dających się wyodrębnić (wyluszczyć) z tkanek otaczających: np. e. gałki ocznej lub włókniaka macicy.

Enuncjacja, oświadczenie, złożenie deklaracji przez rząd.

Enuresis (greck.), niemożność powstrzymania moczu, szczególnie podczas głębokiego snu (e. nocturna); zdarza się u dzieci, zwłaszcza u młodoletnich niedorozwiniętych i epileptycznych, idjotów.

Envelope (franc.), koperta, okrycie; linja wałów fortecznych, osłaniających wał główny.

En vérité (franc.), naprawdę.

En vogue (franc. dosł. na fali); znany, popularny, modny.

Envoyé (franc.), wysłaniec, poseł (niższego stopnia).

Enver Pasza, wybitny wódz i działacz polityczny turecki; * 1882, † 1922; w 1908 stanął na czele rewolucji młodotur. w Salonikach; w 1909 zgłosił próby kontrrewolucji, w 1911 zorganizował obronę Tripolitanii przeciwko Włochom. W wojnie bałkańskiej 1912—13 odznaczył się na stanowisku szefa sztabu generalnego; w 1914 został ministrem wojny i naczelnym wodzem armii tureckiej; w 1918 zdegradowany, ratował się ucieczką zagranicę; w 1919 skazany zaocznie na śmierć; w 1920 w porozumieniu z rządem sowieckim zorganizował powstanie w Anatolii, które doprowadziło do proklamowania republiki, obalenia traktatu w Sèvres i utrwalenia niepodległości Turcji.

Enz, l. dopływ rz. Neckar w Wirtembergii; źródła w Schwarzwaldzie, ujście pod Besigheim, 110 km. długości.

Enza, pr. dopływ rz. Po we Włoszech póln.; wypływa z Apeninu póln., dług. 112 km.

Enzell, m. nad m. Kaspijskim w prow. Gilan (Persja póln.-zach.), przy wieździe do laguny Murda, ok. 8.000 mieszk.; stanowi zewnętrzny port m. Reszt.

Enzio (Enzius), syn naturalny cesarza Fryderyka II, król Sardynii; * 1220; był namiestnikiem Włoch, zdobył część państwa kościelnego, pobił flotę genueńską w 1241, od 1249 więziony w Bolonii, † 1272.

Enzymy, niestrojowe fermenty ciała, wytwarzane przez organizmy zwierzęce i roślinne; mają w życiu organicznym duże znaczenie, gdyż posiadają własność wywoływania całego szeregu reakcji chemicznych w organizmach,

nie biorąc w nich udziału. Skład chemiczny e. nie jest jeszcze ustalony, do pewnego stopnia przypominają białka, gdyż zawierają azot, jednak pod wpływem wyższej temperatury, ogrzane do 80°, nie ścinają się. Do e. należą: e. proteolityczne, rozkładające ciała białkowe, np. pepsyna w soku żołądkowym; e. utleniające, np. peroksydaza, znajdująca się w chrzanie, rzeple itp., utleniająca fenole i aminy; e. hydrolityczne, np. ptyalina, znajdująca się w ślinie, diastaza w kielkującym jęczmieniu, rozkładające skrobie na cukier itp.

E. o. = ex officio (łac.), z urzędu.

Eoby, twory, podobne do żywych komórek, tzw. płynne kryształy, które miały być dowodem powstawania życia organicznego z nieorganicznego. Analogiczne twory: radioby, helioby.

Eocen, piętro dolne (starsze) okresu trzeciorzędowego; w tym czasie Europa północna była połączona z Ameryką Płn., Afryka południowa była prawdopodobnie połączona z Indiami (ład czy archipelag Lemurja). Połączenie południowej Afryki z Ameryką Płd. zaczęło się rozpaść, tworzył się południowy Atlantyk. Południową Europę zajmują dawna Tetyda, która obejmowała Alpy i Karpaty, póln. Afrykę, a przez Persję i Indie sięgała do oceanu Spokojnego. Osady e. tworzą przeważnie wapienie numulitowe i piaszkowce z lupkami tzw. flysch. E. charakteryzują zwierzęta gruboskórne tapirowate, oraz otwornice-numulity, pozatem żyli już wtedy przodkowie dzisiejszego konia.

Eogen, synonim paleogenu, starsze piętro eocenu.

Eohippus, górnoeoceniśki koń, bardzo mały, 30 cm. wysokości.

Eo ipso (łac.), tem samem, (rozumie się) samo przez się.

Eol, 1) syn Posejdona, bóg wiatrów, zamkniętych w spiżowych grotach na wyspach eolskich; 2) syn Hellena, mitycznego protoplasty Hellenów (Greków), mityczny przodek szczepów eolskich.

Eoliczna glina, glina nawiana, ob. loess.

Eoliczne osady, osady przeniesione przez wiatr.

Eolimelodykon, rodzaj fortepianu, znanego w Warszawie w pierwszej połowie XIX wieku.

Eolity, narzędzia, których przypuszczalnie używał człowiek pierwotny z doby pleistoceniśkiej, odłamki naturalne krzemienia, nieobrobiane.

Eolityczna epoka, najdawniejsza epoka czasów przedhistorycznych, zmienna używaną przez człowieka najprostszymi, nieobrobionymi narzędziami kamiennymi (eolity).

Eolska tonacja, nazwa w teorii muzyki średniowiecznej gamy, składającej się z: a h e d e f g a.

Eon, w spekulacji gnostyków: istota pośrednicząca pomiędzy stwórcą a stworzeniem; E. zły = Demjurg; E. dobry = Chrystus.

Eos (greck., łac. Aurora), córka Hyperjona i Thei, bogini jutrenki, biegnąca przed Hello-

sem (Słońcem) z pochodnią, i różanemi palcami odchylająca zasłonę nocy.

Eötvös József, pisarz i maż stanu węgierski; * 1813; początek, urzędnik i literat, założyciel dziennika „Pesti Hírlap”, wybitny opozycyjny poseł sejmowy, jeden z twórców rewolucji węgierskiej 1848 r., minister wyznań i oświecenia publicznego w pierwszym gabinecie węgierskim, potem do 1853 r. na emigracji; po powrocie do kraju współpracownik Deaka, 1867 znów minister wyznań i oświecenia publ.; † 1871; wśród wielu jego pism poetyckich, filozoficznych i politycznych wielkie znaczenie miała powieść: „A. Carthausi” (1838, wiele wydań i przekładów).

Eötvös Roland, minister oświaty, dożywotni członek Izby Panów, fizyk węgierski, * 1848, † 1919; profesor uniw. w Budapeszcie, prezes akademii umiejętności tamże, znany z doskonałych pomiarów stałej grawitacji. Pracował również nad molekularną teorią napięcia powierzchniowego.

Eozoiczna era (w przeciwieństwie do azoicznej ery), e., zawierająca przypuszczalne szczątki życia zwierzęcego. **Eozoon**, zwierzątko kopalne, uważane niegdyś za pierwszy ślad życia organicznego.

Eozyna, czterobromofluoresceina, powstaje przez działanie bromu na fluoresceinę. W roztworze alkalicznym fluoryzuje żółto-zielono. Barwnik używany w przemyśle do barwienia wełny i jedwabiu bez poprzedniej zaprawy, zaś do barwienia bawełny na zaprawie ołowiowej lub glinowej.

Eozynofile, białe ciała krwi (leukocyty), skłonne do łatwego wiązania barwnika eozyny oraz innych barwników kwaśnych. Przy odpowiednim barwieniu preparatów krwi, np. błękitem metylowym i eozyną, w protoplazmie e. widoczne są grube, różowo zabarwione ziarenka. Normalna ilość eozynofili w krwi = 1—2%; zwiększanie ilości e. zdarza się przy dychawicy oskrzelowej (asthma), niektórych chorobach skórnych, płonicy i wnetrzakach. E. brak we krwi przy durze brzuszny i odrze.

Epakta, od wyrazu greckiego *ἐπακτα*, oznaczająca wiek księżycy (ze względu na jego odmiany), na początku roku, t. zn. liczbę dni między ostatnim nowiem starego a początkiem nowego roku. Pojęcie e. odgrywa dużą rolę w rachubie kalendarzowej.

Epaminondas, sławny wódz, mówca i polityk tebański, * ok. 420 przed Nar. Chr. Złamał hegemonię Sparty w bitwie pod Leuktrami w 371. Jako wódz stworzył szysk skośny i był pod tym względem mistrzem Aleksandra W. Zginął w drugiej zwycięskiej bitwie pod Mantyną w 362.

Epanafora, powtórzenie tego samego wyrazu na początku kilku zdań po sobie następujących.

Eparch (greck.), dowódca, namiestnik; eparchia w czasach cesarstwa wsch.-rzym. — okręg administracyjny; w kościele greck.-kat. — djeceza biskupia.

Epaulettes (franc.), epolety, odznaki naramiennie oficerów (szlify).

Epée Charles Michel, ksiądz, założyciel instytutów dla głuchoniemych; * 1712 w Wersalu, † 1789 w Paryżu. Jako wyznawca jansenizmu, zawieszony w czynnościach duchownego. Wynalazł metodę znaków mimicznych. Wyd.: „Dictionnaire générale des signes employés dans la langue des sourds-muets”.

Epeira diadema (krzyżak), zwierzę; typ: stawonogi (Arthropoda), gromada: pajęczaki (Arachnoidea), rząd: pajaki (Araneidea). Barwa brunatna, szara lub żółta, charakterystyczny krzyż, utworzony z białawych płam. Samica do 1,5 cm., samiec 2 razy mniejszy. Pajęczynie, złożona z nici, rozchodzących się promienisto i połączonych nitkami współśrodkowymi, przebiega pomiędzy gałęziami pionowo. Europa.

Ependyma (greck.), nazwa cienkiej błony, wyściełającej wnętrze komór mózgowych i kanału rdzeniowego. Na e. opierają się właściwe elementy nerwowe mózgu i rdzenia.

Ependymitis (greck.), zapalenie ependymy, choroba na tle kiłowym, przejawiająca się uporczywymi nocnymi bólami głowy u osób z przebytą kiłą. Pewne rozpoznanie e. możliwe jest dopiero przy sekcji, przez stwierdzenie ziarenkowatych zgrubień w ścianach komór mózgowych.

Eperies, ob. **Preszów**.

Epernay, m. w dep. i nad rz. Marne (Francja) pń.-wsch.), 22.000 mieszk.; główne składy win szampańskich.

Ephelides, ob. **piegi**.

Ephemera (greck.), febris e., gorączka, trwająca tylko jeden dzień; powód najczęściej niezany. Nieraz febris e. zdarza się w połogu, ma ona wtedy świadczyć o zwalczonym przez ustrój zakażeniu połogowym.

Ephemera vulgata, ob. **Ephemeroidea**.

Ephemeroidea (jętkowate), nazwa rzędu owadów o przysadkach głębowych szczątkowych. Obie pary skrzydeł jednakowej budowy, błonkowate, delikatne; przednie znacznie dłuższe od tylnych, trójkątne. Na końcu odwłoka długie członkowane nici. Larwy żyją w wodzie, karmiąc się zarówno roślinami, jak i zwierzętami; oddychają skrzelami tchawkowymi. Dorosłe owady nie używają wcale pokarmu i żyją krótko, a często nawet tylko kilka godzin. Larwy żyją czasem parę lat. **Ephemera vulgata** (jętka), biały delikatny owad; chmary tych owadów unoszą się wieczorami nad wodą.

Ephorus Anzelm, ob. **Eforinus**.

Epicardium (greck.), nasierdzie; błona śluzowa, bezpośrednio otaczająca serce.

Epicentrum, punkt zw. „środkiem trzęsienia”, który podczas trzęsienia ziemi leży bezpośrednio nad jego ogniskiem wewnętrznym. Od e. we wszystkie strony rozchodzą się fale trzęsienia nakszałt kręgów na powierzchni wody.

Epicheremat, w logice: wniosek albo dowód złożony, którego część każda z kolei poparta jest dowodem, albo wysnuta z wniosku.

Epicranium (greck.), mięśnie (czołowy i potyliczny), oraz powięź (tzw. czepec ścięgnisty),

otaczające czaszkę. E. lepiej jest rozwinięte u zwierząt, niż u ludzi.

Epicykle, krzywe pomocnicze, jakimi posługowano się aż do czasów Kopernika, w celu wytłumaczenia pozornego ruchu słońca, księżyca i planet. Te ostatnie umieszczano na okręgu odpowiednio wybranego koła, którego środek poruszał się po okręgu innego koła. W niektórych skomplikowanych przypadkach, np. ruchu księżyca, środkowi drugiego koła nadawano z kolei ruch jednostajny po okręgu trzeciego koła i t. d.

Epicykle.

Epicykloida, linia krzywa, powstająca jako tor punktu na obwodzie koła, które się toczy po drugim kole. Ważna w konstrukcji kół zębatych.

Epidemia, choroba epidemiczna, nagminna choroba, atakująca równocześnie w danej okolicy znaczną część ludności (dur brzuszny, cholera, ospa, płonica, dżuma). Szerzeniu się i wybuchowi e. sprzyjają złe warunki higieniczno-sanitarne (wojna, głód, niezamożność ludności). E. różni się od endemii tem, że endemia panuje stale w pewnej miejscowości i wywołwana jest przez miejscowe warunki niehigieniczne (np. dżuma i cholera w Indjach), e. zaś nawiedza daną okolicę lub dany kraj sporadycznie lub okresowo.

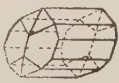
Epidemiologia (greck.), nauka o szerzeniu się chorób nagminnych i o metodach walki z nimi.

Epidermis (greck.), naskórek; zewnętrzna warstwa skóry, składająca się z kilku szeregów komórek nabłonkowych, których górne warstwy uległy zrogowaceniu. Z e. utworzone są paznokcie, a u zwierząt rogi, kopyta, pazury itp.

Epididymis (greck.), najądrze, przyądrze; narząd, leżący zgóry i ztyłu za jądrem i zawierający przewody jądra. Najądrze łączy jądro z nasieniowodem (vas deferens).

Epididymitis (greck.), zapalenie najądrza, najczęściej na tle rzeżączkowym, prowadzi często do niepłodności; objawia się bólami i stwardnieniem, wyczuwalnem w górnej części jądra.

Epidyoty, minerały, szereg jednopostaciowy kryształów mieszanych dwukrzemianów: glino-krzemianu $\text{HCaAlSi}_3\text{O}_8$ i żelazikrzemianu $\text{HCaFeSi}_3\text{O}_8$. Długie, jednoskośne słupki, twardości 6,5, c. wł. 3,32–3,49. Najczęściej zielone w różnych odcieniach: żółtozielone, pistaciowo-zielone, szarozielone, czarnozielone. Pospolity składnik wielu łupków krystalicznych, oraz minerał wtórny w skałach przeobrażonych. W łomach tworzą na powierzchniach spękania granitu powłoki około 1 cm. grubości.

Epidot.

Epifania (greck.), objawienie się, święto, obchodzone na pamiątkę objawienia się Chry-

stusa trzem mędrcom ze Wschodu, a pośrednio i poganom.

Epifanusz (Sławiniecki), mnich monasteru kijowskiego; * na Ukrainie; od 1650 przełożony bractwa przekładającego Księgi Kościelne z greckiego na słowiańskie. Wyd.: „Słownik filol. objaśn. znaczenie wyrazów i zwrotów Pisma Św.”, † 1676.

Epigamia (greck., łac. „Connubium”), prawo, dotyczące związków małżeńskich między osobami i stanami równouprawnionymi: tak np. w star. Atenach wyłączone były małżeństwa między obywatelami miasta a metojkami, czyli imigrantami, korzystającymi z opieki prawa, oraz cudzoziemcami; w Rzymie znów przez szereg wieków dozwolone były wśród patrycjuszów tylko małżeństwa we własnym środowisku patrycjuszowskim.

Epigastrium (greck.), nadpępcze; część brzucha, leżąca powyżej linii, którą można przeprowadzić z obu stron przez końce 10-go żebra. W e. leżą żołądek, wątroba i śledziona.

Epigenezy teoria, pogląd na rozwój zwierzęcia, według którego komórka rozrodcza nie zawiera przedistających (preformowanych) gotowych narządów, a rozwój odbywa się stopniowo przez kolejne występowanie i różnicowanie się nowych organów. Pogląd ten, ogłoszony w 1759 przez Fryderyka Kaspra Wolffa, został przez późniejsze badania potwierdzony i do dziś dnia jest uznawany. Przeciwnictwem tej teorii jest teoria preformacji.

Epiglottis (greck.), nagłośnia, trójkątna chrząstka u człowieka (u zwierząt może posiadać kształty inne), znajdująca się za językiem, tuż nad wejściem do krtani. Rola e.: niepozwalanie, aby cząsteczki pokarmów przełykanych dostały się do wnętrza krtani.

Epigoni (greck.), potomkowie, następcy; według podania starogreckiego synowie siedmiu rycerzy, poległych w walce przeciw Tebom. W przenośni: naśladowcy wielkich poprzedników, szczególnie w literaturze i sztuce.

Epigrafika (greck.), nauka o odczytywaniu dawnych napisów, część archeologii, traktująca o starożytnych napisach (epigrafach), rytach w kamieniu, metalu lub innym materiale. Najważniejsze zbiory: „Corpus Inscriptionum graecarum” (1828–77) i „Corpus Inscriptionum latinarum” (1863 i następne).

Epigram (greck. „epigramma”, napis), pierwotnie u staroż. Greków wszelki napis (pamiątkowy, dedykacyjny, nagrobkowy), zwykle w formie poetyckiej (miara wierszowa: dystych elegijny), wcześniej już jako forma literacka, której cechą stała się lekkość, dowcip, „pointa epigramatyczna”. Rozkwit greckiego epigramu literackiego (w znacznej mierze erotycznego), w epoce hellenistycznej (zachowane zbiory: „Antologia Palatyńska”, „Antologia Planudes”). U Rzymian konstytucja tego gatunku; najlepiej znane epigramy Katulla Marcialisa i w zbiorze „Antologii łacińskiej”.

Epika, ob. Epos.

Epiktet, filozof stoicki, * ok. 60, † 140 po Chr.; początkowo mieszkał w Rzymie, a po wy-

pędzeniu filozofów w r. 89, w Nikopolis aż do śmierci. Sam nic nie pisał, naukę jego znamy z notatek Arriana. Wróg wszelkich naukowych badań, uznawał tylko dążenie do ciągłego doskonałania siebie (asceza) i stałego wybierania tylko tych rzeczy, które do tego celu prowadzą. Zalecał współżycie z bliźnim i wyrozumiałość dla jego błędów i przywar.

Epikur, syn ateńskiego wychodźcy z Samos, jeden z największych filozofów świata starożytnego, * 341, † 271 przed Nar. Chr. W r. 306 założył szkołę w ogrodzie swoim pod Atenami. Jego filozofia przyrody nie różni się w istocie od nauki Demokryta. Światy, jakoteż wszelkie istoty żyjące, powstają i giną wskutek skupiania się i rozpadania atomów, poza którymi istnieje tylko pusta przestrzeń; tak samo powstaje i niknie dusza, która składa się z najdelikatniejszych, najlżejszych i najruchliwszych atomów. Wartość poznania przyrody polega na tem, że służy ono do oswobodzenia człowieka od strachu przed śmiercią. Najwyższem dobrem jest szczęście; nie rodzi się ono jednak z rozkoszy zmysłowej, lecz nastaje wtedy, gdy ciało jest wolne od cierpień, a dusza od niepokojów. Najwyższą cnotą jest poznanie. Prawdziwy filozof powinien, zdaniem Epikura, usunąć się od wszelkich spraw publicznych i politycznych. Późniejsi mu, skutkiem nieporozumienia, pomawiali epikurejczyków o hołdowanie rozkoszy zmysłowej — stąd nazwa „epikurejczyk“, człowiek szukający jedynie przyjemności wszelkiego rodzaju.

Epilema, zarzut, który mówca sam sobie czyni, by uprzedzić przeciwnika i zgóry go odeprzeć.

Epileon, śpiew i taniec w starożytnej Grecji na cześć Bachusa w czasie winobrania.

Epilepsja (greck.), choroba nerwowa, objawiająca się napadami występowaniem drgawek, zamroczeniem świadomości, w czasie którego chory może niezależnie od swej woli oddać moc lub kał (wielki napad). Po napadzie następuje głęboki sen, po którym chory się budzi, zupełnie nie pamiętając o napadzie. Początek napadu rozpoczyna tzw. aura, przeczucie, zwykle wyrażające się krzykiem. Długotrwała e. doprowadzić może do stępienia umysłowego. Prócz tzw. wielkich napadów e-tycznych istnieją jeszcze napady małe (petit mal) — chwilowa utrata przytomności, oraz tzw. równoważniki e-i, najczęściej wyrażające się, jako chęć do półświadomego włóczęgostwa lub podróżywania. E. bywa najczęściej wywoływana przez kiłę lub nadmierny alkoholizm rodziców. Leczenia skutecznego niema.

Epilobium, Wierzbówka rodzaj roślin z rodziny Oenotheraceae (Wiesiołkowate), o kwiatkach dużych, szeroko rozwartych, liściach lancetowatych, Owoce torebkowe, a nasiona z włoskami wyłotowymi. W Polsce 15 gatunków.

Epilog (greck.), mowa końcowa, ustęp na

końcu książki, scena dodatkowa po ostatnim akcie dramatu.

Epimenides, poeta, kapłan i filozof grecki z VII w. przed Chr.; miał dożyć lat 154; z licznych pism jego przechowały się tylko drobne ułamki.

Epinal, stol. dep. Vosges (Francja wsch.) nad Mozelą, 30.100 mieszk., obóz warowny, wyroby bawełn., papiernie.

Epinaly Louise Florence Pétronille, dame de la Live d', córka brygadiera Tardieu d'Esclavelles, autorka znanego i bardzo poczytnego w swoim czasie dziełka z zakresu wychowania pt.: „Rozmowy Emilji“, oraz „Mémoires et correspondance“; przyjaciółka J. J. Rousseau'a; * 1726, † 1783.

Epiphysis (greck.), 1) e. cerebri, szyszynka, twór u człowieka mały, kulisty wielkości grochu, umieszczony na granicy śródmózdża i międzymózdża. E. należy do gruczołów wydzielania wewnętrznego, zwiększona czynność e. ma wywoływać wczesne występowanie dojrzałości płciowej (w 4—5 roku życia); 2) nasada kości długich.

Epiphytae, narosty, charakterystyczna roślinność lasów podzwrotnikowych, utworzona przez liczne gatunki roślin głównie z rodziny Araceae, Bromeliaceae, Orchidaceae i Pteridophyta, które nie mogąc rozwijać się w zmrzoku panującym w podłożu leśnym, osiedliły się na pniami i gałęziach kolosów drzewnych. Do umocowania się na tych górzystych stanowiskach służą im liczne korzenie czepne, tworzące dookoła pni i gałęzi pogmatwane sploty, a kiedy wśród nich nagromadzi się nawiana wiatrem ziemia humusowa, czerpią z niej pokarm za pośrednictwem krótkich korzeni żyjących. Liczne gatunki epiphytów wypuszczają nadto korzenie powietrzne, pochłaniające wilgoć.

Epir (greck. Epeiros), płn.-zach. dzielnica staroż. Grecji; mieszk.: Ilirowie (późn. Albańczycy); od III w. przed Chr. republ. związkowa, w 168 przed Chr. prow. rzymska, później bizantyńska, w XV w. turecka, od 1914 grecka; stol. Janina.

Epirogenetyczne ruchy (geologia), wszelkie wznoszenie lub obniżanie się warstw, przy którym zostało zachowane ich położenie poziome. E. r. są powolne i trudne do wydłuszenia, stwierdzić je można po odchyleniach i skrzywieniu pewnych prawidłowych linii morfologicznych, np. linii brzegowych morza lub jeziora. Krzywe, łączące wszystkie punkty o jednakowej deformacji epirogenetycznej, nazywamy izanabazami.

Episcleritis (greck.), zapalenie warstw powierzchniowych twardówki (ob. oko); obrzęk, uwypuklenie i zabarwienie na kolor żółtawy miejsc, uległych zapaleniu. E. jest chorobą przewlekłą, zwykle na tle gościa stawowego lub grypy.

Episkopalizm (greck.), 1) system ustroju kościelnego w kościele rzymsko-kat., według którego najwyższą władzą kościelną należy do ogółu biskupów; przeciwieństwem tego systemu jest papalizm; 2) teoria w listach ewan-

Epilobium.

gelickich (w Niemczech, Anglii, Szwecji), zgodnie z którą władza biskupów przeszła w XVI wieku w ręce książąt świeckich.

Episkopat, biskupstwo, ogół biskupów.

Epispadja (greck.), wierzchniactwo, wada rozwojowa, niekompletne zamknięcie przedniej ściany cewki moczowej u mężczyzn. E. przyszkadza może stosunkom płciowym.

Epistaxis (greck.), krwotok z nosa. Najczęstsze powody e.: urazy w okolicy nosa, choroby błony śluzowej nosa; rzadsze powody: rozpoczynające się choroby zakaźne, wady serca, miażdżyca (arterioskleroza) naczyń, choroby nerek. Często powtarzająca się e. wymaga porady lekarskiej. Postępowanie doraźne przy e.: tamponowanie watą krwawiącej połowy jamy nosowej.

Epistaza, rozwój częściowo zahamowany — zjawisko częste w świecie roślinnym i zwierzęcym, polegające na tem, że dany organizm rośnie i rozwija się a nawet rozmnaża się normalnie, lecz pod pewnym względem zachowuje cechy larwalne lub młodociane. N. p. axolotl, który przez całe życie zachowuje skrzela, członków dorosły z zębami mlecznymi. Ob. Neotenia.

Epistolografja, sztuka pisania listów, dość uboga jeszcze w Polsce na przełomie średniowiecza i wieku odrodzenia, rozwinęła się głównie w XVII i XVIII stuleciach (Żaluskiego „Epistolae historico-familiares”, 4 t., 1709—11; Komarskiego „Epistolae familiares”, „Listy przyjacielskie” w „Swadzie” Ostrowskiego i w in.). W XIX w. w piśmiennictwie polskim wybitniejsze znaczenie miały zbiory korespondencji braci Śniadeckich, Mickiewicza, Słowackiego, Krasińskiego, J. I. Kraszewskiego; wiele materiału pozostaje w rękopisie.

Epistylon (greck.), architrav, belka kamienna, spoczywająca bezpośrednio na kolumnie.

Episylogizm, w logice: sylogizm albo wniosek dodatkowy, dopełniający inny wniosek; postępujący albo syntetyczny łańcuch wniosków.

Epitaphios (greck.), mowa na cześć poległych w obronie ojczyzny, wygłaszana w Atenach starożytnych od czasu wojen perskich.

Epitaphium (greck.-łac.), napis nagrobkowy.

Epitelium, u roślin nabłonek, zmieniony naskórek płatków kwiatowych. Od naskórka innych części roślin odróżnia go brak zewnętrznych zgrubień ścian komórkowych, natomiast komórki zaopatrzone są często w brodawkowate wypukłości, co nadaje płatkowi jedwabisty wygląd; u zwierząt pokrywa powierzchnię ciała lub wyściela jamy ciała.

Epitet (greck.), przydomek.

Epithalamium (greck.-łac.), pieśń śpiewana w starożytnej Grecji i Rzymie oblubieńcom w dzień ślubu, przed komnatą małżeńską (thalamos). Pieśń śpiewana pannie młodej przy jej przeprowadzeniu do domu pana młodego, zwąta się *hymenaeus*.

Epithelioma (greck.), nabłoniak; nowotwór dobrotliwy lub złośliwy, rozwijający się z tkan-

ki nabłonkowej. Umieścić się może wszędzie. Epitheliomata złośliwe noszą miano raków.

Epizod (greck. *epiesodion*), w starożytnej greckiej tragedji część dialogiczna sztuki, czyli to, co istotnie dzieje się, posuwa akcję. W językach nowoczesnych oznacza zdarzenie niespodziewane.

Epizootja, zaraza na zwierzęta, zaniesiona i przemijająca; pomorek.

Epodos (greck. *przyśpiew*), oznacza pierwotnie wiersz, dodany do wiersza odmiennego typu. Archiloch stworzył pewnego rodzaju strofki z różnorakich wierszy, naśladowane później przez Horacego („Epody”).

Epoka (greck.), początek rachuby czasu lub działania rozwojowego, okres; czas, w którym kometa lub planeta zajmuje oznaczony punkt swej drogi; nazwa drobniejszych odcinków czasu, na jakie dzielimy systemy czyli periody geologiczne.

Epona, główne niewieście bóstwo galijskie.

Eponym (greck.), tytuł pierwszego z pośród archontów ateńskich, przypominający dzisiejszego prezydenta republiki.

Epopeiczny, świetny, podniosły, okazały, wspaniały.

Epopeja, ob. *Epos*.

Epos (greck.), epika, epiczna poezja, p. przedstawiająca wypadki i zdarzenia w formie opowiadania; e. rycerski i ludowy powstał z legend i podań; epopeja, mniejszy utwór, często o humorystycznym zabarwieniu. Do e. zalicza się balladę, romans, legendę, dumę, śpiew historyczny, bajkę w formie rymowanej. E. indyjski: „Mahabharata”, „Purany”; grecki: „Iliada” i „Odyseja”; rzymski: „Eneida”; francuski: „Chansons de geste”, „Henriada”; niemiecki: „Nibelungi”, „Herman i Dorota”; włoski: „Boska komedia”, „Jerozolima wyzwolona”, „Orland szalony”, angielski: „Raj utracony”, utwory Waltera Scotta. E. polski: Jana Kochanowskiego: „Jazda do Moskwy”, W. Potockiego „Wojna chocimska”, I. Krasickiego „Myszeis”, A. Mickiewicza „Grażyna”, „Pan Tadeusz”, Malczewskiego „Marja”, J. Słowackiego „Arab”, „Beniowski”, „Król Duch”, K. Głińskiego „Królewska pieśń”, M. Konopnickiej „Pan Balcer”.

Épreuve (franc.), próba; *les épreuves*, korekta; *épreuves d'artiste*, własnoręczne miedzioryty artysty.

Epruwetka, próbówka, rurka szklana, zatopiona z jednego końca, używana w doświadczeniach chemicznych na małą skalę.

Epsom, m. w hr. Surrey (Anglia pld.-wsch.), na pld.-zach. od Londynu, 19.200 mieszk.; źródło solanki gorzkiej E., od 1730 wyścigi konne (derby).

Epsomit czyli sól gorzka, minerał, siedmiowodny siarczan magnezu $MgSO_4 \cdot 7H_2O$. Nacieki i naskorupienia w niektórych kopalniach soli kamiennej, a także wykwyty glebowe w stepach (Syberja, Katalonja). W roztworze w wodzie morskiej i w tzw. gorzkich wodach mineralnych

(Epsom w Anglii, Zajeczice w Czechach i słynne wody gorzkie węgierskie).

Epulis (greck.), nowotwór na dziąsłach, zwykle wielkości orzecha; ze względu na swą budowę należy do mięsaków (sarcoma), jednak ma przebieg daleko łagodniejszy, niż te nowotwory. Leczenie e. tylko operacyjne.

E pur si muove, „a jednak porusza się“ (Zemia). Słowa te miał jakoby wypowiedzieć Galileusz, tuż po narzuconem mu przez Rzym oświadczeniu się przeciw teorii kopernikowskiej, choć są dane, że okrzyk ten jest pochodzenia znacznie późniejszego.

Equisetaceae, skrzypy, klasa roślin zarodnikowych (rodniowców), dominujących w minionych epokach geologicznych (karbon); dziś posiada jeden tylko rodzaj z gatunkami zielnymi, rozpowszechnionymi po całej powierzchni ziemi. Skrzypy posiadają zmianę pokoleń. Z zarodników rozwijają się małe przedrośla (Prothallium), przeważnie dwupienne; jest to pokolenie płciowe. Żeńskie, większe, wydają rodnie (organy płciowe), zawierające komórki jajowe, które będąc zapłodnione przez plemniki (z plemni przedrośla męskiego) wydają sienie (zygotę). Sienie, rozwijając się, wrosta w młoczyste przedrośle, z którego czerpie pożywienie dopóty, dopóki nie rozwiną się pierwsze liście, i pierwszy korzeń nie zagłębi się w ziemię. Skrzypy posiadają łodygę bruzdkowaną, pustą wewnątrz, zawierającą dużo krzemionki; z węzłów łodygi wyrastają okółki łuskowatych liści, zróżnicowanych z sobą w pochwę. Rozgałęzienia boczne powstają u nasady liści. Tarczowate liście zarodnikonośne zebrane są w kłos. W zarodniach rozwijają się zielone zarodniki z charakterystycznymi 4 sprężystymi wstęgami, wrażliwymi na wilgoć. Najpospolitszym gatunkiem jest *Equisetum arvense*, s. polny. E. telmateja największy nasz skrzyp, do pół metra wys. E. silvaticum, delikatny s. leśny. E. limosum, s. bagienny, porasta bagna i wody. S. kopalniane, występujące już w karbonie (Calamariae), w triasie osiągają olbrzymie wymiary, znane i w następnych epokach.

Equisetum.

Equisetum, skrzyp, ob. **Equisetaceae**.

Equus caballus (koń), zwierze, gromada: ssące (Mammalia), rząd: kopytne (Ungulata), podrząd: nieparzystokopytne (Perissodactyla). Jeden tylko, trzeci palec, dotyka ziemi i pokryty jest kopytem. Inne palce w dłoni i stopie zanikły, pozostały w postaci szczątkowej II a i IV a kości dłoniowe i stopowe. Wzrost zmienny: od 1 do 2 m. Barwy rozmaitej: od śnieżno-białej do czarnej. Nazwy barw: siwy, mleczny, deresowaty, kary, wrony, myszaty, gniady, bułany, wilczaty, kasztanowaty, srokaty itp. Znane są przeważnie jako oswojone i dziedziczące. Tabuny dzikich koni, znajdujące na stepach Ameryki, są potomkami przywiezionych przez Europejczyków, a następnie dziedziczących koni. Znane są liczne rasy, np. arabska, angielska,

perszerony, turkomańska, perska, berberyjska, trakeńska, szkockie pony (kuce). Z dzikich przodków konia domowego znamy dzisiaj tylko konia Przewalskiego, *Equus Przewalskii*, żyjącego w stepach Azji środkowej, od którego pochodzą udomowione rasy mongolskie. Do ósmego dziesiątka wieku ubiegłego dożył w stepach południowych Rosji Europejskiej tarpan, przypuszczalny przodek rasy arabskiej, angielskiej i innych. *Equus asinus* (osioł), różni się od koni mniejszym wzrostem, długimi uszami, krótką grzywą i krótkim włosem ogona; maści szarej. Produktem połączenia klaczy z osłem są muły (*Equus mulus*), zaś ogiera i osłicy — osłomule (*Equus hinus*). Dzikie osły żyją w Afryce; w Azji spotykamy tzw. pół-osły: *Equus hemionus* (Dżigetaj) i *Equus onager* (Onager); w Afryce z rodziny Equidae występują zebry.

Er, symbol chemiczny pierwiastka erbium.

Era, wyraz niejasnego pochodzenia, oznaczający okres dziejowy. Najważniejsze ery: 1) od stworzenia świata, używana przez Żydów od XI w. przed Chr.; 2) od narodzenia Chrystusa, wprowadzona po raz pierwszy do historii w VI w. po Chr.; 3) Hedżra lub Hegira (era mahometańska), datująca od 622 r. po Chr., ściśle do dnia ucieczki Mahometa z Mekki do Medyny; 4) wśród Indusów najwięcej używane: Kaliyuga (od 3102 r. przed Chr.), Bikramaditya (od 57 r. po Chr.), Calivahana (od 78 r. po Chr.), wreszcie era Buddystów (mniej więcej od 477 r. przed Chr.); 5) wśród Chińczyków i Japończyków rozpowszechnione jest obliczanie okresów dziejowych na cykle, obejmujące po 60 lat (w 1864 r. rozpoczął się w Chinach cykl 77-my).

Erard Sébastien, francuski fabrykant fortepianów i arf; *1752; zbudował 1777 pierwszy we Francji fortepian. †1831.

Erato (greck.), muza pieśni miłosnej.

Eratostenes, krater na Księżycu pomiędzy Apeninami i Karpatami.

Eratostenes, grecki matematyk, astronom, geograf; *276, †195 przed Nar. Chrystusa; kształcił się w Aleksandrii i Atenach, gdzie zbliżył się do szkoły platońskiej, zyskując sobie rozgłos swoją encyklopedyczną wiedzą. Po śmierci Kallimacha Eratostenes został zaproszony przez króla Ptolemeusza do Aleksandrii i otrzymał zarząd słynnej biblioteki aleksandryjskiej. Z jego prac niewiele do nas doszło. E. pierwszy obliczył długość południka, przyjmując za podstawę obliczeń zauważony przezeń fakt, że w okresie przesilenia letniego słońca jest ono w południe oddalone od zenitu w Aleksandrii o $\frac{1}{50}$ okręgu koła, gdy w tym samym czasie przegląda się w studniach syjeńskich, a także znaną mu z opowiadań odległość między Syjenną a Aleksandrią. Wyniki obliczeń E. wypadły dość zgodnie z późniejszymi pomiarami. Prócz nauk ścisłych E. zajmował się historią literatury i poezją; napisał historię starożytnej komedii attyckiej (conajmniej 12 ksiąg) i poematy „Erigone“, „Hermes“.

Eratostenesa sito, elementarny sposób wyznaczania kolejnych liczb pierwszych.

Eratyczne kamienie, kamienie narzutowe, przyniesione przez lodowce dyluwjalne z odległych stron, np. z Finlandji, Skandynawji, Alp, Pirenejów, na tereny największego zasięgu lodolodu; w niektórych częściach Polski noszą ludową nazwę „trafaki”.

Erazm Dezyderjusz z Rotterdamu, znakomity humanista i pisarz, *1466, †1536. Wydawał dzieła klasyków, pisał podręczniki, w satyrach krytykował mnichów i scholastykę i w ten sposób torował drogę reformacji. Z Lutrem mimo to niezawsze był w zgodzie. Był jednym z odnowicieli nauk w epoce zdziczenia.

Erb (erbio, symbol chem. = Er), pierwiastek metaliczny, należący do tzw. „ziem rzadkich”, odkryty przez Bunzen'a i wydzielony w stanie czystym przez Cleve'go (1880). Ciężar atom. 167,7.

Erbach Christian, kompozytor, przedstawiciel stylu weneckiego w Niemczech. *1573, †1635. Kompozycje E. instrumentalno-wokalne, wzorowane na mistrzach szkoły weneckiej, posiadają wszystkie cechy charakterystyczne ich muzyki i odznaczają się przepychem i blaskiem barw.

Erben Karol Jaromir, autor sławnego zbioru poetyckiego ballad i legend czeskich pt.: „Kytice” (Wiązanka kwiatów), etnograf i uczo-ny. *1811. Zbierał i ogłosił w opracowaniu obszerny tom ludowych bajek i opowieści czeskich. †1870.

Erbil, m. w Mezopotamji (Azja zach.), 10.000 mieszk. (Kurdów, Turków i Żydów); wywóz drzewa, wełny, skór; staroż. Arbela, zwycięstwo Aleksandra W. nad Dariuszem III w 331 przed Nar. Chr.

Erckmann-Chatrian, zbiorowa nazwa dwu francuskich pisarzy: Emila Erckmanna, *1822, †1899 i Aleksandra Chatriana, *1826, †1890, autorów opowiadań alczackich, powieści i dramatów („l'Ami Fritz”, „M-me Thérèse”, „Histoire d'un conscrit de 1813” etc.).

Erdźias Dag, najw. góra, jedyny wulkan w Azji Mniejszej, czynny do czasów historycznych; 3.960 m., lodowce.

Ereb (greck. Erebos, ciemność), głębia świata podziemnego; jako personifikacja, Erebo jest potomkiem Chaosu.

Erebus, wulkan czynny na wyspie Rossa, w pobliżu Ziemi Wiktorji w Antarktydzie, 4.506 metrów, dwa kratery.

Erechtheion, świątynia Ateny i Erechtheusa na Akropolis w Atenach, zbudowana ok. r. 425 przed Chr. Z świątyni tej zachowana dziś przepiękna kolumnada karjatyd.

Erechtheus (greck.), ateński mityczny bohater i obrońca miasta, identyfikowany z Posejdonem i Erichthoniose.

Erechtheion:
głowica kolumny.

Erekcja (łac.), 1) naprężenie, wzwód członka męskiego wskutek wypełnienia krwią tzw. ciała jamistych. Czynnością e. zarządza specjalny ośrodek, leżący w części krzyżowej rdzenia kręgowego. E. odbywa się pod wpływem podniecenia płciowego. Stały brak e. zdarza się przy organicznych chorobach układu nerwowego (uwład rdzenia). E. ulegają również grzebień i kołnierze na głowie i szyi niektórych ptaków; 2) fundacja, wzniesienie gmachu monumentalnego; 3) w astrologii, szukanie gwiazdy, pod którą się ktoś urodził.

Erem (greck.), pustelnia.

Eremita (greck.), pustelnik.

Erenberg Kazimierz, publicysta; *1870 w Warszawie, syn Gustawa; studja na Uniw. Jagiellońskim; zrazu współpracownik „Czasu”, od 1900 redaktor „Głosu Narodu”, od 1901 w Warszawie, sekretarz redakcji „Wieku”, potem od 1905 naczelny publicysta „Kurjera Pora-annego”.

Erenburg Ilja, współczesny powieściopisarz rosyjski; wydał: „Juljo Jurenito”, „Miłość Joanny Ney”, „Trust zniszczenia Europy”, „Trzy-naście fajek”, „Kurbow”, „Rwacz” i in.

Erepsyna (greck.), ferment trawienia, znajdujący się w soku jelitowym. E. wywiera swe działanie na substancje białkowe, które przedtem uległy już rozłożeniu przez sok żołądkowy i trzustkowy.

Erfurcki program niemieckiej socjalnej demokracji, uchwalony na Zjeździe 1891, stał się podstawą, na której wzorowały się programy wszystkich niemal socjalistycznych partji świata.

Erfurt, stol. rej. E. w Saksonji pruskiej, w Turynji, nad rz. Gera, 130.000 mieszk.; kate-

Katedra w Erfurcie.

dra z XIII w., akademja, fabryki, ogrodnictwo; od 1814—1873 twierdza, w listopadzie 1808 zjazd Napoleona I i Aleksandra I (ros.).

Erg, teoretyczna jednostka pracy; jest to praca, wykonywana przez siłę jednej dyny

wzdłuż drogi jednego centymetra. Wymiar erga w układzie bezwzględny miar $ML^2.T^{-2}$. Praca równa 10^7 ergów stanowi nową jednostkę, zwaną dżulem (joule).

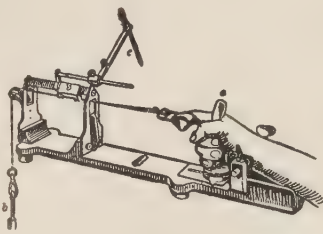
Erg (arabsk., pustynia piaszczysta), kilka wielkich krain wydmowych Sahary (Afryka płn.); największa z nich jest Wielki Erg wsch. na pld. od Tunisu i W. Erg zach. na pld. od Algierji.

Ergastulum (łac.), więzienia w star. Rzymie; zwykle podziemne, w których zamykano niewolników i skazańców.

Ergatule, nazwa nadana przez biologa Hatcheska tej części molekuł żywych organizmu, które spełniają wszelką pracę, w odróżnieniu od tzw. generalul.

Ergo (łac.) a więc..., a zatem...

Ergograf, ergostat (greck.), przyrząd wskazujący wielkość wykonanej pracy mięśni.

Ergograf.

Ergologia,

dział etnologji, zajmujący się kulturą materialną (techniczną) ludów.

Ergometr, przyrząd służący do pomiarów dzielności motorów.

Ergotismus (greck.), zatrucie sporyszem (*Secale cornutum*); występuje albo w formie ostrej, najczęściej przy zażyciu sporyszu celem wywołania poronienia, albo też w formie przewlekłej przy spożywaniu chleba, wypiekanego z ziarn, zawierających przetrwalniki sporyszu. E. przewlekły może doprowadzić albo do zgorzeli (gangreny, tzw. e. gangraenosis) albo też do drgawek (e. convulsivus); jeden stan choroby może przechodzić w drugi.

Ergotyina, wyciąg wodny lub glicerynowy ze sporyszu (*Secale cornutum*), środek lekarski przeciw krwawieniom macicznym.

Erica, Wrzosiec, roślina z rodziny Ericaceae (Wrzosowate). *Erica tetralix* — Wrzosiec bagienny, roślina dosięgająca 15—50 cm. wysok. Liście igielkowate, po 3—4 w gęstych okółkach. Kwiaty w szczytowych baldachogronach. Korona czerwona, dzbaneczkowata. Występuje na łąkach torfiastych. Kwitnie w lipcu i sierpniu.

Ericsson J o h n, mechanik; *1803 w Szwecji; wyemigrował 1826 do Anglii, 1839 przeniósł się do Ameryki; zbudował pierwszą fregatę jednośrubową, 1861 pancernik „Monitor”, 1868 maszynę poruszającą zapomocą ciepła słonecznego. †1889 w New-Yorku.

Eridanus, wielki gwiazdozbiór, zaczynający się koło gwiazdy Rigel w Orjonie i ciągnący się daleko na niebie w kier. połudn.-wschodnim, poniżej Wieloryba. Zawiera jedną gwiazdę pierwszej wielkości Akhernar, wi-

Erica.

doczną tylko w południowych szerokościach geograficznych.

Erie, 1) jezioro, najbardziej na pld. położone z 5 wielkich jez. kanadyjskich w dorzeczu rz. św. Wawrzyńca w Am. Płn., 24.586 km², do 99 m. głęb., połączone rz. Niagarą (słynny wodospad) z jez. Ontario; 2) kanał, łączący jez. E. pod Buffalo z rz. Hudson, m. Albany z Nowym Jorkiem; zbudowany 1817—25; 627 km. dług., 3,7 m. głęb., 72 śluzy; przewóz żelaza, soli, drzewa; 3) m. w stanie Pensylwania (St. Zj. Am. Płn.), nad jez. E., 93.400 mieszk. (11.750 Polaków), przemysł metalurg., warsztaty okręt. handel.

Erigeron, przymiotno, rodzaj roślin zielnych, rozpowszechnionych w Europie, Ameryce i Azji; z rodziny Compositae.

Erikson Christian, rzeźbiarz szwedzki, *1858, twórca małych figur i rzeźb o niepospolicie delikatnym wykończeniu.

Erigeron.

Erin, ob. Irlandja.

Erinaceus europaeus (jeż), zwierzę, gromada: ssaki (Mammalia); rząd: owadożerne (Insectivora). Dług. do 30 cm. Ogon krótki, pysk długi, spiczasty. Szerść na grzbiecie i na bokach przekształcona w ostre, twarde, krótkie kolce, które zwierzę może dowolnie nastawiać. Zaniepokoiony, zwija się w kłębek. We dnie śpi w gęstych zaroślach leśnych i cienistych miejscach ogrodów, w nocy żeruje. Karmi się owadami, gasienicami, żabami, myszami, szczurami i węzami. Hodowany w domu, oddaje wielkie usługi, łapiąc szczury, myszy i robactwo domowe. Zapada w sen zimowy. Europa, Azja.

Erinna, poetka grecka ok. 600 przed Nar. Chr., przyjaciółka słynnej Sapho.

Eriophorum, Welnianka, rodzaj roślin z rodziny Cyperaceae (Turzycowate). W Polsce 6 gatunków. Najpospolitszym jest *E. vaginatum* — W. pochwowata, posiada na wierzchołku płodnego zdźbła od 3 do 7 długoszypułkowych kłosek, okrytych licznymi plewkami. Kwiaty u podstawy posiadają liczne włoski, które w czasie owocowania dochodzą do 3 cm. dług. Są one ważnym czynnikiem w rozprzestrzenianiu nasion. Tworzy gęste i duże darnie. Torfowiska wysokie i przejściowe.

Eris (greck.), bogini niezgody; podczas wesela Peleusa z Tetydą rzuciła złote jabłko dla najpiękniejszej z bogiń, z czego wynikła pośrednio wojna trojańska.

Eristow Jerzy książę, literat gruziński, *1811; urzędnik przy namiestniku w Tyflisie, założyciel teatru gruzińskiego, twórca gruzińskiego języka literackiego. †1864.

Erith, m. w hr. Kent (Anglja pld.-wsch.), nad Tamizą, 28.000 mieszk.; fabryka armat (Maxim-Nordenfelt).

Erivan, ob. Erywań

Eriophorum.

Erjometr, przyrząd do mierzenia grubości włókien wełny.

Erkelenz Ant on, polityk i dziennikarz niemiecki, *1878; od 1919 poseł do parlamentu; jeden z przywódców stronnictwa demokratycznego.

Erlach Franz, pułkownik szwajcarski, który w 1863 w charakterze sprawozdawcy znajdował się w polskich obozach powstańczych. Napisał: „Wojna Polaków w 1863” (1866), „Wojny wolnościowe małych narodów przeciw wielkim armjom” (1867). Pierwsza z tych prac przetłumaczona na język polski.

Erlangen, m. okręg. w Średniej Frankonii (Bawaria), nad rz. Regnitz, 23.500 mieszk.; uniwersytet od 1743, przedziałnie bawełny, białoskórnictwo, fabr. przyrządów elektrycznych, browary.

Erlanger Camille, kompozytor, przedstawiciel szkoły młodofrancuskiej, *1863, †1919. Z oper najważniejsze: „Le juif polonais”, „Aphrodite”; dramatyczna legenda: „St. Julien l'Hospitalier”, „Requiem” i in.

Erlicki Alfons, lekarz, *1846 w Warszawie; pracował jako ordynator w klinice prof. Mierzejewskiego oraz w zakładzie dla obłąkanych; od 1882 był docentem pryw. w akademii lek. w Petersburgu. Napisał kilka rozpraw z zakresu neurologii i psychiatrii, †1902.

Erlkönig (duńsk. Elverkonge), król elfów, albo, jak powszechnie tłumaczą, król olch. Tytuł znanej ballady Goethego, do której Schubert dorobił muzykę.

Erman, 1) Paul, fizyk niemiecki, *1764, †1851. Pracował nad zjawiskami elektrycznymi, specjalnie nad elektrycznością ziemską i atmosferyczną; 2) Georg Adolf, syn poprzedn., fizyk, *1806, †1877. Pracował głównie nad magnetyzmem ziemskim.

Erment, m. w Egipcie Górnym nad Nilem, st. kol.: 13.000 mieszk., cukrownia.

Ermitaż (franc. ermitage = pustelnia), nazwa gmachu muzealnego w Petersburgu obok Pałacu Zimowego. Gmach ten, zbudowany w 2 połowie XVIII wieku, przebud. w 1860, zawiera galerię obrazów (blisko 2.000 płócien różnych szkół europejskich, przeważnie dawnych mistrzów), nadto gabinet artystów, zbiór numizmatów, starożytności egipskich, asyryjskich, greckich i rzymskich, wykopaliska z kurhanów Rosji pld.; wreszcie pamiątki po Piotrze I in.

Ermland, ob. Warmia.

Erdtel Krystian Henryk, lekarz i botanik niemiecki; *1670 w Dreźnie. †1734; jako lekarz przyboczny Augusta II przebywał przez szereg lat w Warszawie i po powrocie do Dreznia ogłosił jej opis pt.: „Varsavia physice illustrata, sive de aëre, aquis, locis et incolis Varsaviae, eorumdemque moribus et morbis tractatus. Cui annexum est viridarium vel catalogus plantarum circa Varsaviam nascentium” (1730).

Erne, rz. w prow. Ulster w Irlandji pln.; przepływa dwa wielkie jez. E., wpada do zatoki Donegalu.

Ernest August, 1) pierwszy elektor Hanoweru, odznaczył się w wojnach z Ludwikiem

XIV, *1629, †1698; 2) król Hanoweru; w wojnach rewolucyjnych walczył po stronie Francji. *1771, †1851.

Ernst Marcin, współczesny znany astronom polski, prof. uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Napisał kilka cennych dzieł z zakresu astronomii.

Ernst, 1) Otto (właściwie O. E. Schmidt), dramaturg („Flachsmann jako wychowawca”), powieściopisarz, liryk i humorysta niemiecki, *1862; 2) Paul, powieściopisarz, krytyk i dramaturg niemiecki, *1866. Napisał: „Die selige Insel”, „Manfred und Beatrice”, „Ein Credo” i in.

Erodium, Iglica, rodzaj roślin z rodziny Genaniaceae (Bodziszkowate). Jedyny gatunek E. cicutarium, l. pospolita, posiada łodygę owłosioną i dosięgającą od 7 do 50 cm. wysokości. Liście pierzasto złożone. Kwiatostany o 5—10 kwiatach. Te ostatnie fioletowej barwy. Owoc rozłupka. Występuje na polach, przy drogach; na murach. Kwitnie od kwietnia do września.

Erodium.

Eros (greck.), syn Afrodyty i Aresa, bóg miłości.

Eros, planetoida, odznaczająca się tem, że z powodu nieznacznej stosunkowo odległości od śr. Słońca (1,46, przyjmując za jednostkę śr. odległość Ziemi od Słońca), z powodu dużego mimośrodu, a także korzystnego położenia linii węzłów, zbliżyć się może do Ziemi na odl. 21,7 milj. km. podczas, gdy największe jego oddalenie od ziemi może być niemal 20 razy większe. Powstająca stąd różnica blasku sprawia, że w korzystnej pozycji E. może być widoczny bez lunety, podczas gdy w największym oddaleniu dostępny jest jedynie dla wielkich narzędzi. Astronomowie wyzyskują każde jego zbliżenie się do Ziemi w celu wyznaczenia paralaksy Słońca. I obecnie czynione są już przygotowania do wykonania obserwacji podczas oczekiwanego zbliżenia się do Ziemi 1931 r.. Średnica Erosa wynosi ok. 16 km.

Erotomanja (greck.), chorobliwe podniecenie zmysłów, występujące przy zboczeniach umysłowych, zwłaszcza u kobiet.

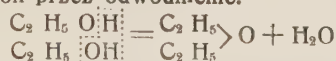
Erotyczna poezja, obejmująca zarówno utwory liryczne, jak i opisowe, a więc erotyki, epigramata, elegje, romanse itp., rozwinęła się najobszerniej w Grecji starożytnej. Ogłoszony w nowszych czasach drukiem zbiór „Scriptores erotici Graeci”, zawiera w sobie utwory lub przynajmniej fragmenty: Partenjusza, Achilleusa, Tacjusza, Jamblichusa Antonjusza, Djo-

Eros i Zeus.

interferencji na zasadzie teorii falowej światła zbudował fizyk francuski Fresnel w roku 1816 i ugruntował przez to ostatecznie teorię falową, a więc hipotezę istnienia eteru. Zjawisko polaryzacji światła, opisane po raz pierwszy przez fizyka francuskiego Malusa w roku 1809, dowiodło, że fale świetne są falami poprzecznymi. Fale poprzeczne są możliwe jedynie w ciałach stałych, eter musi więc być ciałem stałym. Prędkość rozchodzenia się światła wynosi 300.000 kilometrów na sekundę; tak znaczna prędkość możliwa jest jedynie w ciele o niezmiernie małej gęstości, miliony razy mniejszej od gęstości powietrza. Eter więc musi być ciałem stałym, a prztem niezmiernie rzadkiem, co jest niezgodne z naszymi pojęciami o materji, opartymi na doświadczeniu. Badania uczonego angielskiego Maxwella (1864) dowiodły, że eter jest nie tylko ośrodkiem, w którym rozchodzą się fale świetne, ale i fale elektromagnetyczne, takie, jakie wzbudzamy przy radiotelegrafji i radiotelefonji. Dla objaśnienia rozchodzenia się tych ostatnich fal, należało uważać eter za substancję ciągłą o budowie nieatomistycznej, a jednocześnie niezmiernie rzadką. Pojęcie eteru sprzężonego, odpowiadające teorii falowej światła, zastąpienie więc zostało przez pojęcie eteru „galaretowatego“, i pojęcie to komplikowało się coraz bardziej. Ponieważ eter przenikać ma wszystkie ciała, więc nie może brać udziału w ruchu materji; dzięki temu musi powstawać, względem ciała poruszającego się, tzw. „wiatr eteru“, którego istnienie możnaby stwierdzić na drodze doświadczeń optycznych. Doświadczenie takie, wykonane przez fizyka amerykańskiego Michelsona w r. 1881, wiatru tego jednak nie wykazało, przez co powstała w fizyce sprzeczność wewnętrzna. Z trudności tej wyprowadził naukę Einstein (1905), ustanawiając swoją „Teorię względności“, dzięki której eter został z nauki usunięty. Należy przyjąć, że fale świetne i elektromagnetyczne rozchodzą się w próżni. W rozszerzonej „Teorii względności“ i w „Teorii grawitacji“ (1916), powraca Einstein częściowo do koncepcji eteru. Eter ten nie jest już jednak substancją w dawniejszym znaczeniu, ale jest identyczny z pustą przestrzenią, posiadającą jednak pewne fizyczne własności. Ob. Falowy ruch, światło. Względności teoria.

Etery, związki organiczne, które powstają z alkoholi przez odwodnienie.

E. złożone są z dwu rodników alkoholowych, związanych zapomocą tlenu. Rozróżnia się e. proste, jeżeli rodniki są jednakowe, e. mieszane, jeżeli rodniki są różne np. eter metyloetylowy. E. są związkami trwałymi, ani rozcieńczone kwasy, ani zasady na nie nie działają. E. etylowy lub siarczany ($\text{C}_2\text{H}_5)_2\text{O}$ — dwuetyloeter. Ciecz bezbarwna, b. lotna, silnie pachnąca, odurzająca; wrze w $35,5^\circ$, temp. krzepn. — 117° ; ma własności znieczulające, stąd stosowana w chirurgji. Pali się jasnym płomieniem. Otrzymuje się przez

destylację alkoholu ze stężonym kwasem siarkowym, który działa odwadniająco. Eter naftowy (gazolina), węglowodór otrzymywany podczas destylacji ropy naftowej, ogrzanej do 100°C ; służy do wyciągania tłuszczów. • Eteryczne olejki, płyny gęste, bezbarwne albo zabarwione, zwykle o przyjemnym aromatycznym zapachu, znajdują się w roślinach, szczególnie w kwiatach i w owocach. E. o. są lotne przy zwykłej temp., składają się z mieszaniny terpenów, fenoli, ketonów; prócz tego niektóre z nich zawierają mentol, tymol, benzol, kamforę. Zastosowanie lecznicze: antyseptyka dróg moczowych, wzmożenie łaknienia, zmniejszenie pobudliwości nerwowej (valeriana, ob.).

Ethusa granulata, zwierzę; krab, który może żyć zarówno dobrze w płytkiej wodzie, jak i w głębokości przeszło tysiąca metrów. Osobniki głębinowe są zupełnie ślepe, a oczy ich zamienione są w ostre kolce.

Etiolment, zwiędnięcie, termin stosowany do roślin, hodowanych w ciemności i wskutek tego nadmiernie wybujałych i pozbawionych zielonych ziarenek chlorofilu.

Etiologia (aetiologia, greck.), dział medycyny, badający przyczyny chorób.

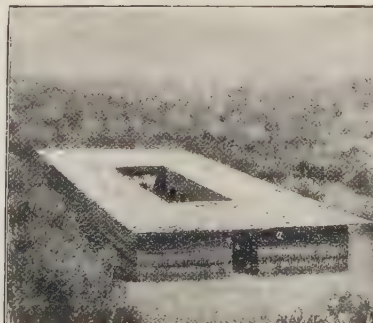
Etiopia, geogr. ob. Abisynja. E. podległa od 2.800 do 1.100 przed Chr. Egipcjowi, poczem zyskała niepodległość, zdobyła ok. 800 Teby i utworzyła 25-tą dynastję (710—667 przed Nar. Chr.). Od 670 podległa znów Egipcjowi i wraz z nim stała się w r. 31 prowincją rzymską.

Etna, najwyż. czynny wulkan Europy, w prowincji Catania na Sycylii wsch.-płn., 3.313 m.; przez znaczną część roku pokryty śniegiem; częste i gwałtowne wybuchy, ostatni w czerwcu 1923; obserwatorium na wys. 2.942 m.

Etnografia i Etnologia, dwie pokrewne lecz samodzielne nauki. Pierwsza (etnografia) jest to nauka o kulturze materialnej, duchowej i społecznej (ustrój społeczny) poszczególnych ludów, dająca ich monograficzne opisy; druga (etnologia) bada kulturę różnych ludów porównawczo i dąży do pewnych uogólnień. Obie nauki zasilają się wynikami naukowemi, jakie dają: antropologia i archeologia. Etnografia a także i etnologia dopiero w ostatnich dziesiątkach lat wyodrębniły się jako osobne nauki. Grecy, Rzymianie, a nawet i Arabowie, łączyli ją z historją, geografją i antropologją. W średniowieczu łączono etnologję z geografją i antropologją. Dopiero w XVIII wieku następuje przełom, a już w 1724 jezuita francuski Lafiteau uznaje konieczność porównywania zwyczajów różnych ludów; myśli te zaznaczają się coraz wyraźniej w dziełach Rousseau'a, Voltaire'a, Condorcet'a, Herdera i Schillera. Wreszcie w 1834 Ampère w swym systemie nauk wprowadza ten nowy dział, powstają specjalne towarzystwa etnologiczne i coraz liczniejsze prace. Wśród tych badaczy zasłużył się najwięcej twórca niezależności etnologji od innych nauk A. Bastian, który wprowadził metodę psychologiczno-ewo-

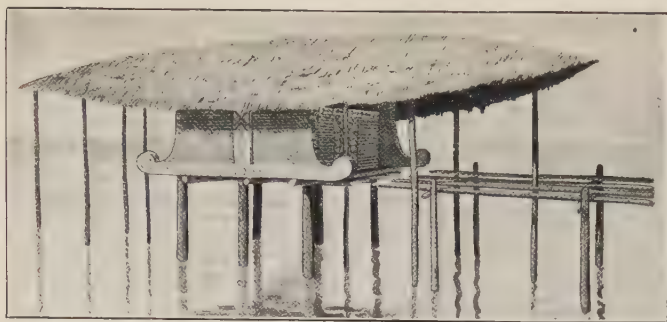
ETNOGRAFJA I

1. Dziewczyna z plemienia Akka (Afryka środkowa). 2. Wedda w opasce biodrowej z liści (Cejlon). 3. Bajanzi (Kongo). 4. Dziewczyna z plemienia Kajan Dajak w ubraniu męskim, idąca do tańca (Borneo). 5. Wódz z plemienia Alfurów w stroju wojennym (Flores wsch.). 6. Dziewczyna z plemienia Szan (Indochiny). 7. Naręczona malajska (Sumatra). 8. Księżniczka birmańska. 9. Ochrona od wiatru u Indian Pueblo (Tusayan, Ameryka Północna). 10. Namioty Indian Omaha (Nebraska). 11. Jurta Kaczinców z kory brzoźowej (Syberja wsch.). 12. Schronienie plemienia Kojari (Nowa Gwinea brytyjska). 13. Okrągła budowla (chata wodna) na wyspie Condul (W. Nikobary). 14. Dom plemienia Ewe w Dalawe (Togo połudn.). 15. Budowle przyziemne w Ugogo (terytorjum Tanganika). 16. Dom ze śniegu Eskimów na ziemi Baffina w cieśninie Davisa.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

1. Dom młodzieży Papuasów (zatoka Geelvink, Nowa Gwinea holend.). 2. Dom męski Bataków (Negori, Sumatra). 3. Wnętrze domu Kajan Dajaków (Borneo). 4. Domy Indian Pueblo w Zuni (Cibola, Ameryka Północna). 5. Słup grobowy (z drzewa) Siuksów i Odżibwe (Ameryka Północna). 6. Grób w formie łodzi u Czinków (stan Washington, Stany Zjednoczone Ameryki Półn.). 7. Mauzoleum rodziny Radza Sinens u Dajaków (Borneo). 8. Grób plemienia Klallam (na południu wysp Vancouver). 9. Grobowiec Malietoa w Mutinuu-Apia (Upolu, wyspy Samoa). 10. Wieża milczenia, miejsce wiecznego spoczynku Parsów (Malabar Hills, prow. bombajska).

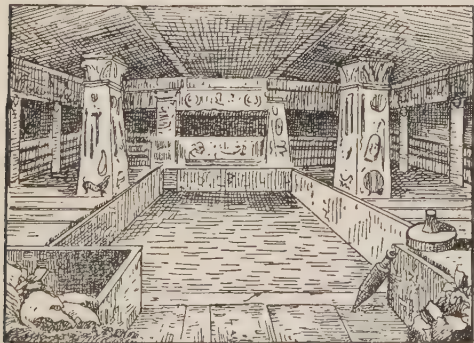
lucyjną. B. twierdził, że psychika ludzka jest wszędzie jednakowa i że stąd u różnych ludów powstają zupełnie niezależnie jednakowe idee zasadnicze, a tylko pod wpływem różnego środowiska geograficznego powstają pewne zróżniczkowania, tzw. idee etniczne, charakterystyczne dla poszczególnych ludów. Metodzie tej przeciwstawia się metoda historyczna, wprowadzona przez badaczy, jak Fr. Ratzel, B. Ankermann, Fr. Graebner i W. Schmidt. Według tej teorii, takie same wytwory kulturalne nie mogą powstawać niezależnie na różnych obszarach, ale podobieństwa są wynikiem wędrówki pewnego wytworu, a nawet całego zespołu kulturalnego albo etnicznego, z jakiegoś jednego ośrodka, w którym ten wytwór powstał. Teorię tę przyjęli badacze ptn.-amerykańscy, jak Fr. Boas, przychylnie odnoszą się do niej etnologowie angielscy. Do rozwoju etnologii przyczynili się też bardzo angielscy socjologowie, jak L. H. Morgan, J. G. Frazer, S. H. Hartland, A. Lang, którzy w całej pełni wprowadzili do swych rozważań materiał etnograficzny. Również we Francji powstała pod wpływem E. Durkheima cała szkoła socjologiczna, do której należą H. Hubert, A. Mauss, Lévy-Bruhl. Z polskich etnologów wybili się St. Ciszewski, B. Malinowski i St. Poniatowski i in.

Etolja (Aetolia), dawna dzielnica w Grecji środk., obecnie nomarchja. Etolski związek, założony 322 przed Nar. Chr. przeciw związkowi Achajskiemu, podbity przez Rzymian 189.

Etologia, nauka o sposobie życia, o obyczajach zwierząt.

Eton (Eaton), m. w hr. Buckingham (Anglia) nad Tamizą, naprzeciw Windsoru, 3.400 mieszkańców; kolegium E., założone przez Henryka VI w 1440 (najstarsze gimnazjum łac. z internatem), jedna z najsłynniejszych szkół Anglii.

Etruria lub **Toskania** (greck. Tyrrhenia), dawna dzielnica Włoch nad m. Tyreńskim,

Jeden z grobów etruskich koło Cerveteri.

pomiędzy Tybrem, Apeninami i Arno, zamieszkała przez Etrusków (Tusci); od V w. przed Nar. Chr. walki z Rzymem, w 396 przed Nar. Chr. zburzenie m. Veji, w 290 zupełnie podbita. W 1801 Napoleon, wypędziwszy Habsburgów z ks. Toskanji, utworzył królestwo Etrurji, na którego tronie osadził Ludwika (syna ks. Par-

my); 1808 królestwo Etrurji wcielono do Francji.

Etruska sztuka. Zabytki najstarsze: przedmioty i ozdoby z brązu, zdobione ornamentem z rozetek i zwierząt fantastycznych (motywy ze Wschodu i helleńskie VII w.). Wazy i urny pogrzebowe z pokrywami w kształcie głów. Architektura. Mury poligoniczne i kwadratowe; zapożyczona ze Wschodu i Grecji znajomość sklepienia prawidłowego (z kłinców); domy i świątynie orientowane licem na połudn.-zachód, w związku z tem zwyczaj budowania miast na sieci ulic wzajemnie prostopadłych (miasto etruskie około Marzobatio); świątynie z planem kwadratowym, kolumnadą i całą jedno lub trójdzielną od północy (św. Juno w Civita Castellana, świąt. w Alatri); domy prywatne: atrjum („atrium Tuscanicum”) z przylegającymi pokojami; szerokie zastosowanie drzewa w budownictwie; grobowce (w Corneto, w Cerveteri); rzeźba przeważnie ceramiczna (sarkofagi z nawpół leżącymi postaciami umarłych), albo z brązu („Wilczyca”, Kapitól; „Dziecko z ptaszkiem”, Watykan). Malarstwo pod wpływem malarstwa wazowego z Grecji. Freski na ścianach willi i grobowców. Najstarsze z V w. przed Chr., najmłodsze z III w. przed Chr., 3 style w malarstwie: I-szy styl archaiczny: koloryt biedny, rysunek postaci i zwierząt prymitywny, twarze wyłączone z profilu (grobowce w Wejach; cegły malowane z Caere, w Corneto); II-gi styl surowy: rysunek bardziej poprawny, twarze b. modelowane; sceny z życia zagrobowego — tańce, uczty, epizody polowań itp.; III-ci styl swobodny: tematy z mitologji etruskiej i greckiej, twarze z profilu i en face. Freski w Corneto, grocie del Orco, w grobowcu François koło Vulci. Rozkwit sztuk zdobniczych: medale z brązu i srebra, kamienie rzeźbione w kształcie skarabeuszów egipskich, klejnoty itp.

Etruskowie, lud dokładnie jeszcze niewiadomego pochodzenia, który przybył w drugiej połowie II tysiąclecia przed Chr. z Małej Azji do środkowo-zachodnich Włoch, najprawdopodobniej drogą morską. Stworzył on w Etrurji bogatą kulturę, wykazującą silne elementy małozjatyckie. Zmieszał się z ludami podbitymi i stworzył silną organizację państwową.

Zabytek etruskiej sztuki złotniczej.

W wieku VII przed Nar. Chr. E. rozszerzyli granice państwa na ptn. aż do rzeki Pad, a w VI wieku zdobyli Rzym. Silnie konkurowali w handlu ładowym i morskim z faktorjami greckimi. Zachwianie potęgi etruskiej datuje się od bitwy pod Veji. W IV w. przed N. Chr. podbili E. Gallowie, a po zwycięstwie Rzymu nad Gallami przeszli E. pod władzę rzymską. Wspaniałe grobowce etruskie w Chiusi, Corneto, Populonia, Vetulonia, Vulci i t. d. Ufortyfikowane miasta Bolonia, Caere, Veji, Volterra i t. d. Dość liczne napisy etruskie nie są odczytane; gra-

matyka języka dotąd nie jest poznana, wobec czego można tylko przypuszczać o małoazjatycko-etruskim pokrewieństwie językowym. Pod wzgl. antropologicznym przedstawiają Etruskowie zarówno typ krótko- jak i długogłowy. Pod wzgl. rasowym należeli do grupy śródziemnomorskiej.

Etisch, ob. A d y g a.

Etterbeek, pld.-wsch. przedmieście Brukseli, 36.500 mieszk.; przedalnia bawełn., farbiar.-nie, garbarnie.

Ettinger Henryk, wybitny adwokat warszawski, członek komisji kodyfikacyjnej R. P. * 1859.

Ettingshausen Andreas, fizyk niemiecki, * 1796, † 1878, pracował głównie nad zjawiskami elektrycznymi; ob. **Ettingshausena** zjawisko.

Ettingshausena zjawisko, polega na występowaniu różnicy temperatur na dwu przeciwnie biegnących krawędziach płytki metalowej, umieszczonej w polu magnetycznym, przez którą płynie prąd elektryczny. Powstający w ten sposób prąd ciepła jest prostopadły do linii sił pola magnetycznego i do prostopadłego do nich prądu elektrycznego.

Ettlingen, m. w Badenji (Niemcy), 9.500 mieszkańców; zamek, papiernie, przedalnia.

Et tu Brute contra me!, i ty Brutisie przeciw mnie! — ostatnie słowa Cezara, wypowiedziane pod adresem przyjaciela, uczestnika sprzysiężenia, którego padł ofiarą; obecnie stały się wyrażeniem przysłówiowem, używanem wtedy, gdy osoba bliska staje po stronie przeciwników.

Étude (franc.), utwór muzyczny, służący do ćwiczenia się w grze.

Étui (franc.), futerał.

Etyka (greck.), pojęcie, używane w dwóch znaczeniach: jako nauka ścisła opisująca i jako system określonych nakazów i zaleceń dla woli i działania ludzkiego. 1) Etyka jako nauka ścisła, opisująca, zajmuje się badaniem tych przejawów woli ludzkiej, które są w szczególności ścisłym związkiem z jakimś nakazem, posiadającym charakter czegoś bezwzględnie obowiązującego. Etyka, jako nauka, określa rodzaje nakazów dla woli ludzkiej, bada ich powstawanie i rozwój i usiłuje opisać wyczerpująco wszelkie możliwe stosunki między nakazami a aktami woli ludzkiej. Przedmiotem dociekań jest tu więc pewien szczególny rodzaj wartościowania (oceny) działania ludzkiego, mianowicie wartościowanie ze względu na zgodność lub niezgodność działania tego z nakazem, uznanym za bezwzględnie obowiązujący. To, co zgodne jest z nakazem, jest „dobre“, co niezgodne, jest „złe“. Badanie nakazów rozróżnia rozmaite ich rodzaje np.: nakazy, uważane za pochodzące od autorytetu (np. od Boga), i takie, które sobie człowiek sam ustanawia (autonomiczne); nakazy wynikłe z rozumowania (intelektualistyczne), i takie, których źródłem jest wola, chcenie, popęd wrodzony (woluntarystyczne); nakazy, które uważa się za ukształtowane stopniowo,

drogą ewolucji, i takie, o których się twierdzi, że nie pochodzą z doświadczenia, nie ukształtowały się stopniowo, lecz że istnieją jako gotowe, ostateczne fakty świadomości (apriorystyczne) i t. d. Ponieważ człowiek wszystkim, co się tyczy jego życia, dzieli na wartości różnego stopnia, więc z wartości najwyższego stopnia wywodzi bezwarunkowy nakaz. Zależnie od tego, co się uważa za wartość najwyższą i jaki cel nakazuje się woli i działaniu ludzkiemu, rozróżnia się nakazy eudemonistyczne (cel: szczęśliwość), hedonistyczne (cel: rozkosz), utylitarystyczne (cel: pożyteczność), perfekcjonistyczne (cel: doskonalenie się) i t. d.; stosownie do tego, czy nakaz odnosi się do życia osobowego czy do życia społecznego, rozróżnia się między nakazami indywidualistycznymi i społecznymi (socialnymi). Etyka, jako nauka ścisła, jest jedną z dziedzin filozofii, względnie psychologii. 2) Etyka, jako system określonych nakazów i zaleceń dla woli i działania ludzkiego, może być albo składową częścią systemu religijnego, albo systemu filozoficznego, a wówczas opiera się na jakimś określonym światopoglądzie, w szczególności na określonym poglądzie na pobudki i cele działania ludzkiego, z którego twórcza systemu usiłuje nakazy i zalecenia rozumowo wywieść.

Etykieta, ustalone formy towarzyskie, ceremoniał dworski; kartka z napisem na towarach.

Etyl, C_2H_4 , rodnik wywodzący się z etanu.

Etylen $CH_2=CH_2$, węglowodór nienasycony (olefin), gaz bezbarwny o słodkawej woni, została się w -169° , wrze w -102° ; daje świeczony płomień. Otrzymuje się działaniem stężonego kwasu siarkowego na alkohol etylowy z dodatkiem siarczanu glinu, jako katalizatora. Znajduje się w gazie świetlnym (4–5%).

Etylobenzol $C_6H_5.C_2H_5$, ciecz bezbarwna, temp. wrzenia 136° , ciężar wł. 0.833 (0°). Znajduje się w smole pogazowej (lekka frakcja).

Etymologia (greck.), nauka o pochodzeniu wyrazów; etymolog, badacz lub twórca gramatyki historycznej.

Eu, symbol pierwiastka europu.

Eu (greck.), na początku wyrazów, wziętych z greckiego, nadaje im cechę dodatnią, naprz. eubiotyka (greck. eubios = dobrze żyjący), sztuka dobrego życia.

Eubea (Egripo), nowogreck. Evvia, włoskie Negroponte, wyspa grecka na m. Egejskim, na wsch. od cieśniny Euripos (Egripo); górzysta, lesista, żyzna, chów świń, owiec, kóz, pszczoelnictwo; 3775 km²; wraz z wyspą Skyros (204 km²) tworzy nomarchię E. z stol. Chalkis. W starożytności znana z handlu ożywionego, po r. 508 przed N. Chr. zależna od Aten, w 338 macedońska, w 146 rzymska; w 1351 po N. Chr. wenecka, w 1470 turecka, od 1821 grecka.

Eucalyptus, eukaliptus, rozdręb (rodzina Myrtaceae), rodzaj olbrzymich drzew australijskich, tworzących charakterystyczne lasy, pozbawione cienia wskutek odmiennego (pro-

stopadłe do ziemi) ułożenia sierpowato zgiętych liści. Odnacza się szybkim wzrostem, wybornem drewnem. Otrzymuje się z nich znany olejek eukaliptusowy. Sadzone są również w pld. Europie, Afryce. Gatunki: *E. globulus*, pospolity; *E. amygdalina*, olbrzym drzewny, sięgający 150 m. wysokości. Liście wydzielają mannę australijską, spożywaną przez krajowców.

Eucalyptus (a i b, kwiat w różnych stadiach rozwoju).

Eucharystja (greck. eucharista = wdzięczność, dziękczynienie), sakrament Ciała i Krwi Pańskiej. Przenajświętszy Sakrament, sakrament ołtarza.

Eucharystyczne kongresy, regularne wszechświatowe kongresy, urządzone przez Kościół katolicki od 1881, celem szerzenia kultu sakramentu ołtarza.

Euchinina, związek organiczny, pochodna chininy, mniej od niej gorzka, stosowana w chorobach dziecięcych zamiast chininy.

Eucken Rudolf, niemiecki filozof idealistyczny i profesor w Jenie, *1846, †1926. Główne dzieła: „Poglądy na życie wielkich myślicieli”, „Znaczenie i wartość życia”. W r. 1909 otrzymał nagrodę Nobla.

Eudemonizm (greck. eudaimonismos), pogląd etyczny, który upatruje w szczęśliwości cel wszelkich dążeń ludzkich. Pogląd eudemonistyczny miał licznych wyznawców wśród myślicieli starożytnej Grecji (Demokryt, Sokrates, cynicy, Arystyp z Kyrene, Epikur); z filozofów nowszych wieków rozwijał idee eudemonistyczne: Spinoza, Locke, Leibniz i inni, choć różnili się między sobą w tem, czem określali stan szczęśliwości. Nowoczesna etyka utylitarystyczna jest odmianą eudemonizmu, przenosi jednak punkt ciężkości z jednostek na ogół (społeczeństwo, naród, ludzkość), którego szczęście powinno być celem najwyższym człowieka. Za etykę eudemonistyczną uważają niektórzy pisarze także etykę chrześcijańską, której celem jest również stan szczęśliwości w życiu pozagrobowym, mianowicie: zbawienie wieczne.

Eudjometr, przyrząd, służący do analizy mieszanin gazów. Wynaleziony przez Voltę, służył w pierwotnej postaci do wyznaczania zawartości tlenu w powietrzu.

Eudoksja, żona cesarza bizantyńskiego Teodozjusza II, córka sofisty Leoncjusza ateńskiego, zwana również Athenais, †460 po Nar. Chrystusa.

Eudoksja, c. Teodozjusza II i Eudokji (Athenais), *422, †461, żona Walentynjusza III, imper. zach. rzymskiego, po którego śmierci (455) oddała rękę Petronjuszowi Maksymowi, nie wiedząc o jego udziale w zabójstwie jej męża. Przekonawszy się następnie o winie Petronjusza, w oburzeniu wezwała króla Wandalów, Genzerycha, który Rzym spustoszył, Petronjusza zabił, ją zaś z córkami uprowadził do Afryki, skąd została odesłana do Konstantynopola, gdzie zmarła.

Eudoksja Feodorowna Łopuchin, pierwsza żona cara Piotra Wielkiego. Z powodu udziału w knowaniach stronnictwa staro-rosyjskiego (konserwatywno-narodowego), uwięziona przez męża, *1669, †1731.

Eudoksos z Knidos, matematyk, astronom i filozof grecki, *409, †356 przed N. Chr., twórca stereometrii; starał się pierwszy ująć naukowo ruch planet.

Eufemizm (greck.), zastąpienie wyrażenia drażliwego innem, przyjemnie brzmiącym.

Eufemja (Ofka), imię licznych księżniczek i księżnych polskich, śląskich i węgierskich, często spotykane w XIII i XIV wieku:

1) E., księżna opolska, siostra Przemysława I i Bolesława Pobożnego, żona Władysława I, ks. na Opolu i Raciborzu; † po 1281; 2) E., ks. mazowiecka, żona Ziemowita, ks. całego Mazowsza, namówiła męża do sprowadzenia na Mazowsze zakonu Augustianów (1356); 3) E. ks. niemodlińska, żona Bolesława, ks. śląskiego na Niemodlinie; †1385; 4) E., ks. głogowska, druga żona ks. Konrada głogowskiego na Oleśnicy; †1378; 5) E., córka Bolesława, ks. na Koźlu, najpierw żona Wacława niemodlińskiego, później Bolka ziembeckiego; †1411; 6) E., córka Konrada III ks. na Oleśnicy, żona Alberta III, elektora saskiego, następnie Jerzego III, ks. Anhalt; †1442; 7) E., księżna opolska, żona Władysława opolskiego, ks. Rusi Czerwonej; †1418; 8) E., ks. cieszyńska, siostrzenica Władysława Jagiełły, żona Bolesława I, ks. na Cieszynie; † ok. 1445; 9) E., córka Bolesława IV, ks. na Warszawie i Czersku, żona Michała Bolesława ks. litewskiego; †1436; 10) E., córka Konrada I, ks. głogowskiego, od 1262 żona Albrechta II, hr. Gorycji; 11) E., córka Przemysława, ks. śląskiego na Raciborzu, 1313 wstąpiła do klasztoru PP. Dominikanek w Raciborzu, gdzie później została księnią; †1359; 12) E., córka Kazimierza I, ks. kujawskiego i łęczyckiego, żona Jerzego I, ks. na Haliczu i Włodzimierzu; †1308; 13) E., córka Gedymina, w. ks. litewsk., siostra Aldony, żony Kazimierza Wielkiego, żona Bolesława Jerzego, ks. na Haliczu i Włodzimierzu; 1342 utopiona w Wiśle pod Zawichostem przez bojarów czernoruskich, którzy przedtem, 1340, zamordowali jej męża; zwłoki jej i grobowiec znajdują się w Zawichoście; 14) E., córka Bolesława, ks. opolskiego, 1349 wstąpiła do klasztoru Panien Dominikanek w Raciborzu; 15) E., córka Bolesława, ks. opolskiego, palatyna Węgier, ks. na Kujawach, Dobrzyniu i Wieluniu; † ok. 1408; 16) E., córka Bolka III, ks. na Ziembicy, żona Fryderyka IV, gr. v. Oettingen; †1447; 17) E., córka Henryka V Otyłego, ks. śląskiego na Wrocławiu, 1292 zaślubiła Jana Albrechta, margr. brandenburskiego, a owdowiawszy, Ottona ks. Karyntji; † ok. 1347; 18) E., córka Przemysława I, ks. wielkopolskiego, 1253 wstąpiła do klasztoru Panien Kларыsek we Wrocławiu; †1298.

Euflagellata, nazwa rzędu pierwotniaków, należących do gromady wiciowców (Flagellata), opatrzonych jednym lub kilku biczykami, wyciągniętymi wzdłuż podłużnej osi zwierzęcia; np.

Euglena viridis, zawierająca chlorofil, od której woda naszych stawów wydaje się zabarwiona na kolor zielony; Trypanosoma.

Eufonia, dźwięczny zbieg sylab, wyrazów; głoski eufoniczne, wstawiane tylko dla harmonii. Przeciwnieństwo: kakofonia.

Euforja (greck.), stan błogiego, radosnego nastroju, zdarzający się szczególnie u chorych na gruźlicę w ostatnich stadiach. U ludzi pozornie zdrowych e. może być początkowym objawem porażenia postępującego (paralysis progressiva).

Eufurat wielka rz. Azji zach., powstająca z połączenia rz. Kara-Su i Murad-Su, które wypływają z wyżyn Armenii; łączy się z Tygrysem pod Gorne, tworząc Szat el Arab; ujście do zatoki Perskiej, dług. 2.775 km., żeglowna w dolnym biegu; dorzecze 734.000 km².

Eufrozyna, święta, Egipcjanka, piękna i wyształcona; żyła w V wieku, odznaczała się wielką pobożnością, spędziła lat 23 w zupełnej samotności klasztornej; święto 11 lutego.

Eufujsta, nazwa poety, którego utwory odznaczają się wykwintną formą.

Euganejskie góry (włosk. Monti Euganei), grupa wulk. (589 m.) w prow. włoskiej Padua; marmur, źródła siarczane.

Eugenetyka (greck.), higiena rasy, całość usiłowań teoretycznych i praktycznych, mających na celu zdrowie, rozkwit rasy; w szczególności wiedza o warunkach, które sprzyjają przyjściu na świat potomstwa zdrowego, względnie zapobiegają wyrodnieniu rasy.

Eugenja Maria de Montijo de Guzman, ks. Penaranda, żona cesarza Napoleona III, * 1826 w Grenadzie. Cesarzowa 1853—1870, † 1920.

Eugenjusz, książę Sabaudzki (książę Eugenjusz), znakomity wódz austriacki, * 1663 w Paryżu. Po wstąpieniu na służbę austriacką, walczył w 1683—88 z Turkami, następnie z Francuzami we Włoszech. W 1716 i 1717 rozbił Turków pod Peterwaradem i Belgradem. W 1704 w wojnie o sukcesję hiszpańską pod Hochstädt pobił Francuzów i Bawarczyków. Zwyciężył Francuzów pod Turynem 1706 i zmusił ich do opuszczenia Włoch. Zwycięzca z pod Malplaquet 1709; namiestnik w Niderlandach austriackich (1713), † 1736 w Wiedniu. Uważany jest za jednego z największych mistrzów sztuki wojennej. Wybitny pisarz wojskowy.

Eugenjusz (Eugen) arcyksiążę austriacki; * 1863; w r. 1914 naczelny wódz armii austr. przeciw Serbii, w r. 1915 prowadził ofensywę na froncie włoskim; ustąpił w r. 1917.

Eugenjusz, imię czterech papieży, z których: E. I święty (655—657); E. III (1145—1153) wygnany przez Arnolda z Brescji, wrócił do Rzymu 1152; E. IV (1431—1437) złożony z tronu przez Sobór w Bazylei.

Eugenjusz de Beauharnais, ob. Beauharnais.

Euglena, jeden z pospolitych wiciowców (Flagellata), zamieszkujących rowy z wodą stojącą, kałuże, stawy, i barwiący je na zielono. Rozmnaża się przez podłużny podział.

Euhemerios z Messeny (na Sycylii lub na Peloponezie), żył w IV/III w. przed Chr., autor filozoficznej utopii p. t. „Święte Pismo“, w której starał się wykazać, że bogowie, to byli pierwotnie ludzie, którzy robili dużo dobrego swym bliźnim, a dla nadania sobie powagi, otoczyli się pozorami świętości. („Euhemerizm“).

Eukaina (beta), związek organiczny, syntetyczny środek znieczulający, mniej trujący niż kokaina.

Eukaliptusowy olej, olej eteryczny z rośliny australijskiej Eucalyptus globulus (rodzina Myrtaceae), do wachania lub użytku wewnętrznego przy nieżytach górnych dróg oddechowych.

Euklaz, minerał $H_2Be_2Al_2Si_2O_{10}$, jednoskośny, bardzo rzadki, zielony lub niebieski; w Brazylii i Peru.

Euklides, słynny matematyk grecki (żył około 300 r. przed Chr.). Według świadectwa Proklosa (matematyka greckiego w V wieku po Chr.), E. „zebrał elementy geometrii, uporządkował wiele rzeczy znalezionych przez Eudoksosa, udoskonalił to, co był zaczął Teotetes, i dowiódł tego, co dotychczas niedostatecznie było dowiedzione“. Z wiadomości podstawowych, zaczerpniętych z doświadczenia, E. wprowadza wniosek drogą rozumowania logicznego. Główne dzieło Euklidesa: „Elementy“, składa się z trzynastu ksiąg.

Euklidesa algorytm, metoda poszukiwania największego wspólnego dzielnika dwóch liczb, polegająca na kolejnym dzieleniu: większej liczby przez mniejszą, mniejszej przez resztę i t. d.

Euksynograd w Bułgarii nad m. Czarnem, letnia rezydencja królów bułg. w pobliżu Warny.

Eulalia, święta, opiewana przez Prudencjusza w najstarszej pieśni franc. z końca IX w.

Eulenberg Herbert, pisarz niemiecki, autor dramatów, powieści i szkiców krytycznych, * 1876. Napisał: „Belinde“; „Das grüne Haus“; „Katinka die Fliege“; „Schattenbilder“; „Mein Leben für die Bühne“ i in.

Eulenberg Albert, lekarz niemiecki, od 1874 prof. w Gryfii, od 1882 praktykował w Berlinie. Napisał kilka doskonałych prac z zakresu chorób nerwowych, pozatem wydał „Realenzyklopädie der gesamten Heilkunde“ w 22 tomach. * 1840, † 1917 w Berlinie.

Eulengebirge, ob. Sowie góry.

Euler Johann Albrecht (1734—1800), astronom, matematyk i fizyk, syn Leonharda.

Euler Leonard, słynny matematyk szwajcarski, * 1707 w Bazylei, † 1783 w Petersburgu; uczeń Jana Bernoulli'ego; w r. 1727 emigrował do Rosji, gdzie początkowo był oficerem marynarki, a następnie (1730) członkiem petersburskiej akademii nauk. W r. 1744 powołany został na stanowisko dyrektora klasy matematycznej w akademii berlińskiej, lecz w 1766 powrócił do Petersburga. Prace E. dotyczą wszystkich prawie dziedzin matematyki czystej i stosowanej. Szwajcarskie Towarzystwo naukowe wydaje (od 1911) całkowity:

zbiór dzieł E. pod tytułem „Leonhardi Euleri opera omnia” (Lipsk, Teubner).

Eulogjusz, prawosławny biskup diecezji chełmskiej, poseł do III Dumi, jeden z głównych inicjatorów przeprowadzonego w 1912 „wyodrębnienia Chełmszczyzny”.

Eumenidy, ob. Erynie.

Eumolpos, syn Posejdon; dał początek miastom eleuzyńskim, których nauczyła go w jego czasach pasterskich — Demetera. E. jest protoplastą szlacheckiego rodu Eumolpidów, z którego później stale wybierano kapłanów Demetera w Eleusis.

Eumycetes (Mycomycetes), grzyby właściwe, wyższe; posiadają grzybnie wielokomórkową i rozmnażają się prawie wyłącznie na drodze bezpłciowej. Należy tu większość pospolitych grzybów właściwych, które dzielimy na dwie duże grupy: workowców (Ascomycetes), oraz podstawczaków (Basidiomycetes).

Eunectes murinus, ob. Anakonda.

Eunice viridis (Palolo), ob. Polychaeta.

Eunuch, rzeźaniec, kastrat; człowiek z wyciętymi narządami rozrodczymi (jądrami lub jajnikami). O ile wycięcie jąder u mężczyzn nastąpiło wcześniej, wytwarza się charakterystyczny typ ludzi wysokiego wzrostu, z długimi kończynami, słabym uwłosieniem na twarzy, niedorozwiniętą krtanią; kobiecym głosem; u kobiet po usunięciu jajników następuje niedorozwój macicy i zewnętrznych narządów płciowych. Usunięcie wewnętrznych narządów rozrodczych u ludzi dorosłych pociąga za sobą cofnięcie się charakterystycznych cech płciowych. Stan chorobowy, przy którym ludzie z niewyciętymi narządami rozrodczymi przypominają swym wyglądem zewnętrznym eunuchów, nosi miano eunuchoidyzmu.

Eupatorja (ros. Jęwpatorja, Kozłow), miasto port. na zach. wybrzeżu Krymu, 19.000 mieszkańców; kąpiele morskie.

Eupatrydzi, warstwa szlachecka i obszarnicza w starożytniej Attyce; aż do czasów Peryklesa wywierała wielki wpływ na sprawy państwa.

Euphonium (euphonion, eufonium), 1) instrument muzyczny, wynaleziony ok. r. 1790 przez Chladniego, składający się z rurek szklanych dobranych do stroju, które pocierane zwilżonymi palcami, wydają tony; 2) dęty instrument muzyczny blaszany, o czterech wentylach, zwany też tubą basową B. lub tubą barytonową.

Euphorbia, wilczomlecz, najliczniejszy rodzaj z rodziny wilczomleczowatych (700 gatunków),

dyńcy z zalaźnią trójkomorową. Kwiatostan jest otoczony charakterystycznymi sierpowatymi gruczołami miodowymi. Roślina po zranieniu wydziela sok mleczny.

Euphorbiaceae, wilczomleczowate, rodzina roślin z rzędu trójnasieniowców (Tricoccae). Obejmuje zioła i drzewa, wydzielające sok mleczny, o kwiatach jednopłciowych z trójkomorową zalaźnią górną. Należy tu wiele roślin użytecznych, jak rodzaj Hevea, dostarczający kauczuku, Manihot — manjoku, tapioki, Ricinus — oleju rycynowego; z naszych ziół najpospolitszym jest Euphorbia — wilczomlecz.

Euphranor, rzeźbiarz i malarz korycki z IV wieku przed Nar. Chr.

Eurazja, nazwa wspólna kontynentu Europy i Azji, 54 milj. km², 1.350 milj. miesz.

Eure, 1) l. dopływ Sekwany (Francja), dług. 225 km., ujście powyżej Rouen, żeglowny; 2) dep. pñ.-zach. Francji, część Normandii, 5.958 km², stol. Evreux.

Eure-et-Loire, dep. we Francji, na pñd.-zach. od Paryża, 5.874 km², stol. Chartres.

Eureka (greck.), znalazłem, wykryłem; okrzyk Archimidesa po odkryciu prawa hydrostatycznego.

Euroazjaci, zw. po ang. Halicasts, potomkowie Europejczyków (Holendrów, Anglików, głównie Portugalczyków) i Indusek; w Indiach bryt., zwłaszcza na pñd., ok. 100.000 głów.

Europ (europium, symb. chem. Eu), pierwiastek metaliczny należący do tak zw. „ziem rzadkich”. Odkryty został przez Demarcay’a, w stanie czystym otrzymany przez Urbain’a i Lecombe’a (1904). Daje związki typu EuX₃ (trójwartościowe), różowo zabarwione; ciężar atomowy = 152,0 (1926). Znaczenia praktycznego nie posiada.

Europa, najmniejsza, lecz dzięki swemu położeniu i cywilizacji, najważniejsza część świata, bez wysp arktycznych 9.972.990 km², silnie rozczłonkowana, bogata w niziny (²/₃), które przeważają nad terenem górzystym (¹/₃). Główne jądro górskie tworzą Alpy, łączące się od pñd.-zach. z Apeninami, na pñd.-wsch. z górami Dynarskimi, otoczone od pñ. i wsch. Jura franc., Lasem Czeskim, Rudawami, Karkonoszami i Sudetami; Karpaty łączą się z górami półwyspu Bałkańskiego; osobne systemy górskie są na półwyspie Iberyjskim (Pireneje, Sierra Nevada), półwyspie Skandynawskim i w W. Brytanji. Nizina europejska ciągnie się od Pirenejów przez Francję, Niemcy, Polskę i Rosję aż do odgraniczających E. od Azji gór Uralu. Rzeki płyną w kierunku pñ.-zach i pñ.-wsch., dział wodny przecina Polskę wsch. z pñd.-zach. na pñ.-wsch.; największemi rzekami są: Peczora, Dźwina pñ., Wołga, Don, Dniepr, Dniestr, Dunaj, Po, Ebro, Gwadalkiwir, Gwadżana, Tag (Tajo), Duero, Rodan, Garonna, Loara, Sekwana, Ren, Wezera, Elba, Odra, Wisła, Niemen, Dźwina zach. i Tamiza. — Klimat naogół łagodny dzięki ciepłemu prądowi Zatokowemu w Atlantyku; na skrajnej północy w krajach arktycznych polarny i bezleśny, na wsch. lądowy z zimami mroźnymi i śnieżnymi, latami gorącymi niż na zach., na zach. łagodny

Euphorbia.

rozpowszechniony po całej kuli ziemskiej; kwiaty ułożone w kwiatostan, podobny do baldaszka; męskie po 10—12 na wspólnej okrywie, posiadają po jednym pręciku, żeński po-

PAŃSTWA EUROPEJSKIE

	N a z w a	Ustrój polityczny	Liczba mieszkańców	Obszar w km ²	Liczba mieszk. na 1 km ²
1	Rosja (europejska)	Związek republik sowieckich	105.356.000	4.600.000	23
2	Niemcy	republ. państwo związkowe	65.000.000 ¹⁾	472.034 ¹⁾	135
3	W. Brytania z Irlandią półn. (Ulsterem)	królestwo	44.920.000	244.040	182
4	Francja	republika	39.800.000	550.986	72
5	Włochy	królestwo	39.300.000	310.122	125
6	Polska	rzeczpospolita autonom. admin. miejska pod opieką Ligi Narodów	28.480.000	386.634	70
	Wolne miasto Gdańsk ²⁾		364.000	1.914	190
7	Hiszpania	królestwo	21.450.000	497.881	42
8	Rumunia	królestwo	17.100.000	294.244	55
9	Czechosłowacja	republika	13.463.000	142.183	94
10	Jugosławia	królestwo	12.400.000	248.987	48
11	Węgry	królestwo (z namiestnikiem)	8.200.000	92.916	86
12	Belgia	królestwo	7.570.000	34.201	221
13	Holandia	królestwo	7.650.000	30.484	245
14	Austria	republika	6.428.000	83.991	76
15	Szwecja	królestwo	6.005.000	448.460	13
16	Portugalia	republika	5.800.000	88.740	63
17	Bułgaria	królestwo	5.050.000	105.329	47
18	Grecja	republika	5.850.000	127.337	39
19	Szwajcaria	republ. państwo związkowe	3.950.000	41.298	94
20	Finlandia	republika	3.460.000	388.451	8,7
21	Dania	królestwo	3.286.000	43.016	76
22	Wolne Państwo Irlandzkie . . .	autonom. dominium W. Brytanji	3.180.000	69.393	45
23	Norwegia	królestwo	2.715.000	323.793	8,2
24	Litwa (z Kłajpedą) ³⁾	republika	2.175.000	52.088	42
25	Turcja (europejska)	republika	1.188.000	26.000	46
26	Łotwa	republika	1.910.000	65.791	29
27	Estonia	republika	1.120.000	47.550	23
28	Albania	republika	817.000	35.000	23
29	Luksemburg	W. księstwo	265.000	2.586	101
30	Islandia	królestwo; unja person. z Danją	102.846	100.000	1
31	Monako	księstwo	23.420	1,5	15.612
32	San Marino	republika ⁴⁾	12.030	61	197
33	Lichtenstein	księstwo	11.500	159	72
34	Andora	republika	5.230	425	12

¹⁾ w tem okupow. zagłębie Saary 1926 km² i 713.000 mieszk.

²⁾ przedstawicielstwo zagran., administracja cel, dróg wodnych i kolei — polskie.

³⁾ Okręg Kłajpedy 2.708 km² 140.750 mieszk.

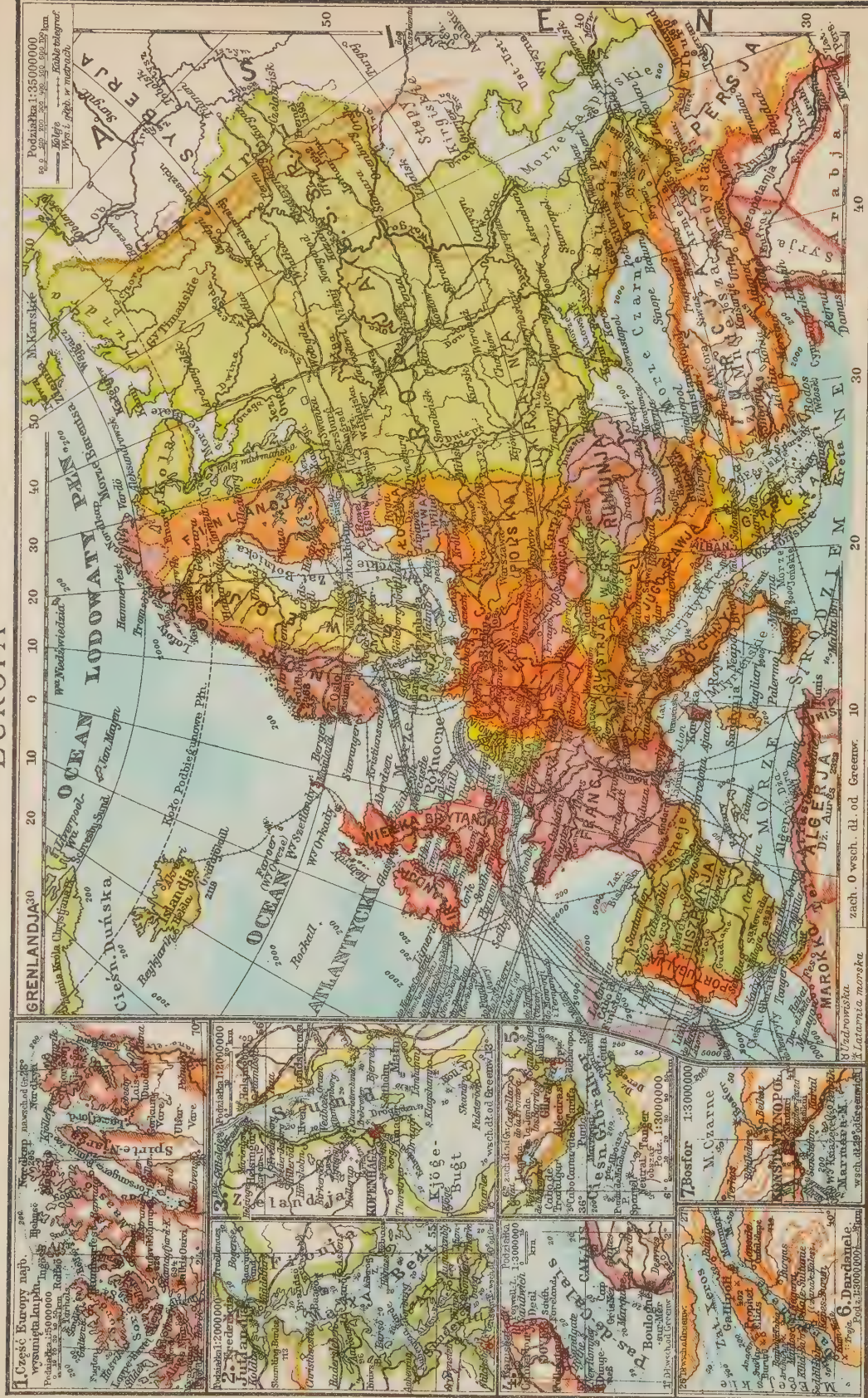
⁴⁾ pod protektoratem Włoch.

morski, na pld. w krajach śródziemnomorskich podzwrotnikowy z zimami wilgotnymi, latami suchymi i upalnymi; w E. środkowej przejściowy. Opady zmniejszają się z póln.-zach. na pld.-wsch. — Flora dzieli się na 4 strefy: 1) na skrajnej póln. arktyczna bez drzew i kultury rolnej (tundry); 2) w środkowo-europ. drzewa iglaste i liściaste, łąki, żuławy i bagna, z trzema pasmami: póln. z brzoza, sosną, jęczmieniem i owsem; środkowem z dębem, bukiem, żytem, pszenicą, ziemniakami, lnem, konopiami, owocami; pld. z winoroślą, świerkiem, modrzewiem; 3) w śródziemnomorskiej wiecznie zielone drzewa liściaste: dąb korkowy, laur, granat, oleander,

mirt, dalej pinja, cyprys, platan, winorośl, oliwka, owoce pld., pszenica i kukurydza; 4) stepowo-trawiasta pomiędzy dolnym biegiem Dniepru i Wołgi bezdrzewna, czarnoziemna, z pszenicą i burakami cukr. — Fauna, mniej rozmaita niż w innych częściach świata, z 3-a strefami: śródziemnomorska, wsch. i zach.; 23 rodzaje zwierząt drapieżnych, 400 rodzajów ptaków, 6 rodzajów żółwi, 33 rodz. jaszczurek, 24 r. węzów (3 r. jadowitych), 300 r. ryb ości-stych; zwierzęta charakt.: kozice w wys. górach, żubry, bobry i łosie w puszczach E. środk.-wsch. (na wymarcu), reny w strefie arktycznej. — Bogactwa kopalne pomi-

EUROPA

F I N A N S E P A Ń S T W E U R O P E J S K I C H

N a z w a	Jednostka monetarna	Wartość 100 jednostek monetarnych (w dolarach)		Budżet państwowy (w tysiącach jednostek danego kraju)		
		Nominalna	Giełdowa (czerwiec 1924)	Rok	Wydatki	Wpływy
1 Rosja (S. S. S. R.)	czerwonec = 1000 kopiejek	514	515	1924/25	223 700	223 700
2 Niemcy	marka (Gold-Mark) = 100 fenigów	23,82	23,92	"	6 090 000	6 090 000
3 W. Brytania	funt szterling = 20 szyling. po 12 pensów	486,7	432,2	"	785 500	812 000
4 Francja	frank = 100 centymów	19,3	5,242	1925	34 140 000	34 183 000
5 Włochy	lira = 100 centymów	19,3	4,343	1923/24	32 363 100	32 121 000
6 Polska	złoty = 100 groszy	19,3	19,67	1925	1 981 600	1 981 900
7 W. m. Gdańsk	gulden gd. = 100 fenigów	19,47	17,45	1925	113 708	113 708
8 Hiszpania	peseta = 100 centymów	19,3	13,45	1924/25	2 941 700	2 777 800
9 Rumunia	leja = 100 bani	19,3	0,43	1925	28 505 700	31 750 000
10 Czechosłowacja	korona cz. = 100 halerzy	20,26	2,94	"	15 974 200	15 701 900
11 Jugosławia	dynar = 100 para	19,3	1,189	1923/24	8 934 600	8 936 400
12 Węgry	korona węg. = 100 fillerów	20,26	0,00122	1924/25	713 800 ¹⁾	453 200 ¹⁾
13 Belgia	frank = 100 centymów	19,3	4,555	1925	6 470 500	5 697 700
14 Holandia	floren = 100 centów	40,2	37,43	"	691 400	611 100
15 Austria	szyling austr. = 100 groszy ²⁾	—	14,15 ³⁾	"	914 462	856 855
16 Szwecja	korona szw. = 100 öre	26,8	26,53	1925/26	713 300	713 300
17 Portugalia	escudo = 100 centymów	108,05	2,79	1923/24	865 000	707 000
18 Bułgaria	lew = 100 stotinek	19,3	0,735	1924/25	6 222 500	6 223 700
19 Grecja	drachma = 100 lept	19,3	1,747	"	4 254 000	3 945 000
20 Szwajcaria	frank = 100 centymów	19,3	17,66	1924	295 200	256 900
21 Finlandia	marka fińsk. = 100 penni	19,3	2,509	1923	2 633 600	2 633 600
22 Dania	korona duńska = 100 öre	26,8	16,78	1924/25	364 300	411 200
23 Wól. Państwo Irlandzkie	funt szterling = 20 szyling. po 12 pensów	486,7	432,2	1923/24	46 000	26 900
24 Norwegia	korona norw. = 100 öre	26,8	13,51	"	550 100	550 100
25 Litwa	lit = 100 centów	10	9,67	1923	183 900	199 200
26 Turcja	funt tur. = 100 piastrow po 40 para	440	5,10	1924/25	128 900	121 100
27 Łotwa	łat = 100 centymów	19,3	19,24	1925/26	147 900	147 900
28 Estonia	marka est. = 100 penni	19,3	0,237	1923	6 753 700	6 753 700
29 Albania	(w obiegu franki złote i korony srebrne)	—	—	1922	22 200 ⁴⁾	19 700 ⁴⁾
30 Luksemburg	frank = 100 centymów	19,3	—	1925	121 600	121 800
31 Islandia	korona isl. = 100 öre	26,8	4,555	1924	8 300	8 200
32 Monaco	(w obiegu pieniądze francuskie i włoskie)	—	—	—	—	—
33 San Marino	(w obiegu pieniądze włoskie)	—	—	—	—	—
34 Lichtenstein	(w obiegu pieniądze szwajcarskie)	—	—	—	—	—
35 Andora	(w obiegu pieniądze franc. i hiszpańskie)	—	—	—	—	—

¹⁾ Koron złotych. ²⁾ Jednostką monet do 1/1 1925 była korona austr. (100 koron austr. miało wartości nom. 20,26 dol., giełdowej (1924) 0,00142. Szyling austr. odpowiada 10 000 koron austr. ³⁾ Kurs z czerwca 1926 r. ⁴⁾ Franków złotych.

HANDEL I PRZEMYSŁ PAŃSTW EUROPEJSKICH

N a z w a	Najważniejsze produkty (rolnictwa, górnictwa, przemysłu)	Handel zagraniczny w tysiącach jedno- stek monetarnych danego państwa		
		Rok	Przywóz	Wywóz
1 Rosja (S. S. S. R.)	Zboże, mąka, len, konopie, bydło, skóry, łój, drewno, szczecina, wełna, futra, jaja, srebro, platyna, ruda żelazna i manganowa, miedź, grafit, tkaniny, jedwabie, dywany, bawełna, owoce, ryby, kawior	1923	14 400	20 600
2 Niemcy	Węgiel kamienny i brunatny, żelazo, stal, wyroby metalurgiczne, maszyny, kali, sól kamienna, chemikalia, produkty lecznicze, papier, wyroby papierowe, tkackie, szklane, szkło, skóry, wyroby skórzane, zabawki, wyroby porcelanowe, zboże, kartofle, cukier, chmiel, piwo, wino, cynk, ołów, koks, samochody, okręty, zegarki, wyroby ze złota i srebra, książki, wydawnictwa muzyczne, filmy kinematograficzne	1924	9 316 800	6 566 900
3 Wielka Brytania	Wyroby lniane, bawełniane i wełniane, przędza, węgiel kamienny, żelazo, stal, wyroby stalowe, okręty, maszyny, cement, chemikalia, szkło, papier, miedź, cyna, chmiel, piwo, napoje wysokokowe, mydło, wyroby galanteryjne, obuwie, lokomotywy, wagony kolejowe, samochody, zboże, konie, mięso, skóry, wełna, wyroby tytuńowe, broń i amunicja, ryby, porcelana, wyroby gliniane, książki	1924	1 280 500	935 500
4 Francja	Jedwabie, wyroby jedwabne, biżuterja, kapelusze, konfekcja, perfumy, wełna owcza, wyroby wełniane, pszenica, owies, kartofle, cukier, wina, sery, oliwa, sardynki, ostrygi, ruda żelazna, żelazo, stal, cynk, ołów, wyroby metalowe, węgiel kamienny, skóry, papier, wyroby gumowe, chemiczne, meble, zabawki, samochody i części składowe, broń, książki, filmy kinematograficzne	1924	40 132 000	41 454 000
5 Włochy	Jedwabie, wyroby jedwabne i bawełniane, wina, likiery, owoce południowe, zboże, kukurydza, ryż, makaron, kartofle, owies, bydło, drób, jaja, skóry, ryby, jarzyny, siarka, ruda żelazna, rtęć, alabaster, marmur, biżuterja, kapelusze, okręty, samochody, oliwa, kwiaty, konserwy	1923	17 198 500	11 159 500
6 Polska	Węgiel kamienny, koks, cynk, kartofle, żyto, owies, bydło, mięso, słonina, masło, jaja, drób, owoce, drewno, wyroby tkackie, sól, olej skalny, rudy, cukier, wódka, spirytus, żelazo, stal, ołów, wyroby żelazne, papier	1923	1 116 500	1 195 600
Wolne m. Gdańsk	Okręty, ryby, delikatesy, wyroby żelazne			
7 Hiszpanja	Wina, ruda miedziana i żelazna, miedź, ołów, srebro, cynk, rtęć, oliwa, zboże, bydło, sardynki, jedwabie, wyroby bawełniane, wełna, skóry, wyroby korkowe, tłuszcze, żywica, ryż, sól, wódki, owoce południowe, winogrona, szafran, obuwie, papier	1923	3 063 000	1 592 000
8 Rumunja	Zboże, kukurydza, bydło, mięso, słonina, wełna, olej skalny, sól, drewno, masło, drób, jaja, złoto, srebro, rudy, węgiel, tytoń, wina, owoce, tkaniny	1923	19 713 000	24 373 000
9 Czechosłowacja	Cukier, węgiel kamienny i brunatny, wyroby tkackie, szkło i wyroby szklane, żelazo i wyroby żelazne, maszyny, drewno, zboże, mąka, bydło, mięso, skóry, kartofle, spirytus, chmiel, piwo, konopie, len, owoce, konfekcja, papier, kaolin, porcelana, rudy, chemikalia, wody mineralne i radium	1924	15 862 000	17 022 000
10 Jugosławja	Drewno, zboże, kukurydza, bydło, mięso, mąka, śliwki, jaja, masło, skóry, drób, wino, tytoń, wosk, jarzyny, tkaniny, rudy	1923	8 310 000	8 049 000
11 Węgry	Zboże, mąka, kukurydza, konie, bydło, mięso, słonina, skóry, masło, jaja, owoce strączkowe, nasiona, owoce, jarzyny, wina, tytoń, len, spirytus, węgiel, wyroby żelazne i stalowe	1923	756 600 ¹⁾	656 700 ¹⁾
12 Belgja	Węgiel kamienny, koks, żelazo, stal, cynk, cyna, miedź, ołów, lustra, wyroby lniane i bawełniane, sukno, koronki, wyroby galanteryjne, cukier, chmiel, piwo, cygara, papier, broń, maszyny, konie	1923	12 563 000 ¹⁾	8 889 700 ²⁾

N a z w a	Najważniejsze produkty (rolnictwa, górnictwa, przemysłu)	Handel zagraniczny w tysiącach jedno- stek monetarnych danego państwa		
		Rok	Przywóz	Wywóz
13 Holandia	Bydło, masło, margaryna, sery, śledzie, sztokfisz, len, konopie, jarzyny, kwiaty, zboża, wódki, likiery, oleje, cukier, czekolada, wyroby glin., papier, węgiel, okręty, diamenty szlifow.	1923	2 609 200	1 303 200
14 Austria	Ruda żelazna, żelazo, wyroby żelazne, drzewo, papier, konfekcja, wyroby skórzan, maszyny, magnezyt, sól, węgiel, chemikalia, wina, piwo, mięso, bydło, mleko i produkty mleczne, zboża, książki i wydawnictwa muzyczne . .	1923	1 851 000 ^{a)}	1 038 000 ^{a)}
15 Szwecja	Drewno, wyroby drewniane, papier, celuloza, maszyny, ruda żelazna, żelazo, stal, wyroby żelazne i stalowe, zapałki, skóry, ryby, masło, mięso, konie, bydło, owies, wyroby gliniane i szklane, obuwie	1924	1 401 600	1 251 600
16 Portugalia	Wino, sardynki, korki, wyroby korkowe, skóry, wełna, drewno, oliwa, zboża, owoce połudn., tkaniny, kartofle, bydło, jaja, sól, cegła porcelanowa	1919	229 500	107 000
17 Bułgaria	Zboża, mąka, kartofle, bydło, skóry, ser, tój, wełna, tytuń i wyroby tytuńowe, olejek różany	1923	4 038 000	4 330 000
18 Grecja	Rodzynki, oliwa, tytoń, zboża, wina, figi, jedwab, wełna, bawełna, rudy, skóry, mydło i napoje wysokowe	1923	6 075 000	2 449 000
19 Szwajcaria	Wyroby bawełniane i koronkarskie, tkaniny, maszyny, zegarki, farby, mleko zgęszczone, czekolada, ser, wyroby jedwabne, wełniane, papierowe, słomkowe, obuwie, aluminium, chemikalia, wyroby drewniane, bydło, masło, skóry, wełna	1923	2 242 100	1 760 200
20 Finlandja	Drewno, wyroby drewniane, papier, celuloza, masło, ser, mięso, skóry, bydło, jaja, zapałki, materiały wybuchowe, jagody, len, ryby, maszyny, wyroby żelazne i stalowe	1924	4 713 300	4 965 600
21 Danja	Masło, jaja, mięso, bydło, skóry, tój, zboża, kartofle, ryby, konserwy, okręty, olej, wyroby żelazne	1923	1 973 000	1 616 000
22 Wolne Państwo Irlandzkie	Zboże, kartofle, len, bydło, wełna, ryby, masło, jaja, mięso, wyroby lniane i bawełn.	1921	119 000	129 600
23 Norwegja	Śledzie, sztokfisz, sardynki, tran, raki morskie, masło, drewno, papier, celuloza, ruda żelazna, srebro, nikiel, miedź, owies, kartofle, konserwy, okręty	1923	1 350 000	832 000
24 Litwa	Drewno, nasiona lniane, len, jaja, masło, skóry, bydło, drób, pasza, kartofle, spirytus, szczecina	1923	156 600	146 800
25 Turcja	Zboże, jedwab, wino, owoce połudn., dywany, hafty, bydło, wełna, wyroby skórzan, tytuń, bawełna, miód, wosk, oleje, opjum, żywica, smary, materiały aptekarskie, gąbki kąpielowe, asfalt, miedź	1922/23	38 800	25 500
26 Łotwa	Len, masło, drewno, zboże, kartofle, spirytus, bydło, skóry, wyroby tkackie i metalowe, maszyny, wyroby gumowe, szkło, okręty, materiały kolejowy, ryby	1923	221 900	161 900
27 Estonia	Len, spirytus, zboże, kartofle, bydło, skóry, papier, drewno, ryby, wyroby metal. i maszyny	1923	9 332 200	5 712 000
28 Albania	Wełna owcza, bydło, skóry, zboże, olej, oliwa, tytuń, azbest	1922	12 100 ^{a)}	3 000 ^{a)}
29 Luksemburg	Ruda żelazna, żelazo, stal, owies, kartofle, konopie, len, drewno, skóry	—	— ^{b)}	— ^{b)}
30 Islandja	Ryby, mięso, tój, wełna, skóry, olej, konie, tran, puch z gęsi	1919	62 600	75 000
31 Monako	Oleje, owoce połudn., perfumja, czekolada, likiery, wyroby gliniane	—	— ^{c)}	— ^{c)}
32 San Marino	Wina, bydło	—	—	—
33 Lichtenstein	Zboże, bydło, owoce, mleko, ser, drewno	—	— ^{d)}	— ^{d)}
34 Andora	Drewno, ser, wełna owcza, wody mineralne	—	—	—

^{a)} Koron złotych; ^{b)} z Luksemburgiem, który związany jest z Belgią unją celną; ^{c)} koron złotych; ^{d)} franków złotych; ^{e)} unja celna z Belgią (ob.); ^{f)} unja celna z Francją; ^{g)} unja celna z Szwajcarią.

KOLONJE I POSIADŁOŚCI PAŃSTW EUROPEJSKICH

N a z w a		Obszar kolonij w km²	Położenie geogr. kolonij i posiadłości	Ludność kolonij
1	Rosja (S. S. S. R.)	16 534 000	Azja półn., zach. i środkowa	32 000 000
2	Niemcy	—	—	—
3	W. Brytania	40 000 000 ¹⁾	we wszystkich częściach świata	414 500 000
4	Francja	12 052 000	Afryka półn., Azja połudn., Ame- ryka południowa i Oceanja	58 500 000
5	Włochy	2 073 000	Afryka północna i wschodnia	1 900 000
6	Polska	—	—	—
7	Hiszpanja	347 000	Afryka północna i zachodnia	1 460 000
8	Rumunia	—	—	—
9	Czechosłowacja	—	—	—
10	Jugosławia	—	—	—
11	Węgry	—	—	—
12	Belgia	2 419 000	Afryka zachodnia i środkowa	19 000 000
13	Holandja	2 030 370	Azja połudn. wsch. i Ameryka połud.	50 900 000
14	Austria	—	—	—
15	Szwecja	—	—	—
16	Portugalia	2 429 350	Afryka zachodnia i Azja połudn.	7 200 000
17	Bułgaria	—	—	—
18	Grecja	—	—	—
19	Szwajcaria	—	—	—
20	Finlandja	—	—	—
21	Dania	89 500	Ameryka półn. (Grenlandja)	15 000
22	Wol. Państ. Irlandzkie	—	—	—
23	Norwegja	—	—	—
24	Litwa	—	—	—
25	Turcja	—	—	—
26	Łotwa	—	—	—
27	Estonja	—	—	—
28	Albanja	—	—	—
29	Luksemburg	—	—	—
30	Islandja	—	—	—
31	Monako	—	—	—
32	San Marino	—	—	—
33	Lichtenstein	—	—	—
34	Andora	—	—	—

¹⁾ W tem ok. 8 000 000 km² niezamieszkałych krajów podbiegunowych.

mo dawnej eksploatacji bardzo obfite: złoto na Uralu i w Siedmiogrodzie, srebro na Uralu, na zach. wyżyny małopolskiej i w Szwecji, rtęć we Włoszech i Hiszpanii, platyna na Uralu, cyna w Anglii, cynk w Anglii, Włoszech i Polsce, ołów w Anglii, Hiszpanii, Niemczech i Polsce, miedź w Anglii, Szwecji, Norwegii, Rosji, Polsce i na Węgrzech, żelazo w Anglii, najlepsze w Szwecji, poza-tem w Francji, Niemczech, Hiszpanii i Polsce, węgiel kamienny w Anglii, Niemczech, Belgii, Francji, Polsce, Czechosłowacji, sól w Niem- czech i Polsce. — **Ludność** rozdzielona jest b. nierównomiernie. Z ogółu ok. 462,35 milj. głów przypada przeciętnie na 1 km² 45 miesz- kańców; w E. zach. w Belgii 221, w Holandii 245, w W. Brytanii 182, w Niemczech 135, we Włoszech 125, w Czechosłowacji 94, w Au- strii 76, we Francji 72, w Polsce 70, natomiast w pñ. i wsch.: w Rosji 23, Szwecji 13, Fin- landii 8,7, Norwegii 8,2 mieszk. na 1 km². Znaczna większość mieszkańców należy do grupy etnicznej i językowej indo-europ., która dzieli się na 3 grupy plemienne: 1) słowiań- ską z 147 milj.: Polacy 26 milj., Białorusini 5,5, Rusini (Ukraińcy) 31, Rosjanie 58,5, Cze- si 6, Słowacy 1,5, Chorwaci 3,5, Słoweńcy 1,5, Ser- bowie 7, Bułgarzy 4,5 milj.; 2) germańską z 137 milj.: Niemcy 71, Anglicy 43,5, Holendrzy 7, Flamandowie 4, Duńczycy 3, Norwegowie 2,7, Szwedzi 6,8 milj.; 3) romańską z 119 milj. głów: Francuzi 40, Włosi 38, Hiszpanie 20, Ru- muni 14, Portugalczycy 6 milj. Poza niemi są osobne plemiona: Litwini 1,5, Łotysze 1,5, Gre- cy 5 milj., Albańczyk 1, Baskowie 0,5, Celtowie 4,6 milj. (w Irlandii 3, w Bretanii 1,1, w Wa- lli i Szkocji 0,5 milj.); Żydzi 8 milj.; w grupie fińskiej: Węgrzy 8, Finowie 3,5, Estonie 1,2, Mordwini 1, Czeremisi i Wotjacy po 0,4 milj.; w grupie mongolskiej (turecko-tatarskiej): Tur- cy 2 milj., Baskirzy 1,5, Czuwasze, Tatarzy i i. 3,4 milj., w tundrach pñ. Samojedzi koczow- nicy 4.000 głów, nadto Ormianie i Cyganie. Według wyznania: 46% rz. i gr. kat., wy- znawców kość. wsch. 25%, ewang. i protest. 24,5%, mahometan i żydów po 2%, pogan (Sa- mojedzi i Kałmucy) ok. pół milj. głów. — Pod względem polit. E. dzieli się na 34 państw (przed wojną 26), w tem 17 republik, 13 kró- lestw konst., 3 księstwa konst., 1 samodzielne dominium (Irlandja), oraz 1 wolne miasto (Gdańsk).

Europa, drugi księżyc Jowisza; ob. Jowisza.

Europa (mitol.), córka Agenora (wzgl. Foj- niksa), uprowadzona przez Zeusa (w postaci byka) na Kretę; matka Minosa, Radamantysa i Sarpedona.

Eurotas obecnie Iri, rz. w Lakonii (Grecja) pod Sparta.

Eurydyka, w mitol. greck. Orjada, żona Or- feusza; umarła wskutek ukąszenia przez jado- witego węża. Bogowie zezwolili Orfeuszowi, wyprowadzić ją z Hadesu i wrócić z nią na zie- mię, pod warunkiem, że w czasie drogi powrot- nej nie obejrzy się za siebie. Ponieważ O. nie dotrzymał tego warunku, stracił żonę na zaw- sze.

Eurymedon, wódz ateński, znany z dwukrot- nej wyprawy na Sycylię w r. 425 i 414/3; zgi- nął pod Syrakuzami w 413 r. przed Nar. Chr.

Eurymedon, obecnie Köprü-su, rz. w pñd. Azji Mniejszej; przy ujściu bitwa morską Ki- mona przeciwko Persom w 466 przed Nar. Chr.

Eurypides, tragik grecki, * między r. 485 a 480 przed Chr. na Salaminie; żył w Atenach, w późnym wieku udał się na dwór króla ma- cedońskiego w Pelli, † 406. Zajmował się po- czątkowo atletyką, malarstwem, później wy- łącznie poezją. Trzeci z trójcy wielkich tragi- ków greckich, słusznie przez Arystotelesa na- zwany „najtragiczniejszym“. Jest to najpotęż- niejszy w epoce klasycznej poeta namietność ludzkich (pierwszy wprowadził żywiołową mi- łość na scenę), na których oparł konflikty swych tragedji. Był mistrzem w kreśleniu stanów psy- chologicznych, przyczem w bardzo znacznej mi- erze używał środków techniki retorycznej. Bogom wypowiadał wojnę, wykazując im ich samo- lubstwo i niesprawiedliwość („jeśli bogowie ro- bią coś niegodziwego, nie są bogami“), a choć szukał ukojenia w filozofii (nazwano go „filo- zofem na scenie“), to przecież beznadziejną rozterką swej duszy nacechował najlepsze swe tragedje. W kompozycji rozwinął do najwyż- szego stopnia intryge (choć rozwiązywał ją czasem zbyt łatwo, zapomocą zjawiającego się nagle bóstwa: „deus ex machina“), w technice doprowadził do przewagi partie dialogiczne, usuwając chór na bardzo daleki plan i robiąc przez to ogromny krok naprzód ku rozwojowi nowoczesnej budowy utworów scenicznych. Wpłynął w bardzo znacznym stopniu na roz- wój współczesnej i późniejszej komedji greck- kiej (t. zw. „komedji nowej“), tudzież na całą sztukę plastyczną, zwłaszcza epoki helleni- stycznej („Byk Farnezyjski“). Słusznie tedy epitafrum jego powiada, iż „cała Hellada to pomnik Eurypidesa“. Napisał 75—98 utworów dramatycznych; znany tytuły i fragmenty 60 sztuk i zachowanych sztuk 18: „Alkestis“, „Medea“, „Hippolytos“, „Błagalnice“, „Andro- macha“, „Hekaba“, „Heraklidzi“, „Herakles“, „Ion“, „Trojanki“, „Helena“, „Elektra“, „Ifi- genja Taurydzka“, „Orestes“, „Fenicjanki“, „Ifigenja Aulidzka“, „Bakchantki“, „Cyklop“ (dramat satyryczny). Polskie przekłady wszyst- kich dzieł: Z. Węclewskiego (Poznań 1880), Jana Kasprowicza (Lwów 1918). W kulturze nowoczesnej wpływ Eurypidesa zaznaczył się głównie przez Senekę, który je- go tragedje przerabiał i naśladował. W litera- turze polskiej wpływ Eurypidesa widoczny jest od Kochanowskiego i Szymonowicza aż do Sło- wackiego i Wyspiańskiego (p. szkic T. Sinki we wstępie do przekładu Kasprowicza).

Eurytania, nomarchja w pñ.-zach. Grecji, 2,322 km.², 47.200 mieszk.; stol. Karpenision.

Eurytmja, w dawnej Grecji określenie pro- porcjonalności i harmonji form i linii architek- toniczných, ruchów w tańcu, rytmu w słowach i muzyce.

Euskirchen, m. w rej. kolońskiej w prow. nad- reńskiej (Prusy). 12.420 mieszk.; przemysł ba- welniany, płócienniczy i chemiczny.

Euspongia officinalis, ob. *Spongiae*.

Eustachio Bartolommeo, lekarz i anatom, * w San-Severino, † 1574 w Rzymie. Ukończył studia lekarskie w Rzymie, był nadwornym lekarzem papieża i prof. medycyny, położył znakomite zasługi jako biegły anatom.

Eustachiusza trąbka słuchowa (tuba auditiva), kanał chrzęstno-kostny, łączący jamę ucha środkowego z jamą gardzielową, nazwany tak od nazwiska anatoma Eustachio.

Eustachy święty, umęczony w Rzymie za Adrijana wraz z żoną i dwoma synami; cały majątek przed swem męczeństwem oddał ubogim; święto 20 września.

Eustatyczne ruchy, poruszenia skorupy ziemi, które według Suessa sprowadzają zalewanie lądów i cofanie się morza u brzegów.

Eutanazja (greck.), lekka śmierć; złagodzenie cierpienia umierającego człowieka zapomocą środków narkotycznych, lub skrócenie cierpienia przez przyśpieszenie śmierci

Eutektyczne stopy, stopy zachowujące przy krzepnięciu w określonej temperaturze stały skład procentowy.

Euterpe (greck.), córka Zeusa i Mnemozyny, muza poezji lirycznej i muzyki.

Eutin, m. w rep. Oldenburskiej (Niemcy), 35 km. od Lubeki, 6.200 mieszk.; pomiędzy 2 jeziorami; zamek, biblioteka, przemysł maszynowy i kalfowy.

Eutyches, najslawniejszy rytownik gemm w Grecji z czasów Augusta.

Eutyches, archimandryta w Konstantynopolu; głosił monofizytyzm, czyli naukę o jedności natury w Chrystusie; eutychnianizm uznany został za herezję w 451 w Chalcedonie.

Euzebiusz z Cezarei, * ok. 270 roku, † między 337 a 340 r., Ojciec Kościoła; przebywał naprzód w Cezarei, przeżył prześladowanie chrześcijan w r. 303, w r. 313 został biskupem w Cezarei. Autor „Kroniki” świata, w której stara się połączyć biblijny i pogański system chronologiczny; „Historji kościoła” (do r. 323) o nieocenionej wartości; dzieł apologetycznych n. p. „Praeparatio Evangelica” i „Demonstratio Ev.” (oba przeciw zarzutom żydowskim) i in.

Evans Maria Cross, ob. **Eliot George**.

Evans Pass, przełęcz w Black-Mountains w stanie Wyoming (St. Zj. Am. Płn.), 2.378 m. n. p. m., kolej z Chicago do San Francisco.

Evanston, m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.), nad jez. Michigan, 37.250 mieszk. (4.000 Polaków); uniwersytet

Evansville, m. w stanie Indiana (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Ohio, 85.300 mieszk.; handel węglem, drzewem, tytuniem i zbożem.

Evelyn John, angielski uczony i pisarz, * 1620, † 1706; zostawił djariusz wydany dopiero w 1818, który jest wybornym źródłem do poznania obyczajów wielkiego świata angielskiego z drugiej połowy XVII w.

Événement (franc.), zdarzenie, wypadek.

Everest, najwyższy szczyt Himalajów środk., na granicy Nepalu i Tybetu, 8.840 m., najwyż-

sze wzniesienie na kuli ziemskiej. Według badań Fincha i Bruce'a szczyt Gaurizankar jest górą odrębną, odległą od E. o 60 km., 7.022 m. wysok.

Everest George, wojskowy bryt. i geodeta, * 1790, † 1866; kierował triangulacją Indji, jego nazwiskiem nazwano najwyższy szczyt Himalajów.

Everett, 1) m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 40.120 mieszk.; 2) m. w stanie Washington (St. Zj. Am. Płn.), 27.500 mieszk.

Eversley, lord angielski, napisał między innymi cenne dzieło o rozbiorach Polski, pt.: „The Partitions of Poland”; jest to jedna z nielicznych gruntownych książek, poświęconych sprawie polskiej przez obcych.

Evert Józef, działacz społeczny i polityczny; * 1863; od r. 1914—1918 prezes „Komitetu pomocy ofiarom wojny” i prezes „Zrzeszenia Niepodległościowego”; od r. 1921 prezes Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie.

Évian-les-Bains, m. w dep. Haute-Savoie (Francja pld.-wsch.), nad jez. Genewskim, 3.000 mieszk.; źródła mineralne.

Evington, m. w hr. Leicester (Anglia środk.), 45.000 mieszk.

Evoo (greck., właśc. eu-hoi), okrzyk radosny podczas uroczystości ku czci Dionizosa.

Evonymus, trzmielina, krzew pospolity w zaroślach, parkach; jest jedynym przedstawicielem (w Polsce) rodziny trzmielinowatych (Celastraceae); kwiaty ma drobne, niepozorne, lecz owoce rzucają się w oczy jesienią, dzięki barwie jaskrawo czerwonej i torebkom, z których wyglądają czarne nasiona; gat. *E. europaea*, t. pospolita, *E. verrucosa*, t. brodawkowana.

Evora, m. ufortyfik. w prow. Alemtejo (Portugalia), 18.000 mieszk.; rzymski akwadukt i świątynia Diany; wywóz owoców, oliwy, zboża; winnice; od 1550 do 1769 uniwersytet.

Evreux, stol. dep. Eure (Francja płn.-zach.), nad rz. Iton, 20.000 mieszk.; siedziba biskupa; starożytności rzymskie.

Evviva (włosk.), okrzyk: „niech żyje!”

Ewa (z hebr. chawa = życie), według biblii pierwsza kobieta.

Ewakuacja czyli opróżnienie polega na oczyszczeniu pewnej miejscowości, wywiezieniu z niej wszystkich zapasów żywności i amunicji, szpitali, zakładów wojskowych itd., wyprowadzeniu oddziałów wojsk., a niekiedy i uprowadzeniu ludności cywilnej.

Ewangelicki kościół. Nazwą tą obejmuje się tę część chrześcijaństwa, która wywodzi swój początek od wielkiego ruchu reformacyjnego XVI w., datującego się od wystąpienia Dra Marcina Lutra w Niemczech, a Ulrycha Zwinglusa i Jana Kalwina w Szwajcarii. Podstawowymi zasadami reformacji są: Pismo św. i wiara. Wiara jest koniecznym i wystarczającym warunkiem Zbawienia. Źródłem wiary i życia jest Pismo święte. Dlatego też Kościół ewangelicki nie uznaje zasług przez dobre uczynki, a z pośród sakramentów tylko dwa: Chrzest św. i Wieczerze Pańską. Głową Kościoła jest według K. e. tylko Chrystus (we-

dług listu do Żydów 7,26; do Efez. 1,22; 4,15; 5,23 i do Kol. 1,18). Nie uznaje także kultu P. Marji i Świętych. Jedynym pośrednikiem jest Chrystus, wszyscy wierni są kapłanami (powszechne kapłaństwo). Zasadnicze różnice między kościołem, wywodzącym się od Lutra, a kościołem ewangelicko-reformowanym, w duchu Zwinglusa i Kalwina, dotyczy głównie nauki o predestynacji i Wieczery Św. Reformacja w duchu Lutra przyjęła się nie tylko w Niemczech, lecz i w Danii, Szwecji, Norwegii, w krajach nadbałtyckich, częściowo w Polsce, kalwinizm zaś w Szwajcarii, Francji, Holandji, Anglii, Szkocji, Czechach, na Węgrzech i w Polsce. Liczba ewangelików różnych wyznań wynosi przeszło 171 milionów. Kościołem ewangelickim nazywa się specjalnie Kościół unijny w Prusach, który powstał w skutek unii kościoła ewang.-luterskiego z ew. reformowanym, przeprowadzonej przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III w 1817.

Ewangelickie Kościoły w Polsce. Ewangelicy różnych wyznań zorganizowani są w następujących kościołach: 1) kościół ewangelicko-augsburski, liczący 425.000 dusz. Większość wyznawców stanowią Polacy. Siedzibą naczelnej władzy czyli konsystorza jest Warszawa; 2) k. ewangelicko-reformowany z konsystorzem w Warszawie liczy przeszło 14.000 dusz, w tem większość Polaków. Ewangelicy wyzn. reformowanego na Kresach wsch. są pod zarządem 3) Synodu Wileńskiego Ewangelicko-Reformowanego („Jednoty Litewskiej“). W b. zab. pr. jest tzw. 4) Ewangelicki kościół unijny z konsystorzem w Poznaniu, liczący 350.000 wyznawców, w tem przeszło 20.000 Polaków. Odrębną jednostką administracyjną jest 5) ewangelicki kościół unijny na Górnym Śląsku, liczący 40.000 dusz, z tego $\frac{1}{4}$ stanowią Polacy; władzą naczelną jest Krajowa Rada Kościelna w Katowicach. W Małopolsce k. e. jest w większości niemiecki; 6) kościół ewangelicki augsburskiego i helweckiego wyznania, mający przeszło 31.000 dusz; siedzibą naczelnej władzy kościelnej jest Stanisławów. Najmniejszą jednostką z odrębną organizacją kościelną jest 7) kościół ewangelicko-luterski (staroluteranie) w b. dzielnicy pruskiej; liczba dusz wynosi przeszło 4.000. Ewangelicy-Polacy wydają 5 tygodników, 3 miesięczniki i 1 dwutygodnik. Kandydaci na duchownych ewangel. kształcą się na Wydziale Teologii Ewang. Uniw. Warszawskiego. Ob. Reformacja w Polsce.

Ewangelicy, nazwa chrześcijan w duchu reformatorów XVI w., wyznających naukę Chrystusa według Ewangelji. Od 1529, kiedy ewangelicy założyli protest przeciw uchwałom sejmiku w Spirze, używa się także nazwy protestantów. W następnym roku (1530) założyli ewangelicy na sejmie w Augsburgu (Bawaria) wyznanie swej wiary, i stąd ich nazwa ewangelicy wyznania augsburskiego. Za reformowanych chrześcijan, w przeciwstawieniu do luteran, zaczęli się uważać wyznawcy nauki Kalwina już w czasie wojny 30-letniej.

Ewangelizacja, szerzenie nauki ewangelicznej; ewangelista, zwiastun ewangelji.

Ewangelja (greck.), dobra, radosna wieść. Oznacza cztery pierwsze księgi Nowego Testamentu, przedstawiające narodzenie, żywot i śmierć Jezusa Chrystusa. Ew. św. Mateusza, Marka, Łukasza i Jana zwane są także kanonicznymi; apokryficznych ew. jest znacznie więcej. Ew. w liturgii — wybrany ustęp ewangelij kanonicznych.

Ewaporacja (łac.), parowanie, ulatnianie się; ewaporometr, przyrząd do mierzenia prędkości parowania wody.

Ewaryst św., biskup rzymski, pochodzenia żydowskiego, umęczony w Rzymie za panowania Trajana około 100. Święto jego obchodzi się 26 października.

EWAZJA (łac.), usunięcie się, wyprowadzenie się, ucieczka np. z więzienia, z niewoli. W prawie: upadek sprawy wskutek niestawienia się w sądzie powoda; odparcie zarzutu ze strony oskarżonego.

Ewekcja, zboczenie księżyca ze swej drogi, wywoływane siłą przyciągania planet.

Ewekt, ewekta, wywóz, handel wywozowy, eksport; cło od wywozu.

Ewentualnie (łac.), możliwie, na wszelki przypadek.

Ewers Hans Heinz, pisarz niemiecki, autor znanych również w Polsce nowel i opowieści egzotycznych, erotycznych i sensacyjnych „Alrauna“, „Pająk“ i in. * 1871.

Ewert Aleksander, generał rosyjski, * 1857. W 1912 został mianowany dowódcą irkuckiego okręgu wojskowego. Po wybuchu wojny światowej objął dowództwo 10 armii a następnie frontu zachodniego. Po wybuchu rewolucji marcowej 1917 został usunięty z tego stanowiska i zamieszkał w Smoleńsku, gdzie został rozstrzelany przez bolszewików.

Ewidencja (łac.), oczywistość, widoczność; rzeczywisty stan urzędowych akt, osób lub materiałów.

Ewikcja (łac.), poręka, rękojmia; zaręczenie za pewność nabycia, odpowiedzialność sprzedawcy wobec nabywcy, że nikt go nie będzie niepokoił. Prawo to pochodzące jeszcze z czasów rzymskich (evictio), obowiązywało w Polsce i we Francji, — w Polsce nawet z zastrzeżeniem, że sprzedający w razie jakiegokolwiek późniejszego zawikłania odpowiada za szkodę, którą ew. poniesie z tego powodu nabywca.

EWIKSZTA (łot. Ajwikste, niem. Ewst), pr. dopływ Dźwiny; płynie z jez. Łubańskiego na Łotwie; granica dawn. Inflant Polskich i Szwedzkich, dług. 117 km.

Ewokacja (łac.), wywołanie. W prawie polskim pozwanie przed niewłaściwy sąd.

Ewolucja, rozwój (łac. evolvere — rozwijać). Pojęcie to stosowane było w naukach przyrodniczych pierwotnie w dosłownym tego słowa znaczeniu. W miarę postępu nauk przyrodniczych, pod tem samem słowem rozumiemy: różniczkowanie, komplikowanie, doskonalenie się. Ewolucji historia — historia rozwoju — obejmuje dzieje rozwoju zarówno indywidualnego istot uorganizowanych (Ontogenia), jak i dzieje rozwoju rodu (Filogenia). Według pierwotnych poglądów na rozwój indywidualny, polegał on

na rozwijaniu się w miarę wzrostu zawartej już w komórkach rozrodczych: w jajku (Owułiści) lub w plemnikach (Animalkuliści) gotowej pod względem kształtów, lecz mikroskopijnie małej postaci osobnika dorosłego (Preformacji teoria i Szufladkowa teoria). Już w 1759 roku ogłosił K. F. Wolff swe słynne dzieło, w którym dowodził, że rozwój polega na tworzeniu się coraz nowych właściwości z pierwotnie jednorodnych części protoplazmy komórek rozrodczych (epigenetyczna teoria), lecz dopiero w początkach XIX wieku pogląd jego zwrócił na siebie uwagę uczonych. Obecnie pogląd na izotopową budowę jajka zyskuje coraz więcej dowodów, odkąd zdołano doprowadzić do rozwoju dwie połowy jednego jajka. Z badań ontogenetycznych wysnuwa biologia wnioski odnośnie do filogenezy, t. j. rozwoju rdzowego całego świata uorganizowanego. Powtarzające się u wszystkich tkankowców stadium blastuli i gastruli, stało się dowodem pokrewieństwa ustrojów, zaś porównanie wczesnych stadiów rozwoju tkankowców z niższymi zwierzętami, dało podstawy do Haeckel'owskiego prawa biogenetycznego: ontogeneza jest powtórzeniem filogenezy. Ewolucji teorii — poglądy na rozwój świata organicznego na ziemi, brane z punktu widzenia zmienności gatunków. Ob. Ewolucjonizm.

Ewolucjonizm, pogląd przyrodniczy, według którego wszystkie organizmy powstały jedne z drugich, drogą stopniowych przemian. Ewolucjonizm monofiletyczny przypuszcza istnienie jednej praformy pierwotnej, ewoluc. polifiletyczny — pochodzenie z kilku form pierwotnych. Te formy pierwotne ulegały ciągłym przemianom. Czynniki powodujące zmiany gatunków są: zmiana warunków zewnętrznych oraz wpływ na organizm tzw. czucia wewnętrznego (według Lamarck'a), walka o byt, której rezultatem jest tzw. „dobór naturalny” (według Darwina). Według De Vries'a nowe gatunki powstają nagle, rozwojem skokowym (teoria mutacji). Dowodów zmienności i pokrewieństwa organizmów dostarczać mają dane z różnych nauk przyrodniczych: systematyka zwierząt i roślin, anatomia porównawcza, embriologia, fizjologia, paleontologia i inne. Konsekwencją takiego poglądu byłoby ułożenie drzewa genealogicznego całego świata uorganizowanego, u którego podstaw znalazłyby się najprostsze, a u szczytu najbardziej zróżniczkowane i najdoskonalsze organizmy, wszystkie węzłami pokrewieństwa połączone. Takiego idealnego drzewa nie dało się zestawić.

Ewolwenta (matem.), krzywa rozwijająca. Jest to krzywa płaska, powstająca z drugiej, zwanej ewolutą (czyli krzywą rozwijaną), w ten sposób, że na każdej stycznej ewoluty odcina się długość jej łuku, zawartego między punktem styczności, a dowolnie obranym punktem początkowym. Ewolwenta koła ma znaczenie w konstrukcji kół zębatach.

Ewolwenta.

Ex, ob. e. k. s.

Ex abrupto (łac.), nagle, niespodzianie, bez przygotowania.

Ex aequo et bono (łac.), na podstawie zasad słuszności i dobra; w staroż. Rzymie obok sędziów, rozstrzygających spory na podstawie prawa, istnieli t. zw. arbitrowie-sędziowie, wydający wyroki *ex aequo et bono*. Podobna instytucja istnieje do dziś w Anglii.

Exaltados (hiszp.), w Hiszpanii 1820 skrajna partja liberalna w przeciwstawieniu do *moderados* (umiarkowanych).

Exanthema (greck.), wysypka skórna, objaw niektórych chorób zakaźnych: płonicy, odry, ospy, duru plamistego. Charakter wysypki zależy od choroby, która ją wywołuje: np. przy płonicy cała skóra jest jednolicie żywczerwona, „płonie”; przy odrze są oddzielne czerwone plamy, jakby o zarysie geograficznym; przy durze plamistym są oddzielne czerwone drobne plamki, podobne do ukłuc pchły.

Exaudi (łac., wysłuchaj), 6-ta niedziela po Wielkiejnocy, nazwana od pierwszych słów psalmu 27.

Ex-Bocian, pseudonim Świderskiego Faustyna (ob.).

Ex cathedra (łac.), z katedry; przemawiać e. c. — przemawiać, opierając się na autorytecie, wynikającym z piastowanej godności; np. papież wtedy tylko jest nieomylny, gdy rozstrządza sprawę *ex cathedra*.

Excavatio (łac.), określenie anatomiczne zagłębienia lub wydrążenia pomiędzy poszczególnymi narządami, np. *e. vesico-uterina*, zagłębienie pęcherzowo-maciczne.

Excelsior (łac.), wyżej!; w górę! E. znaczy również „wyborny” i bywa często używany jako godło i jako reklama.

Exceptio confirmat regulam (łac.), wyjątek potwierdza regułę.

Exchange (ang.), wymiana, handel wymienny; wymiana, giełda.

Excitantia (łac. od *excitare*, pobudzać), środki podniecające, wzmacniające krążenie krwi i oddychanie: alkohol, eter, kofeina, kamfora, częściowo atropina, stare, mocne wina (tokaj). E. stosowane są przy osłabionej czynności serca (w chorobach gorączkowych, przy omdleniach lub po krwotokach).

Exegi monumentum aere perennius (łac.), postawiłem pomnik, trwalszy od spizu; cytat z Horacego („Ody” III. 30.), który był przeświadczony, że wartość jego dzieł literackich przetrwa wszystkie pomniki.

Exelmans, 1) Remi Joseph Isidore, hr., wslawiony w czasach napoleońskich dowódca jazdy francuskiej, * 1775 w Bar-le-Duc. Został marszałkiem Francji w 1851, † 1852 w Paryżu; 2) Joseph Maurice, jego syn, wiceadmirał francuski, * 1816, † 1875 w Rochefort.

Exempli gratia (łac.), dost.: dla przykładu. **Exenteratio orbitae** (łac.), operacja chirurgiczna, polegająca na usunięciu całej zawartości oczodołu; stosowana w przypadkach guzów złośliwych.

Exequatur (łac.), pozwolenie, którego państwo udziela upelnomocnionemu przy nim przedstawicielowi obcego państwa na wykonywanie powierzonych mu czynności.

Exeter, stol. hr. Devon (Anglia pld.-zach.), nad rz. Ex, 59.700 mieszcz.; stara katedra z 1002; wyrób maszyn roln., koronek i rękawiczek.

Ex jure (łac.), mocą prawa, według prawa.

Exlex (łac.), wyjęty z pod prawa.

Ex-libris (łac. = „z książek”), znak biblioteczny, z podaniem nazwiska właściciela księgozbioru lub instytucji, do której książka należy. Ex-l. są przeważnie zaopatrzone rysunkiem, przedstawiającym bądź to herb właściciela, bądź jego portret, widok biblioteki, lub też zupełnie fantastyczną kompozycję, nie łączącą się niekiedy wcale swym tematem z celem, dla którego ex-l. mają służyć. Początki ex-l. sięgają XVI wieku, kiedy zaczął się on rozpowszechniać w Niemczech, Francji i Anglii; znaczki te rysowali nieraz znakomici artyści, jak Dürer, Holbein młodszy, Ł. Cranach i in. W Polsce ukazują się pierwsze ex-l. w końcu XVI w., dopiero jednak w. XVIII stał się świetną epoką rozwoju tego zamilowania (najpiękniejsze: Tomasz Czapieski, Bibl. Zafuskich, Franc. Bielińskiego, Jana Fryd. Sapięhy w Kodniu, M. Borchy i w in.). Nowa fala zainteresowania się ex-l. budzi się zaczęła w całej Europie w drugiej połowie XIX w.; powstają nie tylko zbiory dawnych znaczków, ale i cała literatura, poświęcona historii ex-l. i stronie artystycznej ich wykonania. W Polsce ożywienie na tem polu zaznacza się wyraźnie od pocz. XX-go wieku: na dość obszerną już literaturę przedmiotu składają się prace: W. Witęty, K. Reychmana, S. Łoży, F. Jaworskiego, Z. Przesmyckiego, E. Chwalewika i in. W r. 1922 powstało we Lwowie czasopismo p. n.: „Ex-libris”, poświęcone wogóle miłośnictwu książek, ze specjalnem uwzględnieniem znaków bibliotecznych. Wydawnictwo to przeniesione zostało z czasem do Krakowa.

Exmouth, m. w hr. Devon (Anglia pld.-zach.), przy ujściu rz. Ex do La Manche, 11.000 mieszcz.; kąpiele morskie, rybołówstwo.

Exner, 1) Karl, fizyk austriacki, *1842, ogłosił liczne prace z dziedziny optyki; 2) Siegmund, lekarz, *1846 w Wiedniu, od 1874 profesor tamże. Zasłużył się w fizjologii zmysłów i ośrodków nerwowych; napisał: „Die Lokalisation der Funktionen in der Grosshirnrinde des Menschen”; „Die Physiologie der facettierten Augen” i in.

Ex nihilo nihil fit (łac.), dosł. z niczego nic nie wynika; samo tylko powstrzymywanie się od działania, nie może wywoływać skutków twórczych. Poglądu tego współczesna nauka nie uznaje.

Exocoetus (Płetwoloty), ryby; rząd: kostnoluskie (Theleostei). Płetwy piersiowe niezwykle rozwinięte. Ryby te wyskakują ponad powierzchnię wody do wysokości 6 m.; rozpustarte płetwy piersiowe służą im do planowania w powietrzu; przy pomyślnych warunkach atmosferycznych mogą przelecieć w powietrzu jed-

nym rzutem do 1500 metrów. Trzymają się nieraz wielkimi gromadami.

Exodus (łac.), t. zn. wyjście, nazwa drugiej księgi Mojżeszowej.

Exofficio, prawo polskie, istniejące do 1764, na którego podstawie obywatel obowiązany był w rezydencji królewskiej do dostarczania bezpłatnego mieszkania dla dworu lub też dla senatorów, posłów i komisarzy w czasie sejmów, komisyj, trybunału i t. p.

Ex officio (łac.), z urzędu.

Exophthalmus (greck.), wytrzeszcz; znaczne wystawianie oka lub oczu z oczodołów; zdarza się przy nowotworach, umiejscowionych poza gałką oczną, oraz przy chorobie Basedowa. Przeciwwstawieniem do e. jest enophthalmus.

Ex oriente lux (łac.), światło (zbawienie) ze wschodu. Zaniechana teoria wywodzenia wszystkich pobudek rozwoju kultur przedhistorycznych w Europie z bliskiego Wschodu.

Expectorantia (łac.), środki lekarskie, wzmagające odpływianie; odwar ze ślazu (Decoctum Altheae), z senegi (Decoctum senegae), napar z korzeni wymiotnicy (Infusum radices Ipecacuanhae); jodek potasu (kalium jodatum); chlorek amonu (ammonium chloratum) i inne. E. stosowane są przy zmianach zapalnych w płucach lub oskrzelach.

Expedite (łac.), doskonale.

Experientia (łac.), doświadczenie; E. est optima rerum magistra, doświadczenie jest najlepszym nauczycielem; E. docet, doświadczenie uczy.

Experimentum crucis (łac.), eksperyment rozstrzygający, decydujący.

Explicite (łac.), jasno, wyraźnie.

Exposé (franc.), wytłumaczenie, wykład; przedstawienie programu przez ministra.

Ex post (facto), łac.; rozpatrując wstecz: roztrząsać zagadnienie e. p., omawiać sprawę z odległości historii.

Ex promptu (łac.), bez przygotowania.

Extensores (łac.), mięśnie, prostujące daną kończynę. Grupa ekstensorów kończyny górnej umiejscowiona jest na powierzchni tylnej ramienia, przedramienia i dłoni. E. kończyny dolnej umieszczone są na powierzchni przedniej uda, podudzia i stopy. Odwrotnie od e. działają zginacze, flexores.

Extérieur (franc.), strona zewnętrzna, wygląd.

Exterus, pseudonim powieściopisarki Ludwiki Godlewskiej.

Extispex, w star. Rzymie wróżbita, przepowiadający z wnętrzości zwierząt.

Extra ecclesiam nulla salus (poza kościołem niema zbawienia), zasada dogmatyczna Kościoła katolickiego.

Extra muros (łac.), nazewnątrz murów; dalsze znaczenie: poza miastem, poza murami miasta (obwarowanego dawnym zwyczajem).

Extravagantes communes, wyciąg ustaw papieży: Bonifacego VIII i Sykstusa IV, wydany ok. r. 1485; Dekrety Jana XXII nazywają się również E.

Extremitas (łac.), kończyna, e. superior, kończyna górna; e. inferior, kończyna dolna.

Extremum (łac.), skrajna granica, przesada, przeciwieństwo; w matematyce e. zbioru, funkcji — maximum albo minimum.

Exuma, grupa wysp w archipelagu Bahama, 253 km², 3.750 mieszk.

Ex ungue leonem (łac.), po pazurze lwa się poznaje.

Ex voto (łac.), na podstawie ślubowania; przedmioty, zawieszane w kaplicach, na obrazach św., w podzięce za otrzymaną łaskę.

Eybler Joseph, kompozytor kościelny; * 1768 w Wiedniu; od r. 1792 dyrektor chóru przy kościele Karmelitów w Wiedniu; od 1825 kapelmistrz nadworny; † 1846; Zostawił 27 mszy uroczystych, 7 „Te Deum”, 34 gradualów, 26 ofertoriów, 1 requiem, 3 oratoria i operę „Zauberschwert”.

Eyck 1) Hubert van (wł. nazw. prawdopodobnie Tegghe), malarz; * ok. 1366, † 1426, pochodził z Maaseijck; nauczyciel i współpracownik swego brata Johna van E.; udoskonalił malarstwo olejne i przyczynił się do jego rozpowszechnienia. Jedyne dzieło podpisane przez H. v. E. jest obraz ołtarzowy „Baranek Mistyczny” w Gandawie; z przypisywanych mu dzieł ważniejsze: „Trzy Marje przy grobie” (gal. Cook’a, Richmond), „Dziewica z zakonnikiem” (Berlin), „Św. Franciszek otrzymujący stygmaty” (Turyn), „Golgota” (Berlin), „Sad Ostateczny” (Petersburg), „Św. Rodzina” (Kopenhaga); 2) Jan van, znakomity malarz niderlandzki, założyciel szkoły flamandzkiej, * ok. 1380 w Maaseijck, † 1441 w Brügge; uczeń swego brata, Huberta; pracował w Hadze, Lille, Hiszpanii, Portugalii i Brügge; z dzieł: „Madonna kanclerza Rolin’a” (1426, Luwr), „Zwiastowanie” (1427, Petersburg), „Mężczyzna z goździkiem” (ok. 1433, Berlin), „Portret kardynała Albergati” (1432), „Arnolfini i jego żona” (1434; National Gallery), „Madonna kanonika van der Paele” (1436, Brügge), „Portret żony” (1439, Brügge).

Eydtkuhn, ob. Eйткунь.

Eylau, ob. Ілава Pruska.

Eyre, 1) jez. bagniste i słone w wnętrzu Australii pld. (9.000 km²); 2) półwysep Australii pld., pagórkowaty; chów bydła.

Eyre, Eduard John (* 1815, † 1901), podróżnik angielski po Australii, odkrywca gór Flindersa, jez. Torrensa i pld. wybrzeży jez., zw. jego imieniem.

Eysler Edm., kompozytor; * 1874 w Wiedniu; autor wielu operetek, z których najpopu-

larniejsze: „Der lachende Ehemann”, „Bruder Straubinger”, „Künsterbutt” i in.

Eyth Max, inżynier niemiecki; * 1836; odbył szereg podróży po Europie i Ameryce; w r. 1884 założył w Berlinie „Niemieckie Tow. Gospodarcze”; wydał: „Das Agrikulturwesen in Aegypten”, „Wanderbuch eines Ingenieurs”, „Im Strom unserer Zeit”, „Der Schneider von Ulm”, „Gesammelte Schriften”; † 1906.

Ezaw, starszy syn Izaaka i Rebeki; osiadł na górze Seir i był ojcem plemienia Edomitów (Idumejczyków) w połudn. górach ziemi Chanaan.

Ezdrasz, kapłan żydowski; w 458 wprowadził drugą grupę wygnańców do Judei; reformator i autor księgi historycznej jego imienia, napisanej w jednej części po hebrajsku, w drugiej zaś po aramejsku. II ks. E. pochodzi od Nehemjasza, III i IV ks. E. należą do t. zw. apokryficznych.

Ezechiel, 1) prorok hebrajski z VI w. przed N. Chr., w 597 uprowadzony wraz z królem judzkim do Mezopotamji; 2) twórca dramatów greckich w Aleksandrii w II w. przed N. Chr., izraelita.

Ezelin, 1) Ezzelino da Romano, wódz gibelinów, * 1194, † 1259; walczył po stronie cesarza Fryderyka II, był namiestnikiem w Padwie i zdobył część Włoch ptn.; okrutnik; 2) Alberik, brat poprzedniego, po zamordowaniu jego synów i córek, uwiązany do ogona końskiego, wleczony był na śmierć 1260 r.

Ezeryna, fizostygmina, alkaloid z nasion rośliny afrykańskiej *Physostigma venenosum* (rodzina Papilionaceae, motylkowate); e. ma najważniejsze zastosowanie w okulistyce, jako środek zwężający źrenicę.

Ezop (greck. Aisopos), półmityczna postać pierwszego greckiego bajkopisarza, który według Herodota żył w VI w. przed Chr. na Samos jako niewolnik. Według innej tradycji był to ułomny wyzwoleńiec Krezusa. Zbiór bajek, znanych pod jego imieniem, wydano w Atenach dopiero ok. 300 r. przed Chr., ale zachowany dziś zbiór 426 greckich „Bajek Ezopa” jest przeważnie tylko przeróbką bajek Babrjosa (z III w. po Chr.) i w części tylko opiera się na dawnej greckiej tradycji. Po łacinie opracował te bajki Fedrus, który wpłynął na całe średniowieczne i nowoczesne bajkopisarstwo.

Ezoteryzm (greck.), wiedza, przeznaczona tylko dla wybranych; ezoteryczny: tajemniczy, wiadomy tylko wtajemniczonym (przeciwieństwo: egzoteryczny).

